Uluslararası
Kutadgu Bilig
Kurultayı

26-28 Eylül 2019

Türk Dil Kurumu Yayınları

Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı

26-28 Eylül 2019

BİLDİRİLER

Ankara

Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı [Ankara: 2019]

Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı: (26-28 Eylül 2019]/ [düzenleyen]: Türk Dil Kurumu; yayına hazırlayanlar: İrem Işıl Altun, Ekrem Beyaz.-- Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.

1640 s.: rnk. res, fotoğ.-- (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1343)

ISBN 978-975-17-4596-5

1. Toplantılar, Kutadgu Bilig 2. Kutadgu Bilig, Türk Dili Edebiyatı— Toplantı I. Altun, İrem Işıl II. Beyaz, Ekrem (yayına hazırlayanlar)

809.7

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1343

ULUSLARARASI KUTADGU BİLİG KURULTAYI
Ankara, 26-28 Eylül 2019
BİLDİRİLER
*
Yayına Hazırlayanlar:
TDK - Uzman İrem Işıl ALTUN
TDK - Uzman Ekrem BEYAZ
*
Kapak tasarımı:
TDK - Dilek ŞERBETÇİ
*
Baskı:
Birinci baskı: Ankara, 2020 Eylül
ISBN: 978-975-17-4596-5
*
Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No: 217
06680 Kavaklıdere / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: http://tdk.gov.tr
*
©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

(26-28 Eylül 2019) Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı
DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN - Türk Dil Kurumu - Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Feyzi ERSOY - Türk Dil Kurumu - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Bilal ÇAKICI - TÜRKSOY - Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN - Gazi Üniversitesi (Emekli)

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Uzm. İrem Işıl ALTUN - Türk Dil Kurumu

(26-28 Eylül 2019) Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı
BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN - Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN - Kırıkkale Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşe İLKER - Manisa-Celal Bayar Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK - Çukurova Üniversitesi

Prof. Dr. Bilal YÜCEL - Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Prof. Dr. Celal DEMİR - Afyon Kocatepe Üniversitesi

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ - Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Çetin PEKACAR - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Emine YILMAZ - Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Erden KAZHYBEK - Ahmet Baytursunov Dil Bilimi Enstitüsü

Prof. Dr. Erdoğan BOZ - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Fahri TEMİZYÜREK - Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Gulbanu KOSSYMOVA - Abay Kazak Millî Pedagoji Üniversitesi

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR - Ankara Üniversitesi(Emekli)

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN - Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Hatice ŞİRİN - Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Hayati DEVELİ - İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim TAŞ - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ - Azerbaycan Millî İlimler Akademisi

Prof. Dr. İsmet ÇETİN - Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV - Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü

Prof. Dr. Layli UKUBAYEVA - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Prof. Dr. Lindita XHANARI - Tiran Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Fatih KİRİŞÇİOĞLU - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Mesut ŞEN - Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Musa ÇİFCİ - Uşak Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH - Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ÖNER - Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN - Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa UĞURLU - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Prof. Dr. Necati DEMİR - Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Oktay AHMED - Aziz Kril ve Metodiy Üniversitesi

Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA - İstanbul Üniversitesi (Emekli)

Prof. Dr. Osman MERT - Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN - Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Recep TOPARLI - Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Prof. Dr. Robert DANKOFF - Chicago Üniversitesi

Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK - Dicle Üniversitesi

Prof. Dr. Semra ALYILMAZ - Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ - Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Zühal ÖLMEZ - Yıldız Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Akartürk KARAHAN - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür AY - Uşak Üniversitesi

Doç. Dr. Seyitnazar ARNAZAROV - Türkmenistan

İÇİNDEKİLER

Kutadgu Bilig Üzerine Kısa Bir Değerlendirme [Zeynep KORKMAZ] • 1-7

Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig Anıtında Türk Kökenli Kelimelerin İlkin Tarihi Fonetik Sonluğu [Qızılgül ABDULLAYEVA] • 8-18

Kutadgu Bilig'de "ara…ara / ara…arala" Bağlacı [A. Deniz ABİK] • 19-28

Kutadgu Bilig'in Genel Söz Varlığının Kazakçadaki İzleri [Marlen ADİLOV] • 29-36

Kutadgu Bilig'de Geçen Bir İlaç Adı: "Şelise" Üzerine Bir İnceleme [Ceyda ADIYAMAN] • 37-48

Kutadgu Bilig Örneğinde Türk Dilinde Bir Zarflaşma Modeli: Niteleme Sıfatları → Nicelik Zarfları [Esin AĞCA] • 49-58

Kutadgu Bilig'de "ara … ara(la) …" Bağlacı Üzerine [Ferruh AĞCA] • 59-70

Kutadgu Bilig'deki Sembolik Betimlemelerin Mitolojik Temeli ve Sanatsal-Estetik Gelenek Meselesi [Zhanat AITMUKHAMBET] • 71-83

Kutadgu Bilig'de "Yakşı" Kelimesi Üzerine Bağlamsal Bir Yaklaşım Denemesi [Cüneyt AKIN] • 84-97

Kutadgu Bilig ve Vagz-ı Azat'ta Bilge ile Âlime Bakış [Nazmi ALAN] • 98-103

Kutadgu Bilig'in Başka Metinlerle İlişkisi Sorunu [Mehmet AYDIN] • 104-113

Kutadgu Bilig'de Geçen Gök Bilimi Terimlerindeki Karışıklıklar [Ayşe AYTAÇ] • 114-119

Kutadgu Bilig ve Siyasetname'de Çalışma Ahlakı ve Meslekler [Elnura AZİZOVA] • 120-143

Kutadgu Bilig'de Geçen "urunçak" Sözcüğü Üzerine [Fatih BAKIRCI] • 144-150

Kutadgu Bilig ve Uygur-Karahanlı Metinlerinde "Kör-" Fiilinin Ettirgen Şekilleri ve "Körkit-" Üzerine [Cahit BAŞDAŞ] • 151-157

Küresel Medeniyet ve Milli Şuur Açısından Kutadgu Bilig [Karlygash BAYTANASOVA] • 158-163

Bahaeddin Ögel'in Gözüyle Türk Mitolojisi Açısından Kutadgu Bilig [Behruz BEKBABAYİ] • 164-176

Kutadgu Bilig'deki Fiillerin İstemi Üzerine [Ertan BESLİ] • 177-199

Kutadgu Bilig'de Soru Yapıları: Gömülü Soru Örneği [Tuğba BİLVEREN] • 200-215

Kutsaldan Kurguya: "Su" Romanında Kutadgu Bilig'in Şifreleri [İbrahim BİRİCİK] • 216-222

Kutadgu Bilig'de Geçen Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerin Transkripsiyonu Meselesi [Saidbek BOLTABAYEV] • 223-238

Kutadgu Bilig'de Olumsuz Niteleyiciler ve Bulundukları Bağlamlardan Hareketle Devrin Bakış Açısı [Emrah BOZOK] • 239-259

Kutadgu Bilig'de Eş Anlamlı ve Zıt Anlamlılık Kavramının Kişisel Karakteristikler için Kullanımı [Gülzura CUMAKUNOVA] • 260-277

Kutadgu Bilig'in Folklor Semiyosferi [Mehmet Surur ÇELEPİ] • 278-298

Kutadgu Bilig'de "Kılık" ve "Kılınç" Sözlerinin Kullanım Özellikleri Üzerine [Engin ÇETİN, Emre UZER] • 299-316

Kutadgu Bilig ile Gülistan'ın Eğitim Anlayışlarının Mukayesesi ve Günümüz Eğitim Anlayışıyla Örtüşen Yönleri [Ömer ÇİFTÇİ] • 317-329

Kutadgu Bilig'in Viyana Nüshası'nda "Ayın"lı Kelimelerin Yazımı [Melek ÇUBUKCU] • 330-359

Kutadgu Bilig'de Bir Bağdaşıklık Ögesi Olarak {+KI} Biçim Birimli Edatlar [B. Erdem DAĞISTANLIOĞLU, Nevin MAZMAN] • 360-379

Kutadgu Bilig'de Metaforik Betimlemeler [Celal DEMİR] • 380-406

Kutadgu Bilig'in Kaynakları Problemi (Ay Sembolizmi Özelinde Bir Yaklaşım) [Serkan DERİN] • 407-420

Ortaokul Öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig ile İlgili Farkındalıklarının Belirlenmesi [Erol DURAN, Ebru ÖZTÜRK] • 421-433

Rusya'da Kutadgu Bilig Çalışmalarında Kazan Şehri ve L. M. Volkova'nın Kazan Şehrindeki Son Dönem Çalışmaları [Muvaffak DURANLI] • 434-442

Kutadgu Bilig'de "Törü" Kelimesi Etrafında Kavram Alanı [Kürşat EFE] • 443-458

Kutadgu Bilig ile 15. Yüzyıl Anadolu Mesnevileri Üzerinde Söz ve Muhteva Benzerliği Üzerine Bir İnceleme [Muhittin ELİAÇIK] • 459-471

Çin ve Doğu Türkistan'da Kutadgu Bilig Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Çin'in Türkoloji Siyaseti [Erkin EMET] • 472-479

Kutadgu Bilig'in Bilgi Felsefesi Açısından Sunduğu İmkânlar [Erdoğan ERBAY] • 480-485

Kutadgu Bilig'in Söz Varlığının Kavram Sınıflandırması [Gönül ERDEM NAS] • 486-494

Kutadgu Bilig'i Felsefi Açıdan Yeniden Anlamak [H. Haluk ERDEM] • 495-500

Kutadgu Bilig'de Sözlü İletişim [Oğuz ERGENE] • 501-544

Kutadgu Bilig'de Antonim Kelimeler [Dilek ERGÖNENÇ] • 545-565

Kutadgu Bilig'de Eğitimin Kültürel Temelleri [Mustafa ERGÜN] • 566-570

Kutadgu Bilig'de Geçen ve Moğolcada Anlam Değişmesine Uğramış Olan İkilemeler [Namsrai GERELMAA] • 571-578

Kutadgu Bilig'den Türkiye Türkçesi Ağızlarına Birkaç Fiil [Ferdi GÜZEL] • 579-591

Türk Dilli Şeirin Nizamisi [İsa HƏBİBBƏYLİ] • 592-593

Kutadgu Bilig ve Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya Eserlerinin Söz Varlığının Karşılaştırmalı Analizi [Naile HACIZADE] • 594-603

Kutadgu Bilig'de Pozitif Bilimlerin İzleri [Ümit HUNUTLU] • 604-619

Kutadgu Bilig Araştırmalarının Tarihi ve Azerbaycan'daki Durumu [Elçin İBRAHİMOV, Rubabe İBRAHİMOVA] • 620-627

Kutadgu Bilig'de oḳ / ök Enklitiği [İsmail ILGIN] • 628-656

Kutadgu Bilig'de Ay ve Güneşle İlgili Astronomi Bilgilerinin Kaynağı [Ayşe İLKER] • 657-664

XX. Yüzyılın Başındaki Ortak Türk Maneviyatı [Dihan KAMZABEKULY] • 665-681

Kutadgu Bilig'de Sayı Sembolizmi [Arda KARADAVUT] • 682-694

Kutadgu Bilig'in Çevirisinde Arat ve Clauson'un Ayrıldığı Noktalar [Akartürk KARAHAN] • 695-705

Kutadgu Bilig'te "Tengri-Tanrı" Kavramı [İsmayıl KAZIMOV] • 706-716

Kutadgu Bilig'de Geçen "Esri" (Kaplan) Sözcüğündeki Anlam Değişimi [İbrahim KEKEVİ] • 717-721

Kutadgu Bilig'den Günümüze Kadar Yaşayagelen Kazakça Deyimler [Kuanyshbek KENZHALİN] • 722-727

Disiplinler Arası Bir Çalışma Alanı Olarak Kutadgu Bilig [Ahmet KESKİN] • 728-746

Kutadgu Bilig'de Delile Dayalılık [Filiz KILIÇ] • 747-751

Kutadgu Bilig'de Geçen Hayvan Adlarının Saha Türkçesindeki Hayvan Adlarıyla Karşılaştırılması [Fatih KİRİŞÇİOĞLU, B. Yavuz PEKACAR] • 752-770

Kutadgu Bilig'in Bugüne Dek Yapılmış Metin Yayımlarında Görülen Okuma Yanlışlıkları ve Yeni Bir Kutadgu Bilig Metin Yayımı Tasarısı [Timur KOCAOĞLU] • 771-779

Kazak Kültüründe Aile Kavramı ve Kutadgu Bilig'ten Örnekler [Miras KOSIBAYEV] • 780-787

Kutadgu Bilig'deki Tanım Teorisinin Esasları [Gülbanu KOSIMOVA, Ercan ALKAYA] • 788-794

Kutadgu Bilig - Oğuz-Kıpçak Eseri [Bakytgul KULZHANOVA] • 795-804

Söz Uçar Yazı Kalır: Yazılı Bir Metin Olarak Kutadgu Bilig'de Sözlü İcra Unsurları [Gülten KÜÇÜKBASMACI] • 805-837

Kutadgu Bilig ve Kaplan Postlu Şövalye'de Saptanan Benzer Anlamlı Hikmetler [Ketevan LORTKIPANIDZE] • 838-841

Kutadgu Bilig'den Fuzuli'nin Türkçe Divan'ına Renk Bildiren Kelimelerin Kültür-Dil Bilimi Yaklaşımlı İncelenmesi "Kara Reng" [Aynura MAHMUDOVA] • 842-848

Türkçe Öğretmeni Adaylarının Bilişsel Becerilerinin Kutadgu Bilig'deki Eğitsel Unsurları Tespit Edebilme Durumları Açısından Değerlendirilmesi [Osman MERT, Kürşad Çağrı BOZKIRLI] • 849-858

Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig Adlı Eseri ve Tatar Atasözleri [Gülnaz MÖGTESİMOVA] • 859-861

Kutadgu Bilig'de "Tanrı" ve "Peygamber" Anlamlı Kelimeler Üzerine [Baba MUHARREMLİ] • 862-867

Kutadgu Bilig'de ve Nizami-i Gencevi Mesnevilerinde Hükümdar Adaletin Sembolü Olarak [Möhsün NAĞISOYLU] • 868-875

Kutadgu Bilig'de Devlet, Siyaset ve Hukuk Terimleri [Kamil Veli NERİMANOĞLU] • 876-882

Kutadgu Bilig'in Kazakça Çevrilerindeki Bazı Sorunlar [Bekarys NURİMANOV] • 883-893

Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Üzerine Genel Bir Değerlendirme [Zühal ÖLMEZ, Gyülcan BAYRAMİ] • 894-919

Kutadgu Bilig'de Yöneticilerle Din Adamı Odgurmuş Arasındaki İnanç Muhasebeleri [Mehmet Naci ÖNAL] • 920-941

Kutadgu Bilig'de teg "gibi" Benzetme Edatının Yarattığı Edebiyat Üzerine Gözlemler [Mustafa ÖNER] • 942-954

Kutadgu Bilig'e Göre Türk Yönetim Sanatının İncelikleri: Yönetim ve Çeşitli Halk Kesimleri ile İlişkiler [İsmail ÖZÇELİK] • 955-965

Kutadgu Bilig ve Dizini Üzerine Düzeltmeler [Sadettin ÖZÇELİK] • 966-976

Kutadgu Bilig Üzerine Kıpçak Türkçesi Bağlamında Tespitler [Can ÖZGÜR] • 977-986

kılık Sözü Üzerine [Nevzat ÖZKAN] • 987-1007

Kutadgu Bilig'de Hümanizm [Nurettin ÖZTÜRK] • 1008-1029

Her Eserin Bir Öyküsü Vardır: Kutadgu Bilig'in Yazılış Öyküsü [H. Emre PEKYÜREK] • 1030-1050

Kutadgu Bilig'deki Vecizeler ve Atasözleri [Bozorova SABOHAT] • 1051-1056

Uygur Harfli Kutadgu Bilig Nüshasının Metin-Dil Bilimi Bakımından Başarılı Yönleri [Kasımcan SADIKOV] • 1057-1067

Kutadgu Bilig'deki Dilin-Faydası Zararı Anlamının Günümüz Kırgızcısındaki Eş Değerliği [Burul SAGINBAYEVA] • 1068-1081

Bir Münekkit Nüshası Örneği: Kutadgu Bilig [Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA] • 1082-1100

Kutadgu Bilig'deki Alegorik İsimlerin Özellikleri ve Birbirleriyle İlişkileri [Janagül SAMETOVA] • 1101-1107

Kutadgu Bilig ve Kazak Atasözleri [Karlygash SAREKENOVA] • 1108-1112

Kutadgu Bilig'de Geçen "Yol" İzleri Üzerine Bir Araştırma [Berdi SARIYEV] • 1113-1145

Kutadgu Bilig Kaç Beyitten Oluşmuştur? [Osman Fikri SERTKAYA] • 1146-1150

Kutadgu Bilig ve Hayretü'l Ebrar Temelinde Gökyüzü, Yıldızlar ve Evren [Mehtap SOLAK SAĞLAM] • 1151-1160

Yusuf Has Hacib'e Göre Kapıcıbaşı [Süleyman SOLMAZ] • 1161-1172

1969'dan Başlayarak Son 50 Yıl Boyunca Kutadgu Bilig'le Birlikte Yaşamak [Myratgeldi SÖYEGOV] • 1173-1177

Kutadgu Bilig'deki Söz Sanatlarının Eğiticiliği ve Öğreticiliği Üzerine Görüşler [Zharkynbike SULEİMENOVA] • 1178-1187

Kutadgu Bilig'deki Atasözlerinin Kırgız Türkçesindeki Karşılıkları [Negizbek ŞABDANALİYEV] • 1188-1200

Kutadgu Bilig'de İsimlere Eklenen Yardımcı Filler Üzerine [Hatice ŞAHİN] • 1201-1206

Kutadgu Bilig'te Esmayıhüsna Karşılığı Kullanılan Kavramlar [Cevdet ŞANLI] • 1207-1231

Kutadgu Bilig'de Bazı Kişi Adlarının Köken ve Anlam Bilimi Açısından Değerlendirilmesi [Mesut ŞEN] • 1232-1239

Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshasında Ötrenin İşlevleri [Serkan ŞEN, Najibullah BEGZAD] • 1240-1248

Kutadgu Bilig Bağlamında Değerlerimiz [Tuğba ŞİMŞEK, Ömer İNCE] • 1249-1260

Kutadgu Bilig Macaristan'da [Edit TASNÁDI] • 1261-1267

Kutadgu Bilig'in Söz Varlığına Katkılar [İbrahim TAŞ] • 1268-1279

Kutadgu Bilig'in Kavram Dünyasında Evlilik [Emine TEMEL] • 1280-1298

Kutadgu Bilig'de Semboller Üzerinden Budist Etki [Hacer TOKYÜREK] • 1299-1311

Kutadgu Bilig'de Doğadan İnsana Aktarım Metaforları (Hayvanlar) [Funda TOPRAK] • 1312-1323

Kutadgu Bilig'de Karşılaştırma Kategorisi İşaretleyicisi Olarak "Yig" [Yeter TORUN ÖĞRETMEN] • 1324-1333

Kutadgu Bilig ve Yetim Oğlan'ın Hikâyesi [Battulga TSEND] • 1334-1338

Yusuf Has Hacib'in (Balasaguni) Kutadgu Bilig Eserindeki Odgurmuş Karakteri [Aleksandr TSOI] • 1339-1347

Kutadgu Bilig ve Yunus Emre'de Söz Algısı [Fikret TÜRKMEN, Soner SAĞLAM] • 1348-1361

Kutadgu Bilig'de Kap Metaforları [Nagehan UÇAN EKE] • 1362-1377

Yanut / Cevāb Bağlamında Ḳutaḍġu Bilig Üzerine Bir Değerlendirme [Mustafa UĞURLU] • 1378-1383

Kutadgu Bilig'de Düş Motifi [Avazkhon UMAROV] • 1384-1388

Kutadgu Bilig'in Kırgızistan Kültür / Toplum Hayatındaki Yeri ve Üzerinde Yapılmış Çalışmaların Değerlendirilmesi [Nurdin USEEV] • 1389-1396

Kutadgu Bilig'in Söz Varlığı ve Günümüz Türk Lehçeleriyle Karşılaştırılması [Ceyhun Vedat UYGUR] • 1397-1439

Toplumsal Kurallar Bağlamında Kutadgu Bilig'de Siyasi-Hukuk Kültürü ve Siyasi-Hukuk Dili [Gatibe VAGİFKIZI] • 1440-1448

Kutadgu Bilig'deki Bazı Bilişsel Eş Anlamlı Sözcükler ve Eş Dizimlileri [Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL] • 1449-1466

Kutadgu Bilig'de Yükümlülük Kipliği İşaretleyicileri [Habibe YAZICI ERSOY] • 1467-1479

Kutadgu Bilig Dilindeki İnsan Kavramı [Magripa YESKEYEVA] • 1480-1485

Kutadgu Bilig'de Bellek Fiilleri Üzerine Notlar [Hüseyin YILDIZ] • 1486-1505

Kutadgu Bilig'de Mavi Göğe Doğru Yol Almak [Muhammed Emin YILDIZLI] • 1506-1513

Kutadgu Bilig'deki Füllerin Semantik Tasnifi Üzerine [Emrah YILMAZ] • 1514-1546

Kutadgu Bilig'e Edim Bilimsel Bakış: Kutadgu Bilig'de Kullanılan Nezaket Stratejileri [Engin YILMAZ] • 1547-1561

Karahanlı ve Harezm Türkçesi Eserlerinde Ünlülerin Yazılışındaki Çeşitlilik Üzerine [Bilâl YÜCEL] • 1562-1587

Terim Türetmede Yararlanılan Eski Kaynaklardan Kutadgu Bilig [Hamza ZÜLFİKAR] • 1588-1595

Şemsettin Sami'nin Kutadgu Bilig Değerlendirmesi ve Bu Önemli Eserin Arnavut Dil Bilimi Üzerindeki Yansımaları [Lindita XHANARI (LATIFI)] • 1596-1603

Kutadgu Bilig'de Kurucu Yapı Olarak Metin-Cümleler [A. Mevhibe COŞAR] • 1604-1616

Kutadgu Bilig'de Geçen "Kumaru" Sözcüğü Üzerine [Ahmet KARAMAN] • 1617-1624

Kutadgu Bilig Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Zeynep KORKMAZ*

Sayın Başkan, Sayın Konuklar, Değerli Meslektaşlarım,

Bilindiği üzere Mustafa Kemal Atatürk'ün kendi maddi olanakları ile kurup Türk milletine ve bu milletin kültür varlığına armağan ettiği Türk Dil Kurumu, bugün kuruluşunun 87. yılını doldurmuş bulunuyor.

Daha önceki yıllarda olduğu gibi bu yılki kutlama da belirli bir konu üzerinde durularak gerçekleştirilecek ve üç gün sürecek olan toplantıyı, Türk dili ve edebiyatı alanını temsil eden yerli ve yabancı değerli bilim adamlarının sunacağı bildiriler besleyecektir. Hazırlanan program kitapçığında yer alan listeye göre, Türkiye içi ve Türkiye dışı bilim adamlarınca üç gün boyunca sunulacak bildiri sayısı toplam 102'dir.

Bilindiği üzere, Türk Dil Kurumunun kuruluş yıl dönümlerinde her yıl Türk dilini temsil eden önemli bir eser ya da önemli bir konu üzerinde durularak bilimsel değerlendirmelerden geçirilir. Bu yılki kurultay, bildiğiniz gibi Türk dili ve edebiyatının ve genel olarak kültür tarihimizin çok önemli ve değerli bir eseri olan ve Karahanlılar döneminin edebî şahsiyetlerinden Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserine ayrılmıştır. Hatta toplantının yapılacağı salonlara da eser sahibi Yusuf Has Hacib dışında, eserde yer alan Ay Toldı, Kün Togdı, Odgurmış, Ögdilmiş gibi şahsiyetlerin de adları verilerek onların ruhları da şad edilmek istenmiştir.

Hepinizce bilinen bu kısa açıklamadan sonra, şimdi eserin konusu ve niteliği ile ilgili birkaç noktaya işaret etmek istiyorum:

Dil yapısı ve taşıdığı özellikler açısından İslam öncesi dönemlerin Türk dili ile kısmen İslami dönemin dilini içine alan bu eser, dil tarihimiz açısından *Divanu Lugat-it Türk* gibi çok önemli ve değerli bir eser niteliğindedir. Esasen her iki eser de birkaç yıl ara ile aynı dönemi temsil etmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un çok yönlü araştırma ve derlemelerinin ürünü olan *Divanu Lugat-it Türk* de Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i de aynı yüzyılda ve birbirlerinden yalnızca birkaç yıllık ara ile biri Karahanlılar ülkesinin batı, diğeri de doğu kesiminde ortaya konmuş birer şaheserdir. Her iki eser de öncelikle Türk dili ve edebiyatının XI. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan döneminin söz varlığını içine almaktadır. Yalnız bunlardan, çok iyi hazırlanmış kapsamlı bir eser olan *Divanu Lugat-it Türk*, niteliği bakımından bir sözlük yapısında olduğu hâlde, 6675 beyitlik

* Prof. Dr.

manzum bir metne dayanan ve kelime yapısı açısından "Kut'a sahip olma, mesut olma bilgisi" anlamına gelen *Kutadgu Bilig* ise, içeriği açısından daha başka özelliklere de sahip çok değerli hikemî (hikmetli) bir eserdir. İnsan yaşamının anlamını tahlil ve değerlendirmeden geçirerek onun toplum ve devlet içindeki görevlerini belirleyen bir yaşam felsefesi niteliğindedir.

Yazarı Yusuf tarafından XI. yüzyılda (H 462; M 1069-1070 yıllarında) kaleme alınarak Karahanlı hükümdarı Bugra Karahan Ebu Ali Hasan bin Süleyman Aslan Karahan'a sunulmuş olan *Kutadgu Bilig*, niteliği bakımından daha başka özelliklere de sahip bir şaheserdir. Türk dilinin, Türk edebiyatının ve kültür tarihimizin çok önemli ve değerli kaynaklarından biridir.

Şairin eserinin elde mevcut yazmalarından ve şair üzerine yapılan araştırmalardan edinilen bilgilere göre, eser, *faûlün*, *faûlün*, *faûlün*, *faûl* vezninde ve mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. Yalnız, eserde kaside şeklinde kafiyelenen kısa bölümler de vardır. Zamanın bozukluğundan ve dostların vefasızlığından bahseden 40 beyitlik parçada da eserde Yusuf'un kendisine öğüt verdiği 41 beyitlik parçada da Türk yazı diline ve aruzun kurallarına hâkim olan Yusuf Has Hacib, eserinde yarı hikâye yarı temsil biçiminde gerekli yerlerde de hareket sağlayıcı ve açıklayıcı canlı tasvirlere başvurarak süslediği anlatımla, eserini mükemmel bir üslup ve mimari çerçeve içine yerleştirmiştir.

Yusuf Has Hacib, 6675 beyitlik bu manzum eserinde, Ay Toldı, Kün Togdı, Odgurmış, Ögdilmiş arasındaki karşılıklı konuşmalara dayanarak ve kendi yaşadığı dönemdeki çeşitli toplumsal değerleri göz önünde bulundurarak o günün devlet teşkilatı ile ilgili hususları dile getirmiştir. Ancak, bu eser, bu konuda yapılan araştırmaların ortaya koyduğu sonuçlara göre, mevki ve makam sahiplerine ahlak dersi veren kuru bir öğüt kitabı değildir. Kelime yapısı açısından "Kut'a sahip olma, mesut olma bilgisi" anlamına gelen *Kutadgu Bilig*, konusu bakımından insana her iki dünyada mesut olma mutluluğuna erişmek için izlenecek yolu göstermek amacı ile kaleme alınmış bir eserdir. İnsan yaşamının anlamını tahlil ve değerlendirmeden geçirerek onun toplum ve devlet içindeki görevlerini belirleyen bir hayat felsefesi sistemidir. Daha açık bir anlatımla, belirtmek gerekirse eser sahibi Yusuf Has Hacib, eserinde birbiri ile yakın bağlantı içinde bulunan birey, toplum ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesinde zorunlu olan bilgi ve faziletlerin neler olduğu, bunların nasıl elde edileceği ve nasıl kullanılacağı konularında sanatlı bir anlatım sergilemiştir.

Ne yazık ki eser yazarı Yusuf Has Hacib'in hayatı hakkında bilinenler ise, yalnızca eserin bazı beyitlerinden alınan bilgilere ve *Kutadgu Bilig*'e sonradan eklenmiş olan biri manzum biri mensur nitelikteki ön sözlere dayanmaktadır. Buradan edinilen bilgilere göre, şair Balasagunlu soylu bir aileden gelmektedir. Bilim sahibi, erdemli, züht ve takvası ile yani (Tanrı'ya ve emirlerine olan bağlılığı) ile tanınmış bir düşünce erbabıdır. 6675 beyitten oluşan eserini

Balasagun'da yazmaya başlayıp bir buçuk yılda Kaşgar'da tamamlayarak H 462; M 1069-1070 yıllarında Tabgaç Ulug Bugra Han'a sunmuştur. Şairin güç ve kudretini takdir eden hakan, Yusuf'a görevlerin en değerlisi olan has haciplik görev ve unvanını vermiştir. Eserdeki bazı beyitlere dayanılarak (365-371) şairin doğum yılının 1019 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir.

Yusuf, eserinde kendi adını yalnız bir yerde zikretmiştir (6627'nci beyit) onun kimliği hakkında bilinenler *Kutadgu Bilig*'i okuyucuya takdim etmek üzere sonradan eklenmiş olan manzum ve mensur mukaddimelerde verilen bilgilere dayanmaktadır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, şair Balasagun'da doğmuştur. Asil bir aileye mensuptur. Taşıdığı faziletler, ilmi, züht ve takvası ile toplumda en yüksek hürmet düzeyine ulaşmış bir kimsedir.

Eserini Balasagun'da yazmaya başlamış, sonra da Kaşgar'a giderek orada tamamlamış Tabgaç Kara Bugra hanlar hanının huzurunda okumuştur. Hakan da şairin kalem gücünü takdir ederek ona iltifat etmiş, yukarıda işaret edildiği gibi ona has haciplik unvanını vermiş, böylece eserin yazarı, Yusuf Has Hacib veya Ulug Has Hacib diye meşhur olmuştur.

Bu konuda yapılan araştırmalardan anlaşıldığına ve şairin eserini 30 yaşlarında iken yazmaya başladığına göre, Yusuf 1019 yılı civarında doğmuş olmalıdır. Ölüm tarihi hakkında bilgi mevcut değildir.

Eserinin ilave bölümünde kendisinden söz ederken ihtiyarladığını, hayatını insanlara hizmetle geçirerek Tanrı'ya ibadette geç kaldığını söylemesinden, oldukça uzun yaşadığı kanısına varılabilir (Arat, 1979, s. XXIII).

Eldeki kaynaklarda ne yazık ki Yusuf'un hayatı hakkında bilgi yoktur. Yukarıda belirtildiği gibi, eserin tek bir yerinde şairin adı geçmektedir. Ayrıca eserin başında Yusuf'un kaleminden çıkmış bir ön söz bulunmadığı, biri manzum biri mensur başkaları tarafından eseri tanıtmak amacı ile daha sonraki tarihlerde veya dönemlerde yazılmış iki ön sözün bulunduğu dikkate alınırsa eserin zamanla nasıl bir yok olma tehlikesinden geçmiş olduğu kolayca anlaşılabilir.

Yusuf Has Hacib'in düşünce sistemindeki derinliği ortaya koyan bir tanık da şairin Farabi ile olan görüş düzeyindeki yakınlıktır.

Sadri Maksudi Arsal'ın *Hukuk Felsefesi Tarihi* (1946, s. 130 ve dev.) adlı eserinde verdiği bilgilere göre, *Kutadgu Bilig* yazarı Yusuf ile İslam dünyasının ilk ve büyük filozofu Farabi (ö. M 950) arasında fikir temeli ve görüşler açısından çok sıkı bir yakınlık vardır. Bu konuda yapılan açıklamalara göre, Yusuf'un, soydaşı ve vatandaşı olan Farabi'nin eserlerini okumuş, onun fikirlerini belki herkesten daha iyi anlamış olduğunu kabul etmek mümkündür (Arat, 1979, s. XXII).

X ve XI. yüzyılların başlıca temsilcilerinden olan bu iki düşünürün eserlerini karşılıklı olarak incelemek, bu yakınlığın nerelere kadar gittiğine işaret etmektedir.

Eserin baş kısmındaki ilk on bap (350 beyit) Tanrı, Yalavaç (Peygamber), dört sahabe ve eserin takdim edildiği Karahanlı hükümdarına ayrılmıştır. Daha sonra eserde bilginin ve aklın özellikleri, iyiliğin yararları ve dilin meziyetleri üzerinde durulmuştur. XI. bapta ise şair, eserinde konuşturduğu dört şahıs üzerinde durarak bunların kimliklerini açıklamıştır. Bu açıklamalara göre Kün Togdı hükümdardır; töreyi yani kanunu temsil etmektedir. Ay Toldı, Kut'u; Ögdilmiş, *ukuşu* yani aklı; Odgurmış da "akıbet"i yani hayatın sonunu temsil etmektedir.

Yukarıda işaret edildiği üzere H 462, M 1069-1070 yılında kaleme alınmış ve Karahanlı hükümdarı Buğra Karahan'a sunulmuş olan *Kutadgu Bilig*'in ne yazık ki bugün elimizde şairin kaleminden çıkmış bir nüshası yoktur. Elde mevcut 3 nüshadan Uygur harfleri ile kopya edilmiş olan ve Viyana veya Herat nüshası diye bilinen nüsha, H 843, M 1439 yılında kopya edilmiştir. Mısır ve Fergana nüshaları olarak bilinen diğer iki nüsha Arap harfleri ile yazılmıştır. Bunlardan Mısır nüshasında eserin istinsah tarihi yoktur. XIII-XIV. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir. 3. yazmayı oluşturan Fergana nüshasında da eserin baş tarafında birkaç sayfası noksan olduğu için yine istinsah tarihi bilinmemektedir.

Görülüyor ki elde mevcut bu 3 nüsha da eserin kaleme alındığı XI. yüzyıldan birkaç yüzyıl sonra kopya edilmiş bulunmaktadır. Bu yazmalar üzerinde yapılan değerlendirmeler çeşitli teknik nedenlere de bağlı olarak metin kuruluşunda eserin bazı bozulmalara yol açtığını ortaya koymaktadır. Elde mevcut nüshalardan daha güvenilir nitelikte olanı Zeki Velidi Togan tarafından bulunmuş olan Fergana nüshasıdır.

Bu yazma nüshalarda yer alan Uygur ve Arap yazılarının imlalarında ünlüler genellikle gösterilmediği için, metin kuruluşunda eserin ses yapısını yer yer tam olarak tespit olanağı bulunamamıştır. Ayrıca, yazmalarda yer alan öteki bazı teknik eksiklikler de metnin okunmasında diğer bazı sıkıntılar ortaya koyduğu için eldeki yazmalara dayanarak eseri yayına hazırlayanların metin kuruluşunda, yer yer birtakım ayrılıklar baş göstermiştir. Bunda elbette kişisel değerlendirmelerin de etkisi vardır. Nitekim eserin metin yayını üzerinde duran Hermann Vámbéry'nin 1870 tarihinde *Kutadgu Bilig*'in bazı baplarından aldığı 915 beyti "Uigurische Sprach monumente und Das Kutatku Bilig" başlığı ile yayımladığı metin ile Rus Bilimler Akademisinden Wilhelm Radloff'un 1900-1901 yılında eserin çeviri yazısını ve Almancaya tercümesini içeren yayını arasında yer yer böyle okuma ayrılıkları bulunmaktadır. Metin tespiti açısından bugün elimizde bulunan en iyi yayın R. R. Arat tarafından birinci baskısı 1943,

ikinci baskısı 1979 yılında yapılmış olan *Kutadgu Bilig* yayınıdır. Bu yayın elde yazmaları bulunan Viyana veya Herat, Mısır ve Fergana nüshaları temel alınarak bunlar arasında yapılmış karşılaştırmalara dayanan değerli bilimsel bir çalışmanın ürünüdür. Arat, 653 sayfa tutan metin yayınından önce eserin baş kısmındaki giriş bölümünde bu eserin niteliği hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir.

Kutadgu Bilig'in kaleme alındığı Karahanlılar dönemi, Türk kültür tarihi açısından Orta Asya'daki İslam öncesi dönemin kültür değerleri ile ilk İslam devletleri dönemindeki kültür değerlerinin birbirleri ile karışıp kaynaşmaya başladığı bir dönemin başlangıcıdır. Bu nedenle eser üzerinde durarak onu niteliği açısından değerlendiren Batılı bilim adamları eserin değerini takdir ederken bazen de yer yer birtakım yanılgılara düşmüşlerdir. Nitekim bunlardan Hermann Vámbéry daha 1870 yılında bu eseri bize "İlk olarak Türklerin sosyal ve idari durumlarına göz atma olanağı veren temiz, saf Altay Türk anlayışının yer aldığı ahlaki bir eser" olarak nitelendirmiştir. "Vaktiyle eserin Çince veya Farsça bir kitaptan tercüme veya adapte edildiğini düşünmüştüm. Ancak, eseri yakından incelediğim zaman, onun Türk üretimi olduğu sonucuna ulaştım." değerlendirmesini yapmıştır.

Alman bilim insanı O. Alberts ise, *Kutadgu Bilig*'i felsefi bir eser olarak görmüş ve onda İbni Sina etkisi olduğu düşüncesi ile eseri Aristotelesçi görüşlere bağlamak istemiştir. Macar Türkoloğu J. Thury, *Kutadgu Bilig*'i Çince bir eserin Türk bakış ve görüşüne uydurulmuş bir tercümesinden ibaret saymıştır. W. Barthold ise, *Kutadgu Bilig*'i yine Çince bir eserin Türk bakış açısına uydurulmuş bir çevirisi olduğunu belirttikten sonra, şair "Adaleti *emir*, devleti *vezir* olarak gösteriyor. Onda hayattan çok uzak birtakım kuru nasihatler buluyoruz." demektedir. W. Barthold da *Turkestan* adlı ünlü eserinde Çin medeniyetinin eser üzerindeki etkisine dikkati çekmektedir. Rus bilgini Samailoviç ise *Kelile Dimme* ile Firdevsi'nin *Şehname*'si arasında edebî açıdan ilişkiler aramıştır.

Bizde Fuat Köprülü de bu konudaki değerlendirmesinde, Kaşgar toplumunun sosyal yapısı açısından öteki muasır İslam heyetlerinden belirgin bir biçimde ayrılmadığına işaret ederek bu eserde fazla bir Türk etkisinin düşünülemeyeceğini işaret etmiş ve bu eser Orhon anıtları ile karşılaştırılınca *Kutadgu Bilig*'de egemen olan ideolojinin asla eski Türk ideolojisi olmadığı açıkça görülür yargısına varmış ve eserde Çin etkisinin değil, İbni Sina etkisinin varlığına işaret etmiştir.

Yukarıdan beri yapılan açıklamalar ve *Kutadgu Bilig* metninin incelenmesine dayanan değerlendirmeler göz önünde tutulunca, Batı dünyasında yapılan bu değerlendirmelerin yer yer yanlış ve yetersiz olduğu açıkça görülmektedir.

Kutadgu Bilig, niteliği bakımından genel olarak idare edenler ile idare edilenlerin toplumdaki görev ve işlevlerini dile getiren ve sosyal değerlendirmelere dayanan bir eser niteliğindedir. O dönemin çeşitli devletlerinde sosyal bir tabakalaşma söz konusu olurken XI. yüzyıl Karahanlı topluluğunda bazı imtiyazlı sınıfların varlığına dair bir işarete rastlanmıyor. *Kutadgu Bilig*'de açıklanan kanun ve adalet anlayışları böyle bir sınıflamaya engel oluşturmaktadır.

Eserde vurgulanan önemli hususlardan biri de "akıl" ve "bilgi" konusundaki değerlendirmelerdir. Akıl her şeyden önce bilgiyi ve olumlu (müspet) düşünceyi emreder. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig*, duygular yerine akılcılığı, vehimler yerine gerçeklere bağlanmayı ön planda tutan bir nitelik taşımaktadır.

Eserde üzerinde durulan önemli bir özellik de hükümdar tarafından temsil edilen "töre"dir. Eserde "töre"nin nitelikleri üzerinde de ayrıntılı birtakım açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklamalarda "töre" (a) *Könilik* (*adalet*), (b) *Uz*'luk (*iyilik*, *yararlı olma*), (c) *Tüzlük* (*eşitlik*), (d) *Kişilik* (*insanlık*) gibi birtakım temel ilkelere bağlanmış bulunmaktadır.

Bizde de *Kutadgu Bilig* üzerine onu çeşitli yönleriyle değerlendiren önemli birtakım çalışmalar yapılmıştır. Örnek olarak İbrahim Taş'ın *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı* (Ankara, 2015, gözden geçirilmiş ikinci baskı) adlı kitabı ile daha önceki yıllarda yayımlanmış epey araştırma ve makale vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. İnalcık, H. (1966). "*Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Reşid Rahmeti Arat İçin*. Ankara, s. 259-276.
2. Dilâçar, A. (1972). *900. Yıl Dönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara.
3. Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. İstanbul.
4. Ercilasun, A. B. *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil*. Ankara.
5. Arslan, M. (1987). *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul.
6. Arslan M. (1992). "Kutadgu Bilig Üzerine Sosyolojik Düşünceler", *Sosyoloji Dergisi*, İstanbul.
6. Çağatay, S. (1967). "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği", *TDAY Belleten.*
7. Levend, A. S. (1969). "Yazılışının 900. Yıl Dönümünde Kutadgu Bilig", *Türk Dili Dergisi,* 211.

8. Sofuoğlu, C. *Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri*, DEÜİF V vb.

Bu türlü araştırmaların sayısı elbette daha da artırılabilir. *Kutadgu Bilig*, çeşitli yönleriyle incelenmek üzere üniversitelerin Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde yüksek lisans tezi olarak da ele alınıp değerlendirilmiştir.

Ziya Hotamışlı, *Yusuf Has Hacib'de Bilgi ve Ahlak Anlayışı* gibi.

Bu gibi yüksek lisans çalışmalarına daha epey örnek eklenebilir (ayrıntılı bilgi için *İslam Ansiklopedisi*, *Kutadgu Bilig* maddesi sonundaki bibliyografya bölümüne bk.).

Eser üzerindeki bu kısa yönlü değerlendirmelerden sonra hepinizi sevgi ve saygılarımla selamlayarak sözlerime son veriyorum.

Kaynaklar

Eser üzerinde çeşitli kaynaklarda makale olarak yayımlanan yazılar,

Eldeki *Kutadgu Bilig*'in Fergana nüshasının ve çeviri yazısı yapılmış *Kutadgu Bilig* metninin gözden geçirilmesi ile elde edilen bilgiler,

İslam Ansiklopedisi ile *Türk Ansiklopedisi*'ndeki "*Kutadgu Bilig*" maddeleri,

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig*, Metin 1. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. "Giriş" bölümü".

Başer, S. (1990). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre.* Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri.* İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* Anıtında Türk Kökenli Kelimelerin İlkin Tarihî Fonetik Sonluğu

Qızılgül ABDULLAYEVA*

Türk dillerini tarihsel sözlük bilgisi açısından öğrenmek bu dillerin söz varlığındaki her bir sözcük biriminin tarihini farklı yönden incelemek anlamına gelir. Sözcüklerin ilkin tarihî fonetik biçimi konusu da bu araştırma alanlarından biridir. Elbette, dilimizin tarihî geçmişinde yer alan sözcüksel dil örneklerinin her biri farklı bir ömür yaşıyor. Ömrü sona yetenlere kıyasla hâlâ uzun ömürlü ve iletişimde geniş kullanım oranına sahip kelimelerimiz vardır. Sonuç olarak birçoğu dilimizin geçmişinden bu günümüze kadar gelmişse bir kısmı ise kullanım yoğunluğunu kaybettiğinden anısallığa doğru yol almış, azınlıkta kalarak dilden çıkmış ve dilin arkaik belleğinde yer almıştır. Bugün gerek yaşamını sürdüren gerek bundan mahrum olan kelimeler olsun fark etmez, tümü bizim kelime mirasımızdır. Daha çok bu sözcüklerin hangi dil katına mensupluğunun, özellikle anlam tanımının, aynı zamanda fonetik yapısındaki ses geçitlerinin de araştırma konusu olarak seçilmesi çok ilginçtir. Tüm bunlar doğaldır. Çünkü arkaikleşen veya bugünümüze kadar ulaşan aynı dil birimleri çeşitli tarihî dönemlerde farklı fonoformlarla süreklilik sergileyen dil örnekleridir. Karşılaştırmalı inceleme söze ait ne varsa onu sunmaktadır. Ne yazık ki, fonetik açıdan Türk kökenli sözcüklerin en eski fonoloji sonlukları hep araştırmacı dikkati dışında kalmıştır. Geçmişten bu günümüze gelen Türk kökenli kelimelerin çeşitli açıdan bütünlüğünü sağlamak için çok önemli konulardan biri budur. Bu kelimelerin fonoformlardaki en eski fonolojik sonlukları, ilkin ünsüz sonluğa sahip olmaları nedeniyle bizim için özellikle ilgi çekicidir. Buna bilimsel yanıt bulmak ve bu bulgunun gerçek olduğunu kanıtlamanın başlıca yolu olarak eski yapıtların her birinin ayrı ayrılıkta sözlük bünyesinin oluşturulmasında görüyoruz. Bu doğrultuda her seferinde farklı bir yazılı anıta başvurmanın uygun olacağını düşünüyoruz. Farklı zamanlarda araştırma yaptığımız anıtlar bu konuda eşitlik sergiliyorsa sonuçlarda yanlış olamaz. Çeşitli yazılı anıtlara başvuruda bulunmak bu ilkinliği onaylayan yeni yeni dil olgularının ortaya çıkarılmasına hedeflenmiştir. Bu araştırmamızda fikrimize dayanak olarak Yusuf Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig* eserini seçtik. Eserin kelime hazinesi de bu fikri desteklemek için bol miktarda malzeme veriyor. Dilin tüm katmanlarını kapsamasına rağmen, bu dil materyali çok daha fazla ünsüz sonluklu adların süreklilik sergilediklerini ortaya koymaktadır. Tarihsel serüvende ünsüz sonluklarını kaybeden bu sözcükler, yaşama ve arkaikleşme düzeyinde olmasına bakılmaksızın, her biri farklı bir yaşama imza atmaktadır. Bunu dikkate alarak *Kutadgu Bilig*'deki ünsüz sonluklu sözcükleri şöyle ayırabiliriz:

* Bakü Devlet Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, *gizilgulabdullayeva@gmail.com*

I. *Geniş yayılma alanı olmayan ünsüz sonluklu kelimeler. Kimi**g**, biri**g**, biri**n*** ... gibi dil birimleri buna örnek olabilir.

Kimig sözcüksel dil birimine belgisiz zamir türünün örneği olarak araştırma objemizin dilinde rastlanmaktadır:

Kimig *serdim irdim kimi me açıttım* (Arat, 2005, b. 6543, s. 1074).

(Kimine çıkıştım, kimini yerdim, kiminin de canını yaktım).

K. Veliyev ve R. Asker'in çevirisinde çok az farklılık görülse de bu leksik birim orada da belgisiz zamir türü olarak tanımlanmıştır. Bu olgu dilimizde taşlaşan bu zamirin en eski fonetik yapısının ünsüz sonluklu olmasını kanıtlamaktadır. Örnekten görüldüğü üzere kelime anıtta ikili fonetik biçimde ortaya çıkmaktadır: ***kimig*** // ***kimi.*** Bu, bahsettiğimiz sözcük biriminin tarihî zaman diliminde ilk ünsüz sonluğunu kaybettiği anlamına gelir. Bununla birlikte, farklı bir fonetik denklem olmasına rağmen, anıtın dilinde *kimi* biçiminin 21, *kimig* biçiminin ise toplamda 1 kez kullanılması, ünsüz sonluklu varyantın kendi devrini tamamladığını ve *kimi* fonoformunun ise stabilizasyon sürecine girerek edebî dil seviyesine ulaştığını kanıtlamaktadır. Azınlıkta kalmasına rağmen ünsüz sonluklu kelimenin ilkin tarihî geçmişini incelemek açısından elimizdeki gerçek olguya dönüşüyor. Böylece bu fonetik koşutlukta birincil unsur dilden çıkarak kendi yerini ünlü sonluklu fonetik biçime verir.

Birig dil örneği de belgisiz zamir türüdür ve bugünkü fonetik durumu *biri* şeklindedir:

Okımasa aş suv muni bir bolur, okısa, körüqli birigyüz kılur (Arat, 2005, b. 4647, s. 794)

(Ziyafete davet etmezse bir kusur işlemiş olur, davet ederse de bir kusur yerine bin kusur bulur).

Yukarıda karşılaştığımız aynı tarihî manzarayı burada da görebiliyoruz. Yani ***birig*** // ***biri*** koşutluğu ile yüz yüzeyiz. Ama anıtın dilinde *biri* fonoformunun 82, *birig* biçimin ise 7 kez kullanımlık kazanması ünsüz sonluklu varyantın artık son devrini yaşadığı olgusunu ortaya çıkarıyor.

Bu zamirin fonetik içerik bakımından farklı ***birin*** varyantına da araştırma objemizin dilinde rastlanır. Aynı kullanım azlığı (3 kez) bu sözcük biriminde de görülmektedir.

II. *Hem Kutadgu Bilig, hem de diğer anıtlarda geçen ünsüz sonluklu kelimeler.* Buğda**y**, tiri**g**, sürü**g,** kuru**ğ**, su**v**, kapu**ğ**, sarı**ğ,** kisi**g**, … gibi dil olguları buna örnek olabilir. Aslında diğer yazılı edebî kaynaklar ve *Kutadgu Bilig*'in ünsüz sonluklu sözcükler açısından ortaklığı fikrimizin sübutuna dayanak veriyor.

Bu dil birimlerinin farklı anıtlarda aynı biçimde kullanımı, ünsüz sonluklu bu fonetik içeriğin aynı sözcük birimlerinin de en eski fonoformu olduğu anlamına gelir. Onlardan bir kısmına göz atalım.

Açığ leksik birimi bugün bizim dilimizde aynı kullanım sürekliliğini sergileyen ***acı*** kelimesinin en eski fonetik şeklidir. *Kutadgu Bilig*'de bu leksik birim bu anlamın ifadecisi olarak kayda alınmıştır:

Sücig bu tiriglig ***açığ*** *bu ölüm* (Arat, 2005, b. 1170, s. 278)

(Bu hayat tatlıydı, ölüm acıdır).

K. Veliyev ve R. Asker'in çevirisinde de sözcük aynı semantik tutumla verilmiştir (Kutadqu Biliq, 1994, s. 102). Bu leksik birim ünsüz sonluğunu kaybettikten sonra *acı* şeklini alarak dilimizde kullanılmaya başlamış ve bu fonetik içerikle dilde stabilizasyon sürecine girmiştir. Kelimenin araştırma objesi olan anıtın dilindeki muhtevası ile eşit olarak ünsüz sonluklu en eski fonoformu (*açığ*) İbn Mühenna Sözlüğü'nde geçmiştir: *Açığ* «acı». Örneğin: *Açığ* su, yani «acı su», «tuzlu su» (Mühenna, 2008, s. 67).

Özüg, bu dil olgusu zamirdir. Anlamca dönüşlülük zamiridir:

Eşitti bu Ay toldı barça sözüg, ayur semeyin men tutayın özüg (Arat, 2005, b. 558, s. 176)

(Ay Toldı bütün bu sözleri dinledi, o hâlde ben sabredeyim ve bekleyeyim dedi.)

Maalesef çeviride bu sözcük verilmemiştir. Aslında bu anlam uygundur: ***Özü*** (*yani* ***kendi***) «*sabredeyim, bekleyeyim*» *dedi* (Çeviri bize mahsustur- G.A).

Genel olarak bu çalışmanın asıl amacının bağlamsal içeriği ortaya çıkarmak olduğundan ve bu nedenle lafzi çeviriden yan geçtiğimizden kayda aldığımız bu sözcüğün (ve aynı zamanda bir grup kelimenin) yalın durumu çevirilere dâhil edilmemiştir. Fakat inkâr edilemez bir gerçektir ki, ünsüz sonluklu ***özüg*** bu sözcüğün en eski fonovaryantıdır. Aynı zamanda kelimenin ünlü sonluklu biçiminin de anıtın dilinde bulunduğunu unutmayalım [*Tamudın yırar tip tamuluk* ***özi*** – Kendisi cehennemlikken cehennem azabından kurtuldu **(**Arat, 2005, b. 292, s.136).] Sözcüğün, anıtın dilinde şu biçimde (***özi***) toplam 100 kez kullanılmasına rağmen, ***özüg*** fonobiçimi ile 19 kez kullanım aktivitesine sahiptir. Sonuç olarak gözlemler düşüncelerimizi sözcüğün bu zaman diliminde ***özi*** (→ ***özü***) fono-biçiminin dönüşlülük zamiri gibi sabitleşme yolunda olduğu kanısına yönlendirmektedir. Maalesef *öz* zamirinin kişiye göre değişim biçimleri (*öz****üm***, *öz****ün***, *öz****ü***, *öz****ümüz***, *öz****ünüz***, *öz****leri***) uzun zaman dönüşlülük zamiri olarak tanımlanmıştır ve hatta bazı araştırmacılar bugün de bu fikri desteklemektedirler.

Yeni bir tür oluşturabilme gücüne sahip olmayan tamlama eklerinin, kelime türeten yapım eki olmadığını hatırlatmak çok önemlidir. Öyleyse neden *öyle, şöyle* işaret zamirleri artırılan tamlama eki (öyle + si; böyle + si) yeni bir tür oluşturmuyor? Demek ki, bunların hepsi absürt karakterli konulardır.

Sözcüğün bu eski fonoformuna (*özüg*) *Nasireddin Rabğuzi'*nin *Kısasü'l Enbiya*'sının dilinde de rastlanır:

Yusuf Züleyha'dın ol sözni işitti irse, özünü Züleyha özigidin geterdi (Hacıyeva, 1996, s. 31).

Bu anıtın dilini araştıran Naile Hacızade incelediği *özüg* kelimesinin orijinaline çok yakın manada olduğu bilgisini vermiştir.

Kamuğ sözcük biriminin anlam karşılığı olan «herkes» belgisiz zamir türüdür. Tarihen zamirlerde söz başında q//x//h paralelliği herkesçe malumdur. Senkretik bir düzeye sahip olan «*kaf*» ile başlayan sözcüklerde de bu grafik işaretin [k'], [x] telaffuzu gözlenmektedir. T. Hacıyev'in kanaatince, bu "daha çok yazım tutuculuğunun sonucudur, bunun yanı sıra tarzla, vezinle bağlı üslubi tezahürler de kendini göstermektedir" (Hacıyev, 2012, s. 391).

XVII. yüzyıla kadar bu paralellikte en zayıf halka olan [h] belirli bir tarihî süreçten sonra aşamalı olarak sık kullanıma doğru yönelir ve XVIII. yüzyıldan beri diferansiyelleşme, sabitleşme ve demokratikleşme sürecinin zirvesi olarak kabul edilen edebî bir dil normuna dönüşüyor. Böylece, *qamu, xamu* biçimleri *hamı* biçimine geçiş alır. Sözcük sonluğuna gelince, nihai fikri kayda aldığımız sözcük biriminin kendi fonoformu söylüyor: *kamuğ*. Bunun anlamı, XVIII. yüzyıldan günümüze [h] başlangıcı ile normatifliğini koruyan şu zamir, tarihen en eski ve ilkin sonluk olan ünsüz sonluğuna malik olmuştur. Zaman içinde kapalı heceden açık heceye doğru gelişimin kuvvetli olduğu Azerbaycan dilinde sözcüğün sonu ünlüleşmiş, bu biçimde kelime kendi sabitliğini kazanarak edebî dil seviyesine ulaşmıştır:

kamu**ğ** / qamu**ğ** → qamu$_{\breve{g}}$ → q$^{\mathbf{q>h}}$ amu$^{\mathbf{u>ı}}$ → hamı

Y. Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig* eserinde bu belgisiz zamir türü *kamuğ* fonoformu ile 314 kez kulanım sıklığı kazanmıştır. *Kamu*, *qamu* şekillerine ise rastlanmamıştır. Bu dönemde *kamuğ* sözcük biriminin edebî dil olgusu olarak iletişime hizmet etmesi söz konusudur.

Bu sözcüğü ayrıca Mahmut Kaşgarlı'nın *Divanü'Lügat-it-Türk*'ünde de görebiliyoruz. Kelime hem fonform benzerliği hem de anlam eşitliği ile kayda alınmıştır: Kar, buz *kamuğ* erüşdi (MK-I, 2006, s. 235). Anıtın istatistiklerine göre, sözcük bu tarihî zaman diliminde süreklilik sergileyen bir olgu olarak ortaya

çıkıyor. Anlam ve fonetik kabuğun aynı olması ise kelimenin ünsüz sonluğunun daha eski ve ilkin olduğunun kanıtıdır.

III. *Kök morfem olarak ses olayları sonuçu sonluğu ünlüleşen saitleşen leksik birimler*. ***Sevüg*** aynı leksik dil örneklerinden biri gibi karşımıza çıkar:

Budunda sevüg boldı kodkı kişi

Sevügsüz bolur küngli katkı kişi (Arat, 2005, b. 2232, s. 438)

(Alçakgönüllü kişi halk arasında sevimli olur, haşin ve kibirli kişiyse sevimsiz olur).

Anıtın söz varlığında kelime "sevimli" anlamında çevrilmiştir. Fakat metin bağlamı göz önünde bulundurulduğunda kelimenin "sevgi" anlamı ifade ettiği açıkça görülmektedir. (Alçakgönüllü insanlar halktan *sevgi* kazandı. Kibirli insanlar ise *sevgisiz* kalır - Çeviri bize mahsustur: G.A).

Kanımızca, bu sözcük birimi *sevgi* kelimesinin en eski fono-varyantlarındandır. Bu bir gerçektir ki, sözcüğün kökü sev- fiilidir, *-üg* ise yeni sözcük türeten ek morfemdir. Zira «*sevgi* + -li» = *sevgi**li*** sözcüğünün oluşması için *sevgi* kelimesinin bir dil olgusu olmalıdır.

-gi morfemi *Kutadgu Bilig*'de geçen *sev**üg*** kelimesindeki -üg ekinin metateze uğramış ekvalentidir. Çeviride verilen *sevgili* lekseminin terkibindeki morfolojik göstericinin (-lı[4]) fiillerden ad yapan *-üg* eki ile eşitliği mümkün değildir. Kesin olarak bu leksik birim (yani *sevüg*), *sevgi* sözcüğünün tarihsel fonoformudur. Bahsi geçen leksik birimin sonluğunun ünlüleşmesi ise basit bir metatez olayı sonucu olarak ortaya çıkmaktadır:

*sev**üg*** → *sev**gü*** → *sevg* $^{\text{ü>i}}$ → *sev**gi.***

Yusuf Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig* eserinde *sevgi* leksemi toplam bir kez kullanılmıştır. Bu, Balasagunlu'nun yaşadığı dil ortamındaki *sevgi* leksik biriminin henüz tam yerleşmediği anlamına geliyor. Karşılaştırma zamanı *sevüg* kelimesinin işlevsellik oranı orta düzeye eşittir.

Bilig dil örneği de bu bölgede yer alan sözcükler sırasındadır:

Biliglig kişiler et öz yavrıtur

Bilig birle avnur canın semritür (Arat, 2005, b. 990, s. 250).

Anıtın dilinde "bilgi, bilim, bilgelik" anlamlarını karşılayan kelime, zamanla ünsüz sonluklu fonoformdan ünlü sonluklu varyanta dek çok uzun bir gelişme süreci geçerek dilde *bilgi* şeklinde kalıplaşmıştır. Genellikle ünsüz

sonluklu sözcüklerde, son ünsüzün düşümü ile kelimenin sonluğu ünlüleşir. Görünüşe göre burada ses düşümü olayına ait hiçbir olgu yoktur. Sonlukların ünlüleşme nedeni kelimenin bir parçası olan *-ig* kelime yapım ekinin basit bir ses değişmesi olayına maruz kalmasıdır: *bil**ig*** → *bil**gi***. Fakat bu ses olayının bir sonucu olarak, söz sonluğunda kapalı hecenin yerini açık heceye vermesi tartışılmaz bir gerçektir. Kelime işte bu fonetik biçimle (*bil**gi***) daha çok Türkiye Türkçesinde (Türkçe Sözlük, 2005, s. 267), son zamanlarda ise kullanım sıklığı olmasa bile Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaktadır. Doğal olarak her iki fonovaryantın kayda alınmasına rağmen Azerbaycan dilinde *bilig*//*bilgi* koşutluğunun birinci bileşeni daha işlevsel ve öncüdür.

Busuğ eski fono kabuğu ile dikkat çekmektedir. Kelime «*tuzak, pusu*» anlamlarını karşılayarak anıtın dilinde kullanılmıştır:

Okır emdi altmış mangar kel tiyü

*Busu**ğ** bolmasa bardım emdi naru* (Arat, 2005, b. 366, s. 146)

(Şimdi altmış «Bana gel» diye çağırıyor; ecel pususunsa düşmezsem şimdi de oraya gideceğim).

Bu sözcük çağdaş Azerbaycan dilinde iki fonetik kabukta gözlenmektedir. Biri kelimenin *pusku*, diğeri ise *pusu* biçimine sahip fonoformdur. Öncelikle, sözcüğün çağdaş fonetik kabuğunun Oğuz dilleri için karakteristik olan tonlu ünsüz başlangıçtan tonsuz ünsüz başlangıcına geçişle yapıldığını söyleyelim: *b* > *p*. İnlautta da *ğ* > *q* geçişleri görülmektedir. Diğer yandan kelime basit bir metateze uğramıştır. Sonuç olarak, sözcük tek ünsüz sonluğundan mahrum kalmıştır. Kelimenin her iki biçiminin çağdaş fonetik terkibi tarih gelişim yolunda bazı ses olaylarına maruz kalmıştır:

busu**ğ** → pusq**u** : «bus**uğ** → bus**ğu** → b$^{\mathbf{b>p}}$ usğ $^{\mathbf{ğ>q}}$ u → pusqu»

Görüldüğü üzere burada basit bir metatez ortaya çıkmış ve iki ses yer değiştirmiştir.

busu**ğ** → pusu : «busu**ğ** → b$^{b>p}$ usu$_{\mathbf{ğ}}$ → pusu»

Bu tarihî süreçte ise kelime sonundaki ünsüz sesin düşümü, aynı zamanda bir ünsüz yer değişmesi oluşmuştur.

İbn Mühenna'nın *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân* lügatinde *busuğ* sözcüğü kullanılmamasına rağmen, onun kök morfemi olan *pus-* fiilini görebiliriz (Mühenna, 2008, s. 79). Ebu Hayyan'ın lügatinde ise bu leksik birimi son ünsüzünü kaybetmiş fono kabuğu ile − *busu* şeklinde ve «*pusku*» anlamında kayda alıyoruz (Hayyan, 1992, s. 26). Sözcük anıtın dilinde de tonlu ünsüz

başlangıçla yer almıştır. Sonuç olarak bu leksik birimde tonlu ünsüz başlangıç daha eskidir diyebiliriz.

«Birine saldırmak için saklanarak beklenen yer» ve aynı zamanda «birine saldırmak için hazırlanma durumu» anlamlarındaki *pusu* sözü fonetik kabuğu ile Türkiye Türkçesinde esas yere sahipse de (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1633), Azerbaycan Türkçesinde *pusqu* şekli ile daha işlevseldir.

Örüg leksemi de bu bölüme giren ve özellikle dikkat çeken leksik birimlerdendir. Yusuf Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig* eserinde bu dil olgusunun sesteşinin kullanıldığı görülür:

1. *Örüg* «örgü»; 2. *Örüg* «konak yeri, menzil»; 3. *Örüg* «sakin, sabırlı» (Arat, 2005, s. 1217).

Bizim ele aldığımız örnek "örgü" anlamını karşılayan leksik birimdir. Ünsüz sonluklu Türk kökenli kelime de basit bir metateze uğrayarak dilin sonraki gelişim aşamalarında ünlü sonluklu kelimeye dönüşmüştür: *ör**üg*** → *ör**gü.*** Aslında, kelimenin kök morfemi, dilimizde işlenme sıklığına sahip olan *ör-* kelimesi ile bağlıdır. Çağdaş Azerbaycan edebî dilinde *hörgü* fonetik biçiminde kullanım sürekliliği kazanan sözcük, aynı zamanda canlı konuşma dilinde *örgü* fonoformu ile de görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'de geçen leksik birim, aynı fonoformda Kaşgarlı'nın Divan'ında da bulunmaktadır. Divan'da sözcüğün eş sesli biçimi kullanılmıştır: 1.«örülmüş olan her nesne» ve 2. «bir yerde bir süre kalmak» (MK-I, 2006, s. 137). İlkin mana araştırma alanımız olan anıtın dilinde geçen leksik birimin anlam karşılığına kısmen uygundur.

IV. *Ünsüz sonluğunu kaybettikten sonra konuşma dilinde sürekliliğini devam ettiren sözcükler.* ***Sızığ*** kelimesi bahsi geçen leksik birimler sırasındadır:

Sözün sökse yalnguk acıtsa tilin

Süngükke sızığ ol kongülke yalın (Arat, 2005, b. 2579, s. 488).

(İnsan sözüyle söver ve diliyle acıtırsa bu kemiğe sızı ve gönle ateş olur.)

"Ağrı" anlamını karşılayan bu sözcük birimi, çağdaş Azerbaycan edebî dilinde ne *sızığ* ne *sızı* şeklinde kullanılmamaktadır. Canlı konuşma dilinde, hem ünsüz sonluklu hem de ünlü sonluklu fonoformlarına rastlanmaktadır. Bununla birlikte, bu sözcük birimine Azerbaycan dilinde müstakil şekilde değil, birleşik kelimelerin bileşenleri olarak rastlamak mümkündür. Örneğin:

*Ağrın-**sızın*** varmı? *Ağrı-**sızı*** hissediyor musun?

(Örnekler canlı konuşma dilinden alınmıştır.)

Yani, *sızığ*//*sızın* eşitlikleri kelimenin ilkin fonovaryantları olarak görülüyor. *Sızı* ise kapalı heceden açık heceye geçişin sonucu olarak ortaya çıkmış olan şekildir. Nitekim canlı konuşma dili kelimenin en eski ve aynı zamanda modern fonoterkiplerinin koruyucusu olarak görülmektedir. Bu sözcük, bugün bizim dilimizde işlevsellik kazanan *sızıldamak* kelimesinin kök morfeminde yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinde ise günümüzde *sızı* şeklinde edebî dil olgusu olarak süreklilik sergilemektedir. (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1763). Şunu da söylemek gerekir ki, *sızığ* lügavi birimi *Kutadgu Bilig*'de kullanım tezliği açısından pasif sözler sırasında yer almaktadır.

V. *Samit sonluğunu kaybederek bugün edebî dil normu olarak yeniden yükselen sözcükler.*

Türlüg sözcüğü bu lügavi dil örneklerinden biri olarak anıtın dilinde «*türlü, yani rengârenk*» anlamlarında süreklilik sergilemektedir:

Kamuğ türlüg tükel ögrenib... (Arat, 2005, b. 465, s.160)

(Her türlü erdemi tamamen öğrenmişti.)

Anıtın dilinde süreklilik oranının yüksekliği ile dikkat çeken leksem "çeşitlilik, renkli" anlamı ile aynı zamanda klasik edebiyatın dilinde de kullanım sıklığı göstermektedir. Bu neden onu edebî dil seviyesine yükseltir fakat dilin sonraki gelişim sürecinde süreklilikten az kullanımlığa doğru yol alması, onu dilin arkaik katmanına yerleştirmiştir. Fakat dilin tarihsel gelişimi sözü yeniden dile döndürmektedir. İşte bu süreç leksik birimin çağdaş dilimizde artık "dirilen" (yeniden canlanan) kelimeler sırasında yer almakta olduğunu söylemeye olanak sağlıyor (Abdullayeva, 2018, s. 237). Tarihsel fonovaryantın gelişme istikameti onu diğer Türk kökenli kelimelerle de karşılaştırır. Bu, sözün kapalı heceden açık heceye doğru gelişimin süratli gittiği dillerden olan Azerbaycan dilinde ünsüz sonluğunu kaybederek kendi tarihî fonovaryantından uzaklaşarak ünlü sonluklu leksik birim olarak sabitlendiği anlamına gelir. Ayrıca, kelime dâhilindeki [t] tonsuz ünsüz başlangıcının daha eski ve ilk olduğunu unutmayalım. Lakin şu faktör Oğuz'dan ziyade Kıpçak unsuru olarak ortaya çıkıyor. Sözcüğün Türkiye Türkçesinde tonsuz ünsüz başlangıçla kalıplaşmasına rağmen (Türkçe Sözlük, 2005, s. 2022), Azerbaycan dilinde tonsuz ünsüz başlangıç tonlu ünsüz başlangıçla yer değiştirmiştir:

*türlü**g*** → t $^{t>d}$ ürlü$_{g}$ → dürlü

*Türlü**g*** sözü eski varyantlı ünsüz sonluğu ile M. Kaşgarlı *Divan*'ında da yer almaktadır (*Türlüg çeçek yapıldı* /Elvan çiçekler açıldı (MK-I, 2006, s. 179).

Uluq dil örneği de fonetik kabuğunda aynı gelişim süreci geçen (***ulu**ğ* → *ulu*) ve «dirilen» sözler sırasında yer alan dil olgularındandır. Bütün bunlar bir dil

faktörü olarak sözlerin dilden gidişi olduğu gibi dile yeniden dönüşümünün de nesnel gerçekliğini ispatlıyor. Tarihî fonoformun (***uluğ***) geçtiği anıtlardan biri olan Kaşğarlı'nın *Divanü'Lügat-it Türk*'üdür [... *uluğ yanı sınur* / ... büyüğün ...ayağı kırılır (MK-II, 2006, s. 47).]

VI. *Diliden çıkarak sonra iki ad altında yaşayan sözcükler*. *Arığ* bu leksik birimlerdendir:

Arığ bolsa özi yorısa köni (Arat, 2005, b. 727, s. 206)

(Kendisi temiz olmalı ve doğru yolda yürümeli...)

Örnekten de görülebileceği gibi, kelime *Kutadgu Bilig'*de Balasagunlu tarafından "saf" anlamını ifade etmiştir. Bu sözcük birimi neredeyse bütün yazılı anıtların dilinde, bizlere ulaşan tüm sözlüklerde mevcuttur. Eski Türkçede ***aruğ*** (Memmedov,1987, s. 83), Kaşğarlı'da ***arığ***/***arrığ***/***arı*** (MK-I, 2006, s. 65), Ebu Hayyan'da ***arığ***/***arı*** (Hayyan,1992, s. 15), Karakaplakçada ***aruv*** (Baskakov, 1951, s. 226) biçiminde tespit edilmesi malzeme olarak bize bu Türk kökenli leksik birimin tarihî sonluğu hakkında fikir söylemek olanağı sağlıyor. Dilin tarihî gelişiminin sonraki aşamalarında, sözcüğün ünlü sonluklu biçimde kalıplaşmaya doğru yönlenmesi faktörünü göz ardı etmemeliyiz. İşte yukarıda sunulan paralelliklerde bu başlangıcı (*arı*) görüyoruz. Ancak arığ bir dil olgusu olarak klasik edebiyatta işlevsellik sergilemesine rağmen edebî dile girememiş, sürekliliğini kaybettiğinden anısallaşmış ve nihayette dilin arkaik katmanında yerleşmiştir. Sonuç olarak bu kelime bizim için artık arkaik bir kelimedir. Diyalektologlar sözcüğü diyalekt materyali olarak kabul ediyor ve örnek olarak «*aydan arı, sudan duru*», bazen «*aydan arı, günnen duru*» (Dialektoloji Lüğat, 2007, s. 25) deyimini gösteriyorlar. Kanımızca, diyalekt unsuru olarak kabul edilemez. Bütün lehçelerde bu sözcüğe kalıplaşmış aynı deyim örnek gösteriliyorsa demek ki, bu kelime diyalekt unsuru değildir. Bu durumda kelime diyalekt çerçevesini aşarak diyalektizm olmaktan kenarda kalır. Fakat kelimenin canlı konuşma dilinde mevcutluğu da göz ardı edilmemelidir.

Leksem bazen metateze maruz kalmış kelime şeklinde (örneğin: *arttamak*), bazen ise sadece tam fonetik kabukla (*arıtmak*) canlı konuşma dilinde yer alır ve edebî dil materyali olmasa bile tarihî izini halk dilinde sürdürmektedir.

VII. *Anıtta Türk kökenli eklerin ünsüz sonlukla bittiğini kanıtlayan bulgular*. Bu konuda daha çok *-lı* morfoloji göstericisinin eşiti olan *-lık* ek morfeminin aktifliği dikkat çekicidir. Türemiş yapılı başlı**ğ** (→ başl**ı**) – (Arat, 2005, b. 2031, s. 410); atalı**q** (→atal**ı**) − (Arat, 2005, b. 5380, s. 900); analı**q** (→anal**ı**) – (Arat, 2005, b. 5380, s. 900); evlı**g** (→ev**li**) – (Arat, 2005, b. 138, s.112); biliglı**g** (→bilik**li**) – (Arat, 2005, b. 155, s. 116); vefalı**ğ** (→vefal**ı**)... –(Arat, 2005, b. 105, s. 108) dil birimleri bunun gerçek bir kanıtıdır. Bu yine bir

daha tarihsel olarak Türk kökenli morfolojik göstericilerin dahi ünsüz sonluklu olması fikrine yol açıyor. Ama gerek sözcüksel bir olgu gerek ek morfem olsun istisnaların mevcutluğu doğal hâldir. Bunun nedeni dilin tarihinin kurallılık ve istisnai durumlara paralel olarak hareket etmesidir. Ama nihai fikrin belirlenmesinde ve gerçeğe kavuşmasında malzeme bolluğu bağlamında son sözü elbette ki, benimsenmiş, yerleşmiş dil kanunları söylüyor.

Görüldüğü gibi, bugün dilimizin söz varlığında yer alan ünlü sonluklu kelimelerin büyük çoğunluğu tarihsel olarak ünsüz sonluğuna sahip olmuştur. Dilin sonraki gelişme aşamalarında kapalı hecenin açık heceye geçişi Türk kökenli kelimeleri çağdaş Türkçemizde ünlü sonluklu sözcükler şeklinde barındırmıştır. V. V. Radlof'un ve Ş. Sami'nin sözlüklerine dayanan istatistiksel hesaplamalar bu kaynaklarda 30.658 kelimenden yalnızca 113'ünün ünlü ile bittiğini ortaya koymaktadır (Abdullayeva, 2018). Bu, aynı zamanda *Kutadgu Bilig*'de yaptığımız incelemelerin sonucunda elde edindiğimiz "Türk kökenli kelimelerde ünsüz sonluğu en eski ve ilktir" görüşünün Türkoloji'de artık sabitleşmiş bir gerçeklik olduğunu bir kez daha teyit etmektedir.

Kaynakça

Abdullayeva, Q. A. (2018a). *XVII Esr Azerbaycan Edebî Dilinde Türk Menşeli Sözlerin En Qedim Fonoloji Sonluğu*. Bakı Universitetiniun Haberleri, Humaitar Elmler Seriyası, 2018, № 2, s. 12-20

_____ (2018b). *XVII Esr Azerbaycan Edebî Dilinin Fonetik ve Leksik Norma Demokratizmi*. İ h. Bakı: Elm ve Tehsil, 2018, 392 s.

Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti. (2007). Bakı: Şerq-qerb, 568 s.

Баскаков, Н. А. (1951). Каракалпакский язык. Материалы по диалектологии (тексты и словарь).Т.I. М осква : Изд-во АН СССР, 1951, 410 с.

Esireddin Ebu Hayyan El-Endelusi. (1992). *Kitab el-İdrak li Lisan el-Etrak*. Bakı: Azerneşr, 115 s.

Hacıyev, T. İ. (2012). *Azerbaycan Edebî Dilinin Tarihi*. I h. Bakı: Elm, 2012, s.

Hacıyeva, N. (1996). *Nesireddin Rabğuzinin «Qissesül - Enbiya» Eserinin Dili*. Bakı: Bilik.

Kaşğari M. (2006). Divanü lüğat-it-türk. 4 cildde. I c. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.

Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. (2006). 4 cildde. II c. Bakı: Ozan, 400 s.

Memmedov, Y. (1987). *Azerbaycanda İşlenen Sözlerin Leksik-Semantik İnkişafı*. Bakı: APİ neşriyyatı, 84 s.

Arat, R. R. (2005). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Yusif Balasaqunlu. (1994). *Qutadqu Biliq. Hoşbehtliye Aparan Elm* (Çeviren: K. Veliyev ve R. Eskerdir). Bakı: Azerneşr, 492 s.

Hacıyevdir, T. (2008). *Hilyetül-İnsan ve Helbetül-Lisan*. Bakı: Kitab alemi, 160 s.

Türkçe Sözlük. (2005). 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2244 s.

Kutadgu Bilig'de "ara…ara / ara…arala" Bağlacı

A. Deniz ABİK*

1. İslami Türk edebiyatının bildiğimiz ilk mesnevisi *Kutadgu Bilig*, bilim dünyasında tanındığı ilk tarihlerden itibaren üzerinde birçok yönden yapılan inceleme ve araştırmalara rağmen hâlâ yeni araştırmalara ışık tutma özelliğini korumaktadır.

Tarihî yazı dili olarak Karahanlı Türkçesinin 11. yüzyıldaki özelliklerini sunan *Kutadgu Bilig*'de bağlaçlar ile ilgili alan yazınında tek tek bağlaçlar ve değişik işlevleri üzerine incelemeler bulunmakta ancak toplu bir çalışma görülmemektedir. Bu konudaki en geniş çalışma Bilge Özkan Nalbant'ın (2016) *Kutadgu Bilig*'deki bağlama grupları üzerine çalışmasıdır.

Kutadgu Bilig'de *ara* sözünün Eski Türkçe metinlerdeki isim, zarf ve edat kullanımları dışında bazı beyitlerde ikili üçlü kullanılan bağlaç örnekleri olduğu görülmektedir. Arat (1947) yayınında *ara* sözünün bulunduğu bağlaç olarak kullanımını gösteren dört ayrı yapıdan söz edilebilir:

1.1. *ara…ara*

Bağlaç sekiz beyitte görülür:[1]

177 *til asgı telim bar yası ma üküş*
ara ögdilür til ara miñ söküş

177 Dilin faydası çok olduğu gibi zararı da çoktur; dil bazen öğülür bazen de çok söğülür.

735 *meniñ bu özüm me bu yañlıg-turur*
ara bar bolur ma ara yok bolur

735 Benim de tabiatım bunun gibidir; bazan var bazan yok olurum.

746 *meniñ me özüm kör añar okşadı*
ara kılkım ildi ara yokladı

746 Ben kendim de işte ona benzerim; gidişim kâh aşağıya kâh yukarıya doğrudur.

1532 *ara yér içer kör yorır belgüsüz*
ara köz körürde bolur belgüsüz

---

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

[1] Bildiri metninde verilen beyitler, Arat 1947 ve beyitlerin çevirileri Arat 1959'dan alınmıştır.

1532 Bazan kaybolur kendisini göstermeden dolaşır; bazan da göz önündeyken silinip gider.

2686 *ağızdın ara ot ara suw çıkar*
birisi itigli birisi yıkar

2686 Ağızdan bazan ateş bazan da su çıkar; bunların biri yapar biri de yıkar.

3595 *méni muñka tegrür et öz emgetür*
ara küldürür kör ara yığlatur

3595 Bana vücudum ıstırap ve zahmet çektirir; bazan güldürür fakat bazan da ağlatır.

4096 *ara ot bolur kör ara suw bolur*
ara küldürür kör ara yığlatur

4096 Onlar bazan ateş olurlar bak, bazan su olurlar bazan güldürürler fakat bazan da insanı ağlatırlar

4749 *ara aç ara tok yügürgü kerek*
begi yatsa emgek bu körgü kerek

4749 Bunun için bazan aç bazan tok koşmak lazım; beyi rahat ederse onun zahmetini hizmetkârının yüklenmesi lazımdır.

Bu beyitlerde Arat'ın çevirisine bakıldığında da bağlacın karşıtlık ilişkisini gösterdiği görülür: övülür - sövülür, var - yok, aşağı - yukarı, göz önünde - göz önünde olmayan, yapar - yıkar, ateş - su, güldürür - ağlatır, aç - tok.

1.2. *ara…ara…ara*

Birbirini takip eden iki beyitte bağlacın üçlü olarak kullanıldığı görülür:

402 *ara körse yügrür bezenip udu*
ara körmedük teg kılur yér kodu

402 Bir bakarsın, süslenip kuşanarak, arkandan koşar; bir bakarsın, görmezlikten gelir, önüne bakar (Arat, 1959).

403 *ara körse ewrer yana terk yüzin*
awağlar neçe tutsa bérmez özin

403 Bir bakarsın, yine yüzünü çabucak çevirir, nazlanır: ne kadar yakalamak istersen, kendine el sürdürmez (Arat, 1959).

Bu iki beyitte birbirine karşıt eylemlerin sıralanması söz konusudur.

1.3. *ara…arala*

Üç beyitte *ara…arala* bağlacı görülür:

3596 *ajun tezginür-men tilekin udu*
ara aç yatur-men arala todu

3596 Onun arzusuna uyarak dünyayı dolaşırım; bazan aç yatarım bazan da tok.

4926 *kuruğluğ-turur bu zamâne yası*
ara asğı tegrür arala yası

4926 Zamane yayı kuruludur; insanlara bazan faydası bazan da zararı dokunur.

5865 *köñül beg-turur bu et öz kul esîr*
ara sözke tumlır arala isir

5865 Gönül beydir, bu vücut ise kul ve esirdir; o kendisine söylenen sözlerden bazan soğur, bazan da ısınır.

Bu beyitlerde de çeviride de verildiği gibi aç- doymuş, faydası - zararı, soğur - ısınır sözlerinde karşıtlık görülür. *ara…ara* veya *ara…ara…ara* bağlaç takımının kullanımındaki özelliklerle aynı durum görülür.

1.4. *arala…ara*

Bağlaç bir beyitte *arala* sözünün önce kullanımı ile sıralanmıştır:

6202 *arala awıtur sewinçin visâl*
ara yığlatur kör firâkın tükel

6202 Bir bakarsın visal onu sevinçle oyalar; bir bakarsın firak onu sonsuz bir kederle ağlatır.

arala…ara dizilişinde de diğer dizilişteki anlam ilişkisi söz konusudur: sevinçle avutur - ayrılıkla ağlatır.

2. Bu dört dizilişteki kullanım dışında, *ara* kelimesinin zarf olarak kullanımını tanıklayan dört kullanımdan söz edilebilir. *Arala* kelimesinin ise zarf olarak kullanımı görülmemektedir.

2.1. *ara*

718 *ara körmedük teg yüz ewrer özün*
adınsığ bolur barça kılkıñ sözüg

718 Gün olur görmezlikten gelirsin yüzünü çevirirsin; bütün tavrın ve sözün bir anda değişiverir.

400 *ara kılkı kız teg kılınçı silig*
sewitür sunup tutsa bérmez elig

400 Bazan edası kız gibidir tavrı güzeldir; kendisini sevdirir fakat tutmak istedin mi elini vermez.

184 *tilig ögdüm ança ara söktüküm*
tilekim söz erdi saña yördüküm

184 Dili bu kadar öğmekten arada bir söğmekten maksadım sana sözün ne olduğunu anlatmak idi.

2.2. *arala*

3424 *kimi sözlegey sen kişi bolmasa*
kişiler arala özüñ turmasa

3424 Ortada kimse yoksa ve kendin insanlar arasında oturmuyorsan, kimin hakkında konuşacaksın.

4543 *kişi edgüsiñe katılğıl karıl*
kişi bol kişiler arala tiril

4543 İyi insanlara katıl ve onlarla iyi münasebette bulun; insan ol ve insanlar arasında yaşa.

arala sözünün *Kutadgu Bilig*'de varlığı görülmektedir. Kelimenin yapısına ilişkin açıklamalarda *ara* sözüne *+lA* zarf yapım eki veya *+lA* eklentisinin geldiği görüşleri dikkati çekmektedir (Önler, 1996; Ercilasun, 2008). *lA* eklentisinin Moğolca *ele* ile ilişkilendirildiği çalışmalar görülür (Räsänen, 1957; Poppe, 1991, 1992; Nalbant, 2004).

Yukarıda tespit ettiğimiz dört yapının *Kutadgu Bilig*'in bütün nüshalarında olup olmadığının tespiti, kullanımın nüshaların dönem ve bölgelerine göre farklılık gösterip göstermemesini açığa çıkarabilir. Bu gözle bakıldığında, C nüshasında bulunmayan sayfalara denk gelen 177, 1532, 402, 403, 400 ve 184. beyitlerin C nüshasında olmadığı, yine 3424. beytin bulunduğu kısmın da A nüshasında olmadığı görülür. Beyitlerin bütününe bakıldığında nüsha farkları içerisinde *ara…ara* / *arala…ara* yapılarıyla ilgili herhangi bir nüsha farkının olmadığı görülmektedir. Bu durumda bağlaç takımının kullanımı, dönem veya bölge farklılığına ilişkin bir bilgi taşımamaktadır.

3. *ara...ara*, *ara…arala* yapısındaki ikili bağlaç kullanımı, Eski Türkçe çalışmalarında açık olarak görülmemektedir.

Yalnızca, Clauson (1972, s. 196), *Kutadgu Bilig*'in 177. beyti olan

til asğı telim bar yası ma üküş
ara ögdilür til ara miñ söküş

beytindeki *ara…ara* sözünü "at one time…at another (ögdil-)" olarak vermiştir. Diğer çalışmalarda bu ikili kullanımın örneklendiği görülmemektedir.

Gabain (1988), Erdal (2004), Eraslan (2012), T. Tekin (2000), Ş. Tekin (1992) gramerlerinde bu kullanıma ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. *Eski Uygurcada Bağlaçlar* başlıklı çalışmada da bu kullanım görülmemektedir Karahan, 2014). Bilge Nalbant (2016), *Kutadgu Bilig*'deki bağlama grupları çalışmasında *ara* sözüyle kurulmuş bağlamalara yer vermemiştir: *kerek … kerek…*, *…hem…hem…*, *…ya…ya…*, *…yime…yime…*, *…ne…ne…* bağlaçlarını verir. Bu bağlaçlar içerisinde *ara … ara* / *arala* görülmez.

Maitrisimit'in Hami nüshasındaki bir kullanım, *ara…ara* kullanımı olarak değerlendirilebilecek gibi görünmektedir. Ancak önceki satırın eksik olması metin bütünlüğünü anlamayı güçleştirmektedir. *Onunç ülüş tört ptr*'de yer alan kısım şöyledir:

Maitrisimit Nom Bitig (Hami) (13. yy.) 4a-28 *ara yultuz ara ay teŋri osuglug…* (derlem.cu.edu.tr).

"(4a-25) *… -lar tört uluş [ü]ze …* (4a-26) *ilig ḫan sekiz tümen [tört mıŋ] …* (4a-27) *turḳaru bramanlarıġ ayayur aġarlayurlar …* ||| (4a-28)

ara yultuz ara ay tŋri osuġluġ … (4a-29) *-lıḳ körtle yėti ḳat …* (4a-30)" (Shimin, Klimkeıt & Laut)

On birinci ülüş on üçüncü yaprakta da *bėr ygrminç ülüş üç ygrmi ptr* eksik satırlarda *ara* kullanımı bu bağlamda düşünülebilir:

||| *üstün* (Mai.T-11.13a.05.) *kökte altın yaġızta oyun* (Mai.T-11.13a.06.) *ır altunluġ küwrügler üni yaŋ-* (Mai.T-11.13a.07.) *ḳurar … ara ara namobut* (Mai.T-11.13a.08.) *ḳılmaḳ ünler işitür …* (Shimin, Klimkeit & Laut, 1988).

Harezm Altınordu Türkçesi metinleriyle Kıpçak Türkçesi metinlerinde de görülmeyen *ara…ara* bağlacına, taranan Çağatayca metinlerde de *Çağatay Türkçesinde Edatlar* başlıklı çalışmada da (Atay, 2014), Eckmann (2017) ve Bodrogligeti'de (2004) de rastlanmamıştır. Çağatayca metinlerde bu işlevde kullanılan bağlaçların *gâh…gehi*, *geh…gâhi*, *geh…gâh*, *geh…geh*, *gâh…gâh*, *gehi…gehi* olduğu söylenebilir (Atay, 2014). *Geh köziden öltürüp gâhi lebidin can birür…; geh bu çıkıp yokarı ol geh düşüp…; Fitne kılurga atlanıp gâh çapıp gehi yanıp…* (Atay, 2014, s. 131).

Anadolu Türkçesinde *Tarama Sözlüğü*'nde *ara* maddesinde 15 ve 16. yüzyıl tanıkları ile verilen "5. Bazen, vakit vakit, ara sıra." kullanımı, *Kutadgu Bilig*'deki kullanımlar ile benzer kullanımlardır:

> *Mustafa eydür ilahi senin buyrugun sınınca ben sürçeyim ara kıyam ile ara ruku' ile ara dizin düşüp ara yüzün sürüp götürem* (Tuh. XV, 274)

Firakından cefa çok çekmişem ben
Oluram ara gamkin ara müştak (Dai, XV, 122 [Özmen, 2001, s. 149])

Ey namazın kılmaga dürüşmeyen ulaştıru
Sana kim der kim namazın ara kılma ara kıl (DB, XV, 137)

Yindek ol yarin değildir ah işi bir düzeye
Yakışır bana ara benden kaçar yine ara
(DB, XVI, 32 [Divan-ı Basit, Edirneli Nazmi])

Âşıka ara vefa ara cefadır kârı
Kime ettiyse cefa oldu vefasına seza (Âli, XVI, 42) (Gelibolulu Ali Divanı)

Tarama Sözlüğü'ndeki Dai tanığı dolayısıyla *Ahmed-i Dai Divanı*'na baktığımızda Özmen'in Dizin'de (Özmen, 2001, s. 125) "ara sıra, vakit vakit" anlamlarını verdiği sözün 99-5'te *illerde töre vardur aş yiyüp ara içmek // saki tur u gel iç hoş bir aş arası nazük* beytinde sadece "bazen, arada" anlamında olduğunu, ikili kullanılan örneğin *Tarama Sözlüğü*'nde tespit edildiği üzere 136-5'te bulunan "yakışır bana ara benden kaçar yine ara" tanığı olduğu görülür (Özmen, 2001, s. 149).

Hacıeminoğlu (1984) da *Türk Dilinde Edatlar* çalışmasında *ara…ara* bağlacını, sadece *Tarama Sözlüğü*'ndeki bu örnekler ile Batı Türkçesinde kaydıyla karşılaştırma edatları başlığında verir. Eski Anadolu Türkçesinde edatları değerlendiren Tiken'in (2004) çalışmasında bu bağlaç ve örnekleri görülmez.

Bergamalı Kadri'de *ara…ara* bağlacı ve *ara* görülmemektedir (Karabacak, 2002).

Osmanlı Türkçesinde *ara…ara* bağlacının tanıkları görülmez. Bu işlevde gâh…gâh bağlacının kullanıldığı görülür. J. Deny, §974 "gâh…gâh" maddesinde, "bu kelime çoğu zaman bazı…bazı… veya bazen… bazen… karşılığı olarak tekrarlı bir değişme bağlacı olarak kullanılır." açıklamasını verir (Elöve, 1941; Benzer, 2012, s. 610).

Özbekçede "*ara…ara*"nın görevini karşılayan yapılar olarak karşılaştırma bağlaçları ifadesiyle *gâha…gâha*, *meyli…meyli*, *hah…hah* örnekleri görülür (Öztürk, 2005, s. 86). Uygurcada, Kırgızcada, Çuvaşçada ve diğer Türk yazı dillerinde de *ara…ara* görülmez (Tömür, 2003; Kasapoğlu-Çengel, 2005; Ersoy, 2017). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*'nde bağlaca ilişkin bir kayıt görülmemektedir (Serebrenikov & Gadjieva, 2018).

Ara…ara, *arala…ara*, *ara…arala* bağlaç takımının görevinin bugünkü

"bazen…bazen, kimi...kimi, kâh…kâh, bir…bir" gibi bağlaç takımlarının görevlerine benzemesi dolayısıyla bugünkü bağlaçların araştırmacılarca nasıl değerlendirildiğini görmenin yararlı olacağını düşünüyorum.

Korkmaz, bağlaçları köken bakımından, şekil bakımından ve işlevleri bakımından olmak üzere üç yönden değerlendirir (Korkmaz, 2003). Bu değerlendirmeye göre *ara…ara / arala* bağlacı köken bakımından Türkçe, şekil bakımından iki veya daha fazla kelimenin tekrarıyla oluşan bağlaçlar, işlev bakımından cümle bağlayıcısı işlevinde bağlaçların zıtlık bildiren cümle bağlayıcıları olarak değerlendirdikleri içerisinde saymak mümkündür. Bunun yanı sıra Türkiye Türkçesinde Korkmaz'ın nöbetleşme bağlaçları olarak ifade ettiği *bazen…bazen*, *bazı…bazı*, *bir…bir*, *biri…öbürü*, *kâh…kâh*, *kimi…kimi* Tarama Sözlüğü'nde gördüğümüz "*ara…ara*"nın yerini almış bağlaç takımları gibi görünmektedir (Korkmaz, 2003, s. 118 vd.).

Özmen, *Türkçenin Sözdizimi*'nde *bazen…bazen* (de) bağlacı ile Bağlı Birleşik cümle başlığında bu bağlacın iki cümleyi kendi aralarında dönüşüm anlamı ile birbirine bağladığını söyler (Özmen, 2013, s. 169).

Serdar Yavuz, Anadolu ağızlarındaki bağlaçları incelediği çalışmada *bazen…bazen…*, *bazı…bazı…*, *bir…bir…*, *kimi…kimi…* gibi bağlaçlarını nöbetleşme bağlaçları olarak değerlendirir. Bu bağlaçların iki öge arasında çeşitli yönlerden seçenekli bir bağlama işlevi gördüklerini söyler (Yavuz, 2011, s. 78).

Kaynak (1969), *ha…ha*, *ister…ister*, *ya…ya*, *kah…kah* gibi takımları kimi kelimeler eş görevli ögeler arasında tekrarlanarak bağlaç görevinde kullanılır açıklaması ile verir. Tekrarlı bağlaçlardan zarfların tekrarıyla kurulanlar zarflık özelliği taşımakla beraber eş görevli kelimeler ya da cümleler arasında bağlantı kurdukları için bağlaç olarak kabul edilir demektedir. Karşılaştırma anlamı veren bağlaçların bir kısmının karşılaştırılan kavramlarda seçme ifade ederken bir kısmının karşılaştırılan kavramlarda seçme yapmadığını söyleyen Kaynak, bu bağlaçlar olarak *gerek…gerek*, *hem…hem*, *ne…ne*, *ha…ha*, *ama…ama* bağlaçlarını sıralar.

Çifçi (2007) Tanzimat döneminde zıtlık işlevi ile kullanılan cümle bağlayıcı bağlaçlar başlığında *bir…bir*, *hem…hem* gibi bağlaçları sayar.

Sev, bağlama grubu üzerine incelemesinde "kelime tekrarıyla oluşturulan *hem…hem*, *ister…ister*, *kâh…kâh*, *ne…ne*, *ya…ya*, *ya…yahut* da bağlama edatlarında eş görevdeki iki cümle sıralama, karşılaştırma ve denkleştirme suretiyle birbirine bağlanır", demektedir (2012, s. 118).

Araştırmacılar, Türkiye Türkçesindeki *gâh…gâh*, *bazan…bazan*, *bir…bir*, *ister…ister* gibi bağlaçların taşıdıkları değerleri karşıtlık (zıtlık), nöbetleşme,

karşılaştırma, denkleştirme, seçenekli bağlama, seçenek tercihi yapmama, dönüşüm sözleriyle ifade etmektedirler. Türkiye Türkçesinde ikili kullanımların eş değerli başka kullanımlarla da değişmeli kullanıldığı çeşitli örnekler görülebilir: "Bir bakarsın gece yarısı bir telefon gelir, hadi biz sokaklara. Bazen günlerce eve uğramadığımız olur." (Ahmet Ümit, Sis).

4. Sonuç

Bildiri dolayısıyla incelememizde *ara…ara* bağlacının Karahanlı Türkçesi ve muhtemelen Uygurca dışında diğer tarihî Türk yazı dillerinden yalnız XV ve XVI. yüzyılda Anadolu Türkçesinde tanıklandığı görülmüştür. Bu yüzyıllardan sonra Anadolu sahasında bağlacın kullanımının tanıklanmaması ilginçtir. Bu yapının yerini *arada…arada* kullanımının aldığı düşünülebilir. Bağlacın sadece Anadolu Türkçesinde bir ara görülmesi, Karahanlı Türkçesi ile Oğuzca arasındaki ilgiler üzerine düşünmemizi gerektirebilir. Bağlacın günümüz Türk yazı dillerinde bulunmadığı, görevdeş olarak *gâh…gâh*, *bir…bir*, *arada…arada* gibi başka yapıların kullanıldığı görülmektedir.

ara sözünün zarf olarak kullanımı, tekrarlı kullanım ile bağlaç görevini oluşturmaktadır. Kutadgu Bilig'deki kullanımlar, günümüz Türkiye Türkçesinin *bazan…bazan*, *kimi …kimi*, *bazı…bazı* bağlaçlarına benzemektedir. Nitekim Kutadgu Bilig çevirisinde Arat, çoğu kez *bazan…bazan* bağlacını tercih etmiştir. Bunun yanı sıra "bakarsın…bir" kuruluşunu bağlaç olarak kullanmıştır.

ara…ara bağlacının "ara…arala" değişkesi dışında "arala…ara" değişkesi de dikkat çekmektedir. Bağlacın yapı taşı *ara* sözünün üçlü kullanımı ile *ara…ara…ara…* bağlaç takımını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan başka zaman zaman önceki bağlaçla bağlantılı olarak "ara"nın tek başına kullanımı da görülür.

Genel olarak Türkçenin bağlaçlarının az olduğu, karşılaşılan diller dolayısıyla bağlaçların kullanımının arttığı yönündeki görüşler bakımından doğru değerlendirmelerin yapılabilmesi Türkçenin tarihî verilerinin daha ayrıntılı işlenmesine bağlıdır.

Kaynakça

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul.

_____(1959). *Kutadgu Bilig II Çeviri.* Ankara.

Atay, A. (2014). *Çağatay Türkçesinde Edatlar*. Konya.

Bodrogligeti, A. (2004). *A Grammar of Chagatay*. Muenchen.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish.* Oxford.

Çifçi, M. (2007). "Tanzimat Dönemi ve Günümüz Romanlarında Cümle Bağlayıcı Bağlaçların İşlevleri ve Kullanım Sıklıkları", *Türk Dili*, Şubat 2007, C: XCIII, S: 662, s. 147-161.

Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.

_____ (2012). *Türk Dil Bilgisi* (Çev. Elöve 1941, uyarlama Benzer 2012). İstanbul.

Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara.

Ercilasun, A. B. (2008). "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi", *Dil Araştırmaları*, Bahar 2008, 2, s. 35-56.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston.

Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri*. Ankara.

Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara**.**

Hacıeminoğlu, N. (1984). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul.

Karahan, A. (2014). *Eski Uygurcada Bağlaçlar*. Ankara.

Karabacak, E. (2002). *Bergamalı Kadri Müyessiretü'l-Ulûm*. Ankara.

Kasapoğlu-Çengel, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara.

Kaynak, O. (1969). "Türkçede Bağlaçlar", *Türk Dili*, Cilt XIX, Sayı 209, s. 697-705.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara.

Nalbant, M. V. (2004). "Türkçe Enklitik Edatı LA", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı II, 20-26 Eylül 2004*, Ankara, s. 2157-2173.

Nalbant-Özkan, B. (2016). "Kutadgu Bilig'de Bağlama Grupları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi MTAD*, 13(4), (Aralık 2016), s. 192-205.

Önler, Z. (1996). "Türkçede -lA Zarf Eki", *Uluslararası Türk Dili Kongresi,* Ankara*,* s. 9-15.

Özmen, M. (2001). *Ahmed-i Dai Divanı I-II*. Ankara.

_____ (2013). *Türkçenin Sözdizimi*, Adana.

Poppe, N. (1991). *Grammar of written Mongolian*. Wiesbaden.

_____ (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çev. Günay Karaağaç). İzmir.

Räsänen, M. (1957). *Materialien Zur Morphologie Der Turkischen Sprachen*. Helsinki.

Serebrenikov, B. A. & Gadjieva, N. Z. (2018). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri* (Çev. Tevfik Hacıyev, Mustafa Öner). Ankara.

Sev, İ. G. (2012). "Bağlama Edatlarıyla Bağlanan Cümleler Bağlama Grubu Oluşturabilir mi?", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz 2012, 12(2), s. 107-122.

Tarama Sözlüğü I (1963). Türk Dil Kurumu. Ankara.

Tekin, Ş. (1992). "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, II. Cilt, Dil-Kültür-Sanat*, (s. 69-119). Ankara.

Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara.

Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*. Ankara.

Tömür, H. (2003). *Modern Uyghur Grammar (Morphology*), Anne Lee (Trans.). İstanbul.

Yavuz, S. (2011). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Bağlaçlar", *Diyalektolog*, Kış 2011, 3, s. 59-107.

derlem.cu.edu.tr http://derlem.cu.edu.tr/index.php?a=tarihsel%2Fsearch (Erişim tarihi: 20 Haziran 2019)

Kutadgu Bilig'in Genel Söz Varlığının Kazakçadaki İzleri

Marlen ADİLOV*

Köktürkçe ve Uygurcanın devamı olan XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesiyle yazılan *Kutadgu Bilig*, 3000'e yakın kelime çeşidiyle tarihî Türk dillerinin en zengin edebî eserlerinden biridir. Dilsel, kültürel ve tarihsel değeri yanında yazıldığı dönemin söz varlığının belirlenmesi açısından da önemli bir kaynaktır. Bu eser, dönemin edebî dilinde yazılmış olsa da onda Türk lehçelerine ait unsurlar da görülmektedir. Bunun nedeni, *Kutadgu Bilig*'in zengin söz varlığının esasını *menze-* / *okşa-; kizle-* / *yaşur-; uk-* / *añla-; elig* / *kol; tün* / *kiçe; it* / *köpek* vb. Türk lehçelerine ait denk çiftlerin oluşturmasıdır.

Biz de *Kutadgu Bilig*'deki Kıpçakça veya Oğuzca kökenli kelimelerin Kazakçadaki yansımalarından söz edeceğiz. Özellikle Kazakçanın ağızlarında ve kalıplaşmış yapılarda korunan kelimeler üzerinde duracağız. Yani *Kutadgu Bilig*'de olup Kazak edebî dilinde kullanılmayan ancak Kazakçanın ağızlarında, ikilemelerinde, atasözü ve deyimlerinde varlığını sürdüren kelimeler üzerine duracağız.

Kutadgu Bilig'deki kelimelerin büyük çoğunluğu Kazak edebî dilinde vardır ve sık kullanılan kelimelerdir. Örneğin, *sak* "uyanık", *bulak* "pınar", *başçı* "başkan", *ana ata* "ebeveyn", *sart* "tüccar, satıcı", *kalın boḍ* (Kzk. *kalıñ halık*) "kalabalık", *kargış söküş*, "lanet, beddua", *oñ sol* "sağ sol", *sansız* "sayısız" vb. Hatta edebî dile tekrardan terim olarak girmiş kelimeler vardır: *tılmaç* (Kzk. *tilmaş*) "tercüman", *otaçı* "otacı, hekim" (Kzk. *otaşı* "cerrah"), *sakçı* "nöbetçi" (Kzk. *sakşı* "polis") vb. Ancak biz, ilk olarak ağızlarda ve kalıplaşmış yapılarda saklanmış olan kelimeleri listeledik. Örneğin *Kutadgu Bilig*'deki *közüngü* "ayna", *tal* "ağaç dalı" vb. yapılar, edebî dilde bulunmamasına rağmen Kazakçanın ağızlarında yaşamaktadır. Bundan başka atasözü ve deyimler gibi halk edebiyatı ürünlerinde de korunmaktadır: *al* "hile", *yond* "at", *ıduk* "kutlu ve mübarek olan", *kizle-* "gizlemek" *çıgay bay* "fakir zengin", *kiçe* "gece" vb.

Kelimeleri listeledikten sonra Kazak ağızlarındaki ve kalıplaşmış yapılardaki malzemelerden yararlanarak *Kutadgu Bilig*'in okunması ve anlamlandırılması üzerine bazı düzeltme önerilerinde bulunmaya çalışacağız. Örneğin, *Kutadgu Bilig*'de:

Kızıl til kısga yaşlıg seni // *Esenlik tilese katıg ba anı* beyti "Kırmızı dil senin ömrünü kısaltır, selamet dilersen onu sıkı tut" olarak aktarılmıştır. Ancak Kazakçadaki *kızıl til* deyiminin "çok konuşan dil" anlamından hareketle bu beyti

* Dr., L. N. Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi, Kazakistan.

"Çok konuşan dil ömrünü kısaltır, selamet dilersen onu sıkı tut" olarak da aktarabiliriz.

Diğer örnekler şunlardır:

1. *Kutadgu Bilig*'de *alka-* "alkışlamak" (KB, 5786) fiili, Kazakçanın ağızlarında "övmek, methetmek" anlamında yaşamaktadır (KETS, I, 2011, s. 418). Bir atasözünde geçmiştir:

   Alkatsan alkat kızıñdı, aktar ol däm-tuzıñdı "Översen öv kızını çünkü hak ettiğini kızından görürsün" (Kayırjan, 2013, s. 26; Keykin, 2002, s. 72).

   Kazakçada bu anlamda Moğolcadan ödünçleme olan *makta-* fiili aktif olarak kullanılmaktadır.

2. *Kutadgu Bilig*'de "kap, çanak, sahan, kadeh" anlamındaki *ayak* ayak tirki ev bark arığ tut töşek, töşegil aş içgü yime ked kerek (KB, 4645) kelimesi Kazakçada *ıdıs* kelimesi kadar aktif değildir ancak atasözlerinde eski anlamında korunmuştur:

   Anasın körip kızın al, ayagın körip asın iş "Anasına bak kızını al, tabağına bak yemeğini ye" (BS, 65, 2010, s. 252).

   Kelinniñ ayagınan, koyşınıñ tayagınan "Gelini tabağından, çobanı dayağından tanırsın" (BS, 65, 2010 s. 196).

   Jaman konaktan jartı ayak as kaladı "Kötü misafirden yarım tabak yemek kalır" (BS, 66, 2010, s. 142).

   Ayak kelimesi "kâse, kap kacak" anlamıyla Kazak ağızlarında korunmaktadır (KTAS, 2005, s. 92).

3. *Kutadgu Bilig*'de "yaşlanmak" anlamındaki *karı-* "ay." (KB, 348...) fiili Kazakçada *kartay-* biçiminde kullanılmaktadır. Eskicil *karı-* varyantı ancak atasözlerinde vardır:

   Attı arıganda kör, jigitti karıganda kör "Atı yorulduğunda gör, yiğidi yaşlandığında gör" (KETS, IX, 2011, s. 397).

   Köseniñ karıganı bilinbeydi, şabannıñ arıganı bilinbeydi "Sakalsızın yaşlandığı bilinmez, tembel kişinin yorulduğu bilinmez" (BS, 67, 2011, s. 279).

4. *Kutadgu Bilig*'deki *kizle-* (KB, 3232...) fiili, Kazakçada kullanılmaz. Bunun yerine *jasır-* fiili yaygındır. Ancak bir atasözünde *kizne-* biçiminde geçmiştir:

Öz malın kiznegen, kisi malın izdegen tübinde öz malına iye bolmas "Kendi malını gizleyip başkasının malını gözleyen sonunda kendi malına sahip olamaz" (KETS, VIII, 2011, s. 593).

5. *Kutadgu Bilig*'deki *koşnı* "komşu" (KB, 140...) olarak geçen kelime Kazakça atasözlerinde *koñşı* şeklindedir yoksa edebî dilde *körşi* kelimesi ve *körşi-kolan* ikilemesi yaygındır.

Ottı şukılagan öşirer, koñsını şukılagan köşirer "Ateşi karıştıran söndürür, komşuyu karıştıran göçürür" (BS, 65, 2010, s. 48).

6. *Kutadgu Bilig*'de "şöhret sahibi, ünlü" anlamındaki *külük* (KB, 857) ve *külüg çavlıg* ikilemesi "ay" (DTS, 1969, s. 326) Kazakçada "meşhur at, iyi koşmasıyla ünlü olan at" anlamında geçmektedir:

Jılkınıñ körki - külik, üydiñ körki - mülik "Yılkının güzelliği yüğrüktür, evin güzelliği mülktür" (BS, 69, 2011, s. 200).

Tübim - Türik, tüligim - külik "Aslım Türk'tür, hayvanım da yüğrüktür (at)".

7. *Kutadgu Bilig*'de *bıçuk* "buçuk, yarım" (KB, 4020) kelimesi Kazakçada *puşık* biçiminde ve "basık veya kalkık burunlu" anlamında kullanılmaktadır. Ancak atasözlerinde *Kutadgu Bilig*'deki gibi anlamda görülmektedir:

Pısık bolam dep, puşık bolma "Uyanık olacağım deyip yarım olma" (BS, 65, 2010, s. 204). Kazakça açıklamalı atasözleri kitabında *puşık* kelimesi "basık burun" olarak tercüme edilmiştir:

Puşık kelimesi *şala-puşık ayttı* "yarım yamalak söylemek" (KTFS, 2007, s. 310) deyiminde de korunmuştur.

Kazakçada "buçuk, yarım" anlamında aktif olarak *jarım* ve *jartı* (KazTS, 2003, s. 165) kelimeleri kullanılmaktadır.

8. *Kutadgu Bilig*'de *tümen* "sayısız, pek çok, on bin" (KB, 22...); *miñ tümen* (ikileme) "ay" (KB, 285...); *miñ miñ tümen* "ay" (KB, 3319) biçimlerinde geçen tümen kelimesi Kazakçada eskicil kelimelerden sayılmaktadır:

Birdiñ kesiri mıñga, mıñnıñ kesiri tümenge "Birin zararı bine, binin zararı on bine" (BS, 65, 2010, s. 29; KETS, XIV, 2011, s. 490).

Kılış birewdi şapsa, til tümendi şabadı "Kılıç biri keserse, dil on bini keser" (KETS, XIV, 2011, s. 490).

Tümen kelimesi şunun gibi deyimde de korunmuştur:

Sayramda bar sansız bap,

Türkistanda bar tümen bap.

Baptar babı - Arıstan bap "Sayram'da var sayısız evliya, Türkistan'da var on bin evliya. Evliyaların evliyası ise Arıstan evliyadır" (Janpeyisov, 1989, s. 133).

Kazakça *Tümenbay* ve *Tumanbay* erkek isimleri bu tümen biçimiyle ilgilidir (Januzakov, 1988, s. 399).

9. *Kutadgu Bilig*'de "sırt" anlamındaki *uça* "ay" (KB, 6157) kelimesi Kazakçanın ağızlarında "hayvan etinin tümü, arka eti" anlamında korunmaktadır:

Birewdiñ tösin jeseñ, üyiñe kelip uşañdı sayla "Birisinin döşünü yersen, sen de omurga etini hazırla (daha iyi ağırla)" (BS, 68, 2011, s. 113). *Uşa* kelimesi eskicil olduğu için atasözlerinde onun yerine başka kelimeler kullanılmaya başlamıştır:

Tösin jeseñ müşesin sayla "Döşünü yersen uzvunu hazırla" (BS, 69, 2011, s. 349) gibi.

10. *Kutadgu Bilig*'de "vücut, beden, ten" anlamında kullanılan *et öz* (KB, 332...) ikilemesi Kazakçada aynı anlamda ve *et jan* ifadesi olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Et jan aşuwmen istedi "Can acısıyla yaptı" (FS, 2007, s. 220).

11. *Kutadgu Bilig*'deki *al* "hile" kelimesi Kazakçada kök hâlinde kullanılmaz ancak *alda-* fiili olarak yaşamaktadır. Bazı deyimlerde eskicil şeklinde korunmuştur:

Al tili emes, jan sırı "Yalan değil, can sırrı" (KETS, I, 2011, s. 309).

Şın söziñ be, al söziñ be "Gerçek sözün mü yoksa yalan mı?" (Kaydar, I, 2014, s. 36).

12. *Kutadgu Bilig*'de *aşru* "aşırı, çok" (KB, 1766...) olarak kullanılan kelime Kazakçada "büyük düğün, aşırı düğün" anlamındaki *ulan-asır toy* kalıplaşmış yapısında kullanılmaktadır.

Kazakçada *asır* kelimesi tek başına ayrı kullanılmaz ve anlamı bilinmemektedir ancak ulan-asır ikilemesinde korunmuştur. Kazakçada bu anlamda *asa* (KETS, I, 2011, s. 701) biçimi aktiftir.

Özellikle Kazak edebî dilinde aktif olarak kullanılan "aşırı, haddinden fazla" anlamındaki *äsire* ve "özellikle, ayrıca, bilhassa" anlamındaki *äsirese* (KazTS, 2012, s. 73) yapıları bununla ilgili olmalıdır.

13. *Kutadgu Bilig*'de "değerli" anlamında kullanılan *agır* (KB, 44...) kelimesi Kazakçada *Kız awır ma, tuz awır ma* "Kız mı değerli, tuz mu değerli" (BS, 65, 2010, s. 88) atasözünde geçmiştir.

Oysa Kazak dilinin sözlüklerinde *awır* kelimesinin "değerli, kıymetli" anlamı kaydedilmemiştir (KETS, II, 2011, s. 221; KTTS, 2008, s. 74).

14. *Kutadgu Bilig*'de "deli" anlamındaki *tilve* (KB, 295...) kelimesi Kazakça edebî dilinde kullanılmaz. Ancak aşağıdaki deyimlerde *Kutadgu Bilig*'deki anlamında gibi kullanılmıştır:

Delebesi kozdı "Çoştu, çıldırdı; sinirlendi" (KTFS, 2007, s. 83). Bu anlamda *jını kozdı* varyantı da vardır.

Delebesi kızdı "Dayanamadı, çok kızdı" (KETS, IV, 2011, s. 610).

Bu deyimde kullanılan *delebe* kelimesi Kazakçada tek başına kullanılmaz ve anlamı da bilinmemektedir. Bu anlamda *jın* "cin" biçimi işlektir; örneğin *jını kozdı* "delirdi" gibi.

15. *Kutadgu Bilig*'de şeytan anlamındaki *yek* kelimesi (KB, 542) Kazak edebî dilinde yoktur. Kazakça deyimlerde *jek* biçimi geçmektedir. Deyimlerden anlaşıldığı üzere "şeytan" anlamındadır:

Jek körüw "Nefret etmek, sevmemek (kelimesi kelimesine: şeytan gibi görmek)" (KETS, VI, 2011, s. 267).

Jek körinişti boldı "İğrenç göründü, çirkin göründü, kötü adlı oldu (kelimesi kelimesine: şeytan görünüşlü oldu)" (FS, 2007, s. 253).

Jer astınan jik şıktı, eki kulagı tik şıktı "Aniden bir felaketin ortaya çıkması, bir felaket ile karşı karşıya kalmak (kelimesi kelimesine: yerin

altından şeytan çıktı, iki kulağı dik olarak çıktı)" (KTFS, 2007, s. 111; BS, 69, 2011, s. 188). Kazakların inanışına göre *jik* denilen şeytan yer altında yaşarmış, aniden yer altından çıkıp korkuturmuş, deyim de bu inanıştan çıkmıştır (Kaydar, 2004, s. 324).

Kazak dilinin izahlı sözlüğü ve Kazak edebî dili sözlüğünde *jek kördi* deyimi verilmiş ancak kelime hakkında bilgi verilmemiştir (KTTS, 2008, s. 288; KETS, VI, 2011, s. 267).

16. *Kutadgu Bilig*'de *yond* "at" (KB, 5370) kelimesi edebî dilde yoktur. Fakat bir deyimde korunmuştur:

Junttay bolıp semirgen "Çok kilo almış (kelimesi kelimesine: hayvan gibi semirmiş)" (KTFS, 2007, s. 118).

"Eski Türkçe 'at' anlamındaki *yunt* kelimesi Orta Asya'daki Türk lehçelerinden ancak Kazakçada 'iyice beslenmiş, semirtilmiş at' anlamında *junttay* biçiminde korunmuştur" (Bazarova & Şaripova, 1990, s. 9).

17. *Kutadgu Bilig*'de *kisi* (KB, 1165...) kelimesi "eş, karı" anlamında kullanılmıştır. Kazakçada ise *kişilikke aluw* 'Eş olarak almak, nişanlı etmek' (Janpeyisov, 1989, s. 159) deyiminde geçmektedir.

Kişilik yapısının kökü olan *kişi* kelimesi Kazakçada *kisi* olarak kullanılmaktadır ve "kişi, insan; yabancı" anlamlarındadır; deyimde ise "ş" biçiminde ve "eş, karı" anlamında korunmuştur.

Kazak edebî dili sözlüğünde *kişilikke aldı* / *kişilikke berdi* deyimleri "küçük karı (kuma, ikinci karı) olarak aldı veya verdi" olarak aktarılmıştır (KETS, VIII, 2011, s. 666).

Sızdıkova, *kişilik* yapısındaki *kişi* kelimesinin tarihî Türk lehçeleri kaynaklarına dayanarak "eş" anlamında olduğunu izah etmiştir (Sızdıkova, 1994, s. 106).

Kazakistan'ın Güney ağzında Şu yöresinde "başlık parasına giren at" anlamında kişi at kalıplaşmış ifadesi de bulunmaktadır (Nakısbekov, 1972, s. 82).

18. *Kutadgu Bilig*'de "istek, muhtaçlık" anlamında *koltgu* (KB, 4275, 2721) kelimesi mevcuttur. Bunu Kazakça deyimlerinde "rica, dilek" anlamında kullanılan *kolka* kelimesiyle ilgili görmek mümkündür.

Kolka saldı "Rica etti, ricada bulundu, bir şey diledi; zahmet ettirdi" (KTFS, 2007, s. 190).

Kolkañdı al "Dilediği ve istediğini al" (KETS, IX, 2011, s. 736).

Söz tapkanga kolka jok "Söz (iyi cevap, zor durumdan çıkaran akıllı cevap) bulana laf atılmaz, söz bulan sorun yaşamaz" (BS, 69, 2011, s. 325; KETS, IX, 2011, s. 737).

19. *Kutadgu Bilig*'de *köşik* "himaye, kollama" (KB, 451) kelimesi vardır. Bunu Kazakça *kösege* "Yeni evlilerin yatağının görünmemesi için önüne çekilen perde, örtü; yeni evlilerin yatağı" kelimesiyle ilgili görmek mümkündür.

Kösegesi kögeruw "Çoluk çocuklu olmak, filizlenmek, çoğalmak; muradına ermek (kelimesi kelimesine: "yatağı/yorganı (evi, ailesi) göğermek" (KTFS, 2007, s. 157).

Kazak edebî dilinde *kösege* kelimesi tek başına kullanılmaz, sadece *kögermek-* fiili ile birlikte kullanılarak deyim yapar (Iskakov vd., 1966, s. 106).

20. *Kutadgu Bilig*'de *kün* kelimesi veya *el kün* ikilemesi "el gün, halk, memleket" (KB, 245...) (Arat, 1979, s. 300) anlamında vardır. Bunu Kazakça deyimlerinde de görmek mümkündür:

El-kün amanda "Milletin esenlikte olması" (KTFS, 2007, s. 14; KETS, V, 2011, s. 240).

Elde-künde jok is "Hiçbir millette yok bir şey, kimsede olmayan bir şeyi uyduranlar hakkında söylenir" (Kayırjan, 2013, s. 127).

Kazakçada *kün* "halk" kelimesi *el-kün amanda* deyiminde geçer. Kazak edebî dili sözlüğünde *el-kün* ikilemesi verilmiş; ikilemenin de ancak *el-kün amanda* deyiminde geçtiği belirtilmiştir (KETS, V, 2011, s. 240).

21. *Kutadgu Bilig*'de *ogrın* "gizlice" (KB, 2192) yapısını Kazakça deyiminde geçen *urın* şekliyle ilgili görmekteyiz:

Urın baruw "Damadın evlenmeden önce gizlice nişanlı kızını görmeye gitme geleneği" (KTFS, 2007, s. 279).

Urı kelimesi Kazakçada "hırsız" anlamındadır (KTTS, 2008, s. 861). Deyimde ise *urın* biçiminde ve "gizli" anlamında kullanılmıştır.

Sonuç

Eski Türkçe özellikle Orta Türkçe eserlerinde farklı dil gruplarına özgü olan kelimeler çoktur. *Kutadgu Bilig*'de de Kıpçakça, Oğuzca ve Karlukça özelliği taşıyan kelimeler fazladır. Ortak kelimeleri sayarsak bunlar eşit derecede karşımıza çıkacaktır. Örneğin Oğuzca olan *kizle-* fiili Kıpçakça veya Karlukça *yaşur-* fiilinden fazla kullanılmış olduğu gibi, Kıpçakça *kara-* fiili Oğuzca *bak-* fiilinden fazla geçmiş olabilir. Bunun gibi günümüz Kazakçasında da iki dil gruplarına özgü olan kelimeler fazladır. Yukarıda dizdiğimiz örneklerimizin çoğu günümüz Kazakçası için aktif olmayan kelimelerdir. Unsurların çoğu Oğuzca ve Karlukçaya aittir.

Kutadgu Bilig zamanında Türk dili konuşan farklı boyların bir arada yaşayıp kelime alış verişinde bulunduklarından eserlerde ortak unsurlar çoktur. Bunun gibi geniş coğrafyaya sahip Kazakistan'da farklı farklı Türk boyları eski zamandan bugüne kadar yaşamaktadırlar. Farklı Türk dillerinin unsurları edebî dile girmektedir. Edebî dilde olmayanları ağızlarda, ikilemelerde, atasözü ve deyimlerde, halk edebiyatı ürünleri de yaşamaktadır. Verdiğimiz örnekler sözümüzün kanıtı niteliğindedir.

Kaynakça

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig*, III İndeks (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: TKAE Yayınları.

_____ (2005). *Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib* (Haz. Çetin Şan, Serap Tuva Yurtsever). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Dilâçar, A. (2016). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Diyalektologiyalık Sözdik (2007). Almatı: Arıs Baspası.

Gülsevin, G. (2006). "Yusuf Has Hacib'in Dilinde Oğuzca Unsurlar", *Günümüz Türk Dünyasında Yusuf Has Hacip ve Fikirleri-II* (Elaralık Atatürk - Alatoo Universiteti, Bişkek - Kırgızistan, 8-9 Haziran 2006) Bildirileri). Bişkek, s. 39-55.

_____ (2006). "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, s. 109-1.

_____ (2007). "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: Denk Çiftler", *Turkish Studies,* 2(2), s. 276-299.

Keñesbayev, İ. (2007). *Frazeologiyalık Sözdik.* Almatı: Arıs Baspası.

Kutadgu Bilig'de Geçen Bir İlaç Adı: "Şelise" Üzerine Bir İnceleme

Ceyda ADIYAMAN*

Giriş

Türk tababet tarihi Uygur Türkleriyle başlatılmaktadır. Uygur Türkleri başta Çin, Tibet, Hint, Soğd ve Tohar kültürleri olmak üzere İç Asya'da bulunan bütün kültür çevreleriyle alışveriş içinde olmuşlardır.

Uygur Türkleri arasında Budizm'in yayılması Toharlar aracılığıyla olmuştur. Maniciliğin kabulünde ise Soğdlar ile kurulan çeşitli türden ilişkilerin etkisi vardır. Bu din değişmelerinin etkisi kendini Türk kültürünün her alanında göstermiştir. Klimkeit'ın dediği gibi Soğdların Türkler üzerinde dinsel etkilerinin yanında seküler kültürel etkileri de olmuştur. Türkçedeki Soğd kökenli sözcükler, Soğd etkisini açıkça göstermektedir (Klimkeit, 2009, s. 99). Manilik, Budizm'i etkilediği gibi Budizm de Maniliği etkilemiştir. İkisinin inanç ve terminolojisi belli ölçüde birbirine karışmıştır (Tokyürek, 2011, 2012).

Elverskog, İpek Yolu üzerinde Budizm ile İslam'ın da yalnızca savaş ilişkisi kurmadığını, kültürel etkileşimlerin sanıldığından çok daha fazla olduğunu söylemektedir. Ona göre Budizm ile İslam gelenekleri arasındakinden daha büyük bir ayrılık olamayacağı yaygın bir görüştür. Oysa Budistler ve Müslümanlar Asya'da bin yıldan uzun bir süreden beri birlikte yaşamaktadırlar (Elverskog, 2010, s. 1-8, 261-264).

Batıdaki Hipokrates ile yaklaşık olarak aynı dönemde yaşayan Buddha yalnız bir inanç veya ahlak önderi değil aynı zamanda bir sağlıklı yaşama öğretisinin de kurucusu ve ilk örneğidir. O yüzden Budizm gittiği yerlere sağlıklı yaşam ile ilgili öğreti ve uygulamalarını da götürmüştür. Nitekim Buddha'nın adlarından Sanskritçe *Bhaişajyada*, Budacı Uygur metinlerinde *ot bėrteçi bodisatav* (ilaç veren Bodhisattva), yine adlarından başka biri olan Sanskritçe *Bhaişajyarāja* da *otaçı ėligi bodisatav* (hekimler hanı Bodhisattva), *otaçılar ėligi* (hekimler hanı) gibi adlarla karşılanır. Dolayısıyla Budist Uygur metinlerinde *ayurveda* tıbbının etkileri görülür (Tokyürek, 2014, s. 239).

İslam uygarlığı Babil, Mısır, İbrani, Greko-Helen, İran, Hint ve Çin tıp, bilim, kültür ve literatüründen de geniş biçimde yararlanmıştır. İbn Sina'nın eserlerinde bütün bu kültür kaynakları ile birlikte Hintçe ögelere de sıkça rastlanır. Bu bağlamda Ağırakça, İbn Sina'nın gençliğinde Hint matematiği eğitimi aldığını bildirir (2016, 197). Kahya da ayurveda tıbbının eski İran, Grek-Helen, Çin, Tibet ve İslam uygarlıklarını derin biçimde etkilediğini kaydeder

* Dr., *ceyrinnur@gmail.com*

(Kahya, 1999, s. 220-229) ve İbn Sina'nın da Hint tıbbından etkilendiğini ve eserlerinde Hindistan'a özgü bitki adlarını andığını şöyle ifade eder: *"Avicenna's works were influenced to a large extent by Indian medicine, and these books mentioned names of the plants specific the regions in India."* (Özdoğan, 2009, s. 115). Nasr ise Hint bilimlerinin İslam dünyasına başta çağrılıp gelen Hint bilginleriyle, sonra da 11. yüzyılda Biruni'nin yazılarıyla Dihlevi'nin çeşitli eserleriyle yeniden girdiğini kaydeder. Matematik, astronomi ve özellikle ilaç ve zehirlerle ilgili birkaç tıp kitabının çevirisi sayesinde Hint bilimi İslam bilimi üzerinde etkide bulunmuş ve doğuşuna katkıda bulunmuştur (Nasr, 2006, s. 11).

Yusuf Has Hacib'in söz dağarcığında da Türklerin meydana getirdiği büyük *birlikte yaşama* başarısının yansımaları açıkça görülür. Eserinde çağının bütün bilgilerini edinmeye çalışan bir bilgenin tutkusuna tanık olunur. Verdiği bilgiler ve kullandığı terimler onun ilgilerinin genişliğini ve bilgi derinliğini gösteren tanıklardır. Bu tanıklığı ilaç adlarında da izlemek mümkündür.

Bu çalışmada[1] güncel tıp literatüründe *ayurveda* tıbbının yegâne ilacı olarak nitelenen ve *Kutadgu Bilig*'de bir kere geçen bir sözcüğün durumu incelenecektir. Böylece sözcüğün Türkçe tarihsel metinlerde, monografilerde, sözlüklerde ve diğer kaynaklarda hangi adla anıldığı, sözcüğün okunuş ve yazım farkları, sözcük için yapılan açıklamaların benzer ve ayrılan yönleri, ilaç olarak yapılışı ve sağlığa yararları ele alınarak metnin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

Kutadgu Bilig Nüshalarında Sözcüğün Durumu, Okunuşu ve Çevirileri

Kutadgu Bilig'de *şelişe* sözcüğü Aytoldı'nın hastalanması üzerine başvurulan tanı ve tedavilerin belirtildiği bölümdeki bir beyitte geçmektedir. Bu beytin ve sözcüğün *Kutadgu Bilig*'in Arap harfli Fergana ve Kahire nüshalarındaki yazımı şöyledir:

Fergana nüshası (2015, 45):



[1] Bu konu doktora tezimizde de yer almaktadır (Adıyaman, 2018, s. 650-652). Ancak bu çalışmada konu yeniden ele alınıp bağımsız bir çalışma olarak geliştirilmiştir.

Kahire nüshası (2015, 25b):



Radloff Uygur harfli Herat (Viyana) nüshasını Kiril alfabesine çevirerek yaptığı yayında sözcüğün yazıçevrimini *салыба* (saliba) biçiminde yapar. Dipnotta Arap harfleriyle شليسا (şelisa) biçiminde Arap harfli Fergana nüshasındaki yazımını aktarır ve sözcük için *muss eine Arzenei sein* (Bir tür ilaç olmalı.) dedikten sonra okunuş konusundaki çekincesini belirten başka bir okunuş önerir. Bu okunuş Uygur harfli metindeki okunuş ile Arap harfli metindeki okunuşun karışımıdır: =سالب? (Radloff, 1910, s. 97). Radloff ilgili beyti üç nüshanın edisyon kritiği ile aşağıdaki biçimde Kiril alfabesine çevirmiştir:

"Käpäk кат салыба, käpäk тарjак ät!"

Käpäk тірі тус тут, ja чаіры ägіт!"

Radloff'un Almanca çevirisi şöyledir:

"Lege Saliba auf oder bereite Therjak!

Wende Tiri-tus an oder zerstosse (?) Tshairy!"[2]

Görüldüğü gibi Radloff *matridus* ve *çurnı* sözcüklerini doğru okuyamamıştır. Bu yüzden ikinci dizedeki ilaç adları yanlıştır. Şelise sözcüğünü ise yukarıda da belirtildiği gibi bağlamdan yola çıkarak bir tür ilaç diye tanımlamakta ancak okunuşundan emin olamamaktadır. Bu beyitte geçen *matrıdus* sözcüğünü Radloff *tiri-tus* olarak okuyup *leben salz* (yaşam tuzu) olarak çevirir. Arat ise Fergana ve Kahire nüshalarında *matrıdus*, Herat nüshasında *m-a-tiri tosdud* okumuştur.[3] Aynı beyitteki *çurnı* sözcüğünü ise Radloff *чаіры=tshairy* biçiminde okur ve yazar (1910, 97). Arat bu sözcüğü Kahire ve Fergana nüshalarında *çurnı*, Herat nüshasında *çarnı* olarak okumuştur (1999, 23). Sanskritçe-Türkçe sözlükte *çurnam* biçiminde geçen sözcüğe *toz, pudra ve barut* karşılığı verilmiştir (Kaya, 2006, s. 120).

---

2 *"Saliba koy veya Tiryak hazırla!*
Tiri-tus kullan veya Tshairy! (?) öğüt"

3 VI. Mithradates (İÖ 120-63) olarak bilinen Pontus kralı Mithridateios hazırlattığı için onun adına izafeten Grekçede *mithridaticon* denilen ve Latincede *mithridatum*, *mithridatium*, *mithridaticum* gibi adlarla anılan panzehir, Latinceden Arapça, Farsça ve Türkçeye geçmiştir. Bu ilacın ve adının öyküsü ile *çurnı* veya *çarnı* okunan sözcüğün incelenmesi başka bir çalışmanın konusudur.

Arat sözcüğü *şelişe* biçiminde transkribe eder. Dipnotta ise Herat (Viyana) nüshasındaki yazılışı "*şelide*" biçiminde okumuştur (1999, s. 123). Arat,

"1064. *kerek ḳat şelişe kerek tiryāḳ it / kerek maṭrıdus ḳat ya çurnı ögit*" biçiminde okuduğu beyti *"İster şelise kat, ister tiryak kat; ister matrıdus karıştır, ister müshil ver."* biçiminde Türkçeye aktarmıştır (2003, s. 87).

Dankoff Arat'ın çevirisine sadık kalarak beyti *"Give shalîtha or theriac, mithridate or ground churni"* biçiminde çevirir (1983, s. 24). Sözcüğü *shalîtha* olarak kaydeden Dankoff notlarında bu sözcüğü ağız ve dil felçlerini iyileştirmek için kullanılan toz hâline getirilmiş bir *electuary* yani bir maddenin bal veya şurupla karıştırılmasıyla elde edilen macun kıvamındaki ilaç olarak açıklar (1983, s. 276).

Sözlüklerde *Şelise*

Kutadgu Bilig İndeks'inde *şelişe* sözcüğünün Arapça kökenli olduğu belirtilerek karşılığı aynı sözcükle verilir (Arat, 1979, s. 415). Bazı dönem sözlüklerinde madde başı olarak yer verilmektedir. Üşenmez (2010, s. 263) ve Ünlü (2012, s. 718) tarafından hazırlanan sözlüklerde *Kutadgu Bilig*'in dizinindeki bilgi paylaşılmaktadır. Ünlü, Arat metninde 1064. beyit olarak kayıtlı olan ilgili beyti ayrıca tanık göstermiştir.

Drevnetyurkski Slovar'da da kaynak dil olarak Arapça gösterilir. Bu sözlükte *şelise* sözcüğü için *mumye* karşılığı verilip geçtiği dize alıntılandıktan sonra dizenin Rusça çevirisi yapılmıştır. *Drevnetyurkski*'de dikkati çeken farklılık sözcüğün Arapça yazımında hareke kullanılması ve sonunda elif harfi yerine *müennes t'si* veya *ha-i resmiye* denilen harfe yer verilmesidir: شَلِيثَةٌ (Nadalyaev vd., 1969, s. 522).

Bu sözcüğe *Kutadgu Bilig*'in 1984'te Urumçi'de yayımlanan Yeni Uygurca çevirisinin arkasındaki sözlükte de rastlanmaktadır. Arapça olduğu belirtilen *şelise* sözcüğünün Yeni Uygurcadaki karşılığı *bir hil dora, yeni mumiye* olarak verilir. Alkayış bunu Türkiye Türkçesine *bir tür ilaç, yani mumya* olarak aktarır (Alkayış, 2012, s. 718).

Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinden (1390) *Edviye-i Müfrede*'de *mumyâyî* adlı bir ilaç anılmaktadır. Metni inceleyenler sözcüğü Arapça kökenli kabul eder ve *"mûmyâyî (Ar.) Her hastalığı iyileştirdiğine inanılan efsanevi ilaç ve bu ilaca ait şey."* biçiminde açıklar (Canpolat & Önler, 2016, s. 164). Aslında metinde sözcük renk adı olarak kullanılmıştır (Canpolat & Önler, 2016, s. 27). Verilen karşılık *mumya*'nın anlamıdır; *mûmyâyî* ise *mumya renginde olan şey*'dir.

Önler, *Divanü Lügati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de geçen tıp terimlerini incelediği bir çalışmasında *şelişe* sözcüğünü *şelişā* biçiminde yazarak

incelemiştir. Önler'in açıklamasına göre *Kutadgu Bilig*'de yalnızca bir kez geçen (1064) bu sözcük Anadolu'da yazılmış tıp metinlerinde bir macun adı olarak geçmektedir (Önler, 2019, s. 160). Tanık gösterdiği metin, kendisinin metin, çeviri ve sözlüğünü hazırladığı Hızır Paşa'nın (ö. 1417) *Müntahab-ı Şifa*'sıdır. Metinde *şelīşā-yı merzengūş* olarak geçen sözcük (Hızır Paşa, 1990, s. 51) sözlükte *Farsça, felç ve organ çıkmalarında kullanılan bir tür ilaç* olarak açıklanmıştır (Hızır Paşa, 1999, s. 282).

"Şelise"nin Etimolojisi

Sözcük hakkında geniş bilgi Sir Monier'nin 1890'da hazırladığı Sanskritçe-İngilizce sözlükte bulunmaktadır. *şelise* sözcüğünün kökeni Sanskritçe शिलाजतु)śilājatu) dur. Sanskritçe birleşik bir sözcük olan *śilājatu*'nun anlamı "*dağ katranı, kaya akıntısı, asfalt, kırmızı tebeşir, kaya yıkıcı…*"dır. Birleşik sözcüğün ilk ögesi शिला (śilā), *"taş, kaya, kayalık, dağ, kırmızı arsenik, alt değirmen taşı, kapı altı kerestesi, evi destekleyen sütunun üstü, damar, bağdoku"* ikinci ögesi जातु (jatu) "*sakız, reçine; katranlı madde*" anlamına gelir (Monier-Williams, 1960, s. 1073).

Sözcük günümüz Hintçesinde शिलाजीत [şilajit], Urdu dilinde سلاجیت (silacit) olarak yaşamaktadır (Nareshrao vd., 2015, s. 1985-1986). Her çağda Hintçe ile Arapça ve komşu diller arasında köprü olan Farsçada sözcük iki biçimde yaşamını sürdürmektedir. سلاجیت olarak yazılan ve *selâcit* diye telaffuz edilen birinci biçimi *"a spieces of storax"* (bir reçine türü) anlamındadır (Steingass, 2005, s. 691). شلیشا olarak yazılan ve *şelîşe* diye telaffuz edilen ikinci biçimine ise *"name of a medicine against paralysis and distortion of the mouth"* (ağız felci ve çarpıklığına karşı felce ve ağzın bozulmasına karşı bir ilacın adı) anlamı verilmektedir (Steingass, 2005, s. 758).

İbn Sina ve Biruni'de Şelise

Bu çalışmada incelenen beyitte geçen *tiryak* ve *matridus* Grek ve Latin kaynaklarından İslam tıp kitaplarına kadar bilinen ve adı anılan ilaçlardır. Yusuf Has Hacib'in andığı *tiryâk*, *matridus* ve *şelise*'nin İbn Sina'nın eserlerinde yer alması onun İbn Sina'yı okuduğunu ve etkisinde kaldığını gösteren en önemli tanıklardandır. İslam dünyasının en büyük hekimi olan İbn Sina'nın Yusuf Has Hacib üzerindeki etkisi bilinmektedir (Alberts, 1984, s. 217-230). Terzioğlu'na göre de Yusuf Has Hacib, Ebu Ubeyd Cüzcani, Ma'sumi, Nişaburlu İbn Sadık (ö. 1068) gibi adlarla birlikte İbn Sina'nın öğrencileri arasında yer alır (Terzioğlu, 2002, s. 1221-1224).

İbn Sina *El-Kanun fi't-Tıb* adlı eserinde *el-şeylisa* biçiminde andığı karışımın üç ayrı tarifini verir. Bunlardan *Macun-ı Şeylisa* gibi Farsça reçetelerde geçtiğini söylediği karışımın da diğer *şeylisa* karışımları gibi malzemelerini ve

miktarını listeledikten sonra hazırlanışını, kullanım şeklini ve miktarını belirtir (2017, s. 19).

İbn Sina bu ilacın hangi hastalıkların tedavisinde kullanıldığına ilişkin aşağıda yer alan bilgileri verir:

"Hekimler onun yararından emindir ve fevkalade sonuçlar verdiğini iddia ederler. Biz dil hastalıkları dışında bir yararını belirleyemedik. Hekimler şeylisanın farklı çeşidinin, manyaklığa, melankoliye, soğuklukla ilgili hastalıklara, paralize, saraya, unutkanlığa, 'beyin üşütmesine', titreme (kore?) hastalığa, nabız çarpıntısına yararlı olduğunu iddia ederler. O fetüsü korur ve düşük, idrar zoru ve üreterdeki ağrı ve gaz, dilin gevşekliği, vertij, endişe, mantar zehirlenmesi etkileri, zehir ve sütün zararlı etkilerine karşı koruyucudur. Eklem ağrısına ve bütün diğer kronik ve soğuktan oluşan ağrılara iyi gelir. Onun ağızdan alınması gerekir. O uygun yollardan alınmalıdır. şiddetli soğukta bu terkip Çin tarçını suyu ile alınmalıdır, fakat şarap ile_alınırsa daha yararlı olduğu düşünülür. Karındaki taşlarda o köklerin suyu (burada kastedilen kereviz, çörek otu, su teresi ve hindiba kökü ile ve anason suyu) ile uterus ağrısında kullanılır. Vücudun üst tarafında (mide bölgesinden başa kadar olan kısım) ağrı varsa, tatlı mercanköşkü ile veya köklerin suyu ile alınır. Çocuklarda o menekşe yağı ile kullanılır. Hekimlerin iddia ettiği de bunlardır. Fakat benim görüşüme göre, o müphem terkiple şaşırtıcı bir ilaçtır. O kanı ve hıltları yakar ve bu terkip içindeki droglar parçalanır." (2017, s. 17, 18).

İlacın hazırlanışını, karışım şeklini ve kullanım miktarını da İbn Sina şöyle tarif eder:

"Kuru droglar un hâline getirilir ve nemli ilaçlar iyi bir tıla içinde ıslatılır ve üç katı balla karıştırılıp hamur (sarı sakız) hâline getirilir. Bu terkip cam kap içinde korunur ve 6 ay bekletilir; 30 miligram ılık su ile alınır."(2017, s. 19)

İbn Sina benzer bir *şeylisa* terkibinin malzemelerini ve miktarlarını sıraladıktan sonra onun da hazırlanışı, kullanım şekli ve miktarını şöyle açıklar:

"*Bütün bu droglar iyice şarab-ı reyhani içinde bekletilerek, içlerine çekmeleri sağlanır, sonra balla karıştırılır. Bu hazırlanan terkip 6 ay bekletilmelidir. Onun 300 miligramlık dozları rezene veya kereviz kökleri liflerinin öz suyu ile karıştırılır. O aynı zamanda ebucehil karpuzu tohumlarının suyu ve kendir otu tohumlarının suyu ile buruna çekilir."* (2017, s. 20).

Biruni *Kitabü's-Saydana fi't-Tıbb* adlı eserinde çeşitli tiryaklar hakkında bilgi verirken *Tiryak-ı Türki* adıyla bir tiryak türünden de söz eder. Gençliğinde Harezm'de karşılaştığı yaşlı bir Türk tiryaklar ve basit ilaçları topladığını, bu konuyla ilgili bütün kitapları temin ettiğini kendisine söylemiştir. Biruni, bu yaşlı Türk'ün*"mumyai'sinin mucizevi bir güce sahip olduğunu gördüm"* der. Eseri çeviren Esin Kahya *mumyai* sözcüğünü *"bir nevi ilaç, asfalt minerali esas alınarak hazırlanmış bir terkip"* şeklinde açıklar (El-Beyruni, 2011, s. 134).

Biruni başka bir yerde ise mumya hakkında tarihsel ve coğrafi bilgiler aktarır (El-Beyruni, 2011, s. 345-346).

Biruni'nin sözünü ettiği Harezmli Türk, Grekçeden alınan *tiryak* ve Arapçadan gelen *mumya*nın yapılışını bildiği gibi *şelise* ve *matridus*tan da haberdar olmalıdır. Bu noktada mumya ile ilgili önemli bir karışıklığı açıklamak ve *mumya* ile *şelise* arasındaki bağlantıyı göstermek zorunludur. Kahya'nın asfalt minerali dediği ve aynı zamanda katran, reçine, karasakız, kayaç mumu, bitüm, zift, balsam gibi adlarla da anılan ağdalı katı sızıntı Sanskritçede "shilajit" diye adlandırılmaktadır. Dioscorides, Plinius gibi antik bitkisel ilaç uzmanları ve günümüz tıp çevreleri bu maddeyi *panacea* (παν: pan=bütün, her, tümü + ἄκος: şifa, tedavi) olarak da anmaktadırlar (Mohd, 2010, s. 2).

Panacea, *shilajit* veya *şelise* ile zift, asfalt, bitüm, bitümin, yer reçinesi, karasakız vb. adlarla anılan şey aynı maddedir. Bu maddeye Araplar da *mumia* adını vermişlerdir. Ancak Mısır dilinde bulunan *mumie* tahnit edilmiş ceset demektir. Arapça sözcük ile bu Kıptice sözcüğün sesteş oluşu anlam karışıklığına yol açmıştır. Bunun sonucunda insan cesetlerinin ticareti yapılmış, cesetler kurutulup öğütülerek toz hâlinde satılmıştır. Gerçekte *panacea* insan mumyalamakta da kullanılmaktadır. Ama mumyalanmış ceset ile *panacea*, Arapçada her ikisini birlikte karşılamak amacıyla kullanılan *mumya* sözcüğü üzerinden birbirine karıştırılmaktadır. Arapların mumya dedikleri *panacea* Lut gölünden veya Himalaya dorukları gibi yüksek yerlerden çıkarılan bir mineraldir. Oysa Kıptice mumya piramitlerden çalınıp kaçırılan tahnitli ceset demektir. Tez'in de dediği gibi *"kayaç-mumiya ile mezarlık mumiyası birbirinden farklı şeylerdir."* (2015, s. 107).

Kutadgu Bilig'de geçen *şelise* sözcüğü ile kastedilen maddenin ölü veya ölü tozuyla hiçbir ilgisi yoktur. İlgili beyitte esas maddesi *şelise* olduğu için adını bu maddeden alan ve İbn Sina'nın eserinde tarifleri verilen karışım (terkip, preparat) kastedilmektedir.

İlacın Kullanım Alanları

Ayurveda tıbbında çok önem verilen bir tedavi malzemesi olan şelisenin sekiz çeşidi vardır. Eski Hint Ayurveda tıbbının Vedalar döneminde altı çeşidi bilinirken Brahman döneminde iki çeşit daha eklemiştir. *Suvarna* (Altın), *Rajata* (Gümüş), *Tamra* (Bakır), *Lauha* (Demir), *Vanga* (Kalay), *Naga* (Kurşun), *Manashila* (Arsenik Sülfat) ve *Gairika* (Hematit=kantaşı minerali) (Panigrahi 2014, s. 86).

Siyaha yakın kahverengi, kuvvetli yapışkan, yüzeyi parlak ve cilalı, su, alkol ve asetonda kolayca çözülebilen bir madde olarak betimlenen ve mum, mumi, mumiya, mumiyai gibi adlarla da anılan dağ katranı veya kaya reçinesi

Altay dağları çevresinde, Pamir yaylalarında, Hindukuş dağlarında bulunur. Japonya ve Cezayir'de de bilinir. Buralar 2000-3500 metre arasında, mağaralar ve kaya yarıkları ile yaz-kış özel hava koşullarının, gün ışığının, sıcaklığının, yağış miktarının olduğu özel yerlerdir (Mohd vd., 2010, s. 3; Frolova & Kiseleva, 1996, s. 543, 544).

Ayurveda hekimleri tarafından reçete edilen *şelise*nin stres kaynaklı ülseri azalttığı, anti-enflamatuar, analjezik, anti-diyabetik, immün sistemi düzenlediği, kaygı bozukluğuna iyi geldiği belirlenmiştir (Pradhan vd., 2015, s. 1429). Zayıf sindirim sistemi bozuklukları, abdominal (erkek tipi) karın yağlanması, hemeroid, rektal fistül, bağırsak parazitleri, gastrit, bağırsak ülserleri, dysuria gibi mide-bağırsak hastalıklarında kullanılmaktadır (Shahrokhi vd., 2015, s. 56-59).

Tip-1 diyabet, mesane taşları, kumları gibi üriner sistem hastalıklarında; öksürük, tüberküloz, alerji, bronşit gibi solunum yolu hastalıklarında; epilepsi (sara), ağrı, iyi huylu beyin tümörleri, travma, beyin hasarları ve beyin ödemi (Khakhsari vd., 2013, s. 858-864), öğrenme ve hafıza süreçleri, alzaymır gibi nörolojik bozukluklarda (Spassov, 1994, s. 397) ve yorgunluk, stres, asabiyet, sinirlilik, delilik gibi psikiyatrik bozukluklarda; malign (kötü huylu, habis) tümör, gulma (iç tümörler), verem, kanser, sarılık, anemi gibi bağışıklık sistemi hastalıklarında; yanık, yaşlanma gibi cilt hastalıklarında da reçete edilmekte olduğu belirtilmektedir (Mohd, 2010, s. 6; Carrasco-Gallardo, 2012, s. 2, 3).

Katıksız alınmaması, daha çok bal gibi antiseptik bir ajanla birlikte alınması önerilmektedir (Garedew, 2004, s. 301, 302).

Sonuç

İslam uygarlığında her alanda olduğu gibi tıp alanında da hem Doğu'nun hem Batı'nın bilgilerine erişilmeye ve kullanılmaya çalışılmıştır. Yusuf Has Hacib'den önceki İslam tıp literatürüne bakıldığında bu durum açıkça görülür. Ünver'in dediği gibi İslam uygarlığında ilk çeviriler Grekçeden Süryaniceye ve oradan Arapçaya yapılmıştır. İslam tıbbı başlangıçta İran'daki Cündişapur okulundan çok yararlanmıştır. *"Esasen burada Yunan ve Hind eserleri Süryaniceye terceme edilmiş bulunuyordu. Eski Farisi dil ile yazılmış olanlar da vardı."* (Ünver, 1943, s. 72; Aydın, 2006, s. 147). İslam tıbbı, Eski Mezopotamya, Mısır, Çin, Hint, İran, Roma, Orta Asya ve Eski Yunan'dan birçok bilgi almıştır (Erdemir, 2014, s. 97). Yusuf Has Hacib'in hocası olarak gösterilen İbn Sina'ya hocalık ettiği bilinen İbn Miskeveyh'in "ebedî hikmet" (bengü bilgelik) anlamına gelen ve gününe değin süren İslam hikmet ve hekimlik geleneğinin kaynaklarını anlattığı *Cavidan-Hıred* / *El-Hikmetü'l-Halide* adlı ünlü eserinde de dört hikmet çevresinden söz edilir:

1. Fars (Pers) hikmeti

2. Hint hikmeti

3. Arap hikmeti

4. Rum (Grek-Helen) hikmeti

Cavidan-Hıred İslam uygarlığının Doğu-Batı sentezinin bir ürünü olduğunu açıkça göstermektedir (İbn Miskeveyh, 1953, s. 7-64).

Yusuf Has Hacib'in eserinde de Doğu ve Batı buluşturulmuştur. Şelise sözcüğünün geçtiği beyit de bunun kanıtlarından biridir. Daha önce de belirtildiği gibi beyitte dört ilaç adı geçmektedir. Bu ilaç adlarından *matridus* ve *tiryak* Batı'dan, *şelise* ve *çurnı* ise Doğu'dan gelmiştir. Yusuf Has Hacib'den önce ona kaynaklık edecek Doğu'dan haber veren Biruni ve Batı'dan haber veren İbn Sina gibi iki büyük hekim ve hakim (filozof) vardı. İbn Sina okurunu antik Greko-Helen mirasına bağlarken Biruni de Hint mirasına bağlıyordu. İşte *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hacib bu iki büyük üstadın dayandığı geleneklere bağlanmaya, yaşatmaya ve onları uzlaştırmaya çalışmıştır.

Sanskritçe kökenli *şelise* sözcüğü "şila" ve "jatu" biçiminde iki sözcüğün oluşturduğu birleşik ad yapısındadır. Dağ katranı demektir. Aynı anlamda mumya sözcüğü de kullanılmaktadır. Ancak mumya sözcüğü tahnit edilmiş cesedi de ifade ettiği için iki anlam karıştırılmaktadır.

Şelise sözcüğü Farsça ve Arapçaya Hintçe üzerinden geçmiştir. Türkçeye de Arapça ve Farsça metinler aracılığıyla kopyalandığı söylenebilir.

Hindistan din ve kültürü içinde bu madde etrafında geniş kapsamlı bir kültür oluşmuştur. "Ayurveda tıbbı" denilen sağlık yaklaşımının ana maddesi de bu maddedir. Maddeyi esas alan çeşitli karışımlar ve tarifler vardır. Bunların önemli bir bölümü İbn Sina tarafından nakledilmiştir. Yusuf Has Hacib de madde hakkındaki bilgisini büyük olasılıkla İbn Sina'ya borçludur. Şelise sözcüğünün *Kutadgu Bilig*'den itibaren çeşitli metinler ve sözlükler tanıklığında Türkçede yaklaşık beş yüzyıllık bir yaşamı olmuştur. Eski Anadolu Türkçesiyle yazılan sağlık ve şifa konulu metinlerde de nadiren kullanılmıştır.

Şelise bugün de tıp ve eczacılık alanında hakkında deney ve inceleme yapılan, tedavide kullanılan bir etken maddedir.

Kaynaklar

Ağırakça, A. (2016). *İslam Tıp Tarihi*. İstanbul: Akdem Yayınları.

Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Alberts, O. (1984). "Bir Türk Lehçesi Olan Uygurca ile Yazılmış Kutadgu Bilig'in (1069-70) Şairi: İbn Sina'nın Bir Öğrencisi" (Çev. Mübahat Türker-Küyel), *Erdem*, I(1), 217-230.

Alkayış, M. F. (2012). "Bir Kitap Arkası Sözlük Çevirisi: Kutadgu Bilig", *Turkish Studies*, 7(4), s. 711-738.

Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig-*III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Aydın, E. (2006). *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*. Ankara: Güneş Kitabevi.

Carrasco-Gallardo, C. et al. (2012). "Shilajit: A Natural Phytocomplex with Potential Procognitive Activity", *International Journal of Alzheimer's Disease,* Vl, 1-4.

Celalüddin Hızır Paşa (1990). *Müntahab-ı Şifa: Giriş-Metin* (Haz. Zafer Önler). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Celalüddin Hızır Paşa (1999). *Müntahab-ı Şifa: Sözlük* (Haz. Zafer Önler). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 24.

Dioscorides, P. (2012). *Kitabü'l-Haşaiş Fi't-Tıb: De Materia Medica, (İnceleme-Tıpkıbasım).* İstanbul: Kültür Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Doğan, M. D. (2009). *The Contribution of Translation Activity on the Development of Medicine Through Historical Perspective From Hippocratic Era to the 15th Century* (Unpublished Master's Thesis). Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, Ankara.

Ebu'r-Reyhan El-Beyruni (2011). *Kitabü's-Saydana fi't-Tıbb.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Elverskog, J. (2010). *Buddhism and Islam on the Silk Road.* Philadelphia-Oxford: University of Pennsylvania Press.

Erdemir, A. D. (2014). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.

Frolova, L. N. & Kiseleva, T. L. (1996). "Structure of Chemical Compounds, Methods of Analysis and Process Control: Chemical Composition of Mumijo and Methods for Determining Its Authenticity and Quality", *Pharmaceutical Chemistry Journal*, 30(8), s. 543-547.

Garedew Assegid et. al. (2004). "Thermal Analysis of Mumiyo, the Legendary Folk Remedy From the Himalaya Region", *Thermochimica Acta,* 417, s. 301-309.

İbn Miskeveyh (1953). *Firdevsü'l-Hikme-Cavidan-Hıred* (İnceleyen ve Sunan: Abdurrahman Bedevi). Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye.

İbn-i Sina (2017). *El-Kanun fi't-Tıbb-1-5. Kitap*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

İshak bin Murad (2016). *Edviye-i Müfrede* (Haz. Mustafa Canpolat, Zafer Önler). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kahya, E. (1999). *Hint'te Bilim*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Kaya, K. (2006). *Sanskrit- Türkçe Sözlük*. İstanbul: İmge Kitabevi.

Khaksari, M. et al. (2013). "The Effects of Shilajit on Brain Endema, Intracranial Pressure and Neurologic Outcomes following the Traumatic Brain İnjury in Rat", *Iranian Journal of Basic Medical Sciences*, 16(7), s. 858-864.

Klimkeit, H. J. (2009). "Türk Orta Asyasında Budizm", (Çeviren: Mehmet T. Berbercan), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, s. 93-108.

Mohd, A. M. et al. (2010). "Shilajit: An Ancient Panacea" *International Journal of Current Pharmaceutical Review and Research*, 1(1), May - July, s. 2-11.

Monier-Williams, M. et al. (1960). *A Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philologically Arranged With Special Reference to Cognate Indo-European Languages.* Oxford University: Clarendon Press.

Nadalyaev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkski Slovar*, Leningrad, Akademia Nauk.

Nasr, S. H. (2006). *İslam ve Bilim*, (Türkçesi: İlhan Kutluer). İstanbul: İnsan Yayınları.

Önler, Z. (2019). "Divanu Lugati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri", *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 146-161.

Panigrahi, D. & Suresh, P. (2014). "Shilajatu The Panacea: A Review", *International Journal of Ayurveda and Pharmaceutical Chemistry*, 1(1), s. 85-95.

Pradhan, Nilakshi-Jyoti Gavali-Nitin Waghmare (2015), "Shilajit An Unique Drug Of Ayurveda", *International Ayurvedic Medical Journal*, 3(5), May, s. 1427-1430.

Prashant, N. D. & Manisha, T. (2015). "Śılājatu (Asphaltum): Traditional Medicine", *World Journal Of Pharmacy And Pharmaceutical Sciences*, 4(11), s. 1985-1994.

Radloff, W. (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun, Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo* St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlischen Akademie der Wissenschaften

Shahrokhi, N. (2015) "Ulcer healing activity of Mumijo aqueous extract agenist acetic acid induced gastric ulcer in rats", *Journal of Pharmacy*, 7(1), s. 56-59.

Spassov V. (1994). "Memory Effects of the Natural Product Mumyo on the Water Maze in Rats", *European Neuropsychopharmacology,* 4(3).

Steingass, F. (2005). *Persian-English Dictionary*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Terzioğlu, A. (2002). "İbni Sina'nın Hekimliği ve Tababetin Gelişmesine Etkileri", *Türkler Ansiklopedisi* (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), C. 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 1217-1247.

Tez, Z. (2015). *İlaç ve Parfümün Sihirli Dünyası*. İstanbul: Hayy Kitap Yayınları.

Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Tokyürek, H. (2012). "Eski Uygurca Metinlere Göre Budizmin Manihaizme Etkisi", *Turkish Studies*, Volume 7(4), s. 2889-2906.

Tokyürek H. (2014). "Eski Uygurcada Ayurveda Tıbbı ve Beş Unsur", *Türkiyat Mecmuası,* Güz, 24(2), s. 244-248

Ünver, S. (1943). *Tıp Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Yusuf Khass Hajib, (1983). *Wisdom of Royal Glory (*Kutadgu Bilig*): A Turko-Islamic Mirror for Princes,* Translated by R. Dankoff, Chicago and London.

Yusuf Has Hacib (1999). *Kutadgu Bilig-I Metin* (Haz. R. Rahmeti Arat). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib (2003). *Kutadgu Bilig-II Çeviri* (Çev. Reşit Rahmeti Arat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib (2015). *Kutadgu Bilig-Tıpkıbasım:I-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutadgu Bilig Örneğinde Türk Dilinde Bir Zarflaşma Modeli: Niteleme Sıfatları → Nicelik Zarfları

Esin AĞCA*

Dillerde farklı stratejiler ile meydana getirilen zarflar, hem oluşum şekilleri hem de diğer sözcük türleriyle ilişkisi bakımından ayrı bir yerde durmaktadır. Dillerin isim ve fiil gibi "anlamlı" türleri ile edat ve bağlaç gibi "görevli" türleri arasında kalan, bu çerçevede hem anlamlı hem de görevli olan zarfların aslında hangi sınıfa ait olduğu ile ilgili çeşitli görüşler vardır.[1] Dil bilimi araştırmalarında zarflar, isim ve fiil gibi anlamlı sözcük türlerinden farklı olarak, kesin sözcüksel sınırlara sahip olmadığı için, aslında da zarf olan sözcükler "zarf" olarak adlandırılırken sonradan zarf işlevi yüklenmiş sözcükler "zarflık" olarak adlandırılmıştır. Buna göre bazı araştırmacılar zarfları sözcüksel kategori içinde, bazı araştırmacılar ise işlevsel kategori içinde değerlendirirken zarfları bunlardan başka bağımsız kategori olarak değerlendiren araştırmacılar da vardır. Her şeyden önce zarfların sözcüksel kategori çerçevesinde ele alınmamasının temel sebebi, Türk dili örneğinde olduğu gibi, fiil kaynaklı zarfların aynı zamanda edat ve bağlaç safhalarına doğru ilerlemiş olmasıdır.

Türk dili araştırmalarında, nesne adları ve ardından gelişen kavram adları ile fiiller, dillerin en belirgin, yaygın sözcükleri olarak değerlendirilmekle birlikte diğer türlere ait sözcüklerin ya kök hâlinde ya da çeşitli anlamsal ve dil bilgisel süreçlerden geçerek sonradan ortaya çıktıkları kabul edilmektedir (Gökçe, 2013). Türk dili, kök hâlindeki gerçek sıfatlar bir tarafa, bazı sıfatlar ile özellikle zarf, edat ve bağlaç türünden sözcükleri meydana getirmek için dilin kendi imkânları oranında sözcükselleşme ya da garamerleşme yolarını takip etmiştir. Bu bakımdan Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden bugüne kadar kullandığı zarflar takip edildiğinde aslında zarf olmadıkları, başka türlere ait sözcüklerin çeşitli stratejiler ile zarflaştırıldıkları anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Türk dilindeki mevcut zarflar yapısal bakımdan çeşitli stratejiler ile belirlenmiştir. Tarihsel Türk dili alanlarında birçok zarf için genellikle fiil kökenli sözcük birimler tercih etmiştir. Fiillere getirilen –(y)A/-(y)I/-(y)U ve -(X)p gibi zarf-fiil eklerinin donuklaşmasıyla *udu* (< ud-u), *basa* (< bas-a), *oza* (< oz-a), *yana* (< yan-a), *kodı* (< kod-ı) gibi çeşitli türlerde zarflar meydana gelmiştir. Bu tür zarfların büyük bir kısmı aynı zamanda edat ve bağlaç safhalarına ulaşmıştır (Çetin, 2016; Can, 2018).

* Öğr. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, *esinagca@gmail.com*

[1] Gerek Türk dili gramerlerinde ve gerekse Batı gramerlerinde zarfın tanımı ve terimsel kapsamı ile ilgili tartışmalar ile bu konuda yeni teklifler için bk. Karahan 2014, s. 931-937.

Türk dilinde zarfların bir kısmı ise isim kaynaklıdır. İsimlerin çeşitli durum eklerini almasıyla ortaya çıkan bu tür zarflar genellikle yer-yön ve zaman zarfları meydana getirmiştir. Dil bilimi araştırmalarında sözcükselleşme bağlamında türetme (derivation) yoluyla elde edilen zarflar olarak değerlendirilen bu tür zarfların da fiil kaynaklı zarflar gibi aynı zamanda başka sözcük türlerini işaretlediği görülmektedir. Buna göre Türk dilinde isim kökenli *asra*, *içre*, *içgerü*, *ilgerü*, *kisre*, *öŋre* gibi sözcükler, türetme yoluyla genellikle zarf görevindedir (Çetin, 2016, s. 58).

Dil bilimi araştırmalarında yukarıda gramerleşme ve sözcükselleşme teorileri kapsamında meydana gelen zarfların dışında, yine sözcükselleşme bağlamında, herhangi bir sözcüksel kategoride yer alan sözcüğün yapısal olarak değişim ya da dönüşüme uğramadan, "dönüştürme (conversion)", "sıfır dönüşüm / türetim", "fonksiyonel kayma" olarak adlandırılan yolla zarflaşmasından da söz edilmektedir (Çetin, 2016, s. 5, 50). Bu yaklaşıma göre, dillerde herhangi bir kategoride bulunan sözcük, tümüyle semantik ilgiyle başka bir türü işaretleyebilir. Zarfların diğer yollar ile meydana geldiği örneklerde olduğu gibi bu yolla ortaya çıkan zarflar da, aynı zamanda kaynak türüyle kullanılmaya devam etmiştir. Dünyadaki birçok dilde olduğu gibi Türk dilinde de zarfların daha ileri aşamaları olan edat ve bağlaçlar yanında sıfatlarla da iç içe olduğu dikkate alınarak Türk dilinde bazı sıfatların sözcükselleşmenin "dönüştürme (conversion)", "sıfır dönüşüm / türetim", "fonksiyonel kayma" yoluyla zarflara dönüştükleri ifade edilebilir.

Türk dili araştırmalarında nicelik zarfları ya da azlık-çokluk zarfları olarak adlandırılan ve fiilleri niceleyen zarfların yapısal durumu, yukarıda çerçevesi kabaca çizilen zarfların durumundan biraz daha farklıdır. Türk dili, nicelik zarflarının teşkilinde de yine fiillere eklenen zarf-fiil eklerini kalıplaştırma modelini benimsemiş olmakla birlikte, zaman zaman başka türe ait sözcükleri zarflaştırdığı durumlar da söz konusudur. Bu bağlamda Türk dilinin tarihsel dönemlerinden itibaren bazı niteleme sıfatlarının nicelik zarflarına dönüştüğü görülmektedir. Bu tür sözcükler incelendiğinde, özellikle miktar, hacim ve mesafe bildiren sıfatlar ile iyilik ya da kötülük ifade eden sıfatların nicelik zarflarına kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.

Türk dilinin bazen Eski Türkçe bazen de Orta Türkçe adı verilen döneminde değerlendirilen *Kutadgu Bilig* (KB), birçok dil özelliği bakımından eşsiz bir eser olduğu gibi, nicelik zarfları bakımından da çeşitlilik göstermektedir. Eski Türkçede genellikle sıfat olarak kullanılan *katıg*, *yaman*, *ulug*, *kiçig* gibi sıfatların *Kutadgu Bilig* ve ait olduğu çevredeki diğer eserlerde kendi anlam alanlarından çıkarak "çok" veya "az" anlamlı sözcüklere dönüşmesi, Türk dilinde niteleme sıfatlarından nicelik zarflarına doğru bir geçişe işaret etmektedir. Bu bildiride, ilk İslami Türkçe metinlerden olan *Kutadgu Bilig*'de niteleme sıfatlarından meydana gelen nicelik zarfları ele alınacak, bu tür sözcüklerin tür

değiştirirken izlediği yollar ifade edilecek, sıfat ve zarf türleri arasındaki ilgi ve geçişkenlik değerlendirilecektir.

Türk dilinin tarihsel alanlarında örnekleri bulunan ve modern alanlarında yaygınlık kazanan niteleme sıfatlarından doğmuş nicelik zarfları, ilk İslami Türkçe metinlerden *Kutadgu Bilig*'de de tanıklanmaktadır. KB'deki sıfat kaynaklı zarfların anlamsal özellikleri dikkate alındığı zaman, aslında Türk dilindeki bütün sıfatların nicelik zarflarına dönüşmediği görülür. Aslında dünyadaki birçok dilde olduğu gibi Türk dilinde de nitelik ifade eden sıfatlar ile zarflar ortaklaşmaktadır. Çeşitli Türk dili gramerlerinde de ifade edildiği üzere, niteleme ifade eden herhangi bir sözcük isimlerle birlikte sıfat, fiillerle birlikte ise zarf görevi üstlenmektedir. Aynı şekilde Türk dilinde aslen nicelik ifade eden sözcüklerin de sıfat ve zarf işlevleri bilinmektedir. Bu bağlamda Eski Türkçede *telim*, *üküş*, *kop* / *köp*, *ked*, *idi* gibi sözcükler, hem sıfat hem de zarf görevleri ile nicelik ifade etmişlerdir (Sev, 2018, s. 436). Türk dilinin erken tarihli metinlerinde bile, bu anlam alanlarındaki sıfat ve zarfların ortaklaştığı kolaylıkla izlenebilmektedir. Diğer taraftan Türk dilinde "yoğun, kalabalık" anlamlı sıfatların da çokluk ifade eden sıfatlara dönüştüğü örnekler de vardır. Örneğin, *hasım kıldı özke* ***kalın köp kişig*** / *sevinçlig kılayın iteyin işig* "O birçok insanları kendisine düşman etti; ben artık iyilikler yaparak, onları tekrar memnun etmeliyim." (5707) örneğindeki *kalın* sıfatı, çokluğu işaretleyen belirsizlik sıfatı görevindedir.

Diğer taraftan Türk dilinde aslen sıfat olan ya da sıfat türeten yapım ekleriyle türetilmiş olan bazı sözcüklerin de nicelik zarfı işlevi yüklendikleri anlaşılmaktadır. Türk dilinin en erken tarihli metinlerinden itibaren aslı sıfat olan sözcüklerin nicelik zarfı olarak kullanıldığı örnekler görülmektedir. Örneğin, Türk runik harfli yazıtlarda yaygın olarak *edgü* "iyi" ve *anıg* "kötü" anlamlarıyla kullanılan sözcüklerinin birkaç örnekte "çok" anlamına erişmesi (Karagöz, 2006, s. 127-131; Şen, 2008, s: 115; Doğan, 2017, s. 307), Türklük bilimi araştırmalarında bu tür sözcüklerle nicelik zarfları arasındaki semantik geçişkenliği gündeme getirmiştir. Aynı şekilde Eski Türkçe metinlerdeki nicelik bildiren sözcüklere karşılık, Oğuz grubu Türk yazı dillerinde yaygın olan ve DLT'de Oğuzca kaydı altında "kötü" anlamıyla ifade edilen *çok* sözcüğü, bugün Türk yazı dillerinde çokluk ifade eden bir sözcük olarak kullanılmaktadır (Ata, 1996, s. 1310-1314). Türk dilinin tarihsel dönemlerinde olumsuzluk ifade eden başka sözcüklerin de çokluk ifade eden zarflara dönüştüğü başka örnekler de vardır (Şen, 2008, s. 116-118).

KB'de niteleme sıfatlarından nicelik zarflarına dönüşen sözcüklerin tamamı aynı semantik alana ait değildir. KB özelinde Türk dilinde biri miktar, hacim ve mesafe ifade eden somut anlamlı sıfatlardan doğan; diğeri ise "iyi" ve "kötü" soyut anlam alanlarına ait sıfatlardan doğan iki tür nicelik zarfı yapım esasından söz etmek mümkündür:

Eserde nicelik zarflarına dönüşen sıfatların bir kısmı "büyüklük", "uzunluk", "çokluk", "katılık" gibi anlamlar ifade eden *ulug*, *uzun*, *bedük*, *kalın* ve *katıg* sözcükleridir. Sözcüklerin anlamlarından da anlaşılacağı üzere, Türk dilinde herhangi bir nesnenin büyüklüğünü, uzunluğunu, katılığını ifade eden somut anlamlı sıfatlar, "çokluk" anlamı üzerinden soyutlaşarak çokluk zarflarına dönüşmüştür. Türk dilinin başka çevrelerinde de tanıklanan bu tür zarflar, KB'de aşağıdaki örneklerde tanıklanmaktadır:

artuk

Türk dilinde kök anlamı itibarıyla zaten çokluğu ifade eden *art-* fiilinin -(U)k ekiyle meydana getirdiği *artuk* (<art-uk: Clauson, 1972, s. 204b) sıfatı, aslında nesnelerde ve kavramlardaki çokluğu ifade ederken diğer taraftan bu tür sözcüklerin izlediği sürece uygun olarak çokluk zarfına dönüşmüştür. KB'de de aşağıdaki örneklerde *artuk* sıfatı, çokluk zarfı işlevindedir:

ilig buştı ***artuk kararttı*** *meŋiz*

ayur ay iveklik kişike isiz (629)

"Hükümdar çok hiddetlendi ve yüzünü ekşiterek, dedi: -Hey, acele ile hareket etmek insan için kötü bir şeydir."

meniŋ me özüm bu uzun yol yorıp

saŋa keldi ***emgep hem artuk arıp*** (837)

"Ben de bu uzun yolu yürüyüp ve çok zahmet çekip, yorularak, sana geldim."

ulug

Aşağıdaki iki örnekte kendisinden sonra gelen fiilleri çokluk anlamı ile tanımlayan *ulug* (<ul+lug: Clauson, 1972, s. 136b) sözcüğü, aslında Eski Türk dilinin yaygın sıfatlarındandır. İlk örnekte *tın-* fiilinin miktarını karşılayan *ulug*, ikinci örnekte Eski Türk dilinin yaygın ifadelerinden *yük yüd-* fiilindeki çokluğu ifade etmiştir. Arat, *ulug tındı* ibaresini "uzun bir müddet sustu" şeklinde çevirmiş olsa da "uzun bir müddet" ile kastı, "çok" olmalıdır. Aynı şekilde ikinci örnekteki *ulug yük yüdüp* ibaresi ise, Arat tarafından "büyük yük yüklenerek" şeklinde çevrilmiştir. Aslında "büyük" anlamlı *ulug* sözcüğü, bu örnekte yüklenilen yükün ağırlığını / çokluğunu ifade etmektedir.

ulug tındı *ötrü ogulka baka*

ayur sen munı uk könike yaka (1499)

"Uzun bir müddet sustu, sonra oğluna bakarak, dedi: -Sen bunu anla, doğruluktan ayrılma."

Ajun bodnı barça uluş kend kodup

turup tagka kirse ***ulug yük yüdüp*** (3652)

"Bütün dünya halkı kasaba ve şehirleri bırakıp, büyük yük yüklenerek, kalkıp, dağlara ihtifaya çekilmiş olsalardı."

bedük

Türk dilinin büyüklük ifade eden bir başka sıfatı *bedük* (< bedü-k: Clauson, 1972, s. 302b; Erdal, 1991, s. 230), aşağıdaki örnekte "yüksek → çok" anlamındadır. Metne bağlı olarak "yüksek, büyük sesle bağırmak" şeklinde çevrilecek *bedük ündedi* ibaresi, doğal olarak "çok bağırmak" anlamındadır:

kapugda ün itti ***bedük ündedi***

kişi ıdtı tavrak baka kör tidi (5954)

"Birinin kapıda gürültü ettiğini ve yüksek sesle bağırdığını duydu ve 'git, bak!' diye, acele birini gönderdi."

uzun

Türk dilinin mesafe ifade eden sıfatlarından olan uzun (< uza-n: Clauson, 1972, s. 288b-289a; Erdal, 1991, s. 352) sıfatı, aşağıdaki ilk örnekte *uzun baktı* ibaresinde "çok baktı" anlamındadır. Arat tarafından "uzun-uzun baktı" şeklinde çevrilen ibare, "çok baktı" şeklinde anlaşılmalıdır. İkinci örnekteki *kiç yaşasu* ibaresinin önündeki *uzun* sözcüğünü "çok" olarak anlamlandırırsak *uzun kiç yaşasu* ibaresini "çok uzun yaşasın" şeklinde anlamlandırabiliriz.

ilig bir kün oldurdı yalŋuz özün

kemişti kitab ötrü ***baktı uzun*** (1572)

"Hükümdar bir gün tek-başına oturuyordu; elindeki kitabı bıraktı ve uzun-uzun düşündü."

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig

uzun kiç yaşasu *bu üsteŋ elig* (1796)

"Ögdülmiş cevap verdi ve: -Hükümdarın ömrü ve devleti uzun olsun- dedi.

katıg

Eski Türk dilinin, muhtemelen ilk önce nesnelerin sertliğini, katılığını ifade etmek için oluşturulan *katıg* (< katı-g: Clauson, 1972, s. 597b-598a; Erdal, 1991, s. 191) sıfatı, daha sonra insanların mizacı için kullanılmış ve ardından çokluğu ifade eden zarf işlevi kazanmış olmalıdır. Mesela, *bu işke idi kurç* ***katıg***

er *kerek* / *başında keçürmiş tükel toŋ yürek* "Bu işe çok çevik, **sert**, tecrübeli, tam ve pek yürekli bir **adam** lazımdır." (2271) örneğinde insanın sert mizacını tanımlayan *katıg* sözcüğü, aşağıdaki örneklerde fiillerin çokluğunu karşılayan nicelik zarfıdır:

ilig aydı uktum aya kut sini

katıg sevdim *erdi irer sen mini* (714)

"Hükümdar: -Ey saadet, seni anladım; seni çok sevmiştim, fakat sen benden ayrılmak istiyorsun- dedi."

anı kördi erse bu ay toldı çın

katıg korktı *özke kodı aldı tın* (773)

"Bunu görünce, Ay-Toldı gerçekten çok korktu ve nefesi kesildi."

katıg arzuladı *seni körgüke*

mini sözçi ıdtı okıp iltgüke (3456)

"Seni görmeyi çok arzu etti; seni çağırıp götürmek için, davetçi olarak, beni yolladı."

KB'de miktar, hacim ve mesafe ifade eden sıfatların dışında, bazı olumlu ve olumsuz sıfatlar da "çok" anlamlı zarf işlevi kazanmıştır. Türk dilinin diğer tarihsel ve modern çevrelerinde de rastlanan bu tür zarflar, KB'de *yavlak*, *ayıg* / *ayı* ve *yakşı* sözcüklerinde görülmektedir:

ayıg / ***ayı***

Türk runik harfli yazıtlarda genellikle "kötü" anlamıyla tanıklanan *ayı* (< anyıg < ayıg < ayı-g: Clauson, 1972, s. 182a), Türk dilinin erken tarihli metinlerinde aynı zamanda "çok" anlamlı sıfat ve zarf işlevleri yüklenmiştir[2]. Türk dilinin daha sonraki metinlerinde de bu anlam ve işlevini devam ettiren sözcük, KB'de *ayıg* şekliyle sadece bir örnekte "pek, çok fazla" anlamıyla tanıklanırken; *ayı* şekliyle çokluğu ifade eden nicelik zarflarından biri olarak tanıklanmaktadır:

Bu dünya kutıŋa ***ınanma ayıg***

İnançsız turur kör kılınçı yayıg (5175)

"Bu dünya saadetine pek güvenme; onun tabiatı dönektir, ona inanılmaz."

[2] "ayı" sözcüğünün tarihsel süreçte geçirmiş olduğu ses ve anlam değişiklikleri hakkında detaylı bilgi için bk. Şen (2008, s. 116-117).

aya ög köŋüllüg ukuşlug odug

***ayı sevme** dünya tokıgay yodug* (3082)

"Ey akıl ve gönül sahibi, anlayışlı ve uyanık olan insan, bu dünyaya hiç gönül verme, onun beklenmedik yerlerde sana zararı dokunur."

yavlak

Türk dilinin erken tarihli metinlerinden itibaren aynı zamanda "çok" anlamı ile zarf görevinde tanıklanan *anyıg* / *ayıg* / *ayı* sıfatına ilaveten, yine kendisi gibi temel anlamı "kötü" olan *yavlak* sıfatının da KB'de fiillerin çokluğunu ifade eden zarfa dönüştüğü anlaşılmaktadır. Şen, *yavlak* sözcüğünün KB'de, eserin asıl metninde geçtiği 11 yerde temel anlamını koruduğunu, buna karşılık yalnızca eserin mensur mukaddimesinde yer alan *bu kitab yawlak aziz turur* "Bu kitap çok azizdir" (KB, A, s. 9) ibaresinde "çok" anlamıyla kullanıldığını ifade etmiştir (Şen, 2008, s. 117). Ancak aşağıda yer alan örnekler incelendiğinde *yavlak* sözcüğünün KB'nin asıl metninde de çokluk ifade eden zarf olarak tanıklandığı anlaşılacaktır:

ayur ay kadaşım ne erki igiŋ

*mini **munça yavlak ederdi** begiŋ* (3970)

"Sonra: -Ey kardeşim, senin ne eksiğin var ki, beyin beni bu kadar ısrarla takip ediyor- dedi."

Yukarıdaki beyitte *munça yavlak ederdi* ibaresi, Arat tarafından "bu kadar ısrarla takip ediyor" şeklinde aktarılmıştır. Arat'ın "ısrarla" anlamı ile aktardığı *yavlak* sözcüğü açık bir şekilde "çok" anlamındadır. Çünkü *yavlak ederdi* ibaresinin önündeki *munça* "bu kadar" sözcüğü, kendisinden sonra gelen *yavlak* sözcüğünün çokluk derecesini bildirmektedir.

Yukarıdaki beyitte "çok" anlamı ile zarf görevinde olduğu açık olan *yavlak* sözcüğünün aşağıdaki örnekte hangi anlam ve görevde olduğu o kadar açık değildir. Arat tarafından "*kötülüklerin niçin bu kadar gurur getirdiklerine hayret edersin.*" şeklinde serbest çevrilmiş olan *nelük munça yavlak kötürdi egin* ibaresindeki *yavlak* sözcüğü, tıpkı yukarıdaki beyitte olduğu gibi *munça* zarfı ile çokluk ifade ediyor olmalıdır. Bu çerçevede ibareyi "niçin omuzlarını bu kadar çok kaldırdı = niçin gururlandı" şeklinde çevirmek mümkündür.

körü barsa yalŋuk bu erksizlikin

*nelük **munça yavlak kötürdi egin*** (1534)

"İnsanın bu aczine dikkatle bakarsan, kötülüklerin niçin bu kadar gurur getirdiklerine hayret edersin."

yakşı

Eski Uygurca metinlerde birkaç örneği olan, asıl ilk İslami Türkçe metinlerle birlikte varlık gösteren ve İslami çevre Türk dilinin en yaygın sıfatlarından olan *yakşı* (< *yak-ış-ı*: Clauson, 1972, s. 908a-b; Erdal, 1991, s. 573), KB'de "iyi, güzel" anlamı ile sıfat işlevinde kullanılmaya devam etmekle birlikte, eserin Yusuf Has Hacib'e ait olmayan, sonradan ilave edilen mukaddimesinde "çok" anlamı ile tanıklanmaktadır. Aşağıdaki cümleden de anlaşılacağı üzere Arat tarafından "iyi" olarak çevrilen *yakşı*, açık bir şekilde *aziz* ile sonlanan çekimli ismin çokluğudur. Bu sebeple aşağıdaki ibareyi, "Bu kitabı okuyan ve beyitleri başkalarına bildiren, bu kitaptan çok daha yücedir." şeklinde aktarmak mümkündür.

Bu kitabnı okıglı bu beyitlerni ma'lum kılıglı kitabıdın ***yakşı azizrak turur*** (Mukaddime, 11-12)

"Bu kitabı okuyan ve bu beyitleri başkalarına bildiren bu kitaptan daha iyi ve daha azizdir."

Sonuç

KB'ye ait bazı örnekler üzerinden niteleme sıfatları ile nicelik zarfları arasındaki ilginin ele alındığı bu bildiriden elde edilen veriler ışığında, aşağıdaki sonuçları ifade etmek mümkündür:

Türk dilinde *artuk*, *ulug*, *bedük*, *uzun* ve *katıg* gibi miktar, hacim ve mesafe bakımından çokluk ifade eden sıfatların nicelik zarflarına dönüştüğü anlaşılmaktadır. Türk dilinde aslen sıfat olan bu tür sözcükler, çokluk anlam alanını işaretlemiş olmaları sebebiyle aynı zamanda nicelik zarflarına kaynaklık etmiştir. Mesela *ulug* sıfatının, "büyüklük, yücelik" anlamından dolayı "çok" anlamlı sıfata ve ardından aynı anlam ile zarf görevi yüklendiği ifade edilebilir.

İkinci olarak, Türk dilinde "kötülük" ve "iyilik" anlam alanlarını işaretleyen sıfatların da nicelik zarflarına kaynaklık ettiği fark edilmektedir. Türk dilinin genelinde olduğu gibi KB'de de "kötü" anlamlı *ayı* ve *yavlak* sözcükleri ile "iyi" anlamlı *yakşı* sözcüğünün nicelik zarflarının bir başka kaynağı olduğu görülmektedir. KB'de *yakşı* sözcüğünün "çok" anlamlı tanığı, Eski Türkçedeki *edgü* sözcüğü ile benzerlik göstermektedir.

Türk dilinde miktar, hacim ve mesafe bildiren sözcüklerin, çokluk ifade eden zarflara dönüşmesi kolaylıkla izah edilebilir. Çünkü bu tür sözcükler, anlam alanı itibarıyla zaten çokluk ifade etmektedir. Ancak "kötü" ve "iyi" anlam alanına ait sözcüklerin hangi bağlamda çokluk işaretleyicilerine dönüştüğü belirsizdir. Bu çerçevede "kötü" anlam alanına ait sözcüklerin *"…insanın korkusunu, dehşet içinde kalışını, şaşkınlığını dile getirdiği kötü, çirkin, çılgın ve*

deli gibi olumsuz nitelendirmelerde kullandığı kelimeler aşırılık fonksiyonunda miktar zarfı olarak kullanılmağa elverişli…" (Şen, 2008, s. 119) olduğu düşünülebilir; buna karşılık "iyi" anlam alanına ait sözcüklerin hangi bağlamda çokluğu işaretlediği daha karmaşık görünmektedir. İnsan zihni, bazı olumsuz nitelendirmeleri aşırılık fonksiyonu ile nasıl niceleme zarfına dönüştürüyorsa olumlu nitelendirmeleri de aşırılık fonksiyonu ile niceleme zarfına dönüştürebilir. Nitekim insan zihninin aşırı ifadeleri olumlu ve olumsuz anlam ile daha etkili mesaj vermek için kullandığı düşünülmektedir (Doğan, 2017, s. 310). Sonuçta bir dilin söz varlığı içerisinde "kötü" anlam alanına ait sözcükler gibi "iyi" anlam alanına ait sözcükler de aşırılığı ifade eder. Başka bir ifadeyle "iyi" ve "kötü" anlam alanına ait sözcükler, zıtlık esasıyla aşırılığı ifade ederler; nötr / tarafsız değildirler.

Son olarak, Türk dilinde kaynağı bu tür sıfatlar olan hiçbir sözcüğün, azlığı işaretleyen zarflara dönüşmediği de ifade edilmelidir. Bu da, insan zihninin azlığı ifade etmek üzere başka stratejiler geliştirdiğini düşündürmektedir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1994). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). Ankara: TKAE Yayınları.

Ata, A. (1196). "Çok" Kelimesinin Kökeni Üzerine Düşünceler", *Türk Dili*, 534, Haziran 1996, Ankara, s. 1310-1314.

Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*. Ankara: TKAE Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

Çetin, O. A. (2016). *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.

Doğan, Ş. (2017). "The Usage of Adjectives which Have Negative Meanings as Adverbs of Quantity in Turkish", *Uludağ University Faculty of Arts anda Sciences Journal of Social Sciences*, 18(32), Bursa, s. 303-316.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: TKAE Yayınları.

Karagöz, İ. (2006). "Edgü Kelimesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2006-II, Ankara, s. 127-131.

_____ (2018). *Tarihî Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, L. (2014). "Terimlerde Kapsam Sorunu: "Zarf" Örneği", *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* (Ed. H. Şahin), Bursa, s. 931-7.

Sev, G. (2018). "Kutadgu Bilig'i "Pek, Çok" Anlamlı Sözcükler Bakımından Değerlendirme", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), s. 435-452.

Şen, M. (2008). "Miktar Zarfı Olarak Kullanılan Kelimelere Lengüistik Bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2008-II, Ankara, s. 109-123.

Kutadgu Bilig'de "ara … ara(la) …" Bağlacı Üzerine

Ferruh AĞCA*

Giriş

Türk dilinin diğer sözcüklere nazaran zarf, edat ve bağlaç türündeki sözcükler bakımından zengin olmadığı, zaman zarfları dışındaki zarflar ile birçok edat ve bağlacın Türk dilinin imkân ve kabiliyetleri çerçevesinde "sözcükselleşme", "gramerleşme"[1] ve "semantik değişme" gibi türlü yollarla sonradan yaratıldığı bilgisi, Türklük bilimi araştırmalarının yıllar önce eriştiği sonuçlardandır. Esasında "gerçek sıfat" ve "gerçek zarf"lara sahip olan Türk dili, değişen kültürel çevrelerde ihtiyaç duydukça sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerinden yararlanarak zaman, sebep ve tarz ifade eden başka sıfat ve zarf ihtiyacını karşılamıştır. Bu bağlamda Türk dilinde fazla zarf, edat ve bağlacın olmayışı, birçok araştırmada Türk dilinin bu tür eklere sahip olmasına ve dolayısıyla tipolojik olarak diğer dillerden farklı olmasına bağlanmıştır. Bununla birlikte Türk dili, isimlerin ya da isim soylu sözcüklerin fiiller ile zamana, sebebe, sınırlandırmaya, benzetmeye dayalı ilgilerini kuran başka edatları, genellikle fiillere getirilen zarf-fiil ekleri ve isimlere getirilen durum eklerinin donuklaştırmasıyla oluşturmuştur (Öner, 1999, s. 10-18; 2017, s. 424-430). Diğer taraftan Türk runik harfli yazıtlardaki örnekler, Türk dilinin en fakir olduğu sözcük türünün bağlaçlar olduğuna işaret etmektedir. Yazıtlarda *azu*, *yme*, *udu*, *ulayu* gibi birkaç örneği olan (Tekin, 2000, s. 157) bağlaçların sayısı, Eski Türkçenin daha sonraki çevreleri olan Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde artmıştır (Karahan, 2014).

Eski Türkçedeki edat ve bağlaçların yapısal özellikleri, Türk dilinde zarf, edat ve bağlaçlar arasında geçişkenliğin olduğunu göstermektedir. Türk dilinde herhangi bir ekle genişlememiş olan, basit yapılı örneklerin dışındaki zarf, edat ve bağlaçlar arasında hem semantik hem de yapısal bakımdan bir ilginin olduğu, sözcük türleri arasında bu üç türün ayrıca bir küme meydana getirdiği ifade edilebilir. Türk dilinin sözcük atlası bağlamında zarf, edat ve bağlaçlar arasındaki

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

[1] Dil bilimi araştırmalarının son yıllarda odaklandığı konulardan olan "gramerleşme" ve "sözcükselleşme" teorilerinin Türk dilindeki uygulamaları hakkında son yıllarda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çerçevede "gramerleşme" teorisini bütün yönleriyle ele alarak Türk dilinin yardımcı fiillerdeki gramerleşme süreçlerini ortaya koyan Gökçe (2013), Eski Türk dilindeki zarfları gramerleşme ve sözcükselleşme bağlamında değerlendiren Çetin (2016) ve Eski Türk dilindeki edatları gramerleşme teorisi çerçevesinde değerlendiren Can'ın (2018) çalışmaları ayrıca zikredilmelidir.

ilişkiyi aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür:[2]

a. fiil + zarf-fiil ekleri → zarf → edat → bağlaç

b. isim + durum ekleri → zarf ↔ edat ↔ bağlaç

Yukarıdaki formülasyon etrafında, bu sözcük türleri ile ilgili bazı kaideleri ayrıca belirtmekte fayda vardır. Zira Eski Türkçede bu kaideler etrafında teşekkül etmiş bütün sözcüklerin, yukarıda ifade edilen süreçleri aynı ölçüde yaşamadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bazı örnekler, ilk formülasyonun bütün aşamalarını takip etmemize imkân vermektedir. Mesela *basa* (< bas-a) sözcüğü (Clauson, 1972, s. 370-1), *bas-* "baskın yapmak, saldırıda bulunmak, yenmek" fiiline gelen ünlü zarf-fiil ekininin donuklaşmasıyla "yenerek, üstün gelerek" anlamlı zarfı meydana getirmiş (*Oguz tapa süledim ilki sü taşıkmış erti ikin sü ebde erti üç oguz süsi* ***basa*** *kelti yadag yabız boltı tip algalı kelti* "Oğuzlara doğru sefer ettim. Birinci ordu sefere çıkmış idi, ikinci ordu yurtta idi. Üç Oğuz ordusu beklenmedik bir anda saldırarak geldi. Türklerin piyadesi bozuldu diyerek bizi zapt etmek üzere üzerimize geldi BK, D, 32), ardından isimlerin çıkma durumunu yöneten edata dönüşmüş (*men anda basa keldim* "ben ondan sonra geldim" DLT, 544) ve son olarak zamansal sıralılık çerçevesinde bir cümleyi diğer cümleye bağlayan bağlaç görevi (... ***basa*** *tavgaçta yırye tegi oguz ara yiti eren yagı bolmış* "… sonra Çinlilerin kuzeyinde Oğuzların arasında yedi asker düşman olmuş Ongi 5) üstlenmiştir. Diğer taraftan Eski Türkçede bazı sözcüklerin ise sadece bir ya da iki aşamaya ait örnekleri görülmekte, diğer aşamaları takip edilememektedir. Mesela Eski Uygurca metinlerde yine ünlü zarf-fiil ekinin donuklaşmasıyla oluşan *tüketi* (< tüke-t-i: Erdal, 1991, s. 790) zarfı, Türk dilinin sonraki evrelerinde edat ve bağlaç aşamalarına erişememiştir. Yine Eski Türkçede *ötgürü* / *ötürü* / *ötrü* sözcüğü hem zarf hem de edat görevindedir ancak bağlaç örneği yoktur. Yine *azu* sözcüğü, sadece bağlaç görevindedir ve sözcüğün metinlerde zarf ve edat görevlerine rastlanmaz. O hâlde Türk dilinde benzer şekilde teşekkül etmiş ve sadece bir türde tanıklanan herhangi bir zarf, edat ya da bağlacın, diğer aşamalardaki şekillerine rastlanamasa da belirli aşamalardan geçerek ilgili türe eriştiği ifade edilebilir. Şayet ünlü zarf-fiil ekleriyle teşekkül ettiği bilinen bir sözcüğün yazı dilinde sadece bağlaç şekli mevcutsa bağlacın zarflaştıktan ya da edatlaştıktan sonra ortaya çıkma ihtimali yüksektir. Keza herhangi bir yazı dilinde yahut dilin herhangi bir tarihsel döneminde sadece zarf, edat ya da bağlaç olarak tanıklanan kimi örneklerin, dilin başka bir tarihsel döneminde ya da çağdaş şekillerinde diğer türlerdeki tanıkları da olabilir.

[2] Türk dilinde başka eklerle ya da belirli bir türdeki sözcüklerin tür değiştirmesiyle meydana gelmiş başka edat ve bağlaçlar da vardır. Bildirinin süresi ve yeri hesaba katılarak sadece zarf-edat-bağlaç ilişkisini sunan zarf-fiil ekleriyle teşkil olunmuş örnekler üzerinde durulmuştur.

Türk dilinde isim kökenli kimi sözcüklerin de edat, zarf ve bağlaç görevlerinde oldukları bilinmektedir. İsim kökenli olan bu tür sözcüklerin büyük bir kısmı Türk yazı dillerinde hem zarf hem de edat; bir kısmı ise zarf, edat ve bağlaç görevindedir. Fiillerin zarf-fiil eklerini alarak gramerleşme bağlamında meydana getirdikleri zarf, edat ve bağlaçların geçirdiği süreçler ile isim kökenli olan ya da isim kökenli sözcüklere belirli durum eklerinin getirilmesiyle oluşan zarf, edat ve bağlaçların geçirdiği süreçler birbirinden farklıdır. Zira dil bilimi araştırmaları, mekânsal konumu belirleyen, başka bir ifadeyle somut olan sözcüklerin, daha ileri kavramsal ve zamansal ifadeler için kaynak teşkil edebileceğine, mekânsal sözcüklerin metaforik anlamları yarattığına işaret etmektedir (Regier, 1995, s. 63). Bu anlamda idrak dil bilimi, mekânsal ve zamansal kavrama alanları arasındaki ilgiye dikkat çekmiş, dillerde mekân adlarının zamansal ifadelere kaynaklık ettiğini ileri sürmüştür. Mesela İngilizce ve Almancadaki *(in) front* / *vor(ne), behind* / *back* / *hinter, left* / *links ve right* / *rechts* gibi mekânsal sözcüklerin *before* / *bevor* ve *after* / *nachdem* şeklinde zamansal ifadelere dönüştüğü, bu zamansal sözcüklerin kaynağının mekânı işaretleyen sözcükler olduğu dile getirilmiştir (Tenbrik, 2007, s. 2).

İdrak dil bilimi araştırmalarında mekânsal sözcükler ile zamansal sözcükler arasında kurulan bu ilginin, Türk dilinde de örnekleri vardır. Türk dilinde mekânı işaretleyen adların, yine mekânı işaretleyen edatlara, ardından öncelik ve sonralık esasına dayalı zamansal sıralılığı işaretleyen edatlara, daha sonra zamanı işaretleyen zarflara ve son olarak zamansal bağlaçlara dönüştükleri anlaşılmaktadır. Mesela Türk dilinde aslında mekânı / yeri işaretleyen *öŋ* ve *soŋ* isimlerinin ilk olarak öncelik ve sonralık sırasını belirleyen zamansal edatlara, ardından da bağlaçlara dönüştüğü ifade edilebilir. Bu çerçevede Türk dilinde *öŋ*, *iç*, *asra*, *ortu*, *üst* gibi isim kökenli sözcüklerin ya tek başlarına ya da eklenme yoluyla zamansal edata dönüştükleri görülmektedir. Buna göre "mekân" ifade eden *öŋ* (*öŋre ~ öŋce*), *öŋdün*, *soŋ* (*soŋra*), *üze* (*üzere*), *ara*, *ıŋaru*, *sıŋaru* gibi isimler, "zaman"ı işaretleyen zarf, edat ve hatta bazılarının bağlaca evrilmiştir.[3] Bu sözcükler içerisinde zamir kökenli olan yön hâl eki almış *ıŋaru* "o tarafa" sözcüğü, Türk dilinde hem "-den ileriye, -den öte" anlamları ile mekânsal edat hem de "-den itibaren, -den sonra" anlamları ile zamansal edat görevindedir. Edatın "-den ileriye, -den öte" anlamının orijinal olduğunu, "-den itibaren, -den sonra" anlamının ise sonraki aşamaya ait olduğunu, bu tür sözcüklerin geçirdiği anlamsal aşamalardan hareketle ifade etmek mümkündür. Hatta sözcüğün Türk dilinde aldığı *naru* şekli, daha Eski Türkçe metinlerde zamanı işaretleyen edat görevi yüklenmiştir: *negü teg tirilgü* ***bu künde naru*** *çöküp bardı egnim kopumaz*

[3] Eski Türkçede aslında mekânsal işaretleyiciler olan *öŋ*, *soŋ* ve *üze* sözcükleri, tarihsel Türk dili alanlarında +rA yön ekini alarak *öŋre* (*öŋce*), *soŋra* ve *üzere* şeklinde zarf, edat ve bağlaç işlevleri yüklenmiştir. Bu çerçevede Türk dilinde bilhassa +rA yön hâl ekinin, mekân adlarını zarflar üzerinden edat ve bağlaçlara dönüştürme işlevi düşünülebilir.

örü "Bugünden sonra nasıl yaşarım; omuzlarım çöküp gitti, artık bir daha yukarı kalkamaz." (KB, 5457) (Li, 2004, s. 231-2). Keza Eski Türk dilinin yaygın edatlarından olan, aynı kökten türediği kabul edilen ve aslında mekânsallığı ifade etmesi beklenen *kirü*, *kisre*, *kin* ve *kidin* sözcüklerinin de zamansal boyutta zarf, edat ve bağlaç görevleri baskındır.

Bu bildiride, sınırları yukarıda çizilen yaklaşım çerçevesinde, Türk runik harfli yazıtlarda statik söz dizimsel sıralanışı ile sadece mekânsal edat göreviyle tanıklanan *ara* sözcüğünün, ilk İslami Türkçe metinlerdeki zarf ve bağlaç tanıklarına işaret edilecek ve böylece sözcüğün zamanı işaretleyen zarf, edat ve bağlaç kümesine nasıl dâhil olduğu kanıtlanmaya çalışılacaktır. Benzer bir şekilde Türk runik harfli yazıtlarda mekânı işaretleyen *ara* edatının, Türk dilinin gelişimine paralel olarak zamanı işaretleyen zarf ve bağlaç görevleri, metinlerden tespit edilen örnekler yardımıyla gösterilecektir.

1. ara "*arasına, arasında, içinde, ortasında*"

Eski Türkçe metinlerde herhangi bir tanığı olmadığı için edatın kökeni ile ilgili birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Buna göre *ara* edatının, kimi araştırmalarda orijinal / basit olduğu, kimi araştırmalarda fiil kökenli kabul edilerek zarf-fiil ekiyle teşekkül ettiği, kimi araştırmalarda ise isim kökenli kabul edilerek bazılarına göre +A datif-lokatif ile bazılarına göre ise +rA yön hâl ekiyle meydana geldiği iddia edilmiştir (UW, II, s. 214).[4] Edatları isim ve fiil kökenlerine göre tasnif eden Gabain (1988, s. 99), *ara* edatını bunların dışında "diğer son çekim edatları" başlığı altında değerlendirmiştir. Türk dili araştırmalarında orijinal mi, isim kökenli mi yoksa fiil kökenli mi olduğuna dair köken bilgisi ile ilgili tartışmalar / farklı görüşler bir tarafa, söz dizimsel sıralanışı ve hatta durum ekleriyle genişlemesi itibarıyla Türk dilindeki edatlar içinde farklı bir yerde duran *ara* sözcüğü, Türk runik harfli yazıtlarda edat, Eski Uygurca metinlerde genellikle edat ve Karahanlıca metinlerden *Kutadgu Bilig* (KB)'de ise edat, zarf ve bağlaç görevindedir. Türk dilinin hem tarihsel hem de modern alanlarının en yaygın edatlarından *ara*'nın aynı zamanda tarihsel dönemlerde de tanıklanan *arala* ile modern yazı dillerinde kullanılan *aralap*, *aralaş* ve *arali* şekilleri de vardır (Li, 2004, s. 78-93).

Türk runik harfli yazıtlarda isimlerin yalın durumunu yöneten ve "arasında, içinde" anlamı ile edat vazifesinde olan *ara* sözcüğünün zarf ve bağlaç görevlerine rastlanmaz. Sözcük, yazıtlarda genellikle +n ekli *iki* sayı adı ile (*üze kök teŋri asra yagız yir kılıntukda* ***ikin ara*** *kişi oglı kılınmış* KT, D, s. 1; ***ikin ara*** *idi oksuz kök türk iti ança olurur ermiş* BK, D, 14) kullanılmış olmakla birlikte,

[4] K. Röhrborn, UW'da, *ara* edatının kökeni hakkında ileri sürülen bütün görüşleri bir araya getirip zikrettiği için, bu görüşler bildiride tekrar edilmemiştir. Edatın kökeni ile ilgili ileri sürülen görüşler hakkında daha fazla bilgi için ilgili çalışmaya bakılabilir.

sözcüğün başka isimlerle kullanılmış örnekleri de vardır: *bu* ***türk bodun ara*** *yarıklıg yagıg yeltürmedim* "Bu Türk milleti içinde zırhlı düşmanların akınına imkân vermedim." (Ton, s. 54), ***kamış ara*** *kalmış* "(Bu cariye kamışlar arasında kalmış." (IB, s. 38) vb. gibi (Tekin, 2000, s. 150-1; Şirin, 2006, s. 285-6).

Türk runik harfli yazıtlarda *ikin ara* yapısı hariç isimlerin yalın hâlini yöneten *ara* edatının Eski Uygurcada yapısı ve söz dizimsel sıralanışı değişkenlik göstermektedir. Eski Uygurca metinlerde diğer edatlar zamirlerin yükleme hâlini yönetirken *ara* edatı şahıs ve işaret zamirlerinin ilgi hâlini yönetmiştir: *olarnıŋ ara* (MaitrHami, XXI, 3v5; XXIII, 12r6), *anıŋ ara* (MaitrHami, XX, 1v3) vb. gibi. Öte yandan Eski Uygurcada *ara* edatı, *kanyu kişi kim bu iki ygrmi ilenmekig* ***k(e)ntü köŋülin ara*** *tikser tarısar-lar* (M, III, s. 8, 4, 13) örneğinde iyelik ekli *köŋül* sözcüğünün yükleme hâlini yönetmiştir. Edatın bunun dışındaki örnekleri, Türk runik harfli yazıtlardaki gibidir: *anta ünser ı ıgaç ara idi ançuksuz tuturkan kentir berk kamış* (AY, s. 369, 23).[5] Eski Uygurcada *ara* edatı, Türk runik harfli yazıtlardan farklı olarak ayrıca isim durum ekleriyle de çekimlenmiştir. Röhrborn, *ara* sözcüğünün isim durum ekleriyle çekimlendiği örnekleri, haklı olarak, edat görevli örneklerden ayırarak isim olarak değerlendirmiştir: *ol üdün sarasvatı atlıg teŋri kızı* ***ol kuvrag arasınta*** *erür erti* "O vakit Sarasvatı adlı Tanrı kızı o cemaat içinde bulunmaktaydı" (AY, s. 473, 15-6), *yana yme kaltı* ***alku buşılar arasınta*** *nom buşıg kamagda baştınkı yig ol tip yarlıkayur men* "Ayrıca böylece bütün sadakalar arasında öğreti sadakasını hepsinden üstün ve mükemmeldir diye buyururum." (AY, s. 178, 6-9), *koş sögüt ikin arasınta* (BT, I, B, 6); *koş sögüt ikin arasınta* (BT, I, C, 9) vb. gibi.

Eski Uygurca metinlerde *ara* sözcüğü, yukarıdaki örneklerin dışında, sadece bir yerde bağlaç işlevindedir. Budist çevreye ait, *anı üçün bu vidvag içinte* ***arada*** *bar tip bodisavatlar yorıkın nomlayur* ***arada*** *yok tip bodisavatlar yorıkın nomlayur* (BT, XXIX, 490-1) örneğinde, +dA lokatifini alarak *arada* şeklini alan

[5] K. Röhrborn, UW'da, biri zarf ve edat görevlerinde, diğeri de isim görevinde iki farklı *ara* sözcüğü düşünmüş; sözcüğün herhangi bir ekle çekimlenmemiş örneklerini zarf ve edat adı altında, durum ekleriyle çekimlenmiş örneklerini ise isim adı altında değerlendirmiştir (UW, II, s. 214-221). Röhrborn sözcüğün kendisinden sonra gelen bir fiille birlikte kullanıldığı *ara üdrül-*, *ara bar-*, *ara tıd-*, *ara üzül-*, *ara öç-* gibi örnekleri "arada (olmak), geçip (gitmek), ayrılıp (gitmek), ayırıp (engellemek)", "birinin yerine, birini temsilen, vekil olarak" anlamları ile zarf olarak tanımlamıştır. Mesela *otaçılar emlemeki üze [igi]m(i)z öŋeddi özüt ara barıp erklig hanka okıguluk bolmatım(ı)z* (UigTot, s. 210) ve *muntag emgekin tolgakın kim erser kişi ara kirip tegindeçi bolmaz* (BT, II, s. 993) örneklerindeki *ara* sözcüğünü, kendisinden önceki isimlerle değil, sonra gelen fiillerle birlikte değerlendirerek zarf olarak tanımlamıştır. Hâlbuki bu örneklerin söz dizimsel sıralanış bakımından Eski Türkçenin diğer çevrelerindeki örneklerden farkı yoktur ve kendisinden önceki isimlerin yalın hâlini yöneten "arasına, arasında, içinde, ortasında" anlamlı edat görevinde görünmektedir.

sözcük, *arada ... arada ...* söz dizimsel sıralanışı ile "*bazen ... bazen ...*" anlamında zamansal bağlaç işlevi yüklenmiştir.

1.1. KB'de "edat" olarak ara(la)

Eski Uygurcaya ait yukarıdaki örnek dışında ilk İslami Türkçe metinlerden *Divanu Lugati't-Türk*'te (DLT) *ara* sözcüğü, Eski Türkçe metinlerle uyumludur. Kaşgarlı, *ara* maddesinde, *kişi ara kirdim* örneğini vererek sözcüğün, "bir şeyin ortası" anlamında olduğunu belirtmiştir (DLT, s. 42). Sözcüğün, DLT'deki *kögsi ara ot tüter* (108), *ol iki kişi ara arguladı* "O iki adamın arasından geçerek onları yardı." (138) örnekleri, Eski Türkçe metinlerdeki örneklerle uyumludur. KB'de de *ara* sözcüğü, kendisinden önceki sözcüklerin yalın hâlini yöneterek edat işlevinde kullanılmaya devam etmiştir:

idi ters bolur kör bilişmez kişi / ***kalın yat ara*** *kirse yalŋuz başı* "Yalnız başına bir **kalabalık arasına** giren ve tanıdığı olmayan insanın hâli çok fena olur." (491), *bayatka tutuzdum munı yalvara* / *tilese küdezgey* ***küyer ot ara*** "Onu yalvararak, Tanrıya emanet ettim; o isterse**, yanar ateş içinde** de olsa, onu korur." (1483), *çavıksa kim erse bu yalgan tilin* / *savı bardı* ***yalŋuk ara*** *sen bilin* "Eğer bir kimse yalan söylemekle şöhret bulmuşsa, bil ki o **insanlar arasında** daima bu şöhretle anılır." (1671), *ulug boldı* ***iş tuş ara*** *belgülüg* / *bedük boldı* ***begler ara*** *bu külüg* "**Eşi-akranı arasında** yükselmiş olduğu gibi bu şöhreti ile **beyler arasında** da büyüklerden oldu." (1694) vb. gibi.

KB'de *ara* edatı, çok yaygın olmamakla birlikte, *lA* enklitiği ile de genişlemiştir. Edatın *lA* enklitiği ile genişlemesi, Eski Türkçe için alışılmadık bir durumdur. Esasında anlamsal ve işlevsel bakımdan herhangi bir farklılık doğurmadığı anlaşılan *lA* ekli *arala* şeklinin, vezinden kaynaklandığı açıktır. Zira Yusuf Has Hacip'in eserinde vezin ve kafiye uğruna Karahanlı yazı dili için alışık olunmadık tercihlerde bulunduğu, eserindeki pek çok ikili kullanımdan anlaşılmaktadır (Erdal, 1985, s. 89-94). Benzer şekilde sadece *ara* şekliyle ifade edebilecek ibareler, vezinden dolayı *arala* şeklinde de yazılmıştır:

kimi sözlegey sen kişi bolmasa / ***kişiler ara*** *özüŋ turmasa* "Ortada kimse yoksa ve kendin **insanlar arasında** oturmuyorsan, kimin hakkında konuşacaksın." (3424), *kişi edgüsiŋe katılgıl karıl* / *kişi bol* ***kişiler arala*** *tiril* "İyi insanlara katıl ve onlarla münasebette bulun; insan ol ve insanlar arasında yaşa." (4543), ***ikigün arala*** *yorımış sözüg* / *ötündi iligke kamug tüp tözüg* "**İkisi arasında** konuşulan sözleri hükümdara aynen arz etti." (4901).

Yukarıdaki örneklerde yalın hâl ile bağlandığı kendisinden önceki isimleri fiillere bağlayan *ara* edatının KB'de +kI aitlik ekini alarak önceki ismi bu defa başka bir isim ile ilişkilendirdiği örnekler de vardır:

kişiler arakı muyan edgülük / *bu yirde bulunmaz munu belgülük* "**İnsanlar arasına** karıştığın zaman elde edeceğin sevap ve iyilik burada bulunmaz, bu şüphesizdir." (3499),[6] *rica birle havfnı kanat sen kılın* / ***bu iki arakı yolug sen alın*** "Sen rica ile havfı kendine kanat edin; **bu ikisinin arasındaki yol**dan şaşma." (3671).

1.2. KB'de "zarf" olarak ara

KB'de *ara* sözcüğü, yukarıdaki tanıklardan da anlaşılacağı gibi Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerde olduğu gibi mekânsal edat vazifesini devam ettirirken aynı zamanda zamansallığı karşılayan zarf vazifesi de yüklenmiştir. Eski Türkçede edat işleviyle yaygın olan *ara* sözcüğünün KB'deki zarf görevine ilk dikkati çekenlerden biri Hacıeminoğlu'dur. Hacıeminoğlu (1996, s. 71), KB'den verdiği örnekler yardımıyla sözcüğü "bazen" anlamlı zaman zarfı olarak değerlendirmiştir. Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere *ara* sözcüğü, kendisinden önceki ya da sonraki herhangi bir sözcüğe bağlı olmaksızın zamansallık bakımından bütün bir öbeği veya cümleyi etkilemiştir:

tilig ögdüm ança ***ara*** *söktüküm* / *tilekim söz erdi saŋa yördüküm* "Dili bu kadar övmekten ve **arada bir** sövmekten maksadım, sana sözün ne olduğunu anlatmak idi." (184), ***ara*** *kılkı kız teg kılınçı silig* / *sevitür sunup tutsa birmez elig* "**Bazen** edası kız gibidir, tavrı güzeldir, kendisini sevdirir; fakat tutmak istedin mi elini vermez." (400), ***ara*** *körse evrer yana terk yüzin* / *avaglar neçe tutsa birmez özin* "**Bir bakarsın**, yine yüzünü çabucak çevirir, nazlanır; ne kadar yakalamak istersen, kendine el sürdürmez." (403),[7] ***ara*** *körmedük teg yüz evrer özüŋ* / *adırsıg bolur barça kılkıŋ sözüg* "**Gün olur**, görmezlikten gelirsin, yüzünü çevirirsin; bütün tavrın ve sözün bir anda değişiverir." (718).

1.3. KB'de "bağlaç" olarak ara

KB'de *ara* sözcüğü, zarf ve edat fonksiyonlarının yanı sıra bağlaç görevi ile de yaygındır. Türk runik harfli yazıtlarda tanıklanamayan, Eski Uygurca metinlerde ise sadece bir metinde *arada X arada Y* şeklinde görülen *ara* bağlacı, KB'de biri *ara X ara Y*, diğeri de *ara X arala Y* olmak üzere iki formda görülmektedir:

1.3.1. *ara X ara Y*

KB'de *ara* sözcüğü, genellikle anlamsal bakımdan iki zıt kutupta bulunan

[6] Bu beyitte geçen *kişiler arakı muyan edgülük* ibaresi, Arat tarafından "insanlar arasına karıştığın zaman elde edeceğin sevap ve iyilik …" şeklinde çevrilmiş olsa da metne sadık kalınarak "insanlar arasındaki sevap ve iyilik" şeklinde de çevrilebilir. Zira +kI ekli *ara*, "insan"ı bir fiile değil, "sevap ve iyilik"e bağlamıştır.

[7] Arat, bu beyitteki *ara körse* ibaresini "bir bakarsın" şeklinde çevirmiş olsa da ibarenin "bazen baksa, görse" şeklinde çevrilme imkânı da vardır.

fiillerin ya da fiil öbeklerinin önünde yer alarak fiillerin gerçekleşme sıklığına dair bağlaç vazifesi görür:

meniŋ bu özüm me bu yaŋlıg turur / ***ara*** *bar bolur ma* ***ara*** *yok bolur* "Benim de tabiatım bunun gibidir; **bazen** var, **bazen de** yok olurum." (735), *meniŋ me özüm kör aŋar okşadı* / ***ara*** *kılkım ildi* ***ara*** *yokladı* "Ben kendim de işte ona benzerim; gidişim **kâh** aşağıya, **kâh** yukarıya doğrudur." (746), ***ara*** *yir içer kör yorır belgüsüz* / ***ara*** *köz körürde bolur belgüsüz* "**Bazen** kaybolur, kendisini göstermeden dolaşır; **bazen** daha göz önünde iken, silinip gider." (1532), *agızdın* ***ara*** *ot* ***ara*** *suv çıkar* / *birisi itigli birisi yıkar* "Ağızdan **bazen** ateş, **bazen** de su çıkar; bunların biri yapar, biri de yıkar." (2686), *mini muŋka tegrür etöz emgetür* / ***ara*** *küldürür kör* ***ara*** *yıglatur* "Bana vücudum ıztırap ve zahmet çektirir; **bazen** güldürür, fakat **bazen de** ağlatır." (3595), ***ara*** *ot bolur kör* ***ara*** *suv bolur* / ***ara*** *küldürür kör* ***ara*** *yıglatur* "Onlar **bazen** ateş olurlar, bak, **bazen** su olurlar; **bazen** güldürürler, fakat **bazen** de insanı ağlatırlar." (4096) vb. gibi.

Yukarıdaki örneklerde fiilleri ya da fiil öbeklerini birbirine bağlayan *ara* bağlacı, ***ara*** *aç* ***ara*** *tok yügürgü kerek* / *begi yatsa emgek bu körgü kerek* "Bunun için **bazen** aç **bazen** tok koşmak lazım; beyi rahat ederse onun zahmetini hizmetkârının yüklenmesi lazımdır." (4749) örneğinde ise, iki sıfatı (*aç* ve *tok*) birbirine bağlamıştır.

1.3.2. *ara X arala Y ~ arala X ara Y*

KB'de yukarıdaki örneklerde *ara X ara Y* şeklinde görülen form, ayrıca *ara X arala Y* ve *arala X ara Y* şekillerine de sahiptir:

ajun tezginür men tilekin udu / ***ara*** *aç yatur men* ***arala*** *todu* "Onun arzusuna uyarak, dünyayı dolaşırım; **bazen** aç yatarım, **bazen de** tok." (3596), *kuruglug turur bu zamane yası* / ***ara*** *asgı tegrür* ***arala*** *yası* "Zamane yayı kuruludur; insanlara **bazen** faydası, **bazen de** zararı dokunur." (4926), *köŋül beg turur bu etöz kul esir* / ***ara*** *sözke tumlır* ***arala*** *isir* "Gönül beydir, bu vücut ise, kul ve esirdir; o kendisine söylenen sözlerden **bazen** soğur, **bazen de** ısınır." (5865), ***arala*** *avıtur sevinçin visal* / ***ara*** *yıglatur kör firakın tükel* "**Bir bakarsın**, visâl onu sevinçle oyalar; **bir bakarsın**, firak onu sonsuz bir kederle ağlatır." (6202).

Örneklerden anlaşılacağı üzere *ara* bağlacı, ya aynen tekrar edilerek ya da tekrarında *lA* enklitiğini alarak bağlaç görevi üstlenmiştir. Tarihsel ve modern Türk yazı dillerinin yaygın pekiştirme enklitiklerinden olan *lA* (Ercilasun, 2008, s. 35-56), KB'de vezin uğruna *ara X ara Y* şeklindeki sentaktik sıralanışta edatın tekrarına eklenmiştir. Yukarıdaki örneklerin bir kısmında *lA* enklitiğine ihtiyaç duyulmadığı, buna karşılık vezinden dolayı bazı örneklerde tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Tarihsel Türk dili alanlarında ilk olarak KB'de tanıklanan *ara X ara Y* formundaki bağlaç, Eski Oğuz Türkçesinde de görülmektedir. Bu bildiride bağlaç olarak tanımlanan form, Hacıeminoğlu (2015, s. 261-2) tarafından Eski Oğuzca örnekler tanıklığında "karşılaştırma – denkleştirme edatları" başlığı altında değerlendirilmiştir. Hacıeminoğlu'nun Tarama Sözlüğü'nden (TS) tanıkladığı *ara X ara Y* türündeki bağlaca dair birkaç örnek şöyledir: *oluram ara gamkin ara müştak* (TS, I, s. 182), *saña kim der namazıñ ara kıl ara kılma* (TS, I, s. 182), *ilahi senüñ buyruguñ sınınça ben sürçeyim ara kıyam ile ara rüku' ile ara dizin düşüp ara yüzün sürünüp götürem* (TS, I, s. 182).

2. Sonuç

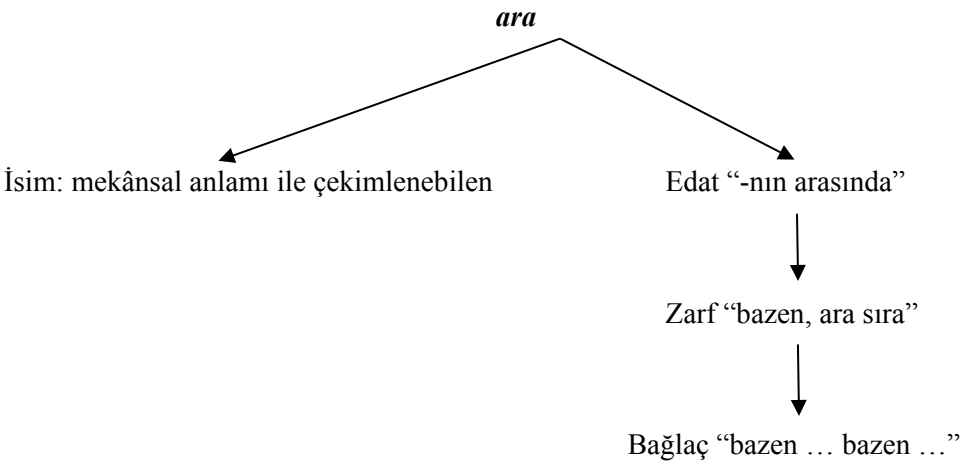
Türk dilinin yaygın edatlarından kabul edilen *ara*'nın KB'deki anlam ve işlevlerinin Eski Türk dilinin diğer alanlarındaki kullanılış şekilleri ve örnekleri ile mukayese edilerek, sözcüğün tür atlası içindeki yerine ve türler arasındaki geçişkenlik tipolojisi üzerine odaklanan eldeki bildiride ulaşılan sonuçlar şunlardır:

Her şeyden önce Türk dilinde fiillerden zarf-fiil eklerinin donuklaşmasıyla meydana gelen *aşnu*, *tapa*, *basa*, *utru*, *tegi* gibi edatlar isim çekim ekleriyle genişlemezken *ara*, *art*, *öŋ*, *üze*, *berü*, *ortu* gibi edatlar isim gibi çekime dâhil olmaktadır. Bu edatların isim çekim eklerini almaları, bir taraftan kökenleri ile ilgili ipuçları barındırmakta, diğer taraftan da fiil kökenli edatlar gibi donuklaşma yoluyla tam anlamıyla gramerleşmediklerini göstermektedir. Bu çerçevede *ara* sözcüğünün çekim ekleriyle genişlemiş şekillerini edat olarak değerlendirmek yerine, isim olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Keza sözcüğün çekim ekleriyle genişlemiş örnekleri, aslında sözcüğün başka bir gramer kategorisine dâhil olmadan önceki orijinal anlam ve işlevini yansıtmaktadır. Türk dilinde *tap-* fiili nasıl *-A* zarf-fiil ekiyle donuklaşarak *tapa* edatını meydana getirirken aynı zamanda kendi anlamı ile çekimlenmeye devam etmişse *ara* sözcüğü de kendi anlam ve işlevi ile çekimlenmeye devam ederken diğer taraftan metaforlaşma yoluyla donuklaşıp edat, bağlaç ve zarf işlevleri yüklenmiş olmalıdır.

Türk dilinde zarf, edat ve bağlaç türündeki sözcükler, büyük ölçüde, fiillere gelen zarf-fiil eklerinin donuklaşarak gramerleşmesiyle, isim kökenli sözcüklerin çekim eklerini kalıplaştırmasıyla ve kısmen kimi isimden isim yapım ekleri vasıtasıyla meydana gelmiştir. Fiil kökenli sözcüklerin, zarf-fiil eklerinin tesiri ile, genellikle zarflar üzerinden edata ve daha sonra bağlaçlara ulaştıkları bilinmektedir. İsim kökenli olan ya da tek heceli olup kökenleri izah edilemeyen örneklerin de benzer sürece dâhil oldukları ifade edilebilir. *ara* sözcüğünün Eski Türkçe metinlerdeki tanıkları, bugüne kadar genellikle edat işlevleri üzerinde durulan ve Türk dilinin tür atlası içindeki yeri pek sorgulanmayan bu tür edatların da zarf ve bağlaç vazifelerine sahip olduklarına işaret etmektedir. *ara*'nın bilhassa

KB'deki örnekleri, Türk dilinde zarf, edat ve bağlaçlar arasında hem yapısal hem de anlamsal ilginin olduğunu göstermektedir. Bu açıdan, aslında somut olan "mekânı / yeri" işaretleyen *ara* "arasında, içinde, ortasında" edatı, metaforlaşma yoluyla olay zamanının "bir anını / içini / ortasını" işaretlemek üzere "bazen, ara sıra" anlamı ile zaman zarfına, yine olay zamanı içinde meydana gelen karşıt / zıt anlamlı eylem kutuplarını işaretlemek üzere "bazen X bazen Y" anlam ve kurgusu ile bağlaç işlevine yönelmiştir.

Sonuç olarak *ara* sözcüğünün KB'deki örnekleri de göz önünde bulundurularak Türk dilindeki anlam ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür:



Kaynaklar

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1994). Kutadgu Bilig II Çeviri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). Ankara: TKAE Yayınları.

AY: → Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*. Ankara: TKAE Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

Çetin, O. A. (2016). *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.

BK: → Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Ölmez M. (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara: BilgeSu; Aydın, E.

(2017). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

BT, I: → Hazai, G. & Zieme, P. (1970). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu"*, (Berliner Turfan-Texte I), Berlin.

BT, II: → Röhrborn, K. (1971). *Eine uigurische Totenmesse*, (Berliner Turfan-Texte II), Berlin.

BT, XXIX: → Kasai, Y. (2011). *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra*, (Berliner Turfantexte 29), Turnhout.

Ercilasun, A. B. (2008). "La Enklitiği ve Türkçede Bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi*", Dil Araştırmaları*, 2, Bahar 2008, Ankara, s. 35-56.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1985). "Kutadgu Bilig'de Değişken Ekler ve Kelimeler", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler, I. Türk Dili, Cilt 1*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 89-94.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, II Volume*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: TKAE Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2015). *Türk Dilinde Edatlar (En eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar) -Yazı dilinde-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Karahan, A. (2014). *Eski Uygurcada Bağlaçlar*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Li, Yong-sŏng (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.

M, III: → von Le Coq, A. (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin.

MaitrHami → Shimin, G., Klimkeit, H. J. & Laut, J. P. (1998). *Eine buddhistische Apokalypse*. Wiesbaden.

Ongi: → Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Ölmez, M. (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu; Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

Öner, M. (2017). "Türkçede Edatlaşmış Zarf Fiiller", *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 25-28 Eylül 2017, Bükreş-Romanya*. Ankara, s. 424-430.

_____ (1999). "Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi", *Türk Dili*, 565, Ocak 1999, s. 10-18.

Regier, T. (1995). "A Model of the Human Capacity for Categorizing Spatial Relations", *Cognitive Linguistics*, 6(1), 1995, s. 63-88.

Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch II, Nomina - Pronomina - Partikeln, 1, a – asvık*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Tenbrik, T. (2007). *Space, Time and the Use of Language an Investigation of Relationships*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

TS: → *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I*. (1943). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UigTot: → Zieme, P. & Kara, G. (1978). *Ein uigurisches Totenbuch, Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kutadgu Bilig'deki Sembolik Betimlemelerin Mitolojik Temeli ve Sanatsal-Estetik Gelenek Meselesi

Zhanat AITMUKHAMBET*

"Құтты білік" дастаны көтерген ең басты мәселе тәлім-тәрбие, оның ішінде этикалық және эстетикалық тәрбиені атап айтады. Дастанда жастарды тәрбиелеуді сөз ететін арнайы тараулары бар. Алайда тәлім-тәрбие мәселесі дастанда бастан-аяқ барлық мәселелелрге қатысты түрде қайталанып отырады. Адам бойындағы жақсы мінез-құлық, әдептілік, кішіпейілділік, ең алдымен адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты деп көрсетеді. Сол себепті жас нәресте өмірге келісімен-ақ оны дұрыс тәрбиелеу – әке-шешенің қасиетті борышы екенін жырға қосқан:

Ай маңдайлы ұл-қыз туса алдыңда,
Үйіңде өсір, бөтен жерге қалдырма.

Ұл-қызыңа әдеп үйрет, білім бер,
Қос жалғанды бірдей көріп, күлімдер.

Ұлыңа әйел әпер, қызды ерге бер,
Қайғы-мұңсыз тіршілікке не тең келер!

Ұлды үйрет күллі өнер-білімге,
Онымен мал-дүние табар түбінде.

Бақ ұлыңды бекерге бос жүрмесін,
Бейбастық боп кетер бекер жүргесін.

Жүсіп Баласағұнның "Құтты білік" дастанында адам туғаннан ақылды, білімді болып тумайтынын, естіп, көріп барып қана ақыл-парасаты артатынын оқырманға асқан шеберлікпен жеткізеді:

Ешкім іштен данышпан боп тумайды,
Сөйлеуді, ақылды біртіндеп үйренеді.

Адам үйрене келе білімді болады,
Әрбірісті білімді адам тындырады.

"Құтты білік" дастанындағы осы бәйіттеріндегі моральдық-этикалық ой-тұжырымдардың қайнар бастаулары Әл-Фарабидің "Интелект" (сөзінің)

* Prof. Dr., L. N. Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi, Kazak Edebiyatı Bölümü, Astana.

мағынасы жайында" деп аталатын философиялық трактатында жатқанын аңғару қиын емес. Фараби "жүре келе дарыған интелект туралы айта келе, ешкім анасынан данышпан болып туылмайтынын, интелектің өзі жүре келе, естіп, көріп барып қана дамитынын ескертеді. Дәл осы тұжырымды араға ғасырлар сала Абайдың "Он тоғызыншы сөзінен" өзінің логикалық жалғасын тапты.

Жүсіп Баласағұн өз оқырманын әдептілікке, кішіпейілділікке, мейірімділікке, имандылыққа шақырады. Сондай-ақ ол кісіні адамгершілік арнасына шығарып, жұртқа әдепсіз, дөрекі, надан етіп көрсететін кейбір мінез-құлықтарға көркем сөзбен сипаттама береді. Мұндай жағымсыз мінездер: мал-мүлікке тоймайтын ашкөздік, сараңдық, мейірімсіздік, ашушаңдық, т.б. қасиеттер деп көрсетеді. Әке-шешеден тәрбие көрген, әдепті жандар қашанда нәпсісін тия білетін, жомарт, бауырмал, сабырлы, инабатты болып келетінін айтады.

Сол замандағы Қарахан мемлекеті алғашқы болып ислам дінін қабылдаған қағанаттардың бірі болатын. Сол Қарахан әулеті билік жүргізген дәуірде "аз халықты көп еткен", "кедей халықты бай еткен" деген секілді қағандарды мадақтап жырға қосты. Бұл тарихи заңдылық болды. Өз дәуірінің этикалық, адамгершілік нормаларының заңдық кодексі болып табылатын "Құтты білік" дастанында елдің қамын ойлаған игілікті істерін мадақтап көрсету дәстүрі жалғаса түсті:

Халық байып, елдің дәулеті арта түсті,
Жұрттың бәрі Елікті (әміршіні) мадақтады.

Халық еркіндік алғанда –қайғы-қасірет қашады,
Ол жерде қой мен қасқыр бірге өмір сүре береді.

Қалалар көбейді, ұлыстар байыды,
Қазына күміс пен алтынға толды.

Түркілер Қарахан мемлекетік бірлестігін ұйымдастыру барысында Түрік қағанаты тұсындағы жетістіктер мен кемшіліктерді ескерген. Баласағұн елдің іргесін берік сақтау үшін заңды бұзбау қажеттігі ерекше атап айтылады. Сондай-ақ халық зорлық-зомбылыққа көнбейтіндігі ескертіледі. Белгілі тарихшы С.Г. Кляшторный Жүсіп Баласағұн шығармасының Қарахан мемлекетінің ата заңы қызметін атқарғандығын алға тартады. Осы дастанға сүйене патшадан бастап қойшыға дейінгі елдегі барлық адамдардың міндетін, мінез-құлқы нормаларын айқындап береді.

Қоғамдағы барлық мүшелер заң алдында бәрі бірдей дәрежеде жауапты болуы тиіс деген ойды алға салады:

Әділдіктің кеспей жаза, тоқтамын,
Құл ма, бекпе, еш айырма жоқ маған.

Заң алдында бәрі бірдей мен үшін,
Кесем әділ, болмайды ешбір келісім.

Біл, әділ заң – басшылықтың тұғыры,
Заң бар жерде – берік елдің жұлыны.

Бектік берік – әділ заңның жөнімен,
Бұра тартсаң – абыройың төгілер.

Бек заң жолын төрелікте ұстаса,
Бар тілекке жетер қолы, қысқасы.

Шынында да "Құтты білік" дастаны ислам дәуірінің моральдық-этикалық нормасын бейнелеген заң тәріздес, заңмен пара-пар болды. Ал осы заңның орындалуын Жүсіп Хас Хажиб патшадан да, қарапайым диқаннан да, бек пен әскер басынан да бірдей талап етті:

Зорлық – жалы, өртеп кетер бәрін де,
Заң – игілік, жанды судай нәр берер.

Елді ұзақ билегің келсе,
Халықты заң жолымен басқар.

Заң іске асса – ел жайнар,
Зорлық көрсе – ел де, әлем де қиналар.

Бүкіл мемлекетті басқарып отырған патшаның есімі Күнтуды болып, мұның өзі аллегориялық тұрғыдан әділдікті, шындықты бейнелеп көрсетеді. Ал патшаның уәзірі Айтолыды бақыттың, дәулеттің символы ретінде көрсетіледі. Дастанда аспандағы айдың дөңгеленіп толуы елдің бақ-дәулетінің кемелденуінің белгісі ретінде суреттеледі. Өгдүлміш ("Мақтауға тұрарлық") – ақыл-парасаттың бейнесі ретінде алынған. Ол – уәзірдің баласы. Одғұрмыш "Оятушы" бейнесі әрбір адамға қолда барға қанағат ете білу керек деген қағиданы білдіреді. Сонымен қатар Одғұрмыш болашақтығы өмір – о дүниедегі "ақырет" тіршілікті аңғартатын дәруіш бейнесінде алынған. Дастанның мораль, әдептілік, тәлім-тәрбие мәселесін арнайы сөз ететін тараулары бар. Соның өзінде де дастанның өн бойындағы барлық оқиғаларда ақын этикалық-дидактикалық мәселелермен тікелей байланыстыра отырып жырлайды. "Құтты білік" дастаны сюжеттік желісі негізінен шығармадағы төрт қасиеттің, төрт қаһарманның өзара әңгімесінен, сұрақ-жауаптарынан, олардың бір-біріне жазған хаттарынан өрбиді.

Дастанның 14-20-тараулары Күнтуды мен Айтолдының өзара әңгімесі болып келеді. Ал Айтолды мен Одғұрмыш арасындағы сұхбат шығарманың 21-22-тарауларында баяндалады. Күнтуды мен Өгдүлміштің диалогы ақын 21-38 және 72-тарауларын арнаған. Кейін Өгдүлміш пен Одғұрмыш 40-44, 46-47-тарауларда, Күнтуды мен Одғұрмыш арасындағы әңгіме 70-71-тарауларда, Айтолдының Күнтудыға жазған хаты 23-тарауда, Күнтудының Одғұрмышқа жолдаған хаты 39, 45-тарауларда, Одғұрмыштың Күнтудыға арнаған сәлем хаты 44-тарауда баяндалады.

Жүсіп Баласағұн ел басқарған патшадан бастап, аспазға дейінгі барлық хан сарайы қызметкерлерінің түр-сипаты, мінез-құлқы, ақыл-парсаты, міндеттері, жауапкершілігі қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады. Ақын әңгімені патшаның өзінен бастайды. Ел-жұртты басқаратын адам – ақыл-парасаты ұшан теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, өнер мен білімге жетік, қолы ашық, пейілі кең, кек сақтамайтын болу шарт деп біледі. Білім мен өнерден құралақан жандар әділ билік жүргізе алмайтындығын басып айтады. Жүсіп Баласағұн ел басқаратын әміршіге, бекке мейлінше жоғары талаптар қояды. Бүкіл елге билік жүргізетін адам ақыл-парасаты мол, білімі терең, өнермен білімді жоғары бағалайтын, кішіпейіл, ақкөңіл, жомарт, қарапайым халықтың қамын ойлайтын, "көзі - тоқ", "сөзі – шоқ", "тілі майда" жан болуы тиіс. Сонда ғана мемлекет гүлденіп, қазынасы алтын-күміске толады, халық бақытты болады деген пікір айтады:

Ақылды бар, ақымақ бар, бар ғалым,
Бай-кедей бар, надан, аңқау, бар залым.

Бәрін соның алаламай бөлектеп,
Басқаратын қандай болу керек Бек?

Елі гүлдеп, байып бектің бағына,
Даңқы тарап, өссе халық саны да!

Қазына толып, күміс судай ағылса,
Шоқтығы өсіп, күшіне әлем табынса.

Әскер толып, тұрса күші дігірлеп,
Тұрмыс, заңды тураласа іліммен.

Бектің аты бір жаһанға тараса,
Күн-күн сайын құты артса тамаша.

Бектік үшін туған олар анадан,
Бектік сүтпен, іспен бойға тараған.

Бектің ісі тек бектердің еншісі,
Бектер ісін, ұғар бекке тең кісі.

Бек халықты тек білікпен сендірер,
Барлығы да ақылына жеңдірер.

Бек дегенің білікпенен берік тұр,
Білік кетсе, бек қалады – желік құр.

Жүсіп Баласағұн елді басқарған әміршінің қадір-қасиетіне, мінез-құлқына, қоғамдағы рөліне қатысты аталған қасиеттерден басқа да көптеген талаптар қояды. Алайда ел басқарған адам қанша зерек, қанша іскер болса да, күллі мемелекетті, барлық істі жалғыз өзі ойдағыдай басқара алмайды. Мемлекеттің күш-қуатын нығайтып, ұлыстар мен кенттерді гүлдендіре түсу үшін әкімшілік нығайтып, ел дәулеті еселеп артуы үшін патшаға істің көзін білетін адал, білімді көмекшілер керек. Ақын мұндай көмекшілердің бірі – әміршінің кеңесшісі, оның көрер көзі, естер құлағы саналатын адамы, елдегі барлық істі қадағалап отыратын уәзір екендігі айтылады. Ең бастасы – уәзір мемлекет басшысынң жарлығын халыққа, ал халықтың талап-тілегін әміршіге жеткізіп отырады. Әмірше мен қарапайым халық арасындағы қайшылықты да дер кезінде үйлестіріп, кілтін тауып шешіп отыратын да сол уәзір:

Бекке уәзір керек, істің ұйтқысы,
Жақсы болса – тыныш бектің ұйқысы.

Көтереді ол бектің ауыр жүгін де,
Бекітетін бектікті өзі түбінде.

Білігі мол, ойы терең теңіздей,
Іс бітірсе "кешіктірдің" дегізбей.

Дінге берік, болсын әрі иман, ар,
Сонда халық сенер, ерер, аланар.

Бектен кейін елдің басшы иесі,
Бекке істе көп көмегі тиесі.

Ақ ниетті, ақ жүректі тектілер,
Жұртын қолдап, елді ұшпаққа жеткізер.

Қылығы адал, тіліне сай көңілі,
Шыншыл, арлы, Күн сипатты көрігі.

Уәзірі ізгі болса – ел бағы ашылар,
Құтты халық бектің даңқын асырар.

Дәуір үні болған кемеңгер жыраулар – ханның шешімін бұқара халыққа, ал халықтың талап-тілегін, уәжін ханға жеткізуші дәнекер буын іспеттес болды. Сөйтіп, ел басқарған хандарға, сұлтандарға ақыл-кеңес беріп, оларға бағыт-бағдар сілтеп отыру дәстүрін қазақ жыраулары жалғастыра түсті.

Жүсіп Баласағұн елді басқару ісінде уәзірімен терезесі тең тұратын қызмет иесі әскербасы, әскери қолбасшы, ел қорғаған батырлар деп біледі. Ақын уәзір мен әскербасының міндеттері, ел басқарудағы олардың атқаратын рөлі мен қоғамдағы орны туралы айта келіп, уәзір мен әскербасын бір аттың басына салынған жалғыз шылбырдың екі жақ тізгініне ұқсатады. Бұлардың бірі – елді қалам-қағазбен басқарса, екіншісі – қылышпен жөнсіздерді жөнге салады. Жүсіп Баласағұн өз дастанында әскербасы болу үшін қажетті қадір-қасиет, ақыл-парасат, мінез-құлық туралы айта келіп, шынайы қолбасшының жарқын бейнесін жасайды:

Сөзсіз бекке қажет мықты қолбасы,
Ұйқы қашып, сассын жаудың ордасы.

Мұндай іске жігіт керек құрыштай,
Жарқылдаған жалаң өткір қылыштай.

Әскер бастап, атойнатпаө қиын-ды,
Шерік бастап, жай жайратпақ қиын-ды.

Мейірімді де болу керек қолбасы,
Сонда ғана сүйер батыр жолдасы.

Жүрек керек, ерлік керек, тағы ақыл,
Қайрат, жүрек – әскерде екі қанатың.

Елді сыртқы жаудан қорғау, халқы үшін қан майданға жасқанбай шыққан батырлардың ерлігін мадақтау қазақ ақын-жыраулары поэзиясында кең орын алды. "Құтты білік" дастанында ерлік бейнесі, өр тұлғасы, асқақ рухты дәріптейді.

Сонымен қатар дастанда Жүсіп Баласағұн әмірші "елік", уәзір және қолбасы қандай болу керектігімен шектелмейді. Ақын елші, кеңсе қағаздарын жазатын адам, қазына ісін басқарушы кісі, аспаз, диқан, малшы, тағы да басқаларға қажетті қасиеттерді, мінез-құлықты толықтай сипаттап береді. Мәселен, ақын елшіге қойылатын көп талаптарды тізіп айтады. Елші

болатын адам ақыл мен парасаты жоғары, көптеген тілдер білетін, әскери өнерді жақсы меңгерген, жұлдызға қарап түнде жол табатын, ат құлағында ойнайтын, өз айтқанына өзгені сендіре білетін, суда жақсы жүзетін, өзі көрікті, шешен болуы тиістігін айтады:

Елші – ерекше, барлық елдің сарасы,
Артық біткен білім, ақыл-сансы.

Құдайдың ең асыл құлы – елшілер,
Ізгілерде ақылды, ұлы – елшілер.

Талай ізгі істі солар тындырар,
Ақылымен жауыздықты сындырар.

Зерек біліп, сөздің тысын, ішін де,
Түзей алса, елдің бұзық ісін де.

Сұқ көзділер көзін ашып қарамас,
Ондай пенде елшілікке жарамас.

Түрлі өнерді біліп алса шетінен,
Парасаттың нұры ойнар бетінен.

Кітапты оқып, сөздің мәнін түсінсе,
Өлеңді ұғып, ойды өлеңге түсірсе.

Жұлдыз танып, жори білсе түсті де,
Сөзі дәл кеп, емдесе оның үстіне.

Аңшы болса, ат құлағында ойнаса,
Құралайды көзден атып қоймаса.

Тілін ашса, сайрап кетсе сан түрлі,
Жазбаларды, білсе әріптісан түрлі.

Елші ердің төрт құбыласы тең болсын,
Елде кісі, сыртта бүтін ел болсын! –
дейді.

"Құтты білік" дастанының авторы терең ойлы ақын кедейлер, аш-жалаңаштар, жетім-жесірлер, кемтар жандар туралы айта келіп, ел билеген әкімдерді шапағатты, мейірімді, жомарт, ынсапты болуға, мал-дүниесін мұқтаж жандарға үлестіріп беруге үндейді:

Кездестірсең кедей жанды жолыңда,
Тамағын бер, сусын ішкіз, тілектерін орында.

Жүсіп Баласағұн өзінің "Құтты білік" дастанында жақсылық пен жамандық, әдептілік пен дөрекілік, шындық пен өтірік, аңқаулықпен аярлық сынды өзара қарама-қарсы қойып салыстыра жырлау арқылы оқырманға осы қарама-қайшылықтар арасында таңдау жасауға мүмкіндік береді. Сол арқылы ақын айтар ойын тереңдете түседі. Мәселен, ақын: ауырмас – денсаулықтың қадірін білмейді, өлім болмаса –тірі кездің қадірін түсінбейді, қайғысыз адам қуаныш сезімінің құдіретін толық сезіне алмайды деген секілді бірқатар дүниетанымдық пікірлерін қозғайды.

Дастанда ғұлама ақын ерекше мән беріп, зор шабытпен жазған аса маңызды дүниетанымдық мәселелердің бірі – адамдардың бірін-бірі құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйлауы болып табылады. Ақын жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, әкімдердің өз қол астындағы қызметшілеріне, жалшылардың өз қожаларына, балалардың өз әке-шешесіне, ата-ананың өз перзенттеріне деген ізгі құрметі қандай болу керек деген сауалға жауап береді. Соның өзінде, Жүсіп Баласағұн жастардың әке-шешесіне көрсететін құрметімен қызметін аса киелі құбылыс деп қарайды. Ақын баланың әке алдындағы парызын ислам дінінің қағида-ережелерімен байланысты түрде алып түсіндіреді [43, 210-211].

Дана ойшыл, көбіне-көп, қыз бала тәрбиесінің қиындығы мен күрделілігін баса айтады. Адам өмірінде эстетикалық тәрбие зор рөл атқарады. Әсемдікті көре, түсіне және бағалай алу, жасай алу адамнң рухани өмірін байытады, қызғылықты етеді, оған ең жоғары деңгейде рухани ләззат алу мүмкіндігін береді. Осы тұрғыдан алғанда Жүсіп Баласағұн отбасы жайлы айтылған бәйіттері афоризм ретінде өте құнды болып табылады:

Адал жарда болмас ізі күдіктің,
Бақыты сол, байлығы сол жігіттің.

Жаны сұлу – нұр құяды жаныңа,
Мейірім, мінез, шаттық тіле жарыңа.

Құлай сүйген, жаны таза, ақылды,
Жақсы әйел құрметті етер атыңды.

Шын ойласаң ошағыңның ырысын,
Адал жарың – байлығың да, тынысың, -

деп жырлап, ерлі-зайыптылардың бір-біріне адалдығының, отбасында сақталуы тиіс этикалық, эстетикалық құндылықтардың маңыздылығын айқын көрсеткен.

Жүсіп Баласағұн дастанды үйлену, жар таңдау, бала тәрбиелеу жайларына көп аялдап, өз танымын білдіріп отырған. Мысалы "Қандай әйел алу керектігін айтады" деген тарауында жастардың өміріндегі ең жауапты жар таңдау кезеңіне арнайы тоқталады. Жүсіптің айтуынша, жастар төрт нәрсеге құштар болатынын, бірақ дәулеттінің қызын алсаң құл боласың, сұлуды алсаң күлкі боласың, тектіні алсаң қор боласың, төркіні зорды алсаң күшік күйеу боларсың деп ескертеді.

(4475) *Әйел алмақ болсаң егер, қарарсың,*
Жеті бағып, таңдаулысын аларсың.

Жақсы болсын тегі, заты, ұрығы,
Пәк, ұяты, болсын жанның тұныңы.

Дұрыс үйдің қызын ал, қол тимеген,
Сенен өзге еркек жүзін көрмеген.

Сені сүйіп, басқа жанды білмесін,
Жаман, тексіз қылық іспен жүрмесін.

Тегі өзіңнен төмен қызды аларсың,
Асыл текке өзің құл боп қаларсың.

Көркін қуып, алма қылқы кемісті,
Құлықы жақсы болса – кемел келісті!

Әйел алсаң төрт белгісін көздеші,
Бұл төртеуден кездеспейді өзгесі:

Бай әйелді біреу ізден жүреді,
Енді біреу сұлуға көз тігеді.

Бірі тілер тұқымы асыл, тектіні,
Қуаныш боп ұлықтығы, бектігі.

Бірі нәзік, ақылдысын таңдайды,
Оны тапса, көңілде алаң қалмайды.

Таңдаулысын айтайын мен бұлардың,
Әйел алсаң, түргін маған құлағың:

"Ай, таңдаушы, бай әйелден үміткер,
Құлы болып қалма оның, білікті ер.

Көңілі мүлік болып, тілін ұзартар,
Көтерерсің – болса малға құмартар.

Кісі ізгісі, гөзәлді ізден шоларсың,
Сұлуды алма, елге күлкі боларсың.

Шырайлыны күллі ел сүйер, жақтар мың,
Оны хақтың құдіретімен сақтарсың...

Асыл текті, бек әйелді таңдарсың,
Өміріңді қор қып, талды қармарсың.

Осылайша ол осы төрт сипат бір басынан табылар ақылды, мінезді, ұяты бар, ата-ананың қызын ал деп кеңес береді.

Осы ойды Абай Құнанбаевтың "Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат" өлеңіндегі мына жолдарынан кездестіруге болады:

Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей көңіл бөлме...

Жасаулы деп, малды де байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба...

Ары бар, ақылы бар, ұяты бар
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма.

Жүсіп Баласағұн шынай көркемдікті адамның рухани жан дүниесі мен эстетикалық сұлулығын көрсететін белгі деп санайды.

Кемеңгер ғалым:

Қос нәрсені шалмас қарттық құрығы,

Бірі – ізгі сөз, бірі ізгі құлығы, - деп, екі жақсы қасиеттің бір адамның бойынан табылуын көздейді, осы екеуі қатар өрістесе, адамның жан дүниесінің таза, сұлу болатынын уағыздайды.

Сондай-ақ ер-азамат халқын ізгі қылық, ізгі сөзімен жарылқай білсе ғана адамдық бет-бейнесі ашылатынын, ер адамның жан дүниесінің сұлулығы осындай істерімен көрінетінін, оның азаматтық тұлғасының биіктігін осылайша дәлелдей алатындығын айтады.

"Құтты білік" шығармасы құтты қоғам құру, елді көркейту мақсаты үнемі алғашқы кезекке шығарылады. Жүсіп Баласағұн "кедейді орташаға, орташаны байға" жеткізіп, бекті құтайтуды, халықтың әл-ауқатын жақсартып, ырысын арттыруды басты міндет етіп ұсынады:

Жақсыларды көтер жебеп еңсесін,
Жамандардан бүтін сақта ел шетін.

Нәсіп көріп алма қарғыс, назаны,
Зұ

Ақылымды көкірекке түй, біліп,
Берік, ұзақ сонда бектік, билігің.

Қандай мәселе туралы толғанса да, дана ойшыл адамды бақытсыздыққа ұшырататын зорлық-зомбылық атаулыға, қорлау мен арамдыққа, қулық-сұмдыққа қарсы шығып отырады. Өзі дүниенің мәнді тұғыры деп білген асыл қасиеттерді насихаттайды:

Бай бол, кедей бол – адамшылықтан айныма.

Туған екенсің, әйтеуір өлетінің де айқын.

Оған қарап түңілме, азғындама.

Адам бол, дамшылық ғұмыр кеш.

Ақынның "Құтты білік" еңбегіндегі адамдарды жаман қылықтардан жирендіріп, жақсылыққа үндейтін ақыл, білім, тіл, жақсы мінез, сұлулық жайлы ойлары Алла тағала есімімен және Қасиетті Құран ғибратымен үндесе келген. Мәселен: Жүсіп Баласағұн:

Тәңірі адамдарды жаратты, үздік етті,
Оған өнер, білім, ақыл берді.

Көңіл берді, әрі тілін сайратты,

Ұят берді, мінезі мен қылығы сынық, - деп жырлап, мінезі сынық адамның жан дүниесінің бай келетіндігін меңзейді. "Адамдардың артықшылығы өнері, білімі болса, ол – адамның өз қажеттіліктері үшін таптырмайтын қасиет", - дей отырып, адамдарды осы асыл қасиеттерді бойына жинақтауға шақырады. Яғни, бұл ойлардағы басты мақсат – адамның өзін-өзі тәрбиелеуі.

Қазіргі қазақ тілінде және халақтық эстетикада тұрақты мағыналық баламалар бірік қалаптасқан, белгілі бір символдық мәні ежелден қанық

"чақ", "көк", "қызыл", "қара", "жасыл" түсьер бояу реңдеріне қарай қалыптасқан поэтикалық қызметіне орай *ақ құс, ақ сүт, қара зәңгі, қара түн, жер мыстай қызыл болғанша, жердің жүзі қызарар*... тәрізді теңеулер жиі қолданылады. Осының бәрінен де халық санасындағы сіңген негізгі мағынасына қосарлы символдық мәні, семантикалық астары бар. Мысалы, ақ пен қара күні бүгінге дейін екі түрлі мағынаның баламасы болып келеді. Қазіргі әдеби тілімізде афоризмдерге айналған тұрақты тіркестер: "ұйқы – өлім", "ұйқы – ғафылдық":

(5267) *Бұл ғафылдық ұйқымен ес тандырар,*
Ұйықтаған жан күллі істі қалдырар.

(Ұйқы талай ерді торға түсірді,
Ұйқы – өлім, өлі қайтсін ісіңді!)

Болмаса – адам – бұл ғафылдық қинамақ,
Періште боп, қылар еді ибадат!

"асыққан шайтан ісі"

(5218) *Діннің ісін асып-сасып атқарма,*
Аптыққан жан істен пайда таққан ба?

"немене ексең, ертең соның өнеді" -
(4733) *Егін жай бір бұл дүние көлемі,*
Немене ексең соның ертең өнеді.

Жақсы ұрықтан жақсы өніп толады,
Сол жақсылық киім, тамақ болады.

Жаман ұрық ексең, жаман өседі,
Жаман жүк боп, мойныңа ертең кеседі.
секілді баламалар да дастан беттерінен жиі көзге түседі.

Жүсіп Баласағұн өзінің "Құтты білік" дастанында жақсылық пен жамандық, әдептілік пен дөрекілік, шындық пен өтірік, аңқаулықпен аярлық сынды өзара қарама-қарсы қойып салыстыра жырлау арқылы оқырманға осы қарама-қайшылықтар арасында таңдау жасауға мүмкіндік береді. Сол арқылы ақын айтар ойын тереңдете түседі. Мәселен, ақын: ауырмас – денсаулықтың қадірін білмейді, өлім болмаса – тірі кездің қадірін түсінбейді, қайғысыз адам қуаныш сезімінің құдіретін толық сезіне алмайды деген секілді бірқатар дүниетанымдық пікірлерін қозғайды.

Дастанда ғұлама ақын ерекше мән беріп, зор шабытпен жазған аса маңызды дүниетанымдық мәселелердің бірі – адамдардың бірін-бірі құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйлауы болып табылады. Ақын жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, әкімдердің өз қоластындағы қызметшілеріне, жалшылардың өз қожаларына, балалардың өз әке-шешесіне, ата-ананың өз перзенттеріне деген ізгі құрметі қандай болу керек деген сауалға жауап береді. Соның өзінде, Жүсіп Баласағұн жастардың әке-шешесіне көрсететін құрметімен қызметін аса киелі құбылыс деп қарайды. Ақын баланың әке алдындағы парызын ислам дінінің қағида-ережелерімен байланысты түрде алып түсіндіреді.

Kaynaklar

Ежелгі Әдебиетті Зерттеу Мәселелері (2011). Алматы: ӘӨИ баспасы, 283 б.

Жүсіп Баласағұн (1986). *Құтты Білік*. (Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев). Алматы: Жазушы, 616 б.

Келімбетов, Н. (2011). *Түркі Халықтарының Ежелгі Әдеби Жәдігерліктері*. Алматы: Раритет.

Көне Түркі Әдебиетінің Типологиясы (2014). Алматы: Euro Press, 416 б.

Қоңыратбаев. Ә. (1997). *Қоңыратбаев Т. Көне Мәдениет Жазбалары*. Алматы: Қазақ Университеті.

Қыраубаева, А. (2008). *Ежелгі Әдебиет*. 5-томдық шығармалар жин. 2-т. – Алматы: Өнер, 216 б.

Тухлиев, Б. (2004). *Вопросы Поэтики "Кутадгу Билиг" Юсуфа Хас Хаджиба*. Т.: Асрматбуот, 214 с.

Юсуф Баласагунский. (1983). *Благодатное Знание*, (Пер. С. Н. Иванова). М.: Наука.

Kutadgu Bilig'de "Yakşı" Kelimesi Üzerine Bağlamsal Bir Yaklaşım Denemesi

Cüneyt AKIN*

Giriş

Kutadgu Bilig üzerine 1825'ten bu yana yapılan çalışmalar arasında, eserdeki kelimelerin bağlamsal anlamları üzerine az sayıda çalışma görülmektedir. Bu çalışma ile, *Kutadgu Bilig*'de geçen "yakşı" kelimesinin bağlamsal düzeyde hangi anlam ve bağlamlarda karşımıza çıktığı ele alınarak eserin söz varlığında yer alan bir kelimenin daha doğru ve ayrıntılı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlanması düşünülmektedir. Türk dilinin *Kutadgu Bilig* gibi çok önemli eserlerinin, felsefenin "hermeneutik" bakış açısıyla ele alınarak incelenmesi, kelime bağlamlarının daha doğru anlaşılabilmesine imkân tanıyacaktır düşüncesindeyiz. Bu nedenle inceleyeceğimiz "yakşı" kelimesinin, Reşit Rahmeti Arat'ın dizininde sadece 'güzel, iyi' karşılıklarıyla verilmesi, kelimenin daha ayrıntılı ve bağlamsal olarak ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Kelimenin bağlamsal ve hermeneutik yaklaşımlar yoluyla, daha derin ve geniş anlam alanlarına bakılması, yöntem ve uygulama açısından katkı sağlayacaktır kanaatindeyiz.

İnceleme

'aymış' kelimesiyle birlikte kullanımı: Metinde doksan yerde geçmiş ve bu beyitlerin altmış birinde 'aymış' kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Buradan çıkaracağımız sonuç ise, metindeki "yakşı" ifadelerinin, söz söylemeyle ilişkilendirilmesidir. Türk dilinde "yakşı" kelimesi, Aristocu yaklaşımdan hareket edilirse pratik felsefedeki 'normatif' yani buyurucu bir eylem özelliği ile karşımıza çıkar (bk. Akın, 2019). Dolayısıyla, metindeki "yakşı ay-" ifadesi, bu ifade sonrasında söylenen sözün tutulmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, "yakşı aymış / yakşı ay- / yakşı sözle-" gibi ifadelerin bulunduğu beyitler, nasihat/öğüt/pend maksatlı ve pratik felsefenin buyurucu (normatif) yapıdaki ifadelerini oluşturmaktadır.

Beyitteki bağlamsal anlamlara bakıldığında, bilgece, hikmetlice söylemek (Arat, 1100 – Kaçalin, s. 65), (Arat, 4074 – Kaçalin, s. 214), (Arat, 3670 – Kaçalin, s. 193), (Arat, 779 – Kaçalin, s. 48), (Arat, 1046 – Kaçalin, s. 63), (Arat, 1758 – Kaçalin, s. 99), (Arat, 2682 – Kaçalin, s. 145), (Arat, 3254 – Kaçalin, s. 173), (Arat, 3393 – Kaçalin, s. 173), (Arat, 3594 – Kaçalin, s. 190), (Arat, 3660 – Kaçalin, s. 193), (Arat, 4177 – Kaçalin, s. 219), (Arat, 4617 – Kaçalin, s. 241), (Arat, 4843 – Kaçalin, s. 252), (Arat, 5142 – Kaçalin, s. 268), (Arat, 5213 –

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi.

Kaçalin, s. 271), (Arat, 5269 – Kaçalin, s. 274), (Arat, 6101 – Kaçalin, s. 315), akıllıca söylemek (Arat, 1701 – Kaçalin, s. 96), (Arat, 1746 – Kaçalin, s. 98), yerinde söylemek (Arat, 283 – Kaçalin, s. 23), (Arat, 2796 – Kaçalin, s. 150), hâlis niyetle, samimî olarak söylemek (Arat, 515 – Kaçalin, s. 34), bilgi sahibi olarak söylemek (Arat, 555 – Kaçalin, s. 37), (Arat, 2616 – Kaçalin, s. 141), (Arat, 3182 – Kaçalin, s. 169), (Arat, 4135 – Kaçalin, s. 217), (Arat, 4413 – Kaçalin, s. 231), (Arat, 6191 – Kaçalin, s. 320), ilim sahibi olarak söylemek (Arat, 1048 – Kaçalin, s. 63), (Arat, 5917 – Kaçalin, s. 306), danışmanca söylemek (Arat, 1163 – Kaçalin, s. 69), (Arat, 1629 – Kaçalin, s. 92), hüküm sahibi olarak söylemek (Arat, 3172 – Kaçalin, s. 169), (Arat, 4011 – Kaçalin, s. 211), (Arat, 4309 – Kaçalin, s. 224), (Arat, 4418 – Kaçalin, s. 231), (Arat, 4603 – Kaçalin, s. 240), (Arat, 5293 – Kaçalin, s. 275), (Arat, 6342 – Kaçalin, s. 328), olgunca söylemek (Arat, 3244 – Kaçalin, s. 172), şöhret sahibi olarak söylemek (Arat, 3704 – Kaçalin, s. 195), temiz kalpli olarak söylemek (Arat, 3752 – Kaçalin, s. 198), (Arat, 4464 – Kaçalin, s. 233), kanaat sahibi olarak söylemek (Arat, 3752 – Kaçalin, s. 198), engin gönülle söylemek (Arat, 3978 – Kaçalin, s. 209), tecrübeli olarak söylemek (Arat, 4011 – Kaçalin, s. 211), (Arat, 4387 – Kaçalin, s. 229), (Arat, 4916 – Kaçalin, s. 256), (Arat, 5874 – Kaçalin, s. 304), (Arat, 6132 – Kaçalin, s. 317), (Arat, 6488 – Kaçalin, s. 335), dindarca söylemek (Arat, 4562 – Kaçalin, s. 238), doğru söylemek, gerçeği söylemek (Arat, 5078 – Kaçalin, s. 264), (Arat, 6191 – Kaçalin, s. 320), bilge ve yumuşak bir lisanla söylemek (Arat, 5308 – Kaçalin, s. 275),

*Yine **yakşı aymış** bügü bilgi kéñ*

Eşitgil munı sen ayâ kızğu eñ (Arat, 1100 – Kaçalin, s. 65)

Bilgisi geniş hakîm yine iyi söylemiş;

Ey mes'ûd insan, sen bunu dinle.

*Yéme **yakşı aymış** bu öglüg kişi*

Kim öglüg sözin tutsa itlür işi (Arat, 1701 – Kaçalin, s. 96)

Akıllı insanda ne güzel söylemiş;

Kim akıllı insanın sözünü tutarsa, işi yoluna girer.

*İdi **yakşı aymış** ukuşluğ bügü*

Tegimsiz kişike bu kur bérmegü (Arat, 4074 – Kaçalin, s. 214)

Akıllı ve hakîm insan çok güzel söylemiş: –

Lâyık olmayan kimselere bu mevkiler verilmemelidir.

*İdi **yakşı aymış** bilig bérgüçi*

Biligsizke öt saw erig bérgüçi (Arat, 3670 – Kaçalin, s. 193)

Bilgisizlere bilgi, öğüt ve nasihat

Veren insan çok güzel söylemiş

*İdi **yakşı aymış** azığlığ kür er*

Azığlığ eren berk tügünler yazar (Arat, 283 – Kaçalin, s. 23)

Cesur ve yiğit er çok yerinde söylemiş;

Cesur insan sıkı düğümler çözer.

*İdi **yakşı aymış** tili köñli tüz*

Körü barsa yetrü köni ök bu söz (Arat, 515 – Kaçalin, s. 34)

İçi-dışı bir olan insan çok yerinde söylemiş; iyice dikkat edilirse,

Bu söz pek doğrudur;

*Yéme **yakşı aymış** biliglig sözi*

Biliglig sözi körse barçın tözi (Arat, 555 – Kaçalin, s. 37)

Yine bilgili ne güzel söylemiş; bilen insanın sözü,

Dikkat edersen, değerli bir metâa benzer.

*Takı **yakşı aymış** biliglig bügü*

Buşar üdte begler bolur ot ağu (Arat, 779 – Kaçalin, s. 48)

Bilgili hakîm daha iyi söylemiş;

Beyler hiddetlendikleri zaman ateş ve zehir gibi olurlar.

*Yéme **yakşı aymış** biliglig bügü*

Tükel bolsa ni'met bulumaz yégü (Arat, 1046 – Kaçalin, s. 63)

Bilgili hakim de buna uygun bir söz söylemiştir:

– Nimet tam olunca, insan yiyecek bir şey bulamaz.

*İdi **yakşı aymış** biliglig sözi*

Bu bilge sözi ol biligsiz közi (Arat, 1048 – Kaçalin, s. 63)

Bilgili çok iyi bir söz söylemiş;

Âlimin sözü, bilgisiz için, göz olur.

*Yéme **yakşı aymış** bu Türk buyrukı*

Körür köz yarukı oğul kız okı (Arat, 1163 – Kaçalin, s. 69)

Bir Türk veziri de çok güzel söylemiş:

– Oğul-kız, hakikatte, gören gözün nurudur – demiştir.

İdi **yakşı aymışıla** atlığı

Bodunda bedüki kişi kutluğı (Arat, 1629 – Kaçalin, s. 92)

İnsanların büyüğü ve kutlusu olan,

Hanın maruf şahsiyeti çok yerinde söylemiş.

*Yéme **yakşı aymış** ögi yetmiş er*

Könilik bile bu ajun tutmış er (Arat, 1746 – Kaçalin, s. 98)

Aklı eren ve doğruluk ile dünyayı

Elde eden insan da iyi söylemiş.

*İdi **yakşı aymış** bu yağma begi*

Kamuğ işke bilgi yetilmiş ögi (Arat, 1758 – Kaçalin, s. 99)

Her işe bilgisi ve aklı ermiş olan

Yağma beyi çok iyi söylemiş.

*Yéme **yakşı aymış** biliglig bedük*

Bilingike tegdi öz ülgi ked ök (Arat, 2616 – Kaçalin, s. 141)

Kim tamahkârlığın esiri olur ise,

Ondan ancak ölümle kurtulabilir.

*İdi **yakşı aymış** ötüken begi*

Tilin tutzu bérmiş saña söz yégi (Arat, 2682 – Kaçalin, s. 145)

Ötüken beyi çok iyi söylemiş,

Sözlerin iyisini sana dili ile ulaştırmıştır.

*İdi **yakşı aymış** biliglig sözüg*

Ay ersig küdezgil köñülüg közüg (Arat, 2796 – Kaçalin, s. 150)

Bilgili çok yerinde bir söz söylemiştir;

Ey yiğit, gönülü ve gözü gözet.

*İdi **yakşı aymış** kör ilçi başı*

Kamuğda küçi bek kadaşlığ kişi (Arat, 3172 – Kaçalin, s. 169)

Dinle, memleket hâkimi çok yerinde söylemiş;

Akrabaları olan kimse herkesten daha kuvvetlidir.

*Takı **yakşı aymış** biliglig özi*

Tügülmiş köñülni yazar beg sözi (Arat, 3182 – Kaçalin, s. 169)

Bilgili ne kadar güzel söylemiş:

– Beyin sözü kapalı gönülleri açar.

*İdi **yakşı aymış** kişi üdrümi*

Kişike bağırsak kişi ködrümi (Arat, 3244 – Kaçalin, s. 172)

İnsanların seçkini ve olgun olanı

Merhametli insan çok güzel söylemiş.

*İdi **yakşı aymış** bügü bilgi kéñ*

Munı işke tutğıl ayâ elgi kéñ (Arat, 3254 – Kaçalin, s. 173)

Bilgisi geniş hakîm çok yerinde söylemiş;

Buna göre hareket et, ey eli açık insan.

*Yéme **yakşı aymış** bügü bilgi yarp*

Kişi köñli yuwka küdezmeki sarp (Arat, 3393 – Kaçalin, s. 173)

Parlak bilgili hakim yine çok güzel söylemiş;

İnsanın gönlü yufka ve muhafazası güçtür.

*İdi **yakşı aymış** biliglig bügü*

Biliglig bügüler sözin tıñlağu (Arat, 3594 – Kaçalin, s. 190)

Bilgili hakim çok güzel söylemiş;

Bilgili hâkimlerin sözünü dinlemek lazımdır.

*Yéme **yakşı aymış** bügü bilgi kéñ*

Ajunda çawıkmış akı elgi kéñ (Arat, 3660 – Kaçalin, s. 193)

Dünyaya şöhret salmış, cömert, eli açık,

Hakim ve geniş bilgili insan gene güzel söylemiş.

*İdi **yakşı aymış** sewitmiş kişi*

Vefâka çawıkmış sewügler başı (Arat, 3704 – Kaçalin, s. 195)

Vefası ile şöhret bulmuş, sevmiş ve kendisini de

Sevdirmiş olan insan çok güzel söylemiş.

*İdi **yakşı aymış** süzülmiş köñül*

Eşitgil ay bilge ukuşluğ amul (Arat, 3752 – Kaçalin, s. 198)

Âlim, akıllı, durmuş-oturmuş ve

Temiz kalpli insan çok güzel söylemiş, dinle.

İdi ***yakşı aymış*** *tapı bolmış er*

Tapılık içinde kutı tolmış er (Arat, 3799 – Kaçalin, s. 200)

Olanı ile yetinen ve bu kanâati ile tam bir saadete

Kavuşmuş olan insan çok güzel söylemiş.

Yéme ***yakşı aymış*** *akılar başı*

Eşitgil munı sen ay edgü kişi (Arat, 3978 – Kaçalin, s. 209)

Cömerdler başı da çok güzel söylemiş;

Ey iyi insan, sen bunu dinle.

İdi ***yakşı aymış*** *ajun ilçisi*

Biliglig ukuşluğ bodun başçısı (Arat, 4011 – Kaçalin, s. 211)

Bu beyler bu şekilde memlekete hâkim oldular,

Âkılâne hareketleri ile emirlerini dinlettiler.

Takı ***yakşı aymış*** *sınap bilmiş er*

Tapuğ birle kopmış tilek bulmış er (Arat, 4089 – Kaçalin, s. 215)

Tecrübe ile bilen ve hizmet ile yükselerek,

Dileğine kavuşmuş olan insan da güzel söylemiş.

İdi ***yakşı aymış*** *biliglig kişi*

Bu söz tutsa asğı saw altun tuşı (Arat, 4135 – Kaçalin, s. 217)

Bilgili insan çok güzel söylemiş,

Bu söze riayet eden kimse karşılığında saf altın bulur.

İdi ***yakşı aymış*** *biliglig bügü*

Bügüler sözini uçuz tutmağu (Arat, 4177 – Kaçalin, s. 219)

Bilgili hakim çok güzel söylemiş;

Hakimlerin sözüne itibar etmek gerekir.

İdi ***yakşı aymış*** *bu beyt ayğuçı*

Sözin ma'nî birle tanuk kılğuçı (Arat, 4286 – Kaçalin, s. 224)

Şu beyti söyleyen, sözü ve mânasını birbirine

Şâhit gösteren insan çok güzel söylemiş

İdi ***yakşı aymış*** *törü bilmiş er*

Törü öñdi birle bodun tüzmiş er (Arat, 4309 – Kaçalin, s. 224)

Töreyi bilen, töre ve kanûn ile
Halkı idare eden insan çok iyi söylemiş

İdi ***yakşı aymış*** *biliglig karı*
Bilingligke aytıp işiñ kıl yorı (Arat, 4387 – Kaçalin, s. 229)

Bilgili, görmüş-geçirmiş ihtiyar çok güzel söylemiş;
İşini her vakit bilgiliye sor ve ona göre hareket et

İdi ***yakşı aymış*** *kılınçı silig*
Bilig birle işke yetürmiş elig (Arat, 4413 – Kaçalin, s. 231)

İşe bilgi ile el uzatan,
Temiz kalpli insan çok iyi söylemiş

İdi ***yakşı aymış*** *törü bérgüçi*
Bodun birle katlıp sınap bilgüçi (Arat, 4449 – Kaçalin, s. 233)

Kânun koyan ve halk arasına karışarak,
Onu tecrübe yoluyla tanıyan kişi çok güzel söylemiş

Yéme ***yakşı aymış*** *biliglig süzük*
Bodunka bağırsak ne köñli tüzük (Arat, 4464 – Kaçalin, s. 233)

Bilgili, halka merhametli,
Temiz ve berrak kalpli insan çok iyi söylemiş

İdi ***yakşı aymış*** *sakınuk kişi*
Bu söz işke tutğıl ay kılkı saşı (Arat, 4562 – Kaçalin, s. 238)

Takva sahibi çok güzel söylemiş,
Ey ürkek ve müteredditinsan, buna göre hareket et.

İdi ***yakşı aymış*** *törülüg kişi*
Törü bilse yalñuk bulur tör başı (Arat, 4603 – Kaçalin, s. 240)

Bütün bunlar usûl bilmezlikten ileri gelir, usule uygun hareket et;
Usûl bilmeyen insanların başkalarına zararı dokunur

Yéme ***yakşı aymış*** *otaçı hakîm*
Hakîmler sözini yawuz tigli kim (Arat, 4617 – Kaçalin, s. 241)

Tabip hakim de çok güzel söylemiş;
Hakimlerin sözüne kim fena diyebilir

*İdi **yakşı aymış** bügü bilgi kéñ*

Kılıkı yorıkı bile köñli teñ (Arat, 4843 – Kaçalin, s. 252)

Hakim, bilgisi geniş, düşünce ve hareketi

Birbirine uygun olan kimse doğru söylemiş

*Bu söz **yakşı aymış** ay bilgi teñiz*

Munı işke tutsa kızartur meñiz (Arat, 4868 – Kaçalin, s. 253)

Denizler kadar bilgili insan şu sözü çok iyi söylemiş;

İnsan buna göre hareket ederse, bahtiyar olur

*İdi **yakşı aymış** biliglig kişi*

Ajunuğ sınayu yetilmiş yaşı (Arat, 4916 – Kaçalin, s. 256)

Bilgili ve dünyada tecrübeler görerek

Yaşı ilerlemiş olan insan çok iyi söylemiştir

*İdi **yakşı aymış** köni sözlüg er*

Köni sözlüg erke bayat bérsü te (Arat, 5078 – Kaçalin, s. 264)

Doğru sözlü insan çok iyi söylemiş;

Doğru söyleyen insanı Allah ecre nail etsin

*İdi **yakşı aymış** biliglig bügü*

Biliglig sözi yinçü yâkût tégü (Arat, 5142 – Kaçalin, s. 268)

Bilgili hakim çok iyi söylemiş;

Bilgilinin sözü inci ve yakut gibidir

*Yéme **yakşı aymış** biliglig bedük*

Biliglig sözi tutsa tuşlar ked ök (Arat, 5213 – Kaçalin, s. 271)

Bilgili büyük insan da iyi söylemiş;

Bilgili sözünü tutan her yerde iyilikle karşılanır

*İdi **yakşı aymış** biliglig sözi*

Uka barğıl emdi ay köñli yazı (Arat, 5269 – Kaçalin, s. 274)

Bilgili insan bu sözü çok iyi söylemiş;

Ey gönlü açık, şimdi bunu anlamaya çalış

*İdi **yakşı aymış** bodunlar begi*

Bodunda bedüki kişide yégi (Arat, 5293 – Kaçalin, s. 275)

Halkın beyi, halkın büyüğü ve insanların
İyisi çok yerinde söylemiş
*İdi **yakşı aymış** biliglig tüzün*
Bitimiş bu kılğu işiñni sözün (Arat, 5308 – Kaçalin, s. 275)
Bilgili ve yumşak huylu insan
Ve yapacağı işi yazı ile tespit etmiştir
*İdi **yakşı aymış** kişide burun*
Sözüg tuñla kılma köñülde orun (Arat, 5874 – Kaçalin, s. 304)
İnsanların ileri geleni çok iyi söylemiştir:
Sözü dinle, fakat her söze gönlünde yer verme
*Yéme **yakşı aymış** kişi bilgesi*
Kişi ölse ölmez kör at edgüsi (Arat, 5917 – Kaçalin, s. 306)
Yine insanların âlimi çok güzel söylemiş:
İnsan ölse bile, bu iyi ad ölmez
*İdi **yakşı aymış** kör üdrüm talu*
Biliglig ukuşluğ meñesi tolu (Arat, 6101 – Kaçalin, s. 315)
Yüksek, seçkin, bilgili, akıllı,
Ve çok iyi düşünen insan pek güzel söylemiştir.
*İdi **yakşı aymış** kör üdrüm talu*
Biliglig ukuşluğ hiredi tolu (Arat, 6132 – Kaçalin, s. 317)
Bak, yüksek, seçkin, bilgili ve çok akıllı
İnsan ne kadar güzel söylemiş
*İdi **yakşı aymış** köni sözlüg er*
İçig aşru körmiş yiti közlüg er (Arat, 6191 – Kaçalin, s. 320)
Doğru sözlü ve her işi önceden
Gören keskin görüşlü insan çok güzel söylemiş
*İdi **yakşı aymış** biliglig tili*
Bu yañlığ bolur kör sakınuk yolı (Arat, 6270 – Kaçalin, s. 324)
Bilgili insan çok güzel söylemiş;
Takva sahibi olan insan bu yoldan yürür

*İdi **yakşı aymış** bodun başlar er*

Bilig birle él kün işin işler er (Arat, 6342 – Kaçalin, s. 328)

Halkın başında bulunan ve halkın işini

Bilgi ile idare eden insan çok güzel söylemiş

*Yéme **yakşı aymış** kişi üdrümi*

Cefâçı et özke otı hem emi (Arat, 6361 – Kaçalin, s. 329)

İnsanların seçkini çok güzel söylemiş;

Onun sözü cefacı vücuda karşı bir çare ve tedbirdir

*İdi **yakşı aymış** bügü bilgi kéñ*

Ajunuğ sınağlı akı elgi kéñ (Arat, 6488 – Kaçalin, s. 335)

Hakîm, bilgisi geniş, dünyayı tecrübe etmiş,

Cömert ve eli açık olan insan çok güzel söylemiş

'söz/sözle-' kelimeleriyle birlikte kullanımı: Metinde sekiz yerde geçmiştir. 'sözi yakşı' olmak ve 'yakşı sözle-' ifade kalıplarıyla kullanılmıştır. Bu beyitlerdeki bağlamsal anlamları, doğru söylemek (Arat, 275 – Kaçalin, s. 22), yerinde söylemek (Arat, 1008 – Kaçalin, s. 48), bilerek söylemek (Arat, 1385 – Kaçalin, s. 80), maksadına uygun söylemek (Arat, 2666 – Kaçalin, s. 143), mukayese yaparak söylemek (Arat, 5606 – Kaçalin, s. 290), halis niyetle, samimi olarak söylemek (Arat, 5617 – Kaçalin, s. 291), yumuşak, tatlı bir lisanla söylemek (Arat, 4418 – Kaçalin, s. 231), öğüt vererek söylemek olarak karşımıza çıkmıştır.

İli birle yalñuk sözi sözlenür

***Sözi yakşı** bolsa yüzi suwlanur* (Arat, 275 – Kaçalin, s. 22)

İnsan sözünü dili ile söyler;

Sözü iyi olursa, yüzü parlar.

*Sözüg **yakşı sözle** idi saknu öz*

Ayıttukta sözle yana terkin üz (Arat, 1008 – Kaçalin, s. 48)

Sözü güzel ve iyice düşünerek söyle;

Ancak sorulduğu zaman söyle ve kısa kes.

*İdi **yakşı sözler** bilig yañzatu*

Bu üd kün tirigliklerig meñzetü (Arat, 1385 – Kaçalin, s. 80)

Âlim bu zamanı ve hayatı,

Bir yakıştırma ile çok güzel anlatmıştır.

Yalawaç işi kör neçe söz bolur

***Sözi yakşı** bolsa tilekin bulur* (Arat, 2666 – Kaçalin, s. 143)

Elçinin işi hep sözle olur;

Sözü iyi olursa, dileğine kavuşur.

*Bilig **yakşı sözler** muña meñzetü*

Sözi ma'nî birle añar yañzatu (Arat, 5606 – Kaçalin, s. 290)

Bilgili insan buna kıyas ederek,

Çok güzel bir söz söylemiştir

*İdi **yakşı sözler** köñül bulmış er*

Köñül til birikip yakın bolmış er (Arat, 5617 – Kaçalin, s. 291)

Gönül sahibi, düşüncesi ve sözü bir olan

Dost insan çok iyi söylemiştir

Bularka katılğıl karılğıl özüñ

*Tilin **yakşı sözle** açuk tut yüzüñ* (Arat, 4418 – Kaçalin, s. 231)

Sen de bunlara katıl ve münâsebet kur;

Onlara tatlı söz söyle ve güler yüz göster

Negü tér eşit emdi köñli tirig

*Saña **yakşı sözlep** bérür öt erig* (Arat, 4910 – Kaçalin, s. 255)

Dinle, imdi gönlü diri olan insan ne der;

Bak, sana iyi sözler ile öğüt ve nasihat verir

'ay-' kelimesiyle birlikte kullanımı: Metinde altı yerde tespit edilmiştir. 'yakşı ay-' kalıbıyla kullanılmıştır. Bu beyitlerdeki bağlamsal anlamları: sözü bilgi ve anlayışla söylemek (Arat, 1542 – Kaçalin, s. 87), (Arat, 4451 – Kaçalin, s. 233), yerinde söylemek, gerçeği söylemek (Arat, 3855 – Kaçalin, s. 203), (Arat, 4641 – Kaçalin, s. 242), zamanında söylemek (Arat, 5817 – Kaçalin, s. 301), isabetli söylemek (Arat, 298 – Kaçalin, s. 24), bilgece söylemek (Arat, 433 – Kaçalin, s. 30).

*Ne **yakşı ayur** bu bodun başlar er*

Biligin ukuşun işin işler er (Arat, 1542 – Kaçalin, s. 87)

Halkın başında bulunan,

Bilgi ve anlayış ile işini gören insan ne güzel söylemiştir.

*Körü barsa **yakşı ayur** er başı*

Köñül bulnasa boldı erksiz kişi (Arat, 3855 – Kaçalin, s. 203)

Dikkat edersen, yiğitlerin başı güzel söylemiş:

İnsan gönlünün esiri olursa, kendisine hâkim olamaz.

*Körü barsa **yakşı ayur** emçiler*

Aşığ az yése er esenin küler (Arat, 4641 – Kaçalin, s. 242)

Dikkat edersen, tabipler çok iyi söylemişler;

İnsan yemeği ne kadar az yerse, o kadar sıhhatli ve neşeli olur

*İdi **yakşı aydıñ** bu sözler bu kün*

Yazıldı maña bu tügülmiş tügün (Arat, 5817 – Kaçalin, s. 301)

Bu sözleri bugün çok iyi söyledin;

Bu düğüm benim için çözülmüş oldu

*Körü barsa **yakşı ayur** bu sözüg*

Ukuşsuz biligsiz bedütmez özüg (Arat, 298 – Kaçalin, s. 24)

Dikkat edersen şu söz çok yerinde söylenmiş:

Akılsız ve bilgisiz kimse kendisini yükseltemez.

*Körü barsa **yakşı ayur** uş bu söz*

Sınap sözlegüçi ıduk kutluğ öz (Arat, 433 – Kaçalin, s. 30)

Aziz ve mübarek bir insanın tecrübe ile söylediği

Şu söz, dikkat edilirse, çok yerindedir.

*Takı munda **yakşı ayur** kör bilig*

Bilig birle işke tegürgü elig (Arat, 4451 – Kaçalin, s. 233)

Bak, bilgi bundan daha güzel söyler;

İşe dâimâ bilgi ile el uzatmalıdır.

'tıñla-' kelimesiyle birlikte kullanımı: Metinde iki yerde tespit edilmiştir. 'yakşı tıñla-' kalıbıyla kullanılmıştır. Bu beyitlerdeki bağlamsal anlamları: can kulağıyla, iyice dinlemek, dinlediği sözü hayata geçirmek (Arat, 3074 – Kaçalin, s. 164), (Arat, 6462 – Kaçalin, s. 334).

Muñar meñzetü aydı kökçin saña

*Bu söz **yakşı tıñla** ay ersig toña* (Arat, 3074 – Kaçalin, s. 164)

Kır saçlı sana buna benzer bir söz söylemiştir;

Ey kahraman yiğit, bu sözü iyice dinle.

Muñar meñzetü keldi emdi bu söz

*Munı **yakşı tıñla** ayâ köñli tüz* (Arat, 6462 – Kaçalin, s. 334)

Buna benzer bir söz vardır,

Bunu iyice dinle, ey insan

Sonuç

Kutadgu Bilig'de geçen "yakşı" kelimesinin bağlamsal olarak hangi anlam ve bağlamlarda karşımıza çıktığı ele alınarak kelimenin eserdeki bağlamsal karşılıkları ortaya konulmaya çalışıldı. *Kutadgu Bilig*'de doksan iki yerde geçen "yakşı" kelimesi, metnin giriş bölümünde sadece iki yerde bulunmaktadır. "Kitab" kelimesi ile birlikte geçen "yakşı" kelimesi, daha sonraki bölümlerde doksan yerde geçmiş ve bu beyitlerin altmış birinde 'aymış' kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Sekiz yerde "söz", yedi yerde "ay-/ayur", iki yerde "tınla" kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır. Burada dikkati çeken husus, Yunus Emre'nin: 'Söz ola kese savaşı / Söz ola kestire başı / Söz ola ağılı aşı / Yağ ile bal ede bir söz.' dizelerinde belirttiği gibi *Kutadgu Bilig* yazarı Yusuf Has Hâcib'in de "yakşı" kelimesini ekseriyetle "ay-" ve "sözle-" fiilleri ile birlikte kullanarak "güzel söz"e vurgu yapmasıdır. Bu durum, teorik ve pratik felsefenin konusu olan 'iyi' kavramının, söz eylem kuramı çerçevesinde de değerlendirildiğinde özellikle "güzel söz'ün etkisini ve dönüştürücü gücünü ortaya koymaktadır kanaatindeyiz. Bununla birlikte, "yakşı" kelimesinin 'buyurucu' nitelik kazandığı ve "yakşı yorı!" (güzel muamele et)' ifadesiyle fiile dönük bir anlam taşıdığı da görülmektedir. "Yakşı" kelimesinin "yör" kelimesiyle birlikte geçtiği başka bir beyitte, 'her şeyin iyiye yorulması gerektiği' şeklinde teorik felsefeye dönük bir söylem söz konusudur. "Yakşı" kelimesinin Kutadgu Bilig'deki bir diğer bağlamsal kullanımı, Göktürk abidelerindeki "edgüti eşit, katıgdı tınla" (iyice işit, sıkıca dinle) ifadelerindeki "katıgdı tınla" söyleminin, Eski Türkçe döneminin devamı niteliğinde olan Karahalı Türkçesi döneminde "yakşı tınla" bağlamına değişmesidir. Burada "yakşı" kelimesi, Eski Türkçedeki "edgüti" kelimesine bağlamsal olarak karşılık gelmektedir düşüncesindeyiz. Sonuç olarak "yakşı" kelimesi, *Kutadgu Bilig* içinde farklı bağlamsal anlamlarla karşımıza çıkmış, felsefe ve söz eylem bakış açıları ile değerlendirildiğinde bize, özellikle "ay-" ve "sözle-" kelimeleriyle oluşturduğu bağlamsal anlamlar yoluyla, eseri daha doğru anlamamıza katkı sağladığı kanaatindeyiz.

Kaynakça

Aksan, D. (2006). *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*, (4. Bs.). Ankara: Engin Yayınları.

Arat, R. R. *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Aydın, M. (2011). "Kutadgu Bilig'deki Ay-, Ayıt-, Sözle- ve Ti- Fiilleri Bağlamında Eş Anlamlılık Sorunu", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Eseri. Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009*, (Haz. Musa Duman), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 79, 85.

Cüneyt, A. (2019). "Dede Korkut Kitabı ve Kırgız Edebiyatında 'Yakşı/cakşı' Redifli Öğüt İfadeleri Üzerine", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), s. 495-499.

Kaçalin, M. S. *Yûsuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig Metin*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. [E Kitap].

Özturan, H. (2015). *Ahlak Felsefesinin Temel Problemleri (Seçme metinler).* İstanbul: Nobel Yayınları.

Öztürk, F. (2007). *Bakî Divanı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara,

Uçar, E. (2019). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018)", *Journal of Old Turkic Studies*, 3(1), s. 139-239.

Kutadgu Bilig ve *Vagz-ı Azat*'ta Bilge ile Âlime Bakış

Nazmi ALAN*

Giriş

Bilgi, bireylerin ve toplumların varlığını devam ettirebilmesi ve gelişebilmesi için gereklidir. Dolayısıyla bilgiyi elde etme ve çoğaltma sürecinde yer alan bilgi sahibi kişilerin toplum içinde önemli bir yere sahiptir. Geçmişten günümüze yazılmış olan birçok kıymetli eserde dile getirilmiştir.

Bilge ve âlim kavramları, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde, "***bilgä***: 1. Bilge, bilgili kişi" (Caferoğlu, 2015, s. 42); Divanu Lügati't-Türk'te, "***bilge****: bilge, hakîm; âlim; akıllı"* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 185); Ötüken Türkçe Sözlük'te ***bilge***, "*1. Bilgi sahibi, iyi ahlaklı, örnek alınacak olgunluğa ulaşmış kişi; hakîm; akıllı; dirayetli; fetanetli; muktedir; mütebahhir. 2. Geniş ve derin bilgi sahibi; bilgin; âlim. 3. Bilge; bilgili kişi; hakîm. 4. Danışman. 5. Bilgi"* (2007, s. 606-607); ***âlim*** *ise, "1. Bilgili; çok şey bilen; ilim sahibi. 2. Belli bir alanda araştırma yaparak bir görüş ve düşünce ortaya koyabilen fikir adamı; bilgin. 3. Eskiden dinî bilimlere ait bilgisi olan kimseye verilen ad."* (2007, s. 210); Güncel Türkçe Sözlük'te ise ***bilge*** *"Bilgili, iyi ahlaklı, olgun ve örnek (kimse), hakim."* ***âlim*** *ise, "Bilgin"* (GTS) şeklinde tanımlanmaktadır.

Bilge sözcüğü Türkçenin en eski metinlerinde 'bilgin, bilen' anlamlarında kullanılmıştır. Daha sonraları Arapçadan dilimize giren, *bilge* ile aynı anlama gelen *âlim* sözcüğü de kullanılmaya başlanmıştır. Âlim sözcüğüyle birlikte bilge sözcüğünün kullanım alanı daralmış ve zamanla anlam değişikliğine uğramış günümüzde 'hikmet sahibi' anlamına gelmektedir. Önler (1999, s. 600), bilgi ve sezi sahibi kişileri karşılayan kavramların yüzyıllar içerisindeki değişimini şöyle göstermiştir:

	Bilgi	**Sezi**
yaklaşık VIII-XI. yy.	bilge	bügü
yaklaşık VIII-XI. yy.	âlim	arif
yaklaşık XII-XX. yy.	bilgin	bilge

Farklı zamanlarda ve değişik coğrafyalarda yazılan *Kutadgu Bilig*'in ve *Vagz-ı Azat*'ın hem yapı hem de içerik olarak benzerlik göstermesi, her iki eserde de eş değer kavramlar olan *bilge* ve *âlim* kavramlarının üzerinde önemle

* Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, *nazmi_alan@hotmail.com*

durulması bizi böyle bir çalışmaya yöneltti. Bu çalışmada, Arat'ın (1947) ve Godarow'un (2012) çalışmalarını esas aldık. Tespit ettiğimiz beyitleri karşılaştırmalı olarak inceledik. *Bilge* ve *âlim*in, "*Toplum içindeki yeri nedir?*" ve "*Topluma katkısı nedir?*" gibi sorulara cevap aradık.

1. *Kutadgu Bilig* ve Bilge

Kutadgu Bilig (KB) yazıldığı dönem itibarıyla Türk dilinin eski ve değerli eserlerinden birisidir. Türk edebiyatının da ilk siyasetname ve öğüt kitabı sayılmaktadır (Dilâçar, 1995, s. 159). Eser dört temsilî kişi üzerine oturtulmuştur. Eserin dört temel kişinin tanıtımına ve eserdeki işlevlerine baktığımızda, her birinin başlıca aşağıdaki kavramları temsil ettikleri görülmektedir:

1) Küntogdı = hükümdar; köni töri (düzen, adalet); karakteri: güneş.

2) Aytoldı = kut (kutsallık, mutluluk, devlet, ikbal); karakteri: ay.

3) Ögdülmiş = akıl; Aytoldı'nın oğlu; hükümdarın hizmetinde.

4) Odgurmış = mistik değerler, metafizik; münzevi, zahit; Aytoldı'nın akrabası. (Önler, 2002, s. 180-181)

Dört temsilî kişinin etrafında gelişen olaylarda Aytoldı'nın oğlu Ögdilmiş, bilge bir kişi olarak aklı ve bilgiyi temsil etmektedir. Eserin adında yer aldığı gibi içeriğinde de bilgi ve bilge önemli bir yere sahiptir[1]. Eserde bilgi sahibi anlamına gelen bilge sözcüğünün kullanımı yaygın olmakla beraber daha o dönemlerde Arapçadan ödünçlenmiş âlim sözcüğü de birkaç yerde geçmektedir. Yusuf Has Hacib, "*Olarda biri bilge 'âlim turur / Bu ālim bile erke ḳut ḳıw bolur"* (Arat, 1947, 551) diyerek beyin hizmetkârları ve adamları dışından münasebette bulunacak kişilerden birisinin de bilge âlimler olduğunu belirtir. Âlimlerin insanı devlet ve saadete kavuşturduğunu söyler (Arat, 1959, s. 397).

2. *Vagz-ı Azat* ve Âlim

Vagz-ı Azat (VA) Türkmen edebiyatının en önemli eserlerinden biridir. Devrin önde gelen şairlerinden Mahdumkulu Firaki'nin babası Dövletmemmed Azadi tarafından 1753/1754 yıllarında kaleme alınmıştır. 2324 beyitten oluşan ve aruz vezninin "fâilâtün, fâilâtün, fâilün" kalıbıyla mesnevi olarak yazılan eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yöneticilerden, ikinci bölümde cömertlik ve hayırseverlikten, üçüncü bölümde ilim ve âlimlerden, dördüncü bölümde ise din adamlarından bahsedilmektedir (Sağlam, 2011, s. 48-51).

Eseri, yazıldığı dönemin ve coğrafyanın bir "Kutadgu Bilig"i olarak değerlendirmek mümkündür. Eser hem bir siyasetname hem de bir öğüt kitabı niteliğindedir. Azadi, Türkmen toplumunun maddi ve manevi değerleri üzerinde

[1] Kutadgu Bilig'de *bilge* için bk. Önler, 1999; Kaçalin, 2011; Akar, 2019.

durarak sosyal, siyasi, ahlaki ve dinî konularda tavsiyelerini dile getirmiştir. Dört bölümden oluşan eserin üçüncü bölümünde ilim ve âlimden, onların niteliklerinden, toplum içindeki önemlerinden, Allah katındaki yerlerinden bahsedilmektedir. Âlimlerden övgüyle bahsederken amacından sapan âlimleri de eleştirmektedir. *Uşbu ylm ählinde bolgaý dört nyşan / Uşbu dem waspyn onuň etgil beyan* (Godarow, 2012, s. 183) diyerek âlimlerin Allah korkusu, tevazu, zahit ve cahit olmak üzere dört niteliğe sahip olması gerektiğini belirtir.

Kutadgu Bilig'deki dört temsilî kişinin Vagz-ı Azat'ın dört bölümünün konularındaki benzerlik dikkat çekicidir:

Kutadgu Bilig'de Yer Alan Temsilî Kişilikler ve Özellikleri	**Vagz-ı Azat'taki Bölümlerin Konuları**
Küntogdı = adalet	Yöneticiler
Aytoldı = mutluluk	Cömertlik ve hayırseverlik
Ögdülmiş = akıl	İlim ve âlimlerden
Odgurmış = mistik değerler	Din adamları

3. Eserlerde *Bilge* ve *Âlim*'in Ele Alınışı

Her iki eserde de bilge ve âlimin ele alınışındaki ortak yönlerini maddeler hâlinde şöyle sıralayabiliriz:

a. Bilgelerin ve âlimlerin halkı aydınlattığı:

(KB, 4341) *Takı bir kutu bilge 'âlimler ol*

Olar 'ilmi halkka yaruttaçı yol (Arat, 1947, s. 436)

(Diğer bir zümre de âlimlerdir / onların ilmi halkın yolunu aydınlatır) (Arat, 1959, s. 314)

(VA, 1928) *Sahyby gije bolarsa, Aydır ol,*

Röwşen olgaý hem ýaman hem ýagşy ýol. (Godarow, 2012, s. 208)

(Sahibi gece olursa o Ay'dır / Aydınlık olur hem kötü, hem iyi yol.)

b. Bilgelerin ve âlimlerin sevilmesi ve onlara saygı gösterilmesi:

(KB, 4342) *Olarnı katıg sev agırla sözin*

Biliglerin ögren üküş ya azın (Arat, 1947, s. 436)

(Onları pek çok sev ve onlardan hürmetle bahset; / çok veya az, onların bilgilerini öğren.) (Arat, 1959, s. 314)

(VA, 1637) *Olary söýenleriñ haly nedir,*

Söýleýelim bes, ki ahwaly nedir. (Godarow, 2012, s. 181)

(Onları sevenlerin hâli nedir? / Öyleyse ahvali nedir, söyleyelim.)

(VA, 1841) *Kyl dürüs yhlasyñy, söýgül ony,*

Tut paýendaz ýolunda jany-teni. (Godarow, 2012, s. 200)

(Onu sev, ihlâsını dürüst kıl / Can ve teni yolunda payendaz tut.)

c. Bilge ve âlimlerden ilimlerinin öğrenilmesi:

(KB, 4344) *Usa 'ilmi ögren biligleri bil*

Neñin edgülük kıl küdez bekrü til (Arat, 1947, s. 437)

(Mümkünse, ilimlerini öğren ve bilgilerini bil / onlara iyilik yap ve yardımda bulun; onlara dil uzatma.) (Arat, 1959, s. 314)

(VA, 1654) *Ylmyndan öwren, oňa bolgul pişwaz*

Hakdan iste olara ömri-deraz. (Godarow, 2012, s. 182)

(Ondan tarafa ol, ilminden öğren / Hak'tan onlara uzun ömür iste.)

ç. Bilge ve âlimlerin anlatımında tohum benzetmesi:

(KB, 4346) *Yok erse ajunda bu 'âlim bügü*

Tikip önmegey erdi yirde yigü (Arat, 1947, s. 437)

(Dünyada bu âlim ve hakîmler olmasa idi / ekilmiş olsa bile yerden yiyecek çıkmazdı.) (Arat, 1959, 314)

(VA, 1643) *Külli-şeýden ylym onun açyla,*

Kalby-gaýratna tohum saçyla. (Godarow, 2012, s. 181)

(Külli şeyden ilmi onun açıla / Kalbine gayret tohumu saçıla.)

(VA, 1647) *Bitgeý ondan reňme-reň alay ylym,*

Bir dür olgaý dürri-göwherhaý-ylym. (Godarow, 2012, s. 182)

(Biter ondan rengârenk rütbe-i ilm / Biter olur inci mercan ilim.)

d. Bilge ve âlimlere maddi olarak yardım edilmesi, onların yedirilip içirilmesi:

(KB, 4348) *Neñiñde ülüg kıl süçig söz bile*

Aş içgü yitürgil tapug kıl küle (Arat, 1947, s. 437)

(Onlara malından hisse ayır, onları yedir, içir; güler yüz ve tatlı sözle hizmetlerinde bulun.) (Arat, 1959, 314)

(VA, 1652) *Iýdir, içir, haýry yhsan eýlegil,*

Janyñy yşkynda gurban eýlegil. (Godarow, 2012, s. 182)

(Yedir içir, hayır ve ihsanda bulun / Canını aşkında kurban et.)

e. Bilge ve âlimlerin her iki dünyadaki önemi:

(KB, 4354) *Katılgıl bularnıñ bile edgüleş*

Kutadgay saña iki ajun ulaş (Arat, 1947, s. 437)

(Bunlar ile münasebet kur ve iyi geçin; böylece saadete kavuşarak, her iki dünyada mesut olursun.) (Arat, 1959, s. 314)

(VA, 1941) *Bes, ylym Hakdan ulug rehmet tutar,*

Her du älem döwlet-u nusrat tutar. (Godarow, 2012, s. 209)

(Elbette ilim Hak'tan yüce rahmettir / Her iki âlemde saadet ve başarıdır.)

(VA, 1922) *Her du älem olary tut pazl ile*

Ýoldaş etgil alyma-ähli dile. (Godarow, 2012, s. 207)

(Her iki âlemde fazilet ile onları tut / Âlimlere, gönül ehline yoldaş et.)

f. Bilge ve âlimlere kötü davranılmaması:

(KB, 4349) *Tilin serme irme bolun eymenük*

Agu ol olarnıñ eti birtem ök (Arat, 1947, s. 437)

(Sert ve kaba dil kullanma, onlardan çekin; onların eti yenmez zehirdir.) (Arat, 1959, 314)

(KB, 4350) *Tilin irme serme tuz etmek yitür*

Agır tut olarıg agırla kötür (Arat, 1947, s. 437)

(Onlara karşı sert ve kaba bir dil kullanma; tuz-ekmek yedir, saygı göster ve hürmet et.) (Arat, 1959, s. 314)

(VA, 1884) *Alyma bugz-u adawat tutmasın,*

Kim, günâhi üste-üste etmesin. (Godarow, 2012, s. 204)

(Âlime buğuz ve husumet etmesin / Ki günahı üst üste birikmesin.)

Sonuç

Farklı yüzyıllarda ve değişik coğrafyalarda yazılan *Kutadgu Bilig* ve *Vagz-ı Azat* adlı eserler hem yapı hem de içerik olarak benzerlik göstermektedir. Her iki eserde de bilgi sahibi anlamında kullanılan eş değer kavramlar olan *bilge* ve *âlim*in toplum içindeki önemine değinilmiştir. Bilgelerin ve âlimlerin halk tarafından sevilmesi, onlara iyi davranması, yardımda bulunulmasını dile getirilmiştir. Ayrıca halkı aydınlatması ve yol göstermesi bakımından topluma olan katkılarından bahsedilmiştir.

Kaynaklar

Akar, A. (2019). "Türkçe Üzerinden Bir Medeniyet Tasavvuru: Bilig>Bilge>Bitig", *Özne 30. Kitap Uygarlık ve Medeniyet Tasavvurları*. Ankara: Çizgi Kitabevi.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II: Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük 1 (a-den)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 3. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Godarow, R. (2012). *Dövletmemmet Azadı Eserler Yıgındısı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.

GTS: *Güncel Türkçe Sözlük*, https://sozluk.gov.tr/ (Erişim tarihi: 10.07.2019)

Kaçalin, M. S. (2011). "Kutadgu Bilig'de Bilge", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri, Kutadgu FBilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 261-266.

Sağlam, S. (2011). *Azadı (Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri)*, Ege Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Önler, Z. (1999). "Türkçede "bügü-bilge, ârif-âlim, bilge-bilgin" Kavramları", *Türk Dili*, 571, s. 595-601.

Önler, Z. (2002). "Kutadgu Bilig'de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı", *Türkler*, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, s. 179-186.

Kutadgu Bilig'in Başka Metinlerle İlişkisi Sorunu

Mehmet AYDIN*

1. Giriş

Türk kültür tarihinin en önemli metinlerinden biri olan *Kutadgu Bilig* çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Türk edebiyatı ile Türk yazı dilinin ilk mesnevisi ve manzum siyasetnamesi olan KB hangi metinlerle ilişkilendirilebilir, sorusu bu bildirinin ana sorusudur. Metin çözümlemesi alanında çalışanlara göre hiçbir metin başka metinlerden büsbütün bağımsız olarak düşünülemez, üretilemez ve okunup yorumlanamaz. Bildirinin ana sorusuna cevap ararken hareket edilmesi gereken öncelikle KB'nin kendisidir. KB'de başka metinlere açık veya örtük göndermeler var mıdır? İlk yapılması gereken KB'de bu tür işaretleri aramak ve sorgulamaktır. KB ile ilişkilendirilebilecek metinler için sınıflandırma ölçütleri geliştirilebilir. KB'yi yazıldığı coğrafya içinde aynı tarihlerde üretilmiş Türkçe metinlerle ilişkilendirmek ve karşılaştırmak bir çıkış noktası oluşturabilir. Bir metnin iklimi içinde üretildiği toplumun sözlü kültüründen beslenebileceği gerçeği gözden uzak tutulamaz. O zaman KB'nin ilk olarak iklimi içinde yazıldığı toplumun sözlü kültürü yanında *Divanü Lugati't-Türk*, *Atabetü'l-Hakayık*, *Anonim Kur'an-ı Kerim Tercümesi* ve *Divan-ı Hikmet* gibi metinlerle karşılaştırılması ve ilişkilendirilmesi mümkündür. Arat'ın çok açık işaretlerine ve imalarına rağmen böyle karşılaştırmanın tam olarak yapıldığı söylenemez. Metindeki beyitlerin sayısı ile bazı tartışmalara rağmen KB'nin 6645 beyitlik bir mesnevi olduğu söylenebilir. KB ilk olarak kendisi gibi mesnevilerle de karşılaştırılabilir. KB bir siyasetname, devlet felsefesiyle ilgili bir metin olarak kabul edilmektedir. O zaman KB'yi bu tür metinlerle de karşılaştırmak uygun olabilir. KB ile ilişkilendirilebilecek iki metin Farabi'nin *İdeal Devlet*'i ile *Mutluluğun Kazanılması* adlı eserleridir. Reşit Rahmet Arat *Kutadgu Bilig I Metin*'e yazdığı ön sözde "Mansıp sahiplerinde ve bilhassa devlet reislerinde bulunması lazım gelen vasıflarda, Yusuf ile İslam âleminin ilk ve büyük filozofu Farabi (ö. 950) arasında çok sıkı bir yakınlık vardır." diyerek Farabi'nin eserleriyle KB arasındaki ilişkiye işaret etmiştir (1979, s. XXII). Agop Dilâçar (1995), KB'yi bir metin olarak *Kur'an-ı Kerim*, *İncil* ve *Tevrat* dâhil Doğu ve Batı dünyasından pek çok eserle ilişkilendirmiştir. Tasavvufi metinler de KB'nin karşılaştırılıp ilişkilendirilebileceği metinler arasında yer alır. Ancak gerçekten de KB ile bu tür metinler arasında nasıl bir metinler arası ilişki vardır? Bu bildiri çerçevesinde KB ile kendisinden önce üretilmiş aynı çerçeve içindeki metinler arasındaki ilişki tartışılacaktır.

* Prof. Dr., OMÜ Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü ve Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi, *mehmeta@omu.edu.tr*, *mehmet.aydin@manas.edu.kg.*

2. Metinler Arasılık Açısından *Kutadgu Bilig*

Kutadgu Bilig adının "mutluluk verecek bilgi" şeklinde çevrilebileceğini kaydeden Önler, bu addaki *kut* kelimesinin "devlet, ikbal, kutsallık, şans, iyi talih, mutluluk" gibi kavramların tamamını kapsadığını belirtmiştir (Önler, 2019, s. 105). "*Kutadgu* kelimesindeki *kut* kökü dilimizin Eski Türkçe devresinde "ilahî lütuf" manasına gelmektedir" (Şen, 2016, s. 83). *Kutadgu Bilig*'deki anahtar niteliği taşıyan kavramlardan biri adında yer alan *kut* kelimesidir.

Farabi'nin *Kitabu't-Tahsil us-Sa'ada* adlı eserini Ahmet Arslan Türkçeye "Mutluluğun Kazanılması" şeklinde çevirmiştir (2018b). Dolayısıyla KB'nin adı Farabi'nin bu eseriyle ilişkilendirilebilir. Metnin, Farabi'nin *El Medinetü'l-Fazıla* adlı eseriyle ilişkisine işaret eden pek çok araştırıcı, onun Farabi'nin *Kitabu't-Tahsil us-Sa'ada* adlı eseriyle ilişkisine pek temas etmemiştir (Arslan, 1987, s. 29).

2.1. *Kutadgu Bilig* ile *Şahname* İlişkisi

Kutadgu Bilig'in başka metinlerle ilişkisine metni yayımlayan, Türkiye Türkçesine çevirip dizinini hazırlayan Reşit Rahmeti Arat da dâhil pek çok Türklük bilimci işaret ve temas etmiştir. Ancak KB'nin başka metinlerle ilişkisine ilk olarak temas edenler meseleyi kaynak eleştirisi çerçevesinde ele almışlardır. Zaten metinler arasılık, söyleşimselcilik (diyalojizm) gibi yaklaşımlar 1960'lı yıllardan sonra geliştirildiği için konunun başka bir çerçevede ele alınması düşünülemezdi. Ayrıca kaynak eleştirisinin özellikle metinler arasılık gibi yeni yaklaşımlara zemin oluşturup oluşturmadığı da tartışılabilir.

İlk olarak vezni ve türü dolayısıyla KB'nin *Şahname* ile ilişkisine temas edilmesi bir tesadüf değildir. Zira metnin gerek mensur gerekse manzum mukkadimesinde de Şahname'ye açık göndermeler vardır: "*İranlıglar Şahname-i türki atamışlar*" (21. satır), "*İranlıglar Şahname tirler mungar"* (30. beyit). Metindeki açık gönderme KB ile Şahname'yi ilişkilendirenleri doğrular. Bu konuda Talat Tekin, Robert Dankoff'un KB ile ilgili çalışmasına atıfta bulunarak şunları söylemiştir:

"*Kutadgu Bilig* 900 yıllık bir geçmişi olan İslami Türk edebiyatının ilk en büyük ürünüdür. Yusuf'un bu eseri yazarken Firdevsi'nin 1010 yılında tamamladığı *Şehname*'sinden etkilendiği şüphesizdir. KB için seçtiği ölçü ve benimsediği epik üslup bu etkinin açık kanıtlarıdır. Yusuf, şüphesiz ki, Firdevsi'yi örnek almış ve onun Farsçada yaptığını Türkçede yapmak istemiştir. Ancak Yusuf'un Firdevsi'den ayrıldığı birçok noktalar vardır. Firdevsi İran destanını Fars-İslam şekline dönüştürmüştür. Yusuf ise Türk destan geleneğini bir yana bırakmış, hareket noktası olarak Fars İslam hükümdarlık ideallerini almış ve bunları Orta Asya Türk edebiyat geleneği ile birleştirmek istemiştir. Yusuf'un bu eseri ile hükümdarlık, devlet yöneticiliği ve hikmet geleneklerinin Arap ve Fars

gelenekleri ile karşılaştırılabilecek derecede, hatta onlardan daha üstün olduğunu göstermek ve ispatlamak amacını güttüğü söylenebilir. Devlet yönetimi ve hükümdarlık vasıfları ile ilgili veciz söz ve hikmetleri daima Orta Asya Türk han ve beylerinden, devlet büyüklerinden seçmiş olması Yusuf'un bu amacı güttüğünün açık kanıtlarıdır." (1986, s. 132).

Türklerdeki köklü devlet anlayışının İran devlet geleneğindeki adalet kavramını hayli değiştirdiğini vurgulayan İnalcık, adaletin KB'de hükümdarın bir bağışlama fiili olarak değil, törünün (yasanın) doğru ve tarafsız bir şekilde uygulanması olarak yansıtıldığını kaydetmiştir (2018, s. 27).

Burada Yusuf Has Hacib'in basit bir taklitçi olmadığı ve Firdevsi'nin eserini dönüştürdüğü, hatta başka bir dilde yeniden ürettiği belirtilmiştir. KB'de Yusuf Has Hacib'in yaptığı bir anıştırma ve dönüştürüp yeniden yazma, metinler arasılık olarak değerlendirilebilir. Arat, Dilâçar, Dankoff, Tekin ve metni Firdevsi'nin eseriyle ilişkilendiren öbür araştırıcılar birer KB okurudur. Hatta bu araştırıcılar için metinlenler arası okur demek daha isabetli bir adlandırmadır. "Metinler arasılıktan söz edebilmek için okurun iki ya da daha fazla metin arasında yaklaştırmalar yapması yeterlidir. Ancak yine de bu yaklaştırmalar yapısal bir kimliğe uymalıdır, yani metin ve onun metinler arası göndergesi aynı yapının değişkeleri olmalıdır. Bir metinler arası durum algılayabilmek için, metinler arası göndergenin bir değişmezlik durumu gerçekleştirmesi, metinlerin ait oldukları türlerden dolayı aralarında oluşan ayrımlara karşın, ortaya çıkan biçemsel ve anlamsal değişmezler sayesinde okurun karşısına çıkmaları yeterlidir" (Aktulum, 2014, s. 52).

Kutadgu Bilig'de *Şahname*'deki kahraman tiplerinin izlerine rastlandığını kaydeden Dilâçar, iyi ve kötü insan anlatılırken metinde "Feridun övüldü, Dahhak sövüldü" dendiğini belirtir (1995, s. 28).

söküşlüg nelük boldı żahhak otun

nelük ögdi buldı feridun kutun (241)

"Küstah Dahhak'a söğüldüğü hâlde Feridun neden övgüye ve mutluluğa kavuştu?" Bunlar da iki metin arasındaki metinlik bağı gösteren unsurlardır.

2.2. *Kutadgu Bilig* ile *İdeal Devlet* ve *Mutluluğun Kazanılması* İlişkisi

Kutadgu Bilig'i manzum bir siyasetname saydığımıza göre onu Farabi'nin "İdeal Devlet" adıyla çevrilen *Medinatü'l-Fazıla*'sı ile karşılaştırmak mümkündür. Farabi 870-950 yılları arasında yaşamış bir Türk-İslam filozofudur. O, klasik Yunan felsefesi, özellikle Yunan siyaset felsefesi ile İslam'ı birbiriyle uzlaştırmaya çalışmış ilk filozoftur (Arslan, 2018a, s. V).

İdeal Devlet'te Farabi, erdemli şehrin yöneticisinin özelliklerini sayar. Ancak sadece bununla yetinmez. Erdemli şehrin ikinci yöneticisinin özelliklerini de sıralar. Farabi'de üzerinde durulan soyut bir ikinci yönetici daha vardır. İkinci yöneticiye, birinci yöneticide Farabi'nin saydığı 12 haslet yoksa daha fazla ihtiyaç vardır. KB'de önce Kün Togdı (ilig) ile Ay Toldı (vezir), sonra da Kün Togdı ile Ögdülmiş (vezirin oğlu) birbirini dengeler ve tamamlar. Ay Toldı ölüm döşeğinde sadece oğluna, yani Ögdülmiş'e vasiyet bırakmaz, onun vasiyetinde doğrudan doğruya Kün Togdı (ilig) ile ilgili uyarılar da vardır. Ögdülmiş, Ay Toldı'nın vasiyetini hükümdara okur. Yani KB'deki hükümdarla vezirde bulunması gereken hasletler ayrı ayrı sıralanır. KB'de XXVIII. bölümün başlığı "Ögdülmiş beyliğe layık bir beyin nasıl olması gerektiğini söyler", XXIX. bölümün başlığı ise "Öğdülmiş beylere vezir olacak kimsenin nasıl olması lazım geldiğini söyler." şeklindedir. Bu bölümlerde Farabi'nin *İdeal Devlet*'te söylediklerinin şiir diliyle ifadesini bulmak mümkündür. Önce Ögdülmiş bu bölümde hükümdarın kendisine çok zor bir soru sorduğunu, beylerin zaten nasıl bey olmaları gerektiğini bildiklerini söylemiş ama ardından bir beyde bulunması gereken nitelikleri sıralamıştır (Arat, 1979, s. 210-233). Bu bölüm KB'deki en uzun bölümlerden biridir.

Sadri Maksudi Arsal da *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı eserinde Farabi'nin *İdeal Devlet*'i ile KB arasındaki benzerliğe dikkati çekmiştir:

"Yusuf'un eserinde Hanın malik bulunması olması lazım diye ileri sürdüğü vasıfları Farabi'nin *Medinetü'l-Fadıle*'sinde Medine reisinin haiz olması lazım vasıflar, diye sıraladığı sıfatlar arasında çok büyük bir müşabehet vardır. Her iki mütefekkirin de devlet idaresinde ilmin, aklın rolü hakkındaki fikirleri hemen aynıdır. Her ikisindeki bariz hususiyet adalet iştiyakı ve zulümden nefrettir" (1947, s. 119).

Farabi erdemli toplumun yöneticisinin hasletlerini şöyle sıralamıştır:

"İşte bu kişi, kendisinin üzerinde başka bir insanın hükmünün bulunmadığı hâkim kişidir. O önderdir (imam), erdemli şehrin birinci başkanıdır, erdemli milletin hükümdarıdır, oturulan dünyanın tümünün hükümdarıdır.

Bu duruma ancak kişiliğinde doğuştan sahip olduğu on iki tabii özelliği birleştiren insan ulaşabilir:

a. Bu özelliklerden biri, onun organları bakımından tam ve eksiksiz olması, bu organların kendisini, kendilerine ait fiillerini gerçekleştirmeye kabiliyetli kılmalarıdır. O, bu organlardan herhangi biri ile yapılacak bir fiil gerçekleştirmek istediğinde bunu kolayca yapmalıdır.

yüzi körki körklüg kerek beg yülüg // bodı ortu bolsa ne çavluġ külüg (2083)	Bey güzel yüzlü, saçı sakalı düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı, aynı zamanda nam ve şöhret sahibi bulunmalıdır.
körügli yüzin körse sevse körüp // ili bodnı baksa küvense turup (2084)	Görenler, yüzüne bakınca onu sever, ülkesi ve tebaası da devamlı ona güvenir.

b. O, kendisine söylenilen her şeyi iyi anlama ve idrak etme yeteneğine sahip olmalı, konudan kişinin maksadına veya bizzat o şeyin mantığına uygun olan neyse onu anlamalıdır.

c. Anladığı, gördüğü, duyduğu idrak ettiği şeyi zihninde saklama (hıfz) yeteneğine sahip olmalı, hemen hemen hiçbir şeyi unutmamalıdır.

ç. Uyanık ve çok zeki olmalı, bir şeyle ilgili en ufak bir delil gördüğünde bu delilin işaret ettiği yönde o şeyi kavramalıdır.

ikinçi usal bolma sak tur oduġ // sanga tegmesün, bir müfaca oduġ (1452)	İkincisi gafil olma, dikkatli ol, uyanık dur; ansızın sana başkasının yüzünden bir suç isnat edilmesin.
biliglig kerek beg ukuşluġ oduġ // angar tegmese bir müfaca yoduġ (1956)	Ansızın bir iftiraya uğramaması için beyin, bilgili akıllı ve uyanık olması lazımdır.

d. Zihninde bulunan bir şeyi tam bir açıklıkla ifade edebilmesine sağlayabilecek güzel konuşma kabiliyetine sahip olmalıdır.

e. Bilgi edinmeyi, öğrenmeyi (ta'allum) sevmeli, ona kendini vermeli, öğrenmenin zahmetlerini yenmeli, içerdiği mihnetlere katlanmalı, bunları yorucu, eziyet verici bulmamalıdır.

beg atı bilig birle baġlıġ turur // bilig lamı kitse beg atı kalur (1953)	*Bey adı bilgi ile ilgilidir; zaten bilgi (bilig) kelimesinden l çıkarılınca bey (beg) adı kalır.*
ked öglüg kerek beg biligli oduġ // biliglig kişining yaġısı üküş (2085)	*Bey çok akıllı olmalı, akıllı olduğu gibi bilginin değerini bilmelidir; zaten bilgili kişinin düşmanı çoktur.*

f. Tabiatı gereği doğruluğu (sıdk) ve doğru insanları sevmeli, yalandan ve yalancılardan nefret etmelidir.

mening kılkım ol kör emitmez köni // köni egri bolsa könilik küni (808)	Bak, benim tabiatım doğrudur, yana yatmaz; eğer doğru eğrilirse kıyamet kopar.
bu beglik ulı kör könilik turur // köni bolsa begler tiriglik bolur (819)	Bu beyliğin temeli doğruluktur; beyler doğru olursa yaşamak kolaylaşır.
könilik öze boldı beglik ulı // bu beglik köki ol könilik yolı (821)	Beyliğin temeli doğruluk üzerine kurulmuştur; doğruluk yolu beyliğin esasıdır.
özüm taplamaz neng biri yalġan ol // munıngda basası zulm kılġan ol (848)	Benim onaylamadığım şeylerden biri yalandır; bundan sonra zulmedenler gelir.
kamugda yaraġsız ay ilig kutı // bu begler öze kopsa yalġan atı (2037)	Ey beylerin kutlusu! Bütün âlem içinde en kötü şey beylerin adının yalancıya çıkmasıdır.

h. Tabiatı gereği yeme, içme ve cinsel zevklerin peşinde koşmayan, onları arzulamayan biri olmalı, kumardan kaçınmalı, bu tür şeylerden doğan zevklerden nefret etmelidir.

oyunka avınsa ajun tutġuçı // ilin buzdı boldı özi koltġuçı (2093)	Dünyaya sahip olan vaktini kumara verirse, memleketini bozar ve kendisi de muhtaç duruma düşer.
bor içmez kerek beg fesad kılmasa // bu iki kılıktın kaçar kut basa (809)	Bey içki içmemeli ve fesatlık yapmamalıdır; bu iki hareket yüzünden sonunda ikbal elden gider.
bor içse oyunka avınsa begi // kaçan yetgey il kün işinge ögi (2103)	Bey içki içer oyunla vakit geçirirse, memleket işini düşünmeğe ne zaman fırsat bulur.

ı. Yüksek ruhlu (kabir al-nafs) olmalı, şerefi ululuğu (karama) sevmeli, ruhu tabii olarak çirkin aşağılık şeylerin üstünde olmalı, şeyler içinde en yüce

olanlarına yükselmelidir.

akı hem tüzün hem uvutlug silig // *bağırsak bolup ked küdezse ilig* (2169)	Beyin memleketini iyice koruyabilmesi için bir de asil, yumuşak huylu ve merhametli olması gerekir.
kamuġ erdemi bolsa erde örü // *bodunka berür bolsa edgü törü* (2174)	Bütün faziletlerde herkesten üstün olmalı; halka karşı adaletle muamele etmelidir.

i. Gümüş, altın ve benzeri cinsten dünyevi amaçlı şeyler onun nazarında değersiz olmalıdır.

agır neng kişike bu altun kümüş // *özin tutguçı ek kümüşte küsüş* (1725)	Bu altın ve gümüş insan için kıymetli nesnedir, fakat insanın kendisine hâkim olabilmesi gümüşten de üstündür.
kümüşke ilinmegli yalnguk bütün // *tegir çın tükel bu ajunka kutun* (KB, 1726)	Gümüşe kapılmayan, doğru insan saadet içinde tam ve gerçek dünyaya erişir.

j. Tabiatı gereği adaleti ve adil kişileri sevmeli, baskı (cavr) ve zulümle, bunları yapanlardan nefret etmeli, kendi yönettikleri başkalarıyla ilgili olarak insaflı olmalı, insanları böyle olmaya yöneltmeli, baskıya maruz kalan insanlara acımalı, güzel, asil ve doğru gördüğü her şeyi desteklemeli, adil olmaya, adaleti uygulamaya davet edildiğinde onu yapmada, gerçekleştirmede isteksiz, inatçı olmamalı, tersine haksızlık ve kötülük yapması istendiğinde bunu yapmama konusunda dirençli, kararlı ve istekli olmalıdır.

yağıka katıġ bolsa ersigliki // *körür közke suv berür körklüglüki* (2085)	Düşmana karşı cesur ve mert olmalı; güzelliği bakan gözü sevgi ile parlatmalıdır.

k. Sonra, yapılmasını gerekli gördüğü şey konusunda azimli, kararlı olmalı, korku ve zaaf göstermeksizin cesurca onu gerçekleştirmelidir."(Farabi, 2018, s. 107-108).

yüreklig kerek beg yime alp atım //	Bey cesur olmalı, cesurluğun

yürek birle boldı yaġıka titim (2043)	yanında yiğit adını takınmalı, o cesaret ile düşman üzerine kararlı şekilde gitmeli.

Yusuf Has Hacib, Farabi'nin Ahmet Arslan'ın *İdeal Devlet* şeklinde çevirdiği eseriyle ilgili hem çeviri hem de koşuklaştırma (şiirleştirme) işlemine başvurmuştur. Biçimle ilgili dönüşümlerin en sık kullanılanı bir metni bir dilden başka bir dile aktarmak olan çeviridir. Düzyazı biçiminde yazılan bir metni dizeler hâlinde yeniden yazma yöntemi koşuklaştırma olarak adlandırılır (Aktulum, 2014, s. 114).

2.3. *Kutadgu Bilig*'in Diğer Metinlerle İlişkisi

KB başka pek çok metinle daha ilişkilendirilmiştir. Bunlar arasında tasavvufi metinler olduğu gibi Eflatun'un *Devlet*'i yanında Hintçe metinler de vardır. (Aydın, 2019). KB birçok açıdan Eflatun'un *Devlet*'i ile ilişkilendirilebilir. İki metinde de birçok konu eserdeki kişiler arasında tartışılıp konuşulur. Ancak KB'de kurmaca kişiler, *Devlet*'te ise gerçek kişiler vardır. KB'de temel değerleri temsil eden kişiler vardır. Böyle bir durum *Devlet*'te söz konusu değildir. Yusuf Has Hacib'in projesi ile *Devlet* arasındaki paralelliği görmemek mümkün değildir. Ancak Yusuf Has Hacip, Farabi'nin eserleri yoluyla Eflatun'un *Devlet*'ine ulaşmıştır. Bir bakıma ona bu konuda Farabi'nin eserleri aracı olmuştur. Dolayısıyla KB ile *Devlet* arasındaki ilişki dolaylı bir ilişkidir.

3. Sonuç

KB şimdiye kadar birçok açıdan değerlendirilmiş ve üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. KB üzerine kaynak eleştirisi niteliğini taşıyan metnin başka metinlerle ilişkisini ele alan metni başka metinlerle karşılaştıran çalışmalar yok değildir. Ancak KB'nin metinler arasılık açısından tam olarak değerlendirildiğini söyleyemeyiz. Zaten içerik bakımından metinler arası, her zaman sorun yaratan bir kavram olmuştur. Metinler arasının kaynak eleştirisinin öteki adı mı olduğu sorusu bugüne kadar tam olarak cevaplanamamıştır (Aktululum, 2014, s. 203). Buna rağmen artık metin dil bilimine dayalı olarak bir metinler arasılık kavramından güçlü bir şekilde söz edilmektedir. Metinler arasılık metnin kurucu unsurlarından biridir. Dolayısıyla bir metni başka metinlerle ilişki içinde düşünmeden tam olarak anlamak mümkün değildir.

Sözlü anlatıma kıyasla metinler, tek başlarına özerk olsalar da hiçbir metin, metin dışı unsurlar olmadan, tek başına bağımsız kalamaz. Her metin bir ön metin (pretext) üzerine kurulur (Ong, 1999, s. 90).

Yöneten, yönetilen ilişkisi açısından insanların mutluluğu yasanın doğru uygulanmasına bağlıdır. Yöneticiler her durumda yönetilenlerin, yani halkın

mutluluğunu hedeflemelidir. KB'de böyle bir siyaset felsefesi hâkimdir.

Özerkliği tartışılamayacak bir metin olarak *Kutadgu Bilig* tek başına da anlaşılmaya çalışılabilir. Ancak gerek kaynak eleştirisi gerek metinler arasılık birer yaklaşım olarak bir metni tek başına anlama çabasının yeteri kadar verimli olamayacağı noktasında birleşirler. KB'nin bir metin olarak başka metinlerle ilişkisini göz ardı etmek mümkün değildir. KB'yi bütün olarak başka metinlerle ilişkilendirerek yorumlama çabalarının bu bağlamda değerli katkılar sunması mümkündür. Dolayısıyla bu yolda başka adımların atılması ve çalışmaların yapılması anlamlı olacaktır.

Bu çalışmada KB'nin kendisinden önce yazılan metinlerle ilişkisi ele alınmıştır. Elbette başka bir çerçevede KB'nin kendisinden sonra üretilen metinlerle de ilişkisi tartışılabilir.

Kaynaklar

Adalıoğlu, H. H. (2013). "Bir Siyasetnâme Olarak "Kutadgu Bilig", *Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 34 (Güz), s. 237-253.

Aktulum, K. (2014). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Kanguru Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin*, Tıpkıbasım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [1. Baskı 1947].

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (haz. Kemal Eraslan-Nuri Yüce-Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk I İslâmiyetten Evvelki Devir*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.

Aydın, M. (2019). "Kutadgu Bilig'de Dil ile Tasavvufta Samt 'Susma' Meselesi", *Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 45 (Nisan), s. 167-177.

Dilâçar, A. (2018). "Bize Manevi Cihazlanmayı Öğreten Kutadgu Bilig", *Dil Yazıları* (Haz. Mustafa S. Kaçalin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 173. s. 171-1869.

Farabi (2018a). *İdeal Devlet* (Çev. Ahmet Arslan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Farabi (2018b). *Mutluluğun Kazanılması* (Çev. Ahmet Arslan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Firdevsi (2009). *Şahnâme* (Çev. Necati Lugal). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

İnalcık, H. (2018). "Orta-Asya Karahanlı Devlet Geleneği Kutadgu Bilig'de Devlet ve Din", *Seçme Eserler -IX Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ong, W. J. (1999). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün Teknoljileşmesi* (Çev. Sema Postalcıoğlu Banon). İstanbul: Metis Yayınları.

Platon (2006), *Devlet* (Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Şen, M. (2016). "Kutadgu Bilig Bir Siyasetname mi yoksa Bir Nasihatname midir?", *Yusuf Has Hacib ve Ölümsüz Eseri* Kutadgu Bilig (Ed. Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekkaya). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.

Tekin, T. (1986). "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Eski Türk Şiiri Özel Sayısı*, 409 (Ocak). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 81-157.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine Notlar", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, Cilt XLV/II, 178. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yavuz, K. (2007). "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig", *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 137-180.

_____ (2012). *Hacib Böyle Dedi Kutadgu Bilig'den Seçmeler*. İstanbul: Mostar Yayınları.

Yusuf Has Hacib (1991). *Kutadgu Bilig* (Çev. Reşid Rahmeti Arat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. [1. Baskı 1959].

Yūsuf Khāss Hājib (1983). *Wisdom Of Royal Glory (*Kutadgu Bilig*) A Turko-Islamic Mirror Princes,* Translated, with and Introduction and Notes by Robert Dankoff, Chicago-London: The University of Chicago Press.

Kutadgu Bilig'de Geçen Gök Bilimi Terimlerindeki Karışıklıklar

Ayfer AYTAÇ*

Kutadgu Bilig'de "Yiti yulduz on iki ükekni ayur" başlıklı beşinci bap gezegen ve burçlara ayrılmıştır. Bu bölümde hem burçların hem de gezegenlerin Türkçe adları verilmiştir. Ancak metinde geçen bazı gök bilimi terimlerinin hangi gezegen, yıldız veya burcu karşıladığı konusunda karmaşa söz konusudur. Örneğin, söz konusu bölümde Mars gezegeni için *kürüd* sözcüğü kullanılmış olmasına rağmen *bakırsukun* terimi de dizinde "Merih yıldızı" olarak açıklanmıştır. Aynı şekilde Jüpiter gezegeninin adı *oŋay* olarak belirtilmiş olmasına rağmen metinde geçen *karakuş* teriminin de Jüpiter için kullanıldığı kabul edilmiştir. Bunlardan başka İkizler burcu ve Terazi burcunu karşılayan terimler de sorun olarak görünmektedir. *Erentir* teriminin bu iki burçtan hangisini karşıladığı tam olarak anlaşılamamıştır.

Burçlar; Koç, Boğa, İkizler, Yengeç, Aslan, Başak, Terazi, Akrep, Yay, Oğlak, Kova ve Balık şeklinde sıralanırlar. *Kutadgu Bilig*'de de bu sıralamaya uygun olarak tanıtılmışlardır:[1] *Ḳozı* "Koç burcu" (KB, 66, 139), *uḍ* "Boğa burcu" (KB, 139), *erentir* "İkizler burcu" (KB, 139), *ḳuçıḳ* "Yengeç burcu" (KB, 139), *arslan* "Aslan burcu" (KB, 140, 834), *buġday başı* "Başak burcu" (KB, 140), *ülgü* "Terazi burcu" (KB, 140), *çaḍan* "Akrep burcu" (KB, 140, 4889), *ya* "Yay burcu", *oġlaḳ* "Oğlak burcu" (KB, 141), *könek* "Kova burcu" (KB, 141), *balıḳ* "Balık burcu" (KB, 66, 141). Buna göre üçüncü sırada yer alan *erentir*, İkizler burcunu karşılamaktadır.

Kutadgu Bilig'de *erentir*, ilk olarak burçların sırayla tanıtıldığı bölümde, 139. beyitte geçmektedir:

ḳozı yazḳı yulduz basa uḍ kelir
erentir ḳuçıḳ birle sançu yorır (KB, 139)

---

* Ar. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *aytacayfer@yahoo.com*

[1] *on iki ükek ol bularda aḍın*
ḳayu iki ewlig ḳayu birke in (KB, 138)
ḳozı yazḳı yulduz basa uḍ kelir
erentir ḳuçıḳ birle sançu yorır (KB, 139)
kör arslan bile ḳoşnı buġday başı
basa ülgü boldı çaḍan ya işi (KB, 140)
basa keldi oġlaḳ könek hem balıḳ
bular toġdı erse yarudı ḳalıḳ (KB, 141)
üçi yazḳı yulduz üçi yayḳı bil
üçi küzki yulduz üçi ḳışḳı bil (KB, 142)
üçi ot üçi suw üçi boldı yil
üçi boldı topraḳ ajun boldı il (KB 143)
bularda birisi biriŋe yaġı
yaġḳa yaġı ıḍtı kesti çoġı (KB 144)
ḳarışmaz yaġılar yaraştı için
körüşmez yaġılar kötürdi öçin (KB 145)
itigli bayatım ite birdi öz
ite birdi tüzdi yaraşturdı tüz (KB 146)
basa aydı emdi munu yalŋuḳuġ
aġırlıḳı boldı bilig ög uḳuġ (KB 147)

Bu beyitteki kullanım, burçların sıralamasına göre İkizler burcuna denk gelmektedir ki Herat nüshasında da satır altında *Cevza* olarak belirtilmiştir. Kutadgu Bilig dizininde ise bu terim, "Terazi burcu, Müşteri yıldızı" açıklamasıyla verilmiştir. Bu karışıklıklar Kutadgu Bilig metniyle de sınırlı değildir. *Divanu Lügati't-Türk*'te de *erentüz* hem "Müşteri yıldızı" hem de "Terazi yıldızı" şeklinde açıklanmıştır. Aynı şekilde *karakuş* terimi için de "Müşteri yıldızı" ve "Terazi yıldızı" açıklamaları bulunur.

DLT I 76'da *erentüz* için "yıldızlar bilgisinde Terazi yıldızının adı" açıklaması yapılarak Ay menzillerinden birinin adı olduğu belirtilmiştir (DLT, I, s. 76). *Yulduz* maddesinde de *erentüz* "Müşteri yıldızı", *karakuş* ise "Mizan yıldızı" olarak açıklanır (DLT, III, s. 40). Dankoff ve Kelly de bu iki sözcüğü aynı şekilde aktararak *Terazi burcu* (Libra) ve *Müşteri* (Jüpiter) olarak açıklamışlardır (Dankoff & Kelly, 1985, s. 129).

"Erentir"*, Kutadgu Bilig*'de daha sonra 5676. ve 6221. beyitlerde de geçmektedir:

erentir başı indi yirke yaġuḳ
yaşıḳ baş kötürdi yüz açtı yaruḳ (KB, 6221)

"Erentir'in başı yere yakın bir noktaya kadar indi; güneş başını kaldırdı ve parlak yüzünü açtı."

yarudı basa yıldrıḳ aḍġır bile
tizildi erentir özin belgüle (KB, 5676)

"Sonra Aygır ile Yıldırık yıldızları parladı, bunlara bir de erentir katıldı; bu yıldızları kendine işaret bil."

Clauson, *Kutadgu Bilig*'deki burçların sıralamasına göre İkizler burcuna denk gelmesi nedeniyle sözcüğün bu burcu karşıladığını, Kaşgarlı Mahmut'un *Terazi yıldızı* açıklamasının ise yanlış olduğunu belirtir (Clauson, 1972, s. 237).

Bahaeddin Ögel ise *Kutadgu Bilig*'de burçların tanıtıldığı bölümde verilen bilgilerle metnin ilerleyen bölümlerindeki bilgilerin örtüşmediğini, bu nedenle giriş bölümündeki bilgilerin değişik bir kaynağa dayanarak kaleme alınmış olduğunun anlaşıldığını belirtir (Ögel, 1995, s. 216).

Aslında Kaşgarlı Mahmud'un açıklamasında da *Kutadgu Bilig*'deki kullanımda da yanlışlık yoktur. DLT'de geçen "Terazi yıldızı" açıklaması Terazi burcu olarak yorumlanmıştır, ancak burçlar gerçekte var olmayan hayali dilimlerdir. Gerçekte var olmadıkları için de gökyüzünde görülmezler. Ayrıca *Kutadgu Bilig* metninde yıldız isimlerinin geçtiği beyitler incelendiğinde yatıp bir

müddet uzanma, uyuyup uyanma vb. etkinlikler sonucunda zamanın geçmesiyle belirli yıldızların gökte belirmesi ve batmasının anlatıldığı görülür. Eski dönemlerde zamanı belirlemek için doğan ve batan yıldızların yardımcı olarak kullanıldıkları dikkate alınırsa söz konusu yıldızlar daha anlaşılır olacaktır. Söz konusu olan Terazi yıldızının Terazi burcu ile ilgisi yoktur. Aynı adı taşıyan başka bir yıldız topluluğunun bulunduğu dikkaten kaçtığı için *Kutadgu Bilig* veya *Divanu Lügati't-Türk* yazarlarından birinin hata yaptığı düşünülmüştür.

Türk kültüründe eski dönemlerden günümüze kadar Terazi yıldızıyla ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Halk kültüründe üç geyiğin bir avcı tarafından kovalanmaları ve bunların canlarını kurtarmak için göğe kaçıp Terazi yıldızını oluşturmaları motiflerine sıkça rastlanmaktadır (bk. Ögel, 1995, s. 211). Potanin'in derlemelerinde *Üç Arkar* terimiyle karşılaşırız (Potanin, 1917, s. 117). *Arkar*, DLT'de "boynuzundan bıçak yapılan dişi dağ keçisi" anlamındadır.

Arap gök biliminde İkizler burcunu karşılayan *Cevza* sözcüğü aynı zamanda Oryon (Avcı) takımyıldızının adıdır. Gökyüzünün avcısı olan Oryon mitolojide av ve avcılık ile ödeşleştirilen takımyıldızdır. *Kāmūsu'l Muhit Tercümesi*'nde, elinde bir çomak kaldırmış, hışımla birisini darp eden birinin sureti olarak kabul edildiği için bu takımyıldıza *Cebbar* da denildiği belirtilmektedir (Mütercim Asım, 2013, II, 1804).

Avcı (Oryon) takımyıldızı içinde bulunan ve *üç geyik*, *üç dağ keçisi* vb. benzetmelerle anılan bu yıldızlara terazinin kefeleri gibi durmaları nedeniyle *Terazi* yıldızı adı verilmektedir. Potanin, *Üç Arkar* yıldızına Kırgızların Terazi adını verdiklerini belirtir (Potanin, 1917, s. 115). Kazaklarda da çoğunlukla kış günleri tan vaktine yakın görülen *Tarazı* yıldızı bilinmektedir (Koç vd., 2003).

Terazi yıldızı, günümüzde Anadolu'da da bilinen bir yıldızdır. Ahmet Gökbel'in, Aydın Koçarlı'nın Çakmar köyünden Kazım Arslan'dan aktardığına göre üç yıldızın bir araya gelmesiyle meydana gelen bir yıldız topluluğuna *Üçer* (Terazi) denilmektedir. Bu "Üçer"in yanındaki dördüncü bir yıldıza da *Bekçi Yıldızı* denir (Gökbel, 2007, s. 153). Bu bilgi de Türk efsane ve destanlarında rastlanan üç geyik ve bir avcı motifiyle örtüşmektedir.

Turfan Texte II'de geçen *erentir yultuz*, Ay'ın üçüncü menzili olan Mrigaşir'e denk gelmektedir ve bu takımyıldız da Oriyon'un *λ*, *φ1*, *φ2* yıldızlarından oluşur (TT, VII, s. 57). Bu bilgi, DLT'deki *erentir* sözcüğünün hem Terazi yıldızının adı olduğu hem de Ay mezillerinden biri olduğu bilgisi ile örtüşmektedir. Mrigaşir'in Arap gök bilimindeki karşılığı ise Hekʿa menzilidir (Aytaç, 2017, s. 105). Hekʿa da aynı şekilde Oriyon'un *λ*, *φ1*, *φ2* yıldızlarından oluşmaktadır (Unat, 2000, s. 658). Hekʿa, sacayağı gibi duran üç küçük yıldızdır (Boyraz, 2006, s. 181; Mütercim Asım, 2013, IV, s. 3564).

Bu bilgilere göre Kaşgarlı Mahmud'un yapmış olduğu "Terazi yıldızı" açıklamasının Terazi burcuyla ilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. *Erentir*, İkizler burcunda yer alan ve şekil olarak terazi gibi durmasından dolayı bu şekilde adlandırılmış olan Terazi yıldızı, yani Hekʿa menzilidir. Terazi yıldızının, İkizler burcunda yer almasından dolayı sözcük hem bu üçlü yıldıza hem de dâhil olduğu burca ad olmuştur.

Kutadgu Bilig'de yıldızların sıralaması *Karakuş*[1]*, Yıldrık, Adgır* ve *Erentir* şeklindedir. Bunlar peş peşe doğan yıldızlardır ve İkizler burcunda ya da bu burcun yakınlarında bulundukları anlaşılmaktadır. Önce Karakuş görünür, ardından *Yıldrık* ve *Adgır* onu takip eder. *Karakuş* teriminin Jüpiter gezegeni anlamında olmadığı anlaşılsa da hangi yıldız olduğu net değildir. Mizan'ın Terazi burcu olduğu konusunda yanılgıya düşüldüğü gibi belki de DLT'deki *Müşteri yıldızı* açıklamasının da Jüpiter olarak yorumlanması yanlıştır. TT II'de verilen sıralamaya göre *yaktraq* altıncı Ay menziline denk gelmektedir. Buna göre bu terim, *Puş* takımyıldızının Türkçe karşılığıdır (bk. TT, VII, s. 57).

Ahteri-i Kebir'de, *Şiʿrāʾ* maddesinde "Yaldırak dedikleri nurlu, büyük yıldız" açıklaması yapılmıştır. *Şiʿrāʾ* ise aslında iki yıldızın ismidir: *Şiʿrāʾü'l-Yemānī, Şiʿrāʾü'l-Şāmī.* Birincisi göğün en parlak yıldızı olan Sirius (Büyük Köpek'in *α* yıldızı), ikincisi ise Procyon (Küçük Köpek'in *α* yıldızı). Bu durumda bir arada kullanılan *yıldrık* ve *adgır* sözcüklerinin birlikte tek bir yıldızı karşıladığı fikrine karşılık birbiriyle bağlantılı iki farklı yıldızı karşıladığı da düşünülebilir.

Kutadgu Bilig'de geçen ve anlamı konusunda karışıklık bulanan bir terim de *Bakırsukun*'dur. Sözcük dizinde Merih (Mars) olarak açıklanmıştır. DLT'de de *bakırsokım* Mars gezegeni olduğu belirtilmiştir (DLT, I, s. 361, 398; DLT, III, s. 40). Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Kitabü'l-İdrak*'te ise *bakırsagan* sözcüğü "Deberan yıldızı" açıklamasıyla verilmiştir. TT II'de de Ülker'den sonra gelen takımyıldızın Türkçe karşılığı olarak kullanılmıştır (bk. TT, VII, s. 57). Bu da Uruguni (Deberan) menziline denk gelmektedir (Aytaç, 2017, s. 104). *Kutadgu Bilig*'de de bu anlamda kullanılmış olmalıdır. Metinde "töpüdin savılmış bakırsukuna" şeklinde geçmektedir. Hemen arkasından gelen beyitte ise "toğardın çadan kopmış örlep tuşı" denilerek Akrep burcunun yükseldiği belirtilmiştir. Deberan, Boğa burcundadır. Bu burç ise Burçlar Kuşağı'nda tam olarak *Çadan* (Akrep) burcunun karşısında yer alır. Karşı karşıya yer alan yıldızlardan bir doğarken diğeri batmaktadır. Bu nedenle *Bakısukun* batarken Akrep burcunun doğması sözcüğün Deberan karşılığında olduğunu doğrulamaktadır.

Kāmūsu'l Muhit Tercümesi'ne göre *Deberān,* Boğa burcunda boğanın hörgücü yerinde bulunan ve beş yıldızdan oluşan Ay durağıdır. Köken olarak

[1] Metinde 5675. ve 6219. beyitlerde olmak üzere iki kez geçmektedir.

"arka" anlamındaki *dübür* sözcüğünden türetilmiştir. Bu bilgiler dışında bazı Arapların bu ay menziline *Ḳalāniş*[2] de dediği, yanında gözle görünmeyen başka birçok yıldız bulunsa da görünen yıldızların boğanın hörgücü üzerindeki "hevdec"[3] şeklinde olduğu bilgisi de aktarılmıştır (Mütercim Asım, 2013, s. 1931). *Deberān* için yapılmış olan bu tanımlama ile DLT'deki *sokım* sözcüğünün açıklamasının şekil yönünden birbiriyle uyumlu olduğu görülmektedir. *Sokım*, "çam kozası şeklinde içi oyulup üç tarafı delinerek okun üzerine konan ağaç parcası"dır (DLT, I, s. 397). Böylece rengi yönünden bakıra, şekil olarak da çam kozası şeklindeki *sokım*a benzetilen Deberān takımyıldızı Türkçede *bakırsukun* terimi ile karşılanmış olmalıdır.

Sonuç olarak *Kutadgu Bilig*'de *erentir* sözcüğü İkizler burcunu ve bu burçta bulunan Hekʿa menzilini; *bakısukun* da Deberan menzilini karşılamaktadır. Dolayısıyla yıldız adlarının karşılıkları konusunda metinde bir tutarsızlık bulunmamaktadır.

Kaynakça

Arat, R. R. (1937). *Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*. Berlin.

_____ (1991). *Kutadgu Bilig I: Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1994). *Kutadgu Bilig II-Tercüme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III-İndex*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce) Ankara: TKAE Yayınları.

Atalay, B. (1939, 1940, 1941). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, II, III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aytaç, A. (2017). "Turfan Texte VII'de Geçen Ay Menzilleri ve Burç adları", *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(22), Kış 2017, s. 93-112.

Boyraz, Ş. (2006). *Fal Kitabı Melhemeler ve Türk Halk Kültürü*. İstanbul: Kitabevi.

Caferoğlu, A. (1931). *Kitab al-İdrak li-Lisani al-Etrak*. İstanbul: Evkaf Matbaası.

Clauson, G. (1964). "Early Turkish Astronomical Terms", *UAJB*, 35, s. 350-368.

_____ (1971). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.

Gökbel, A. (2007). *Anadolu'da Varsak Türkmenleri* (Gen. 2. bs.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Derleme Sözlüğü (1982). EK I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

[2] ḳalaniş: (<Ar. kalensöve'nin c.) Tepesi sivri külahlar, takkeler.
[3] hevdec: Deve, fil vb. hayvanların sırtına konulan, üzerine oturmaya yarayan sepet.

Koç, K., Ayabek B. & Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Mütercim Asım Efendi (2013). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (Haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi). İstanbul.

Potanin, G. N (1917). *Kazak-Kirgizskiye i Altayskiye Predaniya, Legendy i Skazki*. Petrograd.

Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Unat, Y. (2000). "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Terimler Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 11, s. 633-696.

Kutadgu Bilig ve *Siyasetname*'de Çalışma Ahlakı ve Meslekler

Elnura AZİZOVA*

İslam İktisat Tarihinde "İlmü'l-Kesb" (Kazanç İlmi)

Çalışma ahlakı, kazanç yolları ve meslekleri ele alan müstakil eserler olması bakımından İslam iktisat tarihinin önemli eserlerinden sayılan "Kesb" literatürünün ilk müelliflerden sayılan Hanefi fakihi Şeybani'nin (ö. H 189 / M 805) *El-Kesb*'i başta olmak üzere, İbn Ebu'd-Dünya'nın (ö. H 281 / M 894) *Islahu'l-Mal*, Lebbudi'nin (ö. H 9./ M 15. yy.) *Fazlu'l-İktisab* ve *Ahkakü'l-Kesb* ve *Adabu'l-Ma'işe*, Hubeyşi'nin (ö. 782/1380) *El-Bereke fi Fazli's-Sa'yi ve'l-Hareke* ve Dımaşki'nin (ö. H 6. / M 12. yy.) *El-İşare ilâ Mehasini't-Ticare* isimli eserleri, konuyla ilişkili ayet ve hadislere toplu bir bakış açısı sağlaması, gerekse "çalışarak kazanmanın İslami değerleri"nin teorisini oluşturma açısından başlıca kaynak niteliğindedir. Çalışma ahlakı ve meslek hiyerarşisiyle ilgili Cahiliye Araplarının tasavvurlarını eleştirerek özelde Hz. Peygamber'in bu hususstaki uygulamaları, genelde İslam'da çalışmanın değerleriyle ilgili Kur'an-ı Kerim ve hadislere dayanılarak tasnif edilmiş bu eserler, insanoğlunun bir beşer olarak tabii ve ferdî ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmanın ötesinde, bir Müslüman olarak İslam'ın "insan" anlayışı doğrultusunda âlemin nizamı, toplumsal menfaat ve kendi şahsiyetini geliştirmek uğruna çalışarak kazanç sağlamak zorunda olduğu düşüncesine dayanmaktadır.

İmam Şafii, Ahmed b. Hanbel, Gazali, Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi gibi birçok İslam âlimi, çalışma hayatı içerisinde mesleklerin bir sosyal varlık olan insanın toplum hayatındaki yaşamını sürdürebilmesi için zorunluluğu dolayısıyla, çeşitli mesleklerin her birisini İslami terimle *farz-ı kifaye* olarak nitelemişlerdir (İbn Teymiyye, s. 27). İnsanların çeşitli yeteneklerle donatılıp farklı maddi imkânlara sahip kılınması suretiyle hayatın çok yönlü gelişmesine imkân verildiğini söyleyen Ragıb el-İsfahani de bu gelişmeyi sağlayacak yönüyle çalışmanın mubah sayılmasına karşın, ilahi düzene hizmeti dikkate alındığında vacip olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Ragıb el-İsfahani, s. 375-380). Gazali'nin ifadeleriyle "Sanatla uğraşan veya ticaret yapan, farz-ı kifayelerden birini yerine getirmektedir. Çünkü bunlardan herhangi biri terk edildiği takdirde yaşam geriler, insanların çoğu helak olur. Bu sebeple insanların işlerinin nizama girmesi, ancak bütün insanların yardımlaşması ve her grubun çalışmasıyla cemiyetin hayatını desteklemesine bağlıdır." (Gazali, II, s. 152.). Benzer görüşleri sergileyen Lebbudi de, insanın uğraştığı sanatı veya mesleği terk etmesiyle yaşamın felce uğrayacağını, yine insanların tamamının aynı meslek dalıyla iştigal etmesinin bile, insanlığı helake götüreceğini söylemektedir (İbn

* Doç. Dr., Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Bakü, Azerbaycan, *elnuraazizova@ait.edu.az*

Lebbudi, s. 219).

Çeşitli meslek dallarında faaliyette bulunmak suretiyle gerek kendi taleplerini karşılamak gerekse toplumun diğer fertlerine yararlı olmak, insanlığın bekası söz konusu olduğunda dahi bir zorunluluktur. Dolayısıyla toplum düzeninin bozulmaması için farklı iş kollarında çalışmak, âlemin nizamı açısından gereklidir. Âlemin nizamıyla insanların kazanç sağlayarak hayatta kalabilmesi arasındaki paralelliğe dikkat çeken Şeybani, çalışmanın terki durumunda dünyanın nizamının tahrip olacağını, bunun ise âlemin yaratılışındaki ilahi hikmete muhalif bir durum olduğunu söylemektedir (Şeybani, s. 100).

Gerek klasik İslam âlimleri gerekse günümüz araştırmacılarınca fıtri olarak görülen yukarıdaki hususlar, bir fıtrat dini olduğunu vurgulayan İslam'ın insan anlayışıyla da bire bir örtüşmektedir. Zira Kur'an'a göre insan sadece kendisinden faydalandığı âlemin nizamının korunmasından değil, bunun daha da ötesinde onun imarından da sorumludur. Kur'ani ifadelerle söylenecek olursa "belli bir süreliğine gönderildiği yeryüzünde geçimini sağlaması istenen" (El-Bakara, 2/36) âdemoğlu, aynı zamanda "orayı imar etmekle" (Hud, 11/61) de yükümlüdür. Bu düşünceden hareketle İslam âlimleri "insanın halifeliğiyle" (El-Bakara, 2/30) ilgili ayetin insanın yeryüzünü imar etmesi ve uygarlığın geliştirilmesi yükümlülüğünü kapsayacak şekilde yorumlamış, Allah'a halifeliğin dünyanın imarı ve insanlığın huzuru için yapılan işlerle gerçekleşebileceğini söylemişlerdir (Çağrıcı, s. 303). Çünkü her hususta sağlıklı bir insan toplumunun var edilmesi ve evrensel bir medeniyetin inşasını kapsayan imar vazifesi, insanın yeryüzünde ilahi adaleti gerçekleştirmek ve ahkâm-ı Kur'an'ı meriyete koymasıyla gerçekleşebilir (Atalay, s. 44). Bütün çalışması aslında bir kulluk (ibadet) olan insan, kendi varlığında Tanrı bilincini yaşadığı sürece tabiatı istediği biçimde değiştirme ve kullanma, kendisine musahhar kılınan[1] yerin ve göklerin sahibi ve mutasarrıfı olma hakkına sahiptir (Ayas, s. 32).

Sadece kendisine karşı değil, âlemin bekası için gerekli bütün canlı ve cansız varlıklara karşı sorumlu kılınan insana düşen görev, bu uğurda çalışıp emek harcaması, bu yönde olumlu tasarruflarda bulunmasıdır. İnsan varlığının ilahi irade tarafından belirtilen başlıca amacının, her insana diğerlerinin de geçim şartlarının iyileştirilmesi ve rahata kavuşturulması gibi bir sorumluluk yüklediğini söyleyen Ragıb el-İsfahani, aslında dünyanın imarı hususundaki ilahi iradenin gereğini yerine getirme olduğu için bu istikametteki bütün faaliyetlerin ibadet ve cihat sayıldığını söylemektedir (Ragıb el-İsfahani, s. 95). İnsanın varlık şartının

[1] Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde güneşin ve ayın (İbrâhim 14/33, en-Nahl 16/12), gecenin ve gündüzün (İbrahim 14/33; en-Nahl 16/12), nehirlerin (İbrahim 14/32) ve denizlerin (en-Nahl 16/14; el-Casiye 45/12), yeryüzünde (el-Hacc 22/65) ve göklerde olan her şeyin (Lokman 31/20; el-Casiye 45/13) insan emrine sunulduğu ifade edilmektedir.

ve dünyanın nizamının çalışmaya bağlı olduğunu vurgulayan bir diğer İslam âlimi Maverdi, kişinin sadece ferdî ihtiyacını karşılayacak kadar çalışmasının toplumsal düzenin sağlanması açısından yeterli olmadığını, zira dünyanın bekasına bağlı olarak beldelerin mamur hâle getirilmesi için fertlerin ihtiyaçlarından daha fazlası için çalışmak mecburiyetinde olduğunu ve ancak bu şekilde daha müreffeh ülkelerin kuşaktan kuşağa el değiştireceğini söyler (Maverdi, s. 136-146; krş. Çağrıcı, s. 303; Azizova, s. 49). Çalışmanın kültür ve medeniyetlerin en önemli unsuru olduğuna dikkat çeken düşünürlerden Lahbabi, öz tabiatından sıyrılmadığı, tahrif edilmediği ve insani karakterini kaybetmediği sürece bu faaliyetin, keşif, istihale ve eğitimin sentezini yaparak kültürü yarattığını ve tek bir milletin çalışmasına dayalı dehasının mücerretten müşahhasa dönüşmesi olan kültürün bütün milletlere ait dehaların objektif gerçekliğe dönüştürülmesi olan medeniyeti vücuda getirdiğini ifade etmektedir (Lahbabi, s. 12-14).

Genel anlamda ilme verdiği değer olarak da yorumlanabilen "bilenlerle bilmeyenleri eşit görmeyen" (Ez-Zümer, 39/9) prensibiyle İslam, çalışarak kazanç elde eden ferdin, sadece kendi çıkarlarını değil, toplumsal menfaati de göz önünde bulunduracak kadar işinde ehliyet ve liyakat sahibi olmasını istemektedir. Bu esas üzerine İslam âlimleri "farz-ı kifaye" olarak gördükleri her bir meslekle uğraşanlara, bu mesleğin ilmine vâkıf olmayı şart koşmuş ve İslami literatürde meslek bilgisi ve ehliyeti anlamına gelen *'ilmu'l-kesb* "çalışma ilmi" kavramı geliştirilmiştir. İlmin elde edilmesinin her Müslümana farz olduğunu söyleyen Gazali'ye göre, çalışan her Müslümanın muhtaç olduğu çalışma ilmi vardır ve bu ilmi öğrenmesi farzdır. Çünkü ancak çalıştığı iş kolunun ilmini bilen bir kişi muameledeki bozucu unsurlara vâkıf olarak onlardan sakınabilir (Gazali, II, 127). 'İlmu'l-kesb'in çalışan her Müslümana farz olduğu görüşünü paylaşan İbn Lebbudi, Hz. Ömer'in çarşıda dolaşırken meslek sahiplerine söylediği "işinde uzman olmayanlar bizim çarşımızda oturamaz" sözlerini aktarmaktadır (İbn Lebbudi, s. 149). Konuyu tacir örneğinde açıklayan Dımaşki, ticaretle iştigal edenlerin malın tartılması, ölçülmesi, uzunluk veya diğer ölçü birimlerine göre değerlendirilmesi gibi hususlara vâkıf olması, ayrıca kâr artırma hususunda ölçülü davranma gibi hususları da bilmesi gerektiğinin altını çizmektedir (Dımaşki, s. 66-68). Bir Müslümanın özellikleri olarak zikredilen dilinden ve elinden selamette olma[2], her bir çalışan Müslümanın mesleğiyle ilgili bilgi ve bu bilgiye dayanarak kötü mal ve hizmet üretmeden, işini insanlara maddi ve manevi herhangi bir zarar vermeden onların faydasına gerçekleştirmesi gerektiği şeklinde yorumlanabilir (Kılıç, s. 133).

İnananlarını sadece bedenî ibadetlerle değil, mali ibadetlerle de mükellef kılan İslam, çalışarak kendi ihtiyaçlarının yanı sıra Allah'ın rızasını da kazanan fertlerden aynı zamanda içtimai huzur ve mutluluğa, toplum hayatını rahatlatmaya

[2] Hz. Peygamber'in bu hadisi için bk. Buhari, "İman", 4-5; Müslim, "İman", 64-65; Ebu Davud, "Cihad", 2.

katkıda bulunmalarını istemektedir. İnsanoğlunun ömrü, vücudu ve bilgisiyle amel etmesi gibi malından da sorumlu tutulması, kazancını nereden sağladığı titizlikle nereye harcadığı konularında da sorgulanacak olmasının (Tirmizi, "Kıyame", 1; Taberani, XX, s. 60) temelinde, bu toplumsal mutluluğun gözetilmesi yatmaktadır. Bu bakımdan toplumdaki sosyal ve iktisadi tabakalaşmanın derinleşmesinin önlenmesi ve mal varlığına bağlı olmaksızın insanlar arasında bir dayanışma ve ülfet oluşturulması için, kişilerin senede bir defaya mahsus olmak üzere vermesi istenen, miktarı ve sınırları dinen belirlenmiş zekât, zaman ve miktarı hususunda şahısların muhayyer bırakıldığı sadaka gibi infak müesseseleri de çalışmanın İslami değerleri arasında zikredilebilir. Zenginlerin mallarında muhtaç ve yoksulların hakkı olduğunu bildiren (Ez-Zariyat, 51/19; el-Me'aric, 70/24-25) Kur'an-ı Kerim aralarında yoksul, düşkün, köle, yolcu ve borçluların da bulunduğu zekât verilecek kimselere (Et-Tevbe, 9/60) zekât verirken övgüye layık bir zenginlik örneği sergilemelerini ve malın iyisinden vermelerini öğütlemektedir (El-Bakara, 2/267).

El emeğine dayalı çalışmanın önemine katkıda bulunması açısından, yaşamları dinin değer, ideal ve temel ilkelerinin somut davranışlara döküldüğü ve Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle inananlarca örnek alınmaları gereken peygamberlerin (El-En'am, 6/90) bir yolu olduğu gerek Kur'an ve Hz. Peygamber gerekse buna dayalı çalışarak kazanmanın önemini savunan İslam âlimlerince vurgulanan bir hususdur.[3] Sadece sıradan insanların değil, birer beşer olarak peygamberlerin de Allah'ın lütfu olan temiz ve helal rızıklardan yararlanmalarını, güzel amel ve hareketlerde bulunmalarını isteyen Kur'an (El-Mu'minun, 23/51), bazı peygamberlerin el emeğine işaret etmektedir. Kavminin ileri gelenlerinin kendisiyle alaylarına rağmen Rabb'inin emriyle gemi yapımına devam eden Nuh (Hud, 11/37-38), sekiz-on sene arasında bir süre Hz. Şu'ayb'ın yanında ücretli çoban olarak çalışan (El-Kasas, 28/26-27) ve asasıyla davarlarına yaprak silken Hz. Musa (Taha, 20/18), kendisine zırh yapma sanatı öğretilen ve emeğinden övgüyle bahsedilen Davud (El-Enbiya, 21/80; Sebe', 34/10), Kur'an'ın el emeğini methettiği peygamberlerdendir.

İslami literatürün çalışarak kazanmanın önemi üzerine kaleme alınmış *Kesb*, *İktisab* ve *Mekasib* türü eserlerinde de peygamberlerin el emeğine değer verdikleri ve birer meslek sahibi oldukları, çalışmayı teşvik edici unsurlar olarak üzerinde durulan hususlardır. Kazanmanın, örnek alınmaları istenen peygamberlerin yolu olduğunu (El-En'am, 90) söyleyen Şeybani, insanların ilk atası olan Hz. Âdem'in aynı zamanda ilk defa geçimi için çalışan ve ilk kez tarımla iştigal eden kişi olduğunu, Hz. Nuh'un marangoz, Hz. İdris'in terzi, Hz. İbrahim'in manifaturacı, Hz. Davud'un zırh yapımcısı, Hz. Süleyman'ın hasır sepet yapımcısı, Zekeriya peygamberin marangoz olduğundan, Hz. İsa'nın ise

[3] Bu görüşün ilk savunucularından olması hasebiyle bk. Cahiz, "Medhu't-Ticare ve Zemmu 'Ameli's-Sultan", *Resail*, III, 257.

annesinin eğirdiği iplikleri satmakla geçindiğinden bahsetmektedir (Şeybani, s. 74-78). Hz. Âdem'in çiftçi ve dokumacı, Hz. İdris'in terzi ve hattat, Hz. Nuh ve Hz. Zekeriya'nın marangoz, Hud ve Salih peygamberlerin tacir, Hz. İbrahim'in ziraatçı, Hz. Eyyub'ün ziraatçı, Hz. Davud'un demirci, Hz. Süleyman'ın sepet yapımcısı, Hz. Musa, Hz. Şuayb ve Hz. Muhammed'in çobanlıkla iştigal ettiği şeklinde meslek sahibi peygamberlerin listesini daha da genişleten Hubeyşi'nin (Hubeyşi, s. 6) ve yine çalışarak geçimlerini sağlayan örnek kişiler olarak peygamberlerin mesleklerini tadat eden Mevsili'nin (Mevsıli, IV, s. 451-452) bu konudaki rivayetlerinde de, peygamberler çalışarak kazanç sağlayan şahıslar olarak örnek gösterilmektedir.

Peygamberlerin birçoğunun meslek sahibi olduğu ve bu mesleklerin kendilerine vahiy yoluyla tebliğ edildiği yönündeki rivayetlerden de anlaşıldığı gibi, insanlığın umumi menfaatine hizmet eden ve medeniyetlerin temelini teşkil eden sanatların teşekkülü kutsal kitaplara ve dolayısıyla ilahi menşeye dayandırılmıştır.[4] İnsanların birbirine muhtaç olarak yaratılmış olmaları dolayısıyla bir bakıma insanlığın doğuştan nakıs olduğunu ileri süren Ragıb el-İsfahani, bu sebeple onların yaşamlarını kolaylaştıran ve insanüstü bir kaynaktan gelmesi zorunlu olan mesleklerin Allah tarafından öğretilmiş, yüksek bir makamdan vahyedilmiş veya rüyada öğretilmiş olduğunu savunmaktadır (Ragıb el-İsfahani, s. 387). Benzer görüşler, genellikle insanlığın faydasına olan ilim ve sanatların vahiy kaynaklı olduğu ve peygamberler vasıtasıyla insanların hizmetine sunulduğu düşüncesinden hareketle nübüvvetin gerekliliğinin ispatı bağlamında İslam düşünürlerince de savunulmuştur (bk. Maturidi, s. 276-277; Nesefi, I, 473-s. 474). Bu şekilde bir bakıma kökenlerinin kutsallığı düşüncesinden hareketle ilahi menşeli görülen mesleklere saygınlık kazandırılarak müntesiplerinin sanatına olan bağlılığının ve saygısının arttırıldığı da söylenebilir.[5]

İslam'da gerek sınırları katı bir şekilde belirlenmiş sosyal ve toplumsal sınıflardan gerekse bu sınıflar içine hapsedilmiş belirli meslek kollarından bahsedilemeyeceği gibi, meslekler hiyerarşisinde de katı ve zorunlu bir sıralama söz konusu değildir. Şüphesiz ki toplum ve kültürler arasındaki oranı değişmekle birlikte, Eski ve Orta çağlar boyunca iktisadi hayat ve toplumsal iş bölümündeki

[4] Mesela insanlığa faydasından dolayı çekiç, körük ve örs gibi demircilik alet edevatı mucizevi addedilerek kutsal alana nispet edilmiştir. Bk. Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s. 30. *Tevrat*'ta "tunç ve demir, bütün keskin aletleri döven" şahsın Tubal-kaini olduğu belirtilmektedir. Bk. Tekvin 4/22. Benzer düşüncenin İslam literatüründeki karşılığı için krş. İbn Sa'd, I, 35; Taberi, *Tarih*, I, 128, 130; a. mlf., *Tefsir*, XXVII, 237. Yine ziraat ve hayvancılık gibi insanlığın iki temel geçim kaynağının Hz. Âdem'in oğulları Habil ve Kabil'e dayandırılmasına dair rivayetlerin aynı düşüncenin ürünü olduğu söylenebilir (bk. Taberi, *Tarih*, I, 137). Krş. Azizova, s. 61.

[5] Hz. Âdem-tarımcılık örneğinde bu görüşü destekleyen rivayet için bk. Hubeyşi, s. 7-8.

rolü göz ardı edilemeyecek boyutlarda olan kölelik, İslam vahyinin indiği toplumda da çalışma sisteminin bir unsuruydu. Gerek yerleşik gerekse göçebe olsun köleliğin kabul gördüğü bütün iktisadi sistemlerde olduğu gibi, İslam'ın zuhuruna tanık olan Arap toplumunda da köleliğin ortaya çıkardığı bir aristokrasi sınıfı da bulunmaktaydı ki, bunların sanat ve meslekler hiyerarşisiyle ilgili Cahiliye zihniyetine dayalı görüşleri,[6] İslam'ın çalışma ahlakı ve mesleklere yönelik âdeta meydan okuyan tavrı karşısında önemli değişiklik göstermiş, el emeği ve alın terine dayalı kazanca hak ettiği saygınlık verilmiştir. İslam'ın Cahiliye insanının zihniyetindeki mesleklere karşı tutumunu değiştirip-dönüştürdüğünü bu husus, İslam düşüncesinde mesleklerin hiyerarşisi ve sıralamasında da gözükmektedir. Şüphesiz ki bu düşüncenin kaynağı İslam'ın el emeği ve mesleklere yönelik değer ölçülerine, bir taraftan bu ilkeler doğrultusunda terbiye edilen ve diğer taraftan toplumun bir ferdi olarak yaşamını sürdüren Hz. Peygamber'in sünnetine dayanmaktadır.

Genelde âlemin nizamı, özelde ise İslam toplumunun sosyo-ekonomik yapısıyla bire bir ilişkisi sebebiyle İslam düşünce sisteminde mesleklerin tasnifine yönelik tutum veya tavırlar, mesleklerin helal-haram, mubah-mekruh, yararlı-yararsız olması yönündendir. İslami çalışmanın değer ve ilkeleriyle ilgili daha önce de değinildiği gibi, kural olarak bizzat kendisi haram olan veya harama götüren herhangi bir şeyin meslek edinilmemesi, İslam âlimlerince ittifakla kabul edilmiş; fuhuş, içki ticareti, kâhinlik, sihirbazlık ve ağıtçılık gibi meslekler dinen haram olarak kabul edilmiştir.[7] Bu sınırlar dışında kalan mesleklerin herhangi birisinin beşerî ihtiyaçlardan birini karşıladığı, hayatı kolaylaştırdığı, âlemin nizamının devam etmesine katkıda bulunduğu sürece iştigal edilmesinin mubah olduğu yönündeki İslam âlimlerinin genel görüşünü savunan Şeybani, "adi" görülen mesleklerin sadece zaruret hâlinde uğraşılacağını savunanları eleştirmektedir (Şeybani, s. 136-137).

Mesleklerin tasnifinde "insanların en faydalısı insanlara en faydalı olanıdır" prensibinden (Şeybani, s. 147) hareket eden İslam âlimleri ticaret, tarım ve el sanatlarının tamamını kapsayan zanaatları tasnif sıralamasındaki yerleri değişebilmekle birlikte en önemli meslekler olarak görmüşlerdir (Şeybani, s. 140; Hubeyşi, s. 8; Mevsılı, *el-İhtiyar*, IV, 451; Ragıb el-İsfahani, *ez-Zeri'a*, s. 385-386; Maverdi, s. 307-311). Meslekler arasında faydası daha genel olduğu için ziraatın daha faziletli olduğuna dair âlimlerin çoğunluğunun görüşünü paylaşan Şeybani, ziraatın sadece onunla uğraşanın değil, diğer insanların yanı sıra hayvan ve kuşların da yararlandığı bir meslek olması sebebiyle daha üstün olduğunu

---

[6] Cahiliye dönemi Araplarının meslek ve sanatlara yönelik görüşleri ile ilgili genel bilgi için bk. Samed, *es-Sına'a ve'l-Hıraf 'İnde'l-'Arab fi'l-'Asri'l-Cahili,* s. 15-16; Cevad Ali, VII, 543-547; Grabar, *The Formation of Islamic Art*, s. 80 vd.

[7] Bk. İbn Lebbudi, s. 223-229; Muhasibi, *el-Mekasib*, s. 88; Gazali, *İhya*, II, 152. Ayrıca bu konudaki değerlendirmeler için bk. Kal'acı, s. 52 ve dev.

savunmaktadır (Şeybani, s. 147). Kazanç yollarını ziraat, sanat ve ticaret olmak üzere üçlü tasnife tabi tutan ve tasnife yönelik İslam âlimlerinin farklı görüşlerinden bahseden Hubeyşi, insanların zirai ürünlere bağımlılığı sebebiyle bazı âlimlerce farz-ı kifaye olarak adlandırılan ziraatı, benzer gerekçelerle daha üstün görmekte ve konuyu destekler mahiyetteki ayet ve hadislerden örneklerle görüşünü savunmaktadır (Hubeyşi, s. 8-21). Cahiz başta olmak üzere Gazali ve bu konuda *El-İşare ilâ Mehasini't-Ticare* isimli müstakil bir eser kaleme almış olan Dımaşki gibi müellifler ise çeşitli bölgelerde imal edilen ve farklı ihtiyaçları karşılayan ticari ürünü bir bölgenin insanının hizmetine sunduğu ve böylece toplum genelinde faydası bakımından daha faziletli bir konuma sahip olduğu için ticaretin diğer mesleklerden üstünlüğünü savunmuşlardır (bk. Cahiz, III, s.256-268; Gazali, II, s. 125-126; Dımaşki, s. 69 vd.).

Toplum hayatındaki mesleklerin birbirine göre konumunu insan vücudundaki uzuvlarla karşılaştırarak konuya farklı perspektiften bakan Ragıb el-İsfahani, mesleklerin de kalp, ciğer ve beyin gibi asıl uzuvlara hizmet eden mide ve damarlar gibi ikincil, el ve kapatıcı diğer kısımlar gibi üçüncül dereceden önemli konumundan bahsetmektedir. Meslekleri de vücut uzuvları gibi önemi bakımından üçlü kategoride değerlendiren düşünür, ziraat, dokumacılık, bina yapımcılığı ve siyaset gibi dünyanın onsuz olmayacağı meslekler; demirci ve eğirici gibi birincilerin mesleğine hizmet edenler ve son olarak ziraatçı için değirmenci ve ekmekçi, dokumacı için terzi gibi birincilerin istihsal ettiği asıl ürünlerin değerlendirilerek piyasaya sunulmasına hizmet eden meslekler şeklinde bir tasnife gitmektedir (Ragıb el-İsfahani, s. 385).

Mesleklerin taksiminde önemli bir ölçüt olarak amelî-ilmî yönüne dikkat çekilmiş, (bk. Ragıb el-İsfahani, s. 419; Dımaşki, s. 59-60) fıkıh, dil, hendese gibi "ilmî mesleklerle" iştigal edenlerden farklı olarak dokumacılık, tarım, yün ve keten eğiriciliği gibi amelî mesleklerle iştigal edenlerin belli bir tecrübe edinecek kadar bu meslek hakkında bilgi sahibi olduktan sonra bunun bir egzersiz gibi devam edebileceğini, bu sebeple sürekli kendini geliştirmeyi gerektiren ilmî mesleklerden daha düşük olduğu savunulmuştur (bk. Dımaşki, s. 59 vd.). Sanatların sıralamasında İslam âlimlerince dikkate alınan bir diğer ölçüt de konusu ve amacı bakımından mesleğin konumudur. Dımaşki'nin de ifade ettiği gibi, bir tabibin mesleğine konu teşkil eden insan, bir marangozun mesleğine konu teşkil eden ahşaptan daha değerli olduğu gibi, tabibin insan sıhhatinin muhafazası veya hastalığın tedavisine yönelik uğraşısı da tahtayı divan, kapı vs. eşyalara dönüştürmesinden daha önemlidir (Dımaşki, s. 62).

1. *Kutadgu Bilig*'de Çalışma Ahlakı ve Meslekler

1.1. Çalışma ahlakının başlıca ilkeleri

Kutadgu Bilig'de devletin/hükümdarın başlıca görevi olarak âlemin nizamının ve halkının zenginliğini temin etmesi, aynı şekilde toplum fertlerinin

dünya hayatının temel gayelerinden olan başkalarına faydalı olmak prensibi ön plandadır. Eserde yönetimi Tanrı'dan ihsan olarak aldığı belirtilen hükümdarın (Arat, 1959, II, 425) başlıca görevinin âlemin nizamını temin etmek, halkı zenginleştirecek şekilde çalışmak olduğu vurgulanmaktadır. Öğdülmüş'ün dilinden beyin rahat aramasının doğru olmadığı, bilakis zahmeti ortadan kaldırması gerektiği, zahmet çekerek memleketi tanzim ettiği takdirde halkın zenginleşeceği, bununla da beyin arzusunun yerine geleceği ifade edilmektedir (Arat, 1959, II, 216). Beyin doğru yönetimi sonucu halkın zenginleşeceği, halkın da devletin de kârlı çıkacağı hususu, eserin farklı yerlerinde tekrarlanmakla pekiştirilmektedir: "Halk zenginleşir, memleket ve saltanat işleri tanzim edilir, ne kadar istersen, o kadar hazine toplayabilirsin. Hangi memleket beyi iyi ve doğru olursa, o memleket halkı zenginleşir ve başına gün doğar. Halkın zenginliği beyin zenginliğidir, ister onu, ister bunu temin et" (Arat, 1959, II, 397; II, 396). Yine halkın "avam" kısmını oluşturan zengin, orta ve fakir tabakadan orta hâllilerin zenginleşmesinin memleketin zenginleşmesi ile sonuçlanacağı, memleketin düzene gireceği ve halkın huzura kavuşacağı, beyin de bundan çok hayır dua alacağı belirtilmektedir (Arat, 1959, II, 398-399).

Özellikle hükümdarın Öğdülmüş aracılığıyla zahit Odgurmuş'a gönderilen mektuplar aracılığıyla eserde, insanın en önemli özelliğinin başkalarına faydalı olması düşüncesi üzerinde durulmaktadır. Bu mektuplar aracılığıyla hükümdar Odgurmuş'u köy ve şehirde ibadete çağırmakta, aynı zamanda halka faydalı olmaya, muhtaçlara yardım etmeye; yetim, dul, aciz, kör, kötürüm ve topallara yardıma davet etmektedir. Yalnız kendi ibadetini düşünen, başkalarına faydalı olmayan insanın doğar-doğmaz ölmesinin daha efdal olduğunu belirten hükümdar, insanların iyisinin başkasına faydalı olan, halk için lüzumlu olanlar olduğunu belirtmekte ve bu düşüncesini "insan derler, insan kimdir, insan başkalarına faydalı olan ve onların işlerini gören kimsedir" ifadeleri özetlemektedir (Arat, 1959, II, 237). Odgurmuş'a ikinci mektubunda da hükümdarın zahidi kasaba ve şehre çağırarak helal dünya malı kazanmasını, kendisine, açlara ve çıplaklara harcamasını, her iki dünyada rahat ve huzura kavuşmasını önerir. Tanrı'nın kullarına faydalı olanlara ancak insan denildiğini, faydasız kimsenin diriler arasında bir ölü olduğunu kaydetmektedir (Arat, 1959, II, 284-285).

İnsanlara faydalı olma hususunda hizmetinde bulunduğu hükümdarın düşüncesini paylaşan Öğdülmüş de başkalarına faydalı olma ilkesini insanın yaşam göstergesi olarak görmektedir. İnsanın yaşadığının belirtisinin, başkalarının ondan gördükleri iyilikten anlaşıldığını söyleyen Öğdülmüş'e göre, insan hayatta kendisini yükseltmek ve adını yaşatmak için başkalarına faydalı olmalıdır (Arat, 1959, II, 247). Yine Öğdülmüş'ün adından Odgurmuş'a yöneltilen eleştirilerin başında insanlar üzerinde yaptırım gücü olmadan, kötüye kullanabileceği bir gücü denetlemeden temiz bir isim kazanamayacağı (Arat, 1959, II, 251), bilakis, Müslümanların işini gördüğü ve ihtiyaçlarına yardım ettiği

sürece kurtuluşa ereceği ve cennette başköşeye kavuşacağını belirtmektedir (Arat, 1959, II, 256). Her ne kadar kurtuluşu zahitlik hayatında görse de Odgurmuş'un kendisini hükümdara hizmete davet eden Öğdülmüş'e cevabında da halka faydalı olma ilkesinin önemsendiği görülmektedir. Hükümdarın yanında bulunarak bilgisi ile halka faydalı olduğunu söylediği Öğdülmüş'ün halkın yükünü boynuna yüklendikten sonra onları bırakarak yanına gelmesini Odgurmuş doğru bulmamaktadır (Arat, 1959, II, 242).

Başkalarına faydalı olacak zenginlikle birlikte, dünya malı ve zenginliğin kendi kendiliğinde olumlu, hatta gerekli bir araç olduğu anlayışı vurgulanmaktadır. Odgurmuş'un dünya malını kötülemesini doğru bulmayan Öğdülmüş, onu sarf etmek ve dağıtmak suretiyle halkı sevindirmek, her türlü iyiliğe yol gösteren, her türlü hastalığı tedavi edenin de zenginlik olduğunu söylemekte, "varlığı varsa, insanın akıl ve bilgiyi bulacağı, her türlü iyiliği yapmağa muktedir olacağını" belirmekte, hacca gitmekten gaziliğe kadar dinin öngördüğü şartları yerine getirmek için de varlığa ihtiyaç duyulduğunu, verilecek malı olmayanın hiçbir iyiliğe el uzatamayacağını bildirmektedir (Arat, 1959, II, 288-289.

İnsan olmanın başlıca gereğinin çalışarak insanlara faydalı olmaktan geçtiği düşüncesinin hâkim olduğu eserde, çalışma ahlakının başlıca ilkeleri olarak adaletli, akıllı, bilgili, din ve takva sahibi olmak, tok gözlülük, cömertlik, tecrübelilik, soyluluk, tatlı dilli ve güler yüzlü olmak üzerinde durulmaktadır. "İnsan dediğin bilgili ve akıllı insandır, onun dışındakilerin hepsi de hayvan gibidir, iş bilirse, bilgili ve akıllı insan bilir, iş yaparsa, bilgili ve akıllı insan yapar" ifadeleriyle iş bilmede ve yapmada en önemli özellik olarak bilgi ve akıl ön plana çıkarılmaktadır (Arat, 1959, II, 232).

Kutadgu Bilig'de çalışma ahlakı çerçevesinde en fazla vurgulanan ilkelerden bir diğeri de bilgidir. İşçi-işveren ilişkileri bağlamında işin ehil kişilere verilmesi, bir görevin iki kişiye aynı zamanda tevdi edilmemesi gibi hususlar üzerinde durulmaktadır. İşi bilmeyene ve aynı işi iki kişiye verdiği takdirde işçi-işveren ilişkilerinin sıkıntıya gireceğin belirtilmektedir (Arat, 1959, II, 396).

1.2. Meslekler

Kutadgu Bilig'de çalışma hayatıyla ilgili olarak bazı görev ve mesleklerden devletin bekası ve toplum düzeni açısından daha önemli olduğu üzerinde durulduğu, böylece önemine binaen meslek ve görevler arasında derecelendirme yapıldığı görülmektedir. Önemine göre görevler arasında ilk yerde hükümdarlık/beylik gelmektedir. Beyliğin kişinin kendi isteğiyle değil, Tanrı'nın fazlı ile ihsan etmesi sonucu verildiği belirtilmektedir (Arat, 1959, II, 436; II, 425). Hükümdarın başlıca görevleri arasında tebaanın üzerindeki üç hakkı, memlekette gümüşün ayarının korunması, halkı adil kanunlarla yönetmesi, memlekette yol güvenliğinin sağlanması (Arat, 1959, II, 399) zikredilmektedir.

Daha önce de zikredildiği gibi, iyi yönetimin göstericisi olarak halkın zenginleşmesi anlayışı esere hâkimdir: "Halk zenginleşir, memleket ve saltanat işleri tanzim edilir, ne kadar istersen, o kadar hazine toplayabilirsin. Hangi memleket beyi iyi ve doğru olursa, o memleket halkı zenginleşir ve başına gün doğar. Halkın zenginliği beyin zenginliğidir, ister onu, ister bunu temin et" (Arat, 1959, II, 397).

Eserde hükümdarlık dışındaki görev ve mesleklerle ilgili farklı açılardan önemine göre tasnif yapılmaktadır. Halkın huzuru ve memleketin düzeninin sağlanması, halkın zenginleşmesi ve hükümdara hayır dua etmesi için kadılık, vekillik ve vezirlik görevine bakan kimselerin doğru seçilmesinin gerekliliği belirtilmektedir (Arat, 1959, II, 383). Memleket için önemli görev ve mesleklerle ilgili bir diğer tasnifte, kılıcıyla memlekete faydalı olan kahraman, istişare için faydalı hakim ve âlim, üçüncüsü ise devletin gelir ve giderlerinin hesabını iyi tutan zeki ve mahir kâtiptir (Arat, 1959, II, 422). Bir diğer tasnifte memleket ahalisinden âlim, muhtesip ve hizmetkârların ayrı özellikler taşıdığı için farklı şekilde yönetilmesi gerektiği, bunlardan sonra halkın avam kısmının zengin, orta hâlli ve fakir diye üçe taksim olunduğundan bahsedilir (Arat, 1959, II, 397-399).

Kutadgu Bilig'de hükümdardan sonraki en önemli görevler arasında vezirlik yer almaktadır. Vezirin meslek erbabı arasındaki konumu, vücudun elleri gibidir, iş onlar sayesinde görülür. Vezirde bulunması gereken pek çok meziyet vardır. Vezirin bilgi düzeyi yüksek olmalı, özellikle hesabı ve çeşitli yazıları bilmelidir. Bilgisi dışında vezir hem de imanlı ve takvalı olmalıdır. Vefalı ve zarif olması için vezir hem de soylu olmalı, asil bir aileden gelmelidir. Vezir karakterindeki bu özelliklerle birlikte, gerekli dış özellikleri de haiz olmalı, saçı-sakalı düzgün olmalı, kendisini başkalarına sevdirebilmesi için alçak gönüllü ve yumuşak dilli olmalıdır (Arat, 1959, II, 164-166).

Kutadgu Bilig'in çeşitli yerlerinde devletin bekası için gerekli mesleklerden biri de kumandanlıktır. Kumandanda bulunması gereken özellikler arasında aslan yüreğine, kaplan pençesine, domuz inadına, kurt kuvvetine, ayı azılılığına, yaban sığırı kinine, kırmızı tilki hilekârlığına, deve aygırı kinine, saksağan ihtiyatına, kaya kuzgunu gözüne, arslan hamiyetine, baykuş uykusuzluğuna sahip olma gibi seçkin özellikleri kendisinde birleştirmesidir. Zikredilen hayvani özelliklere ve düşmanlara karşı heybetli görüntüye sahip olmakla birlikte, yumuşak huylu insanların rağbetini kazanacak kadar iyi davranmalı, silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalı, binek, köle-cariye ihsan etmelidir; cesareti, zekâsı, mertliğiyle birlikte geniş yürekli olmalıdır. Sahip olduğu ordunun sayı çokluğu değil, askerlerinin kalitesi önem arz etmektedir (Arat, 1959, II, s. 170-174).

Kutadgu Bilig'de önemli meslekler arasında zikredilen bir diğeri ulu hacipliktir. Güvenilir, dürüst ve dini bütün birisi olması gereken ulu hacibin,

özellikle soyunun iyi olması vurgulanmaktadır. İyi tabiatlı olması halkın da iyiliğini istemesi için şarttır. Zeki, bilgili olmalı. Özellikle gözü tok olmalı; en fazla rüşvet almaya uygun vazifelerden biri haciplik olduğu için, gözü tok olması şarttır. Kendisinin sevilmesi ve saygı duyulması için dış görünüşü önemlidir. Dürüstlük ve üşenmeden çalışması için takva sahibi ve dindar olmalıdır. "Hizmetler arasında en ince hizmetin" haciplik olduğunu söyleyen Yusuf Has Hacib diğer mesleklerden farklı olarak hacipte bulunması gereken on özelliği şöyle sıralamaktadır: keskin göz, delik kulak, geniş gönül, yüz, kıyafet, boy, dil, anlayış, akıl, bilgi. Tavır ve karakter de bunlara tam denk olmalıdır. Hacip hem de kanun, usul ve örfü de iyi bilmelidir. Zira kanun, usul ve örfü yerine getirmek ince bir iştir, ulu hacip bunu tanzim ederek yol ve kapıları açar. Hacibin dindarlığı da önemli bir özelliktir. Vazife başında rüşvet almaması için göz tokluğu hacipte önemli bir özellik olarak gösterilmektedir. Hacibin diğer özellikleriyle birlikte, yüz ve kıyafet güzelliği de önem arz etmektedir. Hacib yüzü ve sakalı düzgün, haşmetli görünümü ile insanlarda saygı uyandırmalıdır. Hacibin başlıca görevleri arasında hazinedar ve kâtip gibi memurlar ve elbiseci veya ayakkabıcı gibi sanatkârlar ile münasebette olması gelir (Arat, 1959, II, s. 181-187).

Kutadgu Bilig'de hükümdarın şöhretini artıran iki önemli meslek sahibi, ulu haciple birlikte kapıcıbaşıdır. Kapıcıbaşıya özgü özelliklerin başında çok çalışmak gelir. Zira çalışma süresi sabah erkenden akşam güneş batıncaya kadar devam etmektedir. Kapıcıbaşının başlıca vazifelerinden bazıları, hükümdarın severek ve gönülden hizmet edenlerin hizmetkârlarını takdir edebilmesi için onlar hakkında hükümdara rapor vermek, ödüllendirmek ve terfi ettirmek için hükümdara bilgi vermek, hastalanmış veya işini aksatan hizmetkârlar varsa onlarla ilgili bilgi edinmek ve gerekeni yapmaktır. Kapıcıbaşı aynı zamanda ihtiyacı olanların ihtiyacını karşılamalı, hizmetkârlarla yakından ilgilenmeli. Kapıcıbaşının sorumluluğunda bazı hizmetkârlar da bulunmaktadır. Kapıcıbaşı şarapçı, döşekçi, aşçı ve tuğcuları hep göz önünde tutmalıdır, doğancı, avcı ve okçuları da her gün ve her an kapıda hazır bulundurmalıdır. Diğer pek çok görevde olduğu gibi, kapıcıbaşının da güler yüzlü, tatlı sözlü olması gereklidir. Sadakat, güler yüzlülük, tatlı sözlülük ve cömertlik diğer pek çok görevde olduğu gibi, kapıcıbaşından da beklenen özelliklerdir (Arat, 1959, II, s. 188-192).

Kutadgu Bilig'de en seçkin meslek sahipleri elçiler olarak görülmektedir. Tanrı kulları arasında en seçkinlerinin ve insanların en iyilerinin onun elçileri olduğu düşüncesinden hareketle, elçiler de en seçkin insanlardan olmak zorundadır. Elçinin en önemli özellikleri, çok akıllı, temkinli, bilgili, sözünün içini ve dışını iyi bilmesi, göz tokluğu, samimiyet ve dürüstlük olarak görülmektedir. Elçi hayâ ve bilgi sahibi olmalı, hilm sahibi, çok sakin ve nazik bir insan olmalı, hilm ile beraber her türlü bilgiye de sahip bulunmalıdır. Elçinin bilgi düzeyi çok yüksek olmalı, zeki ve bilgili olmalı, inşanın nevine vâkıf olmalı, çok kitap okumalı, yazmalı, başkalarının sözünden de istifade etmeli, şiirden anlamalı ve şiir yazmalı; heyet ilmi, tıp, rüya yorumu, hesap, hendese, cezir ve mesaha gibi

ilimleri bilmeli, tavla ve satrancı iyi bilmeli, cirit oyununda, okçuluk, kuşçuluk ve avcılığı iyi bilmeli. Yabancı dil bilgisi yüksek olmalıdır. Elçi uyanık olmalı, her çeşit insanın sözünü dinlemeli, anlayıp bilmeli fakat bunu açığa vurmamalıdır. İnsanlar arasında kabul görmesi ve her işte muvaffak olması için elçi söz ustası olmalıdır. Elçinin hafızası kuvvetli olmalıdır. Diğer pek çok görevlerde olduğu gibi, elçilik mesleğiyle uğraşanların da dış görünümü önem arz etmektedir. Yine, diğer görevlerde olduğu gibi, elçide de yumuşak ve tatlı söz önem arz etmektedir (Arat, 1959, II, 193-198). Elçinin söylediklerinin doğru olduğu sürece kendisine zeval olmadığı, kendisine ihsanda bulunulması gerektiği kaydedilmektedir (Arat, 1959, II, 276-277).

Bilgi, akıl, dürüstlük ve güvenilirlik gibi çalışma ahlakında önem arz eden özellikleri taşıması açısından önemli bir diğer meslek kâtipliktir. *Kutadgu Bilig*'de bahsi geçen önemli mesleklerden birisi olarak kâtipte çalışma ahlakı açısından bulunması gereken en önemli özellik sır saklama özelliğidir. *Kutadgu Bilig*'de kâtibin yazıyı iyi bilmesi özelliği dolayısıyla, yazılı kültürün önemi üzerinde durulmaktadır. İyi sözün bulunduğu yerler olan kitaplar, hikmet ve bilgi kaynağıdır. Yazı ve kalem beylerin memleket işlerini tanzim ettiği iki araçtan biri olarak görülmektedir. Kılıç memleket almak için kan damlatır, kalem ise altın getirmek için mürekkep damlatır. Kâtipte bulunması gereken bir diğer özellik, diğer bazı mesleklerle ilgili olarak da kaydedilen içki içmemesidir. Kendisini bilgiden uzaklaştıracağı, yazacaklarında yanlışa yol açacağı için kâtip içki kullanmamalıdır (Arat, 1959, II, s. 198-202).

Kutadgu Bilig'de önemli mesleklerden bir diğeri hazinedarlıktır. Doğruluk, güvenirlik, dürüstlük gibi ahlaki meziyetlere sahip olması gereken hazinedarın kalbinde Allah korkusu olmalı, helali-haramı ayırabilmeli, hayâlı olmalıdır. Akıllı ve zeki olması gereken hazinedarın hesabı ve hendeseyi iyi bilmesi gerektiği, hazinenin gelir ve giderlerini iyi tespit etmesi beklenmektedir. Bazı devlet görevlerinde olduğu gibi hazinedarın da içki içmemesi öngörülmektedir. Çünkü, içki içmesi durumunda hazinedarın beyin hazinesini pervasızca harcayacağı uyarılır. Bu sebeple diğer pek çok meslekte meziyet olarak görülen cömertlik, hazinedar için olumsuz bir özellik olarak görülmekte, bunun yerine hasis olması özellikle birkaç yerde vurgulanmaktadır. Hazinedarın hükümdarın hazinesini cömertçe dağıtması yasak, hasisliği övülmekteyse de beyin askere ihsanda bulunduğu zaman buna engel olmaması gerektiği, yüzünü eksilterek askerin gönlünü kırmaması ve beyin adını lekelememesi öğütlenmektedir (Arat, 1959, II, 203-208).

Hükümdara hizmet eden bir diğer meslek sahibi aşçıbaşıdır. Akıl, ruh temizliği, güvenilirlik ve dürüstlük diğer mesleklerde olduğu gibi, özellikle beyin tehlikesizliği söz konusu olduğunda aşçıbaşında da bulunması gereken ahlaki meziyetlerdir. Bu sebeple aşçıların güvenilir, eski ve emektar bir hizmetkâr olması gerek, uzun zaman hizmet etmiş, emeği çok olan kimse olması gerekir.

Mesleği gereği aşçıbaşının bir diğer özelliği, tok gözlülük ve gönül zenginliğidir. Hükümdarın hizmetinde çalışan diğer meslek erbabı gibi, aşçıbaşının da dış görünümü, yüzü ve kıyafeti de güzel olmalıdır. Yine bazı mesleklerle ilgili üzerinde durulan bir diğer husus olan dini, şeriatı tanımak, takva sahibi olmak, aşçıbaşı için de önem arz etmektedir. Aşçıbaşının görevi gereği en önemli meziyetlerinden bir diğeri temizliktir (Arat, 1959, II, 209-212).

Hükümdara hizmet eden meslek erbabı arasında güvenilirlik ve temizlik gibi özelliklere sahip olması gereken bir diğer görevli içkicibaşıdır. Yönetimle ilgili görevlerin tamamında güvenilirlik çok önemli olmakla birlikte, *Kutadgu Bilig*'de aşçı ve içkicibaşı gibi iki önemli görevde bunun daha fazla önem arz ettiği vurgulanmaktadır. Bu sebeple diğer mesleklerle ilgili akrabalık veya yakınlık şartı aranmazken özellikle beyin kendisine inanması ve iç huzuru ile elinden içki içebilmesi için içkicibaşının ya beyin öz kardeşlerinden veya uzun yıllar iyice tecrübe edilmiş, nefsine hâkim ve doğru yolda olan bir insandan seçilmesi gerektiği bildirilmektedir. Güvenilir, doğru, sadık, gözü ve gönlü tok, tabiatı da atılan ok gibi doğru olması beklenen içkicibaşının kendi mesleğini iyi bilmesi, her türlü ilaç hazırlaması, kuru ve yaş meyve, içki ve şarap hazırlama hususunda usta olması gerektiği bildirilir. İçkiyi hazırlamayı ve iyi muhafaza etmeyi bilen içkicibaşı, ilaç hazırlama hususunda da becerikli olmalıdır. Her türlü otları hazır bulundurmalı, hazım, kuvvet veya müshil ilaçları hazırlayabilmelidir. Gerek içkicibaşının gerekse sakilerin mesleki özellikleri arasında dış görünümleri de önem arz etmektedir. Sakilerin güzel yüzlü, fidan boylu, kara saçlı, tasvir görünümlü, ince belli, geniş omuzlu, beyaz tenli ve al-kırmızı yanaklı gençler arasından seçilmeleri, yeşil, mavi, sarı ve pembe ipek elbiselerle dolaşmaları ve yemek taşımaları öngörülür. Sakilerin sakalsız ve temiz insan olmaları, içkiden tüy ve kıl gibi rahatsız edici unsurların çıkmaması için önemli olduğu gibi, yüzü gözü güzel, tavır ve hareketi zarif olan sakilerin sunduklarının iştahla ve zevkle içilmesi de söz konusudur (Arat, 1959, II, s. 212-217).

Âlimler, devlet görevlileri arasında bulunmamakla birlikte, faydalı ve zararlıyı birbirinden ayırt edip toplumun aydınlanmasını sağlamaları hasebiyle *Kutadgu Bilig*'de önemli meslek erbabından sayılmaktadır. Öğdülmüş'ün hükümdara tavsiyeleri arasında kendilerine karşı iyi muamele yapılmasını önerdiği ilk zümre âlimlerdir. Âlimler devlet ve saadete kavuşturan zümre olarak görülmekte, kendilerine izzet ve ikramda bulunulması, hukuklarının muhafaza edilmesi, yiyecek içeceklerinin temin edilmesi ve muhtaç duruma düşmelerinin önlenerek bilgisizleri gönül huzuru ile öğretmelerine imkân yaratılması önerilmektedir. Bunun dışında âlimlerin söylediklerinin yerine getirilmesi, hükümlerine itiraz edilmemesi, önlerinde hürmetle eğilmesi de beye tavsiye edilmektedir (Arat, 1959, II, s. 397-398). Dinin direği, doğru şeriatın temeli olan âlimlerin bilgisinin mümkün olduğu kadar öğrenilmesi tavsiye edilmektedir. Âlimlerin ilminin halkın meşalesi olduğu, bu sebeple onlara karşı iyi davranılmalı, onlara ihsanda bulunmalı, ne yanlarında ne de gıyabında onlara

karşı kötü söz kullanmamalıdır. Âlimlere karşı cömert olunmalı, onlara karşı sert ve kaba bir dil kullanılmamalı, saygı gösterilmeli, bundan ilave, yalnız yanlarında değil, gıyabında da kendilerine karşı saygılı olunmalı, tavır ve hareketleri hakkında arkalarından dedikodu yapılmamalıdır. Koyun sürüsünün koçu telakki edilen âlimlerin başa geçerek sürüyü doğru yola götürmesi için kendileriyle iyi münasebet kurulması, sonuçta her iki dünya saadetinin kazanılması tavsiye edilmektedir (Arat, 1959, II, 314-315).

Her birisinin kendine özgü bilgisiyle seçildiği meslek zümreleri arasında, âlimlerden sonra tabipler zikredilmektedir. Bütün hastalıkların ve ağrıların tedavisini yapan bu zümrenin insanlara gerekli olduğu, hayat işinin onlar olmadan sağlanamayacağı bildirilir. Tabiplerle iyi ilişkiler kurulması, insanların onları kendilerine yakın tutması, onlarla iyi geçinmesi ve haklarının gözetilmesi tavsiye olunur (Arat, 1959, II, 315).

Âlim ve tabiplerden sonra bilgisine ve önemine göre üçüncü zümre olarak efsuncular yer almaktadır. Tabipler biyolojik ve fiziksel yönden tedavi yaparken efsuncular psikolojik ve ruhsal yönden tedavi eder. Tabipler hastalıkları ilaçla tedavi ederken efsuncuların başlıca tedavi yolları arasında muska taşımak vs. gelmektedir. *Kutadgu Bilig*'den anlaşıldığı kadarıyla, Karahanlılar dönemi toplumunda bu iki zümre arasında anlaşmazlık bulunmakta, çalışma alanı bakımından birbirilerine rakip durumda bulunmaktaydılar. Bununla birlikte, hükümdarın her iki zümreyi faydalı görerek kendilerine ihsanda bulunması, iyi muamele etmesi önerilir (Arat, 1959, II, s. 315). *Kutadgu Bilig*'in çeşitli yerlerinde geçen bilgilere göre, toplumda her hastalığın kamlar tarafından tedavi edilebileceğine dair bazı inançlar da bulunmakta (Arat, 1959, II, s. 281) fakat açgözlülük gibi bazı kötü huyları ise tedavi edemedikleri de belirtilmektedir (Arat, 1959, II, s. 151).

Kendine özgü meslek bilgisi bulunan bir diğer iş kolu ise rüya tabircileridir. *Kutadgu Bilig*'e göre rüya doğru yorulursa derhâl çıkar, rüya yoran rüya ilmini bilmelidir. Rüya tabircileri bilgileri ve gönülden bağlılıkları ile insana iyilik ederler. Bu sebeple kendilerine karşı iyi davranılmalı, kardeş veya dost muamelesi yapılmalıdır (Arat, 1959, II, s. 316).

Kutadgu Bilig'de rüya tabircilerinden sonra kendine özgü bilgisi ile seçilen bir diğer zümre müneccimlerdir. Müneccimler, hesap gibi çok önemli hususta bilgi sahibidirler, yıl, ay ve günlerin hesabını tutarlar. Hesabı bilmek için ise, hendese ilmine vâkıf olmalı, darp ve taksimi, bütün kesirleri, tavzif ve tasnifi iyi bilmeli, sonra âdet cezrini, ardından cemi, tefriki ve mesahayı, sonra yedi kat feleği öğrenmeli, sonra gerekirse cebir ve mukabele okumalı, Oklidis'i öğrenmelidirler. Dünya ve ahiret işinin düzenlenmesi müneccimlerle mümkün olduğu için herhangi bir işe başlarken önce onun iyi veya kötü olup olmadığı tespit edilmeli. Bilgisi dolayısıyla müneccime başvurulmalı, kendilerine karşı iyi

muamele edilmeli, onlarla çakışmamalıdır. Bununla birlikte, eserde müneccimlere derhâl inanmaması tavsiye edilmekte, her şeyi bilenin Tanrı olduğu da belirtilmektedir (Arat, 1959, II, 316-317).

Bilgiden öte, kendilerine özgü kabiliyetleriyle temayüz eden meslek grubu şairlerdir. *Kutadgu Bilig*'de şairler insanları öven veya yerenler olarak isimlendirilir. Şairlerin dili kılıçtan keskin, kalbinin yolu kıldan ince olarak değerlendirilir. Sözlerin derinlik ve manasının şairlerden dinlenildikçe anlaşıldığı kaydedilir. Şairlerin sözlerinin denizlerdeki güher, inci ve yakuta benzediği kaydedilir. Şairlerin methinin ve hicvinin insanın adının iyi veya kötü olarak kalması için yeterli olduğu kaydedilir. Şairlerin diline düşmektense onlara istediklerini vererek onların dilinden hükümdarın kendisini satın alması tavsiye edilir (Arat, 1959, II, 318).

Kutadgu Bilig'de bir diğer iş kolu gibi çiftçilerden "lüzumlu insanlar" olarak bahsedilmektedir. Çiftçiler, kendileriyle temas ve iyi münasebet hâlinde insanın boğazı hususunda endişesiz yaşayacağı zümre olarak gösterilmektedir. Bütün canlılar çiftçilerden istifade eder, yeme içmezevkini herkes onlarla yaşar. Canlıların kendilerinden istifade ettiği yeme içme zevkini yaşamak, boğazın temiz, yiyeceğin helal olması için çiftçiler topluma gereklidir. Yalnız insanlar değil, hayvanlar ve kuşlar da çiftçilerin mesleğinden kendi nasibini almaktadır. Çiftçiler, Tanrı'nın verdiği nasibi geniş gönülle sarf eden "elleri geniş" meslek olarak zikredilmektedirler. Diğer meslek erbabına karşı olduğu gibi, kendilerine karşı da tatlı sözlü ve güler yüzlü olması tavsiye edilmektedir (Arat, 1959, II, 318-319).

Bir diğer önemli iş kolu olarak satıcılar ve tacirler *Kutadgu Bilig*'de "akıl ve gönülleri Tanrı ile olan, hayatlarını kazanmak için dünyayı dolaşan insanlar" olarak isimlendirilmektedir. Meslekleri gereği tacirler kâr ve zarar hususunda hassas zümre olarak gösterilmektedir. Satıcılar her türlü ipekliler, kara samur kürkü, inci dizileri gibi dönemin uluslararası ticaretine konu olan en seçme, iyi ve güzel malları bölgeden bölgeye dolaştırırken insanların farklı dünya nimetlerinden yararlanmasını sağlamaktadırlar. *Kutadgu Bilig*'de tacirler, meslekleri gereği hem de dolaştıkları bölgelerin haberlerini yayan kültür elçileri olarak da zikredilmekte, hükümdara iyi adının yayılmasını istediği takdirde tacirlere karşı iyi muamelede bulunması tavsiye edilmektedir (Arat, 1959, II, 320-321).

Kutadgu Bilig'de hakkında geniş bilgi verilen mesleklerin sıralamasında hayvan yetiştiriciler sonuncu grubu oluşturmaktadırlar. Hayvan yetiştirenler karakter olarak hiç gizli kapaklı tarafları olmayan, kimseye yük olmayan doğru dürüst insanlar olarak isimlendirilmektedirler. Kendilerinden "çok faydalı insanlar" olarak bahsedilen bu meslek erbabının en önemli yönü, yiyecek, giyecek ve ordunun binek atı, aygırı ve yük hayvanı gibi ihtiyaçlarını temin etmesidir.

Bunun dışında kımız, süt, yün, yağ, yoğurt ve peynir gibi gıda ürünleri, yaygı ve keçe gibi ev ihtiyaçları da hayvancıların hazırladıkları ürünler arasında zikredilmektedir. Dürüstlükleri ve hile bilmemeleri özellikle vurgulanan bu zanaat erbabının karakteriyle ilgili diğer meslek erbabında hakkında bahsedilmeyen olumsuz özellikten de bahsedilmektedir. Eserde, hayvan yetiştiricilerin "görgüsüz, usulsüz, kaba, cahil ve haşin" insanlar olmaları sebebiyle kendilerinde görgü ve bilgi aranmaması, ayrıca, kendileriyle münasebette dikkatli olunması tavsiye edilmektedir. Kendilerine karşı tatlı söz söylense de arkadaşlık edilmemesine, yakın tutulmamasına, aksi hâlde münasebetsiz bir hareketi ile karşılanacağına karşı uyarılır (Arat, 1959, II, 321-322).

Her biri hakkında müstakil şekilde geniş bilgi verilen görev ve meslekler dışında *Kutadgu Bilig*'de demirci, ayakkabıcı, derici veya cilacı, boyacı, okçu ve yaycı gibi zanaat erbabının isimleri zikredilir, "sayıları pek çok olan, sayıldığı zaman söz uzayacağı için bu kadarla yetinilen" zanaat erbabı "lüzumlu insanlar" olarak isimlendirilmektedir. Bu zanaat erbabının faydası dokunduğu için onların yakın tutulması tavsiye edilmektedir. Zikri geçen zanaat erbabının hayret verici hünerler göstererek "dünyanın süsü"nü vücuda getirdiklerinden bahsedilir. Meslek erbabının siparişle yaptıkları herhangi bir ürünün hakkının derhâl ödenmesi, bol bol yedirilip içirilerek kendilerine iyi muamelede bulunulması tavsiye edilir. Yusuf Has Hacib tacirlerle ilgili olduğu gibi, zanaat erbabı hususunda da hükümdarın isminin iyi anılması için dikkatli olmasını tavsiye etmektedir. Kendilerine karşı beklenilen ilgiyi görmeyen zanaat erbabının, halk arasında hükümdarın ismini kötü olarak çıkarmasından endişesini belirtmektedir (Arat, 1959, II, s. 322-323).

Kutadgu Bilig'e göre görev ve meslek erbabının kendi işlerini yerine getirebilmesi ise, hükümdarın doğru yönetimi sayesinde mümkündür. Beyin iyi yönetimi sayesinde âlimler harekete geçerek ihlas ile halka bilgi verebilir, cemaati dolaşarak kötülere mâni olabilmesi için muhtesibin de elinde salahiyeti olur, satıcı emanetleri gözetleyebilir, sanat ustaları başkalarını yetiştirmeye devam eder, çiftçiler ve hayvan besleyenler de kendi işlerinde gayret ederler. Hükümdarın hizmetinde bulunanlar ise, memnun edildikleri, ihsanlarda bulunulduğu, her birine yalnız bir görev verildiği takdirde kendisini düşmana ve kurda karşı koruyabilir (Arat, 1959, II, s. 400).

2. *Siyasetname*'de Çalışma Ahlakı ve Meslekler

2.1. Çalışma ahlakının başlıca ilkeleri

Siyasetname'de de *Kutadgu Bilig*'de olduğu gibi, çalışma hayatı âlemin imarı ve nizamı açısından bir bütün olarak telakki edilmekte, hükümdardan itibaren çeşitli meslek erbabına kadar toplumun bütün kesimleri bu faaliyet içerisinde yer almaktadırlar. *Siyasetname*'de de çalışma hayatında en önemli görevi üstlenen hükümdardır ve bu görev ona Tanrı tarafından bahşedilmiştir.

Nizamülmülk'e göre Allah, nesli atadan büyük Afrasiyab'a dayanan Selçuklu hükümdarına daha önce hiçbir hükümdara bahşedilmemiş yücelik ve keramet bahşetmiştir. Allah'ın ihsan ettiği, hükümdara yakışır bu özellikler arasında iç ve dış güzellik, güzel bir çehre, civanmertlik, yiğitlik, binicilik, ilim, çeşitli sanatlara vâkıf olma gibi yüksek meziyetler vermiş, onu yaratılmışlara karşı şefkat, merhamet, ahde vefa, dinde istikamet, pak bir itikat, Allah'a kulluğu sevmek, teeccüt ve nafile oruçlara riayete kadar dinine bağlılık gibi yüksek ahlaki ve manevi özelliklerle donatmıştır. Allah'ın hükümdara ihsan ettiği meziyetler sayesinde o, zahit ve dervişleri muteber tutmakta, ilim ehlini himaye etmekte, hikmet sahiplerine sürekli sadaka vermekte, yoksullara iyilik etmekte, küçük dereceli memurlara ve hizmetkârlara karşı müşfik davranmakta ve tebaayı zalimlerden kurtarmaktadır (Ayar, 2009, s. 13).

Kutadgu Bilig'de olduğu gibi *Siyasetname*'de de devlet görevlerinin kendilerine tevdi edileceği şahısların zahit ve dindar olması önemsenmektedir. Halka bir kötülük ve haksızlık ulaşmaması, hakkın yerini bulması ve tebaanın huzur içinde hayatını devam etmesi için dünya malını önemsemeyen ve kişisel çıkarlarıyla meşgul olmayan kimselere vazife verilmeli (Ayar, 2009, s. 61-62) halk arasında adalet ve huzurun temini için kalbinde Allah korkusu taşıyan, gönlünde ihanet beslemeyen şahıslar seçilmelidir (Ayar, 2009, s. 64-65).

Hükümdara verilmiş ilahi ihsan sayesinde o, aynı zamanda çalışma hayatını oluşturan unsurları da düzenlemekte, düzenin çalışmasına sağlamaktadır. O, eli altındakileri layıkıyla istihdam eder, onları başarılı olabilecekleri makam ve mevkilere yerleştirir, halk arasından hizmetkârlarını ve adamlarını tek tek seçerek her birine rütbeler ve mertebeler verir. Din ve dünya meselelerinin yolunda olması için hükümdar görevine uymayanın görevine derhâl son verir, onun yerine layık birisini tayin eder. Güvenini sarsanlar hak ettikleri ölçüde cezalandırılır, fakat bağışlama kapısını daima açık tutar. Bütün bunları düzenlerken hükümdar başlıca görevi olan cihanın bayındır kılınmasını sağlar. Taşradan yeraltı suları için kanallar açar, ırmaklara yataklar yaptırır, büyük suların akışı için köprüler inşa eder, yerleşim birimleri düzenler, tarlaları ekime elverişli hâle getirir, surları yükseltir, yeni şehirler kurar, yüksek yapılar ve görkemli meskenler tesis eder, yollarda konaklar bina eder, ilim talipleri için medreseler inşa ettirir. Sonuçta, sevabını diğer dünyada, iyi bir namını bu dünyada olmakla her iki cihanda karşılığını bulur (Ayar, 2009, s. 12).

Siyasetname'de toplum düzenini sağlayan ve çalışma hayatının başlıca unsurlarında bulunması gereken en önemli hususun din/inanç unsuru olduğu görülmektedir. Bu bağlamda eserin çeşitli yerlerinde gayrimüslimlerin ve çeşitli bâtıni grupların yönetime getirilmemesi hususu üzerinde durulmaktadır. Nizamülmülk'e göre, gayrimüslimlerin özellikle devlet görevlerine getirilmemesine dinin gereği olarak dikkat etmek gerekir. Aynı şekilde gayri-Sünni unsurun da devlet görevlerine getirilmesi din ve devlet için büyük

yıkımlara yol açacağı için onları da devlet hizmetlerinin dışında tutmak gerekmektedir.

İşçi-işveren ilişkileri bağlamında *Siyasetname*'de üzerinde durulan bir diğer husus, iki görevin aynı kişiye verilmesinin, liyakatsiz, kabiliyetsiz insanlara iki ve daha fazla görev vererek, becerikli, akıllı ve layıklı insanların işsiz, atıl bırakılmasının yaratacağı zararlarla ilgilidir. Tarih boyunca akıllı padişah ve vezirlerin işlerin istikrarı ve uyumu için iki resmî görevi aynı kişiye, aynı işi ise iki farklı kişiye vermediklerini kaydeden Nizamülmülk, kendine iki farklı vazife verilen şahsın bu işleri hakkıyla yerine getiremeyerek suçlu durumuna düşeceğini, tevdi olunan işten ise hayır gelmeyeceğini belirtmektedir. Çalışma ahlakına uymayan bir diğer durum da bir işin iki şahsa verilmesi durumunda yaşanacaktır ki, sorumlulardan her birisi diğerini suçlu bulacağı için istenilen sonucun alınamayacaktır, bu ise, aslında aynı vazife için iki ayrı kişiyi görevlendirenin kabahatidir. Diğer yandan, bazı yeteneksiz kişilere birden fazla devlet hizmeti verilmesi, işinin ehli, liyakatli, takdire şayan ve tecrübeli nice insanın atıl bırakılmasının fesatları üzerinde duran Nizamülmülk, soyu sopu belli olan ve takva sahibi işinin ehli olan şahısların tereddüt veya reddetmesi durumunda da cebren vazifeyi kendilerine yüklediğinden, bu sayede hem mala ziyan gelmesini önlediğinden hem de reayanın huzurunun korunduğundan, böylece hükümdarın dirlik ve düzeninin temin edilmiş olduğundan bahsetmektedir. Böylece, bir kişiye on vazife verip geri kalan dokuz kişiyi işsiz bırakmanın memlekette işsizlik oranını artıracağı, atıl insanların sayısının çalışan ve varlıklı insanların sayısından fazla olacağı şeklinde ekonomik soruna yol açacağını belirtmektedir (Ayar, 2009, s. 229-230, 236-237).

Nizamülmülk'ün çalışma ahlakının temel ilkeleri üzerinde durduğu bir diğer husus, yukarıda zikrolunduğu gibi devlet hizmetlerinde çalışanların dinî inançları hususudur. Kur'an ve sünnetten bu hususla ilgili yeterli delil olduğunu ifade eden müellif, iyi yönetimiyle tanınan meşhur halifelerin de hayatlarından örneklerle, gayrimüslimlerin devlet kademelerinde istihdam edilmemesi hususunu vurgulamakta fakat kendi döneminde Yahudi, Hristiyan ve Mecusi gibi gayrimüslim, Rafızi ve Karmati gibi Sünni olmayan unsurlara vazife verilmesini dinde vurdumduymazlık, malda ihmalkârlık ve reaya karşı zalimlik olarak nitelendirmektedir (Ayar, 2009, s. 229-233). Halife Ömer b. Hattab'ın Ebu Musa el-Eşari'nin göreve aldığı güzel hattıyla insanları hayran bırakan Hristiyan kâtibi (Ayar, 2009, s. 237-238) vali Sa'd b. Ebu Vakkas'ın vazgeçilmez olarak gördüğü Yahudi vergi memurunun (Ayar, 2009, s. 245-246) işten çıkarılmasına dair rivayetleri, işlerinde çok iyi olmalarına rağmen gayrimüslimlerin devlet kademelerinde çalıştırılmaması gerektiği önemle vurgulanmakta, aksi hâde işlerinde ehliyetlerini bahane ederek Müslümanlara eziyet ve onları tahkir edecekleri bildirilmektedir (Ayar, 2009, s. 244).

İşçi-işveren ilişkileri bağlamında *Siyasetname*'de vurgulanan bir diğer

mesele, Aristotel'in İskender'e tavsiyesi olarak zikredilen etkin görevdeki birinin görevden azledilmesinin ardından, düşmanla gizlice el birliği etme ihtimali olduğu için tekrar göreve atanmamasıdır (Ayar, 2009, s. 39). Diğer yandan görevliliğin müddetli olması konusu da Nuşirevan'dan örnek hikâye ile tavsiye edilmekte, memurların yerlerine çakılıp kalmamaları, ulaşılmaz yapılar ardına sığınmamaları ve halka rahatsızlık vermeden aklı başında iyi muamele etmeleri, genel olarak memleketin huzuru için iki yılda bir değiştirilmesi önerilmektedir (Ayar, 2009, s. 51). Ayrıca, herhangi bir göreve tayin edilmiş şahsın hâl ve hareketleri bir gözcü tarafından teftiş edilmeli, kanunsuzluk ve haddi aşma durumunda cezalandırılmalı ve diğerlerine de gözdağı olmalıdır (Ayar, 2009, s. 38).

2.2. Meslekler

Siyasetname'de çalışma hayatını oluşturan görev ve mesleklerin büyük, küçük, kolay ve zor olması sebebiyle herkese fazilet, kifayet ve liyakatince tevdi edilmesi gerektiği üzerinde durulur. Nizamülmük'e göre tüm mutasarrıfların bir vazifeyle meşgul olması, memleketin bayındır kalmasını sağlar, memleketin ayakta durması ise amiller ve komutanlar sayesinde mümkün olur. Bütün amil ve mutasarrıfların başı ise vezirdir. Vezirin hain, gaddar olması ve yolsuzluklara bulaşması durumunda ise, bütün mutasarrıflar onun gibi, hatta ondan da kötü olurlar (Ayar, 2009, s. 244).

Devlet görevlileri içerisinde önemli yer işgal eden tahsildarlar tebaaya karşı kibar davranmalı, mahsul toplanmadığı sürece vergi talep etmekle halkı perişan etmemelidir. Ayrıca raiyyetten fakirliğe düşenlerinin durumlarını düzeltmeleri için onlara ödünç vermeli ve işlerini kolaylaştırmalıdır (Ayar, 2009, s. 27). Hazinenin dört başı mamur olması ve kendi ömrünün uzun olması için padişah tahsildarı sürekli nezaretinde tutmalı, yolsuzluk edenlerini ibret olması için derhâl azletmelidir (Ayar, 2009, s. 28).

Kutadgu Bilig'de olduğu gibi *Siyasetname*'de de vezirlik önemli devlet görevleri arasında üzerinde en fazla durulanı olarak görülmektedir. Memleketin esenliği veya kargaşasının kendilerine bağlı olduğu vezirlerin görevlerini noksansız yerine getirip getirmediklerini görmek için padişahın onları sürekli denetlemesi öngörülmekte, bu hususta Büyük İskender'in Dara'nın veziri ile iş birliğinden, Behram-ı Gur'un vezirlerinden örnekler verilmektedir (Ayar, 2009, s. 29-32). Hükümdarın gücünün en önemli etkenlerinden birinin vezirlik olduğunu kaydeden Nizamülmülk, Hz. Davud, Hz. Musa, Hz. Muhammed gibi büyük peygamberlerin de vezirleri olduğunu söylemekte, İskender, Keyhusrev, Minuçehr, Keyhusrev, Efrasiyab, Guştasb, Rüstem, Behram-ı Gur, Sultan Mahmud, Fahrüddevle, Sultan Tuğrul gibi İslam öncesi ve Müslüman devlet adamlarının ünlü vezirleri olduğundan örnekler vermektedir. Selçuklu hükümdarlarının Hanefi ve kendisinin Şafii mezhebini dikkate alarak Nizamülmülk, vezirlerin mezhebinin ya Hanefi ya da Şafii olması gerektiğini de

vurgulamaktadır (Ayar, 2009, s. 247). Diğer görevlerden farklı olarak Nizamülmülk, vezirliğin de soya bağlı ve aile mesleği olarak görülmesini öngörmekte, vezirin kendisinin de bir vezir çocuğu olmasını daha makbul saymakta ve İslam öncesinden olduğu gibi İslam tarihinden de buna örnekler vermektedir (Ayar, 2009, s. 247-254).

Siyasetname'de üzerinde durulan bir diğer önemli görev kadılıktır. Gerek Arapça gibi dil bilgisi, gerekse şeriat hükümlerine vukufiyeti ile kadılar hükümdarların davaları idare etmesinde naipleri olarak görülmekte ve hükümdarın kendilerini himaye etmesinin zaruriliği bildirilmektedir. Kadılar dışında, namaz gibi önem arz eden dinî meselede, cuma namazının kılındığı camilerdeki imam ve hatipler de vazife gereği dini bütün, Kur'an-ı Kerim bilgisi yüksek şahıslar arasından seçilmelidir (Ayar, 2009, s. 56).

Siyasetname'de mülkün ve adaletin temelindeki düsturların başında hükümdarların ve memurların himaye etmesi beklenen bir diğer görevli muhtesiplerdir. Tartı ve fiyatların adaletle yerine getirilmesi, alışveriş ilişkilerinin adaletle düzenlenmesi, taşradan pazara getirilen malların eksiksiz denetimi, ölçü taşlarının ağırlığının doğruluğu ve "emr-i bi'l-maruf ve nehy-i 'ani'l-münker"i yerine getirebilmesi için her bir şehirde muhtesip görevlendirilmelidir. Aksi hâlde, fakir fukara eziyet görür, tacirler keyiflerince alışveriş yaparak halkın başına dert açar. İşlerin adaletle yürümesi ve İslam kurallarının yürütülmesi için muhtesiplik işi erbabına, bir hadime veya hiç kimseden korkusu olmayan bir Türk'e emanet edilmelidir (Ayar, 2009, s. 56-58).

Âlimler, *Siyasetname*'de zikredilen önemli meslek erbabı arasındadır. Özellikle din âlimlerinin hükümdarın sarayına davet edilmesi, âlimlerle meclis kurulmasının faydaları, dinin hükümdarın ve toplum hayatındaki önemi dolayısıyla Nizamülmülk'ün üzerinde geniş şekilde durduğu konulardandır. Din işlerinin öğrenilmesi, farz ve sünnetlerin korunması için din âlimlerine ihtiram ve geçimlerinin beytülmalden temin edilmesi, zahit ve dervişlere ihtiram edilmesi hükümdarın görevleri arasındadır. Haftada bir veya iki defa din âlimlerini huzura kabul etmek, dinî emirleri onlardan öğrenmek, din bilimlerini, peygamber kıssalarını öğrenmek, bildiklerini pekiştirmek hükümdara tavsiye olunur (Ayar, 2009, s. 77-78). Özellikle devlet meselelerinde hükümdarların âlimlerle istişare etmesi hususu vurgulanır, bu işte Hz. Peygamber'in bile ashabıyla istişare ettiğinin örneği verilir (Ayar, 2009, s. 127-128).

Siyasetname'de yönetim açısından önemli bir diğer meslek sahipleri sahib-i haber, muhbir ve beritlerdir. Ordu ve raiyyetin durumunu zamanında öğrenmek için gerekli olan bu görev, hükümdarın memlekette vuku bulanlardan haberdar olması için elzem olduğu kaydedilmekte, İslam öncesi dönemden bunun önemli bir görev olarak sürdüğünden bahsedilmektedir. Sahib-i haber ve muhbirler, zalimlerin kanunsuz işlerine engel olarak halkın asayişini korumakta

ve böylece âlemin nizamını sağlamakta önemli görevi üstlenmektedirler. Bu görevlilerin tayini hükümdarın adalet, teyakkuz ve muhakeme gücünün göstergesi olduğu gibi, diğer yandan ülkenin bayındır olması için de elzemdir (Ayar, 2009, s. 85-86, 117).

Sonuç

Gerek *Kutadgu Bilig* gerekse *Siyasetname*'de çalışma hayatı hükümdardan tebaaya kadar toplumun tamamında ele alınmaktadır. Özellikle *Kutadgu Bilig*'de hükümdarın bu görevi yalnız başına yapamayacağı, ordu başçısı, vezir ve kâtip gibi önemli görevliler başta olmak üzere devletin işlerini yürütebilmesi bir takım işi olarak görülmektedir. Yönetim işinde hükümdarın ne kadar akıllı olursa olursun, istişare yapacağı bilgin insanlara ihtiyacı olduğu vurgusu, her iki eserde de ön plandadır. Bilirkişiler arasında en önemli vazifeyi vezirler ve âlimler tutmaktadır. Her iki eserdeki veriler, İslam düşüncesindeki "ilmü'l-kesb" çerçevesinde değerlendirildiğinde aşağıdaki özellikler tespit edilmiştir.

- Her iki eserde çalışmanın âlemin imarı için bir görev olması; çalışmanın hükümdardan çiftçiye kadar toplumun bütün katmanlarını ilgilendirmesi hususu üzerinde durulmuştur.

- Çalışma ahlakında en önemli unsur adalet ve bilgi, bunun yanı sıra din - takva, tatlı söz, göz tokluğu, içki içilmemesi gibi hususlar vurgulanmıştır. Nizamülmülk'te İslam toplumunda çalışma hayatında, görevler söz konusu olduğunda din/inanç unsuru daha fazla önem arz etmekte; *Kutadgu Bilig*'de konunun Müslüman ve gayrimüslim şeklinde bir ayrımına gidilmemektedir.

- Pek çok meslekte dürüstlüğün ve doğruluğun göstericisi olarak dini ve şeriatı bilme, takva sahibi olma bütün olarak telakki edilmektedir.

- Her iki eserde çalışma hayatında işçi-işveren ilişkisinde gözetilmesi gereken kurallar vurgulanmakta. Özellikle yöneticiler söz konusu olduğunda, hizmetkârların beyler üzerinde hakları olduğundan bahsedilmektedir.

- Bir görevi iki kişiye vermek, bir kişiye iki görev vermek kınanmakta. Buna gerekçe olarak çalışmasından tam verim alınabilmesi için bir kişinin bir görevden sorumlu tutulması, bir şahsa birkaç görev vererek işsizlik sorununa yol açılması, adalet ilkesinin bozulması gösterilmektedir.

- İşin ehline verilmesi, ehil kişilere iş verilmemesi durumunda adalet ilkesi ve düzenin bozulmuş olacağı her iki eserde vurgulanmaktadır.

- Meslekler konusuyla ilgili olarak devlet ve yönetim işlerinde görevlilerle ilgili her iki eserin yazılma amacı gereği daha fazla bilgi bulunurken *Siyasetname*'den farklı olarak *Kutadgu Bilig*'de toplumun serbest meslek sahibi olarak isimlendirilebilecek çalışanları hakkında daha fazla bilgi verilmektedir.

Saray dışındaki çalışma hayatının başlıca aktörleri olan sanat ve zanaat erbabı, *Kutadgu Bilig*'de özel konu baplarında verilecek şekilde vurgulanmıştır.

- Her iki eserde "bilgi", çalışma ahlakı için en önemli ilkelerden birisi olarak sunulmaktadır. Bu açıdan, İslam iktisat tarihinde önemli bir tür olarak bilinen "Kesb" literatüründeki "ilmu'l-kesb" (kazanç/çalışma ilmi) terimi ile karşılaştırıldığında bir paralellik olduğu görülebilir. Kesb literatüründen farklı olarak ne *Siyasetname*'de ne de *Kutadgu Bilig*'de meslekler söz konusu olduğunda, onların kökeninin vahye, dolayısıyla peygamberlere isnat edilmesi gibi kökenlerin kutsallığı anlayışının olmadığı görülmektedir. Bu açıdan, Türk-İslam yöneticileri için yazılmış ilk eserlerden olan *Kutadgu Bilig* ve *Siyasetname*'de meslekler söz konusu olduğunda Tevrat'tan Kur'an-ı Kerim'e kadar devam eden ve Hz. Peygamber'in hadislerinde de izlerine tesadüf edilen "kökenlerin kutsallığı" geleneği vurgulanmamaktadır. Çalışma hayatıyla ilgili *Siyasetname*'de Hz. Davud ve Hz. Muhammed'den örnek verilerek kendilerinin yeryüzünü imar etmeleri nedeniyle "halifelik" gibi ilahi görev verildiği hususu zikredilmektedir.

- Çalıştığının karşılığının alınması hususu ile ilgili, hükümdarın/beyin yönetimi yapması gereken şekilde yerine getirdiği hususunun karşılığı iki eserde dünya-ahiret mutluluğu ortak olmak kaydıyla, *Siyasetname*'de uhrevi karşılık üzerinde daha fazla durulmakta, buna karşılık, *Kutadgu Bilig*'de sosyal ölümsüzlük olarak isimlendirebileceğimiz "iyi nam" öne çıkmaktadır. Hükümdara yönetim hususunda tavsiye veren Yusuf Has Hacib "iyi ad"ın hükümdarın en değerli kazancı olduğunu vurgularken Nizamülmülk ahirette kazanacağı sevabı ön plana çıkarmaktadır.

- Özellikle *Kutadgu Bilig*'de yönetimle ilgili meslekler söz konusu olduğunda, insanlar arası ilişkilerde hükümdardan kapıcıya kadar güler yüzlü ve tatlı sözlü olmaya önem verilmektedir.

- Cömertlik yöneticilik, vezirlik, ordu kumandanlığı, haciplik, kapıcılık gibi görevler söz konusu olduğunda övülecek bir özellik olarak gösterilmekte fakat hazinedarlık söz konusu olduğunda *Kutadgu Bilig*'de cömertlik değil, hasislik önerilmektedir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig, I*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig, II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Atalay, O. (1993). *Kur'an-ı Kerim'de İnsan-Meta İlişkisi ve Çalışmanın Yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Atar, F. "Akika", *DİA*, II, s. 263-264.

Ayar, M. T. (2009). *Nizamü'l-Mülk, Siyasetname*. Türkiye İş Bankası Kültür

Yayınları: İstanbul.

Ayas, M. R. (1994). *Kur'an-ı Kerim'de Çalışma Kavramı Sosyolojik Bir Yaklaşım*. İzmir.

Azizova, E. (2018). *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler,* (2. bs.). İstanbul: İSAM Yayınları.

Bardakoğlu, A. (1986). "İslam Hukukunda İşçi-İşveren Münasebeti", *İslam'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri,* İstanbul, s. 167-252.

Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870). *El-Cami'u's-Sahih*, I-VIII. İstanbul, 1992.

Cahiz, Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi (ö. 255/869). "Medhu't-Ticare ve Zemmu 'Ameli's-Sultan", IV, s. 252-258.

Cevad Ali (ö. 1408/1987). *El-Mufassal fi Tarihi'l-'Arab Kable'l-İslam*, I-X, Beyrut, 1980.

Çağrıcı, M. "Kesb", *DİA*, XXV, 302-304.

Dımaşki, Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali (ö. 6./12. yüzyıl). *El-İşare ilâ Mehasini't-Ticare* (thk. Büşra Çorbacı). Kahire 1397/1977.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistani (ö. 275/888), *Es-Sünen*, I-V, İstanbul, 1992.

Eliade, M. (2003). *Demirciler ve Simyacılar* (Çev. Mehmet Emin Özcan). İstanbul.

Gazali, Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111). *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I-VI. Beyrut, 1417/1997.

Grabar, O. (1987). *The Formation of Islamic Art*. New Haven.

Hubeyşi, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer el-Vessabi (ö. 782/1380). *El-Bereke fi Fazli's-Sa'yi ve'l-Hareke*, Beyrut, 1986.

İbn Ebu'd-Dünya Ebu'd-Dünya, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd (ö. 281/8949). *Islahu'l-Mal* (thk. Mustafa Müflih Kudat). Mansure, 1990.

İbn Lebbudi, Alauddin Ali (ö. IX./XV.yüzyıl). *Kitabu Fazli'l-İktisab ve Ahkamu'l-Kesb ve Adabu'l-Ma'işe* (*Risaletan fi'l-Kesb*'in içinde) (thk. Süheyl Zekkâr). Beyrut, 1417/1997.

İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zuhri (ö. 230/845). *Et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsân Abbas), I-IX, Beyrut, 1968.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyuddin Ahmed b. Abdulhalim (ö. 728/1328). *el-Hisbe fi'l-İslam* (thk. Seyyid b. Muhammed b. Ebu Sa'de), Riyad, 1403/1983.

Kal'acı, M. R. (1991). "İslam Hukukunda Meslek Edinme ve Bu Konudaki Hükümler" (Çev. Adem Esen), *İlim ve Sanat*, XXX, Ankara, s. 46-58.

Kılıç, R. (2000). "İslam ve Çalışma Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme", *AÜİFD*, XLI, Ankara, s. 117-136.

Lahbabi, M. A. (1996). *Kapalıdan Açığa: Millî Kültürler ve İnsani Medeniyet Üzerine*

Yirmi Deneme. Ankara.

Matüridi, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (ö. 333/944). *Kitabu't-Tevhid* (thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi). Ankara, 2003.

Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib (ö. 450/1058). *Edebu'd-Dunya ve'd-Din* (thk. Mustafa es-Sakka). Beyrut, 1988.

Mevsıli, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud b. Mevdud (ö. 683/1284). *El-İhtiyar li-Ta'lili'l-Muhtar* (thk. Ali Abdülhamid Ebu'l-Hayr, Muhammed Vehbi Süleyman), I-V, Beyrut, 1419/1998.

Muhasibi, Ebu Abdullah Haris b. Esed (ö. 243/857). *El-Mekasib* (thk. Abdülkadir Ahmed Atâ). Beyrut, 1987.

Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburi (ö. 261/875). *El-Cami'u's-Sahih*, I-V. İstanbul, 1981.

Nesefi, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefi (ö. 508/1115) *Tebsıratu'l-Edille* (thk. Claude Salame), I-II. Dımaşk, 1993.

Nizamülmülk, Ebu Ali Kıvamuddin Hasan b. Ali b. İshak (485/1092), (Haz. Mehmet Altay Köymen). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Patterson, R. (1959). "Spinning and Weaving", *A History of Technology: The Mediterranean Civilizations and Middle Ages, c. 700 B.C. to c. A.D. 1500* (Ed. Charles Singer et al.). New York, II, 191-219.

Ragıb el-İsfahani, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal (ö. 502/1108). *Ez-Zeri'a ila Mekarımi'ş-Şeri'a* (thk. Ebu'l-Yezid el-Acemi). Kahire, 1985.

Samed, V. (1981). *Es-Sına'a ve'l-Hiref 'İnde'l-'Arab fi'l-'Asri'l-Cahili.* Beyrut.

Şeybani, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefi (ö. 189/805). *Kitabu'l-Kesb* (*Risaletân fi'l-Kesb*'in içinde), (thk. Süheyl Zekkâr). Beyrut, 1417/1997.

Taberani, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmi (ö. 360/971). *el-Mu'cemu'l-Kebir* (thk. Hamdi Abdülmecid Selefî), I-XXV. Beyrut, t.y.

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid (ö. 310/923). *Tarihu't-Taberi: Tarihu'r-Rusul ve'l-Müluk* (thk. Ebu'l-Fazl İbrahim), I-XI. Beyrut, t.y.

_____, *Tefsiru't-Taberi*, I-XXX, Beyrut, 1405.

Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (ö. 279/892). *Es-Sunen*, I-V. İstanbul 1992.

Kutadgu Bilig'de Geçen "urunçak" Sözcüğü Üzerine

Fatih BAKIRCI*

Giriş

Budist gelenek etrafında meydana getirilen Uygur edebiyatının 850'li yıllardan sonra sekteye uğramasının ardından 1069'da Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan *Kutadgu Bilig*, Türk kültür ve düşünce hayatında yeni bir edebiyat anlayışının habercisi olmuştur.

Kutadgu Bilig, İslami dönem Türk kültür çevresinin ilk önemli eseri olup siyaset bilimi, sosyoloji, halkla ilişkiler gibi günümüz sosyal bilimlerinin konularını ele alarak ideal insan tipini anlatır. Hacib'in bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş olarak anlattığı ideal insanı; birey, toplum ve devlet ilişkisinin en iyi biçimde düzenlenebilmesi için gerekli bütün bilgi ve erdemlere sahiptir. Bu yönleriyle önemli bir siyasetname türü olan eser, döneminde ve sonrasında son derece geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Nitekim Çinlilerin *Edebü'l-Müluk*, Maçinlilerin *Enisü'l-Memalik*, Doğu ilinin büyüklerinin *Zinetu'l-Umera*, İranlıların *Şehname*, Turanlıların *Kutadgu Bilig* gibi adlandırmaları, bu etki alanının varlığına işarettir.

Bu geniş etki alanı içinde döneminin önemli ve zengin söz varlığına sahip olan Kutadgu Bilig üzerine Macar Türkolog Vámbéry'nin ilim dünyasının dikkatini çeken 1870 yılındaki 915 beyitlik metin neşrine dayanan ilk çalışmasından başlamak üzere pek çok bilimsel araştırma ve çalışma yapılmış ve birçoğu Türklük bilimine kazandırılmıştır. Ancak hâlâ çeşitli yönleriyle üzerinde durulması gereken birçok konu bulunmaktadır. Özellikle köken ve anlam açısından üzerinde durulup yeniden çalışılması gereken birtakım sözcükler mevcuttur. Bunlardan birisi de *Kutadgu Bilig*'de 3781. beyitte geçen "emanet, tevdi edilen şey" anlamlarında kullanılan *urunçak*/*orunçak*'tır.

Bu bildiride köken ve anlam bilgisi açısından *Kutadgu Bilig* ve başka Türklük alanlarında kullanılan *urunçak* sözcüğü üzerinde durulmuştur. Öncelikle sözcüğün geçtiği Türk dilinin tarihsel dönem metinleri tespit edilmiş; böylece sözcüğün kullanıldığı tarihsel saha belirlenmeye çalışılmıştır. İkinci olarak Eski Türkçeden itibaren kullanılan *ur-* "vurmak, dövmek; koymak, yerleştirmek" fiiliyle ilişkilendirilen sözcüğe yönelik şimdiye kadar yapılan köken bilgisi değerlendirmeleri sıralandıktan sonra *urunçak* sözcüğüyle *urunç* "rüşvet" arasındaki anlam ilişkisi, Türk dilinin tarihî dönemine kaynaklık eden eserlerin yanı sıra günümüz Türk yazı dilleri ve ağızlardaki ilgili kullanımlar da dikkate alınarak incelenmiştir.

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, *fthbkrc@hotmail.com*

Sözcüğün Geçtiği Türk Dilinin Tarihsel Dönem Metinleri ve Günümüz Türk Yazı Dilleri

Türk dilinin tarihsel dönem metinleri üzerine yapılan tarama sonucu *urunçak* sözcüğüne ilk olarak Eski Türkçenin yazı dillerinden biri olarak kabul edilen Eski Uygur Türkçesi döneminde (8-11. yy.) rastlanmaktadır. "*Urunçak*"ın geçtiği Eski Uygur Türkçesi metinlerinden *Huastuanift* adlı Manici çevreye ait tövbe duası dışında diğer metinlerin tamamı Budist çevreye aittir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *urunçak* sözcüğü, birleşik fiil veya deyim gibi öbeklerde kullanılmıştır. Bu kullanımların tamamını tespit edip geçtiği cümlelerle birlikte örnekler veren Serkan Şen ilgili çalışmasında tamamını deyim olarak değerlendirmiştir. Ancak verilen örnekler anlam bilimine göre incelendiğinde bütün bu kullanımların deyim olmadığı bir kısmının birleşik fiil olarak değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir. Şen'in deyim olarak tespit ettiği sekiz kullanım şunlardır:

urunçak bul- "emanet almak", *urunçak ıd-* "emanet göndermek, emanete vermek", *urunçak kod-* "emanet bırakmak, emanet etmek", *urunçak kumaru al-* "emanet almak", "emanet olarak kabul etmek", *urunçak tut-* "emanet olarak kabul etmek", *urunçak tutuz-* "emanet etmek", *urunçak ur-* emanet etmek; rehin vermek", *urunçak ye-* "emanete ihanet etmek" (Şen, 2017, s. 195).

ol munung urunçakın yedi "...O bunun emanetine ihanet etti" (DKP/H, I, s. 233 [96]); U, III, s. 13 [86]; U, IV, s. C_{144} [38]; BT, IX, s. 73_{17} [185]; LeCoqChuast, s. 113 [30]; PancFrag: recto 7 [49]) (Şen, 2017, s. 195).

Kutadgu Bilig'de *urunçaḳ* sözcüğünün geçtiği beyit eserin mevcut üç nüshasından Fergana'da bulunmayıp Herat ve Mısır nüshalarında yer almaktadır. Odgurmış'ın hükümdara yazdığı mektupta bir öğüt niteliğinde canın emanet oluşundan bahsedilen beyit Arat'ın okuyuşu ve Türkiye Türkçesine aktarımıyla şöyledir:

Orunçaḳ turur bu sevüg can revan

Orunçaḳ yana bir kötürmez bu can (KB, 3781; Arat, 1999, s. 380)

Bu gidecek olan sevgili can emanettir; emanet olan bir şey başkasına emanet olarak bırakılmaz (Arat, 2003, s. 274).

Mustafa Kaçalin'in e-kitap olarak her üç nüshayı da karşılaştırarak oluşturduğu Kutadgu Bilig metninde sözcük, *orunçak* olarak okunmuştur (Kaçalin, s. 199).

Kutadgu Bilig'le aynı dil ve kültür coğrafyasında Kaşgarlı Mahmud

tarafından kaleme alınmış *Divanu Lügati't-Türk* adlı eserde de "emanet, tevdi edilen şey" anlamlarıyla geçen *urunçak* hatta "*urunçāk* denmesi de caizdir." (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014, s. 76) şeklinde not düşülerek sözcüğün o dönem için iki farklı telaffuzuna işaret edilmektedir. Kaşgarlı tarafından beş baplı sözcükler arasında gösterilen *urunçak*'ın geçtiği bir dörtlük de verilmektedir:

urunçak alıp yermedi

alımlıg körü armadı

adaşlık üze turmadı

kalın eren tirgeşür

Bir insana sitem ederek diyor ki: Emaneti almaktan, hak sahibini görmekten ve onu oyalamaktan mahzun olmadı. Dostluğu devam ettirmedi. Şimdi büyük bir ordu yığarak bana doğru yöneldi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014, s. 76-77).

Divan üzerine yapılan çalışmalarda sözcüğü Atalay *orunçak* (I, s. 148); DTS (s. 615b), Clauson (236b), Dankoff-Kelly (1985, s. 55) *urunçak* şeklinde söz başındaki ünlüyü geniş yuvarlak veya dar yuvarlak olarak okunmuştur.

Urunçak sözcüğü, Türkçenin tarihî yazı dilleri dışında günümüz Türk lehçelerinden Hakasçada *urunçax* "aniden hastalanma, çarpılma" (Arıkoğlu, 2005, s. 543) ve Yeni Uygurcada *urunçaḳ* "çalışkan, tutumlu, girişken", *urunçaḳlıḳ* "çalışkanlık, tutumluluk" (Necip, 2008, s. 439) olarak kullanılmaktadır. Ayrıca sözcüğün Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında yaşadığı; İçel'de *urunca*, Sivas yöresinde ise *uruncak* biçiminde "emanet" anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir: *urunca* (İçel) ~ *uruncak* (Sivas) "saklam, emanet" (DS, XI, s. 4042).

Sözcüğün Kökeni Üzerine İleri Sürülen Görüşler

Urunçak sözcüğünün kökeni üzerine şimdiye kadar Räsänen, S. G. Clauson, Şinasi Tekin, R. Dankoff-J. Kelly, Talât Tekin, İbrahim Taş ve Tuncer Gülensoy gibi araştırmacılar tarafından görüşler ileri sürülmüştür.

Räsänen, *urunçak* ve "rüşvet" anlamındaki *urunç* sözcüğünü "yer" anlamındaki *orun*'a bağlıyor ve *orunçak* ve *orunç* olarak okuyor (VEWT, s. 365).

Clauson, sözcüğü *urun-* fiilinden getirir ve "emanet, rehin" anlamlarını verir. Ayrıca Hakasça ve Anadolu ağızlarında farklı anlamlarla *urunçak* sözcüğünün varlığına işaret eder: *urunçak* fr. *urun-* "deposit, security, pledge" (ED, s. 236b). *Khak. urunçax* "sudden illness" (sic!) and SW xx *Anat. urunçak* "security" (SDD, s. 1421.

Şinasi Tekin, *Maytrısimit* adlı çalışmasının notlar kısmında sözcüğün

kökeniyle ilgili kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını belirttikten sonra *urunç* veya *orun* biçiminde iki farklı sözcüğe dayandırarak açıklama yapar: *urunçak* "rehin, emanet". İştikakı hakkında kesin bir şey bilinmiyor. Fakat < **urunç* +*a*-*k* şeklinde düşünüp **urunç*'u "*kendisi için ortaya koyulan bir şey" olarak anlamak mümkün olabilir. *Urunçak ur*- "emanet olarak vermek, ortaya koymak" bir "iştikaklı cinas" (= figura etymologica) olduğuna göre kelimeyi *orunçak* okuyup kökünü *orun* "yer, *emanetin bırakıldığı yer" kelimesinde aramak uzun bir ihtimal olmalıdır, bu takdirde < **orun* + *ça* + *k* (?) olabilir." (Tekin, 1976, s. 288).

R. Dankoff & J. Kelly, *Divanu Lügati't-Türk* üzerine yaptıkları çalışmalarında sözcüğün kökenini "koymak, yerleştirmek" anlamlarındaki *ur-, urun*- fiiline bağlamışladır: *urun*- 109 daraba; ta'ammama (turban); ixtamarat (veil) → *ur*- "put" wada'a, "strike" daraba (CTD, III, s. 54).

urunc 78, 637 "bribe" ruşwa. 178 bulit P= 540 tüpi P

uruncaq urunçāq 85 "deposit" wadi'a, amana (CTD, III, s. 55).

Talât Tekin, *Divan*'daki manzum metinler üzerine yaptığı çalışmanın notlar bölümünde sözcüğün kökenini Dankoff & Kelly gibi *ur*- "koymak, yerleştirmek" fiiline dayandırıp bu görüşe Yakutçadaki *soluok uru* "rehine koyma, terhin" kullanımının sevk ettiğini ileri sürer: *urunçak*: Atalay *orunçak*. "Emanet, rehin" anlamına olan bu kelime Türk dillerinde yaşamıyor. Bu nedenle ilk hecesinde tereddüt edilmektedir. Räsänen bunu ve "rüşvet" anlamındaki *orunç*/*urunç* kelimesini "yer" anlamındaki *orun*'a bağlıyor (VEWT, s. 365). DTS'de ise kelimeler /u/ ile *urunç* ve *urunçak* biçimindedir (s. 615). Bizce bu kelimeler /u/ ile okunmalı ve *ur*- fiiline bağlanmalıdır. Bizi bu görüşe sevk eden kanıt Yakutçada "emanet, rehin" anlamındaki *soluok* (Rus. *zalog*) kelimesinin *ur*- "koymak, yerleştirmek" fiili (Genel Türkçe *ur*-, Tü. *vur*-) ile birlikte kullanılmakta olmasıdır: *soluok uru* "rehine koyma, terhin", *übü-malı soluok uru* "malı mlükü rehine koyma" (Tekin, 1989, s. 177).

Ayrıca Tekin, sözcüğün geçtiği dizelerde de *urunçak*ı "emanet" olarak çevirir:

Urunçak alıp yermedi // Alımlıg körü armadı

Adaşlık üze turmadı // Kalın eren tirkeşür

Çeviri: Emanet(i) aldı, beğenmemezlik etmedi; alacaklı(yı) sık sık (karşısında) görmekten (de) bıkıp usanmadı. Dostluk ve arkadaşlığı(n gerektirdiği) şekilde davranmadı. (Şimdi de, onun emriyle benim üzerime gelmek için) kalabalık bir ordu toplanıyor (Tekin, 1989, s. 53).

İbrahim Taş, *Kutadgu Bilig*'in söz yapımı üzerine hazırladığı çalışmasında C. Brockelmann, T. Tekin ve M. Erdal'ın çalışmalarına dayandırarak sözcüğü tereddütlü biçiminde **urun* köküne dayandırıp isimden isim yapan küçültme görevli *+çak* ekinin gelmesiyle açıklar: *urunçak* "emanet" (3781) <**urun* (Brockelmann, 1954, s. 91; Tekin, 1989, s. 117; Erdal, 1991, s. 46) (2009, s. 26). Taş, yine aynı çalışmasında "eylem sonucunu bildiren adlar türeten -n" ekini örneklendirdiği maddede *urunçak*'a yer verir ve sözcüğün kökünü Eski Türkçedeki *ur-* "vurmak, dövmek" fiiline dayandırır: <**urun*+*çak* < *ur-* "vurmak, dövmek" (2009, s. 158).

Tuncer Gülensoy, Anadolu ağızlarında *urunca* ve *uruncak* şeklinde iki farklı kullanımı olan sözcüğün kökenini Eski Türkçede kullanılan *oġrı ~ oġru* "gizli; hırsız" sözcüğüne *+ca(/k)* ekinin gelmesiyle açıklar: *urunca(/k)* hlk. "saklam, emanet" < OT. *oġrı (/u)* "gizli" + *ca(/k)* (Gülensoy, 2007, s. 971). → *uğrun* "gizlice" <*oġrı* "gizli" + *n* "vasıta hâli eki" An. Ağl. *ugrun, uğrun, uğurun, urgun, uğrun, ūrun* "gizli" (Gülensoy, 2007, s. 960).

Sonuç

Urunçak sözcüğü üzerine ileri sürülen görüşler incelendiğinde dört görüş ortaya çıkmaktadır. 1. Räsänen'in savunduğu *orun* "yer, mevki" ismine dayandırılan görüş olup anlam olarak "emanet, rehin" ile örtüşmediği için bu açıklama genellikle kabul görmemiştir. 2. Ş. Tekin bu görüşün düşünülebileceğini ancak Ş. Tekin'in **urunç* "*kendisi için ortaya koyulan bir şey" şeklinde tasarladığı isme gelen eklerle sözcüğün türediği görüş. 3. Clauson, Dankoff-Kelly, T. Tekin'in *urun-* <*ur-* "koymak, yerleştirmek" fiiline dayandırılan izah; İ. Taş'ın yine *ur-* "vurmak, dövmek" fiilinden türeme **urun* ismi olarak tasarladığı görüş. 4. T. Gülensoy'un *oġrı ~ oġru* "gizli; hırsız" sözcüğüne dayandırdığı görüş.

Kaşgarlı Mahmud, *urunçak* sözcüğünü verdiği "beşli baplar" (fa'al'al) bölümünde *urunçak* sözcüğünü de ilgilendiren üç önemli özellikten bahseder: 1. Bu bapta doğrudan doğruya isimlerin olduğu sözcükler bulunmaktadır. 2. Sözcüklerin kurallarının anlaşılmasının zor olduğu. 3. Okuyucunun sözcüğü görmesi veya işitmesiyle anlaşılır olduğunu belirtmesi daha çok kulağa hitap eden söyleyişi ön plana çıkan sözcükler olması.

"Bu bap, doğrudan doğruya isim olan kelimeleri, sıfatları ve bir şeyin karar kıldığı yer adlarını ihtiva eder. Sıfatın ve yer adlarının, normal olarak kurallarının verilmesi gerekirdi. Fakat bunlar arasında öyle kelimeler vardır ki zikredilmedikçe anlaşılmaz. Böyle kelimeler, okuyucunun kuralı geniş olarak görebilmesi için zikredildi." (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014, s. 75).

Kaşgarlı, bu beş baplılarla ilgili yaptığı açıklamanın ardından okuyucuya anlaşılması için birçok örnek sunar. Bu örneklerin hepsi incelendiğinde isim

gövdelerine gelen ve yine isim elde edilen +lXg, +lXk, +çAk, +çUk ve +mUk eklerin olduğu görülecektir. Bu nedenle *urunçak* sözcüğündeki +çak (+çak ~ +çāk <*çA + oḳ/ök veya *çA+k) ekini de isimden isim yapan ek olarak kabul etmek ve **urun* biçiminde bir isim tasarlamak suretiyle Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerle daha çok örtüşen bir görüş ortaya koymak gerekir. Sözcükle ilgili ortaya koyduğumuz bu köken bilgisi açıklamasına göre İ. Taş dışındaki diğer görüşleri kabul etmenin çok da mümkün olmadığı, Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerle örtüşmediği anlaşılacaktır. İ. Taş ise **urun* biçiminde bir sözcük tasarlar ancak bu tasarlanan sözcüğün sebebi veya çıkış noktasıyla ilgili somut bir bilgiden söz etmez. Biz *urunçak* sözcüğünün, **urun* ismine +çAk ekinin getirilmesiyle türediği görüşünü Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler doğrultusunda ileri sürüyor ve **urun* sözcüğünün ise anlam itibarıyla "vurmak, dövmek; koymak, yerleştirmek" anlamlarına gelen *ur-* fiiliyle değil de yine *Divanu Lügati't-Türk*'te geçen "giymek, sarmak, örtmek" anlamlarında kullanılan *ur- (> urun-)* fiilinin "eylem sonucunu bildiren adlar türeten -n" ekiyle ortaya çıktığını düşünüyoruz. Böylece **urun*'u "örtünen şey, sarılan nesne, gizli saklı olan (şey)" anlamlarında bir sözcük olarak tasarlamış oluyoruz. Çünkü **urun*'un bu anlamı, temelinde bir "saklanan, muhafaza edilen" *emanet, rehin* olgusuyla örtüşmektedir. Ayrıca Türkçede "emanet" için *saklam* <*sakla-m* sözcüğünün kullanıldığını da hatırlamak gerekir.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig-I Metin*. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2003). *Yusuf Has Hacib- Kutadgu Bilig-II Çeviri*. 8. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu

_____ (1979). *Kutadgu Bilig-III İndeks*. (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.

Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford. (ED).

Dankoff, R. J. Kelly (1985). *Mahmūd al-Kāšyarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk) III*. Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Harvard University. Cambridge: Sources of Oriental Lnaguages and Literatures 7. Turkish Sources VII. (CTD)

Ercilasun, A. B., Z. Akkoyunlu (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü II (O-Z)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaçalin, M. (Tarih yok). *Yusuf Has Hacib, Kutadğu Bilig Metin*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhas hacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0.

Nadelyayev, V. M. et al. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR. (DTS).

Necip, E. N. (2008), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuch der Türksprachen*. Helsinki. (VEWT).

Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taş, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de Sözcük Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II Maytrısimit Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Sevinç Matbaası.

Tekin, T. (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Dívānu Lūġāti't-Turk'teki Manzum Parçalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XI. Ankara: Türk Dil Kurumu. (DS).

Kutadgu Bilig ve Uygur-Karahanlı Metinlerinde "Kör-" Fiilinin Ettirgen Şekilleri ve "Körkit-" Üzerine

Cahit BAŞDAŞ*

Güncel Türkçe Sözlük'te başlıca *görmek, anlamak, algılamak, kavramak, değerlendirmek, tanık olmak, yapmak, maruz kalmak, almak, erişmek, ziyaret etmek, karşılaşmak, saymak, gezmek, vermek* gibi yirmi anlamı bulunan *gör-* (<*kör-*), en çok kullanılan fiillerdendir. Mental süreci başlatan temel duyu fiillerinden olan *gör-* fiilinin Türkçedeki kullanılış sıklığı da kavram alanın genişliğiyle doğru orantılıdır. Yerine göre istemli hareketler bildiren ancak genellikle istemsiz gerçekleşen bu çok anlamlı fiil, sıklık bakımından bütün duyu fiilleri arasında ilk sırada yer alır (krş. Hirik, 2017, s. 67). Tarihî metinlerde de sıkça kullanılan *gör-* (<*kör-*), özellikle bilgi, anlama ve idrak etmenin esas alındığı *Kutadgu Bilig*'de yaklaşık 1000 defa kullanılmıştır (bk. Bozkaplan, 2007, s. 238; Gökçe, 2015, s. 60).

Türk dilinde *gör-* (<*kör-*) fiilinin farklı eklerle oluşturulan çok sayıda ettirgen şekli bulunmaktadır (*körtür-* / *gördür-; körkür-* / *körgür-; körküz-* / *körgüz-; körkit-* / *körküt-; körset-* vb.). Sıklık oranları genellikle yüksek olan bu ettirgen yapılar, oldukça geniş kavram alanlarına sahiptir. Nitekim fiilin Türkiye Türkçesindeki ettirgen şekillerinden *göster-* yapısının güncel sözlükte (TS) on iki anlamı bulunmaktadır (*bir şeyin görülmesini sağlamak, belirtmek, anlatmak, açıklamak, öğretmek, inandırmak, görevlendirmek, temsil etmek*, vb.).

Tarihî metinlerde *-DIr-, -GAr- -GUr-, -GUZ-, -(X)r-, -(X)t-, -Xz-, kit-* / *-küt-, -sXk-, -set-* gibi çok sayıda geçişli - ettirgenlik ekinin kullanıldığı bilinmektedir (bk. Erdal, 1991, s. 748-755; Ercilasun, 1984, s. 33-38). Geçişsiz fiilleri geçişli fiile dönüştüren, geçişli fiillerden işin, hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren fiiller türeten bu eklerin her biri belirli fiil tabanları üzerinde kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle her fiil, genel olarak hece sayısı, ses düzeni, son ses ve anlam özelliklerine uygun belirli bir ettirgenlik ekini alır (bk. Tuna, 1986, s. 415). *Gör-* (<*kör-*) dışındaki tek heceli fiiller de aynı şekilde ses ve anlam özelliklerine uygun belirli geçişli - ettirgenlik eklerini alırlar (*al-dır-, ak-ıt-, bat-ır-* gibi). Ancak tarihî metinlerde ve günümüz lehçelerinde *gör-* (<*kör-*) fiilinin farklı eklerle oluşturulan çok sayıda ettirgen şekli bulunmaktadır. Bazı lehçe ve ağızlarda, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi (*göster-* ve *gördür-*), fiilin farklı eklerle oluşturulan ayrı ettirgen şekilleri bir arada kullanılmıştır.

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *cahitbasdas@mu.edu.tr*

Eski Uygur Türkçesi: *körkit-, körkür-, körküz-, körtkürt-* (EUT)

Karahanlı Türkçesi: *körkit-, körkür-, körküz-, körset-, körtür-*

Kıpçak Türkçesi: *kördür-, körgez-, körgüz-* / *körküz-, körset-* (KTS)

Kırgız Türkçesi: *kördür-, körgöz-, körsöt-* (KS)

Özellikle Eski Uygur ve Karahanlı dönemi eserlerinde *kör-* fiilinden çeşitli eklerle türetilen ettirgen yapıların sayısı oldukça fazladır.

kör-gür- / *körkür-* (EUT)

kör-kit- / *kör-küt-* (EUTS, KB, DLT, İKT)

kör-t-kür-t- (EUT)

kör-güz- / *körküz-* (İKT)

kör-set- (İKT)

kör-tür- (DLT)

Çeşitli lehçelerde *gör-* (<*kör-*) tabanı üzerinde kullanılan ettirgenlik eklerinden *-gür-* / *-kür-*, *-güz-* / *-küz-*/, *-set- -t-, -dür-* / *-tür-*, diğer bazı fiil tabanlarına da eklenebilmektedir. Ancak bu eklerden *-kit-* / *-küt-*, pek işlek olmayan birkaç istisna dışında [(*burkıt-*: buruştur-; *talkıt-*: daldırt-, yönelt- (DLT, 433)] sadece *kör-* fiili üzerinde kullanılmıştır (bk. Erdal, 1991, s. 748; Ercilasun, 1984, s. 33). Ettirgen şekillerinin çeşitliliği, kavram alanının genişliği ve kullanılış sıklığı ile doğru orantılı olan *kör-* fiilinin *-kit-* / *-küt-* ekleriyle oluşturulmuş ettirgen *körkit-* / *körküt-* (Clauson, s. 743 *körgit-*) şekilleri, Eski Uygur ve Karahanlı dönemi eserlerinde sıkça kullanılmıştır (bk. Caferoğlu, 2011, s. 117; Kaya, 1994, s. 565; Eraslan, 2012, s. 317; Ayazlı, 2016, s. 164).

Asıġ tusu kılgalır üçün tınl(ı)glarka ***körkitür*** *b(e)lgürtürler* (AY / Kaya, 1994, s. 79)

balık kapıgın közüntürü ***körkitdim*** (AY / Kaya, 1994, s. 218)

kergeklep uḳıtmış ***körkitmiş*** *erür* (Üİ / Barutçu, 1998, s. 32)

Kaşgarlı'da *körküt-* ve *körkit-* biçimi bulunan bu ettirgen yapı, Karahanlı dönemine ait ilk Kur'an tercümeleri ve *Kutadgu Bilig*'de sıkça kullanılmıştır.

ol maña neñ ***körkütti*** "O bana nesneyi gösterdi." *körkitür, körkütmek* (DLT / Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 339).

Fiil, İlk Kur'an tercümesinde 32 defa kullanılmıştır.

Ançada ***körkitür*** *sizke olarnı ḳaçan ḳarışsa sizler öz közleringiz içinde azḳına, az* ***körkitür*** *sizlerni* (İKT / Ata, 2013, s. 29).

Anıng birle kim ***körkitti*** *sanga Tangrı* (İKT / Ata, 2013, s. 14).

Körkitgil *bizke anlarnı kim azturdı bizni* (İKT / Ata, 2013, s. 117).

Körkitingler *manga neni* (İKT / Ata, 2013, s. 89).

Aygıl şükr ḳıl ol Tangrıḳa, munu ***körkitgey*** *sizlerke* (İKT / Ata, 2013, s. 32).

Kutadgu Bilig'de 15 defa kullanılmıştır (32, 48, 659, 661, 663, 666, 716, 794, 799, 1399, 2522, 3228, 3540, 3567, 6128).

uluġ künde ***körkit*** *olarnıng yüzin*
elig tuttaçı ḳılġıl eḍgü sözin (KB, 32)

ḳıyamette ***körkit*** *tolun teg yüzin*
elig tuttaçı ḳıl ilahi özin (KB, 48)

tüşüng teg keçürdüng tiriglig oḍuġ
ḳanı asġı ***körkit*** *manga bir boḍuġ* (KB, 1399)

öḍi bolsa ***körkit*** *meliklerke yüz*
ayıtmazda aşnu ötüg birmese (KB, 2522)

munu men me emdi sanga keldüküm
mening ḳılḳım erdi bu ***körkittüküm*** (KB, 659)

topıḳ yirde urdum bu söz berkitü
özüm yangzaġını sanga ***körkitü*** (KB, 661)

özüm ***körkitür*** *öz ḳılınçın sanga*
ayur kılḳım irsel inanma manga (KB, 666)

sewe baḳtıng erse közüm yümdüküm
sanga ***körkitür*** *men negü erdüküm* (KB, 663)

velikin yayıġ sen özüng bi-vefa
vefa ***körkitür*** *sen ḳılursen cefa* (KB, 716

bezenip bu dünya özin ***körkitür***
itinmiş kelin teg köngül yilkitür (KB, 3540)

bezenür kişke özin ***körkitür***
köngül birding erse aḍaḳ berkitür (KB, 6128)

munıngdın aḍın anda ṭaʿat ḳayu
manga ***körkitü bir*** *tilin sözleyü* (KB, 3228)

Atabetü'l Hakayık'ta tespit edilemeyen *körkit-* fiili, Harezm dönemi eserlerinden *Nehcü'l-Ferādis*'te (14. yy.) sadece bir defa geçmektedir.

Sizler taḳı dünyada taʿat ve ibādat ḳılur erdingiz taḳı taʿatlarıngız[nı] manga ***körkitür*** *erdingiz* (NF, 408-3 / Eckmann, 1995, s. 284).

Köktürk, Çağatay, Tarihî Kıpçak, Eski Anadolu ve Osmanlı dönemi eserlerinde rastlanmayan *gör-* (<*kör-*) fiilinin bu ettirgen biçimi, günümüz lehçe ve ağızlarında da tespit edilememiştir. Ancak Özlem Ayazlı'nın bildirdiğine göre söz konusu fiil, *körküt-* biçimiyle Sarı Uygur Türkçesinde yaşamaktadır (Ayazlı, 2016, s. 164).

Türk dilinin belirli dönemlerinde (IX-XV. yy.) sadece *kör-* fiili üzerinde geçişli - ettirgen çatı eki olarak kullanılan *-kit-* biçim birimi, fiilden fiil yapan *-(X)k-* ve *-(X)t-* eklerinin birleşip kalıplaşmasıyla oluşan birleşik bir ek görünümündedir (krş. Hacıeminoğlu, 1996, s. 136). *-(X)k-,* eklendiği fiile dönüşlülük, edilgenlik ve pekiştirme anlamı katan bir fiilden fiil yapma ekidir (krş. Ercilasun, 1984, s. 43; Erdal, 1991, s. 645; Taş, 2015, s. 186). Tarihî metinlerde çeşitli fiillerden genellikle dönüşlü, edilgen çatılı fiiller türeten (ör. DLT: *bas-ık-*; *tur-uk-*) bu ek, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında *gör-* fiili üzerinde aynı işlevde kullanılmaktadır (bk. ATS, 550; DS, VI/2162). İkincisi [*-(X)t-*] ise, Türk lehçe ve ağızlarında işlek olarak kullanılan geçişli - ettirgen çatı ekidir. Birinci ek [*-(X)k-*], işlevini yitirerek ettirgenlik eki [*-(X)t-*] ile birleşip kalıplaşmıştır (*kör-ük-it-* > *kör-kit-*). Nitekim fiilden fiil yapan eklerin özellikle ettirgen çatı eklerinin üst üste kullanıldığı ve bazı eklerin zamanla birleşip kalıplaştığı bilinmektedir (*al-dır-t-*; *kör-ün-dür-; kör-se-t-* gibi.).

Sonuç

Türkçede kullanım sıklığı bakımından ilk sıralarda yer alan *gör-* (<*kör-*), çok anlamlı bir duyu fiilidir. Fiilin çeşitli eklerle oluşturulan ettirgen şekilleri de kendisi gibi çok anlamlıdır ve sıklık dereceleri genellikle yüksektir.

Türkçede fiiller, genellikle ses ve anlam özelliklerine uygun belirli bir geçişli - ettirgen çatı eki alırken *gör-* (<*kör-*) fiilinin Türk lehçe ve ağızlarında, çeşitli eklerle oluşturulan yaklaşık on farklı ettirgen biçimi bulunmaktadır.

göster-, gördür-, görük-, körgüç- (KMTS), *körgür-, körgüs-, körgüz-, körkit-, körset-, körtkürt-*.

Bu ettirgen yapıların bir bölümü, aynı yazı dilinde bir arada görülür.

Karahanlı ve Uygur dönemi metinlerinde, diğer ettirgen şekillerin yanında *gör-* (<*kör-*) fiilinin *-kit-* / *-küt-* ekleriyle oluşturulan (*körkit-* / *körkit-*) şekilleri sıkça kullanılmıştır. Dönüşlü, edilgen çatı eki [*-(X)k-*] ile ettirgen çatı [*-(X)t-*] eklerinin birleşip kalıplaşmasıyla meydana gelen birleşik ettirgenlik eki (*-kit-* / *-küt-*), birkaç istisna dışında IX-XV. yüz yıllar arasında sadece *kör-* fiili üzerinde kullanılmıştır.

Ettirgen çatı ekleri, geçişli fiiller üzerinde genel olarak işin, hareketin başkasına yaptırıldığını gösterir. Özel bir duyu / algı fiili olan *gör-* (<*kör-*) fiilinin ettirgen şekillerinde ise hareketi yapan (gösteren) asıl kişi, her zaman birinci kişidir. Başkası (ikinci kişi), istemli olarak gösterilen şeye bakar ya da istemsiz olarak görür. Dolayısıyla *gör-* (<*kör-*) ve çeşitli eklerle oluşturulan etttirgen şekilleri, yapı, anlam ve sıklık bakımlarından Türkçenin söz varlığı içinde özel bir yere sahiptir.

Kısaltmalar

ATS	Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü
AY	Altun Yaruk
DLT	Divanü Lügati't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
EUT	Eski Uygur Türkçesi
İKT	İlk Kur'an Tercümesi
KB	Kutadgu Bilig
KMT	Karaçay-Malkar Türkçesi

KS	Kırgız Sözlüğü
KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
NF	Nehcü'l Feradis
TS	Türkçe Sözlük
Üİ	Üç İtigsizler

Kaynaklar

Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Arat, R. R. (1974). *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

_____ (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Başdaş, C. & Kutlu, A. (2016). *Kırgız Türkçesi - Ses ve Şekil Bilgisi*, Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Bozkaplan, Ş. A. (2007). "Görmek İtaat Etmek midir", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 24-29 Eylül 2000, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 233-244,

Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.

de Courteille, P. (1870). *Dictionaire Turk-Orientaille*. Paris.

Derleme Sözlüğü VI (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri - Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmud - Divanü Lügati't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hirik, E. (2017). "Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, Bahar 2017, 41, s. 53-74.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk - Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı, R. vd. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tuna, O. N. (1986). "Türkçede Transitive - Causative Geçişli Ettirgen Fiiller Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXIV-XXV, İstanbul 1986, s. 381-428.

Üşenmez, E. (2013). *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası*. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Küresel Medeniyet ve Millî Şuur Açısından *Kutadgu Bilig*

Karlygash BAYTANASOVA*

Адамзат өркениеті үнемі эволюциялық дамуды бастан кешірді. Соның ішінде ерекше белсенділік арқылы өзінің индивидтік болмысын көпшілік үшін, қоғам үшін жұмсап, барлық кемел білім-парасатын адамзат игілігіне арнаған жанқиярлық - пассионар болмыс та көрініс берді. Пассионарлық Л. Гумилевтің көрсетуінше белгілі бір дәуірде тұтас этносқа тән мінез-болмыстың тұрақталған жиынтығы (Гумилев, 2012, 11). Ол адам болмысының ерекше феномендік құбылысы ретінде метафизикалық ерекшелікке пара-пар. Бұл құбылыс әр дәуірде Аристотель, И. Кант, Рубинштейн, әл-Фараби, Баласағұн еңбектерінде көрініп, ұлттық концептілер жүйесі деңгейінде қарастырылды.

Ұлттық рух - ұлттық реалийлердің сапалы, бірегей жағдайының жинақталған нәтижесі. Ол жекелеген топтың, белгілі бір тұлғаның ғана жасайтын әрекеті емес. Ұлттық рух тұтас халықтың болмысына тән сипат болуы тиіс. Бұл асқақ сезім отанды қорғау, халық үшін, оның ұлттық құндылықтары үшін күресу, ұлт тағдырына ара түсу деген сөз. Жалпыұлттық мұрат халықты тұтас қамтыған кезде ғана ұлттық рухтың ерекше құбылысына айналады. Халықтық рух - тарихи, қоғамдық, рухани құбылыс. Халық - бөліп-жаруға келмейтін тұтас ұғым. Халық тұтас алғанда - креатив ойлаудың кені. Небір дана шешендер мен батырлар, ғажайып өнер иелері халық ішінен шыққан. Халықтың мұрасында, шешендік сөздерінде-ақ халықтың менталитеті айқындалып қойған.

Қоғамтану ғылымында менталитет проблемасы өткен дәуірдің 80-жылдарынан қызығушылық тудырды. Ғалымдардың бұл қызығушылығы түбірлі саяси және экономикалық өзгерістерге байланысты болды да, бұл гуманитарлық ғылымдардың жаңа парадигмасын іздеу үдерісін тудырды. Осыларды тұтастыра келгенде ұлттың болмысы айқындалып, қазіргідей техногендік, ақпараттық кеңістік адамды тұйықтықтан, оқшаулықтан арылтты. Керісінше, жаһандық дәуірдің ықпалы, шапшаң өзгерісі адам баласының ғалам кеңістігіне неғұрлым орныға түсуіне, оның қат-қабат күрделілігін мойындап, онымен ымыраға келуіне жол ашты. Ендеше, қай ұлттың дамуына да бұралаң, күрделі өркендеу тән. Осы үдеріс халықтың ұлттық рухын анықтап отыр.

Адамзат мәдениетінің рухани қазынасы үнемі алға озып отыратыны белгілі. XI ғасырдан жеткен жәдігер - Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны сол тұстағы ел өмірінде маңызды орын алғаны тарихтан мәлім.

* Prof. Dr., L. N. Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi, Kazak Edebiyatı Bölümü Öğr. Üyesi, Astana / Kazakistan, *k.baitanasova@mail.ru*

Баласағұн дәйектеген мәселелер бүгінгі жаһандану дәуірінде де терең мәнге ие. Дастанның басты мақсаты - бақуатты қоғам құру, берекелі де құтты ел түзу. Яғни жырда отбасын ұстаудан бастап, мемлекеттікке жету, ел басқару ісіне дейінгі ұстанымдар берілген. Сол дәуірде қозғалған ел басқарудағы адамгершілік, имандылық, ізгілік, әділеттілік, білімділік қағидаларын тұтынудың өзектілігі бүгінгі күні арта түспесе кеміген емес.

Адам баласының өмірді бағалауы, бақытты ғұмыр кешуі, ізгілікке, имандылыққа, адамгершілікке, мейірбандылыққа, парасаттылыққа жақын болуға ұмтылысы үнемі сабақтасып отырады. Осыдан келіп адамның санасында өмірдің мәні, мәңгілік құндылықтар туралы таным орнығады. Жүсіп Баласағұн дастанында: «Адам жайлы баяндайын енді мен, Қадір тапқан ақыл, білім, иесімен», - деп толғанады (Баласағұн, 2012, 15). Жер бетіндегі барша халық бақытқа жету үшін әділеттілікті орнату, білім мен ғылымды игеру, ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеу, қайырымдылықты тарату, бақытқа жеткізетін әдеттерді бойға сіңіру керек.

Ж. Баласағұн - саяси-әлеуметтік ойда мемлекеттегі басқару істерінің заңмен реттелуі мәселесін кешенді көтерген ғұламалардың бірі. Дастанның басты идеясы - мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай әділ заңның болуы. Шығармада елдегі, қоғамдағы ішкі тәртіпті халық мүддесіне, заңдылыққа негіздеп құру идеясы айқын көрініс береді. Әр елдің мәдениеті белгілі бір жүйе құрайтын компоненттерді біріктіріп, олардың арасындағы өзара байланыс жалпыадамзаттық және этномәдени аспектіде қарастырылады. Этникалық мәдениеттің ішкі байланысы бір жағынан, интеграциялық процесті, екінші жағынан, этникалық таным мен сана аясында орнығады.

Әр дәуірде ғұмыр кешкен ғұламалардың барлығы зұлымдық пен жауыздық, ізгілік пен мейірімділіктің қатар жүруінің жауабын іздеген. Зұлымдықты жеңетін амал таба алмай у ішіп өлген Сократ хакім, өмірінің соңында «тәннің өмірі дегеніміз - зұлымдық пен өтірік қана», деп мұң шаққан. Ұлы философ Шопенгауэр да хакімнің ойын қайталап, «көңіліміз қаламаса да өмірдің тек зұлымдық қана екенін» мойындауға тура келетінін жасырмайды. Ұлы Абай да өмірдің мәні күрделі, қайшылықты, тартысты екенін («Мен ішпеген у бар ма?») түсініп өтті. Солай бола тұрса да, адам баласы зұлымдыққа мойынсынбай, күресіп өткен. Үнді мәдениетінің бағалы мұраларының бірі он бес бөлімнен тұратын Каутильяның «Артхашастрасында» қоғам мәселесі, экономика, адам құқығы, мемлекеттің саясаты мен ел билеушіге қойылатын талаптар туралы айта келіп, адамзат қоғамындағы басымдық мәнге ие, бастысы адам игілігіне қатысты мәселелер жайлы ой қозғайды. Соның бірі ел басқаратын тұлғаға қатысты. «Билеушінің идеалына жататындар: ол жоғары тектен, бақытты ортадан шыққан болуы керек, ақылы толысқан, сапалы, жағымды қылықтары басым, әділ, шыншыл, іскер, өз сөзінен таймайтын,

үлкендерге құрмет көрсететін, мырза, ізгілікті, өз төңірегіне жағымпаздарды, дүбәраларды, ұрыларды жолатпайтын, адалдықты ту етіп ұстаушы болуы керек. Сонда ғана халық оның айтқанына сеніп, соңынан ереді» (Тарих-Адамзат .... 2005, 151). Бұдан шығатын қорытынды қай заманда да халық өзінің ел, ұлт болып қалыптасуының басым белгілеріне назар аударып отырған.

Әрине, ұлт танымы үнемі бір қалыпты бола бермейді. Жаһандық өзгерістердің оң-теріс ықпалы қатар жүріп отыратыны белгілі. Бұл ұлттық ойлау жүйесінің табиғатына әсер ететіні, ұлттық ой-сананың болмысы тұтас жоғалып кетпесе де, соған сызат түсіретіні анық. Жаратылыстың негізі - рухани таным болса, оның сыртқы бейнесі - ұлттық мұрат. Өнерге «ұлттық рух» ұғымын алғаш әкелген Гегель оның әр ұлтқа тән болатындығын айтқан (Гегель, 1982, 24).

Адамзатты ежелден-ақ әлемдік кеңістіктегі - ғарыш, әрекет, болмыс, сана, өмір, өлім, от, кездейсоқтық, оң мен түс, елес, ізгілік, зұлымдық, қорқыныш секілді онтологиялық ұғымдар толғандырған. Адамзат діни танымға болмыстың күрделеніп, қиындаған кезінде беріледі. Өзінің осы уақытқа дейін оң қабылдап келген ұғымдары енді оның санасында қайшылықты пікірлер тудырады. Осыдан келіп адам баласы өзі әлі байыбына бара алмаған өзге жаратылыс құбылысына жүгінеді. Яғни, адамды діни-философиялық ойлар үнемі толғандырып отырған. Осылайша, олар жер бетінің ғана емес, өздерінен аулақтағы әлемнің де құпиясын білуге ұмтылған. Яғни жер бетіндегі қалыпты тіршілік пен метафизикалық құбылыстардың жұмбағы қатар жүреді. Адам болмысына қажетті рухани-адамгершілік, жақсылық секілді қасиеттердің мәні үнемі тереңдеп отырады. Бұл ұстанымдардың негізіне утопия тән болса да, ойшыл білімпаздар адамды ізгілікке шақырады. Осы құбылыстардың сырын адам табиғаттан, мифтен, жаратылыс құбылыстарынан, өздерінің ішкі әлемінен іздеді. Міне, мұндай мәңгілік түсініктерді адам баласының игеруі өнер туындыларында бейнеленді.

Жер бетінде адамзат пайда болғаннан бастап, оның өмірді, тіршілікті бағалауы, бақытты ұмыр кешуі, ізгілікке, имандылыққа, адамгершілікке, мейірбандылыққа, парасаттылыққа жақын болуға ұмтылысы үзілген жоқ. Осыдан келіп адамның санасында өмірдің мәні, мәңгілік құндылықтар туралы сұрақтар туындады. Бұл жөнінде барша адамзаттың ұстазы атанған Әбу Насыр әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы жайлы» трактатында: «Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғарғы бақытқа жету болатын болса, ол адам бақыт дегеннің не екенін білуі қажет және оны өзінің мақсаты етіп қойып, соған ұмтылуы керек. Сонан кейін ол бақытқа жету үшін не істеуге тиіс екенін біліп соған қарай әрекет жасауы керек» (Әл-Фараби, 1975, 49), - деп жазады. Әртүрлі жан иесінің түрліше қасиеттерінің айқындалуынан мынадай қорытынды шығады: білуі тиіс болған ұғымдар мен бақытты кез келген адам біле бермейді. Бұл нәрсе кез келген адамға бітетін қасиет емес. Ол үшін екінің

біріне ақылгөй ұстаз керек. Ойшылдың одан арғы пікірі кейбір кісілер азын-аулақ қана басшылықты керек етсе, басқа бір адамдар - көп басшылықты қажет етеді. Алайда басшылықтың бұл екі түрі болғанның өзінде ол адам, егер сырттан итермелеуші, немесе талпындырушы болмаса, үйреткен, берілген ақылдың бәрін бірдей орындай бермейді. Бұл жағдай адамдардың көпшілігіне тән нәрсе. Сондықтан ол осының бәрін үйрететін және тиісті амалдарды орындауға итермелейтін адамдарға зәру болады дегенге саяды.

Кемел ақыл иесі Жүсіп Баласағұн бақыт жайлы ойды: «Кімдер жомарт - сол бақыттың иесі, Бақыт берген жанға бақыт тиесі!», -деп түйеді (Баласағұн, 2012, 26). Яғни, адамның бойында жомарттығы мен дархандығы басым болса сол адам бақытты екенін, адамның бағы ішкі жан-дүниесінің тазалығы мен парасаттылығына қатысты айқандалатындығын жеткізеді. Ұстаз болып, бүкіл жұртты ізгілікке шақыру дегеніміз - хакім болумен пара-пар. Хакімдер жайында Жүсіп білгір, ғалым адамдармен қалай қатынасу керектігін, хакімдер халықты жақсылыққа ұластырып, ізгілікке бастаушылар екендігін, олардың білімін үйрен, өздерін сыйла деп уағыздайды. Бұларды қалай шешу, өзінің мінез-құлқын қандай әрекеттерге арнауына қарай адамның өмірдің мәні туралы ұстанымы орнықты. Бұл ойды өзінің айқын көзқарасымен сабақтастырған ұлы Абай болды. «Толық адам» тәрбиелейтін адамның өзі кемел ұстаз болуы қажет. «Толық адам» деңгейіне көтерілген адам ғана ұлт ұстазы деген атқа лайықты болуы керек (Құнанбаев, 2005, 19). Абай - этикалық мәселені, мораль философиясын тереңдете сөз еткен ғалым, ойшыл ақын.

Абай адамгершілік қасиеттерді терең танып қана қоймай, сонымен бірге адамгершіліктің, адам болу мен кісіліктің өзі тапқан қалыбын, жүйесі мен жолын үнемі кемелдендіріп отыратынын да байыптаған. Сондықтан да адам тану мен адамгершіліктің мәніне, сырына жете үңіледі. Қайтсем адам атын асқақ, асыл етем деп шарқ ұрады. Жалпы діни-философиялық ойдың даму тарихында «адам» ұғымының алатын орны орасан, оны белгілі бір жүйеге түсіріп, тиянақты түсіндіруге көшбасшы болған философ - Сократ. Абайдың «толық адам» туралы танымы сол Сократтан басталатын Платон, Плотиндердегі сүюді сүйініш, тірек еткен, шығыс ойшылдарындағы ақыл-данагөйлікпен сабақтасып жатады. Абайдың адамгершілік мәселесін көтерудегі ең басты ерекшелігі мен жаңалығы да осында жатыр. Абай толғаған адамгершілік мәселесі құбылыс ретінде толық адам арқылы көрініп, түпкі мәні махаббат пен әділет, ізгілікке дейін дамып, ұштала түседі.

Қазіргі ғылымның әлемдік даму тенденциясында жаһандық идеялардың даму динамикасын байқауға мүмкіндік бар. Мұны әсіресе гуманитарлық ғылымдардың дамуынан бақылауға болады. «Адам факторы» деген қағидат күрделі ішкі және сыртқы факторлардың өзара байланысы арқылы зерттеліп, адам енді жаратылыс және әлеуметтік ортадағы нақты жағдайда орныққан тұлға ретінде қарастырылды. Алдыңғы кезекке ғылымдардың интеграциясы

проблемасы шықты. Яғни бірнеше ғылымдардың ұштастығында адам болмысын тұтастықта қарау мәселесі орныға бастады.

Адам баласы өзін қоршаған ортамен тығыз байланыста бола отырып, өзінің әрекеті, мінез-болмысымен бірге, өзінің тіл, сөз құбылысы арқылы да орныгады. Қазіргі жаңаша тіл теориясы өзінің әдіснамасы жағынан лингвистика аясынан тысқары да шығып кетеді. Яғни: «Жаһандық құбылыс кезінде жеке адам ноосфераның бір бөлігі ретінде саналып, одан оқшауланып кете алмайды» (Залевская, 2011, 17).

Мәдениет қоршаған ортаны, қоғамды, адамның тұрмыс-тіршілігін түгелдей өзгерте алады, сондықтан ол - өмір сүрудің шығармашылық факторы, қоғамдық жаңашылдықтың таусылмас көзі. Бұл әлемдік және жаратылыс кеңдігіндегі ұғымдарда - хаос пен ғарыш, әрекет пен әрекетсіздік, өмір мен өлім, жарық пен түнек, от пен су және тағы басқа. Осылардың бәрі өнердің онтологиялық кешенін құрайды. Адамның тұрмысы, ұстанатын өмірлік салт-дәстүрі мәңгілік тақырыптың бай, көпсалалы кешенін біріктіреді. Бұл көркем шығармашылықтың барлық елге, дәуірге тән жетістігі болып табылады. Өнер мәңгілік тақырыптарға бара отырып, философия мен адамның табиғаты туралы (антропология) ілімдерге бағдар ұстанады. Мәселен, ойшыл әл-Фарабидің терең толғаныстан туған мына бір түйінді танымын Абай өмірі мен шығармашылығына бірдей дарытып, өмірлік мұратына айналдырған: «… дене жан үшін, ал жан мінсіз жетілгендік үшін, яғни қайырымдылық болып табылатын бақыт үшін өмір сүреді, демек, жан даналық пен қайырымдылық үшін өмір сүреді» (Әл-Фараби, 1975, 22). Әл-Фарабидің осы ойы - өзінің ғана емес, ой сапарындағы өзінен кейінгілердің қасиетті өсиетнамасына арналған аталы сөз. Орта ғасырдағы суфизм өкілдерінің шығармаларында тәнді тежеп, нәпсіні жою жайы жиі айтылады. Олар уағыздаған шексіз ізгілік, тәңірін риясыз сүю кісіні тәнті етеді. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны мол мазмұнды арқау ету арқылы негізгі айтар ойын - таным мен ізгілік атты екі арнаға тоғыстырған.

Халықтың мәдени коды - сол елдің мәдениеті мен әдебиетін сәйкестендіретін ақпараттар жүйесі. Әлемдік тарихта дәуірмен, мемлекеттің саясатымен және мәдени деңгейімен сәйкес әлеуметтік-мәдени кодтар тасымалданып отырса да, халықтың ұлттық болмысы, тұрмыс-тіршілігінің негізі сақталады. Қазіргідей жаһандану, тоғысу құбылыстары белсенді жүріп жатқан қоғамда көпқабатты түзілімдердің пайда болатыны ақиқат. Түркі әлемінің өркениеті ұлы Дала кеңістігінен басталып, әр дәуірде ғұмыр кешкен әл-Фараби, М.Қашғари, Ж.Баласағұн, әл-Хорезми, ибн-Сина, Яссауи, Ұлықбек есімдерін жаһанға әйгіледі. Бұл ұлы тұлғалар әлемдік өркениеттің дамуына ықпал жасады.

Kaynakça

Әл-Фараби. (1975). *Әлеуметтік-Этикалық Трактаттар*. Алматы: Ана тілі, 76 б.

Баласағұн, Ж. (2012). *Құтты Білік*. Астана: Аударма, 85 б.

Гегель, Г. В. (1982). *Эстетика: в 4-х томах. Т.2*. М.: Прогресс.

Гумилев, Л. Н. (2012). *Этногенез Теориясы*, (Құрастырушы К. И. Искакова). Астана: ЕҰУ.

Залевская, А. А. (2011). *Значение Слова Через Призму Эксперимента. Монография*. Тверь.

Құнанбаев, А. (2005). *Шығармаларының Екі Томдық Толық Жинағы, Т.1*. Алматы: Жазушы.

Тарих-Адамзат Ақыл-Ойының Қазынасы: Он томдық, Т.1. Ежелгі Шығыс.-Астана: Фолиант, 2005. -472 б.

Bahaeddin Ögel'in Gözüyle Türk Mitolojisi Açısından *Kutadgu Bilig*

Behruz BEKBABAYİ*

Giriş

Mitler insan davranışına örnek teşkil eder ve inançlarını şekillendirir. Hayata anlam ve önem kazandırır. Dolayısıyla insanın kendisini de anlamlandırmasını sağlar. Mit ilkel insanın dünyayı ve kendisini anlamlandırmak amacıyla "neden" ve "nasıl" sorularına o dönemin şartları içerisinde cevaplar vermiştir. Mitolojik metinler insanlara nesnelerin kökenini öğrenme ve bu vesileyle nesnelere egemen olma fırsatını sağlar (Açа & Ercan, 2005, s. 115-116).

Şamanizm, Atalar kültü, Tabiat kültü, Yer-Su kültü gibi kendi inançlarının yanında Türkler tarih boyu çevrelerinde bulunan çeşitli dinleri de kabul etmiştiler. Zaman zaman Orta Asya Türkleri Budizm, Manihaizm, Zerdüştilik ve Mazdekizm, Hristiyanlık ve Musevilik dinlerini kabul etseler de İslam dini Türk toplumlarında daha kalıcı ve etkili olmuştur. Mitler ve dinler birer inanç sistemidirler. Sadece mitler arkaik dönemlerde inanç sistemlerinin şekillenmesinde önemli bir görev yerine getirmişler. Dinler ise daha sonraki dönemlerde bu görevi yerine getirmekte hükümlü olmuşlar. Başka bir deyişle dinlerden oluşan inançlar mitlerden oluşan inançların üstüne yüklenmiştir. Bu arada bazı eski inançlar yenileriyle yer değiştirirken bazı eski inançlar aynı şekilde kendisini korumuş, bazıları ise yeni inançlardan etkilenerek yeni şekle bürünmüşlerse de eski şekillerinden iz bırakmışlar. İşte Yusuf Has Hacib'in İslamiyet dönemi Türk edebiyatının ve Karahanlı Türkçesinin ilk büyük eseri olan *Kutadgu Bilig* bu açıdan önem arz etmektedir.

Karahanlı döneminde Türkler, İslam dinini yeni kabul etmişler. Dolayısıyla o dönemde Türklerin mitolojik inançları daha net ve daha kuvvetli bir şekilde yaşamış olduğu inancındayız. Zira Türklerin zamanla kabul etmiş olduğu dinler az süreli ve az etkili olup kalıcı ve etkili olacak İslam dini ise Türkler tarafından daha yeni kabul edilmiştir. Bu nedenle mitolojik açıdan bu değerli eser incelenirse Türk mitolojisi açık bir şekilde ortaya çıkıp Türklerin eskiden beri dünyayı ve evreni nasıl algıladıkları ve bugünkü düşünce ve inançlarıyla karşılaştırdığımızda Türk düşünce ve inanç tarihinin gelişme süreci hakkında fikir yürütmemize yardımcı olacaktır. Çalışmamızda Alman mitoloji okulunun yaklaşımlarından yararlanacağız. Eserde gök cisimleri, Gök Börü, ilk insan, yer ve göğün yaratılışı, su ve sular, dağlar gibi konular hakkında Türklerin eski inançları incelenecektir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabatabai' Üniversitesi, Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *behruzbaba@yahoo.com*, *bekbabayi@atu.ac.ir*

Eser aydın bir çevreye aittir. Bundan dolayı, efsane ve mitolojiye ait izler çok azdır. Ancak "Türk kozmogonisi"ne ait bazı düşünceler ile bu eserde karşılaşmak mümkündür.

Konuyu ele aldığımızda Bahaeddin Ögel'in iki ciltlik *"Türk Mitolojisi"* kitabında *Kutadgu Bilig*'den çok yararlandığını fark ettik. Dolayısıyla bu yazımızda konuya Bahaeddin Ögel'in gözüyle yaklaşmaya karar verdik. Bu açıdan bu çalışma çalışacağımız diğer çalışmalara başlangıç niteliğinde olabilir. Ögel kitabının birinci cildinde Türk efsaneleriyle ilgili olduğu için *Kutadgu Bilig*'e çok yer vermemiştir. Birinci ciltte etimolojik tahliller için *Kutadgu Bilig*'den yararlanmıştı. Bu nedenle de biz ikinci cilt çerçevesinde *Kutadgu Bilig*'i incelemeye aldık. Ayrıca belirtmeliyiz ki Bahaeddin Ögel'in iki ciltlik Türk Mitolojisi kitabı tarafımızdan Farsçaya çevrilmektedir. Bu fikir de bu çeviri sırasında oluşmuştur.

***Kutadgu Bilig*'de "kurt" ve "Gök Börü"**

Kutadgu Bilig'de kurt, *kötü bir yüz ve karakter ile* kendisini göstermiyor. İster *böri* isterse *Kök Böri* tanıtması ile anılsın, cesaret ve asaletin bir sembolü olarak görülmektedir. Türk halk edebiyatı içinde de anlayış böyledir. Kırgız-Türk edebiyatında yiğitlik ve bahadırlık sembolü olarak görüldüğü zaman, hep *böri* sözü ile adlandırılmıştır. Hilekâr, hırsız ve katil kurtlar söz konusu olduğu zaman da *kaskır, kaşkır* sözü ile anılmışlardır. Kahramanlık destanlarında, *kaşkar* sözü görülmemektedir.

"Kuşlar bile Gök Kurt'u geçemez! Havada uçan (kalıgda uçuglı), karakuş sürüleri; Seni geçemezler, ey kök Böri!" (KB, 5378)

"Gökbörü" kelimesi numaralarını aşağıda sıraladığımız beyitlerde de aynı şekilde geçmektedir: 5378- 6194 - 5164 - 2311 - 2705 - 5594 - 6542 - 3422 - 461 - 449 - 1040 - 3095.

***Kutadgu Bilig*'de "İnsan"**

Göktürk yazıtlarındaki "kişi oğlu", "Gök- yer - kişi oğlu" üçlüsünde insan, tanrının yarattığı üçlü büyük varlıktan biridir. Ancak 11. yüzyılda DLT'de göründüğü gibi *kişi* sözü, "karı, koca, eş ve zevce" anlamında kullanılmıştır. Kadın erkek kavramını kullanmak için farklı sözler örnek olarak *tişi kişi* kullanıyordular (Kaşgarlı, 1941-43, s. 224). Ancak *Kutadgu Bilig* zamanında Türkler İslam düşüncesine girmişler. İslam'da da kadın erkek için farklı kavramlar kullanılıyordu: Âdem ve Havva. *Kutadgu Bilig* içinde *Apa* "Âdem" gibi görünmektedir. *Havva* ise ayrıca anılmaktadır.

"Apalı, Havalı, ajunka inip,
Urug yadtı, dünya içinte kelip!"

"Âdemli ve Havalı, yeryüzüne inip, dünya içinde (insan) neslini yayıp, çoğalttı..." (KB, 6339)

"Apa, uçmak, içre, yedi kör evin,
Arıngu kılındı, bu dünya evin!"

"Âdem Cennet içre bir buğday yedi; bu dünya kılındı, arınma yeri!" (KB, 3522).

"Apa yazdı erse, Bayat kındı,
Bu dünya tünek kıldı, erlig idi!"

"*Âdem günah işledi, tanrı cezalandırdı, Kadir tanrı (Âdem'e dünyayı zindan kıldı!"* (KB, 3520)

"Ajunka Apa inmişinden berü ..."

"Yeryüzüne *Âdem'in inmişliğinden beri...."* (KB, 219)

***Kutadgu Bilig*'de "Gök"**

"Gök-yer" daha önceleri "gök" söylenirken *Kutadgu Bilig*'de *yerni kökni yaratkan* şeklinde yani "yeri göğü yaratan" anlamında geçmiştir.

Gök kubbemizi, yerin bir devamı olarak düşünme, Türklerde çok eskidir. Bu ayrımı, *Kutadgu Bilig* de yapıyordu:

Yağız yeri, yeşil göğü, gün, ay ile geceyi!

"İnsanlar ile zaman (öd), zamaneyi (ödlek), bu günü (bukün) yarattı!"

Görülüyor ki anlayış daha da genişliyordu. Zaman, zamane, gece ve bu günümüz de sıraya giriyorlardı. Bazen de "*Yeşil göğü, binlerce yıldızla bezedin; karanlık geceyi, aydın yıldızla bezedin* (KB, 22)" (*Yaşıl kök yarattı, üze yılduzı*) deniyordu.

İslamiyet'te "Arş", göğün en yüksek tabakası, 9. felektir. Türklerde de gök önceleri, "*9 kat*" idi. Türklerde Arapça *Arş* sözü, *Kutadgu Bilig* ile başlıyor:

1) *Yüce arştan (Edis arşta), altında (altın) yere kadar* (KB, 24)"
2) *Bu arştan, aşağıdaki yere kadar! Her şey Tanrıya muhtaçtır* (KB,3354)...".

Kutadgu Bilig'de arş ili ilgili beyitler, birbirinin aynı gibidirler. Bundan da anlaşılıyor ki, konunun pek derinine inilmemişti. "*Yüce gök*" (*ediz kök*) yerine artık *arş* deniyordu. Arş'ın yüksekliğini de *ediz* sözcüğüyle anlatmaktadır:

Ediz arştan, aşağıda (altın) karaya (karaga) kadar,
Ne varsa, hepsi sana muhtaçtır... (KB, A, 155, 14).

Eski Türk inancında gök uzaydan ayrı düşünülmekteydi. Türkler hava ile diğer gök varlıklarını kesin olarak birbirinden ayırmışlardı. Bu hava boşluğuna, *kalıg* denilirdi. Anlaşıldığına göre *kalıg* büyük gök gibi mukaddes de değildir. Bulutlar, *kalıg*'da gezer, şiddetli yağmurlar ile dolular, hep *kalıg*'dan gelirdi. Yeryüzü nasıl insanların ve diğer canlıların yeri ve yurdu ise; *kalıg*, yani hava, kuşlar ile diğer canlıların gezdikleri bir bölge idi. Bundan dolayı hava, yeryüzünün âdeta bir devamı gibi düşünülüyordu. *Kutadgu Bilig*'de de bu düşünce aynen devam etmektedir:

"Kalıg, kaşını düğdü, güzü yaş saçar..". (KB, 80).

"Esirden gelen (keligli), kalıg kuşları..."

"Kalıg rüzgarı (tanı)..."

Türkler durmadan dönen gök kubbesine "*çarkıfelek*" demişler. Bu kelimeyi Arap ya da İran kültürünün etkisinden almışlar. Gecenin gündüze dolanması yine Türk düşüncesinde yer almıştır. *Kutadgu Bilig*'de ise bu anlayış "*evren*" kelimesiyle gösterilmiştir. Bu kelime "evrilmek" kökünden gelmektedir:

"...Bolu berdi evren, ilig berdi taht; tuta bersü Tengri, bu taht birle baht!..." (KB., 92).

(Felek yâr oldu (*evren bolu berdi*), beye verdi taht, Tanrı tutu versin, bu taht ile baht.)

Kutadgu Bilig sık sık "Felek yâr oldu" (*Evren bolu berdi*) sözünü kullanarak konuya girer:

" *...Neçe terse Dünya, tüker alkınur; bitise kalır söz, Ajun tezginür.*" (KB, 114).

(Sen ne kadar söylersen, Dünya tükenir, Ancak yazarsan kalır, Dünya da döner (ajun tezginür)).

"Felek yâr oldu (*bolu berdi evren*), bütün kanunları öğrendi (*törü*)..." (KB, 1642).

"Hakan elini vurdu, beni değerlendirdi (*edledi*); Felek yâr oldu *(bolu berdi evren*), eli uzadı..." (KB, 3070).

"Felek yâr oldu (*bolu berdi evren*), kendisine kutluluk (*kut*) geliverdi..." (KB, 4863).

"Felek yâr oldu (*bolu berdi evren*), uygun (*ongay*) dönsün (*evrül-*); zemâne (*ödlek*) onun dileğince, uyu versin!" (KB, 5896).

"Bu feleği (*evren tuçı*) yarattı, durmadan döner (*evrilür*); Tanrı'nın hükmü ve takdiri ile dolaşır (*tezginür*)..." (KB, 3194).

"felek (*evren tuçı*), hep dönüversin (*evrilü*); düşmanın başı, eğik olsun!.." (KB, 119).

Kutadgu Bilig'de "Güneş" ve "Ay"

Kutadgu Bilig'de başlangıçta, Satürn, Jüpiter ve Mars yıldızlarından sonra Güneş, dördüncü sırada gelmektedir.

"Güneş (*Yaşık*) oldu dördüncü, dünyayı aydınlatır." (KB, 134).

Kutadgu Bilig'de Satürn, Jüpiter, Mars, Güneş, Merih, Zühre ve Mertor'dan sonra 7. sırada Ay geliyordu:

"Bunların en altında ay *(yzlçık)* dolaşır *(yorur)*; Güneş ile karşılaşsa hemen dolunay olur *(talır)*..." (KB, 137).

Ay karşılığı olarak *yalçık* sözü yalnızca *Kutadgu Bilig*'de görünmektedir.

Kutadgu Bilig'de Yıdızlar

Türkler, Zühal (Satürn) yıldızı iyi tanırlar. *Kutadgu Bilig*'de bu yıldız için şöyle diyor:

"En üstün Zühal (sekentir), en önde yürür,

"İki yıl, sekiz ay, evde kalır" (KB,131)

Türklerin takviminde Müşteri (Jüpiter) önemli bir rol oynamaktadır. En eski adı *Eren-tüz* olabilir. *Kutadgu Bilig*'de bu yıldız için şöyle diyor:

"Ondan sonra gelir, ikinci olur Ongay,

"Her evde kalır on ay, ayrıca da iki ay" (KB, 132)

Kızıl renginde olan Merih (Mars) için Türkler *Bakır Sokum* demişlerdi. *Kutadgu Bilig*'de bu yıldız için şöyle diyor:

"Üçüncü Merih (kürüd) gelir, korkunç gururlu yürür,

"Bu (yıldız) kime baksa, yeşermiyenler bile kurur" (KB, 133)

Utarit (Merkür) uğurludur, Türkler ona, *Tilek*, yani *diler* de derler. *Kutadgu Bilig*'de bu yıldız için şöyle diyor:

"Sonra geldi arzu "Tilek" ,arzular,

"Kime yakın gelse, onu özüne bağlar" (KB, 136)

Kutadgu Bilig'de Zühre yıldızı hakkında 11. yüzyıldaki saray dilinde şöyle deniliyordu:

"Sevimli bir yüz (sevüg) vururdu, beşinci Zühre (sevit).

"Severek (seve) baktı ise, sen gönlünü avut!" (KB,135)

***Kutadgu Bilig*'de "Burçlar"**

Kutadgu Bilig'de burçlar için şöyle diyor:

"Oniki burç (ükek) vardır, bunlardan başka,

"Kimisi iki evli, kimisi tek evlidir,

"Yaz yıldızı kuzu, sonra da boğa (ud) gelir,

"İkizler (Erendir), kuçık ile, dostça yan yana gelir" (KB,138)

"Gör. "Arslan" burcu ile, komşu, "Buğday başı" (Başkak),

"sonra Terazi burcu (ülgü), sonra Yengecin (Çadan) eşi,

"Bunlar doğarsa eğer, aydın olur, Gök halık" (KB, 139-41).

Kutadgu Bilig bu burçları saydıktan sonra onların özellikleri hakkında şöyle bigi verir:

"Bil ki bunlardan üçü bahar (yaz), üçü yaz (yay) yıldızıdır,

"Üçü güz, üçü kış yıldızıdır, bil!

"Üçü ateş (ot), üçü su, üçü rüzgârdır (yel), bil!

"Üçü toprak oldu, Dünya ve iller oldu! Bil!

"Bunlardan biri, birine düşman (yağı),

"Tanrı düşmana düşman verdi, kesti savaşı (çogı),

"Uyuşmaz (karışmaz) düşmanlar, barıştı (yaraştı), içlerinde!

"Görüşmez düşmanlarsa, kaldırdı öçlerini!

"Düzenleyen (itigli) Tanrım, özlere düzen verdi!

"Düzen verdi, düzdü (tüzdi), hepsini barıştırdı..." (KB, 142-147).

***Kutadgu Bilig*'de "Dünya"**

Acun, Eski Türkçede, "dünya" demektir. Dünyanın maddesi bir *acun* idi. Ancak insansız ve canlı varlığı olmayan bir dünyanın, manası yoktu. Zaman zaman, yaşayan varlıkların tümüne, *acunlar* da denilmiştir. İnsanlar ise, *acunluk*, dünyalık idiler. Radloff yayını *Kutadgu Bilig*'de şöyle geçer:

Acunluk belinge badı kut kurı,

Kozı birle kadılıp, yorıdı böri!

"İnsanlar bağladı, kutluluk kuşağını,

Kuzuya katılıp, yürüdü kurtlar!"

Acuncı "Dünyanın hakanı" sözünün çok geniş bir manası vardır. Dünya devleti, bu sözün içindedir. Buna "cihanşümul" (universal) devlet düşüncesi de denilir. "Türk Hakanı, bütün insanlığı idare etmek için Tanrı tarafından gönderilmiş bir hükümdar idi". Ancak hakan, fazilet ile dolu olmalıydı:

Acunçıka erdem kerek ,ming tümen! (KB, 3009).

"Dünyanın hakanına, on milyon erdem gerek!"

Bu kitaptaki *acuncı* dünya'yı (acunu), sert disiplinle idare eden bir hakan değildir. Belki bir filozof karakterinde görünmektedir. *Acun Begi* de denilmektedir.

***Kutadgu Bilig*'de "Yer ve Yeraltı"**

Kutadgu Bilig'de *"bu bir avuç (avuçta) kara topraktan vazgeç",* diyerek dünya toprağının faniliğinden söz açmaktadır (KB, 5425). Ayrıca, *"ister iyi ol istersen kötü, ölünce toprak olursun... iyi ad bırak",* demektedir (KB, 1790). 11. yüzyıl metinlerinde mezar için *yerçü* kelimesi kullanılmıştır.

Türkler yeri kara rengi ile tanıtmışlar. *Kara,* eskiden de yer ve toprak demekti. *Kutadgu Bilig*'de de yeri kara renk ile tanıtmaktadır (Ögel, 2014, s. 334): *"Nice saray ve köşkün olsun... Ölüm bozdu mu, kara-yeri göeürsün!"* Başka bir yerde, *"İyi ve kötülerin* (ısız) *hepsi, kara-yer olur!", "Kara-yer katında* (kara yer katın), *herkes düz olur!",* "*Yücelerdeki arştan, aşağıdaki yere* (karaga) *kadar."* (KB, 24).

Kutadgu Bilig'de de yer ile göğün birlikte yaratıldığı inancına dair bilgiler bulunmaktadır:

"yeri göğü yaradan: (Yerni kökni yaratgan)" (KB, 2, 3).

"Kainatı, yerli göklü yaradan: (yerli kökli yaratgan)" (KB, 3).

Kutadgu Bilig'de toprağın renginin yanı sıra dünyanın rengi ve yüzü hakkında da bilgi bulunmaktadır:

"Dünyanın yüzü (ajun kırtışı) *oldu, altın benzi; Güneş safran çıkardı, yakutun benzi* (öngi)*..."* (KB, 263).

"Yüzünü gizledi yere, Rumi kızı; Dünyanın yüzü oldu, tıpkı bir zenci (zengi) *yüzü..."* (KB, 3948).

"Uykusuz kaldı biraz, düşünüp ayık durdu; gökyüzünün rengi (kalıg kırtışı) *kâfur rengiyle doldu..."* (KB, 4891).

***Kutadgu Bilig*'de "Su ve Sular"**

Kitapta nedense *kara su* deyimi görülmemektedir. Ancak *yeşil su* tanıtması görülmektedir. Bu tanıtma, *yeşil çiçek* ve *yeşil ağaçlar* ile yan yana görülmektedir. Bu eserde *yeşil su, yağız yer, yeşil çiçekler* yan yana görülmektedir (KB, 3212):

Yağız yer ile yeşil su, yaraşıp uyuştular,

Arada binlence çiçek, gülerek, açıldılar.

Kara gece, aydınlık güne yaklaşmaz,

Yeşil su ise, kızıl ateşe konuk olmaz. (KB, 2250).

Ağız suyu, göz suyu ve yüz suyu

"Ağız suyu" Kutadgu Bilig'de bir kere geçmiştir o da ağızdan çıkan söz anlamında kullanılmıştır (KB, 2686-7).

Kutadgu Bilig'de *"göz suyu ile yüz suyu"* eş olarak söylenir ve aralarında bir ilişki kuruluyor. Güzelliğe bakıp doyma da gözlerin su içmesine benzetiliyor. Türklerdeki "su içme ve kanma" anlayışı, "güzelliğe bakma ve kanma" anlayışıyla ne kadar güzel bağdaştırılmıştır:

İnsanın yüz güzelliği ne güzel şey!

Su içer bu güzelliği, iki göz! (KB, 2467).

Tanrı kime utanma ve göz suyu vermişse,

Ona şerefle, yüzsuyu ve devlet de verir (KB, 2007).

Yüz suyu günümüze kadar uzanmış, yayılmış ve güzelleşmiştir. *Yüz suyu* ile ilgili yukarıda iki örnek sunmuştuk. Bir başka örnek:

Kötülere katılma, ey aslı arı,

Yüzünün suyunu, bırakmazlar arı! (KB, 4289).

Akar su ve *güzel söz* birbirine benzetiliyor ve *Kutadgu Bilig*'de iki yerde görülmektedir:

Akar su, güzel yörük dil ve kutluluk, durmadan,

Dünyayı dolaşırlar, yürüyüp, yorulmadan! (KB, 669).

Bu dilin sözleri, bir akar su gibidir,

Nereye akarsa o, düz çiçekler bitirir! (KB, 2688).

Türklerde suyun arılığı, çok önemlidir. *Arılık,* yalınızca dış temizlik değildir. *Ruh temizliği* de bu sözün içinde yer alıyordu. Bu anlayış, İslamiyet'ten önce de, İslamiyet'ten sonra da Türklerde vardı. *Arıg süzüg, arıg silik, arıg turug*, yani *arı duru* gibi sözler bu anlayışın en güzel örnekleridir.

Arı aş ve *su* günlük hayatın önemli bir prensibidir. Kutadgu Bilig'de *aş-su* yemek karşılığı olarak hep birlikte kullanılmıştır:

Arı, temiz olursa aşçı, arı temiz aş verir,

Arı temiz olursa aş su, seve sevine yenir (KB, 2846).

Yeşil-su (Yeşil ırmak) yani eski Türkçe *"Yaşıl Ögüz"* Göktürk çağından, yani Kültegin yazıtından itibaren görülen bir deyim ve anlayıştır. Gök, mavi yerine, *yeşil gök* denmesi ise *Kutadgu Bilig*'de görülmektedir:

Karanlık gece ile, aydın gün yakın olmaz,

Kızıl ateşe ise, yeşil su konuk olmaz! (KB, 2250)

Yağız yer ve yeşil su, birbirine yaraştı,

Binbir çiçek yayıldı, açıldı güle güle! (KB, 3212)

"kızıl ateş-yeşil su", "yağız yer, yeşil su", karanlık gece - aydınlık gün" gibi karşılıkları yukarıdaki şiirlerde görüyoruz.

***Kutadgu Bilig*'de "Ulu Irmaklar"**

Kutadgu Bilig'de *ırmak* kavramı *ögüz* sözüyle geçmektedir. Has Hacib, bir fikri ve düşünceyi anlatmak için sembolik bir söz olarak kullanmıştır. *"Ay bilgi ögüz"* (Ey bilgisi ırmak!) diye bir kişiye seslendiğinde *"ey bilgisi ırmaklar gibi taşkın ve bol olan kişi"* olarak yorumlayabiliriz:

Bilgisi ırmak gibi (bilge), ne diyor dinle!

Bilgi ile gönüller, göğüsler aydınlanır! (KB, 2243)

Irmak gibi bilgisiyle, ne güzel (edgü) bilgi verdi,

İşit bunları sen de, Ey gönlü dümdüz (tüz) kişi! (KB, 4661)

Sen beni başka bilme! Irmak bilgili!

Tanrı kullarından yok, benden kötüsü! (KB, 5119)

Gereksiz söz söyleme, Irmak bilgili!

Dilin yavuz olmasın!..(KB, 5468)

Dilin ağır tut, dünyanı ucuz,

Dinin seni ağırlar. Irmak bilgili!..(KB, 6135)

"Irmak bilgili", belirsiz bilge kişi ile ilgili yukarıdaki sözler, bizi çeşitli yönlerden aydınlatmaktadır. Hepsi de *"Eski bilgi teorisi"* ile ilgilidir. Yabancı düşünce izlerini de sezmiyor değiliz. Ancak bütün beyitler, çok eski ve öz Türkçe ile yazılmıştır. İçlerinde hiçbir yabacı söz yoktur. Şu beyit de hem mana ve hem de dil bakımından çok güzeldir. Yeni Türkçesi şöyledir:

Bilgisiz kişilerin, gönlü kum gibi,

Denizler girse dolmaz, ot ve yem bitmez! (KB, 975).

Kuru bir kuma benzer, insanın özü,

Irmak içine girse, doymaz aç gözü! (KB, 3626).

Eski Türkler daha çok büyük su birikintilerine ve büyük göllere deniz (tengiz) derlerdi. Akıl ise akıntılı ve taşkın sular gibi hareketli, yapıcı ve yıkıcıdır. *Kutadgu Bilig*'de de aynı düşünce de kullanılmıştır:

"Senden işitmek gerek, ne söz var ise,

"Bilgide denizsin sen, akılda ırmak! (KB, 2949)

"Beyler, taşan ırmak gibi", sakıncalı ve tehlikelidirler. Bu kitapta sık sık hakanlar ile beylerden uzak durulmasını öğütler:

"Beylere komşu olma, ya da taşan ırmağa,

"Saraya yakın durma, iyi kılınmış kişi! (KB, 4546).

Irmaklar bu kitapta *kısmet* Türkçe karşılığ *uluş* sözüyle yan yana geçmiştir. Irmaklar ne kadar taşkın ve bol sulu olursa olsunlar, kısmeti olanlar,

becerikli ve işini bilenler sudan geçit bulurlar. Eski atasözü: *"Kaynayan ırmak (ögüz) geçitsiz olmaz!"*

"Arılık ister isen, arıt önce boğazın,

"Arıtırsan boğazın, kısmetin ırmaklaşır! (KB, 5352).

"Kimi geçitler aşar; gör, ırmakları geçer!

"Kimi yeri kazarak, suyu kuyudan içer" (KB, 4735).

Kutadgu Bilig'de "Dağlar"

Kutadgu Bilig'de cesetlerin dağ ve kayar (*kayan*) gibi yatması, *(yatur)* sözü, mitolojik dönemden kalan Göktürk yazıtlarındaki söz ve anlayışlardan pek fazla ayrılmamaktadır: *"...severek can verirler (sevüg can yulugtap), yatarlar (yatur), dağlar ve kayalar gibi!.."* (KB, 2281).

Kutadgu Bilig içinde *Türk halk mitolojisi* ile *efsanelerini* kesin çizgilerle bulabilmek çok zordur. Bununla beraber *"Ötüken, Ötüken begi"* gibi Göktürk izleri de yok değildir.

Biz burada eski Türk gelenek ve deyimlerine dayanarak bir izleme yaptık:

"Yarattın milyonlarca (tümen ming), sayısız canlıyı (tirig)! Yazıyı, dağı, denizi, tepeyi (kötki) ve çukur yerleri!.." (KB, 21).

Göktürk yazıtlarında gök, yer ve insan yani üç büyük varlığı Tanrı tarafından kılınmış yani yaratılmıştır. Dağ, deniz gibi varlıklar ise küçük ve cüz idiler.

"Kimin adaşı ve koldaşı çok olursa, onun arkası yalçın (yalım), berk kaya olur!" (KB, 1698). Bu düşünce yani *insanın arkasını dayayacağı bir yer* düşüncesi günümüzde de kullanılmaktadır.

Şehit cesetleri dağ gibi yığınması ve bu şekilde şehit olanların diri kalması kitapta bu şekilde geçmektedir:

"Ancak böyle dirilir, alpler yiğitler (ersig eren): sevdikleri canlarını feda ederek, dağlar ve kayalar (kayan) gibi yatarlar!.." (KB, 2281).

Türk atasözlerinde dağın başı eğilmez. Ancak *Kutadgu Bilig*'de *ulu dağ başlarının ancak erdem ile eğileceği* görüşündedir:

"Erdem ile elini, uzatıp değdirirsen; ulu dağ başlarını eğip (egip), yere indirirsin!" (KB, 2084). Bu sözler 11. yüzyıl aydın kesimlerine aittir.

Kutadgu Bilig'de dağda ibadet kemalat sayılır, *"dağa ulaşma bir kemalat gibidir":*

"kulun adı (ancak) olur, kullar için bir unvan (atag); gece gündüz ibâdetle, dağlara ulaşılsa!" (KB, 3357). Ancak "zahit olma" dağlara çekilince olur:

"Dağ katına çekildin, adın da zâhid oldu!" (KB, 3215).

Kutadgu Bilig zahit olma işini temcit etse de dağa çıkan zahit sayısının çok olmasını önermiyor:

> *"Dünya halkı (budun), iller (uluş)ile kentleri bırakarak; dağlara girseydiler yükleri yüklenerek; dünya (acun) hep bozulurdu, her yer kuru kalırdı; insanolunun ise, nesli (urug) hep kesilirdi!.."* (KB, 3562-53).

Kutadgu Bilig'de dağları kazma ve maden çıkarma üzerinde de durulmuştur. *Dağlardaki cevher* ise tam anlamıyla bir maden anlayış ve söyleyişi idi. Bu biraz da *erdem* ile *bilgi* ve onun sonsuzluğu üzerine kurulmuş bir düşünce ve mantık düzeni olsa gerekir: *"Bu dağlar katındaki gevheri kazıp bitirmezler sana, ey arı kişi!"* (KB, 5364).

"Bey-dağ-maden" gibi üçlü bir eşlemeyi de yine burada görüyoruz. Burada beyler, *"dağ-maden"* ve *"deniz-inci"* eşlemeleriyle bir düşünce mantığına doğru gidilmektedir. Bu, yeni Müslüman olmuş aydın Türklerin görüşleridir:

"... Bu beyler dağ gibidir, altın gümüşle (dolu)! Gümüş madenlerini, kazanlar zengin olur! Beyler deniz gibidir, dibi bir inciliktir! Denize yakın olan, zenginleşmelidir!.." (KB, 5356).

Sonuç

Kutadgu Bilig her ne kadar 11. yüzyıl aydın kesime ait olup ondan mitolojik ögeler beklenmese de 11. yüzyıl Türk mitolojik dönemin bittiği dönemdir. Dolayısıyla Türk mitolojik ögelerin sızdığını dizmiştik. Yazımızdaki veriler bunu ispatlar niteliktedir.

11. yüzyıl Karahanlı dönemi Türkler için İslami dönemin başlangıç noktasıdır. Dolayısıyla İran ve Arap kültür ve mitolojisinin etkisi ve yaygınlaşması da söz konusu olabilir. Ancak beyitlerde mitolojik ögelerin öz Türkçe olarak geçmesi ve kullanılması bu hipotezi zayıflatmaktadır. Başka bir ifadeyle dünyada ve evrendeki varlıklarla ilgili düşünceler ve algılamalar Türklerin tarihlerinin başlangıcından itibaren bunları nasıl algıladıkları algılar ve düşüncelerden ibarettir.

Kaynakça

Yusuf Has Hacib (2006). *Kutadgu Bilig* (Çev. Reşit Rahmeti Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çobanoğlu, Ö. (1999). *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Açа, M., Ekici, M. vd. (2005). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, 3. bs. (Ed. M. Öcal Oğuz). Ankara: Grafikler Yayınları.

Seyidoğlu, B. (2002). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller*. Ankara: Dergâh Yayınları.

Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), I. ve II*. Cilt, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Uraz, M. (1994). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahtarları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Atalay, B. (1941-43). *Divan-u Lügati't-Türk*. Ankara.

Kutadgu Bilig'deki Fiillerin İstemi Üzerine

Ertan BESLİ*

Giriş

İstem, dil bilimin önemli çalışma alanlarından biri olup tarihî lehçeler, çağdaş lehçeler, ağız çalışmaları ve günümüz dillerinde incelenmektedir. Bazı çalışmalarda ise farklı diller *istem* bakımından karşılaştırılabilmektedir. Çağdaş ve tarihî Türk lehçeleri üzerine yapılan anlam bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi vb. çalışmalarında istem bilgisinin başlıca çalışma girdilerinden biri olarak yer alması gerektiğini düşünüyoruz. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin incelemesinde, öğretilmesinde, bir kelimenin ses örgüsünün, biçimsel, anlamsal yapılarının ve söz dizimdeki işlevlerinin doğru kavranması gereklidir. Ağızlar, lehçeler ve diller arası görülen istem uyumsuzluklarının bir dili öğrenmeyi, incelemeyi güçleştirdiği ve kafa karışıklığına yol açtığı bilinmektedir.

Araştırmamız, *Kutadgu Bilig*'de yer alan fiillerden Göktürkçe ve Eski Uygur Türkçesine göre istem bilgisi bakımından farklı mantıksal, söz dizimsel yapıya ve anlamsal rollere sahip zorunlu ve seçimlik istemlerinde farklılık gösterebilen KB'deki fiiller üzerinedir. "İstem teorisinin tarihî Türk lehçelerine uygulanması biçim, söz dizimi ve anlam bilgisi çalışmalarında karşılaşılan problemlerin çözümünde etkin olacaktır." varsayımı üzerine temellendirilmiştir. Eski Türkçedeki fiillerin istemi üzerine devam eden teori ve uygulamayı içeren bir kitap çalışmamız bulunmaktadır.

İstem kavramı dil bilimciler tarafından çeşitli tanımlar ile açıklanmıştır: Söz konusu kavram bir kelimenin başka kelimelerle birlikte daha geniş dil bilgisel birlikteliklerde yer alabilmesi yeteneğidir (Herbst, Heast vd., 2004, s. VII). İstem, bir eylemin kendine bağımsallık ilişkisiyle bağlı öge (katılan) sayısıdır (Tesniére, 2015, s. 239). Eylemlerin aldıkları öge sayıları farklıdır. Bu kavrama öncülük eden önemli teorik gelişmelerden bağımsal dil bilgisinde bir cümlenin fiil yönetiminde olduğu, fiilin belirlediği ve yönetebildiği öge sayısının da o fiilin istemi olduğu bildirilir. Böylece bir fiil ile belirlediği ögelerin arasındaki bağımlılık ilişkisi sayesinde söz diziminin belirlendiği bildirilir (bk. Tesniére, 1959). İstem bilgisi üzerine araştırma yapan çağdaş dil bilimcilere göre bir fiilin sözlük anlamını belirlemek gereklidir. Bu şekilde fiillere ait istem bilgisi, bir cümledeki söz dizimsel yapı nitelikleri ve anlamsal roller tespit edebilir (Ágel ve Fischer, 2010, s. 243). İstem yapısındaki ögelerin arasındaki hiyerarşik ilişkiler, istem bakımından zorunluluk durumu ve sayısı gibi birçok bilgi yani sözlük kütüğü, isteme sahip ögenin anlamsal özelliklerinden çıkarılabilir (bk. Bresnan,

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *ertanbesli@hotmail.com.tr*

2001; 1995).

Günümüze değin Türk dili üzerine yapılan birçok çalışmada fiiller biçim bilgisel açıdan incelenmiştir. Bu şekilde yapılan çalışmalar fiilleri incelerken istem düzeylerine, söz diziminin tüm katılanlarına ve anlamsal rollere yer vermediklerinden yetersiz kalmaktadır (bk. Allerton, 1982; Ágel, Fischer, 2010). Eski Türkçe fiilleri istem bakımından incelerken yalnız *biçim bilgisel* değil, *anlamsal roller, bağımsal dil bilgisi*, *evrensel dil bilgisi, durum dil bilgisi*, *yönetim ve bağlama* teorileri açısından da açıklamak gerekir (bk. Tesniére, 1959; Chomsky, 1988).

KB'deki fiillerin istem bilgisini belirlerken kullandığımız yöntem çerçevesi ve terimler için şu temel bilgiler verilebilir: Bir cümlede yönetici unsur fiildir. Fiiller cümlede diğer ögeleri yönetir. Derin yapıda anlamsal roller, yüzey yapıda da genelde durum ekli tamlayıcılar alarak fiiller etraflarında açtığı boşlukları doldurur. Bu süreç sonunda cümle oluşur. *Durum*, adın cümle içinde bulunduğu dil bilgisi şekli, yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum olarak tanımlanmıştır (Korkmaz, 2003, s. 73). *Tamlayıcılar* belirli bir sayıda bulunup bir fiile istem ilişkisiyle bağlı olan zorunlu unsurlardandır (Helbig ve Schenkel, 1991, s. 40). Eski Türkçede ve günümüz Türkçesinde bu fiilin yönettiği katılanlara gelen tamlayıcılar durum eklidir ya da cümlede özne işlevindeki ögeyi belirtmek için fiile gelen kişi ekleri aracılığıyla fiilin açtığı istem boşluklarını doldurur. Bu tamlayıcılar, araştırıcılar tarafından farklı sayılarda verilmiştir. Eski ve Orta Türkçede fiil-tamlayıcı ilişkisi bakımından dokuz adet tamlayıcı eki saymak mümkündür. Araştırmamızda bu tamlayıcıları dokuz adet olarak sayanlardan bazılarını belirttik: "belirsiz, ilgi, yaklaşma, yükleme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik ve yön hâli" (Gabain, 1988, s. 178-186), "yalın, genitiv, dativ, akkuzativ, lokativ, ablativ, ekvativ, direktiv ve instrümental ekleri" (Timurtaş, 1994, s. 68-75), Çağatay Türkçesinde "yalın, genitiv, dativ, akkuzativ, lokativ, ablativ, ekvativ, instrümental ve direktiv ekleri" (Eckmann, 1996, s. 119-121), "nominatif (yalın hâli), genitif (ilgi hâli), akkuzatif (yapma hâli), datif (yaklaşma hâli), lokatif (bulunma hâli), ablatif (uzaklaşma hâli), instrümental (vasıta hâli), ekvatif (eşitlik hâli) ve direktif (yön gösterme hâli)" (Ergin, 1980, s. 227-229).

Anlamsal rollerin tanımı için şu açıklamalara yer verilebilir: Bir fiilin aldığı ögeler *eden*, *etkilenen*, *faydalanan* ve *alıcı* gibi kimi anlamsal rolleri yüklenir. Anlamsal rolleri yüklenebilen durum ekli tamlayıcılar aracılığıyla istem boşlukları söz dizimsel düzeyde doldurulabilir. Seçimlik ögeler ise fiilin belirttiği olay ya da sürecin farklı zaman ve mekân gerçekleşmeleri hakkında bilgi verir (Allerton, 1982, s. 57-58).

Saha araştırıcıları tarafından istem alabilen ögeler istem düzeylerine göre incelenir. Genellikle üç aşamalı istem düzeyi kabul edilmiştir (Ayrıntılı bilgi için

bk. Ruzicka, 1978, s. 48; Allerton, 1982; Helbig, Schenkel, 1991, s. 60-66). Fiiller istem alma gücü en yüksek ögelerdir. Fiilleri *mantıksal*, *anlamsal* ve *söz dizimsel* olarak üç istem düzeyinde incelemek gerektiğini düşünüyoruz (Helbig, Schenkel, 1991). *Mantıksal istem düzeyi* bir fiilin açtığı istem boşluklarını ve istem sayısını ifade eder (Ninio, 2006, s. 13). Yani bir fiilin derin yapıdaki istem bilgisi bu şekilde elde edilebilir ve bir cümlenin söz dizimindeki görünümüne kadar olan süreçte geçirdiği dönüşüm ve taşınım işlemlerini tespit etmek mümkün olur. *Söz dizimsel istem düzeyinde,* bir fiilin istemi yönetebildiği tamlayıcıların biçimi ve alabileceği *tamlayıcıların* sayısıdır (Herbst & Roe, 1996, s. 181). Helbig'e göre ise bu düzey anlamsal ilişkilerin dolaylı bir yansıması olup bir fiilin anlamı aracılığıyla belirlenir (Götz-Votteler, 2007, s. 38). Adı geçen düzeyde de fiillerin etrafında açtığı boşlukları dolduran *katılanların* yapı bilgisi, birbiriyle ve yüklemle ilişkileri ve cümlenin anlamına ek bilgi getiren diğer yardımcı ögelerle beraber söz dizimi görünümü, özellikleri ve fiilin istediği anlamsal rollerin meydana getirdiği cümlenin anlamı ortaya çıkar. Bir fiilin cümleyi oluşturmak için etrafında açtığı boşluklar yalnızca mantıksal ve söz dizimsel tamlayıcıların biçimiyle değil, bunların bazı anlamsal niteliklerini de belirten *anlamsal roller* ile doldurulur. Bu şekilde bir fiil anlamsal bakımdan tamamlanır. Bu durum da *anlamsal istem düzeyini* ifade eder. Temelde *anlamsal roller, anlamsal nitelikler, anlamsal sınıflar* ve *belirli bir fiili betimleme* olmak üzere dört çeşit *anlamsal istemi* açıklama yaklaşımı söz konusudur (Götz-Votteler, 2007, s. 38). İncelenen kelimenin sözlük kütüğünü ve istem bilgisini belirlerken fiilin anlamsal yönden tamamlanabilmesini sağlayan *anlamsal roller* ve fiilin aldığı tamlayıcıların anlamsal niteliklerini ayırt edebilen +/− *canlı* gibi *anlamsal nitelikler* ya da *sınırlılıklar* araştırmamızda yer almıştır.

Fiillerin yönetim çerçevesinde bulunan ögelerden bazıları zorunlu olarak cümlede bulunur. Söz konusu ögeler cümlede bulunmadıklarında cümle anlamsal ve dil bilgisel açıdan eksik kalır. İstem bilgisinde cümlenin tamamlanması için fiilin yönetiminde zorunlu olarak bulunan bu ögelere *zorunlu istem* denir. Ayrıca cümlede bulunması zorunlu olmayan ögeler vardır. Bu ögeler de fiilin açtığı boşlukları doldurabilir. Ancak söz konusu ögeler cümleden çıkarılsa bile dil bilgisel ve anlamsal olarak yanlışa sebep olmaz. İşte bu zorunlu olmayan ögelere fiilin *seçimlik istemi* denir. Bu istem türü de fiilin anlamında kodlu olup fiilin yönettiği cümle hakkında ek bilgiler verir. Her fiilin alabildiği *seçimlik istemler* ve *zorunlu istemler* farklılık gösterebilir. Cümledeki fiillerin açtığı boşlukları dolduran zorunlu ve seçimlik istemlerin dışında her türlü fiil hakkında ek bilgi veren genelde zarf tümleci işlevi görüp bulunma durum ekli tamlayıcısı alan ve *yer* anlamsal rolünü üstlenen yardımcı ögeler de bulunur (Ayrıntılı bilgi için bk. Tesnière, 2015, s. 97; Fillmore, 2003). Bunun için istem bilgisi, evrensel dil bilgisi, yönetim ve bağlama teorisi vb. uyarınca öncelikle bir fiilin anlamında kodlu olarak bulunan *zorunlu istemler*, *anlamsal roller* ve araştırılan fiille ilgili ek bilgi veren *seçimlik istemler* tespit edilmelidir. KB'de yer alan cümlelerin söz dizimsel ve anlamsal niteliklerinin belirlenebilmesi için adı geçen eserde yer alan

fiillerin mantıksal, anlamsal rol ve söz dizimsel yapılarının ortaya konulması gerekir.

Dil biliminde kullanılan istem teorisi ayrıntılı bir şekilde İngilizce ve Almancaya uygulanmıştır. Biz bu teoriyi Eski Türkçeye göre yorumlayarak uyarladık. KB'de yer almış cümlelerin anlamsal ve söz dizimsel yapısı şimdiye kadar istem bilgine göre incelenmemiştir. Bu eserdeki cümlelerin söz dizimsel ve anlamsal rol yapısını ortaya koymak için fiillerden sıklık ve anlam özellikleri bakımından çeşitlilik gösterenlerin istemini incelemek gerekir. Böylece bu dönemdeki temel cümle yapı modelleri hakkında veriler elde etmek mümkün olacaktır. Bu yapılar yalnızca geleneksel dil bilgisi yaklaşımlarında olduğu gibi biçimsel yapıyı değil, Eski Türkçedeki fiillerin istem bilgisi aracılığıyla söz dizimsel ve anlamsal yapı niteliklerini de ortaya koyacaktır. Söz konusu amacı gerçekleştirebilmek için Göktürkçe ve Eski Uygur Türkçesine göre KB'de mantıksal, anlamsal ve söz dizimsel yapı nitelikleri açısından farklılık gösteren fiilleri seçtik. Bu fiillerin istemini uygulamalı örneklerle inceledik. Böylece eserdeki söz dizimsel ve anlamsal yapı modellerini ortaya koyma ve metni anlamlandırma problemlerinin çözümü için fiillerin istem bilgisini çözümleyerek bir yöntem önermek amaçlanmıştır.

Araştırmamızda Göktürk ve Eski Uygur Türkçesine göre KB'de istem bakımından farklılık gösteren fiilleri belirledik. Bu fiilleri seçim yöntemimiz istem teorisi uyarınca uygulamada *zorunlu istemler*, *seçimlik istemler* ve *anlamsal roller* bakımından farklılık gösterenleri tespit etmek şeklindeydi. Böylece elde ettiğimiz verilerden hareketle KB'deki temel söz dizimi modellerini belirlemek ve anlamlandırma problemlerini çözmek için bir yöntem önermek de mümkün olmuştur.

Uygulama

Uygulamada, madde başlarında öncelikle fiilin anlamı ve geçtiği kaynaklar verilmiştir. Birden çok anlamı olan fiiller A1, A2 şeklinde işaretlenmiştir. [ ] işaretinin içinde söz konusu fiilin kaç zorunlu istem aldığı, ( ) işareti içinde gösterilen sayıda varsa o fiilin aldığı seçimlik istemleri belirtir. *Kim, kimi, kime*, *ne, neyi, nereye* gibi sorular (*Kim* köküyle yapılmış sorular *canlılar* için, *ne* köklü sorularsa *cansız* varlıklar içindir.) fiilin aldıkları durum ekli tamlayıcıları, hemen sorunun altındaki *eden, etkilenen, konu, faydalanan* gibi kelimeler de fiilin aldıkları anlamsal rolleri gösterir. Örnek cümle(lerin) üstünde yer alan bu kısım, o fiilin söz konusu anlamıyla genel olarak alabildiği istem bilgisi modelini ortaya koyar. Eğer örnek cümlenin altında da sözü geçen soru kelimeleri ve anlamsal roller veriliyorsa üstteki cümlenin istem yapısını ortaya koymak içindir. Maddenin sonlarında da soru kelimeleri ve anlamsal rol adlarıyla ifade edilen kısımlar için fiilin istem bilgisi üzerine açıklama yer almıştır.

1. **A1**: **açı-** '(canı) acımak, ağrı duymak' (TT I, 49; EDT, 20; UWNEU, 4)

Bu fiil ünlü+ünsüz+ünlüden meydana gelmiştir.

[1] → [kim, ne]

[Uyarıcı]

igiŋ ağrığıŋ açıdı

"**Hastalığın ve yaran** acı verdi" (TT I, 49)

Bu fiilin ilk anlamının tamamlanması için zorunlu istem olarak yalın durumunda bir öge ve anlamsal rol olarak da uyarıcı işlevini yerine getiren bir öge yeterli olmaktadır.

A2: açı- 'üzülmek' (AY 636, 23)

[1] → [kim, ne]

[Etkilenen]

ḳatıġ ünin yıġlayu **köŋülleri** açıyu

"**gönülleri** acıyanlar yüksek sesle ağlayarak" (AY 636, 23)

Meydana gelen eylemden etkilenen bir özne biçimsel ve anlamsal boşluğu doldurmaktadır.

A3: açı- 'pişman olmak' (KB, 5631)

[2] → [kim]+[neye]

[Eden], [Uyarıcı]

Ögdülmiş *keçmiş tirigligke* açıp

"**Ögdülmiş *geçmiş hayatına*** pişman olup" (KB, 5631)

Bu fiilin biçim birimsel olarak yalın ve yönelme durumu ekli tamlayıcılarından oluşan iki zorunlu istemi olduğu görülmektedir. Bu zorunlu istemler, fiili eden ve uyarıcı anlamsal rolleriyle tamamlamaktadır.

A4: açı- 'bir kimseye acımak, üzülmek' (KB, 5637)

[2] → [kim]+[kime, neye]

[Deneyimci], [Uyarıcı]

ḳul *begiŋe* açır

"**Kul *beyine*** acır" (KB, 5637)

Bu fiilin anlamında biçim birimsel olarak yalın ve yönelme durumu ekli tamlayıcılarından oluşan iki zorunlu istemi olduğu görülmektedir. Anlamsal rollerde de bir deneyimci ve bir canlı uyarıcı sayesinde eylemin açtığı anlamsal boşluklar doldurulur. A3 ve A4'te KB'de *açı-* fiilinin istem ve anlamsal rollerinde değişiklik olduğu görülmektedir. Fiziksel olarak *canın acıması* temel anlamı ile *bir kişinin üzülmesi* anlamı Eski Uygur Türkçesinde görülürken KB'de *üzüntünün büyümesi*, *pişman olmak* ve de yapılan eylemin insanın kendi merkezinden dışa doğru gelişerek başkasını da kapsaması söz konusudur.

2. **A1**: **az-** 'azmak, yoldan çıkmak' (MS 70, 37; KB, 5282; EDT, 279)

Bu fiil ünlü+ünsüz şeklindedir.

[2] → [kim]+[kimden]

[Eden], [Kaynak]

maytrı (burḳa)ntın azsarlar

"***mayrı burkandan*** ayrılsalar" (MS 70, 37)

[2] → [kim]+[kimden]

[Eden], [Kaynak]

yoldın azar

"***yoldan*** çıkar" (KB, 5282)

[2] → [kim]+[kimden]

[Eden], [Kaynak]

Araştırılan fiil zorunlu istem olarak yalın durumunda isim ve çıkma durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

A2: **az-** '(bir kimseye ya da bir şeye) zarar vermek' (KBç, 677)

[2]+(1) → [kim (ne)]+(kime, neye)+[ne]

[Eden], (Etkilenen), [Tamamlayıcı]

saḳınç *maŋa* ***yol*** azar

"**üzüntü** *bana* ***yol*** bulmaz" (KBç, 677)

Burada *üzüntü bana zarar vermez* anlamı söz konusudur.

Araştırılan fiil zorunlu istem olarak +/− *canlı* ve *–canlı* tamlayıcı alabilir. Seçimlik istem olarak da meydana gelen eylemden etkilenen rolünde +/− *canlı* şeklinde yönelme durumu ekli tamlayıcısı söz konusudur. KB'de bu bağlamda

istem olarak farklılık söz konusudur. A1 örneğine göre anlam ve söz dizimi açısından farklılık vardır.

3. A1: **bin- min-** 'binmek' (KT, D 33; KB, 3386; KÇ, D 3; EDT, 348)

Bu fiil ünsüz+ünlü+ünsüz şeklindedir. *b- > m-* ses gelişimi dolayısı ile *min- mün-* '*binmek'* fiil şekilleri de vardır.

[2] → [kim]+[ne, neyi]

[Eden], [Hedef]

a. ***boz atıġ*** binip tegdi

"***boz ata*** binip hücum etti" (KT, D 33)

b. ***at*** binip

"***at*** binip" (KÇ, D 3)

c. ***kime*** mindi saḳın **kişi alġuçı**

"**Evlenen kişinin *gemiye*** (*gemi*) bindiğini düşün" (KB, 3386)

Araştırılan fiilin zorunlu istem olarak *+canlı* ve *eden* rolünde bir öge ile *– canlı* ve *hedef* rolündeki bir ögeyi aldığı görülmektedir. Bu söz dizimsel kullanımda şu eş dizim modeli oluşmuştur:

at/atıġ bin-, kime bin- 'bir hayvana ya da ulaşım aracına binmek'

A2: **bin- min-** 'tahta çıkmak' (KB, 5805; EDT, 348)

[2] → [kim]+[neye]

[Eden], [Hedef]

élig *taḫtḳa* minsün bu kün inçrünüp

"**hükümdar** bugün huzurlanıp ***tahta*** çıksın" (KB, 5805)

Araştırılan fiilin zorunlu istem olarak *+/- canlı* ve *eden* rolünde bir öge ile *– canlı* ve *hedef* rolündeki bir ögeyi aldığı görülmektedir. Bu söz dizimsel kullanımda istem değiştiğinden anlam da değişmiştir. Ayrıca *tahtḳa bin-* şeklinde eş dizim oluşturmuştur.

4. A1: büt- 'bitmek, sona ermek' (AY 443, 14; EDT, 298)

Bu fiil ünsüz+ünlü+ünsüz şeklindedir.

[1] → [ne]

[Konu]

ötrü ançada oḳ **bo** bitmiş

"bu şekilde orada **bu** sona ermiş" (AY 443, 14)

Söz konusu fiilin anlamı '*bitmek'* anlamından gelişmiştir. Araştırılan fiilin zorunlu istem olarak *-canlı* ve *konu* anlamsal rolünde bir ögeyi aldığı görülmektedir.

A2: **büt-** 'yaratıcıya, bir kimseye vb. inanmak; güvenmek' (KB, 5007; EDT, 348)

[2] → [kim]+[kime, neye]

[Deneyimci], [İçerik]

Tükel büttüm emdi **men *saŋa***

"şimdi ***sana*** tamamen inandım" (KB, 5071)

ḳul *teŋrike* bütti

"**kul *Allah'a*** inandı" (DLT II, 294)

Araştırılan fiilin zorunlu istem olarak *+canlı* ve *içerik* anlamsal rolünde bir ögeyi aldığı görülmektedir. Bu söz dizimsel kullanımda istem ve anlamsal rol değiştiğinden anlam da değişmiştir.

5. A1: edle- 'toprak ekmek' (USp 27, 4; OTWF, 435)

Bu fiil *ed* isminden *ed+le-* şeklinde türemiştir (Erdal, 1991, s. 435).

[2] → [kim]+[neye]

[Eden], [Ürün]

inçü borluḳḳa edlegüçi

"***bağı*** (*bağa*) ekecek" (USp 27, 4)

Araştırılan fiilin zorunlu istem olarak *+canlı eden* ve *–canlı ürün* anlamsal rolünde ögeler aldığı görülmektedir.

A2: **edle-** değer vermek, yetiştirmek (KB, 1623; KBd, 142)

[2] → [kim]+[kimi, neyi]

[Eden], [Etkilenen]

munı eḍleyin **men** bu bolsun kişi

"***Bunu*** yetiştireyim adam olsun" (KB, 1627)

Araştırılan fiilin zorunlu istem olarak +*canlı eden* ve +/- *canlı etkilenen* anlamsal rolünde ögeler aldığı görülmektedir. Bu söz dizimsel kullanımda anlamsal rol değiştiğinden anlam da değişmiştir.

6. A1: **evir-** 'evirmek, dolanmak, çevirmek; tercüme etmek' (T I K, 4; U I, 14; AY 160, 23; DLT I, 178; EDT, 14)

Bu fiil ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz şeklindedir.

[2] → [kim]+[neyi]

[Eden], [Güzergâh]

kögmen yışıġ evirü keltimiz

"***Kögmen dağını*** dolanarak geldik" (T. I K, 4)

A2: **evir-** 'çevirmek, tercüme etmek' (U I, 14; AY 160, 23; DLT I, 178; EDT, 14)

[3]+(1) → [kim]+[ne, neyi]+ (nereden)+ [nece]

[Eden], [Konu], (Kaynak), [Hedef]

enetkek tılıntın **tabgaç tılınça** evirmiş

"*Sanskrit dilçinden* **Çin diline** (*dilince*) çevirmiş" (U I, 14)

A3: **evir-** '(bir yerden) çevirmek' (AY 160, 23; DLT I, 178; EDT, 14)

[3] → [kim]+[kimi, ne, neyi]+[nereden]

[Eden], [Etkilenen], [Tamamlayıcı]

ol *meni yoldın* ewürdi	**ol *ayaḳ*** ewürdi
"O *beni yoldan* çevirdi" (DLT I, 178)	"O *ayak* çevirdi" (DLT I, 178)

Söz konusu fiil '*dolanmak'* temel anlamına sahiptir. Araştırılan fiilin bu kullanımda zorunlu istem olarak +*canlı eden*, +/- *canlı etkilenen* ve –*canlı* tamamlayıcı anlamsal rollerinde ögeler aldığı görülmektedir. Bu söz dizimsel kullanımda zorunlu istem ögeleri ve anlamsal roller değiştiğinden anlam da değişmiştir. Ayrıca şu ayırt edici eş dizimler de tespit edilmiştir:

yoldın ewürdi

ayaḳ ewürdi

7. A1: **ıd- yıd-** 'göndermek, ulaştırmak' (KT G, 8; T. K, 10; KB, 395; DLT III, 172; EDT, 37)

Bu fiil **ı-* fiilinden **ı-d-* şeklinde türemiştir.

[2]+(1) → [kim]+[kim, ne; kimi, neyi]+(nereye, kime, nereye doğru)
[Eden], [konu], (Hedef)
(a)rḳ(ı)ş tirk(i)ş ı(d)s(a)r
"**kervanlar** gönderse (KT G, 8)

[2] → [kim]+[ne]
[Eden], [Konu]
kül teginig az erin ertürü ıdtımız
"**Kül Tegin'i** az askerle ulaştırarak gönderdik" (KT D, 40)

[2] → [kim]+[kimi]
[Eden], [Konu]
ıḍġıl **meni *toḳışḳa***
"**beni *savaşa*** gönder" (DLT III, 172)

[2]+(1) → [kim]+[kim, ne; kimi, neyi]+(nereye)
[Eden], [konu], (Hedef)
maŋar ıḍġıl anda **öküş raḥmetin**
"Orada **nice rahmetini** *bana* ulaştır" (KB, 395)

[2]+(1) → [kim]+[neyi]+(kime doğru)
[Eden], [konu], (Hedef)

A2: **ıd- yıd-** 'bir süreyi (boşa) geçirmek' (KB, 1117, 5161)

[2] +(1) → [kim]+[ne, neyi]+(neye)
[Eden], [Etkilenen]+(Hedef)
yigitlikni ıdtım yavalık bile
"**gençliği** boşuna harcadım" (KB, 1117)

[2] → [kim]+[ne, neyi]
[Eden], [Etkilenen]
küsüş tut **tiriglik *kerek işke*** ıd

"**hayatı *gerekli işlere*** harca" (KB, 5161)

[2] → [kim]+[ne, neyi]+(neye)

[Eden], [Etkilenen]+(Hedef)

Araştırılan fiilin bu kullanımda zorunlu istem olarak *+canlı eden*, *-canlı etkilenen* anlamsal rollerinde tamlayıcı aldığı görülmektedir. Seçimlik istem olarak da söz konusu fiil *–canlı hedef* anlamsal rolünde bir tamlayıcı alabilmektedir. Bu söz dizimsel kullanımda söz dizimsel düzeyde zorunlu istem ögeleri ve anlamsal roller değiştiğinden anlam da değişmiştir.

A3: **ıd- yıd-** 'ün v.b. yayılmak' (KB 2945)

[1] → [ne]

[Konu]

yaġı boynı yençer kü **çawın** ıdur

"düşman boynunu ezer ve **ünü** yayılır" (KB, 2945)

Söz konusu fiil '*göndermek'* temel anlamına sahiptir. Araştırılan fiilin bu kullanımda zorunlu istem olarak *+canlı eden*, *-canlı konu* anlamsal rollerinde tamlayıcı aldığı görülmektedir. Bu söz dizimsel kullanımda zorunlu istem ögeleri ve anlamsal roller değiştiğinden anlam da değişmiştir. Ayrıca şu ayırt edici eş dizim de tespit edilmiştir:

çawın ıd- 'ünü yayılmak'.

8. A1: kötür- 'yükseltmek, kaldırmak' (KT D, 11; M I 6, 2)

Bu fiil ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz şeklindedir.

[2]+(1) → [kim]+[kim, kimi; ne, neyi], (nereye, nereye doğru)

[Eden], [Konu], (Hedef)

yüg(*e*)*rü* kötürm(i)ş (e)r(i)nç

"*yukarı* (*yukarıya doğru)* kaldırmış tabi" (KT D, 11)

basın *yoḳaru* kötürüp

'**başını *yukarı*** kaldırıp' (M I 6, 2)

[2]+(1) → [kim]+[neyi], (nereye doğru)

[Eden], [Konu], (Hedef)

Söz konusu fiilin Eski Türkçede tespit edilmiş ilk kullanımlarında *bir şeyi yukarı doğru götürmek*, yani *kaldır-* temel anlamı görülmüştür. Araştırılan fiilin bu kullanımda zorunlu istem olarak *+canlı eden*, *+/– canlı konu* anlamsal rollerinde tamlayıcı aldığı görülmektedir. Ayrıca bu anlamda seçimlik istem de hedef anlamsal rolünde yön ya da yönelme durumu ekli tamlayıcılarıyla kullanılabilmektedir.

A2: '**kötür-** '(bir kimseyi, bir şeyi) yüceltmek' (BK D, 21)

[2] → [kim, ne]+[kimi, neyi]

[Eden], [Mevzu]

ögüm ḳatunuġ kötürügme teŋri

"*annem hatunu* yükselten (yücelten tanrı)" (BK D, 21)

Bu kullanımda derin yüzeyde ***teŋri ögüm ḳatunuġ*** *kötürdi* "***Tanrı annem hatunu*** yüceltti" cümlesi söz konusudur. Araştırılan fiilin zorunlu istem olarak *+/– canlı eden*, *+/– canlı mevzu* anlamsal rollerinde tamlayıcılar aldığı görülmektedir.

A3: kötür- 'bir şey(i) kaldırmak, yok etmek' (TT VI, 446; KB, 145)

[2] → [kim]+[ne, neyi]

[Eden], [Tamamlayıcı]

tamudaki emgekin tükel kötürür

"**tüm cehennem acılarını** sona erdirir" (*TT* VI, 446)

körüşmez yağılar kötürdi ***öçin***

"**Görüşmez düşmanlar *öçlerini*** kaldırdılar" (KB, 145)

Araştırılan fiilin bu kullanımda zorunlu istem olarak *+canlı eden*, *–canlı tamamlayıcı* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir. Bu söz dizimsel kullanımda anlamsal roller değiştiğinden anlam da değişmiştir. Ayrıca şu ayırt edici eş dizim de tespit edilmiştir:

öçin, emgekin v.b. kötür- 'öç, ızdırap vb. yok saymak, sona ermek'

A4: kötür- 'götürmek, taşımak' (DLT II 75, KB 6228)

[2]+(1) → [kim, ne]+[kimi, neyi]+(kime, nereye)

[Eden], [Konu], (Hedef)

er *yük* kötürdi

"**Adam *yük*** taşıdı" (DLT II, 75)

[2] → [kim]+[ne]

[Eden], [Konu]

negü **yük** kötürdüŋ *köŋülke* bu kün

"bugün *gönlüne* nasıl bir **yük** yükledin" (KB, 6228)

[2]+ (1) → [kim]+[ne]+(neye)

[Eden], [Konu], (Hedef)

Söz konusu fiilin zorunlu istem olarak dil mantığı gereği +/− *canlı eden*, – *canlı tamamlayıcı* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir. Bu fiilin seçimlik istem olarak da hedef ifade eden yön ya da yönelme durumu ekli tamlayıcılarını alması mümkündür. Bu söz dizimsel kullanımda Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren yeni bir kullanım söz konusu olmuştur.

9. A1: **tutuz-** 'yakalatmak, teslim etmek, emanet etmek' (İPKP LXVII, 8; KB, 58; OTWF, 758)

Bu fiil *tut-* fiilinden *tut-*(*u*)*z-* şeklinde türemiştir (OTWF, 758).

[3] → [kim]+[kimi, neyi]+[kime]

[Eden], [Faydalanan, Konu], [Alıcı]

évinteki uluġ kiçigke tutuztı

"**evindeki büyük ve küçüklere** emanet etti" (İPKP LXVII, 8)

[2] → [kim]+[kime]+[kimi]

[Eden], [Alıcı], [Faydalanan]

bayatḳa tutuzdum *seni* **men**

"*Seni* ***Tanrıya*** emanet ettim **ben**" (KB, 58)

[3] → [kim]+[kime]+[kimi]

[Eden], [Alıcı], [Faydalanan]

Söz konusu fiilin, zorunlu istem olarak dil mantığı gereği kurallı bir

cümlede *+canlı eden*, *+canlı faydalanan / -canlı konu* ve *+canlı alıcı* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir.

A2: **tutuz-** 'söylemek, emretmek' (DLT I, 462; KB, 1503)

[2]+(1) → [kim]+[kimi, neyi]+(kime)

[Söyleyen], [Söz], (Alıcı)

kereklig sözüg **men** tutuzdum *saña*

"***gerekli sözü*** söyledim **ben** *sana*" (KB, 1503)

men *aŋar* ***söz*** tutuzdum

"**Ben** *ona* ***söz*** söyledim" (DLT I, 462)

Söz konusu fiilin zorunlu istem olarak dil mantığı gereği *+/− canlı söyleyen*, *+/− canlı söz* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir. Bu fiilin seçimlik istem olarak da *alıcı* ifade eden yönelme durumu ekli tamlayıcısını alması mümkündür. Ayrıca eş dizim de bu kullanımda söz konusudur: *söz*(*üg*) tutuzdum "*söz*(*ü*) söylemek". Bu söz dizimsel kullanımda Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren yeni bir kullanım söz konusu olmuştur.

10. ud- 'uymak' (KTR 31, 40a3; KB, 2797; EDT, 38)

[2] → [kim, ne]+[kime, neye]

[Uyarıcı], [Tamamlayıcı]

aŋar uḍtı

"**ona** uydu" (KTR 31, 40a3)

et-öz ***yeti endam köŋülke*** uḍar

"**Vücut** ***yedi endam gönüle*** uyar" (KB, 2797)

Söz konusu fiilin zorunlu istem olarak dil mantığı gereği *+/− canlı uyarıcı*, *+/− canlı tamamlayıcı* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir.

11. A1: ula- 'bağlamak, eklemek' (M III 22, 12; EDT, 126)

Bu fiil ünlü+ünsüz+ünlü şeklindedir.

[3] → [kim, ne]+[kimi, neyi], [neye: EÖ 'üze']

[Eden], [İçerik], [Hedef]

köŋülin *nigoşaklar üze* bamaz ulamaz

"**İnancını *Mani dinine*** bağlayamaz" (M III 22, 12)

Söz konusu fiilin zorunlu istem olarak dil mantığı gereği +/− *canlı eden*, +/− *canlı içerik ve* +/− *canlı hedef* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir.

A2: ula- 'feda etmek' (KB, 2728)

[2]+(1) → [kim]+[kimi, neyi], (kime, neye)

[Eden], [Konu], (Faydalanan)

teni cânı mâlın *beginе* ular

"**Tenini, canını ve malını *beyine*** feda eder" (KB, 2728)

Söz konusu fiilin zorunlu istem olarak dil mantığı gereği +*canlı eden*, +/- *canlı konu* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir. Bu fiil seçimlik istem olarak da +/− *canlı faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı almaktadır.

12. A1: yarlıḳa- 'buyurmak' (TT II 173b2 409, KB 3732; EDT 968)

Hemen yukarıdaki *yarlıḳa-* fiili *yarlıġ* 'emir, ferman' (ETY) isminden +*ḳa* eki ile türemiştir (Clauson, 1972, s. 968).

[2]+(1) → [kim]+[ne(yi)]+(kime)

[Söyleyen], [Söz], (Alıcı)

élig yarlıḳamış ***bitig birle söz***

"**hükümdar *mektupla söz*** buyurmuş" (KB, 3732)

Söz konusu fiilin zorunlu istem olarak dil mantığı gereği +*canlı söyleyen* ve –*canlı söz* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir. Bu fiil seçimlik istem olarak da + *canlı alıcı* anlamsal rolünde yönelme durumu ekli tamlayıcı almaktadır.

A2: yarlıḳa- 'birisini korumak, esirgemek' (TT II 8, 39)

[2] → [kim]+[kimi, neyi]

[Eden], [Etkilenen]

siz *meni* yarlıḳaġay

"**siz *beni*** esirgeyiniz" (TT II 8, 39)

Söz konusu fiilin zorunlu istem olarak dil mantığı gereği +*canlı eden* ve +/− *canlı etkilenen* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir.

A3: yarlıḳa- 'bağışlamak, affetmek' (KB, 495)

[2] → [kim]+[kimi, ne(yi)]

[Deneyimci], [İçerik]

yatıġ yarlıḳaġıl

"**yabancıyı** bağışla" (KB, 495)

Söz konusu fiilin zorunlu istem olarak dil mantığı gereği +*deneyimci* ve +/-*canlı içerik* anlamsal rollerinde durum ekli tamlayıcılar aldığı görülmektedir.

Sonuç

Çalışmamızda istem teorisine göre veriler elde etmek ve çıkarımlar yapabilmek için KB'de Eski Türkçeye göre anlam bakımından farklılık gösteren ve kullanım sıklığı fazla olan fiiller ana kütleden örnek olarak seçilip sınırlandırılmıştır. Bu fiiller, istemle ilgili olan *bağımsal dil bilgisi*, *evrensel dil bilgisi, durum dil bilgisi*, *yönetim ve bağlama* teorileri açısından kurumsal incelemeye tabi tutulmuştur. KB'deki fiillerin istem bilgisini mantıksal, anlamsal ve söz dizimsel düzeylerde ortaya koymak için uygulamalı dil bilimi çözümlemeleri de yapılmıştır. Söz konusu örnek fiillerin incelenmesinden elde edilen *bulgular* şu şekildedir:

KB'de ortaya çıkan anlamlandırma problemlerinde ve söz dizimi incelemelerinde fiillerin baş yönetici öge olarak bağımsallık ilişkisiyle aldıkları zorunlu ve seçimlik istemler (varsa durum ekli tamlayıcılarıyla) ve bu fiillerin diğer ögelere verdikleri anlamsal roller tespit edilmelidir. Bu şekilde bir fiilin farklı anlamsal kullanımları tespit edilebilir. Söz konusu fiillerden KB'de Göktürk ve Eski Uygur Türkçesine göre anlam bakımından farklılık gösterenlerin yüklem yönetiminde farklı anlamsal rollere ve bazen de durum ekli tamlayıcılara sahip olabildikleri tespit edilmiştir. Fiillerin aldıkları istem sayılarının ve durum ekli tamlayıcıların genellikle fiilin anlamı değiştikçe farklılaşabildiği görülmüştür. İncelenen örnek fiillerin sahip olduğu mantıksal, biçimsel ve söz dizimsel istemlerinin cümlelerin söz dizimsel görünümünün belirlenmesinde etkin olduğu görülmüştür. Araştırmamızda adı geçen eserde incelenen fiillerin, aldıkları on altı anlamsal rol ile yirmi altı farklı anlamsal yapı çerçevesi meydana getirdikleri görülmüştür. Eserde bulunan söz dizimsel ve anlamsal istem yapıları farklı sıklıklarda yer almıştır. KB üzerine yapılan anlamsal, yapısal ve söz dizimi

çalışmalarında bu modellerden faydalanılabilir. İncelenen fiillerin bir, iki, üç ve dört istem alabildikleri görülmüştür. KB'de incelenen örnek fiillerden tek istemli olanlar bir, iki istemliler üç, üç istemliler beş ve dört istemliler bir söz dizimsel yapı modeli gerçekleştirmişlerdir. Örnek fiilleri söz dizimsel yapı modelleri ile sahip oldukları anlamsal rollerine göre sınıflandırdığımızda anlamsal yapı modelleri nicelik olarak farklı gerçekleşir. Bir istem alan fiiller üç, iki istem alanlar on dört, üç istem alanlar altı, dört istem alanlarsa bir olmak üzere yirmi dört farklı anlamsal yapı modeli ortaya koyar. Anlamsal rol modellerinin çeşitliliği KB'de yer alan dünya görüşünün derinliğine ve Türk dilinin o dönemde ulaştığı anlatım gücüne bir delildir. Eserdeki fiillerin istemlerinin analizi sonucunda ulaştığımız anlamsal ve söz dizimsel cümle modelleri şu şekildedir:

[1] → [kim, ne]
[Uyarıcı]

[1] → [kim, ne]
[Etkilenen]

[1] → [ne] (2)
[Konu]

[2] → [kim]+[kimi, neyi]
[Eden], [Etkilenen]

[2] → [kim]+[neyi]
[Eden], [Güzergâh]

[2] → [kim]+[neye]
[Eden], [Ürün]

[2] → [kim]+[kimi, ne(yi)]
[Deneyimci], [İçerik]

[2] → [kim]+[kime, neye]
[Deneyimci], [İçerik]

[2] → [kim]+[ne, neyi]
[Eden], [Hedef]

[2] → [kim]+[neye]
[Eden], [Uyarıcı]

[2] → [kim]+[neye] (2)
[Eden], [Hedef]

[2] → [kim]+[kime, neye]
[Deneyimci], [Uyarıcı]

[2] → [kim]+[kimden] (2)
[Eden], [Kaynak]

[2] → [kim, ne]+[kimi, neyi]
[Eden], [Mevzu]

[2] → [kim]+[ne, neyi]
[Eden], [Tamamlayıcı]

[2] → [kim, ne]+[kime, neye]
[Uyarıcı], [Tamamlayıcı]

[2] → [kim]+[kimi, neyi]
[Eden], [Faydalanan]

[2]+(1) → [kim (ne)]+(kime, neye)+[ne]
[Eden], (Etkilenen), [Tamamlayıcı]

[2]+(1) → [kim]+[kim, ne; kimi, neyi]+(nereye, kime, nereye doğru) (3)
[Eden], [Konu], (Hedef)

[2]+(1) → [kim]+[kimi, neyi], (kime, neye)
[Eden], [Konu], (Faydalanan)

[2] +(1) → [kim]+[ne, neyi]+(neye)
[Eden], [Etkilenen], (Hedef)

[2]+(1) → [kim]+[kimi, neyi]+(kime) (2)
[Söyleyen], [Söz], (Alıcı)

[3] → [kim]+[kimi, ne, neyi]+[nereden]
[Eden], [Etkilenen], [Tamamlayıcı]

[3] → [kim]+[kimi]+[kime]
[Eden], [Faydalanan], [Alıcı]

[3] → [kim, ne]+[kimi, neyi]+[neye: EÖ 'üze']
[Eden], [İçerik], [Hedef]

[3]+(1) → [kim]+[ne, neyi]+ (nereden)+ [nece]

[Eden], [Konu], (Kaynak), [Hedef]

Tarihî ve günümüz Türk lehçeleri metin araştırmalarında çalışmamızda uygulamasını da gösterdiğimiz fiil-tamlayıcı ilişkisi, tamlayanın nitelikleri, anlam, anlamsal roller ve söz dizimi kategorilerinin tümünü kapsayan istem bilgisi yer almalıdır. Cümlede özellikle yüklem işlevindeki fiilin etrafında açtığı boşlukları dolduran ögelerin yüklemle ilişkisi bakımından durumu, işlevi ve yer aldıkları anlamsal roller belirlenmelidir. Sıradan kelime öbekleriyle deyimler arasında kalan dil bilimsel bir olgu olan eş dizimler de fiillerin isteminde tespit edilmiştir. İstem çalışmalarında eş dizimler de anlamlandırma, söz dizimi gibi konularda dikkate alınmalıdır. KB'den alınan örnek fiiller istemlerini genelde yalın, yükleme, yönelme, yön, bulunma, çıkma, araç, eşitlik durumu ekli tamlayıcılarla ve edat öbekleriyle tamamlamışlardır.

KB'deki yönetici işlevindeki fiillerin açtığı boşlukları dolduran katılanların sırasıyla yedi örnekte özne + (ekli, eksiz) yükleme durum, altı örnekte özne + yönelme, bir örnekte özne + çıkma, dört örnekte özne + yükleme + yönelme (Seçimlik istem olarak örneklerden birinde yönelme ile yön tamlayıcıları da kullanılabilir.), bir örnekte özne + yönelme (seçimlik istem olarak) + (ekli, eksiz) yükleme, bir örnekte özne + yükleme + yönelme, bir örnekte özne + yükleme + edat öbeği, bir örnekte özne + yükleme + çıkma, bir örnekte özne + yükleme + çıkma (seçimlik istem olarak) + eşitlik durum ekli tamlayıcılarıyla cümleleri oluşturduğu tespit edilmiştir. Böylece KB'deki fiillerin aldıkları durum ekli tamlayıcıların ve anlamsal rollerin değişiminin anlamı değiştiren süreçle ilişkili olduğu görülmüştür. Bir fiilin anlamsal değişmelerinde durum ekli tamlayıcılar değişmediğinde de anlamsal rollerde değişiklikler izlenmiştir. Örneklerden çıkarılan istem bilgisi bakımından söz dizimi modellerinde *yalın*, *yükleme* ve *yönelme* durumu ekli tamlayıcı (seçimlik istem olarak) dizilişinin üç istem alan fiillerde daha fazla kullanıldığı görülmüştür. Bilindiği üzere Türkçede fiil tamlayıcı ilişkisini esas alan tek sınıflama, fiillerin nesne alıp almamalarına göre geçişli ve geçişsiz fiiller olarak ikiye ayrılmasıdır. L. Karahan'a göre geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarının sınırları net olarak çizilememiştir ve bu sınıflama dışında başka bir sınıflandırma gereklidir (Karahan, 1997, s. 209-213). Bize göre fiillerin aldıkları zorunlu ve seçimlik istemler çalışmamızdan çıkan bulguların da desteklediği üzere bu gereksinimi karşılamaktadır.

Eski Türkçede fiillerden başka *ad*, *sıfat*, *edat*, *birleşik fiil* vb. gibi istem potansiyeli olan ögeler de vardır. Bu ögeler de istem bilgisi açısından incelenmelidir. Çalışmamızda KB'deki fiiller dil evrensellikleri, dil tipolojisi, istem düzeyleri, zorunlu ve seçimlik istemler, anlamsal roller vb. kullanılarak istem bilgisi açısından incelenmiştir. Sonuç olarak *anlamsal roller, bağımsal dil bilgisi*, *evrensel dil bilgisi, durum dil bilgisi*, *yönetim ve bağlama* teorileri gibi istem bilgisiyle ilgili dil bilimsel yaklaşımlardan uyarladığımız yöntemin tarihî Türk lehçelerine uygulanabildiği KB üzerine yaptığımız istem çalışmasında

görülmüştür ve istem teorisini biçim, söz dizimi ve anlam bilgisi araştırmalarında karşılaşılan problemlerin çözümünde kullanmanın mümkün olduğu bu çalışmadaki uygulamalardan anlaşılmıştır.

Kısaltmalar

AH	Atabetü'l-Hakayık
AY	Altun Yaruk
AY	IX Altun Yaruk IX. Kitap
BK	Bilge Kağan
BT	Berliner Turfantexte
DKPAM	Daśakarmapathâvadânamâlâ (M. Elmalı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi)
DTS	Drevnetyurskiy Slovar
EDT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish
GT	Gülistan Tercümesi
HT	Hsüan-Tsang'ın Uygurca Yaşamöyküsü (VI. bölüm)
Hüen-ts	Hüen-Tsang
IB	Irk Bitig
İPKP	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
KB	Kutadgu Bilig
KBç	Kutadgu Bilig çeviri
KE	Kıṣṣaü'l-Enbiyā
KT	Kül Tegin
KTR	Kuran Tercümesi Rysland
KİP	Kuanşi İm Pusar
M	Manichaena I, II, III.
MS	Maytrısimit
ME	Mukaddimetü'l- Edeb
METY	Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları
NF	Nehcü'l-Ferādîs
O.	Ongin Yazıtı

OTWF	Old Turkic Word Formation
OY	Orhon Yazıtları (M. Ergin)
OYT	Orhon Yazıtları (T. Tekin)
ŞU	Şine Usu Yazıtı
T.	Tonyukuk Yazıtı
TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TT	Turfatext
UWNEU	Uigurishes Wörterbuch
VEWT	Versuch eines Etymologyschien Wörterbuch der Türksprachen

Kaynaklar

Ágel, V. & Fischer, K. (2010). "Dependency Grammar and Valency Theory", *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. UK: Oxford University Press, s. 223-256.

Allerton, D. J. (1982). *Valency and the English Verb*. London-Newyork.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig (Çeviri).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

…….. (1991). *Eski Türk Şiiri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

…….. (1999). *Kutadgu Bilig I (Metin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arlotto, A. T. (1966). *The Uighur Text of Hsuan Tsang's Biography II, III, IV*. Harvard University.

Bang, W. & Gabain, A. von (1929- 1931). *Türkische Turfan-Texte I- V*. SBAW.

Bang, W. & Gabain, A. von, Arat, R. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI.* SBAW.

Buran, A. (1996). *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (hâl) Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Chomsky, N. (1988). *Lectures and Binding Theory*. Dordteht.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-CenturyTurkish*. Oxford University Press.

Eckmann, J. (1996). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. (*Hazırlayan Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, K., Sertkaya, O. F. & Yüce N. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri* (*Fiil*). Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden.

Ergin, M. (1970). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

…….(1980). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Fillmore, C. J. (2003). Valency and Semantic roles: the Concept of Deep Structure case Valency and Semantic roles, Dependenz und Valenz: *An International Handbook of Comtemporary Research.* Berlin and Newyork: Walter de Gruyter, s. 457-475.

Gabain, A. von (1931). *Uigurica IV*, ABAW, Berlin.

_____ (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII.* ABAW.

_____ (1988). *Eski Türkçenin Grameri.* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1959). *Türkische Turfan-Texte X.* ABAW.

Gabain, A. von & Winter, W. R. (1958). *Türkische Turfan-Texte IX.* ABAW.

Götz-Votteler, K. (2007). "Describing Semantic Valency", *Valency – Theorical, Descriptive and Cognitive Issues*. Thomas Herbest, Katrin Götz-Votteler (eds.), Berlin, New York: Mouton de Guyter, s. 37-50.

Hamilton, J. (1988). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü.* (Çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Helbig, G. & Wolgang, S. (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Max Niemeyer Verlag, Germany, Tübingen.

Herbst, T., Heath D. vd. (2004). *A valency dictionary of English, A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*. Berlin-New York.

Herbst, T. & Roe, I. (1996). "How obligatory are obligatory complements? An alternative approach to the categorization of subjects and other complements in valency grammar", *English Studies*, 77(2), s. 179-199.

Kahraman, T. (1996). *Çağdaş Türkçedeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, L. (1997), "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, 549, s. 209-213.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi). 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nadalyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka.

Ninio, A. (2006). *Language and the Learning Curve- A New Theory of Synatactic Development*. New York: Oxford Press.

Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Özbay, B. (2014). *Huastuanift* (Manihaist Uygurların Tövbe Duası). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özönder, F. S. Barutçu (1998). *Üç İtigsizler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ružička, R. (1978). "Three Aspect of Valence", *Valence, Semantic Case, and Grammatical Relations.* Amsterdam, Jhon Benjamins B. V., s. 47-55.

Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom Bitig*. Berliner Turfantexte IX, Berlin.

Tesniére, L. (1959). *Les Éléments de syntaxe structural*. Klincksieck, Paris.

_____ (2015). *Elements of Structural Syntax* (Çev. S. K. Timothy Osborne). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Timurtaş. F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

http://derlem.cu.edu.tr

Kutadgu Bilig'de Soru Yapıları: Gömülü Soru Örneği

Tuğba BİLVEREN*

1. Giriş

Türklerin ortak edebî mirası olarak kabul gören, Türklüğe özgü bir siyasetname olan *Kutadgu Bilig*, dünya çapında da çalışmaların yapıldığı önemli bir eserdir. *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan tam kapsamlı çalışmalar Radloff'un 1890'da tıpkıbasımını yapmasıyla başlar. Reşit Rahmeti Arat'ın yayınına kadar metnin tamamının incelendiği bir çalışma yapılmamıştır. Arat'ın yayımladığı *Kutadgu Bilig* metni, Clauson'un sözlüğünde, *Drevnetyurskiy Slovar*'da [Eski Türkçenin Sözlüğü] referans kaynak olarak kullanılır (Ölmez, 2004, s. 104-105). Erdal, başından sonuna dek tek bir insanın yazdığı uzun bir eserin, bir gramerci için hem ideal hem de toplumun dilinin uğradığı değişim ve gelişimi yansıtabilecek değerli bir malzeme olduğundan bahseder (1985, s. 89-94). İslami dönem eseri olmasına rağmen Arapça, Farsça sözcük kullanımı en az seviyededir. Vámbéry, dinî terimlerin dahi Türkçe kullanıldığı eser için, büyük ölçüde İslami anlayış hâkim olsa da Türk anlayışının da yer aldığını belirtir. Öyle ki, eserde *Allah* adını kullanmak yerine Allah'ın güzel adlarının Türkçe karşılıkları verilir. Ancak Türkçenin bu denli muhafazası daha sonraki eserlerde pek görülmeyecektir. (Kasapoğlu-Çengel, 2016, s. 205-208).

Türk devlet teşkilatında önemli görevlerde bulunarak tecrübe sahibi olan Yusuf Has Hacib, toplumu oluşturan bireylerin toplumdaki yerini ve görevini bu tecrübelerine dayanarak anlatmış, sadece yönetimde bulunan idarecilere değil hangi sınıf ya da mevkide olursa olsun tüm halka hitap eden bir eser meydana getirmiştir. Ona göre halkın yükselmesi memleketin de yükselmesi anlamına gelir (Yavuz, 2009, s. 144). "Okuyanın elinden tutup kutlu kılması için adını *Kutadgu Bilig* koydum" diyen Yusuf, bilginin ve aklın kıymetini öne çıkarmak ve sonraki nesillere nasihat etmek amacı da güder (Yavuz, 2012, s. 37-38).

Çok sayıda araştırmaya konu olan bu muazzam eserde, bazı yapıların sıklıkla kullanıldığı göze çarpar. Soru sözcükleriyle kurulan bu yapıların geniş anlamda soru cümlesi olduğu muhakkaktır. Ancak soru cümlelerinin tasnif edilmesiyle birlikte bazı detayların öne çıktığı görülür. Soru yapılarıyla ilgili son dönemlerde yapılan kapsamlı çalışmalarda hem yapısal hem de anlamsal özelliklerin dikkate alınmasıyla oluşturulan kuramsal çerçeve *Kutadgu Bilig*'e de tatbik edildiğinde ortaya çıkan manzara dikkate değerdir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kilis.

2. Sorulu Yapılar ve Gömülü Soru

Geniş bir kullanım alanına sahip olan soru konusu, dil bilgisel çerçevenin yanı sıra anlamsal ve işlevsel olarak da değerlendirilmelidir. Soruların gruplandırılması noktasında benzer pek çok tasnif yapılmış, çalışmalara konu olmuştur. Örneğin, Özmen, soru unsurunun türünü, metnin bağlamını ve ezgiyi de dikkate alarak *soru ekiyle oluşturulan soru cümleleri*, *soru kelimeleriyle oluşturulan soru cümleleri*, *gerçek soru cümlesi* ve *sözde soru cümlesi* şeklinde bir gruplandırma yapar (2013, s. 234-239). Soru yapılarının, soruya verilen cevaba göre tasnif edilebileceği, bazı dil bilimi çalışmalarında da ifade edilir. Yoo, soru yapılarının cevaba göre belirlenebileceğini belirterek, soruları *evet/hayır soruları*, *ne- soruları* ve *alternatif sorular* şeklinde üçe ayırır (2000, s. 377). Soru yapılarının ortaya konmasında çağdaş söz dizimi kuramları da önemli bir yere sahiptir. Ginzburg-Sag, soru sözcükleriyle kurulan soruların sınırlarını belirleme noktasında, bu kuramların etkisinden bahseder (2000, s. 1). Bu konuda Chomsky'nin ünlü kuramı akla gelir. Ona göre anlamlılık ve dil bilgisine uygunluk arasında önemli bir bağ vardır. Bu durumda dil bilgisine uygun her cümle her zaman anlamlı sayılamaz. Sözcüklerin dil bilgisi kurallarıyla bir bütün oluşturması yüzey yapıyı, bu söz bütününün anlamı ise derin yapıyı oluşturur (Aksan, 2003, s. 133). Soru cümlelerinde de aynı durumun söz konusu olması, aslında içinde soru ögesi olan her cümlenin soru anlamı taşımaması durumunu destekler. Bu doğrultuda ele alındığında soruyu *cevap isteyen sorular* ya da *cevap istemeyen sorular* olarak kategorilendirmek, doğrudan anlamı ve yapıyı da içine alacağından daha kapsayıcıdır.

Göksel ve Kerslake, soru cümlelerinin hem *ne zaman* ya da *kaç* gibi soru sözcükleriyle hem de "clitic" olarak adlandırdıkları *mI* soru parçacığı ile kurulduğunu ifade ederler (2005, s. 124). Soru sözcükleriyle kurulan soruların yanı sıra cevap olarak evet ya da hayır ifadelerinin kullanıldığı *evet/hayır soruları* bu parçacıkla kurulur ve Underhill'e göre ayrı bir sözcük gibi yazılmış olsa da aslında bir son ektir (1976, s. 58). Çeşitli kaynaklarda *enclitic word* (Lewis, 2000, s. 24) ya da *postclitic* (Kornflit, 1997, s. 5) gibi isimlendirilen *mI* biçim biriminin evet/hayır sorusu yapmasının yanı sıra cümlenin herhangi bir ögesinde yer alarak soru gibi görünen fakat soru anlamı ifade etmeyen bir cümleye dönüştürmesi de söz konusudur. Bu bağlamda *mI* biçim biriminin iki yönlü fonksiyonundan bahsedilebilir. Bu fonksiyonlardan ilki bir bildirme cümlesinin cevabı evet/hayır olan sorular hâline gelmesi, ikincisi ise bu biçim biriminin sorunun üzerinde bulunan ögeyi vurgulamasıdır (Gračanin-Yüksek, 2016, s. 47).

Yapısında soru sözcüğü bulunan soru cümleleri belirgin bir cevaba yönelik kullanırlar. Ancak sorulu yapıların temel özelliği cevap talep etmesi olsa da soru sözcükleriyle kurulmuş bir cümle her zaman soru ifade etmez. Kartunnen kurulan iki çeşit soru yapısından bahseder: doğrudan ve dolaylı soru. Uygun biçimde analiz edildiğinde görülür ki bu sorular birbirlerinin yerine kullanılabilir.

Yani, doğrudan sorular dolaylı sorulara dönüştürülebilirken dolaylı sorular anlamsal bir farklılık olmayacak şekilde içinde edimsel fiil bulunan bir bildirme cümlesine çevrilebilir. *I ask you which book Mary read*. "Mary'nin hangi kitabı okuduğunu soruyorum."(Kartunnen, 1977, s. 382) Yine Kartunnen'e göre soru sözcüklü bildirme cümleleri ve dolaylı ifadeler aynı kategori içinde değerlendirildiği takdirde aynı türden iki yapıymış gibi görülebilir. Oysa *Mary'nin gelip gelmeyeceğini soruyorum* cümlesi ile *Kim davet ederse Mary gelir* cümlesi aynı değildir (1977, s. 384). Yapısında soru sözcüğü bulunduran dolaylı anlatım cümlelerinin bağımsız bir cümleye dönüştürüldüğünde gerçek anlamda bir soru ifade ettikleri ve bu bağlamda dolaylı ifadelerden ayrıldıkları da belirtilir (Göksel & Kerslake, 2005, s. 369).

Soru sözcükleriyle kurulmasına rağmen soru bildirmek için değil güçlü bir anlatım sağlamak için kullanılan bu yapıların bir bildirme cümlesinden farkı yoktur. Soru anlamının sınırlı olduğu ancak bir fiilimsi grubuna bağlı olan sorulu yapılar, gömülü soru olarak isimlendirilir. Buna göre *Kimin sınava girdiği unutulmuştu* cümlesindeki soru sözcüğü sıfat-fiil grubunda gömülüdür ve cevap beklemez. Cümlede fiilimsi grubu içinde gömülü olan soru sözcükleri ya yükleme ya da başka bir fiilimsi gruba bağlanabilir (Oturakçı, 2012, s. 136). Égré ve Spector, gömülü sorular başlığı altında yaptıkları çalışmada "sorulu tamlayıcılar" *(interrogative complements)* ifadesini kullanmışlardır. Sorulu tamlayıcılar, cümlede hem yüklemin tamamlayıcısı hem de cümlenin açıklayıcısı olurlar. Örneğin; "Jack knows, for the most part, which students attended the seminar." (Jack, çoğunlukla seminere hangi öğrencilerin katılacağını bilir.) (2007, s. 1).

"Gömülü Soruları Bilmek" isimli çalışmada gömülü soruların gerçek soru gibi yorumlanmasına rağmen anlam bakımından oldukça farklı olduğu ifade edilir. Yanı sıra tartışılması gereken birkaç noktaya değinilir ve gömülü soruların zıt önermeler arasında ilgi kurup kurmadığı ve bu yapıdaki soruların anlam bilimsel mi yoksa pragmatik olarak mı değerlendirilmesi gerektiği vurgulanır (Parent, 2014, s. 90). Bazen anlam belirsizlikleri söz konusu olsa da dolaylı anlatımla benzerlik taşıyan gömülü soruların cevabı esasen bilinir. Örneğin "Barmen, kimin sarhoş olduğunu biliyorum dedi" cümlesi bir cevaba yönelik olmadığı gibi yapısında soru sözcüğü olmasına rağmen soru da değildir (Adger-Quer, 2001, s. 109). Bu bakımdan gömülü sorular, cevap istemeyen soru kategorisinde değerlendirilmelidir. Gramer kaynaklarında *relative clause* başlığı altında incelenen bazı benzer yapıların gömülü soru yapılarıyla sadece biçimsel bir benzerlik taşıdığı söylenebilir. Örneğin *The girl who has a hat* (şapkası olan kız) cümlesi yapısındaki soru sözcüğüne rağmen dolaylı anlatım cümlesiyken *she told me who was asleep* (kimin uykulu olduğunu söyledi) cümlesi gömülü soru örneğidir.

Bazı durumlarda *bil-, anla-* gibi mental fiillerin özne veya nesnesi olabilen sorulu yapılarda yüklemin genellikle ya negatif ya da soru olduğu

durumlar da görülebilir. Örneğin: *Çocuğun babası kim, biliniyor mu? Ertan'ı neden bu kadar beğeniyorsun, anlamıyorum.* (Göksel & Kerslake, 2005, s. 353).

Dil bilimi sözlüğünde madde başı olarak karşımıza çıkan *ne-adası kısıtlaması* da benzer bir yapı olarak değerlendirilebilir. *Ne-adası kısıtlaması*, üretici dil bilgisinde içe yerleşmiş soru sözcüklü bir cümlede, bu soru sözcüğünün cümle dışına çıkarılamaması durumu olarak tanımlanır. (İmer, Kocaman & Özsoy 2011, s. 191).

3. *Kutadgu Bilig*'de Gömülü Soru

Karahanlı Türkçesi Grameri'nde *kim*, *kayu*, *ne* soruları soru zamiri (Hacıeminoğlu, 2003, s. 48-50); *kayu*, *ne*, *neçe* soruları soru sıfatı (age. 2003, s. 63-64); *handa* < *kanda*, *kaç*, *kanca* / *kançuk*, *kanda* < *kan+da*, *kanı*, *kayda* / *kayuda* / *kaydın* / *kayudın* < *kayu+da*, *kayu+dın*, *kayu*, *mu* / *mü* / *mı* / *mi*, *ne* / *ni*, *neçe* / *niçe* < *ne+çe*, *neçük* / *niçük*<*ne-çe-ök*, *negü* < *ne+gü*, *nelek* / *nelük* / *nelik* < *ne+le+ök*, *nerek* < *ne+kerek*, *neteg* / *niteg* < *ne+teg*, *nü* soruları ise soru edatı olarak değerlendirilmiştir (age. 2003, s. 104-107).

Mansuroğlu, edatlar başlığı altında incelediği *-mu*/*-mü* soru ekinin Karahanlı Türkçesinde isimlerde ve diğer bütün çekimli fiillerde kullanıldığını belirtir. Yanı sıra yan cümlelerin başında ya da şart yapısı ile kullanılan *kim, ḳaçan, ḳalı, ḳança, ḳanda* soru sözcükleriyle bağlanmış cümlelerin yabancı dillerin etkisiyle kurulduğunu ifade eder (Mansuroğlu, 1988, s. 163-164). Bu cümleler kuruluşunda soru sözcüğü bulunmasına rağmen anlam olarak soru değil, şartlı cümle olarak karşımıza çıkar.

Soru sözcüğünün bir bildirme cümlesinde gizlendiği ve cümlenin cevap talep etmediği sorular gömülü sorulardır. Gerçek soru işlevinin yanında bilhassa şartlı yapılarda soru anlamı dışında kullanılan soru sözcüklerinin gömülü soru yapısı olarak *Kutadgu Bilig*'de pek çok örneğine rastlanır. Çalışmamızda tespit ettiğimiz *ne, neçe, negü, nelük, neteg, ḳaçan, ḳayu, ḳayuda, ḳayda, kim (kiming* / *kimke* / *kimni)* sözcükleriyle kurulu gömülü soru yapıları standart soru türlerinden farklı olarak birleşik bir cümlenin nesnesi olarak karşımıza çıkar ve bu durumda sorunun soruluş amacına uygun olarak kullanılan ezgi de kaybolur. Dolayısıyla soru işareti de kullanılmaz.

Eserdeki soru yapıları sadece gömülü sorularla sınırlı değildir. Aynı soru sözcüklerinin retorik soru ve gerçek soru şeklinde farklı soru yapıları oluşturduğunu da görmek mümkünüdür. Örneğin, *negü* sorusunun hem gömülü soru, hem retorik soru, hem de gerçek soru oluşturduğu görülür.

negü *kelse tapla kör eḍgü isiz // boyun bir ḳazaḳa köni tut aġız* (1431)

"İyi veya kötü, *ne* gelirse ona razı ol; kazaya boyun eğ, ağzını bozma."

Bu örnekteki *negü* sorusu, *ne, nasıl, niçin* sorularına cevap arayan bir soru değil, anlatımın dolaylı hâle getirildiği bir bildirme cümlesi meydana getirmiştir. Yani soru sözcüğü cümleye gömülüdür.

***negü** bilge tilve bilig ḳadrini // bilig ḳayda bulsa biliglig alır* (473)

"Bilginin kıymetini deli *nasıl* bilecek; bilgiyi nerede bulursa bulsun bilgili alır." Bu örnekteki *negü* sorusu, bilginin kıymetinin nasıl bilineceğini sorgulamak amacıyla değil bilginin kıymetinin bilinmeyeceğini vurgulayacak şekilde kullanılmıştır. Bu durumda bu soru retoriktir.

*yana ma ayıttı tileki͡ng ne ol // **negü** iş ḳılur sen kereki͡ng ne ol* (525)

"Sonra yine sordu: dileğin nedir; *ne* iş yaparsın, bir şeye ihityacın var mı." Bu örnekte de gerçek anlamıyla karşımıza çıkan *negü* sorusu, muhataptan cevap bekler ve gerçek bir soru oluşturur.

Kutadgu Bilig' de *ne, neçe, negü, nelük, neteg, ḳaçan, ḳayu, ḳayuda, ḳayda, kim (kimi͡ng // kimke // kimni)* sözcüklerinin oluşturduğu gömülü soru yapılarını şu biçimde sıralayabiliriz:

3.1. Ne

Eserde sözcüğün "ne, nasıl, vesaire" anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. Clauson, EDPT'de ne sözcüğünün cansız varlıklar için kullanılan bir soru zamiri olduğunu ve aynı zamanda sıfat, ilgi zamiri ve ünlem olarak da kullanılacağını belirtir (EDPT, 1972, s. 774a). Lewis, ne sorusunun tekil ya da çoğul olarak kullanılabilen ve *neyin var? neme lazım!* gibi iyelik ekiyle kurulmuş bazı ifadelerin yapısında da yer aldığından bahseder (2000, s. 73).

Çetin, *Kutadgu Bilig*'de ne soru sözcüğünün farklı kullanımlarından bahseder. Sözcüğün soru işlevli kullanıldığında "ne", "hangi" anlamlarını karşıladığı, şart yapısıyla kullanıldığında ise "her nasılsa, her ne olsa" anlamlarında karşımıza çıktığını ifade eder. Eserde ne soru sözcüğünün cevap isteyen bir soru içinde kullanılmasının yanı sıra soru cümlesi içinde ana cümlenin nesnesi olarak da kendini göstermesi söz konusudur (2007, s. 439). *Kutadgu Bilig*'de tespit edilen ne sorulu bu tip yapılarda soru anlamı değil anlam belirsizliği göze çarpar. Esasen bu durum gömülü soruların cevap istememesinden kaynaklı bir durumdur.

*kim erse ḳapuġḳa birer kelmese // ayıtsa tilese **ne** bolmış tise* (2566)

"Kim bir süre kapıya gelmezse *ne* olduğunu sormalı ve sebebini araştırmalı."

*negü ḳolsa ḳıldı **ne** ḳolsa ḳılur // negü aysa boldı **ne** aysa bolur* (3196)

"Ne istediyse yaptı ve *ne* isterse yapar, ne dediyse oldu ve *ne* derse olur."

*ötündü iligke eşitmiş sözin // **ne** yanglıġ yorıtmış sözin tüp tözin* (3849)

"Ögdilmiş dinlediği sözleri, *ne* konuştuğunu olduğu gibi hükümdara arz etti."

*iligdin ḳolubir mening ètuẕrümi // yaraġı **ne** erse otı ḳıl emi* (4871)

"Hükümdardan benim için özür dile, *ne* yapmak gerekirse onu yap ve bu işi hallet."

*közüm sen ḳulaḳım sen körgil eşit // **ne** tengsiz körünse körü ıḍma it* (5849)

"Sen benim gözüm ve kulağımsın, sen gör ve işit; uygunsuz *ne* görürsen onu öyle bırakma düzelt."

Diğer örnekler için bk. (B37 *nedin*), (234), (455), (456), (457), (503), (507), (508), (513), (539), (613), (638), (672), (692), (695), (715), (893), (921), (1057), (1077), (1078), (1079), (1122), (1179), (1528), (1537), (1542), (1543), (1700), (1705), (1749), (1778), (1982), (1995), (2009), (2113), (2231), (2361), (3295), (3296), (3297), (3298), (3301), (3382), (3687), (3868), (3944), (3945), (4134), (4240), (4691), (4721), (4722), (4723), (5171), (5810), (5918), (5944), (6199), (6236), (6392).

3.2. Neçe

Neçe sorusunun kullanılışı ve vazifesi Hacıeminoğlu'na göre *nasıl*'a benzer. Karahanlı ve Çağatay sahalarında *niçe*, Harezm sahasında *niçe//niçeke*, Batı Türkçesinde ise *neçe//niçe* şeklinde olduğunu belirtir (2015, s. 277). Genellikle miktara yönelik soru bildiren sözcük, *nice, ne kadar, kaç, nasıl* anlamlarında kullanılır. Erdal, aynı kökten gelen ve belirsizlik ifade eden *näčäda* sözünden de bahseder (2004, s. 213). *Neçe* sorusunun benzer anlamda belirsizlik ifadesi *Kutadgu Bilig*'de de mevcuttur. Ancak soru sözcüğü gibi kullanılmasına rağmen anlamda soru yerine miktarın belirsizliğini ifade eden gömülü soru yapılarının sayısı dikkat çeker.

*ara körse evrer yana terk yüzin // avaġlar **neçe** tutsa birmez özin* (403)

"Bir bakarsın, yine yüzünü çabucak çevirir, nazlanır; *ne kadar* yakalamak istersen kendine el sürdürmez."

*açıġ suv teg ol kör bu dünya nengi // **neçe** içse ḳanmaz ölimez tili* (1408)

"Bu dünya malı acı su gibidir; insan *ne kadar* içse kanmaz, dili bile ıslanmaz."

uḳuşsuz kişini kişi timegü // ***neçe*** *sözlese söz yime bütmegü* (1831)

"Akılsız insana insan dememeli; *ne kadar* söylerse söylesin ona inanmamalı."

ayıttı ilig aşnu oḍġurmışıġ // ***neçe*** *ḳalmışıġ hem ḳaçan barmışıġ* (5455)

"Hükümdar önce Odgurmış'ı, onun ne *kadar* kaldığını, ne zaman gittiğini sordu."

ajun öng͡disi bu telimde berü // *isiz eḍgü erter* ***neçe*** *yıllasa* (6344)

"Bu dünyanın çok eski bir kanunudur; kötülük veya iyilik *ne kadar* uzun sürerse sürsün bir gün geçer."

Diğer örnekler için bk. (114), (248), (347), (435), (514), (517), (736), (840), (919), (924), (1210), (1308), (1382), (1383), (1439), (1471), (1541), (1790), (1814), (1827), (1993), (2552), (2652), (2653), (2674), (2724), (2849), (2939), (2969), (3076), (3123), (3180), (3398), (3457), (3616), (3625), (3627), (3648), (3885), (4026), (4083), (4084), (4094), (4095), (4123), (4133), (4137), (4173), (4188), (4259), (4600), (4835), (5046), (5049), (5110), (5361), (5427), (5428), (5466), (5542), (5860 *neçeme*), (5863), (5864), (6034), (6040), (6044), (6126), (6331), (6343), (6360), (6598), (6607), (6626), (6636).

3.3. Negü

Gerçek soru işlevli kullanıldığında *ne, nasıl, niçin* anlamlarına gelen negü sorusu, Erdal'a göre ne sorusunun çoğuludur. Birliktelik eki olan *+(A)gU* ile kurulmuştur (2004, s. 211). Hacıeminoğlu sözcüğün *ne+gü* biçiminde kurulduğunu ve *nasıl*//*niçin* anlamlarında kullanıldığını belirtir (2015, s. 280). Aşağıdaki örneklerde *ne* anlamıyla karşımıza çıkan sözcük diğer soru sözcükleri gibi gömülü yapılarda soru anlamını yitirmiştir.

işing͡ eḍgü bolsa ***negü*** *ḳolsa ḳol* // *iş eḍgü kerek ol özüng͡ bulsa yol* (936)

"Arkadaşın iyiyse *ne* istersen iste, yolunun açık olması için iyi arkadaş gerekir."

negü *kelse rạbdın tapı bol tapı* // *özüng͡ ḳulluḳı ol tapılıḳ tapı* (2159)

"Tanrı'dan *ne* gelirse razı ol, her şeye razı olmak kulluk icabıdır."

yayıġ dünya irsel ḳutı evrülür // ***negü*** *birdi erse yana terk alur* (3533)

"Dönek dünya vefasızdır, mutluluğu kararsızdır; *ne* verdiyse yine çabucak alır."

munıng͡da naruḳı ***negü*** *birgüng͡i* // *mang͡a sen ayıtma ayıtġıl öng͡i* (4657)

"Bunlardan başka daha *ne* (neler) vereceğini bana sorma; bunu başkalarına sor."

bayat ḫuḳmi tapla ***negü*** *kelse yüḍ // buḍunḳa asıġ ḳıl bolu birse öḍ* (6093)

"Tanrı hükmüne razı ol; *ne* gelirse ona tahammül et; sırası geldikçe halka faydalı ol."

Diğer örnekler için bk. (122), (156), (196 *negülük*), (296 *negülük*), (372), (512), (663), (797), (908), (959), (1240), (1277), (1280), (1281), (1394), (1431), (1444), (1624), (1742), (1753), (2223), (2228), (2662), (2805), (2921), (2923), (2944), (2951), (2952), (3115), (3154), (3156), (3196), (3274), (3276), (3280), (3356), (3453), (3471), (3481), (3497), (3519), (3571), (3572), (3593), (3609), (3810), (3821), (3852), (3870), (3886), (3895), (3901), (3940), (3950), (3966), (3967), (3985), (4156), (4192), (4268), (4307), (4331), (4388), (4399), (4421), (4445), (4520), (4598), (4664), (4733), (4840), (4850), (4863), (4900), (5064), (5140), (5248), (5290), (5331), (5391), (5552), (5580), (5659), (5872), (5959), (5964), (6046), (6125), (6237), (6320), (6321), (6332), (6412), (6413), (6447), (6556).

3.4. Nelük

Niçin, neden, nasıl anlamlarına gelen sözcük Erdal'a göre *ne+(A)gU+lXk* biçiminde kurulmuştur (2004, s. 60). *Türk Dilinde Edatlar* adlı çalışmada sözcüğün yapısı, *ne+le+ök* olarak açıklanmış, Karahanlı sahasında *nelek*//*nelik* biçimlerinin de olduğu ifade edilmiştir (Hacıeminoğlu, 2015, s. 280-281). *Kutadgu Bilig*'de aynı anlamların korunduğu fakat soru olarak değil cümlenin bir parçası olarak kullanılan gömülü soru yapıları üç adet tespit edilmiştir.

yirindin bu ilke ***nelük*** *kelmişin // ayu birdi barça özi bilmişin* (504)

"Memleketinden kalkıp buraya *niçin* geldiğini, kendisinin neler bildiğini, hepsini ona anlattı."

körü barsa yalnguḳ bu erksizlikin // ***nelük*** *munça yavlaḳ kötürdü egin* (1534)

"İnsanın bu acizliğine dikkatle bakarsan kötülerin *niçin* bu kadar gurur getirdiklerine şaşarsın."

yorı kel kirelim manga ay sözüng // ***nelük*** *evre keldi yana bu özüng* (4975)

"Yürü gel girelim *neden* yine buraya geldiğini anlat bakalım."

3.5. Neteg

Nasıl, ne gibi anlamalarını karşılayan sözcüğün, EDPT'de *ne* sözcüğü ile *teg* edatının birleşmesinden oluştuğu söylenir. Sıklıkla *ne gibi?* şeklinde kullanılan sözcüğün zaman zaman *gibi* anlamında zarf olarak da kullanıldığı belirtilir (1972, s. 776a). Erdal ise, *ne gibi* anlamına gelen sözcüğün *ne* ile *teg* edatının birleşimi olduğunu ifade eder (2004, s. 213). Hacıeminoğlu'nun bu sözcükle ilgili benzer açıklamaları bulunur. Sözcüğün *ne+teg* biçiminde kurulduğunu ifade ederek anlamı için *niçin, nasıl, neden* gibidir der (Hacıeminoğlu, 2015, s. 281). *Kutadgu Bilig*'de geçen gömülü soru örnekleri *nasıl* ve *ne* sözcüklerini karşılayan ancak soru ifade etmeyen bildirme cümleleridir.

neteg *kim orunsuz topıḳ yuv̇lunur // anı teg me devlet özüm yolunur* (662)

"Dümdüz yerde top *nasıl* kendi kendine yuvarlanırsa mutluluk da öyledir; ben sıyrılıp giderim."

anadın ***neteg*** *toġdum erse bu kün // anın͡g teg barır men yalın͡gın mun͡gun* (1513)

"Anadan *nasıl* doğdumsa bugün de o şekilde ve acizlik içinde gidiyorum."

neteg *kim sev̇indi senin͡gdin kön͡gül // bayat birsü andaġ sev̇inç ay oġul* (3066)

"Benim gönlüm senden *nasıl* hoşnut ise ey oğul, Tanrı seni de öyle sevindirsin."

en͡g aşnu san͡ga men tuşayın barıp // ***neteg*** *ḳılġu andın ḳılalım yorıp* (5006)

"İlk önce sana gelirim, sende buluşuruz; *ne* yapmak gerekirse birlikte düşünürüz."

neteg *yörse tüşni anı teg bolur // yav̇uz yörme tüşni san͡ga ḳılġa ḳor* (6004)

"Düşü *nasıl* yorarsan sonucu ona göre olur; düşü kötüye yorma, sana zararı dokunur."

Diğer örnekler için bk. (1561), (2111), (2588), (6021), (6237), (6256), (6320).

3.6. Ḳaçan

Orhon Türkçesi Grameri'nde sözcüğün "ne zaman" anlamı taşıdığı

belirtilerek belirsizlik zamirleri içinde değerlendirilir. *ärsär* sözcüğü ile birlikte kullanılması durumunda da "ne zaman olsa, er veya geç" anlamına geldiği ifade edilir (Tekin, 2003, s. 126, 128). Erdal, sözcüğün nadiren soru sözcüğü olarak kullanıldığını, daha çok "-dığında" anlamında belirsizlik ifade ettiğini, eşitlik ve vasıta durumu eklerinin *ka+ça+n* şeklinde bir araya gelmesiyle oluşturduğunu belirtmiştir (2004, s. 215). EDPT'de *kaçan* sözünün soru ve zaman zarfı olarak "ne zaman; her ne zaman" anlamlarında kullanıldığı belirtilerek Karahanlı Türkçesinde özellikle "ne zaman" anlamında kullanıldığı ifade edilir (1972, s. 592).

Kutadgu Bilig'de tespit edilen *ḳaçan* soru sözcüklü örnekler genelde retorik soru biçiminde tespit edilse de gömülü soru yapıları da mevcuttur.

yana uḳturayın iligke bu söz // kayu kün körüngü ***ḳaçan*** *kelgü öz* (510)

"Sonra ben bu meseleyi hükümdara arz edeyim; *ne zaman* geleceği, hangi gün huzura çıkacağı saptansın."

ülegü neng̑ er tutġu begler ḳalın // ***ḳaçan*** *ḳolsa tutġay yaġısı ilin* (3030)

"Beyler mal dağıtmalı ve çok asker tutmalı; *ne zaman* isterlerse düşman memleketini ele geçirirler."

tilek birle mang̑sa yıraḳ yir yaḳın // ***ḳaçan*** *körse yüzin bulur can ilek* (3325)

"İstekle yürüyünce uzak yer yakın olur; arzuladığı yüzü *ne zaman* görse can sahibini bulur."

mening̑ evke kelmek turur ol mang̑a // ***ḳaçan*** *kel tise sen kelir ol sang̑a* (5019)

"O benim evime gelecek; *ne zaman* gelmesini emrederseniz o zaman huzurunuza çıkacak."

ayıttı ilig aşnu oḍġurmışıġ // neçe ḳalmışıġ hem ***ḳaçan*** *barmışıġ* (5455)

"Hükümdar önce Odgurmış'ı, onun ne kadar kaldığını, *ne zaman* gittiğini sordu."

Diğer örnekler için bk. (4126), (5063).

3.7. Ḳayu

Hangi, ne, kim anlamlarında kullanılan *ḳayu* soru sözcüğü Erdal'a göre *kañu>kayu* biçimdedir. *Hangi* anlamına gelen sözcüğün kökeni için **ka* ile bağlantı kurar. *Kayu* için soru ve belirsizliğin bir arada olduğunu da belirtir

(Erdal, 2004, s. 215,448). Hacıeminoğlu, bu sözcüğün Karahanlı sahasında *hani, hangi, nerede* biçiminde kullanıldığını ifade eder (2015, s. 275). *Kutadgu Bilig*'de gerçek anlamıyla fakat soru bildirmesinin dışında kullanımları olan sözcüğün gömülü soru örnekleri şöyledir:

yana uḳturayın iligke bu söz // ***ḳayu*** *kün körüngü ḳaçan kelgü öz* (510)

"Sonra ben bu meseleyi hükümdara arz edeyim; ne zaman geleceği, *hangi* gün huzura çıkacağı saptansın."

ḳayu *işte bolsa yorıḳ utru tut* // *yorıḳ utru tutsa sa͡nga örge ḳut* (1311)

"*Hangi* iş olursa olsun, onu tatlı dille karşıla; her işte tatlı dil kullanırsan mutluluk sana bağlanır."

ḫıyanet ***ḳayu*** *yirde ursa aḍaḳ* // *asıġ birgü barça ḳaçar keḍ yıraḳ* (2865)

Hıyanet *hangi* yere (nereye) ayak basarsa faydalı olan her şey oradan çok uzaklara kaçar."

siziksiz ölür kör tirig boldaçı // ***ḳayu*** *kün ölürüg yoḳ ol bildeçi* (3621)

"Diri olan şüphesiz ki ölür fakat *hangi* gün öleceğini bilen yoktur."

ḳayu *ḳul ḳamuġdın evürse yüzi* // *yaratmış iḍike sığınsa özi* (6247)

"*Hangi* kul herkesten yüz çevirip yaratan Rabb'ine sığınırsa."

Diğer örnekler için bk. (220), (251), (556), (560), (565), (635), (745), (806), (830), (900), (902), (1268), (1272), (1316), (1760), (1808), (1855), (1884), (1984), (1993), (2016), (2017), (2138), (2165), (2172), (2261), (2302), (2428), (2604), (2620), (2641), (2781), (2839), (2840), (2907), (2909), (3007), (3008), (3028), (3033), (3324), (3418), (3514), (3688), (3691), (3990), (4035), (4298), (4539), (4578), (4594), (4928), (5046), (5544), (5660), (5906), (5909), (6497).

3.8. Ḳayda // Ḳayuda

Erdal, *ḳayda* ve *ḳayuda* sözcükleri için *kayu* sözcüğü ile bağlantı kurarak *kayda* sözcüğünün *kayuda* sözcüğünde meydana gelen orta hece ünlüsünün düşmesi ile oluştuğunu izah eder (2004, s. 216). *Nerede, nereye* anlamlarına gelen sözcüğün *Kutadgu Bilig*'de tespit edilen gömülü soru yapılarındaki kullanımı şöyledir:

özüm ***ḳayda*** *bolsa ḳamuġ arzular* // *meni͡ng birle yügrür ma͡nga öz ular* (676)

"*Nerede* olursam olayım, bütün arzular benimle beraber yürür ve bana

bağlanır."

ḳılınçı ḳarı oğlan özlüg uḳuş // uḳuş ***ḳayda*** *bolsa a͡ngar bar yapuş* (1870)

"Aklın hareketi yaşlıdır fakat kendisi gençtir; akıl *neredeyse* git ona yapış."

fesad ***ḳayda*** *bolsa ḳaçar ḳut teze // fesad çın yorır tutçı beglik buza* (2104)

"*Nerede* fesat olursa oradan mutluluk kaçıp gider, fesat şüphesiz her yerde daima beyliğe zarar getirir."

ḳılıç ***ḳayda*** *erse kümüş anda ol // kümüş ḳayda erse ḳılıç tuttı yol* (3045)

"Kılıç *neredeyse* gümüş oradadır, gümüş neredeyse kılıç oraya yönelir."

Tepizlik bolur bu ḳapuġda öküş // tepiz ḳayda erse tütüş ol uruş (4247)

Diğer örnekler için bk. (154), (473), (681), (2056), (2089), (2129), (2248), (2864), (3397), (3585), (4414), (4918).

kimi͡ngde uḳuş bolsa aṣlı bolur // ***ḳayuda*** *bilig bolsa beglik bulur* (301)

"Kimde akıl varsa o asil insan olur; *kimde* bilgi varsa o bilgi bulur."

üyük çim osuġluġ bolur bilgeler // çıḳar suv̇ ***ḳayuda*** *aḍaḳ tepseler* (974)

"Bilgeler sulak yerlere benzer; *nereye* ayak vururlarsa oradan su çıkar."

yumıtsa ***ḳayuda*** *bu üç türlüg er // tilekin bulur er tümen arzu yir* (2709)

"Bu üçü *nerede* bir araya gelirse insan orada dileğine kavuşur, bütün arzularına erişir."

ḳayuda *çav̇ıḳsa köni beg atı // a͡ngar barġu andın bulur er ḳutı* (3462)

"*Nerede* adaletiyle şöhret bulan bir bey bulunursa oraya gitmeli, insan onda mutluluğu bulur."

bari͡nga mụḳır men tiler men usuz // ***ḳayuda*** *tilegü özüm belgüsüz* (4780)

"Varlığını kabul ediyor ve gece gündüz uyumadan onu istiyorum fakat onu *nerede* arayacağımı ben de bilmiyorum."

Diğer örnekler için bk. (570), (3210), (3504), (3507), (3508), (3509), (3511).

3.9. Kim

Eserde gerçek anlamıyla *kim,* belirsizlik ifade eden anlamıyla *kimse* anlamlarında kullanılan sözcük, gerçek soru işlevli kullanımının yanı sıra bağlaç olarak da kullanılmıştır. Gabain, *nispet cümlesi* olarak ifade ettiği *kim* sözcüğünü içeren bazı soru cümlelerinin ilgi cümlesi oluşturduğundan aynı zamanda İrani diller ya da Çinceden gelip gelmediğinin araştırılması gerektiğinden bahseder (Gabain, 2003, s. 102). Clauson'a göre iki ana soru zamirinden biri olan *kim*, *ne* ile paraleldir ancak *ne*'de olduğu gibi soru sıfatı olarak kullanılmaz (EDPT, 1972, s. 720b). Çetin, *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*, isimli doktora çalışmasında *kim* sorusunun birçok araştırmacıya göre soru işlevinin yanı sıra Uygurcadan itibaren bağlaç olarak kullanıldığını da ifade eder (2008, s. 49). Dilaçar, *kim*, *ne*, *kayusu* sözcüklerini soru zamiri olarak kategorize ederken *kim* sözcüğünü *kimüñde ukuş bolsa aslı bolur* örneğindeki hâliyle belirsiz zamir; *bu söz kim sen aydıñ* örneğindeki hâliyle ise bağıntı zamiri olarak isimlendirir (1995, s. 62).

Kutadgu Bilig'de tespit ettiğimiz örnekler, belirsiz ifade ya da bağlaç biçimindeki kullanımdan farklı olarak soru sözcüğünün cümlenin bir parçası hâline geldiği gömülü soru örnekleridir.

mung͡ar meng͡zetü aydı öglüg kişi // ***kim*** *öglüg sözi tutsa itlür işi* (1270)

"Akıllı kişi buna uygun bir söz söylemiştir, *kim* aklının sözünü tutarsa işi iyi gider."

kim *eḍgü tilese aġır yük yüder* // *aġır yük yüdügli tilekin küḍer* (1875)

"*Kim* iyilik dilerse ağır bir yük yüklenir, ağır bir yük yüklenen kişi dileğine ulaşmak ister."

özüng͡ ḳarşıḳa kirse baḳnu yorı // *sini* ***kim*** *ağırlar ağırla anı* (4110)

"Saraya girdiğinde dikkat et, sana *kim* hürmet ederse sen de ona hürmet et."

bu iki neng͡ig ***kim*** *unıtsa ḳalı* // *anıng͡dın yıradı könilik yolı* (5410)

Bu iki şeyi *kim* unutursa o doğruluk yolundan uzaklaşır."

kim *isiz ḳılınsa yolında yoḍuġ* // *könike köni bol könilik küni* (5511)

"*Kim* kötülük yaparsa hüsrana mahkûmdur, kıyamet gününde Tanrı'nın karşısına doğru insan olarak çık."

Diğer örnekler için bk. (104), (253), (254), (259), (416), (678), (721), (820), (912), (913), (945), (1671), (1875), (2398), (2399), (2566), (3431), (3459),

(3538), (3543), (3553), (3554), (4486), (5052), (5538), (5571), (5871), (5873), (5923), (6020), (6140), (6162), (6262), (6263).

Şahıslar için kullanılan kim sorusu bazı özellikler barındırır. İsimler gibi iyelik, çokluk ve durum ekleri alabilirler: *kimim, kiming, kimi, kimdan* gibi. Erdal, *kim* soru zamirinin durum ekli çekimlerinin de aynı şekilde soru bildirdiğini ve şartlı ifadelerde belgisiz zamir olarak kullanılabileceğini ifade eder (2004, s. 212, 218). Eserde tespit ettiğimiz *kiming, kimke, kimni* soru sözcükleri ile kurulu gömülü soru örnekleri şöyledir:

kiming *ḳırḳta keçse tiriglik yılı // esenleşti erke yigitlik tili* (364)

"*Kimin* yaşı kırkı geçerse gençlik insana Allah'a ısmarladık der."

kiming *atı isiz bolup artasa // angar yigreki ol tirig turmasa* (4467)

"*Kimin* adı lekelenir ve kötüye çıkarsa onun için hayırlısı ölmektir."

Diğer örnekler için bk. (367), (545), (546), (547), (1102), (1165), (1223), (1254), (1597), (1670), (1676), (1698), (1699), (1702), (2126), (2213), (2645), (3072), (3075), (3252), (3374), (3415), (3416), (3562), (3675), (5240), (5351), (5570), (5620), (5767), (5796), (5811).

bayat ***kimke*** *birse uḳuş ög bilig // öküş eḍgülükke uzattı elig* (151)

"Tanrı *kime* anlayış, akıl ve bilgi verirse o pek çok iyiliğe elini uzatır."

Diğer örnekler için bk. (753), (1011), (1253), (1267), (1797), (1933), (1978), (1983), (2007), (2450),(28349, (3079), (4698), (5620), (6192), (6193).

köngül ***kimni*** *sevse ḳamuġı sevüg // körür közke ursa körümez bolur* (537)

"Gönül *kimi* severse onun her şeyi sevimli olur, gören göze vursa o bile kötü görünmez."

Diğer örnekler için bk. (536), (1271), (1761), (2615), (3480), (5049).

Sonuç

Cevap isteyip istememesine göre değerlendirdiğimizde gömülü soruların muhataptan beklentisi olmadığını görürüz. Soru sözcüğüyle kurulan ancak bir cümlede nesne olarak karşımıza çıkan gömülü sorular, artık soru değildir. Bizim için sonsuz bir övünç kaynağı olan *Kutadgu Bilig*'in dünya edebiyatı içinde yüksek mertebeleri hak eden bir eser olmasının yanı sıra, dil bilimi açısından da incelendiğinde önemli sonuçlar çıkarılabilecek bir eser olması çalışmamızı kaçınılmaz kılmıştır. Eserde kullanılan *ne, neçe, negü, nelük, neteg, ḳaçan, ḳayu, ḳayuda, ḳayda, kim (kiming/kimke/kimni)* soru sözcükleri müstakil olarak birer

soru anlamı taşımakla birlikte belirsizlik ve bağlama görevi de üstlenmişlerdir. Anlam olarak açıkça soru olmadığını belli eden gömülü sorularda gördüğümüz bu sözcüklerin belirsizlik ve bağlaç olma fonksiyonlarının dışında kullanılmış olması söz konusu olsa da anlama bakıldığında bir bildirme cümlesinden farkı olmadığı görülür. Pek çok örnek tespit ettiğimiz bu çalışmada soru yapılarının bilinmeyenin aranması dışında da incelenebileceği vurgulanmıştır.

Kaynakça

Aksan, D. (2003). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Clauson, G. (1972). *An Etymologycal Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford University.

Çetin, E. (2007). "Kutadgu Bilig'de ne Soru Sözcüğü ve Kullanımları", *Kazakistan ve Türkiyenin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri* (21-26 Mayıs 2007), Almatı, s. 437-444.

_____ (2008). *On üçüncü yüzyıl öncesi Türkçesinde soru* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Égré, P. & Spector, B. (2007). *Embedded Questions Revisited: An answer, not necessarily the answer.* Presentation at MIT Ling-Lunch Seminar and Journees Semantique et Modelisation.

Erdal, M. (1985). "Kutadgu Bilig'de Değişkin Ekler ve Kelimeler", V. *Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler (İstanbul 23-28 Eylül 1985) I. Türk Dili. C. I. İstanbul,* s. 89-94.

_____ (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.

von Gabain, A. (2003). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ginzburg, J. & Sag, I. A. (2000). *Interrogative Investigations, The Form, Meaning and Use of English Interrogatives*. Stanford-California: CSLI.

Göksel, A. & Kerslake, C. (2005). *Turkish A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.

Gracanin-Yüksek, M. (2016). "Alternative Questions in Turkish", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2016/1. 39-68. DOI: https://doi.org/10.18492/dad.98860.

Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

_____ (2015). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

İmer, K., Kocaman, A. & Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Karttunen, L. (1977). "Syntax and Semantics of Questions", *Linguistics and Philosophy*, 1(1), s. 3-44.

Kasapoğlu-Çengel, H. (2016). "Kutadgu Bilig ve Türk Lehçelerine Çevirileri Hakkında", *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. İstanbul, s. 204-211.

Kornflit, J. (1997). *Turkish Descriptive Grammar*. London-New York: Routledge.

Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar*. New York: Oxford University Press.

Mansuroğlu, M. (1988), "Karahanlıca" (Çev. Mehmet Akalın), *Tarihî Türk Siveleri*, Türk Kültürünü Arastırma Enstitüsü Yayınları, Ankara. s.133-171.

Oturakçı, N. (2012). *Türkiye Türkçesinde Soru Sözcükleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.

Ölmez, M. (2004). "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri", *Türk Dilleri Araştırmaları,* 14, s. 103-126.

Özmen, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan.

Parent, T. (2014). "Knowing-Wh and Embedded Questions", *Philosophy Compass*, 9, s. 81-95.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Underhill, R. (1976). *Turkish Grammar*. Cambridge, Massachusetts and London, England: The MIT Press.

Wiese, H. (2002). *Wh- Words Are Not Interrogative Pronouns: The Derivation of Interrogative Interpretations for Constituent Questions*. Berlin: Humboldt University.

Yavuz, K. (2009). "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* 36, s. 137-180.

_____ (2012). *Hacib Böyle Dedi. (Kutadgu Bilig'den Seçmeler)* İstanbul: Mostar.

Kutsaldan Kurguya: "Su" Romanında *Kutadgu Bilig*'in Şifreleri

İbrahim BİRİCİK

Giriş

İnsan, yapısı itibarıyla psikolojik ve sosyolojik derinliği olan bir varlıktır. Bu derinliğinden dolayı insan, temel bilimlerin ve disiplinlerin odak noktasındadır. İnsanın bu derin yapısından estetik ve güzellik duygusunu açığa çıkartma hissi, sanatı ve edebiyatı meydana getirir (Çetişli, 2008, s. 12). Edebiyat, insanın içinde bulunduğu dünyayla ilgilenir. Edebiyatın bir türü olan roman ise, dış dünyanın gerçeğiyle sanatın gerçekliğini edebî zevkle sentezleyerek okura sunar. Nesnel gerçeklik, dil düzeyinde öznel tasarımlarla yeniden yazılır (Kula-Sakallı, 2002, s. 64).

İnsanlığın kozmik bilgi kaynağı ve toplumun kolektif bir şekilde kodlarını barındıran mitler ise; sanatsal faaliyetlerin özünde bulunduğu, imgesel anlatıları barındırması, binlerce yıldır insan hafızasında tanımlanması ve gizemli dünyalara kapı aralaması gibi özelliklerinden dolayı edebî metinlerde varlığını sürdürür. Edebî metinlerde mitler ve mitolojik kahramanlar, imge, simge ve sembol durumunda bulunurlar. İlk çağlardan günümüze kadar gelen anlatı ve roman kurgulamalarında mitsel arka planlar, imgesel betimlemelerle esere anlatım zenginliği kazandırır. Fantastik kurgulamalar, bunun en serbest kurgusal hareket alanıdır. Nitekim yazar Buket Uzuner bir röportajında (Özcan, 2012), romanın ön çalışmalarında eskiye ait birçok yeni bilgiye ulaşarak psikiyatrinin bir dalı olan psiko-mitoloji ile de ilgilendiğini belirtmektedir.

Roman, tabiatın dört unsurundan "su" mitosu etrafında şekillenmektedir. "Anasır-ı Erbaa" da denilen bu dört unsur, su, hava ve topraktır ve bütün varlıkların özünde bu dört unsur bulunur. *"Her türlü maddenin duyularımızca algılanmasının en temel dışavurum biçimleri olan dört öge -hava, ateş, su ve toprak- kutsal halesiyle donatılmış- hemen her yerde görülmektedir; bu açıdan bakıldığında, toprak sınırsızdır, hava kavranamaz bir şeydir, ateş doğası gereği dokunulamazdır ve yalnızca su kirletmeye açık, dolayısıyla özel olarak korunması tavsiye edilen bir şeydir*." (Kadriye Türkan, 2012, s. 137).

Kutadgu Bilig ise Türk tarih ve toplumunda, 10. yüzyılda İslamiyet'i kabul ederek yeni bir medeniyet dairesine giren Türkler için önem arz eden ve yazılan ilk İslami eserdir. Merhum Reşit Rahmeti Arat'ın ifade ettiği gibi *Divanu Lügati't-Türk*, Türk dünyasının dış cephesini tespit ederken *Kutadgu Bilig* iç cephesini yani Türk dünyasının manevi tarafını, siyasi ve idari yönlerini tespit etmektedir. Bir edebî eser olmasının yanı sıra Türklerin yeni bir medeniyet inşa etme sürecinde karşılaştıkları maddi ve manevi sıkıntıları aşmalarına yardım etmek ve oluşum içinde olan ahlak ve siyaset ilkelerine de yeniden bir düzen

getirmek için Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınır (Arslan, 2011, s. 580). Kaleme alınan her eser, o toplumun kültürel ve sosyolojik kodlarından haber vereceği için de edebiyat ve toplum arasında bereketli bir döngü bulunur. Buket Uzuner de 1000 yıl ötesinden seslenen *Kutadgu Bilig*'in tarihî ve sosyolojik misyonunu hesaba katarak günümüz okuruna kendi romanı aracılığıyla gelenek-gelecek bağlamında bir mesaj vermek istemektedir. Bu da romanın mahiyetindeki sanatsal çeşniye farklı bir lezzet sunmaktadır.

Kutsaldan Kurguya

Buket Uzuner'in *Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları Su* adlı romanı, bir dörtlemenin ilk romanıdır. Romanda kadim Türk geleneğinden izler olduğu gibi *Kutadgu Bilig*'den de beyitlerle romanın kurgusu polisiye, fantastik ve mi/s/tik boyuta ulaşır. Eser, kayıp gazeteci Defne'nin ailesinin karakola kayıp müracaatı yapmasıyla başlar. Bu başlayış, romana polisiye bir hava katmaktadır. Defne, fazla popüler olmayan ama insan ve doğa açısından hayati önem taşıyan meseleler ve 2000'li yılların Türkiye'sinin toplumsal panoramasını yansıtan gerçekler hakkında yazılar yazdığı için bazılarının düşmanlığını çekmiş bir gazetecidir.

Defne, *"Artık sayısı çok azalan, sahici, vicdanlı, muhabir gazetecilerdendir. Çevre katliamları, sağlık ticareti, kaçakçılık, çocuk ve kadın tacizleri, namus cinayetleri gibi çok önemli konuları didik didik araştırıp.."* (Uzuner, 2013, s. 47) yazan, kişisel beklentileri olmadan insan, hayvan, bitki kısacası tüm canlılar için canla başla mücadele eden ama öne çıkmaktan da bir o kadar uzak duran bir kadın gazetecidir. Ablası onun kendisi gibi uyumsuz ve sorunlu insanlarla ilgilenmekten hoşlandığını belirtir: *"(...) Sokak hayvanlarını değil, sakat sokak hayvanlarını koruyacak meselâ! Sonra Allah'ın Japonya'sındaki Yunus katliamını protesto için yollara düşer, Japonya'da mitingde balıkçılar tarafından taşlanır, 'nükleersiz Türkiye' diye Sinoplara gider...."* (Uzuner, 2013, s. 8).

Ayrıca Defne Kaman'ın; imar affı, 2B orman arazisi satışları, HES'ler ilgilendiği konular arasındadır. Dolayısıyla gazete patronlarının tehlikeli saydığı tiplerdendir. Bunu çalıştığı gazetenin sorumlusu Cemal Dokuzoğlu da itiraf etmiştir. Ona göre Defne "*keçi gibi inatçı, kartal kadar cesur, kısrak kadar hızlı, yunus gibi iyi kalpli, bir denizkızı gibi güzeldir ama... işte... aslında uyumsuzun tekidir..."* (Uzuner, 2013, s. 282). Hâliyle Defne Kaman, ninesi Umay Bayülgen haricindeki herkese uyumsuz bir tip olarak görünmektedir.

Defne Kaman'ın kaybolmasının üzerinden 39 saat geçtikten sonra ailesi, polise müracaat eder. Çünkü Defne, çocukluğundan beri süreli kayboluşlarıyla ve merak ettiği meselelerden dolayı iz peşinde koşmasıyla bilindiği için bu seferki kayboluşu, geri dönme umutlarını söndürdüğü için müracaat süresi de o denli

uzun olmuştur. Ninesi Umay Bayülgen, farklı görünüşü, tavırları, konuşmaları ile kadim Türk geleneğindeki şamanlığı yani kamanlığı andırmaktadır. Komiser Ümit Haydar Kaman'ın gözünden Umay Bayülgen'in görünüşü şöyledir:

"*Yaşlı kadının kendi yaşıtlarına hiç benzemeyen bir hâli olduğu o daha odaya girerken dikkatini çekmişti. Kayıp kadının anneannesi, aklaşmış uzun saçlarını ne yaşıtları gibi boyayıp fönletmiş, ne yemeni veya eşarpla bağlamış, ne de üstüne türban takmıştı. Bunun yerine, ak saçlarını küçük kızlar gibi başının iki yanından sarkan iki saç örgüsü yapmış, uçlarını boncuklarla bağlamıştı. Yetmiş yaşlarında olmasına karşın, yaşından çok daha dinç ve sağlıklı görünen, orta boylu kadının, sırım gibi bedenine giydiği adaçayı renkli keten entarisinin eteğinden ve yarım kollarından Kızılderili giysilerindeki gibi uzun püsküller sarkıyordu. Kucağında beyaz hasır şapkası ve güneşe benzeyen turuncu yuvarlak hasır çantasını sımsıkı tutuyordu.*" (Uzuner, 2013, s. 2-3).

Umay Bayülgen, otacılığın yani doğadaki otlarla ilaç yapıp şifa dağıtma işinin ailenin bir özelliği olduğunu, ninelerinin de vaktiyle otacılık yaptığını söyler. Torunu Defne Kaman'ın ilk öğretmeni de olan Umay Bayülgen, *" Kam'dı, otacıydı, bilgeydi, ozandı, şifacıydı, masalcıydı, sağduyuydu, tabiat anaydı, o basiret gözü ..."*dür (Uzuner, 2013, s. 131).

Komiser Ümit Haydar Kaman, Defne'yi bulması için Umay Bayülgen tarafından özellikle seçilmiştir. Defne, izini sürdüğü bir kadın cinayeti sebebiyle saklanmak zorunda kalmıştır. Bu meseleyi de ancak Ümit Haydar Kaman çözebilecektir. Kişilik olarak o da tıpkı Defne Kaman gibi kendi kararları konusunda inatçı bir gençtir. Toplumun geneli gibi kitap okumayı pek sevmese de *"... Polislerin içinde yaşadıkları sert ve şaka götürmeyecek kadar acımasız dünyayı çok abartılı, müthiş alaycı ve her acıya, her soruna ve alkole gerçeküstü derecede dayanıklı, gözü pek, vurdumduymaz dedektifler aracılığıyla anlatan*" (Uzuner, 2013, s. 31) yabancı polisiye romanlara meraklı olan Ümit, Amerikalı yazar Lawrence Block'un roman kahramanı Matt Scudder'i beğenmektedir.

Kaybolduğu süre içinde, üç defa ıslak hâlde Komiser Ümit'e görünerek ona *Kutadgu Bilig*'den alınmış beyitlerle Defne Kaman, mesaj gönderir. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig*, romanın temelini oluşturan bir eserdir. Komiser Ümit Kaman, Sahaf Semahat yardımıyla Defne Kaman'ın *Kutadgu Bilig*'den bir şekilde verdiği ipuçları sayesinde hem cinayeti çözerek katili yakalar hem de kayıp gazeteci Defne Kaman'ı bulur.

Defne Kaman, ilk olarak Komiser Ümit'in karşısına Kadıköy Çarşısında ıslak bir şekilde aniden çıkarak eline bir kâğıt verir. "C:386-6515, B:28-211, B:28:212" Bu şifreli kâğıdı Sahaf Semahat, "*Aaa, dur be, sakın bu sayılar Kutadgu Bilig'den olmasın ya*" (Uzuner, 2013, s. 63) diye haykırarak gizemin ilk düğümünü çözer. Sahaf Semahat, *Kutadgu Bilig*'e her akşam yatmadan önce

okumasından dolayı aşinadır ve de o kadar bu kitapla haşır neşir olmuştur ve sevmiştir ki dükkânında beslediği iki kedisinin de ismini "Kutlu" ve "Bilgi" koymuştur. "*Özellikle geceleri dükkânında tek başına Kutadgu Bilig okurken sanki mutluluk bilgisinin yazarı Yusuf Has Hacib'le karşılıklı çay içerlermiş gibi bardağını tokuşturur, onu gülümseyerek selamlardı. Yusuf Has Hacib de Semahat'a karşılık verir, bazen dertli bazen de bilge bazen de çapkınca gülümserdi*." (Uzuner, 2013, s. 65). Hayattan bunalan Semahat, çoğu zaman *Kutadgu Bilig*'deki beyitleri hatırlayarak ferahladığını söylemektedir.

Kutadgu Bilig'in 1071. sayfasındaki C:386-6515 beytinde "*Umınçım sen ök sen manga ay umınç* / *Umınç kesmegey men sanga ay umınç*" dizeleri yazılıdır. Asırlar öncesinden seslenen *Kutadgu Bilig*'le Defne Kaman, Komiser Ümit'e şu mesajı vermektedir: "Ey ümidim, bana bizzat ümit sensin / Ey ümidim, senden ümidimi kesmeyeceğim." Komiser Ümit, Semahat'ın günümüz Türkçesiyle okuduğu bu beyitleri dinledikten sonra *"Eğer benim adım ile bin yıllık bu kitaptaki bu dizenin karşılaşması sadece bir tesadüf değilse… o zaman… Biz doğru yoldayız Semahat Abla."* (Uzuner, 2013, s. 67). diyerek izninin ilk günü olup köyünde dere kenarında huzurlu bir tatil geçirmek isteyen Komiser Ümit'te bu işin peşinde olması gerektiği düşüncesi ağır basmaya başlamıştır. Diğer beyitler ise şöyleydi: "B:28-211: Kişinin gönlü dipsiz bir deniz gibidir / Bilgi onun dibinde yatan inciye benzer. B.28-212: Kişi inciyi denizden çıkarmadıkça/ O, ister inci olsun ister çakıl taşı, fark etmez." (Uzuner, 2013, s. 76).

Defne Kaman, bu şifreler ile kendisini sadece Komiser Ümit'in bulabileceğini ve denizde saklandığının bilgisini ve kendisine verilen "Su Kitabı"nın içindeki bilgilere de dayanarak olayı çözebileceğini belirtmektedir. Böylelikle *Kutadgu Bilig* şifreleriyle esrarengiz bir kovalamaca başlar. Olayları araştırmaya devam eden Komiser Ümit, Kadıköy'de Rıhtım Caddesi'nde yürürken bir apartmanın kapı aralığına saklanmış ve endişeli gözlerle etrafı kolaçan eden Defne Kaman'ı yeniden görür. Defne Kaman, yine kaşla göz arasında avucuna bir kâğıt bırakır.

"B:56-630:Bu sefer kabahat bende oldu; nasıl oldu da / Başkasına sırrımı açıverdim. B:56-631: Dinle bak, bilgili insan ne der / Aceleyle yapılan işin pişmanlığı yıllarca sürer. B:69-810: Elimde tuttuğum bu bıçak / Biçen ve kesen bir alettir, ey becerikli. C:320-5366: Uçan, yürüyen ve suda yüzen mahlûkların hiçbiri / Senin elinden kurtulamaz ey çetin huylu." (Uzuner, 2013, s. 92). Bu şifrelerle Komiser Ümit, sonradan farkına varacağı bilgilerin ipuçlarına ulaşır. Defne Kaman, kadın cinayetleri ve kadına şiddet üzerine gazetesinde bir yazı dizisi başlatmış ancak yayın yarıda kesilmiştir. Çünkü kocasından şiddet gören Sakine Neşeli'nin kimliğini ve yaşadıklarını sansürsüz bir şekilde yazısında anlattığı için ilk iki beyitle pişmanlığını dile getirir. Savaş Neşeli tarafından bıçakla doğranıp evinin bahçesine gömülen Sakine Neşeli'nin bıçakla öldürüldüğüne üçüncü beyitle işaret eder. Son beyitle de Komiser Ümit'e

güvenini tazeleyerek bu işi çözmesi gerektiğini belirtir. Bu sıralarda da Kadıköy İskelesi'ne yaklaşan bir yunus, çevredekilerin dikkatini çekerek seyir odağı hâline gelir ve birkaç gün sonra yunus da bıçaklanır.

İlerleyen günlerde Komiser Ümit, Defne Kaman'ın kaybolmadan önceki son görüntülerini izlemek için Kadıköy İskelesi'nden kalkan son vapur olan Barış Manço vapurundaki kamera kayıtlarına ulaşır. Defne Kaman'ın bir ara yerinden kalkarak yangın söndürme cihazı tarafına gidip tekrardan yerine oturduğunu fark eder. O görüntülerden sonra zaten Defne Kaman, o vapurdan inmemiş ve kaybolmuştur. Komiser Ümit, olay yerini incelemeye gittiğinde yangın söndürme cihazının arkasına bir kâğıt saklandığını görür. Şüphesiz ki bu, Defne Kaman'ın Komiser Ümit'e vermek istediği başka bir şifredir.

"A:35-850: Her işte hiddet gösterenler / İçkiye düşkünler ve çalıp çırpanlar. A:35-851: Bu gibi kişiler yaramaz bana / İşte bunları açıkça saydım sana. B:83-998: Ay-Toldı dedi ki; Sözün yeri sırdır / Söz ona bölünür fakat biri söylenmelidir. B:83-999: Biri söylenebilir, dokuzu yasaktır/ Yasak sözler aslında hep fenadır." (Uzuner, 2013, s. 278). Defne Kaman'ın verdiği bu şifrelerde katilin ataerkil bir toplumda yetişerek kadınlara karşı çabuk öfkelenen ve şiddet gösteren aynı zamanda çok içki içen Savaş Neşeli olduğu belirtilir. Son beyitte gazetenin genel yayın yönetmeni Cemal Dokuzoğlu'na gönderme vardır. Çünkü bu adamda bulunan flaş bellekte Defne Kaman'ın yazı dizisinin tamamı vardır ve yayımlanmayan kısımlarda Sakine Neşeli'nin kimliği anlaşılmaktadır. Hem de bu adam yani Savaş Neşeli, aşırı derecede alkoliktir. Böylelikle Komiser Ümit, Cemal Dokuzoğlu sayesinde Sakine Neşeli'ye ulaşıp olayı çözmek ister ama Sakine Neşeli, kayıptır. Çünkü öldürülmüştür.

Yapılan araştırmalar sonucunda evinin bahçesinde gömülü bulunan Sakine Neşeli'nin parçalanmış cesedine ulaşan ekipler, Sahaf Semahat'ın da yardımıyla yunusun yaralandığı yerde katil Savaş Neşeli'ye ulaşır. Daha sonra ise Defne Kaman, katilin yakalanmasının ardından saklandığı yerden yani sudan çıkarak ülke gündemine oturarak meşhur olur. Çünkü su, koruyucudur, saklayıcıdır ve kirden arındırıcıdır. Bu şekilde yazar, su mitosuna da önem vermektedir ve bunu da romanın art alanına yerleştirerek suyu, romana ismini verecek bir figür olarak kullanır. Komiser Ümit, Defne Kaman'ı evine getirdiğinde Ninesi Umay Bayülgen ellerini göğe açarak dua eder ve *Kutadgu Bilig*'deki şu beyti tekrarlar: "*Ey ümidim, bana bizzat ümit sensin / Ey ümidim, senden ümidimi kesmeyeceğim."* Defne Kaman, roman boyunca yaşanan "kaos"un ardından "kozmos"a ulaşır (Bayrak, 2014, s. 41). Çünkü tehdit ve cinayet sonucunda kaybolmasıyla oluşan kaos ortamından katilin yakalanması ve suda saklanmasıyla yeniden doğuşa ulaşarak varoluşuyla tekrar bütünleşerek kozmosa ulaşır.

Romanın kurgusal boyutundaki temel problem, *Kutadgu Bilig*'den alınan

mesajlar sayesinde çözülür. Buket Uzuner'in Milliyet gazetesi *Kitap* (Öktem, 2012) ekinde yayımlanan röportajında belirttiği gibi dünyaca tanınmayı hak eden bir eser olan *Kutadgu Bilig*, eğitim sistemimiz tarafından pek bilinmemektedir. Hatta romanın birkaç yerinde yazar, bu bilinmezliğe atıfta bulunur. Yazar, bu durumdan muzdarip olduğu için de bu eseri, içinde bir ukde olarak bir şekilde gündeme getirmek istemektedir. Nitekim bu romanı, bu isteğinin tecessüm etmiş hâli olur.

Romanın şahıs kadrosu, kurgunun altındaki kaynaklardan haber verir niteliktedir. Romanın kahramanlarından Defne Kaman, Ali Ümit Kaman, Umay Bayülgen'e Şamanlık (Kamanlık) kültürüne gönderme yaparak isimlerle kültür arasında bir bağ oluşturulması istenir. İsimler, okuyucuyu şaman kültürüne yaklaştırma işlevi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Romanın şahıs kadrosunun tamamı romanın esasını oluşturan eski Türk inanışlarının, Türk mitolojisinin parçaları gibidir (Yılmaz, 2015, s. 109). Öyle ki Umay Bayülgen'in evinin duvarında yazılı olan: "*Hayat Ağacımız Kayın'dır. Özümüz: Su, Toprak, Hava, Ateş'tir. Dedemiz Korkut, Ninemiz Umay, Hanımız Ülgen, boyumuz Deli Dumrul'dur. Otacılar 1888." yazısı da, romanın temel felsefesinin özetidir"* (Uzuner, 2013, s. 263).

Buket Uzuner'in bu romanında küresel ısınmadan türlerin yok olmasına, hayvanlara kötü muamele edilmesi gibi tüm dünyanın karşı karşıya olduğu ekolojik sorunların yanı sıra, Türkiye'de yaşanan kadına şiddeti, HES'lerin insanlara ve doğaya verdiği zararlar, hayvan hakları sorunlarının üzerine, okuyucuyu çözümler üzerine düşünmesini sağlamaktadır (Cengiz, 2014, s. 10).

Sonuç

Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları Su adlı roman, kurgusal yönden çok kuvvetli olmasa da ele alınan meseleler bakımından değerlendirilmesi gereken, mesaj kaygısı fazla hissedilen bir eserdir. Mitoloji ve destanlarla desteklenen romanda, Türk kültürünün yaşayan unsurlarının yanı sıra, 2000'li yılların Türkiye'sinin bir panoraması ortaya konmaktadır.

Gazeteci Defne Kaman'ın memleketin ve tabiatın sorunlarıyla ilgilenirken karşılaştığı zorluklarda ona yol gösteren Türk kültürüne özgü, özgün eser *Kutadgu Bilig*'dir. Kurgunun gidişatındaki düğümlerin çözümünün *Kutadgu Bilig*'deki beyitlerin mesajlarıyla örtüşmesi; romanın art alanındaki ana kaynağın Yusuf Has Hacib'in asırlardır toplum-kültür-devlet denklemindeki açmazlara çözüm üreten *Kutadgu Bilig* olması romana ayrı bir renk katmaktadır.

Bu romanda hem *Kutadgu Bilig*'in şifreler silsilesi hâlinde verilmesi hem de kadim şaman geleneğinin karakterler üzerinden işlenmesi, romanın fantastik boyutunu da ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Arat, R. R. (2019). *Kutadgu Bilig-Yusuf Has Hacip*, 1. bs. Ankara: Kabalcı Yayınevi.

Arslan M. (2011). "Dünya ve Batı Edebiyatı Karşısında Kutadgu Bilig", *Sosyoloji Dergisi*, 2011, 3. Dizi, 22.

Bayrak, D. B. (2014). "Buket Uzuner'in Su Romanında Mitolojik Simgeler", *Hürriyet Gösteri*, 311, (Ocak-Şubat-Mart 2014), İstanbul, s. 36-41.

Cengiz, Ç. A. (2014). "Buket Uzuner'in "Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları Su" Romanına Ekoeleştiri ve Ekofeminizm Penceresinden Bir Bakış", *Frankofoni*, Ortak Kitap, 26, Ankara, ISSN 1016-4537.

Çetişli, İ. (2008). *Edebiyat Sanatı ve Bilimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kula, O. B. & Sakallı, C. (2002). "Yazınsallık Nasıl Oluşur ya da Yazınsallık-Kurgusallık Bağlantısı Üzerine- I", *Varlık*, 1139, Aralık.

Öktem, G. (2012). *Milliyet Gazetesi Kitap Eki*, Mart 2012.

Özcan, P. (2012). *Vatan Kitap*, Mart 2012.

Uzuner, B. (2013). *Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları Su*, 2. bs. İstanbul: Everest Yayınları.

Türkan, K. (2012). "Türk Dünyası Masallarında Su Kültü", *Millî Folklor*, Yıl 24, Sayı 93.

Yılmaz, A. (2015). "Buket Uzuner'in "Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları Su" Adlı Romanı Hakkında Bazı Tespitler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 10.

Kutadgu Bilig'de Geçen Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerin Transkripsiyonu Meselesi

Saidbek BOLTABAYEV*

Giriş

İslami dönem Türk edebiyatının en zengin söz varlığına sahip olan edebî eseri *Kutadgu Bilig*'de 3000'e yakın kelime çeşidi yer almaktadır. Bu kelimelerin sadece 413'ü (334 Arapça, 79 Farsça) İslami kültüre ait olup eserin söz varlığının %14 oranını teşkil etmektedir (Üşenmez, 2008, s. 251).

İslamiyet'in kabulünden sonra Karahanlılar döneminde Türkçeye Arapça ve Farsça kelime ve unsurlar girmeye başlamıştır. *Kutadgu Bilig*'de de görülebileceği gibi ilk dönem İslami eserlerde sayıca az olan Arapça ve Farsça kökenli kelimeler, daha sonraki dönemlerde giderek artmıştır.

İslami kültüre ait olan bu tür Arapça ve Farsça kelimelerin transkripsiyonun Türkoloji çalışmalarında farklı şekillerde yapıldığı dikkat çekmektedir. Çalışmamızda başlıca *Kutadgu Bilig*'in metin yayınlarından Wilhelm Radloff, Reşit Rahmeti Arat, Kayum Karimov, Saadet Çağatay, Kasımcan Sadıkov'un çalışmalarının yanı sıra Gerard Clauson ve DTS sözlüklerinde bu tür alıntı kelimelerin transkribe edilmesinde izlenen yollar değerlendirilecek, ayrıca eserde görülen bu tür alıntı kelimelere gelen eklerin kalın ve ince şekillerine göre fonetiği ele alınmaya çalışılacaktır.

Alıntı kelimelerin, özellikle Arapça kelimelerin yazımının Türkçe metinlerde bazı değişikliklere uğradığı bilinmektedir. Ancak *Kutadgu Bilig*'in Arap harfli nüshalarında Arapça ve Farsça alıntı kelimeler asıl şekle sadık kalınarak yazılmıştır. Arapça kelimelerde ځ (ḫ) harfinin noktasının konmaması, Farsça kelimelerde پ (p) harfinin yerine ب (b) harfiyle yazılması gibi müstensihin dikkatsizliğinden kaynaklanması muhtemel olan imla özelliklerine çok az rastlanır. Eserin Uygur harfli nüshasında ise alıntı kelimeler bazı değişikliklere uğrayarak, genellikle bütün sesleri gösterilerek yazılmıştır.

Bununla birlikte bu kelimelerin okunuşunun Türkçenin fonetiğinden yola çıkarak birtakım özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Türklerin, Arapça kelimeleri Araplar, Farsça kelimeleri Farslar gibi telaffuz ettiklerini düşünmek güç. Bu sebeple *Kutadgu Bilig*'de geçen bu tür alıntı kelimelerin transkripsiyonu meselesi ortaya çıkmaktadır.

Bu noktada Uygur ve Arap alfabelerinin fonetik alfabe olmamasından

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *sboltabayev@gmail.com*

dolayı Arap harfli metinde sadece *kaf* (ق - ḳ), *kef* (ک - k, g), *gayn* (غ - ġ) harfleriyle, Uygur harfli metinde ise  (ḳ, ġ, ḫ, ḥ),  (k, g) harfleriyle kalınlık-incelik uyumunu tespit etmek mümkün olmaktadır. Ancak Arapça ve Farsça kelimelere gelen Türkçe ekler, bu kelimelerin fonetiği, nasıl okunması gerektiği konusunda en önemli ipucudur. Bu kelimelere gelen akkuzatif *(-G)*, datif *(-KA)* eklerinde, isimden isim yapan *+lIK, +lIG* ve *+rAK* eklerinde kelimeye kalın veya ince sıralı ek geldiğini kesin olarak tespit edebiliyoruz.

Kutadgu Bilig'de geçen Arapça ve Farsça kelimelerin okunuşu ve transkripsiyonunun bugüne kadarki çalışmalarda Türkologlar tarafından çeşitli şekillerde yapıldığı göze çarpmaktadır. Burada en önemli fark kelimenin kalın veya ince sıralı transkribe edilmesinden meydana gelmektedir. Bunda eseri yayımlayan araştırmacının yetiştiği muhit ve o muhitte kabul edilen transkripsiyon geleneği de etkili olmuştur.

Aşağıda farklı coğrafi sahalarda yapılan *Kutadgu Bilig* çalışmalarındaki transkripsiyon örneklerini inceleyeceğiz:

'ālem (Ar.) "âlem, kâinat"

Kutadgu Bilig'in Herat nüshasında (A) 15. sayfada, Nemengan nüshasında (B) 21. sayfada geçen bir beyitte Arapça *'ālem* (عالم) kelimesine kalın sıralı akkuzatif eki gelmiş ve çalışmalarda aşağıdaki gibi transkripsiyonlanmıştır:

Hermann Vámbéry'nin transkripsiyonu:

Töretti tilektek tözi alemin
jarutti aġunda künün hem ajin

(Vámbéry, 1870, s. 75)

Wilhelm Radloff'un transkripsiyonu:

Төрәтті тіләк тәк төзӱ аламыҡ,
Јарутты аңында кӱнӱк һәм аjыҡ.

(Radloff, 1910, s. 22)

Reşit Rahmeti Arat'ın transkripsiyonu:

törütti tilek teg tözü ʿalęmıġ
yaruttı ajunķa künüg hęm ayıġ

(Arat, 1947, s. 29)

Kayum Karimov'un transkripsiyonu:

Төрүтти тиләк-тәг түзү аламығ
Йарутты ажунқа күнүг ҳам айығ

(Karimov, 1979, s. 80)

DTS'nın *'aläm* maddesinde:

'ALÄM I [a. عَالَم] törüt(t)i tilāg teg tüzü 'alämig / jarut(t)ī ažunqa künüg häm ajīγ

(DTS, s. 33)

Mustafa Kaçalin'in transkripsiyonu:

törütti tilek teg tüzü 'âlemığ
yaruttı ajunka künüg hem ayığ

(Kaçalin, s. 15)

Radloff ve Karimov, Arapça kelimenin her iki hecesini de kalın sıralı (*alam*) okumakta, Arat ve Kaçalin kelimeyi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi transkribe etmektedir. DTS'de de Arapça kelime aynı şekilde okunmuş olmasına rağmen yazmanın aslına zıt olarak akkuzatif eki yanlışlıkla ince sıralı verilmiştir.

ʿazîz (Ar.) "aziz, kıymetli"

Arapça asıllı *'azīz* (عزيز) kelimesinin *Kutadgu Bilig*'de hem yalın hem de çekimli şekilleri sıkça kullanılmıştır. Mukayese ve üstünlük anlamı katan isimden isim yapma eki *+rAK* ekiyle türemiş şekli Nemengan nüshasında ince sıralı, Kahire nüshasında ise kalın sıralı ek ile yapılmıştır.

ķamuġda ʿązizrek bu canıng ʿązizʿązizcannı bek tut uzatma sözüng

(Arat, 1947, s. 196)

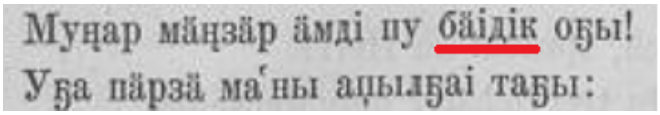
Қамуғда ъазизрәк бу жаның ъазиз
Ъазиз жанны бәк тут узатма сөзүң

(Karimov, 1979, s. 452)

Her iki araştırmacı da Nemengan nüshasındaki şekli esas alarak kelime ve eki ince sıralı okumayı tercih etmiştir. Yukarıdaki beyit Herat nüshasında olmadığından dolayı Vambery ve Radloff'un yayımında yer almamıştır.

beyt (Ar.) "beyit"

Kutadgu Bilig'de Arapça *beyt* (بيت) kelimesi 13 yerde akkuzatif ekiyle çekimlenmiş olarak geçmektedir. Herat nüshasında her zaman ince sıralı ek yazılmış, Nemengan ve Kahire nüshalarında ise ekin kalın şekli tercih edilmiştir. Metin çalışmalarında ise aşağıdaki gibi çeviri yazıya aktarılmıştır:


Муңар мәңзәр әмді ну бәйдік оғы!
Уға пәрзә маʿны аңылғаі тағы:

(Radloff, 1910, s. 151)

muŋar meŋzer emdi bu beytig oḳı
uḳa barsa maʿni açılġay taḳı

(Arat, 1947, s. 182)

Муңар мәңзәтү әмди байтығ оқы
Уқа бәрсә маъни ачылғай тақы

(Karimov, 1979, s. 288)

Radloff ve Arat kelimeyi Herat nüshasını esas alarak ince sıralı okurken Nemengan nüshasının metni üzerinde çalışan Karimov ise kalın sıralı okumayı tercih etmiştir.

devlet (Ar.) "devlet"

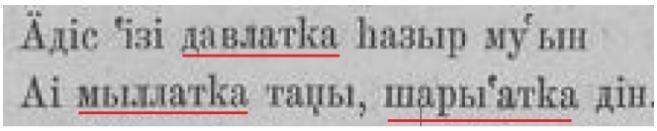
millet (Ar.) "millet"

Eserin bahar mevsimi ve Buğra Han'ın övüldüğü bölümünde, Herat

nüshasının 14. sayfasında, Nemengan nüshasının 19. sayfasında yer alan bir beyitte toplam 8 kelimenin Arapça olması dikkat çeker. Genel olarak *Kutadgu Bilig*'de bu tür beyitler çok azdır. Beytin transkripsiyonu çalışmalarda şöyle yapılmıştır:

atin i'zzi devletke hazir mujjsin
amilatka tagi śeriatka tin

(Vámbéry, 1870, s. 71)


Ädiс ʿizi давлатка hазыр муʿын
Ai мыллатка таɋы, шарыʿатка дін.

(Radloff, 1910, s. 20)

ay din ʿizzi dęvlętka naṣir muʿin
ay miḷḷętka tac ay ṣęriʿątka din

(Arat, 1947, s. 26)

Э дин ъиззи давлатқа насир моъин
Э миллатқа таж эй шариъатқа дин

(Karimov, 1979, s. 76)

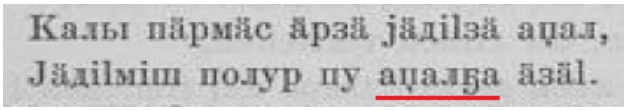
MILLÄT [*a.* مِلّة] aj mil-
lätqa taǯ o венец народа! (*QBN* 19_6).

(DTS, s. 344)

Radloff ve Karimov Arapça kelimeleri kalın sıralı okumakta ve datif eki ile kelimenin ünlü uyumuna girdiğini düşünmektedir. Arat ve DTS'de ise kelimenin ek ile ünlü uyumuna girmediği düşüncesiyle ince sıralı okunmuştur.

ecel (Ar.) "ecel, muayyen vade, ömrün sonu"

Yine bir Arapça asıllı kelimeye datif ekinin geldiği örneğe bakalım:


Калы пәрмәс әрзә jәдiлзә аԥал,
Jәдiлмiш полур пу аԥалԥа әзәл.

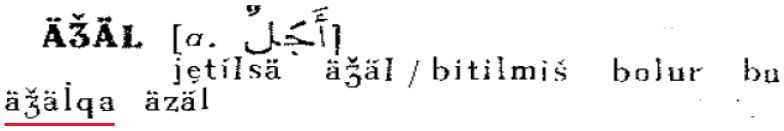
(Radloff, 1910, s. 113)

qalı birmez erse yetilse eçel
bitilmiş bolur bu eçelke ezel

(Arat, 1947, s. 140)

Қалы бәрмәс әрсә йәтилсә ажал
Битилмиш болур бу ажалкә азал

(Karimov, 1979, s. 234)

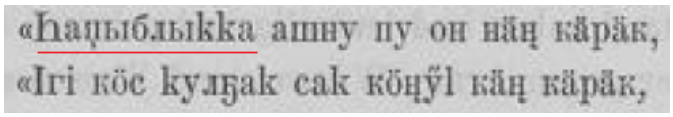

ĂŽĂL [a. أَجَل]
jętílsä äğäl / bitilmiś bolur bu
äğälqa äzäl

(DTS, s. 76)

Ecel (اجل) kelimesi Radloff ve Karimov tarafından kalın sıralı okunmuş, Arat ve DTS'de ise ince sıralı transkripsiyonlanmıştır. Eserin hiçbir nüshasında kelimeye ince sıralı datif eki getirilmemiş olmasına rağmen Arat ve Karimov'un eki ince sıralı okuması dikkat çekmektedir.

ḥācib (Ar.) hacip, kapıcı

Arapçadan alıntılanan *ḥācib* (حاجب) kelimesine *Kutadgu Bilig*'de genellikle eklerin kalın sıralı şekillerinin geldiği dikkat çekmektedir (*ḥācibıġ, hāciblarḳa, ḥāciblıḳ*...) 4 yerde isimden isim yapma *+lIK* ekini alarak yeni bir isim türetmiştir. Çalışmalarda ise aşağıdaki gibi transkribe edilmiştir:


«Ḫaԥыблыkka ашну пу он нәԥ кәрәк,
«Iгi көс кулԥak сak көԥӳл кәԥ кәрәк,

(Radloff, 1910, s. 220)

ḫaciblıḳḳa aşnu bu on neŋg kerek
yiti köz ḳulaḳ saḳ köŋgül kiŋg kerek

(Arat, 1947, s. 162)

Ҳажиблыққа ашну бу он нәң кэрәк
Йэти көз қулақ сақ көңүл кэң кэрәк

(Karimov, 1979, s. 402)

ḥažiblīqqa
ašnu bu on neŋ keräk / jiti köz qulaq saq
köŋül keŋ keräk

(DTS, s. 200)

ġarīb (Ar.) "kimsesiz, yabancı"

Eserde Arapçadan alınan *ġarīb* (غريب) kelimesi 4 yerde isimden isim yapma eki *+lIK* ile geçer. Herat nüshasında her zaman *ġarīblıġ,* Nemengan ve Kahire nüshalarında *ġarībluḳ* şeklinde bütün örneklerde ekin kalın sıralı şekillerinin kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Äді кät кадык ғарышлык пажы
Ғарышлыкта јаңлур талу äр пажы.

(Radloff, 1910, s. 48)

iḍi keḍ ḳatıġ bu ġariblıḳ işi
ġariblıḳta yaŋlur talu er başı

(Arat, 1947, s. 62)

YARIBLÏQ чужбина: ḍi keḍ qaṭīγ bū γa-
ribliq baši / γariblīqta jaŋlur talu ḍr baši

(DTS, s. 196)

ıdı[22] ked ḳatıġ bu ġariblik işi
ġarıblı(ḳt)a yanglur talu er başı.

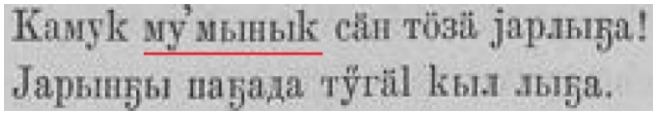
(Çağatay, 1977, s. 84)

Бу Айтолды анча йурыды бу йаң
Ғариблуқ сақынчы сарығ қылды эң

(Karimov, 1979, s. 132)

mu'min (Ar.) "mümin"

Eserde Arapça "iman eden" anlamına gelen *mu'min* (مؤمن) kelimesi 4 yerde akkuzatif ekiyle çekimlenmiş olarak görülmektedir. Bütün nüshalarda bu örneklerin tamamında akkuzatif ekinin kalın sıralı olması dikkat çekmektedir. Araştırmacılar ise kelimeyi aşağıdaki gibi transkribe etmişlerdir:


Камук мӯмыныкъ сӓн тӧзӓ ярлыкъа!
Ярынкъы пакъада тӱгӓл кыл лыкъа.

(Radloff, 1910, s. 42)

ḳamuġ mü'minig sen tözü yarlıḳa
yarınḳı beḳadın bu kün ḳıl lıḳa

(Arat, 1947, s. 54)

Қамуғ моъминығ сэн түзү йарлықа
Йарынқы бақадын бу күн қыл лиқа

(Karimov, 1979, s. 118)

Gerard Clauson, sözlüğünün *yarlıḳa-* maddesinde bu beyitten örnek verirken şöyle transkripsiyon yapar:

KB **kamuğ mu'mınığ sen tüzü yarlıka 'pardon (the sins of) all believers' 397;**

(Clauson, 1972, s. 968)

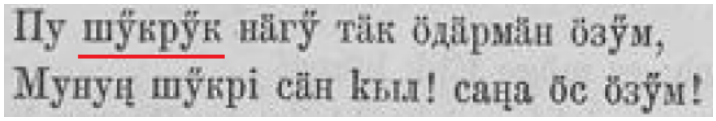
DTS'nin *mu'min* maddesinde ise aşağıdaki gibi verilir:

MU'MIN [*a.* مؤمنين] правоверный, мусульманин: qamuγ mu'minīγ sęn tözü jarlīqa

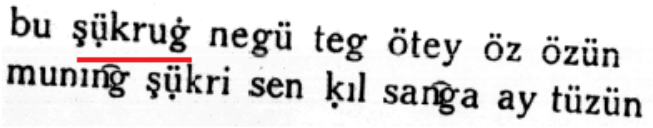
(DTS, s. 347)

şükr (Ar.) "şükür"

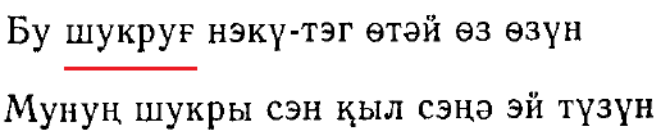
Kutadgu Bilig'de Arapça *şükr* (شكر) kelimesi iki yerde kalın sıradaki akkuzatif ekiyle çekimlenmiştir.


Пу шўкрўк нäгў тäк ödäрмäн öзўм,
Мунуң шўкрі сän кыл! саңа öс öзўм!

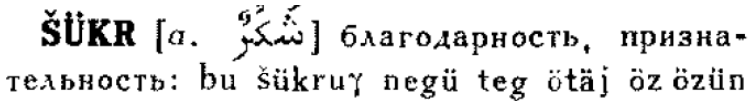
(Radloff, 1910, s. 94)


bu şükruġ negü teg ötey öz özün
muniṅg şükri sen ḳıl saṅga ay tüzün

(Arat, 1947, s. 121)


Бу шукруғ нэкү-тэг өтэй өз өзүн
Мунуң шукры сэн қыл сэңэ эй түзүн

(Karimov, 1979, s. 206)

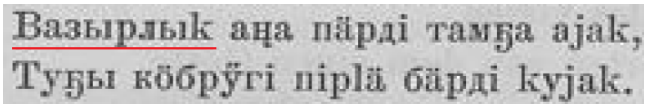

ŠÜKR [a. شُكْرٌ] благодарность, признательность: bu šükruγ negü teg ötäj öz özün

(DTS, s. 525)

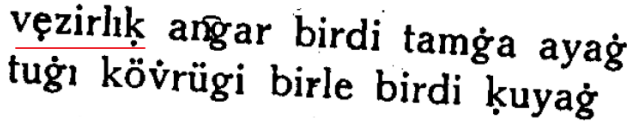
Karimov'un dışında bütün araştırmacılar tarafından *şükr* kelimesi aldığı eke rağmen ince sıralı okunmuştur.

vezīr (Ar.) "vezir"

Arapça asıllı kelimelerden *vezīr* (وزير) kelimesinin de *Kutadgu Bilig*'de kalın sıralı ek aldığı dikkat çeker (*vezīrġa, vezīrlıḳ*). İsimden isim yapma *+lIK* eki ile türetilmiş şekli eserde 5 yerde geçmektedir.


Вазырлык аңа пäрді тамға ajak,
Туғы көбрўгі ніплä бäрді куjak.

(Radloff, 1910, s. 94)


vęzirlıḳ aṅgar birdi tamġa ayaġ
tuġı kövrügi birle birdi ḳuyaġ

(Arat, 1947, s. 121)

Вазирлығ аңар бэрди тамға айағ
Туғы күврүги бирлэ бэрди қыйағ[27]

(Karimov, 1979, s. 206)

wazirlık **aŋar**
bérdi tamğa ayağ 'gave him the post of Vizier, a seal and a title' 1036

(Clauson, 1972, s. 505)

VÄZIRLÏQ должность, обязанность визиря: väzirlïqqa artuq bütün ęr kęräk

(DTS, s. 633)

ten (F.) ten, vücut

ten (تن) kelimesi *Kutadgu Bilig*'de bir yerde datif ekiyle çekimli olarak geçer. Herat ve Nemengan nüshalarında ekin ince sıralı şekli kullanılmış, Kahire nüshasında kelimeye kalın sıralı datif eki getirilmiştir. Çalışmalarda ise aşağıdaki gibi transkripsiyonlanmıştır:

Jула ол оғуш көр, карағуға көс,
Өлўк тäнгä цан ол, ағын tilгä сöс!

(Radloff, 1910, s. 169)

yula ol uḳuş kör ḳaraġuḳa köz
ölüg tęnke can ol aġın tilke söz

(Arat, 1947, s. 203)

Йула-ул уқуш көр қарағуқа көз,
Өлуг тангэ жан-ул ағын тылқа сөз

(Karimov, 1979, s. 318)

Radloff ve Arat kelime ve eki ince sıralı okuyarak ünlü uyumuna uygun olarak transkribe etmişlerdir. Karimov ise Farsça kelimeyi kalın sıralı okumayı tercih etse de Nemengan nüshasını esas aldığı için datif ekinin ince sıralı şeklini vermektedir.

Türkçeye Farsçadan giren *ten* kelimesi ilk olarak *Irk Bitig*'de geçmektedir. Eser Göktürk harfleriyle yazıldığından dolayı kelimenin kalın veya ince sıralı olduğunu tespit etmek mümkündür. Eserin 3. ırkında (falında) aşağıdaki cümle yer alır:

Tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukımin tutar men, sebdükümin yiyür men. (IrkB, 3)

Cümlenin başında yer alan *tanım* kelimesi yazma eserde  T^1N^1M şeklinde kalın sıralı olarak yazılmıştır.

Vambery, Radloff, Malov, Arat, Karimov tarafından hazırlanan *Kutadgu Bilig* metin yayımlarını incelediğimizde araştırmacıların her birinin eser metnini transkribe etme konusunda işaretleri seçerken farklı yollara, farklı tercihlere başvurduklarını görmekteyiz. Örneğin Radloff iki ünlü arasındaki sedasızları her zaman sedalı olarak okumuş, eserin dilini suni olarak Altay lehçelerine dayandırma gayretinden dolayı birçok yanlış okumalara yer vermiştir. Radloff'un okumalarını mısraların kafiyelerine dayanarak W. Thomsen reddedilemez şekilde düzeltmiştir (Thomsen, 1901). Seçtiği transkripsiyon sisteminin yanlış olduğunu itiraf eden Radloff, daha sonraki metin yayımında aynı yolu izlese de diğer çalışmalarında transliterasyonla yetinmiştir.

Yukarıda gösterilen bütün transkripsiyonlarda, Radloff'un çalışması hariç, Türkçe kelimelerin genel olarak aynı okunduğu anlaşılmaktadır. Ancak Arapça ve Farsça kelimelerin Latin ve Kiril harflerine aktarılmasında farklılık göze çarpmaktadır.

Kutadgu Bilig'in edisyon kritik metnini hazırlayan Reşit Rahmeti Arat, metnin tespitinde Türk ilmî transkripsiyonu kılavuzuna göre metin okuması yapıldığını vurgulayarak Arapça ve Farsça sözcükler için transkripsiyonda izlenen yolu şöyle ifade etmiştir: "Sayısı nispeten az olan bu yabancı kelimelerin okunuşunda, ayrı bir zaruret bulunmadıkça, Türklerin bugünkü söyleyişi tercih edilmiştir. Burada bu yabancı kelimelerin XI. asırdaki telaffuz şekillerine sıkı bir surette bağlanma gayretinden ziyade, metinden mümkün olduğunca geniş bir okuyucu zümresinin kolayca istifade etmesi maksadı göz önünde tutulmuştur." (Arat, 1947, s. XLIII)

Esas olarak Nemengan nüshasından yararlanarak, Nemengan nüshasında eksik olan kısımları diğer nüshalardan alarak *Kutadgu Bilig* metnini yayımlayan Kayum Karimov ise eserin fonetik özelliklerini kusursuz bir şekilde yansıtacak transkripsiyonun mümkün olmadığını ifade etmiş, metin transkripsiyonunda 1952 yılında N. A. Baskakov tarafından ileri sürülen "Türk yazı dilleri için tek fonetik transkripsiyon sisteminden" yararlanmıştır. (Karimov, 1979, s. 37)

Bütün bunlarla birlikte Radloff'un okuyuşunun Altay lehçelerine, Arat'ın

okuyuşunun Türkiye Türkçesine, Karimov'un okuyuşunun Özbekçeye yakın olarak yapılması durumunu Arapça ve Farsça kelimelerde de görmek mümkün. *Kutadgu Bilig*'de bu tür alıntı kelimelere birçok durumda kalın ünlülü ekler gelmekte, hatta *-î-/-î, -i-/-i* ünlüleriyle biten kelimelerde de görüldüğü dikkat çekmektedir. Bu durumda bazı Arapça ve Farsça kelimelerin kalın ünlülü olduğu düşünülebilir.

Aşağıdaki tabloda son hecesi Türkiye Türkçesinde ince sıralı telaffuz edilen Arapça ve Farsça kelimelere *Kutadgu Bilig*'de kalın sıralı eklerin geldiği durumlar gösterilmektedir:

Kelime	**Nüshalarda geçtiği sayfa**
ʻācizlıḳım	A23, B40
ʻādilḳa	A26, B68
ʻalemıġ	A15, B21
ʻazīzlıḳ	B287
ʻazīzraḳ	A10, C161
ʻazīzlerḳa	A52, B101, C56
beytıġ	B128, B132, B156, B174, B192, B195, B200, B255, B444, C78, C83, C106, C123, C142, C145, C150, C203, C227, C372, C375, C377
daʻvīḳa	A73, B145, C95
devletḳa	A14, A55, B19, B107, C61
ecelḳa	A51, B100, C55
ġāfillıḳ	C65
ġarīblıḳ	A28, C18 ġariblıġ A27(2) ġarībluḳ B46, B47, C19
ġariblıġta	A27
ġāzīlıḳ	A114, C234
gevherıġ	A152, B385, C320
ḥācibıġ	A90, B182, C131
ḥāciblerḳa	B187, C137
ḥāciblıḳ/ḥācibluḳ	A92 (2), B186 (2), C135, C136
ḥāciblıḳnı	A22
ḥāciblıḳḳa/ḥāciblukḳa	A92, B186, C136
ḥakīmlerḳa	C53
ḥārişlıḳ	A134, A180, B341, C280, C377
ḫiredḳa	B70

hünerlıġ	B54
iḳlimḳa	A13
kudretlıġ	A2
milletḳa	A14, B19
mülketḳa	A14, B19
mü'minıġ	A24, A184 (2), A185, B40, C385, C386, C392
mü'minlerḳa	B77
ni'metḳa	A182, B103, C380, C57
ra'iyyetḳa	A140, B52, B359, C297
selāmetlıḳ	A142, B364, C301
siyāsetḳa	A85, B161, B173, C111, C122
şükruġ	A45, B86, B229, C42, C180
tenḳa	C93
tevbeḳa	A162, B409, C341, C70
'uḳbīḳa	A104, B267, C214
'öẕruġ	B408
vezīrḳa	A78, B166, C115
vezīrlıḳ	A45, A80, A119, B69, B86, B169, B298, C42, C118, C244
vezīrlıḳḳa	A80, B169, C118
ziyāretḳa	A140, B358, C296
zühdlıġ	B56
TOPLAM	**152**

Aşağıdaki tabloda ise son hecesi Türkiye Türkçesinde ince sıralı telaffuz edilen Arapça ve Farsça kelimelere *Kutadgu Bilig*'de ince sıralı eklerin geldiği durumlar gösterilmektedir.

Kelime	Nüshalarda geçtiği sayfa
'azīzrek	B211
beytig / beydig	A64, A66, A82, A86, A94, A96, A97, A99, A111, A177, A180, A181
ecelke	A179
eminig	A157
iminlik	A142, A163, B364, B410, C300, C342
hāciblerge	A92, B188, C137
ḥakīmlerke	A50, B98

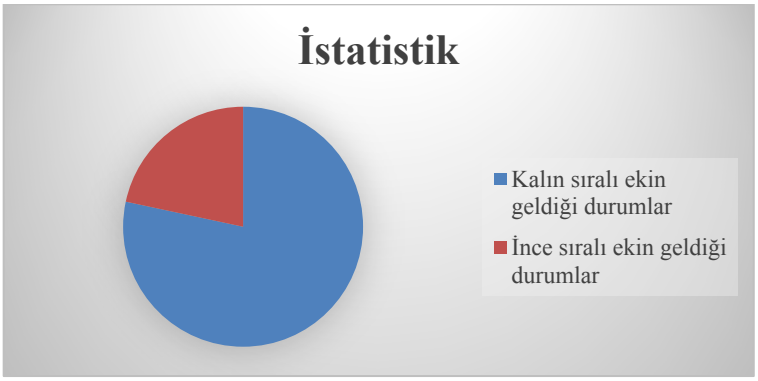
melikke	B46
meliklerke	A93, B34, B188, C138
meliklik	B68
nefsig	B392, C326
ni'metke	A52
şekerlig	A103, B264, C211
tenke	A71, B143
yetīmig	A150, A183, B381, C316, C384
yetīmke	A91, B185, C134
TOPLAM	**42**

Sonuç

İslamiyet'in Türkler tarafından kitleler hâlinde kabul edilmesiyle birlikte İslami muhite ait kelimeler Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmeye başladı. Bu alıntı kelimeler Türkçeleşirken doğal olarak Türkçenin fonetiğine uygun şekilde telaffuz edilmiştir.

Kutadgu Bilig'de kalın sıralı ünlü ile biten Arapça ve Farsça asıllı kelimelere doğal olarak genellikle kalın sıralı ek gelmektedir. İki yerde, *gūrke* (A61, B119) ve *dünyāke* (B107) örneklerinde ince sıralı ekin geldiği de görülür.

Bununla birlikte kelimenin ince sıralı ünlü ile bittiği durumlarda yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi %78 oranında kalın sıralı ek gelmektedir. Bu durumun son hecesinde *-î-/-î, -i-/-i* ünlülerinin bulunduğu kelimelerde de görülmesi Karahanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça asıllı bazı kelimelerin ayrı bir fonetiğe sahip olduğunu kanıtlar. Bazı kelimelere ise her zaman kalın sıralı ekin gelmesi bu kelimelerin Karahanlı Türkçesi telaffuzunda kalınlaştığını gösterir. *Irk Bitig*'de kalın sıralı yazımını gördüğümüz "tan", *Kutadgu Bilig*'de her zaman kalın sıralı ek alan *'uzr, vazır, şukr, mu'mın, davlat* gibi kelimelerin Türkçeleşerek kalın sıralı telaffuz edildiği düşünülebilir.



Kaynakça

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1959). *Kutadgu Bilig II (Çeviri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (2006). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Çağatay, S. (1977). *Türk Lehçeleri Örnekleri 1*. Ankara.

Eraslan, K., Sertkaya, O. F. & Yüce N. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Ersoylu, H. (1983). "Kutadgu Bilig'deki Arapça ve Farsça Asıllı Kelimeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık, 27, s. 121-137.

Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Jamal, G. & Kafkasyalı, M. S. (2016). *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Karınca Yayınlara.

Kaçalin, M. S. *Yûsuf Hâs Hâcib: Kutadğu Bilig Metin*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (E Kitap).

Karimov, K. (1979). *Qutadğu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim), Transkripsiya ve Hazirgi Özbek Tilige Tavsif*. Taşkent: Özbekistan SSR, Fan Neşriyatı.

Mahmudov, K. (1992). *XIII.-XIV. Asır Yazma Abideler Tilining Fonetik Sistemasi*. Taşkent: Fen Neşriyatı.

Malov, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti, Teksti i İssledovaniya*. Moskova: AN SSSR.

Radloff, W. (1891). *Das Kutatku Bilig des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. Theil I: der Text in Transscription*. St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschten.

_____ (1910). *Das Kutatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*. St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschten.

Sadıkov, K. (1989). *Kutadgu Bilig'ning Til Hususiyetleri, Ölmes Abideler*. Taşkent: Fen.

_____ (2010). *Kutadgu Bilig'ning Uygur Yazuvlı Hirat Nüshası*. Taşkent: Akademik Neşrler.

Tekin, T. (2013). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük (2011). (Haz. Şükrü Halûk Akalın ve diğ.) 11. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Üşenmez, E. (2008). "Karahanlı Eserlerindeki Sözvarlığı Hakkında", *Akademik*

İncelemeler Dergisi, 3(1), s. 247-253.

_____ (2013). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri:* Kutadgu Bilig *Nemengan/Fergana Özbekistan Nüshası Tıpkıbasım*. İstanbul: Akademik Kitaplar.

_____ (2014). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri:* Kutadgu Bilig. *Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası*, Tıpkıbasım. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Üşenmez, E. & Uçar, E. (2014). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri:* Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib, Kahire Nüshası*, Tıpkıbasım. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Vámbéry, H. (1870). *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithografirten Facsimile aus dem Original-texte des Kudatku Bilik*. Innsbruck: Druck der Wagner'schen Universitäts-Buchdruckerei.

Kutadgu Bilig'de Olumsuz Niteleyiciler ve Bulundukları Bağlamlardan Hareketle Devrin Bakış Açısı

Emrah BOZOK*

Giriş

Dildeki her kavram karşıladığı anlam yoluyla aynı zamanda zihinsel süreçte bir değeri de temsil etmektedir. Kavramlar iyi-kötü, güzel-çirkin gibi karşıtlıklarla birlikte zihinsel süreçte toplumsal değer yargıları, inanç, beğeni kıstaslarına göre genel olarak olumluluk-olumsuzluk açısından da bir değer kazanırlar.

Varlığın değeri öncelikle onun var olup olmamasına bağlıdır. Dilde var olmayanı tanımlamak, gerçek karşılığı olmayanı ifade edebilmek oldukça güç bir uğraştır. Gerçek olmayan, yok olan ya da olumsuz olan herhangi bir nesneyi, varlığı ya da kavramı ancak gerçek olanla, var olanla açıklamak mümkündür (Ağca, 2010, s. 1). Felsefede ancak var olan şeyin yokluğu sorgulanır. Buradan hareketle de olumlu olanın ardından olumsuzluk gelecektir. Yani var olmadan yokluk, olumlu olmadan da olumsuzluk sorgulanamaz. İnsan fıtratı gereği öncelikle gözünün gördüğü ve gönlünün beğendiğine meyledecektir. Kavramlarda da öncelik bu yöndedir. Öncelik kavramda sonra da anlam bakımından taşıdığı değerde olacaktır.

Olumluluk ya da olumsuzluk için anlam durumu belirleyici olduğundan ve anlamın çağrışımsal değerinin görecelilik özelliğinden dilde bu özellikleri aktarabilmek karmaşık bir yapıyı gerektirmektedir.

Diller olumsuz, kötü, yokluk bildiren durumları karşılayan yeni kelimeler türetmiştir. Bazen de olumlu bir kavramın üzerine olumsuzluk bildiren bazı ekler getirmek suretiyle bu ihtiyacını karşılamıştır. Değişik gramer kategorilerinde eklerle, kelimelerle, kelime gruplarıyla ve cümle düzeyinde olumsuzluk çeşitli işaretleyiciler kullanılarak yüzey yapıda gösterilmiştir. Örneğin *+sIz* eki, eklendiği sözcüğe olumsuzluk ve yokluk anlamını katar. (*arıg+sız* "kirli, temiz olmayan") Aynı ek, olumsuz bir köke eklendiğinde ise anlam olarak iki olumsuzun bir olumlu karşılamasıyla olumlu bir anlamı karşılar. (*kir+siz* "temiz, kirli olmayan") Yani önce kavram sonra değeri ortaya çıkar. *+sIz* eki almış bir sözcük, aslında kavram olarak vardır. Kavramın olumlu ya da olumsuz olmasını belirleyen anlamsal değeridir. Eklendiği sözcükte olumsuzluk veya yokluk anlamının belirmesi sadece ekin gelmesiyle mümkün olmamaktadır. Eklendiği sözcüğün anlam değeri ile birlikte ortaya çıkan bir süreci gerektirmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Temel Bilimler Bölümü, Ankara, *emrahbozok@gmail.com*

Kelimelerin karşıladığı anlamlar ve zihinsel süreçte meydana gelen algıları onların toplumsal kabul, inanç gibi çeşitli değer yargılarıyla alakalıdır. Örneğin *domuz* sözcüğü, temel kelime anlamı ile herhangi bir olumsuz anlamı karşılamazken inanç temelinde, Müslüman toplumlarda açık dinî emirlerce yasaklandığı için, olumsuz bir algıya sahiptir. Sözcük, günümüzde hakaret amaçlı olumsuz bir niteleyici olarak kullanılmaktadır. *Kara* sözcüğü, temel anlam olarak bir renk adıdır. Ancak Türk toplumunda *kara*, toplumsal hiyerarşide halkı, aşağı tabakayı karşılamakta ve tarihî Türk dili metinlerinde başından itibaren olumsuz bir niteleyici olarak kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde sözcüğün eş anlamlısı olan *siyah* ise aynı renk adını karşılamasına rağmen Türkçede olumsuz bir niteleyici olarak kullanılmamaktadır. Temel anlamı yön bildirmek olan *sağ* ve *sol* sözcüklerinden tıpkı *ak* ve *kara* gibi değerler açısından olumlu ve olumsuz anlamları karşılayan diğer sözcüklerdir.

İşte, anlam bilimi açısından sözcüğün kendisi kadar karşıladığı anlam değeri ve ilişkilendirildiği diğer sözcükler de önemlidir. Türk dünyasının geneline hitap eden kültürel bir miras niteliğindeki eseri *Kutadgu Bilig*'de (=KB) devrin yöneticilerinden biri olan Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in 11. yüzyılda bu milletin hangi değer yargılarını işlediği sorusunu cevaplamak gayretiyle bu çalışma hazırlandı. Çalışmada hedeflenen amaç, yazarın devrinde olumsuz gördüğü nesne, varlık ya da kavramı nasıl nitelendirdiğini ve hangi olumsuz niteleyicileri kullandığını gözlemlemek ve bu sayede o dönemde toplum nazarında olumsuz algıya sahip durumların neler olduğunu ortaya koymaktır.

Biligsiz kelimesi, olumsuz bir işaretçiyle genişletilerek oluşturulmuş bir kavramdır. Ancak, olumsuz anlamı sadece eklendiği kök veya gövdeye olumsuzluk ve yokluk anlamı katan *+sIz* eki vermemiştir. Ekin gramer işlevinin yanında *bilig* sözcüğünün karşıladığı gerçeklik ve anlam değeri de olumsuzluk durumunu oluşturmuştur. O günün şartlarında toplumsal algıda *biligsiz* sözcüğünün nasıl görüldüğü ise dildeki yansıması ile mümkün olabilir. Çalışmanın odaklandığı nokta temel anlam olarak olumsuzluk yansıtan veya eklerle olumsuzluk anlamı taşıyan sözcükler değil, bu sözcükler içinde olumsuz bir niteleyici ile açıklanan kavramlar olacaktır. İlgili kavramların hangi olumsuz niteleyicilerle ilişkilendirildiği sorusuna cevap aranacaktır.

Yusuf Has Hacib, eserinde olumsuz algıya sahip çok sayıda varlık, durum ve davranışa değinmiştir: cimrilik (KB, 2766, 2799, 3038), mağrurluk (KB, 1706, 2077, 2115, 6373), fesatlık (KB, 1434), içki (KB, 850, 2091, 2096, 2098, 2099), kumar (KB, 2093), ihanet (KB, 2866), zina (KB, 1338) vb. kavramlar kötü ve kaçınılması gereken durumlar olarak uyarı mahiyetinde beyitlerde işlenmiştir. Ancak bu kavramlar herhangi bir olumsuz niteleyici ile ilişkilendirilmemiştir. Çalışma hem olumsuz nitelenmiş hem de herhangi bir olumsuz niteleyici ile ilişkilendirilmiş sözcükleri kapsamaktadır.

Olumsuz nitelendirme, beyitlerde *sökgü "sövgü"* (KB, 1731, 3049, 4553), *söküş* "sövme" (KB, 260, 320), *körksüz söküş* "hakaret" (KB, 3371) gibi ifadelerle tanımlanabilir. Örneğin hem bilginin öneminin vurgulandığı hem de bilgisiz nitelemesinin insan için ağır bir hakaret olduğunun söylendiği *negü bar ajunda biligde küsüş / biligsiz tise erke körksüz söküş* (KB, 260) beyti dikkat çekicidir. Ancak her olumsuz durum bu şekilde işaret edilmemiş belirli olumsuz niteleyicilerle ilişkilendirilerek vurgulanmıştır.

İnsanlar arasında sövülmeye layık (*ol saran sökgüsi*, KB 1731, 3049, 4553) olarak ifade ettiği cimri kimseler için şair, herhâlde açık bir kavram olmasından dolayı, ad aktarması, örtmece veya benzetme yoluyla herhangi bir olumsuz nitelendirmede bulunmamıştır. Çalışmaya örnek teşkil eden *biligsiz* sözcüğü ise hastalıklı *(iglig),* kör *(karagu)*, çorak kum gibi *(kum teg)*, kötü arkadaş *(yavuz koldaş),* hayvan sürüsü *(yılkı ve sıgun),* ölü *(ölüg),* ceset *(kurug sır bediz)* gibi olumsuz niteleyicilerle ilişkilendirilmiştir. Çalışma bu tarz olumsuz niteleyicilerle ilişkilendirilmiş, olumsuz nitelendirmeleri incelemektedir.

1. *Kutadgu Bilig*'de Olumsuz Nitelemeler

Eserde tatlıya karşı tatsız, lezzetliye karşı acı, çıkışa karşı iniş ve yüksekliğe karşı derinlik olduğunu (KB, 6121) vurgulayan şair, bu hayatta her şeyin karşıtıyla birlikte var olduğuna dikkat çekmiştir. Olumlu anlamı karşılayan nesne, varlık, durum, hareketler olduğu gibi olumsuzlukların da hayatta var olacağına değinir. Tarama yöntemi ile elde edilen verilerde olumsuz niteleyicilerle ilişkilendirilmiş olumsuz nitelendirilen sözcükler, kişilik özellikleri, davranışlar ve kavramlar olarak sınıflandırılmıştır:

1.1. Olumsuz Nitelenen Karakterler

1.1.1. *arkuk* "inatçı"

agır yük kişike kılınç arkukı / kılınç arkuk erse bulun at okı (KB, 2066)

yagı kılmagusın kılınçı kılur / yagı bu yagıda negü adrukı (KB, 2067)

Faydasız olan ve daima zarar veren üç şeyden biri (KB, 1668) olarak tanımlayan ve inatçı insanın işinin ters (KB, 1670) gideceğine vurgu yapan şair, bu beyitlerde inatçılığı insan için ağır bir yük ve savaşıp kurtulunması gereken bir düşman olarak görür.

Beyitlerde inatçı tavır, düşman *(yagı)* olarak olumsuz nitelendirilmiştir.

1.1.2. *asıgsız ~ tusulgıl kişi* "faydasız kişi"

asıglıg kul erse ogulda yakın / asıgsız ogulnı yagı bil sakın (KB, 3003)

kişike tusulmaz kişi ol ölüg / tusulgıl ölüg bolma ersig külüg (KB, 3408)

[= KB, 3930]

Şair, faydalı olan kul olsa da o oğuldan daha yakındır, faydasız oğlun düşman bilinmesi gerektiğini ve "Ey mert yiğit, başkalarına faydası dokunmayan insan ölü gibidir; faydalı ol, ölü olma." diyerek de insanlara faydalı olmanın bir yaşam belirtisi olduğunu söyler.

Beyitlerde faydasız insan, evlat dahi olsa, düşman *(yagı)* ve ölü *(ölüg)* şeklinde olumsuz nitelendirilmiştir.

1.1.3. *biligsiz kişi* "bilgisiz kişi"

biligsiz kişi barça iglig bolur / *iglig emlemese kişi terk ölür* (KB, 157)

biligsiz karagu turur belgülüg / *yorı ay biligsiz bilig al ülüg* (KB, 179) [=KB, 271, KB, 2486]

biligligke bilgi tükel ton aş ol / *biligsiz kılınçı yavuz koldaş ol* (KB, 321)

biligsiz kişi köŋli kum teg turur / *ögüz kirse tolmaz ap ot yem önür* (KB, 975)

yava söz biligsiz tilindin çıkar / *biligsiz kişig bilge yılkı atar* (KB, 985) [=KB 1739, KB 3165, KB 3218, KB 6611]

bilig tegmese kimke ere ülüg / *tirig tise bolmaz anı tut ölüg* (KB, 2450)

biligsiz kişi ol kurug sır bediz / *biliglig kişi ornı kökte ediz* (KB, 2452)

biliglig yazılmaz sakınçın tügük / *biligsiz sevincin küler katgura* (KB, 6612)

bilig bilse kadgun kalı katgurar / *biligsiz sıgun sen agınap yora* (KB, 6613)

Bilgili ile bilgisizi çok defa kıyaslayan şair, bir beytinde *biligsiz tapug kılmışında körü* / *biliglig udımış muyanı örü* (KB, 3225) diyerek bilgisizin ibadetle meşgul olmasından, bilgilinin uyumasının daha çok sevabı olacağını söyler. Bu beyit, devrin bakış açısını yansıtması bakımından bilgiye verilen değeri gösterir.

Beyitlerde bilgisiz insanın hastalıklı *(iglig bolur)* ve kör *(karagu turur)* olacağı ile bilgisizin gönlü ne ot ne de yem biten çorak kum gibi olur *(kum teg turur)* diyerek onun davranışlarının kendisinin kötü arkadaşı olduğunu *(yavuz koldaş ol)* söyleyerek onu olumsuz niteler. Şair, çok sayıda beyitte âlimlerin bilgisiz kişiyi hayvan sürüsünün *(yılkı ve sıgun)* bir üyesi olarak gördüğünü, bilgisiz kişinin yaşamadığını, onu ölü saymak gerektiğini *(anı tut ölüg)* hatta işe yaramaz bir cesetten *(kurug sır bediz)* ibaret olduğunu, onun daima sırıttığını ve katıla katıla güldüğünü *(küler katgura)* söyleyerek olumsuz nitelemede bulunur.

1.1.4. *bilişmez kişi* "tanıdığı, bir bileni olmayan kişi / yabancı kişi"

bilişmez kişiler karagu sanı / *karagu yorık yazsa sökme anı* (KB, 493)

kişi kirmedük ilke kirse kalı / *kelin teg bolur er agın teg tili* (KB, 494)

saŋa hacetim bu körü bir munı / *süre ıdma bolgay yavalar sanı* (KB, 1484)

Beyitte, tanıdığı olmayan insanın kör gibi olacağı ve kör yolunu şaşırırsa onun ayıplanmaması gerektiği vurgulanır. İnsanların çevresindeki arkadaşları, dostları, akrabaları onun hatalarını kendisine gösteren göze benzetilmiştir. Gözü görmeyen kör birinin hata yapmasının kaçınılmaz olduğuna; bu nedenle kişinin çevresinde onu uyaracak, ona hatalarını söyleyecek birilerinin olması gerektiğine değinilir. Şair, insanın bilmediği bir yere vardığında eğer orada onu tanıyan biri yoksa konuşacak kimsesi olmadığından dilinin tutulacağını ve yeni gelin gibi olacağını söyler. Ay-Toldı hükümdara vasiyetnamesinde oğlu Ögdülmiş'i gözünden uzak tutmamasını yoksa onun yabani bir diken gibi olacağını söyler.

Beyitte tanıdığı, bir bileni olmayan kişiler, kör *(karagu)*; bilmediği bir yerde yabancı bir kişinin durumu da yeni gelin *(kelin)* ve gözden uzakta insan içine çıkmadan büyüyen bir kişinin de insanlık değerleri bakımından yavan kalacağını belirterek böyle kişiler de yabani *(yava)* olarak olumsuz nitelendirilmiştir.

1.1.5. *boguz tatgı sürgen kişi* "Obur kişi"

tatıg sürme tatıg kını ked katıg / *tatıgka yanut ornı teŋsiz batıg* (KB, 4771)

açıg süçig aşlar boguz tatgı ol / *boguz tatgı sürgen kişi yılkı ol* (KB, 4772) [= KB, 4770, 5704, 6367, 6369, 6535]

Boğazını gözetmeyen kişinin aşağılık bir insan olacağını (KB, 4589), çok yiyen insanın daima hastalıklı olacağını (KB, 4672) söyleyen şair, boğaz zevki ve sefası sürmenin cezası çok ağırdır; bu zevkin karşılığı elde edilen yeri berbat bir bataklığa *(tatıgka yanut ornı teŋsiz batıg)* benzetir. Çok yiyen kişiye seslenerek çok yemenin kişinin mizacını bozacağını (KB, 4770) söyleyerek ekşi veya tatlı yemeklerin boğaz zevki olduğunu, boğazına düşkün kişinin de hayvandan başka bir şey olmadığını *(boguz tatgı sürgen kişi yılkı ol)* söyler.

Farklı bağlamlarda oburluğa ve boğaz düşkünlüğüne değinen şair, bu durumu benzeri olmayan bir bataklığa *(teŋsiz batıg)* ve bu kişileri de başıboş hayvan sürüsüne *(yılkı ol)*, öküze *(ud)*, deve yavrusuna/aygırına *(bugra)* benzeterek olumsuz nitelendirmede bulunur.

1.1.6. *isiz törü urguçı* "kötü kanun yapıcı"

törü edgü ur ay törü birgüçi / *turu öldi isiz törü urguçı* (KB, 1458)

Şair, kanun koyucuya "Ey kanun koyucu, iyi kanun koy; kötü kanun oluşturan kimse daha yaşarken ölmüş sayılır." şeklinde seslenerek kötü kanunu oluşturan kişiyi ölü *(turu öldi)* saymak gerektiğini söyleyip olumsuz nitelendirmede bulunmuştur.

1.1.7. *himmet bolma-* "himmetsizlik, tembellik"

kimiŋ himmeti bolmasa ol ölüg / *ikigün ajunda bu bulmaz ülüg* (KB, 2126)

Şair, himmet, çalışma, çaba, gayret sahibi olmayan kişinin bir ölü olduğunu ve onun her iki dünyadan da mahrum kalacağını söylüyor.

Beyitte çalışma ve gayret göstermeyen kişi, ölü *(ölüg)* olarak olumsuz nitelendirilmiştir.

1.1.8. *kişi* "kendini bilmeyen insan"

karangu ev ol bu kişi tün sanı / *ukuş bir yula teg yaratur anı* (KB, 1840)

takı bir kişi aşka barmaz bolup / *kişig me eviŋe okımaz körüp* (KB, 4667)

ölüg ol munı sen tirigke sama / *katılma muŋar sen tiriglik yime* (KB, 4668)

kişi kırk yaşap öz tadu bilmese / *tükel yılkı ol bu neçe sözleşe* (KB, 4637) [=KB 4638, 4639, 4640, 4821]

çadan teg tikerler çıbun teg sorarlar / *köpek teg ürerler kayusın urayı* (KB, 6601)

Şaire göre insan, aklın bir meşale gibi onu aydınlattığı, gece gibi karanlık bir evdir *(karangu ev ol bu kişi tün sanı)*. Toplum nazarında kendisi ziyafete gitmediği gibi başkalarını da evine davet etmeyen insan ölüdür, sen onu diriden kabul etme ve ondan uzak dur, diyerek yalnızlığı tercih eden ve çevresindekilerin davetine gitmeyen, kendisi de çağırmayan, onlarla iletişim kurmayan kişilerin ölü *(ölüg)* kabul edilmesini *(tirigke sama)* ifade ediyor. İhtiyarladığı hâlde nefsine uyarak onun peşinden koşan kimse insanların talihsizidir (KB, 4709). İnsan kırk yaşına gelir de kendini bilmez ise dili güzel söylese de kendisi tam bir hayvandır. İnsanların bazıları çevrelerine karşı çok acımasızdır. Şair, insanların bazılarının çevresindeki kişileri akrep gibi soktuğunu *(çadan teg tikerler)*, sinek gibi kanını emdiğini *(çıbun teg sorarlar)*, onlara köpek gibi havladıklarını *(köpek teg ürerler)* ifade ediyor ve toplumda bu gibi durumların çoğaldığını vurgulamak için hangisine yetişeceğini şaşırdığını söylüyor.

Beyitlerde insanın karanlık bir ev gibi olduğu *(karangu ev ol bu kişi tün sanı)* ve mecazen görünmeyen sırlarının olduğuna değinen şair, olumsuz tavırlar geliştiren insanları, başıboş hayvan sürüsü *(yılkı)*; çevresiyle ilişkisi olmayan insanları da ölü *(ölüg ~ tirigke sama)* olarak olumsuz nitelendirmiştir.

1.1.9. *kişi emgekini bilümez kişi ~ kişi emgeki bilmegüçi kişi* "kıymet bilmeyen insan"

kişi emgekini bilümez kişi / *tükel ud bolur bu ay ilçi başı* (KB, 1598)

kişi emgeki bilmegüçi kişi / *kişi tip atamagu yılkı tuşı* (KB, 2986)

Şair, hükümdara seslenerek: "Ey devlet adamı, başkasının emeğini takdir etmeyen tam anlamıyla ile bir öküz olur *(tükel ud bolur)*" der. Başka bir beyitte de insan emeğini takdir etmeyen kimseye insan dememeli *(kişi tip atamagu)*; o, hayvan eşidir *(yılkı tuşı)*, şeklinde bu durumu vurgular.

Beyitlerde kıymet bilmeyen insanları başıboş hayvan sürüsüne eş *(yılkı tuşı)* tutar ve öküze *(ud)* benzeterek olumsuz nitelendirme yapılır.

1.1.10. *köŋülsüz kişi* "gönülsüz kişi"

köŋülsüz kişiler kurug kep bolur / *köŋül birle yalŋuk kamug iş kılur* (KB, 2472)

tükel sır bediz ol köŋülsüz kişi / *köŋülsüz kişi bilge atın yodar* (KB, 2798)

Şair, gönül sahibi olmayan insanın verdiği sözü tutmayacağını (KB, 2470), gönülsüz insanın kuru bir kalıptan *(kurug kep bolur)*, cesetten *(sır bediz)* ibaret olacağını ve insanın her işinin gönülle yapıldığını, gönülsüz kişinin âlim adını kaybedeceğini söyler.

Beyitlerde şair, gönülsüz kişiyi, ceset *(sır bediz)* ve kuru bir kalıp *(kuru kep)* olarak olumsuz nitelendirir.

1.1.11. *ozunçı kişi* "müfteri"

ozunçı kişike katılma yıra / *ozunçı tilinde küyer ot köre* (KB, 4212)

Eserde çeşitli beyitlerde iftira atan, karışıklık çıkaran (KB, 4213), bozguncu (KB, 4272) bir kişilik olan müfterinin dilinde yanan bir ateş olduğu ve ondan uzak durulması gerektiği söylenir.

Beyitte, iftiracı kişinin dili yakan ateşe *(küyer ot)* benzetilerek olumsuz bir nitelendirme yapılmıştır.

1.1.12. *ukuşsuz ~ ögsüz kişi* "akılsız kişi"

ukuşka turur bu agırlık itig / *ukuşsuz kişi bir avuççа tetig* (KB, 297)

amulluk siliglik ukuş kılkı ol / *ukuşsuz kişiler kamug yılkı ol* (KB, 585) [=KB, 1831, KB 1846, KB 1993, KB 3165].

ukuşsuz ölüg ol ukuşlug tirig / *ukuş munça teŋlig adırtlar erig* (KB, 1839) [=KB, 1860, KB 1861]

ukuşsuz kişi ol yimişsiz yıgaç / *yimişsiz yıgaçıg negü kılsun aç* (KB, 2455)

unıtgan bolur körse ögsüz kişi / *bu ögsüz agıçı buzar öz işi* (KB, 2771)

İnsanı hayvandan ayırt eden aklı öven şair, akılsız kişilerin tümünü hayvan sürülerine *(kamug yılkı ol)* benzetir. Akılsız bir kişi için yaratılışı anlatan Kur'an ayetinden iktibas ederek bir avuç balçık kadar *(bir avuççа tetig)* olduğunu söyleyip akılsız kişilerin ölü olduklarına *(ukuşsuz ölüg ol)* değinir. Akılsız kişinin kendi işini de bozacağını *(buzar öz işi)* ve unutkan olacağını *(unıtgan bolur)*; bu tip kişileri, meyvesiz ağaç *(yimişsiz yıgaç)* olarak görmek gerektiğini aktarıyor.

Beyitlerde akılsız kişiler, bir avuç balçık *(bir avuççа tetig)*, ölü *(ölüg)*, başıboş hayvan sürüsü *(yılkı)*, unutkan *(unıtgan)* ve meyvesiz ağaç *(yimişsiz yıgaç)* ifadeleri ile olumsuz nitelendirilmiştir.

1.1.13. *yalgan kişi ~ tili yalgan er* "yalancı kişi/adam"

bu yalgan kişiler vefasız bolur / *vefasız kişi halkka teŋsiz kılur* (KB, 2039)

tili yalgan erniŋ cefa kılkı ol / *cefa kimde erse uş ol yılkı ol* (KB, 2041)

Eserde çeşitli bağlamlarda çok sayıda zikredilen yalan söyleme davranışı, bey için daha da yakışıksız görülmüş (KB, 848, 2037, 2062, 5077, 5079, 5080) ve olumsuz bir davranış olarak addedilmiştir. Yalan söyleyen insanların küstah olacaklarını (KB, 6094) söyleyen şair, yalancı insanın vefasız olacağına *(yalgan kişiler vefasız bolur)*, vefasız kimselerin de halkın hayrına olmayan işler yapacağına *(vefasız kişi halkka teŋsiz kılur)* değinir. Sözü yalan olan kimsenin tavır ve hareketinin cefa olduğunu *(tili yalgan erniŋ cefa kılkı ol)*, cefa kimdeyse o kişinin de hayvan *(cefa kimde erse uş ol yılkı ol)* olarak adlandırılması gerektiğini söyler.

Beyitlerde yalancı kişinin kıymet bilmeyen *(vefasız)* ve kişiye büyük sıkıntı *(cefa)* veren olacağı söylenip bu tür hareketleri olan kişiler başıboş hayvan sürüsü *(yılkı ol)* olarak olumsuz nitelendirilmiştir.

1.1.14. *yava söz ~ kereksiz söz* "boş ve gereksiz söz / gevezelik"

ayıtmazda aşnu sözüg sözleşe / *köni sözledi kim ay yılkı tise* (KB, 962)

takı tilve munduz kişi bu bilin / *ayıtmadı beglerke açsa tilin* (KB, 963)

kara yılkı teŋsiz yava sözlegen / *yava söz turur bu kara baş yigen* (KB, 986)

kişide uçuzı kişi yaŋşakı / *kişide agırı kişi ol akı* (KB, 1028)

küyer ot teg ol bu kereksiz sözüŋ / *agızdın çıkarmagu küygey özüŋ* (KB, 2687)

Şair, boş ve densiz konuşan kişilerin ayak takımı *(kara yılkı)* gibi görüleceğini, gevezeliğin *(kişi yanşakı)* insanı itibarsızlaştıran *(kişide uçuzı)* bir durum olduğunu belirtir. Boş ve gereksiz, yerini bilmeden konuşan kişiye hayvandır *(yılkı)* denilse doğru söylenmiştir; beyin huzurunda destursuz konuşan kişi, deli *(tilve)* olmalıdır, der. Şair, lüzumsuz sözün yanan ateş gibi *(küyer ot teg ol)* olduğunu ve ağızdan çıktığında sahibini de yakacağını söyler.

Beyitlerde boş yere konuşan, gevezelik eden kişiler ve bunların durumlarını ifade etmek için boş ve gereksiz söz, ateş *(ot)*; onu söyleyen kişi için de başıboş hayvan sürüsü *(yılkı)* ve akıldan zayi olan, deli *(tilve)* gibi olumsuz nitelendirmelere başvurulmuştur.

1.1.15. *yüreksiz kişi* "korkak"

yagıda kereksiz yüreksiz kişi / *yüreksiz kişi ol tişiler işi* (KB, 2283)

yagıka yalıŋ teg eren teg uruş / *ecelsiz ölüm bolmaz özke bolup* (KB, 2289)

üçünçi yüreklig kerek kögsi kür / *yüreksiz yagı körse iglep yatur* (KB, 2326)

Savaş anında ilk önce şeref yoksunu kişilerin kaçacağını (*yagıda eŋ aşnu uvutsuz kaçar* KB 2291), bu tip insanların korkak kişiler olduğunu vurgulayan şair; şavaşta korkak insanlara gerek yoktur, korkaklığın dişilerin işi *(yüreksiz kişi ol tişiler işi)* olduğunu ve düşman üzerine iyi hücum ederek erkekler gibi çarpışmak *(yagıka yalıŋ teg eren teg uruş)* gerektiğini söyler. Bir kumandanda olması gereken üç vasfı sıralarken üçüncüsü cesur ve göğsü pek olmalıdır, korkan kimse düşmanı görünce hastalanarak yatağa düşer, şeklinde korkan kişinin durumunu hasta bir insanın hâli ile olumsuz nitelendirir.

Beyitlerde şair, korkak kişiyi bu davranışından dolayı dişiye *(tişi)* benzeterek ve düşmanı görünce de hastalanıp *(iglep yatur)* yatağa düşen hasta şeklinde olduğunu söyleyerek korkaklığı bir hastalık *(ig)* ve korkak kişiyi de dişi *(tişi)* olarak zikredip olumsuz nitelendirmede bulunmuştur.

1.2. Olumsuz Nitelenen Davranışlar

1.2.1. *isizlik* "kötülük"

isizlik ot ol ot küyürgen bolur / *yolında keçig yok ötülgen bolur* (KB, 249) [=KB, 5256]

isiz işke yakma saŋa kılga kor / *isizlik yılan ol sini tikge kör* (KB, 1297)

isizlik agu ol yime bu agu / *agu yigli bolmaz tiriglik yigü* (KB, 5228)

kim edgü kılınç tutsa boldı tirig / *kim isiz kılık tutsa öldi tirig* (KB, 5923)

Küstahlık, kabalık, aksilik hep kötülerin hareketidir (KB, 931, 2078), kötü insanlar kara huylu insanlardır (KB, 4238), kimin adı lekelenir ve kötüye çıkarsa onun için hayırlısı ölmektir (KB, 4467) şeklinde kötü hareket ve davranışları yeren şair, kötülüğü ateş olarak görür ve onun yolunda geçilecek bir geçit yoktur (KB, 249) der. Kötü arkadaşa yaklaşılmaması gerektiğini, onun kişiye zarar getireceğini söyleyerek kötülüğü insanı ansızın sokacak bir yılana benzetir (KB, 1297). Zehir yiyen insanın hayatı nasıl mahvolacaksa kötülüğü de bir zehir (KB, 5228) olarak nitelendirmek suretiyle ondan uzak durulması gerektiğini söyler. İyi davranışlarda bulunan insanı canlı, kötü hareket ve davranışları olan insanı da ölü (KB, 5923) olarak nitelendirir.

Beyitlerde kötülük, yakıcı bir ateşe *(ol ot küyürgen bolur)*, yılana *(yılan ol)*, zehire *(agu ol)* benzetilerek ve bu davranış ve hareketleri gösteren kişilerin de daha hayatta iken ölü *(isiz kılık tutsa öldi tirig)* olarak kabul edilmesi gerektiği söylenilerek olumsuz nitelendirmelerde bulunulmuştur.

1.2.2. *iveklik ~ ive kılınç* "acelecilik" / *ive iş* "acele iş"

iveklik beliŋ ol kamugka yavuz / *kalı bolsa begke yüzi boldı boz* (KB, 1996)

ivek kurgu kılkı kılınçı buşı / *biligsizke belgü bolur bu işi* (KB, 1997)

ive kılmış işler neçe yig bolur / *ive yise aş suv neçe ig bolur* (KB, 1998)

Kişinin acele yaptığı işlerin *(ive kılmış işler)* çiğlik *(yig bolur)* olarak nitelendirileceği ve aceleciliğin *(ivek kılınçı)* cahillik *(biligsiz)* alameti olarak görüleceğini vurgulayan şair, bu tür davranışların beyin yüzünün rengini kaçıracağını *(begke yüzi boldı boz)* ifade eder.

Beyitlerde acele yapılan iş ve acelecilik, cahil *(biligsiz)*, çiğ *(yig)* olarak olumsuz nitelenerek bu işlerin neticesinin de beyde kül/boz renkli yüz *(yüzi boz)* şeklinde görüleceği olumsuz bir durum olarak aktarılmıştır.

1.2.3. *sukluk* "açgözlülük"/ *umduçı* "tamahkâr"

bu sukluk ig ol bir otı yok emi / *anı emleyümez bu dünya kamı* (KB, 2002) [=KB, 3110]

közi suk kişiniŋ kılınçı yig ol / *kılınç yigligi erke teŋsiz ig ol* (KB, 2848)

suk er umduçı ol yavuz umduçı / *kişi umduçısı atı koltguçı* (KB, 2613)

neçe me beg erse kul ol umduçı / *kişide ili umduçı ol tuçı* (KB, 2724)

kurug kumka okşar bu yalŋuk özi / *ögüz kirse todmaz bu sukluk közi* (KB, 3626)

Devasız bir hastalık *(bir otı yok emi)* olarak nitelenen açgözlülüğe yakalanan ve çiğ tavırları olan *(kılınçı yig ol)* bir kişinin hiç kimse tarafından tedavi edilemeyeceği *(anı emleyümez bu dünya kamı)* vurgulanmıştır. Özü kuru kuma benzeyen *(kurug kumka okşar)* bu kişilerin açgözünün akan nehir girse doymayacağı ifade ediliyor. Şair, bu tip tamahkâr *(umduçı)* kişilerin halkın gözünde dilenci *(koltguçı)* olarak niteleneceğini ve tamahkâr insanın bey dahi olsa onun kul sayılması gerektiğini *(neçe me beg erse kul ol umduçı)*, toplum nazarında aşağılık bir insan olarak görüleceğini *(ol tuçı)* aktarır.

Beyitlerde açgözlülük ve tamahkâr kişinin durumunun hastalık *(ig)*, kuru kum *(kurug kum)*, dilenci *(koltguçı)* ve her daim aşağılık *(umduçı ol tuçı)* gibi olumsuz nitelemeler ile ifade edildiğini görebiliriz.

1.2.4. *tepizlik* "çekememek, haset/fesatlık"

tepizlik ig ol bir otatgu uzun / *yimişi anı yir sızar bu özün* (KB, 4253) [=KB, 4255]

Her şeyin aslını bozan ve her iyi izi silen *fesad ol buzuglı tüpüg yıldızıg* / *fesad ol buzuglı bu edgü ızıg* (KB, 4411) fesadı ve çekememezliği şair, uzun vadeli tedaviye muhtaç olan bir hastalık olarak ifade eder.

Beyitlerde şair, fesatlığı hastalık *(ig)* ile ilişkilendirerek olumsuz nitelendirir.

1.2.5. *uvutsuzluk* "hayâsızlık, utanmazlık"

uvut ol tıdıglı kamug teŋsizig / *vutsuzluk erke idi teŋsiz ig* (KB, 1662)

uvutsuz kişide yırak tur yırak / *uvutsuz bolur üsterigli karak* (KB, 2205)

uvutsuz yüzi körse etsiz süŋük / *uvutsuz özi körse bütmez irük* (KB, 2206)

İnsanların aşağılık olanı hayâsız adamdır *(uvutsuz kişi ol kişide ili* KB 2203), hayâsız adamdan kaçıp uzak durulması gerektiğini söyleyen (*uvutsuz*

kişidin yırak tur KB 1309) şair, hayâsızlığı insan için çok fena bir hastalık *(vutsuzluk erke idi teŋsiz ig*) olarak tarif eder. Hayâsız, inkâr eden bir göz *(bolur üsterigli karak*) ve hayâsız kişinin yüzünün de etsiz kemik *(etsiz süŋük*), yani ölmüş birinin kafatası olduğunu, özünün ise kapanmayacak bir gedik *(bütmez irük*) olduğunu söyler.

Beyitlerde hayâsızlık, hastalık *(ig)*, inkârcı bir göz *(üsterigli karak)*, kapanmayacak bir gedik *(bütmez irük*) olarak olumsuz bir şekilde nitelendirilmektedir.

1.3. Olumsuz Nitelenen Kavramlar

1.3.1. *açıg söz ~ irig til* "acı/kaba söz"

tügük yüz açıg söz kişig tumlıtur / *tiriglikte kitmez köŋülde yatur* (KB, 2577)

sözün sökse yalŋuk açıtsa tilin / *süŋükke sızıg ol köŋülke yalın* (KB, 2579)

urup berge başı büter terk söner / *tilin sökse bütmez açığı yılın* (KB, 2580)

irig sözlemegil kişike tilin / *irig til ot ol kör küyer teg teg yalın* (KB, 1415)

Beyitte geçen *tügük yüz* ve *açıg söz* ifadeleri gönülde bir ateş *(köŋülke yalın)* ve kemikte sızı *(süŋükke sızıg)* olarak görülmüştür. Şair, değnek, kamçı yarasının *(berge başı)* kötü bir durum olduğunu ancak dil yarasının açtığı yaranın ve verdiği acının ondan daha ağır olduğunu belirterek kıyas yoluyla olumsuz bir nitelemede bulunmuştur. Şair, insanlara kaba söz söylememek gerektiğini çünkü kaba sözün alev alev yanan bir ateşe benzediğini söyler.

Beyitlerde acı sözün ifade edildiği olumsuz nitelemeler, kemikte sızı *(süŋükke sızıg)* ve gönülde sönmeyen bir ateş *(köŋülke yalın)*; kaba söz de ateş *(ot)* ile ilişkilendirilerek olumsuz niteleyici olarak kullanılmıştır.

1.3.2. *ajun ~ dünya* "dünya, yeryüzü"

tünek ol bu dünya içi ok yılan / *munı kod yaruk çın ajunka ulan* (KB, 5421) [=KB, 5185, 5423]

bu dünya yagı ol bu nefsiŋ yagı / *bu iki yagınıŋ yadıglıg agı* (KB, 5322)

tükel kız kılınçlıg turur bu ajun / *sini armagsunı ay kılkı tüzün* (KB, 6122)

Şair, eserin birçok bağlamında çeşitli vesilelerle uyarı mahiyetinde dünyanın dönek huyuna (KB, 398, 399, 3077, 3533, 5175, 5231, 6629) vurgu yapar ve dünyanın, her daim insanı takip eden, bir görünüp bir kaybolan güvenilmeyecek bir gölge (KB, 3536, 4758, 6134) olduğunu söyler. Bu dünyanın

temeli, aslı bir bataklıktır (KB, 3089, 3795) der. Elde tutulamayacak bir kuş (KB, 3627), elde edilemeyecek bir serap (KB, 3627, 4759) olduğunu aktarır.

Beyitlerde bu olumsuz nitelemelerle dile getirilen dünya içinde engerek yılanlarıyla dolu bir zindana *(tünek)*, edalı ve aldatıcı bir kıza *(kız)* ve mücadele edilmesi gereken düşmana *(yagı)* benzetilerek olumsuz nitelendirmede bulunulmuştur.

1.3.3. *beglik* "beylik"

kılıç baş özele mesel beglik ol / *küniŋe aŋar miŋ hatarlıg işi* (KB, 2155)

Beylik için şair, halka baş olmak zor ve ağır bir iştir (KB, 2147), onun sevinci az kaygısı çoktur (KB, 2148) şeklinde görüş belirtir. Her gün onu bekleyen tehlikeli bin iş olan beyliğin, bu yüzden, daima baş üstünde hazır bekleyen kılıç gibi olduğu vurgulanır.

Beyitte beylik, baş üstündeki kılıca *(kılıç baş özele)* benzetilerek olumsuz nitelendirme yapılmıştır.

1.3.4. *bor* "içki, şarap"

isizim uvut ya ukuş ög bilig / *arıgsız bu borka birür ay silig* (KB, 2654)

biliglig bor içse biligsiz bolur / *biligsiz bor içse bolur kenç kiçig* (KB, 2659)

Şair, içki içenlerin durumuna dair bilgili içki içse bilgisiz olur, der ve bilgisiz içki içerse küçük çocuğa döner, şeklinde görüş bildirir. İnsanın bilgisini, hayâsını, aklını ve idrakini alan bu içki pistir, der.

Beyitte içki, insanın aklını başından aldığından ve bilincini yitirmesine neden olduğundan pis *(arıgsız)* bir şey olarak nitelenir. Temizlik imandandır ahkâmı gereği, dinen uygun görülmeyen bir şey yine olumsuz görülen necis bir şekilde nitelendirilmiştir.

1.3.5. *et öz* "vücut, beden"

bu dünya yagı ol et öz bir yagı / *bu iki yagınıŋ yadıglıg agı* (KB, 3589)

et öz bir yagı ol idi sarp yagı / *kamug yirde yadmış tuzakı agı* (KB, 3637)

Önceki beyitlerde işlenen fikir üzere (bk. 1.3.2. *ajun* ~ *dünya* "dünya, yeryüzü") nasıl ki bu dünya insanın bir düşmanı ise diğer bir düşmanı da vücuttur. Bu vücut insana karşı çok çetin bir düşmandır çünkü o her yere tuzak ve ağını yaymıştır.

Beyitlerde vücut, insan için bir düşman *(yagı)* olarak gösterilip hatta kişileştirmeye başvurularak her yere tuzaklar kurup ağlar sermiş olan çetin ve zor bir düşmana *(sarp yagı)* benzetilerek olumsuz nitelendirme yapılmıştır.

1.3.6. *hava nefs* "heva ve nefis, arzu ve istekler"

hava nefs boyunın sıgu ked katıg / *özüŋ ötrü bulsa tapugda tatıg* (KB, 3342)

hava nefs yagı ol kalı bulsa küç / *yetürgey siziksiz saŋa eski öç* (KB, 4911) [=KB 3344]

biziŋ köŋülümiz öldi bolga bu kün / *hava nefs me kıldı boyun ked yogun* (KB, 4913) [=KB 4912]

ḳatıglan havaḳa bulun bolmagıl / *hava nefs ikigün bu din ogrısı* (KB, 5475)

ukuşsuz kişiler ol ol ay kadaş / *hava arzularka özin kılsa baş* (KB, 3644)

Şair çeşitli bağlamlarda *hava*, *nefs* ve bazen de *hava nefs* şeklinde ikilemeli olarak işlediği nefsani arzu ve istekleri, insan için bir düşman *(yagı)* olarak görür. Bunlar mücadele edilmesi gereken ve boynu kırılması *(boyunın sıgu)* gereken düşmanlardır. Hava ve nefis boynu kalın bir yılana benzetilerek bu kadar boynu kalınlaşıp semirdiğine göre bizim gönlümüz ölmüş olmalıdır, şeklinde bir ironi ile de duruma dikkat çekilmektedir. Şair, insanlara seslenerek gayret et, hevanın esiri olma; heva ve nefis, bunların ikisi de "din hırsızı *(din ogrısı)*"dır, şeklinde bir nitelendirmede bulunur. Kendilerini heva ve nefislerinin başı olarak görenleri de akılsız kimseler olarak addeder.

Beyitlerde heva ve nefis, istiare yapılarak bir yılana *(yılan* veya *ejderha ?)*, boynı kırılması gereken bir düşmana *(yagı)*, din hırsızına *(din ogrısı)* benzetilerek olumsuz nitelendirme yapılmıştır.

1.3.7. *kara* "halk, kul, avam"

anıŋda naru barça yılkı sanı / *tilese munı tut tilese anı* (KB, 266) [=KB, 988, 1412]

karaka yaguma ay kılkı örüŋ / *örüŋke kara terk yukar ol körüŋ* (KB, 4239)

kara kılkı barça bolur kap kara / *kara kılma özni küdezü tura* (KB, 4323)

kara yılkı teŋsiz yava sözlegen / *yava söz turur bu kara baş yigen* (KB, 986)

Bey ve âlimi kastederek bunların dışındakileri hayvan sürüsü say (*barça yılkı sanı* KB 266); kul bilgisiz olur (1906) sen hangi tarafı istersen o tarafı tut,

diyerek halk ile üst kademeyi ayrı gören şair, doğru sözden başkasına söz deme; doğru ile eğri arasındaki fark, beyaz ile siyah arasındaki fark gibidir (KB, 4238, 6622) diyerek doğru sözü beye layık görür. Halk için ise avamın, kara halkın tabiatı her vakit kapkaradır; iyice dikkat et, kendini karaya bulaştırma (KB, 4323) şeklinde beye uyarılarda bulunur. Bu durumu genelleştirip ey ak ve pak tabiatlı insan sen karaya pek yaklaşma; dikkat et beyaza kara çabuk bulaşır (KB, 4323) diyerek doğruyu ve iyiliği, beyi ve âlimi beyaz renk ile hatalı, yanlış durumları ve sıradan halkı da kara renk (KB, 986, 2080) ile eşleştirir.

Eserde değişik bağlamlarda *kara* adı olumsuz nitelenen başka durumlar için de kullanılmıştır (KB, 1334). Genellikle beyitlerde ad aktarması yoluyla halk yerine kullanılan *kara* sözcüğü, başıboş hayvan sürüsü *(yılkı)* ile ilişkilendirilerek olumsuz nitelendirilmiştir.

1.3.8. *kut ~ devlet* "saadet/talih/mutluluk"

yayıg tilve devlet köŋül bamagıl / *tolun teg bu devlet yana irilür* (KB, 741) [=KB, 548, 694, 695, 4832, 4839]

ınançsız turur kut vefasız yayıg / *yorırda uçar terk adakı tayıg* (KB, 670)

Beyitlerde özellikle devreden, dönen, hızlı geçen, yerinde durmayan nesne ve kavramlarla işaret edilen talih, bazen dolunay *(tolun)*, bazen de hızlı uçan *(uçar terk)* elde durmayan kuşa benzetilmiştir. Dönek ve deli saadete gönül bağlamamak gerektiği türlü vesilelerle vurgulanmıştır.

Beyitlerde talih, daima olumsuz bir betimlemeyle güvenilmeyecek *(ınançsız turur)*, vefasız *(vefasız, irsel)*, dönek *(yayıg, irsel yayıg)*, küstah *(otun)*, ayağı kaygan *(adakı tayıg)* ve hızlı kaçan *(terk uçar)* bir kuş olarak nitelendirilmiştir.

1.3.9. *küç* "zulüm"

köyer ot turur küç yagusa küyer / *törü suv turur aksa nimet öner* (KB, 2032)

Zulmü yanan bir ateşe benzeten şair, ateş ona yaklaşanı yakar; kanun sudur, akarsa nimet yetişir, şeklinde bir yorum getirir.

Beyitte gücü elinde bulundurup zulmeden biri için *küç* bir ateş *(ot)* olarak olumsuz nitelendirilmiştir.

1.3.10. *ogul ~ ogul kız* "evlat"

kişi algu togsa ogul kız öküş / *ogulsuz tise erke körksüz söküş* (KB, 3371)

ne edgü bilig birdi bilgi koyug / *ogul kız atı erke kitmez oyug* (KB, 3382)

Beyitte evlatsız insan demek kişi için hakaret *(körksüz söküş)* sayılacağı belirtilerek evlat sahibi olmanın toplum nazarındaki değeri vurgulanıyor. Bilgin bir kişinin sözüne gönderme yapılarak aynı zamanda kız veya erkek ayrımı yapmadan evlat da kişi için giderilmeyen bir gölge olarak ifade ediliyor. Burada evlat kişi için nereye giderse gitsin, ömür boyu kaçınılmayacak ve kaybolmayacak bir gölge *(kitmez oyug)* olarak olumsuz nitelendiriliyor.

1.3.11. *orunç* "rüşvet"

orunç ol buzuglı oŋulmış işig / *orunç yig kılur ol bütürmiş işig* (KB, 2443)

Beyden uzak tutulması gereken bir durum (KB, 2506) olarak görülen rüşvet, yoluna girmiş işi bozan ve olgunlaşan işi çiğ bırakan bir şey olarak zikredilir. Çiğ, olgunlaşmamış yiyecek ve içecekler nasıl nahoş şeyler ise rüşvet de böyle nahoş bir durum olarak çiğ, yaş *(yig)* bir nesneyle ilişkilendirilip olumsuz nitelendirmede bulunulmuştur.

1.3.12. *ölüm* "ölüm"

ölüm bir teŋiz ol uçı yok tüpi / *baka körse yetrü tüpi yok batıg* (KB, 1140)

tüşün ol bu dünya keligli keçer / *yigen yil büke teg yir erken açar* (KB, 1202)

ölümüg unıtma aŋar yok tolum / *busugdın çıkar teg çıkar bu ölüm* (KB, 1381)

Bütün süslü sarayları viraneye çeviren ve cemiyetleri darmadağın eden (KB, 1180) ve ona karşı mücadele edecek bir silahın olmadığını (KB, 1381, 1537) söyleyen şair, ölümü uçsuz bucaksız bir denize *(bir teŋiz ol uçı yok tüpi)*, dikkatlice bakılırsa dipsiz bir çukura *(yetrü tüpi yok batıg)* benzetir. Bu dünya bir konak yeridir, gelen gider; o (ölüm) her şeyi yiyen büyük bir ejderha gibi yedikçe acıkır *(yigen yil büke teg yir erken açar)* der ve ölümü unutma, ona karşı bir silah yoktur; ölüm pusudan çıkar gibi bir gün karşına *(busugdın çıkar teg çıkar bu ölüm)* çıkacaktır, diye uyarıda bulunur.

Beyitlerde ölüm, uçsuz bucaksız bir deniz *(bir teŋiz ol uçı yok tüpi)*, dipsiz bir çukur *(yetrü tüpi yok batıg)*, her şeyi yiyen ve yine de doymayan bir ejderha/cin *(yil büke)* ve her an insanın karşısına çıkabilecek olan pusudaki *(busugdın çıkar teg çıkar)* bir düşman olarak olumsuz nitelendirilmiştir.

1.3.13. *sol* "sol (taraf, yön)"

bu edgü oŋ ol kör isizlik bu sol / *soluŋdın tamu ornı uştmah oŋ ol* (KB, 917)

yoluŋ oŋça kelse itildi işiŋ / *kalı solca kelse ulıp çal başıŋ* (KB, 1392)

kılınç oŋ tutar hiç solı yok ukuş / *bütün çın turur hiç alı yok ukuş* (KB, 1863)

oŋ elgiŋ bile sun bayat atı ay / *yigü üdregey hem özüŋ bolga bay* (KB, 4597)

Eserde sol tarafı iyi gösteren tek bir durum gözlenir. Savaş olduğu zaman işler tersine döner anlamını da çıkarabileceğimiz. Sağ elle kılıç sallar ve vururken sol elle de mal dağıtılması *(oŋ elgin kılıç tutsa ursa salıp* / *sol elgi bile neŋ üleşe alıp* (KB, 2069) gerektiği söylenilen beytin haricinde sol yön her zaman olumsuz nitelendirilmiştir.

Beyitlerde iyilik sağ ile kötülük solla *(bu edgü oŋ ol kör isizlik bu sol)* eşleştirilir. Kişinin solunda cehennem sağında ise cennet bulunduğu *(soluŋdın tamu ornı uştmah oŋ ol)* aktarılır. İnsanın yolu sağa doğru ise işinin yolunda *(yoluŋ oŋça kelse itildi işiŋ)* olduğu eğer sola doğru ise inleyerek başını yerden yere çalması *(kalı solca kelse ulıp çal başıŋ)* gerektiği söylenir. Aklın her zaman sağdan hareket ettiğini *(kılınç oŋ tutar… ukuş)*, onun hiç solu olmadığını *(hiç solı yok)* ve aklın doğru ve dürüst olduğunu, hiçbir hilesinin bulunmadığını söyler. Bu ifadede şair, sağ tarafı överken aslında hileyi ve yanlışı sol tarafa konumlandırır. Müslümanların desturlarından biri olan yemeğin sağ elle *(oŋ elgiŋ bile sun)* yenmesi ve yemeğe besmele *(bayat atı ay)* ile başlanması böylece yemeğin bereketinin artacağı kabulü, böyle hareket eden kişinin de zengin olacağı vurgulanır. Bu durumda sol elle yemek yemenin bereketi kaçıracağı mesajı verilir.

Beyitlerde kişinin solu cehennem *(tamu)*, işi soldan ise başını yere çalması *(solca kelse ulıp çal başıŋ)*, doğrudan zikredilmese de bereketsizliği ve akılsızlığı da solla eşleştirerek olumsuz nitelendirmede bulunulur.

1.3.14. *yek* "şeytan, cin"

üçünçi yagı yek bu din ogrısı / *tegürmesü teŋri bularnıŋ yası* (KB, 3590)

Şair, (insan için, dünya ve vücuttan sonra) üçüncü düşmanı da şeytan şeklinde sıralar ve şeytanı din hırsızı olarak addeder ve de onun şerrinden Tanrı'nın insanları korumasını diler.

Beyitte şeytan *(yek)*, mücadele edilmesi gereken bir düşman *(yagı)* ve din hırsızı *(din ogrısı)* olarak olumsuz nitelendirilmiştir.

2. *Kutadgu Bilig*'de Olumsuz Niteleyiciler

Olumsuz bir anlamı karşılayan veya herhangi bir olumsuzluk ve yokluk anlamı katan bir ekle genişletilmiş sözcüklerin olumsuz bağlamlarda kullanılması olumsuz nitelendirmeyi karşılamaktadır. Olumsuzluk ve yokluk, felsefi açıdan

temelde var olmayan gerçekliği ifade ettiği için dil felsefesi açısından da olumsuz nitelenen sözcüklerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak veya önem verilen kavramları vurgulamak için o toplumun yaşayışına, bilgi birikimine, inanışına ve değer yargılarına göre farklı kavramlarla ilişkilendirilerek olumsuzluk algısının güçlendirilmesi de olumsuz niteleyici kullanılarak olumsuzluk algısının kuvvetlendirilmesi sağlanmaktadır. Olumsuz nitelenen sözcüklerin hangi kavramlarla ilişkilendirildiğini daha net görebilmek için aşağıdaki tablo oluşturulmuştur:

	Olumsuz Nitelenenler	**Olumsuz Niteleyiciler**
Olumsuz Nitelenen Karakterler	***arkuk* "inatçı"**	düşman *(yagı)*
	***asıgsız ~ tusulgıl kişi* "faydasız kişi"**	düşman *(yagı)*, ölü *(ölüg)*
	***biligsiz kişi* "bilgisiz kişi"**	hastalıklı *(iglig)*, kör *(karagu)*, çorak kum gibi *(kum teg)*, kötü arkadaş *(yavuz koldaş)*, hayvan sürüsü *(yılkı ve sıgun)*, ölü *(ölüg)*, ceset *(kurug sır bediz)*
	***bilişmez kişi* "tanıdığı, bir bileni olmayan kişi / yabancı kişi"**	kör *(karagu)*, yeni gelin *(kelin)*, yabani *(yava)*
	***boguz tatgı sürgen kişi* "obur kişi"**	bataklık *(batıg)*, başıboş hayvan sürüsüne *(yılkı)*, öküz *(ud)*, deve yavrusu/aygırı *(bugra)*
	***isiz törü urguçı* "kötü kanun yapıcı"**	ölü *(ölüg)*
	***himmet bolma-* "himmetsizlik, tembellik"**	ölü *(ölüg)*
	***kişi* "kendini bilmeyen insan"**	başıboş hayvan sürüsü *(yılkı)*, ölü *(ölüg)*
	***kişi emgekini bilümez kişi ~ kişi emgeki bilmegüçi kişi* "kıymet bilmeyen insan"**	başıboş hayvan sürüsüne eş *(yılkı tuşı)*, öküz *(ud)*
	***köŋülsüz kişi* "gönülsüz kişi"**	ceset *(sır bediz)*, kuru kalıp *(kuru kep)*
	***ozunçı kişi* "müfteri"**	yakan ateş *(küyer ot)*
	***ukuşsuz ~ ögsüz kişi* "akılsız kişi"**	bir avuç balçık *(bir avuççа tetig)*, ölü *(ölüg)*, başıboş hayvan sürüsü *(yılkı)*, unutkan *(unıtgan)*, meyvesiz ağaç *(yimişsiz yıgaç)*

	***yalgan kişi ~ tili yalgan er* "yalancı kişi/adam"**	başıboş hayvan sürüsü *(yılkı)*
	***yava söz ~ kereksiz söz* "boş ve gereksiz söz / gevezelik"**	ateş *(ot)*, başıboş hayvan sürüsü *(yılkı)*, akıldan zayi olan, deli *(tilve)*
	***yüreksiz kişi* "korkak"**	dişi *(tişi)*, hastalık *(ig)*

Olumsuz Nitelenen Davranışlar	***isizlik* "kötülük"**	yakıcı ateşe *(küyürgen ot)*, yılan *(yılan)*, zehir *(agu)*, ölü *(ölüg)*
	***iveklik ~ ive kılınç* "acelecilik" / *ive iş* "acele iş"**	cahil *(biligsiz)*, çiğ *(yig)*, kül/boz renkli yüz *(yüzi boz)*
	***sukluk* "açgözlülük"/ *umduçı* "tamahkâr"**	hastalık *(iglig)*, kuru kum *(kurug kum)*, dilenci *(koltguçı)*, her daim aşağılık *(umduçı ol tuçı)*
	***tepizlik* "çekememek, haset/fesatlık"**	hastalık *(ig)*
	***uvutsuzluk* "hayâsızlık, utanmazlık"**	hastalık *(ig)*, inkârcı göz *(üsterigli karak)*, kapanmayacak gedik *(bütmez irük)*

Olumsuz Nitelenen Kavramlar	***açıg söz ~ irig til* "acı/kaba söz"**	kemikte sızı *(sümükke sızıg)*, gönülde ateş *(könülke yalın)*
	***ajun ~ dünya* "dünya, yeryüzü"**	zindan *(tünek)*, kız *(kız)*, düşman *(yagı)*
	***beglik* "beylik"**	baş üstünde kılıç *(kılıç baş özele)*
	***bor* "içki, şarap"**	pis *(arıgsız)*
	***et öz* "vücut, beden"**	düşman *(yagı)*, zorlu düşman *(sarp yagı)*
	***hava nefs* "heva ve nefis, arzu ve istekler"**	yılan *(yılan* veya *ejderha ?)*, düşman *(yagı)*, din hırsızı *(din ogrısı)*
	***kara* "halk, kul, avam"**	başıboş hayvan sürüsü *(yılkı)*
	***kut ~ devlet* "saadet / talih / mutluluk"**	güvenilmez *(ınançsız)*, vefasız *(vefasız, irsel)*, dönek *(yayıg, irsel yayıg)*, küstah *(otun)*, ayağı kaygan *(adakı tayıg)* ve hızlı kaçan *(terk uçar)*

	***küç* "zulüm"**	ateş *(ot)*
	***ogul* ~ *ogul kız* "evlat"**	kaybolmayacak bir gölge *(kitmez oyug)*
	***orunç* "rüşvet"**	çiğ, yaş, olgunlaşmamış *(yig)*
	***ölüm* "ölüm"**	uçsuz bucaksız bir deniz *(bir teŋiz ol uçı yok tüpi)*, dipsiz bir çukur *(yetrü tüpi yok batıg)*, her şeyi yiyen ve yine de doymayan bir ejderha/cin *(yil büke),* her an insanın karşısına çıkabilecek olan pusudaki düşman *(busugdın çıkar teg çıkar [yagı])*
	***sol* "sol (taraf, yön)"**	cehennem *(tamu)*
	***yek* "şeytan, cin"**	düşman *(yagı)*, din hırsızı *(din ogrısı)*

Sonuç

Olumsuz nitelendirmelerin olumsuz niteleyicilerle ilişkilendirilmesinde genellikle benzetme daha sonra ad aktarması, kişileştirme ve kıyas gibi söz sanatlarına başvurulduğu görülmüştür.

Elde edilen verilerin tasnifinde, olumsuz nitelenen karakterler, davranışlar ve kavramlar olarak ortaya çıkan sınıflamada en çok olumsuz karakterler için olumsuz niteleyicilere başvurulduğu gözlemlenmiştir. Bu tespit, eserin giriş bölümünde şairin eserini insanlara hitaben kaleme aldığını söylediği (KB, B.17) mısralarını ve hedef kitlenin bireyler olduğunu teyit eder nitelikte bir veridir. Çünkü beyitlerde işlenen bilgi, insanlara mutluluk vermeyi amaçlamıştır.

Olumsuz nitelenen sözcüklerde maddi değerleri yansıtanlara göre maneviyatı yansıtanların sayıca daha çok işlendiği görülmüştür. Eserin bu bakımdan Türk tasavvuf düşüncesini ve değer yargılarını işlediğini de görebiliriz.

Olumsuz nitelendirilen kavramlar arasında sayıca en çok olumsuz nitelendirme *biligsiz kişi* "bilgisiz kişi" için yapılmıştır. İkinci sırada *ukuşsuz* ve *ögsüz kişi* "akılsız kişi" üçüncü sırada da *ölüm* "ölüm" kavramı gelmektedir. Bu durum eserin önce dünya ile sonra da ahiretle ilişkili, kaçınılması gereken durumlara vurgu yaptığı gerçeğini ve böylece iki dünya içinde insanı mutluluğa eriştirmeyi amaçladığı beytini (KB, B.17) de teyit eder. Eserin adıyla içeriğinin örtüştüğünü de göstermesi bakımından bu durum önemli bir veridir.

Olumsuz niteleyiciler açısından bakıldığında ise sayıca en çok kullanılan olumsuz niteleyici, *yılkı* "başıboş hayvan sürüsü, at sürüsü" çoğunlukta olmak üzere, *ud* "öküz", *yılan* "yılan", *sıgun* "geyik" ve *bugra* "deve yavrusu/aygırı"

olmuştur. Daha sonra *ölüg* "ölü", *sır bediz* "ceset", *kurug sır bediz* "cansız beden", *kuru kep* "ceset, mumya?" olmak üzere ölü ve ceset kavramları ikinci sırada gelmektedir. Üçüncü sırayı *yagı* "düşman", dördüncü ve beşinci sırayı eşit sayılarla *ot* "ateş" ve *ig* "hastalık" kavramları almıştır.

En çok olumsuz nitelendirmenin *biligsiz kişi*'ye yapılmış olması, eserin *Kutadgu Bilig* "mutluluk veren bilgi" adıyla ilgili olduğunu ve olumsuz niteleyici olarak da en çok hayvanlarla (başta at, öküz, yılan, geyik ve deve yavrusu) ilgili niteleyicilerin kullanılmasını da Türklerin yaşam şekilleriyle ilgili olduğunu düşünebiliriz.

Eserin müellifi Yusuf Has Hacib, eserin giriş kısmında, kitabın kadrini ancak bilgili bilir, akılsız kimseden zaten ne beklenir (KB, B.20); çok aziz bir kitap ve bilen için bir bilgi denizi (KB, B.9); değerli bilgilerle süslenmiş (KB, B.10); birçok hâkim kişinin özlü sözlerinin inciler gibi dizildiği (KB, B.11); dünyanın ileri gelenlerinin dikkatini çeken (KB, B.12-13); koruyup kolladıkları ve birbirine vererek miras olarak bıraktıkları (KB, B.14) bir değer şeklinde izah edip övgüler düzdüğü giriş kısmındaki öznel ifadeler, ilk bakışta abartılı gelmektedir. Eserin edebî niteliğiyle ilişkili görülebilecek bu değerlendirmeler, olumsuz nitelenen sözcükler ve bu sözcüklerin ilişkilendirildiği olumsuz niteleyicilerin Türklerin o devirdeki yaşam tarzları ve önem verdiği değerlerle ilişkili çıkması bakımından eserin gelişi güzel ve baştan sağma bir şekilde oluşturulmadığını, öğretici bir nitelik taşıdığını da göstermektedir.

Kaynaklar

Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: TKAE Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: TKAE Yayınları.

_____ (1988). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: TDK Yayınları.

_____ (2007). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Wouden, van der T. (1994). *Negative Contexts, Groningen Disssertations in Linguistics*, 12, Groningen.

Zeijlstra, H. (2007). "Negation in Natural Language: On the From and Meaning of Negative Elements*", Language and Linguistics Campass*, 1(5), 498-518.

Kutadgu Bilig'de Eş Anlamlı ve Zıt Anlamlılık Kavramının Kişisel Karakteristikler İçin Kullanımı

Gülzura CUMAKUNOVA*

Dünya ortak kültürünün, felsefi düşüncesinin eşsiz kaynaklarından Yusuf Has Hacib Balasaguni'nin *Kutadgu Bilig* adlı eseri, bir edebî didaktik eser olmanın ötesinde yazarının zamanının sosyal ve tabii bilimlerinin verilerine dayandırılmış geniş bir dünya görüşünü sergiliyor. Kitap, Türk toplumunun devlet yönetimi, aile düzeni, ahlak ve hukuk anlayışı, gelenek, görenekleri ekseninde insanlığın genel değerlerine uzanan Orta Çağ Türk edebiyatının ve dilinin örnek bir eseridir. *Kutadgu Bilig*'de 11. yüzyılda Türk ilmi ve edebiyatının ulaştığı yüksek seviyeye, bilim adamlarının onları Türkçeye ve Türk algılama özelliğine uygun şekilde geliştirme çabalarına şahit oluyoruz.

Zamanının Gaznelileri ve Selçukluları gibi Türk devletlerinde bilgi dili için Arapça, devlet dili için Farsça kullanılarak Türk kültürüne ve diline büyük tehlike yaratıldığı bir zamanda Hakaniye Türkçesi ile yazılan *Kutadgu Bilig*, millî dilin gerçek bir abidesi sayılır. Yusuf Has Hacib Balasaguni, öğretisini dünya, toplum, aile ilişkileri, adalet, akıl, bilgi, hoşgörü, kanaatkârlık, ruhi temizlik, paylaşma, karşılıklı güven gibi yüksek değerler üzerinde kuruyor.

Yusuf Has Hacib, kendi felsefesinin merkezine kitabının *Kutadgu Bilig* (Kut Getiren Bilgi) adından da belli olduğu üzere, Türklerin günümüzde *uğur, baht, mutluluk, talih, rızık, bereket, huzur, kısmet, saadet, devlet* gibi çoğu yabancı kelimelerle ifade edilen kutsal değerlerinin tümünü birden içeren *kut* kavramı etrafında işliyor. O yüzden de *kut,* kitabın her bölümünde, hatta her sayfasında rastlayacağımız sihirli bir sözcüktür. Eski Türk inancına göre *kut,* yukarıda belirtilen kavramların tümünü birden içerdiğinden, Yusuf Balasaguni bu tür faziletlerin anlamını halkına aşılamada toplumun bütün katmanlarının; devletin, aile ve toplum bireylerinin üzerine düşenin ne olduğunu anlatan söz ve deyişlerini Orta Asya gelenekleri ve inanç sisteminde yaşatılagelmiş köklü unsurlardan seçer ve tatlı dil, sürükleyici kurgu, insan zihnine kolay işlenecek üsluplarla sunar.

Has Hacib eserinin en büyük fazileti, sadece "kut"u elde etmenin, toplumu saadete, erince kavuşturmanın yollarını öğretmekte kalmayıp onu tutabilmenin, kalıcılığını sağlamanın, kaybetmekten sakınmanın yollarını da öğretiyor olmasıdır.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

Bugün de Türk dillerinin hemen hemen hepsinde isim, sıfat, fiil olarak sıkça bulunan fakat tam açıklaması bilinen tariflerin hiçbirine uymayan *kut* sözcüğünün kitaptaki tanımına baktığımızda genel olarak birbirine zıt iki anlam üzerinde yoğunlaştığı görülür.

1. *kut* "insanı mutlu eden, huzura kavuşturan her şey". (Buna o kutu sağlayan kimse ya da kimseler de dâhil).

Kiming arkası bolsa küçlüg bolur

*Bu küçlüg kişi **kut**ka tüplüg bolur* (1699)

"Kimin arkası varsa, o güçlü olur

Bu güçlü kişinin ***kutu*** köklü olur."

*Ne edgü bolur **kut**ka kodkı köngül*

Ne körklüg bolur bilge bolsa amul (1700)

"Alçakgönüllülük ***kuta*** nasıl uyar

Bilgelere dinginlik ne kadar yakışır."

*Köçüt teg bolur **kut** tüpi*

Hem tözi köngül kodkısı ol anıng yıldızı (1704)

"Göç atı gibidir ***kut,*** göçer gider

Alçakgönüllülüktür onun yıldızı."

*Kamuğka yaraşur bu **kut** ursa yüz*

Ukuşlugka artuk yaraşur ked uz (1707)

"Bu ***kut*** kime gelirse yaraşır

Akıllı insanla ***kut*** tümden bağdaşır."

*Kopurdı **kut**ı künde ögdülmişig*

Sav aydı budunka eşitti kişig (1751)

"Yükseltti ***kutu*** günden güne Öğdülmiş'i

Halka emirler verdi, insanları dinledi."

2. *Kut* "dönek, kaygan, elde tutulmaz, doğru korunmasa, sakınmasa elden kayıp gidecek şey". *Kut,* insanı çok mutlu ettiği kadar onda büyük sıkıntı, üzüntü, yıkım da yaratabilir.

Bolumsuzka devlet kelü birse kul
İter devletin ol keçürmez küni (1715)
"Olumsuza ***devlet, kut*** geliverse
İter devletini o, geçirmez bir günü bile."

*Bu **kut**ka ınanına usa edgü kıl*
Bu kün munda erse yarın anda bil (549)
"Bu ***kuta*** inanma, iyilik yap
Bugün sendeydi, yarın başkasında bil."

*Akar suv yorık til bu **kut** turmadı*
Ajun tezginürler yorıp tınmadı (669)
"Akar su, güzel söz ve ***kut*** durmadan
Gezinir dünyayı durup dinlemeden."

Tayanma tiriglikke tüş teg keçer
*Küvenme kıvı **kut**ka, kuş teg uçar* (1332)
"Güvenme diriliğe rüya gibi geçer
Dayanma dönek ***kuta*** kuş gibi uçar."

Kayu işte bolsa yorık utru tut
*Yorık utru tutsa sanga örge **kut*** (1311)
"Hangi iş olursa olsun dilini tatlı tut
Tatlı dilli olursan sana bağlanır ***kut***..."

Budunka başı sen ay ilig bu kün
Budunuğ küdezgil oduğ tur öğün (1436)
"Kötü yasa yapma, iyi yasa kur,
Kut*un* sana bağlanır, günün iyi olur."

Bu Ay Toldının kıldı oğlı yogı
Cıgayka üledi kümüş hem agı (1564)
"Ay-Toldı'nın oğlu ölüm yemeği verdi
Kutu günden güne arttı, günü parladı."

Has Hacib, devletin yönetim biçimi ve yönetenler ile ilgili söz ve deyişlerini Orta Asya gelenekleri ve inanç sisteminde yaşatılagelmiş unsurlardan seçmiştir. Şairin insani değerlerin bu kadar yüceltilmiş seviyesine şiire ahenk veren, renk kazandıran Türkçenin sihirli gücü ile ulaştığı Has Hacib'in şimdiki hemşehrileri olan Kırgızlardaki *kut* ile ilgili söz ve deyişlerin günümüzdeki örnekleri ile kıyasladığımızda daha açıkça görülür. Kırgız söz varlığına baktığımızda, *Kutadgu Bilig*'in kurgusunda yer alan *kut* anlamlarının neredeyse tamamının hâlen yaşatıldığına şahit oluyoruz.

üydün kutu "evin huzurunu, bereketini sağlayan, uğur getiren kişi";

tördün kutu "evin başköşesinin ihtişamını sağlayan kimse";

kut daarımak 'kısmeti açılmak", "bereketi artmak" (*insan ve mekân için*);

başına kut konmak "başına devlet kuşu konmak";

kut caamak "işi rast gitmek","başarılar üst üste gelmek";

kutu kaçmak "huzuru, bereketi kaçmak";

kutu uçmak "çok korkmak";

üygö kança but kirse, oşonço kut kiret (atasözü) "eve ne kadar ayak (misafir) gelirse beraberinde o kadar rızık da girer";

kuttuu üydön kur çıkpayt "kutlu evden eli boş çıkılmaz" (Kırgız geleneğine göre eve ilk defa gelen kimsenin hediyesiz çıkarılmaması âdeti).

kuttukta-, kuttuk ayt- "kutlamak";

kuttuu bolsun! "kutlu olsun!"

Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'in yazılmasının bir diğer nedeni olan *bilgi* kavramı üzerinde de özellikle durur. "Bilgi"nin kıymetini ve meziyetini bilgili-bilgisiz kavramlarını karşılaştırarak ortaya koyar.

Ukuştın kelür kör kamuğ edgülük

Biligin bedür er bolur belgülük (1841)

"Akıldan gelir her türlü iyilik

Bilgiyle büyür er, bulur seçkinlik."

Bu iki bile boldı yalnguk ulug

Bu ikin ongarur könilik yoluğ (1842)
"Bu ikisiyle insan olur ulu
Bu ikisiyle sağlanır doğruluk yolu."

Biliglig idi az biligsiz öküş
Ukuşsuz öküş bil ukuşlug küsüş (199)
"Bilgili azdır, bilgisiz çok
Anlayışlı az, anlayışsız çok."

Biligligke sözledim uş bu sözüm
Biligsiz tilini bilümez özüm (202)
"Sözümü ben bilgiliye söyledim
Bilgisizin dilini bilemedim."

Biligin seçildi kişi yılkıdın
Biligde bedükrek negü bar adın (1843)
"Bilgiyle ayrılır hayvandan kişi
Bilgiden büyük bir şey var mı ki?"

Biligsiz kişi köngli kum teg turur
Ögüz kirse tolmaz ap ot yem önür (975)
"Bilgisiz kişinin gönlü kum gibidir
Nehir girse dolmaz, ot ve yem vermez."

Yusuf Has Hacib, Orta Çağ'ın en büyük hümanistleri arasında değerlendirilme şerefine *Kutadgu Bilig*'de insanlığın bütün değerlerine uygun erdemli, ideal karakteristik örnekleri sunabilmesi ile nail olmuştur. Yazar, iletmek istediği öğretisini, Türk düşünce tarzını ve ahlaki değerlerini dolduran ögelerin tarifini tek tek vererek anlatır. Örneğin, Has Hacib Tanrı insanı yarattığında onu *insanlık* kavramı altında bütün diğer yarattıklarından farklı mükemmeliyete sahip kılan *bilgi, erdem, akıl* ve *anlayış* gibi vasıflarla donattığını söyler.

Basa aydun emdi munu yalıngukıng
Ağırlıkı boldı biliğ ög ukuğ (147)
"Bundan sonra söz ettim insanlıktan
Değeri gelir bilgi, akıl ve anlayıştan."

Törütti ödürdi seçü yalngukug

Angar birdi erdem bilig ög ukug (148)

"Tanrı insanı yarattı, seçti, yüceltti

Ona ***bilgi, erdem, akıl ve anlayış*** verdi."

Ancak Balasaguni, *bilgi*, *erdem*, *akıl* ve *anlayış* gibi özellikler, insan doğasının iyi sıfatları olarak aynı çerçeve içinde yer alabilecekleri hâlde, edinme yolları, kullanım farklılıkları, insanın özel kişiliğini oluşturmadaki ayrıcalıkları yüzünden birbirine zıt düşebileceklerinin de altını çiziyor. Örneğin, Elik'in, beyin vasıflarının nasıl kazanılacağı sorusuna Ögdülmiş aklın insanın fıtratından gelen, bilginin ise insanın kendi çabası ile edinilen erdemlerden olduğunu söylediği gibi. Yüksek nitelikli insan karakteri ögelerinden sayılan eş anlamlı "akıl" ile "bilgi"nin, edinilmesi açısından tam bir zıtlık göstereceği kitapta şu şekilde anlatılıyor.

Biligsiz togar ol turu ögrenür

Bilig bilse ötrü kamuğ iş önür (1681)

"Anadan doğan bilgisiz doğar

Bilgi öğrenilir ve böylece değer kazanır."

Anadın toğuğlı biligsiz toğar

Bilig ögrenür ötrü törke agar (1682)

"Akıl ki insan onu öğrenemez

Tanrı hamuruna katıp yaratır."

Bayattın ata ol ukuş belgülüg

Ukuştın bulur er ming edgü ülüg (1829)

"Aklı atayan kuşkusuz Tanrı

Akıldan alır insan bin türlü payı."

Budunuğ bilig birle bastı begi

Bilig bolmasa işke yakmaz ögı (1968)

"Halkını bilgiyle yönetir beyi

Bilgisi olmasa işe yaramaz aklı."

Bilgiye çok önem veren Has Hacib'in övgüye şayan bir özelliği de öğretisinde bilgi öğrenme, eğitim almada kız, oğlan cins ayrımını yapmayan, sadece insanlığı hedef alan büyüklüğüdür.

Ayama oğul kızka berge yitür

Oğul kızka berge bilig ögretür (1494)

"Acıma oğula, kıza değnek vur

Oğula, kıza değnek bilgi öğretir."

Kiçiglikte bilse oğul kız neni

Karıp ölmegince unıtmaz anı (1495)

"Oğul, kız küçükken neyi öğrenirse

Unutmaz onu yaşlanıp ölmeyince."

Tanrı'nın, insana *bilgi, erdem, akıl* ve *anlayış* gibi *kut* getiren yetileri kullanabilmesi, başkalarıyla iletişim sağlayabilmesi için *gönül* ve *dil* gibi özel yetenekleri de kazandırdığını belirten Has Hacib fakat onların da yanlış kullanıldığında "kut"u kaçıracak tehlikeli boyutlara ulaşacağından sakınılması gerektiğini tembih eder. O nedenle onun nasihat içeren satırlarının hemen peşinden çoğu kez sakındıran, uyaran satırların da peş peşe geldiği görülür:

Köngül birdi hem me yorıttı tilig

Uvut birdi kılk hem kılnçı silig (149)

"Ona hem gönül verdi hem açtı dilini

Hem alçakgönüllülük hem biçim hem hareket verdi."

Ukuşka biligke bu tılmaçı til

Yaruttaçı erni yorık tilni bil (162)

"Anlayış ve bilgiyi ulaştıran dildir

İnsanı aydınlatan dilin değerini bil."

Kişig til ağırlar bulur kut kişi

Kişig til uçuzlar banr er başı (163)

"Kişiyi dil hem yüceltir, mutluluk verir

Kişiyi dil ucuzlatır, hem başını götürür."

Öküş sözleme söz birer sözle az

Tümen söz tügünin bu bir sözde yaz (172)

"Az ve yerinde söylenmeli söz

Bin söz düğümünü bir sözle çöz."

Til asgı telim bar yası ma öküş

Ara ögdilür til ara ming söküş (177)

"Dilin yararı var, ama zararı da fazla

Arada övülür, sövülür de arada."

Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'in yazılmasının bir diğer nedeni olan *bilgi* kavramı üzerinde de özellikle durur. "Bilgi"nin kıymetini ve meziyetini bilgili-bilgisiz kavramlarını karşılaştırarak ortaya koyar.

Ukuştın kelür kör kamuğ edgülük

Biligin bedür er bolur belgülük (1841)

"Akıldan gelir her türlü iyilik

Bilgiyle büyür er, bulur seçkinlik."

Bu iki bile boldı yalnguk ulug

Bu ikin ongarur könilik yoluğ (1842)

"Bu ikisiyle insan olur ulu

Bu ikisiyle sağlanır doğruluk yolu."

Biliglig idi az biligsiz öküş

Ukuşsuz öküş bil ukuşlug küsüş (199)

"Bilgili azdır, bilgisiz çok

Anlayışlı az, anlayışsız çok."

Biligligke sözledim uş bu sözüm

Biligsiz tilini bilümez özüm (202)

"Sözümü ben bilgiliye söyledim

Bilgisizin dilini bilemedim."

Biligin seçildi kişi yılkıdın

Biligde bedükrek negü bar adın (1843)

"Bilgiyle ayrılır hayvandan kişi
Bilgiden büyük bir şey var mı ki?"

Biligsiz kişi köngli kum teg turur
Ögüz kirse tolmaz ap ot yem önür (975)
"Bilgisiz kişinin gönlü kum gibidir
Nehir girse dolmaz, ot ve yem vermez."

Bir devlet yapısının bütün kademeleri masaya yatırılan bu muhteşem yapıtta, asırlar boyu gelen Türk geleneğindeki millî ahlaki kaideler, İslam ögeleri ile birleştirilerek örnek tavsiyeler şeklinde sunulur. Biz bunu Kün Togdı'nın bir insan için yararlı ve zararlı şeyler üzerine sorduğu sorulara Ögdülmiş'in verdiği cevaplardan duyuyoruz. Öğdülmiş, hakana yararlı gördükleri faziletler olarak şunları sıralar:

Kişike tusulğu ikigü ajun kılınç
Edgüsi ol ay kılkı tüzün (1659)
"İki günlük dünyada insana yararlı olan
İyilik yapmaktır, ey soylu insan."

İkinçi uvut ol üçünçi köni
Bu üç neng bile er bulur kut küni (1660)
"İkincisi edep, üçüncüsü doğruluktur
Bu üç şeyle insan kut güneşini bulur."

Könilik uvut hem bu edgü kılınç
Üçegün birikse bu buldı sevinç (1664)
"Doğruluk, edep ve iyi tavır
Üçü kimde toplanırsa o sevinç bulur."

Has Hacib, iyilik, doğrulukla ilgili görüşlerini belirtirken o görüşlerini aksi yapılırsa ne olacağına dair tespitleri ile pekiştirir. Yukarıda belirtilen insan için yararlı olarak saydığı üç şey karşısında zararlı olarak da şunları belirtir.

Kişike tusulmaz tükel yas kılur
Bu üç neng turur kör ay ilçi unur (1667)
"İnsan yaramayan ve üzüntü veren

Şu üç şeydir, ey güçlü insan."

Biri arkuk erse bu kılkı yavuz

Takı biri yalgan tüzer erse söz (1668)

"Kötü huylu olmak ve inatçılık biri

Yalan söylemek bir diğeri."

Takı bir saran ol kişide ili

Bu üç neng üçegü biligsiz tili (1669)

"Biri de cimri olması kişinin

Bilgisizliktir nedeni bu üç şeyin."

Kutadgu Bilig, Karahanlı devlet idaresinin siyasi ve kültürel bakımdan önemli bir evresini yansıtan eserdir. Bir edebî eser olarak alegorik isimli kahramanların tartışma, sual etme, öğüt verme diyalogları şeklinde kurguladığı eserinde yazar, Türk-İslam devleti olma yolunun daha başında olan yönetim biçimine kendinin yöneticilik gözlemlerinden ve edindiği bilgi birikiminden keşifler sunarak yön vermek ister. Örneğin, onun hükümdarın görevlerini tanımladığı ve eserin baştan sonuna kadar her yerde çizdiği ideal portreyle bir devletin selameti, bekası ve halkın refahı için hükümdar karakterinin ne kadar önemli olduğuna vurgu yapılıyor. Bir hükümdarda olunması gereken en önemli sıfatlar olarak Has Hacib, eş anlamlı şu kavramları sayıyor.

Akıl ve bilgi sahibi olmak

Kimingde ukuş bolsa aşlı bolur

Kayuda bilig bolsa beglik bulur (301)

"Kimde akıl varsa o asil olur

Kimde bilgi varsa o beylik bulur."

Ukuş ol sanga edgü andlıg adaş

Bilig ol sanga ked bağırsak kadaş (317)

"Akıl sana yeminli arkadaştır

Bilgi sana içten bir kardeştir."

Biligüg beg erdi ukuşlug odug

İsizke ot erdi yağıka yoduğ (408)

"Bilgili bir beydi, akıllıydı çok

Kötüye ateş olmuştu, düşmana ok."

Siyaset kılur erdi himmet bile
Bu himmet yaraşur mürüvvet bile (411)
"Siyaseti yardım için yapardı
İşini düzenledi ve böyle yaşadı."

Basutçı telim bolsa beg emgemez
İşi barça itlür törü artamaz (429)
"Yardımcısı akıllı olsa bey zahmet çekmez
İşler yoluna gider, töre bozulmaz."

Doğruluk - Dürüstlük

Kılınçı köni erdi kılkı ongay
Tili çın bütün hem közi köngli bay (407)
"Yaradılışı dürüst, tavrı ılımlıydı
Sözü doğru, gözü gönlü zengindi."

Ne kutlug bolur öd budunka küni
Begi edgü bolsa yorısa köni (455)
"Ne kutlu olur halkının günü
Beyi iyi olur, yürürse doğru."

Bu beglik ulı kör könilik turur
Köni bolsa begler tiriglik bolur (819)
"Bak bu beyliğin temeli doğruluktur
Doğrulukla, beyler, dirlik olur."

Sini armasun dünya devlet bile
Kamuğ iş içinde könilik tile (1373)
"Dünya aldatmasın seni devlet ile
Bütün işlerinde doğruluk dile."

İleri görüşlülük ve uyanıklık

Ukuşlug kim erse okıttı anı

Biliglig kim erse bedütti anı (416)
"Akıllı kim varsa çağırdı onu
Bilgili kim varsa yüceltti onu."

Yarağsızını bogdı eligde urup
İsizig yırattı ilindin sürüp (437)
"Yararsızı boğdu, elini bağlayıp
Kötüyü kovdu, ilinden sürüp."

Bu saklık bile kör ilin başladı
Kutı künde arttı örü yokladı (438)
"Bu önlemlerle işini yönetti
Kutu günden güne arttı, yükseldi."

Bu saklık odugluk bu il işinge
Tözü asgı boldı uzun yaşınga (440)
"Bir il içinde önlem ve uyanıklık
Devletin uzun yaşamasında yararlı olur..."

Adillik ve eşitlik

Kerek oğlum erse yakın ya yağuk
Kerek barkın erse keçigli konuk (817)
"Gerek oğlum olsun, yakınım ya da yabancı
Gerek yolcu olsun konup gidici"

Törüde ikigü manga bir sanı
Keserde adın bulmağay ol mini (818)
"Yasada ikisi de bana birdir
Karar verirken farklı değildir..."

Hakkaniyet ve töreleri iyi kullanmak

İdi edgü beglik takı edgürek
Törü ol anı tüz yorıtgu kerek (454)
"Beylik iyidir ama daha da iyisi

Yasadır onu doğru uygulamalı."

İsiz öngdi urma törü edgü ur

Kününg edgü bolğay kutung bağa kur (1456)

"Kötü yasa yapma, iyi yasa kur

Kutun sana bağlanır, günün iyi olur."

Kim erse urup kodsa edgü törü

Anın tikti atın adakın örü (1461)

"Kim yapıp bırakırsa iyi yasayı

Ayakta kalır onun iyi adı..."

Sabır ve anlayış

Budunuğ bilig birle bastı begi

Bilig bolmasa işke yakmaz ögı (1968)

"Sabır ve ılımlılık beyin görkemidir

Bu beylik işinin bağı, yuları budur."

Kayu erde bolsa ukuş birle ög

Anı er atagıl neçe ögse ög (1993)

"Hangi insanda akıl, anlayış varsa,

Ona insan de; ne kadar översen öv."

Ukuş ög bilig kimde bolsa

Tükel yavuz erse ked ti kiçig erse ög (1994)

"Akıl, anlayış, bilgi kimdeyse

Kötüyse iyi, küçükse büyük say."

Kutadgu Bilig'de genelde hükümdarın diğer kahramanlar ile sohbetleri esaslı konuşmalarından bilge insanların ağzı ile devletin hakan odaklı ideolojisinin her kademesinin işleyişi irdelenir. Hakanın işinin uzun ömürlü ve başarılı olması, onun en yakın çevresini oluşturan kişilere bağlı olduğunu belirten yazar, onlarda olması gereken vasıfların da boyutlarını çizer.

Ay ilig ked ödrüm tile üç kişig

Anıngda basa bir bu üçke işig (5328)

"Ey hakan, sen ara şu üç kişiyi
Ondan sonra ver bu üçüne işini."

Bularda biri kazı yinçke arıg
Sakınuk kerek tegse halkka asıg (5329)
"Bunlardan biri özenli, temiz bir kadı
Günahtan sakınarak halka yararlı olmalı."

İkinçi ha'ifet kerek çın bütün
Budun bulsa inelik tirilse kutun (5330)
"İkincisi vekâlet edecek biri hakana
Halk erinç bulur onunla rahat yaşasa."

Üçünçi ked ödrüm kerek bu vezir
Budunka negü tegse mundın tegir (5331)
"Üçüncüsü olmalı seçkin bir vezir
Halkına ne gelirse ondan gelir."

Bu uç işte bolsa kişisi köni
Budun inçke tegdi yarudı küni (5332)
"Bu üç işin adamı olursa doğru
Halk erinç bulur, aydınlanır günü…"

Kutadgu Bilig'de dikkate değer bir diğer husus, yazarının Türk bilginleri ve devlet adamlarının özlü sözlerine de sıkça başvuruyor olması. Bazen "bak kitapta ne diyor", bazen de "işit şu bey ne söylemiş" diye verdiği örneklerden Türk akıl ve düşünce ortamında belli bağlantıların hatta yazılı iletişimin de olduğu izlenimi verilir. Örneğin, Yağma beyi, İla beyi ve Ötüken beylerinin önceden söyledikleri özlü sözleri kullanarak kitabında Türk bilgi akışının devamlılığına, köklülüğüne vurgu yapılır.

İdi yakşı aymış bu yağma begi
Kamuğ işke bi gi yetilmiş ögi (1758)
"Bu ***Yağma beyi*** ne iyi söylemiş
Her işe bilgisi ve aklı yetmiş."

Aya beg işig iş biliglike bir
Yaraglığ köni tüz yorıglıka bir (1759)
"Ey beyi işini iş bilene ver
Yararlı, doğru ve dürüst olana ver."

Kayu beg yarağsızka birse işi
Yarağsız özi kıldı kılmaz kişi (1760)
"Eğer bey yararsıza verirse işi
Başkası değil, kendi yapar yararsızlığı."

Bayat kimni erse kötürse kutun
Angar işçi birür yaraglıg bütün (1761)
"Tanrı kime ***kut*** vermek isterse
Ona tümüyle doğru ve yararlı işçi verir."

Negü tir eşitgil ıla beg sözi
Sözi ma'nisi ol sözüngke tözi (1779)
"Ne der işit ***İla beyinin*** sözünü
Sözüne temel olsun bu sözün manası"

Biligsizke devlet kelür erse
Kut budun barça buzlur bolur ilke yut (1780)
"Bilgisize devlet, ***kut*** gelirse,
Halk bozulur ve il için felaket olur."

Ukuşlugka tegse adın begliki
İlin inçke tegrür bu bir sözke büt (1781)
"Akıllıya gelirse eğer beylik
İli erinç bulur, bu söze inan."

Negü tir eşitgil ötüken begi
Sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi (1962)
"Ne der işit ***Ötüken beyi***
Sınayıp düşünerek söylemiş sözünü."

Budunka begi artuk ödrüm kerek

Köngül til köni kılkı ködrüm kerek (1963)

"Halk için beyin çok seçkin olması gerek

Gönlü, dili doğru, tavrı ılımlı olması gerek."

Biliglig ukuşlug budunka talu akı

Hem közi tok ne köngli tolu (1964)

"Bilgili, akıllı, halkına ılımlı,

Eli açık, gözü, gönlü tok olmalı."

Hakanın ricası üzerine Ögdülmiş, beylerde olabilecek kötü sıfatları acelecilik, zevzeklik, açgözlülük, hıyanet, zorbalık, yalancılık şeklinde sıralar.

İvek kurgu kılkı kılınçı buşı

Biligsizke belgü bolu bu işi (1997)

"Acelecilik, herkese kötü davranmak

Bunlar bilgisizliğin göstergesidir."

Bu sukluk ig ol bir otı yok emi

Anı emleyümez bu dünya kamı (2002)

"İlacı olmayan bir hastalıktır açgözlülük

Dünyanın bütün kamları bir araya gelse onu iyileştiremez."

Buradaki "dünyanın bütün kamları bir araya gelse onu iyileştiremez" tabiri Karahanlı Devleti'nin İslamiyet'i kabul etmesinden 2 asır geçmesine rağmen hâlâ da şamanlık âdetleri ile inançlarını faal şekilde sürdürmekte olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Kalı bolsa begler hiyanet köngül

Budunka asıg bolmaz andın töngül (2011)

"Eğer beylerin gönlünde hıyanet olursa

Halka yararı olmaz, ondan vazgeçmeli"

İki neng bile ilçi beglik buzar

Kirür egri yolka könidin azar (2023)

"Bey iki şey ile beyliği bozar

Girer eğri yola, doğrudan şaşar."

Biri küç birisi usallık kılur

Bu iki bile beg ilin artatur (2024)

"Biri güç kullanmak, biri boş vermek

Bu iki şeyle bey ilini yıkar."

İl artar törü birle itlür ajun

İl eksür bu küç bule buzlur ajun (2034)

"Yasayla il büyür ve düzenlenir dünya

Zorbalıkla il eksilir ve bozulur dünya."

Kamuğda yarağsız ay ilig kutı bu

Begler öze kopsa yalğan atı (2037)

"Hepsinden kötüsü ey kutlu hakan

Beyin adının yalancıya çıkmasıdır."

Bu yalğan kişiler vefasız bolur

Vefasız kişi halkka tengsiz kılur (2039)

"Yalancı kişiler vefasız olur

Vefasız kişi halka densizlik yapar..."

Konuya dair gösterilen bu sıfatlar XI. asır Türk edebiyatının, şiirinin, aynı zamanda Yusuf Has Hacib'in kullandığı ve incilerini gözler önüne sermek istediği Hakaniye Türkçesinin gücünün ve güzelliklerinin göstergesidir. Zıtlık ve eş anlamlılık kavramları; aslında, hayatın her alanında bir dengenin oluşturulması, toplum ölçütlerinin belirlenmesinde çok önemli araçlardır. Yazılmasından bu yana 1000 yıl geçmesine rağmen Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseri, kıymetinden hiçbir şey kaybetmeksizin bugün de devlet yönetiminin, onun her kademesindeki bireylerin, hatta tüm insanoğlunun ahlak ve görgü anlayışının aynası olarak hizmet etmektedir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1970). "Kutadgu Bilig'de Türklük Bilgisi", *Türk Kültürü*, 98, s. 70-90.

_____ (2015). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cusup Balasagın (1993). *Kuttuu Bilim (Dastan)*. (Kırgızca terc. T. Kozubekov). Moskva: NİK.

Dankoff, R. (1979). "Textual Problem in Kutadgu Bilig", *Journal of Turkish Studies*, 3, s. 89-99.

Dilâçar, A. (1972), *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaçalin, M. S. (2008). *Yûsuf Has Hacib: Kutadgu Bilig, Metin*. Kültür ve Turizm Bak. Yay., (e.- kitap).

Kerimov, K. (1964). "Kutadgu Bilik" v Poyetiçeskom Perevode", *Obşçestvennıye nauki v Uzbekistane*. 8-9, s. 125-127.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten*, XLV/2, 178, s. 23-78.

Yusuf Balasaguni (1971). *Nauka Bıt Sçastlivım*. (Terc. N. Grebnev). M.: Xudojestvennaya Literatura.

Yusuf Balasaguni (1983). *Blagodatnoye znaniye*. (Terc. S. N. İvanov), M.: İzd-vo Nauka.

Kutadgu Bilig'in Folklor Semiyosferi

Mehmet Surur ÇELEPİ*

1. Türk Halk Kültürü Tarihinde *Kutadgu Bilig*

Büyük medeniyetlerin inşa sürecinde bilim, sanat, kültür ve sosyal hayat bütüncül bir birliktelik içerisinde gelişir. Bu birliktelikte tüm değerlerin, evrensel değerler seviyesine yükselmesi şarttır. Söz konusu tekâmülde, bazı dönemler ve bu döneme ait olarak ortaya koyulan bilim, sanat ve diğer alanlara ait ürünler, toplumun ileriye doğru ivme kazanmasına yardımcı olur. Bu bağlamda yüzlerce yıllık bir birikimle, dil ve edebiyat alanında hazırlanan bazı eserlerin de tekâmül sürecinde önemli işlevleri vardır.

Medeniyete tekâmül sürecinin eserleri, hem kendi dönemlerinde hem de sonrasında başyapıt olarak kabul edilirler. "Kanonik eser" olarak nitelendirilen bu eserler belirli bir düzene ve seviyeye ulaşmış olmanın neticesidirler. Yunanca kanun, kural anlamına gelen "kanon", geleneğin en yüksek içeriksel bağlayıcılık ve en ileri düzeyde resmî belirlenmişlik kazandığı biçimdir. Kanon, hem kavrayışta hem de üretimde doğru normu bulabilmek için bir araca sahip olma düşüncesinin ortak adıdır (Assmann, 2015, s. 112-114). Otoritelerce doğrulanmış, kurallı, durumu temsil eden model, örnek gibi anlamlara gelir. Kanonik eser ise kabul gören, her neslin faydalanması önerilen örnek eserler anlamına gelir. Kanonlaşmaya müsait veya kanon olmuş eserler, estetik-sanatsal sınırları çizen kaliteli bir örnek, sonradan gelenler için her türlü doğruyu, kesinliği; estetik ve akli değerleri belirlemiş şaşmaz bir modeldirler (Anar, 2013, s. 46).

Kutadgu Bilig, İslam öncesi ve İslam sonrası Türk kültürü için estetik ve sanatsal sınırları çizilmiş kaliteli bir örnek, sonrasında yazılan eserler için doğruyu, kesinliği; estetik ve akli değerleri belirlemiş olan şaşmaz bir model olarak Türk edebiyat tarihindeki en önemli kanonik eserlerden biridir. Yusuf Has Hacib tarafından Balasagun'da yazılmaya başlanan ve Kaşgar'da 6645 beyit olarak sonuçlandırılan eser, Türklerin İslamiyet'e geçme dönemlerinin bilinen ilk eserlerindendir. Geçiş devri karma medeniyeti olarak adlandırılan ve Türklerin hem ata yurtlarını hem de Anadolu topraklarını şekillendiren sistematiğin en güçlü eserlerinden olan *Kutadgu Bilig*, bu bağlamda hem kadim Türk kültürünün ve edebiyatının hem de yeni bilgi olarak kabul edilen İslamiyet ve onun kültür çevresinin izlerini taşımaktadır. Binlerce yıllık birikimle inşa edilen kültürel dairenin, eserde kristalize edilerek yeni bilgiyle harmanlanması eserin gelenek aktarma işlevini gözler önüne sermektedir. Caferoğlu'nun deyimiyle eserin bozkır kültürünün hukuki hükmü olan "Bilig" adını alışı, onun yeni kültür çevresinde

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

yasa değeri taşıdığının da bir göstergesidir (Caferoğlu, 1992, s. 61). Bunun yanı sıra Fuad Köprülü kitabın isminin çok anlamlı olduğunu ifade eder. *Kutadgu*, "saadet veren" veya "padişahlara layık, şahane" manasına gelir. *Kut*, "haşmetmeab, şahane" anlamlarında kullanılmıştır. Böylelikle kitabın ismi, "saadet veren bilim" veya "padişahlara layık ilim" anlamına gelir (Köprülü, 2003, s. 191).

Eski ve yeni kültürel havzalarının kültürel kodlarının yeni bir edebî gelenek ile aktarıldığı *Kutadgu Bilig*, Tanrı'nın yarlığıyla hareket eden hükümdar, başında bulunduğu idari yapı ve Tanrı'ya karşı sorumlu olduğu halk üçlüsünün arasındaki nizamın sınırlarını çizen ve belirleyen en önemli eserlerdendir. Yazıldığı dönemde Türk dünyasında çeşitli sorunlar baş göstermiş, hükümdarlar ve devletlerar asındaki çatışmalar, bireylerin hem bu dünyalıklarını hem de öteki dünyalıklarını karanlığa sürüklemiştir. Kaosun başlamasında fert ve toplumun dahli olmasa da süreçten en fazla fert ve toplum etkilenmiştir. Geçiş dönemi karma medeniyetinin diğer abide şahsiyetleri Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Hacı Bektaş gibi Yusuf Has Hacib de 11 ve 13. yüzyıllarındaki kaosun birey üzerindeki etkisini azaltmak için hazırladığı bu şaheserde bireylerin ve devletin arasındaki ilişkiyi düzenleyerek hem bu dünyada hem de öteki dünyada mesut olmalarının yollarını izah etmiştir. Bu süreçte eserde sürekli olarak hükümdarın, devlet yetkililerinin ve bireyin, devletsel, toplumsal ve bireysel tekâmüllerinde ihtiyaçları olan değerleri tefekkür etmelerini ve bunları tezekkür ederek hayatlarında yaygınlaştırmaları salık verilmiştir. Tefekkür edilip ve tezekküre yansıması salık verilen değerlerin tümü günümüzün toplumsal yapısının da sağlamlığı için son derece önemlidir.

Türklerin İslamiyet ile fiziki temasları 7 ve 8. yüzyıl olsa da kabulleniş ve kurumsal değişimlerin başlaması Karahanlılar döneminde gerçekleşir. Karahanlılar dönemine kadar farklı alfabelerle farklı mahiyetteki öncü eserler hazırlayan Türkler, Karahanlılar ile farklı bir boyuta geçerler. Yeni din / yeni bilgi kendi alfabesi ve zihinsel kodlamalarıyla Türk topraklarında yaygınlaşmaya başlar.

Yeni bilgi olarak kabul edilen İslamiyet'in zihinsel kodlamaları yapılırken Türklerin kültürel belleği ön planda tutulur. Bu bağlamda kut ve töre kavramları üzerine inşa edilen *Kutadgu Bilig*'de Türk kültür birikimine ait din, mitoloji ve dinler tarihi, felsefe, ruh bilimi, bilgi kuramı, eğitim-öğretim, aile düzeni, ahlak, kadın, içki, atasözü bilimi, yasa ve töre bilgisi, devlet ve saray örgütü, siyaset ve diplomatlık, ordu, tarih, coğrafya, budun bilgisi, tören ve şölen düzeni, sofra görgüsü, ulusal sporlar, oyunlar, düş yorma, gök bilimi, matematik, zooloji, edebiyat, şiir sanatı, sahne sanatı, sağlık bilgisi, aşçılık, tarım, hayvancılık ve ürünler, tecim, mal, el sanatları, maliye, para, ulaşım gibi konularda önemli bilgiler yer alır (Dilâçar, 1995, s. 145). Reşit Rahmet Arat'ın "Eserin esasını teşkil eden kâmil insan mefhum ve tarifi yanında, daha birçok faziletler vardır. Bunlar

arasında her türlü bilgi edinmek, okumak, yazmak, bütün alfabeleri ve bütün dilleri bilmek, şiir yazmak, belagat, hesap ve hendese öğrenmek, heyet ilmine vakıf olmak, tıp bilmek, rüya tabir etmek gibi devrin ilim şubelerini teşkil eden mevzular bulunduğu gibi, Türk muhitine has avcılık, kuşçuluk, ok atmak, çöğen ve satranç oyunları gibi maharetlere ait bahisler de vardır" sözleri eserin anlam alanının genişliğini gözler önüne serer (Arat, 1991, s. XXI). Eserdeki konu çeşitliliğinin bu denli çok olması, eserin İslam medeniyet dairesinde yazılmış olması Yusuf Has Hacib'in eserde yerli ve millî değerleri kullanmasına engel değildir. Nazımla tertiplediği eserini başarılı bir Türkçe ile yazması ve yabancı kelimeleri az kullanması bunun bir delilidir (Banarlı, 1971, s. 231).

Geçiş dönemi karma medeniyeti eserlerinden olan *Divanu Lügati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'in yazarları aynı devir ve aynı muhitin yetiştirdiği Türk aydınlarıdır. Eserlerini birbirinden uzakta yazmış, birbirlerini tanımamış ve bilmemiş olmalarına rağmen, ikisi de aynı malzeme üzerinde çalışmışlar ve birbirini tamamlamışlardır (Arat, 1991, s. XX). *Divanu Lügati't-Türk* Türk dünyasının dış cephesini tespit ederken *Kutadgu Bilig*, Türklerin manevi tarafını, siyasi ve idari görüşünü ortaya koymaktadır. Böylece bu iki kitap İslam medeniyeti çevresindeki Türk toplulukların dil ve edebiyatı ile Türk devletinin siyasi-içtimai bünyesini tanımamız için gerekli hemen bütün malzemeyi ihtiva etmektedirler (Kafesoğlu, 1980, s. 4). *Kutadgu Bilig*, İslam kültür dairesine girmiş olan Türk topluluklarında ve devletlerinde Orta Asya Türk kültürünün nasıl ve ne dereceye kadar devam ettiği meselesi konusunda en zengin hazine konumundadır (İnalcık, 1966, s. 271).

2. Semiyosfer ve *Kutadgu Bilig*

Gösterge bilimi, filoloji bilimlerinin kuramlarından biridir. Disiplinler arasında gösterge bilimini karşılayan kavram "semiyotik"tir. "Semiyotik" kavramı, Grekçe "seme" yani işaret veya semptom ile "semeioun" yani bir işareti yorumlamak kelimesinden gelmektedir. Fakat yine de Yunanlılar tarafından bu kelime daha çok tıbbi bir terim olarak kabaca modern anlamdaki "semptom" kavramına benzer bir şekilde anlaşılmıştır (Demir, 2011, s. 26). Kültürün ürettiği göstergeleri konu edinen semiyotik söz konusu göstergelerin yorumlanmasını, üretilmesini veya işaretleri anlama süreçlerini içeren bütün faktörlerin sistematik bir şekilde incelenmesine dayanan bir bilim dalıdır. Anlam bilimi, dil bilimi, edebiyat, mimarlık, sosyoloji, psikanaliz ve daha birçok bilim dalı ve disiplinin kullandığı disiplinler arası bir kuramdır. Kültürel kodlar, gelenekler ve metni anlam süreçlerine göre düzenlenmiş işaret sistemleri diye nitelenen her şey, semiyotiğin inceleme alanına girmektedir. Semiyoloji, yapısalcılığın modeli olarak düşünülmektedir. John Locke, Ferdinand de Saussure, Charles Peirce, Roland Barthes, Umberto Eco bu kuramın öncüleridir.

Semiyotik biliminin anlam alanı Yuri Lotman tarafından biraz daha

genişletilmiş ve "semiyosfer" kavramı kültür bilimlerinde kullanılmaya, özellikle metin çalışmalarında yavaş yavaş yer edinmeye başlamıştır. Lotman, semiyosfer kavramını açıklamak için "biyosfer" teriminin anlam alanından sıklıkla istifade ederek iki kavramı beraber anmış ve semiyosferi bu çerçeveyle izah etmeye çalışmıştır. Bilindiği üzere "biyosfer", ekosistemlerin içinde toplandığı, dünyanın yaşanabilir alanına verilen addır. Atmosfer, litosfer ve hidrosferden oluşan bu canlı yüzey 16-20 km kalınlığındadır. Bu üç katmanın ortak katkılarıyla dünyada canlıların yaşadığı alan belirginleşir. Yuri Lotman'a göre biyosfer, onda olan her şeyi istinasız belirleyen belli bir yapıya sahiptir. Doğada gözlendiği hâliyle insan, bütün canlı organizmalar, bütün canlı madde gibi biyosferin, onun belli bir uzam-zamanında yer alan, belli bir işlevidir (Lotman, 2012, s. 160).

Canlıları çepeçevre saran ve insanlara hayat bahşeden biyosferin bu kuşatıcılığı Yuri Lotman için semiyosferin ifade edilişi için hareket noktasıdır. Semiyosfer kavramı seme (işaret) ve sphaira (küre sathı) kelimelerinin birleşiminden oluşur. Bu bağlamda semiyosfer; insanları çepeçevre saran, metinsel hayatlarını ilişkilendiren, var olma bilişlerini anlamlı kılan işaretlerin tümünün birleşmesiyle oluşan küresel alanın kendisi ve çevresinden oluşan anlam alanıdır. Her bir unsur bir semiyotiktir ve bütün semiyotikler bir araya geldiğinde semiyosferi oluşturur. Bu küresel alan etrafımızı saran anlam alanına bütüncül bakmanın neticesidir. Mekânda ve zamanda insanların kendilerini evrende konumlandırmalarını sağlayan bütün metinler, göstergeler, işaretler, diller bu kültürel yaşam küresinde yaşamaya ve yaşatmaya devam ederler. İnsan, bu semiyosfer küresini tekil semiyotiklerle inşa ederken oluşan bütüncül yapının içerisinde semiyosferin kuşatıcılığı ile kendini bir anlam alanında/dünyasında bulur ve evrende konumlandırır. Bu bağlamda semiyosfer genişletilmiş ve kapsayıcı aklın karşılığıdır. Bu alan aynı zamanda somut bir kolektif zihinsel iletişim ve anlam üretmenin gerçekleştiği alandır. Bu kolektiflik, biliş sürecinin bireysel bir süreç olmadığını, içinde bulunulan semiyosfer küresiyle karşılıklı iletişimle sağlandığını belirginleştirir (Lotman, 2012).

Semiyosferde her biri ayrı duran ve yine de bütünleşik bir birlik içinde olan semiyotik sistemler, eş zamanlı ve belleğin bütün tarihsel derinliğiyle entelektüel işlemleri gerçekleştirir, bildirim hacmini korur, elden geçirir ve artırırlar (Lotman, 2012, s. 372). Semiyosferdeki semiyotik sistemler, hem eş zamanlı hem de belleğin bütün tarihsel derinliği içerisinde enformasyon dağarcığını muhafaza eder, yeniden işler çoğaltır. Bu durum düşünce üzerinden örneklendirebilir. Düşünce, hem insan beyninin doğurduğu bir şey hem de onsuz entelektüel üretimin olanaksız olacağı bizi saran bir şeydir (Güzel, 2012, s. 114). Başka bir örnek verilecek olursa bir sürü dalı ve çok sayıda yaprağı bir araya getirmek ormanı anlamaya ve ormanı çağrıştırmaya yetmez. Ama ormanın içerisine girildiğinde her bir dalın ve her bir yaprağın önemi belirginleşir. Birer semiyotik olan dal ve yapraklar ancak orman semiyosferinde gerçek anlamlarına kavuşurlar. Bu yaprak ve dalların doğasının anlaşılması, bütünün içinde

mümkündür. Bu bağlamda bütünü oluşturan parçacıkların mutlak bir uyum içerisinde olması gerekir. Semiyosfer de kendisini oluşturan semiyotiklerin anlam alanlarının uyumuyla bütüncül bir yapıya sahip olur.

Lotman'a göre semiyosferin mimarı insanın kendisidir. Kültürel uzama gömülmüş olan insan, çevresinde kaçınılmaz olarak örgütlenmiş bir uzamsal alan yaratır. Bu alan içinde bir yandan fikirsel inançları, semiyotik modelleri, diğer yandan insanın yapıp ettiği işleri barındırır. Yani yapay olarak insanlar tarafından yaratılmış (tarımsal, mimari ve teknik) dünyayı onların semiyotik modelleriyle karşılıklı ilişkilendirir. Dünyanın uzamsal resmi çok katmanlıdır. İçinde hem mitolojik evreni hem bilimsel modellemeyi hem de gündelik sağlıklı düşünceyi içinde barındırır. Dolayısıyla sıradan insanda bu katmanlar, bir bakıma birleşik olarak işleyen heterojen bir karışım oluşturur. Sanat ya da daha derin bilimsel inançlarla hazırlanan imgeler, ayrıca uzamsal imgelerin başka modellerin diline sürekli yeniden kodlanması da bu alt katmana yığılır. Sonuçta karmaşık, sürekli hareket hâlinde bulunan bir semiyotik mekanizma ortaya çıkar (Lotman, 2012, s. 286-287). Bu semiyotik mekanizmalar kültürün alanıdırlar ve bunlardan bileşkesi de semiyosferdir. Ama semiyosfer statik bir yapı değildir. Bireysel metinlerin toplamı olarak kabul edildiğinden evrilme hâlindedir (Semenenko, 2016, s. 498-500).

Semiyosfer, Lotman'ın tanımladığı bütüncül bir kültür ve insanlığa özgü dinamik bir zaman mekânda gerçekleşen anlamlandırma (semiosis) alanının adıdır. Kültürel alan kavramını metaforik düzlemde ele alan Lotman, yalnızca iletişimsel süreçlerin ve yeni enformasyon yaratılmasının yalnızca böylesi bir alanda olanaklı olduğu göstergelere sahip özgül bir alanı kastetmektedir (Güzel, 2012, s. 100).

Görüldüğü üzere semiyosferin inşasında kolektif bilinç son derece önemlidir. Çünkü kültür insan zihninin, evrensel zihnin ve bireysel zihnin bir uzantısıdır. İnsanlığın zihinsel küresi olan semiyosfer aynı zamanda ortak insan bilişinin bir modeli hâlindedir (Semenenko, 2016, s. 500). Bu modelin tarihsel sürekliliği "kültürel bellek" ile sağlanır. Assmann'a göre kültürel bellek, jenerasyonlar ve yüzyıllar boyunca tekrarlanarak içinde yaşanılan kültüre yerleşen, kültürü ve içinde bulunulan çağı anlama ve yorumlama konusunda insana yön veren, metin ve resimlerden oluşan, insanların içinde var olan bir gelenektir (Assmann, 2015).

Assman'a göre kültürel bellek, insan belleğinin dış boyutudur. Bu belleğin neleri içerdiğini, bu içeriklerin organize edilişini ve ne kadar süreyle muhafaza edileceğini toplumsal ve kültürel çerçevenin koşulları belirler. Bu bellek kültüreldir çünkü sadece kurumsal olarak yaratılabilir. Milletlere, tarihteki konumları ve dünya algıları hakkında ipuçları veren kültürel bellek, değişikliklere ayak uydurarak her dönem yeniden kurulur. Hiçbir bellek geçmiş, olduğu gibi

koruyamaz ancak grubun her dönemde kendi bağlamına özgü olarak yeniden kurabildiği biçimi vardır. Toplumsal bellek gruba içinden bakıp geçmişinin görüntüsünü tüm kademelerinde hatırlanabilir biçimde yansıtmayı hedefler ve derin değişimleri reddeder. Kültürel bellek geçmişin belli noktalarına yönelir. Geçmiş onda da olduğu gibi kalmaz, daha çok anının bağlandığı sembolik figürlerde yoğunlaşır. Kültürel bellek, geçmişin belli noktalarına yönelir. Daha çok anının bağlandığı sembolik figürlerde yoğunlaşır. Yaşayabilmesi için her seferinde hatırlama figürlerine ihtiyaç hisseder. Kültürel bellek için gerçek değil hatırlanan önemlidir. Geçmişle bağlantı kurularak hatırlayan grubun kimliği temellendirilir. Grup, tarihini hatırlayarak ve kökenine ait hatırlama figürlerini belleğinde canlandırarak kimliğinden emin olur (Assmann, 2015, s. 27- 61).

Semiyosferin inşasındaki ana ögeler kültürel belleğin kodlamalarıdır. Kültürel belleğin ana malzemesi hatırlamadır. Bu bağlamda hatırlama, kimlik ve kültürel süreklilik arasında bağlantı vardır (Assmann, 2015, s. 23). Herhangi bir toplumsal düzene katılmış bulunanların ortak anıları olduğunu varsaymaları gerektiği örtük bir kuraldır. Çünkü her türlü başlangıcın içinde bir anımsama ögesi yatar. Anımsama, bireysel olmaktan çok kültürel bir etkinliktir ve onu kültürel geleneğin anımsanması olarak görme eğilimi her zaman ağır basar (Connerton, 2014, s. 11-15). O hâlde kültürel belleğin ve semiyosferin inşası "tekrarlama"ya bağlıdır. Çünkü her kültür "bağlayıcı yapı" olarak adlandırılan bir alan oluşturur. Bu yapı, hem sosyal boyutta hem de zaman boyutunda birleştirici ve bağlayıcıdır. Ortak deneyim, beklenti ve eylem mekânlarından bir "sembolik anlam dünyası" yaratarak birleştirici ve bağlayıcı gücüyle güven ve dayanak sağlayarak insanları birbirine bağlar. Bu yapı ayna zamanda, önemli deneyim ve anıları biçimlendirip canlı tutarak, ilerleme hâlindeki şimdiki zamanın ufkuna bir başka zamanın görüntülerini ve öykülerini katarak ve böylece ümit verip anıları canlandırarak dünle bugünü birleştirir. Söz konusu bağlayıcı yapının temel ilkesi ise tekrarlamadır. Böylece olaylar dizisinin sonsuzda kaybolması önlenir ve bir ortak kültürün unsurları olarak tanınabilir ve hatırlanabilir örneklere dönüşmesi sağlanır (Assmann, 2015, s. 23).

Kültürel belleğin ve semiyosferin inşasında yeniden kurulabilme ve tekrarlama bu kadar önemliyse yaşanılan anın geçmişle ilişki kurması son derece önemlidir. Çünkü geçmişle ilişki kurma, içinde bulunulan anı anlamlı kılmanın yollarındandır. Geçmişle olan bağ, bir yandan tarihî belge ve bilgiler, diğer yandan akış hâlinde oluşturulan zihin kodlamalarıyla kurulur. Bu kurulum, insana evreni ve kendisini konumlandırma, anlamlandırma; ardından da belleğe kaydetme imkânı tanır. Bu kurulumla belirginleşen ortak belleğe ilişkin kodlar, çeşitli hatırlamalarla ortaya çıkar. Bu kodlar, bir topluma has olan kültürel anlam alanının en temel bileşenleridir. Kültürel kimliğin zihinsel şifreleri olan bu temel kodlar, çeşitli formlarla dışa vurum şeklinde somutlaşarak kültür birikimlerini oluştururlar (Arslan, 2017, s. 9).

Kültürel belleğin ve semiyosferin "hatırlama", "tekrarlama" ve "yeniden kurulma" süreçlerinin belirginleşmesinde, tarihsel sürekliliğin neticesi birçok semiyotiğe ihtiyaç vardır. Kültürel metinler, söz konusu semiyotiklerin başta gelenleridir. Yuri Lotman, semiyosferin metinlere odaklandığını belirtir. Ona göre bir metnin üstlendiği en önemli işlevlerinden biri bellek işlevidir. Metin yalnız yeni anlamlar üreticisi değil, ayrıca kültürel belleğin toplayıcısıdır. Metin, kendi önceki bağlamlarına ilişkin belleği koruma yeteneğine sahiptir. Önceki çağların kültürü bize kaçınılmaz olarak fragmanlar hâlinde gelir. Eğer metin, bir alıcının beyninde kendi kendine kalacak olsaydı, geçmiş bize birbiriyle ilişkisiz kalıntıların mozaiği olarak görünürdü. Metin tarafından kendi çevresinde oluşturulan anlamsal uzam, dinleyicinin bilincinde yatan kültürel bellekle belli bir korelasyona girer. Sonuçta metin yeniden bir semiyotik bir yaşam kazanır. Eğer metinlerin kendi belleği olmasaydı ve kendi çevrelerinde belli bir semantik hâle yaratmasalardı, temel kültürel sürecin dışında bulunan nadir müze eşyaları olacaktılar. Ama onlar kültürün dinamiğini canlandıran önemli etkenler olarak ortaya çıkarlar (Lotman, 2012, s. 24-25).

Kutadgu Bilig de Türklerin en önemli metinlerinden biri olarak semiyosferin inşasında bir gelenek aktarıcı işlevini yerine getirir. Eserin hazırlandığı Karahanlılar döneminden önce Türkler sözlü ve yazılı bir kültür ve edebiyat havzasına sahiptiler. Tarihsel süreklilik ve ortak deneyimin neticesi olarak Türklerde oluşan yüzlerce yıllık birikim, farklı çevre ve etkenlere rağmen toplumun ortak hafızasına kodlanmış değerler, algılar sistemini de yansıtmaktaydı. Toplumun sahip olduğu ortak birikim ve hafıza bir yandan geleneksel zihinsel akışına devam ederken diğer yandan İslamiyet'in kabulüyle kazanılan yeni hayat tarzı ve ona ilişkin bilgi sistemine uygun değer ve algıları da yansıtmaktaydı. Dolayısıyla Karahanlılar dönemine gelindiğinde yeni bilgi kaynağı ile geleneksel bilgi birikimlerinin oluşturduğu bir kültür ve edebiyat zemini vardı. Karahanlılar, eski ve yeni kaynaklı bilginin çevrelediği kültürlerin kaynaşması ve kalıplaşmasında, bağnazlığa düşmeyip 10. yüzyıl başlarından itibaren yüksek ve olgun bir medeni seviyeye yükselmiş, özellikle Balasagun, Kaşgar ve Sırderya boylarında bunu hissettirmişti (Çot, 2011, s. 8-9).

Yusuf Has Hacib eserini oluştururken Türklerin gelenek semiyosferini inşa eden tekil semiyotiklerin tümünü yeni bilgiyle harmanlayarak ustalıkla aktarmıştır. İslamiyet'in kabulünden ve eserin yazımından önce var olan kadim Türk kültürü, verili kültürün ya da alt kültürün veya kişiliğin belleğinde saklı olan metinler sistemi olarak yaşamaya devam etmekteydi. Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*'de, Türklerin tarihsel süreklilik ve ortak deneyimle oluşturdukları bu metinler sistemini "kut"lu bilgi olarak adlandırır ve geleneğe girmesini sağlayarak yok olmasının önüne geçer. Yusuf Has Hacib, kültürel belleğin ve semiyosferin "hatırlama", "tekrarlama" ve "yeniden kurulma" süreçlerinin neticesi olarak hazırladığı *Kutadgu Bilig*'i "çağdaşlık" bağlamına alır ve daha önce var olan anlamsal alanı ortaya çıkararak yeni dönemin semiyosferinin inşasına katkı

sağlar.

Kutadgu Bilig, yazımından önceki semiyosfere karşı olan sorumluluğunu yerine getirerek semiyosferin aktarımını sağlarken eski ve yeniyi harmanlayarak semiyosferde yeni anlam alanları oluşturur. Geleneğe ait olanla zamana ait olanın uyumunu sağladığından geçiş dönemi karma medeniyetinin anlam alanını ve semiyosferini oluşturur. Bir metin olarak *Kutadgu Bilig*, sahip olduğu bellekle ve tarihsel süreklilikle yaşadığı anı da anlamlı kılmaya yardımcı olarak yeni işlevler üstlenir. *Kutadgu Bilig* bu süreçte hatırlama, tekrarlama ilkeleriyle geçmişin zihin kodlamalarının "kut"lu bilginin ortak deneyimiyle birbirinden farklı alanlarda belirginleşmesini sağlar. Bu belirginleşme birer zihin kodlaması olarak kültürel anlam alanlarından hem beslenir hem de kültürel anlam alanlarını beslerler. Yani *Kutadgu Bilig*, Türklerin oluşturduğu semiyosferden hem beslenir hem de semiyosferin inşasında rol alır. Böylelikle metinde aktarılan değerlerin tümü, ancak bir Türk töresinin içinde anlamlı hâle gelir. Örnekse bir kahramanla kişileştirilen adalet, ancak Türk semiyosferi içinde bütüncül bir anlam kazanır. Kadim sözlü kültürün ortak belleğe kodladığı adalet kavramının Türklerin kültürel belleğindeki söz konusu zihinsel kodlamasıyla hatırlanması, eserde bu anlam alanıyla tekrarlanması ve adaletin farklı alanlarda belirginleşmesi tamamen Türk semiyosferiyle ilgilidir.

Reşit Rahmet Arat eser için *"Kutadgu Bilig ne vakaları nakleden bir tarih, ne mıntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din âlimlerinin içtihatlarını toplayan bir telif, ne hâkimlerin fikirlerine istinat eden bir felsefe ve ne de şeyhlerin vecizlerine dayanan bir nasihat kitabıdır. Yusuf, gündelik hayat kaygılarının üstüne çıkmış ve kendi muhitinin seviyesinden çok yükselmiş olmakla beraber, insan olarak o da muhitin bir semeresidir. Düşünce ve tasvirlerini muhitin malzemesi ile ifade etmek ve anlatmak istediklerini de dinleyenlerin anlayabileceği şekil ve usüller ile terennüm etmek mecburiyetindedir. Şair eserinde, devrinin üslup ve tarzına uyarak kendi fikirlerini takviye için, bugün yapıldığından daha çok, muhitin fikir mahsullerine müracaat etmiş görünmektedir"* diyerek semiyosferin anlam alanına işaret eder (Arat, 1991, s. XXVI).

3. *Kutadgu Bilig*'in Folklor Semiyosferi

Semiyosferin inşasında birçok tekil semiyotik vardır. *Kutadgu Bilig* hem bir semiyotik bileşkesi hem de semiyosfer inşacısı olarak birçok değer içerir. Bu değerlerin bir kısmı eserde töre kavramıyla ilişkilendirilmiştir. "Töre" kavramıyla aktarılan değerlerin başında ise folklor gelir. *Kutadgu Bilig*'de folklora ait alanların çok olması, eserin Türk semiyosferinden ne kadar çok etkilendiğinin göstergesidir. Yusuf Has Hacib, Türklerin kültürel belleğindeki halk bilgisi unsurlarını tarihsel sürekliliğin ve ortak deneyimin gereği olarak eserde tekrarlamış, İslamiyet'in zihin kodlamalarıyla da zamana uyarlamıştır.

Halk bilgisi olarak bilinen folklor, *Kutadgu Bilig*'de birçok başlık altında bir araya getirilebilir. UNESCO'nun SOKÜM sözleşmesinde yaşatarak koruma çerçevesinde belirlediği beş başlık, *Kutadgu Bilig*'deki folklor unsurlarının sınıflandırılması için son derece uygundur.

3.1. *Kutadgu Bilig*'de Sözlü Gelenekler ve Anlatımlar

Kutadgu Bilig, Türklerin birçok sözlü geleneğine ve anlatımlarına yer verir. Bu sözlü geleneğin başında atasözleri gelir. Atasözleri bir düşünceyi, bir öğüdü mecaz yoluyla kısa ve net bir biçimde anlatan, eskiden beri söylenegelmiş kalıp sözlerdir. Bir milletin yüzyıllar boyu edindikleri deneyimlerden oluşan yargılardır. Bu yargılar toplum tarafından da benimsenip geleneksel hâle gelmişlerdir. *Kutadgu Bilig* de bir öğüt kitabı olması niteliğiyle atasözü varlığı açısından oldukça zengindir. Yusuf Has Hacib'in, eserinde atasözlerini tamamlayıcı bir unsur olarak kullanması bir yandan inandırıcılığını arttırmış diğer yandan da öğütlerinin hafızalarda yer etmesini kolaylaştırmıştır. Eser baştan sona devlet yönetimi, eğitim ve insan hayatıyla ilgili atasözü niteliği taşıyan kalıp ifadelerle doludur. Eserde dikkat çekici atasözlerinden bazıları şunlardır:

> *Akıl süsü - dil, dil süsü - sözdür; insanın süsü - yüz, yüzün süsü - gözdür.* (274)
>
> *Atalar sözü ne der, dinle; atalar sözünü tut, ey kuzum, bunu unutma.* (1638)
>
> *Ey iyi insan, iyilik yapmakta devam et; iyilik ihtiyarlamaz, onun ömrü ebedîdir* (1639)
>
> *İnsan Tanrı fazlı ile büyür ve dileğine kavuşur; onun işi günden güne yoluna girer*. (1799)
>
> *Ev almak istersen, komşusunu sor; yer almak istersen, suyunu sor.* (4548)
>
> *Bugünkü işini yarına bırakma; yarın işin olursa, bu yapılamadan kalır.* (5503)

Kutadgu Bilig'deki sözlü geleneğin bir kısmı deyimlerle ilgilidir. Deyimler kelimelerin gerçek anlamlarının ötesinde çekici anlamlara bürünerek kalıplaştığı söz gruplarıdır. Eserde deyimlerin bir kısmı şunlardır:

> *İyi veya kötü, ne gelirse, ona razı ol; kazaya boyun eğ,* ***ağzını bozma****.* (1431)
>
> *Şehrin içine girip, inecek bir yer aradı; arayıp bulamayınca da* ***dünya ona dar geldi.*** (488)
>
> *Merhametli birini bulursan,* ***bağrına bas****; bilgi ve akıl bana böyle*

dedi. (1947)

Bir gün ***başının göklere ermesini*** *istersen, her işi dikkatle ve bilgi ile yap.* (4557)

Kapıcıbaşı yumuşak ve tatlı sözlü olmalı; ***gönlünü alçak tutmalı*** *ve her vakit güler yüz göstermelidir.* (2576)

Eserdeki sözlü geleneğin bir kısmı alkış ve kargışlardır. *Kutadgu Bilig*'de iyi dilek ve övgü belirten alkış ifadesinden çok *"dua, edgü dua"* ifadeleri kullanılır. *Kutadgu Bilig*'de iyilik yapanın alkışlarla destekleneceği ve faydalı işler yapanın hayır dualar alacağı hatta öldükten sonra da hayır dua almaya devam edeceği şu şekilde anlatılmıştır:

Bak, insan iyi adı ile alkışlanır; adı kötüye çıkmış kimse ölünce beddua alır. (246)

Kutadgu Bilig'de hükümdara söylenen alkışların çoğunun uzun ömür, esenlik dileme, adının dünyaya yayılması ve Tanrı tarafından korunması üzerine olduğu görülmektedir. Hükümdara iyi dilek sözleri olarak yöneltilen alkış niteliğindeki sözlerin bazıları şunlardır:

Büyük Tavgaç Buğra Han dünyaya hâkim oldu; adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin. (88)

Ay Toldı dedi: -Ey oğlum, şimdi içim rahat etti; Tanrının fazlı ve keremi ile saadet içinde yaşa. (1251)

Eserde alkışların yanı sıra kargışlar da yer alır. Kargışlar düşmanlara, adı kötüye çıkmış kişilere, verdiği sözden dönenlere ve görmemişlik yapan kimselere yönelik söylenmektedir. Bahsedilen kötü özelliklere sahip kişilerin yerileceği, lanete uğrayacağı söylenir ve bu gibi durumlardan uzak durulması gerektiği öğütlenir:

Bak, insan iyi adı ile alkışlanır; adı kötüye çıkmış kimse ölünce beddua alır. (246)

Kutadgu Bilig'deki sözlü geleneklerin bir kısmı selamlaşmalarla ilgilidir. Eserde selamlaşmaya ve selamlaşmanın önemine geniş yer verilir. Eser, İslamiyet'e yavaş yavaş alışmaya başlayan Türklerin, İslamiyet'in etkisinde kalarak yazdıkları ilk eserlerden biridir. İlk karşılaşma sözcükleri de bundan etkilenir ve daha önce kullanılmayan selam kelimesi kullanılır. (Çelepi, 2015, s. 107). Aşağıdaki beyitler, hem selam kelimesinin kullanımı hem de selamlaşmaya verilen önemin gösterilmesi bakımından önemlidir:

Selâm insana selâmet yoludur; kim selâm verirse, karşısındakine

te'minat vermiş olur. (5055)

Selâm insan için emniyet ve selâmettir; selâm veren kimse karşısındakinin hayatını emniyet altına almış olur. (5056)

Selâm veren kimse insana âmân verir; selâmı alan kimse, selâmette olur. (5058)

Bir siyasetname olan *Kutadgu Bilig*'de yukarıda örneklendirildiği gibi selamın faziletli olduğu, kişiye selamet yolunu açtığı, emniyet ve güveni sağladığı aktarılır ve önce kimin selam vermesi gerektiği bildirilerek önemi pekiştirilir. Eserde, Türklerin İslamiyet'le öğrendikleri *selam* kelimesinin yanı sıra aşağıdaki beyitlerde örneklendirildiği gibi bazı yerlerde esen kelimesi de kullanılır:

Kapıyı açtı, çıktı; hısımını gördü, kucaklaşıp, öpüşerek selâmlaştı. (3292)

3.2. *Kutadgu Bilig*'de Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler

Kutadgu Bilig'de Türklerin kültürel belleğindeki birçok toplumsal uygulama, ritüel ve şölenlerle ilgili bilgiler yer alır. Bu uygulamalar geçiş dönemi uygulamalarını, kutlamaları, bayramları, zamana bağlı törenleri ve dinî uygulamaları kapsar.

Eserde geçiş dönemlerinin tümü ve aşamaları ile ilgili bilgiler yer alır. Türkler, doğum mucizesiyle hayata başlayan insanın, zaman içerisindeki beden değişikliklerini, ölümünü ruhlarla ilişkilendirmiş ve her safhaya ayrı bir önem vermişlerdir. Bu safhalar genel olarak "Geçiş Dönemi" olarak adlandırılmıştır. İnsan hayatının doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere üç önemli geçiş dönemi vardır. Türk kültüründe bu üç önemli aşama için "Ömrün Üç Toyu" adı verilir. Her biri kendi içerisinde birtakım alt bölümlere ve basamaklara ayrılan bu dönemler, kendi etraflarında birçok inanç, âdet, tören, ayin, dinsel ve büyüsel özlü işlem kümelenerek söz konusu geçişleri bağlı bulunduğu kültürün beklentilerine ve kalıplarına uygun bir biçimde yönetmektedirler (Çelepi, 2017b, s. 212).

Kutadgu Bilig'de doğum uygulamaları doğum öncesinden başlar. Örneğin insanın huy ve karakter şekillenmesinin anne karnında başladığı inancı beyitte şu şekilde yer alır:

Ana karnında teşekkül eden tabiat ve terbiye anca kara toprak altında insanı terk edip gider; ey zeki insan. (883)

Kutadgu Bilig'de evliliğe çok önem verilir. Evlilik, sosyal açıdan birçok değere sahip olduğundan belirli bir olgunluğa erişen bireylerin evlenmelerine çok önem verilir. Bunun temelinde aile olmaya verilen önem vardır. Evlilik, sadece bireyin hayatında önemli bir an değil, bütünlük açısından da önemlidir. Evlilik,

topluluğun hayatının devamını ve bereketini sağlayacak kuşaklar zincirini devam ettirir. Bu nedenle evlenme, toplumsal ve önemli bir iş durumundadır. Evlilik soylar arası bir sözleşme olarak algılanır. Bu düşünce eserde şu şekilde yer alır:

> *Oğula kız al, kızı ere ver; ömrünü dertsiz geçir, ey mes'ûd insan.* (4507)
>
> *Kızı çabuk evlendir, uzun müddet evde tutma, yoksa hastalığa lüzum kalmadan, yalnız bu pişmanlık seni öldürür* (4510)

Eserde doğru eş seçimi ile ilgili öneriler yer alır:

> *Evleneceksen kendinden aşağı derecede biri ile evlen; kendinden yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun* (4479)
>
> *Ey seçkin ve bilgili insan, sen zengin bir kadın ile evlenmek isteyerek kendini onun esiri durumuna sokma* (4491)
>
> *Onda yüz güzelliği arama, güzel huy ara; huyu iyi olursa, seni memnun eder.* (4482)
>
> *Ey alacağı kadının takva sahibi olmasını isteyen beyzâde, böylesine rastlarsan, her dört şeyi de bir arada elde etmiş olursun* (4497)

Mucizevi bir olay olan doğumla başlayan hayat; soruların, kaçınmaların, korkuların, kutsala dönüşmenin kaynağı olan ölümle son bulur. Bu son buluş, bir travmaya neden olur ve beraberinde birçok ritüelin gerçekleşmesi için alan yaratır. Oluşan bütün ritüellerin esasını ölüme karşı duyulan korku ve ölülere karşı gösterilen saygı oluşturur (Çelepi, 2017, s. 349). *Kutadgu Bilig*'de ömrün toylarından olan ölüme çok yer verilir. Ölümü hatırlatan ön belirtilerden başlamak üzere ölüm olayının birçok aşaması eserde yer alır. Örneğin Odgurmış'ın öleceğini anlaması şu şekilde aktarılmıştır:

> *Artık ağırlaştı, bitkin bir hâlde yatıyor; ey gönülü yakın, gidip onu bir görün -dedi.* (5963)

Odgurmış'ın "yolum göründü", "ölüm öncüsü yakaladı" demesi, ölümün yaklaştığını düşündüren psikolojik ön belirtiler kapsamında değerlendirilebilir:

> *Odgurmış cevap verdi: -Ey kardeşim, yolum göründü; ölüm öncüsü yakaladı, artık gitmek üzereyim* (5976)

Odgurmış rüyasında gördüğü elli basamaklı merdiveni kendi ölümünün bir sembolü olarak yorumlar:

Ben bu basamaklara birer-birer basarak, yukarı çıktım; sonuna kadar kaç basamak olduğunu saydım (6034)

Ölüm olayından sonra ölü gömme törenleri başlar. Bunun ilk aşaması ölüyü yıkama ve kefenlemedir. Eserde kefenlemeden bahsedilmese de iki bez metaforuyla kefenleme hatırlatılır:

Bir insan bütün dünyaya tamamen sahip olsa bile, sonunda dünya kalır; onun kısmetine ancak iki bez düşer. (1238)

Kefenlemeden sonra ölünün tabutla taşınma işlemine geçilir. *Kutadgu Bilig*'de tabut öte dünya yolculuğuna çıkılan "eyersiz bir ağaç" metaforuyla aktarılmıştır:

Sarsmayan, rahvan küheylan attan inip, aciz içinde, eyersiz bir ağaca bineceksin. (1428)

Tabutla taşıma aşamasından sonra kabre yerleştirme aşamasına geçilir. Burada kabir için "karanlık toprak" metaforu kullanılır:

İpek sırma ile örtülen vücudun kara toprağa serilecektir, ey hakîm. (1426)

Seni avutan zevklerinle avunan vücudun kara toprak altında gizlenip, sırtüstü yatacaktır (1427)

Kabre yerleştirme aşamalarından sonra baş sağlığı ve yas uygulamaları başlar. Örneğin Odgurmış'ın ölümünden sonra hükümdar, Ögdülmiş'e başsağlığı diler ve ona bazı avutucu sözler söyler:

Hükümdar bunu haber alınca, saraydan kalkıp, Ögdülmiş'in yanına geldi; ona gönülden başsağlığı diledi. (6304)

Odgurmış'a Tanrı rahmet eylesin ve onun bütün günahlarını affetsin. (6306)

Tanrı sana bu felâketin ecrini versin; Tanrı senden razı olsun ve cehennemden korusun. (6307)

Başsağlığı ve yas sürecinin ardından yastan çıkma süreci başlar. Eserde Ögdülmiş'in yastan çıkışı şu şekilde aktarılır:

Öğdülmiş bir kaç gün yas tuttu; matem günleri geçince, nihayet bir az kendine geldi. (6340)

3.3. *Kutadgu Bilig*'de Doğa ve Evren ile İlgili Bilgi ve Uygulamalar

Medeniyet yolculuğu kitabı olan *Kutadgu Bilig*'de doğa ve evren ile ilgili birçok bilgi ve uygulamaya yer verilir. Halk hekimliği, halk takvimi, halk astrolojisi, halk hukuku, halk mutfağı, sofra adabı, ziyafet adabı, halk inançları bu bilgi ve uygulamaların bazılarıdır.

Türk kültüründe halk hekimliği uygulaması altında çeşitli hastalıkların tedavisinde geleneksel yöntemlere başvurulur. Çok eski dönemlerden beri kullanılan bu yöntemlerin bir kısmı belli bir tecrübenin ürünü olmakla birlikte, bazıları inanç sisteminden kaynaklanmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de çeşitli otlarla ve bitkilerle tedavi uygulayan otacı denilen hekimlerden bahsedilmektedir:

> *Etrafına tabipler toplandı, nabzına baktılar; bu hastalık ve rahatsızlığın ne olduğu hakkında fikirlerini söylediler.* (1057)

Aynı zamanda kam da hastalıkları sağaltma bilgisine sahiptir. Odgurmış hakana öğütler verirken şunları söyler:

> *Bütün bunların devası sendedir; sen onların hekimi ol, ilâç ver ve tedavi et.* (5244)
>
> *İster tabip getir, ister kam; ölmekte olana hiç bir ilâç fayda vermez.* (1065)

Kutadgu Bilig'de emciler de hastalıkları sağaltanlardandır:

> *İnsan hayatta iken hastalanabilir; tabibe müracaat ederse, tabip o hastalığı ilâç ile tedavi eder.* (4358)

Eserde kötü ruhlardan kaynaklanan hastalıkları efsuncuların sağalttığından bahsedilir. Bunların hastalıkları okuyarak sağalttıkları aktarılır:

> *Bunlardan sonra, efsuncular gelir; cin ve periden gelen hastalıkları bunlar tedavi ederler.* (4361)

Eserde sağaltma yapanların yöntemlerinin farklı olduğu ve birbiriyle uyuşmadıklarına dikkat çekilir:

> *Tabip efsuncunun sözünü beğenmez; efsuncu da tabibe kıymet vermez.* (4364)
>
> *Birinin sözüne göre, ilâç alınırsa, hastalığa iyi gelir; diğerinin sözüne göre, muska taşırsan, cinler senden uzaklaşır* (4365)

Eserde halk hekimliği uygulamalarına örnekler verilir.

> *Biri:-Şimdi bunu kan tutmuş, damarını açmak ve kan akıtmak*

lâzımdır -dedi. (1058)

Biri:-Müshil içirmeli; kabız olmuş, şimdi onu boşaltmak gerek -dedi. (1059)

Ey hakîm, onun safrası kuvvetlenmiş olur; midesini boşaltması ve kudret-halvası yemesi lâzımdır. (6010)

Onun balgamı kuvvetlenmiş olur; bunun ilâcı ona sıcak şeyler yedirmek ve içirmektir. (6014)

Türkler kendilerine göre geliştirdikleri ve bir ekoloji birikimiyle kurguladıkları halk takvimi ile bilgi ve uygulamalara *Kutadgu Bilig*'de sıklıkla yer verilir. *Kutadgu Bilig*'de sabah, gündüz, gece, ay, mevsimler ve yılların neye göre belirlendiği ile ilgili bilgiler, halk takvimi kapsamındadır. Yusuf Has Hacib hangi gün, ay ve yılda olunduğunun hesabının tutulabilmesi için gökyüzünün yaratıldığını, güneş ve ayın aydınlatıldığını söyler.

Mavi göğü yarattı, güneş ve ayı aydınlattı; karanlık gece ve aydın gün yıl ve ay hesabını bulmak içindir. (3193)

Bir yılın geçtiğinin anlaşılması ve yeni yıla gelinmesi, ilkbaharın tekrar gelmesiyle anlaşılıyor. Baharın geldiğini işaret eden durumlardan biri gökyüzündeki yıldızların hareketleridir. Balık burcunu simgeleyen "Hut" yıldızının kuyruğu, Koç burcunu simgeleyen "Hamel" bahar yıldızının burnuna ulaşıyor, birleşiyor ve döngü tamamlanıyor. Bu döngü bir yılın geçtiğinin işaretidir.

Güneş balıkkuyruğundan (hût), kuzuburnuna (hamel) kadar olan yerine tekrar döndü. (66)

Ögdülmiş sabah olmasını beklerken Merih gezegenini, Akrep yıldızını ve Ülker takımyıldızını takip eder. Bu gök cisimlerinin yükselişlerini, alçalışlarını ve hareketlerini gözlemleyerek Güneş'in doğacağı zamanı bekler.

Bir az uykuya daldı, tekrar uyandı; Merih yıldızı tepeden kenara kaymıştı. (4888)

"Yetiken" Türklerin Büyükayı burcuna verdikleri addır. Bu burca yedi kardeşler de denilmektedir. Ögdülmiş'in sabah olmasını beklerken gözlemlediği gök cisimleri hareketlerinden biri de Yedikardeşlerin hareketleridir.

Yedi Kardeşler başını yukarı kaldırdı; Yıldırık yıldızı Aygır burcuna doğru eğildi. (6220)

Kutadgu Bilig'de halk mutfağı ile ilgili bilgilere yer verilir:

Giymek için, koyun yünü ve yemek için, arpa aşı bana yeter; ey kardeş, bu dünyadan başka bir şey beklemiyorum. (4765)

Cülengbin

Kuru, yaş meyva veya gül-balı, gül-şurûbu, bütün bu içkileri kendisi yapmalı ve muhafaza etmelidir. (2904)

Kımız, süt yahut yün, yağ veya yoğurt ve peynir ile evin rahatını te'min eden yaygı veya keçe hep bunlardan gelir. (4442)

Biri şerbet hazırladı ve gül-suyu kattı; biri lüzumlu gördüğü bir içki yapıp verdi. (1060)

Halk mutfağının yanı sıra sofra adabına eserde çok önem verilir:

Hangi ziyafette olursa-olsun, yemek yerken, mümkün olduğu kadar, edep dâiresinde hareket et. (4594)

Senden büyük yemeğe başladıktan sonra, sen elini uzat; bak, âdet böyledir. (4596)

Başkasının önündeki lokmalara dokunma; kendi önünde ne varsa, onu al ve ye. (4598)

Sofrada bıçak çıkarma ve kemik sıyırma; çok obur olma ve pek de sünepe oturma. (4599)

Yemeği ölçülü ye, çok fazla yemek yeme; akıllı ve aziz insan bana böyle dedi. (4613)

Sofra adabının yanı sıra, ziyafet adabı da dikkat edilmesi gereken hususlardır. Ziyafetlerin verildiği törenlere göre ziyafet adabına dikkat edilmesi gerektiğinin altı çizilir.

Çağıran kimseler muhtelif sınıf ve tabakalara mensup olduğu gibi, ziyafetler de türlü-türlü olur. (4574)

Bunlardan biri - düğün ziyafetidir; biri de- ya bir oğlun doğumu sünneti dolayısiyle verilen ziyafettir. (4575)

Birde eş, dost yahut arkadaş, ahbap, büyük veya küçük, yakın veya veya kardeş ziyafete çağırır. (4576)

Yahut bir ölü için yapılan yog aşı olur yahut biri bir rütbe alınca, başkalarına ziyafet çeker. (4577)

Bu ziyafetlerden hangisine gitmek ve hangisine gitmemek icap ettiğini bilmek lâzımdır. (4578)

Ziyafette bilhassa yat ve yabancılara itina göstermeli, yiyecek ve içeceğin az veya çok dağıtılmasına dikkat etmelidir. (4580)

Yakın komşu senin için bir ziyafet verir yahut âhiret kardeşin seni davet ederse, ey yiğit, (4581)

Onlara git, gönüllerini kırma; onları sevindir ve kendin de sevin, ey oğul. (4582)

Kutadgu Bilig'deki doğa ve evren bilgi ve uygulamalarının bir kısmı halk inançları ile ilgilidir. Eserde evrenin yaratılışı, dünyanın sonu, rüya, uğur, doğaüstü varlıklar, sayılar, renkler ile ilgili bilgi ve uygulamalara yer verilir.

Kutadgu Bilig'de evrenin yaratılışa dair verilen bilgilerde üç katmanlı evren tasarımını görmekteyiz. Yukarıda mavi gök, aşağıda kara yer ve ikisi arasında yüzbinlerce canlı, ova dağ deniz çukur yaratılmıştır.

Kara yer ile mâvî göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlûkları o yarattı. (3)

Yeri o yarattı, onun için yer bahis mevzuu değildir; şunu bil ki, onsuz da yer yoktur. (19)

Eserde rüyaya ayrı bir önem verilmiştir. Yusuf Has Hacib'in eserinde, rüyada merdivenle kemale erme motifine örnek vardır. *Kutadgu Bilig*'de vezirin akrabası olan, kanaat ve akıbeti söyleyen Odgurmış bir rüya görür. Akıl ve bilgiyi temsil eden, vezirin oğlu Öğdülmiş, bu rüyayı tabir eder, rüya şu şekildedir.

Rüyamda bir merdiven gördüm, onun elli basamağı vardı; yüksek ve enli, karşıma dikilmişti. (6033)

Ben bu basamaklara birer-birer basarak, yukarı çıktım; sonuna kadar kaç basamak olduğunu saydım. (6034)

Son basamakta bir atlı bana su uzattı; ben de alıp, sonuna kadar içtim ve suya kandım. (6035)

Ondan sonra havaya yükselerek, göğe uçtum ve yükselip, gözden kayboldum. (6036)

Odgurmış her ne kadar kendi gördüğü bu rüyayı ölüme yorsa da Öğdülmiş aklını ve tabir konusundaki yeteneğini de kullanarak rüyayı şu şekilde yorumlar:

Öğdülmiş cevap verdi ve: "-Bu rüya çok iyi ve çok güzel bir rüyadır." dedi (6037)

Bütün rüyalarda yükselme itibara delâlet eder, insan yükseldiği

nispette şeref bulur. (6039)

Rüyada insan ne kadar yükselirse, onun bahtı ve hâli de o kadar yükselir. (640)

Merdivenden çıkar gibi, onun saadeti yükselir ve adı büyüklük ile şöhret bulur. (6041)

Rüyada merdiven izzettir, insan yükseldiği nispette ve her basamak için ayrı bir itibar görür. (6043)

Ne kadar yükselirse, o kadar hürmet görür; saadet, tâlih ve dünya malından nasîbini alır. (6044)

Kaptaki suyu alıp içmek kendinin ve neslinin uzun hayata nâil olacağına delâlettir. (6045)

Kalkıp göklere uçarak, en yükseklere çıkman ise, Tanrının senin bütün arzularını yerine getireceğine delâlet eder" (6046)

Metinde elli basamaklı bir merdivenden gökyüzüne doğru çıkarken son basamakta bir atlının verdiği suyu kana kana içip gökyüzüne uçan Odgurmış'ın, bu rüyayı ölüme yorması sonucu duyduğu endişeden bahsedilmektedir. Türk mitoloji ve destanlarında hükümdarın yanında rüyaları yorumlayan büyücü veya bilge kişiyi, eserde Ögdülmiş temsil eder. Ögdülmiş, rüyada yükselmenin itibara, bahta, saadete, şöhrete; merdivenin ise, izzete, hürmete, nasibe işaret olduğunu söyler ve kaptan içilen suyun soyun geleceğine; uçmanın ise Tanrı katında isteklerin kabul olacağına işaret olduğunu ekler.

Odgurmış'ın bu endişeye kapılmasının nedeni, yükseğe çıkma ve ölüm arasındaki ilişkidir. Ölüm, insan olma durumunu aşma ve öteki dünyaya geçme demektir. Öteki dünyanın, gökte ya da yüksekte bir yerde olduğuna inanılan dinlerde, ölünün ruhunun dağ patikalarını tırmandığına ya da ağaca çıkıp ipe tırmandığına inanılır (Eliade, 2003, s. 116).

Göğe ulaşmak sadece ölümle ilgili değildir. Ruhların öteki dünyaya giderken kullandıkları bu yol, yaşarken göğe ulaşma arzusu olanlar tarafından da kullanılmıştır. Bu yolu kullananlar kutsanmış kabul edilir. Bu yol rüya yolu veya belli ayinlerde kendinden geçmeyle kat edilebilir. Bu yolculuk kimi zaman bir ip, kimi zaman bir ağaç ya da merdiven aracılığıyla gerçekleşir. Türk mitolojisinde şamanın göğe yolculuğu buna örnektir. Bu yolculuk şamana kutsallığı kazandıran ana etmendir. Şamanın yükselmesi kimi zaman olağan adakların çerçevesinde Tanrı Ülgen'e varıncaya kadar devam eder. Bu yolculuk için öncelikle bir yurt kurulur ve bunun içine dalları budanmış bir kayın ağacı yerleştirilir ve ağacın üstüne dokuz basamak oyulur. Beyaz bir at kurban olarak seçilir, çadırda ateş yakılır. Şaman bir kaz kuklasına biner ve uçuyormuş gibi yapar. Bundan sonra kayın ağacının basamaklarını yavaş yavaş tırmanarak göğün dokuz katını çıkar ve

kendisini izleyenlere, gördüğü her şeyi ve göğün her katını tüm ayrıntılarıyla anlatır. Daha sonra Ülgen'in önünde diz çöker ve kurbanın ruhunu sunar (Eliade, 2003, s. 118). Ülgen'le tanışma şerefine nail olan şaman, halkın gözünde kutsanmıştır.

Kutadgu Bilig'de yer alan bu rüya motifi kutsanmaya işarettir. Ruhani yolculuklar, maddi unsurlarla gerçekleştirilmiştir. Bu yolculuk bir kemale erme yolculuğu olarak da düşünülebilir. Göğe doğru yükselme hem bu dünyada hem de öteki dünya da merhaleler aşmaya işarettir. Rüyada kana kana içilen su uzun ömür olarak kabul edilmiştir.

Rüyayı gören Odgurmış ise bu rüyadan tamamen farklı anlamlar çıkarmıştır. Merdiveni kullanarak gökyüzüne doğru tırmanmayı hayatın sonu olarak düşünür. Bu düşünceyi kuvvetlendiren diğer bir motif ise bu yolculuk sonunda bir atlının verdiği suyun kana kana içilmesidir. Bu dünyadaki yaşamın, bu dünyadaki nimetlerin kendisi için bittiğini belirtir niteliktedir (Çelepi, 2017a, s. 68-70).

Kutadgu Bilig'de uğurla ilgili çeşitli inançlara da yer verilir. Bir beyitte inanış şu şekilde yansır:

> *Kumral güzeline bak ve onu kendine uğur tut, işin iyi olur; başka sözü bırak.* (2468)

Eserde çeşitli doğaüstü varlıklarla ilgili inanışlarda yer alır. Örneğin aşağıdaki beyitte cin ve perilerin hastalık bulaştıracağına inanılır:

> *Bunlardan sonra, efsuncular gelir; cin ve periden gelen hastalıkları bunlar tedavi ederler.* (4361)

Eserde dünyanın geçiciliğinden ve dehşetinden bahsedilirken sürekli olarak ejderhadan bahsedilir:

> *Dikkat edersen, dünyanın, tabiatı gibi, tavrı ve hareketi de doymak bilmez bir ejderhaya benzer.* (6388)

3.4. *Kutadgu Bilig*'de El Sanatları Geleneği

Kutadgu Bilig'de az da olsa el sanatları ile ilgili beyitler de yer alır. Bunlardan bahsederken onları zanaat erbabı olarak aktarır ve hangi olduklarını bildirir.

> *Başka bir zümre de bu zanaat erbabıdır; kendi hayatlarını kazanmak için, zanaat ile meşgul olurlar.* (4456)

Bunlar demirci, ayakkabıcı derici yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yayadır. (4458)

Sonuç

Kutadgu Bilig, İslamiyet dönemi Türk edebiyatının ve Karahanlı Türkçesinin ilk büyük eseridir. Eserde, Türklerin evreni anlama, insanı evrende konumlandırma, evrendeki insanın yarattığı beşeri alan ve dünyayı bütüncül olarak algılama düşünceleri hakkında ayrıcalıklı bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgilerin bir kısmı folklor ile ilgilidir. Söz konusu bilgiler eserde bir Türk folklor semiyosferinin olduğunu gösterir.

Ortak deneyim, beklenti ve eylemlerden bir "sembolik anlam dünyası" yaratan ve bir kültür metni olan *Kutadgu Bilig*'de, Türk semiyosferindeki doğum-evlenme-ölüm gibi geçiş dönemi uygulama ve törenleri, akrabalık, büyü, dostluk, halk hekimliği, misafir ağırlama, oyun, eğlence, spor, toy, rüya, sofra adabı ve daha birçok halk bilgisi unsuru yer alır. *Kutadgu Bilig*'de yer alan bu folklor unsurları Türklerin semiyosferinden beslenerek kültürel belleğin sürekliliği ile o ana kadar aktarılmış ve anı anlamlı kılmak için de eserde yer bulmuşlardır.

Kaynaklar

Anar, T. (2013), "Türk Edebiyatında Edebiyat Kanonu: Kanon, Kanona Girmek ve Kanona Müdahale", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* 1, s. 40-78

Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I Metin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1994). *Kutadgu Bilig II Çeviri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arslan, M. (2017). *Başkurt Türklerinin Tarihî Destanı İdigey ile Moradım.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Assmann, J. (2015). *Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik.* (çev. Ayşe Tekin). Ankara: Ayrıntı Yayınları.

Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı I*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Caferoğlu, A. (1992). "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Connerton, Paul, (2014), *Toplumlar Nasıl Anımsar* (Çev. Alâeddin Şenel). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Çelepi, M. S. (2017a). *Türk Halk Kültüründe Rüya.* Konya: Kömen Yayınları.

_____ (2017b). *Türk Kültür Evreninde Toy-Denizli Örneği*. *Konya:* Kömen Yayınları.

Çot, D. (2011). *Kutadgu Bilig'de Mitoloji* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Demir, M. (2011). "Doğayı Kültürün İçinde Konumlandırma Girişimi: Biyosemiyotik Projesi", *Hayat Sağlık Dergisi,* 4, s.24-38.

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Günalp, F. (2019). *Kutadgu Bilig'de Folklor* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Güzel, P. Ş. (2012). "Semiosferde Pertev Naili Boratav: Gülme ve Gülmece" *Journal of Turkish Studies,* 38, s. 97-119.

İnalcık, H. (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, s. 259-271.

Kafesoğlu, İ. (1970). "Yazılışının 900. Yılı Münâsabetiyle Kutadgu Bili ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1 (Ekim), İstanbul.

Köprülü, F. (2003). *Türk Edebiyatı Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Lotman, Y. (2012). *Düşünen Dünyaların İçinde İnsan-Metin-Semiyosfer-Tarih,* (Çev. Sabri Gürses). Ankara: Bilgesu Yayınları.

Semenenko, A. (2016). "Homo polyglottus: Semiosphere as a Model of Human Cognition", *Sign Systems Studies*, 44(4), 2016, 494-510.

Kutadgu Bilig'de "Kılık" ve "Kılınç" Sözlerinin Kullanım Özellikleri Üzerine

Engin ÇETİN*
Emre UZER**

Giriş

Her ikisi de *kıl-* fiiline dayanan *kılık* ve *kılınç* sözcükleri başlangıçta doğal olarak farklı anlamda iken zamanla bu iki sözcüğün anlam bakımından birbirine yaklaştığından söz edilebilir. İki sözcükten özellikle *kılınç* Eski Türkçe metinlerde sıklıkla karşılaşılan sözlerdendir. Sözcük başlangıçta "iş, amel, hareket" (DTS, 443a-b; ED, 623a) anlamlarını taşımaktadır. Sözcüğün Çinceden çevrilen Uygurca metinlerde çoğunlukla 業 *ye* "iş, hareket, düzen" anlamında Sanskrit *karma* ve *saṃskāra* (http://buddhism-dict.net/cgi-bin/xpr-ddb.pl?69.xml+id(%27b696d%27); Daś.Wilkens III, s. 990) sözlerinin karşılığı olarak kullanılmış olması da bunu gösterir. Ancak sözcük, daha sonra *edgü kılınç, ayıg kılınçlıg, kılınçı amul, kılınçı silig* vb. sıfat tamlaması veya isnat grubu içinde sürekli bir arada kullanıldığı sözler nedeniyle zamanla "huy, mizaç" anlamını kazanmış olmalıdır. Nitekim sözcük *Divanü Lügati't-Türk*'te (s. 608) Arapça *ḫulḳ* "yaradılış, huy", *tağannüc* "nazlanma, cilvelenme", *dalāl* "sapma" sözlerinin karşılığı olarak gösterilmiştir (CTD, II, s. 341). Eserin başka bir yerinde geçen (s. 345) *er tegme kılınç kılındı* "Adam her türlü iş yaptı" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 277) cümlesinde ise sözcüğün Arapça *'amel* "iş, eylem" (CTD, II, s. 41) sözüyle karşılanması temel anlamın bu dönemde devam etmekte olduğunu gösterir. Dönemin çeviri eserlerinden olan Kur'an tercümesinde (TİEM, 73) sadece bir kez tanıklanan sözcük burada Arapça ذٰلِكُمْ "bu" sözünün karşılığı olarak *ol kılınçıŋızlar* "bu amelleriniz, yaptıklarınız" ibaresinde yer almıştır. İşte bu karşılıklar da "iş, amel, hareket" anlamı taşıyan sözcüğün Karahanlı Türkçesi döneminde "huy, mizaç" anlamı kazanmış olduğunun göstergesidir.

Eski Türkçe metinlerde daha az karşılaşılan *kılık* sözü ise "huy, mizaç" (DTS, 443b-444a; ED, 620b) anlamında kullanılmıştır. Çinceden çevrilen Uygurca metinlerde *kılık* sözünün asıl metinde çoğu zaman karşılığının bulunmadığı, sözcüğün ekleme olduğu görülmekle birlikte Altun Yaruk'tan alınan şu örnekte sözcük Çince 行 *xing* "iş, eylem" sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır: *(...) [ü]dke koluka yaraşı kılık erigke [yaraşı] (...)* "zamana uygun olarak, yaradılışa uygun olarak (…)" (AYWilkens, 101); yine Altun Yaruk'ta tespit edilen aşağıdaki örnekte de *kılık* sözcüğü Çince 懷 *huai* "kucak; kalp,

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *ecetin@cu.edu.tr*
** Doktora öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *emreuzerr@gmail.com*

zihin" sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Çince sözcük Uygurca metinlerde çoğu zaman köŋül sözüyle karşılanmışken burada *köŋül* sözü Uygurca metinlerde çoklukla olduğu gibi Çince 心 *xin* sözünün karşılığı olarak zaten kullanıldığı için mütercim tarafından *kılık* tercih edilmiştir ki bu tercih de sözcüğün "huy, mizaç, karakter" anlamında kullanıldığını göstermektedir: *ezüg armak köŋülin tevlüg kürlüg kılıkın kamagun barça yorıyur* (AYÇetin VIII, 1416) "tamamen sahte düşüncelerle hilekâr zihinlerle hareket ederler" *kövşek körtle kılıkı erigi üze kentü kükmiş çavıkmış erti* (Daś.Wilkens, 908) "Yumuşak ve hoş karakterinden dolayı ünü yayılmıştı." Hsüen-Tsang Biyografisi'ndeki birkaç örnekte de sözcüğün yukarıda belrtildiği gibi 行 *xing* "iş, eylem" sözü karşılığında kullanıldığı tespit edilmiştir (Semet, 2005, s. 175-176).

Kılık sözcüğü Uygurca metinlerde az kullanılmasına rağmen Karahanlı Türkçesi metinlerinde daha çok kullanılmıştır. Sözcük *Divanü Lügati't-Türk*'te (s. 193) Arapça *as-sīra wa'l-'işra ma'a n-nās* "davranış, huy; insanlarla münasebet (CTD, I, s. 293; Ercilasun&Akkoyunlu, 2014, s. 165). Sözcük eserin bir başka yerinde (s. 381) geçen *er kılkı tėtrüldi* "Adam (ve benzeri) huyu kötüleşti" (CTD, II, s. 77; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 300) cümlesinde de Arapça *ḫulk* yaradılış, huy" sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümelerinden TİEM 73'te çok kez kullanılmıştır. Sözcük, Enfal suresinin 52 ve 54. ayetlerinde Arapça كَدَأْبِ "gidişi gibi" sözlerinin karşılığı olarak *kılkı teg*; Neml suresinin 88. ayetinde صُنْعَ "sanatı, yaratısı" sözünün karşılığı olarak *kılkı ol* şeklinde kullanılmıştır. Sözcük Kıyamet suresinin 29. ayetinde bu ayet şerh edilerek *katıglık kılık birle* ibaresinde yer almıştır, Kur'an'ın aslında sözcüğe karşılık gelen herhangi bir söz bulunmaz. Sözcüğün kullanıldığı yerler bakımından TİEM 73'e denk gelen bölümlerin hiçbiri Rylands nüshasında yer almadığından iki nüsha arasında bir karşılaştırma yapmak mümkün değildir. Sözcük Rylands nüshasında bir kez Zümer suresinin 51. ayetinde Arapça سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا "kazandıkları kötülükler, kötülüklerinin karşılığı" ibaresinin çevirisi olarak *ėsiz kılıklarınıŋ yanutı* şeklinde tespit edilmiştir. Ata, bu ibarede geçen sözcüğün Arapça *kesb* sözünün karşılığı olarak kullanıldığını belirtmiş olsa (2014, s. 453) da Arapça *kesb* sözünün karşılığı Türkçe metindeki *yanut* sözüdür. *ėsiz kılık* sözü ise Arapça سَيِّئَاتُ sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. سَيِّئَاتُ sözcüğü "günah, kötülük" anlamları taşımaktadır (Çanga, 2016, s. 275). Tüm bu kullanımlardan hareketle *kılık* sözcüğünün Karahanlı Türkçesi metinlerinde "gidiş" anlamı yanında "yaradılış, huy" anlamı taşıdığı görülmektedir.

1.1. *kılık* Sözcüğünün Tarih İçindeki Yolculuğu

Runik harfli Türkçe metinlerde rastlanmayan sözcük, Uygur dönemi metinlerinde de *kılınç* sözüne nispeten daha az kullanılmıştır. Örneğin dönemin en hacimli eserlerinden olan *Altun Yaruk*'ta *kılınç* sözcüğü 336 kez kullanılmışken *kılık* sözü sadece yedi kez tespit edilmiştir. Ancak yukarıda da söz edildiği gibi,

sözcükle Karahanlı Türkçesi metinlerinde daha çok karşılaşılır. Bu dönemde *kılınç* sözünün kullanımının azaldığı, yavaş yavaş onun yerini alan *kılık* sözünün ise kullanımını artırdığı görülür. Aynı durumu Harezm ve Kıpçak Türkçesi metinleri için de söylemek mümkündür. Sözcük zamanla Arapça *ḫulk* ve *tabi'at*, Farsça *hū* sözlerinin etkisiyle tamamen kimi sahalarda kaybolurken kimi sahalarda varlığını -anlam değiştirerek veya aynı anlama sahip olarak- sürdürmüştür. Öyle ki örneğin *Kısasü'l-Enbiya*'da *kılık*ın yanında Arapça *tabiat* "huy, yaratılış" da eserde bir kez kullanılırken Çağatayca metinlerden Mevlana Sekkaki *Divan*'ında *kılınç* ve *kılık* sözlerinin yer almadığı "huy, yaradılış" ifadesini vermek için Farsça *hū* ve Arapça *tab'* sözcüklerinin kullanıldığı görülür. Bunun gibi, *Babur Divanı* ve Sibicabi'nin *Gülistan Tercümesi*'nde de *kılık* sözü bir kez kullanılmış, "mizaç, huy" anlamı için Arapça *hulk, tab*' ve *tabiat* Farsça *hū* sözleri tercih edilmiştir.

Günümüz Türk dillerinin pek çoğunda kılık sözü veya türevleri yaşamaktadır.

1.2. *kılınç* Sözcüğünün Tarih İçindeki Yolculuğu

Runik harfli Türkçe metinlerinde *kılık* sözcüğüne rastlanmazken *kılınç* sözünün Uygur dönemi yazıtlarından Şine Us Yazıtı'nda geçtiği araştırmacılarca tahmin edilmektedir. Çinceden çevrilen Uygurca metinlerde Sanskrit *karma* ve *saṃskāra* sözlerinin karşılığında çoğunlukla 業 *ye* "iş, hareket, düzen" sözünün çevirisi olarak kullanılan sözcük *Divanü Lügati't-Türk*'te Arapça *ḫulḳ* "yaradılış, huy", *taġannüc* "nazlanma, cilvelenme", *dalāl* "sapma" ve *'amel* "iş, eylem" sözlerinin karşılığı olarak kullanıldığından yukarıda söz edilmişti. Sözcük, Uygur dönemi metinlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Bu dönem metinlerinde yukarıda söz edildiği gibi *kılık* sözü nadir olarak karşımıza çıkar. Karahanlı Türkçesi döneminde ise durum değişmiş, bu dönem ve sonrasında *kılınç* sözcüğü sözlüklerde madde başı olmak dışında neredeyse hiç kullanılmazken *kılık* sözü kullanımı artırmıştır.

Dönem / Eser Adı	kılık	kılınç
Divanü Lügati't-Türk	"huy, kişiler arası münasebet"	"yaradılış, huy"
TİEM 73	"yaradılış; gidiş"	"iş, amel; huy"
Rylands Nüshası	"yapma, eylem, iş"	-
Atebetü'l-Hakayık	"yaradılış, huy; tavır"	-
Harezm Türkçesi	"yaradılış, huy" (ME, NF, KE, MM, HŞ, HKu.T.)	"hareket, eylem; huy" (ME, İML)
Kıpçak Türkçesi	"yaradılış, huy" (GT, İH, Kİ, TA) ~ kılıḫ	-

	(CC)	
Eski Anadolu Türkçesi	"hareket tarzı, gidiş (Hur. XIV); kişinin kılığı (Bab. XVI)	"hareket tarzı, huy, hulk" (Yunus. XIII-XIV), Fütuh. XIV, Fer. XIV, Kel. XIV, Ga. XIV, Hurş. XIV, D.B. XVI)
Azerice	gılıg "alışkanlık, güzel davranış" (Altaylı 1994: s. 510)	-
Türkmence	gılık "kişilik, huy, karakter (Tekin vb. 1995: s. 259)	-
Gagavuzca	kılık "kılık" (Gaydarci vb. 1991: s. 145)	-
Özbekçe	ḳiliḳ "karakter, huy" (ÖTİL II s. 577)	-
Yeni Uygurca	ḳiliḳ "kılık, tarz, tavır" (Necip 2008: 235)	-
Kazakça	kılık "huy; davranış" (Koç vb. 2003: s. 346)	-
Karakalpakça	kılık "huy karakter; davranış; alışkanlık" (Nasilov-Ubaydullaev 1958: s. 409)	-
Tatarca	kılık "iş, davranış; huy, mizaç, karakter (Öner 2015: s. 286)	-
Karaçay-Malkarca	kılık "huy, karakter, mizaç" (Tavkul 2000: s. 258)	
Nogayca		
Başkurtça	"davranış, karakter" (Ahmerov vb. 1958: s. 357)	-
Karayimce	kılık "görünüş, kılık" (Baskakov vb. 1974: s. 379)	-
Kırgızca	kılık "iş, hareket; tabiat, hulk" (Yudahin 1998: s. 452)	-
Tuvaca	kılık "öfke, öfkeli	-

	olma" (Ölmez 2007: s. 198)	
Hakasça	hılıh "karakter, huy"	-

Tablo 1: *kılık* ve *kılınç* sözcüklerinin Türk dillerindeki varlığı

2. *Kutadgu Bilig*'de "kılık" ve "kılınç" Sözcükleri

Kullanım özellikleri göz önünde bulundurarak *Kutadgu Bilig III İndeks*'te "kılık, huy, gidiş, tavır" (Arat, 1979, s. 248) olarak tanımlanan *kılık* [*kılk* "huy, gidiş, tavır" (Arat, 1979, s. 250)] sözcüğü eserde 276 (50+226); "iş, davranış, huy" (Arat, 1979, s. 249) olarak tanımlanan *kılınç* 173 kez kullanılmıştır. Eserde her iki sözcüğün anlamca birbirine yaklaştığı, hatta sözcüklerin çoğu zaman birbiri yerine kullanılabilecek durumda olduğu görülür. Her iki sözcüğün aşağıdaki 1↔2 ve 3↔4 numaralı örneklerde görüldüğü gibi birlikte kullanıldığı sözlerin zaman zaman ortaklık göstermesi bu sözlerin anlamca yakınlaştığının bir göstergesidir. Benzer şekilde aşağıdaki 5-7 numaralı örneklerde kullanılan ifadelerden iki sözcük arasındaki anlam farkı açık olarak hissedilememektedir. Buna ek olarak aşağıdaki 8 ve 9 numaralı örneklerde görüldüğü gibi her iki sözcüğün art arda kullanılışı da anlam belirsizliğini artıran bir durum olmuştur.

(1) *yigit erdi oglan kılınçı amul*
uḳuşlug biliglig hem öglüg köŋül (KB, 463)

(2) *örüg hem silig ol ne kılkı amul*
ḳamug teprenürke bagırsak köŋül (KB, 1852)

(3) *ukuşnuŋ eŋ aşnu kılıkı oŋay*
könilik bile ol yorıkı yıl ay (KB, 1865)

(4) *kimiŋ aslı eḍgü kılınçı oŋay*
isiz aslıŋa kendü kılkı tanuk (KB, 5811)

(5) *ürüŋ süt bile kirse eḍgü kılık*
ölüm tutmagınça enürmez yorık (KB, 881)

(6) *tadu birle katlıp törümiş kılınç*
ölüm buzmagınça buzulmaz erinç (KB, 882)

(7) *karında törümiş kılınç ögretig*
yagız yėr katında kiter ay tetig (KB, 883)

(8) *yüzi körki kılkı kılınçı özi*
ḳamug yakşı kördi tili uz sözi (KB, 531)

(9) *küḍezsü iḍim tutsu köŋlüm tüze*
ne kılkım kılınçım könilik üze (KB, 5820)

kılık ve *kılınç* sözcükleri *Kutadgu Bilig*'de benzer şekilde çoğu zaman isnat grubu yapısıyla veya sıfat tamlaması olarak karşımıza çıkar:

kılık / kılk

eḍgü kılık (881, 1824, 1978, 5081, 5082, 5129, 5374, 5526, 5881, 5924)

köni kılık (1290[2], 2110, 2863[2])

kılıkı oŋay (325, 407, 1865)

kılkı silig (335, 346, 546, 675, 780)

kılınç

arkuk kılınç (340[2], 1670, 1984, 2062, 2064[2])

eḍgü kılınç (108, 181, 1254, 1255, 1664, 1778, 1824, 1980, 2444, 2862, 3281, 3509, 3511, 5811, 5923)

kılınçı köni (407, 424, 1294, 1663, 1837, 1850, 2208, 2209, 2235, 3147, 4500, 4549, 5820)

kılınçı silig (42, 43, 149, 400, 1505, 2197, 4413, 5209, 6330)

Sözcüklerin yukarıda söz edildiği yapılar bünyesinde birlikte kullanıldığı sözcüklerin de benzer olması bu iki sözcüğün eserde aynı anlamda kullanıldığının göstergesidir. Aşağıda Tablo 2'de her iki sözcüğün birlikte kullanıldığı sözler sunulmuştur:

Sözcük	Birlikte Kullanılan Sözcük	Birliktelik Yapısı
kılınç	amul	kılınçı amul 463,
	arıg	kılınçı arıg 2461, 4047
	arkuk	arkuk kılınç 340, 1670, 2062, 2064, 2066
	buşı	kılınçı buşı 1997, 2089, 5074
	bütün	kılınçı bütün 1981, 2750, 2756, 3504, 5102

	cefā	kılınçı cefā 3390, 6516
	edgü	eḍgü kılınç 108, 181, 1255, 1305, 1659, 1661, 1664, 1824, 1957, 1982, 2161, 2476, 2862, 3281, 3509, 3511, 4283, 4288, 4484, 4649, 5225, 5755, 5923, 6095, 6164
	isiz	kılınçı isiz 5226
	kamug	kılınçı kamug 5509
	kara	kılınçı kara 4238
	karı	kılınçı karı 1868, 1870
	kız	kılınçı kız 399, 6122
	köni	kılınçı köni 407, 424, 1294, 1663, 1837, 1850, 2208, 2209, 2235, 3147, 4500, 4549, 5820
	körklüg	körklüg kılınç 2212
	oŋay	kılınçı(m) oŋay 674, 1254, 1977, 2294, 2531, 5811
	otun	kılınçı otun 2876, 4839, 6127
	silig	kılınçı silig 42, 43, 149, 400, 1505, 2197, 4413, 5209, 6330
	suk	suk erse kılınçı 849
	tüz	kılınçı tüz 2072
	tüze	kılınçı tüze 4716
	tüzün	kılınçı tüzün 546, 1965
	yaragsız	yaragsız kılınç 2729, 4080
	yayıg	kılınçım yayıg 1088, 3542
	yavuz	kılınçı yavuz 4351
	yėg	kılınçı yėg 2848
kılık / kılk	alçak	kılkı alçak 107, 703
	amul	kılkı amul 2049, 2178, 2274,

		2469
	arıg	kılkı arıg 1148, 1985, 2729
	artak	kılkı artak 2763
	bütün	bütün kılık 2607; kılkı bütün 2038, 2792, 4045
	cefā	kılıkı cefā 6127
	eḍgü	eḍgü kılık 881, 894, 1254, 1824, 1978, 1980, 2246, 3199, 5081, 5082, 5129, 5374, 5526, 5881, 5924
	ėwek	kılkı ėwek 849,
	irsel	kılkı(m) irsel 666, 3542, 4839, 5231
	isiz	isiz kılık 926, 2257, 4241, 5923
	kaḍır	kılkı kadır 447
	kara	kara kılk 986, 2078, 2079, 2128, 4324, 4326; kılkı kara 2082
	keyik	keyik teg kılkı 698
	köni	kılıkı köni 409, 1661, 1730, 1963, 1977, 2110, 2863, 2885, 3133, 4046, 5209, 5880
	körklüg	kılkı körklüg 2212
	kız	kılkı kız teg 400
	kurtga	kılkı kurtga 399
	kür	kür kılık 2012, 2077,
	oŋay	kılıkı oŋay 325, 407, 1865, 2209, 2437, 2531, 2806
	ortay	kılkı ortay 1695
	otun	kılkı otun 341
	sarp	sarp kılık 5366
	silig	kılkı(m) silig 335, 346, 546,

		675, 780, 1228, 1437, 1970, 2006, 2466, 2528, 2623, 3824, 3862, 4221, 4407, 4898
	talu	talu kılık 1071, 5223
	tapug	kılkı(m) tapug 590, 3252, 3675
	tüz	kılkı tüz 805, 2788, 3448, 4007, 4567
	tüze	kılkı tüze 42
	tüzün	kılkı tüzün 1148, 1659, 2306, 2444, 3242, 3437, 3588, 4124, 4281, 4410, 4559, 5346
	uruş	kılkı uruş 2098
	usal	kılkı usal 5144
	uz	kılkı uz 2653, 2854, 2921, 2923
	ürüŋ	kılkı ürüŋ 4239
	üzük	kılkı üzük 1987
	yaragsız	yaragsız ya teŋsiz kılık 4478
	yawuz	kılıkı yawuz 1668, 3390
	yayıg	yayıg kılk 4839; kılkı irsel yayıg 5231

Tablo 2: "kılık" ve "kılınç" sözcüklerinin Kutadgu Bilig'deki birliktelik kullanımları

Tablodan da görüldüğü gibi, *kılık* ve *kılınç* sözcükleri *Kutadgu Bilig*'de *amul, arıg, bütün, cefā, edgü, kara, köni, körklüg, oŋay, otun, silig, tüz, tüze, tüzün, yaragsız, yayıg, yavuz* sözcükleriyle sıklıkla birlikte kullanılmıştır. Sözcüklerin birlikte kullanıldığı sözlerin büyük oranda ortak oluşu, ortak olmayan kullanımların ise eserde az kullanılan birliktelikler oluşu göz önünde bulundurulduğunda *kılık* ve *kılınç* sözcüklerinin *Kutadgu Bilig*'de, Karahanlı Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi, eş anlamlı olarak kullanıldığının göstergesidir.

Kılık ve *kılınç* sözcüklerinin eserde çok sayıda örnekte aynı beyitte, aynı dizede hatta aynı bağlam içinde yer almıştır. İki sözcüğün aynı bağlamda yer aldığı örneklerde üç kullanım özelliği dikkat çeker. Bunlardan en sık kullanılanı *kılkı ... kılıkçı ...* (veya *kılınçı ... kılkı ...*) birliktelik yapısıdır. Aşağıda yer alan

10-31 numaralı beyitlerde bu tür bir kullanım söz konusudur. Örneklerden de anlaşılacağı gibi, beyitte söz edilen kavrama has özellikler bu yapı içerisinde sıralanır. Bu kullanım özelliği, sözcüklerin farklı anlam taşıdığı izlenimine yol açsa da 12 ve 21 numaralı beyitteki *kılkı oŋay* sözüne karşılık bu özelliğin 17 numaralı beyitte *kılınçı oŋay*; 13 numaralı beyitte yer alan *kılınçı tüzün* sözüne karşılık bu özelliğin 18 numaralı beyitte *kılkı tüzün* olarak verilmesi iki sözcüğün aynı anlamda kullanıldığının göstergesidir. İkinci kullanım özelliği olarak *kılık* ve *kılınç* sözcüklerinin art arda sıralandığı örnekler dikkat çeker. Aşağıdaki 32-43 numaralı beyitlerde bu kullanım söz konusudur. 33 ve 36-43 numaralı beyitlerde iki sözcük ikileme olarak (Ölmez, 1998, s. 239) tek bir anlamı ifade etmek üzere sıralanmış, 32, 35 ve 43 numaralı beyitlerde ise iki sözcük *hem, ya* ve *ne* bağlaçlarıyla bağlanmıştır. İki sözcüğün *Kutadgu Bilig*'de bir arada kullanılmasına ilişkin üçüncü özellik ise 44-48 numaralı beyitlerde karşılaşılan iki sözcüğün çoğu zaman dize sonunda veya içinde kafiye sağlamak üzere bir arada kullanıldığı örneklerdir. Tüm bu kullanımlarda dikkat çeken unsur iki sözcüğün farklı anlam taşıyan sözcükler olarak kullanımından çok yakın anlamlı sözcükler olarak söze güç katmak, şiir dilinin bir özelliği olarak cümleyi tekdüzelikten kurtarmak amacıyla bir araya gelmesidir.

(10) *bayat raḫmeti erdi ḫalḳı üze*
ḳılınçı silig erdi ḳılḳı tüze (42)

(11) *ara ḳılḳı ḳız teg ḳılınçı silig*
sewitür sunup tutsa birmez elig (400)

(12) *ḳılınçı köni erdi ḳılḳı oŋay*
tili çın bütün hem közi köŋli bay (407)

(13) *kimiŋ elgi bolsa boḍunḳa uzun*
silig bolġu ḳılḳı ḳılınçı tüzün (546)

(14) *atım ḳul tapuġçı kör ornum ḳapuġ*
ḳılınçım könilik me ḳılḳım tapuġ (590)

(15) *teŋi birle tutsa tirilmiş neŋin*
yorıḳ tüzse ḳılḳı ḳılınçı yarın (705)

(16) *suḳ erse ḳılınçı yig erse özi*
iwek erse ḳılḳı uwutsuz közi (849)

(17) *kimiŋ ḳılḳı eḍgü ḳılınçı oŋay*
tilek buldı barça yaruttı kün ay (1254)

(18) *kişike tusulġu ikigü ajun*
ḳılınç eḏgüsi ol ay ḳılḳı tüzün (1659)

(19) *bayat birse fazlı ḳulıŋa ḳutun*
bolur ḳılḳı eḏgü ḳılınçı bütün (1980)

(20) *yaġı ol bu bor timçi iltür kümiş*
ḳılınçı tütüş boldı ḳılḳı uruş (2098)

(21) *ḳılınçı köni bolsa ḳılḳı oŋay*
munıŋdın tegir ḫalḳḳa eḏgü yıl ay (2209)

(22) *saḳınuḳ kerek din iḏisi arıġ*
arıġ bolsa ḳılḳı ḳılınçı arıġ (2461)

(23) *törü hem toḳu bilse ḳılsa tapuġ*
oŋay bolsa ḳılḳı ḳılınçı ḳamuġ (2531)

(24) *bu yaŋlıġ 'iyaldın ḳaçar bar vefa*
ḳılıḳı yawuz ol ḳılınçı cefa (3390)

(25) *yana ḳılḳı irsel ḳılınçı yayıġ*
begi birse turmaz tükel üç ayıġ (3542)

(26) *törü yoḳ toḳu yoḳ yime ḳılḳ ḳılınç*
törüsüz tapuġçı yaramaz erinç (3739)

(27) *ınançsız turur bu cefaçı ajun*
yayıġ ḳılḳı irsel ḳılınçı otun (4839)

(28) *sen öz ḳılkıŋ itgil ḳılınçıŋ könit*
boḍun ḳılḳı itlür sen özni awıt (5204)

(29) *ḳılıḳıŋ köni tut ḳılınçıŋ silig*
uḳuş bolsu yolçın kiŋeşçiŋ bilig (5209)

(30) *negü tir eşitgil köni köŋli tüz*
köŋül til ḳılınçı ḳamuġ ḳılḳı uz (5509)

(31) *ḳılıḳı cefa ol ḳılınçı otun*
yaruḳluḳı azraḳ üküşi tütün (6127)

(32) *köŋül birdi hem me yorıttı tilig*
uwut birdi ḳılk hem ḳılınçı silig (149)

(33) *yüzi körki ḳılḳı ḳılınçı özi*
ḳamuġ yaḳşı kördi tili uz sözi (531)

(34) *ayu birdi ḳılḳın ḳılınçı yaŋın*
sayu birdi bilgin uḳuşı teŋin (569)

(35) *bilig erdem eḍgü ḳılınç ya ḳılıḳ*
kişi ögrenür ötrü tüzlür yorıḳ (1824)

(36) *yüzi körki ḳılḳı ḳılınçı ne ol*
yaşı ḳurı bod sın awınçı ne ol (1849)

(37) *iwek ḳurġu ḳılḳı ḳılınçı buşı*
biligsizke belgü bolur bu işi (1997)

(38) *iligke tusulġu yoḳ erdemlerim*
ne ḳılḳım ḳılınçım sawım sözlerim (3694)

(39) *eşitmegüm erdi anıŋ sözlerin*
ne ḳılḳı ḳılınçı ne bilgi barın (3859)

(40) *tapuġḳa eŋ aşnu törü bilgü öz*
yime ḳılḳ ḳılınçı sözi sözke tüz (3997)

(41) *eşit 'ilmi işlet tilin soŋdama*
ya ḳılḳın ḳılınçın yawuz tip time (4351)

(42) *küḍezsü iḍim tutsu köŋlüm tüze*
ne ḳılḳım ḳılınçım könilik üze (5820)

(43) *olarnıŋ ḳılınçı ne ḳılḳı sözi*
eşitip ḳutaḍġu ol eḍgü izi (6429)

(44) *ḳılınç eḍgü bolsa ḳamuġ ḫalk sewer*
ḳılıḳı köni bolsa törke aġar (1661)

(45) *bu körklüg kişi ḳılḳı körklüg bolur*
ḳılınç bolsa körklüg il asġı tolur (2212)

(46) *kişi körkiŋe iç ḳılıḳı iş ol*
yüzi körki birle ḳılınçı tuş ol (2215)

(47) *kim eḍgü ḳılınç tutsa boldı tirig*
kim isiz ḳılıḳ tutsa öldi tirig (5923)

(48) *körü barsa dünya ḳılınçı teŋi*
yigen yil büke teg bu ḳılḳı yaŋı (6388)

Kutadgu Bilig'de iki sözcük anlamca o kadar birbirine girmiştir ki *kılık* veya *kılınç* sözünün tercihinde sözün gücünü artırma çabası yanında kafiye ve vezin gibi dış yapı unsurları belirleyici olmuştur. Çoğunlukla dize sonunda yer alan *kılık* ve *kılınç* sözcüklerinden biri şiirsel söyleyişe uygun olarak kafiyeli bir sözle kullanılmıştır. Aşağıda yer alan 49-58 numaralı beyitlerde *kılınç* sözcüğünün kafiyeli olarak birlikte kullanıldığı ve aynı yapıyı içeren *avınç, basınç, erinç, sakınç, sevinç* sözcükleri görülmektedir. 59-67 numaralı beyitlerde ise kafiyeli söz nedeniyle *kılınç* değil de *kılık* sözcüğünün tercih edildiği örnekler bulunmaktadır. Bu beyitlerdeki *balık, ıvık, yorık; yılkı* sözcükleri kafiye nedeniyle kılık ile birlikte kullanılmıştır. Özellikle 61 numaralı beyitte yer alan ilk dizede *kılınç* ve *kılık* sözcüklerinin yer değiştirmesi vezin bakımından da mümkündür. Böylelikle dizimin *(...) (...) kılık ya kılınç* olarak değil de *kılınç ya kılık* olarak yer almasının nedeni ikinci dizenin sonuna getirilmesi şair tarafından planlanan *yorık* sözüdür. Aksi takdirde *kılınç* ile kafiyeli, bağlama uygun bir sözün tercih edilmesi gerekmektedir.

bilig er/dem eḍgü/ ḳılınç ya/ kılık kişi ög/renür öt/rü tüzlür/ yorık (1824)

. - - / -‿- . / . - - / . - . . - / . - - / . - - / . -

(.) (-) (.)

bilig er/dem eḍgü/ ḳılık ya/ kılınç kişi ög/renür öt/rü tüzlür/ yorık (1824)

.- - / -‿- . / . - - / . - . . - / . - - / . - - / . -

(.) (-) (.)

Aşağıda yer alan 68 numaralı beyitte *Kutadgu Bilig*'de sıklıkla kullanılan *eḍgü kılık* yerine *eḍgü kılınç* yapısının tercih edilmesinin nedeni *kılınç* sözcüğünün kapalı hece ile sonlanması ve dizenin burada vezin gereği kapalı hece gerektirmesidir. 69 ve 70 numaralı beyitler ise benzer kullanımlar olan *kılınçı köni* ve *kılkı köni* yapısıyla sonlanmaktadır. İlk örnekteki ilgili dize *bagırsak bütün çın kılınçı köni* şeklindedir ve *kılınçı* sözcüğünün barındırdığı kapalı ikinci heceye ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle burada *kılıkı* veya *kılkı* sözü ihtiyacı tam olarak karşılamaz. 70 numaralı beyitteki ilgili dize ise *satıgka oŋay bolsa kılkı köni* şeklindedir ve *-sa kılkı* şeklinde kapalı ikinci heceye ihtiyaç duymaktadır. Burada yer alacak üç heceli *kılıkı* veya *kılınçı* yapısı veznin ihtiyaç duyduğu hece sayısına uygun değildir. Yukarıdaki vezin uygulamasında ve eserin bütünü göz önüne alındığında *Kutadgu Bilig*'de kullanılan aruz vezninin çok sayıda kusur barındırdığı herkesçe bilinmekle beraber veznin uygulanmasında asgari kurallara

uyulduğunu ve türlü sözcük seçenekleri üzerinde durulduğunu düşünmek mümkündür. Bu nedenle bu sözcüklerin tercihinde veznin gereklerinin yerine getirildiğini düşünmek mümkündür.

(49) *tadu birle ḳatlıp törümiş ḳılınç*
ölüm buzmaġınça buzulmaz erinç (882)

(50) *boḍundın kötürdi ḳamuġ küç basınç*
özindin kiterdi yaraġsız ḳılınç (1771)

(51) *yüzi körki ḳılkı ḳılınçı ne ol*
yaşı ḳurı bod sın aẏınçı ne ol (1849)

(52) *ḳayu begde bolsa bu arḳuḳ ḳılınç*
işi barça tetrü sewinçi saḳınç (1984)

(53) *bu törtünç yawuz begke arḳuḳ ḳılınç*
bişinçi yaraġsız bu yalġan erinç (2062)

(54) *bularda eŋ ıŋġa bu arḳuḳ ḳılınç*
bu arḳuḳ ḳılınçlıġ ne muŋluġ erinç (2064)

(55) *könilik kerek erke eḍgü ḳılınç*
anın bulsa ötrü tilemiş seẏinç (2862)

(56) *er eḍgü kerek tutsa eḍgü ḳılınç*
ḳayuda tilese bulur miŋ seẏinç (3509)

(57) *törü yoḳ toḳu yoḳ yime ḳılḳ ḳılınç*
törüsüz tapuġçı yaramaz erinç (3739)

(58) *ḳalı eḍgü tutsa bu begler ḳılınç*
ḳamuġ eḍgü ilke bolur miŋ seẏinç (5225)

(59) *yise todsa yatsa bu yılḳı turur*
bu yılḳı tidüküm bu ḳılḳı turur (989)

(60) *bu barça biligsiz kişi ḳılḳı ol*
biligsiz kişiler tükel yılḳı ol (1739)

(61) *bilig erdem eḍgü ḳılınç ya ḳılıḳ*
kişi ögrenür ötrü tüzlür yorıḳ (1824)

(62) *tili yalġan erniŋ cefa ḳılḳı ol*
cefa kimde erse uş ol yılḳı ol (2041)

(63) *uçuġlı yorıġlı suw içre balıḳ*
ḳutulmaz seniŋdin aya sarp ḳılıḳ (5366)

(64) *sıġun muyġak erse suḳaḳ ya ıwıḳ*
saŋa yim tükemez ay eḍlgü ḳılıḳ (5374)

(65) *yayıġ ḳutḳa ilnip yaŋılma yorıḳ*
ınançsız turur ḳut kör ewrer ḳılıḳ (6133)

(66) *seniŋdin yaramaz bu yaŋlıġ ḳılıḳ*
uḳuşluġ yorımaz bu yolça yorıḳ (6309)

(67) *köŋül til köni tuttı tüzdi yorıḳ*
ḳamuġ egriler köndi itti ḳılıḳ (6423)

(68) *ay eḍgü kılınç aslı eḍgü urug*
ajun kalmasunı siziŋsiz kurug (108)

(69) *bagırsak bütün çın kılınçı köni*
tili köŋi tüz bolsa bilse munı (424)

(70) *satıgka oŋay bolsa kılkı köni*
aŋar eksümez neŋ kereklig küni (2806)

Sonuç

1. *kılık* ve *kılıç* sözcükleri başlangıçta farklı anlamlara sahip olmakla birlikte zaman içinde bu sözcüklerin aynı fiile dayanması nedeniyle barındırdıkları anlam yakınlığının ve birlikte kullanıldıkları sözlerin etkisiyle Karahanlı Türkçesi döneminde birbirlerine daha da yakınlaşmışlardır. Yukarıda da belirtildiği gibi, *kılık* sözcüğü başlangıçta "davranış, huy"; *kılınç* ise "iş, hareket" anlamlarını taşımaktayken Uygur Türkçesi metinlerinde görüldüğü gibi *kılınç* sözcüğü öncesine (veya bu dönemde nadiren sonrasına) "*ayıg, edgü* vb." niteleyicilerin etkisiyle "davranış" anlamını daha sonra buradan hareketle "huy, mizaç" anlamını kazanmıştır:

kılınç "iş, amel" → *ayıg kılınç* "kötü amel"; *ayıg kılınçlıg* "kötü amelli" → "kötü"

2. Karahanlı Türkçesi döneminde çeviri metinlerin ortaya koyduğu gibi her iki sözcük de yukarıda değinildiği gibi "iş, amel, gidiş" ve "yaradılış, huy, mizaç" anlamlarında kullanılmıştır.

3. *Kutadgu Bilig*'deki kullanımı göz önünde bulundurulduğunda her iki sözcüğün eş anlamlı sözcükler gibi ortak sözlerle birliktelik kurduğu, benzer bağlamlarda görev aldığı görülür. Bu durumun *Kutadgu Bilig*'e özgü bir kullanım olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim dönem eserlerinde *kılık* sözünün sıkça kullanılmasına rağmen *kılınç* sözcüğünün kullanımının oldukça az olması, *Kutadgu Bilig*'de ise sözcüğün 173 kez kullanılması bunu düşündürür. Eserde *kılınç* sözcüğünün bağlamı tekdüzelikten kurtarmak, söze güç katmak ve *kılık* sözünün alternatifini kurgulamak düşüncesiyle kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu nedenle *kılınç* sözünün kullanımı bakımından *Kutadgu Bilig*'in son önemli eser olduğu görülmektedir. Sözcük Uygurca metinlerden başlayarak anlam bakımından gittikçe yakınlaştığı *kılık* sözüne daha Karahanlı Türkçesi döneminde yenik düşmüştür. *Kutadgu Bilig*'den sonraki eserlerde neredeyse hiç kullanılmayan sözcüğün sınırlı sayıdaki kullanımını ancak sözlük türündeki eserlerde görmek mümkündür. Bununla birlikte sözcüğün Anadolu sahasında 16. yüzyıla kadar kullanılmış olması da ilgi çekici bir durum olarak karşımıza çıkar. Sözcük, taradığımız kadarıyla Doğu sahasında 13, Batı sahasında ise 16. yüzyıldan sonra tespit edilememiş, yerini Türkçe *kılık* sözüne bırakmıştır. *Kılık* sözcüğü ise 14. yüzyılla birlikte İslamiyet'in egemen olduğu sahalarda Arapça *hulk* ve *tab'*, Farsça *hū* sözlerinin etkisi altında kalmış, bu nedenle kimi sahalarda anlamını değiştirerek "dış görünüş" anlamında kullanılır olmuştur.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

Ahmerov, K. Z. vd. (1958). *Başkırsko - Russkiy Slovar'*. Moskva: Akamemia Nauk SSSR.

Altaylı, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I - II.* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. baskı, Ankara.

___ (1998). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. baskı, Ankara.

___ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ata, A. (1997). *Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi Kısasü'l-Enbiya: Peygamberler Kıssaları.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Ferādīs, Uştmaḫlarnıŋ Açuḳ Yolı, Cennetlerin Açık Yolu III, Dizin-Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Baskakov, N. A. vd. (1974). *Karaimsko - Russkiy - Polskiy Slovar'*. Moskva: Akamemia Nauk SSSR.

Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap*. Karahan Kitabevi Yayınları, Adana.

Çanga, M. (2016). *Kur'an-ı Kerim Lügati, İlavelerle Mu'cemü'l Müfehres,* Timaş Yayınları, İstanbul.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymologycal Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.* Oxford University 1972. **[ED]**

Dankoff, R. (1983), *Yūsuf Khāss Hājib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago and London.

___ - Kelly, J. (1982-1985). *Mahmūd el-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk) Part I-III.* Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources: 7, Harvard. **[CTD]**

Ercilasun, A. B. – Akkoyunlu, Z. (2015). *Divânû Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gürsoy-Naskali, E. (2007). *Hakasça - Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kargı Ölmez, Z. (1998). "Kutadgu Bilig'de İkilemeler (2)", *Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı* (Ed. J. P. Laut, M. Ölmez), Freiburg - İstanbul, s. 235-260.

Koç, K. (2003). *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Marufov, Z. M. (ed.) (1981). *Özbek tilining izahli lugati I-II*. Moskva: Akamemia Nauk SSSR.

Nadelyaev, V. M. (1969). *Drevnetyursky Slovar'*. Leningrad: Akademia Nauk SSSR.

Nasilov, D. S. (1958). *Karakalpaksko - Russkiy Slovar'*. Moskva: Akamemia Nauk SSSR.

Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban), 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Paralellen.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Semet, A. (2005). *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Xuangzangs Leben und Werk Band 34, Teil 8, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Türk Dil Kurumu (1996). *Tarama Sözlüğü XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla,* 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bab. XVI: *Babusü'l-Vâsıt*.

Hurş. XIV: *Hurşid ü Ferahşad*.

Sağol, G. (1993). *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish*,

Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources, Harvard.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Belleten LXV/II,* S. 178, s. 24-78.

Toparlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7), (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Wilkens, J. (2010). *Die drei Körper des Buddha (trikāya) das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriftenaus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. Berliner Turfantexte: XXI, Turnhout (Belgien): Brepols. **[AYWilkens]**

___ (2016), *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā Teil I-II-III*. BT: 37. Turnhout (Belgien): Brepols. **[Daś.Wilkens 2016]**

Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü I-II.* (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutadgu Bilig ile *Gülistan*'ın Eğitim Anlayışlarının Mukayesesi ve Günümüz Eğitim Anlayışıyla Örtüşen Yönleri

Ömer ÇİFTÇİ*

Giriş

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından iki cihanın saadetine ermenin yollarını göstermek için 11. yüzyılın ortalarında yazılmıştır. Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*'de dönemin sosyal yapısı ve eğitim anlayışı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. *Kutadgu Bilig*'de eğitim için ayrı bir başlık açılmamıştır fakat eğitimle ilgili pek çok beyit mevcuttur. İlk İslami eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*, içerdiği hikmet ve nasihatlerle sadece kendi dönemine değil, sonraki dönemlere de ışık tutmuştur. Bir siyasetname olarak kabul edilen *Kutadgu Bilig*, ağırlıklı olarak devlet yönetimine, ahlak eğitimine, siyasi nasihatlere, karakter eğitimine, çocuk eğitimine vb. yer veren pek çok konuyu içermektedir.

Kutadgu Bilig kadar Türk coğrafyasında ve hatta bütün İslam coğrafyasında bilinen ve tanınan bir diğer eser de Sadi'nin *Gülistan*'ıdır. *Gülistan* ahlak, adap, gelenek-görenek ve sosyal hayatla ilgili birçok hikâye, bent ve vecizeler içeren bir nasihat ve eğitim kitabıdır. Sadi'nin bu eseri yüzyıllarca medreselerde ders kitabı olarak kullanılmıştır. Sadi bu eserlerinde hikâyeleri aktardıktan sonra hem evrensel hem de kültürel değer yargılarıyla ilgili öğütlerde bulunmuştur. Bu öğütler, her yaştaki insanlara yönelik yol gösterici niteliğindedir. Toplumda yaşanan ahlaki problemler Sadi'nin nasihatlerini önemli kılmaktadır.

Amaçları dünya ve ahiret saadetini temin etmek olan ve İslam medeniyetinin iki önemli şaheseri olan *Kutadgu Bilig* ile *Gülistan*'ın eğitim anlayışları hakkında ayrı ayrı çalışmalar yapılmış fakat eğitim anlayışlarının karşılaştırılmasını ve eğitim anlayışlarının günümüz eğitim sistemiyle örtüşen yönlerini konu alan çok az çalışma mevcuttur. Eğitsel değerler bakımından İslamiyet'ten beslenmiş olmalarına rağmen farklı coğrafyalarda farklı zamanlarda ve farklı toplumlarda ortaya çıkan iki önemli eserdirler.

Çalışmanın asıl amacını ortaya koymadan önce çalışmaya konu olan eserlerin mahiyetleri hakkında bilgi vermek ve ne tür eserler olduklarını belirtmek gerekmektedir. *Kutadgu Bilig* 11. yüzyılın ortalarında Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olup Tabgaç Buğra Han'a; *Gülistan* ise 13. yüzyılın ortalarında Sadi tarafından yazılmış olup Salgurlulardan Ebu Bekir bin Sa'd bin Zengi'ye takdim edilmiş önemli iki eserdir.

Literatür tarihinde çok az eser çağları aşıp günümüze ulaşabilmiştir. Bu tür eserler birer klasik veya şaheser olarak anılmaktadır. Çalışmamıza konu olan

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi ABD, *omerciftci@yyu.edu.tr*

Kutadgu Bilig ve *Gülistan* bu eserlerden sayılmaktadırlar. Dönmez'in (2015, s. 147), *Kutadgu Bilig*'i Türk tefekkürünün önemli bir kesitini doldurabilecek vasıfları haiz bir klasik olarak tanımlaması bunun bir delilidir.

Kutadgu Bilig'in türü hakkında bir anlaşmazlık olmasa da tam bir uzlaşmanın olduğu da söylenemez. Bazı kaynaklarda (Aydemir, 2013; Erdoğan, 2005; Reçber, 2012; Kocasavaş, 2006; vs.) *Kutadgu Bilig*'in bir siyasetname olduğu söyleniyor olsa da aslında *Kutadgu Bilig* sadece bir siyasetname olarak görülmemektedir. Örneğin Dönmez ve Koçak (2018) *Kutadgu Bilig*'in bir "siyasetname" olarak kabul edildiğini, genel kanaatin de bu yönde olduğunu, fakat *Kutadgu Bilig*'in sadece bir siyasetname olmadığını ifade etmektedirler. Dikmen (2016, s. 167) Türk edebiyatında İslamiyet etkisinde ortaya konulmuş ilk eser olan *Kutadgu Bilig*'in siyasetname olma özelliğinin yanında ilk nasihatname olma özelliğini haiz olduğunu belirtmektedir. Dilâçar'a (1995) göre, ahlaka değin öğretici konuşmaları, özdeyişleri, hikmet bilgisini ve bilgi örgüsünü, devlet kuramını, yasa felsefesini ve siyaset ahlakını içeren *Kutadgu Bilig* bir siyasetname, düsturname ve pendnamedir. "*Kutadgu Bilig, devlet yönetimine ilişkin görüşler taşımakla ve hükümdara öğütler vermekle her şeyden önce bir siyasetnamedir. Aynı zamanda, insanların iki dünyada da mutluluğunu sağlamayı amaçlayan bir ahlak ve davranış kitabadır. Bunun yanında, çocuk eğitimi ile ilgili görüşlere de yer verdiğinden, eğitim bakımından ayrı bir önem taşımaktadır* (Akyüz, 2001)." "*Her ne kabul edilirse edilsin Kutadgu Bilig, içinde herkes tarafından kabul edilen evrensel mesajlar taşıyan çağlar üstü bir kitap olarak nitelendirilmelidir* (Kaya, 2017, s. 22)." *Kutadgu Bilig*'in türü hakkında yapılan tartışmaları *Gülistan* için göremiyoruz. Bu eserin türü hakkında literatürde bir görüş birliği mevcuttur. *Gülistan* ilgili bütün kaynaklarda nasihatname olarak kabul edilmektedir.

Kutadgu Bilig ve *Gülistan* farklı coğrafyalarda, farklı toplumlara hitap etmek için farklı kişiler tarafından yazılmış olsalar da aslında beslendikleri kaynak ve hedefledikleri şey aynıdır: İnsanları mutluluğa götürecek yolu bulmak ve buldurmaktır. *Kutadgu Bilig*'de mutluluğa götürecek iki konu ön plana çıkmaktadır. Bunlar: fazilet sahibi olmak ve bilgi edinmektir.

(1228) *Çocuklara fazilet ve bilgi öğretmeli ki, onlar iyi ve güzel yetişsinler.*

(3010) *Ey oğul fazileti kıymetsiz sayma, öğren; bu faziletin tabiatı ak kuşa benzer.*

(3013) *Bilgi ve erdem öğren, ona hürmet et; bu erdem sonra sana da hürmet getirir.*

(1846) *Yürü, hayvan olma, akıllı ol ve bilgi öğren; bilgiyle söyle, sözün güvenilir olsun.*

"Bilgi bil adam ol, yükselt kendini ya da hayvan adını al, insanlardan uzak kal" sözleri iyi birer göstergedir.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'de eğitimle ilgili ortaya koyduğu bakış açısını, kendisi gibi ilk İslami eserleri ortaya koyan Kaşgarlı Mahmut ile Edip Ahmet Yükneki'de de görüyoruz. Mesela: Kaşgarlı Mahmut eğitim hakkındaki dileğini *"Oğlum, sana fazileti öğüt, miras bırakıyorum. Bilgin adam bul onun tarafına bak."* sözleriyle dile getiriyor. Edip Ahmet eğitimin amacını mutluluğu bulmak olarak görüyor ve "*Mutluluk yolu bilgi ile bulunur*" diyor. Aynı düşünceyi Batılı düşünürlerde de bulmaktayız: Eflatun "*Eğitim diye anılmayı hak eden tek eğitim fazilet eğitimidir."* yargısıyla insanın insan olabilme niteliğinin erdem olduğunu binlerce yıl öteden dile getiriyor. Sokrates "*Bilgisiz insanlar faziletli olamazlar. Faziletli olmak ve doğru dürüst bir yaşam için doğru ve emin bilgiye ihtiyaç vardır.*" deyişiyle erdemin ve bilginin bir insan için anlamını vurguluyor. Farabi'ye göre "Eğitimin amacı mutluluğu bulmak ve bireyi topluma yararlı hâle getirmektir." Farabi bu amacı gerçekleştirmek için şöyle diyor: "*Bilgi ve sevgi, mutluluğu bulmanın gıdalarıdır.* Bütün bu görüşleri âdeta özetleyen İbn-i Sina ise *fazilete dayanmayan bir hayatın hiçbir kıymetinin olmadığını* söylüyor (Ataünal, 2013, s. 12).

Bu düşünceler, öğretim programlarında, "erdemli fertler, kendilerini mutlu kılacak ve toplumun mutluluğuna katkıda bulunacak kişiler yetiştirmek" olarak kendini göstermiştir.

Her iki eser de ahlak, adap, gelenek-görenek ve sosyal hayatla ilgili birçok nasihat, bent/hikâye ve vecize içeren birer nasihat kitabı olmalarının yanı sıra, bu eserler aynı zamanda eğitim için de önemli kitaplardır. Her yaşta ve her statüde insana yönelik eğitsel unsurları ve nasihatleri içermesiyle birlikte, öğrenim çağına henüz gelmiş çocuklar için ayrı bir önem arz etmektedirler.

Her iki eserde günümüzde de aynı önemde geçerliliğini koruyan ve çağdaş çocuk eğitiminin değişmezleri arasında yer alan evrensel yaklaşımlar sergilenirken bazen de geleneksel kabullerin mutlaka olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu eserlerde, toplumsal ahlakın yeniden inşa edilmesi, hak ve adaletin tesis edilmesi için gayret göstermiş, siyaset, merhamet, hüner, sır saklamak, cömertlik, misafirperverlik, tevazu, ihlas, doğruluk, terbiye, şükür gibi olumlu özelliklerin tesisi ve gıybet, kibir, riya, yalan gibi olumsuz davranışların kaldırılması için özel bir çaba sarf edilmiştir.

Çalışmanın Amacı

Çalışmaların başlıkları onların asıl amaçlarının kısa bir özeti mahiyetindedir. Bu durum iki farklı amacı olan bu çalışma için de geçerlidir. Çalışmanın birinci amacı çalışmanın başlığında özetlenmiştir. Görünmeyen ve çalışmanın tamamına yayılmış olan ikinci ve asıl amaç ise *Kutadgu Bilig*'in *Gülistan*'dan aşağı kalır bir yanının olmadığını nazara vererek neden *Kutadgu Bilig* değil de *Gülistan*'ın medreselerde asırlarca ders kitabı olarak okutulmasıdır. Bu amaç doğrultusunda çalışma boyunca *Kutadgu Bilig* ile *Gülistan*'ın mukayesesinde *Kutadgu Bilig*'e bilinçli olarak daha ağırlıklı bir biçimde yer

verilmiştir. Karşılaştırma *Kutadgu Bilig* ile *Gülistan*'ın eğitim anlayışları ve günümüz eğitim anlayışıyla örtüşen yönlerini ortaya koymak biçiminde gerçekleştirilmiştir.

Çocuk Eğitimiyle İlgili Görüşleri

Gerek Sadi'nin gerekse Yusuf Has Hacib'in ortaya koydukları eğitimsel yaklaşımlar kendi dönemlerinin anlayışını yansıtmakla kalmaz, yansımaları günümüzde de kendini göstermektedir. Her iki mütefekkirin yazdıklarından anlaşılıyor ki her ikisi de çocuk eğitimi konusunda Aristocu ve Platoncu yaklaşımlar sergilemektedirler. Bu da yer yer çelişkiye düşmelerine sebep olmaktadır. Yine de Aristocu yaklaşım daha ağır basmaktadır. İkisinin de ittifak ettikleri pek çok nokta mevcuttur. Bunlardan biri kişiliğin sonradan değişmeyeceğidir. Örneğin çocuğun kişilik oluşumunda kalıtımın mı yoksa çevrenin mi daha etkili olduğuna dair süregelen tartışmalar çerçevesinde baktığımızda her ikisi de kişilik oluşumunda kalıtımın etkili olduğu; kişiliğin sonradan değişmeyeceği noktasında ittifak etmektedirler. Mesela, Yusuf Has Hacib'den (1988, s. 75) alınan aşağıdaki beyitler onun iyi ahlakın kalıtsal olduğuna, sonradan kazanılamayacağına inandığının açık birer ispatıdır.

(878) *Doğuştan iyi olandan daima iyilik gelir; dünya halkı ondan istifade eder.*

(879) *Doğuştan kötü olanın ıslahına çare yoktur; o dünya için bela ve halk için felakettir.*

(881) *Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse, o ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz.*

(882) *İnsanın tıynetine sinmiş olan ahlâk, ölüm bozmadıkça katiyen bozulmaz.*

(883) *Ana karnında teşekkül eden tabiat ve terbiye ancak kara toprak altında insanı terk edip gider.*

Kişiliğin oluşumu konusunda Sadi de Yusuf Has Hacib'ten farklı düşünmemektedir. Ondan alınan aşağıdaki beyitler ve nakledilen hikâye onun da Yusuf Has Hacib gibi doğuştancı düşünceye sahip olduğunu, ahlak denilen şeyin kalıtsal olduğuna ve sonradan kazanılamayacağına inandığını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

İnsan kötü demirden nasıl iyi kılıç yapar? Ey akıllı zat bilmiş ol ki alçak kimse terbiye ile adam olmaz (Sadi, 1980, s. 329).

Eğer bir şeyin aslı ve cevheri kabiliyetli olursa terbiyenin tesiri olur. Cevheri kötü bir demiri hiçbir cila iyi yapamaz. (Sadi, 1980, s. 470).

Sadi'ye göre ahlak denilen şey yaradılış icabıdır, sonradan kazanılacak bir davranış değildir. Buna örnek olarak Sadi (1980, s. 326-329) bir eşkıya çocuğunun başından geçen bir olayı anlatır: Zamanın vezirlerinden birisi padişahın emriyle kılıçtan geçirilen eşkıya sürüsü içinde, genç bir çocuğun

olduğunu fark eder ve bu çocuğun affedilmesi için padişaha yalvarır. Padişah "soysuz kimse iyilerin terbiyesini alamaz. Kabiliyetsiz kimseyi terbiyeye çalışmak kubbe üzerinde ceviz durdurmak gibidir" der. Ancak vezir, Hz. Peygamber'in (as.) "çocuk ancak tevhit fıtratı üzerine doğar. Sonra anne-babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar" hadisinden, Hz. Nuh'un oğlunun kötülerle olan arkadaşlığından dolayı nübüvvetten olma şerefini kaybettiğinden, Ashab-ı Kehf'in köpeğinin iyilerle beraber insan şerefi kazandığından örnekler vererek "o güruhun isyan ve tuğyanından ibaret huyları onun tabiatında henüz yerleşmemiştir. Ümit ederim ki iyilerle bir arada bulunarak güzel bir terbiye alır ve akıllı insanların ahlakını benimser". Fakat padişah: "kurt yavrusu, insanlar arasında büyüse de sonunda kurt olur" der. Fakat yine de vezirini kırmaz, çocuğu affeder. Bunun üzerine vezir çocuğu evine alır. Çocuk iyi bir terbiye ile büyütülür. Aradan iki yıl kadar zaman geçer. O arada kötü kişilerle arkadaşlık kurar. Sonunda veziri iki oğluyla beraber öldürür.

Gerek Yusuf Has Hacib'in beyitlerine gerekse Sadi'nin sarf ettiği beyitler ve yazdığı hikâyeye bakıldığında *Kutadgu Bilig*'de de *Gülistan*'da da sergilenen eğitim anlayışının daha önce de ifade edildiği gibi günümüzde Aristocu eğitim olarak da adlandırılan "doğuştancı yaklaşım" ile örtüştükleri görülmektedir.

Sadi'nin naklettiği hikâye ve düşüncelerin Aristocu eğitim anlayışını yansıttığını belirten Akyüz'e (1969) göre bu ve buna benzer örnekler Sadi'de biyolojizme ve nativizme (doğuştancı yaklaşım) dayanan bir "insan tabiatı" fikri olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşıma göre insanın tabiatı ne ise ancak öyle olabileceği, dolayısıyla değişmeyeceği söz konusudur.

Her ikisinde de ağır basan Aristocu eğitim anlayışına rağmen eserlerindeki eğitsel ögelere bakıldığında farklı yaklaşımların izlerini görmek mümkündür. Her iki eserde de yer yer insanın eğitilerek doğru yolu bulacağını nazara veren görüşlere de yer verilmiştir. Hem Yusuf Has Hacib'in beyitlerinde hem de Sadi'nin anlattıklarında bu anlamda yer yer çelişkili yaklaşımlar görmek mümkündür. Örneğin Sadi: Bir gün hamamda bir sevimli insan bana bir parça güzel kokulu kil verdi. O kile, misk misin, yoksa amber misin, güzel kokundan mest oldum, dedim.

"*Kil cevap olarak bana şöyle dedi: Ben adi bir kil idim, fakat bir zaman gül ile arkadaş oldum, onun güzel kokusu bana sindi. Yoksa ben bildiğin toprak parçasıyım* (Sadi, 1980, s. 312)."

Yusuf Has Hacib "*bilgiyi olsun, fazileti olsun, insan öğrenebilir*." derken tıpkı Sadi'de olduğu gibi iyiliğin ve iyi ahlakın sonradan edinilebileceğini kabul etmektedir.

Faziletin ve iyi ahlakın doğuştan olduğunu sonradan edinilmediği noktasında hem fikir olan Yusuf ile Sadi, bilimsel bilginin iyi huy ve tabiat gibi doğuştan olmadığı, sonradan öğrenildiği noktasında da aynı düşünmektedirler.

Kutadgu Bilig'de hükümdar ile Öğdülmiş arasında geçen diyalogda hükümdarın "İnsan anadan mı âlim doğar, yoksa yaşı ilerledikçe mi öğrenir?" sorusuna Öğdülmiş insanın bilgisiz doğduğunu ve yaşadıkça öğrendiğini söyler. Hacib'e göre, çalışmakla elde edilmeyen tek şey akıldır. Ona göre, bilgi sonradan öğrenilmekte, doğuştan âlim olunmamaktadır.

(1680) *İnsan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir; bilgi sahibi olunca, her işinde muvaffak olur.*

(1681) *Anadan doğan bilgisiz doğar, bilgi öğrenir ve böylelikle itibar kazanır.*

Gülistan'daki bir hikâyede Sadi, Nişabur halkından birisinin, yatsı namazını kılmadan yatan oğluna verdiği tavsiyeyi anlatır: *Çocuğum, eğer insan isen düşün ki kimse çalışmadan bir makama erişemez. Çalışmayan kişinin varlığı yokluğu birdir. Oğlum, kazanmaya heves et. Ziyanından kork. Çünkü boş gezenler her türlü istifadeden mahrumdurlar* (Sadi, 1980, s. 142).

Çocuk Eğitiminde Etkili Olan Çevresel Faktörler

Çevresel faktörler içerisinde arkadaş çevresi, aile (anne-baba) ve öğretmen-okul yer almaktadır. Bu tasnif günümüz eğitim anlayışının "çevresel faktörler" olarak benimsediği bir tasniftir. Hemen hemen bütün disiplinler çevresel faktörleri dikkate almaktadır. Özellikle dil ediniminde ve değer kazandırmada etkilidir.

Arkadaş Çevresi

Her iki mütefekkirin de ahlaki değerlerin edinilmesi süreci hakkında yaşadıkları ve yukarıda dile getirilen çelişkinin nedeni, arkadaş çevresinin öğrenmeye ve kişilik kazanmaya olan etkisinden kaynaklanmaktadır. Tabiatın, çevre ve eğitimin etkisiyle değişmeyeceği vurgulanmakla birlikte arkadaş çevresinin yadsınamayacağı görüşü de önem kazanmaktadır. Kişiliğin doğuştan geldiğini ve sonradan edinilemeyeceğini savunan Sadi aynı zamanda insan davranışlarında çevrenin etkisini inkâr etmez. "*Kâbe'nin örtüsünü görüyorsun ki halk onu öpüyor. Onun meşhur olması ipek olmasından değildir. O örtü birkaç gün bir aziz ile beraber bulundu. Bundan dolayı şüphesiz o da Kâbe gibi aziz oldu*" (Sadi, 1980, s. 476). Gerek bu örnek gerekse de Sadi'nin yukarıda verdiği "güzel kokulu kil" örneği arkadaş çevresinin önemini gözler önüne sermektedir. *Kutadgu Bilig*'den alınan aşağıdaki örnekler de çevrenin etkisini ortaya koymaktadır.

(4198) *Sığırcığı gördüm, kaklar arasında uçar; arkadaşlarına bakınca, gördüm ki ikisi de karadır.*

(1297) *Kötü arkadaşa yaklaşma, çünkü sana zarar getirir; kötülük yılandır, dikkat et, seni sokar.*

Ayrıca Sadi, hayvanların bile kendi dengi ile arkadaşlık ettiğini, kara

kuşun kara kuş ile ak kuşun ak kuş ile arkadaşlık ettiğini; eğer iyiye kötü birisi arkadaş olursa onun tabiatının da arkadaşınınki gibi kötü; kötü de iyi ile düşüp-kalkarsa bütün iyiliklere ulaşmak için bir meşale bulmuş olacağını ifade eder.

Aile Bireyleri (anne-baba) ve Rol Modeller

Kutadgu Bilig'de, ailenin eğitimdeki rolünün önemle vurgulandığı ve dünyaya gelen çocukların eğitimiyle anne ve babanın bizzat ilgilenmesinin doğru olacağı düşüncesi yukarıda dile getirilmişti. Yusuf Has Hacib öncelikle çocuğu kendi evinde terbiye edip bu işi başkalarına havale etmemeyi tavsiye etmektedir.

Hem *Gülistan*'da hem de *Kutadgu Bilig*'de eğitilecek her yaştaki ve her statüdeki kişilere rol modeller sunulmuştur. Eğitimi hayatın her dönemin bir parçası olarak gördükleri için sundukları modeller de hayatın içinde yer alan kimselerdir. "*Yusuf Has Hacib, söylediği sözleri Ötüken Beyi'nden, kanaat önderlerinden, merhametli kişilerden, tanınmış tüccarlardan, hâkimlerden, şairlerden, kahraman kişilerden, vezir, öğretmen gibi kişilerden 'İyilik dileyen insan ne der, dinle; daima iyilik et; o senden ayrılmayan bir arkadaşın olsun' gibi ifadelerle örneklendirerek verir* (Kaya, 2017, s. 14)." Sadi de *Gülistan*'daki hikâyeler aracılığıyla aktarmak istediği değerleri yukarıda sıralanan modellere benzer modellerle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Yusuf Has Hacib'in eğitim anlayışı örgün bir eğitim anlayışı değildir. Bu eğitimde özellikle babaya çok iş düşer. Anne ve babanın çocuğun eğitiminde ve kişilik kazanmasında önemli payları vardır.

(4504) *Senin ay gibi bir oğlun veya kızın doğarsa, onu kendi evinde terbiye et, bu işi başka ellere bırakma.*

"Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul babadan görmeyince sofra çekmez." (Ergin, 1984, s. 16) sözü anne ve babanın çocuk eğitimindeki rolünü ortaya koymaktadır.

Kişiye kazandırılacak erdemlerin örgün eğitimden çok yaygın eğitim ile kazandırılacağını görüyoruz. En önemli rol model ise aile bireyleri özellikle babadır.

(1225) *Çocukların tavrı, hareketi kötü ise o kötülüğü baba yapmıştır. Çocuğu iyi olmaktan mahrum eden odur.*

Yusuf Has Hacib'in söyledikleri, günümüzde de hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Çocuk için baba önemli bir rol modeldir. Yusuf Has Hacib'in belirttiği gibi baba çocuğunu naz içinde değil, disiplinli ama sevgi içinde yetiştirmelidir.

(1223) *Kimin çocukları naz içinde yetiştirilirse, o kimseye ağlamak düşer, keder ona yazılıdır.*

İyi bir çocukluk dönemi geçirmiş, küçüklüğünde ahlaki ve dinî anlamda

olumlu tecrübeler edinmiş bir çocuk, büyüdükten sonra ebeveyninden öğrendiği erdemleri davranışlarına yansıtıp kendi çocuklarına aktaracaktır.

"Çocuk güzel ahlakın insana nasıl yakıştığını, insanın üzerinde ne kadar güzel durduğunu görebilmelidir. Ona nefis bir orman manzarası önünde saatlerce ormanın güzelliğinden, ağacın, yeşilliğin faydalarından bahsedebilirsiniz. Ama onu bu konuda derinden etkilemek, çıplak bir tepeye ağaç fidanları dikmekle mümkün olacaktır. Konuşmak yerine yaşadığınızda çocuk güzel ahlakın hayatı nasıl değiştirdiğini görür" (Aydın, 2008, s. 117).

(1221) *Oğulun babası bilge ve zeki ise, oğluna daima sıkı bir terbiye vermelidir; bunun usulü, çaresi budur.*

(1219) *Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altında yetiştirirse, annesi ve babası bundan dolayı mutluluk duyar.*

(4508) *Oğulu başıboş dolaşmağa bırakma; başıboş kalırsa, her tarafa gider ve yazık olur.*

(1226) *Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altına alıp, ona her şeyi öğretirse, çocuğu yetişip büyüyünce, sevinir.*

(1227) *Ey baba olan, çocuğunu sıkı terbiye et; arkadan gelenler sana gülmesinler.*

Asırlarca geleneksel bir eğitim aracı olarak kullanılan hikâyeler, değerlerin, ahlaki görüşlerin ve örnek davranışların okuyuculara aktarılması için önemli bir araç olmuştur. Bireylere kazandırılmak istenen davranışlar kitaplardaki uygun rol-modeller olarak sunulan kahramanlar üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Hem Yusuf Has Hacib hem de Sadi toplumu eğitmeyi modeller üzerinden gerçekleştirmeye çalışmışlar. Rol modeller üzerinden insanları eğitmek asla eskilerde kalmamıştır. Bu eğitim tarzı hâlâ kitaplar ve okullarda okutulan ders kitapları üzerinden kazandırılmaya devam edilmektedir.

Okul ve Öğretmen

Yusuf Has Hacib eğitimin evde yapılmasından yanadır. Ona göre eğitim için okul şart değil ve çocuğa eğitim evde de verilebilir. "*Onun düşüncesinde okul, öğretmen, ders gibi temel eğitim öğeleri yer almaz. Yusuf Has Hacib'in eğitim konusundaki temel düşüncesi öğüt ve örneklendirmeler aracılığı ile insanları ikna etmek şeklinde özetlenebilir* (Akyüz, 2002, s. 183; Kaya, 2017, s. 11)."

Çocuğun evde eğitilmesi herkes için mümkün olmayabilir. Bu durumda babanın yapacağı şey çocuğunun eğitiminde söz sahibi olacak kimseleri, öğretmenleri iyi seçmesidir. Baba yetersiz kaldığı zaman bir öğretmen veya mürebbiye tutmalıdır. Tutacağı mürebbiyenin/öğretmenin dindar olmasına dikkat edilmelidir. Eğer sütnineye ihtiyaç olursa sütninenin seçimi de iyi yapılmalıdır.

(4505) *Sütninesi olarak iyi ve temiz bir kadın tut; oğlun kızın temiz büyür ve uzun ömürlü olur.*

(881) *Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse, o ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz.*

(1220) *Eğer onu sıkı bir terbiye altında yetiştirecek biri bulunmazsa, o çocuk heder olur; sen artık ondan ümidini kes.*

Bu sözler bunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Helal süt emmek ve helal lokma yemek evladın temiz kalması için şarttır. Çocuğun dindar bir hoca tarafından eğitilmesini tavsiye eden Sadi özetle şunları söylemektedir:

"Çocuğunu akıllı, hüsnühâl sahibi olarak yetiştir. Çocuğu iyi hocaya, dinli, diyanetli, namuslu ustaya ver. Eğer usta dinsiz, yaramaz, kötü ise çocuğu da kendisi gibi yapar sözleri eğitimde İslami yaklaşımdan esinlendiğini gösterir. Çocuğunu iyi tut. Onu rahat ettir, sefil bırakma. Kimselerin ellerine göz dikmesin. Bir baba çocuğunun her hâlini düşünmezse o gibi çocuğu yabancılar düşünür, baştan çıkarırlar" (Sadi, 1980, s. 244).

Eğitime Başlama Yaşı

Hacib eğitime çok geç kalınmadan çocuk daha küçük yaşta iken başlanılması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre insan, küçüklüğünde öğrendiklerini yaşlanıp ölünceye kadar unutmaz ve hayatta başarılı olur. *Kutadgu Bilig* "*(1493) Oğula bilgiyi henüz küçük iken öğret.*" diyerek eğitime küçük yaşta başlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır. O, küçük yaşta öğrenilenlerin unutulmadığını, başarılı olabilmek için erken yaşlarda öğrenmeye başlanması gerektiğini ifade etmektedir.

(1495) *Oğul kız küçüklükte ne öğrenirse, yaşlanıp ölünceye kadar onu unutmaz.*

(1822) *Bir şart daha var; çocuk bilgi isterse öğrenmeğe küçük yaştan başlamalıdır.*

(1823) *İnsan, küçük çocuk iken bilgi öğrenir ve büyüyünce, dileğine kavuşur.*

(1493) *Oğula bilgiyi henüz küçük iken öğret; küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta başarılı olur.* gibi pek çok beyit barındırmaktadır.

Yusuf Has Hacib'in, eğitime erken yaşlarda başlanması savına karşılık *"Sadi'nin çocuk eğitimi konusundaki görüşleri incelenirse onun çok küçük çocukların yetiştirilme tarzı üzerinde değil en az 8-10 yaşlarına gelmiş çocukların eğitimi üzerinde durduğu anlaşılır* (Kocasavaş, 2006, s. 76)." Kocasavaş'ın bu iddiasının aksine Sadi herhangi bir yaş aralığı belirtmeden küçük yaşta eğitimin başlatılması gerektiğini belirtmektedir: "*Çocuğun daha küçük iken onu okut. Herkim küçüklükte terbiye olmazsa büyüdüğü zaman hiç olmaz. Yaş çubuğu nasıl istersen bük fakat kuru çubuğu doğrultmak için ateşe tutmak lazımdır. Taze çubukları doğrultmak istersen doğrulur; fakat kuru ağaçları doğrultmak için*

uğraşmak boştur" (Sadi, 1980, s. 471).

Her iki mütefekkirin de ittifak ettikleri/örtüştükleri "erken yaşta eğitime başlanılması" fikri günümüz eğitim anlayışı açısından da doğru kabul edilmektedir. Anaokullarının yaygınlaştırılması ve ilkokula başlama yaşının 69 aya düşürülmesi fikri de erken yaşta eğitimin bir uygulamasıdır. Ülkemizde şu anda 69 ay olan okula başlama yaşı velilerin tercihine göre 72. aya çekilebilir ancak 72 ayını dolduranların o yıl içinde okula başlamaları artık bir zorunluluktur.

Hazır Bulunuşluk ve Bireysel Farklılık

Sağlıklı bir öğrenmenin gerçekleşmesi öğrenenin hazır olmasıyla mümkündür. Bu, hazır bulunuşluk veya kritik dönem olarak bilinmektedir. Yusuf Has Hacib, eğitimin küçük yaşta başlaması gerektiğini ifade ederken öğrenmenin gerektiği bu kritik zamana da işaret etmektedir. Hazır bulunuşluk veya kritik dönem olarak ifade edilen bu dönemin önemini Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'de şöyle ifade etmektedir:

(293) *Küçük çocuğa bak, ona akıl ulaşacaktır; fakat yaşı gelmedikçe, kalemler yürümez.*

(294) *Akıllı insan da yaşlanınca bunar; akıl gittiği için kalem de susar.*

(1050) *Her şey kendi kemalini bekler; tam kemale erişince, tekrar zevale başlar.*

(1819) *O, günden güne gelişir, gittikçe aklı tekâmül eder ve her istediğini öğrenir, bilir.*

Yusuf Has Hacib bu beyitlerde, çocuk belli bir zihnî olgunluğa gelmedikçe öğrenmenin gerçekleşemeyeceğini belirtmektedir. Sadi'ye göre herkes aynı eğitimi görmüş olsa bile yetenekler ve zihinsel hazır bulunuşluklar farklı olursa eğer öğrenme de aynı seviyede gerçekleşemeyecektir. Eğitim açısından bu kritik dönemlerin verimli bir şekilde kullanılması büyük bir önem arz etmektedir.

Gene yukarıdaki beyitler Hacib'in, bireydeki potansiyelin küçük yaşta tespit edilerek eğitimin bunun üzerine bina edilmesini tavsiye ettiğini ortaya koymaktadır.

Bireyde var olan potansiyelin keşfedilmesinin öneminin farkında olan Yusuf Has Hacib, aynı zamanda herkesin aynı şekilde eğitilemeyeceğinin farkındadır. Öğrenciye görelik ilkesi diyebileceğimiz bu öğretim ilkesi, muhatabın ruhsal ve bedensel gelişiminin, ihtiyaçlarının, yeteneklerinin, ilgi ve beklentilerinin, öğrenme hızlarının farklı olduğu gerçeğine dayanmaktadır.

(1648) Doğuştan mert ve insan olup, yükselecek olan çocuğun daha küçükken bütün alâmetleri belirir.

(1650) Bütün olacak şeylerin olacağını gösteren bir belirtisi vardır; küçüklükten

itibaren büyüyünceye kadar belirti hep kendisini gösterir.

Örneğin Hacib, kişi iyi nişancı ve cesur ise okçu ve yaycı olur, doğru tabiatlı ise mühürdar olur, hareketleri temiz ve güler yüzlü ise saki, yazı ve hesap işlerini bilirse hazinedar, anlayış ve zekâsı yerinde ise kâtip olur demek suretiyle bireysel farklılıklara dikkat çekmektedir (Kaya, 2017, s. 18). Gerek Hacib'in gerekse Sadi'nin bu düşünceleri günümüzde öğrenciye görelik, hazır bulunuşluk veya kritik dönem olarak bilinmektedir.

Dayak

Yusuf Has Hacib, "*Gerekirse, oğula kıza acımadan dayak at; dayak oğula kıza bilgi öğretir.*" diyerek dayağı eğitimde bir yaptırım ve cezalandırma aracı olarak görmektedir. Fakat bir sonraki beyitte ise "*Cezalandırmak ve dayak atmak hususunda teenni ile hareket* et" diyerek dayakla cezalandırma konusunda acele edilmemesini tavsiye etmektedir. Bir başka beyitte gene Sadi, yukarıdaki sözlerini destekleyen şu ifadeleri kullanmıştır:

(1223) *Kimin çocukları naz içinde yetiştirilirse, o kimseye ağlamak düşer, keder ona yazılıdır.*

Çocuğun dayakla cezalandırılması fikrini Sadi'de de görmekteyiz. Örneğin:

Bilmez misin Sadi sahralar geçmeden, denizler aşmadan muradını neden buldu. Çocukluğunda iyi hocalara teslim edilmiş, onlardan tokat yemiş, nihayet büyüklüğünde safa sürmüştür. Büyüklerin buyruklarına boyun eğenler, çok geçmeden, kendileri de buyruk sahibi olurlar.

"*Yine Sadi, Gülistan'daki bir hikâyesinde şunları anlatır: Diyar-ı Mağrib'de ekşi yüzlü, acı sözlü, merdüm-âzâr ve dilenci tabiatlı bir mektep hocası gördüm. Tertemiz çocuklar onun dest-i cefasına esir olmuş, çocuklara attığı dayak yüzünden çocukların korkudan ne gülmeye ne de konuşmaya cesaretleri vardı. Muallimin zalimliği anlaşılınca köylüler onu dövüp kovar ve mektebi de sûfi, selim, güzel huylu, halim, zaruret olmadıkça konuşmayan ve kimseyi incitecek bir söz söylemeyen bir zata teslim ettiler. Çocuklar, ilk hocanın korkusunu unutunca ve ikinci muallimin melek gibi ahlâkını ve yumuşak başlılığını görünce dersi bıraktılar ve ekser vakitlerini oyun oynamakla geçirdiler. Bunun üzerine iki hafta sonra köylüler eski öğretmenin gönlünü alarak tekrar göreve getirdiler. Bunu gören Sadi buna üzülüp söylenir. Sadi'yi duyan güngörmüş biri ona şunu söyler: Padişahın biri oğlunu mektebe verir, gümüş yazı tahtasını da koltuğunun altına koyar. O levhanın üzerinde altınla şu yazılıdır: Hocanın şiddeti, babanın şefkatinden hayırlıdır*" (Sadi, 1980, s. 473).

Bu yaklaşım Sadi'nin bir taraftan böyle bir duruma eleştirel yaklaştığını ama diğer taraftan bunun gerekli olduğuna inandığını göstermektedir. Bu hikâyede, Sadi'nin gereğinden fazla yumuşak başlılık kadar dayak ve şiddeti de

tasvip etmediğini görüyoruz.

Elbette bu görüşün eğitimde yerinin olmadığını hemen belirtmemiz gerekir. Günümüzdeki eğitim anlayışında pek de benimsenmeyen bu düşünce eğitim felsefelerinden biri olan "Esasicilik"te kendine yer bulmaktadır. Bu felsefede ceza, dayak, zorlama ve disiplin esastır. Öğretmenin otoritesini gerekli gören bu akıma göre eğitimde disiplin esastır. Programda öğrencinin ilgisine verilen aşırı önem ve serbestlik eleştirilir. Öğrencinin öğrenmede yaşadığı güçlükler disiplin içinde çözümlenebilir.

Sonuç

Her yaşta insana yönelik eğitsel unsurları çokça içermeleriyle birlikte, bu eserlerdeki hikâye ya da bentler özellikle öğrenim çağına henüz gelmiş çocuklar için ayrı bir önem arz etmektedir. Akyüz (1969)'e göre Sadi'nin görüşleri incelendiğinde onun çok küçük çocuklar için değil de 8-10 yaşlarına gelmiş çocukların eğitimi üzerine yazdığı anlaşılmaktadır. Ama diğer taraftan şu da bir gerçek ki bu eserlerin sadece çocuklar ya da gençlerle ilgili yönlerini ön plana çıkarıp diğer yönlerini göz ardı etmek doğru değildir. Çünkü bu eserler taşıdıkları genel ve evrensel bakış açısıyla her yaşta kişilerin ders çıkaracağı birer eser olarak insanlığın hizmetine sunulmuştur.

Hem *Kutadgu Bilig* hem de *Gülistan* eserleri ferdin eğitiminde sergilediği genel yaklaşımlar ve çocuk eğitimi ile ilgili yaklaşımlarda dönemin klasik eğitimini yansıtmaktadır. Bazen İslami bir yaklaşım, bazen günümüzde de aynı önemde geçerliliğini koruyan ve çağdaş çocuk eğitiminin de değişmezleri arasında yer alan evrensel yaklaşımlar söz konusu iken bazen de geleneksel kabullerin mutlaka olması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Söz konusu bu geleneksel yaklaşımlar ve bu yöndeki bir kısım nasihatler Sadi'nin yetiştiği dönemde çocuk ve çocuk eğitiminin önemli ilkeleri iken bugünkü eğitim anlayışında geçerliliğini yitirmiş durumdadır. Bu da dönemin hâkim eğitim anlayışıyla açıklanabilir. Örneğin Sadi'nin "*çocuğun yaşı onu geçince ona söyle, namahrem kadınların yanına oturmasın.", "Çocuğu iyi hocaya, dinli, diyanetli, namuslu ustaya ver. Eğer hoca (usta) dinsiz, yaramaz, kötü ise çocuğu da kendisi gibi yapar*" (1980, s. 243) sözleri eğitimde İslami yaklaşımdan esinlendiğini göstermektedir.

Bu bağlamda Sadi'nin yazdıklarının tamamen yeni bir perspektifle tekrar ele alınarak ve günümüz eğitim standartlarına uygun bir şekilde yeniden okullarımızda okutulması ve üzerinde durulması gerektiği kanısındayız. Özellikle çocuk eğitimine en güzel şekilde uyarlanarak faydalanılmalıdır. Sadece okullarla sınırlı kalmamalı, aynı zamanda toplumun her kesiminde yaygınlaştırılarak okunması ve barındırdığı evrensel değişmezlerin uygulanması teşvik edilmelidir.

Kaynaklar

Akyüz, H. (2002). *Kutadgu Bilig'de Sosyo-pedagojik ve Siyasal Söylemler*. Erzurum: Eser Ofset.

Akyüz, Y. (1969). "Sadi'nin Eğitimsel Görüşleri", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.2, Sayı 1-4, s. 73-82.

Akyüz, Y. (2001). *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul: PegemA Yayınları.

Ataünal, A. (2013). *Çağdaş Eğitim Anlayışı*. Ankara: Millî Eğitim Vakfı Yayını**.**

Aydemir, Ö. K. (2013). "Kutadgu Bilig'in Dilinde Bilgi Kavramı ve İşlevi", *Turkish Studies*, 8(1), s. 803-810.

Aydın, M. Z. (2008). *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Yayınları.

Çağıran, L. (1995). *Kutadgu Bilig'de Eğitim ve Öğretim* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Dikmen, M. (2016). "Nasihat Edebiyatına Dair Bir Eser: Sadi'nin Pendnamesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43).

Erdoğan, R. (2005). *Kutadgu Bilig'den Seçmeler Mutluluk Veren Bilgi*. Bursa: Marmara Kitabevi Yayınları.

Ergin, M. (1984). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kara, M. (1991). "Kutadgu Bilig'de Aile", *Türk Aile Ansiklopedisi I*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.

Kaya, U. (2017). "Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib'in Eğitimle İlgili Görüşleri", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* I(I), s. 1-26.

Kocasavaş, Y. (2006). "Kutadgu Bilig'de Eğitim-Öğretim Anlayışı", *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, s. 53-66.

Reçber, G. (2012). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Sadi-i Şirazi (1980). *Bostan ve Gülistan* (Çev. Kilisli Rıfat Bilge), 12. bs. İstanbul: Meral Yayınevi.

Kutadgu Bilig'in Viyana Nüshasında "Ayın"lı Kelimelerin Yazımı

Melek ÇUBUKCU*

Giriş

Yazım genel olarak bir dilin belli kurallarla yazıya geçirilmesi olarak bilinir fakat yazımın fonetik değerleri vermediği durumlar da olabilir. Bu konuyu araştırma nedenimiz de buradan kaynaklanmaktadır. İslami döneme ait olan Uygur harfli Türkçe metinlerden *Kutadgu Bilig* Viyana nüshasında, Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin yazımında kullanılan ve Uygur alfabesinde herhangi bir karşılığı bulunmayan "ayın" işaretinin, yazımda nasıl gösterildiği ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu işaretin kullanım şekillerini ve çeşitlerini tespit etmek bize şu açılardan yardımcı olacaktır:

1. Yazımın fonetik değerleri vermediği bilinen Arap harfli metinlere göre, Uygur harfli metinlerin fonetik değerleri yansıtma kabiliyetini göstermek.

2. Uygur harfli yazımın telaffuzu gösterip göstermediği meselesini açığa çıkarmak.

3. Alıntı kelimelerin yazımında müstensihin telaffuza mı yoksa özgün yazıma mı bağlı kaldığını ortaya çıkarmak.

4. İslami döneme ait Uygur harfli metinlerin transkripsiyon metinleri gibi kullanılıp kullanılamayacağını belirlemek.

5. Eserlerin yazımında müstensihin tasarrufu ne kadardır, müstensih hiç müdahalede bulunmadan, olduğu gibi mi kopya eder yoksa birtakım müdahalelerde bulunarak kendi dil özellikleri ile mi yazar, buna göre müstensihin döneminin dili yazmaya karışır mı, istinsah metinleri müstensihler tarafından hangi kurala göre okunmuştur, Arapça ve Farsça bilgisi metinler okunurken kullanılmış mıdır gibi sorulara cevap bulmak.

6. Arap alfabesi yanında Uygur alfabesinin kullanılması, Uygur harfli metinlerin okuma kolaylığı sağlaması ile ilişkili midir, Uygur harfli metinlerin yazımında Arap yazım geleneğinin etkisi nedir sorusuna cevap bulmak.

Bulgular

A) Telaffuz veya Orijinal İmlayı Vermeleri Açısından Kullanılan "Ayın" İşaretleri

1. Telaffuzu Gösteren "Ayın" İşaretleri

* Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, *melek0134@gmail.com*

AYIN 3

Uygur yazımında /e/ ile gösterilen / ʿ /

Söz başında ve söz içinde görülür. Örneklerin çoğunluğu söz içine aittir.

Söz başı

ʿalẹm (2346-26)

ʿadaz-e (1873-8)

Söz içi

duʿa (1886-22)

maʿni (2578-32)

şaʿir (2065-16; 2065-16; 2486-10; 2486-10)

maʿni-si (1779-26)

AYIN 8

Uygur yazımında ﯼ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạʿni (4286-12)

mạʿnisi (1252-10; 691-23)

nị̇ʿmẹt (759-30)

şaʿịr (927-24)

ṭaʿạt (3989-14)

tạʿbını (4632-1)

vạʿde (5077-18)

AYIN 11

Uygur yazımında ﻳ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

nị̇ʿmẹt (1260-18; 937-3)

niʿmet-ḳa (1269-27)

şaʿịr (1212-33)

tạʿbi (4624-34)

AYIN 13

Uygur yazımında /y/ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mụsaʿit (3976-1)

raʿịyed (5574-27; 5578-31; 5579-32; 5584-37)

rạʿiyẹtḳa (4999-31)

saʿid (3915-11; 3915-11; 3929-25; 5037-8; 5106-13)

şaʿir (412-8)

şaʿịr (711-12; 711-12; 739-10)

şeriʿat (5531-3)

şeriʿat-nı (5552-4)

AYIN 17

Uygur yazımında و (v) ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

dụʿa (1110-32; 1265-23; 1265-23; 5333-12; 5401-17)

duʿ-a (5568-21; 5571-24; 5626-3)

duʿam (379-10)

2) Orijinal İmlayı Gösteren "Ayın" İşaretleri

AYIN 4

Üzerinde ʾ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen / ʿ /

Sadece söz içinde bulunur.

maʿni (2578-32)

AYIN 5

Altında ع işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

Söz başında ve söz içinde görülür. Örneklerin çoğunluğu söz başına aittir.

Söz başı

ʿạbir (4892-37)

ʿaciz (871-26)

'aḳıbẹt (357-12)

'alẹmıġ (125-26)

'ali (57-10)

'ạtiḳ (51-4)

'aybı (1407-28; 534-12)

'iz-i (89-23)

'uḳba (4802-40)

'uḳ-ba (4805-43)

'ụzrumi (4871-15)

'uzrüŋ (377-8)

Söz içi

n(i)'met (3551-6)

nị'mẹt (1106-28; 3551-6; 756-27; 757-28; 757-29)

şa'irim (535-13)

ta'at (5190-2)

vạ'de (3734-7)

AYIN 9

Altında ◦ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ' /

Sadece söz içinde görülür.

mạ'ni (748-19)

na'met (5237-14)

ṭa'ạt (3990-15)

AYIN 10

Altında ع ve ◦ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ' /

Sadece söz içinde görülür.

mụ'in (89-23)

nị'mẹt (756-27)

AYIN 16

Altında ء işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

Söz başında ve söz içinde aynı oranda görülür.

Söz başı

ʿaciz (1148-34)

ʿaziz-lıḳ-ı (16. sayfa-17)

ʿusr-i (671-26)

ʿusrin (18. sayfa- 2)

Söz içi

mạʿni (4609-17)

mạʿnisi (156-26)

ṭaʿaṭ (4912-11; 5106-13)

3) Hem Orijinal İmlayı Hem Telaffuzu Gösteren "Ayın" İşaretleri

AYIN 6

Altında ء işareti bulunan, Uygur yazımında ں ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạʿni (742-13)

saʿạtı (3615-8)

tạʿạt (3973-29)

AYIN 7

Altında ء işareti bulunan, Uygur yazımında ڭ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạʿnisi (729-28)

AYIN 12

Altında ع işareti bulunan, Uygur yazımında و (v) ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

duʿada (5438-25)

AYIN 14

Altında ۓ işareti bulunan, Uygur yazımında ێ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạʿni (787-27)

şaʿịr (1007-30; 1138-24; 1421-9)

taʿan (5570-23)

AYIN 15

Altında ۼ işareti bulunan, Uygur yazımında /y / ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

şaʿịr (586-2)

şẹriʿạt (446-1)

şẹriʿat (59-12)

şẹriʿatḳa (89-23)

şẹriʿạtnı (5488-7)

AYIN 18

Altında ۓ işareti bulunan, Uygur yazımında y ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

şaʿịr (441-22; 471-2; 867-21)

AYIN 19

Altında ۓ işareti bulunan, Uygur yazımında ۑ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

maʿn-i (471-2)

nị̣ʿmẹt (972-24)

AYIN 20

Altında ۓ işareti bulunan, Uygur yazımında ێ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạʿni (640-27)

nị̣ʿmẹt (1007-2; 1271-1)

nị'meti (3614-7)

sa'ạtın (3608-1)

şa'ịr (1104-26)

4) Telaffuzu Gösteren ve Kelimeyi Farklı Okutabilecek Olan "Ayın" İşaretleri

AYIN 6

Altında ◦ işareti bulunan, Uygur yazımında ں ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạ'ni (742-13)

sa'ạtı (3615-8)

tạ'ạt (3973-29)

AYIN 7

Altında ◦ işareti bulunan, Uygur yazımında ۓ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạ'nisi (729-28)

AYIN 8

Uygur yazımında ۓ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạ'ni (4286-12)

mạ'nisi (1252-10; 691-23)

nị'mẹt (759-30)

şa'ịr (927-24)

ṭa'ạt (3989-14)

tạ'bını (4632-1)

vạ'de (5077-18)

AYIN 11

Uygur yazımında ں ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

nị'mẹt (1260-18; 937-3)

ni'met-ḳa (1269-27)

şa'ịr (1212-33)

tạ'bi (4624-34)

AYIN 12

Altında ع işareti bulunan, Uygur yazımında و (v) ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

du'ada (5438-25)

AYIN 13

Uygur yazımında /y/ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mụsa'it (3976-1)

ra'ịyed (5574-27; 5578-31; 5579-32; 5584-37)

rạ'iyẹtḳa (4999-31)

sa'id (3915-11; 3915-11; 3929-25; 5037-8; 5106-13)

şa'ir (412-8)

şa'ịr (711-12; 711-12; 739-10)

şeri'at (5531-3)

şeri'at-nı (5552-4)

AYIN 14

Altında ء işareti bulunan, Uygur yazımında ن ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạ'ni (787-27)

şa'ịr (1007-30; 1138-24; 1421-9)

ta'an (5570-23)

AYIN 17

Uygur yazımında و (v) ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

dụ'a (1110-32; 1265-23; 1265-23; 5333-12; 5401-17)

du'-a (5568-21; 5571-24; 5626-3)

du'am (379-10)

AYIN 18

Altında ع işareti bulunan, Uygur yazımında y ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

şa'ịr (441-22; 471-2; 867-21)

AYIN 19

Altında ع işareti bulunan, Uygur yazımında ڭ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

ma'n-i (471-2)

nị'mẹt (972-24)

AYIN 20

Altında ع işareti bulunan, Uygur yazımında ن ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạ'ni (640-27)

nị'mẹt (1007-2; 1271-1)

nị'mẹti (3614-7)

sa'ạtın (3608-1)

şa'ịr (1104-26)

5) Yazımda İşaretlenmeyen "Ayın"

AYIN0

Yazımda gösterilmeyen / ʿ /

Söz başında ve söz içinde görülür. Örneklerin çoğunluğu söz başına aittir.

Söz başı

'aciz (1147-33; 1431-19)

'aciz-ke (871-26)

'acizlıḳım (391-22)

'adil (41.sayfa -4)

'adl-i (42.sayfa -4)

'adli-ke (3668-2)

'ạlẹviler (124. sayfa-23)

'alẹyk (5036-7)

'alịm (5531-3; 5531-3; 5587-3; 4346-37)

'alịmler (124. sayfa- 30; 4341-31)

'am (124.sayfa-6; 4320-7; 4321-8)

'asiz (52. sayfa-5)

'asiz-lıḳ (52. sayfa-5)

'ayar-ı (5575-28)

'ạybı (3505-5; 3514-15; 3515-16; 3516-17; 3517-18; 3518-19)

'ayıb-ların (100. sayfa- 12)

'ạzabı (3650-15)

'ạzabka (3651-16)

'ạziz (1247-3; 1247-3)

'azizlarka (1247-3)

'ilmi (4341-31; 4351-40)

'ịlmi (4347-38; 4352-41; 4344-35)

'ịnayẹt (1267-25)

'iş-a-ret (768-8)

'iz (1247-3; 1247-3; 52. sayfa-5)

'ịz (1247-3)

'iz-si (5239-16)

'uḳ-ba (4799-37)

'ụḳbi (3657-22)

'uḳbi (4862-6)

'uḳbiḳa (3658-23)

'ụsman (55-8)

'usri (5647-23)

ʻuzri (5123-32; 5289-31)

ʻụzrumi (3693-28)

ʻụzrüŋi (798-11)

Söz içi

cemaʻat (5588-4)

cẹmaʻạt (5486-5)

cẹmaʻạtlarıġ (5556-8)

daʿvi (1895-5)

mạʻnisi (4631-41; 3537-2; 3872-41)

mạʻnisin (4679-9)

niʻmet (5635-13)

nị̇ʻmẹt (1512-33; 5237-6)

serʻaḳa (4776-14)

şẹriʻạt (4345-36)

ṭaʻạt (3950-15)

ṭaʻaṭ (4684-12; 4688-16)

taʻat-ıġ (3991-16)

taʻvi (811-24)

zạʻfaran (4960-21)

AYIN 1

Üstünde tek nokta bulunan, yazımda gösterilmeyen / ʿ /

Söz başında ve söz içinde kullanılır. Örneklerin çoğunluğu söz içine aittir.

Söz başı

ʿalẹm (2418-2)

Söz içi

daʿv-i-ḳa (1895-5)

maʿni (1620-3; 1649-32)

maʿn-i (2521-12)

maʿn-i-si (1869-4)

şaʿir (1812-1)

taʿat (1999-28)

AYIN 2

Altında tek nokta bulunan, yazımda gösterilmeyen / ʿ /

Söz başında ve söz içinde kullanılır. Örneklerin çoğunluğu söz içine aittir.

Söz başı

ʿạlẹm (2227-27)

ʿạta (1829-19)

ʿayan (2281-2)

Söz içi

maʿni (1895-5; 1901-12; 2112-31)

AYIN 4

Üzerinde ʾ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen / ʿ /

Sadece söz içinde bulunur.

maʿni (2578-32)

AYIN 5

Altında ɛ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

Söz başında ve söz içinde görülür. Örneklerin çoğunluğu söz başına aittir.

Söz başı

ʿạbir (4892-37)

ʿaciz (871-26)

ʿaḳıbẹt (357-12)

ʿalẹmıġ (125-26)

ʿali (57-10)

ʿạtiḳ (51-4)

ʿaybı (1407-28; 534-12)

'iz-i (89-23)

'uḳba (4802-40)

'uḳ-ba (4805-43)

'ụzrumi (4871-15)

'uzrüŋ (377-8)

Söz içi

n(i)'met (3551-6)

nị'mẹt (1106-28; 3551-6; 756-27; 757-28; 757-29)

şa'irim (535-13)

ta'at (5190-2)

vạ'de (3734-7)

AYIN 9

Altında ◌ٜ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mạ'ni (748-19)

na'met (5237-14)

ṭa'ạt (3990-15)

AYIN 10

Altında ع ve ◌ٜ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mụ'in (89-23)

nị'mẹt (756-27)

AYIN 16

Altında ◌ٜ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

Söz başında ve söz içinde aynı oranda görülür.

Söz başı

'aciz (1148-34)

'aziz-lıḳ-ı (16. sayfa-17)

ʿusr-i (671-26)

ʿusrin (18. sayfa- 2)

Söz içi

mạʿni (4609-17)

mạʿnisi (156-26)

ṭaʿaṭ (4912-11; 5106-13)

B) Ses Değerlerini Göstermesi Bakımından Kullanılan "Ayın" İşaretleri

1. Kelimedeki Sesi "a/e" Olarak okutan "Ayın" İşaretleri

AYIN 3

Uygur yazımında /e/ ile gösterilen / ʿ /

Söz başında ve söz içinde görülür. Örneklerin çoğunluğu söz içine aittir.

Söz başı

ʿalẹm (2346-26)

ʿadaz-e (1873-8)

Söz içi

duʿa (1886-22)

maʿni (2578-32)

şaʿir (2065-16; 2065-16; 2486-10; 2486-10)

maʿni-si (1779-26)

2. Kelimedeki Sesi "ı/i" Olarak Okutan "Ayın" İşaretleri

AYIN 13

Uygur yazımında /y/ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

mụsaʿit (3976-1)

raʿịyed (5574-27; 5578-31; 5579-32; 5584-37)

rạʿiyẹṭḳa (4999-31)

saʿid (3915-11; 3915-11; 3929-25; 5037-8; 5106-13)

şa'ir (412-8)

şa'ịr (711-12; 711-12; 739-10)

şeri'at (5531-3)

şeri'at-nı (5552-4)

AYIN 15

Altında ع işareti bulunan, Uygur yazımında /y/ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

şa'ịr (586-2)

şẹri'ạt (446-1)

şẹri'at (59-12)

şẹri'atḳa (89-23)

şẹri'ạtnı (5488-7)

AYIN 18

Altında ء işareti bulunan, Uygur yazımında /y/ ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

şa'ịr (441-22; 471-2; 867-21)

3) Kelimedeki Sesi "o/ö" Olarak Okutan "Ayın" İşaretleri

Örneğine rastlanmaz.

4) Kelimedeki Sesi "u/ü" Olarak Okutan "Ayın" İşaretleri

AYIN 12

Altında ع işareti bulunan, Uygur yazımında و (v) ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

du'ada (5438-25)

AYIN 17

Uygur yazımında و (v) ile gösterilen / ʿ /

Sadece söz içinde görülür.

dụ'a (1110-32; 1265-23; 1265-23; 5333-12; 5401-17)

du'-a (5568-21; 5571-24; 5626-3)

du'am (379-10)

C) "Ayın"ların Türkiye Türkçesi ve Bazı Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Kullanım Şekilleri

AYIN 0

Söz başı

Türkiye Türkçesi

unsur < Ar. *'unsur* عنصر "öge" (TS, 2005, s. 2035); *ismet* < Ar. *'ismet* عصمت "dürüstlük" (TS, 2005, s. 984); *âdeta* < Ar. *'âdeta* عادتة "hemen hemen, sanki" (TS, 2005, s. 22); *irfan* < Ar. *'irfân* عرفان

"bilme, anlama" (TS, 2005, s. 979).

Tatarca

akıl < Ar. *'akl* عقل "akıl" (Ehmetyanov, 2014, s. 27); *alaka* < Ar. *'alâka* علاقه "alaka" (Yıldırım, 2008, s. 43); *acele* < Ar. *'acele* عجلة "acele" (Yıldırım, 2008, s. 171); *asi* < Ar. *'âsî* عاصي "asi" (Yıldırım, 2008, s. 172).

Kazakça

izet < Ar. *'izzet* عزت

"nezaket, izzet", (Buran vd., 2007, s. 281); *amal* < Ar. *'amel* عمل "çare, çözüm, metod" (Oba, 2014, s. 801); *aza* < Ar. *'azâ'* عزاء "matem" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 4); *âdilet* < Ar. *'adâlet* عدالت "adalet" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 27).

Kırgızca

ışkı < Ar. *'ışk* عشق "aşk" (Kasapoğlu Çengel, 2005, s. 83); *apu* < Ar. *'afû* عفو "merhamet" (Yudahin, 1985, s. 62); *ildet* < Ar. *'illet* علّت "illet, ağır hastalık" (Yudahin, 1988, s. 366); *ulama* < Ar. *'ulemâ'* علماء "alimler" (Yıldırım, 2008, s. 40)

Kırım Tatarcası

Ali < Ar. *'Alî* علي "Ali, kişi adı" (Yahya, 2009, s. 26); *alâḳa* < Ar. *'alâka* علاقة "alaka" (Agar, 1991, s. 51); *asri* < Ar. *'asrî* عصري "modern" (Agar, 1991, s. 52); *ibare* < Ar. *'ibâre* عبارة "ibare" (Agar, 1991, s. 55).

Söz içi

Türkiye Türkçesi

melun < Ar. *mel'ûn* ملعون "lanetli, lanetlenmiş" (Özkan vd., 2006, s. 324);

kıta < Ar. *kıt'a* قطعة "kıta" (İşihara, 2005, s. 149); *cemiyet* < Ar. *cem'iyyet* جمعيت "dernek" (TS, 2005, s. 357); *bidat* < Ar. *bid'at* بدعت "hurafe, bidat" (TS, 2005, s. 264).

Tatarca

defa < Ar. *def'a* دفعة "defa" (Yıldırım, 2008, s. 174)

Kazakça

ḳala < Ar. *kal'a* قلعة "şehir" (Altun, 2015, s. 190); *Cuma* < Ar. *Cum'a* جمعة "Cuma günü" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 107).

Kırgızca

Cuma < Ar. *Cum'a* جمعة "Cuma" (Yıldırım, 2008, s. 168); *reket* < Ar. *rek'at* ركعت "namazın bir bölümü" (Yıldırım, 2008, s. 50).

Kırım Tatarcası

maḳat < Ar. *maḳ'ad* مقعد "oturulacak yer, halı, kilim" (TLG, 2007, s. 824); *mera* < Ar. *mer'â* مرعى "otlak" (Agar, 1991, s. 57); *rekat* < Ar. *rek'at* ركعت "namazın bir bölümü" (Agar, 1991, s. 59).

Söz Sonu

Türkiye Türkçesi

veda < Ar. *vedâ'* وداع "veda" (Özkan vd., 2006, s. 325); *men* < Ar. *men'* منع "yasaklama" (İşler, 2008, s. 193); *terfi* < Ar. *terfî'* ترفيع "yükselme" (Tekin, 1958, s. 112); *ikna* < Ar. *iknâ'* اقناع "ikna" (Altun, 2012, s. 64); *cem* < Ar. *cem'* جمع "toplama" (TS, 2005, s. 356); *nev* < Ar. *nev'* نوع "çeşit, cins, tür" (TS, 2005, s. 1471)

Tatarca

nane < Ar. *na'nâ'* نعناع "nane" (Yıldırım, 2008, s. 184).

Kazakça

şam < Ar. *şem'* شمع "mum" (Buran vd., 2007, s. 281).

AYIN3

Söz başı

Örneğine rastlanmamıştır.

Söz içi

Türkiye Türkçesi

vaat < Ar. *va'd* وعد "bir işi yerine getirmek için verilen söz", *vaaz* < Ar. *va'z* وعظ "öğüt niteliği taşıyan dinî konuşma" (TS, 2005, s. 2073); *fiil* < Ar. *fi'l* فعل "iş, davranış" (TS, 2005, s. 700); *şiir* < Ar. *şi'r* شعر "şiir" (TS, 2005, s. 1867); *naat* < Ar. *na't* نعت "bir şeyin niteliklerini övme" (TS, 2005, s. 1449); *naaş* < Ar. *na'ş* نعش "ölen insanın vücudu, ceset" (TS, 2005, s. 1449).

Söz Sonu

Örneğine rastlanmamıştır.

AYIN13

Söz başı

Örneğine rastlanmamıştır.

Söz içi

Türkiye Türkçesi

zayıf < Ar. *za'îf* ضعيف "zayıf, güçsüz" (TS, 2005: 2226). Az. *kayda* < Ar. *kâ'ide* قاعدة "kaide, kural" (Alışık, 2015, s. 307; Bozkurt, 1989, s. 23); *İsmayıl* ~ *İsméyil* < Ar. *İsmâ'îl* اسمعيل "İsmail, kişi adı" (Ergin, 1971, s. 209).

Tatarca

miyde < Ar. *me'ide* معدة "mide, karın, karın bölgesi" (Yıldırım, 2008, s. 105); *seyet* < Ar. *sâ'at* ساعت "saat, vakit", *diya* < Ar. *du'â'* دعاء "dua" (Alkaya, 2014, s. 194).

Kazakça

şayır < Ar. *şâ'ir* شاعر "şair" (ÇTLEK, 2007, s. 177; Altun, 2015, s. 181; Kök, 2015, s. 153); *İsmayıl* < Ar. *İsmâ'îl* اسماعيل "İsmail, kişi adı" (Biray, 2009, s. 61); *zayıp* < Ar. *za'îf* ضعيف "yar, eş" (Oba, 2014, s. 804).

Kırgızca

şariyat < Ar. *şerî'at* شريعت "şeriat, İslam kanunu", bu kelimenin "şaraat" şekli de vardır (Yudahin, 1988, s. 680); *okuya* < Ar. *vâkı'a* واقعة "olay, vakıa, hadise" (Buran vd., 2007, s. 325); *tabiyat* < Ar. *tabî'at* طبيعت "tabiat" (Kasapoğlu Çengel, 2005, s. 94).

Kırım Tatarcası

şayır < Ar. *şâ'ir* شاعر "şair" (Güllüdağ, 2014, s. 272); *sanayi* < Ar. *sınâ'î* صناعي "sanayi, endüstri" (Agar, 1991, s. 59); *tabiyat* < Ar. *tabî'at* طبيعت "huy, karakter" (Agar, 1991, s. 61).

Söz Sonu

Tatarca

taliy < Ar. *tâli'* طالع "talih, şans, baht, kader" (Yıldırım, 2008, s. 156; Agar, 1991, s. 61).

Kırım Tatarcası

taliy < Ar. *tâli'* طالع "talih, şans, baht, kader" (Yıldırım, 2008, s. 156; Agar, 1991, s. 61).

Kazakça

semiy < Ar. *sâmi'* سامع "duyan, dinleyen" (Biray, 2009, s. 47); *talay* < Ar. *tâli'* طالع "kısmet, kader, nasip" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 260).

Kırgızca

ta:lay < Ar. *tâli'* طالع "talih, kısmet" (Yudahin, 1988, s. 694).

AYIN 8, AYIN 11

Söz başı

Tatarca

ġaile < Ar. *'â'ile* عائلة "aile" (Ersöz, 2014, s. 16); *ġasır* < Ar. *'asr* عصر "asır, çağ" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 37); *ġadalet* < Ar. *'adâlet* عدالت "adalet", *ġadet* < Ar. *'âdet* عادت "âdet, töre" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 23); *ġakıybet* < Ar. *'âkıbet* عاقبت "akıbet, nihayet, son" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 27); *ġafu* < Ar. *'afû* عفو "af, bağışlama" (Buran vd., 2007, s. 248); *ġalim* < Ar. *'âlim* عالم "alim, bilgin" (ÇTLEK, 2007, s. 463).

Kazakça

ġıbadat < Ar. *'ibâdet* عبادت "ibadet" (Kök, 2015, s. 162); *ġalam* < Ar. *'âlem* عالم "alem, evren" (Ersöz, 2014, s. 15); *ġaziz* < Ar. *'azîz* عزيز "aziz, saygı duyulan" (Oba, 2014, s. 801); *ġalamat* < Ar. *'alâmet* علامت "alamet" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 61); *ġurıp* < Ar. *'urf* عرف "örf, âdet" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 61); *ġulama* < Ar. *'ulemâ'* علماء "bilginler, alimler" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 61); *ġïmarat* < Ar. *'imâret* عمارت "imaret", *ġazap* < Ar. *'azâb* عذاب "azap, işkence", *ġïnayat* < Ar. *'inâyet* عنايت "ilgi gösterme, inayet, özen" (Altun, 2015, s.

180).

Kırgızca

ġılım < Ar. *'ilm* علم "ilim, bilim" (Gülensoy, 2004, s. 68).

Söz içi

Tatarca

Talġat < Ar. *Tal'at* طلعت "Talat, kişi adı" (Ersöz, 2014, s. 16); *doġa* < Ar. *du'â'* دعاء "dua" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 112); *comġa* < Ar. *cum'a* جمعة "Cuma" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 79); *fiġıl* < Ar. *fi'l* فعل "fiil, iş, hareket" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 129); *kıytġa* < Ar. *kıt'a* قطعة "kıta, parça" (ÇTLEK, 2007, s. 463); *iġane* < Ar. *i'âne* اعانة "bağış" (Bozkurt, 2015, s. 703); *cemġıyet* < Ar. *cem'iyyet* جمعيت "cemiyet" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 76); *meġkul* < Ar. *ma'kûl* معقول "makul" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 207); *kaġıyde* < Ar. *kâ'ide* قاعدة "kaide, kural" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 173); *leġil* < Ar. *la'l* لعل "kırmızı, al, kırmızı ve değerli bir süs taşı", *şiġır* < Ar. *şi'r* شعر "şiir" (Karasoy, 1999, s. 108).

Kazakça

şarıyġat < Ar. *şerî'at* شريعت "şeriat, din kuralları" (Kök 2015: 154); *ḳaġba* < Ar. *ka'be* كعبة "kabe" (Oba, 2014, s. 804); *dağva* < Ar. *da'vâ* دعوى "dava" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 257); *taġzım* < Ar. *ta'zîm* تعظيم "hürmet, saygı" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 258); *ḳanaġat* < Ar. *kanâ'at* قناعت "kanaat" (Kenesbayoğlu, 1984, s. 159); *oḳiyġa* < Ar. *vâkı'a* واقعة "olay, hadise" (Koç vd., 2003, s. 410); *taġat* < Ar. *tâ'at* طاعت "taat, boyun eğme" (Biray, 2009, s. 58); *laġnet ~ laġınet* < Ar. *la'net* لعنت "lanet" (Oba, 2014, s. 804); *maġına* < Ar. *ma'nâ* معنى "mana, anlam" (Tamir, 2003, s. 327).

Kırgızca

muġalim < Ar. *mu'allim* معلم "muallim, öğretmen" (KTLS, 1991, s. 1062); *tabiyġat* < Ar. *tabî'at* طبيعت "tabiat" (Buran vd., 2007, s. 325); *aġzam* < Ar. *a'zam* اعظم "büyük" (Ersöz, 2014, s. 16); *malġun* < Ar. *mel'ûn* ملعون "melun" (Yıldırım, 2008, s. 70); *yaġni* < Ar. *ya'nî* يعني "yani" (Yıldırım, 2008, s. 102).

Söz Sonu

Tatarca

cemiġ < Ar. *câmi'* جامع "cami" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 75); *cemiġ* < Ar. *cemî'* جميع "bütün" (Ehmetyanov vd., 2014, s. 76); *nizaġ* < Ar. *nizâ'* نزاع "çekişme, kavga" (Ganiyev vd., 1997, s. 226); *cemġı* < Ar. *cem'* جمع "toplama, yığma", *nevġı* < Ar. *nev'* نوع "çeşit, türlü, cins, sınıf", *tebıġ* < Ar. *tab'* طبع "basma, baskı" (Karasoy, 1999, s. 108); *zaiġ* < Ar. *zâ'i'* ضائع "kayıp".

Kazakça

ruḳuġ < Ar. *rükû'* ركوع "öne doğru eğilme" (Altun, 2015, s. 181).

AYIN 6, AYIN 7, AYIN 9

Söz başı

Türkiye Türkçesi

heybe < Ar. *'aybe* عيبه "heybe, deri çanta" (Dursunoğlu, 2011, s. 525; İşihara, 2005, s. 18; Karaca, 2012, s. 2076); *hünnap* < Ar. *'unnâb* عناب "hünnap" (Karaca, 2012, s. 2076).

Söz içi

Türkiye Türkçesi

zahter < Ar. *sa'ter* سعتر "kekik" (TS, 2005, s. 2220); *şehriye* < Ar. *şa'riyye* شعرية "çorba ve pilavda kullanılan, türlü biçimlerde kesilerek kurutulmuş buğday unu hamuru" (TS, 2005, s. 1856). Ayrıca "saat" kelimesi, ağızlarda "sahat" şeklinde de geçmektedir: *sahat* < Ar. *sâ'at* ساعت "saat, vakit" (Aksan, 1978, s. 54).

Söz Sonu

TT: *talih* < Ar. *tâli'* طالع "talih, şans, kader" (TS, 2005, s. 1895); *tamah* < Ar. *tama'* طمع "tamah, açgözlülük" (TS, 2005, s. 1896); *matah* < Ar. *metâ'* متاع "mal, eşya" (TS, 2005, s. 1353).

AYIN12, AYIN17

Söz başı

Örneğine rastlanmamıştır.

Söz içi

Tatarca

dıva < Ar. *du'â'* دعاء "dua, yakarış, Tanrı'ya yalvarma" (Alkaya, 2014, s. 193); *newmet* < Ar. *ni'met* نعمت "nimet, yiyecek" (Alkaya, 2014, s. 193; Yıldırım, 2008, s. 77); *şevle* < Ar. *şu'le* شعلة "ışık, ışın, şule" (Karasoy, 1999, s. 108).

Kazakça

duwa < Ar. *du'â'* دعاء "dua, yakarış, Tanrı'ya yalvarma" (Biray, 2009, s. 59; Altun, 2015, s. 181); *savle* < Ar. *şu'le* شعلة "ışık, ışın, şule" (Ersöz, 2014, s. 15).

Kırım Tatarcası

duwa < Ar. *du'â'* دعاء "dua, yakarış, Tanrı'ya yalvarma" (Agar, 1991, s. 54).

Söz Sonu

Örneğine rastlanmamıştır.

***Kutadgu Bilig* Viyana Nüshasında "Ayın" İşaretlerinin Kullanım Yerleri ve Kullanım Sıklıkları**

	Söz başı	Söz içi	Söz Sonu
ayın 0	126	48	
ayın 1	1	6	
ayın 2	3	3	
ayın 3	2	7	
ayın 4	-----	1	
ayın 5	13	9	
ayın 6	-----	3	
ayın 7	-----	1	
ayın 8	------	8	
ayın 9	------	3	
ayın 10	------	2	
ayın 11	------	5	
ayın 12	------	1	
ayın 13	-------	17	
ayın 14	-------	5	
ayın 15	-------	5	
ayın 16	4	4	
ayın 17	-------	9	
ayın 18	-------	3	
ayın 19	-------	2	
ayın 20	-------	6	

Sonuç

1**.** İslami döneme ait olan *Kutadgu Bilig*'in Uygur harfli Viyana nüshası; Uygur harflerinde karşılığı olmayan "ayın"ın yazımı açısından incelendiğinde metinde bu harfi karşılamak için çok fazla işaret kullanıldığı görülür.

2. Söz başında yalnızca "ayın 0", "ayın 1" , "ayın 3", "ayın 5" ve "ayın 16" kullanılır. Söz içinde ise "ayın" işaretlerinin tamamına ait örnek vardır.

3. Söz başında en çok görülen örnek "ayın 0"a aittir. Söz içinde ise en çok kullanıma "ayın 0" ve "ayın 13"te rastlanır.

4. Kelimenin telaffuzunu (okunuşunu) veren şekiller "ayın 3", "ayın 8", "ayın 11", "ayın 13", ve "ayın 17"dir.

5. Kelimenin orijinal imlasını veren şekiller "ayın 4", "ayın 5", "ayın 9", "ayın 10" ve "ayın 16"dır.

6. Hem telaffuzu (okunuşu) hem de kelimenin orijinal imlasını veren şekiller "ayın 6", "ayın 7", "ayın 12", "ayın 14", "ayın 15", "ayın 18", "ayın 19"ve "ayın 20"dir.

7. Metinde kullanılan "ayın" işaretlerinden çoğunluğu kelimenin telaffuzunu (okunuşunu) vermeye yöneliktir.

8. Ayın sesinin Türkçede bir karşılığı yoktur. Arap harfli metinde de ses değeri ayırt edilememektedir. Bundan ötürü, ses kimi zaman düz ünlülü kimi zaman yuvarlak ünlülü olarak okunur. Arap imlası bize sesin değerini ayırt etmek için bir kolaylık sağlamaz. Uygur harfli metinlerde bu ses için ayırıcı bir işaret olmadığını da biliyoruz fakat müstensih her kelimede bulunan ayın sesinin vermesi gereken değeri bize göstermeye çalıştığı için telaffuzu esas almakta ve Arap harflerinde ses değeri belli olmayan bu işaretleri bize istediği doğrultuda okutmaktadır, yani okunuşu vermektedir. /a/, /e/ okutmak isterse yazımda "elif"i işaretlemekte, yuvarlak okutmak istediğinde ise "elif ve vav" işaretlemektedir. Dolayısıyla bu farklı kullanımların sebebini biz, bu dönemdeki yazımın fonetik değerleri vermesine ve yazımı kalıplaşmış bir imlayla değil, telaffuza dönüşen bir imlayla karşılamasına bağlayabiliriz.

9. "Müsayit" örneğinde "ayın"ın "y" ile gösterilmesi müstensihin, alfabenin imkânsızlıklarını telaffuz ifadesine çevirdiğini gösterir. Türkçeye uygun olmayan seslerin nasıl telaffuz edildiğini biz bu şekilde görebiliyoruz.

10. Arapça bilgisi metinler okunurken kullanılmıştır. Altında Arap harfli işaret olduğu için bu bize, müstensihin Arap harfli yazıyı biliyor olduğunu gösterir zira orijinal imlayı vermek için müstensihlerin genellikle bu yoldan faydalandıkları açıktır. Arap harfleri dışında farklı işaretler kullandığında ise müstensihin telaffuzu doğru verebilmek için uğraştığı, yol aradığı düşünülebilir.

11. "'İlm" kelimesi Arap harfli yazıma göre "ilm" de "ulm" da okunabilir.

Uygur harfli metinde ise "ayın" için iki işaret koyarak (elif, ye) "ayın" sesinin "i" değerini gösteriyor. Okuyuşu yansıtması bakımından Uygur harfli metinler transkripsiyon metinleri kabul edilebilir.

12. Uygur harfli metinde "ayın" için müstensihin "y" işareti koyduğunu görüyoruz. Böylece ayın harfini barındıran bazı kelimelerin (said = sayid gibi) "y"li okunduğunu görebiliyoruz. Bu da bize okunuş hakkında bilgi veriliyor. Dönemin telaffuzu gösteriliyor. Bu gibi yazımlar, bize "O dönemde yazılanlardan farklı olarak okudukları neydi?" sorusunu cevaplamamıza da yardımcı olmaktadır. Arap harflerinde orijinal imla yazılmaktadır. Uygurca da ise o harf olmadığı için müstensih kendi söyleyişine uygun harfi aramaktadır.

13. "Ma'ni" örneğinde bulunan "ayın" için Uygur harfli metinde "ۏ" kelimenin altında işaretinin olması; "ayın" sesinin "gı" değerini vermesinden kaynaklanır. Çağdaş lehçelerden Tatarcada da bu durum var. Uygur harfli metinlerde de bu özelliğin olması bu yazımın tarihinin daha eskiye gittiğini gösterebilir.

14. Arap harfli metinde "'uzr" kelimesinde söz başında sesi yuvarlak okutacak bir işaret yoktur fakat Uygurcada "ayın" sesinin "u" değeri gösteriliyor. Uzun ünlü olmayan ve yuvarlak ünlü barındıranlarda da Uygur harfli yazımda "u"nun işaretlendiğini görmekteyiz. Arap harfli metinde ise "ayın" sesinin hangi harfe denk geldiğini anlamak pek mümkün görünmemektedir.

15. Müstensihlerin yazarken metne müdahalede bulunmuş olabildiklerini düşünmekteyiz. Uygur harfleriyle kopya ederken o harflerin olmadığı yerlerde bize okunuşu vermekteler. O yüzden Uygur harfli bu metne transkripsiyon metni diyebiliriz.

16. Alıntı kelimelerde özgün yazıma bağlı kalınmadığını, telaffuza dönüşen bir yazım olduğunu söyleyebiliriz. İslami döneme ait Uygur harfli metinlerin bize kalıplaşmış imladan ziyade telaffuzu verdiğini görmekteyiz.

17. *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasında rastladığımız 21 adet "ayın" işaretinin 9'u aynı görevle, çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılmaktadır. Bunlar "Ayın 0", "Ayın 6", "Ayın 7", "Ayın 8", "Ayın 9", "Ayın 11", "Ayın 12", "Ayın 13" ve "Ayın 17"dir. Bu durum "ayın"ın yazım özelliğinin çağdaş Türk lehçelerinde de devam ettiğini görmek açısından önemlidir.

18. Çağdaş Türk lehçelerinde "ayın"lı kelimelerde görülen "Ayın 8" ve "Ayın 11" diğer "ayın"lı işaretlere oranla daha çok rastlanan bir kullanım şeklidir.

19. *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshası ile Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinde aynı görevle kullanılan "ayın"ların kullanım yerleri incelendiğinde ise şöyle bir sonuca ulaşılmıştır:

"Ayın 0" *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasında sadece söz başı ve söz içinde görülürken Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinde söz başı, söz içi

ve söz sonunda görülür (*unsur* < ar. *'unsur*, *melun* < ar. *mel'ûn*, *veda* < ar. *vedâ'*).

"Ayın 3" *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasında söz başı ve söz içinde görülürken Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinde sadece söz içinde görülür (*vaat* < Ar. *va'd*).

"Ayın 13" *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasında sadece söz içinde görülürken Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinde söz içi ve söz sonunda görülür (*zayıf* < Ar. *za'îf*, *taliy* < Ar. *tâli'*).

"Ayın 8, "Ayın 11" *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasında sadece söz içinde görülür. Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinde söz başı, söz içi ve söz sonunda görülür (*ġaile* < Ar. *'â'ile*, *doġa* < Ar. *du'â'*, *ruḳuġ* < Ar. *rükû'*).

"Ayın 6", "Ayın 7", "Ayın 9" *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasında sadece söz içinde görülürken Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinde söz başı, söz içi ve söz sonunda görülür (heybe < ar. ʿaybe, sahat < ar. sâʿat, tamah < ar. tamaʿ)

"Ayın 12", "Ayın 17" *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasında sadece söz içinde görülür. Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinde de durum aynıdır (*duwa* < Ar. *du'â'*).

Bu açıdan bakıldığında *Kutadgu Bilig* Viyana nüshası ile Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçeleri arasında kullanım amacı ve kelimedeki kullanım yerleri göz önüne alındığında en fazla benzerlik gösteren "ayın" işareti "Ayın 12" ve "Ayın 17"dir.

İşaretler Listesi

ayın 0 : Yazımda gösterilmeyen / ʿ /

ayın 1 : Üstünde tek nokta bulunan, yazımda gösterilmeyen / ʿ /

ayın 2 : Altında tek nokta bulunan, yazımda gösterilmeyen / ʿ /

ayın 3 : Uygur yazımında /e/ ile gösterilen / ʿ /

ayın 4 : Üzerinde é işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen / ʿ /

ayın 5 : Altında ع işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

ayın 6 : Altında ◦ işareti bulunan, Uygur yazımında ئ ile gösterilen / ʿ /

ayın 7 : Altında ◦ işareti bulunan, Uygur yazımında ۏ ile gösterilen / ʿ /

ayın 8 : Uygur yazımında ۏ ile gösterilen / ʿ /

ayın 9 : Altında ◌ٜ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

ayın 10 : Altında ع ve ◌ٜ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

ayın 11 : Uygur yazımında ں ile gösterilen / ʿ /

ayın 12 : Altında ع işareti bulunan, Uygur yazımında و (v) ile gösterilen / ʿ /

ayın 13 : Uygur yazımında y ile gösterilen / ʿ /

ayın 14 : Altında ◌ٜ işareti bulunan, Uygur yazımında ں ile gösterilen / ʿ /

ayın 15 : Altında ع işareti bulunan, Uygur yazımında y ile gösterilen / ʿ /

ayın 16 : Altında ◌ٜ işareti bulunan, yazımda gösterilmeyen/ ʿ /

ayın 17 : Uygur yazımında و (v) ile gösterilen / ʿ /

ayın 18 : Altında ◌ٜ işareti bulunan, Uygur yazımında y ile gösterilen / ʿ /

ayın 19 : Altında ◌ٜ işareti bulunan, Uygur yazımında ڭ ile gösterilen / ʿ /

ayın 20 : Altında ◌ٜ işareti bulunan, Uygur yazımında ں ile gösterilen / ʿ /

Kaynaklar

Agar, M. E. (1991). *Kırım Türkçesi Kılavuzu: Yaşayan Türk Şiveleri Dizisi I*. İstanbul.

Akın, C. (2011). "Kırgız Türkçesinde Alıntı Kelimelerdeki Ses Değişmeleri", *Turkish Studies,* VI (1), s. 621-635.

Aksan, D. (1978). *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alkaya, E. (2014). *Mişer Tatar Türkçesi.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi.* Ankara: Turkish Studies Publication Series.

Altun, H. O. (2015). "Arapça Alıntı Kelimelerin Kazak Türkçesine Uyarlanması", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 22, s. 167-201.

Altun, H. O. (2012). "Türkiye Türkçesindeki Arapça Alıntı Kelimelerde Ünlü Uyumsuzlukları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 32, s. 55-71.

Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I Metin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. (Hazırlayanlar: Eraslan, K., Serkaya, O. F., Yüce N.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Aynacı, M. (2007). *Türkiye Türkçesinde Ses Etkileşimleri*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. 8. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bozkurt, F. (1995). *Türkiye Türkçesi.* İstanbul: Cem Yayınevi.

Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili.* 4. bs., İstanbul: Kapı Yayınları.

Buran, A., Alkaya, E. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri.* 5. bs., Ankara: Akçağ Yay.

Buran, Ahmet (2007). "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10-12 Nisan 2006) Bildirileri*, s. 31-47, Kayseri.

Caferoğlu, A. (1971). "Türkçede 'V' Morfemi", *Türkiyat Mecmuası,* 16, s. 27-38.

Cumakunova, G. (2008). "Kırgız Türkçesinde Arapçadan Alıntı Kelimeler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 9, s. 101-118.

Çağatay, S. (1972). *Türk Lehçeleri Örnekleri II Yaşayan Ağız ve Lehçeler.* Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Dankoff, R. (1983). *Yusuf Has Hajib, Wisdom of Royal Glory* A Turko- İslamic Mirror for Princes. Chicago: University of Chicago Press.

Deny, J., (1995). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi).* Oytun, Ş (Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* 25. bs., Ankara: Aydın Kitabevi.

Doğan, L. (Ed.) (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı.* İstanbul: Kriter Yayınları.

Dursunoğlu, H. (2011). "Türkiye Türkçesi'ndeki Arapça Sözcükler ve Bu Sözcüklerdeki Ses Olayları", *38. TCANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi,* C. I, s. 517-528, Ankara.

Ehmetyanov, R., Möhemmetdinov, R., Nurieva, F. & Ganiev, F. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük.* Öner, M. (Akt.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

El-Ferahidi, Halil b. Ahmed, Mahzumi Mehdi, Samerrai İbrahim (thk.) (1988). *Kitâbü'l-Ayn*, C. I. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat Yayınları.

Ercilasun, A. B. (Komisyon) (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü,* C I. Ankara: KB Yayınları.

Ercilasun, A. B. (ed.) (2007). *Türk Lehçeleri Grameri.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (2008). *Türk Dil Bilgisi.* İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ersoy, H. Yazıcı (2006). "Başkurt Türkçesinde Arapça ve Farsçadan Alıntı Kelimelerdeki Ünlü ve Ünsüz Değişmeleri", *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları,* 12, s. 143-162.

Ersöz, S. (2014). "Ağız İncelemelerinde Ayınlı ve Hemzeli Alıntı Kelimelerin Tahlilinde Görülen bir Yöntem Hatası Üzerine", *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi,* 9, s. 13-17.

Ganiyev, F. T., Ahmetyanov, R. & Açıkgöz, H. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük.*

Kazan, Moskova: İnsan Yayınevi.

Gemalmaz, E. (1999). "Türkiye Türkçesinde Ses Olayları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 13, s. 1-25.

Gencan, T. N. (1966). *Dilbilgisi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülensoy, T. (2004). *Kırgız Türkçesi Gramer I (Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi).* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Imin, T. (2013). "(Wisdom of Royal Glory) A study on old Uyghur Herat / Vienna version of Qutadgu Bilig (in Uyghur)". *Şincan İçtimai Fenler Tetkikati Dergisi,* 3. s. 114-121.

Imin, T. (2014). "An introduction to the Old Uygur manuscript written Same Period of time with Vienna version of Kutadgu Bilig(in Uyghur)". *Şincan İçtimai Fenler Tetkikati Dergisi,* 3. s. 138-142.

Imin, T.(2014). *A Study of old Uyghur Heart version of the Kutadgu Bilig (Transcription, Transliteration, Chinese Translation, Linguistic Analysis and Glossary* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Lanzhou Üniversitesi.

İpekçioğlu, F. (1987). *Türk Lehçeleri.* Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.

İsmail, Z. (t.y.) *Türkçe Kazakça Sözlük.* Ankara: Lazer Ofset Yayınları.

İşihara, A. (2005). *Yazı Dilindeki Alıntı Kelimelerin Türkçeleşme Süreçleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.

İşler, E. (2008). "Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Ses Değişiklikleri", *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 12(35), s. 187-196.

Karaca, V. İ. (2012). "Türkiye Türkçesinde Alıntı Sözcüklerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies,* VII (4), s. 2059-2090.

Karasoy, Y. (1999). "Tatar Türkçesine Arapçadan Geçen Ayın'lı Kelimelerdeki Ses Değişmeleri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* s. 106-116.

Kasapoğlu-Çengel, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Kenesbayoğlu, İ. K. (red.), Oraltay, H., Yüce, N., Pınar, S. (çev.) (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Kılıç, H. (1991). "Ayn", *İslam Ansiklopedisi,* C. 4, s. 255-256, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Koç, A. (2010). "Alıntı Kelimelerde Sos Ses Düşmesi", *Turkish Studdies,* V (4), s. 1339-1363.

Koç, A. (2010). "Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 28, s. 47-67.

Koç, K., Bayniyazov, A. & Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Koç, K., Doğan, O. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Korkmaz, Z. (1998). "Arap Alfabesi ve Türk Dili", *Türk Dili,* 561, s. 183-191.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kök, N. Karahan (2015). "Kazak ve Nogay Türkçesinde Arapça-Farsça Alıntı Kelimelerdeki Ses Olayları", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi,* 29, s. 150-174.

Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I Viyana Nüshası (1942). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mutsumi, S. (2009). Kutadgu Bilig'in Herat (Viyana) Nüshası ve XV. Yüzyıl Türk Dili, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Sempozyumu* içinde (s. 471-480). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Oba, E. (2014). "Kazak Türkçesindeki Arapça ve Farsça Kelimelerin Fonetik Değişimleri", *Turkish Studies,* 9 (6), s. 797-806.

Önder, A. R. (1954). "Türkçede (Ayın) Yoktur", *Türk Dili,* IV (39), s. 164-166.

Özçelik, S. (2004). "Türkçede Kullanılan Arapça Kelimelerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bazı Tespitler", *Türk Dili,* 88 (634), s. 550-562.

Özkan M., Tören & H., Esin, O. (2006). *Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım.* 2. bs., İstanbul: Filiz Kitabevi.

Öztürk, R. (2001). "Uygur Türkçesinde Arap ve Fars Menşeli Kelimelerdeki Ünsüz Değişmeleri", *TDAY-Belleten***,** s. 213-222.

Radloff, W. (1890). *Kudatku Bilik Facsimile der Uigurischen Handschrift der K. K.* Hofbibliothek in Wien. St. Petersburg.

Sağol Yüksekkaya, G. (2010). "Alıntı Kelimelerde Son Türeme", *Turksih Studies,* 5 (1), s. 90-104.

Sevortyan, E. V., Musayev M. (Çev.) (2008). "Kırım Tatarcası", *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi,* 2, s.185-216.

Seyityahya, N. (2009). *Kırım Tatar İlm-i Sarfı "Bekir Çobanzade"*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tamir, F. (2003). "Türkiye Türkçesi Açısından Kazak Türkçesine Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 13, s. 321-332.

Tekin, T. (1958). "Ayınlı ve Hemzeli Kelimeler", *Türk Dili,* VIII (86), s. 110-113.

Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük,* 10. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uzun, G. (2014). "Kırgız Türkçesinde Yabancı Dillerden Alıntılanan Kelimelerde Ses Düşmeleri", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 33, s. 80-93.

Üşenmez, E. (2014). *(Yusuf Has Hacib) Herat (Viyana- Avusturya) Nüshası, Tıpkıbasım*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği Yayınları.

Yıldırım, Ö. (2008). *Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerindeki Arapça-Farsça Kelimelerin Ses Değişmeleri (Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırılması)*

(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kars.

Vambery, A. (1870). "Uigurische Sprachmonumente und Kutadgu Bilik", *Uygurca Dil Anıtları*, (s. IV-260). Innsbruck.

Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, 1-2. Moskva: İzd. Sovyetskaya Entsiklopediya.

Yudahin, K. K. & Taymas, A. (Çev.) (1988). *Kırgız Sözlüğü*, I.-II, 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutadgu Bilig'de Bir Bağdaşıklık Ögesi Olarak {+Kı} Biçim Birimli Edatlar

B. Erdem DAĞISTANLIOĞLU*
Nevin MAZMAN**

Giriş

İslami alan yazınında devlet adamlarına tavsiyelerde bulunmak için yazılan siyasi ve ahlaki içerikli siyasetnamelerin Türk edebiyatındaki örneklerinden olan *Kutadgu Bilig*, devletin niteliği, devlet birey ilişkisi, örnekleri Doğu kültüründe çokça görülen bir pendname olarak ahlak kuralları başta olmak üzere hayatın hemen her alanına ilişkin bilgilere yer veren bir eserdir (Önler, 2008, s. 443; Adalıoğlu, 2013, s. 246). Yazıldığı toplumun değerleri, gelenekleri, devlet yönetimindeki usulleri, dünyayı kavrayış biçimini ve toplumsal dokuyu göstermesi bakımından birçok çalışmaya konu olan *Kutadgu Bilig*, Türk dilinin tarihî dönemlerine ait taşıdığı dil bilgisi verisiyle de birçok bilimsel yayına kaynaklık etmiştir.

Karahanlılar döneminden günümüze ulaşan Türk dili yadigârları arasında değerlendirilen *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan İslami Türk edebiyatının bilinen ilk mesnevisidir. İslam kültürü ile birlikte benimsenen bir nazım biçimi olan mesnevi tarzıyla yazılmış *Kutadgu Bilig* (Önler, 2008, s 443), birçok yönden birbiriyle ilişkili olup bütünlük arz eden 6645 beyti içermektedir.

Beyit esaslı zengin anlatım usullerine sahip olan mesnevi türünün iptidai örnekleri Arap edebiyatında görülse de ilk olgun örnekleri Fars edebiyatında ortaya çıkmıştır. Mesneviler, manzum öyküler olarak hem doğu hem de batı sahası Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir (Çiçekler, 2004). Şairin anlatımını kafiye, uyak gibi dil dışı unsurlarla sınırlandıran manzum metinler, üreticisinin dili kullanma ve metni kurgulama yeterliliğine göre değer kazanmaktadırlar. Bu değer bir yanıyla söz varlığı ve dile yansıyan imge dünyası diğer yanıyla dile ait ögelerin kullanımıyla ortaya koyulan metin yaratma unsurlarının kullanım yetkinliğiyle ilgilidir. Bağdaşıklığın genel manada mensur metinlerde veya belirli bir fikir etrafında şekillenmiş bütünlük arz eden dil ürünlerinde aranması gerçekliğine karşılık mesnevi türündeki *Kutadgu Bilig*, bağdaşıklık ve tutarlılık yani metinsellik ölçütlerinin dil bilgisi ve anlamı kapsayan her iki kolu bakımından da olgun bir yapı görünümündedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, *erdemdgstn@gmail.com*
** Doktora öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, *mznevin@gmail.com*

1. Bağdaşıklık

Metin dil bilimi, metni oluşturan bütün birimleri belirli dil bilimi yöntemleriyle çözümleyen, metinlerin oluşturulmasında geçerli olan kuralları, metinlerin üretim ve iletişim değerlerini inceleyen dil bilimi koludur (Fix, 2000, s. 186; Akt. Ayata Şenöz, 2005, s. 58; Demirci, 2017, s. 241). Halliday ve Hasan'ın (1976) cümleler aracılığıyla ortaya koyulan anlam, cümleler içinde işaretlenmiş anlam birliği olarak tanımladığı *metin*, Latince *texere*, *textus*, *textum* (dokumak, dokuma, örgü) kökünden gelen bir kelimedir (Ayata Şenöz, 2005; Demirci, 2017, s. 241). Metni meydana getiren unsurların hiçbiri birbirinden bağımsız kelime, cümle ya da paragraf öbeği değildir ve birimler arası bu bağ, metin içinde bağlamı oluşturur. Metindeki anlam bütünlüğü, içindeki öbekler ve cümlelerin bağdaşıklık ve tutarlılık ölçütleriyle bağlanarak bir anlam birliği oluşturmalarına, bir amaca yönelik üretilmiş sınırları belirli bir yapı olmalarına bağlıdır (Karaağaç, 2013a, s. 585; Demirci, 2017, s. 241). De Beaugrande (1980 Akt. Aksan ve Aksan, 1991) ve Günay (2003, s. 35) ise bir dil ürününün metin olarak kabulünde belirleyici unsurun insanlar arasındaki iletişim değeri olduğunu ifade etmişlerdir.

Metin ve onu oluşturan birimler üzerine yapılan çalışmaların başlangıçta yargı taşıyan dil birlikteliği olarak cümle esasında gerçekleştirildiği görülmektedir. Metin bağlamı ve derinliği göz ardı edilerek yapılan bu çalışmalarda cümlelerin kurgulanma biçimleri incelenegelmiştir. Öte yandan yapılan araştırmalar göstermiştir ki her ne kadar bir yargı taşıyıcısı olsa da cümleler, iletişim bakımından çeşitli ölçütlerle sorgulandığında düşüncenin aktarımında yetersiz kalmaktadır. Her ne kadar kendisini oluşturan birimlerin dil bilgisi özellikleri ve bağlanma biçimleri belirli ise de cümlelerin tek tek anlaşılması kendisine aktarılanı, metin bütünlüğünden ulaşılması beklenen anlama götürmemektedir. Bu bakımdan iletişimde aktarılanın dil bilimsel değerini belirlemek, ancak cümlelerüstü yani metin esaslı incelemelerle mümkün olabilmektedir (Uzun, 1995; Üstünova, 2002; Ayata Şenöz, 2005).

Cümlelerin oluşturulmasında dil gerçekliği bakımından beklendik olanların tespiti ve değerlendirilmesi dil bilgisi kurallarıyla mümkün kılınabilmektedir. Bununla birlikte cümlelerin oluşturduğu metinlerin, metin olmayan yapılardan ayırt edilebilmesi için de çeşitli metinsellik ölçütleri söz konusudur. Beaugrande ve Dressler (1981) bir dil ürününün iletişim değerini yerine getirebilmesi, bir metin olarak değerlendirilebilmesi için iki temel ölçütü karşılaması gerektiğini belirtmişlerdir: *bağdaşıklık* ve *tutarlılık*. Beaugrande ve Dressler'in (1981) metin merkezli ve okur merkezli olarak ikiye ayırdığı tutarlılık metnin anlam ve mantık bütünlüğü olup okurun bilişsel yetenekleriyle ilişkilidir. Metindeki kelime, kelime grubu, cümle, çekimlenmeler gibi birimlerin belirli bir mantık bütünlüğünde işletilmesi ise bağdaşıklığı oluşturmaktadır. Bu bakımdan bağdaşıklık, metin içi ilişkileri oluşturan dile dair özelliklerdir. Bağdaşıklık metnin yüzey yapısını temsil ederken tutarlılık derin yapıyla alakalıdır (Günay,

2003, s. 57; Demirci, 2017, s. 243).

Bir metinde dil bilgisi unsurları veya kelimelerle oluşturulduğunu belirttikleri bağdaşıklığı, dil bilgisi (grammatical) bağdaşıklığı ve sözcük (lexical) bağdaşıklığı şeklinde ele alan Halliday ve Hasan (1976) konuyu beş başlıkta değerlendirmiştir: Gönderim (reference), değiştirim (subsititution), eksiltili yapı (ellipsis), bağlama ögeleri (conjuction) ve sözcük bağdaşıklığı (lexical cohesion). Orhun yazıtlarını metinsellik ölçütleriyle inceleyen Uzun (1995), bağdaşıklık başlığı altında öncül-bağımsız bağdaşıklık ögeleri (kişi adılları, gösterme adılları, dönüşlülük adılları, gösterme sıfatları) ve ardıl-bağımlı bağdaşıklık ögelerinden (iyelik ekleri, belirtme durumu eki, ilgi ekleri, kişi ekleri) oluşan gönderimsel bağdaşıklık ile bağlaçlar, değiştirim, sözcük ilişkileri ve sözlüksel bağdaşıklık, eksilti, zaman-görünüş ve kip alt başlıklarından müteşekkil biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık başlıklarını oluşturmuştur.

Bağdaşıklık ögelerinden biri olan gönderim, metin bütünlüğünde bir kelime, kelime grubu ya da ifadeyi aynı cümle ya da farklı cümlede başka kelime, kelime grubu ya da ekle tekrar kullanabilmektir. Metinde, ilişkili olduğu ögeye göre adlandırılabilecek art ve ön gönderim değerine sahip birimler bulunur. Art gönderimde daha önce açıkça ifade edilen bir varlık ya da durum sonrasında farklı bir kelime, kelime grubu ya da ekle zikredilir, ön gönderimde ise bunun tam tersi söz konusudur (Günay, 2000, s. 61). Değiştirim; bir ismin, fiilin veya cümlenin tekrarlanması yerine *böyle, şöyle, aynı* gibi kelimelerin kullanılmasıyla oluşturulan bağdaşıklık ögesidir (Uzun, 1995, s. 63). Eksiltili yapılar, anlam bütünlüğünü bozmamak kaydıyla eklerin ya da ortak ögelerin tekrarından kaçınılmasıyla oluşan bağdaşıklık ögeleridir (Günay, 2000, s. 68). Bağlama ögeleri başlığı altında bağlaçlar ve edatlar yer almaktadır. Bu unsurlar görevli biçim birimleri olup çeşitli anlam ilgileriyle metin içi bağları sağlamaktadırlar. Gönderim, değiştirim, eksiltili yapı ve bağlama ögeleri Halliday ve Hasan'ın (1976, s. 274) dil bilgisi bağdaşıklığı başlığında ele aldıkları konulardır. Dil bilgisi unsurlarının dışında metin içinde sözcüklerle de bağdaşıklık sağlanmaktadır. Sözcük bağdaşıklığı, kelimelerin metinde farklı biçimlerde tekrarı (aynen tekrar veya eş anlamlı, yakın anlamlı, zıt anlamlı kelimelerin kullanımı ile üst ya da genel anlamlısının kullanımı) ve aynı kavram alanına giren kelime kullanımı ile oluşturulmaktadır.

Kutadgu Bilig'deki {+KI} biçim birimli edatların bağdaşıklık değerlerinin incelendiği bu çalışmada bağdaşıklık kavramı için Halliday ve Hasan'ın (1976) gönderim (reference), değiştirim (subsititution), eksiltili yapı (ellipsis), bağlama ögeleri (conjuction) ve sözcük bağdaşıklığı (lexical cohesion) şeklindeki tasnifi esas alınmıştır.

Kutadgu Bilig'deki bağdaşıklık unsurları üzerinde tez ve makale boyutunda çeşitli çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Hatice Parlak'ın (2009,

2010) Ahmet B. Ercilasun danışmanlığında hazırladığı ve 35 bölüm, 3500 beyitte bağdaşıklık ve tutarlılık bakımından eseri incelediği "Kutadgu Bilig'in metindilbilimsel yapısı" başlıklı tezi ile *Kutadgu Bilig*'deki kahramanların hangi kelime veya kelime gruplarıyla yinelendiğini ele alan "Artgönderim unsurlarından gönderge yinelenmesinin *Kutadgu Bilig*'deki kahramanlar açısından değerlendirilmesi" başlıklı makalesi ve Şirvan Kalsın'ın (2016) "Bağdaşıklık ve *Kutadgu Bilig*'de Sözcük Bağdaşıklığı" başlıklı makalesi bu çalışmalar arasında sayılabilir. Alan yazını incelendiğinde, *Kutadgu Bilig*'de genelde edatlar, özelde ise {+KI} biçim birimli edatların bağdaşıklık görünümlerinin, bu bağlamda metni oluşturmaya katkılarının incelenmediği tespit edilmiştir.

2. {+KI} Biçim Birimi

Türk dilinin tarihî gelişim ve değişim süreci içinde işlevlerini genişleterek ve çağdaş Türk yazı dillerinde bazı fonetik değişmelere uğrayarak bugüne kadar kullanılagelmiş {+KI} biçim birimi, araştırmacılar tarafından çeşitli başlıklar altında değerlendirilmiş ve farklı terimlerle karşılanmıştır.

Banguoğlu (1974, s. 479), isimden üreme isimler arasında incelediği {+ki}'nin *üretim eki* olarak canlı olduğunu belirtmiş, ekin öbür sıfat-fiiller gibi sıfat ve zamir işleyişinde olan sıfat-fiilleri karşıladığını ifade etmiş, bu biçim birimi *ek zamir* (suffixe pronominal) olarak değerlendirmiştir. Banguoğlu (1974, s. 480), üretim ve çekim niteliğinde olan {+ki} ekini almış bütün kelimelerin zamir olarak kullanılabileceğini düşünmektedir. Türkiye Türkçesi üzerinde yapılan çalışmalarda {+ki} biçim birimi için *ilgi eki* (Hatiboğlu, 1981, s. 83-84), *zamir-i vasfî* (Timurtaş, 1997, s. 67), *ilgi adılı* (Hengirmen, 1999, s. 225), *ilgi zamiri* (Ediskun, 1992, s. 169; Bilgegil, 2009, s. 209), *zamirlik ek* (Deny, 1941, s. 191-194) vb. adlandırmalar tercih edilmiştir.

Gencan (1979), söz konusu eki türetme ekleri arasında sayarak bu tip eklerin isimlere eklenerek sıfat türettiklerini vurgulamıştır. Diğer taraftan {+ki} ekini *ilgi adılı* olarak değerlendirmiş {+ki}'nin birinci tür ad takımlarında tamlayanın sonuna gelerek tamlananın yerini tuttuğunu, dolayısıyla adların yerini tutan bu ekin *adıl* sayılması gerektiği fikrini öne sürmüştür. Böylece tümlenen görevinde olan {+ki}, tümleyenin malı olan varlığın yerini tutmuş ve ilgi anlamı taşımıştır. Bu biçim birimi, araştırmacılar tarafından yapım eki olarak da adlandırılmıştır. Ekin başlıca fonksiyonunu bağlılık, içinde bulunma ve aitlik olarak ifade eden Ergin (2009, s. 226), {+ki}'nin bu fonksiyonla sıfat ve zamir yaptığını belirtmiş ve daha çok yer ve zaman isimlerine eklendiğinin altını çizmiştir. Eki önce isimden isim yapma ekleri başlığı altında, sonrasında da çekim ekleri bahsinde değerlendirmiştir. Gülensoy (2005, s. 368-375) ve Karaağaç (2013b, s. 262), {+ki}'yi yapım eki olarak ifade etmişlerdir. Bilgegil (1982, s. 194) ve Ediskun (1992, s. 146-149), {+ki} biçim birimini türemiş sıfatlar başlığı altında değerlendirmişlerdir. Delice de {+ki}'ye, *dönüştürücü ekler* bünyesinde

sıfata dönüştürücü ekler grubunda yer vermiştir (2000, s. 232-233). Gülsevin (2004, s. 1278- 1280), söz konusu eki *tür değiştirici ekler* başlığı altında değerlendirmiş ve bu gruptaki eklerin eklendikleri isim veya fiilleri sözlükte yer almayacak isim, sıfat ya da zarflar hâline getirdiklerinden bahsetmiştir. Erdal (2004, s. 187-190) da işlevlerine göre yer yer farklı başlıklar altında değerlendirdiği bu biçim birimi, *converter {+ki}* olarak incelemiştir.

Lewis (1967, s. 69), {+ki} biçim birimli kelimeleri *pronouns* başlığı altında ele almıştır. Ekin zamir benzeri ve karışık bir ek olduğu görüşündedir. Kornfilt (1997, s. 131), eki *relative pronouns* (ilgi zamiri) olarak ifade etmiştir. Göksel ve Cerslake (2006, s. 249) ise söz konusu eki Lewis'in görüşüne yakın olarak *pronominal expressions* başlığı altında irdelemiştir.

Brockelmann (1954, s. 112), {+KI}'yi formans {+ki}, {+gi} başlığı altında bir türetme eki olarak ele almış, Räsänen (1957, s. 102) ise {+KI} biçim birimini en genel başlık olarak *iyelik* adı altında incelemiş ve söz konusu ekin iyelik zamirleriyle olan kullanımlarını vurgulamıştır. Karamanlıoğlu (1994, s. 76), {+KI}'yi hem çekim ekleri altında incelemiş hem de ekin bazen zamir veya edat bazen de isimden isim yapma eki olarak kullanıldığına dikkat çekmiştir. Hamilton (1998, s. 256), {+KI} biçim biriminin *pronom relatif* yani *ilgi zamiri* ile aynı görevi gördüğünü belirtmiştir. Gabain (1988, s. 47), Tekin (2016, s. 81) ve Eraslan (2012, s. 163-165) {+KI} biçim birimini bir yapım eki olarak belirtmişlerdir.

Sevortyan (1956, s. 39), {+KI} biçim birimini *aitlik kategorisi* altında değerlendirmiştir. Baskakov (1973, s. 102) da Sevortyan gibi ekin bu işlevinin altını çizmiş, {+KI}'nin özellikle de tamlayan durumu ekinden sonra aitlik ifade eden temsil isimleri meydana getirdiğini bildirmiştir. İshakov (1956, s. 232-235), *sıfat oluşumunda görev alan bir ek* şeklinde tanımladığı {+KI}'yi, Sevortyan'ın dikkat çektiği gibi isim unsurunu üzerine alması yönüyle kişi zamirlerinin içerisinde değerlendirmiş ve {+KI}'li yapıları özel bir zamir biçimi olarak kabul etmiştir. Kononov (1956, s. 143), Poppe (1961, s. 93), Sevortyan ve Shiraliyev (1971, s. 63), Serebrenikov-Hacıyeva (2002, s. 152) ve Bodrogligeti (2003, s. 380) ise {+KI}'nin sıfat yapan bir ek olduğunu belirtmişlerdir.

Araştırmacıların gerek tarihî Türk lehçeleri gerekse Türkçenin çağdaş kolları üzerinde yaptıkları çalışmalarında {+KI} biçim birimi için birbirine yakın olmakla birlikte farklı yaklaşımlara sahip oldukları ve farklı terimler kullandıkları görülmektedir. Bu çalışmalarda ekin hem tür değiştirme işlevinin ön plana çıkarıldığı ve bu yüzden sıfat yapan bir ek olarak değerlendirildiği hem de temsil işlevinin ön plana çıkarıldığı ve bu sebeple de genellikle mensubiyet/aitlik kategorisi dâhilinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, *Kutadgu Bilig*'de aitlik kategorisinde kullanımı itibarıyla ekin ulandığı birimin veya onun dâhil olduğu kelime grubunun dil bilgisi bağdaşıklığı altındaki gönderim ve

değiştirim kategorilerini temsil eder işlevde kullanıldığı tespit edilmiştir.

3. Bağdaşıklık Ögesi Olarak Edat, Zamir ve Zarflar

Bağdaşıklığın yarattığı birimler arası uyumlu ilişkiler sayesinde okuyan veya dinleyende metne yönelik algı şekillenir, çıkarımlar oluşur. Metni söz yığınından ayıran, metinsellik ölçütlerini sağlayan bağdaşıklık, tutarlılık, bağlam vb. kavramların metni okuyan ya da dinleyende tahmin, çıkarım, algılama vb. özelliklerin uyanmasına yardımcı olması beklenmektedir. Metnin oluşumunda söz konusu birimlerin içinde zamirlerin de önemli bir yeri vardır. Zamirler, metin içi gönderimlerle kastedilen diğer birim ve olayların gereksiz tekrarlarını önleyen unsurlardır. Ayrıca anlatıda, okuyucu ya da dinleyicide çıkarımda bulunmasını, aktarılanı algılamasını, neticeye varmasını sağlayan, metinde uzak ya da yakın birimler, anlatı kümeleri arasında ilişkileri kuran *bağlar*; ve, veya, ayrıca, fakat, ancak vb. (bağlaçlar), rağmen, sonra vb. (edatlar), nihayet, sonra vb. (zarflar) gibi birimlerdir (Brown ve Yule, 1986, s. 191 akt. Demirci, 2017, s. 242).

Edatlar, tek başlarına anlamları olmayan, ancak isim ya da isim soylu kelimelerden sonra gelip bunlarla cümledeki diğer kelime veya kelime gupları arasında benzerlik, eşitlik, miktar, sebep gibi çeşitli anlam ilgileri kurmaya yarayan kelimelerdir. Edatların oluşturduğu kelime grupları sıfat veya zarf görevinde kullanılabilmektedir (Deny, 1941, s. 558; Gencan, 1979, s. 438; Hatiboğlu, 1982, s. 72; Hacıeminoğlu, 1992, s. 5; Vardar, 2002, s. 120; Li, 2004, s. 25; Özmen, 2013, s. 100). Korkmaz (2010, s. 79) da edatları benzer bir tanımla ifade ederek 'yalnız başlarına anlamları olmayan; ancak isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli bağımsız kelimeler' şeklinde açıklamıştır. Türkçeye Arapçadan geçen *edat* kelimesi, bu anlamın gramere aktarılması ile geniş kapsamlı bir gramer terimi özelliği kazanmıştır (Korkmaz, 2010, s. 1052). Bu kelime, Almancada *Partikel*, *Nachstellung*; Fransızcada *postposition*, *particule*; İngilizcede *postposition* ve *particle* kelimeleriyle karşılanmaktadır (Korkmaz, 2010, s. 1052). Banguoğlu edat için takı (postposition) terimini tercih etmiştir (Banguoğlu, 1974, s. 385). Bu terimler dışında hem ilgeç hem de edatı aynı anda kullanan (Eker, 2006, s. 399), son takı sözcüğünü tercih eden (Li, 2004, s. 25), veya sadece ilgeç terimini benimseyen araştırmacılar da vardır (Gencan, 1979, s. 438). Deny edatları çekim edatları veya son çekim edatları, bağlama edatları ve ünlem edatları olarak değerlendirmiştir (Deny, 1941, s. 872). Ergin, söz konusu kelime türünü karşılamak üzere edat terimini kullanmıştır ancak edat başlığı altında son çekim edatları terimini de kullanarak çekim eki vazifesi gören kelimeleri incelemiştir (2009, s. 598-637). Bu kelime türü kullanılırken bir başka varlığa veya eyleme ihtiyaç duyulur ve bunlar tek başlarına kullanılamazlar. Bu bakımdan, edatlar birer bağımlı birimlerdir (Karaağaç, 2009, s. 158).

Araştırmacıların {+KI} biçim birimli yapıların işlevleri hakkında ortak fikir beyan ettikleri hususların başında, oluşan yapıların zamir işlevli birimler olarak kullanılabilmesi gelmektedir. Vardar (2002, s. 12-13), kelimelerin işlev değiştirerek bir zamir gibi kullanılmasını *adıllaşma* maddesinde ele almıştır. Korkmaz'da (2010, s. 250) isimlerin yerine kullanılan, onları temsil eden isim soylu kelime türü olarak tanımlanan zamirin (adıl) bağdaşıklığa dair özelliği, Vardar'da (2002, s. 12-13) dil bağlamında daha önce anılan bir varlığı belirten art gönderim birimi olarak açıklanmıştır. Zamirlerin bu temsil niteliği, onların metin içinde doğal bir gönderim ve değiştirim unsuru olarak kullanılmasını sağlamaktadır.

Gönderim kategorisinde art ve ön gönderimde kullanılabilen zamirlerin yanı sıra Türkçede *böyle, böylece, şöyle, şöylece* kelimelerinin değiştirim amacıyla bir bağdaşıklık ögesi olarak kullanımı da söz konusudur (Uzun, 1995, s. 63). *Böyle* ve *şöyle* kelimeleri isimlerin önünde sıfatken {+CA} eşitlik ekini alarak hâl zarfı kategorisine geçmişlerdir (Ergin, 2009, s. 261). Ancak bu kelimelerin kökündeki *bu* ve *şu* zamirlerinin işlevi ve gönderim değerleri ile *böyle, şöyle* kelimelerinin değiştirim özellikleri bir arada düşünüldüğünde oluşan zarfların birer değiştirim ögesi olarak kullanıldığı söylenebilir.

4. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma desenlerinden doküman incelemesi yöntemine dayanmaktadır. Nitel araştırmalarda dokümanların etkili bir biçimde kullanılması önem arz etmektedir zira doküman incelemesi, doğrudan araştırma konusuna dönük yazılı materyallerin çözümlemesini ihtiva etmektedir. Bu tür çalışmalarda araştırmacı, topladığı veri ile daha önceki bir hipotezi test etmeyi hedeflemez, veriden yola çıkarak teoriye yönelir (Yıldırım ve Şimşek, 2005, s. 187-188; Henwood, 1996; Willig, 2008 akt. Tanyaş, 2014, s. 27). Araştırmada, amaçlı örnekleme yöntemlerinden olan ölçüt örnekleme kullanılmıştır. Ölçüt örneklemede araştırmacı tarafından veya daha öncesinde belirlenmiş birtakım ölçütü karşılayan durumlar üzerinde çalışılır (Yıldırım ve Şimşek, 2005, s. 112). Bu bağlamda *Kutadgu Bilig*'de geçen edatlardan {+KI} biçim birimini alanlar incelenmiştir.

5. *Kutadgu Bilig*'de {+KI} Biçim Birimli Edatlar

Bu bölümde, *Kutadgu Bilig*'de (KB) geçen *ara, basa, munu, naru, oza* kelimelerinin {+KI} biçim birimli şekillerinin bağdaşıklık görünümlerine yer verilmiştir. Bu bölümdeki beyitlerin çevirisi için R. R Arat (1988) yayınından istifade edilmiştir. Kelime türlerinin tasnifinde işlev temel bir ölçüttür. *Kutadgu Bilig*'den {+KI} biçim birimi alan *ara, basa, munu, naru, oza* kelimelerinden sıfat görevli olanların, başka bir ifadeyle {+KI} biçim biriminin sıfata dönüştürme işleviyle kullanıldığı tanıkların genellikle bu ek ya da onun üzerine geldiği kelimeyle bağdaşıklık bakımından herhangi bir değer arz etmediği görülmüştür.

Örneğin aşağıdaki beyitlerde sıfat olarak kullanılan edat grubundaki *ozaḳı* birimi bağdaşıklık bakımından beyit içi ya da beyitler arası bir işleve sahip değildir. Buradaki gönderim değeri sıfat tamlamasının bütününde saklıdır.

KB, 1405 seninḡde ozaḳı ajun begleri
ajun ḳodtı bardı yatur kör güri

Senden önceki dünya beyleri de dünyayı bırakıp gittiler; işte mezarları, yatıyorlar (Arat, 1988, s. 110).

KB, 5137 seninḡde ozaḳı ajun tutḡuçı ḳanı
ḳança bardı ḳanı ol küçi

Senden önce dünyaya hâkim olanlar hani, nereye gittiler; o kudret ve ihtişamları nerede (Arat, 1988, s. 371).

İncelenen eserde *ara, basa, munu, naru, oza* kelimelerinin {+KI} biçim birimli şekillerinin zamir ya da zarf işlevliyle bağdaşıklık ögesi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan *ara, basa, naru, oza* kelimeleri birer gönderim ögesi niteliğiyle kullanılmıştır:

5.1. *Araḳı*

Araḳı kelimesi *Kutadgu Bilig*'de iki kez geçmektedir:

KB, 3499 kişiler araḳı muyan eḍgülük
bu yirde bulunmaz munu belgülük

İnsanlar arasına karıştığın zaman elde edeceğin sevap ve iyilik burada bulunmaz, bu şüphesizdir (Arat, 1988, s. 255).

3487. beyitten itibaren "Ögdülmiş Cevabı Oḍgurmışḳa" olarak geçen bu bölümde hükümdarın davetine icabet noktasında Odgurmış'ın tavsiye talebi, istişare niyeti üzerine duruluyor. Ögdülmiş bu isteği *"Seninle birlikte bulunmak benim için çok faydalıdır, kendi faydasını isteyen kimse ile akıllı insan istişare etmez"* cevabını da içeren beyitlerle örterek asıl faydanın insanlar arasına karışınca sağlanabileceğinden bahsediyor. Bu beyitte "insanlar arası" şeklinde vasıflandırılan durum, 3500. beyitten itibaren açıklanan Odgurmış'ın yalnızlığının tezatı ve yine aynı beyitten başlayarak dillendirilen kasabalar, şehirler vb. yerlerdir. Bu beyitteki edat grubunun bir ön gönderim ögesi olarak kullanıldığı söylenebilir.

KB, 3671 rica birle ḫavfnı ḳanat sen ḳılın
bu iki araḳı yoluḡ sen alın

Sen rica ve havfı kendine kanat edin; bu ikisinin arasındaki yolda şaşma (Arat, 1988, s. 267).

Kutadgu Bilig'de bağdaşıklık unsuru olarak yalnızca beyitler arası gönderim ögeleri kullanılmamıştır. Bu beytin ikinci dizesinde geçen *arakı* birimi, birinci dizedeki *ricâ birle havf* bağlama grubuna dönük bir art gönderim aracıdır.

5.2. *Basaḳı*

Basaḳı kelimesi *Kutadgu Bilig*'de dört kez geçmektedir. Bu dört beyitten yalnızca birinde kelimenin bir gönderim ögesi olarak kullanıldığı saptanmıştır. 2913 ve 5557. beyitte *basaḳı* kelimesindeki {+KI} biçim biriminin sıfata dönüştürme işleviyle kullanıldığı görülmektedir. Metinde tespit edilen gönderim işlevli *basaḳı* kelimesinin geçtiği beyit şöyledir:

KB, 57 ᶜali erdi munda basaḳı talu
kür ersig yüreklig mengesi tolu

Ondan sonra seçkin, cesûr, yiğit, kahraman ve akıllı Ali vardı (Arat, 1988, s. 16).

57. beyitte geçen *munda basakı* "bundan sonra" ifadesi ile 55. beyte art gönderim yapılmıştır. 55. beyitte Hz. Osman'dan bahsedilmeye başlanmış ve sonraki beyitte de onun vasıfları sıralanmıştır. 57. beyitte ise artık Hz. Osman'ın adı geçmemiş onu karşılamak üzere *munda basaḳı* kullanılmıştır:

KB, 55 basa ᶜusman erdi uwutluġ silig
kişide üdürmiş akı king elig

Sonra hayâ sâhibi, yumuşak huylu, insanların seçkini cömert ve eli açık olan Osman idi (Arat, 1988, s. 16).

5.3. *Naruḳı*

Kutadgu Bilig'de dört kez geçen *naruḳı* edatı metinde beyitler arası bir gönderim ögesi olarak kullanılmıştır:

KB, 2710 bularda naruḳı ḳalın bu ḳutu
bu üçke uḍu bardaçı ol butu

Bunların dışında kalan bir sürü insan, bu üçüne uyarak yürüyen köşeklerdir (Arat, 1988, s. 200).

İlgili beyitte geçen *bularda naruḳı* ibaresi 2170. beyitten önceki kısımlarda yer alan birtakım unsurları tekrar yinelememek ve onları temsil etmek maksatlarıyla kullanılmıştır. Bu durumda beyitler ve sözcükler arasındaki ilişki göz önünde bulundurulursa 2710. beyitteki bu ifadenin 2703. beyte dayandığı anlaşılmaktadır. Öncelikle 2703. beyitte üç türlü insandan bahsedilmeye başlanmıştır:

KB, 2703 bu begler işi͡nge tusulur kişi
bu üç törlüg ol kör ay ilçi başı

Beylerin işine yarayan kimseler bu üç türlü insanlardır, ey hükümdar (Arat, 1988, s. 200).

2704 ve 2705 numaralı beyitlerde ise 2703. beyitte bahsedilen bu üç türlü insanın kim olduğu tek tek sıralanır:

KB, 2704 birisi *biliglig ukuşluġ bügü*
taḳı *bir bitigçi turur* sözlegü

Biri bilgili, akıllı ve hakîm kimse, biri kendisine sırlar tevdi edilen kâtip (Arat, 1988, s. 200).

KB, 2705 üçünçi *kür ersig er ol to͡ng yürek*
yaġıḳa börike bu ersig kerek

Üçüncüsü cesûr, merd ve pek yürekli yiğittir; düşmana ve kurda karşı böyle bir yiğit lâzımdır (Arat, 1988, s. 200).

Ardından 2706, 2707, 2708 ve 2709. beyitlerde ise buraya kadar bahsi geçen hâkim, kâtip ve cesur kimselerin vasıfları anlatılmaya devam edilmiştir. Ancak 2710 numaralı beyte gelindiğinde ise artık bu kişilerin adı veya vasıfları sıralanmamış, onun yerine önceki altı beyitte geçen şahısları ve özellikleri artık kendi bünyesinde temsil eden *bularda naruḳı* kelime grubu kullanılmıştır. Yani bu ifade ile *biliglig ukuşluġ bügü; bir bitigçi turur sözlegü ve kür ersig er ol to͡ng yürek* kimseler kastedilmiştir:

…

KB, 3607 anın͡gda naruḳı tiriglik nece
tiriglikke tutma söz aydım açа

Bundan başka daha ne varsa onu hayat telâkki etme; sana bunları izah ettim (Arat, 1988, s. 263).

Kutadgu Bilig'de 3607. beyitte *anın͡gda naruḳı* ifadesi ile 3605. beyte art gönderim yapılmıştır:

KB, 3605 tiri͡glik tükeli tükel üç kün ol
anın͡gda narusı neçe tüş tün ol

Hayat tamâmı-tamâmına üç gün sürer; bundan ötesi birkaç rüya ve gecedir (Arat, 1988, s. 262).

KB, 3606 birisi yarın ol biri keçti tün

yarınḳa tegirmü tiriglik bu kün

Bu üç günden biri yarındır; biri dün geçti; bugünkü hayat acabâ yarına ulaşacak mı (Arat, 1988, s. 363)?

Yukarıdaki beyitlerde görüldüğü üzere 3605. beyitle birlikte hayatın üç günden/dönemden ibaret olduğundan bahsedilmeye başlanır ve sonrasındaki beyitte ise tek tek burada bahsedilen üç günün/dönemin hangileri olduğu açıklanır. 3607. beyte gelindiğinde buraya kadar bahsi geçmiş olan *yarın, tün, bu kün* ifadelerine tekrar yer verilmemiş *anın͡gda naruḳı* edat grubunun art gönderim özelliği kullanılmıştır:

…

KB, 4657 munın͡gda naruḳı negü birgün͡gi
man͡ga sen ayıtma ayıtġıl ön͡gi

Bunlardan başka daha neler vereceğini bana sorma; bunu başkalarına sor (Arat, 1988, s. 337).

Yukarıda yer alan 4657. beyit ile 4655 ve 4656. beyitler bağlantılı olup bu beyit ile 4556. beyte art gönderim yapılmıştır:

KB, 4655 yigü bolsa içgü anuḳ bolmasa
aġu boldı saḳın ol aşnı yise

Yemek yanında içeçek de hazır olmazsa o yemek, yiyenler için zehir olur (Arat, 1988, s. 337).

KB, 4656 tilese fuḳa[c] bir tilese mizab
tilese cülengbin tilese cülab

İster fuka', ister mîzâb, istersen cülengbîn veya cülâb şerbetlerini ver (Arat, 1988, s. 337).

4655. beyitte bir yemeğin nasıl ikram edilmesi gerektiğinden bahsedilmeye başlanmış, sonrasında gelen 4656. beyitte ise yemek yanında verilmesi gereken şerbetler sıralanmıştır. Ancak 4657. beyte gelindiğinde artık *fuka', mîzâb, cülengbîn, cülâb* kelimeleri tekrar kullanılmayıp bunları karşılamak üzere *munıñda naruḳı* gönderim unsuruna yer verilmiştir.

…

KB, 4876 köni sözledin͡g söz bütünlük bu ol
munın͡gda naruḳı neçe egri yol

Doğru söyledin, hakikat budur; bundan başkası hep eğri yoldur

(Arat, 1988, s. 352).

Kutadgu Bilig'de geçen 4876. beyitte anlatılanlar 4803. beyte dayanmaktadır. 4803. beyitten itibaren *hakikat yolu* anlatılmaya başlanmış ve 4876. beyte gelene kadar bu hakikat yolunda neler yapılması gerektiğinden, dünyanın gelip geçiciliğinden vb. hususlardan bahsedilmiştir. Böylece *munıngda naruḳı* ifadesiyle hem doğrudan 4803. beyte hem de 4876. beyte kadar gelen aradaki toplam 73 beyitte anlatılanlara art gönderimde bulunulmuştur.

KB, 4803 hakîkat munı bil ay ögdülmişim
ayayın sanga men özüm bilmişim

Ey Öğdülmiş'im, ben sana kendi bildiklerimi söyleyeceğim; sen bunları hakikat bil (Arat, 1988, s. 347).

5.4. *Ozaḳı*

Kutadgu Bilig'de bağdaşıklık ögesi olarak kullanılan bir diğer edat *ozaḳı* kelimesidir. Metinde sekiz kez geçen bu kelime bir beyitte zarf olarak kullanılmıştır.

KB, 5177 seningde ozaḳı tüşüp keçtiler
yirikmedi tüşte uḍu köçtiler

Senden evvelkiler oraya uğrayıp, geçtiler; menzilde yerleşmediler ve öncekileri tâkip ederek göçtüler (Arat, 1988, s. 373).

"Oḍġurmış İligke Pend Birmişin Ayur" bölümünde geçen *ozaḳı* edatı, 5177. beyitten önce anılan beyler, askerler, kişinin anne babası vb. insanoğlunun ölümlü olduğu ve bu dünyadan gelip geçtiklerinin bir gerçeklik olarak bu beyitte tekrarlanmaması adına art gönderim ögesi işleviyle kullanılmıştır.

…

KB, 6432 munıngda uluġ pend ṭaḳı ne bolur
seningde ozaḳı ölür köz körür

Senden öncekiler ölür, sen de görürsün, bundan daha büyük nâsihat ne olabilir (Arat, 1988, s. 461).

Bu beyitte de 6425. beyitten itibaren *olar* zamiriyle ön gönderimin sağlandığı ve farklı cümle ve kelime gruplarıyla niteliklerinin anlatıldığı insanların art gönderim ile zikredilerek bugünle kıyaslandığında melek misali yaşadıkları, ölümlü oldukları ve bu dünyada artık yaşamadıkları vurgulanıyor. *Olar* zamiriyle işaretlenen ve sonraki beyitlerde geçen insanların anıldığı dizelerden bazıları şunlardır:

KB, 6425 olar bardı ḳaldı ol eḍgü atı
yitip barġu ermez atı ḥürmeti

Onlar gitti fakat iyi adları kaldı; onların adı daima hürmetle yâd edilecektir (Arat, 1988, s. 460).

KB, 6426 körü barġıl emdi bu yan͡glıġ kişi
kişi mü bolur bu firişte işi

Dikkat et imdi böyle insanlar insan mı olur; onların yaptıkları işler meleklere yakışacak işlerdir (Arat, 1988, s. 460).

KB, 6427 kişi erdi erse olar ne öḍün
negü ol ayu bir bu künki buḍun

Eğer o vakit bunlar insan idi iseler söyle bakayım, bugünkü insanlar nedir? (Arat, 1988, s. 461).

Bu dizelerde anılan insanların tekrarlanmaması adına 6432. beyitte *sening͡de ozaḳı* kelime grubunun bir art gönderim ögesi olarak kullanıldığı görülmektedir.

5.5. *Munuḳı*

Bir gösterme edatı olan *munu* ve *munuḳı* kelimelerinin kökü *bu* kelimesidir (Mansuroğlu, 1979, s. 174; Hacıeminoğlu, 1992, s. 307). Söz konusu kelimenin *bu* zamirinin belirtme eki almış şekli olduğu düşünülmektedir (Clauson, 1972, s. 767). Ancak Kutadgu Bilig'de bu zamirin belirtme eki almış şekli *munı* olarak kullanılırken üzerinde durulan kelime yalnızca *munu* biçiminde görülmektedir. Bu durum *munu* ve *munı* sözcüklerinin iki ayrı sözcük olabileceğini düşündürmektedir. Sev (2015, s. 32), *munu* kelimesinde belirtme durumu eki olmadığını ifade etmiştir. Sev'in çalışmasında bunun en belirgin kanıtı olarak *munu* edatının üzerine aitlik ekinin getirilmiş olması gösterilmiştir. Bu çalışmada *munu* üzerine getirilen {+KI} ekinin Yusuf Has Hacib'in vezin kaygısıyla ilgili olduğu ve Arat'ın (1988) çevirisinde olduğu gibi *işte* anlamını taşıdığı ifade edilmiştir. Ayrıca *Divanu Lugati't-Türk*'ten tanıklarla *ḳanu* (hangi) ve *ḳanı* (nerede) kelimeleri ile *munı* ve *munu* kelimelerinin soru cevap ilişkisinde benzeşme yoluyla kullanımı kelimenin gelişim yolu olarak gösterilmiştir. *Ḳanu* ve *ḳanı* soru kelimelerinde olduğu gibi *munu* kelimesinin de bir zamirden türediği, bu kelimenin üzerindeki /u/ sesinin farklı bir ek olabileceği üzerinde durulan diğer bir konudur (Sev, 2015, s. 35).

Kutadgu Bilig'de 21 kez geçen *munuḳı* kelimesinin karşılığı olarak kullanılan gösterme edatı *işte* gerek beyit içinde gerekse beyitler arası anlam bağında dil düzlemindeki bağdaşıklık ilişkilerini her seferinde karşılamamaktadır. Bir bağdaşıklık ögesi olarak Türkçede *böyle, böylece, şöyle, şöylece* zarflarının

değiştirim amacıyla kullanımı çeviride aynı kökten gelen *munuḳı* ile işlev ve anlam ortaklığı taşıyabilir düşüncesiyle bu çalışmada söz konusu yapı *böylece, şöylece* zarfıyla karşılanarak açıklanmıştır. Bu çeviriyle özgün metinde kullanılan *munuḳı* biriminin rastgele bir tercih olmayıp metin içi değiştirim işleviyle bağdaşıklığı sağlayan bir unsur vazifesi üstlendiği söylenebilir. Söz konusu birimin *işte* anlamıyla çevrildiği yerlerin {+KI} biçim biriminin sıfat dönüştürücüsü vazifesiyle kullanıldığı yerler olduğu görülmektedir:

KB, 1685 atasın yitürdüm munuḳı oġul
ata ornı tuttı bulup eḍgü yol

Babasını kaybettim, fakat işte oğlu, doğru yolda yürüyerek, babasının yerini aldı (Arat, 1988, s. 130).

Kutadgu Bilig'de 21 kez kullanılan *munuḳı* kelimesinin bağdaşıklık ögesi olarak değiştirim işleviyle geçtiği beyitlerden bazıları şunlardır:

KB, 1467 kişi ölse andın ḳumaru ḳalır
munuḳı ḳumarum sanga ay bilir

İnsan ölünce, ondan bir miras kalır; ey bilgin, benim sana mirasım da işte budur (Arat, 1988, s. 114).

"Ay Toldı Kün Toġdı İligke Ḳumaru Bitig Bitimişin Ayur" bölümünde geçen bu beyitten önce bir hükümdarın, bir kanun yapıcının, bilge bir devlet adamının hangi doğruları yapması gerektiği, doğru yaptıklarıyla ölümden sonra nasıl kalıcı olacağından bahsediliyor. *Munuḳı* edatının geçtiği beyitten hemen önceki 1465 ve 1466. beyitlerde dünyanın geçiciliği, ölümün her an kişinin yanında olmasıyla ilgili şu ifadelere yer veriliyor:

KB, 1465 keçigli turur dünya keçti saḳın
keligli ölüm utru keldi saḳın

Bu dünya geçicidir, sen onu şimdiden geçti bil; ölüm muhakkak gelecektir, sen onu karşına artık geldi bil (Arat, 1988, s. 114).

KB, 1466 mini kör mening̃din kötür öt erig
ökünme yarın sen bu kün sen tirig

Benim hâlime bak, benden öğüt ve nasihat al; yarın peşiman olma, sen bugün henüz dirisin (Arat, 1988, s. 114).

Dünyanın faniliğinden bahsedilen bu beyitlerden sonra gelen 1467. beyit, kendisinden önceki dizelerde zikredilen öğütlerin bir miras olarak bırakıldığını ortaya koymaktadır. Bunu ise bir değiştirim (cümleye dayalı değiştirim) unsuru olan *böyle, böylece* şeklinde Türkçeye aktarılabilecek *munuḳı* kelimesiyle

sağlamaktadır: *Kişi ölünce ondan vasiyet/miras kalır; ey âlim, sana vasiyetim/mirasım böylecedir*.

…

KB, 1713 *munuḳı* bu sözke tanuḳ keldi söz
oḳıġıl munı sen aya kȏngli tüz

İşte buna şu söz şâhiddir; ey kalbi temiz, sen bunu oku (Arat, 1988, s. 131).

Bu beyitten önce bilgisizce gelen ikbalin hayrının olmayacağının açıklandığı, burada işaretlenen sonraki ifadenin ise 1714. beyitte bir kalıplaşmış ifade şeklinde geleceği *munuḳı* kelimesiyle gösterilmektedir. *Munuḳı* kelimesiyle yapılan cümleye dayalı değiştirim Türkçeye şu şekilde aktarılabilir: *Bu söze tanık ifade şöylece geldi; ey kalbi temiz sen bunu oku.*

…

KB, 2164 munuḳı men aydım eşitti ilig
bu yȃnglıġ kerek begke erdem bilig

İşte benim bu söylediklerimi hükümdar işitti; bey için böyle bir fazîlet ve bilgi lâzımdır (Arat, 1988, s. 162).

Ögdülmiş'in hükümdara nasihatlerini içeren bu bölüm, 1948. beyitten başlayıp 2163. beyte kadar ulaşmaktadır. Bu bölüme kadar bir beyin haiz olması gereken vasıflar cümleler hâlinde anlatılmıştır. 2164. beyitte bütün bu cümlelerin bir tek kelime, *munuḳı* kullanılarak bir bağdaşıklık kategorisi olan cümleye dayalı değiştirim ile tekrarlanmadan çağrıştırıldığı görülmektedir: *Ben böylece söyledim ve hükümdar işittti; beye bu gibi erdem ve ilim gereklidir*.

6. Sonuç

Bir metni oluşturan kelimeler arasında çeşitli bağlar bulunmaktadır. Kelimeler arasındaki ilişki ve bütünlük ancak metin içi bir dille yani bağdaşıklık unsurlarıyla sağlanır. Bu unsurlar, kelimelerin metin içi ilişkiler kurmasını sağlarken aynı zamanda bir metni ortaya koyacak özelliklerin bütününü kapsamaktadır. Bu çalışmanın örneklemini oluşturan *Kutadgu Bilig*'deki *bularda narukı, anıngda narukı, munıngda narukı, arakı* ve *munda basakı* gibi birimler çeşitli beyitlerde bir art gönderim unsuru konumundadır. *Arakı* dışında tamamı zamir ve {+KI} biçim birimli edatlardan oluşan bu yapılar rastgele kullanılmamış olup kendilerinden önceki beyitlerde yer alan birtakım unsurlarla kimi zaman dolaylı kimi zaman da doğrudan bir bağıntı ve bütünlük içerisindedir. Art gönderim unsuru olarak görev alan söz konusu birimlerin geçtiği beyitler incelendiğinde bu ifadelerin çeşitli ögelerin defalarca tekrarlanmasını

engelleyerek anlatımı sıradanlıktan kurtardığı ve en az çaba yasasına göre dilin daha ekonomik kullanılmasına imkân sağladığı söylenebilir. Nitekim bu husus özellikle manzum metinler için vezin ihtiyacı sebebiyle oldukça önemli bir yere sahiptir. Böylece *bularda narukı, anıngda narukı, munıngda narukı, arakı* ve *munda basakı* yapılarının aynı bölüm içerisinde yer alan diğer beyitler arasında tutarlılık ve anlam bütünlüğü sağladığını söylemek mümkündür. Söz konusu ifadelerin gönderim unsuru olarak kullanımını hem zamirlerin mahiyeti hem de {+KI} ekinin bünyesinde bulundurduğu temsil işleviyle doğrudan ilişkilidir. Bu biçim birimi alan kelimeler, temsil işlevlerinden hareketle tekrarlamak istenmeyen sözlerin yerini alabilmekte (Karaca, 2013, s. 151- 152) ve daha önce konuşma sırasında cümle içerisinde geçmiş ve artık bilinen bir nesnenin adını karşılayacak yapılar oluşturmaya imkân sağlamaktadır (Sevortyan, 1956, s. 39). Sevortyan'ın ek için bahsettiği bu durum metinsellik ölçütlerinde bağdaşıklığı oluşturan art gönderim kavramıyla ilişkilidir.

İncelenen metinde söz konusu gönderim unsurlarının kullanımının bir örnek dışında beyitler arası bağı sağlamaya yönelik olduğu görülmüştür. Yalnızca 3671. beyitte *bu iki araḳı* kelime grubunun aynı beytin birinci dizesindeki ifadelere dönük art gönderim işleviyle kullanıldığı saptanmıştır. Sınırlılığı {+KI} biçim birimli edatların bağdaşıklık görünümleri olan bu çalışma sonucunda dahi mesnevi türünde yazılan ve manzum bütüncül bir anlatım özelliğine sahip olan *Kutadgu Bilig*'in kendisini oluşturan dil bilgisi ve söz varlığı görünümlerinin ötesinde, anlamı esas alan ve metinsellik ölçütleriyle de ispat edilebilen gelişmiş bir bağdaşıklık dil örgüsüne sahip olduğu söylenebilir.

Kutadgu Bilig'de *munuḳı* kelimesinin bir bağdaşıklık ögesi olarak kullanımı, {+KI} biçim birimli diğer edatlardan farklı niteliktedir. Diğer edatların gönderim göreviyle kullanıldığı metinde *munuḳı* kelimesinin *böylece, şöylece* anlamında ve değiştirim göreviyle kullanıldığı saptanmıştır. Söz konusu kelimenin değiştirim değerinin cümleye dayalı olduğu söylenebilir. Bu tespit sadece kelimenin anlamıyla ilgili değildir. Söz konusu kelimenin *böylece, şöylece* şeklindeki çevirileri söz dizimi bakımından zarf tümleci görevli bir birim oluşturduğunu ve kelime türü bakımından edat değil zarf olarak kullanıldığını göstermektedir.

Tarihî metinlerin incelenmesi sürecinde metnin veya metin üreticisinin anlattıklarını tam olarak idrak edebilmenin yolu onu Türkçeye aktarabilmektir. Bu aktarımı sağlıklı kılacak olan ise hem dil bilgisine hem de söz varlığına yönelik hâkimiyettir. Başka bir deyişle metni doğru anlamanın yolu metinsellik ölçütlerini kullanarak metin üreticisinin muhatabı olabilmektir. Bağdaşıklık ölçütleri gerek dil bilgisi gerekse söz varlığı bakımından bu aktarım sürecinin temel araçları olarak zikredilebilir. Bu çalışmada dar kapsamlı olarak sorgulanan metin üretimi ve çözümlemesine dair bu ölçütler Türkçenin tarihî metinlerinde ve farklı ölçütlerle hem dil bilgisi çalışmalarına hem çeviri faaliyetlerine katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

Abik, A. D. (2003). "Kutadgu Bilig'de Zamirlerin Ayrılma Hâli" (Haz. Ata, A. & Ölmez, M.), *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu, Mustafa Canpolat Armağanı* içinde (s. 25-39). Ankara.

Adalıoğlu, H. H. (2013). "Bir Siyasetnâme Olarak "Kutadgu Bilig". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 34, 237-253.

Aksan, D. (2000). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, M. ve Aksan, Y. (1991). "Metin Kavramı ve Tanımları", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi,* 2, 90-104.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig, III-İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 47.

Arat, R. R. (1988). *Kutadgu Bilig- II- Çeviri* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi- S. 20^{c}.

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig- I- Metin* (4. bs.). Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları 458.

Ayata Şenöz, C. (2005). *Metindilbilim ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.

Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.

Baskakov, N. A. (1973). *Grammatika Nogayskogo Yazıka*. Çerkessk.

Beaugrande, R. ve Dressler, W. (1981). *Introduction to Text Linguistic*. London: Longman Group Company.

Bilgegil, M. K. (1982). *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara: Dergâh Yayınları.

Bilgegil, M. K. (2009). *Türkçe Dilbilgisi.* Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

Bodrogligeti, A. J. E. (2003). *An Academic Reference Grammar of Modern Literacy Uzbek*. München: Lincom.

Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.

Brown, G. ve Yule, G. (1986). *Discourse Analysis*. Cambridge: University Press.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London Oxford: University Press.

Çiçekler, M. (2004). Mesnevi. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, 320-322), Türkiye Diyanet Vakfı.

Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago.

Demirci, K. (2017). *Türkoloji için Dilbilim-Konular Kavramlar Teoriler* (4. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.

Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri- Osmanlı Lehçesi* (Çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul:

Maarif Matbaası.

Ediskun, H. (1992). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Gabain, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı* (Haz. Cengiz Alyılmaz ve Osman Mert). Ankara: Belen Yayıncılık.

Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi* (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 418.

Göksel, A. ve Kerslake, C. (2006). *Turkish: a Comprehensive Grammar*. London - New York: Routledge.

Gülensoy, T. (2005). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Gülsevin, G. (2004). "Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Günay, D. (2003). *Metin Bilgisi* (2. bs.). İstanbul: Multilingual.

Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

Halliday, M. A. K. ve Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.

Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin Ekleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hatiboğlu, V. (1982). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: 276.

Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.

Henwood, K. L. (1996). "Qualitative Inquiry: Perspectives, Methods and Psychology", *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and Social Sciences,* J.T.E.Richardson (Ed), (25-40). Oxford: BPS ve Blackwell.

Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (Morfologiya). Bakı: Şarq-Qarb.

İshakov, F. G. (1956). *Mestoimeniya (İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov), II. Morfologiya*. 208-247, Moskva.

Kalsın, Ş. (2016). "Bağdaşıklık ve Kutadgu Bilig'de Sözcük Bağdaşıklığı", *Folklor/Edebiyat*, 22 (88), 131-146.

Karaağaç, G. (2009). "Edat Üzerine Düşünceler", *Gazi Türkiyat,* 5, 157-169.

Karaağaç, G. (2013a). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karaağaç, G. (2013b). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karabağ, S. ve İşsever, S. (1995). "Edinim Sürecinde Bağdaşıklık", *IX. Dilbilim Kurultayı (25-27 Mayıs 1992) Bildiriler* (s. 221-235). Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları.

Karaca, H. (2017). Dilbilimin alt alanları ve ekler. *Gaziantep University Journal of Social Sciences,* 16, 47-51.

Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kononov, A. N. (1956). *Çağdaş Türk Edebî Dilinin Grameri* (Çev. Sabit Paylı) (Yayımlanmamış), Sovyet İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Moskova Leningrad.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2010). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kornfilt, J. (1997). *Turkish Descriptive Grammar*. London - New York: Routledge.

Lewis, G. L. (1967). *Turkish Grammar.* Oxford University Press.

Li, Y. S. (2004). *Türk dillerinde Sontakılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 40.

Mansuroğlu, M. (1979). Karahanlıca. *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Mazman, N. (2019). *Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde +ki Biçim Birimi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Önler, Z. (2008). "Kutadgu Bilig'de Toplumsal Kabul ve Geleneklerden Yansımalar", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15.

Özmen, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.

Parlak, H. (2009). *Kutadgu Bilig'in Metindilbilimsel Yapısı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Parlak, H. (2010). "Artgönderim Unsurlarından Gönderge Yinelenmesinin Kutadgu Bilig'deki Kahramanlar Açısından Değerlendirilmesi", *Dil Araştırmaları*, 7, 87-106.

Poppe, N. (1961). *Tatar Manual.* Bloomington Indiana University.

Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der Türkischen.* Helsinki: Studia Orientalia.

Serebrennikov, B. A. & Hacıyeva, N. Z. (2002). *Türk Dillerinin Müqayisəli Tarixi Qrammatikasi.* Bakı: Səda Nəşriyyatı.

Sev, G. (2015). "Kutadgu Bilig'de munu Gösterme Edatı", *Türük, Uluslararası, Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5, 24-36.

Sevortyan, E. V. & Shiraliyev, M. (1971). *Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka (Fonetika, Morfologiya, Sintaksis), (Otvetstvennıy Redaktor i Soavtor).* Baku İzdatelstvo "Elm", okolo 26 p. l.

Sevortyan, E. V. (1956). *Kategoriya Prinadlezhnosti (İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov), II. Morfologiya*. 38-44, Moskva.

Stotsky, S. (1983). "Types of Lexical Cohesion in Expository Writing: Implications For Developing the Vocabulary of Academic Discourse", *College Composition and Communication*, 34 (4), 430-446.

Tanyaş, B. (2014). "Nitel Araştırma Yöntemlerine Giriş: Genel Ilkeler Ve Psikolojideki Uygulamaları", *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 5, 25-38.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Timurtaş, F. (1997). *Osmanlı Türkçesi Grameri (eski yazı ve imlâ - Arapça, Farsça, Eski Anadolu Türkçesi).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Uzun, L. S. (1995). *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara.

Üstünova, K.(2002). *Dil yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 150-151.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Willig, C. (2008). *Introducing Qualitative Research in Psychology*. London: Open University Press.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (5. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Kutadgu Bilig'de Metaforik Betimlemeler

Celal DEMİR*

1. Giriş

Batı dillerinde uzun bir geçmişi olan "metafor" terimi, Türkiye Türkçesine geçtiğimiz yüzyılın sonlarında girmiştir. Anlam çerçevesi tam olarak tespit edilemediği ve kesin bir bilgi olarak tanımlanamadığı için eğitiminde hem de kullanımında sorunlar yaşanmaktadır.

"Metafor" gerek güncel sözlüklerde gerekse terim sözlüklerinde retorik terimleriyle açıklanmakta, "eğretileme", "mecaz", "düz değişmece" ve "açık istiare" gibi terimlerin "sinonimi" olarak gösterilmektedir. "Metaforik" terimi, "metaforla ilgili" biçiminde açıklanmış, "metaforik anlatım" terimi ise henüz sözlüklerimizde yer almamıştır (TDK, Türkçe Sözlük).

Türk dilinin tarihî belgelerine ve ifade etme geleneğine baktığımızda metaforların ve metaforik anlatımların Türk düşünce sisteminde çok önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Orhun Kitabelerinde tespit ettiğimiz metaforlar, millî hafızada hâlâ tutulmakta, bu metaforların çoğu anlatma ve öğretme aracı olarak günümüzde de kullanılmaktadır.

Geçmişten günümüze Türk dilinin bıraktığı yazılı belgeler incelendiğinde metaforik anlatımların bu eserlere hem estetik hem de pedagojik bir değer kattığını görmekteyiz. *Kutadgu Bilig* bunun güzel örneklerinden biridir.

2. Çalışmanın Amacı

Kutadgu Bilig ve Türkçenin diğer tarihî belgeleri, mevcut kültürün içindeki metaforların tüm özelliklerini, nasıl üretildiğini ve ne amaçla kullanıldığını göstermekte ve bize bunları inceleme öğrenme/öğretme fırsatı vermektedir. Bu çalışmanın amacı da, XI. yüzyıl düşünür ve şairlerinden Yusuf Has Hacib'in *Kutatdgu Bilig* adlı eserindeki metaforların ve metaforik anlatımların tespit edilip değerlendirilmesidir.

3. Yöntem

Bu çalışma, doküman inceleme yöntemiyle yürütülmüş ve tamamlanmıştır. İncelemede *Kutadgu Bilig I* (Arat, 1991), *Kutadgu Bilig II* (Arat, 1991), *Kutadgu Bilig III* (Arat, 1991) adlı çalışmalar esas alınmıştır. Araştırma, XI. yüzyılında Yusuf Has Hacib'in yazmış olduğu *Kutadgu Bilig* adlı eserde

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

geçen metaforların ve metaforik anlatımların tespiti ve değerlendirilmesiyle sınırlı tutulmuştur. Ancak Türkiye Türkçesi literatüründe "metafor" ve "metaforik" terimlerinin anlamları konusunda birlik sağlanamamış olduğu için bu terimlerin Batı'da ve Türkiye Türkçesi literatüründeki anlamı ve kullanımıyla ilgili değerlendirmelere de çalışmada yer verilmiştir.

4. Bulgular

Bir kültür ortamında metaforların oluşması, bunların günlük iletişimde (ikili ve toplumsal ilişkilerde), sanat eserlerinde ve eğitim-öğretim etkinliklerinde kullanılması söz konusu kültürün zenginliğine dair önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Bunun gibi aynı kültür ortamı içinde bu metaforların adlandırma ve anlatma ögesi olarak kullanılması, söz konusu olan dilin gelişmiş olduğunu belgeleyen önemli göstergelerden biri sayılmaktadır.

XI. yüzyılda yazılmış olan *Kutadgu Bilig*'de çeşitli metaforların retorik bir malzeme olarak bol bol kullanılmış olması, Türk kültürünün bu dönemde zengin bir yapıya kavuştuğunu, Türk dilinin de kullanıcısına çok çeşitli anlatım imkânları sunan gelişmiş bir dil hâline geldiğini göstermektedir. Eserde tespit ettiğimiz bazı metaforların günümüzde de kullanılıyor olması, kültürel eğilimlerin millî bir düşünce olarak devam ettiğini göstermektedir. *Kutadgu Bilig*'de kullanılmış olan bazı metaforların şairine özgü bireysel tasavvurlar olduğu, bazılarının da evrensel nitelik taşıyan klasik metaforlar olduğu tespit edilmiştir. Bu tespitler, Yusuf Has Hacib'in yaşadığı dönemin kültürüne vâkıf, klasik Batı tefekkürünü bilen kendi dilini de çok iyi kullanan güçlü bir şair olduğunu göstermektedir.

5.1. Metafor ve Metaforik Anlatım

5.1.1.Terim Olarak Metafor

Metafor (Fr. métaphore, İng. metaphor) kelimesi, retorik, lengüistik, felsefe, semiyotik, psikoloji, pedagoji gibi farklı alanlarda kullanılmakta olan bir anlatı ve öğretim terimidir. Eski Yunancada bir kavramı, bir olguyu, kendinden daha öteye taşımak, olduğundan daha fazlasını yüklenmek anlamındaki Yunanca "phérō" kelimesinden gelmektedir (Dur, 2016, s. 123). "Metafor"un bu kelimeye "meta" ön eki getirilerek türetilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Morfo-semantiğine bakıldığında "*meta*: öte ve *pherein*: taşımak, yüklenmek kelimelerinden mürekket" (Lakoff & Johnson, 2015, s. 15) olduğu anlaşılmaktadır.

Fransızca sözlüklerde, (Dictionnaire Hachette Collége, 2008) ise "métaphore: (nom féminin) Procéd qui consiste à utiliser un mot dans un sens figuré. Quand on parle du "printemps de la vie" pour désigner la jeunesse, un

emploie une métaphore"[1] şeklinde açıklanmakta ancak "mecaz" kelimesi yerine "metaforik anlatım" terimi tercih edilmektedir.

Güncel Türkçe sözlüklerde "metafor" ve "metaforik" terimlerinin ifade ettiği anlamlar, "iğretileme", "istiare", "mecaz", "kinaye", "telmih" gibi mecaz ve mecazın türevleriyle açıklanmakta ve sınırlandırılmaktadır. Örneğin Türkçe Sözlük'te (TDK, 2015) "metafor" sözcüğü, "mecaz" kelimesiyle karşılanmakta, "metaforik" ise, "metafora ait, metaforla ilgili" biçiminde açıklanmaktadır. Büyük Türkçe Sözlük'te (Doğan, 1999),"metafor" kelimesi; "mecaz", "istiare", "kinaye" ve "teşbih" kelimeleriyle açıklanmaktadır. Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te (Ayverdi, 2016) de, aynı şekilde "istiare" ve "ödünçleme" terimleriyle eş anlamlı gösterilmektedir. Terim sözlüklerinde ise aynı açıklamalara küçük ilaveler yapılarak metaforun bir sanat terimi olduğuna vurgu yapılmaktadır (Karaağaç, 2018). *Fransızca-Türkçe Sözlük*'te (Saraç, 1999) ise "métaphore" kelimesi, "eğretileme", "istiare" şeklinde yalnızca bir retorik terimi olarak açıklanmaktadır.

Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde, "metafor" ve "metaforik anlatım"a tekabül eden anlamlar yine "mecaz" kelimesiyle açıklanmaktadır (Devellioğlu 2010; Parlatır, 2017). Eski kaynaklarda ve ansiklopedik sözlüklerde ise bu anlamların "lâfız-mana", "i'caz/veciz", "telmih" gibi belagat terimleriyle ilişkilendirildiğini görüyoruz (Ahteri-i Kebir, 2009; Lügat-i Naci, 2009).

5.1.2. Kavram Olarak Metafor

Batı dillerine "götürmek, göndermek, ötelere taşımak" temel anlamıyla giren "metafor" kelimesi, birbiriyle ilişkili ancak özünde farklı olan iki durumu ifade etmektedir. Bunlardan birincisi; bir gerçeğin veya yaygın bir hayalin etkisiyle kişisel ve/veya toplumsal hafızada biçimlenmiş bir eylem, tip, karakter, bir anekdot, bir kültürel tutum ve davranışın tasavvur edilmiş hâli; imaj, algı ve/veya sembollerdir. İkincisi ise; iki durum, iki kavram veya iki düşünce arasında benzerlik görerek bunlardan anlatılmak isteneni açıkça söylemeyip benzerini anlatarak anlatılmak isteneni düşündürmek demektir ki bu durumu Türkiye Türkçesine ancak "metaforik anlatım" sözüyle tercüme edebiliriz.

Lakoff ve Johnson'ın çalışmalarında metaforların önce zihinde oluştuğuna vurgu yapılmaktadır (Lakoff & Johnson, 2015, s. 27). Kullanıcısı bulunan her dilde, bir sözün temel anlamı etrafında zamanla bir kavram ailesi oluşabilir. Bu kavram ailesinin oluşması için anıştırma, hatırlatma, düşündürme, ilgi kurma, benzerlik görme, mukayese etme, çağrıştırma gibi ilişkilendirmelerde esas alınan metaforların, zihinsel bir tasavvur olarak toplum hafızasında önceden teşekkül etmiş olması gerekir. Anlam genişlemeleri daima bu metaforlar

[1] Bir kelimeyi başka bir anlamı düşündürecek şekilde kullanmak. "Hayatının baharında …" dendiği zaman metaforik bir anlatım yapılmış olur.

üzerinden gerçekleşir. Bu kavram-anlam zenginliği; yazın biliminde, pedagojide, lengüistikte, felsefede ve retorikte gerek adlandırma gerek öğretim gerekse betimleme unsuru olarak dilin kullanıcılarına geniş bir manevra alanı oluşturmaktadır.

Türkçede bu tür adlandırma ve anlatımların en eski metinlerde bile örneklerini görmekteyiz. Zira metaforik anlatma ve adlandırma örneklerine Türk dilinin en eski yazılı metinlerinde bile rastlamaktayız. "Orhun Kitabelerinde 22 kavramsal metafor tespit edilmiştir." (Çetinkaya, 2018, s. 178).

5.1.3. Mecaz ve Metafor

Yazılı ve sözlü metinlerdeki uygulamalara ve günlük hayattaki pratiklere bakıldığında leksik bir unsur olarak "metafor" ile "mecaz"ın aynı durumları veya olguları ifade etmediğini görüyoruz. Her ikisi temelde retorik terimi olmakla birlikte kullanım alanlarına göre aralarında farklılıklar bulunmaktadır. "Mecaz", bir anlam inceliği yaratmak, sözün etkisini artırmak veya anlamayı/anlatmayı kolaylaştırmak amacıyla bir durumu, bir olguyu, bir kavramı veya bir eylemi kendi adıyla söylemek yerine bu durumlarla ilişkisi olan başka bir kelimeyi kullanmak; bir kelimeyi geçici olarak başka bir kelimenin yerine kullanmak (ödünçleme yapmak) biçiminde açıklanabilir (Karataş, 2018). Neticede mecaz, bir şeyi kendi adı ile ifade etmek yerine, onu özellikleri daha kuvvetli ve belirgin olan başka bir varlığın adını kullanarak anlatmaktır. Bu bağlamda mecaz; bir şeyi doğrudan anlatmak yerine, onu dolaylı yoldan anlatmak demektir. Şu hâlde mecaz, bir varlığın veya kavramın adı değil, bir anlatma biçimini ifade ettiği için bir eylem adı olarak önümüze gelmektedir. "Metafor" ise, bir anlatım biçiminin adı olmayıp böyle bir anlatımda çağrıştırma, benzetme veya ilişkilendirme-düşündürme aracı olarak kullanılan tasavvurun (imaj, figür, algı, sembol) adıdır. "Mecaz iki kelime/kavram arasındaki alış-verişi/gidiş-gelişi yani ödünçlemeyi ifade etmektedir. Metafor ise donmuş (gelişmesini tamamlamış/stabil) veya gelişmekte/oluşmakta olan, kurgulanmış veya kurgulanmakta olan bir tasavvurun ismidir. Bu tasavvur donmuş bir hikâye, bir aforizma, bir eşya, bir kavram, meşhur bir olay, bir eylem, bir fıkra, önemli özelliği olan bir şahsiyet, bir tip, bir karakter veya başka bir varlık olabilir. Şu hâlde anlatı sanatında metafor, bir eylem biçimi veya bir ifade manevrası değildir, bu eylemi kuran ve gerçekleştiren sanatçının kullandığı malzemelerden/unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mecaz; bir anlatım türü olmakla bir eylemin ismidir, metafor ise, bu anlatma eyleminde kullanılan ilişkilendirme ögesidir." (Demir-Yıldırım, 2019, s. 85).

Sonuçta "mecaz", "bir kelimeyi geçici olarak başka bir kelimenin yerine kullanmak, yani iki durum arasındaki ilişkiye dayanarak bir kelimeyi kendi anlamında değil, anlatılmak isteneni düşündürecek şekilde kullanmak"tır. "Metafor" ise böyle bir anlatımda düşündürme-çağrıştırma ögesi olarak kullanılan

tasavvur, kavram, olgu, olay, imaj, simge, sembol veya bir varlığın adıdır. Bu durum bize "metafor"un anlatma ögesi; "mecaz"ın ise anlatma biçimi olduğunu açıkça göstermektedir.

5.1.4. Metaforik Adlandırma ve Metaforik Anlatım

"Metafor" kelimesi, *Türkçe Sözlük*'te "mecaz" olarak "metaforik" terimi ise, "metaforla ilgili olan" biçiminde açıklanmaktadır (TDK, Türkçe Sözlük, 2005). "Metaforik anlatım" terimi ise sözlüklerde olmadığı gibi henüz literatürde de yerini almamıştır.

Gördüğümüz bir eşya, içinde bulunduğumuz bir durum, şahit olduğumuz bir olay, tecrübe ettiğimiz bir yaşantı, bir anekdot ilk anda veya zamanla bizde bir izlenim oluşturur. Bu izlenim, daha sonra bir tasavvur hâlini alabilir. Bu tasavvura (imaj, sembol, simge…) metafor diyoruz. Metaforlar kişisel ve toplumsal hafızada insan aklının ürünü olarak kendiliğinden teşekkül eder. Çok belirgin ve genel kültüre uygun olanlar, ileride stabil bir metafor hâline gelebilir. Bu metaforlar, bütün dillerde benzetme/çağrıştırma unsuru olarak kimi zaman günlük iletişimde kimi zaman da anlatımlarda ve adlandırmalarda kullanılır.

Bir varlığın/kavramın bize düşündürdüğü görüntü, işlev, tat, koku, renk veya bu varlığın/kavramın üzerinde olan herhangi bir özellik esas alınarak başka bir varlık adlandırıldığında buna "metaforik adlandırma" diyoruz. Türkçede metaforik adlandırmalar hem günlük iletişimde hem de pedagojide önemli bir yer tutmaktadır: "göğüs kafesi", "köprünün ayağı", "deve boynu", "bülbül yuvası", "saadet zinciri", "devlet baba", "toprak ana" gibi adlandırmalar bir metafor esas alınarak yapılmıştır. Türkçenin onomastiği bu tür adlandırmalara her durumda izin vermektedir. Eğitim-öğretimde kullandığımız terimlerin de önemli bir kısmı metaforik özellik göstermektedir. Bu tür adlandırmaların dilimizde pek çok örneği vardır: "Kafatası", "nehir yatağı", "kaval kemiği", "kulak memesi", "ana vatan", "yavru vatan", "talih kuşu", "kavak yelleri", "hayat yolu", "kör kurşun", "kalp ağrısı", "kör kuyu", "ölüm sessizliği", "korku imparatorluğu", "yalnızlık cehennemi", "dil yarası" gibi.

Anlatıcının veya toplumun hafızasında daha önceden teşekkül etmiş bir metaforu kullanarak başka bir varlığı, olayı veya durumu anlatma işine de metaforik betimleme/anlatım diyoruz:

"Can kafeste durmaz, uçar

Dünya bir han, konan göçer

Ay dolanır, yıllar geçer

Dostlar beni hatırlasın" (Âşık Veysel Şatıroğlu)

Ölüm olayının gerçekleşme biçimi, toplumsal hafızada şöyle bir metafor üretmiştir: Ölen kişinin ruhu bir kuş gibi göğüs kafesinden çıkıp bedeni terk eder. Bu dörtlükte de "kafeste duran bir kuşun kafesinden çıkıp gidişi" anlatılarak kişioğlunun ölümü anlatılmak istenmiştir.

Tüm metaforik anlatımlar ve adlandırmalar, anlatılması zor olan soyut bilgi, kavram veya düşünceleri açık ve anlaşılır kılma ihtiyacından doğmuştur. Soyut bilgilerin kavratılması, ancak somut bilgilerle ilişkilendirilerek kolaylaştırılabilir. Metaforik anlatımlar da bu ihtiyaçtan doğmuştur.

Metaforik anlatım, söylenenle söylenmek isteneni düşündürme, hatırlatma veya çağrıştırma esasına dayanır. Metaforik anlatımlar, yaşantılardan ve/ veya kurgulardan faydalanarak bilinmeyeni veya hayal edilemeyeni, bilinen ile anlatma; bir çeşit somutlaştırma biçimidir. Sanatçının kendi birikimlerini, düşünce veya hayal dünyasını muhatabının ön bilgilerinden faydalanarak anlaşılır, görünür veya etkili kılma çabasıdır.

Lowery'e (Lowery, 2013) göre bütün dillerde metafor vardır ve insanlar düşüncelerini ifade etmek için metaforlara başvururlar. Hatta bazı metaforlar evrenseldir. Çünkü bütün insanlar hayatlarında benzer şeyleri görür ve benzer duyguları yaşarlar.

Metaforlar, hiçbir kültürde bir durumu bir düşünceyi anlatmak veya bir şeyi öğretmek amacıyla icat edilmiş ve bir kenarda hazır tutulan potansiyel anlatım malzemesi değildir. Hoang (2014), "Dünyaya bakış açımızı çevremizle, kültürle ve bedenimizle olan günlük deneyimlerimiz, şekillendirir." diyerek önemli bir gerçeğe vurgu yapar: Metaforlar, bir kültür muhiti içinde ve günlük yaşamın herhangi bir yerinde, bir gerçeğin insan üzerinde bıraktığı etki ve algılanma biçimine göre insan muhayyilesinde oluşan imaj, algı, sembol, simge veya tasavvurlardır. Bu tasavvurlar dış dünyada gördüklerimizin ve dinlediklerimizin bizde bıraktığı intibalar üzerine bina edilir. Metaforların millî tarafı da buradan gelmektedir. "… iç dünyamız, zihinsel süreçler, duygular, soyut özellikler, ahlaki değerler, sosyal ve siyasi yasalar gibi bazı soyut kavramların metaforlar şeklinde ifade edilebilmesi, metaforların kültürün asli bir parçası olduğunu göstermektedir." (Kövecses, 2005, 1-2'den aktaran: Çetinkaya, 2017, 319) Lowery (2013, s. 12) ise, metaforların millî yönünü şu sözlerle vurgular: "Kullandığımız metaforlar ve bunları kullanma tarzımız, bir kültür numunesi olarak çevremizden nasıl etkilendiğimizi ve çevremizi nasıl algıladığımızı gösterir." Bu nedenle bir kültür dairesi içinde oluşan metaforlar, bizi bu kültürü yaratan ve yaşatan toplumun düşünce dünyası ile buluşturur. Kaynağı ve son şekli nasıl olursa olsun, nereden beslenirse beslensin metaforlar her kültürde anlatma ve adlandırma malzemesi olarak daima hazır bekler. Velev ki yaşayan dil, kullanıcısına bu tasavvurları adlandırma ve anlatma imkânı sunabilsin.

Aşağıdaki dörtlükte bir betimleme yapılmıştır. Bu betimleme, Türk edebiyatında metaforik anlatımın güzel örneklerinden biridir. Şair[2] bu dörtlükte iki metafor kullanmıştır: Birinci metafor, bağ yapraklarının arasından yere düşecekmiş/damlayacakmış gibi aşağı sarkan üzüm salkımlarıdır. Bu metafor bulutlardan damlalar hâlinde akan yağmuru anlatmak için kullanılmıştır. İkincisinde ise, saçı başı dağılmış, başı öne eğik çok sevdiği birinin ardından hıçkıra hıçkıra ağlayan bir kadın metaforu görüyoruz. İki gözü iki çeşme ağlayan bu kadının gözyaşları, yağmur yüklü bulutların yere aktığı gibi saçlarının ucundan yerlere akmaktadır. Bu tasavvur, bizi bin yıldan daha eskiye götürüp "yuğ törenleri"nde yanaklarını tırnaklarıyla yırtıp kanını gözyaşlarına katarak akıtan "yuğcu" (Ögel, 1991, C, III) kadın tipini (metaforunu) düşündürmektedir. Şair kendisi için de bu şekilde ağlanmasını istemektedir.

"Yüce dağların başında
Salkım salkım olan bulut
Başın çözüp yaşun yaşun
Benim için ağlar mısın ?"

"Metafor", dış dünyamızın bizde bıraktığı intibaların/algıların etkisiyle insan aklının ürettiği tasavvurların ortak ismidir. Bu tasavvurlar, güzel anlatma, kolay öğretme düşüncesiyle ortak veya kişisel bir anlatım malzemesi olarak hem edebî/bilimsel eserlerde hem de günlük iletişim ortamında karşımıza çıkabilir. Bu tür metaforik anlatımlar daha sonra toplumlarda gelenek hâline gelebilir:

Bir işe başlanıp tamamlanabilmesi için herkesin çaba göstermesi gerektiğini anlatmak için "Herkes elini taşın altına koymalı." deriz. Bu cümlede büyükçe bir taşı kaldırmak için her biri taşın altına elini sokarak onu kaldırmaya çalışan bir grup insan fotoğrafı vardır. Bu cümle de metaforik bir anlatım örneğidir.

Aristo metaforik anlatımı, "bir olgunun, bir kavramın doğasını anlatmak veya hissettirmek için onu çok bilinen bir benzeriyle ilişkilendirerek veya kıyaslayarak anlatma" (Tunalı, 2002, s. 14) biçiminde tarif etmektedir.

Lakoff (1993) da metaforik anlatımı, "bir kavramı anlatırken ona benzer bir kavramı ifade etmek, geleneksel anlamının dışında bir kullanımla roman veya şiir diliyle ifade etmektir" biçiminde açıklamaktadır.

Metaforları, "bir şeyi anlatmak için ileride lazım olur" düşüncesiyle taammüden tasarlanmış ihtiyaç maddesi gibi değerlendirmemek gerekir. Gerçekte metaforlar, bizi rahatsız eden veya huzurlu kılan ama bir şekilde dikkatimizi

[2] Yunus Emre.

çeken herhangi bir dış etkene dayalı ve istem dışı tasarımlardır.

George Lakoff ve Mark Johnson, metafor'un her zaman benzetme unsuru olmadığına vurgu yapmaktadırlar: *"Metafor kelimelerin değil, kavramların niteliğidir. Metaforun fonksiyonu salt sanatsal/estetik kaygıları değil, belirli kavramların daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Metafor çoğunlukla benzerliğe dayanmaz. Metafor özel bir yeteneği olmayan sıradan insanlarca gündelik hayatta büyük bir zihin faaliyeti gerektirmeksizin kullanılır. Metafor lengüistik bir süs, gereksiz bir dekor değil, insani düşüncenin ve akıl yürütmenin ayrılmaz bir unsurudur."* (Lakoff & Johnson, 2015, s. 12). İnsanlar, istem dışı üretilmiş/tasarlanmış ve hafızada yer etmiş olan bu tasavvurlardan; bir şeyi daha güzel ve daha etkili anlatmak, kolayca ve kalıcı olarak öğretmek amacıyla araç olarak (söz, yazı, şekil, veya işaret) yararlanırlar. Bu metaforların yardımı ile yapılan açıklamalar, anlatımlar ve adlandırmalar anlatıcının/sanatçının kişisel beceri ve ilaveleriyle daha da zenginleşebilir.

4.1.5. Metafor, Mecaz, Mazmun

Metaforik anlatımlar, Türk edebiyatının bütün kollarında (divan edebiyatı, halk edebiyatı, Türk tasavvuf edebiyatı ve çağdaş/modern Türk edebiyatı) önemli bir yer tutmaktadır.

Divan edebiyatında metaforik anlatımların daha yoğun olduğunu görüyoruz. Ancak edebiyatımızın bu kolu ile ilgili tetkiklerde şimdi metafor dediğimiz "referans" unsuruna "mazmun" denmekteydi. "Mazmun" teriminin başka anlamları da olmakla birlikte yazın biliminde, "mânâ, kavram; nükteli, sa'natlı ince söz; kendisine özgü simgesel anlamları olan nükteli ve cinaslı söz" (Develliođlu, 2010; Parlatır, 2017) şeklinde açıklanmaktadır.

Görüldüğü gibi divan şairinin zihninde tasarladığı veya toplumun ortak hafızasında biçimlenmiş tipler, karakterler, olaylar, durumlar, tasarımlar veya hayaller "mazmun" kelimesiyle karşılanmaktadır. Bu terim metaforun donmuş/stabil hâli olarak değerlendirilebilir. Gerçek hayat/dış dünya ve hayaller, klasik Türk şiirinde, daima bu mazmunlarla ilişkilendirilerek anlatılmıştır.

"Gül ile bülbül" mazmunu, "nergis" mazmunu, "nokta" mazmunu, "selvi/servi", "ab-ı revan", "kurt ile koyun" mazmunu gibi. "Selvi" mazmunu ile ince ve uzun boy, "nokta" mazmunuyla yokluk ve vuslat, "karanlık" veya "gece" mazmunuyla sevgilinin saçları, "kement" mazmunuyla sevgilinin zülfü veya kâkülü, "inci" mazmunuyla sevgilinin dişleri, "kalem", "keman", "yay", "hilal" mazmunuyla sevgilinin kaşları anlatılmak istenmiştir (Pala, 2014).

"Tahammül mülkünü yıktın **Hülâgû Han** mısın kâfir
Aman dünyayı yaktın âteş-i sûzan mısın kâfir"

(Nedim, XVIII. Yüzyıl)

Bu mısralarda şair, sevgiliden gördüğü zulmü anlatmak için, kendisine direnen tüm hükümdarları öldürerek ülkesini yakıp yıkan Hülagu Han metaforunu kullanmıştır.

"Metaforik anlatım"ı, kısaca benzetme, ilişkilendirme veya kıyaslama üzerine kurulmuş bir anlatım biçimi olarak görmek yanlış olmaz (Demir, 2017, s. 91-93). Ancak "ona benzer bir kavramın" varlığını ve benzerliğini toplumun önceden kabul etmesi ve iki kavram arasındaki benzerlik/ilişki/çağrışım olgusu, toplumda ortak kabul hâline gelmiş olması beklenir. Yani metaforik bir anlatım için önce "metafor" dediğimiz müşterek kabullerin oluşması gerekmektedir. Sanatçının anlatımdaki başarısı biraz da bu ortak kabullerin oluşmasına ve umumiyet kazanmasına bağlıdır.

Metaforlar, her milletin sahip olduğu soyut kültür varlığıdır. Her ne kadar sözlüklere leksik bir unsur olarak yer almamış olsa da günlük hayat içerisinde adlandırma ve anlatma aracı olarak kullanılmaktadır. İnsanlar, günlük konuşmalarında, metaforlarla yüklü ifadeleri anlam ayrıntılarını düşünmeden kullanmaya devam ederler. Çünkü metaforlar, zihnimizde öyle yer etmiştir ki, günlük hayatımızda düşüncelerimizin ve dilimizin ayrılmaz birer parçası hâline gelmiştir (Lakoff & Turner, 1989). "Günlerdir elim kolum bağlı bekliyorum" diyen bir kişi, içinde bulunduğu çıkmazı "eli kolu bağlı olduğu için hiçbir şey yapamayan bir insan" metaforu (tasavvuru) ile anlatmış olur.

5.1.6. *Kutadgu Bilig*'de Metaforların Kullanımı

Kutadgu Bilig, hem edebî dilimizin hem de düşünce dünyamızın geldiği merhaleyi gösteren çok değerli örneklerinden biridir. Eserdeki tasavvurlar, adlandırma biçimleri ve metaforik betimlemeler, XI. yüzyılda Türk kültürü ve düşünce dünyası hakkında çok değerli ipuçları vermektedir.

Kutadgu Bilig, tamamen metaforik bir mizansen üzerine kurulmuş bir eserdir. Hatta olay kahramanlarının adları bile metaforik bir adlandırmayla belirlenmiştir. Bu durum, eserin yazıldığı dönemde metaforik anlatım ve adlandırmaların çok sınanan, çok başvurulan bir uygulama olduğunu göstermektedir. Zira eserde metaforların hem eğitim-öğretimde adlandırma ve anlatma hem de günlük iletişimde betimleme unsuru olarak kullanıldığını gösteren sayısız örnekle karşılaşıyoruz. Çok yerde verilmek istenen bilgi, açıklanmak istenen düşünce ve hayaller, metaforlar aracılığı ile ifade edilmiştir. Eserde benzetme, anıştırma, hatırlatma ve ilişkilendirme yöntem ve tekniklerinin sonuna kadar kullanıldığını görmekteyiz. Bu durum bize metaforik anlatımların ve adlandırmaların eğitim-öğretimdeki işlevinin eserin yazıldığı dönemde çok iyi anlaşıldığını düşündürmektedir.

Kutuldı bodun kitti emgekleri,

Kozı birle katlıp yorıdı böri (1040): Halk kurtuldu ve zahmet denilen şey ortadan kalktı; k**uzu** ile **kurt** birlikte yaşamağa başladı.

Bu beyitte şair, toplumda huzurun sağlandığını anlatmak için kurt ile kuzu arasındaki ilişkinin toplumsal hafızadaki fotoğrafını kullanmıştır.

Karahanlı Türkçesinin en yetkin ürünlerinden biri olan *Kutadgu Bilig* incelendiğinde XI. yüzyıl Türkçesinin bir edebiyat ve kültür dili olarak mükemmel bir yapıya ulaştığını görüyoruz.

Yazın bilimcilere göre bir dil üç merhaleden sonra ancak ideal bir iletişim aracı ve hâline gelebilir:

1. Teşekkül: Bir dilin sistematiği (grameri, mantığı, semantiği) bu dönemde oluşur. Türk dilinin "Erken Türkçe" dediğimiz dönemini "teşekkül dönemi" olarak kabul edebiliriz. Bu dönemi MS III. yüzyıla kadar getirebiliriz.

2. Tekâmül: Bir dilin sistematiğinin belirginlik kazanıp gelişmeye ve güzelleşmeye başladığı, yer yer güzel örnekler ürettiği dönemdir. "Göktürkçe" ve "Uygurca" adını verdiğimiz dönemleri "tekâmül dönemi" olarak kabul edebiliriz.

3. İbda: Bir dilin bilimde ve sanatta (retorikte) adlandırma ve anlatma gücüne kavuştuğu döneme ibda dönemi denmektedir. "Karahanlı Türkçesi"ni (Eski Türkçenin son dönemi), Türkçenin ibda dönemi olarak kabul edebiliriz. Çünkü XI. yüzyıl Türkçesiyle bugün bile anlatmakta zorlandığımız duygu, düşünce, tasarım, olay ve durumların kusursuz anlatıldığını görmekteyiz. Mecaz sistemi oluşmuş, bugün de kullandığımız metaforların çoğu dilde karşılığını bulmuş görünmektedir.

6. *Kutadgu Bilig*'de Metaforik Anlatımlar

Yufka Metaforu: "Yufka"; somut bir varlık olarak ince, kırılgan, dayanıksız ve hafif olma özelliklerine sahiptir. Bu varlığın ismi üzerinde inceliği, hassasiyeti, zarafeti, yüceliği ve kırılganlığı düşündüren bir metafor oluşmuştur. Bu metafor, insanın yakın çevresiyle ve diğer insanlarla olan ilişkilerinde hassasiyetini anlatmak için Türkçenin hemen her döneminde daha çok "yuvka köŋül / yufka köŋül" biçiminde kullanılmıştır:

Yeme yakşı aymış bügü bilgi yarp,

Kişi köŋli ***yuvka*** *küdezmeki sarp* (3393): Parlak bilgili hakim yine çok güzel söylemiş; insanın gönlü yufka ve muhafazası güçtür.

Genç/Gençlik Metaforu: "Genç" ve "gençlik"; soyut bir kavram olarak dinamik, güçlü, cevval, canlı, taze ve güzel olma özelliklerine sahiptir. Bu kelime

etrafında zamanla güzelliği, canlılığı, tazeliği, diriliği ve üretkenliği düşündüren bir metafor oluşmuştur. Bu sebeple Yusuf Has Hacib, aklı betimlerken "kiçig/genç" kelimesi üzerinde oluşan metaforu kullanmıştır:

Ödgülmüş, Hükümdar Güntoldı'nın "Akıl nedir, nasıldır?" sorusu üzerine aklı şöyle somutlaştırır.

Yüzi körki körklü ne yaşı ***kiçig****,*

Kamuğ edgülükke anıŋdın keçig (1851): Yüzü, şekli güzel ve daima **genç** ve dinçtir; her türlü iyiliğe geçit veren odur.

Dönemin Türk kültüründe hükümdar ile akıl daima birlikte düşünülmüştür. Öyle ki hükümdar akıl anlamında, akıl kelimesi de hükümdar anlamında kullanılmıştır.

Aklın önemli özelliklerinden biri de sahibine **analitik** düşünmeyi öğütlemesidir. Beylerin/hükümdarların önemli bir özelliği de (olmazsa olmazı) akla sahip olmalarıdır.

Bazı beyitlerde "akıl"ın özellikleri anlatılmış ancak bu kelime üzerinde oluşan metafor, bize bu siyasetnamede betimlenen "hükümdar"ı düşündürmektedir:

Kaçığlığ ***yeter*** *ol uçuğlığ* ***tutar****,*

Sınukuğ ***sapar*** *ol buzukuğ* ***iter*** (1858)*:* Kaçana yetişir, uçanı yakalar, kırığı sarar ve bozuğu düzeltir.

Bakar ***soldın oŋdın*** *hem* ***öŋdün kedin****:*

Kamuğ iş yarağın bilir hem üdin (1857): İşlere sağdan, soldan, önden, arkadan, her cephesinden bakar; hal çaresini ve zamanını bilir.

Ukuş *ornı üstün meŋede-turur,*

Ağır neŋ üçün ornı başta erür (1836): Aklın yeri üstte, beyindedir; kıymetli bir şey olduğu için, onun yeri baştadır.

"Deniz" ve "İnci" Metaforu: "Deniz" somut bir varlık olarak son derece geniş ve açık bir ufka sahiptir, içinde çok ve farklı özelliklere sahip sayısız canlıya yaşama alanı olur. Her canlıya eşit imkânlar sunup onları besler, iyi kötü ayırmaz. Bu özellikleri sebebiyle deniz kelimesi üzerinde hoşgörü, rahatlık, zenginlik adalet gibi kavramları düşündüren bir metafor oluşmuştur. Deniz kelimesi *Kutadgu Bilig*'de "gönül" kavramını anlatmak için kullanılmıştır. Denizin içinde yaşayan bir canlı olan midyenin bünyesinde incilerin oluşması da

deniz metaforu ile birlikte tahayyül edilmiştir. Böylece, insanın düşünme, değerlendirme, eleme-seçme yeteneklerinin bir sonucu olarak bilginin üretilmekte oluşunu anlatmak için deniz-inci ilişkisi kullanılmıştır:

Kişi köŋli tüpsüz teŋiz teg-turur,

Bilig ***yinçü*** *sanı tüpinde yatur* (211)**:** İnsan gönlü dibi olmayan bir **deniz** gibidir; bilgi onun dibinde yatan **inciye** benzer.

Köstek Metaforu: Köstek, bir eşya olarak bir varlığın yerinden ayrılmasını, kaybolmasını, istenildiği şekilde hareket etmesini sağlamak amacıyla kullanılan zincir veya başka bir bağlama aracıdır. Bu özellikleri nedeniyle köstek kelimesi üzerinde sınırlandırıcı, bağlayıcı, kontrol etme, yanında tutma, taşkınlığı, fazlalığı engelleme metaforu oluşmuştur. *Kutadgu Bilig*'de aklı anlatırken aklın kontrol edici, bir şey için cevaz verilen mahdut sınırlarını koruyucu, yanlıştan uzak tutma özelliğini vurgulamak için köstek metaforu kullanılmıştır:

Kişen *ol kişike ukuş belgülüg,*

Kılınçı köni ol işi ülgülüg (1837): Akıl insan için, şüphesiz, bir **köstektir**; hareketi doğru ve işi ölçülüdür.

Kişen ol kişike bilig hem ukuş,

Kişenlig *yarağsızka barmaz üküş* (314): Bilgi ve akıl insan için bir **köstektir**; köstekli olan, yakışıksız şeylere pek gitmez.

Bağırsak bayat kör üdürmiş kulın,

Kişedi *ukuş birle kılkın tilin* (1838): Merhametli Tanrı seçmiş olduğu kulunun hareketini ve dilini akıl ile **kösteklemiştir**.

Bataklık Metaforu: Bataklık, su altında kaldığı için derinlemesine yumuşak çamurlardan oluşmuş bölgedir. Burada yürümek isteyen veya buraya düşen bir canlı çırpındıkça batar ve tamamen gömülüp yok olur. Bu özellikleri nedeniyle bataklık/ öyük kelimesi üzerinde, çıkmaza düşme, uğraştıkça kötüye gitme, birçok engelle karşılaştığı için bir işte mesafe alamama, başarma şansı olmayan bir işe girip çaresiz kalma metaforu oluşmuştur.

Kutadgu Bilig'de bataklık/öyük metaforu, dünya işlerine kendisini kaptırıp umutsuz ve amaçsız çabaları anlatmak için kullanılmıştır:

Ayâ yolda azmış başı tezginük,

Ayı sevme dünyâğ tüpi ol öyük (3089): Ey yoldan azmış, başı dönmüş adam, bu dünyaya hiç gönül verme, onun dibi bataklıktır.

Örü tartğıl özni öyüktin kutul,

özüŋ kullukın sen tapuğ birle yul (3091): Kendini yukarı çek, bataklıktan kurtul; ibadet ile kulluk vazifelerini yerine getir.

Irmak Metaforu: Yusuf Has Hacib, kişioğlundaki yapma isteğinin (ceht), daima canlı olmasını iyi bir haslet olarak görür. Daima istek ve arzuların canlı kalmasını ister. Bu nedenle böyle bir arzuyu anlatmak için gür akan bir ırmak metaforunu kullanmıştır. Saadeti anlatmak için de hiç yaşlanmayan, daima canlı ve hareketli, hizmette kusur etmeyen bir hizmetkâr metaforunu kullanmıştır.

Aka kelsü ârzû kurımaz bolup,

Kapuğ tutsu devlet karımaz bolup (943): Arzun, kurumayan ırmak gibi, akıp gelsin; saadetin, ihtiyarlamayan bir hizmetkâr gibi, daimî kapında dursun.

Misk/Koku Metaforu: Misk/Güzel koku, nerede ve hangi şartlarda olursa olsun gizlenemeyen, hemen kendini belli eden bir gazdır. Bu özelliği nedeniyle misk/koku kelimesi üzerinde, hemen dikkatleri üzerinde toplama, saklı gizli kalmama metaforu oluşmuştur. Bu özellikleri nedeniyle misk kelimesi, uyarıcı olma, güzelliği ile dikkat çekme ve saklı gizli kalmama durumlarını anlatmakta kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'de ise bu metafor, bilgiyi ve aklı anlatmak için kullanılmıştır:

***Yıparlı** biligli teŋi bir yaŋı,*

Tutup kizlese bolmaz özde öŋi (311): **Misk** ve **bilgi** birbirine benzer; insan bunları yanında gizli tutamaz.

***Yıpar** kizlese sen yıdı belgürer,*

Bilig kizlese sen tilig ülgüler (312): Miski gizlersen kokusundan belli olur; bilgiyi saklarsan dili ayarlamasından belli olur.

Su Metaforu: Su, bir varlık olarak bulunduğu, geçtiği ve ulaştığı yere hayat verme özelliğine sahiptir. Suyun ulaştığı yerde hayat başlar. Suyun olmadığı yerde hayat olmaz, suyun çekildiği yerde de hayat son bulur. Bu özelliğine bağlı olarak su kelimesi üzerinde hayat verme, canlılık başlatma, huzur ve rahatlık bahşetme metaforu oluşmuştur. Bu sebeple adaleti, kanunu, bilgiyi, bilgini anlatmak için su metaforu kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'de de kanun/adaletin, aklın, bilginin hâkim kılındığı, güzel sözün değer kazandığı yerde huzurun, adaletin tecelli edeceğini anlatmak için su metaforu kullanılmıştır.

Biliglig sözi yerke suv teg-turur,

*Akıtsa **suvuğ** yerde nimet önür* (927): Bilgilinin sözü toprak için **su** gibidir; su verilince yerden nimet çıkar.

Öyük ***çim osuğluğ*** *bolur bilgeler,*

Çıkar suv kayuda adak tepseler (974): Âlimler **sulak yerlere** benzerler; nereye ayak vururlarsa oradan su çıkar.

Akar ***suv*** *teg ol bu tilin edgü söz,*

kayuka bu aksa çeçek öndi tüz (2688): Dilin söylediği iyi söz ise, akarsu gibidir; nereye akarsa orada çiçek açar.

Baş ve El Metaforu: Baş, birinci manası ile canlıların üst veya ön kısmında bulunan bir organdır. Canlının tüm hayati fonksiyonları burada planlanır, yürütülür ve denetlenir. Bu özelliği sebebiyle baş kelimesi üzerinde yönetici, önemli ve değerli olma, merkezde ve ilgi odağında bulunma, sorumlu olma metaforu üretilmiştir. Bu metafor *Kutadgu Bilig*'de hükümdarı, yöneticiyi, sorumluluk alan, başkalarının sorumluluğunu üstlenen, bu yolda sıkıntıya düşen kişiyi anlatmak için kullanılmıştır:

Bedük iş bodun ***başlamakı*** *ağır,*

Baş ağrığ bile tutçı emgek tegir (2147): Halka **baş** olmak büyük ve ağır bir iştir; o daima başa dert olur ve insana eziyet verir.

El metaforu ise *Kutadgu Bilig*'de vezir, yardımcı, bir işte yardımcı olan kişiyi anlatmak için kullanılmıştır:

Yanut berdi ögdülmiş aydı ilig,

Vezir *boldı* ***beglerke*** *sunğu* ***elig*** (2181): Öğdülmiş cevap verdi: Ey hükümdar, **vezir** beylerin eli demektir; onlar işleri bu eller ile görürler, dedi.

Tuzak Metaforu: Tuzak, bir canlıyı yakalamak ve ele geçirmek için kurulan düzenek demektir. Bu özelliği sebebiyle tuzak kelimesi üzerinde bir canlıyı hayatın bir yerinde yakalayıp onu sahip olduğu ve sevdiği tüm değerlerden mahrum bırakma metaforu oluşmuştur. *Kutadgu Bilig*'de insana hayatını veya sahip olduğu güzellikleri kaybettiren bir gerçek olarak ölümü ve hastalığı anlatırken tuzak metaforu kullanılmıştır:

Bu törtte biri ot birisi yağı,

üçünçi ig ol kör tiriglik ***ağı*** (307): Bu dörtten biri – ateş, biri – düşmandır; Üçüncüsü – hayatın tuzağı olan **hastalıktır.**

Ölümüg unıtma aŋar yok tolum,

Busuğdın *çıkar teg çıkar bu ölüm* (1381): Ölümü unutma, ona karşı hiç bir **silah** yoktur; ölüm, **pusudan çıkar** gibi, bir gün karşına çıkar.

Güneş Metaforu: Güneş kâinata hayat veren, ışığını ve sıcaklığını ayrım yapmaksızın tüm mevcudata eşit olarak dağıtan, bitip tükenmeyen bir enerjiyle canlılara hayat vermeye devam eden bir varlık olarak her dönemde insanoğlunun dikkatini çekmiştir. Güneş'in bu özelikleri her kültürde edebî eserlere konu olmuştur. Güneş'in bu özellikleri insanoğlunun muhayyilesinde hükümdarı ve elinde imkânları çevresine dağıtan insanları düşündüren kapsamlı bir metafor oluşmuştur.

Yusuf Has Hacib de kaleme aldığı bu siyasetnamesinde hükümdarın özelliklerini; kişiliğini ve halkla ilişkilerini anlatmak için "güneş" metaforunu kullanmıştır. Yusuf'a göre "güneş" denildiğinde akla hükümdar gelmelidir. Çünkü Güneş ışığını ve sıcaklığını herkese eşit olarak ikram eder. Hükümdar da öyle olmalıdır. Daima halkının gözü önünde olmalı ve halkı için çalışmalıdır:

Künüg *kör irilmez tolu ok-turur,*

Yaruklukı bir teg talu ok-turur (825): **Güneşe** bak, **küçülmez**, bütünlüğünü daima muhafaza eder; parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir.

İkinçi ***tuğar kün*** *yarur bu ajun,*

Tüzü halkka tegrür yokalmaz özün (827): İkincisi – **güneş** doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez.

Üçünçi bu ***kün*** *tuğsa yerke isig,*

Çeçek yazlur anda tümen miŋ tüsig (829): Üçüncüsü – bu **güneş** doğunca yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır.

Tuğar ***kün*** *arığ ya arığsız temez,*

Kamuğka yarukluk berür eksümez (831): Güneş doğar, temiz veya kirli demeden, her şeye aydınlık verir; kendisinden bir şey eksilmez.

Meniŋ me kılınçım *bu ol belgülüg,*

Tözüke tegir barça mendin ülüg (832): Benim de hareketim tıpkı böyledir; herkes benden **nasibini alır**.

İniş-Yokuş Metaforu: Yusuf Has Hacib, "iyilik" ve "kötülük" ilişkisini anlatırken "yokuş" ve "iniş" metaforlarını kullanmıştır. İyilik "yokuş" metaforu, kötülük ise "iniş" metaforu kullanılarak anlatılmıştır. "Yokuş" yürümeyi ve mesafe almayı güçleştiren bir zemindir. İyilik de böyledir. Yapılması zordur, kötülük yapan kişioğlu nefsinin kendisine telkin ettiği güzellikleri tadar, nefsine kolay gelir. İyilik yapan kişinin yürüme ve mesafe alma eylemi için yokuş çıkmak gibi fazladan gayret göstermesi gerekir; Yusuf Has Hacib, burada insan eylemlerini iyi ve kötü olarak kategorize ederken "nefis" faktörüne dikkat çekmek

istemiştir. "Kötülük" yapmak ise yukarıdan aşağı inmek gibi kolay bir iştir. Kötülük yapmak isteyen kişinin yol almasına, bu işi yapmasına engel teşkil edecek hiçbir unsur yoktur. Hatta bu işi yaparken ona kolaylık sağlayacak nefis faktörü de tebarüz eder ve kişi nefsine uyarak yorulmadığı için, hiçbir şeyi eksilmediği için bu durumdan huzur duyar. İyilik ise "yokuş" gibidir. Yokuş çıkmak kişiyi yorduğu ve sıkıntıya soktuğu için yokuş çıkmayı kimse sevmez, iyilik yapmak da yokuş çıkmak gibi pek sevilmeyen bir eylemdir:

*Bu edgü **ağış** teg ağır ağuka,*

*Yavuz neŋ **eiş** ol uçuz bulğuka* (903): **İyi**; **yokuş tırmanmak** gibidir, güçtür. **Kötü** şey, **iniş** gibidir, kolayca elde edilir.

Gölge ve Serap Metaforu: Gölge, bir varlığın etrafında teşekkül etmesi, varlığın gerçekliğini temsil etmesi ama varlığın kendisi olmaması bakımından dikkat çekmiştir. Gölge, gerçeğin kendisi olmaması, bir varlığın taklidi olması ve daima sahibini takip etmesi yönüyle metaforun özünü oluşturmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de dünyayı ve dünya nimetlerini anlatırken gölge metaforunun gerçek olmama özelliği kullanılmıştır:

Sakığ ol körü barsa dünyâ işi,

Tutayın teyü sunsa yitrür kişi (1410): Dikkat edersen dünya işi bir seraptır; insan tutmak için elini uzattıkça onu kaybeder.

*Körü barsa dünyâ **kölike** sanı,*

ederse kaçar kaçsa edrer seni (3536): Dikkat edersen dünya gölge gibidir, takip edersen, kaçar; kaçarsan o senin peşine düşer.

Sağ-Sol Metaforu: Yusuf Has Hacib, iyilik ve kötülük kavramlarını ve iyilik yapmak – kötülük yapmak eylemlerini anlatırken iyilik için "sağ" metaforunu, kötülük için de "sol" metaforunu kullanmıştır. Kötülük yapmanın normal bir insan için zor bir eylem olduğunu anlatmak için sol metaforunu kullanmıştır. Çünkü sol normal bir insan için hiçbir eylemde tercih edilmeyen bir cenahtır. Yani sol tarafımızla hiçbir eylemi rahat yapamayız. Sol el ve sol ayağı hayati fonksiyonların yapılabilmesi için tercih etmeyiz. Zira bu uzuvlar, kendileriyle yapacağımız tüm işlerde bize zorluk çıkarır. Dinen de hayırlı eylemlerde, güzel işlerde solla başlamak tasvip edilmemiştir. Kötülük yapmak da sol ile iş yapmak gibi zordur. Çünkü kişioğlu kötülük yaparken birtakım engellerle karşılaşır. Ahlak ve fıtrat iki muhalefet olup eylemin yapılmasını zorlaştırır. Yusuf Has Hacib, iyiliği anlatırken de "sağ" metaforunu kullanmıştır. Çünkü sağ hayırlıdır, sağ kolaylıktır, sağ kişioğlunun güçlü ve sevimli tarafıdır. Cennet sağdadır. Cehennem soldadır. İyi insanın amel defteri sağından verilir.

Kötü insanın amel defteri ise sol tarafından verilir. Sağda sevap yazan melekler, solda günahları yazan melekler vardır.

*Bu edgü **oŋ** ol kör isizlik bu **sol**,*

Soluŋdın tamu ornı uştmah oŋ ol (917): İyilik **sağ** ve kötülük **soldur**; senin solunda cehennem vardır; cennet ise, sağdadır.

Yoluŋ oŋça kelse itildi işiŋ,

Kalı solça kelse ulıp çal başıŋ (1392): Yolun sağa doğru ise işin yolundadır; eğer sola doğru ise inleyerek, başını yerden yere çal.

Yüksek ve Yükselme Metaforu: Yükselmek daima yukarı doğru gerçekleşen bir eylemdir. Yükseklik ise yükselme eyleminin hedefi olan ve yükselme eylemine bağlı olarak vücut bulan muhayyel bir yerdir. Bu sebeple yükselme ve yükseklik kelimeleri üzerinde üstünlük, diğerinden üstün olma, yücelme, yukarılarda makam mevki sahibi olma, iyi duruma gelme metaforu oluşmuştur. *Kutadgu Bilig*'de yükselme ve yükseklik metaforu, meslekte ilerlemeyi, yapılan işte başarılı olmayı, gönüllerde yer almayı, toplumda kıymet kazanma ve lider olacak duruma gelmeyi anlatmak için yükselme ve yükseklik metaforu kullanılmıştır:

*Bilig bil kişi bol **bedütgil** özüŋ,*

Ya yılkı atanğıl kişide yıra (6611): Sen ya bilgi bil, insan ol ve kendini yükselt yahut hayvan adını al ve insanlardan **uzaklaş**.

*Ukuşun ağar ol biligin **bedür**,*

Bu iki bile er ağırlık körür (289): İnsan akıl ile **yükselir**, bilgi ile **büyür**; bu ikisi ile insan itibar görür.

*Bu iki bile boldı **yalŋuk uluğ**,*

Bu ikin oŋarur könilik yoluğ (1842): İnsanoğlu bu ikisi ile **yükselmiştir**; o doğruluk yolunda bu iki şey ile muvaffak olur.

*Bilig berdi yalŋuk **bedüdi** bu kün,*

Ukuş berdi ötrü yazıldı tügün (150): Ona bilgi verdi ve insan bugün **yükseldi**; ona anlayış verdi ve böylece **düğümler çözüldü**.

Ukuşlı biligli idi edgü neŋ,

Kalı bulsa işlet uçup kökke teŋ (215): Anlayış ve bilgi çok iyi şeydir; eğer bulursan onları kullan ve **uçup göğe çık**.

Ukuşluğ kim erse okıttı anı,

Biliglig kim erse ***bedütti*** *anı* (416): Akıllı kim varsa onu yanına çağırttı; bilgili kim varsa onu yükseltti.

Yürümek, Durmak; Parlamak Sönmek Metaforu: "Yürümek", "durmak", "parlamak", "sönmek" eylemleri bugünkü gibi XI. yüzyılda da işlek birer metafor olarak kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı dönemde kullanılan ama çok daha önceden teşekkül etmiş ve kültürel hayat içinde kullanılmış birçok metafor tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları da yürümek-durmak/ parlamak – sönmek metaforlarıdır.

Bışurğu tapuğda sınağu körü,

Ağırlasa ötrü kötürgü örü (636): Kulu önce hizmette pişirmeli ve iyice denemeli, ondan sonra kendisini yükseltmeli ve taltif etmelidir.

Yağı birle tegşıp er atı ***bedür****,*

Yağısız kişi atı kopmaz yatur (3419): Düşman ile çarpışa çarpışa insanın adı büyür; düşmansız kimsenin adı yükselmez, yerde kalır.

Gelin Metaforu: "Gelin" ailesinden ve yöresinden ayrılıp yabancı bir yere gidice sesini kısan veya konuşmak istemeyen bir kişilik olarak tasavvur edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de bu metafor, yabancısı olduğu bir ülkede tanımadığı insanların arasında konuşmak istese de konuşamayan bir insanı anlatmak için kullanılmıştır:

Kişi kirmedük ilke kirse kalı,

Kelin *teg bolur er ağın teg tili* (494): İnsan bilmediği bir memlekete girince gelin gibi olur ve dili tutulur.

Sermaye-Kâr Metaforu: Sermaye, herhangi bir ticari faaliyette sahibine kazanç elde etmeye imkân sağlayan anapara demektir. Bu anlamdan hareketle kelime üzerinde kazancın kapılarını aralama, kâr ederek amacına ulaşma metaforu oluşmuştur. *Kutadgu Bilig*'de kişinin ömrü ve bu ömrü doğru yaşayarak yaşamdan kârlı çıkma düşüncesi anlatılırken sermaye-kâr metaforu kullanılmıştır:

Tiriglikni *mün kıl* ***asığ*** *edgülük,*

Yarın bolğa edgü yegü kedgülük (232): Hayatı **sermaye** yap, bunun **kârı** iyiliktir; bu sana yarın için iyi yiyecek ve giyecek temin eder.

Könilik mün ol barça edgü asığ,

Bu asğı bile buldı meŋü tatığ (2756): Doğruluk bir sermayedir ve bütün iyilikler bu sermayenin kârıdır; bu kâr ile insan ebedî tadı bulmuştur.

Kara Kuş Rengi/Siyah Metaforu: Kara kuş rengi (siyahlık) görüşü engelleyen, insanı karamsarlığa iten, yaşama sevincini yok eden, güzelliklerin üzerini örten bir renktir. Bu nedenle kara kelimesi üzerinde karanlık, güzellikleri örtme, yolunu kaybetme umutsuzluk, yas tutma metaforu oluşmuştur. Bu metafor karakuş rengi, kuzgun rengi, zenci derisi, kuzgun tüyü, dul elbisesi gibi sözlerle *Kutadgu Bilig*'de geceyi, karanlığı, ömrün sonunu, ölümü, matemi anlatmak amacıyla kullanılmıştır:

Kalık bütrü tuttı kara kuş öŋi,

Ajun barça toldı ***kara kuş yüŋi*** (3949): Hava tamamıyla **karakuş rengini** aldı, bütün dünya karakuş tüyü ile doldu.

Ajun ***tul tonın*** *kedti kaşın tügüp,*

Kalık yek yüzi teg karardı oŋup (5029): Dünya ızdırap içinde, tekrar **dul elbisesini** giydi; gök, **şeytan yüzü** gibi, soldu, karardı.

Yüzin kizledi yerke rûmi kızı,

Ajun kırtışı boldı ***zengi yüzi*** (3948): **Rumi kızı** yüzünü yere gizledi, dünyanın yüzü **zenci derisi** gibi oldu.

Tegürdi maŋa elgin elig yaşım,

Kuğu kıldı ***kuzğun tüsi*** *teg başım (365):* Elli yaşım bana elini değdirdi; kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi.

Tabip/Kam Metaforu: Tabip ve kam, sağlık konusuyla ilgili bir metafor olarak karşımıza çıkmaktadır. Tedavi konusunda "tabip" metaforu "ilaç"ı; "kam" metaforu ise "dua/büyü" etkenini düşündüren bir metafor olarak kullanılmıştır. Bugün de "doktor" veya "hoca" tercihi, tedavi konusunda sunulan bir alternatif olarak kültürümüzde yaşamaktadır:

Kerek tut otaçı kerek erse kam,

Ölüglike hergiz asığ kılmaz em (1065): İster tabip getir ister kam, ister doktora götür ister üfürükçüye; ölmekte olana hiçbir ilaç fayda vermez.

Başköşe-Kapı/Eşik Metaforu: Başköşe, evin oturmak için ayrılmış kısmında ocak kısmına en yakın ve kapıya en uzak yerdir. Buraya ailenin yaşlısı, misafirlerin yaşlısı veya itibarlı olanı oturur. Bu nedenle başköşe metaforu, itibarlı olmayı, değerli olmayı buna bağlı olarak da hükümdar sarayındaki tahtı düşündürür. Kapı/eşik metaforu ise evde oturmak için ayrılmış kısmın kapıya en

yakın olan tarafıdır. Bu nedenle eşik kelimesi üzerinde oluşan metafor, değersizliği, basitliği, küçüklüğü düşündürmektedir. *Kutadgu Bilig*'de de başköşe ve eşik/kapı metaforları geleneksel Türk evindeki aile içi hiyerarşiyi ve ailenin dışarıdan gelenlere evi tahsis etme yaklaşımı hakkında bilgi vermektedir. *Kutadgu Bilig*'de başköşe ve eşik/kapı kişilerin statüsüne göre düzenlenmiş mekânları anlatmak için kullanılmıştır:

*Kalı bilgeke tegse elde **orun**,*

*Ol el boldı törde takı ked **burun*** (263): Eğer bir âlime **eşikte** bir yer isabet ederse o eşik **başköşeden** daha iyi ve yüksek olur.

*Tegimsiz tapuğ birle **törke** tegir,*

*Yarağsız yaransa kör **elke** tegir* (614): İkbale bir türlü erişemeyen insan hizmeti sayesinde **başköşeye** geçer; liyakatsiz kimse, ne kadar yaranmaya çalışsa da **kapı eşiğini** boylar.

*Biligsizke **törde** orun bolsa kör,*

*Bu tör **elke** sandı ilig buldı tör* (262): Bilgisiz **başköşede** yer bulursa başköşe **eşik** ve eşik başköşe sayılır.

Akı bolsa elgi ajun begleri,

İkigü ajunnuŋ bu buldı töri (3034): Dünya beylerinin eli açık olursa onlar her iki dünyada başköşeye otururlar.

Biligke-turur bu ağırlık kamuğ,

Ajunka kerek tör kerek el kapuğ (264): Bütün bu saygı bilgi içindir; dünyada yeri ister **başköşe**, ister **eşik** olsun.

Kılıç Metaforu: Kılıç, öncelikle bir silah olması, kesici özelliği ve kullanımı maharet gerektirmesi ile bilinir. Kılıç, onu tutan elin cesaretini, kahramanlığı, savaşı, devlet gücünü, koruyucu gücü ve adaleti anlatmak için bütün kültürlerde kullanılmıştır. Tüm bu özelliklere bağlı olarak kılıç kelimesi üzerinde güç, cesaret, maharet ve adaleti düşündüren toplumsal bir metafor oluşmuştur.

Kutadgu Bilig'de de fetihleri, zaferleri, devletin maddi manevi gücünü ve otoriteyi anlatmak için kullanılmıştır:

Kılıç aldı biri bodunuğ tüzer,

***Kalem** aldı biri yorık yol süzer* (268): Biri eline **kılıç** aldı, halkı itaat altında tutar; biri eline kalem aldı, doğru yolu bulup gösterir.

Kılıç *baldu boldı bu el sakçısı,*

Kılıçın *alır el bodun başçısı* (2140): Kılıç ile balta memleketin bekçisidir; halkın başında bulunan, kılıç sayesinde memleketler ele geçirir.

Kılıç kayda erse kümüş anda ol,

Kümüş kayda erse kılıç tuttı yol (3045): Kılıç nerede ise gümüş oradadır, gümüş nerede ise kılıç oraya yönelir.

Kılıcın kınından çıkması veya çıkmaması metaforu da yine kılıç metaforuyla ilgilendirilmiştir. Kılıcın kınından çıkması askerin/ordunun sefere çıkması, fetih yapması, ganimet elde etmesi demektir. Kılıcın kınından çıkmaması ise memnun edilmemiş, sefere, fetihlere istek duymayan tembel asker/ordu anlamına gelmektedir:

Kayu beg er atnı sevindürmese,

Kılıç kında çıkmaz *anuŋda basa* (2138): Hangi bey askerini memnun etmezse kılıç da **kınından çıkmaz**.

Kılıç teprer erken *yağı tepremez,*

Kılıç kınka kirse *beg inçlik yemez* (2144): **Kılıç kımıldadığı müddetçe** düşman kımıldayamaz, **kılıç kınına girerse** beyin huzuru kaçar.

Kılıç *birle aldı kör el alğuçı,*

Kalem birle bastı ol el basğuçı (2425): Memleketi alan onu **kılıç** ile almıştır, memleketi tutan onu **kalem** ile tutmuştur.

Kılıç *kan tamuzsa begi el alır,*

kalemde kara tamsa altun kelir (2715): Kılıç kan damlatırsa memleket alır, kalemden mürekkep damlarsa altın gelir.

Kalem Metaforu: Kalem, yazma, bilgiyi kayda geçirmek, bilgi üretmekte kullanılan ve kişisel, toplumsal, ulusal birikimleri saklayan koruyan bir araçtır. Bu özelliği sebebiyle kalem kelimesi üzerinde bilgi, görgü, ilim, doğruluk ve adalet metaforları oluşmuştur:

Kılıç birle aldı kör el alğuçı,

Kalem *birle bastı ol el basğuçı* (2425): Memleketi alan onu **kılıç** ile almıştır, memleketi tutan onu **kalem** ile tutmuştur.

Kılıç aldı biri bodunuğ tüzer,

Kalem *aldı biri yorık yol süzer* (268): Biri eline **kılıç** aldı, halkı itaat altında tutar; biri eline **kalem** aldı, doğru yolu bulup gösterir.

Işık/Meşale Metaforu: Işık kaynağı/ışık bir varlık olarak çevresini aydınlatma ve her şeyi görünür kılma özelliğine sahiptir.

Ukuş ol yula teg karaŋku tüni,

Bilig ol ***yarukluk*** *yaruttı seni* (288): **Akıl** karanlık gecede bir **meşale** gibidir; **bilgi** seni aydınlatan bir **ışıktır**.

Karangku ev ol bu kişi tün sanı,

Ukuş bir ***yula*** *teg yarutur anı* (1840): İnsan, gece gibi, karanlık bir evdir; akıl, bir **meşale** gibi, onu aydınlatır.

Kurt-Kuzu Metaforu: Kurt, hayatını ve neslini devam ettirmek için kuzuyu yemek zorundadır. Kuzu ise hayatını ve neslini devam ettirmek için kurttan korunmak zorundadır. Bu sebeple iki canlının normal şartlarda bir arada olması ve aynı mekânı paylaşması mümkün değildir. Bu sebeple bütün kültürlerde kurt-kuzu ilişkisi imkânsızı anlatmak için kullanılmıştır:

Kutuldı bodun kitti emgekleri,

Kozı birle katlıp yorıdı böri (1040): Halk kurtuldu ve zahmet denilen şey ortadan kalktı; **kuzu** ile **kurt** birlikte yaşamaya başladı.

Ajunka badı kör tükel kut kurı,

Kozı *birle katlıp yorıdı* ***böri*** (461): Bak, dünyaya tam bir saadet kuşağı bağladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı.

Altın-Gümüş Metaforu: Altın, kıymetli bir metaldir. Gümüş de kıymeti bakımından altından sonra gelen bir başka metaldir. Bakır ise bu iki metale göre değersiz bir şeydir.

Günümüzde de sık sık kullandığımız altın-gümüş mukayesesi bir metafordur. Değerli ile az değerlinin mukayesesini anlatmak için altınla gümüşün kıyaslanması günümüzde de yaygın olarak kullanılan kavramsal bir metafordur:

Tapınma tapınsa akı tapğı kıl,

Akı evi ***altun kümüş*** *kapğı bil* (948): Hizmet etme, edersen cömert olana hizmet et; bil ki, cömerdin evi **altın**, kapısı **gümüştür**.

Sözüg sözlemese sav ***altun*** *sanı,*

Bakır *boldı tildin çıkarsa anı* (1916): Söylenmeyen söz **som altın** sayılır, ağızdan çıkınca **bakır** olur.

Ateş Metaforu: Ateş kendisi yanmakta olan bir gerçek olduğu için çevresini de yakan olgudur. Bu özelliği sebebiyle ateş kelimesi üzerinde yok etme, yakma, ortadan kaldırma, ağır şekilde cezalandırma hâllerini düşündüren geniş bir metafor oluşmuştur.

Ateş metaforu, *Kutadgu Bilig*'de hükümdarların öfkesini, kötülüğün yıkıcı özelliğini, cehaleti ve kötü sözü anlatmak için kullanılmıştır:

Osal bolma begler küyer ***ot-turur****,*

Küyer otka yaksa aŋar yut-turur (654): İhmalci olma, beyler yanar ateştir; **yanar ateş**, ona yaklaşan için bir felakettir.

İsizlik ***ot*** *ol ot küyürgen bolur,*

Yolında keçig yok öyülgen ütülgen] bolur (249): Kötülük **ateştir**, ateş ise yakıcıdır; onun yolunda geçilebilecek bir geçit yoktur.

Takı yakşı aymış biliglig bügü,

Buşar üdte begler bolur ***ot*** *ağu* (779): Bilgili hakim daha iyi söylemiş; beyler hiddetlendikleri zaman **ateş** ve **zehir** gibi olurlar.

Küyer ot teg ol bu kereksiz sözüg,

Ağızdın çıkarmağu küygey özüŋ (2687): Lüzumsuz söz yanan ateş gibidir; onu ağızdan çıkarmamalısın, sonra kendin yanarsın.

Körlük Metaforu: Körlük, çevresinde olup biteni görememe hâlidir. Kör, çevresini göremediği için görülerek kazanılan pek çok bilgiden yoksundur. Bu nedenle kör/körlük metaforu, cahilliği, bilgisizliği anlatmak için kullanılmıştır.

Yusuf Has Hacib, bize sık sık bilgi edinmemizi öğütlemektedir. Ona göre bilgili olmak yükselmektir. Ona göre yükselmek uygarlık / sivilizasyon (konut, mülkiyet, bayındırlık gibi maddi imkânlar) değildir. Kültür alanında ruhen ve ahlaken yükselmektir.

Biligsiz ***karağu-turur*** *belgülüg,*

Yorı ay biligsiz bilig al ülüg (179): Bilgisiz insan, şüphesiz, **kördür**;

ey bilgisiz, yürü; bilgiden nasip al.

Biligsiz karağu-turur belgülüg,

Ây ***közsüz*** *karağu bilig al ülüg* (271): Bilgisiz, muhakkak ki, **kördür**; ey **gözsüz** kör, bilgiden hisseni al.

Erkek-Dişi Metaforu: *Kutadgu Bilig*'de bugün de aşina olduğumuz ifadelerimizde ve iddialarımızda kullandığımız metaforlar olduğu gibi, bugün bilmediğimiz yabancısı olduğumuz bu nedenle de garip karşıladığımız metaforlara da rastlıyoruz. Örneğin "soru" erkek ile "cevap" ise dişi ile ilişkilendirilmiştir:

Ayıtmaklık erkek-turur *ay ilig,*

Cevâbı tişi *ol yetürse bilig* (979): Ey hükümdar, iyice düşünürsen sormak, erkektir; cevap vermek de dişidir.

Tişike *bir* ***erkek*** *bolur kör eri,*

Anıŋdın tuğar tuğsa iki urı (980): Bir erkek dişi için koca olur; eğer doğarsa bunlardan iki çocuk doğar.

Ok Metaforu: Ok bir savaş aracıdır. Ancak savaş aracı olma özelliği ile değil dosdoğru olması ve bu özelliğinden dolayı dümdüz yol alma özelliği ile dikkat çekmiştir.

Ok metaforu, *Kutadgu Bilig*'de vücudun dümdüz olması nedeniyle gençliği, doğruluğu, doğru sözü, adaleti anlatmak amacıyla kullanılmıştır.

Bodum erdi ***ok*** *teg egildi bodum,*

Tiriglik tükedi yetildi üdüm (1099): Boyum **ok** gibi idi, büküldü; ömür tükendi, vaktim geldi.

Köni ermese küygey erdi ulun,

Köni turmasa kör bolur er bulun (2898): Ok düz olmasa idi, doğru gitmezdi; insan doğru hareket etmezse başkalarının esiri olur.

Konak/Misafirhane Metaforu: Misafirhane yahut konaklama yeri, gelip geçen yolcuların kısa bir süre kaldıkları yerdir. Bu sebeple konak metaforu, dünya insan ilişkisini, hayatın kısalığını, ölümü anlatmak amacıyla kullanılmıştır:

Bu ajun tüşün ol sen arkış sanı,

Tüşünde neçe bolğa arkış küni (1443): Bu dünya bir **konaktır**, sen kendini **kervan** say; bir kervan konakta ne kadar kalabilir.

Konuk sen bu dünyâ saŋa bir ***tüşün****,*

Tüşünde sakınç tutma artuk uzun (3561): Sen misafirsin, bu dünya sana bir misafirhanedir; misafirhanede çok fazla şey aranmaz.

7. Sonuç

Metafor, bir şeyi algılama ve yaşama biçiminin etkisiyle dış dünyadaki olayların, tiplerin, karakterlerin, davranışların veya hayallerin bir kişinin veya toplumun yeniden biçimlenmiş hâlleridir. Metafor, dille ilgili bir olgu değildir. İnsan zihninin ürettiği imaj, simge veya sembolleşmiş tasavvurlardır. Bu metaforlar, bir gerçeğin veya hayalin kişisel/toplumsal hafızada yeniden betimlenmesiyle oluşan zihinsel üretimlerdir. Bu nedenle toplumsal hafızada teşekkül eden metaforlar günlük iletişimde ve edebî eserlerde kendini göstermektedir.

Metafor kelime değildir, kelimeleri kullanma biçimi de değildir. Metafor kelimelerin bize çağrıştırdığı ve çoğu kez sözlükte açıklanmamış kavram ve tasavvurlardır.

Kutadgu Bilig metafor zengini bir eserdir. Türkçe ise, XI. yüzyılda bu metaforları adlandırma ve metaforik anlatımlar konusunda kullanıcısına geniş imkânlar sunan gelişmiş bir dil hâline gelmiştir.

Kaynaklar

Aksan, D. (1998). *Her Yönüyle Dil / Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akşehirli, S. (2005). "Çağdaş Metafor Teorisi", http://www.ege-edebiyat.org/modules.php?name=Downloads&d_op=getit&lid=111. (Erişim tarihi: 24.08.2016).

Aristoteles, (2002). *Poetika,* (Haz. İsmail Tunalı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Arslan, M. M. & Bayrakçı, M. (2006). "Metaforik Düşünme ve Öğrenme Yaklaşımının Eğitim-Öğretim Açısından İncelenmesi", *Millî Eğitim,* 35(171).

Ayverdi, İ. (2016). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.

Balcı, A. (2003). "Eğitim Örgütlerine Yeni Bakış Açıları", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 33, 26-61.

Çetinkaya, B. (2018). "Orhun Abidelerinde Metaforlar", *Uluslararası Bilim ve Eğitim Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı, 23-25 Mart 2018, Afyonkarahisar*.

Danışman, S. A. (2015). "Metaforların Örgüt ve Yönetim Araştırmalarındaki Yeri: Ontolojik, Epistemolojik ve Metodolojik Kabuller Işığında Bir Değerlendirme", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(9), s. 47-64.

Demir, C. (2017). "Âşık Tarzı Türk Şiirinde Metaforlar", *Yeniceli Âşık Sıtkı Baba ve Popülerlik Çerçevesinde Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildirileri*. *13-15 Ekim 2016*.

Devellioğlu, F. (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Doğan, D. M. (2014). *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Yazar Yayınları.

Draaisma, D. (2014). *Bellek Metaforları Zihinle İlgili Fikirlerin Tarihi*, (Çev. Gürol Koca). İstanbul: Metis Yayınları.

Dur, B. İ. U. (2016). "Metafor ve Ekslibris", *Uluslararası Ekslibris Dergisi*, 3(5), s. 122-128.

Eraslan, L. (2011). "Sosyolojik Metaforlar", *Akademik Bakış Dergisi*, 27, s. 1-22.

Filizok, R. (2001). *Anlam Analizine Giriş*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Hachette Éducation (2008). *Dictionnaire Hachette Collége*. Hachette Éducation Livre 2008, 43 Quai de Grenelle Paris cedex 15.

Hoang, H. (2014). "Metaphor and Second Language Learning: The State of the Field", *The Electronic Journal for English as a Second Language*, 18(2), s. 1-27.

Ivie, S. D. (2017). "Metaphor, Paradigm and Education", *Journal of Education*, 52(1), s. 33-52.

Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karaçam, S. & Aydın, F. (2014). "Ortaokul Öğrencilerinin Teknoloji Kavramına İlişkin Algılarının Metafor Analizi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 13(2), s. 545-572.

Karataş, T. (2018). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Komisyon (2011). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A practical Introduction*. New York: Oxford University Press.

Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kudret, C. (2006). *Örneklerle Edebiyat Bilgileri*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Lakoff, G. & Johnson, M. (2015). *Metaforlar*, (Çev. Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: İthaki Yayınları.

Lakoff, G. (1993). "The Contemporary Theory of Metaphor", *Metaphor and Thought* (Ed. A Ortany), Second Edition. Cambridge: Cambridge Universtiy Press.

Lakoff, G. & Johnson, M. (2015). *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil*, (Çeviren: Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: İthaki Yayınları

Lakoff, G. & Turner, M. (1989). *More Than Cool Reason A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.

Lowery, D. (2013). "Helping Metaphors Take Root in the EFL Classroom", *English Teaching Forum*, 1, s. 12-17.

Lyddon, W. J., Clay, A. L. & Sparks, C. L. (2001). "Metaphor and Change in Counseling", *Journal of Counseling and Development*, 79, s. 269-274.

Oğuz, Ö. (Ed.) (2004). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Oxford English Dictionary (1996). Oxford: Oxford University Press.

Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.IV. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.

Pala, İ. (2014). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü.* İstanbul: Kapı Yayınları.

Parlatır, İ. (2017), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü,* Ankara: Yargı Yayınevi.

Saban, A. & Koçbeker, B. N. & Saban, A. (2006). "Öğretmen Adaylarının Öğretmen Kavramına İlişkin Algılarının Metafor Analizi Yoluyla İncelenmesi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 6(2), s. 461-522.

Saraç, T. (1999). *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Adam Yayınları.

Shuell, J. T. (1990). "Teaching and Learning as Problem Solving", *Theory into Practice*, S. 29 (2), s. 102-108.

Türk Dil Kurkumu (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Wagener, A. E. (2017). "Metaphor in Professional Counseling", *The Professional Counselor*, 7(2), s. 144-154.

Wegner, E. & Nückles, M. (2015). "Training the Brain or Tending a Garden? Students' Metaphors of Learning Predict Self-Reported Learning Patterns", *Frontline Learning Research*, 3(4), s. 95-109.

Zhang, F. & Hu, J. (2009). "A Study of Metaphor and Its Application in Language Learning and Teaching", *International Educational Studies*, 2(2), s. 77-81.

Kutadgu Bilig'in Kaynakları Problemi (Ay Sembolizmi Özelinde Bir Yaklaşım)

Serkan DERİN*

Giriş

Gerçekliği tartışılmakla birlikte İbn Haldun'a atfedilen "coğrafya kaderdir" saptaması sadece insanlar için geçerli olmasa gerektir. Belirli bir coğrafyada üretilen eserler coğrafyanın kaderini yaşayan/paylaşan insanlar tarafından ortaya konur. Bu bağlamda eserlerin bir üretim kaderinden (bu kısım üretim öncesini de kapsar) bir de üretimden sonra anlaşılma ve yorumlanma kaderinden bahsedilebilir. Eseri yorumlayacak kişi de eserin kaderini yani oluşum sürecini göz önünde bulundurmalıdır.[1] Her ne kadar edebî eserlerin yorumlanmasına yönelik pek çok yöntem gelişmişse ve bu yöntemlerden bazılarında eser sadece kendisi olarak yorumlansa da bu çalışmada ele alınan eser oluşum süreci üzerinden değerlendirilecektir. Bunu yaparken eserin üretim sürecindeki bazı etkilere değinilecektir. Eserdeki bazı fikirlerin daha iyi anlaşılması için tarihsel ve karşılaştırmalı yönteme de başvurulacaktır. KB gibi kapsamlı bir eserin tüm yönleri ile ortaya konması bir bildiride imkânsız olduğundan sadece bir şahıs ve sembol (Ay Toldı/Ay) üzerinden gidilecektir.

1. *Kutadgu Bilig* Nasıl Bir Metindir?

Reşit Rahmeti Arat, KB'nin ön sözünde KB'nin sadece Türk dili ve edebiyatı alanında değil, Türk toplum bilimi, Türk tarihi ve genel olarak Türk kültür tarihi ile uğraşanlar için kendi alanlarını aydınlatacak parıltıları barındırdığını söyler ve eseri Türk toplumunun teşkilatı açısından olduğu kadar fikir hayatı açısından da devrin çok önemli bir aynası olarak görür. Türklük bilgisi alanına birçok yeni noktanın eklenmesinde faydası olacağını söyler (Hacib, 1979, s. X). Bununla birlikte Arat, KB'nin felsefi bir metin olarak değerlendirilmesi konusunda temkinli davranır. O, öncelikle eserin her bakımdan tetkik ve tahlilinin yapılması gerektiğini söyler. Yine Arat'a göre Hacib'in her şeyden önce bir şair olduğu unutulmamalıdır. KB de aynı şekilde ne olayları anlatan bir tarih ne bölge ve şehirleri anlatan bir coğrafya ne din âlimlerinin içtihatlarını toplayan bir telif ne hakimlerin fikirlerine istinat eden bir felsefe ve ne de şeyhlerin vecizelerine dayanan bir nasihat kitabıdır. Edebî bir eserden bu tip ayrıntıları beklemek ve eseri ayrı sahaların karanlık noktalarını aydınlatmaya yarayıp yaramaması

* Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. *serkanderin@ardahan.edu.tr*

[1] Cümledeki "göz önünde bulundurmalıdır" şeklindeki gereklilik ibaresi genel-geçer bir yasa olmaktan ziyade bizim konuya yaklaşımımızdaki metodolojik bakış açımızı yansıtmaktadır.

bakımından kıymetlendirmeye çalışmak dar görüşlülüktür. Eserin metni tamamen anlaşılmadan ve eserde geçen bahisler üzerinde mümkün olan tüm tahliller yapılmadan ayrı ayrı parçalardan herhangi bir sonuca ulaşmaya çalışmanın insanı yanlış yollara sevk edebileceğini söyler (Hacib, 1979, s. XXIII, XXVI).

KB'nin kültürel kodları ile ilgili olarak iki görüşten bahsedilebilir. Bir görüşe göre KB sadece Türk-İslam düşüncesine ait kodlar taşımaktadır. Arat'a göre Hacib inanmış bir Müslüman'dır. O, Allah'ın varlığına ve birliğine akla müracaat etmeksizin gönülden inanır (Hacib, 1979, s. XXIV). Barthold'a göre de KB başından sonuna kadar İslam ruhuyla yazılmıştır (Bartold, 2004, s. 120). Arsal (1947a) konuya farklı bir açıdan yaklaşarak KB'deki İslami unsurlara tedbirli yaklaşır. Ona göre KB her bakımdan bir Türk eseridir. Doğu Türkistan'da İslamiyet'in yayılmasından yaklaşık yüz sene sonra yazılmasına rağmen Hacib'in sosyal hayat, ahlak, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamen İslam öncesi Türklere aittir. Eserde İslamiyet'in etkileri yüzeyseldir (s. 666).

Görüldüğü gibi bazı araştırmacılar KB'yi Türk-İslam düşüncesinden beslenen hatta sadece bu düşünce temelinde üretilen bir eser olarak ele alır. KB'deki farklı yazar ya da kültürlere dair izler de yine İslam düşüncesi çerçevesinde değerlendirilir. Örneğin Arsal (1947b) Hacib'in Farabi'nin *Medinetü'l-Fazıla* adlı eserini muhakkak okumuş olması gerektiğini söyler (s. 119). Aynı görüş Şeker (2016) tarafından "Yusuf Has Hacib'in, Farabi'nin *Medinetü'l-Fadıla*'sıyla Matüridi'nin *Kitabü't-Tevhid*'ini okuduğu kesindir" (s. 37) şeklinde dile getirilir. Dilâçar (2016) da Farabi, İbn Sina üzerinden Platon ve Aristo etkisine dair yorumlar yapar (s. 24-28).

KB'nin kültürel kodları ya da kaynakları ile ilgili olarak ortaya atılan diğer bir görüş de eserin farklı kültürlere ait izleri barındırdığı yönündedir. Bu izler İran, Hint, Yunan şeklinde sıralanabilir. Bazı araştırmacılara göre mezkûr kültürlerden hepsi veya birkaçı eserde birlikte görülebilir. Halil İnalcık (2005), Hacib'in *Şehname*'yi mutlaka gördüğünü iddia eder ve KB'deki idare sanatı hakkındaki fikirlerin 11. yüzyılda İran-İslam dünyasında yayılmış ve kökleşmiş birtakım görüşlere dayandırılabileceğini ve bunların çok daha eski Hint-İran kaynaklarına kadar götürülebileceğini söyler (s. 13). Kafesoğlu (1980) ise İnalcık'ın bu görüşlerine katılmaz. Ona göre KB'de böyle bir tesir aramak boşuna bir çabadır. Hatta Kefesoğlu'na göre bir siyaset kitabı olmayan *Şehname*'nin ne üslup ne muhteviyat itibarıyla KB türüne sokulamayacağı hatırlanmalıdır. Kafesoğlu bunların dışında *Kabusname*, *Kelile ve Dimne* gibi eserlerin de etkisine sıcak bakmaz (s. 36).

Müminov eserdeki İslami etkiye daha farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Ona öre Mübeyyizilerin "ilm ü hikmet" doktrini Fergana, Doğu Türkistan, Yedisu, Taraz gibi coğrafyalarda yayılmıştır. Doktrinin esasında, imamı, ilahi ruhu ve onun kanunlarını akıl yolu ile bilme fikri vardır. "Saadet verici bilgi"

doktrini Hacib, Edib Ahmed Yükneki, Kaşgarlı Mahmud gibi mütefekkirlerin dünya görüşünün esasını teşkil eder (1993, s. 11; 1994, s. 118).

KB'deki farklı kültürlerin izleri konusunda Dankoff, Bombaci, Çağatay benzer görüşlere sahiptir. Dankoff (1983) eserin temelde Budist bir konsepte sahip olduğunu söyler. Ona göre İrani etki kadar Yunan etkisi de görülmektedir. Hatta çoğu zaman ikisini birbirinden ayırmak zordur (s. 1, 12). Saadet Çağatay da (1968) Odgurmuş'un Budizm'i temsil ettiğini öne sürmektedir. Bunların dışında daha önceki paragraflarda KB'yi her bakımdan bir Türk eseri olarak tanımlayan Arsal'a (1947b) göre eserde Farabi ile Konfüçyüs'ün tesirleri görülmektedir. Konfüçyüs'ün bazı eserleri ile KB arasında inkâr edilemez bazı benzerlikler vardır (s. 119). Bombaci (1953, 1969) de eserdeki bazı sahnelerden yola çıkarak Yunan mitolojisinin etkilerinden bahseder. Bu çalışmada genelde bu yabancı etkiler üzerinde durulacaktır.

2. Ay Sembolizmi

Ay sembolizmi birkaç temel kavram ile anlatılmaya çalışıldığında kullanılması gereken ilk kavramın "değişim" olduğu söylenebilir. Mitolojik anlatılarda genellikle Ay, Güneş ile birlikte değerlendirilir. Eski toplumların zihninde Güneş hep olduğu gibi kalır ve bir "oluşum" içine girmez. Güneş'in aksine Ay, büyür, küçülür, kaybolur (Eliade, 2003, s. 167). Ay'daki bu gözlemlenebilen değişim ona bir canlılık atfedilmesine sebep olur. Ay'ın canlılığı insan canlılığından farklıdır, o gökyüzünde kaybolur; ancak ölmez, bir süre sonra geri gelir. Yani sürekli bir oluşum içindedir. Eliade'ye (2003) göre "insan Ay'ın yaşamını keşfeder; çünkü onun da yaşamının tüm canlı organizmalar gibi bir sonu vardır; ama yeni Ay aracılığıyla yenilenme arzusunun yeniden doğuş umutlarının gerçekleşebileceği inancını verir" (s. 167, 170).

Ay'ın diğer önemli özelliği zaman ölçümünde kullanılmasıdır. Bu bağlamda ay, evrensel ölçüm aracıdır (Eliade, 2003, s. 166-167). Ay evrelerinin hesaplanması buradan bazı tahminlerde bulunulması sonucunda kehanet ilmi geliştirilir, filizlenme, refah ve felaketlerin sırları çözülür (Thierry, 2000, s. 98). İşte Ay'ın yaşam, enerji ve yenilenme kaynağı ve ritimlerin düzenleyicisi olarak kabul edilmesi kozmik düzenin bir "ağ" ile birbirine bağlanması sonucunu doğurmuştur. Böylece sonsuz çeşitlilikte olaylar arasında koşutluklar, benzerlikler ve paylaşımlar kurulmuş ve Ay, yaşayan her şeyin efendisi ve bazı ölülerin rehberi olduğu için kaderi ören bir pozisyona yerleşmiştir. Kozmik düzendeki olaylar sonsuz bir doku, ipliklerinin görünmez olduğu bir ağ oluşturur ve bunlar insanları, yağmurları, bitkileri, bereketi, sağlığı vs. birbirine bağlar. Bu nedenle, pek çok inanışta, bir tanrıyla kişileştirilen ya da bir Ay hayvanıyla[2] temsil edilen

[2] Boynuzlarındaki hilal şeklinden dolayı Boğa ve Ay arasında bir ilişki vardır. Boğa, Ay'ın hayvanıdır. Boğa'dan başka ayı da Ay ile özdeşleştirilir. Ayı da Ay gibi kış uykusunda kaybolur ve tekrar ortaya çıkar (Bram, 1987, s. 6170). Ayı pek çok

Ay, kozmik dokuyu ya da insanların kaderini dokur (Eliade, 2003, s. 180, 189, 190).

Doğum-ölüm (Ay'ın evreleri) çerçevesi içinde sürekli bir oluşum içinde olmak bir Ay kuralı olarak kabul edilir. Bu düzenli oluşum döngüsü içinde Ay'ın ritimleri ile yakalanan uyumlar, koşutluklar, özdeşleşmeler, paylaşımlar neticesinde Ay, "düzenleyici" olarak görülmüştür. Bu bakış açısı neticesinde Ay bölünen, dokuyan, ölçen ya da besleyen, üreten, kutsayan ya da ölülerin ruhlarını karşılayan, erginleyen ve arındıran bir konuma yerleştirilir. Çünkü Ay canlıdır, sonsuza kadar ritmik bir oluşum içindedir (Eliade, 2003, s. 186).

Mezopotamya kültüründe "Ay Tanrısı" olan "Sin" adının kökeni bilinmemekle birlikte Zu-Ena'nın (bilginin efendisi) bozulmuş bir hâli olduğu düşünülmektedir. Sin, ilk metinlere EN.ZU "bilginin efendisi" olarak geçer (Doğan, 2017, s. 528-529). "Kararın efendisi" isminin de kullanıldığı ve Sin'in Ay'ın uzunluğuna karar verme rolüne işaret ettiği belirtilmektedir (Black and Green'den akt. Doğan, 2017, s. 529). Sin, bir hilal ile örtülmüş dört boynuzlu bir şapka giyen, uzun sakallı, yaşlı bir adam olarak gösterilmekteydi, bilgeydi ve sırrına erişilmezdi (Doğan, 2017, s. 530). Bu bağlamda bakıldığında Ay'a atfedilecek diğer bir özellik de "bilgelik"tir.

Ay, Yunan ve Roma kültüründe sonsuz dünya ile geçici dünya arasında bir sınır olarak kabul edilir (Gundel, 2006, s. 198). Hint kültüründe de Rigveda'nın en eski birkaç ilahisinde "Soma" mistik açıdan Ay ile özdeşleştirilir. Avesta'da da pek çok kez Ay anlamında kullanılır. Brahmanalarda ise bu özdeşleştirme çok daha fazla karşımıza çıkar (Kaya, 1997, s. 143). Değişimi göstermesi, tekrar tekrar büyümesi bağlamında Ay'a, Soma gibi eski bir değişim, verimlilik ve yıkım tanrısı olan Şiva yardımcı olur. Şiva, Ay'ı kafasına takar. Soma, Şiva'nın tacı olarak bilinir (Bram, 1987, s. 6173). İran'da da Soma'ya benzeyen "haoma" içkisi vardır ancak bu içki Ay ile ilişkilendirilmez (Bram, 1987, s. 6173).

Türklerde de özellikle de 10. yüzyıldan itibaren Ay kültüne, Güneş ve diğer gezegenlere ilişkin kültle bir arada sıkça rastlanmaktadır. Türkler doğum, gelişim, olgunluk, çöküş, ölüm ve yeniden dirilmeye ilişkin ay tasarımlarına yer verirler (Roux, 2011, s. 43-44). Yakut Türklerine ait bir efsanede öksüz ve yoksul bir kızın Ay'a yalvarıp ondan yardım istemesi, hikâyenin devamında Ay'dan bir çocuk doğurması söz konudur. Burada ay doğurganlık özelliği ile işlenir. Eski Türklere göre Ay ve Güneş insanlara iyilik getiren ve onları koruyan iki kutlu ve güçlü varlıktır (Ögel, 1995, s. 197, 198).

---

kültürde bilgelik sembolü olarak görülür (Ege, 2016, s. 111). Ayıdaki bu bilgeliği de Ay ile özdeşleştirilmesinin bir başka şekli olarak görmek mümkündür. Ayı da Ay gibi kaybolup sonra yeniden görüldüğü için o da Ay gibi bilgedir.

3. Ay Toldı ve Ay Sembolizmi (Ay Toldı Nasıl Bir Kişiliktir?)

KB'deki Ay sembolizmi, anlatının ana kahramanlarından olan Ay Toldı üzerinden ele alınacaktır. Ay Toldı'yı metin içindeki konumu üzerinden değerlendirdiğimizde onu iç içe geçmiş kültürel kodların birleşimi olarak resmetmek mümkün görülmektedir. Buradaki kodlar kut ve Ay üzerinden okunabilir. Her iki kavram da kendi içinde yine iç içe geçmiş değerlere sahiptir. Ay Toldı, isminden de anlaşılacağı üzere, Ay'a dair sembolik bazı değerleri bünyesinde toplayan ve bu hâliyle *kut*'u temsil eden bir kişilik olarak karşımıza çıkar. Anlatı bilimi açısından bakıldığında Ay Toldı karakterinde kut ve Ay'a dair değerleri bünyesinde toplamanın bazı kırılmalara yol açtığı söylenebilir.

Ay-Toldı'nın adından başlamak gerekirse Hacib, eserin giriş kısmında "bu ay toldı tegli kut ol kör anı / Ay-Toldı ise mutluluktur" (b. 355)[3] diyerek Ay Toldı'yı kut olarak tanıtır. Hem Arat hem de Çakan buradaki kut kelimesini "mutluluk" olarak çevirmiştir. Biz buradaki kut'u mutluluktan farklı bir anlamda değerlendiriyoruz. Eserde *kut* ve *kur* (kuşak) kelimesi en çok kullanılan iki kelimedir (İnan, 1998, s. 43). Bu kadar sık geçen *kut*'un tam bir tanım ya da tarifini yapmak oldukça güç görülmektedir. Çünkü geniş bir kullanım alanına sahiptir. Başer'e (2011) göre *kut*, kavramsal yönüyle soyut, ortaya çıkardığı belirmeler açısından ise somut bir karakter taşır (s. 81). Başer'in kastettiği "somut belirmeler" tek bir anlam ya da değere işaret etmez. Kut ile ilgili şöyle tanımlar yapılabilir:

İnsana gelen ve içine yerleşen gücün insan kaynaklı olmayan özel bir güç, bir çeşit yaşam iksiri (Roux, 2011, s. 90);

Dokunduğu şeye kutsallık veren bir güç (Gökalp, 1991, s. 28);

Tanrı'nın bazı insanlara bahşettiği kutsal kudret (Ögel, 1993, s. 303);

Yine Roux'un (2011) tespitlerine göre *kut*, bazı metinlerde *yarlık* (Tanrısal buyruk) ve *ülüg* (şans) ile birlikte kullanılırken bazı metinlerde de *küc* (Tanrı'nın gücü) olarak kullanılır (s. 90).

Akyol (2015) da felsefi anlamdaki mutluluk kavramının *kut* ile ifade edildiğini belirtir (s. 38).[4]

Yukarıdaki tanımlama çalışmalarında ortak nokta *kut*'un bir güç ya da enerji olmasıdır. Bu bazen bir yaşam gücü ya da enerjisi, bazen de siyasi bir güç olabilir. Kut, siyasi güç, hükümdarlık ile ilişkili olarak kullanıldığında Göktürk

[3] Metindeki beyit numaraları bu şekilde gösterilecektir.
[4] Burada detaylı bir etimolojik tahlile girilmemiştir. Bu tip bir çalışma için bk. (Demirbilek, 2011).

kitabelerine kadar uzanan bir kullanıma sahiptir. Kitabelerde, kağan olacak kişi Tanrı'nın *kut* vermesi sayesinde tahta çıkmakta ve yine bu *kut* sayesinde savaşlar kazanmaktadır (Derin, 2014, s. 472). Önceleri *kut* ile *gök* arasında kurulan ilişki, Manihaizm'in etkisi ile Uygurlarda Ay üzerinden kurulur. Bu durum onların hükümdarlık unvanlarına da yansır. Bögü Kağan'ın (759-779) 762-763'te Mani dinini seçmesinden sonra tahta çıkan Uygur hükümdarlarının unvanlarında *Ay* kavramı etkinlik kazanmaya başlar. "Ay tengride ülüş bulmuş Alp Kutluğ Bilge Kağan" (795-805), "Ay tengride kut bulmuş Külüğ Bilge" (805-808) veya "Ay tengride kut bulmuş Alp Bilge" (808-821) gibi isimlerde bu durumun örneklerini görmek mümkündür (Karakaş, 2009, s. 39).

KB'de Kün Togdı eserin 752. beytinde "Arıyordum şimdi senin gibi bir kişi; Tanrı verdi dileğimi ey insanların başı" (Hacib, 2016, s. 76) diyerek Ay Toldı'ya yaklaşımını gösterir. Burada Ay Toldı âdeta Tanrı'dan/gökten gelen bir ihsan olarak karşımıza çıkar. Bu da eski Türklerdeki kut inancı ile örtüşmektedir. Kitabelerdeki göksel müdahalenin KB'de Tanrı'nın yardımı ile Ay Toldı olarak göründüğünü söylemek mümkün görülmektedir. Bu bağlamda onun görevi fiilî olarak vezirlik veya haciplik yapmak, ülke yönetiminde karar almak/aldırmak değildir. Esere de bakıldığında Ay Toldı aslında tam anlamıyla vezirlik/haciplik yapamadan ölür.

Ay Toldı'daki Ay sembolizmine gelince bazı araştırmacılar KB'nin iki önemli kahramanı Kün Togdı ve Ay Toldı üzerinden hareket ederek Güneş ve Ay sembolizmini birlikte değerlendirmektedir. Bu şekilde bir değerlendirmede Ay, yani Ay Toldı ışığını Güneş'ten yani Kün Togdı'dan alır. Biz KB'deki Ay sembolizmini Güneş ve Ay ikili sembolizmi üzerinden okumak yerine ikisini ayrı ayrı değerlendirmeyi tercih edeceğiz.[5] İkili sembolizm üzerinden yapılacak bir yoruma göre Ay'ın ışık kaynağı Güneş olduğu için burada baskın karakter Güneş yani Kün-Togdı olur. Oysa Ay Toldı'nın kendisi, kendisinin kime yaklaşırsa onun talih bulacağını söyler. Ay Toldı'nın sözlerine göre baskın karakter Güneş (Kün Togdı) değil Ay'dır (Ay Toldı). Zira kişilerin yükselmesi, zenginleşmesi için kendisine ihtiyacı vardır.

KB'de Ay Toldı'nın kendisinden bahsettiği bölümün bir beytinde *Bu kut kayda bolsa boyun bir yaraş, kalı öznese kutka kadğun küreş* "Kut nerede olsa

[5] Bu konuda iki çalışma için bk. (Akyol, 2015, s. 40; Bıçak, 2009, s. 357). Akyol, çalışmasında Güneş ve Ay sembolizmini *töre* (Güneş) ve *kut* (Ay) sembolizmi üzerinden açıklar. Ona göre kutun ortaya çıkması için töreye ihtiyaç vardır. Bıçak da Güneş ve Ay sembolizminden hareketle *Ay* sembolündeki olumsuz özelliklerin Güneş sembolü ile giderilmek istendiğini yazar. Biz burada farklı bir yaklaşım sergilerken daha önce yapılan yorumların yanlış ya da hatalı olduğunu söylemiyoruz. Sadece farklı bir bakış açısı ile yaklaşıyoruz.

boyun eğ, yanaş; eğer başkaldırırsan kaygıyla güreş" (Hacib, 2016, s. 71/b. 681)[6] diyerek kendi konumunu gösterir. Bu söyleme göre hükümdarlık yapmak isteyen Kün Togdı, Ay Toldı'ya boyun eğmek zorundadır. Dolayısıyla Kün Togdı'yı Güneş üzerinden, Ay Toldı'yı da Ay üzerinden ayrı ayrı değerlendirmek daha makul görülmektedir. Anlatının bir yerinde Ay Toldı, Kün Togdı'dan *adalet, iyilik, doğruluk* gibi kavramları açıklamasını ister. Dolayısıyla Kün Togdı'nın daha baskın olduğu söylenebilir. Bir yerde de iyilerin kötü, kötülerin de iyi olup olamayacağını sorar. Burada Kün Togdı bilgi olarak baskın konumda görülür ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta kut kavramı özü itibarıyla bilgi ile ilişkili değildir. Eserin de adı olan Kut Veren Bilgi'deki bilgi eserin ilerleyen sayfalarında "akıl"ı temsil eden Ögdülmiş tarafından aktarılır. Bu anlamda bakıldığında devlet yönetimi açısından kut ve bilgi iki ayrı kavramdır. Hangisinin önce geldiği ya da birinin diğerinden önce gelip gelmediği ise çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. İkisini birden töre olarak açıklamak da mümkün görülmektedir.

Ay Toldı'daki Ay sembolizmi için onun hakkında çıkarım yapılabilecek iki yerden bahsetmek mümkündür. İlki, Ay Toldı'nın Kün Togdı'nın huzuruna çıktığı bir sahnedir. Sahne şöyle tasvir edilir:

> *Ay-Toldı girip, karşısında ayakta durdu;*
> *hükümdar: -Gel, buraya otur -diye işaret etti* (b. 621).

> *Ay-Toldı cebinden bir top çıkarıp,*
> *yere koydu ve onu altına çekip, üzerine oturdu* (b. 622).

Bu sahnede Ay Toldı'nın bir "top" üzerine oturması anlatı bilimi açısından oldukça önemlidir. Bombaci, benzer bir tasvirin Yunan tanrıça Tike'de olduğunu söyler (1953, s. 71, 1969).[7] Tike (Roma'daki adıyla Fortuna), insanlara iyi şans ve talih getirmesinin yanında, kötü şans veya kötü olaylar da getiren bir tanrıçadır. Tike hak edene de hak etmeyene de kötülük verebilen bir tanrıçadır (Matheson'dan akt. Okan, 2016, s. 4).[8] Ay Toldı'nın cebinden top çıkarıp yere koymasında bir bozulma/kırılma vardır. "Ay Toldı, cebinden nasıl bir top çıkarıp üzerine oturmuş olabilir?" sorusunun makul bir cevabı yoktur. Burada Hacib'in fikir veya sembolizm uğruna kurguyu bozduğunu/kırdığını söylemek

[6] Beyit, Arat (2008) tarafından "Mutluluk nerede ise, ona boyun eğ ve kendini beğendir; devlete kafa tutarsan, üzüntü ile boğuşursun" (s. 199) şeklinde çevrilmiştir.

[7] Tike ve Fortuna tasvirleri için bk. Resim 1, 2. Tanrıça Nemesis'in de benzer bir tasviri vardır. Bk. Resim 3.

[8] Bunun dışında Tike, ekonomisi tarıma dayalı, basit köylerde yerleşik erken Yunan kentlerinde, bolluk ve bereket getirdiğine inanılan bir su perisinin, geç dönem versiyonudur. Kentleşme sürecinde, yani Polis olma aşamasında, yalnızca bolluğun ve bereketin değil aynı zamanda kentin de tanrıçası olarak kabul görür (Okan, 2016, p. 5).

mümkündür. Yani o, zihnindeki fikirleri bir sembolizm üzerinden metne yerleştirebilmek için Ay Toldı'nın cebinden bir top çıkarıp üzerine oturmasına müsaade etmiştir.

Anlatının devamında Ay Toldı, Kün Togdı'nın hiddetine maruz kalmak uğruna bazı davranışlarda bulunur. Hükümdarın sorularına verdiği cevaplardan onun memnun olduğunu görünce yüzünü ekşitir. Ardından hükümdar susar, Ay Toldı da gözlerini kapatır ve hiç açmaz. Hükümdarın sorduğu soruya cevap verirken yüzünü buruşturur. Hükümdar ona sevgi ile bakınca Ay-Toldı hemen başını çevirir (b. 621-628). Hükümdar onun bu davranışlarına anlam veremez ve bir açıklama ister. Ay Toldı bunun üzerine hükümdara bir ders vermek ve kendi doğası hakkında bilgi vermek istediğini söyler:

Sen önce bana yer gösterdin, ben oraya oturmadım.
Benim için yer yoktur, sen bunu anla, demek istedim (b. 660).

Söylediğimi teyit etmek ve neye benzediğimi
sana göstermek için, yere bir top koydum (b. 661).

Dümdüz yerde top nasıl kendi kendisine yuvarlanırsa,
Saadet[9] *de öyledir; ben sıyrılıp, giderim* (b. 662).

Sen sevgiyle bakınca, ben gözümü yumdum,
sana nasıl olduğumu göstermek istedim (b. 663).

Bununla sana kendi doğamı göstermek ve
Doğam kararsızdır, bana güvenme demek istedim (b. 666).

Ay Toldı burada kendisini üzerinde oturduğu top üzerinden tanımlar. Bu tanımlamaya göre nasıl ki bir top olduğu yerde durmaz, hareket hâlindedir, Ay Toldı yani kut da sabit bir yerde durmaz. Onun doğasında değişkenlik vardır. Bu değişkenlik sebebiyle de ona güvenmemek gerekir. Bununla birlikte Ay Toldı eserin başında "sakin, akıllı, bilgili, zeki, iyi gönüllü, erdemli yumuşak sözlü" (b. 463-464) olarak tanıtılır. Yine anlatının diğer önemli kahramanı Ögdülmiş, "Beylere Vezir Olacak Birinin Nasıl Olması Gerektiğini" söylerken veziri, beyin halka uzanan kişisi olarak tanımlar (b. 2181). Ögdülmiş'e göre beylerin yükünü yüklenecek vezir (b. 2183) sadık (b. 2184), vefalı (b. 2195), doğru (b. 2186, 2208), alçakgönüllü (2230) vs. olmalıdır. Eserin başka bir yerinde Ögdülmiş, "Ulu Hacib"in nasıl olması gerektiğini anlatırken Hacib'in güvenilir (b. 2436), iyi huylu (b. 2440), alçakgönüllü (b. 2475) olması gerektiğini söyler. Bu durumda Ay Toldı'nın kişiliği konusu tartışmaya açık hâle gelmektedir. Ay Toldı, güvenilir, sadık bir kişi midir yoksa güvenilmez, değişken bir kişi midir?

[9] Metinde "devlet".

Ay Toldı metnin bir başka yerinde kendisini bizzat Ay'ın kendisi üzerinden tanımlar:

Ay-Toldı dedi ki adım ve doğamı
hakîmler aya benzetirler (b. 730).

Ay doğarken, önce çok küçük doğar;
sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir (b. 731).

Büyüyüp, dolun ay hâline gelince, dünyaya ışık saçar,
dünya halkı onun aydınlığından faydalanır (b. 732).

Ay büyüyüp, tamamlanarak, en yüksek noktaya çıkınca,
tekrar eksilmeğe başlar ve güzelliği gider (b. 733).

Parlaklığı azalır ve sonunda kaybolur;
*sonra küçük olarak, doğar ve yine büyü*r (b. 734).

Benim de tabiatım bunun gibidir;
bâzan var, bâzan da yok olurum (b. 735).

Ne kadar düşkün olursa-olsun, ben bir kimseye teveccüh edersem,
onun ahvâli, muhakkak, gittikçe düzelir ve güzelleşir (b. 736).

Zenginleşip, büyüyerek, şöhreti yayılınca,
ben ondan uzaklaşırım; onun da itibarı gider (b. 737).

Topladığı malı tekrar dağılır;
onun ahvâli yine eskisi gibi olur (b. 738).

Gelirim, giderim; ileriye doğru yürürüm;
dünyayı gezerim, benim için yer yurt yoktur (b. 747).

Yukardaki tanımlamalara bakıldığında Ay Toldı kendisini daha önce olduğu gibi yine güvenilmezlik, değişkenlik üzerinden tanımlamaktadır. Daha önce Ay'ın özelliklerinden bahsedilirken değişkenlikten başka kader, bolluk, bereket gibi özelliklere değinilmişti. Ay Toldı'nın buradaki ifadelerinde mezkûr kavramların da kullanıldığı görülmektedir. O, kişilere bolluk, bereket de verebilir, verdiğini geri de alabilir. Alıp vermesi için herhangi bir sebebe ihtiyacı yoktur.[10] Bu hâliyle de onların kaderine hükmeder.

[10] Tike'de olduğu gibi.

Bahsedilen iki tasvirde de Ay Toldı kendisini hem Ay hem de top üzerinden tanımlarken aslında değişkenlik, güvenilmezlik gibi ortak bazı kavramlara gönderme yapar. Buradan yola çıkarak onun ilk sahnede oturduğu topun herhangi bir top olmadığını, bizzat Ay'ın yani kut'un üzerinde oturduğunu söylemek mümkündür. Ancak sembolizm üzerinden kendisini betimlerken top-ay ilişkisi kurmak yerine doğrudan topun fiziksel özellikleri (sabit durmama) üzerinden gitmektedir.

Sonuç

Buraya kadar verilen bilgilerden yola çıkarak Hacib'in yarattığı bir karakter (Ay Toldı) üzerinden KB'nin kaynakları problemine dair birkaç maddede şunları söylemek mümkündür:

Hacib'in eserini oluşturduğu coğrafyada çeşitli kültürler iletişim ve etkileşim hâlinde olagelmiştir. Bu iletişim ve etkileşim sadece eserin yazıldığı zaman ile sınırlı değildir.

Hacib, eski Türklerden beri var olan kut inancının bilgisine sahiptir ve devletin nizamı için gerekli görmektedir. Kut anlayışını teorik, soyut bir kavram olarak anlatmak yerine kişileştirme ile belirginleştirmiştir.

Hacib, kut inancını kişileştirme, sembolleştirme üzerinden anlatırken farklı kültürlerden de faydalanmıştır.

Bize göre eserin genelinde İran, Hint geleneklerine dair izlerden bahsetmek mümkünse de Ay Toldı özelinde konuşulduğunda Hacib, Yunan ve Roma mitolojisindeki Tike veya Fortuna ile eski Türklerdeki kut inancını Ay Toldı karakterinde birleştirmiştir. Bunu yaparken her üçüne dair belirgin bazı özellikleri kullanma yoluna gittiği söylenebilir. Bu hâliyle Ay Toldı eski Türklerde kağanın meşruiyet zeminini sağlayan kut'u temsil eder. Bununla birlikte o semboller düzeyinde görünür hâle gelirken, kut'un da herhangi bir tasviri olmadığı için, Tike veya Fortuna üzerinden görünür hâle gelmiştir.

Hacib'in, Ay Toldı'yı kadim kültürlerden beri kullanılagelen Ay Kültü üzerinden sunarken Ay'a değişkenlik, bereket, kaderin tayini üzerinden anlatıp eserin içinde vezirde ve hacipte bulunması gereken niteliklerin sadakat, doğruluk, vefa gibi nitelikler olduğunu söylemesi anlatının bazı yerlerinden tutarsızlık gibi görülmektedir. Bununla birlikte Ay'ın diğer özellikleri de metnin satır aralarında tespit edilebilmektedir. Bu tip yorumların doğru olup olmadığının anlaşılması için daha derin tahlillere ihtiyaç vardır.

Resimler



Resim 1. Fortuna
https://cdn.britannica.com/26/141126-050-40547278.jpg



Resim 2. Tike (ya da Fortuna)
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cc/Tyche%2C_or_Fortune._%28Greek_mythology_systematized%29.png



Resim 3. Tanrıça Nemesis.

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/359998

Kaynaklar

Akyol, A. (2015). *Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset*. Ankara: Araştırma Yayınları.

Arsal, S. M. (1947a). "Kutadgu Bilig", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13:2, 657-683. https://dergipark.org.tr/iuhfm/issue/9147/114632

Arsal, S. M. (1947b). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Bartold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri* (Ed. H. Dağ). Ankara: Çağlar Yayıncılık.

Başer, S. (2011). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayınevi.

Bıçak, A. (2009). *Türk Düşüncesi-I (Kökenler)*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Bombaci, A. (1953). "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. İstanbul: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, s. 65-75.

Bombaci, A. (1969). *The Literature of the Turks* (Çev. K. R. F. Burill).

Bram, J. R. (1987). "Moon", *Encyclopedia of Religions*, (Ed. L. Jones), Vol. 9, Macmillan Reference, s. 6170-6176.

Çağatay, S. (1968). "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği", *TDAY-Belleten*, 15, s. 39-49. https://dergipark.org.tr/belleten/issue/38313/443433

Demirbilek, S. (2011). "Türklerde (Kutadgu Bilig Merkezli) Kut Kavramı", *Doğumunun 900. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*.

Derin, S. (2014). "Göktürk Kitabelerinde Türk Dinî İnancının İzleri", *Turkish Studies*, 9:9, s. 465-474. https://doi.org/http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7236

Dilaçar, A. (1988). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Doğan, E. (2017). "Ur'dan Harran'a Tanrı Sin Kültü'nün Gelişimi", *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s. 527-544.

Ege, F. (2016). *Masallarda Bilincin Dönüşümü ve Dönüştürülmesi (Kuzeydoğu Anadolu Masalları Örnekleminde)*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş* (Ed. E. Kocabıyık; Çev. L. Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Gökalp, Z. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Gundel, W. (2006). "Moon (Greece and Rome)", *Brill's Encyclopedia of Ancient World New Pulu's* (Ed. H. Cancik & H. Schneider), Vol. 9. Leiden, Boston: Brill Publication, s. 198-199.

Hacib, Y. H. (1979). *Kutadgu Bilig-I Metin* (Çev. R. R. Arat). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacib, Y. H. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)* (Çev. R. Dankoff). Chicago and London: The University of Chicago Press.

Hacib, Y. H. (2008). *Kutadgu Bilig* (Ed. Ç. Şan & S. T. Yurteser; Çev. R. R. Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Hacib, Y. H. (2016). *Kutadgu Bilig* (Çev. A. Çakan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnalcık, H. (2005). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siayaset Nazariye ve Gelenekleri", İçinde: *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karakaş, S. (2009). "Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi Temelleri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29 (Özel Sayı), s. 29-44.

Kaya, K. (1997). Hint Mitolojisi Sözlüğü. İstanbul: İmge Kitabevi.

Müminov, A. (1993). "Yeseviyye Tarikatının Doğuşu Hakkında", *Yedi İklim*, 5(42), s. 10-14.

Müminov, A. (1994). "Mübeyyidiyye-Yeseviyye Alakası Hakkında", *Bir -Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-*, 1, s. 115-123.

Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi-I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Okan, E. (2016). "Tykhe ya da Fortuna", *Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1(1), s. 1-14. http://tykhedergi.duzce.edu.tr/Dokumanlar/tykhedergi/Dosyalar/Tykhe_1EmreOkan.pdf

Roux, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi* (Çev. M. Y. Sağlam). Ankara: Bilgesu Yayınları.

Şeker, F. (2016). "Kutadgu Bilig Aktüel Bir Metin midir?", İçinde: *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu* (Ed. A. Kavas, F. M. Şeker, M. Tandoğan, & C. Bayram). İstanbul: ŞenYıldız Yayıncılık, s. 37-42).

Thierry, S. (2000). "Ay". İçinde: *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* (Ed. Y. Bonnefoy; Çev. G. Çetin). İstanbul: Dost Kitabevi.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cc/Tyche%2C_or_Fortune._%28Greek_mythology_systematized%29.png

https://cdn.britannica.com/26/141126-050-40547278.jpg

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/359998

Ortaokul Öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile İlgili Farkındalıklarının Belirlenmesi

Erol DURAN*
Ebru ÖZTÜRK**

1. Giriş

İslami Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan ve "Kutlu Olma Bilgisi" anlamına gelen *Kutadgu Bilig*, ilk "siyasetname" olmanın ötesinde; dinî, sosyolojik, kültürel ve eğitsel bilgiler içeren önemli bir başvuru kaynağıdır. Yusuf Has Hacib tarafından 1069-1070 yıllarında Balasagun'da yazılmıştır. Mesnevi nazım biçiminde yazılan, toplamda 6645 beyitten oluşan bu eser, Karahanlı Türkçesi döneminin en önemli eserlerinden biri kabul edilmektedir ve Yusuf Has Hacib tarafından devrin hükümdarı Tabgaç Hasan Buğra Han'a sunulmuştur. Kendisine eserini yüceltmek ve takdir etmek maksadıyla; yüksek bir memuriyet rütbesi olan "Uluğ Has Hacib"lik unvanı verilmiştir.

İnsana her iki dünyada mutlu ve kutlu olmak için gerekli olan bilgiyi sunmayı amaçlayan bu eser, temelde dört sembolik kahraman üzerinden yöneten ve yönetilen ilişkisinin nasıl olması gerektiğinin vurgulandığı bir devlet yönetimi kitabı olarak görülmektedir. Ancak devlet yönetiminin dışında eserde çok çeşitli ve kapsamlı bilgiler yer almaktadır.

Yusuf Has Hacib hakkında elimizde yeterli bilgi mevcut değildir ancak yazarın eserini yazdığı sırada 50 yaşını geçtiği ve Türk-İslam kültürüne vâkıf bir şair olduğu bilinmektedir (Sofuoğlu, 1989; Aydemir, 2012). Bu nedenle *Kutadgu Bilig*'in derin bir tecrübe ürünü olduğu düşünülebilir. Çünkü yazar; felsefe, toplum bilimi, astronomi, halk bilimi, tıp, spor, matematik gibi pek çok alanda kendini yetiştirmiş ve geliştirmiştir (Demirel, 2014). *Kutadgu Bilig*'in orijinal nüshasına ulaşılamamıştır. Mevcut nüshaların hepsinin diğer nüshalardan kopya edildiği düşünülmektedir. Eserin Herat, Mısır ve Fergana olmak üzere bilinen üç nüshası vardır (Çubukçu, 2016; Mert, 2017).

Eser, siyasetname niteliği taşıması yönüyle en iyi olma iddiasında olan bir öğüt kitabıdır. Bu nedenle Yusuf Has Hacib eserinde hikemî bir üslup kullanmıştır. Aynı zamanda eserde zengin ve işlek bir dil aracılığıyla okuru etkileme amacının ön planda tutulduğu görülmektedir (Besli, 2015). Belirtildiği üzere eserde sadece devlet yönetimi ve siyaset üzerine bilgiler yoktur. *Kutadgu*

* Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü, *erol.duran@usak.edu.tr*
** Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, *ebruozturkk43@gmail.com*

Bilig, Türklük bilgisi adına içerisinde önemli bilgiler barındıran, aynı zamanda din, aile, ahlak, felsefe ve sosyal hayat gibi alanlarda detaylı bilgilere sahip olan, bu bilgileri halka ve gelecek kuşaklara aktarma gayesi taşıması nedeniyle de gelişmiş bir dil yapısı bulunan önemli bir başvuru kaynağıdır (Güner, 2011; Şaban, 2011; Demirtaş, 2012). *Kutadgu Bilig*'de Türk edebiyatı tarihi, Türk sosyolojisi, Türk kültür tarihi ve Türk devlet felsefesi açısından önemli bilgiler yer almaktadır (Önler, 2008; Eker, 2007; Adalıoğlu, 2013; Kalkışım, 2013). *Kutadgu Bilig* aynı zamanda İslamiyet ile yeni tanışan bir toplumun sosyal yaşantısındaki kırılmaları, bu dinin kurallarının işleyişindeki uyuşma veya çatışmaları ve ideal insan tipini tasavvur etmesi bakımından dikkate değer bir eserdir (Feyzioğlu, 2005). Yusuf Has Hacib eserinde "bilig" yani "bilgi" kavramına geniş ölçüde yer vererek toplumsal, siyasi ve bireysel ahlakta bilginin büyük rol oynadığına dikkat çekmiştir (Arslan, 1986).

Yusuf Has Hacib, eserinde yer alan bilgileri doğrudan okuyucuya sunmaz. Eser, alegorik nitelik taşır ve yazar, temelde dört kahramanın konuşmaları üzerinden adalet, devlet, akıl ve kanaat kavramlarına açıklık getirmektedir (Sofuoğlu, 1989). Kitapta yer alan dört temel karakterden Kün Toğdı yani hükümdar adaleti ve kanunu Ay Toldı yani birinci vezir devleti, Öğdülmiş yani birinci vezirin oğlu olan ikinci vezir aklı, Odgurmış yani zahit ise akıbeti temsil etmektedir. Bu ana karakterler dışında eserde Küsemiş, Kumaru, Yumuşçı, Ersig gibi yan karakterler de bulunmaktadır. (Merhan, 2012; Okur ve Beyce, 2013; Demirel, 2014).

Tüm bu niteliklerinin yanında *Kutadgu Bilig*'de, dinî bilgi açısından Kur'an ve hadis kültürünün izlerine; Türkçe eğitimi açısından dinleme ve konuşma becerilerine yönelik çeşitli kurallara, dinleme becerisinin önemine ilişkin bilgilere, zengin deyim çeşitliliğine, stratejik düşünme becerisine yönelik çeşitli vurgulara rastlamak mümkündür (Sofuoğlu, 1989; Korkmaz, 2011; Arslan, 2012; Okur & Beyce, 2013; Taş, Hızıroğlu, Ersoy & Özer, 2017). Ayrıca bu eserde eğitim-öğretim adına çocuk terbiyesi, küçük yaşta öğretim, yaşam boyu öğrenme, rol model yoluyla öğrenme, soru sorma, öğüt verme, insan olarak öğreten ve öğrenen olabilme, okuma ve yazmanın önemi gibi çeşitli eğitsel bilgiler de tespit edilmiştir (Kocasavaş, 2012).

Eserde kullanılan dilin kusursuzluğu ve zenginliği, Yusuf Has Hacib'in dil hassasiyetinin bir göstergesidir. Özellikle eserin zengin kelime hazinesine sahip olması; yazarın yabancı etkilerden uzak arı bir Türkçe ile sağlam temelli cümleler kurmuş olması, Türk edebiyatında naat, vasiyetname, mektup, şikâyetname gibi türleri ilk defa bünyesinde barındırması onu öncü bir eser konumuna getirmiştir (Yavuz, 2007). Ayrıca eserde atasözü değeri taşıyan beyitler mevcuttur ve bu eser, akış itibarıyla tiyatro türüne çevrilmeye oldukça uygun bir yapıdadır (Canpolat, 2004).

Yusuf Has Hacib her şeyden öte bir mütefekkirdir ve İslami Türk edebiyatının bilinen ilk şairidir (Aydemir, 2012). Kültürel ve ilmî anlamda donanımlı olması onun eserini sosyal anlamda ve dil açısından sağlam temellere oturtmasını sağlamıştır. Eserde yer alan cümleler oldukça niteliklidir (Arat, 2008). Yabancı cümle kuruluşlarına hiç yer vermemiş, bu yönüyle yazar, kendinden sonra yazılacak eserlere kullanmış olduğu duru Türkçe ve zengin dil yapısı ile örnek olmuştur. Eser aynı zamanda kapsamlı bir yapıya sahip olduğu için çok sayıda kelime kullanılması gerekli hâle gelmiş, bu durum Karahanlı Türkçesine yönelik daha fazla bilgi sahibi olunmasına katkı sağlamıştır (Güner, 2011).

Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı bu eser pek çok açıdan ilkleri yaşatmaktadır. Eser, manzum mektup türünün ilk örneğidir ve Türk edebiyatına ait çoğu türün ilk örneklerini bünyesinde barındırmaktadır (Yavuz, 2007). Aynı zamanda yazarın halkın anlayacağı açık ve anlaşılır bir Türkçeyi tercih etmiş olması İslamiyet'in etkisiyle Arapça ve Farsça eserler yazılan bir dönemde Türkçe eserler yazılmasına katkı sağlamıştır.

Yazın tarihinde meydana getirilen eserler, sonraki kuşaklar için karanlık yolları aydınlatan fener niteliği taşır. Çünkü bu eserlerde, ataların yüzyıllar boyunca tecrübe ettikleri olayların damıtılmış hâlleri yer alır. Kültürel ve sosyal hayata ait bu kadar çok bilgiyi bünyesinde barındıran, eğitsel anlamda zengin bir niteliğe sahip olan ve dil yapısı olarak Türkçenin sağlam, yetkin bir numunesi konumunda olan bu eserden eğitim sahasında ve özellikle Türkçe eğitimi alanında yararlanılması gerektiği düşünülmektedir.

Alan yazınında, Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili pek çok esere ve araştırmaya rastlamak mümkündür. Ancak ortaokul ders kitaplarında, fener niteliği taşıyan bu değerli şahsiyet ve eserine yer verilme durumunu ve bu seviye öğrencilerinin farkındalıklarını belirlemeye yönelik bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu araştırmanın, mevcut eksikliğin giderilmesine katkı sağlaması beklenmektedir.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, ortaokul öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili farkındalıklarını tespit etmektir. Bu amaçlar doğrultusunda şu sorulara cevap aranmıştır:

- Ortaokul Türkçe, sosyal bilgiler, din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitaplarında Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig*'in yer alma durumu nasıldır?
- Ortaokul öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ismi ile karşılaşma durumları nasıldır?

- Ortaokul öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili farkındalıkları nasıldır?
- Ortaokul öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili farkındalıkları cinsiyetlerine göre farklılaşmakta mıdır?

2. Yöntem

2.1. Araştırma Modeli

Bu araştırma nitel bir araştırmadır. Ortaokul öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili farkındalıklarını belirlemeyi ve var olan durumu olduğu gibi betimlemeyi amaçlaması yönüyle durum çalışması niteliği taşımaktadır. Araştırmada doküman incelemesi ve yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.

2.2. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu 237 ortaokul öğrencisi oluşturmaktadır. Çalışma grubu öğrencileri kolay ulaşılabilir örneklem tekniği ile seçilmiştir. Sınıf ve cinsiyet değişkenine göre öğrenci sayıları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. *Çalışma grubu öğrencilerinin sınıf düzeylerine ve cinsiyetlerine göre dağılımları*

	Kız	**Erkek**
Ortaokul 5. Sınıf	41	32
Ortaokul 6. Sınıf	38	37
Ortaokul 7. Sınıf	42	38
Ortaokul 8. Sınıf	5	4
Toplam	126	111
n= 237		

Araştırmanın çalışma grubunda, 5. sınıf seviyesinde 73; 6. sınıf seviyesinde 75; 7. sınıf seviyesinde 80 ve 8. sınıf seviyesinde 9 öğrenci oluşturmaktadır. 8. sınıf öğrencilerinden, sınav kaygıları nedeniyle yeterli veri elde edilememiştir.

2.3. Veri Toplama Süreci ve Veri Toplama Aracı

Araştırmanın verileri iki aşamada toplanmıştır. İlk önce ortaokul Türkçe, sosyal bilgiler ve din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitapları temin edilmiştir (MEB, 2018a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı; Şahin, 2018). Bu kitaplarda Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili bir bilginin, metnin, etkinliğin, görselin vb. yer alıp almadığı, eğer yer alıyorsa ne tür bir bilginin yer aldığı belirlenmiştir. Bu üç branşın ders kitabının taranmasının temel nedeni, incelenen konunun sosyal bilimler, dinî ilimler ve dil eğitimi alanlarına dâhil olması ve öğrencilerden gelen

dönütlerin araştırmacıları bu alanlara yöneltmesidir.

Araştırmanın ikinci aşaması, ortaokul öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili farkındalıklarını belirlemeye yönelik veri toplama aşamasıdır. Bu amaçla "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Farkındalık Formu" hazırlanmıştır. Form iki bölümden oluşmaktadır. Birinci kısım, öğrencilerin sınıf ve cinsiyet değişkenlerini belirlemeyi; formun ikinci kısmı ise öğrencilerin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ismi ile karşılaşma durumları ile bu eser ve yazarla ilgili farkındalıklarını belirlemeyi amaçlamaktadır.

2.4. Verilerin Analizi

Araştırmanın tüm alt problemleri için elde edilen veriler betimsel ve içerik analizi ile analiz edilmiştir. Analizler sonucunda elde edilen bulgular tablolaştırılmıştır. 2 ve 4. alt problem için kategoriler oluşturulmuş ve bu kategorilerle ilgili frekans değerleri belirlenmiştir. Bu alt problemler için oluşturulan tablolara, öğrencilerin örnek cümleleri eklenerek kapsam geçerliliğine katkı sağlanmıştır.

3. Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın bulguları alt problem sırası dikkate alınarak verilmiştir.

3.1. Birinci Alt Probleme Yönelik Bulgular ve Yorumları

Araştırmanın birinci alt problemi olan *Ortaokul Türkçe, sosyal bilgiler, din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitaplarında Yusuf Has Hacib'in ve Kutadgu Bilig'in yer alma durumu nasıldır?* sorusuna yanıt aramak amacıyla 2018-2019 eğitim öğretim yılında okutulan ders kitaplarından elde edilen bulgular şu şekildedir:

Tablo 2. *Ortaokul Türkçe, Sosyal Bilgiler, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Yusuf Has Hacib'in ve Kutadgu Bilig'in Yer Alma Durumu*

Ders	Sınıf	Yer Alma Durumu
Türkçe	5. Sınıf	Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili herhangi bir metne, görsele, etkinliğe vb. rastlanmamıştır.
	6. Sınıf	
	7. Sınıf	
	8. Sınıf	
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	5. Sınıf	Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili herhangi bir metne, görsele, etkinliğe vb. rastlanmamıştır.
	6. Sınıf	
	7. Sınıf	
	8. Sınıf	
Sosyal Bilgiler	5. Sınıf	Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili herhangi bir metne, görsele, etkinliğe vb. rastlanmamıştır.
	6. Sınıf	

<table>
<tr><td rowspan="2"></td><td>7. Sınıf</td><td></td></tr>
<tr><td>8. Sınıf</td><td>6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı'nda Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig ile ilgili sınırlı düzeyde de olsa bilgi yer almaktadır. Eserin hangi tarihte yazıldığına, kime sunulduğuna, eserin içeriğinde nelerin yer aldığına ilişkin az sayıda bilgi ile esere ait bir görsel bulunmaktadır. Kitapta yer alan bilgiler şu şekildedir:
Kutadgu Bilig
Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig (Mutluluk Veren Bilgi) adlı kitabı, Türk-İslam Edebiyatı'na ait önemli eserlerdendir. Yazar, eserini 1070'te Karahanlı Hükümdarı Uluğ Kara Buğra Han'a sunmuştur. Bu eser ideal devlet idaresini öğretmek amacıyla yazılmıştır. Eserde dünya ve ahiret mutluluğu için nasıl bir yaşam sürülmesi gerektiği hakkında bilgi verilmiştir.
 
Resim 1. Ortaokul 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı'nda Kutadgu Bilig kitabından bir yaprak</td></tr>
</table>

Sosyal, kültürel, dinî alanda ve dil alanında bu kadar önemli görülen bu kıymetli esere ortaokul ders kitaplarında yer verilmiyor olması ve geleceğini geçmişin tecrübeleriyle inşa edecek bir neslin, bu tecrübeden ve birikimden mahrum bırakılıyor olması oldukça düşündürücüdür. Bu dersler temelde öğrencilere kültür aktarımını sağlamakla mükellef branşlardır. Bu derslerin öğretiminde kullanılan kitaplarda kültür mirası sayılan eserlere yer verilmemesi üzücüdür.

3.2. İkinci Alt Probleme Yönelik Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın ikinci alt problemi olan *Ortaokul öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig ismi ile karşılaşma durumları nasıldır?* sorusuna yanıt aramak amacıyla öğrencilere dağıtılan formlar sınıf seviyelerine göre ayrılıp çözümlenmiş ve öğrencilere ait alıntı cümleler örnek olarak tablolarda sunulmuştur.

Tablo 3. *Ortaokul öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig İsimleri ile Karşılaşma Durumları*

Kategori	5. Sınıf	6. Sınıf / Örnek Öğrenci Cümleleri	7. Sınıf / Örnek Öğrenci Cümleleri	8. Sınıf / Örnek Öğrenci Cümlesi
Yusuf Has Hacib İsmi ile Karşılaşma Durumları	Evet (n= 0)	Evet (n= 14) **Ö108:**"Din Kültürü dersinde görmüştük.". **Ö136:**"Kutadgu Bilig yazarı…"	Evet (n= 29) **Ö164:**"Sosyal Bilgiler dersinde karşılaştım." **Ö187:**"Bu ismi internette görmüştüm."	Evet (n= 1) **Ö233:**"Sosyal Bilgiler dersinde görmüştük."
	Hayır (n= 73)	Hayır (n= 61)	Hayır (n= 51)	Hayır (n= 8)
Kutadgu Bilig İsmi ile Karşılaşma Durumları	Evet (n= 0)	Evet (n= 20) **Ö75:**"Sosyal Bilgiler dersinde görmüştük." **Ö150:**"Esere sahip…"	Evet (n= 40) **Ö159:**"Sosyal Bilgiler dersinde karşılaşmıştım." **Ö218:** "Bu ismi bir kitapta görmüştüm.	Evet (n= 0)
	Hayır (n= 73)	Hayır (n= 55)	Hayır (n= 40)	Hayır (n= 9)

Tablo 3'te yer alan bilgilere göre ortaokul 5. sınıf öğrencilerinin daha önce Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ismi ile hiç karşılaşmadıkları görülmektedir. 6. sınıf seviyesindeki 75 öğrenciden 14'ü daha önce Yusuf Has Hacib ismi ile 20'si de *Kutadgu Bilig* ismi ile karşılaşmıştır. 7. sınıf seviyesindeki öğrencilerin yarısı Yusuf Has Hacib ismi, 34'ü ise *Kutadgu Bilig* ismi ile daha önce karşılaşmıştır. 8. sınıf seviyesindeki öğrencilerin sadece 1'i Yusuf Has Hacib ismi ile daha önce karşılaşmış, hiçbiri *Kutadgu Bilig* ismi ile karşılaşmamıştır. Ortaokul öğrencileri çoğunlukla bu isimlerle, sosyal bilgiler ile dn kültürü ve ahlak bilgisi dersinde karşılaştıklarını belirtmişlerdir.

3.3. Üçüncü Alt Probleme Yönelik Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın üçüncü alt problemi olan *Ortaokul öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig ile ilgili farkındalıkları nasıldır?* sorusuna yönelik bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. *Ortaokul Öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig ile İlgili Farkındalıkları*

Kategori	5. Sınıf / Örnek Öğrenci Cümlesi	6. Sınıf / Örnek Öğrenci Cümleleri	7. Sınıf / Örnek Öğrenci Cümleleri	8. Sınıf
Yusuf Has Hacib'i Tanıma Durumları	Evet (n= 1) **Ö1:**"Galiba yazar…"	Evet (n= 12) **Ö92:**"Büyük eser yazarıdır." **Ö143:**"Bilim adamıdır."	Evet (n= 29) **Ö165:**"Ünlü Türk sosyal bilim insanıdır." **Ö203:**"İlk Türkçe kitap yazarıdır."	Evet (n= 0)
	Hayır (n= 72)	Hayır (n= 63)	Hayır (n= 51)	Hayır (n= 9)
Kutadgu Bilig'i Tanıma Durumları	Evet (n= 0)	Evet (n= 13) **Ö152:**"Osmanlıca bir sözlüktür." **Ö158:**"Orta Asya'da Uygurlar tarafından yazılan bir yazıttır."	Evet (n= 40) **Ö181:**"Mutluluk veren bilgi anlamını taşır." **Ö196:**"Yazılış amacı faydalı olmaktır. Türk edebiyatının ilk didaktik eseridir."	Evet (n= 0)
	Hayır (n= 73)	Hayır (n= 62)	Hayır (n= 40)	Hayır (n= 9)

Tablo 4'te yer alan bilgilere göre 5. sınıf düzeyindeki 73 öğrenciden yalnızca birisi Yusuf Has Hacib hakkında çok az bilgiye sahiptir. Diğer öğrenciler, Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* hakkında bilgiye sahip değildir. 6. sınıf seviyesindeki öğrencilerden 12'si Yusuf Has Hacib hakkında, 13'ü ise *Kutadgu Bilig* eseri hakkında bilgiye sahiptir. Öğrencilerin sahip olduğu bilgiler yüzeysel bilgiden öteye geçmemekte ya da yanlış bilgi niteliği taşımaktadır. Öğrencilerin eser ve yazar hakkındaki bilgileri, Kaşgarlı Mahmud ve *Divan-ı Lügati't Türk* ile karıştırdığı görülmektedir. 7. sınıf seviyesindeki öğrencilerin 29'u Yusuf Has Hacib hakkında, 40'ı ise *Kutadgu Bilig* eseri hakkında bilgiye sahiptir. Öğrencilerin yazarın ve eserin niteliği, önemi, eserin yazıldığı dönem ve sunulduğu kişiye yönelik az sayıda da olsa bilgiye sahip oldukları görülmektedir. 8. sınıf seviyesindeki öğrencilerin hiçbiri Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* hakkında bilgiye sahip değildir. Önceki yıllarda eser ve yazar hakkında bilgi sahip olmuşlarsa bile, unutmuş olabilirler. Liseye geçiş aşamasındaki öğrencilerin eser ve yazar hakkında bilgiden yoksun olmaları ise oldukça üzücüdür.

3.4. Dördüncü Alt Probleme Yönelik Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın dördüncü alt problemi olan *Ortaokul öğrencilerinin Yusuf*

Has Hacib ve Kutadgu Bilig ile ilgili farkındalıkları cinsiyetlerine göre farklılaşmakta mıdır? sorusuna yönelik bulgular Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. *Ortaokul Öğrencilerinin Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig ile İlgili Farkındalıklarının Cinsiyete Göre Değişimi*

Kategori	Cinsiyet	Kod	Açıklama
Yusuf Has Hacib'i Tanıma Durumları	Kız	Evet (n= 17)	**Ö1:**"Galiba bir yazar…" **Ö133:**"Bir kitap yazarıdır." **Ö207:**"Türk-İslam tarihi için önemli bir eser yazmıştır. Aynı zamanda bir siyasetname yazarıdır." **Ö218:**"Ünlü Türk sosyal bilim insanıdır."
		Hayır (n= 109)	
	Erkek	Evet (n= 25)	**Ö91:**"Kitap yazarıdır. Türkçe ve edebiyatla uğraşmıştır." **Ö154:**"Siyasetname türünde önemli bir eser yazmıştır. Türk-İslam tarihi ve kültürüne büyük katkıları vardır." **Ö210:**"Üwnlü Türk sosyal bilim insanıdır."
		Hayır (n= 86)	
Kutadgu Bilig'i Tanıma Durumları	Kız	Evet (n= 23)	**Ö197:**"Mutluluk veren bilgi anlamına gelir." **Ö201:**"11. Yüzyılda Karahanlı Uygur Türkü Tabgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuştur. Türkçe bir eserdir ve Hakaniye Lehçesi ile yazılmıştır." **Ö215:**"İlk Türkçe sözlüktür."
		Hayır(n= 103)	
	Erkek	Ever (n= 30)	**Ö82:** "Mutluluk veren bilgi anlamındadır." **Ö153:**"11. Yüzyılda yazılmıştır. Türkçe bir eserdir. Hakaniye Lehçesi ile yazılmıştır. Tabgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuştur. **Ö176:**"İlk Türkçe sözlüktür."

			Ö200:"Kutlu Bilgi anlamını taşımaktadır."
		Evet (n= 81)	

Tablo 5'te yer alan bilgilere göre kız öğrencilerin 17'si, erkek öğrencilerin ise 25'i Yusuf Has Hacib hakkında; kız öğrencilerin 23'ü, erkek öğrencilerin ise 30'u *Kutadgu Bilig* ile ilgili bilgiye sahiptir. Ayrıca öğrencilerin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili bilgi düzeylerinin cinsiyete göre farklılaşmadığı görülmüştür. Çünkü örnek cümlelerden de anlaşılacağı üzere kız öğrencilerle erkek öğrenciler birbirlerine yakın cevaplar vermişlerdir.

4. Sonuç

Ortaokul Sosyal Bilgiler 6. Sınıf Ders Kitabı haricinde, Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig*'e yönelik herhangi bir bilginin, metnin, görselin, etkinliğin vb. ortaokul ders kitaplarında yer almadığı görülmüştür. Örgün eğitimde eğitim-öğretim faaliyetleri büyük oranda ders kitapları aracılığıyla sağlanır. Türk edebiyatı ve kültür tarihi açısından önemli bir başvuru kaynağı olan *Kutadgu Bilig*'in ve yazarı Yusuf Has Hacib'in ders kitaplarında yer almıyor olması, öğrencilerin bu şahsiyete ve eserine yönelik farkındalığa sahip olmaması sonucunu beraberinde getirmiştir. Ders kitaplarında kültürel mirasın nitelikli ürünlerine yer verilmesi, öğrencilerin kendi kültür miraslarına olan farkındalığının artmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca *Kutadgu Bilig* gibi Türk kültür tarihi açısından oldukça önemli olan bir yapıtın okul sınavlarında ve ulusal sınavlarda soru olarak öğrencilerin karşısına çıkmadığı göz önüne alındığında, öğrencilerin bu tür eserlere yönelik bilgi edinme gereksinimi duymadıkları görülmektedir.

Araştırma sonuçlarına göre ortaokul seviyesinde Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili en çok farkındalığa sahip olan grubun 6 ve 7. sınıf seviyesindeki öğrenciler olduğu görülmektedir. 5 ve 8. sınıf seviyesindeki öğrencilerin ise eser veya yazara yönelik farkındalık düzeylerinin oldukça düşük olduğu ve hatta bu isimler ile daha önce karşılaşmadıkları tespit edilmiştir. Yusuf Has Hacib kültürel ve ilmî anlamda donanımlı bir şairdir. Bu durum sosyal anlamda ve dil açısından sağlam temellere oturmuş, kendinden sonra gelen yazar veya şairlere örnek olabilecek bir eser kaleme almasını sağlamıştır. *Kutadgu Bilig*, içerisinde sosyal hayat, dil, din, eğitim, ahlak gibi pek çok konuya ait bilgi barındırması sebebiyle zengin bir eserdir. Bu kadar zengin ve nitelikli bir esere eğitim-öğretim sürecinde yer verilmiyor olması ve öğrencilerin bu konuda farkındalık düzeylerinin oldukça düşük olması üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Araştırma sonuçlarına göre, öğrencilerin Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig*'e yönelik farkındalıklarının oldukça düşük olduğu ve bu farkındalıklarının

cinsiyete göre farklılaşmadığı görülmüştür. *Kutadgu Bilig*, dil açısından oldukça nitelikli bir eserdir. Cümle kuruluşlarının sağlamlığı, Arapça ve Farsça eserlerin meydana getirildiği bir dönemle arı bir Türkçe ile yazılmış olması, zengin kelime hazinesi sayesinde dönemin dil yapısı hakkında bize ayrıntılı bilgi sunuyor olması ve eser meydana getirecek yazarları Türkçe eser oluşturmaya teşvik etmesi yönüyle oldukça önemlidir. Türk dilinin yeni yeni gelişip serpilmeye başladığı bir dönemde Yusuf Has Hacib, bu gelişime büyük katkı sağlamış ve Türk dilinin gelişimine öncülük etmiştir. Bu nedenle Türk eğitim sisteminde hak ettiği yeri bulması, öğrencilerin bu şahsiyet ve esere yönelik yeterli farkındalığa sahip olması gerekmektedir. Bu farkındalığı kazandırmak adına gerekli çalışmalar yapılmalıdır.

Kaynakça

Adalıoğlu, H. H. (2013). "Bir siyasetname olarak 'Kutadgu Bilig", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, s. 237-253.

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig- Türkçe Çevirisi*. İstanbul: Kabalcı.

Arslan, M. (1986). "Kutadgu Bilig'deki Ahlak ve Siyaset Felsefesi", *Sosyoloji Konferansları*, 21, s. 23-49.

Arslan, A. (2012). "Kutadgu Bilig'de Dinleme ve Konuşma Becerisine İlişkin Sözler", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(7), s. 1-16.

Aydemir, Â. (2012). "Kutadgu Bilig'de Geçen 'çok' Kelimesi Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 33, s. 49-62.

Besli, N. (2015). "Kutadgu Bilig'de kör-Fiilinin Çok Anlamlılığı Üzerine", *Turkish Studies*, 10(12), s. 159-178.

Canpolat, M. (2004). "Günümüzde Kutatgu Bilig ve Divanü Lugati't-Türk", *Türk Dilleri Araştırmaları,*149, s. 31-34.

Çubukçu, M. (2016). Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasının imla özelliklerinin tespiti ve diğernüshalarla karşılaştırılması. *Turkish Studies*, 11(21), 749-800.

Demirel, D. (2014). "Kutadgu Bilig'de Devlet Yönetimi", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(1), s. 55-61.

Demirtaş, A. (2012). "Kutadgu Bilig'de 'yorı-' Fiili Üzerine", *Turkish Studies*, 7(4), s. 1477-1501.

Eker, S. (2007). *Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig (1069). Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Feyzioğlu, N. (2005). "Geçiş döneminin Kutadgu Bilig'deki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, s. 151-165.

Güner, G. (2011). "Kutadgu Bilig'de Geçen 'simiş' Kelimesi Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, 6(2), s. 467-472.

Kalkışım, M. M. (2013). "Kutadgu Bilig'de 'adâlet' Değeri", *Mavi Atlas Gümüşhane*

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1, s. 91-98.

Kocasavaş, Y. (2012). "Kutadgu Bilig'de Eğitim-Öğretim Anlayışı", *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi,* 3(2), s. 53-66.

Korkmaz, F. (2011). "Kutadgu Bilig'de ur-Fiili Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 41, s. 13-24.

Merhan, A. (2012). "Kutadgu Bilig'de Betimleyici Eylemler", *Journal of International Social Research*, 5(21), s. 196-208.

Mert, A. (2017). "Kutadgu Bilig nüshalarının eskicillik açısından karşılaştırılması", *Bilig*, 80, s. 179-215.

Okur, A. & Beyce, E. (2013). "Dinleme Becerisinin Kültürümüzdeki Yeri ve Dinleme Eğitiminin Önemi: Kutadgu Bilig Örneği Üzerinden", *Turkish Studies*, 8(4), s. 1099-1110.

Önler, Z. (2008). "Kutadgu Bilig'de Toplumsal Kabul ve Geleneklerden Yansımalar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(15), s. 441-455.

Sofuoğlu, M. C. (1989). "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki İzleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, s. 127-180.

Şaban, Ö. Z. (2011). "Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(3), s. 19-35.

Taş, A., Hızıroğlu, M., Ersoy, A. Y. & Özer, K. O. (2017). "Kutadgu Bilig'de Stratejik Düşünmenin İzini Sürmek", *Bilig*, 80, s. 147-178.

Yavuz, K. (2007). "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37, s. 137-180.

Taranan Ders Kitabı Kaynakçası

MEB, (2018a). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı-5*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018b). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı-6*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018c). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı-7*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018ç). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı-8*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018d). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe Ders Kitabı-5*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018e). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe Ders Kitabı-6*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018f). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe Ders Kitabı-7*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018g). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe Ders Kitabı-8*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018ğ). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler Ders Kitabı-6*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018h). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler Ders Kitabı-7*. Ankara: Devlet Kitapları.

MEB, (2018ı). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi Ve Atatürkçülük Ders Kitabı-8*. Ankara: Devlet Kitapları.

Şahin, E. (2018). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler Ders Kitabı-5*. Ankara: Anadol Yayıncılık.

Rusya'da *Kutadgu Bilig* Çalışmalarında Kazan Şehri ve L. M. Volkova'nın Kazan Şehrindeki Son Dönem Çalışmaları

Muvaffak DURANLI*

Giriş

Rusya'da gerçekleştirilen Türkoloji çalışmalarında Kazan şehri her zaman ilk sırada yer almıştır ve genel olarak araştırmacılar Kazan Üniversitesinin şarkiyat biliminin gelişmesinde öncü ve ilklerden olduğu konusunda hemfikirdirler.

Örneğin araştırmacı Adilbayev, "Rus oryantalistlerini yetiştirme işi ilk önce Kazan Üniversitesinde (1807), sonra Petersburg Üniversitesinde (1819) yürütülmüştür. 1819 yılında Rusya'da St. Petersburg'da şarka ait el yazmaları ve madeni paraları toplayan Asya Müzesi açılmış ve burası akademik oryantalizmin merkezi hâline gelmiştir. Moskova Üniversitesi ve Moskova'daki (1872) Lazarev Enstitüsü de Rus oryantalizminin önemli merkezlerinden biri olmuştur" (Adilbayev, 2002, s. 111) diyerek Kazan şehrinin önemini belirtmiştir.

Kazan şehrinin Rus Türkolojisinde özel bir yer edinmesinin nedenlerinden biri de Türk dilinin öğretilmesinde Kazan Üniversitesi ve onun ilk hocalarının Rus bilim tarihinde belirgin bir yer almış olmasıyla bağlantılıdır.

"Kazan'da Türk dillerinin üniversitede öğretilmesi ilk sırada 1769 tarihinde Tatarca öğretime başlayan Birinci Kazan Gimnazyumu (Gimnazyum 1759 yılında kurulmuştur.) ile bağlantılıdır. Tatarca öğretmenleri Sagit Halfin (1732-1785), İshak Halfin (?-1800) ve İbragim Halfin'dir (1778-1829)" uzun yıllar Kazan Üniversitesi bünyesinde çalışmışlardır (Valyev, Abidullin & Valeyeva, 2016, s. 103).

Kazan Üniversitesi, Kazan şehrinin ve bölgenin ilk Doğu dilleri öğretim merkezi değildir. Kazan Üniversitesini hazırlayan ön koşullar Kazan şehrinde 1750'li yıllarda oluşmuştur.

"Birinci Kazan Gimnazyumu (Pervaya Kazanskaya Gimnaziya) İmparatoriçe Elizaveta Petrovna'nın emriyle 1758 yılında kurulmuş Rusya'daki ilk eyalet gimnazyumudur… Gimnazyum Kazan İmparatorluk Üniversitesinin temelini oluşturmuştur… 1814 yılında Gimnazyum Pokrovskaya Sokağı'ndaki özel bir binaya taşınmıştır" (Galiullina, 2011, s. 56).

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Bornova / İzmir, *m_duranli@hotmail.com*

Adilbayev'in kaynaklarına göre, bu Gimnazyumda dokuz şark disiplini öğretiliyordu; 1769 yılında Tatarca, 1822 yılında Arapça ve Farsça, 1836 yılında Türkçe ve Moğolca, 1838 yılında Çince, Mançuca, 1842 yılında Ermenice ve Doğu yazısı. 1769 yılında oluşturulan Tatarca sınıfı Kazan Üniversitesinde oryantalizmin gelişmesinde öncü rol oynamıştır (Adilbayev, s. 113).

Bu Gimnazyumda "1822 yılında Arapça ve Farsçanın öğretilmesi F. İ. Erdman tarafından resmî olarak başlar; 1826 yılında Müslüman dillerinin öğretilmesin görevine Mirza Kazem-Bek atanır. 1827 ve 1833 yıllarında İ. Vernikovskiy Arapça öğretmeni olarak atanır. 1833'te K. Foygt ve A. Popov Farsça ve Moğol dilleri öğretmenliğini kabul eder; 1835 yılında Mirza Kazem-Bek Türkçe-Tatarca öğretmeni olarak çalışmaya başlar" (Valyev, Abidullin & Valeyeva, 2016, s. 103).

Gerek Kazan Gimnazyumunda gerekse Kazan Üniversitesinde sadece Tatar kökenli bilim adamları değil, aynı zamanda Rus araştırmacı ve bilim adamları da eğitim almıştır.

Örneğin A. N. Kononov, Rusya Bilimler Akademisi bünyesindeki ilk Rus asistanın Kazan Üniversitesi bünyesinde çalışan Fren'in öğrencisi olan Y. O. Yartsov'un olduğunu bildirir.[1] V. V. Grigoryev'in sözlerine göre, o "Bizde Tatar lehçelerinin ilk bilginidir. Yartsov, Fren'in tavsiyesi üzerine Bilimler Akademisine asistan unvanı ile katılır" (Kononov, 1972, s. 403).

Daha sonraki yıllarda Asya Müzesi müdürlüğüne getirilen ve Y. O. Yartsov'un öğretmeni olan Hristian Daniloviç (Hristian-Martin) Fren[2], Arabist, İranist ve Türkologdur. O, Asya Müzesindeki nümizmatik materyalin derlenmesi, Türk el yazmalarının tasviri ve sistemleştirilmesi ile ilgilenmiştir. Türk halkları tarihi üzerine makaleler yazan Fren, *Abu-l-Gazi-Şadjara-i Tyurk* adlı eseri yayınlamıştır. Kaynaklarda Y. O. Yartsov, P. S. Savelyev, V. V. Grigoryev, V. G. Tizengauzenu onun öğrencileri sayılmaktadır. (Kononov, 1972, s. 403).

Bu türdeki örnekleri çoğaltmak, yolu Kazan şehrinden ve Kazan Üniversitesinden geçen Rus bilim adamlarının daha detaylı listesinin hazırlanması ile Kazan Üniversitesinin Rus Türkolojisi içindeki yeri ve önemini daha belirginleştirmek elbette mümkündür. Biz bildirimizde Kazan Üniversitesinin bu

[1] 1792-1861 tarihleri arasında yaşayan Yanuariy Osipoviç Yartsov, 1812 yılında Kazan Üniversitesindeki eğitimini tamamlamış, belirli kurumlarda çalıştıktan sonra 1819- 1861 yılları arasında Rusya Dış İşleri Bakanlığında Tatarca çevirmeni olarak çalışmıştır.

[2] Christian Martin Joachim Frahn, (1782-1851), Rus-Alman kökenli bir araştırmacıdır. 1807 yılında Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri bölümünde çalışmaya başlayan Fren, 1815 yılında Tarih- Filoloji Fakültesinin dekanı olmuş, Asya Müzesi'nin de ilk müdürü olan Fren, 1842 yılına kadar bu görevinde kalmıştır.

öneminden ziyade onun Kutadgu Bilig çalışmalarında ilk olma özelliğini vurgulamak istiyoruz.

Kutadgu Bilig Üzerine Kazan Şehrinde İlk Çalışanlar: İlya Nikolayeviç Berezin ve İlminskiy

İlya Nikolayeviç Berezin ve Kutadgu Bilig

Kazan Üniversitesi mezunlarından olan Rus araştırmacı İlya Nikolayeviç Berezin (1818-1896), 1834 yılında Kazan Üniversitesi Şarkiyat Bölümünde eğitime başlamıştır. Dönemin seçkin hocalarından ders alan ve Türkiye'ye defalarca seyahat etme imkânına sahip olan Berezin 1846 yılında aynı üniversitede Türkçe hocası olarak çalışmaya başlamış, daha sonra 1855 yılında itibaren de bilimsel çalışmalarını Petersburg Üniversitesinde sürdürmeye devam etmiştir (Karaçam, 1992, s. 491-492).

Berezin, geri kalan yaşamını her ne kadar Petersburg'da sürdürse de 1890 yılında Kazan Üniversitesi Şeref Üyesi olarak taltif edilmiştir (Valeyeva, 2015, s. 30).

"Kazan Üniversitesi mezunu, daha sonra Şark sınıfı profesörü olan İ. N. Berezin, 1842-1845 yılları arasında Yakın ve Orta Doğu seyahati esnasında İslam mezhepleri ve Şiilerin geleneği ile yakından tanışma fırsatı elde etmiştir. Berezin kendi çalışmalarında İslamiyetin geleneksel yöntemlerini izlemiş ve Kur'an'ın temel ilkelerini tenkit etmiştir" (Adilbayev, 2002, s. 116).

İlya Nikolayeviç Berezin'in gerek tarih, dil gerekse arkeoloji içerikli yayınları arasında en önemli çalışması, ilk baskısı 1857 yılında 375 sayfa olarak yayınlanan "Turetskaya Hrestomatiya" adlı çalışmasıdır, farklı lehçe örneklerinin yer aldığı bu çalışmada aynı zamanda *Kutadgu Bilig*'den de bir bölüm yer almaktadır.

Bu bölüm, Uygur lehçesinde örnek metin olarak verilmiştir. Çalışmanın 2-4. sayfalarında *Kutadgu Bilig*'den Uygurca metin, 5-7. sayfalarında da bu metnin Türkçesi yer almıştır. Berezin Uygurca metnin başında bu bölümün Jaubert tarafından 1825 yılında *Journal Asiatique*'de yayımlanan metinden alındığını belirtmiştir (Berezin, 1857, s. 2).

Berezin'in çalışmasında örnek metin dışında içerik ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum Berezin'in verdiği diğer lehçe örnekleri için de söz konusudur. Buna karşın İlya Nikolayeviç Berezin'in çalışması Rus Türkoloji tarihinde *Kutadgu Bilig* ile ilgili ilk yayın olduğu için tarihî önemini korumaktadır.

Nikolay İvanoviç İlminskiy ve Kutadgu Bilig

Nikolay İvanoviç İlminskiy'i (1821-1891) tanıtmaya onun hakkında Adilbayev'in verdiği ilginç bilgiyi vermekle başlamak yerinde olacaktır.

"Kazan ekolünün en tanınmış, en önemli ve meşhur ismi, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma hareketinin öncüsü Türkolog Nikolay İlminskiy (1822-1891) olmuştur. 1854 yılından itibaren o, Dinî Akademinin misyonerlik bölümünde misyonerleri yetiştirmek amacı ile İslamiyet hakkında dersler vermeye başlamıştı…" (Adilbayev, 2002: 118). Araştırmacı, İlminskiy'in İslamiyet üzerine çalışmasının yoğunlaşması ve derslerde İslamiyet'in çok ayrıntılı olarak anlatılmasının sonucunda İlminskiy'in İslamiyet propagandası yapmakla suçlanıp Akademiden ayrılmak zorunda kaldığını bildirir.

Nikolay İvanoviç İlminskiy tarafından 1861 yılında yayınlanan *Uçenıe Zapiski* adlı dergiye yazılan "Vstupitelnoe Çtenie v Kurs Turetsko-Tatarskogo Yazıka" (Türk-Tatar Dili Kursuna Giriş Okuması) başlıklı yazıda İlminskiy, dil öğrenmenin gerekliliği, sınıflandırma, Rusya topraklarındaki Türk kökenli halklar hakkında genel bilgileri verdikten sonra yazısının 25 no.lu sayfasında Uygur alfabesi ile yazılmış beş eserden bahsederken birinci sıraya *Kutadgu Bilig* ile ilgili tanımlamayı koyar. Bu tanımlama bir paragraftır. Daha sonra dil örneklerine değinirken ileriki sayfalarda Kutadgu Bilig'deki burç ve gezegen adlarını da verir.

Gerek İlya Nikolayeviç Berezin gerekse Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Kutadgu Bilig üzerine yazdıkları bu ilk çalışmalar bilimsel bir analiz içermekten çok tanıtım amaçlıdır. Her iki çalışma da Kazan şehrinde yayımlanmıştır, her iki bilim adamı ise Kazan Üniversitesinde öğrenim görmüş ve hayatlarının bir bölümünde Kazan Üniversitesinde öğretim faaliyetine katılmışlardır. Her iki bilim adamının hayatında hem Kazan şehri hem de oradaki kültürel ortam onların şekillenmesinde etkili olmuştur.

Daha sonraki yıllar içinde elbette Kazan Üniversitesi bünyesinde Kutadgu Bilig'e değinen çalışmalar olmuşsa da bu çalışmalar İlya Nikolayeviç Berezin ve Nikolay İvanoviç İlminskiy'in çalışması kadar tarihî önem içermemektedir.

Lyubov Mihaylovna Volkova ve *Kutadgu Bilig* Üzerine Kazan'da Yapılan Son Dönem Çalışmalar

Günümüzde Tataristan Cumhuriyeti Çistopol şehrinde yer alan Çistopol Politeknik Koleji Eğitim ve Üretim Müdür Yardımcısı Lyubov Mihaylovna Volkova, Kazan Üniversitesi Temel Tıp ve Biyoloji Enstitüsü kadrosunda yer alan Prof. Rustam Şaydulloviç Malikov'un danışmanlığında doktora tezini tamamlamıştır. Profesör Malikov'un da çalışma alanı Orta Çağ Türk düşünce ve yaşayış sistemi üzerinedir. Rustam Malikov'un çalışma alanları içinde din ve halk geleneklerinin sağlığa etkisi gibi farklı alanlar da yer almaktadır.

Lyubov Mihaylovna Volkova, doktora tezini Kazan şehrinde hazırlamış, ama savunmayı Nijniy Novgoorod şehrinde, 2013 yılında gerçekleştirmiştir. Onun tez başlığı "Vliyanie Antiçnoy Pedagogiçeskoy Mısli na Tyurkskiy Srednevekovıy Utopiçeskiy Gumanizm" (Orta Çağ Türk Ütopik Hümanizmasına Antik Orta Çağ Düşüncesinin Etkisi) başlığını taşımaktadır. Tezin özet yayınında araştırmacının farklı tarihlerde *Kutadgu Bilig* ve Orta Çağ Türk düşünce sistemi ile ilgili olarak 17 yayın yaptığını öğreniyoruz.

Bu yayınlardan sadece biri 2011, biri 2013 tarihli, geri kalan yayınlar 2012 tarihlidir. Bu tarihlendirme, 2012 yılının Rusça dergilerde Kutadgu Bilig açısından oldukça verimli bir yıl olduğunu göstermektedir. Volkova'nın yayınlardan biri kitap, altısı makale, yedisi bildiri ve üçü internet yazısıdır.

Bu tezde araştırmacı Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi Batı filozofları ile Balasagunlu Yusuf'un bakış açılarındaki ortak ve farklı unsurları incelemeye çalışmıştır. Araştırmacı tezine ve çalışmalarına temel kaynak olarak S. V. İvanov tarafından Rusçaya çevrilen "Balasagunskiy Yu. Blagodatnoe Znanie" (Moskova, 1983) adlı çalışmayı aldığını belirtmektedir.

Tezde hemen hemen her yerde Balasagunlu "Prosvetitel" (Aydınlanmacı) unvanıyla verilirken sadece bir yerde "büyük bilim adamı-ansiklopedist" (Volkova, 2013, s. 3) ifadesi kullanılmıştır.

Araştırmacı bu özet yayının 17-18. sayfalarında şu açıklamayı yapıyor.

"Antik düşüncenin Orta Çağ Türk ütopik hümanizmasına etkisinin kaynakları antik edebiyat çevirileridir, bu eserler diğer dillerin yanı sıra Türk bilim adamları, şairleri, yazarları ve aydınlanmacıları için ulaşılır olan Arap diline çevrilmiştir, bu şahıslardan pek çoğu XX. yüzyılın başlarına dek bu bölümleri Arapça ve Farsça olarak yazmışlardır. Bu yargı, Orta Çağ Türk aydınlanmacısı Y. Balasagunlu'nun antik edebiyatla doğrudan Arapça ilk kaynaklar aracılığı ile tanışmış olduğunu ileri sürme imkânı vermektedir"(Volkova, 2013, s. 17-18).

Volkova, antik felsefecilerin ve Balasagunlu'nun maddi zenginliği dikkate almadıklarını, onlar için mutlu insanın temel zenginliğinin akılcı bir hayat ve iyi insan olmaktan ibaret olduğunu, maddi zenginliğin geçici olduğunu, insanın ölümüyle birlikte yok olacağını düşündüğünü belirtmektedir (Volkova, 2013, s. 19).

Volkova'nın gerek tezinde gerekse diğer çalışmalarında Antik yazarlar ile Balasagun'un görüşlerindeki benzerlik sıkça vurgulanmaktadır.

L. M. Volkova'nın *Kutadgu Bilig* Üzerine Diğer Çalışmaları

Kaynak taramasında R. S. Malikov ve L. M. Volkova'nın tek bir ortak

çalışmasına rastlanmıştır. 2015 yılında Kazan'da yayımlanan "Preemstvennost Antiçnogo i Tyurkskogo Srednevekovogo Utopiçeskogo Gumanizma" (Antik ve Türk Orta Çağ Ütopik Hümanzimasında Devamlılık) adlı çalışma iki yazarın adıyla yayımlanmıştır. Bu çalışmanın sonuç bölümünde yazarlar antik yazarların ve Balasagunlu'nun insanın temel zenginliğinin iyi ve dürüst bir yaşam olduğunu, maddi zenginliğin ise geçici ve insanın ölümüyle kaybolan bir meta olduğu konusunda ortak bir görüşü paylaştıklarını belirtmektedirler (Volkova & Malikov, 2015, s. 154).

Volkova, Molodoy Uçenıy dergisinin 2012 yılı 11. sayısında Platon ve Balasagunlu arasındaki benzerliği şu şekilde vurgular: "Türk şairi Balasagunlu Yusuf, Kutadgu Bilig adlı anlatı şiirinde Platon'un adaletin uygulanmasının ve adaletsizliğin eleştirilmesinin gerekliliğini hayata geçirmiştir" (Volkova, 2012, s. 403). Volkova, Balasagunlu için devletin değil, kişinin, hükümdarın adaletinin daha önemli olduğunu, sadece bunun vatandaşlara mutluluk getireceğini belirtir (Volkova, 2012, s. 404).

Volkova'ya göre, Orta Çağ Yunan filozoflarının adaletle ilgili tasavvurları Balasagunlu Yusuf'un adaletle ilgili tasavvurlarıyla hemen hemen aynıdır (Volkova, 2012, s. 406).

Volkova bazı makalelerinde hem Sokrat hem de Platon'un görüşlerini birlikte verir. Bu tür çalışmalarında da Volkova, Balasagunlu'nun bu iki antik dönem Yunan düşünürlerinden hiç de geri kalmadığını ortaya koyar (Volkova, 2012a, s. 457-459).

L. M. Volkova'nın Kutadgu Bilig ile İlgili Yayınlarının Yıllara Göre Listesi

Kitaplar

Volkova, L. M. & Malikov, Ş. (2015). *Preemstvennost Antiçnogo i Tyurkskogo rednevekovogo Utopiçeskogo Gumanizma.* Kazan.

Makaleler

Volkova, L. M. (2011). "İssledovanie Problemı Vliyaniya Antiçnoy Filosofskoy Mısli Na Tyurkskiy Srednevekovıy Utopizm", *Menedjment Kaçestva Obrazovaniya v Usloviyah Obnovlyayuişçeysya Rossii,* vıp. 3, Ekaterinburg, s. 27-30.

Volkova, L. M. (2012). "Preemstvennost Antiçnoy Filosofskoy Mısli i Tyurkskogo Srednevekovogo Utopizma o Politiçeskom Ustroystve Obşçestva", *Vestnik Mayskogo Gosudarstvennogo Tehnologiçeskogo Universiteta,* 3, s. 98-103.

Volkova, L. M. (2012). "Sokrat, Platon i Tyurkskiy Srednevekovıy Prosvetitel Y. Balasaguni o Kaçestvah İdealnoy Liçnosti", *Molodoy Uçenıy,* , 12, III, s. 457-459.

Volkova, L. M. (2012). "Vliyanie antiçnoy filosofskoy mısli na predstavleniya tyurkskih prosvetiteleye srednevekovya o dobrodetelyah spravedlivost i razum", *V Mire Naucnıh Otkrıtiy. Gumanitarnıe i Obşçestvennıe Nauki*, 11, 4, s. 265-277.

Volkova, L. M. (2012). "Vliyanie Antiçnoy Filosofskoy Mısli Na Predstavleniya Tyurkov o Spravedlivosti Kak Kaçestve İdealnoy Srednevekovoy Liçnosti", *Molodoy Uçenıy,* 11, III, s. 403-406.

Volkova, L. M. (2013). "Razvitie Tyurkskimi Srednevekovımi Prosvetitelyami Antiçnoy Filosofskoy Mısli o Spravedlivom Sotsialnom Ustroystve Obşçestv", *Fundamentalnıe İssledovaniya,* 1, s. 478-482.

L. M. Volkova'nın Bildirileri

Volkova, L. M. (2012). "Antiçnıe Filosofı i Srednevekovıe Tyurkskie Prosvetiteli o Blage Bojestva", *Pedagogiçeskoe Obrazovanie: İstoriya, Sovremennost, Perspektivı. Materialı II Mejdunar. Nauç. Prak. Konf.* (Kazan, 28 Aralık 2012), s. 17-18.

Volkova, L. M. (2012). "Gnev i Muzjestvo v Antiçnoy i Srednevekovıy Tyrukskoy Utopii", *Pedagogiçeskoe Obrazovanie: İstoriya, Sovremennost, Perspektivı. Materialı II Mejdunar. Nauç. Prak. Konf.* (Kazan, 28 Aralık 2012), s. 27-29.

Volkova, L. M. (2012). "İstoriko-Filosofskie Predposılki Stanovleniya Tyurkskoy Srednevekovoy Pedagogiçeskoy Mısli", *Pedagogoçeskoe Obrazovanie v Rossiii: Proşloe, Nastoyaşçee, Buduşçee. Materialı Mejdunar. Nauç. Prak. Konf. Posv. 200-letiyu ped. Obrazovaniya v Povoljye* (Kazan, 3-5 Ekim 2012), s. 84-88.

Volkova, L. M. (2012). "Natsionalno-Regionalnıy Komponenet v Pedagogiçeskom Obrazovanii Kak Sredstvo Samoidentifikatsii Liçnosti Studenta", *Pedagogoçeskoe Obrazovanie: İstoriya, Sovremennost, Perspektivı. Materailı I Mejdunar. Nauç. Prak. Konf. Posvyaşç. 135-letiyu Kazansk ped. Kolledja (30 Mart 2012, Kazan)*, s. 144-146.

Volkova, L. M. (2012). "Preemstvennost Uçeniya Antiçnıh Filosofov, Tyurkskih Srednevekovıh Prosvetiteley i İslama o Pervopriçine Blaga", *Pedagogiçeskoe mastrestvo (II). Materialı mejdunar. Zaoç. Nauç. Konf.* (Moskova, Aralık 2012), Moskova, s. 37-39.

Volkova, L. M. (2012). "Vliyanie Antiçnoy Filosofskoy Mısli Na Tyurkskiy Srednevekovıy Utopizm ob Ustroystve Obşçestva", *Teoriya i Praktika Obrazovaniya v Sovremennom Mire (II). Mateialı Mejdunar. Zaoç. Nauç. Konf.* (S. Peterburg, Kasım 2012), s. 29-31.

Volkova, L. M. (2013). "İtogi İzuçeniya Problemı Vliyaniya Antiçnoy Pegaogiçeskoy Mısli Na Tyurkskiy Srednevekovıy Gumanistiçeskiy Utopizm", *Obrazovanie: İstoriya, Sovremennost, Perspektivı. Materialı i Stati III Mejdunar. Nauç.-prak. Konf.* (Kazan, 29 Mart 2013), s. 81-83.

L. M. Volkova'nın İnternet Sayfalarındaki Yayınları

Volkova, L. M. *İdeal Liçnosti v Antiçnoy Filosofskoy Mısli i Srednevekovom Tyurkskom Utopizme*. (Erişim http://www.fan-nauka.narod.ru/2010.html).

Volkova, L. M. *Ponyatiynıy Apparat Problemı Vliyaniya Antiçnoy Filosofskoy Mısli Na Tjurkskiy Srednevekovıy Utopizm*. (Erişim http://www.fan-nauka.narod.ru/2009.html).

Volkova, L. M. *Vliyanie Antiçnoy Filosofskoy Mısli Na Utopiçeskie Predstavleniya Srednevekovıh Tyurkov o Gosudarstvennom Ustroystve.* (Erişim http://www.fannauka.narod.ru/2011.html).

Sonuç

Lyubov Mihaylovna Volkova, Kazan Üniversitesi profesörü Rustam Şaydulloviç Malikov danışmanlığında hazırladığı doktora tezi başta olmak üzere kısa dönem içerisinde (2011-2015) Kutadgu Bilig üzerine yazdığı yazılarla Balasagunlu Yusuf'a Tatar aydınlarının ilgisini çekmeyi başarmıştır. Onun yazılarında sıklıkla vurguladığı ana unsur, Türk topluluklarında Batı'daki Yunan felsefesinden hiç de geri kalmayan bir anlayışın, hümanist bir anlayışın oluşmuş olmasıdır. Bu yeni anlayışın sanat alanındaki en önemli temsilcisi ise bizlerin Balasagunlu Yusuf Has Hacib veya Yusuf Has Hacib olarak kaynaklarımızda yer alan, Rusça kaynaklarda ise "Yusuf Balasaguni" veya "Balasagunskiy Yusuf" olarak geçen düşünürdür.

Lyubov Mihaylovna Volkova sıklıkla Platon, Sokrates gibi düşünürlerin devlet, insan ve hümanizm ile ilgili düşüncelerini *Kutadgu Bilig*'de dile getirilmiş düşüncelerle karşılaştırma yoluna başvurarak Balasagunlu Yusuf Has Hâcib'in düşünce dünyasının ne kadar gelişmiş olduğunu belirtmektedir.

Mihaylovna'nın çalışmalarının bu önemine rağmen eksik bir yönü de bulunmaktadır. Araştırmacı, bugüne değin ülkemizde gerçekleştirilmiş çalışmalara ulaşmamış ve bunlardan yararlanmamıştır.

Bu eksikliğe rağmen *Kutadgu Bilig* üzerine yapılacak çalışmalarda L. M. Volkova'nın çalışmalarının da kaynak olarak kullanılması, özellikle Tatar aydınlarının ve akademisyenlerinin çalışmalarından yararlanılması, ülkemizde *Kutadgu Bilig* üzerine yapılacak çalışmaları zenginleştireceği göz önünde tutulmalıdır.

Kaynakça

Adilbayev, A. (2002). "Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü", *Dini Araştırmalar,* Ocak-Nisan, 4, 12, s. 109-123.

Berezin, İ. N. (1857). *Turetskaya Hrestomatiya.* Kazan.

Galiullina, R. H. (2011). "Poseşçeniya Pervoy Kazanskoy Gimnazii M. N. Musinım-Puşkinım Kak Sposob Formalnoy Praktiki Vlastvovaniya Popeçitelya Kazanskogo Uçebnogo Okruga",*Obrazovanie i Prosveşçenie v Gubernskoy Kazani,* 3, Kazan, s. 55-63

İlminskiy, N. İ. (1861). *Vstupitelnoe Çtenie v Kurs Turetsko-Tatarskogo Yazıka.* Kazan.

Jamal, G. & Kafkasyalı, M. S. (2016). *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi.* Ankara.

Karaçam, F. (1992). "Berezin, İlya Nikolayeviç (1818-1896) Rus Şarkiyatçısı", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, 5, s. 491-492.

Kononov, A. N. (1972). "Tyurkologiya", *Aziatskiy Muzey-Leningradskoe Otdelenie İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR,* Moskova, s. 400-427

Malikov, R. & Ş., Volkova, L. M. (2015). *Preemsvennost Antiçnogo i Tyurkskogo Srednevekogo Utopiçeskogo Gumanizma.* Kazan.

Valeyev, R. M, Abidullin, A. M. & Valeyeva, R. Z. (2016). "Universitetskaya Tyurkologiya v Kazani: Traditsii i Novatsiii (XIX-naç. XX vv)", *Uçenıe Zapiski Krımskogo Federalnogo Universiteta İmeni V. İ. Vernadskogo. Seriya Filologiçeskie Nauki,* 2 (68), 3, s. 101-116.

Valeyeva, Y. N. (2015). "İstoriçeskie Trudı Professora İ. N. Berezina (Kazanskiy Period), *Privoljskiy Naucnıy Vestnik,* 2, s. 28-31.

Volkova, L. M. (2012). "Vliyanie Antiçnoy Filosofskoy Mısli Na Predstavleniya Tyurkov o Spravedlivosti Kak Kaçestve İdealnoy Srednevekovoy Liçnosti", *Molodoy Uçenıy,* 11, III, s. 403-406.

Volkova, L. M. (2012a). "Sokrat, Platon i Tyurkskiy Srednevekovıy Prosvetitel Y. Balasaguni o Kaçestvah İdealnoy Liçnosti", *Molodoy Uçenıy,* 12, III, s. 457-459.

Volkova, L. M. (2013). *Vliyanie Antiçnoy Pedagogiçeskoy Mısli Na Tyurkskoy Srednevekovıy Utopiçeskiy Gumanizm,* Nijnıy Novgorod, (Doktora Tez Özeti).

Kutadgu Bilig'de "Törü" Kelimesi Etrafında Kavram Alanı

Kürşat EFE*

Giriş

1. Kavram ve Kavramlaştırma

İnsanoğlu; bir nesne veya bir durumla karşılaştığı zaman zihninde bir yapılandırma süreci yaşamaktadır. Ortak özellikler taşıyan nesne ya da durumların genellenmesi ile oluşan dilsel ve zihinsel imgeler 'kavram' denilen en temel zihinsel oluşumlardır. Kavramlar aracılığıyla zihinsel yapılandırma süreci işlemektedir. Tanıma, ayırt etme, birleştirme, bilgiyi işleme ve saklama sürecinde çeşitli imgeler oluştuğu gibi çeşitli anlam ağları da oluşmaktadır. Bireysel her deneyim de bu sürecin yeniden oluşturulmasını sağlamaktadır, böylelikle kavramlar farklı öğrenme yolları ile insan zihninde yerini almaktadır. Varlıklar, simgeler, durumlar, olgular, olaylar benzerliklerine göre sınıflandırılır ve gözlenebilen özelliklerinin toplamından kavramlar ortaya çıkar. "*Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı*" (Güncel Türkçe Sözlük) şeklinde tanımlanan 'kavram', *"dünyadaki varlıkların ortak özelliklerine dayanan dile özgü bir genelleme, bir soyutlamadır"* (Aksan, 2003, s. 151). Dolayısıyla kavramlar birer soyut düşünce birimleridir. *"Toplumların dünyayı algılayış biçimleri ve dış dünyada karşılaştıkları yeni göndergeleri kavramlaştırma süreçleri birbirinden farklı işler"* (Aksan, 2009, s. 31). *"Aynı dili konuşan toplumların ortak hafızaları vardır. İnsanlar çevrelerindeki nesne, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımları zihinlerinde tutar ve soyutlama'yla onu dile dönüştürürler"* (Aksan, 2009, s. 41). *"Bir nesne, olay ya da durumu kavramlaştırma; o nesne, olay ya da durumu eş ve benzer özellikler ekseninde öbeklendirme eylemidir. Bu öbekleme toplumun genel kabulünün bir sonucudur ve tümevarım yolu ile gerçekleşir"* (Karaağaç, 2018, s. 531). Bir özetleme ve soyutlama işlemi olan *kavramlaştırma* bilişsel işlevlerle ilişki içerisinde bu süreci devam ettirir. Bu süreçte yeni bilgilerle gelişme sağlanırken önceki bilgilerle sınırlı ve belirgin bir anlamlandırma ortaya konulur. Bu iki işlem sonucu benzer ve farklı yönler ilişkilendirilerek sınıflandırılma işlemi yapılır. Genelleme, sınıflandırma ve soyutlama ile oluşan kavramlar zihin ile nesne ve durumlar arasındaki işleyişi sağlayan yapının ana unsurudur.

Zihinde sınıflandırılan kavramlar, yatay ve dikey bir alan oluşturur; bu kelime ağlarına da 'kavram alanı' adı verilmektedir. Alt anlamlı kelimelerle yakın anlamlı kelimelerden oluşur. En özgülden en genele doğru yönlenen içerme ilişkisiyle oluşan *alt anlamlılık*, bir kavramın kapsamındaki kelimelerden ve bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *kursat.efe@amasya.edu.tr*

türe ait cins adlardan meydana gelmektedir. Alt anlamlılık, belirli bir türün alt üyesi olan kelimelerin oluşturduğu bir kelime ağıdır.[1] "*Bir sınıflandırma bilimi (Fr. taxinomie) içinde, sınıflandıran (Fr. classificateur) olarak tanımlanabilecek üst ulamlar, bir sınıftaki üst anlamlı terimleri oluşturur. Üst anlamlılık cinse (Fr. genre) denktir, alt anlamlılık ise türe (Fr. espéce) denktir. İki sözcük arasındaki ilişki, gönderge düzeyinde değil de sözcüksel birimin gösterilenini ilgilendiren bir içindeleme ilişkisi olarak değerlendiriliyorsa alt anlamlılıktan söz edilebilir. 'Hayvan' ile 'köpek' arasında anlamsal olarak bir içindeleme ilişkisi vardır. 'Köpek', 'hayvan'ın alt anlamlısıdır*" (Günay, 2007, s. 64). Alt anlamlılık - üst anlamlılık ya da kelime ağı ilişkisi farklı ifadeler gibi gözükse de 'kavram alanı' ile doğrudan ilişkili terimlerdir. "*Kavram alanı bir dilin söz varlığında yer alan, dilin sözlüğüne girmiş bütün sözcükler ile bu sözcüklerin kazandığı yan ve mecaz bütün anlamlar ve bu sözcüklerin bir araya gelerek oluşturdukları bütün eş dizimlilikler (birleşik sözcükler, deyimler, atasözleri) için geçerlidir. Bir başka deyişle toplum tarafından kabul görmüş bütün kullanımlar kavram alanının konusunu oluşturmaktadır. Kavram alanı dilin söz varlığında yer alan bütün göstergeleri çeşitli açılardan birbiri ile ilişkilendirir ve sınırlandırır. Söz varlığında meydana gelen değişimler kavram alanlarını değiştirebilir, onları genişletebilir, daraltabilir; bir kavram alanını yok edebilir ve yepyeni kavram alanları meydana getirebilir*" (Aksan, 2009, s. 43). "*İnsanın hayat alanı bütün olarak her dili zihnen kaplar ve bölümlere ayrılır. Bu dünya görüşünün organik yapısında her tali alan bütünden ayrılıp organlaşır ve komşu alanların bir araya gelmesiyle hudutlanır*" (Weisgerber, 1968, s. 20). Kavram alanı kuramcısı olan Alman dil bilimcisi Weisgerber, dış dünyanın gerçekleriyle iç dünyanın (zihinsel yapılandırmanın) bir araya gelerek oluşturduğu alana "dil ara dünyası" adını vermiştir (Weisgerber, 1968, s. 13). Buna bağlı olarak bir kavram eş anlamlı, yakın anlamlı, zıt anlamlı ve alt anlamlı kelimelerin toplam gerçekliğinden oluşmaktadır. Aynı kökten türeyen kelimelerin, ortak anlam birimciklerin ve çağrışım ilişkilerinin oluşturduğu kavram alanları bulunmaktadır. Köni (doğru), könilik törü (doğru töre), tüz (düz/eşit), edgü törü (iyi töre) törü birgüçi (yasa koyucu), toku (düzen, töre), öngdi (kanun, âdet) gibi birçok kavramın yanında 'kut', 'ukuş' (akıl), 'Tengri' (Tanrı) gibi kelimelerle 'töre' kelimesinin ilişkisi *kavram alanı* açısından değerlendirilecektir.

2. *Kutadgu Bilig*

Kutadgu Bilig, dünyanın en seçkin eserleri arasındadır. Hakaniye (Karahanlı) Türkçesi veya Müşterek Orta Asya Türkçesi denilen dönemde Balasagunlu Yusuf tarafından yazılmıştır. Bu eser, İslam etkisindeki Türk edebiyatının ilk eseridir. *Kutadgu Bilig*, Balasagun'da yazılmaya başlanmış (1069); Kaşgar'da tamamlanmış (1070) sonra da Karahanlı hükümdarı Tavgaç

[1] Bk. Aksan, 1999, s. 40; Vardar, 2001, s. 135; Eker, 2010, s. 445; Demir-Aslan, 2010, s. 18; Lyons, 1971, s. 453.

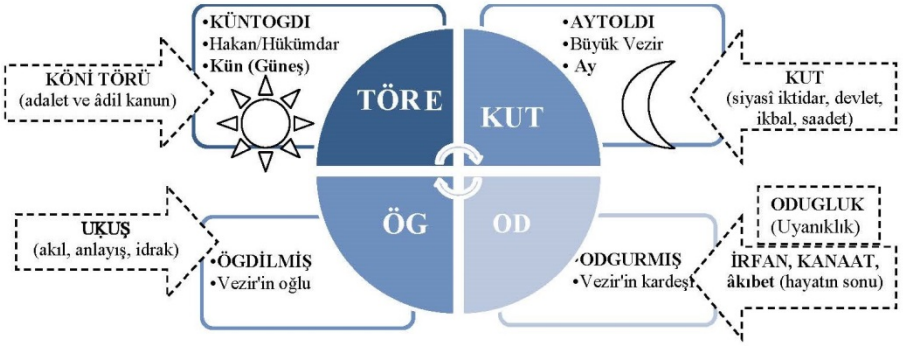
Buğra Kara Han'a sunulmuştur. Balasagunlu Yusuf bundan sonra *kalem müdürü* unvanını alarak Yusuf Has Hacib olarak anılmıştır. Eserin bilinen üç kopyası vardır. Afganistan Herat'ta Uygur harfleriyle yazılan nüsha Viyana Saray Kütüphanesindedir. Arap harfli diğer nüsha Kahire (Mısır) Hidiv Kütüphanesindedir. En önemlisi ise Arap harfli Fergana nüshasıdır; bu da Taşkent'tedir (Özbekistan). 88 bölümden oluşan *Kutadgu Bilig*'de sonradan eklenen 77 beyit dışında 6.645 beyit; 173 de dörtlük vardır. Aruz ölçüsüyle *mesnevi* (ikişer mısralı uzun şiir) tarzında yazılmıştır. 125 beyitten oluşan son üç bölümü ise *kaside* tarzındadır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar sadece üniversitelerin Türk dili ve edebiyatı ya da felsefe bölümlerinde bilinip okunmaktadır. Wilhelm Radloff, Zeki Velidi Togan, Reşit Rahmeti Arat, Agop Dilaçar, Ahmet Bican Ercilasun, Tuncer Gülensoy, Sadri Maksudi Arsal, İbrahim Kafesoğlu, Halil İnalcık, Sait Başer gibi araştırmacılar eser üzerinde çeşitli çalışmalar ortaya koymuştur. *Kutadgu Bilig* bütün insanlığa ve bütün zamanlara seslenen bir edebî eserdir. Selam vermekten yemek yeme kurallarına, çocuk yetiştirmeden ailede ve eşler arası ilişkilerde uyulması gereken kurallara kadar birçok hususta açıklamalar içeren bir eserdir. Devlet yöneticilerinden halkın her kesimine kadar herkesin ilgiyle ve zevkle okuması, anlatımlarından ders çıkarması ve hayatını yeniden bu doğrultuda gözden geçirmesini gerektiren bir eserdir. "*Kutadgu Bilig'in ana teması "ideal insan"dır*" (Ercilasun, 2008, s. 304). Eserin büyük bir bölümü karşılıklı konuşma (diyalog) şeklinde yazılmıştır. Bu bölümler dört ana kahraman arasında geçer. Bu yönüyle *sahne eseri* sayılabilir. Bir tür manzum (şiirsel) tiyatrodur. Son bölümlerdeki mektuplar da türünün ilk örnekleri arasında yer alabilir.

Adından da anlaşıldığı gibi "mutluluk veren bilgi" anlamına gelmektedir. *Kutadgu Bilig*, Tanrı övgüsü ve ona şükür ile başlar. Peygamberin (sav) ve dört halifenin övgüsünden sonra bahar mevsimi tasvir edilip yıldız ve burçlar hakkında bilgi verilir. Akıl ve dilin değer ve kusurları anlatıldıktan sonra kitabın adı, anlamı ve kitapta adı geçenler hakkında bilgiler verilir; bilgi, dil, iyilik konuları üzerinde durularak didaktik (öğretici) içerikli asıl öyküye geçilir. Asıl öykü dört ana kahraman etrafında geçer: Aytoldu devlet hizmetine girmeyi çok isteyen birisidir. Bir yakını aracılığıyla o dönemin has hacibi ile tanışır ve hacip de onu hakana tanıtır. Hakan, onu beğenir ve ileride vezir yapar. Aytoldı bir süre sonra ölür. Hakan, iyi yetişmiş olan Ögdilmiş'i vezir yapar. Hakan, ona yardım edecek ve gerekirse onun yerini alacak birini arar. Bu görev için arkadaşı Odgurmış'ı hakana tavsiye eder. Hakan ve vezir, Odgurmış ile mektuplaşırlar. Hakan bu kişiyi kendi hizmetine almak ister ama Odgurmış, hakanın teklifini kabul etmez. Ögdilmiş de devlet hizmetinden çekilip onun gibi ibadetle meşgul olmak ister. Odgurmış, buna karşı çıkar ve herkesin yerinde kalmasını, topluma hizmeti bu şekilde yapacaklarını söyler. Odgurmış'ın öğütleri ve iyi kanunlar sayesinde memleket düzen ve refaha içinde olur. Odgurmış ölür, yardımcısı (müridi) Kumaru yerine geçer. Dünyanın geçiciliği ve çeşitli öğütlerle eser tamamlanır.

3. 'Törü' Kelimesi Etrafında Kavram Alanı

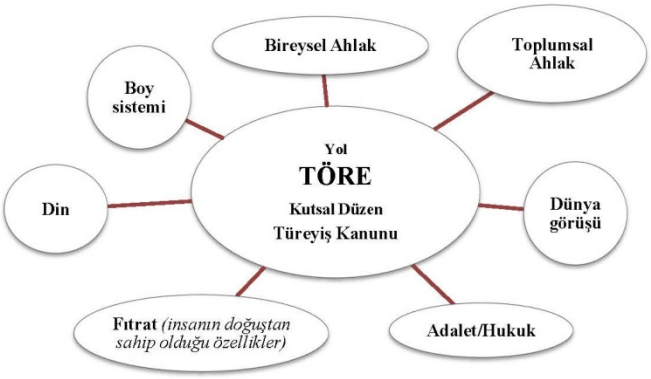
Dört temel kahraman ile "somutlaştırma" yapılan *Kutadgu Bilig*'de kahramanların belli kavramları temsil etmeleriyle sembolik/alegorik özellik görülmektedir. Yusuf Has Hacib, ifade etmek istediği "ideal tipleri" bazı kavramlarla sembolize etmiştir. Türk devlet ve toplum yapısıyla Türk düşünce sistemini sembollerle ortaya koyan bu eserde "hakan, büyük vezir, ikinci vezir ve din adamı" gibi dört farklı tip vardır. Bunlardan hakan "adaleti ve adil kanunu", büyük vezir "siyasi iktidarı ve egemenliği (kut, devlet)", ikinci vezir "aklı ve anlayışı", din adamı da tipi de "irfanı, kanaati ve akıbeti (sonu)" temsil eder. Birinin eksik olduğu durumda bozulma görülür. Bunlar âdeta; *hava, su, ateş ve topraktan* oluşan "anasır-ı erbaa"yı (dört unsuru) çağrıştırır. Eserde her kahraman, kendi özelliklerini tanıtarak düşüncelerini kendisi dile getirmiştir. Kün-Togdı, Aytoldı, Ögdilmiş, Odgurmış yanında Aytoldı'yı Kün-Togdı ile buluşturan Küsemiş, hizmet eden ve haber getiren Yumuşçı ve Odgurmış'ın yanında çalışan Kumaru gibi yardımcı kahramanlar da mevcuttur.



1. Tablo: *Kutadgu Bilig'in (genel) kavram alanı*.

Sosyal hayatı düzenleyen bu kurallar bütününe "töre" adı verilir. Bunlar *ahlak, din, görgü ve hukuk* ile ilgili yaptırımlarla *örf ve âdet* kurallarıdır. Kişiler ve çeşitli gruplar arası ilişkileri düzenleyen; yönetenle yönetilenler arasındaki işleri, hak ve görevleri belirleyen kurallardır. Gökalp, Türk töresinin eski Türklere atalarından kaldığını, Türk adının *töreli* anlamında olduğunu ve "töre"nin "teamül ve âdet" anlamına geldiğini belirtmiş, bunun yanında "güç, kudret" anlamını da ihtiva ettiğini açıklayarak "töre"nin "Türk" ile aynı kökten çıktığını, "Türk" adının, "türeli" (töresi olan/töre sahibi) anlamında olduğunu dile getirmiştir (Gökalp, 1963, s. 91-92). Töre, eski Türk devlet hukukunun dayandığı sözlü geleneğin anayasasıdır. Selçuklular ve Osmanlılar, dedelerinden kalma kurallara *Oğuz Töresi* derlerdi. Oğuz Kağan'ın ortaya koyduğu düşünceler, sözlü bir yasa şeklinde her Türk devletinde yerini almıştır. Oğuz'un sözlü emirleri gibi zihinlerde ve gönüllerde taşınan bu kurallar, "töre" adı altında Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda da etkisini göstermiştir. Töre, aslında ideal bir hayat için bir araçtır; insanın özüne ulaşabilmesi, özünü unutmaması amacıyla oluşan

Türeyiş (Yaratılış) *Kanunları*dır. Töre, millî varlığı ayakta tutan bir köktür. Merkezinde tam manasıyla vahdaniyetçi tek Tanrı fikri bulunan bir din özelliğine de sahiptir. Sosyal bütünleşmenin temel kaynağı olan *töre* kavramı Tanrı'nın



2. Tablo: *Töre'nin anlam boyutu.*



3. Tablo: *Töre'nin dayandığı dört temel kavram.*



4. Tablo: *Töre'nin kavram alanı.*

koyduğu kurallar olduğuna inanıldığından bir bakımdan (belki de) eski Türk dininin adıdır. "Töre, devletin kurucusunun adını taşımaktadır: Oğuz Han töresi, Bumin Kağan töresi, İstemi Kağan töresi, Çingiz Han yasası… Töre, topluluk düzeni ve askerî bir disiplin oluşturmak amacıyla oluşturulan kanunlardır. 'Türk' kelimesi, 'Töre' kelimesinden türetilmiş bir kelimedir ki 'Törük'ten bozularak 'Türk' hâline gelmiştir. 'Törük', 'Töreli, Töre sahibi' demektir. Eski Türklerde Töre, kaynağını 'Türk dini" diyebileceğimiz eski Türk inanç ve telakkilerinden alan topluluk hayatını tanzim eden hukuk normlarından ibarettir. Töre bir başka deyişle eski bir Türk dininin adıdır" (Ögel, 1982, s. 80-81).

Yüksek vazife duygusu diye adlandırabileceğimiz *töre* "yol, yordam bilmek" anlamına da gelmektedir. Yardımlaşma ve dayanışma, topluca yardımlaşma (imece), konukseverlik, düşkünü kollamak, büyüklere saygılı olmak,

küçüklere şefkat ve sevgi göstermek, aile düzenini korumak, ağırbaşlı olmak, gururlu olmak, az konuşmak, öfkesine hâkim olmak, cesur olmak, çalışkan olmak, ahlaklı ve gayretli olmak, sözünde durmak, adaletli olmak gibi kuralları vardır. Bunları da dik tutan dört ayak (kavram) vardır: *könilik* (adalet), *uzluk* (iyilik, faydalılık), *tüzlük* (eşitlik) ve *kişilik* (insanlık).

Eski Türk yazıtlarında *töre* kelimesi "anane, nizam, kanun" anlamlarında pek çok defa kullanılmaktadır. "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş; düzenlemiş." ifadesi Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu tarafının ikinci satırında geçmektedir (Orkun, 1994, s. 28-29). Hakanın en temel görevi töreyi düzenlemek ve onu uygulamaktır. Sözlü geleneğin anayasası olan "töre"nin kaynağı geleneksel kültür ve eski Türk inanışlarıdır. Toplumu ayakta tutan en önemli temel taşlardan birisi de töredir. Eski Türk inanışında töreyi hâkim kılanın ise kağan olduğu inancı yaygındır. Tanrı tarafından "kut"sanmış, görevlendirilmiş kağan, bu sebeple seçkin soylu birisi olarak nitelendirilirdi. Milletinin yemediğini yemez, milleti açken o tok olmazdı; aç milleti doyurur, toplumsal düzeni korurdu. Bir adı da "Tanhu" [Tanrıkut] olarak geçen Oğuz Kağan'ın bu lakabı "Gök Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı Kut"u anlamına gelmekteydi. Türk Kağanları için kullanılan bu "*tanrı kut*" veya "*ebedî kut*" kavramları eski Türklerde "tanrısal egemenlik" anlayışının yansımasıdır.

Oğuz Han'ın töresi ile İslam dini birlikte yürüyen iki ana hukuk kolu gibidir. Kağanın ve soyunun Tanrı tarafından seçildiğine olan eski inanç, İslam'ın kabulünden sonra da devam etmiştir. İlk Müslüman Türk devletlerinde, "yasa değerinde olan, halkın kendiliğinden uyduğu; kural, ilke durumundaki gelenek" anlamındaki "örf" ortaya çıkmıştır. Daha önce törenin kağana verdiği yetkiyi artık örf vermeye başlamıştır. Kişisel çıkarlardan ziyade devletin ve milletin bekasını ilgilendiren ana kurallar bütününe "örf-i sultani" adı verilmiştir. İlerleyen dönemlerdeyse (15. yy. sonrası) yavaş yavaş "siyaset-i sultani" olmuştur. İslam hukukunun Türk devletlerinde tam olarak hâkim olmaya başlaması ise 17. yüzyılı bulmuştur. Özellikle geçiş dönemlerinde (9-13.yy.), Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında İslam hukuku tam anlamıyla uygulanamamış, neredeyse İslam dini ile töre birleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki "kanun-ı kadim"[2] törenin yansıması sonucu oluşmuştur. Tanrı'nın kılıcı konumundaki Türk hakanları, Tanhu-Tanrıkut (göğün oğlu) konumundan Zıllullahi fi'l-Arz (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi/halifesi) konumuna gelmiştir. Türk cihan hâkimiyeti/dünyayı düzene koyma "Kızılelma" düşüncesi de "Nizam-ı âlem"

[2] "Geleneksel uygulamaya (kanun-ı kadime) müracaat etme Osmanlı kanunlarının genel özelliğidir. Kanun-ı kadim kavramı daha çok eski örfi hukuk uygulamalarına işaret eder. Geleneksel olarak uygulanan ve geçerliliği sürekli olan kurallar, 'Kanun-ı kadim oldur ki evvelin kimse bilmeye' ifadesiyle tarif edilir" (DİA, 2001, s. 326).

fikrine evrilerek bu durum da hakana/sultana meşruiyet hakkını vermiştir. Osmanlı sultanlarının kendilerini Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olarak kabul etmeleri, din-devlet çatışmasını engellemiştir. Sultanın kendi iradesiyle koyduğu kanunlar, *yasa* veya *yasakname*[3] adı altında toplanmıştır. Törenin yeni din ile birleştirilmesi kendiliğinden olmuş (örf-i sultani), din adamlarının doğrudan tekeline girmek istemeyen devlet yöneticilerinin istek ve arzuları da bu durumu pekiştirmiştir.

Kutadgu Bilig'de "töre" kavramı 153 defa geçmektedir (Çengel, 2007, s. 81). *Kutadgu Bilig*'in en kapsamlı yeri, yönetim bilgisinin ve sosyal hayatla ilgili bilgilerin yer aldığı "köni törü"nün anlatıldığı bölümdür. Kün-Togdı (Gündoğdu) hükümdardır; "köni törü"yü (doğru töreyi); doğru yolu; adaleti "güneş"le temsil eder. Güneş, bütün varlıklara eşit olarak ışık ve ısı verir. Hakan yönettiği insanlar üzerinde eşit olmak zorundadır. Töre/Hakan burada kendini anlatır. Toplumsal hayatın pratikleri, doğruluk (könilik), erdemli olma gibi hususlar anlatılır. Kün-Togdı, doğru yasayı yapar, halka doğru yolu gösterir, erdemleri öğretir, bilgiyi her şeyin üstünde tutar. "Tapmak" kelimesi bulmak, ibadet etmek yanında *hizmet etmek* anlamına da gelir. Eserin sunulduğu hükümdarın adındaki "Tabgaç" kelimesi bu anlamda 'halkının hizmetçisi' anlamında düşünülebilir. Merkez insandır. Hakanın sorumlulukları, görevleri anlatılır. En temel görevi ise yüksek vazife duygusuyla yeryüzünde adaleti hâkim kılmaktır. Beyliğin hakana Tanrı tarafından verildiğine inanılır. Ancak *kut, akıl* ve *gönül*, tüzlük (eşitlik), uzluk (iyilik), bilgi, akıl, anlayış ve kılıçla (askerle) bu "töre" tutabilir. Kanunun tarlası devlettir. Tedbirli olarak ve kanuna uyarak töre korunur; zulüm ve doğru yoldan sapmakla, görev ihmaliyle töre bozulur.

"Eski Türk Yazıtlarında Türk Töresi ve kanunları millete örneklerle anlatılırdı. Devletin başkişileri, 'töre' kurar ve sonra gelenler de onların *töresince* yönetirdi, sonraki kağanlar da kendi bilgi ve tecrübelerini, öğütlerini buna katarlardı. Türklerde kanun ve törelerin diğer bir adı da "yol" idi. Herkes bu yoldan gitmek zorunda idi. Bu yoldan çıkanlar *yanılmış* olur ve *yanılanın* da sonu ölüm olurdu. Devletin düzeni ve işleyişi bu töreyle olurdu. Kağanın buyrukları o çağlarda '*birer töre ve kanun*' idi" (Ögel, 1971, s. 24-25). "Tutulan yol, yaşayış tarzı, kural, doğru yol, kurtuluş yolu" anlamlarında kullanılan "yol" teriminin kavram alanına giren epey kelime vardır: *yolsuz* (yolunu kaybeden, yoldan çıkmış), *yolsuzrak* (daha kötü, daha aşağılık), *yolsuzluk* (azgınlık, yoldan çıkma), *yol oglı* (yolcu), *uçtmah yolı* (cennet yolu), *edgü yol* (iyi/doğru yol), *köni yol* (hidayet, doğru yol), **egri yol** (eğri/kötü yol) kavramları yanında *yol kol-* (yol iste-), *yol kes-*, *yol kod-* (yol bırakmak), *yol kıl-* (yol göstermek), *yol ber-* (yol ver-), *yol yit-* (yol yitirmek), *yol ayuber-* (yol göstermek)" gibi fiiller de ilgi çekicidir.

[3] "Yasa/yasak Türk devletlerindeki törü/töre, tüzük ve Osmanlı Devleti'ndeki örf (örfi hukuk) ve kanunla eş anlamlı yahut yakın anlamlıdır" (Gedikli, 2013, s. 336).

"Töre' kavramı 'sözlü yasa' anlamından başka bireysel anlamda da kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'de 'Kılıksız törü öngdi bilmez kişi/kişike katılsa itilmez işi' (4606) beytinde (*Tabiatı bozuk, töre ve kanun bilmeyen kişi, insanlar arasına katılsa da işi nizama girmez, düzelmez.*) 'bütün kâinata hâkim bir yüksek kanun' şeklinde kullanılmaktadır" (Başer, 1995, s. 76-78). *Kutadgu Bilig*'deki *"törü hem toku bilse tüzse yorık / kirü hem çıka bilse itse* ***kılık****" (4038) (Töre ve usulü öğrenmeli, hareketini düzeltmeli, giriş ve çıkış tarzlarını bilmeli, tavır ve hareketleri edep dairesinde olmalıdır.) ve "törü hem toku bilse kılsa tapug / oŋay bolsa* ***kılkı kılınçı*** *kamug*" (2531) (Hizmet ederken usul ve erkânı bilmeli; tabiatı, bütün tavır ve hareketi mülayim olmalıdır.) beyitlerinde geçen ifadeler bu bakımdan anlamlıdır. "Bir kimsenin giyinişi, dış görünüşü, üst baş" (TDK Güncel Sözlük) anlamında kullanılmaya devam eden "kılık" kelimesi Orta Türkçe döneminde ve *Kutadgu Bilig*'de "tıynet, tabiat, huy, ahlak" anlamlarında kullanılmaktadır (Gülensoy, 2007, s. 508); "kılınç" (davranış), "tadu" ve "yorık" kelimeleri de kavram alanındaki aynı anlamlarda kullanılan diğer kelimelerdir. Kılık kıyafete dikkat etmenin de kişilik gelişimindeki etkisi vurgulanmıştır.

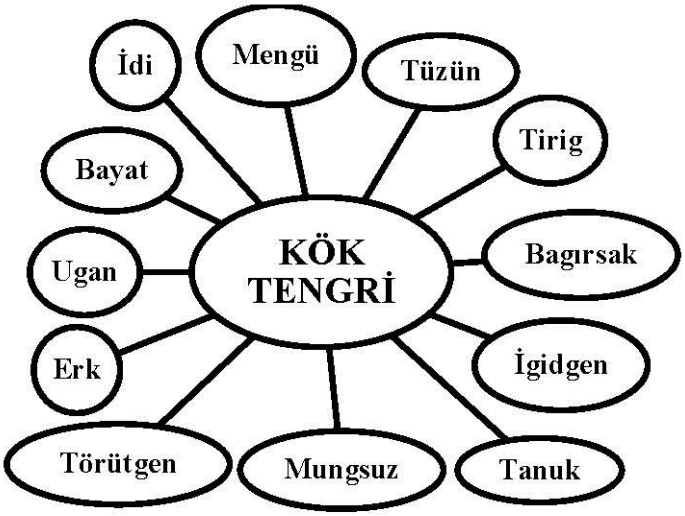
Kutadgu Bilig'de kut ve töre ile birlikte adalete dayanan (üç ayaklı) "kümüş kürsü" (gümüş taht); kararların hızlı ve keskin şekilde verilmesi anlamını veren "biçek" (bıçak); haksızlığa uğrayanlara haklarını verip mutlu etme anlamını taşıyan "şeker"; devlet yönetiminde kişisel çıkarlarına göre davrananlara verilmesi tavsiye edilen "uragun" (hindi otu-acı ot) gibi dört kavramın anlam ilgisi de dikkatimizi çekmiştir. "Egri, emitme-, kamıtma-, köni, oldur-, tüz, tüz tur-, uz, üç adak" gibi kelimelerle ilgili olan "kümüş kürsü"; "bıçıglı, kesigli" gibi kelimelerle ilgili olan "biçek"; "kaşı yazıl-, sevinçlig bol-, süçiyü bar- " gibi kelimelerle ilgili olan "şeker" ve "açı-,iç-, küçkey" kelimeleriyle anlam ilgisi olan "uragun" *adalet* ile ilgili benzetmelerdir.

"Doğru, dürüst, gerçek" anlamlarındaki "tüz, çın, bütün" kelimeleri ile eş anlamda olan "köni" (düz, emniyetli, gerçek, doğru, hak dine inanan) kelimesinin kavram alanında "köni" kelimesi ile kurulan könilik (doğruluk, gerçeklik), *köni bütün* (saygıya değer), *könirek* (daha doğru), *köni tüz* (dosdoğru, düpdüz), *köni yol* (hidayet, doğru yol), *köni er* (doğru insan), *könit-* (bir seyi doğrultmak, düzeltmek), *kön-* (I) (düzelmek), *köndür-* (doğru yol göstermek), *köndürgen* (doğru yola sevk eden), *köndürügli* (doğru yol gösteren) kelimeleri yer almaktadır. "Köni törü" (doğru töre), bazen "edgü törü" (iyi kanun) olarak zikredilir. *Toku* (düzen, töre) ve *öngdi* (kanun adalet) kelimeleri yer yer "töre" kelimesi yerine, bazen de "törü toku" ve "öngdi törü" ikileme şeklinde kullanılmıştır. *Törü birgüçi* (töre koyan), *kulavuz* (kılavuz), *yezek* (öncü) kelimeleri de aynı kavram alanına aittir.

İyi kişilik sahipleriyle ilgili *agı*, *akılık*, *arzu*, *asıg*, *bayu-*, *çın*, *çuz*, *edgü işlig* (iyilik yapan), *erdem* (fazilet), *erej*, *kişilik*, *küvenç*, *ong*, *örüng*, *sevinç*, *süt*, *talu*, *yula* gibi kelimeler yanında *aslı bedük* (aslı büyük), *bilig* (bilgili insan),

biliglig tetig (bilgili ve zeki), *edgü tilegli* (iyilik dileyen), *kılkı köngli köni* (tabiatı ve gönlü doğru olan), *kişi alçakı* (alçak gönüllü), *köni er* (doğru insan), *köni kılıklıg er* (hareketi doğru olan insan), *közi tok kişi* (gözü tok olan insan), *öglüg kişi* (akıllı insan), *öglüg sözi* (akıllı insan), *özin basgan er* (kendisine hâkim olan), *özin kısgan er* (diline hâkim olan), *sakınuk kişi* (takva sahibi), *sakınuk tili* (takva sahibi), *seringen kişi* (sabreden insan), *törü birgüçi* (kanun koyan), *ukuşlug bügü* (akıllı ve hâkim insan), *ukuşlug sözi* (akıllı sözi) gibi kavramlar da eserde dikkat çekici şekilde kullanılmıştır. Ayrıca "bela, bıvalık, emgek, isiz, kara, kın (ceza), kir, mihnet, mün (kusur), otunluk, ökünç, sakınç, satgag (iftiracı), sol, uçuz, yavalık, yavuz, yut, zindan" gibi olumsuz kelimelerin de kötü kişilik sahipleriyle ilgili kavram alanında yer aldığı görülmektedir.

Varlığın kökü olan Tanrı'nın koyduğu kurallar "töre" olarak bilinen *yaratılış kanunuydu.* Türeyiş kanununu Tanrı'nın koyduğuna inanılırdı. "Gök Tanrı" olarak bilinen yaratıcı İslamiyetteki "Allah" kavramıyla bilinen aynı özellikleri taşımaktadır. İslama ait birçok kavramın eski Türk inancında yer aldığı görülmektedir. İslamiyetteki esmayıhüsnaya anlamca ve kavramca denk gelen adlandırmalar mevcuttur: "Bagırsak Tengri" *Rahman, Rauf* (merhametli); "İdi" (iye/sahip, her şeyin sahibi) *Sahip, Rab, Tanrı*; "İgidgen Tengri" *Rezzak/Mukît* (besleyen, yetiştiren); "Kök Tengri" Hak Teâlâ (Yüce Allah); "könilik" (doğruluk/adalet) sıfatı *El-hakem* (her şeye hakkıyla hükmeden sıfatı); "Mengü Tengri" *Baki* (sonsuz); "Tanuk" *Basir* (her şeyi gören); "Tengri Bayat" *Kadim* (öncesiz); "Tengri Erklig" *Muktedir* (iradeli); "Tengri Mungsuz" (kendi kendine mevcut ve sıkıntılardan uzak), *Samed* (hiçbir şeye ihtiyacı olmayan/benzemeyen); "Tengri Tüzün" *Halim* (asil/yumuşak davranan); "Tengri Ugan" *Kadir-i Mutlak* (kudret sahibi); "tirig" (diri, canlı, Allah), *Hayy*; "Törütgen İdim" *Halık Mevla*; "törütgen" *Halık* (Yaradan)… Tanrı ile ilgili diğer kavramlar da şöyledir: *bedüklük*, *bir*, *mengzeg yok*, *yangzag yok* (benzersiz), *teng* (eşsiz), *öngdün*, *kidin* (ezeli ve ebedî), *ulugluk* (ululuk, yücelik), *udımaz*, *yorımaz*, *yatmaz*, *sıgın-*, *umınç*, *keçür-* (affet-), *törüt-*, *suyurka-* (bağışla-), *uçtmah* (cennet), *tamu* (cehennem)… Ayrıca Eski Uygur Türklerine ait *Irk Bitig* adlı eserde rastladığı iki insana korkmamalarını ve onlara kut vereceğini söyleyen "Yol Tanrı"sı (Stebleve, 2001, s. 195-212) da "yol" anlamında da kullanılan "töre" ile ilgisi olan, "kural, düzen koyuculuğu, yol göstericiliği" çağrıştıran bir adlandırmadır.



5. Tablo: *Tanrı kelimesinin kavram alanı*.

Ay-Toldı/Aydoldu **(**Dolunay) ise "kut"u (saadeti) temsil eden ilk vezirdir. Ay'ın görünüş şekilleri mutluluğun bazen belirip bazen kaybolmasına, bazen bütünüyle ortaya çıkmasına işarettir; dolayısıyla dolunay hâli de kuttur. **Kut**, insandaki *Tanrısal özün* simgesidir. İlahi özün insana yansıması olan "kut" kavramı beşerî kimlikten sıyrılıp ilahi kimliğe geçiş için en önemli aşamadır. Kut kavramı daha çok "uğur, baht, talih" anlamları yanında "siyasi erk (güç/kuvvet), devlet idaresi/kudreti, idare sanatı, siyasi hâkimiyet kudreti" anlamlarını taşımaktadır. "Ay Toldı" adıyla kişileştirilmiş "kut" kavramı insanoğlu için vazgeçilmezdir. Töre de kişiyi kendi gerçekliğine ulaştırma gayesindedir. Hakanın Güneş'e benzetilip hiç batmayacağının düşünülmesi vezirin de onun ışığından beslenen Ay'a benzetilmesi "köni törü" ile "kut" arasındaki ilişkinin boyutunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla töresiz "kut" kazanılmaz. "Töre, kağan tarafından temsil edilmekle birlikte, ondan daha üstün bir konumdaydı. Çünkü töreye karşı çıkan kağan kutunu yani hâkimiyetini kaybederdi. Türk töresi, könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) ilkelerine sahipti" (Kafesoğlu, 1980, s. 21).

Tanrı'nın bütün varlıklarda tecelli ettiği fikrinden hareketle kişi, töreye uyarak ve kişisel gelişim yaşayarak (nefis terbiyesi yaparak) kendi varlığının farkına varıp "kut"un kaynağı olan Tanrı ile temasa geçer ve güzel huy ve davranışlara sahip olan kişi "kut"lanır. Kişi, Tanrı'nın koyduğu kurallara uyduğu zaman kut alır. Beylerin, hakanların da güçlerini/yönetme yetkilerini Tanrı'dan aldıklarına inanıldığından kutsal inanç ve enerji anlamındaki "kut anlayışı"

hâkimdi. İkinci Doğu Göktürk Kağanlığının kurucusu *Kutluğ Kağan*'ın adıyla "Tanrı tarafından kutsanmış" anlamındaki "Kutalmış" ve ileriki dönemlerde ortaya çıkan "Zillullahi fi'l-Arz"[4] (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) ad/lakapları üzerinde bu açıdan düşünülmesi gerekmektedir. "Kut" sadece *olgun ve akıllı* gönülde bulunur. Böylelikle huzur, güç ve iktidar o kişiye geçer.

"Kut" ile ilgili "al-, ayıgla- (kötüle-), cefa, emgek, irsel (dönek), inançsız, kıvı (boş, süreksiz), öktem (zalim, pervasız), saç-, mün, sakınç, tayıg (kaygan), yokal- (yok ol-), vefasız, yayıg, yüz evir-" gibi olumsuz kavramlar yanında "erdem, erej, kiçig yaş, körklüg yüz, kutad-, ongay (yumuşak), sevinç, silig kılk, tir-, ülüş, ver-" gibi olumlu kavramlar eserde çok defa geçmektedir. "Kut"a sahip olmakla ilgili kelimeler (kavramlar) ilgi çekicidir: *alçak kılk, borka baş sokma-, kodkı köngül, küvezlik bolma-, oyunka katılma-, özinde kiçigke söz süçig tut-, özinde ulugka tapug kıl-, yavuz yunçıg işke yakın turma-*… "Kut" ile ilgili bazı benzetmeler de şöyledir: *ay teg, tolun bol-, yangı ay, yaru-, yarukluk, yüm- (köz yummak, kapatmak), yüz kizle-...*

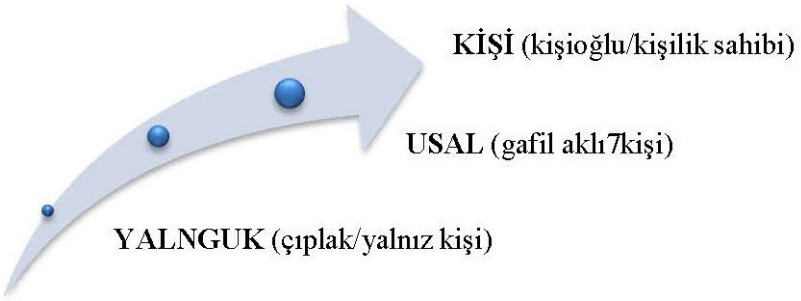
"Kut"un oğlu "Ögdülmiş" de aklın temsilcisi olan ikinci vezirdir. Her işi akılla düzene koymaktadır. Ögdülmiş'e temsil ettiği "akıl"; kibre gömülmüş, her şeyi bireyin çıkarına kullanan, menfaatperest akıl değildir. Tam tersine "sonunu düşünen/hesap eden", asıl gerçekliğin irfanda olduğunu bilen akıldır. Akıl (ilim) ve gönül (irfan) birlikte olursa *kut* kazanılır, törenin varlığı korunur. Bilginin asıl kaynağı gönüldür. Akılla bir araya gelmeyen gönül sadece kişisel heveslerin tutsağı olur ve ölür, böylelikle de gönlün gerçeklerle olan ilişkisi kesilir. Töre koymaya yetkili kimsenin *kutlu ve bilge kişi* olması da ayrıca töre koymanın şartlarından birisidir.

İnsanın zihniyle ilgili kavramlar: *us* (gafil aklı), *usal* / *usal kişi* (gafil kişi), *usayuk* (gafil kişi), *usallık* (gafillik), *uk-* (bilmek), *ukuş* (akıl, idrak, anlayış), *ukuşlug* (akıllı), *ukuşşuz* (akılsız, beyinsiz), *uktur-* (anlatmak, bildirmek, haber vermek), *ukuġ* (anlayış, anlama), *ukul-* (anlaşılmak), *ög* (akıl/anne), *bilgi*, *bilge*, *bilgelik*.

Yalnguk, vahşi hayvan aklına sahip çıplak insandır. İnsanoğluna verilen bir addır. *Yalnguka* ait olan akıl yanılan, hataya meyilli, gaflet içerisinde olan akıl "us"tur. "Usal" (gafil) kişi bu seviyededir. Akıl, bütün ilişkileri *töreye* uymak şartıyla düzene sokmaktadır. *Yalnguk* akıl ve öğrenme yoluyla bilgelik seviyesine

[4] Osmanlı devlet anlayışına göre, Osmanlı hükümdarının yüklendiği misyon "Padişah-ı ruy-ı zemin zillullah-i fi'l-arz" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) biçimiyle eski Türk hâkimiyet anlayışı ve İslam geleneğinin tezahürüdür. II. Mehmed'den itibaren bu kavram Osmanlı kanunnamelerine de yansımış ve hukuki bir nitelik de kazanmıştır. Hükümdar, tahta geçtiği andan itibaren Allah'ın adaletini insanlığa dağıtan kutsal kişi kimliğini üstlenmiş olmaktadır (Eroğlu, 2003, s. 1).

yükselebilir. Gafil, gerçekleri görmeyen, sezmeyen, aymaz kimsedir. Gafil (*yalnguk)*, aklını kullanarak "us"tan, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlışı ayıran "ög" seviyesine geçer, "kişioğlu" olur, kişilik sahibi olur, *bey* olur, *bilge* olur. Törenin asıl gayesi de budur.

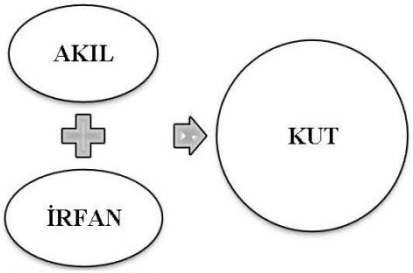


6. Tablo: *Ög (akıl) gelişimi*.

Odgurmış (Uyanmış) ise vezirin dindar kardeşidir. *Akıbetin, irfanın, kanaatin* temsilcisidir. Gafletten uyanmayı ve manevi uyanıklığı/farkındalığı temsil eder. Derin ve geniş dinî bilgiye sahiptir. Hakan ondan yararlanmak ister ama din ve devlet işlerinin birbirine müdahalesinden çekindiği için hakanın teklifini kabul etmez. Feraset ve irfan sahibidir; anlama ve bilme yeteneği yüksek olduğu gibi anlayışlı ve sezgi gücü yüksektir. İrfan aslında bir "biliş hâli"dir, "Tanrı (hakikat) bilgisi"dir. "Hamdım piştim, yandım." sözü buradan çıkmadır. *Yalnguk* kişi çiğdir/hamdır. Çiğ gönül daha sonra kendini yetiştirerek, geliştirerek ya da olgunlaşarak *pişmiş*/*olgun gönül* hâline gelir. Kişi ya irfanla uyanır ya da acı çekerek (yanarak) uyanır/pişer. İnsandaki yanan Tanrı ocağı ise "köngül"dür. *Odun* (yanmış nesne), *köz*, *kömür*, *köyünmek* (yanmak) hep bununla ilgilidir. Bilgiye sahip olmanın ve bilgeliğin ilk şartı gönülden geçmektedir. "Odlu kişi**"** gönlü yüce (ermiş) kişi demektir. Olgun/pişmiş/yanmış gönle sahip kişide *bilgelik* belirtileri bulunur. Kişi kalbini alıp öylece insanlar arasında dolaşabilmelidir. Kut



7. Tablo: *'Köngül' oluşumu.*



8. Tablo: *'Kut' oluşumu.*

töreye uymak suretiyle ve irfanla sağlanır. Akıllı ve bilgili olmak, Allah'a inanmak, hoşgörülü ve sabırlı olmak, alçak gönüllü olmak, nefsinin esiri olmamak, helal kazanmak, vefa ve merhamet duygusuna sahip olmak, menfaatçi ve çıkarcı olmamak, fedakâr olmak da bunun gerekleridir.

oduġ (uyanık), *oduġluk* (uyanıklık), *odul-* (uyanık olmak, uyanmak), *sak er* (uyanık kimse), *küy-* (yanmak), *köngül* (gönül) gibi doğrudan ilişkili kavramlar yanında "aç gözlü, alçak" anlamlarındaki "közi suk" ve "suk er" de olumsuz kavramlar olarak bunlarla ilgilidir.

Sonuç

Kavramsal olarak çok zengin ifadeleri barındıran *Kutadgu Bilig*'de, "töre" kelimesinin kavram alanının çok geniş olduğu görülmüştür. Eserin esas temelini "töre" kavramı ve onun anlatıldığı bölüm oluşturmaktadır. Eser, bir şekilde kaybolmaya yüz tutmuş "töre"nin somutlaştırılmış hâlidir. Törenin kavram alanına giren çok sayıda kelime kullanılmıştır. Bunlar da Türk dilinin, Türk zihninin, Türk inancının 11. yüzyıldaki boyutunu yansıtıcı niteliktedir. Metnin merkezinde iki kavram vardır: *insan* ve *devlet*. Bunlar hem somut hem de soyut ifadelerdir. Devletle halk arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiği etkili bir dille anlatılmıştır. Devlet yöneticilerinin hangi özelliklere sahip olacağı ise hikâyeci bir anlatımla ifade edilmiştir. Felsefi bir sistem kurma yolunu tercih eden yazar her iki dünyada da saadetin nasıl sağlanacağını anlatarak böylelikle "ideal devlet", "ideal toplum" ve "ideal insan" tiplerini çizmiştir. Bu tipler, Türk ve İslam karakterine uygunluk arz eder. Eser, bu yönüyle İslami inançla Türk hayat felsefesini birleştirici bir özelliğe sahiptir. İnsan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifesini tayin eden bir hayat felsefesi/sistemi kurulmuştur. Gerek bireysel gerekse toplumsal anlamda geçmişten günümüze ve geleceğe seslenen *Kutadgu Bilig* her yönüyle kavramsal zenginlik taşımaktadır. "*İnsanı yaşat ki devlet yaşasın*!" sözünün temel kaynağı buradaki kavramlardır.

Kaynakça

Aksan, D. (2003a). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (2009). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.

Arat, R. R. (1959). Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II-Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig: İndeks*, III. Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Arat, R. R. (Aralık, 1970). Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi, *Türk Kültürü*, Cilt: IX/98, 70-90.

Arat, R. R. (Çev.) (1998). *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bağdatlı, Ö. (2007). *Kutadgu Bilig'de Devlet ve Adalet İlişkisi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bağdatlı, Ö. (2008, Ekim). Kutadgu Bilig Bibliyografyası, *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14, 2008, s. 157-183.

Başer, S. (2015). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.

Çakan, A. (2016). Batur Tanrıkut'tan (Mete'den) Atatürk'e Türklük Üzerine, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 2016/8, 114-121.

Çengel, H. Kasapoğlu (2007). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitiği ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine. *Gazi Türkiyat Dergisi*, 1 77-95.

Demir N.-Aslan S. (2010). *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*. (Ed. N. Demir, E. Yılmaz), 3. Baskı, Ankara: Nobel Yayınları.

Demirbilek, S. (2011). Türklerde Kut Kavramı, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* 26-27 Ekim 2009, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DİA (*TDV İslam Araştırmaları Merkezi Ansiklopedi Hazırlık Kurulu*) (2001). "Kanun" maddesi, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Dilaçar, A. (1972). *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Efe, K. (haz.) (2005). *Kutadgu Bilig/Mutluluk Bilgisi*. Ankara: İndeks Yayıncılık.

Eker, S. (2010). *Çağdaş Türk Dili*. 6. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri – Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2008b). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Eroğlu, H. (2003). Osmanlılarda İktidarın Değişim Süreci Ve Meşruiyet Sorunu, Ankara: *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 43, 2, 19-39.

Esker, R. (2003). "Kutadgu Bilig'in Dili ve Kelime Hazinesi Üzerine", *Kutadgu Bilig*, 4, 283-298.

Gedikli, F. (2013). "Yasa" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi,* Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Gökalp, Z. (1963). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Gülensoy, T. (2000). Kutadgu Bilig Bibliyografyası, *Türk Dili*, 586, 371-377.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Günay, D. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Hüseyin Kâzım Kadri (1928). *Türk Lûgatı-Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lûgatları*. (2.cilt), İstanbul: Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası.

İnan, A. (1970, Aralık). "Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar", *Türk Kültürü*, IX/98, 112-126.

Kafesoğlu, İ. (1980), *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaymaz, Z. (2009). "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme", *Turkish Studies*, *Prof. Dr. Hamza Zülfikar Armağanı*, Vol. 4/3, Spring, s. 1408-1422. 80.

Kaymaz, Z. (2009). "Kutadgu Bilig Üzerine Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme", *Turkish Studies* / *Türkoloji Araştırmaları*, Cilt: IV/3, 1408-1422.

Lyons, J. (1971). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge (1983), *Kuramsal Dilbilime Giriş* (Çev. A. Kocaman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Portlakkaya, T. (2009). *Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig"in Türk Devlet Yönetimindeki Yeri ve Önemi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Stebleve, V. (2001). Eski Türkçe Fal Kitabı Irk Bitig'de Sembollerin Kavramsal Temeli (Çev. Halil İbrahim Usta), *Türkoloji Dergisi*, 14(1), 195-212

Tanyu, H. (1979). Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C 23, 97-120.

TDK (2019). *Güncel Türkçe Sözlük*. http://sozluk.gov.tr/ (Erişim tarihi: 15.08.2019).

Trier, J. (1931). *Über Wort- und Begriffsfelder*. İçinde: Schmidt, Lothar (Ed.) (1973): Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1-38.

Tuğral, O. (2008). *Kutadgu Bilig ve Siyasetname'de Devlet Anlayışı*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uçar, E. (2015), "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme", *Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, s. 62-100.

Uçar, E. (2016). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2015/6, 2016, s. 6-47.

Vardar B. (2001). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. İstanbul: Multilingual.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Weisgerber, L. (1968). *Dünyanın Zihnen Gelişmesinde Dil Alanları* (Çev. Hüseyin Sesli). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Kutadgu Bilig ile 15. Yüzyıl Anadolu Mesnevileri Üzerinde Söz ve Muhteva Benzerliği Üzerine Bir İnceleme

Muhittin ELİAÇIK*

Giriş

Kutadgu Bilig, İslam medeniyeti dairesine girmiş olan Türklerin bu süreçte ilk ortaya koydukları rehber eserlerden olup klasik usulde yazılmış 6645 beyitlik bir mesnevidir. Balasagunlu Yusuf'un Balasagun'da başlayıp 1069'da Kaşgar'da bitirerek Karahanlı hakanı Ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan Hakan'a ithafen sunduğu ve bunun üzerine kendisine "has haciplik" mansıbının verildiği bu eser; Hükümdar Küntogdı'nın temsil ettiği *doğru kanun,* Vezir Aytoldı'nın temsil ettiği *saadet,* onun oğlu Ögdilmiş'in temsil ettiği *akıl* ve Odgurmış'ın temsil ettiği *akıbet* olarak dört esas üzerine düzenlenmiştir. Eserde ayrıca, Aytoldı'yı Hacib ile buluşturan Küsemiş, huzura kabulü sağlayan Hacib, hizmetçi oğlan, Yumuşcı ve Kumaru adlı temsilî kişiler de yer almıştır. Klasik mesnevi tertibiyle yazılmış olan eser sırayla tevhit, naat, dört halifenin zikri, yaz tasviri, Uluğ Bugra Han methiyesi ve asıl metinden oluşmuştur. İlk bakışta devlet teşkilatıyla ilgili ve mansıp sahiplerine ahlak dersi veren kuru bir nasihat kitabı gibi görünmekle birlikte, eserde aslında cemiyetin fertlerinin görev ve sorumlulukları açıklanmış, dünya ve ahiret saadeti için izlenecek yol gösterilmiştir. Şair bu eseriyle, insan hayatının manasını tahlil edip onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifelerini tayin eden bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur. *Kutadgu Bilig*'de sıkça başvurulan ayet ve hadisler genellikle nasihat bölümlerinde ve hüküm bildiren beyitlerde iktibasen yer almıştır. Eserde Küntoğdı'nın, Odgurmış ile görüşüp dünya hayatının esasını kavrayarak üstündeki yükü taşımak istemediğini Ögdilmiş'e söylemesiyle Ögdilmiş, hükümdara iyi ad kazanmak için görevlerini hatırlatıp tavsiyelerde bulunur. Saadet (Aytoldı) ile doğru kanun (Küntogdı) arasındaki konuşmalar o devrin ahlak ilkelerini yansıtır. Baba Aytoldı yerine âlim Ögdilmiş sahneye çıkarılarak devletin en üst kurumları hakkında kendisine konuşma fırsatı verilmiş ve mansıp sahiplerinin ideal vasıf ve görevleri anlatılıp memurlarla hükümdar arasındaki haklar gösterilmiştir. Hükümdar, vezir ve diğer memurlar ideal hayatı düzenlemekte, ahali hükümdara dua etmekte, hükümdar daha ötesini düşünerek Ögdilmiş gibi fazıl birini aramakta, şair de dünyayı ahiretin tarlası olarak gören bir zahit tipini ortaya çıkarmaktadır. Odgurmış ile Ögdilmiş'in kardeşi arasındaki konuşmaya göre, dünyaya karışan ahireti yapamaz, halka kapıyı kapatmayan ibadet edemez. Ögdilmiş'in: *"Başkalarına faydası dokunmayan kişi ölüdür, insanın fazileti insanlar arasında belli olur; kötüleri iyileştirmek, cefaya karşı vefa göstermek, onları affetmek asıl din yolu budur, sen hiçbir şey görmedin ki bunlardan vazgeçesin; her şeyi yapmaya gücü yettiği hâlde yapmamak, işte asıl iyilik budur"* demesi karşısında zahit, Müslümanlar arasına dönmeye niyetlense de dünyanın ağır kusurları karşısında

* Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *meliacik63@kku.edu.tr*

vazgeçer, ama hükümdarın ısrarıyla geri döner. Ögdilmiş ona memleket hizmetinde gerekli bilgilerle hükümdarlara hizmetin usul ve adabı, kapı adamları, halk, seyitler, âlimler, tabipler, efsuncular, rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler, tacirler, hayvan besicileri, zanaatçılar ve fakirlerle ilişki, evlenme, çocuk terbiyesi, hizmetçilere karşı muamele, ziyafete gitme ve davet hakkında bilgiler verir. O ana dek dağda yalnız yaşayan zahit, cemiyet görevini layıkıyla yapamayacağını düşünerek hâlinden memnun olduğunu, dünyayı gönülden çıkarmadan Tanrı sevgisinin oluşmayacağını söyleyip şehre dönmeyi reddeder. Ögdilmiş de gerçeği anlayıp zahide hak verir ve bunu hükümdara kabul ettirir. Hükümdar, bu zatı bir kez olsun görüp öğütlerini dinleme isteğinden vazgeçmeyip o gelmezse kendisinin gideceğini söyler. Nihayet, zahit hükümdara saygı gösterip onu ziyaret eder, ömrün kısalığını ve ölümü anlatır. Hükümdar bundan etkilenerek dünyanın hiçliğini, bunca yük yüklenmenin anlamsızlığını düşünür. Ögdilmiş, hükümdara yeise kapılmayıp kendisine Hak'tan verilen beyliği vesilesiyle iyilik yapmasını tavsiye eder. Ögdilmiş yaşlanıp ölüm yaklaşınca günahlarını hatırlayıp tövbeyle gönlünü arıtmak ister. Kardeşi ise, dünya ile ilgisini kesmeyip halk ve memleket işini bırakmamasını tavsiye ederek görevini sürdürmeye ikna eder. Bu bölümlerde insan hayatının manası, dünyanın fâniliği, insanın dünyaya bağlanıp ahireti terk etmemesi, hükümdarlığın insanlara hizmet için bir vesile olduğu hususları sıkça dile getirilmiştir.

Kutadgu Bilig ile Bazı 15. Yüzyıl Mesnevilerinin Söz ve Muhteva Benzerliği

Kutadgu Bilig, ideal toplum istikametinde eleştiri yapılarak kâinat, cemiyet, dil vs. hususların "kut" ekseninde temsilî ögelerle yansıtıldığı bir eser olup öğütler alegori-hikâye-monolog-tiyatro-diyalog yoluyla verilmiştir. Bu usul, Türk-İslam âleminde müteakiben Yesevi, Yunus, Mevlana, Gülşehri, Nevai, Nabi gibi şairlerde de aynen devam etmiştir. *Kutadgu Bilig*'de geçen tabiat tasvirlerinin benzerleri 15. yüzyıl Anadolu sahası mesnevilerinde de görülebilir. Mesela, 12500 beyitlik *Cami'ü'l-Ahbar* ile *Kutadgu Bilig* arasında şekil ve muhtevaca bir karşılaştırma yapıldığında çok yakın örnekler bulmak mümkündür. *Kutadgu Bilig* nasıl siyasete dayalı bir nasihatname ise, 15. yüzyıl Anadolu sahası mesnevileri de genellikle ilk bakışta siyaset, tasavvuf, eğitim-öğretim veya çeşitli mesleki konulara dayalı eserlerdir; ancak hepsinde de asıl hedef halk için öğütlerin verilmiş olmasıdır. 15. yüzyıldan seçtiğimiz başlıca eser, 1421'de yazılan Âşık Ahmed'in *Cami'ü'l-Ahbar* adlı 12500 beyitlik *menakıbu'l-evliya* / *tezkiretü'l-evliya* türü mesnevisidir. Bu eserin, 15. yüzyıl Anadolu mesnevilerinin karakteristik özelliklerini verdiğinden hareketle mukayeseli çalışmamıza bu eseri almış bulunuyoruz. Bu eserde evliya hikâyeleri yoluyla yirmi bapta, 200 hikâye ile toplumun hemen her kesimine öğütler verilmiştir. Bu eser ile *Kutadgu Bilig* arasındaki en önemli benzerlik çeşitli bölümlerde beyler veya yöneticiler için verilen öğütler olarak gözükmektedir. *Kutadgu Bilig*'de hâkim olan temsilî tarz *Cami'ü'l-Ahbar*'da görülmediği gibi, *Kutadgu Bilig*'de de ayrı ayrı nasihat bapları yoktur. Böyle olmakla beraber temsilî kişilerin karşılıklı konuşmaları bölümler

hâlinde verilmiş olup bu da bir bap usulüdür. *Kutadgu Bilig*'de, Ögdilmiş'in hükümdara yaptığı tavsiyeler, *Cami'ü'l-Ahbar*'da da geçmektedir. *Cami'ü'l-Ahbar*'da bilhassa beyler babında daha ziyade nasihat bölümlerinde Ögdilmiş'in hükümdara yaptığı tavsiyelere benzer öğütler yer almakta olup şimdikiler ifadesiyle zamane yöneticileri eleştirilerek ideal yönetici tipi sunulmuş, görev ve sorumlulukları hatırlatılmıştır. Mesela, bu eserden alınan aşağıdaki beyitler eserde yer alan yirmi baptan "Beyler babı"nın ilk beyitleridir ve ilk olarak beylerin ideal vasıfları şöyle belirtilmiştir.

Dünyâ begligin iderlerdi i yâr
Âhireti gözleridi âşikâr
Mâl u mülke her biri bakmadılar
Dünye diyü dünyāya akmadılar
Gözedürlerdi bular dün gün halâl
İtmezidi hem bular dürlü melâl
Gerçi bunlar ideridi saltanat
İlla bunlarda yogidi şeytanet
Āhiret teşvīşin iderleridi
Her biri bu yolda giderleridi
Şimdikiler böyle itmez bilesin
Bu sözüŋ kim fehmini key kılasın
İlerü beglerdurur söyledügüm
Herbirisin ben beyān eyledügüm
Kim halīfelerdi bunlar her biri
Hak yolında bunlarıdı hem diri
Niçe emr oldıysa ol Hak buyrugı
Anı iderlerdi koyup ayrugı
Mustafā kim işbu kevneyn şāhıdur
Enbiyānuŋ evliyānuŋ māhıdur
Niçe dirlik itdi gör bunda emin
Yemedi ol dünyānuŋ hergīz gamın
Dünyā mülkine olupdı hem emîr
Kim katında kamu beglerdür esîr
Virdi aŋa dünyayı kafdan kafa
Sürmedi ol dünyede hergīz safā
Dünyāya ol aldanuban bakmadı
Dünyā mülkine bu göŋül akmadı
Gerçi kevneyn üzre ol hod şāhıdı
İllā miskinler ile hem-rāhıdı
Zīrā bildi dünyāda yokdur vefā
Dünya içi toludur hem pür-cefā
Anuŋıçun imdi ol yārenleri
Anuŋıla bile yol varanları
Terk-i dünyā itdiler ucdan uca
Her birinün ḳadri hem oldı yüce
Dünyādan hayrü'1-beşer yumdı gözin
Yerine ashāb oturdı iy güzîn
Kim bular da dünyaya bakmadılar
Dünye diyüp dünyāya akmadılar
Gördiler kim neyledi bunda Resūl
Bunlar anuŋ işini itdi kabûl
Şimdi beglik oldı uş lehv ü tarab
Hak yolında kaçdılar idüp hereb
Yemek içmekdurur ol hem hūy u hāy
Niçeler eytdi bulardan vāy vay
Anı görüp işbu halk dahı azar

Anuŋıcun bātıl işlerde gezer *Zîrā ālem toptoludur bu fesād*
Kim halîfe böyle oldı dir i yār *Zühd ü takva şimdi olmışdur kesād*
Bize saŋa yā şuŋa dir ne şümār *Pehlevāndur her ki nefsin öldüre*
Bu zamānda imdi oldur bil key er *İlm ü hikmet birle kendin toldura*
Zühd tonını arkasına ol geyer (CA, 7817-7844)

Bu öğütler, *Kutadgu Bilig*'de Ögdilmiş'in hükümdara yaptığı tavsiyelerde şöyle geçmektedir:

Vezir ol yüdügli bu begler yükin *Arıgsız vezirka yaragsız bolur*
Vezir ol bekütügli beglik kökin *Vefâlıg bolur bu uruglug kişi*
İdi artuk üdrüm talu er kerek *Cefâçı bolur ol arıgsız işi*
Ögi köŋli yetse urunsa yürek *Negü ter eşitgil törülüg kiş*
Ukuşı üküş bolsa bilgi teŋiz *Törülüg kişi boldı el tör başı*
Kamuğ iş bütürse kızartsa meŋiz *Uruglug kişiler kılınçı silig*
Uruğluğ kerek hem sakınuk köni *Vefâ birle halkka yadıglı elig*
Könilik öze keçse ötrü küni *Arıgsız kılınçı vefâsız cefâ*
Uluğ iş bu işke er üdrüm kerek *Neçe me yitürse şeker hem yilig*
Bütünlük bile kılkı ködrüm kerek *Uvutlug kerek hem közi tok bütün*
Ukuşluğ kerek hem biliglig kerek *Uvutsuz kişi ol kişide otun*
Tetiglik kerek hem siliglik kerek *Közi tok kerek neŋke suklanmasa*
Ukuşluğ kişi urğı edgü uruğ *Közi aç todumaz bu dünyâ yese*
Kopar kayda bolsa bu kalmaz kuruğ *Kişide talusı uvutluğ kişi*
Sakınuk kerek din idisi arığ *Uvutlug kişi ol kişide başı*
İmin bolsa el bodnı andın arığ *Uvut kimde bolsa kamuğ işni ur*
Sakınuk kişi ol kişi üdrümi *Uvut birle yalŋuk otun kapgı tur*
Muŋadmışka barça bu ol ot emi *Uvutsuz kişi ol kişide eli*
Sakınuk kişi işte saklık kılur *Köni sözlemez söz uvutsuz tili*
Yaragsızka yakmaz iş ugrın bilür *Negü ter eşitgil uvutluğ tüzün*
Beginde basa ilke elgi uzun *Saŋa ötler emdi bagırsak özün*
Vezir ol iligke kılınçın sözün *Uvutsuz kişide yırak tur yırak*
Uruğsuz kişiler arığsız bolur *Uvutsuz bolur üsteŋli karak*

Uvutsuz yüzi körse etsiz sünük
Uvutsuz özi körse bütmez irük
Uvut birle yalnuk yüzi suvlanur
Uvut bolsa ötrü közi suvlanur
Yüzi körki körklüg kerek hem yülüg
Kılınçı köni tegse halkka ülüg
Kılınçı köni bolsa kılkı oŋay
Munıŋdın tegir halkka edgü yıl ay
Köni bolmasa işte işçi başı
Kamuğ egri boldı bu begler işi
Könilik bütünlük kerek işçike
Anın bütse begler işin bergüke
Bu körklüg kişi kılkı körklüg bolur
Kılınç bolsa körklüg el asgı tolur
Kimiŋ bolsa körklüg yüzi taş özi
Taşı teg yeme körklüg ol iç yüzi
Negü ter eşitgil sınamış kişi
Sınap edgü isizni bilmiş kişi
Kişi körkiŋe iç kılıkı iş ol
Yüzi körki birle kılınçı tuş ol
Taşı körse tap tut içiŋe tanuk
Taşı teg içi ol içi teg taş ol
Yülüg bolsa kaşığ bolur ol vezir
Vezir bolsa kaşığ işi ked yorır
Sakışçı kerek bolsa bilge tetig
Bilig birle bilse bu törlüg bitig
Vezir işi barça sakışlar bolur
Sakış bilmese işçi işi kalur
Sakış birle saklar kişi iş küdüg
Sakışın seçer er yıl ay kün üdüg
Sakış saklıkın boldı atı sakış
Körü barsa sakış idi ök sak iş
Tetig bolmasa iş oŋarmaz kişi
Tetiglik bile kıldı yalnuk işi
Bitig birle yalnuk bitir bilmişin

Bitise bilür er negü kılmışın
Tetiglik nişânı-turur bu bitig
Bitig bilgüçi er bolur ked tetig
Bitig bilmez erse apa oglanı
Negü bilgey erdi yıl ay kün sanı
Bitip kodmasa erdi bilge bitig
Sakışka negü erdi al yaŋ itig
Törütmezde aşnu bayat bu âlem
Törütti yorıttı bu levh u kalem
Ferişte bitir kul negü kılmışın
İdi ötrü aydur yarın ol işin
Kerek köŋli kodkı ma yumşak tili
Bu ol kör kişike sevitür yolı
Köŋül kodkı bolsa sevitür kişig
Sevitmiş kişiler avıtur işig
Negü ter eşitgil kör alçak amul
Ne edgü bolur erke kodkı köŋül
Budunda sevüg boldı kodkı kişi
Sevügsüz bolur köŋli katkı kişi
Uluğluk uzun yer kişi kodkısı
Bedüklükke tegmez bodun katkısı
Vezirlıkka artuk bütün er kerek
Okıglı bitigli ked öglüg kerek
(2183-2234. beyitler)

Her iki eserden alınan yukarıdaki beyitlerde bir bey veya vezirde bulunması ve bulunmaması gereken huy ve davranışlar anlatılmış olup bu davranışlar en ideal yöneticiliği bizzat uygulamaları ile göstermiş olan Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen sahabelerinden hareketle gösterilmiştir.

Kutadgu Bilig'e göre: "Beylerin yükünü yüklenip beyliğin temelini sağlamlaştıran vezir olup aklı çok ve bilgisi deniz gibi derin ve geniş olmalı, elinden her iş gelmeli, beyin yüzünü güldürmelidir. Asil bir aileden gelip muttaki ve dürüst olmalı, hayatını dürüstlükle geçirmelidir. Soysuzlar temiz olamayıp temiz olmayan da vezirliğe yakışmaz. Soylu kişi, vefalı olur ve temiz olmayanın işi sürekli cefadır. Ne denli şeker ve ilikle beslesen de napak olanın hareketi vefasız ve cefalı olur. Vezirin gözü tok olmalı, mal hırsı bulunmamalıdır; gözü aç olan, her şeye ulaşsa da yine doymaz, Vezir hesaplı, âlim, zeki ve bilgili olup yazı çeşitlerini bilmelidir. Alçak gönüllü uzun süre itibarda kalır; haşin ve kibirli ise büyüklüğe ulaşamaz. Vezirliğe olgun biri gerekip o çok okuyup yazan ve anlayışlı biri olmalıdır."

Cami'ü'l-Ahbar'da ise ideal yöneticinin özellikleri Ögdilmiş'in tavsiyelerine uygun bir şekilde şöyle dile getirilmiştir:

"Bunlar dünyada beylik yaparken ahireti gözlerler, mala mülke bakmazlar, dünyaya akmazlardı. Gece gündüz hep helâli gözetirler, hiç sıkıntı çekmezlerdi. Saltanat sürseler de asla şeytanlık etmezler, hep ahiret kaygısını güderlerdi. Şimdikiler hiç böyle değildir; benim anlattığım eski beylerdir ki onların her biri halîfeydi, Hak yolunda dipdiriydi, Hak emri nasıl buyurulmuşsa hemen yaparlardı. İki cihan şahı, enbiya ve evliyanın mâhı Mustafa olup onun burada nasıl yaşadığını bir gör. O, dünya gamını asla çekmezdi. Dünya mülküne yöneticiydi ve yanında bütün beyler esirdi. Bütün dünya ona verilmesine rağmen o, dünyada asla sefa sürmeyip dünyaya aldanıp bakmadı ve mülküne gönlü akmadı. Gerçi iki cihana şah idi, ama hep miskînlerle arkadaştı. Çünkü dünyada vefa olmadığını, içinin sıkıntılarla dolu olduğunu bilirdi. Bundan dolayı yol arkadaşları da onun gibi dünyayı terk ettiler. O hayrü1beşer, dünyadan gidince yerine ashabı geçti ve onlar da dünyaya bakmadılar ve ona akmadılar. O Resul burada ne yaptıysa onlar da aynen öyle yaptı. Şimdi ise beylik hep oyun-eğlenceye döndü. Hak yoldan çıktılar, işleri yeme- içme eğlenme oldu ve herkes bulardan vay vay çekti. Bunları gören halk da azdı. Bu zamanda zühd giysisini sırtı giyen nerede? Âlem hep fesatla dolmuş, zühd ü takva yok olmuştur. Bu zamanda nefsini öldürüp kendini ilim ve hikmetle dolduran ise pehlivandır."

Cami'ü'l-Ahbar'da, Beyler babındaki hikâyelerin sonunda sıkça:

"Ger olursan sen dahi beg yâ vezir

Halka eylük eyle kılup destegîr

Ger dürersen dünyânun sen mâlını
Pişe itgil bu cömerdlik hâlini
Tâ ki arta devlet-ile izz ü câh
Kılmasun hîç kimse senden dahi âh" (8193-8195)

şeklinde öğütler verilmiştir.

Cami'ü'l-Ahbar'da, Odgurmış'ın Ögdilmiş'e dünyayı zem için verdiği öğütlere benzer birçok beyit vardır (3512-3645). Odgurmış ile Ögdilmiş arasındaki konuşmaya göre, dünyaya meyleden ahireti kazanamaz, halka kapı kapatılmadan ibadet edilemez. *Cami'ü'l-Ahbar*'da ise, tövbe babında Seri-i Sakati'nin halifenin kâtibine; Mansur-ı Ammar'ın eğlence âlemindeki Basra beyine ve ırgat velinin Harunurreşid'e verdiği öğütler Odgurmış'ın verdiği öğütlere çok benzemektedir:

Konuk sen bu dünyâ saŋa bir tüşün
Tüşünde sakınç tutma artuk uzun
Ayı edgü ermez bu dünyâ neŋi
Kimiŋ bolsa evrer kılınçı yaŋı
Bedel kıldı ebdâl neŋin hem mâlın
Bakıp kodtı zâhid bu dünyâ ulın
Körünmez teg ol bu tuzakçı saŋa
Bu dünyâ neŋi ol saçılmış meŋe
Usayuk bu yalŋuk idi suk közi
Kalı torka kirmez bu yalŋuk özi
Negü ter eşitgil sakınuk başı
Bu dünyâ işindin sakınmış kişi
Tuzakçı körünmez meŋin körkitür
Bezenmiş kelin teg köŋül yilgitür
Közi suk serimsiz usayuk özüŋ
Meŋin tattıŋ erse adak berkitür
Kamuğ dünyâ birke yumıtsa bütün
Erej birle miŋ yıl tirilse kutun
Negü asğı âhır kara yer koyı
Anıŋ tüşneki ol yağız yer oyı

Keçürmiş tiriglik saŋa bolğa tüş
Negü kıldıŋ erse yanut kelge tuş
Uş ol kün ökünse ökünç asğı yok
Negü kıldıŋ erse yıl ay kün tanuk
Ajun tatğı barça bu üç neŋ-turur
Üçegü tatığları tüz teŋ-turur
Yemek içmek ol kör bu üçte biri
Takı bir tişi ol avıtsa eri
Üçünçi esenin tiriglik-turur
Bu üçte bu bir ked kereklig-turur
Bu üç neŋ sevinçi tatığı kamuğ
Adın üçke tegmez ay ilde uluğ
Yemek içmek ol bir tatığ ay kadaş
Yanutı çıkarda yavuz ay adaş
Bu tatğıŋ üç ernek boğuzka-turur
Anıŋda naru barsa karnıŋ tolur
Kalı siŋmese aş tadu artatur
Tadu artasa er kör iglep yatur
İg ol aşnu erke ölüm tutğakı
Ölümde tatığ yok ayâ er sakı

Takı bir tatığ tu tişi tatğı ol
Soğuk suvka yunmak anıŋ yaŋı ol
Anıŋda basa kör oğul kız-turur
Ogul kız yükin yüdmek emgek erür
Negü ter eşitgil bu beyt ayguçı
Tişi hem oğul kız üzer er küçi
Karın todsa arpa ya halvâ bir ol
Kalur barça artıp tolur kirgü yol
Şeker halvâ yegli ya arpa üyür
Todup yatsa taŋda yana aç-turur
Negü ter eşitgil sakınuk çıgay
Çıgay erse neŋke közi köŋli bay
Şekerlig yidiŋ sen ajun nimeti
Kavuk yür yedim men özüm tâkatı
İkigün todup teŋ keçe yatımız
Keçip bardı kelmiş künüm sâatı
Ajunuğ neçe terse öz ölgülüg
İki böz tegir ol saŋa belgülüg
Çıgay bay ikigün ölümde kedin
Yana tüz bolurlar kara yer katın
İki künki erter erejke bolup
Nelük arsıkar sen tiriglik bulup
Özüŋ suklanur sen ajun tergeli
Ölüm suklanur kör seni tutgalı
Tiriglik barır künde sendin kaçar
Yavuz bu ölüm kör uluŋnı bıçar
(Kutadgu Bilig, 3512-3645)

Bu beyitlerde özetle şöyle denilmiştir:

"Bu dünya sana bir misafirhane olduğuna göre misafirhanede çok şey aranmaz. Bu dünya malı hiç de iyi bir şey değildir; o kendisine sahip olanın tavır ve hareketini değiştirir. Tarikat ehli malını-mülkünü hakka verdi; zahit, esassız olduğunu anlayarak bu dünyayı terk etti. Tuzak kuran her ne kadar sana görünmezse de onun saçtığı yem bu dünya malıdır. İnsan gafil, gözü de çok haris olduğuna göre nasıl tuzağa düşmez. Tuzak kuran sadece yemini gösterir; süslenmiş bir gelin gibi, gönlü çeler. Gözün haris, kendin sabırsız ve gafilsin; yemini tadarsan, ayağın bağlanır. Bu dünya nimetleri bir kişide toplansa ve o da huzur ve saadet içinde bin yıl yaşasa bile, sonunda gireceği yer toprağın altıdır. Bütün dünya zevki yemek-içmek, erkeği avutan kadın ve sıhhatte yaşamak olup en gereklisi de sıhhattir. İnsan için hastalık, ölüm habercisi olup ölüm de zevkli bir şey değildir. Başka bir zevk de kadın zevki olup sonunda soğuk su ile yıkanmak da vardır. Ondan sonra çoluk-çocuk gelir ki onların yükünü yüklenmek zahmetli bir iştir. Hayatın zevki eğer bu ise, dünya tatsız bir mihnet yoludur. Bu zevk içinde geçen günler tatlıdır; fakat sonunda acı ölüm bunu tatsızlaştırır. Bu dünya bir düşman, vücut ise, başka bir düşmandır; bu iki düşmanın ağı her tarafa yayılmıştır. Üçüncü düşman şeytan, bu din hırsızıdır; Tanrı bunların şerrinden korusun. Bunlar arasında en sert ve kötü düşman vücut olup en çok gürültü de ondan çıkar. Tanrı adını zikredersen, şeytan kaçar, gider; dünyayı bırakıp gidersen, ondan kurtulursun. Fakat vücudu nasıl bırakırsın; onu ancak ölüm

senden ayırabilir. Bilgili hakim çok güzel söylemiş; bilgili hâkimlerin sözünü dinlemek lazımdır. Bu vücut böyle kötü bir tıynettedir; onu kuvvetlendirirsen daha çok kötüleşir. Vücuda bak, tam bir av köpeği gibidir; semirirse sahibinin hakkını tanımaz. Karnı doyarsa ava koşmaz olur; sahibinin arzusuna göre hareket etmez, yerinde durur. Karın doyarsa vücut tembelleşir; arzu ettiğin gibi olmasını istersen onun istediğini vermemelisin. Karın doyarsa arpa veya helva birdir; hepsi artar, kalır; gireceği yol tıkanır. İster şeker, helva ister arpa, darı yemiş olsun, doyup yatan sabah tekrar aç kalkar. Dinle mal bakımından yoksul olduğu hâlde, gözü ve gönlü zengin olan, takva sahibi fakir ne der. Sen tatlı dünya nimetleri yedin; ben ise, ancak kudretimin yettiği kepek ve darı yedim. Her ikimiz aynı derecede doyup akşam yattık; günüm geçti, gitti. Dünyayı ne kadar toplarsan topla, senin bundan muhakkak olarak beraber götüreceğin ancak iki bez parçasıdır. Fakir ve zengin, ölümden sonra, her ikisi de kara toprağın altında tekrar müsavi olur. Hayatta iki günlük geçici huzur için neden kendini aldatıyorsun. Sen dünya malını toplamak için can atıyorsun; ölüm ise, seni yakalamak için can atıyor."

Cami'ü'l-Ahbar'da bu öğütlere benzer şekilde, tövbe babında Seri-i Sakati halifenin kâtibine; Mansur-ı Ammar eğlence âlemindeki Basra beyine, ırgat veli de Harunurreşid'e öğütler vermiştir. Bu öğütlerde "bir yöneticiye dünya arzularından el çekip bütün hayatını ibadete adamış bir zahidin nasıl yaklaşıp ne gibi öğütler verdiği ve hangi yaşamı teklif ettiği" hususları geçmektedir. Bu öğütler de tıpkı Odgurmış'ın öğütleri gibi "dünyanın fâniliği, insanın bir gün mutlaka ölüp dünyada yaptıklarından hesaba çekileceği, ahirette kendisini kurtaracak şeyin dünyada işlediği hayırlı ameller olacağı, dolayısıyla tövbe ederek hayra yönelmek gerektiği"ni anlatır. Zahit Odgurmış'ın Ögdilmiş'e verdiği; "gafil olmamak, dürüst olmak, mahluka merhametli olmak, Tanrı'ya ihlasla ibadet etmek, dünyaya bağlanmamak, acele etmemek, hiddetlenirken halim olmak, ölümü unutmayıp ona hazırlıklı olmak, kendini unutmayıp aslını ve menşesini bilmek, Tanrı hükmüne razı olmak, sırası geldikçe halka faydalı olmak, özü sözü doğru olmak, güler yüzlü, tatlı dilli, cömert ve alçak gönüllü olmak, başkalarının ayıbını görmemek, kendi menfaatini düşünmemek, her şeyini günahlarının kefareti olarak dağıtmak; halkı sevindirmek, heva ve arzu peşinde koşmamak, başkalarını çekiştirmemek, dilini tutmak, kendini saadete kaptırıp yolunu şaşırmamak; değeri dinine verip bu dünyaya vermemek, Tanrı'yı zikredip ibadetle meşgul olmak, kendi kulluğu ile meşgul olmak, heva ve arzularına hâkim olmak, akıl ile nefsin boynunu kırmak, kötülere katılmamak, her vakit iyi hareket etmek" (KB, 6087-6135) gibi pek çok öğüt *Cami'ü'l-Ahbar*'da da geçmektedir. Mesela; bir gün tesadüfen Seri Sakati'nin vaazını dinleyen halifenin yazıcısı Ahmed, Sakati'nin: "Hak âlemi yaratıp orada Âdem'i izhar etti. Bu âlemde Âdem'den zayıf ve acizi yokken ben insanın bu zaafıyla o kavi Hazret'e yaptıklarına şaşıyorum. Âlemde insanoğlundan daha günahkâr başka bir mahluk yoktur, öyleyse bunlar ne yürekle günah işler ve tövbe etmez" şeklindeki sözlerinden etkilenerek tövbe etmiş ve ailesini, evini barkını terk ederek Hak aşkıyla sırtına

bir kilim giyip yollara düşmüştür. Odgurmış'ın vaazını dinleyen hükümdar da tıpkı bunun gibi tahtını bırakmak istemiş; ancak, Ögdülmiş'in tavsiyesiyle bundan vazgeçmiştir. Yine, Mansur-ı Ammar'ın eğlence âlemindeki Basra beyine verdiği öğütler de zahit Odgurmış'ın öğütlerine çok benzemektedir. Mansur, Basra beyine bir gün: "Muhafızlarca korunan bir beysin. Bekçiler kimseyi senin yanına sokmuyor. Mazlumun hâlini bilmezsin. Sen; bekçisi, veziri, perdedarı, sahibi olmayan; kapısı herkese açık olup fazl u rahmeti bol olan o Melik'ten korkmaz mısın? Sabahı kıyamet olacak o geceye inanmaz mısın? O gün mahşer asilerle dolacak; amel defterleri uçacak, baba-oğul birbirinden kaçacak, insanın ölünce ne hâle gelecek, gün geçince güzel bedenin renginin solacağı ve damarların birbirinden ayrılacağı aklına gelmez mi? O hâlde neden hazırlık yapmıyorsun? Huriler için mehir nerede? Burada gafil olmamalısın. Ebedî âlemi kaybedip hasret çekmeyesin." şeklinde öğüt vermiş ve bu sözleri işiten bey, tevbe-i nasuh edip beyliği bırakarak Hak yoluna dönmüştür.

İki eserde fert ve cemiyetle ilgili tenkit ve tavsiyelerde de benzerlikler görülür. *Kutadgu Bilig*'de şair, şikâyet ettiği zamane insanlarının ideal devre göre ne oldukları sormuş; *Cami'ü'l-Ahbar*'da da velilerin insanüstü hayatlarıyla bağlantı kurularak zamane insanları hayvandan daha aşağı görülmüştür.

Ögdilmiş'in Odgurmış'a: "Başkalarına faydası dokunmayan kişi ölüdür, insanın fazileti insanlar arasında belli olur; kötüleri iyileştirmek, cefaya karşı vefa göstermek, onları affetmek asıl din yolu budur; sen hiçbir şey görmedin ki bunlardan vazgeçesin; her şeyi yapmaya gücü yettiği hâlde yapmamak, işte asıl iyilik budur" demesi karşısında zahidin Müslümanlar arasına dönmeye niyetlenmekle beraber dünyanın ağır kusurları karşısında bundan vazgeçmesi, sonra hükümdarın ısrarıyla geri dönmesine benzer konuları *Cami'ü'l-Ahbar*'da "dil gözetmek, Tanrı kulluğunda emek çekmek, cömertlik ve tevekkül" baplarında görmek mümkündür. Bu baplardaki hikâyelerde insanlara faydalı olmak, kimseyi incitmemek, yapılan iyilikten karşılık beklememek, eliyle ve diliyle kimseye eziyet etmemek vb. konular işlenmiştir.

Ögdilmiş'in Odgurmış'a "memleket hizmetinde gerekli bilgilerle hükümdara hizmetin usul ve adabı, kapı adamları, halk, seyitler, âlimler, tabipler, efsuncular, rüya tabircileri vs. ile ilişki, evlenme ve çocuk terbiyesi, hizmetçilere karşı muamele, ziyafete gitme" vs. hakkında bilgiler vermesi üzerine onun, "cemiyet görevini layıkıyla yapamama ve dünyayı gönülden çıkarmadan Tanrı sevgisinin oluşmayacağı düşüncesiyle şehre dönmeyi reddetmesi; bunu duyan hükümdarın, bu zatı bir kez olsun görüp öğütlerini dinlemek istemesi, o gelmezse kendisinin ona gideceğini söylemesi, nihayet Odgurmış'ın hükümdara saygı gösterip onu ziyarete gelmesi ve ömrün kısalığı ile ölümü anlatması, hükümdarın bundan etkilenerek dünyanın hiçliğini, bunca yük yüklenmenin anlamsızlığını düşünmesi, Ögdilmiş'in, hükümdara yeise kapılmayıp kendisine Hak'tan verilen beyliği vesilesiyle iyilik yapmasını tavsiye etmesi", *Cami'ü'l-Ahbar*'da eserin ana fikri olacak denli sık işlenen konulardır. Mesela, dünyayı terk ve ahirete hazırlık fikri; eserin birçok yerinde defalarca: *"Kim bunlara*

mail olmaz illâ kelb // Er kişiler dünyayı pes kıldı selb" beyti ile dile getirilmiştir. Odgurmış'ı şahsına atfedilen kutsiyet ve yüzünü bir kez olsun görme arzusu da *Câmi'ü'l-Ahbâr*'da "tevbe babı"nın beşinci hikâyesinde şöyle geçmektedir:

Mansur-ı Ammar bir gün Basra'da dolaşırken eğlence içinde bir saray görür ve girip vaaz etmek isteyince oradan kovarlar. Mansur, kendine *"Korkup vaaz edemeden gidiyor, bu batıl kimselerden ürküyor musun?"* diyerek vaaz etmek üzere geri döner. İçerde çalgıcılar çalmakta, bir genç elinde kadeh, *"Gel artık ey Nişvan!"* demektedir. Nişvan çok güzel bir cariye, bu genç de Basra beyidir. O anda Mansur içeri girer ve bey de kılıcını çekerek *"Ey edepsiz yaşlı, şimdi seni biçtim, burada ne arıyorsun"* deyince Mansur: *"Ey melik, aklını başına topla, ben türlü ilimler bilen bir tabibim, tabiplere ölüm yoktur. Bunlara kastetmek, söz söylemek uğur getirmez. Ben, günah hastalıklarının tabibiyim" deyince bey: "Konuş öyleyse, eğer sözlerin doğruysa sana uyayım."* der. Mansur'un vaazından etkilenen geçen melik büyük bir ah çekip yere düşer ve kendine gelince *"Ey tabip, tabibim diye geldin, beni öldürdün. Benim gibi haşarı bir kulu Hak kabul eder mi?"* deyip tacını atar, sevgili cariyesi Nişvan'la birlikte Basra'dan çıkıp giderler. Mansur-ı Ammar günlerce sonra bir gün sarayın yanından geçerken oranın ıssız ve toz toprak içinde olduğunu görüp ibrete dalar. Birkaç gün sonra Kâbe'yi tavaf ederken Basra beyini güzelliği gidip benzi sararmış, arkasına bir kilim giyip ağlayarak Kâbe'yi tavaf ederken görür ve onun Basra beyi olup olmadığını düşünürken o, Mansur'u tanıyıp gelip: *"Senin elini alan, tövbe edip başından tac salarak Basra'dan çıkan benim"* der. Mansur onu kucaklayıp hâlini ve Nişvan'ı sorar. O da Nişvan'ın gece gündüz ağladığını söyler. Nişvan, Mansur'u görünce: *"Sensiz ömrümüz heba oldu, Tanrı'dan istediğim seni görüp sevinmekti; yüzünü gördüm ve sevindim. Hak tövbemi kabul eder mi?"* deyince Mansur, sıdk ile tövbe edersen deniz gibi günahın da olsa Hak affeder der. Nişvan büyük bir ah çekip can verir. Nişvan'ı kabre koyduklarında melik de o anda yıkılıp can verir.

Kutadgu Bilig'in ilk bakışta devlet teşkilatıyla ilgili ve mansıp sahiplerine ahlak dersi veren kuru bir nasihat kitabı gibi görünmesine karşılık asıl hedefin, cemiyetin bütün fertlerine öğütler verilip iki cihan saadetinin yolunun gösterilmesi hususu *Cami'ü'l-Ahbar*'da da aynıdır. Nasıl Balasagunlu Yusuf insanın cemiyet ve devlet içindeki görevlerini belirleyen bir hayat felsefesi sistemi kurmuşsa Âşık Ahmed de anlattığı evliya hikâyelerinden hareketle, yaşadığı devri ele alıp sorgulayarak insanların ne yapmaları gerektiğini, özellikle hikâye sonlarında sıkça işlemiştir. İnsanların, evliyanın hayatından dersler alıp hâllerin düzeltmelerini sıkça tavsiye etmiştir. Ayrıca bu eser, sadece belli bir kesime değil, toplumun tüm kesimlerine hitap eden bir eserdir. Bu yönüyle *Kutagu Bilig* ile *Cami'ü'l-Ahbar* arasında büyük benzerlik görülmektedir.

Kutadgu Bilig'de sıkça başvurulan ayet ve hadislerin genellikle nasihat bölümlerinde ve hüküm bildiren beyitlerde iktibasen yer alması da iki eserin benzerlik noktasıdır.

Söz ve İfade Benzerlikleri

Kutadgu Bilig'de geçen bazı ifadelerin başta *Cami'ü'l-Ahbar* olmak üzere 15. yüzyıl mesnevilerinin bazılarında da geçtiği görülmektedir. Mesela:

Kutadgu Bilig'de geçen:

Yüzin kizledi yirke rumi kızı

Ajun mengzi boldı bu zengi yüzi (6215) beyti

Cami'ü'l-Ahbar'da:

Bu felek zengîsi saça saçını

Yaymışıdı bu hava üzre anı (2159)

Çünki ahşam oldı tulundı güneş

Rum çerisin basdı bu Hind ü Habeş (3004)

şeklinde geçmektedir.

Kutadgu Bilig'deki:

Niçe ming yaşasa öz ölgü turur

Ulaşmış et özler üzülgü turur (6146) ifadesi

Cami'ü'l-Ahbar'da:

Oldüginden sonra üç gün geçicek

Niçe olur âdem anı göricek

İşbu görklü tenünün rengi sola

Hem tamarlar birbirinden ayrıla (4677-4678)

şeklinde geçmektedir.

Sonuç

Kutadgu Bilig, mansıp sahiplerine ahlak dersi veren bir nasihat mesnevisi gibi görünmekle beraber, bu eserin asıl amacı bireyin görev ve sorumluluklarını göstermek olmuştur. Müslüman Türklerin yeni girdikleri dinin medeniyet dairesinde oluşan inanç ve heyecanlarını ilk veren örnek olmasın bakımından çok önemli bir eser olup kendisinden sonraki birçok Türkçe eseri de etkilemiştir. Bunların en önemlisi 15.

yüzyıl Anadolu sahası mesnevileri olarak gösterilebilir. Çünkü Müslüman Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya akın akın geldiklerinde yeni din dairesinde ilk eserlerini 14-15. yüzyıllarda burada ortaya koymuşlar ve bu eserlerde gerek şekil gerekse muhteva olarak *Kutadgu Bilig*'e benzer bir dil kullanmışlardır. *Cami'ü'l-Ahbar* da bu coğrafyada bu istikamette kaleme alınan önemli bir eser olup şekil ve muhteva olarak *Kutadgu Bilig* ile birçok ortak özellik gösterdiğinden örnek olarak seçilmiştir. 12500 beyitlik bu eser, peygamber, sahabe ve evliya hikâyeleri yoluyla öğütler veren, tıpkı *Kutadgu Bilig* gibi, insanın cemiyet ve devlet içindeki görevlerini hatırlatan bir eserdir. Bu eserde her hikâyeden sonra velilerin hayatlarıyla bağlantı kurularak öğütler verilmiş, her yaş ve meslekteki insana; kadınlara, çocuklara, beylere, fakirlere, kölelere, yaşlılara vs. herkese hitap edilmiştir. Bundan pek farklı olmayan *Kutadgu Bilig*, dünya ve ahiret saadetini işleyen bir siyaset nasihatnamesi iken, *Cami'ü'l-Ahbar* evliya hikâyeleriyle öğütler veren bir nasihatnamedir. *Kutadgu Bilig*'de Odgurmış'ın kişiliği ve verdiği öğütlerle *Cami'ü'l-Ahbar*'da hemen hemen bütün velilerin kişilik ve öğütleri neredeyse aynıdır. Söz ve ifadelerde de büyük bir benzerlik görülmektedir.

Kaynaklar:

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1974). *Kutadgu Bilig II Çeviri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce) İstanbul: TKAE Yayınları.

Arslan, M. (1987). *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi.

_____ (1992). *Kutadgu. Bilig Üzerinde Sosyolojik Düşünceler*. Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Âşık Ahmed. *Câmi'ü'1-Ahbâr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kütp. M. Reşad Bölümü, No:437.

Coşan, E. (1965). *Hatiboğlu Muhammed ve Eserleri* (Doktora Tezi). AÜ İlahiyat Fakültesi.

Çelebioğlu, A. (1976). *II. Murad Devri Mesnevileri* (Doçentlik Tezi). Atatürk Üniversitesi İİF.

Silahdaroğlu, F. (1996), *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*. Kültür Bakanlığı Yayını.

Tolasa, H. (1982). "15. Yüzyıl Türk Edebiyatı Anadolu Sahası Mesnevileri", *Ege Üniversitesi TDEAD*, s. 1-13.

Türker-Küyel, M. (1996). "Kutadgu Bilig'de Toplumdan Kaçış ve Topluma Dönüş Fikri", *Erdem*, 9:26.

_____ (1996). "Kutadgu Bilig ile Kenzü'1-Kübera Arasında Bir Karşılaştırma", *UA Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çin ve Doğu Türkistan'da *Kutadgu Bilig* Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Çin'in Türkoloji Siyaseti

Erkin EMET*

Çin ve Doğu Türkistan, Türkoloji araştırmalarının önemli merkezlerindendir. 1930 yıllarından itibaren oluşmaya başlayan Türkoloji araştırmaları 1980'li yılların başlarından itibaren hız kazanmış 2017 yıllarının başlarına kadar önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Son 36 yılda *Kutadgu Bilig* üzerine de çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Kutadgu Bilig ile İlgili Yapılan Araştırmalar

Doğu Türkistan'da *Kutadgu Bilig* araştırmaları 20. yüzyılın başlarında başlar. Doğu Türkistan'daki Sincan Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Gayratcan Osman'a göre Nazar Hoca Uyguroğlu'nun Kazan'da basılan *Tefekkür* adlı Tatarca dergide 1914'te yayımlanan makalesinin, Çinli bir akademisyen tarafından Çinceye çevrilip yayımlanması *Kutadgu Bilig* ile ilgili yayımlanan ilk makale sayılır (bk. Osman, 2013).

Daha sonra, 1920'de farklı derecelerde yer alan Natavani (tam ismi, Osman Bin Abdurrahim Natavani'dir) (1860-1955) Kaşgar Yenişehir'in yerlisi olup edebiyatçı ve tarihçidir. Abdulkadir Damollah, Kutluk Şah ve diğer Uygur aydınlar *Kutadgu Bilig* gibi pek çok klasik Uygur edebiyatının tanınmasına katkı sağlamışlardır. 1930 ve 1940'lı yıllarda Doğu Türkistan'da meydana gelen ayaklanmalar, 1933 yılında Kaşgar'da İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra eğitimde köklü değişiklikler yapılmış, dergi ve gazete yayınları da artmıştır. Bu da *Kutadgu Bilig* araştırmalarının artmasına zemin hazırlamıştır. 1947 yılında Çin Cumhuriyeti'nin başkenti Nanking'den Doğu Türkistan'a dönen ünlü siyasetçi, dava insanı ve Türkçü liderlerden İsa Yusuf Alptekin 'Yusuf Has Hacib' adını verdiği bir kütüphane kurmuş ve aralarında *Kutadgu Bilig*'in Fergana nüshasının da bulunduğu, Türkiye, Mısır, Batı Türkistan'dan getirdiği Uygur tarihi, dili, edebiyatı ve kültürüne ilişkin kitapları bu kütüphaneye koymuştur (Alptekin, 1973, s. 170). Doğu Türkistan'da *Kutadgu Bilig*'den bahseden ilk eser 1920'li yıllara rast gelir. Tanınmış eğitimci, şair, yazar, tarihçi ve yayıncı Kutluk Şevki, 1920'li yılların sonlarında yazmış olduğu "Kaşgar" adlı bir şiirinde Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig*'den söz eder. Kutluk Şevki'nin adı geçen şiirinde, kendisinin çıkardığı *Yeni Hayat* gazetesinde yayımlanır. Şevki, bu şiirinde *Kutadgu Bilig*'i dünyaya ışık tutan ve topluma saadet ve mutluluk getiren bir eser olarak niteler. Döneminin önemli şahsiyetlerinden, tarihçi, siyasetçi, asker ve

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

ulema Mehmet Emin Buğra 1940 yılında Afganistan'ın başkenti Kabil'de yazdığı *Şarki Türkistan Tarihi* adlı kitabında *Kutadgu Bilig*'e geniş çapta yer vermiştir. Fakat bölgede devam eden muhtelif değişmeler bilimsel çalışmaların muntazam bir şekilde ilerlemesine imkân vermez. Bu yüzden 20. yüzyılın ilk yarısında Çin ve Doğu Türkistan'da *Kutadgu Bilig*'le ilgili olarak ortaya koydukları genellikle tanıtma mahiyetindeki bilgilerden ibaret kalır.

Kutadgu Bilig ile ilgili ilk araştırmalar 1950'lı yıllarda Doğu Türkistan'da Uygur edebiyat tarihi ile ilgili araştırmalar ile başlar ve bu araştırmalara iştirak etmek amacıyla Ahmet Ziyai gibi tanınmış birçok bilim insanı teklif ile Ürümçi'de toplanırlar. Üniversitelerde bu saha ile ilgili ders kitapları yazılır; panel, sempozyum ve konferanslar düzenlenir. Böyle bir ortamda Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* önemli bir konu olarak ele alınır. Ne yazık ki, Çin'de 1958'den 1978'e kadar devam eden aşırı sol siyasetten ötürü Doğu Türkistan'da bilimsel araştırmalar durmuştur, bilginler ilim sahasından uzaklaştırılmıştır. Böylece, *Kutadgu Bilig* araştırmaları da kesilir. 1978'den sonra Çin'de yürürlüğe konulan açıklık politikasından sonra bilim sahasında da yenilikler ortaya çıkmıştır. Doğu Türkistan halkı tekrar kendi millî değerlerine önem vermeye başlamışlardır. Böylece, Doğu Türkistan'da ilk olarak Karahanlılar devrinde yazılan iki şaheserin yayın projesi gündeme alınır. Neticede, *Kutadgu Bilig* araştırmalarına da yeniden başlanır. 1980'de kabul edilen karar üzerine *Kutadgu Bilig*'in yayın projesi Sosyal Bilimler Akademisinin Edebiyat Araştırmaları Enstitüsüne verilir. Bu yayın için başlıca olarak Reşit Rahmeti Arat'ın hazırladığı metin ve düzyazı çeviri esas tutulur. Bunun yanı sıra, Keyum Kerimof'un Fergana nüshasına göre yaptığı Özbekçe tavsifinden de istifade edilir.

Eser, hem Latin harfli metni hem de Arap harfli manzum çevirisi yan yana verilmek üzere hazırlanır ve 1984'te Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanır, ilk baskıda 25.000 adet basılır. Ön sözde eser şöyle tavsif edilir: "Kutadgu Bilik ileriye doğru paytak adımlarla yürümeye başlayan bir kültürün değil, aksine köklü ve yüksek bir millî kültürün doğrudan doğruya ortaya koyduğu bir mahsuldür. O, bir edebî eser olduğu kadar, hem bir tarih hem bir felsefe hem bir siyasetname veya devlet yönetim bilimi hem de bir toplumsal eğitimdir ve uzak bir geçmiş ile Karahanlılar döneminin gerçek hayatını kendi bünyesinde toplayan sistemli bir bilimsel yapıttır." (*Kutadgu Bilig*, 1984).

Sonra Yeni Uygurca ve Türkiye Tükçesini çok iyi bilen Hao- Guan- Zhong, Zhang- Hong Chao ve Liu Bing gibi bilginlerin *Kutadgu Bilig*'in Yeni Uygurca nüshasını esas almak ve Türkçe, Özbekçe ve Rusça çevirilerinden de istifade etmek suretiyle yaptığı Çince çevirisi, 1986'da Pekin'de Milletler Yayınevi tarafından yayımlanır ve 4.000 adet basılır. Eserin adı Çincede《福乐智慧》şeklindedir.

Azerbaycan Devlet Üniversitesi öğretim üyesi tanınmış Türkolog Prof.

Dr. Ramiz Asker'in *Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bibliyografyası* adlı eserinde, *Kutadgu Bilig* ile ilgili 3.000 kaynağa yer verilmiştir. Bunların 807'si Türkiye Türkçesi, 575'i Uygurca, 524'ü Çince, 350'si Kazakça, 329'u Rusça, 97'si Kırgızca, 97'si İngilizce, 89'u Özbekçe, 49'u Almanca, 38'i Azerbaycan Türkçesi, 15'i Fransızca, 6'sı Tatarca, 3'ü İtalyanca, 3'ü Macarca, 2'si Karakalpakça, 1'i Türkmence, 1'i Başkurtça, 1'i Farsça, 1'i Tacikçe, 1'i Arapça, 1'i Japoncadır (Asker, 2017).

Merkezî Milletler Üniversitesi Örneğinden Çin'in Türkoloji Siyaseti

Doğu Türkistan ile Çin'de Türkoloji ile ilgili bilimsel çalışmalar, 20. yüzyılın başlarında başlamıştır. 1930'lu yıllarda dünyada ve Çin'deki bazı değişimlere bağlı olarak bazı Çinli araştırmacılar; Türk toplulukları özellikle Doğu Türkistan Türklerinin tarihi, dili ve kültürüne ilgi duymaya başlarlar. Bunların çalışmaları neticesinde Doğu Türkistan'ın özellikle Uygurların soyu, dini, ana yurtları, tarihsel gelişimi, dili ve diğer milletler ile olan ilişkileri hakkındaki bilimsel araştırmalar Çin'de resmen başlamış olur.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde Türk dilleri üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermeden önce 1927-1949 yılları arasında hüküm süren milliyetçi Çin dönemindeki Türkoloji çalışmalarına kısaca göz atmakta fayda var. 19. yüzyılın sonlarında Batılı Türkologların eski Türk yazıtları ve eski Uygur metinleriyle ilgili yaptığı bilimsel çalışmalar, Mançuların egemen olduğu Çin'e tanıtılır. Çin filologları ve tarihçeleri eski Türk ve Uygur dilleri ve yazıları ile ilgili araştırmalara önem vererek bazı önemli eserleri kaleme alırlar. Bu alanda araştırma yapan bilim insanları şöyledir: Prof. Han Rulin, Wang Jingru, Chen Yinque, Chen Zhongmian ve Feng Jiasheng.

1930'lu yıllardan bu yana Çin'de Türk dilleri üzerine araştırma yapan ve eğitim veren özel kuruluşlar, bölümler ve elemanların faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Çin'de Milliyetçi Parti'nin hüküm sürdüğü dönemlerde, başkent Nanjing'daki Merkez Üniversitesi Sınırlar Siyaseti Bölümünde Uygur dili dalı tesis edilmiştir. Bunun haricinde Gansu eyaletinin başşehri Lanzhou'daki Kuzeybatı Enstitüsü, Lanzhou Enstitüsü, Urumçi'deki Xinjiang Enstitüsü ve Polis Okulu gibi yüksek eğitim kurumlarında Uygur dili kürsü ve kurslar tesis edilmeye başlanmıştır. Uygur dilli eğitim ve öğretim çalışmalarının gelişmesine paralel olarak, birtakım araştırma yazıları ve sözlükler neşredilmeye başlanmıştır. O dönemde bilinen Türkologlardan Uygur kökenli İbrahim Mutii, Uygur dili araştırmalarının gelişmesine büyük katkı sağlar. Sovyetler Birliği'nde yüksek tahsilini yaptıktan sonra, 1937'de Doğu Türkistan'a dönen İbrahim Mutii, Xinjiang Eğitim Okulu, Polis Okulu ve Xinjiang Enstitüsü gibi eğitim kurumlarında Uygur dili dersleri vermekle beraber Uygur dili üzerine araştırma yapar. İbrahim Mutii; bu zaman diliminde Uygurca imlası, biçim bilgisi, sentaks ve anlatım bilimi gibi çeşitli konularda araştırma yaparak bilimsel makaleleri

yayımlamakla beraber Uygur dili ders kitapları hazırlar. O dönemde İbrahim Mutii "Uygurca İmla" (Xinjian Gazeteesi, 1948), "Türk Dillerinin Dağılımı" (Xinjiang Gazetesi, 1984), "Türk Dilleri ve Yazılarının Birliği Üzerine" (Xinjiang Gazetesi, 25 Mart 1948) adlı bilimsel araştırmalara imza atar. O, yine "Uygurca Fonetik", "Uygurca Morfoloji", "Uygurca Sentaks", "Uygurca Anlatım Biçimi" gibi derslerini yayıma hazırlar. Adı geçen bu eserler, Doğu Türkistan'da yaygın bir şekilde kullanılır (Yuanxin, 1994).

1940'larda bu alanda neşredilen sözlükler ve diğer kitapların adlarını zikredebiliriz: *Uygurca-Çince Sözlük* (Kuzey Batı Enstitüsü), *Uygurca-Çince Sözlük* (Sınır İşleri Enstitüsü), *Günlük Hayatta Kullanılan Uygurca Kelimelerin Listesi* (Xu Xihua), *Uygurca Gramere Giriş*. Bilimsel dergilerde Türk dilleriyle ilgili yayımlanan eserlerinin adları şöyledir: "Batı Bölgelerde Bulunan Diller Üzerine" (Feng Chengjun), "Xinjiang Dilleri ve Yazıları Üzerine" (Wang Riwei, 1935), "Uygurca ve Çince Arasındaki İlişkiler" (Jiang Kang, 1941), "Altay Dil Ailesine Bağlı Dillere Genel Bakış" (Dong Tunghe, 1943), "Uygur Diyalektlerindeki Saygı Söylevleri" (Zhou Weinxin, 27 Ağustos 1947), "Eski Uyur Kelimesinin Kökü" (Zhen Zhong Mian, 1947), "Turfan Civarında Bulunan Çince ve Eski Uygurca Adların Karşılaştırmalı Doğrulaması" (Zhen Zhongmian, 1947), "Xinjiang Vilayetinde Bulunan Yer Adlarının Yorumlanması" (Tian Shanke, 1947), "Uygurların Dili ve Yazısı" (Su Beihai, 1949), "Xinjiang'da Bulunan Diller ve Yazılar Üzerine" (Zhang Guoxi, 1949), "Salaların Dili ve Geleneklerinin Araştırılması" (Yang Dixin, 1943). Adı zikredilen bu eserler, birçok bakımından sorunlu olmasına rağmen, mühim kaynaklar niteliğine sahiptir (Yuanxin, 1994, s. 4).

Çin'de Türkoloji araştırmaları çok eski tarihe sahip fakat ben bildirimde Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Türkoloji araştırmalarının merkezine dönüşen Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi örneğinden Çin'in Türkoloji siyasetini ortaya koymaya çalışacağım. 1 Ekim 1949 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Pekin Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi temelinde, 1951 yılında Pekin'de Merkezî Milletler Enstitüsü kurulmuştur. 1952 yılında Pekin Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi bünyesindeki öğretim üyeleri, öğrenciler Merkezî Milletler Enstitüsüne geçmiştir. Çin'de bulunan 56 tane etnik grubun önemli olanlarının dili, edebiyatı ve tarihi öğretilen fakülteler tesis edilmiştir. Enstitü ilk kurulduğunda Uygur, Kazak, Kırgız lehçeleri ve edebiyatları Azınlık Milletler Dili ve Edebiyatları fakültesine dâhil edilmiş. Adı geçen fakülte bünyesinde Tibet, Moğol ve Güney Çin'deki azınlıkların dili ve edebiyatları ana bilim dalları da dâhil edilmiştir. Daha sonra Uygur, Kazak ve Kırgız lehçeleri ve edebiyatları ana bilim dalları Azınlıklar Dili ve Edebiyatları Fakültesi olmuştu.

1956'da SSCB İlimler Akademisi Başkanlığı, E. R. Tenişev'i Çin Halk Cumhuriyeti Akademisine yardım ve Çinli meslektaşlarıyla Çin'deki

incelenmemiş Türk lehçeleri üzerinde çalışmak için Pekin'e gönderdi. Çin'de Pekin Merkezî Milletler Azınlıklar Enstitüsünde öğrenciler ve araştırma görevlileri için hazırlanmış olan *Türk Dili* ve *Türk Dilleri Tarihi* adlı dersleri verdi. *Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş* ve *Türk Dilinin Grameri* adlı iki kitabını Çince yayımladı. Aynı dönemde Çin'in ulaşılması güç bölgelerine (Şin Jiang,1956; Çing Hai, 1957; Xün Hua, 1958) üç araştırma gezisi yaparak çok değerli lengüistik, folklor, etnografik ve tarihî malzeme topladı.

1959'da Moskova'ya dönen Tenişev Çin'de topladığı malzemeyi sistemleştirme ve yayımlama işine girişti. Birbiri ardına Salar, Sarı Uygur, Doğu Türkistan Uygur ağızları ve eski Uygur yazıtlarının dili üzerine makaleler yayımladı. *Salar Dilinin Yapısı* ve *Yazık Jeltıx Uygurov* (1966) adlı eserlerinin ve *Salarskiye Teksti*'nin (1964) yayımlanması sonucunda bu değerli malzemeler ilk olarak ilmî kullanıma girmiştir. E. R. Tenişev 1969'da "Stroy Salarskogo Yazıka" konulu doktora tezini savundu.

E. R. Tenişev'in çalışmaları Uygur Türkçesinin diyalektolojisi için temel oluşturucu bir öneme sahiptir. Kendisi tarafından belirlenen Uygur ağızlarının ağızlara ayrılma ilkelerini bir dizi incelemesinde kullanmıştır. Daha 1963'te *Tyurkologiçeskie İssledovaniya* [Uygur Diyalektleri Üzerine] (1963) adlı uzun bir yazı yazmıştır. Makalesinde Doğu Türkistan'daki üç temel diyalekti (Merkezî diyalekt, Güney diyalekti Lopnor diyalekti) belirtmiştir. Doğu Türkistan Uygur Türkçesi üzerine hazırladığı yıllardan beri beklenen *Uygurskie Teksti* (1984) ve *Uygurskiy Diyalektniy Slovar* (1990) adlı iki temel eseri yayımladı (Sertkaya, 1992, s. 193-194).

1966 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'nde başlatılan kültür inkılabı ile birlikte Çin'de aşırı sol siyasetin baskın olmasıyla Çin'deki üniversiteler siyasallaştı, eğitim durma noktasına geldi, Merkezî Milletler Enstitü azınlık dillerinde tercüman yetiştiren okula dönüştürdü. 1976 yılında Mao Zedong öldükten sonra 1977 yılında Merkezî Milletler Enstitüsünde "Türk Dilleri Sınıfı" adında 30 öğrenciden oluşan sınıf açıldı. Bunlara 1950'li yıllarda yetişen Hamit Tömür, Geng Shimin, Wei Suiyi, Gao Shi Jie gibi tanınmış Türkologlar ders verdi. 1978 yılında Uygur, Kazak lehçelerini ayırıp "Azınlıklar Dilleri ve Edebiyatları 2- Fakültesi" adını verdi. Tekrar Türkoloji alanındaki çalışmalar canlandı. Çok sayıda lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencisi yetiştirildi. Burada yetişen uzmanlar Pekin'de, Doğu Türkistan'da hatta yurt dışında çok sayıda Türkoloji araştırmalarına imza attılar. 1986 yılında fakültenin adı "Türk Dilleri ve Kültürleri Fakültesi" olarak değiştirildi. Beijing Merkezî Milletler Enstitüsü 1993 yılında Merkezî Milletler Üniversitesi olarak değiştirildi. Türk kelimesi eskiden beri Çin'de tehdit unsuru olarak görülen terimdir. Bundan dolayı devletin bekası bahane gösterilerek 2004 yılında "Türk Dilleri ve Kültürleri Fakültesi"nin adı "Uygur Dili ve Edebiyatı Fakültesi" olarak değiştirilmiş, "Kazak ve Kırgız Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı" da bu fakülteye dâhil

edilmiştir. Fakülte Çin Azınlık Dilleri ve Edebiyatları Enstitüne dâhil edilmiştir.

Kısacası Çin'in Türkoloji siyaseti devletin Uygur politikası ile paralellik göstermektedir. 2001 yılından itibaren uluslararası terörizme karşı mücadeleyi bahane ederek Doğu Türkistan Türklüğünü yok etme sindirme politikasında pek çok Türkolog "bölücülük, Pantürkist" suçlamasıyla tutuklanmıştır. Bugün Türkoloji araştırmaları durma noktasına gelmiştir.

Çin'in Terörle Mücadele Kanunu ve Aşırıcılık Karşıtı Düzenlemelerin Türkoloji Çalışmalarına Etkileri

Son birkaç yıldır Çin hükûmeti, Doğu Türkistan'daki güvenlik kuvvetlerini daha da güçlendirmek için "terör tehdidini" kendi çıkarı doğrultusunda kullanıyor, Uygurlardan kaynaklanan aşırılık tehlikesinden bahsediyor, sert politikalarını haklı göstererek ve genişleterek sivil haklar üzerindeki baskısını artırıyor. Çin'in Doğu Türkistan'daki "Üç Şer Güce" (terörizm, dinî aşırılık ve bölücülük) karşı görünür harekâtı, açık bir biçimde Uygur kültürünü yok etmek için devlet terörü aracı hâline gelmiş durumdadır (WUC, 2017).

Aralık 2015'te sunulan ve Uygurlara âdeta kâbus yaşatan terörle mücadele kanunu, insanların iletişim ve dinsel uygulamalarını daha da kısıtlıyor. Kuşkusuz Çin aşırılık ve terörizm tehdidini abartıyor ve Doğu Türkistan'daki dinî faaliyetleri ve etnik kimliği güç kullanarak bastırıyor. Çin terör tehdidiyle karşı karşıya olduğunu iddia ediyor ancak bölgedeki terör olgusuna dair ayrıntıları paylaşmıyor. Bu da şiddet içermeyen faaliyetlerde terörle mücadele yasasına başvurulduğu endişesini beraberinde getiriyor. Çin'in terörle mücadele yasası, şeffaflığın eksikliği ve adil yargılama ihlallerinden ötürü siyasi açıdan gerekçeli olarak kabul edilir (HRW, 1, 2017). Kural koyan devlet yetkililerinin ve uygulayıcıların Uygurlara yönelik ırkçı tutumları yüksek düzeyde. Çin'in terörle mücadele kanununun yalnızca uluslararası insan hakları hukukuna değil, Çin'in diğer iç hukukuna da uymadığı açıktır.

Doğu Türkistan'daki Toplama Kampları

Bugün belki de en acil mesele, Doğu Türkistan'daki "yeniden eğitim" merkezlerinde veya toplama kamplarında bir milyona yakın Uygur Türk'ünün tutulmasıdır. Çin 2017'de binlerce Uygur Türk'ünü "yeniden eğitim" kamplarında veya politik eğitim merkezlerinde toplamaya başladı. Kamplar, çeşitli etiketlerin ardından 2017'nin başlarında resmî olarak Profesyonel Eğitim Veren Okullar olarak isimlendirilmeye başlandı (UİHP, 2017).

Kampların ve baskılama politikalarının Uygur nesilleri üzerindeki etkileri kapsamlı olacaktır. Çin hükûmeti, etnik azınlıklar için saygı isteyen söylemlerden kamplarda göz altılara ve etnik kimliğin yanı sıra dinin kriminalizasyonu

üzerinden asimilasyona net bir şekilde kaydığını göstermiştir. Gözlemciler (Nordlinger, 2018), Sovyet gulaglarındaki kamplar ile karşılaştırma yapmış ve *Washington Post* şunları yazmıştır: "Nazi imha kampları ve Stalin'in gulaglarından sonra 'bir daha asla' ilkesine inanan herkes Çin'in beyin yıkama, hapishane ve işkence kullanımına karşı ses çıkarmalıdır." (Washington Post, 2018).

2 Temmuz 2018 tarihinde araştırmacı Rian Thum, Çin hakkında Kongre-İdare Komisyonu nezdinde sunduğu açıklamasında, kamplarda kanuni sürecin olmaması durumunda "Toplu cinayet olasılığını ortadan kaldıramayız." demiştir (CECC, 2018). Uygur gençliği, Çin kurumları için bir odak noktası hâline gelmiştir. Uygur öğrencilerinin yurt dışından zorla geri döndürülmesi ve gözaltı kamplarında keyfî bir şekilde tutulmasından önce, genç Uygurların hâlihazırda okullarda ve üniversitelerde kendi dillerini konuşmaları yasaklanmış, ortaöğretim için bölge dışına gönderilmiş, istihdamları reddedilmiş, camilere girmeleri engellenmiş ve güvenlik taramalarında zorla alıkonulup ortadan kaybedilmişlerdir.

Tanınmış Türkolog halk bilimci Prof. Dr. Abdülkerim Rahman, eserlerinde Türk kimliğini, Türk dünyasını vurgulayan eğitimci yazar Yalkun Rozi, edebiyat tarihçisi Prof. Dr. Azat Sultan, Sincan Üniversitesi Öğretim Üyesi Türkolog Prof. Dr. Arslan Abdullah gibi çok sayıda Türkologlar "Pantürkist" suçlamasıyla tutuklanmış, Yalkun Rozi ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır. En düşündürücü olanı Uygur bölgesinin eski eğitim nazırı olan Sattar Savut, ders kitaplarına "Kaşgarlı Mahmut" ile ilgili parça koydurup bir buçuk milyon Uygur öğrenciyi zehirleme" suçundan ölüm cezasına çarptırılmıştır (Radio Free Asia).

2003 yılından itibaren Doğu Türkistan'daki Uygurlar çoğunlukta olmak üzere 25 milyon Türk soylu halkın ana dilinde eğitimi yasaklanmıştır. Uygurca bilimsel yayın çalışmaları da durmuş durumdadır.

Sonuç olarak, Türklerin Orta Çağ döneminde yazılmış şaheserlerinden olan *Kutadgu Bilig* ile ilgili Türkiye, Doğu Türkistan, Çin, Kazakistan ve Rusya Federasyonu'nda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Önümüzdeki yıllarda Çin'de ve Doğu Türkistan'da Türkoloji araştırmaların hiç yapılamayacağına kesin gözüyle bakılıyor.

Kaynakça

Alptekin, E. (1978). *Uygur Türkleri*. İstanbul.

Alptekin, İ. Y. (1973). *Doğu Türkistan Davası*. İstanbul.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig İndeks*, *III*. İstanbul.

Ayup, T. (1984). *Qädimqi Uygur Yazma Yadikarliqliridin Tallanma*. Ürümçi.

Buğra, M. E. (1987). *Şarkî Türkistan Tarihi*. Ankara.

Kutadgu Bilig, (1984). Pekin: Çin Milletler Neşriyatı.

Kutadgu Bilig, (1986).《福乐智慧》(Çince). Pekin.

Yuan Xin, Wang., *Çin'deki Türk Diyaletkleri Araştırmaları Tarihi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Osman, G. (2013). "Çin'de Karahanlıca Üzerine Yapılan Çalışmalar", *VI. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 4-7 Aralık 2013*.

Asker, R. (2017). *Yusuf Balasaguni ve Kutadgu Bilig Bibliyografyası*. Bakü.

Sertkaya, O. F. (1992). "Ethem Rahimoviç Tenişev", *Türk Dil Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1992, s. 193-194.

WUC, (2017). *Dünya Uygur Kurultayı'nın 2017 yıllık insan hakları raporu.*

HRW, (2017). *İnsan Haklarını Gözetleme Örgütünün 2017 yılı Doğu Türkistan ile ilgili yayınladığı birinci raporu*.

UİHP, (2017). *Uygur İnsan Hakları Projesi 2017 raporu*.

Nordlinger, J. (2018). *China's Uyghur Oppression: A New Gulag*. [online] National Review.

Washington Post (2018). *China's Repugnant Campaign to Destroy a Minority People*.

CECC, (2018). "Hearing on Surveillance, Suppression, and Mass Detention: Xinjiang's Human Rights Crisis", *Congressional-Executive Commission on China (2018)* [online].

https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/siyaset/radiyomizgha-mektup-09242018150730.html?encoding=latin.

Kutadgu Bilig'in Bilgi Felsefesi Açısından Sunduğu İmkânlar

Erdoğan ERBAY*

Giriş

Türklerin Felsefesi

Başta din olmak üzere, örf, âdet ve geleneğin belirlediği ölçülerde, mutedil bir hayatı yaşayan Türkler, dünyaya nizam verirken nizamın temel düsturlarını dinin ve geleneğin öğretilerinden devşirmişlerdir. Bu öğretilerin en önemli ve karakteristik özellikleri ise, iyi ve güzel olmalarıdır. Varlıklarının anlam derinliğini ve sığlığını, iyi ve güzelin yanında ya da karşısında bulunmakla belirleyen bu millet, bilginin bilen tarafından ne kadar uygulandığına bakarak birtakım hükümler koymuştur. Kaynağı din ve gelenek olan hükümler, zamana bağlı olarak bozulup tağyir edilseler de öz/cevher her daim varlığını sürdürür. Özü teşkil eden kıymetler, hem şahsiyetlerde hem de şahsiyetli toplumlarda karakteristik belirleyici olarak öne çıkarlar.

Türklerin felsefesi, şiirlerinde gizlidir. Türk milletinin felsefi kimliğini belirlerken ilk dikkate alınacak kaynak, klasik şiirdir. Klasik şiir, -divan ve halk şiirini birlikte düşünmek gerekir- ona hayat veren milletin bütün hususiyetlerini taşıyor olması bakımından, merkezde yer alacak, tabii ki, hareket noktası olacaktır. Elbette şiirin varlığı ve oluşturduğu etki, bütün medeniyetlerde aynı değildir, olamaz. Ancak, hayatı özüne/cevherine uygun tasavvurlar ve uygulamalara göre düzenleyen Türkler, hayatta olduğu gibi şiirde de soyut ve somut tüm hakikatleri işlemişlerdir. Bundan dolayı, bilgi felsefesine kaynaklıkta ilk sıra, şiir varlığına aittir.

Şiirin dışında dikkate alınması gereken bir husus da Osmanlı'daki felsefi metinlerdir. Geri kalmışlığa çare aranırken Osmanlı insanının Batı'daki gelişmelere, sanat, edebiyat ve düşünce adına atılan adımlara tamamen yabancı kaldığı söylenemez. İnsanın varlığına ilişkin meseleler, yeryüzü ve gökyüzünü kavramaya yönelik iddialar, bilgi faydalı mı zararlı mı tartışmaları gibi, Batı'nın sorduğu soruları çerçevesinde kafa yoran, metinler yazan Osmanlı münevverlerinin sayısı az değildir. Osmanlı'da felsefenin var olup olmadığı münakaşalarına, biraz da zihniyet meselesi açısından bakılmalıdır. İnkâr, herhangi bir delil ve ispata ihtiyaç duymaksızın peşinen yok saymayı doğurduğu için, Osmanlı münevverinin ortaya koyduğu eserler de unutulmaya terk edilmiştir. Münif Paşa'nın *Hikmet-i Hukuk*, Ahmet Midhat Efendi'nin *Ekonomi Politik*, Beşir Fuad'ın *Voltaire*, İsmail Ferid'in *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn* ve Emin Feyzi'nin *İlim ve İrade* gibi eserleri, söylediklerimizi doğrular nitelikte

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

kitaplardır. Bunların dışında, birçok isim tarafından kaleme alınan irili ufaklı binlerce sayfalık felsefi, iktisadi ve ekonomik metin varlığı, bahse konu ettiğimiz iddiaların doğruluğuna somut delillerdir.

Bilgi Felsefesi / Bilgi Kuramı

Kuramın temel iddiası, bilginin sağladığı imkân ya da imkânsızlıklardır. Bir tarafta, bilginin şüphe götürmez gerçekliklerden müteşekkil olduğuna inananlar vardır. Diğer tarafta ise, sahip olduğu kabiliyet, idrak, tecrübe ve algılarından şüphe edenler vardır. Sahip olduklarından yola çıkarak bunların yetersizliğine hükmedip şüphe duyanlar da söz konusudur.

Bilgi, bir imkân mıdır? Bilginin mümkün olduğuna inanan filozoflar, dogmatikler, bilginin mümkün olmadığını iddia edenler ise şüpheci veya septik filozoflardır. Bilginin varlığından şüphe duyan filozof, bilgi konusunda dogmaları olan filozofların iddialarını birtakım delil ve ölçülerle itiraz edip çürütmeye gayret gösterendir.

Ayrıca, bilginin kaynağı ve araçları meselesi de münakaşa edilen bir husustur. Zira insan, bilgiyi ya aklın düşünme yeteneğiyle ya da duyuların algılama yeteneğiyle elde eder. İşte, bu noktada sorulan soru da şudur: Bilgi elde etmede sadece akıl yeterli midir? Yoksa duyu organlarımızla mı bilgi ediniriz?

Kuramın meselelerinden biri de bilginin çerçevesi, sınırları, muhtevası ve alanı nedir sorularıdır. Bilgi, sadece akılla mı yoksa duyularla mı elde edilir? Bilgi dediğimiz şey, akıl ve duyularla edinilenden mi ibarettir?

Kuramın meselelerinden bir diğeri de, bilginin, özellikle de doğru bilginin ölçüleri ve düsturlarının neler olduğudur? "Doğru bilgi"nin ölçüsü nedir? Nasıl anlayabiliriz? Çok sıradan bir soru ile hakikat dediğimiz şey nedir?

Bilgi felsefesinin temel kavramları "bilgi, doğru, doğruluk, doğru bilgi, gerçek, kesinlik, akıl, sezgi, deney, duyum, anlam, fayda." (Arslan, 2012, s. 55).

Bir İtiraz

Kutadgu Bilig'in içeriğine dair felsefi çıkarım ve yaklaşımlar için bizi böyle bir düşünceye sevk eden bakış açısı, aslında eserin "Giriş" kısmında yer alan görüşe dayanmaktadır. "Giriş"te ısrarla öne çıkarılan husus, kitap sahibinin bir 'şair' ve niyetinin 'ideal bir hayat düzeni' teklif ediyor olmasıdır. Zira 'şairlik' sıfatına yapılan vurgu, eser ve içeriğinin, şiirin dışında herhangi bir alana/alanlara imkân vermeyeceğine ilişkin bir fikrin oluşturulması meselesidir. Hem Doğu hem Batı dünyasında, sözlü ve yazılı ilk eserlerin neredeyse tamamı, şiir/manzum hâldedir. Bu noktadan yola çıkıldığında, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i, Firdevsi'nin *Şehname*'si, Homeros'un Tarihi, Platon'un *Devlet*'i, bugünkü

anlamda manzum/ şiir vasfı taşımasa da şiir hâlinde yazıldıklarını göz önünde tutmak gerekir. Söz konusu eserler, hem yazıldıkları devirde hem de günümüze kadar çok çeşitli alanlarda kaynaklık etmişlerdir. Bu nedenle *Kutadgu Bilig*'in bir 'şair' tarafından tertibinin, sadece şiir ve sanata dair fikirlere dayandığının iddia edilmesi, hakikati ihbara yetmemektedir.

Yusuf Has Hacib ve eserinin üstlendiği görevi, 'şairlik' sıfatı taşıyan bir insanın, bazı dönemlerde sosyolojik ve tarihî açıdan ne gibi vazifeler yerine getirdiğini hatırlamak gerekir. 'Şair' kimliğine sahip olmak, sosyal hayatın içinde karşılaşılacak her türlü meselenin çözümüne çare üretecek konumda durmada ilk sırada yer almak anlamına gelir. Sözün kıymetine vakıf olan şair, iyi ve güzel için atılacak adımın da bilicisidir. Bu bilicilik vasfı, günlük hayatın sağlıklı işlemesi ve bu işleyişin hayırla sonuçlanması bakımından ihmal edilemez bir durumdur. 'Danışanın dağ aşacağını' öğütleyen bir toplumun hayatında, doğru, güzel ve iyi kavramlarını şahsında birleştiren şair/ozanın söyledikleri, din ve örfün çizdiği çerçevede, uyulması muhakkak olan telkinlerdir. Öte yandan, geleneksel toplum örgüsünde, tarihi şekillendiren olayları nesilden nesile, dönemden döneme nakle kudret yetirebilen yegâne varlık da şair/ozandır. Bu düşünceler öncülüğünde, eserin "Giriş" kısmında ileri sürülen iddiaları bir daha değerlendirmeye çalıştığımız zaman görürüz ki, "eserin her bakımdan çözümlenmesi ve incelenmesi yapılıncaya kadar, bu konuda kesin bir söz söylemek doğru olmayacaktır" hükmü doğru olmakla birlikte, cümlenin ikinci kısmı tartışmaya açıktır.

"Kutadgu Bilig'de şairin, asıl amacı olan ideal bir hayat düzenini ifade ederken içinde bulunduğu çevreye ne dereceye kadar temas etmiş ve hayatın gerçeklerine ne kadar yer vermiş olduğu meselesine gelince yukarıda da işaret edildiği gibi, eserin her bakımdan çözümlenmesi ve incelenmesi yapılıncaya kadar, bu konuda kesin bir söz söylemek doğru olmayacaktır. Bu mesele üzerine düşünürken Yusuf'un, her şeyden önce bir şair olduğunu unutmamak gerekir. *Kutadgu Bilig*, ne olayları nakleden bir tarih, ne bölge ve şehirleri betimleyen bir coğrafya, ne din bilginlerinin görüşlerini toplayan bir derleme, ne düşünürlerin fikirlerine dayanan bir felsefe ne de şeyhlerin özlü sözlerine dayanan bir öğüt kitabıdır. Burada yakından belirtilip betimlenen hiçbir isme rastlanmıyor. Bir edebî eserden böylesi ayrıntıları beklemek ve eseri ayrı alanların karanlık noktalarını aydınlatmaya yarayıp yaramaması açısından değerlendirmeye çalışmak çok dar görüşlülük olurdu." (Arat, 2006, s. 31). *Kutadgu Bilig* metni, sahip olduğu imkân ve kabiliyetler nedeniyle, şairlik vasfının ileri sürülerek neredeyse tüm bilgi ve çalışma alanlarına kapalı tutulmak istenmesi kabul edilebilir bir bakış açısı değildir.

***Kutadgu Bilig* ve Sağladığı İmkânlar**

Kutadgu Bilig, bir medeniyetin kült metni sıfatı ile ilk hareket noktasına

otağını kurmuştur. Felsefe, akılla ilişkilidir. İnsan da varlığı, akılla kavramaya çalıştığı ölçüde felsefenin imkânlarını kullanmıştır. Felsefe, aklın mahsulüdür. Akıl melekesi, yalnızca insana aittir. İnsan ise, varlığı ve varlığını, var oluş sır ve fikrinin izinde yürüyerek anlamakla yükümlüdür. Felsefe, insan aklının varlığı kavramak için düşündüğü alanının adıdır: "Bilgi, bilgi olmak bakımından bilinen şeye uymalı ve onunla örtüşmelidir. Buna göre, bilgi bilinenle örtüşmesinde bilinene muhtaçtır. Ama bilinen, somut ve nesnel bir şey olmak bakımından bilgiye muhtaç değildir. Bir diğer ifadeyle, bilgi bilinene tabi olduğu için, bilinen üzerinde etkide bulunamaz. Ama bilinene, tabi olunan olduğu için, bilginin muhtaçlığının temeli olur." (Dînânî, 2019, s. 42).

Manzum mukaddimenin 9. beytinde iki meseleye vurgu vardır. Birinci vurgu, kitabın varlık nedenidir. Zira kitabın vücuda gelmesi, rastgele bir duruma matuf değildir. Kitabın kendi varlığı, bizatihi aziz bir hâle işarettir. Ayrıca, burada yapılan vurgu, bilginin asıl kaynağınadır. Kitabın ve mutlak bilginin sahibi olan Allah, iyi ve güzel olanı tavsiye, kötü ve çirkin olanı yasaklar. O hâlde kitabın varlık gerekçesi, bilinmek içindir. Zira eser değil de kitap vurgusu, bu çerçeveden bakıldığında önemlidir. İkinci vurgu, muhatap açısındandır. Muhatap alınmak, aslında değer ve imtiyazdır. Çünkü bu kitabın ve muhtevasını aziz bilen ve bu bilgi sayesinde aziz sıfatına nailiyet kesbeden insan varlığı söz konusudur: "Bilgi, bilgi için mi, yoksa yaşamın eylem alanındaki ihtiyaçlarını gidermek için mi aranmalıdır sorusu, daima tartışılagelen meselelerden biridir. Tarihsel araştırmalar, başlangıçta Yunan filozoflarının bilgiyi bilgi için aradıklarını ve bilimsel özgürlük ile ve her türlü ön yargı ve bağnazlıktan uzak şekilde felsefi meselelerin peşine düştüklerini göstermektedir. Felsefe veya hikmetle kastedilen, yüzeysel ve sıradan idrakin ötesine geçecek bir şekilde varlık ve durumları bilmektir. Filozofun amacı hayatın ve âlemin mahiyet ve hakikatini, âlemin yapısını ve insanın âlemdeki gerçekliğini, varlığın maksadını ve son olarak insanın Hak Teâlâ ile ilişkisini anlamaktır. Zikredildiği şekliyle bilgi elde etmenin çok külli ve kapsamlı olacağı açıktır. Aynı sebeple felsefenin, insanın en külli ve aynı zamanda en zor sorularına verilen cevaplar toplamı olduğu da söylenebilir." (Dînânî, 2019, s. 61).

Mukaddimenin 9. beytinde öne çıkarılan kitaba ve muhataba vurgu, "Yine bu kitap çok aziz bir kitaptır; bilen için bir bilgi denizidir." cümlesinin ardından, Yusuf Has Hacib, 10. beyitte muhtevaya yönelir. Muhtevaya yönelik işaretler de çok mühimdir. Çünkü şöyle diyor: "Değerli bilgiler ile süslenmiştir; artık sen şükret ve kanaatkâr ol." *Kutadgu Bilig* ismi zaten tek başına bile, bilginin asla şüphe götürmez bir hakikate dayandığının ispatıdır. Zira bilmenin imkânı ile imkânsızlığı düşünüldüğünde, Yusuf Has Hacib'in söylediklerinin kaynağı ve dayanağı bellidir.

Manzum mukaddimenin 12. beytinde ise, Maçinler Beyi övülür. Beyin övgüye layık olması, bilgili olmasından kaynaklanmaktadır: "Meşrik meliki,

Maçinliler Beyi, bilgili, anlayışlı, dünyanın ileri gelenleridir." Yusuf Has Hacib, 13. beyitte, eserinin herkes tarafından övgüyle karşılandığını ifade ederek değerli olan metin, paha biçilmez kıymetinden dolayı hazinelerde saklanmıştır der: "Hepsi de bu kitabı benimsemiş, hazinelerine koyup gizlemişlerdir." Özellikle, 20, 21 ve 22. beyitlerde kitabın, daha doğrusu bilginin kıymeti üzerinde durulur. Aslında bu bakış açısı, *Kutadgu Bilig*'de yüzlerce kez önümüze çıktığı gibi, buna benzer teklif ve ikazların hemen her sayfada ortaya koyulduğu da gözden kaçmaz: "Kitabın kadrini ancak bilgili bilir, akılsız kişiden zaten ne beklenir. Kitabı herkese vermemeli, dostun olsa bile emin olmamalı. Çünkü bilgisiz bunu takdir edemez, anlayışlı anlar ve gözetir onu."

Sonuç

Her metin, zaman ve şartlara bağlı olarak tekrar tekrar okunabilir. Vücut bulduğu döneme söyledikleri vardır. Bununla birlikte, tarihin sonraki devrelerine ve devrin insanlarına öğretecekleri de olacaktır. *Kutadgu Bilig* tarzı metinler ise, varlık nedenlerinden ve taşıdıkları ilk olma imtiyazlarından dolayı her daim yol gösterici yazılı eserlerdir. Aynı zamanda, bu tarz metinler, varlığa doğdukları ana gelinceye kadar, insanların ürettikleri sözlü kültür unsurlarının zenginliğini de taşımak bakımından çok önemli bir görevi de üstlenmiş olurlar. Zira, tecrübe edilerek gelenek hâline getirilmiş, somut ve soyut kültür dağarcığı mahiyetine de sahiptirler.

İnsanın, tarih yürüyüşünde inşa ettiği değerler, duruma ve zamana bağlı olarak, iradi ya da gayriiradi değişime uğrasa da dünden bugüne bugünden yarına devredilerek devam eder. Bilgi alanı ne kadar geniş, bilme eylemi ne kadar farklı olursa olsun, bilgi ve bilmenin insan için zarureti ortadadır. Bir de bilginin kaynağı, din ve dinin çizdiği çerçevede şekillenmişse öz asla değişime uğramadan süreklilik kazanır.

Kutadgu Bilig, Türk milletinin ilk eserlerinden olmak bakımından, şahsî bir teşebbüsün mahsulü gibi görünse de millet vasfını hak eden yapının şahsiyet ve kimliğinin karakteristik aynası mahiyetindedir. İlk insandan başlamak üzere, "fayda ve merak"a dayalı olarak değişen ve gelişen bilgi felsefesi, eserin imkân sağladığı ölçülerdir.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'e bir bütün olarak yüklediği anlam, "bilgi"nin imkânıdır. Zira Firdevsi'nin, bilginin varlığı ve kıymetine yönelik olarak ortaya koyduğu "Bilen, güçlüdür" fikri, bilmenin insana sağladığı imkânı tasavvura kapı aralar. Ayrıca, bilenin, peygamberlerin mirasını taşıyan bir vasıf kazanmış olması, bilginin kaynağına apaçık bir vurgudur. Bir bilgi imkânı ya da hazinesi olan *Kutadgu Bilig*'in varlığı, Firdevsi'nin *Şehname*'si gibidir. Yusuf Has Hacib'in, eserinin 30. beytinde "İranlılar buna Şehname derler, Turanlılar *Kutadgu Bilig* diye anarlar" ihtarı, metinlerin statüsünü belirler. Aslında Hacib

tarafından yapılan ihtar, *Şehname* ile *Kutadgu Bilig* arasındaki imkân ve imkânsızlığa da göndermedir. Metinler fayda, doğru bilgi ve doğruluk gibi kavramlar çerçevesinde ele alındığında, amaçlarının ortaklığından şüphe edilemez. Ancak, *Şehname*'nin konumlandığı yerle *Kutadgu Bilig*'in bulunduğu yer, mukayese edilemez ölçüde farklıdır. Bu yüzden, *Kutadgu Bilig*'in içerik noktasında sunduğu imkânları fayda ve gerçeklik gibi kavramlar açısından işlemek, çoğaltmak ve metni bir alana mahkûm etmemek, bilginin imkânıdır.

Mahiyet bakımından birbirine benzeyen *Şehname* ve *Kutadgu Bilig*, vücut buldukları devirlerin bir özelliği olarak büyük bir devlet adamına takdim için yazılmışlardır. Ancak, idarenin başı bütün bir milletin, daha geniş alırsak dinin mensuplarının tamamının temsilcisi olmak bakımından, bilgi ya da tavsiye, idare edenin şahsında toplumun her ferdinedir. Bu yüzden, *Kutadgu Bilig*, taşıdığı değer bakımından *Şehname*'nin oynadığı tarihî, sosyal ve kültürel rolü, Türk milleti adına üstlenmiş bir eserdir. Bir devri, devrin hususiyetlerini, insanları, örf ve âdetlerini tevsik edecek başka bir kaynağın bulunmayışı, eserin sunduğu imkânları daha da kıymetli hâle getirmektedir.

Kutadgu Bilig sahibinin "şair" olması bir noksanlık değildir. Doğu ve Batı'dan başvurulacak kaynaklar ispat eder ki, tarihin bir devrinde bu tip insanlar, sadece şair değildir. Üstelik şair, insanların çoğunluğunun sahip olmadığı sözün sahibidir. Yani, sözün kudretine hükmeden varlıklardır. Sözlerinde gereksizlikle itham edilecek taraf yoktur. "Şair" sıfatıyla söyledikleri, toplumda huzursuzluk çıkardığı iddiasıyla Platon'un *Devlet*'ten kovduğu lüzumsuz adamlardan değil, aksine, sözü hikmetli hikmetle söyleyen, doğrunun ve faydanın nasıl, nerede ve ne şekilde temin edileceğini işaret edendir.

Kaynakça

Arat, R. R. (2006). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Arslan, A. (2012). *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları.

Dînânî, G. İ. (2019). *İslam Dünyasında Felsefi Düşüncesinin Serüveni*, (Çev. Tahir Uluç). İstanbul: Ketebe Yayınları.

Kutadgu Bilig'in Söz Varlığının Kavram Sınıflandırması

Gönül ERDEM NAS*

Giriş

Kutadgu Bilig, bilindiği üzere Balasagunlu devlet adamı Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınmış İslami Türk eserlerden biridir. Yazarının devlet adamı oluşu ve eserin İslam coğrafyasında ele alınışı eserin konusunun sınırlarını da belirlemektedir. Dört devlet adamı çevresinde yoğun diyalog ve metaforlarla örülen bir döngünün içerisinde yine aynı yoğunlukta İslami ahlak işlenmektedir. Bilginin daima en kutsal ve en güçlü hazine olduğu gerçeği sık sık dile getirilirken eser de adını bundan almaktadır.

Eserle ilgili kapsamlı birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Arat tarafından uzun yıllar üzerinde çalışılan ve edisyonları ayrıntılı bir biçimde işlenen eser iki cilt hâlinde "Metin" ve "Tercüme" (1947) olarak çıkarılmış ardından bu eserin söz varlığının dizinini üçüncü cilt olarak Eraslan vd. yayımlamıştır (1979). Bu dizin 6645 beyitte geçen tüm sözcüklerin anlamları ile birlikte değerlendirildiği ve bu anlamlar esasında herhangi bir sınıflandırmanın olmadığı kapsamlı bir bölümdür.

Dizini yapılan sözcüklerin anlamlandırılması Reşit Rahmeti Arat'ın tercümesine bağlı kalarak oluşturulmuştur. Bu sebeple yalnızca Arat'ın tercüme ettiği nüshadaki sözcükleri kapsamaktadır. Nüsha farklılıklarından oluşan sözcükler bu dizin kapsamında değerlendirilmemiştir (Eraslan vd., 1979, s. 7).

Kutadgu Bilig üzerine Türkiye içinde en geniş çalışma olan Arat'ın tercümesi, sözcüklerin anlamlandırılması bakımından Dilâçar tarafından da değerlendirilmiştir. Dilâçar, Arat'ın çevirisini "*herhâlde 'edebî zevk' sağlamak amacıyla 'sözlüksel'den daha çok 'anlamsal' olarak sunduğunu, kendisinin de hazırlamış olduğu Kutadgu Bilig incelemesinde bu 'edebî zevk'ten ise öğretici bir amaç için sözcüklerin tam karşılığını vermeyi tercih ettiğini*" belirtir (2016, s. 10). Dilâçar'ın eserinde konularına göre ayrılmış beyitlerin altında o beyitlerde geçen sözcükler alfabetik düzen gözetilmeksizin sözlük anlamlarıyla verilmiştir. Bu çalışma için Dilâçar'ın eserindeki sözcüklerin sınıflandırması yerine kavramlara daha çok anlamlandırmayı seçen Arat'ın sözcük tanımlarından oluşan dizini kavram sınıflandırılmasında kullanmayı tercih ettik.

Çalışmanın evrenini *Kutadgu Bilig III İndeks* kitabında Arat'ın tercümesi esasında oluşturulan nüshada bulunan alfabetik dizin ile oluşturulmuş 2861 madde başı sözcük oluşturmaktadır. Örneklem süre ve hacim bakımından çok

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Dilbilim Bölümü.

olacağı kaygısıyla dizinde geçen ve rastgele belirlenen 100 sözcükle sınırlandırılmıştır.

Çalışmada kullanılan "söz varlığı" terimi de alan yazınında kavram veya tematik sınıflandırma yapan çalışırların kendi dillerinde "sözlük" terimini kullanmasından kaçınma gerekliliğinden kullanılmıştır. Özellikle Batılı çalışırlar için kavram sözlükleri sözcüklerin sadece sözlük anlamlarını değil içinde bulundurduğu kavram dünyasını da ortaya çıkarmak için hazırlanmaktadır. İngilizce için bu örneği açacak olursak kavram sınıflandırması için hazırlanan sözlükleri "dictionary" (sözlük) terimiyle karşılamak yerine "Thesaurus" (sözcük hazinesi, hazine) terimiyle karşılandığı görülür. Sözcüklerin de evrensel dil bilgisi kuramı içinde derin ve yüzey yapıları bulunmaktadır. Yüzey yapıları sözlüklerde verilirken derin yapıları ve başka kavramlarla ilişkileri sözcüklerin kavram haritaları içerisinde gün yüzüne çıkar. Bir sözcüğün birden fazla anlamı olabilir bu anlamlar sözlüklerde madde madde yazılır sözcüğün her anlamının birden fazla kavram dünyasına girmesini ise bu anlamda ayrıntılı hazırlanmış kavram başlıkları karşılayabilir. Bu bir tercih olmakla birlikte bu tür çalışmalara "tematik sözlük" denebileceği gibi "kavramsal söz varlığı" gibi adlar da verilebilir.

Eserin sınıflandırılmasına günümüzde de kavram başlığı olarak genişletilmeye ve tüm dillere kullanım bakımından uygunluğa açık olan Roget'e ait kavram sınıflandırmasının genişletilmiş altıncı baskısı (2001) kaynaklık etmektedir. Buna göre sözcükler, on beş sınıf içerisinde binden fazla alt kavram başlığı altında sınıflandırılmaktadır. Bu on beş sınıfı oluşturan kavramlar şunlardır:

1. Birinci Sınıf: Vücut ve Duyular
2. İkinci Sınıf: Duygular
3. Üçüncü Sınıf: Yer ve Yer Değişikliği
4. Dördüncü Sınıf: Biçim ve Ölçü
5. Beşinci Sınıf: Canlı Varlıklar
6. Doğa Olayları
7. Yedinci Sınıf: Davranış ve İrade
8. Sekizinci Sınıf: Dil
9. Dokuzuncu Sınıf: İnsan Toplulukları ve Kurumlar
10. Onuncu Sınıf: Değerler ve İdealler
11. On Birinci Sınıf: Sanat Dalları
12. On İkinci Sınıf: Meslekler ve Zanaatlar
13. On üçüncü Sınıf: Spor ve Eğlence
14. On Dördüncü Sınıf: Zihin ve Düşünceler
15. On beşinci Sınıf: Bilim ve Teknoloji

Daha önce de kavram ya da anlamına göre sınıflandırma çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan biri de yine yapı olarak *Kutadgu Bilig*'e benzeyen diğer Türk-İslam eseri olan *Divan-u Lugati't-Türk* için yapılan sınıflandırma

çalışmasıdır. Çalışma Dankoff ve Kelly tarafından on başlık altında sözcüklerin değerlendirilmesi üzerine yapılmıştır (1985, s. 246-274). Sözcük sayısının fazla, kavram başlığının az olması bu çalışmanın ayrıntılı bir kavram sınıflandırması özelliğinden çok kısa başlıklar altında oluşturulmuş bir dizin çalışması görünümü kazanmasına sebep olmuştur. Kavram başlığının çokluğu sınıflandırmanın daha derin ve anlamlı hâle gelmesini sağlaması gibi aynı prensiple ele alınacak diğer eserlerle de karşılaştırmasına olanak sağlayacaktır.

Kavram Sınıflandırması

abid: ibadet eden, tapan, tapınan

- Değerler ve İdealler > 675. Dinler, kültler, mezhepler

aceb: hayretitaaccüb, şaşma

- Duygular > 122. Şaşkınlık

aciz: aciz, iktidarsız, zayıf, kudretsiz

- Vücut ve Duyular > 16. Kuvvetsizlik, zayıflık
- Vücut ve Duyular > 19. Yetersizlik (Güç)

aç: aç, doymamış, açgözlü

- Duygular > 100.Arzu
- Değerler ve İdealler > 672. Oburluk

aç-: açmak; izah etmek

- Davranış ve İrade > 341. Yorumlama

açı-: acımak, ağrımak

- Vücut ve Duyular > 26. Acı

açıg: ihsan, bağış

- Duygular > 143. Kibarlık, iyi niyetlilik
- Davranış ve İrade > 478. Verme, bağış yapma

açıt-: acıtmak, ekşitmek, incitmek

- Vücut ve Duyular > 26. Acı
- Vücut ve Duyular > 67. Ekşilik

açu: (Tanrı'ya hitap olarak) ey baba, peder

- Değerler ve İdealler > 696. İbadet
- Davranış ve İrade > 421. Talep

adak: ayak

- Vücut ve Duyular > 2. Vücut
- Yer ve Yer Değişikliği > 172. Hareket

adakşu: birlikte, beraber, yan yana

- Zihin ve Düşünceler > 770. Bir araya getirme
- Davranış ve İrade > 450. İş birliği

adaş: arkadaş, dost

- İnsan Toplulukları ve Kurumlar > 587. Arkadaşlık

adgır: aygır

- Vücut ve Duyular > Erillik

- Canlı Varlıklar > 311. Hayvanlar ve Böcekler

adgur: Siriüs yıldızı

- Bilim ve Teknoloji > 1072. Evren, Astronomi

adır-: ayırmak

- Yer ve Yer Değişikliği > 171. Birbirinden Uzaklaşma
- Zihin ve Düşünceler > 802. Ayırma, Parçalama

afyet: afiyet, sıhhat

- Vücut ve Duyular > 83. Sağlık

agır: değerli, kıymetli

- Duygular > 104. Sevgi
- İnsan Toplulukları ve Kurumlar > 632. Pahalılık, Değerlilik

agırlık: hürmet, ikram, itibar, saygı

- Zihin ve Düşünceler > 997. Önem
- Duygular > 155. Saygı

ajuncı: hükümdar, idareci

- İnsan Toplulukları ve Kurumlar > 574. Yönetici, Lider

akı: cömert, eli açık

- Davranış ve İrade > 485. Cömertlik

ala: ala, alaca

- Vücut ve Duyular > 47. Rengârenk Olma

aş: yemek, ziyafet

- Vücut ve Duyular > 8. Yeme

aşnukı: önceki, evvelki

- Zihin ve Düşünceler > 834. Öncekilik

aşru: aşırı, çok

- Davranış ve İrade > 355. Abartma
- Zihin ve Düşünceler > 993. Aşma, Fazlalık

aşu-: örtmek

- Ölçü ve Biçim > 295. Örtü

az-: azmak, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak

- Değerler ve İdealler > 655. Yanlış/Kötü Eylem

baylık: zenginlik

- İnsan Toplulukları ve Kurumlar > 618. Refah

bil- : bilmek

- Dil > 521. Anlaşılabilirlik
- Dil > 551. Bilgi, Veri

bitig: mektup

- Dil > 547.Yazma
- Dil > 553. Haberleşme

bulak: haşarı at

- Davranış ve İrade > 322. Kötü Davranış
- Canlı Varlıklar > 311. Hayvanlar ve Böcekler

bulıt: bulut

- Doğa olayları > 319. Bulut
- Bilim ve Teknoloji > 1067. Buhar, Gaz

çagrı: doğan kuşu, çakır kuşu

- Canlı Varlıklar > 311. Hayvanlar ve Böcekler

çerig: asker, ordu

- Davranış ve İrade > 461. Savaşçı

çıça: yeter, yetişir, kâfi

- Zihin ve Düşünceler > 991. Yetme, Kifayet
- Duygular > 107. Memnuniyet

çıgaylık: fakirlik, yoksulluk

- İnsan Toplulukları ve Kurumlar > 619. Yoksulluk

çiçek: çiçek

- Canlı Varlıklar > 310. Bitkiler

egri: eğri

- Ölçü ve Biçim > 279. Kavisli Olma, Yay Çizme

eğil-: eğilmek

- Yer ve Yer Değişikliği > 204. Yatıklık (eğim)

ellig: elli

- Zihin ve Düşünceler > 882. Beş ve Üzeri
- Ölçü ve Biçim > 244. Miktar

eksü-: eksilmek

- Yer ve Yer Değişikliği > 194. Alçalma, İnme
- Yer ve Yer Değişikliği > 252. Azalış

eksük: eksik

- Zihin ve Düşünceler > 795. Tamam Olmama

em: ilaç

- Vücut ve Duyular > 86. Deva (İlaç)

ernek: parmak

- Vücut ve Duyular > 73. Dokunma

erte: erte, erken, sabah

- Doğa olayları > 314. Sabah, Öğle
- Zihin ve Düşünceler > 834. Öncekilik

etek: etek

- Vücut ve Duyular > 4. Giysi Malzemeleri

etükçi: ayakkabıcı

- Meslekler ve Zanaatler > 726. İşçi

eymenük: çekingen

- Duygular > 139. Ölçülülük

ilenç: kabahat bulma, ayıplama, azarlama, tekdir etme

- Davranış ve İrade > 510. Tasvip Etmeme/Edilmeme
- İnsan Toplulukları ve Kurumlar > 599. Suçlama

işaret: işaret

- Dil > 517. Gösterge, Belirti

işi: kadın

- Vücut ve Duyular > 75. Cinsiyet-77. Dişilik

kadgur-: kaygılanmak

- Duygular > 126. Endişe

kapuş: yağma

- Davranış ve İrade > 480. Zor ile alma

kara: kara

- Vücut ve Duyular > 35. Renk-38. Siyahlık

kara kuş: kartal

- Canlı Varlıklar > 311. Hayvanlar ve Böcekler

kara kuş: Jüpiter gezegeni

- Bilim ve Teknoloji > 1072. Evren, Astronomi

karagu: kör

- Vücut ve Duyular > 30. Körlük

karagur-: karartmak

- Bilim ve Teknoloji > 1027. Karanlık, Loşluk

karak: göz, göz bebeği

- Vücut ve Duyular > 29. Görme Araçları

kıl: kıl

- Vücut ve Duyular > 3. Saç

kıl: kılkuyruk kuşu

- Canlı Varlıklar > 311. Hayvanlar ve Böcekler

köç-: göçmek

- Yer ve Yer Değişikliği > 177. Gezi
- Yer ve Yer Değişikliği > 160. Yerinden Etme /Olma

kögüz: göğüs

- Vücut ve Duyular > 2. Vücut

kök: kök, temel

- Yer ve Yer Değişikliği > 199. Alt
- Zihin ve Düşünceler > 818. Başlangıç

kök: gök, gökyüzü

- Yer ve Yer Değişikliği > 198. Üst
- Ölçü ve Biçim > 272. Yükseklik
- Bilim ve Teknoloji > 1072. Evren, Astronomi

kök: mavi, yeşil

- Vücut ve Duyular > 44. Yeşil olma
- Vücut ve Duyular > 45. Mavilik

kökçün: göç eden

- Yer ve Yer Değişikliği > 178. Gezgin

kökre-: kükremek

- Vücut ve Duyular > 60. Hayvan Sesleri

- Vücut ve Duyular > 53. Yüksek Ses

kölik: gölge

- Vücut ve Duyular > 38. Siyahlık
- Vücut ve Duyular > 31. Görünürlük

kötki: tepe, tepecik

- Ölçü ve Biçim > 272. Yükseklik

kövrüg: davul

- Sanat > Müzik Aletleri

ogur: uğur

- Zihin ve Düşünceler > 972. Şans

oldur-: oturmak

- Yer ve Yer Değişikliği > 173. Hareketsizlik

okçı: okçu

- Zihin ve Düşünceler > 904. Fırlatma, Atma

revan: giden

- Yer ve Yer Değişikliği > 188. Ayrılış/Gidiş

sen: sen

- Zihin ve Düşünceler > 865. Özel Olma

sıta: mızrak

- Davranış ve İrade > 462. Silah/Cephane

silkim: sünepe

- Vücut ve Duyular > 16. Kuvvetsizlik, Zayıflık (Fizikî)

sizin-: şüphelenmek

- Zihin ve Düşünceler > 951. Varsayım

sol: sol

- Yer ve Yer Değişikliği > 220. Sol Yan

tayıg: kaygan

- Ölçü ve Biçim > 287. Pürüzsüzlük
- Bilim ve Teknoloji > 1056. Yağlar, Kayganlaştırıcılar

telgü: gelişigüzel

- Zihin ve Düşünceler > 971. Kesin Olmama
- Zihin ve Düşünceler > 810. Düzensiz

telmir-: dilenmek

- Davranış ve İrade > 440. Rica

tilkü: tilki

- Canlı Varlıklar > 311. Hayvanlar ve Böcekler

tirgük: direk

- Ölçü ve Biçim > 273. Direk, Sütun, Mil

toluluk: doluluk

- Zihin ve Düşünceler > 794. Tamam Olma

tonçı: elbiseci

- Meslekler ve Zanaatler > 726. İşçi

tünek: zindan

- Davranış ve İrade > 429. Hapsedilme

türçi-: başlamak

- Zihin ve Düşünceler > 818. Başlangıç

türk: güç, kuvvet

- Vücut ve Duyular > 15. (Fizikî) Kuvvetlilik
- Vücut ve Duyular > 18. Yeterli olma

ülgü: ölçü, terazi, tartı

- Ölçü ve Biçim > 300. Ölçme

yanış: dönüş

- Yer ve Yer Değişikliği > 163. Gerileme
- Yer ve Yer Değişikliği > 186. Geliş/Varış

yap yaşıl: yemyeşil

- Vücut ve Duyular > 44. Yeşil olma

yapçu-: yapışmak

- Zihin ve Düşünceler > 800. Birleştirme/ Ekleme
- Zihin ve Düşünceler > 803. Bütünleşme/ Tutarlılık

yar-: yarmak

- Zihin ve Düşünceler > 802. Ayırma/Parçalama

yaruk: aydınlık, parlak

- Bilim ve Teknoloji > 1025. Işık

yarlıka-: buyurmak, emretmek; affetmek, bağışlamak

- Davranış ve İrade > 420. Emir
- Duygular > 148. Bağışlama

yaşık: güneş

- Bilim ve Teknoloji > 1072. Evren, Astronomi
- Bilim ve Teknoloji > 1026. Işık Kaynağı
- Bilim ve Teknoloji > 1020. Isıtma, Yakma

yaşur-: gizlemek

- Vücut ve Duyular > 32. Görünmezlik
- Vücut ve Duyular > 34. Kaybolma

yatguçı: muhafız, bekçi

- Zihin ve Düşünceler > 1008. Koruma
- Davranış ve İrade > 429. Hapsedilme

zülf: saç

- Vücut ve Duyular > 3. Saç

Sonuç

Kutadgu Bilig gibi çağını aşan eserler incelendikçe araştırmacılara farklı çalışma alanları sunmaktadır. Söz varlığı bunlardan biridir. Tercümesinin kapsamlı şekilde az sayıda çalışır tarafından yapılması, sözcüklere verilen anlamlar bakımından da tercümeyi yapan kişilerin kavram dünyasıyla sunulabilmektedir. Bu sebeple üzerinde bağlam içinde sözcükler derin anlamlarıyla tekrar tekrar incelenmelidir. Böylelikle elde oluşacak sözcükler listesi ile daha geniş bir kavram haritası oluşturulabilecektir. Çalışma, *Kutadgu Bilig*'de geçen sözcüklerden yüz tanesinin kullanımda olan en geniş kavram sözlüğü esasına dayanarak kavram sınıflandırmasını içermektedir. Sözcükler tamamen rastgele yöntemle belirlenmiştir. Sözcük sayısının çokluğu çalışmanın süresini ve hacmini aşacağından, amaç sadece bu şekilde bir sınıflandırmanın bu tür kapsamlı eserlere nasıl uygulanabileceğini göstermek ve ileride buna benzer çalışmalara da kaynaklık edebilmektir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan**,** Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Dankoff, R., Radloff, V. & Kelly, J. (1985). *Mahmud al-Kašgari: Compendium of theTurkicDialects(DiwanLuγat at-Turk)*. Duxbury: Harvard University Press.

Dilâçar, A. (2016). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Roget, P. M. (2001). *Roget's International Thesaurus*. New Delhi: Oxford and IBH Publishing Co.

Kutadgu Bilig'i Felsefi Açıdan Yeniden Anlamak

H. Haluk ERDEM*

1. Giriş

1019 yılında Balasagun'da (Kuz-Ordu) soylu bir ailede dünyaya gelen Yusuf Has Hacib, Türk düşünce tarihinin önemli metinlerinden birisi olan *Kutadgu Bilig*'i 1069 yılında, elli yaşında, Kaşgar'da tamamlayarak dönemin Karahanlı hakanı (Kaşgar hükümdarı) Süleyman Arslan Hakan oğlu Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebu Ali Hasan'a sunmuştur. Yapıtın büyüklüğünü takdir eden hakan Yusuf'a "görevlerin en incesi olan" has haciplik unvanı vermiştir. Onun Kaşgar'a gelmeden önce de Balasagun'da ya da başka bir Karahanlı merkezinde bir süre saray hizmetinde çalıştığı söylenmektedir. Yapıtından da anladığımız gibi Karahanlı yönetim sistemini çok iyi bilmesi deneyimlerinden kaynaklanmaktadır (Genç, 2002, s. XVIII). Kuz Ordu adıyla geçen ve Karahanlıların yazlık merkezi durumundaki Balasagun, bugünkü Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in 50 km doğusundaki Tokmak şehri civarındadır. İslamlığın kabulünden az önceki dönemde Buddhacı inançları sürdüren Karahanlı Türkleri önemli bir kültür merkezi durumundaki Balasagun'u 942 yılında ele geçirmişlerdir. Balasagun Türkleri İslamlığı 960-961 yıllarında kabul etmişlerdir (Dilâçar, 2016, s. 20).

Tüm Türk devlet yönetim biçimlerinde olduğu gibi Karahanlılar dönemi yönetim anlayışı da hükümdarların Tanrı bağışı bazı vasıflarının varlığını kabul eden bir anlayışa sahiptir. "Buna göre Türk hükümdarlarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bir ilahi lütuf olarak bağışlanmıştır. Bir başka söyleyişle hükümdar, Tanrı irade ettiği, kendisine *kut* (yönetme yetkisi, yönetme kudreti, devlet, baht, iyi talih) ve *ülüg* (kısmet) verdiği için hükümdardır ve siyasi iktidar hakkına sahiptir" (Genç, 2002, s. 33). Bunun bir örneği *Kutadgu Bilig*'dir. "Kutadgu" kelimesi kutadmak mastarından gelmekte ve "kut'a ulaştıran, kutlu kılan" demektir. Öyleyse *Kutadgu Bilig*, *kut*'a ulaştıran bilgi anlamına gelmektedir. Kut sözcüğünün, baht, iyi talih, ikbal, uğurluluk ve saadet anlamına geldiği gibi, siyasi hâkimiyet kudreti, devleti idare etme kudreti anlamlarına da gelmektedir. Sadri Maksudi Arsal kut sözcüğünün siyasi hâkimiyet kudreti anlamında olduğunu diğer anlamlarının ikinci planda, sonradan ortaya çıkan anlamlar olduğunu düşünmektedir (Genç, 2002, s. 34).

Prof. Dr. Reşat Genç Kaşgarlı Mahmud'a *Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* adlı yapıtında Yusuf Has Hacib'in yetiştiği eğitim ve kültür ortamının oldukça yüksek olduğunu dile getirmektedir. XI. yüzyılın ikinci yarısında Türk dünyasında canlı bir bilim ve öğrenim hayatının varlığını görüyoruz. XI. yüzyıl Türk toplumunun sosyal tabakaları arasında bir âlimler zümresi vardır ve Yusuf

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Has Hacib bu zümrenin *kara budun*'un en üstünde gösterildiğine işaret etmektedir. Yusuf Has Hacib de astronomi, kimya, doğal bilimler, coğrafya ve matematik gibi bilim dallarına aşinadır. O, anlaşılıyor ki, devrinin en yüksek eğitim ve öğretimini görmüştür. Karahanlı Türk devletinde çeşitli alanlarda bilgi öğrenmek isteyenler bunları öğrenme olanağına sahiptir (Genç, 1997, s. 138, 144-145).

Jean-Paul Roux *Türklerin Tarihi* eserinde, Karahanlı topraklarında Türk nüfusunun yoğun olduğunu, hemen hemen tüm Müslüman dünyasının kendisini sadece Arapça ifade ettiğini, bunun yanında Farsçanın sesini yeni yeni duyurmaya başladığı bir sırada *Kutadgu Bilig*'in büyük bir önemi olduğuna işaret etmektedir: "Böylece Türkçe kendini Müslüman dünyanın edebî dili olarak kabul ettirdi" (Roux, 2008, s. 195). *Kutadgu Bilig*'in günümüze kadar ulaşmış bulunan üç nüshası vardır: Herat, Mısır ve Fergana nüshaları.

Kutadgu Bilig üzerine yapılan çalışmalardan anlaşılacağı üzere, metnin genelde edebî bir eser olduğu ve siyasetname geleneği halkasında yer aldığına işaret edilmektedir. Bu yargılara eserin felsefi konu zenginliği açısından önemli belirlemelere sahip olduğu da eklenebilir. Bir kültür çevresinin ürünü olduğu kadar da, evrensel felsefi hakikatleriyle zaman ve mekânüstü tarafı da söz konusudur. Türk felsefe hayatı açısından son derece önemli sayılabilecek, Uygur harfleriyle yazılmış olan Kutadgu Bilig, başta bilgi-varlık-değer sorunları bakımından incelenmeye değer önemli bir yapıttır. Ayrıca yapıt, XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinin bilim ve düşünce dili oluşturabilecek etkide dil zenginliğine sahip olduğu da söylenebilir.

2. *Kutadgu Bilig'd*e Felsefi Tartışmalar

Eser dört temel değeri simgeleyen kişilerin ikili diyalogları olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğru yasayı, "adalet"i (Köni törü) temsil eden hükümdar Kün-Toğdı, "kut"u temsil eden vezir Ay-Toldı, "akıl"ı (ukuş) temsi eden vezirin oğlu Ögdülmiş ve Ögdülmiş'in akrabası olan ve "akıbet"i temsil eden Odgurmuş kitaptaki dört karakterdir. Adalet, doğru yasa başta olmak üzere, iyilik, faydalı olma, akıl, bilgi, mutluluk, devlet yönetimi, insan, erdemli davranış ve inanç gibi konular yapıtın merkezinde yer alan kavramlardır.

Bütün düşünce kitaplarında, düşünürün zamanı içinde yaşadığı değer krizlerinden etkiler bulmak olanaklıdır. Bir bakıma, yapıtları ortaya çıkaran ana etkenlerden birisi de yazarının içinde bulunduğu çağda gördüğü birtakım olgulardır. Büyük yapıtlar ortaya koyanların çağın bozulan bazı değerlerine karşı düşünceleri her zaman olmuştur. Yusuf Has Hacib de içinde bulunduğu koşulları kitabında şöyle aktarır: *"Dünyanın doğası tamamen değişti (...) Ben bütün arzularımı buldum, fakat bir insan bulamadım (...) İnsanın ismi kaldı, insanlık kayboldu; bu insanlık nereye gitti, ben de arkasından gideyim (...) Ben insan*

bulamadım, dertliyim ve yalnızım (...) Burada insan artığı kadı, iyileri nasıl bulayım" (Beyitler: 6465, 6567, 6575, 6587, 6595).

2.1. Adalet, Doğru Yasa

Adalet, doğru yasa kavramları düşünce tarihinin en eski dönemlerine kadar geri gidebilmektedir. Konfüçyüs, Sokrates, Platon, Aristoteles, Farabi, İbn-i Sina ve nice filozof devlet ve toplumun yönetiminde yöneticilerin adaletli biçimde doğru yasaları uygulaması gerektiğini düşünmüşlerdir. Yasa sözcüğü Türk metinlerinde "törü" ile karşılanır. Orhon Yazıtları'ndan beri bu sözcük vardır. Hatta Asya Hunlarının devlet yapılanmasında görüleceği gibi, Türkler arasında bu kavramın varlığı bilinmektedir (Başer, 2015, s. 12). Bilge Kağan Yazıtı'nda yasayla ilgili geçen ifade şöyledir: *"(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte (ki) gök çökmedikçe, altta (ki) yer (de) delinmedikçe, (e)y Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilir idi?"* (Tekin, 2018, s. 63). Kutadgu Bilig'de doğru yasaların adaletle uygulanması konusuna oldukça önem verilmektedir. Hâkimiyet yasadan (törü) ayrılmaz; hatta hâkimiyetin bizatihi kendisi de yasadır ("törü"), kuttur (İnalcık, 2012). Türk devlet geleneğinde "törü", hükümdara yönetme yetkisini Tanrı'dan ilahi kaynaktan aldığını belirten sözcük olan "kut"tan ayrı düşünülemez.

Metinde konuyla ilgili şu beyitlere rastlıyoruz: *"Kanunları gözeten doğru bey, gerçek bir mutluluktur; onun mutluluğundan herkes kendisine hisse alır (...) Adalete dayanan kanun bu göğün direğidir; kanun bozulursa gök yerinde duramaz (...) Bu kanun koyan beyler hayatta bulunmasalardı, tanrı yedi kat yerin düzenini bozmuş olurdu (...) Bu Kün-Toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur (...) Sen her vakit doğrulukla hüküm ver; beylik kanunla ayakta durur (...) Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, biri de kanun; bunlar esastır (...) Hangi bey memlekette doğru kanun koyduysa, o memleketini düzenlemiş ve gününü aydınlatmıştır (...) Ey hakîm, memlekette uzun süre hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın (...) Tanrı bu mevkiye seni doğruluk için getirdi; haydi doğru ol ve doğrulukla yaşa (...) Gerek oğlum, yakınım veya hısımım olsun; gerek yolcu, geçici veya konuk olsun; kanun karşısında benim için hepsi birdir; hüküm verirken hiçbiri beni farklı bulmaz. Bu beyliğin temeli doğruluktur; beyler doğru olursa dünya huzura kavuşur"* (Beyitler: 355, 817-819, 2015, 2017, 2033, 3461, 3463, 3464, 5195, 5285).

Doğru yasa oluşturma ve bunları adaletle gerçekleştirme, Türk devlet geleneğinin en önemli unsuru olmuş ve bu gerçeğe Yusuf Has Hacib yapıtında merkezde yer vermiştir. Kitapta adalet değerini temsil eden Kün-Toğdı, Güneş'e benzetilmektedir. Güneş hiçbir zaman küçülmemekte ve bütünlüğünü daima korumaktadır. Her tarafa ulaşmaktadır. Adalet değeri de parlaklığını hiçbir zaman kaybetmemektedir.

2.2. Bilgi ve Akıl

Bilgi sözcüğü yapıtın adında (Bilig) vardır ve buradan bu kavrama ne kadar önem verildiği anlaşılabilir. Bir felsefe kavramı da olan bilgi için şu tanım yapılabilir: "Genel olarak, öznenin amaçlı yönelimi sonucunda, özneyle nesne arasında kurulan ilişkinin ürünü olan şey. Öğrenilen şey" (Cevizci, 2002, s. 155). Felsefenin bilgi konusuyla ilgilenen alanı epistemolojidir. (bilgi felsefesi). Epistemoloji, felsefenin "bilgiyi genel olarak ele alan, bilgiyle ilgili problemleri araştıran, bilginin kaynağını, doğasını, doğruluğunu, sınırlarını inceleyen dalı"dır (Cevizci, 2002, s. 364).

*Kutadgu Bilig'd*e bilgi erdemden ayrı değildir. Bu anlamda, onda bir de insanın kendisini bilmesinin erdemi söz konusudur. Akıl yoluyla elde edilen bilgi, bütün yapıt içeriğinde övülmektedir. İnsanın kendisini bilmesine yönelik beyitleri dile getirelim. Bu anlayış bir zamanlar Sokrates'in ve Yunus Emre'nin *"Kendini Tanı! Kendini Bil!" ilkeleriyle birebir örtüşmektedir: "İnsan kırk yaşına gelir ve kendi doğasını bilmezse, nutuk sahibi olmasına rağmen o tam bir hayvandır (...) Başından geçenlere rağmen hareketini düzenleyemeyen kişiye "hayvan" derlerse doğru söylemiş olurlar (...) Kendini unutma, kendini unutma sözünü her an hatırla (...) Ne kadar bilsen de yine ara, bilirim dersen, sen henüz bilgiden uzaksın, bilenler arasında sen bilgisizlerden sayılırsın (...) Kendisini bilmeyen kendini kendinden uzaklaştırır; Sen ya bilgi bil, insan ol ve kendini yükselt, ya da hayvan adını al ve insanlardan uzaklaş"* (Beyitler: 4637, 4639, 5412, 6607, 6608, 6610, 6611).

Bu beyitlerden de anlaşıldığı gibi insanın kendisini bilmesi bir erdemdir. Bu sözler, Yusuf Has Hacib'in yapıtında erdemli bilginin değerini günümüz insanına yaklaştırdığı felsefi hakikatler bütünüdür. Bilginin akıldan ayrılmamasına yaptığı vurgu bu kavramı sanı, inanç ve dogmatik yaklaşımdan ayırabildiğini göstermektedir. Bu değerlendirmemizi şu beyit kanıtlar niteliktedir: "Bilgi kimya gibidir, eşya onun etrafında toplanır; akıl onun sarayıdır, bilgi içinde eşya yığılır" (Beyit: 310) İnsanı insan yapan bilgidir. İnsanı hayvandan ayıran şey bilgidir: "İnsan hayvandan bilgiyle ayrılmıştır; bilgiden daha büyük başka ne vardır" (Beyit: 1843). Akıl ve bilgi her zaman birbiriyle bağlı iki bütün değerdir: "Akıl, karanlık gecede bir meşale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır. Kişi akıl ile yükselir, bilgi ile büyür; kişi bu ikisiyle itibar görür" (Beyit: 288-289).

2.3. Diğer Felsefi Konular

*Kutadgu Bilig'*de kişinin tek başına mutlu olması gibi bir olgu yoktur. Kendisi yaşarken başkalarını da yaşatan, doğası iyi ve hareketleri doğru olan kişi mutludur. Bu anlamda iyi insan başkalarına da faydası olan kişidir (Beyit: 1976-1977). İnsana yapılan iyilikler akıldan pay alındığında gerçek iyilik olmaktadır (Beyit: 2454). Öğrenme ve öğretme süreçleri hayat boyunca süren değerlerdir ve bunlar sayesinde insan, insan olmaktadır (Beyit: 3217, 3248). Bir yerde mizacın

günümüzde kullanılan anlamına vurgu vardır. Mizaç, doğuştan getirilen özelliklere ilişkindir. İyiliğin mizacı ananın ak sütü ile insanın ruhuna girmesiyle sağlanabilmektedir: "Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse o kişi ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz" (Beyit: 881). Kız ve erkek çocukların eğitimi önemlidir. Çocuklara bilgi ve erdem öğretilmelidir (Beyit: 1228).

İnsan doğası Antik Çağ'dan beri felsefenin konusu olmuştur. Genel olarak insanı ele alışlarda, onun sadece bir yönüne vurgu (düşünmesi, eylemde bulunması, üretmesi gibi) söz konusudur. Oysa *Kutadgu Bilig*'in genel anlamda insan düşüncesi onun bir bütün olduğu şeklindedir. Bu görüş günümüzde bazı çağdaş filozofların karmaşık insan anlayışıyla birebir karşılık gelmektedir. Filozof Edgar Morin'in ileri sürdüğü insanın bir "homo complexus" varlığı olduğu anlayışına kısaca bakalım. Filozofa göre, *"21. yüzyıl, insan varlığını akılsallık (homo sapiens), teknik (homo faber), yararcı etkinlikler (homo economicus) ve zorunlu gerekliliklerle (homo prosaicus) tanımlayan tek yanlı vizyonu terk etmek durumundadır. İnsan varlığı karmaşıktır ve karşıt nitelikleri, iki kutuplu bir şekilde içinde yaşar (...) İnsan varlığı akıllı ve akıldışıdır; ölçülü ve ölçüsüz olabilir; yoğun ve istikrarsız bir duygusallığın öznesi olarak, güler; tebessüm eder, ağlar..."* (Morin, 2006, s. 34-35).

Edgar Morin'de dile getirilen insanın tek kutuplu bir varlığa indirgenemeyeceği ve onun yapısının karmaşık bütünlük barındırdığı gerçeğini son derece ilginç bir biçimde *Kutadgu Bilig*'de de buluyoruz. Yapıt insanın doğasında var olan ikiliği şu sözlerle dile getirmektedir: "Kişinin doğası birbirine karşı ve düşman unsurlardan oluşur; biri güldürür, biri de gürültü ve kavga çıkarır. Biri acele ederse biri sükûnet ister; biri gülerse biri ağlamaya başlar. Sevinçli derken endişeli oluverir; kederli derken sevinçle gülmeye başlar (…) Daima sevinç içinde avunup gülenler, ağlamaya da hazır olmalıdır, ey ölümlü" (Beyit: 1145, 5866, 5868).

3-Sonuç ve Değerlendirme

Kutadgu Bilig Türk düşünce geleneğinin başlangıç noktasında önemli bir yapıttır. İşlenen konular binlerce yıldır filozofların düşüncelerinde ifadesini bulan problemlerdir. Başta adalet ve insan değerleri olmak üzere pek çok konuda zengin fikir kaynağını barındıran yapıtı yalnızca döneminin kültür ürünü olarak nitelendirmek doğru olmayacaktır. Yapıtta ileri sürülen felsefi hakikatler Yusuf Has Hacib'in kültür birikiminin, deneyimlerinin güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Eser Batı düşüncesinde ileri sürülmüş başta insan, bilgi ve devlet anlayışına ilişkin bilgilerden geride asla değildir. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig*'i felsefi bir yapıt olarak yeniden değerlendirmek önemli görünmektedir. Felsefe yapıtları zaman ve mekân üstü hakikatler barındıran bilgileri içermektedir. Hiç çekinmeden diyebiliriz ki, yapıtın barındırdığı zengin hakikatleri daha önce felsefe anlamında oluşturulmuş bilgi halkasına eklenebilir ve Türk felsefesinin özgünlüğüne katkıda bulunabilir.

Kaynakça

Başer, S. (2015) *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, 6. bs. İstanbul: İrfan Yayıncılık.

Cevizci, A. (2002) *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Dilâçar, A. (2016) *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

_____ (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yusuf Has Hacip (2008). *Kutadgu Bilig* (Çev. Reşid Rahmeti Arat), 2. bs. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

İnalcık, H. (2012). "Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adâlet", *Adâlet Kitabı*, (Ed. Halil İnalcık, Bülent Arı, Selim Aslantaş). Ankara: Kadim Yayınları.

Morin, E. (2006). *Geleceğin Eğitimi İçin Gerekli Yedi Bilgi*, (Çev. Hüsnü Dilli), 2. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Roux, J. P. (2008). *Türklerin Tarihi. Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (Çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Tekin, T. (2018). *Orhon Yazıtları*, 2. bs. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Kutadgu Bilig'de Sözlü İletişim

Oğuz ERGENE*

Giriş

Kutadgu Bilig, özü itibarıyla devlet yönetimine, Karahanlılar dönemi Türk devlet yapısına yönelik kapsamlı bilgi, görüş ve yorumlar içeren önemli bir yapıttır. *Kutadgu Bilig*'in Türk dili, edebiyatı açısından taşıdığı değere koşut olarak Karahanlılar ekseninde Türk toplumunun sosyal düzeni, toplumsal yaşamı, kültürü, kültürel ögeleri vb. hakkında verdiği bilgiler de eserin günümüze dek önemini korumasını, disiplinler arası bir metin olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Mesnevi nazım biçimiyle yazılan *Kutadgu Bilig*'de, kişi kadrosunun okuyucuya kimi görüşleri karşılıklı konuşmalar aracılığıyla iletmesi, belli ideallerin kahramanların birbiriyle kurduğu sözlü iletişimle aktarılması bir yöntem olarak benimsenmiştir. Farklı öneme, işleve sahip kişiler arasında gerçekleşen sözlü ve yazılı iletişimin aktarımı, edebî metinlerin önemli bir parçasıdır. Metinler arasında dönem, tür, kapsam, içerik, yazılış amacı, hedef kitle, yazar üslubu gibi yönlerden farklılıklar görülse de sosyalleşmenin gerektirdiği bireysel ve toplumsal paylaşımlar, kişilerin birbirine türlü yollarla ilettiği, aktardığı duygu, düşünce, istek, haber vb. ögeler, metnin kurgulanışında, biçimlenmesinde, olayların akışında belirleyici niteliktedir. Kişilerin sözlü etkileşimi, dört ana kahramanın (Kün Toġdı, Ay Toldı, Ögdülmiş, Oḍġurmış) diyaloglarıyla örüntülenen *Kutadgu Bilig*'de ise eserin dokusunu oluşturmuştur.

Kutadgu Bilig'in karşılıklı konuşma, seslenme, soru-cevap vb. ögeleriyle yüklü bir metin olduğu görülmektedir. Barutcu Özönder'e göre *Kutadgu Bilig*'in bu yönüyle "döneminin Türk istişare geleneğini de" yansıttığı "çok güçlü bir biçimde" söylenebilir. Araştırmacı, bu edebî eserin "Türklerde iletişimin kültürel tarihinin araştırılması" açısından değerinin "Türk filoloji"sindeki değeriyle eşit düzeyde" olduğunu; metnin "kurgusuyla istişare etme, danışma, öğüt ve tavsiye verme geleneğine dair verdiği bol örneklerle karar vermenin ve bilginin naklinin görünümleri hakkında sonuç çıkarmamıza" olanak verdiğini ve bu bakımdan da "Türklerde modern istişare ve bilginin nakli kültürünün en kapsamlı örneği" olarak durduğunu belirtmiştir. Barutcu Özönder, ana kişilerin etkileşimlerinin "ya doğrudan, yani yüz yüze veya Kün Toġdı-Oḍġurmış arasında birkaç kez olduğu gibi mektupla; uzaktan doğrudan iletişim şeklinde" kurgulandığını ve eserin ana bölümünü "birkaç mektup yoluyla olanlar dışında yüz yüze diyaloglar"ın kapladığını söyler. Nitekim "Kün Toġdı-Ay Toldı, Ay Toldı-Ögdülmiş, Kün

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, *oguzergene@hotmail.com*

Toġdı-Ögdülmiş, Ögdülmiş-Oḍġurmış, Kün Toġdı-Oḍġurmış arasında" gerçekleşen söz konusu diyaloglar, "karakterlerin temsil ettiklerine dayanarak kısaca *kut* diyalogları, *köni törü/adalet* diyalogları, *uḳuş/akıl* diyalogları ve *akıbet* diyalogları" diye adlandırılabilir. Eserin dört ana kahramanı arasında gerçekleşen diyaloglarda, kişilerin ağırlıkları, rolleri ve statüleri de denk değildir; örneğin "Kün Toġdı ve Ögdülmiş, başkahramanların hepsi ile konuşan konumuna yerleşerek merkezde birbirlerine yaklaşırlar. Hükümdar Kün Toġdı ise hem asıl kahramanların hepsi ile konuştuğu hem de hemen her zaman konuşmayı açan ilk taraf olduğu için üst konuma yerleşir. Eserde farklı kişilerle konuşma trafiği en fazla olan başkarakter ise, Ögdülmiş'tir... Kün Toġdı-Ögdülmiş konuşmalarının çoğunda, konuşmayı başlatan taraf Kün Toġdı olsa bile diyaloğun kontrolünü elinde tutan kişi Ögdülmiş'tir." (Barutcu Özönder, 2018, s. 196-202).

Kutadgu Bilig'de sözlü iletişimin doğrudan ya da dolaylı olarak gerçekleştiğine işaret eden Türkçe ve yabancı kökenli söz varlığı ürünleri kullanılmış; türlü adlardan, eylemlerden, bunlardan türetilen sözcüklerden, kimi sözcük gruplarından yararlanılmıştır. *Kutadgu Bilig* metninde, sözlü iletişimin varlığını gösteren ya da buna ilişkin bir izlenim uyandıran *lafz, mesel, söz, til "söz, laf"*; *naṣiḥat, öt, pend "öğüt"; ay-, ti- "söylemek, demek, konuşmak"; tile- "dilemek, istemek"; oḳı- "çağırmak"* ile bu kapsamdaki sözcüklerden türetilen başka adlar, eylemler (*aygıçı "söyleyen", bildürgüçi "bildiren, ileten", oḳıçı ~ oḳıġçı ~ oḳıtçı "davet eden, davetçi", ötügçi "rica eden", sözçi "sözcü", sözlegüçi, tigüçi "söyleyen, diyen", tildem "haber ileten, peygamber"; ayıt- "söylemek", oḳıt- "çağırtmak", ötle- "öğütte bulunmak", ötün- "arz etmek, rica etmek", sözle- "söylemek"; ḥaber bir- "haber vermek", ötüg ötün- "dileği arz etmek"...*) değişen sıklıklarla yer almıştır. Bununla birlikte eserde geçen ya da değinilen sözlü etkileşimlerin, özellikle soru-cevapların aktarımı da benzer nitelikteki sözcüklerle (*ayıt-, sor- "sormak"; aytıġ "hâl hatır sorma; hesap sorma, sorgulama"; cevab, yanıġ "cevap, yanıt, karşılık"; su'al "sual, soru"; cevāb bir-, cevāb ḳıl-, yanut bir-, yanut ḳıl- "cevap vermek, yanıtlamak"*) sağlanmıştır.

Sözlü iletişim ögesi olarak değerlendirdiğimiz sözcüklerin, sözcük gruplarının *Kutadgu Bilig*'deki anlamları; kullanım yerleri ve sıklıkları, eserin kurgusu, tekniği, olayların akışı ve ifade edilme biçimi vb. hakkında bilgi vermektedir. Metindeki sözlü iletişim ögeleri arasında saydığımız ve "Karahanlı Türkçesinin temel söz varlığının ögeleri" arasında yer aldığı belirtilen *ay-, ayıt-, sözle-* ve *ti-* eylemlerini eş anlamlılık bağlamında değerlendiren Aydın'a göre KB İndeksi'nde bu eylemlerden "*ay-* 905[1], *ayıt-* 112, *sözle-* (sözlegüçi ile) 240, *ti-* 507

[1] *Kutadgu Bilig*'de *ay-* eyleminin "oldukça yüksek" bir kullanım sıklığına sahip olduğunu belirten Özmen, bu eylemin metinde nüsha farkları dikkate alınmaksızın "sıklık sayısı 10'un üzerinde olan kullanımları"nı şu biçimde sıralamıştır: "Belirli geçmiş zaman üçüncü teklik kişi: 289; 85 adedi başlıklarda olmak üzere, geniş

defa" olmak üzere toplamda "1764 defa" geçmiştir. Farklı anlamları olan bu örneklerden *ay-* sözcüğünün "*demek, söylemek*" ile birlikte "*anlatmak, nakletmek, ifade etmek, sormak, cevap vermek, danışmak, tavsiye etmek, emir vermek (sav ay-), vadetmek vb.*" anlamlarında kullanılmakla birlikte "en çok *demek* kavramını yansıttığı söylenebilir". Metinde *ayıt-*, "daha çok *sormak* kavramı" için kullanılmıştır. *Ayıt-* eylemi, birkaç örnekte ise "Türkiye Türkçesindeki *hesap ver-* birleşik fiiliyle karşılanabilecek" bir kullanıma sahiptir. Kutadgu Bilig'de *sözle-* eyleminin karşıladığı kavramlar "daha sınırlıdır" ve bu eylem, eserde "genellikle söz ismi" ile birlikte ("*söz sözle-*") kullanılmıştır. *Ti-*, eserde "*ay-* fiiliyle eşleştirilebilir" ancak *ti-*, *ay-* eylemine göre daha dar kapsamdadır. *Ti-*, "birkaç örnekte *bil-, (uygun) gör-* gibi kavramları yansıtırken daha çok *demek, söylemek*" anlamına gelmektedir. Metinde, *ayıt-* eyleminin anlamlarından biri olan *sormak* için kullanılan *sor-* eylemi, dört örnekte yer almıştır. *Ay-* ve *ayıt-* eylemlerinin içerdiği "*cevap vermek*" anlamındaki *yanut bir-* ise 109 defa geçen "işlek" bir birleşik eylemdir. Aydın, *Kutadgu Bilig*'deki *ay-, ayıt-, sözle-* ve *ti-* eylemlerinin "aynı kavram alanı içinde" yer alabileceğini, bu eylemlerin yansıttığı kavramların da "kesişme ilişkisi içinde" düşünülebileceğini belirtmiştir (Aydın, 2011, s. 80-85).

Kutadgu Bilig'de sözlü iletişim bağlamında kullanılan sözcüklerin ya da sözcük gruplarının bir bölümü, Türkiye Türkçesinin söz varlığında da yer almakta, benzer biçimlerde ve işlevlerde kullanılmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de ve Türkiye Türkçesinde ortak kullanımı olan sözcükleri anlamları açısından ele alıp bu örneklerdeki anlam olaylarını "anlam daraması, anlam genişlemesi, başka anlama geçme" olarak üç grupta değerlendiren Özkan'a göre *yanut "cevap, karşılık"* sözcüğünde Türkiye Türkçesi için "anlam daralması"; *saw "söz, haber, öğüt, nasihat"* ve *sawçı "elçi, peygamber"* sözcüklerinde ise "başka anlama geçme" söz konusudur (Özkan, 2011, s. 441, 454).

Bu çalışmada *Kutadgu Bilig* metni ve dizini (Arat, 1979a; Arat, 1979b) taranarak sözlü iletişimi yansıtan söz varlığı ürünleri belirlenmiş; bu ögeler türlerine, yapılarına, işlevlerine göre sınıflandırılarak kullanım özellikleri irdelenmiştir. Söz konusu ögelerin belirlenmesinde; insanların başka insanlar ve insan topluluklarıyla, insan topluluklarının birbirleriyle ve kişilerle kurdukları *sözel ilişkiler, yaptıkları sözel paylaşımlar* ekseninde hareket edilerek *söylemek, konuşmak seslenmek, bağırmak, (söylenen bir sözü) işitmek ya da dinlemek, (sözlü olarak) açıklamak, açığa çıkarmak, anlatmak, sormak, övmek, karşılık vermek, haber vermek, çağırmak ya da davet etmek, dilemek ya da* istemek*, (bir*

---

zamanın üçüncü teklik kişisi: 198; belirsiz geçmiş zamanın üçüncü teklik kişisi: 81; emrin ikinci teklik kişisi: 61; belirli geçmiş zamanın birinci çokluk kişisi: 28; emrin birinci teklik kişisi: 22; şartın üçüncü teklik kişisi: 11, belirli geçmiş zamanın ikinci teklik kişisi: 10. Ayrıca *ayu bir-* birleşik fiili de 66 yerde kullanılmıştır." (Özmen, 2004, s. 71).

sözü, düşünceyi, haberi sözle) bildirmek ya da iletmek vb. *söze dayanan, sözlü yapılan, sözlü iletişimi yansıtan* eylemler belirleyici ve ayırt edici olarak kullanılmıştır. Çalışmada, metinde geçen bu kapsamdaki eylemler, adlar ve bunların kavram alanlarına giren diğer sözcükler, sözcük grupları tanımlanmış ve örneklenmiştir.

2. *Kutadgu Bilig*'de Sözlü İletişim Ögeleri

2.1. Görevleri ve Yapıları Açısından Sözlü İletişim Ögeleri

2.1.1. Adlar

2.1.1.1. Basit Adlar

- **ʿaybet** "dedi-kodu, çekiştirme" (Arat, 1979b, s. 46).

"kişide öŋgin boldum erse ḳalı / ḳuruġ sözlemez men ne ***ʿ****aybet tili*" [KB, 3348 (Arat, 1979a, s. 338)].

- **cevab** "cevap" (Arat, 1979b, s. 125).

"ayıtmaḳ oŋgay boldı tersi *cevab* / *cevabḳa* ilig bilgi bolġay ṣavab" [KB, 1907 (Arat, 1979a, s. 208)].

"seniŋgdin ayıtġay yarın bir bayat / *cevabın* anutġıl özüŋke berat" [KB, 5246 (Arat, 1979a, s. 522)].

- **emṣal** "meseller, sözler, hikmetler" (Arat, 1979b, s. 149).

"...bu kitab yawlaḳ ʿaziz turur çin ḥukemalarınıŋ *emṣalleri* birle bezenmiş..." [KB, A8-A10 (Arat, 1979a, s. 1)].

- **ilel** "beylere ve hanlara cevap verilirken kullanılan 'evet' manasında söz, 'baş üstüne'" (Arat, 1979, s. 193).

"*ilel* tip turup çıḳtı ögdülmişe / ewiŋge kelip kirdi ḳıldı tüşe" [KB, 5027 (Arat, 1979a, s. 502)].

"eşitti kör ögdülmiş ilig sözin / sewindi *ilel* tip yaruttı közin" [KB, 5622 (Arat, 1979a, s. 558)].

- **ḳavl** "söz" (Arat, 1979b, s. 229).

"sözi çın kerek bolsa *ḳavli* bütün / uluġ bolsa yalġan ınanmaz buḍun" [KB, 2324 (Arat, 1979a, s. 247)].

"köni sözle *ḳavliŋg* tükel ḳıl bütün / bolur *ḳavli* yalġan kişiler otun" [KB, 6094 (Arat, 1979a, s. 604)].

- **ḳumaru** "armağan, miras, vasiyet, öğüt" (Arat, 1979b, s. 291).

"çıġayḳa üledi kör altun kümüş / ḳadaşlarḳa ḳıldı *ḳumaru* öküş" [KB, 1150 (Arat, 1979a, s. 132)].

- **lafẓ** "söz" (Arat, 1979b, s. 360).

"sözin aydı şa'ir muŋgar meŋgzetü / tili *lafẓı birle* birle aŋgar yaŋgzatu" [KB, 471 (Arat, 1979a, s. 61)].

- **mu'abbir** "rüya tabircisi" (Arat, 1979b, s. 319).

"...yime otaçılar muᶜazzimler *muᶜabbirler* müneccimler şa'irler tarıġçılar igdişçiler uzlar çıġaylar birle ḳatılmaḳ negü teg kerekin kerekmezin ayur" [KB, C58 (Arat, 1979a, s. 14)].

"negü tir eşitgil *muᶜabbir* ḥakim / ayıtġu kerek er tüşer erse kim" [KB, 6020 (Arat, 1979a, s. 597)].

- **meṣel** "söz, atasözü" (Arat, 1979b, s. 314).

"negü tir eşit emdi Türkçe *meṣel* / başında keçürmiş bu kökçin saḳal" [KB, 667 (Arat, 1979a, s. 83)].

"muŋgar meŋgzetü aydı türkçe *meṣel* / başında keçürmiş bu kökçin saḳal" [KB, 1798 (Arat, 1979a, s. 197)].

- **munaẓara** "münazara, tartışma" (Arat, 1979b, s. 319).

"...taḳı anlar ara *munaẓara* su'ali cevabı keçer teg sözler sözlemiş turur..." [KB, A35-37 (Arat, 1979a, s. 3)].

- **naṣiḥat** "nasihat, öğüt" (Arat, 1979b, s. 324).

"*naṣiḥat* kişike ḳılur ol tusu / *naṣiḥat* tigüle tilese yisü" [KB, 5395 (Arat, 1979a, s. 536)].

"satıġçı kötürdi emanetlerin / bu uzlar kötürdi *naṣiḥatlerin*" [KB, 6473 (Arat, 1979a, s. 639)].

- **ozun** "iftira" (Arat, 1979b, s. 349) ~ "çok konuşma, gevezelik" (Taş, 2009, s. 29).

"*ozundın* ḳopar ol ajun bulġaḳı / ozunçı başın kes ay ersig aḳı" [KB, 4213 (Arat, 1979a, s. 424)].

- **öt** "öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 365).

"negü asġı bolġay meniṅg sözlerim / tusulġaymu erki saṅga *ötlerim*" [KB, 5121 (Arat, 1979a, s. 511)].

- **saw** "söz, haber, öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 384).

"eşittim yıraḳtın anıṅg çawını / biligin uḳuşın silig *sawını*" [KB, 527 (Arat, 1979a, s. 67)].

"baġırsaḳ kişiniṅg sözi tut *sawı* / bu söz *saw* saṅga bolġa devlet awı" [KB, 1358 (Arat, 1979a, s. 153)].

"ḳopurdı ḳutı künde ögdülmişig / *saw aydı*[2] buḍunḳa eşitti kişig" [KB,1751 (Arat, 1979a, s. 192)].

- **sır** "sır, gizli söz" (Arat, 1979b, s. 397).

"tapuġ kizlegü ḳıl kişi körmesü / bu söz *sırrım erdi* özüm sözledi" [KB, 3235 (Arat, 1979a, s. 329)].

"unıtmasunı ol du'ada mini / bayatḳa uladuḳta *sırrın* köni" [KB, 5666 (Arat, 1979a, s. 562)].

- **su'al** "sual" (Arat, 1979b, s. 407).

"...taḳı anlar ara munaẓara *su'ali* cevabı keçer teg[3] sözler sözlemiş turur..." [KB, A35-37 (Arat, 1979a, s. 3)].

"ilig *su'alleriṅge* ögdülmiş cevabların ayur" [KB, C43 (Arat, 1979a, s. 13)].

---

[2] *saw ay-*, metnin Türkiye Türkçesine aktarımında "emir ver-" eylemiyle karşılanmıştır: "Ögdülmiş'i saadeti günden-güne yükseltti; halka emirler verdiği gibi, onların dileklerini dinlemeği de ihmal etmedi." (Arat, 1991, s. 134).

[3] Sözcüğün geçtiği ibare, Türkiye Türkçesine "sualli-cevaplı münazara tarzında" biçiminde aktarılmıştır: "Yine müellif kendi fikirlerini sualli-cevaplı münazara tarzında, bunlara atfederek, ifade etmiştir." (Arat, 1991, s. 2).

"Ḥacib *Su'ali* Ay Toldıḳa" [KB[4] (Arat, 1979a, s. 67)].

"Oḍġurmış *Su'ali* Ögdülmişke" [KB[5] (Arat, 1979a, s. 348)].

- **til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446).

"uḳuşḳa biligke bu tılmaçı *til* / yaruttaçı erni yorıḳ *tilni* bil" [KB, 162 (Arat, 1979a, s. 33)].

"*tili* yalġan erning cefa ḳılḳı ol / cefa kimde erse uş ol yılḳı ol" [KB, 2041 (Arat, 1979a, s. 221)].

- **yalawaç** "elçi, peygamber" (Arat, 1979b, s. 517).

"muḥammed *yalawaç* ḫalayıḳ başı / ḳamuġ barçalarḳa ol ol köz ḳaşı" [KB, B8 (Arat, 1979a, s. 4)].

"*yalawaçtın* itlür telim türlüg iş / *yalawaçtın* ötrü kelür körklüg iş" [KB, 2599 (Arat, 1979a, s. 273)].

2.1.1.2. Türemiş Adlar[6]

2.1.1.2.1. Addan Türeyen Adlar

a) /+çI/

- **kingeşçi** "müşavir" (Arat, 1979b, s. 258) ~ **kėŋeşçi** "müşavir" (Taş, 2009, s. 28) < *kėŋeş* "danışma, görüşme, düşünme" (Taş, 2009, s. 28).

"anıng tört kişi ol awınġu körüp / *kingeşçi* bular erdi birle turup" [KB, 49 (Arat, 1979a, s. 22)].

"ḳılıḳıng köni tut ḳılınçıng silig / uḳuş bolsu yolçıng *kingeşçing* bilig" [KB, 5209 (Arat, 1979a, s. 519)].

- **ozunçı** "iftira eden, müfteri" (Arat, 1979b, s. 349), "laf taşıyan, geveze, boşboğaz" (Taş, 2009, s. 29) < *ozun* "çok konuşma, gevezelik" (Taş, 2009, s. 29).

"*ozunçı* kişike ḳatılma yıra / *ozunçı* tilinde küyer ot köre" [KB, 4212 (Arat, 1979a, s. 424)].

---

4 Sözcüğün geçtiği başlık, metinde XIII. bap başlığı altında bulunmaktadır.
5 Sözcüğün geçtiği başlık, metinde XLI. bap başlığı altında bulunmaktadır.
6 Sözcük kök ve gövdeleriyle bunlara ulanan eklere yönelik değerlendirmeler için kaynak olarak (Taş, 2009) kullanılmıştır.

"birisi *ozunçı* yo‿ga‿ġ ḳılġuçı / biri iki yüzlüg kişi umduçı" [KB, 4272 (Arat, 1979a, s. 429)].

- **oḳıçı**[7] "davetçi" (Arat, 1979b, s. 337; Taş, 2009, s. 28) < **oḳıtçı* < **oḳıt* "davet" (Taş, 2009, s. 28) ~ **oḳıtçı** "davetçi" (Arat, 1979b, s. 337; Taş, 2009, s. 28) < **oḳıt* "davet" (Taş, 2009, s. 28).

"*oḳıçı* ol erdi bayattın sa‿ga‿ / sen ötrü köni yolḳa kirdi‿g to‿ga‿" [KB, 36 (Arat, 1979a, s. 20)].

"negü teg oḳılım anı ay berü / kimi ıḍsa bolġay *oḳıtçı* naru" [KB, 3155 (Arat, 1979a, s. 322)].

"*oḳıtçı* mini ıḍtı emdi sa‿ga‿ / mini yal‿guz ıḍma ay ersig to‿ga‿" [KB, 3470 (Arat, 1979a, s. 348)].

- **ötügçi** "dilekçi, ricacı" (Arat, 1979b, s. 367; Taş, 2009, s. 29) < *ötüg* "dilek, rica" (Taş, 2009, s. 29).

"ḫaciblar işi tut ya begler işi / uluġ ya kiçig tut *ötügçi* kişi" [KB, 2493 (Arat, 1979a, s. 262)].

"meẓalim öḍinde *ötügçilerig* / körü alsa yol ḳılsa bolsa irig" [KB, 2499 (Arat, 1979a, s. 263)].

- **sawçı** "elçi, peygamber" (Arat, 1979b, s. 384; Taş, 2009, s. 29) < *saw* "söz, haber, öğüt, nasihat" < *sĠw* < **sĠb* (Taş, 2009, s. 29).

"ḫabib *sawçı* yolı mini yetteçi / ol oḳ *sawçı bolsu* elig tuttaçı" [KB, 388 (Arat, 1979a, s. 53)].

"tegür *sawçımızḳa* tümen mi‿g selam / tözü tört işi‿ge taḳı ertüre" [KB, 6645 (Arat, 1979a, s. 654)].

- **sözçi** "sözcü, maruzatta bulunan" (Arat, 1979b, 406; Taş, 2009, s. 29) < *söz* (Taş, 2009, s. 29).

"ḳalı yol kesilse ḳapuġ başçısı / yana kirgü bolsa er at *sözçisi*" [KB, 2540 (Arat, 1979a, s. 267)].

[7] Taş, sözcükte *tç* > *ç* görüldüğünü Erdal'dan aktardığı "DLT *köçük* 'but, kalça' < **kötçük*, Orh. *oçuḳ* 'ocak' < **otçuḳ*, KB *oḳıçı* 'davetçi' < **oḳıtçı*, *tuçı* 'her zaman, sürekli' < **tutçı*" (Taş, 2009, s. 28) sözcükleriyle örneklendirmiştir.

"mini *sözçi ıḍtı* bu işke sa͡ŋga / uwut ḳılmaġıl sen mini ay to͡ŋga" [KB, 4981 (Arat, 1979a, s. 497)].

- **uşaḳçı** "dedikoducu" (Arat, 1979b, s. 499; Taş, 2009, s. 30) < **uşaḳ** "dedikodu" < *ūşaḳ (Taş, 2009, s. 30).

"ewi͡ŋgke yaġutma *uşaḳçı* kişig / bütün ilke yaḍġay körüp bilmişig" [KB, 1299 (Arat, 1979a, s. 147)].

"*uşaḳçı* kişig ḳılma özke yaḳın / ozunçıġ özü͡ŋgdin yıraḳ tut saḳın" [KB, 5303 (Arat, 1979a, s. 528)].

- **yo͡ŋgaḳçı** "gammaz" (Arat, 1979b, s. 552) ~ **yoŋaġçı** "gammaz" (Taş, 2009, s. 125)] < *yoŋa-* "şikâyet etmek" (Taş, 2009, s. 125).

"neçeme mini eḍgü tutsa özü͡ŋg / *yo͡ŋgaġçı* yo͡ŋgasa tügülgey yüzü͡ŋg" [KB, 5860 (Arat, 1979a, s. 581)].

"neçe keḍ beg erse uḳuşluġ oḍuġ / *yo͡ŋgaġçı* yaḳın bolsa tegrür yoḍuġ" [KB, 5864 (Arat, 1979a, s. 581)].

- **yumuşçı** "hizmetçi, haberci" (Arat, 1979b, s. 558; Taş, 2009, s. 31) < *yumuş* "hizmet, vazife" (Taş, 2009, s. 31).

"Ögdülmiş Su'ali *Yumuşçıḳa*"[8] [KB[9] (Arat, 1979a, s. 590)].

b) /+lIg/+lUg/

- **sözlüg**[10] "sözlü" (Taş, 2009, s. 51) < *söz* (Taş, 2009, s. 51).

"negü tir eşitgil yiti közlüg er / kişike bağırsaḳ *köni sözlüg* er" [KB, 1133 (Arat, 1979a, s. 130)].

"kür er kördi altun özi yumşadı / *irig sözlüg* erni͡ŋg sözi yumşadı" [KB, 2749 (Arat, 1979a, s. 287)].

c) /+lIk/+lUk/

- **ögelik** "müşavirlik" (Arat, 1979b, s. 355; Taş, 2009, s. 60) < *öge* "çok akıllı, müşavir" (Taş, 2009, s. 60).

---

[8] Başlık, Türkiye Türkçesine "Öğdülmiş'in Haberciye Suali" (Arat, 1979b, s. 426) biçiminde aktarılmıştır.
[9] Sözcüğün geçtiği başlık, metinde LXXVI. bap başlığı altında bulunmaktadır.
[10] KB dizininde, *söz* "söz" (Arat, 1979b, s. 402) maddesi altında gösterilmiştir.

"ḳayuḳa *ögelik* tegir ög bolur / ḳayu kök ayuḳluḳ öze at alur" [KB, 4067 (Arat, 1979a, s. 410)].

"*ögelik* tegir erse öglengü ol / yaṅgılsa begi bu ayu birse yol" [KB, 4141 (Arat, 1979a, s. 417)].

- **yalawaçlıḳ** "elçilik" (Arat, 1979b, s. 517; Taş, 2019, s. 62) < *yalawaç* "elçi, peygamber" (Taş, 2009, s. 62).

"negü teg kerek bu *yalawaçlıḳ* er / aṅgar bütse begler ḳarılatsa yir" [KB, 2595 (Arat, 1979a, s. 272)].

"anı ıḍsa bolġay *yalawaçlıḳın* / yıraḳ erse yat baz öz erse yaḳın" [KB, 2668 (Arat, 1979a, s. 279)].

2.1.1.2.2. Eylemden Türeyen Adlar

a) /-dI/-dU/

- **ögdi** "alkış, sena" (Arat, 1979b, s. 353), "alkış, övgü" (Taş, 2009, s. 161) < *ög-* "övmek, methetmek" (Taş, 2009, s. 161).

"tümen miṅg tü erdem öküş *ögdiler* / uḳuş birle ḳılmış üçün *ögdiler"* [KB, 304 (Arat, 1979a, s. 45)].

"aġırladı ilig bu ay toldını / açıġ birdi elgin tilin *ögdini"* [KB, 1035 (Arat, 1979a, s. 121)].

b) /-g/

- **aytıġ** "(hatır) sorma, sual" (Arat, 1979b, s. 47), "karşılıklı konuşma" (Taş, 2009, s. 113) < *ayıt-* "sormak; söylemek, demek" (Taş, 2009, s. 113).

"iligdin öküş ögdi *aytıġ* selam / ıḍur men saṅga ay uḳuşı temam" [KB, 3907 (Arat, 1979a, s. 394)].

"saṅga bolġa aḫır bayat *aytıġı* / bayat *aytıġı* ol yazuḳluġ aġı" [KB, 5273 (Arat, 1979a, s. 525)].

- **ötüg** "dilek, rica" (Arat, 1979b, s. 366; Taş, 2009, s. 117) < **öt-* "arz etmek, ricada bulunmak" (Taş, 2009, s. 117).

"ḥaciblarḳa artuḳ küḍezgü özüg / körürde közüg hem ötügde sözüg" [KB, 2519 (Arat, 1979a, s. 265)].

"tapuġçı tetig erse ḳılḳı bütün / *ötügke* yarar bu ḳopar terk ḳutun" [KB,

4045 (Arat, 1979a, s. 408)].

- **yanıg** "cevap, karşılık" (Arat, 1979b, s. 522; Taş, 2009, s. 120) < *yan-* "dönmek, geri dönmek" (Taş, 2009, s. 120).

"bu begler sewinçi yarınḳı asıġ / duèa tap maŋ͡ga eḍgü atın *yanıġ"* [KB, 3020 (Arat, 1979a, s. 311)].

- **yoŋ͡gaḳ** "gammazlık" (Arat, 1979b, s. 552) ~ **yoŋaġ** "gammazlık" (Taş, 2009, s. 121)] < *yoŋa-* "şikâyet etmek" (Taş, 2009, s. 121).

"neçe keḍ er erse *yoŋ͡gaġ* tıŋ͡glamaz / ozunçı ara kirse sernü umaz" [KB, 5863 (Arat, 1979a, s. 581)].

- **yörüg** "tabir" (Arat, 1979b, s. 556; Taş, 2009, s. 122) < *yör-* "çözmek, yormak" (Taş, 2009, s. 122).

"*yörügke* barır tüş tüşüg yaḳşı yör / aya tüş yörügli tüşüg yinçke kör" [KB, 4373 (Arat, 1979a, s. 440)].

"telim türlüg ol emdi tüşke *yörüg* / anı bilgü barça ay ḳılḳı örüg" [KB, 5994 (Arat, 1979a, s. 595)].

c) /-GA/

- **öge** "çok akıllı, müşavir (Arat, 1979b, s. 355; Taş, 2009, s. 122) < *ö-* "düşünmek" (Taş, 2009, s. 122).

"negü tir eşit emdi bilge *öge* / biligsiz uḳup emdi boynuŋ͡g ege" [KB, 1754 (Arat, 1979a, s. 192)].

"negü tir eşitgil *öge* buyruḳı / unıtma munı sen biti hem oḳı" [KB, 2941 (Arat, 1979a, s. 304)].

ç) /-gçI/

- **oḳıġçı** "davetçi" (Arat, 1979b, s. 337; Taş, 2009, s. 125) < *oḳı-* "okumak; çağırmak" (Taş, 2009, s. 125).

"*oḳıġçı* kelürke anunġu kerek / uzun yol yorırḳa itingü kerek" [KB, 1473 (Arat, 1979a, s. 164)].

d) /-gUçI/

- **ayġuçı**[11] "söyleyen" (Taş, 2009, s. 130) < *ay-* "demek, söylemek" (Taş, 2009, s. 130).

"negü tir eşitgil bu *şi'r ayġuçı* / sözüg ma'ni birle tizip ḳoḍġuçı" [KB, 1620 (Arat, 1979a, s. 179)].

"iḍi yaḳşı aymış bu *beyt ayġuçı* / sözin ma'ni birle tanuḳ ḳılġuçı" [KB, 4286 (Arat, 1979a, s. 431)].

"ḳalı tetrü yitse burunduḳ vezir / ḳamuġ tetrü boldı özüm *ayġuçı"*[12] [KB, 5337 (Arat, 1979a, s. 531)].

- **bildürgüçi**[13] "bildiren, bildirici" (Taş, 2009, s. 130) < *bildür-* "bildirmek" (Taş, 2009, s. 130).

"yaġı ol erig yatsa oḍġurġuçı / münin erdemin ilke *bildürgüçi*" [KB, 3413 (Arat, 1979a, s. 344)].

- **eşitgüçi**[14] "işitici, işiten" (Taş, 2009, s. 131) < *eşit-* "işitmek, duymak, dinlemek" (Taş, 2009, s. 131).

"sözüg sözlegüçi bu can yawrıtur / *eşitgüçi* awnur et öz semritür" [KB, 1912 (Arat, 1979a, s. 209)].

- **iltgüçi** "ulaştıran, eriştiren" (Arat, 1979b, s. 197) ~ **ėltgüçi** "ulaştıran, eriştiren" (Taş, 2009, s. 130) < *ėlt-* "iletmek, götürmek, göndermek, ulaştırmak" ~ *ėlet-* "iletmek, götürmek; ilişmek" (Taş, 2009, s. 130).

"bular ol ajunda kör at *iltgüçi* / isiz eḍgü erse anı yaḍġuçı" [KB, 4431 (Arat, 1979a, s. 445)].

- **öggüçi** "öğücü, öğen" (Arat, 1979b, s. 355), "övücü, öven" (Taş, 2009, s. 132) < *ög-* "övmek, methetmek" (Taş, 2009, s. 132).

"sewinçi az ol körse ḳaḍġu öküş / az ol *öggüçisi* telimrek söküş" [KB, 2148 (Arat, 1979a, s. 231)].

---

[11] KB dizininde, *ay-* "demek, söylemek" (Arat, 1979b, s. 41) maddesi altında gösterilmiştir.

[12] Beyit, Türkiye Türkçesine "Eğer vezir yuları ters tarafa çekerse, her şey ters olur; bu benim kanaatimdir." (Arat, 1991, s. 383) biçiminde aktarılmıştır.

[13] KB dizininde, *bildür-* "bildirmek" (Arat, 1979b, s. 81) maddesi altında gösterilmiştir.

[14] KB dizininde, *eşit-* "işitmek, duymak, dinlemek" (Arat, 1979b, s. 160) maddesi altında gösterilmiştir.

"basa keldi şa'ir bu söz tirgüçi / kişig *öggüçiler* yime yirgüçi" [KB, 4392 (Arat, 1979a, s. 441)].

- **sözlegüçi** "söyleyici, söyleyen" (Arat, 1979b, s. 407; Taş, 2009, s. 132) < *sözle-* "söylemek, konuşmak" (Taş, 2009, s. 132).

"körü barsa yaḳşı ayur uş bu söz / sınap *sözlegüçi* ıduḳ ḳutluġ öz" [KB, 433 (Arat, 1979a, s. 57)].

"sini *sözlegüçi*[15] kişiler maŋga / yaġı teg yaġı ol ay bilgi kiŋge" [KB, 5882 (Arat, 1979a, s. 583)].

- **tigüçi** "diyen, söyleyen" (Arat, 1979b, s. 445) ~ **tėgüçi** "diyen, söyleyen" (Taş, 2009, s. 132) < *ti-* "demek'" (Arat, 1979b, s. 443) ~ *tė-* "demek'" (Taş, 2009, s. 132).

"beḍük men *tigüçini* tuttı ölüm / uluġ men *tigüçini* uttı ölüm" [KB, 4833 (Arat, 1979a, s. 483)].

"ay beg men *tigüçi* beḍütme köŋgül / vefasız turur dünya devlet töŋgül" [KB, 5174 (Arat, 1979a, s. 516)].

- **yaḍġuçı** "yayıcı, yayan" (Arat, 1979b, s. 512; Taş, 2009, s. 133) < *yaḍ-* "yaymak" (Taş, 2009, s. 133).

"bular ol ajunda kör at iltgüçi / isiz eḍgü erse anı *yaḍġuçı*" [KB, 4431 (Arat, 1979a, s. 445)].

- **yorġuçı** "tabir eden, yoran" (Arat, 1979b, s. 553; Taş, 2009, s. 133) ~ **yörgüçi** "rüya tabircisi, rüya tabir eden" (Arat, 1979b, s. 556) < *yor-* tabir etmek, yormak" (Taş, 2009, s. 133).

"Tüş Yorġuçılar Birle Ḳatılmaḳnı Ayur" [KB, LIV (Arat, 1979a, s. 439)].

"tüşüg eḍgü yorsa bu tüş *yorġuçı* / ol eḍgü kelir kör bu sewnür tuçı" [KB, 4368 (Arat, 1979a, s. 439)].

"munuḳı bu sözke tanuḳ keldi söz / tüşüg *yörgüçi* tüş yörüp ḳoḍtı öz" [KB, 6042 (Arat, 1979a, s. 599)].

[15] *sözlegüçi*, metnin Türkiye Türkçesine aktarımında "çekiştiren" sözcüğü ile karşılanmıştır: "Seni çekiştiren adamları ben kendi düşmanım bilirim, ey bilgili insan." (Arat, 1991, s. 420).

e) /-k/

- **yaŋ͡gşak** "geveze" (Arat, 1979b, s. 522; Taş, 2009, s. 144) < *yaŋşa-* "baş ağrıtmak, gevezelik etmek" (Taş, 2009, s. 144).

"tilin sözlemese ağın tir kişi / öküş sözlese atı yaŋ͡gşaḳ başı" [KB, 1027 (Arat, 1979a, s. 120)].

"kişide uçuzı kişi yaŋ͡gşaḳı / kişide ağırı kişi ol aḳı" [KB, 1028 (Arat, 1979a, s. 120)].

f) /-m/

- **tıldam** "iyi konuşan, hatip" (Arat, 1979b, s. 441; Taş, 2009, s. 149) ~ **tildem** "haberci, peygamber, iyi konuşan, hatip" (Arat, 1979b, s. 447) < *tılda-*[16] "sebep olmak" (Taş, 2009, s. 149).

"ajun feylesufı neŋ͡gi bolmasa / neçe *tıldam erse* kişedi tilig" [KB, 3076 (Arat, 1979a, s. 316)].

"negü tir eşitgil kişi *tildemi* / ḳamuġ ḳılġu işke kiŋ͡geş ol emi" [KB, 5651 (Arat, 1979a, s. 561)].

g) /-nç/

- **ögünç** "öğünç, öğünme" (Arat, 1979b, s. 356), "övünç, övünme" (Taş, 2009, s. 159) < *ög-* "övmek, methetmek" (Taş, 2009, s. 159).

"uwutḳa bolup ḳorḳlıḳ alplıḳ ḳılur / *ögünçke* bolup er özin öldürür" [KB, 2292 (Arat, 1979a, s. 244)].

h) /-ş/

- **kiŋ͡geş** "danışma, görüşme, düşünme" (Arat, 1979b, s. 258) ~ **kėŋeş** "danışma, görüşme, düşünme" (Taş, 2009, s. 163) < *kėŋe-* "danışmak, görüşmek" (Taş, 2009, s. 163).

"uḳuşluġ biliglig bu öglüg bügü / *kiŋ͡geşke* tusulur aŋ͡gar ne tigü" [KB, 2706 (Arat, 1979a, s. 283)].

---

[16] EDPT'de, *tılda- / tılta*-kökünün anlamına ilişkin "...etimolojik olarak 'dil kullanımı' olsa gerek ancak pratikte genellikle 'mazeret beyan etmek, bahane aramak' vb. anlamlara gelmiş gibi görünüyor." (Clauson, 1972, s. 494) bilgisi verilmektedir. KB dizininde, bu kapsamdaki örneklerden *tılda-,* "mani olmak", *tıldaġ* ise "bahane, sebep, mani" (Arat, 1979b, s. 441) olarak anlamlandırılmıştır.

"seniŋdin ḳolur men bu işke *kiŋgeş* / bilig birle sen bu *kiŋgeşke* teŋgeş" [KB, 3484 (Arat, 1979a, s. 350)].

- **söküş** "söğme, söğüşme" (Arat, 1979b, s. 402), "sövme, sövüşme" (Taş, 2009, s. 164) < *sök-* "sövmek" (Taş, 2009, s. 164).

"isizmü saŋa yig azu eḍgümü / *söküşmü* ḳolur sen azu ögdimü" [KB, 243 (Arat, 1979a, s. 40)].

"köni sözlese söz kör asġı öküş / ḳalı sözlese egri barça *söküş"* [KB, 1025 (Arat, 1979a, s. 120)].

ı) /-t/

- **yanut** "cevap, karşılık" (Arat, 1979b, s. 522; Taş, 2009, s. 166) < *yan-* "dönmek, geri dönmek" (Taş, 2009, s. 166).

"bu üç neŋ turur dünya tatġı bütün / *yanutı* eşitiŋ ay ḳılḳı tüzün" [KB, 3588 (Arat, 1979a, s. 360)].

"yalawaç söz iltür *yanutı* ḳolur / *yanut* söz eşitiŋ tegür ay unur" [KB, 3814 (Arat, 1979a, s. 383)].

i) /-z/

- **söz** "söz[17]" (Arat, 1979b, s. 402) < **sö-* (Taş, 2009, s. 170).

"eşit emdi bilge *sözi* ne tiyür / *sözin* yaŋzatur *sözke* yinçke ayur" [KB, 613 (Arat, 1979a, s. 77)].

"yana aydı *söznüŋ* öküşi neçe / azı ma neçe ol maŋa ay aça" [KB, 1004 (Arat, 1979a, s. 118)].

"eşitgil yana bu meniŋ *sözlerim* / köŋülke alın ay bağırsaḳ erim" [KB, 3914 (Arat, 1979a, s. 394)].

"irig sözlemegü özüg tutġu berk / irig *sözke* tumlır kişi köŋli terk" [KB, 5221 (Arat, 1979a, s. 520)].

2.1.1.3. Birleşik Adlar

- **ḫażır cevab** "hazır cevap[18]"

[17] Sözcük, metinde *sor-* anlamında da kullanılmıştır.

"söz uḳġan kerek bolsa *ḥażır cevab* / cevab ḳılsa birmiş sözin̂ge ṣavab" [KB, 2648 (Arat, 1979a, s. 278)].

2.1.2. Eylemler

2.1.2.1. Basit Eylemler

- **aç-** "açmak; izah etmek"(Arat, 1979b, s. 1; Taş, 2009, s. 186)].

"il içre negü bar yaraġsız yawuz / buḍun ḥali *açġıl* man̂ga örtme söz" [KB, 3099 (Arat, 1979a, s. 317)].

- **ay-**[19] "demek, söylemek" (Arat, 1979b, s. 41; Taş, 2009, s. 130).

"yana *aydı* ilig uḳuldı bu söz / taḳı bir sözüm bar anı *aysun* öz" [KB, 1017 (Arat, 1979a, s. 119)].

"ḳalı mundaġ erse sewingü kerek / ayıtmış sözümni sen *ayġu* kerek" [KB, 1910 (Arat, 1979a, s. 209)].

"Ögdülmiş İligke Ḳapuġ Başlar Er Negü Teg Kerekin *Ayur*" [KB, XXXII (Arat, 1979a, s. 266)].

"iḍi yaḳşı *aymış* törü birgüçi / buḍun birle ḳatlıp sınap bilgüçi" [KB, 4449 (Arat, 1979a, s. 447)].

"munı sen *ayur sen* meninĝ tip meninĝ / negüke *ayur sen* negü teg seninĝ" [KB, 5183 (Arat, 1979a, s. 517)].

- **buyur-** "buyurmak, emretmek" (Arat, 1979b, s. 118; Taş, 2009, s. 138).

"yana berk bu mülkni tutuġlı kişi / yaraġlıġ erenke *buyurdı* işi" [KB, B40 (Arat, 1979a, s. 7)].

- **ilt-** "iletmek, götürmek, göndermek, ulaştırmak" (Arat, 1979b, s. 197).

"yalawaç söz *iltür* yanutı ḳolur / yanut söz eşittinĝ tegür ay unur" [KB, 3814 (Arat, 1979a, s. 383)].

---

[18] *hazırcevap, -bı* "*sf. Ar. ḥażır + cevāb* Gerektiğinde çabuk, yerinde cevaplar bulup veren (kimse): *'Bu babacan, filozof ve hazırcevap insanlar kuşağı, tükenen bir görgü devrinin son kalıntıları gibidir.'* -Haldun Taner." (TDK, 2011, s. 1075).

[19] Sözcük, metinde *sor-* anlamında da kullanılmıştır.

- **kiñge-** "danışmak, görüşmek" (Arat, 1979b, s. 258) ~ **kėŋe-** "danışmak, görüşmek" (Taş, 2009, s. 163).

"barayın men emdi ḳadaşım tapa / *kiñgeyin* añgar men bu iş ay apa" [KB, 5654 (Arat, 1979a, s. 561)].

- **ḳol-** "istemek, dilemek" (Arat, 1979b, s. 268).

"ilig aydı uḳtum açıldı sözüñg / yazuḳ 'uẕri *ḳolduñg* ḳutuldı özüñg" [KB, 671 (Arat, 1979a, s. 83)].

"bu kün tevbe birle yanayın mene / iḍimdin bu 'uẕruġ *ḳolayın* mene" [KB, 5711 (Arat, 1979a, s. 567)].

- **ög-** "öğmek, medhetmek" (Arat, 1979b, s. 353), "övmek, methetmek" (Taş, 2009, s. 153).

"sen *ögdüñg* anıñg türlüg erdemlerin / ol erdem üçün men tiler men erin" [KB, 3163 (Arat, 1979a, s. 323)].

"negü teg *öger sen* bu dünya mañga / anıñg 'aybını men ayayın sañga" [KB, 3519 (Arat, 1979a, s. 353)].

- **ser-** "kızmak, çıkışmak, kaba söz söylemek, incitmek, kabalık etmek" (Arat, 1979b, s. 391).

"tilin serme irme bolun eymenük / aġu ol olarnıñg eti birtem oḳ" [KB, 4349 (Arat, 1979a, s. 437)].

"kişig tuttum aldım küçün yarmaḳın men / kimig *serdim* irdim kimi me açıttım" [KB, 6543 (Arat, 1979a, s. 646)].

- **sor-** "sormak, aramak" (Arat, 1979b, s. 401).

"ḳaçan söz *sorar erse* begler sañga / uzatma sözüñgni ay ersig toñga" [KB, 4126 (Arat, 1979a, s. 416)].

"neçe bildiñg erse taḳı bir tile / biligli tegir kör tilekke *sora*" [KB, 6607 (Arat, 1979a, s. 651)].

- **sök-**[20] "söğmek" (Arat, 1979b, s. 401), "sövmek" (Taş, 2009, s. 164).

"biri eḍgü erdi anı ögdiler / biri isiz erdi anı *söktiler"* [KB, 242 (Arat, 1979a, s. 40)].

"ḳalı bildiŋ erse içim ay böke / bu kün sürgey erdiŋ mini miŋ söke" [KB, 5105 (Arat, 1979a, s. 509)].

- **ti-** "demek" (Arat, 1979b, s. 443).

"negü *tir* eşitgil sınamış kişi / başında keçürmiş yaşamış kişi" [KB, 2088 (Arat, 1979a, s. 225)].

"bu yalŋuz turur sen *tidiŋ* ay ḳadaş / bayat yaḍı iş tap maŋa ay adaş" [KB, 3349 (Arat, 1979a, s. 338)].

"kirü tur *tiseler* aġırlıḳ öküş / çıḳa tur *tise* kör yüzüŋke söküş" [KB, 4104 (Arat, 1979a, s. 414)].

- **tile-** "dilemek, istemek, beklemek, aramak" (Arat, 1979b, s. 447; Taş, 2009, s. 142).

"keçip bardı öḍ kün yawalıḳ bile / bu ḳalmış künüŋ birle 'uzrüŋ *tile"* [KB, 377 (Arat, 1979a, s. 52)].

- **yaḍ-** "yaymak" (Arat, 1979b, s. 512; Taş, 2009, s.133).

"*yaḍar* erdemin barça ḫalḳḳa ayur / münin körse kizler til açmaz tuyur" [KB, 3412 (Arat, 1979a, s. 343)].

"ajunda atıŋnı *yaḍayın* tise / ümeg eḍgü tutġıl ḳatıġlan usa" [KB, 4435 (Arat, 1979a, s. 445)].

- **yaŋşa-** "baş ağrıtmak, gevezelik etmek" (Arat, 1979b, s. 522), **yaŋşa-** "baş ağrıtmak, gevezelik etmek" (Taş, 2009, s. 144).

"öküş sözlese yaŋşadı tir bilig / yana sözlemese aġın tir bilig" [KB, 174 (Arat, 1979a, s. 34)].

- **yoŋa-** "şikâyet etmek" (Arat, 1979b, s. 552; Taş, 2009, s. 125).

[20] Tezcan, bu eylemi Arat'ın niçin *-k* ile okuduğunun anlaşılmadığını ve sözcüğün "*sög-*" biçiminde okunması gerektiğini belirtmiştir (Tezcan, 1981, s. 60).

"*yo͡ngama* kişig sen uşaḳ sözleme / köni sözlegil söz barın kizleme" [KB, 4108 (Arat, 1979a, s. 414)].

"mun͡gar eymenür men ay ilig ḳutı / *yo͡ngaġlı yo͡ngasa* bu yal͡nguḳ iti" [KB, 5869 (Arat, 1979a, s. 582)].

- **yor-** "tabir etmek, yormak" (Arat, 1979b, s. 552; Taş, 2009, s. 133) ~ **yör-** "çözmek, yormak" (Arat, 1979b, s. 555).

"ötüg birdi ögdülmiş aydı ay beg / *yorayın* bu sözni kö͡ngülteki teg" [KB, 2673 (Arat, 1979a, s. 280)].

"oḳıġlıḳa artuḳ aġır kelmesün / özüm 'uẕri ḳoldum aça hem *yora"* [KB, 6621 (Arat, 1979a, s. 652)].

"tüşer ök kişi tüş uḍısa yatıp / anı yörgüçiler *yörer* uz itip" [KB, 5992 (Arat, 1979a, s. 594)].

2.1.2.2. Türemiş Eylemler[21]

2.1.2.2.1. Addan Türeyen Eylemler

a) /+A-/

- **ula-** "bağlamak, eklemek, toplamak" (Arat, 1979b, s. 492; Taş, 2009, s. 84) < *ul* "temel" < **ūl* (Taş, 2009, s. 84).

"kişig kim oḳısa kereklep tilep / ol oḳ sözlegü aşnu sözni *ulap"* [KB, 961 (Arat, 1979a, s. 113)].

"negü teg yorıġu olarnı͡ng bile / munı ma ayu bir ma͡nga söz *ula"* [KB, 4317 (Arat, 1979a, s. 433)].

- **ya͡ngza-**[22] "ikrar etmek, beyan etmek, kabul ve ifade etmek" (Arat, 1979b, s. 522), "çınlamak, yansılanmak" (Taş, 2009, s. 87) < **yaŋız* "yansıma" (Taş, 2009, s. 87).

"negü tir eşitgil uç ordu ḫanı / tözü ilke *ya͡ngzap* söz aymış köni"[23] [KB, 3815 (Arat, 1979a, s. 383)].

---

[21] Sözcük kök ve gövdeleriyle bunlara ulanan eklere yönelik değerlendirmeler için kaynak olarak (Taş, 2009) kullanılmıştır.

[22] Tezcan, sözcüğün karşılığının "Clauson 953'te verilen 'yansılanmak'" olması gerektiğini belirtmiştir (Tezcan, 1981, s. 70).

[23] Beyit, Türkiye Türkçesine "Birer hakikat olan sözleri her tarafa yayılan Uç-Ordu hanı ne der, dinle." (Arat, 1991, s. 276) biçiminde aktarılmıştır.

b) /+DA-/

- **soŋ͡gda-** "çekiştirmek" (Arat, 1979b, s. 401; Taş, 2009, s. 90) < *soŋ* "son" (Taş, 2009, s. 90).

"eşit 'ilmi işlet tilin *soŋ͡gdama* / ya ḳılḳın ḳılınçın yawuz tip time" [KB, 4351 (Arat, 1979a, s. 437)].

"kişi körse kündüz mini *soŋ͡gdaġa* / özin otḳa atġa mini sözlege" [KB, 5004 (Arat, 1979a, s. 499)].

- **ünde-** "seslenmek, çağırmak" (Arat, 1979b, s. 506; Taş, 2009, s. 90) < *ün* "ses, ün, san" (Taş, 2009, s. 90).

"ilig bir kün oldurdı yalŋ͡guz özi / bu ögdülmişig *ündep* aydı sözi" [KB, 1791 (Arat, 1979a, s. 196)].

"tusulmaḳ üçün *ünder erse* ilig / meniŋ͡gde tusulġu uḳuş yoḳ bilig" [KB, 3802 (Arat, 1979a, s. 382)].

c) /+kı-/

- **oḳı-** "okumak; çağırmak" (Arat, 1979b, s. 336; Taş, 2009, s. 96) < **o* "çağrı için verilen seslenme, karşılık" (Taş, 2009, s. 96).

"bu ay toldı yasın keçürdi ilig / *oḳıp* oġlıŋ͡ga birdi öt saw erig" [KB, 1548 (Arat, 1979a, s. 172)].

"ay oḍġurmış emdi *oḳır men* sini / öz asġı tiler tip saḳınma mini" [KB, 3257 (Arat, 1979a, s. 330)].

ç) /+lA-/

- **çoġla-** "bağırmak, çağırmak" (Arat, 1979b, s. 132; Taş, 2009, s. 99) < *çoġı* "münakaşa, anlaşmazlık, ihtilaf, mücadele" (Taş, 2009, s. 99).

"müni yoḳ bu sözke köni sözlemiş / köni söz irig ol irig *çoġlamış*" [KB, 3847 (Arat, 1979a, s. 387)].

- **ötle-** "öğüt vermek, nasihat etmek" (Arat, 1979b, s. 366; Taş, 2009, s. 101) < *öt* "öğüt, nasihat" (Taş, 2009, s. 101).

"negü tir eşitgil uwutluġ tüzün / saŋ͡ga *ötler* emdi bağırsaḳ özün" [KB, 2204 (Arat, 1979a, s. 236)].

"ay eḍgü kişi *ötle* emdi maŋ͡ga / yanut birge teŋ͡gri yarınlıḳ saŋ͡ga" [KB,

5131 (Arat, 1979a, s. 512)].

- **sözle-** "söylemek, konuşmak" (Arat, 1979b, s. 406; Taş, 2009, s. 101) < *söz* (Taş, 2009, s. 102).

"sa͡ŋga *sözledim* men sözü͡ŋg tı͡ŋgladım / közü͡ŋg yumdu͡ŋg erse özüm ta͡ŋgladım" [KB, 648 (Arat, 1979a, s. 81)].

"mu͡ŋgar me͡ŋgzer emdi biliglig sözi / köni *sözlemiş* körse kö͡ŋgli yazı" [KB, 3383 (Arat, 1979a, s. 341)].

"kimi *sözlegey sen* kişi bolmasa / kişiler arala özü͡ŋg turmasa" [KB, 3424 (Arat, 1979a, s. 344)].

- **tı͡ŋgla-** "dinlemek" (Arat, 1979b, s. 442; Taş, 2009, s. 102) < ***tıŋ*** "ses" (Taş, 2009, s. 102).

"özü͡ŋg bolsa ḥacib orunç almaġu / çıġay tul yetimler sözin *tı͡ŋglaġu"* [KB, 4144 (Arat, 1979a, s. 417)].

"ḳaçan *tı͡ŋglaġay men* olarnı͡ŋg sözin / apa͡ŋg sözleseler öküş ya azın" [KB, 5883 (Arat, 1979a, s. 583)].

d) /+lA-n-/

- **sawlan-** "söylenmek" (Arat, 1979b, s. 384) < *saw* "söz, haber, öğüt, nasihat" < *sĠw* < ***sĠb*** (Taş, 2009, s. 29).

"ilig aydı eḍgü tuçı ögdilür / müni bu isizler ara *sawlanur*" [KB, 909 (Arat, 1979a, s. 108)].

- **sözlen-**[24] "söylenmek < *söz* (Taş, 2009, s. 105).

"tili birle yal͡ŋguḳ sözi sözlenür / sözi yaḳşı bolsa yüzi suwlanur" [KB, 275 (Arat, 1979a, s. 42)].

2.1.2.2.2. Eylemden Türeyen Eylemler

a) /-d-/

- **eşit-** "işitmek, duymak, dinlemek" (Arat, 1979b, s. 160; Taş, 2009, s. 172) < ***eşid-*** < ***eş-*** "işitmek" (Taş, 2009, s. 172).

"*eşitmezmü erdi͡ŋg* bügüdin bu söz / yaḳın bolsa begke küḍezgü keḍ öz"

[24] Taş, bu eylemin KB İndeksi'nde eksik olduğunu belirtmiştir (Taş, 2009, s. 105).

[KB, 650 (Arat, 1979a, s. 81)].

"negü tir *eşitgil* ay bilge külüg / bu sözdin kötürgil özüŋke ülüg" [KB, 1457 (Arat, 1979a, s. 163)].

"yanut birdi ögdülmiş aydı sözüŋ / *eşittim eşit* sen ewürme yüzüŋ" [KB, 3367 (Arat, 1979a, s. 340)].

b) /-l-/

- **ögdil-** "öğülmek, medhedilmek" (Arat, 1979b, s. 354) ~ **ögtil-** "övülmek, methedilmek" (Taş, 2009, s. 180) < **ögüt-* "övdürmek" (Taş, 2009, s. 180).

"til asġı telim bar yası ma öküş / ara *ögdilür* til ara miŋ söküş" [KB, 177 (Arat, 1979a, s. 34)].

"ilig aydı eḍgü tuçı *ögdilür* / müni bu isizler ara sawlanur" [KB, 909 (Arat, 1979a, s. 108)].

- **yaḍıl-** "yayılmak" (Arat, 1979b, s. 512; Taş, 2009, s.182) < *yaḍ-* "yaymak" (Taş, 2009, s.182).

"sewindi ilig inçke tegdi özi / ajunda *yaḍıldı* kör atı sözi" [KB, 1044 (Arat, 1979a, s. 121)].

"özüŋ bulġa iki ajun eḍgüsi / atıŋ eḍgü bolġay *yaḍılġay* küsi" [KB, 4474 (Arat, 1979a, s. 449)].

c) /-n-/

- **ilen-** "ayıplamak, tekdir etmek" (Arat, 1979b, s. 193), "ilenmek" (Taş, 2009, s. 189) < **ile-* "kabahat bulma, ayıplama, azarlama, tekdirm etme" (Taş, 2009, s. 189).

"körüp buştum erse *ilendi* özüŋ / serildim saŋa men tügüldi yüzüŋ" [KB, 795 (Arat, 1979a, s. 97)].

- **ötün-** "arz etmek, dilekte bulunmak, ricada bulunmak" (Arat, 1979b, s. 367), "arz etmek, ricada bulunmak" (Taş, 2009, s. 190) < **öt-* (Taş, 2009, s. 190).

"tilek bu iligke tapınsa özüm / yaraġ körse ḥacib *ötünse* sözüm" [KB, 529 (Arat, 1979a, s. 67)].

"bu erdi ay ilig meniŋg bilmişim / munuḳı *ötündüm* saŋga uḳmışım" [KB, 2174 (Arat, 1979a, s. 233)].

ç) /-ş-/

- **kiŋgeş-** "karşılıklı danışmak" (Arat, 1979b, s. 258) ~ **kėŋeş-** "karşılıklı danışmak" (Taş, 2009, s. 200) < *kiŋge-* "danışmak, görüşmek" (Arat, 1979b, s. 258) ~ *kėŋe-* "danışmak, görüşmek" (Taş, 2009, s. 200).

"mini ıḍtı ilig oḳıtçı saŋga / negü teg *kiŋgeşür sen* emdi maŋga" [KB, 3488 (Arat, 1979a, s. 350)].

"kiŋgeş *birle* ḳılġu kerek iş bilip / öḳündi *kiŋgeşmegli* işte ulıp" [KB, 5650 (Arat, 1979a, s. 561)].

- **oḳış-** "çağrışmak" (Arat, 1979b, s. 337; Taş, 2009, s. 200) < *oḳı-* "okumak; çağırmak" (Taş, 2009, s. 200).

"uzatma işiŋg sen çerig tir toḳış / üle neŋg erig ög toḳış at *oḳış*" [KB, 2365 (Arat, 1979a, s. 250)].

d) /-t-/

- **ayıt-** "sormak; söylemek, demek" (Arat, 1979b, s. 46; Taş, 2009, s. 204) < *ay-* "demek, söylemek" (Taş, 2009, s. 204).

"yana aydı ay toldı uḳtum bu söz / taḳı bir tilekimni *aytur* bu öz" [KB, 859 (Arat, 1979a, s. 103)].

"yanut birdi ögdülmiş aydı bu söz / *ayıtma* maŋga sen aya ḳutluġ öz" [KB, 3487 (Arat, 1979a, s. 350)].

"ḳalı ḳolsa sen söz yorıḳ bolġusın / *ayıttuḳta* sözle köni bolsu çın" [KB, 4300 (Arat, 1979a, s. 432)].

"*ayıtġu turur* kör bayat barçanı / ḳutulġu yiriŋg barmu kaçġıl ḳanı" [KB, 5278 (Arat, 1979a, s. 525)].

- **oḳıt-** "çağırtmak" (Arat, 1979b, s. 337; Taş, 2009, s. 207) < *oḳı-* "okumak; çağırmak" (Taş, 2009, s. 207).

"uḳuşluġ kim erse oḳıttı anı / biliglig kim erse beḍütti anı" [KB, 416 (Arat, 1979a, s. 56)].

"tapuġçı yaŋgılsa *oḳıtġu kerek* / negüke yaŋgılmış ayıtġu kerek" [KB, 641

(Arat, 1979a, s. 80)].

e) /-Ur-/

- **eştür-** "işittirmek, haber vermek" (Arat, 1979b, s. 162; Taş, 2009, s. 213) < *eşit-* "işitmek, duymak, dinlemek" (Taş, 2009, s. 213).

"sen ewde küḍez kelse *eştür* maṇg̑a / kişi barġa mindin oḳıtçı saṇg̑a" [KB, 5022 (Arat, 1979a, s. 501)].

"kişi öz işin öz bilümez körüp / aḍınḳa ayıtġu kerek *eştürüp*" [KB, 5656 (Arat, 1979a, s. 561)].

- **tegür-** "eriştirmek, dokundurmak" (Arat, 1979b, s. 433; Taş, 2009, s. 214) < *teg-* "değmek, dokunmak, ulaşmak" (Taş, 2009, s. 214).

"yalawaçḳa bolmaz ölüm ya ḳıyın / eşitmiş sözin çın *tegürse* tilin" [KB, 3818 (Arat, 1979a, s. 384)].

"yorı yanġıl emdi iligke sözüm / *tegürgil* kelür tip munu bu özüm" [KB, 5002 (Arat, 1979a, s. 499)].

f) /-z-/

- **tutuz-** "söylemek, nasihat etmek, emretmek" (Arat, 1979b, s. 476; Taş, 2009, s. 216) < *tut-* "tutmak" (Taş, 2009, s. 216).

"*tutuzmadımu* kör saṇg̑a ḫil başıṇg̑ / basınma begiṇg̑ni küḍezgil başıṇg̑" [KB, 652 (Arat, 1979a, s. 81)].

"yalawaçḳa mün yoḳ sözin ḳıymasa / *tutuzmış* sözüg çın tükel sözlese" [KB, 3816 (Arat, 1979a, s. 384)].

2.1.1.2.3. Birleşik Eylemler

2.1.1.2.3.1. Yardımcı Eylemlerle Kurulan Birleşik Eylemler

2.1.1.2.3.1.1. *Bol-* Yardımcı Eyleminin Kullanıldığı Örnekler

- **kiṇg̑eşçi bol-** "danışman olmak, danışmanlık görevinde bulunmak" [**kiṇg̑eşçi** "müşavir" (Arat, 1979b, s. 258) ~ **kėŋeşçi** "müşavir" (Taş, 2009, s. 28)].

"vezir begke tutçı *kiṇg̑eşçi bolur* / kiṇg̑eşçi kişiler teṇg̑eşçi bolur" [KB, 2256 (Arat, 1979a, s. 240)].

2.1.1.2.3.1.2. *Ḳıl-* Yardımcı Eyleminin Kullanıldığı Örnekler

- **cevab ḳıl-** ~ **cevabın ḳıl-** "cevap vermek, cevaplamak" [**cevab** "cevap" (Arat, 1979b, s. 125)].

"özüŋde uluġḳa tilin özneme / *cevab ḳılġu* yirde irig sözleme" [KB, 4303 (Arat, 1979a, s. 432)].

"negü sözlese men sözümni yirip / *cevabın ḳılur sen* özümni serip" [KB, 3452 (Arat, 1979a, s. 347)].

- **kiŋeş ḳıl-** "danışmak, istişare etmek" [**kiŋeş** "danışma, görüşme, düşünme" (Arat, 1979b, s. 258) ~ **kėŋeş** "danışma, görüşme, düşünme" (Taş, 2009, s. 163)].

"*kiŋeş ḳıldıŋ* emdi ınanıp maŋa / özüm bilmişin barça aydım saŋa" [KB, 5814 (Arat, 1979a, s. 576)].

- **munaẓara ḳıl-** "münazara yapmak" [**munaẓara** "münazara, tartışma" (Arat, 1979b, s. 319)].

"Oḍġurmış Ögdülmiş Birle *Munaẓara Ḳılmışın* Ayur" [KB, XLI (Arat, 1979a, s. 336)].

"Ögdülmiş Oḍġurmış Birle İkinç Ḳata *Münaẓara Ḳılmışın* Ayur" [KB, XLVI (Arat, 1979a, s. 400)].

- **naṣiḥat kıl-** "nasihat vermek, nasihatte bulunmak" [**naṣiḥat** "nasihat, öğüt" (Arat, 1979b, s. 324)].

"satıġçı küḍezsü emanetlerin / *ḳılu tursu* uzlar *naṣiḥatların*" [KB, 5589 (Arat, 1979a, s. 555)].

- **ta'bir ḳıl-** "tabir etmek, yorumlamak" [**ta'bir** "tabir" (Arat, 1979b, s. 417)].

"Ögdülmiş Oḍġurmış Tüşiŋge *Ta'bir Ḳılmışın* Ayur" [KB, LXXIX (Arat, 1979a, s. 599)].

- **ta'ziyet ḳıl-** "taziyede bulunmak, başsağlığı dilemek" [**ta'ziyet** "başsağlığı" (Arat, 1979b, s. 430)].

"İlig Ögdülmişke *Ta'ziyet Ḳılmışın* Ayur" [KB, LXXXV (Arat, 1979a, s. 624)].

"eşitti ilig keldi ewdin turup / a͡ngar *ta'ziyet ḳıldı* kö͡nglin urup" [KB, 6304 (Arat, 1979a, s. 624)].

- **va'de ḳıl-** "vaatte bulunmak, söz vermek" [**va'de** "vaid, söz" (Arat, 1979b, s. 509)].

"yime va'de ḳılmış öküş eḍgülük / ağırlıḳ açığlar yigü keḍgülük" [KB, 3734 (Arat, 1979a, s. 376)].

- **yo͡ngaġ ḳıl-** "gammazlık etmek" [**yo͡ngaḳ** "gammazlık" (Arat, 1979b, s. 552) ~ **yoŋaġ** "gammazlık" (Taş, 2009, s. 121)].

"birisi ozunçı *yo͡ngaġ ḳılġuçı* / biri iki yüzlüg kişi umduçı" [KB, 4272 (Arat, 1979a, s. 429)].

- **yanut ḳıl-** "yanıt vermek, cevaplamak" [**yanut** "cevap, karşılık" (Arat, 1979b, s. 522; Taş, 2009, s. 166)].

"ilig aydı ay toldı uḳġıl bu söz / ayıtmış sözü͡ngke *yanut ḳıldı* öz" [KB, 938 (Arat, 1979a, s. 111)].

"meni͡ng sözçe barça *yanut ḳıldı* söz / taḳı tuttum erse ḳatıġ yumdı köz" [KB, 3851 (Arat, 1979a, s. 388)].

2.1.1.2.3.2. Kurallı Birleşik Eylemler

2.1.1.2.3.2.1. Yeterlik Eylemleri

- **sözleyü bil-** "söyleyebilmek" [**sözle-** "söylemek, konuşmak" (Arat, 1979b, s. 406; Taş, 2009, s. 101)].

"bu ay toldı aydı söz asġı telim / ḳalı *sözleyü bilse* uş bu tilim" [KB, 984 (Arat, 1979a, s. 116)].

"ḳalı *sözleyü bilmese* til sözüg / yaşıl kökte erse kör indrür özüg" [KB, 1003 (Arat, 1979a, s. 118)].

- **yora bil-** ~ **yöre bil-** "yorabilmek, yorumlayabilmek" [**yor-** "tabir etmek, yormak" (Arat, 1979b, s. 552; Taş, 2009, s. 133) ~ **yör-** "çözmek, yormak" (Arat, 1979b, s. 555; Taş, 2009, s. 122)].

"nücum bilse ṭıb hem *yora bilse* tüş / anı͡ng yormışı teg sözi kelse tuş" [KB, 2632 (Arat, 1979a, s. 276)].

"uḍısa bu yalı͡nguḳ tüşer ök bu tüş / *yora bilse* terkin kelir aġzı tuş" [KB,

4367 (Arat, 1979a, s. 439)].

"bu tüş 'ilmi bilgü kerek aşnu keḏ / *yöre bilse* ötrü iḏi saḳnu keḏ" [KB, 5993 (Arat, 1979a, s. 594)].

2.1.1.2.3.2.2. Tezlik Eylemleri

- **ayu bir-** "söyleyivermek" [**ay-** "demek, söylemek" (Arat, 1979b, s. 41; Taş, 2009, s. 130)].

"*ayu birmedimü* ataŋ ya anaŋ / ay oġlum begiŋke özüŋ ḳılma teŋ" [KB, 651 (Arat, 1979a, s. 81)].

"ilig aydı uḳtum eşittim munı / taḳı bir sözüm bar *ayu bir* anı" [KB, 2669 (Arat, 1979a, s. 279)].

- **ḳolu bir-** "isteyivermek" [**ḳol-** "istemek, dilemek" (Arat, 1979b, s. 268)].

"iligdin *ḳolu bir* meniŋ 'uẕrümi / yaraġı ne erse otı ḳıl emi" [KB, 4871 (Arat, 1979a, s. 486)].

"bayattın *ḳolu birsü* yazuḳlarım / du'a birle bolġay keçürgey kerim" [KB, 5667 (Arat, 1979a, s. 563)].

- **sözleyü bir-** "söyleyivermek" [**sözle-** "söylemek, konuşmak" (Arat, 1979b, s. 406; Taş, 2009, s. 101)].

"kereklig söz aytur men emdi saŋa / iḏi keḏ baḳıp *sözleyü bir* maŋa" [KB, 1904 (Arat, 1979a, s. 208)].

- **tutzu bir-** "söyleyivermek" [**tutuz-** "söylemek, nasihat etmek, emretmek" (Arat, 1979b, s. 476; Taş, 2009, s. 216)].

"iḏi yaḳşı aymış ötüken begi / tilin *tutzu birmiş* saŋa söz yigi" [KB, 2682 (Arat, 1979a, s. 281)].

- **yora bir-** "yorumlayıvermek" [**yor-** "tabir etmek, yormak" (Arat, 1979b, s. 552; Taş, 2009, s. 133)].

"negü ḳılmışıŋnı sen aḏra seçe / *yora birdiŋ* uḳtum ḳamuġnı açа" [KB, 797 (Arat, 1979a, s. 97)].

2.1.1.2.3.2.3. Sürerlik Eylemleri

- **aytu tur-** "soragelmek" [**ayıt-** "sormak; söylemek, demek" (Arat, 1979b, s. 46; Taş, 2009, s. 204)].

"yime *aytu tursa* er at ḫallerin / açı hem toḳı ya tonın oraḳın" [KB, 2564 (Arat, 1979a, s. 269)].

"tapuġ ḳılsa bir neñg yazuḳ ḳılsa ur / yawa ıḍma boşlaġ işin *aytu tur*" [KB, 4185 (Arat, 1979a, s. 421)].

- **ḳolu tur-** "isteyedurmak" [**ḳol-** "istemek, dilemek" (Arat, 1979b, s. 268)].

"küçi yetmişinçe ḳatıġlansu öz / yawa ḳılsa 'uẕri *ḳolu tursu* öz" [KB, 5286 (Arat, 1979a, s. 526)].

- **oḳıyu tur-** "çağıradurmak" [**oḳı-** "okumak; çağırmak" (Arat, 1979b, s. 336; Taş, 2009, s. 96)].

"birig beglenür kör taḳı bir begin / *oḳıyu turur* tegme künde öñgin" [KB, 3535 (Arat, 1979a, s. 355)].

2.1.1.2.3.3. Belirleyici Birleşik Eylemler[25]

aça ay- "açıkça söylemek, izah ederek anlatmak" [**aç-** "açmak; izah etmek"(Arat, 1979b, s. 1; Taş, 2009, s. 186)] / **ay-** "demek, söylemek" (Arat, 1979b, s. 41; Taş, 2009, s. 130)].

[25] Korkmaz, bu terimle ifade ettiği birleşik eylemlerin Gabain'in "Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi için Modal yardımcı fiiller başlığı altında incelediği ET. *bol-u sakın-* 'olmayı düşünmek', *tıd-a katıglan-* 'engellemeye çalışmak', *ıd-u yara-* 'göndermeye yaramak', EAT. *yuyun-u başla-* 'yıkanmaya başlamak", *iste-y-ü git-* 'rica için gitmek', *otar-ı git-* 'otlatmaya gitmek'" yapısındaki örnekler olduğunu belirtmiştir. Korkmaz'a göre bu tür birleşiklerde asıl anlam, birinci eylemde değil ikincidedir ve birinci eylem, ikinci eylemdeki "anlamı belirleyen bir zarf görevindedir" (Korkmaz, 2003, s. 834). Banguoğlu ise bu eylemleri "yarı tasvir fiilleri" olarak adlandırmıştır. Banguoğlu'na göre bu birleşik eylemler, "tıpkı tasvir fiilleri kalıbında kurulmuş olup tasvir fiili anlatımı taşımayan", ikinci eylemin gerçek anlamında olduğu ("*çıkagelmek, ala koymak*") örneklerdir. Banguoğlu, Eski Türkçede ve Eski Osmanlıcada yaygın olduğunu belirttiği bu yapılar için Eski Türkçe "*oplayu tegmek, kılu alkmak*" Eski Osmanlıca "*sevinü gel-, koşa komak, kaça yörümek, ağlayu git-, isteyu varmak, basa düşmek*" örneklerini vermiştir. Yazar, *-Ip*/*-Up* "ulama zarffiilleri ile" kurulan "*yapıp durmak, sürüp gitmek, apışıp kalmak; kasıp kavurmak, atıp tutmak, sayıp dökmek, gidip gelmek*" gibi eylemleri de bu başlığa dâhil etmiş; ilk gruptaki örnekleri "eskiden kalma" olarak adlandırırken diğerlerini "yeni bir gelişme" saymıştır (Banguoğlu, 1986, s. 493, 494).

"yana aydı ilig söz asġı neçe / yası ma neçe ol maŋga *ay açа*" [KB, 1000 (Arat, 1979a, s. 117)].

"negü ḳıldı erdi kadaşlar saŋga / nelük yüz ewürdüŋg *açа ay* maŋga" [KB, 3205 (Arat, 1979a, s. 326)].

- **ayu tutuz-** "deyip bildirmek" [**ay-** "demek, söylemek" (Arat, 1979b, s. 41; Taş, 2009, s. 130) / **tutuz-** "söylemek, nasihat etmek, emretmek" (Arat, 1979b, s. 476; Taş, 2009, s. 216)].

"çerig sançmış alp er *tutuzmış ayu* / maŋga tört miŋg er sü tükel sü tiyü" [KB, 2335 (Arat, 1979a, s. 248)].

2.1.1.2.3.4. İkili Birleşik Eylemler[26]

- **tip ay-** "deyip söylemek" [**ti-** "demek'" (Arat, 1979b, s. 443) ~ **tė-** "demek'" (Taş, 2009, s. 132) / **ay-** "demek, söylemek" (Arat, 1979b, s. 41; Taş, 2009, s. 130)].

"çiniler edebü'l-müluk *tip ayar* / maçinlar enisü'l-memalik atar" [KB, B28 (Arat, 1979a, s. 6)].

"çıġay *tip ayurlar* ḳayu ol çıġay / közi suḳ çıġay ol neçe erse bay" [KB, 5387 (Arat, 1979a, s. 535)].

2.1.1.2.3.5. Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Eylemler

Kutadgu Bilig'de sözlü iletişim bağlamında kullanılan sözcük grupları arasında anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik eylemler bulunmaktadır. Öbeği oluşturan ögelerin biri ya da tamamı "kendi anlamları dışında" kullanılan anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik eylemler, bir adla bir eylem ("isim ve fiil") ya da bir eylemle başka bir eylem ("fiil ve fiil") ögesinden oluşur (Öztürk, 2008, s. 46).

---

[26] Banguoğlu, *-Ip/-Up* "ulama zarffiilleri ile" kurulan "*yapıp durmak, sürüp gitmek, apışıp kalmak; kasıp kavurmak, atıp tutmak, sayıp dökmek, gidip gelmek*" gibi eylemleri "yarı tasvir fiilleri" başlığıyla vermiştir (Banguoğlu, 1986, s. 493, 494). Bu sınıflamaya katılmayan Korkmaz, Türkiye Türkçesindeki benzer örnekleri "ikili birleşik fiiller" olarak adlandırır. Korkmaz'a göre bu gruptaki örnekler, "iki ayrı fiilin belirli biçim kalıpları içinde bir araya gelip anlamca kaynaşmasından oluşmuştur. *alıp ver-, atıp tut-, dolup taş-, düşüp kalk-, gidip gel-*... gibi anlamca birbirine yakın veya zıt fiillerin oluşturduğu bu birleşiklerde, birinci fiil genellikle -Ip zarf-fiili yapısındadır". Korkmaz, bu örneklerin Banguoğlu'nun "yarı tasvir fiilleri" olarak değerlendirdiği "çıkagel-, alıkoy-" gibi birleşiklerden "çok farklı" olduğunu ve bu gerekçeyle "farklı bir terimle ve ayrı bir tür olarak vermeyi" uygun bulduğunu belirtir (Korkmaz, 2003, s. 835).

• **ağız köni tut-** "ağzını bozmamak, küfür ya da günah söz söylememek" (Önler, 1999, s. 122) [**ağız** "ağız" (Arat, 1979b, s. 10) / **köni** "dik, doğru, gerçek" (Arat, 1979b, s. 278; Taş, 2009, s. 134) / **tut-** "tutmak" (Arat, 1979b, s. 471; Taş, 2009, s. 154)].

"negü kelse tapla kör eḍgü isiz[27] / boyun bir[28] ḳażaḳa *köni tut ağız"* [KB, 1431 (Arat, 1979a, s. 160, Önler, 1999, s. 122)].

• **atı yaḍıl-** "ünlenmek, şöhrete ulaşmak" (Önler, 1999, s. 123) [**at** "ad, isim" (Arat, 1979b, s. 32; Taş, 2009, s. 46) / **yaḍıl-** "yayılmak" (Arat, 1979b, s. 512; Taş, 2009, s. 182)].

"buḍun inçke tegse ilig[29] tegmese / begi *atı* eḍgün *yaḍılsa* basa" [KB, 2180 (Arat, 1979a, s. 233, Önler, 1999, s. 123)].

• **aytu kir-** "söze girmek, söze başlamak" [**ayıt-** "sormak; söylemek, demek" (Arat, 1979b, s. 46; Taş, 2009, s. 204) / **kir-** "girmek" (Arat, 1979b, s. 259; Taş, 2009, s. 196)].

"yana aytu kirdi ilig öz sözin / yanut birdi ay toldı tügdi yüzin" [KB, 626 (Arat, 1979a, s. 78)].

• **bilig bir- ~ bilig bildür-** "bilgi vermek, bilgilendirmek" < [**bilig** "bilgi, hikmet" (Arat, 1979b, s. 82; Taş, 2009, s. 113) / **bir-** "vermek" (Arat, 1979b, s. 87) ~ **bėr-** "vermek" (Taş, 2009, s. 199) / **bildür-** "bildirmek" (Arat, 1979b, s. 81; Taş, 2009, s. 173)].

"negü tir eşitgil *bilig birgüçi* / biligsizni bordın söküp tıḍġuçı" [KB, 2095 (Arat, 1979a, s. 226)].

"ne eḍgü *bilig birdi* bilgi ḳoyuġ / oġul ḳız atı erke kitmez oyuġ" [KB, 3382 (Arat, 1979a, s. 341)].

"uḳuş ötgünür kör *bilig bildürür* / yayıġ dünya ḳılḳın sa͡ŋga uḳturur" [KB, 398 (Arat, 1979a, s. 54)].

• **cevab bir-** "cevap vermek, cevaplamak; söz söylemek, buyurmak" [**cevab** "cevap" (Arat, 1979b, s. 125) / **bir-** "vermek" (Arat, 1979b, s. 87) ~ **bėr-** "vermek" (Taş, 2009, s. 199)].

---

[27] *ėsiz* (Önler, 1999, s. 122).
[28] *bėr* (Önler, 1999, s. 122).
[29] *ėlig* (Önler, 1999, s. 123).

"yanut birdi oḍġurmuş aydı bu söz / eşittim eşitgil *cevab birsü* öz" [KB, 3334 (Arat, 1979a, s. 337)].

"sa͡ŋga söz ayıtsa ötün söz çını / *cevab birse* yarlıġ tegürgil köni" [KB, 4060 (Arat, 1979a, s. 409)].

- **ḫaber bir-** "haber vermek, bildirmek, söylemek" [**ḫaber** "haber" (Arat, 1979b, s. 171) / **bir-** "vermek" (Arat, 1979b, s. 87) ~ **bėr-** "vermek" (Taş, 2009, s. 199)].

"dünya erdemin asıġın yasın *ḫaber birür"* [KB, C48 (Arat, 1979a, s. 14)].

"ayıttı ḳadaşların oḍġurmışa / esen tip *ḫaber birdi* ögdülmişe" [KB, 3302 (Arat, 1979a, s. 334)].

- **iç sözi ay-** "sır söylemek, sır vermek" [**iç** "iç" (Arat, 1979b, s. 185) / **söz** "söz" (Arat, 1979b, s. 402) / **ay-** "demek, söylemek" (Arat, 1979b, s. 41; Taş, 2009, s. 130)].

"bitigçike *aygu kerek iç sözin* / küḍezse bitigçi öküş ya azın" [KB, 2675 (Arat, 1979a, s. 280)].

- **ki͡ŋgeş bir-** "akıl vermek, tavsiye etmek" [**ki͡ŋgeş** "danışma, görüşme, düşünme" (Arat, 1979b, s. 258) ~ **kėŋeş** "danışma, görüşme, düşünme" (Taş, 2009, s. 163) / **bir-** "vermek" (Arat, 1979b, s. 87) ~ **bėr-** "vermek" (Taş, 2009, s. 199)].

"yanut birdi oḍġurmış aydı ma͡ŋga / *ki͡ŋgeş bir* yarağı ne ol ay to͡ŋga" [KB, 3482 (Arat, 1979a, s. 349)].

"Oḍġurmış Ögdülmişke *Ki͡ŋgeş Birmişin* Ayur" [KB, LXXIV (Arat, 1979a, s. 568)].

- **kö͡ŋgül sözi aç-** "sır açmak, sır söylemek" [**kö͡ŋgül** "gönül, yürek, anlayış" (Arat, 1979b, s. 276; Taş, 2009, s. 32) / **söz** "söz" (Arat, 1979b, s. 402) / **aç-** "açmak; izah etmek"(Arat, 1979b, s. 1; Taş, 2009, s. 186)].

"a͡ŋgar *açtı* ay toldı *kö͡ŋgli sözi* / ne ermiş tileki kim ermiş özi" [KB, 503 (Arat, 1979a, s. 65)].

- **kö͡ŋgül tut-** "can kulağıyla dinlemek" (Önler, 1999, s. 154) [**kö͡ŋgül** "gönül, yürek, anlayış" (Arat, 1979b, s. 276; Taş, 2009, s. 32) / **tut-** "tutmak" (Arat, 1979b, s. 471; Taş, 2009, s. 154)].

"bu ay toldı aydı eşit ay oġul / sözümni unıtma maṅga *tut köṅgül"* [KB, 1167 (Arat, 1979a, s. 134, Önler, 1999, s. 155)].

- **meşel kel-** "özlü söz söylenmek" [**meşel** "söz, atasözü" (Arat, 1979b, s. 314) / **kel-** "gelmek" (Arat, 1979, s. 235; Taş, 2009, s. 131)].

"*meşel keldi* türkçe muṅgar meṅgzetür / anı sözledim men munu yaṅgzatur" [KB, 273 (Arat, 1979a, s. 42)].

- **meşelde kel-** "bir özlü sözde geçmek, nakledilmek" [**meşel** "söz, atasözü" (Arat, 1979b, s. 314) / **kel-** "gelmek" (Arat, 1979, s. 235; Taş, 2009, s. 131)].

"iḍi kiçki söz ol *meşelde kelir* / ata ornı atı oġulḳa ḳalır" [KB, 110 (Arat, 1979a, s. 27)].

"taṅg ermez seniṅgdin *meşelde kelir* / ḳayu neṅg sewüg bolsa 'aybı barır" [KB, 3514 (Arat, 1979a, s.

- **minnet ur-** "başa kakmak, yaptığı iyiliği yüzüne vurmak" (Önler, 1999, s. 167) [**minnet** "minnet" (Arat, 1979b, s. 317) / **ur-** "vurmak, döğmek" (Arat, 1979b, s. 496), "vurmak, dövmek" (Taş, 2009, s. 154)].

"tözü[30] ḫalḳḳa barça ḳılur eḍgülük / yana minnet urmaz kişike külük[31]" [KB, 857 (Arat, 1979a, s. 103, Önler, 1999, s. 167)].

- **naṣiḥat tut-** "öğüdü tutmak, öğüde uymak" [**naṣiḥat** "nasihat, öğüt" (Arat, 1979b, s. 324) / **tut-** "tutmak" (Arat, 1979b, s. 471; Taş, 2009, s. 154)].

"emanet atı bar ḳanı ḳıldaçı / *naṣiḥat* sözi bar ḳanı *tuttaçı*" [KB, 6471 (Arat, 1979a, s. 639)].

- **pend bir-** "nasihat etmek, öğüt vermek" [**pend** "öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 373) / **bir-** "vermek" (Arat, 1979b, s. 87) ~ **bėr-** "vermek" (Taş, 2009, s. 199)].

"sana sözledim men sözüm ay oġul / saṅga *birdi* bu *pend* özüm ay oġul" [KB, 187 (Arat, 1979a, s. 35)].

"ölügli tirigke *birür pend* tilin / eşitgil anı sen köṅgülke alın" [KB, 1448 (Arat, 1979a, s. 162)].

---

30 *tüzü* (Önler, 1999, s. 167).
31 *kölük* (Önler, 1999, s. 167).

- **pend tut-** "öğüdü tutmak, öğüde uymak" [**pend** "öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 373) / **tut-** "tutmak" (Arat, 1979b, s. 471; Taş, 2009, s. 154)].

"*ata pendi tuttı* yorıdı köni / ḳutı künde arttı yarudı küni" [KB, 1566 (Arat, 1979a, s. 173)].

"atan͡g öldi bardı san͡ga birdi pend / *ata pendi tutsa* şeker bolġa ḳand" [KB, 5154 (Arat, 1979a, s. 514)].

- **öt saw ay-** "öğüt vermek, öğütte bulunmak" [**öt** "öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 365) / **saw** "söz, haber, öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 384) / **ay-** "demek, söylemek" (Arat, 1979b, s. 41; Taş, 2009, s. 130)].

"özi barmışın hem neteg körmişin / *ayu birdi öt saw* negü aymışın" [KB, 6237 (Arat, 1979a, s. 617)].

- **öt erig bir-** "öğüt vermek, öğütte bulunmak" [**öt** "öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 365) / **erig** "nasihat" (Arat, 1979b, s. 157) / **bir-** "vermek" (Arat, 1979b, s. 87) ~ **bėr-** "vermek" (Taş, 2009, s. 199)].

"negü tir eşit emdi kön͡gli tirig / san͡ga yaḳşı sözlep *birür öt erig*" [KB, 4910 (Arat, 1979a, s. 490)].

"man͡ga *öt erig bir* tutunsu özüm / ḳutaḍsu sözün͡g çın süzülsü özüm" [KB, 5117 (Arat, 1979a, s. 511)].

- **öt saw erig bir-** "öğüt vermek, öğütte bulunmak" [**öt** "öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 365) / **saw** "söz, haber, öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 384) / **erig** "nasihat" (Arat, 1979b, s. 157) / **bir-** "vermek" (Arat, 1979b, s. 87) ~ **bėr-** "vermek" (Taş, 2009, s. 199)].

"taḳı yaḳşı aymış bilig birgüçi / közi suḳḳa *öt saw erig birgüçi*" [KB, 2617 (Arat, 1979a, s. 275)].

"yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / bu yan͡glıġ *birü tursa öt saw erig*" [KB, 6265 (Arat, 1979a, s. 620)].

- **öt saw erig sözle-** "öğüt vermek, öğütte bulunmak" [**öt** "öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 365) / **saw** "söz, haber, öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 384) / **erig** "nasihat" (Arat, 1979b, s. 157) / **sözle-** "söylemek, konuşmak" (Arat, 1979b, s. 406; Taş, 2009, s. 101)].

"negü tir eşitgil ton͡ga alp erig / bilig *sözlemiş* kör bu *öt saw erig*" [KB, 5861 (Arat, 1979a, s. 581)].

- **ötüg bir-** "dileği arz etmek" [**ötüg** "dilek, rica" (Arat, 1979b, s. 366; Taş, 2009, s. 117) / **bir-** "vermek" (Arat, 1979b, s. 87) ~ **bėr-** "vermek" (Taş, 2009, s. 199)].

- **ötüg ötün-** "dileği arz etmek" [**ötüg** "dilek, rica" (Arat, 1979b, s. 366; Taş, 2009, s. 117) / **ötün-** "arz etmek, dilekte bulunmak, ricada bulunmak" (Arat, 1979b, s. 367), "arz etmek, ricada bulunmak" (Taş, 2009, s. 190)].

"kirür hem çıḳar bolsa anda naru / *ötünse ötüg* saw törüçe körü" [KB, 4043 (Arat, 1979a, s. 408)].

"bu yaŋ͡ glıġ körüp bu özüm eymenip / *ötüg ötnümez men* tilimni yazıp" [KB, 791 (Arat, 1979a, s. 96)].

"*ötüg birdi* ögdülmiş aydı ay beg / yorayın bu sözni köŋ͡ gülteki teg" [KB, 2673 (Arat, 1979a, s. 280)].

- **sır aç-** "sırrı ortaya çıkarmak, açığa vurmak" [**sır** "sır, gizli söz" (Arat, 1979b, s. 397) / **aç-** "açmak; izah etmek"(Arat, 1979b, s. 1; Taş, 2009, s. 186)].

"*köŋ͡ gül sırrı açma* sözüŋ͡ g tegmeke / ḳalı *açtıŋ͡ g erse* özüŋ͡ g emgeke" [KB, 4293 (Arat, 1979a, s. 431)].

"köŋ͡ güldeki *sırrım açar men* saŋ͡ ga / tilek arzu birle uçar men saŋ͡ ga" [KB, 4796 (Arat, 1979a, s. 480)].

- **söz aç-** "sır söylemek, sır paylaşmak" [**söz** "söz" (Arat, 1979b, s. 402) / **aç-** "açmak; izah etmek"(Arat, 1979b, s. 1; Taş, 2009, s. 186)].

"bu iki kişike *söz açġu kerek* / *söz açsa* awaġları yüḍgü kerek" [KB, 2680 (Arat, 1979a, s. 281)].

- **söz yolı aç-** "söze yol açmak, söze zemin hazırlamak" (Önler, 1999, s. 171) [**söz** "söz" (Arat, 1979b, s. 402) / **yol** "yol, sefer" (Arat, 1979b, s. 551; Taş, 2009, s. 30) / **aç-** "açmak; izah etmek" (Arat, 1979b, s. 1; Taş, 2009, s. 186)].

"muŋ͡ gar meŋ͡ gzetü aydı şaėir tili / bu şa'ir sözi kör *açar söz yolı"* [KB, 1421 (Arat, 1979a, s. 159, Önler, 1999, s. 171)].

- **söz yorı-** "söz dolaşmak, konuşulmak" [**söz** "söz" (Arat, 1979b, s. 402) / **yorı-** "yürümek, varmak" (Arat, 1969b, s. 553), "yürümek, varmak; yaşamak, ömür sürmek; davranmak" (Taş, 2009, s. 94)].

"buḍun tillerinde negü *söz yorır* / söküşmü telimrek ya ögdi kelir" [KB,

3100 (Arat, 1979a, s. 317)].

- **sözke ul (tüp) ur-** "söze dayanak bulmak, sözü konuya getirmek" (Önler, 1999, s. 172) [**söz** "söz" (Arat, 1979b, s. 402) / **ul** "temel" (Arat, 1979b, s. 491; Taş, 2009, s. 84) / **tüp** "dip, esas" (Arat, 1979b, s. 479; Taş, 2009, s. 52) / **ur-** "vurmak, döğmek" (Arat, 1979b, s. 496), "vurmak, dövmek" (Taş, 2009, s. 154)].

"küsemiş aŋgar bardı bir kün turup / sözin sözledi *sözke ul tüp urup*" [KB, 506 (Arat, 1979a, s. , Önler, 1999, s. 172)].

- **til beḍükle-** "pervasızlaşmak, dili uzamak" (Önler, 1999, s. 173) [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **beḍükle-**[32] "büyütmek"].

"uruġluġ tarıġlıġ *beḍükler tili* / beḍükrek bolur bolma ewçi ḳulı" [KB, 4496 (Arat, 1979a, s. 451, Önler, 1999, s. 173)].

- **til beḍüt-** "dili uzamak, pervasız konuşmak, incitici ve suçlayıcı konuşmak" (Önler, 1999, s. 173) [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **beḍüt-** "büyütmek" (Arat, 1979b, s. 69; Taş, 2009, s. 204)].

"*beḍütgey tilin* köŋgli neŋke bolup / kötürgü kerek neŋ tilese ḳolup" [KB, 4492 (Arat, 1979a, s. 451, Önler, 1999, s. 173)].

- **til uzat-** "dil uzatmak, kötü söz söylemek" [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **uzat-** "uzatmak" (Arat, 1979b, s. 501; Taş, 2009, s. 210)].

"elig bulmaduḳ bulsa ilke elig / *uzatur* budunḳa elig hem *tilig*" [KB, 5758 (Arat, 1979a, s. 571).

- **tili tuz**[33] **tam-** "ağzından bal damlamak" (Önler, 1999, s. 174) [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **tuz** "tuz" (Arat, 1979b, s. 476) / **tam-** "damlamak" (Arat, 1979b, s. 420; Taş, 2009, s. 155)].

"yüzi körklüg erdi körüp köz ḳamar / sözi yumşak erdi *tili tuz tamar"* [KB, 464 (Önler, 1999, s. 174)].

[32] KB dizininde, *beḍük* "büyük" (Arat, 1979b, s. 68) maddesi altında gösterilmiştir.

[33] *tuz* sözcüğü, *lezzet* ifade etmektedir. Arat, sözcüğü *tüz* olarak okumuş; *tüz tamar* öbeğini, Türkiye Türkçesine "doğru söylerdi" biçiminde aktarmıştır (Önler, 1999, s. 174): "Yüzü, bakınca, göz kamaştıracak kadar güzel idi; sözü sert değildi, fakat doğru söylerdi." (Arat, 1991, s. 43).

- **tili yazıl-** "dili çözülmek, ağzını açmak, konuşmak" (Önler, 1999, s. 174) [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **yazıl-** "açılmak, çözülmek" (Arat, 1979b, s. 534; Taş, 2009, s. 182)].

"bu yaŋlıġ körüp bu özüm eymenip[34] / ötüg ötnümez[35] men *tilimni yazıp*" [KB, 791 (Arat, 1979a, s. 96, Önler, 1999, s. 174)].

- **tilig aç-** "konuşmaya başlamak" [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **aç-** "açmak; izah etmek" (Arat, 1979b, s. 1; Taş, 2009, s. 186)].

"turup kirdiler ewke alşıp elig / ḳadaşı ayıttı kör *açtı tilig*" [KB, 5684 (Arat, 1979a, s. 564)].

- **tilin sözde atı yorı-** "adı dilde yaşamak, hep söylenmek" [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **söz** "söz" (Arat, 1979b, s. 402) / **at** "ad, isim" (Arat, 1979b, s. 32; Taş, 2009, s. 46) / **yorı-** "yürümek, varmak" (Arat, 1969b, s. 553), "yürümek, varmak; yaşamak, ömür sürmek; davranmak" (Taş, 2009, s. 94)].

"kimi sewse ermiş köŋül arzulap / *tilin sözde atı yorır* söz ulap" [KB, 3478 (Arat, 1979a, s. 349)].

- **tilin oyna-** "şakalaşmak, lakırdı etmek, yüzgöz olmak" (Önler, 1999, s. 174) [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **oyna-** "oynamak" (Arat, 1979b, s. 348; Taş, 2009, s. 83)].

"basıtma ḳatıġlan kiçigke özüŋ / *tilin oynamaġıl* tıḍa tut sözüŋ" [KB, 4184 (Arat, 1979a, s. 421, Önler, 1999, s. 174)].

- **tilinde yorıt-** "dilinden düşürmemek, sürekli dile getirmek" (Önler, 1999, s. 175) [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **yorıt-** "yürütmek" (Arat, 1979b, s. 554; Taş, 2009, s. 211)].

"körüp sewdi ḥacib bu ay toldını / *tilinde yorıttı* ḳamuġ ögdini" [KB, 530 (Arat, 1979a, s. 67, Önler, 1999, s. 175)].

- **tiliŋge ilin-** "diline düşmek" [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **ilin-** "yakalanmak, tutulmak, kapılmak, kaptırmak" (Arat, 1979b, s. 196; Taş, 2009, s. 194)].

"usa eḍgü tutġıl bularnı ḳadaş / bularnıŋ *tiliŋge ilinme* adaş" [KB, 4397 (Arat, 1979a, s. 442)].

---

[34] *eymenüp* (Önler, 1999, s. 174).
[35] *ötünmez* (Önler, 1999, s. 174).

• **uşaḳ sözle-** "dedikodu etmek, dedikodu yapmak" [**uşaḳ** "dedikodu" (Arat, 1979b, s. 499; Taş, 2009, s. 30) / **sözle-** "söylemek, konuşmak" (Arat, 1979b, s. 406; Taş, 2009, s. 101)].

"yoŋ͡gama kişig sen *uşaḳ sözleme* / köni sözlegil söz barın kizleme" [KB, 4108 (Arat, 1979a, s. 414)].

• **yanut bir-** "yanıt vermek, cevaplamak" [**yanut** "cevap, karşılık" (Arat, 1979b, s. 522; Taş, 2009, s. 166) / **bir-** "vermek" (Arat, 1979b, s. 87) ~ **bĖr-** "vermek" (Taş, 2009, s. 199)].

"*yanut birdi* ögdülmiş ilig ḳutı / bilig birle begler beḍütti atı" [KB, 1905 (Arat, 1979a, s. 208)].

"*yanut birdi* oḍġurmış aydı bu söz / eşittim men emdi aya köŋ͡gli tüz" [KB, 4314 (Arat, 1979a, s. 433)].

2.1.2. Sözcük Grupları

2.1.2.1. Sıfat Tamlaması

• **açıġ söz**[36] "acı söz, incitici söz" (Önler, 1999, s. 121) [**açıġ** "acı" (Arat, 1979b, s. 3; Taş, 2009, s. 112) / **söz** "söz" (Arat, 1979b, s. 402)].

"tügük yüz *açıġ söz* kişig tumlıtur / tiriglikte kitmez köŋ͡gülde yatur" [KB, 2577 (Arat, 1979a, s. 270, Önler, 1999, s. 121)].

2.1.2.2. İsnat Grubu

• **tili çın**[37] "doğru sözlü" (Önler, 1999, s. 173) [**til** "dil, söz, lügat" (Arat, 1979b, s. 446) / **çın** "gerçek, doğru, sahih" (Arat, 1979b, s. 130; Taş, 2009, s. 56)].

"*tili çın* kerek bolsa köŋ͡gli köni / buḍunḳa[38] asıġ ḳılsa toġsa[39] küni" [KB, 2010 (Arat, 1979a, s. 218; Önler, 1999, s. 173)].

2.1.2.3. Yinelemeler

Kutadgu Bilig'de sözlü iletişim ögesi niteliğindeki yinelemeler arasında aynı ya da yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikileme ve üçleme yapısında sözcük grupları bulunmaktadır. Eserde, bu kapsamda üç ikileme, bir tane de üçleme

[36] Önler, KB'de yer alan deyimler arasında göstermiştir (Önler, 1999, s. 121).
[37] Önler, KB'de yer alan deyimler arasında göstermiştir (Önler, 1999, s. 173).
[38] *boḍunḳa* (Önler, 1999, s. 173).
[39] *tuġsa* (Önler, 1999, s. 173).

belirlenmiştir. Bayraktar, eserde çok sayıda örneği bulunan üçlemelerin "daha çok türdeş kelime tekrarları boyutunda" (Bayraktar, 2014, s. 34) olduğunu belirtmiştir.

2.1.2.3.1. İkilemeler

- **kiñgeşçi öge** "müşavir, danışman" [**kiñgeşçi** "müşavir" (Arat, 1979b, s. 258) ~ **kėŋeşçi** "müşavir" (Taş, 2009, s. 28) / **öge** "çok akıllı, müşavir (Arat, 1979b, s. 355; Taş, 2009, s. 122)].

"negü tir eşitgil *kiñgeşçi öge*[40] / kiñgeşte töker begke yünçü üge" [KB, 2935 (Arat, 1979a, s. 304)].

- **öt erig** "ögüt, nasihat" [**öt** "öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 365) / **erig** "nasihat" (Arat, 1979b, s. 157)].

"mini kör meniñgdin kötür *öt erig* / ökünme yarın sen bu kün sen tirig" [KB, 1466 (Arat, 1979a, s. 164)].

- **uşaḳ söz** "dedikodu" [**uşaḳ** "dedikodu" (Arat, 1979b, s. 499; Taş, 2009, s. 30) / **söz** "söz" (Arat, 1979b, s. 402)].

"ḳuruġ sözleme sen kişig soñgdama / *uşaḳ söz* eḍerme yime kikneme" [KB, 4301 (Arat, 1979a, s. 432)].

2.1.2.3.2. Üçlemeler

- **öt saw erig** "ögüt, nasihat" [**öt** "öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 365) / **saw** "söz, haber, öğüt, nasihat" (Arat, 1979b, s. 384) / **erig** "nasihat" (Arat, 1979b, s. 157)].

"negülük ḳoḍur sen bu eḍgülerig / nelük taplamaz sen bu *öt saw erig*" [KB, 3984 (Arat, 1979a, s. 401)].

"meniñgdin nerek emdi *öt saw erig* / bu öḍlek öti tap sañga ay tirig" [KB, 5136 (Arat, 1979a, s. 513)].

2.2. Kullanımları ve Anlam Özellikleri Açısından Sözlü İletişim Ögeleri

Kutadgu Bilig'de yer alan sözlü iletişim kavram alanına ilişkin söz varlığı ürünlerinin kullanıldığı yerlerin, karşıladığı kavramların, sergilediği eş dizimsel ve anlamsal özelliklerin vb. belirlenmesi, söz konusu örneklerin bağlam, kullanım

[40] *kiñgeşçi öge* ikilemesi, metnin Türkiye Türkçesine aktarımında "has-müşavir" sözcüğü ile karşılanmıştır: "Dinle, istişarede beyin önüne yığınla inci döken has-müşavir ne der." (Arat, 1991, s. 216).

ve anlam boyutlarıyla değerlendirilmesini sağlayacaktır. Metindeki sözlü iletişim ögelerinin kullanımlarına ve anlam özelliklerine yönelik kimi değerlendirmeler aşağıda belirtilmiştir:

a) *Kutadgu Bilig*'de belirlenen sözlü iletişim ögeleri, sözcüklerden (ad, eylem) ve sözcük gruplarından (sıfat tamlaması, isnat grubu, yinelemeler) oluşmaktadır. Örneklerin tamamına yakını, basit, türemiş ve birleşik yapılı adlar ve eylemlerdir. Ad ve eylem kök ya da gövdelerinden 14 farklı ekle (/+çI/, /+lIg/+lUg/, /+lIk/+lUk/; /-dI/-dU/, /-g/, /-GA/, /-gçI/, /-gUçI/, /-k/, /-m/, /-nç/, /-ş/, /-t/, /-z/) ad; 12 farklı ekle (/+A-/, /+DA-/, /+kı-/, /+lA-/, /+lA-n-/; /-d-/, /-l-/, /-n-/, /-ş-/, /-t-/, /-Ur-/, /-z-/) eylem türetilmiştir. En sık kullanılan yapım ekleri, ad ve eylem kök ya da gövdelerinden bir işi yapan, gerçekleştiren anlamlı özne adları türeten /-gUçI/ ve /+çI/ ekleridir. Birleşik sözcüklerin yalnızca biri birleşik ad yapısındayken diğer örneklerin tümü birleşik eylemlerdir. Birleşik eylemlerde en çok kullanılan yardımcı eylem *ḳıl*-'tır. Birleşik eylemler içindeki en sık kullanım ise anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş öbeklerdir.

b) Metinde, sözlü iletişim ögelerinden birden fazlası aynı beyitte bulunabilmektedir:

"a͡ŋgar *sözledim* men *sözü͡ŋgni* neçe / taḳı minde yigrek sen *aygıl* aça" [KB, 514 (Arat, 1979a, s. 66)].

"ilig *yarlıḳamaz* negü *sözleyin* / *ayıtmazda* aşnu negü *ötneyin*" [KB, 959 (Arat, 1979a, s. 113)].

"bu az *söz* ol ol kim *ayıtmışḳa* öz / *cevab birse sözke yanut ḳılsa söz*" [KB, 1006 (Arat, 1979a, s. 118)].

"*yanut birdi* oḍġurmış *aydı sözü͡ŋg* / *eşittim sözümni eşitgil* özü͡ŋg" [KB, 3318 (Arat, 1979a, s. 336)].

c) Sözlü iletişim kavram alanı içinde değerlendirilebilecek kimi ögeler, türlü anlamları dolayısıyla farklı kavramları da karşılamaktadır. Bu gibi örneklerin bir bölümü ise sözlü iletişim bağlamında kullanılmamıştır:

"bu ya͡ŋglıġ bolur kör *er at ṣuḥbeti* / ḳatılmaḳ tilese emi bu otı"[41] [KB, 4312 (Arat, 1979a, s. 433)].

[41] *ṣuḥbet* "sohbet" (Arat, 1979b, s. 408). Sözcük, Arapçada "arkadaşlık, dostluk, yoldaşlık, kardeşlik, ortaklık" (Baalbaki, 1995, s. 688), "sohbet etmek; dost olmak" (Kanar, 2009, s. 1137) anlamlarına gelmektedir. Beyit, Türkiye Türkçesine "Hizmetkârlar ile münasebet böyle olur; onlar arasında yaşamak istersen, devası ve çaresi budur." (Arat, 1991, s. 311) biçiminde aktarılmıştır.

"isiz bu yigitlik ḳanı ḳança bardı / *tilep* bulmadım men neçe me *tilettim*"[42] [KB, 6524 (Arat, 1979a, s. 644)].

"kişike *yanut ḳıl* kişilik teŋ̑i / *yanutluġ* üçün at urundı kişi"[43] [KB, 5893 (Arat, 1979a, s. 584)].

"ḳamuġ ḳaḍġusı erdi ümmet üçün / ḳutulmaḳ *tiler erdi* raḥat üçün" [KB, 40 (Arat, 1979a, s. 21)] ~ "köŋ̑ül bir bayatḳa uladım köni / *tilekçi* bolup men *tiler men* anı"[44] [KB, 4778 (Arat, 1979a, s. 478)].

ç) Aynı kavramı karşılayan basit ve türemiş yapılı Türkçe sözcüklerle alıntılar, metinde bir arada kullanılmıştır: *öt ~ naṣiḥat* "öğüt, nasihat", *ḳavl ~ lafz ~ saw ~ söz* "söz", *yalawaç ~ sawçı* "elçi, peygamber", *cevab ~ yanıġ ~ yanut* "cevap, karşılık". Bu durum, söz konusu örneklerle kurulan kimi sözcük gruplarında da örneklenmiştir: *cevab bir-, cevab ḳıl- ~ yanut bir-, yanut ḳıl-* "cevap vermek, yanıtlamak"...

d) Sözel olmasına bağlı kalınmaksızın türlü kavramların sözle yayılması, bağlanması; bir ya da birden fazla alıcıya ulaşması, ulaştırılması, iletilmesi vb. sözlü iletişim bağlamında değerlendirilmiştir. Metinde bu kavramlar, basit ve türemiş eylemlerle [(söz) *ilt-*, (söz) *ula-*, (erdem, at) *yaḍ-*; (söz) *tegür-*, (at, kü, söz) *yaḍıl-*)] karşılanmıştır.

e) Metinde *su'al* "sual" (Arat, 1979b, s. 407) sözcüğü, yalnızca bap başlıklarıyla ikili konuşmaları içeren alt başlıklarda kullanılmıştır. Metnin *Fihristü'l-Ebvab* (Arat, 1979a, s. 11-16) adlı bölümünde de sözcüğün bap başlıkları içindeki kullanımları yer almaktadır.

f) *Erig* "nasihat" (Arat, 1979b, s. 157) sözcüğü, tek başına geçmemiş; aynı ya da yakın anlamlı *öt* ve *saw* ile ikileme (*öt erig*) ya da üçleme (*öt saw erig*)

---

42 *tilet-* "istetmek, diletmek" (Arat, 1979b, s. 450; Taş, 2009, s. 209) < *tile-* "dilemek, istemek, beklemek, aramak" (Taş, 2009, s. 209). Beyit, Türkiye Türkçesine "Yazık bu gençliğe, hani, nereye gitti; ne kadar arayıp, arattımsa da bulamadım." (Arat, 1991, s. 468) biçiminde aktarılmıştır.

43 *yanut* "cevap, karşılık" (Arat, 1979b, s. 522; Taş, 2009, s. 166) < *yan-* "dönmek, geri dönmek" (Taş, 2009, s. 166). Beyit, Türkiye Türkçesine "İnsana insanlığı nisbetinde mukabelede bulun; böyle mukabelede bulunduğu için, insana insan adı verilmiştir." (Arat, 1991, s. 421) biçiminde aktarılmıştır.

44 *tile-* "dilemek, istemek, beklemek, aramak" (Arat, 1979b, s. 447; Taş, 2009, s. 142), *tilekçi* "dilekte bulunan, dileyen" (Arat, 1979b, s. 450; Taş, 2009, s. 29) < *tilek* "dilek" (Taş, 2009, s. 29). Beyitler, Türkiye Türkçesine "Bütün kaygusu ümmeti idi; rahat etmek için, onun azaptan kurtulmasını dilerdi." ve "Gönlümü ihlas ile bir olan Tanrıya ulaştırdım; isteyici sıfatı ile yalnız onu istiyorum." (Arat, 1991, s. 14, 345) biçiminde aktarılmışlardır.

oluşturmuştur. Bu nitelikteki sözcüklerin birlikte kullanımıyla da aynı ya da yakın anlamlı kimi sözcük öbekleri oluşmuştur: *öt saw ay-, öt erig bir-, öt saw erig bir-, öt saw erig sözle-* "öğüt vermek, öğütte bulunmak".

g) *Sözçi* "sözcü, maruzatta bulunan" (Arat, 1979b, s. 406; Taş, 2009, s. 29) sözcüğü, anlam genişlemesiyle "elçi, temsilci vb." anlamlarında da kullanılmıştır. Nitekim sözcüğün metindeki üç örneğinden ikisinde, bu anlam daha belirgindir:

"ḳatıġ arzuladı sini körgüke / mini *sözçi ıḍtı* oḳıp iltgüke"[45] [KB, 3456 (Arat, 1979a, s. 347)].

"mini *sözçi ıḍtı* bu işke sa͡ŋga / uwut ḳılmaġıl sen mini ay to͡ŋga"[46] [KB, 4981 (Arat, 1979a, s. 497)].

3. Sonuç

Kutadgu Bilig'de doğrudan ya da dolaylı olarak sözlü iletişim bağlamında değerlendirilebilecek 166 farklı sözcük ve sözcük grubu belirlenmiştir. Metindeki bu kullanım yoğunluğu, iki farklı nedene bağlanabilir:

a) *Metnin içeriğinden ve üslubundan kaynaklanan nedenler:* Eser, yazılı bir ürün olmasına karşın kurgusu karşılıklı konuşmalar üzerine kuruludur; bunun doğal sonucu olarak metnin akışı ve üslubu, bilgilendirmeler ve düşünce aktarımları, büyük oranda sözlü iletişim kapsamındaki söz varlığı ürünleriyle biçimlenmiştir. Metnin düzenlenişinde soru-cevap yöntemine sıkça başvurulması, özellikle bu doğrultudaki kimi ögelerin aynı sıklıkla kullanılması sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig*'de, farklı kesimlere ya da kişilere yol gösterme, öğüt verme işlevli ifadeler yoğundur. Özellikle devlet yöneticisinin halkla, türlü meslek grubu mensuplarıyla vb. kurması gereken ilişkilere yönelik değerlendirmelere, tavsiye niteliğinde önerilere yer verilmesi, söz konusu kavramları karşılayan birçok sözcük ya da sözcük grubunun kullanımını gerekli kılmıştır.

b) *Metnin üretildiği ve beslendiği kaynaklardan doğan nedenler:* Yazılı ve sözlü metinlerin üretildiği toplumun kültürel özellikleri, değer yargıları, öncelikleri, eğilimleri, gelenek ve görenekleri, sahip olduğu maddi ve manevi ögeler vb. o toplumun diline ve dolayısıyla dil kullanıcılarının üretip biçimlendirdiği edebiyat ürünlerine yansır. Bununla birlikte günlük yaşamda sözlü iletişimin yazılı iletişime oranda daha pratik ve işlevsel oluşu, bu işlevselliği

[45] Beyit, Türkiye Türkçesine "Seni görmeyi çok arzu etti; seni çağırıp götürmek için, davetçi olarak, beni yolladı." (Arat, 1991, s. 252) biçiminde aktarılmıştır.

[46] Beyit, Türkiye Türkçesine "Bu iş için beni sana elçi olarak gönderdi; ey kahraman, sen beni artık utandırma." (Arat, 1991, s. 359) biçiminde aktarılmıştır.

her zaman koruması, yaşamı ve yaşamda karşılaşılan olayları, durumları, insan ilişkilerini yansıtan edebî eserlerde buna koşut bir durum sergilemektedir. *Kutadgu Bilig*'de de toplum kültüründe var olan kimi motifler, günlük yaşamın söze dayanan ya da sözlü yapılan eylemleri, bu kavram alanına giren adlar, eylemler ve türlü sözcük grupları kullanılarak yansıtılmış; kültürel ögeler, sözlü iletişime ilişkin kavramlar, sözel boyutuyla ön plana çıkan iyi ya da kötü insan huyları, nitelikleri ve davranış biçimleri, metinde yer almıştır. Bu kapsamdaki dil birimleri ve kavram alanları, ana hatlarıyla aşağıdaki biçimde sınıflandırılabilir:

söylemek, konuşmak, demek → em̲sal, ḳavl, lafz, me̲sel, saw, söz, sözlüg, aẏguçı, sözlegüçi, tigüçi, tıldam ~ tildem; ay-, ti-, ayıt-, sözle-, ula-, sawlan-, sözlen-; sözleyü bil-, sözleyü bir-, ayu bir-, aytu kir-, tutzu bir-, tip ay-, açıġ söz, aġız köni tut-, söz yolı aç-, sözke ul (tüp) ur-, tili çın, tili tuz tam-, tili yazıl-, tilig aç-, tilin oyna-, tilinde yorıt-, tili‿ngne ilin-

duymak, işitmek, dinlemek → eşitgüçi; eşit-, eştür-, tı‿ngla-; kö‿ngül tut-

soru sormak, cevap vermek → aytıġ, cevab, ilel, su'al, yanıġ, yanut; ḥaẓır cevab; ay-, ayıt-, sor-; aytu tur-, cevab bir-, cevab ḳıl-, yanut bir-, yanut ḳıl-

(dilek, haber, bilgi, söz, sır vb.) iletmek, bildirmek, aktarmak, taşımak, yaymak → ötüg, sır, yalawaç, yalawaçlıḳ, bildürgüçi, iltgüçi, ötügçi, sawçı, sözçi, yaḍġuçı; ilt-, ötün-, tegür-, yaḍ-, yaḍıl-, ya‿ngza-; ayu tutuz-, bilig bir- ~ bilig bildür-, ḥaber bir-, ötüg bir-, ötüg ötün-, sır aç-, söz aç-, iç sözi ay-, kö‿ngül sözi aç-, atı yaḍıl-, söz yorı-, tilin sözde atı yorı-, me̲sel kel-, me̲selde kel-

tartışmak, fikir alışverişi yapmak, danışmak, görüşmek → ki‿ngeş, ki‿ngeşçi, munaẓara, öge, ögelik; ki‿nge-, ki‿ngeş-; ki‿ngeş ḳıl-, munaẓara ḳıl-, ki‿ngeşçi bol-, ki‿ngeş bir-; ki‿ngeşçi öge

öğüt vermek → ḳumaru, naṣiḥat, öt; öt erig, öt saw erig; ötle-; naṣiḥat ḳıl-, naṣiḥat tut-, pend bir-, pend tut-, öt saw ay-, öt erig bir-, öt saw erig bir-, öt saw erig sözle-

anlatmak, açıklamak, izah etmek → aç-; aça ay-

davet etmek, seslenmek, çağırmak → oḳıçı, oḳıġçı, oḳıtçı; oḳı-, oḳış-, oḳıt-, ünde-; oḳıyu tur-

dilemek, istemek → ḳol-, tile-; ḳolu bir-, ḳolu tur-

övmek, övünmek → ögdi, ögünç, öggüçi; ög-, ögdil-

buyurmak, emretmek → buyur-, tutuz-

kötü söz söylemek, azarlamak, bağırıp çağırmak, kızmak, ayıplamak, suçlamak, sövmek → söküş; çoġla-, ilen-, ser-, sök-; til beḍüt-, til beḍükle-, til

uzat-

iftira atmak, çekiştirmek, şikâyet etmek, dedikodu yapmak, gevezelik etmek, gammazlık yapmak, başa kakmak → ‘aybet, ozun, ozunçı, yaŋşaḳ, yoŋaḳ, yoŋaḳçı, uşaḳçı, uşaḳ söz; soŋda-, yaŋşa-, yoŋa-; minnet ur-, uşaḳ sözle-, yoŋaḳ ḳıl-

söz vermek → va‘de ḳılmak

rüya yorumlamak → mu‘abbir, yorġuçı, yörüg; yor-; ta‘bir ḳıl-, yora bil- ~ yöre bil-, yora bir-

taziyede bulunmak → ta‘ziyet ḳıl-

Kaynaklar

Arat, R. R. (1979a). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1979b). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV - Sayı: A12.

_____ (1991). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: II. Dizi - Sa. 20d.

Aydın, M. (2011). “Kutadgu Bilig’deki Ay-, Ayıt-, Sözle- ve Ti- Fiilleri Bağlamında Eş Anlamlılık Sorunu”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, s. 79-85. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Baalbaki, R. (1995). *Al Mawrid A Modern Arabic-English Dictionary*. Beirut: Dar El-Ilm Lilmalayin.

Banguoğlu, T. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Barutcu Özönder, F. S. (2018). “Kutadgu Bilig II, Kutadgu Bilig’in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji için Değeri”, *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 179-253.

Bayraktar, F. S. (2014). “Kutadgu Bilig’de Üçlemeler, Dörtlemeler ve Beşlemeler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(2), 29-53.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford University Press.

Kanar, M. (2009). *Kanar Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Önler, Z. (1999). “Kutadgu Bilig’de Yer Alan Deyimler”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 119-186.

Özkan, N. (2011). “Kutadgu Bilig’den Günümüze Türkçe Kelimelerde Anlam Olayları”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig*

Bildirileri 26-27 Ekim 2009, s. 433-460. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1043.

Özmen, M. (2004). "Divanü Lügati't-Türk'te ve Kutadgu Bilig'de "aymak" Fiiliyle Kurulan Dolaysız Anlatım Cümleleri Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14, 67-77.

Öztürk, D. (2008). *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taş, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 984.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. XLV/2, Sa. 178, 23-78. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.

Kutadgu Bilig'de Antonim Kelimeler

Dilek ERGÖNENÇ*

Giriş

Dil sırlarla dolu, canlı bir varlıktır. Aksan, bu sırların bazılarını bugün bile çözemediğimizi ifade eder ve dilin büyülü bir varlık olduğunu söyler (2003, s. 11). Dilin anlam yönü, tam da bu büyülü varlığı içeren yapılardan biridir. Vardar anlam bilimini; dili anlam bakımından ele alan, göstergenin gösterilen bölümünü veya içeriğini eş süremli ve art süremli açılardan inceleyen dil bilimi dalı şeklinde tanımlar (2007, s. 18).

Anlam biliminin alt alanlarından biri de antonim (Fr. antonymie, İng. antonyme), yani karşıt anlamdır. Tabiatta nasıl ki her şey karşıtıyla mevcutsa dilde de bunların göstergeleri karşıtlarıyla birlikte yer almaktadır. Birbirinin karşıtı olan anlamlı birimlere her dilde çok sayıda örnek bulunur.

Birden çok anlama sahip söz varlığı bakımından oldukça zengin bir dil olan Türkçede antonim (karşıt) anlamlılık yoğun bir şekilde kullanılır. *Türkçe Sözlük*'te "Nitelik ve durumları birbirine büsbütün aykırı olan, zıt" şeklinde tanımlanan antonim (karşıt anlamlı) kelimeler (2009, s. 1095); aslen Yunancada ters, karşıt anlamlarına gelen *anti* ve isim anlamına gelen *onoma* kelimelerinden kurulmuş bir terimdir (Aksan, 2016, s. 103).

Karşıt anlamlı sözler, bir söz, söz öbeği veya cümle anlamının karşısındaki anlam olarak tanımlanır (Karaağaç, 2012, s. 696). Karaağaç; sözler arasındaki en önemli komşuluklardan birinin karşıtlık olduğunu belirterek aynı anlam alanında olup birbirine ters oluşun dilin her biriminde söz konusu olduğunu ifade eder (Karaağaç, 2013, s. 363).

Vardar, hemen hemen bütün kavramların karşıtı olduğunu söylerken (2007, s. 130), Karaağaç var oluşla ilgili bir durum olduğu için, varlık adı olan genel adların karşıt anlamının olmadığını ifade eder (2012, s. 697). Çünkü varlık, varsa vardır, yoksa kendisi de adı da karşıtı da olmaz. "Ağaç, taş, süt sözlerinin karşıt anlamı olamaz. Bu yüzden karşıtlık, özellik adı olan, sıfat ve zarf olabilen niteleme sözleri ile eylemlerde söz konusudur; varlık adlarının karşıt anlamları yoktur: temiz-pis, aşağı-yukarı, almak-vermek, az-çok, açlık-tokluk, iyilik-kötülük, hastalık-sağlık, gençlik-ihtiyarlık, soğuk-sıcak, genişlik-darlık, vb. Eylemlerin de karşıt anlamlıları vardır: Doğmak-ölmek, başlamak-bitirmek, almak-satmak vb." (Karaağaç, 2012, s. 697).

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, *dileker@gazi.edu.tr*

Kelimeler arasındaki karşıtlık bağlama göre değişebilir. Vardar konuyla ilgili şu örneği verir: "Yeni aldığım pantolon bana dar geliyor." cümlesindeki "dar" kelimesinin karşıtı bu cümlede "bol"dur. "Bu yol çok dar." cümlesinde ise "dar" kelimesinin karşıtı "geniş"tir (2007, s. 131).

Karşıt anlamlılık; sıfat, zarf, isim, fiil gibi farklı kelime türlerinde olabilir: Zengin (sıfat) - fakir (sıfat), gülerek (zarf) – ağlayarak (zarf), soru (isim) – cevap (isim), tut- (fiil) - bırak- (fiil) gibi." (Aksan, 2016, s. 104).

Kelimeler karşıt anlamlı olabildiği gibi cümleler de karşıt anlamlı olabilmektedir. Ayrıca her cümlenin derin anlamı, olumsuz anlamını da içinde barındırır. "X dişidir." cümlesi, "X erkek değildir." anlamını da içermektedir (Lyons, 1977, s. 272).

1. Antonim (Karşıt Anlamlı) Kelimelerin Çeşitleri:

Karşıt anlamlı (antonim) kelimelerin türleri vardır. Vardar, ikili karşıt anlamlılık olgularıyla (ölü/diri), çeşitli ara evreler içeren karşıt anlamlılık olgularının (sıcak/ılık/serin/soğuk) birbirinden ayrıldığını belirtir (Vardar, 2007, s. 131). Başka bir ayrım ise bütünleyici (evli/bekâr), karşılılık (evrişiklik) (satmak/almak) ve yalnızca karşıtlık anlatan (büyük/küçük) karşıt anlamlılıktır (Vardar, 2007, s. 131).

Aksan, karşıt anlamlılığı ikili karşıtlıklar, dereceli karşıtlıklar, yön gösteren karşıtlıklar, ilişkisel karşıtlıklar, biçimsel (morfolojik) karşıtlıklar olmak üzere beş bölüme ayırmıştır (2016, s. 103-104).

1.1. İkili karşıtlıklar

Kutupsal zıtlık da denilen bu karşıtlık; dolu-boş, sulu-kuru, aç-tok, iyi-kötü, doğru-yanlış, açık-kapalı, somut-soyut, erkek-dişi, oğlan-kız vb. örnekleri içine alır.

İkili zıtlık gösteren fiiller de bu gruptadır: İnmek-çıkmak, alçalmak-yükselmek, kaçırmak-yakalamak, ısıtmak-soğutmak, dağıtmak-toplamak, itmek-çekmek…

1.2. Dereceli karşıtlıklar

Zıt kelimelerin aralarına başka kelimeler alarak derece yapılabilmesidir: Sıcak-ılık-serin-soğuk, küçük-orta-büyük, kapalı-aralık-açık, kısa-orta-uzun, küçük-orta-büyük, az-biraz-çok…

Bazı araştırmacılar uzunluk ölçülerini de bu türe dâhil etmektedir: Milimetre-santimetre-metre-dekametre-hektometre-kilometre gibi.

1.3. Yön gösteren karşıtlıklar

Yön bildiren kelimelerin karşıt anlamı ifade etmesidir: Aşağı-yukarı, ileri-geri, sağ-sol, alt-üst, kuzey-güney, doğu-batı…

1.4. İlişkisel karşıtlıklar

Aynı konuyla ilgili ters anlamlı kelimelerdir: Satılık-kiralık, öğretmen-öğrenci, karı-koca, peşin-taksit, almak-satmak, doktor-hasta, oyuncu-seyirci, amir-memur, profesyonel-amatör, imam-cemaat, ebeveyn-ana, usta-çırak vb. bu gruba girer.

1.5. Biçimsel (morfolojik) karşıtlıklar

Sadece kelime türleriyle değil, kelimelere gelen eklerle de karşıt anlamlı kelimelerin oluşturulabilmesidir: Eşitlik-eşitsizlik, görmüş-görmemiş, sorumluluk-sorumsuzluk, kederli-kedersiz, akıllı-akılsız, zamanlı-zamansız vb. Bunun dışında "değil" kelimesiyle yapılan zıtlıklar da aynı gruba dâhil edilir: Zor-zor değil, mutlu-mutlu değil vb.

Çeşitli türlerde ve yapılarda oluşturulmuş yerli ve yabancı zıt anlamlı kelimeler de mevcuttur: Anormal / normal, asosyal / sosyal, alt birim / üst birim, natamam / tamam, namert / mert vb. (Çotuksöken, 2012, s. 10-12).

Bu çalışmada Aksan'ın ayrımı tam olarak kullanılmasa da bu sınıflandırmadan faydalanılmıştır (2016, s. 103-104).

2. *Kutadgu Bilig*'de Geçen Karşıt Antonim Kelimeler

Kutadgu Bilig Türk dili tarihinin eşsiz eserlerinden biridir. Arat'ın ifadesiyle "… İnsana her iki dünyada, tam manası ile kutlu olmak için lazım olan yolu göstermek" amacıyla yazılmıştır (1947, s. XXV).

İdeal insan ana teması üzerine kurulmuş olan Kutadgu Bilig'e göre ideal insan; bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş, Allah'a bağlı, takva sahibi bir mümin, zamanın bütün ilim ve hünerlerini öğrenmiş bir âlim ve hâkim, bütün alfabeleri ve dilleri bilen, şiir, belagat, hesap, hendese, tıp, heyet vb. ilimlere vâkıf; okçuluk, avcılık, satranç vb. hünerlere sahip, adalet ve doğruluktan şaşmayan, ağır başlı ve alçak gönüllü, hırsızlık yapmayan, yalan söylemeyen, içki içmeyen dedikodu etmeyen biridir. Son derece cömert ve iyilikseverdir. Etrafındaki insanlara merhametli ve insaflıdır. Ayrıca âdet ve ananelere göre, görgü kurallarına uygun hareket eden bir kişidir (Ercilasun, 1985, s. 132-133).

Kutadgu Bilig; antonim kelimeler bakımından çok zengin bir muhtevaya sahiptir. Eserde bilhassa; gençlik dönemine acıma ve yaşlılık, zamanenin bozukluğu, dostların cefası, ilmin faydası, bilgisizliğin zararları, dilin muhafazası,

dünyanın dönekliği, cömertlik ve hasislik, tevazu ve tekebbür, hırs, kerem ve yumuşaklık vb. konular, karşıt anlamlı (antonim) kelimeler kullanılarak daha zengin ve vurgulu bir biçimde ifade edilmiştir.

Eser bilindiği üzere 6645 beyittir. Bu kadar hacimli bir eserde yer alan antonim sözlerin tamamına yer vermek bu çalışma içinde mümkün olmamıştır. Kutadgu Bilig'de yer alan antonim kelimeler genel olarak şu şekildedir:

(4) *sakışsız bérigli kamuğka rûzî // yétürür kamuğnı ma yémez özi*

"Herkese saymadan rızkını verir; herkese yedirir, fakat kendisi yemez."

(14) *birindin biriñe mîrâslar kalıp // adınlarka bérmez öziñe alıp*

"Birinden birine miras olarak kalır, bunlar da kendilerine alıp başkalarına vermezlermiş."

(15) *asığlığ-turur bu yok ol hîç yası // üküş türkler ukmaz munıñ ma'nîsi*

"Bu faydalı bir kitaptır ve hiçbir zararı yoktur; fakat birçok Türkler bunun manasını anlamazlar."

(16) *kitâbdın eşitgen bilür uş anı // okığan bitigen ukumaz munı*

"Her okuyan, yazan bunu anlayamaz; bunu ancak kitabın izahını duyan bilir."

(20) *kitâb kadrini me biligig bilir // ukuşsuz kişidin adın ne kelir*

"Kitabın kadrini de ancak bilgili bilir, akılsız kimseden zaten ne beklenir."

(22) *neteg kim biligsiz bilümez munı // ukuşluğ ukupan küzetür anı*

"Çünkü bilgisiz bunu takdir edemez, anlayışlı anlar ve onu muhafaza eder."

(37) *bu mülkniñ harâbı bekâsı nedin // yâ mülket kalurı barurı adın*

"Devletin harap olması veya beka bulmasının neden ileri geldiğini, bu hâkimiyetin nasıl devam ettiğini ve nasıl elden çıktığını"

(48) *kutı bar yakın tép tapuğ kılğuka // kimini yağutup yırak kowğuka*

"O kimleri, uğurlu diye, hizmetine almalı ve yakın tutmalı; kimleri uğursuz ve kötü diye, kendisinden uzaklaştırmalı"

(3) *yağız yér yaşıl kök kün ay birle tün // törütti halâyık öd üdlek bu kün*

"Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlûkları o yarattı."

(5) *kamuğ barça muñluğ törütülmişi // muñı yok idi bir añar yok éşi*

"Bütün bu yaratılmış olanlar ona muhtaçtır, muhtaç olmayan yalnız Tanrıdır; onun eşi yoktur."

(8) *aya bér birikmez saña bir adın // kamuğ aşnuda sen sen öñdün kédin*

"Ey bir olan Tanrı, bir başkası sana şerik koşulamaz; başta her şeyden evvel ve sonda her şeyden sonra sensin."

(10) *ay iç taş biligli ay hakku'l-yakîn //*
közümde yırak sen köñülke yakın

"Ey içi ve dışı bilen, ey hakku'l-yakîn; gözden uzaksın, fakat gönüle yakınsın."

(14) *kamuğ sen törüttüñ ne erselerig //*
yokadur ne erse sen ök sen tirig

"Her varlığı sen yarattın; varlık yok olur, baki kalan yalnız sensin."

(17) *yorımaz ne yatmaz udımaz oduğ //*
ne meñzeg ne yañzağ kötürmez boduğ

"Yürümez ve yatmaz, uyumaz, uyanıktır; ne benzer ne kıyas edilir ne de tasavvur götürür."

(18) *kédin öñdün ermez ne soldın onun //*
ne astın ne üstün ne otru orun

"Arkada veya önde değildir; ne sağdadır ne solda; yeri ne altta ne üstte ne de ortadadır."

(21) *törüttüñ tümen miñ bu sansız tirig //*
yazı tağ teñiz kötki oprı yirig

"Bu sayısız, yüz binlerce canlıyı, ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın."

(22) *yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun //*
kara tün yaruttuñ yaruk kündüzün

"Mavi göğü sayısız yıldızları ile süsledin, karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın."

(27) *kalı kançaka kirme tutğıl özün //*
kalı kançasız bil uzatma sözüñ

"Nice ve nasıl olduğuna karışma, kendini tut; onu nicesiz ve nasılsız bil, sözünü uzatma."

(28) *ay muñsuz idim sen bu muñluğ*
kuluğ // suyurkap keçürgil yazukın
kamuğ

"Ey müstağni olan Rabb'im, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şefkatle affet."

(35) *yula erdi halkka karañku tüni //*
yarukluku yadtı yaruttı séni

"O karanlık gecede halka meşale idi; etrafa ışık saçtı ve seni aydınlattı."

(38) *künün yémedi kör tünün yatmadı //*
séni koldı rabda adın kolmadı

"Gündüz yemedi, gece yatmadı; Tanrı'dan seni istedi; başka bir şey istemedi."

(39) *séni koldı tün kün bu emgek bile //*
anı ög sen emdi sewinçin tile

"Bunca zahmet ile gece gündüz hep seni istedi; şimdi sen onu öv ve rızasını dile."

(40) *kamuğ kadğusı erdi ümmet üçün //*
kutulmak tiler erdi râhat üçün

"Bütün kaygusu ümmeti idi; rahat etmek için, onun azaptan kurtulmasını dilerdi."

(41) *atada anada bağırsak bolup // tiler*
erdi tutçı bayattın kolup

"Atadan ve anadan daha merhametli idi; Tanrıdan daima bunu niyaz eder, bunu dilerdi."

(44) *yağız yér yaşıl kökte erdi küsüş //*
añar bérdi teñri ağırlık üküş

"Kara yerde de aziz idi, mavi gökte de; Tanrı ona çok değer vermişti."

(65) *irinçig kışığ sürdi yazkı esin //*
yaruk yaz yana kurdı devlet yasın

"Bahar rüzgârı eziyetli kışı sürüp götürdü; parlak yaz tekrar saadet

yayını kurdu."

(72) *kaz ördek kuğu kıl kalıkığ tudı // kakılayu kaynar yokaru kodı*

"Kaz, ördek, kuğu ve kıl-kuyruk fezayı doldurdu; bağırışarak bir yukarı-bir aşağı, kaynaşıyorlar."

(73) *kayusı kopar kör kayusı konar // kayusı çapar kör kayu suw içer*

"Bak, biri kalkıyor, biri konuyor; biri yüzüyor, biri su içiyor."

(78) *çéçeklikte sandwaç öter miñ ünün // okır sûr-ı 'ibrî tünün hem künün*

"Çiçek bahçesinde bülbül binlerce sesle ötüyor, sanki gece-gündüz Mezamir okuyor."

(80) *kalık kaşı tügdi közi yaş saçar // çéçek yazdı yüz kör küler katğurar*

"Gök kaşını çattı, gözünden yaş serpiliyor; çiçek yüzünü açtı, bak, gülmekten katılıyor."

(83) *udır erdiñ erse tur aç emdi köz // eşitmediñ erse eşit ménde söz*

"Uyuyor idi isen şimdi kalk, gözünü aç; işitmedin ise, şimdi benim sözümü dinle."

(99) *kayusı toğardın tutar miñ tañuk // kayusı batardın tapuğçı anuk*

"Kimi doğudan binlerce armağan sunmaktadır; kimi batıdan hizmetine koşmaktadır."

(106) *asığ kolsa barça özüñ yaşsızın // berü kel tapuğ kıl köñül bér isin*

"Zarar görmeden kendine hep fayda sağlamak dilersen beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın."

(113) *olarnıñ tañukı kelir hem barır // meniñ bu tañuk boldı meñü kalır*

"Onların hediyesi gelir, geçer; bu benim hediyem ise ebedî kalır."

(117) *sewerin esen tut yağısın kötür // sewinçin tolu tut sakınçın kotur*

"Onun sevdiğini esen tut, düşmanını ortadan kaldır; sevincini daim kıl, kederini yok et."

(127) *yaşıl kök yarattı öze yulduzı // kara tün törütti yaruk kündüzi*

"Mavi göğü ve üzerinde yıldızları yarattı; karanlık geceyi ve aydınlık gündüzü var etti."

(130) *kayusı örürek kayusı kodı // kayusı yarukrak kayu eksüdi*

"Bazıları daha yüksek, bazısı daha alçaktır; bazıları daha çok, bazısı daha az parlaktır."

(137) *bularda eñ altın bu yalçık yorır // yaşık birle utru bakışsa tolır*

"Bunlardan en altta bu Ay dolaşır; Güneş ile karşı-karşıya gelirse, dolunay hâline gelir."

(142) *üçi yazkı yulduz üçi yaykı bil // üçi küzki yulduz üçi kışkı bil*

"Bil ki, bunlardan üçü — bahar yıldızı, üçü – yaz, üçü – son bahar ve üçü de – kış yıldızıdır."

(143) *üçi ot üçi suw üçi boldı yél // üçi boldı toprak ajun boldı él*

"Bunların üçü – ateş, üçü – su, üçü – yel ve üçü – topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir."

(163) *kişig til ağırlar bulur kut kişi // kişig til uçuzlar barır er başı*

"İnsanı dil kıymetlendirir ve insan

onunla saadet bulur; insanı dil kıymetten düşürür ve insanın dili yüzünden başı gider."

(166) *méni emgetür til idi ök telim // başım kesmesüni keseyin tilim*

"Bana dilim pek çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim."

(172) *üküş sözleme söz birer sözle az // tümen söz tügünin bu bir sözde yaz*

"Sözü çok söyleme, sırasında ve az söyle; binlerce söz düğümünü bu bir sözde çöz."

(174) *üküş sözlese yañşadı tér bilig // yana sözlemese ağın tér tilig*

"Çok konuşan kimseye bilgi 'gevezelik etti' der; söylemezse de, ona 'dilsiz' der."

(177) *til asğı telim bar yası ma üküş // ara ögdilür til ara miñ söküş*

"Dilin faydası çok olduğu gibi, zararı da çoktur; dil bazen öğülür bazen de çok sövülür."

(182) *kişi tuğdı öldi sözi kaldı kör // özi bardı yalñuk atı kaldı kör*

"Bak, insan doğdu, öldü; sözü kaldı; insanın kendisi gitti, adı kaldı."

(199) *biliglig idi az biligsiz üküş // ukuşsuz üküş bil ukuşluğ küsüş*

"Bilgi sahibi insanlar pek azdır; bilgisiz ise çoktur; bil ki, anlayışsız insanlar çok; anlayışlılar ise, nadirdir."

(200) *biligsiz bilingligke boldı yağı // biligsiz bilingligke kıldı çoğı*

"Bilgisiz bilgiliye daima düşman olmuştur; bilgisiz bilgili ile her zaman mücadele hâlindedir."

(203) *biligsiz bile hîç sözüm yok menin // ay bilge özüm uş tapuğçı seniñ*

"Benim bilgisiz ile hiç bir sözüm yoktur; ey bilgili, işte ben senin kulunum."

(205) *sözüg sözledeçi azar hem yazar // ukuşluğ eşitse oñarur tüzer*

"Sözü söyleyen yanılabilir ve şaşırır; anlayışlı isterse, bunu düzeltir ve tashih eder."

(212) *teñizdin çıkarmasa yinçü kişi // kerek yinçü bolsun kerek say taşı*

"İnsan inciyi denizden çıkarmadıkça, o, ister inci olsun - ister çakıl taşı, farketmez."

(213) *yağız yér katındakı altun taş ol // kalı çıksa begler başında tuş ol*

"Kara toprak altındaki altın taştan farksızdır; oradan çıkınca, beylerin başında tuğ tokası olur."

(229) *özüñ meñü ermez atıñ meñü ol // atıñ meñü bolsa özüñ meñü ol*

"Kendin ebedî değilsin, adın ebedîdir; adın ebedî olursa kendin de ebedî olursun."

(233) *negü tér eşitgil kişi edgüsi // yorıp tın tokığlı âhır ölgüsi*

"Dinle, insanların iyisi ne der; yürüyen ve nefes alanların hepsi sonunda ölecektir."

(234) *ajunda ne yañlığ eren tuğdı kör // bir ança yorıdı yana öldi kör*

"Dünyaya nice erler geldi, düşün; bir müddet ömür sürdükten sonra, yine göçüp gittiler."

(235) *kerek beg kerek kul ne edgü isiz // özi öldi erse atı kaldı iz*

"Gerek bey gerek kul, iyi veya kötü; kendileri öldü, fakat onların nişanı olarak, yalnız adları kaldı."

(238) *iki törlüg at ol bu tilde yorır // bir edgü bir isiz ajunda kalır*

"İnsanların dillerden düşmeyen iki türlü adı vardır: biri – iyi, biri – kötü; bunlardan biri dünyada kalır."

(239) *isizke söküş edgü ögdi bulur // özüñke baka kör kayusın kolur*

"Kötü söğülür, iyi öğülür; iyice dikkat et, canın hangisini ister."

(242) *biri edgü erdi anı ögdiler // biri isiz erdi anı söktiler*

"Biri – iyi idi, onu öğdüler; biri ise – kötü idi, ona söğdüler."

(243) *isizmü saña yég azu edgümü // söküşmü kolur sen azu ögdimü*

"Kötü mü senin için daha iyi, yoksa iyi mi, söğülmek mi istersin, yoksa öğülmek mi."

(246) *kişi edgü atın kör, alkış bulur // atıkmış isiz ölse karğış bulur*

"Bak, insan iyi adı ile alkışlanır; adı kötüye çıkmış kimse ölünce beddua alır."

(264) *biligke-turur bu ağırlık kamuğ // ajunka kerek tör kerek él kapuğ*

"Bütün bu saygı bilgi içindir; dünyada yeri ister başköşe ister eşik olsun."

(270) *ölügdin tirigke kumaru söz ol // kumaru sözüg tutsa asğı yüz ol*

"Ölüden diriye kalan miras sözdür; miras kalan sözü tutmanın yüzlerce faydası vardır."

(367) *kimiñ yaşı altmış tüketse sakış // tatığ bardı andın yayı boldı kış*

"-Kimin yaşı altmışı doldurmuş ise, ondan- hayatın tadı gitmiş, onun yazı kışa dönmüştür."

(370) *tatığ erdi barça yégitlik işim // ağu kıldı emdi maña yér aşım*

"Gençlikte her işim bir zevk idi; şimdi bana yediğim yemek zehir oldu."

(372) *yégitlik negü yığdı erse maña // karılık kalıp aldı kelgey saña*

"Gençlik benim için ne topladı ise, ihtiyarlık gelip onları aldı; o sana da gelecektir."

(383) *karañkuda erdim yaruttı tünüm // tünerikte erdim toğurdı künüm*

"Karanlıkta idim, gecemi aydınlattı; zulmette idim, bana güneşi doğdurdu."

(384) *azıp yügrür erdim ayu bérdi yol // küyer erdim otka küdezmese ol*

"Yolumu şaşırmış, koşuyordum, bana yol gösterdi; o korumasa idi, ateşte yanardım."

(415) *bu kün toğdı ilig bu kılkı bile // yarudı ajunka kün ay teg yala*

"Hükümdar Kün-Toğdı böylece bu tabiati ile, güneş ve ay gibi parlayarak, dünyayı aydınlattı."

(425) *kılu bérse erdi meniñ işlerim // körü barsa erdi içim taşlarım*

"Memleketin iç ve dış işlerini takip hususunda bana yardımda bulunmalıdır."

(449) *élin itti tüzdi bayudı bodun // böri koy bile suwladı ol üdün*

"Böylece hükümdar memleketini düzenledi ve tanzim etti; halkı zenginleşti; o devirde kurt ile kuzu aynı yerden su içti."

(461) *ajunka badı kör tükel kut kurı // kozı birle katlıp yorıdı böri*

"Bak, dünyaya tam bir saadet kuşağı bağladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı."

(486) *ewindin turup çıktı keldi berü // bir ança yorıyu bir ança turu*

"Kalkıp, evinden çıktı; kâh yürüyüp kâh konaklayarak yoluna devam etti."

(536) *köñül kimni sewse mün erdem bolur // kamuğ tetrüsi oñ kokuzı tolur*

"Gönül kimi severse, onun kusuru fazilet olur; bütün ters işleri doğru ve eksikleri tam görünür."

(1012) *bu ay toldı aydı sözüg bilgedin // eşitgü biligsizke aysa kédin*

"Ay-Toldı dedi: - Sözü bilenden dinlemeli sonra bilmeyene söylemelidir."

(1013) *uluğdın eşitgü kereklig sözüg // kiçigke ayu bérgü tutsa özüñ*

"Lüzumlu sözü büyüklerden dinlemeli ve ona göre hareket etmeleri için, küçüklere söylemelidir."

(1025) *köni sözlese söz kör asğı üküş // kalı sözlese egri barça söküş*

"Söz doğru söylenirse, faydası çoktur; eğri söz daima mezmûmdur."

(1027) *tilin sözlemese ağın tér kişi // üküş sözlese atı yañşak başı*

"Konuşmayan kimseye dilsiz derler; çok söyleyenin adı ise geveze başıdır."

(1028) *kişide uçuzı kişi yañşakı // kişide ağırı kişi ol akı*

"İnsanların itibarsızı geveze olanıdır; insanların itibarlısı cömert olanıdır."

(1039) *bayudı bodun hem itildi éli // iligke du'â kıldı bodnı tili*

"Halk zenginleşti ve memleket nizama girdi; halk hükümdara dualar etti."

(1048) *idi yakşı aymış biliglig sözi // bu bilge sözi ol biligsiz közi*

"Bilgili çok iyi bir söz söylemiş; âlimin sözü, bilgisiz için, göz olur."

(1049) *énigli ağar ol ağığlı éner // yaruğlı tunar ol yorığlı tınar*

"İnen yükselir, yükselen iner; parlayan söner ve yürüyen durur."

(1066) *osal bolmağıl ay tirig boldaçı // tirig bolduñ erse özüñ öldeçi*

"Ey hayatta olan, gafil olma; bugün dirisin, fakat bir gün muhakkak öleceksin."

(1072) *sewinçin tuğar erdi toğmış künüm // künüm batğalır teg yarumaz tünüm*

"Güneşim sevinç içinde doğardı, şimdi batmak üzeredir; gecem artık aydınlanmayacak."

(1074) *sewinç ârzû ni'met turu kalğalır // sakınç kadğu mihnet maña kelgelir*

"Sevinç, arzu ve nimetleri geride bırakıp endişe, kaygı ve mihnetlere

doğru gitmek üzereyim."

(1079) *ne körklüg kün erdi yégitlik küni // karılık yok erse yorısa köni*

"İnsan ihtiyarlamayıp daima aynı kalsa idi, bu gençlik günleri ne hoş olurdu."

(1086) *kayu kim tuğar erse ölgü kerek // kayu neñ ağar erse ilgü kerek*

"Doğan herkes ölmeye, yükselen her şey düşmeye mahkûmdur."

(1087) *ağışka éniş ol edizke batığ // sewinçke sakınç ol açığka tatığ*

"Her yokuşun bir inişi, her tepenin bir çukuru, her sevincin bir kederi ve her acıya karşı bir lezzet vardır."

(1095) *tilek ârzûn ermez meniñ ölmekim // bu kün bolmış ermez kelip barmakım*

"Benim ölümüm kendi isteğim ile değildir; gelip gitme bugün olan bir şey değildir."

(1098) *yalıñ yüzlüg erdim bütürdi sakal // kara kuzğun erdim kuğu kıldı çal*

"Tüysüz idim, sakal bitirdi; kuzgun gibi kara idim, kuğu gibi beyaz yaptı."

(1106) *tü ni'met yédiñ me tiriglik yédiñ // ölüm yér séni sen usanma üküş*

"Çok nimete nail oldun ve hayatı tattın; unutma ki, yakında seni de ölüm yiyecektir."

(1123) *tilek bulsa bolmaz tiriglik yégü // tirig bolsa bulmaz tilek ay bügü*

"İnsan dileğine kavuşsa yaşamasını bilmez; yaşasa da dileğine kavuşamaz, ey hakim."

(1127) *sakınçka sızar kör erejke irer // sewerin bulur bulsa terkin yirer*

"Kederden zayıflar, rahattan usanır; sevdiğini bulur, bulunca çabuk yerer."

(1135) *negü ol tiriglik negü ol ölüm // kayudın kelir-men kayuka yolum*

"Hayat nedir, ölüm nedir; nereden geliyorum, nereye gidiyorum?"

(1136) *nelük toğdum erki yana ölgeli // nelük küldüm erki sığıt körgeli*

"Ölecek olduktan sonra, sanki niye doğdum; ağlayacak olduktan sonra, sanki niye güldüm."

(1145) *sewinçlerke awnıp üküş külgüçi // sığıtka anuñu ayâ ölgüçi*

"Ey fani insan, daima sevinç içinde avunup gülen kimseler ağlamalara hazır olmalıdırlar."

(1148) *isiz kılmağıl sen ay kılkı tüzün // bu kün edgü kılğıl kılınçın sözün*

"Ey yumuşak huylu insan, kötülük etme; hem hareketin hem de sözün ile bugün iyilik et."

(1170) *süçig bu tiriglik açığ bu ölüm // anundı kanı emdi kaçğu yolum*

"Bu hayat tatlı idi, ölüm acıdır; ölüm yakaladı, bundan kaçış yolu nerede."

(1178) *bügü bilgi kitti ölümüg körüp // ukuşluğ ögi yitti ögsüz bolup*

"Ölümü görünce, hâkimin bilgisi gitti, akıllının aklı kayboldu ve akılsız kaldı."

(1202) *tüşün ol bu dünyâ keligli keçer // yégen yél büke teg yér erken açar*

"Bu dünya bir konak yeridir, gelen

geçer; o her şeyi yiyen büyük bir ejderha gibi, yedikçe acıkır."

(1245) *uçuzka ağırlık anıñdın tegir // kiçigke uluğluk ol ıdsa kelir*

"Değersize değer ondan gelir; küçük büyüklüğü onun ihsanı ile bulur."

(1246) *muñar meñzeyür körse öglüg sözi // bu öglüg sözi ol kör ögsüz közi*

"Dikkat edersen, akıllı insanın buna uygun bir sözü vardır; akıllı insanın sözü akılsız için gözdür."

(1248) *uçuzka ağır ol kiçigke uluğ // yawuzka yöleki bedükke ediz*

"Değersize kıymet, küçüğe büyüklük, büyüğe yükseklik ve ikbal veren odur; kötüler ona sığınırlar."

(1264) *isizdin küdezgil ula edgüke // muñadturmağıl sen yégü kedgüke*

"Kötülükten koru, iyiliğe ulaştır; onu yiyecek ve giyeceğe muhtaç etme."

(1309) *uwutsuz kişidin yırak tur teze // meniñdin miñ alkış uwutluğ öze*

"Hayâsız adamdan kaç, uzak dur; hayâ sahibine benden binlerce selam."

(1327) *kadaş yak yağukka yakınlık ula // uluğka kiçigke sewüg bol küle*

"Kardeş ve akrabaya yakınlık göster; güler yüzle büyüğün ve küçüğün gönlünü al."

(1378) *yakın tut özüñke kişi edgüsi // isizdin yırak tur tokığay yası*

"İyi insanları kendine yakın tut; kötülerden uzak dur; zararları dokunur."

(1389) *küni bir mañım ol tüni bir mañım // iletür ölümke kurıtur eñim*

"Gündüzü bir adım, gecesi bir adım; bu at onu ölüme götürür ve benzini soldurur."

(1392) *yoluñ oñça kelse itildi işin // kalı solça kelse ulıp çal başıñ*

"Yolun sağa doğru ise, işin yolundadır; eğer sola doğru ise, inleyerek başını yerden yere çal."

(1402) *saran bolma ilig akı bol akı // kalır meñü ölmez akılık atı*

"Ey hükümdar, hasis olma, cömert ol, cömert; cömertliğin adı ebedî kalır, ölmez."

(1403) *er at sü bu neñke küwenme üküş // asığ kılmağay sü bu altun kümüş*

"Askere, orduya ve mala güvenme; ordu ve bu altın gümüşün sana bir faydası olmayacaktır."

(1413) *kapuğda tirildi kalın aç böri // ay ilig koyuğ ked küdezip yorı*

"Kapıda birçok aç kurt toplanmıştır; ey hükümdar, koyunları iyice muhafaza altına al."

(1436) *bodunka başı sen ay ilig bu kün // bodunuğ küdezgil oduğ tur ögün*

"Ey hükümdar, sen bugün halkın başında bulunuyorsun; halkı gözet, aklın başında ve uyanık ol."

(1451) *törü kıl katığlan yulup kılma küç // tapuğ kıl bayatka anır kapğı kuç*

"Adaletle iş gör, buna gayret et; hiç bir zaman zulüm etme; Tanrı'ya kulluk et ve onun kapısına yüz sür."

(1533) *idi kısğa özlüg bu yalñuk özi // sakınçı uzun hem bedük til sözi*

"Bu insanın kendisi çok kısa ömürlüdür; fakat emeli uzun, dili ve sözü büyüktür."

(1554) *men igdiş kuluñ men tapuğçı senin // yuluğ bolsu cânım iligke meniñ*

"Ben senin himaye ettiğin bir kulunum, senin hizmetkârınım; hükümdar için canım feda olsun."

(1556) *çıkardı atası bitigin oğul // iligke ötündi kör akru amul*

"Çocuk babasının mektubunu çıkardı, edep ve hürmetle hükümdara takdim etti."

(1602) *tapuğçı kuluñ-men begim sen uluğ // uluğ beg ağırlar tapuğçı kuluğ*

"Ben hizmetkâr kulunum, sen benim büyük beyimsin; büyük bey hizmetkâr kulunu değerlendirir."

(1606) *tapındı kéçe tañda tepremedi // tünin yattı yatğak aş anda yédi*

"Sabah akşam aralıksız hizmet etti; yemeğini orada yedi ve geceleyin de muhafızlık etti."

(1731) *kişide kayu ol kişi öggüsi // akı öggüsi ol saran sökgüsi*

"İnsanlar arasında övülmeye değer kimdir; cömert övülmeye ve hasis ise sövülmeye layıktır."

(2032) *köyer ot-turur küç yağusa küyer // törü suw-turur aksa ni'met öner*

"Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar; kanun sudur; akarsa, nimet yetişir."

(2069) *oñ elgin kılıç tutsa ursa salıp // sol elgi bile neñ ülese alıp*

"Sağ elin ile kılıç sallar ve vururken sol elin ile mal dağıt."

(2080) *kara kul karası bolur beg ürün // karalı ürüñli adırttı körüñ*

"Siyah – kul rengidir, bey – beyaz olur; siyah ve beyaz renkleri ayırt edilmiştir."

(2086) *ayı bod uzun bolsa ögmez bilig // ayı ma çökük bolsa bolmaz silig*

"Bilgi nazarında boyunun çok uzun olması makbul değildir; onun çok bodur olması da güzel düşmez."

(2087) *kalı mundağ erse bod ortu kerek // bodı ortu bolsa bolur edgürek*

"Onun için bey orta boylu olmalıdır; orta boylu olması daha iyidir."

(2108) *arığsızn yalñuk suwun yup arır // kalı artasa suw negün yup arır*

"İnsan temiz olmayan şeyleri su ile yıkayıp temizler; eğer su kirlenirse o ne ile ve nasıl temizlenir."

(2148) *sewinçi az ol körse kadğu üküş // az ol öggüçisi telimrek söküş*

"Dikkat edersen, sevinci az, kaygısı çoktur; öveni az, fakat söveni daha çoktur."

(2150) *üküş sewmegüçi seweri az ol // kerişi telimrek ereji az ol*

"Sevmeyeni çok, seveni nadirdir; didinmesi çok, rahatı azdır."

(2161) *bodunka asığ kıl yulıp kılma yas // kılınç edgü tutğıl isiz yası bas*

"Halka faydalı ol, ona zarar verme; iyi hareket et, kötülerin zararlarını ortadan kaldır."

(2203) *uwutsuz kişi ol kişide éli // köni sözlemez söz uwutsuz tili*

"İnsanların aşağısı – hayâsız adamdır; hayâsızın dili doğru söz söylemez."

(2204) *negü tér eşitgil uwutluğ tüzün // saña ötler emdi bağırsak özün*

"Hayâ sahibi, yumuşak huylu insan ne der, dinle; bak, acıdığı için, sana nasihat verir."

(2215) *kişi körkiñe iç kılıkı iş ol // yüzi körki birle kılınçı tuş ol*

"İnsanın iç tabiatı onun dış görünüşüne eştir; yüzü ve kıyafeti ile hareketi birbirine denktir."

(2284) *yüreksiz kişiler çerig artatur // çerig artasa er erig artatur*

"Korkak kimseler orduyu bozarlar; ordu bozulursa askerler birbirini ifsat ederler.

(2285) *yağıda yüreklig seringü kerek // yağı at kemişse tirengü kerek*

"Harpte cesur yiğitler dayanmalı, düşman at salarsa hemen toplanmalıdır."

(2454) *ukuş bolsa asğı idi ök üküş // kamuğ edgülük ülgi ol bu ukuş*

"Akıllı olmak çok faydalıdır; bütün iyiliklerde aklın hissesi vardır."

(2455) *ukuşsuz kişi ol yémişsiz yığaç // yémişsiz yığaçığ negü kılsun aç*

"Akılsız adam meyvasız ağaç gibidir; aç kimse meyvasız ağacı ne yapsın."

(2564) *yéme aytu tursa er at hâllerin // açı hem tokı ya tonın oprakın*

"Hizmetkârların hâllerini sormalı, aç mıdırlar tok mudurlar, yiyecekleri var mı; bunlar ile daima ilgilenmelidir."

(2587) *kiçig kur uluğlar ara kirmese // yırak taş yorığlı yakın yortmasa*

"Küçük rütbeli kimseler büyükler arasına girmemeli; uzak ve dışarıda bulunması icap edenler de yakın gelmemelidir."

(2619) *neçe me kul erse közi tok beg ol // suk öz beglikindin bu kulluk yég ol*

"Gözü tok olan, kul olsa bile, beydir; haris kimsenin beyliğinden bu kulluk daha iyidir."

(2665) *sözi bolsa yumşak şeker teg süçig // süçig sözke yumşar uluğ hem kiçig*

"Sözü yumuşak ve şeker gibi tatlı olmalı; tatlı söze karşı, büyük küçük, herkes yumuşar."

(2734) *yakında yağukta ya yat baz ara // tuşar erse öwke bulardın köre*

"Gerek yakın akraba gerek yad yabancılar arasında kırgınlıklar hasıl olursa bil ki, bunlar yüzündendir."

(2784) *körü barsa yinçge sakış hendese // munı birle yér kök bolur ol sasa*

"Dikkat edersen, hendese ince hesaptır; bununla yer ve gök hesapları yapılabilir."

(2938) *sewinme ked artuk erejlig kişi // bolur âhır emgek erejke tuşı*

"Ey huzur içinde yaşayan bey, buna fazla sevinme; sonunda huzuru zahmet takip eder."

(2962) *kédin öñdün oñ sol bolur bu turup // begin inçke tegrür bu emgek körüp*

"Onlar öne, arkaya, sağa ve sola giderler; oralarda beylerini huzura kavuşturmak için zahmet çekerler."

(3353) *asığ yas ne edgü ne isiz barı // bayattın-turur kör anıñ takdîri*

"Fayda ve zarar, iyilik ve kötülük hep Tanrı'dan gelir; bu onun takdiridir."

(3491) *negü tér eşitgil biliglig çigil // biligsiz eşitgil boyun bir egil*

"Bilgili çiğil ne der, dinle; ey bilgisiz, dinle ve buna boyun eğ."

(3553) *seniñ baylıkıñ kör çığaylık-turur // saña kim çığay erse baylık-turur*

"Senin zenginliğin, bak, fakirliktir; senin nazarında kim fakir ise asıl zengin olan odur."

(3585) *tatığ kayda erse tatığsız bile // süçig kayda erse soñında açığ*

"Zevk nerede ise mihnet de beraberdir; tatlı nerede ise orada acı vardır."

(3595) *méni muñka tegrür et öz emgetür // ara küldürür kör ara yığlatur*

"Bana vücudum ızdırap ve zahmet çektirir; bazen güldürür fakat bazen de ağlatır."

(3596) *ajun tezginür-men tilekin udu // ara aç yatur-men arala todu*

"Onun arzusuna uyarak dünyayı dolaşırım; bazen aç yatarım bazen da tok."

(3609) *bu otuğ negü teg öçürse öçer // kerek erse körklüg ya körksüz kuçar*

"İnsan bu ateşi nasıl söndürse olur; ister güzel ister çirkin olsun, sırası geldikçe kucaklar."

(3634) *keçürmiş keçürgü ara bir tüşün // tiriglikke munça bedütme ünüñ*

"Geçmiş ile geçecek arasında ancak bir konak vardır; bir konaklık hayat için, bu kadar gürültü etme."

(3657) *bayat bérdi kulka iki köz kulak // biri dünyâ baksa biri 'ukbî bak*

"Tanrı kula iki göz ve iki kulak verdi; biri ile bu dünyaya bakarsa biri ile de ahirete bakmalıdır."

(3717) *yağız yér yaşıl kök yarattı kün ay // karañku yarukluk çığay tut ya bay*

"Kara toprağı, mavi göğü, güneşi ve ayı, karanlığı ve aydınlığı, fakiri veya zengini hep o yarattı."

(3756) *tiriglik kolur-men özüm ölgüsüz // yégitlik tiler-men karı bolğusuz*

"Ben ölümsüz bir hayat isterim, ihtiyarlığı olmayan bir gençlik dilerim."

(3762) *ağırlık uçuzluk bayattın-turur // ölüm ya tiriglik hem andın erür*

"İzzet bulmak veya zelil olmak Tanrı'dandır; ölüm ve hayat da ondandır."

(4032) *biri oğlan erken tapuğka kirür // takı bir bedük bolsa ötrü kılur*

"Bunlardan biri – çocukken hizmete girer, biri – büyüdükten sonra bu işe intisap eder."

(4033) *ikide talu edgüreki ol ol // kiçigde tapuğ kılsa bassa köñül*

"Bunlardan küçükken hizmete girip benlik ve gururdan geçenler daha iyidir."

(4038) *törü hem toku bilse tüzse yorık // kirü hem çıkabilse itse kılık*

"Töre ve usulü öğrenmeli, hareketini düzeltmeli, giriş ve çıkış tarzlarını bilmeli, tavır ve hareketi edep dairesinde olmalıdır."

(4183) *neçe kul bedüse kul atı kul ok // bedütmiş beginе tapuğçı ol-ok*

"Biri de senden sonra gelen küçüklerdir; hayatın acı ve tatlı anları bunlar ile birlikte duyulur."

(4199) *kuğuka katılmaz körü tur yuğak // kara kuş ürüñ kuş bile ked yırak*

"Dikkat edersen, yugak kuğuya katılmaz; akkuş ile karakuş birbirinden çok uzaktır."

(4230) *katığlan yağıñnı yakın kıl yaraş // selâmet tirilgil esen bolğa baş*

"Düşmanını dost etmeye gayret et; onunla barışarak emniyet ve huzur içinde yaşa."

(4482) *yüzi körki kolma kılınç edgü kol // kılınç edgü bolsa yarutğay séni*

"Onda yüz güzelliği arama, güzel huy ara; huyu iyi olursa seni memnun eder."

(4515) *közün körmese ârzû kolmaz köñül // közüñ körse köñlüñ kolur ay oğul*

"Göz görmezse gönül arzu etmez; ey oğul, gözün görürse gönlün arzular."

(4541) *seweriñ eşitgey elig tutmağay // sini sewmegüçi küle tınmağay*

"Sevenlerin duyar, fakat yardımına koşmazlar; seni sevmeyenler ise gülmek için bir fırsat bulurlar."

(4622) *isig artsa terkin soğık iç öze // soğık artar erse isigin tüze*

"Sıcaklık fazlalaşırsa üzerine derhâl soğuk bir şey içmeli; soğukluk fazlalaşırsa onu sıcak ile tadil etmelidir."

(4626) *kuruğ tumlığ artsa isig öl anut // bu iki añar kılğa ewre yanut*

"Kuruluk ve soğukluk fazlalaşırsa sıcak ve yaş şeyleri hazır tut; bu ikisi onlara karşı koyar."

(4629) *kalı samduy erse taduñ belülüg // isigli soğıklı ara bir ülüg*

"Eğer tabiatın kat'i olarak ılık ise, onu, sırasına göre, sıcak ve soğuk şeyler ile besle."

(4660) *aş içgü yéseler nukul ur yimiş // kuruğ öl yimiş ur bir ança simiş*

"Yiyecek ve içecek tamam olunca çerez ve meyva ver; kuru ve yaş meyva yanında, bir miktar simiş de bulunsun."

(4694) *kiçig oğlan erken kılınç edgü tut // uluğlukka tegse udınur bu ot*

"Genç iken iyi hareket etmeye çalış; ihtiyarlık gelince bu ateş söner."

(4714) *kanı ol toğardın batarka tegi // yorıp él tutuğlı bu dünyâ begi*

"Doğudan batıya kadar sefer ederek birçok memleketleri hâkimiyeti altına alan dünya beyi nerede."

(4856) *ağırlık tilese ayu bérdi yol // uçuzluk yolın ma seçe bérdi ol*

"İtibarlı olmak istersen bunun yolunu göstermiştir; itibarsızlık istiyorsan onun da yolunu çizmiştir."

(4923) *saña ma üküş tegdi emgek yorıp // tilin sözlediñ hem yügürdüñ arıp*

"Sana da gidip gelmek zahmet oldu;

çok konuştun, çok koştun ve çok yoruldun."

(4926) *kuruğluğ-turur bu zamâne yası // ara asğı tegrür arala yası*

"Zamane yayı kuruludur; insanlara bazen faydası bazan de zararı dokunur."

(5021) *bu erdi meniñ bu igimke emi // sewindürdi emdi meniñ köñlümi*

"Benim hastalığımın devası bu idi; artık içim rahat etti."

(5060) *uluğlar kerek kim kiçigke selâm // aşundursa ötrü bolur iş temâm*

"Büyüklerin küçüklere selam vermesi lazımdır ve böylece işler yoluna girer."

(5077) *kişide yawuzrakı yalğan bolur // yawuzda yawuz va'de kıyğan bolur*

"Yalancı – insanların kötüsüdür; kötülerin kötüsü ise, verdiği sözünden dönen kimsedir."

(5078) *idi yakşı aymış köni sözlüg er // köni sözlüg erke bayat bérsü ter*

"Doğru sözlü insan çok iyi söylemiş; doğru söyleyen insanı Allah ecre nail etsin."

(5080) *tilin sözlemiş sözde yanmaz eren // sözinde yanığlı işiler sanı*

"Erkek insan verdiği sözden geri dönmez; sözünden dönenleri sen kadın bil."

(5317) *ajun toklukı barça açlık-turur // ereji sewinçi kör emgek erür*

"Dünya tokluğu hep açlıktan ibarettir; onun huzuru, sevinci hep zahmettir."

(5380) *atalığ atasız kalır yalñuzun // analığ anasız bolur ögsüzün*

"Babalı babasız olur, yetim kalır; analı anasız olur, öksüz kalır."

(5484) *er at sü bile yenç bu kâfir yağığ // bayattın tile küç sen arkañ arığ*

"Asker ve ordu ile bu düşman kâfirini ez; gönül temizliği ile Tanrı'dan kuvvet ve tevfik dile."

(5509) *negü tér eşitgil köni köñli tüz // köñül til kılınçı kamuğ kılkı uz*

"Doğru ve dürüst gönüllü, düşüncesi, sözü, işi ve bütün hareketi iyi olan insan ne der, dinle."

(5510) *isizke katılma yorığıl köni // köni egri birle küni tar küni*

"Kötüye katılma ve doğruluktan ayrılma; kötüler arasında doğru insanın güneşi kararır."

(5572) *kerek yér öze tur kerek yér katın // çawıksa özüñ kör bu edgü atın*

"İyi ad ile şöhret kazandıktan sonra, ister yerin üstünde ister altında ol."

(5887) *kalı ârzû yér ol törü bérgüçi // köni yalğanığ adra tutmaz tuçı*

"Doğru ile yalanı ayırt etmekten aciz olan bir hâkim işinde nasıl muvaffak olabilir."

(6121) *tatığka tatığsız süçigke açığ // ağışka éniş ol edizke batığ*

"Tatlıya karşı tatsız, lezzetliye karşı acı, çıkışa karşı iniş ve yüksekliğe karşı da derinlik vardır."

(6125) *negü bérdi erse yana alğay ok // neçe térdi erse yana saçğay ok*

"Sana ne verdi ise yine alacaktır; sende neler topladı ise onları yine dağıtacaktır."

(6143) *bu devlet esürtse adın adlumaz // ölüm tutmağınça udır odnumaz*

"Saadetin sarhoş ettiği kimse ise, bir daha ayılamaz; ölüm yakalayıncaya kadar uyur, uyanmaz."

(6200) *tilek barça bulsa sewinç küldürür // kalı kadğu kelse sakınç yığlatur*

"Bütün dileklerine kavuşursa sevinç onu neşelendirir; kaygı gelirse keder onu ağlatır."

(6235) *saña tegse emgek ya kadğu sakınç // maña ma kaçan bolğa anda sewinç*

"Sen zahmet çekerken veya endişe içinde iken ben nasıl sevinç duyabilirim."

(6461) *harâm birle artuk karardı köñül // halâl kayda bulğu tilep ay oğul*

"Kalpler haram ile çok fazla karardı; ey oğul, helali nerede arayıp bulmalı."

3. Kutadgu Bilig'de Geçen Antonim Kelimelerin Sınıflandırılması:

Kutadgu Bilig'de yer alan antonim kelimeler şu şekilde sınıflandırılabilir:

3.1. İkili Karşıtlıklar

(117) *sewinçin-sakınçın*

(182) *tuğdı –öldi, bardı - kaldı*

(234) *tuğdı –öldi*

(242) *edgü- isiz , ögdiler – söktiler*

(370) *tatığ-ağu*

(372) *yégitlik –karılık*

(425) *içim- taşlarım*

(486) *yorıyu- turu*

(1025) *köni- egri*

(1170) *süçig –açığ, tiriglik ölüm*

(1248) *uçuzka - ağır ol- kiçigke - uluğ*

(2150) *kerişi –ereji, telimrek -az*

(3353) *asığ-yas. edgü – isiz*

3.2. Dereceli Karşıtlıklar

(18) *astın-üstün-otru*

(65) *kışığ- yazkı-yaz*

(2086, 2087) *uzun-çöküt-ortu*

(4629) *samduy-isigli soğıklı*

3.3. Yön Gösteren Karşıtlıklar

(18) *kédin –öñdün*

(99) *toğardın- batardın*

(2069) *oñ -sol*

(2962) *kédin –öñdün, oñ – sol*

(5572) *yér öze - yér katın*

3.4. İlişkisel Karşıtlıklar

(137) *yalçık -yaşık*

(143) *ot -suw*

(212) *yinçü –taşı*

(449) *böri koy*

(461) *kozı - böri*

(1413) *böri -koyuğ*

(1436) *bodunka-ilig*

(1451) *törü kıl - yulup kılma küç*

(1554) *kuluñ -tapuğçı -iligke*

(1556) *atası -oğul*

(1602) *tapuğçıkuluñ - begim -uluğ beg - tapuğçı kuluğ*

(2032) *ot- suw*

(2080) *kul-beg*

(5021) *igimke - emi*

(5484) *er at –sü*

3.5. Biçimsel (morfolojik) Karşıtlıklar

(4) *yétürür -yémez*

(83) *eşitmediñ erse - eşit*

(166) *kesmesüni - keseyin*

(172) *sözleme –sözle*

(229) *meñü ermez -meñü ol, meñü bolsa - meñü ol*

(1148) *kılmağıl- kılğıl*

(2150) *sewmegüçi- seweri*

(1309) *uwutsuz- uwutluğ*

(3609) *körklüg -körksüz*

(4482) *kolma -kol*

(4515) *körmese-körse kolmaz- kolur*

(5380) *atalığ- atasız, analığ-anasız- ögsüzün*

Sonuç

Karahanlı döneminin büyük şaheseri olan *Kutadgu Bilig*, neredeyse tamamen antonim (karşıt) kavramlar üzerine kurulmuştur. Bu kavramlardan iyi olanla kötü olan karşılaştırılmış, olumlu, iyi olan üstün gösterilmeye çalışılarak öğüt verilmiştir. İdeal insan tarifine ulaşmak için antonim kelimelerden bolca faydalanılmıştır. Özellikle bazı kavramların karşıt şekilleri eserde defalarca tekrar edilmekte, âdeta okuyucunun zihnine işlenmektedir.

Kutadgu Bilig'de en çok iyi-kötü, iyilik-kötülük, fayda-zarar, övmek-sövmek, ölüm-hayat, bilgili-bilgisiz, küçük-büyük karşıtlığı dikkati çeker. Yine sınıflandırmada ikili karşıtlıklar olarak tanımlanan çeşit, eserde daha fazla yer almaktadır.

Sadece zıt anlamlı ifadelerden oluşan beyitler bulunmaktadır.

(1049) *énigli ağar ol ağığlı éner // yaruğlı tunar ol yorığlı tınar*

"İnen yükselir, yükselen iner; parlayan söner ve yürüyen durur."

(1087) *ağışka éniş ol edizke batığ // sewinçke sakınç ol açığka tatığ*

"Her yokuşun bir inişi, her tepenin bir çukuru, her sevincin bir kederi ve her acıya karşı bir lezzet vardır."

(2148) *sewinçi az ol körse kadğu üküş // az ol öggüçisi telimrek söküş*

"Dikkat edersen, sevinci az, kaygısı çoktur; öveni az, fakat söveni daha çoktur."

(2150) *üküş sewmegüçi seweri az ol // kerişi telimrek ereji az ol*

"Sevmeyeni çok, seveni nadirdir; didinmesi çok, rahatı azdır."

(3717) *yağız yér yaşıl kök yarattı kün ay // karañku yarukluk çığay tut ya bay*

"Kara toprağı, mavi göğü, güneşi ve ayı, karanlığı ve aydınlığı, fakiri veya zengini hep o yarattı."

Bazı beyitler bir sonraki beyitle anlam bütünlüğü içinde olduğu bu tarz mısralar birlikte değerlendirilmiştir.

(2203) *uwutsuz kişi ol kişide éli // köni sözlemez söz uwutsuz tili*

"İnsanların aşağısı hayâsız adamdır; hayâsızın dili doğru söz söylemez."

(2204) *negü tér eşitgil uwutluğ tüzün // saña ötler emdi bağırsak özün*

"Hayâ sahibi, yumuşak huylu insan ne der, dinle; bak, acıdığı için, sana nasihat verir."

(2284) *yüreksiz kişiler çerig artatur // çerig artasa er erig artatur*

"Korkak kimseler orduyu bozarlar; ordu bozulursa askerler birbirini ifsat ederler."

(2285) *yağıda yüreklig seringü kerek // yağı at kemişse tirengü kerek*

"Harpte cesur yiğitler dayanmalı, düşman at salarsa hemen toplanmalıdır."

Eserde bunların dışında bire bir kelime olarak değil de kavram olarak karşıt anlamlı ifadelerin yer aldığı da görülmektedir. Söz gelimi;

(383) *karañkuda erdim yaruttı tünüm*
tünerikte erdim toğurdı künüm

"Karanlıkta idim, gecemi aydınlattı;
zulmette idim, bana güneşi doğdurdu."

(384) *azıp yügrür erdim ayu bérdi yol*
küyer erdim otka küdezmese ol

"Yolumu şaşırmış, koşuyordum, bana yol gösterdi;
o korumasa idi, ateşte yanardım."

(1451) *törü kıl katığlan yulup kılma küç*
tapuğ kıl bayatka anır kapğı kuç

"Adaletle iş gör, buna gayret et; hiçbir zaman zulüm etme;
Tanrıya kulluk et ve onun kapısına yüz sür."

Bu tarz yapılarda kelime çeşitlerinin de birebir denk gelmesi mümkün değildir. Kavram alanının antonim olduğu görülmektedir. İsimle ifade edilen bir kavramın zıddı fiil olabilir.

(536) *kokuzı tolur* "eksikleri tam görünür"

Kutadgu Bilig; üzerinde nice çalışmaların yapılacağı bir hazinedir. UNESCO'nun 2019 yılını *Kutadgu Bilig* yılı ilan etmesi vesilesiyle Türkçenin bu dil hazinesi üzerine nice verimli çalışmalar yapılması dileğimizdir.

Kaynaklar

Aksan, D. (1975). Ana Dili. *Türk Dili Dergisi*, Ankara, s.285.

_____ (2003). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (2. bs). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2016). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I (Metin)* Ankara: TDK Basımevi.

Çotuksöken, Y. (2012). *Türkçe Anlamdaşlar ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Demirci, K. (2014). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*, (Gen. 2. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.

Ercilasun, A. B. (1985). "Karahanlı Devri Türk Edebiyatı". *Büyük Türk Klasikleri 1*. İstanbul. s. 114-179.

_____ (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (2008). *Türk Dil Bilgisi.* İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.

Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Kılıç, V. (2009). *Anlambilime Giriş.* İstanbul: Papatya Yayınları.

Lyons, J. (1977). *Semantics. (Volume I).* Cambridge: Cambridge University Press.

Türkçe Sözlük (2009). (Haz. Ş. Halûk Akalın vd.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (2. Baskı). İstanbul: Multilingual.

Kutadgu Bilig'de Eğitimin Kültürel Temelleri

Mustafa ERGÜN*

Giriş

On birinci yüzyıl, Orta Asya'daki Türk topluluklarının tarihindeki çok önemli sosyal ve kültürel değişimlerin olduğu bir dönemdir. Manihaizm'in yaygın olduğu ve hatta devlet dini olduğu, Budizm'in oldukça yayıldığı ve dolayısıyla Hint kültürel etkilerinin baskın olduğu bir zihniyetten, uzun mücadeleler sonunda kabul edilen İslami inanç ve kültürün ve bu arada iyice karmaşık hâlde yaşamaya başladığımız Fars kültürünün etkisine girmeye, bu şartlarda yeni bir sentez yapmaya başladığımız döneme geçişi yansıtır. Gene "kut"a dayalı hâkimiyet inancı devam etmektedir. Tanrı veya Göklerin hâkimiyetin kaynağı olduğu en yoğun şekliyle Çin'de olmak üzere, hemen bütün Asya halklarında vardı. *"Tanrı kime bu beylik işini verirse; ona işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir"* (1933; bk. ayrıca 1934, 5191-93, 5195-96). *"Bu beyler hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar; halk iyi olursa, bey de iyi olur"* (5947). Hemen tüm toplumlar, halka adil davranılmadığı ve refahının sağlanmadığı zaman bu "kut"un kendilerinden alınacağına inanıyorlardı. Kut, Türklerde halk kitlelerinin ruhlarına kadar inmiş ve onların günlük hayatlarında da her zaman etkili olmuştur (Ögel, 1982, s. 181). Buna göre beyler mütevazı, alçakgönüllü, tatlı dilli, kendini bilen, aşırılığa gitmeyen, müsrif olmayan, büyüklere saygı ve küçüklere şefkat gösteren, kibir ve gurur sahibi olmayan, dürüst gibi kişilik özellikleri taşımalıdır (703-709). Ayrıca beyler cesur ve kahraman (1949, 1961), doğru ve adil (819, 1435), sabırlı ve kararlı (587-588, 1310), cömert (1402, 1964) olmalıdır.

Çin hanedanlarında kurumlaşmış ve binlerce yıllık geleneği olan meritokrasi (işi ehline vermek) *Kutadgu Bilig*'de de ana fikir hâlindedir. *"İşi iş bilen kimselere ver; iş yapamayan insan onu beceremezse üzülür"* düşüncesi *Kutadgu Bilig*'in özüdür (5534). *"İnsanların en seçkini, akıllı ve tam bilgili olanını halka amir tayin et"* (2603). *"Ey bey, işi işin ehline, işe yarayana, hareketi doğru ve dürüst olana ver"* (1759). *Kutadgu Bilig*'de hukuk ve adalet ile ilgili çok sayıda beyit vardır. *"Sen her vakit doğrulukla hüküm ver; beylik kanunla ayakta durur"* (5285) demektedir.

"Beyler bilgi ile halka baş oldular akıl ile memleket ve halkın işini gördüler" (1952). *"Bey halkı bilgi ile elinde tutar; bilgisi olmazsa aklı işe yaramaz"* (1968). *"Bey bilgili, akıllı ve zeki olmalıdır; beyliğin hastalığına ancak bunlar ile çare bulunabilir"* (1971).

İnsanın toplum içindeki görevleri nedir? Bu gibi siyasetnameler, düzgün

* Prof. Dr.

bir yönetimin olabilmesi için insanları aileler, kabileler şeklinde gruplandırma, insanın ailesine ve topluma karşı görevleri üzerinde hassasiyetle dururlar. *Kutadgu Bilig*'in birçok yerinde toplumsal bir varlık olarak insanın görevleri zikredilmektedir.

İnsanın devlete karşı görevleri nedir? Burada Türk devlet felsefesi ortaya çıkmaktadır. Hakana sadık, topraklarına bağlı bir halk. Hakanlar yönetimde kendilerine yardımcı olacak akıllı, ahlaklı, sadık, tedbirli yardımcılar arıyorlar. Devlet ve halkı Allah tarafından yöneticiye verilen bir emanettir; hükümdarın görevini yerine getirirken adalet, liyakat, şefkat, merhamet, sadakat, cömertlik, istişare gibi hususlara dikkat etmelidir.

İnsan-toplum-devlet üçlüsünün uyum ve refah içinde yaşamasının şartları nelerdir? *"Halk zenginleşti, memleket düzene girdi; Halkta hükümdara dualar etti"* (1039). *"Halk kurtuldu, zahmet denen şey ortadan kalktı; kuzu ile kurt birlikte yaşamaya başladı."* (1040). *"Memleketi düzenlendi, idaresi düzeldi; Hükümdarın mutluluğu günden güne attı."* (1041).

Hükümdar halkı giydirmeli, doyurmalı, fakirliği ortadan kaldırmalı, halka karşı şefkatli ve adaletli davranmalı, kanunları doğru uygulamalı, âlimleri korumalı, askerini memnun etmeli, tüm halka hizmet etmeli, devlet idaresinde sadık ve seçkin kimselere görev vermeli, kötüleri cezalandırmalı, fetihler yapmalı ve İslamiyet'i yaymalıdır (Açık, 2016). Halk ile kağan arasında işleri idare edecek vezirdir, *"... vezir iyi olursa bey rahat uyur"* (2182).

Halkın devletten beklediği sağlam ekonomi, adil bir yönetim ve güvenliktir (5574-77). Hükümdarın da halk üzerinde üç hakkı vardır: Hükümdarın emirlerine hürmet etme ve yerine getirme, ikincisi vergileri ödeme, üçüncüsü hükümdarın dostuna dost düşmanına düşman olmaktır (5579-82).

İnsanın özellikleri: Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'de ideal insanın özelliklerini işaret eder. Burada ideal insan tipini ortaya koyarken o zamanki toplum ve hâkim kültüre uygun ve istenilen özellikler üzerinde durur.

Aklın gücü ve sınırları, duygusal taşkınlıklara hâkim olmak, iyilik yapmak: Bilgi ve ahlak insanı yüksek derecelere çıkartan en önemli araçlardır. Söz ve mutluluk dâhil, her işin temeli bilgiye dayanır. *"Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklere elini uzatır."* Yusuf Has Hacib, yararlı bilgi, bilginin uygulanması ve bilginin başkalarına aktarılması konusunda İslamiyet'in temel görüşlerini savunur.

Dilin gücü, fayda ve zararları: Dil ve söz, Tanrı'nın insanlara verdiği en değerli şeydir. Dil, akıl ve gönlün tercümanıdır. Tatlı dil birçok işi kolaylaştırır. Ama söz insanı yükselttiği gibi, doğru kullanılmayan dil de insanı hemen alçaltır.

"Mademki böyledir, o zaman sözü bilerek söylemek gerek ki, söylenen söz körlere göz olup yol göstersin." (178) Söylemediğin söz senin kulundur, söyledikten sonra sen sözünün kulu olursun" (3880-3881; dil hakkında bk. ayrıca: 961-964, 972-973, 976, 978, 987, 992-993, 998-999, 1001-1002, 1005-1006, 1008-1009, 1013-1014, 1016, 1025-1026).

İnsan her iki dünyada da mutluluk istiyor. Eserde hem bu dünyada mutlu olmanın formülleri hem de çok belirgin olmamakla beraber, öte dünyada mutlu olmanın yolları öğüt hâlinde verilmeye çalışılıyor.

> *"Bak, şu birkaç şey insan için kötüdür; insan bunları bilirse kendini korur,*
>
> *Bunlardan biri yalan söylemektir; ikincisi verilen sözden dönmektir,*
>
> *Üçüncüsüyse içkiyi sevmektir; buna tutulan kimse, şüphesiz, tamamen boşuna yaşamıştır,*
>
> *Biri de insanın inatçı olmasıdır; bu inatçı insan için dünyada sevinç yoktur."* (337-340).

Eğitimin kültürel temelleri diyebileceğimiz dil, inanç sistemi, gelenekler/âdetler, ahlak, hukuk, ekonomi vs. hakkında eserde dağılmış olarak o devri yansıtan çeşitli bilgi ve sözler bulunmaktadır.

Yusuf Has Hacib dindar bir kişiliktir, ama İslamiyet'e giriş döneminin kişiliğidir. Henüz tarikatların ortaya çıkmadığı bir dönem… Gene de Öğdülmiş, münzevi bir derviş hayatı yaşayan Ogdurmuş'u devlet yönetiminde kendine yardım etmeye ikna edemez. Ahlaki hayatı ahiret inancı ile pekiştirmeye çalışır.

Kutadgu Bilig, sahip olduğu değerler ile girdiği yeni dinin değerlerini sentezleyerek yeni bir medeniyet kurma çabasına giren Türk toplumunu yansıtmaktadır (Aslan, 1986).

Şu sayılan özelliklere bakıldığında, o dönem insan ideali büyük ölçüde İslamileşmiştir diyebiliriz. İdeal insan; gönlünü ve dilini doğruluktan ayırmayan, Allah'a kul, uyanık, gafil olmayıp bugünün işini yarına bırakmayan, her türlü iyiliğin ve kötülüğün Allah'tan geldiğini bilen, yalnızca Allah'tan yardım dileyen, ondan başkasına el açmayan, Allah'ın bütün emir ve yasaklarına uyan, alçak gönüllü, tavır ve hareketlerinde hep doğruluk olan, alçakgönüllü, tevazu sahibi, büyük söz söylemeyen, gelip geçici bu dünya malı için kimseyi kırmayan ve kimseye zulmetmeyen, Allah'ın verdiği nimetleri cimrilik etmeyip israf etmeden kullanan, tutumlu olan, doğruluktan asla ayrılmayan, dürüst, daima iyilik yapıp kötülükten uzak duran, kötü kimselerle arkadaşlık yapmayan, sır saklamasını bilen, dedikodudan ve dedikodu yapanlardan uzak duran, her sözü dinleyen lakin her söylenilene inanmayan, tecrübeli ve güvenilir insanlara yakın duran,

kıskançlık yapmayan, yemesinde ve içmesinde itidalli davranan, rızık endişesi taşımayan, hayâsız kimselerden uzak duran, muhataplarına tatlı dille hitap eden, heva ve hevesine hâkim olan, helal lokma yiyen, başkalarının kötülüğünü istemeyen, yaptığı işlerin sonunu düşünen, öfkesine hâkim ve sabırlı olan, ölümü hiç hatırdan çıkarmayan ve ölüme hazırlanan, sözlerine dikkat eden, başkalarının evinde gözlerine dikkat eden, yalan konuşmayan, giderini gelirine göre ayarlayan, akrabasını gözeten ve onlara yakınlık gösteren, cömert, büyüklerin de küçüklerin de gönüllerini alan, ibadetlerine gayret eden, istediklerini elde edip saadete kavuşunca kibirlenmeyen, içkiden ve zinadan uzak bir kimse hedefliyor (1278-1341).

Birçok konuda evrensel öğütler veren Yusuf Has Hacib'in kadın konusundaki görüşleri ne İslam toplumundaki kadın ne de İslam'dan önceki Türk toplumundaki kadın algısı ile örtüşmektedir (Kaya, 2017). *Ey dost arkadaş, sana kesin bir söz söyleyeyim; bu kızlar doğmasa, doğarsa da yaşamasa daha iyi olur. Eğer dünyaya gelirse, onun yerinin toprağın altı veya evinin mezara komşu olması daha hayırlıdır. Kadınları her vakit evde muhafaza et; kadının içi gibi dışı olmaz. Yabancıyı eve sokma, kadını dışarıya çıkarma; bu kadınları sokakta gören göz onların gönlünü çeler* (4511-4514; kadınlarla ilgili diğer olumsuz beyitler için bk. 1303-1304, 3541-3542, 4517-4526, 5419-5421, 5080).

Eğitim: Onun düşüncesinde okul, öğretmen, ders gibi temel eğitim ögeleri yer almaz. O, kültür ve öğütlere dayalı bir eğitimden bahsetmektedir. İyilik ve kötülük, insanın huyu doğuştandır; ama gene de içinde yaşanılan ortam ve arkadaş çevresi insan davranışlarını etkiler.

Temel eğitim ortamı ailedir; burada da anne-babalara önemli rol düşmektedir. Burada küçük yaştan itibaren sıkı bir disiplin içinde yetiştirme olmalıdır (1486-1495). Hatta Yusuf Has Hacib, çocuğun kendi evinde terbiye edilip bu işin başkalarına havale edilmemesini (4504) tavsiye etmektedir. *"Çocukların tavrı, hareketi kötü ise, o kötülüğü baba yapmıştır; çocuğu iyi olmaktan mahrum eden odur"* (1225) ve *"Çocukların iyi veya kötü olmalarına anne ve babaları sebep olur"* (1486).

Sonuç

İdeal insan, ideal yönetici özellikleri aslında her çağda ve her toplumda birbirlerine yakın hususlar üzerinde dolaşmaktadır. Beydaba'nın "eskiler her şeyi söylemişler, bize söyleyecek yeni bir şey bırakmamışlar" ifadesinde olduğu gibi, insan-toplum-yönetici ilişkileri aynı ilkeler etrafında dönüp durmaktadır. *Kutadgu Bilig* de Yusuf Has Hacib'in kendi tasavvur ettiği ideal bir toplumsal ve yönetimsel düzeni yansıtmaktadır.

Bu eser Orhun kitabeleri ruhundan oldukça farklıdır. Eserde Orta

Asya'daki o zamanki güçlü kültürler olan Çin, Hint; İran etkilerini bir sentez hâlinde görmek mümkün; ama gene de eser bir Türk-İslam havası yansıtmaktadır. Henüz cihat, gaza gibi kavramların; mescit, cami, namaz gibi ibadet vasıtalarının çok yaygın olmadığını da görüyoruz.

Eserin nerelerden etkilenmiş olabileceği hakkında değişik fikirler vardır. Burada Çin ve Hint etkileri kadar çok kuvvetli bir İbn-i Sina etkisi de görülmektedir. H. İnalcık, *Kutadgu Bilig*'de açıklanan hususlar ile Hint-İran gelenekleri arasında birçok benzerlikler, hatta bazen aynılıklar bulunduğunu; *Kutadgu Bilig*'deki yönetim anlayışı ve yöneticilerde bulunması gereken özelliklerin çoğunlukla Türk siyaset anlayışını yansıttığını (İnalcık, 2000, s. 12, 21) söylemiştir. S. Maksudi Arsal ise *Kutadgu Bilig* için "Medeni Türk muhitinde asırlardan beri toplanmış ahlak, siyaset ve hukuka dair fikirlerin bir hülasası, 11. asırdaki Türk kültürünün abidesidir" (Alıcı, 2012, s. 26-27) demektedir.

Kaynaklar:

Açık, T. (2016). "Kutadgu Bilig'de Devlet Yönetimi", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), s. 419-438.

Alıcı, M. (2011). *Kutadgu Bilig'de Dini Ögeler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tarih Anabilim Dalı. Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı.

Arslan, M. (1986). "Kutadgu Bilig'teki Ahlak ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 21(1), s. 23-50.

İnalcık, H. (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmeti Arat İçin*. Ankara: TKAE Yayınları, s. 259-271.

Kaya, U. (2017). "Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib'in Eğitimle İlgili Görüşleri", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), s. 1-26.

Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*. Ankara: Ötüken Neşriyat.

Yusuf Has Hacib (1947-59). *Kutadgu Bilig I-II* (Çev. Reşid Rahmeti Arat). Ankara.

Kutadgu Bilig'de Geçen ve Moğolcada Anlam Değişmesine Uğramış Olan İkilemeler

Namsrai GERELMAA*

Kutadgu Bilig, Türk dilinin XI. yüzyıldaki söz varlığını ve edebî zenginliğini ortaya koyan önemli tarihî kaynaklardan biridir. İçerdiği 3000'e yakın sözcük çeşidiyle İslamiyet sonrası Türk döneminin dil zenginliğini ortaya koyar. Eser içerisinde geçen söz varlığının önemli ölçüde büyük bir kısmı Türkçe olmakla birlikte yeni dinin de etkisiyle az sayıda Arapça, Farsça kökenli sözcükler ile Budist Uygurların dilinden aktarılan Çince, Sanskritçe ve Tibetçe kökenlidir (Ölmez, 2011, s. 400). *Kutadgu Bilig*'in söz varlığı açısından önemli bir özelliği de çoğunluğunu Türkçe kökenli kelimelerden oluşan metne sahip olmakla birlikte aynı zamanda ait olduğu dönem ve onun öncesindeki geçmiş dönemlere dayanan dil alışverişlerini de yansıtan ortaklaşmış dil malzemelerini de içermesidir.

Eser aynı zamanda, Türk ve Moğol halklarının tarihî süreçte iç içe geçmiş yaşantılarının izlerini takip edebileceğimiz bir kaynaktır. Dönemin Türk dilindeki çeşitli yapıları gösteren metin incelendiğinde Moğollar ile Türklerin ortaklaşan unsurlarını hem dönem itibarıyla hem de günümüze taşındığı ölçüde tespit edebilmek mümkündür.

Bu çalışmada hem *Kutadgu Bilig*'de yer alan hem de Çağdaş Moğolcada kullanılan bazı ikilemeler üzerinde durulmuştur. Tespit edilen örnekler aşağıdaki gibidir:

bilig uqıγ "bilgi ve akıl" (147, 148)

basa aydım emdi munu yalnuquγ ağırlıklı boldı bilig ög uquγ

[Bundan sonra imdi insandan bahsettim, onun değeri bilgi akıl ve anlayışıdır.]

yalnuq oγlanı ağırlıkli bilig uquš birle erdükin ayur

[Tanrı insanı yarattı seçerek yükseltti ona fazilet bilgi akıl ve anlayış verdi.] (Arat, 1994, s.22)

Kutadgu Bilig'de geçen bu ikilemenin yapısındaki *bilig* sözcüğü Moğolcada "bilgi, ilim" anlamı taşımaktadır ve genel olarak *uhaan bilig*, *aviyas bilig*, *oi bilig*, *oyun bilig* gibi "akıl, yetenek, zekâ" kelimeleriyle birlikte ikileme şeklinde sıkça kullanılmaktadır. Bu kelimeden *biligt* "bilgili olan, yetenek olan",

* Doç. Dr., Moğolistan Devlet Üniversitesi, *gerelmaa@num.edu.mn*

biligtei "akıllı", *biliggüi* "akılsız, aptal", *biligzüi* "halk bilim" vb. akraba kelimeler türemiştir.

uqıγ kelimesinin kökeni ile ilgili olarak *uq-* fiili, "anlamak, kavramak" anlamlarını ifade etmektedir ve *uhaan* "akıl, fikir", *uhamsar* "bilinç, şuur", *uhvar* "anlamak yeteneği", *uhagdahuun* "kavram" gibi aynı kökten türemiş kelimeler de vardır (Tsevel Ya, 2013, s. 837-839). Moğol dillerinin tarihsel gelişimine göre Eski Moğolcada *uqaγan*, Orta Moğolcada *uqa´an* olarak iki ünlü arasındaki *γ* ünsüzü düşmüş ve ortadaki iki ünlünün birleşmesinin sonunda uzun ünlüyle değiştirilerek günümüz Moğolcasında *uhaan* şeklinde kullanımına devam edilmektedir. Kullanım özelliğine göre *uhaan bilig* veya *bilig uhaan* gibi sözcüklerin sırasının değiştirildiği örneklere de rastlanmaktadır.

em ot "ilaç" (5245)

ḳalı ḳılmasa sen emi ya otı boḏunḳa bolur sen tiriglik yutı

[Eğer sen bunlara ilaç vererek tedâvi etmezsen halk için bir hayat felâketi olursun.] (Arat, 1994, s. 378)

İlaç anlamı taşıyan bu ikilemenin yapısındaki *em* ise Moğolcada tek başına kullanılarak söz konusu anlamı bildirmektedir. Büyük Moğolca Sözlük'te "Hastayı tedavi etmekte kullanılanların genel adı" (Tsevel Ya, 2013, s. 1208) diye açıklanmıştır ve *emgeg* "hasta, ağır", *emneleg* "hastahane", *emç* "doktor", *emneh* "tedavi etmek" gibi aynı kökten türemiş farklı kelimeler de kullanılmaktadır.

İkili yapıdaki *ot* sözcüğüne ise Moğolcada tek başına rastlanmamaktadır, ancak bundan türemiş *otoç* "genellikle ot ve bitkiler ile tedavi eden doktor", *otoçloh* "tedavi etmek", *otor* "çobanların ot ve otlağın iyisine göre taşınarak hayvanlarını gütmesi", *otorloh* "1. Mallarını iyi otlak olan yere göndermek, 2. (deyim) kendisini düşünerek işlerden kaçmak" gibi akraba kelimeler korunmaktadır. Bunlara bakıldığında bütün kelimeler *ot* köküyle ilişkili olarak varlığını sürdürmektedir.

qaraŋqu yaruqluq "karanlık ve aydınlık" (3717)

yayız yer yašıl kök yarattı kün ay qaraŋqu yaruqluq çıγay tut bay

[Kara toprağı mavi göğü güneşi ve ayı karanlığı ve aydınlığı fakiri veya zengini hep o yarattı.] (Arat, 1994, s. 270)

Zıt anlamlı sözcüklerden türemiş olan bu ikileme Moğolcada bire bir kullanılmasa da ayrı şekillerde geçmektedir. "Işıksız, güneşsiz" durumlar için Çağdaş Moğolcada *haranhui*, Klasik Moğolcada *qaraŋqui* denilmektedir. Deyim olarak "eğitimsiz, bilgisiz, aptal" insan *qaranhui hün* (karanlık insan), sebebi açıklanmayan belirsiz işler *haranhui hereg* (karanlık iş) olarak adlandırılmaktadır.

"Işıklı, güneşli" anlamı anlatan *yaruqluq* sözcüğü yapı bilgisine göre *yaruq* (isim kökü) *-luq* (isimden isim yapım eki) olarak açıklanmıştır ve bu isim kökü ile ilgili aşağıdaki sözcükler ilgi çekicidir: *yarıg* -yani "sarı, beyaz" renk, örneği; *yarıg tsagaan inge* "beyaz dişi deve", *yaruu* yani Çağdaş Moğolcadaki *zam ni tsagaan* "beyaz yol, engelsiz yol" anlamı Batı Moğolcasında *zam ni yaruu* "beyaz yol" olarak geçer.

qatıγ berk "sıkı, sıkıca, iyice" (1301 2504 2541)

sözüg barča tıŋla yeme bütme terk köñül sırrı ačma qatıγ kizle berk

[Her sözü dinle, fakat hemen inanma gönül sırrını açma onu sımsıkı sakla.] (Arat, 1994, s.103)

biri beg sözini qatıγ tutsa berk ikinci havaka ukuš kılsa örk

[Biri hacip beyin sözünden kat'iyen dışarı çıkmamalı, ikincisi hava ve heveslerine aklını yular yapmalıdır.] (Arat, 1994, s.186)

Herhangi bir sözcük eş anlamlı sözcüklerden biriyle birlikte kullanılarak anlam bakımından yeni bir kavramı bildirebilmektedir. Moğolcanın *hatuu berh* (Klasik Moğolcada *qatuγu berke*) ikilemesi "zor, zorluk, dert" anlamındadır. Sözcükler müstakil kullanılırken *hatuu* ise "sert" anlamı, deyim olarak "dürüst, adil" anlamı da taşıyabilmektedir. *berh* ise "zor, dert" anlamındadır ve konuşma dilinde bazı sıfatların önünde rastlanırken *berk hurdan* (çok hızlı), *berk urt* (çok uzun) gibi pekiştirme görevi de taşımaktadır.

qatıγ qurč "katı, sert" (1949)

bu beglikke ašnu tĝp aslı kerek atım alp qatıγ qurč yana toñ yürek

[Beylik için insanın ilk önce asîl soydan gelmesi gerektir. Bey cesur kahraman kuvvetli ve pek yürekli olmalıdır.] (Arat, 1994, s.148)

Sert anlamında *qatıγ* kelimesi Klasik Moğolcada *qataγu*, iki ünlünün arasındaki *-γ* ünsüzünün düşmesinden türemiş *katuu* şeklinde Çağdaş Moğolcada kullanılmaktadır. Yukarıdaki gibi *qurč* ile birlikte ikileme olarak fazla geçmemektedir. Ancak "keskin, sivri" anlamlı "hurç" kelimesi, başka kelimelerle birlikte kullanılarak çok çeşitli anlamlara gelebilmektedir. Örneğin,

hurç zan "çabuk kızan karakter"

hurç hün "akıllı insan"

hurç uhaan "bilgili, çok akıllı"

hurç üg "doğru ve acı söz"

hurç nüdtey "iyi bakan, gözü iyi bakan"

hurç gerel "çok fazla ışıklı"

hurç öngö "çok renkli"

hurç nar "çok güçlü ışık tutan güneş"

hurç amt "keskin tat"

hurç mori "hızlı at"

kenč kičig "çocuk" (2659)

biligli bor içse biligsiz bolur biligsiz bor içse bolur kenč kičig

[Bilgili içki içerse bilgisiz olur bilgisiz kimse içki içerse küçük çocuğa döner.] (Arat, 1994, s. 197)

Kutadgu Bilig'de yer alan *kenč kičig* ikilemesindeki *kenč* kelimesi Çağdaş Moğolcada *henz*, Klasik Moğolcada *kenje* biçimindedir. 1. Moğollar insan veya hayvanların geç doğan yavrularını ifade etmek için *henz* kelimesini kullanmaktadır, örnek: *henz hüühed* "çocuk"*, henz hurga* "oğlak" 2. Yağış fazla olan sonbahar aylarında yeni çıkan bitkilere denilir, örnek: *henz çeçek* "çeçek"*, henz nogoo* "bitki" *vb.* (Tsevel Ya, 2013, s. 1047). Aynı kökten *henzdeh* "daha küçük sanılmak", *henzleh* "yeniden çıkmak", *henzreh* "yeniden çıkmak" fiiller türemiştir.

kičig kelimesi 'köpek yavrusu ve kurt yavrusu' anlamında Batı Moğolcasında yaşamaktadır. Moğolca *güyüg* (aslan yavrusu) kelimesinin de bu kelime ile bağlı olduğu düşünülmektedir. Çağdaş Moğolcada 'küçücük' anlamında kullanılan *öčüühen* kelimesi, Klasik Moğolcada *öčüken* (öčük+ken) biçimindedir. Türk Moğol dillerinde ortak olan unsurlarda kelime başı ses düşmesi olayı rastlanmaktadır. Türkçedeki bazı kelimeler Moğolcaya göre hece sayısı bakımından farklılık göstermektedir. Bu konuda özellikle kelimelerin, ilk harfinin sessiz ve sesli ile başlamaları açısından epey farklılık göstermesini dikkate alarak inceleyen araştırmalar da bulunmaktadır. (Corigt Go, 2000, s. 365) Bu durumda *Kutadgu Bilig*'deki *kičig* kelimesi Moğolcada *öčüühen* biçiminde, yani *-hen* küçültme eki alarak yaşamaktadır. Kullanım bakımından genelde her şeyin az miktarını anlatır. Örneğin, *öçüühen jijig* "çok küçük, küçücük", *öçüühen heseg* "küçük kısım", *öçüühen hün* "küçük insan, aşağı derecede olan insan" ve kendini küçük görerek başkalarına saygı gösterirken *öçüühen bi*… yani "küçücük ben…" denilen özel kullanımı da vardır.

qulaq köz "kulak göz" (2025, 4143)

yağı boynı yenčmek tiler erse sen qulaq köz kerek sak kılıp tursa sen

[Düşmanın boynunu kırmak istersen gözünü kulağını tetikte bulundurmalısın.] (Arat, 1994, s. 153)

sü bašı ya eli baši bolsa özüñ köni bol yiti tut qulaqıñ közüñ

[Eğer sen ordu veya eyâlet başına geçersen doğruluktan ayrılma kulağını keskin tut.] (Arat, 1994, s. 300)

Kutadgu Bilig'de geçen bu ikilemenin sözcükleri Moğolcada farklı anlamlar taşımaktadır. Klasik Moğolcada *qulikı*, Çağdaş Moğolcada *hulhi* ise "kulağın içinde toplandığı beyaz bir kepek"i anlatmaktadır (Tsevel Ya, 2013, s. 1000). Ama deyimlerin yapısında "kulak" ile daha yakın anlam taşıyabilmektedir. Örneğin,

hulhi ni buuh "kulağı inmek" - [korkmak, sakinleşmek]

hulhidah "kulaktan tutmak" - [aldatmak]

hulhin deer ni çeçek urguulah "kulağın üstünde çiçek yetiştirmek" - [yalan, güzel söz söyleyerek aldatmak]

hulhii ni buudah "kulağını vurmak" - [hayvanların kulağına vurarak öldürmek] vb.

Dolayısıyla *hulgar* "kulağı küçük", *hulçgar* "korkak, yüreksiz", *hulçiih* "korkmak, ürkmek", *hulmaih* "kulağı indirmek" gibi *hul-* köken bakımından olan akraba kelimeler "hayvanların korktuğu için kulağını indirmesi, düşürmesi" durumundan türediğini bahsedilmiştir.

Söz konusu ikilemedeki köz kelimesi ile *z-r* ünsüzlerinin nöbetleşmesinden türemiş *kör-* aynı kökenden gelen kelimelerdir. Bundan Moğolcada *körög* "herhangi bir seyi görerek çizdiği resim" kelimesi kullanılmaktadır. Bununla birlikte sadece gözlerin durumu ile ilgili *gölröh* "başından geçen olayı unutarak bir şeye uzunca bakmak", *gölröö* "gözlerini bir şeyden almadan, kapatmadan bakan bir tür hasta", *gölölzöh* "başkalarının yüzüne bakamayan kişi", *gölön gölön* "insanın gözlerine bakamadığı durumu anlatan ikileme" gibi örnekleri vardır.

kü čaw "şan şöhret" (1711, 2320)

biligsiz bedük bolsa devlet bile biliglig bedükrek kü čaw at bile

[Saâdet bilgisizi yükseltirse elbette bilgiliyi, şöhret ve nam ile ondan daha yükseltecektir.] (Arat, 1994, s. 131)

kü čaw at tilese tuz etmek yitür tiriglik tilese anı ok yetür

[Adının namlı ve şöhretli olmasını dilersen başkalarına tuz-ekmek yedir yaşamak dilersen yine aynı şeyi yap.] (Arat, 1994, s. 173)

kü čaw ikilemesi *Kutadgu Bilig*'de şöhret, şan anlamı taşımaktadır.

Moğolların Gizli Tarihi'nde iyi insan ve iyi atı anlatırken *külüg* sıfatı kullanılmıştır. Eski Türk yazıtlarında da çokça rastlanan bu kelimenin kökü olan *kü* tek başına Çağdaş Moğolcada geçmemektedir. Ama sadece iyi atı Moğollar *hüleg mori* "ünlü at" diye adlandırmaktadır ve insan için kullanımı yoktur.

Çağdaş Moğolcada söz konusu *čaw*'dan gelen *çuu* şekli vardır. Anlamına göre "İnsanlar arasında söylenen ancak kimin söylediği belli olmayan, sahipsiz sözler"i bildirir (Tsevel Ya, 2013, s. 1099) ve *çuugian* "kavga, tartışma", *çuugil* "tartışma", *çuugih* "tartışmak, kavga etmek", *çuudam* "abartarak konuşulan söz", *çuudamç* "abartarak konuşan" gibi genelde kötü ve olumsuz durumları anlatan akraba kelimelerin türemesi ilgi çekicidir.

Kutadgu Bilig'deki bazı ikilemeleri oluşturan sözcüklerden birine müstakil olarak Moğolcada rastlanmaktadır ve taşıdığı anlamlara göre farklı özellikleri bulunmaktadır.

yol kečig "yol, çare, iz" (1793)

atañ öldi kaldıŋ sen oğlan kičig kičigke bedüktin bolur yol kečig

[Baban öldüğü zaman sen bir çocuk idin küçüklere yolu izi büyükler gösterir.] (Arat, 1994, s. 137)

Dağ, tepe gibi yüksek yerlerde ve nehir dere gibi suların kenarlarında bulunan zorlu yolları geçmeye Moğolcada *kecih* denilmektedir. Bu kökten *kecih* "zorlu yollardan gitmek", *kecüü* "zorlu yol", *keclüür* "patika", *kecirmig* "patika, engel", *keč* "uçurum, yüksek", *kecim* "Moğolistan'ın batısında konuşulan ağızlarda çocukları sürekli ölen ailelerin evinin kapısının üst kısmına bağlanan kırmızı bez. Bu bezin eve yabancı kimselerin girmesinin yasak olduğuna dair işaret olarak yani bir engel anlamına geldiği bilinmektedir." gibi kelimelerin türemiş olduğu görülmektedir.

ay te "söylemek, demek" (4903)

ayur ol kadašıñ köni sözlemiš söz ol söz turur kim ol aymıš temiš

[Hukümdar Kardeşin doğru söylemiş söz onun söylediği sözdür dedi.] (Arat, 1994, s. 353)

Çağdaş Moğolcada *ai qalag, ai qarla, ai höörhii, ai zailuul* gibi "suçlamak, korkmak, heyecanlanmak, acımak, sevmek, vb." duyguları ifade etmek için kullanılan ikilemelerde yer alan *ai* kökeni ilgimizi çekmektedir. Bu kökenden *aildah* "değer veren birine söylemek, söyleme eyleminin saygılı bir şekilde ifade edilişi", *ailtgah* "üst makamda olan birine söylemek veya düşüncelerini dile getirmek, söyleme eyleminin kibarca ifade edilişi" anlamında fiiller, *aildvar* (isim), *ailtgal* (isim) türemiştir. Eski Türkçede *ay-* "sözleşmek",

ayıt- "tavsiye etmek, sözleşmek" anlamında rastlanmaktadır. Dolayısıyla Türk ve Moğol dillerinde köken açısından ortak olsa da anlam açısından bazı farklılıklar göstermektedir. Asıl kökü *ay-*, Çağdaş Moğolcada sadece ünlem biçiminde bulunmaktadır.

ıd- yorı- (götürmek, alıp gitmek) 1444

saray ol ajun kör bu kazganč yeri negü bulsa munda naru ıd yorı

[Dünya bir saraydır, bir kazanç yeridir buradan oraya götürebileceğin ne varsa götür.] (Arat, 1994, s. 113)

Eski Türkçe'de "gitmek" eyleminin *yorı* kelimesiyle karşıladığını yazıtlarda çokça görmek mümkündür. "1. gitmek, hareket etmek, kaybolmak (gitmek). 2. varmak. 3. orada olmak, bulunmak" anlamlarına gelmektedir (Nadelyayev, 1969, s. 247).

Dilin tarihsel gelişimi sırasında yardımcı görev üstlenen *yorı-* fiili, başka bir fiil köküyle bir araya gelerek bir bakıma asıl anlamını yitirmiş ve sadece fiili belli bir yönden belirtmek amaçlı kullanılmıştır. Bu şekilde kalıplaşarak fiilin "devam etme" durumunu belirten bir ek hâline gelmiştir.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri kitabında modern Türkçedeki şimdiki zaman eki olarak bilinen *-yor* ekinin Eski Türkçedeki "al-a(alıp) yorı (git- gibi yardımcı fiil)-r ("geniş zaman" süreklilik arz eden ek)" yapısından dilde ekonomi amacıyla *al-a yorı-r* (alır gider) hâline geldiğini ve bunun da günümüzdeki *al-ı-yor* şekline dönüştüğünü belirtmiştir (Korkmaz, 2003, s. 311). Türk dil bilimcilerinden Ahmet Karadoğan *-yor* ekinin fiilin devamlılığını belirten bir ektir (Karadoğan, 2009, s. 29-31) demesi aslında yukarıdaki tarafımızdan yapılan tespitlerle örtüşmektedir.

yorı- fiili ile aynı kökten geldiği düşünülen *zori-* fiil kökü Moğolcada aynen korunmuştur. Bu kelime, "1. Herhangi bir işi bitirmek için sonuna kadar çabalamak, gayret etmek, 2. Bir yerden başka bir yere ulaşmak için hareket etmek, gitmek." (Tsevel Ya, 2013, s. 387) gibi anlamlar taşımaktadır.

Bu sözcükten türeyen kelimelerin Moğolcada farklı kelimelerde benzer anlamlar taşıdığı görülmektedir. Bunların örnekleri aşağıda daha açık bir şekilde verilmiştir: (a) *jori-* "niyet etmek" {fiil}; *jorilgo* "hedef, amaç" {isim}; *jorilt* "vazife, görev" {isim}; *jorimog* "dirençli, kararlı" {sıfat}. (b) *jorči-* "gitmek, dolaşmak, seyahat etmek" {fiil}; *jorčigč* "yolcu" {isim}; (c) *jirii-* "çabuk yürümek" {fiil}. Buna bakıldığında *yorı-* fiili, Moğolcada *jori-* şeklinde kullanılmaya devam emektedir, ancak Türkçedekinden kısmi farklı olarak genel anlamda değil "amaçlı gitmek" anlamını bildirmektedir.

Sonuç

Kutadgu Bilig'de geçen ikilemelerin Çağdaş Moğolcada varlığını sürdüren ve bu hâliyle Türkçe ile ortaklaşan ögelerin ele alındığı bu çalışmada, XI. yy. Türkçesinde var olan ikileme yapılarının dikkat çekici biçimde günümüz Moğolcasına ulaştığını ve farklı yapılar ve değişen anlamlarda kullanımına devam edildiği tespit edilmiştir. Özellikle çalışma genelinde tespit edilen örneklerde ikileme yapısı içerisinde yer alan sözcüklerin günümüze Moğolcasına ulaşana dek çoğunlukla tek sözcük hâlinde kullanımına devam edildiği görülmüştür. Ayrıca dikkat çekici bir başka özellik ise aynı sözcüğün karşıladığı kavramın Moğolcada Moğol kökenli sözcük olduğu hâlde ancak ilk anlamda Moğolcası tercih edilirken daha çok kötü ve olumsuz anlamlarında Türkçe kökenli olanların tercih edildiği ve bu yönde kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bu kelimelerin ilk anlamlarının değişmesi ve dilin kullanımı açısından farklı işlevler kazanması söz konusudur.

Bu çalışmada olduğu gibi eser metinlerinde yer alan daha farklı dil yapılarının incelenerek ortak kültürü ve yaşayışı gösteren farklı örnekler de tespit edilebilir. Bu tür çalışmaların yapılmasının; Türk dilleri, eski Uygurca ile Moğolca arasındaki tarihî birlikteliğin izlerinin günümüze dek taşınmış olduğunu bir kez daha göstermesi bakımından önemli olacağı düşüncesindeyiz.

Kaynakça

Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Čečenčogtu (1988). *Mongγol Üges-ün İjaγur-un Toli*. ÖMAKQ.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, M. (2011). "Kutadgu Bilig'in Söz Varlığı ve *adakşu* "Birlikte, Beraber, Yanyana" Üzerine", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildiriler, 26-27 Ekim 2009*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 399-406

Taş, İ. (2012). "Kutadgu Bilig'de İkilemeler", *Belleten*, 2012-2, s. 43-95

Tsevel Ya (2013). *Monggol Helnii Tovç Tailbar Toli*. Ulaanbaatar.

Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991). Ankara: KB Yayınları.

Yusuf Has Hâcib (1994). *Kutadgu Bilig*, 6. bs. (Çev. R. R. Arat). Ankara: TTK.

Nadelyev..., (1969) *Древнетюркский Словарь*, М-Л.

Kutadgu Bilig'den Türkiye Türkçesi Ağızlarına Birkaç Fiil

Ferdi GÜZEL*

Giriş

İslamiyet sonrası Türk edebiyatının en önemli edebî eserlerinden olan *Kutadgu Bilig*, zengin bir söz varlığına sahip olması yönüyle Türk dili araştırmaları için mühim bir kaynaktır. Türk edebiyatının ve dilinin şaheserleri arasında yer alan *Kutadgu Bilig*, yaklaşık 3000 kelimelik bir söz varlığına sahiptir (Ölmez, 2011, s. 400; Asker, 2003, s. 289).[1]

Türkiye Türkçesi (TT), *Kutadgu Bilig*'deki söz varlığının büyük bir kısmını korumuştur. *Kutadgu Bilig*'deki kelimelerin yaklaşık yüzde altmışı (Özkan, 2011, s. 434) TT'ye ulaşmıştır fakat TT'ye ulaşamayan kelimelerin sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur. *Kutadgu Bilig*'de yer alan bazı kelimelerin zaman, mekân ve ağız farkı göz önünde bulundurulunca TT'ye ulaşamamış olması doğal bir durumdur.

Kutadgu Bilig'de geçen birçok kelime TT'de unutulduğu hâlde, TT ağızlarında varlığını sürdürmektedir. TT'ye ulaşamamış birçok kelimenin TT ağızlarında varlığını korumuş olması, birçok lehçede unutulmuş olan bu kelimelerden yeni kelimeler türetilmiş olması üzerinde önemle durulması gereken dikkat çekici bir durumdur.

Kutadgu Bilig ile ilgili bazı çalışmalarda ağız verilerine temas edilmişse de doğrudan *Kutadgu Bilig* ile ağızlar arasındaki ilişkiyi ele alan çalışma yok denecek kadar azdır. Gülsevin, yazı dilinde bulunmayan ancak TT ağızlarında varlığını koruyan 90 kadar kelime tespit etmiş, ağızlardaki bu verilerden hareketle *Kutadgu Bilig*'deki bazı kelimeler hakkında yeni okuma ve anlamlandırma önerilerinde bulunmuştur (Gülsevin, 2006). Yazarın çalışması hem ilk olması hem de tarihî metinlerdeki sorunların çözümünde ağız verilerinin önemini ortaya koyması açısından önemlidir. Güneş, ise *Kutadgu Bilig*'deki meslek ve unvan adlarını TT ağızlarında aramış, bu meslek ve unvan adlarından bir kısmını tespit etmiştir (Güneş, 2016). İki çalışmada *Kutadgu Bilig*'de yer alan, TT yazı dilinde bulunmayan 100 kadar kelime TT ağızlarında belirlenmiştir. Şüphesiz ağızlarda korunmuş olan kelime sayısı çok daha fazladır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *guzelferdi@hotmail.com*

[1] *Kutadgu Bilig* dizininde 2861 madde başı kelime bulunmaktadır (Arat, 1979, VI). Fakat uygulanan yöntem yüzünden veya gözden kaçtığı için indekse alınmayan bazı kelimeler ile bu sayı 3000'e yaklaşmaktadır (bk. Tezcan, 1981; Asker, 2003; Eker ve Kök, 2017; Mert, 2018…).

Bu çalışmada *Kutadgu Bilig*'de yer alan beş fiilin *(tart- "tartmak, çekmek, uzatmak, çıkarmak", tıḏ- "geri koymak, mani olmak", ul- "eskimek, dağılmak", üḏür- " seçip ayırmak", yaġu- "yaklaşmak")* izi sürülmüş, bu fiillerin TT ağızlarındaki türevleri ve varyantları tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. tart-

Tart- "tartmak, çekmek, uzatmak, çıkarmak" fiilinin çekimli biçimleri *Kutadgu Bilig*'de 10 kez (86, 3091, 4131, 4599, 5426, 5442, 5739, 6369, 6372) kullanılmıştır (Arat, 1979, s. 427). Eserde fiilin türevleri bulunmamaktadır.

"Tartmak, germek, çekmek, asılmak, uzatmak, çıkarmak" anlamlarını taşıyan bu fiil, Eski Türkçeden beri kullanılan işlek bir fiildir. Bugün de Türk lehçelerinin hemen hepsinde varlığını korumaktadır (EDT, s. 534-535; VEWT, s. 465; DTS, s. 538-539; EDAL, s. 1367).

Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde bu fiilden türemiş birçok kelime bulunmaktadır: *tartıġ, tartıġçı, tartın, tartışlıġ, tartıl-, tartın-, tartış-, tartıt-, tartıldur-* bu türevler arasındadır (EDT, s. 535, 536, 537; OTWF, s. 206, 284, 307, 568, 616, 675, 787, 826; DTS, s. 538-539).

TT ağızlarında da *tart- (~ dart-)* işlek bir fiildir. TT yazı dilinde bilinen anlamının yanı sıra *"çekmek, asılmak, abanmak; uyuklamak; denemek için yoklamak; el değirmeninde bir şey öğütmek; dik duran bir şey ya da hayvan yükü bir yana yatmak, dengesi bozulmak; başörtüsünü çene altından geçirip baş üstünde bağlamak"* anlamlarını da taşımaktadır (DS, s. 1373, 1374, 3835, 3836).

Kelimenin çatı eki ile genişlemiş biçimlerinden en yaygın olanı dönüşlü çatı eki almış olan *tartın- (~ dartın- ~ datın-)* fiilidir. Bu fiil *"kendini ağır satmak, büyüklenmek, böbürlenmek; asılmak, abanmak; kendini naza çekmek; bir şeyi tutarak çekmek, asılmak, çekmek; tartılmak; yemeniyi başa bağlamak, başörtüsünü çene altından geçirip baş üstünde bağlamak; kaçınmak, çekinmek*[2]*"* anlamlarını taşımaktadır (DS, s. 1373, 1377, 3835). Edilgen çatı eki almış olan *tartıl- (~ dartıl-)* fiili de benzer anlamlarda kullanılmıştır: "*kendini ağır satmak, büyüklenmek, böbürlenmek; asılmak, abanmak*" (DS, s. 1373). İşteş çatı eki almış *tartış-* ise *"güreşe başlarken, güreşçiler birer defa birbirlerini kaldırarak kuvvetlerini tartmak"* anlamını taşımaktadır (DS, s. 1373). Burada yer verilen anlamların büyük bir kısmı Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde mevcut olmayan anlamlardır.

[2] DS'de *tartınmak (II)* için verilen *"Uygun zamanı kaçırmak, istediğini yapamamak"* (DS, s. 3835) anlamı kontrole muhtaçtır. Bizce kelime burada *"kaçınmak, çekinmek"* anlamını taşımaktadır. krş. TTT *dartın-, tartın-* "Çekinmek, esirgemek." (YTS, s. 61), Kıp. *dartın-* "Çekinmek, vaz geçmek." (Toparlı vd. 2007, s. 56).

Kudatgu Bilig'de yer almayan fakat dönemin en önemli eserlerinden DLT'de görülen *tartıġ "yük ipi"* kelimesi (DLTT, I, s. 462), TT ağızlarında *tartı* ve *dartı* biçiminde yaşamaktadır:

dartı (IV): İp, urgan (DS, s. 1373).

tartı (II): Kayıklarda yelkeni aşağı yukarı indirip çıkaran ip (DS, s. 3835).

TT yazı dilinde unutulmuş olan *"çekmek"* temel anlamı ekseninde fiilin dikkat çekici türevleri de vardır. TT ağızlarında bu fiilden *"örtü, başörtüsü"* anlamını taşıyan birçok kelime türetilmiştir: *dardıngaç* (DS, s. 1369), *darhnak*[3] (DS, s. 1370), *dartı III* (DS, s. 1373), *dartın* (DS, s. 1373), *datmak [< tart-mak]* (DS, s. 4483), *tartamak* (DS, s. 3835), *tartma* (DS, s. 4740), *tartma I, tartı III, tartımak, tartıncak, tartumcak* (DS, s. 3836). Bu türevlere tarihî lehçelerde rastlanmamaktadır.

TT ağızlarında *"su yolu"*nu, *"tarlalarda açılan su arkı"*nı ifade etmek için de bu kökten yararlanılmıştır: *dartma-3* (DS, s. 1373), *tartma (II)* (DS, s. 3836). Bu türev de tarihî lehçelerde yoktur.

Kelimeden tarihî lehçelerde bulunmayan çeşitli araç gereç adları da türetilmiştir:

dartı (II)-1, dartma-2: Harmanda sapları indirmeye, yaymaya yarayan, ucu çatallı, uzun ağaç, dirgen (DS, s. 1373).

dartı (II)-2: Hasır dokunan tezgâhta otları sıkıştırmaya yarayan araç (DS, s. 1373).

dartıburtu: Tahterevalli (DS, s. 1373). < *tart-ı* ve *burt-u.*[4]

dartma-1, datma: Tarlaya ark açmak, tarlayı parçalara ayırmak için iki kişi tarafından kullanılan büyük kürek (DS, s. 1373).

tartı (I): 1. Harmandaki yığınları çekmeye ya da dağıtmaya yarayan ucu çengelli, uzun sırık. 2. Sürülmüş tarlayı düzeltmeye yarayan tahta sürgü (DS, s. 3835).

TT ağızlarında bu kökten türetilmiş olan diğer türevler aşağıdadır:

---

[3] Yazım veya baskı yanlışı olmalı. Kelimenin *dartmak* biçiminde düzeltilmesi gerekmektedir.

[4] *bur- "bükmek, sıkıştırmak"* kelimesinin türevi olan bu fiil, TT ağızlarında *"dürüp devşirmek, bükmek"* anlamı ile yer almaktadır (DS, s. 801).

tartaklamak (I), tartak martak etmek, tartak turtak etmek: Karıştırıp düzenini bozmak, dağıtmak (DS, s. 3835). krş. TTT *tartagan* "Darmadağın, perişan." (YTS, s. 204).

tartaklamak (II): Kapıyı mandallamak: *Ali kapıyı tartakladı* (DS, s. 3835).

tartalamak, tartılamak (II): Ağırlığını elle tartmak, yoklamak (DS, s. 3835).

tartılamak (I): Ağaç, kapı vb. şeyleri sökmek için güç harcamak (DS, s. 3835).

tartılamak, tartalamak: İki elle kaldırılan taşı ileri geri sallayıp hızlandırarak atmak (DS, s. 4740).

tartılı söz: Şiir (DS, s. 3835). krş. Çağ. *tartım* "Şiir." (Kargı Ölmez, 1996: 307).

2. tı̲d̲-

Kutadgu Bilig'de *"geri koymak, mani olmak"* anlamı verilmiş olan *tı̲d̲-* fiilinin çekimli biçimleri 37 kez kullanılmıştır (1196, 1197, 1445, 1662, 1800, 2347…). Bu fiilin türevlerinden olan *tı̲d̲ı̲ġ "yasak",* metinde 2 kere (999); *tı̲d̲ın- "kaçınmak, sakınmak"* 3 kere (1380, 5436, 6289); *tı̲d̲ġuçı "meneden, mani olan"*, 2 kere (2095, 4588) geçmiştir (Arat, 1979, s. 440-441).

tıd- "engel olmak, mani olmak", Eski Türkçeden beri bilinen bir fiildir (EDT, s. 450; VEWT, s. 477; DTS, s. 565; EDAL, s. 1346). Orta Türkçe dönemi öncesinde birçok türevi vardır: *tı̲d̲ı̲ġ, tı̲d̲ı̲ġlı̲ġ, tı̲d̲ı̲ġsız, tı̲d̲ış, tı̲d̲ġuçı*[5] *tı̲d̲ıl-, tı̲d̲lın-, tı̲d̲ın-, tı̲d̲ındı, tı̲d̲tur- tı̲d̲ış-* (EDT, s. 452, 454, 456, 458 459, 461, 462; OTWF, s. 208 271, 569, 619, 677; DTS, s. 565-566; EDAL, s. 1346). Bu fiil, günümüzde Türk lehçelerinin birçoğunda varlığını sürdürmektedir (VEWT, s. 477; EDAL, s. 1346).

Tıd̲- (> tıy- ~ dıy- ~ diy-) fiili ve bu fiilin Karahanlı Türkçesindeki türevleri TT ağızlarında tespit edilememiştir fakat bu fiilden türediğini düşündüğümüz üç kelime bulunmaktadır. Bu türevlerin hiçbiri tarihî ve çağdaş lehçelerde yer almamaktadır:

[5] (bk. Taş, 2009, s. 132). EDT, DTS gibi alanın önemli sözlüklerinde bu kelimeye madde başı olarak yer verilmemiştir.

dıyan[6] Akan suyun önüne kazık ve çalılarla yapılan bent (DS, s. 1475).

diyek: Buzağıya anasını emmemesi için takılan burunsalık (DS, s. 1529).

tıyılma: Perhiz (DS, s. 3927).

3. ul-

Kutadgu Bilig'de *ul- "eskimek, dağılmak"* fiili üç beyitte (2059, 2263, 6415) geçmektedir (Arat, 1979, s. 492). Fiilin türevleri ise eserde yer almamaktadır.

ul- "eskimek, dağılmak, yıpranmak, çok yumuşamak, çürümek" fiili, Eski Türkçede tespit edilememiştir. İlk defa Karahanlı Türkçesi eserlerinde görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde kelimenin *uluk*[7] (DLTT, I, s. 67) *ultur-*[8] (DLTT, I, s. 223) *ve ulġun (kayak maddesi)*[9] (DLTT, III, s. 167) türevleri de bulunmaktadır.

Fiil, Orta Türkçe dönemi eserlerinde de yer almaktadır: *ulmuş "Pişip ensacı kalmamış et."* (Aptullah Battal, 1997, s. 79-80), *ul- "Çok yumuşamak, çürümek."* (Yüce, 1993, s. 193), *ul- "Çürümek, kötüleşmek, yanmak."* (Ata, 1997, s. 666). Kısasü'l Enbiya'da fiilin ettirgen çatı almış biçimi de vardır: *ultur- "Çürütmek, kötüleştirmek."* (Ata, 1997, s. 667). Çağdaş lehçelerin hiçbirinde bu fiil kök hâliyle bulunmamaktadır.

DLT'de de geçen bu fiilin okunuşu ve anlamlandırılışı sorunludur. Clauson, kelimeyi *ol-* biçiminde okumuş ve kelimeye *"olgunlaşmak, yumuşamak, çok pişmek"* anlamını vermiştir (EDT, s. 125), Dankoff ve Kelly de bu görüşü benimsemiştir (1985, s. 178). Atalay (DLTT, I, s. 169), Nadelyayev vd. (DTS, s. 608), Tekin (1989, s. 196), Ercilasun ve Akkoyunlu (2014, s. 187) ise *ul-* okuyuşunu kabul etmişlerdir. Kaşgarlı, *ul-* maddesinde "*Et pışıp uldı."* örnek cümlesini verdikten sonra *"Eskiyerek yıpranan ve yırtılan elbiseye de böyle denir."* açıklamasını yapmıştır (DLTT, I, s. 169). Kaşgarlı'nın gerek buradaki açıklaması gerekse *uluk ton* (DLTT, I, s. 67) ve *ultur-* (DLTT, I, s. 223)

---

6 Gülsevin, bu kelimenin Kutadgu Bilig'de geçen *tıḏ-* fiilinin bir türevi olduğunu daha önce belirtmiştir (2006, s. 113).

7 Bazı kaynaklarda ilk ünlüsü geniş (EDT, s. 137; Dankoff & Kelly, 1982, s. 108).

8 Bazı kaynaklarda ilk ünlüsü geniş (EDT, s. 137; Dankoff & Kelly, 1982, s. 207).

9 Atalay kelimeyi *olġun* biçiminde okumuş ve kelimeye Türkiye Türkçesindeki *"olgun"* anlamını vermiştir (DLTD, s. 437). Clauson (EDT, s. 137) ile Dankoff & Kelly (1984, s. 235), Nadelyayev vd. (DTS, s. 366) de kelimeyi *olġun* okumuşlardır. Dankoff & Kelly'de *olġun* kelimesinden sonra soru işareti konmuştur (1984, s. 235). *Ul-* fiilinin bir türevi olan bu kelime *ulġun* biçiminde düzeltilmelidir (Tekin, 1989, s. 196, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 417).

maddesindeki açıklamaları fiilin sadece *"çok pişmek"* anlamını taşımadığını *"eskimek, yıpranmak"* anlamlarını da içerdiğini açık bir şekilde göstermektedir. Tekin'in Yakutçadan örnek gösterdiği *ulgum "yumuşak, uysal", uluk "güçsüz, gevşek, cansız"* vb. örnekler (1989, s. 196) ile Ercilasun ve Akkoyunlu'nun gösterdiği Altayca *uluk "hoş olmayan"*, Hakasça *ular- "yorulmak, yorgunluk hissetmek"* vb. örnekler (2014, s. 87) de *ul-* okunuşunu desteklemektedir. Kelimenin *ul-* okunması gerektiğinin en önemli delilleri TT ağızlarında bulunmasına rağmen bu okunuşu destekleyecek verilere birçok bilim adamı yer vermemiştir. Clauson, *ul-* fiilinin TT ağızlarındaki türevlerini[10] görüp kullanmış (EDT, s. 137, *oluk* ve *olğun* maddesi) fakat *ul-*[11] fiilini dikkate almamış veya gözden kaçırmıştır. TT ağızlarındaki veriler, Ercilasun ve Akkoyunlu'nun çalışmasında kullanılmıştır (2014, s. 32, 87, 417).

İşin ilgi çekici taraflarından biri de DLT'deki ilgili kelimeyi *ul-* veya *ol-* biçiminde okuyan bilim adamlarının büyük bir kısmının *Kutadgu Bilig*'de üç beyitte geçen *ul-* fiili hakkında herhangi bir görüş belirtmemiş, kelimenin geçmiş olduğu beyitleri çalışmalarına almamış olmalarıdır (EDT, s. 125; DTS, s. 608; Tekin, 1989, s. 196; Ercilasun&Akkoyunlu, 2014, s. 87). Dankoff ve Kelly, DLT'deki *ul-* kelimesine, o*l-* şeklinde yer vermişlerdir (1982, s. 178). Fakat Dankoff, daha sonra *Kutadgu Bilig*'i İngilizceye çevirdiği çalışmasında *ul-* fiilinin geçtiği beyitleri Arat'ın söylediklerine benzer bir şekilde çevirmiş, bu beyitlerdeki *ul-* hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır (1983, s. 107, 114, 249). Bu da Arat'ın okuma ve anlamlandırmasının kabul edildiği anlamına gelmektedir. *Kutadgu Bilig*'deki *ul-* ile DLT'deki *ul-* fiilinin aynı kelimeler olabileceği Güner tarafından dile getirilmiştir (2008, s. 26).

Bazı lehçelerde *ul-* fiilinin türevleri vardır.[12] Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla fiilin kökü sadece TT ağızlarında yaşamaktadır. *ulu-* varyantı da görülen kelime TT ağızlarında *"bozulmak, ezilmek, çürümek, kokmak; yaralanmak, deri çürümek; kumaş vb. nesneler incelmek, eskimek; incelip kırılmak, parçalanmak"* (DS, s. 4034, 4784) anlamlarını taşımaktadır.

Bu fiilden -GXn eki ile türetilmiş *ulgun (~ulğun ~ ulkun)* kelimesi

[10] *ulgun* "Çürük." (DD, s. 1416), *ulkun* "Çürümüş." (DD, s. 1417), *uluk* "1. Çürük, çürümüş. 2. Tembel, üşengeç. 3. Beceriksiz. 4. Sütü bozuk, süflî. 5. Kokmak üzere bulunan şey. 6. Hastalıklı, zayıf, sağlıksız. 7. Müsrif. 8. Fersude, yıpranmış. 9. Pis, pejmürde (DD, s. 1417).

[11] *ulmak* "1. Rutubetten çürümek. 2. Kopmak. 3. Dağılmak, eskimek, eskiyip parçalanmak" (DD, s. 1417).

[12] (bk. Tekin, 1989, s. 196; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 87; VEWT, s. 513). Räsänen; Kazak, Teleüt ve Yakut Türkçelerinde görülen *uluk* kelimesini Moğolca *ulig "unsinn"* kelimesine bağlamıştır (VEWT, s. 513). Ayrıca bk. Hal. *ūluġ* "Schläfrig." (Doerfer & Tezcan, 1980, s. 210).

"çürümüş, çürümeye yüz tutmuş" anlamına gelmektedir (DS, s. 4035, 4784). DLT'deki tartışmalı *ulgun* (DLTT, III, s. 167) için uygun tanım da bizce budur.

-(X)k eki ile türetilmiş *uluk*, TT ağızlarında *"çürük, çürümeye yüz tutmuş, işe yaramaz, bozuk"* anlamına gelmektedir (DS, s. 4035, 4784). Kelimenin bu anlamı DLT'deki anlamına yakındır. Kelime, TT ağızlarında mecazlaşma yoluyla farklı anlamlar da kazanmıştır:

uluk (I): 1. Miskin, tembel, pasaklı: *Kızım sende bu ulukluk varken satılamazsın.* 2. İnce, narin, hastalıklı. (DS, s. 4034).

uluk (II): Emsiz, ilaçsız (DS, s. 4784).

uluk (III): 1. Aptal. 2. Düzensiz, dağınık kimse. 3. Uyuşuk, ağırcanlı (DS, s. 4784).

ulok: Kötürüm (DS, s. 4034). < *ul-uk ?*

Bu fiilden türetilen bir zarf da TT ağızlarında bulunmaktadır: *ulum ulum "tamamıyla ulmayı, ulmanın ileri bir şekilde olduğunu anlatmak için kullanılan bir zarf"* (Aksoy, 1946, s. 696).

TT ağızlarında *ul-* fiilinin türevlerinden olan *uluḫ-, "yaranın su toplaması"* anlamına gelmektedir (Bayraktar, 2000, s. 529*)*. Bu veriden hareketle *"bir çeşit cilt hastalığı; deride kaşıntılı kabartılarla beliren bir çeşit hastalık"* anlamını taşıyan *uluma (~ ulama)* (DS, s. 4033, 4784) kelimesinin de *ul- (~ ulu-)* fiilinden türediği düşünülebilir. Fakat kelime detaylı bir şekilde tanımlanmadığı için kesin bir şey söylemek güçtür.

TT ağızlarındaki *"Allahlık, kendinden geçmiş"* anlamını taşıyan *ulgut* (DS, s. 4034) kelimesi de *ul-* fiilinin türevlerinden olmalıdır.[13]

4. üḏür-[14]

üḏür- "seçip ayırmak" fiilinin çekimli şekilleri metinde 26 defa (B7, B39, 55, 148, 327, 329, 382, 385…), fiilin türevlerinden *üḏründü "seçilmiş",* 3 defa

[13] -GXt eki için bk. Clauson, 1967, s. 27; Atalay, 1941, s. 136, 141. TT ağızlarında bu ekle türetilmiş kelimeler için bk. Güzel, 2015, s. 356-357.

[14] Arat, kelimeyi *öḏür-* biçiminde okumuştur. Çağdaş lehçelerdeki biçimler ilk ünlünün dar olması gerektiğini göstermektedir (Tekin, 1989, s. 170; Taş, 2009, s. 150). TT ağızlarında bu fiilden türemiş kelimelerin varyantlarının büyük bir kısmında ilk ünlünün dar olması bu görüşü desteklemektedir. Fakat Meninski ve Redhouse sözlüklerine göre Osmanlı Türkçesinde ilk ünlünün geniş olması düşündürücüdür (bk. Tietze, 2018, s. 206, 238).

(A6, A7, 2598); *üd̲rüm "her şeyin seçilmişi",* 39 defa (50, 297, 418, 423, 900, 1958…) kullanılmıştır (Arat, 1979, s. 351- 352).

"Seçmek, seçip ayırmak" anlamını taşıyan *üd̲ür-*, Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde yaygın bir kullanıma sahiptir (EDT, s. 67; DTS, s. 377-378). Bu dönemlerde fiilin birçok türevi bulunmaktadır: *üd̲rüm, üd̲rüş, üd̲rül-, üd̲rüş-, üd̲ürt, üd̲ründi, üd̲ürtlüg, üd̲rülmeklik* (EDT, s. 65, 66, 69, 70; OTWF, s. 69, 271, 296, 309, 682; DTS, s. 377-378; EDAL, s. 611).

TTT'de *ür-* biçiminde de görülen fiil (YTS, s. 224; EDT, s. 67), çağdaş lehçelerden sadece Hakas Türkçesinde *üzür-* biçimi ile yer almaktadır (EDAL, s. 611). Yeni Uygur Türkçesindeki *ügüt "temizleme, arıtma"* kelimesinin de bu fiilden türediği düşünülebilir: **üyüt < *üyürt < *üd̲ürt* (Tekin, 1989, s. 170; Taş, 2009, s. 150).

TT ağızlarında *üd̲ür- (> üyür- > ür-)* fiili tespit edilememiştir fakat bu fiilin birçok türevi bulunmaktadır. *Kutadgu Bilig*'deki *üd̲rüm* kelimesi TT ağızlarına *örüm (< ürüm < üyrüm < üd̲rüm)* biçiminde ulaşmıştır ve *"seçmeli, beğenmece (alınan şey)"* anlamını taşımaktadır (DS, s. 3353). *"Pay, hisse"* anlamına gelen ve "*Bizim tarla üç ürdüme ayrıldı."* örnek cümlesi ile tanıklanmış olan *ürdüm* kelimesi (DS, s. 4068) de bu fiilin türevlerinden biri olmalıdır: *ürdüm < üyürdüm < üd̲ürdüm.*

Kutadgu Bilig'deki *üd̲ründi (> üründi ~ üründü)*[15] kelimesi TT ağızlarında belirlenememiştir. Fakat bu kelimeden türetilmiş olan *üründüle-* fiili *"seçmek, ayıklamak"* anlamı ile TT ağızlarında bulunmaktadır (DS, s. 4071). Ağızlarda bu fiilin birçok varyantı da vardır: *ürendelemek* (DS, s. 4068, 4794), *öründülemek* (DS, s. 3354), *urundulamak* (DS, s. 4042), *ründelemek, ründülemek* (DS, s. 3506). Bu kelime, TT ağızlarında aynı zamanda *"açığa çıkarmak için incelemek"* anlamını da taşımaktadır (DS, s. 4794).

Bazı bilim adamları, tarihî lehçelerdeki ve TT ağızlarındaki *öyürtle-, üyürtle-, üyütle-* vb. verileri de bu fiil ile ilişkilendirmişlerdir (EDT, s. 70; VEWT, s. 368; Tekin, 1989, s. 170; Doerfer, 1983, s. 96).[16] *Üd̲ürtle-* biçimi tarihî metinlerde karşımıza çıkmasa da Eski Uygur Türkçesinde *üd̲ürt* kelimesinin *ad̲ırt* ile birlikte ikileme oluşturduğu birkaç örnek görülmektedir (Kaya, 1994, s. 772; DTS, s. 12). Aynı zamanda bu kelimeden türemiş olan *üd̲ürtlüg* de Eski Türkçede mevcuttur (EDT, s. 70). *Üd̲ürt* kelimesi Türkçede var olduğuna göre *üd̲ürtle-* olağan bir türevdir. TT ağızlarında *"ayırmak, seçmek, ayıklamak, temizlemek"*

---

[15] TTT *üründi, üründü* "Seçilmiş, seçkin, güzide, mümtaz, en iyi." (YTS, s. 224).

[16] Çalışmada, "aynı" yerine sehven "ayrı" yazılmış olmalı. Önceki şekilleri verdikten sonra *"Belki Türkiye Türkçesi ağız biçimi üyütle- de ayrı kökten."* demek mantıklı görünmemektedir.

anlamlarını taşıyan *öğürtlemek, övürtlemek, öyürtlemek* (DS, s. 3323), *örtlemek (I)* (DS, s. 3350), *ötlemek* (DS, s. 4628), *üğütlemek* (DS, s. 4061, 4792), *üğürtlemek, üyütlemek* (DS, s. 4061), *ütlemek* (DS, s. 4079, 4797), *üvütlemek* (DS, s. 4061, 4798) kelimelerinin *üḏürtle- (> üyürtle-)*[17] fiilinden gelişmiş olması yüksek bir ihtimaldir.

TT ağızlarında aynı anlamı taşıyan fakat ünlüleri düz olan *evitlemek, evirtlemek, ivitlemek, ifitlemek, ivirtlemek* (DS, s. 1809, 1818, 2508, 2572, 4526) vb. varyantlar *ayırtla- (< aḏırtla-)* fiillinden gelişmiş olmalıdır.

5. yaġu-[18]

Yaġu- "yaklaşmak" fiili Kutadgu Bilig'de 14 kere (1508, 1631, 2032, 2349, 2375, 2376…) kullanılmıştır. Fiilin türevlerinden *yaġuk "yakın",* eserde 18 kere (B71, 653, 778, 783, 817, 1194…); *yaġukluk "yakınlık",* 4 kere (3296, 3297, 5045, 6468); *yaġuş- "yaklaşmak"*, 2 kere (136, 5311); *yaġut- "yaklaştırmak",* 8 kere*"* (B48, B62, 1299, 2506, 2534, 4181, 5508, 6028) geçmiştir (Arat, 1979: 514-515).

Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde bu fiilin *yaġu- yaġut-, yaġuk, yaġukluk, yaġuş-* türevleri görülmektedir (EDT, s. 898, 899, 901, 908; OTWF, s. 55, 253, 538, 731, 792; DTS, s. 225; EDAL, s. 456).

Fiil ve bazı türevleri çağdaş lehçelerin büyük bir kısmında varlığını sürdürmektedir (VEWT, s. 178; EDT, s. 898; EDAL, s. 456).

Kutadgu Bilig'deki *yaġuk* ve *yaġut-* kelimeleri -ġ- > -v- değişimi ile TT ağızlarında yaşamaktadır. *Yavuk* kelimesinin yeni anlamlar kazanmış olduğu da görülmektedir:

yavuk (I): 1. Sevi. 2. Nişan (DS, s. 4207).

yavuk (II): Yakın (DS, s. 4208).

yavut-: Yaklaştırmak, yanına almak (Gökçur, 2012, s. 145).

TT ağızlarında, *yaġu- (> yağu- ~ yavu- ~ yayu-)* fiilinin Karahanlı Türkçesinde mevcut olmayan türevleri şunlardır:

yanukturmak: İyilikle, tatlılıkla alıştırmak (DS, s. 4175).

yavuḫturmak, yavukturmak[19] Isındırmak, alıştırmak (DS, s. 4207).

---

[17] TTT *ügürtle-, üvürtle-, üyürtle-* "İyisini seçmek, tercih etmek." (YTS, s. 223).

[18] Fiilin yapısı ve bu fiil ile Eski Türkçede aynı anlamı taşıyan *yak-* fiili arasındaki ilişki tartışmalıdır. Bazı bilim adamları *yaġu-* fiilini, *yak- "yaklaşmak"* fiilinden (VEWT, s. 178; EDT, s. 898), bazıları ise *yak "yakın"* kelimesinden (Tekin, 2016, s. 86; Taş, 2009, s. 109) getirmektedir.

yavuẖmaẖ, yavukmak: Isınmak, alışmak (DS, s. 4207).

Sonuç

Kutadgu Bilig'de yer alan beş fiil ve bunların türevlerini TT ağızlarında tespit etmek amacıyla yapılan incelemede *tart-* ve *ul-* fiillerinin TT ağızlarında yaşadığı, *tı̲d-, üd̲ür-* ve *ya̲gu-* fiillerinin ise bulunmadığı görülmüştür. Son üç fiil kök olarak bulunmasa da bu fiillerin hepsinin TT ağızlarında birçok türevi vardır. Bu türevlerden bir kısmı Karahanlı Türkçesinde bulunan türevlerin çeşitli ses olayları ile günümüze ulaşmış şekilleridir, bir kısmı ise tarihî ve çağdaş lehçelerde bulunmamakta, sadece TT ağızlarında yer almaktadır. Tarihî lehçelerde bulunmayan türevlerin bir hayli fazla olması dikkat çekmektedir. Özellikle yazı dilinde ve TT ağızlarında unutulmuş olan *tı̲d-* fiilinin türevleri ilgi çekicidir.

Tart- fiili ele alınan fiiller içinde TT ağızlarında en çok türevi olan fiildir. Bugün bu fiilin TT'de unutulmuş olan "*çekmek"* temel anlamının TT ağızlarında oldukça canlı olduğu, bu anlam ekseninde bu fiilden bir kısmı aynı veya benzer anlam taşıyan 20 civarında yeni kelime türetildiği görülmüştür.

TT ağızlarındaki veriler, *Kutadgu Bilig* ve dönemin diğer eserleri ile ilgili okuma ve anlamlandırma problemlerine de ışık tutmaktadır. *Ul-* ve *üd̲ür-* okunuşunun doğru olduğunu TT ağızlarındaki veriler desteklemektedir. DLT'de yer alan *ulgun'*un nasıl tanımlanması gerektiği de TT ağızlarında bulunmaktadır.

TT ağızları, Eski Türkçenin mirasını çok iyi korumuş, aynı zamanda bu mirası zenginleştirerek günümüze ulaştırmıştır. Türk dili tarihi araştırmalarına büyük katkı sağlayacak bu eşsiz hazinenin iyi değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kısaltmalar

Çağ.	Çağatay Türkçesi
Hal.	Halaç Türkçesi
DD	*Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi 3* (TDK, 1942)
DLT	*Divanu Lügati't-Türk*
DLTD	*Divanü Lügat-it-Türk Dizini* (Atalay, 1986).
DLTT	*Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I-II-III* (Atalay, 1985)
DS	*Derleme Sözlüğü I-XII* (TDK, 1963-1982)
DTS	*Drevnetyurkskiy Slovar* (Nadelyayev, V. M. vd. 1969)
EDAL	*Etymological Dictionary of the Altaic Languages* (Starostin vd., 2003)

[19] Elâzığ'ın Şahsuvar köyünde fiil aynı anlam ile *yayuẖdur-* biçiminde görülmektedir.

EDT *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Clauson, 1972)

Kıp. Kıpçak Türkçesi

OTWF *Old Turkic Word Formation* (Erdal, 1991)

TT Türkiye Türkçesi

TTT Tarihî Türkiye Türkçesi

VEWT *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* (Räsänen, 1969)

YTS *Yeni Tarama Sözlüğü* (TDK, 1983)

Kaynaklar

Aksoy, Ö. A. (1946). *Gaziantep Ağzı III*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

Aptullah Battal (1997). *İbni- Mühenna Lügati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutagu Bilig III İndeks*. Hazırlayan: Kemal Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce. İstanbul: TKAE Yayınları.

_____ (1985). *Kutagu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1999). *Kutagu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Asker, R. (2003). "Kutadgu Bilig'in Dili ve Kelime Hazinesi Üzerine", *Kutadgu Bilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi,* 4, s. 283-298.

Ata, A. (1997). *Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) II Dizin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1941). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1985). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I-II-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1986). *Divanü Lügat-it-Türk Dizini "İndeks"*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bayraktar, F. S. (2000). *Kayseri Merkez İlçe Ağzı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Clauson, G. (1967). "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", *TDAY-Belleten*, 1966, s. 19-37.

_____ (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) a Turko-Islamic Mirror for Princes.* Chicago and London: University of Chicago Press.

Dankoff, R. & Kelly, J. (1982). *Mahmud al-Kašγari, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwan Luγat at-Turk) I*. Cambridge: Harvard University Press.

_____ (1984). *Mahmud al-Kašγari, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwan Luγat at-Turk) II*. Cambridge: Harvard University Press.

Doerfer, G. (1983). "Türkolojide Eleştiri Sorunları", *TDAY-Belleten*, *1980-1981*, s. 87-99.

Doerfer, G. & Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapeşt: Akadémiai Kiadó.

Eker, Ö. & Kök, A. (2017). **"**Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının Dizini Üzerine Notlar", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi,* 1(1), s. 85-116.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil.* Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Divanu Lügati't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Gökçur, E. (2012). *Van Gölü Havzası Ağızları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.

Gülsevin, G. (2006). "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 20, s. 109-121.

Güner, G. (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Güneş, B. (2016). "Kutadgu Bilig'deki Meslek ve Unvan Adlarının Derleme Sözlüğü'ne Yansımaları", *TEKE Dergisi*, 5(4), s. 1532-1543.

Güzel, F. (2015). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Söz Yapımı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.

Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kargı Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mert, A. (2018). "Kutadgu Bilig Nüshalarında Dizine Alınmayan Sözcükler", *Gazi Türkiyat,* 23, s. 221-232.

Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Nauka.

Ölmez, M. (2011). "Kutadgu Bilig'in Sözvarlığı ve Adakşu 'Birlikte, Beraber, Yanyana' Üzerine", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 399-406.

Özkan, N. (2011). "Kutadgu Bilig'den Günümüze Türkçe Kelimelerde Anlam Olayları", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig*

Bildirileri (26-27 Ekim 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 433-461.

Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Starostin, S., Dybo, A. & Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.

Taş, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi 3. (1942). İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Derleme Sözlüğü I-XII. (1963-1982). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yeni Tarama Sözlüğü. (1983). Hazırlayan: Cem Dilçin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tietze, A. (2018). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı 6* (O-R). Ankara: TÜBA Yayınları.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten*, XLV/2, 178, s. 23-78.

Toparlı, R., Vural, H. & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uçar, E. (2019). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018)", *JOTS,* 3:1, s. 139-239.

Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb -Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dilli Şeirin Nizamisi

İsa HƏBİBBƏYLİ*

Məlum olduğu kimi, X-XIII əsrlərdə Şərq miqyasında Fars dilli şeir dili kimi qəbul edildiyi üçün bu dildə yazılan bədii əsərlər geniş yayılmış, saraylarda oxunub qiymətləndirilmişdir. Əbülqasım Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və başqalarının yaratdıqları əsərlərin böyük bir dairədə yayılması və şöhrət qazanmasında orta əsrlərin ümumi ortaq poeziya dili olan fars dilinin müsbət rolu olmuşdur.

Fars Dilli poeziya ilə müqayisədə çox da geniş yayılmamış türkdilli şeir isə böyük ədəbi mühitə doğru çətinliklə özünə yol açа bilmişdir. Qaraxanilər dövrünün XI əsr görkəmli Türk şairi və mütəfəkkiri Yusif Has Hacib Balasaqunlunun məşhur "Qutadqu-bilik" poeması farsdilli poeziya məkanında özünəlayiq yer tutmuş parlaq Türk dilli ədəbiyyat nümunəsidir. O, dövrün ədəbi ənənəsindən kənarda dayanaraq, Türk dilində yazdığı *Qutadqu-Bilik* əsərində yaşadığı dövrün dövlətçilik və siyasət, ədalət və insanlıq, əxlaq və mənəviyyat kimi mühüm ictimai-siyasi və mənəvi problemlərini yüksək poetik səviyyədə əks etdirmişdir. Bu, Şərq ədəbiyyatında başdan-başa ictimai və mənəvi problemlərə həsr olunmuş orijinal poema kimi digər bədii əsərlərdən fərqlənmiş böyük sənət nümunəsidir.

Qutadqu-Bilik Türk dövlətçilik təfəkküründün şeir dili ilə ifadə olunmuş şedevridir.

Qutadqu-Bilik - insanın səadətə çatmasının yollarını və vasitələrini əks etdirən möhtəşəm bələdçidir.

Qutadqu-Bilik - ideal cəmiyyət, ideal insan və insanlığın idealı haqqında poetik manifestdir.

Yusif Balasaqunlu Əbülqasım Firdovsi'dən sonrakı və Nizami Gəncəvi'dən əvvəlki böyük ədəbiyyatın zirvəsidir. Yusif Balasaqunlu və Mahmud Kaşğari ortaq Türk yazılı ədəbiyyatının möhtəşəm başlanğıcıdır.

Qutadqu-Bilik məşhur Orxon-Yenisey kitabələrinin davamı, Nizami Gəncəvinin məşhur *Xəmsə*'sinin əvvəlidir.

Qutadqu-Bilik Mahmud Kaşğarinin *Divani-Lüğət-it Türk*'ünün təqdim etdiyi zəngin Türk dilinin möhtəşəm böyük ədəbiyyatıdır. Vəya əksinə, *Divani-Lüğət-it Türk*, *Qutadqu-Bilik*'in leksikasıdır.

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik.

Divani-Lüğət-it Türk və *Qutadqu-Bilik* bir yerdə Türk millətinin XI əsrdəki dövlətçilik qüdrətinin, yüksək və parlaq bədii təfəkkürünün Türk dilində yazılmış möhtəşəm bəyanatıdır.

Qutadqu-Bilik – ortaq Türk ədəbiyyatının böyük abidəsi, *Divani-Lüğət-it Türk* isə əzəmətli kitabəsidir.

Qutadqu-Bilik – qədim və zəngin türk sivilizasiyasının ədəbiyyatı, *Divani-Lüğət-it Türk* isə elmi açarıdır.

Qutadqu-Bilik və *Divani-Lüğət-it Türk* ədəbiyyatda və elmdə türk intibah mədəniyyətinin isbatıdır.

Mahmud Kaşğari Türk sivilizasiyasının Nəsrəddin Tusisi, Yusif Balasaqunlu Nizami Gəncəvisidir.

Qutadqu-Bilik Türk ədəbiyyatının şahnaməsi, Yusif Balasaqunlu türkdilli şairlərin hökmdarıdır.

Yusif Balasaqunlu Türk müstəqil dövlətçiliyinin uzaqgörən böyük ideoloqu, *Qutadqu-Bilik* türk dövlətçilik modelinin yaşayan nizamnaməsidir.

Türkdilli poeziyanın şedevri olan Yusif Balasaqunlunun *Qutadqu-Bilik* poeması Azərbaycan dilinə çevrilərək dəfələrlə kiab halında çap olunmuşdur.

Artıq türk xalqlarının hər birinin dilində səsləndirilən *Qutadqu-Bilik* bu gün ortaq ümumtürk yazılı ədəbiyyatının möhtəşəm abidəsinə çevrilmişdir.

Dəfələrlə Azərbaycan dilində kitab halında nəşr edilmiş *Qutadqu-Bilik* Azərbaycan ədəbiyyatı ilə o qədər qaynayıb-qarışmışdır ki, onun müəllifinin kimliyi və hansı xalqa mənsub olması arxa planda qalmışdır.

Qutadqu-Bilik ortaq ümum Türk dastanı şöhrəti qazanmışdır.

Kutadgu Bilig ve Rabguzi'nin *Kısasü'l-Enbiya* Eserlerinin Söz Varlığının Karşılaştırmalı Analizi

Naile HACIZADE*

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseri, Türk edebiyatı ve düşünce tarihinde çok özel bir yere sahiptir. Türk dil tarihinin araştırılmasında da *Kutadgu Bilig* en değerli kaynaklardan biri sayılmaktadır. Türklerin dünyaya bakış açıları, kendilerine özgü kültür değerleri eserde arı bir dille anlatılmaktadır.

Türkçede ilk İslami eser sayılan *Kutadgu Bilig* üzerine yerli ve yabancı pek çok bilim adamı çalışmıştır. Eserin Türklük bilimindeki yeri çok önemli çalışmalarla ortaya konulmuştur.

Kutadgu Bilig'in, dil ve üslubuyla kendisinden sonra yazılmış olan eserleri etkilemiş olması belirtilmesi gereken özelliklerinden biridir. *Kutadgu Bilig*'in geleneklerini sürdüren dil anıtlarından biri de Nasırü'd-din Rabguzi'nin *Kısasü'l-Enbiya* isimli eseridir. Kuran-ı Kerim'de adı geçen peygamberlerle ilgili kapsamlı bir edebî eser olan *Kısasü'l-Enbiya*, H 710 (M 1311) yılında yazılmıştır. Türkçenin şiirsel olanaklarını ustaca kullanan yazar, yüzyıllar boyunca sevilen ve "İslam dininin Türk muhitine hitap eden esas kitaplarından birini" (Çağatay, 1950, s. 131) ortaya koymuştur.

Eski dönem eserleri doğal olarak ortak yazı dilinin birçok özelliklerini taşır. Bu açıdan *Kısasü'l-Enbiya*, Karahanlı Türkçesini Harezm Türkçesine bağlayan en önemli eserlerden biri sayılmaktadır. *Kutadgu Bilig* ve *Kısasü'l-Enbiya* eserleri arasındaki dil ve üslup yakınlığı birçok bilim adamının (N. İ. İlminskiy, Ch. Rieu, N. F. Katanov, T. Jojef, A. N. Samoyloviç, Y. Schinkewitsch, S. Y. Malov, A. Caferoğlu, M. F. Köprülü, N. S. Banarlı, E. Nadjip vb.) dikkatini özellikle çekmiştir. Rus bilim adamı N. İ. İlminskiy, daha 19. yy.da *Kısasü'l-Enbiya* eserini *Kutadgu Bilig*'in dilinin araştırılması için önemli bir kaynak olarak nitelendirmiştir (bk. İlminskiy, 1862, s. 30- 31). Ch. Rieu, *Kısasü'l-Enbiya*'yı dil yönünden nitelerken şöyle yazmaktadır: "Eser, *Kutadgu Bilig*'den iki buçuk yüzyıl sonra yazılmasına rağmen, onun eskimiş söz varlığını bazı ses değişiklikleriyle hemen hemen korumuştur. Bu açıdan eseri *Kutadgu Bilig*'in doğrudan devamı olarak kabul etmek gerekir" (Rieu, 1888, s. 271). A. İnan, *Kutadgu Bilig* eserinin Türk edebiyat geleneğinin bir halkası olarak kendisinden sonraki dönem eserlerine de derin etki yaptığını belirtmiştir: "Şüphe yoktur ki Altın-Orda'nın kültür merkezlerinde eski Hakaniye mirasları olan edebî eserler, bilhassa *Kutadgu Bilig* okunmuştur. *Kısas-ı Enbiya*'nın "Bahariye" şiiri *Kutadgu Bilig*'in "Bahariye"sini hatırlatıyor (İnan, 1992, s. 82). N. S. Banarlı,

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Rabguzi'nin *Kutadgu Bilig*'i okuduğu ve onun etkisi altında kaldığı düşüncesini paylaşırken bu etkinin daha çok nazım parçalarında görüldüğünü ifade etmiş, *Kutadgu Bilig* ve *Kısasü'l-Enbiya*'daki bahar betimlemesini üslup açısından karşılaştırmıştır (bk. Banarlı, 1987, s. 355). A. Ata da Yusuf peygamber kıssasında Yakub peygamberin on iki oğlu ile on iki burç arasında ilgi kurularak burçların anlatıldığı bölümle *Kutadgu Bilig* arasında benzerlik olduğuna dikkat çekmiştir (bk. Ata, 1997, s. XVIII).

Bu bildiri de Türkçenin yüce zirvelerinden sayılan *Kutadgu Bilig* ile *Kısasü'l-Enbiya* eserlerinin karşılaştırılması üzerinedir. Karşılaştırma alanı eserlerin söz varlığıdır. Amaç, Türkçenin ortak yazı dilinin sağlam geleneklerinin gelişim sürecine ışık tutmaktır. Karahanlı Türkçesi söz konusu olunca sözcüklerin anlam teyidi için temel kaynak da Türkçenin diğer bir zirvesi olan *Divanü Lügati't-Türk* eseridir. Bundan dolayı bildiride sık sık *Divan*'a başvurulmuştur.

Kutadgu Bilig ile *Kısasü'l-Enbiya* eserinin dili arasındaki benzerlikten bahsederken ilk akla gelen onların söz varlığıdır. *Kısasü'l-Enbiya*, *Kutadgu Bilig*'den belli bir zaman mesafesiyle ayrılsa da onun söz varlığını temel olarak korumuştur. *Kısasü'l-Enbiya*'nın söz varlığı kendi döneminde yazılmış olan eserlerden çok *Kutadgu Bilig*'e yakınlık göstermektedir. Ortak Türkçe varlığı dışında sadece bu eserlerde görülen kelimeler Türkçenin eski söz varlığını, anlam değişimlerini öğrenmek açısından ayrı bir önem arz etmektedir.

Baharın gelişiyle ilgili bölümün benzerliği dikkati özellikle çektiği için karşılaştırmaya aynı bölümle başlayalım. Her iki eserde baharı anlatan şiir parçalarındaki ruh benzerliği aşikârdır. Dil verilerinin bu benzerliği nasıl yansıttığına göz atalım.

Baharın gelişi güneşin Hamel burcuna girmesiyle başlar. Her iki eserde buna dikkat çekilmiştir. Burcun ismi *Kutadgu Bilig*'de Türkçe (Kozı), *Kısasü'l-Enbiya*'da Arapça (Hamel) olarak verilmiştir.

Her iki parçada sabah rüzgârının mis gibi kokmasından söz edilir. *Kısasü'l-Enbiya*'da "bad-i sebanın esmesi yazını yabanı yıpar tek islendirir", yani mis gibi kokutur, *Kutadgu Bilig*'de karanfil kokulu seba yeli (sabah rüzgârı) "barça ajunu" yani bütün dünyayı yıpar (mis) kokusu ile doldurur.

Kutadgu Bilig'de gökler kaşını tüger, gözlerinden yaş saçarsa yerler gülerek çiçek açar; *Kısasü'l-Enbiya*'da da bulutlar gürleyip ağlarken bağ bahçeler çiçek açar.

Yeryüzünün baharın gelişiyle değişmesi anlatılırken her iki eserde "yağız yer" ifadesine başvurulmuştur.

Şiir parçalarında çok sayıda kuş ismi geçer; bunlardan *sanduvaç, turna, kuğu, kaz, kıl karlugaç (kıl kalıkıg), tutı* adları her iki eserde yer alır. Ama şiir parçalarında ismi geçen hayvanlar farklılık göstermektedir.

Çiçek isimlerinden *Kısasü'l-Enbiya*'da *lale*, *Kutadgu Bilig*'de *karanfil* adına rastlıyoruz.

Her iki parçada Hıtay'ın kıymetli kumaşları karşılaştırma aracı olarak kullanılmıştır.

Bir Türk dünya görüşü ile bahar betimlemesine *Divanü Lügati't-Türk* eserinde de rastlıyoruz (bk. DLT, I, 96, 119, 186, 283-284; III, 5-6). Bu durum doğayla iç içe yaşayan Türklerin hayatında özel bir yeri olan baharın edebî eserlerde betimleme araçlarından biri olarak geniş biçimde yayıldığını göstermektedir.

Gök cisimlerinin adlarının her iki eserde Türkçe olarak verilmesi de dikkat çekici hususlardan biridir. Bilindiği gibi, gök cisimlerinin birçoğunun ismi (astronimler) bilimsel terim olarak zaman içinde Arapça kökenli sözcüklerle yer değiştirmiştir. Onların bazılarının Türkçe karşılığı günümüzde bilinmemektedir. Ele aldığımız eserler bu açıdan kaynak olabilir. Örnek olarak, 'burç' kavramı her iki eserde *ükek* sözcüğü ile ifade edilmiştir. *Kısasü'l-Enbiya*'da on iki burç adı şöyle sıralanmıştır: *Kozı*, *Uy*, *Erendiz*, *Kocık*, *Arslan*/*Kür Arslan*, *Buğday başı*, *Ülkü*, *Çayan*, *Ya*, *Oğlak*, *Könek*, *Balık* (KE, 185a). Yedi yıldız - gezegen isimleri ise şöyledir: *Sekendir*, *Ongay*, *Kürüd*, *Yaşık*, *Sevit*, *Arzu*, *Yolçık* (KE, 185a). Yusuf peygamber kıssasında Yakub peygamber ve onun altı eşi yedi yıldıza, on iki oğlu ise on iki burca benzetilmiştir. Burç ve gezegenlerin ismi önce anlatıyla, sonra ise şiir parçasında olmak üzere iki defa verilmiştir. *Kutadgu Bilig* eserinde "Yeti yulduz on iki ükekni ayur" başlıklı bölümde (KB, 29-31) yıldız ve burç adlarının aynı şekilde verildiğini görüyoruz. Burada özellikle yıldızların başka yazmalarda pek rastlamadığımız isimleri dikkat çekicidir. Yabancı kökenli sözcükler, Güneş ve Ay hariç, diğer isimlerin yerini almış bulunmaktadır. Sekendir-Zühal / Satürn, Ongay-Müşteri / Jüpiter, Kürüd-Merrih / Mars, Yaşık-Aftab / Güneş, Sevit-Zuhre / Venüs, Arzu-Ütarid / Merkür, Yolçık-Mah / Ay. Burç adlarından *Uy* ve *Çayan Kutadgu Bilig*'de *Uḍ* ve *Çaḍan* olarak geçer. Erendiz- İkizler burcunun adı ise Erentir biçimindedir. Bu isme *Divan*'da farklı açıklamalar yapılmıştır. Kaşgarlı, *yulduz* sözcüğünü açıklarken bunun yıldızlara verilen genel bir isim olduğunu, belli isimlerle, örnek olarak Müşteri yıldızına *Erentüz*, Mizan yıldızına *Karakuş*, Süreyya'ya *Ülker*, Yedikardeşlere *Yetigen*, Kutup yıldızına *Temürkazuk*, Mirrih yıldızına *Bakırsokım* denilerek birbirinden ayrıldığını belirtmiştir (DLT, III, 40). *Divan*'da başka bir yerde ise Ay'ın gökyüzündeki uğraklarından Terazi yıldızının adına *Erentüz* denildiği bilgisi yer almaktadır (DLT, I, 76). Görüldüğü üzere, *Erentüz* ismi bir yerde Müşteri'ye, başka bir yerde ise Terazi burcuna ait edilmiştir. Ama *Kutadgu Bilig* ve *Kısasü'l-Enbiya*'da bu konuda bir birlik olduğu

görülmektedir. *Divan*'da ve *Kutadgu Bilig*'de adı geçen Bakırsokım, Karakuş, Ülker, Yitigen isimleri *Kısasü'l-Enbiya*'da yer almamaktadır.

Bu karşılaştırmalar dışında, *Kısasü'l-Enbiya*'da geçen yüzlerce sözcük *Kutadgu Bilig*'in söz varlığını anımsatmaktadır. Ch. Rieu, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the British Museum* isimli çalışmada *Kısasü'l-Enbiya* eserinin Londra nüshasını betimlerken eserin dilini *Kutadgu Bilig*'e yaklaştıran sözcüklerin küçük bir listesini de vermiştir. Bu listede *abuşka* "yaşlı, ihtiyar", *ediz* "yüce, yüksek", *ajun* "dünya", *esiz* "kötü, beğenilmeyen", *ağın* "dilsiz", *bağırsak* "merhametli", *bulun* "esir, köle", *küñ* "cariye", *mengü* "ebedi", *küsemek* "dilemek, rica etmek", *karağu* "kör", *terk* "çabuk" vb. sözcükler yer almaktadır. Bu sözcükler bazen yazmadaki sayfaları, beraber olarak kullanıldıkları birleşimlerle verilmiştir. Araştırmacı, bazen başka yazma eserlerle (örneğin Miracname) ve Türk lehçeleriyle (örneğin Osmanlıca, Yakutça) karşılaştırmalar yapmış, bazı sözcüklerin Farsça karşılığını belirtmiştir.

Biz de diğer yazma eserlerde fazla karşılaşılmayan sözcüklerden bazılarına göz atalım.

tetrü "her şeyin tersine dönüşü"

köñül kimni sevse mün erdem bolur

kamug tetrüsi oñ ḳoḳuzı tolur (KB, 68)

Amma yarın işler *tetrü* bolur, kadem ağırlığın tilge berürler, til yüñüllügin kademge berürler (KE, 17a)

Tetrü sözcüğü *Divanü Lügati't-Türk*'te de yer almaktadır (DLT, I, 420). Sözcüğün *Divan*'da *tetrül-* "çevrilmek, ters olmak; kötü olmak, kötüleşmek" türevinin bulunduğunu da belirtmek gerekir (DLT, II, 229, 230).

ögdi "alkış, övgü"

öküş ögdi birle tümen miñ sena

uġan bir bayatḳa añar yoḳ fena (KB, 17)

Kamug ögdiler ol iži azze ve cellege kim, kullarnı sabr birle, arıg birle orunga ağdurub padşahlıg makamıga tegürdi, padşahlarnı evmeklik birle, yazuk kılmak birle ulug orundın koyı salıp kullukga tegürür (KE, 29a)

Ög- kökünden türemiş olan bu sözcük Kaşgarlı *Divan*'ında bir örnekte geçer (DLT, I, 515)

yezek "askerlerin öncü bölüğü"

bu kökteki yulduz bir anca bezek

bir ança ḳulavuz bir ança yezek (KB, 29)

Olar çıkmışda öñi yezegi Şamda bolur, soñı Belḫde bolur (KE, 102b)

Kaşgarlı *Divan*'ında bu sözcüğün hem *yizek* (DLT, III, 18), hem de *yezek* (DLT, III, 88) varyantı verilmiştir. Sözcük *Kısasü'l-Enbiya* eserinde bir kez üstün, bir kez de kesre ile harekelendiği için burada da sözcüğü hem *yizek* hem de *yezek* şeklinde okuyabiliriz.

eñ "yüz, yanak"

eşitgil negü tir bügü bilge teñ,

bu söz işke tutġıl aya ḳızġu eñ (KB, 48)

Özi muñlug kadgu yüklük mevlanıñ mürsel kulı

Ol çiçek dek eñni küseb meñgzi solġan Ya'kub ol (KE, 181a)

öli- "ıslanmak"

açıġ suv teg ol kör bu dünya neñi

nece içse ḳanmaz ölimez eñi (KB, 364)

Eger Musa kavmini etekleri ölimedin deryadın keçürdüm erse Muhammed ümmetini yeme tamugdın andag keçürgey- men, ölimişdek etekleri kurımaġay. (KE, 55b)

Kısasü'l-Enbiya'da bu sözcüğün kökü olan *öl* "ıslak, yaş, nem" ve bazı diğer türevleri de yer almaktadır. *Divan*'da *öl* sözcüğü ile bağlı olarak "bunu Oğuzlar bilmez" diye belirtilmiştir (bk. DLT, I, 48).

ağı "ipek kumaş"

tümen tü ağılar ajun tañsukı

olarda bolur ay biliglig akı (KB, 444)

İlk kat evde Mısr uluğların olturtdı, kamuğ ağı tonlug, altun kurluk (KE, 23b)

Kısasü'l-Enbiya'da sözcük genel olarak "ağı ton" birleşimi şeklindedir (KE, 23b, 53b, 90b) ve sıfat olarak işlev yapar. *Kutadgu Bilig*'de ise sözcük isim olarak kullanılmıştır.

büt- "bir şeye inanmak, ikrar etmek"

büter men saña çın ınanur özüm

sözüñ örtme minde ay körklüg yüzüm (KB, 557)

Atası aydı: "Ey İbrahim, sen meniñ teñrilerimge bütmezmü -sen? (KE, 158b)

Sözcüğün *Divan*'da birçok anlamı verilmiştir (ses kısılmak, alçalmak; borcu veya alacağı gerçekleşmek; yara kapanmak; sona ermek, yok olmak; bir şeye inanmak, ikrar etmek; bk. DLT, IV, 126). Bunlardan "inanmak" anlamının *Kutadgu Bilig*'de de *Kısasü'l-Enbiya*'da da daha sık kullanıldığı söylenebilir.

Karşılaştırdığımız eserler arasında söz varlığı bağlamında farklılıklar da dikkat çekmektedir. *Kutadgu Bilig*'de geçen *tutçı* "daima, her zaman" (41, 332, 345, 378 …), *unur* "insan, kudretli insan" (756, 810, 1081, 1667 …), *tunu* "sağır" (1016), *boşgut* "talimat, ders, nasihat" (2913), *böke* "pehlivan" (3264, 3545, 4920 …), *saran* "cimri" (950, 1731, 2061, 2766, 3048 …), *serim* "sabır" (1310, 1317, 1867 …), *talu* "seçkin, nadide" (112, 478, 688 …) gibi sözcükler *Kısasü'l-Enbiya*'da kullanılmamaktadır. Aynı şekilde *Kısasü'l-Enbiya*'da kullanılmış olan *topucak* "bakımlı at" (70b), *borlak* "bahçe" (176a), *asru* "çok, fazla" (175b), *arga* "vesvese" (75b), *yapuş* "kıyafet, kepenek" (132a), *bağış* "parmak eklemleri" (56b), *sağlık* "dişi koyun" (69a, 88b), *ulgar-* "büyümek, yaşlanmak" (162b, 179a), *kaçır* "yük hayvanı, katır" (160a, 162a) gibi sözcükler de *Kutadgu Bilig*'de geçmemektedir. Bu durum genel olarak eserlerin anlamsal durumları ile bağlantılı olsa da bazen aynı anlamda sözcüklerin eş anlamlılarının kullanıldığı da görülmektedir.

Her iki eserde kullanıldığını gördüğümüz bazı sözcükler anlam farklılıkları gösterebilir. Bunlardan birkaçını gözden geçirelim.

Kız sözcüğü Kutadgu Bilig'de eş adlı olarak "kız" (59, 75, 77, 399 …) ve "pahalı, nadir" (564, 565, 866, 869, 1247 …) anlamlarında, *kızlık* sözcüğü ise "kıtlık, ender olma" anlamlarında kullanılmıştır. *Kısasü'l-Enbiya*'da sözcüğün "pahalı" anlamına rastlamıyoruz. *Kızlık* sözcüğü de eş adlı olarak "kızı olan" ve "kıtlık" anlamlarına gelmektedir.

Tutgak sözcüğü de anlam farklılığı açısından ilginç bir örnek sayılabilir. Sözcük *Kutadgu Bilig*'de "öncü" anlamındadır:

ig ol aşnu erke ölüm tutġakı

ölümde tatıġ yok aya er saḳı (KB, 3580)

Kısasü'l-Enbiya'da ise sözcük "sara, epilepsi hastalığı" anlamında,

tutug/tutgaluk sözcüklerinin bir varyantı olarak kullanılmıştır:

Yusuf sordı: ne illetiñ bar, tutgalukmu- sen? tedi. İbn Yamin aydı: Men yalavaç urugı- men. Bizde tutgak illeti bolmaz (KE, 48b).

Divanü Lügati't-Türk'te *tutgak* sözcüğü "geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri karakollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük" olarak açıklanmıştır (DLT, I, 467). Görüldüğü gibi, *Divan*'daki anlamla *Kutadgu Bilig*'deki kullanım arasında bağlılık kurulabilir. *Kısasü'l-Enbiya*'da sözcük tamamen farklı bir mecraya girmiş olarak karşımıza çıkar. (Azerbaycan Türkçesinde sara nöbeti için "tutması tutmak" ifadesinin kullanılması da *Kısasü'l-Enbiya*'daki anlamı çağrıştımaktadır.)

toġa sözcüğü *Kutadgu Bilig*'de "hastalık" anlamındadır:

yavuz ḳılma köñlüñ tiliñni yıġa

yazuḳḳa kefaret bolur ig toġa (KB, 5979)

Divan'da da sözcüğün "hastalık, iç ağırlığı" anlamına geldiği belirtilmiştir (DLT, III, 224). *Kısasü'l-Enbiya* eserinde ise aynı sözcük "doğuştan" anlamı ile yer almaktadır:

Mucize ol turur, ölügni tirgüzür- men, agrıknı oñaltur- men, alanı ey kılar- men, toġa gözsüzni gözlük kılur- men (KE, 129a)

Bu örneklerin sayısı daha da arttırılabilir.

Kutadgu Bilig'in söz varlığından bahseden araştırmacılar eserde yabancı sözcük sayısının çok az olduğunu özellikle belirtmişlerdir. A. Caferoğlu eserde yüz yirmi civarında Arapça Farsça kökenli sözcük bulunduğunu belirtmiş, ama çoğunlukla din, bazen de devlet teşkilatı ile ilgili olan bu sözcüklerin daha çok Arapçadan geldiğini ifade etmiştir (bk. Caferoğlu, 1984, s. 60). Buna karşılık olarak *Kısasü'l-Enbiya*'da yabancı kökenli sözcüklerin daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durumun doğal açıklaması eserin konusuyla ilgili olabilir. Ayrıca, zaman ve mekân etkenini de buna eklememiz gerekmektedir. Şöyle ki, zaman içinde bu sözcüklerin birçoğu kalıcı olarak Türkçeye yerleşmiş bulunmaktadır. Eserde geçen *akıl, akıbet, âlem, âlim, acep, ayıp, emanet, cefa, cemal, cevap, cihan* gibi onlarca sözcük günümüz Türk lehçelerinde varlığını sürdürmektedir.

Deyimler bir dilin söz varlığının en önemli ögelerinden sayılır. *Kutadgu Bilig*, Türkçenin deyimlerle ne kadar zengin olduğunu gözler önüne sermektedir. Çok daha eski dönemlerde oluşmuş bu deyimler esere ayrı bir değer katmaktadır. Bunlardan *yer öpmek, elig tutmak, yazuk keçürmek, köñül bermek, til açmak, yüz*

evürmek, baş kötürmek gibi onlarca deyimin *Kısasü'l-Enbiya*'da aynen geçmesi dikkat çekici hususlardan biridir. Her iki eserde kullanılan deyimlerden bazılarını zaman ekseninde gözden geçirelim.

ḳalı beg tili yumşak erse süçig
anı sevdi buḍnı uluġ tut kiçig (KB, 325)

Köñli kiçig erken tili süçüg sözi yumşak. (KE, 95b)

"Tatlı dilli" anlamına gelen *tili süçig* deyimi bilindiği üzere Orhun yazıtlarının dilinde de geçer.

"Dua etmek" kavramını ifade etmek için her iki eserde "ellerini kaldırmak, gözlerini gökyüzüne dikmek" anlamlı birleşimler yer almaktadır:

bu sözler eşitti sevindi ilig
közin kökke tikti kötürdi elig (KB, 120)

Yusuf anı eşitip elgin köterdi, közin kökke tikti. (KE, 1a)

Türklerin dua ritüeline gönderme yapan bu deyim millî-kültürel bir özelliği yansıtmaktadır. Aynı ifade biçiminin Dede Korkut hikâyelerinde de geçmiş olması bu açıdan dikkat çekicidir:

Böyle diger Kalın Oğuz begleri yüz göke tutdılar. El kaldırıp dua eylediler. (KDK, 52)

Yere çalmak deyimi "yenmek" anlamına gelmektedir:

tutup çaldı yirke aġır ig kelip
töşekke kirip yattı muñlug ulıp (KB, 123)

Yakub anıñ birle tutuştı, ferişteni Yakub kötürüp yerge çaldı. (KE, 181a)

Görüldüğü üzere, deyim *Kutadgu Bilig*'de aktarmalı, *Kısasü'l-Enbiya*'da ise doğrudan anlamıyla yer almıştır. *Kısasü'l-Enbiya* eserinde "ağır bir dert, keder karşısında insanın kendisini yerden yere vurması, çırpınması" anlamında *özünü yere çalmak* ifadesi de kullanılmıştır (KE, 180b). Deyim, Azerbaycan Türkçesinde aynen kullanılmaktadır.

buḍun tillerinde negü söz yorır
söküşmü telimrek ya ögdi kelir (KB, 317)

Ey oġlı kızı bolmaġanlar, boldı erse muradca bolmaġanlar, içleriñizni arıtıñ, itikadlarıñızını yarıtıñ, bu kelimatnı tilde yorıtıñ. (KE, 1b)

Tilde yorımak/yorıtmak deyimi "demek, söylemek" anlamına gelmektedir. Deyim, konuşmayı bir eylem olarak niteleyen düşünce ürünü olarak ilgi çekicidir.

Kutadgu Bilig eserindeki bazı deyimleri *Kısasü'l-Enbiya*'da belli farklılıklarla görebiliyoruz. Örneğin: *köñül bamak* (KB, 91), *köñül bağlamak* (KE, 161a), *boyun eğmek* (KB, 59), *boyun sunmak* (KE, 8a, 9a, 71a, …), *bezük sözlemek* (KB, 83), *uluġ sözlemek* (KE, 56b) vb. Fakat deyim kullanımında doğal olarak farklar da vardır. Herhangi bir eser hacim olarak ne kadar büyük olsa da bir dilin deyim varlığını tam olarak kapsayamaz. Karşılaştırdığımız eserler de kendi konusu, içeriği ile ilgili seçim yapmış, Türkçenin deyim zenginliğine ışık tutmuşlardır.

Eserlerde görülen anlatım yöntemleri, aktarmalar, betimlemeler de benzerlik göstermektedir. Örnek olarak *Kutadgu Bilig*'de nasihat amaçlı parçalarda sık sık *kör* "gör" sözcüğünün kullanıldığı görülür. Yazar, bu sözcükle ibret alınması gerektiğini vurgular. *Kısasü'l-Enbiya* eserinde de bir hikâyetten ahlaki sonuç çıkarıldığında ya da karşılaştırma yapılması gerektiğinde *körmesmüsen* "görmüyor musun" sözcüğüne başvurulur.

Her iki eserde sevecen bir seslenme biçimi olarak *köñlüm tokı* ifadesi kullanılmıştır. Bu birleşim *Kutadgu Bilig*'de bir dosta, *Kısasü'l-Enbiya*'da ise evlada olan sevginin ifadesidir:

bu kürsi özele öz oldurduḳı

aḍaḳı üç ol kör ay köñlüm toḳı (KB, 97)

Ey köñlüm tokı, közüm yarukı, baġrım keseki, özüm yükseki, seni severmen. (KE, 32a)

Manevi tokluk bildirimi için *Kutadgu Bilig*'de *közü tok* deyimi kullanılmıştır (KB, 136).

Kısasü'l-Enbiya örneğinde gördüğümüz *közüm yarugı* ifadesi de *Kutadgu Bilig*'de geçer:

yime yaḳşı aymış bu türk buyruḳı

körür köz yaruḳı oġul ḳız oḳı (KB, 133)

Dede Korkut hikâyelerinde bu ifadeyi *karanñulıca gözlerim aydını oğul*

olarak görüyoruz.

Kutadgu Bilig eserinde *yağız yer yaşıl kök* (KB, 17) şeklinde kullanılmış olan betimleme *Kısasü'l-Enbiya*'da *yağız yer ediz gök* (KE, 146a, 165a) olarak karşımıza çıkar.

Sonuç olarak Türkçe yazma eserlerinin karşılaştırmalı olarak araştırılması, Türk yazı dili geleneklerinin her yönüyle öğrenilmesi açısından önemlidir. *Kısasü'l-Enbiya* eserinin dili bu bağlamda sadece yazıldığı dönem kesitini yansıtmakla kalmayıp Türkçenin gelişme çizgisini de aydınlatmaktadır. *Kutadgu Bilig* eseriyle olan karşılaştırmalar da bunu göstermektedir.

Kaynakça

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig, I. Metin*, 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (kısaltma olarak KB)

_____ (1979). *Kutadgu Bilig, II, Tercüme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig, III., İndeks*, (Haz.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). Ankara: TKAE Yayınları.

Ata, A. (1997). *Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları), I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım; II, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1992). *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi, I-III*. Cilt, 3. bs, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. (kısaltma olarak DLT)

_____ (1991). *Divanü Lügati't-Türk Dizini "İndeks", IV*. Cilt, 3. bs. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Banarlı, N. S. (1987). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Çağatay, S. (1950). *Türk Lehçeleri Örnekleri (VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

İlminskiy, N. İ. (1862). "Vstupitel'nıye Çteniye v Kurs Turetsko-Tatarskogo Yazıka", *Uçyonıye Zapiski Kazanskogo Universiteta za 1861 g.*, Kazan.

İnan, A. (1992). "Çağatay Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, III. cilt (Edebiyat), 2. bs. Ankara.

Kısasü'l-Enbiya (Yazma nüshası), Azerbaycan İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü, B- 1460, Bakü. (kısaltma olarak KE)

Rieu Ch. (1888). *Catalogue of Turkish Manuscripts in the British Museum*. London.

Kutadgu Bilig'de Pozitif Bilimlerin İzleri

Ümit HUNUTLU*

Giriş

Kutadgu Bilig'de bilginin ve ilmin önemi birçok beyitte ifade edilmiştir. Kitap sahibi Yusuf Has Hacib eserin başında kendi özrünü anlatırken bilgili ve bilgisiz insanı karşılaştırır. Bilginin önemini süslü ifadelerle dile getirir (Arat, 2008, 122-125). Kitabın sonunda kendi kendine nasihat ederken bilginin bir kalkan gibi korucu olduğu, bilgi sahibinin hep başköşede tutulduğu, bilginin bir su gibi herkesin işine yaradığı, bilginin sınırının olmadığı, bilgi sayesinde insanın kendini bulduğu, bilgi sayesinde insanın hayvandan ayrıldığını ve kendini yükselttiğini anlatır (Arat, 2008, 1082-1085). Eserde akıl, anlayış, bilgi ve ilmin faydalarının sıralandığı beyit sayısı oldukça fazladır.

Bilgiye ve ilme bu kadar önem veren bir yazarın ne kadar bilgi sahibi olduğunu eser içindeki diyaloglardan anlamak mümkündür. Yusuf Has Hacib'in siyaset bilimi, sosyoloji, felsefe, edebiyat alanlarındaki donanımını *Kutadgu Bilig*'de rahatlıkla görebiliyoruz. Çünkü yazar doğrudan bu alanlara yönelik nasihatlerini ya kahramanlarına söyletmiş ya da eser sahibi olarak kendi ifade etmiştir. Pozitif bilimlere yönelik bilgi birikimi ise uzun açıklamalarla ve nasihatlerle verilmemiştir. Bu bilgi birikimini okur dönemin şartlarını düşünerek çıkarımlar vasıtasıyla bulabilmektedir.

Biyoloji, fizik, kimya, astroloji, astronomi, tıp, eczacılık, matematik ve bugün geçerliliği tartışılan bazı bilim adamlarınca tıp ilmine yakın bulunan ilm-i kıyafet, ilm-i tabir Yusuf Has Hacib'in bilgi sahibi olduğu *Kutadgu Bilig*'de değindiği bilim alanları olmuştur. Yazar bu alanlara ait bilgilerin büyük bir bölümünü Ay Toldı ve Ögdülmiş'in konuşmalarıyla okuyucuya aktarır. Kitabın giriş bölümünde astronomi ve astroloji hakkındaki bilgilerde ise Yusuf Has Hacib'in doğrudan anlatımı tercih ettiği görülür.

Pozitif bilimlerin adı 19. yüzyılda konulmuşsa da yapılan çalışmalar çok daha eskiye aittir. Orta Çağ'da bilim dalları günümüzdeki gibi kesin çizgilerle ayrılmamıştı ve bir bilme ait bilgi diğer bilimlerin de çalışma alanını teşkil edebilmekteydi. Bu sebeple *Kutadgu Bilig*'de pozitif bilimlere ait sunulan bir bilgi birden fazla bilim dalıyla ilgili olabilmektedir.

Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Müslümanlar, Yunanların bilimsel bilgi birikimlerinin büyük bir bölümünü Arapçaya aktarmışlar ve yapmış

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, *umit.hunutluerdogan.edu.tr*

oldukları çalışmalarla bu birikime önemli katkılarda bulunmuşlardır. Hristiyanlar ise, uzun bir süreden beri içlerine kapanmışlar ve dünyevi sorunların çözümünde gelişmemiş ansiklopedik bilgilerle yetinmeyi yeterli görmüşlerdir. Bu arada bazı çeviriler yapmışlar, ama bunlar nicelik ve nitelik itibarıyla bir Hristiyan uyanışını gerçekleştirebilecek düzeye ulaşmamıştır. Bilime ve doğaya yönelmeleri için uyarılmaları gerekmiş ve bu uyarılma süreci ise çeviriler yoluyla başlamıştır.

On birinci ve on ikinci yüzyıl başlarında özellikle bilim ve felsefeye olan ilgi yoğunlaştıkça geleneksel öğretinin yetersiz olduğu görüşü hâkim olmuş ve bilim adamları geçmişin mirasına ulaşmak için harekete geçmişlerdir. On ikinci yüzyıl boyunca Arapçadan Latinceye yoğun bir şekilde çeviriler yapmışlar ve on üçüncü yüzyılda İslam biliminin ve felsefesinin önemli bir bölümünü Latinceye kazandırmışlardır. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda yapılmış olan bu çeviriler olmasaydı, Orta Çağ zihniyeti aşılamaz ve on yedinci yüzyıldaki Bilim Devrimi gerçekleştirilemezdi. Ancak, bu çeviriler sonucunda aktarılan bilimsel bilgi birikimi o denli büyük olmuştur ki ilkin özümsenmesi gerekmiş ve bu özümseme işlemi bütün on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllar boyunca sürmüştür.

Biyoloji

Bitki ve hayvanların köken, dağılım, yapı, gelişim, büyüme ve üremelerini inceleyen bilim dalı, dirim bilimi olarak da adlandırılan biyoloji bilimiyle ilgili *Kutadgu Bilig*'de bir beyitte rastlanmıştır. Bu beyit tıp bilimiyle de yakından ilgilidir.

Eski tıpta beden yapısının esasını teşkil ettiği kabul edilen dört unsur bilinmektedir. Bunlar safra, kan, balgam ve sevdadır. Yusuf Has Hacib gerçek hayatın bu unsurlara bağlı olduğunu dile getirmektedir.

(60) *bu tört éş maña tört tadu teg-turur*
tüzülse tadu çın tiriglik bolur

"Bu dört sahabe benim için dört unsur gibidir;
unsurlar denkleşirse gerçek hayat vücuda gelir."

Fizik

Fizik, maddenin kimyasal yapısındaki değişiklikler dışında genel veya geçici yasalara bağlı, deneysel olarak araştırılabilen, ölçülebilen, matematiksel olarak tanımlanabilen madde ve enerji olgularıyla uğraşan bilim dalıdır. Fizik 17. yüzyıldan sonra 17. yüzyıldan sonra hızla gelişmiş ve yeni fizik dalları ortaya çıkmıştır (Göker, 1981, s. 201). *Kutadgu Bilig*'de hareket fiziğinin konu alanına giren beyitler yer almaktadır.

Hükümdar Kün Toğdı Ay Toldı'ya adalet vasfının nasıl olduğunu anlatırken ona doğruluk ve kanunu da ekler. Adalet, doğruluk ve kanun oturduğu

tahtın üç temel ayağıdır. Gerçekte de tahtı üç ayaklıdır. Yusuf Has Hacib, üç ayaklı nesnelerin dört ayaklı nesnelere göre yere daha sağlam bastığını iddia etmektedir. Yaptığı izah cisimlerin düşmesine dair kanunlara da uygundur (Göker, 1981, s. 202):

(802) *kamuğ üç adaklığ emitmez bolur*
üçegü-turur tüz kamıtmaz bolur

"Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey yana meyletmez;
her üçü de düz durdukça taht sallanmaz."

(803) *kalı üç adakta emitse biri*
ikisi kamıtar uçar ol eri

"Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa
diğer ikisi de yatar ve üstündeki yavarlanır."

(804) *kamuğ üç adaklığ köni tüz-turur*
kalı bolsa tört kör bir egri bolur

"Üç ayaklı olan her şey doğru ve düz durur;
eğer dört ayaklı olursa biri eğri olabilir."

Kimya

Kimya, maddelerin temel yapılarını, birleşimlerini, dönüşümlerini, çözümleme, birleşim ve üretim yöntemlerini inceleyen bilim dalıdır. Kimyada İslam medeniyetinin doğuşuna kadar İskenderiye felsefesi ve Eski Mısır ilminin vârisleri olan simyacılar vardı. Kimya İslam medeniyetinin 9. yüzyıldan sonra ilim âlemine kazandırdığı ilim halkalarından biridir (Göker, 1981, s. 191). O tarihlerde tıp, eczacılık, kimya (simya) iç içe bulunmaktaydı. *Kutadgu Bilig*'de kimya ilminin özellikleri bir beyitte verilmiştir:

(310) *bilig kîmyâ teg ol neñ irklü-turur*
ukuş ordusı ol neñ üglü-turur

"Bilgi kimya gibidir, eşya onun etrafında toplanır;
akıl onun sarayıdır; bilgi içinde eşya yığılır."

Bakır, kurşun vb. adi madenleri iksir denilen maddeyi ilave ederek gümüş veya altına dönüştürme ilmi ve eski kimya ilmi olarak bilinen simya ile ilgili bir beyit yer almaktadır. Ögdülmiş'in hükümdara cevabında bakırı altına dönüştürmesi şu beyitle ifade edilir:

(1916) *sözüg sözlemese saw altun sanı*
bakır boldı tildin çıkarsa anı

"Söylenmeyen söz som altın sayılır;
ağızdan çıkınca bakır olur."

Astroloji ve Astronomi

Kutadgu Bilig'de astroloji ve astronomi bilimleriyle ilgili açıklamalar diğer bilimlere göre daha geniş yer tutar. *Kutadgu Bilig*'de yıldızlar, gezegenler, burçlar, Dünya ve Güneş hakkında verilen bilgiler dönemin bu bilimlerde ne kadar ileride olduğunu gösterdiği gibi Yusuf Has Hacib'in kendini bu alanda ne kadar yetiştirdiğini de göstermektedir.

Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig adlı meşhur kitabında uzayın yaratılışı konusunu ele alırken gökteki yıldızları tek tek sayar. Daha da önemlisi, o dönemdeki hemen hemen bütün astronomi terimlerini ayrıntısıyla sıralar. Bu yönüyle söz konusu eser, o dönemde doğu ve Türk dünyasında astronomi ilminin ne kadar yükseklerde olduğunu göstermektedir. Eserde kullanılan her terim uzay nesnelerinin görünüşü, durumu ve hareketinden yola çıkılarak orijinal bir tarzda üretilmiştir. Bu durum bir yandan o dönemde doğu coğrafyasında özellikle de Türk dünyasında uzay biliminin gelişmişlik düzeyini gösterirken bir yandan da Eski Türkçenin ne kadar gelişmiş ve işlenmiş bir dil olduğunu ortaya koymaktadır (Sadıkov, 2010, s. 34).

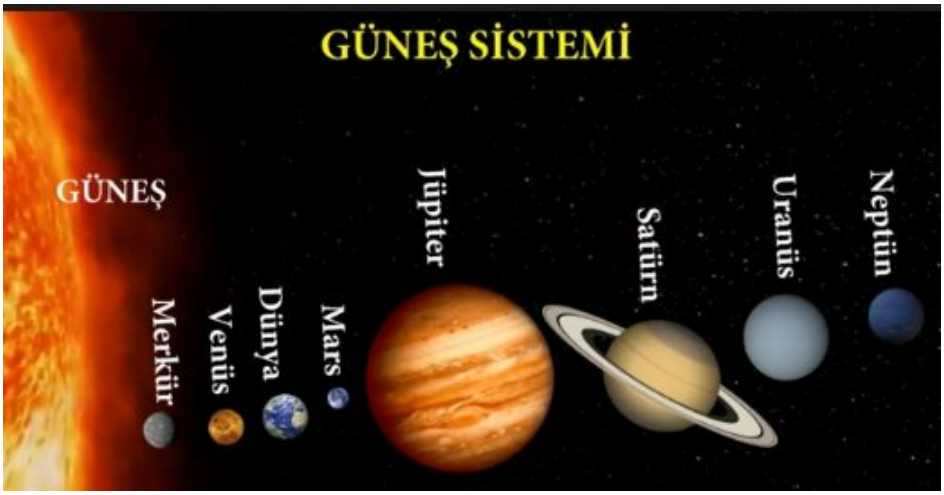
Kutadgu Bilig'de doğa olayları ve mevsimler ayrıntılı tasvirlerle verilmiştir. Yusuf Has Hacib aşağıdaki beyitte geniş astroloji bilgisi yanında eseri yazmaya başladığı tarihin de ipuçlarını vermektedir:

(66) *yaşık yandı bolğay yana ornıña*
balık kudrukındın kozı burnıña

"Güneş balığın [hût] kuyruğundan,
kuzunun [hamel] burnuna kadar olan yerine yine döndü."

Burçlara göre Güneş'in balık burcundan koç burcuna geçmesi 21 Mart gününe denk gelmektedir. Yazar bu astrolojik bilginin okur tarafından anlaşılacağını düşündüğü için böyle bir açıklamayla yetinmiştir.

Yusuf Has Hacib'in yedi yıldızı ve on iki burcu anlattığı beyitlerde anlattığı gezegenler ve özelliklerinin günümüzün astronomi bilgilerinden farkı yoktur. Günümüzdeki gezegenlerden Neptün ve Uranüs dışındakiler astrolojiyle bağlantılı olarak verilmiştir.



Kutadgu Bilig'de geçen gezegen isimleri şunlardır: *Sekentir* [Satürn], *Oñay* [Jüpiter], *Kürüd* [Mars], *Sevit* [Venüs], *Arzıtilek* [Utarit]'tir. *Yaşık* [Güneş] ve *Yalçık* [Ay] da bu sıralamaya dâhil edilmiştir.

(130) *kayusı örürek kayusı kodı*
kayusı yarukrak kayu eksüdi

"Bazısı daha yüksek bazısı alçaktır;
bazısı daha çok, bazısı daha az parlaktır."

(131) *bularda eñ üstün sekentir yorır*
iki yıl sekiz ay bir ewde kalır

"Bunlardan en yüksekte Sekentir [Satürn] dolaşır,
bir burçta iki yıl sekiz ay kalır."

(132) *anıñda basa boldı ikinç oñay*
bir ewde kalır on adın iki ay

"Ondan sonra ikinci olarak Onay [Jüpiter] gelir;
bir burçta on iki ay kalır."

(133) *üçünçi kürüd keldi köksün yorır*
kayuka bu baksa yaşarmış kurır

"Üçüncü olarak Kürüd [Mars] gelir; gazapla dolaşır;
nereye bakarsa, yeşermiş olan kurur."

(134) *yaşık boldı törtinç yaruttı ajun*
yakışsa yarutur bakışsa özün

"Dördüncüsü Yaşık'tır [Güneş], Dünya'yı aydınlatır;
yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığıyla aydınlatır."

(135) *sewüg yüz urundı béşinçi sewit*
sewe baktı erse sen özni awıt

"Beşincisi Sevit'tir [Venüs], sevimli yüzünü gösterir;
sana severek bakarsa müsterih ol."

(136) *basa keldi ârzû tilek ârzûlar*
kayuka yağuşsa añar öz ular

"Bundan sonra Arzıtilek [Utarit] gelir;
ona kim yaklaşırsa dilek ve arzularına kavuşur."

(137) *bularda eñ altın bu yalçık yorır*
yaşık birle utru bakışsa tolır

"Bunlardan en altta bu Yalçık [Ay] dolaşır;
Güneş ile karşı karşıya gelirse dolunay olur."

Kutadgu Bilig'de burçlar ve yıl içindeki yerleri sırasıyla verilmiştir. Burçların Koç burcundan başlatılmıştır. Mart ayından başlatılıp şubatla son bulmuştur.

Kozı [Koç], *Ud* [Boğa], *Erentir* [İkizler], *Kuçık* [Yengeç], *Arslan*, *Bugday başı* [Başak], *Çadan* [Akrep], *Yay*, *Ülgü* [Terazi], *Oğlak*, *Könek* [Kova] ve *Balık* burçları ve bunların ateş, su, hava ve toprakla ilgileri verilmiştir.

(138) *on iki ükek ol bularda adın*
kayu iki ewlig kayu birke in

"Bunlardan başka bir de on iki burç vardır;
bunlardan bazısı iki evli bazısı tek evlidir."

(139) *kozı yazkı yulduz basa ud kelir*
erentir kuçık birle sançu yorır

"Kozı [Koç] bahar yıldızıdır, Ud [Boğa] gelir;
Erentir [ikizler] ile Kuçık [Yengeç] dürterek yürür."

(140) *kür arslan bile koşnı buğday başı*
basa ülgü boldı çadan ya işi

"Bak Aslan'ın komşusu Buğday başı'dır [Başak];
sonra Çadan [Akrep] ve Yay'ın arkadaşı Ülgü [Terazi] gelir."

(141) *basa keldi oğlak könek hem balık*
bular tuğdı erse yarudı kalık

"Bundan sonra Oğlak, Könek [Kova] ve Balık gelir;
bunlar doğunca gökyüzü aydınlanır."

(142) *üçi yazkı yulduz üçi yaykı bil*
üçi küzki yulduz üçi kışkı bil

"Bil ki bunlardan üçü bahar yıldızı üçü yaz;
üçü güz ve üçü de kış yıldızıdır."

(143) *üçi ot üçi suw üçi boldı yél*
üçi boldı toprak ajun boldı él

"Bunların üçü ateş, üçü su, üçü yel ve üçü topraktır;
bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir."

(144) *bularda birisi biriñe yağı*
yağıka yağı ıdtı kesti çoğı

"Bunlar birbirine düşmandır;
Tanrı düşmana karşı düşman gönderip savaşı kesti."

Yusuf Has Hacib'in Dünya'nın ve gezegenlerin dönüşü hakkındaki bilgileri Hükümdar Kün Toğdı'nın Odgurmış'a yazdığı mektupta ifade edilmiştir:

(3194) *törütti bu ewren tuçı ewrülür*
bayat hükmi takdîr bile tezginür

"Bu feleği yarattı ki durmadan döner;
Tanrı'nın hükmü ve takdiriyle hareket eder."

Ay Toldı'nın hükümdara cevabında Ay'ın hareketleri hakkında bilgiler sunulmuştur:

(731) *bu ay tuğsa aşnu idi az tuğar*
küniñe bedüyür yokaru ağar

"Ay doğarken önce çok küçük doğar;
sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir."

(732) *tolun bolsa tolsa ajunka yarur*
ajun halkı andın yarukluk bulur

"Büyüyüp dolunay hâline gelince dünyaya ışık saçar,
dünya halkı onun aydınlığından faydalanır."

(743) *bu ay ornı boldı ewi münkalib*
orunsuz bolur münkalib neñ kılıp

"Bu ay hep yerini evini değiştirir,
daima yer değiştiren ne yapsan da bir yere ısınmaz."

(744) *bu ay burcı sertân bu ew ewrilür*
ewi ewrilür hem özi çevrilür

"Ay'ın burcu Seretan'dır [Yengeç] bu ev döner;
evi dönen kendisi de döner."

Hükümdarın Ay Toldı'ya cevabında Güneş'in yerinin sabit olduğundan bahsetmektedir. Bu bilgi Güneş sisteminin tanınırlığı açısından oldukça önemlidir. Eski Yunan'da astronomiyle ilgili çalışmalar yapılmış olsa da Dünya'nın Güneş etrafında döndüğü kanıtlanmamıştır. Batlamyus Dünya'yı sabit ve evrenin merkezinde olduğunu, bütün gezegenlerin Dünya etrafında döndüğünü kabul etmektedir. Bu görüş Batı'da kilisenin baskısı sonucu itirazsız kabul edilmiştir. Bu fikri Batı'da 1473'te Kopernik değiştirmiştir. İslam astronomi âlimleri ise bu görüşün yanlış olduğunu ileri sürmüştür. Dünya'nın yuvarlak olduğu ve ekseni etrafında döndüğünü ispat etmişlerdir. Biruni, Dünya'nın yuvarlak olduğunu tereddütsüz kabul etmekle birlikte Güneş'in ve kendinin etrafında döndüğünü tasavvur etmiştir (Göker, 1981, s. 165). Fars bilgini Biruni'nin ölüm tarihi 1050 olduğuna göre Yusuf Has Hacib bu bilgiye sahip olmalıdır:

(833) *yana ma bu kün burcı sâbit-turur*
bu sâbit tédüküm tüpi berk bolur

"Bir de güneşin burcu sabittir;
bu sabit dediğim temeli sağğlam olduğu içindir."

(834) *bu kün burcı arslan bu burc tepremez*
ewi tepremezi üçün artamaz

"Güneş'in burcu Aslan'dır ve bu burç yerinden kımıldamaz;
yerinden kımıldamadığı için de evi bozulmaz."

Yusuf Has Hacib uzay boyutunda daha ileri bir fikir ileri sürer ve sabırla göğe çıkılabileceğini dile getirir:

(1322) *seringil serinmek eren kılkı ol*
serinse bulur er mesel kökke yol

"Sabırlı ol, sabretmek er kişi işidir;
sabrederse göğe bile yol bulur."

Yazarın metin içinde yaptığı tasvirlerde Ülker, Merih, Karakuş [Müşteri], Aygır, Yıldırık yıldızlarının hareketlerini anlatmıştır:

(4888) *udıp bardı azrak odundı yana*
töpüdin sawılmış bakırsukuna

"Biraz uykuya daldı, tekrar uyandı;
Merih yıldızı tepeden kenara kaymıştı."

(4889) *yana kördi ülker sawılmış başı*
toğardın çadan kopmış örlep tuşı

"Tekrar baktı Ülker yıldızının başı ufka kaymış;
karşısında doğudan Akrep kalkıp yükselmiştir."

(5675) *baka kördi öñdün kara kuş toğup*
kopa keldi yérdin yalın teg bolup

"Dikkat etti, önce Müşteri [Jüpiter] yıldızı kalkıp
alev gibi yerden yükselmeye başladı."

(5676) *yarudı basa yıldrık adğır bile*
tizildi erentir özin belgüle

"Sonra Aygır ile Yıldırık yıldızları parladı,
bunlara bir de Erentir katıldı; bu yıldızları kendine işaret bil."

Tıp

Hükümdar Ay Toldı'ya söyle söyler:
(Gastroentoloji)

(632) *iwe kılmış işler neçe yég bolur*
iwe bışmış aşnı yése ig bolur

"Aceleyle yapılan işler hep çiğ kalır;
aceleyle pişirilen yemeği yiyen hasta olur."

Ögdülmiş Odgurmış'a ziyafete gidişin adabını anlatır:

(4614) *üküş yéglilerniñ aşı yég bolur*
aşı yég kişi tutçı iglig bolur

"Çok yiyenlerin yediği hazmolunmaz;
yemeği iyi hazmetmeyenler daima hasta olur."

(4642) *esenlik tilese kör igsizlikin*
az atlığ otuğ yé tiril ay tigin

"Daima esenlik diler ve hiç hasta olmamak istersen
'az' adlı ilaçtan ye ve öyle yaşa, ey beyzadem."

(4671) *kerek aşka barğıl kerek barmağıl*
boğuz tıd aş az yé esenin tiril

"İster ziyafete git, ister gitme;
fakat boğazına hâkim ol, yemeği az ye ve esen yaşa."

Odgurmış Öğdülmiş'e dünyadan yüz çevirip olanla yetindiğini anlatır:

(4770) *toru ölmegüçe yégil ây kadaş*
yéme udlayu sen taduñ bolğa baş

"Ey kardeş sen ölmeyecek kadar bir ey ye;
öküz gibi çok yeme, mizacın bozulur."

Odgurmış Öğdülmiş'e dünyanın kusurlarını anlatır:

(3579" *kalı siñmese aş tadu artatur*
tadu artasa er kör iglep yatur

"Eğer yemek sindirilmezse esas unsurları bozar;
unsurlar bozulursa insan hastalanıp yatağa düşer."

Ay Toldı'nın hükümdara cevabında ve ölüm anını anlatırken:

(1057) *otaçı tirildi tamur kördiler*
ol ig kem ne ermiş ayu bérdiler

"Etrafına odacılar toplandı, nabzına baktılar;
bu hastalık ve rahatsızlığına dair fikirlerini söylediler."

(1058) *kayu aydı kan tutmış emdi munı*
açа bérgü ekhel akıtğu kanı

"Biri dedi ki: Şimdi bunu kan tutmuş,
damarını açmak ve kan akıtmak gerek."

(1059) *kayu aydı ötrüm içürgü kerek*
özi katmış emdi boşutğu kerek

"Biri dedi ki: Müshil içirmeli, kabız olmuş,
şimdi onu boşaltmak gerek."

Ögdülmiş hükümdara elçi göndermek için nasıl bir insan gerektiğini anlatır:

(2632) *nücûm bilse tıb hem yora bilse tüş*
anıñ yormışı teg sözi kelse tuş

"Yıldızları bilmeli ve tıptan anlamalı;
düş yormasını bilmeli ve sözü yorduğu gibi çıkmalı."

Ögdülmiş Odgurmış'a efsuncularla ilişkiyi anlatır:

(4364) *otaçı unamaz mu'azzim sözin*
mu'azzim otaçıka ewrer yüzin

"Hekim efsuncunun sözünü beğenmez;
efsuncu da hekime değer vermez."

(4365) *ol aymış otuğ yése igke yarar*
bu aymış bitig tutsa yekler yırar

"Birinin sözüne göre, ilaç alınırsa hastalığa iyi gelir;
diğerinin sözüne göre muska taşırsan cinler senden uzaklaşır."

Ögdülmiş Odgurmuş'a düş yorumlamayı anlatır:

(6005) *telim tüş bolur yém içimke barır*
yarağsız yémiş bolsa teñsiz kelir

"Birçok düşler vardır ki yemek ve içmekten gelir;
yaramayan yemekler yenilmişse düş de uygunsuz olur."

(6006) *takı bir tüş ol kör bu yıl faslına*
tadusı küçenip barır aslına

"Bazı düşler vardır ki yılın mevsimlerine bağlıdır;
unsurlardan biri güçlenerek düşü kendi aslına çeker."

(6007) *yıl ülgi yaz erse kiçig erse er*
kızıl körse barça yağız körse yér

"Yılın mevsimi bahar ve insan da çok gençse,
her şeyi kızıl ve yeri kara görürse"

(6008) *anı kan küçemiş bolur belgülüg*
ayu bér kan alsun añar ülgülüg

"Belli ki onun kanı güçlenmiştir;
ona bir miktar kan aldırması tavsiye edilir."

(6009) *yıl ülgi yay erse tüşegli yégit*
sarığ al tüşese ya kürküm ögit

"Yılın mevsimi yaz ve düş gören delikanlıysa,
düşünde sarı, pembe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse"

(6010) *sarığı küçenmiş bolur ay bügü*
özini boşutğu terengbîn yégü

"Ey hakim onun safrası güçlenmiş olur;
midesini boşaltması ve kudret helvası yemesi gerekir."

(6011) *yıl ülgi küz erse er erse orut*
kara körse tağ ya kuduğ körse üt

"Yılın mevsimi güz ve insan da geçkin bir yaştaysa
düşünde siyah dağ, kuyu veya çukur görürse"

(6012) *bu sewdâ küçenmiş bolur ay kadaş*
ot içgü meñesin arıtğu adaş

"Ey kardeşş onun sevdası güçlenmiştir;
ey dostum o ilaç içmeli ve beynini temizlemeli."

(6013) *kış erse yana tüş körügli karı*
akar suw tüşese ya buz kar tolı

"Mevsim kış ve düş gören de yaşlıysa,
düşünde akarsu veya buz, kar ve dolu görürse"

(6014) *küçenmiş bolur kör anıñ balğamı*
isig neñ yitürgü içürgü emi

"Onun balgamı güçlenmiş olur;
bunun ilacı ona sıcak yedirip içirmektir."

Ögdülmiş'in hükümdara cevabında:

(6369) *özüñ buğrağursa bedütse boyun*
séni otka tartar ulıtur ünün

"Vücudun deva aygırına döner ve enseni kalınlaştırırsa
seni ateşe sürükler acı acı feryat ettirir."

(Tıp ve Eczacılık)

(1060) *kayusı soğık itti kattı cülâb*
kayu kıldı bérdi kereklig şerâb

"Biri şerbet hazırladı ve gülsuyu kattı,
biri gerekli gördüğü bir içkiyi verdi."

(1061) *ot em kalmadı kör neçe kıldılar*
yaraşık ne erse anı bérdiler

"Yapmadıkları tedavi, vermedikleri ilaç kalmadı;
faydalı gördükleri her şeyi verdiler."

(1064) *kerek kat şelişe kerek tiryâk ét*
kerek matrıdus kat ya çurnı ögit

"İster şelise kat, ister tiryak yap;
ister matrıdus karıştır, ister müshil ver."

Ögdülmiş hükümdara içkici başının nasıl olması gerektiğini anlatır:

(2887) *kamuğ törlüg otlar idişçi tutar*
güvâriş ya ma'cûn ya çurnı katar

"İçkicibaşı her türlü otları hazır bulundurur;
hazım, kuvvet veya müshil ilacı hazırlar."

(2895) *boğuzdın kirür ig kişike kemi*
boğuzdın bolur hem añar ot emi

Hastalık ve rahatsızlık kişiye boğazdan gelir;
tedavi ve ilaç da boğazdan olur."

Kıyafet-name ifadesi

Ögdülmiş'in hükümdara cevabında:

(2089) *bodı kısğa yunçığ kılınçı buşı*
buşı kayda bolsa tütüşke başı

"Kısa boylu, bodur kişilerin doğası hırçın olur;
hırçın nereye giderse orada kavga çıkar."

(2090) *bod ortu kerek hem teñinçe yarağ*
işiñ ortu tut ay biliglig kişi

"Boy orta ve her şey bununla orantılı olmalı;
her işte itidalden ayrılma, ey bilgili kişi."

Matematik

Ögdülmiş beylere vezir olacak kişinin nasıl olması gerektiğini anlatır:

(2218) *sakışçı kerek bolsa bilge tetig*
bilig birle bilse bu törlüg bitig

"Vezirin hesap bilmesi, bilge ve zeki olması gerekir;
bilgili olmalı ve çeşitli yazıları bilmelidir."

(2219) *vezîr işi barça sakışlar bolur*
sakış bilmese işçi işi kalur

"Vezirin işi hep hesapla döner;
hesap bilmezse hizmetkârın işi kalır."

(2220) *sakış birle saklar kişi iş küdüg*
sakışın seçer er yıl ay kün üdüg

"İnsan işini gücünü hesapla yapar;
yıl, ay, gün ve zamanı hesapla yapar."

(2226) *bitip kodmasa erdi bilge bitig*
sakışka negü erdi al yañ itig

"Bilgeler kitap yazıp bırakmamış olsalardı,
hesap yapmaya nasıl bir çare ve imkân bulunurdu."

Ögdülmiş hükümdara elçi göndermek için nasıl bir insan gerektiğini anlatır:

(2633) *bilir erse sakış yéme hendese*
'aded cedri kılsa misâhat basa

"Hesaba ve bir de hendeseye vâkıf olmalı;
cezir ile mesaha ilmini de bilmeli."

Ögdülmiş hükümdara hazinedarın nasıl olması gerektiğini anlatır:

(2773) *bitigçi kerek uz kamuğ hat bilir*
sakışığ bitigin küdezse kalır

"Onun usta muhasebeci olması, her türlü kaydı bilmesi gerekir;
hesabın iyice tutulması için dikkatle kaydedilmesi gerekir."

(2782) *elig sakışın bilse artuk yete*
bışursa ögi köñli sakış tuta

"Hazinedarın kara-cümlesi çok iyi olmalı;
aklını ve gönlünü hesap tutmaya alıştırmalı."

(2783) *elig sakışında keçer erse sen*
kerek hendese sakışı tutsa sen

"Kara cümleden sonra, hendese hesabını ele alması gerekir."

(2784) *körü barsa yinçge sakış hendese*
munı birle yér kök bolur ol sasa

"Dikkat edersen hendese ince hesaptır;
bununla yer ve gök hesapları yapılabilir."

(2786) *idi me batığ hendese sakışı*
anın tezginür kör hakîmler başı

"Hendese hesabı çok derin hesaptır;
bu hesap hakimlerin bile başını döndürür."

Ögdülmiş Odgurmış'a beylere hizmet edişin töresini ve usulünü anlatır:

(4048) *bitig bilse sakış ağıçı bolur*
ukuş ög ked erse bitigçi bolur

"Yazı ve hesap işlerini bilirse hazinedar olur;
anlayış ve zekâsı iyiyse kâtip olur."

Ögdülmiş Odgurmış'a müneccimle ilişkiyi anlatır:

(4377) *yıl ay kün sakışı bularda bolur*
kereklig-turur bu sakış ay unur

"Yıl, ay ve günlerin hesabını bunlar tutar;
ey kudretli insan bu hesap çok gereklidir."

(4378) *bileyin tése sen okı hendese*
açılğay sakış kapğı munda basa

"Bunu öğrenmek istersen hendese [geometri] okumalısın;
bundan sonra sana hesap kapısı açılır."

(4379) *okı zarb u kısmet tükel bil küsur*
tükelke tükel imtihân ol yetür

"Çarpmayı ve bölmeyi oku; bütün kesirleri iyice öğren;
bu kâmil insan için mükemmel bir imtihandır, bunu yap."

(4380) *ya taz'îf ya tansîf özüñ yetrü bil*
kalı bildiñ erse 'aded cedri kıl

"Sen tazif [iki kat etme] ve tasnifi [ikiye bölme] iyice öğren;
bunları öğrendikten sonra aded cezrini [sayı kökü] ele al"

(4381) *yana cem' ü tefrîk misâhatka öt*
yéti kat felekni yatur yamça tut

"Sonra cemi [toplama] tefrik [ayırma] ve mesahaya [ölçme] geç;
yedi kat feleği bir çöp parçasıymış gibi elinde tut."

(4382) *takı kolsa cebr ü mukâbel okı*
yéme oklidis kapğı yetrü tokı

"Daha da istersen cebir ve mukabele [karşılaştırma] oku;
bir de Oklidis'in kapısını iyice çal."

(4383) *kerek dünyâ işi kerek 'ukbî tut*
sakış birle adra tutar bilge büt

"Gerek dünya işi gerek ahiret işi olsun
inan ki bilge bunları birbirinden hesap ile ayırarak zapt eder."

(4384) *sakış artasa dünyâ 'ukbî işi*
neçe birle artar ay edgü kiş

"hesap bozulursa dünya ve ahiret işi de
onunda birlikte bozulur ey iyi kişi."

Dünya'nın Yaratılışı

Odgurmış'ın hükümdara cevabı:

(5426) *bu toğ toz tumandın örü tart özün*
süzük meñü él kol sen açğıl közün

"Bu toz, toprak ve dumanın üstüne yüksel;
duru ve ebedi diyarı iste, gözünü aç."

Kaynaklar

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib.* 2. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Göker, L. (1981). *Fen Bilimleri Tarihi –Matematik-Astronomi-Fizik-Kimya-Biyoloji-Jeoloji-Coğrafya-Eczacılık-Tıp- ve Türk İslam Âlimlerinin Yeri.* Ankara: Tebliğler Dergisi.

Borthold, W. & Köprülü, M. F. (1940). *İslam Medeniyeti Tarihi*. 5. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 86.

Sadıkov, K. (2010). "Kutadgu Bilig'de Gök Bilimiyle İlgili Tespitler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 42, s. 33-39.

Kutadgu Bilig Araştırmalarının Tarihi ve Azerbaycan'daki Durumu

Elçin İBRAHİMOV*
Rubabe İBRAHİMOVA**

Giriş

VIII. yüzyılda çok farklı diyalektleri konuşan Türk halkları olmasına rağmen, Köktürk Devleti hepsinin anlayıp kullandığı bir ortak edebî yazı diline sahipti. Bu ortak yazı dili şekillenirken elbette, o dönemdeki diyalektlerin de bazı özelliklerini bünyesine almıştı. Gerek Oğuz gerekse Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin bu ortak eski Türk edebî yazı diline verdiği unsurlar bilim adamlarınca birer birer incelenmekte ve değerlendirilmektedir (Korkmaz, 1972; Ercilasun, 1996; Gülsevin, 2004).

XI. yüzyılda Orta Asya'daki Türklerin kullandığı tek bir edebî yazı dili biliyoruz. Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'de kullandığı bu yazı dilinin yanı sıra, aynı dönemde çesitli Türk diyalektlerinin de konuşma dili olarak yaşamakta olduğunu, Kaşgarlı Mahmut'un *Divanu Lügati't-Türk* adlı eserinden ögreniyoruz (Korkmaz, 1973).

Türklerin ortak edebî kaynaklarından biri olan *Kutadgu Bilig*, Türk tarihinde özel bir yere sahiptir. Yusuf Has Hacip'in bu eseri, Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra Türkçe kaleme alınmış ilk eserdir.

Kutadgu Bilig, Türk ve İslam kültürünün teşekkül ettiği Uygur kültür havzasında ortaya çıkan ve İslami esaslarla millî değerlerin harmanlandığı Türk dilinde kaleme alınan, siyasetname veya bir nasihatname olarak nitelendirilebilecek bir eserdir. *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib ve içinde yetiştiği çevrenin ilmî ve felsefi birikimini yansıtmaktadır.

Kutadgu Bilig, Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar Türk kültür tarihinin de en önemli ortak eserlerindendir. Eser hem İslamiyet öncesi Türk düşüncesinin izlerini ve yansımalarını hem de Türklerin yeni dâhil oldukları İslam medeniyetine uyum sağlama süreçlerini yansıtan *Kutadgu Bilig,* Türk düşüncesinin değişim sürecin göstermesi bakımından da önemli bir eserdir. Yusuf Has Hacib Balasagun'da yazmaya başlayıp Kaşgar'da 1069-1070'te tamamladığı çeşitli edebî türleri barındıran eseriyle klasik Türk şiirinin kurulmasını sağlamış ve Orta Asya Türklerinin kültür gelişiminde büyük bir rol oynamıştır. Ancak

* Dr. Öğr. Üyesi, Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, Nesimi Dil Bilimi Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü, *elchinibrahimov85@mail.ru*
** Uzman, Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Yüksek Kurumu, "Türkologiya" dergisi, *r.ibrahimova87@gmail.com*

Kutadgu Bilig'in müellif nüshası elimize ulaşmamış, elimize ulaşan üç nüshası da eserin yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edilmiştir (Yüksekkaya, 2016, s. 52).

Bildiğimiz gibi *Kutadgu Bilig*'in ilk bulunan nüshası, Viyana (Herat) nüshasıdır (A). Bugünkü Afganistan'ın Herat şehrinde yazılan nüsha, Tokat'a, ardından da 1474'te Abdürrezzak Şeyhzade Bahşı için İstanbul'a getirilmiştir. Avusturyalı diplomat Joseph von Hammer-Purgstall bu nüshayı satın alıp Viyana Sarayı Kütüphanesine vermiştir. 17 Haziran 1439'da Herat'ta istinsah edilen bu nüsha Uygur harflidir. Bir müstensihi Hasan Kara Sayil Şems'tir. Viyana'da muhafaza edildiği için Viyana nüshası, Herat'ta istinsah edildiği için de Herat nüshası olarak adlandırılır. Sonradan eklenmiş bir mensur ve manzum mukaddime içermektedir. Çok itinasız bir şekilde yazıldığı için müsvedde olarak tasarlanmış izlenimi uyandırmaktadır. Pek çok yerde mısraların yeri değiştirilmiş, kelime ve satırlar atlanmış veya tekrarlanmış, yanlışlıklar fark edilince açıklamalar yazılarak düzeltilmeye çalışılmış, eksik mısralar satır üstüne yazılmış, fazla yazılmış mısralar üstleri çizilerek iptal edilmiş, müstensih bazı kelimelerin altına anlamlarını yazarken de yanlışlıklar yapmıştır. Birtakım beyitlere hiç yer verilmeyen eserin birkaç sayfası da kayıptır. Bu nüshada notlar satır altı ve satır üstüne bazen Uygur bazen de Arap harfleriyle kaydedilmiştir. İçeriğinde de değişikliklere uğrayan bu nüsha, hem eserin telif tarihinden çok sonra istinsah edildiği hem de çok itinasız bir biçimde yazıldığı için Kutadgu Bilig nüshalarının en değersizi olarak kabul edilmektedir. Kutadgu Bilig'in üçüncü bulunan nüshası, Fergana nüshasıdır (B). Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi Nadir Eserler 1809 numarada muhafaza edilmektedir. Z. V. Togan tarafından 1913'te Fergana Nemengan'da Nemenganlı bir şahsın özel kütüphanesinde keşfedilmiş ve 1914'te bilim dünyasına tanıtılmıştır (Togan, 1914, s. 312-313). 1924'te Abdurauf Fıtrat nüshayı sahibinden alıp Taşkent Esasi Kütüphanesine teslim etmiştir (Fıtrat, 1925, s. 68-74). XIV. yüzyılın ilk yarısında Harezm coğrafyasında istinsah edildiği tahmin edilen nüsha, Arap harflidir. Baş ve son kısmı eksik olduğu için nerede, ne zaman, kimin tarafından, kimin için yazılmış olduğuna dair bilgi yoktur. İtinalı bir şekilde yazılan bu nüshadaki notların büyük bir kısmı satır altındadır. Diğer iki nüshadan daha önceki bir tarihte yazıldığı anlaşılmaktadır. Viyana ve Kahire nüshalarında önce mensur bir mukaddime, ardından da manzum bir mukaddime bulunurken bu nüshada sadece mensur mukaddime bulunmaktadır. Nüshanın ilk sayfası oldukça zedelenmiştir. 2445. sayfadan sonra 6232-6645. beyitleri içeren yaklaşık otuz sayfalık kısım eksiktir (Yüksekkaya, 2016, s. 52).

Kutadgu Bilig'in ikinci bulunan nüshası Kahire (Mısır) nüshasıdır (C). 1896'da Kahire Hidiv Kütüphanesinde Kütüphane Müdürü Alman asıllı Bernhard Moritz tarafından bulunmuştur ve hâlen Kahire'deki Mısır Devlet Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Nüshanın ilk sayfasındaki kayda dayanarak İzzüddin Ali b. Aydemir b. Ali el-Cildeki (simyacı) adına istinsah

edildiği ileri sürülmektedir. Eğer bu doğruysa ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen İzzüddin Ali b. Aydemir b. Ali el-Cildeki'nin 1342-43 veya 1360-61 yılında Kahire'de öldüğü rivayet edildiğine göre (Ökten, 1993, s. 550) nüsha, 1342-43 veya 1360-61'den önce istinsah edilmiş olmalıdır. Üçüncü nüsha, İzzüddin Ali b. Aydemir b. Ali el-Cildeki'nin elinden Él Buğa el-Haseki'nin eline geçmiştir. Él Buğa el-Haseki 1367'de öldürülmüştür. M. Erdal bu bilgilere göre söz konusu nüshanın 1365'ten önce yazılmış olduğunu ileri sürmüştür (Erdal, 2011, s. 202). Nüshanın Él Buğa el-Haseki adına istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunmadığı için bu husus da tereddütle karşılanmalıdır. Arap harflidir. Sayfaları dağınık hâlde olan bu nüshanın varakları bir araya getirilmiştir, ama bazı kısımları kayıptır. Çok itinalı bir biçimde yazılmıştır. Unutulmuş kelime ve beyitlerin yerlerinin işaret edilerek sayfa kenarlarına eklendiği nüshadaki notlar, genellikle satır üstündedir. Radloff, bu nüshanın bir kopyasını rica edince Moritz, bir Arap filolog ve hattata bir kopyasını yazdırmış ve bu kopyayı 1897 yılında Radloff'a göndermiştir (Radloff, 1898). Bu kopya nüsha günümüzde Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü St. Petersburg Bölümü'nde muhafaza edilmektedir. Ayrıca bu nüshanın, Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde 6090-6093 numaralarıyla kayıtlı dört ciltlik bir kopyası bulunmaktadır ki Kayum Kerimov, bu kopyanın Kahire nüshasının doğrudan bir kopyası olmadığını ileri sürmüştür (Kerimov, 1971, s. 10).

Elimizdeki üç nüshanın da Arap harfli bir nüshadan istinsah edildiğini belirten Arat, Kaşgarlı Mahmud'un hakan ve sultanların yarlıklarının ve haberleşmelerinin eski zamanlardan beri Uygur alfabesiyle olduğu yönündeki sözlerine dayanarak Kutadgu Bilig'in hükümdara takdim edilen asıl nüshasının Uygur harfli olduğunu ileri sürmüştür (Arat, 1947, s. XXXII). A. Dilâçar da Arat'ın bu hususstaki görüşüne katılmakta, okunaklı Uygur harfleriyle yazılmış olan asıl nüshadan bozuk bir yazı ile ama Uygur harfli olarak kopya edildiğini ifade etmiştir (Dilâçar, 1972, s. 38). F. Köprülü ise söz konusu döneme ait resmî belgelerden, devlet yazışmalarında hem Arap harflerinin hem de Uygur harflerinin kullanıldığının anlaşıldığını, bu durumda hükümdara takdim edilen ilk nüshanın Uygur harfli olma ihtimalinin tarihî bakımdan belki daha kuvvetli olduğunu, ancak daha o zamanlarda bile eserin Arap harfleriyle yazılmış başka nüshalarının da bulunmasının mümkün olduğunu belirtmiştir (Köprülü, 1980, s. 171-172). A. Bombaci ise Arat'ın tezine kuvvetli bir dayanak noktası olabilecek bir fikri ihmal ettiğini, devlet işlerinde Uygur yazısını kullanan Müslüman bir hükümdarın Arap alfabesini bildiği kabul edilirse o alfabeyle yazılan edebî bir eseri okuyabileceğini, ilim çevrelerinde daha çok Arap alfabesi kullanıldığını, *Kutadgu Bilig*'in Arap alfabesiyle yazılan İran edebiyatının tesiri altında olduğunu, tarihleri XII-XIII. asra kadar çıkan Kahire ve Fergana nüshalarının Arap alfabesi ile yazıldığını, zaten Uygur harfli bir nüshadan istinsah edildiklerine dair bir işaret bulunmadığını ifade etmiş, *Kutadgu Bilig*'deki 1953 numaralı *Beg atı bilig birle baglıg turur* / *Bilig lamı kitse beg atı kalır* beytiyle de Yusuf'un

Arap alfabesine dayalı olarak yaptığı harf oyununa dikkat çekmiştir (Bombaci, 1953, s. 67-68).

Kutadgu Bilig'in elimizdeki nüshalarının hiçbiri müellif nüshası olmadığı gibi Yusuf Has Hacib'in müşahedesi altında da yazılmamıştır. Elimize ulaşan nüshalar muhtemelen *Kutadgu Bilig*'in yazılış tarihinden iki asır sonrasına aittir. Üç nüshanın da *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edildikleri için çok değişikliğe uğradıklarını, eski ve yeni biçimlerin bir arada bulunduğunu, müstensihlerin çeşitli ilaveler yaptıklarını belirten Arat, eldeki nüshaların eserin üçüncü tedvinine ait olduğunu, Kahire ve Viyana nüshalarının Fergana nüshasına nispetle, birbirine daha yakın olduğunu söylemiştir (Arat, 1947, s. XXXI). E. G. Naskali'nin 1992 yılındaki yazısından Sir Gerard Clauson'un da *Kutadgu Bilig*'in nüsha tarihine dair bir şema oluşturduğu anlaşılmıştır (Gürsoy–Naskali, 1992, s. 159). *Kutadgu Bilig*'in en az on bir nüshası bulunduğunu ileri süren Clauson, bu şemada nüshaları hatalar, bölüm başlıkları, ön sözler ve indeksler olmak üzere dört hususta değerlendirmiştir (Gürsoy-Naskali, 1992, s. 157-159): *Kutadgu Bilig*'in keşfi XIX. yüzyılın ilk yarısına rastlar. Keşfedilen ilk nüsha olan Viyana nüshası, İstanbul'da bir sahafta Avusturyalı Joseph von Hammer-Purgstall tarafından satın alınıp Viyana Sarayı Kütüphanesine verilmiştir. Pierre Amédée Jaubert'in 1825'te yazdığı tanıtım niteliğindeki makalede, Viyana nüshasının mensur giriş kısmının tıpkıbasımı, bu metnin Arap harfli transkripsiyonu ve eserdeki bapların fihristi bulunmaktadır. 1870'te H. Vámbéry, Viyana nüshasından seçilmiş 915 beytin matbaada dizilmiş Uygur harfli metnini, transkripsiyonunu ve Almancaya çevirisini vermiştir. Vámbéry'nin çevirisinin ardından yazma üzerinde W. Radloff çalışmaya başlamıştır. Radloff ilk çalışmasında Viyana nüshasını dökme Uygur harfleriyle yayımlamış (Radloff, 1890), ikinci çalışmasında ise nüshanın transkripsiyonunu vermiştir (1891). *Kutadgu Bilig*'in Kahire nüshası da bulununca Radloff, Viyana ve Kahire nüshalarının tenkitli metnini ve Almanca çevirisini neşretmiştir (1900, 1910). Radloff'un 1890 yılında Viyana nüshasının tıpkıbasımını neşretmesinin üstünden elli iki yıl geçtikten sonra Türk Dil Kurumu *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasının (1942), bir yıl sonra da Kahire ve Fergana nüshalarının tıpkıbasımlarını neşretmiştir (1943). Bu tıpkıbasımların ardından yakın dönemde her üç nüshanın da çok kaliteli tıpkıbasımları gerçekleştirilmiştir, bk. Bibliyografya. *Kutadgu Bilig* üzerindeki ilk çalışmasını 1936'da yayımlayan Arat, 1947'de *Kutadgu Bilig*'in her üç nüshasına dayanarak tenkitli metnini hazırlamıştır. Bu neşrin üzerinden on iki yıl geçtikten sonra Arat 1959'da metni Türkiye Türkçesine çevirmiş ve bu sırada metin üzerinde pek çok değişiklik de gerçekleştirmiştir. Arat, hazırladığı tenkitli metnin giriş kısmında *Kutadgu Bilig*'in eldeki nüshalarının eserin yazıldığı tarihten çok sonraki devirlere ait olduğunu, üç nüsha arasında pek çok farklılık bulunduğunu, birçok hususta diğerlerine göre daha itinalı yazılmış olan Fergana nüshasında da dil tarihi bakımından yeni biçimlere rastlandığını, bu nüshalardan hiçbirini esas nüsha olarak kabul etmenin mümkün olmadığını belirterek metnin tespitinde her üç

nüshadan aynı şekilde faydalanarak asıl nüshanın metnine uygun olması lazım gelen biçimleri tercih ettiğini, nüshaların verdiği malzeme çerçevesinde kalmak şartıyla asıl nüshaya yakın bir nüsha elde etmeye çalıştığını (Arat, 1947, s. V), yabancı kelimelerin okunuşunda ise bu kelimelerin XI. yüzyıldaki muhtemel okunuşlarını değil, metinden mümkün olduğu kadar geniş bir okuyucu kitlesinin istifade etmesi için ayrı bir zaruret bulunmadıkça Türklerin bugünkü söyleyişini tercih ettiğini belirtmiştir (Arat, 1947, s. V-VI).

R. R. Arat'ın Türkoloji alanına yaptığı katkılar inkâr edilemez. Alanında çok iyi bir bilim adamı olan Arat'ın hazırladığı tenkitli metin ve çeviri, bilim dünyasında *Kutadgu Bilig* ve Karahanlıca üzerinde yapılan çalışmalara alt yapı hazırlamıştır. Ama Arat'ın çalışmasını yaptığı sırada bilimsel araştırmalar yeterince ilerlememişti, o yıllarda *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı devir ve sonraki devirler tam olarak işlenmişti, bu devirlerin özelliklerinin önceki ve sonraki devirlerle mukayesesi yapılmamıştı. Arat'ın tenkitli metnini yayımlamasının üzerinden geçen altmış dokuz yılda Türkoloji biliminde çok önemli aşamalar kaydedildi. 1972 yılında Clauson, Türkçenin 13. yüzyıldan önceki dönemine ait etimolojik sözlüğünde *Kutadgu Bilig*'deki birtakım kelimelerin okunuşu ile ilgili önerilerde bulunmuş, düzeltmeler yapmıştır. Semih Tezcan 1981'de *Kutadgu Bilig*'in dizini üzerine yazdığı eleştiride çeşitli yeni teklifler getirmiştir. R. Dankoff 1979 yılında, Arat'ı metotsuz olmakla eleştiren bir yazı kaleme almış ve Arat'ın yanlış tercihlerinin bir kısmını listelemiştir (Dankoff, 2015).

Kutadgu Bilig'i İngilizceye çevirirken Arat'ın hazırladığı tenkitli metne dayanan Dankoff, bu metin üzerinde pek çok düzeltme de yapmıştır (1983). *Kutadgu Bilig*'in XI. yüzyıldaki metnini ortaya çıkarmaya çalışan, üç nüshaya da eşit mesafeden yaklaşan Arat'ı keyfî uygulama yapmakla, orijinal metni ortaya çıkarmak için tahminler üzerine metin oluşturmaya çalışmakla eleştiren Dankoff, Arat'ın C veya A nüshasındaki farklı okuyuşları yanlış görüp B ve C'nin veya B ve A'nın mutabık olduğu kısımları örnek metin olarak düşünmesi gerektiğini belirtmiştir (Dankoff, 1983, s. 271). Arat'ın tenkitli metnini Karahanlıcanın nasıl olması gerektiği konusundaki düşüncelerinden hareketle oluşturduğunu belirten Marcel Erdal, onun çeşitli durumlarda B ve C yazmalarına karşı gelen kararlar verdiğini, Arat'ın bilinçli olarak seçtiği yolun modern filoloji ile bağdaşmadığını, metnin yeniden işlenmesi gerektiğini ifade ederek Arat'ı tercihlerini örneklerle eleştirmiştir (Erdal, 2011). Aradan geçen zaman içinde Arat'ın hazırladığı metin ve sözlükteki çeşitli hususlar üzerine, Doerfer (1983), T. Tekin (1988), Taş (2009), Uçar (2012) ve başka ilim adamları tarafından yeni teklifler getirilmiştir.

Kutadgu Bilig'in Azerbaycan'da öğrenilmesine gelince Türk dünyasının en önemli ortak şaheserlerinden olan bu değerli eser Azerbaycanlı bilim adamları tarafından da geniş şekilde araştırılmıştır. Hele Sovyetler döneminde *Kutadgu Bilig* Azeri akademisyenler geniş şekilde araştırmışlar. Örnek olarak Vagif Aslanov'ın "Kutadgu Bilig ve Azerice Arasındaki Sözcükbilim Açısından Bir

Karşılaştırma" A. Rustamova'nın "Orta Çağda Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'i ve Azeri Şiiri Arasındaki Birkaç Benzerlik" calışmaları gibi edebiyat yayınları konusunda yapılan veya edebiyat tarihlerinin ozel bolumlerinde veya kısımlarında sunulan diğer calışmaları da gormezden gelmemek gerekir. İlk calışmaların en onemlileri arasında Penah Halilov'un *Sovyetler Birliğinde Halk Edebiyatı*, Ferhat Zeyanlov'un *Eski Türk Belgesel Mirası*, Alyar Safarli'nin *Orta Çağda Eski Azerbaycan Edebiyatı* ve Mirali Seyidov'un *Azerbaycan Mitolojisinin Kökeni* çalışmalarını belirtebiliriz. Bugün Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Yüksek Kurumunun himayesinde çıkan ve yazı işleri müdürlüğünü şahsımın yürüttüğü *Sovyetskaya Türkologiya* dergisinin 1970 yılındaki bir sayısı (1970, № 4, 20 makale) bu değerli eserin yazılışının 900. yıl dönümüne ithaf edilmiştir. Derginin 1970 yılında çıkan sayısında özellikle Sovyetlerin en büyük dil bilimcilerinin *Kutadgu Bilig*'e ithaf ettikleri bazı yazıları belirtmek isterdim: A. N. Kononov'un "Balasugundan olan Yusuf ve onun 'Kutadgu Bilig' Eseri Hakkında", A. M. Şçerbak'ın "Kutadgu Bilig Dilinin Sesbilimi Özellikleri ve Eski Uygurca Ses Özellikleri Hakkında", G. F. Blagova'nın "Kutadgu Bilig, Baburname ve Tarihî Dilbilimi Karşılaştırılması Yöntemi", M. N. Hıdırov'un "Türkmen Dilinin Kutadgu Bilig Diline Yanaşması", V. İ. Aslanov'un Kutadgu Bilig ve Azerbaycan Dilindeki Söz Varlığı Hakkında", E. İ. Fazılov'un "Eski Türk Sözlüklerinde Kutadgu Bilig'in Söz Varlığı", S. G. Klyaştornıy'ın "Kutadgu Bilig Dönemi", İ. V. Steblova'nın "Kutadgu Bilig'in Şiirselliği".

Ayrıca *Kutadgu Bilig* ilk defa Kâmil Veli Nerimanoğlu ve Ramiz Askar tarafından şiir olarak Azericeye tercüme edilmiştir. Şiir şeklinde ikinci defa Halil Rıza tarafından tercüme edilmiştir. Son dönemlerde R. Asker *Kutadgu Bilig*'e dair geniş bir bibliyografya yayımlamıştır.

Özellikle son dönemlerde Azerbaycanda yüksek lisans ve doktora bölümdeki araştırmacılar için tez konusu olarak da *Kutadgu Bilig* verilmektedir. Bundan başka Azerbaycan'da son yıllarda *Kutadgu Bilig* ve diğer ilgili calışmalar onemli yol kat ederek Türkologların aslında bu konularla ilgili uluslararası akademik seminerlerde aktif olarak yer aldığı ve ağırlığı olan makaleler sundukları gözlenmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ilk nüshasının bulunmasından günümüze kadar yapılan araştırmalar baktığımızda *Kutadgu Bilig*'in Türk dünyası için önemini bir daha görebiliriz.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1955). "Kutadgu Bilig", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, (s. 1038a-1047a). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

_____ (1947). Kutadgu Bilig*: Metin, I.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Aslanov, V. (1970). "О Лексических Паралелях в "Кутадгу Билиг" и в Азербайджанском Языке", *Советская Тюркология*, Баку, №;4.

Bombaci, A. (1953). "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü),* (s. 65-75). İstanbul.

Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig).* The University of Chigago and London: Chicago Press.

_____ (2015). "Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları" (Çev. Erdem Uçar), *Dil Araştırmaları, 16*, s. 269-286.

Dilâçar, A. (1972). *900. Yıldönümü Dolayısıyla* Kutadgu Bilig *İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Doerfer, G. (1983). "Türkolojide Eleştiri Sorunları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1980-81,* s. 87-99.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Erdal, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri* Kutadgu Bilig *Bildirileri. 26-27 Ekim 2009*, (Haz. Musa Duman), (s. 201-208). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Jamal, G. & Kafkasya, M. S. (2016). *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi.* Ankara.

Gülsevin, G. (2006). *"Yusuf Has Hacib'in Dilinde Oguzca Unsurlar", Günümüz Dünyasında Yusuf Has Hacip ve Fikirleri-II*, *8-9 Haziran 2006*. Bişkek: Elaralık Atatürk-Alatoo Universiteti.

Gürsoy-Naskali, E. (1992). "Kutadgu Bilig: Clauson's Observations on the Origin Extant MSS" *Altaic Religious Beliefs and Practices. Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, 24-29 June 1990*, (s. 157-160). Budapest.

Halilov, P. (1966). *SSRİ Xalqları Ədəbiyatı*. Bakü.

Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Türihimizdeki Yeri*. İstanbul.

Kerimov, K. (1971). *Kutadgu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim), Transkripsiya ve Hazirgi Zaman Özbek Tilige Tavsif.* Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.

Köprülü, F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi,* (2. bs.), (Sadeleştirmeler ve notlar ilavesiyle yayımlayanlar F. Köprülü, N. Pekin). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Korkmaz, Z. (1973). "Kasgarlı Mahmut ve Oguz Türkçesi", *Türk Dili (Divanu Lügati't-Türk Özel Sayısı)*, *253*, s. 3-19.

Ökten, S. (1993). "İzzüddin Ali b. Aydemir b. Ali el-Cildeki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 7, s. 550-551.

Radloff, W. (1898). "Über eine in Kairo Aufgefundene Zweite Handschrift des Kutadku Bilik", *Izv'stiya İmperatorskoy Akademiy Nauk (Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg),* t. IX/4, s. 309-319.

Sağol-Yüksekkaya, G. (2016). *Kutadgu Bilig'in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I.* Bişkek.

Seferli, E. (1982). *Qədim və Orta Əsrlər Azərbaycan Ədəbyyati*. Bakı.

Seyidov, M. (1983). *Azerbaycan Mifik Təfəkkürünün Qaynaqları*. Bakı.

Uçar, E. (2012). "Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I"*, Turkish Studies,* 7(3), s. 2491-2504.

Ulutürk, H. R. (1998). *Yusuf Balasagunlu. Qutadĝu Bilig (poema)*. Bakı.

Vámbéry, H. (1870). *Uigurische Sprachmonumente and das Kudatku Bilik. Innsbruck*.

Veliyev, K. & Asker, R. (2006). *Yusuf Balasaqunlu, Qutadĝu Bilig*. Bakı.

_____ (1994). *Yusuf Balasaqunlu, Qutadĝu Bilig. Hoşbehtliye Aparan*. Bakı: Elm.

Zeyanlov, F. (1981). *Qədimi Türk Yazılı Abidələri.* Bakı.

Кононов, А. (1972). "В. В. Радлов и Отечественная Тюркология", *Тюркологический Сборник*. М.: Наука.

Рустамова, А. (1970). "О Некоторых Паралелях в Кутадгу Билиг Юсифа Баласагуни и в Средневековой Азербайджанской Поэзии", *Советская Тюркология*, Баку, №;4.

Kutadgu Bilig'de oḳ/ök Enklitiği

İsmail ILGIN*

Giriş

Her milletin geçmişini aydınlatıp geleceğine yön veren birtakım eserler vardır. Türk milleti için de *Kutadgu Bilig* bu eserlerin başlıcalarından biridir. Türklük bilimi çalışmaları için âdeta bir -baş ucu kitabı- olan KB hakkında yıllardan beri çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Eserin biricikliği ve dil bilgisel zenginliği sayesinde de bu çalışmalar devam edecektir. KB'nin sahip olduğu dil bilgisel zenginlik, pek çok araştırmanın esasını oluşturmuş ve disiplinler arası yöntemlerle sosyal bilimlerin farklı dallarındaki problemlere ışık tutmuştur. Çoğu zaman Türklük bilimcilerin üstünde hemfikir olamadığı ve yer yer farklı görüşleri savunduğu bir yapı olan *oḳ*/*ök* enklitiği, KB'de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu yapı, söz konusu eserde araştırmacının morfolojik ve sentaktik açıdan farklı örüntüler oluşturmasına imkân verecek bir şekilde kullanılmıştır. Bu örüntüler kurulurken *oḳ*/*ök* enklitiğinin etimolojik arka planına eğilmek ve bu yapının alabileceği semantik değerleri belirlemek önemlidir.

Edat teriminin kavramsal kapsayıcılığının geniş olması ve bu alanda çalışan araştırmacıların gramer anlayışlarındaki farklılıklar, bu kavramın herhangi bir tanım ve sınıflandırma amacıyla kullanılırken yer yer muğlaklığa düşülmesine ve kavram karmaşası yaşanılmasına sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı bu çalışmada *oḳ*/*ök* yapısı klitik terimi üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu terimin dil bilimi literatüründeki yerine bakılacak olunursa Bauer'e göre sahip olduğu farklı nitelikler açısından değişik zamanlarda hem bağımsız bir sözcük hem de çekim eki özelliği gösteren unsurlara klitik adı verilir. Yapının çekim eki özelliği baskın olduğunda bağımsız sözcük formundan uzaklaşır ve dil bilgisel özellikleri artar (2004, s. 31). Richards ve Schmidt içinse klitik, kendi fonolojik yapısını kendi başına muhafaza edemeyen ve belirleyemeyen dil bilgisel bir şekildir. Bu yapı eş dizimlilik içinde kendine bir yer bulabilmek için kendisinden önce veya sonra gelecek başka bir biçime eklenmeye ihtiyaç duymaktadır (2002, s. 76).

Trask, klitiği sözcük ve ek arasında davranış sergileyen bir unsur olarak tanımlar. Karakteristik olarak aslında klitik, bir kelimenin fonolojik bir şeklidir. Vurgudan yoksun olan bu yapılar cümlede kendinden önce veya sonra

* Öğretim Görevlisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Karaelmas TÖMER, *ismaililgin@beun.edu.tr*

konumlanmış olan ve ağırlayıcı[1] adı verilen kelimelere eklenmek zorundadır (1996, s. 46-47). Crystal ise şu şekilde bir açıklama getirmektedir. Bir sözcüğe benzeyen; ancak kendi sesletim özelliklerini koruyamayıp ağırlayıcı adını verebileceğimiz komşu kelimeye fonolojik olarak bağlı olan biçimdir. Klitik kelimesi, Grekçe kökenli olup *yatık*, *meyilli*, *eğik* ve *yaslı* anlamlarına gelmektedir (2008, s. 80).

Erdal için klitik, belirli bir veya birkaç anlam taşıyan ve morfolojik bir yapı olmaktan uzak fonolojik bir birimin bağımsız bir kelime olarak varlık göstermesidir. Klitikler fonolojik seviyede ek olarak tanımlanırken morfolojik seviyede kelime olarak ifade edilebilir (2000, s. 41). Kendisi bu tanımlamanın ardından klitik ve ek kavramlarını çeşitli yönlerden karşılaştırmıştır (2000, s. 41-42).

Klitik, yapısal olarak proklitik ve enklitik olmak üzere ikiye ayrılır. Proklitik kendinden sonraki ağırlayıcıya fonolojik olarak eklenen klitiklerdir (Trask, 1996, s. 219). Vurgudan yoksun olan proklitik, kendinden sonraki kelimeye eklenirken eş zamanlı bir şekilde oluşturduğu bu yeni yapıyı da vurgudan yoksun kılar (Bussmann, 1998, s. 948). Enklitik ise kendinden önceki ağırlayıcıya fonolojik olarak eklenen klitiklerdir (Trask, 1996, s. 91). Vurgudan yoksun olan enklitik kendinden önceki vurgulu kelimeye eklenir (Bussmann, 1998, s. 362). Vardar, bu yapının eklendiği sözcük ile birlikte bir vurgu birimi hâline geldiğini belirtirken kendisi enklitik terimine Türkçe "sonasığınık" karşılığını vermiştir (2007, s. 178). Bununla beraber bu öneri yaygınlık kazanmamıştır.

Yukarıdaki tanımlamalardan hareketle ekleşme yolunda ilerleyen ve dil bilgisel bir işlev gören *oḳ*/*ök* biçimi, kendinden önceki kelimeye fonolojik olarak bağlı olması; ancak yapısal anlamda bir sözcük gibi hareket etmesi sebebiyle enklitik olarak adlandırılabilir.

oḳ/*ök*, bir enklitik olarak tanımlanırken bu yapının dil bilgiselleşme sürecinde olduğu da göz ardı edilmemelidir. Söz konusu biçim, sıfırdan bir enklitik olarak var olmadığı gibi bu yapının tarihsel süreç içerisinde enklitik olma hususunu tamamıyla sürdürmesi de beklenmemektedir. Tek başlarına varlık gösteren ve epistemik bir değeri olan asıl biçim birimleri şeklinde tanımlanan söz kökleri (Karaağaç, 2009, s. 158) dil bilgiselleşmenin başladığı somut kaynağı oluşturmaktadır. İlerleyen her süreç ile birlikte asıl biçim, sahip olduğu semantik ve fonetik özelliklerini kaybeder. Asıl biçim, geçirdiği her süreçte yeni bir yapıya dönüşerek yeni dil bilgisel özellikler kazanabilir:

[1] İngilizce *ağırlamak*, *barındırmak* ve *ev sahibi* gibi anlamları olan *host* kelimesine Ahmet Bican Ercilasun "ağırlayıcı" karşılığını önermiştir (2008, s. 41).

Asıl biçim birim → Dil bilgisel birim → Bağlı biçim birim (Edat / Klitik) → Ek (Heine ve Kuteva, 2004, s. 4-5; Karaağaç, 2009, s. 158).

Asıl biçim birim, soldan sağa doğru ilerleme gösteren bu sürecin her basamağında kendi özerkliğini kaybetmekte ve sentaktik olarak diğer cümle içi unsurlara bağlılık göstermektedir. Bu süreçte özerklik ile dil bilgisellik arasında ters orantı bulunmaktadır. Asıl biçim birimin özerklik derecesi yüksekken dil bilgiselliği düşüktür. Ek hususunda durum tam tersidir (Lehmann, 2002, s. 108-109). *oḳ*/*ök* enklitiği, çizgisel ilerlemede bulunduğu konum sebebiyle özerklik ve dil bilgisellik hususu açısından değişken bir durum sergilemektedir. Bu açıdan söz konusu yapının birliktelik oluşturduğu diğer cümle içi unsurlar özerklik ve dil bilgisellik derecesinin belirlenmesinde etkili olmaktadır. Çalışmada yukarıdaki sınıflandırmadan hareketle *oḳ*/*ök* enklitiği için *ek* yerine *parçacık*[2] ifadesi tercih edilmiştir. Bunun sebebi bu enklitiğin tam anlamıyla özerkliğini kaybedip bir ek formuna dönüşememesi; lakin leksikal tanımını ortaya koyarken de eş dizimlilikten bağımsız hareket edememesidir.

oḳ/*ök* Enklitiği

Günümüze kadar pek çok araştırmacı Türk dilindeki edatlar ve enklitikler ile ilgili çalışmalarda bulunmuştur (Özönder, 1995, s. 73-74; 2001, s. 75-6; İpek, 2009; Kaşgarlı, 2004, s. 1731-1736; Nalbant, 2007, s. 37-51; 2004, s. 2157-2173; Oruç, 1994). Özellikle Ercilasun'un *La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi* adlı makalesi bu alandaki teorik boşluğun doldurulmaya çalışılması açısından önemlidir. Ercilasun, bu çalışmasında Türkçedeki pekiştirme enklitiklerinden hareketle bir pekiştirme enklitiği teorisi geliştirmiştir. Bu teoriyi on bir temel özellik üzerine bina etmiştir (2008, s. 43). *oḳ*/*ök* enklitiği ile ilgili ilk kapsamlı çalışmalardan biri Korkmaz tarafından gerçekleştirilmiştir. Kendisi *Türkçede oḳ*/*ök Kuvvetlendirme (Intensivum) Edatı Üzerine* adlı makalesinde bu enklitiğin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki kullanımlarını ve diğer cümle içi unsurlar ile meydana getirdiği birliktelikleri çeşitli örnekler ışığında ortaya koymuştur (1961, s. 13-29). Korkmaz'ın verdiği anlamlar şu şekildedir: "de, dahi, bilhassa, bizzat, yine, sırf, yalnız, ancak, ise, … gelince, asla, hep, daima" (1961, s. 14).

Clauson, *oḳ*/*ök* enklitiğini parçacık olarak tanımlamıştır. Bu yapı eklendiği sözcüğü vurgular. Kişi ve işaret zamirlerine eklenir. Bu parçacık hemen hemen bütün çağdaş Türk lehçelerinde varlığını devam ettirmektedir. Clauson, enklitiğin ortaya koyduğu anlamları *deiktik* parçacığı (mekân ve zaman atfına

[2] *Parçacık (particle)*, morfolojik açıdan çok fazla bir değişikliğe uğramayan ve ağırlıklı olarak dil bilgisel bir anlam taşıyan sözcüktür. Bunlara örnek olarak edatlar ve ünlemler verilebilir (İmer, Kocaman & Özsoy, 2011, s. 211). Kendi leksikal ve semantik çerçevesini bağımsız olarak kuramayan bu yapı, buna rağmen cümle içerisinde kendine işlevsel bir zemin oluşturmuştur.

dayanan parçacık[3] / "burası" ve "şu an" kaynaklı işaretçi) temelinde açıklamıştır:

> Ben (başkası değil)
>
> [İşte] tam şu an (daha öncesi veya daha sonrası değil.) (Clauson, 1972, s. 76).

Drevne Tyurkskih Slovar' adlı eserde *oḳ*/*ök* enklitiği Clauson'un da yaptığı gibi bir parçacık (*частицa* / *çastitsı*) olarak kabul edilmiştir. Bu enklitik için doğrulayıcı/olumlayıcı, vurgulayıcı ve ayırıcı/dışlayıcı tanımlamalarında bulunulmuştur. Çalışmada Orhon abidelerinden ve *Divanu Lügati't-Türk*'ten örnekler sıralanmıştır (Nadelyayev, Nasilov, Tenişev ve Şçerbak, 1969, s. 369, 382).

Räsänen ise *oḳ*/*ök* yapısını "vurgulayıcı parçacıklar" başlığı altında bir enklitik olarak ele almıştır. Bu ekin Uygurca, Özbekçe, Kazakça, Altayca, Tıvaca, Yakutça ve Çuvaşçadaki kullanımlarını ortaya koymuştur (1957, s. 248). Kendisi bu enklitiğin varsayımsal bir **ok(a)* şeklinden gelebileceğini belirtmiş ve bu yapıya "ayrıca, yalnızca (tam-şu an-hemen), kendi, pek çok, hatta (bile), yine de (ancak)" anlamlarını vermiştir (1969, s. 359).

Sevortyan, *oḳ*/*ök* yapısına *Drevne Tyurkskih Slovar'* adlı eserde olduğu gibi parçacık (*частицa* / *çastitsı*) adını vermiştir. Bu parçacığın kısıtlı bir kullanıma sahip olduğunu ifade etmiştir. Zamirler ve sıfatlarla birleştiğini, zarflar ile de kalıplaşmaya yönelik bir birliktelik oluşturduğunu belirtmiştir. Bu parçacığın ayırıcı (dışlayıcı-tecrit edici) ve deiktik açıdan vurgulayıcı (aynı-tam olarak) görevler üstlendiğini ortaya koymuştur (1974, s. 438).

Gabain, bu yapının varyantlarını *oḳ*, *ök*; (nadiren de) *+ḳ*, *+k* şeklinde ortaya koyarak bu yapıyı "Edatlar ve Edat Benzeri Ekler" başlığı altında incelemiştir. *oḳ*/*ök* enklitiği kendinden önceki cümle içi unsur veya unsurlarla kalıplaşarak yeni bir morfolojik ve semantik yapı ortaya koyabilir. Bu hususla ilgili şu örnekler sıralanmıştır: *anta oḳ* "hemen sonra"; *timin ök* "hemencecik";

---

[3] Metinlerde kullanılan *deictic* kelimesi Türkçeye *gösterimsel, işaretsel, merkezci, atfa dayalı* şeklinde çevrilebilir. Gösterime dayalı olan bu kavram, kendine belirli bir zaman ve mekânı temel alır. İkinci kişi için dinlediği konuşmacıya göre şekillenen 'burası' kavramı, aynı olayı ikinci şahıstan dinleyen üçüncü şahıs için doğal olarak 'orası' kavramına dönüşür. Mekânın gösterime dayalı merkezinin konuşan açısından kaydığı söylenilebilir (Comrie, 2000, s. 14). *oḳ*/*ök* enklitiği için verilen tanımlamada yapının mekân ve zaman atfına dayanan bir parçacık görevinde kullanılabildiğinin ifade edilmesi önemlidir. Çünkü bu durum, söz konusu yapının yalnızca 'sıradan' bir kuvvetlendirme parçacığı olarak kullanılmadığını ve dil bilgisel anlamda farklı bir noktada bulunduğunu ifade etmektedir. *oḳ*/*ök* enklitiğinin eklendiği kelimenin mekân ve zaman açısından konumunu merkezîleştirdiği ifade edilebilir.

ançulayu oḳ "tam böyle (tam bunun gibi)"; *birök* [*birük* şeklinde gerçekleştirilen okumalar da var] "fakat"; *u – madın oḳ* "tam muktedir olmadan (tamamıyla yapamadan, yapacak durumda olmadan)"; *näçük* < *nä* + *çä ök* "tam bunun gibi", "nasıl?" (2007, s. 105). Kendisi aynı zamanda *+oḳ* enklitiğinin bir kavrama üstünlük anlamı kazandırdığını da belirtmiştir (2007, s. 115).

Talat Tekin de Gabain gibi eski Türkçede kullanılan *oḳ*/*ök* yapısını bir pekiştirme edatı[4] olarak kabul etmiştir. *oḳ*/*ök* edatı; bir zamirin, bir zarfın ya da bir eylemin anlamını kuvvetlendirir.

> Zamir: *bilgäsi çabışi bän ök ärtim* "Onun başdanışmanı ve başkumandanı ben idim" [Yalnızca bendim; başkası değil] (T, 7).
>
> Zarf: *biryä tabgaçıg öŋrä kıtañıg yırya oguzug üküş ök ölürti* "Güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde (de) Oğuzları pek çok öldürdü" (T, 7).
>
> Son eylem: *otuz yaşımda, äsizim ä, kit(t)im ök* "Otuz yaşımda, ne yazık, gittim (işte)!" (Çaa-Höl, III, 1-2).

Orhon abidelerinde yaygın olarak *oḳ*/*ök* kuvvetlendirme edatının ünlü ile biten bir sözcüğe eklendikten ünlüsünü yitirdiği görülmektedir:

> *bini oguzug ölürtäçi-k tir män* "Beni, Oğuz'u mutlak öldürecektir diyorum" (T, 10-11) (Tekin, 2003, s. 159-160).

Yukarıdaki tanımlamalardan hareketle *oḳ*/*ök* enklitiğini gösterime dayalı parçacık olarak adlandırmak mümkündür. Bu parçacığın deiktik vurgulayıcılık açısından beş temel görevi bulunmaktadır:

1. Mekânsal ve zamansal işaret: *burası*, *şurası* ve *orası*; *bu an*, *şu an* ve *o an*.
2. Doğrulama ve kesinlik: *muhakkak git*, *kesinlikle önemli*.
3. Vurgulama ve kuvvetlendirme: *bizzat ben yaptım*.
4. Üstünlük: *Tanrım her şeyi yaratmaya yalnızca sen muktedirsin*.
5. Ayırma ve dışlama: *tam olarak bu (başka bir varlık değil)*, *aynı bu*

[4] *oḳ*/*ök* enklitiğinin edat olarak adlandırılması Türkiye'deki Türklük bilimi literatüründe yaygındır. Şinasi Tekin *oḳ*/*ök* yapısını, tekit bildiren bir ekleşmiş edat olarak kabul eder (1992, s. 95). Eraslan ise *oḳ*/*ök* enklitiğini çalışmasında "Kuvvetlendirme ifadesi veren edatlar" başlığı altında incelemiştir (2012, s. 293-295).

(sadece bu varlığa benziyor; başka hiçbir varlığa benzemiyor) ve *kesin olarak şu an (daha öncesi veya daha sonrası değil)*.

Etimolojik Arka Plan

oḳ/*ök* enklitiği, etimolojik açıdan günümüze kadar bütüncül bir şekilde incelenmemiştir. Bu yapının geçmişe dair izleri iki ana hat üzerinden incelenebilir: Altay dilleri teorisi ve Toharca. Parçacığın Türkçe, Moğolca, Korece, Japonca, Mançu-Tunguz dilleri ve Toharcadaki yansımalarından hareketle birbirlerine yakın dil bilgisel işlevler yüklendiği görülebilir. Yapının menşesi hakkında kesin ve tartışmasız bir kanaatte bulunmak mümkün değildir.

Altay Dilleri Teorisi

Altay dilleri teorisine göre hipotetik bir *ko (~*k'-)* parçacığından söz edilebilir. Proto-Türkçede hipotetik bir **Kö* parçacığı bulunduğu düşünülmektedir. Bu parçacığın çağdaş Türk lehçelerindeki yansımaları şu şekildedir: Salırca *ku*, Yeni Uygurcanın güney ağzı *gu, go*, Çuvaşça *ko, kъv*. Bu parçacık Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde çok yaygın bir şekilde kullanılan *oḳ*/*ök* kuvvetlendirme enklitiği ile alakalı olabilir.

Proto-Moğolcada bir **kü* deiktik parçacığı bulunduğu iddia edilmektedir. Orta Moğolcada bu parçacık *-gu* hâlini almıştır. Batı Moğolcasındaki örnekler *ene ku* "tam olarak bu", *tere ku* "tam olarak o" şeklinde sıralanabilir. Moğolcanın çeşitli lehçelerinde de bu parçacık kullanılmaktadır: Halha Moğolcası *xū*, Ordos lehçesi *kū*, Dagur lehçesi *ke* veya *kē* (Starostin, Dybo & Mudrak, 2003, s. 709).

Türkçe-Moğolca Sözlükte **kü** /ХУУ/***hū*** madde başı olarak alınmıştır. Genellikle vurgulanan kelime ile bitişik yazılan bu edat, kendisinden bir önceki kelimeyi vurgulamakla görevlidir. Bu edatın Moğolcada farklı kelime gruplarıyla birleşerek kalıplaştığı ve yeni anlamlar meydana getirdiği görülmektedir:

basa kü: da, dahi (vurgulu); yine

eyn kü: böylece, aynı şekilde

ene kü = enekü: aynı, çok benzer; verilmiş, önceden

gagça kü = gagçakü: sadece

gagça kü tog-a-yi erkimlegkü: yalnız nicelikleri vurgulamak

ter kü: aynı

harin kü: bununla birlikte; tersine (Lessing, 2017, s. 610)

Moğolcada vurgulu bir telaffuzla *kö* şeklinde okunan ve ilgili olduğu sözden sonra gelen *kü* edatı eklendiği öğenin anlamını kuvvetlendirir.

tere kü kümün (Kesinlikle bu adam.)

ulaġan baġatur ḳotan-a oçimuḳ kü (Ben kesinlikle Ulan Bator'a gideceğim.) (Poppe, 2016, s. 231)

Hambis, Moğolcadaki bu yapıyı *gü* şeklinde belirtmiştir. Poppe ve Lessing'den farklı olarak kendisi bu yapı için parçacık ifadesini kullanmıştır. İlgili olduğu kelimenin hemen ardından eklenen bu parçacık; doğrulayıcı, tasdik edici ve kuvvetlendirici bir işlevle kullanılmaktadır. *gü* parçacığı ilgili olduğu kelimelerin semantik değerlerini vurgular ve daha açık bir şekilde ifade eder:

tärä gü (İşte tam olarak bu.)

mön gü [edür] (aynı gün; tam o gün) (1945, s. 75).

Proto-Korecede hipotetik bir **kɨ* parçacığının olduğu varsayılmaktadır. Bu parçacık, Orta Korece *kɨ (kɨ-i)* ve Modern Korecede *kɨ* şeklinde varlığını devam ettirmiştir. Parçacık, Moğolcadaki gibi bir deiktik güçte değildir. Korecede yalnızca "bu" ve "o" gibi basit işaret ifadesi görevindedir (Starostin, Dybo & Mudrak, 2003, s. 709). Ramstedt, Kuzey Tunguzcasının bazı diyalektlerinde "çok, daha çok" gibi pekiştirici bir görevle kullanılan *-ak*, *-k* parçacıklarının Korecede de *-ok*, *-uk* şeklinde var olduğunu ortaya koymaktadır (1949, s. 175).

Proto-Japoncadaki hipotetik **kə-* parçacığı varlığını Eski Japoncada *ko-* "bu" ve Orta Japoncada 1. *ko-* "bu", 2. *ka-* "o" biçimlerinde devam ettirir. Parçacık, Korecede olduğu gibi yalnızca "bu" ve "o" şeklinde basit işaret ifadesi görevinde olup Moğolcadaki gibi bir deiktik güçte değildir (Starostin, Dybo & Mudrak, 2003, s. 709).

	Türkçe	Moğolca	Korece	Kuzey Tunguzcası	Japonca
ko (~**k'-*)	*oḳ/ök*	*kü*	*kɨ ~ -ok/-uk*	*-ak*, *-k*	*ko-/ka-*
Deiktiklik	+	+	- ~ +(?)	+(?)	-

Tablo 1. *ko (~*k'-)* parçacığının Altay dilleri teorisine mensup dillerdeki durumu

Türkçedeki *oḳ/ök* enklitiği ile Moğolcadaki *kü* parçacığı arasında morfolojik ve semantik açıdan bir benzerlik bulunmaktadır. İki yapının da cümlede deiktik bir işlevle kullanılması dikkate değerdir. Özellikle 2. doğrulama ve kesinlik, 3. vurgulama ve kuvvetlendirme, 5. ayırma ve dışlama işlevleri açısından iki ögede semantik benzerlikler bulunmaktadır. *kü* parçacığının *oḳ/ök* enklitiği gibi kendinden önceki kelime gruplarıyla birleşerek kalıplaştığı, yeni bir morfolojik ve semantik yapı ortaya koyduğu görülmektedir. Ancak bütün bu bilgiler, *oḳ/ök* enklitiğinin menşesini belirlemekte yetersiz kalmaktadır.

Toharca

Toharca[5], ölü bir Hint-Avrupa dilidir. Bugünkü Doğu Türkistan tarım havzasında varlık göstermiş olan Tohar dili, Toharca A (Doğu Toharcası: TA) ve Toharca B (Batı Toharcası: TB) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Proto-Toharca döneminin son yüzyılları milattan önce 1. yüzyıla tarihlenmektedir. TB daha çok Kuça'da, TA ise daha çok Turfan ve Karaşahr'da konuşulmuştur. Tohar dili konuşurları, Budizm'in ve bu dinin meydana getirmiş olduğu kültür dairesinin Orta Asya'nın doğusunda yaygınlaşmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Miladi 9. yüzyıldan sonra TB konuşurlarının ağırlıklı olarak Türkçeyi kullanmaya başlaması Türkçe - Toharca etkileşimini arttırmış olabilir. Eski Türkçe ve TB arasındaki dinî-ayinsel söz varlığı ve kavram dünyasının ortaklığı, bu durumu kanıtlamaya yardımcı olabilir[6]. Toharcanın 11. yüzyıla doğru yok olduğu düşünülür. Türkçedeki bazı kelimelerin TB kökenli olduğu iddia edilmektedir[7]:

TB: *okso* ~ İngilizce: *ox* ~ Türkçe: **öküz*

---

[5] Kaynaklarda bir kavim olarak Toharlar ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte tarihî ve coğrafi anlamda önemli bir bölge olan Toharistan ile Toharca arasında da kesin bir bağ bulunmamaktadır. Toharcanın Toharistan'da konuşulan hâkim dillerden biri olduğu hakkında bilimsel bir kayda ulaşılamamıştır. Bölgenin dönem tarihçileri tarafından çizilen sınırlarının muğlaklığı ve tutarsızlığı bilimsel çalışmaları güçleştirmektedir. Özellikle Eftalitlerden sonra bu bölgede hâkimiyeti sağlayan Batı Köktürk Kağanlığından dolayı Toharca ile Eski Türkçenin bu dönemde yoğun bir etkileşim içine girdiği görüşü oluşmuştur. Bu iddia tartışmaya muhtaçtır. İki dil arasındaki ilişkinin daha da eski tarihlere uzandığı kuvvetle muhtemeldir (Salman, 2012, s. 214-215; Barthold, 2001, s. 399-400; Tuguşeva, 2002, s. 152-156).

[6] Eski Uygur Türkçesi ve Toharcada ortak olan Budizm çevresinde yazılmış dinî metinleri her iki dilde de metinlerarası yöntemle mukayese eden çalışmalar bulunmaktadır. Konu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için künyeleri şu şekilde sıralanmış çalışmalara bakılabilir: Gabain, A. V. & Winter, N. (1958). *Türkische Turfantexte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf 'Tocharisch' B mit alttürkischer Übersetzung.* Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1956, Nr. 2. Berlin: Akademie.; Wilkens, J., Pinault, G.-J. & Peyrot, M. (2014). A Tocharian B Parallel to the Legend of *kalmāṣapāda* and *sutasoma* of the old uyghur *daśakarmapathāvadānamālā*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/1, s. 1-18.; Pinault, G.-J., Peyrot, M. ve Wilkens, J. (2017). "Tocharian B Parallels to the *Supāraga-Avadāna* of the Old Uyghur *Daśakarmapathāvadānamālā*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 70/3, s. 295-315.

[7] Bu iddia çerçevesinde örnek olarak verilen kelimelerin (özellikle *kün* kelimesinin) menşesi Eski Türkçe de olabilir. Söz konusu iddia, ortaya konulacak bir menşe problemini tetiklemekten çok, iki dil arasında alıntı ve verinti sözler olabileceği hakkında merak uyandırması açısından önemlidir.

TB: *kauṃ (kom)* ~ İngilizce: *day, sun* ~ Türkçe: **kün* (Kim, 2009, s. 1068-1070).

Hamilton, Eski Türkçede kuvvetlendirme ya da üsteleme bildiren bir edat veya isim eki olarak tanımladığı *-oq*/*-ök; -q*/*-k* parçacığının Toharca kökenli olabileceğini ifade etmiştir. Kendisi Toharcada da pekiştirme ve ısrar belirtmek için Eski Türkçedeki ile özdeş bir *-k (< ok ?)* eki olabileceğini işaret etmiştir (2011, s. 251).

Hamilton'u bu yönde düşünmeye iten sebeplere bakıldığında söz konusu parçacığın TA ve TB'de var olduğu görülmektedir. TA'da *-(ä)k* biçiminde vurgulayıcı ve pekiştirici bir parçacık olarak varlık göstermektedir. Bu parçacık, kendisinden önce gelen unsurla fonetik açıdan olduğu kadar morfolojik açıdan da uyum gösterme eğilimindedir. TA'da özerklik derecesi düşük olan bu parçacığın ünlü harf ile biten bir sözcükten sonra geldiğinde kendi ünlüsünü yitirip ekleştiği görülmektedir. Bu parçacık cümle içinde farklı unsurlara eklenir:

1 isim [*āŋmaśl-**äk***, *āpāyṣiŋi-**k***, *ālāsune-**k***],

2 zarf [*ksär-**k***, *pkänt-**äk***, *lo-**k***],

3 fiil [*sälpiṣṣ-**äk***],

4 parçacık [*oki-**k***],

5a soru zamiri [k_u*sa-**k***],

5b şahıs zamiri [*cwā-**k***, *cwac-**äk***, *tŋi-**k***],

5c işaret zamiri [*can-**äk***, *cam-**äk***, *camā-**k***],

5d belgisiz zamir [*ālkont-**äk***, *pukā-**k***],

5e edat ve zarf menşeli zamir [*tann**ek***, *täpren-**äk***] (Carling, 2008, s. 119).

Bu yapı, TB'de *ka* şeklinde vurgulayıcı ve pekiştirici bir parçacık olarak dikkat çekmekle beraber cümle içinde farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmaktadır: 1. tam, yalnızca, sadece ve henüz; 2. hemen hemen ve ancak; 3. çoktan, önceden, zaten, bile; 4. daha, çok; 5. pek, çok ve tam (bir hareketi belirten zarflar ile birlikte). TB'deki bu form, TA'dakinin aksine daha müstakil ve bağımsız bir kullanıma sahiptir. TB'de özerklik derecesi yüksek olan bu parçacığın fonetik ve morfolojik açıdan kendinden önceki öğe ile bir uyum gösterme eğiliminde olmadığı görülebilir.

srukenträ tetemoṣ k=ā[lyaik] "diğerleri ölür, ancak doğar [pek doğmaz]" (1a7=2a1)

*kauc **ka** kaum [ṣai] pärkawo* "güneş çoktan doğdu" (5b3/4)

[osta-]ṣmeñcantse śana ṣai tswaiññe ***ka*** *sruk[au]sa* "Ev sahibinin bir karısı vardı. O hemen az önce öldü" (25b6).

tswaiñ[e] ***ka*** *yku* "Hemen az önce gitti" (44b6).

katkauñaisa ***ka*** *kektseñi porośyeṃ* "Bedenler yalnızca saadet ile mutluluğa erişir" (404a4).

kauc ***ka*** *ṣ āṃtsne musnānträ* "Onlar gerçekten de omuzlarını kaldırıyorlar" (H-149.14a5).

tāy no ṣeme ***ka*** *wasa* "Ona verdi; lakin o yalnızca bir tane idi" (H-149-ADD.7b7) (Adams, 1999, s. 136).

TB'de aynı zamanda *ka* parçacığına benzeyen *k(ä)* şeklinde kuvvetlendirici başka bir parçacık bulunmaktadır. Bu yapı, sıklıkla zamirlerin ve diğer gösterime dayalı (burası ve şu an temelli) unsurların sonuna eklenir. Kullanım alanı *ka* parçacığı ile karşılaştırıldığında daha dardır. TB'de *ka* parçacığının geçtiği metinler çok fazladır[8]. *k(ä)* deiktik parçacığı daha çok kendinden önceki unsurla ekleşme eğilimindedir.

allek "diğer, başka"

ompe ~ ompek, omte ~ omtek "tam orada"

tu ~ tuk ~ tuwak "işte o"

entwe ~ entwek "tam o zaman, o hâlde"

ot ~ otak "tam o zaman, o hâlde" (Adams, 1999, s. 157).

TA'da özerklik derecesi düşük olup ekleşme eğilimi baskın olan *-(ä)k* parçacığı ile TB'de daha müstakil ve bağımsız bir kullanıma sahip olup özerklik derecesi yüksek olan *ka* parçacığı arasındaki ayrıklık, bir açıdan *oḳ/ök* enklitiğinde de görülebilir. Orhon Türkçesi döneminde bu yapı, vokalle sonlanan kelimelerden sonra geldiğinde kendi bünyesindeki sesli harfi düşürme eğilimi göstermiştir. Buna karşın aynı durum eski Uygur Türkçesi döneminde ağırlıklı olarak görülmemektedir. Bu dönemde söz konusu enklitiğin müstakil bir form olarak ayrı yazılması durumu mevcuttur (Erdal, 2004, s. 342). Bu husus, aşağıdaki tabloda daha net bir şekilde görülebilir.

	Orhon Türkçesi - TA	Eski Uygur Türkçesi - TB
Parçacık	*oḳ/ök- -(ä)k*	*oḳ/ök - ka*
Dil bilgisellik	yüksek	zayıf

[8] Yapılan taramalarda *ka* parçacığının muhtelif metinlerde 215 kez kullanıldığı saptanmıştır. Ayrıntılı bilgi ve metinlerin tamamı için bk. "A Comprehensive Edition of Tocharian Manuscripts (CEToM)" *https://www.univie.ac.at/tocharian/?ka*

Özerklik	zayıf	yüksek
Deiktiklik	+	+

Tablo 2. Eski Türkçe ve Toharcadaki ilgili parçacıkların ekleşme eğilimleri

oḳ/*ök* enklitiğinin menşesi ile ilgili çeşitli tahminlerde bulunmak mümkündür. Bu parçacığın Türkçeye Toharcadan geçtiği ve Altay dillerine yayıldığı veya tam aksi şekilde Altay dili menşeli bu parçacığın Türkçe üzerinden Toharcaya geçtiği iddia edilebilir. Burada dikkat edilmesi gereken, özellikle Orhon Türkçesi - TA ve eski Uygur Türkçesi - TB arasındaki tarihî ilişkinin rastlantısal olmayıp belirli dil bilimsel temeller üzerinden takip edilebileceğidir. Bunun için de Toharcadan eski Türkçeye yapılan çevirilerin karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Doğu Türkistan şehir hayatının çok dilli ortamında Türkçe ve Toharca birbirlerini etkilemiş olabilir. Özellikle günlük iletişim vasıtasıyla Toharcaya Türkçeden farklı kelimeler ve yapıların girmiş olması mümkündür. Türkçe için konuşulacak olunursa özellikle eski Uygur Türkçesindeki çeviri metinlerde sırf edebî gayelerle oluşturulan yeni şekiller gündelik dilde kendine yer edinerek varlıklarını güçlendirmiş olabilirler. Orhon abideleri ve Yenisey yazıtlarında bağlayıcı yapıların müstakil bir şekilde var olmayıp eski Uygur Türkçesi döneminde yaygınlık kazanması da bu duruma örnek gösterilebilir (Grønbech, 2011, s. 44-46).

Türkçede *oḳ*/*ök*, Moğolcada *kü* ve Toharcada *-(ä)k*/*ka* biçimlerinde tanıklanan enklitiklerin deiktik vurgulayıcılık açısından benzer işlevlere sahip oldukları söylenebilir. Bu yapıların cümleye kattıkları semantik değerler şu şekilde sıralanabilir:

	Türkçe *oḳ*/*ök*	Moğolca *kü*	Toharca *-(ä)k*/*ka*
burası, şurası, orası	+	+	+
bu an, şu an, o an	+	+	+
tam	+	+	+
işte	+	+	+
aynı	+	+	+
yalnızca, sadece	+	+	+
daha, çok, pek çok	+	+	+
da/de	+	+	-
dahi	+	+	-
yine	+	+	-
ancak, bununla birlikte,	+	+	-

aksine			
kesinlikle, muhakkak	+	+	-
bilhassa	+	-	-
bizzat	+	-	-
ise	+	-	-
asla	+	-	-
hep, daima, her zaman	+	-	-
çoktan, önceden, zaten	-	+	+
hemen hemen, yaklaşık	-	-	+
diğer, başka	-	-	+

Tablo 3. Türkçe, Moğolca ve Toharcadaki ilgili parçacıkların semantik değerleri

Kutadgu Bilig ve *oḳ*/*ök* Enklitiği

Hacıeminoğlu *oḳ*/*ök*'ü bir edat olarak kabul eder. Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezm sahası metinlerinde oldukça yaygın olarak görülen bu yapı kullanılışı açısından Türkiye Türkçesindeki *da*/*de*'ye çok benzemektedir. Bu edat, Karahanlı sahası metinlerinde "da/de, tam, ha işte, tıpkı, -cik, ancak, bizzat" vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Bu yapının ikinci görevi ise cümle içindeki kelime ve cümlecikleri birbirine bağlamaktır (2015, s. 252-253).

Karahanlı sahası eserlerinde yaygın olarak görülen *oḳ*/*ök* enklitiği, bu alanda çalışan araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. *Kutadgu Bilig İndeks*'te *oḳ*/*ök* bir kuvvetlendirme edatı olarak kabul edilmiştir (Arat, 1979, s. 335, 357). *Divanu Lügati't-Türk*'ün dizin bölümünde *ok~ök* bir pekiştirme enklitiği şeklinde adlandırılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 772). Arat, *Atebetü'l-Hakayık* için oluşturduğu tahlilî fihristte oḳ/ök enklitiğinin hangi metinlerde tanıklandığını belirtmiş; lakin enklitiğin anlamını paylaşmamıştır (2006, s. 47, 78). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*'nde *oḳ*/*ök*, bir pekiştirme edatı olarak tanımlanarak cümle içinde edatın "mutlaka, kesinlikle, şüphesiz" anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir (Ata, 2013, s. 541, 578).

KB, Karahanlı sahasında *oḳ*/*ök* enklitiğinin birden fazla sözcük türü ve çekimli şekille birlikte en geniş ve zengin bir biçimde kullanıldığı eserdir. *oḳ*/*ök* enklitiği müstakil kullanımları ve kalıplaşmış *nelük* şekliyle KB'de 178 farklı beyitte 185 kez tanıklanmıştır. KB'de *oḳ*/*ök* enklitiğinin kendisinden sonra geldiği sözcükler, sözcük türleriyle çekimli şekiller ve bunlarla beraber ortaya konulan semantik değerler şu şekildedir:

1. İsimlerden Sonra

KB'de *oḳ*/*ök* enklitiğinin sadece yalın hâldeki isimlerden sonra geldiği örnekler tanıklanmıştır. Bu kullanımda cümleye "da/de, daima, bizzat,

muhakkak" ve "yalnızca" anlamlarını katar.

ḥaḳıŋnı öteyümedim men seniŋ

*bayat **oḳ** ötesün seniŋ ḥaḳların* (1560 / Arat, 1947, s. 173)

"Ben senin hakkını ödeyemedim; senin hakkını bizzat Tanrı ödesin" (Arat, 1959, s. 121).

*uruġ isiz ekse isiz **ök** önür*

ol isiz boyunḳa yarın yük bolur (4735 / Arat, 1947, s. 474)

"Fenalık tohumu ekilirse, [yalnızca] fenalık çıkar ve bu fenalık yarın insanın boynuna bir yük olur" (Arat, 1959, s. 342).

2. Sıfatlardan Sonra

2.1. Nitelik Sıfatı

KB'de *oḳ*/*ök* enklitiği nitelik sıfatlarından sonra gelebilir. Bu kullanımda cümleye "kesinlikle" ve "muhakkak" anlamlarını katar.

yana aydı ilig ay ögdülmişe

*ḳadaşıŋ tükel **ök** kişi ermişe* (3858 / Arat, 1947, s. 388)

Hükümdar, "Ey Öğdülmiş" dedi. Kardeşin kesinlikle (hiç şüphesiz) kâmil bir insan imiş (Arat, 1959, s. 280).

Fail ismi ve sıfat yapımında bulunan *-ġlı*/*-gli* isim-fiil ekinden (Eraslan, 1980, s. 27) sonra *oḳ*/*ök* enklitiğinin geldiği bir adet örnek KB'de tanıklanmıştır. Bu yapı cümlede eylemi hızlandırmıştır.

*negü tir eşitgil ölügli **ök** er*

ölümke ökünüp ulıġlı bek er (1514 / Arat, 1947, s. 168)

Çok yakında (hemen) ölecek olan ve ölürken pişman bir şekilde inleyen kuvvetli insan ne der, dinle (Arat, 1959, s. 117).

2.2. İşaret Sıfatı

KB'de *oḳ*/*ök* enklitiği *ol* işaret sıfatından sonra gelebilir. Bu kullanımda cümleye "tam" anlamını katar.

ḥabib sawçı yolı mini yetteçi

*ol **oḳ** sawçı bolsu elig tuttaçı* (388 / Arat, 1947, s. 53)

Sevgili resulün yolu beni selâmete götürecektir; tam olarak o resul (o

resulden bir başkası değil) bana şefaat etsin (Arat, 1959, s. 38).

3. Zarflardan Sonra

3.1. Durum Zarfı

oḳ/*ök* enklitiği durum zarfı görevinde kullanılan bir nitelik sıfatından sonra gelerek mevcut koşulu zaman veya miktar açısından sınırlayabilir. Bu kullanımda cümleye "yalnızca" ve "sadece" anlamlarını katar.

tek ***ök*** *bir saŋa öz ḳatılmış üçün*

yası munça erse küçeme küçün (3365 / Arat, 1947, s. 340)

Yalnızca seninle buluşmanın zararı bu kadarsa artık beni daha fazla zorlama (Arat, 1959, s. 246).

Cümlede durum zarfı olarak kullanılan ve *aynı* anlamındaki *bir* nitelik sıfatından sonra gelen *oḳ*/*ök* enklitiği bu yapıyı kuvvetlendirir.

bir ***ök*** *yaŋlıġ ermez bu tüşke yörüg*

munı keḏ saḳınġu ay ḳılkı örüg (6023 / Arat, 1947, s. 597)

Her rüya bire bir aynı biçimde tabir edilmez, ey kudretli kişi bunu çok iyi düşünmelidir (Arat, 1959, s. 431).

kölike turur dūnya ḏevlẹt küni

kölike bir ***ök*** *yirde turmaz köni* (6134 / Arat, 1947, s. 608)

Dünya ve mutluluk günleri bir gölgedir; gölge her daim birebir aynı yerde (ve aynı şekilde) kalmaz (Arat, 1959, s. 439).

3.2. Miktar Zarfı

KB'de *oḳ*/*ök* enklitiği cümlede farklı öğeleri derecelendiren miktar zarflarından sonra gelebilir. Bu kullanımda miktar zarflarının anlamı kuvvetlendirilir.

tilin serme irme bolun eymenük

aġu ol olarnıŋ eti birtem ***ök*** (4349 / Arat, 1947, s. 437)

Sert ve kaba bir dil kullanma, onlardan kaçın; onların eti tamamen (bütünüyle) zehirdir (Arat, 1959, s. 314).

a. *keḏ ök*

"Pek, çok, güçlü" ve "üstün" gibi anlamları olan *keḏ* sözcüğünden sonra

gelen *ök* enklitiği, miktar zarfı işlevinde kullanılan bir yapı ortaya koymaktadır.

yime yaḳşı aymış biliglig beḍük

biligligke tegdi öz ülgi keḍ ***ök*** (2448 / Arat, 1947, s. 258)

Bilgili ve büyük insan yine çok güzel söylemiş; dileğine en çok kavuşan kişi bilgili insandır (Arat, 1959, s. 182).

çıbun boldı duşman yaŋanḳa beḍük

ısırsa yaŋanıġ suçıtur keḍ ***ök*** (3399 / Arat, 1947, s. 342)

Sinek fil için büyük bir düşmandır; sinek fili ısırdığı vakit onu pek çok zıplatır (Arat, 1959, s. 249).

b. *iḍi ök*

Dönem metinlerinde genellikle KB'de kullanılan bir yapıdır. *ök* enklitiği; "pek, çok" ve "fazla" gibi anlamları olan *iḍi* sözcüğünden sonra gelerek miktar zarfı işlevinde kullanılan bir yapı meydana getirmektedir. Bu yapı sıfat, zarf, fiil ve eylem görevini üstlenen isim soylu sözcükleri derecelendirebilir.

yime bu ḳıtab ol iḍi ***ök*** *ʻaziz*

biligligke bolġay biligdin teŋiz (B9 / Arat, 1947, s. 4)

Yine bu kitap çok (ama çok) aziz bir kitaptır; bilgili kişi için âdeta bilgiden bir denizdir (Arat, 1959, s. 3).

mini emgetür til iḍi ***ök*** *telim*

başım kesmesüni keseyin tilim (166 / Arat, 1947, s. 33)

Bana dilim pek çok fazla eziyet çektiriyor; başımın kesilmesindense ben dilimi keseyim (Arat, 1959, s. 23).

iḍi ***ök*** *sewindi ḳadaşın körüp*

bayatḳa şūkūr ḳıldı artuḳ ögüp (3294 / Arat, 1947, s. 333)

Akrabasını gördüğüne pek çok sevindi; Tanrıyı övüp ona şükretti (Arat, 1959, s. 241).

ilig aydı uḳtum sözüŋni tükel

tirig sözlemese iḍi ***ök*** *muḫal* (968 / Arat, 1947, s. 114)

Hükümdar, "sözünü tamamen anladım; lakin bir canlının hiç konuşmaması (hiç şüphe yok ki) kesinlikle imkânsızdır" dedi (Arat, 1959, s. 81).

uḳuş bolsa asġı iḍi ***ök*** *öküş*

ḳamuġ eḍgülük ülgi ol bu uḳuş (2454 / Arat, 1947, s. 259)

Akıllı olmak çok ama çok faydalıdır; bütün iyiliklerde aklın bir payı vardır (Arat, 1959, s. 183).

3.3. Soru Zarfı

nelük < *ne+le+ök* soru zarfı, "niçin, neden" ve "nasıl" anlamlarına karşılık gelecek şekilde eylemleri ve eylemsileri soru yoluyla belirlemektedir (Kaymaz, 2007, s. 1037). *nelük* yapısı KB'de 45 farklı beyitte 50 kez tanıklanmıştır.

söküşlüg nelük boldı żaḥḥak otun

nelük ögdi buldı ferīdun ḳutun (241 / Arat, 1947, s. 40)

Küstah Dahhâk neden sövüldü de Feridun neden övgüye ve ikbâle kavuştu (Arat, 1959, s. 28).

4. Zamirlerden Sonra

4.1. Şahıs Zamirlerinden Sonra

a. *men ök*

KB'de yalnızca yönelme hâli eki almış iki adet örnekten sonra *oḳ* enklitiği gelmiştir. Bu kullanımda cümleye "yalnızca" ve "sadece" anlamlarını katar. Bir örnekte ise kuvvetlendirme ve soru parçacıkları üst üste gelmiştir.

maŋa ***oḳ*** *tapındıŋ kiçigde berü*

körü ögrenü bildiŋ eḍgü törü (1941 / Arat, 1947, s. 212)

Küçüklüğünden beri her zaman yalnızca benim hizmetimde bulundun; görüp öğrenerek iyi bir edep ve âdet edindin (Arat, 1959, s. 147).

maŋa ***oḳ****mu tuştı bu yaŋlıġ kişiler*

azu menmü tetrü kişi men yanayı (6591 / Arat, 1947, s. 649)

Bu çeşit insanlar sadece bana mı rastladılar (benden başka hiç kimseye bunun gibi insanlar rast gelmedi mi?) yahut ben kendim ters bir kimse miyim; (ki öyleyse) bu huyumdan vazgeçeyim (Arat, 1959, s. 473).

b. *sen ök*

oḳ/*ök* enklitiği; KB'de bu zamirin yalın, yönelme ve yön gösterme hâli eki almış örneklerinden sonra gelmiştir. Bu kullanımda cümleye "bizzat, yalnızca" ve "sadece" anlamlarını katar.

sen ***ök*** *bil negü ḳılġu erse kiŋeş*

tileme meniŋdin bu işke kiŋeş (3497 / Arat, 1947, s. 351)

Ne yapmak gerekiyorsa bunu bizzat sen bilmelisin; istişare et, fakat benden bu iş için bir öneri isteme (Arat, 1959, s. 255).

aya meŋü muŋsuz iḍim sen uluġ

sen ***ök*** *yarlıḳaġıl bu muŋluġ ḳuluġ* (6508 / Arat, 1947, s. 642)

Ey ebedî olan ve hiçbir şeye ihtiyacı olmayan Tanrım, sen büyüksün, bu muhtaç kulunun günahlarını yalnızca sen bağışla (senden başka hiç kimse bağışlamaz) (Arat, 1959, s. 466).

saŋa ***oḳ*** *törütmedi teŋri tamuġ*

saŋa aymadı bu 'aẕabıġ ḳamuġ (3332 / Arat, 1947, s. 337)

Tanrı cehennemi sadece senin için yaratmadı (sen ve senin gibiler için yarattı); bütün bu azapları yalnız senin için zikretmedi (Arat, 1959, s. 244).

iḷahi bilür sen bu 'aciẓlıḳım

saŋar ***oḳ*** *açar men muŋum hem taḳım* (391 / Arat, 1947, s. 53)

Ey Tanrım, benim bu acizliğimi sen bilirsin; ben her sıkıntı ve müşkülümü yalnızca sana açarım (senden başka hiç kimseye açmam) (Arat, 1959, s. 38).

c. *ol oḳ*

KB'de bu zamirin yalın, belirtme ve yön gösterme hâli eki almış örneklerinden sonra oḳ enklitiği gelmiştir. Bu kullanımda cümleye "bizzat, tam, sadece" ve "aynı" anlamlarını katar.

kişig kim oḳısa kereklep tilep

ol ***oḳ*** *sözlegü aşnu sözni ulap* (961 / Arat, 1947, s. 113)

Birini kim, gerekli görüp ister ve çağırırsa söze de ilk önce bizzat o başlar (Arat, 1959, s. 80).

negü ekse yirke yana ol önür

negü birse ewre anı ***oḳ*** *alur* (1394 / Arat, 1947, s. 156)

Yere ne ekilirse yine o biter; ne verilirse karşılığında (tam olarak) aynı şey alınır (başka bir şey alınamaz) (Arat, 1959, s. 109).

uġan bir bayat ol ḳamuġda oza

öküş ḥamd-u ögdi aŋar ***oḳ*** *sẹza* (B1 / Arat, 1947, s. 4)

Her şeyden önce kadir ve bir olan Tanrı gelir, sonsuz hamd ve sena da sadece ona layıktır (Arat, 1959, s. 3).

4.2. Dönüşlülük Zamirinden Sonra

ök enklitiği, KB'de bu zamirin sadece iyelik eki almış örneklerinden sonra gelmiştir. Bu kullanımda cümleye "bizzat" ve "kendi" anlamlarını katar.

negüke tusulġay saŋa bu özüm

özüŋke özüŋ ***ök*** *tusul tut sözüm* (3792 / Arat, 1947, s. 381)

Ben senin neyine faydalı olabilirim; sözümü dinle, sen kendin kendine faydalı ol (sana senden başka kimsenin bir faydası dokunmaz) (Arat, 1959, s. 275).

özi igḍür ***ök*** *san özi semritür*

özi ***ök*** *etin yir özi yawrıtur* (6389 / Arat, 1947, s. 632)

İnsanı, san ki bizzat kendisi besler ve kendisi semirtir; sonra kendisi bizzat onun etini yer ve onu zayıflatır (Arat, 1959, s. 458).

4.3. Bir Grubu İşaret Eden Belgisiz İfadeden Sonra

"Tamamı, hepsi, tümü" ve "bütünü" gibi anlamları olan *tükel* sözcüğünden sonra gelen *ök* enklitiği, belgisiz zamir işlevinde kullanılan bir yapı ortaya koymaktadır. Bu kullanımda cümleye "tastamam" ve "kesin olarak tümü" gibi anlamlar katar.

tükel miŋ yaşasa tilekin tẹmam

tükel ***ök*** *bulumaz kerekin tẹmam* (5431 / Arat, 1947, s. 540)

İnsan, bin yıl yaşasa dahi kesin bir şekilde arzu ve ihtiyaçlarının tümünü tamamlayamaz (Arat, 1959, s. 389).

4.4. İşaret Zamirlerinden Sonra

a. *bu oḳ*

KB'de bu zamirin yalnızca belirtme hâli eki almış bir örneğinden sonra gelen *oḳ* enklitiği, bu kullanımda cümleye "tam olarak" ve "kesinlikle bu" anlamlarını katmıştır.

ilig aydı körklüg ayur sen bu söz

özüm me munı ***oḳ*** *tiler ḳılsa öz* (5493 / Arat, 1947, s. 546)

Hükümdar, "Bu sözleri güzel söylüyorsun; ben de tam olarak ve kesinlikle bunları yapmak istiyorum" dedi (Arat, 1959, s. 394).

5. Sayılardan Sonra

ök enklitiği, KB'de *bir* sayı sıfatından sonra gelerek cümleye *-cik* ekinin küçültme anlamını katmıştır. Cümlede "biricik, bir tanecik" ve "yalnız bir" manalarına gelmektedir.

bir ***ök*** *erse duṣman miŋ ol yaslıḳı*

miŋin dostuŋ erse bir ol azlıḳı (4190 / Arat, 1947, s. 422)

Düşman biricik de olsa (sadece bir adet olup başka hiçbir düşmanın olmasa da) onun zararı bindir; binlerce dostun olsa bile daima bir tanesi eksiktir (Arat, 1959, s. 303).

bir ***ök*** *ḥaceṭim bar seniŋdin bu kün*

yorıḳ ḳıl anı sen sewinçin ögün (5858 / Arat, 1947, s. 581)

Senden bugün yalnız bir tek dileğim var (başka hiçbir dileğim yok); düşünerek ve içten duyarak bu dileğimi kabul et (Arat, 1959, s. 419).

ök enklitiği *bir* sayı sıfatından sonra gelerek cümle içinde "bir defa(cık), bir kez(cik)" ve "bir kere(cik)" gibi anlamlara gelecek şekilde miktar zarfı olarak kullanılmıştır.

kişike sınağı bir ***ök*** *körse tap*

tilek bilgüke bir tilin yörse tap (3963 / Arat, 1947, s. 399)

İnsanı sınamak için onu bir defa(cık) görmek yeterlidir; arzusunu anlamak için onun birkaç sözü yeterlidir (Arat, 1959, s. 287).

6. Eylemlerden Sonra

KB'de *oḳ*/*ök* enklitiği çekimli fiil ve eylem görevini üstlenen isim, sıfat, zamir ve isim-fiillerden sonra gelebilir. Bu yapı, *-DIr* koşacına karşılık gelen bir kuvvetlendirme işlevinde kullanılmaktadır.

6.1. Çekimli Fiillerden Sonra

oḳ/*ök* enklitiği çekimli fiillerden sonra gelerek cümleye "kesinlikle, muhakkak, hiç şüphesiz" ve "tam olarak" gibi anlamlar katar. KB'de bu örneklere sıkça rastlanılmaktadır.

bağırsaḳ kerek hem közi köŋli toḳ

bütün çın ḳılıḳı köni bolsa ***oḳ*** (2607 / Arat, 1947, s. 274)

Elçi; muhakkak gözü gönlü tok, içten bağlı, güvenilir, doğru ve dürüst tabiatlı bir insan olmalıdır (Arat, 1959, s. 193).

tirig bolsa yalŋuḳ tilep tapşur ***oḳ***

esen bolsa barmış yana ḳawşur ***oḳ*** (3314 / Arat, 1947, s. 335)

İnsanlar sağ olurlarsa muhakkak birbirlerini arayıp bulurlar; can sağ olursa ayrılan kesinlikle yine kavuşur (Arat, 1959, s. 243).

tirig bolsa yalŋuḳ yime igler ***ök***

igin emçi körse otun emler ***ök*** (4358 / Arat, 1947, s. 438)

İnsan hayattayken hastalanabilir; tabibe müracaat ederse tabip o hastalığı hiç şüphesiz ilaçla tedavi eder (Arat, 1959, s. 315).

bu yalŋuzluḳumdın maŋa yası yoḳ

et öz din esenin munın buldum ***oḳ*** (3359 / Arat, 1947, s. 339)

Bu yalnızlığımın bana zararı yoktur; ben ten ve din sıhhatini tam olarak (işte) burada buldum (Arat, 1959, s. 246).

anı ḳoḍmasa sen sini ḳoḍġa ***oḳ***

aŋar toḍmasa sen saŋa toḍġa ***oḳ*** (4738 / Arat, 1947, s. 474)

Sen onu terk etmezsen o seni kesinlikle bırakacaktır; sen ondan bıkmazsan, o senden muhakkak bıkacaktır (Arat, 1959, s. 342).

negü birdi erse yana alġay ***oḳ***

neçe tirdi erse yana saçġay ***oḳ*** (6125 / Arat, 1947, s. 607)

Sana ne verdiyse hiç şüphesiz yine alacaktır; senden neler topladıysa onları muhakkak yine dağıtacaktır (Arat, 1959, s. 438).

ḳuluŋ men iḍim sen ḳul atı ḳul ***oḳ***

iḍim sen tüzün sen iḍilik ḳıl ***oḳ*** (6510 / Arat, 1947, s. 642)

Ben kulunum, sen rabbimsin, kulun adı kuldur; sen rabbimsin, merhametlisin, sen tam olarak (eksiksiz bir şekilde) efendiliğini göster (Arat, 1959, s. 466).

6.2. İsimlerden Sonra

ök enklitiği, KB'de eylem görevini üstlenen isimlerden sonra gelebilir. Bu

yapı, *-DIr* koşacına karşılık gelecek şekilde bir kuvvetlendirme işleviyle kullanılmaktadır. Cümleye "hep, daima" ve "her zaman" gibi anlamlar katar.

neçe beg kiçig erse atı beg ***ök***

tapuġçı atında beg atı yig ***ök*** (4084 / Arat, 1947, s. 412)

Bey ne kadar küçük olursa olsun onun adı daima beydir; hizmetkâr adından bey adı her zaman üstündür (Arat, 1959, s. 296).

6.3. Sıfatlardan Sonra

KB'de eylem görevini üstlenen sıfatlardan sonra *oḳ*/*ök* enklitiği gelebilir. Bu yapı, eylem görevini üstlenen isimlerde olduğu gibi aynı işlevle kullanılmaktadır. Cümlede "pek, çok" ve "fazla" gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

iḍi yaḳşı aymış tili köŋli tüz

körü barsa yetrü köni ***ök*** *bu söz* (515 / Arat, 1947, s. 66)

İçi dışı bir olan insan çok iyi söylemiş; iyice dikkat edilirse bu söz pek doğrudur (Arat, 1959, s. 47).

6.4. Zamirlerden Sonra

oḳ/*ök* enklitiği KB'de eylem görevini üstlenen şahıs ve işaret zamirlerinden sonra gelebilir. Bu enklitik, eylem görevini üstlenen isim ve sıfatlarda olduğu gibi aynı işlevle kullanılmaktadır. Cümleye "bizzat, tam olarak" ve "kesinlikle" gibi anlamlar katar. KB'de bu örneklere sıkça rastlanılmaktadır.

meniŋde yawuzraḳ bayatım ḳulı

men ***ök*** *men ay ilig tilese ḳalı* (5120 / Arat, 1947, s. 511)

Ey hükümdar, Tanrının benden daha kötü kulunu istiyorsan o yine bizzat benim (Arat, 1959, s. 370).

seniŋde aḍın yoḳ yölekim maŋa

küwençim sen ***ök*** *sen umınçım saŋa* (3053 / Arat, 1947, s. 314)

Benim senden başka istinatgâhım yoktur; güvendiğim bizzat sensin (senden başka bir şey değil), ümidim sendedir (Arat, 1959, s. 225).

tilekim bu erdi umınçım bu ***oḳ***

oḳıġlı maŋa bir duʻa ıḍġa uḳ (6504 / Arat, 1947, s. 641)

Dileğim buydu, ümidim de tam olarak budur; okuyan belki bana bir dua

edecektir (Arat, 1959, s. 466).

6.5. İsim-Fiillerden Sonra

KB'de *oḳ* enklitiği, eylem görevini üstlenen *-ġu/-gü*, *-ḳu/-kü* isim-fiilinden sonra bir beyitte tanıklanmıştır. Bu isim-fiil; gereklilik, istek, maksat ve gelecek zaman ifadelerini taşımaktadır (Eraslan, 1980, s. 85). Bu enklitik, eylem görevini üstlenen isim, sıfat ve zamirlerde olduğu gibi *-DIr* koşacına karşılık gelecek şekilde bir kuvvetlendirme işleviyle kullanılmaktadır. Cümleye "kesinlikle, muhakkak, hiç şüphesiz" ve "tam olarak" gibi anlamlar katar.

ilig aydı emdi maŋa çare yoḳ

munı eḍlese men kişi bolġu ***oḳ*** (1633 / Arat, 1947, s. 180)

Hükümdar devam etti: -Şimdi benim için başka bir çare yok; onu yetiştirirsem o hiç şüphesiz adam olacaktır (Arat, 1959, s. 126).

7. Edatlardan Sonra

KB'de edatlardan sonra gelen *oḳ/ök* enklitiği yirmiye yakın beyitte tanıklanmıştır.

7.1. Yön Gösterme Edatı

Bir beyitte *-a/-e doğru* anlamında kullanılan *taparu* yön gösterme edatından sonra *oḳ* enklitiğinin geldiği tanıklanmıştır. Bu örnekte aynı zamanda *oḳ* enklitiğinden sonra *a* seslenme edatının geldiği görülmektedir. Bu kullanımın sebebi olarak şairin beyitteki vezin kaygısı gösterilebilir.

atın mindi bardı yana ḳarşıḳa

tüşüp kirdi ilig taparu ***oḳ****a* (5830 / Arat, 1947, s. 578)

İşte atına binip tekrar saraya gitti; inip dosdoğru bir şekilde hükümdarın yanına girdi (Arat, 1959, s. 417).

7.2. *yime ök*

KB'de *ök* enklitiği ile birlikte kullanılan *yime* sözcüğü, cümle açıcı ve bağlayıcı bir edat göreviyle kullanılmaktadır. "Da/de, hep, tam, tamamıyla" ve "yine" anlamlarıyla kullanılan *yime* edatı (Clauson, 1972, s. 934) KB'de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Buna ek olarak *ök* enklitiği, cümleye bir kuvvetlendirme anlamı katmaktadır.

tözü işleriŋe yime ***ök*** *aḍın*

tegürsün seḷamım iḍim kesmedin (1349 / Arat, 1947, s. 152)

Senin diğer bütün ashabına da Rabbim sonsuz selamlarımı ulaştırsın (Arat, 1959, s. 106).

7.3. *yana oḳ*

KB'de *oḳ* enklitiği ile birlikte kullanılan *yana* sözcüğü *yime* gibi cümle açıcı ve bağlayıcı bir edat göreviyle kullanılmaktadır. Bu edat, aynı zamanda cümlede zarf ve bağlaç görevlerini de üstlenmektedir (Clauson, 1972, s. 943). "Da/de, aynı, tam, tekrar" ve "yine" anlamlarıyla kullanılan *yana* edatı KB'de yaygın olarak kullanılmaktadır. Buna ek olarak *oḳ* enklitiği, cümleye bir kuvvetlendirme anlamı katmaktadır.

yana ***oḳ*** *buşup aydı ilig sözi*

ayur ay biligsiz kişi munduzı (643 / Arat, 1947, s. 80)

Hükümdar, tam aynı şekilde öfkeyle konuşmaya devam etti ve "Ey bilgisiz, ey ahmak insan!" dedi (Arat, 1959, s. 57).

yaruḳluḳı eksür yana yoḳ bolur

toġar kiçe azın yana ***oḳ*** *tolur* (734 / Arat, 1947, s. 90)

Onun parlaklığı azalır ve sonunda kaybolur; sonra yine küçük olarak doğar ve yine büyür (Arat, 1959, s. 64).

neçe ḳaḍġu saḳınç sini bulnasa

yana ***oḳ*** *küler köz neçe yıġlasa* (6343 / Arat, 1947, s. 628)

Kaygı ve keder seni ne kadar esir ederse etsin ve ne kadar ağlatırsa ağlatsın, bir gün yüzün tekrar gülecektir (Arat, 1959, s. 454).

7.4. *teg ök*

"Gibi, tıpkı" ve "benzer" anlamlarında kullanılan *teg* benzetme edatı, KB'de *ök* enklitiği ile birlikte bir beyitte tanıklanmıştır. *ök* enklitiği, benzeyenin benzetilene eksiksiz bir şekilde ve tam olarak benzediğini ortaya koyar.

tiriglik bolur suw sen aymış teg ***ök***

yarım içse ḳalsa yarımı ülüg (6058 / Arat, 1947, s. 601)

Su, eğer yarısı içilir ve yarısı bırakılırsa tam da senin dediğin gibi hayata delalet eder (Arat, 1959, s. 434).

7.5. *çın oḳ*

çın sözcüğünün anlamları, *Kutadgu Bilig İndeks*'te "gerçek, doğru" ve "sahih" (Arat, 1979, s. 130), *Divanu Lügati't-Türk*'ün dizin bölümünde "doğru,

güvenilir" ve "doğruluk" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 623), Arat'ın *Atebetü'l-Hakayık* için oluşturduğu tahlilî fihristte "doğru" (2006, s. XV) ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*'nde "doğru, hak, gerçek" (Ata, 2013, s. 313) olarak verilmiştir. Karahanlı sahası metinlerinde *oḳ*/*ök* enklitiği, aslında kendisi gibi bir pekiştirme görevi üstlenen *çın* enklitiğinden sonra gelerek kalıplaşır. Bu yapı, cümle içinde "şüphesiz, muhakkak ki, gerçekten ve kesinkes" anlamları ile kullanılmıştır (Ata, 2013, s. 314). *çın oḳ* yapısı Karahanlı sahası metinleri arasında 66 adetle en fazla *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*'nde tanıklanmıştır.

(3) (…) *kim kim tutsa yekni* [81b1] *dost Taŋrıda aḍın,* ***çın-oḳ*** *ziyān ḳıldı,* (2) *ziyān ḳılmaḳ belgülüg* [Nisa Suresi/4-119] (Ata, 2013, s. 15).

"Kim Allah'ı bırakıp da şeytanı dost edinirse şüphesiz o, apaçık bir ziyana uğramış olur" (Yazır, 1992, s. 76).

negü tir eşitgil bu ḳarşı saŋa

baḳa körse çın ***oḳ*** *ayur ay toŋa* (5182 / Arat, 1947, s. 517)

Dinle, bu saray sana ne der; dikkat edersen muhakkak ki doğru söyler, ey kahraman (Arat, 1959, s. 374).

Sonuç

Çalışmada ortaya konulan bulgulardan hareketle *oḳ*/*ök* enklitiği hakkında birtakım sonuçlara varmak ve bazı önerilerde bulunmak mümkündür:

1. *ko* (~**k'*-) parçacığının Altay dilleri teorisine göre bu gruba mensup dillerdeki deiktiklik durumu saptanmıştır.

2. Türkçe, Moğolca ve Toharcadaki ilgili parçacıkların semantik değerleri belirlenmeye çalışılmıştır. Türkçe, Moğolca ve Toharcadaki ilgili yapıların yedi adet ortak semantik değeri vardır. Bu sayı sadece Türkçe-Moğolca için beş ve yalnızca Moğolca-Toharca için birdir. Semantik kategorilerden beş tanesi sadece Türkçede ve iki tanesi yalnızca Toharcada bulunmaktadır.

3. Eski Türkçe ve Toharcadaki ilgili parçacıkların ekleşme eğilimleri dikkate alındığında bu yapılar arasında dil bilgisellik, özerklik ve deiktiklik bakımından bir paralellik bulunmaktadır.

4. Eski Uygur Türkçesi ve Toharcada ortak olan Budizm çevresinde yazılmış dinî metinleri her iki dilde de metinler arası yöntemle mukayese eden çalışmaların Türkiye'de de gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu yolla, Türklük bilimi tarihinde aydınlatılamamış pek çok yapı farklı bir perspektifle yeniden ele alınabilecektir.

5. Sanılanın aksine *oḳ*/*ök* enklitiğinin kısıtlı bir işlevi ve anlam çerçevesi bulunmamaktadır. Bu yapının ağırlayıcı ile kurduğu ilişki onun işlevsel perspektifini ve semantik değerlerini belirlemektedir.

6. Türkçede enklitik ve ağırlayıcı ilişkisini inceleyen kapsamlı çalışmalar yapılmalıdır.

7. *oḳ*/*ök* enklitiği, yalnızca basit bir kuvvetlendirme ve pekiştirme edatı değildir. Bu enklitiğin deiktik vurgulayıcılık açısından beş temel görevi bulunmaktadır.

8. *oḳ*/*ök* enklitiği, aslında tek bir sözcükten sonra geldiği için tek bir sözcüğü kapsamak zorunda değildir. Bu yapı, kimi kullanımlarda sözcük gruplarını veya bir cümlenin tamamını da semantik olarak kapsamaktadır.

9. KB'de *oḳ*/*ök* enklitiği, tek bir sözcük türü ve sözcük grubuyla sınırlı şekilde kullanılmamış; aksine söz konusu eserde yaygın bir kullanım alanına erişmiştir.

10. KB'de *oḳ*/*ök* enklitiği ile isimlerden, sıfatlardan, zarflardan, zamirlerden, sayılardan, eylemlerden ve edatlardan sonra olmak üzere 7 ana örüntü kurulmuştur. Bu örüntüler, 22 alt örüntüye ayrılmaktadır.

11. KB, şiir dili temelinde kaleme alındığı için şair, eserinde kendisinin vezin ve şekil açısından işini kolaylaştıracak yapıları sıkça kullanmak istemiş olabilir. Belki de bu sebeple eserde *oḳ*/*ök* enklitiği sıkça kullanılmaktadır. Bu yapı, sentaktik olarak şiir dilinde şaire bir özgürlük alanı tanımaktadır.

12. Bu çalışma ile tarihî Türk lehçelerine yönelik yapılmaya çalışılan dil bilimsel yaklaşımlara katkıda bulunulmuştur.

13. *oḳ*/*ök* enklitiğine yönelik sergilenen inceleme perspektifleri ve oluşturulan metotlar, diğer enklitik ve emsal yapıların incelenmesinde örnek teşkil edebilecektir.

Kısaltmalar

KB: Kutadgu Bilig.

TA: Doğu Toharcası.

TB: Batı Toharcası.

Kaynakça

Adams, D. Q. (1999). *A Dictionary of Tocharian B*. Amsterdam: Rodopi.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks.* İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki / Atebetü'l-Hakayık.* Ankara: TDK Yayınları.

Ata, A. (2013). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası). Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.

Barthold, W. (2001). "Toharistan", *İslam Ansiklopedisi - İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati* içinde (*C. 3.*, s. 399-400). Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı.

Barutçu Özönder, F. S. (1995). "Türkçede Edat Kavramı", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı I (22-23 Ekim 1993)* içinde (s. 73-74). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Barutçu Özönder, F. S. (2001). "Türkçede Enklitik Edatlar Üzerine: çI / çU", *Kök Araştırmalar Dergisi*, 3(2), s. 75-86.

Bauer, L. (2004). *A Glossary of Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Pres.

Bussmann, H. (1998). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, (Çev. Gregory P. Trauth ve Kerstin Kazzazi). London: Routledge.

Carling, G. (2008). *A Dictionary and Thesaurus of Tocharian A* (Vol. I). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

Comrie, B. (2000). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Pres.

Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Boston: Blackwell Publishing.

Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2008). "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi", *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 35-56.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Divanu Lügati't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin / Kaşgarlı Mahmud*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (2000). Clitics in Turkish, *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics, Lincoln College, Oxford, August 12-14, 1998* içinde (s. 41-48). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic.* Leiden: Brill.

Gabain, A. V. & Winter, N. (1958). *Türkische Turfantexte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf 'Tocharisch' B mit alttürkischer Übersetzung.* Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1956, Nr. 2. Berlin: Akademie.

Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Grønbech, K. (2011). *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gül, M. (2015). "Kutadgu Bilig'de Enklitik Edatları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34(2), s. 403-416.

Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk Dilinde Edatlar (En eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar) -Yazı dilinde-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Hambis, L. (1945). *Grammaire de la Langue Mongole Écrite* (Première Partie). Paris: Adrien-Maisonneuve.

Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Heine, B. & Kuteva, T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

İmer, K., Kocaman, A. & Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

İpek, B. (2009). *Türkçede Pekiştirme Edatları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Karaağaç, G. (2009). Edat Üzerine Düşünceler. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* 1(5), s. 157-169.

Kaşgarlı, S. M. (2004). "Uygur Türkçesinde La Edatı Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)* içinde (s. 1731-1736). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaymaz, Z. (2007). "Türkçede Soru Yapma Şekilleri ve Anlam Özellikleri", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (25-29 Eylül 2000)* içinde (s. 1025-1047). Ankara: TDK Yayınları.

Kim, R. (2009). "Tocharian", *Concise Encyclopedia of Languages of the World* içinde (s. 1068-1071). Oxford: Elsevier.

Korkmaz, Z. (1961). "Türkçede *oḳ*/*ök* Kuvvetlendirme (Intensivum) Edatı Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 9, s. 13-29.

Lehmann, C. (2002). *Thoughts on Grammaticalization* (Second, revised edition). Erfurt: Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt, Nr. 9.

Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk

Dil Kurumu Yayınları.

Malzahn, M., Peyrot, M., Fellner, H. A., Illès, T., Koller, B. & Braun, M. (2017). *A Comprehensive Edition of Tocharian Manuscripts (CEToM)*. Wien: Universität Wien. 25.07.2019 tarihinde *https://www.univie.ac.at/tocharian/?ka* adresinden erişildi.

Nadelyayev, V. M., Nasilov, D., Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: NAUK.

Nalbant, B. Ö. (2007). "Moğolca-Türkçe Bir Enklitik (Ek-Edat) magat>mAt", *International Journal of Central Asian Studies*, 11(1), s. 37-51.

Nalbant, M. V. (2004). "Türkçe Enklitik Edatı 'LA", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)* içinde (s. 2157-2173). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Oruç, B. (1994). *Oğuz Grubunda Edatlar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Pinault, G.-J., Peyrot, M. ve Wilkens, J. (2017). Tocharian B Parallels to the *Supāraga-Avadāna* of the Old Uyghur *Daśakarmapathāvadānamālā*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 70(3)*,* 295-315.

Poppe, N. (2016). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ramstedt, G. J. (1949). *Studies in Korean Etymology*. Helsinki: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, XCV.

Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der Turkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XXI.

Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Richards, J. C. ve Schmidt, R. (2002). *Longman Dictionary of Language Teaching & Applied Linguistics*. Harlow: Longman Pearson Education.

Salman, H. (2012). "Toharistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 41., s. 214-215). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Glasnıye)*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo Nauka.

Starostin, S. A., Dybo, A. V. & Mudrak, O. A. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* (Vol. I-II). Leiden: Brill.

Tekin, Ş. (1992). "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı* içinde (Cilt II, s. 69-119). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.

Trask, R. L. (1996). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. New York:

Routledge.

Tuguşeva, L. Y. (2002). Göktürkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler, (Bilgehan Atsız Gökdağ, Çev.). *Türkler* içinde (C. 2., s. 152-156). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Yazır, M. H. (1992). *Hak Dini Kur'an Dili (C. 3)*. İstanbul: Azim Dağıtım.

Wilkens, J., Pinault, G.-J. & Peyrot, M. (2014). "A Tocharian B Parallel to the Legend of kalmāṣapāda and sutasoma of the Old Uyghur *daśakarmapathāvadānamālā*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67(1), s.1-18.

Kutadgu Bilig'de Ay ve Güneş ile İlgili Astronomi Bilgilerinin Kaynağı

Ayşe İLKER*

Yusuf Has Hacib'i, dönemi için "şair" olmaktan önce bir "düşünür" olarak kabul etmek gerekecektir. Zamanının en etkili ifade türü olarak şiiri seçmesi, geniş kitlelerin kendisini daha çok okuması ve anlaması içindir. Ayrıca kafiye ve ölçü özellikleriyle şiirin akılda daha çok saklanabildiğini söylemek gerekir. Hacib, şiirine döneminin bilim, kültür, tarih ve sanatla ilgili bilgilerini yerleştirmiştir. Karahanlı Devleti'nin bir dünya devleti olduğu düşünülürse bilgi üretmede ve üretilmiş bilgiyi kullanmada devletin geniş bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Hacib, hem büyük bir devletin iyi yetişmiş bir ferdi hem de sahip olduğu bilgi ve tecrübeyi topluma aktarma sorumluluğu duyan bir "aydın / münevver / entelektüel"dir. Bu vasıflarıyla Yusuf Has Hacib'in döneminin her bakımdan aydın, bilgili, kültürlü ve seçkin bir kişisi olduğu, hem kendisiyle ilgili ifadelerinden hem de eserindeki ayrıntılı bilgi ve tecrübelerin yansıtıldığı söz kümelerinden anlaşılmaktadır. Hacib'in, evrendeki doğal olayları; anlattığı ve ele aldığı konuların ve konuşmaların içine bir karşılaştırma, mecaz ve yer yer de metaforik unsur olarak yerleştirdiği görülmektedir. Bu yerleştirmelerde Ay ve Güneş'in özellikleri, evreleri ayrıntılı olarak anlatılır. Özellikle Aytoldı ve Küntogdı'nın ilk karşılaşmalarından bir müddet geçtikten sonra, birbirlerini şaşırtıcı / tartıcı davranış ve sözler vuku bulur aralarında; işte, burada karşılıklı olarak adlarının manalarını ve somut olarak Ay ve Güneş'in özelliklerini de anlatmaya başlarlar. Önce Aytoldı, Ay'ın özelliklerini ve girdiği biçimleri anlatır. Somut olan bu görüngülerin toplumsal hayattaki mecazi yansımalarını yorumlar. Daha sona da Küntogdı, Güneş'in özelliklerini ve Arslan burcundaki sabit hâlini anlatır.

Hacib'in, Ay ve Güneş hareketleriyle ilgili olarak verdiği bu bilgilerin, sadece çıplak gözle Ay'a ve Güneş'e bakarak elde edildiğini düşünmek elbette basit bir değerlendirme olur. Bildirinin tezi şudur: Hacib'in dönemine göre çok ileri bir seviyede seyreden astronomi (gök bilimi) ve kozmoloji (evren bilimi) araştırmalarından haberi vardır ve büyük ihtimalle de bu alanla ilgili kitapları inceleyerek okumuştur. Buna bağlı olarak şu soruların cevabı aranmaktadır: 11. yüzyılda Güneş ve Ay ile ilgili ve bunların evreleriyle ilgili bilgiler hangi kaynaklara dayanmaktaydı? Hacib, bu bilgileri döneminin hangi kaynaklarından edinmiş ve okumuştu? Edindiği bilgileri edebî-siyasi-kültürel bir alanda işleme ihtiyacı hangi zihinsel / entelektüel çabayla oluşmuştu?[1] Bu soruların cevaplarını

* Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, *ayseinceilker@gmail.com*

[1] Bu sorulara cevap aranıp bildiri metni büyük ölçüde tamamlandığında yine de literatür taramasına devam edilmişti. İşte bu tarama esnasında Kasımcan Sadıkov'un *Kutadgu Billig*'de Gök Bilimi ile ilgili kavramlara temas ettiği bir makale yayımladığı tespit edildi. Ancak bizim bildirimizin amaç ve ortaya çıkan sonuç

aramaya geçmeden önce onun, Ay'ın evrelerini ve Güneş'in bulunduğu burçla ilgili bilgileri izlediğimiz beyitlerini örnekleyelim:

Ay'ın evreleri ve burcu hakkında:

"tükel bolsa kör ay bu agsa ediz // yana irlü türçir ki, ter körk mengiz" (Ay büyüyüp tamamlanarak en yüksek noktaya çıkınca tekrar eksilmeye başlar ve güzelliği gider) (Arat, 1974, 64; Arat, 1991, 90).

"yaruklukı eksür yana yok bolur // togar kiçe azın yana ok olur" (Onun parlaklığı azalır ve sonunda kaybolur; sonra tekrar küçük olarak, doğar ve yine büyür) (Arat, 1974, 64; Arat, 1991, 90).

"ay burcu sertan bu ev evrilür // evi evrilür hem özi çevrilür" (Ay'ın burcu Seretan'dır, bu ev döner; evi dönünce kendisi de döner) (Arat, 1974, 64; Arat, 1991, 91).

Güneş'in sabitliği ve bulunduğu burç hakkında:

"yana ma bu kün burcı sabit turur // bu sabit tidüküm tüpi berk olur" (Bir de Güneş'in burcu sabittir; bu sabit dediğim, temeli sağlam olduğu içindir.)

"bu kün burcı arslan bu burc tepremez // evi tepremezi üçün artamaz" (Güneş'in burcu Arslan'dır ve burç yerinden kımıldamaz; yerinden kımıldamadığı için de evi bozulmaz) (Arat, 1974, 70; Arat, 1991, 101)

Yukarıdaki dizelerde görüldüğü üzere Hacib'in Ay ve Güneş ile ilgili verdiği bilgiler, zamanının astronomi ve kozmoloji araştırmalarında ulaşılmış en ileri seviyedeki bilgilerdir. Ay'ın merhalelerden geçmesi, hem kendi çevresinde hem de Dünya etrafında dönmesi; Güneş'in yerinden hiç hareket etmeyip sabit olması, bir yönüyle evrenin merkezinde olması dönem için önemli bulgulardır. Bu soruların cevabını tarihsel veriler ışığında bulabilmek için öncelikle Yusuf Has Hacib'in yaşadığı coğrafya ve mensubu bulunduğu devlet hakkında yapılmış tespitlere değinmek gerekir.11. yüzyılda Karahanlı Devleti'ni bir "Dünya Devleti" olarak kabul eden Ercilasun, Hacib'in mensup olduğu devlet için şu açıklamayı yapmaktadır: *"İlk Müslüman Türk devleti İdil Bulgar Devleti'dir. Bu devletin Müslüman oluş tarihi genellikle 922 kabul edilmektedir. Bu tarih, Bağdat'tan çıkan ve içinde İbni Fadlan'ın da bulunduğu kervanın Bulgar şehrine ulaştığı tarihtir. Bağdat'tan yardım isteyen İdil Bulgar yöneticilerinin daha önce Müslüman olduğu muhakkaktır. Ancak İdil Bulgarları Türk dünyasının uç bölgesinde bulundukları için onların Müslümanlığı diğer Türkler üzerinde etkili*

itibarıyla Sadıkov'dan farklı bir yolda ilerlediği düşünüldüğü için, benzer bir konunun işlendiği böyle bir yazıyı belirtmek etik olarak gerekli görülmüştür.

olmamıştır. Bu dönemde Türk dünyasının merkezî devleti Karahanlı Devleti'ydi. 10. yüzyılın ortalarına doğru, muhtemelen 946'da Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Müslüman oldu. Bu, büyük bir devrimdi ve Türk dünyası tarihi için önemli bir dönüm noktasıydı". Bu bilgilerle uyumlu olarak hem Türk dünyasının merkezî devleti hem de dünyanın en güçlü devleti sayılması, Karahanlı Devleti'nin bilime, sanata ve bunları üretenlere değer verdiğini göstermektedir. Satuk Buğra Han ile resmen İslam'a geçen Türkler, İslam coğrafyasındaki ilmî gelişmelerin doğrudan içinde olmuşlardır. VIII-XV. yüzyıllar arasındaki önemli araştırma ve keşiflerin sonraki dönemlerde Batı'yı etkilediği de ortadadır.

Müslümanlarda astronominin gelişmesiyle ilgili olarak Nallino, İA'da şu tespiti yapmakta *"Fakat astronominin ilmi surette tetebbuuna Hindistan'dan gelen iki kitabın tesiri ile ancak II.(VIII.) asırda girişilmiştir. Bu kitaplardan biri Brahmagugta tarafından, 628'de telif edilmiş olan Brahmasphutasiddhanta'dır ki 771(154)'de, belki telhis edilmiş bir şekilde, Bagdad'a getirilmiş ve İbrahim b. Habib al-Fazari ve Ya'kub b. Tarık tarafından arapçaya nakledilmiştir. Diğeri Aruyabhata tarafından 500 tarihinde telif edilmiş olan kitaptır"* ve akabinde bu kitapların izah içerikli ve semavi hareketlerin biner yıllık suni devrelere göre hazırlanmış ziclerden ibaret olduğunu belirtmektedir (İA, 1940, s. 686, 687). Nallino daha sonra, zaman sırasıyla sonda önem sırasıyla başta olan Yunan tesiriyle göksel hareketlerin hendesi bildirme usulünün Müslümanların astronomi çalışmalarına girdiğini belirtir. Nallino'nun verdiği bilgilerden Müslümanların önce Hint daha sonra da Yunan astronomi ve hendese çalışmalarını dikkatle tercüme ettikleri ve bu bilgileri işlediklerini göstermektedir. (İA, 1940, s. 687). Kaya, Müslümanların önemli tercüme faaliyetlerine girişmelerini ve buna bağlı olarak bilimin gelişmesini şöyle anlatır: *Ortaçağ'da Hıristiyan Dünyası IV. ve X. yüzyıllar arasında karanlık bir dönem geçirmiştir. Ancak Ortadoğu'da yeni bir din olan İslamiyet doğmuş ve kısa sürede yayılmıştır. Müslüman-Araplar Hıristiyanların sahip çıkmadıkları bilim, kültür ve felsefe mirasına talip olmuşlardır. VIII. ve IX. yüzyıllarda Müslümanlar-Araplar Yunan eserlerinin büyük bir bölümünü Arapçaya çevirmiş ve insanlığın ortak mirası olan bilimin gelişimine katkıda bulunmuşlardır* (Kaya, 2017, s. 361). MS 8. yy.dan itibaren gözlemsel astronomide gelişmelere örnek olarak Harran doğumlu olan El Battani'nin ekliptiğin ekvator düzlemiyle 23°35'lık bir açı yaptığını ölçmesi verilebilir (Yelkenci, genel ağ erişimi). 1000'li yıllara gelinceye kadar genelde hâkim olan görüş, Batlamyus'un fikirlerine, Aristo felsefesine ve "ilm-i nücum" akidelerine aykırı düşecek olan Güneş'i merkez addeden *(heliocentrique)* sistemden iz görülmez (İA, 1940, s. 687). İşte bu noktada Güneş'i evrenin merkezine alan gelişmelerin Kopernik'ten çok önceleri, aşağı yukarı dört yüz-dört yüz elli yıl önce İslamiyet'in yükselme çağında, Müslüman astronomların buluşlarıyla ortaya çıktığı görülmektedir. Bu gelişmeleri şöyle sıralamak mümkündür: Halife Me'mun dönemi, Müslümanların astronomide en parlak devirleri olmuş; Bağdat'taki rasathanelerde Güneş ile ilgili ölçümler yüksek bir doğruluk derecesiyle tespit edilmiştir Me'mûn'un bu iki rasathanesi, içinde daha

eski olan Bağdat'ta kurulan Şemmasiye Rasathanesi, ikincisi ise Şam'da kurulan Kaasiyun Rasathanesidir (İA, 1940, s. 687).

Sayılı, İslam coğrafyasındaki rasathanelerle ilgili olarak "*İslam dünyasında dokuz büyük rasathane kurulmuştur ya da kurulmaya çalışılmıştır. Bunlardan ilk ikisi çağdaştı ve Abbasi halifesi Me'mûn tarafından dokuzuncu asrın ilk yarısında kuruldu. Aslında, bu iki rasathane birbirini tamamlamaktaydı ve biri diğerinin yerini almak üzere kurulmuştu. Böylece, belki de İslam dünyasında kurulmasına teşebbüs edilen büyük rasathane sayısının dokuz değil de sekiz saymak bir bakıma daha doğru olabilir."* bilgilerini vermekte sekiz rasathanenin kurulu olduğunu ifade etmektedir (https://www.tarihtarih.com). Mısır'da da Fatımi halifesi El-Aziz (975-996) zamanında astronomi çalışmaları başlamıştı. 1039'da ölen İbn-el Haysam, yazdığı eserde göksel hareketleri som küreler ve basit küre kursları şeklinde iki faraziye ile kürenin merkezinden geçen kesilerle açıklamıştı (İA, 1940, s. 688). Haysam ayrıca fizik alanındaki buluşlarıyla da bilinmekte ve modern optiğin babası olarak kabul edilmektedir.

Yukarıdaki paragraflarda anlatıldığı üzere Yusuf Has Hacib'in yaşadığı dönem, İslam dünyasında astronomi çalışmalarının üst seviyede sürdüğü bir dönemdir. Onun yaşadığı dönemin ilk çeyreğinde astronomi çalışmaları iyi bir noktaya gelmişti. Hem Türklerin hem de diğer Müslüman toplumların evrenin yapısını, yaratılışını anlamak ve bulmak için geliştirdiği gözlem ve araştırmalar, Eski Çağ'ın pek çok bilgisini yerle bir etmiş ve gökyüzünde tamamen hendesi bir oluşumun varlığını ortaya koymuştur. Fatımiler döneminde rasathaneler kurulmuş, Endülüs astronomlarından Al-Zarqali (1029-1087) usturlap yapmıştı. Burada başka önemli bir konuya da değinmek gerekecektir. Cebirin kurucusu olan Harezmî 780-850 yılları arasında yaşamıştır ve onun eserleri 12. yüzyılda Latinceye tercüme edilmiş; Batı matematik ve astronomi alanındaki gelişmelerden bu tercümeler yoluyla haberdar olmuştur. Harezmî, kendisini yetiştirmek için Bağdat'a gelmiş ve bir müddet Hindistan'da da bulunmuştur. Hindistan'da sayıları ifade etmek için basamaklı sayı sisteminin kullanıldığını tespit etmiştir. Uygur Türkleri döneminde Sanskritçe, Tibetçe, Toharca ve Soğdakçadan pek çok eser tercüme edildiği ve tercüme faaliyetlerinde çok ileri gidildiği bilinmektedir. Tercüme edilen bu eserler içinde Nallino'nun sözünü ettiği Hint kaynaklı eserler olma ihtimali de vardır. Bunların bazıları Arapçaya zaten çevrilmişti. Hicretin 4. asrında bile "Arz"ın kendi mihveri üzerinde dönmesi imkânı münakaşa edilen meselelerden birisi olduğuna göre (İA, 1940, s. 689), Hacib'in yeni bilgileri hemen bir esere geçirmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Onun Güneş ile ilgili beyitlerde, Güneş'in merkez olduğunu çağrıştıran ifadeler kullandığı görülmektedir.

Yusuf Has Hacib'in Hintçe yazılmış eserleri ve bunların tercümelerini gördüğünü veya en azından bunlar hakkında bilgi sahibi olduğunu söylemek tarihsel gerçeklere uygundur. Brahmagugta tarafından, 628'de telif edilmiş olan

Brahmasphutasiddhanta adlı kitabın ve Aruyabhata tarafından 500 tarihinde telif edilmiş olan kitabın Uygur Türkçesine tercüme edilme ihtimali çok yüksektir. Çünkü Karahanlı Devleti, yıkılan Uygur Kağanlığı üstünde kurulmuş; Karahanlı devlet geleneğine, Uygur Türklerinin bilim sanat ve edebiyat tecrübesi doğrudan nakledilmişti. Uygur dönemi tercüme faaliyetlerinin son derece önemli olduğu düşünüldüğünde, Hacib'in bu dönemde tercüme edilmiş eserlerden ve bunların içeriklerinden de haberdar olması mümkündür.

Bunlardan başka Hacib'deki astronomi bilgilerinin kaynağı olarak gösterebileceğimiz çok önemli bir isme değinmek gerekmektedir: Fergani. Fergani, 9.yüzyılın ilk yarısında yaşamış Ferganalı bir Türk'tür ve *Cevami İlm-el Nücum ve Usul el-Harekât el-Semaviyye* [Göğün Hareketlerinin Esasları] adlı eseri 15. yüzyıla kadar bir başvuru kitabı olarak kabul edilmiş ve defalarca Latinceye çevrilmiştir. Hacib'in, Fergani'den habersiz olması ve eserini okumaması, onun entelektüel seviyesi düşünüldüğünde mümkün görünmemektedir. Bunlara ek olarak Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Nişabur'da bir rasathane kurulduğunu söylemek gerekir. Melikşah, çok sıhhatle tayin edilmiş olan sene-i medariye müddetine istinat ederek takvimde gayet ehemmiyetli ıslahat yapmıştır. 1118'de ise Sultan Sançar adına astronom *El-Hazini al-Zic al-Sancari*'yi hazırlamıştır (İA, 1940, s. 690). 12. yüzyılda gelişmiş bir rasathane kurulması ve *Sancari Zici*'nin hazırlanması fevkalade önemlidir. Bu, Hacib'in yaşadığı dönemde kendisinden sonra da önemli bir seyir takip etmiş olan astronomi gelişmelerine tanıklık ettiğinin de delili sayılabilir.

Bu değerlendirmelerden sonra Yusuf Has Hacib'in Ay ve Güneş'e astronomi çerçevesinden baktığı beyitlerinden başka Ay ve Güneş ile ilgili olarak şahsi gözlemlerine dayalı, mecazlı teşbihli beyitlerine bakmakta da onun bakış açısını göstermek açısından yarar vardır:

kelir kut kişike atı çavlanur // yangı ay teg artar yarukı tolur (740) (Arat, 1991, 91) "İnsana saadet gelir, meşhur olur; yeni ay gibi büyür ve parlaklığı artar" (Arat, 1974, 64).

bu ay ornı boldı evi münkalib/orunsuz bolur münkalib neng kılıp (743) (Arat, 1991, 90) "Bu ay hep yerini evini, evini değiştirir; daima yer değiştiren ne yapsan, bir yere ısınmaz" (Arat, 1974, 64).

kayu evke kirse bu ay terk çıkar/ çıkarı üçün terk yatarın çıkar (745) (Arat, 1991, 91)" Bu ay hangi eve girse, oradan çabuk çıkar; çabuk çıkabilmek için de yattığı yeri yıkar" (Arat, 1974, 65).

kiming kılkı edgü kılınçı ongay // tilek buldı barça yaruttı kün ay (1254) (Arat, 1991, 143)"Kimin tavrı iyi ve hareketi uslu- başlı olursa, o bütün dileklerine kavuşur, Güneş'i ve Ay'ı parlak olur" (Arat, 1974, 100).

tüp aslı kerek edgü kılkı ongay // tusulsa budunka togursa kün ay (2437) (Arat, 1991, 257)" Halka faydalı olması ve bununla halkın başına Güneş ve Ay doğması için, onun soyu sopu temiz ve tabiatı iyi olmalıdır" (Arat, 1974, 181).

közi tok kerek ked yime köngli bay // arıglık kerek hem yüzi körki ay (2843) (Arat, 1991, 295)" Aşçı-başının gözü çok tok ve gönlü zengin olmalı; temiz olduğu gibi, yüzü ve kıyafeti de ay gibi parlamalıdır." (Arat, 1974, 210).

ongay evrilür emdi evren sanga // tilekçe togar ay kün ödlek tonga (6231) (Arat, 1991, 617)" Felek henüz senin muradınca devrediyor; ey kahraman ay güneş, zaman arzu ettiğin gibi doğuyor" (Arat, 1974, 445).

Beyitlerde görüldüğü üzere Hacib Ay'ın parlaklığını, Ay ve Güneş doğuşunun insan üzerindeki etkisini, bunların temizlik ve arılık sembolü olduğunu ve doğup batma devam ettikçe hayatın devam ettiği gerçeğini evrensel bir bakışla anlatmaktadır.

Hacib'in hem bir bilgin hem bir edip olarak Ay ve Güneş ile ilgili söylediği bu beyitler ve verilen yukarıdaki bilgiler ışığında, Türk ve İslam coğrafyasındaki gelişmelere bağlı olarak ondaki astronomi bilgilerinin kaynağı hakkında şu ihtimalleri ileriye sürmek mümkündür:

1) Hacib, Yunancadan tercüme edilmiş Arapça astronomi, felsefe, matematik ve diğer fen kitaplarının muhtevalarını bilmekte ve belki de bunları tedris etmekteydi.

2) Hacib, Uygur Türklerinin Sanskritçe, Tibetçe, Toharca ve Çinceden tercüme ettiği kitaplardan ve özellikle de Hint kaynaklı astronomi kitaplarından da haberdardı ve Türklerin gök bilimine karşı ilgileri sağlam bilgilere dayanmaktaydı.

3) Hacib ayrıca evrenle, Güneş ve Ay ile ilgili bilgilerde kendi özel merakı çerçevesinde derinleşmişti.

4) Hacib, kendisinden yaklaşık olarak 170 yıl önce yaşamış ve çok önemli gök bilimi verilerine ulaşmış Harezmî'yi bilmekteydi ve onun Hindistan'la olan ilgisini de öğrenmişti. Hacib'in Harezmî'nin eserlerini okumuş olması da kuvvetle muhtemeldir.

5) Kendisinden yaklaşık olarak 150 yıl önce yaşamış olan; göğün hareketlerini, bu hareketlerin esaslarını yazan ve bir Türk olan Fergani'yi de eserleriyle ve etkisiyle tanımış olmalıdır.

6) Hacib'in İbn-el Haysam'dan ve eserlerinden haberdar olması, çağdaşı olduğu için çok yüksek bir ihtimaldir. İbn-el Haysam'ın 1039'da öldüğünü ve Hacib'in de 1017 veya 1018'de doğduğunu göz önünde bulundurursak Hacib

yirmili yaşlarındayken Haysam'ı tanımış ve onun göksel hareketlerle ilgili görüşlerini okumuş olmalıdır.

7) Hacib, gündelik hayatı sıradan bir ömür geçirme olarak algılamıyor; olaylar ve ilişkilere geniş bir çerçeveden bakarak yorum yapıyordu. İnsanın evrenle ilişkisini belki de mutlu olmak üzere kurmaya çalışıyordu.

Son olarak Hacib'in, Farabi'nin eserlerini okuduğunu ve fikirlerini herkesten daha iyi anladığını da göz önüne aldığımızda, bilimsel bilgi ve bunları yorumlama bakımından, karşımızda son derece yetkin bir aydının durduğu tartışmasızdır. Bütün bu bilgilerden sonra Yusuf Has Hacib'i disiplinler arası bir düşünür olarak telakki etmek yanlış olmayacaktır. Felsefe, edebiyat, toplum bilimi, siyaset, psikoloji, matematik, hendese, astronomi alanlarında onun pek çok bilgiye sahip olduğu söylenebilir.

Aydın Sayılı, uygarlığın temel vasfını *"öğretim ve gelenek kurma özelliği ve yeteneği, yeni buluş ve tecrübeler yardımıyla insan çabasının daha etkili hâle getirilmesi, insanın yarattığı maddi ve manevi eserlerin çeşitlendirilmesi ve zenginleştirilmesi, kendi kendini aşabilmesi ve tazeleyebilmesi"* olarak görmekteydi (1984). Böyle bir pencereden bakıldığında Hacib, kendini aşmış, tazelemiş ve Türk medeniyetini şahsi çabasıyla daha etkili hâle getirebilmiş bir şahsiyet olarak durmaktadır. Onun eserinden günümüz için çıkarılacak en önemli öz, bilimsel derinleşmenin yanında disiplinler arası çalışmalara ve yan disiplinlere de önem verilmesi gereğidir. Günümüzde üniversitelerde yan dal ve çift ana dal çalışmaları aslında böyle bir ihtiyacın sonucudur. Edebiyat öğrencilerinin mutlaka mantık, felsefe ve sosyoloji okuması gerekliliği; sosyoloji öğrencilerinin de filoloji, tarih, siyaset bilimi, ekonomi gibi dalları okuması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bunların yanından evren bilimi (kozmoloji) ve gök bilimi (astronomi) de ders olarak okutulursa yeniden muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak mümkün olur.

Kaynaklar

Çalık, E. (2013). "İslam Medeniyetinin İlmi Kaynakları", *21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5. Sayı.

Ercilasun, A. B. (1985). "Karahanlı Devri Türk Edebiyatı", *Büyük Türk Klasikleri*, 1.cilt. İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayıncılık, s.114-167.

_____ (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Fergani; *Cevami İlm En-Nucum ve Usul El-Harekât Es-Semaviyye / Astronominin Özeti Ve Göğün Hareketlerinin Esasları* (2012). Arapçadan Çeviren: Prof. Dr. Yavuz Unat, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara

İslam Ansiklopedisi (1940). İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati, "Astronomi" Maddesi, 1.cilt s. 686-693, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Kabadayı, O. (2007). *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Kaya, S. (2017). "Ortaçağ'da Arap-İslam Dünyasında Astronomi Bilimi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), s.354-373.

Meydan Larousse (1992). Büyük Lugat ve Ansiklopedi, Astronomi Maddesi. İstanbul: Sabah Gazetesi Yayınları.

Özel, H. (2016). "Birinci Abbasi Devlet-İ Döneminde Arapça İslami Bilgilerin Avrupa'ya Taşınmasında Tercüme Faaliyetlerinin Rolü", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (Asos Journal)*, 28, s. 412-430

Sadıkov, K. (2010). "Kutatdgu Bilig'de Gök Bilimiyle İlgili Tespitler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 42, s. 33-39

Sayılı, A. (1984). "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri, Açılış Bildirisi", *Birinci Felsefe ve Sosyal Bilimler Kongresi, Erzurum.*

Unat, Y. (2008). "İslam Dünyasında Astronomi Çalışmaları ve İslam Astronomisinin Batı'ya Etkileri", *Ortaçağ İslam Dünyası'nda Bilim ve Teknik* (Makaleler)

Genel Ağ Kaynakları

Ercilasun, A. B. *İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat*. https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=368787&/İlk-Müslüman-Türk-Devletlerinde-Dil-ve-Edebiyat- (Erişim tarihi: 07 Ağustos 2019)

Sayılı, A. *Ortaçağ Bilim Tefekküründe Türklerin Yeri*. https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=368762&/Orta%C3%A7a%C4%9F-Bilim-Tefekk%C3%BCr%C3%BCnde-T%C3%BCrklerin-Yeri-/-Prof.-Dr.-Ayd%C4%B1n-Say%C4%B1l%C4%B1- (Erişim tarihi 07 Ağustos 2019)

"Tarih Boyunca Türklerde Astronomi". Doç. Dr. Yavuz Unat Yelkenci, F. Ayşegül, *Gökbilim Tarihinden Kesitler*. http://www.tug.tubitak.gov.tr/etkinlikler/senlik/17/17ggs_sunum/aysegul_yelkenci_anadoluda_gokbilim.pdf Erişim tarihi 5 Ağustos 2019

XX. Yüzyılın Başındaki Ortak Türk Maneviyatı

Dihan KAMZABEKULY*

(XX. Ғасыр Басындағы Ортақ Түрік Жаһаттастығы)

"Түрік жаһаттастығы" деген ұғымды біздің ғылыми айналымға түсірген қаламгер – Мұхтар Әуезов. Оның мағынасы – "елдік-рухани бірлік пен даму жолында ынталы іс-қимыл, табанды күрес" дегенге келеді. Түркия танзиматтары (XIX ғасыр) мен жас түріктер қозғалысы (XX ғасырдың басы) болмаса, Ресей түрік мұсылмандарының жәдитшілдігі, тіпті Стамбұлды әлемге танытқан Ататүрік реформасы өз дәрежесінде шықпас еді, немесе уақыт жағынан кешігер еді. Сондай-ақ мұның негізгі ағартушылық пен инерциялы ағартушылықтың тоғысар тұсында зерделенуінің бірнеше себебі бар.

Біріншіден, қазақтың рухани өмірінде көрінген өзгерістер шағында және оған себепші төңкеріс тұсында діні, тілі, тарихы ортақ түрік халықтары бірі-бірінің көмегін қажетсінді. Мысалы, саяси өмірде 1917 жылы Түркістан автономиясы өзбек аумағы болып есептелетін Қоқан қаласында жариялануы біраз жайды аңғартса керек. Сонымен қабат 20-жылдары Бұқара жақта бұрқ еткен жаңа метрополияға қарсы бас көтеруге (басмашылар қозғалысы) Түркия, Қазақстан, Башқұртстан, Татарстан, Әзірбайжан, Түркіменстан азаматтары қатысқаны мәлім. Соңғы табылған деректер басмашылар қозғалысына Алаш арыстары (Ахмет, Әлихан, т.б.), кеңес тұсындағы саясат қайраткерлері (Тұрар Рысқұлов) тілеуқор болғанын дәлелдейді. Оған Түркия генералы Әнуар-пашаның қатысуы бұл оқиғаның маңызын арттыра түседі.

Екіншіден, түріктік ағартушылықтың әсері екі жаққа ортақ болды. И. Гаспринский танзиматтар мен жас түріктер тәжірибесінен тағылым алса, Ресей жағдайына сәйкес жасалынған И. Гаспринский және оның мұрагерлері (олар тек бір ұлттан шыққан жоқ) реформаларынан Мұстафа Кемал пікірлестері біраз нәрсе үйренді. Ататүріктің большевиктер өкіметімен достық қарым-қатынаста тұрғаны – Түркияны жаудан қорғаудың амалы ғана емес, кеңеске басыбайлы түрік халықтарының жағдайын бажайлағаны, Т. Рысқұлов тарапынан көтерілген Түркістан республикасы идеясына тілеуқорлығы еді.

Үшіншіден, 20-жылдары әдебиетте Шығыстың жарқын жұлдыздары деңгейіне көтерілген қазақ Мағжан Жұмабайұлы, Бернияз Күлейұлы, өзбек Фитрат, Чулпон, қырғыз Қасым Тыныстанов, Садық Карачев, татар Такташ, Бурнаш, Кави Наджми, әзірбайжан Тахир, Зергяр, Мехди Гусейн, түркімен Аллакули Қараханов, т.б. шығармаларында түріктің өр шағын еске алып

* Prof. Dr., L. N. Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi Kazak Edebiyatı, Astana, *dikhan.kamzabek@mail.ru*

рухтанды, Түркия мен Шығыс Батыстың езгісіне түсіп қиналғанда, оларға жырымен көмек қолын созды. Бұлар оны кеңестік идеология қарауылынан қорықпай айтты. Дұрысы, ол идеология әлі әлсіз еді. Сондықтан түрік рухындағы өлеңдер бақай есеппен хатталып, тартпаға салынды.

Түрік ағартушылығын және қиын кезеңдерде объективті себептермен пайда болған түрік халықтарының рухани бірлігін алаш ағартушылығымен байланыста зерделегенде, біз белгілі ғалым И.С. Брагинскийдің мына пікірін басшылыққа аламыз: "Ұлттық ағартушылық әдебиеттер - қайсыбір типологиялық бірліктің жай "нұсқалары" емес, олардың әрқайсысы нақты-ұлттық көріністегі белгілі бір әдебиет түрі болып табылады" (Брагинский 1973; 314). Яғни, зерттеуші ойынан типологиялық салыстырулар жасалмасын деген ұғым тумайды. Ол жасанды бірлікке қарсы. Дәлірек айтсақ, әдебиеттер бір-бірінен ешқашан "көшірмейді". Көшіре де алмайды. Әр ұлттың өз тарихы, өз тағдыры бар. Сонымен бірге ұқсастық (100 пайыз ұқсастық болмайды) болуы да мүмкін. И.С. Брагинский жалпы ұлттық ағартушылық әдебиеттерге ортақ алты сипатты анықтаған. Олар:

1. Буржуазиялық қоғамның қалыптасуымен және ұлттық мәдениеттердің өзара қатынасымен байланыстағы әлеуметтік-тарихи факторлардың әсеріне сәйкес дамитындығы.

2. Әдебиетте қоғамдық пікірді қалыптастыратын зиялылар рөлі артқандығының бейнеленетіндігі.

3. Әлеуметтік жаңғыруларға қатысты проблемаларды шешуде Ақылдың биік мәнге ие болатындығы.

4. Ескімен күрес барысында жаңа қоғамдық қатынастарды орнатуға талаптанатын тұлғаның көркем концепциясы байқалатындығы.

5. Ағартушылар лагерінде идеологиялық және дүниетанымдық жіктің көрініс беретіндігі.

6. Ұлттың сана-сезімі өсіп, оның дәрежесі мен даму ерекшелігі ұлттың қалыптасу деңгейіне сәйкес келетіндігі (Брагинский, 1973, 314).

Біз ғалымның бұл қорытындысын толығымен қуаттаймыз. Сонымен бірге қосымша түсіндірме беріп кетуді дұрыс көреміз. Айталық, Шығыстағы ағартушылықта аса күшті мәнге ие дін факторын И.С. Брагинский білмеді емес. Біздіңше, ғалым оны "ұлттық мәдениеттер" ұғымына (әлеуметтік-мәдени фактор) сыйдырған. Дей тұрғанмен, дін факторының жеке сипат болып енуі жөн еді деп санаймыз. Мәселеге бірыңғай Батыс ағартушылығы тұрғысынан қарау қисынсыз.

Түрік ағартушылығына әсер жөнінен дін факторы мәдениет

факторынан бір мысқал да кем емес еді. Қайта олар бірін-бірі толықтырды, дін – жетекші, мәдениет – жетілдіруші күшке ие болды дей аламыз. Бірақ бұл сипат түрік халықтарының бәрінде бірдей көрінбеді. Мысалға қазақ пен татар ұлтын алайық. Қазақ ағартушылығында дін құрметтелінгенімен, жетекші қуат ала алмады. Алаштың бастапқы ағартушылығына орыс әсері мықты болды, ал негізгі ағартушылығы мәдениет (зайырлылық) жолын ұстанды. Алайда негізгі ағартушылық қайраткерлерінің арасында дін рөлін жоғары қоюшылар (Шәкәрім, Ғұмар, т.б.) болды. Татар ұлтына келсек (Қазан, Қырым), бұл милләт дінге аса көңіл аударды. Жәдитшілдікті бастаған осы ұлт жетекшілері (И. Гаспринский) "Ресей мұсылмандығы" деген ұғымды ойлап тапты. Ыждағатшыл, діндар әл-Маржани ілімі Қазандық зиялылардың көшбасшы идеясын толықтырды.

Айрықша әдебиетаралық бірліктер проблемасын зерттеп жүрген Словакия ғалымы Диониз Дирюшин (ол 1983-1993 жылдар аралығында осы мәселеге арналған 5 ғылыми жинақтың шығуына ұйытқы болды, 5-жинақты өзбек ғалымдарымен бірлесіп әзірледі): "Қазіргі шақта ұлттық әдебиет - әдебиетаралық процестің жолын көрсететін категория функциясын атқарады. Сондай-ақ ол бұл процестің тарихи кезеңдері мен тарамдарын анықтайды. Әдебиет тарихы осы фактыны бұрмалай алмайды: қайта ол мұны талдау нысаны етуі қажет", - деп жазады (Дирюшин, 1993, 14). Ғалым контекст мәселесіне жіті назар аударады. Оның ойынша, әдебиетаралық процесті зерделеуде анықтаушы да, әлеуетті де күш - ұлт әдебиетінің контексі. Д. Дюришин зерттеулерінде "тарихи-әдеби формация" деген терминді қолданады. Мұнымен ол бір мемлекет ішіндегі түрлі ұлттың әдеби бірлігін анықтайды.

Д. Дюришиннің ғылыми жобасына қатысушы өзбек ғалымы Э. Каримов былай дейді: "1905-1917 жылдардағы өзбектің ағартушылық (жәдитшілдік) әдебиеті – ауқымды аймақтағы көркемдік жетістіктерді өзіне жинап, қорытқан Түркістанның әдебиетаралық бірлігінің жанды бір бөлігі. Түркістан, Қырым, Қапқаз сырты, Еділ бойы түріктілді әдебиеттерінің ортақ типологиялық сипаты ежелден қалыптасқан болатын. Бұл бірліктің негізін тарихи, мәдени, этникалық, тілдік, діни, философиялық, мемлекеттік факторлар құрайды" (Каримов, 1993, 51).

Жоғарыда келтірілген ғалымдардың дәйексөзінен шығатын қорытынды:

1. ұлт әдебиетінің белгілі бір кездегі өрісі, бағдары өз ішінен (әдеби мұралардан) көрінеді;

2. типологиялық сипаттың ортақтығын нақты тарихи жағдайлар жасайды.

Түркиядағы түрік ағартушылығы басқа мемлекеттердегі (мысалы,

Ресей) тамырлас түрік халықтары ағартушылығына қарағанда мүлдем басқа жағдайда өтті. Өйткені бұл ел басыбайлы емес болатын. Олардың османлы дәуірінің сипаты аса күрделі: түрік бұл шақта дәуірледі де, құлдырады да. Алып империя да болды, жойылып та кете жаздады. Жауынгер түріктің асығы алшысынан тұрған кезеңі – XIV-XVII ғасырлар. Бұл кезде Батыс пен Шығыстың біраз бөлігі Түркия қоластында болды. Шамамен қазақ хандығы құрылар шақта, ол әйгілі Византияны иеленді (1453). Бұл біздің ежелгі ұғымдағы Үрім – христиан әлеміндегі рәмізге баланған жер болатын. Алып империяны ұстап тұру, дамыту қашанда оңай емес. XVII ғасырдың жартысынан бастап Осман империясында сетінеу байқалды. Оның қоластындағы елдер бірігіп, майдан даласында жеңіске жетіп жатты. Табыстан басы айналған, елін дамытудың орнына – оның кері кетуіне себепші болған османлының билеуші топтары бірте-бірте ата-бабасының жауынгерлігі арқасында жаулап алынған жерінен айырылды һәм Батыс қаржы-капиталының қармағына да ілінді. Бір сөзбен айтқанда, Османлының XVIII ғасырдағы әлсіреуі Шығысқа көз тіккен Еуропаның “іздегеніне сұраған” болды. Осындай қиындық Түркияның еңсесін басты. Заманға ілесе алмаған мемлекетінде жаңғырулардың жүруіне ел басы – сұлтандардың өзі мүдделі болды. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында сұлтан жарлықтарымен мұнда қалт-құлт реформалар жүрді. Мұның алғашқы нәтижесі XIX ғасырдың 30-жылдары ғана көріне бастады. Нәтижеге себепші – түріктің танзимат қозғалысы еді. Танзимат сөзінің түбірі – “танзим”. Ол қазақша “жөнге салу”, “тәртіпке келтіру” деген мағына береді (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1991, 848).

XIX ғасырдың 30-жылдарынан 70-жылдарына дейін шамамен қырық жылға созылған танзимат қозғалысын түріктанушылардың бірі жалпы тұтас кезең ретінде қарастырса (Кямилев, 1969, 7), енді бірі екі кезеңге бөліп зерделейді (Боролина, 1991, 599). Ғалым Х.Кямилев былай деп жазады: “Танзимат кезеңінде (XIX ғасырдың 30-70 жылдары) түрік әдебиеті аударма шығармалармен де, түпнұсқа шығармалармен де байиды. Классикалық әдебиет мұралары сыни тұрғыдан игеріледі, халық әдебиетінің інжу-маржаны қажетке жаратылады, Батыстың жетістіктері шығармашылықпен пайдаланылады” (Кямилев, 1969, 7). Бұл дәйексөзден танзимат мазмұнының XX ғасыр басындағы қазақ ағартушылығының мазмұнына ұқсайтынын аңғару қиынға соқпайды. Бұл шақтағы Түркияның әдеби-тарихи процесі туралы әдебиетші-ғалым И.В. Боролина: “Танзимат екі кезеңнен тұрады. 40-50 жылдардағы бірінші кезеңдегі билік басындағы алысты болжаған қайраткерлер Осман империясының күйреуін болдырмау үшін реформа бастайды. 50-70 жылдардағы екінші кезеңде Білім комитеті (Француз Академиясы үлгісінде), кітапхана, театр, университет ашылады. Шетелге оқуға балалар жіберіледі. “Жергілікті ұғрыпқа ыңғайланған” аудармалар туады. Буржуазия идеологиясын қалыптастырушы газет-журналдар пайда болады. 1865 жылы “Жаңа османлы” атты жасырын саяси ұйым құрылады. Сол кездегі тарихи жағдайға сәйкес бұл

ұйым мүшелері Осман империясының бағытын – конституциялық монархия етпек болды. Олар феодалдық абсолютизм түрікті жауға алдыратынын сезді. Түркия тәуелсіздігіне қауіп үлкейіп келе жатты. …Осы ретте түрік танзиматтары ел рухын көтеретін ислам дініне иек артты. Сонымен бірге олар тәуелсіздікті қорғау мен діни реформа жүргізуді француз Ағартушылығы концепциясымен ұштастырғысы келді. "Жаңа османлы" қозғалысының рухани көсемдері – жаңа түрік әдебиетінің негізін салушылар Ибрагим Шинаси, Намык Кемаль, Зия-паша, т.б. еді",-деп көрсетеді (Боролина, 1991, 601).

Осы шақта Түркия тағдырында мынандай күрделі жағдай байқалды: ол бір жағынан өзге елдерді бодандаушы империя болса, екінші жағынан біртіндеп оның бодандығынан құтылған елдерді мәдени игере бастаған мемлекеттер (Англия, Франция, т.б.) өзіне (түрікке) колонизация қаупін төндірді. Әрине, бодандықтың аты – бодандық. Барлық жұрт тәуелсіз болғысы келеді. Біз осы тұста Түркия және оның отарланған елдері; Ресей империясы және Түркияның отарлаған славян елдері; Ресей және оның отары проблемасын әдебиет тарихы тұрғысынан аз-кем саралағанды жөн көреміз. Себебі отаршылдық проблемасы біз үшін аса ділгір болып есептеледі.

Дунай княздіктері әдебиетін зерттеген ғалым Ю.А. Кожевников: "Осман бұғауынан босануға деген талпыныс жалпыхалықтық сезімді құрады. Ол сезім "жергілікті патриотизмнен" де, тектік-жіктік нанымнан да жоғары тұрды", - деп жазып (Кожевников, 1982, 232), 1901 жылы "Румын әдебиетінің тарихы" атты зерттеу жариялаған Н. Иорге еңбегінен мынандай үзінді келтіреді: "Ол кездегі (яғни, отарлық кезіндегі – Д. Қ.) қоғам да, білім де, әдебиет те әдеби және ғылыми даралықтың көрінісі емес, бұлар бар болғаны практикалық сұранымды қанағаттандыру үшін жарыққа шықты".

Әлбетте, осы тұжырымды отаршылдық езгісіне түскен кез-келген ел және оның әдебиеті хақында айтуға болады деп санаймыз. Хорват әдебиеті тарихын қарастырған зерттеуші А.В. Данилова осы ұлттың "халық тілінде" грамматикасын жазған, ана тіліне Эзоп мысалдарын аударған ағартушы М.А. Релькович шығармашылығын зерделей келіп, оның ісін жалғастырған А.Т. Благоевич мұрасына тоқталады. А.Т. Благоевич елінің езгіде жүргенінің себебін көбіне имансыз қандастарынан көріпті. Ол түріктерге қатысты төмендегіше жазады (жолма-жол аударма):

Түріктерде қайырымдылық бар,

Олар өздеріне не керек екенін біледі.

Бұларда мынандай иманды дәстүр бар:

Бағынғандарды көп қинамайды (Данилова, 1982, 271).

Түрік қоластында болған елдердің бар ақыны осылай жазды деу, әрине, орынсыз. Бірақ мұндай сипаттағы өлеңдер де кездескенін айтпай кете алмаймыз.

Ресей 1739 жылы Түрік қолындағы Азов пен Запорожьені қайта жаулап алды (қайтарып алды). Бірақ ол 1854-55 жылдары Қырым соғысында жеңілді. Бұл шақта біраз славян ұлттары әлі Осман империясына бағынатын. Енді Петербор "адамгершілік миссиясымен" соларға көмектеспек болды. Осы мәселеде Ресей зиялылары бір пікірге келмеді. Л.Н. Толстой: "Қырымда әлемге масқара болып жеңілдік. Сол сабақ болса еді", - десе, Ф.М. Достоевский: "Ресей славяндарды ұмытпау керек. Түрік – біздің ата жауымыз. Олар ешкімді аямайды. Еуропа өркениетінің мүддесі құрысын", - деді (Христов, 1979, 141-175). Толстой адамгершілік жағында болса, Достоевский ашық славянофильдігін мойындады. Соңғы жазушы "түріктер балаларды да аямайды" деп жазды. Алайда әлем таныған осы қаламгер Ресейдің Азия мен Қапқаз бағытындағы экспансиясы кезінде орыс әскерилері (мысалы, Черняев отряды) тарапынан істелінген жантүршігерлік сұмдықтарды аузына да алмады. Оның славянды сүйетін жүрегі оған ауырмады. Тіпті славянды славян қырған оқиғаны Англия министрі айтқанда, Достоевский еш дәлел келтірместен: "Олай болуы мүмкін емес. Басқа сенсе де Ресей оған сенбейді", - деуге дейін барды (Христов, 1979, 151).

Ф. М. Достоевский – орыстың ұлы жазушысы. Бұл анықтама талас тудырмайды. Орыс ойшылы В. С. Соловьевтің сөзімен айтқанда: "Ол – діндар адам еді, сонымен бірге еркін ойшыл да, ірі суреткер де еді" (Соловьев, 1991, 44). Алайда философ Н. А. Бердяев жазушы көзқарасының екіге жарылғандығын дәлелдейді. Ол: "Достоевскийдің публицистикада дамытқан "төл тамырлық" идеологиясы, діни халықшылдығы оның көркем шығармаларындағы адам туралы аңсарларына қайшы келеді",-деп жазады (Бердяев, 1991, 232).

Мақалаларында түрікті "эти турки" деп төменете сипаттаған, славяншылдығын мерей көрген осы жазушының ғұмырбаянында қазаққа қатысты тұс та бар. Ол бастапқы ағартушылығымыздың өкілі Шоқанмен хат жазысып тұрған (1859-60 жылдары). Бірақ хатында ол: "Сіз тағдырыңызды өз отаныңызға (яғни, Ресейге – Д. Қ.) аса пайдалы етіп қалыптастыра алар едіңіз. Мысалы, Ресейге қатысты дала (қазақ даласы – Д. Қ.) дегеніміз не, оның маңызы және сіздің халқыңыз – осылар туралы ой толғау ұлы мақсат, әулие іс емес пе …" деп жазады (Валиханов, 1958, 65). Біздіңше, осы хат – Н. И. Ильминскийдің Ыбырай Алтынсаринге жолдаған "Отаныңызға, халқыңызға пайда келтіре беріңіз" деген хаттарымен мазмұндас. Жалғыз ғана айырмашылық: "әлемді сұлулық құтқарады" деген жазушы "сұлулық рухы славянда (христианда) бар, бусурман адам болам десе соны қабылдау керек" деп есептесе, ал жауынгер миссионер "империя дамуының кепілі – бір дін, бір

тіл” деген концепцияны ашық ұстанды. Шындап келгенде, бұл формалық қана айырмашылық болып шығады.

Бір қаперде тұруға тиіс жай: алаш зиялылары оқта-текте Достоевскийді “еске алып отырған”. Айталық, Ресейдегі большевизм ылаңын сынаған мақаласында Қ. Кемеңгерұлы былай дейді: “Атақты жазушы Достоевский айтады: “жалпы дүниенің бақытын іздеу біздің орыстың еншісіне тиіпті. Тентіреме орысқа қашан бақыт тапқанша тыныштық жоқ” деп. Сол айтқаны осы күні келіп тұр” (Ел баласы, 1918, 13).

Енді бұл мәселеге байланысты С. Садуақасұлының “Сәрсенбек” романындағы кейіпкерлер диалогын оқып көрелік: “Ал, Қабдеш болса, көптен мазалап жүрген жайды білгісі келіп:

- Сенің ойың қалай, Сәрсенбек, түріктер жеңе ме? - деді.

- Әрине, түрік жеңеді. Түрік жеңбейді деу – ағаттық,-деді Сәрсенбек.

- Япырмай, орыс жұртының түрік дегенде жыны бар. Былтыр түріктер соғыс ашқанда, школдағы балалар мені “түрік, түрік” деп қыр соңымнан қалмады,-деді Қабдеш.

Түрік дегенде жыны болмай қайтсін? Орыстың ең адамы дегеннің бірі – Достоевский. Оның өзі түрік соғысы уақытында түрікке қарсы жарнама жазған. Осы күні Стамболды аламыз дейтін көрінеді. Стамболдың маңына бара алмайтынына иманым кәміл, - деді Сәрсенбек” (Садуақасұлы; 110).

Сонымен, Достоевский және түрік тақырыбына қатысты мынандай қорытындылар жасауға болады: біріншіден, адам қанша жерден шығармашыл болса да, әуелі пенде, пендешіліктің биік атауы – субъективизм; екіншіден, мықты суреткер, ойшыл жазушы өмірдің, адам психологиясының ұңғыл-шұңғылын көркем жеткізе алғанмен, өмірлік позициясы суреткерлік позициясынан кем түсуі мүмкін; үшіншіден, қаламгердің шытырман прозасы оның шытырман тағдырымен, көзқарасымен қабысып жатуы ғажап емес. Қалай дегенде Ф. М. Достоевский – орыс шындығына сәйкес, байыпталуға тиіс күрделі де ірі тұлға.

Ал, Ресей және оның отары мәселесіне келсек, жоғарыдағы фактілерден көрінгендей, орыс зиялылары империя қоластындағы ұлттарға бодан славян ұлттарына қараған көзқараспен назар сала алмады. Еуропа бірлігіне қарсы және Шығыс мәселесінде ешкімге есесін жібермеу үшін олар славян бірлестігі мәселесін көтере бастады. Константинопольді (Стамбұл) астана етіп, славян федерациясын құру қажет деген идеяны көтеруші Н.Я. Данилевский “Ресей және Еуропа” атты еңбегінде халықтарды күш көрсетпей-ақ, бір мәдени-тарихи

типке кіргізу арқылы сіңіруге болатынын жазады (Байтұрсынұлы 1916; 305). Тіпті көп оқымыстыдан бөлекше ойлайтын Н. Бердяевтің өзі бұл "мәдени-тарихи тип" орайында адамзат үйлесімділігіне қайшы пікір айтты. Ол: "Христиан діні тарих кіндігін Шығыстан Батысқа жылжытты. Ол - әлемдік қозғалыстардың түйісер нүктесі, ол Шығыстан Батысқа қарай қозғалады, ол күннің жылжығаны секілді. Оның соңынан әлем тарихы жүреді. Әлем тарихы түпкілікті Шығыстан Батысқа ауысады. Адамзат тарихының алғашқы бетін ашқан, ұлы мәдениеттерді жасаған, бар дін мен мәдениеттің бесігі атанған Шығыс халықтары әлем тарихынан түсіп қалады. ...Шығыс христиан болмай тұрғандықтан әлемдік тарихпен ұштаса алмайды. Шығыстың христиан дінін қабылдамаған халықтары әлем тарихы ағымына кіре алмайды. ...Христиан дініне кірмегендер және оның соңынан жүрмегендер тарихи халық болудан қалады. Бұл Шығыста енді тіршілік болмайды деген сөз емес. …Дүниежүзілік соғыс Шығысты әлем тарихы ағымына кіргізуі мүмкін",-деп жазды (Бердяев 1991; 96). Әрине, бұл рухани тоғысу мәселесінде Н. Бердяев дінге айрықша акцент қояды. Бірақ мұнда да түйін бір: Адамзаттың "күрт дамуына" Шығыс кедергі, өйткені онда "сарқыншақ" көп. Батыс пен Ресейдің "миссиясы" – адамзатты бақытты ету.

Жоғарыдағы Н. Данилевский мен Н. Бердяев ойларының қателігін көрсететін көп дәлел келтіруге болады. Бірақ ең әділ дәлелдеуші - уақыт. Сөйте тұра, бұл оқымыстылар ақиқаттың ең қарапайым амалы – сынап отырған халықтың адамы (бәлкім, оқымыстысы) орнына өздерін қойып көруді ұмытқандығын басты қателігі дер едік. Әйтпесе Бердяев жиі айтатын "эллин мәдениеті" Шығысқа да әсер еткен. Мұсылмандық Шығыс ол мәдениетті біраз сіңірген. Алайда ол оны мұсылмандығын тастап барып сіңірмеді, - мұсылман болып сіңірді. Бұл - Әбу Насыр әл-Фарабилер дәуірінің шындығы.

Ал, мұсылмандық Шығысқа, яки жалпы Шығысқа жан-жақтан қауіп төнгендегі дәуірдің шындығы – Мысырдағы Афғани мен Абдоның идеялары һәм Түркиядағы оянулар еді. Біздің Көкбай ақынның "Абай марқұм Мысырдан шыққан жаңалыққа шөлдеуші еді" дегені (Дулатов, 1991, 114) - осы идеялар болатын. Бұл мұраттың мәнісі: мұсылман халықтарын жаңа заманға сай ағарту, оның мәдениеті мен әдебиетін һәм өнерін әлемдік деңгейге көтеру, ғылым-білім, техника саласында дүниежүзі жеткен жетістік Мұхаммед үмбетіне де ортақ екенін дәлелдеу, біреудің несібесіне қол салмай (яғни, агрессия, колониализм жолымен емес) іштей өркендеп даму еді.

Түрік танзиматтарының еңбегі – осы бағыттағы алғашқы қадамдардың бірі. Басқа түрік халықтарына (мысалы, Ресей империясындағы түріктер) қарағанда Түркияда танзимат-ағартушылардың тез шығуы, сөз жоқ, бұл мемлекеттің тарихи жағдайына байланысты. Танзиматтар қазақтағы Ш. Уәлиханов, татардағы Х. Фаизханов, әзірбайжандағы М.Ф. Ахундов, өзбектегі А. Дониш, т.б. сынды аса жеке-дара көрінбеді. Оларда бірігу, ұйымдасу,

бағдарлама түзу, газет-журнал шығару байқалды. Сонымен бірге танзиматтар өркенді ағартушылықтың алғышарты – ана тіліндегі жазу-сызуды ретке келтіре бастады. Бұл тұрғыдан танзиматтар Ресей империясының түрік халықтарындағы негізгі ағартушылық (біздің анықтамамыз) тұлғаларына ұқсайды. Осылай десек те, олардың қайсыбір бастамашылдығы біздердегі бастапқы ағартушылардың іс-әрекетімен орайлас.

Жаңа түрік әдебиетін “Жаңа османлы” ұйымына топтасқандар жасады. Олар: Ибрагим Шинаси (1826-1871), Намык Кемал (1840-1888), Абдулхамид Зия-паша (1825-1880), Абдулхақ Хамид (1852-1937), Шемсеттин Сами-бей (1850-1904), Абуззи Тевфик (1848-1913), Ахмед Митхад (1844-1913), Реджаизаде Махмуд Акрам (1847-1913), Самипаша-заде Сезаи (1858-1936), т.б. (Боролина, 1991, 599-609).

Түркияның бақытты келешегі үшін бір жағадан – бас, бір жеңнен қол шығарған “Жаңа османлы” ұйымы саяси іс пен рухани іске біртұтас көзқараспен қарады. Әдебиет елді оятатын, ағартатын, жаңа өріске алып шығатын рухани күш ретінде ұғынылды. Осы орайда “Жаңа османлыны” қазақтың 1914 жылы Омбыда дүниеге келген тұңғыш қоғамдық-саяси ұйымы – “Бірлікпен” салыстыруға болады. Бұл ұйым да “ұлттықты сақтау, дамыту” мәселесінде әдебиетке сүйенгені мәлім.

Танзимат көсемі Ибрагим Шинаси 1860 жылы Түркияда тұңғыш рет ұлттық газет жариялады. Ол - “Тержюман-и ахуал” (Ахуалды түсіндіруші) газеті еді. Мұнан кейін И. Шинаси “Тасфири-и эфкяр” (Пікірді тәспірлеу) “Межмуаи фюнун” (Білім), “Мират” (Айна) газеттерін шығарды.

“Тержюман-и ахуал” – алаштың “Қазақ” газетіндей, маңызды және көп іске ізашар басылым еді. ґйткені ол өзінен кейін жиырмадан астам (1867-1887 жылдар аралығында) ұлттық мерзімді басылымдардың шығуына мұрындық болды (Кямилев 1991; 22-23). “Тержюман-и ахуал” газеті шекпенінен шыққан газеттердің атауы өмірдің, дүниетаным атауларының сан түрін қамтиды. Бұған қарап, түрік зиялыларының ізгі арманын түйсіну қиынға соқпайды. Қазақтың “Алаш”, “Сарыарқа”, “Бірлік туы”, “Ұран”, “Жас азамат”, “Абай”, “Садақ”, “Балапан”, т.б. газет-журналдарының атауы секілді, ұлт рухының тарихына дендете түседі. Бірлі-жарымын атайық: “Бисирет” (Ақыл-парасат), “Асыр” (Ғасыр), “Ибрет” (Өсиет), “Хаял” (Арман, қиял), “Мәдениет”, “Истикбал” (Келешек), “Османлы”, “Шарқ” (Шығыс), т.б.

Танзиматтар бір кезде (1839 жылы 3 қараша) “хатт-и шерифімен” (рескрипт) ағартушылыққа жол ашқан бақан (министр) Мұстафа Решид-паша сынды қайраткерлер толастамаса деп армандады. Бұл министр қаншама жас түрікті шетелге жіберіп оқытты. Танзиматтар жаңа бағыттағы орта оқу орны – “рюшдиені” бітірген соң Франция, Англия, Испания, Швейцарияда білімін

көтерді, немесе елшіліктерде қызмет жасады (Кямилев, 1991, 15-16).

Орыс ағартушысы, көшбасшы ғалымы М. Ломоносов I Петр құрметіне ода жазғаны секілді, И. Шинаси де М. Решид-пашаға өлең арнады.

Olmuş insana taassup bir unulmaz illet,

Husn-i tedbirin ile kultulur ondan millet,- дейді түрік ақыны (Şinasi, 1960, 29).

Мұның қазақшасы:

Надандық бір оңалмас дертіміз еді,

Сенің дер кездегі шараңмен

милләт дертінен айығып отыр.

Ресейге ағару мен мәдениет есігін ашқан Петр патша туралы М. Ломоносов:

Каков ты промыслом в сей день произведен,

Для счастия наук в отечестве рожден.

...Для музы моей твой век всего дороже,

Для многих счастия продли, продли, о боже,- деп жазады (Русская литература ... 1979, 134). Бір сөзбен айтқанда, орыс ағартушысы осы жетістікті ұзағына сүйіндір деп жаратқанға жалбарынады.

Аталған елдердің тарихи жағдайларымен байланыста сараптасақ, М. Ломоносовтың да, И. Шинасидің де арнау өлеңдерінің жаратылысы табиғи (шын сезімнен туған) болып шығады. Дәл осы жайды С. Торайғырұлының “Таныстыру” поэмасындағы алаш қайраткерлеріне берген бағасынан және 1917 жылы Әлихан Семейге келгенде осы ұлы азаматқа арнаған өлеңінен көреміз.

Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы хақында ақын:

Кешегі қара күнде болмап па еді,

Бірі күн, бірі шолпан, бірі айым.

Солардан басқа кеше кім бар еді,

Қазақ үшін шам қылған жүрек майын ,- десе (Торайғыров, 1993а, 147)

Алаш көсемі Әлиханға арнаған өлеңінде:

Көш бастаған еріміз!

...Көкіректен бүгін кеткендей,

Сізді көріп шеріміз.

...Алаш туын қолға алған,

Қараңғыда жол салған,

Арыстаным, келіңіз!- деп жазады (Торайғыров, 1993b, 152).

Бірақ қадірленуі ұқсас осы үш ұлт тұлғасының тағдырына жаратқан әр түрлі жолды бұйыртқан еді. Решид-паша тәуелсіз Осман империясының министрі, I Петр Ресей империясының патшасы, Әлихан Бөкейхан отарланған елдің саяси қуғынындағы қайраткері болатын. Министрдің қарсыласы көп, патшаның өз еркі өзінде, қуғындағы қайраткердің хұқы шектеулі. Тағдырдың тарам жолы осы. Енді жаратқан кімге ауыр жол бұйыртқаны түсінікті.

Сонымен, танзимат түріктің жаңа әдебиетінің тұсауын кесті. Ал бұл әдебиеттің бағыты қандай болды? Бұл сұраққа жауапты біз И.В. Боролина еңбегінен табамыз. Ғалым: “Түрік әдебиеті жылдам дамуды бастан кешіргендіктен, онда классицизм, сентиментализм және романтизм бағыттары бір мезгілде қатар көрінді. Ал, жетекші көркемдік тәсіл – романтизм болды”, - деп жазады (Боролина, 1991, 604). Егер мән бере қарасақ, XX ғасырдың бас ширегінде қазақ әдебиеті де Түркия әдебиетіндегі тенденцияны бастан кешірді. Бұл туралы 20-жылдары Ж. Аймауытұлы, М. Әуезұлы, т.б. жазды. Мысалы, 1922-1923 жылы жариялаған “Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі” атты еңбегінде Мұхтар: “Қазақ әдебиетінің буыны бекіп, қатарға кірерлік әдебиет болғандығын көрсететін сыршылдық-романтизм дәуірі болады”, - дейді (Әуезов, 1991, 233). Бұл жерде қаламгердің әдеби бағыт туралы айтып тұрғаны түсінікті. Біздіңше, дәл осындай жағдай Ресейге қатысты түрік халықтары әдебиетінің көбінде болды.

Бұл шақта түрікте аударма кең өріс алды. Мысалы, И. Шинаси – Расин, Фенелон, Лафонтен, Ламартин, Жильбер; Н. Кемал – Руссо, Монтескье, Вольней; А.Зия-паша – Мольер, Руссо, Вольтер; А. Хамид – Гюго, Мюссе; А. Мидхат – А.Дюма, Э. Сю, Поль де Кока шығармаларын ана тіліне аударды. Көркем тәржіме хақында ғалым Х. Кямилев: “Түрік ағартушылары Шығыстағы ағартушылар секілді, аударған шығармаларына “төл дәстүр-салтының” сипатын ендірді”, - деп жазады (Кямилев 1967; 40). Салыстыра бажайласақ, бізде де аударманы “қазақыландыру” (шартты атау) дәстүрі болды. Мұны Абайдан (бастапқы ағартушылық) бастап Ж. Аймауытұлына (инерциялы ағартушылық) дейінгі қаламгерлердің шығармашылығынан көруге болады. Бірақ бұл кездегі қазақтың көркем аудармасын бірыңғай “қазақыланған” деп қарау дұрыс емес. Айталық, Абай мен Ыбырайдан Ахметке дейінгі аралықта

түпнұсқа мәтінін мүмкіндігінше сақтау принципі аңғарылады.

Танзиматтар халық даналығынан нәр алды. Батыс лебімен дәстүрдің озығын дамытуды көздеді. Дін – олар үшін бір жағынан рухтанудың, екінші жағынан қорғанудың темірқазығы болды.

XIX ғасырдың 80-жылдары, бір жағынан танзимат қайраткерлері қуғындалып, екінші жағынан елде "зұлым" кезеңі орнап, ақыл-ойға бұғау салынғанда, ақын түріктің бір кезде даланың еркін перзенті болған шағын замандас көшпелілер тіршілігімен астастыра суреттеді. Тыныcты тарылтқан, қос бүйірді қысқан қала тіршілігіне нәлет айтты.

Bir zamanlar karargahim idi,

Bedeviler gibi beyabanlar:

Nasil imrar-i vakt eder anlar,

Belde halkında görmedim, hayfa,

Gördüğüm unsu ehl-i vahsette!

Bedeviler sukun-u rahatte:

Sürdüğü daima ganemle safa,- дейді Абдулхақ (Abdullah 1985; 5).

Бұл жолдардың қазақшасы мынау:

Бір кездері менің бас сауғалар жерім –

Көшпелілердікі секілді, дала болды.

Олар уақытын қалай өткізеді?

Мен қыр баласының жасағанын

Қала халқынан көргенім жоқ.

Көшпелілер тыныштық пен рақатта,

Қуанышта уақытын өткізеді.

Ақын үшін шаһар – бейне. Ресмиліктің, есептің, еріксіздіктің бейнесі. Қала дәл осындай кейіпте қазақ ақыны Мағжан жырларынан да көрініс тапқан. Кезінде "алашқа қала оқу, жетілу, топтасу үшін керек" деген ақын енді оның беймаза тірлігінен безеді. Ол ойша болсын, қиял пырағымен "жүрегінде оты жоқ" қаланы тастап шығады.

Қарашы кейін бұрылып:

Таудай болып созылып,

Қала – бір жатқан дәу пері.

Айналасы – тұман, түн,

Дем алысы – от, түтін.

Жарқ-жұрқ етер көздері.

Сөзі – у-шу, ың да жың

Сасық иіс ауыр тым.

Тұншықтым ғой, құдай-ай!

Кейін қарап нетеміз.

Ауылға қашан жетеміз?

Айдашы атты, Сәрсембай!- деп жазады Мағжан (Жұмабаев 1989; 71).

Қала-дала мотиві өзбек ақыны Чулпон өлеңдерінде де ұшырасады. ғзбек – шаїарлы ұлт. Алайда ақынға табиғаттың төл баласы – дала, жайлау ыстық.

Тангри севги яратғондир,

Яйловларға тарқатғондир.

Урдалари бек-хонларнинг

Уясидир емонларнинг,- дейді Чулпон (Чулпон, 1991, 433).

Қазақшасы:

Тәңірі сүюді жаратқан-дүр,

Жайлауларға тарқатқан-дүр,

Ордалары бек-хандардың –

Ұясы-дүр жамандардың.

Өзбек ақыны қолданысындағы “бек-хан ордасы” - қала. Бұдан әлеуметтік астар іздеу қажет емес. Себебі ақынның бұл өлеңінің өзегі – сезім. Чулпонның“Дала жолдары” атты өлеңінде дала – ой мен сезім шырақшысы, дүниетанымның негізі бейнесінде суреттеледі. А.Хамид, М.Жұмабайұлы, Чулпон үшін дала – еркіндік, сезімталдық рәмізі. Түрік халықтарының ағарту дәуірінде бұл рәміз аса қажет еді.

Сонымен, XX ғасырдың 10-жылдарының соңы мен 20-жылдарының басында қазақ әдебиеті күрделі тарих сынынан өтті. Бұл шақта ағартушылық әдебиетінің күрескерлік сипаты басым болды. Өйткені 1917 жылғы төңкеріс зардабы әдебиеттің ұлтшылдық, елшілдік сарынын тереңдетті. Біз 1920-1929

жылдар аралығын шартты түрде әдебиеттегі инерциялы ағартушылық кезеңі деп көрсеттік. Бұлай деуімізге себеп: шамамен 1920 жылы бұрын болжап білмеген, негізі де, бағыты да қазақ сынды бұрынғы империяның шеткері ұлттарына жат жаңа өкімет толық орнады. Сондықтан бұған дейінгі әдебиетті – бағдары анық, беті ашық (отаршылдық цензурасына қарамай) жәдит негізді ағартушылық әдебиет десек, енді оның инерциясы ғана көрінді. Әлбетте, бұл инерция бір сарынды болды дей алмаймыз: бұрынғы табандылықпен большевизмге қарсы күрескен әдеби ізденістер де, жаңа өкімет жағына шығып, “қызыл ту - хұқы тапталғандардың (ұлт) қаны”, “қазақ тұтас еңбекшіл” деген райдағы мәмілешіл әдеби ізденістер де көрінді. Сонымен бірге пролетариат билігін толық қуаттап, оған шын беріле жүріп ұлт теңдігін ойлаған күрделі әдеби ізденістер де байқалды.

Қазақтың негізгі ағартушылығының бастауын дендей іздестірсек, ол Қазан мен Бақшасарайға, одан әрі Стамбұл мен Мысырға тартылады. Осы ретте біз Ресейлік бүтін түрік жұртын жәдит арнасына салуға себепші болған мұсылмандық-түріктік мәдени-рухани бірлікті жаңа сапаға көтерген И.Гаспринский қызметін айрықша айтамыз. Ол Батыс пен Шығыстың озық дәстүрін түрік топырағына лайықты орната білді. Түркия танзиматтарының (ағартушылары) тәжірибесі И.Гаспринскийге сабақ болды. Рас, Ататүрік отанының ағартушылығы Ресейдегі түрік ағартушылығына қарағанда мүлде басқа жағдайда қалыптасып дамыды. Бірақ ұқсастықтары да жоқ емес. Біз осы тарауда Түркия ағартушылығын арнайы сөз еттік. Өйткені XX ғасырдың бас ширегінде Ресей түріктері басынан өткерген бірсыпыра қиындық Түркияға да ортақ еді. Сонымен бірге большевизм түркістандықтардың дербестік туралы идеясын күшпен тоқтатқанда, ресейлік түрік анталаған жаудан өз елін аман алып қалған Түркияға үлкен үміт артты. Мұндағы Мұстафа Кемал реформасы руханиятқа да әсер берді: “әдебиеттегі түрікшілдік” ұғымы пайда болды. З.Көкалып пайымдауынша, ол екі кезеңнен, яғни ұлттану және өңделіп-баю кезеңінен тұрады. Бұл кезеңдерде халық әдебиеті мен Еуропаның классикалық әдебиеті жаңа әдебиетке үлгі болады (Көкалп 2000; 97).

Ресей түріктерінің әдебиеті большевизм жағдайында стихиялы түрде дамыды. Бұл әдебиетті халық сұранымына негізделген ағартушылықтың инерциясы қал-қадерінше бағыттады. Бірақ ол әлсіз еді. Түркістан, Еділ-Орал, Қырым, Қапқаз ақын-жазушыларының жүректілері большевизмге қарсы қозғалыстарға тікелей де, жанамалай да қатысты. Жаңа өкімет толық орнағанда, олардың көп бөлігі амалсыз кеңес шебіне өтті. Саясат солақайлығы тудырған өмірдегі қиындықтарды түрлі формада әдеби шығармаларға түсіруге тырысты. Ресейлік түрік-мұсылмандардың ауыр тағдырының ащы шындығын меңзейтін Шығыс тақырыбын жырлау үрдіске айналды. Ұлт рухын көтеретін тарихи тұлғалар көркем шығармаларға арқау болды. қазақ Мағжан, Жүсіпбек, Қошке, Сәкен, т.б. өзбек Фитрат, Чулпон, Авлони, т.б. қырғыз Қасым, Ишанғали, т.б. ұйғыр Назарғожа және өзге де түрік халқы азаматтарының

туындылары, жаһаттастығы (күш, ынта, бірлік) – олардың әділет үшін басын бәйгеге тіккенін көрсетті. Тарихи жад бұларға жауапкершілікті сезінуді бұйырды. Күрделі шақта Түркияның "османлы" атын тастап "түрік" ныспысына көшуіне, Ресейлік түріктердің "түрік бірлігін" жүйелей бастауына осындай тарих тағлымының ұшқыны әсер берсе керек.

30-жылдары кеңес өкіметінде қуын-сүргіннің бірінші толқыны басталғанда шетелде жүрген М.Шоқай былай деп жазды: "Ахмет Байтұрсын мен Чулпон - ұлттық әдебиетіміздің ең үздік тұлғалары. Олардың шығармаларынан біз орыс тепкісінде қысым көрген тіліміз бен мәдениетіміздің өлмес, өшпес өміршең қуатын көреміз" (Шоқай 1998; 154). Біз бұл пікірді болшевизм дәуірінде көрінген рухы жоғары жалпы түрік әдебиетіне берілген баға деп есептейміз.

Мұстафа жазбаларына қарағанда, 1931 жылы Париждің "Муа" (Le Mois) ныспылы ірі журналының 5-санында – "Түркістан әдебиеті", Берлиннің "Ost-Europa" ныспылы журналының 7-санында – "Түркістан ақындары және олардың өлеңдері" атты мақалалар жарық көрген. Алғашқы басылымдағы материалда: "Түркістан поэзиясының гүлденуі ұлттық сана-сезімнің оянуына тікелей байланысты болған. Большевиктер мұндай процесті болдырмауға тырысуда. … Түркістан тек ұлт тәуелсіздігі үшін ғана емес, өзіні рухын өшіріп алмау үшін де күресуде",-деп жазылыпты /28, 192-194/. Бұдан Шығысты меңгермек болған Батыстың руханияттағы шынайы жағдайды өзі үшін талдауға талап қылғаны байқалады. Біз үшін маңыздысы – бейтарап сараптаудың ішінде бір үзік түркістандық әдеби-тарихи процестің хатталып қалғандығы. Ғалым Д. Дюршиннің "мәселенің негізгісі – ұлт әдебиетінің контексінде" деуі (Дюришин, 1993, 9-40) де осыны растайды. Жаңа табылып жатқан материалдар ұлт әдебиеті контексіне тұтас қарауды қажетсінеді.

Сонымен, XX ғасырдың 20-жылдарындағы мәдени-рухани бірлікті әдеби-тарихи процесс тұрғысынан зерделегенде, мынандай қорытынды жасаймыз: Біріншіден, Ресейдегі қазан төңкерісі түрік халықтарының идеалдарына қайшы келгендіктен, әдебитте күрескерлік, елшілдік сипат тереңдеді. Екіншіден, қиын кезеңде мұсылман ағартушылығы мен түрік танзиматынан бастау алатын Ресейлік түріктердің жәдитшіл ағартушылығы басқа сапаға (инерциялық) көшті. Үшіншіден, большевиктер бодандаған түрік халықтарында екі әдеби бағыт (елшілдік және пролетарлық) пайда болды. Елшілдік бағыт ұлттың мұңын әдебиетте барынша шынайы бейнелеуге тырысты: Шығыс тақырыбын жырлау арқылы кеңес отаршылдығы тұспалданды, тарихи тұлғалар, оқиғалар жұрт рухын көтеру үшін өлеңге өзек болды, халық қайғысы шығарма мәтінінің астарында ұсынылды.

Kaynaklar

Әуезов, М. (1991). *Әдебиет Тарихы*. Алматы: Ана тілі, 240 б.

Байтұрсынұлы, А. (1916). 8 июл//Қазақ, 8 июль

Бердяев, Н. (1991). *Смысл Истории*. Москва: Мысль, 176 с.

Бердяев, Н. А. (1991). "Откровение о Человеке в Творчестве Достоевского", *О Достоевском. Творчество Достоевского в Русской Мысли 1881-1931 Годов*. Москва: Книга, 215-234.

Боролина, И. В. (1991). "Турецкая литература", *История Всемирной Литературы*, т. 7. Москва: Наука, 599-609.

Брагинский, И. С. (1973). "К вопросу о Национальном Своеобразии Эпохи Просвещения", *Просветительство в литературах Востока*. Москва: Наука, 302-617.

Валиханов, Ч. (1958). *Избранные Произведения*. Алма-Ата: Казахское гос. издательство художественной литературы, 644 с.

Данилова, А. В. (1982). "Просвещение в Хорватской Литературе", *Литература Эпохи Формирования Наций. Просвещение. Национальное Возрождение*. Москва: Наука, 252-276.

Дулатов, М. (1991). *Шығармалары*. Алматы: Жазушы, 384 б.

Дюришин, Д. (1993). "От Единичной Литературы - К Межлитертурности", *Особые Межлитературные Общности - 5*. - Ташкент: Фан, 9-40.

Ел баласы (Кеменгерұлы Қ.). Бүлінгеннен бүлдіргі алма//Жас азамат, 1918 жыл, 30 июль

Жұмабаев, М. (1989). *Шығармалар*. Алматы: Жазушы, 448 б.

Каримов, Э. (1993). "Предреволюционная Литература Туркестана Как Особая Литературная Общность", *Особые Межлитературные Общности - 5*. Ташкент: Фан, 51-60.

Кожевников, Ю. А. (1982). "Литература Дунайских Княжеств, Трансильванской Школы и Проблема Просветительства", *Литература Эпохи Формирования Наций. Просвещение. Национальное Возрождение*. Москва: Наука, 220-251.

Көкалып, З. (2000). *Түрікшілдіктің Негіздері*. Алматы: Мерей, 130 б.

Кямилев, Х. (1969). *Общественные Мотивы в Турецкой Поэзии (Конец XIX - Середина XX Века)*. Москва: Наука, 160 с.

_____ (1967). *У Истоков Современной Турецкой Литературы*. Москва: Наука, 220 с.

Русская Литература XVIII Века. 1700-1775. (1979). Москва: Просвещение, 447 с.

Садуақасұлы, С. *Сәрсенбек (романның қолжазбасы) 329 б. Роман түпнұсқасы М. Әуезов мұражайында сақтаулы тұр*.

Соловьев, В. С. (1991). "Три Речи в Память Достоевского", *О Достоевском.*

Творчество Достоевского в русской мысли 1881-1931 годов. Москва: Книга, 32-55.

Торайғыров, С. (1993). *Екі Томдық Шығармалар Жинағы*, 1-том. Алматы: Ғылым, 280 б.

Торайғыров, С. (1993). *Екі Томдық Шығармалар Жинағы*, 2-том. Алматы: Ғылым, 200 б.

Христов, Б. (1979). "К полемике Ф. М. Достоевского с Л. Н. Толстым по так называемому "восточному вопросу" и вопросу об освобождении Болгарии", *Литература и история: Освободительная война 1877-1878 и болгарская литература*. Москва: Художственная литература, 141-175.

Чулпон, Я. (1991). *Олдим Созимин*. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиет ва санъат нашриети, 576 б.

Шоқай, М. (1998). *Таңдамалы*, I том. Алматы: Қайнар, 512 б.

Abdulhak Hamit (1985). *Sahra*. İstanbul, 60 s.

Karşılaştırmalı Türk Lençeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1183 s.

Şinasi (1960). *Muntahabat-i Esar. Kulliyat I*. Ankara, 130 s.

Kutadgu Bilig'de Sayı Sembolizmi

Arda KARADAVUT*

Giriş

Sayılar, insan zihninin ürettiği ilk insandan günümüze kadar gelen bir sistemler bütünüdür. Chomsky, insanın dil yetisi ile sayı yetisi arasında yakın bir ilişki olduğunu öne sürer. Ona göre her ikisinin de altında yatan şey ayrık sonsuzluklarla başa çıkmak için donanımlı bir tür hesaplama karmaşıklığının mevcudiyetidir (1982, s. 20).

Tarih boyunca insanlar bu hesaplama karmaşıklığıyla başa çıkabilmek için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemler ilk başlarda kemikleri yan yana dizme, ağaca çentik atma veya el ve ayak parmaklarını sayma gibi somut yöntemler olmuş ancak giderek soyutlaşmıştır. James Hurford, sayı sözcüklerinin keşfedilmekten çok icat edildiğini söylemeyi tercih eder. O da Chomsky gibi sayı yetisinin insanın doğuştan getirdiği bir yeti olduğunu ve bunun içinde bulunduğu toplumla ilişkili olarak farklı şekillerde ortaya çıktığını söyler (1990, s. 12).

Schimmel, insanlığın sayılara olan ilgisini ilk olarak güneş ve ayda belirli aralıklarla gerçekleşen değişikliklerinin çektiğini ifade eder. İlk kuşaklar bu değişiklikleri ruhlarla, tanrılarla ya da cinlerle bağlantı olarak ya da onların temsilcisi olarak düşünmüşlerdir. Bir sayıyı ve içindeki gücü bilmek ölümlülerin bu gücü, ruhların yardımını sağlamak, büyücülük yapmak veya bazı sayıları tekrarlayarak dualarını daha güçlü hâle getirmek için kullanmalarına sebep olmuştur (1998, s. 8).

Sayılara yüklenen gizli anlamlar beraberinde sayı sembolizmi ve sayı mistisizmini getirmiş ve bu alan, edebiyatta, mimaride, müzikte, dinî inanç ve uygulamalarda kendisini hissettirmiştir. Sayı sembolizminin temelini MÖ VI. yüzyılda Pisagor atmıştır. Pisagor'un düşüncesinin temeli düzen fikridir: müziksel düzen, matematiksel düzen ve en sonunda etnik ve toplumsal düzen. Pisagor, titreşen tellerin görece uzunluklarına karşılık gelen müzik skalalarının aralıklarını keşfettiğini, bunun oranlarının 1:2, 2:3 ve 3:4 olduğunu söylemiştir (Schimmel, 1998, s. 21). Tellerin oranlarının ölçülmesiyle müziksel armoni matematiksel formüllerle ifade edilebiliyorsa, öyleyse, her şeyin özü sayılarla açıklanabilir düşüncesiyle Pisagor, gök cisimlerindeki hareketleri izlemeye başlar ve tüm evrenin sayılardan meydana geldiğine ve fiziksel olaylardan gökyüzündeki yıldızlara kadar bütün olayların sayılarla yönetildiğine inanır. Pisagor ve takipçileri ileri derecede bir sayı mistisizmi oluşturmuşlardır. Pisagorcu felsefeden etkilenen pek çok kültür ve dinde sayı sembolizmi sistemli bir hâl

* Arş. Gör., Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak.

almış, kutsal metinleri sayısal değerler ışığında yorumlama yoluyla gelecekle ilgili kehanetlerde bulunma gibi ileri boyutlara ulaşmıştır (Yücel, 2011, s. 10).

Eski Türkler, yazılı kaynaklarını takip etmeye başladığımız VIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Orta Asya'da birçok kavimle etkileşime girmiş, komşularına birçok kelime vermiş yine aynı zamanda komşularından pek çok kelime almıştır. Bu dönem içerisinde değişen kültür daireleri ve dinî çevreler Türklerin sosyal hayatını etkilemiş ve bu durum da edebî eserlere doğrudan etki etmiştir.

Kelime alışverişi sayı sözcükleri açısından değerlendirildiğinde de önemli veriler elde edilmektedir. Örnek vermek gerekirse Eski Türkçe on bin anlamına gelen tümen sözcüğü Toharcadan alıntı bir sözcüktür. Tümen Eski Türkçe metinlerde on bin anlamının yanı sıra sayılamayanı ifade etmek için kullanılan "sansız tümen" ikilemesinde de görülmektedir. Yine bazı metinlerde on bin sözcüğüyle beraber kullanılarak anlatımı güçlendirdiği tespit edilmiştir. Eski Türkçenin sayı sistemlerinden biri olan ilaveli sayı sisteminde kullanılan "artukı" sözcüğü hakkında araştırmacıların çeşitli tespitleri vardır. Ferruh Ağca, ilave sözcüklerin Köktürk ve ilk dönem Uygur metinlerinde görülüp geç dönem Uygur metinlerinde görülmemesini birleşik sayı sisteminin 11. yüzyılda sistemleşmiş olmasına bağlar (2006, s. 377). Hacer Tokyürek, Toharcadan Türkçeye çevrilen Maitrisimit'te "artukı" sözcüğünün bolca kullanılmasının ve bunun bir kuralı olmamasının tesadüf olmadığını, Toharca sayı sistemi içerisinde ilave sözcük bulunmasının çeviriye yansıdığını söyler (2014, s. 9).

Sayı sözcükleri Eski Türkçe metinlerde sadece yapı ve sistem açısından değişmemiş onlara yüklenen sembolik anlamlar açısından da birtakım değişikliklere uğramıştır. Bu araştırmanın konusunu da İslami dönem Türk edebiyatının ilk eseri olan *Kutadgu Bilig*'deki sayıların sayı sembolizmi açısından değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

***Kutadgu Bilig*'de Sayı Sembolizmi**

Kutadgu Bilig İslami dönem Türk edebiyatının ilk eseridir. Mesnevi nazım biçiminde yazılan ve 6645 beyitten oluşan eser alegorik tarzda kaleme alınmıştır. Eserin yazarı Yusuf Has Hacib; adalet, saadet, kut ve akıbet kavramlarının temsilini Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş karakterlerine yüklemiş ve eseri bu dört karakter üzerinden işlemiştir. Ercilasun, *Kutadgu Bilig*'i *"alt yapısı hikâye, üst yapısı tiyatro tarzında kurulmuş alegorik, manzum bir mesnevi"* şeklinde tanımlar (2009, s. 304). Eserin transkripsiyonlu metnini ve Türkiye Türkçesine aktarımını yayımlayan Reşit Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig* hakkındaki görüşleri şöyledir:

"Eser, şairin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında,

arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleriyle süsleniş olan sahneleri ile bütün olarak, öyle mükemmel bir üslûp ve mimari içine yerleştirilmiştir ki bu malzemeye başka ne gibi şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür." (1947, s. XXVI).

Edebî değeri tüm çevrelerce kabul edilen *Kutadgu Bilig*'de sayı sözcükleriyle de pek çok beyitte karşılaşılır. Eser temelde alegorik tarzda kaleme alındığı için doğal olarak semboller ve metaforlarla örülüdür. Aşağıdaki beyitlerde *Kutadgu Bilig*'deki sayı sözcüklerinin sembolik ve metaforik kullanımı incelenerek eserin edebî değerinin farklı bir bakış açısıyla tekrar görülmesi hedeflenmektedir.

"Bir" Sayısı

Bir sayısı bütün sayıların çıkış noktasıdır. Her sayı birden meydana gelir. Kendisiyle çarpıldığında yine kendisini veren tek sayı birdir. Bir sayısının bu matematiksel özellikleri doğal olarak onu ilahiliğin ideal sembolü konumuna getirmiştir. Pisagor ve takipçilerine göre evren karşıtlıklar üzerine kurulmuştur ve bu karşıtlıkların en önemlisi birlik ve çokluğun karşıtlığıdır.

Tek ve çift sayılar arasındaki karşıtlıkla ifade edilen bir ve çok arasındaki karşıtlık, özellikle gizemcilikte ve sembolizmde mutlak birliğin hedefi olarak görülmüş, zamanla tek sayılar, teolojik yaklaşımlarda bile önemli rol oynamıştır. Platon'a göre bütün çift sayılar kötü yazgınındır. Vergilius "Tanrı tek sayıyla hoşnut oldu" derken Shakespeare "Tek sayılarda Tanrısallık vardır." der (Yücel, 2011, s. 13).

Üküş ögdi birle tümen miŋ sena
*Uġan **bir** bayatka aŋar yok fenā* (KB, 2)

"Kadir ve bir olan tanrıya çok hamd ve sena olsun;
onun için fanilik yoktur."

Tek tanrıcı bütün dinlerde olduğu gibi İslam'da da mutlak bir olan Tanrı'dır. Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın birliği ve mutlaklığıyla ilgili pek çok ayet vardır. Müslümanlığın ilk şartı Allah'ın birliğine imandır. *Kutadgu Bilig*'in ikinci beyti olan bu beyitte de Tanrı bir sayısıyla sembolleştirilmiştir. Ayrıca mesnevi nazım şekliyle yazılan eserlerin ilk beyitlerinin Tanrıya övgü içeren beyitler olması bir gelenektir. Türk edebiyatının ilk mesnevisinde bu geleneğin temellerinin atıldığı görülmektedir.

"İki" Sayısı

Schimmel, Sayıların Gizemi'nde Rückert'in iki sayısı hakkında yazdığı şu dizelerine yer verir. *"İki kuşkudur, anlaşmazlıktır, uyumsuzluktur, çekişmedir, çift cinsiyettir."* (1998, s. 57) Pisagorculardan bu yana bir nasıl tekliği, mutlaklığı

temsil etmişse iki de evrendeki karşıtlığı, çokluğu, şirki ve kuşkuyu temsil etmiştir. Öyle ki bugün Türkiye Türkçesinde kuşku sözcüğünün eş anlamlısı olan ikircik sözcüğü daha Eski Uygurca metinlerde "ikireçgü" şekliyle ve aynı anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (bk. Kaya, 1994).

İki sayısı evrendeki düaliteyi sembolize eder. Schimmel, dinî geleneklerde iki sayısının ayrılma, mutlak ilahi birlikten ayrı düşme anlamına geldiğini ve böylece ikinin yaratma sözcüğüyle bağlantılı bir sayı olduğunu söyler (1998, s. 57).

Törütgen barıŋa törütmiş tanuḳ
*Törümiş **iki** bir tanuḳı anuḳ* (KB, 15)

"Yaratıcı varlığına yaratılmış olanlar şahittir.
Yaratılan iki birin hazır şahididir."

Bu beyitte Yusuf Has Hacib yine yaratıcının mutlaklığını ve tüm yaratılmışların ondan meydana geldiğini bir ve iki sayılarını metaforlaştırarak anlatmıştır.

Yaratıcının sembolü nasıl bir ise yaratılanlar da iki ile sembolize edilir. Schimmel, ikinin yalnızca yaradılışta devreye girdiğini çünkü karşıtlık olmaksızın maddi yaşamın var olamayacağını ifade eder. Elektrik akımının bir pozitif bir de negatif kutba gereksinimi vardır ve hayvanların hayatı nefes alıp vererek ve yüreğin daralması ve genişlemesiyle sürer. İki, yaratılanlar dünyasındaki bütün görünüşlerle bağlantılıdır (1998, s. 59).

"Üç" Sayısı

Üç bütün kültürlerde kendisine sembolik değer bulmuş bir sayıdır. Schimmel, Sayıların Gizemi adlı eserinde Wolfgang Phillip'in üç hakkındaki görüşlerini verir. Phillip'e göre bütün varlıklar üç kutuplu bir duygu içerir ve insanlar da üç kutuplu olduğundan buna karşılık gelen üçlemelerde kendilerini rahat hisseder (1998, s. 70).

İnsanoğlunun üçlemeye bu kadar önem vermesinin arka planında doğadaki pek çok şeyin üç aşamalı olması yatabilir. Örnek vermek gerekirse maddenin üç hâli vardır. İnsan hayatı doğum, yaşam ve ölüm olmak üzere üç aşamadan oluşur. Yine insanın zaman algısı geçmiş, şimdi ve gelecek olmak üzere üç aşamalıdır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Üç sayısı ve üçleme anlayışı dinler tarihi açısından da hayli önemli olmuştur. Pek çok antik ve semavi dinde inançlar ve ibadetler konusunda üç sayısı ve teslis yer almıştır. Schimmel, üçleme anlayışının, İslam'ın mutlak tektanrıcılığında bile kendisine yol bulabildiğini, inanç açıklamasının Şii biçiminin "Allah'tan başka tanrı yoktur; Muhammed Allah'ın habercisidir; Ali Allah'ın yakınıdır." şeklinde olduğunu,

şiirde ve süsleme sanatlarında sayısız Allah-Muhammed-Ali üçlemelerinin bulunduğunu dile getirir (1998, s. 78).

Ḳamuġ ***üç*** *adaklıġ emitmez bolur*
Üçegü turur tüz ḳamıtmaz bolur (KB, 802)

"Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez,
her üçü düz durdukça taht sallanmaz."

Üç, bir ile ikinin toplamıdır. Üç çizginin kesişimi ilk geometrik şekil olan üçgeni verir. Üç bu nedenle bir denge unsurudur. Yukarıdaki beyit üç sayısının nasıl bir denge unsuru olarak görüldüğüne güzel bir örnektir. Balasagunlu Yusuf, üç ayaklı hiçbir şeyin bir tarafa meyledemeyeceğini anlatır. *Kutadgu Bilig*'in bu beytinde adalet kavramı üç ayaklı bir taht metaforuyla açıklanmaktadır.

Tiriglik tükeli üç kün ol
Anıŋda narusı nece tüş tün ol (KB, 3605)

"Hayat tamamı tamamına üç gün sürer,
bundan ötesi birkaç rüya ve gecedir."

Bu beyitte yukarıda bahsedilen insanoğlunun üç aşamalı zaman algısını Balasagunlu Yusuf veciz bir ifadeyle kaleme dökmüştür. Burada Yusuf Has Hacib'in üç günden kastı doğum, yaşam ve ölüm döngüsüdür.

"Dört" Sayısı

Dört, maddi düzenin sayısıdır. Dört mevsim, dört ana yön vardır. Ayın dört evresi vardır. Dört sayısı bu yönleriyle pek çok din ve kültürde eşitliğin ve düzenin sembolü olmuştur. Eski Türkler dünyayı dikdörtgen veya kare olarak düşünmüşlerdir (Çoruhlu, 1996, s. 228). Dört ve dördün katları olan sayılar Türk kültüründe tamamlayıcı sayılar olarak düşünülmüş ve edebiyatta sıkça bu düşünceye yer verilmiştir.

Çerig sançmış alp er tutuzmış ayu
Maŋa tört miŋ er sü tükel sü tėyü (KB, 2335)

"Ordular mağlup etmiş olan kahraman adam
benim için dört bin asker tam bir ordudur demiştir."

Bu beyit, Türk kültüründe dört ve dördün katları olan sayıların tamamlayıcı özelliklerini göstermesi bakımından güzel bir örnektir.

İslamiyet'e geçişle birlikte Türk kültüründe dört sayısının önemi artmıştır. İslam inanç ve uygulamalarında dört sayısı özel bir yer teşkil eder. Dört mezhep, dört büyük melek, dört halife vardır. Yine İslam felsefesindeki *anasır-ı erbaa*

(dört unsur) kavramı dört sayısının İslam kültüründeki önemine işaret eden örneklerdendir. Kaynağı Antik Yunan olan bu görüşte kâinat ateş, su, toprak ve hava olan dört unsurdan meydana gelir. İslam felsefecilerinden Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi âlimlerin elinde geliştirilmeye devam eden bu felsefe tasavvufi muhtevası içerisinde divan edebiyatında bir mazmun olarak yüzyıllarca kullanılmıştır.

Kişi tab'ı tört ol karışma yaġı
Biri küldürür bir ḳılur ün çoġı (KB, 5866)

"İnsanın tabiatı birbirine muhalif ve düşman olan dört unsurdan meydana gelir; biri güldürür diğeri gürültü ve kavga çıkarır."

Bu beyitte dört unsur felsefesi Balasagunlu Yusuf tarafından insanoğluna indirgenmiş ve karşıtlıkların oluşturduğu denge anlatılmak istenmiştir.

"Beş" Sayısı

Beş, pek çok kültürde tarih boyunca önemli rol oynayan bir sayıdır. Nesneleri beşli gruplar hâlinde düzenleme eğilimi her dönemde vardır. Schimmel, bu durumun insanoğlunun beş duyusundan kaynaklanabileceğini söyler (1998, s. 127). Dinî gelenekler açısından beş sayısı pek çok dinde kendine yer bulmuş bir sayıdır. Örnek vermek gerekirse İslam dininin beş şartı vardır. Yine bu beş şarttan biri olan namaz ibadeti günde beş kere kılınır.

Adın ma bu ***bėş*** *neŋ yırak tutġu beg*
Atı edgü bolsa kü çaw bolġu teg (KB, 2060)

"İyi nam ve şöhretle adının yayılmasını isterse bey bir de şu beş şeyi kendinden uzak tutmalıdır."

Ögdülmiş, Kün Togdı'ya "iyi bir bey" olmanın şartlarını anlatırken kaçınması gereken beş davranış sıralar. Bu davranışlardan kaçınan bir insan tam anlamıyla bey olabilir. Burada Yusuf Has Hacib'in İslami geleneklerin etkisiyle beşli bir sınıflandırma yaptığı düşünülebilir.

"Yedi" Sayısı

Tarih boyunca yedi birçok kültürde sembolik değer taşıyan bir sayı olmuştur. İnsan yaşamını yedi yıllık dönemlere bölmek veya göğü yedi katlı olarak tasvir etmek dünya kültürel mirasının bir ürünüdür denilebilir. Örnek vermek gerekirse antik medeniyetlerden kadim Babil Zigurat'ı, yedi katlıydı ve aynı şekilde yedi basamaklı olan Sümer kralı Gudea'nın tapınağına, yedi göksel kürenin ziyaretçisini hatırlatmak için "dünyanın yedi kısmının evi" denilirdi (Schimmel, 1998, s. 143).

Göğü yedi katlı tasvir eden bir diğer antik uygarlık Mayalardı. Türk kültüründe yedi, Köktürkler döneminden itibaren kutlu bir sayı olarak düşünülmüştür. Örneğin İstemi Kağan yazdığı mektupta kendisini yedi iklimin hükümdarı olarak tanıtır. İlteriş Kağan on yedi adamıyla birlikte Çin'e başkaldırır. Bu on yedi kişi ardından yetmiş ve en son yedi yüz kişi olur. Roux, Çin yıllıklarında Köktürklerin yedinci ayın yedinci gününde atalarına kurban sunduğunun kayıtlı olduğunu bildirir (2011, s. 88). İslam dinine giren Türkler arasında yedi sembolizmi artarak devam etmiştir. Kur'an'a göre Allah cenneti ve dünyayı yedi katlı yaratmıştır. Hac sırasında, Kâbe'nin çevresinde tavaf yedi kez yapılmak zorundadır. Safa ve Merve durakları arasında yedi kez git gel yapılır ve Hac sonunda Mina yakınlarında her defasında yedişer taşla olmak üzere üç defa şeytan taşlanır (Schimmel, 1998, s. 159). Türk-İslam kültüründeki bu yedi sembolizmi edebî eserlerde de kendini çokça belli etmiştir.

Ewin teg yarır bu yėti kat köküg
Adırttı biçim teg yėr erse kaşı (KB, s. 2787)

"O yedi kat göğü bir tane gibi yarar;
ova ve tepeleri ise saçma tanesi gibi birbirinde ayırır."

Törülüg bu begler yok erse tirig
Bayat buzgay erdi yėti kat yėrig (KB, 3464)

"Bu kanun koyan beyler hayatta bulunmasalardı
Tanrı yedi kat yerin nizamını bozmuş olurdu."

Yana cemʿ ü tefrīk misāhatka öt
Yėti kat felekni yatur yamça tut (KB, 4381)

"Sonra cemi tefrik ve mesahaya geç;
yedi kat feleği bir çöp parçasıymış gibi avucunda tut."

Görüldüğü üzere *Kutadgu Bilig*'de de gökyüzü yedi ile sembolize edilmiş; bunun yanında yeryüzü için de yedi sembolü kullanılmıştır. İslamiyet öncesi döneme ait olan bu sembolün *Kutadgu Bilig*'de görülmesi Türk kültürünün devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

"Dokuz" Sayısı

Dokuz, Türk kozmogonisinde ve mitolojisinde yedi ile birlikte en önemli sayıdır. Örnek vermek gerekirse Altay yaratılış destanlarındaki Tanrı Ülgen'in yedi oğlu dokuz kızı vardır. Köktürk yazıtlarında adı en çok anılan Türk boylarından biri Dokuz Oğuzlar'dır. İslam kozmolojisinde de dokuz önemli bir sayıdır.

Schimmel dokuz sayısının İslam kozmolojisindeki önemini şu sözlerle

açıklar: *"İslam kozmolojisine göre evren dokuz göksel küreden kurulmuştur. Yeryüzüne en yakın olan, üstünde Merkür ve Venüs'ün yer aldığı ay göksel küresidir. Güneş göksel küresi, yedi göksel kürenin ortasında durur ve bunun için de çoğu kez "Evrenin Merkezi" denir. Son üç gezegensel küre Mars, Jüpiter ve Satürn'dür."* (1998, s. 182).

Kutadgu Bilig'de dokuz sayısı aşağıdaki beyitte tespit edilmiştir:

Yaşıḳ örledi yerde koptı toġı
Yaḳa keldi aşnu toḳuz al tuġı

"Güneş yükseldi yerden toz kalktı;
dokuz al tuğu yaklaşmaya başladı."

Türk tarihinde tuğ hükümranlık ve bağımsızlık anlamları taşıyan, bayrak, sancak, âlem gibi askerî ve siyasi bir güç ve yetki işaretidir. İslamiyet'in kabulünden önceki devirlerde sancakla beraber ve aynı makamda kullanılır, bayrakla birlikte ordu ve birliklerin önünde taşınarak yol gösterir (Çoruhlu, 2012, s. 330).

Osmanlı döneminde tuğ yine bağımsızlık timsali olarak mehterde yer almaktadır. Mehter takımının büyüklüğü takımdaki tuğların sayısına bağlıdır; bir, üç, beş, yedi, dokuz kat mehter diye anılır. Dokuz ve yedi kat mehterlere *mehterhâne-yi hâkānî* denir (Çoruhlu, 2012, s. 331).

Kaşgarlı Mahmud DLT'de tug maddesini şöyle açıklar:

"Sancak. Bundan tokuz tuglug han denir. "dokuz sancağı olan hükümdar ve hakan demektir. Vilayet ve rütbe artsa bile dokuzdan fazla olmaz. Dokuz ile kendilerini uğurlu kabul ederler. Hükümdarın bu dokuz sancağı, uğurlu saydıkları için turunç renginde ipekli ve ipekten yapılır." (Ercilasun, 2015, s. 400).

KB'nin çağdaşı olan DLT'de dokuz tuğlu han ibaresi geçmekte ve bir iktidar ve bağımsızlık sembolü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki beyitte Yusuf Has Hacib güneşin doğuşunu dokuz al renkli tuğ sahibi hakanın görünüşüne benzetir. Aynı metafora Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nda da rastlanmaktadır.

Kün tug bolzun kök kurıkan "Güneş tuğumuz, gök de otağımız olsun" ifadesi Oğuz Kağan'ın kendi soyuna ve nesline buyruğu gibidir. Burada otağların önüne yüksek gönderlere takılı olarak dikilen tuğ ile dünyayı ısıtan ve aydınlatan güneş eş koşulmuştur (Çoruhlu, 2012, s. 331).

Görüldüğü üzere Türklerin bağımsızlık ve iktidar simgesi olan tuğ Eski

Türkçe edebî metinlerde güneş metaforu olarak kullanılmıştır.

"**On" Sayısı**

İnsanoğlunun on parmağının olması on sayısının tarih boyunca önemli bir sayı olmasına yol açmıştır. Bugün dünya üzerinde en çok kabul gören sayı sistemi onluk tabana dayanan sayı sistemidir. On, birçok kültürde tamlık ve mükemmellik sembolü bir sayı olmuştur. Türk kültüründe askeri teşkilatlanma on ve onun katlarına göre düzenlenmiş ve pek çok kavim bu konuda Türkleri örnek almıştır.

Şükür ḳılsa ni'met biri on bolur
Biri on bolup kör ewi neŋ tolur

"İnsan şükrederse nimetin biri on olur;
biri on olup evi mal ile dolar."

Kişi edgülükke sewüg cān bėrür
Bir edgü yanutı on edgü ḳılur (KB, 2980)

"İnsan iyiliğe karşılık aziz canını verir;
bir iyiliğe karşılık on iyilik yapar."

Kişi edgülükke ḳılur edgülük
Biriŋe yanutı ḳılur on ülüg (KB, 5766)

"İnsan iyiliğe karşılık iyilik yapar,
hatta bir iyiliğe on iyilik ile mukabele etmelidir."

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere *Kutadgu Bilig*'de on sayısı genelde bir sayısının çokluğu olarak kullanılmıştır. Çokluk algısı on sayısıyla oluşturulmuş bazı beyitlerde onun katları olan bin ve on bin sayıları da tespit edilmiştir.

İlig bir tilese özüm miŋ tiler
Tusulgay maŋa tegme künde onar (KB, 3883)

"Hükümdar bir isterse ben on isterim;
o bana her gün on misli faydalı olacak idi."

Serkan Şen, Eski Türkçenin Deyim Varlığı adlı eserinde biri on bol- deyimi için bereketlenmek anlamını verir (2017, s. 86).

"**Kırk" Sayısı**

Kırk sayısı bire, ikiye, dörde, beşe, sekize, ona ve yirmiye bölünebilen ve matematikçilerin bu yüzden kendisine *numerus abundans* yani bereketli dedikleri bir sayıdır (Schimmel, 1998, s. 266). Türk ve İran kültüründe büyük sayılar

arasında en çok kullanılan sayı olan kırk, edebiyatta ve halk inanışlarında bugün hâlâ kendini göstermektedir.

Kırk sayısı pek çok kültürde bir yaşam aşamasının tamamlanışı olarak sembolleştirilmiştir. Örneğin Talmud ve daha sonraki Katolik kilisesi kırk yaşın insanın "kanonik çağı," yani zekânın bütünüyle geliştiği bir dönem olduğunu ilan etmişlerdir (Schimmel, 1998, s. 267).

Kırk sayısının bu özelliği Türk kültüründe de göze çarpar. "Kırkından sonra azanı teneşir paklar." atasözü bu duruma örnek verilebilir. Belirli halk inanışlarında da bu tamamlanış özelliği vardır. Mesela yeni doğmuş bir bebek kırk gün sonra dışarı çıkartılır.

Kırk sayısının bu tamamlama ve yuvarlama özelliği İslam kültür dairesindeki edebiyatta ve folklorda de kendini hissettirir. Kırk sütunlu saraylar (lsfahan'daki bahçe pavyonu Çihil Sülun, "kırk sütun"); kırk atlı kahramanlar; masallarda bir seferde kırk erkek ya da kırk kız çocuk doğuran anneler. Kahramanlar kırk macera ya da sınama yaşarlar, kırk düşman öldürürler ya da kırk hazine bulurlar (Schimmel, 1998, s. 268).

Kırk sayısı *Kutadgu Bilig*'de şu beyitte tespit edilmiştir:

Kimiŋ ḳırkta keçse tiriglig yılı
Esenleşti erke yėgitlik tili (KB, 364)

"Kimin yaşı kırkı geçerse gençlik insana "Allah'a ısmarladık" der."

Bu beyitte kırkın bir tamamlanış sayısı olma geleneği açıkça görülmektedir. Yusuf Has Hacib kırk yaşını geçmiş bir insanın gençlik döneminin bittiğini, yaşamının yeni bir döneminin başladığını gençlik kavramını kişileştirerek edebî bir üslupla dile getirmiştir.

"Elli" Sayısı

Sayı sembolizmi açısından Türk kültüründe çok kullanılmayan elli sayısı evrensel açıdan insan hayatında emeklilik döneminin habercisi olan bir sayı olarak görülür. *Kutadgu Bilig*'de iki beyitte tespit edilmiştir.

Tegürdi maŋa elgin elig yaşım
Ḳuġu ḳıldı ḳuzġun tüsi teg başım (KB, 365)

"Elli yaşım bana elini değdirdi.
Kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi."

Otuz yıġmışın yandru aldı elig
Negü ḳılgay altmış tegürse elig (KB, 368)

Otuzun topladığını elli geri aldı, altmış elini değdirirse ne yapacağım?

Yusuf Has Hacib, ilk beyitte saçlarının beyazlamasını kuğu tüyü metaforuyla dile getirirken bu durumun sorumlusu olarak ellinci yaşını göstermiş ve bunu "elli yaşım bana elini" değdirdi ifadesinde görüldüğü üzere kişileştirme sanatıyla yapmıştır.

İkinci beyitte yine otuz, elli ve altmış sayıları teşhis sanatıyla kişileştirilmiş ve "yaşlanma" eylemi sanatkârane bir üslupla anlatılmıştır.

"Altmış" Sayısı

Altmış sayısı antik Doğu medeniyetlerinde önemli yeri olan bir sayıdır. Babiller, altmışlık sayı tabanını kullanmıştır ve bugün hâlâ dünya saati altmışlık taban üzerine kuruludur. Altmış sayısı Çin'de de takvim sayısı olarak kullanılmıştır. Çin geleneklerine göre altmış günün veya altmış yılın sonunda yeni bir döngü başlar. Çinliler bu matematiksel veriden yola çıkarak insan hayatının da altmış yıldan oluşması gerektiğini düşünmüşler ve altmış yaşını geçmiş kişilerin diri diri gömülmesini düşünecek kadar bu konuda ileri gitmişlerdir (Eberhard, 2000, s. 32).

Kimiŋ yaşı altmış tüketse sakış
Tatıg bardı andın yayı boldı kış (KB/367)

"Kimin yaşı altmışı doldurmuş ise ondan hayatın tadı gitmiş;
onun yazı kışa dönmüştür."

Yusuf Has Hacib bu beyitte altmış yaşını geçen birinin artık tamamen yaşlandığını yaz ve kış tezatlığını kullanarak dile getirmiştir. Altmış yaşını geçmiş bir insan için bu keskin benzetmenin yapılması Çin kültürünün bir etkisi olarak düşünülebilir.

Altmış sayısı Oğuz ve Kırgız destanlarında da sembolik bir sayı olarak karşımıza çıkar. Örneğin Manas öldükten sonra naaşı altmış gün bekletilir. Yine Manas öldükten sonra altmış kısrak kesilir. Ögel, 30, 60, 90 sayılarının "Sexagenaire" takvim sisteminin sayıları olduğunu ve bu sistemin Çinliler, Tibetliler ve Türkler arasında yayılmış bir takvim düzeni olduğunu belirtir (2010, s. 319).

"Miŋ" ve "Tümen" Sayıları

Bin ve on bin sayıları Eski Türkçede sayılamayacak kadar çok olan nesneleri ya da duyguları ifade etmede kullanılan başlıca sayılardır. Özellikle Eski Uygur Türkçesi edebî eserlerinde Budist kültür geleneği olarak büyük sayılara çok sık rastlanılır. Yine anlatımı kuvvetlendirmek için "miŋ tümen, miŋ miŋ tümen, miŋ miŋ tümen miŋ, sansız tümen" gibi ikilemelere başvurulur. Bu

ikilemeler ve mübalağalı anlatım tarzı *Kutadgu Bilig*'de de görülmektedir.

Törüttün tümen miŋ bu sansız tirig
Yazı taġ teŋiz kötki oprı yirig (KB, 21)

"Bu sayısız yüz binlerce canlıyı ova,
dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın."

Tüzü tört èşine tümen miŋ selam
Tegürgil kesüksüz tutaşı ulam (KB, 31)

"Onun dört arkadaşının her birine aralıksız devamlı sayısız selam eriştir."

Talu neŋ taŋuḳ tuttı miŋ miŋ elig
Munu ḳıl taŋukı ḳutadġu bilig (KB, 112)

"Binlerce el hediye olarak ona çok nadide şeyler sundu;
işte sen de bu *Kutadgu Bilig*'i hediye et."

Yukarıdaki beyitlerde görüldüğü üzere *miŋ* ve *tümen* sayıları genellikle birlikte kullanılmıştır. Dinler tarihi açısından değerlendirildiğinde Tanrı'ya edilen dua ve yapılan övgülerde büyük sayıları kullanmak insanoğlunun başlıca yöntemlerinden biridir. İslami çevrede yazılan ilk eser olan *Kutadgu Bilig*'de de bu durum açıkça görülmektedir.

Sonuç

Sayılar, matematiksel değerlerinin yanı sıra her milletin dinî, kültürel, mistik ve mitolojik çevresinde farklı farklı anlam değerleri kazanarak o milletin edebiyatından sanatına, mimarisinden inanışlarına kadar pek çok alanını etkilemiştir.

İslami kültür çevresi içerisinde XI. yüzyılda kaleme alınan *Kutadgu Bilig* alegorik bir eser olması sebebiyle içerisinde sayı sembolizmi açısından birçok örnek barındırmaktadır. Bu sayılar mensup oldukları kültür daireleri bakımından değerlendirildiğinde bir, iki, üç, beş, yedi ve on sayılarının evrensel bir sembolik değer taşıdığı söylenebilir. Dört ve kırk sayılarının Türk-İslam medeniyeti ortaklığının bir sonucu olarak sembolleştiği, dokuz sayısının ise kadim Türk kültürünün kutsal sayısı olarak *Kutadgu Bilig*'de yer aldığı söylenebilir. Altmış sayısının taşıdığı sembolik anlam için de Çin kültürünün Türk kültürüne bir etkisi denilebilir.

Elbette ki sayıların taşıdığı sembolik anlam alanlarının hangi kültür dairesine mensup olduğu kesin çizgilerle belirlenemez. Yukarıda belirtildiği gibi bazı sayılar sayı simgeciliği bakımından dünya kültürel mirasının ortak ürünleridir. Bu ortak ürünlerin *Kutadgu Bilig*'de tespit edilmesi eserin evrenselliğini bir kez daha ortaya koyması bakımından dikkate değerdir.

Kaynaklar

Ağca, F. (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara.

Arat, R. R. (1974). *Kutadgu Bilig II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Chomsky, N. (1982). *The Generative Enterprise: a Discussion with Riny Huybregts and Henk van Riemsdijk.* Dordrecht: Foris Publications.

Çoruhlu, Y. (1996). "Türk Kozmolojisinde Yer Alan Bazı Unsurların Türk Halılarındaki İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları.*

_____ (2012). "Tuğ", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c. 41, s. 330-332, *İstanbul*

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eberhard, W. (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü* (Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.* Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Divanu Lügati't Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hurford, J. (1990). *Language and Number The Emergence of Cognitive System*. Cambridge: Basil Blackwell.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Schimmel, A. (1998). *Sayıların Gizemi* (Çev. Mustafa Küpüşoğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, H. (2014). "Eski Uygurca Sayı Sisteminde takı ve artokı Sözleri Üzerine", *Türkbilig*, 2014/28, s.1-12.

Yücel, Ü. (2011). *Türk Halk İnanışlarında Sayılar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kutadgu Bilig'in Çevirisinde Arat ve Clauson'un Ayrıldığı Noktalar

Akartürk KARAHAN*

Bilindiği gibi, Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (EDPT) adlı köken bilgisi sözlüğünde 13. yy. öncesi Türk dilinin söz varlığının tarihsel dönemlerden modern Türk lehçelerine kadar karşılaştırmasını ve köken açıklamalarını yapmıştır. Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinin esas alındığı sözlüğün Karahanlı Türkçesi dönemi için *Divanu Lügati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* (KB) verileri önemli yer tutmaktadır. Clauson'un sözlüğünü hazırladığında henüz *Kutadgu Bilig*'in dizini yapılmamıştı. Clauson, Arat'ın metnini esas alarak sözcükleri tespit etmiş ve anlamlandırmıştır. Bununla birlikte henüz metnin dizini yayımlanmamış olduğu için, Clauson metnin tüm söz varlığını sözlüğüne aldığının garantisini vermemiştir. Arat'ın metin okuyuşu ve çevirisiyle Clauson'unkiler kimi yerlerde örtüşmekte kimi yerlerde ise büyük farklılık göstermektedir. Clauson'un sözcüklerin tarihsel ve modern lehçelerdeki durumlarını ele alması nedeniyle düzeltilerinin ayrıca ele alınması ve yeni yapılacak yayınlarda dikkate alınması gerekir.

Clauson'un *Kutadgu Bilig* üzerine düzeltmeleri yazı çeviriminde (transkripsiyon) ve sözcük anlamında şeklinde ikiye ayrılabilir. Biz bu bildiride, bildirinin süresini düşünerek Arat ve Clauson'un *Kutadgu Bilig* çevirisindeki sadece sözcük anlamlarındaki farklılıkları ele alacağız. Bildiri başlığımızı "Arat'ın Kutadgu Bilig Yayınına Clauson'un yaptığı Düzeltiler" şeklinde göndermiştik. Ancak daha sonra bu konuyu çalışırken çevirideki farklılıkların "düzelti"den daha çok farklı anlamlandırmalar olduğunu gördük. Nitekim bazı mısraların anlamlarında Clauson'un çevirileri söz varlığının tarihsel ve modern Türk dili içerisindeki gelişimiyle doğru orantılıyken bazı çevirilerde Arat'ın haklı olduğu görülmüştür. Bu nedenle bildiri başlığımızı "Kutadgu Bilig'in Çevirisinde Arat ve Clauson'un Ayrıldığı Noktalar" şeklinde düzeltmeyi uygun gördük. Ayrıca, bütün bir etimolojik sözlükteki (EDPT) çevirileri karşılaştıramayacağımızdan, incelememizi EDPT'nin A maddesi ile sınırlı tuttuk.

Arat, 1959'da *Kutadgu Bilig*'in çevirisini yapmıştır. Çalışmasının ön sözünde kendinden önce H. Vambery, W. Radloff, L. Bonelli ve Malov'un yaptığı *Kutadgu Bilig* çevirilerini "tercüme denemeleri, iyi birer teşebbüs" olarak nitelemiştir (s. VII). Arat, çevirisinde yöntem olarak büyük ölçüde metne sadık kaldığını ve açıklamalı (tefsirli) çeviri yapmadığını belirtmektedir: "Eser eski dilden bugünkü dile çevrilirken, tercüme yerine, tefsir yoluna gidilmemeğe dikkat edilmiştir. Manzum bir eserde birçok kelime ve tabirler, manadan başka sebepler

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, *akartrk@yahoo.com*

ile de tekrarlanmış olabilir. Fakat bu gibi zaruretlere maruz kalmadan eser yazmış olanlar da vardır ve bunda muvaffak olmak ayrı bir istidattır. Okuyanların ve araştıranların bu hususlarda emniyetle hareket edebilmelerini te'min için, müellifin ifadesine mümkün mertebe sadık kalınmağa çalışılmıştır. Bazen tekrar da, yerine göre, bir sanatı temsil edebilir." (Arat, 1959, s. IX).

Clauson 1972'de hazırladığı etimolojik sözlüğünde (EDPT) Arat'ın 1947'deki edisyon kritikli metin yayınını esas aldığını, ancak indeksi henüz yayımlanmadığı için sözcük dizinini görmediğini belirtmiştir. Bununla birlikte Arat'ın 1959'daki çeviri kitabından hiç bahsetmemiştir (EDPT, s. XVIII). Tarihsel olarak Clauson'un Arat çevirisini büyük olasılıkla görmüş olması beklenir. Clauson belki de Arat çevirisini görmüş ve o çeviriler üzerine düzeltme yoluna gitmiştir.

Aşağıda, EDPT'nin A maddesindeki Arat ve Clauson'un *Kutadgu Bilig*'deki farklı anlamlar verdikleri sözcükleri EDPT'deki sırayla ele aldık. Tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki kullanımlarından yola çıkılarak sözcüklerin anlamıyla ilgili kendi düşüncelerimizi dile getirdik. Bildirinin sınırları dikkate alınarak sözcüklerin farklı okunuşu ile ilgili karşılaştırmalara yer verilmeyecektir.

Örnekler:

ot yem: *biligsiz kişi köŋli kum teg turur / ögüz kirse tolmaz ap ot yem önür* (KB, 975) "Bilgisiz insanın gönlü kumsal gibidir; nehir aksa, dolmaz; orada ot ve yem bitmez." (Arat, 1959, s. 81). Arat'ın çevirisinde ve indeksinde Türkiye Türkçesindeki "ot" ve "yem" karşılıkları verilmiştir. Clauson, "spices and fragrant herbs (baharat ve kokulu otlar)" (EDPT, s. 3b); *ot em* "curative herbs (şifalı otlar)", "fragrant herbs and spices" (EDPT, s. 34b-35a; 933b) anlamlarını vermiştir. Clauson, Kaşgarlı Mahmud'un *yem* "al-afâwîh (fragrant flowers)" ve *ot yem* "al-buzûr (spices) wa'l-afâwîh" açıklamasını referans almıştır (ayrıca bk. Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 350). Tarihsel metinlerdeki *ot em* ve *ot yem* ikilemesinin *otaçı, emçi* gibi hekimler tarafından tedavi amaçlı kullanılması da bu ikilemenin karşılığının "şifalı ot ve baharat" olduğunu desteklemektedir: Uyg. *birök otaçı emçi erser ot yem alğay* (U, I, 7, 3-4); *ot em* (Suv. 598, 2); Hak. *ot em kalmadı* (KB, 975); Osm. *ot yem* (TTS, IV, s. 613).

apa: *ajunka apa inmişinde berü / ukuşluğ uru keldi edgü törü* (KB, 219); "Âdem'in dünyaya indiğinden beri iyi nizam dâimâ anlayışlı insanlar tarafından vaz'edilegelmiştir." (Arat, 1959, s. 27). *apa uçmak içre yédi kör evin / arınğu kılındı bu dünya evin* (KB, 3522) "Âdem cennet içinde buğday tanesi yedi; bu dünya evi ona bir temizlenme yeri olarak yaratıldı." (Arat, 1959, s. 27). Arat, bağlama da uygun olarak *apa* için "Âdem" karşılığını verirken Clauson, *aba:/1apa:/ebe:/epe:* maddesi içerisinde 10 farklı anlamını (1. ancestor, 2.

grandfather, 3. grandmother, 4. father, 5. mother, 6. paternal uncle, 7. paternal aunt, 8. elder brother, 9. elder sister, 10. midwife) vermiş ama "Âdem" anlamına hiç değinmemiştir. *ajunka apa inmişinde berü* mısraını da "since our ancestors came down to earth" şeklinde çevirerek *apa* için "our ancestor" yani "atalarımız" anlamını vermiştir (EDPT, s. 5a). Beyitlerdeki "cennette yasaklı yiyeceği yiyip dünyaya inme" bağlamı düşünüldüğünde, *apa*'nın Hz. Âdem olduğu açıktır. Arat'ın çevirisi daha doğrudur.

apa oğlanı: *apa oğlanı körse arkış sanı / örüg turğu bolmaz örügler kanı* (KB, 1386) "İnsanoğlu, bakarsan, bir kervana benzer, konak yerinde devamlı kalınmaz, menziller nerede?" (Arat, 1959, s. 109). Arat'ta "insanoğlu" anlamı verilen *apa oglanı* da Clauson sözlüğünde "ancestors and their descendants" yani "atalar ve onların soyundan gelenler" anlamında verilmiştir. (EDPT, s. 5b). Arat çevirisinde olduğu gibi "insanoğlu" ya da "Âdemoğlu" karşılıkları daha uygun görünmektedir.

uvut: *uwut birdi ḳılk hem ḳılınçı silig* (KB, 149) "ona güzel biçim, güzel tavır hareket ihsan etti" (Arat, 1959, 22). Arat'ın *uwut* için "güzel tavır ve hareket" şeklindeki serbest çevirisine karşılık Clauson, tarihsel metinlerdeki "utanma, hayâ duygusu" anlamına sadık kalmış ve sözcüğü "modesty" şeklinde çevirmiştir (EDPT, 7a). *uwut* için gerek DLT'de gerekse diğer sözlüklerde de "al-hayâ" karşılığı verilmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 40). Bu nedenle "utanma duygusu, hayâ, edep, ahlak vb." kavram karşılıkları daha uygun görünmektedir.

avın-: *awınma erejke küwenme ay beg* (KB, 1424) "Ey hükümdar, avunma ve huzura güvenme" (Arat, 1959, s. 111). Arat "avunmak" şeklinde çevirmiştir. Türkiye Türkçesinde *avunmak* "teselli bulmak, oyalanmak, vakit geçirmek" anlamlarındadır ve KB'deki bağlama uymamaktadır. Clauson'un "to take pleasure in (something)" (EDPT, s. 12b) çevirisi bağlama ve sözcüğün tarihsel gelişimine daha uygun düşmektedir. Erdal da bu fiilin anlamını Clauson ile aynı "to enjoy oneself, take pleasure (in something)" şeklinde vermiştir (OTWF, s. 591).

ta'at: *ḳamuġ iş içinde amulluḳ öḍür / meger ta'at erse iwingil yügür* (KB, 1999). "Her işte sükûneti tercih et; yalnız ibadette acele et, çabuk davran." (Arat, 1959, 151). Arat hem çevirisinde hem de indekste *ta'at* sözcüğünün sözlük anlamına bağlı kalarak "ibadet" karşılığını vermiş; Clauson ise daha serbest bir çeviri ile "receive an order (emri yerine getirmek)" (EDPT, s. 12b) karşılığını vermiştir.

ay meŋü eçü: *séziksiz bir ök sen ay meŋü açu* (KB, 10). "Sen, şüphesiz, birsin, ey sonsuz Tanrı" (Arat, 1959, 12). "Teŋri azze ve celle ögdisin ayur" kısmında yer alan bu ifadede, aslında bir akrabalık terimi olan *eçü*'nün Tanrı için

kullanıldığı açıktır. Arat da *eçü* için "Tanrı" karşılığını vermiştir. Clauson ise *ay meŋü eçü* ifadesini "oh everlasting ancestor" yani "ey sonsuz ata" diye çevirmiştir (EDPT, s. 20b). Türkiye Türkçesi konuşma dilinde ve çocuk dilinde de Tanrı'ya hitapta "Allah baba, Allah dede, Koca Allah" vb. gibi ifadeler *Kutadgu Bilig*'deki kullanışa benzemektedir. Arat çevirisi bağlama uygundur.

tıl ıçgın-: *süsin keḏ küḏezse til ıçġınmasa* / *süsi az üküşin yaġı bilmese* (KB, 2350). "Askerini çok iyi gözetmeli ve dil yakalatmamalıdır; askerinin az veya çok olduğundan düşman haberdar olmamalıdır" (Arat, 1959, 175). Arat çevirisinde *tıl ıçgınmasa* ifadesi "dil yakalatmasa", Clauson'da "not lose control of his tongue" (EDPT, s. 23b) şeklinde farklı sözcüklerle benzer anlamda yapılmıştır. Erdal *ıçgın-* "to lose something, let it go, let it slip away" (OTWF, s. 601).

yém içimdin tatığ: *ḳamuġ teprenürke bulardın asıġ* / *tözüke tegir yém içimdin tatıġ* (KB, 4402). Arat çevirisinde "yemek içmek zevki", Clauson çevirisinde "sweeter than food and drink" (EDPT, s. 27b) şeklindedir. Burada –din + sıfat (tatığ) yapısı karşılaştırma ifade ediyor yani Clauson'un "yemek ve içmekten (daha) tatlı" çevirisi daha doğru görünüyor.

tavġaç edi: *yaġız yir yaşıl torḳu yüzke badı* / *ḫıtay arḳışı yaḍtı tawġaç eḍi* (KB, 68). Arat "Çin kumaşı", Cluson "Chinese merchandise" (EDPT, s. 33b) şeklinde çevirmiştir. *ed* sözcüğü Eski Türkçede çoğunlukla *ed tawar* ikilemesiyle "mal mülk" anlamında görülmektedir. "kumaş" şeklindeki çeviri, sözlük anlamıyla örtüşmeyen bağlama göre yapılmış serbest çeviridir.

ünin ötti keklik: *ünin ötti keklik küler ḳatġura* / *ḳızıl aġzı ḳan teg ḳaşı ḳap ḳara* (KB, 76). Arat çevirisinde "keklik yüksek sesle öttü", Clauson çevirisinde "the partridge sang his song" (EDPT, s. 39b) şeklindedir.

atıkmış isiz: *atıḳmış isiz ölse ḳarġış bulur* (KB, 246) "adı kötüye çıkmış kimse ölünce bedduâ alır." (Arat, 1959, s. 29). "if a notorious sinner dies" (EDPT, s. 47b). Arat çevirisinde *atıkmış isiz* sözcüğünün anlamını "adı kötüye çıkmış" şeklinde; Clauson da "meşhur günahkâr" anlamında vermiştir. Eski Türkçede *isiz* sözcüğü "kötü, fena, şeytanî" anlamlarındadır ve *edgü isiz* "iyi kötü", *isiz yavız* "kötü fena" ikilemelerinde ve DLT'deki *isiz kişi* tamlamalarında karşımıza çıkmaktadır (EDPT, s. 253a). Arat anlam vermezken, Clauson da serbest çeviriyle "günahkâr" anlamını vermiştir.

edle-: *elig ursa begler kimi edlese* (KB, 1630). "Beyler kime el uzatıp, yetiştirirlerse" (Arat, 1959, s. 126), "If the begs stretch out their hands and esteem someone" (EDPT, s. 57b). Eski Türkçe "yapmak, yerine getirmek, kullanışlı hâle getirmek, düzenlemek, değer vermek" gibi anlamlardaki *edle-* fiilinin "değer

vermek" anlamını DLT'de *edgü savıg edlese* "güzel sözü yetiştirip büyütürse (Ar. *rabbâ*)" örneğinde görmekteyiz (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 411).

alp atım: *yüreklig kerek beg yime alp atım* (KB, 2043) Buradaki *alp* sözcüğünü Arat "kahraman" anlamında isim olarak çevirirken, Clauson "a tough marksman (keskin nişancı)" (EDPT, s. 59b) çevirisiyle *alp*'ı sıfat olarak göstermiştir.

kol kaş: *étindi ḳolı ḳaşı kök al kédip* (KB, 69). "vadiler ve yamaçlar al ve yeşil giyerek, süslendiler." (Arat, 1959, 17). "adorns its arms and eyebrows (kollarını ve kaşlarını süslüyor)" (EDPT, s. 61b). Bahariye kısmındaki bu mısradaki *kol* ve *kaş* Arat'ın çevirisinde olduğu gibi "vadi ve tepe" anlamında olmalıdır.

kökçin: *oḍungıl ay kökçin* (KB, 376) "Ey kır saçlı uyan" (Arat, 1959, s. 37). "wake up greybeard!" (EDPT, s. 62a). Eski Türkçe *kökçin* "gri, kır renkli" anlamında her şeye denmektedir. Bununla birlikte KB 1798'de *kökçin sakal* tamlamasında ve Teleütçede *kökşün* "aksakal" anlamında görülmektedir (bk. EDPT, s. 710a). Bu nedenle "aksakallı" çevirisi daha uygun görünüyor.

tili il: *yana bir tili il buşı öwkelig* (KB, 342) "Biri boş boğaz, hiddetli ve öfkeli olmaktır" (Arat, 1959, s. 35). "again there is one with an evil tongue" (EDPT, s. 123a). Kaşgarlı Mahmud, *il kişi* için "kötü adam (Ar. *al-raculu'l-la'îm*)" karşılığını vermiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 23). Kaşgarlı'nın tanımı da dikkate alındığında *tili il* için "boş boğaz" yerine "dili kötü, kötü dilli" tabiri daha uygun düşmektedir.

élet- (élt-): *buşılık yawuz erke éltür bilig* (KB, 335) Arat bu beyti "Hiddetlenmek insan için fenadır, bilgiyi götürür" (Arat, 1959, s. 35) şeklinde, Clauson "a bad temper deprives the wicked man of knowledge (Kötü huy kötü adamın bilgisini mahrum eder, yok eder)" (EDPT, s. 132b) şeklinde çevirmiştir. Clauson *élet-* fiilini "to carry, to carry away, to bring" karşılıklarında vermiş ancak bu beyitteki *éltür* yapısını "deprive" yani "mahrum eder, yoksun bırakır" şeklinde anlamlandırmıştır. Tarihsel lehçelerde *élet-* fiilinin bu anlamına rastlanmadığından, Arat'ın *éltür bilig* "bilgiyi götürür" çevirisi daha uygun görünüyor.

ava kelsü: *awa kelsü arzu tilek umdusı* (KB, 5895). "Bütün arzu, dilek ve umdukları eli altında bulunsun" (Arat, 1959, s. 21). "may all that he desires, wishes, and covets come crowding round him" (EDPT, s. 157a). Clauson'un "gelip onun etrafında toplansın, yerine gelsin" anlamındaki çevirisi, *awa kel-* fiilinin sözlük anlamları düşünüldüğünde, daha uygun görünmektedir.

bolmaz özde öŋi: *yıparlı biligli teŋi bir yaŋı / tutup kizlese bolmaz özde öŋi* (KB, 311). "Misk ve bilgi birbirine benzer; insan bunları yanında gizli tutamaz." (Arat, 1959, s. 33). "are not essentially different (aslında farklı değildir)" (EDPT, s. 171a). Clauson beytin tamamını değil yalnızca bir kısmını çevirerek yanlışa düşmüştür. Beytin tamamı çevrildiğinde "Misk ve bilgi birbirine benzer, (ikisini de) aslında gizleyemeyiz, (fark edilir)" anlamı çıkmaktadır.

endürür özüg: *ḳalı sözleyü bilmese til sözüg / yaşıl kökte erse kör indrür özüg* (KB, 1003). "Eğer dil söz söylemesini bilmezse, mâvi gökte olanı yere indirir." (Arat, 1959, s. 83). "if the tongue cannot speak a word, even if it is up in the blue sky it depresses the spirit" (EDPT, s. 180b). Arat çevirisinde *özüg* ifadesi atlanmıştır.

er at: *er at boldı begler ḳanatı yügi* (KB, 3005). "Asker beylerin kanat tüyüdür" (Arat, 1959, s. 221). *ḳayu beg er atnı sewindürmese* (KB, 2138). "Hangi bey askerini memnûn etmezse" (Arat, 1959, s. 160). Arat'ın, "asker" olarak çevirdiği *er at*, Clauson tarafından "men and horses" ve "troops" şeklinde çevrilmiştir (EDPT, s. 192a).

ersig urı: *yana ewre kelme ay ersig urı* (KB, 3832). *ay ersig urı* ifadesini Arat "ey merd yiğit", Clauson "my brave boy" şeklinde çevirmiştir (EDPT, s. 197b). *urı* sözcüğünün "oğlan çocuk" olduğu dikkate alındığında Clauson'un çevirisi daha doğrudur.

halwa: *ḳarın toḍsa arpa ya halva bir ol* (KB, 3611) Arat çevirisinde "karın doyarsa, arpa veya helva birdir" şeklindedir. Arapça kökenli "helva" sözcüğü un ve şekerden yapılan bir tatlının özel adıdır, Clauson'un helvanın üst anlamı "sweetmeat" (EDPT, s. 198b) çevirisi anlamı tam olarak karşılamamaktadır.

art: "tepe" (Arat, 1959, s. 133), KB İndeks'te ise "dağ, tepe", Clauson'da "mountain" (EDPT, s. 201a) şeklindedir. *ḳayu art aşar kör ögüzler keçer* (KB, 1735) "Kimi, bak, tepeler aşar, dereler geçer".

artak: *telim tuştı artak üküş sü bile* (KB, 2340) Clauson *arta:k* için "spoilt, decaying, putrid" anlamlarını vermiş ve "much that is rotten meets you with a numerous army" şeklinde çevirmiştir (EDPT, s. 204b); Arat çevirisi "çok kimseler çok askerle bozguna uğradılar" şeklindedir ve KB İndeks'te de "fena, bozuk" anlamı verilmiştir. Her iki çalışmada da sözcük anlamı doğru verilmekle birlikte, metnin çevirisinde büyük farklar vardır.

arkun: *ajun mali tirdiŋ özüŋ boldı bay / kewel mindiŋ arḳun yime tazı tay* (KB, 5803). *neçe ḳuşḳa awḳa awındım sewindim / uçar ḳuş teg arḳun ağımda kürettim* (KB, 6536). *kewel tazı büktel taġı arḳunı /aḳur toldı tolmaz bu suḳluḳ*

ḳanı (KB, 5369). Örneklerdeki *arkun* için Arat "cins at, Arap atı" karşılığını vermiştir. Clauson *arkun* için "melez" anlamında "cross-bred" karşılığını vermiştir (EDPT, s. 216b). DLT'de *arkun* "Yabani aygırla ehlî kısraktan doğan at (Ar. faras muwallad)" örneği (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 53) ve çağdaş Güneydoğu grubu Türk lehçelerindeki örnekler, Clauson'u haklı çıkarmaktadır.

erk türk tüze: *ay ilig baḳa kör seniŋde oza / beg erdi ataŋ ilde erk türk tüze* (KB, 5151). "Ey hükümdar, bak, memlekette senden önce idareyi elinde tutan bey senin baban idi." (Arat, 1959, s. 372). Clauson ise *erk türk tüze* ifadesini "enjoying indipendence and maturity (bağımsızlık ve olgunluk zevkindeki)" şeklinde çevirmiştir (EDPT, s. 220b). DLT'de *erk türk* ikilemesi bulunmamakla birlikte *erk* "emrin geçerli olması, otorite"; *türk* "meyvelerin olgunlaşma zamanının ortasını bildiren bir söz" şeklinde açıklama bulunmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 103, 365). Eski Uygurcada *erk türk* ikilemeli yapısı görülmektedir: *alku nizvanılarag arıtı alkmış alku dyan samarlar üze erk türk bolmış erür* (Mai.Tek.00246-00247, derlem.cu.edu.tr). *erk türk üze garı anityat gamağ iglemek emgek turgak erür* (Sho.Rosia, 6.1.2.2/21, derlem.cu.edu.tr).

muŋsuz bayat: *ay erklig uġan meŋü muŋsuz bayat* (KB, 6). "Teŋri azze ve celle ögdisin ayur" kısmında yer alan bu ifadede, Tanrı'ya *muŋsuz bayat* şeklinde hitap edilmektedir. Arat, bu ifadeyi "müstağni olan Tanrı"; Clauson "unwearying God" yani "yorulmaz Tanrı" diye karşılık vermiştir (EDPT, s. 224b). Eski Türkçe *muŋ* ve *muŋsuz* sözcüklerinin anlamları düşünüldüğünde "müstağni" daha uygun düşmektedir. Ayrıca bk. (Eker, 2006, s. 103-122).

azlık: *miŋin dostuŋ erse bir ol azlıḳı* (KB, 4190); *azlık* "scantiness, deficiency, insufficiency", "if you have friends by the thousand, (the loss of) one leaves a gap" (EDPT, s. 286a). "binlerce dostun olsa bile, daima bir tanesi eksiktir" (Arat, 1959, s. 303).

künde: *neçe me sınadım isiz ḳılġuçı / kite bardı künde üzüldi küçi* (KB, 247). Arat "her gün", Clauson "a day" (EDPT, s. 287b) şeklinde çevirmiştir. Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *künde* "her gün" anlamındadır.

érsel: "easy-going, leisurely" (EDPT, s. 238a), "dönek, dönen huylu, kararsız, sebatsız, vefasız" (Arat, 1979, s. 200).

bu érsel yayığ kılkı kurtğa ajun (KB, 399): "this easy-going old world with its fickle character" (EDPT, s. 238a). "Bu koca-karı dünya vefasız ve dönek huyludur" (Arat, 1959, s. 39).

ayur kılkım érsel ınanma maŋa (KB, 666): "my character is lethargic, do not trust me" (EDPT, s. 238a). "Tabiatım kararsızdır, bana inanma: - demek istedim." (Arat, 1959, s. 59).

érsellik: "laziness, lethargy (tembellik, uyuşukluk)" (EDPT, s. 238b), "döneklik, vefasızlık" (Arat, 1979, s. 200). DLT'de *arsalık* için Oğuzca "çift cinsiyetli hayvan" karşılığı vardır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 81), belki *érsellik* ile ilgili olabilir. İkisini (*arsalık* / *érsellik*) aynı sözcük olarak düşünürsek *érsellik*'in "dönek, kararsız" olması muhtemeldir. *mün ermez maŋa kör bu érsellikim* (KB, 686): "this lethargy of mine is not my fault" (EDPT, s. 238b). "Hâlbuki dönekliğim benim için bir kusur değildir". (Arat, 1959, s. 60).

as: *bu tul tona suçlup ürüŋ keḍtim as* (KB, 84) mısrayı şöyle çevrilmiştir: "şimdi bu dul libasını çıkarıp, beyaz kakımdan gelinlikler giydim." (Arat, 1959, s. 18), "I have put on (a garment of) white ermine (beyaz as kürkü giydim)" (EDPT, s. 234a). Arat'ın çevirisinde "gelinlikler" ifadesi fazladır.

erinç: *tadu birle ḳatlıp törümiş ḳılınç / ölüm buzmaġınça buzulmaz erinç* (KB, 882) "İnsanın tıynetine sinmiş olan ahlâk, ölüm bozmadıkça, katiyyen bozulmaz" (Arat, 1979, s. 74). "until death destroys him, he will presumably not be destroyed" (EDPT, s. 234a). Arat, kesinlik bildiren "katiyyen" ile, Clauson ise olasılık bildiren "presumably" ile mısraı çevirmiştir. Clauson'un çevirisi, DLT'de verilen "belki, ola ki" anlamıyla koşuttur (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 103). Arat yayınında "şüphesiz, katiyyen" anlamı verilen *erinç* için de EDPT'de "muhtemelen, büyük ihtimalle (presumably)" anlamı verilmiştir: *ölüm buzmağınça buzulmaz erinç* "ölüm bozmadıkça muhtemelen bozulmaz" (KB, 882).

érinçig: Kış mevsimi KB'de *érinçig* sıfatı ile nitelenmektedir: *érinçig ḳışıġ sürdi yazḳı esin / yaruḳ yaz yana ḳurdı devlet yasın* (KB, 65). Arat sözcüğü "eziyetli", Clauson "lazy" ile çevirmiştir (EDPT, s. 236a). Anadolu ağızlarında yaşayan *erincek* "üşengeç, tembel" sözcüğü de Clauson çevirisini desteklemektedir. Kış mevsiminde tarımsal üretimin olmadığı düşünülürse bağlama göre de "tembel, üşengeç, erincek" karşılığı daha uygun düşmektedir. Arat'ın *irinçig* okuduğu ve "acınacak, zavallı" anlamını verdiği sözcüğü; Clauson *erinçig* okumuş "tembel, üşengeç, uyuşuk" anlamını vermiştir: *érinçig kışıġ sürdi yazkı esin* (KB, 65) "Bahar esintisi üşengeç kışı sürdü". *kamuġ eski neŋler érinçig bolur/ érinçig yüki kör yérinçig bolur* (KB, 687) "Bütün eski şeyler uyuşuk olur; tembel kişinin yükü can sıkıcı olur".

östeŋ elig: Clauson sözcüğün Kırgızcadaki *östön* "a main irrigation canal" ile köken olarak aynı olup olmadığı konusunda tereddüt göstermiştir (EDPT, s. 242b). KB İndeks'te *üsteng* "üstün, galip" karşılıklarıyla verilmiştir (Arat, 1979, s. 507).

yanut bérdi ögdülmiş aydı élig /uzun kéç yaşasu bu östeŋ elig (KB, 1796): "long live this open-handed one (?)" (EDPT, s. 242b). "Ögdülmiş cevap verdi ve : -Hükümdarın ömrü ve devleti uzun olsun – dedi-" (Arat, 1959, s. 137).

esen inç tirilgil ay östeŋ elig (KB, 1948): "Ey hükümdar, ey üstün el, sağ ol ve huzûr içinde yaşa- dedi-" (Arat, 1959, 148).

üsterigli: < *üster-* "to be quarrelsome, uncooperative" (EDPT, s. 244a), KB İndeks'te *üster-* "inkâr etmek" (Arat, 1979, s. 507). *uwutsuz kişide yıraḳ tur yıraḳ /uwutsuz bolur üsterigli ḳaraḳ* (KB, 2205): "Hayâsız adamdan uzak dur, uzak; hayâsız inkâr eden gözdür." (Arat, 1959, s. 165). "a defiant look is shameless" (EDPT, s. 244a).

Tarihsel metinlerde KB dışında DLT ve Anonim Tefsir'de geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud sözcüğün anlamını iki örnekle açıklamıştır. *ol maŋa üsterdi* "o benimle bir konuda zıtlaştı", *ol kılmış ışın üsterdi* "yaptığı işi inkâr etti". Atasözü: *Tüzün birle uruş, utun birle üsterme* "Yumuşak huylu kimseyle vuruş, çünkü o sana tahammül eder; alçak kimseyle zıtlaşma, çünkü o kabarıp kötülük eder" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 106). Tefsir: *üster-* "to be quarrelsome" (341).

eşük: "örtü, üste giyilen, örtünülen nesne" (Arat, 1979, s. 162). "blanket, covering" (EDPT, s. 260a). *eşük* "sarınmak için kullanılan örtü" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 6) *eşük* "üste giyilen veya bürünülen şey"; *eşük* "han ve beyleri yüceltmek maksadıyla mezarlarına serilsin diye gönderilen kumaş. Sonra bu kumaşlar fakirlere dağıtılır." (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 34).

şeri'at yüzindin kéterdi eşük (KB, 54): "he removed the veil from the face of the sacred law" (EDPT, s. 260a). "Şeriatin yüzünden perdeyi o kaldırdı." (Arat, 1959, s. 15).

Kaşgarlı Mahmud'un kayıtlarından *eşük*'ün anlamının genel olarak "her türlü örtü" olduğu görülmektedir. Bu bağlamda hem Arat'ın "perde" hem de Clauson'un "peçe, yüz örtüsü" çevirisi *eşük*'ün alt anlamlarındandır ve doğrudur. Ancak söz konusu örtü, şeriatın yüzündeki örtü olduğu için, "yüz örtüsü, peçe" daha bağlama uygundur.

aya "aya, avuç, avuç içi" (Arat, 1979, s. 45); "the palm of the hand" (EDPT, s. 267a). *anada atada bağırsaḳ bolup // ayada tutar sen küler yüz urup* (KB, 717): "Gün olur, anneden-babadan daha merhametli olursun; güler yüz göstererek, insanı el üstünde taşırsın." (Arat, 1959, s. 63). *ayada tutarsen* "you hold in the palm of your hand" (EDPT, s. 267a).

azıġlıġ: azığlığ "having tusks, canine teeth" (EDPT, s. 284a) *azıġlıġ* "azılı, cesaretli, atılgan, gözüpek" (Arat, 1979, 49). Arat doğru. KB'de *azıġlıġ eren* (283, 3041, 4523), *azıġlıġ kür er* (283, 2054, 2287) eş dizimliliği içerisinde geçmektedir. DLT'de *azığlığ* sözcüğü insanla ilgili olarak geçmemektedir, bununla birlikte *kür er* "azimli, yürekli, korkusuz, gururlu adam" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 142).

iḍi yaḳşı aymış azıġlıġ kür er // azıġlıġ eren berk tügünler yazar (KB, 283): "Cesûr ve yiğit er çok yerinde söylemiş; cesur insan sıkı düğümler çözer." (Arat, 1959, s. 31). "the mature man very aptly said" (EDPT, s. 284a).

Uygur metinlerinden başlayarak tarihsel Türkçenin metinlerinde görülen *azığlığ* sözcüğü, KB dışında insan için kullanılan bir sıfat olarak geçmemektedir. Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde "azılı, azı dişi olan, keskin dişli vb." şeklinde tanıklanmaktadır. *Azığlığ* sözcüğünün Yusuf Has Hacib'in metaforik kullanımı ya da dar bir bölgeye has bir kullanım olduğu düşünülebilir.

azar: *ḳımız süt ya yüŋ yaġ ya yoġrut ḳurut // yaḍım ya kiḍiz hem azar ewke tut* (KB, 4442): "kumis, milk, or wool, fat or yoğurt, cheese, rugs or felt, take a little of each for your home", *azar* "a little of each" (EDPT, s. 289b) Arat *erej* şeklinde yanlış okuyup yanlış çevirmiş "Kımız, süt, yahut yün, yağ veya yoğurt ve peynir ile evin rahatını temin eden yaygı ve keçe hep bunlardan gelir" (Arat, 1959, s. 321).

Sonuç olarak; birbirlerinin çevirilerini görmeden hazırladıkları eserlerinde Arat ve Clauson sözcük, tamlama ve cümlelerin çevirilerinde büyük ölçüde benzer ifadeleri kullanmışlardır. Tarihsel ve modern Türk dili üzerine üst düzey bilgiye sahip araştırmacıların farklı şeyler söylemeleri zaten beklenemez. Bununla birlikte zaman zaman serbest çeviriyle zaman zaman da eş sesli sözcüklerin karıştırılmasıyla yaptıkları çevirilerde farklı yorumlara gitmişlerdir. Ancak yaşadıkları devrin şartları da düşünüldüğünde, Eski Türkçeye ait manzum bir eserin çevirisinin kolay olmadığı açıktır. Bundan sonra yapılacak *Kutadgu Bilig* çevirilerinde Arat, Clauson, Dankoff ve Türk dünyasında yapılan çeviriler yanı sıra sözcüklerin tarihsel metinlerdeki anlamları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig: Metin I*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1959). *Kutadgu Bilig: Çeviri II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Ateş, A. (1949). "[Yusuf Hâs Hâcib] Kutadgu Bilig. [Neşreden] Reşid Rahmeti Arat. İstanbul 1947 = T.D.K. yayınlarından, c. II. 29.", *TTK Belleten*, C. 13/49-50-51-52, s. 157-163.

Clauson, G. (1972). *Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Dankoff, R. (1979). "Textual Problem in Kutadgu Bilig, *Journal of Turkish Studies*, 3, s. 89-99. ["Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları", (Çev. Erdem Uçar), *Dil Araştırmaları*, 16 (2015), s. 269-286].

_____ (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) a Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago and London: University of Chicago Press.

Eker, S. (2006). "Kutadgu Bilig'de Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine", *Bilig*, 38, s. 155-174.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

_____ (2011). "Kutadgu Bilig Metni", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 201-208.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten*, XLV/2, 178, s. 23-78.

_____ (2011). "Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 523-534.

Uçar, E. (2012). "Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I", *Turkish Studies*, 7:3, s. 2491- 2504.

derlem.cu.edu.tr (erişim tarihi: 25.09.2019)

Kutadgu Bilig'te "Tengri-Tanrı" Kavramı

İsmayıl KAZIMOV*

11. yüzyıl, tarih sahnesine Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk* divanını ve Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserini getirdi. Bu yüzyıl, "Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğu, gökyüzünün bütün dairelerini onların mülkleri üzerinde döndürmüş bulunduğu, zamanın bütün hükümdarlarını onlardan çıkardığı, onlara Türk adını verip kendilerini hak üzere kuvvetlendirdiği" (Mahmud Kaşgarlı) bir zaman idi.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserinde Tanrı anlayışı konusunun derinden incelenmesi, biri diğerine bağlı olan birkaç sorunun araştırılmasıyla ilgilidir. Belirtilen konuyu doğru kavramak ve değerlendirmek için ilk sırada dönemin insanlarının, ulemalarının, yazarçizerlerinin ve ileri gelenlerinin İslam dini üzerine tasavvurları, görüşleri; İslam muhitine, dinine, medeniyetine, edebiyatına ait kaynaklar ve dönemin yeni *dil gerçeklikleri* veya *kavramlar haritası doğru* belirlenmelidir.

Kutadgu Bilig'de "yeni dil gerçeklikleri"nin temelini "Tengri-Tanrı" kavramı oluşturmaktadır. Nitekim insan hafızasındaki "Tengri-Tanrı" adı kavramsal faktörünün göz önünde bulundurulması, İslami dönem Türkçe metinlerde bir önceliktir. Türkoloji dilcilikte bu tip dil gerçekliklerini Mehman Musayev daha titiz bir biçimde gözlemlemekte ve onları araştırmalarında yeni filolojik/lengüistik yöntemlerle incelemektedir. O, söz konusu dil gerçeklikleri üzerine şunu yazıyor ki, bunları dil formaları ile somut olarak nesnelleştirilen ve insan düşünüşünde özel kuruluşlarıyla mevcut olan çevreleri, çevrelenmeleri, sahneleri vb. oluşturur. "Tanrı-Tengri" de insan hafızasındaki kavramsal tabloyu yansıtır (Musayev, 2012, s.19).

"Tengri-Tanrı" üzerine bilgi ve ayrıntılar, 11. yüzyıl İslami dönem metinlerinde nasıl kullanılmakta, açıklanmakta ve insan hafızasında hangi süreçlerden geçerek bilişe dönüşmektedir? Bu soru makalede belli bir ölçüde cevaplanmıştır.

"Tengri-Tanrı" kavramının merkezinde "yeni gerçeklik" anlayışı durur. Tengri adı, Türkütlerin Ön Asya kökenli olduğunun onaylanabilmesi için mühim faktörlerden birisini oluşturur. Aşinalıların da Ön Asya göçmenleri olduğunu sübut eden iki mühim delil bulunmaktadır: Birincisi, Tengri sözüyle bağlıdır. Azerbaycan tarihçileri Tengri sözünün daha MÖ 3. yüzyılda kayda alındığını

* Prof. Dr., AMEA Nesimi Dilcilik Enstitüsü Muasır Azerbaycan Dili Şubesinin müdürü, *cahid@ismayiloglu.com*

göstermişler (ATQ, 1989, s. 31). MÖ 1700. yılında Nippur kendinde düzenlenmiş iki Sümer dinî metninde Tengri sözü "dinqir" biçiminde defalarca kullanılmıştır. Örneğin: 98. Dinqir-kur-ke, sud (= KA X SU)- de mu-ra (ah?- be (7)- Boqi zaqrobnoqo mira budut (proiznosit (?) molitvı za ğebe (Kramer, 1960, s. 18).

"Tengri-Tanrı" kelimesinin kökeni *Dinqir* sözcüğü olmuştur. Sümer metinlerinde bu adla karşılaşmak mümkündür. Türkler, İslamiyet sonrası da "Tanrı" ve "Çalap" söylenişini sürdürmüşlerdir. Örneğin: *"Gönül Çalabın tahtı, Çalap gönüle baktı"* (Yunus Emre).

"Tengri-Tanrı", evrensel kavramlardan biridir. Çünkü O, bir varoluş olarak tektir, gökleri ve yeri yaradandır. İhtiyar sahibidir. İman getirendir.

Kutadgu Bilig'in kavramsal düzlemde leksik-anlamsal katmanları çok zengindir. Bu katmanlardan biri İslam'dır. "Tengri-Tanrı" bu katmanı ifade eden kelimelerden biridir. "Tengri-Tanrı" adı, güçlü kavramsal bilgi verici özelliğe sahiptir. Söz konusu kitapta, bu özelliklerin gerçekleştiği bilişsel süreçler, günümüze kadar araştırılmamıştır. Bilişsel dil biliminde insan bilgisi veya bilgi düzeyi nasıl kurulur, hangi biçimlerde ve mekanizmalarda çalışıyor? Tüm bunları ve varlık sembollerinin değişimlerine dair olguların, olayların ve duyguların yarattığı bilgiyi, idrak etme ve bilinçlenme süreçlerinin düşünüşe yansımasını günümüzde *bilişsel dil bilimi* incelemektedir.

Kutadgu Bilig eserinin her sayfasında Allah'a sevgi hissi aşılanır. "Tengri-Tanrı" kelimesinin leksik-semantikalarını eserde gerçek prototipler yansıtır. Tengri insan bilincinde ve düşüncede ilk aşamada kavramsal nitelikte bilinç dışı olarak belirlenir.

Tengri kavramının dilde tezahürü: 1) Adla: Allah'ın ne kadar ismi varsa (örn.: *Dingir,Çeleb vb.*), bu Tengri kavramının (konseptinin) sözcük tezahürüdür; 2) Deyimle: Tanrı'nın adı ile söze başlamak, tüm müminlerin didarı, Tanrım, Rabbim, Tanrıya gönül kapatmak, kıyamette dolunay gibi, karanlık gecenin ışığı, karanlık gecede bir meşale, Tanrı'ya sığınmak, Tanrı'ya umut beslemek, Allah'ın eteğinden tutmak vb.

Dünyanın dil haritasında yer alan bu bilgi denizinde "Tengri-Tanrı" kavramının açıklanması, kitabın ilk sayfalarında Tengri karakteriyle görülmektedir. Yazar önce Tanrı'ya yönelir, eseri yazıp bitirmek için O'ndan yardım ister.

Bugra Han'ın dilinde yazılmış bu eserde Tengri kavramının derinliği ve çok anlamlılığı meydana çıkar. Tengri anlayışı gerçekliği; insan varlığını, hayatını, inanç ve itikadını, devleti, adaleti, gerçeği, egoyu, mutluluğu, büyüklüğü, fedakârlığı ve en yüksek aklı ortaya çıkarır. Bu noktada Tanrı

kavramı, etik temeller, onları ifade eden kavramlar (doğruluk, mutlulukvb.) ile birleştirilir.

Tanrı, iman getiren için, rehber ve merhamettir, yani doğru yol gösteren rehberdir. Göklerin ve yerin mülkü Tengri'nindir. O'ndan başka hiçbir İlah yoktur. O, hayat verir ve öldürür.

Kutadgu Bilig'de Tanrı her şeyin başı, Kur'an ise baş ucu kitabımızdır. Tanrı, büyüklüğün sahibi, tam kudretli padişah; tüm canlılara rızık-bereket veren; sonsuz hamt, kudretin kemaline sahip; yaratıcı varlık, varlığı, yani yeri göğü yaratan, parlak güneş, ay.

Yazarın Tanrı üzerine görüşleri, millî ve beşerî ideallerden ibarettir. Klasik şairlerimizin mesnevilerinde de bu görüşler benzerlik oluşturur. Tanrı üzerine burada toplanmış didaktik fikirler dünyaca ünlü şairlerden Nizami Gencevi'nin, Muhammet Fuzuli'nin vb.eserlerinde de bir ana hat boyunca gelişir.

Tanrı - birlik, gönül için yükseklik, yücelik.

Tanrı - karanlık geceleri aydınlatan.

Tanrı - Ümit yeri, sığınacak yeri.

Tanrı – insanın muhtaç yeri.

Tanrı - el tutan, merhamet, yardımcı.

Yaşamın değer yönlerinin koordinasyonu ve karşılaştırılması: Tanrı - değer veren.

Tanrı maneviyatı zenginleştiren.

Kutadgu Bilig'de Tanrı'nın kapsamlı olarak tanıtılmasıyla ilgili temsil olunan düşünceler yer almaktadır.

Tanrı ve Türkün gücü, kudreti kavramı.

Tanrı - Gökte bir güneş, yeryüzünde de bir hükümdar.

Tanrıyla bağlı metaforalar: Tanrı konusundaki herhangi bir metaforun biçimlenmesi, düşünüşün gelişimini oluşturan muhtelif eşya ve olaylar arasındaki mevcut etkileşimin idrak olunmasıyla bağlantılıdır. Tanrı doğruluk ve kanundur.

Tanrı, hüküm ve kanunlar: "İster oğlum, ister yakınım veya akrabam olsun; ister yolcu, ister misafir olsun; kanun karşısında benim için bunlardan hepsi birdir; hüküm veriken hiçbiri beni farklı bulmaz" (KB, B. 817-18)

Tanrı - adalet, akıl, saadet ve devlet.

Tanrı - ideal insan. "İdeal insan nasıl olmalıdır? Ne gibi özellikleri olmalıdır?" Nefsini bütün kötülüklerden arındırmış, *Allah'a sıkı sıkıya bağlı*, Takva sahibi…

Kutadgu Bilig'de Tanrı inancı. "Bir topluluğa peygamber gönderilmemiş bile olsa, o topluluk aklı kullanarak kadir-i mutlak olan tek yaratıcı inancına ulaşabilir". Bu o demektir ki, İslamiyetten önceki eski Türk dininin tek Tanrılı bir inanca dayanmış olması, en kesin bir kanıttır. Eski Türk toplumunda, İslam dinine girmeden önce kendilerine tek Tanrı inancını tanıtacak ve benimsetecek bir peygamber de görülmemiştir. Bu duruma göre, Türkler, tek Tanrı inancına, akıllarını ve mantıklarını kullanmak suretiyle ulaşmış ender milletlerden biridir.

"Tengri-Tavnrı" kavramı, duygusal ve entelektüel düzeyde açıklanmalıdır. Bu kavram insanın çabasını, girişimini, canatımını, bilgeliğini, umudunu, Allah'a bağlılığını, arzu ve isteklerini ve dileklerini geleceğe yönlendirir. Bilgelik fenomeninin anlaşılması "Tanrı bilge, yaratıcı ve üstün güçtür" kavramına dayanmaktadır ve dünyanın yaratılışı hakkında dinî tasavvurları temsil eder. Bu, dünyanın yaratılması hakkındaki dinî inançları yansıtmaktadır.

Tanrı'nın etimolojik sözlüklerde leksik manası: Kelimenin etimolojik olarak parçalanabilir birleşenlerinden birini oluşturan *-an,* Allah anlamında tarihî Sümer metinlerinde kullanılmaktadır. Etimolojik nitelikteki *-an* morfemi antroponimlerde kullanılmaktadır: *Tanrıverdi, Tanrı berdi, Tanrıverən, Tanrıberen, Xudaverdi, Xudaberdi, Xudafərin* (Bk. int: 4:666). Qedim Türklerde Tanrı antropomorfozlaştırılır. Tanrı insan obrazına çevrilir: Üze Türk tenrisi, Türk ıduk yiri, subı ança timis (Orkon-Yenisey, KltŞ)

Tanrı adının kavramsal anlamlarının atasözü ve deyimlerde de yansıması görülmektedir. Örneğin: *Tanrı yar olsun, Tanrı korusun, Allah razı olsun, Allah saxlasın* vb.

Tengri kelimesinin kavramsal-leksik mana grupları: Tenqri-mitolojik varlık, hayat; Tengri-sembol, duygu, enerji ve tehlikesizlik sembolü.

İnsan hayatında Tanrı'nın rolü ve önemi: Tengri'nin işaretler dünyasındaki belirtileri: İnsanın sosyal dünyasında rolü, dinî, hayat, bilgelik, yaratıcı, adillik vb. Ad sentagmatik ilişki oluşturur: *Dünür-Düngür-Tengri-Tanrı-Tenri-Allah-Çələb-Gög.*

Tanrı'nın güç ve manevi değer belirtisi: Tenri ilahi başlangıç gibi. Tabi ki, değer yoksa özgür, kendi kimliğini anlayan farklı bir millet de yok. Çünkü

değer bizim sınırımızdır, ölçümüzdür, bizi başkalarından ayıran cevherdir. Değer Tanrı'yı güç kaynağına çevirir. Hacib'in eserinin başlıca hedefi ise yüce Tanrı'yı insana tanıtmaktır, kadir Allah'ı ve onun aciz kulunu birbirine sevdirmektir. *Kutadgu Bilig*'de aşılanır ki, yüce, yüksek Tanrı'yı tanımanın yolu da onun gönderdiklerini öğrenmek, onun emir ve yasaklarını yerine getirmekle mümkündür. Bu, insan ve toplum olarak diri kalmanın, kurtuluşun, özgür ve adaletli olmanın tek yoludur.

Dünyanın kavramlar haritasında *Tengri* kelimesinin ifade ettiği mefhum veya kavrama önemli bir yer almaktadır. Arkaik kelimeler, atasözleri ve darbımesellerde eskiye yönelik olarak mühim bilgi kaynağını oluşturmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de de arkaik kelimeler çoktur. Söz konusu kelimelerden biri de Tengri'dir. Tengri'nin leksik-semantik mekânını onu idrak etme sürecinde böyle belirledik:

1. *Can, ruh* semantik mekânında *Tengri* kavramı: Her bir vücuda can gelmesi için Tanrının fermanı olmalıdır. Örneğin: *Allah'ın yanında can deyib can eşitimək*.

2. *Gönül, kalp, yürek* semantik mekanında *Tengri* kavramı: Allah üreyince versin! Tanrı'nın açık kalpli (açıqürəkli) adamı: Gönül kimi sever, onun kusuru fazilet olur. Kimi sevmezse, onun fazileti kusur görülür; Gönülsüz nereye doğru atılsa ayak, O yer nice yakın olsa da olur uzak.

3. *Kader, baht* semantik mekânında *Tengri* kavramı. "Kader, baht" konseptsferinde[1] semantik kuruluş: *Xoşbəxtlikdən! Tanrı səni xoşbəxt eləsin!*

4. *Duygusal* mekânda *Tengri* kavramı: İlahi! Ay Allah, Allah eləməsin; eski: **bismillah** (RAL, 2005, s. 98)

5. *İyilik* mekânında *Tengri* kavramı: *Adamlara yaxşılıq etmək, Tanrı sənə yaxşı yol bəxş etsin!*. *Hayırın, ışığın* konseptsferinde *Tenqri* kavramının deyimlerle ifadesi. *Hayırseverlik, iyilik* kavramının "Tenqri" adıyla ilişkisi.

6. *Gök* kavramı veya konsepttemanın belirtileri. Dilin bir fonksiyonu da bilgi vericiliktir. *Gök* veya *Tanrı* üzerineolan bilgilerin gizli, örtülü yönleri tasavvur edilen nitelik taşır, kelime özel metin kurucu mahiyet kazanır. Mitolojik

[1] *Konseptsfer* terimini, 20. yüzyılın son çeyreğinde bilimsel literatüre ilk olarak D.S. Lixaçev getirmiştir. Bu anlayış//terim, bilim tarihinde *neyosfer, atmosfer, biyosfer* ve *semiyofer* terimlerinden sonra ortaya çıkmıştır. Sosyal-kültürel çevre veya ortam anlamını ifade etmektedir. Dolayısıyla, sıradan bazı konseptlerin birlikteliği olarak değil de herhangi bir kavramın kendisinin yerleştiği yer veya mekân anlamında algılanmaktadır (Musaoğlu vd. 2016, s. 35).

semantikada söz konusu değerler değişir.

7. *Tengri* kavramı, bütünleşik olarak alt kavramlarıyla ve kategorileriyle çok yönlü olup bir sıra saheleri içerir, içerik ve mahiyeti geniştir.

Tengri\Tenri\Tanrı kavramı deyimlerde: Diğer kavramlar gibi Tanrı adı da deyimlerde de açıklanmaktadır. Eş anlamlı deyim bilimsel sıra oluşturur: *Tanrı haqqı-Allah haqqı*.

Dilin deyim bilimsel imkânları, halkın yaşadığı dönemin millî/manevi karakterini, kültürünü ve mantaliteyi ifade eder, onun gelenek ve göreneklerini, inam ve itikadını, ritüel yönlerini ve niteliklerini vb. yansıtır. Tanrı üzerine eserde kullanılan deyimlerde de bu hâl kabarık olarak görülmektedir. Örneğin: *Haqqın səsi. Allah haqqı. Haqq (ər.Həqq)*. Allah'ın adlarından biri; Allah, Tanrı (Bazarova, 2011, s. 6).

Tengri mefhumu, Türk-İslam felsefi düşüncesi ve yorumundabir ilahi medeniyet fenomeni olarak algılanmaktadır. Medeniyet fenomeni ise filolojik bilimin *lengvo-kültüroloji* şubesinde incelenmektedir.

"Lengvo-kültüroloji, dil ve kültürün kendi görevini yerine getirdiği süreçte gerçekleşen karşılıklı ilişkilerini ve etkileşimini inceleyen bilimsel bir disiplindir" (Stariçenok, 2008, s. 288). Söz konusu disiplinde kelimeler, adlar veçeşitli leksik-gramatikal özellikler dilin, etnosun, sosyo-lengüistikin, psiko-lengüistikin ve medeniyetin ışığında yorumlanır. Buradaki amaç, *Tanrı* dil birimini mantaliteyi ifade eden bir kelime olarak araştırmak, onun semantik kuruluşunu belirlemek; *Tanrı* sözcüğünün leksik anlamıyla bilişsel-kavramsal kuruluşu arasındaki benzer ve farklı ilişkileri göstermek; Tanrı'nı fenomenal bir kavram, akıl gücüyle ifade edilen bir birim olarak fikir-mana-idea üçlüsü ekseninde ele almak vb. ibarettir.

Tanrı mefhumu, evrensel nitelik ve nicelikteki bir kavram olarak hem de önemli bir fikir birimidir. Bu kavram, kendi kendine mananın çok çetin bir ifadesidir. D. S. Lixaçev'in düşüncesine göre, "Tanrı kavramı (konsepti) sadece kelimenin leksik-leksikografik manasından değil, aynı zamanda insanın kişisel tecrübesinin ve gözlemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır" (Lixaçev, 1993, s. 36).

Beşerî medeniyet, Tanrı kavramıyla insanın akıl dünyasına dâhil olmuştur. Bu kavram, bizim Allah üzerine bildiyimiz bütün bilgilerin veya bilişin kendisidir. Tanrı'nın anlamı onu idrak edenlerin ihtimali, düşündüğü, tasavvür etdiği bilgi ve malumatlardan ibarettir.

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib Tanrı'nın adından konuşur. Bey adil

olmalıdır. Ey hâkim, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürülmeli ve halkı korumalısın.

Yusuf Has Hacib'in eserinde hükümdara Tanrı tarafından verilen kutun korunması ve yüceltilmesi için, hükümdar dışındakilerin ise, yine ikitidarca olumlulanan ve baki âleme (dinî kaynaklara uygun olarak) dayandırılan payelere ve nimetlere ulaşabilmeleri elde edilmesi gereken temel kavram bilgidir.

Eserde Tanrı üzerine kavramsal fikirleri aşağıdakı kimi sıralamak mümkündür:

Tanrı azze ve celenin medhini söyler. Her şeyden önce kadir ve bir olan Tanrı gelir, sonsuz hamdve sena da ancak ona layiktir; Büyüklük sahibi, kadir, zü'l-celal; yaratan, türeten ve kudretin kemaline sahib olan Tanrı'dır; Bu kitaba ad koymuş olan o büyük ve iyi kulları Tanrı yarlıgasın.

Bismillahi-r-Rahmani-r-Rahim (manası). Eserin ilk bölümleri Tanrı'nın mahiyetine aittir. Yazar yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbin-Tanrı'nın adıyla söze başlar. Kadir ve bir olan Tanrı'ya çok hamd ve binlerce sena olsun: onun için fanilik yoktur.

Yaratıcı nitelik: Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlukatı o yarattı. İstedi ve bütün bu varıkları yarattı; bir kere: "Ol!" dedi, bütün diledikleri oldu. Bütün bu yaratılmış olanlar ona muhtaçdır; muhtaç olmayan yalnız Tanrı'dır; onun eşi yoktur. Ey kuvvetli, kadir, ebedî ve müstagni olan Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz. Ululuk ve büyüklük sana mahsustur; sana eş ve denk olan başka biri yoktur. Ey bir olan Tanrı, bir başkası sana şerik koşulmaz; başta her şeyden evvel ve sonda her şeyden sonra sensin. Senin birliğin hesaba gelmez; bu kudretin her şeye hâkimdir. Sen, şüphesiz, birsin, ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez. Ey içi ve dışı bilen, ey hakku'l-yakın, gözden uzaksın, fakat gönle yakınsın. Senin varlığın, parlak güneş ve ay gibi, bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur. Senin birliğin eşya ile ilgili değildir; eşyayı sen yarattın, onlar senindir. Şer varlığı sen yarattın; varlık yok olur, baki kalan yalnız sensin. Yaratıcı varlığına yaratılmış olanlar şahittir; yaratılan iki-birin hazır şahididir. Onun eşi yahut benzeri yoktur; nasıl olduğuna mahlukların aklı ermez. Yürümez ve yatmaz, uyumaz, uyanıktır; ne benzer ne kıyas edilir ne de tasvavvur götürür. Arkada veya önde değildir; ne sağdadır ne solda, yeri ne altta ne üstte ne de ortadadır. Yeri o yarattı, onun için yer bahis mevzusu değildir; şunu bil ki, onsuz da yer yoktur. Ey her sırra yakın, ey her gönül için yüksek Tanrı, bütün suret ve şekiller sana şahittir. Bu sayısız, yüz binlerce canlıyı, ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın. Mavi göğü saysız yıldızları ile süsledin, karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın. Uçan, yürüyen ve duranların hepsi rızıklarını senden bularak yiyip içerler, Yüksek Arş'tan alttaki toprağa kadar bütün her şey, hepsi sana muhtaçtır, ey Rabbim; ey

Tanrı'nın birligine inanmış olan, onu dilin ile öv; gönlün tereddütsüz inandı ise, aklını işe karıştır. Nasıl olduğunu arama, gönlünü gözet; varlığına inan, sükûn ve huzura kavuş. Nice ve nasıl olduğuna karışma, kendini tut; onu nicesiz ve nasılsız bil, sözünü uzatma. Ey müştağni olan Rabb'im, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şefkatle affet. Asıl sana sağındım, ümidim sendedir; muhtaç olduğum yerde elimden tut; mahşer günü beni sevgili Peygamber ile birlikte haşret, onu bana şefaatçi et.

Yazar, "Peygamber Aleyhisselam'ın medhini söylerken" de Tanrı üzerine düşüncelerini verir: Esirgeyen Rabb'im, halkın en seçkini ve insanların en iyisi olan sevgili Peygamberi gönderdi. O sana Tanrı tarafından gönderilen davetçi idi. Tanrı'dan seni istedi atadan ve anadan daha merhametli ili; Tanrı'dan daima bunu niyaz eder, bunu dilerdi. O (Peygamber) ümmeti üzerine Tanrı'nın bir rahmeti idi; güzel tavırlı, dürüst ve kendisine güvenilir bir tabiatta idi. Kara yerde de aziz idi, mavi gökte de; Tanrı ona çok deger vermişti (*Tanrı-değer veren*). Ey Tanrım, benim gönlümü gözet; kıyamette beni sevgili Peygamber ile birlikte haşret. Kıyamette dolunay gibi yüzünü göster; ey Tanrım, kendisini bana şefaatçi kıl. Başta herkesten önce, Tanrı'ya inanmış (İnam yeri) gönlü ve dili dürüst (sıddık) olan Ebu Bekir gelir.

Dikkat edilirse görürüz ki, metinler Ay-Toldı'nın hükümdara ve aksine hükümdarın Ay-Toldı'ya sözün, suali ve cevabından ibarettir. Metinlerde de "hükumdarın Ay-Toldı'ya cevabında da Tanrı'nın kimliği gösterilir; Hükümdar:- Bütün sözlerini dinledim, dedi; sözün beni aydınlattığı kadar, seni de beğendim; ben de şimdi senin gibi bir insan arıyordum; ey insanların ileri geleni. Tanrı dilediğini verdi; Tanrı birini dilek ve arzusuna kavuşturunca karşılığında onun da Tanrı'ya şükretmesi gerekir. Ey nimet sahibi olan muktedir kimse, şükret; şükredersen, Tanrı nimetini arttırır. Yoktan var olan her şey tekrar yok olacaktır; yaratan Tanrı ne isterse onu yapar (Ay-Toldı'nın hükümdara cevabından); ben asi bir kulunum, günahım çoktur; ey aziz Tanrı, beni kendi fazlın ve keremin ile affet.

Tanrı, Türk ağıl, düşünce sistemini biçimlendiren kavram: Akıl senin için iyi ve yeminli bir dosttur. Bilgi senin için çok merhametli bir kardeştir.

Eserin "İnsanoğlunun değerinin bilgi ve akıldan geldigini söyler" bölümünde *bilgi, anlayış, akıl* kavramlarıyla tanış oluruz. Öğreniriz ki, fazilet sahibi olanlar bilginin, aklın sayesinde söz konusu mertebeye yükselir: Tanrı insanı yarattı, seçerek yükseltti; ona fazilet, bilgi, akıl ve anlayış verdi. Ona hem gönül verdi hem de onun dilini açtı; ona güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan etti. Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi; ona anlayış verdi ve böylece düğümler çözüldü. Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklere elini uzatır.

Hacib, eserin "Yedi yıldızı ve on iki burcu söyler" bölümünde yazar ki, "Tanrı adıyla söze başladım; o yaratan, yetiştiren ve göçüren Rabb'imdir. Her şeyi yoluna koyan Tanrı'm bunları da yola getirdi; tanzim etti, düzeltti ve birbirleri ile barıştırdı. Ateş, su, yel, toprak; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir. Bunlar birbirlerine düşmandır. Tanrı düşmana karşı düşman gönderdi ve savaşı kesti.

Saadet hayatta en yüksek memnunluk duygusudur; bir şahsın herhangi bir şeyden duyduğu derin memnunluk ve sevinç hissidir, mutluluktur. Bu kavram, aşağıdaki düşüncede yer alabilmiştir: Ey devletli hükümdar. *Tanrı sana saadet verdi*; adını bin kere zikrederek, ona şükretmek lazımdır.

İnsanın iletişime başladığı günden itibaren müracaat vasıtası kimi hitaplar da ortaya çıkmış. Bu durum, Tanrı'ya hitap metinlerinin edebî-estetik niteliğini de çokça artırmış: *Tanrı'm, Rabb'im* ancak sensin, hepimizi yarlığa; bütün müminlere didarını nasip et. *Ey Rabb'im,* sen onun devletini arttır; bütün dileklerini yerine getir, her işine arka ol, destek ol.

Usta söz ve kalem sahibinin ürünü olan müracaatlar doğaldır, bunlar hem de duygusallığı gösterir. Hitapların belirlenmesi bazen *ey* nidasına bağlı olur. Bu müracaatlarda karşılıklı samimiyet, aynı sevgi hissi, doğal bir konuşma özelliği bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig'de *Allah* kelimesi de kullanılmıştır: Kimin yaşı kırkı geçerse gençlik insana: "-Allah'a ısmarladık!" der.

"Tenqri-Tanrı" - doğru yol. Yusuf Has Hacib'e göre, doğru hayat düşüncesi ve yolu ancak İslam'dır, yani yüce Tanrı'ya teslim olmaktır. Yüce Tanrı'nın yarattığı insanların İslam'dan ayrı, hayat tarzı olmamalıdır. Tanrı yanında hak, adalet olan dil, elbette, İslam'dır.

Tengri-Tanrı-Peygamber münasebetinin ifadesi: "Ey insanlar! Ben Tanrı'nın sizin hepinize gönderilmiş peygamberiyim. (O Tanrı ki) göklerin ve yerin hükmü onundur. Ondan başka hiçbir Tanrı yoktur. O, diriltir ve öldürür. Bundan dolayı, Allah'a, Allah'ın sözlerine inanan ve onun peygamberi olan resulüna iman getirin ve ona tabi olun ki, doğru yolu bulabilesiniz!" "Tanrı çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir."

Tanrı-iman getiren. Hacib'in Tanrı hakkında düşüncelerinden belli olur ki, imanın bir sıra temelleri vardır: Tanrı'nın mevcutluğuna ve birliğine inanmak, meleklere inanmak, kitaplara inanmak, peygamberlere inanmak, ahiret gününe inanmak, hayır ve şer ile birlikte kadere inanmak (SKTY, 2004, s. 36).

Tanrı'ya yalvarış kavramı: Hz. Yusuf yüce Allah'a böyle yalvardı: "Ey

Rabbim! Sen bana seltenetten (istediğinden de fazla) bir pay verdin. Bana röya yormayı öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaradan. Sen dünyada da, ahirette de benim sahibimsin. Benim canımı müslüman olarak al ve beni amelisalihlere kavuştur!" (Siracəddin, 2012, s. 11).

Kutadgu Bilig'de Tanrı mefhumu, kavramsal olarak ele alınmaktadır. Bütün fikir va manalar, dil konuşurlarınca idrak edilen yönleriyle ortaya çıkarılmaktadır. Bu, bir talim/terbiye kitabıdır, insan içindir, onun saadet beyannamesidir. İnsanın tasavvurunu, aklını, kalbini, vicdan ve ahlakının temel ölçülerini, metot ve vasıtalarını açıklayan ilahi metindir. Yazar, okurlarına Tengri-Tanrı hakkında çok yönlü manalar sunur. "Tengri-Tanrı" kavramı yazarın aklında ulusal kültürel bir hayal gücü olarak bütünleşir. Tanrı da bir kavram olarak her dönemde değerli ve günceldir, kendisinin tespiti için çok sayıda dil birimlerine sahiptir; aynı zamanda, deyimlerde, tabirlerde gerçekleşir.

Kutadgu Bilig'de Tanrı kavramının evrensel belirtisi ondan ibarettir ki, bu kavram zengin kültürel temel oluşturur. Bu temel, her şeyden önce, insan kalbi Tanrı'ya bağlı olursa o zaman onun mutlu olabileceği düşüncesini telkin eder. Yüce Tanrı her şeyi manalı ve maksatlı yaratmış. Yüce Tanrı'ya teslim olmayan özgür olamaz. Özgür olmayanın değeri olmaz. İnsanın değeri Tanrı'ya teslim olduğu kadardır. Bütün âlemde aziz olmanın iki şartı var: Yüce Tanrı yolunda cihat ve onun yardımı. Sen yüce Tanrı'ya kulluk et, rızık derdi çekme. İnsanları razı et ki, yüce Tanrı da senden razı olsun. Yüce Tanrı'nın hidayet kanunu var: Ona teslim ol ki, seni doğru yola yöneltsin. Yüce Allah'ın delalet kanunu var: Onu inkâr eden yolunu kaybeder.

Tanrı kavramı, şuurun kuruluş/içerik birimi olarak bir fikir hedefi, objesi üzerine idea, görüş ve bilgilerin toplamını yansıtır. Söz konusu kavramı içeren düşünceler, günümüzde insan faaliyetinin aktivitesini, onun uyumlu gelişimini başlatır. Düşüncemize göre, hakikatin kaynağı olan *Kutadgu Bilig* insan talimi ve terbiyesi için çok mükemmel bir projedir. Hacib bu hedefin gerçekleşmesini engelleyen sorunları çözümlemenin yollarını sunar. Hacib'in bu değerli eseri temelinde Tanrı kavramını algıladıkça insan hayata, varlığa meftun olur.

Kaynaklar

(ATK) Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989.

Bazarova, L. V. (2011). *Kontsept "Bog" vo Frazeologiçeskih Edinitsah Angliyskogo, Russkogo, Tatarskogo i Turetskogo Yazıkah.* AKD, Kazan.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig. II Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Topaloğlu, B., Yavuz, Y. Ş. & Çelebi, İ. (2002). *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Kramer, S. N. (1960), *Dve Şumerskie Elegii.* Moskva: İzd-vo Vostoçnoy literaturı.

Lixaçev, D. S. (1993), "Konseptosfera Russkoqo Əzıka". *İzd. RAN, Sr. Lit. i yazık*, T. s.2, № 18.

Musayev, M. M. (2012). *Türkoloji Dilçilik.* Dərslik. Bakı: Mütərcim.

Musaoğlu, M. & Kirişçioğlu, F. (2016). "Göktürk Metninin Kavramsal, Semiyotik ve Sentaktik Yapısının Karşılaştırmalı İncelenmesine İlişkin Deneme", *Türkologiya*, 3, s. 34-54.

(RAL) *Rusca-Azərbaycanca Lüğət. Üç cilddə*. C. I, Bakı: Şərq-Qərb.

Siracəddin, H. (2012). *Həzrət Nizami Gəncəviyə Görə, İnsan Qəlbinin Həqiqətləri.* C. 5, Bakı.

(SQTY) Sravnitel'no-İstoriçeskoe Qrammatika Tyurkskih Yazıkov. Moskva, 2004.

Stariçenok, V. D. (2008). *Bol'şoy Lingvistiçeskiy Slovar'*, Rostov-na-Donu: Feniks.

Kutadgu Bilig'de Geçen "Esri" (Kaplan) Sözcüğündeki Anlam Değişimi

İbrahim KEKEVİ*

Giriş

Kutadgu Bilig'de Eski Türkçe döneminde de Türkçe bir sözcük olarak kullanılan kaplan yerine "esri" sözcüğünün niçin ve nasıl bir gelişimin sonucunda kullanılmış olması dikkat çekicidir. Söz konusu sözcük şu iki beyitte kullanılmıştır:

2310 *yaġıda kör arslan yüreki kerek*
ḳarıştuḳta esri bileki kerek (Arat, 1979, s. 245)

5379 *uçarıġ uçurmaz sening ḳuşlarıng*
Yorırıġ yorıtmaz kör esring iting (Arat, 1979, s. 535)

Bu durum, *Kutadgu Bilig*'de iki beyitte geçen *esri: kaplan* (Arat, 1979, s. 160) sözcüğünün izini Eski Türkçe dönemine kadar sürmeyi gerektirmektedir. Bunun yanında *Kutadgu Bilig* ile aynı dönemde yazıldığı bilinen *Divanu Lugati't-Türk*'te *esri* için kaplan (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 63) kaplan anlamının yanında iki renkli nesneleri nitelemek için kullanıldığı bilgisi *esri yışıg* örneği ile birlikte verilmiştir. Ayrıca esrile- eylemi için kaplan derisi gibi nakışlanmak

1. Sözlüklerdeki Durum

Temel anlam olgusunu dikkate almak bakımından sözlük çalışmaları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu doğrultuda kapsamı Eski Türkçe olan sözlüklerden başlamak yerinde olacaktır. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *äsri* olarak ifade edilen sözcük; bir hastalık ve *äsringü* biçimi için renkli, alaca bulaca, alaca ve iki renkli anlamlarının verildiği görülmektedir (Caferoğlu, 2015, s. 77). Hastalık anlamı için ciltte belirtileri görülen behçet hastalığı, kızamık, suçiçeği türünden hastalıklar kastedilmiş olmalıdır. Clauson'un sözlüğünde *spotted, dappled* (benekli, puanlı, nokta nokta) anlamlarını vermekle birlikte sözcüğün tarihî Türk lehçeleri metinlerinde geçtiği yerleri de verir (Clauson, 1972, s. 250). *Drevnetjurkskij Slovar*'da sırasıyla benekli, alacalı anlamı verilmiştir (Nadelyayev, 1969, s. 184). K. Röhrborn'un ikinci cildini yayımladığı sözlüğünde *äsri* için iki ayrı anlam vermektedir. Birincisi renkli, rengârenk, lekeli, benekli; ikincisi çok yönlülük, bilgililik, deneyimlilik anlamlarıdır (Röhrborn, 2017, s. 300). Rörhrborn'daki ikinci anlam için sözlükte şu alıntılama yapılmıştır: *k(ä)ntüläri ymä yänä äsrilärin yadip…* (Röhrborn, 2017, s. 300). Alıntıya; çok

* Arş. Gör., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya, *ikekevi@gmail.com*

yönlülüğü sergileyerek, diye anlam verilmiştir.

Eski Türkçe sözlükler, *Kutadgu Bilig* ve *Divanu Lugati't-Türk* dikkate alındığında esri sözcüğünde anlam açısından bir aktarma olayı ve değerlendirilmesi gereken bir anlam daralması olduğunu düşünmek olasıdır. K. Röhrborn sözlüğünde verilen ikinci anlamın soyut bir nitelikte olması ve devam eden dönemde görülmemesi dikkat çekicidir. Bu örnekte soyut bir anlamın art süremli bir çerçevede kaybolması bu örnekte aktarmaların niteliği ve yönünü açıklamak açısından önemlidir.

*İbni Mühenna Lügati'*nde söz konusu sözcüğün esrici biçimi mevcuttur. Anlam olarak "parsa av öğredici" (Battal, 1988, s. 31) verilmiştir. Bu bilgiden hareketle esri sözcüğüne pars anlamı verildiğini çıkarmak mümkündür. *Dictionnaire Turk-Oriental*'de Arap harfleriyle ifade ettiği *isri* için Fransızca "once" (kar leoparı) (Courteille, 1972, s. 111) anlamı verilmiştir. *The King's Dictionary* adlı yapıtta Arap harfleriyle ifade ettiği esri için İngilizce "panther" (panter) (Golden, 2000, s. 221) anlamı verilmiştir. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'nde esri için pars anlamı verilmiş ve *Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak* adlı kaynak eserden alındığı belirtilmiştir (Toparlı, 2014, s. 76). 13. yüzyıldan sonra yazılmış bu eserlerde *Kutadgu Bilig*'deki anlamın çok dışına çıkılmadığı genel olarak vahşi kediler için kullanıldığını görmek mümkündür. Yukarıdaki beyitlerden ilkinde "bilek" sözcüğünden hareketle leopar sözcüğü söz konusu hayvanın tırmanma yeteneği göz önünde bulundurularak ihtimal verilebilir; ancak bu, sözcüğün anlamını belirlemek için zayıf bir önerme olacaktır. Bu mesele için Marcel Erdal; Türk dilinde (Turkic) *äsri* "leopar", *kaplan* "kaplan" iken bu sözcük *bars* için ödünç alındığı görüşündedir (Erdal, 1991, s. 163).

2. Kaynak Eserlerdeki Durum

Sözlüklerin yanı sıra kaynak eserlerde geçen ve dikkatlere sunulması gereken yerleri de ele almak gerekir. Bu doğrultuda ilk ele alacağımız *Irk Bitig*'de üç ayrı falda geçmektedir. Bunlardan ilki olan 4. falda *ürüŋ esri togan kuş men* (Ak benekli doğanım!) (Yıldırım, 2017, s. 34), 41. falda *ürüŋ esri ingek buzagulaçı bolmış, ölgey men temiş, ürüŋ esri erkek buzagu kelürmiş* [Ak benekli bir inek buzağılamak üzere imiş. (İnek) "öleceğim" demiş, ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş] (Yıldırım, 2017, s. 42), 49. falda; *esri amga yalım kayaka ünüp barmış* (Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış.) (Yıldırım, 2017, s. 45) şeklinde geçmektedir. *Irk Bitig*'deki örneklerinde 3 ayrı falda geçen esri "benekli" anlamının kullanılmasının yanında hayvanları nitelemek için kullanılması, merkeze aldığımız *Kutadgu Bilig*'deki örnekle ilişki kurabilmek açısından önemlidir.

Doğan Aksan, benzetmelerin aktarmaların ilk aşaması olduğu görüşündedir (Aksan, 2016, s. 78). Aktarmaların, çok anlamlılığı doğuran

etkenlerin başında geldiğini, benzetmelerde olduğu gibi anlatılmak istenen kavram, onunla bir yönden ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılmaya çalışıldığını ve böylece bir göstergenin yeni bir anlam kazandığını belirtir (Aksan, 2016, s. 79).

Altun Yaruk'ta *esringü* biçimiyle sırasıyla bölüm ve cümle numarasıyla; 71/19, 120/15, 209/15, 384/19, 416/3, 424/2, 445/1, 487/12, 515/19, 520/5, 574/18, 645/19 (Kaya, 1989, s. 34, 51, 82, 150, 163, 165, 173, 190, 200, 224, 250) yerlerinde toplam 12 kez geçmektedir. Bu biçimiyle; çeşitli, çok renkli (Ayazlı, 2012, s. 308), çok sayıda anlamlarıyla kullanılmıştır. *Altun Yaruk*'ta anlam alanının *Irk Bitig*'e göre daha genişlediğini söylemek mümkündür. Anlam alanına katkısı olması bakımından *Berliner Turfan Texte*'de "verschieden" (farklı) anlamında kullanıldığını da burada belirtmek gerekir (Kara ve Zieme, 1977, s. 126). Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden olan *Dasakarmapathavadanamala*'da *esri* ve *esringü* biçimlerinden ikisi de geçmektedir. Sırasıyla renkli, alaca anlamları verilmiştir (Elmalı, 2016, s. 370).

3. Değerlendirme

Orta Türkçe dönemi eserlerinde ve tarihî lehçelerde rastladığımız sözcüğe *kaplanın* yanı sıra *leopar, panter, pars* anlamları verildiği görülmektedir. Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* adlı çalışmasında sözcüğe "damalı, muhtelif ve çeşitli anlamlarının verir. Bununla birlikte İbranice örneğinden hareketle benekli, alacalı lekeli sözcüğünün bu dilde vahşi ve benekli kedilerin adlarından geldiğini dikkatlere sunar (Erdal, 1991, s. 163). Bu düşünce dikkate alındığında iki ihtimal değerlendirilebilir.

Birincisi Eski Uygur Türkçesi ve Orhun Türkçesi döneminde de *esri* için "leopar, kaplan" vs. anlamları verildiği varsayılabilir. İkincisi aktarımın yönü itibarıyla böyle bir aktarım durumunun Türk dili için pek mümkün görülmediği ileri sürülebilir. Anlamlandırmada dile özgü durumlar göz önünde bulundurulmalıdır.

Sözcüğün Eski Türkçe dönemi eserlerinde daha geniş bir anlam alanına sahip olduğu görülmektedir. *Irk Bitig*'de "benekli" anlamı verilmekle birlikte sözcüğün yine hayvanları nitelemekte kullanılması bir benzetme ve aktarım durumu olduğunu açıkça göstermektedir. Sözcüğün, anlam alanını ifade etmesi bakımından genel bir ifadeyle "çokluğu, çeşitliliği, farklılığı" anlamlandırmada kullanılması kendisine geniş kullanım alanı bulabilecek şekilde bir anlam alanı oluşturmasını sağlamıştır.

Çok anlamlılıkta gösterge temel anlamını yitirmeden yan anlamlar kazanmaktadır. Zaman içinde bunlar unutulabildiği gibi yeni yan anlamlarla daha da zenginleşebilmektedir. Türkçenin elimizdeki en eski ürünleri olan Orhon

yazıtlarındaki kimi sözcükler bunun kanıtıdır. Örneğin bugünkü *değmek* eylemi (tegmek) 8. yüzyılda "değmek, dokunmak" anlamının (Bilge Kağan Doğu yüzü 30. satır) yanında "ulaşmak, erişmek" kavramını da (Kül Tigin Güney yüzü 4. satır) anlatıyor, aynı zamanda "saldırmak, yakalamak" anlamlarına geliyordu (Kül Tigin Doğu yüzü 53. satır). Bugün bu anlamlarda değişmeler olmuştur (Aksan, 2016, s. 90).

Yukarıda verilen anlama dayalı bilgi ve örnekte görüldüğü gibi çok anlamlılığın gerçekleşmesinin yanı sıra çok anlamlı göstergeler bu anlamlarını zamanla yitirebilirler. Bahsi geçen *esri* sözcüğünün de çok anlamlılık konusunda böyle bir süreçten geçtiği görülmektedir.

Orta Türkçe dönemi birikiminin ilk İslami dönem Türk eserleri olarak anılması, girilen yeni kültür dairesinin getirisi olan dil ve kültür verilerinin belirtilmesi açısından önemlidir. Bunun yanında *Kutadgu Bilig*'de tesadüf edip incelediğimiz bu sözcük üzerinden Orta Türkçe birikiminin aynı zamanda Eski Türkçe döneminin mirası üzerinden geliştiğini belirtmek de yerinde olacaktır.

Kaynakça

Aksan, D. (2016), *Anlambilim*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I, Metin*, 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____(1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Battal, A. (1988). *İbni-Mühenna Lügati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

Courteille, A. P. (1972). *Dictionnaire Turk-Oriental*. Amsterdam: Philo Press

Elmalı, M. (2016). *Dasakarmapathavadanamala, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbaskı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Golden, P. B. (2000). *The King's Dictionary: Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, Translated by: Tibor Halasi-Kun, Peter B. Golden, Louis Ligeti and Edmund Schütz with essays by Peter B. Golden and Thomas A. Allsen. Edited with notes and

commentary by Peter B. Golden. Leiden; Boston; Köln: Brill.

Kara G. & Zieme, P. (1977). *Berliner Turfantexte VIII, Die Uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*. Berlin: Akademie Verlag.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nadelyayev V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev & A. M. Sçerbak (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad.

Röhrborn, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Band 2: aš-äžük*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Toparlı, R., Vural H. & Karaatlı R. (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yıldırım, F. (2017). *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutadgu Bilig'den Günümüze Kadar Yaşayagelen Kazakça Deyimler

Kuanyshbek KENZHALİN*

Мақалада XI ғасырдың жұлдызды шығармаларының бірі – Жүсіп Баласағұнның "Құтты Білік" дастанындағы тұрақты тіркестердің қолданысы қаралады. Ғылыми сипаттама, жүйелеу, тарихи-салыстырмалы, контекстік, құрылымдық-семантикалық әдістерді қолдану арқылы дастанның тілдік табиғаты анықталып, тұрақты тіркестердің семантикалық ерекшеліктері айқындалады.

Жазба ескерткіштер – қай халықтың болмасын өткен тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі, дінінің өткен тарихынан мәлімет алуға мүмкіндік беретін асыл мұрасы. Тілдің өскен сайын дамуы тамырының тереңдігімен де өлшенеді. Сондықтан тілді білу үшін әуелі түпкі тамырын зерттеп, тарихын білу – бүгінгі ұрпақтың еншісі.

Біздің қазіргі тіліміздің пайда болу, өсу, дамуының заңдылықтарын, қалыптасу жолдарын білу үшін ескі түркі жазба ескерткіштерінің тілін жан-жақты зерттеп, қазіргі ана тілімізге қатысы қанша екендігін анықтау қажет.

Осы тұста кейбір ескерткіштердің әлі де өз деңгейінде зерттелінбей отырғандығын айта кеткеніміз жөн. Жан-жақты зерттеуді қажет ететін осындай ескерткіштердің бірі – Жүсіп Баласағұнның "Құтты Білік" дастаны.

"Құтты Білік" дастаны XI ғасырдың жұлдызды шығармаларының бірі ретінде өз бойына классикалық түркі әдебиетінің, поэзиясының бірегей қасиеттерінің, эстетикалық тәжірибелерінің нәрін жиған туынды. Қоғамдықәлеуметтік мақсаты айқын, танымдық талғамы биік поэтикалық құбылыс. Таза әдеби шығарма ретінде ол өзіне дейінгі түркі поэзиясының ішкі заңдылықтары мен барша көркемдік қасиеттерін шығармашылықпен сіңіріп, әдебиеттің кейінгі кезеңдеріне өзгеше даму арналарын ұсынған шоқтықты эстетикалық белес.

Шынайы талантты энциклопедиялық бітімдегі шығарма тарихи түйінді құбылыс. Халықтық сипат, ұлттық мінез-құлық қырлары, сана, дәстүр болмысы солардан бедерленіп көрінбек. Ұлттық ой-сана, менталитет ұзақ сүзіліп, баяу қалыптасатын әрі баянды сақталатын күрделі түзілім. "Құтты Білік" дастанының беттерінен де қазақ елінің жаратылысына тән сипаттардың куәгері болғандаймыз. Халқымыздың қанына сіңген әдет-құлықтар, қасиеттер: үлкенге құрмет, кішіге ізет, барға қанағат етушілік,

* Doç. Dr., Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi, Kazak Dil Bilimi Bölümü, Astana.

жомарттық пен қонақжайлылық, мейірімділік пен қайырымдылық сынды көптеген адамгершілік өнеге-сипаттар мемлекеттік іс, тұрмыс, өмір, мораль, әдеп-иман тақырыптарын жырлаған тарауларда ақындық ой-маржандарымен астасып жарқырай көрініп отырады да, бір-бірімен ұласып келісті бір тұтас ұлттық бітімді көзге елестетеді. Бала тәрбиесі, әйел алу, жар таңдау, қонақ шақырып, қонақ күту, қызметшілермен, алуан мамандық иелерімен қарым-қатынас жасау жөніндегі тараулардағы осындай мағынадағы ойлар, тұжырымдар халқымыздың қазіргі бойында тумысынан біткен, тұрмысында бар, санамызға ана сүтімен сіңіп, бабалар ақылымен дарыған қасиет-сипаттармен жалғасып, жақын түсіп отырады. Баланы жасынан қолында тәрбиеле, жатқа жіберме, үйінде өсір, өнер-білім үйрет, имандылыққа баулы, еңбекке баста дейді ақын. Ұзын жолдың бойына үй тікпе, тасыған арынды өзенге жақын қонба, қамал қасынан алыс жүргін дейді. Бұлар әдет-нанымнан да, әдеби шығармалардан да жақсы таныс түйіндер [1, 20].

Басты дереккөз – А.Қ. Егеубаев аударған алғашқы басылым «Жүсіп Баласағұн. Құтты білік» (Алматы, Жазушы, 1986) кітабы. Енді осы еңбектегі тұрақты тіркестердің семантикалық ерекшеліктерін сөз етейік.

Тұрақты тіркестер – екі немесе бірнеше сөздердің тіркесуі арқылы тұтас бір мағына білдіретін сөз тіркестері. Қазақ тіл білімінде бұл термин фразеологизмді тұрақты тіркес, фразеологизмдік бірлік (единица), фразеологизмдік тіркес, фразеологизмдік орам, фраза сияқты атаулармен аталып жүр.

Фразеологияның теориялық негізін қалаушылар ретінде француз ғалымы Ш. Баллиді, Ресей академигі В. В. Виноградовты атауға болады. Ә. Болғанбайұлы мен Ғ. Қалиев «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбекте: "Фразеологизмдердің өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін танытатын негізінен үш белгісі бар. Олар: 1) даяр қалпында жұмсалу белгісі, 2) мағына тұтастығы, 3) тіркес тиянақтылығы", – деп жазады [2, 187].

Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестер құрылымдық-типологиялық, семантика-морфологиялық, тақырыптық, түрлі аспектілік (этнолингвистикалық, мәденилингвистикалық және т.б.) тұрғыдан XX ғасырдың 40-жылдарынан бастап зерттеле бастады. Қазақ фразеология саласының көшбасшысы І. Кеңесбаев алғаш рет жалпы түркі фразеология ғылымының теориялық негізін салды. Қазіргі уақытта қазақ лингвистикасында фразеологизмдердің теориялық және практикалық мәселелері (Ә. Қайдар, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев, С. Исабеков, А. Алдашева, Г. Смағұлова, С. Сәтенова, т.б.), тұрақты тіркестердің стильдік қызметі (М.Серғалиев, Г. Құсимова, Г. Боранбаева), олардың көркем шығармаларда

қолдануы (Ө. Айтбайұлы, Б. Шалабай, Х. Қожахметова, М. Жәнібеков), фразеологизмдердің мағыналық, тақырып тық тұрғыдан топтастырылуы (А. Елешова, Р. Жайсақова, Р. Авакова), фразеологиялық бірліктердің жеке категориялары (Ф. Оразбаева, А. Байталиев, Р. Таева), фразеологизмдегі диалектілік ерекшеліктер (Ш. Сарыбаев, Қ. Қалыбаева, С. Мұстафаұлы), фразеологизмдердің жеке тілдер деректерімен салыстыра зерттелуі (А.С. Аманжолов, З. Ахметжанова, Р. Валиханова, М. Әбдіғалиева, П. Дәулетова және т.б.) мәселелері тіл білімінің түрлі аспектілерінде зерттелді. Сонда да қазақ тілі фразеологиялық қорын кешенді түрде зерттеу бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Дастандағы тұрақты тіркестердің бүгінге жету жолы, түрлену үрдісінің көріністері шартты түрде мынадай ыңғайда жіктеліп қарастырылады:

Жұмырланып, жетіліп тілдің поэтикалық ерекшеліктерімен ұшқырланып мақал-мәтелге, өнегелік шағын шумақ, жырларға айналып, халық санасына, әдебиетіне шығармашылықпен сіңу арқылы жеткен толғамдар; Мыс.:

"Шайтан ісі – абдыраған, асыққан, Асыққан іс ығын бермей жасытқан" (5217). "Асыққан шайтанның ісі" (қазақ мақалы). "Кісі сүйсе айыбы асыл көрінер, Сүймесе егер, асылы айып көрінер" (533) "Сүйгеніңнің шұнақтығы байқалмас" (халық мақалы).

Түпнұсқадағы бәз күйінде, қаз-қалпында сақталған тұрақты тіркестер; Мыс.: "Ұлық болсаң, кішік бол" (4532). "Ақыл көркі тіл, тілдің көркі сөз, Адам көркі жүз, жүздің көркі көз" (274).

Мағынасы, мәні, өзегіндегі нәрі, өміршең қағидасы жаңа сөз тіркесімен, жаңа үлгімен жеткен ой-толғамдар; Мыс.: "Өзіңнен де зорлар сөзін қозғаса, Құлағың сал, сөйлеп әуре болма аса" (4116) "Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін" (мақал); "Күштілерім сөз атса, бас изеймін шыбындап" (Абай); "Ас арқауың, онсыз күнің қараңғы, Құлқын-өңеш билемесін адамды" (3667) "Ас адамның арқауы" (мәтел), "Құлқынның құлы»" т.с.с.).

Тіршілік-тұрмыстың үлкенді-кішілі заңдылықтарына айналған рәсімдер; Мыс.: "Өсекшіге араласпа жақындап, Өсекшінің өртер тілі лапылдап" (4212); "Аузыңды бақ, енер содан кесел де!" (4615); "Әдептінің түр-түсі де әдемі" (4604); "Айтарыңды сайлап сөйле, жүректі ер!" (3878); "Сөйлемесең, сөзің саған құл болар, Сөйлеп қойсаң, сені өзі құл қылар..." (3880);

"Көңіл жақын болса, жақын алыс жер, Көңілді бақ, алыс кейде қарыс жер!" (3705).

Халық даналығына ұласып, ұлттық парасат-сана қисындарымен суарылып, мазмұнын байытқан толғаныстар. Мыс.: "Тіршілікке алданбағын, өшеді, Дүниеге алданбағын, көшеді!";

"Жамандықты қусаң, азап шегесің, Жамандыққа жақсылық қыл, жеңесің!"; "Ақыл бұйда, ере түссең жетелер, Сөйтіп арыз-тілегіне жетеді ер..."; "Ақылдылық асылы ізгі жандардың, кішілікте кісілік бар, аңғарғын..." [1, 22-23].

Ауқымды дастанның ойлары, насихат-уәзипалары осылайша алуан қырымен халқымыздың тұрмысына, салт-дәстүріне, санасына, әдебиетіне сіңіп, кең таралып кеткен. Шығарманың халық рухына осыншама қойындасып, біте қайнасып, өлмейтін өрелі сөзге айналуы сирек құбылыс. Бір жағынан, толғам тереңдігі, көркемдік шындықтың әлеуеті тәнті етсе, екінші жағынан, халықтың өз тәжірибесінен, халықтың өз рухани тірлігінен еркін алып қолданған, игерген мақал-мәтелдері тілге орамды, жүрекке жылы тиіп баурап алады. Ойды ой жаңғыртып, ойды ой дамытып, сан ғасырлық әдеби көркемдік таным диалектикасын алға тартады. "Классикалық түркі поэзиясының тарихы Құтадғу Білік поэмасынан басталады" [3, 21] деген пікірдің бір дәлелі осындай таза теориялық бітімінен де аңғарылады. Кейінгі кезеңдердегі халық әдебиетіндегі, ауыз әдебиетіндегі, классикалық поэзия үлгілеріндегі ағартушылық мұраттардың бір ұшығы осынау ежелгі дәуір дастанында жатыр. XVIII-XIX ғасырларда жарық көрген, сол кезеңде жазылған туындылардың дені осындай насихат-ғақлия мәнерінде жазылып, саяси-әлеуметтік, моральдық, этикалық мәселелерді батыл да ашық үнмен толғаса, сол арқылы халыққа жол нұсқауды ниет етсе, мұндай этика-дидактикалық бағыттың түп-тамырын тағы да ежелгі түркі толғауларынан табамыз.

І. Кеңесбаевтың авторлығымен шыққан "Қазақ Тілінің Фразеологиялық Сөздігі" қазақ фразеологиясына ғана емес, қазақ тіл біліміне де қосылған елеулі үлес. І. Кеңесбаев аталған сөздіктегі қазақ тілінің фразеологизмдері туралы жазған мақаласында фразеология туралы: "Тіл-тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті оның барлық тарауларынан (ярустарынан) байқалатыны мәлім. Сол қасиет, әрине, тиянақты сөз тіркестерінен де анық көрінеді. Тіл байлығын сөз еткенде сөз байлығы (лексикалық қор) деген топқа осы сөздікте қамтылған алуан түрлі фразеологизмдерді жай, жалпылай жатқыза салуға болмайды. Басқаша айтқанда сөз байлығын тексеретін тіл білімі саласын лексикология деп атайтын болсақ, фразеологизм байлығын тексеретін тіл білімі саласын фразеология деп атау әбден орынды", – деп жазады [4, 589].

Автор аталған еңбегінде қазақ тіліндегі фразеологизмдердің теориялық мәселелерін де жан-жақты қарастырып, болашақ ғылымизерттеу жұмыстарына бағдар боларлық ғылыми пікірлер айтқан. Қазақ тілінің фразеологиясын зерттеуші ғалымдардың қай-қайсысы болмасын өз зерттеу жұмыстарында бұл еңбекті басшы*лыққа алады.* Біз де "Құтты біліктегі" тұрақты тіркестерді осы сөздіктен көре аламыз. Оны төмендегі тіркестер мен оның беріп тұрған мағынасынан айқын көруімізге болады.

"Жалған дүние" алдамшы, тұрақсыз деген мағынада; "жаратқанға табынды" құдайдан тіледі, аллаға жалынды, мінажат етті; "пайдаң тисе" жақсылығың болса; "тілегін тіле" біреудің қамын жеді, өмірін-жүрімін сұрады; "жанын қиып" басын тікті, өзін садаға етті; "шипа болса" себебі, пайдасы тиді; "ой жіберіп" әр жайға ойша барлау, шолу жасады; "ұйқы қашып" тынышы қашты, бейбітқалпы бұзылды, қайғы мазасыз етті; «дұға қылды» аллаға жалынды, тілек тіледі; «қызығын көріп» игілігін, рахатын көрді, пайдасын тамашалады; "көңілі құлап" құштар болды, ықыласы түсті; "көзің тігілсің" 1) қадала қарады, тесіле қарады, 2) тағдырына көз жіберді ойланды; "басын берер" 1) неден болса да тайынбады, 2) өтеуін, төлеуін берді; "күні туса".

көксеген мезеті жетті, дер кезеңі келді

басынан қиыншылық түсті, істі болды;

"барымен базар" қолдағы барға қанағат ету мағынасында; "жаныңды сал" аямай күресті, бар ынта-ықыласын салды, ынты-шынтымен аянбай істеді; "көзі ашылар" 1) көкірегін, сансын оятты, санасы оянды, өмірді білді, таныды, 2) сордан арылды, теңдікке, еркіндікке қолы жетті; "тік тұрып" барынша қызмет етті, жақсылап күтті; "ұлық тұтып" дәрежесі жоғары, биік санады; "сөзін ал" 1) айтқанына көнді, дегенімен жүрді, 2) уәдесін алды; "дүние қуған" мал-мүліктің соңына түсті, көзі тоймады; "жаласына қаларсың" бәлеге басын шатты, айыпты болды, біреудің обалына ұшырады; "қадіріне жете біл" сыйлап, құрмет-теп көрсетті, ардақтап, бағаламай алды, жақсылығын бағалай алды, қадірін түсінді [4], [5].

Бұндай тұрақты тіркестерді шығарманың кез-келген бәйітінен тізбелеп келтіруге әбден болады. "Құтты Білік" дастанының бүкіл тіл орамдары қазіргі қазақ тіліне үндес қана емес, кіндіктес, үлгілес.

Поэтикасы, қоғамдық әлеуметтік мәні жағынан, философиялық терең тұжырымдарымен дүниежүзіне кеңінен тарап үлгерген «Құтадғу біліктен» туған еліміздің рухани, ақиқатты-этикалық тұлғасын, Қазақстан мәдениеті мен әдебиетіміздің кеніш тарихы мен дәстүрін көреміз. Әдеби аяда, этика-философиялық дастанның көркемдік өнегесі,

кейінгі түркі тілдес әдебиеттерге ұласқан дәстүрі, тақырыптық тынысы, халықпен бірге жасайтын өміршеңдігі айқын сезіледі. Шығарма тақырыптарын шартты түрде: а) имандылық, әдеп-адамгершілік тұғырлары; ә) тіл, білім, ақыл-парасат сипаттары; б) әлеуметтік-қоғамдық түйіндер; в) тұрмыстіршілік толғамдары; г) мемлекет түзіп, ел түзеу туралы толғаныстар, д) табиғат, жаратылыс суреттері деп қысқа қайырып топтастыруға болады.

Қорыта келгенде, тілдің тұрақты тұғырын таныта алған түркі тілдес халықтар әдебиетінде дидактикалық сарында жазылған көркем сөздердің ғажайып үлгісі Жүсіп Баласағұнның *"Құтты Білік" еңбегінде тіл шеберлігі мен сөздің терең мағынасы кеңінен танылған.* Жүсіп Баласағұн поэзиясындағы тұрақты тіркестердің мағыналық ерекшелігі, ақын өмір сүрген кезеңдегі түркі тектес халықтың өмір-тіршілігінде қолданыста болған тіркестердің, бүгінгі ғылымдағы тіркестермен синонимдік қатар құрайтын және қолданылу ерекшеліктерімен аса бағаланатын еңбек екенін ескеруіміз қажет.

Жұртшылыққа таңсық, поэтикалық қарымы жағынан алымды әрі қарапайым, әрі ұтқыр тіркестердің даналығы қай ғасырда да тозбасы анық. Тұрақты тіркестердің сонау IX-XI ғасырлардан бүгінге дейін жалғасқан тарихи жолы сайрап жатыр. Оларды әлі де зерделеп, жүйелі түрде зерттеу қазақ тілінің, жалпы түркі тілінің бай мазмұн өрнектерін, мағына құнарын аша түсетіні күмәнсіз.

Kaynakça

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig. I. Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

_____ (1959). *Kutadgu Bilig. II. Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig. III. İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Bolğanbaev, A. & Qaliuli, Ğ. (1997). *Qazirgi Qazaq Tiliniñ Lekskologiyası Men Frazeologiyası*. Almatı: Sanat.

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig Üzerinde Çalışmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Keñesbaev, İ. (1977). *Qazaq Tiliniñ Frazeologiyalıq Sözdigi*. Almatı: Ğılım.

Smağulova, G. (1996). *Frazeologizmderdiñ Varianttılığı*. Almatı: Sanat.

Şanskiy, N. M. (1985). *Frazeologiya Sovremennogo Russkogo Yazıka*. Moskva: İzdatel'stvo Vısşaya şkola.

Vinogradov, V. V. (1977). *İzbranniye Trudı, Leksikologiya i Leksikografiya*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

Disiplinler Arası Bir Çalışma Alanı Olarak *Kutadgu Bilig*

Ahmet KESKİN*

Giriş

Türk dünyası dil, edebiyat ve kültür tarihinin anıt eserleri arasında yer alan *Kutadgu Bilig* üzerine günümüze kadar çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu çalışmaların son yıllarda da artarak devam etmesi ve yapılan her bir çalışmanın yeni çalışmalara kapı açması, eserin zenginliğine ve Türklük araştırmaları için önemine işaret etmektedir. Eser üzerine gerçekleştirilen çalışmalar kapsamında her geçen gün ortaya çıkan yeni bilgiler göstermektedir ki *Kutadgu Bilig*, üzerinde çok daha uzun yıllar çalışılacak bir hazine niteliğindedir.

Kutadgu Bilig'i bu denli zengin bir eser yapan ise onun işlediği konulardan, beslendiği kaynaklardan ve bu konuların işleniş biçiminden ileri gelmektedir. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig* dönemlere ya da kişilere indirgenmesi, belirli bir ideoloji ile sınırlandırılması mümkün olmayan bir başyapıt özelliği taşımaktadır. *Kutadgu Bilig*'i bir başyapıt olarak değerlendirmemizi sağlayan çok boyutluluğu ve zenginliği aynı zamanda, eserin birçok disiplinin inceleme alanına giren konuları içermesine de yol açmaktadır. Bu bakımdan, tek bir disiplinin bakış açısıyla derinlemesine çözümlenmesi mümkün olmayan bir eser görünümündeki *Kutadgu Bilig* üzerine yapılacak araştırmalarda disiplinler arası yaklaşımlardan yararlanılması, bu alandaki çalışmaların çeşitlenmesi ve yeni ivmeler kazanması bakımından önemlidir.

Bu çalışmada, *Kutadgu Bilig* araştırmaları ve disiplinler arasılık konusu ele alınacaktır. Bu doğrultuda ilk olarak disiplinler arası araştırma yaklaşımları üzerinde kısaca durulacaktır. Ardından, *Kutadgu Bilig* araştırmalarının kısa bir analizi yapıldıktan sonra eseri disiplinler arası kılan başlıca nitelikleri değerlendirilecektir. Çalışmanın devamında disiplinler arası yaklaşımların *Kutadgu Bilig* araştırmalarına katkısı tartışılarak çalışma aracılığıyla ulaşılan sonuçlar paylaşılacaktır.

1. Disiplinler Arasılık Nedir?

Disiplinler arasılık; yenilik, iş birliği ve rekabetin gün geçtikçe önem kazandığı bilim dünyasında gerçekleştirilen çalışmalar aracılığıyla hedeflenen amaçlara ulaşmaya yönelik yeni ve dönüştürücü bir paradigma olarak belirmiştir. Disiplinler arası yaklaşımlarda çok geniş veya karmaşık bir konuyu merkez bir disiplinden hareketle, tek bir disiplinin sınırlı, baskın ve katı yaklaşımları yerine

* Dr., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *ahmetkeskinahmet@gmail.com*

daha kapsamlı ve bütüncül bir anlayışla ele almak esastır. Böylece tek bir disiplinin bütüncül biçimde çözümleyemeyeceği karmaşık konuların derinlemesine aydınlatılması için çeşitli disiplinlerin bilgi, veri, teknik, araç, yaklaşım veya kavramları birleştirilip bütünleştirilerek söz konusu çalışma alanı veya konusu üzerinde uygulanmaktadır.

Birkaç disiplinin bilgi, kavram veya tekniklerinin entegrasyonu sonucu ortaya çıkarılan yeni bilgi, yöntem ve kuramlar aracılığıyla bilimsel çalışmalarda daha derin bir yaklaşım oluşturmayı hedefleyen disiplinler arasılığın temel terimleri arasında yer alan *blending* (harmanlama/kaynaştırma), *building bridge* (köprü kurma), *borrowing* "ödünçleme", *collaboration* "iş birliği", *exchange* (değiş tokuş), *focusing* (odaklanma), *hybridization* (karmalaştırma), *integration* (bütünleştirme/birleştirme/uyuşturma), *interacting* (birbirini etkileme/etkileşim), *linking* (bağlama/birleştirme), *restructuring* (yeniden yapılandırma) vb. ifadelerinin tümü disiplinler arası yaklaşımların temel mantığını ve diğer yaklaşımlardan ayrılan başlıca niteliklerini ortaya koymaktadır.[1]

Tek bir disiplinle ya da uzmanlık alanıyla çözülemeyecek ölçüde karmaşık konulara değinme, böyle sorulara cevap arama ya da bu kapsamdaki problemleri çözme yaklaşımı niteliğindeki disiplinler arasılığın söz konusu bütün bu terimlerinde "birleştirme", "karşılıklı etkileşimde bulunan unsurları uyum içinde kullanma" anlamları ön plana çıkmaktadır. Bu terimler arasından özellikle *köprü kurma*/*ödünçleme* ve *bütünleştirme*/*entegrasyon* ile bunlara ek olarak disiplinler arası çalışmaların yürütülebilmesinde bir öncül şart olarak kabul edilen *karmaşıklık* terimlerinin kavranması, disiplinler arası çalışmaların sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi bakımından son derece önemlidir. Bu nedenle de söz konusu terimler üzerinde kısaca durmak gerekmektedir.

Disiplinler arası yaklaşımların ortaya çıkışının başlıca dayanaklarından biri olan *karmaşıklık kuralı*na göre bir konunun disiplinler arası çerçevede araştırılabilmesi için tek disiplinle bütüncül biçimde çözümlenmesi mümkün olmayan, birbirinden farklı her bir disiplinin görüş ve kuramlarıyla biraz daha kapsamlı anlaşılabilen ve nihayet disiplinler arası etkileşimler aracılığıyla çözümlenebilen karmaşık bir dokuya sahip olması gerekmektedir. Daha açık bir ifadeyle; bir konunun disiplinler arası araştırma, inceleme ve çözümleme sürecine alınabilmesi için konunun disiplinler arası ortak bir problem olması, tek bir disiplinle çözümlenmesi mümkün olmayan karmaşık bir sistem bütünlüğüne

[1] Disiplinler arası yaklaşımların kuramsal zemini ve temel terminolojisi hakkında bk. Klein, 1990, s. 11-118; Klein, 1996; Nissani, 1995, s. 121-128; Austin vd., 1996, s. 271-282; Klein, 2000, s. 3-24; Klein, 2001, s. 43-57; Klein, 2004, s. 2-10; Klein-Newell, 1998, s. 3-22; Klein, 2010, s. 16-22; National Academy of Science, 2004; Schmidt, 2008; Jacobs-Frickel, 2009, s. 43-65; Newell, 2011, s. 330-342; Newell, 2013, s. 23-28; Graff, 2016, s. 775-803; Szostak, 2016, s. 69-90.

karşılık gelmesi ve bunlara ek olarak söz konusu problemin daha önce bütüncül şekilde çözümlenmemiş olması gerekmektedir (Hübental, 1994; Newell, 2001; Newell, 2006; Newell, 2011; Klein, 2004).

Bu çerçevede değerlendirdiğimizde *Kutadgu Bilig* öz nitelikleri bakımından karmaşık bir konular bütünlüğüne sahiptir. Eserle ilgili birçok konunun çözümlenmesinde birden fazla disiplinin kuram, görüş ve yaklaşımlarından istifade edilmesinin yararlı sonuçlar doğuracağı açıktır. Öte yandan eser üzerinde çalışmaların hâlen devam etmesi ve eserle ilgili pek çok konunun henüz tam anlamıyla çözümlenmemiş olması da *Kutadgu Bilig*'i disiplinler arası odak bir çalışma sahası olarak değerlendirmemizi sağlayabilecek başlıca etkenler arasında yer almaktadır.

Disiplinler arası yaklaşımlarla gerçekleştirilen çalışma süreçlerinin sonucunda ortaya çıkan olgular ve bunların nitelikleri, birden fazla disiplin arasında kurulan iletişim ve ödünçlemelerden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan disiplinler arasılık özünde, en az iki farklı disiplin arasında kurulan köprülerden hareketle gerçekleştirilen çabaların sonucunda ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla da birbirleriyle yakın bir ilişki içinde bulunan *köprü kurma*, *ödünçleme* ve *bütünleştirme* süreçleri, disiplinler arasılığın öncül ve önemli konularındandır. Bu bakımdan disiplinler arası ödünçleme sürecinde ele alınan konuya odaklanmak, köprü kurulan disiplinlerin görüş ve yaklaşımlarından, akademik çerçevedeki ortak bilgi birikiminden faydalanarak konuyu bilimsel düzlemde bütüncül bir çözüme kavuşturmak asıl hedef olarak belirmektedir.

Köprü kurma ve *ödünçleme* aşamaları bir disiplin özelinde disiplinler arası yaklaşımlarla gerçekleştirilecek çalışmaların planlanmasındaki en temel hususlardandır. Kurulan köprüler aracılığıyla yapılan ödünçlemelerin ve disiplinler arası iş birliğinin güçlü, sistemli ve sonuç olarak başarılı bir şekilde bütünleştirilmesi, disiplinler arası ifadesiyle birbirine iyi *entegre edilmesi* ve gerçekleştirilen bu entegrasyon sonucunda bilgi, kuram ve görüşlerin yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Çünkü disiplinler arası bir yaklaşımla gerçekleştirilen çalışmalardan beklenen çıktılardan ilki, iyi entegre edilmiş ve yeniden yapılandırılmış bilginin incelenen konunun bütüncül bir şekilde çözümlenmesini sağlamış olmasıdır (Stephenson vd., 2010, s. 273-276).

Karmaşık ve disiplinler arası özelliklere sahip olan *Kutadgu Bilig* üzerine gerçekleştirilecek çalışmalarda da farklı disiplinlerin görüş, kuram ve yöntemlerinden yararlanılarak bunların başarılı bir şekilde bütünleştirilmesiyle ele alınan konu üzerinde uygulanmasının, bu alanda yapılacak çalışmalar için yararlı sonuçlar doğuracağını belirtmek mümkündür.

2. Disiplinler Ekseninde *Kutadgu Bilig* Çalışmaları

Kutadgu Bilig araştırmaları ve disiplinler arasılık konusunu daha iyi anlayabilmek için öncelikle *Kutadgu Bilig*'in neden disiplinler arası bir çalışma alanı olduğu üzerinde durmak gerekmektedir. Bunun için de öncelikle eserle ilgili araştırmaların tarihine çok kısaca değinerek *Kutadgu Bilig* çalışmalarında araştırmacıların odaklandığı konular hakkında genel bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

2.1. *Kutadgu Bilig* Çalışmalarının Tarihçesi

İki yüz yıllık bir geçmişi bulunan *Kutadgu Bilig* araştırmalarının tarihçesi daha önce hem bibliyografya (Gülensoy, 1973; Gülensoy, 2000; Ölmez, 2004; Bağdatlı, 2008; Kaymaz, 2009; Yasin, 2014; Uçar, 2015a; Uçar, 2015b; Uçar, 2019) hem de araştırmaların tarihi ve yapılan başlıca çalışmaların genel tanıtımları düzleminde gerçekleştirilmiş bulunmaktadır (Jamal-Kafkasyalı, 2016; Kaymaz, 2016). Söz konusu çalışmalarda ortaya konulduğu üzere *Kutadgu Bilig* araştırmaları başta Türkiye, Fransa, Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Macaristan, Özbekistan, Tataristan, Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Güney Kore, Hollanda olmak üzere çeşitli ülkelerde ve ilgili dillerde yapılan çalışmalarla belirli bir seviyeye ulaşmış durumdadır.

A. Caferoğlu, A. Dilaçar, A. E. Jaubert, A. N. Kononov, A. N. Samoyloviç, A. Caferoğlu, Abduxukur Muhemmet, C. Brockelmann, G. Shimin, H. N. Orkun, H. Vambery, M. F. Köprülü, M. S. Aran, N. A. Baskakov, N. İ. İlminskiy, R. Dankoff, R. M. Melioranski, R. R. Arat, S. E. Malov, S. M. Arsal, V. Barthold, V. Thomsen, W. May, W. Radloff, Z. F. Fındıkoğlu, Z. V. Togan gibi araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen öncül çalışmalarda eserin tıpkıbasımı, metnin okunması ve tercümesi, Türk dil, edebiyat ve kültür tarihi çalışmaları içindeki yerinin, dil özelliklerinin vb. belirlenmesi gibi temel konuların ele alınarak *Kutadgu Bilig* araştırmalarının zemininin oluşturulduğu görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'in ortaya çıkması, çevirilerinin yayımlanması ve bilim dünyasının bu anıt eserden haberdar olmasından sonra eserin dayandığı düşünce, kültür, inanç ve gelenek ile ilgili olarak eserin çok yönlü içeriğini çözümlemek amacıyla belirli bir konuya odaklanan çalışmaların yapılmaya başlandığı dikkati çekmektedir.

Gerçekleştirilen öncül çalışmaların ardından hız kazanan *Kutadgu Bilig* çalışmaları günümüzde de büyük bir çeşitlilikle sürmekte, *Kutadgu Bilig* araştırmalarının tarihçesine yeni çalışmalar eklenmektedir. Şimdi bu çalışmaların güncel durumunu, disiplinlere göre dağılımları çerçevesinde kısaca değerlendirelim.

2.2. *Kutadgu Bilig* Çalışmalarının Disiplinlere Göre Dağılımı

Kutadgu Bilig üzerine günümüze kadar gerçekleştirilmiş ve bilimsel kaynaklar aracılığıyla tespit edilebilmiş olan 1.130 civarında çalışma bulunmaktadır.[2] Söz konusu çalışmalar dikkatle incelendiğinde, bunların çeşitli disiplinlerin odağında gerçekleştirildiği ve bir kısmında disiplinler arası etkileşimlerin belirginleştiği dikkati çekmektedir.

Eser üzerinde gerçekleştirilmiş olan çalışmaların bir kısmının *Kutadgu Bilig* baskıları ve eserle ilgili yapılan genel çalışmalardan oluştuğu görülmektedir. Buna göre 180 civarı çalışmanın konusu eserin tıpkıbasımları, metin yayınları, incelemeler, dizin, tarihsel arka planı, güncelliği, nüshaların özellikleri ve karşılaştırılması, satır altı notlar, Yusuf Has Hacib'in kimliği, yaşadığı dönem ve coğrafya, eserin Türk dünyası ortak dil, edebiyat ve kültür tarihi bakımından önemi (Türk dünyası coğrafyası ve kültürel haritası, İran-Turan etkileşimi, Türk boyları tarih vb.) konular üzerinedir. Bu çalışmalarda eserin geçiş dönemi/İslami Türk edebiyatının ilk eseri sayılması, eserin dili, başlıca temaları, araştırmaların tarihi-bibliyografyalar, eserle ilgili yapılan çalışmaların tanıtımı, söyleşiler, eserle ve yazarla ilgili ansiklopedi maddeleri, dergi-gazete yazıları, eserle ilgili yeni tespitler ve çözümlemeler, eserden seçme bölümler, günümüz Türkiye Türkçesine aktarımı vb. konular da önemli bir yer tutmaktadır.

Kutadgu Bilig üzerinde yapılan çalışmaların ciddi bir kısmının Türk dili ve lehçeleri alanında olduğu gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda 120 civarı çalışmanın Türk dili ve lehçeleri üzerine, ağırlıklı olarak da gramer konuları üzerine yapıldığı dikkati çekmektedir. Bu çalışmalarda isimler, fiiller, sıfatlar, edatlar, zarflar, zamirler, bunların türleri ve yapım biçimleri, ekler, bunların yapım biçimleri ve türleri, sentaks, ikileme-üçleme, eş seslilik, çok şekillilik, sözcükler ve sözcük grupları, kısaltma grupları, sözcüklerin gelişimlerinin art ve eş zamanlı incelenmesi ve kavram alanları, hâl kategorileri, söz yapımı, eserin Türk dili tarihi çerçevesinde değerlendirilmesi, Anadolu ağızları ve lehçelerle ilişkiler, Oğuzca unsurlar, Ortak Türk yazı dili, alfabeler, yabancı dillerden alıntılar vb. konuların *Kutadgu Bilig* örnekleminde ele alınmış olduğu görülmektedir.

Yine çalışmaların önemli bir tutarının da dil bilimi konuları ile ilgili olduğu görülmektedir. *Kutadgu Bilig* üzerine yapılmış 110 civarı çalışma dil bilimi ve sözlük dil bilimi, semantik, metin dil bilimi, leksikoloji, söz varlığı, toponomi, terim bilimi, anlam bilimi, lehçe bilimi, edim bilimi, dil felsefesi/dil teorileri, teolojik dil, ad bilimi, anlam olayları, pragmatik vb. konular ekseninde

[2] Bu sayıya, konu hakkında Türkiye'de yayımlanmış bibliyografya odaklı çalışmalar aracılığıyla ulaşılmıştır. Elbette ki bu net bir sayı değildir ve Kutadgu Bilig hakkında yapılmış çok daha fazla çalışma bulunmaktadır. Bunların tam sayısına ise konu hakkında gerçekleştirilecek daha kapsamlı çalışmalarla ulaşılabilecektir.

gerçekleştirilmiştir.

Kutadgu Bilig'le ilgili yapılmış çalışmaların diğer önemli bir kısmı ise siyaset bilimi, iktisadi ve idari bilimler, hukuk ve uluslararası ilişkiler vb. disiplinler kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda siyasetname olarak *Kutadgu Bilig* ve özellikleri, Doğu'da ve Batı'da siyaset anlayışı ve siyasetname gelenekleri, liderlik ve yönetici nitelikleri, padişah-hükümdar-yönetici algısı ve taşıması gereken başlıca özellikler, padişahın görevleri, devlet algısı ve nazariyesi, devlet fikri, devletin amacı, devlet türleri, devlet yönetimi, Türklerde devletçilik geleneği, devlet-iktidar-siyaset-toplum ilişkisi, din-devlet ilişkileri, siyasal kimlik, siyaset etiği, siyaset teorisi, stratejik düşünme, diplomasi, savaş sanatı, laiklik, modernite ve çağdaşlaşma bağlamında devlet, istihbarat, elçilik, yönetimsel teori, insan ve devlet, halk-devlet, halk anlayışı, belediyecilik ve idari teşkilatlanma, adalet, hukuk, hukuk etiği, hukukun üstünlüğü, devlet ve adalet, sosyal devlet, eski Türk hukuku, kanun, devlet adamlığı, liderlik, siyaset etiği, devlet ve adalet, savaş sanatları vb. konularda 110 civarı çalışma gerçekleştirilmiştir.

Kutadgu Bilig üzerinde gerçekleştirilmiş 95 civarı çalışma ise felsefe ve teoloji disiplinleri kapsamındadır. Bu çalışmalar felsefi çerçevede bilgi/bilgelik, bilgi ve bilim felsefesi, akıl, ahlak, adalet, akıl-ahlak-adalet ve mutluluk arasındaki ilişki ve etkileşimler, etik, evrensel değerler, Türk düşünce sisteminin tarihi ve temelleri, dünya görüşü, etik, devlet felsefesi, toplum felsefesi, epistemolojik çözümleme, felsefe metni olarak *Kutadgu Bilig* ve evrenselliği, insan ve varlık, iyilik-kötülük, fazilet, Türk bilge tipi ve özellikleri, bilim tarihi, Türk-Çin felsefesi karşılaştırması, Orta Çağ felsefesi ve dünya modeli, din, fazilet, yaratmak-yaratıcılık, Yaratıcı ve Peygamber algısı, Allah'ın ve Peygamber'in isimleri, nitelikleri, ayetler, hadisler vb., Türk-İslam kültür ve medeniyeti, tasavvuf, sufilik anlayışı, insanıkâmil algısı, ölüm ve ahiret, Müslüman kimliği, Budistlikle ilişkili görüşler-etkileşimler, mistik coğrafyanın rasyonelleşmesi, itikat-siyaset, stratejik düşünce, teo-strateji vb. konuları kapsamaktadır.

Çalışmaların bir kısmı ise edebiyat/karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları, edebiyat incelemesi, çözümlemesi ve eleştirisi, semantik, semiyotik, hermenötik (yorum bilimi), söylem çözümlemesi ve stilistik çalışmalar vb. konular odağındadır. Bu kapsamda 90 civarı çalışmada *Kutadgu Bilig*'in edebî tür ve şekiller -dörtlükler, rubailer, vezin, kafiye, siyasetname, nasihatname, mevlit, yaşname, kıyafetname-mektup türleriyle ilişkiler-, edebî çevreler, stilistik, şiir dili ve özellikleri, edebî sanatlar, tahkiye etme sanatı, kurgu, estetik özellikler, metinler arasılık/karşılaştırmalı edebiyat -*Babürname*, *Atebetü'l Hakayık*, Yunus Emre ve eserleri, *Divanü Lügati't-Türk*, *Dede Korkut Kitabı*, *Makalat*, Orhun kitabeleri vb. gibi diğer edebî şahıs/geleneklerden/eserlerden etkilenme ve onları etkileme, Çin-Hint-İran tesiri, üslup özellikleri, metafor, metonim, yorum bilimi,

söylem çözümlemesi, işlenen başlıca temalar (rüşvet, itaat, kuşlar, sınav, gönül, pişmanlık, iyilik-kötülük vb.) gibi konular ele alınmıştır.

Kutadgu Bilig'le ilgili diğer Türk lehçelerinde (Azerbaycan Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi, Tatar Türkçesi vb.) 85 civarı ve yabancı dillerde (Almanca, Çince, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rusça vb.) 185 civarı çalışmanın gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir. Bunlar; diğer dil ve lehçelere çeviriler, bu dil ve lehçelerde gerçekleştirilmiş inceleme ve çözümleme çalışmalarından oluşmaktadır. Böylece, yabancı dil ve lehçelerde yapılan çalışmaların toplam sayısı 270 civarıdır ve bu alanda yapılmış olan çalışmaların sayısının, konuyla ilgili gerçekleştirilecek yeni araştırmalarla daha da artması muhtemeldir.

Yapılan çalışmaların bir kısmı ise kültür bilimleri araştırmaları kapsamında gündelik yaşam, selamlaşma, sofra ve yemek kültürü, saç-sakal kültürü, toplumsal kabuller, halk inançları ve ritüelleri, gelenek ve görenekler, kültür değişmeleri, sözlü kültür türleri (deyim, atasözü ve özdeyişler), kültür taşıyıcılığı, mitoloji (evren tasarımı/yaratılış, son buluş vb.), at kültürü, kut/töre anlayışı, etnoloji gibi konuları kapsamaktadır ve bu çalışmaların sayısı da 40 civarındadır.

Kutadgu Bilig üzerinde gerçekleştirilmiş olan eğitim bilimleri/pedagoji çalışmalarının sayısı 35 civarındadır. Bunlar değerler eğitimi ve öğretimi, çocuk eğitimi, ahlak eğitimi, temizlik, eğitimle ilgili görüşler/eğitim anlayışı, eğitim-bilim-akıl, eğitsel ögeler, liderlik eğitimi, aile-çocuk, eserin Türk eğitim tarihindeki yeri ve önemi, eğitsel ögeler ve öğretimle ilgili görüşler, nasihat-öğüt, yazma becerisi gelişimi, dinleme-konuşma becerisi gelişimi, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, Türkçe öğretimi, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, sosyal bilgiler öğretimi, tarih dersi öğretimi, sosyal bilimler dersi öğretimi vb. konulardan oluşmaktadır.

Eserle ilgili sosyoloji ve psikoloji odaklı çalışmalar da birey, toplum, birey ve toplum, toplumsal cinsiyet-kadın algısı, kadın ve aile, toplumsal değişim, örgütsel çalışma, konargöçer yaşam, sosyolojik düşünceler, genç-gençlik, yaşlılık sosyolojisi ve psikolojisi, toplumsal sınıflandırma, toplum bilimci olarak Yusuf Has Hacib, din psikolojisi, beden dili, eserdeki kişilerin ruhsal durumu, sosyal psikoloji, örgüt çalışmaları vb. konuları kapsamaktadır. Bu çalışmaların sayısı 25 civarındadır.

Kutadgu Bilig'de çevre ve sağlık bilimleri ile ilgili çalışmaların sayısı 10 civarındadır. Tıp tarihi, tıp etiği, sağlıkla ilgili bilgiler, hasta ve hastalık, eski Türk tababeti, eski Türk hekimlerinin değeri, ekoloji-ekosistem gibi konu başlıkları bu kapsamdadır. Matematik, astronomi ve uzay bilimleri, bilgi ve belge yönetimi konulu çalışmaların sayısı da 10 civarındadır. Bunlarda Türk astronomisi,

astrolojik unsurlar, gök bilimiyle ilgili tespitler, kozmolojik ve astronomik bilgiler, gezegenler, matematiksel düşünce, devlet işleri ve işlemlerin-belgelerin kayıt altına alınması, arşiv ve arşivcilik konularına odaklanılmıştır. Eserle ilgili tarih ve coğrafya disiplinlerinde 5 civarı çalışma yapılmıştır ve bunlarda tarihî şahsiyetler, Karahanlı tarihi, coğrafi bölgeler, Türk dünyası coğrafyası vb. konu edinilmiştir. *Kutadgu Bilig*'deki maliye, istatistik ve ekonomi odaklı çalışmaların sayısı da 5 olarak tespit edilmiştir ve bunlarda da odak konular muhasebe, ticari hayat, muhasebe terimleri, ekonomi, biyo-iktidar vb. şeklindedir.

Türkiye'de yapılan çalışmaların sayısı ve hangi disiplinlerde olduğu 2016 yılına ait bir çalışmada daha önce tablo hâlinde gösterilmiştir (Jamal & Kafkasyalı, 2016, s. 40). Biz de eser üzerine yapılan çalışmaları tarayarak oluşturduğumuz güncel bir tabloyu burada paylaşmayı uygun görüyoruz:

Disiplin	***Toplam Çalışma Sayısı***
Diğer Türk Lehçelerinde ve Yabancı Dillerde Yapılan Yayınlar	271
Kutadgu Bilig Üzerine Yapılan Genel Çalışmalar	183
Türk Dili ve Lehçeleri	123
Dil Bilimi	112
Yönetim Bilimleri (Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi, Uluslararası İlişkiler ve Hukuk)	111
Felsefe ve Din Bilimleri	96
Edebiyat İncelemesi ve Çözümlemesi	93
Kültür Bilimleri	42
Eğitim Bilimleri	37
Sosyoloji	23
Çevre ve Sağlık Bilimleri	12
Astronomi	8
İktisadi Bilimler /Maliye, İstatistik, Ekonomi	6
Psikoloji	4
Tarih	4
Matematik, Bilgi ve Belge Yönetimi	3
Coğrafya	2
Toplam	1130

Tablo 1: *Disiplinlere Göre Kutadgu Bilig Çalışmalarının Ortalama Sayısı*

3. Disiplinler Arası Bir Çalışma Alanı Olarak *Kutadgu Bilig*

Yukarıda yer verilen tablonun da işaret ettiği üzere *Kutadgu Bilig* üzerine günümüze kadar gerçekleştirilmiş olan çalışmalar, onun disiplinler arası bir çalışma alanı olduğunun en belirgin göstergesidir. *Kutadgu Bilig*'in disiplinler arası bir çalışma alanı olmasına yol açan başlıca etkenler üzerinde durmak istediğimizde bunu yine onun kendi öz nitelikleri üzerinden gerçekleştirmek gerekmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın bu kısmında, eserin bu doğrultudaki başlıca özellikleri üzerinde durmak yerinde olacaktır.

3.1. *Kutadgu Bilig*'i Disiplinler Arası Kılan Temel Nitelikleri

Yazılışının üzerinden 950 yıl geçmiş olmasına karşın *Kutadgu Bilig* hem verdiği mesajlarla okuyucusunun hem de karmaşık ve çok yönlü yapısıyla bilim insanlarının dikkatlerini çekmeye devam etmektedir. Bu doğrultuda eser çok yönlü -disiplinler arası bir tabirle "karmaşık"- bir eser olmasına yol açan başlıca niteliklere sahiptir. Eserin Türkiye Türkçesine ilk aktarımını yapan R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* metninin tamamıyla anlaşılmadan ve eserde geçen konular üzerinde mümkün olan bütün tahliller yapılmadan ayrı ayrı parçalardan hareketle eserle ilgili herhangi bir sonuç çıkarmaya çalışmanın yanlış sonuçlar doğuracağını ifade etmiştir (Arat, 1947, s. xxiii). Konunun temellerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Arat'ın bu düşüncelerine ek olarak şu ifadelerini de burada aktarmak yararlı olacaktır:

> *Eser, şairin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleri ile süslenmiş olan sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslup ve mimari içine yerleştirilmiştir ki, bu malzemeye başka ne gibi bir şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür. Kutadgu Bilig'de şairin, asıl maksadı olan ideal bir hayat nizamını ifade ederken, içinde bulunduğu muhite ne dereceye kadar temas etmiş ve hayatın realitelerine ne kadar yer vermiş olduğu meselesine gelince, yukarıda da işaret edildiği gibi, eserin her bakımdan tahlili ve tetkiki yapılıncaya kadar, bu hususta kat'i bir söz söylemek doğru olmayacaktır… Kutadgu Bilig ne vakaları nakleden bir tarih ne mıntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din âlimlerinin içtihatlarını toplayan bir telif, ne hâkimlerin fikirlerine istinat eden bir felsefe ve ne de şeyhlerin vecizelerine dayanan bir nasihat kitabıdır* (Arat, 1947, s. xxvi).

Arat'ın da belirttiği gibi *Kutadgu Bilig* bir bütün hâlinde değerlendirildiğinde içeriğiyle ve ilettiği mesajlarla, bu mesajların iletim biçimleriyle, üslubuyla, felsefesiyle, bir bütün olarak başyapıt niteliği taşımaktadır. Bu bakımdan klasik bir eser hükmündeki *Kutadgu Bilig*'i herhangi bir yüzeysel tanımlamayla ya da değerlendirmeyle dar bir çerçevenin içine hapsetmek mümkün değildir. Esere bu değeri kazandıran, aynı zamanda onun çok yönlü, karmaşık ve disiplinler arası bir çalışma alanı olmasını da sağlayan başlıca

niteliklerini ise (1) eserin işlediği konular ve idealize ettiği yaşam ve yaşam ötesi fikirler çerçevesindeki *evrenselliği*, (2) eserin *yazıldığı coğrafya/dönem* ve *beslendiği kaynaklar*, (3) eserin *kendine özgü edebî ve estetik nitelikleri* şeklinde belirlemek mümkündür.

3.1.1. *Kutadgu Bilig*'in Evrenselliği

Kutadgu Bilig'in işlediği başlıca konular, insanlık tarihinin en eski dönemlerinden günümüze kadar üzerinde en çok düşünülüp tartışıldığı bilinen "adalet", "akıl", "etik", "erdem", "mutluluk", "ölüm" ve "yaşam", "yaşamın sonu" ve "sonsuzluk", "iyilik-kötülük", "insan-varlık-evren-Tanrı ilişkileri" vb. evrensel nitelikteki konulardır. Eser, insanın varlığını, nereden gelip nereye gittiğini sorgulaması ve bunu da insanlık tarihinin en büyük arayışlarından biri olan "mutluluğun bilgisi" üzerine temellendirmiş olması yönüyle kendine özgüdür. İnsana hem bu dünyada hem de ahirette "kutlu" ve "mutlu" olabilmek için neler yapılması gerektiğinin "bilgi"sini sunan eserin bizzat adı da bu bakımdan antropolojinin, felsefenin, hukukun, psikolojinin, sosyolojinin, tıbbın, teolojinin, kısacası insanla ilgili her disiplinin inceleme alanına girmektedir. Nitekim Mukaddime'de eserin "doğruluk", "mutluluk", "akıl" ve "erdem" şeklinde dört ana temel üzerine kurulu olduğu belirtilmiştir (Arat, 1959, s. 2).

Dahası eser aracılığıyla bahse konu edilen mutluluk ve bilgi yalnızca bireyi değil toplumu ve onu yöneten kişi ve kurumlarla olan ilişkileri kapsamında ele alınmıştır. Daha açık bir ifadeyle *Kutadgu Bilig*'de halk ve devlet, yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkiler, karşılıklı haklar çok yönlü bir şekilde açıklanıp sınırları belirlenmiş durumdadır. Bu anlamda insanın mutluluğunun ve devletin kutluluğunun, idealize edilmiş bir dünyada ve yaşam ötesinde bunların devamlılığının sağlanmasının yolu, *Kutadgu Bilig*'de evrensel olarak ve tüm ayrıntılarıyla işlenmiştir. Eser bu bakımdan "ideal insan", "ideal devlet", "ideal yönetim", "ideal yaşam", "ideal son" ve tüm bunlar üzerinden bir "sonsuzluk" fotoğrafı çizmektedir.

Söz konusu idealize bütünlük içerisinde söylenmiş olan her bir "söz", "kutluluk veren bilgi"nin parçası olarak karmaşık bir derinliğe sahiptir. Burada bazen eğitimle, bazen ahlakla, bazen adaletle, bazen iktisatla, bazen bireyle, bazen toplumla ilgili görüşlere yer verilmektedir. Her bir parça ayrı ayrı değerlendirildiğinde de kendi başına bazı anlamlara ulaşmak mümkündür ancak bu eserin bir bütün olarak anatomik yapısını anlayabilmek için onun her bir parçasının birbirleriyle olan ilişkileri bağlamında çözümlenmesi gerekmektedir. *Kutadgu Bilig*'i bu anlamda, parçaların toplamından büyük bir eser olarak değerlendirmek de yanlış olmayacaktır. Bu bütünlük içindeki her bir içerik ve söylem doğal olarak hem tek tek hem de bütün hâlinde çeşitli disiplinleri ilgilendiren konulara karşılık gelmektedir. Eserin çok yönlü ve disiplinler arası yapısının özü de aslında budur.

Burada üzerinde önemle durulması gereken husus, eserin beslendiği tüm kaynakların, edebî üslubunun, estetik niteliklerinin evrenselliğidir. Örneğin, eserdeki tiplerin hangi inanç, kültür ve medeniyet dairelerinin temsil ettikleri uzun yıllar tartışılmış olsa da esasında *Kutadgu Bilig*'de bunlar evrensellikten hareketle konuşturulmuş olmaları bakımından yerellikten uzaktırlar. Bu nedenle de *Kutadgu Bilig*'de işlenen evrensel konular, bunların işleniş biçimi ve bunlar aracılığıyla verilen mesajların önemi ve değeri, kişilerin ya da söylediklerinin Budist veya İslami inanç ve tefekkürlerin yansıması mı olduğu ya da eserdeki ideallerin ve sembollerin Çin, Fars veya Türk kökenli mi olduğu vb. konuların ötesine geçmektedir.

3.1.2. *Kutadgu Bilig*'in Yazıldığı Coğrafya-Dönem ve Beslendiği Kaynaklar

Kutadgu Bilig, Türklerin erken dönem inanç, kültür, medeniyet ve yaşam biçimleri ile İslamiyet ile tanışmalarıyla girdikleri yeni kültür ve medeniyet alanlarının bütünleştirildiği bir dönemde ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda eserin müellifinin beslendiği diğer bazı kaynakların da eserin çok yönlü niteliği üzerinde yoğun etkisinin bulunduğu düşünülmektedir. Nitekim *Kutadgu Bilig*'in son şekliyle maddi bir eser görünümünde ortaya çıkışında etkili olduğu öngörülen başlıca kaynaklar arasında erken dönem Türk inanç ve yaşam biçimleri, Çin, İran ve Hint kültür ve medeniyet dairesine atfedilen düşünce sistemleri, İslam kültür ve medeniyetine atfedilen her türlü inanç, bilgi, eylem ve söylem türleri önemli bir yer tutmaktadır. *Kutadgu Bilig* bu bakımdan, "Fars-Arap, Hint, Yunan ve Kafkas medeniyetlerini içine alan eski İpek Yolu boyunca farklı kültürlerin kombinasyonundan oluşan klasik bir metin" (Jamal & Kafkasyalı, 2016, s. 15) olarak değerlendirilmektedir.[3]

Dolayısıyla da eserin evrenselliğini yalnızca yazıldığı coğrafi zemin veya tarihsel zaman kapsamında değil, eseri etkileyen inanç ve yaşam biçimlerinde, edebî ve estetik algılarda da söz konusu olan "geçiş" ve "yoğrulma"yı da göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekmektedir. Daha açık bir ifadeyle

[3] Beslendiği kaynaklar bakımından Kutadgu Bilig Türk mitolojisi, Türk kültür ve medeniyet tarihi, eski Türk inanç ve yaşam biçimleri, Türk halk felsefesi/geleneksel dünya görüşü vb. unsurların yanında Farabi, Maturudi, İbni Sina etkisi, Çin ve Hint felsefesi vb. ile de ilişkilendirilmektedir. Öyle ki eserin Türk-İslam kültür ve medeniyetinin bir ürünü olduğu yönündeki düşüncelere karşı Hint, İran, Eski Yunan veya Çin kültüründen etkilenerek kaleme alındığı ve bu kültürlerle yoğrulmuş bir eser olduğu yönündeki iddiaların yanı sıra Kutadgu Bilig'in tercüme olduğu veya taklit ürünü olduğu iddiaları da ortaya atılmıştır. İlk zamanlardaki, farklı kabullere dayanan ve bakış açıları sebebiyle farklı iddiaların ileri sürüldüğü eserin özgün olmadığı ya da diğer eserlerle kültürlerle etkileşimde olduğuna yönelik bu yanlış görüşler aslında eserin -tıpkı adı geçen kültürlerin-düşünce sistemlerinin de evrensel bir nitelik taşıması gibi- evrenselliğiyle de yakından ilişkilidir.

Kutadgu Bilig'i yalnızca eski Türk yaşam ve inanç biçimleri ile İslami dönem inanç ve yaşam biçimlerinin bir yansıması olarak değil, âdeta Türk kültür ve inanç tarihinin bir yansıması olan, yazıldığı döneme kadarki bütün etkileşimlerin aynası niteliğinde bir eser şeklinde değerlendirmek gerekmektedir. Erken dönem Türk inanç ve yaşam biçimleri ile Doğu inanç ve medeniyet tarihinin evrensel dünya görüşü ve yaşam felsefesi, edebî ve estetik algısıyla harmanlanmış bir eseri olarak karşımızda duran *Kutadgu Bilig*'in disiplinler arası temellerinin en önemli boyutlarından biri de bu yapısından ileri gelmektedir.

Kutadgu Bilig'in beslendiği kaynaklar aynı zamanda, günümüze kadar dünya ölçeğinde ortaya konulmuş bütün inanç, kültür, medeniyet ve bu bağlamda sanatsal eylem, söylem ve üretim biçimlerini de besleyen ana kaynaklardır. Eserdeki her bir olgunun insana ve onun mutluluğuna yönelik oldukça derin bir bilgi ve düşünce birikimi sunması, bunların eserin âdeta harcı olarak kullanılmış olması, hangi düşünce ya da bilginin aslında tam olarak nereden geldiğinin söylenmesinin güç olması, esasında söz konusu kaynakların hemen hepsinin çoğu zaman benzer şeyler söylemesinden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig*'in beslendiği bu kaynakların zenginliği ve evrenselliği; eserin zenginliğinin, çok yönlülüğünün, karmaşıklığının, disiplinler arası temellerinin de en önemli kaynaklarıdır.

3.1.3. *Kutadgu Bilig*'in Kendine Özgü Edebî ve Estetik Nitelikleri

Kutadgu Bilig'i Türk kültür tarihinin anıt eserlerinden biri ve disiplinler arası bir çalışma alanı şeklinde değerlendirmemizin nedenlerinden bir diğeri de bu eserin kendine özgü edebî ve estetik nitelikleri, söylem düzeyleri ve üslubudur. Eserde kişinin mutluluğa erişmesi için yapması ve yapmaması gerekenlerin kuru bir nasihat üslubuyla değil derin bir felsefi ve estetik söylem ile iletmesi, eserin kendine özgülüğünün başlıca şekillendiricisi olmuştur. Yusuf Has Hacib bahsedilen evrensel konuları derin bir felsefi birikim ve dünya görüşü kapsamında söz konusu kaynaklardan beslenerek aktarırken kendine özgü bir estetik kurgu ve zengin bir dil oluşturmuştur. Anlatılanların ve aktarılanların üzerinde kurgulandığı bu alegorik ve metaforik düzen, eserin özgün dil ve üslubunun en belirgin yönünü oluşturmaktadır.

Kutadgu Bilig'i disiplinler arası kılan ve bu üç ana başlık altında topladığımız niteliklerinin de aslında bir bütün olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Bu bakımdan eserin evrenselliği, beslendiği kaynaklar ve bunların edebî ve estetik bir düzlemde aktarımı arasında sıkı sıkıya örülmüş bir kompozisyon bulunmaktadır. Dolayısıyla da biz her ne kadar burada eserin çok yönlü ve disiplinler arası yönünü oluşturan bu özellikleri bilimsel düzlemde tasnif ederek açıklamak zorunluluğundan kaynaklı ayrı ayrı ele almış olsak da bütün bu unsurlar arasında ayrılmaz bir bütünleşmişlik söz konusudur. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig*'in ele aldığı konuları ve bunların evrenselliğini eserin beslendiği

kaynaklardan, eserin beslendiği kaynakları ise Yusuf Has Hacib'in özgün üslubundan ayırarak değerlendirmek mümkün değildir.

Öte yandan, bir geçiş dönemi eseri olarak değerlendirilen *Kutadgu Bilig*, eski Türk şiirinin ve edebî geleneğinin yeni tanışılan edebî tür ve şekillerle zenginleştirilmiş olması nedeniyle Türk edebiyatı çerçevesinde pek çok türe, şekle, biçime yönelik ilk veya zengin örnekleri de içermektedir ki bu durum da başka bir disiplinler arası inceleme konusudur. Bu ve benzeri örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte çalışmanın devamında, söz konusu bu nitelikleriyle çok yönlü ve disiplinler arası bir çalışma olarak değerlendirdiğimiz *Kutadgu Bilig*'in bu doğrultuda incelenmesi süreçlerinde dikkat edilebilecek başlıca hususlar üzerinde durmak yerinde olacaktır.

3.2. Disiplinler Arası Yaklaşımlar *Kutadgu Bilig* Araştırmalarına Nasıl Katkı Sağlayabilir?

Araştırmacılarının eser üzerinde iki asırdır gerçekleştirdikleri çok değerli çalışmalar sonucunda günümüzde *Kutadgu Bilig* araştırmaları nicelik ve nitelik bakımından oldukça olgun bir seviyeye ulaşmıştır. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig* o denli zengin bir eserdir ki üzerinde yapılan tüm çalışmalara rağmen henüz pek çok yönüyle aydınlatılmayı bekleyen konuları ve olguları bünyesinde barındırmaktadır. Çünkü *Kutadgu Bilig* de tıpkı *Divanü Lügati't-Türk* ya da *Dede Korkut Kitabı* gibi Türk dil, edebiyat ve kültür tarihinde belirli bir idealin yansıması olan, ne kadar incelenirse incelensin yine de yeni zenginlikleriyle dikkat çekmeye devam eden çok yönlü ve başyapıt niteliğindedir. Bu bakımdan diğer tüm klasikler gibi *Kutadgu Bilig* de isimlerin, devirlerin, olayların ve olguların ötesine geçen, çok yönlü boyutlara sahip olan evrensel bir çalışma alanıdır. Onun bu özelliği aynı zamanda, yüzeysel yapının altındaki derinliğin çözümlenebilmesinde yeni yaklaşımların kullanılmasını da zorunlu kılmaktadır. Bu yaklaşımlardan biri olarak disiplinler arasılık, *Kutadgu Bilig*'in her geçen gün yenileriyle karşılaşılan zenginliklerini daha sistemli ve derinlikli bir şekilde incelemeyi ve çözümlemeyi mümkün kılacak niteliklere sahiptir.

Örneğin, *Kutadgu Bilig* asıl gücünü metaforlar aracılığıyla iletilen mesajlar sisteminden, bu sistemin kurgusal bir düzlemde, sembollerden ve benzetmelerden oluşan özel ve alegorik bir söylem üzerine inşa edilmiş olmasından almaktadır. *Kutadgu Bilig* ve metaforlar özelinde söylemek gerekirse bu eserdeki metaforların disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınmadan incelenmeye çalışılması durumunda bilimsel çerçevede beklenen sonuçların alınması oldukça güç olacaktır. Çünkü hem *Kutadgu Bilig*'in özgün yapısı hem de metaforlar konusu tek bir disiplinin kuram ve görüşleriyle incelenip çözümlenemeyecek ölçüde geniş bir zenginlik ve karmaşıklıktadır. Dolayısıyla eserin söylem özellikleri ile burada metaforların yerini ve bir bütün olarak kurgusunu çözümlemeye yönelik bir konuda çalışırken istenilen sonuçlara

ulaşabilmek için gerçekleştirilmesi gereken analizde dil bilimi, edebiyat çözümlemesi ve kültür bilimlerinin çeşitli disiplinlerinin farklı kuram, görüş ve yaklaşımlarından, bunlar arasındaki etkileşimlerden doğacak yeni kuramlardan yararlanmak kaçınılmaz olacaktır.

Yine örneğin, *Kutadgu Bilig*'in söylem özelliklerini incelerken aslında bütünüyle atasözü niteliğindeki sözlerden oluşmuş bir eser üzerinde çalışıldığını unutmamak ve yine atasözlerinin çözümlenmesinde de çok sayıda disiplinin görüşlerinden istifade etmenin bir zorunluluk olarak belirdiğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Eserin söyleminde, üslubunda, edebî içeriğinde, aktarılan evrensel mesajlarında, bunların aktarılış biçimlerinde atasözleri daima merkezî bir konumda bulunmaktadır. Bu gerçeklikten hareketle, eserle ilgili genel çözümleme çalışmalarında ve özellikle de eserin söylemi ve burada yer alan atasözleri ile ilgili yapılacak bir çözümleme örnekleminde şu paradigmalar ve bu doğrultuda da ele alınacak konunun niteliklerine göre ilgili şu disiplinlerin görüşlerinden mutlak surette yararlanılması gerekecektir:

i. Atasözlerinin eserdeki mesajları iletmek, verilen örnekleri ya da savunulan düşünceleri kuvvetli bir şekilde iletmek/desteklemek amacıyla edebî-estetik bir tür, iletişimsel bir araç ve bir söylem biçimi olarak kullanılması (iletişim, dil bilimi, edebiyat eleştirisi ve çözümlemesi-stilistik, söylem bilimi ve yorum bilimi)

ii. Atasözlerinin eserde verilecek mesajları iletirken Türk toplum anlayışının ve erken dönem inançlarının, Türk kut ve töresinin, geleneksel dünya görüşünün, hak, hukuk, adalet anlayışının ve devlet felsefesinin yansımalarını içermesi (halk bilimi, felsefe ve teoloji)

iii. Eserde öne sürülen görüşlerin politik-siyasi söylem bakımından atasözleriyle ilişkisi (siyaset bilimi, kamu yönetimi)

iv. Eserdeki tipler, olaylar ya da olgularla ilişkili olarak yer bulan atasözlerinin her birinin Türk insanının çok çeşitli davranış ve bilgi biçimlerini yansıtıcı özellik taşıması (sosyoloji, psikoloji, sosyal psikoloji, psikiyatri)

v. Eserde atasözlerinin eğitimle, etikle, ahlakla ilgili düşünce ve görüşlerin aktarımındaki işlevselliği (eğitim bilimleri ve pedagoji) (Norrick, 1985; Mieder, 2004; Mieder, 2008; Mieder, 2015; Mieder, 2018).

Buradan hareketle "söz" ve bu sözlerin de aslında "atasözleri" üzerine kurulu olduğu bu anıt eserde dil, üslup ve söylemle ilgili konuların incelenmesinde bahsedilen çok yönlü yapıyı ve dolayısıyla da disiplinler arası yaklaşımları benimsemek son derece önemli bir konuma gelmektedir. *Kutadgu Bilig*'le ilgili çalışma konuları ve bu konuların çözümlenmesinde uygulanabilecek

bu ve benzeri örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. *Kutadgu Bilig* üzerinde gerçekleştirilecek çalışma alanları büyük bir çeşitlilik gösteriyor olmakla birlikte araştırmacıların bazı konuları ele alırken disiplinler arası yaklaşımlardan daha verimli biçimde yararlanabileceklerini belirtmek mümkündür.

Bu kapsamda örneğin, Türk İslam edebiyatının ilk eseri sayılması nedeniyle genellikle bütünüyle İslami çerçevede şekillenmiş bir eser olarak değerlendirildiği görülse de *Kutadgu Bilig* aslında Türk inanç ve düşünce tarihinin çok önemli bir özeti hükmündedir (Kafesoğlu, 1980). Nitekim eserin Türk ve İslam dünyasında bu denli yankı uyandırmasında, eserde geleneksel Türk dünya görüşünün İslami çerçevede işlenmesinin, yani bir bakıma İslamiyet öncesi ve sonrasına ait olguların bir eserde "ilk" defa birleştirilmiş olmasının büyük bir etkisi olmalıdır. Söz konusu bu birleştirmeci yapının çözümlenmesine yönelik disiplinler arası yaklaşımlardan hareketle yapılacak çalışmaların ilginç sonuçlar doğuracağı açıktır.

Bu yönüyle eserin, bir toplumu diğerinden ayırt etmemizi sağlayan, her türlü üretim ve tüketim biçimlerini karşılayan "kültür"ü inceleyen disiplinlere verilen genel ad olarak "kültür bilimleri" kapsamında henüz yeterli düzeyde araştırılmadığı görülmektedir. Bu bakımdan Türklerin İslamiyet ile temasları sonucunda ortaya çıkan bu eserin kültür bilimleri çerçevesinde hem daha kapsamlı hem de daha müstakil çalışmalara konu edilmesi gerekmektedir. Örneğin, Bahaeddin Ögel'den sonra -bir yüksek lisans çalışması dışında (Çot, 2011)- pek dikkat çekmediği görülen Türk mitolojisiyle ilişkisi çalışmaların mutlak surette disiplinler arası bir çerçevede yürütülmesi gerekmektedir. Bu çerçevede teolojiden ve halk bilimi kuramlarından yararlanmadan gerçekleştirilecek bir mitoloji çalışması sonuçları bakımından daima eksik kalacağından, disiplinler arası etkileşimlere her alanda olduğu gibi bu alanda da önem vermek gerekecektir.

Bu doğrultuda yine, eserde görülen eski Türk inançlarının, Türk gündelik yaşamının, sosyal değerlerinin, normlarının, mitolojisinin vb. unsurların eserdeki yansımaları, sosyal ve toplumsal görünüm, eski Türk sosyolojisi, psikolojisi, sosyal psikolojisinin eser üzerinden analizi, eserin üslup ve söylem özelliklerinin eski Türk şiiri ve edebî türleri (sözlü kültür türleri ve şekilleri, atasözleri ve deyimler/özdeyişler vb.) ile ilişkisinin değerlendirilmesi, eserin kültür taşıyıcılığı işlevi, Türk sosyolojisi vb.; diğer erken dönem Türk sözlü anlatım türleri ile ilişkisi (destan söyleme geleneği, Türk şiiri vs.), eserin güzel sanatlar, müzik, tiyatro, sinema, çerçevesinde değerlendirilmesi, kut ve töre anlayışının Türk halk felsefesi ve eski Türk inançları kapsamında farklı yönleriyle analizi vb. konuların daha fazla incelenmesi gerekmektedir.

Bütün bu konular ele alınırken -başta halk bilimi, dil bilimi, edebiyat incelemesi/çözümlemesi ve felsefe olmak üzere- ele alınan konunun

karmaşıklığına göre çeşitli disiplinlerin görüş, kuram ve yaklaşımlarının disiplinler arası bir potada eritilerek her çalışmanın kendi ilerleyiş düzeni çerçevesinde yeni ve özgün inceleme ve çözümleme metotlarıyla sürdürülmesi gerekmektedir. Böylece hem ele alınan konunun çeşitli yönleriyle aydınlatılması hem de yapılacak çalışmalar için yeni yolların açılması kolaylaşacaktır. Bu kapsamda örneğin, eserdeki bir söylemin felsefi derinliğini çözmek için Türk halk felsefesini şekillendiren inançları ve dolayısıyla da Türk mitolojisini bilmek gerekecektir. Aynı durum İslam felsefesi ve teolojisi için de geçerli olacaktır. Yine, sembolik olarak ifade edilenler için edebî ve estetik niteliklerin çözümlenmesi için stilistiğe başvurulması gerekecektir. Yine bunlarda hangi geleneksel kalıplardan ya da türlerden yararlanıldığını anlayabilmek için de halk biliminden yararlanılması icap edecektir. Bu bakımdan eserin ister inanç ve felsefi ister edebî isterse de kültürel bir yönü ele alınacak olsun, bunlar aracılığıyla ortaya konulan düşünce dünyasının çözümlenmesinde, bunun da hangi edebi-estetik özelliklerle yapıldığının çözümlenebilmesinde disiplinler arası yaklaşımların katkısı mühim olacaktır.

Bu çerçevede *Kutadgu Bilig*'in zenginliklerinin incelenip çözümlenmesinde disiplinler arası yaklaşımların olumlu etki ve katkılarının bulunacağını söylemek mümkündür. Eserin incelenmesinde disiplinler arası yaklaşımların muhtemel olumlu katkılarını ise iki temel seviyede değerlendirebiliriz. Bunlardan ilki, (1) eserle ilgili ele alınacak konuların belirlenmesi sürecine, ikincisi ise (2) eserle ilgili konuların çözümlenmesi sürecine bağlı değerlendirilebilir. Disiplinler arası yaklaşımların benimsenerek esere bu doğrultuda yaklaşılmasının söz konusu edilen her iki seviyede de araştırmacılara oldukça önemli avantajlar sağlayabilmesi muhtemeldir.

Sonuç

Kutadgu Bilig Türk dünyası ortak dil, kültür ve edebiyat birliğine yönelik çok önemli bir eser olmakla birlikte Türk kültür tarihinin evrenselliğiyle ön plana çıkan başyapıtlardan biridir. Eserin bu özelliğiyle ortaya koyduğu düşüncelerin, bu düşüncelerin beslendiği kaynakların ve bunları ortaya koyma biçimlerinin özgünlüğü, eserin çok yönlülüğünün ve disiplinler arasılığının da ana şekillendiricileri olmuştur.

Kutadgu Bilig'in felsefe, dil, edebiyat, kültür bilimleri başta olmak üzere çok sayıda disiplini yakından ilgilendiren içeriklere sahip olması, araştırmacıların eserle ilgili bir konuyu ele alırken eserin söz konusu çok yönlü ve disiplinler arası niteliklerini dikkate alarak buna uygun araştırma, inceleme ve çözümleme yöntemlerini benimsemeleri gerekliliğini de beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig* çalışmalarında birden fazla disiplinin görüş ve kuramlarını bütünleştiren ve çok yönlü çözümleme imkânı sağlayan yaklaşımların oluşturulması ve benimsenmesi yararlı olacaktır. Bu doğrultuda yürütülen

araştırmalar aracılığıyla ulaşılan sonuçların niteliği ve bu sonuçların da yapılacak yeni çalışmalar için yol göstericiliği, *Kutadgu Bilig* araştırmaları tarihine oldukça önemli katkılar sunabilecektir.

Gerçekleştirilmiş çok değerli çalışmalarla *Kutadgu Bilig* araştırmaları günümüzde yüksek bir seviyeye ulaşmış durumdadır. Bununla birlikte, yapılan her yeni çalışma, eserin türlü zenginliklerini ve derinliğini daha da belirginleştirmekte ve eserle ilgili yeni çalışmaların yapılmasının gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Bu kapsamda eser hakkında günümüze kadar yapılan çalışmalarda hangi konuların hangi ölçüde, ne şekilde ve hangi yaklaşımlarla ele alınmış olduğunun daha kapsamlı çalışmalarla belirlenmesi de disiplinler arası ilişkilerin belirginleştirilmesi bakımından yararlı olacaktır. Böylece günümüzde artık pek çok disiplinden araştırmacının dikkatini çeken oldukça özel ve müstakil bir çalışma alanı hâlini aldığı görülen *Kutadgu Bilig* araştırmalarının ve bu araştırmalarda disiplinler arası etkileşimlerin daha sistemli bir şekilde gerçekleştirilmesi mümkün olacaktır.

Tüm bunlara bağlı olarak araştırmaların günümüzde ulaştığı seviyede *Kutadgu Bilig*'in Türk dünyası dil, kültür ve edebiyat coğrafyasının ortak bir eseri olarak hangi açılardan ve farklı yönleriyle nasıl incelenebileceğinin daha çok tartışılması gerekmektedir. Eserle ilgili özellikle disiplinler arası yaklaşımlarla gerçekleştirilecek çözümleyici nitelikteki çalışmaların, *Kutadgu Bilig* araştırmalarında çığır açıcı olabileceğini belirtmek yerinde olacaktır. Bu doğrultuda "bilgi yönetimi", "stratejik düşünce", "geleneksel dünya görüşü" gibi kavramların büyük önem kazandığı bu yüzyılda, yazılışının üzerinden on asır geçmek üzere olan eserin özellikle bu yönleriyle disiplinler arası çalışmalara konu edilmesinin son derece verimli sonuçlar doğuracağını söylemek mümkündür.

Kaynakça

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I. Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

_____ (1959). *Kutadgu Bilig II*. Tercüme. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Austin, T. R. vd. (1996). "Defining Interdisciplinarity", *Modern Language Association of America,* 111(2), s. 271-282.

Bağdatlı, Ö. (2008). "Kutadgu Bilig Bibliyografyası." *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 14, s. 157-183.

Çot, D. (2011). *Kutadgu Bilig'de Mitoloji* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Graff, H. J. (2016). "The 'Problem' of Interdisciplinarity in Theory, Practice, and History." *Social Science History*, 40(4), s. 775-803.

Gülensoy, T. (1973). "Kutadgu Bilig Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi." *Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni*, 2:4, s. 109-116.

_____ (2000). "Kutadgu Bilig Bibliyografyası." *Türk Dili*, *586*, s. 371-377.

Hübenthal, U. (1994). "Interdisciplinary Thought." *Issues in Integrative Studies*, 12, s. 55-75.

Jacobs, J. A., Frickel, S. (2009). "Interdisciplinarity: A Critical Assessment." *Annual Review of Sociology*, 35, s. 43-65.

Jamal, G. & Kafkasyalı, M. S. (2016). *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Karınca Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kaymaz, Z. (2009). "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme." *Turkish Studies (Prof. Dr. Hamza Zülfikar Armağanı)*, 4(3), s. 1408-1422.

_____ (2016). "Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi,* 7, s. 105-110.

Klein, J. T. (1990). *Interdisciplinarity. History, Theory, and Practice*. Detroit: Wayne State University Press.

_____ (1996). *Crossing Boundaries: Knowledge, Disciplinarities, and Interdisciplinarities.* Charlottesville: University Press of Virginia.

_____ (2000). "A Conceptual Vocabulary of Interdisciplinary Science." *Practising Interdisciplinarity*, (Eds. P. Weingart, N. Stehr), (s. 25-41). Toronto: University of Toronto Press.

_____ (2001). "Interdisciplinarity and the Prospect of Complexity: The Tests of Theory." *Issues in Integrative Studies*, 19, s. 43-57.

_____ (2004). "Interdisciplinarity and Complexity: An Evolving Relationship." *Emergence: Complexity&Organization*, 6(1/2), s. 2-10.

_____ (2010). "A Taxonomy of Interdisciplinarity" *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, (Ed. R. Frodeman et al.), (s. 15-30). Oxford-New York: Oxford University Press.

Klein, J. T. & Newell, W. H. (1998). "Advancing Interdisciplinary Studies." W. H. Newell, (ed.), *Interdisciplinarity: Essaysfrom the Literature*, (s. 3-22). New York: College Board.

Mieder, W. (2004). *Proverbs: A Handbook*. Connecticut: Greenwood Press.

_____ (2008). *Proverbs Speak Louder Than Words. Folk Wisdom in Art, Culture, Folklore, History, Literature, and Mass Media*. New York: Peter Lang.

_____ (2015). *Wise Words: Essays on the Proverb*. New York: Routledge.

_____ (2018). "The Humanistic Value of Proverbs in Sociopolitical Discourse." *Humanities (The Challenge of Folklore to the Humanities Special Issue)*, 7(1), s. 28.

National Academy of Science (2004). *Facilitating Interdisciplinary Research.*

Committee on Facilitating Interdisciplinary Research. Committee on Science, Engineering, and Public Policy. Washington: National Academy Press.

Newell, W. H. (2001). "A Theory of Interdisciplinary Studies." *Issues in IntegrativeStudies*, 19(1), s. 1-25.

_____ (2006). "Complexity and Interdisciplinarity." *Knowledge Management, Organizational Intelligenceand Learning, and Complexity*. *Encyclopedia of Life Support Systems*, Vol. II. (s. 178-193). Paris: EOLSS Publishers.

_____ (2011). "The Road from Interdisciplinary Studies to Complexity." *World Futures*, 67(4), s. 330-342.

_____ (2012). "Conclusion for Case Studies in Interdisciplinary Research. Case Studies in Interdisciplinary Research." Repko, A. F. vd. (eds.). *Case Studies in Interdisciplinary Research. Process and Theory*, (s. 299-314). Los Angeles: Sage.

_____ (2013). "The State of the Field: Interdisciplinary Theory", *Issues in Interdisciplinary Studies*, 31, s. 22-43.

Nissani, M. (1995). "Fruits, Salads, and Smoothies: A Working Definition of Interdisciplinarity." *Journal of Educational Thought*, 29, s. 121-128.

Norrick, N. R. (1985). *How Proverbs Mean. Semantic Studies in English Proverbs*. Amsterdam: Mouton.

Ölmez, M. (2004). "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14, s. 103-126.

Schmidt, J. C. (2008). "Towards a Philosophy of Interdisciplinarity. An Attempt to Provide a Classification and Clarification." *Poiesis Prax*, 5, s. 53-69.

Stephenson, J. vd. (2010). "The Practice of Interdisciplinarity", *The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, 5(7), s. 271-282.

Szostak, Rick (2016). "Interdisciplinary Best Practices for Adapted Physical Activity." *QUEST*, 68(1), 69-90.

Uçar, E. (2015a). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme." *Beşerî ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, s. 62-100.

_____ (2015b). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016)-Tekmilleştirilmiş Versiyon-" *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 6, s. 6-47.

_____ (2019). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018)." *Journal of Old Turkic Studies*, 3(1), s. 139-239.

Yasin, Y. (2014). "Uygur Özerk Bölgesi'nde Kutadgu Bilig Araştırmaları-I". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, s. 81-109.

Kutadgu Bilig'de Delile Dayalılık

Filiz KILIÇ*

Kutadgu Bilig kıymetli âlimimiz Reşit Rahmeti Arat'ın güzel ifadesi ile (Arat, 1947, s. XXV) insana dünyada ve ahirette tam manası ile kutlu olmak için lazım gelen yolu göstermek maksadıyla kaleme alınmıştır. Şair-mütefekkir[1] Yusuf Has Hacib'in beyitlerinden Türkiye Türkçesine aktarılan bu ifade, eserin aslında şu biçimdedir: *kitab atı urdum kutadgu bilig // kutadsu okıglıga tutsu elig*; *sözüm sözledim men bitidim bitig // sunup iki ajunnı tutgu elig*; *kişi iki ajunnı tutsa kutun // kutadmış bolur bu sözüm çın bütün* (350-352)[2] 'Kitabın adını *Kutadgu Bilig* koydum, okuyana kutlu olsun ve ona yol göstersin. Ben sözümü söyledim ve kitabı yazdım, bu kitap uzanıp her iki dünyayı tutan bir eldir. İnsan her iki dünyayı kut ile elinde tutarsa mutlu olur, bu sözüm doğru ve dürüsttür'[3] (Arat, 1947, s. 49-50; 1959, s. 36). Bu çalışmada Türk dilinin başlıca kaynaklarından ve en önemli hazinelerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'deki delile dayalılık *(evidentiality)* işaretleyicilerini değerlendirmeyi denedik.

Delile dayalılık kognitif (idrakî) bir kategori olarak kiplik ile yakından ilgilidir. Kiplik önermenin belirttiği içeriğin değeri ve geçerliliği karşısında konuşucu veya anlatı kahramanının fikrini, bildirimle ilgisini ve ilişkisini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir. Kiplik, zaman ve görünüş kategorilerinden doğrudan olayın herhangi bir niteliği yerine, önermenin durumuna bütünüyle işaret edişiyle ayrılır. Delile dayalılık ise konuşucu veya anlatı kahramanının, önermenin doğruluk değeri hakkında tavır alırken bunun için öne süreceği delilin kaynağına, diğer bir deyişle bilgisinin kaynağına işaret etmesidir. Kipliğin sınırları ve işleyişi kadar delile dayananların bilgi kipliği *(epistemic modality)* içinde yer alıp almayacağı da tartışılan konulardandır. Kipliğin nasıl tanımlandığı delile dayananların nerede yer alacağını belirler. Eğer kipliğe sadece konuşmacının ifadenin gerçeklikle ilişkisine olan tutumu diye bakılıyorsa o zaman delile dayananlar belki dışarıda kalabilir. Fakat ölçüt olarak "bilgi" alınıyorsa o zaman delile dayananlarla bilgi kipliği kolaylıkla bağdaşır. Aradaki fark bilgi kipliğinin diğer boyutlarında "bilginin değeri"nin, delile dayananlarda ise "bilginin

* Dr. Öğr. Ü., Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

1 Yusuf Has Hacib için *şair-mütefekkir* nitelemesi R. R. Arat tarafından kullanılmış ve gerekçeleri açıklanmıştır (Arat, 1947, s. XXIV-XXVI).

2 İncelenmek üzere *Kutadgu Bilig* metninin baştan sona taranması ile tespit edilen ifadeler, R. R. Arat'ın 1947 yılında tenkitli metin olarak yayınladığı eserinden alınmıştır. Çalışmanın ilerleyen kısmında sayfayı belirtmek yerine adı geçen yayındaki beyit numaralarını vermekle yetindik.

3 İncelemeye konu olan ifadelerin Türkiye Türkçesi karşılıkları verilirken R. R. Arat'ın 1959 yılında yayınladığı tercümeye genel olarak sadık kalınmakla birlikte, gerekli hâllerde yazım, noktalama ve aktarmada değişikliklere gittik.

kaynağı"nın esas olmasıdır. Bilgi kipliği önermenin doğru olduğunu bilmeyi, bilmemeyi ya da doğru olmadığını bilmeyi dile getiren kipliktir; başka bir deyişle bilgi kipliği, bir gerçek olarak ifadenin doğruluğu hakkındaki açığa vurmalardır. Konuşucunun söylediklerini kendi bilgisi, inancı veya tahminleri çerçevesinde doğru, kesin, olası ya da çıkarsama ile elde edilmiş veya delile dayalı bilgi olarak algıladığını belirtir.

Türk dilinde delile dayalılığı ortaya koyan dolaylılıktır. İdrak eden, farkına varan öznenin, bilgisinin kaynağına işaret etmesi dolaylı yoldan olmaktadır (Johanson, 2003). Türkçede dolaylı delilin üç türlü kaynağı olabilir: İşitme *(hearsay)*, çıkarım *(inference)*, algılama *(perception)*. Delile dayalılığın naklî kullanımında (*reportive use*), bilginin dayanağı yabancı bir kaynak, aktarılmış konuşma, ikinci veya üçüncü elden işitilenlerdir; çıkarımsal kullanımda *(inferential use)*, bilginin temeli sadece usa vurma, mantıksal çıkarımdır; algısal kullanımda *(perceptive use)* ise, olay veya olayın sonucu, konuşucu ya da anlatı kahramanı tarafından algılanır, farkına varılır.

Türkçe bilinen en eski ve daha yakın dönemlerinde delile dayalılık ifade eden dil bilgisel işaretleyicilere sahiptir. Tarihî dönemler ve çağdaş sahalardaki dağılımlı sistem farklılıkları içinde, bu işaretleyicilerin esasen iki türü bulunur: Çekim işaretleyicileri *(inflectional markers)* ve ek-fiil parçacıkları *(copula particles)*. -MIŞ, -GAN, -IBDIR gibi fiil çekim ekleri, zorunlu yerleri doldururlar ve diğer çekim biçim birimleriyle karşıtlaşırlar. ERMİŞ, ERKEN gibi enklitik veya ekleşmiş unsurlar ise yüklem çekirdeklerinden sonra gelirler ve zorunlu olmayan yerleri doldurup sıfır biçimlerle karşıtlaşırlar. Delile dayalılığın üç türü de (algısal/çıkarımsal/naklî) aynı işaretleyicilerle yüzeye çıktığından, işaretleyicinin hangi delile dayalı anlamı yansıttığı, ancak bağlam içinde aydınlanıp dinleyicinin muhakemesi ile nakil, çıkarım veya algı biçiminde yorumlanabilir.

Kutadgu Bilig metni Türk dilinin delile dayalılık sisteminde yer alan kullanımların (algısal/çıkarımsal/naklî) hepsini bize göstermektedir. İncelemek üzere metnin bütününü tarayarak tespit ettiğimiz 115 beyitte {-mIş} çekim eki ve *ermiş* ek-fiil parçacığı delile dayalılık işaretleyicisi olarak vazife üstlenmektedir. Aşağıdaki (1) numaralı beyitte önce ilk satırda çıkarımsal delile dayalılık, ardından ikinci satırda naklî delile dayalılık ifade edilmiştir. (2) numaralı söylemde ise ilk satırda algısal delile dayalılık, ikinci satırda naklî delile dayalılık işaretlenmiştir:

1. *sınamış yagıçı kişi* ***teŋlemiş*** // *on iki miŋ er sü üküş sü* ***timiş*** (2334) "Tecrübeli harp adamı kıyas etmiş ve on iki binlik ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemiş."

2. *takı munda yegrek bilig* ***sözlemiş*** / *tükel bolsa nimet tüker yaş* ***temiş*** (1047) "Bundan daha iyisini de bilgi söylemiş, nimet tam olursa insanın ömrü

tükenir demiş."

Kutadgu Bilig'deki naklî delile dayalılık ifadelerinin bazı örnekleri aşağıda sıralanmıştır:

3. *tejikler bitigde* ***bitimiş*** *munı // bitigde yok erse kim ukgay anı* (282) "İranlılar bunu kitaba yazmışlar, kitapta olmasaydı onu kim tanıyacaktı."

4. *yakın ka kadaştın* ***yitürmiş*** *sen öz // uluş kend bodundın* ***evürmiş*** *sen yüz* (3203) "Yakın akraba ve kardeşlerden uzaklaşmışsın, köy, kasaba ve şehir halkından yüz çevirmişsin."

5. *ukuşlug biliglig beg* ***ermiş*** *amul // tiler* ***ermiş*** *erdem idilerin ol* (469) "O akıllı, bilgili, yumuşak huylu bir bey imiş ve faziletli insanları ararmış."

6. *çerig sançmış alp er* ***tutuzmış*** *ayu // maŋa tört miŋ er sü tükel sü teyü* (2335) "Ordular mağlup etmiş olan kahraman adam, benim için dört bin asker tam bir ordudur demiş."

7. *çavıkmış kür alp er yeme* ***sözlemiş*** *// er ödrüm kerek sü tolumlug* ***temiş*** (2337) "Şöhretli, cesur ve kahraman yiğit, orduda seçme ve iyi silahlı yiğitler lazım demiş."

8. *üküş edgü yarlıg tümen öt erig // maŋa* ***yarlıkamış*** *kamug sözlerig* (3733) "Bu pek güzel fermanda bana birçok öğüt ve nasihat lütfetmiş."

9. *ayur bu kadaşıŋ irig* ***sözlemiş***, *aŋar torku ıdtım tiken* ***çiknemiş*** (3846) "Kardeşin çok haşin cevap vermiş, ben ona ipek gönderdim, o ise diken işlemiş dedi."

Algısal delile dayalılığın işaretlendiği beyitlerin bazıları ise şöyledir:

10. *köni* ***sözlemiş*** *körse köŋli odug // sözi körse mani berür tü bodug* (4609) "Gönlü uyanık insan çok doğru söylemiş, dikkat edersen onun sözü çok renkli ve manalıdır."

11. *idi yakşı* ***aymış*** *ötüken begi // tilin* ***tutzu bermiş*** *saŋa söz yegi* (2682) "Ötüken beyi çok iyi söylemiş, sözlerin iyisini sana dili ile emanet etmiş."

12. *idi yakşı* ***aymış*** *tili köŋli tüz // körü barsa yetrü köni ök bu söz* (515) "İçi-dışı bir olan insan çok yerinde söylemiş, iyice dikkat edilirse bu söz pek doğrudur."

13. *idi yakşı* ***aymış*** *biliglig sözi // bu bilge sözi ol biligsiz közi* (1048) "Bilgili çok iyi bir söz söylemiş, âlimin sözü bilgisiz için gözdür."

14. *yime yakşı* ***aymış*** *bu türk buyrukı // körür köz yarukı ogul kız okı* (1163) "Bir Türk veziri de çok güzel söylemiş, oğul-kız gerçekten gören gözün nurudur."

15. *çın* ***aymış*** *ukuşlug körü bar bu söz // anıŋ manisi bil yiti kıl bu köz* (1252) "Akıllı bir insan dikkat edersen şu sözü çok doğru söylemiş, onun manasını anla ve gözünü keskinleştir."

16. *yime yakşı* ***aymış*** *ögi yetmiş er / könilik bile bu ajun tutmış er* (1746) "Aklı eren ve doğruluk ile dünyayı elde eden insan da iyi söylemiş."

Kutadgu Bilig'de çıkarımsal delile dayalılığın ifade edildiği beyitlerden bir kısmını aşağıda gösterdik:

17. *köni bol sen iş kıl ay ersig begim // könilikte taştın* ***yok ermiş*** *yegim* (2899) "Ey kahraman beyim sen doğruluk ile çalış, doğruluktan daha iyi bir şey yokmuş."

18. *bayat* ***kılmış*** *emdi saŋa edgülük // bilig* ***bermiş*** *erdem ukuş ög ülüg* (3200) "Tanrı sana şimdi lütfetmiş bilgi vermiş, fazilet, akıl ve anlayış nasip etmiş."

19. *ödi emdi* ***ermiş*** *munukı özüm // saŋa tuştı şükrin kılur til sözüm* (3310) "Vakti bugün imiş, işte geldim; çok şükür sana kavuştum."

20. *bu dünya özin ked* ***sevitmiş*** *saŋa // kamug aybı erdem* ***körünmiş*** *saŋa* (3513) "Bu dünya kendisini sana çok sevdirmiş, onun bütün kusurları sana fazilet gibi görünmüş."

21. *sevitmiş üçün dünya aybı kamug // saŋa* ***bolmış*** *erdem ay ilde ulug* (3515) "Ey memleketin büyüğü, dünya kendisini sevdirdiği için, onun bütün kusurları sana fazilet gibi gelmiş."

22. *özüŋ dünya* ***sevmiş*** *nişanı bu ol // kamug aybın erdemke* ***tutmış*** *köŋül* (3518) "Senin dünyayı sevdiğinin alameti budur; onun bütün kusurlarını gönlün fazilet gibi kabul etmiş."

23. *men emdi bilindim açıldı közüm // meni otka* ***atmış*** *meniŋ bu özüm* (5399) "Ben artık iyice anladım ve gözüm açıldı, ben kendimi ateşe atmışım."

24. *negü kılgu teŋri bu dünya işi // bu yaŋlıg* ***törütmiş*** *ay ilçi başı* (6416)

"Ne yapalım, Tanrı bu dünyayı böyle yaratmış ey büyük hükümdar."

Yukarıda verilen delile dayalılık ifadelerinin, ayrıca başka bir kısım yan kullanımların ve *Kutadgu Bilig*'de tespit edilen ilgili bütün söylemlerin ayrıntılı tahlilini bildirinin sunumu sırasında düzenlenmiş son biçim ile teslim edeceğiz.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I*, *Metin.* İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1959). *Yusuf Has Hacib*, *Kutadgu Bilig II*, *Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Barutcu Özönder, F. S. (2018). "Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig'in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Değeri", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3:2 (Aralık), s. 179-253.

Bybee, J., Perkins, R. & Pagliuca, W. (1994). *The Evolution of Grammar*: *Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. Chicago-London: The University of Chicago Press.

Bybee, J. & Fleischman, S. (Ed.) (1995) *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

Chafe, W./ Nichols, J. (Ed.) (1986). *Evidentiality*: *The Linguistic Coding of Epistemology*. Norwood, New Jersey: Ablex.

Ercilasun, A.B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri - Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Johanson, L. (2003). Evidentiality in Turkic. Aikhenvald, A./ Dixon, R. (ed.) *Studies in Evidentiality*. (*Typological Studies in Language*, *54*). Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, s. 273-290.

Kılıç, F. (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara.

_____ (2005). "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2:1, Mart 2005, s. 68-113.

Palmer, F. R. (2001). *Mood and Modality*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Kutadgu Bilig'de Geçen Hayvan Adlarının Saha Türkçesindeki Hayvan Adlarıyla Karşılaştırılması

M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU*
B. Yavuz PEKACAR**

1. Giriş

Dildeki farklılık oranlarının tespit edilebilmesi için araştırmacılar dilin yalnız tarihî dönemlerinin değil aynı zamanda günümüzde konuşulan şekillerinin de çeşitli açılardan karşılaştırmasını yapmaktadır. Bir dilin tarihin çeşitli dönemlerinde yazılan ve günümüze ulaşmayı başarmış metinleri dilde yaşanan değişime tanıklık eden birer nişane olarak bu karşılaştırmayı yapmaya imkân sağlayan araçlardan biridir. Bünyesinde barındırdığı 2.961 adet tekrar etmeyen kelime ile yazıldığı dönem ve çevredeki Türkçenin özelliklerini yansıtan ve Türkçenin sahip olduğu köklü ve zengin kelime hazinesine temel teşkil eden en eski kaynaklardan biri olan *Kutadgu Bilig*, *Divanu Lügati't-Türk* ile beraber Türk kültürünün eşsiz hazineleri arasında yer alır. İslamiyet dönemi Türk edebiyatının ilk büyük eseri ve ilk manzum siyasetnamesidir. Karahanlı dönemi Türkçesinin söz varlığını günümüze ulaştıran bir köprüdür.

İnsan yaşamının ayrılmaz ve vazgeçilmez bir parçası olan dil, canlı bir varlık olarak tarih boyunca geçirdiği evreler sonucunda günümüzde konuşulduğu şeklini almıştır ve bu değişim hâlen devam etmektedir. Bir dilin konuşulduğu dönemlere, yerlere ve onu konuşanlara göre farklılık göstermesi onun yaşadığı bu değişimin en doğal sonuçlarından birisidir. Bu farklılıklar dilin konuşulduğu kimi bölgelerde oldukça çeşitlilik gösterirken kimi yerlerde ise daha az düzeyde karşımıza çıkmaktadır. İnsanlık tarihinin en kadim dillerinden biri olan Türkçenin de tarihî süreçte yaşadığı değişimlerin çeşitli açılardan ortaya konulabilmesi günümüz Türklük bilimi araştırmacılarının hedeflerinden biridir.

İnsan yaşadığı coğrafyadan, o coğrafyanın iklim ve tabiat koşullarından etkilenir. Eski Türklerin bir arada yaşadığı ana kitleden ayrılarak daha kuzeye yerleşen Saha Türkleri de kendilerine daha önce birlikte yaşadıkları çevreden oldukça farklı bir iklime ve tabiata sahip yeni bir yurt edinmişlerdir. Verimli ve düz arazilerin bol olduğu bir bölgeden topraklarının yüzde kırkı Kuzey Kutbu içinde kalan ve oldukça sert tabiat koşullarıyla yılın on aya yakın bir zamanı boyunca suyun ve su kaynaklarının don vaziyette olduğu bir bölgeye gidildiğinde bir zamanlar geçim kaynağı olan at, koyun ve keçi sürüleri arkada bırakılmak

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

zorundadır. Karşılaşılan yeni koşullar altında bu sürülerin yerlerini görünüş itibarıyla geride bırakılanlardan farklı yeni hayvan sürüleri almıştır. Önceden *teve* "deve" kelimesi yalnızca hörgüçlerinde depoladığı yağ ve suyla bir haftadan fazla açlığa ve susuzluğa dayanabilen çöl hayvanı için kullanılırken yeni yaşam koşullarında çeşitli boylardaki geyiklere taba (< Eski Türkçe *tebe* "deve") denilmeye başlamıştır. Önceden *tag* "dağ" kelimesi, yer kabuğunun çevresindeki alanlardan daha yüksekte bulunan bölümünü ifade ederken göç sonrasında bu kelime, yerleşilen yeni coğrafyada *tıa* şekline bürünerek ormanlar için kullanılmaya başlamıştır.

İşte böyle bir çalışmayla Türkçenin iki ayrı dönemine ait söz varlığının karşılaştırılarak Türkçenin yaşadığı değişime ışık tutmak için yapılan çalışmalara bir katkı sağlayabilme hedefiyle yola çıkılmıştır. Eserdeki zengin kelime hazinesinin Saha Türkçesinin kelime hazinesiyle karşılaştırılarak Türkçenin kelime hazinesinin tarihsel süreçte geçirdiği değişmeler ışığında ortaya konulması Türklük bilimi araştırmalarına rehberlik edecektir. Çalışma, *Kutadgu Bilig*'de yer alan 90 hayvan adından Saha Türkçesinde yaşadığı tespit edilenlerin ses yapısı ve anlam bakımından karşılaştırılmasına dayanmaktadır.

Saha Türkçesi (ST) ya da Yakutça, kuzeydoğu Sibirya'daki Saha Cumhuriyeti'nde (Yakutistan) yaşayan 443.852 Saha Türk'ünün tamamına yakınının konuştuğu bir Türk lehçesidir (Pakendorf & Novgorodov, 2009, s. 496). Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında, yön kriterine göre Kuzeydoğu (Sibirya) Grubunda yer almaktadır. Saha Türkçesinin Eski Türkçe döneminden önce ana gruptan ayrıldığı kabul edilmektedir (Kirişçioğlu, 1999, s. 13). Saha Türklerinin erken dönemde diğer Türk topluluklarından ayrılmaları, dillerinin yalıtılmış olmasına yol açarken İslam kültürünün istila ettiği sahanın dışında kalmalarına da sebep olmuştur (İnan, 1935, s. 293). Dolayısıyla Saha Türkçesinin kelime hazinesinin, Türk dilinin önemli kaynaklarından KB ile karşılaştırılması, aradaki benzerlik ve farklılıkların tespit edilmesi oldukça önem arz etmektedir.

Türk lehçelerinde özellikle son yıllarda tematik yayınlar hızla çoğalmaktadır. Bu türden yayınlarda, bir lehçe grubunda ya da belirli bir lehçedeki kavramlar konularına göre sınıflandırılmakta; bazen de bir kavramın çeşitli lehçelerdeki biçimleri ele alınmaktadır. Bu yayınlardan biri, Hauenschild'in 2003 yılında yayımlanan "Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari. Eine Untersuchung aus sprach - und kulturhistorischer Sicht" adlı eseridir (Hauenschild, 2003). Hauenschild, DLT'de geçen hayvan adlarını köken bilgisi, ses bilgisi, anlam değişmesi veya gelişmesi gibi alanlarda ayrıntılı olarak incelemiş ve tarihî ve çağdaş lehçelerdeki karşılıklarını sıralamıştır. Hauenschild, 2008 yılında yayımlanan "Lexikon jakutischer Tierbezeichnungen" adlı eserinde ise temel kaynak olarak Pekarskiy'nin *Yakut Dili Sözlüğü*'nü esas aldığı çalışmasında, Saha Türkçesinin Pekarskiy'den daha eski ya da yeni tarihlere ait kaynaklarından tespit ettiği 2.500 civarındaki hayvan adını listelemiştir

(Hauenschild, 2008).

Saha Türkçesinin kelime hazinesinin gerek diğer çağdaş Türk lehçeleriyle gerekse tarihî Türk lehçeleriyle doğrudan karşılaştırıldığı yayınlar özelikle son yıllarda artmaktadır. Bu alanda dikkat çeken çalışmaları bulunan Levin, 7 ila 9. yüzyıllar arasındaki Eski Türkçe döneminin yazıtlarını Saha Türkçesiyle kıyasladığı doktora tez çalışmasında kök hâlindeki 320 kelimeden 241'inin (%75,3) Saha Türkçesinde karşılığının tespit edildiğini belirtmiştir (Levin, 2013, s.14). Saha Türkçesini Uygurca ve Eski Uygurcayla kıyasladığı yüksek lisans tez çalışmasında Malışeva, "tabiat, insan, toplum ve bilimsel terminoloji" olmak üzere dört tematik gruba ayırdığı Sahaca ve Uygurca kelimelerden birbiriyle paralellik arz eden 43 kelimenin "cansız tabiat" grubunda, 68 kelimenin "canlı tabiat" grubunda, 116 kelimenin "insan" grubunda, 146 kelimenin "toplum" grubunda, 72 kelimenin ise "bilimsel terminoloji" grubunda yer aldığını belirtmiştir (Malışeva, 2015, s.149). Ubryatova ve Şirobokova'nın bu konuda yazdığı makaleleri de bulunmaktadır (Ubryatova, 1960; Şirobokova, 1977). Türkiye'de Saha Türkçesinin kelime hazinesinin gerek çağdaş Türk lehçeleriyle gerekse tarihî Türk lehçeleriyle karşılaştırılması ile ilgili günümüze kadar yapılan az sayıda çalışma vardır. Pekacar, *Divanu Lügati't-Türk*'teki "maddi kültür kelimelerinden" 1092 kelimeye karşılık 310'unun Saha Türkçesinde varlığını sürdürdüğünü tespit etmiştir (Pekacar, 2012, s. 117-118). Pekacar'ın çalışmasında bazı hayvan adları yer almazken Ercilasun'un DLT yayınından faydalanılamadığı için eksikler bulunmaktadır. Yıldız, Eski Türkçe dönemine ait yalnız ünlüyle başlayan kelimelerle sınırlandırdığı fakat Levin'den farklı olarak kök hâlindeki kelimelere ek olarak türemiş kelimelere de yer verdiği doktora tez çalışmasında, tarama kapsamına alınan yaklaşık 2.600 kelimeden yalnız 450'sinin Saha Türkçesinde ve Dolgancada varlığını sürdürdüğünü belirtmiştir (Yıldız, 2015). Anılan bu çalışmaların yanında Türklük bilimi çevrelerinde genel Türkçenin bazı karşılaştırmalı çalışmalarında da Saha Türkçesinin değerlendirildiği görülmektedir.

Kutadgu Bilig'de yer alan hayvan adlarıyla ilgili çeşitli çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan biri Şerif Ali Bozkaplan'ın "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme" adlı çalışmasıdır. Bozkaplan çalışmasında KB'de yer alan tekrara etmeyen hayvan adlarının sayısını 79 olarak tespit etmiş ve tekrarlarla beraber eserde toplam 395 hayvan adının bulunduğunu belirtmiştir. Bozkaplan'a göre *at* ve *at*tan türeyen ifadeler 103 kere ile en çok tekrar eden hayvan adı iken 35 hayvan adı yalnız birer kere KB'de yer almaktadır. Bozkaplan daha sonra KB'de yer alan hayvan adlarını kök ya da türemişlik, söz dizimi gibi çeşitli açılardan değerlendirdikten sonra bunlardan günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmayanlarla aynen ya da bazı ses değişiklikleriyle kullanılmakta olanları sıralamıştır (2007).

Kutadgu Bilig'de yer alan hayvan adlarıyla ilgili bir başka çalışma da

Deniz Abik'in "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları" adlı makalesidir. Abik, Arat metninden tespit ettiği 95 hayvan adını kendi ifadesiyle "hayvanları biyolojik öbeklenmelerinin dışında daha çok insan hayatındaki yerlerini göz önünde bulundurarak genel olarak öbeklendirmeye çalışmıştır". Abik eserde yer alan hayvan adlarını *Divanu Lügati't-Türk* ile beraber tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yaşayan biçimleriyle kıyaslayan diğer leksikolojik eserlerden faydalanarak karşılaştırmalı bir değerlendirme yapmıştır (2009).

Çalışmada *Kutadgu Bilig*'deki hayvan adlarının tespiti için Arat'ın *Dizin* cildinden yararlanılmıştır. Çalışmada bu kelimelerin *Kutadgu Bilig*'de yer aldığı beyit numaraları verilmiştir.

Saha Türkçesinin kelime hazinesi için öncelikli olarak Edouard Karloviç Pekarskiy'nin hazırladığı *Slovar Yakutskogo Yazıka* (bundan böyle [Yakut Dili Sözlüğü] olarak anılacaktır) adlı sözlüğün Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından 1937 yılında yapılan tercümesinden faydalanılmıştır. Bilindiği gibi bu tercümenin A-M harflerini kapsayan kısmı 1945'te yayımlanmış ancak geri kalan kısmı yayımlanamadan TDK arşivinde kalmıştır. Bu çalışmada tercümenin sadece yayımlanan kısmı değil, tamamı taranmıştır. Ancak, sözlüğün Türkçe yayımlanmayan geri kalan kısmında yer alan kelimeler için Sahaca-Rusça asıl baskısındaki yerlere (Pek2) gönderme yapılmıştır. Pekarskiy'nin sözlüğünün yanında, tarama kapsamına alınan kelimelerden pek çoğu Sahacanın diğer sözlüklerinde de taranarak bu çalışmada belirtilmiştir. Taranan bu sözlükler, P. S. Afanasyev ve L. N. Xaritonov'un editörlüğünde hazırlanan *Russko-Yakutskiy Slovar* [Rusça-Yakutça Sözlük], (Afanasyev, P. S. & Xaritonov, L. N., 1968), P. A. Sleptsov'un editörlüğünde hazırlanan *Yakutsko-Russkiy Slovar* [Yakutça-Rusça Sözlük] (Slepts.) (Sleptsov vd., 1972), P. S. Afanasyev, M. S. Voronkin, M. P. Alekseev tarafından hazırlanan *Dialektologiçeskij Slovar Yakutskogo Yazyka* [Yakutçanın Ağız Sözlüğü] (STDT) (Afanasyev vd., 1976) ve henüz tamamlanmayan *Saxa Tılın Bıharılaax (Ulaxan) Tılcıta*'nın [Saha Dilinin (Büyük) Açıklamalı Sözlüğü] R harfine kadar olan eldeki ilk yedi cildidir (Sleptsov, 2004-2006; Sleptsov, 2007-2010).

Başta Pekarskiy'nin sözlüğü olmak üzere taranan Saha Türkçesi sözlüklerinde hayvan adı olarak geçen 409 adet kelime tespit edilmiştir. Bu kelimeler, *Kutadgu Bilig*'de hayvan adı olarak tespit edilen **90** kelimeyle ses ve anlam bakımından karşılaştırılmıştır.

2. *Kutadgu Bilig* ve Saha Türkçesinde Hayvan Adları

Kutadgu Bilig'de ve Saha Türkçesinde ses veya anlam bakımından ya da her iki yönden de aynı veya benzer olan hayvan adları aşağıda karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

2.1. Fonetik ve anlam bakımından aynen devam eden kelimeler (6)

#	*Kutadgu Bilig*'de	Saha Türkçesinde
1	**at** at 2285: *yaġıda yüreklig seringü kerek, yaġı at kemişse tiringü kerek*	**at** "at" (Pek, 39; Slepts, 50) (Hauenschild, 2003, s. 29)
2	**balıḳ** balık 5366: *uçuġlı yorıġlı suv içre balıḳ, ḳutulmaz seniñdin aya sarp ḳılıḳ*	**balık** "balık; deniz hayvanı: balina" (Pek, 62; Slepts, 62) (Hauenschild, 2003, s. 52)
3	**elik** dağ keçisi, yaban keçisi; geyik 79: *elik külmiz oynar çiçekler öze, sıġun muyġaḳ aġnar yorır tip keze*	**elik** "geyik, karaca" (SGTY, 153)
4	**ıt** köpek, it 2047: *kör arslan bolu birse ıtḳa başı, bu ıt barça arslan bolur öz tuşı*	**ıt** "köpek, it" (Pek, 425; Slepts, 531) (Hauenschild, 2003, s. 96)
5	**ḳulan** (erkek) yaban eşeği 284: *miñ erdem kerek bu cihan tutġuḳa, kör arslan kerek bu ḳulan basġuḳa* 5375: *ḳulan ya tağı tut takı kök teke, tutup keldürürler sasa ay böke*	**kulan** "yaban eşeği" (STBT4, 450, SGTY, 155).
6	**ular** (**ḳuş**) bir tür keklik 75 *ular ḳuş ünin tüzdi ünder işin, silig ḳız oḳır teg köñül bérmişin*	**ular** "yabani horoz" (Pek2, 3011)

2.2. Fonetik bakımdan aynen devam edip anlamca farklılaşan kelimeler (1)

#	*Kutadgu Bilig*'de	Saha Türkçesinde
1	**ular** (**ḳuş**) bir tür keklik	**ular** "yabani horoz, çalı horozu,

		Tetrao" (Pek2, 2994, Slepts, 433, SGTY, 173) (Hauenschild, 2003, s. 230-231)

2.3. Fonetik bakımdan değişikliğe uğrayıp anlamı aynı veya benzer olan kelimeler (28)

#	*Kutadgu Bilig*'de	Saha Türkçesinde
1	**aḍġır** aygır 4064: *ḳayusı alur ḫil bolur ḫil başı, ḳayusı at aḍġır öze él başı* 4441: *yigü keḍgü mingü at aḍġır sülük, bulardın çıḳar hem yüḍürgü kölük* 5781: *bu ḳul küñ at aḍġır bu yér suw ḳamuġ, iligdin tegip açtı devlet ḳapuġ*	**atır** "aygır" (Pek. 42; Slepts, 53) (Hauenschild, 2003, s. 11)
2	**böri** kurt 449: *ilin itti tüzdi bayudı buḍun, böri ḳoy bile suwladı ol ödün*	**börö** "kurt" (Pek, 126, SGTY, 160) (Hauenschild, 2003, s. 68-70)
3	**buġra** her hayvanın aygırı, boğa, deve aygırı, erkek deve 2312: *yana alçı bolsa ḳızıl tilkü teg, titir buġrası teg kör öç sürse keg*	**buur** "erkek (geyiğin, sığının vs.nin erkeği); iğdiş edilmiş beş yaşındaki geyik, boğa; en ihtiyar ve en büyük geyik" (Pek, 141) (Hauenschild, 2003, s. 73)
4	**buḳa** boğa 5801: *tümen arzu ni'met yidiñ inçlenip, boyun yal beḍüttüñ buḳa teg ḳılıp*	**buğa** "boğa" (Pek. 129)
5	**çaġrı** doğan, çakır kuşu 4068: *ḳayusı ınanç beg ḳayu çaġrı beg, ḳayusı tigin beg ḳayu çavlı beg*	**sar** "çaylak ve atmaca türünden kuşlar" (Pek2, 2093), **sart** "şahin türünden yırtıcı kuş; baykuş; kara tavuk" (Pek2, 2109, Slepts, 317)

6	**erkeç** erkeç, genç teke 4353: *bular ol sürüg ḳoyḳa erkeç sanı, ḳoyuġ başlasa sürse yolça köni*	**irgeh** "erkek hayvan" (Pek, 422)
7	**ımġa** dağ keçisi 5373: *ḳayada yorıġlı bu ımġa teke, ḳutulmaz seniñdin ay ersig böke*	**ımağa** "(dişi) dağ keçisi" (SGTY, 154-155)
8	**iñek** inek 5372: *ya ḳuzda yorıġlı ḳalın köp ḳutuz, ya tüzde yorıġlı uḍ iñek öküz*	**ınax** "inek" (Pek, 415) (Hauenschild, 2003, s. 93), **ingäk I**)
9	**keyik** geyik, yaban hayvanı 712: *keyik sanı devlet kişike tezig, ḳalı kelse bekle tuşa hem tizig* 6570: *ḳalı bulmasa men vefâ birle yalsuḳ, keyik taġı birle tiriglik ḳılayı* 6617: *keyik taġı kördüm bu türkçe sözüg, anı aḳru tuttum yaḳurdum ara* 401: *sewiglini sewmez keyik teg ḳaçar, ḳaçıġlıḳa yapçur adaḳın ḳuçar* 698: *bu ay toldı aydı meniñ bu özüm, keyik teg-turur ḳılḳı kestim sözüm* 722: *maña urmasa örk méni tuttaçı, keyik teg ḳaçar-men kim ol yetteçi*	**keyiik** "boynuzlayan, boynuzu ile vuran, daima tos vuran (davar hakkında)" (Pek, 487) (Hauenschild, 2003, s. 105-109)
10	**kiş** samur 3836: *yaşıḳ yirke yandı yüzin kizledi, ḳalıḳ meñzi kiş teg bolup örledi* 5367: *ajun tezginür ilde arḳış yorıp, aġı çuz tiyiñ kiş alır sen tirip*	**kiis** "samur" (Pek, 530, SGTY, 163) (Hauenschild, 2003, s. 111)
11	**köçüt** göç atı 1704: *köçüt teg bolur ḳut tüpi hem tözi, köngül koḍḳısı*	**kös** "göç arabası, kervan" (Pek, 545)

	ol anıñ yıldızı	
12	**kölük** yük hayvanı 4441: *yigü keḏgü mingü at aḏġır sülük, bulardın çıḳar hem yüḏürgü kölük* 857: *tözü halḳḳa barça ḳılur eḏgülük, yana minnet urmaz kişike külük*	**kölgö** "iş için kullanılan at veya öküz" (Pek, 533)
13	**ḳaḳ** kaz 5377: *ḳuġu ḳorday erse ya turna yuġaḳ, ya toy tut ya yögdik ya todlıç ya ḳaḳ*	**xaxxan** "puhugillerden büyük kuş" (Pek, 313)
14	**ḳaz** kaz 72: *ḳaz ördek ḳuġu ḳıl ḳalıḳıġ tudı, ḳaḳılayu ḳaynar yoḳaru ḳodı*	**xaas** "kaz" (Pek, 365; Slepts, 468) (Hauenschild, 2003, s. 129-130)
15	**ḳıl** kılkuyruk 72: *ḳaz ördek ḳuġu ḳıl ḳalıḳıġ tudı, ḳaḳılayu ḳaynar yoḳaru ḳodı*	**kııl** yabani hayvan (Pek, 497)
16	**ḳoñuz** böcek 6559: *yılan ḳurt ḳoñuz yimi öz igdileyü, bu ni'met bile men negüke igidtim*	**homurduos** "tezek böceği" (Pek, 380; SGTY, 187) (Hauenschild, 2003, s. 137-138)
17	**ḳuġu** kuğu 72: *ḳaz ördek ḳuġu ḳıl ḳalıḳıġ tudı, ḳaḳılayu ḳaynar yoḳaru ḳodı* 365: *tegürdi maña elgin elig yaşım, ḳuġu ḳıldı ḳuzġun tüsi teg başım* 4199: *ḳuġuḳa ḳatılmaz körü tur yuġaḳ, ḳara ḳuş ürüñ ḳuş bile ked yıraḳ* 5377: *ḳuġu ḳorday erse ya turna yuġaḳ, ya toy tut ya yögdik ya todlıç ya ḳaḳ*	**kuba** "kuğu kuşu, *Cygnus musicus*" (Pek, 550)
18	**ḳuş** kuş (genel) 6536: *neçe ḳuşḳa avḳa awındım sewindim, uçar ḳuş teg arḳun ağımda kürettim*	**kus** "ördek" (Pek 569) (Hauenschild 2003, s. 155-156)

19	**öküz** öküz 5372: *ya ḳuzda yorıġlı ḳalın köp ḳutuz, ya tüzde yorıġlı uḍ iñek öküz*	**ogus** 1 "öküz" (Pek2, 1786) (Hauenschild, 2003, s. 170)
20	**ördek** ördek 72: *ḳaz ördek ḳuġu ḳıl ḳalıḳıġ tudı, ḳaḳılayu ḳaynar yoḳaru ḳodı* 6368: *ḳuşuñ awlamasa bir ördek yas ol, ıtıñ ḳoḍsa awın yası bir as ol*	**öödüken** "yabani ördek" (Pek2, 363)
21	**tay** tay 5803: *ajun malı tirdiñ özüñ boldı bay, kewel mindiñ arḳun yime tazı tay*	**tıy** "tay" (Pek2, 2934; Slepts, 418) (Hauenschild, 2003, s. 201-202)
22	**tiyiñ** sincap 5367: *ajun tezginür ilde arḳış yorıp, aġı çuz tiyiñ kiş alır sen tirip*	**tiin 2** "sincap, *Sciurus vulgaris*" (Pek2. 2675, SGTY 165, fakat **tiiń** Slepts. 383) (krş. **tegin**) (Hauenschild 2003, s. 202-203)
23	**tiwe** deve 206: *burunduḳluġ ol söz tiwe burnı teg, barur ḳança yetse titir boynı teg*	**taba** "geyik" (Pek2 2509, Slepts. 371) (Hauenschild 2003, s. 206-209)
24	**toñuz** domuz 2311: *toñuz teg titimlig böri teg küçi, aḍıġlayu azġır ḳutuz teg öçi*	**tonogos** "çekirge". Fakat; **toroku** "yabani domuz" (Pek2)
25	**toy** toy kuşu 5377: *ḳuġu ḳorday erse ya turna yuġaḳ, ya toy tut ya yögdik ya todlıç ya ḳaḳ*	**toyon** "kartal" (Pek2, 2707, SGTY, 169). Fakat; **tuyaar** "toygar" (Pek2, 2795) (krş. **toḍ**) (Hauenschild, 2003, s. 224)
26	**turna** turna 74: *kökiş turna kökte ünün yañḳular, tizilmiş titir teg uçar yilkürer* 5377: *ḳuġu ḳorday erse ya turna yuġaḳ, ya toy tut ya yögdik ya todlıç ya ḳaḳ*	**turuya** "turna" (Pek2, 2848, SGTY, 173) (Hauenschild, 2003, s. 225)

27	**yılan** yılan 6559: *yılan ḳurt ḳoñuz yimi öz igdileyü, bu ni'met bile men negüke igidtim*	ST **sılaŋ** "yılan" (Pek.'de yok, STDT, 222)
28	**yılkı** yılkı 1739: *bu barça biligsiz kiş ḳılḳı ol, biligsiz kişiler tükel yılḳı ol*	**sılgı** "atların kısrakların tayların genel adı, yılgı" (Pek2, 2446) (Hauenschild, 2003, s. 245-247)

2.4. Fonetik bakımdan değişikliğe uğrayıp köken bakımından ilişkisi açık olmayan kelimeler (3)

1	**sıġun** yaban sığırı, dağ keçisi, erkek geyik 79: *elik külmiz oynar çiçekler öze, sıġun muyġaḳ aġnar yorır tip keze* 5374: *sıġun muyġaḳ erse suḳaḳ ya ıwıḳ, saña yim tükemez ay eḍgü ḳılıḳ*	**tugut** "1) geyik yavrusu, bir yaşa kadar, boynuzları çıkmış olsa bile (mesela ilk bahar yavrusu, boynuzlar ise son baharda çıkıyor)" (Pek2)
2	**keklik** keklik 76: *ünin ötti keklik küler ḳatġura, kızıl aġzı kan teg kaşı ḳap ḳara*	**ıallakı** "keklik" (Pek, 399)
3	**çumġuḳ** ala karga	**tulluk** "şakayık kuşu (priyen ruslarında)" (Pek2)

2.4. *Kutadgu Bilig*'de Yer Aldığı Hâlde Saha Türkçesinde Karşılığı Bulunamayan Kelimeler

aḍıġ ayı

5376: *böri tilkü arslan aḍıġ* ya *toñuz*
seniñdin kutulmaz ölür awda tüz

arḳun yaban aygırıyla evcil kısraktan olan cins at

6536: *neçe ḳuşḳa avḳa awındım sewindim*
uçar kuş teg arḳun aġımda kürettim

arslan arslan

164: *til arslan turur kör işikte yatur*

aya ewlig er saḳ başıñnı yiyür
2310: *yağıda kör arslan yüreki kerek*
ḳarıştuḳta esri bileki kerek

as hermin, hermelin, kakım, kürkü kıymetli olan bir hayvan
6368: *ḳuşuñ awlamasa bir ördek yas ol*
ıtıñ ḳoḍsa awın yası bir as ol

bulaḳ haşarı at
3600: *bulaḳ semrise kör munar hem azar,*
iḍisin çalar yirke andın tezer

botu, **butu** deve yavrusu
2710: *bularda naruḳı ḳalın bu ḳutu*
bu üçke uḍu bardaçı ol butu

büke, **böke** ejderha, büyük yılan
1202: *tüşün ol bu dünya keligli keçer*
yigen yil büke teg yir erken açar

çaḍan akrep, çıyan
6601: *çaḍan teg tikerler çıbun teg sorarlar*
köpek teg ürerler ḳayusın urayı

çawlı şahin, doğan
4068: *ḳayusı ınanç beg ḳayu çaġrı beg*
ḳayusı tigin beg ḳayu çavlı beg

çıbun sinek
6601: *çaḍan teg tikerler çıbun teg sorarlar*
köpek teg ürerler ḳayusın urayı

esri pars
2310: *yağıda kör arslan yüreki kerek*
ḳarıştuḳta esri bileki kerek

ıwık kayalıklarda yaşayan geyik

5374: *sıġun muyġaḳ erse suḳaḳ ya ıwık*
saña yim tükemez ay eḍgü ḳılık

kewel arap atı, küheylan

1428: *yayılmaz yorıġa keweldin tüşüp*
edersiz yıġaç mingü musluġ bolup

kökiş bir tür kuş

74: *kökiş turna kökte ünün yañḳular*
tizilmiş titir teg uçar yilkürer

köpek köpek

6601: *çaḍan teg tikerler çıbun teg sorarlar*
köpek teg ürerler ḳayusın urayı

külmiz karaca

79: *elik külmiz oynar çiçekler öze*
sıġun muyġaḳ aġnar yorır tip keze

ḳaraḳuş kartal

4199: *ḳuġuḳa ḳatılmaz körü tur yuġaḳ*
ḳara ḳuş ürüñ ḳuş bile ked yıraḳ

ḳatır katır

5370: *tirildi tümen miñ talu köp titir*
yazıda ḳalın yond aḳurda ḳatır

ḳorday kuğu kuşu

5377: *ḳuġu ḳorday erse ya turna yuġaḳ*
ya toy tut ya yögdik ya todlıç ya ḳaḳ

koy koyun

449: *ilin itti tüzdi bayudı buḍun*
böri ḳoy bile suwladı ol ödün

ḳurt kurt

4196: *ḳamug neñi kördüm öz ügrün yorır*
kişi yılḳı ḳuş ḳurt öz ügrin bilir

ḳutuz, **ḳotuz** yaban sığırı

2311: *toñuz teg titimlig böri teg küçi*
aḍıġlayu azġır ḳutuz teg öçi

5372: *ya ḳuzda yorıġlı ḳalın köp ḳutuz*
ya tüzde yorıġlı uḍ iñek öküz

ḳuzġun kuzgun

365: *tegürdi maña elgin elig yaşım*
ḳuġu ḳıldı ḳuzġun tüsi teg başım

ḳozı, **ḳuzu** kuzu

461: *ajunḳa badı kör tükel ḳut ḳurı*
ḳozı birle ḳatlıp yorıdı böri

66: *yaşıḳ yandı bolġay yana ornıña*
balıḳ ḳuḍruḳındın ḳozı burnıña

laçın (kuş) laçin, tüyleri beyaz benekli bir cins erkek şahin

muyġaḳ dağ keçisi, geyik

5374: *sıġun muyġaḳ erse suḳaḳ ya ıwıḳ*
saña yim tükemez ay eḍgü ḳılıḳ

oġlaḳ oğlak

saġızġan saksağan

sandvaç bülbül

semürgek serçe

sığırçuḳ sığırcık

suḳaḳ ak geyik

5374: *sıġun muyġaḳ erse suḳaḳ ya ıwıḳ*
saña yim tükemez ay eḍgü ḳılıḳ

suñḳur sungur kuşu

sükiç kuş

tağı yaban eşeği; yabani hayvan

5375: *ḳulan ya tağı tut taḳı kök teke*
tutup keldürürler sasa ay böke

Abik, "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları" adlı çalışmasında bu kelimeyle ilgili olarak *Kutadgu Bilig*'deki tanıklara bakıldığında, bu kelimenin 6617 ve 6570. beyitler dışında "yabani" anlamında bir sıfat olmayıp "yabani hayvan; yaban eşeği; dişi yaban eşeği" anlamlarında kullanıldığını belirtirken bu iki beyitte ise *keyik tağı* takımının bir ikileme olarak değerlendirilerek "yaban hayvanı" anlamında kullanıldığını bildirmektedir (Abik, 2009, s. 8).

6617: *keyik tağı kördüm bu türkçe sözüg*
anı aḳru tuttum yaḳurdum ara

"Bu Türkçe sözü (Türkçeyi) yaban hayvanı gibi gördüm, onu yavaşça tuttum, kendime yaklaştırdım, insana alıştırdım."

6570: *ḳalı bulmasa men vefa birle yalsuḳ*
keyik tağı birle tiriglik ḳılayı

"Ben vefalı insan bulamazsam, bari, yaban hayvanları ile yaşayayım."

Hauenschild ise bu kelimeyi *kulan* maddesinin içinde "dişi (hayvan)" manasında vermiştir (Hauenschild, 2003, s. 149).

tazı arap atı

5369: *kewel tazı büktel tağı arḳunı oyu*
aḳur toldı tolmaz bu suḳluḳ ḳanı

teke erkek geyik, erkek dağ keçisi

5373: *ḳayada yorığlı bu ımġa teke*
ḳutulmaz seniñdin ay ersig böke

5375: *ḳulan ya tağı tut taḳı kök teke*
tutup keldürürler sasa ay böke

tilkü tilki

2312: *yana alçı bolsa ḳızıl tilkü teg*
titir buġrası teg kör öç sürse keg

titir dişi deve

74: *kökiş turna kökte ünün yañḳular*
tizilmiş titir teg uçar yilkürer

todlıç bir kuş

5377: *ḳuġu ḳorday erse ya turna yuġaḳ*
ya toy tut ya yögdik ya todlıç ya ḳaḳ

toġan doğan

toḳlı toklu, altı aylık kuzu

tosun haşarı tay

6537: *adaş ḳoldaşımḳa sewüg can teg erdim*
yaġım boldı erse tosun teg suçıttım

tuti papağan

uḍ sığır

5372: *ya ḳuzda yorıġlı ḳalın köp ḳutuz*
ya tüzde yorıġlı uḍ iñek öküz

ügi baykuş

ürüñ ḳuş atmaca, doğan

4199: *ḳuġuḳa ḳatılmaz körü tur yuġaḳ*
ḳara ḳuş ürüñ ḳuş bile ked yıraḳ

yañan fil

yil ejderha, cin

1202: *tüşün ol bu dünya keligli keçer*
yigen yil büke teg yir erken açar

yont at, kısrak
5370: *tirildi tümen ming talu köp titir*
yazıda ḳalın yond aḳurda ḳatır

yuġaḳ su kuşu, bir tür ördek
4199: *ḳuġuḳa ḳatılmaz körü tur yuġaḳ*
ḳara ḳuş ürüñ ḳuş bile ked yıraḳ
5377: *ḳuġu ḳorday erse ya turna yuġaḳ*
ya toy tut ya yögdik ya todlıç ya ḳaḳ

yükdig bir tür kuş
5377: *ḳuġu ḳorday erse ya turna yuġaḳ*
ya toy tut ya yögdik ya todlıç ya ḳaḳ

3. Değerlendirme ve Sonuç

Kutadgu Bilig'in dizininde hayvan adı olarak tespit edilen 90 kelimenin ses ve anlam bakımından Saha Türkçesinde aranan karşılıklarına dayanan inceleme sonucunda yapılan tespitler, şu şekildedir:

1. *Kutadgu Bilig*'de tespit edilen hayvan adlarından 6'sının Saha Türkçesinde hem ses hem de anlam bakımından "bire bir" eşi bulunmaktadır.

2. *Kutadgu Bilig*'de tespit edilen hayvan adlarından yalnız 1'i Saha Türkçesinde ses bakımından aynı ancak anlam bakımından farklı biçimdedir.

3. *Kutadgu Bilig*'de hayvan adı olarak tespit edilen 28 kelimenin Saha Türkçesinde anlam bakımından aynı veya benzer olan ancak ses değişiklikleriyle gelen "eş değer" biçimleri vardır.

4. *Kutadgu Bilig*'de hayvan adı olarak tespit edilen kelimelerden Saha Türkçesindeki karşılıkları gösterilebilenlerden köken bakımından ilişkisi açık olmayan 3 kelime vardır.

5. *Kutadgu Bilig*'de yer alan 52 hayvan adının ise Saha Türkçesinde karşılığı bulunamamıştır.

Kaynaklar

Abik, D. (2009). "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları", *Journal Of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi: Cem Dilçin Armağanı*, 33(1), 2009.

Aydemir, A. (2013). "Kutadgu Bilig ve Divanu Lugati't Türk'te Kuşlar", *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science*, 6(1), 271-297, January 2013.

Besli, E. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.

Bombaci, A. (1953). "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. İstanbul: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Neşri.

Bozkaplan, Ş. A. (2007). "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2(4), Fall 2007.

Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hauenschild, I. (2003). *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari. Eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

_____ (2008) *Lexikon jakutischer Tierbezeichnungen*, Turcologica, 77. Wiesbaden: Harrassowitz.

Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 368.

Kaymaz, Z. (2009). "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(3), Spring 2009.

Killi, Y. G. (2014). "Sibirya Türk Halklarının Dillerinde Ayı İle İlgili Örtmece Söz ve İfadeler", *The Second International Symposium of Turkology "Questions and Developments of Modern Turkology Studies", Faculty Of Oriental Studies, University of Warsaw, September 12-14, 2012*, 313-326.

Kirişçioğlu, M. F. (1992). "Yakutların Menşei Meselesi", *Millî Folklor*, 2(13), Ankara, s. 47-49.

_____ (1999) *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Levin, G. G. (2013). *İstoriçeskie Svyazi Yakutskogo Yazıka s Drevnetyurkskimi Yazıkami VII-IX VV. (v Sravnitel'no-sopostavitel'nom Aspekte s Vostoçno-tyurkskimi i Mongol'skimi Yazıkami)*. Yakutsk: Severo-vostoçnıy Federal'nıy Universitet im. M. K. Ammosova.

Malışeva, N. V. (2015). *Otnoşenie Yakutskogo Yazıka k Uygurskomu i Drevneuygurskomu Yazıkam (Fonostrukturnıe i Strukturno-semantiçeskie*

Osobennosti). Yakutsk: Severo-vostoçnıy Federal'nıy Universitet im. M. K. Ammosova.

Pekacar, B. Y. (2012). *Divanu Lügati't-Türk'teki Kültür Kelimeleri ile Saha Türkçesinin Kelime Hazinesinin Karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, Ankara.

_____ (2016). "Divanu Lügati't-Türk'te Geçen Hayvan Adlarının Saha Türkçesindeki Hayvan Adlarıyla Karşılaştırılması", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi: Prof. Dr. İristay Kuçkartayev'in Anısına*, 13(3), Eylül 2016, s. 186-198, DOI: 10.1501/MTAD.13.2016.3.40

Pekarskiy, E. K. (1917). *Slovar' Yakutskogo Yazıka I-IV*. Leningrad: Akademiya Nauk Soyuza, 1917-1928.

_____ (1907). *Slovar' Yakutskogo Yazıka*. Peterburg: Tipografiya imperatorskoy akademiya nauk, 1907-1928.

_____ (1945). *Yakut Dili Sözlüğü*, Birinci Cilt (A-M). (Rusçadan çev. Caferoğlu, Ahmet; Arat, Reşit Rahmeti; İnan, Abdülkadir ve diğerleri), İstanbul: Ebüzziya Matbaası.

Sleptsov, P. A. (Red.) (1972) *Yakutsko-Russkiy Slovar'*. (Korkina, E. İ., Koryakina, K. N., Kılatçanov, S. P., Nikiforov, G. A., Okoneşnikov, E. İ., Petrov, N. E., Skrıbıkin, N. V., Sleptsov, P. A., Haritonov, L. N.). Moskva: İzd. Sovetskaya Entsiklopediya.

Sleptsov, P. A. (Red.) (2004-2006). *Saxa Tılın Bıharılaax Tılcıta, 1-2-3 Tuom (A, Buukuba, B Buukuba, G-D-C-İ Buukubalar)*. Saxa Öröspüüblüketin Naukatın Akademiyata, Gumanitarnay Çinçiyii İnstituta, Novosibirsk: Nauka, ISBN 5-02-032332-2.

Sleptsov, P. A. (Red.) (2006-2010). *Saxa Tılın Bıharılaax Ulaxan Tılcıta, 4-5-6-7 Tuom (K Buukuba, K Buukuba-Keeçere, L-M-N Buukubalar, Ń-O-Ö-P Buukubalar)*, Rossiya Naukaların Akademiyata, Sibiirdeeği Salaa, Gumanitarnay Çinçiyii Uonna Xotugu Ağıyax Axsaannaax Omuktar Problemaların İnstituta, Novosibirsk: Nauka. ISBN 5-02-032332-2.

Tenişev, E. R. (Red.) (2001) *Sravnitel'no İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov - Leksika*. (Blagova, İ. G., Dobrodomov, A. V., Dıbo, A.V., Kormuşin, İ. V., Levitskaya, L. S., Mudrak, O. A., Musaev, K. M.), 2-e izdanie, dopolnennoe, Moskva: İzdatel'stvo Nauka, ISBN: 5-02-022637-8.

Ubryatova, E. İ. (1960) "Yakutskiy yazık i ego otnoşenie k drugim Tyurkskim, a takje k mongol'skim i tunguso-man'çjurskim yazıkam". Sektsiya XI: Altaistika, Moskva: İzd-vo vost. lit.

Uçar, E. (2015). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018)" [Tekmilleştirilmiş Versiyon], *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 6, ISSN: 2458-827X.

Yener, M. L. (2018) "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları ve Türklerde Hayvan Sembolizmi", *Yeni Türkiye İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Özel Sayısı*, 1(105), s.

139.

Yıldız, H. (2007) *Orhon Türkçesi ile Yakutçanın Sözvarlığı ve Sözyapımı Bakımından Karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

_____ (2015) *Eski Türkçe ile Yakutçanın Sözvarlığının Ünlüyle Başlayan Sözcükler Bakımından Karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yusuf Has Hacib (2007). *Kutadgu Bilig I, Metin* (Çev. Reşit Rahmeti Arat), 5. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib (1998). *Kutadgu Bilig* (Çev. Reşit Rahmeti Arat), 7. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks* (Haz. Reşit Rahmeti Arat, Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kutadgu Bilig'in Bugüne Dek Yapılmış Metin Yayımlarında Görülen Okuma Yanlışlıkları ve Yeni Bir Kutadgu Bilig Metin Yayımı Tasarısı

Timur KOCAOĞLU*

Üç El Yazmasının Adlandırılması

Kutadgu Bilig üzerine yapılmış metin çalışmalarında görülen çeviri ses (transkripsiyon) yanlışlıklarından söz etmeden önce bu Karahanlı dönemi başeserinin elimizde olan üç el yazması nüshanın adlandırılmasındaki karışıklıklar konusunda kısaca durmak istiyorum.

Reşit Rahmeti Arat 1947 yılındaki metin çalışmasında *Kutadgu Bilig*'in üç el yazmasını A, B, C olarak ayırdığında onların adlarını şöyle belirtmiştir: **A**: Uygur yazısıyla Herat nüshası, **B**: Arap yazısıyla Fergana nüshası, C: Arap yazısıyla Mısır nüshası (Arat 1947, s. XXXIII-XXXIX). Genellikle el yazmaları saklandıkları kütüphanelerin bulunduğu şehir adlarıyla anılır. Ancak, Türk Dil Kurumu tarafından ilk olarak İstanbul'da 1942-1943'te yayımlanan 3 ciltlik renksiz tıpkıbasımlarda Herat nüshası Viyana kütüphanesinde bulunduğu için doğru olarak "Viyana Nüshası" diye adlandırılmış olsa da kalan iki nüsha ise, bulundukları kütüphanelere göre değil, birinde bulunduğu ülkeye göre "Mısır Nüshası" diye, öbüründe ise, bu yazmanın saklandığı kütüphanenin bulunduğu Taşkent şehir adıyla değil de, "Fergana Nüshası" olarak Özbekistan'daki başka bir neşir adıyla adlandırılmış. Bu adlandırma Türk Dil Kurumu tarafından 1993 yılında yapılan yeni basımda da olduğu gibi saklanmıştır. Ancak Türk Dil Kurumu tarafından yeni çekilmiş renkli fotoğraflarla yapılan en son 2016 yılındaki tıpkıbasım baskılarında ise, Viyana ile Fergana nüshalarının adları saklanmış olsa da önceki Mısır nüshasının adı değiştirilerek yazmanın Kahire Kütüphanesinde bulunmasından dolayı bu kez "Kahire Nüshası" diye adı değiştirilmiştir.

Buna karşılık, ilk ikisi Emek Üşenmez (2013, 2014) üçüncüsü Emek Üşenmez ile Erdem Uçar (2015) tarafından üç cilt olarak yayımlanan üç el yazmasının adları ise şöyle verilmiştir: Viyana nüshası adı "Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası" diye, Kahire nüshası yine "Kahire Nüshası" olarak, Fergana nüshası adı ise "(Nemengan/Fergana Özbekistan Nüshası)" diye verilmiştir.

Kutadgu Bilig'in bize ulaşan üç el yazması nüshasının böyle tutarsız ve karışık adlandırmalarının nedeni, bu el yazmaların saklanmakta oldukları üç ayrı kütüphanenin bulunduğu şehirlerin adları Viyana, Kahire, Taşkent diye verileceğine, birinde bulunduğu ülke adı olarak "Mısır", öbüründe ise bu el yazmasının bulunduğu Taşkent şehri yerine, Fergana ve Namangan diye farklı iki

* Prof. Dr., Michigan State University.

şehir verilmiş. Bunun nedeni de şudur: 1913'te tarihçi Ahmet Zeki Velidi (Togan) Fergana şehrinde bir kişinin elinde görüp bilim dünyasına 1914'te duyurması dolayısıyla "Fergana Nüshası" yayılmış, ancak daha sonra Özbek Türklük bilimcisi Abdurrauf Fıtrat ise, bu el yazmasını bu kez Fergana şehrinde değil de Namangan şehrindeki kişinin elinde görüp onun Taşkent Devlet Kütüphanesince satın alınması sağlamış (1925). Bu yüzden, bu el yazması da bazen "Fergana", bazen de "Namangan" nüshası diye adlandırılmıştır. Üçüncü nüsha ise, bu el yazması Herat şehrinde kaleme alındığı için bazen Herat nüshası bazen de Viyana Kütüphanesinde bulunduğundan Viyana nüshası diye adlandırılmıştır.

Böyle karışık ve tutarsız adlandırmalara son vermek için, bu el yazmalarının bugün de saklanmakta oldukları kütüphanelere göre, onların Viyana, Kahire ve Taşkent nüshaları diye adlandırılmaları daha doğru olur.

Vamberi, Radloff, Fıtrat, Arat Metin Yayımları

Kutadgu Bilig üzerine ilk metin çalışmasını yapmış olan Vamberi'nin 1870'teki yayımında, Uygur harfli Viyana nüshasının fotoğraf tıpkıbasımını vermek yerine, o günün şartlarına uyarak basımevinde dizilmiş Uygur harfli metin, bu tek nüshaya dayalı Latin harfleriyle çeviri sesli (transkripsiyonlu) metin, Almanca çeviri ve Türkçe-Almanca sözlük vardır. Metin altında açıklama notları yoktur, ancak sözlük bölümünde bazı sözlerin madde başlarında Almanca açıklamalar vardır.

Vamberi'den 21 yıl sonra, Radloff 1891'de Viyana nüshasının yine tıpkıbasımı yerine, basımevinde dizilmiş Uygur harfli metnini, daha sonra 1910'da ise, ikinci metin neşri ile ikinci Almanca çeviriyi yayımladı. Vamberi'nin 1870 ile Radlof'un 1891 yayımlarındaki Uygur harfli metinler arasında bazı sözcüklerde ayrılıklar var. Ayrıca, Radloff 1910 yayımındaki çeviri ses (transkripsiyon) metninin dipnotlarında, Vambery tarafından farklı okunmuş sözcükleri Vamberi'nin hem Uygur harfli hem de çeviri sesli biçimleri olarak veriyor.

Vamberi ile Radloff'tan sonra *Kutadgu Bilig*'den ancak az sayıda seçilmiş metni Özbek dilcisi Abdurrauf Fıtrat 1928'de Taşkent'te *Özbek Edebiyatı Nemuneleri* kitabının birinci cildi içinde yayımladı. Taşkent nüshasını Nemangan şehrinde satın alınarak Taşkent Devlet Kütüphanesine koyulmasını sağlayan Fitrat, bu çalışmasında Radloff'un 1891 ile 1910 yılındaki çalışmalarından yararlandığı hâlde Özbek Arap harfleri metni Taşkent nüshasına dayanarak hazırlamıştır.

1947'de ise, Reşit Rahmeti Arat'ın her üç nüshanın 1942-1943 yılındaki ak-kara fotoğrafları yer yer silik, yer yer sayfa dışında kalmış ve karışık ciltlenmiş tıpkıbasımlarını elinden geldiğince düzelterek yaptığı "karşılaştırmalı metin"

(edisyon kritik) ise, bugüne dek yaygın kullanılagelmektedir. Arat'ın 1947 yayımı *Kutadgu Bilig* konusundaki en bilimsel metin olsa da 72 yıl önceki bu metin özellikle son Clauson'un 1972'deki eleştirilerinden bugüne dek çok sayıda Türklük bilimcisi tarafından eleştirilmiş, onun gerek yanlış okumaları, gerekse yöntem eksiklikleri belirtilmiştir.

1951'de Türk bilimcisi Rus Sergey Efimovich Malov *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstı i İssledovaniya* (Eski Türk Yazılı Anıtları: Metinler ve İncelemeler) adlı çalışmasında da *Kutadgu Bilig*'in üç el yazmasını, Kahire ve Nemangan nüshaları diye adlandırarak seçtiği çeşitli metin parçalarını ayrı ayrı olarak hem Arap veya Uygur harfli basımevinde dökülmüş metinler ve hem de Latin harfli çeviri ses (transkripsiyon) olarak vermiş ve sonlarına Rusça çevirileri eklemiştir. Malov bu çalışmasında metin dipnotlarında, nüsha farkları ile birlikte Radloff'un farklı veya yanlış okuduğu sözcükleri de göstermiştir. Malov, Arat'ın 1947'deki metin yayımını kitabın kaynakçasında Arat'ın adını vermeden yalnızca, şöyle vermiştir: "Kutadgu Bilig. I Metin. İstanbul, 1947". Ancak Malov bu çalışmasının hiç bir yerinde ne Arat'ın adından ne de bu 1947 metin yayınından söz eder. Dipnotlarda da Radloff'un yanlış okumaları gösterse de Arat'ın çalışmasına yapılmış tek bir gönderme yoktur. Bundan, Malov ya Arat'ın çalışmasını duyduğu hâlde, belki onu elde edememiştir sonucu çıkar, ya da o günkü Sovyet rejimindeki ağır baskılar yüzünden bir Tatar Türkü olan Arat'ın adını anmaktan çekinmiş olabilir.

Ancak, Malov'un bu eserinde Arat için yapılmış olan bu davranışın bir benzerini de Özbek dilcisi Fıtrat'ın bir çalışmasına yapılmış olduğu görülüyor: Fıtrat 1924'te *Kutadgu Bilig*'in bir nüshasını Nemangan şehrinde bulup Taşkent'e getirince bunu Özbekistan'daki *Ma'arif ve Oqutğuçi* dergisinin 1925 yılındaki 2. sayısında bir yazıyla duyurmuştu. Malov bu yazıyı da kaynakçada verdiğinde Abdurrauf Fıtrat'ın adını yazmamıştır. Çünkü 1938'de kurşuna dizilen Abdurrauf Fıtrat'ın adının anılması da 1980'lere kadar Sovyetler Birliği'nde yasaktı. İşte bu yüzden Malov da Fıtrat'ın bu önemli yazısını kaynakçada göstermiş olsa da Fıtrat'ın adını yazmamıştır.

Çeşitli Türk cumhuriyetleri ve Çin'deki Doğu Türkistan'da 1980'lerden sonra *Kutadgu Bilig*'in tam metni olarak çok sayıda Özbekçe, Kazakça, Uygurca, Azerbaycanca, Kırgızca çevirileri ve metin çeviri sesleri (transkripsiyonları) yayımlandı. Bu metin çalışmaları ve çevirilerinde çoğunlukla Arat'ın 1947'deki metni temel alınarak, Arat'tan farklı olarak Arapça ve Farsça sözcüklerin yazılışları Orta Asya Türklerinin kendi yazı dillerindeki söylenişleriyle yazıldı. Arat ise yayımladığı metin çalışmasında Arapça Farsça sözcükleri Anadolu Türkçesinin söyleyişine göre yazmıştı. Bir de, kapalı é'nin yazılışı konusunda, Orta Asya cumhuriyetlerinde ve Doğu Türkistan'daki yayımlarda kapalı é onların kullandıkları alfabedeki kapalı e harfi olan "e" harfiyle gösterilmiştir, Arat ise kendi metninde kapalı é'leri "i" harfiyle karşılamıştır.

Reşit Rahmeti Arat'ın Metin Yayımı Üzerine Eleştiriler

Arat'ın *Kutadgu Bilig* metni üzerinde başta Sir Gerard Clauson olmak üzere, Robert Dankoff, Marcel Erdal, Semih Tezcan, Gülden Sağol Yüksekkaya, Erdem Uçar, Matsumi Sugahara, Timur Kocaoğlu ve başkaları eleştiri yazıları yazarak bu metin çalışmasındaki yanlışlıklar üzerine görüş bildirmişlerdir. Bu eleştirilerde Arat'ın yalnızca *Kutadgu Bilig I: Metin* (1947), değil *Kutadgu Bilig II: Çeviri* (1947) ile Arat'ın ölümünden sonra yayımlanan *Kutadgu Bilig III: İndeks*'teki (1979) yanlışlıkların bir bölümü ele alınmıştır. Clauson 1972 yılındaki sözlüğünde (EDPT), Arat'ın KB metnindeki çok sayıda sözcüğün değişik okunuşlarını verir, bu bakımdan Clauson'un sözlüğünde geçen *Kutadgu Bilig*'deki sözcüklerin yazılışlarıyla anlamları da dikkatle gözden geçirilmelidir.

Bugüne dek Arat'ın *Kutadgu Bilig* çalışmaları üzerinde yayımlanmış olan eleştirilerde ileri sürülen görüşleri topluca şu başlıklarda toplayabiliriz:

1. Arat karşılaştırmalı metin hazırlarken, Arap harfli iki nüshada var olan sözcükler, yerine daha sonra yazılmış olan Uygur harfli nüshadaki sözcükleri tercih etmiştir.
2. Arat bazen de her üç nüshada olmayan bir sözcüğü eklemiştir.
3. Arat tarafından yanlış okunan sözcükler: *Arat*'ta "ayı", "örüng", "bile" < doğrusu "atı", "özüng", "tile" gibi.
4. Arat Türk dilinde kapalı "é" sesinin varlığını kabul etmediği için kendi metninde Türk dilinin ilk hecedeki kapalı "é" ünlü sesini vermez, onu Arap ى harfiyle yazılanı "i" ünlü harfiyle, yazılmayanı da genel "e" harfiyle karşılar. Oysa başka Türk ülkelerinde yayımlanan KB metinlerinde bu kapalı "é" sesleri gösterilmiştir: *Arat* yir < yér, *Arat* bir- < bér-, *Arat* yet- < yét- gibi.
5. Arat metnindeki Arapça ve Farsça sözcükler Anadolu Türkçesindeki söylenişi (telaffuzu) ile çoğunlukla *ince sıralı* olarak verilmiştir. Oysa o sözcükler Karahanlı, Çağatay ve günümüzdeki çağdaş Türk yazı dillerinde *kalın sıralı* olarak söylenir: *Arat* helal < halal, düşman < duşman, Muhammed < Muhammad gibi.
6. "Karşılaştırmalı Metin" kurulurken Arat bütün nüshalara eşit değer vermiştir, bu tenkitli metin yöntemine aykırıdır (Dankoff ve Yüksekkaya): Dankoff yazısında uzun bir liste verir.
7. Bütün eleştirilerde Arat'ın 1947'deki metin yayımından çok uzun bir zaman geçmiş olduğu ve *Kutadgu Bilig*'in yeni bir metin yayımının yapılması önerilmiş, bunun için de her üç nüshanın ayrı ayrı çevri sesli (transkiripsiyonlu) metin çalışmasının yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Yeni Metin Çalışmasının Yöntemi Nasıl Olmalı?

Kutadgu Bilig'in elimimizde var olan her üç el yazmasının ayrı ayrı çeviri sesli (transkripsiyonlu) metninin hazırlanması gerektiği üzerinde Türklük bilimciler aynı düşüncedeler. Ancak bu üç ayrı el yazmanın metinleri üç ayrı çalışma olarak değil de aynı çalışma içinde verilmesinin daha yararlı olduğu düşüncesindeyim. İkinci olarak da, bu üç nüshanın yalnızca çeviri sesleri (trankripsiyonları) değil, çeviri harfleri (transliterasyonları) da yapılmalı. Eğer *Kutadgu Bilig*'in her beytinin hem çeviri harf hem de çeviri sesleri alt altta verilirse böylece her el yazmasındaki Arap ve Uygur harfli yazılımlar da aynı tek sayfada rahatça görülebilecek, aralarındaki benzerliklerle ayrılıklar daha sistematik olarak görülebilecektir.

Böyle bir çalışmada kitabın sol ve sağ sayfaları şöyle düzenlenebilir:

1. Transliterasyon ile transkripsiyon abecelerinde İslam Ansiklopedisi ya da Arat'tan günümüze dek gelen geleneksel transkripsiyon harfleri yerine, 34 harfli ortak Türk Latin alfabesinin harfleri (birkaç ek uzatma imleriyle birlikte) kullanılacaktır. Buna yakın bir transkripsiyon alfabesi bugün Azerbaycan, Özbekistan ve başka Türk cumhuriyetlerindeki bilimsel çalışmalarda kullanılmaktadır (Qasımcan Sadıqov'un kaynakçada gösterilen iki çalışması): *a*, *b*, *c*, *ç*, *d*, *e*, *é*, *f*, *g*, *ğ* (sızıcı), *h*, *x*, *k*, *q*, *l*, *m*, *n*, *ŋ*, *o*, *ö*, *p*, *r*, *s*, *ş*, *t*, *u*, *ü*, *v*, *w*, *y*, *z* (*ā*, *ī*, *ō*, *ū*)
2. Kitabın sol (çift sayılı) sayfalarında 3 nüshanın üst satırda transliterasyonu (harf çevrimi) ile alt satırda transkripsiyonları (ses çevirimi) yer alacak.
3. Kitabın sağ (tek sayılı) sayfalarında sol sayfadaki 3 nüshadan elde edilen eleştirel metin (edisyon kritik) sayfanın sol yarısında, günümüz Türkçesi şiir diliyle çevirisi sayfanın sağ yarısında aynı satırlarda yer alacak. Bu şiir çevirisi uyaksız, hece sayısı gözetilmeden asıl Kutadgu Bilig metnindeki söz sırasına uygun bir çeviri olacaktır. Bu şiir çevirisi *Kutadgu Bilig*'deki ikili dizelerin (beyitlerin) yerini almayacak, ancak onların anlaşılmasını kolaylaştırıcı bir görevi üstlenecekler.
4. Çift sayılı sağ sayfalarda üç el yazmanın hem transliterasyonu hem transkripsiyonu verileceğinden bir sayfaya ancak 5 beyit sığacağından, tek sayılı sol sayfalarda da yine beş beyitlik eleştirili metin ve Türkçe çeviri yer alacaktır.
5. Bu sağdaki sayfaların kalan boşluğunda ise, Arat'ın 1947 metin yayımı ile Radloff'tan günümüze dek yapılmış değişik metin çalışmaları ve eleştiri çalışmalarında geçen düzeltmeler ve farklı okuyuşlar gösterilecektir.

6. KB'nin el yazması nüshaları Arat tarafından A-B-C olarak adlanmışken bu çalışmada el yazmaları bulundukları kütüphane adlarının ilk harfleriyle V-T-K olarak adlandırılacaktır:

    i. T (Taşkent): Arap harfli / Arat'ta: B / Fergana (Namangan)

    ii. K (Kahire): Arap harfli / Arat'ta: C / Mısır

    iii. V (Viyana): Uygur harfli / Arat'ta: A / Herat

A) Sol yandaki çift sayfa düzeni

T$_{7b/2}$ 'vkvş 'vkdy byrl' tvm'n mnk sn' 'vǵ'n byr by'tq' 'nk'r yvq fn'

üküş ögdi birle tümen miŋ senā uğan bir bayatqa aŋar yoq fenā.

K$_{12/9}$ 'vkvş 'vkdy byrl' t'lym mnk sn' 'vǵ'n b'yr by'tq' 'nk'r yvq fn'

üküş ögdi birle tümen miŋ senā uğan bir bayatqa aŋar yoq fenā.

V$_{10/21}$ 'wkwş 'wkdy byrl' t'lym mnk sn' 'wqn byr b'y'q' 'nk'r ywq pn'

üküş ögdi birle tümen miŋ senā uğan bir bayatqa aŋar yoq fenā.

Yeni *Kutadgu Bilig* yayımının sol sayfalarında da 5 ayrı beytin 3 ayrı el yazmasındaki transliterasyonları ile transkripsiyonları yukarıdaki örnek gibi sıralanacaktır.

B) Sağ yandaki tekli sayfa düzeni:

üküş ögdi birle tümen miŋ senā Çok alkış ile on binlerce övgü

uğan bir bayatqa aŋar yoq fenā. erkli Tanrının yoktur bir sonu

[Bu sağ sayfalarda yukarıdaki gibi 5 beyit yer alacaktır]

Açıklama Notları: Sol sayfada yer alan her beş beyitte geçen sözcüklerle ilgili 1825'ten günümüze dek yapılmış metin çalışmaları ile eleştirel yazılardaki farklı okuyuşlar, düzeltmeler, öneriler kısaltılarak verilecektir.

Sonuç

Böyle sol ve sağ sayfalarda her üç nüshada geçen beyitlerin hem çeviri harfleri (transliterasyonları) ile çeviri sesleri (trankripsiyonları) hem de tenkitli metin ve Türkçe çevirilerinin görünmesi, okuyan kişiye nüsha benzerlikleri ve farklarını rahatça ayırabilmesini sağlayacak hem de sağ sayfada verilen tenkitli metnin neden bu şekilde hazırlanmış olduğunu gösterecektir. Yine sağ sayfada verilen açıklama notlarında o güne kadar yapılmış olan çalışmalar ve eleştirel

yazılardaki bilgiye erişmeyi kolaylaştıracaktır. Her beytin bugünkü Türkçedeki çevirisinin aynı sayfada verilmiş olması da beyitleri anlamayı kolaylaştıracaktır.

Böyle bir çalışma kuşkusuz, tek bir uzmanın çabasıyla değil, bu konuda bir araya gelmiş bir uzmanlar grubu çalışmasıyla başarılabilir. *Kutadgu Bilig* metninin en az 6.645 beyit (13.290 dize) olduğunu düşündüğümüzde, toplam üç el yazmasında bu sayı eksiklikleriyle birlikte 19.900 beyit (39.800 dize) olur. Bu çalışma en az 15 ile en çok 30 uzmandan oluşan bir çalışma grubuyla daha kısa bir sürede, daha sağlıklı olarak başarılabilir. Bu grup çalışmasındakiler aynı zamanda birbirilerinin yaptıklarını sürekli denetleyecekleri için yanlışlık oranı daha az düzeyde olacak. Bu çalışma sonuçları ayrıca bu alandaki uzman kişilerden oluşan bir Danışma Kurulu üyelerince de denetlenecektir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

_____ (1959). *Kutadgu Bilig II: Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III: Çeviri*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Baltabayev, S. (2017). *Çağatayca Mevahib-İ Aliyye (Tefsir-İ Hüseynî) Tercümesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.

Clauson, G. (1972). EDPT: *Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Dankoff, R. (1979). "Textual Problem in Kutadgu Bilig", *Journal of Turkish Studies*, 3, s. 89-99.

_____ (2015). "Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları" (Çev. Erdem Uçar), *Dil Araştırmaları*, 16 (2015), s. 269-286.

_____ (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) a Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago and London: University of Chicago Press.

_____ (1983). "Türkolojide Eleştiri Sorunları", *TDAY-Belleten*, 1980-1981, s. 87-99.

Erdal, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni*", Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, (Haz. Musa Duman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 201-208.

Fıtrat, A. (1928). *Özbek Edebiyatı Nemuneleri: Cilt I*. Taşkent: Özneşr.

Yusuf Has Hacib. (1984). *Qutadğu Bilig* (Haz. Abduşükür Turdı, Ethem Ziya'i, Memtimin Yusup, Apdurehim Öğkür, Abdulla Muhemmedi, Mehmud Zeyid). Urumçi: Milletler Neşriyatı.

Jamal, G. & Kafkasyalı, M. S. (2016). *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Karınca Yayınları.

Kerimov, K. (1971). *Kutadgu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim), Transkripsiya ve Hazirgi Zaman Özbek Tilige Tavsif*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.

Kaymaz, Z. (2016). "Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler" *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 7, s. 105-109.

Kocaoğlu, T. (2003). "Tarihî Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi", *Türk Kültürü*, Temmuz-Ağustos, s. 266-281.

Kutadgu Bilig (1942). Tıpkıbasım I. Viyana Nüshası. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Kutadgu Bilig (1942). Tıpkıbasım I. Mısır Nüshası, İstanbul.

Kutadgu Bilig (1943). Tıpkıbasım I. Fergana Nüshası. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Kutadgu Bilig (2016). Tıpkıbasım I. Viyana Nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Malov, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstı i İssledovaniya*. Moskova: İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR.

Mert, A. (2018). "Kutadgu Bilig Nüshalarında Dizine Alınmayan Sözcükler", *Gazi Türkiyat*, 23 (Güz 2018); s. 221-232.

Osman, M. (2013). *Kutadğu Bilik*. Urumçi: Sincan Universiteti Neşriyati.

Ötkür, Abdurahim ve başkalar. *Qutadğu Bilik*. Urumçi: Milletler Neşriyatı, 1984.

Radloff, W. (1891). *Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun: Theil I*. St. Petersburg.

_____ (1910). *Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun: Theil II*. St. Petersburg.

Sadıqov, Q. (2010). *"Qutadğu Bilig"ning Uyğur Yazuvı Hirat Nusxası*. Tasşkent: Toşkent Devlet Şarqşunaslık Instituti, 2010.

_____ (2017). *Mahmud Qaşğariy: Divanu Luğati-t-Türk [Türkiy Sözler Dévanı]*. Taşkent: Ğafur Ğulam.

Sağol Yüksekkaya, G. (2018). "Kutadgu Bilig'in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I" *Yûsuf Has Hacib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s. 52-62.

_____ (2016). "Kutadgu Bilig'in Tenkitli Metni Üzerine Notlar II" *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yıldönümünde Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. İstanbul: Şen-Yıldız Yayıncılık.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten*, XLV/2, 178, 23-78

_____ (2009). "*Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler*", Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 523-534.

Usman, M. (2013). *Yusuf Has Hacib: Kutadğu Bilig*. Urumchi: Şincang Üniversitet Neşriyatı.

Uçar, E. (2019). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018)", *JOTS*, 3(1), 139-239.

_____ (2012). "Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I", *Turkish Studies*, 7(3), s. 2491- 2504.

Üşenmez, E. (2013). *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım: Nemengan/Fergana Özbekistan Nüshası*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği.

_____ (2013) *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım: Herat (Viyana-Avusturya Nüshası)*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği.

Üşenmez, E. & Uçar, E. (2014). *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım: Kahire Nüshası*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği.

Vambery, H. (1870). *Uigurische Sprachdenkmaler und das Kutadku Bilik*. Innsbruck: Wagner.

Yılmaz, E. (1991). "Ana Türkgede Kapalt e Ünlüsü" *Türk Dilleri Araştırmaları*. s. 151-165.

Kazak Kültüründe Aile Kavramı ve *Kutadgu Bilig*'den Örnekler

Miras KOSIBAYEV*

"Қазақ Мәдениетіндегі Отбасы Концептісі Және Құдатғу Біліктен Мысалдар"

Туыстық, некелік немесе ата-аналық қарым-қатынастардың негізі болып табылатын "Отбасы" феномені көпқырлы және күрделі құбылыс болып табылады. Бұл сөзімізге оның әлеуметтану, әлеуметтік психология, психология, әлеуметтік антропология, лингвистика сынды сан түрлі гуманитарлық ғылым салаларының зерттеу нысанына айналғандығы дәлел. "Отбасы" - қоғамның құрылуындағы ең бірінші әлеуметтік институт болып табылады.

Әртүлі аталатын социумдарда қалыптасқан отбасы үлгісінің өзгеше идиоэтникалық (гректің *идио* - "өзіндік", "ерекше" және *этнос* - "тайпа", "халық" сөздерінің бірігуінен жасалған, "ұлттық ерекшелік" дегенді айқындайды) сипаттамалары барын атап өткен жөн, біржағынан тарихы және экономикалық өзгерістер әсеріне түскіш (В. И. Добреньков, А. И. Кравченко), бір шетінен жанама болса да өзі мемлекет саясатына ықпал ете алады (E. Todd) [1, 6 б].

Адам баласы басынан кешірген сан-алуан қоғамдық-экономикалық формациялардың қай-қайсысы болмасын әр қилы отбасы түрлерімен тығыз байланысты болды. Тарихи деректерге жүгінсек, отбасы тәрбиесінің қалыптасуы мен дамуы алғашқы қоғамдық құрылыстан бастау алғанды. Ондағы некелер тобы рулар ішіндегі бірімен-бірі туыстар ұрпақтар жігімен бөлінетін бола тұра некелес болды [170, 14 б]. Отбасы тарихының бұдан кейінгі даму сатысы топтық некенің ішінде жұп отбасының қалыптаса бастауымен, яғни қандас туысқандар арасындағы некелесу ғұрпына тыйым салынуына байланысты қалыптасты. Осының нәтижесінде алғашқы қауым ішінде туыстардың бірімен бірі некелеспейтін жұп отбасы дүниеге келді. Алғашқы қауымдық қоғамда өндіруші күштердің дамып, еңбек бөлінісінің шығуына байланысты қауымдық ортақ меншік орнына жеке меншіктің пайда болуы моногамиялық отбасының шығуына әкеліп соқты. Моногамияның тарихи формасы болып табылатын патриархалдық отбасының негізгі функциясы ұрпақ жалғастыру болды [2, 73 б]. Осындай даму тарихын басынан кешірген Отбасын қоғамнан бөліп жарып қарастыра алмаймыз, себебі қоғамды құрайтын отбасы. Мысалы, "Отбасы" ұғымына

* Dr. Öğr. Ü.

Р.Н.Нұрғалиев өзінің философиялық сөздігінде "Отбасы – әлеуметтік қауымдастықтың түрі, яғни ерлі зайыпты одаққа және ері мен әйелінің, ата-аналар мен апа-қарындастардың, бірге тұрып, ортақ шаруашылық жүргізетін туыстардың арасында сан-алуан қатынастарға негізделген жеке тұрмысты ұйымдастырудың формасы", – деп сипаттама берсе, Ж. Б. Қоянбаев, Р. М. Қоянбаевтар "Отбасы – ол бірге тұратын некеге негізделген қандас туыстар тобы",– деп анықтама берді [2, 188 б].

Адамзат баласының жер бетінде өсіп-өнуіне байланысты олардың арасында қоғамдық, қауымдық, туыстық қарым-қатынастар қалыптасқаны белгілі. Бұлар әрбір этностың даму барысында пайда болған өте көне, байырғы да дәстүрлі құбылыстың көрінісі, сипаты. Бұл туыстық, тектестік, әулеттік, әлеуметтік т.б. қарым-қатынастар қоғамдағы адамдар арасында белгілі бір жақындық пен алыстықтың әртүрлі дәрежесін, деңгейін, физиологиялық, психологиялық, әлеуметтік т.б. сипатын қалыптастырып, оларға өз тілінен атау табуы, оларды дамытып, ұрпақтан ұрпаққа рухани-мәдени мұра ретінде ауыстырып келеді. Туыстық қатынастар атаулары– әрбір этностың даму барысында пайда болған,әр тілдің ең көне лексикалық қабаты.Орта түркі тіліндегі туыстық қатынасты білдіретін сөздерді зерттегенде А.И.Мойсеевтің пікіріне сүйенуге болады: "Отношение родства – это отношение между родителями и детьми, между предками и потомками и между людьми, имеющими общих родителей или общих предков" [3, 120б]. Осыған орай А. А. Покровская "Термины родства а тюркских языках" атты еңбегінде бұл атауларды қандық туыстық атаулар және некелік туыстық атаулар деп бөліп қарастырады [4, 11 б].

Жүсіп Баласағұн XI. ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі бүкіл Шығыс елдеріне мәлім болған, данышпан ойшыл, философ, энциклопедист ғалым, белгілі қоғам қайраткері. Ол философия, табиғаттану, математика, астрономия, тарих, араб-парсы, тіл білімі сынды ғылым салаларын жетік меңгерген ғұлама. Оның есімін әлемге танытқан "Құтадғу білік" кітабы сол замандағы ресми әдебиет тілі болып саналған араб тілінде емес, түркі халықтарының тілінде жазылған алғашқы энциклопедиялық еңбегі еді. Сондықтан да кез келген аймақ өз тарихына үңіліп, ондағы бірінші дәрежелі жұлдыздар тізіміне енетін, яғни ешқашан мәнін жоймайтын, жалпыға ортақ мәдени игіліктер тізіміне қосылатын дүниелерді қайта қарап, саралауға тиісті. Ж. Баласағұнның "Құдатғу білім" шығармасы тілінен орта ғасыр түркілерінің отбасы және туыстық қатынастар жүйесі туралы таным-түсінігін сипаттайтын тілдік бірліктер жиі кездеседі.

Танымдық тұрғыдан алғанда, отбасының берекесі мен бірлігі, жанұяның ұйытқысы, ақылманы, отбасының сәні, тіршіліктің қайнар көзі деп кең ұғымда бейнелік сипатта айқындалатын "әйел" концепті, барша халыққа ортақ концепт болғанымен, әр халықтың менталитетіне,

дүниетанымына, болмысына орай оның концептосферасы айқындалып отыратыны анық. Әйел баласын сипаттауда оның жас ерекшелігі, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қарай атаулары да әртүрлі лексемалармен беріледі. Ескерткіш тіліндегі "әйел" концептісін зерделей отырып, "әйел-қыз", "әйел-қалыңдық", "әйел-жар", "әйел-келін", "әйел-ана", "әйел-отбасының өзегі", "әйел-сұлулықтың символы", "әйел-ханшайым", "әйел-үй қызметкері","әйел-күң"тілдік модельдерін көре аламыз. Әйел баласы көне түркілер заманынан бастап түркі халықтарында ерекше құрметке ие. Көне түркілер дүниетанымында "әйел-анаға" деген үлкен құрмет Ұмай ана культінің негізінде өрбиді. Ұмай Ана жайлы аңыз-әңгімелер, салт-дәстүрлер түркі халықтарының Ұмай мифонимінің сокральді мәні нәрестенің дүниеге келуіне дейінгі, ана құрсағындағы пайда болу кезеңіне, жалпы адамзатты дүниеге әкелетін аналық негізге қатысты екенін айқын көрсетеді. Ж. Абитжанов "Ежелгі түріктер Тәңірмен қатар жер-су Ұмайға да табынған. Ұмай сөзінің "бала жататын орын" тура мағынасының негізінде бала-шағаны қорғайтын құдай" мағынасы екіншілік номинация" түрінде қалыптасқанын айтады [5, 19 б]. Алтай тілдік бірлестігіне жататын монғол тілінде *ұмай* сөзі "ана құрсағы", "жатыр" мағынасында қолданылуы бұл лексеманың тарихының тереңдігіне дәлел [6, 509 б]. Қараханидтерден бұрын тарих сахнасында болған көне түркілер ұғымында *umay* лексемасын өмірдің, өсіп-өнудің, әдемілік пен әсемдіктің, бақыт пен құт берекенің, үйлесімділіктің жиынтық мәнінен тұратын мифологиялық концептінің лингвистикалық бейнесі ретінде көруге болады. Яғни Ұмай ұғымы көпқырлы және әмбебап культ болған. Күлтегін ескерткішінде кездесетін *Umay teg ögüm katın kuutıŋa inim Kül-tigin er at boldı* "*Ұмай текті анам қатынның құтына (бағына) інім Күлтегін ер атанды*" [7, 31 б] деген сөйлемнен түркілердің ананы, дүниеге ақылды да айбынды ұл алып келген хан әйелдерін ұмайға теңегенін көруге болады.

Ескерткіш тіліндегі еркек атаулыны сипаттауда оның жас ерекшелігі, отбасындағы орны, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қатысты атаулар әртүрлі лексемалармен берілген. Ескерткіш тіліндегі "ер адам" тезаурсын түзетін *er* "ер", *yigit* "жігіт", *oγlan* "ұл бала", *ata***,** *dada* "әке",*beg* "бек", *alpagut* "алпауыт, батыр", *küzegu*"күйеу жігіт", *han* "хан", сөздері "*еркек– ұл*", "*еркек– жігіт*", *"еркек– ер*", "*еркек– күйеу жігіт*", "*еркек–батыр*", "*еркек – ел билеуші*", "*еркек– әке*", "*еркек– ата*", "*еркек–баба*" когнитивтік тілдік модельдерін құрайды.

Сөздікте еркек атаулысы жалпытүркілік *er* лексемасы арқылы көрініс тапқан [8, Т.1, 64 б]. Сөздің **ur* моносиллабы арқылы жасалғанын ғалым М.Қ.Ескеева гомогенді түбірлердің архитипінде оппозициялық семалардың орныққандығын көрсете "*er* моносиллабы **u* тұлғасы негізінде емес, оны біршама жетіліп, жаңаланған тұлғасы **ur* моносиллабы арқылы жасалған. Бұл жерде u дыбысының *e* дыбысына тікелей ауыса алмайтынын

есте ұстау қажет, көне түркі тіліндегі *е* дыбысы мен қысаң *і* дыбыстары өзара ауысуға бейім дыбыстар екенін негізге ала отырып, *и ≈ е* сәйкестігін *и/ü≈ о/ö ≈ ı/i ≈ е/ä/а* тізбегінің аясында қарастырған жөн" деп, фоносемантикалық даму барысында жалпы "көбею, өсу, ұрпақ тарату" мәнінде қолданылған *ur моносиллабының бастапқы аналық негізі ұрғашы лексемасы ер/еркек лексемасына арқау болғанын айтады [9, 301 б]. Э.В.Севортян жалпы түркілік *erkek* сөзінің мағыналарын талдай отырып, "Центральным среди приведенных значений следует считать самец/ особ мужского пола и названия конкретных разновидностей самцов в животном мире" деп көрсетеді [10, 298 б]. Ер азаматтың бойындағы күш-қайрат сапасы *"ер – батыр"* сөзінің дифференциал семасын айқындайды.

Отбасының басты қазығы, алтын тіреу діңгегі – бала. Бала - жасы кәмелетке толмаған, жан - жақты тәрбиені қажет ететін, болашағынан көп үміт күттіретін жеке тұлға. Ал, баланың жеке тұлға болып қалыптасуына ықпал етіп, тәрбие берушілер ата-ана, жанұя, араласатын ортасы, жолдастары, тәрбиешісі, ұстаздары. Жеке баланың бойындағы ар-ұяты, ақыл-ойы, адамгершілігі, басқа адамдармен қарым-қатынасы, мәдениеттілігі жанұядан алынады. Сондықтан жанұя – бала тәрбиесінің ең алғашқы ұжымы. Осы ұжымның әрбір мүшесі өзара сүйіспеншілікпен, береке-бірлікпен, сыйластықпен бала тәрбиесіне араласса, кәмелетке толғаннан кейін саналы, тәрбиелі жеке тұлға пайда болады. Ал, баланың тәрбиелі болып өсуіне берекелі, тату, берік отбасының әсері мол, себебі оның ер жетіп өсуі, бойындағы алғашқы адамгершілік белгілер отбасында қалыптасады. Сондықтан, отбасы өте қажетті, басқадай ешнәрсемен ауыстыруға болмайтын баспалдақ .

Ата-ана – тәрбие өнегесі, сондықтан "Ата көрген-оқ жонар, ана көрген –тон пішер" деп қазақ мақалы тегін айтылмаған. Осы нақыл сөзден-ақ, отбасының, ата-ананың бала тәрбиесіндегі рөлі өте үлкен және маңызды екенін көреміз.

Ал, әйгілі түрік ойшылы Жүсіп Баласағұнның "Құдатғу білік" шығармасындағы:

"*Сәбиінде көкірекке түйгені*

Өлгенінше санасында жүреді!

Ұяда не көрсе, соны іледі,

Сүтпен сіңген өле-өлгенше жүреді!"

–деген бәйіті "Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі", "Сүтпен біткен мінез, сүйекпен кетеді" деген мақалдармен үндес. Яғни, Ж. Баласағұн бұл

бәйіттерінде өмір есігін енді ғана ашқан жас ұрпақты отбасында және қоғамдық ортада адамгершілікке тәрбиелеудің орны бөлектігін атап көрсеткен. Міне, сонда ғана әрбір бала ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ізгі қасиеттерді, әдеп ережелерін өз өміріне серік етіп өседі дейді.

Отбасының негізгі қызметі баланы өмірге келтіру ғана емес, оның бойына көне заманнан келе жатқан ұлттық тәрбиенің тағылымдары мен аға ұрпақтың тәжірибесін сіңіру, қоғамға пайдалы жеке тұлға етіп тәрбиелеу болып табылады. Ата-ананың өз борышын мүлтіксіз орындауы – үлкен тәрбие мектебі. Осылайша, адамға тән рухани-адамгершілік сапа-қасиеттерді қалыптастырып, дамытудың негізі ең алдымен отбасында қаланады. Ал, отбасындағы тәрбие бесік жырынан бастау алады. Осыған орай ұлы жазушы М. Әуезов "Халқым ел болам десең, бесігіңді түзе" деп айтып кеткендей, отбасындағы тәрбиенің бесік жырынан нәр алуының маңызы айрықша. Ата-ана баласына ертегі, аңыз, әңгіме, жыр-дастандарды айту арқылы, оның ойлау, қиялдау, тыңдай білушілік пен армандау қабілетін ұштайды.

Ғалым идеялары мен халық даналығы арасындағы үндестікке көңіл аударады: "Жібек мінез – қыз-келіншек шырыны, Біле білсең, әйел көркі – қылығы", "Мамық болмай бөксе, мықын білегі, мамық болсын мінезі мен жүрегі"... Егеубаев А. ойын түйіндей тұра: "Қазіргі халық дәстүріндегі, халық әдебиетіндегі моральдық талаптардан не айырмасы бар, болмаса дастанда бала тәрбиесі жөнінде баланы туа сала жас кезінен-ақ үйіңде өсір, күллі өнер, білімді үйрет, қыз туса қатты қарап қадағала". Бұл ой қазақ халқының таным түсінігімен үндесіп жатыр. Яғни, "Қызды қырық жерден тию" деген мақал отбасы тәрбиесінің негізгі қағидасы. "Құдатғу Біліктің" халық педагогикасымен тамырластығын мына мысалдардан да байқауға болады:

- *Ačıġ birgü erse ivjt terk tegü. Kinin berge ursa amulluk ödür "*Үй іздесең, көрші жайын сұрарсың. Жер іздесең, судың жайын сұрарсың" [11, 5218];
- *Bu ġaflĕturur kör uďitur kişig. Uďıġli kişi ķoďtı yumġi işig "*Саламат жүр, жамандарға қатыспа. Көңілді – оң, ақыл – көзді сақ ұста" [11, *5267];*
- *Ukuş körki til ol bu til körki söz. Kişi körki yüz ol bu körki köz* "Ақыл көркі – тіл. Тілдің көркі – сөз. Адам көркі – жүз. Жүздің көркі – көз" [11, 274];
- *Seŋgde uluġrok sözin sözlese. Sözüg barča ķodġu anı tıŋglasa* "Өзіңнен де зорлар сөзін қозғаса. Құлағың сал, сөйлеп әуре болма аса" [11, 4116];

- *Boġuzdın kirür ig boġuzuġ küdez "*Аузыңды бақ, енер содан кесел де" [11, 4615];
- *Idi yakşı aymış törülüg kişi* "Әдептінің түр-түсі де әдемі" [11, 4604],
- *Sözüg saknu sözle ay ersig toŋga* "Айтарыңды сайлап сөйле, жүректі ер" [11, 3878];
- *Sözüg sözlemese saŋga kul bolur. Ḳalı sözlese sen sini ḳul ḳılur* "Сөйлемесең – сөзің саған құл болар. Сөйлеп қойсаң – сені өзі құл қылар" [11, 3880];
- *Yakin bolsa köŋglün yırak yir yaḳın. Yakinlik ve fasin köŋgülke bakın "*Көңіл жақын болса, жақын-алыс жер. Көңілді бақ! Алыс кейде қарыс жер" [11, 3705];
- *Inanma tiriglikke yil tek kečer. Usanma bu dünyadin özterk köčer "*Тіршілікке алданбағын, өшеді. Дүниеге малданбағын, көшеді" [11,1274];
- *Neče me tok erse yigü beg aşi "*Тоқ болсаң да бектің асын қайтарма" [11, 4133];
- *Teşi teg yimgil yime tavrakın. Silig bolma artuḳ tişi teg sakin "*Әйелдердей түсіп кетпе қызығып, әйелдердей қалма ашығып, сызылып" [11, 4132];
- *"Kişutruki aşka sunma elig. Özüŋġ utruki aş yigil ay silig"* Қол созба асқа, тұрған кісі алдында. Ал, ей зерек, қойған асты алдыңа [11, 4130];
- *"Kişi aġruki bolmasa bu boguz. Kişi önmezi ol bu aġruk bogu"z* Ас – арқауын, онсыз күнің қараңғы. Құлқын - өңеш билемесін адамды [11, 3667];

Ж. Баласағұн әділет, бақ, ақыл мен қанағат диалектикалық бірлікте болған жағдайда ғана халықты бақытқа әкеледі. Ал енді диалектикалық үштік (триада) қағиданың қалай қолданылатынына зер салсақ, Ж.Баласағұнның әр ілімінде мынандай көрініс береді:

Kişike tusulġu ikigű ajun

Kılınč eďgűsi ol ay ḳılḳ tűzűn

Ikinči uvut ol űčűnči köni

Bu űč neŋg bile er bulur ḳut kűni

Kilinč eďgű bolsa ḳamuġ halk sever

Kiliki köni bolsa törke agar

Uvut ol tidiġli kamuġ teŋgsizig

Uvutsuzluk erke idi teŋgsiz ig

"Екі әлемде кісілерге керегің –

Ізгі қылық, түзу қылық – дер едім,

Екіншісі - ұят, үшіншісі - әділеттік,

Осы үшеуі бақ-дәулеттің бәрінің, - дей келіп,

Үш нәрсе бар жер қылатын адамды,

Үш күнә бар оттай қарыр табанды,

Біріншіден – арсыз, мақтан, жамандық,

Екіншіден – алып-сатар, сараңдық,

Ақымақ қылар осы үш түрлі надандық. [11, 162-164 б].

Ізденуші Т. Ахметовтың "Жүсіп Баласағұнидің тәлім-тәрбиелік идеялары" атты еңбегінде ойшылдың педагогикалық идеяларын саралап, зерттеу нәтижесінен туындайтын "Текті, парасатты кісі" бейнесіне ғылыми педагогикалық тұрғыда сипаттама беріледі. Мұнда Жүсіп Баласағұнидің "ізгілік" сөзі "кісілік" деген ауқымды ұғыммен сабақтастығы айтылады. Жүсіптің адамның адамшылығының шыңдарын көрсететін философиялық негізгі категорияларының бірін Т.Ахметов - "кісілік" деп біледі. Ол (Жүсіп – Ж У) ізгілігін, қайырымдылығын, жақсылығын есептемейтін адамдардың құндылық қасиетін *кісілік* деп атапты. Жүсіп Баласағұни:

Кісілерді кісі еткен кісілік, (1600)

Кісілікпен аты шығар кісінің.

Кісілер көп, кісілікке кемдеміз

Адалы аз адам атты пендеміз (866)

Kişilik ičin at urundi kişi

Kişilik bile at kötűrdi kişi

Kiz ermez kişi kör kişilik kiz ol

Köni čın kişilerni ögdi ukuş

–деп, адам өмірінде жақсылықтан гөрі жамандық басым екендігіне, адал адамдардан арамның көптігіне, яғни, кісіліктің аздығына түсінген ақын налиды. Тектілік ұғымын адам өміріндегі тұқым қуалаушылықтың маңызы арқылы білдіреді. Ақын ата-бабасы текті адамнан ғана текті бала дүниеге келетіндігіне еш күмәнданбайды:

Елік ойын мәтелдеді, балады

Текті ердің текті ұрпағы қалады [11, 1623].

Текті, парасатты адам Жүсіп Баласағұнның тәрбие қағидасында жақсы, текті, ақылды тұлғалардан шығады.

"Құдатғу Білік" - халықтың құты, ырысы болған ілім. Ұрпақтарға, адамға бақыт берген, құт әкелетін білім. Ғасырлар бойы көзі ашық, көкірегі ояу ұрпаққа адамдық, азаматтық қасиеттерін әдеп, адалдық дәстүрін сіңірген кітап.

Kaynakça

1 Железнова, Ю. В. (2009). *Лингвокогнитивное и лингвокультурное исследование концепта "семья"*, (Автореф. Канд. Филол. Наук). Ижевск, 2009.

2 Ажигали, С. Е. (2001). "Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетісу, середина 80-х.", *Обычаи и Обряды Казахов в Прошлом и Настоящем*. Алматы: Наука.

3 Мойсеев, А. И. (1967). "Термины Родства и Свойства в Современным Русском Языке", *Филологический Науки*, 1967, Москва.

4 Покровская, А. А. (1961). "Термины Родства в Тюркских Языках", *Историческое Развитие Лексики Тюркских Языков*. Москва: Наука.

5 Абитжанова, Ж. А. (2009). *Орхон-Енисей Ескерткіштері Тіліндегі Метафоралардың Уәжділігі Мен Семантикасы*, (Филол. Ғыл. Канд. ... Автореф). Алматы, 2009, с. 24 б.

6 Базылхан, Б. (1987). *Моңғолша-Қазақша Сөздік*. Улаанбаатар: Өлгий,1987, с. 885 б.

7 Жолдасбеков, М. & Сартқожаұлы Қ. (2007). *Орхон Ескерткіштерінің Толық Атласы*. Астана: Күлтегін, с. 360 б.

8 Егеубай, А. Қ. (1997). *Махмұт Қашқари Түрік Сөздігі*. Алматы: Хант. Т.1. (1997), с. 590б; Т.2. (1997), с. 525б; Т.3. (1998), с. 597 б.

9 Ескеева, М. Қ. (2007). *Көне Түркі Және Қазіргі Қыпшақ Тілдерінің Моносиллабтық Негізі*. Алматы: Арыс, с. 360 б.

10 Севортян, Э. В. (1974). *Этимологический Словарь Тюркских Языков*. Москва: Наука.

11 Arat, R. R. (1970). "Kutadgu Bilig'de Türklük Bilgisi", *Türk Kültürü*, 98.

Kutadgu Bilig'deki Tanım Teorisinin Esasları

Gülbanu KOSIMOVA*
Ercan ALKAYA**

Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in derin, geniş tanım kapasitesi ve hakikati iyice tanıyıp kavramasının bir sonucu olarak *Kutadgu Bilig* gibi ebedî bir eser meydana gelmiştir. "Tanım, felsefenin en zor konularından biridir. Felsefe tanımın aşağıdaki türlerini kabul eder: Hislerin yardımıyla tanıma; hayalin yardımıyla tanıma; rasyonel tanım ve akılla tanıma" (Қазақ халқының философиялық мұрасы, 2006, s. 8).

Bilge düşünürün tanımı, hakikati tanımayı ve toplum üyelerine o hakikati aktarmayı (bildirmeyi) amaçlamıştır. Hakikat, felsefenin temel sorusudur. "Hakikate karşı devamlı merak: Toplum ve bireyin tamamen gelişmesine odaklanan adaletli toplum ülküsünü yaratma ve onu gerçekleştirme çabasıdır. Bunun şartı ise, güzellik, örnek kâmillik ve akıllılıktır" (Андрос, 1984, s. 22).

Filozofların detaylı olarak belirttikleri bu hakikati bilge Yusuf Has Hacib olayların anlamı ve yasal ilişkilerini, özellikleri ve teklik anlamını derinlemesine tahlil etme vasıtasıyla öğrendi. Bundan dolayı biz, *Kutadgu Bilig*'i bir edebî eser değil, felsefi çalışma olarak kabul ederiz.

Andrey Kononov: "Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i İslam ideolojisini esas alan, o ideolojinin propagandasını yapan, Türkçe yazılan yegâne eserdir. Destanda bütün çağlarda insanları düşündüren genel insani fikirlerin, ülkülerin ve düşüncelerin güzel bir şekilde betimlenmesi söz konusu eserin bitip tükenmez bir manevi sermaye kaynağı olduğunun ispatıdır" diyerek *Kutadgu Bilig*'in İslam felsefesine göre kaleme alınan bir eser olduğunu belirtmiştir (Кононов, 1983). Bunun felsefi bir çalışma olduğunu zaten eserin adı da ispatlamaktadır. Bütün Türk halklarının ortak büyük şahsiyeti, düşünürü, şairi, *Kutadgu Bilig* adlı eseri için "kut" kelimesini rastgele seçmemiştir. Çünkü Türk devletçilik tarihinde "kut" sözcüğünün önemli bir rolü var. Tatar kökenli tarihçi ve dilci bilim adamı Sadri Maksudi Arsal eser hakkında şöyle demiştir: "Eser adının esas kısmını oluşturan "kutadgu" sözcüğü "kutadmak" filinden türemiştir. "Kutadmak" sözcüğü "kut sahibi etmek", "kuta ulaşmasına yardım etmek/kuta ulaşmasını sağlamak" anlamlarını verir. *Kutadgu Bilig*'i Almancaya tercüme eden bilim adamları Vambery ve Radloff kitapta sıkça rastlanan "kut" sözcüğünü "saadet", *Kutadgu Bilig*'i ise "saadet getiren ilim" olarak tercüme etmişlerdir. Ama bu doğru

* Prof. Dr., Abay Kazak Millî Pedagoji Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Kazak Dili Bölümü, Almatı, *gkosym@inbox.ru*
** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elâzığ, *ealkaya16@gmail.com*

değildir. Eski Türkçede ve çağdaş Türk lehçelerinde "kut" sözcüğünün anlamı geniştir. "Kut 'ruh, manevi güç, cesaret, şans/talih, şansı yaver gitmek, saadet' ve bunun yanı sıra 'siyasi iktidarın güçlü olması, devleti yönetme gücü ve mevzuatı (töresi), ululuk (büyüklük)' anlamlarına gelen çok değerli bir sözcüktür" (Арсал, 2002, s. 11).

Öyle ise, eserin adı Türklerin kâmillik hakkındaki felsefi kavram-anlayışını betimleyen bakış açısına göre verilmiştir. Yusuf Has Hacib "Kâmil, gelişmiş toplum kurmak için vatandaşların da kâmil olması gerekir." der. O kâmilliğin esasının bilgi, bilginin temelinin de akıl olduğunu düşünmektedir. Akıl, felsefede feraset, adalet, iyilik, merhamet, güzellik, doğru söyleme, hürmet/saygı gibi ahlak kategorilerinden oluşur. Bunların hepsi insanların mutlu yaşamasının deneyimsel anlamı, alması gereken yönüdür.

Yusuf Has Hacib'e göre, erdemli toplumun ebedî temeli adalettir. Farabi'ye göre ise, "adalet, her şeyden önce şehrin bütün sakinlerinin payına düşen ortak değerlerin (meziyetlerin) dağıtılması (paylaştırılması) ve bundan sonra onların arasında paylaşılan (dağıtılan) söz konusu değerlerin korunması"dır (Әбу Насыр Әл-Фараби, 2007, s. 168).

Bütün toplumlarda insanoğlu söz konusu adalet uğruna mücadele eder. Bunu çok iyi anlayan ve kabul eden Yusuf Has Hacib, kutlu toplumun modelini oluşturmak ister. *Kutadgu Bilig*'in muhtevası şundan oluşmaktadır: Adalet, anne sütüyle verilen vasıftır. Akıl, devlet (talih); kanaat ise, zamanla edinilen vasıflardır. Üstelik bunlar devamlılıkla ölçülemez. Devlet sabit değil, geçici, değişken, yenilenebilirdir. Akıl, hep dürüst, iyi niyetli birinde de, kötü niyetli birinde de bulunur. Kanaat, bazen cimriliğe yaklaşabilir. Bunlardan her biri ayrı ayrı ele alındığında dünyaya dayanak olamaz, yani insanı mutluluğa erdiremez. Dördü birlik sağlarsa ancak o zaman halk mutluluğuna kavuşur. Beyin mutlu olması, halkın mutlu olmasına bağlıdır. Halkını mutluluğuna erdiren hükümdar ancak mutlu olabilir.

Örneğin,

Ajun tuttı tavgaç ulug buğra han
Kutadsu adı birsü iki cihan (88)

Ajun tındı ornap bu hakan öze
Anın ıdtı dünya tanuklar üze (93)

"Büyük Tavgaç Buğra Han dünyaya hâkim oldu; adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin / Hakan tahta oturunca, dünya asayiş buldu; bundan dolayı dünya ona şahane hediyeler gönderdi".

Yakın tutsa begler kör edgü kişig

İsiz barça edgü kılur ol işig (888)

"Beyler iyi insanları kendilerine yakın tutarlarsa kötüler de işlerinde iyi hareket etmeğe mecbur olurlar".

Bilge Yusuf Has Hacib'in fikir görüşleri derin anlam içeren felsefi savlardır. Bu düşüncelerin hepsi hakikate ulaştıracak kurallara işaret eder. Onun belirttiğine göre, insan ve dünyanın, büyük kâinat ve küçük kâinatın kendi aralarında uyumlu olması hâlinde ancak hakikate ulaşılabilir.

Bu uyumlar temelinde adaletli bir insan toplumunun oluşturulabileceğini belirtir. Bundan dolayı o, bilgi ve bilime çok önem verir. Bilgiye ferasetli davranışlar (eylemler) sonucunda ulaşılabilir diye açıklar. Ona göre, bilgi: bilgelik, sağlık ve ruhun olgunlaşmasıdır. Bilgi insanın tanımı ile toplanır. Sadece bilgili insan bilinçli davranır, adalet yolunda hareket eder. Mesela, *Kendi çıkarını düşünme, halkın çıkarını düşün, senin çıkarın onun içindedir. Adaletli kanun dayanağındır. Adalet yolunu kendin aç (yap). Adalet hâkimiyetten de güçlü. Kimseye haksızlık yapma, kan dökme! Boşu boşuna gezme, boşuna koşturma. Yolunu bilen aslanı da avlar. Kişiyi işinde tanı* vs.

Boş azad kişi barça edgü kulı
Sen edgü kılu aç könilik yolı (2307)

"Hür ve serbest insanların hepsi iyilik kuludur; sen iyilik yaparak doğruluk yolunu aç".

Tanım konusu insan kimliğiyle sıkı bağlantılı olduğu için insanın dünya hakkındaki düşüncesiyle, bilinciyle, konuşan diliyle ilişki kurarak birkaç bilim sahasının kavşağında yeni bir ilmî paradigmanın meydana gelmesini etkilemiştir. Tanım sürecinde insanın rolü üstündür, onun hakikate ulaşmaya çabalaması önemlidir. *Kutadgu Bilig*'in temel düşüncesi: İnsanın insani açıdan gelişmesi, kişisel olgunlaşması ve bunun vasıtasıyla devlet ve toplumu güçlü, kuvvetli hâle getirmektir. Kişilik: Olgunlaşma yolunu tutan asil insandır. İnsanın insani yönünü tanıtacak, faziletini gösterecek özelliği insanlık ve kişiliği geliştirmeye yöneliktir.

Dilin varlığını dünyayı tanıma aracı olarak açıklayan filozoflar dilin tanım fonksiyonunu, dil ve tanım ilişkisini, dil vasıtasıyla halkın tanımını, dil ve millet bütünlüğünü, dil ve toplum birliğini felsefi fikir görüşleriyle sunarak, dildeki tanım teorisinin temel bilimsel kavramlarını oluşturdular. Yusuf Has Hacib'in eserine göre, tanım teorisini öğretmenin felsefi esası eğitim felsefesiyle doğrudan bağlantılıdır. Eğitim felsefesinin araştırma konusu insan olduğu için Yusuf Has Hacib'in vecize sözlerini okutma vasıtasıyla insan kimliğindeki dil ve tanım ilişkisi tespit edilir. İnsanın tanımı insanın manevi, kültürel değerlerini kapsar. Mesela, *Kötü ağızdan kötü söz çıkar. Doğru söz acıdır. İyilerin işini dedikoducular bozar. Kişi ölür, sözü kalır. Dil, elçinin kılıcıdır. Söz, düşüncenin*

resmidir. Altın gümüş derleyen zengin değil, söz derleyen zengindir. Sözün de zehri vardır. Dil kılıçtan daha keskindir vs.

Kurug sözleme sen kişig soŋdama
Uşak söz ederme yime kikneme (4301)

"Boş söz konuşma, insanları çekiştirme; dedikoduya uyma ve kendin de dedikodu yaparak fitne uyandırma".

İnsanın kişisel vasıfları sözün değerini tanıyıp anlamasından, insanlarla ilişkisinden, söylediği sözlerden anlaşılır diyen Yusuf Has Hacib'in bu savları kişilik değerlerini belirler.

Bundan dolayı Yusuf Has Hacib'in savları ile genç nesillere insanlık, millî, kültürel, toplumsal, sosyal değerleri aşılamak tanım teorisini okutmanın önemini artırır. Düşünür kendi eserinde eğitim değerlerini devlet değerleri, toplumsal değerler, kişi (birey) değerleri olarak betimler ve onun felsefi savları da bunun üzerinedir.

Dil ve düşünme ilişkisi hakkındaki konu sadece dil biliminin değil, aynı zamanda felsefe, mantık ve psikolojinin de en zor konularından biridir. Konunun önemi, düşünme süreci ve dil doğasının birbiriyle karşılıklı zor/bileşik yasalar vasıtasıyla bağlanmasından kaynaklanmaktadır. Büyük düşünür, konuşma ve düşünmenin hep ilişkili olduğunu belirtir, demek o, dilin hep insan psikolojisiyle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Yusuf Has Hacib'in sosyal ilmi, felsefe ve etik bilimini esas alır. Eserinde insanların bilinçli davranışlarına önem verir, ona yön gösterir. Bilinç, ruh ve duygu gelişiminin üst aşaması olarak her şeyden önce, genel ve varlıktaki seçkin olanı tanıma yeteneği ile ayrıcalık gösterir. Özel bireyin bilinci ile toplumun bilinci bir arada olur. Bireyin bilinci onun kimliğini tasvir eder, bununla birlikte insanoğlunun topladığı bilgi, bilinçli olarak öğrenme sonucudur. Buradan da toplumsal bilinç oluşur.

İnsan söz vasıtasıyla düşündüğünde tanım genişler, derinleşir. Bunun hakkında K. Jarıkbayev "Düşünmek, dış dünyadaki maddelerin ve olayların ilişki-bağlantılarının beynimizde genelleme ve dolaylı şekilde söz vasıtasıyla tasvir edilmesidir. Küçük bebek, çevresini, etrafını kuşatan dünyayı birinci sinyal sisteminin fonksiyonuyla tanır. Düşünmenin bu şekli onun tanımını pek o kadar genişletemez. Çocuk ancak konuşmaya başlayıp, söz vasıtasıyla büyüklerle iletişim kurmaya başladığında onun düşünme çerçevesi de genişleyecektir. Düşüncenin gelişmesi insanın açık, net işlemleri ve davranışlarına bağlı olmasıyla birlikte, onun konuşma kültürüne vâkıf olmasıyla da söz sanatı alanında gelişmiş olmasıyla da yakından ilişkilidir" şeklinde açıklar (Жарықбаев, 2005, s. 239). Yusuf Has Hacib'e göre insanın iyi ve kötüyü ayırt edebilmesi onun davranışlarından, karakter özelliklerinden, estetik zevkinden anlaşılır. Mesela,

Tanımı büyük olan cehennemden de kurtulur. Saygın, itibar gören kişi yaşlanmaz. Talihin de başının döneceği an gelir, o zaman karakteri değişir. Akıl ve bilginin tercümanı dildir. Dil sırrını döker (dertleşir); dedi kodu ise, fısıldar. "Cehalet" hastalığını hekim tedavi edemez. Bilgisiz için evin üst köşesi de "alçak" gözükür. Millet iki çeşittir: anlamayanları ölüler, anlayanı ise, dirilerdir vs.

Kişi kırk yaşap öz tadu bilmese
Tükel yılkı ol bu nece sözleşe (4637)

"İnsan kırk yaşına gelir ve kendi tabiatını bilmezse nutuk sahibi olmasına rağmen, o tam bir hayvandır".

Dil, insan bilincinin göstergesidir. Çünkü bütün sözler, bilincin aksidir. Tanım, dilin vasıtasıyla insanın bilincini sürekli zenginleştirir, geliştirir, olgunlaştırır. İnsan aldığı eğitim ve yaşamda edindiği deneyimi vasıtasıyla tanım ufkunu genişletir, Abay'ın dediği "tolıq adam (donanımlı, birikimli insan)" tipini oluşturmaya çalışır. Bundan dolayı, Yusuf Has Hacib'in vecize sözlerini inceleme, bütün insanlık vasıflarını, kültürünü, gelenek göreneklerini, huyunu (mizacını), aklını, bilgisini tespit etmemizi sağlar.

Yusuf Has Hacib vecize sözleriyle dil ve kültür ilişkisini ele alarak dilin insan ve toplum üyelerinin kültürel anlayışını tasvir edebileceği yönünde görüş belirtir. İnsan eğitimine çok önem verip, bunu nesilden nesle aktarmayı amaç edinen toplumlardan biri Türk halklarıdır. Türk halklarının millî kimliğini, kültürünü, gelenek göreneklerini gösteren birçok örf ve âdetleri vardır. Bunlardan biri halkın inanç kavramlarıdır. Türklerin inançları, halk hazinesinin (halk biliminin) tanımsal, eğitici özelliği baskın olan sahasıdır.

Halkın karakterinin saflığını, kültürün gelişmesini, siyasi istikrarı sağlar. Karşılıklı yardımlaşma çabası, merhametsizliği yok edecek bilinç ortaya çıkarır. Karaktere ve zekâya bağlı merhamet çok önemli estetik değerdir. O "Okuyan insan sağlıklı, okumayan insan hasta." kanısına varır. Has Hacib'in ilmindeki sevgi felsefesi insanın karakter (huy) özellikleriyle açıklanır. Mesela: *İyilerin işi de iyidir. İyinin hayır duası bitmez, kötünün derdi bitmez. Kötüye yaklaşma. Şükreden kazanır. Sabredenin şansı yaver gider. Sabredersen işlerin iyi gider, şükredersen kötülük kaçar. Kendine hâkim olamayan bir belaya rastlar. Yüzü güzel olandan kötülük gelmez* vs.

İsitür kişi köŋlin alçak kişi
Yıratur erenig tili il buşı (2295)

"Alçak gönüllü kimse insanların kalbini kendisine ısındırır; kötü dilli ve hiddetli kimseler insanları kendisinden uzaklaştırırlar".

Yusuf Has Hacib'in buna benzer düşünceleri estetik tanımın temelini

oluşturur:

Bakarsan, bilgi bu farkın değeridir,
Ben sözümü bilgiliye ithaf ediyorum.

Bilgisizin dilinden anlamam,
Bilgize söyleyecek sözüm yok.

Sınayu körü bilmese er bilig
Kişige samagu anı ay silig (4638)

"Tecrübe ve görgüsünden bilgi edinmeyen kimseyi insandan saymamalı, ey temiz kalpli insan".

Şairin görevi, orta yaş neslin aklıyla tanınan objektif hakikati etkileyici ve akıllarda kalacak bir şekilde aktarmaktır. Toplumun dinî ve siyasi yaşamının vatandaşlık açılarını o tam tanıyıp anlayabildi. "Bunu, sadece verileri (bilgileri) bilmek olarak kabul etmedi. Bu, tanım teorisinin esaslarına dayanan bilimsel açıdan ispatlanmış bilgi idi." der, F. Rosenthal.

Yusuf Has Hacib "Dünyada insanın araştırıp bilemeyeceği hiçbir şey yoktur, insanın aklı, feraseti güçlüdür. O dünyadaki her şeyin anlamını anlamaya yetenekli olduğunu gösterdi." der. Eserin ana fikrine dönüşen adalet ve özgürlüğü elde etme, özgür olma çabası tanımın kaynağı olarak ele alınmıştır. Eserdeki çok önemli konulardan biri, insanların birbirine saygı göstermesi, hürmet etmesidir. Gençlerin yaşlılara, yaşlıların gençlere, beylerin emri altındaki hizmetçilerine, hizmetçilerin de kendi efendilerine, çocukların anne babalarına, anne babaların kendi evlatlarına karşı saygısı, hürmeti nasıl olmalı konusu işlenmiştir.

Kendi devrindeki, kendi toplumundaki Türk halklarının kültürel değerlerini genel insanlık ilkelerine ulaştırmak yoluyla Yusuf Has Hacib insanoğlunun kültür tarihine ölçüsüz katkıda bulunmuştur.

Yusuf Has Hacib'in veciz sözlerini dil bilimi ile edebiyat bilimi de, pedagoji bilimi de kendi sahaları açısından ele alarak araştırmaktadır. Vecizelerin bilişsel özelliklerini, sosyal anlamını/önemini, dil bakımından yapısını inceleyen saha dil bilimidir. Dil bilimi, ortaya çıktığı andan itibaren felsefe ile yakın ilişkidedir. Dil ve düşüncenin ilişkisine dair husus Eski Çağlarda başlar. Platon ve Aristo'nun gramer kategorilerini mantıksal açıdan anlatmaları, onları mantığa bağlamaları, hiç şüphesiz, düşünme ve dil arasındaki ilişkileri araştırma gayretlerinden kaynaklanmıştır. Aynı şekilde, XVII. yüzyılda ortaya çıkan Port Royal gramerinin yazılmasına da sebep olan faktör, dil ve düşünme arasındaki ilişki olduğu kesindir. Nesne ve onun adlandırılması, dil ve düşünme arasındaki ilişki, dilin anlamı olarak adlandırılan sorunların arasında yer alır. Dilin doğası ve anlamı/önemi hakkındaki konu ise, genel dil biliminin de, felsefenin de ortak konusudur. Ama onu araştırırken bu iki bilim dalının amacı da araştırma

yöntemleri de birbiriyle ilişkilidir. Buradan da, dil felsefesi olarak bildiğimiz bilim alanı oluştu. Yusuf Has Hacib'in de ortaya attığı teori bu dil felsefesinin kapsamındadır.

O dönemdeki dil felsefesi dilin doğası ve önemini, onun toplum hayatında tuttuğu yeri ve fonksiyonunu, düşünmeyle ilişkisini ve insanların manevi hayatıyla ilişkisini tespit etmeyi amaçlamıştır. Bunlar dil konularını/sorunlarını lengüistik açıdan değil, felsefi açıdan ele almış, soyut tahminler, felsefi savlar ortaya koymuşlardır.

Yusuf Has Hacib ilminin kökeni insan ve toplum konusuna dayanır. İnsan doğası onun felsefesinde en başlıca konudur. İnsanın önemi: Onun tanımı ve sosyal kültürel başarısıdır. "Bütün insanlar servet ve itibara rağbet gösterir. İnsanların hepsi yoksulluk ve kötülükten nefret eder." diyen Konfüçyüs ilmiyle yakından ilişkilidir. Her şeyden üstün duran vasıf: "İnsanı sevebilmektir". Büyük bilge, insanı sevebilmenin yolunu tahlil eder. İnsanı doğru yola götüren, insanı iyi yönde etkileyen, onu yönetmek için gereken bütün fikir ve düşüncelerin, davranış, eylem ve kuralların toplamını eserinde veciz sözlerle aktararak vermiştir. Doğu filozofları gibi Yusuf Has Hacib de insan doğasını üç açıdan tahlil eder: Merhametli yiğit, tanımı büyük insan, insancıl. İnsancıllığın anlamı, kendi kusurlarını yenerek, sözü ve davranışlarında doğru yolu bulmasıdır. Sonuç olarak bu söz ve bilgi vasıtasıyla aktarılabilecek manevi kültürdür.

Kaynaklar

Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I, Metin*, 5. bs. Ankara: TDK Yayınları.

_____ (1998). *Kutadgu Bilig*, 7. bs. Ankara: TTK Yayınları.

Yusuf Has Hacib (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Reşit Rahmeti Arat, Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Андрос, Е. И. (1984). Истина как проблема познания и мировозрения. Киев.

Арсал, С. М. (1947). *Тюркская История и Право*. «Исмаил Акгюн», Перевод Рафаэля Мухамметдинова**.** Казан.

Баласағұн Жүсіп. Құдатғу біліг. (2007). Алматы, «Таймас» баспасы.

Әбу Насыр Әл-Фараби. Әлеуметтік философия. Этика. Эстетика. Астана, 2007.- 295.

Жарықбаев, Қ. (2005). Психология негіздері. Алматы: «Эверо».

Қазақ халқының философиялық мұрасы. 18- том. Таным теориясы. Астана, «Аударма баспасы», 2006.

Кононов, А. Н. (1983). Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» //Баласагунский Ю. Благодатное знание.- М. Наука, с. 495-517.

Kutadgu Bilig: Oğuz-Kıpçak Eseri

Bakytgul KULZHANOVA*

Türk halklarının orta asırda yazılmış eserleri günümüzde de değerini korumaktadır. Bu eserlerin hayatımızda önemli yeri vardır. XI. yüzyılda yazılan Yusuf Has Hacib Balasagun'un *Kutadgu Bilig* adlı eseri bu önemli değerlerden biridir. Eserin konumu Karahanlı Devleti'nin zirvede olduğu dönemlere denk gelmektedir. Eski Türk eserlerinin her biri Türk halklarının ortak mirası olarak bilinmektedir. Genel olarak Türk halkları "eski Türk edebî dilinin" oluşmasına aynı anda katkı sağlamıştır. Ayrıca her eserin yazıldığı topraklardaki belli bir tayfanın katılım seviyeleri farklı olmuştur ve bu "Oğuz, Kıpçak ve Karluk-Uygur lehçelerinin bu eserlere etkisi hangi seviyede olmuştur?" şeklinde gündeme gelmektedir. Eserlerin temelini oluşturan Türk dillerinin böylesine tarihî eserdeki payını açıklayıp ortaya çıkarmak kolay değildir. Bunun için eser her yönden incelenerek esere yakından ilgili lehçeyi, ağzı karşılaştırarak benzerlikler ve farklılıklar ayırt edilmesi gerekir.

Tarihî yazılı eserler her yönüyle ele alınmadığı için bu eserlerin dili üzerine Türkologlar bilimsel açıklık getirmiş değildir. Bu sıralar bazı araştırmacılar arasında Mahmut Kaşgarlı'nın *Divan-i Lügati't-Türk*; Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*; Ahmet Yükneki'nin *Atabetül Hakayık* adlı eserlerin Karluk-Uygur dilinde yazıldığı dile getirmektedir. Öncelikle, "Karluk" sözü tarihçilerin araştırmalarına göre bir tayfanın adı değildir. Sadece soyut özel isimdir. Birkaç etnik halka verilen genel isimdir. Bu eski kavramı leksikolojik ve semantik bakımından inceleyecek olursak "karlı dağın etrafında yaşayanlar" şeklinde ortaya çıktığını görmek mümkündür. Karlı dağ dediğimiz günümüz dağlarından Aladağ olabilir mi? Aladağ'ın etrafında oturan tayfaları genelde "Üysin" ve "Kanlı"lar oluşturmuştur. Bu tayfaların Oğuzlarla karışması sonradan oluşan tarihî bir olaydır. "Karluk" kavramını Özbek ve Uygurlara ekleyen Rus bilim adamı N. A. Baskakov'dur. Bu kavram bilimsel açıdan incelenmediği için bu alanda çalışan araştırmacıları da çıkmaza sürüklemektedir [1].

Karahanlılar döneminde büyük ün kazanan *Divan-u Lügat'it Türk* ve *Kutadgu Bilig* eserleri ortama göre Hakan, Bograhan dilinde, tayfa ilişkisine göre Karluk dilinde, tarihî-medeni ilişkisi ve yazılı edebî geleneğine göre ise Karluk-Uygur dili olarak bilinmektedir. Ünlü bilim adamı A. N. Samoyloviç XI-XVI. yüzyıllarda Orta Asya'da ortaya çıkan bütün Türk eserlerinin dili ortak edebî dil ve aynı edebî geleneği izlediğini savunmuştur [2]. Bu görüşün aksine Emir Necip sadece XIV. yüzyılda Altın Orda ve Mısır'da yayımlanmış eserleri birkaç edebî

* Doç. Dr., El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Filoloji ve Âlem Dilleri Fakültesi, Kazak Dil Bilimi Bolumü, Almatı, *bahit777@mail.ru*

dile ayırmıştır; 1. Eski Türkmen edebî dili 2. Oğuz-Kıpçak edebî dili; 3. Kıpçak-Oğuz edebî dili [3, 11].

Professör B. Sağındıkoğlu bu konuyla ilgili görüşünü şu şekilde dile getirmiştir; XI-XVI. yy. aralığında halk arasına dağılmış yazılı edebiyatın herhangi bir nüshasını eski Türk edebî dili olarak gösterirsek yanlış olmaz. "Eski edebî dil" anlayışına günümüz edebî dil anlayışıyla yaklaşamayız. Buradaki önemli bir nokta çok eskide bir edebî geleneğin, bir edebî dilin çeşitli bölgelerde değişik dönemlerde çoğu kez renk değiştirmiş olması ve kendilerine ait özelliklerle ortaya çıkmasıdır. Eski Türk edebî dilinin birkaç dalı ve varyantı mevcuttur. Örneğin; Oğuz-Kıpçak, Eski Türkmen, Eski Özbek, Kıpçak-Oğuz vs. edebî dil olarak adlandırdığımız dil, İdil Irmağı boyundaki Orta Asya ve Kazakistan'da oluşmuş eski Türk edebî dilinin değişik dalları veya sıfatlarıdır. Bu dillerin herhangi birinde yaşamış, belli bir tayfanın dili mevcuttur. Söz konusu Karahanlı Devleti'nde gelişmiş edebiyat alanına hangi tayfanın dili temel oluşturmuştur? Bize göre Argu, Çıgıl (Çigil) tayfalarıdır. Bu belgeyi Mahmut Kaşgarlı'nın eserlerine dayanarak veriyoruz. Karahanlılar edebiyatında sık ve genel kullanılan bazı kelimelerin Argu, Çıgıl tayfalarının kelimeleri olduğu her yönüyle açıklanmıştır. Örneğin; *ürün* (beyaz), *acun* (dünya) *yarlıg* (yarlık), *on* (sağ, sol değildir), *kum* (kum), *müç* (kedi)- bunlar Çıgıl tayfalarına ait kelimelerdir. *Bayat* (Hüda), *tarhan* (unvan) *kanu* (hangisi), *çıgan* (yoksul) vb. Argu tayfalarına ait kelimelerdir. Ayrıca Argu ve Çıgıl tayfalarının Mahmut Kaşgarlı'nın gösterdiği fonetik ve dil bilgisi açısından özellikleri *Kutadgu Bilig*'de yeterli derecede bulunmaktadır. Tarihî buluntular Karahanlılar devletinin edebiyat eserleri Eski Türk edebî dilinin Argu-Çıgıl nüshasında yazıldığı kanısına varmamıştır. Bundan sonra "bu edebî dil", "şu edebî dil" olarak birkaç edebî dile ayırmamız doğru olmaz. Nerede ve hangi dönemde ortaya çıktığı belirlenerek eski Türk edebî dilinin Oğuz nüshası, eski Türk edebî dilinin Kıpçak nüshası, eski Türk edebî dilinin Türkmen nüshası vs. gibi adlandırmamız uygun olur. Kısacası A. N. Samayloviç'in deyişiyle bütün Türk halklarının belli bir dönemde ortak edebî geleneği, bir edebî dili kullandığını kabullenmeliyiz. Yetmiş seksen fayız ortak özellikleri bir kenara koyup en az yirmi otuz fayız özellikle yola çıkmak mantığa ters düşmektedir.

"Aynı edebî gelenek" deyişinin anlamı çok geniştir. Bu deyişin dil göstergesine Orta Asır'daki bütün eserlerde karşımıza çıkan tanrıya, peygambere övgü söylemek, eski unsurları çok ya da az kullanmak, şairin ya da yazarın belli bir görüşü konu alması ya da almaması gibi birçok ("edebî dil" adlı kullanımın içeriğine sığmayan) meseleler girmektedir [1, 4-5.].

Demek, B. Sagındıkoğlu'nun fikrine göre *Kutadgu Bilig* eseri eski Türk edebî dilinin Argu-Çıgıl nüshasında yazılmıştır. Eğer Argu, Çıgıl tayfalarının günümüz Oğuz, Kıpçak tayfalarıyla karıştığını göz önünde bulundurursak bu anlayışı "eski Türk edebî dilinin Oğuz-Kıpçak nüshası" olarak değiştirmek

mümkündür.

Bizce, Oğuz-Kıpçak isimlerini aynı anda söylemenin zararı yoktur. Bir yönden hangi dilin üstün olduğunu gösterirse diğer yönden bunların bir devirlerde aynı çatı altında olduğunu ispatlamaktadır. *Kutadgu Bilig* eserinin Oğuz-Kıpçak diliyle yazıldığını aşağıda gösterilen bilimsel kanıtlar kuvvetlendirmektedir.

Birincisi, bilim dünyasında geniş çaplı araştırmalar yapmış ünlü tarihçilerin görüşlerine ve yorumlarına önem vermeliyiz. Örneğin söz konusu eser hakkında bilim adamı V. V. Bartold şöyle demiştir; "Karahanlılar hiçbir zaman kendilerini Uygur olarak tanıtmamış ve söylememiştir. Yusuf'un kullandığı dil Balasagun dili Uygurca değildir" [4]. Böylece Karahanlı Devleti'nin halkının Uygur olmadığı, ayrıca Yusuf'un kullandığı dilin Uygur dili olmadığı açıkça gösterilmiştir. Diğer bir deyişle dünya çapındaki önemli bilim adamı *Kutadgu Bilig* eserinin Oğuz, Kıpçak tayfalarının diliyle yazıldığını savunmuştur. Diğer yönden Oğuz, Kıpçak, Karluk dil özelliklerinin eserlerde sık kullanılması o eserin hangi dilde yazıldığını ortaya koyar. Örneğin; Kutadgu Bilig'de Oğuz ve Kıpçaklara ait "Hüda" kavramını bildiren *bayat, idi* kelimeleri, Uygur eserlerinde kullanılan *ugan, tanrı* kelimelerine nazaran sıkça yer almıştır. Burada Oğuz tayfalarından birinin de adının Bayat olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca Oğuz ve Kıpçak dillerine ait "Peygamber" kavramını bildiren *yalavaç, savçı* kelimeleri Uygurların da aynı anlamı bildirdiği *yalafar* kelimesinin yerine kullanılmıştır. *Yalafar* eserde hiç kullanılmamıştır.

Eserlerin dilini net bir şekilde açıklamak için en doğru yol istatistik yöntemdir. Bu yöntem son yıllarda bilim dünyasında sıkça kullanılmaya başlamıştır. Bu yöntemi XIV. yüzyılda yazılmış Kutb'un "Hüsrev ü Şirin" eserinin dilindeki Oğuz, Kıpçak özelliklerinin hangisi üstün olduğunu belirlemek için ünlü Türkolog A. İbatov kullanmıştır. İbatov "Hüsrev ü Şirin" destanında karışık kullanılan III. şahıs iyelik ekinin belirtme hâlini (*-ı+n*, *-sı+n* ve *-ı+nı*, *sı+nı*) karşılaştırarak şu sonucu elde etmiştir: Oğuz Karluk dillerine ait *-ı+nı*, *-i+ni* şekli 211 kez kullanılmış, Kıpçak diline ait *-sı+n*, *-si+n* şekli 538 kez kullanılmış yani 327 kez fazla kullanılmıştır. Bunun gibi Oğuz Karluk dillerine ait *-sı+n*, *-si+n* şekli, 9 defa kullanılmış, Kıpçak diline ait *sı+nı*, *si+ni* şekli 38 kez yani 29 kez fazla kullanılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda *Hüsrev ü Şirin* destanının dili Kıpçak dili özelliklerini taşımaktadır [5, 18.]. Bütün tarihî eserlerin dildeki özellikleri bizce bu şekilde araştırılması gerekir. Fikrimizi açıklığa kavuşturmak amacıyla *Kutadgu Bilig*'de karşılaştığımız leksikolojik-tematik gruplarının bir bölümüne analiz yapmayı uygun gördük. Eserdeki isimleri analiz ettiğimizde hangi edebî mirasa ait olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kutadgu Bilig'de kullanılan akrabalık isimleri şu şekildedir; *ata* "baba", *ana* "anne", *ogul* "oğul", *oglan* "oğlan", *küdegü* "damat", *evçi* "kadın", *tişi* "bayan", *kadın* "kayın ata", *karındaş* "kardeş", *kadaş* "kardeş", *urı* "erkek

çocuk", *kenç* "bebek", *ög* " üvey anne" vs. Bunların bazıları günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır; "Ata" -Tür., Az., Başk., Kaz., Kırg., Tat., Türkm.; "Ota" Özb, "Atilar" Uyg.; "Ana" -Tür., Az., Kaz., Uyg.; "Äsä" -Başk; "Ene" -Kırg; "Ona" -Özb.; "Äni" -Tat; "Ese, ene" -Türk.; "Ogul" -Tür., Az., Tat., Türkm., Uyg.; "ul ~ ul" -Başk., Kaz., Tat; "uul" -Kırg.

Akraba ilişkilerini bildiren isimlerin bir bölümü günümüz Türk lehçelerinin kelime hazinesinden uzaklaşmıştır. Bazılarının dış şekilleri benzese de anlam bakımından farklıdır. Örneğin *ata* Kazak dilinde "baba" anlamında değil, "babanın babası", "eşinin babası" anlamlarını karşılamaktadır. Ayrıca Kazaklar annelerine *şeşe* diye hitap eder. "Ana" isminin "kendi annesi" kavramından öte genel "ana" annelere verilen addır. Türkmen ve Kırgızcada *ene* sözü "ana" sözünü karşılar, Kazakçada ise evli çiftlerin anneleri birbirine *ene* olur. Başkurtçada *äsä*, Türkmencedeki *ese* isimleri *şeşe* sözünden ses düşerek oluşan kelime olabilir. *Kutadgu Bilig*'de rastladığımız *ḳayın* (kayın ata) kavramı günümüzde kullanılmamaktadır. *Ḳayın* sadece nesne olarak kullanılır. Kayın ata, kayın ene, kayın aga, kayın yurt vs. Eserlerde *karındaş* hem erkek çocuklara hem de kız çocuklarına aynı anda kullanılmıştır. Kazak dilinde günümüzde bu kelimenin cinsi ayrılmıştır. *Ögey şeşe* (üvey anne) kelimesindeki *ög* kelimesi de dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu isim "kendisi doğurmamış, yetiştirmiş, yabancı, yad" anlamlarını veren *ögey* kelimesinin içeriğinde kullanılır. *Ögey* Kazakçada sıfat anlamını verir ve nesne olarak kullanılır. Bu kelimenin hem morfolojik hem sentaks bakımından geliştiğini göstermektedir.

Eski Türk eserlerinde karşımıza çıkan vücut isimleri karın KB (karın), sakal KB (sakal), saç KB (şaş), yarın KB (yin), burun KB (murın), baş KB, AH (bas), agız KB, AH (avız) vs. isimler günümüz Türk lehçelerinde bu şekilde kullanılmaktadır.

"Karın" Tür., Başk., Kaz., Kırg., Tat., "garın" Az., Türkm., "korın" Özb., "kerin" Uyg.; "sakal" Tür., Kaz., Kırg., Tat., Türkm., Uyg.; "saggal" Az., "hakal" Başk, "sokol" özb; "saç" Tür, Az, Türkm; "sas" Başk, "şaş"; "çaç" Kırg, Uyg.; "soç" Özb., "çaç" Tat., "agız" Tür., Az, Türkm., "avız" Kaz., Tat.; "avız" Başk., "ogız" Özb.; "ooz" Kırg., "egiz" Uyg.; "burun" Tür., Az., Türkm., Özb., Uyg.; "murın" Kaz., Kırg., "moron" Başk., "borın" Tat. [6]. Bu karşılaştırma esnasında Orta Asırlardaki isim kavramlarının Oğuz dillerinde çok az diyecek kadar kelimelerin değişime uğradığını görmek mümkündür. "Burun" Oğuz dilleri ve Karluk Uygur dillerinde aynı, Kıpçak dillerinde b > m değişimine uğramıştır. Bu değişim eserlerin yazıldığı dönemden önce mi oluşmuş yoksa sonra mı bu netlik kazanmış değildir. Azerbaycan dilinde "sakal"ın "saggal" şeklinde olması Kırgız dilinde "ağzın" "ooz" olması, sonraki dönemlerde meydana gelmiş olaylardır.

Eklerde karşılaştığımız dar ünlüler önlerinde bulanan kökteki açık

ünlüleri etkilemesi Türkoloji alanında "Uygur umlavıtı" olarak adlandırılmaktadır [7, 485.]. "Uygur umlavıtı"nın etkisiyle değişen kelimelere *karın~kerin*, *agız ~egiz* kavramları girer.

Eserdeki dört mevsim ve zamanı ifade eden kelimelerin analizini yapacak olursak; йай (жаз) yaz, қыш (қыс) kış, күз (күз) güz, ай (ай, уақыт, өлшемі) ay (ay, zaman) тоғар (шығыс) doğu, таң (таңсәрі, азан) tan; sabah, түн (түн) gece, күн (күн, күндізгі мезгіл) gün (gün, sabahı zaman), күндүз (күндіз) gündüz vs.

Günümüz Türk lehçelerinde: yaz Tr., Uyg., yay Az., yäy Bşk, yoz Öz., jaz Kaz., djay Krg., djey Tat.; Kış Tr., Bkş., Krg., Öz., Tat., Uyg., Ğış Az., Trk., Kıs; tañ Bkş., Kz., Krg., Tat., Uyg., tan Tr., dan Az., toñ Özb., dañ Trm.; kün Kz., Öz., Krg., Uyg., gün Tr., Az., Trm., kön Bkş., Tat., kündüz Kz., Krg., Öz., Uyg., gunduz Tr., Az., Trm., köndoz Bşk., köndiz Tat. vs.

Kutadgu Bilig'de karşılaştığımız *jaz* isminin hem "yay" şekli hem "yaz" şekli Atabet-ül Hakayık'ta da mevcuttur. Günümüz lehçeleri arasından Başkurt, Tatar, Azerbaycan, Kırgız lehçeleri "yaya" şeklini kullanmaktadır. Türk, Uygur, Özbek, Kazak "yaz" "jaz" şeklini kullanmaktadır. Bu inceleme Orta Asır'dan önce "yaz-jaz" şeklinin iki varyanta ayrıldığını ispatlamaktadır.

Bütün Türk lehçelerinin adı geçen önemli gösterge temelinde ikiye bölünmesi bu fikirden doğmaktadır. İncelediğimiz diğer kelimelerde "t, q, k" sedasız ünlüleri sedalılaşmıştır. Bu özellik boyunca Karluk-Uygur dilleri Kıpçak grubundaki dillerden değildir. Sonuç olarak kelime başlarındaki sedasız ünsüzleri Orta Asır'daki eski yazılı eserler ve Kıpçak, Karluk-Uygur dilleri korumuştur diyebiliriz. Ayrıca *Kutadgu Bilig*'de karşılaştığımız hayvan isimleri; *kedzik* (geyik), *böri* (böri, kurt), *tilkü* (tilki), *teke* (dağ keçesi), *elik* (ceylan), *kulan* (kulan), *arslan* (arıslan), *yanan ~ yağan* AH (fil), *teyin* (sincap), *kiş* (bulgun), *ıvık* (ceylan), *erkeç* (dağ keçisi), *sıgun* (geyik) vs.

Günümüz lehçelerinde *aslan* Tr., Az., *arslan* Bşk., Özb., Tat., Trm., Uyg., *arıstan* Kz., Krg., *tilki* Tr., Trm., *tülkü* Az., Krg., *tölkö* Bşk., *tölki* Tat., *tülki* Kz., Özb., *tülka* Uyg.; *teke* Tr., Kz., Krg., Trm.; *täkä* Az., Bşk., Özb., Tat., *tekä* Uyg. tilki kavramının ilk hecesi Orta Asır eserlerinde düz ünlü "i" şeklinde söylenmektedir. Günümüzde bu özellik sadece Türk ve Türkmen dilinde korunmuştur. Diğer lehçelerde dudak ünlüsü "ü" düz ünlü olan "i" yerine geçmiştir. Doğrusu genel Türk lehçelerinde "tülkü" olması gerekiyordu. İç ve dış etkilerden dolayı dudak ünlüsü Oğuz grubunda düz ünlüye dönüşmüştür. *Kutadgu Bilig*'de ise o düz ünlünün korunması, onun Oğuz dilinde yazıldığına dair ek ispatı olabilir. Orta Asır eserlerindeki Türk yazılarını özel araştıran bilim adamı M. Sabır *tülki* kavramının etimolojisi hakkında fikir beyan eden Türkolog V. Bang'a katılmadığını ifade etmiştir. O, "tilki" sözünü түклі ~ түклү şeklinden

metatez olayında seslerin değişmesinden oluştuğunu belirtmiştir. Türk lehçelerinde "tük" "yün", "saç" al -li/-lü sıfat eki olduğunu göstermiştir. "Bu kavram hiçbir şekilde metatez olamaz." demiştir M. Sabır. "Tülki" kelimesinin kökeni "tül". Bu ölü köktür. Kazakçada *tüle-* (tül-e) fiilinin içerinde görünmektedir. Yani bu hayvanın adı mevsim özelliklerinden dolayı adlandırılmıştır. Buradaki "ki" fiilden isim yapan arkaik ektir [8, 137].

Bize göre "tilki eski Türk sözlüğünde karşılaştığımız tülüg (yündeş) kelimesinden oluşmaktadır. Tülüg+inañ - yünü var hayvan. Metonim kanununa göre "tülüg" sıfat olmuştur. Sonuç olarak kelimenin kökeni "yün"le ilgilidir.

(Arıstan) "Aslan" kelimesinin etimolojisi üzerinde de birçok fikir bulunmaktadır. E. V. Sevortyan kendi araştırmalarında K. Brockkelman, G. Vambery, Y. Nemeth yorumları üzerinde durmuştur. K. Brockkelman kelimenin ilk bölümünü hayvanların "ars ars" diye gürlemesinden çıkan leksikolojik element olarak son hecesini *-lan -dı* ek olarak saymaktadır. G. Vambery "arıs kuvetli + lan "an" şeklinde incelemiştir. Y. Nemeth "arsıl" "kırmızı - sarı +an (hayvan) şeklinde yorumlamıştır [9, 178 б.].

B. Sagındıkoğlu "arıs" kelimesini taklit kelime saymıştır. Ona göre "arıs-tan sonra gelen *-lan*, *-tan*" eski dönemdeki nesne kelimedir. "Arıstan" kavramının bütün şekli "aslan" Moğol dilinde korunmuştur. Bunun o dildeki ince şekli "erselen" mitolojik efsaneye göre beş çeşit rengi olan aslandır. Demek, *alan*/*elen* renk ifade eden kelimedir. "N" sesinin çoğunlukla düştüğünü göz önüne bulundurursak "arıs" kelimesine eklenmiş "alan" günümüzdeki "ala" sıfat olma ihtimali vardır şeklinde yazmıştır [10, 40].

Kazakçada özgürlüğü, şımarıklığı ifade eden "arsalan" isminin, köpeklerin hareketini ifade eden "arsalanda" fiilinin olması bize göre rastgele değildir. "Aslanın" yürüyüşü, hareketi bunun gibi sıfatı, ismi, fiili ortaya çıkarmıştır. Tam anlamı tamamıyla unutulduğu için "aslana" hiç alakası yok gibi duruyor. Tunguz-Mançu dillerinde de kelime "arsalan"dır. Öyleyse kelimenin etimolojisini "arsalan" kavramından araştırmamız gerekir [11].

Eserdeki ev hayvanların isimleri: йылқы (yılkı), қой (koyun), уд (inek), ат (at), қозы (kuzu), титир (devenin bir çeşidi), тай (tay), буғра (bura), өкүз (öküz), буқа (boğa), қатыр (katır), көгүт (at), ит (it), көпәк (köpek it), мүйүз (boynuzlu hayvanlar), , йунд (yılkı) vb.

Günümüz lehçelerde: қой (koyun) Kz., Krg., Uyg., *kuy* Özb., *sarık* Tat., *goyun* Tkm., Az., *koyun* Tr.; *at* Tr., Az., Bşk., Kz., Krg., Tat., Tkm., Uyg., *ot* Öz.; *tay* Tr., Bşk., Kz., Tat., Krg., Tkm., Uyg., *toy* Özb., *day* Az.; *öküz* Tkm., Tr., Az., *ügiz* Bşk., Tat., *ögüz* Kz., Krg., *hükiz* Öz., *hüküz* Uyg.; *buka* Kz., Krg., Öz., Uyg., *ügiz* Bşk., Tat., *boğa* Tr., *buğa* Az., Tkm. Kutadgu Bilig ve Atabetü'l Hakayık

eserlerinde halk dilinde kullanılan teva "deve" kelimesi kullanılmamıştır. *Оның орнына аймақтық титир (түйенің бір түрі) атауы қолданылған*. Eserlerin kendilerine ait ağız özelliklerini gösteren kelimeler olmuştur. Ayrıca *ud* kelimesi de "inek" anlamını vermektedir. Kaşgarlı Mahmut bu ismin yanına Çigil'in kelimesi işaretini koymuştur. Bu da bir çeşit ağızdır. Oğuz sözlüğüne ait "koyun" kelimesinin yerine "koy" kelimesi kullanılmıştır. Genel olarak Türk kelimelerine ait at, tay kavramları günümüze kadar Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Sadece Azerbaycan dilinde tonsuz "t" sesi "tonlu "d" sesine dönüşmüştür. "yılkı" anlamını ifade eden *iyund* Orhun-Yenisey eserlerinde "iyunt" olarak verilmiştir. Kelime sonundaki tonsuz "t" sesi tonluya dönüşmüş Oğuz sözüne ait kelime olmuştur. Orta Asırlardaki lehçe kelimelerinden biri olma ihtimali vardır. Kazakçada karşımıza çıkan "жып-жылтыр, жып-жылмағай, тап-таза" (tertemiz) kavramlarını ifade eden sıfat içeriğinde yer almaktadır. "Köpek, it" Kıpçak gruplarının özelliklerini taşımaktadır. Kısacası adı geçen kelimeler eserlerin dilini analiz edebilmemize, leksikolojik içeriğini incelememize yardımcı olmaktadır.

Yemek isimleri; аш (as, yemek), етмәк (ekmek), йегү (as, yemek), ичкү (içecek), қымыз (kımız), сүт (süt), туз (tuz), құрут (sert peynirden yapılmış kurt), йон (donmuş yağ), йоғурт (ayran), түрмәк (lor, yağ, etle yapılmış ekmek) vs.

Günümüz lehçelerinde: *azık* Tr., Bşk., Kz., Krg.; *aziğ* Az., *azık-avkat* Özb., *aş* Tat., *aazık* Tkm., *azık-tülik* Uyg.; *yoğurt* Tr., Az., *yoğort* Bşk., *yoğırt* Tat., *ayran* Kz., Krg., *katık* Öz., Tkm.; *süt* Tr., Kz., Krg., Özb., Uyg.; *süd* Az., *hot* Bşk, *söt* Tat., *süü* Tkm., *tuz* Tr., Öz.,

Uyg., *toz* Bşk, Tat., *duz* Az., Tkm., *tuz* Kz., Krg.; *kurut* Tr., Krg., Öz., *gurut* Az., *korot* Tat., *kurt* Kz., *gurt* Tkm., *kurt* Uyg.

Kutradgu Bilig eserini günümüz Kazakçasıyla karşılaştırdığımızda Eski Türkçedeki "u" sesinin Başkurt, Tatar dillerinde "o" sesine, Kazakçadaki "ұ" sesine değiştiğini ayrıca "t, k" tonsuzların Oğuz dillerindeki "d, ğ" tonlu ünsüzlere değiştiğini görüyoruz. Bir özelliği Türkçeye nazaran Azerbaycan ve Türkmen dillerinde tonlulaşma akımı üstün olmuştur.

Genel Türklük "azık" kavramının Özbekçede "azık-avkat", Uygurcada "azık-tülik" kelimesine değişmesi son zamanlarda olmuştur. Ayrıca "йоғурт" yoğurt isminin Kazak, Kırgız dillerinde "ayran"; Özbek, Türkmen, Uygur dillerinde "katık" kelimesiyle değişmesi gelişme aşamasının sadece fonetik değil leksikolojik yönde de olduğunu göstermektedir. Kutadgu Bilig'de "yoğurt" ve "yoğrut" varyantlarının da kullanılması sesli ve sessiz harflerin yer değiştirebileceğini göstermektedir. Dil kanunlarına göre metatez sadece sessizler arasında oluşmaktadır. Orta asırlardaki eserlerde ise "kurut" kavramının son sesli

harfi erimiş Kazakçada "kurt" şekli oluşmuştur. Böylece "rt" ses tamlaması doğmuştur. Öyleyse çift sessizlerin olduğu yerde önemli sır olma ihtimali vardır.

Eserlerdeki kelime oluşturan eklerin de eski dil ve yeni dilde ortak olması, eski dildeki birçok gramer kavramlarının günümüz Oğuz-Kıpçak dillerine ait olması bu edebî mirasın Oğuz-Kıpçak varyantında yazıldığını kanıtlamaktadır. Sadece bunların ikisi üzerinde durursak Kutadgu Bilig'de kelime türetmeye aktif olan eklerin biri; йемиш, (yemiş) кечиш (keçiş), йумуш (yumuş), токыш (tokuş), укуш (ukuş), билиш (biliş), кеңәш (keneş) vb. kelime türetmiştir. Azerbaycan dili üzerinde çok araştırma yapış E. V. Sevortyan da [12] dilin zengin kaynaklarını temel alarak -ш "ş" ekini en eski eklerin içeriğine eklemiştir. -унч "unç" (-үнч,-ынч,--инч, -нч) ekleriyle biten birkaç kelime eserin içeriğinde mevcuttur. Korkunç, umunç, sevinç, ökünç v.c A. N. Kononov bu eki *-n* ve *-ç* eklerinin birleşmesi olarak açıklamıştır. Biz de bu fikre katılıyoruz [13].

-LUĞ (-LUK, -LIĞ/-LIK, -LÜG/-LÜK, -LİG/-LİK) ekleri. Bu ekler eski Türk eserlerinde de günümüz Türk lehçelerinde de sık kullanılan, kelime türeten ek olarak bilinmektedir. Bu yapısından dolayı fonetik şekilleri diğer eklere nazaran çoktur. Örneğin, Azerbaycan dilinde dört varyantı (-lık/-lik, -luğ/-lük), Kazak dilinde altı varyantı (-lık/-lik, -dık/-dik, -tık/-tik) mevcuttur. Kırgız dilinde ise hatta on iki varyantı bulunmaktadır: -lık/-lik, -luk/lük, -dık/-dik, -duk/dük, -tık/-tik, -tuk/-tük. XI. asır eserlerinde yukarıda gösterdiğimiz sekiz varyantı bulunmaktadır [14, 40]. Örneğin: йоқлуғ (yokluk), токлуғ (tokluk), қонуқлық (konaklık), йалңузлуқ (yalnızlık), йадағлығ (yayalık), аталығ (atalık), төрүлүг (törelik), едгүлүг (iyilik), севүглүк (sevgili), бүтүнлүк (bütünlük) vb. fakat dudak ve düz ünlülerin kuralına göre bu varyantlar kelime anlamını değiştirmemektedir.

YĞ (-UK, -UG/-ÜK, -IĞ/-İG, -IK/-İK, -Ğ/-G, -Q/K) ekleri. Bu ekle eski Türk eserlerinde hem isim hem sıfat hem de fiil yapılmıştır. қудуғ (kuyu), бодуғ (boya), олуруғ (sandalye), қапуғ (kapı), кедзик (geyik), ешик (eşik), чериг (asker), йилиг (incik kemiği yağ), асығ (fayda), тусуғ (kar), үлүг (üleş), кечиг (geçit), өлүг (ölüm), пусуғ (saklanacak yer), йаруқ (aydınlık), татығ (tat) vb. Adı geçen eklerin *-uğ/-uk*, -üg/-ük, -ıg/-ig, -ıq/-ik şekilleri ünsüzle biten kelimelere eklenir. -ğ/-g, -q/-k şekilleri ise ünlüyle biten kelimelere eklenir. Kalın ünlülerin inceye dönüşmesi, tonluların tonsuzlaşması ek şekillerini çoğaltmıştır. Kısacası ğ, k, g sesleri q'nun tonsuz varyantlarıdır, u'nun varyantları ise -ü, ı, i'dir. Tonlu ünsüzler Kıpçak dilleri özelliklerini taşıyorsa tonsuz sessizler Oğuz dilleri özellikleridir. Tonlu ünsüzler Kıpçak özellikleri olmasıyla beraber aynı zamanda genel Türkçenin de özelliği sayılmaktadır. Öyleyse bu ekin kökeni -uğ/uk. Bu eski Türkçede çekimsiz fiil yapan ektir.

LAĞ/-LAK eki. Bu ek eski dil leksikolojisinde sadece üç kelimede kullanılmıştır: тарлағ (tarla), тарығлағ (ekin ekmeye hazırlanmış yer, hazır tarla),

туруғлақ (mola verilen yer, mekân). Bu ek eski Türk eserlerinde de günümüz lehçelerde de bir yere toplanmış ifadeyi vermektedir. Orhun -Yenisey eserlerindeki ekleri araştıran dil bilimci A. Esenkulıov şöyle demiştir: -lağ ekiyle Türk lehçelerinde birçok yeni kelimeler türetmek mümkündür: Başkurtça: торлақ (ev), қашлақ (ылди), аулақ (kimsenin oturmadığı yer); Azerbaycan dilinde: бузлағ (buzlu), дузлағ (tuzlu), отлағ (ateşli yer); Kaakçada: мұздақ (buzlu yer), құндақ, домалақ (yuvarlak), жалтақ, аулақ (uzak). Bu ek hem eski hem günümüzde verimsiz ekler sırasında olmuştur [15, 24 б.].

-**AN/-ÄN** eki. Bu eki Sevortyan çok eski devi eki olarak göstermiştir. [12, 322.]. Adı geçen ekle hiçbir Türk lehçelerinde yeni kelime türetilmemektedir. Böyle olmasına rağmen birçok kelimelerin içeriğinde yer almaktadır. йылан (yılan), қалқан (kalkan), еврән (gök yüzü), оғлан (oğlan), тикан (diken), туман (duman) vb.

-UT (-ÜT, -IT/-İT, -T) eki. Bu ekle günümüz Türk lehçelerinde kelime türetilmemektedir. Kelime kökeni şeklinde iyice yerini almıştır. Birkaç kelime içeriğinde karşılaşmak mümkündür: йурт (yurt, evin yeri), кедзүт (kaftan), қонут (konuk evi), йигит (yiğit), йоғрут, қурт (kurutulmuş peynir çeşidi), vb.

Verdiğimiz örneklerden eserlerin Oğuz-Kıpçak dilinde yazıldığını, Karluk-Uygur dillerine nazaran payının üstün olduğunu görmek mümkündür.

Diğer Türk lehçelerinde karşılaşmadığımız sadece Oğuz grubunda karşılaştığımız isimlerin *Kutadgu Bilig*'de bulunması, Oğuz grubunun fonetik özelliği sayılan ses özelliklerinin bulunması, Oğuz grubu ekinin bolca kullanılması, Kaşgarlı Mahmut'un işaretlediği edebî kelimelerin günümüz Oğuz grupları ve XI. yüzyıllardaki edebî eserlere ortak olması, Orta Asır'daki bilim adamlarının Uygur dilinde yazılmıştır şeklinde gösterdiği eserde kelimelerin bulunmaması, başka da dil özellikleri *Kutadgu Bilig* Karluk-Uygur dilinde yazılmıştır fikrini doğrulamamaktadır. Araştırmanın sonucu eserin Oğuz ve Kıpçak dillerinde yazıldığını ortaya koymuştur.

Kutadgı Bilig didaktik bir eserdir. Eser nasihat, öğüt, akıl, fikir verme ile insanları gerçeğe, nazik davranmaya, gerçekliğe, değerli insanlık özelliklere götürmektedir. Eser baştan sona kadar insan faktörünü ön planda tuttuğu için insan hakkında, insan doğası, keyfi, psikolojisi, huyu, geleneği, göreneği hakkında değişik kavramları içerir.

Sonuç olarak eser fonetik ve morfolojik açıdan da leksikolojik özellikleri açısından da Oğuz-Kıpçak dillerinde yazıldığını göstermektedir. Diğer bir deyişle Oğuz veya Kıpçak dillerine ait özellikler eserde sıkça kullanılmıştır. Bu özellik edebî mirasın hangi dilde yazıldığını gösteren delildir. Mahmut Kaşgarlı *Divanu Lügat-it Türk* adlı eserinde her kelimenin yanına hangi tayfaya

ait olduğunu göstermiştir. Oğuz-Kıpçak veya Oğuz, Kıpçak dillerine ait olan kelimelerin çoğu *Kutadgu Bilig*'de bulunmaktadır. Aksine Karluk-Uygur diline ait kelimeler eserde kullanılmamıştır. Bu tarihî kaynak *Kutadgu Bilig* Oğuz-Kıpçak dilinde yazılmış olduğunu göz önüne sermektedir.

Eser günümüzde de araştırılmaktadır. Adı geçen yöntemlerin birer birer bilimsel kullanıma dönüşmesi an meselesidir. Oğuz, Kıpçak dillerinin direkt mirasçıları olan Türk, Türkmen, Kazak, Nogay, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Azerbaycan dillerinin Orta Asır eserlerine ne kadar ilgilisi olduğu da net bir şekilde açıklanacaktır.

Kaynakça

Bartold, V. V. (1963). Türkistan Medeni Hayatının Tarihi, c. II, bölüm I. Moskova.

Baskakov, N. A. (1955). *Uygurskii Vokalizm*. M. AN, SSSR, 1955. T.I, 336.

Esenkulov, A. (1976). *Kone Turki Jazba Eskertkişterindeki Kosimşalar*. Almatı.

İbatov, A. (1974). *Kutbun «Husrev ve Şirin» Eskertkisinin Sözlüğü*. Almatı.

Karşılastırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991

Kazak Tilinin Tusindirme Sozdigi. (1964). Almatı, I tom.

Kononov, A. N. (1941). *Grammatika Turetskogo İyazika*. Moskova.

Kulzhanova, B. (2013). *Baiyrgy Zat Esimderdin Tarihi Damu Joldary*. Almatı.

Necip, E. N. (1965). *XIV yy. Mısır Memlüklerinin Kipçak-Oğuz Edebî Dili*. Moskova.

Sabyr, M. (2004). *Orta Turki Leksikasi Men Kazak Tili Leksikasinin Sabaktastygy*. Almaty.

Sağındıkoğlu, B. (1994). *Kazak Dili Leksikasy Damuynyn Etimologiyalik Negizderi*. Almatı.

Sağındıkoğlu, B. (2002). Hibatu'l-Hakaik-XII yy. Eseri. Almatı, 2002.

Samoyloviç, A. N. (1928). "Orta Asya Türk Dili Edebiyatının Tarihine İlişkin", *Ali Şir Dünyası*. St. Petersburg.

Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologiceskii Slovar Turkskih İazykov*. Moskova.

Sevortyian, E. V. (1966). *Affiksi İmennogo Slovoobrozovaniya V Azerbaidjanskom İyazike*. Moskova.

Söz Uçar Yazı Kalır: Yazılı Bir Metin Olarak *Kutadgu Bilig*'de Sözlü İcra Unsurları

Gülten KÜÇÜKBASMACI*

Giriş

Milletlerin yaratıcılık ortamlarının temelini sözlü kültür ortamı oluşturmaktadır. Diğer ortamlar sözlü kültür ortamının ardından ve onunla birlikte şekillenen yazılı kültür ortamı ve elektronik kültür ortamıdır. Bu ortamlardaki iletişim biçimlerinin farklılaşması icra edilen/üretilen edebî metinlerde de farklılaşmaya yol açar. Elektronik kültür ortamı yazılı ve sözlü kültür ortamlarına göre yeni şekillenen/şekillenmekte olan bir ortamdır. Bu bildiri *Kutadgu Bilig* üzerine odaklandığından bildiride sözlü ve yazılı kültür ortamları üzerinde durulacaktır.

Sözlü kültürden yazı kültürüne geçiş yavaş olmuş (Ong, 1999, s. 137) ve bu geçişin bir aşaması olan el yazmalarında sözün etkisi devam etmiştir. Türklerin yazılı ile tanışıklıkları "Bengü Taş Edebiyatı"na (Ercilasun, 2016) dayanmakla birlikte yazının yaygınlaşması uzun zaman almış, sözel ortam yazılı ortam karşısında egemenliğini yitirmekle birlikte bazı dönüşümlerle işlevini sürdürmüştür. Dursun Yıldırım yazılı ortamı, sözel ortamın deneyim ve birikiminin ortaya çıkardığını, bu yeni ortamın önce mevcut yapıları kullandığını, sonra kendine has yapılar geliştirdiğini, dinleyici/okuyucu kesimleri oluşturduğunu söyler (2001, s. 83). Yıldırım'a göre sözel ortamda şekillenen "iletişim odakları ve ağları, yazı sonrası ortaya çıkan yazılı ortam yaratıcılığına da çeşitli yönlerden öncülük etmiştir." (Yıldırım, 2000, s. 338).

Sözel ortam metinleri ile yazılı ortam metinleri arasında temel fark metinlerin muhafazaları, yayılmaları ve okuyucuya/dinleyiciye ulaşma biçimleridir. Söz ile ortaya konulmuş metinler değişiklik kabul ederken yazı ile ortaya konan metinlerde değişim çok azdır (Yıldırım, 2003, s. 134). Bunun sebebi bu ortamlarda gerçekleşen iletişim biçimleridir. Sözlü ortamın iletişim biçimi yüz yüze iletişim biçimiyken yazılı ortamda yazar ile okuyucu/dinleyici bir nesne/kitap aracılığıyla iletişim kurmaktadır. Yüz yüze iletişimde eseri icra eden sanatçıyla dinleyici aynı mekânı paylaşır. Yazılı ortamda üretilmiş eser ile okuyucu arasında sanatçı yer almaz. Yazılı metinler müstensihler tarafından çoğaltılır ve çeşitli yerlerdeki okuyucuya ulaştırılır. Bununla birlikte yazılı ve sözlü gelenek bir iletişim biçimi olarak birbirinden ayrı değil birbiriyle ilişkili alanlardır.

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *gkucukbasmaci@kastamonu.edu.tr*

Okuma, tarihî süreç içinde "belli bir mekânda, beden dilinin kullanıldığı, insanın kendi kendisiyle ve başkasıyla kurduğu bir ilişki" biçimiyle de karşımıza çıkan bir eylemdir ve bu okuma biçimi eserin göze olduğu kadar kulağa da hitap edecek şekilde hazırlanmasını gerektirir (Charter, 1998, s. 71). Türk edebî geleneği içinde şekillenen yazılı metinleri de ezberleyerek söz ve ezgi birlikteliğinde icrasını yapan sanatçılar bulunmaktadır. Gazelhanlar, mesnevihanlar, mevlithanlar bunlara örnek olarak verilebilir (Yıldırım, 2003, s. 135). Bu durumda metin, yazı ile sözün buluştuğu yerdir.

Yazılı metinlerin ezberlenerek dinleyici karşısında okunması geleneğinin *Kutadgu Bilig* (KB) için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Cengiz Alyılmaz'ın "Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı"nın ilk günü "Ögdilmiş Salonu"nda gerçekleşen ikinci oturumda naklettiğine göre günümüzde hâlâ Doğu Türkistan'da *Kutadgu Bilig*'i ezberden okuyarak dinleyicilere hitap eden gezici okuyucular vardır. Alyılmaz, bu icracıların bölgede 20-30 kadar olduğundan ve halkın kendilerini âdeta bir "imam" gibi dinlediği ve etkilendiğinden bahsetmiştir. Görüldüğü üzere 11. yüzyılda yazılı ortam bağlamında kaleme alınan bu metin 21. yüzyıl sözlü geleneğinde canlı bir şekilde yaşamaktadır.[1]

Sözlü ve yazılı kültür üzerine çalışanlar yazının kullanılmaya başlanması ile birlikte okuma yazma bilmeyenlerin bile yazılı kültürden etkilendiklerini söylemektedirler (Goody, 2013; Ong, 1999; Sanders, 1999). Bu bildirinin konusu ise yazılı bir metinde sözlü etkidir. Yazının icadıyla sözün etkilendiğini ve sözün bir daha eskisi gibi kalmadığını söyleyen Jack Goody, bununla birlikte okuma yazmanın toplumun çok küçük bir kesiminin ulaşabildiği bir imkân olduğunu ve sözlü ve yazılı geleneğin uzun süre bir arada devam ettiğini söylemektedir (2017, s. 55).

El yazması döneminde kitapları çoğaltma zahmetli ve pahalı olduğundan kitaplara ulaşmak zordu. Bu kısıtlılık kitabı okuma yerine dinleme yoluyla bir ölçüde aşılmış oldu. Bu da bir taraftan yazının sözel düşünme biçimlerini etkilemesine yol açarken diğer taraftan yazılı metin üzerinde sözlü geleneğin devamını sağladı. Goody'nin dediği gibi "Yeni bir iletişim aracının ortaya çıkması eski araçların yok olması demek değildir; yeni olan eski olana eklenir ve onu dönüştürür" (2017, s. 189). Bu aynı zamanda "eski"nin "yeni"ye eklemlenerek devam ettiği anlamına gelmektedir.

Âşıkpaşazade Tarihi (Çobanoğlu, 1999), *Otman Baba Vilayetnamesi* (Üçüncü, 2004), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Aksoy Sheridan, 2011, 2012;

[1] Burada şunu da belirtmekte fayda vardır. Jan Assmann'a göre yazı sürekliliğin garantisi değildir. "Aksine, unutma, yok olma, kaybolma, yıllanma ve tozlanma gibi sürekliliğin kesilmesi anlamına gelmektedir" (2015, s. 103). Bu durumda yazılı bir metin olan KB'in sürekliliğinde sözlü kültürün etkisi rol oynamaktadır.

Oğuz ve Özay, 2012) ve cönkler (Duymaz, 2016; Erdal, 2016) üzerinde yazılı eserlerde sözlü kültür etkisini inceleyen çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu eserler kaleme alınış tarihi itibarıyla KB'den geç tarihlerdedir. Ayrıca bu eserlerin sözlü kültür icra ortamı ile bağı KB'den farklıdır. KB'nin söz konusu eserlerden daha önce yazılması, yazılı kültür icra ortamında oluşturulan ve yeni bir kültür ortamında verilen ilk eserlerden biri olması hasebiyle sözlü anlatımın yazılı anlatım üzerindeki etkisini/sürekliliğini görmemiz/tespit etmemiz açısından dikkate değer olacaktır. Türkistan sahası, Yıldırım'ın tespit ettiği üzere VIII-XV. yüzyıllar aralığında sözlü ve yazılı ortam açısından Türk medeniyetinde meydana gelen değişim ve dönüşümlerin özellikle Karahanlı ve Harezm merkezinde yaşandığı (Yıldırım, 2002, s. 142) bölgedir. Bu bölgede kaleme alınan KB bu değişim ve dönüşümü görmemiz adına çok kıymetlidir.

Paul Connerton, sözlü kültürden yazılı kültüre geçişi "bedenleştirme pratiğinden kaydetme pratiğine geçiş" olarak tanımlar (1999, s. 119). El yazması kültürde bedenleştirme pratiği devam etmektedir. El yazması kültürü Marshall Mcluhan'a göre "işitsel-dokunsal"dır (2017, s. 43). El yazması kaynaklar gözden çok kulağa hitap etmekteydi. Bu durum el yazması geleneğinin doğasıyla ilgilidir. El yazmaları bir taraftan bireysel okumaya diğer taraftan toplu okumaya yönelik hazırlanmaktaydı. Yıldırım, meclislerde gerçekleşen "okuma" eyleminde "okumak" fiilinin kıraat etmeyi, anlatımı ve terennüm etmeyi ifade ettiği kanısındadır (2001, s. 93).

KB'deki sözlü icra unsurlarını görmek için öncelikle Yusuf Has Hacib'in eserini verdiği ortamın genel yapısına dair fikir sahibi olmak gerekir. Ruhi Ersoy'un da ifade ettiği gibi "Kültür bilimleri, üzerinde çalıştığı nesneyi kendi içerisinde yaşadığı çağın kavram, kurum ve değerleri, yaklaşımları, zihniyeti içerisinden anlar ve bilirler" (2009, s. 18). Ayrıca halk bilimi açısından metin kadar bağlam da önemlidir. Yusuf Has Hacib'in eserini yazdığı 1069-1070 tarihinde Karahanlılar bir asrı aşkın bir süredir İslamiyet'i kabul etmiş bulunuyorlardı. Şüphesiz Türklerin İslamiyet'i kabulleri Karahanlılardan öncesine dayanır. Ancak Türkler için döneminin merkezi konumunda bulunan Karahanlı Devleti'nin İslamiyet'i kabulü bir dönüm noktasıdır. Onuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren Müslüman olan Karahanlılarda İslamiyet'in daha çok merkezî çevrelerde etkin olduğu kabul edilebilir. Karahanlı Devleti'nin kültür merkezleri (Dilâçar, 1995, s. 18-21) Semerkand, Buhara, Farab, Taşkent, Balasagun ve Kaşgar'dı. Böyle bir ortamda Kuz Ordu (Barutçu Özönder, 2017, s. 48) / Balasagun'da 1010-1015 yıllarında doğan ve yetişen Yusuf Has Hacib, Kaşgar'a gidip Tavgaç Buğra Han'ın hizmetine girmiştir.

Yusuf Has Hacib'in eserin kahramanlarından Ay Toldu ile özdeşleştiğini söyleyen Ahmet Bican Ercilasun buna göre seçkin bir aileden geldiğini, iyi bir eğitim gördüğünü, Arapçayı ve Farsçayı edebiyatlarına vâkıf olacak kadar iyi bildiğini, döneminin bilimlerinden haberdar olduğunu, Türkçede de usta olduğunu

ve binicilik, döğüş ve satrançta usta olduğunu kabul edebileceğimizi söyler (2002, s. 1452-1453). Eserini hükümdara sunduktan sonra "Has Hacib" olarak tayin edildiğine bakılırsa da son derece iyi yetiştiği ve çevresinden saygı gördüğü anlaşılmaktadır.

İslamiyet öncesi Türk kültürüne de hâkim olan (İnalcık, 1966; İnan, 1991) Yusuf Has Hacib'in doğduğu ve yetiştiği sosyal çevren İslamiyet-Budizm-Nesturi-Hristiyanlık kültürlerinin bir arada yaşandığı bir çevredir (Barutçu Özönder, 2017, s. 50). Yusuf Has Hacib; Farabi, Firdevsi, Biruni, İbn-i Sina, Ömer Hayyam gibi bilgin ve ediplerden haberdardır (İnalcık, 1966; İnan, 1991, s. 39). Netice olarak Yusuf Has Hacib devrinin okuryazar çevresinde kültürlenmiştir ve okuryazarlığın temsilcisidir.[2]

Bugüne üç nüshası ulaşan eserin Fergana nüshası eserin yazılışından 200-250 yıl, Mısır nüshası yaklaşık 300 yıl, Herat nüshası 370 yıl sonra istinsah edilmiştir. Ercilasun'a göre nüshalarda Karahanlı devri dil özellikleri büyük oranda korunmuştur (2002, s. 1455). Eserin en eski nüshası Fergana nüshası olarak görünmektedir. Sema Barutçu Özönder, KB yazmalarının her üçünün "ayna kopya"lar olduğunu söyler. Yazıcılar metni değiştirmeden olduğu gibi kopyalamaya çalışmışlardır (2017, s. 52). Dolayısıyla bu nüshalardan yola çıkarak KB'deki sözlü icra unsurlarının etkisini tespit etmek mümkündür.

Kutadgu Bilig'de Sözlü İcra Unsurları[3]

"Söz" üzerinde çok durulan eser yazılı anlatım ortamı ürünüdür. Bununla birlikte eserde sözlü kültür ortamının etkileri hissedilmekte ve sözlü icra unsurları görülmektedir. Bu etki metin dışı unsurlarda, metnin yapısında ve metnin icrasında kendini gösterir.[4]

Bu etkilerden biri eserin kaleme alınışının ifadesindedir. Yusuf Has Hacib, KB'nin sonunda dilinin söylediğini elinin yazdığını söyleyerek dikte geleneğine dikkat çeker. Kayıt cihazlarının icadından önce sözlü iletişim ancak dikte yoluyla kaydedilmekteydi. Yazılı ortamda bu yolla söz yazıya çekilerek toplum hafızası işlevindeki sözlü ürünler kayıt altına alınmış oldu (Yıldırım, 2001, s. 86). Her ne kadar Yusuf Has Hacib aşağıdaki beyitte eserini yazarak oluşturduğunu ifade etmekteyse de sözü yazıyla kayıt altına alma/dikte etme geleneğine de işaret etmektedir.

---

[2] KB'nin kaynakları hakkında ayrıca Hasan Hüseyin Adalıoğlu'nun (2013) makalesine bakılabilir.

[3] Bildiri metninde sözlü icra unsurlarının ifadesi olan beyitlerin tamamı alınmamış, tespit edilen beyitlerden örnekler verilmiştir.

[4] KB'nin epik karakteri üzerinde bazı çalışmalar yapılmış ve "epik yasalar" tespit edilmiştir (Çot, 2011).

6505. tilim sözledi söz bitidi elig / ölür bu elig til ay ḳılḳı silig (Arat, 1999, s. 649)

Dilim söyledi, elim de bunu yazdı; ey temiz kalpli insan, benim bu dilim ve elim fanidir (Arat, 1959, 466).

KB üzerine yapılan incelemeler Yusuf Has Hacib'in kendinden önceki kültürel belleği kayıt altına aldığı üzerinde durmaktadır. Müellifin, "*tilim sözledi söz bitidi elig"* ifadesi aynı zamanda sözlü belleğin yazıya geçirildiğinin de ifadesidir. Bu beyitte dile getirilen bir başka ayrıntı ise şudur: İnsan fanidir. Kalıcı olan söz ve yazıdır.

Eserin Hükümdara Takdimi

KB, 18 ayda tamamlanmış ve Tavgaç Ulug Bugra Han'a (Tavgaç Kara Buğra Hanlar Hanı, Tavgaç Buğra Han) huzurda okunarak takdim edilmiştir (Arat, 1999, s. XXIII-XXIII). Eserin hükümdara takdiminde tutulan bu yol el yazması döneminde eserlerin topluca sesli okunması geleneğinin de bir örneğini oluşturmaktadır. El yazmalarıyla birlikte anlatıcının ve dinleyicinin aynı mekânı paylaşma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte yazının yaygınlaşmadığı ve okuryazarlığın çok sınırlı olduğu bu dönemde okumak bireysel olarak değil toplu olarak gerçekleştirilen bir eylemdi. Walter J. Ong, el yazması kültüründe "okuma"yı, "bir kişinin geniş bir topluluğa yüksek sesle okuduğu toplumsal bir etkinlik" olarak görür (1999, s. 155). Yusuf Has Hacib KB'yi kaleme alırken bu iki "okuma" biçimini de dikkate almak durumundaydı. Yazılı metinleri dinleyici karşısında yüksek sesle okunduğu bu dönemde KB metin olarak tamamlanıp okuyucuya/dinleyiciye sunulduğunda ilk dinleyicisi hükümdar olmuştur.

Eserin Kurgusu

Eserin kurgusu kahramanların karşılıklı konuşmalarıyla gelişmektedir. Bu sebeple eser Türk edebiyatının ilk tiyatrosu (Ercilasun, 2002, s. 1462) olarak da değerlendirilmektedir. Eserin bu şekilde kurgulanmasını âdeta sahnelenmesini sözlü iletişim biçiminde aramanın yanlış olmayacağı kanaatindeyim. Tiyatro da oyuncu ve seyircilerin aynı ortamı paylaştığı ve icranın anında cereyan ettiği bir türdür.[5] Karşılıklı konuşma usulünü sözlü iletişim biçiminin yazılı icrayı etkilemesi olarak görmek gerekmektedir. Dönemi itibarıyla iletişimin daha çok sözlü olduğu ve bilginin aktarıldığı en önemli ortamların yüz yüze iletişimle gerçekleşen çeşitli meclislerde olduğu düşünüldüğünde eserdeki kurgunun karşılıklı konuşmaya dayanması sözlü icranın tesiri olarak görülmelidir. Dursun Yıldırım'a göre iletişim odak ve ağlarından biri "meclis"lerdir. "Bilgi ve haber akışı, ilmî ve bedii yaratıcılık ürünlerinin bu meclislerde kıraat edilmesi suretiyle

[5] Bu konuda Paul Connerton'a (1999, s. 122) bakılabilir.

daha geniş okuyucu/dinleyici çevrelerine eriş"mekteydi (2000, s. 344-345). Bunu ve sözlü icra geleneğini bilen yazar eserini kurgularken anlatmak istediklerini yüz yüze iletişim hâlinde olan kahramanlara söyletmiştir.

Eserin icrası

Sözlü ve yazılı ortamda özellikle tahkiyeye dayalı edebî ürünlerin dinleyici/okuyucu çevrelerine eriştirilmesinde özel sunum yapıları vardır. Bu metinler, biyografik biçimde düzenlenir. "Bu kalıp yapı, Türk sözel tahkiyeli eserlerin kurgusunu ve örgüsünü, merkez kahramanın veya kahramanların hayat maceraları ile sınırlamıştır. Dolayısıyla, biyografik kurgu ve örgü karşımıza çıkar. Bu özellikler, yazılı ortamda üretilen mesnevi türü eserlerde de görülür ve bu tür biyografik karakterli eserler ilgi görmektedir (Yıldırım, 2003, s. 137-138). Yusuf Has Hacib de eserini yazmak için döneminin ve çevresinin "en uygun biçimi mesneviyi seçmiştir" (Barutcu Özönder, 2018, s. 180).

Yıldırım, yazılı ortamda ortaya koyulan mesnevi gibi tahkiyeye dayalı edebî ürünlerin dinleyicilere/okuyuculara sunumunun kendine özgü bir icra bağlamı içinde gerçekleştiğini söyler. Buna göre asıl hikâye metninden önce farklı anlamlı, farklı amaçlı daha küçük hacimli metinler art arda sıralanır. Müellif kendinden, eserin yazılış sebebinden bahseder. Böylece okuyucu, hem yazar hem de metinler aracılığıyla yazarın marifeti hakkında bilgi sahibi olur. Asıl hikâye metninin teması, kurgusu ve örgüsü, genellikle biyografik model içinde kendini gösterir. Mesnevi tarzı metinlerde kahramanların konuşmaları, sohbetleri hikâyenin örgüsünde gazeller ile düzenlenir (Yıldırım, 2003, s. 138).[6] Bilindiği üzere halk hikâyesi gibi sözlü kültür ortamının edebî metinlerinde de konuşma ve sohbetler manzumdur.

Sözel ortamda icra edilen sözlü metinlerde dinleyici ile iletişim kuracak ve onu dinlemeye hazırlayacak parçalarla açış yapılır. Ardından asıl metne geçilir. Yazılı ortam metinlerinde de sözlü ortam metinlerinde de hikâye tamamlandığında icra dua ile kapanır. Ancak, sözel ortamda icrayı anlatıcı ve dinleyici birlikte sona erdirir. Yazılı ortam eseri açısından bakıldığında, okuma eylemini okuyucu kendi başına tamamlar (Yıldırım, 2003, s. 138).

Bu açıdan KB incelendiğinde eserin mensur ve manzum ön sözlerle (mukaddime) başladığı malumdur. Yazanı belli olmayan 77 beyitlik manzum ön söz ile manzum ön sözün özeti niteliğindeki mensur ön sözün esere bir yüzyıl sonra eklendiği tahmin edilmektedir. Bu mukaddimelerde eser ve müellif

[6] Bu noktada Osmanlı'da kitap algısının ne olduğuna bakılabilir. Cristoph K. Neumann'a göre Osmanlı'da bir kitabı kitap yapan şey, "içyapısı ve bölümleri olan bir metindir, bir dua ve çoğu zaman üslup bakımından da metnin geri kalanından ayrılabilen bir mukaddime ile başlar ve hatimeden sonra tarihleme, müstensih ismi ve yine dua gibi unsurların yer alabildiği bir ferağ kaydı ile son bulur" (2005, s. 72).

hakkında bilgi ve eserin önemi üzerinde durulmaktadır. Böylece okuyucunun/dinleyicinin dikkati eser üzerinde toplanmış olur. Her ne kadar bu metinler esere sonrada eklenmiş olsa da bu ekler eser üzerindeki sözlü icranın etkisinin devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca bu mukaddimelerden eserin meclislerde toplu olarak okunmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Asıl metinde kahramanın biyografisi tamamlandıktan sonra esere üç bölüm daha eklenmiştir. Bu üç bölümün son beyitlerinin dua beyitleri olduğu görülmektedir. Üç bölümden sonuncusu kitabın sahibinin kendisi için nasihatte bulunduğu bölümdür. Eser bu bölümle sona ermektedir. Bu nasihatlerin kitap sahibi ile sınırlı olmadığı okuyucu/dinleyiciye de hitap ettiğini söyleyebiliriz. Bu bölümün son beyitleri de yazarın kendisi ve tüm Müslümanlar için duasıdır.

Asıl metnin sonlarına doğru yazar okuyucudan dua talep etmektedir. Burada yine söz/yazı birlikteliği dikkati çeker. Yazılı bir metni okuyan okuyucudan sözlü dua talep edilmektedir.

6503. okıglı okısa mini üsgürüp / du'a kılgamu tip manga bir turup (Arat, 1999, s. 649)

Bunu okuyan okudukça beni hatırlayıp, belki bana da bir dua eder diye düşündüm (Arat, 1959, s. 466).

6504. tilekim bu erdi umınçım bu ok / okıglı manga bir du'a ıdga uk (Arat, 1999, s. 649)

Dileğim bu idi, ümidim de budur; okuyan bana her hâlde bir dua edecektir (Arat, 1959, s. 466).

Dış Yapı

Eserde sözlü kültürün sürekliliği bir başka şekilde, eserde yer verilen dörtlükler, eserin vezni ve kafiyesinde de kendini göstermektedir. Eserde çeşitli bölümlerde dağınık olarak 173 dörtlük bulunduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Dörtlüklerin varlığı ancak kafiye sisteminden anlaşılabilir. Halk şiiri geleneğini yansıtan bu dörtlüklerin bir bölümü aaba, yani mâni tarzında kafiyelidir. Eser *Şehname*'nin vezni *feûlün feûlün feûlün feûl* kalıbıyla yazılmıştır. Ancak Ercilasun'a göre kulağa 6+5'lik hece ahengi çarpmaktadır. "Yarım kafiyeleriyle, hece ritmiyle ve zaman zaman görülen mâni tarzındaki kafiye şemasıyla KB Türk halk şiiri ahengini de taşımaktadır" (2002, s. 1455). İmin Tursun da (2017, s. 156-157) bu konuda "Acem mesnevilerinde yaygın olmayan veya hiç izin verilmeyen bir şekil, yani mesnevi tarzı arasına dörtlük-mürebbe veya kıta eklemek suretiyle yazılmıştır. Kısacası, destanın mesnevi tarzında yazılışında, halk edebiyatının türkü, beyit, kaside ananesinin büyük ölçüde etki gösterdiğini tahmin edebiliriz" demektedir

Baplardan oluşan eserin bu özelliği de sözel ortamın yazılı ortama üzerindeki etkisinin örneğidir. Sözlü anlatım geleneğinde anlatının ya gecelere bölündüğünü ya da bir gecelik hacimde düzenlendiğini söyleyen Yıldırım bir eserin bu tip kısımlara ayrılmasını ve düzenlenmesini "sözel ortam yaratıcılığının yazılı ortam yaratıcılığına etkisi" olarak görür (Yıldırım, 2000, s. 345).

KB'nin günümüze ulaşan nüshaları biçim olarak incelendiğinde matbaa öncesi el yazması geleneğinde görülen sözden yazıya geçişin özellikleri tespit edilmektedir. Ong'a göre makine ürünü olan basılı metinde mekân denetiminde metin düzgün ve tertiplidir. Satırlar hizalanır, kelimelerin boşlukları eşittir, göze uyumludur. El yazmalarında ise sayfanın kenarlarında kılavuz çizgiler, cetvelle çizilmiş sınırlar söz konusudur (1999, s. 145). El yazmaları ile ilgili bu tespitler incelediğimiz *Kutadgu Bilig* nüshaları için de geçerlidir.[7] Bapların isimleri çerçeve içine alınmış ve farklı mürekkeplerle yazılmış olarak karşımıza çıkar. Eseri inceleyenler eserin başında yer alan bapların fihristiyle eserin içeriğiyle uyumlu olmadığına dikkat çekmektedir (Arat, 1999, s. s. XLIV). Bu durum fihristin sonradan eklendiğini düşündürmekle birlikte, uyumsuzluk fihristin eser telif edilirken kaleme alınmasına da bağlanmaktadır. Söz konusu uyumsuzluk matbaa devrinde yaşanmamaktadır.

El yazmaları kültüründe "sözel kültürde olduğu gibi metinler dışarıdan müdahaleye açıktır" (Kalpaklı, 2012, s. 86). Bu durumun bir sebebi eserin kim tarafından nasıl okunacağının belli olmaması ile ilgilidir. El yazmaları okuyucu müdahalesinin mümkün olduğu "açık metin"lerdir (Neumann, 2005, s. 76). Eserin mukaddimelerini bu açıdan da değerlendirmek gerekir. Ayrıca eserin nüshalarında satır altı, satır üstü veya sayfa kenarlarına alınmış notlar da eseri açık bir metne dönüştürmektedir. Örneğin Fergana nüshasındaki notların çoğu notun yazıldığı dönemde artık kullanılmayan veya az kullanıldığı zannedilen kelimeleri açıklamak için yazılmıştır (Karahan, 2011, s. 293). Dolayısıyla söz konusu notları sözlü anlatımın ara sözü gibi düşünmek de pekâlâ mümkündür. Çünkü aynı durum bir anlatıcının dinleyicinin anlamadığını düşündüğü yerlerde de karşımıza çıkmaktadır (Başgöz, 2001; Oğuz, 2012; Sılay, 1991).

Leylâ Karahan (2011) Fergana nüshasındaki satır altı notları incelemiş, 550 not tespit etmiştir. Karahan, bu notların birden fazla ele ait olduğunu gösteren işaretlerin olduğunu söylemiştir. Karahan'ın tespitlerine göre bu notlar, mısranın bütününü açıklamak için, kaybolmuş sesler taşıyan kelimeleri açıklamak için, daha sonraki dönemlerde ses değişmesine uğramış kelimeleri açıklamak için, işlekliği kaybolmuş veya azalmış ekler taşıyan kelimeleri açıklamak için, fiil-çatı

[7] *Kutadgu Bilig* nüshaları için bakılabilir: Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I-II-III: Viyana, Fergana, Kahire Nüshaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018; Üşenmez, Emek (Hzl.) (2013). *Kutadgu Bilig (Nemengan/Ferganan Özbekistan Nüshası) Tıpkı Basım*, İstanbul Akademik Kitaplar.

ilişkisinin değiştiğini göstermek için, notun yazıldığı dönemde artık kullanılmayan veya az kullanıldığı zannedilen kelimeleri açıklamak için yazılmıştır. Bu notların birden fazla el tarafından alındığı da düşünülürse bu durum metinlerin farklı çevrelerde okunup/dinlendiğinin de ifadesi olarak kabul edilmelidir.

Atasözleri

Metinde sözlü iletişimde kullanılan atasözü gibi "anonim" unsurlara yer verilmiştir. Müellif atasözüne yer vereceği zaman genellikle "mesel" ifadesini kullanmaktadır. Böylece sözlü kültür unsurları "yazar" tarafından sözlü kültür bağlamından alınarak yeni bir bağlama, yazılı kültür bağlamına taşınmış olur.

110. idi kiçki söz ol ***mesel****de kelir / ata ornı atı oğulka kalır* (Arat, 1999, s. 27)

Çok eski bir atasözü vardır: babanın yeri ve adı oğula kalır (Arat, 1985, s. 19).

319. mungar mengzetü keldi türkçe ***mesel*** */ okıgıl munı sen köngül ögke al* (Arat, 1999, s. 47)

Buna benzer Türkçe bir atasözü vardır; sen bunu oku, gönlünde ve aklında tut (Arat, 1985, s. 34).

Dualar

Atasözlerinden başka dualar da sözlü icranın başka bir niteliğidir. Âşıklar hikâye anlatırken gerek kahramanlar gerek dinleyiciler ve gerekse kendisi için dua talep etmektedir. Metinde kahramanların birbirleri için dua ettikleri, kendileri için dua talebinde bulundukları görülmektedir.

5401. Dua kıl ay odgurmış emdi manga / bayat birsü tevgik kör edgü yanga (Arat, 1999, s. 537)

Ey Ogurmış, şimdi bana duâ et; Tanrı iyilik yolunda bana tevfikini refik etsin (Arat, 1985, s. 387)

İcrada Diyalog

Eser büyük oranda karşılıklı konuşma üzerine kuruludur. Eserin diyalog üzerine kurulu oluşu anlatıcı/yazıcı ile okur/dinleyici arasında iletişim kurma isteğinden kaynaklanmaktadır. Karşılıklı konuşma sözlü icrada yaygın olarak kullanılmaktadır. Özellikle halk hikâyelerinin icrası karşılıklı konuşma üzerine kuruludur. Halk hikâyesinde kahramanlar anlatıcı tarafından özellikle manzum bölümlerde karşılıklı konuşturulur. Dede Korkud Kitabı'nda da rastladığımız bu

usulün Pertev Naili Boratav (1988, s. 44-45) sözlü hikâye geleneğinden kitaba geçtiği düşüncesindedir. Metnin diyalog üzerine kurulu olması hasebiyle kendiliğinden yazılı metinde sözlü kültür icra biçimine başvurulmuş olmaktadır.

Karşılıklı konuşmada soru cevap yöntemi de yer almaktadır. Bu soru cevap yöntemi sözlü kültür ortamında yaygın olarak kullanılmaktadır (Çobanoğlu, 1999, s. 72). Eserin bapları büyük oranda dört kişinin birbirlerine "sual" ve "cevap"ları şeklinde kuruludur.

20. bab ay toldı iligke ***su'al ḳılmışın*** *ayur*

Ay-Toldı'nın hukümdara sual sorduğunu anlatır... (Maimaitiaili, 2013, 552-553)

1017. yana aydı ilig uḳuldı bu söz / ***taḳı bir sözüm bar*** *anı aysun öz* (Arat, 1999, s. 119)

Hükümdar tekrar dedi: bu da anlaşıldı; Bir sualim daha var, onu da sorayım (Arat, 1985, s. 84)

1930. ***yanut berdi*** *ögdülmiş aydı ilig / iḍi ters ayıttı mana bu bilig* (Arat, 1999, s. 211)

Ögdülmiş cevap verdi ve: hükümdar bana çok zor bir şey sordu dedi (Arat, 1985, s. 147)

Esere eklenen mensur ön sözde de eserin "sorulu cevaplı münazara" tarzında kaleme alındığı üzerinde durulur:

36. ḳi anlar ara ***munaẓara su'ali cevabı*** *keçer teg sözler sözlemiş.* (Arat, 1999, s. 3)

Yine müellif kendi fikirlerini sualli–cevaplı münazara tarzında, bunlara atfederek, ifade etmiştir (Arat, 1985, s. 2).

Ancak bu hükme varırken yanıt/cevap ilişkisine dikkat çekmek gerekmektedir. KB'de "yanut" kelimesi metinde "yanut birdi" kalıbıyla yer alırken "cevap" kelimesi büyük oranda başlıklarda yer almaktadır. "Yanut", "herhangi bir şeye verilen karşılık"tır. Sadece bir soruya verilen karşılık anlamına gelmemektedir. Yanıt kelimesinin zaman içinde anlam genişlemesine uğrayarak "cevap" anlamı kazandığı düşünülmektedir (Uğurlu, 2019, s. 4-6).

Aşağıdaki beyitlerin bağlamı dikkate alındığında Aytoldı hasta yatağında oğlu Ögdilmiş'e nasihat etmektedir. Ardından Ögdilmiş babası hakkındaki

duygularını, onun vefat edeceğinden duyduğu kaygılarını dile getirir. Bu konuşmada soru-cevap yoktur. Ancak Aytoldı'dan Ögdilmiş'e geçilirken aradaki başlık "Ögdilmiş Cevabı Aytoldıka" şeklinde yer almaktadır. Oysa bir önceki beyitlerde soru anlamı yoktur. "Cevap" kelimesinin başlıklarda yer alması ve başlıkların metne sonradan ilave edildiğinin düşünülmesi eserin kaleme alınışından elimizde bulunan nüshalarının çoğaltıldığı tarihe kadar yazılı ortamın etkisinin giderek arttığının göstergesi olarak kabul edilebilir.

Eserde "yanut birdi" söylenen söze verilen karşılıktır. Sorulan soruya verilen bir karşılık değildir. "Sual" kelimesi de başlıklarda yer almaktadır. Örneğin 1183. beyitten 1184. beyte geçerken "Ögdülmiş Su'ali Ay Toldıka" başlığı söz konusudur. Devamındaki beyitlerde "sual" kelimesi geçmemektedir. Ancak Türkiye Türkçesine aktarılırken "sual", "cevap" tercih edilmiştir.

1184. eşitti ogul kör atası sözin / ***til açtı*** *ataka evürdi yüzin* (Arat, 1985, s. 135)

Oğlu babasının sözlünü dinledikten sonra, yüzünü ona doğru çevirerek, söze başladı. (Arat, 1999, s. 96)

1185. ***ayur*** *aya atam bir* ***sözüm var*** *sanga* / *anı* ***aytayın*** *men ayu bir manga* (Arat, 1985, s. 135)

Ey baba -dedi- sana bir sualim var; onu sorayım, sen cevabını bana ver. (Arat, 1999, s. 96)

1187. ***ayıttıng eşitting yime*** *ögrenü* / *sınayu tirilding kamugnı köri* (Arat, 1985, s. 136)

Sordun, öğrendin; her şeyi görüp anlayarak, tecrübe ederek yaşadın. (Arat, 1999, s. 96)

1194. beyitte de herhangi bir soru ifadesi yokken 1195. beyit Türkiye Türkçesine "cevap verdi" şeklinde aktarılmıştır.

1194. tirig bolsa yalnguk tileki anuk / *et öz baş esen bolsa arzu yaguk* (Arat, 1985, s. 136)

İnsan hayatta oldukça, dileğini elde edebilir; başı, vücudu sağ oldukça, her isteğine kavuşabilir (Arat, 1999, s. 96)

1195. ***yanut birdi*** *ay toldı aydı ogul* / *eşitgil sözümni bu iştin töngül* (Arat, 1985, s. 136)

Ay-Toldı cevap verdi: -Ey oğul, sözümü dinle bu işten vaz geç. (Arat, 1999, s. 96)

Örneklerde görüldüğü gibi "aytmak" ve "yanut birmek" esere sonradan eklendiği düşünülen başlıklarda "sual" ve "cevap" bağlamına dönüşmüştür. "aytmak" ve "yanut birmek" sözlü kültürün etkisindeki kullanımlar olduğu, bu diyaloğun yazılı kültürün gelişmesiyle metinlerde "sual" ve "cevap" şeklini aldığını söyleyebiliriz. Eserin nüshalarının ayrı ayrı incelenmesi dil özelliklerinin tespiti dışında kültür ortamındaki değişmelerin tespiti açısından da son derece önemlidir.[8]

Hitaplar

El yazmalarında okura hitap önemlidir. Metin, başlık sayfasının yerine iki kişi arasındaki konuşma gibi okura hitapla başlar (Ong, 1999, s. 149). KB'de çoğu yerde kurgudaki kahramanlara hitap edilmekle birlikte doğrudan okuyucuya/dinleyiciye de hitap edildiği ya da hitabın muhatabı kurgunun kahramanı olmakla birlikte esasında okuyucuyu/dinleyiciyi muhatap aldığı da görülmektedir.

KB'deki hitap ifadelerini meclis geleneğinde aramak gerekir. Yusuf Has Hacib'in yetiştiği ortam düşünüldüğünde saraylarda ya da şahıslara ait mekânlarda toplandığını kabul edebileceğimiz meclislerde "kıraat" da önemli bir yer tutar. Ancak genellikle bir kişinin okuyup diğerlerinin dinlediği bu tür ortamlarda kurulan yüz yüze iletişim yazılı iletişim biçimini de etkilemiştir. Sözlü kültür ortamlarında da okunmak için yazılan eserlerde sözlü iletişim biçiminin etkisiyle karşıdaki dinleyici düşünülerek hitap ifadelerine yer verilmiştir.

Şair, ana metinde özellikle diyalog veya bap sonlarında alınacak ibretleri okur/dinlerine doğrudan hitap ederek kendisini hissettirir (Barutçu Özönder, 2018, s. 184).

75. bu Türkçe koşuglar tüzettim sanga / okırda unıtma du'a kıl manga (Arat, 1999, s. 10)

Bu Türkçe beyitleri senin için tanzim ettim; ey okuyucu okurken unutma bana dua et (Arat, 1985, s. 7).

Hitaplara örnek olarak; *kardeş, ey kardeş, ey kardeşim, ey merhametli kardeşim, ey baba, ey uyanık gönüllü, ey bahtiyar insan, ey hizmeti çok insan, ey yavrum* gibi hitap ifadeleri verilebilir.

[8] Bu konuda Dursun Yıldırım'ın (2002) Dede Korkud Kitabı üzerine yaptığı çalışmaya bakılabilir.

4879. bayat birsü tevgik sanga küç ***kadaş*** */ duada unıtma köngül tutma taş* (Arat, 1999, s. 487)

[Ey] ***kardeş****[im], Tanrı sana tevfik ve kuvvet versin; duâlarında beni de unutma, gönülden çıkarma* (Arat, 1985, s. 352).

4165. yanut birdi ögdülmiş aydı bu ma / kereklig turur ***ay kadaş*** *aysama* (Arat, 1999, s. 419)

Öğdülmiş cevap verdi: - ***Ey kardeş*** *bu da çok münim ve üzerinde durulacak bir meseledir- dedi-* (Arat, 1985, s. 301).

3971. yanut birdi ögdülmiş açtı tilin / ayur ***ay kadaşım*** *eşit söz bilin* (Arat, 1999, s. 400)

Öğdülmiş cevap verdi, söze başladı ve: - ***Ey kardeşim*** *– dedi sözümü dile ve bil ki,* (Arat, 1985, s. 288)

6180. yana ok ayur ***ay bagırsak kadaş*** */ mening kadguma sen köngül kılma baş* (Arat, 1999, s. 612)

Odgurmış devamla: - ***Ey merhametli kardeşim****, benim kaygımla sen gönlünü yaralama-dedi-* (Arat, 1985, s. 443).

4189. negü tir eşitgil ***ay köngli odug*** */ yagı yası tegrüp tokımış yodug* (Arat, 1999, s. 421)

Ey uyanık *gönüllü insan, dinle, düşman yüzünden ziyan görmüş olan insan ne der* (Arat, 1985, s. 303).

Kalıp Sözler

Sözlü kültür ortamında icra edilen eserlerde kalıp sözler önemli yer tutar. Bilginin kaydedilmesi ve devamının sağlanmasında fikirlerin kalıplar hâlinde tekrarı önemlidir. KB'de yazılı icra ortamının bir metni olarak sözlü icra ortamının kalıplarından yararlanılmıştır. "Sözlü kültür, toplumun ortak malı olan hazır kalıpların deneyimleri pekiştirecek şekilde biçimlendirilmesiyle oluşur ve yazılı metinden yoksun olduğu için de toplum belleğinde yüzyıllarca gelişerek varlığını halkın bilincine yerleştirerek sürdürür" (Ersoy, 2009, s. 21). Bu sebeple kalıp sözler yazıya rağmen, yazıyla birlikte varlığını sürdürür. Eserde karşılıklı konuşmaya bağlı kalıp sözler, konuşmayı bitiren kalıp sözler, aynı ya da benzer durumların benzer şekilde ifade edildiği kalıp sözler ile karşılaşılmaktadır.

Karşılıklı konuşmaya bağlı kalıp sözler halk hikâyelerinde "dedi", "aldı", "aldı bakalım ne dedi", "ne söyleyecek biz ne dinleyeceğiz" gibi kalıp sözlerle

ifade edilmektedir. KB'de de "Ben … dinledim, sen de … beni dinle", "senin sözlerini dinledim şimdi de sen beni dinle", "dinle", "ne der", "söyler", "söyledi", "işitti, "ben söyledim sen dinledin", "yanıt verdi" gibi karşılıklı konuşmaya bağlı kalıp sözler tespit edilmiştir. Bu kalıp sözler için bazı örnekler şunlardır:

"negü tir eşitgil"

233. ***negü tir eşitgil*** *kişi edgüsi* (Arat, 1999, s. 39)

Dinle, insanların iyisi ne der; (Arat, 1985, s. 28)

261. ***negü tir eşitgil*** *biliglik kişi / ajunda sınayu yetilmiş yaşı* (Arat, 1999, s. 41)

Bilgili ve dünyada tecrübe ile örünü geçirmiş olan insan ne der dinle (Arat, 1985, s. 30).

841. ***negü tir eşitgil*** *ile atlığı* (Arat, 1999, s. 102)

İli meşhuru ne diyor dinle (Arat, 1985, s. 71).

4752. ***negü tir eşitgil*** *ile erkini* (Arat, 1999, s. 475)

Ila büyüğü ne der dinle (Arat, 1985, s. 443).

"sözle- ….eşit-…"

4677. munu ***sözledim*** *men* ***eşitti*** *özüng / munı tap kıl emdi uzatma sözüng* (Arat, 1999, s. 469)

İşte ben söyledim, sen dinledin; bunu şimdilik kâfi bul ve sözü uzatma (Arat, 1985, s. 338).

5435. Öküş ***sölzedim*** *söz* ***eşitting*** *tükel / sözüm işke tutkıl anıng asgı al* (Arat, 1999, s. 540)

Çok söz söyledim, sen hepsini dinledin; bu sözlerime göre hareket et ve bunların faydasını gör (Arat, 1985, s. 390).

"dinle"

4813. negü tir eşit kör ay bilgi tengiz / özi kodkı alçak ne köngli ediz (Arat, 1999, s. 481)

Dinle*, bilgisi deryalar kadar geniş, mütevazı, gönlü alçak, fakat kendisi*

yüksek olan insan ne der (Arat, 1985, s. 347).

4910. negü tir eşit emdi köngli tirig / sanga yakşı sözlep birür öt erig (Arat, 1999, s. 491)

***Dinle**, imdi gönlü diri olan insan ne der; bak, sana iyi sözler ile öğüt ve nasihat verir* (Arat, 1985, s. 354).

4680. yanut birdi odgurmış aydı bu söz / eşittim men emdi eşit evre söz (Arat, 1999, s. 469)

*Odgurmış cevap verdi ve: -Ben sözlerini **dinledim**; şimdi sen de bunların mahzurlu taraflarını **dinle** –dedi-* (Arat, 1985, s. 339).

4875. eşittim sözüngni ögün tıngladım / sözüm kestim emdi sözüng tengledim (Arat, 1999, s. 487)

*Söylediklerini dikkatle **dinledim**; sözlerini iyice tarttım; diyecek sözüm kalmadı* (Arat, 1985, s. 351).

"Anla", "dinle" gibi yüz yüze iletişim ortamında karşılıklı iletişime dayanan ifadelerin olması sözlü icranın özelliklerindendir. Kemal Üçüncü *Otman Baba Vilayetnamesi* üzerinde yaptığı incelemede "anla", "dinle" gibi hitapların söz konusu metnin sözlü kültür ortamından derlenerek yazıya geçirildiğinin kanıtı olarak görmektedir (2004, s. 25). KB için söz konusu olan ise sözlü kültür icra özelliğinin yazılı kültürdeki icrayı etkisidir. Çünkü bu metin aynı zamanda sözlü ortamlarda dinleyici karşısında okunacaktır.

"yanut bir-"

Karşılıklı konuşmada karşımıza çıkan bir başka kalıp söz "yanut birdi"dir.

1195. **yanut birdi** ay toldı aydı ogul /eşitgil sözümni bu iştin töngül (Arat, 1999)

Aytoldı cevap verdi: Ey oğul, sözümü dinle bu işten vaz geç (Arat, 1985, s. 96).

1229. **yanut birdi** ögdülmiş aydı ata / senin kadgungı yip küyer men tüte (Arat, 1999, s. 140)

Öğdülmiş cevap verdi ve: -Ey baba, senin kaygun ile yanıp-tutuşuyorum, dedi (Arat, 1985, s. 99).

Eserde yüz yüze iletişime bağlı "baş üstüne", "sağ ve esen kal", "selamlaştı", "hâl hatır sordu", "kucaklaştı" gibi kalıp sözler/ilişki sözleri de yer almaktadır ve bu sözlere kalıp hareketler de eşlik etmektedir. *Kutadgu Bilig*'de beden dili ile ilgili olarak "baş ve yüz ifadeleri, el, kol hareketleri ve davranışlar, göz ve bakış, giyim ve dış görünüş, olumlu hareket ve güzel yüz, yemek ve sofra adabı ile ilgili" (Uçar, 2012, s. 3057) veciz ifadelerin bulunduğu tespit edilmiştir.

5027. ***ilel*** *tip turup çıḳtı ögdülmişe / ewiñe kelip kirdi ḳıldı tüşe* (Arat, 1999, s. 502)

Öğdülmiş "baş üstüne" diyerek, kalkıp çıktı; Atına binip, evine döndü (Arat, 1985, s. 363).

5037. ***eligleşti*** *ilig bu zahid bile / ayıttı ilig yazlu sewnü küle* (Arat, 1999, s. 503)

Hükümdar zahit ile el sıkıştı, sevinç içinde güler yüzlü hâl-hatır sordu (Arat, 1985, s. 364).

3292. ḳapuġ açtı çıḳtı ḳadaşın körüp / ***ḳuçuştı esenleşti yüz köz öpüp*** (Arat, 1999, s. 333)

Kapıyı açtı, çıktı; hısımını gördü, kucaklaşıp, öpüşerek selamlaştı (Arat, 1985, s. 241).

1162. sen erdiñ maña köz yaruḳı tükel / barır-men seniñdin ***esen eḍgü ḳal*** (Arat, 1999, s. 133)

Sen benim gözümün nuru idin, şimdi senden ayrılıyorum, sen sağ ve esen kal (Arat, 1985, s. 94).

3292. ḳapug açtı çıḳtı ḳadaşın körüp / ***ḳuçuştı esenleşti yüz köz öpüp*** (Arat, 1999, s. 333)

Kapıyı açtı, çıktı; hısımını gördü, kucaklaşıp, öpüşerek selamlaştı (Arat, 1985, s. 241).

5060. uluġlar kerek kim kiçigke ***selam*** */ aşundursa ötrü bolur iş temam* (Arat, 1999, s. 505)

Büyüklerin küçüklere selam vermesi lazımdır; Ve böylece işler yoluna girer (Arat, 1985, s. 366).

5032. ***selam*** *ḳıldı ötrü* ***alıştı elig*** */ turup ewke kirdi bu iki silig* (Arat, 1999,

s. 502)

Selamlaşıp, el sıkıştılar; bu iki temiz kalıplı insan el-ele eve girdiler (Arat, 1985, s. 363).

Eserde kullanılan kalıp sözlerden bir grubu da konuşmayı bitirirken kullanılan kalıp sözlerdir. "Sözü uzatma", "söz uzar; …sözümü kesiyorum", "sözü uzatmamak için burada kesiyorum" gibi sözler fikir beyan edilen konuyu tamamlamak üzere kullanılmıştır. Yıldırım'a göre "Sözün uzununun kısa edilmesi, kısanın uzuna tercih edilmesi Türkler arasında yaygın bir alışkanlıktır" (Yıldırım, 2002, 161).

4428. saka barsa mundag bu yanglıg telim / ***uzun bolga söz tip tireldi tilim*** (Arat, 1999, s. 445)

Böyle sayarsan, buna benzer şeyler pek çoktur; sözü uzatmamak için, burada kesiyorum (Arat, 1985, s. 320).

4460. telim var bu yanglıg sasa ***söz uzar*** / *özüng sen uka bar* ***özüm söz üzer*** (Arat, 1999, s. 448)

Bunların sayısı pek çoktur; sayarsan söz uzar; kalanlarını sen kendin tasavvur et, ben sözümü kesiyorum (Arat, 1985, s. 323).

4677. munu sözledim men eşitti özüng / *munı tap kıl emdi* ***uzatma sözüng*** (Arat, 1999, s. 469)

İşte ben söyledim, sen dinledin; bunu şimdilik kâfî bul ve sözü uzatma (Arat, 1985, s. 338).

6628. ***öküş sözleding*** *söz suvı barmasun* / *öküş sözke yalkar bu yalnguk ire* (Arat, 1999, s. 652)

Sözü çok söyledin, dikkat et, tazeliğini kaybetmesin; çok sözden insan usanır ve bıkar (Arat, 1985, s. 475).

3681. uzun boldı sözler nengi asgı yok / ***takı ma uzatıp adın tusgı yok*** (Arat, 1999, s. 370)

Söz çok uzun oldu, bunu daha fazla uzatmakta artık bir fayda yoktur (Arat, 1985, s. 267).

KB'de yer alan kalıp sözlerden bir grubu da aynı ya da benzer durumların benzer şekilde ifade edildiği kalıp sözlerdir. Bunlardan en çok dikkat çeken

Ögdülmiş'in uyuyup uyanışını ve akşamdan sabaha geçişi anlatan on dört bölümdür. Bu bölümler şunlardır: Ögdülmiş'in Odgurmış'ı ziyarete gidip geldiği ilk iki ziyareti anlatan geceler, Odgurmış'ı üçüncü kere ziyarete gideceği gece, ertesi gün Odgurmış'ın Kün Togdı'yı ziyaret ettiği gece, Ögdülmiş'in rüyasını yorumlatmak için Odgurmış'ı ziyaret etmeye karar verdiği ve hükümdardan iznini istemeye karar verdiği gece, Ögdülmiş'in Odgurmış'a dördüncü ziyaretine gideceği ertesi günün gecesi ve ziyaretten döndüğü gece, Ögdülmiş'in Odgurmış'a ziyareti hükümdara arz ettiği günün gecesi; Ögdülmiş'in Odgurmış'ın hastalık haberini aldığı gece; Odgurmış'ı hasta yatağında ziyaret edip döndüğü gece ve Ögdülmiş'in hükümdarla son görüşmesinden sonra evine döndüğü ve eserin olay örgüsünün de sonlandığı günün gecesi. Aşağıda örnek olmak üzere birinci, ikinci, altıncı ve on birinci bölümler verilmiştir.[9]

3281. ilel tip turup çıḳtı ögdülmişe / ewiñe kelip kirdi ḳıldı tüşe

3282. atın mindi evke yüz urdı turup / kelip tüşti kirdi yaka kur yörüp

3283. yaşık yandı yirke yakurdı başın / yaruk dünya mengzi kızardı ışın

3284. kodı ıdtı kesme yaruk yüz tudı / sevüg zülfi toldı yokaru kodı

3285. turup yundı kıldı bu yatgu namaz / töşek koldı yattı udıp bardı az

3286. belinglep odundı kötürdi başın / kara zengi kılmış yüzini ışın

3287. turup yundı kıldı yana tang namaz / dua kıldı tesbih yime küdti az

3288. tuma torku kalkan kötürdi uşun / yaruk yüz küler teg yarudı ajun
(Arat, 1999, s. 332-333)

3281. Öğdülmiş "baş üstüne" diyerek, kalkıp çıktı; Atına binip, evine döndü.

3282. Atına bindi, evine doğru hareket ederek, gelip indi; evine girdi, yaka ve kuşağını çözdü

3283. Güneş döndü, başını yere yaklaştırdı; dünyanın aydınlık yüzü kırmızı sise büründü

3284. Perçemini aşağı salıverdi, parlak yüzü kapandı ve güzel zülfü her

[9] Bu bölümlerin yer aldığı beyit numaraları şöyledir: 1. 3281-3288, 2. 3835-3840, 3. 3946-3957, 4. 4881-4895, 5. 4958-4969, 6. 5027-5030, 7. 5448-5451, 8. 5661-5662, 9. 5668-5684, 10. 5822-5830, 11. 5938-5941, 12 5967-5972, 13. 6210-6226, 14. 6420-6424.

tarafı kapladı.

3285. Kalkıp abdest aldı ve yatsı namazını kıldı; döşek istedi ve yatıp biraz uyudu.

3286. Birden silkinerek tekrar uyandı, başını kaldırdı; sis gökyüzünü siyah zenciye döndürmüştü.

3287. Kalkıp abdest aldı, sabah namazını kıldı; dua etti, tespih çekti; yine biraz bekledi.

3288. Yüzünü örten ipek kalkan sıyrıldı; gülen parlak yüz gibi, dünya aydınlandı (Arat, 1985, s. 240-241).

3835 atın mindi ögdülmiş evre yanıp / evinge kelip tüşti yattı tınıp

3836 yaşık yirke yandı yüzin kizledi / kalık mengzi kiş teg bolup örledi

3837 ajun türtti yüzke kömür teg bodug / körür köz yumuldı udıdı odug

3838 töşek koldı yattı kör ögdülmişe / udıp bardı anca kötürdi başa

3839 togardın butıklandı ot teg yalın / yarudı yangı yüz açar teg kelin

3840 kopa keldi örlep sıta kalkanı / ajun mengzi boldı örüng erdini (Arat, 1999, s. 386).

3835. Öğdülmiş atına bindi, geri dönerek evine gelip indi; yatıp biraz dinlendi.

3836. Güneş yere indi, yüzünü gizledi; gökyüzü parlak bir samur kürke büründü.

3837. Dünya yüzüne kömür renginde bir boya sürdü; görür gözler kapandı, uyanık olanlar uyudu

3838. Ögdülmiş döşek istedi, yattı; biraz uyuya daldı, tekrar başını kaldırdı.

3839. Doğudan ateş gibi alev dallandı ve gelin yüzünü yeni açmış gibi dünya aydınlandı.

3840. Mızrak ve kalkan kalkarak yükselmeğe başladı; dünya yüzü beyaz cevher gibi oldu (Arat, 1985, s. 278-279).

5027. ilel tip turup çıḳtı ögdülmişe / eviñe kelip kirdi ḳıldı tüşe

5028. yaşık yirke indi yüzin kizledi / kararıp tuman tozdı dünya tudı

5029. ajun tul tonın kedti kaşın tügüp / kalık yek yüzi teg karardı ongup

5030. kamug teprenür tındı yumdı közi / çogı ün kesildi tirigler sözi (Arat, 1999, s. 502-503)

5027. Öğdülmiş "baş üstüne" diyerek kalkıp çıktı; atına binip evine döndü.

5028. Güneş yere indi; yüzünü gizledi; dünyayaı kara bir duman kapladı.

5029. Dünya ıztırap içinde tekrar dul elbisesini giydi; gök, şeytan yüzü gibi soldu, karardı.

5030. Bütün canlı mahlûklar sükûna erip gözlerini yumdular; ses ü gürültü, söz kesildi, hayattan eser kalmadı (Arat, 1985, 363).

5938. sözüg kesti ilig tilin tındı ol / turup çıktı ögdülmiş akru amul

5939. atın mindi keldi evinge yana / tüşüp kirdi evke suçuldı tona

5940. kiçe yattı erte yana atlanıp / turup karşıka kirdi attın inip

5941. katıglandı ögdülmiş anda naru / kamug işni kıldı adakın örü (Arat, 1999, s. 588)

5938. Hükümdar sözünü kesti ve sustu; Öğdülmiş kalkıp, yavaş ve sessizce hurzûrdan çıktı.

5939. Atına bindi ve evine dönüp geldi; atından inip, içeri girdi ve soyundu.

5940. Gece yattı, sabah tekrar atına binip, saraya geldi ve inip, içeri girdi.

5941. Öğdülmiş bundan böyle gayretle işe sarıldı; durup dinlenmeden, bu işler ile meşgûl oldu (Arat, 1985, s. 424).

Eserdeki bu tekrarlar sözlü kültür iletişim biçiminin bir neticesi olarak görülmelidir. Dede Korkut boylarında da görüldüğü üzere aynı sahnenin benzer sözlerle tekrarı sözlü iletişimin özelliğidir.

İstişare

KB'de dikkat çeken özelliklerden biri de istişaredir. İstişare, sözlü kültürde bir iletişim biçimidir. "Kutadgu Bilig Türkçenin en erken ve uzun 'kurmaca' istişarelerini sunar". Bu yönüyle eser bir edebî metin olarak "Türklerde iletişimin kültürel tarihinin araştırılması için de değerlidir" (Barutçu Özönder, 2018, s. 196).

3689. kişige ***kingeşgil*** *ayıt barça söz / köngül taplamasa yırak tutgıl öz* (Arat, 1999, s. 371)

Sonra başkaları ile meşveret et, her sözünü danış; fakat içine sinmezse o işten kendini uzak tut (Arat, 1985, s. 268).

Eserin kurgusundaki istişare etme, nasihat ve tavsiye sözlü kültür ortamının bilgiyi paylaşma, bilgiyi edinme süreçleridir.

1167. bu ay toldı aydı eşit ay ogul / sözümni unıtma manga tut köngül (Arat, 1999, s. 134)

Ay–Toldı dedi: - Ey oğul, sözümü unutma, bunu can kulağı ile dinle (Arat, 1985, s. 94).

1195. yanut birdi ay toldı aydı ogul / eşitgil sözümni bu iştin töngül (Arat, 1999, s. 136)

Ay–Toldı cevap verdi: – Ey oğul, sözümü dinle bu işten vazgeç (Arat, 1985, s. 96).

2949. seningdin eşitgü kerek barça söz / biligke tengiz sen uluşka ögüz (Arat, 1999, s. 305).

Senden her sözü dinlemek icap eder; sen bilgi denizi ve akıl deryasısın (Arat, 1985, s. 217).

Sözlü kültür ortamları

Eserde düğün, doğum, sünnet, yoğ aşı gibi sözün üretildiği ve paylaşıldığı ortamlar yer almaktadır. Her biri bir geçiş dönemi töreni olan bu uygulamalar aynı zamanda "geçmişin kesintisiz sürdüğünü" (Connerton, 1999, 72) göstermesi bakımından da sözlü kültürün eserdeki izlerini göstermektedir.

"Öğdülmiş Odgurmış'a ziyafete gitmek adabını söyler" başlıklı bapta sözlü kültür ortamlarına dair bilgi sahibi oluruz:

4575. olarda birisi küdenke aş ol / ya sünnet aşı ya togursa ogul (Arat, 1999, s. 459).

Bunlardan biri düğün ziyafetidir; biri de ya bir oğlun doğumu sünneti dolayısıyla verilen ziyâfettir (Arat, 1985, s. 331).

Sözlü kültür ortamlarından diğerleri arkadaş ziyafetleri, yoğ aşı, rütbe kutlama aşıdır.

4576. ya iş tuş okıgay ya koldaş adaş / ulug ya kiçig tut yakın ya kadaş (Arat, 1999, s. 459).

Biri de eş, dost yahut arkadaş, ahbap, büyük veya küçük yakın veya kardeş ziyafete çağırır (Arat, 1985, s. 331).

4577. yog aşı bolur ya ölüg atına / ya ol at bulup aş berür yatına (Arat, 1999, s. 459)

Yahut bir ölü için yapılan yog aşı olur yahut biri bir rütbe alınca başkalarına ziyafet çeker (Arat, 1985, s. 331).

4581. yakın koşnı aşnı aş itse sana / azu tengrilik iş okısa tona (Arat, 1999, s. 460)

Yakın komşu senin için bir ziyafet verir yahut ahiret kardeşin seni davet ederse, ey yiğit (Arat, 1985, s. 331).

Sözlü kültür ortamı adına dikkat bir başka husus da sözün bir yerden bir yere naklinde etkili olan "satıgçı", "arkış" denilen satıcı ve kervanlardır. "Satıcılar ile Münasebeti Söyler" adlı bapta satıcıların sözlü iletişim aracı olarak işlevleri dikkat çekicidir. Kervan ve satıcıların iletişim işlevi daha çok metinleri bir yerden bir yere nakletmek şeklindedir (Yıldırım, 2000, s. 335, 338). Eserde hükümdara adını duyurmak isterse satıcı, kervan ve yolculara iyi muamele etmesi öğütlenmekte, satıcıların adını dünyaya yayacaklarını söylenmektedir.

4431. bular ol ajunda kör at iltgüçi/ isiz edgü erse anı yadguçı (Arat, 1999, s. 445)

Dünyanın her tarafına adını ulaştıran bunlardır; iyi olsun, kötü olsun, adını dünyaya bunlar yayarlar (Arat, 1985, s. 320).

4435. ajunda atıngnı yadayın tise / ümeg edgü tutgıl katıglan usa (Arat, 1999, s. 445)

Dünyaya adını yaymak istersen, mümkünse, yolculara iyi muamelede bulunmağa gayret et (Arat, 1985, s. 321).

*4436. çavıkmak tilese özüng belgülüg / **satıgçıka** edgü yanut kıl ülüg* (Arat, 1999, s. 446)

Sen gerçekten meşhur olmak istersen, satıcılara iyi muamele et ve onların haklarını ver (Arat, 1985, s. 321).

*4437. at edgü tilese özüng ay urı / ümeg **arkışıg** edgü tutgıl yorı* (Arat, 1999, s. 446)

Ey oğul, sen iyi nam kazanmak istersen, yolcu ve kervanlara karşı her vakit iyi hareket et (Arat, 1985, s. 321).

*4438. bu yanglıg katılgıl **satıgçı** bile / tiril edgü atın sevincin küle* (Arat, 1999, s. 446)

Satıcılara karşı işte böyle muamele et ve iyi ad kazanarak, sevinç ve huzur içinde yaşa (Arat, 1985, s. 321).

Sözün değeri

Sözün ve söz söylemenin niteliğinin önemli bir yer tuttuğu eserde söz/yazı farklılaşmasının da kendini gösterdiği, sözlü iletişim biçiminin ve sözün sahibi yaşlıların kıymetinin azaldığı tespitinde bulunabileceğimiz ifadeler mevcuttur. "Sözel bir toplumda, yaşlıların sözlerini göz ardı etmek, sadece genel anlamda saygı açısından değil bu sözlerin büyük bir bilgi kaynağı olmasından dolayı kişilerin kendi zararına olur. Geçmişte olanları öğrenmenin, dünyayı yorumlayabilmenin tek yolu onlar aracılığıyladır" (Goody, 2013, s. 187). Yaşlıların kutsallığı tecrübenin önemindendir ve bu tecrübeyi aktarmanın yolu söz ile mümkündür.

2984. negü tir eşştgil avuçga sözi / avuçga sözi ol yiğitler közi (Arat, 1999, s. 308).

İhtiyarlar ne derler, dinle; onların sözü gençlerin gözüdür (Arat, 1985, s. 220).

3012. negü tir eşitgil örüng başlık er / ajunug karıtmış uzun yaşlıg er (Arat, 1999, s. 310)

Dünyayı ihtiyarlatmış, çok yaşamış, ak saçlı insan ne der, dinle (Arat, 1985, s. 222).

4916. idi yakşı aymış biliglig kişi / ajunug sınayu yetilmiş yaşı (Arat, 1999, s. 491)

Bilgili ve dünyada tecrübeler görerek yaşı ilerlemiş olan insan çok iyi söylemiştir (Arat, 1985, s. 354).

1638. negü tir eşitgil avıçga sözi / avıçga sözin tut unıtma kozı (Arat, 1999, s. 181)

Atalar sözü ne der, dinle; atalar sözünü tut, ey kuzum bunu unutma (Arat, 1985, s. 124).

4636. negü tir eşit emdi kökçin sakal / uka bar munı sen turu kalma kal (Arat, 1999, s. 465).

İmdi ak-sakal ne der, dinle; bunu anlamağa çalış ve ihtiyarlığında şaşırma (Arat, 1985, s. 335)

5085. negü tir eşitgil örüng başlıg er / ajunug keçürmiş uzun yaşlıg er (Arat, 1999, s. 207).

Ak saçlı, dünya görmüş ve yaş yaşamış insan ne der, dinle (Arat, 1985, s. 367)

Ancak yazılı kayıtla birlikte yaşlıların öneminin giderek azaldığı KB'de de dikkat çekmektedir. İhtiyarların öneminin azalması sözün hükmünün azalmasındandır.

6491. ogul kız kemişti ata hürmeti / söküş boldı erke avuçga atı (Arat, 1999, s. 640)

Oğul-kız babaya hürmetini bıraktı; ihtiyar kelimesi insana bir hakaret sözü oldu (Arat, 1985, s. 465).

270. ölügdin tirigke kumaru söz ol / kumaru sözüg tutsa asgı yüz ol (Arat, 1999, s. 42)

Ölüden diriye kalan miras sözdür; miras kalan sözü tutmanın yüzlerce faydası vardır (Arat, 1985, s. 30).

273. mesel keldi Türkçe mungar mengzetür / anı sözledim men munu yangzatur (Arat, 1999, s. 42)

Buna benzer Türkçe bir atasözü vardır; iste onu söylüyorum, şöyle der

(Arat, 1985, s. 30).

274. ukuş körki til ol bu til körki söz / kişi körki yüz ol bu yüz körki köz (Arat, 1999, s. 42)

Akıl süsü dil, dil süsü sözdür; insanın süsü yüz, yüzün süsü gözdür (Arat, 1985, s. 31).

Sözün giderek öneminin azaldığını ve yerini yazının aldığı, yazının daha güvenilir bulunduğunu ifade eden beyitler Türk kültür tarihinde icra ortamlarının değişim ve dönüşümün tespiti adına önemlidir.

2778. ***bitigsiz işig bek tutumaz köngül*** */ köngülke ışanma biti ay ogul* (Arat, 1999, s. 290)

Kayda geçmeyen işleri insan gönlünde iyice tadamaz; gönüle inanma, yaz, ey oğul (Arat, 1985, s. 205).

2779. ***bitise*** *kalır söz usansa barır / usal bolsa işçi sakışta* ulır (Arat, 1999, s. 290)

Söz yazılırsa kalır*; ihmal edilirse gider; ihmalci hizmetkâr hesap verirken çok zahmet çeker* (Arat, 1985, s. 205).

KB'de sözlü iletişimde anlamın bağlama bağlı olarak ortaya çıktığı, yanlış anlamaların anında düzeltilebileceği gibi yüz yüze iletişimin özelliklerini de tespit etmek mümkündür. Doğru iletişim kurmak için sözün nasıl kullanılması gerektiği eserde üzerinde durulan konulardandır.

205. sözüg sözledeçi azar hem yazar/ ukuşlug eşitse ongarur tüzer (Arat, 1999, s. 37)

Sözü söyleyen yanılabilir ve şaşırır; anlayışlı isterse bunu düzeltir ve tashih eder (Arat, 1985, s. 26).

206. burunduklug ol söz tive burnı teg / barur kanca yetse titir boynı teg (Arat, 1999, s. 37)

Söz deve burnu gibi yularlıdır; o dişi deve boynu gibi nereye çekilirse oraya gider (Arat, 1985, s. 26).

3426. irig sözke yumşak yanut kılsa öz / açıg sözleşeler süçig tutsa söz (Arat, 1999, s. 345)

Kaba söze yumuşak cevap vermeli ve acı sözlere de tatlı sözle mukabele etmelidir (Arat, 1985, s. 250)

3430. irig sözlemegil kişike tilin / irig sözke ağrır köngül kiç yılın (Arat, 1999, s. 345)

İnsanlara karşı kaba söz söyleme; kaba sözün acısını gönül uzun yıllar çeker (Arat, 1985, s. 251).

Eserde yazı üstünlük vesilesi olarak görülmektedir. Vezirin vasıfları arasında çeşitli yazıları bilmesi sayılır:

2218. sakışçı kerek bolsa bilge tetig / bilig birle bilse bu türlüg bitig (Arat, 1999, s. 237)

Vezir hesap bilir, âlim ve zeki olmalıdır; bilgili olmalı ve çeşitli yazıları bilmelidir (Arat, 1985, s. 166).

2234. verzirlıkka artuk bütün er kerek / okıglı bitigli ked öglüg kerek (Arat, 1999, s. 238)

Vezirliğe çok olgun bir insan lazımdır; o okuyan-yazan ve çok anlayışlı bir insan olmalıdır (Arat, 1985, s. 167).

Elçinin vasıfları sayılırken bir taraftan yazmasını bilmesi, okuması ve şiir yazmasının önemi üzerinde durulurken diğer taraftan bütün dilleri bilmesi gerektiği söylenir:

2628. tetiglik bile bilse türlüg bitig / bitig bilse ötrü bolur er tetig (Arat, 1999, s. 276)

Elçi zekâ ile birlikte bir de inşanın nev'ine vakıf olmalı, inşa bilen insan zaten zeki olur (Arat, 1985, s. 195).

2636. kamug til bilir erse açsa tilig / kamug hatnı bilse bitişe elig (Arat, 1999, s. 276)

Konuşurken bütün dilleri konuşmalı; yazarken bütün yazıları yazmalıdır (Arat, 1985, s. 177).

Elçi yazılı anlatımda mahir olduğu kadar sözlü anlatım becerisine de sahip olmalıdır. Yazılı anlatım meramın ifadesinde tek başına yeterli olmayabilir.

3156. bitigmü kerek ya söz ıdsa tilin / yaragı negü teg sen andag kılın

(Arat, 1999, s. 322)

Mektup mu lazım yahut ağızdan söz mü ulaştırmalı; sen nasıl münasip görürsen öyle yap (Arat, 1985, s. 232).

3280. negü sözlegü erse sözle tilin / yaragı ne erse sen andag kılın (Arat, 1999, s. 332).

Ne söylemek icap ederse sen ağızdan söyle; nasıl münasip görürsen öyle hareket et (Arat, 1985, s. 240).

3712. tilin sözlegil hem bitigil bitig / iligke yanayın ay bilge tetig (Arat, 1999, s. 373)

Hem ağızdan söyle hem mektup yaz ey zeki âlim; ben de hükümdarın yanına döneyim (Arat, 1985, s. 269).

Bazen de yazılı söz, söylenen sözden daha etkilidir.

3180. nece me özüm sözleşe söz tilin / ilig yarlığı bu bitig söz adın (Arat, 1999, s. 324)

Ben ağızdan ne kadar söz söylesem dahi hükümdarın fermanı, yazılı sözü başkadır (Arat, 1985, s. 233).

Yazının söz karşısında üstünlüğü hesap tutmaya, tarihi kaydetmeye, kayıt tutmaya yaramasındandır. Yazı belleği kaydetmenin en önemli aracıdır. Bu sebeple zaman içinde sözden üstün tutulmuştur.

2774. bitigçi kerek uz kamug hat bilir / sakışıg bitiğin küdezse kalır (Arat, 1999, s. 289).

Muhasebeci gelir ve giderleri yazı ile tesbit etmeli, her türlü muamele kayda geçirilmelidir (Arat, 1985, s. 205).

2775. yıl ay öd bitişe küni belgülüg / açuklug adırtlıg sanı belgülüg (Arat, 1999, s. 289)

Yıl, ay ve günü yazılırsa tarihi belli olur ve sayılar açık ve vazıh olarak bilinir (Arat, 1985, s. 205).

2707. kamug il işin barça itgen bitig / bitigin tutar il kirişin tetig (Arat, 1999, s. 283)

Bütün memleket işlerini tanzim eden hep yazıdır; zeki insan memleketin gelirini yazı ile zapt eder (Arat, 1985, s. 200).

2711. kılıç birle tutlur kalı tutsa il / kalem birle baslur kalı bassa il (Arat, 1999, s. 283)

Eğer memleket tutulursa kılıç ile tutulur; eğer memlekete hüküm etmek icap ederse kalem ile edilir (Arat, 1985, s. 200).

2714. kılıç il tutar hem budun kazganur / kalem il tüzer hem hazine urur (Arat, 1999, s. 284)

Kılıç memleket zapt eder ve zafer kazanır; kalem de memleket tanzim eder ve hazine toplar (Arat, 1985, s. 201).

2699. bitip kodmasa erdi bilge bügü / bizingde ozakıg kim erdi tigü (Arat, 1999, s. 282)

Âlim ve hakîmler yazıp bırakmamış olsalardı, bizden evvel gelenlerden kim bahsedilebilirdi (Arat, 1985, s. 200).

2700. yok erse bitig bu kişiler ara / tilin sözke kim bütgey erdi köre (Arat, 1999, s. 282)

İnsanlar arasında yazı olmasa idi, dille söylenen söze kim inanırdı (Arat, 1985, s. 200).

2701. kişi ildin ilke söz ıdgu bolur / bitig bolmasa söz nece sözleyür (Arat, 1999, s. 282)

İnsan bir yerden başka bir yere her vakit haber gönderir; yazı olmasa fikrini nasıl ifade eder (Arat, 1985, s. 200).

2223. bitig birle yalnguk bitir bilmişin / bitişe bilür er negü kılmışın (Arat, 1999, s. 237)

İnsan bildiklerini yazı ile yazar; yazarsa ne yapmış olduğunu bilir (Arat, 1985, s. 167).

2696. negü tir eşitgil ıla sır tengi / idi edgü yang bu bitig söz yangı (Arat, 1999, s. 282)

İla kâtibi ne der, dinle; yazılı söz usulü mükemmel bir usuldür (Arat, 1985, s. 199).

2697. kamug edgü sözler bitigde bolur / bitinmiş üçün söz unıtmaz kalur (Arat, 1999, s. 282)

Her türlü iyi söz kitaplarda bulunur; yazılmış olan söz unutulmaz, kalır (Arat, 1985, s. 199).

2698. bitimedi erse bitigli bitig / negü bilgey erding bu himet bilig (Arat, 1999, s. 282)

Yazanlar kitapları yazmamış olsalar idi, bu hikmet ve bilgileri biz nasıl öğrenebilecektik (Arat, 1985, s. 200).

2228. ferişte bitir kul negü kılmışın / idi ötrü aydur yarın ol işin (Arat, 1999, s. 238)

Kulun neler yaptığını melek yazar, sonra Tanrı yarın o işi sorar (Arat, 1985, s. 167).

Yazının üstünlüğü Tanrı'nın ilk yarattığı nesnenin kalem olduğu söylenerek ifade edilmiştir:

2227. törütmezde aşnu bayat bu 'alem / törütti yorıttı bu levh-u kalem (Arat, 1999, s. 238)

Tanrı bu âlemi yaratmadan önce levh ile kalemi yaratmıştır (Arat, 1985, s. 167).

Bu konuda hadisler bulunmaktadır (Yavuz, 2001, s. 244). Bu hadislerden biri şöyledir: "Allah önce kalemi yarattı ve yaz buyurdu" (Koçak, 2014, s. 306).

KB'de bir taraftan yazı yüceltilirken diğer taraftan da söz yazı birlikteliğinin önemi üzerinde de durulmuştur.

2695. belagat bile hat tengeşse kalı / idi edgü til bu bitig söz tili (Arat, 1999, s. 282)

Hattın güzelliği eğer belagat ile de birleşirse yazılı söz mükemmel bir ifade bulmuş olur (Arat, 1985, s. 199).

2732. kişide talula bu iki kişig / angar ötrü birgil bu iki işig (Arat, 1999, s. 285)

İnsanlar arasında şu iki kişiyi seç ve onlara şu iki işi ver (Arat, 1985, s. 202).

2733. birisi bitigçi hatı belgülüg / birisi yalavaç tili ülgülüg (Arat, 1999, s. 286)

Biri- yazmasını bilen kâtip, biri konuşmasını bilen elçi (Arat, 1985, s. 202).

2736. birisi bitigde yangılsa sözüg / birisi tili birle itse sözüg (Arat, 1999, s. 286)

Biri yazıda sözü yanlış yazarsa ikincisi dili ile bunu tashih etmelidir (Arat, 1985, s. 202).

Kutadgu Bilig, bu tespitlerimizin dışında 11. yüzyıl konuşmasını keşfetmek için dikkate değer bir malzeme sağlamaktadır (Barutçu Özönder, 2018, s. 246). Eserde konuşmaya başlama ve konuşmada dikkat edilecek hususlara yer verilir. Sormadan ve düşünmeden konuşulmayacağı (960, 962, 963, 978, 1008, 3881), söze önce davet edilenin başlayacağı (961), kişinin konuştuklarına dikkat etmesi gerektiği, aksi takdirde söylediklerinin başına iş aşacağı, felaketine sebep olacağı (964, 965, 966, 967, 971, 976, 1003,); konuşmak için bilginin önemi (969, 972, 973, 985, 994, 1012); az, yerinde ve doğru konuşmanın önemi (988, 999, 1001, 1002, 1009, 1015, 1025) üzerinde de durulmaktadır.

991. *öz ülgi barça boguzdın kirür / bu can ülgi çın söz kulaktın kirür* (Arat, 1999, s. 116)

Vücûdun nasibi hep ağızdan girer; rûhun nasibi ise doğru sözdür ve kulaktan girer (Arat, 1985, s. 82).

Sözün önemini vurgulamak için örnek olarak seçtiğimiz bu beyit aynı zamanda yazıya rağmen "söz"ün, "sohbet" aracılığıyla eğitimin önemini de vurgular niteliktedir.

Sonuç

Sonuç olarak *Kutadgu Bilig* 11. yüzyılda kaleme alınması ve günümüze ulaşan kopyalarının 14-15. yüzyıllara ait olması hasebiyle sözden yazıya geçiş sürecinde bu sürecin anlaşılması açısından önemli bir metindir. Yusuf Has Hacib her ne kadar "***bitise kalır söz*** / söz yazılırsa kalır" dese de *Kutadgu Bilig*'de karşılıklı konuşma, hitaplar, atasözü, dua, kalıp sözler ve istişare gibi sözlü kültür ve sözlü icra unsurlarından faydalanmıştır. Yazıyı yüceltmekle birlikte "söz"den de vazgeçememektedir. Söz uçar, yazı kalır.

Şüphesiz *Kutadgu Bilig* günümüzde her üç anlatım ortamında kendine yer edinmiştir.

Yusuf Has Hacib'in bir beyitte kaleme aldığı; *"Ey bunu okuyan canlı, ben dünyayı bırakıp toprağa düşünce beni unutma"* dileği kabul olmuş, Yusuf Has Hacib on asırdır Türklüğün hafızasından silinmemiş, eseri Türklüğün hazineleri arasında yerini almıştır. Yusuf Has Hacib'i ve adını bildiğimiz bilmediğimiz büyük Türk edebiyatının yaratıcılarını rahmetle anıyorum.

Kaynaklar

Adalıoğlu, H. H. (2013). "Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, s. 237-253.

Aksoy S. & Aslıhan, R. (2011). "Seyahatname'de Sözlü Kültür ve Anlatım Etkisi", *Millî Folklor*, 23 (92), s. 41-52.

_____ (2012). "Sözlü ve Yazılı Kültür Alanları Arasında Eşiksel (Liminal) Bir Metin: Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi", *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (Yay. Haz. M. Öcal Oğuz ve Yeliz Özay). Ankara: UNESCO, s. 149-158.

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1985). *Kutadgu Bilig II Tercüme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, Çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Barutcu Özönder, F. S. (2017). "Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kaşgar'a, Balasagunlu'dan Kaşgarlı'ya", *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* C. 2, S. 2, s.12-63.

_____ (2018). "Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig'in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Değeri", *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* C. 3, S. 2, s.179-253.

Başgöz, İ. (2001). "Sözlü Anlatımda Arasöz: Türk Hikâye Anlatıcılarının Şahsi Değerlendirmelerine Ait Bir Durum İncelemesi" (Çev. Metin Ekici), *Millî Folklor*, 50, s. 86-104.

Boratav, P. N. (1988). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. İstanbul: Adam Yayınları.

Connerton, P. (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar* (Çev. Alâeddin Şenel). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (1999). "Sözlü Kültürden Yazılı Kültür Ortamına Geçiş Bağlamında Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinden Âşıkpaşazade'nin Epik Karakteri Üzerine Tespitler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı,* s. 65-82.

Çot, D. (2011). *Kutadgu Bilig'de Mitoloji* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Duymaz, A. (2016). "Sözün Yazılaşması Yazının Sözleşmesi: Cönkler", *Millî Folklor*,

28 (111), s. 14-17.

Ercilasun, A. B. (2002). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler,* C. 5. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s. 1441-1497 (759-783).

_____ (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Erdal, T. (2016). "Cönklerde Sözlü Kültür Etkisi", *Milli Folklor*, 28 (111), s. 52-65.

Ersoy, R. (2009). *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi,* Ankara: Akçağ Yayınları.

Goody, J. (2013). *Yazılı ve Sözel Arasındaki Etkileşim* (Çev. Osman Bulut). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

_____ (2017). *Mit, Ritüel ve Söz* (Çev. Damla Sezgi). İstanbul: Küre Yayınları.

İnalcık, H. (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin.* Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Yayınları, s. 259-271.

İnan, A. (1991). "Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar", *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 39-52. (Türk Kültürü, Ankara, 1970, IX, sayı 98, s. 112-126.)

Kalpaklı, M. (2012). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi ve Osmanlı Kültürünün Sözelliği/İşitselliği", *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (Yay. Haz. M. Öcal Oğuz ve Yeliz Özay). Ankara: UNESCO, s. 85-90.

Karahan, L. (2011). "Kutadgu Bilig'in Fergana Nüshasındaki Satır Altı Notlara Dair", *Doğumunun 900. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 285-296.

Koçak, M. (2014). "Kur'an ve Hadislere Göre Kalem Kavramı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, s. 297-327.

Mcluhan, M. (2017). *Gutenberg Galaksisi*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Maimaitiaili, N. (2013). *Kutadgu Bilig'in Sözvarlığı Açısından Açıklamalı Sözlüğü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Dili Yüksek Lisans Programı, İstanbul.

Neumann, C. K. (2005). "Üç Tarz-ı Mütalaa Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Yazmak ve Okumak", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 2005, 1 (Bahar), s. 51-76.

Oğuz, M. Ö. (2012). "Bir Sözlü Anlatım Tekniği Olarak Evliya Çelebi'nin Arasözleri", *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (Yay. Haz. M. Öcal Oğuz ve Yeliz Özay). Ankara: UNESCO, s. 115-122.

Oğuz, M. Ö. & Özay, Y. (Yay. Hazl.) (2012). *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri,* Ankara: UNESCO.

Ong, W. J. (1999). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün Teknolojileşmesi* (Çev. Sema Postacıoğlu Banon). İstanbul: Metis Yayınları.

Sanders, B. (1999). *Öküzün A'sı* (Çev. Şehnaz Tahir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sılay, K. (1991). "Ahmedi'nin Osmanlı Tarihinde Arasöz (Digression) Tekniğinin Kullanımı ve İşlevi", *Türkoloji Dergisi*, IX/I, s. 153-162.

Tursun, İ. (2017). "Kutadgu Bilig'in Üslûbu" (Aktaran: Yusufcan Yasin), *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi,* 2017/10, s. 153-158.

Uçar, İ. (2012). "Kutadgu Bilig'de Beden Dili 1, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4, s. 3045-3058.

Uğurlu, M. (2019). "Yanut/Cevab Bağlamında Kutadgu Bilig Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019 Bildiri Özetleri.* Ankara: TDK Yayınları, s. 4-6.

Üçüncü, K. (2004). "Sözlü Kültür/Tarih Bağlamında Edebî Bir Metin Olarak Otman Baba Vilayetnamesi", *Bilig,* 28, s. 1-29.

Üşenmez, E. (Hzl.) (2013). *Kutadgu Bilig (Nemengan/Ferganan Özbekistan Nüshası) Tıpkı Basım*, İstanbul Akademik Kitaplar.

Yavuz, Y. Ş. (2001). "Kalem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, s. 243-244.

Yıldırım, Dursun (2000), "Tarihî Süreç İçinde İletişim Odakları, Ağları ve İşlevleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 10, s. 327-353.

Yıldırım, D. (2001). "Türk Edebiyatının Yüzyılları [Türk Edebiyatına Yeni Bir Yaklaşım Denemesi]", *KÖK Araştırmalar*, III (1), s. 75-122.

_____ (2002). "Kitab-ı Dedem Qorqud' Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor? ", *Türkbilig*, S. 3, s. 130-171.

_____ (2003). "Hikâyeciliğimizde Üçüncü Yaratıcılık Ortamı ve Hikâye-i Eyyûb-i Garîb", *Türkbilig*, 5, s. 134-142.

Yûsuf Has Hacib (2018). *Kutadgu Bilig I-II-III: Viyana, Fergana, Kahire Nüshaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

Kutadgu Bilig ve *Kaplan Postlu Şövalye*'de Saptanan Benzer Anlamlı Hikmetler

Ketevan LORTKIPANIDZE*

Dünyaca meşhur Hakaniye lehçesiyle yazılmış *Kutadgu Bilig* (Mutluluk veren bilgi) içeriğiyle alegorik ve öğreticidir. Bundan dolayı Yusuf Has Hacib'in 11. yüzyılın şaheserinde evrensel nitelikleri taşıyan ve aynı zamanda Türk halkının karakterlerini de gösteren dikkate değer birçok kalıplaşmış ifadelere, nasihatlere, hikmetlere, atasözlerine rastlamaktayız.

Şota Rustaveli'nin *Kaplan Postlu Şövalye*'si (12. yy.) Gürcü ruhunun sonsuzluk aynası ve bütün bir milletin felsefesidir. Eserde milletin dünü, bugünü ve yarını ile Gürcü insanın tarihî özellikleri ortaya konmuştur. Gürcü milleti, manevi dünyanın yanı sıra hayatın diğer birçok yönünün tasvir edildiği *Kaplan Postlu*'da elbette kendi suretini görüyordu. O, yazıldığından bu yana *Kaplan Postlu Şövalye* ile öz benliğini ve tabiatını sorgulamak ve öğrenmekle meşgul oluyor. Bu eserle kendi çok yönlü manevi gücünün sınırlarını ve istikbalini çiziyor.

Rustaveli'nin şiiri sadece Gürcistan'ı ifade etmez, insanlığın manevi kültürünün evrensel bir yapıttır. O farklı gelenekler ve kültürlerin buluşma noktasında, Doğu ve Batı'nın kavşağında bulunan bir memlekette oluşturuldu. Burada siyasi mücadeleler hiçbir zaman kültürel bir çatışmaya dönüşmedi. Her zaman kültür politikadan daha yukarıda duruyordu, zaten politika da kültürün bir parçasıydı (Sulava, 2017, s. 55).

Şota Rustaveli'nin *Kaplan Postlu Şövalye*'sinde yer alan birçok atasözü ve özdeyiş *Kutadgu Bilig*'in beyitlerindeki hikmetlerle benzerlik göstermektedir. Bu durum sadece tesadüf değil.

Asırlar boyunca Gürcistan'ın Türk dünyasıyla çok sıkı ilişkileri vardı. Milattan sonraki ilk bin yılda bu ilişkiler olumlu bir ivme kazanmıştır. Bilindiği gibi Gürcüler ve Türkler arasında yer alan mücadeleler ve savaşların yanı sıra kültürel ilişkiler de çok dikkate değer izler bırakmıştı. Birleşmiş Gürcistan'ın kralları, Selçukluların akınlarına karşı savaşırken aynı zamanda onlarla çeşitli ilişkilerle beraber evlilik bağları da kuruyorlardı. Türk dünyasının Gürcü yaşam tarzlarına etkileri yaşamın her alanlarında hissedilirdi, özellikle konuşma ve edebî dilde, günlük yaşam tarzında; çünkü bilindiği gibi diller ve kültürler yalıtılmış (izole) olarak gelişemezler. Bence ve Gürcistan'da meslektaşlarım tarafından incelenen orta ve daha geç çağın Gürcü edebî yapıtlarında yer alan alıntı kelimeler, ortak kültürel ve ruhsal nitelikler bu durumu açıkça tasdik eder. İncelediğimiz *Kaplan Postlu Şövalye* de bunun kesin bir delildir.

* Prof. Dr., İvane Cavakhishvili Tiflis Devlet Üniversitesi.

Dediğimiz gibi araştırdığımız malzemelerde kahramanca epik şiir olan *Kaplan Postlu Şövalye* ve nasihatname olarak nitelendirilen *Kutadgu Bilig*'de saptanan toplumsal hayatla ilgili olan, felsefi görüşleri yansıtan hikmetlerin birçoğu Türkler ve Gürcüler arasındaki ortak anlayışa sahiptir.

Bildirimizde incelediğimiz birçok örneklerden insanlığın olumlu niteliklerden en ilginç, tematik gruplarla ayırılmış birkaç örneği dikkatinize sunuyoruz. Biz örneklerimize "cömertlik"le başlarız, çünkü incelediğimiz edebî eserlerde o insanlığın en sık sık rastlanan özelliğidir.

1. Cömertlik:

1.1. QBN, 224 4: *Aqiliq bila beg begür.*

Begi cömertlik yükseltiyor.

KP Ş G. რასაცა გასცემ შენია, რასც არა დაკარგულია

[rasatsa gastsem şenia rasts ara dakargulia]

Dağıttığın (verdiğin) senindir vermediğin kayıptır.

1.2. QBH, 83: *Aqi bolza beglar ati çablinur.*

Beglerin eli açık olursa, ünlü olurlar.

KP Ş G. უხვსა ჰმორჩილებს ყოველი, იგიცა ვინ ორგულია.

[uhvsa hmorçilebs khoveli,igitsa vin orgulia]

Cömert kimseye herkes itaat eder, vefasızlar bile.

1.3. QBN, 220 4: *Jaliğni bütürgü toδuryu ačiy.*

Çıplağı giydirmeli ve açı yedirmelisin.

KP Ş G. მიეც გლახაკთა საჭურჭლე,ათავისუფლე მონები.

[miets glakhakta sachurchle, atavisuple monebi]

Yoksullara serveti ver, köleleri serbest bırak.

2. Kahramanlık:

2.1. QBK, 174 8: *Jagida kör arslan jüraki kerak.*

T. Savaşta arslan kalpli olmalısın.

KP Ş G. ხამს მამაცი გულოვნებდეს, ჭირსა შიგან არ დაღონდეს.

[hams mamatsi gulovnebdes, chirsa şigan ar dağondes]

Izdırap karşı kahramanlığı göstermelisin.

2.2. QBN, 179 6: *Čerig körsà alp er kör arslan bolur.*

Cesur savaşçı orduyu gördüğü zaman, aslana dönüyor.

KP Ş G. ხამს თუ კაცი არ შეუდრკეს, ჭირს მოუხდეს მამაცურად.

[khams tu katsi ar şeudrkes, chirs moukhdes mamatsurad]

İnsan sıkıntıdan korkmamalı, cesurca göğüslemeli.

3. Sakinlik:

3.1. QBK, 67 6: *Örüg bol amul bol tüzün bol silik.*

Sakin ol, adaletli, nezaketli ol.

KP Ş G. თქმულა: "სიწყნარე გმობილი, სჯობს სიჩქარესა ქებულსა"

[tqmula: "sitsknare gmobili sdjobs sıchqaresa qebulsa"]

Ağır davranmak kınanırsa da acele etmekten yeğdir.

3.2. QBN, 33 11: *Amulluq kerȁk erkȁ qilqi ongaj.*

Erkeklerin sakinliğe ve basitliğe ihtiyacı var.

KP Ş G. ხარმცა ბრძნად მქმნელი საქმისა, იყავნ წყნარი და ცნობილი.

[kharmtsa brdznad mqmneli saqmisa, ikhavn tsknari da tsnobili]

İşini akıllıca yap, sakin ve şöhretli ol.

4. Barış:

4.1. QBN, 44 1: *Böri qoj bilȁ suvladi ol ödün.*

O zaman kurt ve koyun su birlikte içtiler.

KP Ş G. შიგან მათთა საბრძანისთა თხა და მგელი ერთგან სძოვდეს.

[shigan matta sabrdzanısta txa da mgeli ertgan sdzovdnen]

Onların ülkelerinde kurt ve keçi birlikte otlanırdı.

5. Adalet:

5.1. QBN, 69 6: *Tözü qilsa elkȁ köni bolsa beg, tilȁk arzu bulɣaj.*

Bey ülkeyi yönetip adil olursa, o zaman muradına erecek.

KP Ş G. ქმნა მართლისა სიმართლისა ხესა შეიქმს ხმელსა ნედლად.

[qmna martlisa sımartlisa khesa sheiqms khmelsa nedlad]

Adalet davranış, kurutulmuş ağacı bile yeşertecek.

6. İyilik:

6.1. QBK, 164 4: *Qilinč eδgü tutγil esiz jasi bas.*

İyilik yap, kötülerin zararlarını bastırın.

KP Ş G. ბოროტსა სძლია კეთილმან არსება მისი გრძელია.

[borotsa sdzlia ketilman arseba misi grdzelia]

Kötülüğü yenen iyiliğin ömrü uzun olur.

7. Şan:

7.1. QBK, 311 8: *Saran bolsa beglar atin artatur.*

Cimri bey iyi ismini kaybeder.

KP Ş G. სჯობს სახელისა მოხვეჭა ყოველსა მოსახვეჭელსა.

[sdjobs saxelisa moxvecha kovelsa mosakhvechelsa]

Mal mülk kazanacağına nam kazanmak daha iyi.

Bildirimizde sadece insanlığın ortak, olumlu niteliklerinden bahsettik. Araştırdığımız yapıtlarda insanlığın olumsuz niteliklerinden ertesi bildirimizde konuşacağız.

Kısaltmalar

QBH - Herat nüshası

QBN - Fergana nüshası

QBK - Mısır nüshası

Kaynakça

(DTS) (1969) *Древнетюркский Словарь*, Л.

Alasania, G. (2013). *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*. Trabzon, s. vii, viii.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig. II. Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Radloff, W. (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschip aus Balasagun, Theil II. Text und Übersetzung*. SPb 1910 (QBH, QBN).

Rustaveli, Ş. (1966). *Kaplan Postlu Şövalye* [შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი].

Sulava, N. (2017). "Dünya Edebiyatının Bir Şaheseri: Kaplan Postlu", *Uluslararası Şota Rustaveli 850.Yılı Sempozyumu Bildirileri*, 12-14 Mayıs 2017.

Kutadgu Bilig'den Fuzuli'nin *Türkçe Divan*'ına Renk Bildiren Kelimelerin Kültür-Dil Bilimi Yaklaşımlı İncelenmesi "Kara Reng"

Aynura MAHMUDOVA*

11. yüzyılda Türkçe yazılı edebiyat örneği olarak *Kutadgu Bilig* manzumesinde renk bildiren kelimeler Karahanlı dönemindeki yazılı edebî dilini temsil etmekte, diğer Türk dili ve lehçelerinde kullanılan aynı renkleri bildiren kelimelerin metinde anlam değişimleri dikkat çekmektedir. Aynı kökten, aynı kültürden kaynaklansa da farklı coğrafyalarda, farklı sosyal ve siyasi ortamlarda renk bildiren kelimelerin de anlamında değişiklik göstermektedir. Kutadgu Bilig'de *ak*, *kara*, *al*, *sarı*, *gök* ve *kızıl* gibi renkler metin içerisinde çeşitli fonksiyonlarda kullanılmıştır. Manzumede temel renkleri bildiren kelimelerin yanı sıra renk anlamı bildirmeyen kelimeler renkleri ifade eden kelimeler olarak kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig ve Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ında renk bildiren kelimeleri kültür dil bilimi yaklaşımıyla incelemek için sebepler var. Zaman ve mekân olarak birbirinden uzak olan her iki eserin karşılaştırılması Türkçenin birkaç yüzyıl sonra farklı coğrafyada kullanımındaki kültürel ve sosyal çevrenin getirdiği değişim ve yakınlığı ortaya koyuyor. Renklerin dış görünüşün belirtilmesi için kullanılmasının yanı sıra psikolojik durumun açıklanması için de kullanılması her iki eserde de belli yakınlığın ve farklılıkların gözlenmesini sağlar. Halkın kültüründe renklerin yeri ve halkın geleneklerinde renk algısı halkın dil dünya görüşünün temel bileşenlerinden biridir. Sosyal ve kültürel mensubiyetin renklerin ifade edilmesindeki, kullanılmasındaki yakınlık ve farklarının karşılaştırılması dikkate değer paralellikler ortaya koymaktadır.

Renkler insanoğlunun eşyaların *(attributive)* alamet bildiren en eski kelimeleri olarak nitelendirilebilir. Zaman geçtikçe renklerin birincil anlamlarına diğer anlamlar da eklenmiş, farklılıklar ortaya çıkmıştır. Renk sıfatları zamanla insanın eşya âleminden düşünce sembol âlemine geçidini özetleyebiliyor.

Araştırmacılar ilk renkler olarak beyaz ve siyahın ortaya çıktığı kanaatindedirler. "En alt merhalede, I. merhalede dilde renk bildiren yalnız iki kelime ortaya çıkıyor ki, bu da bütün hâllerde beyaz (ışıklı) ve siyah (karanlık) renkler oluyor." (Krapivnik, 2014, s. 7)

Kutadgu Bilig'de renk anlamında kullanılan karaya karanlık, koyuluk gibi anlamların yüklendiği görülüyor. E. Tenişev'in editörlüğünde yayınlanan *Türk Dillerinin Mukayeseli Tarihî Grameri-Sözcük Bilimi* kitabında Türk dillerinde

* Dr. Öğr. Üyesi, Azerbaycan Bilimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsü.

karanın ilkin olarak koyuluk anlamında kullanıldığı, sonradan renk anlamını üstlendiği yazıyor (Tenişev vd., 2001, s. 596).

yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun
kara tün yaruttuñ yaruk kündüzün (22)

"Mavi göğü sayısız yıldızları ile süsledin,
karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın."

Kara çağdaş Türk lehçelerinde de farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Bazen kara renk anlamında, bazen de renk anlamından tamamen uzaklaşarak halk, kuvvet, yazı, çokluk vb. anlamları üstleniyor. E. Tenişev'in editörlüğünde yayımlanan *Türk Dillerinin Mukayeseli Tarihî Grameri-Sözcük Bilimi* kitabında Türk lehçelerinde karanın bu anlamlarının 31'ine yer verilmiştir (Tenişev vd., 2001, s. 593). Renk olarak kullanılan karanın bu anlamlarının bazıları *Kutadgu Bilig*'de de görülmektedir.

Renk kavramı, ışık kavramı ile sık alakadadır. İlk renkler olarak bilinen beyaz ve siyahın ortaya çıkması ışık ve karanlığın varlığı ile bağlıdır. *Kutadgu Bilig*'de de kara renk ışıkla mukayesede, ışığın aks tarafı olarak karanlık, koyuluk anlamı içermektedir.

Kutadgu Bilig'de kara gecenin alameti gibi kullanılıyor. Eserde birçok yerde kara gece ışıklı gündüzle karşılaştırılıyor, zıt anlamların ifadesi için kullanılıyor. Kara rengin ışıklı ile zıtlığı ışığın beyaz olarak anlamlandırılmasına dayanıyor. *Yaruk-* ışık kelimesi ayrıca renk bildirmese bile kara ile yan yana geldiğinde koyu ve açık gibi karşıtlığı ifade ediyor.

ukuş ol yula teg karañku tüni
bilig ol yarukluk yaruttı séni (288)

"Akıl karanlık gecede bir meşale gibidir;
bilgi seni aydınlatan bir ışıktır."

karañkuda erdim yaruttı tünüm
tünerikte erdim toğurdı künüm (383)

"Karanlıkta idim, gecemi aydınlattı,
zulmette idim, bana güneşi doğdurdu."

Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ında gece her zaman karadır:

İtürme itleri âvâzının gönül zevkin
Yeter kara geceler herze herze feryâd it (Tarlan, 2017, s. 124)

"Ey gönül, kara gecelerde herze herze feryat edip
onun köpeklerinin seslerini bastırdığın yeter."

Bu beyitde kara gece karanlık gece anlamındadır.

Kutadgu Bilig'de "kara tün" ve "karanku tün" paralel kullanılmıştır ve aynı anlamdadır. "Kara" ve "karangu", *yarukluk* ile zıt anlamı ifade etmek için kullanılıyor.

yula erdi halkka karañku tüniyarukluk yadtı yaruttı séni (35)

(O karanlık gecede halka meşale idi, etrafa ışık saçtı ve seni aydınlattı.)

Fuzuli de *karangu gece* ifadesini kullanıyor:

Ser-i-kûyunda gönlüm ber-i âhın sanma bî-hûde
Karangu gece azm-i kûyun etsem reh-nümûnumdur (Tarlan, 2017, s. 236)

"Senin mahallende çakan ahımın şimşeklerini beyhude sanma.
Karanlık gecede sana doğru yola çıktığım zaman o bana yolumu gösterir."

Fuzuli'de gündüz de karadır. Burada kara renk mecaz olarak kullanılıyor:

Af-tâb-ı kadeh etmez ramazân ayı tulû'
Ne belâdır bize yâ Rab ne kara gündür bu (Tarlan, 2017, s. 568)

"Kadehin güneşi ramazan ayında bir türlü doğmuyor.
Ya Rab ne beladır, ne kara gündür bu!"

Deyimlerimizde olan "günü kara olmak", "ağ güne çıkmak", "yüzü kara olmak", "yüzü ak olmak" ifadeleri kara ve akın karşıtlığı *Kutadgu Bilig*'deki tarzdadır.

bar erse yazukum kına erk saña
yok erse yüzüñni karartma mañа (639)

"Kusurum varsa, cezalandır, kudret senindir;
kusurum yok ise, bana muğber olma."

Fuzuli de karanın deyimlerde geçen anlamını kullanıyor:

Siyâh-bahtlığı yazmış alnına takdir
N'ola geçirse kara günde rüzgâr kalem (Fuzuli, 2005, s. 89)

"Takdir, alnıma bahtımın siyah olmasını yazmış. Rüzgâr kara gündü bu yazının üzerinden kalem geçirip üstünü çizse ne olur."

Fuzuli bir beyitte aynı rengi ifade eden siyah ve kara kelimelerini amacına uygun olarak kullanıyor. "Kalem" redifli bu kasidesinde kara renge birkaç beyitte müracaat eden Fuzuli kalemin kara renkle yazmasını, yazarak saklıları aşikâr etmesini ve bununla da yüzü kara olmasını sanatlı dille tasvir ve ifade ediyor.

Kara durur yüzü ol vechden kim eyler fâş
Özüyle yârı arasında her ne var kalem (Fuzuli, 2005, s. 90)

"Kendi ile sevgilisi arasında her ne varsa açık ettiği için
kalemin yüzü karadır."

Verür sitem sebakm tıfl-ı hattuna zülfün
Koma o içi karanı levhi sâde ile (Tarlan, 2017, s. 605)

"Zülfün, hattının çocuğuna zulüm dersi veriyor.
O içi karayı bu gönül levhası saf olanla bir arada bulundurma."

Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ında çok kullanılan kara renk daha çok olumsuz olayların anlatımına, tasvirine hizmet vermektedir. *Divan*'da kara rengin bu yönü ağır basmaktadır: "siyah rüzgâr, kara baht, yüzü kara olmak, tire rüzgâr, kara gün, tire baht, siyahru, ameli kara, siyah dil" vb.

Ey diyen gayra gönül verme hani mende gönül
Ser-i zülfünde olan bahtı karadan gayrı (Tarlan, 2017, s. 638)

"Ey bana başkasına gönül verme diyen.
Senin zülfünün ucunda olan bahtı karadan başa bende gönül var mı?"

Şair bu beyitte kara bahtının sevgilinin zülfünde olduğunu diyor. Zülüf karadır. Belki bu nedendendir ki gönlünü sevgiliye veren aşığın kara zülfünü bağlandığı bahtı da karadır.

Fuzuli'nin *Türkçe Divan*'ında kara renk yerine göre, kullanıldığı beyitteki manasına göre hem olumlu hem de olumsuz anlam taşıyabiliyor. Baht-ı kara, siyah rüzgâr, bağrı kara, baht-ı siyah gibi ifadelerde memnuniyetsizlik, dert, gam hepsi bir renkte, karada toplanmıştır. Diğer taraftan birçok beyitte şair zülf-ü siyah, hâl-i siyah, kara sürmeli göz gibi ifadelerde kara renk olumlu anlamıyla güzelliği, saflığı gösteriyor.

Kutadgu Bilig'de karanın büyük, halk anlamları kullanılıyor:

élin itmiş ötrü bayumış kara
kara baylıkın kılmış özke tura (256)

"Memleketini tanzim etmiş ve halkı zengin olmuş;
halkın zenginliğini kendine kalkan yapmıştır."

Eserde kara kelimesinden türemiş *karağu* "kör, gözsüz" anlamındadır:

biligsiz karağu-turur belgülüg
ây közsüz karağu bilig al ülüg (271)

"Bilgisiz, muhakkak ki, kördür;
ey gözsüz kör, bilgiden hisseni al."

Kutadgu Bilig'de *yer*, *toprak yağız* kelimesi ile nitelendiriliyor ama eserde yerin kara kelimesi ile ifadesi de vardır.

özüm kalsa yalñuz kara yér katın
mañar ıdğıl anda üküş rahmetin (395)

"Kara yer altında tek başıma kalınca
orada da sayısız rahmetini bana ulaştır."

Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ında da kara renk toprağı, yer sathının kuru kısmını bildirmek için kullanılıyor.

Kemfü-i hikmettin izhar-ı kudret kılmağa etmiş
Gubar-ı tireden ayine-i giti-nüma peyda (Tarlan, 2017, s. 27)

"Hikmetin kemali sendedir. Bu kemal kendi kudretini meydana çıkarmak için kara tozdan yani topraktan dünyayı gösteren ayna vücuda getirmiştir."

Şair *kara* renge yalnız toprağın rengini bildirmek için değil, "toprak" anlayışını ifade etmek için de müracaat ediyor:

Dem-a-dem merdüm-i çeşmüm içer kan zülf ü halünden
Beli ekser ma'aşı ehl-i deryanun karadandur (Tarlan, 2017, s. 195)

"Her an göz bebeğim 'gözümün adamı' zülüf ve beninden kan içiyor. Evet, doğrudur. Deniz adamlarının geçiminin birçoğu karadan temin edilir."

Âşığı göz bebeği, sevgilinin kara zülüf ve halinden kan içiyor, besleniyor. Deniz ehlinin geçimi karadan, yani topraktandır. Burada ehl-i derya göz bebeği, kara, toprak ise sevgilinin zülfü, halı ile mukayesede veriliyor. Ehl-i derya topraksız yaşayamadığı gibi, âşığın göz bebeği de sevgilinin zülfünü, halini görmeden yaşayamaz.

Bunun yanı sıra Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ında karanın manası daha geniştir. Bu, şairin hüzünlü ve ulaşılmaz sevginin, zalim sevgilisinin tasvirinde ifade ettiği söz birleşmelerinde kendini gösteriyor. N. Bayraktar Türkçede kara rengin kavram ve anlam boyutu ile ilgili tespitlerinde "kara renk adı, siyaha oranla daha geniş anlam alanına sahiptir. Eş ya da yakın anlamlı kabul edilen bu iki sözcükten Türkçesi olan kara, mecaz anlamlar için tercih edilmiştir" yazıyor. *Kutadgu Bilig*'de de Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ında da karanın anlam alanının genişliği onun Türkçede daha eski olması, siyah veya esvedin ise sonradan dile dâhil olması ile alakadardır.

Kutadgu Bilig'de kullanılan yağız yer tanımlanmasının kara renk anlamına yaklaşması ile ilgili birkaç tespitte bulunmak yerinde olur. E. Tenişev'in editörlüğünde yayınlanan "Türk dillerinin mukayeseli-tarihî grameri. Sözcük bilimi" kitabında Türk dillerinde yağızın koyu kahve, gri kahve tonlarını belirttiği yazılsa da *Kutadgu Bilig*'de yağız yalnız toprak ve yer için kullanılan bir renktir.

yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün
törütti halâyık öd üdlek bu kün (3)

"Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlukları o yarattı."

Kutadgu Bilig'de yer çoğu zaman yağız - kara olarak tanımlanıyor. Kutadgu Bilig'de birçok beyitte yerin atributif manası kara, göğün atributif manası yeşil (gök) ile ifade olunmuştur.

yağız yér katındakı altun taş ol
kalı çıksa begler başında tuş ol (213)

Fuzuli Türkçe *Divan*'ında *yağız* kullanmamıştır ama şair yukarıda kara renkle ilgili örneklerde de belirttiğimiz gibi toprağı, yeri kara renkle nitelendirmiştir. Bununla da *Kutadgu Bilig*'de yağızın zaman zaman yer rengini belirtmek için kullanılması Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ında yerin kara renkle belirtilmesine paralellik arz etmektedir.

Sonuç

Kutadgu Bilig'de esas renklerin kullanıldığını görebiliriz. Bu renklerden biri olarak kara renk birincil anlamında renk bildirmesinin yanı sıra mecazi anlamda da kullanılmış, bazen renk anlamını vermeden herhangi bir eşya veya olayı bildirmiştir. Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ında da kara renk sık sık kulanılmıştır. Şair Türkçe adı ile beraber rengin Arap ve Farsça adlarını da paralel olarak kullanmış lakin bu zaman anlam farklılığı yaratmamıştır.

Kutadgu Bilig'den Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ına kadar geçmiş birkaç yüzyılda renk adlarının aynı şekilde ve aynı anlamda kullanıldığını görebiliriz. Orhun yazıtlarının dilinde, Eski Türkçe metinlerde *Divanu Lügati't-Türk*'te ve yazılı abidelerde renk adları sık sık kullanılmış, kavram ve anlamına göre değişiklik göstermiştir. Fuzuli'nin eserinde Türkçe deyimlerde, mecaz olarak renk adlarının kullanılması onun şiir dilinin sanatsal yönüne dikkat çekmektedir. Lakin değişime uğramış, ses değişmelerinin yanı sıra anlam farklılıklarının da ortaya çıktığı örneklerle tespit edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de bulunan bazı renk isimlerinin Fuzuli'nin Türkçe *Divan*'ında olmaması divan edebiyatında Arapça ve Farsça kelimelerin kavram olarak bazı Türkçe renk adlarının yerini aldığı ile izah edilebilir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I, Metin.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

_____ (1959). *Kutadgu Bilig II. Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III. İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Atalay, B. (1998). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 521-523.

Bayraktar, N. (2003). "Renk Adlarının Türkçenin Söz Varlığına Katkıları", *VIII. Uluslararası KIBATEK Edebiyat Şöleni, 16-20 Ekim, Çanakkale.*

_____ (2004). "Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine", *Tömer Dil Dergisi*, 126, s. 56-77

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Füzuli, M. (2005). *Əsərləri*: Altı cilddə. IV c. Bakı: Şərq-Qərb.

Küçük, S. (2010). "Tarihî Türk lehçelerinde renk adlandırmaları", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume,* 5(1), Winter.

Nerimanoğlu, K. V. (1996). "Türk Dünya Bakışında Reng", *Nevruz ve Renkler* (Haz. Sadık Tural, Elmas Kılıç). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 63-75

Özkan, N. (2009). "Kutadgu Bilig'den Günümüze Türkçe Kelimelerde Anlam Olayları", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, (Haz. Musa Duman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tarlan, A. N. (2017). *Fuzûli Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Vardar, K. F. (2009). "Kutadgu Bilig'de Yer Alan Renk Kavramları", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, (Haz. Musa Duman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Древнетюркский словарь (1969). (Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак) Ленинград: Наука.

Крапивник, Елена Владимировна (2014), Цветонаименования: аспекты систематизации, Москва: Наука.

Малов, Сергей Ефимович (1951). Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика (2001). (Ответственный редактор Э. Р.Тенишев). Москва: Наука.

Türkçe Öğretmeni Adaylarının Bilişsel Becerilerinin *Kutadgu Bilig*'deki Eğitsel Unsurları Tespit Edebilme Durumları Açısından Değerlendirilmesi

Osman MERT*
Kürşad Çağrı BOZKIRLI**

1. Giriş

"Modern dünya"nın insanoğluna dayatması durumundaki hızlı tüketme alışkanlığının bir başka deyişle "tüketim çılgınlığı"nın odağında artık bilgi yer almaktadır. Her şey gibi bilgi de çok hızlı üretilmekte, anlam kazanmakta ve anlamını yitirmektedir. Dolayısıyla böyle bir zaman diliminde artık bilgiye, doğru ve hızlı erişim kadar onu işleyebilme, yorumlayabilme ve kullanarak yeni bilgiler üretebilme büyük önem taşır. Bu gerçekliğe uyum sağlanabilmesi önemli ölçüde eğitimle mümkündür. Çünkü "beslenme ve üreme, fizyolojik yaşam için ne ise eğitim de toplumsal yaşam için odur" (Dewey, 1996, s. 16'dan akt. Erdem ve Demirel, 2002, s. 81). Yani eğitim yaşamsal bir ihtiyaçtır ve bu ihtiyacın toplumun beklentilerine ve çağın gereklerine uygunluğu büyük önem taşır.

Türk eğitim sistemi denildiğinde akla çoğunlukla yapılan sık ve radikal değişiklikler gelir. Bu değişikliklerden biri de 2006 yılında öğretim programlarının yapılandırmacı yaklaşıma göre düzenlenmesidir. Bu yaklaşıma göre öğrenci öğrenme sürecine hem zihinsel hem de fiziksel olarak katılmak durumundadır. Öğrencinin zihinsel süreçleri işletebilmesi ve özellikle de sorgulayabilmesi bu yaklaşım açısından çok önemlidir (Arslan, 2007; Uymaz & Çalışkan, 2019). Programlar son olarak 2019 yılı içerisinde bir kez daha değiştirilmiştir. Mevcut programlarla üst düzey zihinsel becerilerin kullanımının, kalıcı ve gündelik hayatla uyumlu öğrenmelerin sağlanması amaçlanmıştır (MEB, 2019). Bu bağlamda öğretim programlarındaki gerek 2006 gerekse de 2019 yılındaki değişikliklerle beklenenin bilgiye ulaşmada aktif rol oynayan, ulaştığı bilgileri sorgulayan ve bu bilgileri yaşamlarında kullanarak üretebilen bireyler yetiştirmek olduğu söylenebilir.

Bilişsel gelişim seviyelerini sınıflandıran çeşitli yaklaşımlar arasında en bilineni Bloom Taksonomisi'dir (Akbulut Taş & Karabay, 2019; Altıparmak ve Palabıyık, 2019). Bloom vd. (1956) tarafından yapılan sınıflandırmaya göre bilişsel alan basamaklarını oluşturan "bilgi, kavrama, uygulama, analiz, sentez, değerlendirme" süreç içerisinde çeşitli değişikliklere uğramış son olarak

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, *osmnmert@gmail.com*
** Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Dede Korkut Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, *kursad36@gmail.com*

hatırlama, anlama, uygulama, analiz etme, değerlendirme ve yaratma şeklinde düzenlenmiştir (Durukan & Demir, 2017; Yolcu, 2019). Bilişsel olarak üst basamağa geçebilmenin ön koşulu alttaki basamak ya da basamakları tamamlayabilmektir. Yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre bilişsel süreç şu şekilde işlemektedir:

"Hatırlama: Konuyla ilgili bilgiyi uzun süreli bellekten geri getirme, tanıma ve anımsama. Anlama: Yorumlama, örnekleme, sınıflandırma, özetleme, çıkarım yapma, karşılaştırma ve açıklama aracılığıyla sözlü, yazılı ve şekil olarak yapılandırma. Uygulama: Yaparak veya uygulayarak bir işlem ortaya çıkarma ya da kullanma. Analiz Etme: Verileri ayrı ayrı değerlendirerek, her bir parçanın birbiriyle ve bütünle olan ilişkisini belirleme. Değerlendirme: Eldeki verileri genel olarak gözden geçirerek belli kriterler ve standartlar üzerinden yargılarda bulunma. Yaratma: Uygun ve işlevsel bir bütün oluşturmak amacıyla ögeleri bir araya getirme; oluşturma, planlama ve üretme süreçleri aracılığıyla; ögeleri yeni bir sistem ya da yapıya göre yeniden var etme" (Mercan, 2019, s. 292-293).

Yeni bir öğrenme durumunda ya da bir problemle karşılaşıldığında zihinsel sürecin yukarıdaki bilişsel alan basamaklarına uygun işletilmesi hem üst düzey bilişsel becerilerin kullanılabildiğinin hem de yapılandırmacı eğitimin hedeflerine ulaşılabildiğinin göstergesi olacaktır.

"İnsanlar birbirleriyle olan ilişkilerinde yüz yüze iletişimlerini büyük oranda dil sayesinde gerçekleştirmektedirler. Bireylerin dili kullanabilme yeterlikleri iletişim sağlayabilme becerisi ile kendini göstermektedir. Bu durum ise arka planda kişinin temel dil becerilerini etkili ve verimli bir şekilde kullanıp kullanamadığıyla ilgilidir. Bireylerin dinlediğini anlama ve okuyup dinlediklerinden yeni fikirler üreterek anlatabilmeleri sahip olunan dil yeterliğiyle ilgilidir" (Göçer, 2019, s. 51). Dolayısıyla *Kutadgu Bilig* gibi hedef kitlesine dinî, siyasi, ahlaki, toplumsal, eğitsel vb. birçok mesaj veren bununla birlikte yazıldığı dönemin dil özelliklerini göstermesi açısından da bir dil ve edebiyat hazinesi (Mert, 2009; Doğan, 2010; Türer, 2011; Alyılmaz, 2015) durumundaki bu eseri okuyarak eğitsel içeriğine dair fikir üretebilmek üst düzey bilişsel becerilerin kullanımını gerektirir. Bu noktadan hareketle yapılan araştırma ile Türkçe öğretmeni adaylarının bilişsel becerilerinin *Kutadgu Bilig*'deki eğitsel unsurları tespit edebilme durumları açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

2. Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde araştırma modeli, çalışma grubu ve veri toplama-analiz süreci hakkında bilgilere yer verilmiştir.

2.1. Araştırmanın Modeli

Nitel şekilde desenlenen bu araştırma bir durum çalışmasıdır. Durum

çalışmalarında gerçek bir durum ya da olay üzerinde araştırmacılarca detaylı ve derinlemesine bilgi toplanır (Lewis, 2003).

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmaya 2018-2019 eğitim öğretim yılında Kafkas Üniversitesinde öğrenim gören 20 Türkçe öğretmeni adayı katılmıştır. Katılımcılar, Kolay Ulaşılabilir Durum Örneklemesi Yöntemi'ne göre dördüncü sınıflar arasından seçilen 20 Türkçe öğretmeni adayından oluşmuştur. Bu örnekleme yönteminde temel ölçütler erişim kolaylığı ve yakınlıktır (Yıldırım & Şimşek, 2008). Araştırmaya katılan Türkçe öğretmeni adaylarının tamamının dördüncü sınıflar arasından seçilmesi katılımcıların KPSS'ye hazırlık sürecinde oldukları ve bundan dolayı eğitim bilimleri konularına vâkıf oldukları varsayımına dayanmaktadır. Çalışma grubunun kişisel özellikleri Tablo 1'deki gibidir:

Tablo 1: *Katılımcıların kişisel özellikleri*

Cinsiyet	**Frekans**
Kız	7
Erkek	13
Toplam	**20**
KPSS'ye Hazırlanma	
Evet	18
Hayır	2
Toplam	**20**
***Kutadgu Bilig*'i Daha Önce Okuma**	
Evet	10
Hayır	10
Toplam	**20**

Tablo 1'e göre katılımcıların 7'si kız 13'ü erkektir. Çalışma grubundaki Türkçe öğretmeni adaylarından 18'i KPSS'ye hazırlandığını belirtirken katılımcıların yarısı *Kutadgu Bilig*'i daha önce okuduğunu ifade etmiştir.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veri toplamak için araştırmacılarca hazırlanan form kullanılmıştır. İki bölümden oluşan formun ilk bölümünde katılımcıların kişisel özelliklerine ilişkin sorulara yer verilmiştir. İkinci bölümde ise *Kutadgu Bilig*'in Bozkırlı (2015) tarafından eğitsel kavramlarla ilişkilendirilmiş 15 beyti

seçilmiştir. Seçilen beyitlerin orijinal şekilleri ve günümüz Türkçesindeki karşılıkları verilerek Türkçe öğretmeni adaylarından bu beyitleri yorumlayarak eğitsel bir kavramla ilişkilendirmeleri istenmiştir. Veri analizi sürecinde katılımcıların buldukları karşılıklar Bozkırlı (2015) tarafından tespit edilen eğitsel kavramlarla karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Verilerin daha önce belirlenmiş temalar çerçevesinde işlenerek yorumlanması tematik analizdir (Vaismoradi, Turunen & Bondas, 2013).

3. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde katılımcılardan elde edilen veriler tablolar hâlinde sunulmuştur.

Tablo 2: *Olgunlaşma ile ilgili beyitlere ilişkin cevaplar*

Beyit	Orijinal Beyit	Günümüz Karşılığı	Eğitsel Karşılık	Katılımcı Cevabı		
					f	%
293	kiçig oğlanığ kör ukuşka ulam yaşı yetmegince yorımaz kılâm	Küçük bir oğlana bak, akıl ona ulaşacaktır; fakat yaşı gelmedikçe kalemler yürümez.	Olgunlaşma	Doğru	14	70
				Yanlış	6	30
				Boş	-	-
				Toplam	**20**	**100**
1050	ne kim işler erse tükelin küder tükegli tükese énişke yanar	Her şey kendi olgunluğunu bekler; tam olgunluğa erişince tekrar inişe başlar.	Olgunlaşma	Doğru	8	40
				Yanlış	11	55
				Boş	1	5
				Toplam	**20**	**100**

Tablo 2'ye göre katılımcılar olgunlaşma kavramı ile ilişkili 293. beyite yüksek oranda doğru karşılık bulabilirken günümüz Türkçesinde çok açık ifade edilmiş olmasına rağmen 1050. beyite doğru eğitsel karşılık bulmada aynı başarıyı gösterememişlerdir.

Tablo 3: *Ödül, ceza ve pekiştirme ile ilgili beyitlere ilişkin cevaplar*

Beyit	Orijinal Beyit	Günümüz Karşılığı	Eğitsel Karşılık	Katılımcı Cevabı		
					f	%
636	bışurğu tapuğda sınağu körü ağırlasa ötrü	Kulu önce hizmette pişirmeli ve iyice sınamalı, ondan sonra kendisini yükseltip	Ödül, Pekiştirme	Doğru	5	25
				Yanlış	15	75
				Boş	-	-

	kötürgü örü	ödüllendirmeli.		**Toplam**	**20**	**100**
1494	ayama oğul kızka berge yétür oğul kızka berge bilig ögretür	Gerekirse oğula kıza acımadan dayak at; dayak oğula kıza bilgi öğretir.	Ceza, Pekiştirme	Doğru	14	70
				Yanlış	5	25
				Boş	1	5
				Toplam	**20**	**100**

Tablo 3'e göre katılımcılar ödül ve pekiştirme kavramları ile ilişkili 636. beyite çok düşük oranda doğru karşılık bulabilirken, ceza ve pekiştirme kavramları ile ilişkili 1494. beyite yüksek oranda doğru karşılık bulabilmişlerdir.

Tablo 4: *Kalıtım ile ilgili beyitlere ilişkin cevaplar*

Beyit	**Orijinal Beyit**	**Günümüz Karşılığı**	**Eğitsel Karşılık**	**Katılımcı Cevabı**		
					f	**%**
881	ürüñ süt bile kirse edgü kılık ölüm tutmağınça ewürmez yorık	Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse o kişi ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz.	Kalıtım	Doğru	8	40
				Yanlış	11	55
				Boş	1	5
				Toplam	**20**	**100**
883	karında törümiş kılınç ögretig yağız yér katında kiter ay tetig	Ana karnında oluşan doğa ve terbiye ancak kara toprak altında insanı terk eder; ey zeki.	Kalıtım	Doğru	8	40
				Yanlış	11	55
				Boş	1	5
				Toplam	**20**	**100**

Tablo 4'e göre katılımcılar kalıtım kavramı ile ilişkili 881 ve 883. beyitlere aynı oranda doğru karşılık bulabilmişlerdir. Türkçe öğretmeni adaylarının yarısından daha azı bu beyitleri kalıtım kavramıyla ilişkilendirebilmiştir.

Tablo 5: *Model alma-sosyal öğrenme ile ilgili beyitlere ilişkin cevaplar*

Beyit	**Orijinal Beyit**	**Günümüz Karşılığı**	**Eğitsel Karşılık**	**Katılımcı Cevabı**		
					f	**%**
884	kalı edgüke bolsa isiz işi isiz boldı kılkı ol isiz tuşı	Eğer iyiye kötü bir arkadaş olursa, onun doğası da arkadaşınınki gibi kötü olur.	Model Alma, Sosyal Öğrenme	Doğru	4	20
				Yanlış	16	80
				Boş	-	-
				Toplam	**20**	**100**

1297	isiz işke yakma saña kılğa kor isizlik yılan ol séni tikge kör	Kötü arkadaşa yaklaşma, sana zarar getirir; kötülük yılandır, dikkat et seni sokar.	Model Alma, Sosyal Öğrenme	Doğru	3	15
				Yanlış	15	75
				Boş	2	10
				Toplam	**20**	**100**

Tablo 5'e göre katılımcılar model alma-sosyal öğrenme kavramları ile ilişkili 884 ve 1297. beyitlere çok düşük oranda doğru karşılık bulabilmişlerdir. Türkçe öğretmeni adaylarının çok az bir kısmı bu beyitleri model alma-sosyal öğrenme kavramıyla ilişkilendirebilmiştir.

Tablo 6: *Kritik dönem ile ilgili beyitlere ilişkin cevaplar*

Beyit	**Orijinal Beyit**	**Günümüz Karşılığı**	**Eğitsel Karşılık**	**Katılımcı Cevabı**		
					f	**%**
1493	kiçig erken ögret oğulka bilig kiçigde bilig bilse kötrür elig	Oğula küçükken bilgiyi öğret; küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta başarılı olur.	Kritik Dönem	Doğru	10	50
				Yanlış	10	50
				Boş	-	-
				Toplam	**20**	**100**
1495	kiçiglikte bilse oğul kız neni karıp ölmegınçe unıtmaz anı	Oğul kız küçüklükte ne öğrenirse yaşlanıp ölünceye kadar onu unutmaz.	Kritik Dönem	Doğru	6	30
				Yanlış	14	70
				Boş	-	-
				Toplam	**20**	**100**

Tablo 6'ya göre katılımcılar kritik dönem kavramı ile ilişkili 1493. beyite karşılık bulmada 1495. beyite nispeten daha başarılı olsalar da katılımcıların ancak yarısı bu beyiti kritik dönem kavramı ile ilişkilendirebilmiştir.

Tablo 7: *Davranışçılık-John Lock felsefesi ile ilgili beyitlere ilişkin cevaplar*

Beyit	**Orijinal Beyit**	**Günümüz Karşılığı**	**Eğitsel Karşılık**	**Katılımcı Cevabı**		
					f	**%**
1680	biligsiz tuğar ol turu ögrenür bilig bilse ötrü kamuğ iş unar	İnsan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir; bilgi sahibi olunca da her işini başarır.	Davranışçılık, John Lock Felsefesi	Doğru	8	40
				Yanlış	10	50
				Boş	2	10
				Toplam	**20**	**100**
1681	anadın toğuğlı	Anadan doğan	Davranışçılık,	Doğru	8	40

	biligsiz tuğar bilig ögrenür ötrü törke ağar	bilgisiz doğar, bilgiyi öğrenir, böylece itibar kazanır.	John Lock Felsefesi	Yanlış	12	60
				Boş	-	-
				Toplam	**20**	**100**

Tablo 7'ye göre katılımcılar davranışçılık, John Lock felsefesi ile ilişkili 1680 ve 1681. beyitlere karşılık bulma konusunda düşük performans göstermişlerdir. Katılımcıların yarısından daha azı bu beyiti ilgili kavramlarla ile ilişkilendirebilmiştir.

Tablo 8: *Basitten karmaşığa ilkesi ile ilgili beyitlere ilişkin cevaplar*

Beyit	**Orijinal Beyit**	**Günümüz Karşılığı**	**Eğitsel Karşılık**	**Katılımcı Cevabı**		
					f	**%**
4380	ya taz'îf ya tansîf özüñ yetrü bil kalı bildiñ erse 'aded cedri kıl	Sen tazif [iki kat etme] ve tansifi [ikiye bölme] iyice öğren; bunları öğrendikten sonra, aded cezrini [sayı kökü] ele al.	Basitten Karmaşığa İlkesi	Doğru	2	10
				Yanlış	11	55
				Boş	7	35
				Toplam	**20**	**100**
4381	yana cem' ü tefrîk misâhatka öt yéti kat felekni yatur yamça tut	Sonra cemi [toplama] tefrik [ayırma] ve mesahaya [ölçme] geç; yedi kat feleği bir çöp parçasıymış gibi avucunda tut.	Basitten Karmaşığa İlkesi	Doğru	2	10
				Yanlış	11	55
				Boş	7	35
				Toplam	**20**	**100**
4382	takı kolsa cebr ü mukâbel okı yéme oklidis kapğı yetrü tokı	Daha da istersen cebir ve mukabele [karşılaştırma] oku; bir de Oklidis'in kapısını da iyice çal.	Basitten Karmaşığa Öğrenme İlkesi	Doğru	2	10
				Yanlış	11	55
				Boş	7	35
				Toplam	**20**	**100**

Tablo 8'e göre katılımcılar basitten karmaşığa öğrenme ilkesi ile ilişkili 4380, 4381 ve 4382. beyitlere çok düşük oranda doğru karşılık bulabilmişlerdir. Katılımcılardan sadece ikisi bu beyitleri basitten karmaşığa öğrenme ilkesi ile ilişkilendirebilmiştir.

4. Sonuç ve Tartışma

Bu araştırmada Türkçe öğretmeni adaylarının bilişsel becerileri *Kutadgu Bilig*'deki eğitsel unsurları tespit edebilme durumları açısından değerlendirilmiştir. Araştırmada Kafkas Üniversitesinde 2018-2019 eğitim öğretim yılında öğrenim gören 20 dördüncü sınıf öğrencisi Türkçe öğretmeni

adayının araştırmacılarca hazırlanan forma verdikleri yanıtlar esas alınmıştır.

Araştırmada ilk olarak katılımcıların tamamının seçilen beyitleri bir şekilde eğitsel bir kavramla ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Bu veri *Kutadgu Bilig*'in eğitsel değerinin olduğunu belirten çalışmalarla (Akyüz, 2002; Özkan, 2011; Akyüz, 2013; Bozkırlı, 2015; Kaya, 2017; Sönmez & Kocasavaş, 2018) uyumludur. Araştırmaya katılan Türkçe öğretmeni adaylarının yarısı *Kutadgu Bilig*'i daha önce okuduğunu yarısı da okumadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla daha önce ister okusun ister okumasın Türkçe öğretmeni adaylarının tamamının araştırmacılarca seçilen beyitleri bir şekilde eğitsel bir kavramla ilişkilendirmiş olması hem *Kutadgu Bilig*'in mesajının hâlâ güncelliğini koruduğunu hem de eğitsel bir içeriğinin olduğu göstermektedir.

Araştırmanın bir diğer ve asıl önemli sonucu katılımcıların bilişsel becerilerini kullanabilmeleri ile ilgili olanıdır. Katılımcılar seçilen beyitlerin tamamını eğitsel bir kavramla ilişkilendirmiş olmalarına rağmen yapılan yorumların çoğunlukla doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bazı beyitlerin günümüz Türkçelerinin içinde doğrudan ilgili eğitsel kavram geçiyor olmasına rağmen doğru eğitsel karşılıkların bulunabilme oranı genel olarak %50'nin altında kalmıştır. Katılımcıların çoğunlukla KPSS'ye hazırlanıyor olduklarını ifade etmeleri en azından bilgi düzeyinde eksikliklerin olmadığını ya da az olduğunu gösteren bir veri olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle doğru eğitsel karşılık bulmadaki başarısızlığın bilgisizlikten değil yorumlama becerisi ile ilgili eksiklikten kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu durum yenilenen Bloom Taksonomisi açısından değerlendirildiğinde ise katılımcıların *Kutadgu Bilig*'in beyitlerine eğitsel karşılık vermeleri bilişsel alanın ilk basamağındaki hatırlama aşamasındaki bir uygulama olarak görülebilir. Ancak verilen karşılıkların Bozkırlı (2015) tarafından tespit edilen karşılıklarla çoğunlukla uyuşmaması katılımcıların anlama düzeyinde sorunlar yaşadıklarını göstermektedir. Çünkü yorumlamalar bu bilişsel düzeyde gerçekleşir (Mercan, 2019). Bilişsel alan basamaklarının hiyerarşik yapısı düşünüldüğünde bu aşamadaki başarısızlıkla bir üst düzeyde bilişsel etkinliğin gerçekleşemeyeceği açıktır. Bu nedenle araştırmanın bu verisi katılımcıların bilişsel becerilerinin çoğunlukla anlama düzeyinde kaldığı üst düzey bilişsel becerileri kullanmada başarısız oldukları şeklinde yorumlanabilir. Bu çalışma *Kutadgu Bilig* çerçevesinde kısıtlı sayıdaki katılımcı ile gerçekleşmiş olsa da eğitim sisteminin genel bir problemi olan bilgiyi yalnızca ezberleme ve kullanamama problemini de örnekler niteliktedir.

Kaynaklar

Akbulut Taş, M. & Karabay, A. (2019). "Öğretmen Adaylarının Öğretim Amaçlarını Yenilenen Bloom Taksonomisine Göre Analiz Etme Becerilerinin İncelenmesi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Advance online publication. DOI: 10.16986/HUJE.2019050097.

Akyüz, H. (2002). *Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedogojik ve Siyasal Söylem*. Erzurum: Eser Ofset.

Akyüz, Y. (2013). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2013*. (24. baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Altıparmak, K. & Palabıyık, E. (2019). "1-8. Sınıf Kesirler, Kesirlerle İşlemler ve Ondalık Gösterim Alt Öğrenme Alanlarına Ait Kazanımların Yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne Göre İncelenmesi", *İlköğretim Online*, 18(1), s. 158-173.

Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Orta Doğu ve Orta Asya - Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi.

Arslan, M. (2007). Eğitimde Yapılandırmacı Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40(1), s. 41-61.

Bozkırlı, K. Ç. (2015). *Kutadgu Bilig'deki Eğitsel Ögelerin Tespiti ve Bu Ögelere Yönelik Türkçe Öğretmeni Adaylarının Görüşlerinin İncelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.

Doğan, İ. (2010). *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri Kurumlar, Kişiler, Söylemler*. Ankara: Nobel.

Durukan, E. & Demir, E. (2017). "6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Dersi Öğrenci Çalışma Kitaplarındaki Etkinliklerin Bloom'un Yenilenmiş Taksonomisine Göre Sınıflandırılması", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3), s. 1619-1629.

Erdem, E. & Demirel, Ö. (2002). "Program Geliştirmede Yapılandırmacılık Yaklaşımı", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, s. 81-87.

Göçer A. (2019). "Öğrencilerin Dinlediğini Anlama Yeterliklerinin Yazılı Sınavlarla Değerlendirilebilirliği Üzerine", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), s. 50-59.

Kaya, U. (2017). "Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib'in Eğitimle İlgili Görüşleri", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I(I), s. 1-26.

Lewis, J. (2003). "Design Issues", İçinde: *Qualitative Research Practice a Guide For Social Science Students and Researchers*. (Ed. J. Ritchie & J. Lewis,). London: Sage.

MEB (2019). *Türkçe Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Mercan, S. I. (2019). "Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Yenilenmiş Bloom Taksonomisi Bilişsel Basamaklarına Göre Soru Sorma Becerilerinin İncelenmesi", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(1), s. 291-301.

Mert, O. (2009). *Kutadgu Bilig'de Hâl Kategorisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Özkan, S. (2011). *Türk Eğitim Tarihi*. (5. Basım). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Sönmez, S. & Kocasavaş, Ş. (2018). "Kutadgu Bilig'de Çocuk Eğitimi (Türk Eğitim Tarihi Açısından, Eğitimin Öğeleri Üzerine Bir İnceleme)", *Akra Kültür Sanat ve*

Edebiyat Dergisi, 6(15), s. 145-192.

Türer, A. (2011). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Detay.

Uymaz, M. & Çalışkan, H. (2019). "Öğretmen Yapımı Sosyal Bilgiler Dersi Sınav Sorularının Yenilenmiş Bloom Taksonomisine Göre İncelenmesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 27(1), s. 331-346.

Vaismoradi, M., Turunen, H. & Bondas, T. (2013). "Content Analysis And Thematic Analysis: Implications for Conducting a Qualitative Descriptive Study", *Nursing and Health Sciences*, 15(3), s. 398-405.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

Yolcu, H. H. (2019). "İlkokul Öğretim Programı 3 Ve 4. Sınıf Fen Bilimleri Dersi Kazanımlarının Revize Edilmiş Bloom Taksonomisi Açısından Analizi ve Değerlendirilmesi", *İlköğretim Online*, 18(1), s. 253-262.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* Adlı Eseri ve Tatar Atasözleri

Gülnaz MÖGTESİMOVA*

Yusuf Has Hacib eski Türk şiirinin önemli temsilcilerinden birisidir. Yusuf Has Hacib Balasagun haklı olarak yazar, seçkin bir şair, yüksek eğitimli bir adam, insan gönlünün uzmanı, filozof, bilim adamı, bilgin bir yazar ve Türk folklor ve şiirinin tüm inceliklerine hâkim olan bir şair olarak kabul edilmektedir. Karahanlı devlet sarayının başbakanı Türki şairi Yusuf Has Hacib Balasagun, İdil boyu ve Ural boyu Tatarları arasında yaygın olan *Kutadgu Bilig* adlı etik-didaktik eserin yazarıdır. *Kutadgu Bilig* şiiri, orta yüzyıl Tatar edebiyatının gelişimi üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Tatar edebiyatı tarihi üzerine çalışan ilk uzmanlar Gabderahman Sa'di, Gaziz Gubeydullin, Gali Rahimlerden başlayarak Prof. Dr. Hatip Gosman, Prof. Dr. Gabderahman Tahircanov, Prof. Dr. Emir Necip, Prof. Dr. Hatip Minnegulov, Prof. Dr. Rezeda Ganiyeva, Prof. Dr. Marsel Bakirov, Prof. Dr. Enver Şaripov gibi birçok edebiyat âlimi *Kutadgu Bilig* hakkında kendi görüşlerini yazdı ve değerlendirdi.

XI. yüzyılda yaşamış büyük şair Yusuf Balasagun'un tek eseri *Kutadgu Bilig* dünya edebiyatının eşsiz yadigârıdır. Eserde Türk halklarının kültürel yazılı edebiyatını içine alan önemli gelenek ve görenekleri toplanmıştır. Bu fikri tanınmış bilim insanı Hatip Minnegulov da doğrulayarak Yusuf Balasagun'un eserinin ünlü bir yadigâr olarak edebî ve estetik görevleri yerine getirmenin yanında hayat öğreticisi ve bilgi kaynağı niteliğinde olduğunu vurgulamıştır. Yusuf Balasagun vatanını gelişen ve ilerleyen bir ülke olarak görmek istemiş ve bu sebeple devlet yöneticilerine nasihatler vererek adil bir toplum oluşturma fikrini ortaya koymuştur.

Kutadgu Bilig Türk dilinde ilk ansiklopedik eserdir. Bu çalışma sadece siyasi bir tez değil, aynı zamanda çağının bilim ve kültürünün çeşitli alanlarında bilgi toplamıdır, eserde yazarın kendisinin yaşam pozisyonunun felsefi bir anlayışıyla malzeme derlenmektedir ve özetlenmektedir. Özellikle, hayatın anlamı, insanın kaderi, onun sosyal ve doğal evrendeki yeri ve dünyadaki sorunları ele alınmaktadır. Balasagun'un çalışması, genel bir felsefi nitelikteki sorunların ortaya konduğu geniş bir sistemi, aynı zamanda hayati, pratik, etnik ve estetik bir planı da temsil edmektedir.

Kutadgu Bilig şiirinin birkaç çevirisi ve baskısı vardır. Özbekçe, İngilizce, Türkçe, Uygurca, Almanca, Azerice ve diğer bazı dillerde mevcuttur. Şiir Tatar diline de çevrilmiştir. Eseri çağdaş Tatarçaya şair Lena Şağircan ve dil âlimi Prof. Dr. Rifkat Ahmetcanovlar aktardı. *Kutadgu Bilig* ismi bugünkü

* Kazan (İdil Boyu) Federal Üniversitesi, Rusya.

Tatarcaya "Kotaytkıç Belem", "Beht turında belem", "Behetle bulu kitabı" vs. şekillerde verilmektedir.

Kutadgu Bilig'de Türk dilinde kurgu ve didaktik karakterdeki ilk denemesinde, eski Türklerin pedagojik görüşleri yansıtılmıştır. Düşüncelerini doğrulamak için Y. Balasagun, Türki kabilelerinin şiirsel yaratıcılığını yaygın olarak kullanmış: atasözleri, deyim, ifadeleri. Şair, halkın bilgeliğini "Türki", "iyi adamlar", "cesur yiğit", "bilgi denizinin hocası, büyük akıl" ve diğer isimler kullanarak adsız tecrübeli yaşlı adamların konuşmalarına getirmiştir. Halk aforizmasına örnek vermek için Y. Balasagun, "Hikmet sahibi olanların atasözü vardır ve hikmet sahipleri insan ilişkilerinden anlar", "Atalarımızın ne söylediğini dinle, ataların atasözleri muhafaza edilmelidir" gibi ifadeler kullanmıştır. İçeriği çeşitli olan atasözlerinde, halk görüşlerinin keskinliği ve zenginliği hissedilmektedir. Balasagun Türki folklorunu kullanarak bazı atasözleri değiştirmeden almış, bazılarını dönüştürmüş, çünkü bu dönüşümü hem şiirin boyutu hem de ideolojik içeriği gerektirmiştir. *Kutadgu Bilig* eserinin birçok satırı, halk konuşmasında kök salmış ve bugün bir ifadenin kökenini, halk sözü mü yoksa yazarın mı olduğunu belirlemek zordur.

Tatar halk edebiyatının türleri arasından atasözleri; halkın ayrılmaz yoldaşı, öğüt vericisi ve danışmanıdır. Atasözleri, Tatar halk şiirsel yaratıcılığının en eski türlerinden biridir. Bu onun adından belli. Sözlü konuşmada, "mekal" (Arapçadan alınmış, "uygun yerde konuşulan kelime" olarak çevirilebilir.), "borıngılar süze" (eskilerin sözleri) ve "kartlar süze" (yaşlıların sözleri) terimleri kullanılmıştır. Bu iki terimin neredeyse bin yıl önce kullanımda olması dikkat çekicidir. Örneğin, Yusuf Balasagun'nun *Kutadgu Bilig* çalışmasında şöyle satırlar vardır: "Negü ter, eşit bu abışka sözi" (Yaşlıların sözlerinin ne söylediğini dinleyin.), "Abışka sözin tut, unutma" (Yaşlıların sözlerini uygula, unutma.) (Drevnetürkskiy, 1969, s. 69-70). Bu çalışmada insanların yaşadıkları döneme ait atasözleri buluruz.

Bu nedenle Tatar atasözlerini ve Yusuf Balasagun'un *Kutadgu Bilig* adlı eserini karşılaştırarak incelemek oldukça dikkat çekicidir. Bu edebî örnekler sayesinde Türk halklarının manevi görünümü: kişiliği hakkında ana hatlarıyla tutarlı ve dikkat çekici sonuçlara ulaşabilmekteyiz.

Tatar atasözlerinde ve Yusuf Balasagun eserinde bazı toplumsal gruplara özgü ahlaki özellikler görülmektedir ve etiklik ilkeleri belirlenebilmektedir. Örneğin, ömürlük hayat arkadaşı seçmek her insanın hayatında önemli bir dönemdir. Yusuf Balasagun eş seçmede önem arz eden dört sıfat belirtmiştir: zenginlik, güzellik, şöhret ve akıl. Şair "Kim ki zengin bir kadın istiyorsa tutsak olma akıllı ol!" yazarak kadının zenginliğinin hayatla ilişkili olarak bunun esaret olduğunu vurgulamıştır. "Yüzüne bakma, bak güzel huyuna, güzel huylu kadın olursa evini aydınlatır." dediği bu mısralarda şair kadının

güzelliğinin önemli olmadığını kadınların akıllı olmasının gerekli olduğunu göstermiştir.

Tatarların da kendi atasözlerinde eş seçerken tam olarak bu dört sıfata önem verdikleri görülmektedir. Örneğin; hatın kızını bizekten de bigrek edep-nezaket bizi: *biti çiber çiber tügil, halkı çiber bik çiber* gibi atasözleri bu konu hakkındadır. Yusuf Balasagun'nun Kutadgu Bilig'inde Tatarlar arasında hâlâ mevcut olan birçok atasözü bulmak mümkündür. Örneğin, *Maturnı ezleme, ezle igene (Kutadgu bilig) – Maturnı ezleme, künelge yatırnı ezle; Akıllı, tertiple hatın matur; akıl hem de holık – in zur maturlık (Kutadgu Bilig) – Hatın akıllı maturlığında.*

Manevi miras kaynağı olan Yusuf Balasagun'un eseri ile Tatar atasözleri arasında dil ve yazı hakkında aynı anlamlı fikirler bulunmaktadır. "İnsanı dil değerli ve mutlu eder, insanı ucuzlatır ve dil yüzünden insanın başı gider." demiştir şair. Tatar halkı ise "Dünyada en tatlı şey dildir, en acı şey de dildir." demiştir. "Birikmiş dünya malları dağılır yazılan söz ise dünyada sonsuza kadar kalır." Tatar halkı "Söylenilen söz rüzgâra uçar, yazılan söz kalır ülkeye." "Para, mal bir günlük, ilim, zanaat ömürlük." der. Ayrıca Tatar halkının atasözlerine benzer birçok aforizma bulabilirsiniz: Küp süz sözemtese - cime az bula (Kutadgu Bilig) – Küp süz – çüp süz; Söylemegen süzen sina kol bula, e inde söylesen, sine kol kıla (Kutadgu Bilig) – Eytkençe süzen üzene totkın, eytkeç üzen süzene totkın, Tel işekte (çitlekte) yatkan arslan kebek ul, anın belen beraz gına saksızlık başınnı aşar (Kutadgu Bilig) – Tel digen arıslan işekte yatır, tıyalmasan, sak bul, başınnı çeynep atır!

Böylece dünya edebiyatının eşsiz yadigârı olan *Kutadgu Bilig* ve Tatar halkının bilgelikleriyle tecrübelerinin sözlü ürünlerinin aynı fikirlere sahip olduğunu görmek mümkündür. Onlar yaşamın kurallarını oluşturmuşlardır ve günümüzde de önemlerini kaybetmemişlerdir. Bu manevi miras kaynaklarında var olan tavsiyeler, öğüt ve nasihatler bu güne kadar geçerliliklerini korumaktadırlar.

Kaynaklar

Balasagunlu Y. *Kutadgu Bilig* // http://kitap.net.ru/balasaguni4.php

Drevnetyurkskiy Slovar (1969). Leningrad, 69-70.

Galimova, G. N., Yusupova, A. Sh., Nabiullina, G. A. & Oner, M. (2018). "Ethnic Stereotypes of Communicative Behavior in Paroemiological Fund of the Tatar and Turkish Languages", *Modern Journal of Language Teaching Methods*, 8(9), 18-23.

Isanbet N. S. (2010). *Tatar Halik Mekalleri*. Kazan: Tatarskoye Knijnoye Izdatelstvo.

Sibgatullina A. (2016). "Kutadgu Bilig ve Kazan Tatar Edebiyatı", *Yûsuf Has Hacib'in doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya görüşünün şâheseri Uluslararası Sempozyumu bildiriler 18-20 Kasım 2016*. İstanbul-Aralık, 177-184.

Kutadgu Bilig'de "Tanrı" ve "Peygamber" Anlamlı Kelimeler Üzerine

Baba MUHARREMLİ*

Giriş

Her dilin en eski sözcük katmanlarından biri dinî-mitolojik kelimelerdir. Dinî anlamlı kelimeler ilkel, etnografik ve efsanevi düşünceyi, her milletin ilkel görünümünü yansıtır. Dinî-mitolojik kelimeler eski söz hazinesi gibi Türk dilinin tarihinin öğrenilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

İslam'ın gelişim döneminde ortaya çıkan Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'inde yer alan dinî anlamlar Eski Türkçenin yanı sıra Arapça kelimelerle de belirtilmiştir. Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* mesnevisi Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarından biri olmakla, Türk dillerinin incelenmesi için değerli bir yapıttır. Eski Türk kelimelerinin özgün biçimleri, arkaik gramer türleri ve Türk dilinin eski söz dizimsel yapısı bu eserde bilhassa korunmuştur. Eski Türkçe kelimelerin sözcüksel, anlamsal özelliklerini inceleyerek etimolojik açıdan yeni dil bilgilerini bulabiliriz.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* yapıtında kullandığı "Tanrı" ve "peygamber" anlamlı kelimeler Eski Türk düşüncesinin ifade aracı olarak oldukça önemlidir.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* mesnevisi Tanrı'nın adı ile başlar. Çalışmanın ön sözünde *Tanrı* ve *Yalavac* kelimeleri kullanılmıştır. İlginç özelliklerden biri, Eski Türkçede "Tanrı" anlamında *Çeleb* kelimesi kullanılmıştır. Fakat bu kelime *Kutadgu Bilig*'de kullanılmamaktadır. Mesnevide Arap kökenli *İllah* kelimesi *Ugan, Bayat, Tengri* kelimelerine kıyasla daha az yaygındır.

Örneklere göz atalım:

Tanrı

Tengri azze ve cellening ögdisin ayur (KB, 2007, 11)

Tanrı azze ve cellenin medhini söyler (KB, 1994, 8)

Tanrı sözü, *tan* kökünden türemiştir. *Tan* kökü eski ölü dillerde kullanılan **an* kökünün fonovaryantıdır. Sümer mitolojisinde *An,*"Gök tanrısı"dır (Halloran, 1999, s. 6). Akad dilinde, *An* / *Anu* "cennet, cehennem, Tanrı" anlamındadır. Sümer dilinde *anki* kelimesi "evren, yer, gök" anlamlarındadır (Diker, 2000, s.

* Doç. Dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü, Başkan Yardımcısı, *baba_magerramli@mail.ru*

250). Eski zamanlarda, "gök" anlamlı kelimelerin çoğu, "Tanrı" ile aynı anlamda kullanılmışlar. "Tanrı"-"gök" evrensel bir anlamsal değişimdir. Kök alomorflarından biri **tan* sözcüğüdür. T. Hacıyev, Sümer dilindeki *tan* "gökyüzü" kelimesinin Türkçedeki Tanrı kelimesi ile bağlı olması kanaatindedir (Hacıyev, 1983, s. 25-34). Türk dillerinde *tan, man, can* sözlerinin kökeninde **an* "canlı" sözcüğü duruyor. Eski Türk yazılı anıtlarında *tanrı* kelimesi, "cennet, ilahi" anlamlarını taşımaktadır (Malov, 1951, s. 429).

Bu kökün izlerini Etrüsk panteonlarının isimlerinde bulmak mümkündür. Etrüsk mitolojisinde Tin, Jüpiter; Üni / Ani, Hera tanrılarıdır (Ağasıoğlu, 2011, s. 46). Yakutça *Tanara* kelimesi "Tanrı" anlamındadır. Eski Uygur Türklerinde *Tenir* kelimesi "gök, ilahi" anlamında kullanılmıştır. *Tanrı* anlamı Eski Moğol kaynaklarında *Dengri* olarak geçmektedir. *Codex Cumanicus*'ta da *Tengri* olarak geçmektedir (Kuun, 1981, s. 286). Karşılaştırma yaparsak Moğolcada *tenri*, Sümercede *tingir*, Japoncada *ten* kelimeleri "gökyüzü" (Budayev, 2002, s. 193), Çincede *tian* "sema, Tanrı" anlamlarında kullanılmaktadır (BKRS, 2009, s. 443). N. M. Budayev, Japoncadaki "gökyüzü" anlamına gelen *ten* kelimesini Tanrı kelimesine paralel olarak görüyor. Japoncada "melek" anlamı taşıyan *tensi* sözcüğü de aynı kökten gelmektedir (Budayev, 2002, s. 181). *Tanrı* kelimesinin *tan* / *ten* kökenine bağlamak daha doğrudur. *Kitabi-Dede Gorgud*'da *Tenri* biçimde geçmektedir: *Tenri menem, deyü su dibinde çığrışur asileri* (KDQ, 1988, s. 119).

Dünya halklarının mitolojisinde *an* / *in* / *tan* / *tin* komponentli çeşitli dinî terimler mevcuttur. Türk dilleri ile genetik bağlılığı muhtemel Etrüsk dilinde *Tin* / *Tinia* baş tanrı olmuştur. İtalyan dilcisi M. Alineyi Etrüsklerin baştanrısı *Tını* ile Türklerin *Tengri* teoniminin aynı olduğunu söylemektedir (Ağasıoğlu, 2011, s. 172).

> *Uğan*//*ugan* "Tanrı": *Öküş ögdü birle tümen ming sena*
> *Uğan bir bayakta angar yok fena* (KB, 2007, 11)
>
> "Kadir ve bir olan Tanrı çok hamd ve binlerce sena olsun;
> onun için fanilik yoktur" (KB, 1994, 17)

Kutadgu Bilig mesnevisinde en sık kullanılan Tanrı isimlerinden biri de *Ugan* kelimesidir. Bu kelime Orhun Yenisey yazıtlarında da geçmektedir. Eski Türk lehçelerinde *u-* "beceri" köküne rastlarız (DTS, 1969, s. 133). Bizce çağdaş Azeri Türkçesinde "başarı" anlamında kullanılan *uğur* kelimesi *u-* morfeminden türemiştir. Yani, eski morfem **u* - "başarı" kelimesinde *(*u* + *ğur*) kök+ek kaynaşmasına maruz kalmıştır. **U-* "başarı" fiilinin kökeni modern Yakut Türkçesinde "beceri" anlamı veren *uy* kelimesinde korunmuştur. Bu eski kökü kendi içinde tutan sözcüklerden biri de "Tanrı" anlamı taşıyan *Oğan* kelimesidir. G. Clauson bu kelimenin kökenini *u-* "başarı sözcüğüne bağlar (Clauson, 1972, s. 2). Türkolojide N. A. Baskakov, V. İ. Aslanov ve M. M. Seyidov da aynı

fikirdeler. Bu nedenle, *u-* becermek fiilinden türemiş *Uğan*/*Oğan* kelimeleri "Allah, Tanrı" anlamlarını taşır. Bu kelime, Ahmet Yesevi'nin *Divan*'ı da dâhil olmak üzere eski Türk yazılı anıtlarında aktif olarak kullanılmıştır:

Kaçan ölüp gurgə kirse, gurı kingür,
Uğan İzim, Rahim, Rahman, rahmeti bar (Yəsəvi, 2004, s. 41).

Eski Kıpçak yazıtı olan *Houtsma Sözlüğü*'nde, *Oğan* (Tanrı, Yaratıcı, kudretli) (Kurışjanov, 1970, s. 174) ve 15. yüzyılın yazılı anıtlarında *Uğan* "Allah" (Aslanov, 2003, s. 268) biçimlerinde işlenmiştir.

Yalavaç "peygamber": *Ya yat baz yalavaç keliş ya barış*
Boşug birgü açıg olarka tegiş (KB, 2007, 262)

Yalavacımız ulug muhammed-i mustafa ögdisin ayur (KB, 2007)

Peygamberimiz ulu Muhammed Mustafa'nın medhini söyler (KB, 1994, 8).

Bu kelime *yal-* kökeni ile *-vac* ekinin kombinasyonundan türemiştir. Sibirya Tatarlarının lehçelerinde *yalın* / *yalkın* "alev" anlamında geçer. Eski Türk dilinde *yalvaç* / *yalavaç* / *yalabaç* kelimeleri "peygamber" anlamında kullanılır. A. von Gabain, bu kelimeyi; "ışıkla gönderilen" olarak açıklar (Gabain, 1988, s. 308). Eski Türk dillerinde *yalçın* "parlak", çağdaş Türk lehçelerinde *yalçı* "cam gibi parlak taşlar" kelimeleri de **yal-* kelimesinin türevleridir. H. Nahçıvani'nin 14. yüzyıla ait *Es Silah el Ecemiye* Farsça-Türkçe sözlüğünde *yıldırmak, yalınlamak* kelimeleri "cilalamak, yakmak" anlamlarını çağrıştırır (Hacıyev, 2012, 193). Eski Türk dillerinde *yılıg* "sıcak" (DTS, 1969, s. 266), *yal-* "tutuşmak" (DTS, 1969, s. 227), *yalın* "alev", *yula* "lamba" (DTS, 1969, s. 278) anlamalarında geçer. Karşılaştıralım: 14. yüzyılda Türkçede *yula* kelimesi "lamba" olarak geçer (Borovkov, 1961, s. 104). *Yal-* türevi, Türkçede; *y~s, y~ç* ses değişimleri ile bağımsız bir kök olarak kullanılır ve çeşitli düzeltme sözcüklerde de korunur. Kırımçakça *yalın* "alev'' (DS, 1979, s. 4149), Türk lehçelerinde *yalaz* "alev'' (DS, 1979, s. 4139), *yalangı* "alev" (DS, 1979, s. 4147), *yalın* "parlak'' (DS, 1979, s. 4145), *yalabın* "alevlenmek" (DS, 1979, s. 4140), Çuvaşçada *yal* "ışık", Hakas lehçelerinde *alevlenmek*, Moğolcada *yala-sala* "parlayan", Soyotçada *yal* "alev'', eski Özbekçede *yula* "lamba", "*yalın* alev", Teleutçada *yalbır* "yanmak", *yalbış* "alev", Çuvaşçada *yaltara-* "parlamak", Özbekçede *yaltiramok* "nur saçmak", Türkmencede *yalbıramak* "parlamak" olarak geçer.

Bayat. Bayat atı birle sözüg başladım
Törütgen igidgen keşürgen idim (KB, 2007, 13)

"Yaratan, yetiştiren ve göçüren Rabbim olan Tanrı'nın adı ile söze başladım." (KB, 1994, 12)

Bu kelime, *bay* kökeni ile -at çoğul ekinden türemiştir. *Bayat* kelimesi eski kaynaklarda "Uluğ Bayat" şeklinde de, yani özel isim olarak da yer almaktadır. Eski Türk kaynaklarında *baya* "rütbe", *bayat* "Allah'', *bay* "zengin" (Malov, 1951, s. 367) kelimeleri kullanılmıştır. Altay mitolojisinde *Erlik-biy* yeraltı dünyanın yöneticisidir. *Bey* sözü ile ilgili F. Calilov şöyle yazıyor: "Türk dillerinde *bay* / *ba*; boy/ pay / pey; Azerbaycan lehçelerinde *bey* / *bek* / *bay*; Hazar dilinde *bak* / *bek* (El İsterhi), Eski Türkçe yazıtlarda *beg* morfolojik olarak bağ olarak değişmiştir. Kelime "Tanrı, kabile, kabile lideri, kişi, rahip, arazi" gibi anlamlarda kullanılmıştır. Antik Asya'da *bay* kelimesi "Tanrı" anlamında *bayat* ve *baga* biçimlerinde anlamları korunmuştur. Bu anlam İran ve Slav dillerine de geçmiştir (bak, baga, bog) (Cəlilov, 1988, s. 146). Eski Türkçede *mag* "kâhin, rahip" anlamını belirtmiştir. Yani, Rusçada *Бог* "Allah" anlamına gelen kelime de *mak* / *bak* / *bag* çekimlemesi gibi türemiştir. Genel olarak, **ba* kök morfemi en eski sözcük köklerinden biridir. Bu gerçek mitolojik kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır. Örneğin, Eski Mısır mitolojisinde *ba* insanın temel unsurlarından biriydi. Eski Özbekçede ve Uygurcada *bayat* sözcüğü Tanrı anlamındaydı.

Savcı

Kutadgu Bilig'de *savcı* kelimesi "peygamber" anlamındadır. Kelimenin temeli eskilere dayanıyor. Eski Türkçede *sab* / *sav* "söz" (Malov, 1951, s. 418), *çav* "ün" (Malov, 1951, s. 418), *çavuş* "askeri" terimi aynı kökendendir. Şu anda, lehçelerde *sav* kelimesi ve kelimenin kökü kullanılmaktadır. Kıyaslarsak Yenisey Yazıtları'nda: *çab* "haber", *sab* "söz" (Batmanov, 1959, s. 59), Kırgızcada *çuu* "ses", *çır* "bağırışma", Eski Uygurcada *çav* "konuşma" anlamlarında geçmektedir. B. Yunusaliyev, Orhan Yazıları'nda *çab* kelimesinin "söhbet" anlamında **çap* kökünden türediğini göstermiştir (Yunusaliyev, 1959, s. 160). Kaşgarlı Mahmud *çağı* kelimesini "gök gürültüsü'' olarak açıklar (Kaşgari, 1985, 90). Dilimizde kullanılan *çağır*- kelimesi de aynı köktendir. Eski kaynaklarda, bu fiil "ün kazanmak" anlamında kullanılmıştır: *er çavıktı* "Adam ün kazandı" (Kaşgari, 1985, 117). Azerbaycan lehçelerinde konuşulan *çavımak* kelimesi aynı kökten gelmekle çalışmak, koşmak anlamları taşır. Kanaatimizce, *sav* ve *sab* kelimeleri de aynı köktenler.

Sonuç

Karahanlılar döneminin yazılı yapıtı olan Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* mesnevisi, eski Türk dinî düşüncesinin ve eski Türk dilinin arkaik özelliklerinin öğrenilmesi açısından çok değerli bir kaynaktır.

Kaynaklar

Ağasıoğlu, F. (2011). *Etrusk-Türk Bağı*. Bakı: Qismət.

Arat, R. R. (1994). *Kutadgu Bilig, II Çeviri*, 6. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Yayınları.

_____ (2007). *Kutadgu Bilig, I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aslanov, V. İ. (2003). *Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər*: 3 cilddə, II c., Elm, Bakı.

Atalay, B. (1985, 1986). *Divanü Luğat-it Türk Tercümesi*, 4 ciltte. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(Batmanov) Батманов, И. А. (1959). *Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности.* Фрунзе: Издательство Академии Наук Киргизской ССР.

(BKRS) *Большой китайско-русский словарь* (2009). Дом славянской книги, М.

(Borovkov) Боровков, А. К. (1961). *Бадаи ал-Лугат. Словарь Тали Имани Гератского*. М.: Издательство восточной литературы.

(Budayev) Будаев, Н. М. (2002). *Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японско и карачаево-балкарского языков.* Нальчик: Издательство Нальчик.

Cəlilov, F.A. (1988). *Azərbaycan dilinin morfonologiyası*, Maarif, Bakı.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Diker, S. (2000). *Türk Dilinin Beş Bin Yılı*. İstanbul: Töre Yayın Grubu.

(DS) *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1979) 12 ciltte, XI c.. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

(DTS) Древнетюркский Словарь (1969). Л.: Наука.

Eski Oğuzca Sözlük. Bahşayiş Lügati (2001) BAY, İstanbul.

Hacıyev, T. İ. (1983). *Azərbaycan Dilinin Yazıyaqədərki İzləri haqqında* // Azərbaycan Filologiyası Məsələləri, I Buraxılış, Elm, Bakı, s. 25-34.

_____ (2012). *Azərbaycan Ədəbi Dilinin Tarixi*, I hissə, Elm, Bakı.

Halloran, J. (1999). *Sumerian Lexicon*, Version 3.0.1, // www. sumerian.org /sumerian.pdf

(KDQ) *Kitabi-Dədə Qorqud* (1988). Bakı: Yazıçı.

(Kurışjanov) Курышжанов, А. К. (1970). *Исследование по Лексике Тюркско-Арабского Словаря*. Алма-Ата: Наука.

Kuun, G. (1981). *Codex Cumanicus*, (Oriental Reprints Series), Budapest.

(Malov) Малов, С. Е. (1951) *Памятники древнетюркской письменности*, Издательство Академии Наук СССР, М. - Л.

Savran, H. (2010). *Kutadgu Biligde Tanrı ve Özellikleri*. İstanbul: Roza Yayınevi.

von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu..

Yəsəvi, Ə. (2004). *Divani-Hikmət*. Bakı: Çaşıoğlu.

(Yunusaliyev) Юнусалиев, Б. М. (1959). *Киргизская Лексикология (Развитие Корневых Слов)*. Фрунзе: Киргизское Гос. Учебно-Пед. Изд.

Kutadgu Bilig'de ve Nizami-i Gencevi Mesnevilerinde Hükümdar Adaletin Sembolü Olarak

Möhsün NAĞISOYLU*

Eski ve zengin devletçilik gelenekleri olan Türklerde hükümdar eski çağlardan beri adalet, dürüstlük ve hukukun sembolü, güvencesi olarak görülmüştür. Adalet ise bir sosyal kategori olarak öncelikle toplumun her bir üyesinin hakkını gözetmek, herkese aynı gözle bakmak, garazsız ve tarafsız olmak, doğruluğu, dürüstlüğü, merhamet kriterini her şeyin fevkinde tutmak gibi özelliklerle dikkate alınır. Tüm bu söylenenlerin uygulanmasından sorumlu ve kefil şahıs ise ülkeyi yönetendir. Nitekim bu yüzden de hükümdar için en önemli şartlardan biri, belki de ilk olanı adil olmaktır. Bir başka deyişle, Türklerde hükümdar eskiden beri adaletin ve hukukun simgesi, sembolü, garanti olarak kabul edilmiştir. Bu mesele Türklerin edebî hayatında, özellikle de eski ve zengin halk edebiyatında sanatsal şekilde belirtilmiştir. Örnek olarak Oğuz Türklerinin ana kitabesi olan *Kitab-ı Dede Korkut* eposundaki Kazan Han karakterini gösterebiliriz. Her işte hakka, adalet kriterine ağırlık veren Kazan Han dayısı Aruz'un iline, yurduna ihanetini affetmiyor.

Türk edebiyatı ve düşünce tarihinde özel bir yere ve ağırlığa sahip olan Yusuf Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig* eserinde de büyük önem verilen egemenlik ve adalet meselesinin temelinde söz konusu faktör vardır. Yusuf Balasağunlu'nun, böyle mükemmel ve görkemli bir yapıt kaleme alarak "Türkçeyi ve özellikle Türk devlet töresini dünyaya yaymak istediği" düşünülebilir (Kabaklı, 1994, s. 92). Bilindiği üzere Türkçe ilk mesnevi olan *Kutadgu Bilig*'in başkahramanı kanunu ve adaleti temsil eden hükümdar Kün Toğdı'dır (Kabaklı, 1994, s. 93; Hacıyev, 2009, s. 139). Birliği var eden egemenlik ve adalet kavramları Kün Togdı'nın doğasında bütünleşiyor.

Onun yönetim faaliyetinde, amellerinde ülkesinin halkına hizmet etmek, onun mutlu ve müreffeh yaşamını sağlamak başlıca yer tutar. Nitekim onun bu tür etkin ve adil faaliyetinin sonucu olarak ülkede herkes ve her bir şey yerinde, yerli nüfusun yaşamı tatminkâr bir durumdadır. Kün Toğdı bir hükümdar olarak adaleti tercih etmenin önemini şöyle anlatıyor:

İşte bak, ben de doğruluk ve kanunum;

Kanunun nitelikleri bunlardır, dikkat et.

Bak, üzerine oturduğum bu tahtın

* Akademik (Ordinaryüs), Prof. Dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nesimi adına Dilçilik Enstitüsü Başkanı.

Üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran.

Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey yana meyletmez;

Her üçü de düz durdukça taht sallanmaz. (Arat, 2007, 800-802)

veya

Beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı ki,

Halka faydalı olsun, güneşi doğsun.

Hangi bey memlekette doğru kanun koyduysa,

O memleketini düzenlemiş ve gününü aydınlatmıştır. (Arat, 2007, 2010; 2017)

Bilindiği üzere, adaletin mevcudiyeti, gerçekleşmesi ise doğrudan kanunlarla alakalıdır; başka bir deyişle, kanunlar adaletin kefili, garantisidir. Kâğıt üzerinde yazılan kanunlar sadece işte, amelde gerçekleştiği zaman adalet zafer kazanır. Aksi takdirde, yani yasalar kâğıt üzerinde kaldığında adaletten bahsetmek mümkün değildir. *Kutadgu Bilig*'de bu konuya dikkat edilmiştir. Örneğin, eserde: "Adalete atıfta bulunan kanun göğün direğidir, kanun bozulursa gök yerinde duramaz" der:

Kanunları gözeten doğru bey, gerçek bir mutluluktur;

Onun mutluluğundan herkes kendisine hisse alır.

Adalete dayanan kanun bu göğün direğidir;

Kanun bozulursa gök yerinde duramaz...

Adil beyin yüzünü gören kutlu olur,

Sevaba girer ve günahtan kurtulur. (Arat, 2007, 3461, 3463-3464)

Diğer beyitlerde de kanunun aliliğinden ve dünyanı düzende tutan bir güç olmasından bahseder:

Kanun su gibidir; zulümse ateş gibi her şeyi mahveder;

Sen berrak şu akıttın ve ateş söndüş

Kanunu doğru uyguladın, dünya düzene girdi;

Hiç kimse memlekette bir zorbaya artık rastlamıyor. (Arat, 2007, 3107-3108)

Kutadgu Bilig'deki en önemli konulardan biri hükümdarın görevlerinden biri olarak halkı besleme sorumluluğudur. Bu konu, ilahi bir emir olarak eserde

belirtilmiş ve özellikle de sorumlu olduğu herhangi bir bireyin açlık çekmesinden hükümdarın sorumlu olduğu vurgulanmaktadır. Bilindiği üzere eski çağlarda bazı Doğu ülkelerinde rastlanan sık kuraklıklar nedeniyle yerel halk gıda güvencesizliğinden muzdarip olmuştur. Bu yüzden söz konusu sosyal mesele hep gündemde olmuş ve Kur'an-ı Kerim'in Yusuf suresinde, ayrıca çeşitli folklor örneklerinde, yazılı metinlerde yer almıştır.

Kutadgu Bilig'de hükümdar ve adalet konusunda ülkeyi yöneten şahsın tebaasıyla muamelesinde yumuşak ve ılımlı olmasına da dikkat çekiliyor.

Yusuf Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig*'de büyük önem verdiği tüm bu meseleler, büyük Azerbaycanlı şair ve düşünürü, Yakın ve Orta Doğu halklarının literatüründe *hamse (beşli)* yazma geleneğini temelini koyan ve böylece bir edebî ekol oluşturmuş Nizami-i Gencevi'nin mesnevilerinde kırmızı hatla geçmiş, önemli bir prensip olarak bu eserlerin merkezinde dayanmıştır. Bu, Nizami-i Gencevi'nin Orta Doğu'da hikmet hazinesi olarak bilinen *Hamse*'ye dâhil olan mesnevileri ile Yusuf Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig*'indeki hükümdar ve adalet kavramlarının birleştiği, bütünleştiği anlamına geliyor.

Nizami-i Gancevi eserlerinde *Kutadgu Bilig*'den büyük ölçüde faydalanmıştır. "Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig* (mutlu olma bilgisi) eserinde öne çıkararak çözmek istediği sosyal adalet sorunu Nizami şiirinin ana hattına, genel motifine dönüşmüştür" (Rüstamova, 2009, s. 477).

Nizami-i Gencevi dönemin edebî geleneğine uygun olarak nazımla yazdığı tüm eserlerinde Türklüğü ve Türkçülüğü tebliğ etmiş, kendisinin Türk kökenli olduğunu belirtmiştir.

Nizami'nin ilk mesnevisi olan *Maḫzenü'l-Esrar'*da hükümdar ve adalet konusu önemli yere sahiptir. Şairin 20 makale ve her makalenin içeriğine uyan hikâyelerden birkaçının ana hattını adaletli, adil hükümdar kavramı oluşturmaktadır. *"Bu anlamda Sultan Sancarla karı"* başlıklı hikâye özellikle dikkat çekicidir. Hikâyelerin en önemli makamı Türklerin tarih boyunca adaletin sembolü olarak algılanması faktörünün öne sürülmesidir. Nitekim hikâyede yaşlı bir kadın Selçuklu hükümdarı Sultan Sancar'ın önüne geçerek "Bu gece senin amirlerin benim evime geldi ve evimde yasa dışı işler yaptı. Bu haksız durumdan sen sorumlusun. Senin adaletin yoksa demek ki sen Türk değilsin, çünkü Türkler tarih boyunca adalet için savaşmış, itibar sahibi olmuşlar" der:

Dağ gibi yücelmişti bir zaman Türk devleti

Sarmıştı memleketi adaleti, şefkati

Sen yıktın o şöhreti batıp gitti o ad-san

Demek sen Türk değilsin, yağmaçı bir hindusun (Nizami, 2004c, s. 111).

Nizami bu ibretli bir hikâyeyle bir yandan Türk hükümdarlarının tarihte adaletin, dürüstlüğün sembolü olarak tanındığını hatırlatıyor, diğer yandan dönemin hükümdarlarını adil olmaya davet ediyor.

Mahzenü'l-Esrar mesnevisindeki "Nuşirevan ve Baykuşların Sohbeti" başlıklı hikâyenin merkezinde de hükümdarın adil olması meselesi duruyor. Sasani yöneticilerinden bilindiği gibi, Nuşirevan tarihte Nuşirevan-ı Adil olarak bilinir. Bununla birlikte, Nizami bu hükümdarın iktidarının ilk döneminde zorba olduğunu gösteriyor ve buna kanıt olarak şu öyküyü anlatıyor: Nuşirevan bir gün veziri ile ava çıkıyor ve harabede iki baykuşun sohbetini duyar. Baykuşlar dillerini bilen vezirinden onların ne hakta konuştuklarını sorduğunda sultan dehşete kapılıyor. Vezir diyor ki, baykuşlardan biri kızını diğer baykuşun oğluyla evlendirmek için başlık olarak harabe köy istiyor. Oğlan babası baykuş ona diyor ki, ülkeyi bu padişah yönettiği sürece istediğin kadar harabe köy olacaktır ve isteğini yerine getirmek hiç sıkıntı olmayacaktır. Bunu duyan Nuşirevan parmağını ısırıyor ve zulmünden kuşların da haberdar olduğunu anlayarak ve pişman olarak baskılardan, zulümden el çekiyor:

Eli kalemli, adil bir şah gördüler onu,

Ferman verip yürekle, kesti zülmün yolunu.

Evet, ondan dünyada parlak hatıra kaldı,

Adaletin çanını kim ki çaldı, yüceldi. (Nizami, 2004c, s. 101).

Böylece, üstat şair bu olay aracılığı ile devrin hükümdarlarını adil olmaya, zulümden, baskıdan uzak olmaya davet ediyor.

"Adaletli ve insaflı olmaya dair" başlıklı ikinci sohbetinde (makalat) dönemin yöneticilerine hitaben onları hayırseverliğe, halka hizmete, adalete çağırıyor:

Hayırseverliği gütmek – adillik nişanesi,

Halka hizmet – kişinin en büyük hazinesi (Nizami, 2004c, s. 97).

Şaire göre adaletle yöneten, adaletle iş yapan insanlar sonsuza dek yaşayacaktır:

Adalet müjdesiyle cihanı şad eyle sen,

İşler gör ki, iş olsun, yurdu abad eyle sen.

Adalet teşnesidir, inan bu güzel diyar,

Adl ile iş görenler ebedi özü bulur. (Nizami, 2004c, s. 98).

Nizami-i Gencevi, *Hamse*'ye giren ikinci eser olan *Hüsrev ve Şirin*'in ana konusu aşk olmasına rağmen, şair eserde birçok açıdan adil hükümdar konusuna da değinmektedir. Nizami'nin bu mesnevisindeki Mihin Banu ve Şirin, Türk kökenli hükümdardırlar ve her ikisi ülkeyi yönetimde adalet ilkesini temel alıyor. Sasani soyundan Hüsrev'e âşık olmuş Şirin'in halası Mihin Banu yeğenine Türk kökenli Afrasiyab soyundan gelmelerini büyük bir gururla belirtiyor:

Eger o Aydırsa, biz Afitabız,

O, Keyhosrov, biz Afrasiyabız. (Nizami, 2004a, s. 119).

Nizami bu ifadeleriyle Hüsrev'in Keyhüsrev soyundan, onların ise Afrasiyab soyundan olmasını öne çıkararak Hüsrev'i Ay'a, kendisini ise Güneş'e (Afitab) benzetiyor.

Ayrıca Nizami gerek Mihin Banu'nun gerekse bir süre onun yerine tahta oturmuş Şirin'in adaletinden bahsediyor:

Şîrinin eline çatanda şahlık,

Ülkeden her yana yayıldı ışık.

Adaletle etdi reiyeti şad,

Mehbuslar olundu hapisten azad...

Zülmden kurtardı bütün mazlumlar,

Dünyada zülmden kalmadı eser. (Nizami, 2004a, s. 159).

Karakter olarak dürüst ve adaletli bir insan olan Şirin eşi Hüsrev'i de değişiyor ve bu ünlü Sasani hükümdarının dahi adil bir yönetici gibi tanınmasında etkili oluyor.

Nizami *"Hüsrev ve Şirin"* mesnevisinin ana kahramanı Hüsrevin babası Hürmüz karakterini de adaletli bir hükümdar olarak tasvir etmiştir. O, tahta çıkar çıkmaz adaletiyle ünlüdür ve ülkesindeki tüm insanlara aynı muamele ediyor, yasaları ihlal eden yegâne oğlunu bile cezalandırıyor. Genceli bilge Sasani hükümdarı Hürmüz'ün bu hamlesini memnuniyetle karşılıyor, yaşadığı dönemde böyle dürüst ve adil bir yöneticinin olmadığını söylüyor:

Hanı o adalet, o insaf hanı,

Vere öz oğluna bile cezanı.

İndi yüz yoksulun tökülse kanı,

Nahak kan tökene bir ceza hanı (Nizami, 2004a, s. 60).

Nizami *Hamse*'sinin sayıca dördüncü mesnevisi olan *Heft Peyker*'de de destanın başkahramanı Sasani hükümdarı Behram-ı Gur'un şahsında hükümdarın adaletin esas sembolü olması meselesini ön plana çıkarmıştır. Eserin başında Behram'ı adaletli bir hükümdar olarak tasvir eden şair hayatın başlıca odağının halka hizmet etmek, insanların refahını sağlamak olduğunu vurguluyor ve bunun kanıtı olarak böyle bir hususu göz önüne seriyor. Ülkesinde yaşanan kuraklık döneminde Behram hükümdarın hazinesini açarak halka dağıtır ve hâkimlerin fakirlere buğday vermesini emreder. Dört yıl süren kuraklık süresinde Behram'ın ülkesinde bir kişi açlıktan ölüyor ve hükümdar bu yüzden acı çekiyor:

Bu haber yetişdi ülke şahına,

Yüzünü çevirib hak dergahına

Üzrhahlık edib çekdi derin ahı

Dedi: Ruzi veren ey büyük Allah...

Onun hayatından ben bihaberdim,

Öldü, bu ölümle çoğaldı derdim (Nizami, 2004d, s. 121).

Behram'ın eserin sonunda başı eğlencelere karışmış bir hükümdar olarak tanımlandığını görüyoruz. Onun ülkesinde haksızlığın nedeni budur. Sonunda, Behram hatasını anladı ve haksızlığı onardı. Bununla birlikte, Nizami bu hükümdarı yaptığı adaletsizlikten ve eşitsizliklerinden dolayı cezalandırıyor.

Yukarıda belirtildiği gibi, Yusuf Balasagunlu da *Kutadgu Bilig*'de bu konuyu göz önüne sererek hükümdarın görevleri sırasında tebaanın da sosyal refahı meselesinin özel önem taşıdığını yazıyor.

Hamse'de sonuncu - beşinci sırada yer alan Nizami-i Gencevi'nin *İskender-name*'sidir. Derin felsefi meselelere girilen bu bölümde Nizami'nin bilgisi, engin kültürü ve yüksek anlatım gücü dikkat çeker (İslam Ansiklopedisi, 2007, s. 184). Mesnevideki kadın başkahraman Türk kökenli Nuşabe, Azerbaycan'ın kadim ve antik şehri olan Berde'nin hükümdarıdır. Bu karakterin misalinde düşünür, bir yandan ana vatanı Azerbaycan için sonsuz sevgi-vatanseverliği ifade eder, diğer yandan da tüm eserlerinde özel mevkide dayanan adaletli hükümdar konusuna değinmektedir. Bilindiği üzere Nizami'nin bu mesnevisinin kahramanı, Müslüman Doğu'da Büyük İskender olarak tanınan Yunan kralı III. Aleksandros Berde hükümdarı Nuşabe'nin adaletini ve yaptığı işleri duyarak kendini belirtmeden onun makamına ziyarete gelir ve duyduklarının efsane değil, gerçek olduğuna inanıyor.

Nizami-i Gencevi'nin yarattığı Büyük İskender imgesinin, tarihte III. Aleksandros'tan tamamen farklı olduğuna dikkat edelim. Gerçek tarihî şahsiyet olan III. Alexandros, dünya egemenliğini, dünyada üstün olmayı isteyen istilacı

bir hükümdar iken mesnevideki İskender, tam tersine, dünyadaki adaletin istikrarı için kendi görevlerini belirleyen adil bir hükümdardır. "İskendername" mesnevisinin başkahramanı olan İskender, Nizami-i Gencevi'nin arzuladığı ideal bir hükümdar karakteridir. O, hangi ülkeye sefer ederse öncelikle orada adaletin geri kazanılmasına çalışıyor ve bunu başarıyor. Nizami ayrıca İskender'in Türk ülkelerine yaptığı ziyaretleri büyük istekle anlatıyor ve aynı zamanda Türklerin bilgeliğini ön plana çıkarıyor. Örneğin İskender, Kıpçak illerine gelirken buradaki kadınların yüzü açık şekilde dolaşmasına itiraz ediyor. Kıpçak aksakalları ise ona "eğer kadına bakmak günahsa o zaman sen gözlerini kapa" diye sitem ediyorlar. İskender, Çin'de yaşayan Türklerle karşılaşınca da hakanlarının kuralları ile anlaşmak zorunda kalıyor. Eserin sonunda, Nizami, İskender'i herkesin bolluk içinde yaşadığı, hiçbir kapının kilitli olmadığı bir ülkeye getiriyor.

İskender, Nizami'nin hayal gücünün ürünü olan bu ülkede gördüklerinden hayretler içindedir ve aslında asıl amacının da böyle bir yaşam olduğunu dile getiriyor. İskender bu ülkenin adamlarından böyle bir yaşamı nasıl elde edindiklerinin sebebini sorunca onlar şöyle diyor: Biz, hepimiz içtenlikle Tanrı'ya inanır ve onun hükümlerine itaat ederiz. Dolayısıyla da Allah bize böyle bol rızık ve güzel yerleşim nasip etmiştir:

Adalet yurdunun aksakalları
Bir de medh eyleyib o hükümdarı
Fakir bir tayfayız, hem de dinperver,
Düzlükten geçmeyiz asla Türk kadar
Eğri dolanmakla yoktur işimiz,
Düzlükten başka yol tanımarız biz.
Eğrilik yoluna çekmişiz hasar
Düzlükle olmuşuz azaptan kenar...
Allahtan ne gelse, ederiz şükür,
Çünkü narazılık naşükürlükdür...
Bizi hifz eyleyen Allah'dır, Allah,
Biz yalnız Allah'a getiririk penah. (Nizami, 2004b, s. 179-181).

Üstat şair Nizami-i Gencevi meşhur *Hamse*'sinin üçüncü mesnevisi olan *Leyla vü Mecnun* hariç tüm eserlerinde tarif ettiği hükümdar, yönetici karakterlerinde ve onların eylemleri sırasında adalet ilkesine büyük önem vermiş ve bu hassas konuda âlimlere, bilim insanlarına öncelik verilmesini, ülke meselelerinde hükümdarların bilge insanların tavsiyelerini dinlemesinin gerekliliğini belirtmiştir.

Sonuç

950 yıl önce, Yusuf Balasagunlu tarafından kaleme alınan, tüm Türk dünyasının gurur ve onur kitabı olarak kabul edilen *Kutadgu Bilig* eseri ile büyük Azerbaycan şairi ve düşünürü Nizami-i Gencevi'nin mesnevilerinin karşılaştırılması bu yapıtlarda hükümdarların adaletin sembolü olarak gösterildiği, özellikle adil yönetici sisteminin vurgulandığını göstermektedir. Bu mühim ve önemli faktör Türk edebiyatında vârislik geleneğinin, tarih boyu selef-halef ilişkilerinin önemli olduğunu inkâr edilemez bir gerçek olarak göstermektedir**.**

Kaynaklar

Güzel, A. (2005). "Birey, Toplum ve Devlet İlişkisi ve Kutadgu Bilig", *Fikret Türkman Armağanı*. Ankara: Başkent Üniversitesi.

Hacıyev, T. (2009). "Yusif Has Hacib. Qutadqu-bilik", *Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi*, 2 cilt. Bakü: Elm.

Kabaklı, A. (1994). *Türk Edebiyatı*, II cilt, 9. bs. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Nizami-i Gencevi (2004a) *Hosrov ve Şîrin* (Çev. Resul Rza). Bakü: Lider Neşriyyat.

Nizami-i Gencevi (2004b) *İskendername* (Çev. Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzade). Bakü: Lider Neşriyyat.

Nizami-i Gencevi (2004c) *Sirler Hazinesi*, (Çev. Xelil Rza). Bakü: Lider Neşriyyat.

Nizami-i Gencevi (2004d). *Yeddi Gözel* (Çev. Memmed Rahim). Bakü: Lider Neşriyyat.

Rüstemova, A. (2009). "Nizami Gencevi", *Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi*, 2 cilt. Bakü: Elm.

Yusuf Has Hacib. (2007). *Kutadgu Bilig* (Çev: Reşit Rahmeti Arat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Ansiklopedisi. (2007). 33. Cilt, s. 184, İstanbul.

Kutadgu Bilig'de Devlet, Siyaset ve Hukuk Terimleri

Kamil Veli NERİMANOĞLU*

XI. yüzyılda Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınmış Türk şahnamesi, devletname, siyasetname olarak tanınan *Kutadgu Bilig* Karahanlı Devleti'nin kültür, devlet, hukuk ansiklopedisi olarak bilinmektedir. Karahanlı edebî dilinde yazılmış bu eser şüphesiz ki, edebî formda yazılmış ciddi bir eser olsa da mahiyetçe bilimsel, tarihî ve hukuki bir eserdir. Siyaset ve devlet yönetimi, ahlak ve felsefesi "Kutadgu Bilig"in mayasındadır. *Kutadgu Bilig* üzerine dünya dillerinde yazılmış 1.500'den fazla eserin önemli bir kısmında devlet, hukuk ve siyaset meselelerinin analizi, tasviri, değerlendirilmesi yer almaktadır. Özet olarak bu araştırmalardaki önemli tespitleri vurgulamaya çalışalım.

Türk devletlerinin yapısı ve işleyişini, felsefesini anlamak için Antik Yunan toplumundan Sokrates'e, Platon'a aynı zamanda İslam Rönesansı'nın temsilcilerinden örneğin Farabi'den Konfüçyüs'e, Budha'ya ve nihayet mübarek Kur'an'dan, İslam felsefesinden ve bu etkenlerin toplamından gelen ilkelere dayanan Yusuf Has Hacib, Türk ve İran siyasi nazariyesine ve geleneklerine de atıflarda bulunmuştur. Ünlü tarihçi Halil İnalcık da bu konu hakkında aşağıdaki tespitlerde bulunmaktadır:

"İslam kültür çevresi ötesinde öz Türk kültürünün yazılı zengin kaynaklarını Uygur devri eserleri teşkil eder. Malumdur ki, Karahanlılar, İslam kültür çevresine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirdiler. Reşid Rahmeti Arat, Uygur ve Karahanlı kültür kaynaklarını bize açan, böylece Türk kültürünün öz temelleri üzerinde canlanmasını ve gelişmesini hazırlayan bir Türk âlimi idi. O, Türk kültürünün en büyük abidelerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'in metnini ve bugünkü Türkçeye tercümesini, daha önce Á. Vámbéry ve W. Radloff'un görmediği metinleri de kullanarak Batı'nın filolojik metotlarına göre mükemmel bir şekilde yayınlamakla, şüphesiz Türk kültür tarihi incelemelerinin temel taşlarından birini koymuştur." (İnalcık, 1967, s. 259).

Türk felsefesi ve devletçilik tarih, İslam'a kadarki sistem içinde de töre, adliye ve anayasa düşüncelerini bir bütün olarak görür önem arz etmektedir.

Yusuf Balasagunlu bu eşsiz eserinde, Türklerin manevi tarafını, siyaset ve yönetim bakışlarını, Türk devlet felsefesini, toplum ve hukuk sistemini ortaya koymuştur Türk-İslam sentezinin ana kitabı olarak *Kutadgu Bilig* in tarihsel ve çağdaş değeri ayrı bir yer almaktadır.

* Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi.

Eski Türk kamu hukukuna göre siyasal iktidar, egemenlik hakkı insana Tanrı tarafından verilmiştir. Eski Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı devletlerinde hükümdarlar Tanrı istediği için kut almış, hakan olmuşlardır. Yani siyasi iktidarın kaynağı tanrısaldır. *Kutadgu Bilig*'de gümüşün ayarının temiz kalması (1), halkın adil kanunlarla yönetilmesi (2), ticaret yollarının güvenli olması (3) buyurulur. Yoksulları gözetmenin yanında zenginlerin yükünün orta hâllilere, orta hâllilerin yükünün yoksullara verilmemesi buyurulur hatta yoksulların ekonomik ve sosyal seviyesinin artması, orta hâllilerin de zengin olması ülkeyi de zengin kılar kanaatine varılır. Halkın iktidardan beklediği mali ve ekonomik istikrar (1), asayiş ve güvenliktir (2). Burada karizma (kut) ve töreye uygunluk ilkesi önemlidir ve "yüksek otorite" Tanrı karşısında Hakan'ın hesap vermek zorunda olmasına dayanmaktadır.

Hangi bilig - *Kutadgu Bilig* eserinde hükümdarın ideolojik istikametleri üzere müşaviri "hizmetlerin en incesi" olarak kıymetlendirir. Hacib olmak ve daha da ileri geçerek insanlara yol göstermek için esaslı kurallar koyulur. Bu şerefli vazife için akıl, zekâ, tedbir, nurani sıfat da talep edilir. Saray hayatının beyni gibi faaliyet göstermekte olan Hacib için gerekli şartlara nail olunmuş 90 beyit bunu ispatlar. Elbette Yusuf'un bu hususiyetleri bir nevi canlı örnektir. Devrinin mütefekkir sanatkârı ve devlet hadimi olan Yusuf Has Hacib Türk-İslam tarihinin medeniyetini derinden benimsemiş bir ideologdur. Eserin baştan başa Türkçe yazılması, yabancı kökenli sözlerin azlığı, kadim âdetleri, etnografik hususiyetleri iyi bilmesi, Kur'an'ı, İslam felsefesini derinden benimsemesi Yusuf Balasagunlu'nun yalnız bir sanatkâr gibi değil, aynı zamanda Türk devlet geleneğinin kudretli fikir-mefkûre simalarından biri gibi tanınmasını sağlamıştır. Tesadüf değildir ki, *Kutadgu Bilig*'in zengin materyali esasında dil, ahlak, didaktik, hukuk, sosyal- siyasal, estetik, pedagojik, psikolojik bakışlar sistemi üzerinde ayrı ayrı eserler yazmak mümkündür.

Eserde tek bir yerde Balasagunlu kendine şöyle sesleniyor:

"Ey Yusuf gerek sözin sözle koni,

Gereksiz sözüg kizle kılga kora."

"Ey Yusuf, gerekli ve doğru sözü söyle, gereksiz sözü gizle, onun zararı dokunur."

Bu sözler Türk tarihinin ne kadar manalı, müdrik simaları olduğunu haber vermekle birlikte, yazı medeniyetinden, sanatkâr ahlakının saflığından, zaruriliğinden dem vurur. Bunun için de biz Türk tarihine minnettarız.

Kutadgu Bilig'in dili ve poetikası hakkında çok şey söylenebilir. Eser "Han dili" olarak da anılan Kaşgar lehçesiyle yazılmıştır. Tıpkı günlük dil gibi kendi yerini edinen edebî dilin kâmil örneği *Kutadgu Bilig* her daim kültür

hayatımız içinde öne çıkmıştır. Bu yeni Orta Asya Türk edebî dili sahip olduğu gramer yapısı ve normatif hâliyle lügat terkibini doldurmuş ve zenginliği ile kendisini göstermiştir. Bu epik eser, Türk dilinin "şuurlu" eserlerindendir. Eserde devlet diline o kadar büyük bir sevgi vardır ki, okuyanlar anlamaktadırlar ki vatan sevgisi ana dilinden başlamaktadır ve ana diline devlet ölçüsüyle yanaşmak millî tefekkürün başlarında gelmektedir. Örnek olarak bu verilebilir:

Keyik tagı gördüm bu Türkçe çözük

Arı akrı tuttum yakardım ara

Sıkadım sevittim könül birdi terk,

Takı ma belinler birerde yire.

Sunug tutmısımca ederdim sözüg,

Ke' birdi ötrü yıpardı bura.

"Bu Türkçe sözü çöl cereyanı gibi gördüm.

Onu yavaşça tuttum, sarıp kendime çektim.

Okşadım, sevdim, bana hemen gönül verdi.

Yine de arada bir (benden) ürküp çekindi.

Ele geçince sözün ardınca düştüm.

Onun miski güzel kokular saçmaya başladı."

Mecazi anlatıyla sevgisini beyan eden şairin dil ustalığı, nutka dayalı sanatı, dil ve düşünce hakkındaki görüşleri de oldukça dikkat çekicidir.

Orijinal ve birbirine dayalı Türk ve Özbek dilindeki tercüme metninden geniş istifade ettiğimiz *Kutadgu Bilig*'in ilmî-tenkidî nesrinin de hazırlanması zarureti meydana çıkmıştır. Bu büyük abideyi Azerbaycan okuyucusunun ilk büyük görüşüdür. Azerbaycan ilim adamlarının ve gençlerinin ihtiyacı olan nesirden sonra şiirle tercümede ilmî-tenkidî metin hazırlama merhalesi gelir.

Kutadgu Bilig; insana, insan değerlerine seslenen bir çağrıdır. Millî devlet, özgür devlet mukaddestir. *Kutadgu Bilig* bu mukaddesin bin yılın sevgisidir, adaletidir, inam ve imanıdır.

Törenin değişmeyen ilkeleri Yusuf Has Hacib'e göre şunlardır:

1. Könilik- Adalet,

2. Uzluk- İyilik, Faydalılık,

3. Tüzlük- Eşitlik,

4. Kişilik- İnsanlık.

Bu dört ilkenin de kanunla tespit olunması gerekmektedir. Adil bir kanun da görevde ihmalkârlığı ve zulmü reddetmektedir. "Budun baylıkınga törü tüz kodun" (Halkın zengin ve refaha ulaşmış olması için doğru ve adil kanunlar konulmalıdır.) (Arslan, 1987, s. 82- 83).

"Saray, ulema ve ordu; Karahanlıların üç temel payandasıdır." fikri aynı zamanda sosyal ve siyasal yapının da dengesine dayanmaktadır.

Halil İnalcık'ın, S. M. Arsal ve R. Rahmeti Arat konseptini devlet ve siyaset araştırması alanında derinleştirmesi son derece önemlidir. Cengiz Han'ın ve Cengizoğullarının yasaları da törüye (töreye) dayanmıştır. Bu yasaların genel olarak Uygurlardan alınmış olması (yer ve gök haritaları, alfabe vb.) *Kutadgu Bilig*'in Karluk- Uygur temelli olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda doğruluk (tüzlük) ve tarafsızlık (eşitlik) kavramları da Türk devlet geleneğinde bu tutumlara ihtimam gösterildiğinin de birer ispatıdır. Halk karşı hükümdarın görevleri, halkın hükümdara karşı görevleri kadar önemlidir. Her türlü yönetim diyalog detayının *Kutadgu Bilig*'de yer alması *Kutadgu Bilig*'in hukuki, yönetimsel ve sosyal değerini de yansıtmaktadır.

Ahmet Bican Ercilasun'a göre: "Eserde alt yapıyı teşkil eden bu manzum hikâye, kitabın büyük kısmını içine alan karşılıklı konuşmalar dolayısıyla tiyatro görünümü kazanır. Gerçekten de olaylarla ilgili geçişler birkaç cümleyle seyirciye anlatılırsa eserin geri kalan bölümü bir tiyatro şeklinde sahneye konulabilecek özelliktedir. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig*'e, Türk edebiyatının ilk tiyatro eseri denilebilir. *Kutadgu Bilig*'den önce yazıldığı kabul edilen Burkancı (Budist) Uygurlara ait Maytrısimit de tiyatro görünümünde olmakla beraber, Maytrısimit'in Toharcadan tercüme edildiği göz önünde bulundurularak *Kutadgu Bilig*'in ilk tiyatro eseri sayılması doğru olur. Eserin kahramanları, adalet, kut (baht) gibi kavramları temsil ettiğine göre *Kutadgu Bilig*'in temsilî (allegorik) bir eser olduğunu da söyleyebiliriz. Bütün yapı özelliklerini dikkate alarak *Kutadgu Bilig*'i "alt yapısı hikâye, üst yapısı tiyatro tarzında kurulmuş allegorik, manzum bir mesnevi" şeklinde tanımlamak mümkündür." (Ercilasun, 2004, s. 308).

Bu görüşe şunu da eklemek mümkündür: *Kutadgu Bilig* muhtevası ve amacı hukuk, siyaset ve devlet üçgeni olan temel bir kitaptır.

Burada dört ilkeye dayanan ahlak-siyaset sistemini de vurgulamak gerekmektedir:

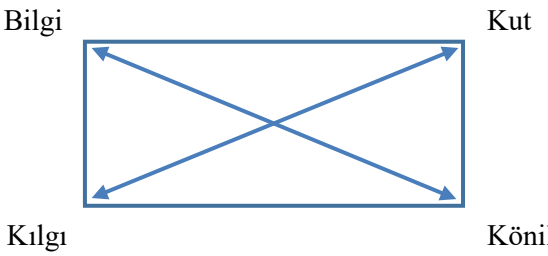
1. Bilig- Bilgi,

2. Kılgı- Eylem,

3. Könilik- Adalet,

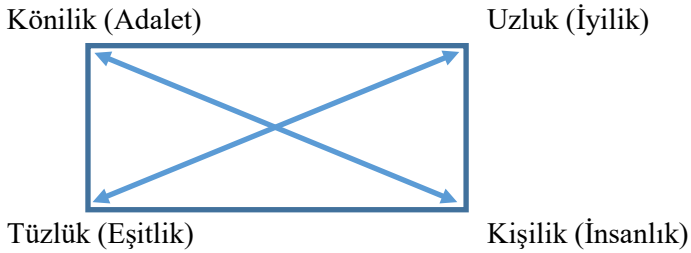
4. Kut- Egemenlik.

Bu dört elementi şemalaştıracak olursak, her birinin birbiriyle içten ve dıştan bağıntılı olacağı muhakkaktır:



Bu şemadan hareketle de sosyal, siyasi, devlet ve dil bağlamına dayalı bir analiz yapmak mümkün olacaktır.

Törenin anayasal karakterli ilkesel özelliklerini de şu şekilde şemalaştıralım:



Erk, kengeş (meclis, toy), siyasi iktidar, cihan hâkimiyeti, güvenlik, asayiş, vergi, gümrük, hükümdar (hakan), veliaht (elig beg), ikili (binar) teşkilat, diplomasi (elçi, bilgelik), ordu (sü) meseleleri hem dil hem de tarih, hukuk, siyaset açılarından geniş araştırma bekleyen meselelerdir.

Devlet hayatının yönetim işlevleri asker, hazine ve adalet kavramlarıyla üç memur tipinin de varlığının vurgulandığı bir şekilde vurgulanmaktadır. Kılıç kullanan askerdir, istişare ile memleket işlerini düzenleyen vezirdir, mali işleri yöneten, hazineyi dolduran ve denetleyenler de bürokratik işleri yerine getirmektedir. Yönetimde ilim kadar önemli olan da bağışlayıcılıktır. Bu tutum (kalbinin doğru olması, bağışlayıcı olması, tok gözlü olması, dürüst olması) hakan için son derece önemlidir. Hint siyaset ve hukuk anlayışının İran ve Uygur kanalıyla Türkistan'a (Orta Asya'ya) intikal etmesi ve bunun *Kutadgu Bilig*'e de yansıması dikkati çeken bir başka husustur.

Devletin işlevleri (yargı, yasama, yürütme), güvenlik ve savunma sistemi, vergi ve gümrük kuralları da yer yer *Kutadgu Bilig*'de yer almaktadır. Devletin ve toplumun bütün meselelerini kendi üslubuyla ve amacına göre yorumlayan ve açıklığa kavuşturan *Kutadgu Bilig*; bütün bu meseleleri sıfırdan başlayarak anayasa, tüzük, kural, kanun biçiminde değil; felsefi içerikli, toplumun devlet, ahlak ve siyasi meselelerini kapsayacak şekilde belli bir edebî formatla yansıtmaktadır. Hun, Göktürk, Uygur devlet geleneklerinin, töre ve kanunlarının bütününün bir bağlam için içinde alınması esasında bir zorunluluktur. Dil açısından da bu zorunluluk açık şekilde ifade edilebilir. Bu açıdan Göktürk ve Uygur abidelerinin kelime varlığı, *Divan-ı Lügati't-Türk*'ün ve *Kutadgu Bilig*'in söz hazinesiyle örtüşmekte ya da çok az farkla ses, şekil, anlam benzerlikleri dikkat çekmektedir.

Bu açıdan R. Rahmeti Arat'ın, A. Caferoğlu'nun, Á. Vámbery'nin, A. Dilaçar'ın, A. Bican Ercilasun'un, R. Asker'in araştırmaları da öne çıkmaktadır. Edebî-poetik devlet, felsefe, siyaset, ahlak meselelerini temel alan bu araştırmalarda dil tespitlerini de görmek mümkündür (Arat, 1987; Caferoğlu, 1958; Vámbery, 1870; Dilâçar, 1995; Ercilasun, 1984, 2004; Asker, 2004).

Sonuç olarak *Kutadgu Bilig*, Orta Çağ Türk edebî dilinin ve Türk-İslam kültürünün sentezi olarak önem taşımaktadır. Eski Türkçenin devamı, yeni Türkçenin temeli olarak da *Kutadgu Bilig*'de Türkçenin bütün katmanlarının ve üslubunun özellikleri toplanmıştır diyebiliriz. Bu sistem zengin sistem içinde devlet, hukuk, siyaset ve ahlak kavramlarını yansıtan terimlerin var oluşu, onun değerini Türk devlet geleneği açısından ve Türk hukuk tarihi açısından daha da kıymetlendirmektedir. Bu açıdan biz, R. Rahmeti Arat'ın, S. M. Arsal'ın, İ. Kafesoğlu'nun, H. İnalcık'ın, A. Bican Ercilasun'un, M. Arslan'ın araştırmalarına dayanarak bir inceleme gerçekleştirmeye çalıştık. Amacımız devlet, siyaset ve hukuk ağırlıklı terimlere eğilmek, onların şekil ve anlam özelliklerini açıklamak olmuştur. Tespit edilen ve şematik hâlde gösterilen terimlerin her türlü dil özelliklerinin Türkçenin tarihi ve bugünü için ciddi önem taşıdığını göstermek de bizim için mühimdir. Biz bu araştırmaların daha geniş ve derin şekilde devam edeceğine inanıyoruz.

Kaynakça

Arat, R. R. (1987). *Makaleler*, Cilt I. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Arslan, M. (1987). *Kutadgu Bilig'de Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Asker, R. (2004). *Yusif Balasagunlu'nun Qutadgu Bilig Poemasında Adlar (Azerbaycan Dili ile Mukayesede)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü.

Başer, S. (2011). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayınevi.

Caferoğlu, A. (1958). *Türk Dili Tarihi*, Cilt I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi.

_____ (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

İnalcık, H. (1967). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Türk Kültürü Araştırmaları, Reşit Rahmeti Arat İçin Özel Sayısı*, 39, s. 259- 271.

Vámbery, A. (1870). *Uigurische Sprach Monumente und das Kutadku Bilik*. Innsbruck.

Kutadgu Bilig'in Kazakça Çevrilerindeki Bazı Sorunlar

Bekarys NURİMANOV*

Giriş

2019 yılı *Kutadgu Bilig*'in Yusuf Has Hacib tarafından yazılışının 950. yıl dönümü olarak UNESCO Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri programına alınmıştır. Karahanlı devrine ait aynı zamanda İslamiyet dönemi Türk edebiyatının en muazzam eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*, dünya kültür ve edebiyatında son derece önem kazanması ve dünyanın farklı dillerine çevrilmesi incelenmeye değerdir. Ortaya çıktığı tarihten itibaren Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseri Fransızca, Almanca, Rusça, İngilizce, Çince gibi dünyanın çeşitli dillerine tercüme edilmiştir. Ayrıca Türkçe, Kazakça, Özbekçe, Kırgızca, Uygurca, Azerbaycan Türkçesi gibi Türk lehçelerine de aktarılmıştır.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i üzerinde ilmî çalışmalar ve çeviriler eserin ortaya çıktığı 19. yüzyılın başlarında başlamıştır. İlk olarak 1825'te *Journal Asiatique* Fransız dergisinde A. Jaubert tarafından yayımlanan *Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures envoyè par M. de Hammer a M. Abel Rèmuzat* adlı makalede eserden bahsedilmiştir. Bu çalışmada *Kutadgu Bilig*'in bu nüshası Viyana Devlet Kütüphanesinde nasıl bulunduğu ve oraya nasıl getirildiği, eserin Uygur harfleriyle yazıldığı ve ana temasının devlet idaresi hakkında olduğu anlatılmıştır (Jaubert, 1825). Ayrıca bulunduğu yerle ilgili *Kutadgu Bilig*'in bu nüshası Viyana nüshası olarak adlandırılmıştır. Bundan sonraki ilmî araştırma ve tercüme işi H. Vambery'nin çalışmasıdır. O, Viyana nüshasının bir kısmını Almancaya çevirip 1870'te *Üigürische Sprache monümente und das Kudatku Bilik* adlı kitabında yayımlar (Vambery, 1870). Bunun yanında 1891'de Türkolog W. Radloff da Almancaya çevirir (Radloff, 1891). Kahire'de *Kutadgu Bilig*'in Arap harfleriyle yazılmış ikinci nüshası bulunduktan sonra W. Radloff her iki nüshayı karşılaştırarak Almanca yeni çevirisini yayımlar (Radloff, 1910). *Kutadgu Bilig*'in Arap alfabesiyle yazılmış üçüncü nüshası Fergana'da bulunduktan sonra S. E. Malov gibi Sovyet bilim adamları da Rusçaya çevirmeye ve incelemeye başlamıştır. L. Bonelli'nin çevirisi de önemli bir yere sahiptir. Bu sırada *Kutadgu Bilig* üzerinde önemli bir çalışmanın da Reşit Rahmeti Arat'a ait olduğunu söylemek gerekiyor. O, Viyana, Kahire ve Fergana nüshalarını asıl nüshasından okuyup edisyon kritik metoduyla üç nüshadan birleştirerek tam metnin transkripsiyonunu hazırlar (KB, 1947). Şimdiye kadar yapılan tüm akademik çalışmalar ve bütün diller ve Türk lehçelerinde bulunan çeviriler bu eserden yararlanmaktadır.

* Dr., Güney Kazakistan Eğitim Devlet Üniversitesi Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü, Şimkent, *bekarysnuriman@gmail.com*

Günümüz Kazak dilinde *Kutadgu Bilig*'in iki aktarması mevcuttur. İlki Kazak Türkologlarından Askar Egeubaev'a diğeri ise dil bilimci Abcan Kuruşcanov'a aittir. Askar Egeubaev, Sovyetler Dönemi'nde bir başka ifadeyle 1986'da, Abcan Kuruşcanov ise Kazakistan bağımsızlığını aldıktan sonra 2004'te eseri aktarmıştır. Ayrıca Egeubaev R. R. Arat'ın yaptığı tam metni Kuruşcanov ise sadece Fergana nüshasını esas alır. Kazak Türkçesine aktarılan eser, aktarmadan kaynaklanan bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu makalede her ikisinin de *Kutadgu Bilig*'i beyit olarak yani koşuk hâlinde aktarması üzerinde durulmaktadır. Kazak Türkçesindeki bazı sorunların bundan kaynaklandığı görülmektedir. Hece ve kafiye gibi şiirin özellikleri korunup koşuk hâlinde çevrildiğinde bazı anlamların kaybolduğu ve *Kutadgu Bilig*'de söylenilmeyen yeni düşüncelerin ortaya çıktığı tespit edilmektedir. Özellikle bunların dinî konularla ilgili olduğu belirlenmiştir. Ayrıca *Kutadgu Bilig*'in ilk olarak Sovyetler Dönemi'nde çevrilmesinden dolayı ona bir siyasetname olarak bakılmaması da bazı sorunları beraberinde getirmektedir. Kitabın adı üzerinde durulacak noktalardan biridir.

Türk lehçelerindeki aktarmalar hakkında Mehmet Ölmez ve Turdubaeva Nazgül adlı araştırmacılar tarafından karşılaştırmalı çalışmalar yapılmıştır. Bu makalede *Kutadgu Bilig*'in R. R. Arat'ın yaptığı tam metni esas alınarak dinî konularla ilgili bazı beyitler Kazak Türkçesine aktarılmış, A. Egeubaev ve A. Kuruşcanov tarafından yapılan Kazakça aktarmalarla mukayese edilmiştir. Elde edilen verilerden hareketle *Kutadgu Bilig*'in Kazak dilinde koşuk hâlinde değil, akademik perspektifle yeniden aktarılmasının gerektiği anlaşılmaktadır.

Dinî Konulu Beyitlerin Değerlendirilmesi

Kutadgu Bilig'in ilk beyitleri yüce Tanrı'ya söylenen hamt ve şükürler ile ve Tanrı'nın sıfatlarıyla başlar. Bu metinlerden Yusuf Has Hacib'in hatta o dönem insanların Tanrı'yı nasıl tanıdığı ve ona nasıl yalvardığı anlaşılmaktadır. Çünkü dinî terimlerle ilgili A. Dilâçar şunları söylemektedir: "*İslamın terimi Kutadgu Bilig'de, 'Bismillah' formülünün dışında, hiç geçmiyor; bunun yerine Tanrı, Ugan, İdi, Bayat terimleri, çok seyrek olarak da Arapça Rab kullanılmıştır; 'Peygamber'e Türkçe olarak Yalavaç, 'Dört Sahabe'ye de yine Türkçe olarak Tört Eş denmiştir.*" (Dilâçar, 2016, s. 152). Aynı fikri A. İnan da ifade etmektedir: "*Dikkate değer ki iyi bir Müslüman olduğu hâlde 6645 beyit tutan eserinin hiç bir yerinde Allah kelimesini kullanmamış, hep Türkçe Tanrı, İdi, Bayat, Ugan ve arasıra Arapça Rab kelimelerin de kullanmıştır.*" (İnan, 1998, s. 42). Dolayısıyla Karahanlı dönemi Türk halklarının dinî düşünceleri hakkında ciddi bir araştırma yapmak için *Kutadgu Bilig* beyitlerinin herhangi bir dile doğru aktarılması önem arz etmektedir.

Örnek 1. *Teng̑ri azze ve celle ögdisin ayur* (Arat, 1947: 17) diye geçen ilk bölümün başlığını günümüz Kazak Türkçesine A. Egeubaev *Әзіз уа Ұлы*

Тәңірдің құдіреттілігі айтылады /Aziz va Ulu Taŋirdiŋ kudrettiligi aytıladı/ diye aktarmıştır ve tam manasını vermektedir. Fakat A. Egeubaev ve A. Kuruşcanov'un aktarmalarında beyitlerin koşuk hâlinde aktarılmasından dolayı bazı düşüncelerin kaybolduğu görülmektedir.

Örnek 2. 1. beyit metninde R. R. Arat'ın yaptığı çeviri yazıdan yararlanılmaktadır:

bayat atı birle sözüg başladım

törütgen igiḍgen keçürgen iḍim (Arat, 1947: 17)

"Bayat" kelimesi, Kaşgarlı Mahmud'un DLT kitabında yüce Tanrı'nın adı olarak geçiyor (DLT, 2015, s. 419). R. R. Arat, onun anlamını kadim Tanrı (Arat, 1979, s. 66) diye aktarmıştır. *Törütmek* – yaratmak (DLT, 2015, s. 327); *igitmek* – yetiştirmek (DLT, 2015, s. 103), *keçürgen* – göçürmek; *idim* – Rab (DLT, 2015, s. 42) anlamına gelir ve bunlar Allah'ın sıfatı olarak kullanılmıştır. Bu beyit, Fergana nüshasında olmadığı için A. Kuruşcanov'un aktarmasında yer almamıştır.

Алла атымен бастадым сөз әлібін	Alla atımenbastadım söz alibin
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім!	Carılkağan, caratkan bir Tanrım

(Egeubaev, 2006: 66).

A. Egeubaev, *bayat* kelimesini "Allah" olarak ve birinci satırı *Allah'ın adıyla ilk sözümü başladım* diye aktarmıştır. İkinci satırı ise *affeden, yaratan bir Tanrı'm* olarak vermiş ve burada asıl nüshasında yer alan "igiḍgen" ve "keçürgen" anlamlar kaybolmuştur. Karahanlı Türkçesindeki "İḍi" kelimesi günümüz Kazak Türkçesinde "Ие" (İe) olarak kullanılmaktadır. Koşuğun kafiyesini uydururken onun yerine Tanrı kelimesi tercih edilmiş yani "iḍi" anlamı da ortadan kaldırılmıştır. Bu nedenleri dikkate alarak 1. beyti şu şekilde aktarmak mümkündür:

Ежелден бар болған Алланың атымен сөз бастадым. Жаратқан, жетілдірген, көшірген Ием!/ Ecelden bar bolğan Allanıŋ atımen söz bastadım; (Ol) Caratkan, cetildirgen, köşirgen İem/.

Örnek 3. 2. beytin Fergana nüshası faksimilesidir.



öküş ögdi birle tümen mi͡ng sena
uğan bir bayatḳa an͡gar yoḳ fena (Arat, 1947, s. 17)

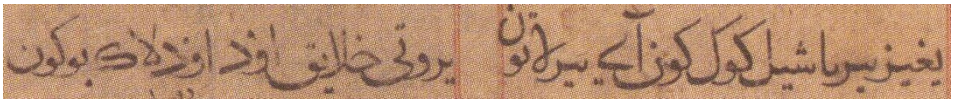
Beyitteki: *öküş* – çok; *ögdi* – hamt; *birle* – ile; *tümen mi͡ng* – binlerce; *sena* – sena, şükür; *uğan* – iş yapmaya muktedir olan, kadir olan Allah (DLT, s. 36); *bir* – bir; *bayatḳa* – Kadim (Tanrı), Allah'ın adı; *a͡ngar* – ona; *yoḳ* – yok; *fena* – yok olmak anlamına gelir. Bu beyit, Kazakçaya şöyle aktarılmıştır:

Шексіз құрмет, шүкіршілік мың да бір, Ол ажалсыз, хаққа лайық кіл қәдір	Бір Құдайға түмен мыңдап толғана, Мақтау айтам – өлмейтұғын сол ғана!
Şeksiz kurmet, şükürşilik mıŋ da bir, Ol acalsız, Hakka layık kil kadir (Egeubaev, 2006, s. 66)	*Bir Kudayğa tümen mıŋdap tolğana, Maktav aytam – ölmeytuğun sol ğana* (Kuruşcanov, 2015, s. 16)

Her ikisi de "Ugan" kelimesi dışında beytin genel anlamını vermektedir. Beytin tam karşılığı Kazakçaya şöyle aktarılır:

Құдіреттi, бір Аллаға сансызмадақ пен мың шүкір болсын; Ол үшін өлім жоқ /Kudiretti, bir Allağa sansız madak pen mıŋ şükür bolsın; Ol üşin ölim cok/.

Örnek 4. 3. beytin Fergana nüshası faksimilesidir.



yağiz yir yaşıl kök kün ay birle tün
törütti halayıḳ öḍ üḍlek bu kün (Arat, 1947, s. 17)

Beyitteki: *yağiz yir* – kara yer; *yaşıl kök* – mavi gök; *kün* – kün; *ay* – ay; *tün* – gece; *törütmek*– yaratmak (DLT, 2015, s. 327); *halayıḳ* – halk; *öḍ* – zaman; *üḍlek*– zamane; *bu kün* – bu gün anlamına gelir.

Жаратты ол: жасыл көк, ай, күн, түнді, Қара жер, ел, заман, уақыт, бұл күнді.	Ол жаратқан: көк аспан да, жер күн де, Жан-жануар, мезгіл, түн, ай – еркінде.
Carattı ol: casıl kök, ay, kün, tündi, Kara cer, el, zaman, vakıt, bul kündi (Egeubaev, 2006, s. 66)	*Ol caratkan: kök aspan da, cer kün de, Can-canvar, mezgil, tün, ay* – erkinde (Kuruşcanov, 2015, s. 16)

A. Egeubaev, "yaşıl kök"ü yeşil gök olarak aktarmış fakat bu söz günümüze göre Kazakçada "көк аспан" /kök aspan/ olmalıdır. Bunun dışında beytin tam anlamı karşılanmaktadır. A. Kuruşcanov ise "halayıḳ"ı hayvan olarak aktarmış ayrıca "öḍ" ve "üḍlek" şeklindeki iki kelimeden sadece zaman sözünü aktarmış. Beytin sonuna koşuğun kafiyesini uydurmak için "isteğinde" anlamına

gelen "erkinde" kelimesini eklemiştir. Bunları dikkate aldığımızda 3. beyit şöyle aktarılmalıdır:

Қара жер мен көкаспанды, күн мен айды, түн мен күндізді, заман мен уақытты және халықты жаратты /Kara cer men kök aspandı, kün men aydı, tün men kündizdi, zaman men vakıttı cane halıktı Ol carattı/.

Örnek 5. 4. beytin Fergana nüshası faksimilesidir.



tiledi törütti bu bolmış ḳamuğ
bir ök bol tidi boldı ḳolmış ḳamuğ (Arat, 1947, s. 17)

Yukarıda verdiğimiz örneklerde geçen sözcükleri tekrarlamaya gerek yoktur. Beyitteki: *tiledi* – istedi, *bolmış* – olmuş, *ḳamuğ* – bütün, *bir ök* – bir kere, *bol tidi* – ol dedi anlamına gelir.

Тіледі де, жаратты бар болмысты, «Бол!» – деді де, бірден бәрін болғызды.	Бар нәрсенің бәрі – соның жарлығы: Ол «бол!» – деді, – бола қалды барлығы.
Tiledi de, carattı bar bolmıstı, "Bol" – dedi de, birden barin bolğızdı (Egeubaev, 2006, s. 66)	*Bar narseniŋbari – sonıŋ carlığı, Ol "bol" – dedi, – bola kaldı barlığı* (Kuruşcanov, 2015, s. 16)

A. Egeubaev, bu beyitte asıl nüshasının tam manasını vermiş fakat koşuğun kafiyesi bozulmuştur. A. Kuruşcanov ise beytin "tiledi törütti bu bolmış ḳamuğ" ilk satırını "varlıkların hepsi onun yarlığı" diye aktarmıştır. Aynı zamanda "istedi" ve "yarattı" kelimeleri kaybolmuştur. Bunları dikkate aldığımızda 4. beyit şöyle aktarmalıdır:

Қалады, бұның барлығын жаратты; бір мәрте "бол" деді, барлығы болды /Kaladı, bunıŋ barlığın carattı; bir marte "bol" dedi, barlığı boldı/.

Örnek 6. 5. beytin Fergana nüshası faksimilesidir.



ḳamuğ barça mun͡gluğ törütülmişi
mun͡gı yoḳ iḍi bir an͡gar yoḳ işi (Arat, 1947, s. 17)

Beyitteki, *barça* – bütün; *mun͡gluğ* – muhtac; *mun͡gı yoḳ* – muhtaçlığı yok; *an͡gar yoḳ işi* – onun eşi yok anlamına gelir.

Жаралғанның бәрі мұңлық, мұңы көп, Ием ғана жалғыз шері, мұңы жоқ.	Барлық адам қайғы-мұңын шектейді, Бір ғана Ием еш қайғы-мұң шекпейді.
caralğannıŋ bari muŋlık, muŋı köp, İemğanacalğız şeri, muŋı cok (Egeubaev, 2006, s. 66)	*Barlık adam kayğı-muŋın şekteydi, Bir ğana İem eş kayğı-muŋ şekpeydi* (Kuruşcanov, 2015, s. 16)

Her ikisi de beyitteki "an͡gar yoḳ işi" yani "onun eşi yok" anlamını ortadan kaldırılmışlardır. A. Egeubaev'in aktarmasında bunun dışında bütün kelimelerin anlamı karşılanmıştır. A. Kuruşcanov ise birinci satırdaki "ḳamuğ barça mun͡gluğ törütülmişi" yani "bütün yaratılmış olanlar"ın yerine sadece "adam" kelimesini kullanmıştır. Bundan ancak insanın muhtaç olduğu anlaşılır. Bunları dikkate aldığımızda 5. beyit şöyle aktarılmalıdır:

Жаратылғандардың баршасы мұңлық; мұңы жоқ Ием ғана, Оның сеpігі жоқ /Caratılğandardıŋ barşası muŋlık; muŋı cok İem gana, onuŋ serigi cok/.

Örnek 7. 6. beytin Fergana nüshası faksimilesidir.



ay erklig uğan men͡gü mun͡gsuz bayat
yaramaz senin͡gdin aḍınḳa bu at (Arat, 1947, s. 17)

Beyitteki, ay – hey; erklig – kuvvetli; men͡gü – ebedî; mun͡gsuz – muhtaç olmayan; yaramaz – yakışmaz; senin͡gdin – senin; aḍınḳa – adına; bu at – bu ad anlamına gelir.

Ей, ерікті, күшті мұңсыз, құдайым, Бұл ат жалғыз саған ғана лайық!	Әй, Құдірет, мәңгі білмес мұң, Баят! Бұйырмаған басқаларға мұндай ат
Ey, erikti, küşti muŋsız, kudayım, Bul at calğız sağan ğana layık (Egeubaev, 2006, s. 66)	*Ey, Kudiret, maŋgibilmes muŋ, Bayat, Buyurmağan baskalarğa munday at* (Kuruşcanov, 2015, s. 16)

A. Kuruşcanov, günümüz Kazakçasında olmasa da "bayat" kelimesini kullanmış ve dipnotta eski Türkçede Allah'ın adı olduğunu yazmıştır (Kuruşcanov, 2015, s. 538). A. Egeubaev ise ikinci satırdaki "yaramaz senin͡gdin aḍınḳa bu at" yani "senden başkasına bu ad yakışmaz" yerine "bu ad ancak sana

layık" olarak aktarmıştır. Bunun dışında her ikisinde bütün kelimelerin anlamı karşılanmıştır. Bunları dikkate aldığımızda 6. beyit şöyle aktarmalıdır:

Әй, құдіретті, бәріне күші жетуші, мәңгі, мұңсыз және ежелден бар болған Тәңрі, сенен басқаға бұл ат жараспас /Ey, kudiretti, barine küşi cetvşi, maŋgi, muŋsız cane ecelden bar bolğan Taŋri, senen baskağabul at caramaa/.

Örnek 8. 17. beytin Fergana nüshası faksimilesidir.



yorımaz ne yatmaz uḍımaz oḍuğ
ne meng̃zeg ne yang̃zağ kötürmez boḍuğ (Arat, 1947, s. 18)

Beyitteki, yorımaz – yürümez; yatmaz – yatmaz; uḍımaz – uyumaz; oḍuğ – uyanık; meng̃zeg – benzer; yang̃zağ – kıyas etmek; kötürmez boḍuğ – tasavvur etmemek anlamına gelir.

Жатпайды – ояу, ұйықтамас, жүгірмес, Меңзер белгі жоқ, түр-түсі білінбес!	Жатпай, тұрмай, ояу тұру – үрдісі, Танып алар жоқ қой оның түр-түсі
Catpaydı – oyav, uyıktamas, cügirmes, Meŋzer belgi cok, tür-tüsibilinbes (Egeubaev, 2006, s. 66)	*Catpay, turmay, oyavturv – ürdisi, Tanıpalarcok koy onıŋ tür-tüsi* (Kuruşcanov, 2015, s. 16)

A. Egeubaev'in aktarmasında Allah'ın "yang̃zağ" yani "kıyas edilemez" sıfatı ortadan kaldırılmıştır. A. Kuruşcanov'da ise Allah'ın "uḍımaz – uyumaz", "yang̃zağ – kıyas edilemez" ve "meng̃zeg – benzetilemez" sıfatları kaybolmuştur. Bunların nedeni, beytin hece ve kafiye gibi şiirin özelliklerini koruyarak aktarılmasındandır. Bu nedenleri dikkate alarak 17. beyti şöyle aktarmak mümkündür:

Жүрмес не жатпас, ұйықтамас, ояу; не ұқсасыне мысалы жоқ, түр-түсі елестеуге келмес /Cürmes ne catpas, uyuktamas, oyav; ne uksası ne mısalı cok, tür-tüsi elesteuge kelmes/.

Örnek 9. 21. beytin Fergana nüshası faksimilesidir.



törüttüng tümen ming bu sansız tirig
yazı tağ tengiz kötki oprı yirig (Arat, 1947, s. 19)

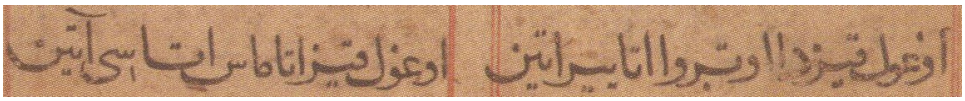
Beyitteki, sansız – sayısız; tirig – canlı; yazı – ova; tağ – dağ; tengiz – deniz; kötki – tepe; oprı – çukur; yirig – oyuk anlamına gelir.

Жараттың мың тіршілікті, ел, жерді, Құрлық, құдық, тау, дала, көл, белдерді	Тірі жанды сансыз түмен өргіздің, Тау, теңізді, жасап бәрін өр-құздың
Carattıŋ mıŋtirşilikti, el, cerdi, Kurlık, kudık, tav, dala, köl, belderdi (Egeubaev, 2006, s. 66)	*Tiri candı sansız tümen örgizdiŋ, Tav, teŋizdi, casapbarin ör-kusdıŋ* (Kuruşcanov, 2015, s. 16)

A. Egeubaev'in aktarmasında "tengiz – deniz" yerine "göl" ve "oprı – çukur" yerine "kuyu" kelimesi kullanılmıştır. A. Kuruşcanov'da ise "kötki – tepe", "oprı – çukur" ve "yirig – oyuk" kelimeleri ortadan kaldırılmıştır. Bunun dışındaki anlamlar her ikisinde yer almıştır. Bunları dikkate aldığımızda 21. beyit şöyle aktarılmalıdır:

Бұл мыңдаған сансыз жанды, жазық, тау, теңіз, төбе, шұқыр, жыраны сен жараттың /Bul mıŋdağansansız candı, cazık, tav, teŋiz, töbe, çukur, cıranı sen carattıŋ/.

Örnek 10. 1166. beytin Fergana nüshası faksimilesidir. Bu metin, *Kutadgu Bilig*'in "Ay-toldı'nın oğlu Ögdülmiş'e nasihat verdiğini söyler" adlı 22. babında yer alır.



Oğul ḳızda ötrü ata yir etin
Oğul ḳız atamaz atası atın (Arat, 1947, s. 134)

Beyitteki, oğul – ogul; ḳız – kız; ötrü – ötürü; ata – baba; yi – yemek; et – et; ata – ad vermek, adlandırmak; at – ad anlamına gelir.

Ұл-қызды ата көрде тыныш жата алмас, Атасының атын ұл-қыз атамас!	Әке күйер қам-қайғының отында, Олар мұның атамайды атын да
Ul-kızdı ata körde tınış cataalmas, Atasınıŋ atın ul-kız atamas (Egeubaev, 1986, s. 150)	*Akeküyer kam-kayğınıŋotında, Olarmunıŋ atamaydı atın da* (Kuruşcanov, 2015, s. 108)

A. Egeubaev, beytin birinci satırını "oğul-kızlı baba mezarda rahat uyuyamaz" diye aktarmıştır. Yani babanın, oğul-kızdan dolayı son derece eziyet çekeceğini anlatmak için "mezar" kelimesi kullanılmıştır. "Mezar" dediğinde bu dünya değil öbür dünya anlaşılmaktadır. Fakat *Kutadgu Bilig*'in Viyana, Kahire ve Fergana nüshalarında mezar kelimesi ya da mezar anlamını veren başka söz geçmiyor. Demek ki Yusuf Has Hacib'in eserinde söylenilmeyen yeni düşünceler karşımıza çıkmaktadır. A. Kuruşcanov ise "oğul-kız" sözünü kullanmamış ve birinci satırı "baba, eziyetin ateşinde yanar" diye aktarmıştır. Her ikisi de ikinci satırın tam manasını aktarmıştır. Bunları dikkate aldığımızda 1166. beyit şöyle aktarılmalıdır:

Ұл-қыздың себебінен әке әрқашан жанын жейді; бірақ ұл-қыз әкесінің атын да атамайды /Ul-kızdıŋ sebebinen ake arkaşan canın ceydi; birak ul-kız akesiniŋ atın da atamaydı/.

Kazakçada Kitabın Adı ve Onun Anlamıyla İlgili Konuların Değerlendirilmesi

Yusuf Has Hacib'in eserinin bulunduğu tarihten itibaren çok tartışılan konulardan biri, kitabın adı ve *Kutadgu Bilig*'in kelime ve terim olarak anlamıdır. Bilim adamların bazıları *Kutadgu Bilig*'i "siyaset bilgisi" bazıları ise "mutlu olma bilgisi" olarak adlandırmıştır. Örneğin, 1825'te A. Jaubert kitabın adını "kaoudat-koubilik" olarak yazar ve onu Fransızcaya "science du gouvernement" diye çevirir (Jaubert, 1825, s. 84). V. Bartold ise "znanie, obrazuyuşee tsarey" yani "hana nasihat veren bilgi" olarak tercüme eder (Bartold, 1968, s. 367). Sovyet Türkologlarından A. Kononov, Sovyet bilim adamları arasında *Kutadgu Bilig* terimin Rusçaya çevirisi üzerinde tartışma olduğunu ve sonuçta S. İvanov'un sunduğu "blagodatnoe znanie" yani "mutlu olma bilgisi"nin kabul edildiğini yazar (Kononov, 1983, s. 496-498). Türkiye Türkologlarından A. B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig*'in kelime anlamını "mutlu olma bilgisi", terim anlamını ise "siyaset bilgisi" olarak verir (Ercilasun, 2016, s. 293). M. Arslan ise "Kutadgu Bilig" adını, "mutluluk veren bilgi" değil "iktidara ulaştıran bilgi" ya da "devlet yönetme bilgisi" diye, bugünkü Türkçeye aktarmak gerekiyor, demiştir (Arslan, 1987, s. 4). Hatta S. M. Arsal "Türk Tarih ve Hukuk" (Arsal, 1947), İ. Kafesoğlu "Türk Millî Kültürü" (Kafesoğlu, 1983) ve R. Genç "Karahanlı Devlet Teşkilatı" (Genç, 2002) adlı çalışmalarında *Kutadgu Bilig*'i bir siyasetname olarak ele almıştır.

Kutadgu Bilig'i A. Egeubaev "Kuttı Bilik", A. Kuruşcanov ise "Kut Akeletin Bilim" olarak aktarmışlardır. Günümüz Kazak dilinde "bilik" kelimesi bilim değil yetenek anlamını vermektedir. Her ikisi de *Kutadgu Bilig* üzerinde yapan inceleme ve aktarmalarında Sovyet Türkologlarından S. İvanov'un "Blagodatnoe znanie" çalışmasını esas almıştır. Ayrıca Yusuf Has Hacib'in eserine bir siyasetname olarak bakmamışlardır.

Sonuç

Çalışmada *Kutadgu Bilig*'in R. R. Arat'ın yaptığı tam metni esas alınarak günümüz bazı beyitleri Kazak Türkçesine aktarılmış, A. Egeubaev ve A. Kuruşcanov tarafından yapılan Kazakça aktarmalarla karşılaştırılmıştır. Dinî konular ile ilgili gösterdiğimiz örneklere göre Kazakça aktarmalardaki sorunların ilkinin, beytin koşuk hâlinde şiirin hece ve kafiye gibi özelliklerini koruyarak aktarılmasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. İkincisi ise asıl nüshasından değil Rusça tercümesinden yararlanılmasından kaynaklanmaktadır. Mukayese neticesinde bazı anlamların kaybolduğu ve *Kutadgu Bilig*'de söylenilmeyen düşüncelerin ortaya çıktığı belirlenmiştir. Elde edilen verilerden yola çıkarak *Kutadgu Bilig*'in Kazak dilinde koşuk hâlinde değil, akademik perspektifle yeniden aktarılması ve bir siyasetname olarak incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İsmail Akgün.

Adalıoğlu, H. H. (2013). "Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, s. 237-253.

Balasaguni Y. (2015). *Kutadgu Bilik: Kut Akeletin Bilim* (Çev. Kuruşcanov Abcan). Astana: Ğılım.

Bartold, V. V. (1968). *Soçinenya*. 5. Cilt. Moskova:Nauka.

Cüsip Balasagun. (1986). *Kuttı Bilik* (Çev. Egeubaev Askar). Almatı: Cazuşı.

Cüsip Balasagun. (2006). *Kuttı Bilik* (Çev. Egeubaev Askar). Almatı: Ölke.

Dilaçar, A. (2016). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Donuk, A. (1982). "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 17, s. 103-152.

Ercilasun, A. B. (2016). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.

İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. 2. Baskı. II Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi yayınları.

Kononov A. A. (1983). *Poema Yusufa Balasagunskogo "Blagodatnoeznanie" // Yusufa Balasagunskiy. Blagodatnoeznanie* (Çev. İvanov, S.). Moskova: Nauka.

Ölmez, M. (2004). Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri. *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, 14, s. 103-126.

Radloff, W. (1891). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun*. Petersburg.

Radloff, W. (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun*. Petersburg.

Tekin, T. (1991). "Wisdom of Royal Glory. (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes. By Yusuf Khass Hajib Translated with an introduction and notes, by Robert Dankoff"*, Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, 1 (1991), s. 197-200.

Turdubaeva, N. (2016). *Cüsip Balasagun cana Kutadgu Bilig dastanı* (dastandın izildenişi cana anın türk tilderindeki kotormolaru). Bişkek.

Yusuf Has Hacib. (2015). *Kutadgu Bilig*. *Faksimile*. Fergana nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yusuf Has Hacib. (1947). *Kutadgu Bilig*. *Metin* (Çev. R. R. Arat). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yusuf Has Hacib. (1979) *Kutadgu Bilig*. *III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Yusufa Balasagunskiy. (1983). *Blagodatnoe Znanie* (Çev. İvanov, S.). Moskova: Nauka.

Vambery, H. (1870). *Uigurische Sprache monumente und das Kudatku Bilik*. Innsbruck.

Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Zühal ÖLMEZ*
Gyülcan BAYRAMİ**

Giriş

Günümüzden 950 yıl önce Yusuf Has Hacib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*, bir siyasetname olarak adalet ve devlet yönetiminden bahsetmesinin yanı sıra mutluluk, erdem, insana dair günümüzde de geçerli olan karakter ve davranış biçimlerinden, toplumdaki meslek gruplarının sahip olması gereken vasıflardan bahsetmesiyle Türk kültürünü yansıtan bir eserdir.

Elimizde üç nüshası bulunan eserin, müellif nüshası bilinmemektedir. *Kutadgu Bilig*'in ilk bulunan nüshası; 843'te (1439) bugünkü Afganistan'ın Herat şehrinde Arap harfli bir nüshadan Uygur harfleriyle istinsah edilen ve Avusturya Millî Kütüphanesinin yazmalar bölümünde (Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken) korunan Viyana (Herat) nüshasıdır.[1] *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasının Joseph von Hammer-Purgstall'ın İstanbul'da bir sahaftan satın alarak Viyana Sarayı Kütüphanesine götürmesiden sonra eserin birkaç sayfasını Paris'te bulunan Jaubert'e göndermesiyle eser üzerinde çalışmalar başlar[2].

Eserin ikinci bulunan nüshası, Kahire (Mısır) nüshasıdır. Arap harfli olan bu yazma, Kölemen sultanlarından el-Melikü'n-Nasır'ın kölesi olan zaman içinde devadarlığa yükselip Halep ve Trablus naipliği yapmış ve sonra da Mısır'da başkumandan olan İzzü'd-din Ay-Demir ed-Devatdar için 1367'den önce istinsah edilmiştir. 1896'da Kahire'de Hidiv Kütüphanesi müdürü Bernhard Moritz tarafından bulunan nüsha hakkında ilk bilgileri, Wilhelm Radloff'un 1898'de yazdığı makalesinden ediniyoruz[3]. Yazma günümüzde Mısır Millî Kütüphane-

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *zuolmez@gmail.com*
** Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora öğrencisi, *glcnbyrmi@gmail.com*

1 Bu bilgiler ve daha ayrıntılı bilgi için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I, Metin*, İstanbul 1947, s. XXXIII-XXXVI; *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, I, Viyana Nüshası,* TDK İstanbul 1942, s. 11-142; *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, A Viyana Nüshası, Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13, Tıpkıbasım*, Ankara 2015, Giriş bölümü.

2 Amédée Jaubert, "Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigours envoyé par M. de Hammer à M. Abel Rémusat", *Journal Asiatique*, c. VI, Paris 1825, s. 39-52; 78-95.

3 Wilhelm RADLOFF, 'Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku Bilik', *İzvestiya İmperatorskoy Akademiy Nauk' (Bulletin de l'Académie*

sinde (eski adı Hidiv Kütüphanesi) *Dāru'l-kutub va'l-vaṣāiḳi'l-ḳavmiyya taṣavvuf turkī* adıyla 168 numarada korunmaktadır[4].

1. Fergana Nüshası

Bu iki nüshadan sonra bulunan üçüncü nüsha Fergana nüshasıdır. Arap harfli olan bu yazmanın baş ve son kısmı eksik olduğu için nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığına dair kayıtlar da kayıptır, dolayısıyla bu bilgiler bilinmemektedir. Bu nüshada manzum mukaddime yoktur. Mensur mukaddimeden sonra bapların fihristi ve metin yer alır. Bu nüshayı Ahmed Zeki Velidi Togan 1913 yılında Nemengan'da Muhammed Hacı İşan Lalereş'in özel kütüphanesinde bulmuş ve 1915 yılında yazdığı makaleyle bilim dünyasını bu yazmadan haberdar etmiştir[5]. 1924 yılında Abdurrauf Fitrat, bu nüshayı Muhammed Hacı İşan Lalereş'ten almış ve 1925'te bu yazma hakkında bir makale yazmıştır[6].

Fıtrat makalesinde genel bilgiler vererek yazmanın 73b yaprağının resmini yayımlamıştır. Fıtrat'ın verdiği bilgilere göre yazmanın dağılmış yaprakları sonradan bir araya getirilerek dikilmiştir. Yazmanın sülüs hattıyla yazıldığını dikkate alan Fıtrat, bu yazmanın Herat nüshasından önce istinsah edildiğini düşünür. Yazmanın ilk yaprağı oldukça yıpranmıştır, 223. yapraktan sonra yaklaşık 30 yaprak eksiktir[7].

Impériale des Sciences de St. Petersburg), 1898 Novembre, Tom IX, No.4, St Petersburg, s. 309-319.

4 Ayrıntılı bilgi için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I, Metin*, İstanbul 1947: XXXVIII-XXXIX ve *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, C Kahire Nüshası, Dāru'l-kutub va'l- vaṣāiḳi'l-ḳavmiyya taṣavvuf turkī 168. nr. Tıpkıbasım*, Ankara 2015, Giriş bölümü.

5 Zeki Velidov, 'Vostoçnıye rukopisi v Ferganskoy oblasti', *Zapiski vostoçnogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo arheologiçeskogo obşestva*, St. Petersburg 1915, t. XXII, s. 312-3.

6 Abdurraûf Fiträt, 'Kutadgu Bilig', *Ma'arif ve Okutğuçı*, Taşkent 1925, sayı II, s. 68-74. Makalenin Türkçe çevirisi de yapılmıştır: Türkistanlı Miyan Büzürg: 'Türkiyat Haberleri', *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1925 (Ağustos), I. cilt, s. 344-347. Bu tercümenin Latin harfleriyle yazı çevrimi, TDK tarafından 2015'te yayımlanan tıpkıbasımın *Giriş* kısmında yayımlanmıştır.
Makalenin Almancası için bk. Fiträt-Rachmati, 'Qutadγu Bilig', Ungarische Jahrbücher, I. Aufsätze und Berichte, Robert Gragger (5 November 188 10 November 1926)-Eine Gedächtnisrede gehalten in der Alten Aula der Berliner Universität von C. H. BECKER, s. 154-158.

7 Ayrıntılı bilgi için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I, Metin*, İstanbul 1947: XXXVI-XXXVII ve *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, B Fergana Nüshası, Taşkent*

Yazma günümüzde Taşkent'te *Özbekistan İlimler Akademisi Ebû Reyhân el-Beyrûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi* nadir yazma eserler kısmı 1809. numarada kayıtlıdır. Arat'ın verdiği bilgilere göre, yazmanın resimleri Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç tarafından 1934 yılında düzenlenen Türk Dil Kurultayında, Rus İlim Akademisinin Kurultay'a armağanı olarak Türk Dili Araştırma Kurumuna verilmiştir. Bu resimler iyi korunamadığından tıpkıbasımı yapılacağı zaman yeni resimlere ihtiyaç duyulmuştur. Yeniden fotoğraf çekimi sırasında dar bir karton çerçeve kullanıldığından sayfalar, bu dar çerçeveye sığdırılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle bazı sayfaların baş ve sol kenarları fotoğrafların dışında kalmıştır (Arat, 1947, s. XLI).

Nüshanın ilk tıpkıbasımı 1943 yılında TDK tarafından yayımlanmıştır. Tüm nüshaların tıpkıbasımından sonra ilk metin yayımı Arat'a aittir. Arat'ın *Kutadgu Bilig* ile ilgili bu çalışmaları, hem Karahanlı Türkçesi hem de eser için mihenk taşı olmuş ve bundan sonraki çalışmalara temel teşkil etmiştir. Arat, nüshaların eserin yazıldığı tarihten çok sonralara ait olmasından ve üç nüshada da yeni biçimlerin bulunmasından hareketle her üç nüshadan da aynı biçimde yararlanarak Türk dil bilgisinin bugünkü neticelerine göre, asıl nüshanın metnine uygun olması gereken biçimleri tercih etmiştir (Arat, 1947, s. V). Arat'ın metni kurarken uyguladığı yöntemdeki aksaklıklar, ilk olarak Ahmed Ateş tarafından hazırlanan tanıtım yazısında dile getirilmiş[8], daha sonra da Dankoff'un 1979'da yayımladığı yazıyla örneklerle ayrıntılı olarak ortaya konmuştur[9]. Dankoff, Arat neşrindeki tercihleri fonolojik açıdan değerlendirerek metinde yer alması gereken; Arat'ın dipnotlarla verdiği sözcükleri ve yapıları tablolar ile göstermiştir.

Metin'le ilgili filolojik sorunlara, Dankoff'tan sonra Marcel Erdal dikkat çekerek özellikle biçimbirimler ve bu biçimbirimlerin Arat'ın tercihleriyle ortaya çıkan durumların birçoğuna örneklerle değinir ve metnin bütün bu sorunlara dikkat edilerek yeniden ele alınması gerektiğini vurgular[10].

Mevcut yazmalar içinde en iyi nüsha olarak kabul edilen Fergana nüshasının yazıldığı tarih, bilinmemesine rağmen diğer nüshalara göre daha eski devirlere ait olduğu tahmin edilmekte ve 13. yüzyılda istinsah edildiği düşünülmektedir. Dil ve imla açısından kimi yeni biçimleri de içeren yazmanın bu

---

Davlat Şarkşünaslik İnstituti Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy namli Şark kolyazmaleri merkezi 1809. nr. Tıpkıbasım, Ankara 2015, Giriş bölümü.

8 Ahmed Ateş, "[Yusuf Has Hâcib] Kutadgu Bilig. [nşr.] R. R. Arat. İstanbul 1947, TDK yayınlarından, C. II. 29". *TTK Belleten*, cilt: 13, sayı: 49, ss. 157-163, 1948.

9 Robert Dankoff, 'Textual Problems in Kutadgu Bilig', *Journal of Turkish Studies*, 3, 1979, s. 89-99.

10 Marcel Erdal, "Kutadgu Bilig Metni", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009), (Haz. Musa Duman), Ankara 2011, ss., 201-208.

açılardan değerlendirilebilmesi, hem kopyalandığı yüzyılın dilsel verilerinin aydınlatılmasına hem de Arat yayımından sonra ortaya çıkan metin sorunlarının çözümlenmesine katkıda bulunması açısından bütün olarak ayrı incelenmesine bağlıdır[11].

Arat yayımında nüshalardaki farklar dipnotlarda oldukça dikkatli ve ayrıntılı bir şekilde verilmiş ancak çoğu yerde filolojik açıdan doğru olan biçimler dipnotlarda kalmış; Arat, metne kendi tercihlerini yansıtmıştır. Nüshaların eserin yazılış tarihinden uzun yıllar sonra farklı coğrafyalarda istinsah edilmesi metinde yazıldığı döneme göre yeni biçimlerin yer aldığını ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra nüshalardaki farklı sayfa ve bölümdeki eksiklikler de nüshalar arasındaki farklılıkları arttırmakta ve nüshaların ayrı ayrı yayımlanması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Böylece nüshalar bütünüyle ortaya konduğunda hangi yazım ve biçim özelliklerinin yer aldığı tespit edilerek hem içerdikleri Eski Türkçe özellikler hem de istinsah edildikleri dönemin etkilerinin ne olduğu ortaya çıkacaktır. Bu amaçla Fergana nüshasının bütününün yazı çevrimi tamamlanarak yapılan inceleme sonucunda nüshayla ilgili aşağıdaki özellikler tespit edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'in nüshaları içinde en iyi nüsha olarak kabul edilen Fergana nüshasıdır. Nüshanın kopyalandığı yüzyılın tespiti de metindeki dil özelliklerinin belirlenmesine bağlıdır.

2. Fergana Nüshasının Yazım Özellikleri

2.1. Ünlülerin Yazımı

Ünlülerin yazım biçimleri, asli ve ikincil ünlü uzunluklarını belirlemede ölçüt olarak kullanılır. Aruzun *feūlün/feūlün/feūlün/feūl* kalıbıyla yazılan *Kutadgu Bilig*'deki imaleler aruz kusuru olarak düşünülse de bu hecelerin asli uzun ünlülü hecelere denk gelmesi, *Kutadgu Bilig*'de uzun ünlülerin olduğunu düşündürmektedir. Bu konu Talat Tekin tarafından ayrıntılı olarak ele alınmış; uzun ünlülü sözcükler, DLT'deki uzun ünlülü sözcüklerle ve uzun ünlüleri koruyan Türk yazı dilleriyle karşılaştırılmıştır (Tekin, 1967, s. 159). Bu nedenle bu yazı çerçevesinde bu konu, genişliği nedeniyle ele alınmamıştır.

2.1.1. /a/ Ünlüsü

Fergana nüshasında /a/ sesi genellikle *elif* (ا) ile gösterilmiştir. Söz başında bulunan /a/ ünlüsünün bazen *elif* (ا) ile bazen de *medli elif* (آ) ile

[11] Boeschoten da kaynakların hem kendi içinde hem de nüshalar arası değişkenlerin titizlikle incelemenin son derece önemli olduğunu, özellikle Kutadgu Bilig'in nüshalarının bu bağlamda incelenmesi gerektiğini böylece rasgele seçilmiş örneklere dayanan tezlerden kurtulmak gerektiğini belirtmiştir (2011, s. 179).

gösterildiğini görmekteyiz[12]:

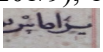
 *aça* (33a/5),  *amulluḳ* (29a/7),  , *aḳar* (30a/13).

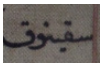
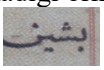
Aynı sözcüğün *elif* ya da *medli elif* (آ) ile yazıldığı örnekler de vardır.

 *ay* (7b/2),  *Ay Toldı* (27a/11),  *Ay Toldı* (42b/1)

Uzun ünlülü sözcüklerin (*ag-, at, ar-, vd.* Tekin, 1995, s. 171-175*) elif*'le yazıldığı gibi genellikle *medli elifle* yazıldığı da görülür[13]:

 *aġar* (65b/3),  *atlıġı* (36a/10),  *armasun* (56a/ 8).

Söz içinde /a/ ünlüsü, genellikle *elif* (ا) ile yazılır:  *ḳaraġu* (17a/3),  *sınap* (220b/9); bu ünlü bazen *fetha* ya da *fethalı elif* ile yazılmıştır:  *barça* (35b/14),  *yaramas* (36a/9),),  *osal* (50b/2).

Söz içinde ilk hecede /a/ ünlüsünün yazılmadığı örnekler oldukça fazladır:  *ḳaç* 'kaç'[14] (58a/9),  *saḳınuḳ* (84a/7),  *başın* 'başını' (99b/9),  *bardı* (139b/13).

İlk hecede uzun ünlü bulunduran sözcüklerde /a/ ünlüsünün genellikle yazıldığı görülür ancak bu yazımın genel olarak 11. yüzyıl Türkçesinde, özel olarak da Yusuf Has Hacib'in dilinde belirlenmesi, eş sesli sözcüklerin yazımı ile uzun ünlülü sözcüklerin yazımının ve vezin gereği olup olmadığının belirlenip DLT ile karşılaştırılmasıyla yapılabilir. T. Tekin'in birincil uzun ünlülü olduğunu belirlediği sözcüklerden sadece ilk hecedeki *a* ünlüsü için metne baktığımızda ortaya çıkan durumu, birkaç örnekle şöyle özetleyebiliriz:

Örneğin 'kafa' anlamındaki *baş* sözcüğü, elifle ya da elif olmadan yazıldığı gibi, metinde 12 kez geçen uzun ünlülü olan 'yara' anlamındaki *bāş*

[12] Ünlülerin yazımıyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi ve çok sayıdaki örnekler, çalışmanın bütününde yer alacağı için bildiri çerçevesinde sınırlı sayıda örnek verilmiştir.

[13] Uzun ünlülü bütün sözcüklerin dökümü yapıldıktan sonra Karahanlı Türkçesindeki durum hakkında genel bir yargıya varılabilir. Bu konuda T. Tekin de yazısında verdiği listenin 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesindeki bütün uzun ünlülü kelimeleri içermediğini belirtmiştir. (1967, s. 158)

[14] Örneklerde eş sesli farklı anlamlı sözcüklerin anlamları verilmiştir.

sözcüğü, krş. MK *bāş* (Tekin, 1995, s. 172) ise bir örnek (180a-14: *bağrı baş*) dışında elifle yazılmıştır[15]. Sözcük hep yalın durumda olduğu için vezin açısından değerlendirilemez. 97a-10'daki *başı* sözcüğünde *elif*le yazılan *ba-* hecesi kapalı heceye denk gelir.

Bu konuda dikkat çekici diğer sözcük, uzun ünlülü *tāş* 'taş', krş. MK *tāş* (Tekin, 1995, s. 174) ile kısa ünlülü *taş* 'dış' sözcüklerinin yazımıdır. Beş yerde geçen *tāş* 'taş' sözcüğü, hep elifle yazılmasına rağmen, *taş* 'dış' sözcüğü, genellikle elif olmadan yazılmıştır. Uzun ünlülü *taş* ise, ek alarak iki heceli duruma geldiğinde açık heceye denk geldiği görülür.

Bu tür sözcük çiftlerinin dışında ilk hecede, söz başında ve içinde *a* sesinin yazımının tespiti için tüm sözcükler incelendi, elde edilen verilerden bir kısmının söz başı ve içindeki yazımları şöyledir:

aġ- "yükselmek" [MK, AH *āg-*, Türkm. *āğ-* (Tekin, 1995, s. 171)] sözcüğü yaklaşık 24 yerde geçmektedir. 12 yerde medli elif ile yazılmıştır. Ek alarak iki heceli duruma geldiği 9 yerde kapalı heceye denk gelmiştir.

al I "kızıl" [MK *āl*, Türkm. *āl*, Har. *āl* (Tekin, 1995, s. 171)] sözcüğü yaklaşık 9 yerde geçmektedir. 2 yerde elif ile, 7 yerde medli elif ile yazılmıştır. Ünlü tek başına hece oluşturmadığı için vezin değerlendirmesi söz konusu değildir.

al II "hile" [MK *āl*, AH *āl*, Türkm. *ālda-* (Tekin, 1995, s. 171)] sözcüğü yaklaşık 7 yerde geçmektedir. 6 yerde medli elif ile 1 yerde elif ile yazılmıştır.

ar- I "aldatmak" [MK *ār-* (Tekin, 1995, s. 171)] sözcüğü 4 yerde geçmektedir. 4 yerde de medli elif ile yazılmıştır. Ünlü tek başına hece oluşturmadığı için vezin değerlendirmesi söz konusu değildir.

ar- II "yorulmak" [MK *ār-*, Türkm. *ār-*, Tar. *hār-*, Hlç. *hār-*, *har-*, Yak. *īr-, ır-* (Tekin, 1995, s. 172)]) sözcüğü 4 yerde geçmektedir. Dördü de elif ile yazılmıştır. Ünlü tek başına hece (*a-rıp*) oluşturmaktadır. Dördü de açık heceye

[15] T. Tekin'in de belirttiği gibi ilk hecedeki uzunluklar, Yusuf Has Hacib'in lehçesinde tam bir sistem oluşturmaz. Tekin, böylece bu ünlülerin zaten 11. yüzyılda veya daha erken bir zamanda kısa söylenmeye başlandığını gösterebileceğini ve bunun bunun Kaşgari tarafından da doğrulanarak sözlüğünde gözlemlendiğini belirtir (1967, s. 158). Kartallıoğlu, özellikle ikinci hecede vezin gereği ünlüye denk gelen sözcükleri tespit ederek bunları DLT ile karşılaştırmış ancak sonuç olarak bu sözcüklerin Tekin'in listelediği uzun ünlülü sözcüklere bakılması gerektiğini vurgulamıştır (2011, s. 305). Sonuç olarak konunun tüm sözcüklere bakılarak incelenmesi gerekmektedir.

denk gelmektedir.

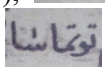
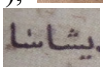
ay "ay, kamer" [MK *āy*, Hlç. *hā[a]y,* Türkm. *Āy* (Tekin, 1995, s. 173)] yaklaşık 21 defa geçmektedir. 7 defa elif ile 14 defa medli elif ile yazılmıştır. *Ay Toldı* yalın hâlde genellikle medli elifle yazılmıştır. Hep yalın geçiyor. Ünlü, iki yerde hece oluşturur [*a-yıġ* (elifle), *a-yı* (medli elifle)]. İkisinde de açık heceye denk gelir.

ba- "bağlamak" [Hlç. *vā[a]-*, Yak. *bāy-*, Türkm. *bāğ-* (Tekin, 1995, s. 172)] sözcüğü yaklaşık 32 defa geçmektedir. Hepsinde elif ile yazılmıştır. 19 yerde kapalı, diğerlerinde ise açık heceye denk gelmektedir.

ḳan- "kanmak" [MK *kān-*, Uyg. Br. *kām-*, Türkm. *gān-* (Tekin, 1995, s. 173)] sözcüğü 7 yerde geçmektedir. Hepsinde elif ile yazılmıştır. Sadece 2 yerde (*ka-nıp*, *ka-nur*) açık heceye denk gelmektedir.

ya "yay" [MK *yā*, Kırg. *cā*, Yak. *sā*, Türkm. *yāy* (Tekin, 1995, s. 175)] 5 yerde geçmektedir. 3 tanesi kapalı heceye denk gelmektedir.

Bu örneklere göre özellikle söz başında vezin değeri teşkil etmeyen sözcüklerin (*ag-, al I, al II, ar- I, ar- II, ay*) medli elifle yazılması bu sözcüklerin DLT'de de uzun ünlülü olması, Karahanlı Türkçesinde uzun ünlü olduğuna delil teşkil eder. Aynı biçimde ikinci ses durumundaki uzun ünlülü *a* ünlüsünün kapalı heceye denk gelmesi uzunluğa işaret edebilir; ancak kapalı heceye denk gelen hecedeki uzun ünlülerin açık heceye de karşılık gelmesi vezin hataları olduğunu gösterir[16].

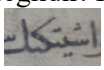
Söz sonunda /a/ ünlüsü genellikle *elif* (ا) ile bazen de *fethalı elif* (ٰا) ile gösterilmiştir:  *yana* (91b/10),  *bayusa* (109b/02),),  *bolsa* (80b/01),  *ḳılsa* (121a/10),  *tutmasa* (170b/02),  *yaşasa* (221a/2).

2.1.2. /e, ė/ ünlüsü

Eski Türkçede kök hecede kapalı /ė/'nin bulunduğu (Runik, Tibet, Brahmi harfli belgelere dayanarak) bilinmektedir. Fergana nüshasında kapalı /ė/ ile olduğu bilinen /ė/ ünlüsü söz başında ve ilk hecede genellikle *elif ye* (ٳۑ) ile gösterilmiştir:

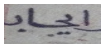
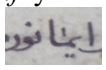
[16] /ö/ ve /u/ sesi birkaç örnekte çift *vav* ile yazılmıştır. Çift *vav* ile yazılan bu sözcüklerde *öl* ve *ul*'un uzun ünlülü olması da dikkat çekicidir (bk. 2.1.4.).

 *ėwme* (25b/14),  *ėtlür* (35b/14),  *ėndür* (42b/6),  *bėrdi* (10b/7),  *yėtse* (157b/1),  *tėp* (204a/1), vd.

Ancak bu yazım her zaman tutarlı değildir: Kapalı /ė/ ile olan sözcüklerin sadece *elif* ile yazıldığı örnekler de vardır:  *ėşitgil* (45a/11),  *ėltür* (139a/3),  *yėrke* (35b/13),  *tėp* (52b/1). Harekeyle gösterilen örnekler de vardır:  *yėr* (194b/2).

Bu durumda Fergana nüshasında kapalı /ė/'nin yazımda her zaman işaret edilmediğini söyleyebiliriz. Yazım, bu konuda bize kesin bilgi vermemektedir. Mansuroğlu, hiçbir alfabede /e/'yi ifade eden bir harf olmadığı için, metinlerde bu ünlüyü /ė/ ve /i/ ünlülerinden ayırmanın mümkün olmadığını ayrıca konuşma dilinde de bölgeden bölgeye kapalı /ė/'yi içeren sözcüklerin farklı seslendirilebildiğini belirterek, kök hecesinde *kapalı* ve *açık e* ile *i* bulunduran sözcükleri dönemin diğer sesleriyle karşılaştırmalı olarak verir ve kesinlikle /ė/, /e/ ve /i/ ayrımının yapılması gerektiğini vurgular (1957, s. 215-216)

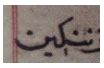
İlk hecesinde *açık* /e/ ünlüsü bulunduran sözcüklerin ise genellikle /y/'siz yazıldığı tespit edilmiştir:  *sewüg* (12a/08),  *beg* (21b/04),  *beḏük* (61a/11), vd. Bu tür sözcüklerin *elif* ya da *üstün* kullanılarak yazıldığı örnekler:  *belgü* (73b/10),  *sewüg* (199a/13),  *seçü* (12b/06), vd.

/e/ ünlüsü, ikinci, üçüncü hecede ve söz sonunda genellikle *elif* ya da *fethalı elif*le yazılır:  *üzele* (35a/08),  *içer* (68a/04),  *eymenür* (34a/04);  *sewe* (12a/08),  *bilge* (14a/10),  *birle* (107a/09),  *tilese* (162b/14);  *tilese* (112b/04),  *erse* (119a/13),  *tükese* (204b/11).

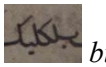
2.1.3. /ı/ ve /i/ ünlüsü

Bu sesler söz başında genellikle (sözcük kısa ya da uzun ünlülü olsun) *elif-ye* (ايـ) ile gösterilmiştir:  *içürgü* (45a/07),  *işi* (69a/02),  *ınançsız* (30b/01),  *ıḏtım* (47a/09).

Söz içinde genellikle *ye* (ﻳ) ile gösterilmiştir. Bazı örneklerde *ye* ve *esre* ile ya da sadece *esre* ile gösterilmiştir. Bazen de hiçbir harf ya da hareke kullanılmamıştır:  *yaġız* (9a/02),  *tilekiŋ* (25a/04),  *ḳatıġ* (45a/02), vb.

Ye ve *esre* ile gösterilen örnekler:  *bayatım* (118b/03),  *neŋin* (131b/03); *Esre* ile gösterilen örnekler:  *meniŋ* (36a/01),  *ḳılḳ* (50b/11),

Hiçbir harf ya da harekenin kullanılmadığı örnekler:

 *ḳıldıŋ* (51b/05),  *biliglig* (58b/02),  *kişiler* (91a/14).

Söz sonunda genellikle *ye* (ى) ile bazen de *ye* ve *esre* ile gösterilmiştir.

 *ewürdi* (49b/03),  *munı* (134b/05),  *ḳalı* (148b/09),  *ėtildi* (206a/04),

2.1.4. /u/, /ü/, /o/ ve /ö/ Ünlüleri

Söz başında çoğunlukla elif vav (او) ile gösterilmiştir. Sadece bir kaç örnekte elif (ا) ile gösterilmiştir:  *orun* (30a/4),  *üç* (35a/2),  *uḳturayın* (25a/2),  *ögeyin* (40a/1);  *oġul* (50b/08),  *uluġ* (10b/05),  *ötti* (10a/10).

/ö/ ve /u/ sesi birkaç örnekte çift vav ile yazılmıştır:  *uzun* (188a/04),  *ul* (218a/ 05),  *öl* ‘ıslak’ (107b/12; 108a/14; 167b/10),  *üzüldi* (203a/5). Bu sözcüklerden *ul* ve *öl* uzun ünlülüdür. Krş. Uyg. *uul*, MK *ūl;* MK *öl,* Türkm. *öl, höl,* Az. *höl,* Hlç. *hi*^{e}*l* (Tekin, 1995, s. 179, 184).

Söz içinde *vav* (و), *ötreli vav* (ۇ) ya da sadece *ötre* kullanılarak gösterilmiştir. Bazen de hiçbir harf ya da hareke kullanılmamıştır:

 *basutçı* (22a/14),  *yoḳaru* (10a/06),  *tört* (18a/07).

 *basutçı* (22a/11),  *bolur* (71b/10)  *ḳılsunı* (198a/03).

 *ḳolur* (143a/04),  *suwı* (196a/6),  *sözüg* (221a/03)

 *ḳuluġ* (8a/14),  *ḳut* (28a/08),  *yazuḳluġ* (52a/09)

Söz sonunda çoğunlukla *vav* (و) ile bir kaç örnekte ise *ötreli vav* (ۇ) ile gösterilmiştir:  *törü* (35a/11),  *bügü* (74b/03),  *ortu* (80b/01);  *tutsu* (19b/6),  *bu* (49a/4).

Ünlülerin yazımında genel olarak Uygur imla geleneğini[17] devam ettiren Karahanlı Türkçesinde ünlülerin yazımıyla ilgili bilgiler çoğunlukla 'genellikle yazılır' ya da 'genellikle yazılmaz' biçimindedir. Dönemin eserlerinden DLT'de[18] ve müellif nüshası elimizde bulunmayan *Kutadgu Bilig*'in nüshalarındaki yazım özellikleri bilinmeden bu konuda kesin bir yargıya varmak zordur. Bu nedenle Fergana nüshasındaki yazım özellikleri hakkında yukarıda kısaca belirttiğimiz bilgilerle ünlülerin yazıldığı ya da yazılmadığı durumlar ortaya konmuştur.

2.2. Ünsüzlerin Yazımı

2.2.1. /p/ Ünsüzü

Fergana nüshasında /p/ sesi çoğunlukla *be* (ب) ile bazı örneklerde de *pe* (پ) ile gösterilmiştir:

 *oprı* (8a/07),  *ḳopur* (9a/05),  *ḳapuġ* (62a/13),  *tapunmas* (96a/03),  *körüp* (207a/06), vd.

 *yıpar* (9b/09),  *ḳopar* (113a/02),  *arpa* (172b/09),  *öpe* (214b/03),  *tapa* (203b/02),  *yapar* (32a/06).

---

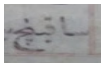
[17] Uygurcadaki yazım özellikleri hakkında bilgi için bk. Prof. Dr. Mehmet Ölmez, *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2019, s. 193-197.

[18] DLT'deki yazımla ilgili bilgi için bk. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud, Dîvanu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınlar, Ankara 2014, s. lxvi-lxvii.

2.2.2. /ç/ Ünsüzü

Nüshada /ç/ sesi genellikle cim (ﺝ) ile gösterilmiştir. Birkaç örnekte çim (ﭺ) ile gösterilmiştir:

 *açılġay* (72b/09),  *sanç* (90b/01),  *küç* (170a/06), vd.

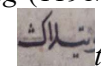
 *saḳınç* (40a/15),  *içe* (167b/11),  *içgil* (169a/13), vd.

2.2.3. /g/ ve /k/ Ünsüzü

Fergana nüshasında /g/ ve /k/ sesi, genel olarak *kef* (ك) ile yazılır, 59. varaktan itibaren üç noktalı kef (ڭ) ile yazıldığı örnekler de vardır:

 *bilig* (28b/10),  *ėlig* (42a/06),  *bitig* (55a/05),  *tilek* (46b/02),  *yölek* (52b/04),  *küle* (67a/02), vd.

Üç noktalı *kef* ile gösterilen örnekler:

 *bilig* (119b/05),  *ėlig* (137b/07),  *bitig* (139a/11),  *ülüg* (161b/01),  *tilek* (126a/08),  *yölek* (144b/09),  *küle* (165b/07), vd.

2.2.4. /j/ Ünsüzü

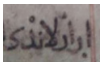
/j/ sesi Türkçe sözcüklerde bulunmayan bir sestir. Uygurcada /z/ ve /j/ sesleri tek bir işaret ile gösterilmiştir. İlk dönem Uygurca metinlerinin yazı çevriminde /j/ sesi /z/, /ž/ ile yapılmıştır (Ölmez, Ayazlı, 2007, s. 52-53). Arap harfli metinlerde ise (ژ) ile gösterilir.

Fergana nüshasının geneline göre,

"dünya" anlamındaki *ajun* sözcüğü nüshada 273 defa geçmektedir. 119 defa  *ajun* (ژ) ile, 154 defa da  *azun* (ز) ile gösterilmiştir.

"huzur" anlamına gelen *erej* sözcüğü nüshada 66 defa geçmektedir. 61 defa  *erej* (ژ) ile, 5 defa  *erez* (ز) ile gösterilmiştir.

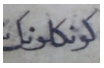
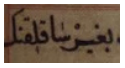
"huzur bulmak" anlamına gelen *erejlenmek* sözcüğü de 5 defa

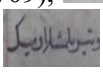
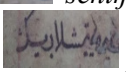
geçmektedir. Sadece bir defa  *erezlenmek* (ز) ile, 4 defa da  *erejlenmek* şeklinde (ژ) ile gösterilmiştir.

Bu durumda 184 kez /j/, 154 kez de /z/ ile yazım söz konusudur.

2.2.5. /ŋ/ Ünsüzü

Eski Uygur Türkçesinden itibaren Doğu Türkçesinin yazım geleneğinde (نك) ile gösterilen damaksıl /ŋ/ sesi, Fergana nüshasında da çoğunlukla (نك) ile gösterilmiştir, ancak metinde bir çok sözcükte bu ses, Batı Türkçesi imlasında görülen (ك) ile yazılmıştır. Bu yazım biçimi, 14. yüzyılda istinsah edildiği düşünülen Mısır nüshasında da görülmektedir. Bu özelliğin Fergana nüshasında da görülmesi, bu nüshanın da yaklaşık aynı yüzyılda (13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başı gibi) istinsah edildiği düşündürmektedir.

 *köŋlüŋ* (25a/15),  *soluŋdın* (34b/01),  *baġırsaḳlıḳıŋ* (59b/02), vd.

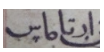
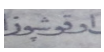
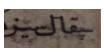
 *olarnıŋ* (8b/03),  *başıŋnı* 'başını' (13a/09),  *meniŋdin* (14a/06),  *seniŋ* (14b/08),  *künüŋke* (20b/04),  *tėrilmişleriŋ* (131a/13),  *yomıtmışlarıŋ* (131a/13),  *neŋin* (144a/12),  *teŋip* (217a/04), vd.

2.2.6. /s/ Ünsüzü

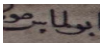
Nüshada /s/ sesi çoğunlukla sin (س) ile gösterilmiştir. Bazı örneklerde altta üç noktalı sin (ﺲ) ile gösterilmiştir:

 *sözi* (26b/01),  *ḳısa* (51a/06),  *sen* (162b/01), vd.

Üç noktalı sin ile gösterilen örnekler[19]:

 *artamas* (36/03),  *uḳuşsuz* (71b/08),  *saḳalsız* (108b/12),

[19] Eker ve Kök, Mısır nüshasının dizini üzerine hazırladıkları makalede diğer nüshalarda *üç noktalı sin* ile yazımın görülmediğini bu nedenle Mısır nüshasının sülüs ya da talik yazılmasından dolayı ortaya çıkan bir durum olduğunu belirtmişlerdir (2017, s. 88). Ancak görüldüğü gibi aynı yazım özelliği Fergana nüshasında da vardır.

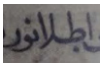
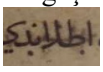
 *bolmas* (119b/08)

Türkçe sözcüklerden sadece "alçak gönüllü" anlamına gelen *ḳuṣḳı* sözcüğü tam 17 yerde peltek se (ث) ile yazılmıştır.  *ḳuṣḳı* (31b/05), vd.

2.2.7. /t/ Ünsüzü

Fergana nüshasında /t/ sesi Türkçe sözcüklerde birkaç sözcük dışında daima *te* (ت) ile gösterilmiştir:  *tėr* (51a/02),  *atı* "adı" (83b/08),  *tutsa* (100a/04), vd.

at 'beygir, at' sözcüğü çoğunlukla *ṭı* (ط) ile nadiren *te* (ت) ile gösterilmiştir. Sözcük toplamda 38 defa geçmektedir. 30 defa *ṭı* (ط) ile, 8 defa *te* (ت) ile gösterilmiştir. 'hizmetkâr, asker' anlamındaki *er at* sözcüğü de 5 defa *ṭı* (ط) ile, 52 defa da te (ت) ile gösterilmiştir:  *aṭın* (18/01),  *aṭ* (69a/05),  *er aṭ* (57a/09)

atlanmak 'atlanmak, ata binmek' fiili nüshada 5 defa geçmektedir. Hepsinde de *ṭı* (ط) ile gösterilmiştir:  *aṭlanur* (97a/11),  *aṭlandı* (179b/01)

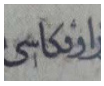
at 'ad-isim' sözcüğü tek yerde *tı* (ط) ile gösterilmiştir:  *aṭıŋ* (165a/10).

Karahanlı Türkçesinin yazım geleneğinde yer almayan bu özellik, (*at* 'beygir' sözcüğünde *te* (ت) yerine *ṭı* (ط) harfinin kullanılması) Harezm Türkçesiyle yazılan *Nehcü'l-Feradis, Kısasü'l Enbiya, Muinü'l-Mürid* ve *Kuran Tercümesi'*nde bulunmasının yanı sıra Mısır nüshasında da görülmektedir (Ölmez, 2014, s. 250). Bu yazım özelliği de Mısır nüshası gibi bu nüshanın da 14. yüzyılda ya da 13. yüzyılın sonunda istinsah edildiğine delil teşkil edebilir.

2.2.8. /w/ Ünsüzü

Dankoff ve Kelly, Türkçede /f/ sesi birincil ses olmadığı için DLT'de /f/ ile yazılan sözcüklerin yazı çevrimini /w/ ile yapmayı tercih etmişlerdir (1985 I, s. 55). Fergana nüshasında /w/ sesi, bazen *fe* (ف) ile bazen de üç noktalı *fe* (ڤ) ile

gösterilmiştir[20].

 *çawı* (10b/04),  *çawı* (11a/04);  *öwke* (168b/07),  *öwke* (18b/10);

 *sewüg* (8b/01),  *sewüg* (54b/05);  *yawa* (20a/03),  *yawa* (174b/12);

 *suw* (30a/13),  *suw* (12b/01);  *uwut* (78a/02),  *uwut* (78a/01)

3. Ses Değişmeleri

3.1. Düzleşme

Eski Türkçede ikinci hecesinde yuvarlak ünlülü olan ve düzleşme eğiliminin Orta Türkçe döneminden sonra gelişen yeni tarihî Türk yazı dillerinde başladığı bilinen sözcükler açısından nüshalar arasındaki durum daha önce Abdullah Mert tarafından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir (Mert, 2017, s. 191). Bu incelemeye göre, Fergana ve Mısır nüshalarında yuvarlak ünlülü biçimlerin korunduğu tespit edilmiştir. Fergana nüshasına bu açıdan baktığımızda veriler şöyle görünür:

ET[21] *törü/törö* (EDPT, s. 531b) sözcüğünün hep *törü* biçiminde geçtiği düşünülse de 4 yerde *töre* olarak geçmektedir. Bunlardan ikisi metin içinde, diğeri ise satır altı not olarak geçmektedir: 66b-5, 165b-LXIII bab başlığında; 94b-1, 95b-4'te *törü*'nün üstüne *töre* yazılmıştır[22]. Krş. Har. T., Çağ. *töre* (EDPT, s. 533a).

ET *ortu/orto* (EDPT, s. 203b) sözcüğü nüshada 12 yerde *ortu*, 2 yerde *orta* (200b-1, beyitte iki defa) 2 yerde de satır altı düzeltmesi olarak *orta* (80b-5, beyitte iki defa) bir yerde de seslerin yer değiştirmesiyle *otra* (125a-11) biçiminde

[20] Üç noktalı *fe* harfinin ses değeri hakkında şu yazıya bakılabilir: Şahin, F. Y. (2017). 'Üç Noktalı Fe Harfinin Ses Karşılığı, Oğuzların /w/ Karahanlıların /v/ Ünsüzü Kullanımı', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2017, (65-2), s. 351-413.

[21] Eski Türkçe ifadesiyle Karahanlı Türkçesinden önceki dönem Yazıtların diliyle Eski Uygurca kastedilmiştir ancak bu Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserleri Eski Türkçe kabul etmiyoruz anlamına gelmemeli.

[22] Arat metninde hep *törü*

yer alır[23]. Krş. Har. T., Çağ. orta (EDPT, s. 203b)

ET *umunç* (EDPT, s. 162a) sözcüğü ise, geçtiği 19 yerden 12'sinde *umınç* (63a-8, 110b-9 iki kez, 111a-10, 113b-2, 135a-2, 172b-4, 181a-6, 185b-5, 198b-13 iki kez, 233a-8)'tur[24]. Krş. Har. T. *umunç/umınç* (EDPT, s. 162a).

Bunların dışında ET *törü-/törö-*, *kötür-/kötör-*, eylemlerinde ünlü düzleşmemiş Eski Türkçedeki gibi korunmuştur; ancak ET *ḳopur-/ḳopor-* sözcüğü geçtiği 18 yerden 9'unda *ḳopar-* (10b-15, 55a-1, 56b-10, 69a-2, 71b-3, 113a-2, 152b-3, 153a-7, 219b-11) biçimindedir. Krş. Har. T., Çağ. *ḳopar-* (EDPT, s. 586a).

Genel olarak Eski Türkçedeki yuvarlak biçimler korunsa da az sayıda örnekte düzleşmenin başlaması, Karahanlı Türkçesinin devamı olan Harezm Türkçesinde de bu tür düzleşmelerin olması nüshanın istinsah edildiği yüzyılın 13. yüzyıldan 14. yüzyıla geçiş dönemi olduğu konusunda ipucu vermektedir.

3.2. Yuvarlaklaşma

Fergana nüshasında kimi sözcüklerdeki düz ünlülerin yuvarlaklaştığını kimi sözcüklerde ise hem düz hem de yuvarlak biçimlerinin kullanıldığını görmekteyiz. Erdal, bu yuvarlaklaşmaları Soğd yazılı Uygur metinlerinde bulunan dört ses uyumunun dudaksıllaştırılması olayı ile bağlantılı görür ve *Kutadgu Bilig*'in dili ile aralarında şaşırtıcı benzerlikler bulunduğunu belirtir (Erdal, 2011, s. 206). Eski Türkçede düz ünlülü olan kimi sözcüklerdeki bu yuvarlaklaşma örneklerini Fergana nüshasında da görmekteyiz fakat Arat'ın neşrinde çoğu düz ünlülü olarak alınmış ve Fergana nüshasındaki veriler dipnotta saklı kalmıştır[25]. Fergana nüshasındaki veriler şöyledir:

DLT'de bulunan *çewrül-* eylemi bir kez *çewrül-* (32b-14) biçimiyle geçer; krş. Har.T., Çağ. *çevrül-* (EDPT, s. 398b; CTD III, s. 90).

---

[23] Arat metninde hep *ortu*

[24] Arat, metnine üç yer hariç (1364, 2013, 2163) hep *umınç* biçimimi almıştır. Bu üç yerde tüm nüshalar *umunç* biçimindedir. Demek ki Arat, genellikle bir nüshada bile *umınç* varsa onu metne almıştır.

[25] Arat'ın metin yayımındaki tercihlerin eleştirisi Dankoff (1979) ve Erdal (2011) tarafından ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu tercihlerin beyitler üzerinde gösterilerek düzeltilmesi gerekliliği konusunda da Gülden Sağol Yüksekkaya'nın iki çalışması bulunmaktadır: 'Kutadgu Bilig'in Tenkidli Metni Üzerine Notlar I', *Yusuf Has Hacib ve Ölümsüz Eseri KUTADGU BİLİG*, Bişkek 2016, ss. 52-61 ve 'Kutadgu Bilig'in Metni Üzerine Notlar II', *Yûsuf Has Hâcib'in Doğumunun 100. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şahaseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2016, s. 212-224.

ET *evril-* eylemi 8 kez geçmektedir. Hepsinde de *ewrül-*; krş. MK, Har. T., Çağ. *ewrül-* (EDPT, s. 14b; CTD III, s. 30).

ET *tapın-* eylemi, 11 kez *tapın-*, 39 kez *tapun-*; krş. MK *tapın-*, Har. T., *tapun-* (EDPT, s. 441b; CTD III, s. 177).

ET *sevin-* eylemi, 25 kez *sewin-*, 7 kez *sewün-* olarak geçer; krş. MK *sewin-* ~ *sewün-* (CTD III, s. 160), Har. T. *sewün-*, *söwün-*, Çağ. *sevin-* (EDPT, s. 790b).

ET *sevinç* sözcüğü, 104 kez *sewinç*, 17 kez *sewünç* ; krş. MK, Har.T., Çağ. *sewinç* (EDPT, s. 790a; CTD III, s. 160).

ET *sewinçlig* ise, 8 kez *sewinçlig*, 4 kez *sewünçlüg* biçimindedir; krş. Har. T. *sewinçlig/sewinçlüg* (EDPT, s. 790b).

+lXg sıfat yapım ekiyle türemiş, metinde az sayıda bulunan şu sözcükler geçtikleri her yerde yuvarlak ünlülüdürler: *erdemlüg* (3 kez) krş. ET *erdemlig* (EDPT, s. 212a); *ewlüg* (3 kez) krş. Uyg. *evlig* (UWb II, s. 345); *keçimlüg* (1 kez) hapax (EDPT, s. 698a); *serimlig* sözcüğü ise, 2 kez *serimlig*, 3 kez de *serimlüg* olarak geçer.

Eski Türkçeden beri uyuma giren Karahanlı Türkçesinde de aynı şekilde devam eden 1. tekil kişi {*+(X)m*} ve 2. tekil kişi{*+(X)ŋ*} iyelik eklerindeki bağlama ünlüsünün kimi sözcüklerde yuvarlaklaştığı görülür:

erdemüm 2 kez, *erdemim* 2 kez; sözcük toplam dört kez geçiyor (Arat metninde *erdemim*)

emüm 1 kez, *emim* 1 kez (Arat metninde *emim*, sözcük KB dizinde yok)

nefsüm 1 kez, *nefsim* 1 kez (Arat metninde *nefsim*)

selāmum 3 kez geçer, üçünde de *selāmum* (Arat metninde *selamım)*

ewüŋ 1 kez, *ewiŋ* 1 kez (Arat metninde *ewiŋ*)

kimüŋ 13 kez, *kimiŋ* 22 kez (Arat metninde *kimiŋ*)

Örnek olarak verdiğimiz eylemlerdeki dudaksıllaşma olayına baktığımızda dönemin diğer güvenilir veri kaynağı olan DLT ile örtüşen örneklerin (*sewün-*, *ewrül-* gibi) dışındakilerde, yuvarlaklaşmaların olması eserin istinsah edildiği yüzyıl ve sahanın Harezm Türkçesi sahasıyla ilgili olduğu söylenebilir, çünkü bu sahada çift dudak ünsüzlerinin yanındaki ünlülerin

yuvarlaklaştığı görülür.

Aynı biçimde *+lXg* sıfat yapım ekini alan sözcüklerle 1. ve 2. tekil kişi iyelik eki alan sözcüklerdeki yuvarlaklaşmaların hep çift dudak ünsüzlerinin yanında gerçekleşmesi de yine istinsah sahası ve yüzyılıyla ilgili olmalıdır.

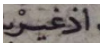
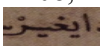
3 .3. Ünsüz Değişmeleri

3.3.1. /d̲/ ~ /y/

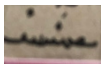
Karahanlı Türkçesindeki ötümlü dişsil /d̲/ ~ /d/[26] sesi, Harezm Türkçesinde /d̲/ ~ /y/ olarak görülür. Kaşgarlı, DLT'de Çigiller ve başka Türklerin /d̲/ olarak söylediği bu sesi, Yağma, Tohsı Kıfçak, Yabaku Tatar, Kay, Çomul ve Oguzların /y/'ye çevirdiğini belirtir (CTD I, s. 85).

Fergana nüshasında bu ses genel olarak *zel* ile yazılmıştır. Nüshada sadece bir örnekte /d̲/ sesinin /y/ sesine değiştiğini (*uyḳu)*, iki örnekte de /d̲/ ~ /y/ seslerinin nöbetleştiğini (*aḏġır* ~ *aygır*) görürüz:

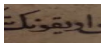
/d̲/ sesinin sadece aşağıdaki örneklerde /y/ ile nöbetleştiğini (/d̲/ ~/y/) görmekteyiz:

"Aygır" sözcüğü nüshada 4 yerde (147b/05; 204a/08; 207b/10; 223b/04)  *aḏġır* biçiminde, sadece bir yerde (161a/01)  *aygır* biçiminde geçmektedir.

"Uyku" sözcüğü, *Kutadgu Bilig*'de her üç nüshada sadece bir defa geçmektedir. Bu sözcük,

A nüshasında *usḳıŋ* 

C nüshasında (22b/12) 

B nüshasında (45b/02)  *uyḳuŋ*

biçiminde geçmektedir. Arat ise 1069. beyitte hiçbir nüshada bulunmayan *uḏḳuŋ* biçimini metne almayı tercih etmiştir.

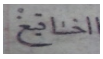
ET'de *kėyik* "yaban hayvanı, geyik" biçiminde olan, sadece Harezm Türkçesinde *kėḏik* olarak görülen sözcük, metinde 4 defa geçmektedir. 3 yerde

[26] Erdal, Eski Türkçede /t/ sesinin ötümlü karşılığının /d/ değil, /d̲/olduğu konusunu tartışarak Eski Türkçede /t/ ve /d̲/ seslerinin varlığına dikkat çeker. (2004, s. 67).

(31a/14; 31b/14; 32a/09)  *kėyik*; 1 yerde (21b/01)  *kėḏik* biçimindedir. Eski Türkçeden beri *kėyik* olarak görülen sözcüğün nüshada üç kez /y/ ile yazılmasına rağmen bir yerde /ḏ/'li biçimin bulunması istinsah edildiği yüzyıl ve sahada da bu biçimin kullanılmasıyla açıklanabilir[27].

3.3.2. /ķ/~/ḫ/

/ķ/~/ḫ/ seslerini içeren sözcüklerdeki durum, nüshalarda farklılık gösterir. Arat, metinde bu sözcüklerin hep /ķ/'lı biçimlerini tercih etmiştir, nüshalardaki biçimler dipnotlarda yer aldığı için yazımdaki farklılıklar görünmemektedir. Fergana nüshasında bu sesi taşıyan sözcükler şöyle yazılmıştır:

Sadece bir yerde geçen 'aksak' sözcüğü,  *aḫsaķ* (120a/09) biçimindedir[28], krş. ET (Uyg., DLT) *aḫsaķ*, Har.T. ve Çağ. *aķsaķ* (EDPT, s. 95a).

"benzemek" anlamındaki *oḫşa-* sözcüğü *Kutadgu Bilig*'de 5 yerde geçmektedir. Fergana nüshasında hep  *oḫşa-* biçimindedir[29], krş. ET (Uyg., DLT) *oḫşa-*, Har. T., Çağ. *oḫşa-* (EDPT, s. 97a).

'iyi, güzel' sözcüğü 77 yerde  *yaķşı*, 12 yerde de  *yaḫşı* biçiminde geçmektedir[30], krş. DLT *yaḫşı*, Har.T., CC *yaḫşı* ~ *yaķşı* (EDPT, s. 908b).

Fergana nüshası üç sözcükte de Eski Türkçe ve DLT'deki biçimleri yansıtır. Sadece *yaḫşı* sözcüğünde, XIV. yüzyıldaki ikili biçimi yansıtmıştır.

4. Biçim Özellikleri

Bu bölümde *Kutadgu Bilig* metninde nüshalara göre farklılık gösteren kimi biçim birimlerinin Fergana nüshasındaki görünümü tüm metin üzerinden yapılan incelemeyle ortaya konacaktır.

---

27 Harezm Türkçesiyle yazılmış eserlerde de *kėyik* sözcüğünün yanı sıra *kėḏik* biçimi de vardır. *Kutb'un Husrev u Şirin* (93)'i ile *Nehcü'l-Feradis* (338-4)'te sözcük, *kėḏik* olarak görülür (EDPT, s. 755a-b). Clauson'un verdiği bilginin dışında *kėḏik* biçimi, *Kısasü'l-Enbiya'*da dört kez (KE I, s. 704a), *Mukaddimetü'l-Edeb'*de iki kez (ME, s. 137b) ve *Mu'inü'l-Mürid*' de de beş kez geçmektedir.

28 Arat, A nüshasındaki *aķsaķ*'ı (3238) tercih etmiştir. Sözcük C nüshasında da *aḫsaķ*'tır.

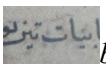
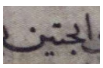
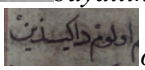
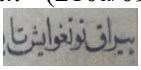
29 Arat, metinde hep *oķşa-* biçimini tercih etmiştir; Oysa sözcük, 784'te tüm nüshalarda *oḫşa-*, 746, 826, 3626 ve 4098'de B ve C nüshalarında ise *oḫşa-*, A nüshasında ise, *oķşa-* biçimindedir.

30 Arat, metinde hep *yaķşı* biçimini tercih etmiştir.

4.1. Ayrılma Durumu Eki

Bilindiği gibi, ayrılma durumu eki, Orhon Türkçesinde bulunma durumu eki olan {+DA} ile kurulmuştur (Tekin, 2003, s. 113), Eski Uygurcada ise {+DA} ekinin yanı sıra dönemin sonuna doğru {+DIn} da kullanılmıştır (Eraslan, 2012, s. 150-151). Uygurcada Mani metinlerinde {+DAn} eki de mevcuttur (Erdal, 2004, s. 375; Eraslan, 2012, s. 152).

Kutadgu Bilig'de ise, nüshalarda farklı kullanımlar mevcuttur. Fergana nüshasında diğer nüshalarda bulunan {+DAn} ekinin örneklerine rastlanmamaktadır. Nüshada ayrılma durumu için bulunma durumu eki olan {+DA} (yaklaşık 447 kez) ve ayrılma durumu eki {+DIn} (yaklaşık 510 kez) kullanılmıştır. Her iki ekin de sık olmasa bile ünsüz uyumuna girdiği *+ta/+te ve +tın/+tin* biçimlerinin kullanıldığı örnekler de mevcuttur:

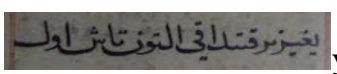
 *bayattın*(52b/04),  *bodundın* (210a/09),  *içtin* (185a/09),  *ölümde kẹḍin* (218b/05),  *yıraḳ tutġu işte* (77a/13),

taştın 'dışarıdan, dışarıda' 64b-3, 108a-9, 116a-4 , 166a-11, 185a-7, 210a-5 örneğinde *+tın* eki, yer zarfı yapma işlevindedir (Bilgi için bk. Erdal, 2004, s. 181; Li, 2004, s. 456).

4.2. *Adıl n'si*nin Kullanımı

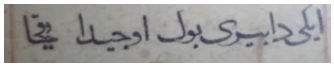
Eski Türk yazıtlarında ve Uygurcada *adıl n'si* kullanılmaktadır. Soğd yazısıyla yazılmış Uygurca yazmalarda bazı isimlerde (*san+ı+ça* gibi) *adıl n'*sinin kullanılmadığı görülmüştür. Hem bu açıdan hem de başka dilsel veriler (-sUnI ve -gAn ekinin kullanımı gibi) açısından *Kutadgu Bilig*'le bu yazmalar arasında şaşırtıcı benzerlikler vardır (Erdal, 2011, s. 206). *Kutadgu Bilig*'de *adıl n'*sinin kullanımı Arat'ın genellikle *adıl n*'li biçimleri metne almasından dolayı net olarak görülmemektedir. Fergana nüshasında *adıl n*'sinin kullanılmadığı sözcükler vardır fakat Arat bunları dipnotlarda verdiği için o dönemin bir özelliği olarak gözden kaçan hususlardan biri olmuştur. Birkaç örnek verecek olursak:

210. beyit (Arat 213. beyit):

 yağız yėr *ḳatıdaḳı* altun taş ol

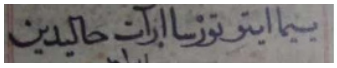
Bu beyit A ve C nüshalarında bulunmuyor. Arat'ın metninde ise *ḳatındaḳı* biçimi yer almaktadır.

264. beyit (Arat 267. beyit):

 ėkide biri bol *üçide* ḳaça

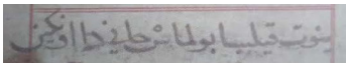
Bu beyit C nüshasında bulunmuyor. A ve B nüshalarında *üçide* biçimi yer alırken Arat'ın metninde hiçbir nüshada bulunmayan *üçünçte* biçimi yer almaktadır.

2526. beyit (Arat 2564. beyit):

 yėme aytu tursa er at *ḫālidin*

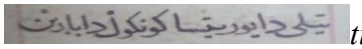
B ve C nüshalarında *ḫalidin*, A nüshasında ise *ḫallerin* biçimi yer almaktadır. Arat metninde A'daki biçimi tercih etmiştir.

2780. beyit (Arat 2819. beyit):

 yanut ḳılsa bolmas *cānıda* öŋin

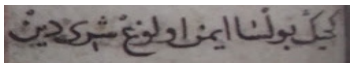
Bu beyit A nüshasında bulunmuyor. B ve C nüshalarında *cānıda* biçimi yer alırken Arat'ın metninde *canında* biçimi yer almaktadır.

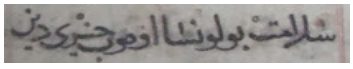
3385. beyit (Arat 3428. beyit):

 *tilide* yorıtsa köŋülde barın

Bu beyit A nüshasında bulunmuyor. B ve C nüshalarında *tilide* biçimi yer alırken Arat'ın metninde *tilinde* biçimi yer almaktadır.

4958. beyit (Arat 5062. beyit):

 kiçig bolsa ėmiŋ uluġ *şerridin*

 selāmet bulunsa umup *ḫayrıdın*

A nüshasında *şerringe/ ḫayrıngа*, B ve C nüshalarında *şerridin/ ḫayrıdın* biçimi yer alırken Arat'ın metninde *şerrindin/ ḫayrındın* biçimi yer almaktadır.

4.3. Geniş Zaman Olumsuzluk Eki

Kutadgu Bilig'in nüshalarında *-mAz/-mAs* biçimleriyle görülen geniş zaman olumsuzluk eki, Fergana nüshasında çoğunlukla {-mAs} biçimindedir. Kaşgarlı da sözlüğünde ekin tüm lehçelerde {-mAs} olduğunu belirtmiştir (CTD I, s. 413).

Fergana nüshasında bu ek yaklaşık olarak 591 defa geçmektedir. Arat metne hep *-mAz* biçimini aldığı için nüshalardaki *-mAs*'lı biçimler dipnotlarda yer almıştır. Buna dayanarak A nüshasında *-mAz*, B ve C nüshalarında ise hep *-mAs* biçiminin olduğu belirtilmiştir (Erdal, 2011, s. 204) ancak Fergana nüshasında sanıldığı gibi sadece {-mAs} değil {-mEz} biçimi de vardır: *-maz* 95, *-mez* 77, *-mas* 235, *-mes* ise 184 kez geçmektedir.

5. Fergana Nüshasında Tespit Edilen Farklı Beyitlerden Örnekler

Fergana nüshası diğer nüshalara göre daha eski olduğu ve beyit sayısı daha çok olduğu için sözvarlığı açısından daha zengin olduğunu söyleyebiliriz. Nüshanın geneli incelendiği zaman bazı beyitlerde yer alan biçimlerin anlam olarak uygun olmadığı ve bazı biçimlerin ise diğer nüshalara göre daha uygun ve doğru biçimleri içerdiği görülür. Nitekim Dankoff'un verdiği yaklaşık 145 düzeltiye baktığımız zaman birçoğunun Fergana nüshasında bulunan biçimlerin olduğunu görmekteyiz (Dankoff, 1983, s. 262-63). Ayırca Tezcan (1981)'ın verdiği düzeltilerden bir kısmı (*ayaġ* s. 32-33; *yulıp* s.35-36; *yėlgü* s. 70; *tezginür* s. 76) yine Fergana nüshasında yer alan biçimlerdir. Bunların yanı sıra tespit ettiğimiz diğer örneklerden birkaçı şunlardır:

5.1.

kişilikke himmet mürüvvet kerek/ kişi ḳadri himmet mürüvvet *yaŋı* (Arat, 414)

"İnsan için himmet ve mürüvvet gerek; insanın kıymeti himmet ve mürüvvet ile ölçülür"

Tezcan, buradaki *yaŋ* sözcüğünün aslında *yanıġ+ı* "karşılığı" olması gerektiğini söylemiştir (Tezcan, 1981, s. 70). Bu beyit C nüshasında bulunmamaktadır, A nüshasında da *neŋi* yazılmıştır. B nüshasında ise (21b/13) sözcüğün  ilk harfin noktaları yoktur ve *kef* ile yazılmıştır. Bu nedenle sözcüğü, *yanıġı* okumak mümkün görünmüyor. Biz de hem mısraya anlam olarak uygun olanı hem de yazımı dikkate alarak sözcüğü *teŋi* "kadar"[31] biçiminde okuyarak günümüz Türkçesine şöyle aktardık:

[31] Sözcüğün sontakı olarak kullanımı için bk. Li, 2004, s. 484, *Kutadgu Bilig*'de geçtiği diğer yerler ve biçimler için bk. Taş, 2015, s. 74.

kişilikke himmet mürüvvet kerek/ kişi ḳadri himmet mürüvvet *teŋi*

"Kişiye gayret ve insaniyet gereklidir, kişinin değeri gayret ve insaniyeti kadardır".

5.2.

ėşiŋ ed̲gü bolsa negü ḳolsa ḳol/ ėş ed̲gü kerek ol özüŋ bulsa yol (Arat, 936).

"Arkadaşın iyi ise, ne istersen iste; yolunun açık olması için iyi arkadaş lazımdır."

Bu beyit C nüshasında yer almıyor. B nüshasında 40a/07 ' de *ḳol* yerine *ḳıl,* A nüshasında ise *bulsa bul* biçimleri yer almaktadır. Arat'ın hiçbir nüshada yer almayan bir biçimi tercih etmesi ise kafiye gereğidir. B nüshasındaki *ḳolsa kıl* biçimiyle beyit ve çevirisi şöyle olur:

ėşiŋ ed̲gü bolsa negü ḳolsa *ḳıl* / ėş ed̲gü kerek ol özüŋ bulsa yol

"Arkadaşın iyi olursa, ne dilerse yap; yolunu bulman için iyi arkadaş gereklidir."

5.3.

awınma erejke küwenme ay beg / awınçıŋ küwençiŋ ud̲ıtġay *u* teg (Arat, 1424)

"Ey hükümdar, avunma ve huzura güvenme; bu avunman ve güvenmen seni gaflet uykusuna düşürür."

B nüshasında (57b/14) bu beytin ikinci mısrasında *ud̲ıtġa ot teg* yazılmıştır. B nüshasına göre beyit ve günümüz Türkçesine aktarımı da şöyle olur:

awınma erejke küwenme ay beg / awınçıŋ küwençiŋ *ud̲ıtġa ot* teg

"Ey hükümdar, avunma ve huzura güvenme; bu avuntun ve güvencin seni ilaç almış gibi uyutacaktır."

5.4.

özüŋ köçgü mundın köçüŋ aşnu ıd̲ / kerekligni alġıl kereksizni tıd̲ (Arat, 1445)

"Sen buradan göç edeceksin, göç yükünü önceden gönder; lüzumlu

olanları al, lüzumsuzları bırak."

Arat, bu beyitte kafiye gereği *tıḏ* sözcüğünü tercih etmiş olabilir. B nüshasında (58b/05) beyit şöyledir:

özüŋ köçgü mındın köçüŋ ıḏ burun/ kerekligni alġıl kereksiz *ḳoḏun*

"Buradan göçeceksin, göçmeden önce (kazandıklarını) göçünü gönder; gerekeni al, gereksiz olanı bırak."

5.5.

ḳatıġlan ay ilig bu bir ḳaç kişig/ talulayu öḏrü tutuzġıl işig (Arat, 2932)

"Ey hükümdar, gayret et, bu bir kaç insanı iyi seç; sonra işleri onların ellerine bırak."

Bu beyit A nüshasında yer almıyor. C nüshasında *tuturġıl* yazılmıştır. B nüshasında ise *buyurġıl* (109a/12) sözcüğü vardır:

ḳatıġlan ė ėlig bu bir ḳaç kişig/ talulayu üḏrü *buyurġıl* işig

"Ey hükümdar, bu birkaç kişiyi seçmek için gayret et, (sonra onlara) iş buyur."

6. Arat Metninde Unutulan Dipnotlar

1947 yılında Reşit Rahmeti Arat tarafından eserin üç nüshasının mukayeseli yayımı hazırlanmıştır. Bu neşirde eserin her üç nüshası incelenerek, yazarın kendi tarafından uygun gördüğü şekiller tercih edilmiştir. Yazarın, tercih dışı bıraktığı biçimler ise dipnot düşülerek gösterilmiştir fakat Fergana nüshasındaki bazı farklılıklar dipnotlarda yer almamaktadır. Nüsha incelendiğinde yaklaşık 139 farklılığın dipnotta verilmediği tespit edilmiştir.

Geniş zaman olumsuzluk ekinin {-mAz} biçimi tercih edilip dipnotlarda Fergana nüshasında {-mAs} olduğuna dair not düşülmeyen örnekler:

ermes 31a/11(Arat 695. beyit); *ḳalmas* 84a/06 (Arat, 2189. beyit); *kesmes* 123a/07 (Arat, 3326. beyit); *oŋulmas* 157b/ 06 (Arat, 4357. beyit); *tolmas* 41b/02 (Arat, 975. beyit)

Bulunma-ayrılma hâl eklerini uyuma sokularak{-tA} biçimleri tercih edilirken Fergana nüshasında {+dA} ve {+dIn} biçimlerinin olduğuna dair not düşülmeyen örnekler:

başda 71b/05 (Arat 1836. beyit); *bayatdın* 8b/07 (Arat, 36. beyit); *çėçeklikde* 10a/11 (Arat, 78. beyit); *işde* 18b/10 (Arat 324. beyit); *ḳılıḳdın* 80b/09 (Arat, 2091. beyit); *kökde* 10a/07 (Arat, 74. beyit); *yıġaçdın* 11b/04 (Arat, 118. beyit)

Aratın oluşturduğu metinde addan ad yapımı ekinin {*+lıġ, +luġ*} biçimleri tercih edilirken {*+lıḳ, +luḳ*}biçimlerinin Fergana nüshasında var olduğuna dair not düşülmemiştir:

tatıġlıḳ 172b/08 (Arat, 4768. beyit); *uruġluḳ* 84a/03 (Arat, 2186. beyit)

Metinde *maŋa*, *saŋa* biçimler tercih edilirken Fergana nüshasında *maŋar*, *saŋar* biçimlerinin var olduğuna dair not düşülmeyen örnekler:

maŋar 51b/06 (Arat, 1241. beyit); *saŋar* 51b/09 (Arat, 1244. beyit)

Fergana nüshasında farklı kelimelerin bulunduğuna dair not düşülmeyen örneklerin birkaçı:

174a/12 *bolsa* (Arat, 4817. beyit *erse)*; 10a/12 *oynar* (Arat, 79. beyit *aġnar*); 201b/ 08 *tanuḳ* (Arat, 5599. beyit *"anuḳ"*)

6. Sonuç

Fergana nüshasının bütünün yazı çevrimine dayanan bu bildiride nüshanın yazım özellikleri, ses ve biçim özellikleriyle diğer nüshalardan farklılık gösteren beyitlerin kimileri üzerinde durulmuştur.

Ünlülerin yazımında Uygur imla geleneğinin devam ettiği Karahanlı Türkçesinde ünlülerin yazımı farklılıklar göstermektedir. Fergana nüshasının bu açıdan geleneği çoğunlukla yansıttığı ancak ünlünün gösterilmediği örneklerin de azımsanmayacak oranda olduğu tespit edilmiştir. *Kapalı ė*'nin yazımında da tutarlı bir yazım sergilenmez, ilk hecesinde *kapalı* ya da *açık e* bulunduran sözcüklerde ünlünün her zaman aynı biçimde yazılmadığı görülmektedir. Bu durumda yazım bize *kapalı ė* ile ilgili doğru bilgi vermemektedir.

Ünsüzlerin yazımında birkaç yazım dışında farklı bir yazımla karşılaşmayız. /ŋ/ sesi, Fergana nüshasında da çoğunlukla (نك) ile gösterilmiştir, ancak metinde birçok sözcükte bu ses, Batı Türkçesi imlasında görülen (ك) ile yazılmıştır. /j/ sesinin gösteriminde /j/ ve /z/ sesleri kullanılmıştır.

/t/ ünsüzünün at 'beygir' sözcüğünün yazımında Mısır nüshasında olduğu gibi /tı/ sesinin kullanılması ve sayısal değerlerle belirttiğimiz gibi bu kullanımın çok olmasıyla Harezm Türkçesi metinlerindeki yazımla örtüşmesi yazmanın istinsah sahası ve dönemini aydınlatabilecek özelliklerden biridir.

Eski Türkçede ikinci sesi yuvarlak ünlülü olan ve Karahanlı Türkçesinde de bu biçimde devam eden kimi sözcüklerde ünlülerin düzleşmesi, daha geç döneme ait bir değişmedir. Harezm Türkçesinde görülmeye başlayan bu değişimin Fergana nüshasında görülmeye başlaması nüshanın Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş döneminde istinsah edildiğine delil olabilir. Aynı şekilde metinde tespit ettiğimiz yuvarlaklaşma örnekleri de Karahanlı Türkçesinin ses özellikleri dışında bir gelişmedir. Sonraki dönemin özelliği olan bu değişim, yine geçiş dönemine ait bir özellik olarak kabul edilebilir. Harezm Türkçesinin XIII. yüzyıldan sonra Harezm ve Aşağı Sirderya bölgesinde kullanıldığını ve Orta Asya İslam-Türk yazı dilinin ikinci aşaması olarak Karahanlı Türkçesinden geliştiğini düşünürsek bu Türkçeye ait özelliklerin metinde görülmesi istinsahın bu dönemde gerçekleştiğini düşündürür ancak bunun daha kesin bir hâl alması nüshanın ve bu dönem eserlerinin karşılıklı olarak incelenmesine bağlıdır. Şimdilik sadece bir kaç özellik üzerinden tahminde bulunabiliriz.

Bu çalışmayla *Kutadgu Bilig*'in metnine ve ihtiyaten de bazen dip notlara bakarak bugüne kadar tespit edilmiş ses ve şekil özelliklerinin Fergana nüshasındaki biçimlerinin tespiti sağlanmış ve örneklerle gösterilmiştir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig, I, Metin*. IV-LIX+656, İstanbul.

Ayazlı, Ö. & Ölmez, M. (2011). "Eski Uygurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler 29-30 Mayıs 2007*, *Eskişehir Bildiriler*. s. 40-83. İstanbul.

Boeschoten, H. (2011). "Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine Geçiş Sır İçinde mi Kalacak", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Haz. Musa Duman, s. 173-180. Ankara.

Dankoff, R. & Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al-Kāšγarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk),* I: Cambridge: Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII.

Dankoff, R. (1979). "Textual Problems in Kutadgu Bilig", *Journal of Turkish Studies*, *3*, s. 89-99.

EDPT: Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

Eker, Ö. & Kök, A. (2017). "Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının Dizini Üzerine Notlar", *Uluslararası Türk Lehçe ve Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD*), *1(1),* s. 85-106.

Erdal, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Haz. Musa Duman, ss. 201-208. Ankara.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston.

KE: Boeschoten, H., Vandamme, M. & Tezcan, S. (Critically edited) (1995). *Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets, Qisas al-Anbiya', An Eastern Turkish Version*, Volume One, With the assistance of H. Braam and B. Radtke, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln.

TDK (1942). *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, I, Viyana Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lİ, Yong-Song (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ME: Yüce, N. (1988). *Ebu'l- Ḳāsım Cārullāh Maḥmūd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed ez-Zamaḫşarī El-Hvārezmī, Mukaddimetü'l-Edeb, Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara.

Mert, A. (2017). "Kutadgu Bilig Nüshalarının Eskicilik Açısından Karşılaştırılması", *Bilig,* Kış 2017 (80), s. 179-215.

MM: Toparlı, R. & Argunşah, M. (2008). *Mu'înü'l-Mürîd, İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, Z. (2014). "Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının Yazım ve Dil Özelliklerine Göre Değerlendirilmesi", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 30 Eylül-04 Ekim 2013- İstanbul - VIII. International Turcology Congress, 30 September – 04 October 2013 – İstanbul, Bildiri Kitabı, Book of Papers II*, s. 241-253, İstanbul.

Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1967). "Determination of Middle-Turkic Long Vowels Through *'arūḍ*"", *Acta Orientalia Hungarica*, *XX,* s. 81-157.

_____ (1995). *Türk Dillerine Birinci Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-13.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, B Fergana Nüshası, Taşkent Davlat Şarkşünaslik İnstituti Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy namli Şark kolyazmaleri merkezi 1809. nr. Tıpkıbasım. (2015). Ankara.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, A Viyana Nüshası, Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13, Tıpkıbasım, (2015). Ankara.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, C Kahire Nüshası, Dāru'l-kutub va'l- vaṯāiḳi'l-ḳavmiyya taṣavvuf turkī 168. nr. Tıpkıbasım. (2015). Ankara.

Kutadgu Bilig'de Yöneticilerle Din Adamı Odgurmuş Arasındaki İnanç Muhasebeleri

Mehmet Naci ÖNAL*

1. Giriş

Kutadgu Bilig'in (KB) yazıldığı dönemin yakın geçmişi ve kültür coğrafyası bilinmeden yöneticiler ile din adamı arasındaki inanç muhasebeleri hakkında sağlıklı karar verilemez. Horasan ve Maveraünnehr coğrafyası, yerleşik ve konargöçer Türklerin İslam öncesi (İÖ) ve İslam sonrası (İS) siyasi ve kültürel ortamları üzerinde durmak gerekir. Orta Asya'da İÖ pek çok inanç sisteminin yan yana yaşandığı bir kültür ortamı, İS'ye geçiş sancılarıyla birlikte taşınır. Yöneticilerle bir din adamı olan Odgurmuş arasındaki inanç muhasebeleri geçiş sancılarını ortaya koyar. İnanç muhasebeleri, siyasi ve kültür tarihin derinliğinde ele alınacaktır.

Roma-Pers rekabetinin yerini, zamanla Bizans ve Sasani rekabeti alır. Bizans dünyasında ötelenen Hristiyan mezhepleri ile birlikte farklı inançların mensupları Sasanilere sığınırlar. Bu tutum, Abbasiler döneminde de devam eder. Bizans içinde çeşitli tarikatlar zulme ve/veya takibata uğradıklarından İran'a sığınırlar. Edes / Urfa'daki Nasturi Hristiyanları ve Mecusilere İran kucak açar (Barthold, 2004, s. 39-42). VII. yüzyılda (Sasani döneminde) Soğdlarla birlikte Horasan bölgesinden Hint diyarına dek Fars ve Hristiyan kolonileri yerleşir. Mani ve Hristiyan edebiyatı, Soğd dilinden Türk ve Çin dillerine yayılır (Barthold, 2004, s. 40). Kaşgarlı Mahmud'un verdiğin bilgilere göre, Soğdlar Buhara, Semerkant arasına yerleşerek kültürel anlamda etkin olurlar. Mani, Budist ve Hristiyan dinî metinleri Soğd dilinde yazılır. Onlar, Balasagun'da Türk âdetleri ve giyim-kuşam tarzıyla yaşama uyum sağlarlar. Orhun Yazıtları'nda "Sugdak" olarak anılırlar (Barthold, 1993, s. 736-737; Tekin, 1962, s. 5).

Doğu İran'da Yahudilik yaygındır ve Hristiyanlardan daha fazla taraftarları vardır. Zerdüşt inancı, IX. yüzyıla dek Özbek sınırları içinde varlığını sürdürür. Nasturiler, Orta Asya'da İslam'ın egemenlik alanı dâhil olmak üzere, bütün Hristiyan cemaati üzerinde patriklik yetkisine benzer bir yetkiyle, Bozkır kuşağından Moğolistan'a kadar Hristiyanlığı yaymaya çalışırlar. Bu durum IX. yüzyılın ilk çeyreğine dek sürer (Golden, 2000, s. 459-490).

Horasan'da Batı'dan Antik-Yunan ilminin yanında Doğu'dan Hint ve Çin kültürünün etkisi görülür. Temelini IX. yüzyılda Kindi'yle atılan İslam felsefesi, X ve XI. yüzyılda Fırat ve Dicle havzasından Horasan içlerine doğru ilerler (Barthold,

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, AKM Bilim Kurulu üyesi.

2004, s. 57). Hint felsefesinden Antik Yunan'daki Panteizm'e kadar ruhun yaşamının ancak heyecanlarının ölümüyle gerçekleşeceği yönündeki (Güngör, 1982, s. 35) ortak inanç kodları, Türk ülkelerinde yayılır.

Horasan ve Maveraünnehr bölgelerine İslam orduları gelmeden önce, buralarda İÖ kamlık inancının yanında, farklı inançların mensupları bir arada yaşarlar. Bu noktada İÖ farklı dinlere ve kültürlere etkin olarak giren Uygurlar üzerinde durmak gerekir. Uygurlar, 751 Talas Savaşı öncesinde ve sonrasında Çinlilerle daima ilişkileri olan bir Türk boyudur. Çinlilerin Uygur kağanlarına unvan verdikleri, evlilik yoluyla bağlar kurdukları, hakanları öldüğünde yas tuttukları ilişkileri, VII. yüzyıla, oradan sözlü dönemlere (destan çağlarına) kadar götürülür. Uygurlar 744 yılında Göktürk Devleti'ni yıkıp Ötüken'i ve Orhun vadisini ele geçirir. Talas Savaşı'nı kaybetmesi sonrası Çin, Orta Asya'dan çekilir. Bundan sonra Çin ve Uygur ilişkileri, yeni aşamalar kateder[1] (İzgi, 1987, s. 18-24).

759 yılında Uygur hakanı Böğü, Kağan Çin'i ele geçirmeye çalışır. Pek çok Uygur Çin'le ticaret yapmaktadır. Hakan, Ötüken'e dönerken yanında dört Mani rahibi götürür. Manihaizm,[2] Hristiyanlık, Budizm, Mazdeizm karışımı bir inanç sistemidir (Kafesoğlu, 2000, s. 124). Böğü Kağan, Mani rahipleriyle süren tartışmalarının son gününde bir rüya görür; korkar, titreyip pişmanlıklar içinde Mani rahipleri önünde af dileyip diz çöker. Gözünün tahtta olmadığını, maddi şeylerin önemini yitirdiğini, ruhunun kurtarmasını diler; öğütler talep eder. Mani kültür dairesine giren Uygurlar, bu inancı resmî din olarak kabul ederler. Uygurların Mani inancını kabul etmelerinde, Soğd kavmi ile yaptıkları ticari ilişkilerin ve Soğd misyonerlerin de rolü büyüktür. Mani inancını sahiplenen Uygurlar Çin'de de Mani mabetleri inşa edilmesini sağlarlar (Tekin, 1962, s. 7-9; Belek, 2014, s. 33).

Mani inancı, doğuşundan sonraki en parlak devrini X. yüzyılda Doğu Türkistan'da yaşar. Bu dönemin eserleri emsalsiz hazinelerdir. Aynı yüzyıl bu inancın çöküş dönemi olur. X. yüzyılın son çeyreğinde 981'de Çinli seyyahın verdiği bilgilere göre, elli Budist mabedine karşılık bir Mani mabedi kalır (Barthold, 2004, s. 105-106). Sadece sözlü değil, yazılı eserler arasında da bağlar vardır. Mani dönemine ait Uygurca metinler özenle yazılmış ve çok renkli minyatürlerle bezenmiştir. Bu minyatürlerin İslam dünyası sanatına etki etmiş

[1] Türk anadan doğan "An-lu-şan" adlı komutan iki yüz bin kişilik ordusuyla Çin'in başkentini ele geçirip 757'de kendi imparatorluğunu ilan edince Tang İmparatoru, Uygurlardan yardım ister. Uygur Hakanı Tang imparatorunu destekler ve başkenti geri alır. Çin İmparatoru Uygur Hakanıyla kızını evlendirir, yıllık ganimetler gönderir (İzgi, 1987, s. 18-24).

[2] Gerdizi'nin verdiği bilgiye göre, Horasan bölgesi Oğuzların Mani dinine ait seremonilerini anlatır. Valinin kapısı önünde, üç veya dört bin Mani toplanır, Mani kitabından okurlar, valiyi selamlar ve dönerler (Şeşen, 2001, s. 81).

olduğu muhakkaktır (Tekin, 1962, s. 4).

Böğü Han, Mani inancını kabul etmeyen Han vekili tarafından öldürülür. Bu durum beyliğin başka bir oymağa geçtiğine işaret eder. Alp Kutluğ Bilge Kağan unvanını alan Han, Uygur kültür tarihi içinde farklı gelişmelere yol açar. 781 yılında Nasturi Patriğine haber gönderip onları ülkesine davet eder ve Hristiyanlığın halk arasında yayılmasını sağlar (Tekin, 1962, s. 7-9).

Uygurların Göktürkler döneminde Budizm inancıyla karşılaştıkları bilinmektedir. Uygur birliğini kuran P'u-Sa adının (Bodhisat olarak) Sanskritçeden geldiği, Uygur Devleti kurulduğunda halkın bir kısmının Budist olduğu tahmin edilmektedir. Uygurların bir yanda Budizm'in "Mahayana" (Büyük Sal) mezhebine bağlı olmaları, diğer yanda Bögü Kağan'la Mani inancına girmiş olmaları söz konusudur (İzgi, 1987, s. 17). Uygurlar Mani inancıyla savaşçı özelliklerini yitirirler. Bunun yanında yüksek ahlak seviyesi, musiki ve resim sanatlarına önem verir; Zerdüşt felsefesi ile İran sanatından etkilenirler (İzgi, 1987, s. 19). 745-840 arası, Karabalasagun Tokuzoğuz-Uygurların payitahtıdır (Togan, 1981, s. 56).

840 yılında Karluklar tarafından yıkılan Uygur Devleti'nin ahalisi, Çin sınırlarına yerleşir. Çin sınırlarında yeni Uygur devletleri kurulur (Sha-Chou ve Chou Uygurları). Choular, Sarı Uygurlar olarak anılır. Sarı Uygurlar X. yüzyılda birlik kurar, XI. yüzyılda Tangut-Kıtay hükümdarına bağlanırlar. Bu sırada Budizm'i benimserler. Çinli Seyyah Wang-Yen-Te'nin yazdıklarına göre, 981'de Beşbalık şehrinde çok sayıda Budist tapınakları vardır. Uygur Devleti yıkıldıktan sonra, halk uzun süre kendi kültürlerini yaşatır (İzgi, 1987, s. 40; 1989, s. 66). Uygurların bir kısmı Beşbalık, Koçu yani Doğu Tiyanşiyan'a bir kısmı Çin'e sığınır ve Kansu sınırlarına yerleşirler. Doğu Tiyanşiyan bölgesi o zamandan beri Uygur memleketi olarak anılır. Burada Manihaizm'den çok Budizm etkisine girerler (Togan, 1981, s. 57). Moğol istilası ile 1209'da Turfan Uygurları, Kara Hıtaylara boyun eğecek; Nayman'ın hakanlığında Moğollara iltihak edeceklerdir. Barçuk İdik Kut Cengiz'e hediyeler götürdüğünde, Cengiz de onu kızıyla evlendirip kendisini oğul olarak kabul edecektir (İzgi, 1987, s. 45).

675 yılında ilk Müslüman olan Türk'ten[3] 960'ta toplu olarak Müslüman olan Türk oymakları arasındaki süreçte, nelerin yaşandığını anlamak gerekir. 675'te Horasan'dan Basra'ya tayin edilen Emevi valisi, yanında iki bin Buharalı okçu götürür[4] (Şeşen, 2001, s. 6). Abbasi Halifesi Me'mun (786-809) döneminde

[3] Emevi Devleti'nin Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyad döneminde bilinen İslam'ı ilk kabul eden Süreyc adlı azat edilmiş Türk köledir (Şeşen, 2001, s. 6).

[4] Genel olarak İslam dünyası içindeki çatışmalar Emevi dönemi ve Abbasi döneminde devam eder. Bu çatışmalarda, Müslüman olan Türkler de zaman içinde rol oynarlar. İran'ın İslam orduları tarafından zapt edilmesi sonucu Hazar Denizi güneyindeki Zerdüştler Şiiliğe geçerler. Bu Şiilik tepkiye dayalı bir tercihtir. Tepki, bir yanıyla

Türk kölelerin sayıları giderek artar. Zamanla Bağdat'ta çoğalan ve şehir halkını rahatsız eden Türk askerleri için, Bağdat'a yakın (eski zamanlarda üç gün, yani 100 km uzaklıkta) yeni bir şehir kurulur. Samarra adlı şehir (836-892) Türk askerlerinin merkezi olur. Aynı şehirde İmamiyye Şiiliğinin onuncu imamı Ali el-Hadi ve on birinci imamı Hasan el-Askeri'nin türbeleri bulunmaktadır. Burası Şii dünyası için Irak'taki dört kapıdan biri sayılır. Zaman içinde Tus ve Kirman kültür merkezleri olur. 818'de ölen İmam Rıza, Meşhed şehrinde defnedilir. Tahiriler döneminde (821-873) Horasan'ın ilim merkezi Merv'den Nişabur'a nakledilir (Barthold, 2004, s. 66-68).

Kufe ve Basra VIII. yüzyılda İslam ilminin yayılmasında merkezi rol oynar. Bu şehirler, Hz. Ömer zamanında, belirli planlara göre inşa edilir. Her oymak için ayrı mahalle, orta yerde cami ve vali sarayı bulunur. İslamiyet'i kabul eden Araplar ve diğer kavimler onların talebeleri olur. İslam akait ve fıkıh kuralları, Kufe ve Basra mektepleri arasındaki rekabet üzerinden yürütülür (Barthold, 2004, s. 52). Muaviye, Horasan'ı İslamlaştırmak için, Türklerin arasına Kufe ve Basra'dan elli bin kişilik topluluğu yerleştirir (Köprülü, 2005, s. 109).

İslamiyet'e geçiş sürecinde Karahanlıların İslam'ı kabul etmeleri ve İslam'ı yaymaları Horasan ve Maveraünnehr'de Arapların bu gayretlerinden daha etkili olur. Togan'a göre, 920 yılında Müslüman olan Karahanlı hükümdarı Satık Buğra Han, Fergana, Taşkent civarında nüfuz alanının genişletir (1981, s. 59). Kimi tarihçiler Karahanlıların İslamiyet'i toplu olarak seçtikleri tarihi 960 olarak kabul ederler. İki yüz bin çadırla Müslüman olan Türklerin Hanefi mezhebine girmelerinin arkasında Maturidi dervişleri vardır. Balasagun'da başlayan Hanefi-Maturidi öğretisi zamanla yaygınlaşır. Bölgede İslam'ı yayan Maturidi talebelerinin etkileri sözlü kültürün etkisiyle genişler. Maturidi'nin Hızır'dan yardım almasını anlatan menkıbe ile Türkler -Buhara, Semerkant, Özkent kırsalının tamamı- İslam'ı seçer (Hunkan, 2016, s. 377-393).

Maturidi hakkında anlatılan menkıbenin İslam'ın yayılmasında etkili olması, sözlü kültürün etkisini kanıtlar niteliktedir. Mani inancını kabul eden Böğü Kağan hakkında anlatılan Uygur destanı ile Satık Buğra Han'ın İslam'ı seçmesi hakkında anlatılan destan, sözlü tarihin en değerli hazinelerindendir.

Abbasi döneminde görülen tercüme faaliyetleri, bölgenin kültür değişimlerinde etkili olur. Halife Mansur (745-775) bir yandan Yunancadan Arapçaya tercüme faaliyetleri için Bizans'la ilişkiler kurarken diğer yandan Süryani tercümanlar çevirilere ön ayak olur (Barthold, 2004, s. 42). Soğdlar İslam'ı

Emevilerin Arap olmayanlara (mevali) ikinci sınıf muamelesi yapması, diğer yandan topraklarına el koyup topraksız çiftçilere dağıtılmasından kaynaklanır. Muhalif olma adına Kum kenti halkının çoğu Arap olmasına karşın, halkla bütünleşmek için Şiilerle ortak işler yapar. Ebu Müslim'le birleşip Emevilere karşı mücadele ederler.

kabul ettikten sonra, Soğd alfabesinin yerine Arap alfabesini kullanırlar. Uygurlar Soğdlardan aldıkları alfabeyi uzun yıllar kullanılır. Bu alfabe Türk bilim dünyasında "Uygur yazısı" olarak anılır. Soğd alfabesi zamanla Uygurların millî alfabesi olur. Mani metinleri Sanskritçeden, Budist metinleri Çinceden çevrilir. Türk ve Moğollara göre bilimsel ilerlemeler sağlamış olan Uygurlar, onların hocalığını yapacak duruma gelirler (İzgi, 1987, s. 19).

1001 yılında Samanileri yenen Karahanlılar, Gaznelilerle yaptıkları anlaşmayla Maveraünnehr Karahanlılara, Horasan ise Gaznelilere kalır (Köymen, 1989, s. 29). Satık Buğra Han'dan sonra, Kadir Han'ın Türkistan ile Çin arasındaki Hoten şehrini fethetmesine Budistler şiddetle karşı koyarlar. Bu esnada şehirde Müslüman mezarlara rastlanır. Bu kabirler, Müslüman, Budist, Hristiyan unsurların bir arada yaşadığının göstergesidir. Kadir Han'dan sonra, iki oğlu arasındaki çatışmalara rağmen, Türkler İslamiyet'i seçmeye devam ederler. 1043'te Balasagun ve Kaşgar'da daveti kabul eden on bin aile Müslüman olur. Karahanlı Devleti bir yandan da İsmailî tarikatına karşı mücadele verir. Sert önlemler alıp Şiilere göz açtırmaz (El-Muhaymid, 2001, s. 281-310).

Karahanlılar dönemi eserlerinden *Divanü Ligat'it Türk* (DLT) hakkında yapılan çalışmalarda Karahanlı ve Uygur ilişkileri ele alınır. Karahanlı Müslüman Türkler, Uygurları genel olarak kâfir olarak niteler, onları beğenmezler. DLT'de Kaşgarlı Mahmud, Uygurlarla ilişkilerde yer adları, tanımları, Uygur şehirleri, sınırları, akınları ve savaşlarını anlatır. Budist rahiplerinden, putlarından ve "toyun" adlı din adamlarından söz eder. Uygur maddesinde, beş Uygur şehrinden, yer adlarının nasıl efsaneleştiğinden, İskender'le karşılaşmalarından bahseder. Dil tasnifi yapan Kaşgarlı Mahmud, Hakaniye Türkçesinin Karahanlı ve Uygurların içinde olduğu Doğu Türkistan ve Yedisu'da konuşulan lehçe olduğunu belirtir (Banguoğlu, 1958, s. 87-113).

Bölgenin sözlü kültürü yazılı edebiyat üzerinden devam ettirilir, burada KB'nin özel konumu vardır. İnanca dayalı etkileşimin yanında, bölgenin bütün birikimini yansıtılır. R. R. Arat'a göre, mevcut üç KB nüshasının hiçbiri asıl nüsha değildir. Bu durum nüshaların çoğaltıldığını ve yaygın etkisini gösterir (Arat, 1987, s. 285-294).[5]

Arat, Türklerin kullandıkları alfabeleri değerlendirirken başlangıçta dinî

[5] Bu yaygın etki dinî muhasebeler ve karşılaştırmalar için uygun bir zemin oluşturur. Giriş bölümünde eser hakkında: "…Çin ve Maçin hükümdarlarının hepsi bunun güzelliğini öğmüşlerdir" denir. 77 baplık Giriş bölümünde esere Çin, Maçin, Maşrık, İranlı ve Türklerin hangi isimleri verdiği zikredilir. Yazıcıların bu ifadeleri KB'nin bilinirliği, çevresi ve etkisi için yeterli delillerdir. Yaygın etkisini belirten yazıcı, yine Giriş bölümünde "Bu kitap aziz kitabıdır, Çin hakimlerinin hikmetleriyle bezenmiş, Maçin âlimlerinin hikmetleriyle süslenmiştir." ifadesi yer alır.

cemaatlerin Mani ve Uygur alfabesini, ardından Budist (Burkan), Süryani, Hristiyan-Arap alfabelerinin İslam toplumlarınca benimsendiğini belirtir. Uygur alfabesinin geniş manada kullanıldığını ve millî alfabe özelliği taşıdığını ifade eder. Uygur alfabesi, Burkancılar aracılığıyla Türk çevrelerine girmiş, Soğd alfabesinin gelişmiş şekli olarak XV. yüzyıla, bazı bölgelerde XVII. yüzyıla kadar kullanılır. İslam'ı kabul eden Türkler tarafından da Arap harfleri yanında, Uygur alfabesi gündelik hayatın içinde uzun zaman kullanılır. Kaşgarlı Mahmud DLT'de Türk yazı örneği olarak Uygur alfabesini gösterir (Arat, 1987, s. 733-747).

Sözlü kültürün etkisi, saray çevresine yazılı olarak intikal eder. Sarayın dışına uzanan yöneticilerin dünyası ile bir münzevinin dünyası arasında geçen görüşmeler, farklı inanç muhasebelerini ortaya koyar. Bu durum yazarın bilinçli tercihi olmalıdır. Orta Asya'nın kültür çevresi, bu diyaloglarda sembolik olarak anlatılır.

2. Kün-Toğdı'nın Tutumu

Hükümdar Kün-Toğdı, veziri Ögdülmiş'le müzakere edip zahit Odgurmuş'un bilgeliğinden yararlanmak ister; Odgurmuş'tan daima söz eder, onu dilinden düşürmez. Gönlü onu görmeyi arzu eder. "Gönlü doyuran sevgilinin yüzüdür." der (3476-3479). Zahidi eleştiren, ona telkin ve tavsiyelerde bulunan bir yönetici vardır. Kültür tarihini altüst eden türden telkinlerle karşılaşılır. Burada hükümdarları yetiştiren bilgelerin tersine, hükümdar din adamına nasihat eder.

Odgurmuş, münzevi bir hayatı tercih etmiştir. Hükümdar ve vezir, Odgurmuş'un şehre inerek halka faydalı olması hakkında ortak bir karara varırlar. Kün-Toğdı her şeyden önce bir bey olarak adil bir hükümdardır. Müellif, adalete istinat eden "kanun"u, göğün direği olarak kabul eder. Kanun bozulursa gök yerinde duramaz (3463). Hükümdar adalet etrafında teşekkül eden sosyal ilişkileri de düzenler. Bey, bilge bir kişinin halka çok faydalı olacağı kanaatindedir. Yazdığı mektubunda, Odgurmuş'a seslenir, ibadet için dağa çıkan ve uzunca süre kalan (3204) zahide akrabalarına yüzünü neden döndüğünü sorar, eğer zülüm görmüş ise hakkını teslim edeceğini bildirir (3203-3241). Hükümdarın vasıflarını bilen müellif,[6] dönemin inanç ortamını da bilir.

Hükümdarın zahit için yaptığı telkinler sınıflanacak olunursa:

2.1. İnsanlara Faydalı Olma Üzerine

Hükümdar, faydalı insan olmak üzerinde durur. Faydalı olmayan kimse,

[6] Farabi hakkında muhakkak bilgi sahibi olan yazar, Farabi üzerinden aklı ele alır. Farabi, etken ve edilgen akıl olarak aklı ikiye ayırır. Erken akıl muhayyile kuvvetini aşan akıldır. En üst mertebedeki yöneticilerin özelliklerini sayar (Farabi, 1990, s. 77-78).

doğar doğmaz ölmelidir, der. Kün-Toğdı mektubunda ibadet halka iyilikle olur, der. Onu dünyalık kazanmaya, kazandıklarını fakirlere dağıtarak insanlara yardım etmeye davet eder. Faydalı insanın iyisi başkalarına da faydalı olandır, halkı için uyumlu insan, bu iyi insandır (3248). Hükümdar, davetinin sebebi kendi yararı için değil, halkın iyiliği içindir, der. Fakirlere destek olmasını, onları gözetmesini ister (3257-3261). Hükümdar sana sevap, bana da iyi bir addır. İnsanları doğru yola götür. Kendin de iyi ol, insanlar, iyi insanlara bakarak düzelir (3264) der. İyilik yapmak için, sabırlı ol, beyin iyi olması halkın iyi olmasıdır. Halkı iyi olursa kendine, bey iyi ve adil olursa halka faydası olur. İnsan, başkalarına faydası olan kimsedir (3269). İyi insan halka karşı şefkatli olur. Merhametli olursan sen de iyi insan olursun (3272) gibi ifadelere de yer verilir.

2.2. Akrabaya, Topluma Karışma Üzerine

Kün-Toğdı Odgurmuş'u davet eder. Akraba ve arkadaşlarla uyumlu yaşamı su ile toprağa benzetir. Toprak çiçek verir. Akrabalardan uzak durma, der. (3210-3215).

2.3. Bilgi Üzerine

İki türlü insan vardır, öğreten ve öğrenen bunlardan başkası değersizdir. Sen onu seç (3217-3218). İbadet için bilgi gerektir, bilgisiz ibadet fayda etmez. İbadetin de bilgi ile olacağını ileri sürer. Bilgi cehennem kapısını mühürler (3223). Bilgili, ibadetle sevap kazanır, bilgisiz kazanmaz (3224). Bilgi hakkında keskin bir değerlendirme ile karşılaşırız. Bilmek ve bilgi önce gelir. Tersi, bilgisiz insanın cehennemlik olma durumudur. Akıl ve bilgi temelli, başkalarına faydalı olan dinî bir anlayışla karşılaşılır.

2.4. İbadet Üzerine

Kendi başına namaz kılıp oruç tutan kişi, halkla karışmalı cemaatle birlikte namaz kılmalıdır. Tanrı senin ibadetine muhtaç değildir. Kulluğunu yerine getir. İyi ad kazan. İbadet kul olma gereğidir. İbadeti idrak içinde yap, kendini düşünen "hodgam" olur. İnsan yaşarken faydalı olmalıdır (3247). İbadet fırsatı şehirde daha çoktur. Bilgiyle ibadet meselesinde, hükümdar Odgurmuş'u acımasızca eleştirmeye devam eder. İbadete güvenen kul, Tanrı'yı memnun edecek yolu henüz bulamamıştır (3249). Sen Tanrı rızasını almak için, Müslümanları memnun etmelisin (3250). Tanrı senin ibadetine muhtaç değil, kendi kulluğunu yerine getir ve iyi ad kazanmaya bak (3251). Kul ibadet yapmalı, ibadet eden kullarının adı mecazdan başka bir şey değildir (3252). İbadetine devam et, ibadet ettin diye, gururlanma, ibadetini Tanrı'ya yapan kul azizdir (3255). İbadet kıl ama bu yüzden idrakini yitirme (3256), diyen bir yönetici vardır.

3. Ögdülmiş'in Tutumu

Vezir Ögdülmiş namaz kılan, ibadet eden, dua eden, tespih çeken biridir

(3285-3288). Ögdülmiş, Odgurmuş'un akrabasıdır. Hükümdar onu Odgurmuş'a elçi olarak gönderir (3201). Akıllı insanlarla istişare etmek isteyen bir bey ve veziri vardır (3490). İyi insanı halka faydalı kılmak için, yapılan davet girişiminde, Ögdülmiş elçilik görevini üstlenir. Ögdülmiş'in münzevi bir yaşam sürdüren Odgurmuş'a intibası, Kün-Toğdı'nın düşünceleriyle örtüşür. Ögdülmiş dağa çıkıp Odgurmuş'un hanesinde, nasihat gibi bir konuşma yapar:

İyi arkadaş edinilmesi, başkalarına faydalı olunması gerektiği, bunları yapmayanın ölü gibi olduğu, bu dünyadaki iyiliklerin ahirette saadete dönüşeceği, kara günde dostların faydalı olması gerektiği, düşmanın gafletten uyandırdığı, erdemli olanın bir o kadar düşmanı olduğu, kötünün düşmanının olmadığı, kötünün zaten ölü olduğunu anlatır (3403-3417). Düşmanla çarpışan insanın adının büyüdüğünü, düşmansız adın büyümediğini (3419) ifade eder. İnsanın iyisi gaflete düşmez, nereye giderse orada doğru yolu arar (3508). İyilik her yerde iyidir, insan iyiliğe karşı her yerde iyilik bulur (3509) der.

Ögdülmiş, Odgurmuş'a öğüt sözler söylemeye devam eder: Yiğit odur ki, toplum içinde olur; dilini muhafaza eder. Böylece muteber olur. Cefa edenlere, vefa gösteren öç ve kibri yenen, gönlüyle dili bir olan, insana kaba söz söylemeyen söveni bile öven biri olmak gerektiğini anlatır. O küstah, sen asil sayılırsın. Cefa eden kötülere cefa etmeyi sürdürür. Bağışlayıcı olmak gerekir, er olan sabırlı olur, zahmete katlanır. Tek başına kalmanın ne faydası var, diye sorar (3520-3437).

Ögdülmiş, kişinin nefsinin insan içinde nasıl korunması gerektiğini, tek başına yaşayıp dünyadan uzak durmak yerine, er olup haramdan el çekmenin daha mertçe olduğunu ifade eder. Ögdülmiş'in sözleri özetle şöyledir: Ne buldun ki neden vazgeçtin, er olan elde ettiği hâlde azla yetinir. Zahitlik mertebesi böyle olmalıdır. Erkek olan bin arzuyu bilir ve ondan mertçe yüz çevirir (3447-3449). Yedirir, içirir, malını fakirlere dağıtır; Tanrı'ya canıgönülden ibadet eder. Arzularını elde eden, ama kendini salıp nefsine karşı koyan erkektir, der (3445-3550). Bu öğütler, bir zahit için söylenmiş ağır ifadelerdir. Şehirden kaçan, insanlardan akrabalarından yüz çeviren dinî bir anlayışa karşı konulur. Ögdülmiş, Odgurmuş'a bu dünyayı kendine zehretme, der. Tanrı'nın fazlı ve rahmeti olduğunu, azabı varsa da rahmetinin de bulunduğunu anlatır. Bütün dünya dağlara inzivaya çekilseydi insanoğlunun nesli kesilmez miydi, diye sorar.

Ögdülmiş'in zahide nasihat etmesi, oldukça dikkate değerdir. Tanrı iki göz, iki ayak verdi. Biri dünyaya diğeri ahirete bakmalıdır. İki elden biri dünya, diğeri ahiret için, birinin içinde diğerinin aranması gerektiğini belirtir. Giymek, yemek hayatın ilacıdır. Helalinden yemesi, bir kısmını fakirlere dağıtması gerektiğini söyler. Allah'tan kork, ama ümit kesme, der (3651-3669).

Saray çevresinin zahide bakışı ve onun tutumunu eleştirisi iki dünyanın denkleştirilmesi üzerinedir. Hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünyaya, yarın ölecekmiş

gibi öte dünyaya çalışmak düsturu üzerinden bir düşüncenin yansıtıldığı görülür. Hem hükümdar hem vezir acımasızca bir eleştiri içinde bir din adamına neden nasihat etsinler, niçin böyle bir ihtiyaç hasıl olmuş olsun, sorularının cevabı, görevlerinin yönetici olmalarından kaynaklıdır. Bir din adamından kendilerinin ve halkın faydalanması gerektiğini tasarlamışlardır.

4. Odgurmuş'un Tutumu

Odgurmuş, dünyadan elini ayağını çekmiş, tek başına neredeyse az yiyerek ve örtünerek yaşamaktadır (3328). Vezir Ögdülmiş'in elçi olarak vardığı ziyaret sırasında zahit Odgurmuş, ibadetini kesip kapıyı açar (3291). Ziyareti esnasında bile ibadetten ne kadar geri kaldığını söylemekten çekinmez (3362-3366). Odgurmuş, zikrullah benim için yeteri bir arkadaştır, der (3349).

Odgurmuş, Ögdülmiş'in saygın tutumuna karşı, yine saygın ve kararlı bir tutumla karşılık verir. Odgurmuş'un tutumu Türklerin İslam'ı (burada yazarı ve dönemin erenlerinin) algılamaları yönünde model oluşturacak türdendir. Odgurmuş, köy ve şehirde işin çok olduğunu, orada namaz ve orucun kendisi için felaket olduğunu, kendini aldattığını, bu ibadetin boşuna olduğunu, ibadeti halktan gizlenmesi, ne kadar çok ibadet yapılırsa yapılsın azımsanması gerektiğini anlatır (3228-3231). Kendinin halka faydası olmadığını, en azından zararının da dokunmadığını ifade eder (3347-3350).

Odgurmuş, varlığına eziyet eden ve tek başına yaşayan bir zahittir (3330-3333). Kendi menfaati için inzivaya çekildiğini ifade eder. Dünya işlerinin ibadete engel olduğunu, halka kapısını kapatmayanın Tanrı'ya ibadet edemeyeceğini, ibadetten zevk almak için, hevesin kafasını ezmek gerektiğini söyler (3340-3342).

Odgurmuş'un dinî anlayışı üzerine söyledikleri, onun kendi inanç felsefesini yansıtır: Ona göre, bu dünyanın saadeti iyi bir şey değildir. İnsanı Tanrı'dan uzaklaştırır. Din için asıl felaket budur (3525). İnsan zenginleşince aşağılık olur, alçak gönüllük fakirlikle mümkündür (3527). Çıplak gelen çıplak gider (3528). Dünyanın kötülüğünden söz eder, dönek dünya vefasızdır, saadeti kararsızdır, der (3533). Dünya gölge gibi görülür. Talep edersen kaçar, kaçarsan o senin peşine düşer (3336). Dünya malı ile dini karşıt görür, mal dine karşıdır (3539). Ogdurmuş dünyayı süslü gelin gibi tasvir eder (3540). Dünya kendini sevdirir, sonra da seveni kovar (3548). Dünya kararlı bir yer değildir, bilgili olan fâni olana gönül vermez, ağırbaşlı insan geleceğe hazırlanır (3558). Ölümü bilen saadete aldanmaz (3559). Dünya misafirhanedir, dünya malı iyi bir şey değildir. Gafil insan haristir. Dünya avuntusunu, yemek, içmek, kadın ve sıhhatte yaşamak olarak görür (3674-3576).

Odgurmuş'un vücuda ve insanın geleceğine dair keskin ifadeleri vardır. Çoluk çocuk zahmetli iştir. Zevk neredeyse mihnet oradadır; tatlı neredeyse acı

oradadır. Dünya düşman, vücut baş düşmandır (3589). En sert düşman vücuttur, en çok gürültü ondan çıkar. Vücudundan ızdırap ve zahmet çektiğini, güldürüp ağlattığını, vücudu yenmekte zorlandığını ifade eder. Vücut kötü tıynettedir, av köpeğine benzer, semirince sahibinin hakkını tanımaz. Yine vücut küçük çocuğa benzetilir. Akranını arar, doyunca tembelleşir, arzularının peşine düşer (3590-3604). Dünya üç günlüktür. Kadınla bulunmak erkeklik ateşini söndürür. Boğazın zevki karnın doymasıdır, ne yersen doyar. İyi yemekler de yesen benim gibi darı ve kepek de yesen sonuçta karnın doyar. Fakir ve zengin ölünce toprağa girer. İnsan sonunda ölür. Bu dünya malı acı su gibidir. Vücuda taviz verme, der (3606-3644).

Odgurmuş'un hükümdara olan cevabında İslami unsurlar yer alır. Tanrı'nın büyüklüğünden, yaratılışın özelliklerinden, evren ve gökyüzünden söz eder (3713-3729). "Sevgili resulü, o doğru rehber ve iyi kılavuza selam olsun." der. Kula kulluk edilmemesini, kulluğun Tanrı'ya edilmesini ister (3750-3752). "Kendine acıkma ve doyma vasıfları bulunan bir kimseye kulluk etme; kulluk için niye bir put ararsın?" diye sorar (3753).

5. İnanç Muhasebeleri

İnanç muhasebelerini yöneticiler ile din adamı arasında ve iki aşamada değerlendirmek gerekir. Birinci aşamada ilk davet ve reddediş, diğeri de ikinci davet ve Odgurmuş'un saraya gidişidir. Yöneticiler iki farklı tutum sergiler. Bu tutum, ilkinde eleştiren, ikincisinde zahide muti olan tavırdır. Kuşkusuz sembolik değere sahip olan bu iki tutum İslam algısıyla bağlantılıdır.

5.1. İlk Görüşmelerde Yöneticilerin Tutumları

Yönetici olarak hükümdarın zahidin peşinden ısrarla gidişinin sebebi, İÖ kut inancının İslam adına dönüşmesi ile açıklanabilir mi? İnalcık'a göre, KB hikmet ve töre saltanatını oluşturan iki temele dayanır. Devlet kavramı içinde, kağanın töresi kutla birlikte oluşur. Hükümdar olabilmek için, Tanrı'nın kutuna sahip olmak gerekir. Gücün kaynağı İÖ'den İS taşınır (İnalcık, 2016, s. 10). Eserin adında "kut" ifadesinin yer alması, bir yanda Tanrı adına kut alan ve dünyayı yöneten bir düşünce yapısını, öte yandan Odgurmuş merkezli inanca dayalı kutun öte dünyayı içine almasını simgeler. Kırgızistan topraklarında Karahanlı dönemine ait, mezar taşlarında (Issık Göl yöresinde Tosor Yazıtı) "kut" ifadesinin yazılı olması, öte dünya bağlamını ortaya koyar (Bellek, 2014, s. 31-42).

Yöneticilerle zahit arasındaki diyaloglar, İslam'ın doğru anlaşılması ve eski inançların ısrarla devam ettirilmesi arasında seyreder. Kün-Toğdı'nın mektubuna Odgurmuş olumsuz cevap verir. Hükümdar mektubunu okurken hem kederlenir hem de gülümser. Sitem ve saygı bir aradadır. Ben ona ipek gönderdim, o bana diken, der. Doğru söz haşin olur, deyip cevabı saygıyla karşılar (3842-3848). Eserin kaleme alındığı dönemin yakın geçmişini bir kez daha hatırlamakta fayda vardır. Neredeyse bütün dinlerin temsilcileri ve yakın coğrafyadaki bütün

inançların mensupları ve birbirlerinden etkilenmeleri söz konusudur. Budizm'den İslam'a geçiş süreci yaşanırken Müslüman Arapların Buhara'da ahaliyi parayla camiye soktukları kayıtlarda yer alır.

Çağatay, Odgurmuş'a gönderilen mektubu yorumlarken XI. yüzyılda akıl ve ruh, toplum ve birey dengesinin anlatıldığını belirtir. Kün-Toğdı, Odgurmuş'a meydan okurcasına İslam'a davet çağrısı yapar. Bu çağrı bir bakıma Budist olan Uygurlara mesaj niteliğindedir. Çağatay'a göre, Odgurmuş'un İslamiyet anlayışı Budizm'e yakındır, Müslüman olmuş olsa bile eski Buda inancının devamı niteliğindedir. İslam zahitleri, Budizm'den kopmamışlardır (Çağatay, 1968, s. 46-47).

Yöneticilerin din adamından iyilik çerçevesinde yardım istemeleri oldukça manidardır. İyilik yapmak dinlerin özünü ve felsefesini oluşturur. İsa Peygamber'in dini üzerine gelmiş olan ve Nabi olarak bilinen Cercis, yardım etme konusunda dinler tarihinde çarpıcı bir örnektir. Cercis, zengin iken malını mülkünü fakirlere dağıtıp yoksullaşan ve tekrar ticaret yapıp varlıklı olan, yine yoksullara dağıtıp fakir düşen biridir.[7]

Eserde iyilik üzerinden yapılan muhasebelerde, kişinin kendisiyle toplum arasında bir tartışma söz konusudur. Dinler toplumların bir arada ve dayanışma içinde olmalarını sağlar. Sadece iyilik üzerine İslam'ın vazettiği yaklaşık seksen ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerin önemli bir kısmı iyilikle doğrudan ilgilidir. İyiliğin emredildiği, kötülüğün yasaklandığı pek çok ayet vardır. İyilik yapanın mükâfatını bulacağı vadedilir. Kötülük yapanların da cezaya çarptırılacakları belirtilir (Kasas Suresi, 84). Sabredip kötülüğün iyilikle savulması telkin edilir (Kasas, 54). Musa Peygamber'e ilim ve hikmet verildiği, iyilik edenlerin mükâfatlandırılacağı anlatılır (Kasas, 14). Kurtuluşa erenlerin iyilik yapanlar olduğu belirtilir (Âl-i İmran, 4/104). "… Şüphesiz Allah'ın rahmeti iyilik edenlere çok yakındır" (A'raf, 56). "… İyilik edenlere daha da fazlasını vereceğiz demiştik." (Bakara, 58) gibi pek çok ayette iyiliğin değeri anlatılır.[8]

İbadete güvenmenin kendi başına yeterli olmayacağını savunan hükümdar,

[7] Cercis Aleyhisselam, Filistin'in Remle kasabasında doğmuş, Filistin ve Şam civarında yaşamıştır. Şehirleri gezer, ticaret yapar, gezip gördüğü şehirlerde Hazret-i İsa'nın dinini yaymaya çalışır. Hristiyanlar bu nebiyi St. Georges adıyla tanırlar (*https://sorularlaislamiyet.com/hz-cercis-peygamber-hakkinda/* erişim tarihi:12.08. 2019).

[8] Kur'an'da pek çok yerde Allah'ın kudreti ve hikmeti hakkında aklı kullanmak adına deliller gösterilir. Lokman suresinde babanın oğluna öğüdünde aklın ve tefekkürün hedefi, hikmet gösterilir. Evreni izleyen Allah'ın varlığını ve birliğini gören anlayan pek çok nasihat yer alır. "Lokman evladım, yapılan işin hardal tanesi kadar küçük bile olsa, bir kayanın içinde saklı da olsa yahut göklerin ve yerin herhangi bir noktasında bile bulunsa mutlaka Allah'ın onu meydana çıkarır…" (Lokman, 16).

İslam'ın esaslarını bilen kararlı sözler söylemektedir. İslam anlayışı akılcı, gerçekçi ve Kur'an kaynaklıdır. Kün-Toğdı kendinden önce İslam inancını günlük yaşam içinde, kendi coğrafyasında yorumlayan bilgelerden haberdar olmalıdır. İslam'ın iki itikadi yolundan biri olarak kabul edilen Maturidi, Eş'ari yolunun aksine, akıl üzerinden İslam'ı yorumlar. Bunlardan bazıları: 1. Allah cüz'i iradeyi kişinin azmi ve iradesine bıraktığı, 2. Güzeli ve çirkini Allah'ın bildiği, ona göre emir ve yasaklar koyduğu; akıl ve idrak yoluyla seçim yapıldığı, Allah'ın iyiyi emrettiği, çirkini ve çirkinliği yasakladığı, 3. Allah'ı tanımanın akıl yoluyla olduğunu, gerçeği araştırmak gerektiğini, Allah'a imanın akıl yoluyla elde edilebileceğini belirtir.[9]

Maturidi, aklın kullanılmasını öne çıkaran görüşüyle Yusuf Has Hacib'den yaklaşık yüz yıl önce yaşamıştır. KB'de Maturidi'nin görüşleri Türkler arasında Horasan'da ve Maveraünnehr'de yayılmıştır. Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed bin Mahmud al Maturidi (öl. 333/944) fıkıh ilminde Hanefi mezhebinin görüşlerini benimser. Mezhepler arası sert mülahazaların olduğu çağlarda, aklı öne çıkaran görüşü hâkim kılar (Çağatay & Çubukçu, 1985, s. 209). Maturidi talebelerinin bölgedeki etkileri, Yusuf Has Hacib ve eseri için de geçerli olmalıdır.

Kün-Toğdı'nın düşünceleri Farabi'yi hatırlatır. Bağdat'ta eğitim görmüş, Şam'da vefat etmiş olan Farabi[10], akıl yoluyla İslam'ı anlamaya çalışmış bir düşünürdür. Farabi aklı insanın sahip olacağı en yüce değer olarak kabul eder (Topdemir, 2017, s. 15). Farabi (870-950) Yunan ve İslam siyaset felsefesini bağdaştırmaya çalışır. Siyaset bilimi çerçevesinde dinle gerçek, dinle felsefe arasında çatışma olmayacağını, aydınlanmış inancın hakiki bilgiye ulaşacağını ileri sürer.

Kün-Toğdı'nın Odgurmuş'u ısrarla şehre davet etmesinin sebebi onun insanlara karışması, bilgesiyle faydalı olmasıdır. Kendisi şehre inmeye, insanlarla

[9] Eşari kolu şeran tanımadan söz eder. 4. Yaratılış, kudret ve irade gibi hakiki sıfatlar olduğunu kabul ederken Eş'ari yolu itibari yani sıfat olarak kabul eder. 5. Kula gücü yetmeyecek şeyleri teklif caiz olmazken Eş'ari yolunda bu teklif caizdir. 6. İlliyet ve hikmet için Allah abesten münezzehtir. Fiilileri icabınca yaratır, hâkimdir. Eş'ari'de fiiller için sebep aranmaz. Allah yaptığından sorumlu değil, kullar sorumludur. 7. Ezelde yokluk vardır. 8. İbadetin ifası üzerine, 9. Mürtet üzerine, 10. Mürtedin yeniden dine dönmesi üzerine, 11. Tövbe ve yeis üzerine ileri sürülen metotlar akılla ilgilidir (Çağatay & Çubukçu, 1985, s. 202-204).

[10] Farabi "mükemmel toplumlar", "mükemmel yönetici", "kusurlu toplumlar" başlığı altında üç ayrı sınıflama yapar. KB'de büyük, orta ve küçük toplumlar sınıflandırılması benzerdir. Şehirlerin öne çıkarıldığı, şehirde ve kalabalık insanlarla birlikte yaşanan bir anlayış görülür. Farabi'ye göre, medeniyete ve mükemmelliğe şehirlerde ulaşılabilir. Medeni, erdemli, mutlu olmanın yolu şehirli olmaktan geçer. Erdemli olmanın sırrı, şehrin bütün organlarının canlı olmasıyla orantılıdır (Farabi, 1990, s. 69-70).

birlikte ibadet etmeye davet edilir. Cuma namazı buluşması "Müslümanın Kâbe'si" olarak büyük buluşmaya benzetilir. Hükümdar, şehir halkıyla zahidin buluşmasını temin etmeye çalışır. Yöneticiler kendilerinin de istifade edecekleri bir birikimin peşinden gider. Böylece günlük yaşamın içinde, İslam'ın halka birlikte yaşatılması, günlük telaşlarla, öte dünya dengelerinin arayışı görülür.

5.2. İlk Görüşmelerde Odgurmuş'un Tutumu

Odgurmuş, dinî bir kahraman olarak karşımıza çıkar. Bu kahraman tipi Panteizm'den, Kabalizm'e, Budizm'e, oradan İslam tasavvufuna dek, mistik dünyanın ortak kahramanı olma özelliğini taşır. Bir aziz, bir Budist, bir ermiş benzer mistik yolu izler. Onlar, dünyayı terk eden, çile çeken kişilerdir. Seslere ve her türlü nesneye sırt çevirip benliklerinden aşk ve nefreti bir kenara iterler. Yalnızlık içinde azla kanaat eder, vücutlarının ve zihinlerinin konuşmalarını denetlerler. Özgür olmakla tutkularını birbirine karıştırmazlar. Kibri, gücü, gururu, şehveti, öfkeyi ve arzuları bir kenara koyarlar. Kendisiyle barışık, huzurlu, egosundan arınmış, sonsuzu arzu eden kişilerdir (Campell, 2010, s. 386). Bu tip, İslam tasavvufundaki "zahit" tanımı ile örtüşür (Onay, 1996, s. 506).

Evrensel mistik bir tip olan Odgurmuş, Budizm mistik felsefesi ile İslam felsefesini birleştirmiş bir zahit[11] olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzerlerine başta "Kalenderiler" olmak üzere ileri dönemlerdeki İslam dünyasında da karşılaşırız. Akıl ve gönül arasındaki seçimler, İslam'ın algılanmasında farklı yollar oluşturur.

Bireyin kendini bilmesinin yanında, içinde yaşadığı toplumu ve büyük evreni bilinmesi de istenir. Odurmuş, büyük evrenin sırrını bilmektedir. İnsanlara yararlı olmaktan vazgeçmiştir. Sadece kendini kendisiyle baş başa bırakan biridir. Saadet Çağatay daha önce Odgurmuş'u merkeze alarak yapmış olduğu çalışmalarında, "od"un derinden fark eden anlayış, "uyanık, uyandırılmış" anlamına geldiğini, Buddha'nın[12] da uyanık, uyandırılmış bilgili demek olduğunu belirtmiştir. Odgurmuş'un din adamlığının, bir bütün olarak ele alındığında, Budizm'e çok yakın olduğu görülür. Özetle:

---

[11] KB giriş bölümünde, Kün-Toğdu "doğruluğu", Ay-Toldu "saadeti," Ögdülmiş "aklı", Odgurmuş için "kanaati" temsil ettiği belirtilir. Kanaat de soyut ve genel bir kavramdır. Soyut kavram olarak ahlak, erdem, sabır vb. ifadelerde bir kullanılabilir miydi? Zahidi "kanaat" kavramı etrafında tanımlanması bilinçli bir tercih olmalıdır. KB kullanılan 3.190 kelimenin 86 Farsça, 420 Arapça kelimeden oluştuğu göz önüne alındığında, Allah ifadesinin geçmemesi yine bilinçli bir seçimdir (Yavuz, 2007, s. 147). Diğer yandan İslam akaidi içinde "kanaat" üzerinde önemle durulur (Gazzali, 1986, s. 434-439).

[12] Buda'nın doğumu anlatılırken yağmur anneyi ve bebeği yıkar. Doğan bebek yedi adım atar, dünyanın dört köşesine bakar ve konuşur (Smith, 2010, s. 42). Oğuz Kağan hakkında benzer bilgiler anlatılır.

1. Bu dünya zahmettir: Bu dünya insanı Tanrı'dan uzaklaştırır. İyi işlere mani olur. Kişiyi tamamen dünyadan koparan yemeyen, içmeyen, uyumayan uyanmış insan ile karşılaşırız.
2. Bu dünyaya düşmandır: Dünya ve vücut düşmandır. Din ve dünya birbirine karşıdır. Bunlar birbirine yaklaşmaz, yolları kesişir. Dünyayı öteleyen huzuru bulur. Geleceği elde etmek için, dünya arzularından vazgeçmek gerekir.
3. Nefes ve heves aldatır: Dinin selameti ve kendi menfaati için, kardeş ve akrabalardan vazgeçmek gerekir. Uzlete neden çekildiğini "ibadetin hevesi için, hevesin kafasını ezdiğini" (3342) belirtir. Din nefsin ve hevesin düşmanıdır. Esiri olmaması gerekir.
4. Zevk ve sefa batırır: Zevk ve sefanın cezası çok ağırdır. Arzuları terk etmelidir. Evlenen, oğul kız evlat edinen insanı su alan gemiye benzeterek anlatır.
5. Çocuksuzdur, evlat düşmanıdır: Evlat sahibinin yediği zehirdir.
6. Vücut kötülüktür: Vücut cefalı ve küstahtır. Vücudunu seven ona kötülük eder.
7. Merhametli olmak gerekir: Her mahluka karşı merhametli olmak gereklidir.
8. Cömert olmak gerekir.
9. Mal toplanmamalı, dağıtılmalıdır.
10. Ölümsüz hayat için çalışılmalıdır: Ölen hayır duayla anılırsa o yeniden doğup hayat bulur (Çağatay, 1968, s. 4-47).

Odgurmuş hakkında dolaylı olarak yazan K. Yavuz, İslam'daki zahit, züht ve takva sahipliği ile bağlar kurmuş, Budizm'le olan bağını da ima etmiştir (Yavuz, 2007, s. 164).

G. Durmaz ise, zahit ve züht bağlamında klasik edebiyatta geçen sufilerle Odgurmuş'u karşılaştırdığı makalesinde, onun sıfatlarını sıralar: 1. Yalnız yaşar, 2. Zahid adıyla anılır, 3. Övülen biridir, 4. Kıyafeti sadedir, 5. Sürekli ibadet eder, 6. Namaz kılar, 7. Cenneti ister, cehennemden korkar, 8. Dünyaya itibar etmez, 9. Ölümü düşünür. Odgurmuş, klasik edebiyatındaki zahit tipinden farklı olsa da gelecekte bu tiplerin oluşacağına işaret edilir (2006, s. 191-213).

Çağatay, Allah ifadesi yerine bayat, sonra İdi, Ugan, az da Tanrı kelimesi kullanılır. Bu tanımlamaların Budizm'i anlatan cümlelerde yer aldığı ifade edilir (Çağatay, 1968, s. 44-45). Yavuz, Allah adının bir kere bile geçmemesini ilm-i siyasete bağlar ve Türkçe kelimelerin ağırlıklı olduğu bir eser olarak değerlendirir (Yavuz, 2007, s. 147)

İnzivada olan ve cuma namazı kılmayan bir dervişle karşılaşılır (3229). XII. yüzyılda İran saraylarında şairler, "Allah'ı sevmenin" ve "kanaatin" gerekli olduğu, Kâbe'de dönmenin anlamsız olduğunu yazarlar. Şairlerin cesurca yazdıkları bu tür şiirlerde Fatımi ve Zerdüşt inançlarına göndermeler vardır (Barthold, 2004, s. 69).

Odgurmuş'un (Çağatay'ın da belirttiği üzere) İslam'a uygun olmayan tutumları arasında, çoluk çocuğa düşman olması (3380), dostluğa inanmaması; insan gönlünün yazın eriyip kışın donan yufkaya benzetilmesi, dostun gönlü kırılınca düşman olması endişeleri yatar (3392-3402). Zahidin cumaya gitmemesi, toplumla birlikte ibadet etmemesi İslam'a aykırı düşer. Fakirin Kâbe'si sayılan cuma namazına gidilmemesini yöneticiler eleştirilir. Oysa Kur'an'da Cuma suresinin 9. ayetinde çağrı yapılır. Alışverişin bırakılması, Allah'ın anılması istenir. cuma namazının alışverişten daha hayırlı olduğu, namazdan sonra insanların nasiplerini aramaları için yeryüzüne dağılmaları istenir.

Odgurmuş'un yaptıkları İslam adına bidat olarak kabul edilir. Bidat Allah'tan, Resul'ünden ve fıkıh sahiplerinden gelmeyen, dinde eksiltme ve arttırma yoluyla yapılan iş olarak tanımlanır. İslam'da bidat alarak kabul edilen hususlardan biri de cinsel perhiz ve sürekli oruç tutmaktır. Açık küfür, Cahiliye Dönemi âdetlerinin dinmiş gibi uygulanmasıdır (Öztürk, 2000, s. 63-67).

Odgurmuş'un İslam tasavvufuna benzer tutumları, eski inançlarda yer alır. Mani inancına göre, ahlak kuralları, cinsî münasebette kaçınma, canlı öldürmeme, dua, vaaz, ilahi okuma, günah çıkarma, oruç tutma, vb. ile başlayan bir mücadele vardır. Karanlıklar ülkesi ile aydınlıklar ülkesi inancı, Kamlık ve Budizm'e benzerlik gösterir. Diğer yanda Antik Yunan'da Prometeos'un tanrılardan ışık çalmasına benzer öyküler anlatılır. Mani inancına göre, aydınlıklar ülkesinden çalınarak karanlıklar ülkesine getirilen ışıktan ilk insan doğar. İnanışa göre, insan ölünce tekrar ışık ülkesine döner (Tekin, 1962, s. 1-11). İslam tasavvufundaki "fena" inancıyla benzerlikler vardır. Mani doktrini içinde, üç temel ahlak kuralı olan "dilin, elin, belin" muhafaza edilmesi kuralı, Türk kültürü içinde[13] de devam eder (Barthold, 2004, s. 103). İslam tasavvufundaki "fena" doktrini Budizm'deki "Nirvana"ya benzer. Bu yüzden "beka" doktrini ortaya çıkar. Bu durum inançların

[13] Budizm'in Mani inancına benzer bir yönü de üç rakamı üzerinedir. Üç kötü ve üç iyiden söz edilir. Üç kötü; açgözlü olmak, kin ve nefret içinde olmak ve cehalet ya da aldanmaktır. Üç iyi; din adamları, gerçek / öğreti / yasa ve üstat olarak kabul edilir. Bu üçleme Alevi ve Ahi kültüründe devam ettirilecektir. Budizm öğretisinde "kıldan ince kılıçtan keskin" tanımı sırat köprüsü için verilen örnek olup eski inançların kalıntılarındandır. Yunus Emre "Sırat kıldan incedir / Kılıçtan keskincedir / Varıp onun üstünde / Evler yapasım gelir" derken İslam'da olmayan köprüyü inceden inceye eleştirir. Müslümanlara böyle bir köprünün olmadığını şaşırtarak ve didaktik bir üslupla anlatır.

intikaline / alıntılanmasına işaret eder (Güngör, 1982, s. 51).

Budizm inancı ile Odgurmuş'un eylemleri arasında yer alan kimi ibadet şekillerinde benzerlikler bulunur. Riyazete çekilmek, aç kalmak, sükûnet içinde yaşamak bunlardan bazılarıdır. Dağ başında tek başına şehvete karşı beden çürütülür. Mani inancında da olan benzerlikler, beş temel kuralda yer alır: 1. Canlıyı öldürmemek, 2. Başkalarına ait olanı almamak, 3. Yalan söylememek, 4. Sakin yaşamak, 5. Hiçbir şeye malik olmamak (Schimmel, 1999, s. 122-134; Smith, 2010, s. 30).

Mani inancında seçilmiş olan rahipler, inziva yaşamıyla ışık parçacıklarının maddesinden kurtulmaya çalışırlar. Zerdüşt, Burkan ve İsa ışık parçalarından kurtulmak için çeşitli yollarla gönderilmişlerdir. İsa çarmıhta ızdırap çekerken o acılar, vatan özlemiyle yanan ışık parçacıklarının sembolü olur (Tekin, 1962, s. 2). Odgurmuş'ın din adamlığı yöneticilerin de eleştirdikleri gibi, İslam inancıyla ilgili olmaktan çok, en eski inançların Müslüman bir zahitle buluşmasından ibarettir.

5.3. Son Görüşmeler ve Son Tutumlar

İlk dinî muhasebeler, yöneticiler ve zahidin karşıtlıkları üzerine kurulmuştur. Sonraki görüşmelerde durum değişir. Yöneticilerle zahit arasında devam eden diyaloglarda, Odgurmuş hükümdarı ziyaret etmek için aşağı iner. Karşılıklı görüşmeler, muhasebeler sonunda hükümdar zahide muti olur. Yönetim yükünden, dünya işlerinin ağırlığından şikâyet ederek sadece öte dünya için çalışmak ister. Hükümdar ve vezir arasındaki konuşmalar sonrası, vezir Ögdülmiş de dağa çıkıp inzivaya çekilmek niyetindedir. Hükümdar Kün-Toğdı ve Vezir Ögdülmiş, zahit Odgurmuş'un söylediklerinden etkilenirler, ayrı ayrı görüşmelerde aynı talepte bulunurlar: bu dünyadan el etek çekmek isterler. Zahit onların bu taleplerine karşı gelir ve onlara sorumluluklarını hatırlatır.

Odgurmuş'un söz verdiği üzere aşağı inip hükümdarla yaptığı konuşma, İslami kurallarla örtüşen, insanlık ilişkilerini içeren, günlük yaşamın ahlaki boyutlarını anlatan sözlerdir. Odgurmuş'un hükümdara öğüt niteliğindeki sözleri, ideal yönetici kavramının yanında, ahlaklı insan ve çevresiyle de ilgilidir. Onun şahsında kendi felsefesi ve bölgesinin kültür birikimi gözler önüne serilir. Bunlar arasında fesattan uzak durmak, küstah olmamak, güler yüzlü ve bilgili olmak, halkı dinlemek, gerektiğinde halkı düzeltmek, gönlü, dili ve erdemi yüksek olmak, gaflete düşmemek, kibirli olmamak, güvenilir olmak, ödül ve cezaya dikkat etmek, tatlı sözlü, açık yüzlü olmak, adını kötüye çıkarmamak, kötüye müsamaha göstermemek, dürüst olanları yakın tutmak, ölümü unutmamak, uzun emeller beslememek, iyi olmak, düşkünü ve yoksulu gözetmek bulunmaktadır. İyilik yapanın iyilik bulacağı gibi, evrensel ve Kur'an'a dayalı atıflar vardır. Ayrıca harama uzanmamak, tevazu sahibi ve merhametli olmak, gaflete düşmemek, takva

sahibi olmak, rahatına güvenmemek, vefalı olmak, dedikodudan uzak durmak, açgözlülerden kaçınmak, nefsine karşı koymak, büyüklük, ululuk taslamamak, kibirlenmemek, halkı huzurlu kılmak, temiz olmak, helal lokma yemek, kendi menfaatini gözetmeyip halkın menfaatini aramak, cömert ve faydalı olmak gibi İslam'ın ve insanlığın ortak değerleri olan öğütler verir.

Ögdülmiş, hükümdarın Odgurmuş'la görüştüğünü öğrendikten sonra, bizzat zahidin yanına gider. Bu sefer Odgurmuş, Ögdülmiş'e öğütler verir. Bu son görüşmelerinde zahidin verdiği öğütler özetle: halka hizmet etmek, başkalarına faydalı olmak, iyi ad bırakmak, iyilik yapmak, nizam kurmak, hükümdara yardımcı olmaktır.

İlk görüşmelerde yöneticiler, zahide öğütler verirken son görüşmelerde tersi bir durum söz konusudur. Bir zahit olarak yöneticilere verdiği nasihatler göz önüne alındığında, Odgurmuş evrensel insani değerlerin tamamından söz ettiği anlaşılır. Kendisi için iyilik istemeyen bir zahit, yöneticiler ve toplum için erdeme dayalı iyi şeyler talep eder. İnanç muhasebeleri açısından hem hükümdarı hem de veziri bu dünyanın geçici olduğuna ikna eder. Yöneticilerin bu dünya yerine, tamamen öte dünyaya yönelmelerine karşı çıkar. Onları topluma yaralı olmaları için yönlendirir.

Son inanç muhasebeleri dikkate alındığında bu dünya ile öte dünya arasındaki dengenin sorgulandığı bir din felsefesi ile karşı karşıya kalınır. Mistik dünyanın temsilcileri ile yöneticiler arasındaki muhasebeler, iki ayrı dünyanın kuralları ve sorgulamaları üzerinden yürütülür. Toplumdan kaçan bir zahidin yöneticilere verdiği öğütleri kendisiyle çelişir.

Odgurmuş, hükümdarı gündüz değil, gece ziyaret etmek istemiştir. İnsanların peşine takılarak kendisini rahatsız edileceği, böylece halkın kendilerini ateşe atacağı korkusunu taşır (5004). Bu dizelerden Odgurmuş'un yarı çıplak bir zahit olduğu, daha sonraki yıllarda Balkanlar'a kadar gelecek Kalenderi dervişlerine benzer bir hayat sürdüğü anlaşılır. Odgurmuş ikinci davet esnasında, "Müslüman Müslüman'ın kardeşidir" (4991) ifadesini kullanır. Buradan kendisini İslam zahidi olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Odgurmuş'un, dinî ritüelleri yerine getirdiği görülse de temel dayanakları İslam'a ait değildir. Tarihin derinliklerinde bildiğimiz bir derviş tipi olmayıp bab, baba, ata, kam, şaman da değildir. O Uygurların önce Mani, sonra Buda inancını içselleştirmiş bir münzevi olmalıdır. Kün-Toğdı ve Ögdülmiş ona büyük bir saygı gösterirler. Odgurmuş ve Ögdülmiş'in akraba oldukları ve Odgurmuş'un akrabalarına da terk etmiş olduğu bilinmektedir. Münzevi bir yaşamı bilinçli olarak tercih eden ve mücerret yaşayan derviş, insanlardan, dünyadan, yeme içmeden, kadından, evlattan kaçar. Kimselere faydasının olmadığını düşünür. Davetleri reddeder. Dostu ve akrabası olan Ögdülmiş'i bir daha gelmemesi için uyarır. Budist

olan veya İslam'a ait ibadetleri de yerine getiren bu arada eski inançlara dair içsel yolculuğu da sürdüren bir zahit karşımızda durmaktadır. Eserde yöneticilerin yanında, Odgurmuş tipine neden yer verildiği sorusunun karşılığı, X. ve XI. yüzyılda Türk dünyasının İslamlaşma süreciyle ilgilidir. İslam'ı kabul etmiş olan yöneticiler, öte dünyanın da kaygısını taşırlar. Öte dünyanın kaygıları ve kuralları, Odgurmuş üzerinden hatırlatılır. Bu dünyanın kaygıları ve kuralları yine insanlık erdemleri ve hünerleri üzerinden anlatılır.

Müslüman Türkler arasında eski inançların günlük yaşamda yaşatılmasının doğal olduğu, bu eski inanç kalıntılarının günümüzde bile devam ettirildiği göz ardı edilmemelidir. İÖ'den, Mani ve Budizm gibi inanışlardan günümüze intikal eden ve uyumlulaştırılmış (senkretik) halk Müslümanlığı ile karşılaşıyoruz. Dini eza cefa gibi yaşayan Müslüman dünyasıyla karşı karşıya kalıyoruz.

Yöneticilerle zahit arasındaki muhasebeler, zahide hak verilmesiyle sonuçlanır. Yöneticiler de zahit olmak, zahit gibi yaşamak isterler. İki dünyanın dengeleri üzerindeki muhasebe, öte dünyayı telkin edenin kazanmasıyla sona erer. İnanç muhasebelerinde asıl önemli olan mesajın üçüncü şahıslara iletilmesidir. Bu mesaj, İslam dini ile Budizm arasındaki akıl ve mantığa dayalı görüşlerdir. KB'de karşılaştığımız akıl ve gönül arasında tercih yapma durumu, İmam Gazali'de de görülür. Bağdat'ta Nizamiye Medresesindeki hocalık göreviyle birlikte saraya ve şehre ait her şeyi bir kenara bırakan müderris, bir sufi olup yalın bir yaşamı tercih eder (Aydın, 2012, s. 53-57).

KB dönemi olan XI. yüzyıl kültür ortamının anlaşılması için, İslam'a geçiş sürecini bir kere daha hatırlamak gerekir. Hoca Ahmet Yesevi'den (ö. 1166) yaklaşık yüz yıl öncesi, Farabi'den (ö. 950) yüz yıl, Maturidi'den (ö. 844) iki yüz yıl sonrası bir ortam söz konusudur. *Kutadgu Bilig*, Gazzali'nin (ö. 1111) ölümünden yaklaşık çeyrek yüzyıl önce yazılmıştır. Yusuf Has Hacib'in düşüncesiyle, Gazzali'nin yazdıkları ve yaptıklarıyla (hatta Nizamülmülk'ün yazdıkları) arasında şaşırtıcı benzerlikler söz konusudur.

Yöneticilerle zahit arasındaki muhasebeler, İslam dünyasında önemli bir sorgulamayı da beraberinde getirir. Bu dünya ile öte dünya arasında, akılla gönül arasında yapılan tercihler, menkıbeler üzerinden sıkça anlatılır. Horasan erenleri hakkında Türkiye sınırlarını aşan menkıbelerde benzer mukayeseler vardır. Abdal Musa ve Kaygusuz Abdal menkıbesi, Alaiye Beyi ile Abdal Musa arasında geçer. Öğrencisi Kaygusuz Abdal, dervişliği beyliğe tercih eder. Aşıkpaşadaze'nin yazdıklarında, benzer bir diyalog Sultan Orhan'la Geyikli Baba arasında yaşanır. Geyikli Baba, Orhan Gazi'nin davetlerine icabet etmez. Sonunda Bursa'ya iner, sarayın bahçesine bir çınar ağacı diker, Sultan Orhan'a dualar edip Keşiş Dağı'na çekilir.

Dağdaki erenle, şehirdeki eren arasında anlatılan menkıbe Türkiye'nin

hemen her yerinde bilinir. Buna göre dağdaki eren, şehirde esnaf olan ereni ziyarete gider, böylece iki ermiş arasında mukayeseye hazırlık yapılır. Dağdaki eren mendil içinde getirdiği karı ateşin üzerinde bir çiviye asar, ama kar erimez. Dükkâna bir kadın girdiğinde ateşten etkilenmeyen kar, damlar. Kadın çıktıktan sonra, esnaf olan eren dağdan gelen erene: "Niyetini bozma, iş odur ki şehirde erenlik ola." der. Dinleyenlerin tercihi, halk arasına karışan dervişten yanadır.

Geniş anlamda dinin dar anlamda İslam'ın akıl ile ilişkisi KB'de tartışılmıştır. Bu muhasebelerin benzerleri, sonraki yüzyıllarda devam edecek, İslam algılarını çeşitlendirecektir. Bilgili olup şehirde, kendini sakınarak yaşanan bir Müslümanlık mı, yoksa insanlardan uzak bir yerde kendi başına yaşanan bir Müslümanlık mı? Halkın taraf olduğu Müslümanlık, manevi olanın maddi olana tercihidir. KB'de yöneticilerin tutumu, halkın beklentileri doğrultusunda biter. Sûfi olan tercih edilir, akılcı tutum ihmal edilir.

Bilgi fenomenolojisi bağlamında iman, akıl ilişkisinde akıl, çoğu zaman şüpheli hâle gelir. İman ve akıl ilişkisi çerçevesinde üç görüş vardır:

1. Bağdaşmazlık: İman akılla bağdaşmaz. İman, vahiy ve dindir. Kalben onaylanır. Din ve iman yolunda aklın üretebileceği bir şey yoktur. "Akıl gözü" ile "gönül gözü" ayırt edilir. Ezelî ve ebedî değişmez bir doğru vardır. Aydınlanmanın kaynağı Tanrı'dır. Bu tez Odgurmuş'un felsefesine uygundur. Bu Eş'ari yoludur, eserde zahidin temsil ettiği iradedir.
2. Birlik Tezi: Aklın imanla örtüştüğü ileri sürülen tezdir. Bu teoriye göre, dinin tamamen rasyonel olduğu ve akılla tam olarak anlaşabileceği ileri sürülür. İman ile akıl aynı hakikate farklı yöntemlerle ulaşır. Bu düşünce akımını İbn Rüşd geliştirilir. Felsefe ile din aynı yolun yolcusudur. Bu tez Hükümdar Kün-Toğdı'nın ilk ileri sürdüğü ilkelere uygundur.
3. Tamamlayıcılık: Aklın ve imanın birbiriyle ne tamamen çakıştığı ne de ayrıştığı tezdir. İslam dünyasında Farabi ve İbn-i Sina bu tez içinde yer alır. Tanrı bilgiyi bir yere kadar getirir. Din-akıl ilişkisinde tamamlayıcı, öncelikle aklın bildiklerini vahyin veya imanın bildikleri tamamlar (Cevizci, 2012, s. 113-117). Yöneticilerle zahit arasındaki son karşıtlıklara yakın bir tutumdur. Hem bu dünyayı hem de öte dünyayı düşünen yöneticilere ihtiyaç vardır.

6. Sonuç

Karşıtlıklar içinde yürütülen inanç muhasebeleri, (Batı'ya göre erken dönemde) Doğu'nun da klasik tanımına uygun olup eserin dilinden çevresine kadar her şey üst düzeydedir. İnanç muhasebelerinde üst düzeyde dil, adap, ahlak, felsefe ve derinlik söz konusudur. Sözün nezaket dâhilinde, çekinmeden söylenmesi diplomasi dilinin göstergesidir. Tarafların birbirine karşı olan saygıları, sevgileri,

kendi doğrularını savunmaları, düzeyli görüşmelerle gerçekleşir.

İlk görüşmelerde, Hükümdar Kün-Toğdı ve Vezir Ögdülmiş, eski inançlara, mistik şahsiyetlere saygı göstermekle birlikte yeniyi, yani İslam'ı aklın ve mantığın ölçüleri içinde anlatırlar. İlk görüşmelerdeki karşıtlık, inançların uygulanması adınadır. İleri sürülen tezlerde zahide verilen öğütler birer gerekçeye dayandırılır. Eserde, İslam'ı kendine göre yorumlayan Odgurmuş'a iki inanç misyonu yüklenmiştir: Müslüman olan bir Budist. İslam'ın esaslarını yöneticiler, Budizm'in esaslarını zahit dile getirir. Eserden çıkan ikinci sonuç ise, iki inancın mukayesenin sergilenmesidir. Bu diyaloglar, Budist Uygur halkına verilen bir mesaj olmalıdır. İslamiyeti ilk kabul eden Karahanlılar, İslam'ın yayılmasında bir misyon üstlenmiştir. Dağılmış da olsalar önce Çin sınırlarında yaşayan Uygurlara ve Uygur harflerini kullanan ve İslam'a henüz girmemiş olan ahaliye iletilen inanç muhasebeleri, dinî mesaj niteliği taşımaktadır.

Görüşmelerin inanca dayalı ikinci aşamasını, zahitten nasihat alan yöneticilerin dünya işlerinden el çekmek istemeleri oluşturur. İnanç muhasebeleri bağlamında KB yazarı Yusuf Has Hacib'in bilinçli bir tercihte bulunduğu görülür. Yazarla eser arasındaki bağ, Ögdülmiş'e söyletilen hayatın geçici olduğu ve kendisinin yeterince faydalı işler yapmadığına dair "tahassürname" örneği ile (5688-5720), eserin sonunda yazarın kendisi için kaleme alınır (6521-6564). Pişmanlık dolu ifadeler çok benzerdir. Bu tutum yazarın taraf olduğunu, eserin sonunda zahitten yana tavır aldığını gösterir. Zahidin öğütleri, yöneticilerin ilk öğütlerini âdeta unutturur. Son görüşmelerde zahit onlara yaşamı, bir bakıma kendilerinin savunduğu ilk ifadelerini hatırlatmış olur.

Karahanlı sahası başta olmak üzere Sünni akaidin Maturidi dervişleri tarafından Türkler arasında yayılma dönemlerinde bile önceki inançların etkisi Odgurmuş üzerinden devam ettirilir. Sufi inanışlar evrensel yanıyla Müslümanlara tesir eder. KB'de yer alan inanç muhasebeleri ile Türklerin İslam'ı yorumlaması, sonraki zamanlara da yansır. Türk tefekkür tarihinde, tekkelerin, tarikatların yoğunluğuna, erenler hakkında anlatılan menkıbelerin çokluğuna bakıldığında, benzer sonuçlarla karşılaşılır. İslam dünyası, aklının kifayetsiz olduğu inancıyla gönül dünyasına yönelir.

Akıl ve gönül arasında kalan İslam dünyası, bu dengeleri bin yıl sonra bile sorguluyorsa, bin yıl önce İslamiyetin kabul edildiği yüzyılda KB vücuda getiren Yusuf Has Hacib'in bilgeliği ve döneminin karşıtlıklara karşı olgun tutumu, geleceğe ışık tutmaya devam edecektir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1987). "Bir Yazı Nümunesi Münasebeti İle", *Makaleler 1* (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 743-747.

_____ (1987). "Kutadgu Bilig'de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında Parçalar", *Makaleler 1* (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 285-294.

Aydın, H. (2012). *Gazzali Felsefesi ve İslam Modernizmine Etkileri*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.

Banguoğlu, T. (1958). "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 6, s. 87-113.

Barthold, W. (1993). "Sogd", içinde: *İslam Ansiklopedisi*, C 10, s. 736-7. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

_____ (2004). *İslam Medeniyeti Tarihi*, 3.bs. Ankara: Akçay Yayınları.

Bellek, K. (2014). "Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları, Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 1(1), s. 31-42.

Campel, J. (2010). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu,* 2. bs., (Çev. Sabri Gürses). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Cevizci, A. (2012). *Bilgi Felsefesi,* 2. bs. İstanbul: Say Yayınları.

Çağatay, S. (1968). "Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'un Kişiliği", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 15, s. 39-43.

Çağatay, N. & Çubukçu, İ. A. (1985). *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Dilâçar, A. (2016). *Kutadgu Bilig İncelemesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Durmaz, G. (2006). "Kutadgu Bilig'de Zahid,", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, s. 191-213.

El-Muhaymid, Ali b.Salih (2001). "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları," (çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, 1, s. 281-310.

Farabi (1990). *El- Medînetü'l- Fâzıla* (Çev. Ahmet Arslan). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Golden, P. (2000). "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", (çev. Halil Berktay), *Erken İç Asya Tarihi*, 2. bs., (Ed. Denis Sinor). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 459-490.

Gölpınarlı, A. (1985). *100 Soruda Tasavvuf*, 2. bs. İstanbul: Gerçek Yayınları.

Güngör, E. (1982). *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Hunkan, Ö. S. (2016). "Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın Dinî Siyasetinde Maturidi Âlimlerinin Rolü", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), s. 377-393.

İmam-ı Gazali (1986). *İlahî Nizam* (Çev. Yaman Arıkan). İstanbul: Uyanış Yayınları.

İnalcık, H. (2016). "Orta Asya Karahanlı Devlet Geleneği: Kutadgu Bilig'de (1069) Devlet ve Din", *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 13-37.

İzgi, Ö. (1987). *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi, (Hanlık Vesikalarına Göre)*. Ankara: TKAE Yayınları.

_____ (1989). *Çin Elçisi Wan Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (2000). *Türk Millî Kültürü,* 8.bs. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Köprülü, M. F. (2005). *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, (Haz. Hanefi Palabıyık). Ankara: Akçağ Yayınları.

Köymen, M. A. (1989). *Selçuklu Devleti Türk Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Onay, A. T. (1996). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Haz. Cemal Kurnaz). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Öztürk, Y. N. (2000). *İslam Nasıl Yozlaştırıldı (Vahyin Dininden Sapmalar, Hurafeler ve Bid'atlar)*, 2. bs. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.

Schimmel, A. (1999). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkanbar Yayınları.

Smith, J. D. (2010). *Budizm Gizli Öğretisi*, 2. bs. İstanbul: Sınır-Ötesi Yayınları.

Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türk Ülkeleri*, 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (1962). "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1-11.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3.bs. İstanbul: Enderun Yayınları.

Topdemir, H. G. (2017). *Farabi*, 3. bs. İstanbul: Say Yayınları.

Yavuz, K. (2007). "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* 37, s. 137-180.

Yusuf Has Hacib (1994). *Kutadgu Bilig* (Çev. Reşid Rahmeti Arat), 6. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

https://sorularlaislamiyet.com/hz-cercis-peygamber-hakkinda/ (Erişim: 12.08.2019).

Kutadgu Bilig'de *teg* "gibi" Benzetme Edatının Yarattığı Edebiyat Üzerine Gözlemler

Mustafa ÖNER*

X-XII. yüzyıllar İslam uygarlığının bilim, felsefe, edebiyat, mimari alanlarındaki eserleri ve Ebu Nasr Muhammed el-Farabi (870-950), Ebulkasım Firdevsi (934-1020), Ebu Ali el-Huseyn İbn Sina (980-1037), Ebu Reyhan el Biruni (973-1048); Ebu Hamid Muhammed el-Gazali (1058-1111); Ömer Hayyam (1048-1131) gibi dünyaca tanınan öncüleri ile zirveye çıktığı çağlar olmuştur.

Hiç tesadüf değildir ki Türk dili ve edebiyatının Mahmud Kaşgari, Yusuf Balasagunlu ve Ahmed Yesevi gibi önemli isimleri sayesinde Türklerin de bu uygarlığa katılması aynı döneme denk gelmiştir. Anılan bu bilginleri takip ettiği, 950 yıl önce yazdığı eserinden açıkça belli olan Yusuf Balasagunlu, aynı uygarlık dâhilinde Türkçeyi daha yüksek bir edebiyat dili hâline getirenlerin başında yer alır (Starr, 2019, s. 442-448). Eserlerinde Farabi ve İbn Sina üzerinden Platon ve Aristo etkileri görülen Yusuf Balasagunlu, Türk dili ve düşüncesi tarihinde seçkin bir yere sahiptir. (Dilâçar, 1969, s. 172-175). Sonraki çağların uygarlık düşmanı vandal işgalleri sırasında maddi kültür anıtlarının kaybedilmesinden ötürü, çağdaşları, hocaları ve öğrencileri bugün tam olarak bilinmese de Yusuf Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig* metni bile Türk edebiyatının XI. yüzyılda ulaştığı düzey hakkında dolgun bir fikir vermektedir.

Balasagunlu, önceki asırlarda bozkırlardan güneye doğru gelen ve dolayısıyla yüksek bir şehirli yaşantıyla temas hâlinde olan Uygur ve Karahanlı devlet düzeninin içine doğmuştur (Tekin, 1972).

Önceleri Budizm'in ve ardından da İslamiyet'in inanç ve algılarını karşılama yeterliliğindeki Türk dili, Balasagunlu Yusuf gibi sanatçıların katkılarıyla alegorik zenginlik sahibi güçlü bir edebiyata katılmış olur (İnalcık, 1966).

Sosyal ve kültürel bir varlık olan insanoğlu, dildeki benzetmeler sayesinde kendisini çevreleyen dünyayı tanıyıp bilir, varlıklar ile hareketler arasındaki bağlantıları anlar (Konırov, 2007, s. 9). Yüksek bir edebiyatın temellerinden olan *metafor* şüphesiz ki öncelikle bir benzetme ilişkisidir; dolayısıyla dil ve edebiyat tahlillerinin en esaslı araştırma sonuçları da edebî metinlerdeki benzetmelerin tespiti ile mümkün olacaktır. (Eski Türk toplumunun Budizm esaslı eserleri üzerine kapsamlı bir dil incelemesi için bk. Yunusoğlu, 2016)

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Nitekim burada konumuz olan *Kutadgu Bilig* de bu alegorik edebiyatta özel bir önem taşıyan benzetmeleri ile dikkat çekmektedir. Eser üzerine bir monografi yazan A. Dilâçar'ın ifadesiyle KB sahneye konmuş, allegorik dört kişi arasında geçen bir münazaraya veya atasözleri ve bilge deyimleriyle süslenmiş diyaloglu bir sahne yazısına benzer (Dilâçar, 1969, s. 174). Eserin anlatımında oldukça önemli bir yer tutan Ögdülmiş üzerine özel bir makale yazan S. Çağatay, *Kutadgu Bilig*'in öğütlerine benzer devlet idaresi ile ilgili konuların önceden de var olduğunu belirtir. Yusuf Has Hacib'in bunları biliyor olması gerekir, belki de bu konuları örnek almıştır (Çağatay, 1970, s. 104-105).

Bu bildiride, eserin metninde 309 kez geçen *teg* "gibi" benzetme edatına (Arat, 2006, 1239) odaklanılarak söz konusu beyitler bir derlem hâline getirildi. Metinde zamir ile birlikte kullanılan *anı teg, munı teg* gibi yapılar, herhangi bir anlam tahliline gelmeyeceği için hariç tutuldu; ama {isim + teg edatı} biçimindeki yapıları barındıran 258 beyit, "Evren ve Tabiat; Hayvanlar; İnsan, Davranışlar, Toplum; Günlük Yaşantı ve Materyal" olmak üzere dört bölüm hâlinde sınıflandırılırken 34 beyitte ise {partisip + teg} edatı kuruluşu tespit edildi. Toplam 292 beytin böyle tespiti ile Balasagunlu Yusuf'un edebiyat dünyasında neyin neye benzediği ve neyin ne ile anlatıldığı hakkında ipuçları bulmak mümkündür.

Bu *teg* benzetme edatının eksiltili (*elliptique*) olduğu;

til arslan turur kör işikte yatur // aya evlig er saḳ başıñnı yiyür

"Dil arslandır, bak eşikte yatar / Ey ev sahibi, dikkat et başını yer" (KB 164) türünden yazara ait yüksek metaforlar (Osm. *teşbih-i beliğ*), oluşturduğumuz söz varlığının şimdilik dışında kalmıştır.

Burada *teg* ile birleşen edat grupları önce kendi yapılarına göre ayrılarak ele alınmaktadır.

1. Partisip + Edat

Dildeki hareketli sıfatlar olan partisiplerin kullanımı KB'nin benzetmeler dünyasında azımsanmayacak bir edebî güç oluşturur; metinde 37 adet "partisip + teg edatı" kuruluşu belirlenmiştir. -DUK (6 beyit); -Ir; -Ar (21 beyit); -mAz (1 beyit); -GU (9 beyit). Kazakça gibi yeni Türk yazı dillerinde çok yaygın kullanılan -GAndAy morfeminin kökeni olan {-GAn teg} yapısına KB'de hiç rast gelinmemiştir. Metinde partisiplerin en yaygın olanı beklendiği üzere geniş zamanda birikmiştir:

-Ir; -Ar (21 beyit)

tüpi yél ***keçer teg*** *tiriglik keçip*

asıġsız ulır-men özümke açıp (1175)

yıl ay kün ***keçer teg*** *tiriglik keçer*

keçer kün keçürgey séni belgülüg (1214)

tüpi yél ***keçer teg*** *tiriglik keçip*

odundum men emdi küyer-men açıp (3796)

yorığlı bulıt teg yégitlikni ıdtım

tüpi yél ***keçer teg*** *tiriglik tükettim* (6521)

Ömrün fırtına veya tipiye benzer biçimde geçip gittiğini söyleyen yazar, metnin çok farklı yerlerinde de bunu belirtir; bu geçicilik yukarıdaki şu beyitte güzel vurgulanmıştır: "…geçip giden günler seni de muhakkak alıp götürecektir." (1214)

tüme torku kalkan kötürdi öşün

yaruk yüz ***küler teg*** *yarudı ajun* (3288)

yaşık koptı yérdin kötürdi başın

yaruk yüz ***küler teg*** *yırıştı tişin* (3953)

odundı baka kördi kötrüp başın

kalık kız ***küler teg*** *yırıştı tişin* (5827)

Balasagunlu, insanın ve güzel bir kızın gülen parlak yüzünü parlayan gökyüzüne benzetmeyi sevmekte: "…gökyüzü kızların tebessümü gibi dişlerini gösterdi" (5827).

Bu partisipler arasında konuşmak ve söz hakkında yanmak üzerinden çok güzel bir mecaz da var:

irig sözlemegil kişike tilin

irig til ot ol kör ***küyer teg*** *yalın* (1415)

"İnsanlara kaba söz söyleme; kaba söz alev alev yanan bir ateştir".

Bu kaba söz (*irig til*) Balasagunlu'nun KB'de dil üzerine verdiği eğitimde önemli bir yer tutuyor:

tügük yüz irig söz küwez kür kılık

kişig yirgürür köndrü bilmez yorık (2077)

"Asık suratlı, kaba sözlü, kibirli, mağrur insan, herkesi kendinden nefret ettirir ve işini yoluna koyamaz."

Ögdülmiş'in Odgurmuş'u ziyareti ile başlayan söyleşide de (XL bölümü; 3423-3426) 'dilini tutmak-kendini bilmek' konusu devam eder:

"Yalnız olunca, insanları çekiştirmem; dilimi lüzumsuz ve boş lâflar ile günaha sokmam -dedin. Ortada kimse yoksa ve kendin insanlar arasında oturmuyorsan, kimin hakkında konuşacaksın. Bak, yiğit o kimsedir ki, insanlar arasında gezer, fakat dilini muhafaza eder ve böylece baş-köşeye geçer. Kaba söze yumuşak cevap vermeli ve acı sözlere de tatlı sözle mukabele etmelidir."

-DUK (6 beyit)

Bu 6 adet partisibin –mAdUK olumsuz biçimli şekli yaygınca görülüyor.

ara körse yügrür bezenip udu

ara ***körmedük teg*** *kılur yér kodu* (402)

ara ***körmedük teg*** *yüz ewrer özüñ*

adınsığ bolur barça kılkıñ sözüg (718)

kalı bulmasa ol ewürgey yüzin

toğup ***körmedük teg*** *yıratğay özin* (4116)

bu kün kör neçe ***toğmaduk teg*** *bolup*

kara yér katında yaturlar ölüp (6402)

Bunların birinde çok güzel bir hikmet vardır:

bolup ***toğmaduk teg*** *yitip bardı cân*

ajunda atı kaldı belgü nişân (1522)

"Rûh, hiç doğmamış gibi, kayboldu, gitti; dünyada alâmet ve nişan olarak, yalnız adı kaldı."

Metinde -DUK'un geçmiş zamanda eş anlamlısı olan -mIş (3 beyit) partisibi 3 beyitte görülüyor:

negü tér eşitgil kişi edgüsi

kalı ***teñlemiş teg*** *ukuş belgüsi* (2838)

tiriglik bolur suw sen ***aymış teg*** *ök*
yarım içse kalsa yarımı ülüg (6058)

toğardın kara kuş kopup örledi
yağı ot ***kötürmiş teg*** *ot yıldradı* (6219)

-GU (9 beyit)

saña emdi awnıp yorır erdi öz
maña ***titgü teg*** *sen adın boldı söz* (1083)

adın ma bu béş neñ yırak tutğu beg
atı edgü bolsa kü çaw ***bolğu teg*** (2060)

bu yarñlığ sü başçı bulur erse beg
işi başka barğay küwenç ***bolğu teg*** (2413)

bu kurka tegürse tapuğçığ bu beg
ötedi tapuğçı hakın ***öggü teg*** (4071)

bitig ***bütmegü teg*** *kişike bolur*
seniñde bütünrek adın kim bulur (4946)

bu ança iş ermez ağır ***kelgü teg***
bu iştin beliñlep yırak tezgü teg (4950)

yanut bérdi odğurmış aydı ay beg
taçımnı körür sen kişi ***öggü teg*** (5104)

yanut bérdi ögdülmiş aydı ay beg
bodun hâli edgü du'â ***artğu teg*** (6351)

ukuşluğ kişiler sözi ***öggü teg***
köni tüz bolur ol özi belgü teg (6356)

KB'de **-GU** partisibinin *teg* edatlı kullanımlarında edebî bir değere rastlanmıyor. Bunlar metnin anlatımı içinde sıradan {-AcAk gibi} kuruluşları olarak gözleniyor.

2. İsim + Edat

Eserde belirlediğimiz örnekler arasında asıl birikim oluşturan {isim+ teg} yapısını anlam içeriklerine göre tematik biçimde ele almak istiyoruz. KB metninden biriktirilen *teg* benzetmeli örnekler I. Evren ve Tabiat; II. Hayvanlar; III. İnsan, Davranışlar ve Toplum; IV. Günlük Yaşantı ve Materyal başlıkları altında sınıflandırılmıştır. Bu bildirinin sınırları içinde kalmak amacıyla sadece ilk bölümü Evren ve Tabiat başlığı altında ayırarak dikkatlere sunmak istiyoruz.

Evren ve Tabiat

Metinde ayırdığımız bu söz varlığında benzetme esası olarak "güneş ve ay" ile "su ve ateş" öne çıkıyor. Klasik edebiyatta çok sık rastlanan bu gök cisimlerinin benzetmeli anlatımları (krş. Levend, 1980, s. 567-569) KB'de de az değildir.

Kün

Tanrı övgüsü bölümündeki şu veciz beyit:

barıñ belgülüg sen ***kün ay teg*** *yaruk*

neteglikke yetgü köñül ögde yok (12)

"Senin varlığın, parlak güneş ve ay gibi, bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur."

Yine *Bayat* "Tanrı" bağlamındaki şu beyitte güneş benzetmesi vardır:

saña tegdi emgek kelü hem baru

yanutı bayat bérsü ***kün teg*** *yaru* (4872)

"Boraya gelip gitme zahmetine katlandığın için, Tanrı sana bunun ecrini ihsan etsin, güneş gibi parla."

Güneş kavramı bu *kün* dışında *yaşık* "güneş" olarak da hükümdara teşbih edilmektedir:

yaşık teg *yaruğıl ay ilçi bügü*

bodun bulsu séndin kör içgü yégü (5359)

"Ey hakim hükümdar, güneş gibi parla; halk senin sayende bol yiyecek ve içeceğe kavuşsun."

Gökyüzü hakkında şeytan yüzü diye beklenmedik bir benzetmeyi de buraya katmak uygun olur:

ajun tul tonın kedti kaşın tügüp

*kalık **yek yüzi teg** karardı oñup* (5029)

"Dünya ıztırap içinde, tekrar dul elbisesini giydi; gök, şeytan yüzü gibi, soldu, karardı."

Ay, Tolun

KB'nin başkahramanlarından adaletin sembolü Kün Togdı, şüphesiz ki kesilmez bir güç kaynağı olan güneştir. Ay Toldı "Dolunay" adlı ilk vezir ise anlık bir parlayışla, fani bir serveti sembolize etmektedir (Starr, 2019, s. 413).

*kıyâmette körkit **tolun teg** yüzin*

elig tuttaçı kıl ilâhî özin (48)

"Ay-Toldı Hükümdara Devlet Sıfatını Söyler" (XVI.) bölümündeki ay anlatımında da insana 'kut'un zamanla gelip ünleneceği ve gittikçe parlaklığının artacağı, ancak bu saadetin dolunay gibi olduğu yani tekrar küçüleceği belirtiliyor:

kelir kut kişike atı çawlanur

*yañı **ay teg** artar yarukı tolur* (740)

"İnsana saadet gelir, meşhur olur; yeni ay gibi, büyür ve parlaklığı artar."

yayığ télve devlet köñül bamağıl

***tolun teg** bu devlet yana irilür* (741)

"Dönek ve deli saadete gönül bağlama; saadet dolunay gibidir, tekrar küçülür."

Dolunayın parlak bir insan yüzü gibi olduğu şu beyitlerdeki benzetmelerde vardır:

*yalıñ yüzlüg oğlan **tolun teg** yüzi*

bodı tal kara saç bediz teg özi (2914)

"Yüzünde henüz tüy belirmemiş bu oğlanların yüzü dolunay, boyu fidan, saçı kara ve görünüşleri tasvir gibi güzel olmalıdır."

yıparsığ kara başka kâfûr eşüdüm

***tolun teg** tolu yüz kayuka ilettim* (6530)

"Misk gibi kara başıma kâfur örttüm; dolunay gibi dolgun yüzü nereye götürdüm."

Su

KB'de su daha çok bereketi, toprağa faydası ile anılmaktadır:

biliglig sözi yérke ***suw teg****-turur*

akıtsa suwuğ yérde ni'met önür (972)

"Bilgilinin sözü toprak için su gibidir; su verilince, yerden nimet çıkar."

Bilgili kişinin sözü, su benzetmesi ile somutlaştırılıyor. İnsanın duyacağı bilgi dolu bir söz için, su verilen topraktan nimetlerin yetişmesi mukayesesi ise çok etkilidir. Yine aşağıda verilen iyi sözün akarsu benzetmesi, aktığı yerde çiçekler açması da edebî değeri yüksek bir anlatımdır:

akar suw teg *ol bu tilin edgü söz*

kayuka bu aksa çéçek öndi tüz (2688)

"Dilin söylediği iyi söz ise, akarsu gibidir; nereye akarsa, orada çiçek açar."

Bilginin su ile somutlaştırılan teşbihi şurada da çok çarpıcı bir anlatıma ulaşır:

biligsiz yürek til negüke yarar

bilig birle ***suw teg*** *kamuğka yara* (6606)

"Bilgisiz yürek ve dil neye yarar; bilgi ile, su gibi, herkese faydalı ol."

Asayişin, nizamın olmadığı bir ortamda hâkim olan kanunun (*törü*) su gibi şifalı olduğunu gösteren şu beyit, XI. yüzyılın siyasi mücadelelerle dolu ortamındaki Balasagunlu'nun düzene verdiği değeri yansıtıyor.

törü ***suw teg*** *ol küç kör* ***ot teg*** *yoduğ*

süzük suw akıttıñ udıttı otuğ (3107)

"Kanun su gibidir; zulüm ise, ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş söndü."

Bir de acı su gibi dünya malı vardır; hiç doyulmaz. Yazarın dağdaki münzevi Odgurmuş'a söylettiği şu beyit, dünya nimetlerine karşı ciddi bir tasavvufi yorumdur:

açığ suw teg *ol kör bu dünyâ neñi*

neçe içse kanmaz ölimez eñi (3625)

"Bu dünya malı acı su gibidir; insan ne kadar içse, kanmaz; damağı bile nemlenmez."

takı bolmaz erse ajun barça kodtum

ögüz teg *akayı tüpi teg toğayı* (6573)

"Daha da olmazsa, bütün dünyayı bırakarak, nehir gibi akayım, kasırga gibi göklere yükseleyim."

Ot

KB'de ateş iki teşbihte de olumsuzluğun somutlaştırması için kullanılır, ya gaflet uykusuna götürür veya gereksiz söz gibidir ve yakar:

awınma erejke küwenme ay beg

awınçıñ küwençiñ udığa ***ot teg*** (1424)

"Ey hükümdar, avunma ve huzura güvenme; bu avunman ve güvenmen seni gaflet uykusuna düşürür."

küyer ***ot teg*** *ol bu kereksiz sözüg*

ağızdın çıkarmağu küygey özüñ (2687)

"Lüzumsuz söz yanan ateş gibidir; onu ağızdan çıkarmamalısın, sonra kendin yanarsın."

Yalın

KB'de 3 beyitte *yalın* "alev" fiziksel özellikleriyle aniden parlaması, yükselmesi veya kızarması bakımından benzetme unsuru yapılmıştır; bu beyitlerde ise pek yüksek bir edebiyata rastlanmaz, çünkü söz konusu bu üç beyitte de somuttan soyuta bir edebî aktarma yoktur.

baka kördi öñdün kara kuş toğup

kopa keldi yérdin ***yalın teg*** *bolup* (5675)

"Dikkat etti, önce Müşteri yıldızı kalkıp, alev gibi, yerden yükselmeğe başladı."

butıklandı yérde yokaru sata

kalık meñzi boldı ***yalın teg*** *ota* (5679)

"Yerden yukarıya doğru mızraklar budaklandı; gökyüzü ateş ve alev hâline geldi."

ajun kırtışı boldı altun öñi

yalın teg *bolup dünyâ kızdı eñi* (6223)

"Dünya altın rengine büründü, gökyüzü alev gibi kızardı."

Yil, Kölige, Yaşın

Oysa yel ve gölge geçicilikleri üzerinden şu çok güzel iki beyitte gerçekten yüksek bir edebî tesire yol açmışlardır; zira hayat yel gibidir çabucak geçer gider. İslam tasavvufunun iyi bilinen esasına göre dünya da gölge gibidir, elle tutulamaz. Ömür ve yaşayış gibi insanoğlunun en büyük fâni gerçekliğinin yel ve gölge gibi somutluğu sezilmeyen tabiat unsurlarına benzetilmesi tartışmasız bir edebiyat ustalığıdır.

*ınanma tiriglikke **yil teg** keçer*

usanma bu dünyâdın öz terk köçer (1274)

"Hayata inanma, yel gibi geçer; gafil olma, bu dünyadan çabuk göçersin."

***kölike teg** ol kör bu dünyâ toña*

ederse kaçar kaçsa yapçur saña (1409)

"Ey yiğit, bu dünya bir gölge gibidir; onun peşine düşersen, kaçar; sen kaçarsan, o sana koşar."

KB'de *yaşın* "yıldırım" ise yakıcılığının kılıca benzetilmesiyle cesur savaşçıların anlatımında yer verilmektedir:

*kür alp er kötürse **yaşın teg** temür*

azığlığ erenlerde teşlür tamur (3041)

"Cesur, kahraman adam, yıldırım gibi kılıç sallarsa, azılı muhariplerin damarı patlar."

*özüm haydar erse **yaşın teg** kılıçlığ*

ya rüstemleyü men ajunda çawıktım (6549)

"Yıldırım kılıçlı Haydar veya Rüstem gibi, dünyada meşhur oldum."

Yula "meşale"

karartğku ew ol bu kişi tün sanı

*ukuş bir **yula teg** yarutur anı* (1840)

"İnsan, gece gibi, karanlık bir evdir; akıl, bir meşale gibi, onu aydınlatır."

Modern çağlarda da eğitim ve öğretim sembolü olarak vazgeçilmeyen *yula* "meşale" Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığının ve öğretmenliğin çok tanınmış sembolüdür. Balasagunlu, insanın ilkin gece gibi karanlık bir ev olduğunu, ancak aklın bir meşale gibi onu aydınlattığını yüksek bir metaforla belirtiyor.

Odgurmuş'un hükümdara verdiği öğütler arasındaki şu veciz uyarı çok çarpıcıdır:

yula teg *küyer sen bu kün ay ilig*

yarukluk adınka-turur ay silig (5166)

"Ey hükümdar, bugün sen bir meşale gibi yanıyorsun, fakat bunun ışığı başkaları içindir; ey temiz kalpli insan."

Kum, Kaya, Taş, Kömür

Tabiatın bu materyal unsurları ise fiziksel özellikleri olan sertlikleri ile mukayese ve teşbih için kullanılmıştır:

biligsiz kişi köñli ***kum teg****-turur*

ögüz kirse tolmaz ap ot yem önür (975)

"Bilgisiz insanın gönlü kumsal gibidir; nehir aksa, dolmaz; orada ot ve yem bitmez."

iki künlük erter ajunuğ bulup

nelük kerdi kögsin ***kaya teg*** *bolup* (1535)

"İki günlük bu geçici dünyayı bulunca, niçin kaya gibi, göğüs kabartırlar."

kayu bilge tuğdı kayu alp atım

kayu kür küwez er ***kaya teg*** *yalım* (6393)

"Kimi âlim doğdu, kimi cesur, kahraman; kimi yalçın kaya gibi, mağrur ve kabadayı."

ilig aydı ıdtım bitig bir yolı

bitigke yanut kıldı ***taş teg tolı*** (3888)

"Hükümdar dedi: -Bir defa mektup gönderdim, bu mektuba taş ve dolu gibi cevap verdi"

udup bardı azrak odundı yana

öçükmiş ***kömür teg*** *karañku tün e* (3951)

"Bir az uykuya daldı, tekrar uyandı; gece, sönmüş kömür gibi, karanlık idi."

Yaz, Çiçek, Ağaç

yaruk yaz teg *erdim tümen tü çéçeklig*

hazanmu tüşüttüm kamuğnı kurıttım (6531)

"Rengârenk çiçekler ile dolu, parlak bahar gibi idim; hazânamı uğrattım, hepsini kuruttum."

tadu artadı kör küçi eksüdi

kağıl teg *köni bod egildi kodı* (1055)

"Unsurlar bozuldu, kuvveti azaldı; dik vücûdu, yaş söğüt dalı gibi, büküldü."

temâm ***erğuvân teg*** *kızıl meñzim erdi*

bu kün za'ferân urğın eñde tarıttım (6529)

"Benzim kırmızı, tam bir erguvan gibi idi; bugün yüzüme safran tohumu ektim."

yadım tü ***çéçek teg*** *yıdı kin burar*

ötündüm men itnü tükettim türe (6625)

"Çeşitli çiçekler yaygısı gibi, kokusu miske benzer; ben bunu düzene koyup, tamamladım ve herkesin istifadesine arz ettim."

Kaynaklar

Arat, R. R. (1985). *Kutadgu Bilig II Çeviri*, 3. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (2006). *Kutadgu Bilig - Yusuf Has Hacib*. İstanbul: Kabalcı.

Çağatay, S. (1967). "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği", *TDAY Belleten*, 1967 (1968), s. 39-49.

_____ (1970). "Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş", *Türk Kültürü*, IX: 98, s. 95-111.

Dilâçar, A. (1969; 2018). "Bize Manevi Cihazlanmayı Öğreten Kutadgu Bilig", *Dil Yazıları* (Haz. M. S. Kaçalin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 171-186.

İnalcık, H. (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset ve Nazariye Gelenekleri". *Arat İçin*, Ankara: TKAE, s. 259-271.

Konırov, T. (2007). *Turaḳtı Tenevler Sözdigi*. Almatı: Arıs.

Kaçalin, M. S. (2008), *Yûsuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig, Metin*. Kültür ve Turizm Bak. Yay. (e kitap).

Lakoff, G. & Johnson, M. (2015). *Metaforlar -Hayat, Anlam ve Dil*. İstanbul: İthaki.

Levend, A. S. (1980). *Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve*

Mefhumlar. İstanbul: Enderun.

Starr, F. (2019). *Kayıp Aydınlanma - Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. İstanbul: Kronik.

Tekin, Ş. (1972). "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 3, Ekim-1971 (1972), s. 35-60.

Yunusoğlu, M. K. (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutadgu Bilig'e Göre Türk Yönetim Sanatının İncelikleri: Yönetim ve Çeşitli Halk Kesimleri ile İlişkiler

İsmail ÖZÇELİK*

Giriş

Tarihte "siyasetname" adıyla, Türk, Arap, Fars ve Hint edebiyatında devlet adamlarına yönelik olarak yönetim sanatına ilişkin bilgiler veren eserler kaleme alınmış ve hükümdarlara ya da devlet adamlarına sunulmuştur. Daha çok hükümdarlar için yazılmış olan bu siyasetnamelerde devlet yöneticisi olarak hükümdarın sahip olması gereken nitelikler, saltanat yapmanın şartları ve kuralları anlatılmıştır. Bu eserlerde ideal bir devlet adamı ve devlet örgütünün nasıl olması gerektiği belirtilerek, kötü yönetici ve yönetimlerin doğuracağı zararlı sonuçlar açıklanıp hükümdar ve diğer kamu yöneticileri uyarılmaktadır.

Bunun yanında bir ülkenin siyasal ve toplumsal yaşamını, askerî ve mali örgütlerini, kanun ve kurallarını, toplumun gelenek ve göreneklerini de tanıtan siyasetnameler, esasen dinsel temellere de dayandırılmışlardır. Kur'an-ı Kerim'den hadislerden ve tarihten de örnekler içeren bu tür eserlerde, geçmişteki kötü olaylar, zalim, tecrübesiz, cahil sultan ve vezirler ile diğer devlet görevlilerinin devlet ve toplum hayatında yol açtıkları olumsuzluklar ile akıbetleri ayrıntılı olarak ve darbımesellerle anlatılmaktadır.

Sözünü ettiğimiz siyasetnamelerden ilk akla gelenler; Farabi'nin *El-Medinetü'l Fazıla*, İbn-i Teymiye'nin *Siyasetül Şeriyye*, Maverdi'nin *Ahkamüs Sultaniyye*, Nizamülmülk'ün *Siyasetname*, Keykavus bin İskender'in *Kabusname*, Lütfü Paşa'nın *Asafname*, Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Nasihütüs Selatin* ve Pirizade'nin *Kitabüs Siyase* isimli eserleridir. İşte *Kutadgu Bilig*'de kendi dönemi için bu örneklere benzer ve siyasetname tarzında yazılmış kadim eserlerden birdir (Özçelik, 2013).

Eserin mevcut orijinal nüshaları üç tanedir. Bunlar; Herat, Fergana ve Mısır nüshalarıdır. *Kutadgu Bilig*'in ele geçen nüshaları arasında en önemlisi, Fergana nüshasıdır. Bu nüshayı Türkistan Fergana'da bulan Zeki Velidi Togan, eser hakkında genel bir bilgi vermiştir. Buna göre, kitabın dağınık sahifeleri sonradan bir araya getirilerek dikilmiş ve dörtlükler altın suyu ile yazılmıştır. Diğer nüshalara göre daha itinalı yazılmış olan bu nüshanın baş ve son kısımları eksiktir ve nerede, ne zaman, kimin tarafından, kimin için yazılmış olduğu hakkındaki kayıtlar da bu eksik sahifeler ile kaybolmuştur. Herat ve Mısır nüshalarında başta mensur mukaddime sonra manzum mukaddime ardından

* Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, *iozcelik6@gmail.com*

bölümlerin fihristi ve sonunda da *Kutadgu Bilig*'in metni gelirken Fergana nüshasında manzum mukaddime yoktur. Eser 1943 yılında, Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasım hâlinde yayımlanmıştır.

Yusuf Has Hacib, (Balasagunlu Yusuf) hakkındaki bilgilerin tek kaynağı, yine kendi eserine sonradan eklenmiş olan manzum ve mensur mukaddimelerdir. Yusuf, XI. yüzyılda, Balasagun'da (Kuz-Ordu) doğmuştur. Seçkin bir aileye mensup olup ilmi ve faziletleri ile cemiyetin içinde yüksek hizmet mertebesine erişmiş bir zattır. Eserinin yazımına Balasagun'da başlamış, Kaşgar'da tamamlamıştır (1069-1070). Eseri bitirdikten sonra Karahanlı hükümdarı Tabgaç Kara Buğra Han'ın huzurunda okumuştur. Hakan, şairin kalem kudretini takdir ederek, ona iltifat etmiş ve yanına alarak görevlendirip kendisine sarayında "Has Hacib" görev ve unvanını vermiştir. Bundan sonra, namı "Yusuf Has Hacib" olarak yayılmıştır. Eserin yazımı için 18 ay uğraştığı, eserinin bazı beyitlerinden (365-371) kendisinin 50 yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, Yusuf Has Hacib'in 1019 yılı civarında doğduğu söylenebilir. Ölümü hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kutadgu Bilig, Türk düşünce ve sanat hayatının en eski ve örnek eserlerinden biridir. *Kutadgu Bilig*'in sözlük manası "Mutluluk Bilgisi" ve "Devlet Olma Bilgisi"dir. Yusuf Has Hacib, kitabın adını ve anlamını giriş beyitlerinde şöyle izah etmiştir: "Eserin adını 'Kutadgu Bilig' koydum, okuyana kut olsun ve ona yol göstersin.", "Ben sözümü söyledim ve kitabımı yazdım, bu kitap uzanıp her iki dünyayı tutan bir eldir.", "İnsan her iki dünyayı devletle elinde tutarsa, mesut olur, bu sözüm doğrudur."

Eserin çevirisini yaparak okuyucuya sunan Reşit Rahmeti Arat'ın, *Kutadgu Bilig* ile ilgili olarak "Yusuf Has Hacib'in bu eserinde, Türk dil ve edebiyatından başka Türk içtimaiyatı, Türk tarihi ve umumiyetle Türk kültür tarihi ile uğraşanlar da kendi sahalarını aydınlatacak birçok parıltılar bulacaklardır" şeklindeki ifadesi, eserin ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından çok anlamlıdır.

Kutadgu Bilig'in başlangıcında Allah'a, Hz. Muhammed'e ve sırasıyla 4 halifeye övgü yapıldıktan sonra eserin sunulduğu Karahanlı hükümdarı olan Buğra Han'a methiye yapılmış ve giriş bölümü sonlandırılmıştır. Dönemin hükümdarı Buğra Han'a takdim edilen eserinde müellif, ideal devlet düzeninin nasıl olması gerektiğini, karşılıklı soru-cevap yöntemini kullanarak ele almaktadır. Eserde dil olarak Türkçenin Çağatay lehçesi kullanılmaktadır. *Kutadgu Bilig*, edebî tür olarak "mesnevi" tarzında yazılmış olup Türk tarihinde "siyasetname" tarzında yazılan ilk eser olması bakımından önemlidir. Eser, 6645 beyit, 85 baptan (bölümden) oluşmakta olup dört ana karakter üzerinde kurgulanmaktadır. Hükümdar olan "Küntoğdu" (Gündoğdu) kanun (Töre) ve adaleti, vezir olan "Aytoldu" (Dolunay), kut, mutluluk ve saadeti, vezirin oğlu

olan "Ögdülmiş" (Övülmüş), akılı ve nihayet vezirin akrabası olan "Odgurmuş"ta (Uyanmış) akıbet ve hayatın geçiciliğini temsil etmektedirler. Bunların haricinde eserde Vezir Aytoldu'nun Hacib ile buluşmasını sağlayan "Küsemiş", huzura kabulü sağlayan "Hacib", arada hizmet gören "Oğlan", haber getiren "Yumuşçı" ve "Zahid"in yanında çalışan "Kumaru" adındaki görevli memurlar da temsili bir önem taşırlar.

Türk Yönetim Sanatının İncelikleri

Türklerin devlet kurma ve teşkilatlanmadaki maharetleri herkesçe bilinen tarihî bir gerçektir. Bu cümleden olmak üzere; Türk tarihinin kökenleri ve eski dönemlere dair yapılan çalışmalarda elde edilen bulgular, bin yıllardır Türk devlet geleneğini derinden etkileyen devlet ve toplum idaresine ilişkin belli başlı bazı kavramların temel kaynaklarda işlendiği ve ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Göktürk kitabelerinden başlayarak bu temel kavramlar zamanla kutsanan ve hükümdarın günlük davranışından, devletin yönetim felsefesine varıncaya kadar birçok alanda etkili olmuş ve Türk devlet geleneğinin mutlak değişmezleri olarak yakın zamanlar ve hatta günümüze kadar gelmiştir. Bu kavramların en başında kut ve töre mefhumları ile adalet gelmektedir. Bahaeddin Ögel, "töre" denilen kanunun devletle özdeşleştiği ve kurucusunun adını taşıdığını söyleyerek Oğuz Han töresi, Bumin Kağan töresi, İstemi Kağan töresi, Çingiz Han Töresi, örneklerini vermekte, törenin topluluk düzeni ve askeri bir disiplin oluşturmak amacıyla devlet ve toplum hayatında oluşturulan esaslar olduğunu ifade etmektedir (Ögel, 1982, s. 80-81).

Bu durum bizleri Türklerde daha İslam öncesinden bir devlet yönetim sanatı ve anlayışı olduğu ve bunun ilerleyen yüzyıllarda geliştirildiği sonucuna götürmektedir. Zira önemine binaen ele aldığımız ve Türk kültürünün en önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'de de "töre" yani kanun kavramına 153 defa vurgu yapılmıştır ve eserde tekrarlanmaktadır (Kasapoğlu Çengel, 2007, s. 81). Aslında töre kelimesi, içerisinde kanun anlamı bulunsa da kanundan daha farklı olarak bütün kâinata hâkim olan, yöneten ve nizam veren bir yüksek kanun şeklinde anlaşılmış ve kullanılmıştır (Başer, 1995, s. 76-78).

Kutadgu Bilig'e Göre Yönetim ve Çeşitli Halk Kesimleri ile İlişkiler

Yukarıda da ifade edildiği gibi Kutadgu Bilig muhteva bakımından dört ana tema üzerine oturtulmuştur. Bunlar; "kut" ve "töre" (kanun), "adalet", "akıl" ve "hayatın geçiciliği" gibi konulardır (Özçelik, 2019). Eserin bu çerçevedeki devlet hayatı ve yönetim konusunda, birçok konuya çözüm getirmeye çalıştığı gibi devlet yöneticisinin çeşitli halk kesimleri ile olan ilişkileri noktasında da bir dizi fikirler ileri sürdüğü ve tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir (Özçelik, 2016). Bu noktada yöneticilere, avam, âlimler, çiftçiler vs. çeşitli halk kesimleri ile nasıl ilişki kuracakları ve bunlara karşı hangi davranışları sergilemeleri gerektiği ile bu kesimlerin devlet ve toplum hayatı bakımından ehemmiyeti

anlatılmaktadır.

Kutadgu Bilig'de yönetim sanatının incelikleri ve çeşitli meslekleri icra eden toplumsal kesimlere mensup şahsiyetlerle yöneticilerin nasıl ilişkiler kuracakları farklı başlıklar altında işlenmektedir. Bu konudaki ilk başlık toplumun çoğunluğunu oluşturan "avam" hakkındadır. Daha sonra âlimler, çiftçiler, hayvancılıkla geçinenler, tabipler, müneccimler, efsuncular ve zanaat erbabı gibi kesimler ile ilişkiler ayrı başlıklar hâlinde işlenmektedir. Bu mesleklerin özellikleri, meslek erbabının tutum ve davranışları ile toplumsal hayat ve devlet yönetimi bakımından bunların yer ve ehemmiyetleri irdelenmiş ve yönetim kademesinde olan şahısların bu kesimlerle nasıl ilişki kurmaları gerektiği ile nelere dikkat etmelerinin lazım geldiği açıklanmaktadır. Bu bağlamda başlıca meslek sahibi ve kesimler ele alınacak olursa aşağıda açıklandığı şekliyle değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir.

Devleti Yönetenlerin Avam ile İlişkileri

Kutadgu Bilig'de yöneticinin ilişki içinde olacağı "avam" kavramını ele aldığımızda, eserde önce halkın bu kesiminden söz ettikten sonra; "ali-evladı", "âlimler", "efsuncular", "rüya tabircileri", "müneccimler", "şairler", "çiftçiler", "satıcılar", "hayvan yetiştirenler", "zanaat erbabı" ve son olarak da "fakirler" ile ilişkiler sırasıyla ele alınmaktadır. Bu durumda ister istemez "avam" kim oluyor ve bunun sınırları nedir ya da "avam" denilen kesim kimdir sorusu akla gelmektedir (Uludağ, 2007, s. 105-106). Sözlük anlamıyla "halk, sıradan insanlar" anlamına gelen "avam" kelimesi âlim, filozof ve mutasavvıf, hatta idareci gibi zümrelerin kendilerinden olmayan çoğunluk için kullandıkları bir terim olarak görülmektedir. Bunun karşıtı havastır. Bu kavram için yapılan açıklamalardan bu kesimin meslek erbabı, aydınlar ve zanaatkârların dışında kalan halk yığınları olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri ile zanaatkâr kitlesini nereye koyacağımız müphem kalmaktadır. O hâlde Yusuf Has Hacib'in "avam"dan kastı hangi zümreye mensup olursa olsun kaba, kültürsüz ve sıradan insanlar olmalıdır.

Zaten Yusuf Has Hacib'e göre, "Avam" ile yöneticilerin ilişkilerine bakıldığında "avam halkı" dediği bu kesim eğitimsiz, kaba, medeni olmayan, işinde gücünde olan ve toplumun çoğunluğunu oluşturan kesimdir.

Devleti yöneten idarecilerin bir şekilde muhatap olduğu ve vergi ile askerlik gibi çeşitli hizmetlerine muhtaç olduğu bu kesim yani halk, önemi nedeniyle kaynakta ilk sırada yer almış olmalıdır. *Kutadgu Bilig*'de kamu idaresine elinde tutan yöneticilerin devlet içinde en geniş kesimi oluşturan bu tabaka ile nasıl ilişki kurmaları gerektiği ve bu konuda izleyecekleri yolu gösteren ibare ve ifadeler yer almaktadır.

Bu bağlamda vezirin oğlu olan Öğdülmüş, vezirin yakın akrabası olan Odgurmuş'a "avam"la nasıl münasebet kurulacağını uzun uzun açıklamış ve bu hususta dikkat çekici olarak özetlenebilecek aşağıdaki görüşleri ileri sürmüştür (Arat, 1974, s. 312-313). Buna göre, kamu yöneticileri ve idareci konumunda olanlarının "avam" ile tabiatlarının tamamen birbirine zıt olduğu öncelikle ifade edilmiş ve "avam"ın bilgisiz ve cahil olduğu, ayrıca "avam"ın bilgi seviyesi ve aklı ile tavrının da tabiatı gibi olduğu söylenerek yönetenlere şu hususlara dikkat etmeleri önerilmektedir.

"Avam halkı görgüsüz olur. Aralarındaki münasebetlerde ne töre ne de usul vardır" denilerek kaba ve cahil sayılan bu kesimin genel karakteri tasvir edilmiştir. Ancak bunun ardından da bunlar olmadan devlet ve toplum hayatında iş olamayacağı, bu nedenle de yöneticilerin devlet ve toplum düzeni için, onlarla iyi ilişkiler kurup kendilerine hoş muamelede bulunmaları önerilmiştir.

Ancak, bir şartla ve bu kesimle araya mesafe konulması, arkadaşlık edilmemesi gerektiği ve bu çerçevede ilişkilerin sürdürülmesi istenmiştir. Yine "avam" kesimi "kara halk" olarak nitelendirilmişlerdir. Bu tabir, bilindiği gibi diğer Eski Türkçe metin ve tetkik eserlerde geçen ve "kara-kemikli budun" şeklinde ifade edilen halk için kullanılmıştır. Bunun zıddı da "ak-kemikli budun" olup havas ve yönetici zümre için kullanıldığı bilinmektedir. "kara-kemikli budun" olan "avam"ın *Kutadgu Bilig*'deki adı "kara halk" şeklinde geçmektedir. Yusuf Has Hacib, "avamın yani kara-halkın tabiatı her vakit kapkaradır, iyice dikkat et, kendini karaya bulaştırma" diyerek yönetici olanlara tavsiyede bulunurken bunlarla araya mesafe konulmasını tavsiye etmektedir.

Saltanat süren padişah ve devlet adamları ile beylerin ilişkilerini bu kesimle belli bir seviyede tutmaları istenerek bu konuda şöyle denilmiştir: "Kara-halkın hareketi başıboş ve tabiatı birbirini tutmaz, onların işi gücü hep tabiatı gibidir. Karınlarını doyurmak için yemeği bilirler. Onların boğazdan başka hiçbir kaygıları yoktur."

Bu bağlamda "Tecrübeye dayanan ve yolundan hiç şaşmayan insan, kara-halkın tabiatı hakkında ne der? Dinle" denilerek "Kara-halkın kaygısı hep karnıdır. Onun çalışıp didinmesi hep karnı içindir. Birçok kimseler boğaz uğrunda canlarını vermişlerdir. Şimdi de kara toprak altında pişmanlıkla ateş yerler" (Arat, 1974, s. 313) şeklindeki ifadelerle son bulmaktadır.

Dikkat edilecek olursa eserde devlet yönetimi altında bulunan geniş halk kesiminin ekonomik gereksinimi ve temel ihtiyacı olan gıda maddelerine vurgu yapılarak insanların beslenmesi, hayatını idame ettirmesi, bunların bey ve devlete olan bağlılık ve ihtiyacını ön plana çıkarılmakta ve yönetici kesimin halkın bu gereksinimlerini iyi bilmeleri temel şart olarak gösterilmektedir. Burada konu halkın müreffeh kılınması zenginleştirilmesi ve ekonomik yönden kalkındırılması

ile alakalıdır. Böylece aynı zamanda "kara-halk" sükûnet ve barış ile huzur içinde yaşayacak ve yönetime sorun çıkmayacaktır. Günümüz çağdaş devletlerinde de halkın ekonomik refahını yükseltmek, devletin temel görevlerinden biri sayılmış olup ülke yöneticilerinin bu konuda önlem almaları hep istenmiştir. İşte bu bağlamda "kara-halk" olarak adlandırılan ve devletin geniş kitlesini oluşturan "avam" kesiminin gereksinimlerinin karşılanması ve doyurulmasının önemine vurgu yapılmıştır. Ayrıca eserde bu durumun halkın ileri geri konuşmamaları için de gerekli olduğu ve böylece toplum hayatında birlik ve bütünlüğün sağlanmasının bu sayede mümkün olacağına işaret edilmektedir. "Bunlar iyice itaat altına alınmazsa kendisi hâkim olmaya kalkışır. Ey kardeş, onlarla iyi münasebet kur, onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme" şeklinde yapılan tavsiye de yine halkın ekonomik durumuna vurgu ile alakalıdır. Beyliğin devam etmesi için toplumun ekonomik gereksinimlerin eksik bırakılmaması ve tamamlanması istenmiştir ki bu anlayış, bey olanın eli ve sofrasının açık olması gerektiği anlayışı ile de bağdaşmaktadır.

Ayrıca, *Kutadgu Bilig*'de "Onlara karşı yumuşak dil kullan. Ne isterlerse ver, dikkat et veren alır ve karından istifade eder." Demek suretiyle bu insanlarla olan ilişkilerde zorbalık yerine, adalet, merhamet ve şefkat dilinin kullanılmasının idareye fayda ve üretme katkı sağlayacağına işaret edilmektedir. Yine bunlara çok söylenen sözün makbul olmayacağı ifade edilerek yöneticinin bu kesimle ilişkilerinde kendisine hâkim olması ve dilini sıkı tutması hâlinde hâkimiyetinin daha sağlam olacağı belirtilmektedir. Bilgili insan bunu söyler: "Dinle, itaat et" diyerek "Her sözü, söz diye ağzından çıkarma, lüzumlu olan sözü düşünerek ihtiyatla söyle. Ben gördüm az konuştu, fakat yıllarca çok konuştum diye pişman oldu." şeklinde yöneticilerin insanlarla olan ilişkilerini dil ve üslup bakımından kendilerini iyi ayarlamalarının önemine işaret edilmiştir (Arat, 1974, s. 313).

Yönetenlerin Âlimler ile İlişkileri

Toplumun diğer dilimlerinden birini de "âlimler" olarak gören Yusuf Has Hacib, "Âlimlerle Münasebeti Söyler" başlığı altında, bilim adamları olan âlim ve akil kişilerle yöneticilerin nasıl ilişki kurabileceklerini de ayrıntılarıyla açıklamıştır. Eserde bilim adamları ve âlimlerin saygı gösterilmesi gereken şahsiyetler olduğu belirtilerek öncelikle onların halk ve toplumun yolunu aydınlattığına işaret edilmektedir. Bunun ardından "Onları pek çok sev ve onlardan hürmetle bahset. Çok veya az bilgilerini öğren, faydalı ve zararlı şeyleri birbirinden ayırt ederek doğru ve temiz yol tutan kimseler bunlardır." demek suretiyle ideal insan tipolojisinin âlimlerde olacağına vurgu yapılmaktadır. "Mümkünse onların yerini öğren ve bilgilerini bil, onlara iyilik yap ve yardımda bulun. Onlara dil uzatma. Dünyada bu âlimler olmasaydı, ekilmiş olsa bile yerden yiyecek çıkmazdı. Onların ilmi halk için bir meşale oldu. Geceleyin meşale yanarsa insanlar yolu şaşırmazlar. Malından hisse ayır, onları yedir, içir, güler yüzle, tatlı sözle hizmetlerinde kullan. Onlara sert ve kaba dil kullanma. Onlardan

çekin, saygı göster ve hürmet et, onları dinle. Bilgilerine göre hareket et. Tavır ve hareketleri hakkında arkalarından dedikodu yapma. Senin için lüzumlu olan onların ilmidir. Onlar insanlara yol göstererek doğruluğa sevk ederler. Bunları koyun sürüsünün koçu olarak gör. Onlar başa geçip sürüyü doğru yola götürsünler. Bunlarla iyi münasebet kur ve iyi geçin böylece, saadete kavuşarak her iki dünyada mesut olursun" (Arat, 1974, s. 314).

Bu ifadeleri tahlile tabi tutuğumuzda hayatta en doğru yol gösterici olan ilim sahibi âlimlerin devlet yönetiminde ne kadar önemli olduğu ve toplum ile devlet hayatı bakımından çok büyük bir öneme sahip olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İlim ve âlimin yüceltildiği bu ifadeler hakiki yol göstericinin ilim olduğu gerçeğini beylere hatırlattığı görülmektedir. Bundan da önemlisi Avrupa'da yaşanan aydınlanma çağından asırlar önce bu düşüncelerin dile getirilmiş olması ayrıca önem arz etmektedir.

Yönetenlerin Tabiplerle Olan İlişkileri

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'in bu kısmında bir diğer kesim olan ve sağlık konuları ile ilgilenen tabipler ile ilgili olarak yöneticilerin münasebetlerini nasıl tesisi edecekleri hakkında ayrı bir bahis açar ve bu konuda şunları söyler: "Bunlardan sonra daha birkaç zümre vardır ki dikkat edersen birinin bilgisi diğerinden farklıdır. Bunlardan biri de tabiplerdir. Bunlar ağrıları ve hastalıkları tedavi ederler. Bu insanlarda senin için lüzumludur. İş onlarsız sağlanamaz. İnsan hayattayken hastalanabilir. Tabibe müracaat ederse tabip, hastalığı ilaç ile tedavi eder. İnsan için hastalık ölümün arkadaşıdır. Yaşayan her insan için de ölüm vardır. Bunlara karşı iyi davran ve onları kendine yakın tut, bunlar lüzumlu insanlardır. Haklarını gözet." (Arat, 1974, s. 315).

Yönetenlerin Yazar, Şair ve Ediplerle İlişkileri

Şairlerle ve edip olanlarla ilgili bir bahsin yer aldığı *Kutadgu Bilig*'de bunlar için "söz dizenler" tabiri kullanılmaktadır. Bunların öven ve yeren şahsiyetler olduğu vurgulanarak bunlarla ilgili de ne tür bir ilişki kurulacağı anlatılmaktadır.

Şair ve yazarların "dillerinin kılıçtan daha keskin" olduğu ve "kalplerinin yolunun ise kıldan ince olduğu" belirtildikten sonra, "Derin ve ince manalı sözler istersen sözü bunlardan dinle" diyerek "İyice dikkat edersen onlar denize dalarak inci ve yakut çıkaran insanlara benzerler. Methederlerse bu metih bütün ülkelere yayılır. Eğer hicvederlerse insan adı daima kötü kalır. Ey kardeş, bunlara mümkün olduğu kadar iyi muamele et. Ey dost, düşme eğer kendin örmek istersen bunları memnun et. İşte, bu kadar, bunlar ne isterlerse ver. Hiçbir şey esirgeme böylece bunları derinden kendine satın al." (Arat, 1974, s. 315) şeklinde ibare ve ifadelerle yöneticileri eleştirmen olan ve her yere gidip gezen şair ve yazarların dillerinden ve eleştirilerinden sakınmaları konusunda onları uyarmaktadır.

Aslında basın yayın organı olan gazete ve dergilerin olmadığı o yüzyıllarda güzel söz söyleyen edip ve şairlerle yazarların gezerek kamuoyunun sesi oldukları düşünülecek olursa bu tespitlerin ne kadar doğru olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu kesim o yüzyıllarda yazı ve söylemleri ile dolaylı olarak bir tür propaganda faaliyeti içindedirler. Bu noktada bey ve idarecinin tutum ve davranışları bunların yazı ve söylemlerine yansıyacağından bu kesimle ilişkilerin yönetim sanatının incelikleri açısından düşünüldüğünde ilişkilerin iyi tutulmasında büyük bir fayda olacağı açıktır.

Yönetenlerin Çiftçilerle Olan İlişkileri

Halkın önemli bir kesimi olan ve tarımla geçinen çiftçiler ile münasebet hakkında bilgi veren Yusuf Has Hacib, başka bir zümrenin de çiftçiler olduğunu söyleyerek bunların da devlet ve toplum hayatı için lüzumlu insanlar olduğunu hatırlatır ve şöyle der: "Sen bunlar ile de temas et, münasebet kur ve böylece boğazın hususunda endişesiz yaşa. Her canlı istifade eder. Yemek içmek zevkini herkese bunlar verir, bütün canlılar acıkanlar ve doyanlar bütün yaşayanlar bunlara muhtaçtırlar." (Arat, 1974, s. 315). "Boğazının ihtiyacını temin için şüphesiz bunlar da sana lazım olacaktır. Bunlar ile de temas et, münasebette bulun boğazın temiz kalır. Yiyeceğin helal olur. Çok ince olan bu doğru yolda yürümek istersen iyi, temiz kalpli insan önce yediğinin helal olmasına dikkat et. Takva sahibi olmak istersen boğazının ve sırtının nasibi helal olmalıdır. Fakirliğe düşmemek ve daima zengin kalmak istersen yumuşak tabiatlı çiftçilerin elleri geniş olur. Tanrı'nın verdiğini geniş gönül ile sarf ederler, her mahluk kendi nasibini alır. Yürüyenler yiyeceklerini ve uçanlar da yönlerini bulurlar. Sen de bunlara katıl, bunlarla münasebet kur, onlara tatlı söz söyle ve güler yüz göster."

Bu ifadeler zirai üretim faaliyetlerinin yürütücüsü olan çitçilerin halk ve devlet için gerekli zahireyi sağlayıp ekonomik refah için vazgeçilmez bir kesim olduğuna vurgu yapmak için söylenmektedir.

Yöneticilerin Satıcılarla olan İlişkileri

"Satıcılar ile Münasebeti Söyler" başlığı altında şöyle denilmektedir: "Bundan sonra gelen satıcı kesimi vardır. Bunlar durmadan ticaret yapar, kar peşinde koşarlar akıl ve gönüllerini tanrıya yönelterek kazanmak için dünyayı dolaşırlar." (Arat, 1974, s. 320). "Onlara katıl, git ve onlar da sana gelsinler. Ne isterlerse ver alışverişte bulun. Dünyayı dolaşan tüccarlar olmasaydı bu çeşitli ipekleri nereden bulurdun? Onlara karşı çok iyi muamelede bulunmaya gayret et, bunlar sayesinde senin adın da iyilikle uzaklara gider, dünyanın her tarafına iyi olsun kötü olsun adını dünyaya bunlar yayarlar. Sana az veya çok bir şeyler hediye ederlerse karşılığını vermek suretiyle sen de onları sevindirirsin gerçekten meşhur olmak istersen satıcılara iyi muamele et." (Arat, 1974, s. 321). Gezgin olan tacirlerin farklı diyarlara seyahat ederek idareci hakkında konuşacakları varsayılarak bu kesimle ilişkilerin de bu yönüne dikkat çekilmektedir.

Yönetenlerin Hayvan Yetiştiricileri ile Olan İlişkileri

"Bundan sonra hayvan yetiştirenler gelir ki hayvan sürülerinin başında Bunlar bulunurlar bunlar doğru ve dürüst insanlardır, hiçbir gizli kapaklı tarafları yoktur ve kimseye yük olmazlar. Yenilecek eti, ordunun binek atı, aygırı ile yük hayvanlarını üretirler. Kımız, süt, yoğurt ve peynir ile evin rahatını sağlayan yaygı veya keçe hep bunlardan gelir. Bu zümreye dâhil kimseler çok faydalı insanlardır. Ey yavrum bunlar ile de iyi münasebetlerde bulunmalısın. Onları yedir, içir. Onlara katıl, hayatını doğruluk içinde geçir. Bunlarda görgü veya bilgi arama. Bunların tavır ve hareketleri serbest olur. Bunlar ile münasebette kendine dikkat et, görgüsüz ve kaba insanlardır. Onlara tatlı söz söyle, fakat onlara arkadaş gibi hareket etme, bunlar cahil ve haşin insanlardır." (Arat, 1974, s. 322).

"Tecrübe yoluyla bilen insan çok güzel söylemiş. Bilgisiz insanı kendine fazla yakın tutmamalısın. Bilgisiz kimselere yaklaşma kendine hâkim ol, kendine hâkim olan insan hayatı saadet içinde geçirir. İşte hayvan yetiştirenler böyledirler. Onlara katılmak istersen bu sözüm sana yol gösterir."

Yöneticilerin Zanaat Erbabı ile Münasebeti Söyler

"Bunlar demirci ayakkabıcı Derici yahut cilacı boyacı veya yapıcıdır, bu dünyanın süsü bunlardan gelir, hayret verici öneriler bunlardan çıkar. Bunların sayısı pek çoktur, sayarsan söz uzar, bunlarla görüş tanış, onları sevindir ki kendi hayatında huzur içinde geçsin. Senin ısmarladığın bir işi yapınca, onların hizmet hakkını derhâl öde... Bol bol yedir ve içir." (Arat, 1974, s. 322).

Yöneticilerin Fakirlerle Olan İlişkileri

Her devirde yoksul olanlar var olmuştur. Bu bağlamda ekonomik yönden zayıf olan ancak halkın önemli bir kesimini oluşturan yoksulların da devlet ve yönetim bakımından dikkatle izlenmesi ve bunların korunması istenmiştir. Kutadgu Bilig'in "Fakirler ile Münasebeti Söyler" (Arat, 1974, s. 323) başlığının altında sözünü ettiğimiz bu kesimin göz ardı edilmemesi ve yöneticilerin bunlara yardımcı olmaları hususunda şu görüşler ileri sürülmüştür. "Bundan sonra fakirler gelir, onlara mal ile iyilik et. Yedir ve içer. Ey kardeş, bunlar sana duacıdırlar... Hey dostum, bu çok iyi bir şeydir. Onlardan karşılık bekleme. Buna mukabil Tanrı sana Cennet'i nasip eder. Bunların işlerini hallederken merhametli davran, böylelikle bütün bu insanlar sana yakın olurlar. Böylece kendin her iki dünya nimetini elde edersin iyi nam kazanırsın ve namın dünyaya yayılır." (Arat, 1974, s. 323).

Bunların dışında "ali-evladı" yani "ehlibeyt"in Peygamberin uyruğu olmaları, sevgili peygamber hakkı için sevilip sayılması öğütlenmiştir. Ayrıca efsuncular, rüya tabircileri ve müneccimlerle olan ilişkiler hakkında da yöneticilere tavsiyelerde bulunulmaktadır.

Sonuç

Kutadgu Bilig, bütünüyle bir siyaset bilimi ve tarih felsefesi abidesidir. Bu nedenle *Kutadgu Bilig*'de adalet, töre, kut ve yasaların uygulanması devletin görevleri ve halkın devlete karşı sorumlulukları ile devlet yönetiminde en önemli ipuçları ayrıntılı bir şekilde işlenmektedir. Yusuf Has Hacib, bu eserinde sadece dönemin hükümdarlarına değil kendisinden sonra gelecek tüm hükümdarlara ve iktidar sahiplerine öğüt ve tavsiyelerde bulunmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de adalet kavramına geniş bir şekilde yer verilmiş ve vurgu yapılmıştır. Hükümdar tahtının adaletle ayakta kalabileceği savunularak devlet yöneticilerin adalet ve hakkaniyetten ayrılmamaları gerektiği belirtilmektedir. Yine törelerin (kanunların) adil ve eşit bir şekilde halk üzerinde uygulanması ve devlet nizamın buna göre tesisi istenmiştir. Talih ve kısmet olarak nitelendirilen "kut"un (iktidarın) geçici olduğuna vurgu yapılarak kut sürecinde kişilerin kendinden öncekileri örnek almaları ve kendilerinden sonra geleceklere de iyi bir iz ve intiba bırakmaları öğütlenmektedir. Aslında eserde öğrenme ve ilim hayatı da dâhil olmak üzere pek çok farklı alanlara göndermelerde bulunarak ipuçları verilmiş ve devletle tebaa arasındaki ilişkilerin kurgulanmasına özel bir önem verilmektedir. Bu cümleden olmak üzere devletin yani hükümdarın görevleri sıralanmış ve iyi bir hükümdarın halkı için neleri yapması gerektiği belirlenmiştir. Genel perspektiften baktığımız zaman Türk İslam devletlerinin hepsinde ve Osmanlı Devleti'nin devlet teşkilatı ile toplumumuzun devlet anlayışında bile bu eserin izlerini görmek mümkündür.

Fransız Devrimi'nden yedi asır önce hukuk, adalet ve eşitlik ilkelerine işaret eden *Kutadgu Bilig*'de devleti temsil eden yöneticilerin, toplumun çeşitli katman ve meslek erbabı ile olan ilişkileri sıralanmış ve bu ilişkilerin nasıl düzenleneceği ve devlet hayatında sosyal ilişkilerin yürütülmesi ayrıntılarıyla açıklanmaktadır. Devleti temsil eden yöneticilerin kendi halkını kanun ve adaletle yönetmek, onların hakkını gözetmek, toplumun refah ve iktisadi düzenini sağlamak, gözetmek, can ve mal emniyetini sağlamak gibi vazifeleri sıralanmış ve istikrarlı bir yönetim için halk kesimlerinin hoş tutulması istenmiştir. Zaten çağdaş hukuk devletlerinde de toplum ile ilgili hukuki düzenlemeler aşağı yukarı bu şekilde belirlenmektedir.

Kaynakça

Arat, R. R. (1974). *Yusuf Has Hacib, Kutatgu Bilig*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Başer, S. (1995). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töreden Sevgi Toplumuna*. İstanbul: Seyran Kitap.

(DİA) Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "Kutadgu Bilig", XXVI, İstanbul, 2002, s. 478- 480.

Farabi (2001). *El-Medinetü'l Fazıla* (Çev. Nafiz Danışman). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Gelibolulu Mustafa Ali (2015). *Nasihatu'l Salatin* (Haz. Fariz Çiftçi). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

İbn-i Teymiye (1985). *Siyasetü'l Şeriyye* (Haz. Vecdi Akyüz). İstanbul: Dergâh Yayınları.

İnalcık, H. (2012). *Adalet Kitabı, Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adalet*. Ankara: Kadim Yayınları.

Kasapoğlu, H. Ç. (2007). "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitiği ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine", *Gazi Türkiyat Dergisi*, 2007(1), Ankara.

Keykavus bin İskender (2007). *Kabusnâme* (Çev. Ahmet Mercimek; Göz. Geç. Orhan Şaik Gökyay). İstanbul: Kabalacı Yayınevi.

Levend, A. S. (1963). "Siyasetnameler", *Belleten*, 1962, Ankara, s. 167-194.

Lütfü Paşa (2018). Asafname (Haz. Ahmet Uğur). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi (2018). *Yönetim Esasları*, 3. bs. İstanbul: İlke Yayıncılık.

Nizamü'l Mülk (1978). Siyasetname (Çev. Nurettin Bayburtlugil), 2. bs. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Orkun, H. N. (2000). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Özcan, T. (2007). "Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, s.289-290.

Özçelik, İ. (2019). "Kutadgu Bilig'e Göre İdeal Yönetici ve Devlet Yönetimine Dair Bazı Tespitler", *İlesam Dergisi, Kutadgü Bilig Özel Sayısı*, Mart- 2019, Ankara.

Özçelik, İ. (2016). *Devlet-i 'Aliyye Düşünürlerine Göre Yönetim ve Toplum*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Özçelik, İ. (2013). *Tarih ve Metodolojisi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Uludağ, S. (2007). "Avam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s.105-106.

Kutadgu Bilig ve Dizini Üzerine Düzeltmeler

Sadettin ÖZÇELİK*

R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*'i metin ve tercüme olmak üzere yayımlamış ancak eserin dizinini hazırlama aşamasını sonuçlandıramadan vefat etmiştir. Kendisinin vefatından sonra terekesi, vasiyeti üzerine, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne intikal etmiştir. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Arat'ın dizin ile ilgili fişlerini, düzenlenmek ve kitap olarak hazırlanmak üzere İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne göndermiştir. Daha sonra Muharrem Ergin'in yönlendirmesiyle mevcut fişler, *Kutadgu Bilig* dizininin hazırlanması için beş öğrenciye mezuniyet tezi olarak verilmiştir. Hazırlanmış olan öğrenci tezleri, Kemal Eraslan, O. Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce tarafından denetlenerek yayıma hazırlanmış ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından kitap hâlinde basılmıştır (1979). Ancak hazırlanmış olan söz konusu dizinde birtakım teknik sorunlar ve karışıklıklar bulunuyor. Semih Tezcan, dizindeki mevcut sorunlara hazırlamış olduğu önemli bir eleştiri yazısı (1981) ve bir bildiri (2009) ile dikkat çekmiştir. Daha sonra Özcan Tabaklar, aynı konuya değinerek önemli bir bildiri (2009) ile katkıda bulunmuştur. Bu konuya başka makale ve bildirilerde sınırlı sayıda kelime üzerinde durularak dikkat çekilmiş olduğunu da belirtmek gerekir.

Kutadgu Bilig dizini ile ilgili sorunların bir kısmı şöyle özetlenebilir:

* Bir kelimenin farklı anlamlarda kullanılmış olan örneklerinin aynı başlık altında gösterilmiş ve aynı anlam(lar)ın verilmiş olması,

* Birleşik yapıların ve deyimlerin madde başı olarak değil, bölünerek farklı yerlerde bağımsız kelimeler hâlinde işlenmiş olması,

* Aynı kelimenin farklı başlıklar altında işlenmiş olması,

* Farklı kelimelerin aynı başlık altında işlenmiş olması,

* Alfabe sırasında yapılmış yanlışlıklar,

* Diğer sorunlar.

Kutadgu Bilig metninin okunması ile ilgili sorunların bir kısmı ise şöyle özetlenebilir:

* Metindeki yazım yanlışlarından kaynaklanan sorunlar,

* Yanlış okumalardan kaynaklanan sorunlar,

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, *sozcelik@dicle.edu.tr*

* Metnin yanlış anlaşılmasından kaynaklanan sorunlar,

* Diğer sorunlar.

Bu çalışmada *Kutadgu Bilig* dizininde madde başı yapılmış olan kelimeler ve söz konusu kelimelere verilmiş olan anlamlar ile *Kutadgu Bilig* üzerindeki bazı okumalara düzeltme teklifleri sunulmaktadır:

bar-ıp → tüşti bėrip; tüşti: konak, mola; tüşti bėr-: konaklamak, mola vermek

(0489) *muŋadtı muyanlıkta* ***tüşti barıp → bėrip***
kėçe yattı anda tünedi serip

Arat, yukarıdaki ilk dizenin sonunda geçen iki kelimeyi *tüşti* ve *barıp* şeklinde okumuştur. Dizin hazırlayanlar da *tüşti* kelimesini, *tüş-* fiilinin görülen geçmiş zaman 2. teklik kişi çekimi örneği olarak görmüş ve dizinde "**tüş-** düşmek, inmek" başlığı altında; *barıp* okunmuş olan fiili ise "**bar-** varmak, gitmek" başlığı altında işlemiştir. Arat'ın *tüşti* kelimesinden sonra gelen fiili *bar-* şeklindeki okuyuşunun dizin hazırlayanları yönlendirmiş olduğu açıktır. Ancak bağlama göre beyitte geçen *tüşti* kelimesinin "konak, mola" anlamında ve *tüşti bėr-* deyiminin "konaklamak, mola vermek" anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle *tüşti bėr-* deyimi ayrı madde başı yapılmalıdır.

Burada *bėr-* fiili ile ilgili olarak bir açıklama da yapmak gerekir. Arat, söz konusu fiilin diğer örneklerini -esre ile harekelenmiş olduğundan- *bir-* şeklinde okumuş; söz konusu yukarıdaki beyitte geçen örneği ise -üstün ile harekelenmiş olduğundan- *bar-* şeklinde okumuştur. Oysa burada fiilin üstün ile yazılmış olması, eğer bir yanlış yazım örneği değil ise kafiyeyi güçlendirmek ve fiili *bėr-* okutmak için için yapılmış bir tasarruf[1] olarak yorumlanabilir.

"**bod** boy, kamet"

Dizinde bu başlık altındaki bütün örnekler için "boy, kamet" anlamının verilmesi yanlış olmuştur. Kelimenin anlamı ile ilgili olarak bazı düzeltmeler yapmak gerekmektedir. Söz konusu *bod* kelimesi, metinde şu anlamlarda kullanılmıştır:

bod (I) boy, kamet: 0371, 0371, 1055, 1099, 1099, 1102, 2083, 2086, 2087, 2087, 2089, 2090, 2488, 2663, 2914, 6532

bod (II) boy, halk: 1614, 1622, 3718, 5095

[1] Kafiye tasarrufu konusu için *bk*. Özçelik, 2017, 2018.

bod → bod sın "boy pos"

Ayrıca *bod* kelimesi, 1618, 1849, 2663, 6596. beyitlerde *bod sın* ikilemesi içerisinde kullanılmış olup söz konusu ikileme "boy pos" anlamındadır. Buna göre dizindeki *sın* maddesinden *bod sın*'a gönderme yapılmalıdır.

bol-madı → bul-madı

(5969) *yatu kördi ança usı kelmedi*
tüni boldı yılça yitip ***bul****madı*

Arat, yukarıdaki ikinci dizenin sonunda geçen fiili *bolmadı* şeklinde okumuş ve buna göre de fiil, dizinde "**bol**- olmak" başlığı altında işlenmiştir. Ancak bu okuma şekli ve anlam bağlama uymaz. Beyitte anlatıldığına göre Ögdilmiş'in uykusu kaçmış ve gecesi uzayıp kendisine yıl olmuş, Ögdilmiş bir türlü yiten uykusunu bulamamıştır. Bu bağlama göre beyitte anlamın *yit-><bul-* tezadı üzerine kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Yani söz konusu fiilin *bulmadı* şeklinde okunması ve dizinde *bul*- başlığı altında işlenmesi gerekmektedir.

bul- → bol-

(1489) *körü ıdma ögretgil erdem bilig*
bilig erdemin ***bol****su ilke elig*

(1688) *aŋar ma bu kün kılġu edgü yanut*
ol edgü yanutın bu ***bol****su anut*

(3402) *yağıŋ boldı erse osal* ***bol****mağıl*
yağıka yağı bol tüzünke tüzün

(3443) *tilep bulmasa barça zâhid bolur*
sabırda adın hîle ***bol****maz turur*

Arat, yukarıdaki beyitlerde dikkat çekilmiş olan fiili *bul*- okumuş ve dizin hazırlayıcılar da fiili dizinde "**bul**- bulmak" başlığı altında işlemiştir. Ancak bu okuma şekli ve anlam bağlama uymaz. Söz konusu fiilin yukarıdaki beyitlerde *bol*- şeklinde okunması ve dizinde *bol*- başlığı altında işlenmesi gerekmektedir.

"**elig** el" → *elig tuttaçı* "şefaatçi"

Metinde geçen *elig tut*- ve *elig tuttaçı* örnekleri, "**elig** el" madde başının altında gösterilmiş, ancak anlam için herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

Kanaatimce söz konusu *elig tut-* "yardım etmek, elinden tutmak"[2] ve *elig tuttaçı* "şefaatçi" anlamında kullanılmış olduğundan madde başı yapılmalıdır. Metinde geçen *elig tuttaçı* "şefaatçi" örnekleri şöyledir:

(0030) *sevüg savçı birle kopurġıl meni*
elig tuttaçı *kıl könilik küni*

(0032) *uluġ künde körkit olarnıŋ yüzin*
elig tuttaçı *kılġıl edgü sözin*

(0048) *kıyâmette körkit tolun teg yüzin*
elig tuttaçı *kıl ilâhî özin*

(0062) *olarnı meniŋdin sevindür tuçı*
uluġ künde kılġıl ***elig tuttaçı***

(0388) *habîb sever yolı mėni yetteçi*
ol ok savçı bolsu ***elig tuttaçı***

(1176) *orunçun ya mâlın itilmez işim*
elig tuttaçı *yok bu kün bir kişim*

Nitekim Arat da çevirisinde yukarıdakilerden 48 ve 62. beyitlerde *elig tuttaçı* örneklerini "şefaatçi" şeklinde anlamıştır.

1. "**igdiş** anaları bir olan (öğdeş)" → **igdiş** (<igid-iş) "besleme"

2. **öz** → uz "becerikli"

Dizinde bu başlık için 1554, 2884, 5590. beyitler tanık olarak gösterilmiş ve yukarıda da görüldüğü gibi kelime, *ögdeş*'in ses değişikliğine uğramış şekli olarak yorumlanmaktadır. Söz konusu yorum, Arat'ın 2884. beyit ile ilgili çevirisinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim yorum başka çalışmalarda da benimsenmektedir (Taş, 2015, s. 170). Ancak "anaları bir olan (öğdeş)" şeklinde gösterilmiş olan anlam, söz konusu beyitlerdeki bağlama kesinlikle uymaz. Bu nedenle hem kelimenin yapısı ve anlam ile ilgili olarak beyitleri incelemek ve bir açıklama / düzeltme yapmak gerekmektedir. Şimdi bağlam kılavuzluğunda söz konusu beyitlere bakalım:

(1554) *men* ***igdiş*** *kuluŋ men tapuġçı seniŋ*

[2] 0029, 0350, 0351, 0455, 1154, 1198, 4056, 4058, 4296, 4527, 4541, 5852, 6079.

yuluġ bolsu cânım iligke meniŋ

Yukarıdaki beyitte geçen *igdiş* kelimesi, "besleme" anlamında kullanılmış olmalıdır. Bu kelimenin yapısı, Eski Türkçede geçen *igid-* "beslemek" fiiliyle açıklanabilir: *igdiş* (<igid-iş) "besleme".

Yine bağlam ve anlam ışığında kelimenin geçtiği ikinci beyti incelemeye ve anlamaya çalışalım:

(2884) ***öz igdiş*** *kerek ked sınamış yılın*
köŋül basmış erse könitmiş yolın

Arat'ın yukarıdaki beyitle ilgili "**Öz kardeşlerinden veya** uzun yıllar iyice tecrübe edilmiş, nefsine hâkim ve doğru yolda yürüyen biri olmalıdır" (Arat, 1988) şeklindeki çevirisinin koyu yazılmış olan kısmı, çok serbest bir çeviri olmuştur. Kanaatimce ilk dizenin başındaki kelime *öz* değil *uz* "becerikli, usta" okunmalı ve *igdiş* kelimesi için yukarıda teklif ettiğimiz "besleme" anlamı dikkate alınmalıdır. Arat'ın *veya* kelimesini yapmış olduğu yorum çerçevesinde beytin çevirisine kattığı açıktır. Buna göre söz konusu dizenin başında geçen *uz igdiş kerek*, beyitteki bağlama uygun olarak "becerikli besleme olmalı…" şeklinde anlaşılabilir.

Şimdi de kelimenin geçtiği üçüncü beyte bakalım:

3. "**igdiş** anaları bir olan (öğdeş)" → **igdiş** (<igid-iş) "sürü, besi hayvanı"

(5590) *tarıġçı tarıġka ėrig bolsunı*
yėme yılkıçı ***igdiş*** *üklitsüni*

Beyit ile ilgili olarak önce küçük bir özet yapalım. Beytin geçtiği bölümden hükümdar, Ögdilmiş'e işinin çokluğundan bahsediyor. Hükümdar, çok uğraştığını, gözünü yumacak vakit bulamadığını belirterek Ögdilmiş'e ülkenin huzur ve nizamı için gerekli tedbirlerin ne olduğunu sormuştur. İşte bu beyit Ögdilmiş'in hükümdara verdiği cevap bölümünde geçmektedir. Ögdilmiş bu beyitte çitçilerin kendilerine ait topraklarda üretim için gayret göstermesi ve hayvancılık yapanların da sürülerini çoğaltması gerektiğini söylemiştir. Bu bağlama göre *igdiş* kelimesinin beyitteki anlamı, "sürü, besi hayvanı" olmalıdır.

iç söz "sır"

(2675) *bitigçike ayġu kerek* ***iç sözin***
küdezse bitigçi öküş ya azın

(2676) *bu **iç söz** tutuġlı bütün çın kerek*
bütünlükke artuk bütün dîn kerek

"2675 Kâtibe sırları söylemek icap edecektir; kâtip, az veya çok olsun, bunları gizli tutmalıdır. 2676 Bu sırlara vâkıf olan kimse itimat edilir, dürüst bir insan ve itimat kazanmak için de dini bütün olmalıdır."

Arat, yukarıdaki iki beyitte geçen *iç söz* deyimini doğru olarak "sır" şeklinde aktarmaktadır. Dizin hazırlayıcıların deyimdeki kelimeleri ayrı ayrı ve gerçek anlamlarıyla işlemeleri yanlış olmuştur. Dizinde *iç söz*, madde başı olarak "sır" anlamıyla işlenmelidir.

"**sap**- sarmak", "katılmak" → sap-: yönelmek, bağlanmak

(4158) *tusulġu tapuġ bu munı bilgü tap*
*kalı bildiŋ erse özüŋ begke **sap***

S. Tezcan, yukarıdaki ikinci dizenin sonunda geçen *sap*- fiili için dizinde verilmiş olan "sarmak" anlamına itiraz etmiş ve fiilin "katılmak" (Tezcan, 1981) anlamında olduğunu ileri sürmüştür. Kanaatimce söz konusu fiil, kafiye kurmak endişesiyle tercih edilmiş ve beyitteki bağlama göre "yönelmek" anlamında kullanılmıştır.

sevüg → sevlür

(0537) *köŋül kimni sevse kamuġı **sevüg** → sevlür*
körür közke ursa körünmez bolur

"Gönül kimi severse, onun her şeyi sevimli olur; gören göze vursa, o bile kötü görülmez." (Arat, 1988)

Arat'ın yukarıdaki beytin ilk dizesinin sonunda geçen ve metindeki yazım şekline uygun olarak *sevüg* okumuş olduğu fiili, müstensih tarafından yanlış yazılmış olmalıdır. İkinci dizenin sonunda geçen *bolur* fiilinin yönlendirmesiyle kafiye gereği söz konusu fiilin *sevlür* şeklinde düzeltilerek okunması ve beytin şöyle anlaşılması uygun olur: "Gönül kimi sevse o tam sevilir; gören göze de vursa görülmez olur."

"**tut**- tutmak"

Dizinde *tut*- fiili, alfabetik olarak yanlış yerdedir; düzeltilmelidir.

tutuġlı "avcı"

(2054) *azıġlıġ kür erke bu neŋ eksümez*
tutuġlı ürüŋ kuşka meŋ eksümez

"Cesur, gözü pek insan için mal eksik olmaz; akdoğan için de yem eksik olmaz." (Arat, 1988)

Yukarıda da görüldüğü gibi Arat'ın 2054. beyti aktarmasında *tutuġlı* kelimesinin karşılığı verilmemiştir. Kanaatimce bağlama göre *tutuġlı* kelimesinin bu beyitteki anlamı "avcı" olmalıdır: cesur insan için mal eksik olmaz / **avcı** bir akdoğan hiç yemsiz kalmaz.

"**tügük** çatık"

Dizinde yukarıda gösterilen başlık altında işlenmiş olan örnekler konusunda bazı sorunlar bulunmaktadır. Söz konusu sorunların bir kısmı şöyledir:

1. Aşağıdaki beyitlerde geçen *sakınçın tügük*, "kaygılı üzgün / mahzun" anlamında kullanılmış olmalıdır:

(1111) *turup çıktı andın* ***sakınçın tügük***
kelip karşıka kirdi köŋli tüşük

(1563) *eviŋe kelip kirdi köŋli tüşük*
kapuġ yaptı kaç kün ***sakınçın tügük***

(6198) *tüşüp kirdi evke* ***sakınçın tügük***
sevinçi kitip köŋli kadġun ükük

(6612) *biliglig yazılmaz* ***sakınçın tügük***
*biligsiz sevinçin küler katġur**a***

2. Şu beyitlerde geçen *tügük yüz*, "asık yüz, asık surat" anlamında kullanılmış olmalıdır:

(2077) ***tügük yüz*** *irig söz küvez kür kılık*
kişig yirgürür köndrü bilmez yorık

(2577) ***tügük yüz*** *açıġ söz kişig tumlıtur*
tiriglikte kitmez köŋülde yatur

"**tügül-** düğümlenmek"

Bu madde başı altında işlenmiş olan *tügül-* fiili, şu beyitlerde geçen *yüz tügül-* "yüzü asılmak" deyimi içerisinde kullanılmıştır; deyim madde başı olarak işlenmelidir:

(0795) *körüp buştum erse ilendi özüŋ*
serildim saŋa men ***tügül****di* ***yüz****üŋ*

(5064) *ilig elgi barça bodunka uzun*
negü kolsa kılġay ***tügül****se* ***yüz****ün*

(5860) *neçeme meni edgü tutsa özüŋ*
yoŋaġçı yoŋasa ***tügül****gey* ***yüz****üŋ*

"**yaz-** çözmek"

Bazı örneklerin bu madde başı altında işlenmiş olması yanlıştır. Aşağıdaki beyitlerde geçen örnekler dizinde aşağıda işaret edildiği şekilde yeniden düzenlenmelidir:

1. "**yaz-** çözmek" → *yazġu* "yanlış, hata"

(0600) *bayat bėrsü küç bu tapuġ kılġuka*
küdezsü saŋar öz tapuġ ***yazġu****ka*

2. "**yaz-** çözmek" → **elig yaz-**: cömert olmak / davranmak

(5904) *üçünçi* ***elig yaz****sa bolsa akı*
tegürse bodunka bağırsaklıkı

3. "**yaz-** çözmek" → **kaş yaz-**: sevinmek, mutlu olmak

(5010) *ikigü sözi tındı bir söz özе*
sevinçin turup çıktı ***kaş****ın* ***yaz****a*

(5015) *tegürdi iligke ukulmış sözin*
sevindi ilig ***yaz****dı* ***kaş****ın* ***köz****in*

(5668) *ilel tėp turup çıktı ögdülmişe*
eviŋe kelip tüşti ***yaz****dı* ***kaş****a*

4. "**yaz**- çözmek" → **köŋül yaz**-: rahatlatmak, ferahlatmak

(3182) *takı yakşı aymış biliglig özi*
tügülmiş ***köŋül****ni* ***yaz****ar beg sözi*

5. "**yaz**- çözmek" → **til yaz**-: ağız açmak, konuşmak

(0791) *bu yaŋlıġ körüp bu özüm eymenip*
ötüg ötnümez men ***til****imni* ***yaz****ıp*

6. Şu beyitte geçen ve "*yaz*- çözmek" fiili altında işlenmiş olan *yazıġlı* "kusurlu, hatalı" ise dizinde ayrı madde başı yapılmalıdır:

(4077) *biligsizke bėrse begi kur orun*
begiŋe ***yazıġlı*** *munı bil burun*

"**yazuk** suç, günah" → **yazuk kıl**- yanlış yapmak, hata işlemek

Bu madde başı altında işlenmiş olan aşağıdaki örnekler, dizinde "**yazuk kıl**- yanlış yapmak, hata işlemek" şeklinde düzenlenmelidir:

(3435) ***yazuk kıl****sa kul küŋ keçür ol yazuk*
bu yazuk keçürmiş muyan kıl azuk

(3769) *saŋa* ***yazs****a men sen keçürmege sen*
keçürgey idim miŋ ***yazuk kıl****sa men*

(4185) *tapuġ kılsa bir neŋ* ***yazuk kıl****sa ur*
yava ıdma boşlaġ işin aytu tur

(5350) *halâl yėgli* ***kıl****maz bayatka* ***yazuk***
halâl yė halâl kıl yarınlık azuk

(5837) *biziŋde osalrak adın kim bolur*
yazuk *biz* ***kıl****urmız du'â ol kılur*

(5983) *kişi barça* ***yazuk kıl****ur az öküş*
yazuksuz kişi bu ajunda küsüş

(6114) *özüŋni yol ötgen sakın ay kadaş*

*sevinç kılma artuk **yazuk kıl**ma kaş*

(6306) *bayat yarlıkasu ol odġurmışıġ*
*keçürsü anıŋdın **yazuk kıl**mışıġ*

yel-, **yil-** → **yėl-**: "koşmak"

Arat'ın *yel-* (1077) ve *yil-* (1955, 2846, 5681) "koşmak" olmak üzere iki şekilde okumuş olduğu fiil, bu okuma şekline uygun olarak dizinde iki ayrı madde başı olarak işlenmiş ancak iki madde başı, birbiri ile ilişkilendirilmemiştir. Kanaatimce aşağıdaki beyitlerde geçen söz konusu fiil, *yėl-* şeklinde okunmalıdır:

(1077) *ne edgü neŋ erdi bu devlet kelip*
*yana barmaz erse tilekçe **yėl**ip*

(1955) *negü tėr eşitgil bilig bilmiş er*
*başında keçürmiş öküş **yėl**miş er*

(2846) *arıġ bolsa aşçı arıġ aş bėrür*
*arıġ bolsa aş suv seve ked **yėl**ür*

(5681) *yana turdı yundı namâzın kılıp*
*atın mindi taġka yüz ürdi **yėl**ip*

Kaynaklar

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

_____ (1988). *Yusuf Hâs Hâcib Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1992). *Atebetül-Hakâyık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Fiil Grameri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tabaklar, Ö. (2011). "Kutadgu Bilig İndeksinde Bazı Düzeltme Önerileri", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacip ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 485-492

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu,

Ankara, Cilt: XLV/2, S. 178, s. 23-78.

_____ (2011). "Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacip ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 523-534.

Türk Dil Kurumu (2011). *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcip ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 485-492.

Kutadgu Bilig Üzerine Kıpçak Türkçesi Bağlamında Tespitler

Can ÖZGÜR*

1. Giriş

Kutadgu Bilig (KB) Türkolojinin Orhon Yazıtları, *Divanu Lügati't-Türk* (DLT) ve *Dede Korkut Kitabı*'yla birlikte en önemli dil ve edebiyat anıtlarının başında gelmektedir. Konumuzla ilgili olarak DLT'de 11. yüzyılda ilk defa Kıpçak Türkçesiyle ilgili gramer ve söz dağarcığı bakımından tespitlere yer verildiği görülmektedir. Burada; Kıpçak kelimesi *ḳıwçaḳ* şeklinde geçmekte ve kelimeye "Türklerden bir bölük, Kaşgar yakınında yer adı" anlamları verilmiştir. Aynı zamanda, *ḳıfçaḳ-la-* "kıpçak saymak" (3 yerde), *ḳıfçaḳlan-* (3 yerde)~ *ḳıwçaḳlan-* (1 yerde) kullanılmıştır (DLT, 710-716). KB'de Kıpçak kelimesi *ḳıwçaḳ* şeklinde 4 beyitte geçmektedir (KBÇ, 2477, 2639, 3407, 5133). İki beyitte *kow* "içi boş, kof" kelimesiyle beraber kullanılmıştır (KBÇ, 2639, 5133). Kelime için "kof, boş, şanssız, yabani" anlamları verilmiştir (KB, III, 252, 253).

DLT'de verilen bilgilere göre 11. yüzyıldan sonra Türk dilinin iki ana lehçeye ayrıldığı anlaşılmaktadır:

1. Doğu lehçesiyle konuşanlar: Uygur, Kırgız, Karluk, Çigil, Yağma, Tuhsı ve Argular.

2. Batı lehçesiyle konuşanlar: Oğuz, Kimek-Kıpçak, Peçenek, Suvar, Bulgar olmak üzere.

Kıpçak Türkçesi, Oğuzcayla birlikte Türk dilinin Batı kolu içine alınmıştır. O dönemde Kıpçak Türkçesi ve Oğuzca (Türkmence) gramer ve söz varlığı bakımından büyük bir oranda birbiriyle örtüşmektedir (DLT, 4, 10, 11, 12, 13; DLT, I-IV).

Kıpçak Türkçesi kendi içinde: 1. Bozkır Kıpçakçası (Kumanca-14. yüzyıl), 2. Memluk Kıpçakçası (14-16. yüzyıllar), 3. Ermeni Kıpçakçası (16-17. yüzyılar) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Özellikle Memluk Kıpçak sahasında yazılmış *Kitābü'l-İdrāk lī Lisāni'l-Etrāk*, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fī'l-Luġati't-Türkiyye* (TZ), *Kitāb-ı Mecmū-u Tercümān-ı Türkī ve 'Acemī ve Mogolī* (Tercüman) vd. sözlük ve gramerlerde lehçe kaydıyla (Kıpçakça-Türkmence) geçen geçmeyen isim soylu, fiil soylu, kelimeler ile gramer kısımlarında geçen bilgiler yer almaktadır.

Hazırladığımız bu bildiride; DLT'deki Kıpçakçaya ait dil verilerinden

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Memluk Kıpçak sahası sözlük-gramer kitabı Kİ'den ve diğer ilgili özelliklerinden yola çıkılarak KB üzerine Kıpçak Türkçesi bağlamında tespitlerde bulunulmaktadır.

KB üzerine yaptığımız araştırmada; konumuzla ilgili bazı çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar gözden geçirilmiştir (Aydoğdu, 2009; Gül, 2015; Gülsevin, 2006, 2007, 2010, 2016; Karahan, 2012, 2014, 2015; Kaymaz, 2016; Sadybekov, 2014; Toprak, 2003).

2. Gramer Bakımından Tespitler

2.1. DLT'ye Göre

2.1.1. *b-* ~ *m-*

DLT'de Oğuzlar, Suvarlar ve Kıpçakların kelime başında *m-*'yi *b-*'ye çevirdikleri bilgisi verilmiştir (DLT, I, 31).

KB'de ise kelime başında *b-*'nin durumu: Örneğin yalnız *men*, *min* ve çekimli şekilleri (KB, III, 309-312, 315-316) , *bu* yalın hâlde (KB, III, 105-112) *mu* ise çekimli şekilleriyle (KB, III, 317-318). *mengi* "mutluluk, huzur" (KB, III, 313), *min-* (KB, III, 316), *mün-* (KB, III, 323), *mun-* (KB, III, 319) gibi.

Kıpçak Türkçesinde *m-*'li örnekler daha fazladır (KHKD, 335). Bu özellik bakımından DLT'de verilen bilgilerin tersi bir durum söz konusudur. KB ve Kıpçak Türkçesi kelime başında *m-* tarafındandır.

2.1.2. {-GAn} ~ {-AK}

DLT'de sıfat yapan {-GAn} ekini Oğuzların ve Kıpçakların {G}'nin atılmasıyla {-AK} şeklinde kullandıkları bilgisi vardır (DLT, I, 1-54).

Bu ekin KB'de geçen örnekleri bulunmaktadır: *azak* (KHKD, 59), *buşaḳlıḳ* (KB, III, 117), *bıçaḳ* (Krh. TG, 21), *biçek* (Krh. TG, 21), *ivek* (Krh. TG, 21). Kıpçak Türkçesinde geçen örnekler: *başaḳ*, *ḳorḳaḳ*, *tutaḳ*, *ḳuçaḳ*, *ölçek*, *turaḳ* (KTG, 41).

2.1.3. {-GUçI} ~ {-DAçI}

DLT'de sıfat-fiil (ism-i fail) eki olarak Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerde {-GUçI} yerine {-DAçI} ekinin kullanıldığı bilgisi geçmektedir (DLT, II, 18, 314, 318).

KB'de {-GUçI} örnekleri vardır: *barġuçı, basġuçı, ḳalġuçı, keçgüçi* (KRHTG, 169). Bunun yanında {-DAçI} örnekleri de kullanılmıştır: *bardaçı, bildeçi, keldeçi, ḳıldaçı* (KRHTG, 170).

Kıpçak Türkçesinde de her iki ek bulunmaktadır. {-GUçI} eki genellikle {-IcI}, {-UcI} şeklindedir. *alıçı*, *çaḳuçı, bağışlayıcı* (KTG2, 142). {-DAçI} ile geçen örnekler: *keldeçi, töretteçi, öldeçi, turmadaçı* (KTG1, 142; KTG2, 323).

2.1.4. *y-* > Ø / *y-* > *c-*

DLT'de Oğuzların ve Kıpçakların kelime başında *y-* ünsüzünü düşürdükleri veya *c-*'ye dönüştürdükleri bilgisi verilmektedir (DLT, I, 1-31; DLT, II, 314).

KB'de *y-* > *c-* değişmesine uğramış kelime bulunmamaktadır. Memluk Kıpçakçasında da yoktur. Bozkır Kıpçakçasında bazı kelimeleri kelime başında *y-* yerine *c-* okuyanlar olmuştur: *cemiş*, *cıgıl-*, *cıl*, *cılan* gibi (CC, 64).

KB'de *y-* ünsüzünün düştüğü tek örneğe rastlanmaktadır: *ıd* "koku, misk" ~ *yıd* (KB, III, 181 tek örnek; 537 birçok örnek). Bunun dışında *yıġaç*, *yıraḳ*, *yinçü*, *yıġla-*, *yıldız*, *yinçke* gibi örneklerde *y-* sesi düşmemektedir.

2.1.5. *ḳ-* > *ḫ*

DLT'de Oğuzların ve Kıpçakların ön seste *ḳ* ünsüzünü *ḫ*'ya çevirdikleri kaydedilmiştir (DLT, III, 218). Bununla ilgili KB'de yalnız *ḫan* kelimesi geçmektedir (KB, III, 174). Kıpçak Türkçesinde geçen örnekler çoğalmıştır: *ḫaçan*, *ḫanı, ḫap, ḫayda* (KTS, 89-94).

2.1.6. Emir Kipi II. Çokluk Şahıs {*-ng*} ~ {*nglAr*}

DLT'de Oğuzların ve Kıpçakların emir kipi II. çokluk şahıs eki olarak {-ng}'yi, diğer Türklerin ise {-nglAr} şeklini kullandığı belirtilmiştir (DLT, III, 313-314). KB'de her iki şekilde kullanılmıştır (Krh. TG, 193).

Kıpçak Türkçesinde ek {-ng}, {-ngIz}, {-ngUz}, {-nglAr} şeklinde çeşitlenmiştir. {-nglAr} şekli tek örnekte CC'de geçmektedir (KTG2, 240-241).

2.1.7. *barıng* (diğer Türkler) ~ *barıngız* (Oğuz-Kıpçaklar)

Emir kipi II. çoğul şahıs için {-ng} kullanımı *Kutadgu Bilig* için de geçerlidir. Bir de bunun {-nglAr} şekli vardır (Krh. TG, 193).

Kıpçak Türkçesinde ise çoğunlukla {-ngIz}, {-ngUz} ekleri söz konusudur. DLT'de verilen bilgi Kıpçak Türkçesiyle uyuşmaktadır (KTG, 240, 241).

2.2. Diğer Tespitler

Burada DLT dışında Kıpçak Türkçesi bağlamındaki tespitler verilmektedir.

2.2.1. {-GlI}, {-GlU}

Bu sıfat-fiil eki Karahanlı Türkçesinde yalnız {-GlI} şeklindedir. KB'de geçmektedir. *aytıglı*, *barıglı*, *bıçıglı*, *biligli*, *sevigli* (Krh. TG, 166). Kıpçak Türkçesinde yuvarlak ünlülü şekilleri de vardır: *örtügli*, *sevüglü* (KTG2, 329). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ekin {-vlU} şekli de bulunur: *ögövlü, titrövlü* (KTG2, 329).

2.2.2. {-GAn}, {-Kan}

Bu ek hem Karahanlı Türkçesinde hem de Kıpçak Türkçesinde çok kullanılan bir sıfat ekidir. KB: *basġan, ḳarışġan, ötülgen* "geçilen" *seringen* "sabırlı" (Krh. TG, 167). Kıpçak Türkçesi: *açġan, alġan, barġan, birgen* (KTG1, 142).

2.2.3. *e* ~ *i*

Türkçede ilk hecede görülen *e* / *i* problemiyle ilgili KB'de tek bir örneğin dışında ikili şekil geçmemektedir: *isiz* (tüm örnekler) ~ *esiz* (1 tane) (KB, III, 160, 201, 202). Kıpçak Türkçesinde ise bol miktarda ikili şekille karşılaşılmaktadır (KTG, I, 10).

2.2.4. {-GA}, {-GAy}

Kutadgu Bilig'de görülen {-GA}, {-GAy} gelecek zaman ekleri Kıpçak Türkçesinde de kullanılmıştır. KB: *bargaymen*, *içgeymen*, *ḳılgamen* (Krh. TG, 187). Kıpçak Türkçesi: *kelgey-biz*, *-kelge-biz*, *turġay-men*, *çızġa-biz* (KTG1, 131).

2.2.5. *-w-*, *-w*

Karahanlı Türkçesinde kelime ortasında ve sonundaki *-b-*, *-b* sesleri çift dudak sesi olan *-w-*, *-w*' ye dönüşmüştür. Aynı şekilde {G} ünsüzünün de *w*'ye dönüşmüş örnekleri bulunmaktadır. KB: *çawık-*, *çawlan-*, *çewril-, saw, sewüg, suw*, *suwla-*, *suwsa-*, *tawar* (KB, III, 128, 384, 395, 410).

Kıpçak Türkçesinde de çift dudak *w*'si görülmektedir. Bununla ilgili örnekler: *awlan-*, *awuçla-, tawuk, sawur-, tewe* gibi (KHKD, 317).

2.2.6. {+nI}

Kutadgu Bilig'de Köktürkçe ve Uygurcada zamirlere gelen {+nI} belirtme ekinin isimlere de gelmeye başladığı görülmektedir (KHKD, 65; Krh. TG. 29). Kıpçak Türkçesinde bu belirtme eki genelleşmeye başlamıştır (KTG2, 193): *açlarnı, aġaçnı*, *aġzımnı*, *anı*, *arpanı*, *kişini*, *bizni*, *aslannı* gibi.

2.2.7. {+nIŋ}, {+nUŋ}

KB'de isimlerden sonra genellikle kullanılan yaygın ilgi durum ekidir (KHKD, 64; KTG, 29). Bu ek Kıpçak sahasında yazılan gramerlerde bu lehçenin yaygın ilgi durum eki olarak belirtilmiştir: *anannıng*, *balıknıng*, *kökning*, *ḫannıng* gibi (KTG1, 64, 65).

2.2.8. {+KInA}

Kutadgu Bilig'de nadir olarak gördüğümüz bu isimden isim yapma (küçültme) eki Kıpçak Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bir ektir. KB: *azḳına*, *azraḳḳına* (KB, III, 49). Kıpçak Türkçesi: *ançaġına*, *atġına*, *azgine*, *ḳatırġına* gibi (KHKD, 324).

3. Söz Varlığı Bakımından Tespitler

DLT'de 9 fiil 35 isim soylu toplam 44 kelimeye Kıpçakça kayıt konulmuştur (Toprak, 2003, s. 80-90). Kİ'de ise 48 civarında kelimeye Kıpçakça kayıt düşülmüştür.

DLT'de Kıpçakça kayıtlı kelimelerden; Kıpçak Türkçesi söz varlığında geçen ortak kelimelerin sayısı 15'tir. Kİ'de geçen Kıpçak kayıtlı kelimelerin 7 tanesi KB'de de geçmektedir. *kemi* kelimesi DLT'de ve Kİ'de Kıpçakça kaydıyla geçen kelimedir.

Bunlar şunlardır:

3.1. aḍhaḳ: ayaḳ (Kıpçak, Yemek, Suvar)

→ + (KBD, 50) → *aḍaḳ* ~ *ayaġ* ~ *azaḳ* (KTS, 2, 17, 19).

3.2. alıġ: Her şeyin kötüsü (Oğuz, Kıpçak) (DLT, I, 64),

→ *alıḳ* (KBD, 75) *alıġ* ~ *alġıġ* 'korkak' (KTS, 7; KSV, 22), *alu* 'borcunu ödemeyen aciz' (Kİ, 21), *aluḳ* 'hayvan esvabından olan şey örtü, palan' (Kİ, 21).

3.3. arıḳ: zayıf, cılız (Oğuz, Kıpçak) (DLT, I, 66)

→ *arıġ* (KBD, 88)

→ *arıġ*, *arı*, *arov, aru* (KSV, 29; KTS, 19).

KB ve Kıpçak Türkçesinde saf, temiz anlamındadır.

3.4. ayıġ: ayı (Oğuz, Kıpçak, Yağma) (DLT, I, 84)

→ *aḏıġ* (KBD, 53)

→ *ayıġ ~ ayu* (KTS, 19; KSV, 81).

3.5. ben: (Oğuz, Kıpçak, Suvar) (DLT, I, 311)

→ *men* (bütün örnekler KB'de) (KBD, 713-719)

→ *men ~ min* (Kıpçak Türkçesi).

DLT'ye göre aksi bir durum söz konusu.

3.6. bulġadı: buladı (Kİ, 22)

→ KB'de bu eylemden gelen *bulġaḳ*, *bulġanuḳ*, *bulġaş-* örnekleri var (KBD, 312, 313). Bu örnekler Kıpçakçada da geçmektedir (KSV, 72-73).

3.7. burun: önce (Kİ, 58)

→ + (KBD, 316).

3.8. büt-: Herhangi bir şey doğduğunda, yaratıldığında söylenen söz (Kıpçak) (DLT, II, 294)

→ KB'de anlamı geniştir. 1. Birine bağlı olmak, 2. Dil yarası (soyut anlamda), 3. Bir çocuğun, bir meyvenin yetişmesi, 4. Herhangi bir şeyin yaratılması, ortaya çıkarılması (KBD, 324).

→ *bit-* (nebat) yetiştirmek, büyümek, bitmek (KTS, 33; KSV, 65). *bit-* eyleminin diğer anlamları; bitmek, sona erdirmek ve iyileşmek de geçmektedir.

3.9. cincü: inci (Oğuz, Kıpçak) (DLT, I, 417)

→ *yinçü ~ yençü* (KBD, 1216)

→ *inçü ~ inçi ~ yençü ~ yinçü* (KTS, 111).

3.10. çun-: yıkanmak (Oğuz, Kıpçak) (DLT, II: 314)

→ *yun-* (KBD, 1236)

→ *yun- ~ yuvul- ~ yuvun- ~ yevün-* (KTS, 330; KSV, 441, 455).

3.11. epmek: ekmek (Yağma, Tohsı, Oğuz, Kıpçak) (DLT, 101)

→ *etmek* (KBD, 431)

→ *etmek ~ itmek ~ötmek* (KTS, 77, 117, 213).

3.12. erkeç: Kıpçaklarda inelmiş keçi (Kİ, 12)

→ + genç teke (KBD, 417).

3.13. eyin: sırt, arka, omuz (Kİ, 13)

→ *egin* (KBD, 363).

3.14. in: 1. Uzunluğun zıddı, bir şeyin eni, 2. Koyun kulağının dilimi 3. Kıpçakça; hayvanat yuvası (Kİ, 39)

→ *in* 'ev anlamı verilmiş' (KBD, 495).

3.15. kar: 1. kar, 2. Kıpçaklarda düz arazi (Kİ, 69-70)

→ kar anlamında (KBD, 542).

3.16. keme: gemi (Oğuz, Kıpçak) (DLT, III, 235; Kİ, 44).

→ *kime* (KBD, 613)

→ *kemi ~ keme ~ kime, kimi* (KTS, 137, 149).

3.17. kök: asıl, kök (Oğuz, Kıpçak) (DLT, II: 284)

→ +(KBD, 646) → 'asıl, ırk, soy' (KTS, 156).

3.18. lug: Kıpçakçada +lI, +lU ekinin karşılığı edatı nispettir (Kİ, 56)

→ (KTG, 15).

3.19. yal- : Bu eyleme yanmak anlamı verilmiştir (DLT, III, 65)

→ *yan-* 'dönmek, geri dönmek, (ateş) yakmak, yanmak, kurmak (KBD, 1152-1153).

→ +sakinleşmek, durgunlaşmak, dinmek (KSV, 423) *yan-* 'yanmak ve dönmek' (KSV, 426).

3.20. yawlak: kötü, düşkün (Oğuz, Kıpçak) (DLT, III, 43)

→ + (KBD): 1183

→ + 'büyük korkunç' (KTS, 315; KSV, 435).

3.21. yut-: yutmak (Oğuz, Kıpçak) (DLT, II: 313)

→ + (KBD, 1238) '*yuta boldı ilig yüzi körmedim*' → *yut- ~ yud- ~ yovut-* (KTS, 327, 329, 330; KSV, 456).

3.22. yemşen: Kıpçak memleketinde bir kır yemişinin adı (DLT, III, 37)

→ *yemiş*, aynı kökten bu kelime geçer (KBD, 1195) → *yemiş ~ cemiş, yimiş* (KTS, 318).

3.23. yükünç: namaz (DLT, III, 375)

→ KB'de eylem şekli var *yükün-* (KBD, 1243)

→ + (KTS, 322) aynı zamanda eylem biçimi de kullanılmıştır.

4. Sonuç

Kutadgu Bilig üzerine yaptığımız bu sınırlı araştırmada vardığımız neticeleri şöyle sıralayabiliriz:

4.1. KB üzerinde, gramer bakımından DLT'de bulunan ve bunun dışında kalan (kısmen) Kıpçakçayla ilgili tespitlere yer verilmiştir.

4.2. KB ve Kıpçak Türkçesi kelime başında *m-* tarafındadır.

4.3. KB'de ve Kıpçak Türkçesinde sıfat yapan {-AK} eki kullanılmıştır.

4.4. KB'de sıfat-fiil eki (ism-i fail) olarak {-DAçI} ekinin örnekleri geçmektedir. Kıpçak Türkçesinde ise bu ekin az miktarda geçen örnekleri vardır.

4.5. KB'de *ḳ- > ḫ-* sızıcılaşmasıyla ilgili *ḫan* kelimesi geçmektedir. Kıpçak Türkçesinde bununla ilgili örnekler çoğalmıştır.

4.6. KB'de *y-* sesinin düştüğü tek örnek *ıd* "koku, misk" kelimesidir.

4.7. KB'de ve Kıpçak Türkçesinde emir kipi II. çoğul şahıs eki olarak {-ng}'nin örnekleri de vardır.

4.8. Diğer tespitler bakımından (gramer); {-GlI}, {-GlU} sıfat-fiil eki KB'de ve Kıpçak Türkçesinde ortak eklerdendir. {-GAn}, {-KAn} sıfat-fiil eki KB ve Kıpçak Türkçesinde yoğun olarak kullanılmıştır. İlk hece görülen *e ~ i* nöbetleşmesiyle ilgili KB'de tek örnek vardır: *isiz* (tüm örnekler) ~ *esiz* (1 tane).

Kıpçak Türkçesinde genelleşen {+nI} belirtme durum ekinin KB'de isimlere gelmeye başladığı örnekler vardır.

Kıpçak Türkçesinde ünsüz ve ünlü tabanından sonra gelerek yaygınlaşan {+nIŋ}, {+nUŋ} ekinin örnekleri KB'de de bulunmaktadır. Kıpçak Türkçesinde yaygın olarak kullanılan {+kInA} isimden isim yapma (küçültme) ekinin KB'de de örnekleri vardır.

4.9. DLT'de Kıpçakça kayıtlı kelimelerden; hem KB'de hem de Kıpçak Türkçesi söz varlığında geçen kelimelerin sayısı 15'tir. Kİ'de geçen Kıpçakça kayıtlı kelimelerin 7 tanesi KB'de de geçmektedir. *kemi* kelimesi DLT'de ve Kİ'de Kıpçakça kaydıyla geçen kelimedir.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

Arat, R. R. (1979a). *Kutadgu Bilig I Metin*, 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (KBM)

_____ (1979b). *Kutadgu Bilig III İndeks* (haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: TKAE Yayınları, 47. seri: IV, S. A 12. (KBIII)

_____ (1985). *Kutadgu Bilig II Çeviri*, 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (KBII).

Argunşah, M. & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları. (CC)

Atalay, B. (1945). *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lügat-it-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. (TZ)

_____ (1985). *Divanu Lügati't Türk Tercümesi c. I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (DLT, I, II, III, IV)

Aydoğdu, Ö. (2009). "Divanü Lûgati't-Türk'te Geçen Türk Boyları ve Boylara Ait Dil Özellikleri", *ZfWT*, 1(1), s. 55-81.

Caferoğlu, A. (1931). *Kitab al-İdrak li Lisan al Atrak*. İstanbul: Evkaf Matbaası. (Kİ)

Durhan, N. E. (2014). "Et-Tuhfe'nin El Yazması ve Dili Üzerine Notlar" (Çev. Musa Salan), *Gazi Türkiyat*, 15, s. 203-210.

Eker, Ö. (2015). *Kutadgu Bilig Dizini* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. (KBD)

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları. (KBG)

Ercilasun A. B. - Akkoyunlu Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmud- Divanu Lugati't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları. (DLT)

Gül, M. (2015). "Kutadgu Bilig'de Oğuzca Unsurlar", *JASSS*, 37, s. 253-265.

Gülsevin, G. (2006). "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, s. 109-121.

_____ (2007). "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'denk çiftler'", *Turkish Studies*, 2/2, s. 276-299.

_____ (2010). "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerinde Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım", *Turkish Studies*, 5/1, s. 57-76.

_____ (2016). "11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?", *Bilig*, 76, s. 269-300.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları. (KTG2)

Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Krh. TG)

Karahan, A. (2012). "Kaşgarlı Mahmud'un Kayıtlarında İdil Boyu Türk Lehçeleri", *Türkbilig*, 24, s. 21-32.

Karahan, A. (2014). "Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu?", Teke, C. 3, S. 2, s. 13-28.

_____ (2015). "Divanü Lügati't-Türk'e Göre Oğuzca", *5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: Oğuzlar: Dilleri Tarihleri ve Kültürleri*, s. 41-60.

Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. (KTG1)

Kaymaz, Z. (2016). "Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler", Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S. 7, s. 105-109.

Sadybekov, K. (2014). "-ğan -gen Sıfat-fiil Eklerinin Tarihî Gelişimi Üzerine (Memlûk Kıpçak Eserleri Örneğinde), *IJLET*, 2(1), s. 109-119.

Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (KBSY)

Toparlı, R., Vural, H. & Karaatlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (KTS)

Toprak, F. (2003). "Divanu Lügati't-Türk'te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihî Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri, *Türkoloji Dergisi*, 16(2), s. 79-90.

Uçar, E. (2015). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 6, s. 6-47.

Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi. (Krh. TS)

www.suatozer.com/yusuf-has-hacip-kutadgu-bilig-cevirisi. (KBÇ)

Sağol-Yüksekkaya, G. & Argunşah, M. (2012). *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları. (KHKD)

Zhamalihan, K. (2016). *Kıpçakçanın Söz Varlığı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. (KSV).

Kılık Sözü Üzerine

Nevzat ÖZKAN*

Giriş

Kılık sözü, *kıl-* fiiline *-ı-k* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Köktürkçedeki ***ḳı-ş-* fiili (Tekin, 2001, s. 208) ve muhayyel bir ***kılX-* fiili ile karşılaştırılan (OTWF, I, s. 237; GOD, s. 99) ve Ana Altayca *kı-l-* fiili ile ilişkilendirilen (EDAL, s. 675) bu fiil Türk dilinin tarihî ve çağdaş tüm kollarında görülmektedir (TSKB, s. 507). Oysa *ḳılık* sözü bengü taşlarda görülmemekte, ilk olarak Eski Uygur Türkçesi yazmalarında "karakter, huy, ahlak, yaratılış" ve "hareket, davranış" anlamlarında kullanılmaktadır (EUTS, s. 174; DTS, s. 443-444; EDPT, s. 620).

Kılık sözünün ilk anlamı *kıl-* fiilinin Göktürk Yazıtları'nda geçen *Üze kök tengri asra yağız yer ḳıluntuḳda, ekin ara kişi oğlı ḳılınmış* (KT, D, 1) "Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış" (Tekin, 1998, s. 38) cümlesinde tespit edilen *ḳıl-ı-n* "yaratılmak", *ḳıl-* "yaratmak" anlamıyla ilgilidir ve bu yönüyle doğuştan yani yaratılıştan gelen özellikleri ifade etmektedir: *küvenç yoḳay* ***ḳılıḳıġ*** (BT25, s. 908) "kibirli fıtratı", *bo yėr teŋriniŋ* ***ḳılıḳı*** *antaġ turur* (BT37, s. 1171) "bu yerin göğün tabiatı böyledir", *bo suparagėnıŋ* ***ḳılıḳı*** *ol* (BT37, s. 1172) "bu Supāraga'nın karakteridir".

İkinci anlam olarak tespit edilen "hareket, davranış" ise *ḳıl-* yardımcı fiilinin bir isim, sıfat veya zarf ile bir araya gelmek suretiyle "bir şekilde hareket etmek, davranmak" anlamıyla ilgilidir (Ercilasun, 1984, s. 56-60) ve bazı örneklerde *ḳılıḳ* adı ve *ḳıl-* yardımcı fiili birlikte kullanılmaktadır: *ürüg uzatı biligsizler* ***ḳılıḳın ḳılınu*** (AY, s. $101_{15\text{-}15}$) "daima bilgisizler hareketini yapıp", *yene yme* ***ḳılur siz*** *yavız ḳadır* ***ḳılıḳıġ*** (AY, s. $491_{12\text{-}13}$) "yine kötü davranışları da yaparız".

Ḳılıḳ sözü, bir tür karakter veya davranış şeklini bildirmek üzere bir ismin veya sıfatın tamlananı olarak da kullanılmaktadır: *birök ḳayu adınsıġ ḳarşı* ***ḳılıḳlarım*** *erser* (AY, s. $107_{12\text{-}13}$) "eğer farklı davranışlarım ise", *tevlüg kürlüg* ***ḳılıḳın*** (AY, s. 555_{22}) "hileli davranışı", *nomsuz törüsüz* ***ḳılıḳıġ*** (AY, s. $562_{20\text{-}21}$) "kanunsuz davranışı". Bu kullanımın da yine *ḳıl-* fiilinin büyük ölçüde ve yoğun olarak isimlerle birlikte kullanılan bir yardımcı fiil olmasıyla ilgilidir.

Eski Uygur Türkçesinde *ḳılıḳ* sözünün *erig* sözüyle eş anlamlı tekrar grubu oluşturduğu örneklere de rastlanmaktadır: *teŋsiz tüzsüz* ***ḳılıḳ erig*** (BT25, s. 1055) "düz olmayan gönül", *üdke koluka yaraşı* ***ḳılıḳ erigke*** *yaraşı* (BT21, s. 101-102; AY, s. $40_{7\text{-}8}$) "zamana yaraşır, karaktere davranışa yaraşır", *kövşek körtle*

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri.

ḳılıḳı erigi *üze* (BT37, s. 907-908) "nazik güzel karakteri ile".

1. Karahanlı sahası

Ḳılıḳ sözü aynı anlam ve kullanım özellikleriyle başta KB olmak üzere Karahanlı dönemi metinlerine geçmiştir. DLT'de madde başı olarak "gidiş, halkla geçiniş, huy" anlamları ile verilmekte ve söylenişiyle ilgili olarak da "bazı kere *lam* harfi sakin olarak *ḳılḳ* dahi denir" (DLT, I, s. 383; DLT, E-A, s. 165) açıklaması yapılmaktadır. Diğer geçtiği yer ise *er* ***ḳılıḳı*** *tetrüldi* "adamın huyu kötüleşti" (DLT, II, s. 230; DLT, E-A, s. 300) cümlesidir. *Anıŋ iş* ***ḳılġı*** *belgülüg* "onun işi bellidir" (DLT, E-A, s. 245) örneğinde *iş ḳıl-* şeklinde *ḳıl-* fiilinin yardımcı fiil göreviyle kullanıldığı görülmektedir.

Ayrıca *ḳıl-* fiilinin fiillerle de birleşik yapılar oluşturduğu örnekler bulunmaktadır (Yıldız, 2005, s. 419-423).

AH'de geçen bütün örneklerde, *ḳılıḳ* sözünün bir sıfat tamlamasının isim kısmında "huy" anlamında ve *yirlür* "yerilen", *eḍgü* "iyi" (AH, s. 269-270), *körklüg* "güzel" (AH, s. 317-318), *isiz* "kötü" (AH, s. 379-380) gibi bir niteleyici ile kullanıldığı görülmektedir.

Dönemin önemli kaynaklarından Kur'an tercümelerinde de geçen *ḳılıḳ* sözü, Ryland nüshasında *iş kıl-* yapısıyla bağlantılı olarak *Teger olarḳa ėsiz ḳılıḳlarnıng yanutı* "Onlara yaptıkları kötü işlerin karşılığı ulaşır" (TİKT, R, s. 453) cümlesinde "iş, eylem" anlamında kullanılmaktadır. TİEM 73'te ise hem *ḳılıḳ* "huy, gidiş" (279v/8) hem de *ḳılıḳlıḳ* "herhangi bir yaradılışta, huyda olan" (418v/3) şekillerinde ve anlamlarında kullanılmıştır.

1.1. KB'de *ḳılıḳ* sözü

KB'de *ḳılıḳ* / *ḳılḳ* sözü 278 kez, *ḳılıḳsız* 3, *ḳılıḳlıġ* 2 kez geçmekte; yaygın olarak "fıtrat, huy, karakter" ve "davranış, tavır" anlamlarında kullanılmaktadır. Sadece bir örnekte doğuştan getirilen bir özellik olarak "şekil, biçim" anlamında karşımıza çıkmaktadır.

Tabiat, huy, fıtrat ve ahlak

KB'de *ḳılıḳ* sözünün temel ve yaygın anlamı yaratılıştan gelen özellikler olarak "tabiat, huy, fıtrat ve ahlak"tır. Bu yaygınlıktan hareketle *ḳıl-* fiilinin de ilk ve temel anlamının "yaratmak" olduğu sonucuna varılabilir.

İlig aydı bilge meniñ ***ḳılḳımı****/ Körüp meñzetü urdı bu atımı* (KB, 824) "Hükümdar cevap verdi: -Bilge benim tabiatımı güneşe benzeterek bana bu adı verdi."

Negü ekse yérke yana ol önür / *Oġul tuġsa* ***ḳılḳı*** *ataka barur* (KB, 1624) "Yere ne ekilirse yine o biter; oğlunun tabiatı da babasına çeker."

Köñül til oñay bolmasa kör ***ḳılıḳ*** / *Ol ildin ḳaçar ḳut tapulmaz yorıḳ* (KB 2012) "Beyin gönlü, dili ve tabiatı düzgün olmazsa mutluluk o memlekette dolaşamaz, kaçar."

Köñüllüg kerek hem ked öglüg kerek / *Amul bolsa* ***ḳılḳı*** *taḳı eḍgürek* (KB, 2469) "Hacip gönül sahibi ve çok akıllı bir insan olmalıdır; bir de sakin tabiatlı olmalıdır."

Amul bolsa ötrü atanur tüzün / *Silig bolsa* ***ḳılḳı*** *sewitür özün* (KB, 2623) "İnsan sakin tabiatlı olursa ona yumuşak huylu denir; tabiatı temiz olursa kendini sevdirir."

İsizke ḳatılma ay eḍgü kişi / *İsiz bolġa* ***ḳılḳıñ*** *ol isiz tuşı* (KB, 4241) "Ey iyi insan kötüye katılma; o kötünün tabiatı gibi seninki de kötü olur."

Tükel bilse bolmaz ***ḳılıḳlarını*** / *Yéme alsa bolmaz alıḳlarını* (KB, 4757) "Onların tabiatlarını tümüyle öğrenmek imkânsızdır; yapacakları kötülükleri önlemek de mümkün değildir."

Kişi körmedük bolsa altun kümüş / *Körüp bulsa* ***ḳılḳı*** *ḳılur miñ söküş* (KB, 5753) "Altın gümüş görmemiş kişi bunları bulursa, tabiatı değişir ve kendi üzerine binlerce lanet çeker."

Kişilik saña bérdi erklig bayat / *Köñül til* ***ḳılıḳ*** *hem köni boldı at* (KB, 5880) "Kadir Tanrı sana insan olma hüviyeti verdi; gönlün, dilin, ahlakın ve adın doğru oldu."

Yorıḳ tüzse bodnı begi ***ḳılḳ*** *tüzer* /***Ḳılıḳ*** *tüzse begler tüzün él süzer* (KB, 5949) "Halk tavrını düzeltirse bey de tabiatını düzeltir, beyler tabiatlarını düzeltirse asil insanlar ülkeyi kötülüklerden temizler."

Doğuştan gelen bir özellik olarak "şekil, dış görünüş" anlamında kullanıldığı örnek:

Tolu erdi ayım irildi tolu / *Talu erdi* ***ḳılḳım*** *barır butalu* (KB, 1071) "Ayım dolunay idi küçüldü, güzel bir şeklim var idi o da kayboluyor."

Davranış, tavır, hareket

Ḳılık sözünün, *ḳıl-* yardımcı fiilinin "bir işi yapmak" veya "bir şekilde davranmak" anlamıyla ilgili olarak ortaya çıkan ikinci anlamıdır.

Atım erdi ay toldı ***ḳılḳım*** *tolu* / *Érildi toluluk tüker özölü* (KB, 1351) "Adım Aytoldı, tavır ve hareketim dolunay şeklinde idi; bu doluluğum eksildi, varlığım ölümle sona eriyor."

Erende ḳayu ol tükel irtegü / *Köni erse* ***ḳılḳı*** *anı er tigü* (KB, 1730) "İnsanlar arasında hangisi mükemmeldir; aramalı, tavır ve hareketi doğru ise ona er demeli."

Bodun birle ḳatlıp yorıḳ tüzmedim / *Ya begler bile men* ***ḳılıḳ*** *bilmedim* (KB, 5750) "Halk ile karışarak onlar gibi hareket etmediğim gibi, beyler arasında nasıl davranacağımı da bilemedim."

Bodunda talu sen talu tut ***ḳılıḳ***/ *Köñül til köni tut köni tut yorıġ* (KB, 5223) "Sen halkın seçkinisin, hareketin de seçkin olsun; düşüncen ve sözün de dürüst ve doğru olsun."

1.1.2. Ḳılıḳ sözü ile kurulan kelime grupları

KB'de *ḳılıḳ* sözünün kullanılışı, sadece anlam bakımından değil, söz dizimi açısından da çeşitlilik arz etmektedir. Zaten kazandığı yeni anlamların ve üstlendiği kategorilerin önemli bir bölümü söz dizimi içinde yan yana geldiği diğer kelimelerden kaynaklanmaktadır. Hatta bu kelime gruplarının bazıları zaman içinde kalıplaşarak deyim hâline gelmiştir.

1.1.2.1. Tekrar grupları

Tekrar gruplarında yan yana gelen kelimeler bazen birbirinin anlamını sınırlandırmak için zıt anlamlı, bazen de anlam alanını kuvvetlendirmek için eş anlamlı tekrarlar olarak ortaya çıkmaktadır. Bazı tekrar grupları çok sık olarak kullanıldığı hâlde bazıları bir veya iki örnekte görülmektedir. En sık kullanılan tekrar grubu kökteş ve eş anlamlı bir tekrar grubu olan *ḳılıḳ ḳılınç* kelime grubudur.

ḳılıḳ ḳılınç

Ḳılıḳ sözünün pekiştiricisi hatta eş anlamlısı olarak "iş, davranış, huy" anlamlarına gelen *ḳılınç* sözü (Böler, 2009, s. 414), *ḳıl-* fiilinin *-n-* ekiyle edilgen çatıya sokulmuş şekline *-ç* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Kullanımı *ḳılıḳ* sözünden daha eskilere dayanmakta ve ilk olarak Ötüken Uygur sahasına ait Şine Usu Yazıtı'nda (K, 12) rastlanmaktadır (Aydın, 2007, s. 36, 58). KB'de elliden fazla beyitte daha çok olumlu bazen de olumsuz huy ve davranışlar anlatılırken birlikte kullanılan *ḳılıḳ* ve *ḳılınç* sözleri doğrudan doğruya yan yana geldiği gibi, bir bağlaçla biribirine bağlanabilmekte veya şiir düzeni içinde biribirinden ayrı yerlerde kullanılabilmektedir. Bazen de bu iki sözden biri "tavır, davranış" öbürü "huy, tabiat" anlamına gelecek şekilde yan yana getirilmektedir.

Bayat raḥmeti erdi ḫalḳı öze / ***Ḳılınçı*** *silig erdi* ***ḳılḳı*** *tüze* (KB, 42) "(Hz. Muhammed) ümmeti üzerinde Tanrı'nın bir rahmeti idi; güzel tavırlı, dürüst ve kendisine güvenilir bir tabiatta idi."

Köñül bérdi hem me yorıttı tilig / *Uwut bérdi* ***ḳılḳ*** *hem* ***ḳılınçı*** *silig* (KB, 149) "Ona hem gönül verdi, hem de onun dilini açtı; ona güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan etti."

Bu irsel yayıġ ***ḳılḳı*** *ḳurtġa ajun* / *Ḳılınçı ḳız ol körse yaşı uzun* (KB, 399) "Bu koca karıya benzeyen vefasız dünyanın tabiatı dönekliktir; tavrı kız gibidir ancak dikkat edersen yaşı büyüktür."

Ḳılınçı *köni erdi* ***ḳılḳı*** *oñay* / *Tili çın bütün hem közi köñli bay* (KB, 407) "Tabiatı dürüst, tavrı yumuşak idi; sözü doğru, gözü ve gönlü zengin idi."

Yüzi körki ***ḳılḳı ḳılınçı*** *özi* / *Ḳamuġ yaḳşı kördi tili uz sözi* (KB, 531) "Yüzünü, kıyafetini, tavır ve hareketini, şahsını, sözünü, konuşmasını hepsini iyi ve güzel buldu."

Kimiñ elgi bolsa bodunḳa uzun / *Silig bolġu* ***ḳılḳı ḳılınçı*** *tüzün* (KB, 546) "Kim halka hâkim olursa onun tabiatı yumuşak, tavrı ve hareketi asilce olmalıdır."

Atım ḳul tapuġçı kör ornum ḳapuġ / ***Ḳılınçım*** *könilik me* ***ḳılḳım*** *tapuġ* (KB, 590) "Benim adım kul ve hizmetçidir, bak yerim kapı; tabiatım doğruluk, tavrım hizmettir."

Kimiñ ***ḳılḳı*** *eḍgü* ***ḳılınçı*** *oñay* / *Tilek buldı barça yaruttı kün ay* (KB, 1254) "Kimin tabiatı iyi ve tavrı yuluşak ise o bütün dileklerine kavuşur; güneşi ve ayı parlak olur."

Ḳılınç *eḍgü bolsa ḳamuġ ḫalḳ sewer* / ***Ḳılıḳı*** *köni bolsa törke aġar* (KB, 1661) "İyi davranan kimseyi tüm halk sever; dürüst tabiatlı insan başköşeye çıkar."

Bilig erdem eḍgü ***ḳılınç*** *ya* ***ḳılıḳ*** / *Kişi ögrenür ötrü tüzlür yorıḳ* (KB, 1824) "Bilgiyi, erdemi, iyi hareketi veya davranışı öğrenen kişinin gidişi de düzelir."

İwek ḳurġu ***ḳılḳı ḳılınçı*** *buşı* / *Biligsizke belgü bolur bu işi* (KB, 1997) "Aceleci, kararsız ve hiddetli mizaç, insanın bilgisizliğine belge olur."

Yaġı ol bu bor timçi éltür kümüş / ***Ḳılınçı*** *tütüş boldı* ***ḳılḳı****uruş* (KB, 2098) "İnsanın parasını elinden alan bu içki ve meyhaneci düşmandır; ayrıca kişiyi kavgacı ve savaşçı bir mizaca sahip kılar."

Saḳınuḳ kerek dîn idisi arıġ / *Bolsa* ***ḳılḳı ḳılınçı*** *arıġ* (KB, 2461) "(Hacib) takva sahibi ve dindar olmalıdır; tabiatı temiz olursa hareketi de temiz olur."

Ayu bérdi ***ḳılḳın ḳılınçı yanın*** / *Sayu bérdi bilgin uḳuşı teñin* (KB, 569) "Onun hâl ve tavrını, tabiatını anlattı; aklı ile mütenasip olan bilgisini saydı." örneğinde *ḳılıḳ ḳılınç* ve *yañ* sözleriyle kurulu yani üç eş anlamlı sözün birleşmesiyle meydana gelen bir tekrar grubu görülmektedir.

Teñi birle tutsa tirilmiş neñin /***Yorıḳ*** *tüzse* ***ḳılḳı ḳılınçı yañı****n* (KB, 705) "Toplanmış olan malı yerine sarf etmeli; hayatını, işini, tavır ve hareketlerini düzenlemelidir." Örneğinde *ḳılıḳ* ve *ḳılınç* kelimeleri ile birlikte *yorıḳ* ve *yañ* kelimeleri de dâhil olmak üzere dört eş anlamlı kelime birlikte kullanılmaktadır

ḳılıḳ yañ

Türkçe *ḳılıḳ* sözüyle birlikte kullanılan Çince *yañ* sözü (EPDT, s. 940) "hâl, hareket, tavır" anlamlarına gelen bir kelime grubu oluşturmaktadır. Eş anlamlı bir tekrar grubu olan *ḳılıḳ yañ* sözleri, çoğu iyelik eki almış olarak 14 ayrı beyitte ve her zaman yan yana görülmektedir. Tekrar grubunu oluşturan bu iki sözün hep yan yana getirilmesi, *yañ* kelimesinin Çince olması ile ilgilidir.

Bolu bérmez ewren başı tezginür / *Anıñ birle* ***ḳılḳı yañı*** *tezginür* (KB, 344) "Felek ona yar olmaz, avare olur; bununla birlikte hâl ve hareketinde istikrar olmaz."

Ḥācib kördi ay toldı ***ḳılḳı yañı****/ Erende adınsıġ kişide öñi* (KB, 562) "Hacip Aytoldı'nın diğer insanlardan farklı olduğunu ve başka bir hâl ve tavıra sahip bulunduğunu gördü."

Oyunḳa ḳatılmasa elgin tilin / *Könilik öze tutsa* ***ḳılḳı yanın*** (KB, 709) "Eli ve dili oyuna karışmamalı; tavır ve hareketlerinde dürüst olmalıdır."

Yana saçlur andın tirilmiş neñi / *Söki teg bolur yandru* ***ḳılḳı yañı*** (KB, 738) "Topladığı malı tekrar dağılır; hâli tavrı yine eskisi gibi olur."

Kimi beg törütmek tilese bayat / *Bérür aşnu* ***ḳılḳ yañ*** *ukuş yüg ḳanat* (KB, 1934) "Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce münasip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir."

Bayat arturu bérsü ilig saña / *Bu eḍgü* ***ḳılıḳlar*** *bu eḍgü* ***yana*** (KB, 5082) "Ey hükümdar, Tanrı senin bu iyi hareketlerin ile bu iyi ahlakını daim etsin ve artırsın."

ḳılıḳ iş

İş sözü *ḳılıḳ* sözüyle birlikte "hâl tavır" anlamında bir tekrar grubu oluşturmaktadır. Örneği azdır:

Öziñe baḳa kördi ***ḳılḳın işin*** / *Tiriglik yégitlik yawa ḳılmışın* (KB, 5630) "Kendine dikkat etti, hâl ve tavrına baktı; hayatını ve gençliğini boşuna geçirmiş olduğunu gördü."

ḳılıḳ itig

İt- fiilinden *–(i)g* ekiyle türeyen *itig* sözü "hâl" anlamıyla *ḳılıḳ* sözünü pekiştirmektedir. Bu tekrar grubu bir örnekte görülmektedir:

Adınsıġ körür-men bu kün ***ḳılḳ itig****/ Añar eymenür-men ay bilge tetig* (KB, 777) "Bugün sende başka bir hâl ve tavır görüyorum, onun için çekiniyorum ey bilge ve zeki kişi."

ḳılıḳ söz

Ḳılıḳ ve *söz* kelimeleri iyelik eki almış olarak biribirini tamamlayan iki unsuru ifade etmek üzere "özü sözü bir veya ayrı olmak" anlamında bir tekrar grubu oluşturmaktadır, yani bu tekrar grubunda *ḳılıḳ* sözü her zaman "davranış" anlamıyla kullanılmaktadır.

Meniñ me törüm bu yoḳalmaz özüm / *Ḳamuġ ḫalḳḳa bir teg ne* ***ḳılḳım sözüm*** (KB, 828) "Benim törem de böyledir, kaybolmam, hareketim ve sözüm aynıdır."

Ḳamuġ işni uḳtuñ ma bildiñ özün / *Maña ma bağırsaḳ sen* ***ḳılḳın sözün*** (KB, 1942) "Bütün işleri artık sen anladın ve kavradın; bana da işin ve sözlerinle candan bağlısın."

Közi tok kerek hem uwutluġ tüzün / *Açuḳ hem yaruḳ bolsa* ***ḳılḳın sözün*** (KB, 2000) "Bey tok gözlü, hayâ sahibi ve yumuşak huylu olmalı; sözü ve hareketi ile açık ve net davranmalıdır."

Kişide yıramış-turur bu özüm / *Törü yoḳ toḳu yoḳ ne* ***ḳılḳım sözüm*** (KB, 4002) "İnsanlardan uzaklaştım; töre ve yol bilmem, davranışlarım ve sözüm etkili değildir."

Biligsiz kişidin yıraḳ tur teze / *Biligsiz* ***sözi ḳılḳı*** *barça otun* (KB, 4453) "Bilgisiz kişiden uzak dur, hatta kaç; bilgisizin sözü ve davranışı daima kabadır."

Bodunda talu ol bu begler özi / *Özi teg talu tutġu* ***ḳılḳı sözi*** (KB, 5083) "Halk içinde seçkin olan bu beylerin davranışları ve sözleri de kendileri gibi seçkin olmalıdır."

ḳılıḳ yorıḳ

Yorı- fiilinden *-k* ekiyle türemiş olan *yorıḳ* sözü, "gidiş, huy, hareket" anlamlarına gelmekte ve KB'de *ḳılıḳ* sözüyle hem kafiye olarak hem de pekiştirici bir tekrar unsuru olarak kullanılmaktadır.

Begi eḍgü bolsa bodun barça tüz / *Bolur* ***ḳılḳı*** *eḍgü* ***yorıḳlarıuz*** (KB, 887) "Bey iyi olursa halk da daima ona itaat eder, iyi ve doğru tavır ve davranışa sahip olur."

Bayat kimke bérse bu eḍgü ***ḳılıḳ*** / *Bu eḍgü* ***ḳılıḳ*** *birle eḍgü* ***yorıḳ*** (KB, 1978) "Tanrı kime bu iyi tabiatı ve bu iyi tabiatla iyi gidişi verirse."

İdi yakşı aymış bügü bilgi kéñ / ***ḳılıḳı yorıḳı*** *bile köñli teñ* (KB, 4843) "Bilgisi geniş, tabiatı ve davranışı birbirine uygun bilge iyi söylemiş."

1.1.2.2. Ünlem grubu

KB'de diyaloğa dayalı bir anlatım tekniği görülmektedir. Bu sebeple bazen anlatıcı olarak Yusuf Has Hacip okuyucusuna, bazen de kahramanlardan biri diğerine seslenmektedir. Sesleniş çoğu zaman *ay* ünlemi ve onu takip eden *ḳılḳı* "tabiatı / davranışı" sözüne isnat edilmiş *aġı* (KB, 5422) "zengin", *alçaḳ* (KB, 5897) "mütevazı" *amul* (KB, 6131, 6234, 6261) "sakin", *arıġ* (KB, 4719, 5430, 6055) "temiz", *ḳadır* (KB, 447, 5862) "sert", *köni* (KB, 3133) "doğru", *osal* (KB, 5144) "gafil", *örüg* (KB, 5371, 5994, 6023) "sabırlı", *silig* (KB, 780, 1437, 1970, 2466, 2528, 3824, 3862, 4221, 4407, 4898, 5812, 6124, 6505) "temiz, nazik", *saşı* (KB, 4562) "ürkek", *tüze* (KB, 5966) "temiz", *tüzün* (KB, 1148, 1659, 2306, 3437, 3588, 4124, 4281, 4410, 4559, 5346, 6122, 6329, 6414) "yumuşak, asil", *unur* (KB, 5224, 5561, 6015) "kudretli", *ürüñ* (KB, 4239) "ak, temiz" sözleriyle tamamlanmaktadır.

Nadiren Farsça *ayâ* ünlemi tercih edilmektedir. *ḳılḳı tüz* (KB, 3448, 4007, 4318, 4567) "düzgün, asil" isnat grubunun başına düzenli olarak gelen *ayâ* ünlemi, bir kez de *sarp ḳılıḳ* (KB, 5366) "çetin huylu" sıfat tamlaması ile kullanılmıştır. *Eḍgü ḳılıḳ* (KB, 5374) "iyi tabiatlı" sıfat tamlamasının başına *ay* ünlemi getirilmiştir. *Ay ḳılḳı kür er* (KB, 6018) "ey cesur tabiatlı insan" ünlem grubunda hem isnat grubu hem de sıfat tamlaması görülmektedir.

1.1.2.3. İsnat grubu

KB'de 53 farklı isnat grubunun kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan 42'si iyelik eki almış bir ismin bir başka isme isnat edilmesi şeklindedir (Nalbant, 2002, s. 55). Seslenme ünlemleri dışında *ḳılḳı* sözüne *aġır* (KB, 2257) "değerli", *alçaḳ* (KB, 107, 703) "mütevazı", *arıġ* (KB, 1159, 1985) "temiz", *artaḳ* (KB, 2763) "kötü", *bışıġ* (KB, 5831) "olgun", *bütün* (KB, 2792, 4045) "doğru", *eḍgü* (KB, 887, 2246) "iyi", *kara* (KB, 2082) "avam", *köḍrüm* (KB, 2187), "seçkin"

köni (KB, 409, 2806, 5946) "doğru", *oñay* (KB, 325, 1695, 1865) "yumuşak", *otun* (KB, 341) "kaba" *silig*[1] (KB, 335, 346, 1228, 2006) "temiz, nazik", *tapuġ* (KB, 3252, 3675) "hizmet, ibadet", *tüz* (KB, 805, 2788) "düzgün, asil", *uz* (KB, 2854, 2921, 2923) "zarif", *üzük* (KB, 1987) "eksik", *yawuz* (KB, 1668) "kötü" isimleri isnat edilmiştir.

İsnat gruplarından *ḳılḳı arıġ, ḳılḳı silig* "tabiatı temiz", *ḳılḳı ḳurtġa* "koca karı tabiatlı" gibi bazıları deyimleşmiştir (Şen, 2017, s. 120-121).

1.1.2.4. Sıfat tamlaması

Ḳılık sözüyle kurulan sıfat tamlamalarında işaret sıfatı olarak *bu* (KB, 415, 594, 690, 730, 989, 1335, 1978, 2091, 2309, 2323, 4220, 5081, 5126, 5206, 5405, 5924, 6312) görülmekte, bir örnekte *bu yañlıġ* (KB, 6309) "bunun gibi, böyle" şeklinde belirsizlik sıfatı gelmektedir. Diğer belirsizlik sıfatları *barça* (KB, 718) "bütün" ve *birḳaç* (KB, 2309, 2323) kelimeleridir. Sayı sıfatı olarak sadece *iki* (KB, 1335, 4220) kullanılmıştır. Niteleme sıfatları ise *bütün çın* (KB, 2859) "doğru dürüst", *çın* (KB, 2607) "doğru", *eḍgü* (KB, 855, 881, 1978, 2437, 5081, 5881, 5924, 6555) "iyi", *isiz* (KB, 1290) "kötü", *köni* (KB, 1290, 1963, 2110) "doğru", *küwez kür* (KB, 2077) "kibirli ve mağrur", *ögmiş* (KB, 4670) "övülmüş", *silig* (KB, 2653) "temiz, nazik", *yaraġsız ya teñsiz* (KB, 4478) "yakışıksız ve münasebetsiz" sözleridir. Daha çok *ḳılık* sözünün davranış anlamıyla ilgili olarak gelen bu sıfatlar olumlu ve olumsuz tavır ve davranışları anlatmak için kullanılmıştır.

1.1.2.5. İyelik grubu ve İsim tamlaması

İyelik gruplarının neredeyse tümü *meniñ ḳılḳım* (KB, 659, 808, 835, 1098) şeklinde 1. teklik şahıs iyelik grubudur. *Öz* dönüşlülük zamiriyle kuvvetlendirilmiş olarak *meniñ me özüm ... ḳılḳım* (KB, 746), *meniñ bu özüm ... ḳılḳı* (KB, 698), *meniñ bu özüm ḳılḳları* (KB, 799) örneklerine de rastlanmaktadır. Ayrıca 2. teklik şahıs iyelik grubu örneği de *sen öz ḳılḳıñ* (KB, 5204) şeklindedir.

Belirtisiz isim tamlaması düzeninde *ajun* (KB, 5231, 6465, 6645) "dünya", *bodun* (KB, 4699, 5198, 5204) "halk, ulus", *dünyâ* (KB, 398) "dünya", *eren* (KB, 1322) "insan", *et öz* (KB, 5404) "vücut", *kadaş* (KB, 6582) "kardeş", *kişi* (KB, 1739, 6575) "kişi", *ḳara* (KB, 986, 2078, 2128, 4323, 4326) "avam", *ukuş* (KB, 585) "akıl", *yaġı* (KB, 2351) "düşman" kelimeleri *ḳılḳı* tamlanan ismiyle birlikte kullanılmıştır.

Belirtili isim tamlamasının tek örneği *tili yalġan* ***erniñ*** *cefā* ***ḳılḳı*** (KB, 2041) "dili yalan (söyleyen) kişinin davranışı cefa(dır)" ifadesidir. *Ḳılık* adının

[1] Sadece bir örnekte *kılkım silig* (KB, 675)

tamlayan olarak kullanıldığı tek örnek ise *ḳılḳı tözü* (KB, 1866) "davranışının temeli" tamlamasıdır.

1.1.2.6. **Birleşik fiiller**

Ḳılık ismiyle isim + fiil düzeninde birleşik fiiller teşkil edilmiş ve bunlardan bazıları deyimleşmiştir.

ḳılḳ it-

Ḳılḳ it- "tavır ve hareketini düzenlemek" (KB, 4038, 5527, 6423) ve "tabiatını düzeltmek" (KB, 6398) anlamlarında kullanılmakta ve nadiren iyelik ve belirtme hâli ekiyle kalıplaşarak *ḳılḳın it-* (KB, 5160) "tabiatını düzenlemek" şeklini alabilmektedir.

ḳılḳ ewür-

Deyimleşmiş bir birleşik fiil olan *ḳılḳ ewür-* "tavır değiştirmek" (KB, 5506, 6133) anlamında kullanılmaktadır. İyelik eki, belirtme hâli eki ile *ḳılḳın ewür-* "tabiatını değiştirmek" (KB, 5548) şeklini alabilmektedir.

ḳılḳ tüz-

Tek bir örneği olmasına rağmen deyimleşmiş bir birleşik fiil olan *ḳılḳ tüz-* "nefsini ıslah etmek" (KB, 6311) anlamında kullanılmaktadır.

ḳılḳın yara-

Aynı şekilde tek örnekte görülen ve deyimleşmiş olan *ḳılḳın yara-* "bağdaşmak" birleşik fiilinde *ḳılık* sözü iyelik ve yükleme hâli eki almaktadır.

1.1.2.7. Türetme

Ḳılık sözü *-lIg* ve *-sIz* ekleriyle sıfatlaştırılmıştır: *köni* ***ḳılḳlıġ*** *er* (KB, 2863) "doğru tavırlı kişi"; *ögsüz* ***ḳılıḳsız*** *kişi* (KB, 4595) "akılsız, ne yapacağını bilmez kişi", ***ḳılıḳsız*** *törü öñdi bilmez kişi* "usul, adap ve erkân bilmez kişi (KB, 4606).

Ḳılık sözü KB'in söz varlığında önemli bir yere sahiptir. Diğer Karahanlı dönemi eserlerinin hiçbirinde bu yoğunluk ve çeşitlilik içinde kullanılmamıştır. Karahanlı sahası ile bağlantılı bir tarihî seyir izleyen Harezm-Kıpçak ve Çağatay sahası ile Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde *ḳılık* sözünün kullanılışı KB'deki kullanımdan önemli bir farklılık göstermemektedir (Gezer, 2019, s. 596-597). Bu sebeple söz konusu Türk dili alanlarında görülen *ḳılık* sözüyle ilgili kullanım ve anlamların büyük ölçüde KB kaynaklı olduğu söylenebilir.

2. Harezm-Kıpçak sahası

Harezm-Kıpçak sahası eserlerinde *ḳılıḳ* sözünün "huy, tavır, hareket" anlamları devam etmektedir. Ayrıca *–lIk* ekiyle türetilmiş *ḳılıḳlıḳ* sözü "herhangi bir yaratılışta olan" anlamıyla kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 424). Aynı şekilde NF'de *ḳılıḳ* sözünün son seste tonlulaşma ile *ḳılıġ* şekline girdiği ve bu kelimeden *–lIg* ekiyle türeyen *ḳılıġlıġ* sözünün *eḍgü, muḥammed resulüllāh, yaḫşı, yaman*, *yawuz*, *yumşak* niteleyicileri ile birlikte "mizaç, karakter ve huy" ifade eden bir sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir (NF, 238). HŞ'de (1270) görülen *ḳılıḳ oynatmak* "mizaç değiştirmek" deyimi ilgi çekicidir.

Kuman Kıpçak sahası eseri CC'de *ḳılıḳ* sözünden *–lI* ekiyle türemiş *ḳılıḳlı* "dürüst, iyi huylu, temiz (kimse)" (CCI, s. 49b/12) sözünün *ḳılıḫlı* şekli de bulunmaktadır (CC, II, s. 66a/15-16); *yėñil ḳılıḫlı kişi* sözü "hoppa, hafifmeşrep kimse" anlamında deyimleşmiştir (CCII, s. 81a/31b).

Memlûk Kıpçak sahasında da *ḳılıḳ* sözünün "tabiat, yaratılış, huy" anlamları devam etmektedir. Ancak Et-Tuhfetü'z-Zekiyye'de tespit edilen *ḳılġı* "ahlak, huy" sözü yeni bir kelime olmalıdır (KTS, s. 143).

3. Çağatay sahası

Çağatay sahası eser ve dönemlerinde *ḳılıḳ* sözünün "iş, davranış, tabiat, meşrep, vicdan" gibi anlamlarda kullanıldığı tespit edilmiş ve fonetik olarak *ḳılıġ* şekline de rastlanmıştır (ÇTS, s. 621). Orta Asya Kur'an tercümesinde görülen *aġır ḳılıḳlu* "ciddi, ağır başlı" tamlaması deyimleşmiştir (Borokov, 2002, s. 163; Ünlü, 2012, s. 424). Nevayi'nin şiirlerinde *ḳılıḳ* sözünün "iş, davranış" anlamlarında kullanımlarına rastlanmıştır (LN, s. 451, 674).

Ki her kim 'ayân etse yaḫşı ***ḳılıġ*** / *Yeter yaḫşılıġdın anga yaḫşılıġ* "Kim güzel bir davranış sergilese ona iyilikten dolayı iyilik ulaşır."

Sin yaḫşı sen ü men yaman, her kim, ki özige münâsibdür ***ḳılıġ*** "Sen iyisin ve ben kötü, herkesin işi kendisine yakışır." (LNN, s. 674)

19. yüzyılda kaleme alınmış Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi arasında bir sözlük olan LÇ'de *ḳılık* sözü *ḳılıġ* şeklinde ve "kıyafet, timsal, tarz, huy, etvar, suret" anlamlarında verilmekte ve *-lI* ekiyle türemiş *ḳılıġlı* sözü "huylı, matbû', mergûb, hoş vakit, vecahetlü, endamlu" şeklinde açıklanmaktadır (LÇ, s. 249). Son iki anlam doğrudan Osmanlı Türkçesiyle ilgilidir.

4. Eski Oğuz sahası

Eski Oğuz Türkçesinin bir yazı diline dönüştüğü 14. yüzyıldan gelişmiş bir edebî dil hâline geldiği 15. yüzyıla kadar yazılan eserlerde *ḳılıḳ* sözü "hâl ü şan, hareket tarzı, gidiş" anlamlarında kullanılmıştır.

14. yüzyılda Şeyhoğlu Mustafa'nın Hurşid ü Ferahşad adlı eserinde:

Ne köp yaḫşı ḥamiyyet ḳıldıñız siz / *Yaman gönlüm* ***ḳılığın*** *bildiñiz siz* "Siz ne güzel lütuflarda bulundunuz, perişan gönlümün hâlini bildiniz."

Alır ola cihānın alığını / *Bilir ola zamānın* ***ḳılığını*** "Cihanın gidişini anlar ve zamanın hâlini bilir olmalı." beyitlerinde geçen *ḳılıḳ* (>*ġ*) sözü "hâl, gidiş" anlamlarında kullanılmıştır.

Yazılış tarihi bilinmeyen manzum Oğuzname'de geçen; *Aġırladı toyda bularnı telim* / *Özi ḳılḳı körklüg selîm dil-ḥalîm* (99-100) "Tabiatı güzel, kusursuz ve gönlü yumuşak kişi, bunları toyda güzelce ağırladı." (*www.tebdiz.com*) beytinde *ḳılıḳ* sözü "tabiat" anlamında görülmektedir.

5. Osmanlı sahası

Oğuz Türkçesinin Anadolu coğrafyasındaki seyri içinde 15. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça kelimelerin etkisinin arttığı, Türkçe kelimelerin kullanım alanının daraldığı bir dönem olarak değerlendirilmektedir.

16. yüzyılda kaleme alınmış olan *Babusü'l-Vasıt* adlı Arapça-Türkçe sözlükte *müheydiyye* (Ar.) kelimesinin karşılığı olarak verilen "kişinin bayağı ḥāli ve ḳılığı", *tetavvur* (Ar.) ve *teseyyür* (Ar.) kelimelerine verilen "bir kimseniñ ḳılığı ile ḳılıḳlanmaḳ" anlamı *ḳılıḳ* sözünün bu dönemde de "hareket tarzı, davranış" anlamlarında kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir (TS, IV, 2483-2484).

16. yüzyıla ait *Zatî Divanı*'nda geçen *Dil ġazāli düşdi bir ḳaplan ḳılıḳlı āfete* "Gönül ceylanı kaplan tabiatlı bir afete kapıldı." mısrasında da *ḳılıḳlı* sözü "tabiatlı, karaterli" anlamındadır (*www.tebdiz.com*).

17. yüzyılda kaleme alınan Burhan-ı Katı tercümesinin Farsça *çihre* sözü için verdiği "suret-i ademî" anlamı ve *"Türkîde ḳılıḳ ta'bir olunur"* açıklaması (BKT, s. 143) bu dönemde *ḳılıḳ* sözünün artık 'dış görünüş' anlamı kazandığını ortaya koymaktadır.

18. yüzyılda yaşamış Osmanzade Ta'ip de sevgiliye nispet ettiği; *Mîrzā-reviş Tatār-kesem Çerkesî ḳılıḳ* / *Püskürme beñli çehre-i ḥüsni beneklidür*" beytinde (*www.tebdiz.com*) "Bey gibi asil, Tatar gibi korkutucu ve Çerkez gibi güzel çehresi, püskürme benli ve beneklidir" sözleriyle *ḳılıḳ* sözünü yüz güzelliği için kullanmıştır.

Ḳılıḳ sözünün 17. yüzyıldan itibaren böyle bir anlam değişikliğine uğraması, yaratılıştan gelen "huy, tabiat, karakter" gibi iç özellikler ve "tavır,

davranış" gibi hareket ile ilgili anlamlar ifade ederken "yüz, dış görünüş, giysi, giyim kuşam" gibi dışa ait özellikleri ifade eder hâle gelmesi nasıl açıklanabilir?

Bu anlam değişikliğini *kılık* sözünün *kıyafet* sözüyle ortak yolculuğuna ve zaman içinde bir tekrar grubu oluşturmasına bakarak değerlendirmek mümkündür.

Arapça *ḳıyāfet* sözü, aslında "iz sürme mesleği" anlamına gelmektedir (İşler, 1997, s. 82). Kelimenin bu anlamıyla bağlantılı olarak gelişen "ilm-i kıyafet", 15. yüzyılda Hamdullah Hamdi'nin kaleme aldığı dış görünüşten hareketle kişinin ahlak ve mizacına dair sonuçlar çıkarma konusunda bilgi veren *Kıyafetname* adlı eseriyle yeni bir türe dönüşmüştür. Bu türün en tanınmış eseri Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın 1760 yılında kaleme aldığı *Marifetname*'dir (Levend, 1984, s. 230-235; Mengi, 2002, s. 513-514; Pala, 2005, s. 129-130).

15. yüzyılda Hamdullah Hamdi *Kıyafetname*'sinde kıyafet ilmini şöyle anlatmaktadır:

Ḳıyāfetle bilür ehl-i baṣîret / Bu bed sîret midür yā nîk sîret (13-14) "Basiret ehli kişinin ahlakının iyi mi kötü mü olduğunu kıyafetle anlar." (*www.tebdiz.com*).

Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde *Nabî Divanı*'nda kıyafet sözü "elbise" anlamı kazanmış görünmektedir:

Esbāb-ı iḥtişāma eger var ise heves / Pîrānuñ aña daḥı yaḳışmaz ḳıyāfeti "İhtişamlı görünmeye bir hevesi varsa yaşlıların kıyafeti ona yakışmaz."

Beni bilür o peri iltifāta nā-lāyıḳ / Meger ki bilmeye tebdîl idem ḳıyāfetümi "O peri, beni iltifata layık görmez, bari kıyafetimi değiştireyim de beni tanımasın." (*www.tebdiz.com*)

17. yüzyıla ait diğer kaynaklarda da kıyafet sözünün "yüz, elbise, görünüş" anlamı ifade eder hâle geldiği görülmektedir (Tulum, 2011, s. 1130). Ayrıca *ḳıyāfet ile endām ile* şeklinde *endām* kelimesiyle eş anlamlı bir tekrar grubu oluşturduğu tespit edilmektedir (da Parigi, 2015, s. 565). Galat yani yaygın yanlışlık olarak değerlendirilen bu durum, konuyla ilgili sözlüklere de geçmiştir (Kültüral, 2008, s. 154). Ancak *kıyâfe*(t) sözü Farsçada da "yüz, sima, çehre görünüş" anlamı kazanmıştır (FTS, s. 275).

Kılık kıyafet ikilemesinin ne zamandan beri kullanılmaya başlandığına dair net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu kelimelerin başlangıçta insanın doğuştan getirdiği "huy, tavır, davranış, ahlak" gibi özelliklerini ifade eden bir tekrar grubu olarak kullanıldığını düşünmek yanlış olmaz. 15. yüzyılda gelişmeye

başlayan "ilm-i kıyafet" ve ona bağlı olarak ortaya çıkan "kıyafetname" türü ile birlikte insanın dış görünüşüne yoğunlaşma, dış görünüşten hareket etme anlamı ön plana çıkmış ve bir süre sonra da doğrudan doğruya dış görünüş anlamı kazanmış olmalıdır.

Kılık ve *kıyafet* sözlerinin eş anlamlı kullanılmaya başladığına dair ilk verileri 19. yüzyıla ait sözlüklerde görmek mümkündür. Ahmet Vefik Paşa'nın kaleme aldığı Türkçenin ilk ansiklopedik sözlüğü *Lehce-i Osmani*'de *ḳılıḳ* sözü, *ḳıyāfet* sözüyle eş anlamlı olarak verilir ve diğer anlamları "resim, heykel ve tasvir" şeklinde sıralanır. *Ḳılıḳ çekmek* deyimi ise "resim yapmak" ve "tasvir" anlamlarına gelmektedir. *Ḳılıḳsız* ise bir sıfat olarak "çirkin, başıboş ve istenmeyen" gibi anlamları karşılamaktadır (2000, s. 233).

Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*'de *ḳılıḳ* sözünü "suret, kıyafet, tarz ve resim" şeklinde üç ana anlam etrafında değerlendirir ve Anadolu ağızlarında *kılık* sözünün "fotoğraf" anlamında kullanıldığına işaret eder (KT, s. 112).

Redhouse da *Turkish and English Lexicon*'da *ḳılıḳ* sözünün "dış görünüş, kıyafet ve resim" anlamlarına geldiğini belirtir. *Ḳılıḳlı* sözünü "iyi giyimli", *ḳılıḳsız* sözünü "şekilsiz" olarak açıklar (TEL, s. 1509).

Bu veriler, *kılık* ve *kıyafet* sözlerinin benzer anlam dönüşümü aşamalarından geçerek eş anlamlı ve yan yana kullanılan sözler hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Ancak *kılık kıyafet* tekrar grubunun teşekkülü ve deyimleşmesi daha yakın bir zamanda gerçekleşmiş olmalıdır. Zira 19. yüzyıla ait durub-ı emsal sözlüklerinde bu deyime rastlanmamaktadır.

6. Türkiye Türkçesi

Kılık sözünün Osmanlı sahasında kazandığı "bir kimsenin giyinişi, dış görünüşü, üst baş" anlamı Türkiye Türkçesinde de devam etmektedir. Ancak *kılıktan kılığa girmek* "sık sık düşünce (veya elbise) değiştirmek", *(birinin) kılığına girmek* "onun gibi giyinmek ve davranmak" ... *kılıklı* "birinin huyunda olan, davranışlarını (veya giyimini) taklit eden" deyimleri Eski Türkçeden günümüze devam eden "huy" ve "davranış" anlamlarını saklamaktadır (TS, s. 1153-1154). Anadolu ağızlarında *kılık* sözü, "resim", "biçim, yol" gibi birçok farklı anlamda kazanmıştır. Ayrıca *kılık* sözünden türeyen *kılıklık* "ayna", *kılıkçı* "fotoğrafçı" anlamına gelmektedir (DS, VIII, s. 2798). *Kılık* sözünün Balkan Türk ağızlarındaki kullanımı, Anadolu ağızlarından farklı değildir. Ancak Doğu Rodop Türk ağızlarındaki *kılıksızlanmak* / *kılıksızdanmak* "huysuzlanmak" kullanımı farklılık arz etmektedir (TAS, II, s. 675).

Türkiye Türkçesinde *kılık kıyafet* sözü, *kılık* sözüyle aynı anlama gelen bir birleşik kelime olarak kullanılmaktadır (TS, s. 1153-1154). *Kılık* ve *kıyafet*

sözlerinin kalıplaşma süreci deyimlerde de tamamlanmış durumdadır: *kılık kıyafet yerinde* "dış görünüşü, giyim durumu iyi", *kılık kıyafeti düzmek* "elbiselerini yenilemek, yeni elbise almak", *kılıklı kıyafetli* "kılığı kıyafeti düzgün", *kılık kıyafet köpeklere ziyafet* "giyinişi ve görünüşü kötü ve tiksindirici olanlar için söylenen bir söz" (Yurtbaşı, 2012, s. 370).

7. Diğer çağdaş Türk lehçeleri

Kılık sözü, tarihî Türk dili sahaları gibi, çağdaş Türk yazı dillerinde ve ağız alanlarında da belli anlam nüansları kazanarak kullanılmaya devam etmiştir (EDTL, s. 212-213; EWTS, s. 89). Ancak diğer Türk dili kollarından daha farklı bir seyir içinde gelişen Çuvaş Türkçesinin ağızlarında "tabiat, karakter, huy" anlamlarında kullanılan *hălăk* sözünün *kılık* sözüyle bir ilgisinin bulunmadığı Arapça *ḫlḳ* (خلق) ile ilgili olduğu yolunda değerlendirmeler bulunmaktadır (ESTY, IV, s. 212-213).

Oğuz grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *kılık* sözü "güzel davranış, karakter" anlamlarına gelirken *kılığına girmek* "belli bir amaç için birine hoş görünmek", *kılıklanmak* "birini aldatmak veya yoldan çıkarmak", *kılıklı* hem "güzel davranan, karakterli" anlamına gelmekte, hem de bazı isimlerin yanında bir son çekim edatı gibi kullanılarak "gibi davranan" anlamında kullanılmaktadır (ADİL, III, s. 132). Görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesinde *kılık* sözünün kullanıldığı anlam ve kategori Türkiye Türkçesinden farklıdır.

Kılık sözü Türkmen Türkçesinde ön seste tonsuzlaşarak *gılık* şekline girmiş, ancak fazla bir anlam değişmesine uğramadan "kişilik" anlamında kullanılmaya devam etmiştir. Bir Türkmen atasözü *Biri bay olupdır diyseler inan, beg bolıpdır diyseler inan, gılıgı üytgäpdir diyseler inanma* "Biri zengin olmuş deseler inan, bey olmuş deseler inan, kişiliği değişmiş deseler inanma." der. *Gılık* sözü, *hä:syet* sözüyle "kişilik" anlamında eş anlamlı bir tekrar grubu oluşturmaktadır; *gılıklı* "kişilikli", *gılıksız* ise "kişiliksiz" anlamında kullanılırken *gılıkdaş* "benzer kişiliğe sahip" anlamı taşımaktadır (TDDS, I, s. 521-522; TTS, s. 259).

Gagavuz Türkçesinde *kılık* sözüne rastlanmamakta, ancak *kılıklı* sözü "hamarat ve becerikli" anlamlarında kullanılmaktadır (GRRS, 2002, s. 383). Sözlükte bulunmayan ancak bir metinde geçen *kılıksız* sözü "çirkin, üstü başı perişan" anlamı taşımaktadır (Karaçoban, 1986, s. 204).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *kılık* sözünün "davranış" ve "kişilik, karakter" anlamları devam etmekle birlikte, bir davranış veya kişilik özelliği olarak "sevimlilik", "suç", "öfke", "şaka", "naz", "sahte tavır ve davranış" gibi anlamlara geldiği görülmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinden HŞ'de (1270) görülen *ḳılıḳ oynatmak* "mizaç değiştirmek" deyiminin bu yan anlamlarla

ilgili olduğunu düşünmek hiç de yanlış olmaz.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Başkurt ve Kazan Tatar Türkçesinde *kılık* sözünün KB'de görülen "iş, davranış" ve "kişilik özellikleri" anlamları devam etmektedir. Ancak Kazan Tatar Türkçesinde kelime arkaik bir ağız sözü özelliği kazanmıştır (BTH, I, s. 728; TEAS, II, s. 221).

Kılık sözü, Kazak Türkçesinde bir davranış şekli, hatta bir kişilik özelliği olarak "şımarıklık, yaramazlık" yan anlamı kazanmıştır. *Kılıktı* "sevimli, sempatik", *kılıktan-* "sevimli ve sempatik hareketlerde bulunmak" (KTTTS, s. 346) kelimeleri de aynı anlam alanında değerlendirilebilir. CC'de görülen *yėñil ḳılıḫlı kişi* "hoppa, hafifmeşrep kimse" deyimi (CCII, s. 81a/31b) bu tür kullanımlara kaynaklık etmiş olmalıdır. Karakalpak, Nogay, Kumuk, Kırgız ve Karaçay-Malkar Türkçelerinde ortaya çıkan yan anlamları da bu türden deyimleşmiş kelime grupları ile birlikte değerlendirmek mümkündür. Karakalpak Türkçesindeki *caramsız kılık* "kötü huy", *buzık kılık* "bozuk karakter" tamlamaları, "suç" ve "eşek şakası" gibi olumsuz davranışları ifade eden yan anlamları ortaya çıkarmıştır (KRS, s. 427). *Kılık* sözünün Nogay Türkçesindeki "şaka, eğlence" (NRS, s. 200), Kumuk Türkçesindeki "öfke" (KuRS, s. 213) yan anlamları da aynı tarihî gelişimden izler taşımaktadır. Tuva Türkçesinde ise *kılıg* "iş, oluş", *kılık* "öfkelilik" anlamlarında iki ayrı kelime olarak kullanılmaktadır (TuTS, s. 67).

Aynı şekilde Karaçay-Malkar Türkçesinde *kılık et-* birleşik fiili "yaramazlık etmek" anlamı taşımaktadır. Bununla bağlantılı olarak *kılıklı* "yaramaz ve dikbaşlı", *kılıksız* "disiplinsiz ve terbiyesiz" anlamlarına gelmektedir (KMTS, s. 258). *Kılıktan-* fiili Kırgız Türkçesinde "sahte tavırlar takınmak" (KS, II, s. 452), Altay Türkçesinde "nazlanmak" ve "yaramazlık yapmak" anlamları kazanmıştır (ATS, s. 108). Hakas Türkçesinde ise *kılık* sözü *hılıh* şeklinde söylenmekte ve "karakter, huy, mizaç" anlamlarını korumaktadır. Ancak *hılığı cahsı çahsı* "iyi huylu", *hılığı homay* "kötü karakterli", *hılığı hatığ* "sert karakterli", *hılığı çoh* "karaktersiz", *hılıhtan-* "kızmak, öfkelenmek", "direnmek", "nazlanmak" anlamlarındadır (HTS, s. 169).

Karahanlı dönemi Türkçesinin günümüzdeki doğrudan temsilcileri olan Özbek ve Uygur Türkçelerinde *kılık* sözü ince ünlülü olarak *kilik* şeklini almıştır. Özbek Türkçesinde "huy, karakter" anlamını sürdüren ve "kötü huy" şeklinde bir yan anlam da kazanan bu kelime (ÖTTÖS, s. 243), Yeni Uygur Türkçesinde "tarz ve tavır" anlamlarıyla devam etmekte ve ayrıca "delme, açma, yapma" anlamında da kullanılmaktadır. *Kiliklanmak* fiili diğer pek çok Türk dili alanında olduğu gibi "kendini beğendirmeye çalışma" anlamında karşımıza çıkmaktadır (YUTS, s. 235).

Görüldüğü gibi kılık sözü, çağdaş Türk dili kollarından Oğuz grubu Türk lehçeleri dışında ana lehçe grupları arasında paralel bir anlam ve kullanım özelliği

göstermektedir. Türkiye Türkçesindeki "dış görünüş" anlamı diğer çağdaş lehçelerin hiçbirinde bulunmamaktadır. Hatta Balkan Türk ağızları bile bu konuda Türkiye Türkçesiyle ortaklık göstermemektedir.

Sonuç

Uygur döneminde görülmeye başlayan *kılık* sözü en yoğun ve yaygın kullanım alanına KB'de sahip olmuş, ancak daha sonraki dönemlerde de yeni anlam nüansları ve kullanım özellikleri kazanarak günümüze kadar ulaşmıştır. Osmanlı Türkçesinde kazandığı "dış görünüş, kıyafet" anlamı günümüzde sadece Türkiye Türkçesinde devam etmektedir. Diğer Oğuz grubu Türk lehçeleri ile Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinden bazılarında bir yandan "ahlak, mizaç, huy" ve "davranış, tavır" anlamları ile bağlantılı yeni yan anlamlar kazanırken bir yandan da bu iki temel anlamından birini kaybetmiştir.

Bu yönüyle *kılık* sözü, kavram alanı ve kullanım özellikleri bakımından Türk dilinin söz varlığındaki dinamizmi ve bağlantıları gösteren önemli verilerden biridir. Özellikle *kıl-* yardımcı fiilinin gelişimi, ön seste ve son seste *k-* ünsüzünün görünümü, temel anlam yan anlam bağlantıları, deyimlerin ve başta tekrar grupları olmak üzere kelime gruplarının anlam değişme ve gelişmelerinde oynadığı rol, tarihî ve çağdaş Türk dili kollarında bütün yönleriyle görülmektedir.

Kaynakça

(ADİL) Əliheydə Orucov vd. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti I-IV.* Şərq-Qərb, Bakı.

(AH) s. Edib Ahmed Bin Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık,* haz. Reşid Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara.

Ahmet Vefik Paşa (2000), *Lehce-i Osmani,* (Haz. Recep Toparlı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(ATS) Gürsoy-Naskali, E.& Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük.*Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(AY) Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*.Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı.* Çorum: KaraM Yayınları.

(BKT) Mütercim Asım Efendi (2009). *Burhan-ı Katı,*(Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Borokov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII, Yüzyıllar),*(çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Böler, T. (2009). "Kutadgu Bilig'de Ahlaklılık, Soyluluk ve Seçkinlik İfade Eden Sözler", *Turkish Studies,* 4/3, Spring, s.397-418.

(BT21) Wilkens, J. (2001). *Die drei Körper des Buddha (Trikāya)*. Das dritte Kapitel

der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert. Turnhout, Belgien.

(BT25) Wilkens, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung*, Edition des alttürkisch–buddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig, Teil I-II. Turnhout, Belgien.

(BT37) Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der alt uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā,* Berin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung, Brepols.

(BTH) Agişev, İ.M. vd. (1993). *Başkort Teleneŋ Hüzlege ike tomda.* Məskəu.

(CC) Argunşah, M.& Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus.* İstanbul: Kesit Yayınları.

(ÇTS) Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü.* Eğitim Kitabevi.

(DLT) Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it Türk I-IV.*Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(DLT, E-A) Ercilasun, A. B.& Akkoyunlu, Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmud. Divanu Lügati't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin.*Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(DS VIII) (1975): *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VIII K.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(DTS) Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E.R. & Şçerbak, A.M., (1969). *Drevnetyurskiy Slovar.* Leningrad.

(EDAL) Starostin, S.A., Dybo, A.V. & Mudrak, O.A. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages.*Leiden.

(EDTL) Levitskaja L.S., Dybo A.V.& Rassadin V.I. (2000). *Etymological Dictionary of Turkic Languages Common Turkic and Interturkic stems starting with letter Ķ.* Moskva.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-.* Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

(EPDT) Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford: Clarendon Press.

(ESTY IV) Sevortyan E.V. (1997). *Etimologiçeskiy Slovar Tyurskih Yazıkov "K", "K,".* Akademie Nauk SSSR İnstitut Yazkoznaniya, Moskva

(ETDV) Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(EUTS) Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(EWTS) Vambery, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen.* Leipzig.

Fazıl, R. (1971). *Kayda Birlik Anda Tirilik.* Taşkent: Gafur Gulam Adına Edebiyat ve Sanat Yayınları.

(FTS) Olgun, İ.& Drahşan, C. (1984-1985). *Farsça-Türkçe Sözlük.* Tebriz.

Gezer, H. (2019). *Karahanlı Türkçesi Söz Varlığının Eski Türkçeden Karluk Grubu Lehçelerine Anlam İncelemesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). ERÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

(GRRS) Çebotar, P.& Dron, İ. (2002). *Gagauzça-Rusça-Romınca Sözlük.* Chişinau: Pontus.

(GOD) Erdal, M. (2004). A *Grammar of Old Turkic.* Leiden, Boston

(GS) Kültüral, Z. (2008). *Galatât Sözlükleri.* İstanbul: Simurg Yayınları.

(HŞ) Hacieminoğlu, N. (1968). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri.* İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.

(HTS) Gürsoy-Naskali, E.vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İşler, E. (1997). *Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları.* İstanbul: TDAV Yayınları.

Karaçoban, D. (1986). *Proza*. Kişinev.

(KB) Yusuf Has Hacib (2008).*Kutadgu Bilig,* (haz. Reşid Rahmeti Arat). Ankara: Kabalcı Yayınları.

(KE)Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi (1997). *Kısasü'l-Enbiyâ II Dizin,*(haz. Aysu Ata). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(KMTS) Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü.*Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(KRS) Nasırov, D.S. & Ubaydullaev, K.U. (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar.* Moskva.

(KS) Yudahin, K.K. (1996). *Kırgız Sözlüğü I-II,*(Çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(KTS) Toparlı, R., Vural, H.& Karaatlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.*Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(KTTTS) Koç, K., Bayniyazov, A. & Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Akçağ Yayınları.

(KuRS) Bammatova, Z.Z. (1969). *Kumukça-Rusça Sözlük.* Moskva.

(LÇ) Şeyh Süleyman Efendi (2003). *Lügat-i Çagatayi ve Türki-i Osmani.* Türk Dilleri Araştırmaları, C.13, İstanbul.

Levend, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar.* İstanbul: Enderun Yayınları.

(LN) de Courteille, A. P. (1870). *El-Lügati't-Neva'iyye ve'l-İstihşadatü'l-Çagatayi Dictionaire Turk - Oriental.* Paris.

(LNN) Niyazi.*Nevayi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar - El-Lügatu'n-Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagataiyye, Giriş - Metin - Dizinler - Tıpkı baskı*, (Haz. Mustafa S.

Kaçalin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mengi, M. (2002). "Kıyafetnâme", *İslam Ansiklopedisi*, C. 25. Ankara: TDV Yayınları, s. 513-514.

Nalbant, M. V. (2002). "Kutadgu Bilig'de Kısaltma Grupları", *Türkbilig*, 3, s.53-62.

(NF) Kerderli Mahmud (1998). *Nehcü'l-Feradis III Dizin-Sözlük,* (haz. Aysu Ata). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(NRS) Kalmıkova, S. A. vd. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar.* Moskva.

Pala, İ. (2005), *Divan Edebiyatı.* İstanbul: Kapı Yayınları.

(OKWF I) Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol.I*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

(ÖTİL) Öztürk, T. & Refiyev, A. (1997). *Özbekçe-Türkçe ve Türkçe Özbekçe İzahlı Lugat.* Taşkent.

Parigi, B. da (2015). *Söz Kitabı Türkçe-İtalyanca Sözlük,* (haz. Yavuz Kartallıoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(KT) Şemseddin Sami (1318). *Kâmûs-ı Türkî.* İstanbul.

(TAS II) Özden, M., Doğan, L. & Bayraktar, S. (2018). *Trakya Ağızları Sözlüğü Cilt II*. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları.

(TDDS I) Kyýasowa, G. vd. (2016). *Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi I.* Aşkabat: Ylym.

(TEAS II) Abdullin, İ.A. (1979). *Tatar Tilining Annatmalı Süzligi II K-S.* Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler.* İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, T. (1998). *Orhun Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk,* (haz. Mehmet Ölmez). İstanbul: Simurg Yayınları.

(TEL) Redhouse, J. (1890). *A Turkish and English Lexicon*. London.

(TİEM I) Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş - İnceleme - Metin - Dizin* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

(TİKT R) Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(TS) *Türkçe Sözlük* (2005). (Haz.Şükrü Halûk Akalın vd.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(TS IV) *Tarama Sözlüğü IV K-N* (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(TSKB) Gülensoy, T. (2017). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi I-II.*Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(TTDS) Kara, M. & Karadoğan, A. (2004). *Türkmen Türkçesi - Türkiye Türkçesi*

Deyimler Sözlüğü. Ankara: Çağlar Yayınları.

(TTS) Tekin, T.vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük.* Ankara.

Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(TuTS) Arıkoğlu, E. & Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*.Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü.* Eğitim Yayınları.

(YTS) Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü.*Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yıldız, M. (2005). "Kutadgu Bilig'de Kıl- Yardımcı Fiilinin Fiil+Fiim Şeklinde Kurulan Birleşik Fiil Yapılarındaki Kullanımı Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 13, s.419-423.

Yurtbaşı, M. (2012). *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü.* İstanbul: Excellence Publishing.

(YUTS) Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutadgu Bilig'de Hümanizm

Nurettin ÖZTÜRK*

Giriş

Çağdaş kültürü hümanizm kavramını dikkate almadan açıklamak ve değerlendirmek neredeyse imkânsızdır. Hümanizm kavramı yalnız güncel anlamı ile değil aynı zamanda tarihsel geçmişi ile de bir düşünce akımı, felsefi veya dinî bir anlayış, kültürel tutum veya politik bir ideoloji olmanın yanında kendi başına bir değer hâline gelmiştir.

Hümanizm kavramının eş değeri olan sözcük ve kavramların farklı dil ve kültürlerin tarih ve metinlerinde aranması da gerçekte hümanist bir tutumdur. Hümanist kültürün izleri Türk kültüründe çeşitli değişken ve bileşenler dikkate alınarak başka çalışmalarda aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada sözlük, sözcük ve anlam düzeyinde *humanitas* kavramının *Kutadgu Bilig*'de bir eş değerinin olup olmadığı sorunu ele alınmakta; bu sorun ve onun alt sorunlarının bir tarihsel Türkçe metin esas alınarak araştırılması, belirlenmesi, yorumlanması, değerlendirilmesi ve tartışılması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda *paideia*, *humanitas*, *humanity*, *adap*, *insaniyet*, *kişilik* kavramları filolojik ve linguistik yöntemlerle açıklanmaya, kavramsal eş değerlikleri ve tarihsel anlam değişmeleri gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın odağında *Kutadgu Bilig*'de geçen "*kişilik*" sözcüğü ve bu sözcüğün geçtiği beyitler bulunmaktadır. Yeni Türk yazınındaki hümanist birikimin bu çalışmayı olanaklı kıldığı da özellikle belirtilmelidir.

Paideia'dan *Humanitas*'a

Türkçede *eğitim bilimi* olarak karşılık bulan *pedagoji* (paideia + gogia) teriminin ilk sözcüğü olan *paideia* Antik Grek yazın ve düşüncesinde çocuğun en üstün erdemlerle donatılarak *beslenip yetiştirilmesi* anlamına gelmektedir. Kısaca çocuk eğitimi anlamına gelen *paideia*, aynı zamanda Grek hümanizmini ve kültür ülküsünü de simgelemektedir. Sokrates'in temsil ettiği Grek hümanizmi kişilik erdemlerini üç parçalı bir daire olarak tasarlamıştır. Pisagorculardan alındığı söylenen bu erdem öğretisi Platon'un Devlet ve Timaios'unda açıklanmıştır. Sokratik erdem öğretisi diye de bilinen bu öğretiye göre ruh üç parçalı bir bütündür. İlk parça ruhun akıl yönünü belirten *bilgelik* (sofya), ikincisi ruhun cesaret ve dayanıklılığını belirten *yüreklilik* (andreya), üçüncüsü canlılık ve iştah ile ilgili *ölçülülük* (sofrozünh), dördüncüsü ise bunların uyumunu sağlayan genel bir erdem olarak *adalet*'tir (dikayozünh) (Copleston, 1989, s. 116, 133). Sokrates erdemleri ahlak alanına özgü olarak değerlendirip ahlakı da epistemolojiye indirgemiştir. Onun ana düşüncesi "*erdem bilgidir"* biçiminde belirtilebilir. Platon ve öğrencisi

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, *nozturk@pau.du.tr*

Aristoteles de aradaki bazı tümel-tikel tartışmaları dışında Sokratik erdem öğretisini benimseyip sürdürmüşlerdir (Arslan, 2014, s. 115).

Plautus, Terentius gibi İÖ II. yüzyıl Latin yazar ve düşünürlerince *humanitas* sözcüğünün anlamı "*insana yakışanı, insana yarışanı*" ya da "*insan zaafının ürünü olanı*" da içerecek biçimde derinleştirilmiştir. Bu dönemde Grekçe *kibarlık, yardımseverlik, dostluk* anlamındaki *philantropia* terimi karşılığında da *humanitas* sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır. İÖ 80 yılında Cicero *paideia* (παιδεία) terimini, Latincede artık oldukça işlenmiş olan bu *humanitas* sözcüğü ile karşılamıştır. *Humanitas* terimi Cicero'da hem durağan anlamda *"insan doğasını ve insanlık durumu"*nu belirtir; hem de devingen biçimde bir *"insanlık ülküsü"*nü dile getirir. Cicero için bu ülkü başlıca şu ögeleri içerir:

> *"Bilgi, kültür, ahlak ve ruh eğitimi, terbiye ve nezaket, kibarlık, ruh asaleti ve yüceliği, haysiyet, iyilik, iyi niyetlilik, özveri, adalet, eli açıklık, kadirbilirlik, arkadaş ruhlu olmak, şen ve neşeli olmak, şakacı ve nükteci olmak, ölçülü olmak, zevk sahibi olmak"* (Zekiyan, 1982, s. 17).

Cicero çocuğu geliştirip insanlığa eriştirecek yöntemleri de *studia humanitas*[1] terimiyle karşılamaktadır (Zekiyan, 1982, s. 18). Sözcüğün bu anlamları yüzlerce yıl Latin yazarlarınca benimsenip işlenmiştir. Ancak zamanla Orta Çağ'a doğru *humanitas* "günahkâr, âciz ve fâni insan doğası" anlamına dönüşmüştür. Katolik kilisesinin resmî ilahiyat öğretisi *humanitas* kavramını tanrısal yüceliğin, saygınlığın, eksiksizliğin adı olan *divinitas* teriminin karşıtı olarak konumlandırmıştır. Bu bakış açısıyla *humanitas* deyince ilk günah nedeniyle kuşaklar boyu ilenmiş kişioğlu türü anlaşılırken *divinitas* deyince suçsuzluk, arıklık, yücelik, soyut iyilik ve güzellik kaynağı ve simgesi olan bir kavram kastedilmektedir. Böylece âdeta *ideal humanitas* kavramı *divinitas* sözcüğü ile dile getirilirken *humanitas* kavramı yalnızca "*reel humanitas*" anlamına gelecek biçimde daraltılmıştır. Orta Çağ boyunca da bu anlamıyla kullanılmıştır. (Zekiyan, 1982, s. 19). *Divinitas*'ın *humanitas*'a üstünlüğü XV. yüzyıla değin sürmüştür. *Humanitas* (Fr. *humanité*, İng. *humanity*) sözcüğü dar anlamda Grek ve Latin yazını, tarihi ve bu dilleri konuşanların kültürünü incelemeye yönelik bir çalışma olarak tanımlanabilir (Davies, 2010, s. 17; Zekiyan, 1982, s. 16). Klasik hümanist öğrenme aşkının, özgün Latince deyişiyle *"libido sciendi"*nin yalnız Grek ve Latin dillerine yönelik bir ilgi demek olduğu sanılmamalıdır. Antikiteyi öğrenme aşkı, anılan iki eski dil ile birlikte İbranice, Arapça, Farsça, Türkçe öğrenme tutkusunu

[1] Terentius'un (ö. (İÖ 159çok ünlü ve neredeyse bütün dünya dillerine çevrilen *Homo sum: humani nil a me alienum puto* özdeyişi *studia humanitas* bir tür *"amentü/credo motto"*sudur. Nitekim Roman Jacobson da dil biliminin hümanist araştırmacılık ilkesini Terentius'un sözünü dile uyarlayarak türetmiştir: *Linguista sum: linguistici nihil a me alienum puto*.

da içermektedir.[2] İtalyan saray ve okullarında hatta sokaklarında çok dillilik (polyglotta-multilingualismus) Rönesans döneminde yaygın bir durumdu. Burckhardt'ın incelemesinde klasik Antik Çağ'a hayranlık yanında o kültürü taşıyan Doğu dillerine karşı ilgiyi de gösteren pek çok örnek vardır (Burckhardt, 1974, s. 305).

***Humanitas*'tan *Humanista*'ya**

İtalyancada ön ad ve meslek adı olarak *umanista* sözcüğü ilk kez 1490'da görülmüştür (Zekiyan, 1982, s. 16). Almanya'da 1515-1517, Fransa'da ise 1539 yılında ilk kez kullanılmıştır (Zekiyan, 1982, s. 118). XV. yüzyıldan kalma Floransa Latince lehçesi kökenli *umanisti* sözcüğü mesleklerini yerine getirmek için gerekli aracı sözlükler olan *öğretmenler*, *hatipler* ve *çevirmenler*ce türetilmiştir (Davies, 2010, s. 10). Bazı araştırmacılara göre başlangıçta yalnızca retorik ve antik yazın hocası anlamına gelen bu sözcüğün kısa süre sonra anlamı genişlemiştir. *Umanista* Grek ve Latin yazın örneklerini toplayan, inceleyen ve yayımlayan kişi anlamını kazanmıştır. Hatta *umanista* genel olarak "bilgili, kültürlü, aydın insan" için kullanılan bir sözcük durumuna dönüşmüştür. Latince metinlerde *umanista* karşılığı *humanista* terimi kullanılır. Her iki sözcüğün de kökeni olan Latince *humanus* ön adı eski Latince metinlerde öbür anlamlarının yanında *bilgili, kültürlü, aydın* anlamlarını da taşır. (Zekiyan, 1982, s. 16). Davies İngilizce bir sözlüğe dayanarak XVIII. yüzyıl İngilizcesinde *humanist* sözcüğünün *gramerci*, *filolog* demek olduğunu belirtir (Davies, 2010, s. 10).

Rönesans dönemi hümanistlerinin çok dilliliği yanında başka genel özellikleri de vardır. Kozmopolitlik, bireysellik, çok yönlülük gibi özellikler bunlardan bazılarıdır. Burckhardt'ın dediğine göre XV. yüzyıl her şeyden önce *"l'uomo universal"*in yani çok yönlü kişilerin dönemidir. Bu dönemin bütün yaşam öykülerinde kişinin ana uğraşı yanında başka ve ikincil uğraş ve becerilerinden de söz edilir. Floransalı tüccar ve devlet adamları çoğu zaman iki klasik dilde de okur ve yazar. Hem kendine hem de oğullarına hümanistler yani öğretmenler Aristoteles'in Politika ve Etika adlı yapıtlarını okutmak zorundadır. Ailenin kızlarına da esaslı bir eğitim verilir. Bir hümanistten öncelikle geniş anlamda çok yönlü bilgi istenmektedir. Bu bilgi yalnızca ilgiyi karşılamak, bilme tutkusunu (*libido sciendi*) doyurmak için değil yaşamda uygulamak ve başarılı olmak içindir. Burckhardt bu türden dev adamlardan biri olan Leon Battista Alberti'nin (1404?-1472) hümanistlerin prototipi olarak geniş bir fiziksel ve ruhsal portresini çizer[3]

---

[2] Anlaşılacağı üzere Şarkiyat ve Türkiyat araştırmalarının kökeni de Rönesans hümanizmidir.

[3] Battista çocukluğundan beri giriştiği her işte birinci gelmektedir. Jimnastikteki becerileri hayranlık uyandırıcıdır. Çok iyi bir at binicisidir. Yürürken, ata binerken ve konuşurken kusursuz görünmeyi ister. Öğretmensiz müzik öğrenmiştir. Ancak bestelerine müzik uzmanları hayrandır. Çok yoksul olmasına karşılık sivil ve klişe hukukunu öğrenmeyi ağır bir hastalığa yakalanıncaya dek sürdürmüştür. Sözcük

(Burckhardt, 1974, s. 219-223).

Ve *Humanismus*

Hümanizm terimi XIX. yüzyıldan sonra çok çeşitlenir. *Humanismus* sözcüğünü Almancada ilk kez Alman eğitimci Niethammer[4] kullanır (Davies, 2010, s. 17; Zekiyan, 1982, s. 16). Bu kavram Niethammer'den sonra iki temel anlam kazanmıştır. Öncelikle yazınsal ve filolojik nitelikli *"antik klasik kültüre ilgi*" anlamına gelen *humanismus* anlam genişlemesi ile XIX. yüzyıl başından itibaren "insanı anlamaya çalışan, anlama uğraşının odağına insanı koyan bir felsefi ve ideolojik akım" anlamına gelmeye başlar. Bu çerçevede Paulsen 1885 yılında *yeni hümanizm* deyimini ortaya atar. Paulsen Latinik karakterli ve İtalya merkezli yazınsal bir hümanizm yerine Grek antikitesine dayalı Germanik merkezli felsefi bir hümanizm önerir. Gerçekte Paulsen'in önerisi Latin'den çok Grek kültürüne dönüş; Goethe, Hölderlin ve Schiller gibi büyük Alman şairlerinin oluşturduğu hümanist yazının sürdürülmesi; Kant ve Hegel tarafından geliştirilen antropolojik ve felsefi nitelikli bir hümanizm akımının benimsenmesidir (Zekiyan, 1982, s. 29).

Alman düşüncesinin hümanizmi Latin dil ve yazınından ayırıp Grek kaynaklarına bağlaması anlaşılır nedenlere dayanır. Vatikan Kilisesinden kopuş ve

---

belleğinin zayıfladığını, olayları kavrama gücünün sürdüğünü görünce fizik ve matematiğe ilgi duymuştur. Her işi uzmanından öğrenmeye çalışmış, bilgin ve ayakkabıcılara varıncaya değin her çeşit zanaatkâr, sanatkâr ve meslek erbabından işlerini gizli yönlerini ve deneyimlerini sorarak dünyanın bütün hünerlerini öğrenmiştir. Çok iyi bir ressamdır. Gözlemleriyle yaptığı resimler bir yana belleğiyle çizdiği resimler gerçeğine bire bir uymaktadır. *Camera obscura* adlı hayret uyandıran bir karanlık kutu icat etmiştir. Sanat ve özellikle mimarî üzerine Latince yazıları, öyküleri, söyleşileri ve şiirleri klasik Latin yazarlarının yazdıkları düzeyindedir. İtalyanca günlük yaşam, ahlak, felsefe ve tarihe ilişkin yazıları ile şiirleri vardır. Özdeyişleri ünlüdür. Bildiğini herkesle paylaşır. Her şeye ve herkese karşı asabi denilebilecek bir sevgisi vardır. Güzel doğa görünümleri karşısında ağlayası gelir. Güzel ve ağırbaşlı yaşlı insanları izlemeye doyamaz. Hayvanları sever. Kısaca ruh kudreti yüksek bir insandır. Rönesans hümanistlerinin söyleyip durduğu özdeyişi Battista da yineler: *"İnsanlar isterlerse her şeyi yapabilirler"*.

[4] Friedrich Philipp Immanuel Niethammer (6 Mart 1766 - 1 Nisan 1848), 1808 yılında Jena'da yayımladığı *"Der Streit des Philanthropinismus und des Humanismus in der Theorie des Erziehungs-Unterrichts unserer Zeit"* (Çağımız Eğitim-Öğretim Kuramında İnsanseverlik ve Hümanizm Arasındaki Anlaşmazlık) adlı kitap Aydınlanma Çağı'nda geliştirilmiş bir eğitim anlayışı olan *"philanthropinism"*e karşı bir tepkiydi. Niethammer, orta öğretimdeki insan sever nitelikli pratik-teknik eğitime karşı hümanist içerikli antik Grek dönemini örnek alan eğitimi savunmuştur. Ona göre pratik faydalar tek başına ön planda tutulmamalıdır. Hümanist eğitim gençlere estetik, ahlaki ve manevi gelişime katkıda bulunan klasik kalıpları verir. Bu kalıplar çocuğun eğitiminde hayati öneme sahiptir. Niethammer insanseverliğin iyi yönlerini hümanizmin iyi yönleri ile birleştirmeye çalışmıştır.

folklorik kaynaklara dayalı bir uluslaşma Alman reform akımının ana ırasıdır. Katolik kilisesine karşı ilk protestolar Germanik Kuzey Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Ancak kiliseden ayrılıp kilisenin dili olarak yaşayan Latinceye bağlı kalmak açık bir tutarsızlıktı. Bu yüzden Almanca ulusal bir öz ararken kendi antikitesinin yokluğu ve folklorik-pagan kültürün yetersizliği nedeniyle Grek antikitesine bağlanmak zorunda kalmıştır. İngiliz, Alman, Hollanda, Danimarka gibi ülkelerde yaşayan Germanik toplumların Latin ulusları gibi evrensel kiliseyi reddettikten sonra kültürde dönülecek bir Latin-pagan antikitesi yoktur. O yüzden bir yandan folklorik-pagan kaynaklara dönerken bir yandan da Latin kültürünü bile önceleyen Grek kültürüne dönmeleri kaçınılmazdı. İslam, Türk ve Rus rönesansı da aynı niteliktedir. İtalyan, Fransız, İspanyol, Portekiz ve Romen ulusları Katolik orta çağını atlayıp pagan-Latin antikitesine bağlanarak uluslaşırken Latin kökenli olmayan toplumlar gerçekte İslam uygarlığı sayesinde Rönesans dönemine taşınıp aktarılan ve tanıtılan Grek antikitesine bağlanmaya çalışmışlardır. O yüzden bir örnek Rönesans yerine çeşitli rönesanslardan, bir örnek bir Hümanizm yerine hümanizmlerden söz etmek daha uygun görünmektedir.

Humanismus kavramının anlaşılması ve yorumlanması konusundaki gelişmeler günümüzde de sürmekte ve içerik yönünden çeşitlenme giderek artmaktadır. Klasik ve Rönesans hümanizminden *biblik, teist, ateist, Hristiyan, İslam, Doğu, Marksçı, liberal, sosyalist, varoluşçu…* hümanizmlere değin kavramın çok geniş bir kullanım alanı ve yelpazesi oluşmuştur. Bunlara *neo-hümanizm* ve *anti-hümanizm* gibi akımları da eklemek gerekir.

Hangi türden olursa olsun *hümanizm* denildiğinde "insan"ı yaşamın olmazsa olmaz odağı olarak gören, onu doğanın ayrıcalıklı bir varlığı sayan bir düşünce ve yaklaşım biçimi kastedilir. Bugün hiçbir bilim, felsefe, din, sanat, ahlak akımı veya ideolojinin, hümanizm ile hesaplaşmadan, boy ölçüşmeden yoluna devam edemediği gözlemlenmektedir. Kültürel hümanizmin son ve en yüksek aşaması *antropocentrisme* "insanmerkezcilik/insaniçincilik"dir (Güçlü vd., 2003, s. 754-757).

İslam Hümanizminden Türk Hümanizmine

Rönesans dönemini ve onun ideolojisi olarak hümanizmayı yüzlerce yıl boyunca Semerkant'tan, Bağdat'tan, Şam'dan, İskenderiye'den, Endülüs'ten, İstanbul'dan derlenip toplanan, satın alınan ve kaçırılan kitaplardan, kitaplıklardan ve doğu ile batı arasındaki henüz tam aydınlatılamamış olağanüstü kültürel ilişkilerden bağımsız düşünmek mümkün değildir.

Orta Çağ'dan çıkışta gezginlerin, kitap dolaşımının, yazı alanındaki gelişmelerin ve ticaretin birbirine bağladığı bölgelerdeki okuryazarlar âdeta bir bilgi *"kosmopolis"*i (evrenkenti), bir *"bibliopolis"*i (betikkenti) oluşturmuşlardır. Bu cumhuriyetin "*uyanış devirlerinde tercümenin rolü*" de büyük olmuştur (Gutas,

2011, s. 179-184; Freely, 2010, s. 11-12; Ülken, 1997).

X. yüzyılda kendi doruğuna ulaşan ve Orta Doğu'dan Kuzey Afrika'ya, İspanya'dan Çin'e dek yayılan İslam uygarlığının bu başarısını pek çok nedene bağlamak mümkündür. Çeşitli İslam uluslarının kol emeğiyle, sabanla, kılıçla ve kalemle bu uygarlığa sunduğu katkılar gerçekten de geniş ve hatta sonsuz bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Bu uygarlığın bileşenlerinden yalnızca biri ama çok önemli bileşenlerinden biri olarak Grek ve Latin dillerinden Süryanice aracılığıyla Arapçaya, Farsçaya ve Türkçeye yapılan çevirilere önemle değinmek gerekmektedir.

İslam uygarlık çevresinde VIII. yüzyıldan itibaren artış gösteren Grekçeden Arapçaya çeviriler, İslam'da hümanizmin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu durum, Rönesans'tan beri Grek ve Latin yazınını önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında Badawi, Arkoun, Goodman, Kraemer ve Makdisi tarafından gerçekleştirilenler ilk sırada gelmektedir.

Bedevi, *İslam hümanizmi* manevi ve ahlaki eğitimin temeli olarak gören Avrupa'daki hümanistlerle karşılaştırılabilir. İslam hümanizmi konusunda kavramını kullanma konusunda öncü olarak görünmektedir. *Arap hümanizmi* kavramını ilk kez kullanan Bedevi *divinitas/humanitas* ikilemi içinde *insan-ı kâmil* kavramı açısından Arap-İslam hümanizmini incelemiştir. Bedevi'nin yaklaşımında varoluşçu felsefenin etkisi egemendir (Badawi, 1956, s. 67-100).

İslam rönesansı konusunda klasik olmuş bir kitap[5] yazan Mez'in açtığı yolda ilerleyen Arkoun, Ebû Hayyân Tevhîdî'nin soruları ve İbn Miskeveyh'in yanıtlarından oluşan *Havamil ve Şavamil* adlı yapıt etrafında İbn Miskeveyh'in *Tehzibü'l-Ahlâk ve El-Hikmetü'l-Halide* gibi yapıtlarını da dikkate alarak bir İslam hümanizminden söz etme imkânını yazınsal, felsefi ve dinî hümanizm bağlamında tartışmaktadır. Arkoun İslam hümanizmini tanımlarken *adap* kavramına merkezî bir rol yüklemektedir (Arkoun, 1982). Bu kavram yazınsal bir etkinliği hem de etik ile ilgili bir durumu anlatmaktadır. Arkoun'a göre etik bağlamda *adap* Grekçe *paideia* ve Latince *humanitas*'ın karşılığıdır.[6]

[5] Kitabın Almanca özgün adı *die Renaissance der İslam (İslam Rönesansı)* olmakla birlikte pek çok örneği görüldüğü üzere çeviride başka bir ad kullanılmış özgün ad alt başlık olarak yerleştirilmiştir: *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı*… Çeviri Arkoun'un öğrencisi ve onun tezini Arapçaya çeviren Salih Şaban tarafından yapılmıştır.

[6] Arkoun konu ile ilgili ilk çalışmalarını 1961 başlarında yayımlamıştır (1961, s. 14/73-108; 1961, s. 15/63-87). 1969 yılında bu çalışmalarının bir devamı olan doktora tezini tamamlamış ve 1970 yılında ilk basımını gerçekleştirmiştir. Yararlandığımız nüsha yazarın doktora tezinin 1982 yılında Paris'te yapılan Fransızca 2. baskısı ve 1997'de Beyrut'ta yapılan Arapça 1. baskısıdır. Fransızca nüshayı temin eden Doç. Dr. Yusuf

Kraemer, Tel Aviv Üniversitesi İslam Kültürü ve Tarihi Araştırmaları Merkezi tarafından çıkarılan bir kitap dizisi içinde konuyla ilgili iki önemli eser vermiştir[7]. Bunlardan İslam hümanizmini konu alanında Arkoun'un tezini yani *paideia=humanitas=adap* denkliğini Büveyhiler dönemine uygular.

Goodman ve Makdisi de yapıtlarında Arkoun'un tezini benimseyerek Grekçe *paideia* ve Latince *humanitas* terimlerinin Arapçada ve İslam hümanizmi bağlamında karşılığının "*edep*" olduğunu göstermişlerdir (Arkoun, 2005, s. 22-23; Kraemer, 1984, s. 152, 155-156; Goodman, 2006, s. 228-229; Makdisi, 2009, s. 111-140).

Hümanizm kavramının tek ve durağan bir tanıma indirgenemeyeceğini, bu yüzden ancak çeşitli koşul, bileşen ve değişkenler bağlamında çoğul olarak hümanizmlerden söz edilebileceğini vurgulayan Davies (2010, s. 12); *humanism*'i ve *humanity*'yi "edep", *humanist*'i "edip" sözüyle karşılayan Arkoun ve izleyicileri gibi *hümanist* sözcüğünü "edip" sözcüğüyle karşılar (97):

"Genç bir insanın etik, entelektüel ve vatandaşlık gelişimi için zorunlu esası olarak öğretilen adap Arapçada doğru davranış demektir ve günümüzün İslam'ında hâlâ önemli bir kavramdır. Hem eski Yunancadaki paideia hem de Latincedeki humanitasa işlevi tamamen benzeyen adap dokuzuncu ve onuncu yüzyılların Arap rönesansının merkeziydi. Bu kavram hümanizmin geniş etik bakımından kullanımına benzer bir şekilde görülebilir" (Arkoun, 2005, s. 22-23; Davies, 2010, s. 155; Makdisi, 2009, s. 111-140).

Davies hümanizm üzerine incelemesinde Biruni, Farabi, İbn Sina ve İbn Haldun gibi filozofları da *hümanistler* olarak anar. Ona göre İslam hümanistleri Avrupalı hümanistler gibi ana değerini Platon ve Aristoteles'in oluşturduğu Grek geleneğine bağlıydılar. İslami hümanistler de filologdular. Güzel konuşma ve yazma bu hümanizmin belirtisi idi. Yani *"erdemin başı dil"*di… Davies'in sözleriyle, *"Rönesans dönemi kent devletlerinde yaşayan asker, bilge ve saraylının arkasında bir elinde Platon'un Devlet'ini, öbür elinde Kur'an-ı Kerim'i tutan Müslüman hümanistin figürü durmaktadır"* (2010, s. 99).

Doğan'a teşekkür ederim. Türkiye'de dar ve seçkin bir çevrede tanınan Arkoun'un tezinin çevrilmemiş olması büyük bir eksikliktir.

7 Dizinin VIII. kitabı olan *İslam Rönesansında Felsefe* adlı eserin özgün İngilizcesini kendi kütüphanesinden gönderen Prof. Dr. Şahin Filiz'e teşekkür ediyorum. Kraemer dizinin *İslam Rönesansında Hümanizm* adlı VII. kitabını yazmadan önce aynı konuda ve aynı başlıkla bir öncü araştırma yapmıştır. Bu *Humanism in the Renaissance of Islam: A Preliminary Study* adlı makaleyi Dr. Serkan Derin temin etti. Kendisine teşekkür ediyorum. Kraemer'in Büveyhi dönemi rönesansını Abbasi halifeliği ile ilişkiler, dinî politikaları, kültürel yaşam, dinî grup ve okullar, gayrimüslim azınlıklar, çevreler, akımlar, topluluklar, bilginler, kâtipler, yazarlar ve sultanlar etrafında incelediği kitabını ise Dr. Taşkın İşgören temin etti. Kendisine müteşekkirim.

Gerek Arap gerekse Avrupa kaynaklarında Arap ile İslam sözcükleri çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Onlara göre Arap uygarlığı İslam uygarlığıdır. Arap ülkeleri İslam ülkeleridir. Arap dili İslam dilidir. Dolayısıyla Arap dini de İslam dinidir. Oysa İslam uygarlığı içinde Farsça ve Türkçe gibi iki büyük dil ve gelenek daha vardır. Arkoun'un da dediği gibi (2005, s. 17) İranlı, Türk, Berberi, Kıpti, Endülüslü, Hintli, Yahudi, Hıristiyan, Zerdüşt, Mani, Süryani vb. bilginler geniş okur kitlesine daha kolay ulaşmak için başka dillerden o günün *lingua franca*'sı olan Arapçaya yapıtlar çevirdiler ve Arapça kitaplar yazdılar. Ancak Arapça kitap yazmaları onların Arap oldukları anlamına gelmemektedir. Bağdat'ın Moğollarca ve Endülüs'ün Katolik Jesuit *conquistador*'larca yağmalanması da İslam uygarlığının sonu olmamıştır. Farsça ve Türkçe konuşulan ve yazılan yerlerde tarihsel süreç kesintisiz sürmektedir (Olguner, 1990, s. 190). Anılan süreçte *paideia*/*humanitas*/*adap* kavramının içinin Sokratik/kardinal erdem öğretisi ile doldurulduğu önemle vurgulanmalıdır.

İbn Miskeveyh'ten Yusuf Has Hacib'e

Arapça ahlak yazını içinde hadis toplamı dışında ilk büyük telif eser, Hristiyan olup Arapça yazan Yahya bin Adi'nin *Tehzibü'l-Ahlâk* adlı eseridir. Aristotelesçi görüşleri Hristiyanlıkla uzlaştıran ve bu arada Arapçada bir ahlak kuramı terminolojisi oluşturan Yahya bu öncü eserinde Kindi üzerinden ve kendi okumaları sonucunda Sokratik erdemleri veya başka bir deyişle kardinal erdemleri Arapça yazan çevreye taşımış ve ilk İslam ahlak kuramcısı olmuştur. *Tehzibü'l-Ahlâk* adlı yapıtında Yahya Antik Çağ'da oluşturulmuş ve hem İslam uygarlığında, hem de Katolik Orta Çağında yüzlerce yıl yinelenmiş olan Sokratik/kardinal erdemleri sistematik olmamakla birlikte Arapça terimlerle *fazilet* ve *rezilet* başlıkları altında iki ayrı ve karşıt liste biçiminde sıralar (Yahya, 2013, XLVI, s. 26-51).

İslam ve Avrupa kültür çevresinde Aristoteles "birinci öğretmen", Farabi "ikinci öğretmen" olarak anıldığı gibi İbn Miskeveyh de "üçüncü öğretmen" olarak anılmaktadır (Altıntaş, 1998, s. 238; Kılıç, 2012, s. 143; Sunar, 1980, s. 27). Francis Peters'e göre İbn Miskeveyh'in yazdığı *Tehzibü'l-Ahlâk*[8] *"Stoacıların İS 2.*

[8] İlgileri çok geniş bir hümanist olarak özel hocalardan mantık, matematik, kimya, felsefe ve tarih dersleri alan, kütüphanecilik yapan ve saraylarda ders veren Miskeveyh'in filozof, tarihçi ve ahlakçı olarak anılmasını sağlayan önemli yapıtları vardır. *Tecârübü'l-Ümem* adlı yapıtı ile tarihçi, *Câvidan-Hıred*/*El-Hikmetü'l-Hâlide*/*El-Firdevsü'l-Hikme*/*Paradise of Wisdom* adlarıyla da anılan ve Hint, İran, Grek ve Arap hikmetlerinden oluşan felsefi ve antolojik yapıtıyla filozof, *Tehzîbü'l-Ahlâk* ve *El Havâmil ve'ş-Şavâmil* adlı yapıtlarıyla filozof-ahlakçı olarak ünlenmiştir. İbn Miskeveyh, Arapça yazan Hristiyan filozof Yahya ibn Adî ile birlikte Farabî'nin öğrencisi olmuştur. Ahlak tehzibi yazma geleneğinin 1910 yılında Kitapçı Arakel tarafından yazılan ders kitabı göz önünde bulundurularak 20. yüzyıla dek sürdüğünü söylemek mümkündür.

*yüzyılda bu işi bırakmalarından sonra hümanist etik konusunda ilk sistemli yeniden düşünme"*dir (Goodman, 2006, s. 221). Oysa Çağrıcı, anılan yapıtı yalnızca İslam kültür çevresinin ilk sistematik yapıtı olarak kabul etmektedir (Çağrıcı, 2001, s. 328-330). Yapıt İslam *eudaimoniste*/mutluluk ahlakı anlayışının en önemli temsilcisidir. Miskeveyh yapıtın dördüncü bölümünde bir yandan Aristoteles'in *Nikomakos'a Etik* ve *Peri Psykhe* (*de Anima*/*Kitabü'n-Nefs*) adlı yapıtından, bir yandan da Platon'un *Timaios* diyalogu başta olmak üzere ilk diyaloglarında ve sonraki dönem yapıtı Devlet'te işlenen Sokratik dört erdem öğretisinden yola çıkarak ahlak görüşlerini geniş biçimde açıklamıştır.[9]

İbn Miskeveyh de, kendinden önceki Yahya bin Adi ve kendinden sonraki bütün Arapça, Farsça ve Türkçe yazan ahlakçıların yaptığı gibi, büyük yapıtında *fazilet*leri (erdem) ve bunların karşıtı olan *reziletleri* (rezalet) dörde ayırır (Miskeveyh, 2018, s. 35-48; Fahri, 2014, s. 176-177; Öztürk, 2001, s. 4, 23-24; Pazarlı, 1972, s. 194-205; Sunar, 1980, s. 87, 88).

Miskeveyh'in andığı kardinal erdemler aşağıda bir tablo biçiminde düzenlenerek verilmiştir:

Faziletler	Reziletler
Adalet: *Sadakat, ülfet, vefa, şefkat, sıla-i rahim, mükâfat (iltifat, takdir, lütuf, ihsan), refakat, dostluk, tevekkül, ibadet/takva/dindarlık.*	*Adaletsizlik (veya Zulüm)*
Hikmet: *Zekâ, çabuk ve kolay kavrama, hatırlama, akletme, zihin açıklığı, doğru yargı/iyi muhakeme.*	*Cahillik (Akılsızlık, budalalık)*
Şecaat: *Büyüklük, gayret, gözü peklik, metanet, necdet, ulüvv-ü himmet, sükûn, şehamet, tahammül, merhamet, tevazu, sessizlik, rikkat, sebat, hilm, özgüven, yüreklilik, soğukkanlılık, sıkıntıya göğüs görme.*	*Korkaklık, tehevvür*
İffet: İtidal, ılımlılık, temkin, nedamet-pişmanlık, utanma, ar, hayâ, sükûnet, sabır, cömertlik, özgürlük, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hâl, barışseverlik, vakar, kötülüklerden sakınma.	*Hırs ve Tama' (veya Açgözlülük, Namussuzluk)*

[9] Gutas da Arkoun ve izcileri gibi klasik Arapçadaki şiir ve hikmet türlerinden oluşan Arap *adap*'ını *paideia* olarak adlandırır. Bu yazın içinde Farsçadan çevrilen *gnomologia* (özdeyiş) türünde yapıtların da önemli yer tuttuğunu vurgulayan Miskeveyh'in *El-Edebü'l-Arap ve'l-Fars* adlı eserini bu kapsamda değerlendiren Gutas *El-Edebü'd-Dünya ve'd-Din* ve *El-Ahkamü's-Sultaniye* yazarı Maverdi ile *Uyunü'l-Ahbar* yazarı İbn Kuteybe'nin de *adap* veya *paideia* yazını içindeki önemine değinir. Bu iki İslam *adap* yazarının değerlendirilmesi ve hatta Kutadgu Bilig ile karşılaştırılması başka çalışmaların konusudur.

İbn Miskeveyh'in Tehzibü'l-Ahlâk'ı, öncülü Yahyâ bin Adî'nin *Tehzibü'l-Ahlâk*'ı ve Farabî'nin *Tahsilü's-Saade*'si ile ardılı Gazâlî'nin *Kimya-yı Saadet*'i, Nasîrüddin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nasiri*'si[10] (1236), Celâleddin Devvanî'nin *Ahlâk-ı Celâli*'si (1477), Hüseyin Vâiz Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî'n*i (1495), Kınalızade Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâ'î*'si[11] (1564) arasında bir köprüdür.

İbn Miskeveyh Farabi'den aldıklarını İbn Sina'ya ileten bir aracı gibidir. İbn Sina nefs, ahlak, saadet ve şifa konulu risalelerinde erdemleri İbn Miskeveyh'in terimleriyle ve erdem öğretisini yineleyerek anlatır (Aydın, 2014, s. 553; *Saruhan, 2008, s. 125)*. Onun katkısı erdemleri Platon'un nebati, hayvani ve insani ruh bölümlemesi ve humoral patoloji veya "sıvılar öğretisi" olarak bilinen antik yaklaşım ile uzlaştırmasıdır. Yani Empedokles, Platon ve Hipokrates'in görüşlerini var olan bilgiye eklemiştir. İbn Miskeveyh'in yaşamının sonlarına doğru genç İbn Sina ile karşılaştığına, bilgi alışverişinde bulunduklarına, hatta hoca-öğrenci ilişkisi içinde olduklarına ilişkin birtakım veriler vardır:

> *"El-Âmilî, İbn Miskeveyh'in aralarında İbn Sînâ, Bîrûnî ve İbnü'l-Hammâr gibi şahsiyetlerin de bulunduğu bazı âlim ve düşünürlerle birlikte Hârizmşahlar'ın hizmetine geçtiğini yazmaktadır. Beyhakî'ye göre İbn Miskeveyh, Hârizmşahlar'a tabip olarak hizmet etmiştir. Anlattığı bir hikâyeye göre İbn Miskeveyh'in ders verdiği bir sırada İbn Sînâ gelmiş ve filozofu bazı ilmî konularda bilgisizlikle itham etmiştir. Bunun üzerine İbn Miskeveyh öfkelenerek Tehzîbü'l-Ahlâk adlı eserini İbn Sînâ'ya doğru fırlatmıştır"* (Bayrakdar, 1999, s. 201-208)

Goodman, İbn Sina'yı İbn Miskeveyh'in büyük takipçisi olarak nitelemekte ve başına hocasının kitap atması olayının mecazen *Tehzibü'l-Ahlâk*'ın İbn Sina'nın başı üzerinde bir yeri ve değeri olduğuna ilişkin ana düşünceyi vermek için uydurulmuş olduğunu ileri sürmektedir (Goodman, 2006, s. 221). İbn Miskeveyh'in hümanizm tarihindeki yerini daha iyi gösterebilmek için

---

[10] Tusi, yapıtının üçüncü faslında kardinal erdemleri bütün kendinden önceki ve sonraki ahlakçılar gibi *fazilet* ve *rezilet* terminolojisi ile açıklamaktadır. Ona göre de hikmet, şecaat ve iffetin bir insanda dengeli ve uyumlu birleşimi adaleti doğurur. Adaletli insan da mükemmel insandır (Tusi, 2016, s. 89-102).

[11] Kınalızade'nin yapıtı Türkçenin ilk bağımsız sistematik ahlak kitabıdır. *Kutadgu Bilig*'de ahlak kuramı yapıtın bir yönünü oluşturup değişik beyitlere serpiştirilmişken *Ahlak-ı Ala'i* ahlak kuramını ana sorun olarak alıp işlemiştir. Kınalızade ahlakı üç basamakta inceler. Birey ahlakı yalın, gerçek ve temel ahlaktır. Kardinal erdemler de bu aşamada devreye girer. Ev ahlakı basamağında ve devlet ahlakı basamağında bu temel ahlakın bileşik türevleri ele alınır. Bu üç basamak Aristoteles'in etik, ekonomi ve politika aşamalı düzenine dayalıdır. Kınalızade de kardinal erdemleri *fazilet ve rezilet* diyalektiği içinde ele alır. Terminolojisi tahmin olunacağı gibi gelenekseldir. Şu sözlerinden sonra Kınalızade Tusi ve Gazali'ye atıfta bulunmaktadır: "*Pes usul-i fezâyil bu dört hulkdur; a'nî hikmet ü adâlet ve iffet ü şecâatdür. Ve bu fezâyil-i erbaa –ki itidâldür- her birinün iki tarafı, a'nî taraf-ı ifrâtı ve taraf-ı tefriti rezîletdür*." (Kınalızade, 2014).

Goodman'ın görüşlerini (2006, s. 228-230) aktarmakta yarar vardır:

"Burada Miskeveyh'te keşfettiğimiz …bizim kullandığımız kelime, hümanizmdir. Onun kendi kelimesi ise şüphesiz edeb, yani eğitim, disiplin, kültür anlamına gelen Arapça te'dib kelimesinin kökü ve özü olan ince davranışlar, kültürdür. Edeb, edebiyat gibi dar anlamda, Miskeveyh'in ta meslek hayatının başından itibaren kendisine güvendiği gelişme ve mükemmelleşmenin ana vasıtasıydı. Onun şiirde saf üslup, örf ve âdetler, tavır ve davranışlar üzerine olan yazıları bundan kaynaklanmaktadır. Ancak edeb uzun zamandan beri edebiyattan çok daha fazla şey anlamına gelmekteydi ve o, örf ve âdetten çok daha ileriye gitmişti. Joel Kraemer'in söylediği gibi edipler, şairler ve devlet bürokratları tarafından işlenip geliştirilen edebî hümanizm geleneği, aynı zamanda onların kendilerini yetiştirmelerinin aracı olmuştu… Macid Fakhry'nin yazdığı gibi Miskeveyh'in bu kadar farklı Stoacı, Kinik, Platoncu, Yeni Platoncu, Aristotelesçi, Yeni-Pythagorasçı ve Arap-İslami unsurları eklektik sistemi içinde, ince bir biçimde birbirleriyle birleştirme tarzı; ilkin, ancak Yunan ahlak felsefesi geleneği hakkındaki bilgisi çok geniş olması gereken bir insan tarafından başarılabilirdi."[12]

Kardinal erdemler kişiliği bütünleyen değerler olarak *Kutadgu Bilig*'de de dile getirilip sıralanmıştır. Dolayısıyla *Kutadgu Bilig* ilk Türk ahlak kitabıdır. Sayılan ahlak kitaplarının kronolojisi, coğrafi yakınlıklar ve düşünsel benzerlikler nedeniyle Yusuf Has Hacib'in doğrudan İbn Miskeveyh'in yapıtını okuduğu veya İbn Sina aracılığıyla kardinal erdemlerden haberdar olduğu görüşünü desteklemektedir. İbn Miskeveyh'in öğrencisi olan İbn Sina'nın (980-1037) büyük Türk filozof ve hümanisti Yusuf Has Hacib'in hocası olduğuna ilişkin Alberts'in bir çalışması vardır. Alberts bu çalışmasından önce "Türk Yazınında Aristotelesçi Felsefe" adıyla *Kutadgu Bilig* üzerine bir makale yazmıştır. Yusuf Has Hacib'in İbn Sina'nın öğrencisi olduğuna ilişkin Alberts'in kanıtları *Kutadgu Bilig*'de geçen iyilik, kötülük, sağlık gibi konulardaki dizelerin İbn Sina'nın görüşleriyle mantıklı benzerliğini kurmak üzerinde temellendirilmiştir. Gerçekte iki bilge arasındaki benzerlikler doğrudan ilişki yerine ortak kaynaktan beslenmekten de kaynaklanmış olabilir. Ortak ve genel kültür içinde her okuryazarın ulaşabileceği ve edinebileceği bilgiler vardır. İbn Sina'nın başına atılan *Tehzibü'l-Ahlâk*'tan Yusuf Has Hacib de nasibini almış olabilir. Alberts ilginç bir biçimde *Kutadgu Bilig*'de bir dizede geçen *şifa* sözcüğünü İbn Sina'nın *Kitabü'ş-Şifa* adlı bir kitabı olmasından dolayı aradaki ilişkinin kanıtı olarak göstermektedir. Oysa *Kutadgu Bilig*'deki tıbbi bilgilerin kaynağı olarak *El-Kanun fi't-Tıb* ile *Kutadgu Bilig*'in karşılaştırılması daha somut sonuçlar verebilirdi.

[12] Krş: *"Aslında İbn Miskeveyh'in seçmeci ahlak sistemindeki çok farklı Stoacı, Kinik, Eflâtuncu, Yeni Eflâtuncu, Aristocu, Yeni-Pisagorcu ve Arap-İslami unsurların hepsiyle beraber İbn Miskeveyh'in örmüş olduğu ince ve dakik yolun ilk planda yalnızca çok geniş Yunan ahlâk geleneği bilgisine sahip olması gereken bir âlim tarafından başarılabileceğini söylemekte bir abartı yoktur." (Fahri, 2014, s. 202)*

İnsaniyet ve *Kişilik*

Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da çıkan *Ceride-i Havadis* adlı gazetede 13 Mart 1841 günlü nüshasında çıkan "İnsaniyet Nedir" başlıklı bir yazı da şu soruya yanıt verilmektedir:

Beyne'n-nâs isti'mâl olunan insâniyet lafzından murad nedir?

Verilen yanıt, bir sözü geleneksel olarak açıklarken önce sözlük, sonra terim anlamını vermek biçiminde olması gerekirken doğrudan terim anlamını vermek biçiminde başlamaktadır. Adı bilinmeyen yazara göre, *insaniyet* sözünün terim olarak anlamı insanoğlunun var oluşundan gelen yardımlaşmayı gerçekleştirmek yani gece gündüz insanlara iyilik niyetinde olup gerek kendi yakın hısım ve akraba, dost ve sevdiklerine gerek hemşehrilerine ve benzerlerine, özetle bütün dünyada ne kadar varsa dünyadaki insanların tümüne "hayırlı ve yararlı" olmak demektir. Yazının sonuna okuyucu doğru hümanizmin en iddialı tezlerinden biri ile karşılaşır: *"Bu âlemin nizamı insaniyetle payidar olur."* (Kaplan vd., 1974, s. 244-245). Bu yazı Türk çağdaşlaşma sürecinin başlangıçlarında yazılmış olduğu için tarihsel bir önemi vardır. Ancak yazıda geçen ve koyu olarak vurgulanan hayırlı sözcüğü ilginç bir anlam odasının kapısını açmaktadır. *Philantropy* sözcüğü bu çalışma için sözlüklerde ve genel ağda araştırılırken ilginç bir biçimde insan sever olarak değil "*hayırsever*" olarak çevrildiği görüldü. Dolayısıyla bugün İng. *humanity*, Fr. *humanité* sözcüklerinin karşılığı olarak kullanılan *insaniyet* sözcüğünün Tanzimat Dönemi'nde edebî, felsefi, ideolojik bir anlamı olmaksızın insani yardımseverlik anlamında kullanıldığı görülmüştür. O günden bugüne "insaniyet" sözcüğü yardımseverlik, hayırseverlik anlamını genişleterek "*insancıllık*" anlamını da kazanmıştır. Kraemer, İslam uygarlığının yüksek olduğu çağlarda *insaniye* sözcüğünün insan doğasının ortak yönü anlamında *humanitas* için kullanıldığını yazmaktadır (1984, s. 149). Kraemer, *hümanizm* anlamındaki *insaniye* sözcüğünün yeni bir türetme olduğunu da kaydetmektedir. Bugünkü Türkçede *humanitas* için klasik Arapçadaki gibi "*insaniye(t)*" sözcüğü kullanılırken hümanizm karşılığında "*insancıllık*" terimi yeğlenmektedir.

Şimdi şu soru sorulabilir: "*İnsaniyet*" sözcüğü olmasaydı Türkçede *humanitas* ve "*humanismus*" için hangi sözcük kullanılırdı? Daha doğrusu, *Kutadgu Bilig*'de "insaniyet" sözcüğü veya eş değeri var mıdır? Varsa o sözcük hangi bağlamlarda, hangi anlamlarda ve hangi kavram alanını ortaklaşa paylaştığı sözcüklerle birlikte kullanılmıştır?

Kutadgu Bilig'de *Paideia →Humatitas →Adap→İnsaniyet →Kişilik*

Bu çalışmanın ana sorunu "*Kutadgu Bilig* Türk hümanist geleneği içinde bir başyapıt olarak nitelenebilir mi?" biçiminde dile getirilebilir. Bu sorunun yanıtı "evet" olursa bu durumda geçmişten bugüne *paideia→humanitas→adap* sürecinin *Kutadgu Bilig*'de hangi sözcükle karşılanıp sürdürüldüğü ortaya çıkmış olacaktır.

Kutadgu Bilig metninde *kişilik* sözcüğü iki başlıkta ikişer kereden dört kere geçer. Beyitler söz konusu olduğunda, çeşitli dizelerde toplam elli kere geçmektedir. İki dizede ikişer kere geçen sözcük bir dizede de üç kere kullanılmıştır.[13]

---

[13] Aşağıdaki satır ve beyitlerde "*kişilik*" sözcüğü altı çizili/kalın/yatık, onu niteleyen sözcükler ise yalnızca kalın/yatık olarak belirlenmiştir:
C.0071. *bāb* ***kişilik****ke* ***kişilik*** *yanut ḳılmaḳın ayur*
0414. ***kişilik****ke* ***himmetmürüvvet*** *kerek / kişi ḳadri* ***himmetmürüvvet*** *yañı*
0457. *ne* ***eḏgü*** *bolur beg ol* ***eḏgü*** *kişi /* ***kişilik*** *bile itse il kün işi*
0865. ***könilik*** *kerek erke ḳopsa ḳutun /****könilik*** *atı ol* ***kişilikbütün***
0866. *ḳız ermez bu yalñuḳ* ***kişilik*** *ḳız ol / az ermez bu yalñuḳ* ***könilik*** *az ol*
0869. *ḳız ermez kişi kör* ***kişilik*** *ḳız ol /* ***köniçün*** *kişilerni ögdi uḳuş*
0934. ***aḳılıḳkişilikasıġeḏgülük*** */ bu* ***eḏgü*** *kişidin kelir belgülüg*
1357. *negü tér eşitgil* ***bağırsaḳ*** *kişi /* ***bağırsaḳlıḳ*** *ol kör* ***kişilik*** *başı*
1546. *kişi isiz ermez* ***kişilik*** *isiz / eren isiz ermez* ***könilik*** *isiz*
1596. ***kişilik****ni ḳoḍma ay* ***aşlı*** *kişi /* ***kişilik*** *ḳılu tur kişike* ***tuşı***
1599. *yorı* ***uḍ atanmakişilik*** *ḳıla / kişike kişi bol* ***kişilik*** *bile*
1600. ***kişilik*** *üçün* ***at urundı*** *kişi /* ***kişilik*** *bile* ***at kötürdi*** *kişi*
1634. ***ötemiş bol****ayın atası* ***ḫaḳın*** */ ḳılayın* ***kişilikbağırsaḳlıḳın***
1635. *bu aytoldı tapġı telim erdi kör /* ***kişilik*** *ḳılayın anıñ yañı* ***kür***
1636. ***kişilik*** *tidüküm bolur* ***eḏgülük*** */ bu* ***eḏgü*** *bolur ol yégü keḏgülük*
1690.***kişilik*** *ḳılurḳa* ***kişilik*** *anut /* ***kişilik*** *teñinçe* ***törü*** *ḳıl yanut*
1691.***vefāḳavefā*** *ol* ***kişilik*** *ḫaḳı /* ***vefā*** *ḳıl kişi bol atıñnı beḍüt*
1750.***könilikbütünlük*** *bile ḳıl bu éş /* ***kişilik*** *bile ḳıl ḳamuġ türlüg iş*
1945. *negü tér eşitgil* ***bağırsaḳ*** *kişi /* ***bağırsaḳlıḳ*** *ol kör* ***kişilik*** *başı*
2040. *negü tér eşitgil* ***vefālıġ*** *kişi /* ***vefā*** *ol kişike* ***kişilik*** *başı*
2308. ***kişilik*** *ḳılurḳa kişi bol* ***tuşı*** */ kişi mundaġ urdı* ***kişilikulı***
2321. ***kişilikḳılıġlınançlıġ*** *aḳı / tuz etmek ḫaḳı tép* ***öter*** *er* ***ḫaḳı***
2476. *yaruḳ tutsa yüz köz kişike küle /* ***ḳılınç eḏgü*** *tutsa* ***kişilik*** *bile*
2738. *bu yañlıġ kişike ınansa bolur /* ***kişilik*** *tilese anıñdın kelür*
2873. ***uḳuşluġ*** *kişidin* ***kişilik*** *kelür /* ***biliglig*** *kişiler kişisi bolur*
2896. ***uḳuşluġ*** *kerek hem* ***biligkeḍ bilir /uḳuşluġ*** *kişidin* ***kişilik*** *kelir*
2970. *ay ilig* ***kişilikmürüvvet*** *bolur /* ***mürüvvet*** *kişike ṭarīḳat bolur*
2985. *kişi* ***emgek ıḍ****sa kişi yurnıña / yanutı* ***kişilik*** *ḳılur ornıña*
3016. *iḍi yaḳşı urduñ* ***kişilikulı*** */ bu ol* ***çın vefālıġ*** *kişiler yolı*
3130.***bağırsaḳ*** *yoḳ erse ajunda* ***talu*** */* ***kişilik*** *ḳaçan turġay erdi tolu*
4236. *taḳı bir* ***saḳınuḳ bayatıġ bilir*** */ kişi ol* ***kişilik*** *munıñdın kelir*
4284. *bu yañlıġ bolur ol kişi* ***aşlısı*** */ kişike* ***kişilik*** *kişi belgüsi*
4554. *negü tér eşit köñli alçaḳ kişi /* ***kişilik*** *ḳılıġlı* ***kişiliktuşı***
LXXV *könilikke könilik* ***kişilik****ke* ***kişilik*** *ḳılmaḳın ayur*
5765. *ajun boldı erse* ***törü öñdisi*** */ kişike* ***kişilik*** *bolur belgüsi*
5787. *negü tér eşitgil kişi eḍgüsi /* ***kişilik*** *bolur* ***çın*** *kişi belgüsi*
5788. ***kişilik*** *ḳıl ay er kişi bol* ***uluġ*** */ kişi mundaġ urdı* ***kişilik*** *yoluġ*
5789. *kişi bol kişike* ***kişilik*** *ḳılın / kişi atı ögdi özüñke alın*
5795. *negü tér eşitgil ay köñli yaḳın /* ***kişilik*** *ḳılıġlı bağırsaḳlıḳın*

Adıyaman, *kişi* ve *kişilik* sözcüklerinin toplam sıklık sayısının 11. yüzyılda Türklerin yüksek bir insanlık ülküsüne sahip olduklarını kanıtladığını söylemektedir. Ona göre bir soyut kavram olarak *kişilik*, Türklerin insanlık ülküsü yanında Türkçenin soyut kavramlar üretme gücünün de somut bir örneğidir (Adıyaman, 2018, s. 22).

***Kutadgu Bilig*'de Geçen *Kişilik* Sözcüğü Üzerine Sözlüklerde Bir Gezinti**

Kutadgu Bilig dizininde *kişilik* sözcüğü tek bir sözcükle karşılanmıştır: *insanlık* (Arat, 1979, 264).

Clauson sözcük için *"originally humanity kindliness and the like. The original meaning survives in one or two languages like x y, but elsewhere it usually means 'mankind' or, with a preceding numeral, a group of (so many) persons"*[14] demektedir (1972, s. 754).

Clauson'un açıklaması, karşılaştırmalı anlam bilimi açısından *humanitas, insaniyet* ve *kişilik* sözcüklerinin her üç dilde de önce *kibarlık, naziklik, efendilik, centilmenlik* anlamında kullanılan sözcüğün zamanla anlam değiştirerek ülküsel insanlık durumunun adı olduğunu ileri sürmeye olanak vermektedir. Anlamın daralma yönünde mi genişleme yönünde mi gerçekleştiği; somut-soyut anlam değişiminin hangi yönde olduğu, anlamın tikelden tümele doğru mu tümelden tikele doğru mu dönüşme gerçekleştiği soruları, üzerinde durulmayı gerektiren ayrıntılardır. Bence anlam başta tikel, somut ve geniş niteliklidir. Sözcüğün yaşamı içinde olgunluk çağında anlam yönünden tümel, soyut ve dar bir anlama büründüğünü düşünüyorum. İslamlaşacağız derken gönüllü etkisi altına girilen Arapça baskını sonucunda *humanitas* anlamındaki "*kişilik*" sözcüğü ölmüştür. Son yüzyılda Türkçenin özleşme girişimleriyle yeniden diriltilmiş, ancak yine soyut, yine dar ve yine tümel bir anlamda *şahsiyet, personality* anlamını yüklenmiştir.

TDK sözlüğünde *insaniyet* maddesi için Hüseyin Cahit Yalçın'ın *"Kalbim büyük ve güzel şeylerin aşkıyla genişliyor, bütün insaniyeti kucaklıyordu."* ve Sait Faik'in *"Hakkında bilgisi olanların aşağıdaki adrese bildirmelerini insaniyet namına rica ederim."* biçimindeki tanıklıkları aktarılarak sözcüğün "insanlığa yakışır duygular" anlamında kullanıldığı belirtilir (2005, s. 973). Aynı sayfada

5816. *sewindi kör ögdülmiş aydı ḳadaş / bu yañlıġ kerek ay* ***kişilik****ke baş*
5880. ***kişilik*** *saña bérdi erklig bayat /* ***köñültilḳılıḳ*** *hem* ***köni*** *boldı at*
5892. *kişi* ***eḍgüsi*** *kim kişiler başı /* ***kişilik*** *ḳılıġlı kişike* ***tuşı***
5893. *kişike yanut ḳıl* ***kişilik*** *teñi /* ***yanutluġ*** *üçün at urundı kişi*
6103. ***kişilik*** *atı kör iki neñ turur /* ***bağırsaḳ*** *biri bir* ***aḳı*** *neñ bérür*

[14] *"Başlangıçta insanlık, nezaket ve benzeri. Orijinal anlamı kuzey-orta ve kuzey-batı grubunda bir veya iki dilde varlığını sürdürür, fakat başka yerlerde genellikle 'insanlık' veya bir önceki sayıyla 'bir grup (çok sayıda) kişi' anlamına gelir."*

insancılık maddesinde birincil anlam olarak "Antikiteyi örnek alan hümanizm", ikinci anlam olarak da "insanlık sevgisi anlamındaki hümanizm" verilir. Burada ilginç olan maddenin tanığı olarak aktarılan örnekte sözcüğün *insancılık* değil, *insancıllık* biçiminde geçmesidir: "*Mektupları hep aynı incelik, aynı candanlık, aynı insancıllık ile dolu idiler. -H. Taner."* (2005, s. 973). TDK *kişilik* sözcüğüne birincil anlam olarak Anayasa tanıklığında Arapça *şahsiyet* sözcüğünü verir (2005, s. 1189); "*şahsiyet*" sözcüğünü de yine *kişilik* olarak karşılar (2005, s. 1843).

Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'*nde, anakronik bir tutumla, sanki Osmanlı Türkçesinde *insancılık* veya *insancıllık* gibi bir sözcük varmış gibi *insancılık* sözcüğünü madde başı yapmıştır. Karşılığında verdiği iki anlam da TDK sözlüğündeki açıklamaların birkaç sözcük değiştirilerek olduğu gibi yinelenmesi biçimindedir (2012, s. 747). Bunun yanında her iki sözlükte de *-cıl* ekinden bilinçli olarak kaçınıldığı açıkça görülmektedir. Özleşme akımına karşı duygusal tepkilerin bu yolu açtığı söylenebilir.

Kubbealtı Lugatı'nda TDK sözlüğü gibi *şahsiyet* için "kişilik", *kişilik* için "şahsiyet" birincil karşılık olarak verilir (2007, s. 623, 993). Bu sözlükte de *insancıl* girdisinde hümanist karşılığı yokken *insancılık* girdisinde «yeni» uyarısıyla "hümanizm" karşılığı verilir. Başka açıklamada bulunulmaz (2007, s. 507).

İsfahânî Kur'an kavramları sözlüğünde *insan* sözcüğünü açıklar; Kur'an'da geçmediği için *insaniyet* sözcüğüne yer vermez (2015, s. 95).

Drevnetyurkskiy Slovar, "kişilik" girdisinde sözcüğü *Kutadgu Bilig*'den iki ve *Atabetü'l-Hakayık*'tan bir dize[15] ile tanıklayıp Rusça "*человечность*" (çeloveçnosti=insanlık) sözcüğü ile karşılar (Nadelyaev, 1969, s. 310).

Eren, *kişilik* sözcüğüne yer vermemekle birlikte kökü olan "*kişi*"yi incelemiştir. Ancak kökeni konusunda söylediği şu söz ilginçtir: *"Etimolojisini açık olarak bilmiyoruz."* (1999, s. 247).

Sözlükler öznelliğin ve devrin ruhunun sergi yeri gibi görünmektedirler.

***Kutadgu Bilig*'deki *Kişilik* Kavramının Kardinal Erdemlere Göre Düzeneği**

[15] *Atebetü'l-Hakayık*'ta kişilik sözcüğü "Zamâneden Şikâyet" bölümünde iki kere geçer. Yazar Budist *Sekiz Yükmek*'teki zamâneden şikâyete benzer biçimde karamsar ve kötümser bir kavrayışla düzgün kişiliğin, insanca tutumların yok olduğundan yakınır. İlginç olan benzeri düşüncelerin daha önce Kutadgu Bilig'in son bölümünde görülmesidir: *385. Bu kün bu ajunda kişilik isiz / 386. Kanı kanca bardı kişilik isiz* (Yüknekî, 2006, s. 72, 96). Gerek Eski Türkçe gerekse Orta Türkçe metinlerinde "*kişilik*" sözüne bu örnekler dışında rastlanmadığı da bu arada belirtilmelidir.

Dankoff, İngilizce düzyazılı çevirisinde kişilik sözcüğünü 1 yerde *mankind* (1546: insanoğlu, beşeriyet), 2 yerde *humankind* (1691, 5816: insanoğlu, beşeriyet), 6 yerde *humane* (1635, 1636, 1690x2, 2476, 4554: insan), 1 yerde *human being* (5789: insan olmak), 1 yerde *humanely* (5892: insanca), 1 yerde yine *humanity in kind* (1690: insanoğlu, beşeriyet) sözcükleriyle çevirir. 2040 ve 5795. dizeleri ise çevirmemiştir. O yüzden bu dizelerde geçen kişilik sözcüğünün de çevirisi yoktur. Başlıklar bir yana bırakılırsa toplam 50 kere geçen "*kişilik*" sözcüğünü Dankoff 36 yerde (İng.) *humanity* yani Latince *humanitas* diye çevirmiştir.

Yusuf Has Hacib'in değişik beyitlerde dile getirdiği "*kişilik*" kavramının nitelikleri ve alt türleri, dizelerdeki söylem biçimine, ön ad tamlamalarına ve tümce kuruluşlarına dayalı olarak kardinal erdemler sistematiğine göre şöyle gösterilebilir[16]:

Hikmet/bilgelik/kut	*ukuşlu, biligli, keḍ bilir*
Şecaat/alplık/küç	*kür, bagırsaklı, himmetli, mürüvvetli, emgek ıḍ-*
İffet/ülüg	*edgü kılınç, kılık, akı, asıglı, edgü, sakınuk, ud atanma-, at urun-, at kötür,*
Adalet/könilik	*köni, çın, törü öngdi biligli, vefalı, yanutlu, bagırsaklı, bayatıġ bilir, inançlı, bütün, hak öter, talu, ulı, ulu*

Sonuç

İnsana ilişkin en eski tasarımlardan beri hayvan ile insan karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalarda insan hayvan ile Tanrı arasında konumlandırılmıştır. Böylece âdeta insan bir merdivende aşağıdan yukarıya doğru yolculuk yapmaktadır. Aşağı basamak hayvanlık, yukarı basamak Tanrısallıktır. Bu basamakta elindekini türdeşiyle üleşmek kişi olmanın ilk koşulu gibi görünmektedir. *Medeni, içtimai* veya *politikon* varlık olmanın ilk koşulu budur. *Kutadgu Bilig*'de bu durum *mürüvvet, edgülük, himmet, vefa, asıglılık, ud atanma-* gibi kavramlarla vurgulanmıştır. Gazap veya şehvet yerine natık nefsin alt erdemleri sıralanmıştır. Hatta Yusuf Has Hacib tarihî Türk hümanizminin ve felsefi antropolojisinin

[16] **edgü kılınçlı**: iyi ahlâklı; kılıklı: ahlâklı; **kür**: yiğit, yürekli; **törü**: düzen, kural, töre; **ukuşlu**: akıllı; biligli: bilgili; **keḍ bilir**: çok bilir; **köni**: doğru, düz, düzgün, dik, gerçek, âdil; **çın**: köni ile aynı anlamda ikileme ögesi; **bütün**: Tanrı'ya inanan ve bunu söyleyen, inançlı ile yakın anlamlı; **akı**: eli açık, cömert; **asıglı**: yararlı; **edgü**: iyi, **bagırsaklı**: acıması bol; **talu**: seçkin, **himmetli**: yardımsever, dayanışmacı; **mürüvvetli**: iyiliksever; **törü öngdi biligli**: yasa kural bilir; **asil**: soylu; tuş: baş tacı; **ulı**: köklü temelli, soylu soplu; **vefalı**: sevgide bağlılık; **ulu**: ulu, yüce, değerli, yüksek; **yanutlu**: karşılık veren, ödül veren; **inançlı**: inançlı; *hak öter*: hak bilir, âdil; **emgek ıḍ-**: emek vermek; **sakınuk**: takvâ sâhibi; **bayatıġ bilir**: Bağışlayıcı Tanrı'yı bilir; **ud atanma-**: sığırlık etmemek; **at urun-** ve **at kötür-**: iyi anılmak

özdeyişi, ilkesi olabilecek şu sözleri söylemiştir:

"*mürüvvet tarikat bolur": İyilikseverlik Tanrı'ya giden yoldur.*

"kişike kişilik kişi belgüsi": Kişiyi kişiye tanıtan kişiliğidir.

"kişike kişilik bolur belgüsi": Kişiyi kişiliği tanıtır.

"kişilik bolur çın kişi belgüsi": Düzgün kişiyi tanıtan kişiliğidir.

Bu sözleri kendi mi kurgulamıştır yoksa başka bir bilgeden mi aktarmaktadır? Bunun yanıtı *Kutadgu Bilig*'de sıkça görülen adı anılmadan değişik adıllarla veya takma adlarla sözü aktarılan *bilge* kişilerdir. Kişiliğe ilişkin bu özlü sözlerin bir bölümü hadislerle benzeştirilebilir. Yazarın hadis yazını konusunda bilgili olduğu başka çalışmalarda belirtilmiştir. Yazarın çevresinde, derslerde ve kitaplarda görüp derlediği sözleri kullanması doğaldır. Ancak kaynak veya ad vermediği için kesin yargılar ileri sürmek doğru olmayacaktır. Yalnızca, karine yoluyla metindeki özlü sözlerden bazısının hadis kültürünü yansıttığı söylenebilir.

Yine kişilik sözcüğünün geçtiği beyitlerden birinde[17] erkli ve bağışlayıcı olan Tanrı'nın kişiye "*kişilik*" verdiği, "*kişilik*" adı altında da dört öge olduğu söylenmektedir:

Dil, gönül, ahlak ve adalet.

Dilin akılla ve hikmetle, gönlün cesaret ve yüreklilikle, ahlakın iffet ile ilişkisi kurulduğunda "*könilik*"in yani adaletin bunları dengede tutup oranlayan genel erdem olduğu ortaya çıkar. Bu beyit iki açıdan çok önemlidir:

1. "*Kişilik*"in Tanrı vergisi olduğunu belirtmesi,

2. Sokratik erdem öğretisini yansıtması.

Kişiliğin bu dört bileşeni antikiteden bugüne değin Doğu ve Batı'da ortaklaşa benimsenen ve Sokratik erdemler veya kardinal erdemler diye anılan erdemlere denk düşmektedir. Anılan erdemleri de sırasıyla yapıttaki dört ana kahraman yani Ögdülmiş, Aytoldı, Odgurmış ve Küntogdı karşılamaktadır. Bu yönüyle *Kutadgu Bilig* evrensel kardinal değerlerin işlendiği ilk Türk ahlak kitabıdır.

Aşağıda *paideia*, *humanitas*, *adap* ve kişilik bağlamında kardinal değerler terminolojisi, çeşitli dil ve bilgi dalı kuramlarına göre denkleştirilerek verilmiştir:

Diller	Kapsayıcı erdem	Düşünce erdemi	Savaşma erdemi	Üretme erdemi

[17] 5880. *kişilik saña bérdi erklig bayat / köñül, til, ḳılıḳ, hem köni, boldı at*

Grekçe	δικαιοσύνη, *dikaiosynē*	φρόνησις, *phronēsis*	ἀνδρεία, *andreia*	σωφροσύνη, *sōphrosynē*
Latince	*iustitia*	*prudential*	*fortitude*	*temperantia*
Almanca	*gerechtigkeit*	*klugheit*	*tapferkeit*	*zucht und mass*
Arapça	*adalet*	*hikmet*	*şecaat*	*iffet*
Orhun Yazıtları	*törü*	*kut*	*küç*	*ülüg*
Kutadgu Bilig	*könilik*	*dil,ög*	*gönül*	*kılık, ahlak*
Simgesi	*terazi*	*kalem*	*kılıç*	*saban*
Kahramanlar	*Küntogdı*	*Ögdülmiş*	*Aytoldı*	*Odgurmış*
Görevi	*hakan*	*ulema*	*umera*	*derviş-reaya*
Temsil değeri	*hukuk-adalet*	*akıl*	*saadet*	*akıbet-kanaat*
S. Freud	*psykhe*	*süper ego*	*ego*	*id*
B. Bloom	*öğrenci*	*biliş*	*duyuş*	*deviniş*

"Kut" *Orhun Yazıtları*'nda Tanrı vergisi ve seçkinci bir yönetme erki idi. Oysa *Kutadgu Bilig*'de "kut" yalnız han soyuna Tanrı tarafından verilmiş ayrıcalıklı bir özellik değil herkesin eğitimle edinebileceği bir özelliktir. "*Kişilik*" de "*kut*" gibi Tanrı vergisidir. Ancak *kişilik*'i yani *humanitas*'ı, *insaniyet*'i geliştirmek için de kişilik eğitimi gerekir. *Kutadgu Bilig* işte bunun için yazılmıştır. Dolayısıyla *Kutadgu Biligpaideia* bağlamında hem bir "*an*/*kiklo*/*paideia*"dır hem de okurun kendini gerçekleştirmesi ve *erginleşmesi* için kaleme alınmış bir felsefi *humanitas* metnidir.

Bu çalışmada, bin yıl önceki Türkçe bir metinde sözcüğün psikolojik bağlamda değil felsefi bağlamda *humanity*, insaniyet, beşeriyet anlamında kullanıldığı belirlenmiştir. Oysa bugün güncel Türkçede *kişilik* sözcüğü *personality*, *şahsiyet*, *seciye*, *karakter* anlamında ve psikolojik bağlamda kullanılmaktadır. Sözcüğün ilk sürümü ölmüştür. İkinci sürüm ise "türetme"dir. Türkçenin felsefe, psikoloji ve pedagoji dili olması konusunda duyarlılık taşıyanların kişilik sözcüğünün bu iki katmanlı yapısını dikkate alarak kullanmaları önerilir.

Kutadgu Bilig Türk felsefi antropolojisinin ilk örnek yapıtıdır. Babayeva da Türk felsefi fikrinin başlangıçlarını Orhun Yazıtları'nda ve *Kutadgu Bilig*'de bulmuştur (1991, s. 215-219). Çünkü *Kutadgu Bilig* tekil insanın durumlarını da

insan türünün düşkünlük ve yüceliğini *(praedentia et excellentia)* de evrensel geleneğe bağlı biçimde işlemektedir.

Kaynaklar

Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). PAÜ SBE TDE Anabilim Dalı, Denizli.

Alberts, O. (1985). "Bir Türk Lehçesi Olan Uygurca ile Yazılmış Kutadgu Bilig'in (1069-70) Şairi: İbn Sina'nın Bir Öğrencisi" (Çev. Mübahat Türker-Küyel), *Erdem*, 1(1), s. 217-230.

Altıntaş, R. (1998). "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, s. 237-249.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III-İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arkoun, M. (1961). "Humanisme Arabe au IVe/Xe siècle, d'après le Kitab al-Hawamil wal-Sawamil", *Studia Islamica*, 14, s. 73-108

_____ (1961). "Humanisme Arabe au IVe/Xe siècle, d'après le Kitab al-Hawamil wal-Sawamil", *Studia Islamica*, 15, s. 63-88.

_____ (1970). *Contribution à l'étude de l'humanisme Arabe au IVe/Xe siècle: Miskawayh, Philosophe et Historien (320/325-421) = (932/936-1030)*, Paris: Vrin; revised 2nd ed., 1982.

_____ (1997). *Nezʿatü'l-enseneti fi'l-fikri'l-ʿArabi-Ceylü Miskeveyh ve't-Tevhidi* (Arapçaya Çeviren: Hâşim Sâlih). Beyrut: Darü's-Saki.

_____ (2005). *Humanisme et Islam: Combats et Propositions*. Paris: Vrin.

Arslan, A. (2014). *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Cilt 1-5, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Atalay, H. (1999). *İngilizce-Türkçe Sözlük*, C. 1-2, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, M. (2014). "İbn Sina'nın Mutluluk (Es-Sa'âde) Anlayışı", *İbn Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı* (Der. Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 539-561.

Ayverdi, İ. & Topaloğlu, A. (2007). *Kubbealtı Lugatı-Türkçe Sözlük.* İstanbul: Kubbealtı Yayınları.

Babayeva, Ayten (1991). "Türk Felsefi Fikrinin Başlangıcı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 3, s. 215-219.

Bayrakdar, M. (1999). "İbn Miskeveyh", *TDVİA*, Cilt: 20, s. 201-208.

Boisard, M. (2001). *İslam Hümanizmi* (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Gök Yazıtlar.

Burckhardt, J. (1974). *İtalya'da Rönesans Kültürü-I* (Çev. Bekir Sıtkı Baykal). Şereflikoçhisar: Devlet Kitapları.

Cevizci, A. (2002). *Felsefe Sözlüğü.*İstanbul: Paradigma Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Copleston, F. (1985). *Platon* (Çev. Aziz Yardımlı). İstanbul: Marmara Yayımcılık.

Çağrıcı, M. (2011). "Tehzibü'l-Ahlak", *TDVİA*, Cilt: 40, s. 328-330.

Çelgin, G. (2011). Eski *Yunanca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Daiber, H. (2013). "Humanism: A Tradition Common to both Islam and Europe", *Filozofija i Društvo (Felsefe ve Toplum)*, XXIV (1), s. 293-310.

D'Ancona, C. (2017). "Greek Sources in Arabic and Islamic Philosophy", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (https://plato.stanford.edu/entries/arabic-islamic-greek/ erişim: 10.08.2019).

Davies, T. (2010). *Hümanizm* (Çev. Emir Bozkırlı). Ankara: Elips Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.* Ankara: Bizim Büro Basımevi.

Fahri, M. (2014). *İslam Ahlak Teorileri* (Çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arıkan). İstanbul: Litera Yayıncılık.

Filiz, Ş. (2002). *İlk İslam Hümanistleri*. Konya: Onbir Eylül Yayınları.

Freely, J. (2010). *Alaaddin'in Lambası* (Çev. Nurşan Üstüntaş). İzmir: Şenocak Yayınları.

Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Goodman, L. E. (2006). *İslam Hümanizmi* (Çev. Ahmet Arslan). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gutas, D. (2011). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür* (Çev. Lütfü Şimşek). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Güçlü, A. vd. (2008). *Felsefe Sözlüğü.*Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İbn Miskeveyh (2018). *Tehzibü'l-Ahlak* (Çev. Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.

İsfahani, R. (2015). *Müfredat* (Çev. Prof. Dr. Abdulbaki Güneş, Doç. Dr. Mehmet Yolcu). İstanbul: Yarın Yayınları.

Kaplan, M. vd. (1974). *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, C.I. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kınalızade Ali Çelebi (2014). *Ahlak-ı Ala'i* (İnceleme-Çeviriyazı: Fahri Unan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kraemer, J. L. (1984). "Humanism in the Renaissance of Islam: A Preliminary Study", *Journal of the American Oriental Society,* Janvier - Mars, 104:1, Studies in Islam

and the Ancient Near East Dedicated to Franz Rosenthal, s. 135-164.

_____ (1986). *Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival during the Buyid Age.* Leiden: E. J. Brill.

Little, W. (1967). *The Oxford Universal Dictionary Illustrated I-II.* Oxford: The Clarendon Press.

Makdisi, G. (2007). *İslam'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler,* (Çev. Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınları.

Mez, A. (2014). *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı* (Çev. Salih Şaban). İstanbul: İnsan Yayınları.

Nadalyaev, V. M., E. R. Tenişev, D. M. Nasilov, & A. M. Şçerbak (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar.* Leningrad: AN SSR, Institut Yazykoznanija.

Olguner, F. (1990). "İslam Felsefesi Kime Aittir?", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, s. 187-190.

Öztürk, N. (2001). *Türk Edebiyatında İnsan*. Ankara: AKM Yayınları.

Parlatır, İ. (2012). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.

Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* (Çev. Hakkı Hünver). İstanbul: Paradigma Yayınları.

Saruhan, M. S. (2008). "İbn Sina'da Ahlaki Çözüm Üzerine", *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirileri,* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, s. 121-134.

Sinanoğlu, S. (1988). *Türk Hümanizmi*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sunar, C. (1980). *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri.*Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

TDK (2005). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.

Tusi Nasirüddin (2016, *Ahlak-ı Nasıri* (Çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov). İstanbul: Litera Yayıncılık.

Ülken, H. Z. (1997). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü.* İstanbul: Ülken Yayınları.

_____ (1998). *İnsani Vatanperverlik*. İstanbul: Ülken Yayınları.

_____ (1967) *Humanisme des Cultures.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yahya bin Adi (2013). *Tehzibü'l-Ahlak* (Çev. Harun Kuşlu). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Yonarsoy, Y. K. (1982). *Cicero'nun Felsefi Terminolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Yusif, E. İ. (2007). *Süryani Tercüman ve Filozofları* (Çev. Mustafa Arslan). İstanbul:

Doz Yayıncılık.

Yusuf Has Hacib (1999). *Kutadgu BiligI-Metin* (Haz. R. Rahmeti Arat). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib (2003). *Kutadgu Bilig-Çeviri* (Çev. R. Rahmeti Arat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Zekiyan, B. (1982). *Hümanizm*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Her Eserin Bir Öyküsü Vardır: *Kutadgu Bilig*'inYazılış Öyküsü

H. Emre PEKYÜREK*

Giriş

Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in kaleminden çıkan eser, Türk-İslam edebiyatının ilk dönemini oluşturan XI. asırda vücut bulmuş ve kültür tarihimiz açısından mühim bir yere sahip olmuştur. Karahanlı kültürünün ve İslam kültürünün unsurlarını bünyesinde barındıran, Türklerin manevi değerlerini en üst seviyede temsil eden *Kutadgu Bilig*, ana çerçevesini ahlak, siyaset ve devlet sorunları konularına oturtmaktadır. Bu çerçeve, konularına özgü kavramlarla çizilmektedir.

Kutadgu Bilig, Türklerin manevi yönünü, idari ve toplumsal bakış açısını ortaya koyarak "insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir hayat felsefesi"ni anlatma maksadıyla yazılmıştır. Yusuf Has Hacib, "sözümü bu dört şey: Kanun, kut, akıl ve akıbet üzerine söyledim" diyerek eserini nasıl kurguladığını belirtmektedir. Fikir adamı olmasının yanı sıra Karahanlı Devleti'nde üst düzey konumda bir devlet adamı da olan Yusuf Has Hacib, bilgi ve deneyimlerine dayanarak kurguladığı eserini bu dört esas üzerine oturtmuş ve gelecek kuşaklara faydalı olma gayesi gütmüştür.

Yeni bir din ve uygarlık değiştirmiş topluma, yeni ahlak ve siyaset hedefleri gösteren Yusuf Has Hacib ve eseri *Kutadgu Bilig*, günümüzde karşılaşılan sorunlara benzer hadiselerin asırlar evvel nasıl ele alınıp ne şekilde çözüm yolları bulunduğunu görüp düşünebilmek için okura ders verir niteliktedir. "Hedef insan" ilkesiyle yazılan *Kutadgu Bilig*'te, toplum hayatında yeni bir düzenin tertibi, insan hayatının anlamı, insanın toplum ve devlet içindeki görevleri bir bütün hâlinde sunulmaktadır.

Kültür tarihimizin eşsiz bir hazinesi olan *Kutadgu Bilig*'e dair gerek Yusuf Has Hacib'den gerekse müstensihlerden eserin yazılma gayesine dair bir vesika olmamasına rağmen bölüm başlıklarından ve içeriğinden hareketle eserin yazılış öyküsünü ele almaya çalışacağız.

Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig*

Yusuf Has Hacib, iyi bir tahsil görmüş devrindeki mevcut pek çok ilmi öğrenmiştir. Eserinden onun Arapça ve Farsça bildiği, Budacı ve Manici Uygur Türklerinin edebiyatına vâkıf olduğu, Çince ile alakadar olduğu, İslami ilimlere hâkimiyeti, iyi bir okur, iyi bir düşünür ve iyi bir yazar olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca şairin eserindeki işaretlerden döneminin ve öncesinin

* Dr., Türk Dil Kurumu.

devlet adamlarının, edebiyatçılarının, âlimlerinin ve filozoflarının eserlerini okuduğu muhakkaktır. Eserinde bunlara atıfları da görmek mümkündür. Türk milletinin tarihine ve fikri merhalesine de vâkıf olan Yusuf Has Hacib, eserini ikmal ederken bu hususlardan istifade etmiştir.

Türk-İslam tarihi ve kültürü açısından son derece önemli olan eserinde adı bir kez yer alan Yusuf Has Hacib'e dair bilgi, esere sonradan eklenmiş manzum ve mensur mukaddimelerde yer alan ifadeler ile birlikte eserinin içeriğinden elde edilen yönlendirmelerle ortaya konulmuştur.

Münevver, mütefekkir ve âlim bir şahsiyet olan Yusuf Has Hacib, 6520 beyitlik kitabına *Yigitlikke açıp avuçgalıkın ayur* (gençliğine acıyarak ihtiyarlığını söyler) başlıklı, *Ödlek artakın dostlar cefgasın ayur* (zamanenin bozukluğunu ve dostların cefasını söyler) başlıklı ve *Kitab idisi Yusuf ulug hacib özinge pend birür* (kitap sahibi Yusuf, ulu has hacib, kendi kendine nasihat eder) başlıklı üç ilaveden sonra kitabın beyit sayısı 6645'i bulmuştur.

6645 beyit ve 173 dörtlükten oluşan mesnevi tarzında yazılmış manzum bir eser olan *Kutadgu Bilig*, nazım ve nesir hâlinde ön söz mahiyetinde olan iki bölümle başlamaktadır. Her iki bölüm de sonradan müstensihler tarafından ilave edilmiştir. Yusuf Has Hacib tarafından yukarıda belirttiğimiz ilaveler dışında seksen beş başlık altında kurgulanan asıl metin Kün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Ogdurmuş adlı kahramanların karşılıklı konuşmaları ile oluşturulmuştur. Eser, Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Kara Han'a sunulmuştur.

Eserin başında yer alan manzum ve mensur mukaddimenin ardından, *Tengri azze ve celle ögdisin ayur* (Tanrı azze ve celle medhini söyler), *Yalavaç aleyhisselam ögdisin ayur* (Peygamber aleyhisselamın medhini söyler), *Tört sahabening ögdisin ayur* (dört sahabenin medhini söyler), *Yaruk yaz faslın Ulug Bugra Han ögdisin ayur* (ışıklı bahar mevsiminin ve Ulug Buğra Han'ın methini söyler), *Yiti yulduz on iki ükekni ayur* (yedi yıldız ve on iki burcu söyler) başlıklı bölümler yer alır. Bu başlıklardan sonra insanoğlunun değerinin bilgi ve akıldan geldiği, dilin meziyeti, kusuru, faydası ve zararı belirtilir. Şair, okurlarından doğabilecek hata veya yanlışlar sebebiyle af diler ve iyilik etmenin yararları, bilgi ve aklın meziyetleri, kitabın adı, manası ile birlikte ihtiyarlığından bahsederek on ikinci bölüm itibarıyla esas konuya geçer.

Kutadgu Bilig, dört büyük ve mühim temel üzerine bina olunmuştur. Biri *doğruluk*, ikincisi *saadet*, üçüncüsü *akıl*, dördüncüsü *kanaat*. Müellif bunlardan her birine Türkçe ad vermiştir. Doğruluğa Kün-Toğdı adını verip onu padişah yerine tutmuş, saadete Ay-Toldı adını verip vezir yerine koymuş, "akıl"a Ögdülmiş adını verip vezirin oğlu ve kanaate Odgurmış adını verip vezirin kardeşi kabul etmiştir. Yine müellif kendi fikirlerini sualli-cevaplı münazara

tarzında bunlara atfederek ifade etmiştir (Arat, 1988, s. 2). Şairin bu dört kişiden her birine yüklediği anlamlar, eserin temel düşüncesini ve dünyayı yorumlayış biçimini de ortaya koymaktadır (Önler, 2004, s. 82).

bu kün toġdı elig tidim söz başı	*"Önce Kün-Toġdı hükümdardan bahsettim;*
anıŋdın yaruyur ıḍuḳ ḳut küni	*Ey iyi insan, bunu izah edeyim.*
yörügin ayayın ay eḍgü kişi	*Sonra Ay-Toldı'dan söz açtım;*
basa aydım emdi bu ay toldını	*Mübarek saadet güneşi onunla parlar.*
bu kün toġdı tigli törü ol köni	*Bu Kün-Toġdı dediğim doğrudan-doğruya kanundur;*
bu ay toldı tigli ḳut ol kör anı	*Ay-Toldı ise, saadettir.*
basa aydım emdi kör ögdülmişig	*Bundan sonra Ögdülmiş'i anlattım;*
uḳuş atı ol bu beḍütür kişig	*O aklın adıdır ve insanı yükseltir.*
anıŋda basası bu oḍġurmış ol	*Ondan sonrakisi Odgurmış'tır;*
munı ʿaḳibet tip özüm yörmiş ol	*onu ben akıbet olarak aldım.*
bu tört neŋ öze sözledim men sözüg	*Ben sözü bu dört şey üzerine söyledim;*
oḳısa açılġay yitig ḳıl közüg (353-358) (Arat, 2007, s. 50)	*okursan, anlaşılır; iyice dikkat et."* (353-358) (Arat, 1959, s. 36)

Kutadgu Bilig Nasıl Bir Eserdir ve Neyi Hedefler

Gündelik hayat kaygılarının üstüne çıkmış ve kendi muhitinin seviyesinden çok yükselmiş (Arat, 2007, s. XXVI) Has Haciplik gibi yüksek bir vazife olan bir devlet adamı tarafından yazılmış (Kafesoğlu, 1980, s. 4) Türk-İslam çevresinin önemli bir dönemini oluşturan sönmeyen bir meşale, abidevi bir eserdir. Üzerinde en fazla fikir üretilen eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*'i 1870 yılında Vámbéry "ilk defa olarak bize Türklerin içtimai ve idari durumlarına göz atma imkânını veren eser" diye takdim ederken A. N. Kononov ise "İslam ideolojisine dayanan ve bu ideolojiyi nasihat edici bir Türkçe ile yazmış eser" olarak değerlendirmiştir.

Bir taraftan İslamiyet öncesi Türk düşüncesinin izlerini ve yansımalarını, bir taraftan da Türklerin yeni dâhil oldukları İslam medeniyetine uyum sağlama süreçlerini yansıtan *Kutadgu Bilig*, Türk düşüncesinin değişim sürecini göstermesi bakımından da önemli bir eserdir (Yüksekkaya, 2016, s. 52). *Kutadgu*

Bilig'de Türklerin İslamiyet'le girmiş oldukları yeni medeniyetle İslam'dan önceki medeniyetlerinin telife çalışıldığı görülür. İslam'dan önceki kültürün temelleri üzerine Müslüman Türkün dünya felsefesi kurulmaya çalışılır. Türk hâkimiyet anlayışı, devlet ve siyasi iktidar kavramları, hükümdar-reaya ilişkileri ağırlıklı olarak işlenir (Bilgin, 2002, s. 449).

Kutadgu Bilig, ansiklopedik ayrıntılı bir eser olmakla beraber, bir bütündür. Bu bütün, bir ana temel üzerine oturtulmuş, çatısı da birkaç ana direkle kurulmuştur. Bundan 900 yıl önce bu binanın temeli, insanın her iki dünyadaki saadetini sağlayabilmesi için anlatılmıştır. Ana direkleri de erişilecek saadete yön gösteren işaretlerdir (Dilâçar, 2018, s. 185). Eser, şairin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleri ile süslenmiş olan sahneleri ile -bütün olarak- öyle mükemmel bir üslup ve mimari içine yerleştirilmiştir ki, bu malzemeye başka ne gibi bir şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür (Arat, 2007, s. XXVI).

Heyecan, vect ve samimiyet taşıyan hitabet üslubu hâkim olan eserde bu üslup eseri akıcı ve sürükleyici bir hâle büründürmektedir. Böylece elli yıllık hayat tecrübesiyle hazırladığı ve on sekiz ayda tamamladığı çalışmasında çağının öncüsü olan Yusuf Has Hacib, Türk milletinin millî ve manevi değerlerini, siyasi ve idari yapısını ortaya koymaktadır.

Karahanlı devlet teşkilatı içinde ömrünün son demine kadar çalışmış, inanmış ve adanmış bir kişi olan Yusuf Has Hacib'in eseriyle neyi hedeflediğini Arat şöyle belirtir: "O, birçoklarının ısrarla iddia ettikleri gibi, mansıp sahiplerine, iyi olmaları için, tatsız mecazlarla, ahlak dersi veren kuru bir nasihatçi değildir. Yusuf, bu eseri ile insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur. Birbiri ile çok sıkı bağlı olan fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzimi için lazım olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde duran şair-mütefekkir, bununla kendi devrinde gündelik hayatın üstüne yükselenlerin düşüncelerine tercüman olmuştur." (Arat, 2007, s. XXV).

Yusuf Has Hacib bu eserde, çeşitli konu ve meseleler hakkında felsefi ve sosyolojik fikir ve düşünceler ileri sürüp öğütler vermektedir. Bundan başka, toplumu oluşturan çeşitli sınıf ve zümrelerin yapısını ve değerini, onlara karşı hükümdar tarafından izlenmesi gereken davranış ve tutumları belirler (Adalıoğlu, 2016, s. 239). Yusuf'un eseri ilk bakışta doğrudan doğruya devlet teşkilatı ile alakadar gibi görünürse de şair eserinde, tecrübenin verdiği bir olgunlukla, cemiyeti teşkil eden fertler ile bunların cemiyet içindeki mevki ve vaziyetlerini tayin etmeğe daha çok yer ayırmaktadır (Arat, 2007, s. XXI). Aynı zamanda *Kutadgu Bilig*, Türk kültürünün eksik taraflarından olduğu âdeta bir fikir birliği hâlinde sürülegelen adalet ve kanun konularını aydınlatmak bakımından elimizde mevcut belki en kıymetli kaynak konumundadır (Kafesoğlu, 1980, s. 4-5).

Arat, *Kutadgu Bilig*'i tek bir alana sıkıştırmanın eseri tam manasıyla kavrayamamak olacağından hareketle eserin çok yönlü olduğuna işaret eder. *Kutadgu Bilig* ne vakaları nakleden bir tarih ne mıntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya ne din âlimlerinin içtihatlarını toplayan bir telif ne hakimlerin fikirlerine istinat eden bir felsefe ve ne de şeyhlerin nasihatlerine dayanan bir nasihat kitabıdır (Arat, 2007, s. XXVI).

Arat'ın bu tespiti aslında esere doğru bir bakış açısıyla bakılması gerekliliğine işaret etmektedir. Eseri tek bir başlık altına toplamak bu sebepledir ki *Kutadgu Bilig*, öğretme amacını önceleyen didaktik bir eser, aynı zamanda bir siyasetname, bir pendname, bir felsefe kitabı, bir hukuk kitabı, bir psikoloji kitabı, bir sosyoloji kitabı, bir astronomi kitabı, bir astroloji kitabı, İslam dininin erdemlerini anlatan, tarihî ve coğrafi bilgileri barındıran, Türk cihan hâkimiyeti mefkûresini benimseyen yerli ve millî bir eserdir. Çok yönlü bir çalışma olduğunu belirttiğimiz *Kutadgu Bilig* ile ilgili bu bulgular Yusuf Has Hacib'in beyitlerinde görülebilmektedir.

Yusuf Has Hacib'in çağlar üstü bir başyapıtı olan *Kutadgu Bilig*'inin geniş bir yelpazede nasıl bir eser olduğuna ve neyi hedeflediğine dair baştan sona pek çok öğretiyle dolu olan eserden bu hususlarla ilgili bazı beyitler paylaşmak isterim.

biliglig sözin sen eşit özneme	bilgilinin sözünü dinle, itiraz etme;
ayıtmazda aşnu sözüŋ sözleme	sana sorulmadan da söz söyleme (b. 960)
kişi iki türlüg kişi atanur	iki türlü insana insan derler:
biri ögretigli biri ögrenür	biri öğreten, biri öğrenen (b. 3217)
kişi asġı bolsa kişike ḳatıl	başkalarına faydalı olabileceğin yerde insanlara karış;
kişike tusulmaḳ kişi asġı bil	bil ki, insanlara faydalı olmak kendi menfaatinedir. (b. 3406)
bilig bil kişi bol betüḍgil özüng	bilgi bil, insan ol, kendini yükselt,
ya yılḳı atanġıl kişide yıra	ya hayvandan sayıl, ayrıl insandan. (b. 6611)

Devleti idare etme sanatını ve devletin temel görevlerinden ekonomik, siyasi ve sosyal alandaki hak ve yükümlülüklerini ele alır.

Ekonomik hak ve yükümlülük:

birisi iliŋde arıġ tut kümüş	bunlardan biri memleketinde gümüş temiz kalsın;
ʿıyarın küḍezgil ay bilgi öküş	onun ayarını koru, ey bilgili insan.

	(b. 5575)
ikinç tıḍmasalar ḫazine ḥaḳı	ikincisi hazine hakkını gözetmeli ve bunu vaktinde
öḍinde tegürse ay elgi aḳı	ödemelidirler, ey eli açık insan. (b. 5581)

Siyasi hak ve yükümlülük:

bu beglik ulı kör könilik turur	bu beyliğin temeli doğruluktur;
köni bolsa begler tiriglik bolur	beyler doğru olursa, dünya huzura kavuşur. (b. 819)
könilik öze boldı beglik ulı	beyliğin temeli doğruluk üzere kurulmuştur;
bu beglik köki ol könilik yolı	doğruluk yolu beyliğin esasıdır. (b. 821)
neteg tutsa begler kör öŋdi törü	beyler örf ve kanuna nasıl riayet ederlerse,
buḍun boldı andaġ ol öŋdi körü	halk da aynı şekilde örf ve kanuna itaat eder. (b. 2111)

Sosyal hak ve yükümlülük:

raʿiyyet ḥaḳı bar seniŋde kör üç	tebanın senin üzerinde üç hakkı vardır;
bu ḥaḳnı ötegil özün ḳılma küç	bu hakları öde ve onları zorluğa düşürme. (b. 5574)
taḳı bir buḍunḳa törü bir köni	ikincisi halkı adil kanunlar ile idare et;
kötür bir ikidin küçin kör anı	birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme, onları koru. (b. 5576)
üçünçi imin tut ḳamuġ yollarıġ	üçüncüsü bütün yolları emin tut;
ḳaraḳçıġ sekerçig arıtġıl arıġ	yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır. (b. 5577)

Pek çok eser iyi ve güzel ahlakı, doğruluğu öğütler. İnsanı insan yapan her şey *Kutadgu Bilig*'de erdemler esas alınarak beyitlerde iyinin, güzelin, doğrunun ne olduğuna yönelik kazanımlar verilerek anlatılır.

ḳalı kelse övkeŋ ḳatıġlan serin	eğer öfkelensen kendini tut, sabırlı ol

serimlig kişiniŋ sevinçi yarın	sabırlı insan sonradan sevince kavuşur. (b. 1317)
tiliŋde çıḳarma bu yalġan sözüg	ağzından yalan söz çıkarma;
bu yalġan sözün er uçuzlar özüg	yalan söz ile insan kendi itibarını düşürür. (b. 1326)
isitür kişi köŋlin alçaḳ kişi	alçak gönüllü kimse insanların kalbini kendisine ısındırır;
yıratur erenig tili il buşı	kötü dilli ve hiddetli kimseler insanları kendisinden uzaklaştırır. (b. 2295)
uvutluġ kişi kılmaz isiz işig	hayâ sahibi olan insan kötü iş yapmaz,
yaraġsızḳa yaḳmaz bu sermez kişig	münasip olmayan şeylere yaklaşmaz ve başkalarına kabalık etmez. (b. 2445)
köŋüllüg kişi söz unıtmaz bolur	gönül sahibi olan insan verdiği sözü unutmaz;
köŋülsüz sözüg keḍ tutumaz bolur	gönül sahibi olmayan insan ise, sözünü tutmaz. (b. 2470)
amul bolsa ötrü atanur tüzün	insan sakin tabiatlı olursa, ona halim denilir;
silig bolsa ḳılḳı sevitür özün	nazik kimse kendini her kese sevdirir. (b. 2623)

Felsefenin temelinde yatan sorgulama mekanizmasından hareketle "neden" ve "niçin" diye soran "neden" ve "niçin" sorusunun cevabını arayan mal-mülk ve şan-şöhret gibi dünyevi hazlar peşinde koşmayan Yusuf Has Hacib, hayatın manasını arayarak *Kutadgu Bilig* ile yol gösterir.

iki törlüg ol kör bu aşlı kişi	bak, iki türlü asil insan vardır:
biri beg biri bilge yalŋuḳ başı	biri- bey, biri- âlim; bunlar insanların başıdır.
anıŋda naru barça yılḳı sanı	bunlardan başkasının hepsini hayvan sürüsü say;
tilese munı tut tilese anı	hangi tarafı istersen o tarafı tut. (b. 265-266)
nerek neŋ kişike kerek eḍgü yaŋ	insana mal neye lazım, lazım olan iyi huydur;
kerek bolsa bulġay ḳamuġ edgü neŋ	böyle olan insan, gerekirse bütün iyi şeyleri elde eder.

isizke negülük kerek neŋ tavar	mal ve servet kötünün ne işine yarar;
neçe kirse bolġay çıġay birle teŋ	ne kadar mal elde ederse etsin, o fakir ile birdir. (b. 1307-1308)
örüŋ ḳuş ḳutı teg bu erdem ḳutı	bu faziletin saadeti ak kuşunki gibidir;
yorı ḳuş ataġıl sen erdem atı	haydi, sen fazilete kuş adını ver. (b. 3011)

Kanunların niçin, nasıl konulacağı, nasıl uygulanacağı, halkın hükümdar, hükümdarın halk üzerindeki hakları gibi nizam belirten "anayasa" hükmünde pek çok beyit de *Kutdagu Bilig*'de yer alır. Ögdilmiş'in ağzından anlatılan devlet düzeninde üst düzey görevde yer alan yöneticilerden başlayarak devlet işleyişinde yer alan bütün kademelerin *(bey, vezir, kumandan, ulu hacib, kapıcı-başı, elçi, kâtip, hazinedar, aşçıbaşı, içkici-başı)* nasıl olması gerektiği, nelere dikkat etmeleri, neleri yapıp neleri yapmamaları gerektiği sıralanır.

Eserde her sınıf ve mevkideki ideal insan dile getirilir. Bu anlatılırken insanların toplum içindeki yeri, devletle ve insanlarla olan ilişkileri üzerinde durulur. Çeşitli meslek, makam mevki sahiplerinde bulunması gereken vasıflar, onların uyması gereken kurallar yer alır. Saraydaki hükümdardan hizmetçilerine kadar çeşitli devlet görevlilerinde bulunması gereken özelliklere yer verilir. (Bilgin, 2002, s. 449)

Bey:

bu beglikke aşnu tüp aslı kerek	beylik için insanın ilk önce asil soydan gelmesi gerektir;
atım alp ḳatıġ ḳurç yana toŋ yürek	bey, cesur, kahraman kuvvetli ve pek yürekli olmalıdır. (b.1949)
uḳuşluġ kerek hem biliglig kerek	bey bilgili ve akıllı olmalıdır;
aḳılıḳ kerek hem siliglik kerek	cömert ve yumuşak huylu olmak da lazımdır. (b. 1951)

Vezir:

iḍi artuk öḍrüm talu er kerek	bu işe halk içinde çok temayüz etmiş, seçkin insan lazımdır;
ögi köŋli yetse urunsa yürek	aklı, gönlü ermeli ve işe yürekten bağlanmalıdır. (b. 2184)
uḳuşı öküş bolsa bilgi teŋiz	aklı çok ve bilgisi deniz gibi derin

	ve geniş olmalı,
ḳamuġ iş bütürse ḳızartsa meŋiz	elinden her iş gelmeli ve beyin yüzünü güldürmelidir. (b. 2185)

Kumandan:

bu işke idi ḳurç ḳatıġ er kerek	bu işe çok çevik, sert, tecrübeli;
başında keçürmiş tükel toŋ yürek	tam ve pek yürekli bir adam lazımdır. (b. 2271)
aḳı alp atım bolsa alçaḳ köŋül	cömert, cesur, alçak gönüllü,
tuzı etmeki kiŋ ne ḳılḳı amul	sofrası açık ve soğuk kanlı olmalıdır. (b. 2274)

Ulu Hacib:

uluġ ḥacib artuḳ bütün çın kerek	Ulu Hacib çok emniyetli, dürüst ve bu doğrulukla birlikte
bu çınlıḳ bile ked bütün din kerek	iyi ve dini bütün bir insan olmalıdır. (b. 2436)
uḳuşluġ biliglig kişi ol kişi	Hacib'in yüzü ve kıyafeti güzel, saçı sakalı düzgün,
kişide talusı buḍunda başı	erkek sesli ve açık sözlü olmalıdır. (b. 2457)

Kapıcıbaşı:

ḳapuġ başlar er ked bağırsaḳ kerek	kapıcı başı olan insan çok sadık olmalı
teni canı birle tapuġsaḳ kerek	ve bu hizmeti canla başla benimsemiş bulunmalıdır. (b. 2529)

Elçi:

ḳamuġ erde öḍrüm yalavaç kerek	elçi insanlar arasında mümtaz, akıllı, bilgili,
biliglig uḳuşluġ talu keḍ yürek	seçkin ve çok cesur bir kimse olmalıdır. (b. 2597)

Kâtip:

bu iç söz tutuġlı bütün çın kerek	bu sırlara vakıf olan kimse itimat edilir, dürüst bir insan

bütünlükke artuḳ bütün din kerek	ve itimat kazanmak için de dini bütün olmalıdır. (b. 2676)

Hazinedar:

üküş neŋ körü toḍmış erse közi	çok mal görerek gözü doymuş olmalı
yana ḳorḳar erse bayatḳa özi	ve kalbinde Allah korkusu bulunmalıdır. (b. 2751)

Aşçıbaşı:

közi toḳ kerek keḍ yime köŋli bay	aşçıbaşının gözü çok tok ve gönlü zengin olmalı;
arıġlıḳ kerek hem yüzi körki ay	temiz olduğu gibi yüzü ve kıyafeti de ay gibi parlamalıdır. (b. 2843)

İçkicibaşı:

öz igḍiş kerek keḍ sınamış yılın	öz kardeşlerinden veya uzun yıllar iyice tecrübe edilmiş,
köŋül basmış erse könitmiş yolın	nefsine hakim ve doğru yolda yürüyen biri olmalıdır. (b. 2884)

"Hedef insan" kavramı üzerine oturtulan eserde insanların psikolojik durumları, insanların davranış özellikleri, insanların nasıl kazanılacağı ya da kaybedileceği izah edilir.

kişide kişi aḍruḳı bar telim	insandan insana, fark var, bilirim.
bu aḍruḳ biligdin ayur bu tilim	bu fark bilgidendir, onu söylerim. (b. 201)
toġa isiz erse aŋar yoḳ otı	doğuştan kötü olanın ıslahına çare yoktur;
ajunḳa bela ol buḍunḳa yutı	o dünya için bela ve halk için felakettir. (b. 879)
uḳuşta aḍın barça erdemlerig	insan akıldan başka bütün faziletleri öğrenir
kişi ögrenür ötrü yetlür bilig	ve böylece bilgisi gelişir. (b. 1683)
kişi ṭabʿı tört ol ḳarışma yaġı	insanın tabiatı birbirine muhalif ve düşman olan unsurlardan meydana gelir;
biri küldürür bir ḳılur ün çoġı	biri güldürür, biri gürültü ve kavga

	çıkarır.
biri ivse biri amulluḳ tiler	biri acele ederse, biri sükûnet ister;
biri külse biri sıġıtḳa ular	biri gülerse, biri ağlamağa başlar. (b. 5866-5867)

Devlet yapısı temellendirilirken sosyal yapıdaki insanın etkileşimi de göz ardı edilmemiştir. Bireyler arasındaki ilişkiler de *Kutadgu Bilig*'de yer bulur.

isiz eḍgü birle yaraşmaz bolur	kötü iyi ile hiçbir zaman anlaşamaz;
köni egri birle küreşmez bolur	doğru eğri ile hiçbir zaman başa çıkamaz. (b. 2249)
bilişmez kişig sen bileyin tise	tanımadığın adamı tanımak istersen,
bilişin ayıtġıl uḳulġay basa	onun tanıdıklarını sor, o zaman anlarsın. (b. 2251)
adaş ḳoldaş ardaş tutun umdusuz	menfaat gözetmeyen dost, ahbap ve arkadaş
ınanġıl aŋar sen tiril ḳaḍġusuz	edinmeğe çalış; onlara inan ve kaygısız yaşa. (b. 4217)
öküş kördüm eḍgü atanmış kişi	iyi nam ile tanınmış birçok kimseleri gördüm;
isizke ḳatıldı buzuldı işi	kötü insanlar ile karışınca, işler bozuldu. (b. 4244)
ḳılıḳıŋ köni tut ḳılınçıŋ silig	tavrın doğru ve hareketin temiz olsun;
uḳuş bolsu yolçıŋ kiŋeşçiŋ bilig	yoldaşın akıl ve müşavirin bilgi olsun. (b. 5209)

Astronomi ve astrolojinin kavramları olan yedi gezegen ve on iki burç *Kutadgu Bilig*'de Türkçe söyleyişlerle yer almaktadır.

Yedi *yulduz* (gezegen) şöyledir: *Sekentir* (Satürn), *Oŋay* (Jüpiter), *Kürüd* (Mars), *Yaşık* (Güneş [o dönemde gezegen olarak kabul edilmekte]), *Sevit* (Venüs), *Arzutilek* (Merkür), *Yalçık* (Ay [o dönemde gezegen olarak kabul edilmekte]) (Dilâçar, 1972, s. 81).

Gezegenlerden başka şu yıldızlar da anılır:

Adgır (Ak yıldız, Sirius, Büyük Köpek takımyıldızının ana yıldızı), *Yıldrık* (Öncü, Yıldırık; Küçük Köpek takımyıldızının ana yıldızı) (Dilâçar, 1972, s. 136).

On iki burç (ükek) da Mart ayından başlayarak şu şekilde sıralanır: *Kozı* (Koç), *Ud* (Boğa), *Erentir* (İkizler), *Kuçık* (Yengeç), *Arslan* (Aslan), *Bugdaybaşı* (Başak), *Ülgü* (Terazi), *Çadan* (Akrep), *Ya* (Yay), *Oglak* (Oğlak), *Könek* (Kova), *Balık* (Balık) (Dilâçar, 1972, s. 82).

Yiti yulduz on iki ükekni ayur (yedi yıldız ve on iki burcu söyler) başlıklı on ikinci bap tamamıyla astronomi ve astroloji bilgilerine dayanır (b. 124-147).

bu kökteki yulduz bir ança bezek	bu gökteki yıldızların bir kısmı süs,
bir ança ḳulavuz bir ança yezek	bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür. (b. 128)
bir ança yarutmış ḫalayıḳḳa ol	bir kısmını halk için aydınlatmıştır;
bir ança ḳulavuz bulur yitse yol	bir kısmı kılavuzudur, insan yolunu kaybederse bununla bulur. (b. 129)
üçi yazḳı yulduz üçi yayḳı bil	bil ki, bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz,
üçi küzki yulduz üçi ḳışḳı bil	üçü son bahar ve üçü de kış yıldızıdır. (b. 142)
üçi ot üçi suw üçi boldı yil	bunların üçü ateş, üçü su, üçü yel,
üçi boldı toprak ajun boldı il	üçü topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana geldi. (b. 143)
yarudı basa yıldrık aḍġır bile	sonra Aygır ile Yıldırık yıldızları parladı,
tizildi erentir özin belgüle	bunlara bir de Erentir (ikizler) katıldı; bu yıldızları kendine işaret bil. (b. 5676)

Esere baktığımızda verilen ahlaki öğütlerin İslam dininin kaideleri olduğunu görürüz. Samimi bir Müslüman olan Yusuf Has Hacib, İslam dininin kurallarını eserine hâkim kılmıştır. Eserde pek çok ayete ve hadise işaret edildiği gibi firavunun denizde boğulmasına, malıyla yere geçen Karun'a, Hz. Süleyman'a, Hz. Musa'ya, Hz. İsa'ya, Hz. Muhammed'e telmihte bulunulmuştur (b. 4710- b. 4718).

negü tir eşitgil kişi eḍgüsi	dinle, insanların iyisi ne der;
yorıp tın toḳıġlı ahır ölgüsi	yürüyen ve nefes alanların hepsi

	sonunda ölecektir. (b. 233)
tirig ölgü ahır töşeŋü yirig	her yaşayan er-geç ölecek ve toprağa düşecektir;
kişi ölse eḍgün kör atı tirig	insan iyi nam ile ölürse adı yaşar. (b. 237)
bilig birdiŋ ilke elig birdiŋ erk	bilgi verdin ve beni kuvvetle ülkenin hakimi kıldın;
könilik öze tut köŋül bolsu berk	gönlüme kuvvet ver ve beni doğru yoldan ayırma. (b. 1784)
bu dünya içi bir tarıġlaġ turur	bu dünya bir tarladır,
negü ekse munda yarın ol önür	burada bugün ne ekilirse yarın o biçilir. (b. 4733)
bu din dalı dünya dalı ḳarşı ol	din dalı ile dünya dalı birbirine karşıdır;
yaġuşmaz ikigün yolı yarşı ol	ikisi birbirine yaklaşmaz, bunların yolu birbirini keser. (b. 5311)

Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*'de, tarihî şahsiyetlere ve olaylara, coğrafi yer adlarına, yeryüzü şekillerine, doğal kaynaklara, meteorolojik olaylara ve mevsimlere yer vererek tarihin ve coğrafyanın konu alanlarını da işlemiştir.

söküşlüg nelük boldı żaḥḥak otun	küstah Dahhak neden söğüldü de
nelük ögdi buldı feridûn ḳutun	Feridun neden methe ve ikbale kavuştu. (b. 241)
sınamış yaġıçı kişi teŋlemiş	tecrübeli harp adamı kıyas etmiş ve
on iki miŋ er sü öküş sü timiş	on iki binlik ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemiştir. (b. 2334) "Batı Göktürklerinin 589'da Sasanilerle Herat yakınlarında yaptıkları savaşa telmih vardır. Behram Çûbin'in 12 bin kişilik tecrübeli okçu birliğiyle Batı Göktürkleri arasında olmuş ve savaşı Sasaniler kazanmıştır."
ḫıtay arḳışı kesse arḳış toġı	Hıtay kervanlıları yolları toz-dumana boğmamış olsalar idi,
ḳayun kelgey erdi tümen tü aġı	bu çeşitli ipekliler nereden gelirdi. (b. 4426)
bu törlüg çiçek yirde munça beḍiz	yerde binbir çiçek, binbir manzara
yazı taġ kır oprı yaşıl kök meŋiz	düzlük, dağ, sahra, vadi yeşil ve

	mavi renklerle örtülmüş. (b. 96)
üküş ḳaznaḳ urma sen altun kümüş	çok altın-gümüş toplayıp hazine yapma;
negü bulsa birgil ülegil üküş	ne bulursan ver, çok dağıt. (b. 5290)
ʿabir bürkirer teg tünerdi ḳalıḳ	abir serpilmiş gibi gök alacalandı;
sıta ḳoptı yirdin yaḍıldı butıḳ	ufuktan etrafa dallanarak mızraklar yükseldi. (b. 4892)

Yusuf Has Hacib'in eseri de ideal bir nizam ve devlet kurmayı hedefler. Bilge Kağan'dan beri ses bulan Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi *Kutadgu Bilig*'de de yankılanır ve bunun nasıl olacağı açıklanır.

iḍi artuḳ erdem kerek ög bilig	dünyaya hakim olmak ve onu idare etmek için,
ajun tutġuḳa ötrü sunsa elig	pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır. (b. 281)
ajunçıḳa erdem kerek miŋ tümen	dünyaya hakim olana binlerce fazilet lazımdır;
anın tutsa il kün kiterse tuman	o bunlarla eli-günü idare eder ve sisleri dağıtır. (b. 285)
isiz öŋdi urma ay ilçi bügü	ey hakim devlet adamı, kötü teamül koyma;
isiz bolsa bolmaz ajunuġ yigü	kötü kanunlarla dünyaya hüküm edilmez. (b. 1459)
negü tir eşitgil ajun tutġuçı	dünyayı elinde tutan, kılıç ve balta ile
ḳılıç baldu birle yaġıġ utġuçı	düşmanını yenmiş olan ne der, dinle:
aya il tutuġlı ilig saḳlaġu	ey memlekete hakim olan, onu muhafaza etmeli;
usallıḳ bile yir yigüçi aġu	zehir yiyen kimse bunu gaflet yüzünden yer. (b. 2141-2142)

Kutadgu Bilig tamamen Türk düşünce ve ruhunun, Türk kanun ve töresinin, Türk adalet ve düzeninin, Türk cihan hâkimiyeti mefkûresinin bir aynasıdır. *Kutadgu Bilig*'in beyitlerine bakıldığında öğütlerinin "Tanrı'ya bağlılık; akla ve bilgiye değer verme; dinlemek ve okumakla bilgi öğrenme; doğruluk; hayırseverlik; temiz düşünce; dünyaya ve geçici zevklere düşkün olmama; dile, boğaza ve nefse hâkim olma; disiplin, kanun ve adalet sağlama;

çocuklara şefkat, hizmetçilere insaf; gelenek ve göreneklere bağlılık; ılımlılık; hesaplı iş görme; ağırbaşlılık, göz tokluğu, gönül alçaklığı; önemlilerden biri olmak üzere, iyi ad bırakmak." (Dilâçar, 2018, s. 185) olduğu görülecektir.

Yusuf Has Hacib'i *Kutadgu Bilig*'i Yazmaya Götüren Sebepler

Türk kültürü ve İslam kültürü *Kutadgu Bilig*'in en mühim kaynaklarındandır. Eser, içten gelen bir duygu ile yaşadığı topluma karşı sorumluluk hissiyatı ile yazılmıştır. Şair, bu düşüncelerle eserini ustaca bir üslupla nerede neyi nasıl vereceğine kafa yorarak ilmek ilmek işlemiş ve bu şekilde bina etmiştir.

Yusuf'ta gözlem ve tecrübe vardır, buna dayanarak toplumu meydana getiren bireyler ile bunların toplumdaki yerlerini en iyi şekilde gözetlemiş, her türden meslek sahibini gözden geçirmiş, her makam ve mevki için düşündüklerini, yaşayıp gördüklerini en ince teferruatına göre kaleme almış, bunların nasıl olması gerektiğini ve görevlerini meslek hayatı boyunca belirtme yoluna gitmiştir (Yavuz, 2011, s. 616). Sadece devrine değil, içerdiği nasihatlerle günümüze de rehberlik eden *Kutadgu Bilig*, âdeta Yusuf Has Hacib'in gerek kendi dönemine gerekse sonraki dönemlere ışık tutan bir feneri hüviyetindedir (Kaya, 2017, s. 2).

Kutadgu Bilig'e tesir eden kültürler dikkate alındığında; öncelikle bu kıymetli eserin, müellifin yaşadığı çağın ve çevrenin genel kabul gören anonim düşüncelerini yansıttığı muhakkaktır. (Ercilasun, 2003, s. 771) *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı dönemin Türk toplum hayatında İslamiyet'le birlikte değişme ve gelişmelerin yaşandığı bir geçiş dönemi olduğu göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig* üzerinde araştırma yapanlar onda, başta İslam kültürü olmak üzere, Hint, İran, Çin ve Yunan tesirleri olduğu kanaatini serdediyorlar. *Kutadgu Bilig*'de kısmi de olsa yabancı tesirlerin mevcudiyeti hissedilmektedir. Ancak, İslam ve onun bünyesinde intikal eden İran kültürünün haricindeki diğer kültürlerin tesirini ortaya çıkarmak pek kolay gözükmemektedir. (Adalıoğlu, 2016, s. 247)

On birinci asır Türk kültürünü bütün yönleriyle yansıtan eser, yaşadığı topluma ve devletine karşı sorumluluk duygusu taşır. Bu asırda Orta-Asya Türk dünyasında büyük bir değişim yaşanmakta ve bunun sancıları devlet hayatında yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Yusuf Has Hacib, bu atmosferde ahlaki ve siyasi meseleleri tahlil ederek halka ve yöneticilere kılavuzluk edecek bir eser oluşturmuştur. Arslan, bu durum için şu tespitte bulunur: "Gelecek kuşaklara ve gelecekte kurulacak yeni Türk devletlerinin hükümdar, devlet adamı ve yöneticilerine, derli toplu bir ahlak ve siyaset doktrini; âdeta bir "anayasa" bırakmak istemiştir." (Arslan, 1987, s. 24).

İnsana her iki dünyada, tam manası ile, kutlu olmak için lazım gelen yolu göstermek maksadı ile kaleme alınmış (Arat, 2007, s. XXV) *Kutadgu Bilig*, İslamiyet'in insana katmış olduğu erdemlerle donatılmış bir varlık olmasını öğütler.

ḳitap atı urdum ḳutaḍġu bilig	kitap adını Kutadgu Bilig koydum;
ḳutaḍsu oḳıġlıḳa tutsu elig	okuyana kutlu olsun ve ona yol göstersin
sözüm sözledim men bitidim bitig	sözümü söyledim ve eserimi yazdım
sunup iki ajunnı tutġu elig	elini uzatıp iki dünyayı tutsun.
kişi iki ajunnı tutsa ḳutun	o kişi iki dünyayı tutarsa kutlu olur
ḳutaḍmış bolur bu sözüm çın bütün	bu sözüm doğrudur inan. (b. 355-357)

Yusuf Has Hacib'in "kâmil insan / hedef insan" kavramı üzerine oturttuğu eserini kaleme almasındaki ana sebebin Arat'ın da belirttiği üzere "insanoğlunu ideal bir hayata kavuşturma" arzusu olduğu söylenebilir. "Ögdülmiş'in hükümdara cevabı" başlıklı bölümde yer alan bu kavramı, dünyanın geçiciliği üzerine çeşitli örneklemelerle insanın vasıflarını bildirerek edebî tasvirlerle izah eder. Bütün bunların özü mahiyetinde, yol gösterici nitelikteki şu beyitler nasıl "kâmil insan / hedef insan" olunacağını gösterir.

bu yaŋlıġ turur dünya ḥali ḳamuġ	bütün dünyanın hâli böyledir;
uḳuş birle körgil açılġay ḳapuġ	anlayış ile bakarsan, idrak kapıları açılır.
erejleri emgek sewinçi saḳınç	onun huzuru zahmet, sevinci keder,
aġırı uçuzluḳ avınçı irinç	izzeti zillet ve rahatı mihnettir.
negü kelse yüḍgil sen ınçıḳlama	ne gelirse; yüklen, şikayet etme;
erej erse erter ne emgek yime	huzur olsun zahmet olsun, ikisi de geçer.
eşitgil negü tir bilig birgüçi	ey felaketler karşısında sabreden insan,
ay emgek bile sen ṣabır ḳılġuçı	bilgi veren insan ne der, dinle.
ay niʿmet iḍisi şükür ḳıl yigil	ey nimet sahibi, bundan şükür ederek istifade et;
ay mihnet iḍisi ṣabır ḳıl egil	ey mihnet sahibi, kaderine boyun eğ, tahammül et.
ṣabır ḳılsa miḥnet bolur niʿmetiŋ	sabır edersen, mihnet senin için

	nimet olur;
şükür ḳılsa niʿmetḳa artar tigil	nimet için şükür edersen, bu nimet daha da artar, bunu böyle bil." (b. 6445-6450)

Toplumun temelini oluşturan ahlaki prensipleri tanzim etmek maksadıyla sözlerini bilen/anlayan için söyleyen Yusuf Has Hacib "kâmil insan / hedef insan" kavramının yanı sıra *bilig* (bilgi) ve *ukuş* (akıl) üzerinde dikkatle durur. Yusuf Has Hacib'e göre akıl, insana doğuştan verilen mayasına katılmış bir özellik olarak belirtilirken bilginin yanı sıra her türlü kazanımların da doğuştan sahip olunan akıl aracılığı ile kazanılacağı açıklanır. Bu sebepledir ki Asya Türk dünyasını tanıyan birinin dile getirmesi gereken şey, *Kutadgu Bilig*'deki ahlak dersinin bilim ve bilgeliğe büyük bir ağırlık verdiğidir. Orada bilim, hükümdarlık ihtişamından ve hatta diğer bütün tanrısal lütuflardan daha yücedir (Arslan, 1987, s. 21).

biligligke sözledim uş bu sözüm	bilene söylerim ben bu sözümü,
biligsiz tilini bilümez özüm	bilgisizin zaten, bilmem dilini. (b. 202)
biligsiz toġar ol turu ögrenür	insan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir;
bilig bilse ötrü ḳamuġ iş önür	bilgi sahibi olunca, her işinde muvaffak olur.
anadın toġuġlı biligsiz tuġar	anadan doğan bilgisiz doğar,
bilig ögrenür ötrü törke aġar	bilgi öğrenir ve böylelikle itibar kazanır.
uḳuş ol anı yalŋuk ögrenmedi	çalışmakla elde edilemeyen şey akıldır;
tadu birle ḳatlıp törütür idi	Tanrı onu insanın hamuruna katar. (b. 1680-1682)

Sonuç

Herat'tan Fergana'ya, Mısır'dan İstanbul'a kadarki coğrafyada elden ele dolaşan Türk dilinin mihenk taşlarından *Kutadgu Bilig,* Barthold'un belirttiği gibi "XI. yüzyıl Türk dilinde böyle bir eserin yazılmış olması bir mucizedir." Bu mucize, bir Yusuf olarak öyküsüne başlayan şairimizi kaleminin kudreti neticesinde takdir olunarak Yusuf Has Hacib sanına eriştirmiştir. Bir baş ucu kitabı olan *Kutadgu Bilig* ile Yusuf Has Hacib, siyasal ve toplumsal değişimin sıkıntılarını çeken maddi ve manevi sarsıntılar yaşayan iktidara ve halka yeni sürecin ilkelerini belirleyerek yol ışığı olmuştur. Züht, takva ve hikmet sahibi bir fikir adamı kimliğiyle bu toplumsal değişime bigâne kalamazdı. İşte bu durum *Kutadgu Bilig*'i vücuda getirtmiştir.

Kutadgu Bilig, insana değer veren, insani öğretileri benimseyen ve insanı konu alan bir eserdir. *Kutadgu Bilig*'de insan, toplum içinde saygın, iyi huylu ve sakin olması gerekliliği üzerine tasvir edilmiştir. Yusuf Has Hacib, iyiliğin topluma fayda sağlayıp sağlamaması ile ölçülebileceğine, ölüm mefhumunun doğru yola sevk edeceğine, iyilik ve kötülüğün karşılığı olarak cennet ve cehennemden ziyade başkalarının kendisi ile ilgili ne düşündüğüne, iyi ad bırakarak ölmeye ve insan için en büyük gayenin de mükâfatın da bu olduğuna işaret eder. *Kutadgu Bilig*'e göre insanda olması gereken erdemler yöneticiler özelinde şöyle sıralanırken:

> *"Adil olmak, doğru-dürüst olmak, bilgili olmak, yardımsever olmak, faydalı olmak, bilgi ile idare ederek bilime değer vermek, istişarede bulunmak, mütevazı olmak, anlayışlı olmak, cömert olmak, liyakate önem vermek, dikkatli olmak, tedbirli olmak, cesur olmak, çalışkan olmak, temiz olmak, görevi zamanında yerine getirmek, kendi işini başkasına yaptırmamak, sabırlı olmak, ileri görüşlü olmak, merhametli olmak, aile birliğine önem vermek, halka iyi muamele etmek değeri, nefsine hâkim olmak, öfkeye kapılmamak, ataya saygılı olmak, iyi bir dinleyici olmak, sözünü bilerek konuşmak, sır saklamak, doğru sözlü olmak, tatlı dilli olmak, yumuşak huylu olmak, inatçı olmamak, misafirperver olmak, arkadaş/eş-dost sahibi olmak, eleştiriye açık olmak, vefalı olmak"*

olmaması gereken vasıflara da bu şekilde yer verilmiştir.

> *"Acelecilik, acizlik, açgözlülük, akılsızlık, aksilik, asık yüzlülük, cahillik, ihmalkârlık, gafillik, bencillik, büyüklenmek, cimrilik, dünya malına düşkünlük, düşman sahibi olmak, edepsizlik, fesatlık, gevezelik, gönül bozukluğu, harama karışmak, hırslılık, hırsızlık, hıyanet etmek, içkiye düşkünlük, iftira etmek, gammazlık, inatçılık, kıskançlık, kızgınlık-öfkelilik, kindarlık, kibirlilik, menfaatçilik, kötü insanlarla arkadaşlık, nefsine uymak, rüşvet almak-vermek, yalancılık, yaşının olgunluğunu ve kendi yapısını bilmemek, yüreksizlik, zina etmek"*.

Kutadgu Bilig'de bilgi ve akıl, hayatın manası, dünyevi meşgaleler, dış görünüş, gelenek ve görenekler, idari hususlarda dikkat edilmesi gereken siyaset ve feraset usulleri, hükümdarın halka, halkın hükümdara karşı hakları, hükümdarın halka nasıl davranacağı, hükümdarın kendisine kimi yakın kimi uzak tutması gerektiği ve askeri usuller de çeşitli başlıklar altında işlenmiştir.

> *"Doğru kanunlar koyarak adaleti gerçekleştirmek, halkı zenginleştirmek ve yoksulu doyurmak, tüm halkı gözeterek hizmet*

> *etmek ve halkın menfaatini düşünmek, orduyu düzenlemek, devlet idaresinde sadık ve seçkin kimselere görev vermek, âlimleri himaye etmek, düzeni sağlamak ve kötüleri cezalandırmak, fetihler yapmak ve İslamiyet'i yaymak, devlet işlerinde danışmak, bir işi iki kişiye vermemek, liyakat sahibi hizmetkârlar alıp hakkını ödenmek, devlet memurlarını denetlemek"*

Kutadgu Bilig'de esas gaye insan olunca insani ilişkilerin çerçevesine yer verilmesi de kaçınılmazdır.

> *"Ehl-i beyt ile ilişkiler, bilgin ve âlimlerle ilişkiler, hekimler (otacılar) ile ilişkiler, büyücülerle ilişkiler, düş yorumcuları ile ilişkiler, yıldızcılar (müneccimler) ile ilişkiler, şairler ile ilişkiler, çiftçiler ile ilişkiler, satıcılar ile ilişkiler, hayvan yetiştirenler ile ilişkiler, ustalar (sanatkârlar) ile ilişkiler, fakirler ile ilişkiler"*

Kutadgu Bilig, Türk'ün kültürel belleğinin zenginliğinin ve çeşitliliğinin taşıyıcısı, ahlak, hukuk ve devlet idaresi gibi konuları gösteren verimli bir kaynaktır. Ayrıca *Kutadgu Bilig*'de çeşitli bilimlerle ilgili bilgilerin bulunması Yusuf Has Hacib'in bu alanlarla ilgilendiğini gösteren önemli bir kanıttır. Bu bilimlere hâkim görünen Yusuf Has Hacib bütün bunların yanı sıra hikmetli sözleriyle devlet idare etme esaslarına da yer verir. Eser geniş bakış açısıyla çok mühimdir. Türklerin medeniyet değiştirmesi esnasında yazıldığı için bir kilometre taşı ve Türk dilinin şaheseri hüviyetindedir. Aynı zamanda Yusuf Has Hacib, bu eseriyle İslami ve klasik Türk edebiyatının temelini atmıştır.

Yusuf Has Hacib'in eserinin ebedîliği ile ilgili mısralar kaleme almış olması onun bu düşüncesindeki haklılığını yaklaşık bin yıl sonra dahi üzerinde konuşulması ile ispatlanmaktadır. Ölmez bir eser olan *Kutadgu Bilig*'in herkesçe çokça okunması, incelenmesi ve faydalanılması gereken nadide kitaplardan olduğu şüphesizdir.

Yusuf Has Hacib'in kelimeleriyle diyecek olursak *biliglig* (bilgili olma), *kutluluk* (saadetli olma), *könilik* (doğru/adil), *erdem* (fazilet), *edgülük* (iyilik), *asıglıg* (faydalılık), *ukuşlug* (anlayış), *akılık* (cömertlik), *alplık* (yiğitlik), *bağırsak* (şefkatli/merhametli) ve *serimlik* (sabırlı) bizimle olsun.

Sözlerimizi Yusuf Has Hacib'in altın değerinde öğütler barındıran şu güzel duasıyla tamamlayalım.

saŋa oḳ sıġındım bayat sen küḍez	ey Tanrı sana sığındım, sen kendin koru;
bu ġaf et usındın mini oḍġura	bu gaflet uykusundan beni uyandır.

uvutsuz kuluŋ men yazuḳum telim	ben utanmaz bir kulunum, günahım çoktur;
tüzünlük seniŋdin kelür belgüre	sen rahimsin, şefkat senden gelir.
saŋa yazdı sindin küredi özüm	sana karşı günaha girdim, senden kaçtım;
bu kün sıġnu keldim saŋa yalvara	bugün yalvararak, tekrar sana sığınıyorum.
negüke inandıŋ aya muŋluġ öz	ey muhtaç vücut, neye inandın;
ḳayuḳa tayandıŋ körür köz köre	göz göre göre neye dayandın.
yoluŋ tüzgil emdi yorıḳıŋ köni	şimdi yolunu düzelt, doğru hareket et,
özüŋ iki ajunda bulġıl töre	her iki dünyada da başköşeye geç.
sevinçin süzilmiş bu dünya bütün	bu dünyanın her tarafı zevkle doludur;
munı ḳoḍ takı bir ajunḳa köre	onu bırak, öteki dünyaya bak.
tiliŋ tıḍ boġuz yıġ udıma öküş	dilini tut, boğazına hakim ol, çok uyuma,
közüŋ yum ḳulaḳ tu bir inçin tura	gözünü yum, kulağını tıka ve böylece huzur içinde yaşa
ya rab yarlıḳaġıl kamuġ mü'minıġ	ey Rabbim bütün müminleri affet;
telim raḥmetiŋdin tükel turġura	bol rahmetini onlardan esirgeme.
tegür savçımızḳa tümen miŋ selam	peygamberimize ve onun dört arkadaşına da
tüzü tört işiŋe taḳı ertüre	binlerce selam ulaştır. (b. 6637-6645)

Kaynaklar

Adalıoğlu, H. H. (2016). "Bir Siyasetname Olarak 'Kutadgu Bilig", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, s. 237-253.

Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arslan, M. (1987). *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Başer, S. (2006).*Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. Sakarya: Sakarya Valiliği Kültür Yayınları.

Bilgin, A. A. (2002). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet / Karahanlılar (840-1212)", *Yeni Türkiye Yayınları*, 43, s. 445-453.

Dilâçar, A. (1972). *900. Yıldönümü Dolayısıyla* Kutadgu Bilig *İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2018). *Dil Yazıları* (Haz. M. S. Kaçalin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2003). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat",*Türkler*, c. 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 759-783.

Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnalcık, H. (2005).*Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 2. bs. İstanbul: Eren Yayınları.

Kaçalin, M. S. (2008). *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig Metin*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kazmaz, S. (2000). *Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

Önler, Z. (2004)."Kutadgu Bilig Üzerine Notlar", *Türk Dilleri Araştırmaları*,14, s.79-94.

Silahdaroğlu, F. (1996). *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*, İçinde: 1000 Temel Eser Serisi. Ankara: Kültür BakanlığıYayınları.

Sofuoğlu, C. (2015). "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, s. 5.

Türk Dil Kurumu: *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı-I Eski Türk Şiiri*, Sayı: 409 Ocak, Ankara: Türk Dil KurumuYayınları, 1986.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "Kutadgu Bilig", DİA, C. 26, s. 478-480, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

Yavuz, K. (2011). "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Üzerine Bazı Dikkatler", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, s. 615-632. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib (1947). *Kutadgu Bilig I Metin* (Haz. Reşit Rahmeti Arat). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib (2015). *Kutadgu Bilig Viyana, Kahire, Fergana.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüksekkaya, G. S. (2016). "Kutadgu Bilig'in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I", *Yusuf Has Hacib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.

Kutadgu Bilig'deki Vecizeler ve Atasözleri

Bozorova SABOHAT*

Eski edebî eserlerin metnini filolojik bakımdan araştırmak, dil ve konuşma, konuşma medeniyetine ait düşünceleri, halk edebiyatı örneklerini incelemek gençleri her açıdan olgun, yüksek zekâ sahibi olarak yetiştirmede büyük önem arz eder. Edebiyatımızın şahıs maneviyatını yükseltmeye hizmet eden, Doğu tarzı dünya görüşleri yansıtan, eğitici eserlerinden birisi *Kutadgu Bilig* sayılır.

Yusuf Has Hacib esere başlarken şöyle diyor: *Bu kitabnï oqïγlï bu baytlarnï ma'lum qilïγlï kitabdïn yaχšï 'azizraq turur,* yani *bu kitabı okuyan, bu beyitleri herkese bildiren bu kitaptan daha iyi, daha azizdir*. (7, s. 48) Çünkü bu eserde hayatın gerçekleri, sosyal hayat tecrübesi ifade edilmiştir.

Kutadgu Bilig'de birçok atasözü ve vecizeye de yer verilmiştir. Vecizeler ünlü insanlar, bilgeler tarafından söylenen hikmetlerdir. Aslında atasözleri ve vecizeleri ayırt etmek biraz zor. Atasözleri halk arasındaki bilgeler tarafından söylenir ve ilk önce vecizeler tarzında şekillenir. O yüzden atasözleri ve vecizeler arasında birçok benzerlik bulunur.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde Türk halkları tarafından sık kullanılan atasözlerine anlam bakımından yakın olan vecizeler bulunmaktadır. Bu vecizelerde hayat tecrübeleri esasındaki sonuçlar toplanmıştır. Eserdeki vecizeleri anlamsal bakımdan şöyle sınıflandırabiliriz:

1. Genetik konusundaki vecizeler.
2. İnsanın psikolojisi hakkındaki vecizeler.
3. İnsanın karakteri konusundaki vecizeler.
4. İnsanın terbiyesi, görgüsü ile ilgili olan vecizeler.
5. Konuşma kültürü konusundaki vecizeler.
6. Bilimin önemi ve bilimli insanlar hakkındaki vecizeler.
7. Sosyal ilişkiler konusundaki vecizeler.

Kutadgu Bilig eserindeki bazı vecizeler genetik, yani soy konusuyla ilgilidir: *Yaxshi qiliq oq sut bilan kirsa, O'lim kelib tutmaguncha o'z tarzini o'zgartirmaydi (866. beyit)* (8) *[İyi huy ak sütle girdiyse, Ölüm gelip tutmayana dek değişmez]* mısralarında ifade edilmiş fikir günümüz Özbek halk edebiyatındaki *Sut bilan kirgan jon bilan chiqar* (9, s. 79) [Sütle giren canla çıkar] atasözüyle aynı

* Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Üyesi, *sabohatbozorova@gmail.com*

anlamdadır. Türk halkının bu konudaki fikri biraz farklı: *Can çıkar, huy çıkmaz*, yani insan ölse bile huyu değişmezmiş. İncelemekte olduğumuz vecize psikolojik esasa dayanmaktadır. İnsan psikolojisini anlamanın çok zor olduğu bellidir. İnsanın iç dünyası sonsuz duygu ve yaşantıların cemidir, hem de bir kuşaktan başkasına geçer. O yüzden insanın karakterinde doğal, doğuştan gelen, değişmeyen özellikler ve sosyal ortamın etkisiyle şekillenen özellikler oluyor. Bu vecizede insan karakterinin değişmeyen, doğuştan gelen özellikleri, genetik bilgileri kastedilmektedir. *Sut* kelimesi *doğum* ve *ölüm* düşünceleriyle ilgili bir hâlde mantıki zıtlığı oluşturmakta ve eserin daha etkili olmasına hizmet etmektedir. Doğuştan gelen huy ölüm bozmayana kadar asla bozulmaz. Vecizede de atasözünde de *Ana karnında şekillenmiş karakter, alışkanlık sadece yağız yer altında kaybolur* (7, s. 85) anlamı ifade edilmiştir.

Kutadgu Bilig eserindeki bazı vecizeler şahıs psikolojisi ile ilgilidir: *Bušaqlïq bilä erkä öwkä yawuz, bu ikki bilä tutčï emgär et öz* [Öfke ve hiddet insanın düşmanlarıdır, bu ikisinin yüzünden insan her zaman eziyet çekiyor (9, b. 326)]. Bu vecizede insanın hiddetlendiği zamandaki psikolojik durumu ifade edilmiştir. *Bušaqlïq (bušaq+lïq) – öwkä* keilimelerinin *hiddet, öfke* anlamlarında kullanılması halkların öfkenin akciğerde oluşacağı hakkındaki fikirleriyle ilgilidir. O yüzden bu kelimeleri kültürel bilgi taşıyan dil birimi olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Kaşgarlı Mahmud *öpkä* kelimesinin *hiddet* anlamında kullanıldığını kaydetmiştir (3, s. 148). Bu vecize Özbeklerin "Jahl chiqsa(kelsa) – aql ketadi", Türklerin "Öfkeyle kalkan zararla oturur." atasözüne uygundur. Vecizede hiddetin insana düşman olduğu, atasözlerinde öfkeli insanın kendini kontrol edememesi ve zarar etmesi belirtilmiştir.

"Sabr tubi – sariq oltin/ Sabrning tagi sariq oltin [Sabrın sonu sarı altın]" atasözüne anlamca yakın olan vecize de insanın psikolojik durumuyla ilgilidir: "Qachon qahring kelsa, o'zingni tut, sabrli bo'l, Sabrli kishining sevinchi oldida" (Hiddetlendiğin zaman kendini kontrol et, sabreyle. Sabırlı insanın sevinci ileridedir.) (9, b. 1304). Sabırlı insanın bozulan işleri iyiye gider. Sabırlı insanın istediği olur. İnsanın hayatında herhangi bir problem, kaygı varsa, bu eziyetlerin ardından sevinç ve mutluluklar gelir. Sabır insanın süsüdür. Sabırla insan göğe yol bulur. Kızdığında insan aklını kaybeder. Hiddetlendiği zaman da kendini kontrol edebilen insan iradeli sayılır.

Kutadgu Bilig'deki vecizeler insanın karakteri, görgüsüyle de ilgilidir. "Körü barsa dunya kölikä sanï, yeðärsä qačar qačsa eðrär seni" (Dikkat edersen dünya sanki gölge gibidir; izinden gidersen kaçar, kaçarsan senin izinden gider.) (9, b. 3488). Vecize Özbeklerin "Sen boylikni quvlama, boylik seni quvlasin (Sen dünyayı kovalama, dünya seni kovalasın)" atasözüne denktir. Vecizede dünya (servet) gölgeye benzetilmektedir. *Kölikä säni* benzetmesi esasında *dünya* kelimesindeki *kararsızlık, fanilik, vefasızlık* anlamları ifade edilmektedir.

"Rizqli, mard kishi uchun mol-dunyo (hech) kamaymaydi, Tug'ilgan [ya'ni bunyod bo'lgan] oqqush uchun don (hech) kamaymaydi" (Rızıklı, mert insan için dünya (hiç) azalmıyor. Doğmuş (yani yaradılmış) kuğu için tahıl (hiç) eksilmez.) (9, b. 2020). Bu vecize günümüzde aktif kullanılmakta olan "Har kim o'z rizqi bilan tug'iladi (Her insan rızkıyla doğar.)"; "Har kimning o'z rizqi bor (Herkesin kendi rızkı var.)"; "Tishnı bergan Xudo rızqını ham beradi (Dişi veren Allah rızkı da verir.)" atasözlerine yakındır. Doğu kültüründe herkesin kendi rızkıyla doğması, çok çocuklu ailelerde de her çocuğun rızkının ayrı olduğu, Allah'ın her insanı kendi rızkıyla yarattığı hakkındaki hikmetler çoktur. Bu vecizede bir insanın rızkını başka birinin yiyememesi, her insanın Allah'ın nasip ettiği miktardaki nimetin sahibi olabileceği ifade edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügati't-Türk* eserinde "Og'ilxonada buzoq tug'ilsa, ariq bo'yida o'ti unadi (Ağılda oğlak doğsa, arık boyunda otu biter.)" atasözü yazılıdır. Bu atasözü Türk halk edebiyatında "Ağılda oğlak doğsa yaylada otu biter." şeklinde kullanılmaktadır. Vecize ve atasözlerinde bebeğin doğduğu zamandan itibaren onun rızkının saçılması, insan ömrü boyunca bu rızkın toplanması, bir kula Allah tarafından verilmiş rızkı başka birisinin alamaması hakkındaki Doğu'ya özgü fikirler ifade edilmektedir. "Tarïylaγ erür dunya elig qutï, tarïsa orar er tirilgü otï (Mutlu hükümdar, bu dünya bir tarladır, bitki biterse, herkes kendi yiyeceği otu biçer) (9, b. 1378). Beyitte dünya tarlaya benzetilmekte, herkesin ektiğini biçeceği, kendi rızkını yiyeceği vurgulanmaktadır.

Kutadgu Bilig'deki vecizelerde hayat tecrübesine dayanan kıymetli fikirleri hüküm tarzında ifade etmekle yetinilmez, belki sonuca dikkat etme tavsiye edilir, okura öğütler verilir: "Qoraga yaqinlashma, ey asli oq, Oqqa qora tez yuqadi, ko'ring" (Karaya yaklaşma, ey aslı ak olan. Aka kara çabuk bulaşır, bak.) (9, b. 4136). Bu vecize "Yomonga yaqinlashsang, balosi yuqar, Qozonga yaqinlashsang – qorasi" (Kötüye yaklaşırsan belası bulaşır. Kazana yaklaşırsan karası.) atasözünün özüne yakındır. Vecizeye Doğu rivayetleri, atasözlerindeki öğütler yansımıştır. Bu vecize "Yaxshi bilan yurding – yetding murodga, yomon bilan yurding – qolding uyatga" (İyiyle yürüdün, erdin muradına. Kötüyle yürüdün, mahcup kaldın.) atasözünü de andırır. Kötü ahlaklılarla yoldaş olan insan kötü işlere karışır. İyi insanlarla arkadaş olan, iyi insanların sohbetlerinde bulunanın iç dünyası da iyiliğe doğru yönelir. İyi insan kötü kişiyle arkadaş olursa çok geçmeden kötü işler yapmaya başlayabilir. Türk halklarında "Do'sting kimligini aytsang, men sening kimligingni aytaman" (Bana arkadaşının kim olduğunu söylersen senin kim olduğunu söyleyeceğim.) atasözü yaygındır.

"Yaxshi yeydi oshini, yomon yeydi boshini" (İyi aşını yer, kötü başını yer.) atasözünün özüne yakın olan "Yašï qïsqa esiz ökünčün qarïr, uzun yašlïγ eδgü ökünčsüz yorïr" (Kötünün yaşı kısa, o pişmanla kocalır, İyinin ömrü uzun, o hiç pişman olmadan yaşar.) vecizesinde (9, b. 342) genç, güçlü insan kötü olursa pişmanlıkla yaşlanacağı, iyi insan ne derece yaşlı olsa bile, pişmanlığı olmadan yaşayacağı belirtilmektedir. Atasözünde *iyi* ve *kötü*; vecizede ise *ökünčlüg – ökünčsüz* kelimeleri anlamsal zıtlığı oluşturmaktadır.

"Etiglig az eδgü üküštä kökü, telim tüšti artaq üküš sü bilä" (Disiplinli az çoktan daha iyidir, çok askerle çok karışıklıklar oluyor.) (9, b. 2304). Bu vecizede *az* ve *çok* anlamlarındaki *az-ükuš* kelimelerinin kullanılması fikri vurgulamaya hizmet ettirilmiştir: Disiplinli az insan, disiplinsiz ve karmakarışık çok insandan yeğdir. Vecizedeki ideoloji Emir Temur'un fikrine uygundur: "İşi iyi bilen, mert ve gayretli, kesin kararlı, girişimci ve uyanık tek kişi kayıtsız binlerce kişiden daha iyidir."[1] Bu vecize Özbeklerin "Oz bo'lsin-u soz bo'lsin" (Az olsun, güzel olsun.) atasözüne uygundur.

"Dushman birgina bo'lsa ham zarari ming-mingdir, Minglab do'sting bo'lsa ham ozligi birga tengdir – 'ya'ni bir kabi ozdir'" [Düşman bir tane olsa bile zararı binlercedir, Binlerce dostun olsa bile bire eşittir (yani bir tane kadar azdır)] (4087-) (4) Bu vecizenin halk edebiyatındaki şekli: "Do'sting mingta bo'lsa ham oz, dushmaning bitta bo'lsa ham ko'p" (Dostun bin tane olsa bile az, düşmanın bir tane olsa bile çok.) Bu atasözü ve vecize sosyal ilişkilerde dikkatli davranmaya, insanlar ile dost olmaya çağırıyor. Bazı vecizeler konuşma medeniyetiyle ilgilidir: "Uqušqa biligkä bu tïlmač tïl, yaruttačï erni yorïq tilni bil" (Eğitime, bilime tercüman dildir, insanı muradına erdiren akıcı dil diye bil.) (QBN, 158, 13a7). İnsan dili sayesinde yükselir, değer bulur. Beyitte *tïlmač* metaforu oluşturmuştur. Vecize "Boshga balo tildan kelar" [Başa bela dil (yüzün)den gelir] atasözüne yakındır.

"Yaxshi so'zga ilon inidan chiqar, yomon so'zga pichoq qinidan chiqar" (İyi sözle yılan deliğinden çıkar, kötü sözle bıçak kılıfından çıkar.) atasözü bu vecizelere yansımıştır: "Aγïzdïn ara ot ara suw čïqar, birisi yapuγli birisi yïqar" (Ağızdan bazen su, bazen od çıkar, birisi düzeltir birisi bozar.) (9, b. 2646). Beyitte güzel eğretileme kullanılmıştır. Ağızdan çıkan kelime od ve suya ait özelliklerle ifade edilmiştir. Eserde vurgulandığı gibi, kötü kelime sanki od gibi hep ekinleri yok eder, yani insanları kırar. İyi kelime sanki berrak su gibidir. Su varken çeşitli nimetler olur. İyi kelime insanların gönüllerine iyilik tohumlarını saçar. *Od* ve *su* düşüncelerindeki zıtlık metaforu oluşturmaktadır.

"Aqar suw teg ul bu tilin eδgü söz, qayuqa bu aqsa čečäk ündi tüz" (Ağızdan çıkan iyi kelime akarsu gibidir, bu su nereye akarsa, orada çiçekler açar.) (9, b. 2648). Bu mısralarda ağızdan çıkan *eδgü söz* tamlaması *aqar suw*a benzetilmektedir. Akarsuyun bulunduğu yerde çiçeklerin açması, âlemi iyiliğe doldurması iyi kelimenin insanın gönlünü sevindirmesine mukayese edilmiştir.

Kutadgu Bilig eserindeki güzel anlamlı, derin fikirler hadisler sayesinde yazılmıştır. İncelediğimiz beyitlerde bilge insanların sulu yere, bilge sözünün yere hayat veren suya benzetildiğini gördük. İlim öğrenme hakkındaki hadislerde ilim yağmur suyuna, ilim öğrenenler ise yere benzetiliyor. Hadiste de yağmur suyunun hayat verici olduğu belirtiliyor (2, s. 3).

[1] Аҳмедов, Б. (2007). Амир Темур ўгитлари. Т.: Ўзбекистон. Б.3.

Sučig sözlik (tatlı dillilik) elçilerin mutlaka sahip olması gereken fazilet sayılıyor: "Sözi bolsa yumšaq šakar-teg sučig, sučig sözkä yumšar uluγ ham kičig" (Sözü dokunmayan, şeker gibi olsa, tatlı söze büyük de küçük de değişir.) (9, b. 2626). Burada *sučig* (tatlı) kelimesi mecaz anlamda kullanmış, *sučig söz* (tatlı dil) *šakar*a (şekere) benzetilmiştir. "Kaltak yarasi bitadi, tez esdan chiqadi, Til bilan so'ksa bitmaydi, zahri abadiy qoladi" (Sopa yarası biter, çabuk unutulur. Dili ile söverse zehri ebedî kalacaktır.) (9, b. 2541). Eserdeki bu vecize Özbek halkının "Tig' jarohati bitar, til jarohati bitmas" (Bıçak yarası biter, dil yarası bitmez.) atasözüne uygundur.

Kutadgu Bilig eserindeki birçok vecizelerde bilimin insan ve toplum hayatındaki öneminden bahsedilmiş, bilgili insanın sözleri suya benzetilmiştir: "Bilimlining so'zlari yer uchun suv kabidir, Suvni oqizilsa, yerda anvoyi ne'matlar unadi" (Bilgenin sözleri yer için su gibidir. Su akarken çeşitli çiçekler bitiyor.) (9, b. 958).

Su doğa, insan ve tüm canlılar için hayat kaynağıdır. Bilgili insan da toplum ve devlet için su ve hava kadar gereklidir. Bilge ve akıllı tek insan binlerce akılsız kişilerden yeğdir. Akılsız kişi toplum için çok tehlikelidir. Çünkü onun aklı yoktur. O yüzden kötü niyetliler ona kolaylıkla istediklerini yaptırabilirler. Akıllı ve bilge insan ise karar sahibi oluyor. Hiçbir güç onu kendi yolundan geri çeviremez. Bilgilinin dili söz için serbest olmalı. Akan pınarın suyu eksilmediği gibi bilgenin şöhreti de azalmıyor. Bilgili insan bitki yetişen yer gibidir. Bu yerin neresine ayak basılırsa, oradan su çıkıyor. Bilgisizin gönlü sanki çöl gibi oluyor. Oraya nehir suyu aksa bile, dolmaz. Bu vecize "Bilimli ming yashar, bilimsiz bir yashar" (Bilgili bin yaşar, bilgisiz bir yaşar.) atasözüne yakındır.

"Zakovat ko'rki so'zdir, bu tilning ko'rki so'zdir, Kishining ko'rki yuzdir, bu yuzning ko'rki ko'zdir" (Zekâ süsü sözdür, bu dilin süsü sözdür. Kişinin süsü yüzdür, yüzün süsü gözdür.) (9, b. 271). İnsanın aklı, zekâsı onun sözlerinden bellidir. İnsanın söylediği sözlere göre onun bilimi, dünya görüşünü bilmek mümkün. Zekânın süsü söz olduğu gibi, insanın süsü yüz, bu yüzün süsü gözdür. İnsan fikirlerini sözleriyle bildirir. Sözü iyiyse, itibar bulur. Bu vecize Özbek halk edebiyatındaki "So'z ko'rki – maqol, yigit ko'rki – soqol" (Sözün süsü– atasözü, delikanlının süsü – sakal) atasözünü hatırlatır.

"Uy olmoqni istasang, qo'shnilarini surishtir, Yer olmoqni istasang, suvini surishtir" (Ev almak istersen komşularını, yer almak istersen suyunu öğren.) (9, b. 4444). Türk halklarında "Bir qizga yetti qo'shni ota-ona" (Bir kıza yedi komşu ebeveyn.), "Hovli olma, qo'shni ol" (Avlu alma, komşu al.), "Yomon qo'shni yovdan yomon" (Kötü komşu hısımdan kötü.) (10, s. 126) gibi atasözleri var. Demek ki halklarımızın hayatında komşular ve komşuluk çok önem arz etmiştir.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* eserinde komşular ve komşuluk konusuna ayrıca dikkat etmiştir. Eserde ev almak isteyen kişinin, ilk önce komşularının

kimler olduğunu iyice öğrenmesi gerektiği belirtilmiştir. Çünkü komşu kötü ise hayatta huzur olmaz. İyi komşu ise akrabadan da aziz olur. "Yon qo'shni – jon qo'shni" (Yan komşu, can komşu.) atasözü boşuna yaratılmamıştır.

Gördüğümüz gibi, *Kutadgu Bilig* eserindeki atasözleri ve vecizeler günümüzde de önemini kaybetmemiştir. Eserdeki vecizelerin günümüzdeki önemini şöyle açıklayabiliriz:

- Vecizeler belli bir tecrübeye dayanması, sosyal hayattaki olaylarla ilgili olması yönünden atasözlerine benziyor, yazarın kendine özgü yaklaşmasıyla atasözlerinden ayırt ediliyor.
- Vecizelerde halkın kültürü ve dünya görüşüne ait düşünceleri yansıtan kelimeler bulunuyor. O yüzden vecizeler millî değerleri, kültürel ilişkileri ifade etmede çok önemlidir.
- Vecizelerde belli bir dilin gelişme dönemlerine ait dil birimleri bulunuyor.
- Vecizelerin yazılı şekilde olması atasözleri aracılığıyla kuşaklara kadar yetişememiş düşünceleri, fikirleri ifade etme, gelecek nesillere ulaştırma imkânını verir.

Kutadgu Bilig eserindeki atasözleri ve vecizeleri araştırma halklarımızın dünya görüşü, manevi değerlerini daha iyi anlama, söz varlığımızdaki değişimleri inceleme bakımından da çok önemlidir.

Kutadgu Bilig yazıldığı dönemden günümüze kadar değerini korumuş bir eserdir. Yusuf Has Hacib'in söyledikleri günümüz açısından da hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Kaynaklar

Alisher Navoiy. *Muhokamatul Lug'atayn* (nashrga tayyorlovchi Porso Shamsiyev). Toshkent.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig (İndeks)*. Istanbul.

O'zbek Xalq Maqollari. (2005). Toshkent.

Yusuf Xos Hojib. (2010). Qutadg'u bilig. I jild. T., B.15-16.

Аҳмедов, Б. (2007). *Амир Темур Ўгитлари*. Т.: Ўзбекистон.

Маллаев Н. М. (1976). *Ўзбек Адабиёти Тарихи*. Тошкент: Ўқитувчи.

Маҳмуд Кошғарий. (1960-1963). *Девону Луғотит Турк*. Тошкент.

Холмурадова, М. (2019). *"Қутадғу билиг" Лексикаси*. Филол. Фан. Diss. Avtoref, Toshkent.

Юсуф Хос Ҳожиб. (1972). *Қутадғу Билиг* (нашрга тайёрловчи Каримов Қ.) Тошкент: Фан.

Uygur Harfli *Kutadgu Bilig* Nüshasının Metin-Dil Bilimi Bakımından Başarılı Yönleri

Kasımcan SADIKOV*

Kutadgu Bilig'in Uygur harfli Herat (Viyana) nüshası Orta Çağ Türk kitabet sanatının kıymetli abidelerinden biridir. Bu nüsha eserin diğer yazma nüshalarına nazaran daha geç bir dönemde istinsah edilmiş olsa da metin-dil bilimi açısından birtakım başarılara sahiptir. Ayrıca eserin bilimsel yayımlarının hazırlanmasında Uygur harfli nüshanın da dikkatlerden kaçmaması gerekir.

Kutadgu Bilig'in bilinen üç büyük nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların ikisi Arap, biri ise Türk, Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Arap harfli nüshaların istinsah tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. Bilimde Nemengan (Fergana) nüshasının tahminen XIII. yüzyılda, Kahire nüshasının ise XIV. yüzyılda istinsah edildiği varsayımı yaygındır.

Ancak Uygur harfli nüshanın istinsah tarihi ve yeri, müstensihi ketebe kaydında belirtilmiştir. Nüshayı Hasan Kara Sayil Şemsi Bahşı Hicri 843, Koyun yılında, Muharrem ayının dördüncü gününde (Miladi 18 Haziran 1439 tarihinde) Herat'ta istinsah etmiştir. Eser tamamlandıktan sonra ferağ kaydında şöyle kaydedilmiştir: *Tügändi Qutadγu kitābï tarix sekiz qïrq üč yïlda qoy yïl muharram aynïŋ törti Haruda* (KBH, s. 93a, 26-27).

Uygur bahşının (Uygur harfli yazmaları istinsah eden kâtipler *bahşı* olarak bilinir) esere ilave ettiği 38 beyitten oluşan kasidesinden sonra da yukarıda belirtilen tarih tekrar edilmiştir: *Tarix sekiz yüz qïrq üčtä qoy yïl axirï muharram aynïŋ tört yaŋïsï Haru šahrïnda bitildi* (KBH, s. 95a, 9-14).

Eser nüshalarının iki alfabe ile günümüze kadar ulaşmış olması asıl nüshanın hangi alfabe ile yazıldığıyla ilgili tartışmaları beraberinde getirir. Bazı araştırmacılar müellifin eserini Arap yazısıyla yazdığını ifade eder, diğerleri ise bunun tersi olduğu kanaatine sahip.

Arap alfabesiyle yazıldığını düşünenlerin delil olarak gösterebileceği bir husus var. *Kutadgu Bilig*'in *beg* "bey" adına yakışır kişinin nasıl olması gerektiği konusundaki bölümünde beyin özellikleri tarif edilirken ilgi çeken bir beyit yer alır. Söz konusu beyit eserin Arap harfli Nemengan ve Kahire nüshalarında şöyledir:

Beg atï bilig birlä baγlïγ turur,

* Prof. Dr.

Bilig "lām"ï ketsä, beg atï qalur (KBN, s. 76a, 6; KBK, s. 53a, 13).

Anlamı: "Bey" adı "bilgi" ile bağlıdır, "Bilig"in "lâm"ı giderse "bey" adı kalır [yani *bilig* kelimesinden *lām* harfi çıkarılırsa geriye *beg* kelimesi kalır].

Yukarıdaki beyitte muamma sanatı ustalıkla kullanılmıştır. *Bilig* ve *beg* kelimelerinin Arap harfleriyle yazılışına işaret edilerek bu iki kelimenin mahiyet olarak da esas olarak da birbirleriyle bağlı olduğu vurgulanmaktadır.

Daha da önemlisi bu beyit bazı bilim adamlarının kesin sonuçlara ulaşmasına yardımcı olmuştur. Onlara göre müellif, eserini doğrudan Arap harfleriyle yazmıştır. Aksi takdirde bu tür edebî bir sanat kullanılmazdı.

Bu düşüncenin Arap harfli nüshaya göre doğru olduğunu kabul etmek mümkündür, ancak Uygur harfli nüsha dikkate alındığında bu sonuca varmak zor. Çünkü yukarıdaki beyit eserin Uygur yazılı nüshasında farklı şekildedir:

Beg atï bilig birlä bayliγ turur,

Biligi bedüsä, beg atï qalur (KBH, s. 38a, 11).

Beyit yukarıdaki şekilde yazıldığından anlamı da değişmektedir:

Beyin adı [yani ün kazanması, onun] bilgisine bağlıdır,

Bilgisi büyürse, beyin adı (sonsuz) kalır [yani onun ünü dünyaya yayılır].

Beytin bu şekilde açıklanmasının gerekçesi var tabi. Ancak bu şekilde yer verilen beyitlerin anlamıyla uyumludur.

Ayrıca Karahanlı Devleti'nde Uygur yazısının mevkisi epey yüksekti, yazıya oldukça önem verilirdi. Kaşgarlı Mahmud da *Divanu Lügati't-Türk*'ünde Türk halklarının millî yazısı hakkında bilgi vererek eserini yazmıştır (*bk.* DLT, s. 16-17).

Bu delillere dayanarak şu düşünceleri ifade etmek mümkündür. Yusuf Has Hacib eserini Uygur harfleriyle yazarak Tavgaç Buğra Han'a ithaf etmiştir. Eserin daha geniş kitlelere ulaşması amacıyla Arap yazısıyla da istinsah edildiği tahmin edilebilir.

Arap harfli nüshada bulunan beyit ise metnin Arap harfleriyle istinsah edildiği zaman müstensihin muamma sanatını kullanmasıyla ilgili olarak bu şekli almış olmalıdır.

Dikkati çeken diğer bir husus ise her üç nüshanın metninin de tam olarak birbirine eşit olmamasıdır. Nüshaların biri diğerinden kopyalanarak da istinsah

edilmemiştir. Bu nüshalar kopyalanırken tamamen ayrı nüshalar esas alınmıştır.

Elimizde mevcut olan nüshaların hiçbiri eksiksiz değildir. Bir nüshada mevcut olan bölüm, diğerinde düşürülmüş veya bazı bölümler birleştirilmiştir. Beyitlerin sayısı da çoğu durumda birbirini tutmaz. Bir nüshada mevcut olan beyit, diğerinde yer almayabilir. Nüshalar arasında tam metne en yakın olanı Nemengan (KBN) nüshası olup 6106 beyit içermektedir.

Uygur harfli nüshada ise daha az beyit yer alır. Manzum mukaddimeyi de ilave edersek toplam 5772 beyit ortaya çıkar. Buna rağmen nüshada eserin başı ve sonu vardır.

Kutadgu Bilig'in üç nüshasında da metin düzeni az çok birbirinden farklıdır. Örneğin Nemengan (KBN) nüshası kısa, mensur bir mukaddime ile başlar. Ondan sonra *fihrist-i ebvab* yer alır, daha sonra ise unvan (besmele) ile konuya girilir.

Uygur harfli (KBH) nüshanın başlangıcında da mensur mukaddime bulunur. Bu kısımdan sonra 76 beyitten oluşan manzum mukaddime yer alır. Bu kısımda da mensur mukaddimede belirtilen hususlar tek tek, ancak manzum olarak beyan edilir. İkinci mukaddimenin ardından *fihrist-i ebvab* başlığı ile bölümler ve bölüm isimleri gelir. Fihristten sonra yine önce unvan ile giriş yapılarak konuya geçilir.

Eserin Kahire (KBK) nüshasının düzeni de Uygur harfli nüshaya yakındır.

Eserin başında bulunan ilk on bir bölüm ön söz mahiyetindedir. Bunlar hamt, sena; naat; bahariye ve büyük Buğra Han'ın övgüsü; yedi yıldız ve on iki burcun beyanı; kişioğlunun değeri bilgi ve zekâsına göre belirleneceği; dilin faydası ve zararı; kitap sahibinin mazereti; iyiliğin övgüsü; bilgi ve aklın fazileti; kitabın anlamı ve müellifin kendisi hakkındaki bölümlerdir. On ikinci bölümden itibaren olayların akışı başlar.

Kahire (KBK) nüshasının sonunda konunun dışında üç bölüm daha bulunmaktadır. Bu bölümlerde geçen gençlikten dolayı pişmanlık, zamanenin bozukluğu ve dostların cefasından yakınma, kitap sahibi Yusuf Ulu Hacib'in kendine nasihatleri yer alır.

Nemengan (KBN) nüshasında metnin sonunda bulunan söz konusu üç bölüm eksiktir, daha doğrusu kayıptır. Ancak "fihrist-i ebvab"da bu bölüm başlıklarının ikisi (*Fānî dunyākä arïlïp, tiriglig yawa bolmïšï; Zamāna bïwasïnï, dōstlar jafāsïn ayur*) son bölümler olarak kaydedilmiştir.

Uygur harfli (KBH) nüshada ise eserin son bölümlerini oluşturan geçen

gençliğe acıma, zamane ve dostlar vefasızlığından yakınma bölümleri mevcut değildir. Bu nüshada Yusuf Has Hacib'in kendine ettiği nasihatlerin bulunduğu bölüm mevcuttur. Ancak eserin başlangıcında yer alan fihrist kısmında söz konusu bölümler (70-72. bölümler) kaydedilmiştir. Bu bölümlere şöyle başlıklar verilmiştir: *Tiriglig yawa qïlmïšïn ökünmäkligin ayur; Yūsuf čïlbašï yigitlikkä ökünüp, awučqalïγïn ayur; Ödläk artaqï, dōst-qadaš cafāsïn ayur*.

Her üç nüshanın fihristlerinin hacmi de çeşitlilik gösterir. Örneğin Nemengan (KBN) nüshasının fihristinde 67 bölümün başlıkları sıralanmıştır. Eserin başlangıcındaki geleneksel- Tanrı'ya hamt; Yalvaç aleyhisselamın övgüsü, dört sahabenin fazileti; Orduken Han Tavgaç Buğra Han'ın övgüsünün yer aldığı bölümlerin adı fihristte yoktur. Beşinci bölüm- yedi yıldız ve on iki burcun açıklandığı bölümün başlığından önce "kitap başï" kaydı düşülmüştür.

Herat (KBH) nüshasının fihristinde ise 73 bölüm yer alır. Ancak bu fihristte önceki nüshadan farklı olarak eserin geleneksel başlangıcını oluşturan dört bölümün başlığı da sıralanmıştır. Bir diğer farkı fihristteki bölümlerin sıra sayıları ile belirtilmiş olmasıdır: *evvel bāb, ikinč bāb, üčünč bāb, törtünč bāb* vs. Sonuncusu *yetmiš ikinč bāb*, hatime ise *soŋ bāb* şeklinde kaydedilmiştir.

Kahire (KBK) nüshasının fihristinde 72 bölümün başlıkları verilmekle beraber bu nüshada da eserin başlangıcında yer alan geleneksel kısımlar bölümler sırasında yer almıştır. Orta Çağ edebiyatında, kitabet geleneklerine göre eserin başında bu tür ananevi bölümler ve hatime (kitabın müellifinin kendi özrünü belirttiği bölüm) kısımların zorunlu olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu bölümlerin fihristte yer almaması pek büyük bir noksan olarak görülmemiştir. Bu sebeple Nemengan (KBN) nüshasının fihristinde bu bölümlerin başlıkları belirtilmemiştir.

Diğer bir işareti de Nemengan (KBN) nüshasında metin içerisinde bu dört bölümün başlıkları Arapça, ancak diğer bütün bölümlerin Türkçedir.

Kahire (KBK) nüshasında yer alan bölüm başlıkları biraz daha farklıdır: fihristteki başlıkların tamamı Türkçe; ancak metin içerisindeki ilk üç bölümün başlığı Arapça olarak yazılmış, dördüncü bölüm, Buğra Han'ın övgüsü bölümünden itibaren Türkçe olarak kaydedilmiştir.

Uygur harfli (KBH) nüshada ise bu bölümlerin başlıklarının hem fihristte hem de metin içerisinde Türkçe olarak belirtilmiş olması önemlidir. Örneğin metin içerisinde yer alan ilk dört bölümün başlıkları şunlardır: *Teŋri 'azza va jalla ögdüsin ayur; Yalawač 'alayhis-salam ögdüsin ayur; Tört ṣaḥabanïŋ faḍilatïn ayur; Yaruq yaz faṣlïn, uluγ Buγraxan ögdüsin ayur.*

Buradan eserin müellif nüshasında bölüm başlıklarının tamamının Türkçe

olduğunu anlayabiliriz. Daha sonraları eserin başındaki başlıklar Doğu İslam kitabet geleneklerine göre Arapçaya çevrilerek yazılmaya başlanmıştır. Buna göre eserin Uygur harfli Herat nüshasının daha eski bir nüshaya dayandığını tahmin etmek mümkündür.

Ayrıca fihristte yer alan bölüm başlıkları ile metin içerisindekilerin sayısı her zaman eşit olmamakta. Bu sebeple sadece fihristi esas alarak eserin kaç bölümden oluştuğu konusunda bildirilen fikirler kesinlik taşımamaktadır. Eksiksiz bir tespit için iç başlıkların tutarlılığını da karşılaştırmak gerekir. O zaman eserdeki bölümlerinin sayısının 75 olduğu ortaya çıkar.

İslam dönemi eserleri, kurallara göre besmele ile başlar ve besmeleyi tercüme etmeden olduğu gibi Arapça şeklini kullanmak gelenek hâline gelmiştir. Bir diğer önemli husus Yusuf Has Hacib'in eserinde besmeleyi Türkçe olarak vermiş olmasıdır.

Örneğin Nemengan nüshasında "yeti kävākib on buruj" bölümü Türkçe besmele ile başlamıştır. Söz konusu beyitin transkripsiyonu şöyledir:

Bayat atï birlä sözüg bašladïm,

Törütkän, igiδgän, kečürgän iδim.

"Tanrı'nın adıyla söze başladım, Yaratan, Besleyen, Bağışlayan İyem'dir" (KBN. 11b, 11).

Ayrıca eser devamında kahramanların birbirlerine yazdığı üç mektup yer almaktadır. Bu mektuplar da Türkçe besmele ile başlar, ancak bunlar müellif tarafından dolaylı anlatım olarak aktarıldığı için cümlelerin yükleminde fark vardır. Bu besmelelerin transkripsiyonu şöyledir:

Bayat atï birlä sözin / sözüg bašladï,

Törütkän, igiδgän, kečürgän iδi / tedi.

"Tanrı'nın adıyla söze başladı, Yaratan, Besleyen, Bağışlayan, dedi" (KBN, s. 55a, 7; 118b, 2; 136a,14).

Herat (KBH) ve Kahire (KBK) nüshalarında, Nemengan (KBN) nüshasından farklı olarak eserin ilk bölümü, hamt bölümü de aynı beyit ile başlamaktadır (*bk.* KBH, s. 5b, 20; KBK, s. 8b, 8).

Buradan eserin müellif nüshasında Allah'a hamt bölümünün de bu beyit ile başladığını anlamak mümkündür. Nemengan (KBN) nüshasının müstensihi Arapça besmeleyi yeterli görerek Türkçesini yazmadan atlamış olmalıdır.

Nüshaların karşılaştırmalarıyla ilgili bir örnek daha verelim. *Kutadgu Bilig*'in dördüncü bölümü yedi yıldız ve on iki burcun tarifine ayrılmıştır. Eserin Nemengan nüshasında söz konusu bölüm *Yeti kavākib, on iki buruj* yani "Yedi gezegen ve on iki burç (hakkında)" olarak isimlendirilmiştir (KBN, s. 11b, 10).

Kahire nüshasında bu bölüm eksik, ancak nüshanın fihristinde mevcuttur. Bu kısımda *Yeti kavākib, on iki yulduznï ayur* yani "Yedi kevakib ve on iki yıldızı anlatır" şeklinde verilmiştir (KBK, s. 4b, 6).

Herat nüshasında metnin içerisinde bölüm başlığı *Yeti yulduz, on iki ökäk buruj ayur* yani "Yedi yıldız, on iki burç (hakkında) söyler" olarak verilmiştir (KBH, s. 8a, 25). İlgi çeken husus, aynı nüshanın fihrist kısmında söz konusu bölümün *Yeti yulduz, tört yaγïz, on iki ökäkniŋ erdükini ayur* şeklinde ifade edilmiş olmasıdır (KBH, s. 4b, 9).

Diğer nüshalardan farklı olarak Herat nüshasının bölüm başlığında *tört yaγïz* tamlamasının mevcut olması önemli olmakla birlikte, bunun esaslı bir sebebi vardır. Eski Türkçede *yaγïz* sıfatı "toprağın rengini", yani "yağız; kahverengini" ifade etmek için kullanılır: "gökyüzü" *yašïl kök,* yani "mavi gök" olarak, "yer" *yaγïz yer* yani "yağız; kahverengi" olarak edebî eserlerde tarif edilir. Kelimenin toprağın sıfatı olarak kullanıldığına dikkat edersek *tört yaγïz* tamlamasında onun yeni bir anlamı gün yüzüne çıkmış olur: bu durumda *tört yaγïz* "dört unsur" demektir.

Böylelikle Eski Türkçede *yaγïz* kelimesinin "madde, unsur" anlamı taşıdığı da anlaşılır. Kelimenin bu anlamı birincil manası olmalıdır: ilk önce kelime "madde, unsur" anlamında kullanılmış, daha sonra "toprağın rengi" için de kullanılmaya başlanmış olmalıdır.

Yukarıdakilere istinaden *Yeti yulduz, tört yaγïz, on iki ökäkniŋ erdükini ayur* başlığını "Yedi yıldız, dört unsur, on iki burcun nasıl olduğunu anlatır." şeklinde anlamak lazım. Gerçekten de bu bölümde yedi yıldız, on iki burcun dışında, dört unsur ve onların üzerine âlemin yaratıldığı hakkında da bilgiler verilir.

Eserin belli bir nüshası üzerinde çalışıldığında bazen beyitlerdeki anlamı açıklamak zorlaşır. Bunun gibi durumlarda eserin diğer yazma nüshalarının da karşılaştırılarak incelenmesi büyük bir destek niteliğindedir. Çeşitli nüshaları birbiriyle mukayese ederek metnin anlamının ve nüsha istinsahında yapılan karışıklıkların ortaya çıkarılması mümkündür. Bununla ilgili bazı örnekleri aşağıda inceleyelim.

Kutadgu Bilig'de iyilik etmenin övüldüğü dokuzuncu bölümde dil ve söz tarifi hakkında bir beyit mevcuttur. Bu beyit eserin Nemengan nüshasında aşağıdaki gibidir:

Uquš körki söz-ol, bu til körki - söz,

Kiši körki yüz-ol, bu yüz körki - köz (KBN, s. 17a, 6).

Beytin anlamı:

"Aklın (yani zekânın) süsü sözdür, dilin süsü- söz,

İnsanın süsü yüzdür, bu yüzün süsü - göz."

Dikkatle bakılırsa birinci satırın anlamında bir bozukluğun, anlaşılmazlığın mevcut olduğunu anlamak zor değil: burada aklın da dilin de süsünün söz olduğu vurgulanmaktadır.

Eserin Uygur harfli Herat nüshasında bu beyit biraz farklıdır ve anlamında tutarlılık vardır. Nüshadaki bu beyit şöyledir:

Uquš körki til-ol, bu til körki - söz,

Kiši körkü yüz-ol, bu yüz körkü - köz (KBH, s. 10a, 23).

Anlamı:

"Aklın süsü dildir, bu dilin süsü - söz,

İnsanın süsü yüzdür, bu yüzün süsü - göz."

Nemengan nüshasını istinsah eden müstensihin, yorgunluktan veya farkında olmadan ilk mısradaki *til* kelimesinin yerine *söz* olarak yazdığı anlaşılmaktadır. Herat nüshasında ise söz konusu beyit esas el yazma nüshasından doğru kopyalanmıştır.

Başka bir örnek: *Kutadgu Bilig*'in on birinci bölümünde eserin müellifi olan Yusuf Has Hacib'in yaşı ile ilgili önemli bir bilgi yer almaktadır. Bu bilgi eserin Nemengan nüshasında aşağıdaki gibi verilmiştir:

Tegürdi meŋä elgi elik yašïm,

Quγu qïldï quzγun tüsi-teg bašïm.

Oqïr elik emdi meŋär kel teyü,

Pusuγ bolmasa, bardïm emdi naru (KBN.20a.8-9).

Anlamı şöyle olur:

"Elli yaşım bana elini değdirdi,

Kara kuzgunun tüyü gibi olan başımı kuğuya çevirdi [yani saçım, sakalım ağardı].

Elli (yaşım) şimdi: "Bana gel!" diye çağırıyor,

Pusu [yani ölüm] olmazsa, bundan öteye gideceğim."

Yukarıdaki beyitlerde Yusuf Has Hacib kendisi hakkında bilgi verirken yaşının elliyi geçerek altmışa yaklaştığını vurgulamaktadır. Ancak birinci satırda "Elli yaşım bana eli değdirdi." diyerek sonraki beyitte de "Elli (yaşım) şimdi: 'Bana gel!' diye çağırıyor" denmesi ilgi çekici. Anlaşılan bu kısımlarda da kâtip tesadüfen yanlış istinsah etmiştir: ikinci beyitteki *altmïš* sözü yerine *elik* şeklinde yazmıştır.

Eserin Uygur harfli Herat nüshasında ise söz konusu beyitler doğru verilmiştir. Transkripsiyonu şöyledir:

Tegürdi meŋä elgi elik yašïm,

Quγu qïldï quzγun bušï-teg bašïm.

Oqïr emdi altmïš meŋä kel teyü,

Pusuγ čïqmasa yolda, bardïm sayu (KBH,11b, 22-23).

Buna göre bu beyitlerin anlamı da aşağıdaki gibidir:

"Elli yaşım bana elini değdirdi,

Kara kuzgunun tüyü gibi olan başımı kuğuya çevirdi [yani saçım, sakalım ağardı].

Şimdi altmış (yaşım): "Bana gel!" diye çağırıyor,

Yolda pusu [yani ölüm] çıkmazsa, ona doğru gideceğim."

Kutadgu Bilig eserinin nüshalarını mukayese ederek incelenmesinin önemi büyüktür. Bilhassa Uygur harfli Herat nüshasının önemi diğer nüshalardan asla az değildir. Nüshanın kendine özgü başarılı yönleri vardır. Nüshalar karşılaştırmalı incelendiğinde eserin esas, müellif nüshasına doğru yol açılır.

Nemengan nüshasının fihrist kısmında altıncı bölümün başlığı *Yaŋluq ayïrlïqïn ayur* "İnsanın değerini anlatır" (KBN, s. 2b, 6) şeklide, eser metninde ise *Yaŋluq ayïrlïqïn tanurlayur bilig birlä* "İnsanın değerinin bilgiden geldiğini anlatır" şeklinde verilmiştir (KBN, s. 12b, 6).

Kahire nüshasının fihristinde söz konusu başlık *Adam oγlï ayïrlïqï bilig birlä erdükin (ayur)*, yani "İnsanoğlunun değeri bilgi ile olduğunu anlatır" şeklindedir (KBK, s. 7b, 7).

Herat nüshasının fihrist kısmında ise altıncı bölümün başlığı *Yaŋluq oγlï-qïzï ayïrlïqï uquš, bilig erdükin ayur*, yani "İnsanoğlu ve kızının değeri akıl ve bilgide olduğunu anlatır" (KBH, s. 4b, 10) şeklinde, metin içerisinde ise *Yalïŋuq oγlanï 'azizlïqï bilig, uquš birlä erdükin ayur*, yani "İnsanoğlunun değeri bilgi ve

akıl ile ölçüldüğünü anlatır" şeklinde verilmiştir (KBH.8b,17). Nüshalar arasındaki önemli farklardan biri şudur: Nemengan nüshasında "insan, kişi" anlamındaki *yaŋluq* kelimesinin yerine Kahire nüshasında *Adam oγlï*, Herat nüshasında ise *yaŋluq oγlï-qïzï, yalïnγuq oγlanï* tamlamaları görülmektedir.

Bölüm başlıklarının mukayesesiyle ilgili diğer bir örneğe bakalım. Kahire nüshasının fihrist kısmında onuncu bölümün başlığı *Bilig, uquš, 'ilm erdämini ayur*, yani "Bilgi, akıl, ilim erdemini anlatır" şeklinde verilmektedir (KBK, s. 4b, 11).

Herat nüshasının fihristinde ise söz konusu başlık: *"Yaŋluq aγïrlïγï bilig, uquš bilä erdükin sözlär"*, yani "İnsanın değer bilgi, akıl ile olduğunu söyler" olarak belirtilmiştir (KBH, s. 4b, 13). Ancak eser metninde bölüm başlığı *"Yal(n)guq arïγlïγï bilig, uquš birlä erdükin ayur"* şeklinde verilmiştir (KBH, s. 10a, 5). Önemli farkı- yukarıdaki *aγïrlïγï* "değeri" kelimesinin yerine *arïγlïγï* kelimesi yazılmış olmasıdır. Eski Türkçede *arïγlïγ* - "arılık, temizlik", edebî eserlerde ise "insanilik" anlamına da gelir. Buna istinaden bölüm başlığını "İnsanın insaniliği bilgi, akıl ile olduğunu anlatır" şeklinde anlamak gerekir.

Diğer örneklere bakalım. Eserin dil tarifiyle ilgili bölümünde Nemengan nüshasında aşağıdaki beyit yer alır:

Öküš sözläsä, yaŋšadï ter tilig,

Yana sözlämasä, aγïn ter tilig (KBN, s. 13b, 7).

Anlamı:

"Çok konuşsa "dili gevezelik etti" der,

Konuşmazsa da ona "dilsiz" der."

Herat nüshasında bu beyit şöyledir:

Öküš sözläsä, igšidi ter bilig,

Yana sözlämäsä, aγïn ter tilig (KBH, s. 9a, 14).

Anlamı:

"Çok konuşsa beyni hastalandı [yani bozuldu], der,

Konuşmazsa da ona "dilsiz" der."

Veya yine Nemengan nüshasında:

Til asγï telim bar, basïnma öküš,

Ara ögdilür til, ara miŋ söküš (KBN, s. 13b, 10).

Anlamı:

"Dilin faydası epeydir, fazla telaşlanma,

Dil bazen övülür, bazen çok sövülür."

Herat nüshasında:

Til asγï telim bar, yasï ma öküš,

Ara ögdilür til, ara miŋ söküš (KBH, s. 9a, 18).

Anlamı:

"Dilin faydası epey olduğu gibi zararı da çoktur,

Dil bazen övülür, bazen çok sövülür."

İyilik etmenin övüldüğü bölümde Nemengan nüshasında aşağıdaki beyit yer alır:

Kiši körki söz-ol, bu söz-ök telim,

Yurï, eδgü sözlüg kišig ög tilim (KBN, s. 17a, 4).

Anlamı:

"Kişinin süsü sözdür, bu söz ise çok türlüdür,

Gel, ey dilim, iyi sözlü kişi(ler)i öv."

Bu beyit Herat nüshasında şöyledir:

Kiši körkü söz-ol, söz asγï telim,

Yurï, edgü sözlüg kiši ög tilim (KBH, s. 10a, 21).

Anlamı:

"Kişinin süsü sözdür, sözün faydası çoktur,

Gel, ey dilim, тилим, iyi sözlü kişi(ler)i öv."

Eserin üç nüshası mukayese edildiğinde metin ve anlamla ilgili bu tarz örneklere çokça rastlamak mümkündür.

Buradan henüz müellif hayattayken eserin birkaç varyantının mevcut olduğu anlaşılıyor. Bugüne ulaşan yazmaların tek bir nüshadan değil, eserin çeşitli varyantlarından istinsah edildiğini kabul edersek doğru olur.

Eserin bilinen yazmaları arasında Arap harfli Nemengan ve Kahire nüshaları daha eski tarihlidir. Arap harfli nüshaların mevcut olduğu durumda Uygur

harfleriyle yeni bir nüshanın istinsah edilmesi de ilgi çekici bir husustur. Bu durum hattatlıkta, özellikle o tarihlerde Türk İslam muhitinde Uygur ve Arap yazısının eşit derecede kullanılmış olduğuyla ilgilidir. XI-XV. yüzyıllarda *Kutadgu Bilig*'in Uygur ve Arap harfli nüshaları çok yaygınlaşmıştır. Bunlara dayanarak eserin bize kadar ulaşmayan veya bilinmeyen diğer nüshalarının da bu iki yazıyla yazılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte mevcut nüshalar arasında hangisi daha eski bir nüshadan istinsah edildiği konusunda bir sorunun oluşması doğaldır. Bu konuda Uygur alfabeli Herat nüshasının, daha yeni bir tarihe ait olmasına rağmen, diğer nüshalara nazaran daha eski bir nüshadan istinsah edildiğini vurgulamak gerekir. Herat nüshasına esas olan nüshanın da Uygur harfli olması muhtemeldir.

Kutadgu Bilig'in Herat nüshası Uygur yazısı uzmanlarının daha az sayıda olduğundan veya metnin mürekkep ve zor bir metin olduğundan dolayı bilim adamlarının dikkatinden neredeyse uzak kalmaktadır. Hâlbuki bu nüshanın da başarılı hususları az değildir. Bu nüshanın diğer nüshalardan farklı olan kısımları çoktur. Önemli olan bu farkların müstensihin hataları değil, anlamla ilgili olmasıdır. Nüsha Timurlular döneminde istinsah edilmiş olsa da müstensih bahşı Karahanlı dönemi Türkçesine iyi derecede vakıf olmuş ve metni anlayarak kopya etmiştir. Nüsha özenle incelendiğinde eserin kendisi ve anlamıyla ilgili birçok düğümler çözülür ve birincil nüshaya (müellif nüshası, müellif varyantına) doğru yol açılır.

Kaynaklar

(DLT) Mahmud Kaşgari (2017). *Divanü Lügati't-Türk [Türkî Sözler Divanı]*. Yayıma Haz. Kasımcan Sadıkov, Taşkent.

(KBH) *Kutadgu Bilig'in Viyana (Herat) Nüshası* (2015). Wien.

(ÖNB) Cod. A.F.13: *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara.

(KBK) *Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası* (2015). Mısır Millî Kütüphanesi, 168 Nolu Yazma: *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara.

(KBN) *Kutadgu Bilig'in Nemengan (Özbekistan) Nüshası* (2015). Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, 1809 Nolu Yazma. *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara.

Kutadgu Bilig'deki Dilin-Faydası Zararı Anlamının Günümüz Kırgızcasındaki Eş Değerliği

Burul SAGINBAYEVA*

1. Giriş

Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu Bilig* adlı eseri, insanoğlunun nasıl mutlu olabileceği konusunu ele alır. Eser siyaset alanının temelinde yazılmış olup sıradan halktan başlayarak tahta oturan padişaha kadar, tanınmış, otoriter, ciddi ve ideal insan olmanın yollarını öğretir.

Her insan kendi düşünce yapısını ilimle zenginleştirip geliştirmeye mecburdur. Bu alanda ne yapmak gerekir? Konuyla ilgili olarak Balasagunlu Yusuf, fikir ve öğütler vermektedir. Örneklerle yol gösterip gerçek insancıl özellikleri her şeyin üstünde tutar. Ayrıca bu özelliklerin sırrını da açıklar. Kutadgu Bilig'i okuyan insana "kutun geleceği" inanılmaktadır. Hatta Balasagunlu Yusuf, *Kutadgu Bilig* vasıtasıyla Türk halklarının âdetlerini, düşünce yapısını, dünyaya bakış açısını ve hayat tecrübesini dile olan tutumunu yansıtarak göstermektedir. XI. yüzyılın bilgesi, ansiklopedist Balasagunlu Yusuf'un Türk halklarının İslam kültüründeki ilk eseri olan Kutadgu Bilig'de dilin doğası, önemli özellikleri, faydası-zararı ve kelimelerin doğru kullanım kuralları açıkça verilmiştir.

Bu makalede *Kutadgu Bilig* devrindeki Türk halklarının anlayışında bulunan dile ait temel fikir, durum, düşünce yapısıyla ilgili yönler eserdeki örneklerle birlikte günümüz Kırgızcasındaki atasözlerinin temelinde açıklanacaktır.

Her dilin atasözleri asırlardan beri nesilden nesile aktarılarak günümüze ulaşan değerli fikir hazineleridir. Atasözlerinde millî öğretiler korunarak büyük nesilden küçük nesile "birbirine saygı, büyüğe hürmet, küçüğe sevgi, yaşlıların kıymetini bilmek ve onların sözlerine önem vermek gibi önemli kültür hazineleri öğretilir. Her bir atasözünün içeriğinde derin anlamlar yatmaktadır. Bu anlamlar, halkın hafızasında şekillenen düşünceler olarak toplanır. Atasözlerinin yardımıyla halkların çeşitli düşüncelerinin olumlu ya da olumsuz olabileceğini öğrenebiliriz. Yani halkın değerlerini yakından görebiliriz. Bu sebeple Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'inde dil ile ilgili ifadelerin eş değerliğini günümüz Kırgızcasında kullanılan atasözleriyle karşılaştırarak araştırma yapmayı uygun gördük.

"Dilin faydası ve zararı"nın anlamı, bu çalışmada bilişsel dil bilimin dil kültürü yöntemiyle tespit edilebilmektedir. Dil kültürü yöntemiyle araştırma

* Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *burul.saginbayeva@manas.edu.kg*

yapılmasının öncelikli sebebi, dil ve kültür ilişkisiyle etno-kültürü, insanın dünyaya bakış açısının neticesinde millî özellikleri belirleyip göstermektir. Dil kültürü araştırmalarında dil bilimindeki deyim ve atasözleri gibi metaforlar ve epitetler de kültür izlerinin katılımcısı olarak kabul edilir.

Metafor denildiğinde herhangi bir zamanı veya kavramı adlandırmak yahut durumuyla ilgili onu farklı bir vasıftaki nesneyle karşılaştırma temelinde ortaya çıkan kinayeleri ya da dil mekanizmalarını anlarız. Metafor, karşılaştırma yapılacak kavramların şekil ve işlev yönünden benzerliklerini göstererek ikisinin arasındaki yeni ilgiyi ortaya koyar. Epitet, dilde etkili gösterimin işlevini yürütür. Bu gibi ilişkili durumların varlığı daima kültür aracılığıyla belirlenir. İnsanoğlunun iç güdüsü gerçek hayattaki pek çok olayı hayalî/soyut kabul etse de çoğunu olduğu gibi kabullenir. Her çeşit durum, olay vb. insanın hafızasında saklanır, gerekli zamanlarda akla getirilir. İhtiyaca göre karşılaştırılıp kullanılır. Hafıza ile dil sıkı bir ilişkidedir. Bu nedenle dil, insanoğlunun yaşam anahtarıdır.

Kutadgu Bilig'de ve atasözlerinde özellikle dille ilgili anlamlı fikirler, hayalî olarak yansıtılan metaforlar, epitetler çoktur. Dil, hayalî olarak verilen metafor, kod-çözücüler ve epitetler vasıtasıyla vasıflandırılmıştır. Yani dil, her türlü şeye, değerli taşa, saygıya, lezzete, sayısal değere benzetilmiştir.

2. Dilin Faydasını - Zararını Belirten Anlamsal - Bilişsel İzler

Kutadgu Bilig'de ve günümüz Kırgızcasında "dilin fayda ve zararı"nı belirten anlamsal-bilişsel izleri birkaç türe bölerek incelemek mümkündür. Makalenin içeriğine uygun olarak anlamsal-bilişsel izler, anlamsal ağırlığına ve kullanılış sıklığına göre beş grupta gösterilebilir:

1. Tatlı dil
2. Acı dil
3. Dilin niteliksel değeri
4. Dilin gücü
5. Dilin miras olarak değerlendirilmesi

Dilin "fayda ve zararı"nı anlamsal-bilişsel yönden düzenleyen dil malzemelerinin içinden temel anlama sahip olan anahtar kelimeler: *dil, söz, hitap, konuşmak, söylemek* gibidir. *İyi söz, kötü söz, akıllı söz, yalan söz, söz uçurmak, söz yere vurur, söz derin, dili tatlı, (senin) dilin ısırarak, düşünerek konuşmak gerek, iyi söz ebedi* şeklinde hayalî ilişkilerle kurulan metaforlar ve epitetler etkili ifadelerle karşıdaki kişiye anlamsal-bilişsel yönden dilin fayda ve zararını her türlü durumda ulaştırabilmektedir. Bundan dolayı dilin fayda ve zararında anlamsal-bilişsel olarak *dil, söz, hitap, konuşmak* gibi dil parçalarından (özellikle söz) temel anlamları bünyesine almaktadır.

Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu Bilig* adlı eserinden ve günümüz Kırgızcasındaki atasözlerinden insanların dünyaya bakış açısında kültürlü konuşmanın örnekleri görülebilir. Çünkü *Kutadgu Bilig*'de ve atasözlerinde Türk halklarının hayat tecrübeleri, hitabet ve konuşma kültürü, konuşmaya önem verme ve konuşmaya uygun cevap verme hüneri gibi konular açık bir şekilde belirtilmiştir. Hayat tecrübelerinde dili doğru kullanmak için ilme sahip olmanın gerektiğini belirten fikirler bulunmaktadır. Hatta kişinin yersiz konuşması ya da yalan söylemesi sonucunda zararla karşılaşacağı, toplum içine çıkamayacağı ve halkın bedduasını alacağı belirtilmektedir. Türk halklarında konuşma edebine özellikle önem verilmiştir. Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'inde ve Kırgızca atasözlerinde dil hakkında, dilin önemli vasıfları ve dilin "faydası-zararı" hakkında şu fikirler vardır:

2.1. *Kutadgu Bilig*'de:

1385	*iđi yaqşı sözler bilig yangzatu* *bu öđ kün tirigliklerig mengzetü*	1385	Bir söz var ki sırrı çok derin, "İyi söz, yarım rızıktır" diye
1743	*köngül til köni tut ay bilge bügü* *sanga eksümegey öđinde yégü*	1743	Gönül ile sözü doğru tut, O zaman rızkın hiç azalmaz.
1533	*iđi qısġa özlüg bu yalnguq özi* *saqınçı uzun hem beđük til sözi*	1533	Olsa da ömür kısa ve engebeli, Fikri büyük insanın sözü derindir.

2.2. Atasözlerinde:

3612	İyi söz, yarım rızıktır.
3611	İyi söz, yardım devlettir.
7336	Ağzında hitabı olanın, sözünde ilaç vardır.
6746	Kılıç biri, dil bini yarar.
8111	Söz zarardan da kurtarır, düşmandan da kurtarır.
8139	Söz halkın hazinesi, ot yerin hazinesi.

Bu vasıflandırmalarda söz insana benzemekte olup canlı olarak "çalışır ve fayda" bulur. Türk halkları için değerli kişi, değeri olan "kümüş"ü bulur. İnsan devamlı hakikati arar. Bilgelerin dediklerini dinleyip onlardan eğitim alan insan, mutluluğa ulaşır.

2.3. *Kutadgu Bilig*'de:

0190	*qumaru sözüg tutsa asġı yüz ol*	0190	Güzel sözle dolup taşan fayda bulur.
0189	*kümüş işke tutsa tüker alqınur,*	0189.	Gümüşü işte kullansan biter.

	sözüm işke tutsa kümüş qazġanur	Sözümü işte kullansan gümüşü bulursun.
0993	*biri til-turur kör birisi boġuz, bu iki basa tutsa asġı ögüz*	0993. Biri dil, biri boğazdır dikkat çektiren. Kazanır, şu ikisini yöneten.
1270	*mungar mengzetü aydı öglüg kişi, kim öglüg sözi tutsa itlür işi*	1270 Söyler, birçok bilgili insan. Akıllının sözünü dinleyen, bulur mutluluk.
0972	*biliglig sözi yirke suv teg-turur, aqıtsa suvuġ yérde nicmet önür*	0972. Bilgili kişinin sözleri su gibidir. Su çıkarsa yerden bereket biter.
0994	*biliglig boġuz tilke erklig kerek, boġuz til küđezgen biliglig kerek*	0994. Bilgili kişinin nefisi dili doğru kullanır. Bu ikisine (dil ve boğaz) hâkim olan dosdoğru ilerler.
0998	*kim öglüg sözin tutsa itlür işi*	0998. Akıllı insanın sözünü dinleyenin işi doğru ilerler.

2.4. Atasözlerinde:

3616 Güzel söz canı eritir.

8551 Tatlı dilden (senin) canın eğlenir.

3610 Güzel söz canı eritir, kötü söz canı üzer.

4365 Yiğidin sözü öleceğine kendi ölsün.

8117 Söz uygunluğunu bulsa mal sahibini bulur.

8660 Dil, fikrin sandığıdır.

8663 Dil, hakikati bulur.

8677 Dil ile dikeni de alırsın.

5512 Sert söz kamçı, yumuşak söz ukuruk (ukuruk: atı yakalamak için kullanılan ucu kementli sırık)

3. Tatlı Dil

Atalarımızın açık, etkili ve derin düşünerek konuşması gelecek neslin her türlü kazadan uzaklaşmasına yardımcı olabilir. Yerinde ve uygun konuşan insanın hitap gücü başkalarına da tesir eder. Bunun aslında mutluluğa, saygınlığa sahip olunacağı belirtilip kulluktan kurtulmanın, yerden göğe yükselmenin ve başköşeye oturmanın şansı eserdeki mısralarda görülmektedir:

3.1. *Kutadgu Bilig*'de:

1001 *bu ay toldı aydı söz asġı uluġ,*
yirinçe tüşürse beđütür quluġ

1001 Aytoldı söyledi: süzün faydalısı çok büyüktür. Yerinde söylense göğe çıkarır kulu.

1002 *söz asġı bile kör yağız yerdeki,*
yaşıl kökke yoqlar bolur tördeki

1002 Sözün faydası kara topraktan çıkartıp, kaldırır göğe, oturtur başköşeye.

1696 *köngül qođqı tuttı tilin söz süçig,*
bođunuġ isitti taşıġ hem içig

1696 Gönülden sevenin de dilini tatlılaştırır. İçten dıştan ona gönlü ısınır.

3.2. Atasözlerinde

3642 İyinin sözü kefil, kötünün kendisi kefil.

8105 Sözün başı acıysa sonu tatlı olur.

8111 Söz zarardan da kurtarır, düşmandan da kurtarır.

8153 Sözü söz devirir.

8658 Dil yerin dibine kadar düşürür, göğe kadar çıkarır.

4. Acı Dil

İnsan da dil gibidir. Her ikisine de övüldüğü gibi hakaret de edilir. Çok konuşmak, düşünmeden konuşmak, yanılmak ve yalan söylemek insana zarar getirir. *Kutadgu Bilig*'de ve atasözlerinde dilin zararı hakkında önemsiz, karışık, hoş konuşmayan insanın saygı göremeyeceği gibi fikirler belirtilerek dilin gerekirse insanı yere vuracağı, uğursuzluk getireceği, en kötüsü de öldürüp yok edeceği hatırlatılır.

4.1. *Kutadgu Bilig*'de:

1003 *qalı sözleyü bilmese til sözüg,*
yaşıl kökte erse kör indrür özüg

1003 Sözü söylemeyi bilmeyen ne bulur? Mavi kökte olsa bile yere düşer.

1025 *köni sözlese söz kör asġı üküş*
qalı sözlese egri barça söküş

1025 Doğru sözden sınırsız fayda bulursun. Yalan sözden beddua alırsın.

0177 *til asġı telim bar yası ma üküş*
ara ögdilür til ara ming söküş

0177 Dilin faydası, zararı çok fazla. Bir hakaret edilir, bir yüceltilerek övülür.

4.2. Atasözlerinde:

4782 İğne gözünden kırılır, insan sözünden kırılır.

5146 Yalanı gerçek gibi söylese doğruluk korkup kalır.

6748 Kılıç yarası kapanır, dil yarası kapanmaz.

8122 Söz yeri geldiğinde söylenmezse sözün babası ölür.

8128 Sözün anlamını bilmeyen söze kalır.

8137 Sözün anlamını bilmeyen, sözün altında kalır (ayıplanır)

8157 Sözü çok söylese peltek, suyu çok içse çamurlu su.

8166 Sözün sır tutamayanı, sözdür.

8369 Suyu çok içse çamurlu su olur, sözü çok söylese peltek olur.

8662 Dil azmış dile girmez, dilinden öleceğini bilmez.

8672 Dil baş yarar, yel taş yarar.

8678 Dille diri insan da öldürülebilir.

8688 Dili rahat bıraksa dişi kırar.

8709 Dilde yara iyileşir, dil yarası iyileşmez.

7830 Yalan söz cana düşman, kesmeyen bıçak kınına düşman.

8989 Akraba gibi kucaklaştıran, dil; düşman gibi kucaklaştıran, dil.

8702 Dili tatlı yemek yer, dili acı yumruk yer.

"Tatlı dil ve acı dil"; bilişsel-anlamsal grupta kullanılan metaforlar, epitetler, dilin faydası ile zararını belli bir şekilde vasıflandırır. Bilge, akıllı, sakin ve adil kişinin doğru sözleri değerlendirilerek maddi zenginliğin gelişi gibi sezdirimsel fikirler belirtilir.

Mesela "söz kaldırır", "söz yükseltir", "söz baş köşeye oturtur", "söz kurtarır" gibi canlı güce benzetilen hareketli metafor kod-çözücüler, dilin faydasını; "söz yere vurur", "söz beddua alır", "söz hakaret ettirir" gibi hareketli metafor kod çözücüler de dilin zararını belirtir.

"Dil dikkat çektirir", "dilini kısan kanatır" örneklerinde dil dünyaya, zenginliğe azdıran bir düzenbazlığa benzetilmiştir. Azgın insanın kendisi sorgulayıp aklı ile engel koyan insanın zor durumlardan kurtulup zafere ulaşacağı gibi fikirler de belirtilmektedir. Atalarımız bu gibi dil kültürlerini hitabeti kullanmanın her türlü yol ve yöntemlerini geleneklerine de katmışlardır.

5. Dilin Niteliksel Değerlenişi

Bu anlamsal-bilişsel grupta Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'inde ve günümüz Kırgızcasında bulunan atasözlerinde dilin iyi-kötü olmak üzere temel

izlerini kanıtlarıyla gösterip mecaz anlamda kullanılan iyi söz, doğru söz, eşit söz, kötü söz, akıllı söz, akılsız söz, boş söz, yalan söz, uzun dil, acı dil, sıcak söz, çürümüş söz ve haram söz gibi epitetlerde dilin insanlarda, gösterişli eşyalarda, yiyecekte ve merkezde olan niteliksel özellikleri açık biçimde verilmiştir.

Dilin faydası ve zararını belirten bu epitetler, olumlu ve olumsuz vasıflar olarak iki türde incelenmektedir. Eğer doğru söz, eşit söz, açık söz gibi hitaplardan önce düşünüp çevredeki durumları da dikkate alarak söyleyenler olumlu vasıfta; yalan sözler, cahillerin boş ve gereksiz sözleri, kötü niyetli kişilerin acı sözleri de olumsuz vasıfta değerlendirilir.

5.1. Dilin Olumlu Vasıfta Değerlendirilişi

5.1.1. *Kutadgu Bilig*'de:

0190	*qumaru sözüg tutsa asġı yüz ol*	0190 İyi sözle dolup taşan fayda bulur.
0921	*ne eđgü söz aymış köni er tili,* *köni er tili urdı sözke ulı*	0921 Gerçek sözü kulağımızla dinleyelim. Gerçek sözün en doğrusuna uyalım.
0987	*yava sözlese söz neçe yas qılur,* *eger sözleyü bilse asġı bolur*	0987 Boş söz, zarar verir. Kaza getirir. Akıllı söz her zaman fayda verir.
1025	*köni sözlese söz kör asġı üküş,* *qalı sözlese egri barça söküş*	1025 Doğru sözden sınırsız fayda bulursun. Yalan sözden beddua alırsın.
1252	*çın aymış uquşluġ körü bar bu söz,* *anıng maᶜnīsi bil yiti qıl bu köz*	1252 Dosdoğru kişinin söylediği işte bu doğruyu. Akıllı sözü bellesen iş tamamlanır.
1008	*sözüg yaqşı sözle iđi saqnu öz,* *ayıttuqta sözle yana terkin üz*	1008 Çok düşünüp, güzel konuş ki olsun örnek. Sorsa cevabın olsun anlaşılır bir örnek.
1695	*köngül til kiçig tuttı qılqı ongay,* *yaraştı qamuġ birle keçti kün ay*	1695 Gönlü, dili küçük olup sade, dil bulunup geçerdi ay ve günler.
1747	*bu dünyāda baylıq tilese özüng,* *köni bol könilik öze tut sözüng*	1747 Yeterim dese zenginliğe, ölçülmeyen iş için. Sözü adalet olanın ilaçtır.
0584	*amulluq bile açtı ay toldı til,* *siliglik bile öz sözin aydı bil*	0584 Ağırlığıyla söyledi Aytoldı ne diyeceğini. Süsleyip getirdi sözün onurunu.
1533	*iđi qısġa özlüg bu yalnguq özi,* *saqınçı uzun hem beđük til sözi*	1533 Olsa da ömür kısa ve engebeli. Fikri büyük insanın sözü derindir.

5.1.2. Atasözlerinde:

4697 Sıcak söz ısıtır, soğuk söz dondurur.

8091 Söz tohum, iş meyve.

8182 Sözü tatlı, gönlü katı.

8307 Güzelliği gözde arama, sözde ara.

8661 Dil düğmesiz, ağız anahtarsızdır.

8664 Dil, akıl tarlasıdır.

8665 Dil, akıl terazisidir.

8666 Dil, aklın habercisidir.

9791 En acı da dil, en tatlı da dil.

5.2. Dilin Olumsuz Vasıfta Değerlendirilişi

5.2.1. *Kutadgu Bilig*'de:

0985	*yava söz biligsiz tilindin çıqar,* *biligsiz kişig bilge yılqı atar*	0985 Boş söz cahilin ağzından çıkar. Bilgili kişi, cahili mal diye çağırır.
0987	*yava sözlese söz neçe yas qılur,* *eger sözleyü bilse asġı bolur*	0987 Boş söz zarardır. Kaza getirir. Akıllı söz devamlı fayda getirir.
1025	*köni sözlese söz kör asġı üküş,* *qalı sözlese egri barça söküş*	1025 Doğru sözden sınırsız fayda bulursun. Yalan sözden beddua alırsın.
1326	*tilingde çıqarma bu yalġan sözüg,* *bu yalġan sözün er uçuzlar özüg*	1326 Yalan sözü yaşamda söyleme. Yalancının alayı, olur başlığı halk içinde.

5.2.2. Atasözlerinde:

9042 Uzun dil zehirden kötüdür.

1582 Acı dil tatlı hayatı bozar.

8155 Sözü bilen, bulup konuşur; bilmeyen sıkıntılı konuşur.

8090 Söz iptir. Nasıl uzarsa uzayıverir.

8091 Söz tohum, iş meyve.

8184 Sözü kötü olan, halkı; ayağı kötü olan, baş köşeyi bulandırır.

8187 Sözü kar gibi apak, işi is gibi kapkara.

8670 Dil acısı şeker gibidir.

3853 Kötü söz zarar bırakır.

3854 Kötü söz kalbe gidip oturur.

4816 Eriyen ağızdan çürük söz çıkar.

5567 Karısı olmayan karanlık eve gider, aklı olmayan haram sözle şişer.

"Dilin niteliksel değerlenişi" anlamsal-bilişsel grubunda *Kutadgu Bilig*'de ve günümüz Kırgızcasının atasözlerinde dilin faydası-zararının nitelikli türleri, çeşitli örnekleri ve durumuna göre izleri düz anlamda olmayıp mecazi olarak etkileyici metaforlar, epitetler çerçevesinde verilmiştir.

Mesela *Kutadgu Bilig*'de "gerçek söz", "akıllı söz", "eşit söz" gibi epitetler olumlu yapıdaki soyut anlamları sözün özelliği olarak gösterilmekledir. Kırgız atasözlerinde de "tatlı söz" lezzet özelliğini, "sıcak söz" sıcaklık özelliğini, "güzel söz" kişinin iç ve dış görünüşünün özelliğini olumlu vasıfta etkileyici bir şekilde gösteren epitetler bulunmakladır. Bunlardan başka "sözün ip ve tohuma benzetilerek maddi metaforlar temelinde kullanılmıştır. "Söz ısıtır", "söz dondurur", "dil bozar" gibi metaforlarda dilin hareket metaforları aracılığıyla karaktere büründüğü göze çarpmaktadır.

6. Dilin Gücü

Sözü büyük güç olarak kabul eden Kırgız halkı, anlamsız söylemek yerine net, açık, anlaşılır biçimde söylemeyi uygun görür. Kırgızcada "düşünmeden söyleyen, iyileşmeyen hastalığa yakalanır", "ayaktan kayan kalkar, sözden kayan kalkamaz" gibi atasözleri vardır.

Türk halklarının fikir hayatında bulunan "söylenen sözün tekrarı olmaz", "söylenen söz, atılan ok/kurşun" gibi atasözlerinde söz, ok/kurşun ile karşılaştırılmıştır.

Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'inde akıllı ve âlim insanların dille fayda bulacağı, saygınlığa erişeceği belirtilir. Diğer taraftan dilin cahil, bilgisiz insanların saygınlığını yok edip zararla karşılaşacağını da aynı eserde görmekteyiz. Bunlara ek olarak çok konuşmayıp her söylenen söze dikkat etmek gerektiği de belirtilir. Dil vasıtasıyla insanın eğitimli, kültürlü, edepli veya duygusal oluşu da anlaşılabilmektedir. Balasagunlu Yusuf'un ahlaki kurallarında bilim ve ilme dil, köprü olur. İyilik, fayda, kötülük, zarar dilden bulunur. Bundan dolayı dilim var diye her şeyi yapmayıp dili akılla yönetip söylemeyi genelleşirmek gerekir.

Bilgenin önemli sözü gönlü yüceltir. Her türlü zor durumlardan, kazalardan, kaygılardan korur. İnsan hitabetiyle kendisine saygı, hürmet toplar şeklinde dayanaklar ve nasihatler de vardır.

6.1. *Kutadgu Bilig*'de:

0162	*uquşqa biligke bu tılmaçı til,* *yaruttaçı erni yorıq tilni bil*	0162 Bilim ve aklın tercümanı, dildir. İnsan yüzünü aydınlatanın dil olduğunu da bil.
0163	*kişig til ağırlar bulur qut kişi,* *kişig til uçuzlar barır er başı*	0163 Dil, saygı göstertir. Kutlu kişi yapar, yüceltirken, başı da yarar, saygınlığı da kaybettirir.
0164	*til arslan-turur kör işikte yatur,* *aya evlig er saq başıngnı yéyür*	0164 Dil aslandır ki eşiğinde yük taşır. Bırakıp gitse seni de yer bitirir.
0167	*sözüngni küđezgil başıng barmasun,* *tilingni küđezgil tişing sınmasun*	0167 Söze dikkat et. Başını kesip almasın. Dile sahip çık. Dişinin kırmasın.
0169	*esenlik tilese sening bu özüng,* *tilingde çıqarma yaraġsız sözüng*	0169 Mutluluk dilesen kendine. Dilin ısırıp dikkatli olur kendine.
0173	*kişi söz bile qoptı boldı melik,* *üküş söz başıġ yérke qıldı kölik*	0173 Sözü bilen büyür han olur. Çok konuşan yere gömülüp yok olur.
0181	*iki neng bile er qarımaz özi,* *bir eđgü qılınçı bir eđgü sözi*	0181 İnsanoğlu iki şeyi eskitmez. Birincisi iyi iş, ikincisi güzel söz.
0991	*et öz ülgi barça boğuzdın kirür,* *bu cān ülgi çın söz qulaqtın kirür*	0991 Boğazdan geçen şey bedeni şişmanlatır. Kulaktan giren doğru söz canı şişmanlatır.
0582	*yükündi iligke kör açtı sözin,* *süçitti sözi hem sevitti özin*	0582 O diz çökerek söze başladı. Tatlı konuşup kendisini sevdirip bıraktı.

6.2. Atasözlerinde:

458 Söylenen söz, atılan ok/kurşun.

5998 Gözün ulaşamadığı yere söz ulaşır.

6746 Kılıç biri; dil bini keser.

7580 Kendi ateş gibi olanın sözü ok/kurşun gibidir.

7841 Güçlü ok/kurşun düşmana, güçlü söz yakına (akrabaya)

7901 Filin taşıyamadığını dil taşır.

8092 Söz kemikten geçer, dayak etten geçer.

8093 Söz kemikten geçer, iliğe ulaşır. Dayak etten geçer, çabucak unutulur.

8094 Söz mutluluğu bozamaz. Bağı olmayan kuş, ağızdan çıksa

yakalatmaz.

8127 Söz kuş değil, ağızdan çıksa yakalatmaz.

8185 Sözü güçlü olanın gözü güçlü olur.

8196 Sözün öleceğine kendin öl.

8676 Dil, kılıçtan geçer.

8680 Dil, taşı yarar. Taş yarmasa baş yarar.

8690 Dili dil keser.

9013 Doğru söz kılıcın keskin tarafından keskindir.

7901 Filin taşıyamadığını dil taşır.

Kutadgu Bilig ve Kırgız atasözlerinin anlamsal-bilişsel grubunda "dilin gücü" aslana ve her türlü kudretli güce benzetilmiştir. "Dil, aslandır", "dil, diş kırar", "dil, baş keser", "dil, baş yarar", "söz, şişirir (şişmanlatır)" gibi örneklerde de dilin kudreti, gücü hayvansal ve soyut kişilerle ilişkilendirilerek metafor vasıtasıyla belirtilmektedir. Keskin/güçlü söz, gerçek söz, iyi söz, gibi özelliklerin izlerini taşıyan epitetler dilin niteliksel değerini gösterir.

7. Dilin Miras Olarak Değerlendirilmesi

İnsanoğlu yaşamın anlamını derinden anlayarak ilmî, edebî, ahlaki yaşam döngüsünü ve yaşamdan aldığı zengin tecrübeleri nesilden nesile miras olarak bırakır.

Dilin temel hizmeti; eski yazılı anıtları, halkın içinden çıkan ulu insanların eserlerini, etkileyici sözleri, atasözlerini tarihî miras olarak millî kültürün bir parçası gibi sonraki nesillere ulaştırmaktır.

Atalarımıza ait ulu miras *Kutadgu Bilig* ve Kırgız atasözlerindeki temel fikirlerin vasıtasıyla Türk halklarının millî kültürel değerlere sahip bilgileri vasiyet ve nasihat olarak gelecek nesillere ulaşmakta ve hafızalarında daima yer edinmektedir. Atalarımızın aktardığı eserleri sonsuza dek korumak en önemli amaçlarımızdan biri olmalıdır.

7.1. *Kutadgu Bilig*'de:

0180 *toġuġlı ölür kör qalır belgü söz, sözüng eđgü sözle özüng ölgüsüz*	0180 Görmez misin? Doğduktan sonra ölüm var. Sadece söz kalır ki o ölmez. Güzel sözü kalan insanlar her zaman vardır.
0182 *kişi toġdı öldi sözi qaldı kör,*	0182 Kişi doğdu ve öldü. Ardında söz

	özi bardı yalnguq atı qaldı kör	kaldı. Kendi gitti, ardında adı kaldı.
0183	*tiriglik tilese özüng ölmegü, qılınçıng sözüng eđgü tut ay bügü*	0183 Ölümsüz ömür dilesen kendine, değer ver işin ve sözüne
0187	*sanga sözledim men sözüm ay oġul,* *sanga bérdi bu pend özüm ay oġul*	0187 Sana -oğlum- verdim bu aklı. Kabul et, bu söz senin için değil mi?
0190	*kişidin kişike qumaru söz ol, qumaru sözüg tutsa asġı yüz ol*	0190 İnsana söz bırakmak oldu âdet. O sözden bin mertebe fayda alır.
1469	*asıġlıġ qumaru kişike söz ol.*	1469 Vasiyeti duyanlar akıl alır.
0723	*negü tér eşitgil sınamış qarı, sınamış qarılar sözi söz qurı*	0723 Yaşlının sözünü söylenen kapta sakla. Yaşlının sözü altındır, sırrını söylese.
0755	*negü tér eşit emdi bilge tetig, özi bardı qođtı bizinge bitig*	0755 Anla, bir danışmanın altın sözünü, kitap olarak bırakan bizler için.

7.2. Atasözlerinde:

9108 Büyük söz, geçen ömürdür.

1315 Baba sözü, akıl; ağabey sözü, değer.

1316 Baba sözü altındır ki gönülden dinlesen. Baba sözünü dinlemesen ayrılırsın vatanından.

3635 İyi kişinin kendisi ölse de sözü ölmez.

5456 Yaşlının sözünü kaba koy.

5458 Yaşlının sözünü kapta; ölüsünü hafta sakla.

3582 İyiden söz; tüccardan bez; ustalardan pas; hocalardan yazı kalır.

Kutadgu Bilig'de ve atasözlerinde "dilin miras olarak değerlendirilmesi" anlamsal-bilişsel grubunda maddiyat, mal-mülk ve dünya varlıktan da bulunur. Nesilden nesile geçen faydası sınırsız vasiyetler ve nasihatler, kültürlü konuşmanın ve millî ahlakın örneklerini yansıtan bilgiler, her çeşit benzeme ve etkileyici vasıflarla net bir şekilde verilmiştir. Mesela "söz kalır", "söz ölmez", "sözü sakla", "sözü kapta sakla" gibi metaforlarda dil, canlı ve cansız varlıklara benzetilerek

hareketli metaforlar aracılığıyla varlığını göstermektedir. Ancak *"söz bırakmak", "söz, akıldır", "söz, değerdir", "söz, altındır"* gibi metaforlar soyut nesneler aracılığıyla mecazi olarak belirtilmektedir. Bu anlamsal-bilişsel gruptaki *"yaşlı sözü", "yaşlının sözü/hitabı", "baba sözü", "vasiyet sözü", "ölmez ömür"* gibi epitetler vasıtasıyla dilin miras olduğu anlamı çıkarılabilir.

Sonuç

Tanınmış insanların önemli fikirleri, halkın hafızasını oluşturan temel dayanakları, bilgileri ve hayat tecrübeleriyle yoğrulan atasözleri, halkın değer biçilemeyen değerlerini genelleştirir. *Kutadgu Bilig* ve Kırgız atasözlerinin malzemeleri temelinde araştırılan "dilin faydası-zararı" şöyle sonuçlanmıştır:

Türk halklarının ortak mirası olan *Kutadgu Bilig*'de "dilin faydası-zararı" anlamını veren dil malzemelerinin eş değerliği, günümüz Kırgız atasözlerinde de bulunur. Karşılaştırması yapılan metinlerde dil, mitolojik güce, korkunç yırtıcı hayvanlara benzemektedir. Ayrıca dili insanların davranışlarına, her türlü şeylere benzeten metaforlar ve dilin olumlu-olumsuz niteliklerini açık şekilde gösteren epitetler sıklıkla görülür. Davranış metaforları ile varlığın iç ve dış görünüşünün izleri ekileyici epitetlerin varlığının ağır bastığını gösterir.

Metinlerde kullanılan dilin fayda getireceğini belirten olumlu çağrışım bildiren epitetler: "doğru söz", "akıllı söz", "sıcak söz"; zarar getireceğini bildiren olumsuz çağrışımlardaki epitetler: yalan söz, kötü söz, baş söz şeklinde kullanılır. Olumlu ve olumsuz vasıftaki değerlendirmeler genel insani değerler içinde yer alır. Ayrıca dildeki fayda, zarar, güç, zenginlik konuları genç ve gelecek nesil için eğitici, yardımcı ve miras olarak değerlendirilme anlayışı sunar. Bu anlayışlar, dünya halklarının evrensel anlayışıdır. Çünkü bütün halklarda dile özellikle değer verilir: kutsal, büyük güç, yansıtıcı ayna gibi değerlere sahiptir.

İnsanın anlayışına göre her bireyin eğitimi, fikri ve insani vasıfları dile yansır. Dil, insanın iç dünyası, fikirlerinin aynasıdır. Dil bilgi veren, sadece fikir alma hizmetini yerine getirmeyip insanların karakteri ve insani özellikleri hakkında da geniş bilgiler sunar.

Türk halklarının anlayışındaki millî bir özellik olan sakin ve düşünerek konuşan, az, ancak nitelikli sözü olan kişilere değer verildiği metinlerdeki "dilin faydası-zararı" anlamsal-bilişsel izlerinden göze çarpmaktadır. Ayrıca "dilini durdur", diline dikkat et, gibi nasihat veren ifadeler ve söz gümüşse sükût altındır gibi atasözleri vardır. Bunun sebebi de Türk halklarının dünyaya bakışında bulunan düşünmeden konuşmaktan ziyade ses çıkarmadan oturmak daha iyidir anlayışıdır. Söylenen her söz söyleyene fayda ve şöhret getirir yahut şöhreti "yoğurt gibi dökülerek" zarar getirir. Kırgızcadaki "kişiyi sözünden tanı" atasözü de bu anlatılanlara kanıt olmaktadır.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig, I Metin*, 3. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilâçar, A. (1972). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara.

Yusuf Has Hacib (1991). *Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Дербишева, З. К. (2012). *Кыргызский Этнос в Зеркале Языка*. Бишкек: Изд-во "Plus".

Жусуп Баласагын (2015). *Куттуу билим*. Бишкек: "АРКУС" басмасы.

Маслова, В. А. & Пименова, М. В. (2015). *Коды Культуры в Пространстве Языка*. Санк-Петербург.

Сагынбаева, Б. (2016). Кутадгу билигдеги "тил" концептинин азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленттүүлүгү, Жусуп Баласагындын жана анын өлбөс-өчпөс эмгеги Кутадгу билиг. – Бишкек: КТМУ басылмалары, 164-175 б.

Bir Münekkit Nüshası Örneği: *Kutadgu Bilig*

Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA*

Yusuf Has Hacib'in, Balasagun'da yazmaya başlayıp 462/1069-1070'te Kaşgar'da tamamladığı *Kutadgu Bilig*, İslamiyetin Türkler arasında yayılmasından sonra yazılmış ilk eserdir. Ancak bu önemli eserin müellif nüshası elimize ulaşmadığı gibi elimizdeki nüshalarının hiçbiri Yusuf Has Hacib'in müşahedesi altında yazılmamış, üçü de eserin yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edilmiştir.[1]

R. R. Arat, üç nüshanın da *Kutadgu Bilig*'in üçüncü tedvinine ait olduğunu, Kahire ve Viyana nüshalarının Fergana nüshasına nispetle, birbirine daha yakın olduğunu belirtmiştir (Arat, 1947, s. XXXI). Sir Gerard Clauson ve Robert Dankoff da nüshalar arasındaki ilişkiyi değerlendirmişlerdir (Gürsoy Naskali, 1992, s. 157-159; Dankoff, 2015, s. 270). Nüshaların soyağacını çıkaran R. Dankoff, eldeki her üç nüshanın da manzum ve mensur girişin metne dâhil olmasından sonraya ait olduğunu, muhtemelen XIII. yüzyılda bir tarafta manzum girişin atlandığı Fergana nüshasının, diğer tarafta ise X nüshasının oluşturulduğunu, X nüshasından iki farklı nüshanın elde edildiğini, bu nüshalardan birinin 1367'den önce istinsah edilen Kahire nüshası, diğerinin ise Y nüshası olduğunu ve bundan da 1439'da Viyana nüshasının istinsah edildiğini belirtmiştir (Dankoff, 2015, s. 270).

R. R. Arat nüshalar arasındaki ilişkiyi fark etmekle birlikte metni inşa etmek için esas alınacak nüshanın tespiti aşamasında bütün nüshalara eşit mesafeden yaklaşmayı tercih etmiştir. İnceleme aşamasında ise elindeki en eski nüsha muhtemelen XIII. yüzyılın sonu-XIV. yüzyılın başına ait olduğu hâlde müellif nüshasına ulaşmak için metni tahminlerle düzeltmeye, XI. yüzyıla götürmeye çalışmış, mümkün olan en az müdahale ile metni oluşturabilecekken çok fazla tasarrufta bulunmuştur. Hâlbuki tenkitli neşirde amaç, kusursuz ve mükemmel bir nüsha oluşturmak, diğer bir deyişle münekkit nüshası oluşturmak olmayıp müellif nüshasına en yakın nüshayı ortaya koymaktır.[2] Fakat *Kutadgu Bilig*'in elimizdeki nüshaları müellif nüshasına ulaşmayı mümkün kılacak durumda olmadığına göre, ancak XIII-XIV. yüzyıldaki örnek metin -o da mümkün olduğu ölçüde- ortaya koyulabilirdi.

Bu çalışmada R. R. Arat'ın *Kutadgu Bilig*'in tenkitli metnini oluştururken

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *gsagolyuksekkaya@gmail.com*

1 Nüshalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sağol Yüksekkaya, 2016 I, s. 52-53.

2 Tenkitli neşrin prensipleri ile ilgili olarak bk. Ateş, 1940-42; Tulum, 1983; Kortantamer, 1993; Tulum, 2000; Özçelik, 2017; Maas, 2011, vd.

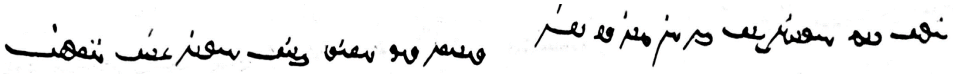
müellif nüshasına ulaşmak için nüsha şeceresine uymaması bir yana, nüshaların özelliklerini göz ardı eden, beğendiği biçimi tercih eden, metnin orijinalden geliş çizgisini subjektif ölçülerle yakalamaya çalışan, Karahanlıcanın nasıl olması gerektiği hususundaki düşüncelerinden hareketle tercihlerde bulunan veya bu yolda nüshalarda bulunmayan biçimleri ihdas eden tasarruflarından örnekler verilecektir:[3]

1. 1561: *neteg kim sewinçlig men sindin bu kün / bayat birsüni ming sewinçing kutun* (Arat, 1947)

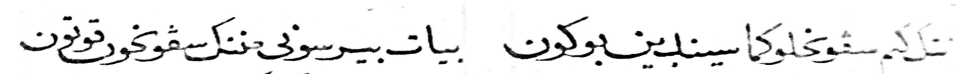
"Sen beni bugün nasıl memnun ettin ise, Tanrı da seni öyle memnun etsin." (Arat, 1959)

Söz konusu beyit nüshalarda şöyledir:[4]

A 62: *neteg kim sevinçlig men sendin bu kün / bayat bersüni ming sewinçing kutun*



B 122: *neteg kim sewünçlüg me séndin bu kün / bayat bérsüni mening (!)*[5] *sewünçün kutun*



C –

T. Tekin ve R. Dankoff'un da belirttiği gibi Arat'ın A nüshasına dayanarak *men* okuması mısranın veznini bozmaktadır (Tekin, 1967, s. 158; Dankoff, 2015, s. 272). A nüshasındaki *men* yerine, B nüshasındaki *me* tercih edilmeliydi.

Ayrıca Arat'ın birinci mısrada *sewinçlig,* ikinci mısrada *sewinçing*

[3] R. R. Arat'ın tenkitli metnindeki okuyuşları ve tercihleri üzerine getirilen yeni teklifler için bk. Ateş, 1949; Nadelyaev, 1969; Clauson, 1972; Dankoff, 2015; Tezcan, 1981 ve 2011; Doerfer, 1983; Tekin 1988; Erdal, 2011; Taş, 2009; Uçar, 2012; Sağol Yüksekkaya, 2016a ve 2016b.

[4] Beyitlerin fotoğraflarını öğrencilerim Emriye Sonkaya ile Gökçe Coşkun hazırladı, kendilerine çok teşekkür ederim.

[5] *mening* beklenmeyen bir biçimdir, *ming* yerine yanlış noktalama olarak kabul edilebilir.

okuduğu kelimeler, B nüshasında *sewünçlüg* ve *sewünçün* biçimindedir. Arat yuvarlaklaşmış biçimleri aparata indirmeyi tercih ederken ikinci mısrada bağlama uygun olmayan *sewinçinḡ* kelimesini almıştır, hâlbuki bu kelimenin ardından gelen *kutun* biçimi göz önüne alındığında A nüshasındaki *sewinçinḡ* biçimi yerine, B nüshasındaki *sewünçün* biçiminin tercih edilmesinin gerektiği anlaşılmaktadır.

Arat, nüshalardaki *tapun-, tokun-, sewün-, sewüglüg, sewügli* gibi biçimleri tenkitli metne aktarmamıştır, dolayısıyla bu biçimler dizinde yoktur, ama *sewüg* ve *sewül-* biçimlerine yer vermiştir. Ayrıca nüshalardaki *yapul-, umunç, mün-* vb. kelimeyi bazen *yapıl-, umınç, min-,* vb. biçimine dönüştürüp tenkitli metne alırken bazen de olduğu gibi bırakarak *yapul-, umunç, mün-* biçiminde almayı tercih etmiştir. Hâlbuki *sewün-, tapun-, tokun-, umunç, yapul-, mün-* vb. biçimler *Divanu Lugati't-Türk*'te de mevcuttur.

C nüshasında bulunmayan bu beyit, iki nüshadaki verilere göre şöyle kurulmalıdır:

neteg kim sewünçlüg me séndin bu kün / bayat bérsüni ming sewünçün kutun

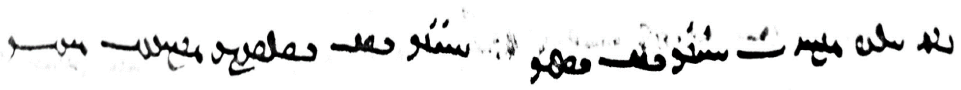
Bu kuruluşa göre şöyle çevrilir: «Bugün ben senden dolayı ne kadar mutlu isem, Tanrı (da) sana binlerce sevinçle, kutla cevap versin, yani sana binlerce sevinç ve kut versin."

2. 1875: *kim eḍgü tilese agır yük yüḍer / agır yük yüḍügli tilekin küḍer* (Arat, 1947).

"Kim iyilik dilerse ağır yük yüklenir; ağır yük yüklenen dileğine ulaşmak ister" (Arat, 1959).

Bu beyit, sadece A nüshasında bulunmakta olup nüshada şöyle geçmektedir:

A 72: *kim edgü tilese agır yük yüder / agır yük yüdügli tilekke teger*[6]



Arat sadece A nüshasında bulunan bu beyti metne dâhil etmemeliydi[7].

[6] Arat nüshadaki biçimi *tilekke tegir* okumuştur, ama bu okuyuş *tilekke teger* şeklinde düzeltilmelidir.

Arat hem sadece A nüshasında bulunan beyti metne dâhil etmiş hem de nüshadaki *tilekke teger* biçimini aparata indirip *tilekin küḍer*'i metne dâhil ederek nüshadan uzaklaşmıştır. Münekkidin metne bu kadar müdahalesi doğru değildir, sadece dipnotta kafiye açısından *tilekin küḍer* biçiminin uygun olacağının belirtilmesi yeterli olurdu.

Beyit A nüshasına göre kurulmalı ve ona göre çevrilmelidir:

kim eḍgü tilese agır yük yüḍer / *agır yük yüḍügli tilekke teger*

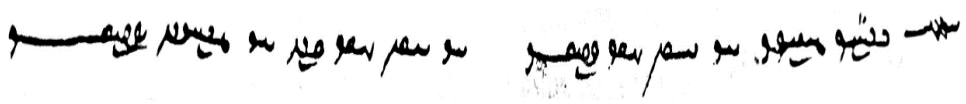
"Kim iyilik dilerse ağır yük yüklenir, ağır yük yüklenen dileğine kavuşur"

3. 2051: *awa yıglu tirlür er at sü bolur* / *er at sü bile er tilekin bulur* (Arat, 1947)

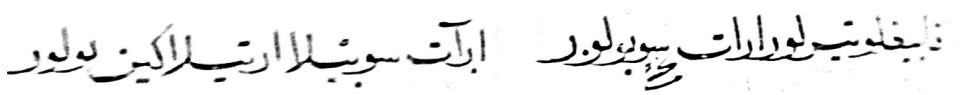
"Etrafına üşüşerek asker toplanır ve ordu olur, asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur." (Arat, 1959)

Söz konusu beyit nüshalarda şöyledir:

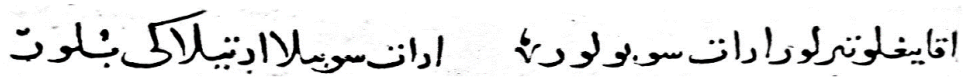
A 83: *angga yıglu terlür er at süü bolur /er at süü bile er tilekin bulur*



B 156: *aka yıglu térlür er at sü bolur* / *er at sü bile er tilekin bulur*



C 106: *aka yıglu térlür er at sü bolur* / *er at sü bile er tileki bulur*



Arat birinci mısrada hiçbir nüshada bulunmayan *awa* şeklini metne dâhil etmiştir. Hâlbuki Uygurcadan itibaren görülen *ak-* fiili *Divanu Lugati't-Türk*'te de vardır ve Kaşgarlı Mahmud kelimeye "akmak; (ordu, insan topluluğu için) akar

[7] R. Dankoff da bu hususa dikkat çekmiş ve A veya C'de tam olan, fakat diğer yazmalarda mevcut olmayan tam beyitlerin şüpheli olarak görülmesi gerektiğini, bu durumun, yalnız C veya A'da mevcut beyitler için de geçerli olduğunu belirtmiştir (Dankoff, 2015, s. 275).

gibi gelmek" anlamlarını vermiştir. Nüshalarda bulunmayan bir kelimeyi metne dâhil etmek yerine beyit, B ve C nüshalarındaki *aka* kelimesi ile rahatlıkla kurulabilir:

aka yıglu térlür er at sü bolur / er at sü bile er tilekin bulur

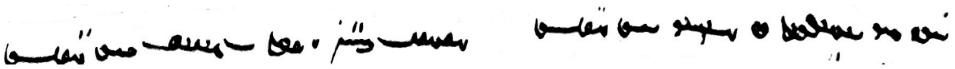
"Üşüşerek asker toplanır ve ordu olur, asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur."

4. 1620: *negü tir eşitgil bu şi'r ayguçı / sözüg ma'ni birle tizip koḍguçı* (Arat, 1947)

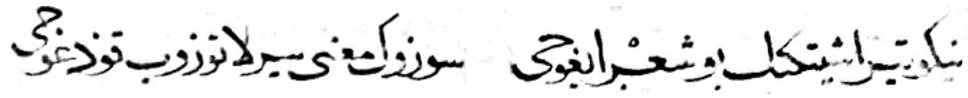
"Şiir söyleyen ve sözü mana ile birlikte dizip, bize bırakan insan ne der, dinle." (Arat, 1959)

Beyit nüshalarda şöyledir:

A 64: *negü ter işidgil bu şi'ir ayguçı / sözüg ma'ni birle tirip yayguçı*



B 126: *négü tér eşitgil bu şi'r ayguçı / sözüg ma'ni birle tüzüp koḍguçı*



C 76: *négü tér eşitgil bu şi'r ayguçı / sözüg ma'ni birle tutup koḍguçı*



Arat nüshalardaki A *tirip,* B *tüzüp,* C *tutup* biçimlerini dipnota indirip metne nüshalarda bulunmayan bir biçimi dâhil etmiş, B nüshasındaki *tüz-* yerine *tiz-*'i metne dâhil ederek fiile "dizmek" anlamını vermiştir, ancak B nüshasındaki *tüz-* ile "düzene sokmak" anlamı beyte uygun bir tercih olurdu.

Ayrıca Arat'ın *tizip koḍguçı*'yı "dizip bize bırakan" olarak çevirmesi de problemlidir, bize göre burada *koḍ-* fiili tasvirî fiildir ve çevirinin de ona göre yapılması gerekir.

Beyit B nüshasına göre kurulmalıdır:

négü tér eşitgil bu şi'r ayguçı / sözüg ma'ni birle tüzüp koḍguçı

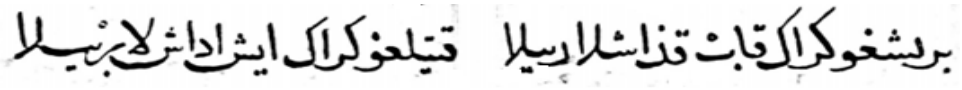
Çevirisi ise "Sözü mana ile birlikte düzenleyen bu şairin ne dediğini dinle." şeklinde olur.

5. 3209: *barışgu kerek ka kadaşlar bile / katılgu kerek iş adaşlar bile* (Arat, 1947)

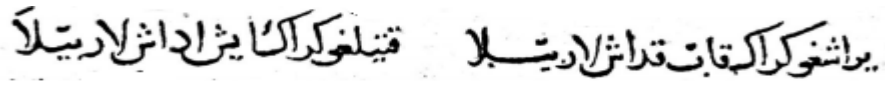
"Akraba ve kardeşler ile barışmak, eş ve dostlar ile kaynaşmak lazımdır." (Arat, 1959)

A –

B 236: *barışgu kerek kap kaḍaşlar bile / katılgu kerek éş adaşlar bile*



C 185: *yaraşgu kerek kap kadaşlar bile / katılgu kerek éş adaşlar bile*



Arat her iki nüshadaki *kap kadaş / kap kaḍaş*'ı aparata indirip metne *ka kadaş* şeklinde almayı tercih etmiştir. Zaten Arat nüshalardaki *kap kadaş / kap kaḍaş*'ı hiçbir yerde metne dâhil etmemiştir. Bk. 3203: *ka kadaştın* (A-, B 236 *kap kaḍaşdın,* C 185 *ka kadaşdın*), 3213: *ka kadaşka* (A-, B 236, C 186 *kap kadaşka*), 3327: *ka kadaş* (A-, B 244 *kap kadaş,* C 193 *ka kadaş*), 3337: *ka kadaştın* (A-, B 245 *kap kaḍaşdın,* C 194 *ka kadaşdın*), 3350: *ka kadaştın* (A-, B 246 *kap kadaşdın,* C 194 *kap kadaşdın*), 3433: *ka kadaş* (A-, B 252 *kap kadaş,* C 199 *ka kadaş*). Dolayısıyla dizinde *kap kadaş* şeklinde bir madde mevcut değildir. Hâlbuki Uygurcadan itibaren *kam kadaş* (USp. 107, 11; 108, 11; 110, 9-10), *kap kadaş* (28, 17) (Borovkov, 1963, s. 198) vd. görülmektedir. *Divanu Lugati't-Türk*'te *kap* "Karındaki bebeği kaplayan zar." anlamında geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud, "O zar çocukla beraber doğarsa o çocuk mübarek sayılır; ona *kaplıg ogul* adı verilir." demektedir. *kap* "yakın (aralarında yakın ilişki ve hısımlık bağı bulunan kimse). Mecazen; *ol meniñ birle uya kap ol* 'o onun, sanki bir kapta doğmuşlar gibi yakınıdır" (*Kaş.* 508).[8]

Ayrıca Arat, *barış-* fiiline "aradaki dargınlık veya savaşa son vermek" anlamını vermiştir. Hâlbuki kelimenin Eski Türkçedeki anlamı "birbirine gidip gelmek"tir, fiil *Divanu Lugati't-Türk*'te de bu anlamla geçmektedir.

[8] Clauson da Arat'ın dipnotlara indirdiği ve metne *ka* olarak aldığı kullanımı *kab* olarak vermiştir (Clauson, 1972).

Beyit B nüshasına göre şöyle kurulmalı ve kelimelerin o dönemdeki anlamları göz önünde bulundurularak çevrilmelidir:

barışgu kerek kap kaḍaşlar bile / katılgu kerek éş adaşlar bile

"Aile ve akraba ile görüşmek, eş dost ile kaynaşmak gerekir."

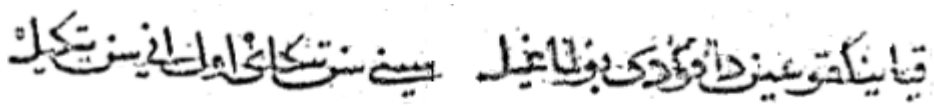
6. 4311: *kaya yangkusındın koḍı bolmagıl / sini sen tiseler anı senlegil* (Arat, 1947)

"Kaya yankısından daha aşağı kalma; sana "sen" diyenleri sen de senle."

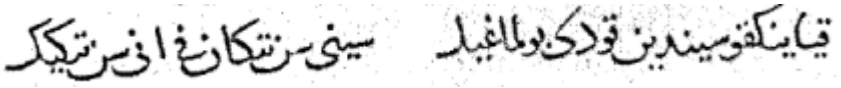
A 123: *kıya yangkusındın kodı bolmagıl / seni sen tegey ol anı sen tegil*



B 309: *kaya yangkusında koḍı bolmagıl / séni sen tégey ol anı sen tégil*



C 254: *kaya yangkusındın koḍı bolmagıl / séni sen tégenni anı sen tégil*[9]



Bu beyit, Ögdülmiş'in Odgurmış'a hizmetkârlara nasıl davranmak gerektiğini söylediği kısımda geçmektedir. 4310. beyitte Ögdülmiş, "Sana 'siz" diyenlere sen de 'siz' de, mukabelede karşındakinden daha nazik ol." der. 4311. beyit önceki beyitler düşünülerek ve nüshaların özellikleri dikkate alınarak şöyle kurulmalıdır:

kaya yangkusında koḍı bolmagıl / séni sen tégey ol anı sen tégil

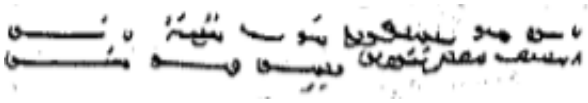
"Kaya yankısından aşağı kalma, sana 'sen' diyene sen de 'sen' de."

7. 4326: *negü tir eşitgil kara kılkını / sınap sözlegüçi kişi barkını* (Arat, 1947)

[9] Metinde *tigik*'tir, Arat'ın da belirttiği gibi muhtemelen l'nin üzerine yanlışlıkla kef çizgisi çekilmiştir.

"Tecrübeye dayanan ve yolundan hiç şaşmayan insan kara halkın tabiati hakkında ne der, dinle." (Arat, 1959)

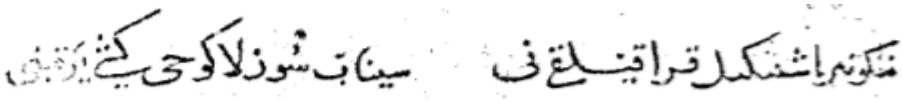
A 124: *negü ter işitgil kara kılkını / sınap sözlegüçi kişi barkanı*



B 311: *négü tér eşitgil kara kılkını / sınap sözlegüçi kişi farkını*



C 256: *négü tér eşitgil kara kılkını / sınap sözlegüçi kişi yarkını*



Arat nüshalarda bulunmayan *barkını*'yı metne dâhil etmiştir. *Barkın* kelimesi *Divanu Lugati't-Türk*'te de geçmektedir ve "hiç kimsenin yolundan alıkoyamadığı yolcu" anlamındadır (Kaş., 221/191). *Kutadgu Bilig*'in dizininde ise kelimeye "yolcu" anlamının yanı sıra "gidişat" anlamı da verilmiştir.

Beyit B nüshasına göre kurulmalı ve ona uygun olarak çevrilmelidir:

négü tér eşitgil kara kılkını / sınap sözlegüçi kişi farkını

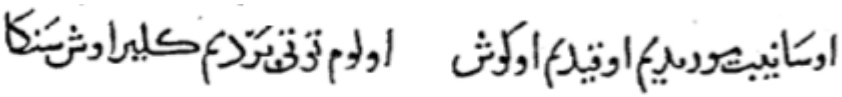
"İnsanlar arasındaki farkı tecrübeyle söyleyen (kişinin) sıradan halk hakkında ne dediğini dinle."

8. 6319: *usanıp yorıdım awındım öküş / ölüm tuttı bardım kelir uş sanga* (Arat, 1947)

"Gaflet içinde yaşadım, uzun zaman oyalandım; beni ölüm yakaladı, gittim; sıra sana da gelir." (Arat, 1959)

A B –

C 375: *osanıp yorıdım okıdım üküş / ölüm tuttı bardım kelir uş sanga*



R. R. Arat bütün metni beyitler hâlinde düzenlediği için bu iki mısra 6319. beyit olarak geçmektedir. Aslında 6318 ile 6319 bir dörtlük oluşturmaktadır. Sadece C nüshasında bulunan bu dörtlük, metne dâhil edilmemeliydi. Ancak dâhil edildiğine göre okunuş nüshaya göre olmalıdır:

osanıp yorıdım okıdım üküş / ölüm tuttı bardım kelir uş sanga

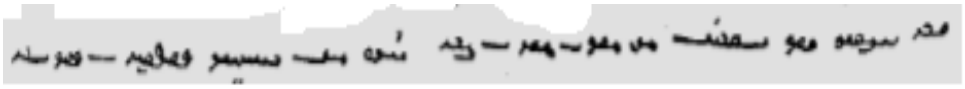
Bu durumda çevirisi "Gaflet içinde dolaştım, (Tanrı'ya) çok yalvardım, seslendim. Ölüm yakaladı, gittim, sana da gelecektir." olur.

9. 4016: *biz emdi bu öngdi törü ursamız / negü teg yaraşur törü <u>buzsamız</u>* (Arat, 1947)

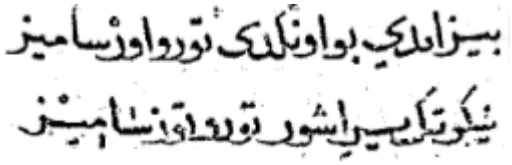
"Bu kanûn ve töreyi kendimizin vaz'etmemiz icap ederken, töreyi bozmamız bize nasıl yakışır." (Arat, 1959)

Arat ikinci mısrada nüshalardaki kelimeleri aparata indirip *buzsamız* biçimini metne dâhil etmiştir. Nüshalarda bulunmayan *buz-* fiilinin yanı sıra eklerin *–samız* biçiminde getirilmesi de problemlidir. *Kutadgu Bilig*'de –sa eki zamirlerle çekimlendiğine göre burada –mIz eki değil zamir söz konusudur.[10]

A 115: *biz emdi bu öngdi töre tüze miz / negü teg yaraşur bütülse buu iz*

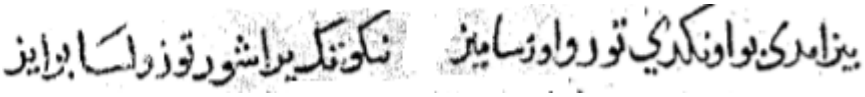


B 289: *biz emdi bu öngdi törü ursa miz / négü teg yaraşur törü tüzse miz*



C 236: *biz emdi bu öngdi törü ursa miz / négü teg yaraşur tüzülse bu iz*

[10] *Kutadgu Bilig*'in gramerini hazırlayan A. B. Ercilasun söz konusu eserde şart kipinin şahıs zamirleriyle çekimlendiğini, çokluk birinci şahısta zamirlerin *-mız, -miz* şeklinde ekleştiğini belirtmiştir (Ercilasun, 1984, s. 135). Ercilasun diğer kiplerde de aynı görüştedir. Mesela geniş zamanın da şahıs zamirleriyle çekimlendiğini belirtmiş, *bulur men, kelir sen* vd. ve bu çekimde de çokluk birinci şahıs çekiminde şahıs zamirlerinin ekleştiğini belirtip *kılurmız, tururmız* şeklinde çekimlendiğini belirtmiştir (Ercilasun, 1984, s. 122). Zamirlerle yapılan çekimlerde diğer şahıs zamirlerini ekleşmemiş, çokluk birinci şahıs zamirinin ekleştiğini düşünmek yanlış olur, *buzsa miz, kılur miz,* vb. biçimde okumak gerekir.



4016. beyit Odgurmış'ın Ögdülmiş'e kanun ve törenin öneminden bahsettiği son beyittir. Bu beytin ardından gelen beyitlerde Ögdülmiş, Odgurmış'a cevap vererek kanun ve töre vazetmenin çok zor olmadığını, bunu kendisinin bildiğini ve ona anlatacağını söyler. Dolayısıyla bu beyitte kanunu bozmak değil, aksine vazetmek söz konusudur. Zaten nüshalarda kullanılan kelimeler de *tüz-*, *tüzül-* ve *bütül-*'tir.

Bu durumda beyit B nüshasına göre kurulmalı ve ona göre çevrilmelidir:

biz emdi bu öngdi törü ursa miz / négü teg yaraşur törü tüzse miz

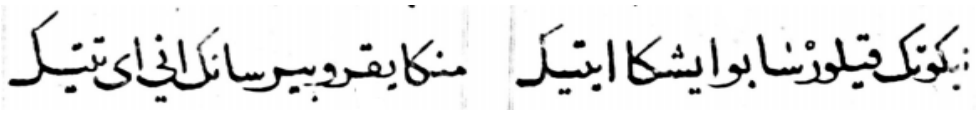
"Şimdi biz kanun ve töre vazetmeliyiz, (ama) töreyi nasıl vazetmemiz uygun olur?"

10. 3154: *negü teg kılur sen bu işke itig / manga yakru <u>bir sen</u> anı ay tetig* (Arat, 1947)

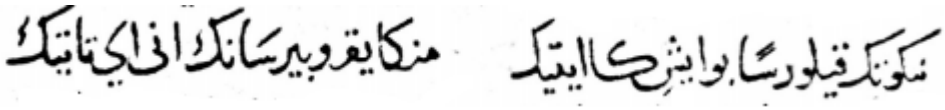
"Bu işin çâresi ne ise, bak; ey zeki, sen onu muhakkak benim yanıma getir." (Arat, 1956)

A –

B 232: *négü teg kılur se bu işke étig / manga yakru bérseng anı ay tetig*



C 182: *négü teg kılur sen bu işke étig / manga yakru bérseng anı ay tetig*



Söz konusu beyit Ögdülmiş'in hükümdar ile konuşup ona Odgurmış'ı tavsiye ettiği kısımda geçmektedir. Bir önceki beyitte hükümdar Ögdülmiş'e "Arzum ve dileğim budur, onu bulursa gönlüm ona emniyet eder" demektedir. Ardından gelen bu beyit B ve C nüshasına göre kurulmalı ve ona göre çevrilmelidir:

négü teg kılur sen bu işke étig / manga yakru bérseng anı ay tetig

"Ey zeki kişi, onu bana yaklaştırmayı nasıl başaracaksın (onu bana yaklaştırmak için ne yapacaksın)?"

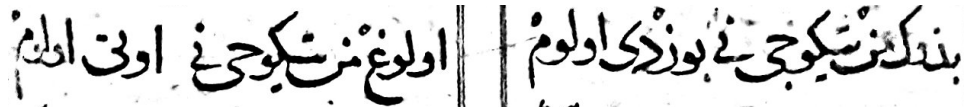
11. 4833: *beḍük men tigüçini tuttı ölüm* / *ulug men tigüçini uttı ölüm* (Arat, 1947)

"Ben büyüğüm" diyeni ölüm yakaladı; "ben uluyum" diyeni ölüm yendi." (Arat, 1959)

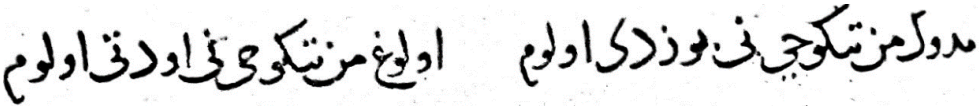
A 136: *ulug men tegüçini uttı ölüm* / *bedük men tegüçini tuttı ölüm*



B 347: *beḍük men tégüçini buzdı ölüm* / *ulug men tégüçini uttı ölüm*



C 286: *beḍük men tégüçini buzdı ölüm* / *ulug men tégüçini udtı ölüm*



Arat'ın birinci mısrada nüshalarda bulunmayan *tuttı* biçimini metne dâhil etmesi gereksizdir. Beyit B nüshasına göre kurulmalı ve ona göre çevrilmelidir:

beḍük men tégüçini buzdı ölüm / *ulug men tégüçini uttı ölüm*

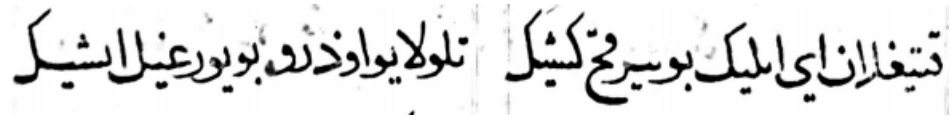
" 'Ben büyüğüm' diyeni ölüm bozdu; 'ben uluyum' diyeni ölüm yendi."

12. 2932: *katıglan ay ilig bu bir kaç kişig* / *talulayu öḍrü tutuzgıl işig* (Arat, 1947)

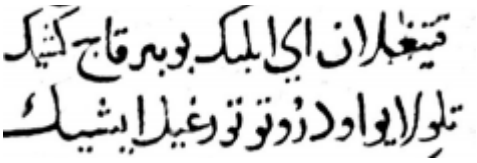
"Ey hukümdar, gayret et, bu bir kaç insanı iyi seç, sonra işleri onların ellerine bırak." (Arat, 1959)

A –

B 216: *katıglan ay élig bu bir kaç kişig* / *talulayu üḍrü buyurgıl işig*



C 167: *katıglan ay élig bu bir kaç kişig / talulayu üdrü tuturgıl işig*



Arat nüshalardaki *buyur-* / *tutur-*'ı aparata indirip metne *tutuz-* biçimini dâhil etmiştir. Hâlbuki beyit B nüshasına göre kurulabilir ve ona göre çevrilebilirdi:

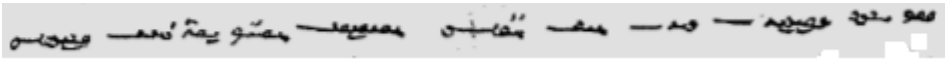
katıglan ay élig bu bir kaç kişig / talulayu üḍrü buyurgıl işig

"Ey hükümdar, gayret et, bu birkaç kişiyi iyi seçip işleri onlara buyur."

13. 4014: *bu iki <u>bolunsa</u> basa tapguçı / törülüg tokulug kerek bilgüçi* (Arat, 1947)

"Bu ikisinden sonra, hizmetkârların da töre ve usule vâkıf olmaları lazımdır." (Arat, 1959)

A 115: *bu éki bulılsa basa tapguçı / törülüg tokulug kerek bilgüçi*



B 289: -

C 236: *bu éki bolup hem basa tutguçı / tüzüldi ukuşlug kerek bilgüçi*



Bu beyit Odgurmış'ın Ögdülmiş'e dünyaya hükmeden kişi ile halkı yöneten kişinin ne tür vasıflara sahip olması gerektiğini söyledikten sonra hizmetkârların özelliklerine geçtiği kısımdır. Arat'ın nüshalarda bulunmayan *bolunsa* biçimini metne dâhil etmesi gereksizdir. Aslında tenkitli metne dâhil edilmemesi gereken beyit nüshalara göre kurulmalı ve ona göre çevrilmelidir:

bu éki bolup hem basa tapguçı / törülüg tokulug kerek bilgüçi

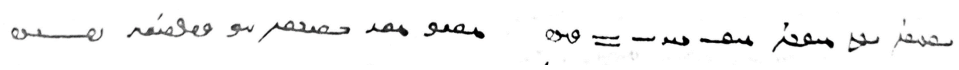
"Bu ikisinin yanı sıra hizmetkârların töre ve gelenekleri bilmesi gerekir."

14. 2033: *uzun il yiyeyin tise ay bügü / törü tüz yorıtgu buḍunug kügü* (Arat, 1947)

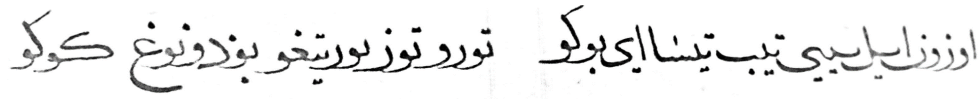
Arat yukarıdaki şekilde kurduğu beytin çevirisini ise şu şekilde yapmıştır: "Ey hakîm, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın." (Arat, 1959)

Söz konusu beyit nüshalarda şöyledir:

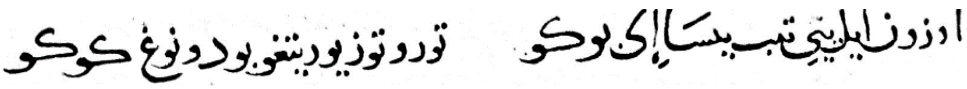
A 82: *uzun il tapın tep yese ay begü / törü tüz yorıtgu bodunug kügü*



B 155: *uzun él yéyey tép tése ay bügü / törü tüz yorıtgu boḍunug kügü*



C 105: *uzun él yéyey tép tése*[11] *iy*[12] *bügü/ törü tüz yorıtgu boḍunug kügü*



Birinci mısrada Arat'ın *yiyeyin* okuduğu kelime, A'da *yese,* B ve C'de ise *yéyey* şeklindedir.[13] Arat ekin kısalmış biçimini metne dâhil etmek istemeyince B ve C'de *yéyey'*den sonra gelen *tép'*i de çıkartmak durumunda kalmıştır.

Söz konusu beyit nüshalarda bulunmayan bir biçimi metne dâhil etmek yerine şöyle kurulmalı ve ona uygun olarak çevrilmelidir:

uzun él yéyey tép tése ay bügü/ törü tüz yorıtgu boḍunug kügü

---

11 Arat'ın *yise* okuyuşu, *tése* şeklinde düzeltilmelidir.

12 Arat'ın *ay* okuyuşu, *iy* şeklinde düzeltilmelidir.

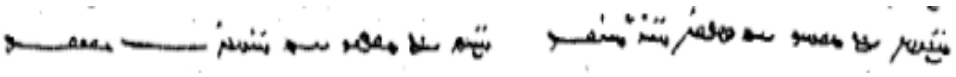
13 Söz konusu ekin kısalmış biçimi manzum mukaddimede (B) 47. beyitte geçmektedir, sadece A ve C nüshalarında bulunan bu manzum mukaddimede Arat her iki nüshada da aynı biçimde geçen eki *-eyin* biçimine dönüştürmemiştir: *bu yanglıg melikni buḍunlar sewer / yüzini körey tip aḍınlar iwer* (Arat, 1947).

"Ey hakim, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın."

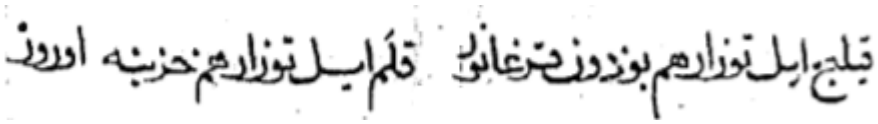
15. 2714: *kılıç il tutar hem budun kazganur / kalem il tüzer hem hazine urur* (Arat, 1947)

"Kılıç memleket zapteder ve zafer kazanır; kalem de memleket tanzim eder ve hazine toplar." (Arat, 1959)

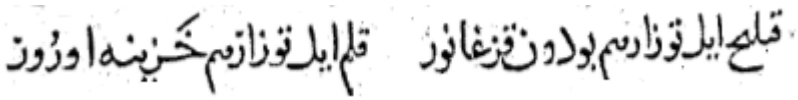
A 98: *kılıç él tüzer hem bodun kazganur / kalem él tutar hem hazine urur*



B 201: *kılıç él tüzer hem boḍun kazganur / kalem él tüzer hem hazine urur*



C 151: *kılıç él tüzer hem bodun kazganur / kalem él tüzer hem hazine urur*



Arat her iki mısrada da *tüzer* biçimini kullanmamak için A nüshasında ikinci mısrada geçen *tutar* biçimini tenkitli metinde birinci mısraya yazarak tekrardan kaçınmaya çalışmıştır.

Beyit nüshalara göre şöyle kurulmalı:

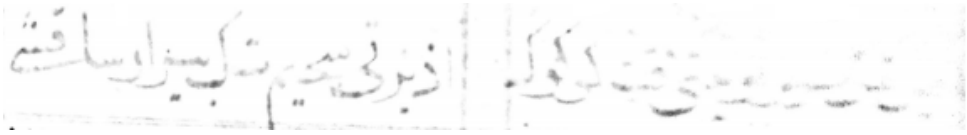
kılıç él tüzer hem boḍun kazganur / kalem él tüzer hem hazine urur

16. 2787: *ewin teg yarır bu yiti kat köküg / aḍırttı seçim teg yir erse kaşı* (Arat, 1947)

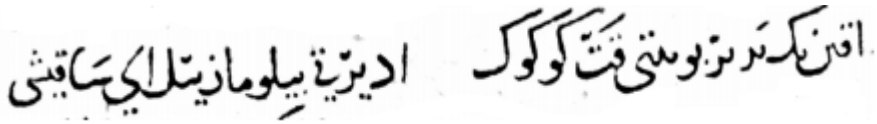
"O yedi kat göğü bir tane gibi yarar; ova ve tepeleri ise, saçma tanesi gibi, birbirinden ayırır." (Arat, 1959)

A –

B 206: *akın teg yarır bu yéti kat köküg / aēırttı saçım tég birer sakışı*



C 156: *akın teg yarır bu yéti kat köküg / aḍırtı bilümez yıl ay sakışı*



2787, 2786'da başlayan dörtlüğün 3. ve 4. mısralarını içermektedir. Arat 1. mısrada akın kelimesi yerine nüshalarda bulunmayan ewin kelimesini, 2. mısrada ise yine nüshalarda bulunmayan yir erse kaşı'yı metne dâhil etmiştir. Hâlbuki "sel" anlamındaki akın kelimesi Divanu Lugati't-Türk'te de geçmektedir ve bağlama da uygundur (Kaş. 12/6, 51/36, 60/47 vd.).

Ögdülmiş'in hükümdara hazinecinin nasıl olması gerektiğini söylediği bölümde geçen bu beyitten önceki beyit (2786) "Geometri hesabı çok derin bir hesaptır; bu hesap hakimlerin bile başını döndürür"dür. Dörtlüğün anlamı göz önünde tutularak nüshalardan uzaklaşmadan söz konusu beyit şöyle kurulmalıdır:

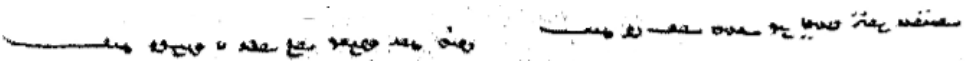
akın teg yarır bu yéti kat köküg / aḍırtı bilümez yıl ay sakışı

"O yedi kat göğü sel gibi yarar, hesabı (ise) seçer gibi bir bir ayırır."

17. 6356: *ukuşlug kişiler sözi öggü teg / köni tüz bolur ol özi belgü teg* (Arat, 1947)

"Akıllı insanların sözü öğülecek sözlerdir; o doğru ve dürüst olur ve kendisini her vakit belli eder." (Arat, 1959)

A 180: *ukuşlug kişiler özi öggü teg / köni tüz bolur ol özi belgü teg*



B C –

6319. beyitte olduğu gibi sadece A nüshasında geçen bu beyit metne dâhil edilmemeliydi. Edildiğinde ise tekrardan kaçınarak metni mükemmelleştirmeye gerek yoktur. Beyit, nüshadan uzaklaşmadan şöyle kurulmalı ve ona uygun olarak çevrilmelidir:

ukuşlug kişiler özi öggü teg / köni tüz bolur ol özi belgü teg

"Akıllı insan övülür (övgüyü hak eder), o doğru ve dürüst olur ve kendini belli eder."

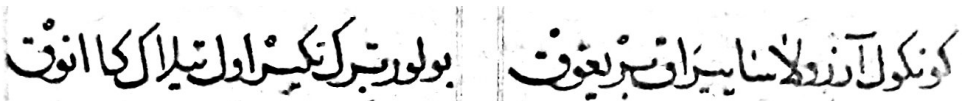
18. 5044: *köngül arzulasa yırak yir yaguk / bolur terk tilekin bulur ol anuk* (Arat, 1947)

"Gönülden arzulanırsa, uzak yer yakın olur ve insan dileğini, kendisi için hazırlanmış gibi, derhâl elde eder." (Arat, 1959)

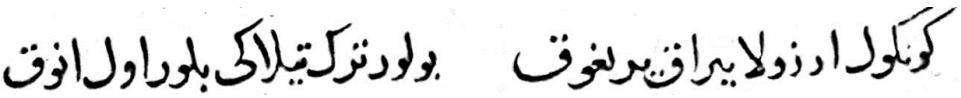
A 142: *köngül arzulasa yırak*[14] *yer yav(?)uk / bolur terk tegir ol tileki anuk*



B 363: *köngül arzulasa yırak yér yaguk / bolur terk tegir ol tilekke anuk*



C 300: *köngül arzulasa yırak yér yaguk / bolur terk tileki bulur ol anuk*



Beyit B nüshasına göre kurulmalı ve ona göre çevrilmelidir:

köngül arzulasa yırak yér yaguk / bolur terk tegir ol tilekke anuk

"Gönül arzuladığında uzak yer yakın olur (ve) hemen dileğine ulaşır."

[14] Tenkitli metindeki ilgili aparata *yırak* kelimesi eklenmelidir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig: Metin, I.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1951). *Edib Ahmed. b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık.* Türk Dil Kurumu.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig: Çeviri, II.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig: İndeks. III.* Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arat, R. R. (1986). "Kutadgu Bilig", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. 1038-1047.

Ateş, A. (1949). "[Yusuf Has Hacib] Kutadgu Bilig. [Neşreden] Reşid Rahmeti Arat. İstanbul 1947 = T.D.K. yayınlarından, c. II, 29", *Türk Tarih Kurumu Belleten,* XIII/49. S. 157-163.

Ateş, A. (1940-42), "Metin Tenkidi Hakkında (Dasitan-ı tevarih-i müluk-i al-i Osman münasebeti ile)", *Türkiyat Mecmuası,* VII-VIII, 1, 253-267.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.* Oxford.

Dankoff, R. (2015). "Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları", çev. Erdem Uçar, *Dil Araştırmaları,* Sayı 16, Bahar, s. 269-286.

Dankoff, R., Kelly, J. (haz.) (1982-1985). *Mahmud al-Kaşgari. Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Lugât at-Turk) = Türk Şiveleri Lügatı,* I-III. Harvard University: Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources.

Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig),* A Turko-Islamic Mirror for Princes. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Doerfer, G. (1983). "Türkolojide Eleştiri Sorunları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1980-81,* s. 87-99.

Egeybayev, A. (1986). *Jusıp Balasagun, Kuttı Bilik.* Almatı: Jazuşı.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-.* Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (haz.) (2015). Kaşgarlı Mahmud-*Divanu Lugati't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin.* 2. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Haz. Musa Duman, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 201-208.

Erdal, M. (1985). "Kutadgu Bilig'de Değişkin Ekler ve Kelimeler", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), Tebliğler I. Türk Dili,* C. 1. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, s. 89-94.

Gürsoy-Naskali, E. (1992). "Kutadgu Bilig: Clauson's Observations on the Origin Extant Mss" *Altaic Religious Beliefs and Practices,* Proceedings of the 33rd

Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest, June 24-29, 1990. Edited by Géza Bethlenfalvy, Ágnes Birtalan, Alice Sárkozi, Judit Vinkovics, Research Group for Altaic Studies, Budapest: Hungarian Academy of Sciences. 157-160.

İvanov, S. N. (çev.) (1983). *Yusuf Balasagunskiy*. Blagodatnoye Znaniye, Moskva.

[Kâşgarlı Mahmud] (1941), *Divanü Lügati't-Türk Tıpkıbasımı "Faksimile"*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kavakçı, Y. Z. (t.y.), *İslam Araştırmalarında Usul.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Kortantamer, T. (1993). "Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlışları", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi Amil Çelebioğlu Armağanı,* VII, 337-368.

Kerimov, K. (1971). *Kutadgu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim), Transkripsiya ve Hazirgi Zaman Özbek Tilige Tavsif.* Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.

Kozubekov, T. (Kotorgon) (1993). *Kuttuu bilim, Cusup Balasagın: Dastan.* Bişkek: Nik Firması.

Maas, P., Bordalejo, B., Witkam, J. J: (2011). *Stemmatik Tenkitli Metin Neşrinde Soy-Ağacı Yaklaşımı.* Derleme ve Tercüme: Murteza Bedir, İstanbul: Küre Yayınları.

Mahdum, A. N. (2011). "Kutadgu Bilig'de Vezin ve Kafiye Kullanımı Üzerine", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Haz. Musa Duman, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 379-390.

Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar.* Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.

Radloff, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei.* St. Petersburg.

Radloff, W. (1898). "Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kutadku Bilik", *Izv'stiya Imperatorskoy Akademiy Nauk' (Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg).* Tom. IX/4, 309-319.

Radloff, W. (1900). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun.* Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, I. Lieferung: p. 2-95 der Wiener Handschrift. St. Petersburg.

Radloff, W. (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun.* Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, II. Lieferung: p. 96-185 der Wiener Handschrift. St. Petersburg.

Özçelik, S. (2017). "Sözlü Edebiyat Ürünü Yazmaların Edisyon Kritik Yöntemi ile Okunması: Dede Korkut Örneği", *TDAY Belleten,* 65/1, 91-104.

Sağol Yüksekkaya, G. (2016a). "*Kutadgu Bilig'*in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I", *Cusup Balasagın Cana Anın Ölbös-Öçpös Emgegi Kutadgu Bilik"-Yusuf Has Hacib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig.* Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 52-62.

Sağol Yüksekkaya, G. (2016b), "*Kutadgu Bilig'*in Tenkitli Metni Üzerine Notlar II",

Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler 18-20 Kasım 2016. İstanbul, 212-223.

Tekin, T. (1967). "Determination of Middle-Turkic Long Vowels Through 'Arūḍ", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* XX/2, 151-170.

Tekin, T. (1991), *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes.* By YUSUF KHASS HAJIB translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281. "*Türk Dilleri Araştırmaları,* 197-200.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten,* 45, s. 23-78.

Tezcan, S. (2011). "Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009).* Haz. Musa Duman, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 523-534.

Tulum, M. (1983), "Filolojik Çalışma ve Eski Metinlerin Neşri Üzerine Görüş ve Tenkitler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* 27, 1-8.

Tulum, M. (2000), *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul/Menakıbu'l-Kudsiyye Üzerinde Bir Deneme.* İstanbul, Deniz Kitabevi.

Uçar, E. (2012), "Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I", Turkish Studies, 7/3, 2491-2504.

Vámbéry, H. (1870). *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik.* İnnsbruck.

Vəliyev, K., Əskər, R. (2006). *Yusif Balasaqunlu. Qutadğu bilig.* Bakı: Avrasiya Press.

Yusuf Has Hâcib (2015): *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Kahire Nüshası*. Haz. Emek Üşenmez, Erdem Uçar, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (2014): *İslami Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası*. Haz. Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (2013): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Nemengan/Özbekistan Fergana Nüshası*. Haz. Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Kutadgu Bilig'deki Alegorik İsimlerin Özellikleri ve Birbirleriyle İlişkileri

Janagül SAMETOVA*

Kutadgu Bilig; XI. yüzyılda Uygur Türklerinden Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış, Türk dilinin ve kültürünün en önemli kaynaklarındandır. Şairi Balasagun'da (Kuz-Ordu) doğmuş, eserini burada yazmaya başlamış ve Kaşgar'da tamamlamıştır (1069-1070). Şair, yine burada eserini Karahanlı Süleyman Hac oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunmuştur. Tamamı seksen sekiz başlıktan ibaret olan eserin baş kısmında tevhit, naat ve dört sahabenin anılması, daha sonra Tavgaç Uluğ Buğra Han'ın methiyesi bulunmaktadır.

Eser, dört alegorik isim üzerine kurulmuştur. Bu isimler: Kün-Toğdı, Ay-Toldı, Ögdilmiş ve Odgurmış. Kün-Toğdı (Hakan, ilig hükümdar); üslup, adalet, doğru yol ve kanunu temsil eder. Ay-Toldı (Vezir); kut, saadet, devlet ve ikbali temsil eder. Ögdilmiş (vezirin oğlu); akıl, mantık ve feraseti temsil eder. Odgurmuş (vezirin kardeşi); kanaat ve akıbeti temsil etmektedir. Bu dört şahsın dışında Ay-Toldı'nın Hacib ile buluşmasını sağlayan Küsemiş, huzura kabulü sağlayan Hacib, hizmet gören oğlan, haberi getiren yumuşçı ve Odgurmış'ın (zahit) yanında çalışan Kumaru gibi yardımcı görevliler bu temsilde rol almaktadır. Bu temsilî (sembolik) şahıslar hem iyi hem de kötü yüzleriyle, canlı bir şekilde buluşur ve drama havası içinde münazara, münakaşa ve tasvirlerle ele alınırlar. İnsanlar her iki dünyada saadet (Ay-Toldı) ve dünyanın üzerine kurulduğu doğru kanun ve adalet (Kün-Toğdı) arasındaki diyaloglarla hayat felsefesi meselelerini münakaşa ederler. (1679 ve diğer beyitler; 1796 vd. beyitler; özellikle de 1817, 1850. beyitler)

Eserin son kısmında ahiret göz önünde bulundurulmakla birlikte hayatın tasvirleri yerine "iyiliğe karşı iyilik, kötülüğe karşı kötülük" anlayışı telkin edilmektedir. Yusuf Has Hacib'in eserinin değişik bölümlerinde, insanların yetişmesi, hayatın anlamı, dünya zevkleri, kısaca bu dünya ve öbür dünyada mutlu olmak için insan-cemiyet ilişkileri, insanın yapması gereken vazifeleri, sosyal kurumlarla bağlantıları anlatılmaktadır. Bütün bu yapılması gerekenler, yukarıda sözünü ettiğimiz, alegorik şahsiyetler üzerinden telkin edilir. Yazar, bu şahsiyetleri konuşturarak, münakaşa ettirerek hem vermek istediği fikirleri telkin eder hem de diyaloglarda devrin değerler sistemini açıklar (islamansiklopedisi.org.tr). Böylece devrin ferdi ve toplumsal ahlak ilkeleri; Ögdilmiş'in akılla sürdürdüğü konuşmalar, devlet işlerinde olduğu kadar şahsi düşünce ve hareketlerinde de hakanın yardımcısı olarak sahneye çıkar. Aynı

* Öğr. Gör., Abay Kazak Millî Pedagoji Üniversitesi, Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü, *janagul-85@mail.ru*

zamanda hükümdar güneşi temsil eder. Bu temsilde güneşin doğması ile adalet, herkese yani bütün topluma hayat verir. Ay-Toldı ise dolunaydır ve geceyle gündüzü bağlar, talih ve kutluluğu destekler. Böylece hükümdarla halkın ilişkilerinin halkası olur. Bu da devletin temsili anlamına gelmektedir.

Kün-Togdı'nın karakteri ağırlıklı olarak Köni Törü, doğru töre, yasa ve adaletle ilgilidir. Ay-Toldı; mutluluk, talih ve devleti temsil eder. Bu iki temel karakteri tamamlayan Ögdilmiş, hem vezirin oğlu hem de her zaman övülmüş olan akıl ile sembolleştirilmiştir. Bu üç sembolik kişinin konuşmaları, vermek istedikleri fikirler yine vezirin yakını olarak Odgurmuş (Uyanış) tarafından anlaşılır bir şekilde sanki bir sonuca bağlanmakta ve böylece insanoğlunun akıbeti ile eser nihayete erdirilmek istenmiştir.

Kutadgu Bilig'deki temel dört alegorik karakterin birbirlerini bulmaları, yani seçilmeleri sırasında aranan özellikler (meziyetler), 12. bölümdeki "Söz başı: Hakan Kün-Toğdı Hakkında" başlığı ile verilen kısımda başlamaktadır. Bu bölüm (12/398);

Akıl açıklar bak bilgi bildirir

Dünyanın dönek tasvirini sana aktarır

diye başlamakta, akıl ve bilginin fonksiyonunu açıklamaktadır.

Eserde, 405. beyitten itibaren Kün-Toğdı'nın özellikleri sıralanmaktadır. Bu özellikler onun hem fiziki hem de manevi yönünü açıklar. 406. beyitte onun "kut"unun belli olduğu belirtilerek yaratılıştan gelen özellikleri ve meziyetleri sayılmaktadır. Buna göre Hükümdar Kün-Toğdı'nın yaratılışı dürüst, tavrı ılımlı, sözü doğru, gözü ve gönlü zengindir. Akıllı ve bilgilidir; kötüye ateş, düşmana yokluktur. O, siyaseti yardım için yapmaktadır. En önemli özelliklerinden biri de kurduğu dürüst idari düzen için seçilecek kişilerdeki aradığı meziyetlerdir. O, kötüleri yanından kovan himmet ve mürüvvet sahibi biridir. Akıllı kim varsa onu çağırmakta bilgili kişileri de yüceltmektedir. Bu bölümün sonunda şair 418. beyitte şöyle demektedir:

Kendi düzenledi il gün işini

Yanına almak istedi seçkin kişileri.

Bu kişilerin nasıl olmasını istediğini de sonraki beyitlerde anlatmaktadır:

Kendisine yardım edecek biri ise

Kendisi biraz dinlense, onlar işlese (419)

…

Kendim yapamam bütün halkın işini,

Bana işini bilir bir adam gerekli (422)

Bana içten bağlı, tam doğru olmalı

Dili, gönlü bir olup işten anlamalı (424)

Daha sonra hükümdar böyle bir yardımcı aramaya ve bu yardımcının özelliklerini saymaya devam eder. Bu özellikler 461. beyite kadar devam eden tasvirlerle belirtilmektedir. Bu kişinin özellikleri arasında sınamış (tecrübeli), akıllı, bilgili ve uyanık olmak ön plandadır. Eğer bu özelliklere sahip yardımcılarla çalışırsa halk zengin olur, huzur sağlanır, kurtla kuzu aynı yerden su içer. Ancak o, sözü sonunda yasaya getirir. 454. beyitte Kün-Toğdı'nın temel özelliği olan yasa şöyle ifade edilmektedir:

Beyler iyidir ama daha iyisi

Yasadır, onu doğru uygulamalı (454)

Hakan bu özellikleri ile iyi isim alır ve sonsuza kadar bu kutlu adı yaşar. Kün-Toğdı da sonunda bu özellikleriyle iyi ad alır ve dünya halkı onun etrafında toplanır. 12. bölümün son beytinde (461);

Dünyaya tam bir kut kuşağı bağladı

Kurtla kuzu birlikte yaşadı

diyerek Hakan'ın aradığı yardımcıları bulduğunu ve onlarla iyi bir bey olduğunu görürüz.

Ay-Toldı'nın Hakan ile buluşması 13. fasılda anlatılır. O, Hakan'a niçin gittiğini söylerken kendi özellik ve meziyetlerinin farkındadır. Ay-Toldı;

Özüne bakıp dedi: ben bugün,

Binlerce erdemimle ilde öncüyüm

Neden burada boş duruyorum

Hakan'a varayım, hizmet edeyim. (466-467)

diyerek Hakan'a gitmeye karar verir. Zira Hakan;

Akıllı, bilgili, uyumlu bir beymiş,

Yanında erdemli insanları istermiş

Aklın kıymetini yine akıllı bilir

Bilgenin sattığını bilgili alır. (469-470)

Ay-Toldı'nın Hakan'a gidişi ve görüşmeden önce karşılaştığı zorluklar, özellikle de gurbetteki gariplere yardımının önemi vb. sosyal konulardaki devrin anlayışı tasvir edilir. Ay-Toldı, iyiliksever biri olan Küsemiş'in aracılığı ile Hakan'ın Has Hacib'ine ulaşır (501-520. beyitler). Konuşurlar. Hacib, Ay-Toldı'dan hoşlanır ve onu hizmetine alır.

Hakan, Ay-Toldı ile sohbetleri sırasında onu sınar, sohbetini, sözü ölçüp biçmesini çok beğenir. Ay-Toldı hükümdarla uzun diyaloglar hâlinde konuşur ve kendi özelliklerini anlatır. Erdemlerini sayar, hükümdarın kusursuz nedir sorusuna da yine açık sözle cevap verir. Sorular ve bu cevaplar 16. bölümden başlar ve Türk mitolojisinden, inançlarından çeşitli örnekler vererek Ay-Toldı kendini tanıtır. Mesela, Hakan'ın "Bu Ay-Toldı adının nedir anlamı (728. beyit) sorusuna ayın doğarken küçük olduğunu günden güne büyüdüğünü, dolunay olunca dünyayı aydınlattığını ve en yukarı çıkınca yeniden başladığını ve güzelliğinin kaybolduğunu söyler. Ayın değişik şekilleri ile kendisini paralel hâle getirir ve her bir şeklin anlamlarını Hakan'a açıklar. Hakan da ona verdiği cevapla (751-764) onu anladığını ve hizmetine devam etmesini ister.

Daha sonra Hakan, Kün-Toğdı'yı sınamak için tekrar huzura çağırır. Gümüş ve üç ayaklı bir kürsünün üzerinde oturmaktadır. Elinde bir bıçak vardır, sağ tarafında bir şeker, sol tarafında da acı ot vardır. Ay-Toldı hükümdarın kızgın hâlinden ve oturduğu kürsü ve elindekilerden hiçbir şey anlamaz. Hakan ona adalet sıfatının nasıl olması gerektiğini alegorik şeylerle anlatır (792-955). Bu anlatmalar uzun sürer. Sonunda devlet idaresi için denge, adaletin çabuk yerine getirilmesi, şekerin güçlükle karşılaşan kişinin şeker gibi tatlı gitmesinin sembolleri olduğunu, acı otu zorbaların, güçlük çıkarıp dürüstlükten kaçanların içeceğini anlatır (801-815. beyitler).

21. bölümde, Ay-Toldı oğlu Ögdülmiş'e öğüt verir. Dünyanın faniliğini, mal ve mülkün faydasızlığını anlatır. Ögdülmiş, babasına akıllı sorular sorar ve aldığı cevaplara akıllı yorumlar yapar. (1158-1458. beyitler). Sonunda Ay-Toldı, oğluna öğütler verir. Dönemin değerlerini aktarır. Ölüme çaresinin olmadığını, her doğan canlının bir gün öleceğini belirtir. Kendisi de vasiyetini söyler, malını paylaştırır, akraba ve dostlarıyla helalleşir ve ruhunu teslim eder.

Edizlik diledi saf ve temiz canı
Uçup gitti can, kaldı kuru kalıbı
Hiç doğmamış gibi can, yitip gitti
Dünyada belge ve nişan olarak adı kaldı. (1521-1522)

24. bölümde Ay-Toldı'nın ölümünden sonra Hakan, Ögdülmiş'i çağırarak

teselli eder ve:

Atan öldüyse, ben atayım sana

Atalık yapayım oğul ol bana (1552)

diyerek onu yanına almak ister.

Ay-Toldı, ölmeden, oğluna Hakan'a verilmek üzere bir mektup vermiştir. Ögdülmiş, Hakan ile konuşmalarından sonra mektubu Hakan'a sunar. Ögdülmiş babasının ölüm yemeğini verir ve evinde yas tutar. Hakan mektubu okuyup *"... Yazık ey akıllı, ey merhametli, insanların seçkini kapını kuru yerini boş bıraktın"* (1557-1558. beyitler) diyerek Ögdülmiş'le vedalaşır. Hakan bir gün yalnız otururken aklı bir şeye takılır, bir yeri anlayamaz. Soracak birini arar bulamaz. O zaman aklına Ögdülmiş gelir. Ay-Toldı'nın ölürken oğlunu ona bıraktığını hatırlar ve "*Birini yitirdim, tutayım birini"* (1579. beyit) diyerek Ögdülmiş'i huzuruna çağırtır. Böylece yeni bir ilişki başlar. Ona,

Atan hizmet etti bana çokça

Ödeyemedim borçlu kaldım ona (1591)

diyerek hizmetine girmesini söyler. Ögdülmiş, Hakan'ın hizmetinde sadakatle çalışır. Her işi en iyi şekilde yapar. Bir gün Hakan yine bunalır ve Ay-Toldı'yı hatırlayarak;

Bu insan kılığında dolaşan hizmetli çoktur

Şunu bil, içlerinde insan diye inanılacak kişi yoktur (1618)

derken, birden, meselde söylenen,

Soylu insan ölse de soyu soyu kalır (1613)

…

Ne ekersen yere, yine o biter

Oğlunun tavrı babasına benzer (1624)

diyerek Ödgülmiş'i hatırlar ve kendi kendine söylenerek yaşı küçük ama yetiştiririm diyerek Ödgülmiş'i yanına alır. Ögdülmiş, kısa sürede bütün töreyi öğrenir. Yasayı düzenler, hem iç hem dış işler yoluna girer. Hakan son derece mutlu olur. Hakan, Ögdülmiş'le sohbet etmeye başlar. Ona sorular sorar. Mesela insana yararlı şeylerin neler olduğunu saymasını söyler. Ögdülmiş, üç yararlı şeyi sayar. Soruyu; iyilik yapmak, edepli olmak ve doğruluk diye cevaplandırır. İnsana yaramayan üç şey nedir sorusuna da kötü huylu ve inatçı olmak, yalan söylemek ve cimrilik şeklinde cevap verir.

Ögdülmiş 1581. beyitten (25. bölüm) başlayarak 3187. beyite kadar (39. bölüm) devlet teşkilatını, her bir kurumun çalışanlarının nasıl olması ve hangi vasıflara sahip kişilerden oluşması gerektiğini diyalogları sırasında Hakan'a anlatır. 39. bölümde Odgurmış devreye girer ki kendisi vezirin kardeşidir ve dindarlığı ile tanınır, ibadetle meşgul olan biridir. Odgurmuş'un, yakınlarından, akrabalarından uzaklaşıp dağa çıktığını öğrenen Hakan, ona bir mektup yazıp Ögdülmiş'le mektubu gönderir. Mektupta, kişinin iki türlü insan adını alabileceğini, biri öğreten, diğeri öğrenen, ikisinden başka yol olmadığını söyler ve "beri gel, köyde kentte yap ibadetini" (3236) diyerek onu davet eder. Helallik kazanarak yoksullara dağıtmasını, cemaatle farz namazlarını kılmasını söyler. Tek başına namaz kılıp oruç tutmanın kendi yararına olduğunu, hep kendi yararını düşünen kişinin bencil olacağını, başkalarını da düşünmek gerektiğini söyleyerek halkın yararı için davet ettiğini belirtir. Bu mektubu Odgurmuş'a götüren Ögdülmiş, sorulu cevaplı diyaloglarla onu inzivadan vazgeçirmeye çalışır. Fakat muvaffak olamaz. Odgurmuş, Hakan'a bir mektup yazar. Mektupta hiçbir töre bilmediğini, insanlara nasıl davranılacağından onlarla nasıl ilişki kurulacağından haberi olmadığını belirtir. Ayrıca Hakan'ın verecekleri ile Allah'ın verebileceği şeyleri karşılaştırır. Mesela, Hakan'dan şu dört hacetini (isteğini) karşılayıp karşılayamayacağını sorar. Bu dört istek şunlardır:

Ey hakanım şu dört hacetini karşıla,

Ben de el yüz öperek yüz süreyim sana,

Ölümsüz bir yaşam isterim

Yaşlılığı olmayan gençlik dilerim

Esenlikte tut beni, hastalıksız

Yoksul bırakma, malsız

Bu dört şeyi bana ver sana tapayım

Sevgili canımı feda edip emrine hazır olayım. (3755-3758. beyitler)

Odgurmuş, Hakan olan eğer bu hacetlerimi karşılayamayacaksa, yani gücü yetmezse kendisinden ne farkı olduğunu sorar. Yusuf Has Hacib, bu son bölümde tam bir devlet ve din felsefesi yapmaktadır.

Kutadgu Bilig'in en uzun bölümü olarak (39. bölümden 85. bölüme kadar) her başlıkta Ögdülmiş, Odgurmuş'a devlet protokolünün, devlet-halk ilişkisinin nasıl olması gerektiğini anlatır. Odgurmış ile Ögdülmiş'in konuşmalarında din felsefesinin en karışık konuları açıklanmakta ve münakaşa edilmektedir.

Eserin bir başka özelliği de İslamiyet'ten önceki otantik Türk kültürünün sentezi olmasıdır.

İslamiyet'ten önceki otantik Türk kültürü unsurlarından olan mitolojik motiflerin sembolik anlamlar verilerek kullanılmasıdır.

Dört temel şahıstan Kün Toğdı (ilig) hükümdardır. Sık sık güneş alegorisi ile kullanılmıştır. Güneş gibi doğan adaleti ile aydınlatır. Topluma hayat verir. Ay Toldı, ay ile özdeşleştirilmiş. Dolunay olarak geceyi aydınlatır. Geceyi gündüze bağlar. Talih ve mutluluğu destekler. Ögdülmiş, akıl sahibidir. İnsanlarla hükümdar arasındaki ilişkinin en önemli zinciridir. Başta Odgurmuş olmak üzere insanlara akıl verir. Adaleti ve mutluluğu koruma yeteneği ile doğmuştur. Odgurmuş, vezirin kardeşidir. Anlamı *udgur-* fiilinden türemiş uyanış, uyanmadır. Dünyanın rahatını amaç edinmiş, İslami kültürün baştemsilcisi rolündedir.

Eserdeki önemli bir husus da seçilen isimlerle ilgilidir. Bu isimler Türk mitolojisinde de kullanılan isimlerdir. Oğuz Kağan'ın oğullarının isimleri Kün Han, Ay Han ve Yıldız Han'dır. Oğuz Kağan'ın annesinin ismi de Ay Han'dır. Bu alegorik isimlerin *Kutadgu Bilig* de kullanılmış olması ve gökle ilgisi Türk inanç sistematiğine bağlılığın göstergesidir. Eserde gök, yer ve yeryüzü ile ilgili kelimelerin ve kavramların çok sık kullanılması da bir düşünce sistemini çağrıştırmaktadır.

Son olarak Kün-Toğdı'dan sonra gelen şahsiyetlerin, Ay-Toldı ile yakınlıkları dikkat çekmektedir. Ögdilmiş vezirin oğlu, Odgurmuş vezirin kardeşidir. Soy ve kültür birliğini öne çıkaran bu seçim ve bölümlerde devamlı işlenen ideal insan tipinin hasletleri içinde en başta gelen özelliktir. Bu tiplerin birbirleriyle ilişkilerinde akrabalık çok önemli bir fonksiyona sahiptir.

Not: Metin içinde geçen numaralar Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig* (çev. Ayşegül Çakan) kitabındaki beyit numaralarıdır.

Kaynakça

Arat, R. R. (1988). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II (Çeviri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Silahdaroğlu, F. (1996). *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Paksoy, H. B. (1997). *Türk Tarihi Toplumların Mayası, Uygarlık*. İzmir: Mazhar Zorlu Holding Yayınları.

Çakan, A. (2019). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yusuf Has Hacib (2005). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Altın Kitaplar.

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutadgu Bilig ve Kazak Atasözleri

Karlygash SAREKENOVA*

Құтты Білік Және Қазақтың Мақал-Мәтелдері

Әр халықтың өзінің дамуы, тарихы және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін мұрасы туралы айтатын өз тілі мен ұлттық әдебиеті бар. Ұлттық тіл мен әдебиет - бұл адамдармен ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан жетекші ұлттық құндылықтардың бірі. Мұндай құндылықтардың негізі - ауыз әдебиеті. Бізге ата-бабаларымыздан жеткен ауыз әдебиетіміз жанр тұрғысынан әр түрлі топтарға бөлінеді және осы жанрлардың бірі - біздің мақал-мәтелдеріміз. Зерттеушілер қазақ мақал-мәтелінің тарихын Орхон жазуларынан бастайды. Кейінгі шығармаларымызда, мысалы, *Divanü Lügat't-Türk, Kutagu Bilig, Atebetü'l-Hakayık* мәтіндерінде көне түрік дәуіріне қарағанда мақал-мәтелдер көп кездеседі. Көне түрік және Қараханид кезеңдеріндегі мақалаларымызды зерттегенде, оларды үш негізгі айдармен жинауға болады: мағынасы мен құрылымы жағынан ұқсас мақал-мәтелдер, шығу тегі бірдей және толық және қысқа мақал-мәтелдер тек мағынасы сақталған мақал-мәтелдер болып табылады.

Паремиология - тіл білімінің саласы, мақал-мәтелдердің тарихы, мағынасы, құрылымы мен мазмұны. Бүгінгі күнге дейін шетелдік және ұлттық лингвистикада мақал-мәтелдер бойынша көптеген зерттеулер жүргізілді. Осы зерттеушілердің ішінде орыс лингвисті Г. Премяковтың паремиология және жалпы мақал-мәтелдер туралы теориялық зерттеулері бөлек тұруы керек. Ғалымның осы саладағы жұмысы бүгінде көптеген тілдердегі мақал-мәтелдерді зерттеуге негізделген.

Біздің зерттеуімізде біз Жүсіп Баласағұнның Құтты Білік мәтініндегі мақал-мәтелін, тіліміздің қайталанбас тарихи мұраларының бірі ретінде қарастырып, мақал-мәтелдеріміздің тарихи даму процесін анықтауға тырыстық.

Фольклор зерттеушілері мен паремиологтары мақал-мәтелдердегі функционалдық айырмашылықтарды атап өтті. Бұл зерттеуде біз қазіргі қазақ әдеби тіліндегі Құтты Білік мәтіні бойынша шыққан мақал-мәтелдердің мағыналарын анықтадық. Біз мақал-мәтелдерімізді Құтты Білік мәтінінде қолданылған орамдар, оның қазақ тіліне аудармасы және қазіргі қазақ тіліндегі қоданылатын мақал-мәтелдер деп топтастырдық.

* Prof. Dr., L. N. Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi, Kazak Dil Bilimi, Astana, *sarekenova@mail.ru*

Тіл – тарихи құбылыс. Ал, лексика халық өміріндегі барлық өзгеріс, өсу процесін белгілеп беретін айна іспеттес. Біз сөз байлығымызды үйрене отырып, одан халық тарихын да үйренеміз. Кез келген тілдің құнарлы бөлшегінің бірі – мақалдар мен мәтелдер. О баста даналық ұғымын білдіретін “аталар сөзінің” мағынасы кеңейіп, дами келе, бүгінде “мақал-мәтел” атауымен берілуі – тілдердің дамуына сәйкес құбылыс. Олардың бір тұтас мағынасы екі сөздің (мақал мен мәтел) қосарлана қолданысына байланысты болса, ал ара-жігін ажырату сол мағыналарды зерделеп тани білуге байланысты. Мұның қажеттілігі тіл практикасында байқала бермесе де, теориялық жағынан танымдық мәні зор.

Сонымен, мақал-мәтелдің жалпы мағынасы оның құрамындағы сыңарлардың (мақал және мәтел) тура мағыналарынан туындаса, мәтелдердің жеке мағынасы оның астарлап айтылған ауыспалы, идиомалық мағыналары негізінде қалыптасады.

Осы мақал-мәтелдердің Жүсіп Баласағұнның Құтты Білік дастанында қолданылуы туралы лингвистикалық шолу жасағымыз келеді.

Құтты Білік дастанын тек қана әдеби мұра деп қарау біржақтылық болар еді. Оның жалпы түрік тілдес халықтар тарихындағы әдебиеттану, тілтану, тарих, мәдени-тарихи қатынастар саласындағы алатын орны, маңызы мен мәні аса зор. Бұл тұрғыда қазақ халқының да рухани-кәмелеттену жолының күретамыры Жүсіп Баласағұнның эстетикалық әлемінде жатыр.

Поэманың философиялық-эстетикалық таным өзектері, мәтіннің образды-семантикалық құрылысындағы ерекшеліктер мен заңдылықтар түрік поэзиясының төл сипаттарын саралауға да мүмкіндік береді. Адамзат өмірінде ерекше маңызды адамшылық, имандылық хақындағы, өмір, тіршілік жайлы тұжырымдардың, ырым-нанымға, танымға айналып кеткен қағидадай әдет-ғұрып, салттарының бедерлі белгілерінің ескі мұра беттерінен, өлең шумақтарынан, ұшқыр сөздерден, мақал-мәтелдерден көрінуі тарихи көркем танымның, тарихи поэтиканың, тарихи сананың мағыналы заңдылықтары.

Құтты Біліктегі мақал-мәтелдердің қазіргі түркі тілдерінің барлығында кездесетіні анық. Яғни бұл дастанның тарихилығын білдіреді. Бұл жайында профессор И. В. Стеблеваның: “Первым оригинальным сочинением тюркоязычной художественной литературы до сих пор считается поэма XI в. Кутадгу Билиг Юсуфа Баласагунского. ...памятник XI в. Кутадгу Билиг является первым произведением классической тюркоязычной литературы, которая в творчестве отдельных поэтов просуществовала вплоть до XX в.” (Стеблева, 1965).

Қазіргі қазақ тіліне тән, етене жақын сөзді, сөз орамдарын, атаулар мен терминдерді, антропонимдерді шығарманың кез-келген бәйітінен тізбелеп келтіруге әбден болады. Біз оны ғалымдар мен тілшілер үлесіне қалдырып, аудару үстінде байқалған қанатты сөз тіркестерін, қазіргі мақал-мәтелдеріміздің бір кездегі яғни көне дәуірдегі дәні болып табылатын бірқатар бәйіттерге назар аударғымыз келеді. Тіл өнері туралы тарау тұтастай өнер алды – қызыл тілдің қадір-қасиетін, пайда-зиянын түсіндіруге арналған (EJ, 2007, s. 536b).

Құтты Білік дастанында қолданылған мақал-мәтелдерді мынадай кесте бойынша қарастыруға болады.

Бәйіт нөмірі	**Құдатғу Билик мәтіні бойынша**	**Қазақ тіліне аудармасы**	**Қазіргі қазақ тіліндегі мақал-мәтел**
163	Кішіг тіл ағырлар, булур құт кісі, Кішіг тіл ужузлар, йарыр ер башы.	Тіл кісіні қадірлі етер, бақ қонар, Тіл қор қылар, кететіғұн бас болар.	Кісіге қарап сөзін алма, Сөзіне қарап кісіні ал.
164	Тіл арслан турур көр ішіктә йатур, Айа әвліг әр сақ бащыңны йәйүр.	Есік баққан тіл - арыстан ашулы, Сақ болмасаң, жұтар, ерім, басыңды.	Аңдамай сөйлеген ауырмай өлер
167	Сөзіңні күдәзгіл башың бармасун, Тіліңні күдәзгіл тішің сынмасын,	Сөзіңді бақ, басың кесіп алмасын, Тіліңді бақ, тісің сынып қалмасын.	Басқа пәле тілден
176	Тіліг кәд күдәзгіл құдәзілді бас, Сөзұңні қысурқыл узатылды эйаш.	Тіліңді бақ, басың аман болады, Сөзді қысқарт, жасың ұзақ болады.	Ойнап айтсаң да ойлап айт.
211		Кісі көңлі түпсіз теңіз, ойласаң, Білім – інжу түбінде, анық, қойма сан. Кісі інжуді шығармаса теңізден, Тас не,	Асан қайғы: Таза мінсіз асыл тас, Көл түбінде жатады, Таза мінсіз асыл сөз, Ой түбінде жатады. Көл

		інжу не пайдасы не тегінде? Қара жердің қатында алтын тас болар, Егер шықса, бек басында тәж болар	түбінде жатқан тас, Жел толқытса шығады. Ой түбінде жатқан сөз, Шер толқытса шығады.
1319	Сәрінше кісі өз тіләкін табар, Сәріп тұрдашы ер өрұң құш тұтар.	Сабыр етсе кісі өз тілегін табар, Сабырмен тұрған ер (аңшы) ақ құс тұтар.	Сабыр түбі – сары алтын
1317	Қалы келсә өвкән қатығлан, сәрін, Сәрімліг кісінің сәвінші йарын.	Егер ашу-өкпең келсе, қатулан сабыр қыл, Сабырлы кісінің сүйініші алдында.	Сабырсыз қалар ұятқа, сабырлы жетер мұратқа
881	Өрұң сүт білә кірсә әдгұ қылық, Өлім тұтмағынша әвырмас йорық.	Ақ сүтпенен бірге сіңген жақсылық, Айнымайды еш, алғанша ажал, қапсыры	Сүтпен сіңген сүйекпен кетеді
883	Қарында төрұмыш қылын өгрәтік, Иағыз йер қатында кәтәр ай тәтік!	Іште біткен қылық, парыз мойныңа, Бірге кірер қара жердің қойнына?	
2579	Сөзүн сөксә иалқұқ ашытса тілін, Соңуккә сызық ол, көңілкә йалын.	Сөзбен сөксе – тілі ашытып қаныңды, Сүйек сыздап, жалын қабар жаныңды.	Таяқ еттен өтеді, Сөз сүйектен өтеді.
2580	Уруп бәрке башы бүтәр тәрк сөнәр, Тілің сөксә бүтмәс ашығы йылын	Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді, Сөз қалады, таяқ табы кетеді.	
274	Күміш көрсә иалцұқ (адам, кісі) көңүл тұтмаса, Иарағай аны шын форінитә тесе.		Алтын көрсе періште жолдан таяр

Сонымен қорытындылай келе айтарымыз, Құтты Білік мәтіні бойынша қолданылған мақал-мәтелдерді үш топқа бөліп қарастыруға болады: мағынасы мен құрылымы жағынан ұқсас мақал-мәтелдер, шығу тегі бірдей және толық және қысқа мақал-мәтелдер тек мағынасы сақталған мақал-мәтелдер болып табылады.

Kaynakça:

(EJ) (2007) *Әдеби Жәдігерлер. 5-том: Жүсіп Баласағұн. Құтты Білік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев*. Алматы: Таймас.

(KTTLM) (1988). *Қазақ Тілі Тарихи Лексикологиясының Мәселелері*. Алматы.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig. I. Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

_____ (1959). *Kutadgu Bilig. II. Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Баласағұн, Ж. (1986). *Құтты Білік. (Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған Асқар Егеубаев)*. Алматы: Жазушы.

Пермяков, Г. (1988). *Основы Структурной Паремиологии*. Москва.

Стеблева, И. В. (1965). *Поэзия тюрков V-VIII вв. н.э*. Автореф. дисс. … канд. филологических наук. М.

Kutadgu Bilig'de Geçen "Yol" İzleri Üzerine Bir Araştırma

Berdi SARIYEV*

Bilindiği gibi, her bir yeni yılı özel isimlerle adlandırmayı gelenek hâline getiren Türkmenistan devleti, 2018 yılını "Türkmenistan - Büyük İpek Yolu'nun Kalbi" yılı olarak ilan etmiştir. Biz de buna katkıda bulunmak amacıyla 2018 yılında Türkmen Türkçesinde "yol" kavramı üzerinde küçük bir araştırma başlatmıştık. Bundan sonra bu konuyu biraz genişletmek daha doğrusu "yol" kavramının tarihi izlerini öğrenmek amacıyla *Kutadgu Bilig* eserini baş kaynaklardan biri olarak aldık.

Öncelikle "yol" kavramının her bir alana yayılabilen bir kavram olduğunu belirtmeliyim. Karada, havada, suda, eğitimde, sanatta ve inançta da yol kavramını görebiliriz.

Türkmenlerin ananesine göre, yola çıkacak insan için eskiden gelen bir kural vardır. Eskiden gelen törede şöyle denilmektedir: *Ýola çyksaň, ýoldaşyňy düzet!* "Yola çıkmadan önce arkadaşınızı doğru seçin." Bu ve buna benzer tavsiyelerde bulunan Türkmenlerde yol ile ilgili temenni sözlerin sayısı da oldukça çoktur.

Yolcuyla karşılaşan insan ilk önce ona şunu söyler: *Ýol bolsun!* "Yol hayırlı olsun!" demektir. Yolcu ise ona şöyle cevap verir: *Hudaý halasa, bol bolsun!* "Allah hayırlı yolları çoğaltsın!" anlamında.

Bunun yanı sıra yolculara iyi dileklerde bulunmak için 'Ýoluňyz açyk bolsun! Sag gidip, aman geliň!', 'Ýoluňyz ak, ýoldaşyň Hak bolsun!' gibi deyimlerin de sıkça kullanıldığı görülmektedir.

Türkmenlerde "yol" kavramıyla ilgili kelimelerin bazı örnekleri: *ýüpek ýoly, ýürek ýoly, aýak ýoly, demir ýoly, howa ýoly, deňiz ýoly, dag ýoly, çöl ýoly, oba ýoly, şäher ýoly, bagt ýoly, söwda ýoly, giň ýol, dar ýol, gysga ýol, uzyn ýol, täze ýol, köne ýol, göni ýol, egri ýol…*

Türkmen dilinin söz varlığının iç rezervlerine göre zenginleşmesi 'yol' kelimesiyle de yapılmaktadır*: ýolagçy*: ýol + ýolag + ýolagçy (yolcu); *ýolbelet*: ýol + belet (rehber, kılavuz); *ýoldaş*: ýol + ýoldaş (arkadaş, yol arkadaşı); *ýolbaşçy*: ýol + ýolbaşçy (önder, başkan) …

Yolun dil ile yakınlığı nasıldır veya dil ile yolun arasında bir bağlantı kurabilir miyiz? Bunun yanıtı için ilk önce dil tartısının bir tarafına dili, diğer

* Doç. Dr., Türkmenistan.

tarafına ise yolu koymamız gerekmektedir. Bir başka deyişle bu iki kavramın arasında ortak bir bağlantının olduğunu ortaya koymalıyız.

Araştırmamızın sonucu olarak dil ile yolun arasındaki ilişkilerin aşağıdaki gibi ortak noktaların olduğunu tespit ettik.

Birinci ortak nokta. Her iki kavramın da iletme, aktarma ile ilgili olduğunu belirledik. Bundan yola çıkarak da dil ile yolu birleştiren ilk sağlam nokta olarak *iletişim*'i seçtik.

İkinci ortak nokta. Her iki kavramın da vasıta ile ilgili olduğunu belirledik. Bundan yola çıkarak da dil ile yolu birleştiren ikinci bir sağlam nokta olarak *araç*'ı seçtik.

Yolun araçları: ayak, araba, kervan, gemi, tren, otobüs, uçak…

Dilin araçları: dil, ağız, dudak, diş, ses, söz, deyim, cümle…

Üçüncü ortak nokta. İnsanoğlunun her iki kavrama da ihtiyacı vardır. Bu durum sosyal gereksinmeni gösterir. Bundan yola çıkarak da dil ile yolu birleştiren üçüncü bir sağlam nokta olarak *zorunluluk*'u seçtik.

Demek, "yol" ile insanlar birbirine ulaşıyorlar, "dil" ile ise haberlerini ulaştırıyorlar. Sonuçta, yol aramak, ulaşmak için dil ise sorumak, ulaştırmak için önemli olan düşünce olarak karşımıza çıkar.

Türkmenlerde işlek bir şekilde kullanılan *Sözlemäge dil gerek, gözlemäge ýol* "Konuşmaya dil lazım, araştırmaya yol." denilen deyim belki de "dil" ile "yol" kavramları arasındaki bağlatıyı ifade eden ilk örneklerden biridir. Bir başka deyişle, dilsiz söyleyiş, yolsuz ise arayış yoktur.

Türkmenlerde insan dünyası ile bağlı üç yol bulunmaktadır: *inmek, gelmek* (dünýä inmek, dünýä gelmek); *bolmak, yaşamak* (dünýäde bolmak, dünýäde yaşamak); *dönmek, gaýtmak* (dünýäden dönmek, dünýäden gaýtmak). Bilindiği üzere, bunlardan birincisi, bu dünyaya gelme yolu, ikincisi bu dünyada bulunma (kalma) yolu, üçüncüsü ise bu dünyadan gitme yoludur.

İniş ýoly, geliş ýoly, bir başka deyişle bu dünyaya gelme yolu. Türkmen Türkçesinde bu yol, *inmek* (dünyaya inmek) fiili ile de ifade edilmektedir. Aslında bu fiil (inmek) anlamına göre hareket anlatan bir fiildir. Bu hareket yol hereketidir, yukarıdan aşağıya inmektir.

İnsan, bu dünyaya dokuz aylık yoldan sonra gelir. Bu durum Türkmen millî şairi Mahtumkulu'nun satırlarında şöyle belirtilmektedir:

"*Bu nakildir, âdemoğlu, sen bu cihana geldin,*

Evvel atan belinden sızıp nihana geldin.

Atadan anaya varıp, bir katre kana geldin,

Anada suret olup, bu şirin cana geldin,

Dokuz ayı geçirip, güzel cihana geldin,

Anne sütünü emip, kundaklı beze geldin." (Mahtumkulu. Nihana geldin)

İnsanoğlu dokuz ayı geçirerek bu dünya, bu güzel cihana gelir. Bunu Mahtumkulu'nun kendi dilinden de öğrenebiliriz:

"*Baba belinden düştüm, ana rahmine geldim,*

Kırk kövn ile çıkıp, bir zerre kana geldim.

Bir cansız balığım ben, derya-ummana geldim.

Dört ay, on dört saatte dirildim, cana geldim,

Dokuz ay tamam oldu, sonra cihana geldim." (Mahtumkulu. Kana geldim)

Boluş / Galyş ýoly, bir başka deyişle bu dünyada bulunma, bu dünyada kalma yolu. Türkmen Türkçesinde bu yola *durmuş/ýaşaýyş/ömür ýoly* "hayat/yaşam/ömür yolu" da denilir. Ayrıca insanoğlu bu yolun yardımıyla diğer yolların hepsini görebilmektedir.

Gidiş ýoly, bu dünyadan gitmek yoludur. Başka bir deyişle buna bu dünyadan "ötmek" (geçmek) yolu da denilir.

Bundan başka da buna *soňky ýol* "son yol / son yolculuk", *gelmez ýol* "gelinmeyen yol" da denilmektedir.

Burada bir şeyin altını çizmemizi isabetli görüyorum. Çünkü Türkmenler konuşmada da yazı dilinde de "ölmek" fiilini kullanmaktan kaçınmaktadırlar. Ölmek fiilinin yerine *aýrylmak*, *aradan çykmak*, *ýogalmak*, *bergini bermek*, *amanadyny tabşyrmak*, *dünýäden ötmek*, *dünýäden gaýtmak*, *ýerini täzelemek*, *sanalgysy dolmak* gibi kelimeler veya deyimler kullanılır.

Ölmek ile eş anlamlı olan deyimlerden biri de *gaýdyş bolmak* "geri dönmek" fiilidir. Günümüzde Türkmenistan'ın kuzeyinde bulunan Daşoğuz ilinde yaşayan Yomutlar ölen kişi için *gaýdyş boldy* "geri döndü" veya *gaýdyş bolupdyr* "geri dönmüş" deyimlerini kullanmaktadırlar.

Gaýdyş bolmak "geri dönmek" deyimi 1962 yılında yayımlanmış Türkmen Dili Sözlüğüne alınmamış olsa bile 2016 yıldaki iki ciltlik sözlükte kendi yerini almıştır:

Gaýdyş bolmak, gepl. d. ýogalmak, aýrylmak, ölmek, dünýeden gaýtmak. *Abulhaýryň haçan, näçe ýaşynda dünýäden ötenligi anyk bolmasa-da onuň heniz Abusagydyň ýetginjek döwründe gaýdyş bolandygyny çaklamak mümkin*. (Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I, 2016, s. 411).

Türkiye Türkçesindeki anlamı: *Gaýdyş bolmak*, ağız dilinde, ölmek. *Abulhayır'ın ne zaman, kaç yaşında vefat ettiği kesin olmasa bile onun henüz Abusağıt'ın gençlik döneminde öldüğünü tahmin etmek mümkündür*.'

Türkmen Türkçesindeki *gaýtmak* "dönmek" fiili de yol ile bağlanıtısı olan bir fiildir. *Gidiş ýoluna* başka bir deyişle *soňky ýol*, (son yol / son yolculuk), *gelmez ýol* (gelinmez/dönülmez yol) da denilir. Maalesef bu yolu herkes geçmek zorundadır, bundan dolayı bu yola *soňky ýol* (son yol / son yolculuk) denilir.

Bu durum rahmetliyi edebiyete uğurlamak (Türkmen Türkçesinde *yollamak; ugratmak*) ile ilgilidir. Başka bir deyişle bu durum Türkmen Türkçesinde *soňky ýoluna ugratmak* "son yolculuğa uğurlamak" deyimiyle de anlatılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde kullanılan bir ifade ile "gelinmez yola gitmesi gereken yolcu" ata bindirilir. Bu at binilen değil, bindirilen bir attır. Bir başka deyiş ile bu ağaç attır. Ağaç at ise tabuttur.

Türkmen halk edebiyatında söz konusu durum hakkında şöyle satırlar bulunmaktadır:

"Agaç ata mündürseler,
Gelmez ýola gönderseler" (Türkmen halk döredijiligi)

Türkiye Türkçesindeki anlamı:

"Ağaçtan yapılmış bir ata bindirirseler,
Gelinmez / dönülmez yolculuğa göndürürseler"

Örnekteki *gelmez ýol*, bir taraftan son yolculuğu, diğer taraftan ise bu yol bize Türkmen masallarında karşılaştığımız üç yolu hatırlatıyor. *Barsa gelmez*, *gitse gelmez* de söz konusu yollardan biridir.

Edebiyatta, genellikle halk edebiyatında, yol kavramına büyük yer verildiği görülmektedir. Bu durum Türkmen halk masallarında, hikâyelerinde, destanlarında da kendi yerini almaktadır.

Örnek olarak Türkmenistan'ın batısında bulunan Balkan ilinde Barsagelmez denilen coğrafi bir isim var. Söz konusu ismi gözden geçirdiğimizde bunun yapısı bir bakıma birleşik kelime gibi başka bir taraftan da birleşik cümle gibi yine bir yandan da sıfat-fiil gibidir. Yapısal açıdan nasıl kalıpı olsa bile, bu ismin yol kavramıyla ilişkisinin olduğu bilinmektedir.

Türkmen halk masallarının bazılarında kahraman herhangi bir yere iş bitirmek için gitmek istediğinde aşağıdaki üç yoldan birini seçmeye mecbur olur:

Bunlardan birincisi: *Gitse, / barsa, geler* (gitse, gelir)

İkincisi: *Gitse, / barsa, gelmez* (gitse, gelmez)

Üçüncüsü: *Gitse, / barsa, geljegi-gelmejegi belli däl, gümana*. (belirsiz)

Bu yolların tehlikelisi de *Gitse / barsa gelmez ýoludyr*. Türkmen masallarındaki cesur kahraman çoğunlukla bu yolu seçer ve kendi başarısını gösterir.

Böylece, Barsagelmez ismi yol kavramıyla ilgilidir, sanatsal gerçeğin hayat (yaşam) gerçeğine açık bir şekilde yansımasının Türkmen örneğidir.

Ýoluň ölçeg abzaly "Yolun ölçü aleti". Yol, ölçülebilen bir mesafedir. Yolun ölçü aletine Türkmen Türkçesinde *tanap* denilmektedir.

Bundan başka da yolun iki tarafı bulunmaktadır: 1.Gidiş (Gidiş) tarafı. 2. Gaýdyş (Dönüş) tarafı. Yolun gidiş tarafı çıkış noktasından (ayrılma) varış (ulaşma) noktasına kadar olan mesafedir.

Gidiş tarapy

Çykyş ⟶ *Baryş*

Yolun dönüş tarafı ise varış (ulaşma) noktasından geliş noktasına kadar olan mesafedir.

Gaýdyş tarapy

Geliş ⟵ *Baryş*

Yolun da kendi ölçüsü bulunur. Türkmen Türkçesinde yolun ölçü birimine tanap denilir. Bu terim hakkında Türkmence sözlükte şöyle bir açıklama verilmektedir: *TANAP, 1.Ýüňden, çöpürden, zygyr süýüminden, kendir soýkasyndan işilen gysgarak ýüp. 2.kön. s. Gektaryň bäşden bir bölegine barabar bolan ýer ölçegi, ini-boýy 60 arçyna deň bolan ýer bölegi.*

Tanap tutmak *ýeriň çägini, meýdanyny tanap bilen ölçäp takyklamak.* " (TDDS, II, s. 382).

Türkiye Türkçesindeki anlamı: "TANAP, 1.Yünden, keçi kılından örülerek yapılan kısa ip. 2. eski kelime: Hektarın beşte bir kısmına eşit olan yer ölçümü, eni boyu 60 arşına denk gelen toprak parçası.

Tanap tutmak yer (toprak, arazi) ile ilgili herhangi bir sınırı, meydanı, alanı tanap ile ölçerek bilgilerini açıklamak." 1962 yılında yayımlanan Türkmence sözlükte "tanap" kelimesiyle ilgili şöyle açıklama ve örnekler verilmektedir:

Sözlüklerde yer alan açıklamalardan da görüldüğü gibi Türkmen Türkçesinde "tanap" kelimesi birçok kavramlarla sıkıca ilişki kurduğu açıktır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Degişlilik tanapy (aitlilik bağı),

Ömür tanapy (hayat bağı),

Umyt tanapy (ümit bağı),

Ýer tanapy (yer ölçü ipi),

Ýol tanapy (yol ölçü ipi),

Göz tanapy (göz ölçü ipi) …

Degişlilik tanapy (aitlilik bağı) insanın inancı ile sımsıkı ilişkilidir. Bu başka bir deyişle Türkmen Türkçesinde *baglylyk tanapy* (bağlılık bağı) da denilir. Seni yaratan Allah'tır, bundan dolayı onun yarattığı bir kul olarak Allah'a aitsin ve Allah'a bağlısın. Kısacası Allah'ın bağıyla bu dünyaya gelmişsin. Geldiğin günden itibaren sen Allah'ın bağıyla bağlanmışsındır. Nereye gidersen git, Allah'ın bağı seninle birlikte hareket etmektedir.

Halk arasında yaşayan bir düşünceye göre, Türkmenlerin konuşma dilinde *Herne, Allanyň özi tanapyndan dartsyn-da!*, *Alla janyň özi tanapyndan çeksin-dä!* "Umarım, Allah'ın kendi onun bağını tartar", "Allah'ın kendi onun bağını sağlam çeker" gibi deyimler çok işlek şekilde kullanılmaktadır. Bir kişinin iyi niyetliliği, iyiliği için söylenen deyimlerin temelinde yukarıda bahsettiğimiz insanın Allah'a olan bağlılığı ve onun bağı yatmaktadır.

Ömür tanapy (hayat bağı) insanın yaşamıyla ilgilidir. Bu bağlılık da Allah'a olan bağın bir çeşididir. Allah'ın insanoğluna verdiği ömür ile bağlıdır. Başka bir deyişle, insanın bu dünyada bulunmasının ölçü birimidir. Mahtumkulu, kendi babası Devletmehmet Azadi hakkında yazdığı "Atamyň" (Babamın) isimli ağıtında yaşam yolunu, ömür bağını görmek mümkündür:

Altmyş bäşde, nowruz güni, luw ýyly,

Turdy, ajal ýolun tusdy atamyň.

Bu dünýäniň işi beýlemiş, beli,

Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň. (Magtymguly Saýlanan Eserler, 1992, s. 64)

Türkiye Türkçesindeki anlamı:

"Altmış beşte, Nevruz günü, Luv yılı,

Kalktı ecel, yolun bastı babamın.

Tabi, bu dünyanın işi böylemiş,

Ömrünün bağını (ipini) kesti babamın."

Gözýetimde peýda bolan, ýiti gün şöhlesi bilen çaknyşanda alaw ýaly ýaldyraýan ýüzlerçe egri gylyjyň biriniň pereňliniňem ömür tanapyny kesäýmegi mümkindi. (Atajan Tagan. Keseki, Aşgabat, 2014, s. 51)

Türkiye Türkçesindeki anlamı:

"Ufukta meydana gelen, yiti Güneş ile çarpıştığında alev gibi parlayan yüzlerce eğri kılıçlardan birinin Fransiyalının hayat bağını kesmesi mümkündü."

Hem eski hem de çağdaş Türkmen edebiyatından aldığımız örneklerden de görüldüğü gibi *ömür tanapy* "hayat bağı" deyimi insanoğlunun yaşam süresi ile sıkı bağlantılıdır.

Umyt tanapy "umut bağı" insanın istek arzusu, ümidi ile ilgilidir. Bu bağlantının temelinde de insanoğlunun Allah'a olan inancı yatmaktadır. Bunun bir örneği de ağır hastalar için söylenen *Alladan umyt kesilmez* "Allah'tan umut kesilmez", *Umudyňy üzme!* "Umudunu kesme!" gibi deyimlerde görülmektedir.

Ýer tanapy "Yer ölçü ipi" yerin, toprağın ölçüsüdür. Arazi, tarla, ekilecek alan ile ilgilidir. Sözlüklerde açıklaması şöyledir: "Hektarın beşte bir kısmına eşit olan yer ölçümü, eni boyu 60 arşına denk gelen toprak parçası". "Tanap tutmak" deyimiyle ölçüldüğü bilinmektedir.

Bazı örnekler:

Oňa beýleki bendiler ýaly obanyň içinde arkaýyn gezmäge-de rugsat berilmeýär. Onuň daş örüsi Eýemyrat goňruň bir tanap melleginiň aňry çeti. (Atajan Tagan. Keseki, Aşgabat, 2014, s. 85)

Türkiye Türkçesindeki anlamı:

"Ona diğer tutsaklar gibi köyün içinde rahat dolaşmaya izin verilmiyor. Onun uzak örüsü Eyemırat Konur'un bir tanap arazisinin bittiği sınırı idi."

Ol iküç hepdäniň içinde bir tanap ýeri gyzyl dörjük edip çykdy. Bu iş gündize degişlidi. Agşamlaryna bolsa ýene şol aýylganç içgysgynçlyk başlanýardy. (Atajan Tagan. Keseki, Aşgabat, 2014, s. 120)

Türkiye Türkçesindeki anlamı:

"O, iki-üç haftanın içinde bir tanap yeri delik deşik yaparak kontrol etti. Bu çalışma gündüze aitti. Akşamları ise yine korkunç can sıkıcılık başlardı."

Ýol tanapy "yol ölçü ipi" yolun ölçüsüdür. Bu ölçü yolun uzunluğunu, mesafe arasını ölçer. *Tanap sökmek* "ölçü ipini açmak" ve *tanap külterlemek* "ölçü ipini sarmak / ölçü ipini toplamak" deyimleriyle ifade edilmektedir.

Tanap sökmek, gidiş yolunu ölçer; *tanap külterlemek* ise dönüş yolunu ölçer. Günümüzde bu kavramların yapısında biraz kısalmaların olduğu görülmektedir. Bu kısalmaları hesaba almayan bazı araştırmacılar doğru sonucu elde edememektedirler. Bunlardan biri gidiş yolu ile ilgilidir.

Bazı araştırmacılar "Gitmek sökmektir" (Türkmen Türkçesinde Metaforlar, 2003, s. 37) örneğini bir metafor örneği olarak sunmaktadırlar. Bu yanlıştır, aslı bilinmeden yapılan kısaltılmadır, hatta kısaltılmanın da kısaltılmasıdır. Çünkü bunun aslı Türkmen Türkçesinde *ýol tanapyny sökmekdir* "yol ölçü ipini açmaktır", dönüşü ise *yol tanapyny külterlemekdir* "yol ölçü tanapını geri sarmaktır, toplamaktır" deyimlerle anlatılır.

Buradan yola çıkarak aşağıdaki metaforları elde edebiliriz:

1. Gitmek ýol sökmekdir. (Gitmek yol açmaktır.)

2. Gaýtmak ýol külterlemekdir. (Dönmek yol sarmaktır.)

Her iki örnekte de "tanap" kelimesi düşmüştür. Bunun aslı yukarıda belirttiğimiz gibi *ýol tanapyny sökmekdir*, *ýol tanapyny külterlemekdir*; *ýer tanapyny sökmekdir*, *ýer tanapyny külterlemekdir*.

Göz tanapy "göz ölçü ipi" insanın göz ile görüş mesafesi, görebilme uzaklığı ile ilgilidir. Göz ölçü ipine genelde Türkmen halk edebiyatında karşılaşılmaktadır. *Alaja ýüp* "Alaca ip" deyimi göz ölçü ipi olarak kullanıldığı bu bulmacadan da anlaşılabilir: *Bir alaja ýüpüm bar, nirä uzatsam ýetýär*, "Bir alaca ipim var, nereye uzatırsam oraya ulaşır". Bunun cevabı ise insanın görüş organı olan gözdür.

Bundan başka da *göz ýetirmek* "anlamak, kavramak manasında" denilen deyimin aslını da iyi bilmemiz lazım. Belki bu deyimin temeli *göz tanapyny ýetirmek* "göz ölçü ipini ulaştırmak" deyiminden gelmiş olabilir.

Türkmen sözlükleri üzerine yapılan araştırma sonucunda Türkmenlerde yol ile ilgili *Ýol*, *Ýolaman*, *Ýolbars*, *Ýolberdi*, *Ýolgeldi*, *Ýolguly*, *Ýoldaş*, *Ýoldaşbaý*, *Ýoldaşmyrat*, *Ýoldurdy*, *Ýolly*, *Ýolmyrat*, *Ýolmämmet*, *Ýolnazar*, *Ýolsähet*, *Ýolum*, *Ýolçy* (Soltanşa Atanyýazow, Myrat Begliýew, Myrat Söýegow. Türkmen adam atlary, 1995, s. 144-145) gibi çok sayıda özel isimleri elde edildi. Türkmenlerin kullandıkları bu özel isimlerin hepsinin erkeklere ait olması da ilgi çekici bir konudur.

Türkmen sözlükleri üzerine yapılan araştırma sonucunda Türkmenlerde yol ile ilgili *Ýolguýy*, *Ýoldere*, *Ýolaşangyr*, *Ýolkesentakyr*, *Ýolöten*, *Ýolýaýla*, *Ýolludere*, *Ýolçilik* (Soltanşa Atanyýazow. Türkmenistanyň toponimik sözlügi. Aşgabat:1970, s. 128-129) gibi coğrafik isimler elde edildi.

Türkmen sözlükleri üzerine yapılan araştırma sonucunda Türkmenlerde yol ile ilgili bazı etnonim isimler görüldü:

1. *Ýolesen*, atalaryň bir tire-taýpasynyň adydyr. Nur atalara degişlidir. 'Ataların bir kabilesinin adıdır. Nur Atalara aittir.'

2. *Ýolly*, çowdurlaryň bir tire-taýpasynyň adydyr. Dyşky çowdurlara degişlidir. 'Çovdurların bir kabilesinin adıdır. Dış Çovdurlara aittir.'

3. *Ýoltak*, sakarlaryň bir tire-taýpasynyň adydyr. Gyzan sakarlara degişlidir. 'Sakarların bir kabilesinin adıdır. Kızan Sakalara aittir.'

4. *Ýolum*, salyrlaryň bir tire-taýpasynyň adydyr. Dänew etrabyna degişlidir. 'Salırların bir kabilesinin adıdır. Danev ilçesine aittir.'

5. *Ýoluň*, mary tekeleriniň bir tire-taýpasynyň adydyr. Burkazlara degişlidir. "Merv Tekelerin bir kabilesinin adıdır. Burkazlara aittir." (S. Atanıyazov. Slovar Turkmenskih etnonimov. Aşkabat, 1988, s. 67-68)

Türkmen sözlükleri üzere yaptığımız araştırmamızın sonucunda Türkmenlerde yol ile ilgili çok sayıda deyimleri ve atasözlerini elde ettik.

Kutadgu Bilig'de geçen "yol" izleri üzerine yaptığımız araştırmaya dikkatinizi çekmek istiyorum.

Araştırmalar sonucunda *Kutadgu Bilig*'de geçen "yol" ile ilgili 220'den fazla sözcük tespit edildi. Elde edilen verilerden yola çıkarak *Kutadgu Bilig*'deki farklı yolları izlemek mümkündür.

Dilimizdeki "yol" kavramının tarihi izlerini yakından öğrenmek amacıyla *Kutadgu Bilig*'de karşılaştığımız örneklerin hepsini detaylı bir şekilde irdelemeye çalıştık.

Bilimsel çalışmamız, kaynak aldığımız eserde "yol" kavramının çok sayıda özelliklerinin olduğunu gösterdi. Söz konusu eserde yola çıkılan yer veya yolun başladığı yer 36'ncı beyittir:

36. *Okıçı ol erdi bayattın saŋa,*

Sen ötrü ***köni yolka kirdiŋ*** *toŋa* (KB, I, 1991, s. 20)

"O Sana Tanrı tarafından gönderilen davetçi idi;

Sen bu sayede doğru yola girdin, ey yiğit" (KB, II, 1974, s. 14).

Görüldüğü gibi XI. yüzyıla ait tarihi kaynağın bu beyidinde geçen "yol" kavramıyla ilgili sözcükler şunlardır: *köni yol*; *köni yolka kirmek*. Bu örnek gösterilen sözcükler "yol" kavramıyla ilgili Türklerin kullandıkları eski deyimlerdir.

Eserde geçen "köni" sözcüğü günümüz Türkmencesinde *göni* şekilinde kullanılmaktadır. Türkmence sözlüklerde *göni* kelimesine şöyle açıklama verilmiştir: "1. Egri däl, oklaw ýaly, dogry, dos-dogry" diýlipdir we şol düşündiriş bolsa 'göni ýol' diýen durnukly aňlatma bilen delillendirilipdir (TDDS-I, 2016, s. 461) "Eğri olmayan, oklava gibi, düz, doğru, dopdoğru". Karşılaştırılan örneklerden de görüldüğü gibi bugün Türkmencedeki *göni ýol* deyimi XXI. yüzyılda da XI. yüzyıldaki gibi yapısını korumuştur. Türk dilinde ise bu sözcüğün yerine *doğru*, *düz* sözcükleri kullanılmaktadır.

Eserde geçen *köni yol* deyiminin başka bir şekili de *könilik yolı* örneğidir. Biz 'könilik yol' örneğinin *köni yol* örneğinden daha çok kullanıldığını tespit edildi.

1. Köni Yol: "Doğru, düz, adil" anlamında kullanılan bu deyimle eserin 36, 382, 393, 3056, 5855,6632. beyitlerinde karşılaşılmaktadır.

382. *Ödürdi törütti yaruttı köŋül,*

Köni yol öze tuttı köŋlüm amul (KB, I, 1991, s. 52)

"Seçti, yarattı ve gönlünü aydınlattı;

Gönlümü iman içinde, doğru yol üzerinde tuttu" (KB, II, 1974, s. 38).

Bilindiği gibi insan yaratılışında tek bir yol bulunmaktadır. Yüce Allah insanları birbirinden seçerek, onları gönüllerine göre bu yola yönlendirir. Bu yol hakikatın köni (doru) yoludur.

393. ***Köni yol*** *öze tüz tuta bir mini,*

Suçulma meniŋdin bu imân tonı (KB, I, 1991, s. 54)

"Beni doğru yol üzerinde doğruluğa sevk et,

Üzerimden bu iman libasını çıkarma" (KB, II, 1974, s. 38).

3056. *Seniŋdin kolur men basut küç bile,*

Köni yol *öze tut mini sen yüle* (KB, I, 1991, s. 314)

"Sana niyaz ederim, yardımın ve kudretin ile

Doğru yola yönelt, bana destek ol" (KB, II, 1974, s. 225).

İnsanı iyi dileklerinden biri de kendini doğru yola yönlendirmesini ve daima bu yolan ayırmamasını Allah'tan istemesiyle ilgili isteğidir. Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzere konuşan, insandır. O, her zaman dinleyenden (Allah'tan) ricada bulunmaktadır.

4407. ***Köni yol*** *tutayın tese yinçgelig,*

Boğuzuğ arıtğu ay kılkı silig (KB, I, 1991, s.443)

"Çok ince olan bu doğru yolda yürümek istersen,

Ey temiz kalplı insan, önce yediğinin halal olmasına dikkat et" (KB, II, 1974, s. 319).

Doğru (köni) yoldan yüremenin, doğru yolu tutmanın temel şartlarından biri de helal yemek, haramdan uzaklaşmaktır. Bu inanca Türkler çok eski zamanlardan beri hizmet etmişlerdir. Bunun kesin bir örneğini de aşağıdaki satırlarda görülmektedir.

5855. *Tilekim bu ol kör kerekim bu ol,*

Aça bersü teŋri ***köni*** *edgü* ***yol*** (KB, I, 1991, s. 580)

"Arzum ve bana lazım olan da budur,

Tanrı doğruluk ve iyilik yolunu açık tutsun" (KB, II, 1974, s. 418).

6632. *Üküş halknı ıdtı bu irsel ajun,*

Köni yolda *azdı kişi ked köre* (KB, I, 1991, s. 653)

"Bu vefasız dünya birçok insanlardan yüz çevirdi,

Ne kadar insanlar doğru yoldan şaştılar, buna iyice dikkat et" (KB, II, 1974, s. 476).

Örneklerden de görüldüğü gibi köni *yol* deyiminin kavram açısından genellikle din, inaçla ilgili olduğu görülmektedir.

2. Könilik Yolı: "Könilik" kelimesinin aslı "köni" sözcüğünün kökünden türemiştir. Türkçe olan kelimenin (könilik) anlamı Arapça olan 'hakikat', 'adalet' gibi kelimelerin anlamıyla eşdeğerdir.

360. *Katığlan yanılma* ***könilik yolın****,*

Yigitlik yava kılma asğın alın (KB, I, 1991, s. 50)

"Gayret et, doğruluk yolundan şaşma,

Gençliği heder etme, ondan faydalanmasını bil" (KB, II, 1974, s. 36).

Yukarıdaki satırlardan da görüleceği gibi Türkler genç yaşta *könilik* yoluyla "hayatın hakiki, gerçek yolu" tanışırlar. Bu yolda gerek olan tecrübeleri toplarlar. Gençlerin bu yolda yanılmasına asla izin verilmez.

Türklerin eskiden beri devam edip gelen geleneğine göre beyliğin temeli doğruluktan oluşturuldu. Bu durum eserde şöyle ifade edilmiştir: 819. *Bu beglik ulı kör könilik turur, köni bolsa begler tiriglik bolur*. (KB, I, 1991, s. 99). Bu yargıya dayalı düşünceleriyle eski dönemlerde Türkler kağanları, hanları, sultanları, beyleri kendi kurdukları devletlerini yönetmişlerdir. Onların her yerde ön planda tuttuğu baş şiarı *könilik* "adillik, adaletli olma" olmuştur.

821. *Könilik öze boldı beglik ulı,*

Bu beglik köki ol ***könilik yolı*** (KB, I, 1991, s. 99)

"Beyliğin temeli doğruluk yol üzerine kurulmuştur,

Doğruluk yolu beyliğin esasıdır" (KB, II, 1974, s. 70).

Böylece eski Türkler adaletin temelini de '*könilik*' üzerine oturtmuşlardır. Bu durum hakkında eserin "Hukümdar Kün-Toğdı Ay-Toldı'ya Adalet Vasfını Söyler" başlıklı bölümünde şöyle denilir:

809. ***Könilik*** *özele keser men işig,*

Adırmaz men begsig ya kulsıg kişig (KB, I, 1991, s. 98)

"Ben işleri doğruluk ile hallederim,

İnsanları, bey veya kul olarak, ayırmam" (KB, II, 1974, s. 69).

Örnekten de anlaşılacağı gibi *könilikte* ayrım yoktur. İnsanlar arasında beg veya kul ayırımı asla olmamalıdır. *Könilik* (doğurluk, adillik) temelinde bu düşünce yatmaktadır.

860. *Maňa ay* ***könilik*** *kayu ol köni,*

Anıň birle yalňuk yarutsa küni (KB, I, 1991, s. 103)

"Bana doğruluğu anlat, hangi şey doğrudur,

İnsan onunla gününü nasıl aydınlatır" (KB, II, 1974, s. 73).

861. *Kayunı ayurlar* ***könilik yolı****,*

Negü teg bolur bu könilik ulı (KB, I, 1991, s. 103)

"Hangi yola doğruluk yolu derler,

Bu doğruluğun mahiyeti nedir" (KB, II, 1974, s. 73).

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzerine eserde geçen *Könilik yolu* nedir, neden ona *könilik yolu* diye ad verirler, bunun aslı, temeli nedir, insanlar bundan nasıl yararlanırlar gibi çok sayıdaki soruların yardımıyla ***könilik, könilik yolu*** kavramı detaylı bir şekilde açıklanmaktadır.

Eserde ***könilik, könilik yolu*** kavramının temelindeki iki başlıca kaynaktan da söz açıldığı görülmektedir.

1842. *Bu iki bile boldı yalŋuk uluğ,*

Bu ikin oŋarur ***könilik yoluğ*** (KB, I, 1991, s. 201)

"İnsanoğlu bu ikisi ile yükselmiştir,

O doğruluk yolunda bu iki şey ile muvaffak olur" (KB, II, 1974, s. 140).

Yukarıdaki satırlarda geçen iki şeyden biri *ukuş* (akıl), diğeri ise *bilig* (bilgi) olarak açıklanmaktadır. Demek Türklerin eskiden beri devam edip gelen düşüncesine 'köniliğin' temelinde akıl ile bilgi yatmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi beyliğin temeli doğruluktur. Bu durumda "küvez", "küvezlik", "köñli uluğ" gibi kavramlar *könilik* kavramıyla örtüşmemektedirler.

2115. *Küvez kör kereksiz ne köŋli uluğ,*

Küvezlik azıtur ***könilik yoluğ*** (KB, I, 1991, s. 228)

"Bey mağrur, kabadayı ve kibirli olmamalı,

Gurur insanı doğru yoldan çıkarır" (KB, II, 1974, s. 159).

2244. *Begi edgü bolsa ne köŋli tili,*

Tutar işçileri ***könilik yolı*** (KB, I, 1991, s. 239)

"Beyin sözü ve gönlü iyi olursa,

Onun hizmetinde bulunanlar doğruluk yolunu tutarlar" (KB, II, 1974, s. 168).

Yukarıdaki satırlarda bey ile onun işçilerinin arasındaki ilişkiden söz açılmaktadır. Bu ilişkinin temel dayanağı beye bağlıdır, daha doğrusu, bunun temeli beyin iyi dili ve gönlünden kaynaklanmaktadır. Bundan şöyle sonuca varılabilir yani beyin iyi dili ve gönlü işçileri doğru yola yönlendirmektedir. Bir başka deyişle, tatlı dil ve iyi gönül doğruluk yolunu tutmanın sağlam unsurlarıdır.

2307. *Boş azad kişi barça edgü kulı,*

Sen edgü kılu aç ***könilik yolı*** (KB, I, 1991, s. 245)

"Hür ve serbest insanların hepsi iyilik kuludur,

Sen iyilik yaparak, doğruluk yolunu aç" (KB, II, 1974, s. 168).

Her bir insana iyilik yapmak Türklerin çok eskilerden gelen geleneklerindendir. Bu düşüncenin birçok delilleri bulunmaktadır. Bunlardan biri de *Ýagşylyga ýagşylyk her kişiniň işidir, ýamanlyga ýagşylyk är kişiniň işidir* "İyiliğe iyilik her bir kişinin işidir, kötülüğe iyilik ise er bir kişinin işidir" denilen deyimin atasözüne dönüşmesiyle açıklamayı isabetli bulunmaktadır.

Buradaki sonucu şöyle açıklamak mümkündür: İyilik yapmak doğru yolu açmanın temel şartıdır.

2755. *Özi korkar erse bayatka kalı,*

Bu er tutğa şeksiz ***könilik yolı*** (KB, I, 1991, s. 288)

"Eğer kendisinde üstelik Allah korkusu da varsa,

Bu kimse, şübhesiz, doğruluk yolunu tutar" (KB, II, 1974, s. 204).

Könilik (doğru) yolu tutmanın yine bir tarafı da korkuyla ilgilidir. Türklerin eskiden gelen düşüncesine göre her kişide mutlaka korku olmalıdır. Başka bir deyişle, her bir insan Bayat'tan (Tanrı'dan) korkmalıdır. Bayat'tan (Tanrı'dan) korkmak demek doğru yolu tutmak demektir.

4807. *Hava arzu boynı sımağınça öz,*

Könilik yolıŋa *kirümez et öz* (KB, I, 1991, s. 481)

"Kendi nefis ve hevesin başını ezmedikçe,

Vücut doğruluk yoluna giremez" (KB, II, 1974, s. 347).

Görüldüğü gibi Türklerin eskiden gelen düşüncesine göre, doğruluk yoluna girmenin kendine özgü kuralları vardır. Bunlardan biri de nefsin, hevesin, arzu ve isteğin boynunu kırmaktır. İnsan her zaman kendi nefsine hâkim olmalıdır. Aksi takdirde o insanın doğruluk yoluna girmesi mümkün değildir.

4874. *Yanut birdi ögdülmiş aydı tilin,*

Özüm uktı emdi ***könilik yolın*** (KB, I, 1991, s. 487)

"Ögdülmiş cevap verdi ve:

-Şimdi ben hakikat yolunu anladım-dedi" (KB, II, 1974, s. 351).

4876. *Köni sözlediŋ söz bütünlük bu ol,*

Munıŋda narukı neçe egri yol (KB, I, 1991, s. 487)

"Doğru söyledin, hakikat budur,

Bundan başkası hep eğri yoldur" (KB, II, 1974, s. 352).

Yukarıda geçen örneklerin sonucunda yaşamın temel kurallarını oluşturan doğru yol ile eğri yolun arasındaki ince ve önemli özelliklerin bilinmesi şarttır.

4994. *Anı kodtı tuttı* ***könilik yolın****,*

Kirür men könilikke köndüm bilin (KB, I, 1991, s. 498)

"Şimdi o bundan vaz geçti ve doğru yola girdi,

Ben de bu yola giriyorum, onun arzusunu yerine getireceğim, emin ol" (KB, II, 1974, s. 352).

5172. *Bekütmek tilese bu beglik ulı,*

Törü birgü tutğu ***könilik yolı*** (KB, I, 1991, s. 516)

"Bu beyliğin temelini sağlamlaştırmak istersen,

Huküm ederken, daima doğruluk yolunu tutmalısın" (KB, II, 1974, s. 373).

Bilindiği gibi eski Türk beyliklerinin de kendine özgü sert kuralları olmuştur. Bu kurallar gereğince Türk beyleri yasa çıkarmak istediğinde her zaman doğruluk yolunu seçmişlerdir.

5400. *Könilikte azmış özüm ay uluğ,*

Ayu berdiŋ emdi ***könilik yoluğ*** (KB, I, 1991, s. 537)

"Ey ulu, ben doğrulukta ayrılmışım;

Sen şimdi o yolu bana gösterdin" (KB, II, 1974, s. 387).

XI. asra ait tarihi kaynakta yer alan *könilikte; könilik yolug, könilik yoluğ ayu bermek* gibi kelimeler yolla ilgili sözcüklerdir. Burada *ayu birmek* deyim yolla ilgili en eski deyimlerden biridir. Yol göstermek, yol söylemek, doğru yola yönlendirmek, doğru adresi söylemek anlamında kullanılmaktadır.

5410. *Bu iki neŋig kim unıtsa kalı,*

Anıŋdın yıradı ***könilik yolı*** (KB, I, 1991, s. 537)

"Eğer bir kimse bu iki şeyi unutursa,

O doğruluk yolundan uzaklaşır" (KB, II, 1974, s. 388).

Bu satırlar doğruluk yolu için insanlara iki şeyin unutulmamasını hatırlatmaktadır. Bunlardan birini ölümünü, diğeri ise kendini unutmamaktır. Eğer, insan ölümünü ve kendini unutursa, o zaman onun doğruluk yolundan uzaklaşacağı kesindir.

5756. *Çığay bay bolup ol bayusa kalı,*

Anıŋdın kiter terk ***könilik yolı*** (KB, I, 1991, s. 571)

"Eğer bir fakir kimse servete kavuşursa ve zenginleşirse,

Doğruluk yolundan çabucak ayrılır" (KB, II, 1974, s. 412).

Diğer bir hatırlatma ise varlık, mal, mülk, zenginlikle ilgilidir. Bu hatırlatma önce fakir olan ve sonra zenginleşen kişilerle ilgilidir. Bu tür insanların bazen doğruluk yolunu terk ettiklerini hatırlatmayı hedef etmektedir.

6088. *Köni bol yitürme* ***könilik yolın****,*

Bu yol iltge arzu tilekke bilin (KB, I, 1991, s. 604)

"Dürüst ol, doğruluk yolundan ayrılma,

Bil ki, insanı dilek ve arzularına bu yol ulaştırır" (KB, II, 1974, s. 436).

Yukardaki satırlardan görüldüğü gibi dürüst olmanın temel kaynağı köni yolu kaybetmemektir, bir başka deyişle köni yolu takip etmektir. Türklerin klasik düşüncelerine göre könilik yolu, insanları istek ve arzularına ulaştırır. Bu nedenle insanların könilik yolunu yitirmemesi gerekmektedir.

3. Uzun Yol: Eski dönemlerden beri kullanılagelen *uzun* kelimesi genelde yolun ölçüsüyle ilgili sıfatlandırma amaçlı kullanılmaktadır.

591. *Saŋa keldim oğrap* ***uzun yol*** *yorıp,*

Tilekke bu kün tegdim arzum kanıp (KB, I, 1991, s. 75)

"Sana gelmek maksadı ile uzun yollar yürüdüm,

Bugün arzuma kavuşup muradıma erdim" (KB, II, 1974, s. 53).

599. *Tapınmak üçün keldim evdin turup,*

Uzun yol *yorıdım saŋa yüz urup* (KB, I, 1991, s. 75)

"Evimden kalkıp, hizmet etmek için, buraya geldim,

Sana gelmek için uzun yollar yürüdüm" (KB, II, 1974, s. 54).

837. *Meniŋ me özüm bu* ***uzun yol*** *yorıp,*

Saŋa keldi emgep hem artuk arıp (KB, I, 1991, s. 101)

"Ben de bu uzun yolu yürüyüp

Ve çok zahmet çekip, yorularak, sana geldim" (KB, II, 1974, s. 71).

1417. *Yüz utru turur bu* ***uzun yol*** *sefer,*

Ukuşluğ bu yolka azuk ked iter (KB, I, 1991, s. 159)

"Önünde uzun bir yol, bir sefer vardır,

Akıllı olan bu yol için azığını iyice hazırlar" (KB, II, 1974, s. 111).

1473. *Okığçı kelürke anunğu kerek,*

Uzun yol *yorırka itingü kerek* (KB, I, 1991, s. 164)

"Davetçinin gelmesine hazırlanmak ve

Uzun yol yürümük için, hazırlık yapmak gerektir" (KB, II, 1974, s. 114).

Örneklerden de görüldüğü gibi *uzun yol* deyimi çoğunlukla "yürümek" (yöremek) fiiliyle birlikte kullanılmaktadır.

4. Edgü Yol: Çok eskilerden beri kullanılagelen *edgü* kelimesi çoğunlukla yolun özelliğiyle sıfatlandırma amaçlı kullanılmaktadır.

872. *İlig aydı edgü iki türlüg ol,*

Munıŋda biri çın tutar ***edgü yol*** (KB, I, 1991, s. 104)

"Hükümdar: -Iyi insan iki türlü olur-dedi:

Bunlardan biri doğrudan doğruya iyilik yolunu tutar" (KB, II, 1974, s. 74).

Bu satırlardan çıkan sonuç şöyledir: Kendilerinin tuttukları yollarına göre insanlar ikiye ayrılırlar. Bunlardan biri *edgü yolu* tutan insanlardır. İnsanların çoğu bu yolu tutarlar.

1488. *Bar erse kalı bu tapuğçı hakı,*

Sebeb bol munı ***edgü yolka*** *okı* (KB, I, 1991, s. 166)

"Eğer bu hizmetkârın sende bir hakkı varsa,

Sebep ol ve onu iyi yola sevket" (KB, II, 1974, s. 115).

1685. *Atasın yitürdüm munukı oğul,*

Ata ornı tuttı bulup ***edgü yol*** (KB, I, 1991, s. 186)

"Babasını kaybettim, fakat işte oğlu,

Doğru yolda yürüyerek babasının yerini aldı" (KB, II, 1974, s. 130).

Örnek gösterdiğimiz satırlara göre, atanın (babanın) yerini tutmak *edgü yolu* bulmaktır. Bunun bir başka örneğine de *ata kesbi ogla halal* (baba mesleği oğul için helal bir meslektir) denilen atasözünde rastlıyoruz.

2163. *Bütün can üzülse umunç tut uluğ,*

Bayat birge edgüke ***edgü yoluğ*** (KB, I, 1991, s. 232)

"Can çıksa dahi, ümidini kesme; inan ki,

Tanrı iyiye iyi yol gösterir" (KB, II, 1974, s. 162).

2990. *Boş azad kişi barça edgü kulı,*

Bularka aça birgü ***edgü yolı*** (KB, I, 1991, s. 309)

"Hür ve serbest insanlar hep iyiliğin kuludurlar,

Bunlara her vakit iyilik yolunu açık bulundurmalıdır" (KB, II, 1974, s. 220).

Eski Türklerin inancına göre, karakteri iyi olan insanlara Tanrı da iyi yolu gösterirmiş, onları amaçlarına ulaştırırmış.

3263. *Mini edgeke yet özüŋ edgü bol,*

Kişi edgü erdin tüzer ***edgü yol*** (KB, I, 1991, s. 331)

"Beni iyiliğe doğru götür, kendin iyi ol,

İnsan iyi insanlara bakarak, yolunu düzeltir" (KB, II, 1974, s. 239).

Yukarıdaki satırlardan "edgü" dörtgeni ortaya çıkar. Bunun her bir köşesinde birer "edgü" kavramı yer almaktadır: *edgüke yetmek, edgü bolmak, edgü er, edgü ẏol*.

3508. *Kişi edgüsi kör unıtmaz özin,*

Kayuda yorısa teler ***edgü yol*** (KB, I, 1991, s. 352)

"İnsanların iyisi gaflete düşmez,

Nereye giderse orada doğru yolu arar" (KB, II, 1974, s. 256).

Bu örnekte iyi bir kişinin özelliklerinden söz açılmaktadır. Onun kendini unutmayan insan olduğundan bahsedilmektedir. Onun bu karakteri her yerde 'edgü yolu' aramasının göstergesidir. Kısacası, buradan karakteri iyi, kendini bilen insanın yolu da her zaman iyidir denilen özete ulaşmak mümkündür.

3972. *İligniŋ tileki saŋa edgü ol,*

Bu edgü içinde tiler ***edgü yol*** (KB, I, 1991, s. 400)

"Hükümdarın senin hakkındaki düşüncesi iyidir,

Bu iyilik ile yetinmeyip, daha iyiye doğru yol arıyor" (KB, II, 1974, s.).

Bu örnekte hükümdarın her zaman iyilik arzu ettiğinden bahsediliyor. Üstelik onun daima "edgü yol" dilediğinden söz açılmaktadır. Sonuçta, yine iyi arzu ile iyi yol birleşiyor.

4366. *Takı bir bilig kör bu tüş ilmi ol,*

Tüşese yoruğlı açar ***edgü yol*** (KB, I, 1991, s. 439)

"Bir ilim de rüya ilmidir,

Rüya görünce, yoran kimse onu hayra çevirir" (KB, II, 1974, s. 316).

Yukarıdaki örnekte geçen "edgü yol" rüya yorumuyla ilgilidir. Bilindiği gibi rüya yorumu çok eski dönemlerden beri devam etmektedir. Türklerde rüyaların yorumunun her zaman iyiliğe, hayıra vesile olması istenmektedir. Hatta rüya yorumunu yapan kişi ilk önce *Pygamber ýorgudy bolsun!* "Bu yorum, Peygamberimizin yorumu olsun!" dedikten sonra yoruma başlarmış.

5. Çığaylık Yolı: Genelde bu yol insanın kötü karakterleriyle ilgilidir. Aşağıdaki örneğin yardımıyla insanın kötü yola düşmesine engellemek olmak istenmektedir.

1335. *Bu iki kılıktın ıduk kut kaçar,*

Ol erke ***çığaylık yolını*** *açar* (KB, I, 1991, s.)151

"Bu iki hareketten mübarek saadet kaçar,

Bunlar insana fakirlik yolunu açar" (KB, II, 1974, s. 106).

Yukarıda geçen beyitte iki tane kötü kakarterden kutun (mutluluğun / bereketin) kaçtığını ve bunun sonucunda da insana 'çığaylık ýolunun' açıldığından söz edilir. Bu kötü karakterlerden biri zina etmek, diğeri ise şarap içmektir.

2096. *Bor içme ayâ borçı boğzı kulı,*

Bor içse açıldı ***çığaylık yolı*** (KB, I, 1991, s. 226)

"Ey içki düşkünü, boğazının esiri, içki içme,

İçki içersen sana fakirlik yolu açıldı demektir" (KB, II, 1974, s. 158).

Örnekte de görüldüğü gibi "çığaylık yolu" içki içmekle ilgilidir. Bu satırlardan çıkarılacak sonuç şöyledir: İçki içmek 'çığaylık yoluna' girmektir, fakirlik yolunu açmaktır.

6. Yinçge Yol: Adından da belli olduğu gibi bu bölümde semantik açıdan zor, karışık, çetin, ağır olan ince yoldan söz açılır. Bu deyim (yinçge yol) genelde ibadet, dinî inançlarla ilgili kullanılmaktadır. Bunun bazı örneklerini aşağıdaki satırlarda görmek mümkün:

3986. *Bayatığ tapuğ birle bulmaz kulı,*

İdi ***yinçge yol*** *bu tapuğçı yolı* (KB, I, 1991, s. 402)

"Kul Tanrıyı ibadet ile bulmaz,

Kulun yolu çok ince bir yoldur" (KB, II, 1974, s. 289).

4376. *Munıŋda basa emdi yulduzçı ol,*

Baka körse yetrü idi ***yinçge yol*** (KB, I, 1991, s. 440)

"Bunlardan sonra da müneccimler gelir,

İyice dikkat edersen bunların da yolu ince yoldur" (KB, II, 1974, s. 316).

Yukarıdaki satırda geçen *yinçge yol* deyimi müneccimlerle ilgili kullanılmaktadır. Bilindiği gibi onların çalışmaları inceliği talep eden mesleklerden biridir.

6082. *Usanma katığlan yükünŋni yinit,*

Yoluŋ kılda yinçge *özünŋni könit* (KB, I, 1991, s. 603)

"Gafil olma, gayret et, yükünü hafiflet,

Yolun kıldan incedir, doğru yürü" (KB, II, 1974, s. 435).

Dinî inançla ilgili kullanılan deyimlerden biri de *kıld yinçge yol* "kıldan ince yol" deyimidir. Bu yolun yardımıyla insanın kendini doğruluğa, dürüstlüğe hazırlaması gerekmektedir.

7. Tapuğçı Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *tapugçı yolı* deyimidir. Bu deyim dinî inançla ilgili kullanılmaktadır.

2951. *İligke ötündüm* ***tapuğçı yolı****,*

Negü teg tapınğu beginе kulı (KB, I, 1991, s. 305)

"Hizmetkârların yolunu ve kulun beyine

Nasıl hizmet etmesi lazım geldiğini hükümdara arz ettim" (KB, II, 1974, s. 217).

3986. *Bayatığ tapuğ birle bulmaz kulı,*

İdi yinçge yol bu ***tapuğçı yolı*** (KB, I, 1991, s. 402)

"Kul Tanrıyı ibadet ile bulmaz,

Kulun yolu çok ince bir yoldur" (KB, II, 1974, s. 289).

4093. *Katığlanğu begke tapuğ yazmasa,*

Tapuğçı yolında *oŋın azmasa* (KB, I, 1991, s. 413)

"Gayret etmeli, beye karşı hizmette kusûr etmemeli ve

Hizmet yolundan şaşmamalıdır" (KB, II, 1974, s. 296).

8. Ulug Yol: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *ulug yol* deyimidir. Eserde büyük yola yakın oturmamak tavsiye edilmektedir. Bunun nedeni bellidir, çünkü sürekli hareketlilik, devamlı işlek olan yol insanı rahatsız edecektir.

4545. ***Uluğ yolka*** *tutma sen ev bark yakın,*

Tokığay yoduğ sen munı ked sakın (KB, I, 1991, s. 456)

"Evin-barkın büyük ve işlek yollara yakın olmasın,

Sana zararı dokunur, bunu iyice düşün" (KB, II, 1974, s. 329).

4727. *Yorıyu turuğlı bu barkın kişi,*

Uluğ yolda *itmez bu ev bark işi* (KB, I, 1991, s. 473)

"Bu büyük yolda yalnız dinlenmek için,

Bir az duran yolcu ev bark yapmaz" (KB, II, 1974, s. 342).

9. Din Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *din yolı* deyimidir. Eserde insan hayatının iki yoldan ibaret olduğunu ifade edilmektedir. Biri din yolu, diğeri ise dünya yoludur.

3214. *Kalı bardıŋ erse tapuğ kılğalı,*

Tapuğ kendte kılğıl bu ol ***din yolı*** (KB, I, 1991, s. 327)

"Eğer ibadet etmek için oraya gittin ise,

İbadeti şehirde kıl, din yolu budur" (KB, II, 1974, s. 236).

3434. *Saŋa küç kılur erse küçkey kalı,*

Keçürgil anı sen bu ol ***din yolı*** (KB, I, 1991, s. 345)

"Eğer zalim sana zulum ederse,

Sen onu affet, din yolu budur" (KB, II, 1974, s. 251).

6498. *Bu ol* ***din yolı*** *hem bu dünya yolı,*

Bu yolça yorı yolda azma ulı (KB, I, 1991, s. 641)

"Bunlardan biri din yolu, biri de dünya yoludur,

Bu esaslı yoldan şaşma" (KB, II, 1974, s. 465).

10. Dünya Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *dünya yolı* deyimidir. Eserde hayatın iki yoldan ibaret olduğunu ifade edilmektedir. Biri din yolu, diğeri ise dünya yoludur.

6498. *Bu ol din yolı hem bu* ***dünya yolı****,*

Bu yolça yorı yolda azma ulı (KB, I, 1991, s. 641)

"Bunlardan biri din yolu, biri de dünya yoludur,

Bu esaslı yoldan şaşma" (KB, II, 1974, s. 465).

11. Söz Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *söz yolı* deyimidir. Bu yol dil, anlamla ilgili bir yoldur. Eserde yer alan deyimden yola çıkarak şu sonuca ulaşabiliriz: Yazı yazmak söz yolunu açmaktır.

3893. *İlig aydı arzuŋ bu erse kalı,*

Bitig me bitiyin açıp ***söz yolı*** (KB, I, 1991, s. 392)

"Hükümdar: -Eğer arzun bu ise,

Söze yol açmak üzere, mektup da yazayım- dedi" (KB, II, 1974, s. 282).

"Yazı, mektup" anlamında gelen *bitig* kelimesinin yerine bugün Türkmencede 'petek' kelimesi kullanılır.

12. Mani Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *mani yolı* deyimidir. Bu yol, dil, söz, anlamla ilgili bir yoldur. Eserde bilgili insanın dilinin her zaman anlam yolunu açtığından bahsedilmektedir. Bu durum ise dil ile yolun birbiriyle bağlantısının olabileceği hakkındaki görüşü daha da güçlendirmektedir.

2521. *Negü tir eşitgil ukuşluğ tili,*

Ukuşluğ tili açtı ***mani yolı*** (KB, I, 1991, s. 265)

"Akıllı insan ne der, dinle,

Akıllının dili mana yolunu açmıştır" (KB, II, 1974, s. 187).

13. Selamet Yolı: Eserde geçen *selamet yolu* da yol kavramıyla ilgili deyimlerden biridir. Bu deyimin bir tarafı da insanlık ve insan medeniyetiyle ilgilidir. İnsan hiçbir zaman kendini unutmamalıdır, gelecek mutluluğun yolunu kapatmamalıdır.

4535. *Özüŋni unıtma yaŋılma yorık,*

Kelir kutka yapma ***selamet yoluğ*** (KB, I, 1991, s. 455)

"Kendini unutma, hareketlerinde doğru yoldan şaşma,

Saadetin yolunu kapatma ki, o sana sağ salim erişebilsin" (KB, II, 1974, s. 328).

5055. *Selam ol kişike* ***selamet yolı****,*

Selam kıldı erse uruldı ulı (KB, I, 1991, s. 505)

"Selam insana selamet yoludur,

Kim selam verirse karşısındakine teminat vermiş olur" (KB, II, 1974, s. 365).

14. Uştmah Yolı: "Cennet yolu" anlamına gelen *uştmah yolı* mecazi anlamdadır. Bu deyimin yardımıyla doğanın özelliğine dikkat çekilmektedir.

63. *Toğardın ese keldi öŋdün yili,*

Ajun itgüke açtı ***uştmah yolı*** (KB, I, 1991, s. 23)

"Şarktan bahar rüzgârı eserek geldi,

Dünyayı süslemek için, cennet yolunu açtı" (KB, II, 1974, s. 16).

15. Ağırlık Yolı: Eserde geçen *ağırlık yolu* da yol kavramıyla ilgili deyimlerden biridir. Bunun anlamı değerli, güvenilir, itibarlı yol demektir. *Uçuzluk yolu* ise bunun karşıtıdır.

845. *Begin ked sevindürse tapnur kulı,*

Açıldı bu kulka ***ağırlık yolı*** (KB, I, 1991, s. 102)

"Hizmet eden kul beyini çok memnun ederse,

Bu kul için itibar ve ihsan kapıları açılmış olur" (KB, II, 1974, s. 72).

1756. *Beginе yarağlığ körünse kulı,*

Aŋar ötrü açğu ***ağırlık yolı*** (KB, I, 1991, s. 192)

"Ancak kulun işin ehli olduğu görüldükten sonra,

Bey ona izzet ve ihsan kapısını açmalıdır" (KB, II, 1974, s. 134).

4856. ***Ağırlık tilese ayu birdi yol****,*

Uçuzluk yolın ma seçe birdi ol (KB, I, 1991, s. 485)

"İtibarlı olmak istersen, bunun yolunu göstermiştir,

İtibarsızlık istiyorsan onun da yolunu çizmştir" (KB, II, 1974, s. 350).

16. Uçuzluk Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *uçuzluk yolı* deyimidir. Bu yol olumsuz bir yoldur. *Ağırlık yolu* ise bunun karşıtıdır. Bu örnekte itibarlı ve itibarsız yol karşılaştırılmaktadır.

4856. *Ağırlık tilese ayu birdi yol,*

***Uçuzluk yolın** ma seçe birdi ol* (KB, I, 1991, s. 485)

"İtibarlı olmak istersen, bunun yolunu göstermiştir,

İtibarsızlık istiyorsan onun da yolunu çizmiştir" (KB, II, 1974, s. 350).

17. Egri Yol: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *egri yol* deyimidir. Doğru yolun (köni yol) zıddı olarak karşılaşıyor. Eserde *köni* ve *eğri* kavramlarıyla ilgili aşağıdaki örneklere rastlamak mümkündür:

1583. *Negü teg keçer bu keçigli künüŋ,*

*Könimü yorır sen ya **egri yoluŋ*** (KB, I, 1991, s. 175)

"Günlerin nasıl geçiyor,

Doğru mu yürüyorsun, eğri yolda mısın?" (KB, II, 1974, s. 122).

4876. *Köni sözledіŋ söz bütünlük bu ol,*

*Munıŋda narukı neçe **egri yol*** (KB, I, 1991, s. 487)

"Doğru söyledin, hakikat budur,

Bundan başkası hep eğri yoldur" (KB, II, 1974, s. 352).

18. Arzu Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *arzu yolı* deyimidir. Kul yaşadığı sıkıntıyı, çektiği yük ve zahmeti ortadan ayırmalıdır. Sonuçta ise kul beyinin arzu ettiği yolu açmalıdır.

1883. *Baş ağrıġ yük emgek kötürse kulı,*

*Begiŋge aça birse **arzu yolı*** (KB, I, 1991, s. 206)

"Kul sıkıntı, yük ve zahmetleri ortadan kaldırmalı,

Beyine arzu ettiği yolları açmalıdır" (KB, II, 1974, s. 143).

19. Mihnet Yolı: Bu deyim de yol kavramıyla ilgilidir. Bu yolun bir tarafı da dünya yoluyla bağlantılıdır. Eserde dünya, tatsız bir mihnet yoluna benzetilmektedir.

3586. *Tiriglik tatığı bu erse kalı,*

*Tatığsız-turur dünya **mihnet yolı*** (KB, I, 1991, s. 360)

"Hayatın zevki eğer bu ise,

Dünya tatsız bir mihnet yoludur" (KB, II, 1974, s. 261).

20. İsiz Yol: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *isiz yol* deyimidir. Bu yolu iyi bir yol değildir. Bu yolun özelliği insanları hep kötülüğe doğru yönlendirmesidir. Dolaysıyla bu yol insanlarda kötü iz bırakan bir yoldur.

5739. ***İsiz yolka*** *tartğay iligni isiz,*

İsizler işini tüzüp kodğa iz (KB, I, 1991, s. 569)

"Kötü insan hükümdarı da kötülüğe sevkeder,

Kötülere hizmet eder ve böylelikle kötü bir iz bırakır" (KB, II, 1974, s. 410).

21. Tiriglik Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *tiriglik yolu* deyimidir. Anlamı hayat, yaşam yolu demektir. Eserde hayat yoluna, özellikle başkaların yaşam yoluna dikkatlı olunması hatırlatılmaktadır.

3648. *Neçe andağ erse bu dünya hâli,*

Açığ kılma özke ***tiriglik yolı*** (KB, I, 1991, s. 367)

"Bu dünyanın hâli her ne kadar dediğin gibi ise de,

Sen kendisine hayatı o kadar zehir etme" (KB, II, 1974, s. 265).

22. Hatır Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *hatır yolu* deyimidir. Bu yolun kendine has özelliği vardır. Bunun ince yol ile bir sırada konulmasıdır.

4393. *Kılıçta yitigrek bularnıŋ tili,*

Yana kıldı yinçge bu ***hatır yolı*** (KB, I, 1991, s. 442)

"Buların dili kılıçtan daha keskindir ve

Kalplarının yolu ise kıldan incedir" (KB, II, 1974, s. 318).

23. Şeriat Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *şeriat yolu* deyimidir. Eserde insanlara şeriat yolunu tutma konusunda tavsiyede bulunulmaktadır.

5552. *Ağırla bularığ negü aysa kıl,*

Şeriat yolı *tut boyun bir egil* (KB, I, 1991, s. 551)

"Onlara izzet ve ikrâmda bulun ne derlerse yap,

Şeriat yolunu tut, hükümlerine itiraz etme ve önlerinde hürmetle eğil" (KB, II, 1974, s. 398).

24. Kişilik Yolı: Yol kavramıyla ilgili deyimlerden biri de *kişilik yolı* deyimidir. Her bir insana ait olan ve olması gereken bir yoldur kişilik yolu. Bu yolun temelinde her bir kişinin karakteristik özelliği yatmaktadır. Bu yolda ulaşılacak hedef şudur: Kişi olmak, inşalara karşı kişilik yapmak, kişilik yolu kendin için yüksek unvan olarak taşımak.

5788. *Kişilik kıl ay er kişi bol uluğ,*

Kişi mundağ urdı ***kişilik yoluğ*** (KB, I, 1991, s. 574)

"Ey mert insan, insan ol ve bu vasfınla yüksel,

İnsan insanlık yolunu böyle tarif etti" (KB, II, 1974, s. 414).

25. Azuklar Yolı: Bazı insanların karekteristik özellikleri yol kavramının üzerine yüklendiği de görülmektedir. Bunun bir örneği de *azuklar yolu* denilen deyimde yer almaktadır.

385. *Üdürdi adırdı kötürdi mini,*

Azuklar yolından *kiterdi mini* (KB, I, 1991, s. 53)

"O seçti, ayırdı, beni yükseltti,

Beni yolunu şaşırmışlar arasından uzaklaştırdı" (KB, II, 1974, s. 38).

26. Vefalığ Kişiler Yolı: Yol kavramıyla ilgili bazı deyimlere insanların karekteristik özellikleri de yüklenmiştir. Sonuçta *vefalı insanların yolu* denilen deyimlerden ders alınmış olduğu da görülmektedir.

3016. *İdi yakşı urduŋ kişilik ulı,*

Bu ol çın ***vefâlığ kişiler yolı*** (KB, I, 1991, s. 311)

"İnsanlığın temelini çok iyi tesbit ettin,

Gerçekten vefalı insanların yolu budur" (KB, II, 1974, s. 222).

Yolçıň Ukuş Kiňeşçiň Bilig Bolmak. Türklerdeki *ýolbaşçy* (başkan) , *ýolbaşçylyk* (başkanlık), *ýoldaş* (yol arkadaşı), *ýanýoldaş* (hayat arkadaşı, eş) , *ýolagçy* (yolcu) gibi birçok düşünceler "yol" kavramıyla ilgilidir. *Ýola çyksaň, ýoldaşyňy düzet* "Yola çıkacaksan öncelikle yolculukta doğru arkadaşını seç", *Ýolagçy ýolda ýagşy* "Yolcu yolunda gerek" denilen fikirlerle yola çıkan Türkler eski dönemlerde yolculukta akıl ile bilime de çok önem vermişlerdir. Bunun kesin örneğini *Kutadgu Bilig* eserinde de görmek mümkündür:

5209. *Kılıkıŋ köni tut kılınçıŋ silig,*

Ukuş bolsu yolçıŋ kiŋeşçiŋ bilig (KB, I, 1991, s. 519)

"Tavrın doğru ve hareketin temiz olsun,

Yoldaşın akıl ve müşavirin bilgi olsun" (KB, II, 1974, s. 375).

Yolunu Yañılmamak: Türkler insanlara hiçbir zaman yollarını yanılmamasının tavsiye etmişlerdir. Gönül ile dili doğru (köni) tutmanın daima faydalı olduğunu hatırlatmışlar. İnsanlığın büyük bir hayat dersi olduğunu söyleyip asla kendini unutmamaya davet etmişlerdir.

5210. *Köŋül til köni tut kör erdem uluğ,*

Özüŋni unıtma ***yañılma yoluğ*** (KB, I, 1991, s. 519)

"Gönül ve dili doğru, fazileti ise, yüksek tut,

Gaflete dalma ve yolunu şaşırma" (KB, II, 1974, s. 376).

Yıldızlarla Yol Bulmak: Doğa ile içiçe yaşan eski Türklerin bazı ilginç yöntemlerinin olduğu da bilinmektedir. Bunlardan biri de gözyüzündeki yıldızların yardımıyla yol bulma yeteneğidir. Onların bu başarısı hakkında *Kutadgu Bilig* eserinde geçen aşağıdaki satırlardan bilgi alabiliyoruz:

129. *Bir ança yarutmış halayıkka ol,*

Bir ança kulavuz bulur ***yitse yol*** (KB, I, 1991, s. 29)

"Bir kısmını halk için aydınlatmıştır,

Bir kısmı kılavuzdur, insan yolunu kaybederse, bunlarla bulur" (KB, II, 1974, s. 20).

Gök Yüzüne Yol Bulmak: Türklerde gökyüzüne olan yol kavramı çok eskilerden beri devam eden bir meseledir. Günümüzdeki "hava yolları" düşüncesinin aslında, temelinde Türklerin eski dönemde kullanıdığı *kök yolı*, *kökke yol* gibi tarihi fikirleri yatmaktadır. *Kutadgu Bilig* eserinde de buna ait bazı örnekler vardır. Bunlardan biri de ilim, bilim, eğitimle ilgilidir.

208. *Kamuğ edgülükler bilig asğı ol,*

Bilig birle buldı mesel kökke yol (KB, I, 1991, s. 37)

"Bütün iyilikler bilginin faydasıdır,

Bilgi ile göğe dahi yol bulunur" (KB, II, 1974, s. 26).

1322. *Seringil serinmek eren kılkı ol,*

Serinse bulur er mesel kökke yol (KB, I, 1991, s. 149)

"Sabırlı ol, sabretmek er kişinin işidir,

İnsan sabrederse göğe bile yol bulur" (KB, II, 1974, s. 105).

Yukarıda geçen örnekte insana öğüt verilmektedir ve bunun yanı sıra da ondan her zaman sabırlı olması istenmektedir. Sabırlı insanın gökyüzüne kadar gidecek yolu bulabileceğinden bahsedilmektedir. Eski Türklerin kulladığı *serinmek* fiili sabırlı olmak manasındadır. Günümüz Türkmencedeki *Sabırlı gul dura-bara şat bolar* "Sabırlı insan git-gide mutluluğa ulaşır" deyimi Türklerin eski görüşüyle örtüşmektedir.

1518. *Bahil koldı barça kadaşlarka ol,*

Tiler boldı canı yaşıl kökke yol (KB, I, 1991, s. 169)

"Bütün akrabaları ile helalleşti,

Canı mavi göğe doğru yol almak istedi" (KB, II, 1974, s. 118).

3673. *Rica havf bu iki kanat sanı ol,*

Bu ikin uçuğlı bulur kökke yol (KB, I, 1991, s. 369)

"Rica ile havf, bu ikisi iki kanat gibidir,

Bu ikisi ile uçan göğe yol bulur" (KB, II, 1974, s. 267).

Bu örnekte iki tane kanattan söz edilmektedir. Bu sembolik kanatlardan biri rica, diğeri ise korkuyla ilgili kanatlardır. Bunun sonucu şöyledir: İnsanoğlu her zaman rica etmeyi bilmeli ve Allah'tan da korkmayı unutmamalıdır. Bunlardan her biri birer kanata benzer, bu kanatların yardımyla insan gökyüzüne giden yolu bulabilir.

Yoluň Oňça / Solça Gelmek. Türklerde yol ile ilgili birçok deyimler bulunmaktadır. Bunlardan biri de *Yoluň Oňça Gelmek* (olumlu / başarılı) ve *Yoluň Solça Gelmek* (olumsuz / başarısız) deyimleridir. İşin rast gelmesi veya başarısız olması yine "yol" kavramıyla ilgilidir. Bunun tarihi izleri günümüz Türkmencede herhangi bir işle ilgili kullanılan *Oň bolsun! Oňuna başlasyn!* gibi iyi dileklerde görülmektedir.

1392. **Yoluŋ oŋça kelse** itildi işiŋ,

Kalı **solça kelse** ulıp çal başıŋ (KB, I, 1991, s. 156)

"Yolun sağa doğru ise, işin yolundadır,

Eğer sola doğru ise, inleyerek, başını yerden yere çal" (KB, II, 1974, s. 109).

Yağuşmaz, Kavuşmaz Yollar: Bu bölümde birbirleriyle barışmayan, kendi aralarında anlaşamayan iki yoldan bahsedilmektedir. Bir başka deyişle, din yolu ile dünya yolu birbiriyle barışamayan yollar olarak belirtilmektedir.

5311. *Bu din dalı dünyâ dalı karşı ol,*
Yağuşmaz ikigün yolı yarşı ol

5312. *Bu din dünya birle birikmeki sarp,*
Kavuşmaz ikigün munı bilse tap

5313. *Birisi yağusa birisi tezer,*
İki birle tutsa kişi yol azar (KB, I, 1991, s. 528-529)

"Din dalı ile dünya dalı birbirine karşıdır,
İkisi birbirine yaklaşmaz, bunların yolu birbirini keser"

"Dinin dünya ile birleştirilmesi güçtür,
Bu ikisi bir araya gelmez, bunu bilmek kâfidir"

"Biri yaklaşırsa, diğeri kaçar,
İkisini birlikte tutmak isteyen kimse yolunu şaşırır" (KB, II, 1974, s. 382).

Yukarıda geçen satırlardan da görüldüğü gibi bu dünya ve öbür dünya veya din ile dünya birbirine denk gelmeyen yollardır. Bu ikisini bir arada tutmak, bunları birbiriyle barıştırmak veya bir araya getirmek imkânsızdır.

Şehirde Yol Güvenliği İçin Öneri: Türkler çok eski dönemlerde de kara yolların güvenliğini sağlamakla ilgili birçok tedbirler almışlardır. Bunun bazı örneklerini *Kutadgu Bilig* eserinden de görmek mümkündür:

5546. *Uluş kend içinde sen oğrığ arıt,*
Ümeg arkışığ yolda imin yorıt (KB, I, 1991, s. 551)
"Şehir ve kasaba içinde hırsızı ortadan kaldır,
Yolcu ve kervan emniyet içinde sefer et" (KB, II, 1974, s. 397).

5577. ***Üçünçi imin tut kamuğ yollarığ,***
Karakçığ sekerçig arıtğıl arığ (KB, I, 1991, s. 554)
"Üçüncüsü bütün yolları emin tut,

Yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır" (KB, II, 1974, s. 399).

Sonuç

Araştırmalar sonucunda *Kutadgu Bilig*'de geçen "yol" ile ilgili 220'den fazla sözcük tespit edildi. Elde edilen verilerden yola çıkarak *Kutadgu Bilig*'deki farklı yolları izlemek mümkündür.

Dildeki bu yollar yapısal özelliklerine göre de farklı gruplara ayrılabilir. Bunlar kelime çeşitleri açısından yapısına göre üç temel grup hâlinde gösterilebilir: "sıfat+yol"; "isim+yol"; "sayı+yol".

Kutadgu Bilig'de "sıfat+yol" kalıplı örneklerin fazla olduğu görülmektedir: (KB, 36) *köni yol*; (KB, 2550) *togru yol*; (KB, 1583) *egri yol*; (KB, 591) *uzun yol*; (KB, 4376) *yinçge yol*; (KB, 4545) *ulug yol*; (KB, 872) *edgü yol*; (KB, 5739) *isiz yol*…

Yapım eki *-lık/-lik* yardımıyla yapılan yollarda da ilgi çekici örneklerle karşılaşmak mümkündür: (KB, 360) *könilik yolı*; (KB, 845) *agırlık yolı*; (KB, 886) *yakınlık yolı*; (KB, 1335) *çıgaylık yolı*; (KB, 3648) *tiriglik yolı*; (KB, 3669) *kulluk yolı*; (KB, 4856) *uçuzluk yolı*; (KB, 5788) *kişilik yolı*…

Bundan başka da "isim+yol" kalıplı bazı örneklerle de karşılaşmak mümkündür: (KB, 63) *uştmah yolı*; (KB, 388) *savçı yolı*; (KB, 1883) *arzu yolı*; (KB, 2521) *mani yolı*; (KB, 3214) *din yolı*; (KB, 2110) *beg yolı*; (KB, 3856) *kul yolı*; (KB, 3986) *tapugçı yolı*; (KB, 3893); *söz yolı*; (KB, 6104) *ukuş yolı*; (KB, 6498) *dünya yolı*; (KB, 4817) *ölüm yolı*; (KB, 5055) *selamet yolı*; (KB, 5552) *şeriat yolı*; (KB, 385) *azuklar yolı*; (KB, 3016) *vefalı kişiler yolı*…

Kutadgu Bilig'de yol çeşitleri fazla olsa bile "sayı+yol" yapılı örnekler azdır: (KB, 6179) *iki yol*; (KB, 3671) *iki arakı yol*…

Eserde yol ile ilgili deyimlerle de karşılaşılabilir: (KB, 36) *yolka kirmek*; (KB, 37) *yol ayu birmek*; (KB, 46) *yoluna köñül bamak*; (KB, 766) *yol kılmak*; (KB, 1392) *yoluñ oñça gelmek*; (KB, 1392) *yoluñ solça gelmek*; (KB, 1518) *kökke yol bulmak*; (KB, 3669) *yol yañılmak*; (KB, 3972) *edgü yol tilemek*; (KB, 5092) *yolug açmak*; (KB, 5313) *yol azmak*…

Bunun yanı sıra eserde yol kavramıyla ilgili bazı özlü anlatımlarla da karşılaşmak mümkündür: (KB, 4817) *Kerek erse beg bol, kerek erse kul, uzun kalgu ermez, ölüm tuttu yol*; (KB, 5055) *Selam ol kişike selamet yolı*; (KB, 5209) *Ukuş bolsu yolıñ keñeşçiñ bilig*; (KB, 5210) *Özüñni unıtma, yanılma yolug*…

Kutadgu Bilig'de yolla ilgili bazı metaforik örneklere de rastlanmaktadır: (KB, 36) *Yol Dindir. Köni Hakk'tır. Köni Yolka Kirmek Hakk Dinine kirmektir.*

Yalavaç Savçıdır. Peygamber Köni Yolı Ayu Beren Savçıdır; (KB, 6519) *Savçı Köni Yolçılarıň Kılavuzu'dur…*

Kaynaklar

Авганова, З. А. (2007). *Национальный Характер как Объект Социально-Философского Анализа (на примере таджикской нации)*. Душанбе.

Битокова, С. Х. (2009). *Парадигмальность Метафоры как Когнитивного Механизма (на материале кабардинского, русского и английского языков)*. Нальчик.

Вятчанина, Т. Н. (2009). *Духовно-Религиозное Сознание и Формообразование в Храмовой Зодчестве Московской Руси (конца XIV-XVIIвв.)*. Москва.

Гарипова, Л. Р. (2007). *Концепты Татарской Языковой Картины Мира: Репрезентации в Лексеме "Дөнья"*. Казань.

Иванова, Т. В. (2002). "Ментальность, Культура, Искусство", *Общественные Науки и Современность.* № 6, с.168-177.

Мередов, А., Ахаллы С. (1988). *Түркмен Классыкы Эдебиятының Сөзлүги.* Ашгабат.

Непесов, Г. (1983). *Метафора Чепер Дилиң Мөхүм Серишдесидир*. Ашгабат.

Полежаев, Д. В. (2009). *Русский Менталитет: Социально-Философского Анализа.* Волгоград.

Современные Проблемы Российской Ментальности. (2005) *Материалы Всероссийской Научно-Практической Конференции*. Санкт-Петербург.

Arat, R. R. (1974). *Kutadgu Bilig II, Çeviri. 2*. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 202.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig. III İndeks*. (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul.

Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig, I Metin*. 3. Baskı. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Ankara: TDK Yayınları: 458.

Atanyýazow, S. (1970). *Türkmenistanyň Toponimik Sözlügi.* Ylym. Aşgabat.

_____ (1988). *Slowar Turkmenskih Etnonimow.* Aşhabad.

Atanyýazow, S. vd. (1995). *Türkmen Adam Atlary.* Aşgabat.

Berdıýew, R. (1958). *Häzirki zaman Türkmen dilinde goşma sözler*. Aşgabat.

Berkelıýew, K. (1983). *Türkmen Nakyllary we Atalar Sözi*. Aşgabat: Ylym.

Develioğlu, F. (2000). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük.* Ankara.

Geldımyradow, A. (1983). *Türkmen Edebî Dilinde Wariantlaşma*. Aşgabat.

Güjükow, S. (1997). *Alkyşlar-Dilegler Sözlügi*. Ylham. Aşgabat.

Hamzayev, M. vd. (1962). *Türkmen Diliniň Sözlügi*. TSSR Ilımlar Akademiyası. Aşgabat.

Hans, W. H. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. Türkçe Çeviri: Müjdat Kayayerli. Kayseri.

Jamal, G., Kafkasyalı, M .S. (2016). *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi.* Ankara.

Kyýasowa, G. ve diğerleri (2016). *Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I. II*. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat.

Lakoff, G., Johnson, M. (2005). *Metaforlar. Hayat, Anlam ve Dil*. Tercüme Gökhan Yavuz DEMİR. Ankara.

Öwezow, A. (1989). *Türkmen Dilinde Sözüň we Sözlük Sostawyň Ösüşiniň Ýollary*. Aşgabat.

Sarıbay, N. (2019). *Kutadgu Bilig'de 'Şair Sözü' ve Şairin Önemi*. Uluslararası Genç Türkologlar Sempozyumu. Bildiriler. Bişkek.

Saryýew, B. (1994). *Türkmen Sözleýşiniň Altyn Sözlügi*. Magaryf, Aşgabat.

Aksan, D. (1987). *Türkçenin Gücü*. Ankara.

Aksan, D. (2006). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara.

Kutadgu Bilig Kaç Beyitten Oluşmuştur?

Osman Fikri SERTKAYA*

1. Nüshalar

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı mesnevisinin hâlen üç yazma nüshası bilinmektedir. Bu üç nüshanın da aralarından ve sonlarından bazı sahifelerin kaybolması dolayısıyla elimizde *Kutadgu Bilig*'in tam metni yoktur. Bu yüzden de *Kutadgu Bilig* metninin kaç beyitten oluştuğu bilinmemektedir.

a) Bu üç yazmadan ilk bulunanı Herat'ta Uygur harfleri ile 1439 yılında istinsah edilen nüshadır. Hâlen Viyana Millî Kütüphanesinde bulunan bu yazmada 5971 beyit bulunmaktadır.

b) İkinci *Kutadgu Bilig* yazması Mısır'da Kahire Hidiv Kütüphanesinde (Şimdi Kahire Millî Kütüphanesi) kütüphanenin o zamanki müdürü Dr. Bernhard Moritz tarafından 1897 yılında bulunan, ketebe kaydı eksik, Arap harfleri ile yazılan nüshadır.

2015 yılında TDK tarafından yapılan renkli tıpkıbasıma "Ön Söz" yazan TDK Başkanı Mustafa Sinan Kaçalin'e göre yazmada 5.800 beyit bulunmaktadır. Ön Söz'den sonra yer alan "Giriş" bölümünde ise Kahire nüshasının 5.400 beyit olduğu yazılıdır. "Giriş" bölümünü yazanlar Mustafa S. Kaçalin ile Tursuncan İmin imzasını taşımaktadır. Rakam farklılığının tefsirini okuyuculara bırakıyorum.

c) Üçüncü *Kutadgu Bilig* yazması 1913 yılında Nemengan'da Muhammed Hacı İşan Lalereş adlı bir kitapseverin kütüphanesinde Zeki Velidi Togan tarafından bulunmuş ve tanıtılmıştır. Bilim âleminde Fergana nüshası adı ile tanınan yazma hâlen Taşkent Şarkşinaslık Enstitüsünde bulunmaktadır.

2015 yılında TDK tarafından yapılan renkli tıpkıbasıma "Ön Söz" yazan TDK Başkanı Mustafa Sinan Kaçalin'e göre yazmada 6.107 beyit bulunmaktadır. Ancak Viyana nüshasının "Giriş Bölümü"nü yazan Mustafa Sinan Kaçalin ile Tursuncan İmin'e göre Fergana nüshasında 6.095 beyit bulunuyormuş. Rakam farklılığının tefsirini de okuyuculara bırakıyorum.

2. Nüshaların ilk yayımları

a) Hermann Vámbéry Uygur harfli yazmadan seçtiği 915 beytin transkripsiyonunu 1870 yılında Insbruck'ta yayımlamıştır.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi.

Hermann Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, uigurischer Text mit transcription and übersetzung nebst einem Uigurisch-Deutschen Wörterbuche und lithografierten Facsilime aus dem Originaltexte des Kudatku Bilik*, Insbruck, 1870, IV+258 s.

b) Wilhelm Radloff, Bernhard Moritz'in bu yazmayı bulmasından sonra 1898'de *Kutadgu Bilig*'in Viyana ve Kahire nüshaları üzerinde çalışmaya başlamıştır. İlk yazısının başlığı şudur:

Wilhelm Radloff, Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kutadgu Bilik", *İzvestiya İmparatorskoy Akademii Nauk (= Bulletin de l'Academie İmperiale des Sciences de St. Petersburg*), IX/4, 1898, s. 309-319.

Wilhelm Radloff 1910 yılında da iki nüshanın transkripsiyonu ile çevirisini yayımlamıştır.

Wilhelm Radloff, *Das Kudatku Bilig Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun, Theil II, Text und Übersetzung nach dem Handschriften von Wien und Kairo*, St. Petersburg, 1910, XIV+228 s.

c) Reşid Rahmeti Arat, 1926 yılından itibaren *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasını karşılaştırmaya başlamıştır. Rahmeti'nin ilk yazısı şudur:

Gabdurraşid Rachmatullin, "Qutadgu Bilig", *Ungarische Jahrbücher*, VI/1-2, 1926, s. 154-158.

Ancak Arat, *Kutadgu Bilig*'in nüshalardan herhangi birini esas almamıştır. Reşid Rahmeti Arat'ın bilinen üç nüshayı karşılaştırarak hazırladığı ve 1947 yılında transkripsiyon cildini Türk Dil Kurumunda yayımladığı metin, Latin harfli dördüncü nüsha olmak durumunda olup 6.645 beyti ihtiva etmektedir. Bu transkripsiyonun çevirisi de 1959 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

1947 yılından sonra yayımlanan bütün *Kutadgu Bilig* yayımlarına Reşid Rahmeti Arat'ın yayımladığı 6.645 beyitli metin esas alınmıştır. Benim görebildiğim son *Kutadgu Bilig* yayımı Mir Sultan Osmanov tarafından Fergana yazması esas alınarak hazırlanan 2013 yılının Haziran ayında Şincan Üniversitesinin yaptığı yayındır. Bu yayın da 6.645 beyit ihtiva eder. Ancak R. R. Arat'ın transkripsiyonunun dipnotlarında metindeki 6.645 beytin dışında 33 beyit daha bulunduğunu da burada bildirelim. Böylece Arat'ın *Kutadgu Bilig* transkripsiyonunun 6.678 beyitlik metin ihtiva ettiğini söyleyebiliriz.

3. Kur'an-ı Kerim kaç ayetten oluşmaktadır?

Burada *Kutadgu Bilig*'in beyit sayısı ile ilgili olarak Kur'an-ı Kerim

ayetlerinin sayısı konusunda bilgi vermem gerekiyor.

Kur'an-ı Kerim ayetleri konusunda Basra, Medine, Mekke ve Kufe âlimleri ayrı sayılar vermişlerdir. Sebep olarak da surelerin başındaki besmelelerin ve bazı surelerin başında bulunan huruf-ı mukatta adlı harflerin müstakil ayet sayılıp sayılmaması ile surelerdeki durak yerlerinin farklı sayılmalarını göstermişlerdir.

Kur'an-ı Kerim, Basralılara göre 6.205, Medine âlimlerinden Ebu Cafer'e göre 6.210, Şeybe İbn Nisah'a göre 6.214, İmam Nafi'ye göre 6.217, Mekkelilere göre 6.220 ve Kufelilere göre 6.236, İbn Abbas'a göre 6.616 ayettir. Ancak ünlü tefsirci Zemahşeri'nin verdiği 6.666 ayet sayısı genellikle kabul görmüştür.

Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982; Osman Keskioğlu, *Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*, Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 1989, s. 128; *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul, s. 180.

4. *Kutadgu Bilig* kaç beyitten oluşmaktadır?

Reşid Rahmeti Arat'ın üç yazma üzerinden kurduğu dördüncü metnin 6.645 beyit ihtiva ettiğini, ancak Arat'ın 33 beyti de dipnotunda verdiğini yukarıda söylemiştim. Yani toplam olarak 6.678 (= 6.645+33) beyitlik bir metin elimizde bulunmaktadır.

Benim *Kutadgu Bilig*'in beyit sayısı hakkındaki tahminim şöyledir: Yusuf Has Hacib samimi bir Müslüman'dır. Dolayısıyla *Kutadgu Bilig*'in beyit sayısının Zemahşeri'nın Kur'an ayetleri için verdiği 6.666 olması gerekmektedir. Kısacası Yusuf Has Hacib, Kur'an'ın her ayeti için bir beyit yazarak dinimizin kitabına olan saygısını göstermiştir.

5. Sonuçlar

5.1. R. R. Arat'ın *Kutadgu Bilig* neşrinin dipnotlarında verilen 33 beytin dökümü şöyledir: A (Herat) yazmasından 30 beyit; B (Fergana) yazmasından 2 beyit; C (Kahire) yazmasından 4 beyitten mükerrer olmayan 1 beyit. Toplam 33 beyit. Bu 33 beyitten 21'i metne taşınırsa 6.666 beyit bulunur. Geriye kalan 12 beyit *Kutadgu Bilig*'deki beyitlerin varyantı olmalıdır. Mesela 5.415. beytin varyantları A'da 5.414 ve 5.418. beyitler olarak gözükmektedir.

5.2. Ben bu görüşümü 2005 yılında Londra'da yapılan "Türkler" sergisinin *Turks. A Journey of a Thousand Years, 600-1600*, başlıklı kitabında İngilizce olarak yayımladım. (Osman Fikri Sertkaya, "Kutadgu Bilig. Knowledge Befitting (a Ruler) of Jusuf of Balasaghun, copied by Hasan Kara Sail Şems", *Turks. A Journey of a Thousand Years, 600-1600*, London, 2005, s. 384-385). 14

yıldır bana bir itiraz gelmedi. Şimdi de konuyu Türk meslektaşlarım ile paylaşıyor ve onların bu konudaki görüşlerini bekliyorum.

6. *Kutadgu Bilig*'in dipnotlarında verilen beyitleri

45. beyitten sonra	(A/16-18)'den	üç beyit	s. 99
291. beyitten sonra	(A/11) den	bir beyit	s. 136
474. beyitten sonra	(A/7)'den	bir beyit	s. 163
476. beyitten sonra	(A/9)'dan	bir beyit	s. 163
600. beyitten sonra	(A/17)'den	bir beyit	s. 185
625. beyitten sonra	(A/12)'den	bir beyit	s. 189
647. beyitten sonra	(A/35; C/1)'den	bir beyit	s. 193
903. beyitten sonra	(A/29)'dan	bir beyit	s. 236
1183. beyitten sonra	(A49/35-A50/1)'den	iki beyit	s. 280-281
1248. beyitten sonra	(A/5-6)'dan	iki beyit	s. 291
1298. beyitten sonra	(C/14)'ten	bir beyit	s. 299
1443. beyitten sonra	(A/32 ~ C/4)'ten	bir beyit	s. 320
1495. beyitten sonra	(A/15)'ten	bir beyit	s. 328
1506. beyitten sonra	(A/27)'den	bir beyit	s. 330
1564. beyitten sonra	(A/23)'ten	bir beyit	s. 338
1779. beyitten sonra	(B/4)'ten	bir beyit	s. 372
1987. beyitten sonra	(A/16)'dan	bir beyit	s. 405
3868. beyitten sonra	(A/37)'den	bir beyit	s. 676
4089. beyitten sonra	(B/13)'ten	bir beyit	s. 710
4180. beyitten sonra	(A/15)'ten	bir beyit	s. 724
4267. beyitten sonra	(A/33)'ten	bir beyit	s. 736
4335. beyitten sonra	(A/24)'ten	bir beyit	s. 747
4525. beyitten sonra	(A/8)'den	bir beyit	s. 776
5292. beyitten sonra	(A/4)'ten	bir beyit	s. 889
5414. beyitten sonra	(A/32)'den	bir beyit	s. 906-907
5418. beyitten sonra	(A/3)'ten	bir beyit	s. 906-907
5436. beyitten sonra	(A/22)'den	bir beyit	s. 909
5437. beyitten sonra	(A/24)'ten	bir beyit	s. 910
5947. beyitten sonra	(A/23)'ten	bir beyit	s. 984-985

755. beyitten sonra	(C/14-15)'ten	bir dörtlük	s. 211
4221. beyitten sonra	(C/..)'ten	bir dörtlük	s. 730

Karışıklıklar için bk. s. 540-541; s. 714-715; s. 730 ve sonrası.

Kutadgu Bilig ve *Hayretü'l Ebrar* Temelinde Gökyüzü, Yıldızlar ve Evren

Mehtap SOLAK SAĞLAM*

1. Giriş: *Kutadgu Bilig* ve *Hayretü'l Ebrar*

İslami Türk edebiyatının en eski verimi olan *Kutadgu Bilig*, Balasagunlu Yusuf tarafından kaleme alınan bir başyapıttır. "Kişileri her iki dünyada 'kut'a (saadete) eriştirmeye yarayan bilgi" anlamına gelen *Kutadgu Bilig*, 85 baba ayrılmış ve 6.520 beyitten müteşekkildir. Esere daha sonra bazı ilaveler yapılmıştır. Bu eklemelerle bap sayısı 88'e, beyit sayısı da 6.645'e ulaşmıştır.

Kutadgu Bilig'in yapısı, sahneye konmuş alegorik, dört temel şahıs arasında geçen, atasözleri ve özdeyişlerle süslenmiş bir münazaraya ya da diyaloglu bir sahne yazısına benzer. Konu, her iki dünya için "kut"un elde edilmesidir. Konuşmalar ve münazaralar her zaman dört temel şahıs arasında ikili olarak geçer. Bu şahıslar ve temsil ettikleri ilkeler şöyledir: 1. Hükümdar (ilig) olan ve doğru yasayı (Köni törü) temsil eden Kün-Toğdı. 2. Kut'u (saadeti) temsil eden vezir Ay-Toldı. 3. Ukuşu (anlayış, idrak) temsil eden Ögdilmiş. 4. Akıbeti (hayat ve dünyanın sonu) temsil eden Odgurmış. Bu dört kişinin anlatılması eserin XII. babıyla başlar. Bundan önce geleneksel mesnevi tertibinde bulunan tevhit, münacaat, naat, dört sahabenin övülmesi, baharın tasvir edilmesi, Ulug Buğra Han'ın övülmesi bölümleri verilmiştir. Bahar şiiri ve Buğra Han'ın övüldüğü bölümlerde Yusuf Has Hacib, Güneş'in, batışı, doğuşu ve gecenin karanlığını betimleyen beyitler kaleme almıştır. Şair, V. bapta, evreni anlatır (124-147). Yedi gezegen (yıldız), ve on iki burçtan (ükek) bahseder. Eserde bahsi geçen gezegenler ve burçlar şöyledir: *Skentir* (Satürn, Zühal), *Oŋay* (Jüpiter, Müsteri), *Kürüd* (Mars, Merih), *Yaşık* (Güneş, kün), *Sevit* (Çulpan, Çobanyıldızı, Zühre), *Arzutilek* (Utarit, Merkür), *Yalçık* (Ay). Burçlar: *Kozı* (Koç), *Ud* (Boğa), *Erentir* (İkizler), *Kuçık* (Yengeç), *Arslan*, *Buğdaybaşı* (Başak), *Ülgü* (Terazi), *Çadan* (Akrep), *Ya* (Yay), *Oglak* (Oğlak), *Könek* (Kova), *Balık*. (Dilâçar, 1995, s. 72-82)

Ali Şîr Nevaî, manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay edebiyatının değil, Türk edebiyatının da önde gelen isimlerindendir. *Hayretü'l-Ebrar*, Nevaî'nin *Hamse*'sinin ilk eseridir. İslam dininin temel konularının anlatıldığı ahlaki bir bilgilendirme ve öğüt kitabı olan eser, Nizami'nin *Mahzenü'l-Esrar*'ı ile Emir Hüsrev'in *Matlau'l-Envar*'ı ve Cami'nin *Tuhfetü'l-Ahrar*'ına nazire olarak 888'de (1483) Herat'ta kaleme alınmıştır. 4.000 beyit civarında olan mesnevi, iki kısım hâlinde altmış dört bap olarak tertip edilmiştir. Yirmi makaleden meydana gelen

* Dr. Öğrt. Ü., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalı, *mehtapsolak@gmail.com*

ikinci kısım, eserin ağırlık merkezini teşkil eder. Mesnevi, aruzun *müfteilün müfteilün fâilün* kalıbı ile yazılmıştır. (islamansiklopedisi.org.tr)

Eser üzerinde ilk Muhammed Sabir çalışmıştır (bk. Sabir, 1961). En son Vahit Türk ve Şaban Doğan eserin metni ile aynı sayfada beyitlerin karşısına Türkiye Türkçesi karşılığını da vererek eseri yayımlamışlardır (Türk & Doğan, 2015). *Hayret'ül-Ebrar*'ın tertibi, kısa mensur bölümleri izleyen manzum bölümler şeklinde olup besmeleden sonra gelen bölümde Ay, Güneş, burçlar, gece, gündüz ile ilgili hususlar dikkat çeker. Bu bölümde gökyüzünün yaratılışı, gezegenlerin gök kubbedeki yerleri ve görevleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Türk dünyasının bu iki büyük ismi arasında asırlar bulunsa da kaleme aldıkları eserlerde gökyüzü, evren ve yıldızların işlenişi ortak noktalar barındırmaktadır. Çalışmada bu unsurlar bakımından iki eser arasında bulunan benzerlikler, farklılıklar ve bunların benzetme unsuru olarak kullanılışı ele alınmaya ve her iki eserde bu unsurlar ve işlenişi örnekler üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Böylece Türk edebiyatının müşterek unsurları ortaya konulmuştur.

Her iki eserde de gökyüzü, yıldızlar ve evren ile ilgili unsurlar aşağıdaki alt başlıklarda incelenmiştir.

2. Evrenin Yaratılışı ve Gökler

Yıldızlar, evren, Tanrı'nın evreni yaratması ve evrenin düzeni gibi konular edebî eserlerin birçoğunda farklı şekillerde işlenmiştir. Bu konular günlük hayatındaki yeri sebebiyle eski devirlerden bu yana insanlığı meşgul etmiştir. Sözlü edebiyat ürünlerinden halk hekimliğine, gelecekten haber vermekten dinî ritüellere kadar pek çok alanda karşımıza çıkmaktadır.

Türklerin temel inanışı olan Kök Tengri inancında gökyüzü oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Eski inanışta eşyaların ruhu vardır ve tabiatta yer alan unsurlar kutsaldır. Yani ruh sahibidirler. Kimileri iyi kimileri kötü kabul edilen bu ruhların iyi olanları gökyüzü ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla gökyüzü ve gökyüzü ile ilgili olan ruhlar iyi olarak nitelendirilir. Tanrı'nın makamı olan gökyüzü, yine en büyük tabiat unsurları ve ruhları olan güneşin, ayın ve yıldızların da mekânıdır. Bu ruh sahibi tabiat unsurları karanlığı kovarlar ve kötülük karanlıktan gelir. Karanlıkla savaşmaları da bu varlıkların kutsallığını perçinler. Bu varlıkların hepsi gökyüzünün çadırı altındadırlar (Kıyak, 2010, s. 190).

"Güneş'in bayrağı harekete başlayınca, gecenin karanlığı yerin dibine girdi." (HE, 1724)

İki eser de evrenin Tanrı tarafından nasıl yarattığı ile ilgili anlatımlarla başlamaktadır. Gökyüzünün yaratılışı, gezegenlerin gök kubbedeki yerleri ve görevleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

"Tanrı adı ile söze başladım; O yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbimdir. Bütün âlemi dilediği gibi yarattı; Dünya için Güneş ve Ay'ı aydınlattı." (KB, V, 125)

Hayretü'l Ebrar'da da gökyüzü Allah tarafından ipe dizilmiş inci taneleri olarak tanımlanmıştır. Bu ip iki cihanı birbirine bağlar; talihi, dini elde etmek için ve sonsuzluk hazinesine ulaşmak için bu inci tanelerini tespih etmenin gerekliliği üzerinde durulur. (HE, 1, 10)

"Kara yer ile mavi göğü, Güneş ile Ay'ı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlukları o yarattı." (KB, I, 3)

"Mavi göğü sayısız yıldızları ile süsledin, karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın." (KB, I, 22)

Yine *Hayretü'l Ebrar*'da Allah'ın evreni yaratışı şu şekilde anlatılır:

"Varlık yaratıcısı, evreni kurarken göğü görünen ve görünmeyen olarak ikiye ayırdı. Yedi göğü daire gibi yarattı ve her bir göğü bir ışık kaynağı ile aydınlattı. Bunların altısı parlayan mum; yedincisi ise parlak bir meşale gibidir. Üçü aşağı, üçü yukarı yöneldi; dördüncü eve meşale gibi parlayanı koydu. O mumlar, mum değil, tefekkür gecesi meşaleden sıçramış olan kıvılcımlardır… Öyle ki yıldızlar yedi bölüktür ve cihanın da yedi iklim olduğunu bil. … Güneş, diğer altısından daha yüksektir ve onun yerleştiği iklim ona uygundur. Güneşin ışığını saçtığı yerde yıldızlar göze görünmezler. Onun yerleştiği yer dördüncü göktür ve o iklimin de terbiyecisidir." (HE, 3489-3503)

"Aşk öyle bir ateşti ki saldırınca dumanı ve kıvılcımlarından gökler ve yıldızlar oluştu." (HE, 2115)

"Onun zatının birliği Güneş gibi açıktır, O, zerreden çok ve Güneş'ten parlaktır. Cisim göğünü seyran yerine çeviren ve ruh güneşini parlatan odur. Gökyüzünü yaratıp yükselten, güllerinden güneşe güldeste bağlayan da odur. Her yandan yıldız gülleri açılmış, göğe bu güldesteden saçılmış. Yer yuvarlağı ile mavi gök, iki tahtadan ibaret olan tavla gibi yaratılmıştır. Gök kubbede birer leke olsun diye Ay ve Güneş denilen iki daireyi yarattı. Nakışlı çark ona tahta gibi oldu ve burç hesabından iki altılık on iki burç (yerleşti). Gece ve gündüzle Güneşin görünürlüğü, yıldızlarla tahtanın sedef işlenmişliği gibidir. Dünyada ortaya çıkan her doğru ve yanlışın tamamı bu tahtada görünür." (HE, 53-61)

"Tertemiz gökyüzündeki her yıldız, güzelliğini aksettirmek için bir ayna oldu. Güneş'in yüzünü de ayna gibi kıldın, tutulmasını ise başka bir işaret kıldın. Gökyüzünü bakırdan yapılmış bir sayfaya benzettin, o sayfayı ise aynaya benzettin." (HE, 119-121)

Her iki eserde de evrenin düzenine dair anlatımlar oldukça dikkat çekicidir:

"Öyle olunca yeryüzünü sakinleştirip ve gökleri dönüp devreder hâle getirdi. Denizler göklerin yerine geçse de onun merkezi yer küredir." (HE, 91-92)

"Göklerin böyle çabuk dönmesinin de yerin sakin dönmesinin de sebebi sensin. Onların böyle hareket edişi de, durgunluğu da, varlığı da yokluğu da sendendir. Yıldızların mum, Güneşin ise nakışlı kubbe olduğu gök kubbe de senin eserindir." (HE, 139-141)

"Bak, feleği yarattı durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devreder. Mavi göğü ve üzerinde yıldızları yarattı; karanlık geceyi ve aydınlık gündüzü var etti." (KB, V, 126, 127)

Kutsallık atfedilen gökyüzü değerli şeyleri kendinde saklar ve kutsal olan şeylerin göklerden yere indiğine dair anlatımlara zaman zaman yer verilir. Örneğin "söz" kutsaldır ve her iki eserde de bu durum zaman zaman sembolik anlatımlarla karşımıza çıkar:

"Söz kara yere mavi gökten indi; insan kendisine sözü ile değer verdirdi." (KB, VIII, 210)

"Gök küpü tamamıyla bu şarapla (söz şarabı ile) doludur, küpün ağzı da Güneş kerpiciyle kapatılmıştır." (HE, 603)

Güzel olan şeyler, iyi olan huylar göklerle ilişkilendirilmiştir. Kanaat eden kimseler *Hayretü'l Ebrar*'da şöyle anlatılır:

"Bu kişilerin gönlü bağ seyretmek istese gökyüzünü seyretmekle yetinir. Sanki gök, evinin nilüfer renkli kümbetidir ve bahçesi ise felek sahnesinin yeşilliği. Gök kubbe, evinin kubbesi, ışık saçan Güneş evinin nakışıdır. Güneş onun bahçesindeki gül, Ay ise evindeki mumdur. Gece yıldızlara durmak yoktur; Ay'ın etrafında pervane gibi dönerler. Gök ve tan meclisini aydınlatan kızıl fanus, yeni ay ise onun nakışlı aleti gibidir." (HE, 1893-1898)

Başka insanlara ve ihtiyaç sahiplerine sahip olduklarından vermek de iyi bir huy olarak gösterilmiş ve bu iyi özellik bulutla ilişkilendirilmiştir:

"Bulut, bulduğunu halkın üzerine saçtığında Tanrı onu göğün efendisi yaptı." (HE, 2727)

3. Güneş

Güneş yıldızların en değerlisi, gökyüzünün en kıymetlisidir. Hükümdardır ve sembolü "adalet"tir. Adalet ortaya çıktığında karanlık biter. Karanlık kötüdür ve

karanlığı kovan Güneş'tir. Karanlığın kötülüğünün Güneş gelince ortadan kaybolması, Güneş'i iyi ve değerli yapan en önemli özelliğidir. Aydınlık olanın iyi olması, karanlık olanda var olan kötülük Güneş için kutsallık ve değerlilik sebebidir.

"Karanlık; gece boyunca tuzağını kurdu ve cihan halkının yazgısını kara eyledi. Lütuf güneşini doğdurdun ve Güneş ile bütün karanlıkları aydınlığa çevirdin." (HE, 227-228)

"Dördüncüsü Güneş'tir, Dünya'yı aydınlatır; yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığı ile aydınlatır." (KB, V, 133)

"Aydınlık gökyüzü mescidinin kandilidir ve Güneş ise kandildeki mumdur." (HE, 438)

"Senin varlığın, parlak Güneş ve Ay gibi, bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur." (KB, I, 12)

Güneş hâkimiyetin sembolüdür, bu sebeple hükümdar Güneş gibi olmalıdır. Güneş'e benzeyen "bey"dir, hükümdardır:

"İnsan sakin ve mülayim tabiatli olmalıdır; Güneş ve Ay doğması için, beye itidal lazımdır." (KB, X, 325)

Kutadgu Bilig'de Güneş'in hükümdar ile özdeşleştirilmesi çok açık bir şekilde işlenmiştir. Hükümdar, isim olarak "Kün-Toldı" olarak işlenmiştir. Bu isimdeki "Kün" kelimesi Güneş'in gökyüzünün en güçlüsü olduğunun göstergesidir. En eski dönemlerden beri eşyaların ruhu olduğuna inanan bir topluluk için gökyüzünde bulunan, tüm Dünya'yı aydınlatan Güneş'in gücü tartışmasızdır. *Kutadgu Bilig*'de Kün-Toldı kendi özelliklerini Güneş ile sembolize ederek şu şekilde anlatmaktadır:

"Hükümdar (Kün-Toldı) cevap verdi: –Âlim benim tabiatımı Güneş'e benzeterek, bu adı verdi. Güneş'e bak, küçülmez, bütünlüğünü daima muhafaza eder; parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir. Benim tabiatım de ona benzer, doğruluk ile doludur ve hiçbir vakit eksilmez. İkincisi –Güneş doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez. Benim de hükmüm böyledir, ben ortadan kaybolmam: hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır. Üçüncüsü –bu Güneş doğunca, yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır. Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştanbaşa taşlık ve kayalık dahi olsa, hep düzene girer. Güneş doğar, temiz veya kirli demeden, her şeye aydınlık verir; kendisinden bir şey eksilmez. Benim de hareketim tıpkı böyledir; herkes benden nasibini alır." (KB, 824-832)

Güneş'in iyi özelliği ve dünyanın nankörlüğü zaman zaman karşımıza farklı şekillerde çıkmaktadır:

"Hatta Güneş baştan ayağa merhamet olduğu için gök onu her gece yere soktu." (HE, 1981)

4. Ay

Ay, gökyüzünde bulunan ikinci en değerli yıldızdır. Vezirdir ve sembolü "mutluluk"tur. Mutluluk, Ay gibi büyür, küçülür, zaman zaman kaybolur ve geçicidir. Adalet ile, yani hükümdar ile birlikte olursa dolunay olur ve en güçlü hâlini alır.

"Bunlardan en altta bu Ay dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse, dolunay hâline gelir." (KB, V, 136)

"Kıyamette dolunay gibi yüzünü göster; ey Tanrım, kendisini bana şefaatçi kıl." (KB, II, 48)

Kutadgu Bilig'de Ay-Toldı adıyla işlenen vezir, mutluluğu temsil etmektedir. Mutluluğun geçici olduğu, yer değiştirdiği, değişken tabiatlı olduğu Ay-Toldı'nın şahsında işlenmektedir:

"Ay-Toldı: Benim adımı ve bu tabiatımı hakimler bir Ay'a benzetirler, dedi. Ay doğarken, önce çok küçük doğar; sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir. Büyüyüp, dolunay hâline gelince, Dünya'ya ışık saçar ve Dünya halkı onun aydınlığından faydalanır. Ay büyüyüp, tamamlanarak, en yüksek noktaya çıkınca, tekrar eksilmeğe başlar ve güzelliği gider. Onun parlaklığı azalır ve sonunda kaybolur; sonra tekrar, küçük olarak, doğar ve yine büyür." (KB, 731-734)

"Dönek ve deli saadete gönül bağlama; saadet dolunay gibidir, tekrar küçülür." (KB, 741)

"Bu Ay hep yerini, evini değiştirir; daima yer değiştiren, ne yapsan bir yere ısınmaz." (KB, 743)

5. Yıldızlar

Yıldızlar gökyüzünün kandilleridir. Güzelliklerinin yanında aydınlıkları da olduğu için değerlidirler. Her birinin ayrı ayrı adı ve görevleri vardır. Her birinin huyu farklıdır. Eserlerin her ikisinde de yıldızlar, tabiatlarına uygun olarak benzetme unsuru olarak ya da gök kubbenin düzeninde üstlendikleri rollerle işlenmişlerdir. *Kutadgu Bilig*'de yıldızlar ve gökyüzü ayrı bir bölüm olarak işlenmiş, yıldızlar tek tek adları ve özellikleriyle anlatılmıştır. *Kutadgu Bilig*'in beşinci bölümü "Yedi yıldızı ve on iki burcu söyler." girişi ile verilmiştir. *Hayretü'l*

Ebrar'da da yıldızlar gerek benzetme unsuru olarak gerekse evrenin işleyişindeki müstakil roller ve olaylar karşısında gösterdikleri davranışlarla sıklıkla ele alınmıştır:

"Bu gökteki yıldızların bir kısmı süs, bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür." (KB, V, 125)

"Bir kısmını halk için aydınlatmıştır; bir kısmı kılavuzdur, insan yolunu kaybederse, bunlarla bulur. Bazıları daha yüksek, bazısı daha alçaktır; bazıları daha çok, bazısı daha az parlaktır. Bunlardan en üstte Zuhal dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır." (KB, V, 128-130)

"Kötülüğü kendine âdet hâline getiren Zuhal gezegeninin yeri mavi renkli kümbettir." (HE, 2389)

"Ondan sonra ikinci olarak Müşteri gelir; bir burçta on iki ay kalır." (KB, V-131)

"Müşteri ise iyiliği izler ve aşağıdadır; keşke dünya iyiyi kötüden aşağı etmese." (HE, 2390)

"Üçüncü olarak, Merih gelir, gazapla dolaşır; nereye bakarsa yeşermiş olan kurur. Dördüncüsü Güneş'tir, Dünya'yı aydınlatır; yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığı ile aydınlatır. Beşincisi Zühre'dir, sevimli yüzünü gösterir; sana severek bakarsa, müsterih ol. Bundan sonra Utarit gelir; ona kim yaklaşırsa, dilek ve arzularına kavuşur. Bunlardan en altta bu Ay dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse, dolun ay hâline gelir. Hamel bahar yıldızıdır, sonra Sevr gelir; Ceza ile Seretan dürtüşerek yürür. Bak, Esed'in komşusu Sünbüle'dir; sonra Akreb ve Kavs'in arkadaşı Mizan gelir. Bundan sonra Cedi, Delv ve Hut gelir; bunlar doğunca, gökyüzü aydınlanır. Bil ki bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz, üçü sonbahar ve üçü de kış yıldızıdır. Bunların üçü ateş, üçü su, üçü yel ve üçü topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir. Bunlar birbirine düşmandır; Tanrı düşmana karşı düşman gönderdi ve savaşı kesti. Uyuşmaz olan düşmanlar kendi aralarında barıştılar; görüşmez olan düşmanlar öçlerini ortadan kaldırdılar. Her şeyi yoluna koyan Tanrım bunları da yola getirdi; tanzim etti, düzeltti ve birbirleri ile barıştırdı." (KB, 132-145)

Yıldızların en güzeli Hz. Muhammed'in yıldızıdır. *Hayretü'l Ebrar*'ın naat bölümlerinde bu yıldızdan sık sık bahsedilir:

"Yıldızının doğduğu gece dünya onu selamlamak üzere rükûya eğildi." (HE, 292)

"Böyle bir yıldızdan Güneş de mutluluk duyar, ona dolunay ve hilâl

hizmetçilik yapar. Güneş onun emrine uyup ondan örnek alır, dolunay da yarılıp hilâle döner." (HE, 301-302)

Dinî olarak gök kubbede gerçekleşen olaylarda yıldızlar önemli roller üstlenirler. Miraç gecesinde yıldızların hâlleri, mutlulukları ve yaptığı yardımlar *Hayretü'l Ebrar*'da ayrıntılı olarak anlatılır:

"Gecelerin koruyucusu olan ay hareketliydi, bütün sırlı geceler de onunla birlikteydi. Bu at yükselip göğe ulaşınca Ay, geçmesi için ona pencere görevi yaptı. Yazıcı Utarit, bundan şeref kazanıp ikiyüzlülüğünü bir yana bıraktı. Zühre, mutluluk sazını çalıp hoş geldin nağmeleri seslendirdi. Gölgesinden Güneş güzelliğini gösteremez, hilal ise ışığının altında kalmış gibidir. Merih, onun güneşine dost olmuş, şeref kılıcı yüzüne ayna gibi olmuştu. Maiyetinde yürümekten şereflenen Müşteri'nin yolundaki menzil ona minber oldu. Zuhal'in ışığı karanlığı aydınlattı ve peygamberin simsiyah atını beyaz gösterdi. Hamel de Sevr de ona can verip canlarını ona kurban etmek istediler. Hem Cevza, önünde kuşağını bağladı, hem Seretan, kendini dikleştirip hareketlendi. Arslan yolundaki bir köşeyi tuttu, Sünbüle ise onun atına yol azığı oldu. Terazi, yolunun tozlarını iksir görür, Akrep'te ilaç içirir ve deva için iğne vurulur. Kavs, çileye oturmuş dua etmekte, Oğlak ise ona gıda ile ilk sütünü hazırlamakta. Kova burcuna Yusuf gibi bakmaz, Balık'ta Yunus gibi oturup beklemez. O, yel gibi bütün burçları geçip göğün arşına yükselmeye başladı." (HE, 397-411)

Hayretü'l Ebrar'da akıl mühendislerinin görebileceği fakat idrak etmeye akıllarının yetmeyeceği; hiç kimseye nasip olmayacak bir mimarlıkla yaratılmış olan bu evrenin Allah eğer helakini dilerse fırtına önündeki bir avuç toprak gibi savrulacağından bahsedilir. Nevaî, yıldızların her birinin isimlerini tek tek sayarak kıyameti şöyle anlatır:

"Gökyüzü bir etek kül gibi savrulur, yıldızlar bir demet gül gibi toplanır. Zuhal, omuzlarından kanat çıkarıp bok böceği gibi yokluk çölüne meyleder. Müşteri, hayatının sonunu görür, oturduğu minber, tahtası ve tabutu olur. Behram (Merih), kendi ölümü için kılıç çekip her an durumuna ağlayıp yazıklanır. Böyle kara bir günde aydınlık Güneş kararıp yanmış bir külçeye döner. Zühre ise tef ile çengini parçalayıp bu duruma ağıtlar yakar. Utarit'in elinde ne kalem, ne de yazı; belki onların yerine ceffe'l kalem ayeti yazılır. Ay; sonsuz yer altı ışıkları ile yokluk ehlinin akşamının karanlığını artırır. Merhametsiz şuleler alevler saçıp yıldızlar ile gökleri sarıverir." (HE, 147-155)

Ayrıca *Hayretü'l Ebrar*'da, Ebu'l-Gazi Sultan Bahadır Han'dan bahsedilirken eserin birçok yerinde olduğu gibi benzetme unsuru olarak yıldızlar ve burçlardan yararlanılmıştır.

"Güneş, kemerinin bağındaki yakuttur, yanındaki hançer ise Balık

olmuştur. Onun hançeri Balık değilse nedir? Mücevherden yapılan kabza ise Müşteri'dir. Yay, onun güçle çekilen yayıdır ki onun yardımıyla fermanını feleğin takına astı. Felek Türk'ü (Merih) bazen ona yetişir, ancak ne kadar zorlasa da onu kımıldatamaz. Dönen gökler ona kalkan görevi yapar, kubbesi de Güneş'tir. Bu kalkan üzerinde Samanyolu gibi bir şey göze çarpar, bu, süslü kılıcının kınıdır." (HE, 669-674) "Oturduğu gül bahçesi asuman olur ve orada Güneş kadehleri şarapla doldurulur. Zühre meclise türkülerini sunar, dolunay ise sema döner. Süheyl yıldızı da Utarit gibi gururlu bir eda sergiler. Meclisi yeşil gül bahçesi gibi olur ve her yerde yıldızlar dönerdi. O, tahtında Cemşid gibi, yok gökyüzündeki Güneş gibi otururdu." (HE, 709-712)

6. Burçlar

Burçlar da her iki eserde ayrıntılı olarak işlenmiştir. Burçların evleri, sayıları, adları ve hangi yıldıza ait oldukları anlatılmaktadır. Burçlar evrenin düzeninde önemli rol üstlenmişlerdir.

"Bunlardan başka bir de on iki burç vardır; bunların bazıları iki evli, bazısı ise tek evlidir." (KB, V, 137)

"Yedi felek burcuyla birleşmiştir, hatta (Kur'an'daki) zatü'l-buruc onunla ilgilidir. Hendeğinin derinliğini ölçmek imkânsız, on iki burcunun ise kapısı yok. Her burcunda bir acayip pencere; o pencerede bir güzel cilvelenmekte. Şaşırtıcı olan bu güzellerin hep dönmeleri ve on iki makamın dışına çıkmamalarıdır. Onlar kendi hâl dilleriyle konuşmakta ve yüce Tanrı'ya hamd etmektedirler." (HE, 910-914)

"Güneş balık-kuyruğundan (hut), kuzu-burnuna (hamel) kadar olan yerine tekrar döndü." (KB, IV, 66)

"Ay'ın burcu Seretan'dır, bu ev döner; evi dönünce, kendisi de döner. Bu ay hangi eve girerse, oradan çabucak çıkar; çabuk çıkabilmek için de, yattığı yeri yıkar."(KB, 744-745)

"Bir de Güneş'in burcu sabittir; bu sabit dediğim, temeli sağlam olduğu içindir. Güneş'in burcu Arslan'dır ve bu burç yerinden kımıldamaz; yerinden kımıldamadığı için de evi bozulmaz. Benim tavır ve hareketime bir bak, benim de parlaklığım katiyen değişmez." (Kün-Toldı) (KB, 833-835)

7. Sonuç

Sonuç olarak en eski dönemlerden beri insanların ilgisini çekmiş olan evren, yıldız ve burçlara ele aldığımız her iki eserde de gerek sembolik açıdan gerekse kendi varlıklarıyla önemli bir yer ayrılmıştır. Zaman zaman ayrıntılı, zaman zaman göndermelerle işlenen bu varlıkların, evrende önemli bir yer

tuttukları bahsi geçen eserlerde işlenmiştir. *Kutadgu Bilig* ilk dönem İslami eserlerinin en önemlilerinden biridir ve kendinden sonraki eserleri de etkilemiştir. Yusuf Has Hacip ve Ali Şir Nevaî arasında asırlar bulunsa da kaleme aldıkları eserlerde evren, yıldızlar ve gökyüzü işleniş bakımından çok ciddi benzerlikler barındırmaktadır.

"Öyle düşün ki bu alçak dünyanın dönüşü kalburun dönüşü gibidir. İnsanların iyi veya kötü olması fark etmez. Dünya, o çemberde hepsine yer verir. İnsanların durumunu böyle etti, kalburunu döndürdükçe döndürür. İyiyi kötüden ayırır, temizi kirliden ayırır." (HE, 2843-2846).

Kaynaklar

(https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai) (Erişim tarihi: 15.08.2019)

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara, TDK Yayınları.

file:///C:/Users/PAU/Desktop/tdk%20kutadgubilig/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf

Hayretü'l-Ebrar (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 3 cilt, 1961.

https://kutadgubilig.appspot.com/iv.html (Erişim tarihi: 08.08.2019)

Kıyak, A. (2010). "İslam Öncesi Türk Kültüründe Yıldızlarla İlgili İnanışlar", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), s. 189-197.

Roux, J. P. (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Türk, V. & Doğan, Ş. (2015). *Ali Şir Nevayi Hayretü'l-Ebrar*. TKAE, 07. Ankara.

Yusuf Has Hacib'e Göre Kapıcıbaşı

Süleyman SOLMAZ*

Her toplumun, her devletin mutlaka bir işleyiş biçimi vardır. Bu işleyişi sağlayan birtakım kurum, kuruluş ve önemli makamlar vardır. Bizim devlet teşkilatlarımızda görülen önemli bir müessese de kapıcıbaşlığıdır (Kapug Başlar Er veya Kapug İl Başı).

Kapıcıbaşlığı zaman içerisinde önce kethüdaya, sonra da bu kelimeden türediği düşünülen kâhyaya dönüşmüştür.

"Kethüda" kelimesi Pehleviceden Farsçaya geçmiş ve orada *kedhuda* şeklini almıştır. Türkçede hem bu şekilde hem de bundan gelen *kâhya* biçiminde kullanılmıştır. Kedhüdanın Osmanlı Türkçesine *kehaya*, *kâya* şekillerinde geçip halk ağzında kâhya biçiminde kullanıldığı yolundaki görüşe rağmen kâhya kelimesinin menşesi henüz kesin olarak aydınlanmış değildir.[1] Anadolu ağızlarında hâlen *kâye* biçimi kullanılmaktadır[2].

Kâhya ve kethüda hemen daima eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte devlet hizmetlerini ifa eden kethüdanın daha eski olduğu, sivil kuruluşlardaki hizmetlilerin unvanı olan kâhyanın ise çok sonra Osmanlılar zamanında ortaya çıktığı veya en azından resmî devlet hizmeti olarak pek kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim IV. Murad'ın, "Al bre kâhya" şeklindeki emrinin yeniçeri kethüdası tarafından hemen anlaşılmamış olması (Hammer, IX, s. 248) *bu görüşü destekler mahiyettedir*.[3]

Günümüzde köşk, villa ya da çiftlik evi gibi içinde birden çok çalışanın bulunduğu yerlerde mutfak, bahçe, temizlik, çocuk bakımı, ahır gibi işlerde çalışanları koordine etmek görevini yüklenen kimseye *kâhya* denmektedir. Kâhya; çiftlik ve işletmelerde genel prensipler doğrultusunda çalışanların iş verimliliğini, araç ve gereçlerin etkin olarak kullanılmasını denetler. Ayrıca sorumluluğunda bulunan tüm çalışanların iş güvenliği kurallarına uyup uymadığını da denetlemekle yükümlüdür.

Tarihimize baktığımızda bu tür bir yapılanmanın Karahanlılarla başladığını görürüz. *İlk müslüman Türk devletlerinden olan Karahanlıların saray teşkilatı, gerek sıkı teşrifat usul ve kuralları gerekse doğrudan sarayın*

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi.

1 Mehmet Canatar, Kethüdâ, TDVİA.

2 Kırıkkkale Çelebi'de Kâyeler, Hacı Kâ(ye) gibi sülale ve şahıs adları vardır.

3 Canatar, agm.

kurumlarıyla oldukça karışık bir manzara arz eder. İdari ve askerî görevleri olan saray mensuplarının başında ulu hacip (uluğ hacib) gelir. Hacib, başta hükümdar olmak üzere idarecilerle idare edilenler arasındaki ilişkileri düzenlerdi. Ulu hacibden sonra en önemli kişi kapıcıbaşı olup saray hizmetlerinin usulünce yürütülmesini sağlamakla görevliydi. Hükümdar ve sarayı korumakla vazifeli olan saray mensubuna candar, hakanın silahlarına bakmak ve silahhaneyi idare etmekle görevli kişiye silahdar, bayrak ve sancakları taşıyan ve koruyan zümrenin başına âlemdar denilirdi. Diğer saray görevlilerinden bazıları da şöylece sıralanabilir: Aşçıbaşı, idişçibaşı, camedar, doğancı, okçu-yaycılar.[4]

Karahanlı saray teşkilatında hükümdar ve Ulu Hacib'den sonra gelen en büyük makam sahibi Kapucubaşı (Kapug Başlar Er veya Kapug İl Başı) idi. Bu husus Balasagunlu'nun, eserinde Kapucubaşılığa haciplikten hemen sonra yer vermiş olmasından anlaşılacağı gibi, Kapucubaşının vazifeleri hakkında verdiği bilgiler de bunu açıkça göstermektedir.[5]

Balasagunlu Yusuf, bir beyin başlıca iki şeye ihtiyaç duyacağını, bu iki şeyle beyin şöhret kazanacağını söyledikten sonra iki kişiyle de adının büyüyeceğini şöyle beyan ediyor:

(2553) *İki neŋ bedütür bu begler çavı,*
İlinde tuğı kör töринde livi

"Beylerin şöhretini iki şey büyütür;
eşiğinde- tuğu ve baş köşesinde-sofrası."

(2554) *Adın ma iki neŋ kapuğ körki ol,*
bedütürbeg atın açar kutka yol

"Şu iki şey de kapının süsüdür;
bunlar beyin adını büyütür ve saadete yol açar."

(2555) *Uluğ hâcibi bolsa âzâd kişi,*
takı bir yarağlığkapuğ el başı

"Bunlardan biri- hür insan olan ulu hacip,
biri de- işinin ehli olan bir kapıcıbaşıdır."

(2556) *Bu iki kişi birle itlür kapuğ,*
uluğluk bile atı yadlur kamuğ

"Bu iki kimse ile kapı tanzim edilir ve
beyin adı büyüklükle her tarafa yayılır."

[4] Zeynep Tarım Ertuğ, Saray TDVİA,
[5] Reşat Genç, Karahanlı Saray Teşkilatı.

XXXII *Öğdülmiş İligke Kapuğ Başlar,*
Er Negü Teg Kerekin Ayur

"Öğdülmiş Hükümdara Kapıcıbaşının,
Nasıl Olması Lazım Geldiğini Söyler"

Yusuf Has Hacib, soruya cevap vermeden önce hakana bir dua beyti söyler:

(2528) *Yanut berdi ögdülmiş aydı ilig,*
Esen inç tirilgil ay kılkı silig

"Öğdülmiş cevap verdi ve: -Ey hükümdar;
huzur içinde uzun seneler yaşa; ey yumuşak huylu dedi."

I. Kapıcıbaşının Özellikleri (Nitelikleri)

a. Sadakat Sahibi Olmak (Sadık):

Bilindiği gibi sadakat; dostluk, vefalılık, içten bağlılık; doğruluk, yürek doğruluğu anlamlarına gelen bir kavramdır. Bir padişahın veya beyin ya da herhangi bir büyüğün kapısında hizmet eden kimselerde mutlaka aranan bir vasıftır.

(2529) *Kapuğ başlar er ked bağırsak kerek,*
Teni cânı birle tapuğsak kerek

"Kapıcıbaşı olan insan çok sadık olmalı ve,
bu hizmeti canla başla benimsemiş bulunmalıdır."

(2530) *Kapuğda yarutsa karaŋku tünüg,*
kapuğda batursa yarumış künüg

"Karanlık geceyi ağarttığı hizmet,
kapısında parlak güneşi de batırmalıdır."

(2535) *Körü bekletip çıksa karşı kapuğ,*
Tükel boldı ol künki barça tapuğ

"Saray kapısını gözü önünde kapatıp çıkınca,
o günün bütün hizmeti tamamlanmış olur."

b. Usul ve Erkân Bilmek:

(2531) *Törü hem toku bilse kılsa tapuğ,*
oŋay bolsa kılkı kılınçı kamuğ

"Hizmet ederken, usul ve erkânı bilmeli;
tabiatı, bütün tavır ve hareketi mülayim olmalıdır."

c. Cömert Olmak:

(2532) *Tuzı etmek ikeŋ akı bolsa ked,*
Kümüş berse altun er at terse ked

"Tuzu-ekmeği bol, kendisi de çok cömert olmalı;
gümüş ve altın vererek, etrafına çok insan toplamalıdır."

Kapıcıbaşı saraydan ayrılırken nasıl davranmalı?

(2559) *Turup barsa evke hılın koldaşın,*
özi birle eltse yetürse aşın

"Oradan kalkıp, evine giderken, yardımcı ve arkadaşlarını birlikte götürerek, onlara yemek ikram etmelidir."

(2560) *Yetürse içürse todursa karın,*
Kuruğıdmasa berse özde barın

"Yedirip-içirerek, karınlarını doyurduktan sonra da, boş göndermemeli;
neyi varsa, onlara ihsanda bulunmalıdır."

d. Tevazu Sahibi Olmak:

(2561) *Öziŋe bir at ton tolum kılsa tap,*
Adının ülese bir az kodsa tap

"O bir at, bir kat elbise ve silah ile yetinmelidir;
kendisine az bir şey kalsa yeter; kalanı başkalarına dağıtmalıdır."

II. Görev ve Sorumlulukları

a. Güvenlik/ Düzen

a.1. *Genel*

(2533) *Keçe bolsa yatğak bu yatsa burun,*
Ayuberse tegme kişike orun

"Gece olunca, daha yatmadan,
saray nöbetçilerini lüzumlu yerlere dikmelidir."

(2536) *Yana erte tursa kapuğ başlasa,*
Keçe taŋda turğaknı tepretmese

"Sabahleyin kalkınca, kapıdaki vazifesinin başına geçmeli;
sabah akşam nöbetçileri yerinde tutmalıdır."

(2547) *Kapuğda ite tursa oldruğ turuğ,*
tüzülse orun kalmasa bir kuruk

"Kapıda oturacak ve duracak yerleri daima nizam altında bulundurmalı ve öyle tertip etmeli ki, hiç kimse açıkta kalmasın."

(2549) *Liv aş tirki kirse körü ıdsa köz,*
yarağsızını körse anı tıdsa öz

b. Hakanın Güvenliği (Bu gruba yiyecek, içecek yoluyla zehirlenmelere karşı tedbirler girer.**)**

Yemek tepsisi girdiği vakit, onu gözaltında bulundurmalı ve münasip olmayan şeyleri görürse buna mâni olmalıdır.

(2550) *Şireni çıkarda körüp saklasa,*
Aŋar toğru yolda elig tegmese

"Şıra çıkarken, onu nezaret altına almalı ve
yolda her hangi bir elin ona dokunmamasına dikkat etmelidir."

(2551) *Kapuğda çıkarsa liv aş tirkini,*
Körü tüzületse begi körkini

"Kapıdan yemek çıkarken, tepsilere nezaretle bunun,
beyin şanına layık bir şekilde, her kese dağıtılmasına dikkat etmelidir."

(2552) *Neçe kat egürgü kerek bu aşığ,*
Kuruğ kodmasa bir içig hem taşığ

"İçte ve dışta hiç kimseyi açıkta bırakmamak için,
kaç kap yemek dağıtmak lazım geldiğini bilmelidir."

b.1. *Personel Seçimi ve Huzura Çıkmak*

(2534) *Azak yat baz erse ayıtğu kerek,*
oduğrak kim erse yağutğu kerek

"Nereden geldiği belli olmayan yat ve yabancı varsa, onları soruşturmak ve aralarında en gözü açık olanları hizmete almalıdır."

(2537) *Kalı yol üdi bolsa başlap kirip,*
Körünse hılın barça yumğı terip

"Kabul zamanı gelince, o bütün takımını toplayarak,
onların başında huzura çıkmalıdır."

(2538) *Özi çıksa körnüp üküş turmasa,*
kapuda kişi kolsa özde basa

"Huzurda çok kalmamalı, şöyle bir görünüp çıkmalı;

kapıda da kendi yerine bir adam bırakmalıdır."

(2539) *Er at kirse hılça körünse tüzü,*
bu körse yarağlı yarağsız azu

"Hizmetkârlar takım hâlinde, birden huzura çıkarken,
o buna layık olan ve olmayanları gözden geçirmelidir."

(2540) *Kalı yol kesilse kapuğ başçısı,*
Yana kirgü bolsa er at sözçisi

"Kabul zamanı sona erince, kapıcıbaşı hizmetkârlardan maruzatta bulunacak kimse varsa, onunla tekrar huzura girmelidir."

b.2. *Huzurda Davranış Biçimleri ve Hakanın Personeli Tanıması*

(2541) *Ötünse er at ötgi kolsa tilek,*
Muŋadmış kişike bu bolsa yölek

"Onların isteklerini arzetmeli, arzularını desteklemeli ve onlara yardım etmelidir."

(2542) *Aluberse açı kör altun kümüş,*
kayuka at alsa kayuka yumuş

"Onlara hükümdardan altın-gümüş, ihsanlar koparmalı; bazılarına unvan ve bazılarına da vazife verilmesi hakkında tavassutta bulunmalıdır."

(2543) *Erig tapnurı kim bağırsak seve,*
Tapınmaz kayusı yorığlı yava

"Kim gönülden, severek hizmete gayret ediyor, kim hizmet görmeyerek, boşuna geziyor."

(2544) *Yarağlığ kayu ol asığlığ kayu,*
Boluğluğ kayu ol tusuluğ kayu

"Uygun ve faydalı olanı kim; ileride faydalı olacak bir istidada sahip bulunanı kim."

(2545) *Ötünse begiŋe bu tegme birig,*
Aça adra berse kötürse erig

"Bunları hep beyine arz etmeli ve birer birer açıklayarak, layık olanı yükseltmelidir."

(2546) *Çıkıp edgü yarlığ tegürse tilin,*
er at köŋli mundağ isitse alın

"Çıkınca, hükümdarın taltif ve takdir hakkındaki fermanlarını bizzat tebliğ etmeli ve hizmette bulunanların gönlünü böyle tedbirler ile ısındırmalıdır."

3. Kapıcıbaşının Personele Davranış Biçimi

a. *Hizmetkârlar*

(2564) *Yeme aytu tursa er at hâllerin,*
açı hem tokı ya tonınoprakın

"Hizmetkârların hâllerini sormalı, aç mıdırlar tok mudurlar, yiyecekleri var mı; bunlar ile daima ilgilenmelidir."

(2565) *Muŋa dığlı barmu elig tarlıkın,*
muŋıŋa yarasa ötese hakın

"Eli darda kalan varsa, onun ihtiyacını karşılamalı ve hakkını vermelidir."

(2566) *Kim erse kapuğka birer kelmese,*
Ayıtsa tilese ne bolmış tese

"Bir kimse bir müddet kapıya gelmezse, ne olduğunu sormalı ve sebebini araştırmalıdır."

(2567) *Kalıglig erse ayıtğu kerek,*
Yavalık kılur erse tıdğu kerek

"Eğer hasta ise, hâlini sormalı; haylazlık ediyorsa, buna mâni olmalıdır."

Kapıcıbaşı hizmetkârların dışında saraydaki diğer personeli de daima hazır tutmalıdır. Bu personel şöyle sıralanmaktadır: *Şarapçı, döşekçi, aşçı ve tuğcu, doğancı, avcı ve okçular*.

(2557) *İdişç itöşekçi yeme aşçıka,*
tüzü köz kemişse yeme tuğçıka

"Kapıcıbaşı şarapçı, döşekçi, aşçı ve tuğcuları hep göz önünde tutmalıdır."

(2558) *Yeme kuşçı kişçi yeme ok yaçı,*
anuk tutsa künde kapuğdatuçı

"Doğancı, avcı ve okçuları da her gün ve her an kapıda hazır bulundurmalıdır."

b. *Teşrifat ve Rehberlik* (Bu maddede saraya gelen yabancıların karşılanması, ağırlanması anlatılmaktadır.)

(2548) *Körü alsa yat baz keligli kişig,*
ağır tutsa koldaş kılınmış işig

"Gelen yad ve yabancı kimseleri karşılamalı ve arkadaş edindiği kimselere de hürmet göstermelidir."

(2562) *Tapuğka kelir erse yat baz kişi,*
körü alsa itse otağı işi

"Yat-yabancı bir kimse hizmete gelirse, onu karşılayıp, kalacağı yeri ve arkadaşlarını tayin etmelidir."

(2563) *Tapuğka körüŋinçe körse anı,*
Aşı boğuzı ornı atı hem tonı

"Huzura çıkmadan önce, onu görmeli; yiyeceğine, içeceğine, yerine, atına, elbisesine dikkat etmelidir."

***

(2564) *Yeme aytu tursa er at hâllerin,*
açı hem tokı ya tonın oprakın

"Hizmetkârların hâllerini sormalı, aç mıdırlar tok mudurlar, yiyecekleri var mı; bunlar ile daima ilgilenmelidir."

(2565) *Muŋa dığlı barmu elig tarlıkın,*
muŋıŋa yarasa ötese hakın

"Eli darda kalan varsa, onun ihtiyacını karşılamalı ve hakkını vermelidir."

(2566) *Kim erse kapuğka birer kelmese,*
Ayıtsa tilese ne bolmış tese

"Bir kimse bir müddet kapıya gelmezse, ne olduğunu sormalı ve sebebini araştırmalıdır."

(2567) *Kalıiglig erse ayıtğu kerek,*
yavalıkkılur erse tıdğukerek

"Eğer hasta ise, hâlini sormalı; haylazlık ediyorsa, buna mâni olmalıdır."

(2568) *Bu barça begiŋe bağırsaklık ol,*
Sevinçin tilep bu tapuğsaklık ol

"Bütün bunlar beye karşı içten bağlılık ifade eder; bu onu memnun etmek için, candan yapılması lazım gelen bir iştir."

(2569) *Negü ter eşitgil tapu kılmış er,*
tapuğ birle begde ağır bolmış er

"Hizmet etmiş ve hizmeti ile beyden takdir görmüş insan ne der, dinle."

(2570) *Tapuğçı begiŋe bağırsak kerek,*
Bağırsak tegü çi tapuğsak kerek

"Hizmetkârın beyine içten bağlı olması lazımdır; içten bağlı olanında candan hizmet etmesi lazımdır."

(2571) *Tapuğsak bir özkey bağırsak kulı,*
bekütür yarı künde beglikulı

"Candan hizmet eden sadık ve candan bağlı bir kulun hizmeti beyliğin temelini günden-güne sağlamlaştırır."

(2572) *Öz asğı tilemez bağırsak bolup,*
Beg asğı tiler künde edgü kolup

"Candan hizmet eden kimse kendi faydasını düşünmez; o her gün iyi niyetle beyin menfaati için çalışır."

(2573) *Asığ kılsa azğananıŋ men kulı,*
çeçek yaslığ erse biçer-men ulı

"Yaban çiçeği faydalı ise, ben onun kuluyum; eğer özenilerek yetiştirilmiş çiçek zararlı ise, onun kökünü keserim."

(2574) *Bağırsız tusulmaz oğulda körü,*
bağırsak tapuğçı tususı örü

"Candan bağlı hizmetkârın kıymeti merhametsiz ve hayırsız evlattan, daha yüksektir."

(2575) *Asığsız tusulmaz kadaş erse kod,*
tusulur adaş tut asığ birle tod

"Faydasız ve değersiz ise, kardeş olsa bile onu bırak; istifade edebileceğin insanı arkadaş edin ve onun bol-bol hayrını gör."

(2576) *Tili birle yumşak süçig tutğu söz,*
köŋül tutsa alçak yaruk tutsa yüz

"Kapıcıbaşı yumuşak ve tatlı sözlü olmalı; gönülünü alçak tutmalı ve her vakit güler yüz göstermelidir."

(2577) *Tügük yüz açığ söz kişig tumlıtur,*

Tiriglikte kitmez köŋülde yatur

"Çatık yüz, acı söz insanı soğutur ve bunun tesiri bütün hayat boyunca devam eder, insanın gönlünden çıkmaz."

(2578) *Muŋarmeŋzer emdi bu beytigokı,*
sözi mani birle ukulğay takı

"Şimdi buna benzeyen şu beyti oku; sözü ile birlikte manası da anlaşılır."

(2579) *Sözün sökse yalŋuk açıtsa tilin,*
Süŋükke sızığ ol köŋülke yalın

"İnsan sözü ile söğer ve dili ile acıtırsa, bu kemiğe sızı ve gönüle ateş olur."

(2580) *Urup berge başı büter terk söner,*
tilin sökse bütmez açığı yılın

"Vurulan kamçı yarası kapanır ve çabuk geçer; dil acısı ise, yıllarca dinmez."

(2581) *Kalı atlanur bolsa begler süke,*
Yakuşka çögenke ya el körgüke

"Beyler sefere, ava, cirit oyununa veya memleket gezisine çıktıkları vakit."

(2582) *İdi sak küdezgü bu yerde begin,*
yoduğtegmese anda teŋsizlikin

"Beyini çek dikkatle gözetmeli; başına kötü bir hadise, bir felaket gelmesini önlemelidir."

(2583) *Kalı tuşsa beglerke yaŋluk hatâ,*
tuşar at öze kuşta avda süde

"Eğer beylere bir felaket ve bela gelirse, bu avda, kuş avında veya seferde hareket esnasında gelir."

(2584) *Bütünsüz bar erse yıratğu anı,*
siziklig bar erse sakıŋu anı

"İtimat edilemeyecek kimseleri onun yanından uzaklaştırmalı, şüpheli kimselere karşı tedbirler almalıdır."

(2585) *Bütün çın sevigli bağırsak kişi,*
yakın yortsa begke küdezse başı

"Onun başını korumak için, itimatlı, doğru, onu seven ve ona gönülden bağlı insanları beyin etrafında bulundurmalıdır."

(2586) *Sü başçı tüze tursa yortuğ kurın,*
eriglerni yığsa yetürse soŋın

"Kumandan beyin muhafız alayını tanzim ederken, kimsenin ileri gitmemesine ve geri de kalmamasına dikkat etmelidir."

(2587) *Kiçig kur uluğlar ara kirmese,*
yırak taş yorığlı yakın yortmasa

"Küçük rütbeli kimseler büyükler arasına girmemeli; uzak ve dışarıda bulunması icap edenler de yakın gelmemelidir."

(2588) *Kapuğdan eteg erse oldruğ turuğ,*
Bu yortuğda andağ kerek ay uluğ

"Herkesin saray kapısındaki mevkii ve yeri ne ise, bu hareket esnasında da olduğu gibi muhafaza edilmelidir; ey büyük."

(2589) *Kapuğ başlar erniŋ bağırsaklıkı,*
Bu yaŋlığ kerek ay ajunçı akı

"Kapıcıbaşı olan kimse böyle içten bağlı olmalı, ey cömert hükümdar."

(2590) *Bu yaŋlığ kerek bu kapuğ başlar er,*
Begi etmeki yep işin işler er

"Kapıyı bekleyen ve beyinin ekmeğini yiyip, işini gören insan böyle olmalıdır."

(2591) *Munukı men aydım eşitti ilig,*
talu er tilese üdürsü bilig

"İşte ben söyledim ve hükümdar dinledi; eğer seçkin insan dilerse, bilgiyi tercih etsin."

Sonuç

Mutluluk veren bilgi anlamına gelen *Kutadgu Bilig*, bir devlet adamının nasıl olması gerektiğini anlatan çok önemli bir dil ve kültür yadigârımızdır. Eser, sadece devlet başkanının değil, yanındakilerin de nasıl olması, nasıl davranmaları gerektiğini de bir beyan eder. Bu doğrultuda incelemeye çalıştığımız kapıcıbaşının özellikleri aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir:

Kapıcıbaşı, sadık, cömert, tevazu ehli, feraset sahibi, uyanık olmalıdır.

Hakanın huzuruna çıkacak kimseleri o seçmeli ve yanlış birinin oraya varmasına engel olmalıdır. Böylece hem devlete layık olmayan birilerinin sızmasını önlemiş hem de hakanı korumuş olur. Ayrıca Doğu toplumlarında yaygın olarak görülen zehirlenmelere karşı da hakanın yemeğini, şırasını vb.ni kontrol eder. Saray dışında da, avda, seferde veya hareket hâlinde de devamlı beyini gözetmeli, yanına gelebilecek şüpheli kimseleri uzaklaştırmalıdır.

Kapıcıbaşı, bütün saray hizmetlilerinin amiridir ve sadece hükümdara hesap verir. Kapıcıbaşının hakanın yanı sıra emri altındaki çeşitli hizmetlilere karşı da bazı görev ve sorumlulukları vardır. Diğer taraftan saraya gelen yabancı kimseleri ilk olarak o karşılar. Huzura çıkıncaya kadar bütün ihtiyaçlarını temin eder.

Kaynakça

Canatar, M. *Kethüdâ.* TDVİA.

Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*. İstanbul.

Tarım, E. Z. *Saray*. TDVİA.

Yusuf Has Hacib. *Kutadğu Bilig (Metin)*, (Haz. Mustafa S Kaçalin). Kültür Bakanlığı e-kitap.

Yusuf Has Hacib (2007). *Kutadgu Bilig I, Metin,* (Çev. R. R. Arat), 5. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib. (1998). *Kutadgu Bilig,* (Çev. R. R. Arat), 7. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib. (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks* (Çev. R. R. Arat; Haz. K. Eraslan, Osman F. Sertkaya, N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

1969'dan Başlayarak Son 50 Yıl Boyunca *Kutadgu Bilig*'le Birlikte Yaşamak

Myratgeldi SÖYEGOV*

Sovyet döneminde Türkmenistan'ın ortaokullarında kullanılan Türkmen edebiyatı program ve ders kitaplarında Türk halkların İslamiyet dönemi ilk büyük şiir eseri olan *Kutadgu Bilig* ve yazarı Yusuf Has Hacib üzerine hiç bilgi bulunamıyordu. Ondan dolayı bu satırların yazarı, bu muhteşem eser hakkında ilk olarak 1968'de Türkmen Devlet Üniversitesi Türkmen Dili ve Edebiyatı Bölümünü kazanarak 1973'e kadar beş yıl boyunca üniversite öğrencisi hakkını taşıdığı dönemde yoğun olarak duymakla beraber eserle yakından ilgide bulunmak şansına da sahip olmuştu. Tahsil gördüğüm bölümde "Türkmen Dilinin Tarihi"nden ders veren unutulmaz Hocam Prof. Dr. Memmetnazar Hıdırov'un rehberliğinde "Kutadgu Bilig Eserinin Dili ve Çağdaş Türkmencemiz" konusundan iki sene boyunca araştırma yaparak üniversiteyi bitirme tezi hazırladım ve Mayıs 1973'te başarıyla savundum. Kaynak kitap olarak Kayum Karimov tarafından o yıllarda Taşkent'te neşredilen metinden hazırlanmıştım. Gramer kitaplarıyla aynı sırada Karahanlı dönemini kapsayan tarih kitapları da öğrenmek zorunda kalmıştım. Maalesef *Kutadgu Bilig*'in Reşit Rahmeti Arat tarafından yayımlanmış ve üç farklı nüshadan oluşan metinleri o anda elimizin altında bulunamıyordu.

Bunu da anlatmakta önem vardır ki *Kutadgu Bilig* üzerine hazırlanan, yayımlanmamış olan bitirme tezimiz, daha sonra diğer konularda gerçekleştirilen doçentlik ve profesörlük tezlerimizle beraber şu anda Türkmenistan Devlet Arşivi'nde ayrıca bir envanter olarak korunmaktadır.

Henüz öğrenci iken Mart 1973'te Türkmenistan İlimler Akademisine bağlı Mahtumkulu adını taşıyan Dil, Edebiyat ve Millî El Yazmaları Enstitüsünde işe başlamakla 1974'te bir mecmuada yayımlanmış olan ilk bilimsel çalışmam, kıyaslama alanda *Kutadgu Bilig*'de "gönül" sözcüğü katılmasıyla meydana gelen deyimler üzerine konuyu taşımış olduğundan bugüne kadar çok mutluyum.

Daha sonra, Türkmenistan bağımsızlığa kavuştuktan sonra 1991-1996 yıllarında Millî Eğitim Bakanlığında müsteşar (birinci orunbasar) vazifesinde bulunarak tüm ortaokul (gimnaziya) program ve ders kitaplarını tam olarak değiştirmek için çabalarda bulunduğumda edebiyat kitaplarına *Kutadgu Bilig* konusunda ilgili materyallerin alınmasını sağlamıştım. Bundan önce ise şair dostum Kasım Nurbadov ile iş birliğinde bulunarak *Kutadgu Bilig*'in kimi bölümlerini Çağdaş Türkmencemize şiir şeklinde aktarmıştık. Yusuf Has Hacib

* Akad. (Ord.) Prof. Dr., Aşkabat/Türkmenistan.

üzerine Türkmence sunduğumuz bilimsel bildiriler, *Kutadgu Bilig*'den tercümelerle beraber ilk olarak 1992'de "Edebiyat ýe Sanat" ve kimi diğer gazete sayfalarında okuyucuya sunulmuş, ardından ise 1993 yılında ortaokul 6. sınıflar için hazırlanan yeni ders kitabına alınmıştı. O andan itibaren bugüne kadar Türkmenistan'da okulların hepsinde *Kutadgu Bilig* kendi başına çok önemli bir konu olarak öğrenilmektedir.

Bunu da bildirmek isterim ki doğumunun 65. yıl dönümü münasebetiyle 2015'te çoğaltılan bibliyografik kitap, epigrafi olarak *Kutadgu Bilig*'den biraz değiştirilip Türkmenceye çevrilen bu iki satırla (beyit) açılıyor:

Altmyş bäş ýaşadym, indi garradym,

Ak guw boldum, ozal gara gargadym.

Bildirimize yukarıda anlatılan "Giriş"ten sonra bu muhteşem eserden Türkmenceye çevirdiğimiz bölümleri okuyarak seslendirmekle son vereceğiz.

Ýusup Has Hajyp Balasagunlynyň *Kutadgu Bilig* Poemasyndan Parçalar

Ynsanlyk mertebesiniň bilim we añ bilen ölçelýändigi aýdylýar

Ynsany Biribar ýaradyp erdi,
Oña hünär, bilim hem okuw berdi.

Oña akyl berdi, dil berdi ýüwrük,
Nurana ýüz berdi, häsiýet, gylyk.

Umman ýaly bilim berdi ýüzmäge,
Okuw berdi düwünleri çözmäge.

Baýat kime berse okuw hem bilim
Uzatdyk hasapdyr şol taýa golun.

Bilimi beýik bil, okuwy uly,
Bular bilen beýik, Tañrynyñ guly.

Dillerim sözleýär söz barysyny,
Sözüme gulak sal, çöz manysyny.

Kim okuwly bolsa, ol uly bolar,
Kim bilimli bolsa, beýige galar.

Okan adam ozar, bilimli utar,
Bilimliñ, okuwlyñ dilegi biter.

Bilim şeýle diýer, oýlan ýagşyrak,
Bilimli kişiden ähli dert yrak.

Bilimsiz kişiler derde ýolugar,
Derde em tapmasa, olar ýogalar.

Gel, eý sen bilimsiz, emiñi agtar,
Bilim al, ol seni bagta atarar.

Okuw bir burundyk, ony iýtse är,
Dilegi duş bolar, arzuwy gögär.

Okuwlynyñ köpüräkdir nepleri,
Bilimliniñ ýerde ýatmaz gepleri.

Okuw bilen bar iş añsada biter,
Bilim bilen begler maksada ýeter.

Dana kişiler, alymlar bilen nähili gatnaşmalydygy aýdylýar

Dana kişiler bar, bilimli, alym,
Olaryñ ylymy ýagtyldar ýoluñ.

Olary hormatla, sözüne ynan,
Az diýme, köp diýme, olardan öwren.

Olardyr dogryny, egrini oñlan,
Ölçerip hem seçip, göni ýol saýlan.

Olaryñ bilminden al ýetdik paýyñ,
Olary sylagla, ýetir serpaýyn.

Hakykat bagynda sözleri ülñi,
Şerigatyñ köki olaryñ bilmi.

Bu dana kişiler bolmadyk bolsa,
Ýerden hasyl alyp bolmazdy ýogsa.

Olaryñ ylymy ile çyradyr,
Tün hem bolsa, azaşdyrman ýöreder.

Olara hezzet et süýji söz bile,
Olara tagam ber güler ýüz bile.

Olara ajy söz urmakdan eýmen,
Olara awydyr ajy söz diýlen.

Duz-emek hödür et gaýta çagyryp,
Olara gadyr goý edip agyryk.

Diýdiklerin eşit, sesiñ kes diýme,
Päliñ ýaman ýa gylygyñ pes diýme.

Olardan geregi saña ylymdyr,
Ylymlaryn alsañ, dogry ýoluñdyr.

Bulardyr, bilseñiz, süriñ erkeji,
Erkeçdir süriniñ başyn çekiji.

Ýagşy gatnaş hem bulara gyrat dur,
Şonda seniñ iki dünýäñ abatdyr.

Diliñ peýdasy hakda aýdylýar

Okuwyñ, bilimiñ dilmajydyr dil,
Dildir ýolumyza ýagty saçýan, bil.

Dildir başymyzy bagta atarýan,
Dildir başymyza bela getirýän.

Dil göýä arslandyr – işikde ýatar,
Habardar bolmasañ, ol seni atar.

Dilinden ýananyñ diñläñ sözlerin,
Özüñe sapak bil diýýän sözlerin:

"Meni howp-emgege eltendir telim,
Başym kesiilmesin, keseýin dilim.

Sözüñe gaýym bol, başyñ synmasyn,
Diliñe gaýym bol, dişiñ synmasyn.

Köp kişi aýdanyñ çişirip geplär,
Şeýdip ol kişiler etiñi kaklar.

Saña dil berene görünme ýaman,
Eý-ä, dil eýesi, sözleme ýaman.

Esenlik dileseñ başyña özüñ,
Diliñden çykarma ýakymsyz sözüñ.

Il dana sözleseñ, bilimli diýer,
Bilimsiziñ başyn öz sözi iýer.

Artyk sözden artykmaç nep görmedim,
Ýene kän sözleşip, peýda bermedim.

Artykmaç sözleme, azyrak sözle,
Düwlen söz düwünin bir sözde çözle.

Az sözle, az söze bereket ýagar,
Köp sözleme, köp söz başyñy eger.

Köp sözleseñ, ýañra adyn dakarlar,
Sözlemeseñ, güñ-lal diýip bakarlar.

Eger şeýle bolsa, bol ortalykda,
Abraý taparsyñ sen şol ortalykda.

Diliń uzaltmasañ, amandyr başyñ,
Sözüñ gysga bolsa, uzyndyr ýaşyñ.

Diliñ peýdasy bar – ony öwerler,
Diliñ zyýany bar – oña sögerler.

Sözüñ bilip sözle, şeýle söz bolsun
Gözsüzler diñlese, oña göz bolsun.

Göýä bir gözi ýok kördür bilimsiz,
Nadanlar, bu sözden sapak alyñ siz.

Doglan öler gider, gelmez öwrülip,
Sözüñ ýagşy sözle, sözüñ ömürlik.

Är undulmaz iki ýagşylyk bilen,
Ýagşy sözi bilen, hoş gylyk bilen.

Ölüp, onuñ ýumulsa-da gözleri,
Ýaşar ýörer ady bilen sözleri.

Baky ýaşaýyşy isleseñ özüñ,
Bolsun düzüw päliñ hem dana sözüñ.

Käte öwdügim bar, käte sögdügim,
Saña diýilen söz – saña dilegim.

Bilýän diýip, hemme sözi sözleme,
Ile gerek sözi ilden gizleme.

Ogluma diýdigim sözlerim – altyn,
Oglum her sözümden manylar alsyn.

Saña sözledim men sözüm, eý ogul,
Saña berdim pendi özüm, eý ogul.

Menden saña altyn, kümüş galandan,
Hoş söz galsa, ýagşyrakdyr ol ondan.

Kümüşimden bersem, her dem azalar,
Sözümi ulansañ, kümüş gazanar.

Sözler miras galsyn nesilden-nesle,
Ol mirasyñ nepi zyýat ýüz esse.

Tebipler bilen nähili gatnaşmalydygy aýdylýar

Ýene kän kişi bar, ýetik ylymy,
Biri-birlerinden zyýat bilimi.

Olardan birisi tebipler bolar,
Derdiñ ähliside emçidir olar.

Bular-da señ üçin gerekli kişi,
Olarsyz oñ bolmaz dirilik işi.

Adam diri bolsa, tapylar derdem,
Ony emçi görse, em eder her dem.

Gümany ýok, dert ölüme ýoldaşdyr,
Ölüm dirilikde görülen düýşdür.

Özüňe ýakyn tut bu tebip halkyn,
Gerekli kişidir, köýdürme hakyn.

Porhanlar bilen nähili gatnaşmalydygy aýdylýar

Bularyñ yzyndan porhanlar geler,
Ýeldirgän arwaha em eder olar.

Porhanlar bilen-de gatnaşmak gerek,
Ýeldirgän derdiñden saplaşmak gerek.

Özüňe peýdany taparyn diýseñ,
Eý merdana kişi, gör ony eý sen.

Tebipler unamaz, porhanyñ sözün,
Porhanlar tebipden öwürer ýüzün.

Olaryñ birisi – derdiñ dep eder,
Beýlekisi – ýeldirgäne nep eder.

Düýş ýorujylar bilen nähili gatnaşmalydygy aýdylýar

Ýene bir bilim bar, gör, düýş ylmy ol,
Düýş görüp hem ýorup açar ajap ýol.

Adam uklan wagty görer dürli düýş,
Dogry ýorgut tapyp, dogry ýola düş.

Düýşi ýagşylyga ýorulan kişi,
Begener, şatlanar, etmez teşwüşi.

Eger görlen düýşüň bolsa oraşan,
Ýoksullara zat ber, özüň gora sen.

Düýş ylmy, seretseň, buýrugy Hudañ,
Ol öz bendesine bagyrsak mydam.

Adam şatlyk tapar, ýagşy düýş görüp,
Ýaman bolsa, Alla sygynar turup.

Ýoksula eçilip, kümüşi, maly,
Belasyn dep eder, kök bolar haly.

Ähli düýşler ýagşylyga ýorulsyn,
Pygamber ýorgutly düýşler görülsin.

Düýş ýoryanlar ussat kişiler bolar,
Ylymly, bilimli, bagyrsak olar.

Gardaşym, olara kän hormat goý sen,
Gelişer "gardaşym", "doganym" diýseň.

Şahyrlar bilen nähili gatnaşmalydygy aýdylýar

Geldiler şahyrlar, bolaýma kowjak,
Şolardyr adamy öwjek hem döwjek.

Gylyçdan ýitiräk bularyň dili,
Emma gyldan ince hatarly ýoly.

Datly, näzik sözler eşitjek diýseň,
Bularyň gepine gulagyň goý sen.

Söz deňzine guwwas deýin bökerler,
Göwher, hünji, ýakut alyp çykarlar.

Olar öwse, ile meşhurdyr adyň,
Döwse, hiç bir ýere ýetişmez dadyň.

Bulary eý görüp, hormatla, gardaş,
Ýamanlyk ýetirme, mylaýym gürleş.

Özüň öwülmegiň isleseň eýsem,
Bularyň öňünde başyňy eg sen.

Şatlandyr, sahy bol, uzaltma sözüň,
Bularyň dilinden satyn al özüň.

Köne dilimizde şygyr bilen ýazylan eserden parçalary häzirki dilimize şahyrlar Kasym Nurbadow bilen Myratgeldi Söýegow geçirdiler.

Kaynakça

Arat R. R. (2006). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Hos Hacib Yusuf (1971). *Kutadgu Bilig*, (Naşrga Tayyorlovçi Kayum Karimov). Toşkent: Fon Neşriyoti.

Nurbadov K. & Söyegov M. (1992). Yusup Balasagunlı, Kutadgu Bilig (Poemadan bölekler), Edebiyat ve sungat, 1. Mart, Aşkabat.

Nurbadov K. & Söyegov M. (1993). *Yusup Balasagunlı, Kutadgu Bilig, Türkmen Edebiyatı, 6. sınıflar için*. Aşkabat: Turan.

Söyegov M. (1974). "Sostavynda 'köňül/gövün' Sözi Bolan Frazeologizmler ("Kutadgu Bilig" Poemasynyň Dilini Häzirki Zaman Türkmen Dili Bilen Deňeşdirme Planda)", *Türkmen Filologiýasynyň Aktual Meseleleri*. Aşgabat: İlim.

Kutadgu Bilig'deki Söz Sanatlarının Eğiticiliği ve Öğreticiliği Üzerine Görüşler

Zharkynbike SULEİMENOVA*

Giriş

Kutadgu Bilig, XI. yy.da Türk dünyasında yazılan ve eğitici yönü yüksek bir şaheserdir. Kurgusu söz sanatına dayalı destan örneği olarak da bilinir. Günümüz şartları içerisinde millî dil, tarih ve kültür kavramlarını Yusuf Has Hacib gibi büyüklerimizin bıraktıkları eşsiz eserlere yönelerek aramamız pek doğal karşılanmalıdır. Çünkü eser, baştan sona didaktik içerikli olup gençlerimizin eğitiminde tarihî malzemesi açısından kıymetlidir. Büyük düşünür, söz ustası Yusuf Has Hacib, Türk diline olan sevgi ve saygısını "Türkçeyi ürkek yabani ceylanı okşar gibi elime alıştırdım. Alıştıkça ne denli güzel bir yapıya sahip olduğumu fark ettim. Topladım, yazıya döktüm. Bu şekilde elinizdeki kitap ortaya çıkmış oldu." şeklinde anlatır. Edip, düşünür, ideal insan Yusuf, ne kadar güzellik varsa tümünü *Kutadgu Bilig*'de toplamıştır, söz sanatının en usta metodu ile Türk dilinin güzelliklerini ortaya koymuştur. Bu arada söz sanatına ayrıca dikkat çekerek dili kullanmada ve dikkatli konuşmada uyulması gereken konulara değinmiştir. Yusuf Has Hacib, günümüzde bile geçerliliğini kaybetmeyen ileriye dönük örneklemelerle mesaj bırakmıştır. "Fazlasıyla dinlemeyi öğren, dayanıklı ol; merhametle dolu fikrini güzelce ifade etmelisin; gönülden çıkan sözü ancak gönül hisseder ve dinler." şeklinde nasihatte bulunur. Konuşurken söz ile saygı üzerinde durulması gereken kurallara değinir, birisini incitmeme, gevezelik yapmadan kısaca ifade edebilme gibi nasihatleri sık sık tekrarlar. Edip, "Doğru söz kişiyi bey yapar, gevezelik ise alnını yere doğru eğdirir, şuurunu kaybettirir. Dil demek zincirli arslan demektir. Bundan herkes korkmalı ve dikkat etmeli." şeklinde sözün gücüne ve sihrine işaret eder. Büyük bilginin nasihatleri günümüz neslinin millî örf-âdetlerini ve tarihî geçmişini tanımasında, öğrenmesinde/korumasında önemli rol üstlenir. Bu bir gerçektir, çünkü Edip'in asırlar önce dedikleri günümüzde bile güncelliğini korumaktadır. Fert ve toplum olarak bu öğütlere ihtiyaç duymaktayız. Şu an dijital teknolojiyle bilişim dünyası arasında yaşamamıza rağmen zamanımızdan bin yıl önce yaşamış büyük düşünür Yusuf'un dediklerini bilmeli ve nasihatlerini elimizden gelince güncelleştirerek kullanmalıyız. Türkçenin büyük söz ustasının bıraktığı emsalsiz eseri yaş, mekân, cinsiyet, ırk demeden her zaman öğrenmeli ve her yerde öğretmeliyiz. Bu öğretileri eğitimin her aşamasında ilk, orta ve yükseköğrenim düzeyinde de eğitim-öğretim programımıza dâhil etmeliyiz.

* Prof. Dr., Kazak Millî Kızlar Pedagoji Üniversitesi, Kazakistan, Almatı, *zharkyn123@mail.ru*

Ana bölüm

Yusuf Has Hacib'in eserleri Kazakların eski edebî mahsulleri şeklinde kaleme alınarak incelenmiştir. N. Kelimbetov, A. Konıratbayev, H. Süyinişalyev, A. Egeubay, M. Aliphan gibi Kazak âlimleri Yusuf Has Hacib hakkında görüşlerini iletmiş, çoğu edebî kişiliği ve bıraktığı eserler hakkında kayda değer araştırmalar yapmıştır.

Kutadgu Bilig, devrinin toplumsal ve manevi zenginliğinin bir sembolü gibidir. Şair, destanda geçen adaletle akıllı olma, akılla hareket etme, kanaat etme gibi öğüt-nasihat içerikli olguları ustaca yürütür ve kullanır.

Bunlarla beraber insani davranma, eğitim öğrenime yakın olma, doğru konuşabilme, kültürlü olma, estetik davranışlardan kaçınmama gibi toplumsal ve kişisel kültürü de etkileyen maddeler hakkında öğüt, nasihat verir. Bu destan Türk milletinin sosyal yaşamıyla kültürel seviyesini olduğu gibi yükseklerde gösterebilen eğitimsel ve ansiklopedik eserdir.

Kutadgu Bilig destanının ana teması şunlardır: devleti doğru yönetmek için beynelmilel ve anlaşılır hâlde kanun ve kuralların olması, milleti hayırseverliğe ve hoşgörüye doğru yürütme ve bu yolda millete yardımcı olma, var olana kanaat etmeyi öğretme, aynı anda masraflı olmama kurallarını uygulama (Kelimbetov, 1998, s. 109).

Kutadgu Bilig destanı, XI yy.da parlayan yıldız gibidir. Eser, bütün insaniyete hitap edercesine yükseklerden seslenen, insaniyetin büyük aynı anda güncel kültürel taleplerini kaleme alan değerli eserdir. Dille ilgili, dilsel maddelere özel dikkat çeken yazar, Türkçe hakkında en güzel ve samimi görüşünü bırakmış, Türkçenin güzelliğini, Türkçeye olan sevgisini iletmekten kaçınmamıştır. Yazar, *Türkçeyi yabani ceylan gibi okşadım, okşadıkça daha çok sevmeye başladım, elime alıştırdım, araştırdım ve bu güzel kelimeleri kaleme geçirdim*, der (Adebi Jadigerler, 2007).

Türk sözünü gördüm yabani ceylan gibi

Usulca elime aldım, okşadım, demledim!

Okşadıkça alışır oldu elime

Ama ürkekti, canı hafifti ve üzüntü vardı...

Sevgiyle elime aldım, elime geçtikçe

Güzel kokusunu koklayınca sevdim ve okşadım.

Dahi yazar tüm insaniyete ait kültürel değerleri dizer, döker ve sonunda dilin kullanımına, doğru konuşabilme retoriğine dikkat çeker. Yazar, *fazla dinle,*

aktaracak laflarını süzgeçten geçirebilmelisin, insani değerlerini karşıya iletebil, kalbinle konuş gibi nasihat deyimleri kullanmayı ihmal etmez. Yazar, *karşında konuşanı doğru dinlemeyi bil, dikkatle dinlemeyi öğren diyerek akıllı davranmaya, akıllı iş yapmaya karşı tarafın şerefine dokunmama, hayırseverlik yapma ve merhametli olma* gibi insancıl öğütlere işaret etmektedir. Yusuf Has Hacib, söylenen *laf, kişiyi hem yüceltir hem de küçük düşürür; yerli yersiz fazla atılan laf utandırıcı işe mal olabiliyor hatta başını keser; konuşma ve laf atma demek, kapıda bekleyen arslan demektir* şeklinde devam eder. Benzeri deyiş ve öğütleri günümüz şartı altında değerlendirmeye ve günümüz nesline aktarmaya da elverişli ve birçok konularda büyük yazarın dediği gibi yerli yerine pekâlâ oturmaktadır. Bunlar, *Türkçeye sahip çıkma, büyük Türk tarihini öğrenme, geçmişe dayalı manevi zenginliği günümüz şartları altında gündeme getirme, genç nesli ana dili Türkçe sevgisine çekme ve öğretme*.

Dil, milletin sadece iletişim aracı değildir. Dil, milletin uluslararası arenada kendi kendisini tanıtma ve propaganda etme aracıdır. Türkçeyi yerli yerinde güzel konuşma aynı anda milliyetçiliğin ve vatana olan sevginin bir işareti olmalıdır. Bu alışkanlık hâline gelmeli ve daha bebekken ananın sütüyle hem vücuda hem de kalbe hitap eder hâlde olmalı. Yazar, *annenin sütüyle gelen alışkanlık, kişinin ölümüyle beraber durur,* der.

İnsaniyetin dilsel portresini ancak o dille çizebilirsin. Dil, dünyayı tanımanın bir kuralıdır, eğer maddiyatın kaynağı konuşma ise, bilim ve ilmin kaynağı bir dildir; insanın insan olma hâlini konuştuğu dilden bulabiliyoruz, gibi didaktik deyişlerine dikkat çekmemek mümkün değildir (Konıratbayev, 1991).

Destandaki dil uslubunu da dikkate alarak öğüt-nasihat sözlerini şu şekilde sınıflandırabiliriz:

- *мілдің киесі мен зияны; Dilin uğuru ve zararı;*
- *мілдің күші мен құдіреті; Dilin kuvveti ve büyücülüğü;*
- *міл - тарихи мұра; Dil demek tarihî miras demektir.*

Şaire göre, dili ustaca kullanma, konuşanın kişisel kültürüyle doğrudan bağlantılıdır. Konuşan kişi, dilin gücünü fark eder derecede olamıyorsa o fert doğru laf atmayı da bilemez, doğru dürüst konuşamadıkça hep zarar görür, hatta cezasını da alır:

Dilin gücü akıldadır, dil her şeydir,

Güzel atılan laf sert kişiyi bile yumuşatır, gönlünü serer!

Doğru atılan laf ferdi mutlu eder, erkeğe uğur getirir,

Aynı anda perişan eder, hatta kafasına mal olur.

Dil bir arslandır, kapıda bekçilik yapan,

Ey, ev sahibi, dikkat et, kafanı kesebilir!

Bu satırlardan görüldüğü gibi, *dil bir arslandır;* burada mecazi anlamda kullanılarak çoğu millet ve topululuklarda geçerli stereotip görüşlere aracılık etmektedir. Çünkü *arslan demek acımasız ve cezalandırıcı bir güç* demektir. Yazarın amacı, az lafa çok mana sığdırmaktır. Mecazi anlam pek yerinde kullanılarak toplumun bütün kesiminin anlayabileceği çok kısa ve açık şekilde hitap edilmektedir.

Sanat demek kızıl dil demektir atasözünü iyi anlayan yazar, dil sanatına, konuşma retoriğine büyük önem vermiştir. Çünkü kişi atılan lafıyla, konuştuğu kelimesiyle tanınır, neticesinde ferdin kültür seviyesi ve manevi gücü aktarılmış olur (Berdibay, 2000).

Bu konuda yazar, akıllı, eğitim görmüş ve adaletli kimsenin lafı hep değerli olacağına inanır, bu görüşünü de millete didaktik stille, söz sanatıyla iletmiş olur. Şu örneklerde olduğu gibi:

Bilgili kimsenin lafı yere dökülen su gibidir,

Su dökülen yer bitkilerle yemyeşil olur.

Bilgilinin lafı hiç tükenmez.

Kaynak suyu doldurdukça doldur bitmez,

Bilgili olma zaten bir kaynak su gibidir.

Yerli yerinde kullanılan laf, büyük bir iştir,

Böyle bir lafı duyan kul bile dikkat çeker,

Lafın gücü ferdi yüceltir, tanıtır,

Kara yerden yükseklere doğru fırlatır.

Örneklerde görüldüğü gibi yazar dili, yani konuşmayı *balla zehire; kötülükle iyiliğe; arslanla uzaklara fırlatılan oka; güvenle altına; uğurlu dua ile uğurlu kaynağa ve yükseklere* mecazi anlamla eşleştirmektedir. Bunlar okurun veya dinleyenin aklına çabukça yerleşerek dilin gücünü gösterir ve semantik model yapımında güzel malzeme olur:

Dil aynı anda bir düşmanındır, malını mülkünü terk ettirir,

Kelime bir sihirdir, büyüdür

Sarı altın gibidir, doğru konuşulan laf,

Sağa sola sapmadan yerine değer,

Akılla atılan laf, uzaklara fırlayan ok demektir!

Dil bir arslandır, kapıda bekçilik yapan,

Ev sahibi, dikkat etmelisin, kafanı keser!

İnsanı hem yücelten hem de küçülten dildir. Apar topar, acilen atılan laf yalan lafa eş değerdir. Manası şüpheli, merhametsiz atılan laf, o lafı atanın toplumdaki değerini düşürür, saygı ve değerini kaçırır. Hatta hayatına son vermiş olur. Bu bağlamda şairin kullandıkları *değersiz laf, köpük söz, acı dil, yalan söz, uzun dil, sert laf, merhametsiz söz, boş laf* gibi ikilemeler hep olumsuz manada kullanılır. İnsanın kim olduğunu tespit eden en büyük gücün yine dil olduğuna işaret eder.

Ferdin bekçisi konuşan dilidir,

Bu bekçi kaç kafanı kesmiştir ki!

Eğer başını düşünür isen, diline dikkat et,

Başın mal olur, gider, attığın lafın arkasından!

Karşılaştırma, teşhis gibi kelimeleri akılsız kimselerin hareketleriyle bağlı kılarak mükemmel söz ve edebî sanatlara yönelen şair, edebî sanatlarla kişi portresini çizer. Şaire göre ülkeye huzur veren kelime, laf olduğu gibi, memleketin huzurunu kaçıran da lafla konuşmadır. Şair okurun emotif dediğimiz dikkatini çekme arzusunu yükselten duygusal kelimeleri bolca kullanır, okur ya da dinleyicinin psikoloji ve fiziki şekline etki bırakan her türlü karşılaştırma, büyütme, küçültme malzemelerini ustaca kullanır. Örneğin,

Esen rüzgâr gibi kaybolur laf,

Akılsızca eğer kullanılırsa.

Lafı ferdî çıkarları için atılırsa

Kişinin ferdî çıkarları o kişiyi de mahveder.

Köpük gibi laf, başına bela getirir,

Akıllıca atılan laftan en azından memleket fayda görür.

İşe gelmez, boş laflardan uzak dur,

Allah bile dinlemez bunun gibi boş lafları!

Dille isteği kötüye bağlı ise,

O yurdun huzuru olmaz.

Şiirleri benzeri edebî sanatlarla dolu olup şairin Türkçeyi ustaca kullandığının, dilin bilimsel yönünü tam bildiğinin örneği sayılır. Bunu epitet

dediğimiz edebî sanatından görür; zıtlık, benzetme, karşılaştırma gibi teknik maddeleri Türkçeye göre, halk inancı ve mantalitesine göre kullandığı göze çarpar: *ufak dil, sempatik dil, şirin dil, doğru dil, bilime dayalı söz, atalar sözü, kutlu söz, uğurlu söz, altın gibi laf, dürüst söz, düşündürücü laf, sırlı söz, hünerli söz, merhamete dolu söz, büyük laf, ihtiyarların lafı, nurlu söz, keskin laf, âlimin lafı* gibi kelime ve kelime grupları buna bir örnektir.

Yusuf Has Hacib kişisel kültürün ve o kültür değerini uygulamanın taraftarıdır. Kişisel kültürün en başında dil olmalı diyor, yazar. Şair okurlarından, konuşurken düşünerek konuşmalarını ister, laf atarken de dikkatli olmaya çağrır. Kısa ve net konuşmayı kişisel kültürün en belirgin noktası addeder, yazar:

Akıl, dilin bir mütercimidir,

Dişi ışıklandırır ve güzelleştirir!

Bilerek atılan laf, bilginin işidir,

Bilmeden atılan laf, geri çarpar, bela getirir.

Sözün köpüğü lafın türüne göre değişmez.

Kısa kes, sertçe bağlı düşünerek konuştuğunu!

Laf kişiyi bey yapar, büyütür,

Fazla laf ise başını yere doğru eğer.

Durum böyle ise ortasını bulmalısın,

Düşünerek konuşur olursan, büyürsün!

Konuşmana bakarsan başın da sağ-salim kalır

Konuşmanı kısa kes, yaşın uzun olur.

Söz miras kalır, küçükten büyüğe,

Söze değer verirsen, işin hızla yürür.

Dilin, konuşmanın gücünü şairane usulle ileten şair, toplumsal iletişimin ince yönlerini, kişisel davranışlarla üst düzey yönetimin kesiştiği yere kadar götürür:

Usanmadan dinlemeyi hâl et,

Merhametini her bir ferde ulaştırmayı hâl et.

Değerli olanlar, diline uğur değenlerdir,

Kalbin sesini duyabilmeyi hâl et.

Yazar bir de kültürlü ferdin portesini sunmaya çalışır:

Ağzını açınca, kalbin bembeyaz temiz olduğu görünür,
Yumuşak dilinden şirince bal dökülür.
Konuşurken ne dili ne de düşüncesi parçalanır.
Kişiliği geniş tut,
İnsancıl hareket et, adalete yakın ol:
Dilini ve gönlünü dikçe tut, yiğit Kıpçak!
Morali düşük, küçüklere destek ol,
Sıcak sözle yurduna sıcaklık kat,
Merhametle çalış, gören yurttaş aynen çalışır,
İnansalar arkandan yürür, hatta kulun olur!

Şairin dil üslubu okurlara, dinleyenlere öğüt vermeye, eğitimsel içerik kazandırmaya müsaittir:

Dil demek dostane ilişkiler demektir:
Dilin tatlı olup nefis nefis koksun,
Kalbin temiz, dostuna yüreğin açık olsun,
Acı sözle kalbini kıranlar,
Gönlünü hayatı boyunca rahatsız eder.
Soğuk yüzlüler yakın olanı bile uzaklaştırır,
İdareciliğin peşinde olanlar kişinin kalbini anlayamazlar.
İşini bil, gönlün Allah'ın elindedir,
Kârlı çıkarsan yurdunu da kârlı et!
Dik konuş, adaletli sözün sapması olmaz,
Yalancının sözü yapmacık, dili sessizdir.
Dil demek gönlün anahtarı demektir:
Dille gönül aynı tatlının tadı gibidir,
Sözle aklı boşu boşuna pisleme!
Dili tatlı olanların lafı da tatlı olur,
Sözü sırlı olanlar kimsenin kalbini kırmazlar.
Sana dikkat çekerek konuşanların konuşmasını unutma,

Ne duyar isen hepsini kalbinle kapla.

Düşünerek konuşur olursan kaygıyla üzüntü yaklaşmaz!

Dil başa bela getirir.

Kişi kendi konuştuğu laflardan sıkıntı çekebiliyor. Kafasız kalabilir. Dil bir arslandır. O arslan hemen yanındadır, dikkat et, aldatmaca yapabilir, balını kesebilir. Örneğin:

Sevgiyle dolu laf gönlünü eritir gibidir,

Dili acı olanlardan kaçar gidersin!

Askerbaşı kaba kaba konuşursa,

Düşman önünde de ızdırap çeker, yenik düşer.

Yurduna dedikodu yayarsan başın kesilir,

Dile sahip çıkamayanların dişleri kırılır.

Lafı büyüteyim diyenler intihar eder gibi olurlar.

Çok defasında duymuşumdur: Dil hem sevdirtir hem de soğutur.

Sırrını açmadan çoğu kahramanları yakmıştır.

Ağır konuşarak kişinin kalbini kırma,

Kırılan kalbi ısıtmak zoruna gider!

Eğer seni kınamış ise tersini yap, övmelisin,

Neticesinde sen kazanırsın, o ise perişan olur.

Seni kötüleyen ahmakla meşgul olma, tersine öv,

O yerle bir olur, sen ise, göklere doğru yükselirsin!

Dil demek mutluluğa doğru yönelen yol demektir:

Dili ustaca kullanabilirsen, dil seni yükseklere doğru çeker. İyi adam olmak istiyorsan kötü iş yapma. Fazla konuşma, kısa kes. On bin kelimelik konuşmanı on kelimeyle çözümle. Kişi iki işinden mutlu olur: hayırsever davranışı ve sıcak lafı. Kişi ölür, lafı yaşar; yaşayan lafıyla ebediyete kadar yaşamış olur. Adamın güzelliği dilindedir. Düşüncenin güzelliği kelimelerle saklıdır. Şairin on önemli işi vardır: akıl, fiziki güzellik, dili, boyu, becerikliliği, anlaşır olması, olayı çabucak kavrayabilmesi, karşı tepkiyi doğru kullanması, çevresi.

İnsancıl ve insaniyete bağlı malzeme, kural ve felsefi yönler çoğu kez bütün dünyaya ortak gibi gözükür. Her bir millet asırlarca toparlayıp

zenginleştirdiği manevi malzemelerini bir sonraki nesillerine saf bir şekilde bırakmaya çalışır. Bu zincirlemenin tam ortasında dil dolaşır; dil, bütün olup bitenlerin şahididir, aynı anda nesilden nesile taşıyıcı bir araçtır (Kazak dalasının oyşıldarı, 1995).

Sonuç

Dil tarihî malzeme olarak millî kültürü derinden etkileyen olgudur ve edebî şahısların eserleri sayesinde ve halk mahsulleriyle kaynaşarak nesilden nesile ulaşan kültür varlığıdır. Asırlarca yürümekten usanmayan sayılı eserlerimizin biri *Kutadgu Bilig*'dir. Destandaki dil üzerine toplanan deyimler, kelime grupları ve atasözleri ilk önce yazarın bilgisini göstermektedir. Yazarın ne denli bilgin ve dahi olduğunun ana sayfası gibidir. Yazarın, bilerek atılan lafın sahibine dâhi derler, öylesine gelişi güzel atılan lafın sahibi zarar çekebilir, şeklindeki öğüt ve didaktik deyişleri dili saymaya, korumaya değer vermeye çağırır, değerli sözü atası çocuğuna miras bırakır bu şekilde de nesil aktarımı doğal bir ortamda yürümüş olur.

Doğmuş olan kimse öldü, arkasında lafı yaşıyor,

Kendisi kayboldu, ama insancıl hareketi yaşıyor!

Bütün kelimeleri yıkıp toparlarsan bile akıllı şekilde atılan laf kadar olamaz,

Lazım olan lafı atar; kişi, gereksizini de kullanmaz.

Lafımı oğlanlarıma armağan ettim, bahadırlar,

Oğlum, dinle, bende bir altın saklıdır.

Sana hitap ediyorum, oğlum.

Vasiyetimi kabul etmelisin oğlum,

Gümüşle altın kalmış ise sizlere,

Onları benim lafim kadar değerli saymayın.

Gümüşü işe kullanırsan tükenir biter,

Lafımı doğru kullanırsan sana gümüş getirir.

Yukarıda sıralanan örneklerden de görüldüğü gibi *Kutadgu Bilig* eseri sadece bir devre, yöreye ait değildir. Eser zaman ve mekân sınırını aşan insaniyet eseridir ve dili Türkçedir, Türk yazarına ait ve Türk okur/dinleyenlerine hitapta bulunan tarihî yazılı malzemedir. Müzede bulunan bir görsel zenginlik değildir, kendi devrinde yaşamış olan ve günümüzde de yaşamaya devam eden canlı bir kitaptır, eğitim malzemesidir. Eski devirleri günümüze bağlayan, genç nesile insaniyeti ve insan olmayı öğreten eşsiz metodik malzemedir. Ülke yönetimini

yürütme, bütün insaniyete ortak zengin-fakir, akıllı-basit, kadın-erkek, yaşlı-genç, fayda-zarar gibi akılımıza gelir ya da gelmez bütün maddeleri içine alan didaktik içerikli kitabımızdır. Bize öğüdünü ileten kitabımızdır. Bunu kendimiz ve okurlarımız bilmelidir, bilemeyenlere de iletmeliyiz.

Kaynaklar

Kelimbetov, N. (1998). *Ejelgi Dauir Adebiyeti (Körkemdik Dastür Jalgastıgı). Zertteu*. Almatı: Ana Tili.

Adebi Jadıgerler. (2007). 20 tomdık. 5-tom. *Jusip Balasagun. Kuttı Bilik*, (Köne türki tilinen audarıp, algısözi men tüsinikterin jazgan A. Egeubayev). Almatı: "Taymas" baspa üyi.

Konıratbayev, A. & Konıratbayev, T. (1991). *Köne Madeniyet Jazbaları*. Almatı: Kazak Üniversiteti.

Berdibay, R. (2000). *Juldızdar Jarıgı*. Almatı: Gılım.

Kazak Dalasının Oyşıldarı, IX-XII gg. (1995). *Korkıt, Al-Farabi, J. Balasagun, M. Kaşgari, K. A. İassaui*, (Jauaptı red. A. N. Nısanbayev). Almatı: Gılım.

Kutadgu Bilig'deki Atasözlerinin Kırgız Türkçesindeki Karşılıkları

Negizbek ŞABDANALİYEV*

Giriş

Atasözleri dilin zenginliğini arttıran unsurlardır. Atasözü hakkındaki atasözlerinden de bunların insanlar için ne kadar önemli oduğunu görmek mümkündür. Örneğin Kırgız Türkçesinde *Cüzdün körkü – sakal, sözdün körkü – makal* "Yüzün görkemi sakaldır, sözün görkemi atasözüdür" şeklinde kullanılan atasözünden Kırgızlar için atasözünün konuşmanın görkemliliği olduğunu görürüz. *Makal – sözdün atası* "Atasözü kelimenin atasıdır" atasözü ise Kırgızlar için kelimelerin en değerlisinin atasözü olduğunu gösterir. Kırgızların atasözünü zenginlik olarak algıladığını gösteren atasözü de vardır: *Makal söz – tildin baylıgı* "Atasözü dilin zenginliğidir". Dilin güzelliğini arttıran, dile zenginlik katan atasözleri üzerine çok çalışma yapılmış, çok tanım verilmiştir. Örneğin Aksoy'a göre atasözleri: "Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözler''dir (Aksoy, 2013, s. 37). Şimdiye kadar atasözleri için birçok araştırmacı tarafından tanım yapılmıştır. Bunları birleştirerek bir ortak tanım çıkaracak olursak toplumsal hayatın her tarafını içinde barındıran, bir milletin deneyim ve bilgilerine dayanan ve o milletin gelenek göreneklerini, düşünüş tarzını yansıtan, düz anlam yanında yan anlamları taşıyan, genel olarak iyi vasıfları övüp kötü vasıfları yargılayan, ezberlenmesini ve söylenmesini kolaylaştıran şiirsel diyebileceğimiz kadar ahenkli bir yapıya sahip olan, kısa olmasına rağmen geniş bir düşünceyi ihtiva eden ve halk arasında iyice bilinen öğüt verici halk edebiyatı ürünü savlara atasözü denir. Bilindiği gibi kültürel mirasın önemli bir parçası olan atasözlerinin oluşması için birkaç yüzyılın geçmesi gerekir. Bir de atasözünün oluşması için sadece zamanın geçmesi yeterli değildir. O zaman içerisinde belli bir süreçlerin gerçekleşmesi de zorunludur: Herhangi bir atasözünü yaratan millet önce bir deneyime veya bilgiye sahip olmalı, ardından o deneyim veya bilgiyi yansıtan kelimeler cümle veya cümleler hâline gelmeli; bu cümle veya cümleler kolay ezberlenmesi için oldukça kısa ve ahenkli şekil kazanmalı; geliştirilmiş bu şekil nesilden nesle aktarılmalı. Bu açıdan baktığımızda atasözlerimizin tarihî gelişimini saptamak oldukça önemlidir. Çünkü atasözlerimizin tarihî gelişimini tespit etmekle beraber dünya görüşümüzün tarihî gelişimini de tespit etmiş oluruz. Çeşitli tarihî dönemlerde kaleme alınan yazılı eserlerimiz, atasözlerimizin daha önceki şekillerini tespit etmemizde ilk önce başvuracağımız kaynaklardır. 11. yüzyılda Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olan *Kutadgu Bilig* eseri de önemli kaynaklarımızdandır. Bildiride *Kutadgu Bilig*'de geçen ve atasözü niteliğinde olan unsurlar ile Kırgız

* Öğr. Gör Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türkoloji Bölümü, *negizbek.sabdanaliyev@manas.edu.kg*

Türkçesindeki atasözleri ele alınmıştır. Araştırma sırasında *Kutadgu Bilig*'in Mustafa S. Kaçalin tarafından yapılan transkripsyonuna başvurulmuştur (Kaçalin, 2008). Ele alınan beyitlerin Türkiye Türkçesine aktarması için ise Reşid Rahmeti Arat'ın çevirisinden faylanılmıştır (Arat, 1991). Kırgız Türkçesindeki atasözleri ise Şarşeke Usupbekov'un (Usupbekov, 2015) ve Muhamed İbraimov'un (İbraimov, 2005) kitaplarından alınmıştır.

Diğer özellikleri yanında öğüt verici özelliğe de sahip *Kutadgu Bilig* eserinde atasözlerinin oldukça fazla kullanılması tabii bir olaydır. Fakat Yusuf Has Hacib eserinde ne kadar çok atasözü kullanmış ise de bunları çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıkları ile kıyaslamak oldukça zordur. Çünkü bugünkü atasözlerimiz genel olarak kurallı cümle yapısına sahiptir. *Kutadgu Bilig* ise şiir türünde yazılan bir eser olduğu için vezin gereği bazı atasözlerinin cümle yapıları değişikliğe uğramış, devrik cümle hâline getirilmiştir. Örneğin:

İwe kılmış işler neçe yeg bolur
İwe bışmış aşnı yese ig bolur.

"Aceleyle yapılan işler hep çiğ kalır;
aceleyle pişirilen yemeği yiyen hasta olur."

atasözü kurallı cümle yapısına sahip iken:

Çığay kılsa kimni közi suklukı
Bayutmaz anı bu acun toklukı.

"Açgözlülük kimi yoksul yapmışsa,
bu dünya onu ne kadar doyursa, yine zenginleşemez."

atasözü devrik cümle yapısındadır.

Devrik yapıdaki atasözlerini kurallı yapıya dönüştürdükten sonra da *Kutadgu Bilig*'deki atasözlerinin bazılarının karşılığı bugünkü Türk lehçelerinde bulunmayabilir ve bu tabii bir durumdur. Çünkü zamanın geçmesiyle siyasi, ekonomik, kültürel şartların ve dilin değişmesinin neticesinde bazı atasözlerinin yapısı değişikliğe uğrayabilir veya aktüelliğini kaybettiği için tamamen ortadan kalkabilir. Bunun dışında eserdeki atasözlerinin bazıları çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında tarih boyunca kullanılmamış da olabilir. Bildiride Kırgız Türkçesinde karşılığı bulunan atasözleri ele alınmıştır.

Burada belirtilmesi gereken başka bir durum söz konusudur. *Kutadgu Bilig*'de çok sayıdaki beyit, atasözü niteliğindedir. Bunların hangisinin atasözü, hangisinin de "aforizm" veya güzel söz olduğunu kesin söylemek neredeyse mümkün değildir. Çünkü atasözünün özelliklerinden biri uzun süredir kullanılmakta olmasıdır. Bu açıdan baktığımızda ele alınan beyitlerdeki deyişlerin

Kutadgu Bilig'in yazılış dönemine kadar kullanılıp kullanılmadığını saptamak oldukça zordur. Ele alınan ve atasözü niteliğinde olan bu deyişlerin sadece çağdaş Türk lehçelerinde şekil ve anlam açısından aşağı yukarı aynı olanlarına atasözü diyebiliriz. Bugünkü Türk lehçelerinde şekil ve anlam açısından karşılığı bulunmayanları ise sadece Yusuf Has Hacib'in kendi ürünü olabileceğini söylemek yerinde olur. Çünkü yazarın ne kadar söz ustası olduğunu eserinden de görmek mümkündür ki böyle bir zatın cümlelerinin çoğunun atasözü niteliğinde olması tabii bir görünüştür. Eğer eserde yer alan ve atasözü niteliğinde olan deyişlerin bazıları Yusuf Has Hacib tarafından üretilmiş ise bunların o dönemin atasözü olarak algılanması tartışılmalıdır. Çünkü atasözlerinin belli özellikleri vardır:

1. Milletlerin yıllar boyu süren deneyimlerinden oluşan tecrübe ürünüdür.
2. Birbirine yakın ayrı toplulukların ürünüdür, ortak paydadır.
3. Kısa ve özlü sözlerdir.
4. Kalıplaşmış cümlelerdir.
5. Doğru yolu gösteren, öğüt veren, bilge ifadeleridir.
6. Kelimelerinin yerleri eş anlamlı kelimelerle değiştirilemez.
7. Düzgün cümlelerdir. Anlamsız, lüzumsuz kelime olmaz.
8. Cümleler yargı ifade eder, belirsizlik ve olasılık belirten ifadeler yoktur.
9. Yakın topluluklar arasında küçük değişiklikler görülebilir.
10. Anonimdir. İlk defa kimin söylediği belli olmaz. (Duru, 2009, s. 31-32).

Görüldüğü gibi atasözü diğer özellikleri taşıması yanında uzun süreli deneyim ve tecrübelerin ürünü ve anonim olması gerekmektedir.

Kutadgu Bilig eseri Kırgız Türkçesine Tölögön Kozubekov tarafından çevirilmiştir (Kozubekov, 1993). Fakat bu çeviri de nazım şeklinde olduğu için vezne uymak için *Kutadgu Bilig*'deki atasözlerinin Kırgız Türkçesindeki karşılıkları verilmeden tercüman bunları kendi sözleriyle çevirmiştir. Örneğin *Kutadgu Bilig*'deki 167. beyitte yer alan,,

sözüñni küdezgil başıñ barmasun
tiliñni küdezgil tişiñ sınmasun

"Sözüne dikkat et, başın gitmesin;
dilini tut, dişin kırılmasın."

atasözü aşağıda Tölögön Kozubekov tarafından aşağıdaki gibi çevirilmiştir:

Sözdü karma, başıñ kesip salbasın,
Tildi karma, tişiñ sınıp kalbasın!

"Sözü tut kafan kesilmesin,
Dilini tut dişin kırılmasın!"

Hâlbuki söz konusu atasözü Kırgız Türkçesinde,

Tildi boş koyso (erk berse),tişti sındırat

"Dil boş bırakılınca dişleri kırar" şeklinde kullanılır.

Kutadgu Bilig'deki atasözlerini Kırgız Türkçesindeki karşılıklarıyla aşağıdaki konularda karşılaştırmak mümkündür:

1. Acelecilik

iwe kılmış işler neçe yég bolur
iwe bışmış aşnı yése ig bolur (632)

"Acele ile yapılan işler daima çiğ kalır;
acele ile pişirilen yemeği yiyen hasta olur."

Şaşılış bütkön iş - saz bolboyt, çala bışkan aş - aş bolboyt.

"Acele ile yapılan iş iyi olmaz, çiğ pişirilen yemek sinmez."

Görüldüğü gibi hem XI. Asırda hem günümüzde Türk boyları aceleciliğin iyi sonuçlar getirmeyeceğini vurgulamışlardır. Kırgız Türkçesinde aceleciliği kınayan diğer atasözleri de vardır:

Acal - ölüm kayda cok,
aşıkkan işten payda cok

"Ecel-ölüm nerede yok,
Acele ile yapılan işten fayda yok"

Aşıkkan - aştan kuru kalat
"Acele eden yemekten kalır"

Aşıkkan kalar uyatka, sabırduu ceteer muratka
"Acele eden rezil olur, sabır eden iyiliğe kavuşur"

Aşıkkan alıs uzabayt "Acele eden uzağa gidemez"
Aşıkkan uuru açka ölöt "Acele eden hırsız açlıktan ölür"

Şaşkan - şaytandın işi "Acelecilik şeytanın işidir"
Şaşkanga şaytan şerik "Acele edene şeytan eşlik eder" vs.

Görüldüğü gibi herhangi bir konuda söylenen atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Dolayısıyla bildiride *Kutadgu Bilig*'de yer alan atasözlerine en yakın

karşılıkları ele alınmıştır.

2. Akıl

muñar meñzeyür körse öglüg sözi
bu öglüg sözi ol kör ögsüz közi (1246)

"Dikkat edersen, akıllı insanın buna uygun bir sözü vardır;
akıllı insanın sözü akılsız için gözdür."

Atalar sözü - akıldın közü "Atalar sözü – aklın gözüdür."

Akıldın sözü - sokurdun közü "Aklın sözü körün gözüdür."

Bu atasözünde görüldüğü gibi *Kutadgu Bilig*'de yer alan atasözleri beytin ikinci mısrasıdır. Bilindiği gibi atasözleri genelde kısa olur. *Kutadgu Bilig* ise beyitler hâlinde yazıldığından vezin gereği atasözleri uzatılmıştır veya mısralardan biri atasözü ise diğeri açıklama mahiyetindedir.

3. Açgözlülük

çığay kılsa kimni közi suklukı
bayutmaz anı bu acun toklukı (2615)

"Açgözlülük kimi fakir yapmış ise,
bu dünya onu ne kadar doyursa yine zenginleştiremez."

Aç közgö baardıgı az körünöt "Açgözlüye her şey azdır"

4. Aile, Evlat

ayama oğul kızka berge yétür
oğul kızka berge bilig ögretür (1494)

"Gerekirse, oğula-kıza acımadan dayak at;
dayak oğula-kıza bilgi öğretir."

Atadan tayak cegen baldar cakşı,
eneden til ukpagan kızdar cakşı

"Babadan dayak yiyen erkek çocuk iyidir,
anne tarafından azarlanmayan kız çocuk iyidir".

Burada muhtemelen basım hatası vardır. Kırgız Türkçesindeki bu atasözünün ilk parçasından yola çıkarak ikinci parçanın *Eneden til ukkan kız cakşı* "Anne tarafından azarlanan kız çocuk iyidir" şeklinde oduğunu tahmin etmek yerindedir.

kiçig erken ögret oğulka bilig
kiçigde bilig bilse kötrür elig (1493)

"Oğula bilgiyi henüz küçük iken öğret;
küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta muvaffak olur."

Balanı - caşınan, katındı - başınan
"Çocuğu gençliğinden, kadını ilk baştan"

Balañdı caşınan tarbiyala "Çocuğunu gençken terbiye etmeye başla."

5. Akrabalık

idi yakşı aymış kör ilçi başı

kamuğda küçi bek kadaşlığ kişi (3172)

"Dinle, memleket hâkimi çok yerinde söylemiş;
akrabaları olan kimse herkesten daha kuvvetlidir."

Darak - tamırı menen, adam - tuuganı menen

"Ağaç kökleriyle, insane akrabalarıyla (yükselir)."

6. Arkadaşlık

bir ök erse düşmân miñ ol yaslıkı
miñin dôstuñ erse bir ol azlıkı (4190)

"Düşman biricik de olsa onun zararı bindir;
binlerce dostun olsa bile daima bir tanesi eksiktir."

Dostuñ miñ bolso da azdık kılat,
duşmanıñ biröö bolso da köptük kılat

"Dostun bin tane olsa da azdır,
düşmanın bir tane olsa da çoktur"

7. İktidar

kılıç birle aldı kör él alğuçı
kalem birle bastı ol él basğuçı (2425)

"Memleketi alan onu kılıç ile almıştır,
memleketi tutan onu kalem ile tutmuştur."

Kan sarayı - kılıçtın mizi, kamçının küçü

"Kağan sarayı kılıcın ve kamçının ucuyla (tutulur)."

8. Bilgi

negü tér eşitgil biliglig sözi
bilig ol kiterdeçi köñül tozı (5980)

"Bilgilinin sözü ne der, dinle;

gönlün tozunu gideren bilgidir."

Biyikke çıksañ közüñ açılat,
bilimdüügö coluksañ köñülüñ açılat

"Yüksek yere çıkarsan gözün açılır,
bilgili ile görüşürsen gönlün açılır"

9. Söz/Dil

tilin sözlemiş sözde yanmaz eren
sözinde yanığlı işiler sanı (5080)

"Erkek insan verdiği sözden geri dönmez;
sözünden dönenleri sen kadın bil."

Cigittin sözü ölgönçö, özü ölsün

"Yiğidin sözünün öleceğine kendisi ölsün."

Colbors (arstan) izinen kaytpayt,
cigit sözünön kaytpayt

"Kaplan (aslant) izinden dönmez,
yiğit sözünden dönmez."

negü tér eşitgil sınamış bügü
sözüg sözlemegü eşitgü ögü (1913)

"Tecrübesi olan hakîm ne der, dinle;
çok söz söylememeli, daha çok dinlemeli ve düşünmelidir."

Az süylö, köp tıñda "Az konuş, çok dinle."

Azamattın belgisi - köp oylonup, az süylöyt

"Yiğidin özelliği çok düşünüp az konuşur."

Köp tıñdagan az süylöyt "Çok dinleyen az konuşur."

köni söz açığ ol siñürgil anı
yarın asğı kelgey süçitgey séni (5777)

"Doğru söz acıdır; onu hazmedebilirsen,
yarın faydasını görürsün, o sana zevk verir."

Adilet söz açuu "Adaletli söz acıdır."

Akıl sözü kıska, adilet sözü açuu "Akıllı söz kısa, adaletli söz acıdır."

sözüñni küdezgil başıñ barmasun
tiliñni küdezgil tişiñ sınmasun (167)

"Sözüne dikkat et, başın gitmesin;

dilini tut, dişin kırılmasın."

Tildi boş koyso (erk berse) tişti sındırat

"Dili boş bırakırsan dişlerini kırar."

urup berge başı büter terk söner
tilin sökse bütmez açığı yılın (2580)

"Vurulan kamçı yarası kapanır ve çabuk geçer;
dil acısı ise, yıllarca dinmez."

Kılıç carası - bütöt, til carası - bütpöyt.

Ok carasınan söz carası caman.

Tilingen cara ayıgat, til carası ayıkpayt.

Bıçak carası ayıgat, söz carası ayıkpayt.

Tüm bu atasözlerinin anlamı: "Kılıç, bıçak, ok gibi silahların yarası iyileşir, söz ve dil yarası iyileşmez."

uzun sözlese söz irinçig bolur
ukuşluğ kişiler sözüg az kılur (3938)

"Söz uzun olursa, bıktırır;
akıllı insanlar sözü kısa keserler."

Akılduunun sözü kıska, ayta salsa – nuska

"Akıllının sözü kısa, söylendiğinde nüktelidir."

10. Dünya

bu dünyâ kutıña ınanma ayığ
ınançsız-turur kör kılınçı yayığ (5175)

"Bu dünya saadetine pek güvenme;
onun tabiatı dönektir, ona inanılmaz."

Bügün körgön - erteñ cok, uşunday beleñ (ce atanı kayran) düynö bok.

Uşu carık dünüyö, ustaranın mizindey, oodarılat künügö

"Bu dünya her gün değişir."

11. Ölüm

kayu kim tuğar erse ölgü kerek
kayu neñ ağar erse ilgü kerek (1086)

"Doğan herkes ölmeye,

yükselen her şey düşmeye mahkûmdur."

Öktögön canda ölüm ak "Yaşamakta oan her insan ölmeye mahkûmdur."

Buradaki *ak* sözcüğü Arapçadaki *hak* sözcüğünün değişmiş şeklidir. Eski Türkçede ve Kırgızcada *h* sesi omadığı için söz konusu kelimede bu ses düşerek kelime *ak* şeklini kazanmıştır.

12. Elçilik

takı munda yégrek ayur türk hanı
kınama yalawaç söz aysa köni (3817)

"Türk hanı bundan daha güzel söyler;
kendisine emanet edilen sözü aynen tekrar eden elçiye gazap etme."

Cuuçulukka korduk cok, elçilikke ölüm cok "Elçiye ölüm yoktur"

13. Karakter/Güzellik

yüzi körki kolma kılınç edgü kol
kılınç edgü bolsa yarutğay séni (4482)

"Onda yüz güzelliği arama, güzel huy ara;
huyu iyi olursa seni memnun eder."

Öñü suluu - suluu emes, akılı uluu - suluu

"Yüzü güzel, güzel değildir; aklı başında olan güzeldir."

14. Saadet

kelir erse devlet kişike küle
tutup berklegüsi kiçiglik bile (1703)

"Saadet gelir ve insanın yüzüne gülerse,
bil ki, onun devamını sağlayacak şey tevazudur."

Bir mıskal döölöttü kötörüş üçün,
miñ mıskal toktooluk kerek

"Bir miskal[1] saadeti elde tutabilmek için bin miskal mütevazılık gerekir."

15. Zenginlik

nerek neñ kişike kerek edgü yañ
kerek bolsa bulğay kamuğ edgü neñ (1307)

"İnsana mal neye lazım, lazım olan iyi huydur;

[1] Miskal: 4,810 gram olan bir ağırlık ölçü birimi (Güncel Türkçe Sözlük).

böyle olan insan, gerekirse bütün iyi şeyleri elde eder."

Baylık mülktö emes - talantta.

Tarbiya - baasız baylık.

Altın baylık emes, akıl - baylık.

Altın kümüştü baylık tutkan kişi başın coldo

kaltırar, baba sözün ulagan kişinin ordu törd̈ö bolor.

Tüm bu atasözlerinin anlamı: "Mülk, altın, gümüş zenginlik değil, terbiye, hüner zenginliktir."

16. İş

bu künki işiñ kodma kılma yarın
yarın bolsa işiñ kalur kılmadın (5503)

"Bugünkü işini yarına bırakma; yarın işin olursa bu yapılamadan kalır."

Bügünkü aştı erteñkige kaltırsañ da, bügünkü işti erteñkige kaltırba
"Bugünkü yemeği yarına bıraksan da bugünkü işi yarına bırakma."

17. Komşuluk

ew almak tilese ayıt koşnısın
yér almak tilese ayıtğıl suwın (4548)

"Ev almak istersen komşusunu sor;
yer almak istersen suyunu sor."

Konuş algıça, koñşu al "Ev almaktansa komşu al."

Konuş izdebe, koşuna izde "Ev arama, komşu ara."

18. Hürmet/Saygı

yaraşur uluğka kiçig hürmeti
uluğ ma kiçigke kılur ok körü (4154)

"Küçüğün büyüğe hürmet etmesi lazımdır;
büyük de küçüğe aynı şekilde mukabele eder."

Uluuga urmat, kiçüügö ızat "Büyüğe hürmet, küçüğe saygı."

19. Sevgili

köñül kimni sewse mün erdem bolur
kamuğ tetrüsi oñ kokuzı tolur (536)

"Gönül kimi severse onun kusuru fazilet olur;
bütün ters işleri doğru ve eksikleri tam görünür."

Süygönüñdün kemçiligi bolboyt "Sevgilinin kusuru olmaz."

20. Sır

ewiñke yağutma uşakçı kişig
bütün ilke yadğay körüp bilmişig (1299)

"Dedikodu yapanları evine yaklaştırma,
görüp öğrendiklerini bütün halka yayarlar."

Uşakçını colotpogun canıña,
sırıñdı cayıp salat baarına

"Dedikodu yapanları yanına yaklaştırma,
sırrını herkese yayarlar."

21. Diğer Konular

sewinçlerke awnıp üküş külgüçi
sığıtka anuñu ayâ ölgüçi (1145)

"Ey fâni insan, daima sevinç içinde avunup gülen kimseler ağlamalara hazır olmalıdırlar."

iy menen külkü ayaktaş "Ağlamak hep gülmeye eşlik eder."

kişi edgüsi bu öz asğın kodup
kişi asğı kolsa kör emgek yüdüp (3245)

"İnsanların iyisi, kendi menfaatini bırakıp zahmet yüklenerek,
başkalarının faydasını isteyen kimsedir."

Cakşı cigit el kamı üçün cügüröt,
caman cigit öz kamı üçün cügüröt

"İyi yiğidin özelliği, halkın menfaati için koşturur;
kötü yiğidin özelliği, kendi menfaati için koşturur".

tarılağ-turur bu acun ay ilig
negü ekse anda alır bu elig (5248)

"Ey hükümdar, bu dünya tarladır;
bu el buraya ne ekerse orada onu biçer."

Emneni ekseñ, oşonu orosuñ "Ne ekersen onu biçersin."

kimiñ atı isiz bolup artasa
añar yégreki ol tirig turmasa (4467)

"Kimin adı lekelenir ve kötüye çıkarsa
onun için hayırlısı ölmektir."

Uyat - ölümdön katuu "Rezalet ölümden beterdir."

Örneklerden görüldüğü gibi *Kutadgu Bilig* ve Kırgız Türkçesindeki atasözleri arasında şekil ve anlam açısından tam bir karşılık yoktur. Bunun sebeplerinden biri *Kutadgu Bilig*'in nazım şeklinde yazılmış olmasıdır. Aynı yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan *Divanu Lügati't-Türk*'teki atasözlerine bakarsak durum çok farklıdır. Çünkü Mahmud Kaşgari atasözlerini olduğu gibi yazmıştır, vezne uydurmak ve beyit mısrasını tamamlamak ihtiyacı duymamıştır. Örnek olarak:

Kişi alası içtin, yılkı alası taştın "İnsanın alası içinde, hayvanın alası dışında." (DLT, I, 91, 20), *korkmış kişige koy başı koş korünür* "Korkmuş adama koyun başı çift görünür." (DLT, III, 126, 10-11), *tağ tağka kawuşmas, kişi kişige kawuşur* "Dağ dağa kavuşmaz, adam adama kavuşur. " (DLT, III, 153, 5), *ıt ısırmas, at tepmes time "*Köpek ısırmaz at tepmez deme." (DLT, I, 178, 11), *erdem başı til* "Edebin başı dildir" (DLT, I, 107, 9) gibi atasözlerinin izlerini Kırgız Türkçesinden arayacak olursak hemen hemen aynılarını bulmak mümkündür: Adam alası içinde, mal alası tışında; korkkongo koş körünöt; eki too körüşpöyt, eki adam körüşöt; itti kappayt debe, attı teppeyt debe; önör aldı kızıl til.

Sonuç

Kutadgu Bilig eseri nazım şeklinde yazıldığı için atasözü niteliğindeki deyişler vezin gereği değişikliğe uğramış; bazıları daha da uzamış, bazıları devrik cümle hâline gelmiş, bazılarının kelimeleri eş anlamlıları ile değiştirilmiştir. Bundan dolayı hangisinin atasözü hangisinin de Yusuf Has Hacib'in kendi ürünü olduğunu tespit etmek çok zordur, nerdeyse mümkün değildir. Bu bağlamda bunların çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarını arama işi yardımcı olabilir. Çünkü atasözü olan deyişler günümüze kadar bazı değişikleriyle ulaşmıştır.

Kaynakça

Aksoy, Ö. A. (2013). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Ankara: İnkılâp Yayınları.

Arat, R. R. (1991). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgû Bilig, II. Çeviri*, (5. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (2006). *Divanü Lügat-it-Türk*, C. I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2006). *Divanü Lügat-it-Türk*, C. III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güncel Türkçe Sözlük. *http://sozluk.gov.tr/*

İbraimov, M. (2005). *Kırgız Makal-lakap, Uçkul Sözdörü 10551*. Bişkek.

Kaçalin, M. S. (2008). *Yûsuf Hâs Hâcib: Kutadğu Bilig. Metin*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap).

Usupbekov, Ş. (2015). *Kırgız Makal Lakaptarı*. Bişkek.

Kutadgu Bilig'de İsimlere Eklenen Yardımcı Filler Üzerine

Hatice ŞAHİN*

Türkçede isimlerin fiil olarak kullanılabilmesi için iki yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi dilin sondan eklemeli yapısına uygun olarak isimlerin ardına türetme eklerinin getirilmesi, diğeri ise isimlerin üzerine getirilebilen *et-, eyle-, ol-* gibi yardımcı fiillerin kullanılmasıdır. Bu yardımcı fiillerin kullanımında isimlerin Türk dili kaynaklı veya alıntı olmasıyla ilgili bir bağlayıcılık söz konusu değildir. Ancak, bunun dile giren yabancı kelimelerin Türkçede daha rahat kullanılmasını sağlayan bir yöntem olduğu da dile getirilmektedir. Bu yolla başka bir dilden gelen isim, Türkçe bir yardımcı fiille birleştirilerek Türkçeye uygun olarak bir unsuru isim, diğer unsuru yardımcı fiil olan yapının bir üyesi olur. Her ne kadar yapıların isimlendirilmesi ve bu yapıların tasnifinde farklı görüşler olsa da bu yardımcı fiillerin yerli ve alıntı isimlerin fiil olarak kullanılmasını sağladığı kabul edilmektedir. Mesela, bu yapıları, öbek fiil olarak değerlendiren Delice, tasnifinde yabancı isim ve yardımcı fiille kurulan öbeklerden söz etmiş, bu tür yardımcı fiillerin sayısının sınırlı olduğunu belirterek bu fiillerin yabancı isimlerle kullanılarak onların *arz etmek, rica etmek, rücu eylemek* gibi Türkçe fiil şeklini oluşturduklarını ifade etmiştir.

"Öbek-fiiller de değişik yollarla yapıldığı ve her yapı belli bir işlevi üstlendiği için kendi içinde sınıflandırılarak ayrılabilir: 2.3.1. Yardımcı Fiille Kurulanlar 2.3.1.1. Yabancı İsim + Yardımcı Fiil Yapısıyla Kurulanlar. Bu tür öbek-fiillerin oluşumunu sağlayan yardımcı fiiller sınırlı sayıdadır: Etmek, olmak, eylemek, kılmak gibi. Sınırlı sayıda kullanılan yardımcı fiiller, yabancı isimler ile kullanıldığında onların Türkçe fiil şekillerini vermektedir: Arz etmek, rica etmek, rücu eylemek, tabi olmak gibi." (Delice, 2002, s. 193).

Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde alıntı kelimelerin bu yolla değerlendirilmesi, bir yandan bunların dilde işlek hâle gelmesine diğer yandan da bu yapıların sayısının artmasına yol açmıştır. Ancak bazı alıntı isimlerin geldikleri dilde de *kerden, burden, şoden, geşten* gibi yanındaki bir fiille kullanıldığının da görülmesi akla bazı soruları getirmektedir.

Bu açıdan bakıldığında Türkçede *dikkat et-, esir et-, esir ol-, feryad et-, fethet-, kahr et-, giriftar et-, arzu et-, gark ol-, ziyan et-, dava et-* şeklinde kullanılan örneklerin, Farsçada *dikkat kerden, esir kerden, esir şoden, feryad kerden, fetih kerden, kahr kerden, giriftar kerden, lüzum daşten, arzu kerden, arzu burden, gark şoden, gark geşten, ziyan kerden, da'va kerden* gibi bire bir örtüşen biçimde kullanılmaları bu çevirilerin yardımcı fiille birlikte yapılıp yapılmadığı konusunda

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

bir belirsizlik ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda yardımcı fiillerin alıntı kelimeleri Türkçede fiilleştirdiği bilgisine biraz daha temkinli yaklaşılması gerekmektedir.

Bunun yanında Eski Anadolu ve Türkiye Türkçesinde *et-*, *eyle-*, *ol-*, *kıl-* gibi yapıya kendi anlamını katmadan isimlerin fiil olmasını sağlayan *çek-, ver-, gel-, getir-* gibi fiiller de mevcuttur. Bu fiillerin de Farsçada *ahten: çekmek, ameden: gelmek, daden: vermek, averden: getirmek, zeden: vurmak, averiden: getirmek* gibi örneklerde de tam örtüşen karşılıkları bulunmaktadır.

Türkçede de Farsçada da kullanılan *galib ameden / galip gel-, ders daden / ders ver-, eziyet daden / eziyet ver-* gibi örneklerin Türkçede mi oluşturulduğu yoksa Farsçadan tercüme mi edildiği sorusu akla takılmaktadır. Doğan Aksan'ın konuyla ilgili olarak *(galip gelmek yapısının Farsça galib ameden*'den çeviri-yarı çeviri olduğunu söylemesi, bir anlamda yukarıdaki soruya aslında epeyden beri cevap arandığını ve bu tarz yapıların tamamının ya da bir kısmının çeviri olduğu yönünde bir görüşün varlığını ortaya koymaktadır.

Türkçeyle Farsçanın ilişkisi, o kadar eski ve o kadar yoğundur ki gerçekten de iki dilin birbirine alıp verdiğiyle ilgili kesin bir yargıya ulaşabilmek son derece güçtür. Süer Eker, Türk dilleriyle ilgili her bir dil bilgisi çalışmasında İran dilleri ile ilişkilerin çok önemli olduğunu, doğrudan ya da dolaylı en az dört yüzyıllık yazılı tarihe sahip ilişkilerin her iki dil ailesinde de derin izler bıraktığını ifade ederek aynı güçlüğü ve ilişkinin yoğunluğunu vurgulamıştır (Eker, 2010, s. 197).

Bu bildiride Eski Anadolu Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde bolca örneği olan yapıların tercüme olup olmadığının ortaya konmasına katkısı olabilir düşüncesiyle söz konusu fiillerin ve yapıların geriye doğru takibi amaçlanmış, *Kutadgu Bilig*'de isimlerle birlikte kullanılan yardımcı fiiller, bu bakış açısıyla ele alınmak istenmiştir.

Eski Türkçenin birinci ve ikinci devresini ele alan eserlerde o dönemin yardımcı fiilleriyle ilgili aynı bilgiler verilmektedir. Mesela, *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserde bu dönemin yardımcı fiilleri, *er-, bol-* ve yer yer *tur-* fiilleri olarak gösterilmiştir. Eserde bu fiillerin *ürk iç bol-dı (çok geç oldu), kiçig baçag er-di (küçük oruç oldu)* örneklerindeki gibi isimlerin üzerine, *kizle-gülük er-mez (gizlemesi gerekmez), ör-ü bol-maz* gibi fiilimsilerin üzerine getirilen örnekleri verilmiştir (Gabain, 2003, s. 87-88).

Uygur Türkçesi Grameri'nde de isim soylu bir kelime veya kelime grubunu sadece fiil olarak kullanmaya yarayan yardımcı fillerin *er-, bol-, kıl-* ve *tur-* olduğu belirtilmiştir (Eraslan, 2012, s. 423).

Kutadgu Bilig'de fiil konusunu yıllar önce ele alan Ercilasun, isimlerle birlikte yapı oluşturan fiillerin hepsinin yardımcı fiil sayılıp sayılmayacağı, bu

yapıların birleşik fiil olup olmadığı noktasındaki görüş ayrılıklarını da dikkate alarak eserdeki bütün isim + yardımcı fiil örneklerini vermiş, bu yapıları ve yardımcı fiilleri ayrı ayrı sınıflandırmıştır (Ercilasun, 1984, s. 45-49). Onun tespit ettiği örneklerden yola çıkıldığında *Kutadgu Bilig*'de en çok kullanılan yardımcı fiiller; *bol-, kıl-, tut-, ve ur-,* ardından *bir-* ve *yi-* daha sonra da *teg-, tegür-, bul-, kel-, kötür-, kör-, al-, alın-, ıd-, it-, itin-* olarak sıralanabilir (Ercilasun, 1984 s. 52).

Yardımcı fiiller açısından *Kutadgu Bilig*'e bakıldığında ilk dikkati çeken nokta Eski Türkçeye oranla bu fiillerin sayısının artmış olmasıdır. Ercilasun, bununla ilgili olarak *Kutadgu Bilig*'de bir tarafı isim olan birleşik fiil yapılarının sayısının neredeyse tek kelimelik basit ve türemiş fiiller kadar olduğunu belirtmiş, tasnifini de yardımcı fiile ve isim unsurunun taşıdığı özelliklere göre yaptığını ifade etmiştir.

Buna göre; Türkçe isimlerle kurulmuş örnekleri çok daha fazla olan *Kutadgu Bilig*'de en işlek yardımcı fiillerin alıntı isimlerle kurduğu yapılar şunlardır:

bol-

hoş bol-: güzelleşmek, *hoş ol-*, *müflis bol-*

kıl-

cefa kıl-, vefa kıl-, davi kıl-, du'a kıl-, fida kıl-, hâli kıl-, münazara kıl-, namaz kıl-, sabır kıl-, selam kıl-, sena kıl-, siyaset kıl-, şükür kıl-, ta'ziyet kıl-, vefa kıl- , ziyaret kıl-

bir-

haber bir-, nişan bir-, pend bir-, 'aleyk bir-, muyan bir- (sevap vermek), pend bir-

yi-

arzu yi-, erej yi-, gam yi-, helal yi-, haram yi-, arzu ni'met yi-, dünya devlet yi-

tegür-

hak tegür-

kol- / tile-

arzu kol- (arzu etmek), *'uzr kol-*, *'uzr tile-*

Bunların dışında *hak öde-, hata tuş- (hataya düşmek), kadir bil-, kalem kurut- (kalem silmek, sözü bitir-), va'de kıy-, devlet kur ba-, devlet yasın kur-, du'a artur-, namaz yetür-* gibi deyim anlamı kazanmış ya da birleşik fiil sayılıp sayılmayacağı tartışılabilir nitelikte birkaç örnek de mevcuttur.

Eserdeki birleşik fiillerin sayısının yukarıda belirtildiği gibi çok olduğu düşünüldüğünde alıntı kelimelerle kurulanların sayısının az olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. Ancak bu az sayıdaki örnekten *bol-* ve *kıl-* fiiliyle kurulanlarının Farsçada bire bir karşılığı bulunmaktadır. *Hoş bol-*, *müflis bol-*, *cefa kıl-, vefa kıl-, davi kıl-, du'a kıl-, fida kıl-, hâli kıl-, münazara kıl-, namaz kıl-, sabır kıl-, selam kıl-, sena kıl-, siyaset kıl-, şükür kıl-, ta'ziyet kıl-, vefa kıl-, ziyaret kıl-* gibi.

Diğer taraftan Eski Türkçede görülmeyen *Kutadgu Bilig*'de tespit edilen *haber bir-, nişan bir-, pend bir-* gibi Türkçe *ver-,* Farsça *daden* yardımcı fiiliyle kurulan örnekler de Farsçada yer almaktadır.

Kutadgu Bilig'de Türkçe isimlerle daha çok olmak üzere alıntı isimlerle de kullanılan *yi-* fiili için Ercilasun, muhtemelen yabancı tesiriyle Türkçede kullanmaya başlanmıştır açıklamasını vermiştir (Ercilasun, 1984, s. 67). Türkçe *ye-*, Farsça *horden* fiiliyle kurulan *helal yi-*, *haram yi-* dışındaki örneklerde *yi-* fiili, isimde ifade edilene ulaşmış, hüküm süren anlamındadır. *Arzu yi-, erej yi-, gam yi-, arzu ni'met yi-, dünya devlet yi-* gibi örneklerde fiil, bu anlamdadır.

İstemek anlamındaki *kol-* fiiliyle *tile-* fiili, *Kutadgu Bilig*'de çoğunlukla özür ve arzu isimleriyle kullanılmış, özür kelimesi, *'uzr kol-* ve *'uzr tile-* biçiminde iki fiille de örneklendirilmiştir. *Arzu kol-* fiilinin ise tilek tile- yapısından etkilenerek ortaya çıkmış olabileceği düşünülse de ilk bakışta *vaz geç-* örneğindeki mantık da akla gelmektedir.

Farsça ve Türkçenin ilişkisi, İslamiyet'ten önceki devirlere kadar uzanmaktadır. Bu ilişki, coğrafi yakınlığın da etkisiyle diğer alanlara da yayılmış hemen her alanda kendini göstermiştir. Yüzyıllar öncesinden başlayan yoğun ilişkinin doğal olarak dile de etkisi olmuş, iki dil arasında sadece kelime düzeyinde değil, ek, kelime grubu ve cümle düzeyinde de alış veriş gerçekleşmiştir. Türkçe ve Farsçadaki deyimlerin ve atasözlerinin benzerliğinin yanında bir tarafı isim olan birleşik fiil yapılarında da isim ve fiil unsurlarının her iki dilde de biçim ve anlam açısından örtüştüğü açıkça görülmektedir.

Türkçenin en eski metinlerinden itibaren kullandığı yardımcı fiillerin alıntı kelimelerle de kullanılması, Türkçenin alıntıları kendine uydurmada bir kıvraklığı olarak kabul edilirken aynı alıntıların geldiği dilde de aynı şekilde, aynı yardımcı fiille kullanılması iki dil arasındaki ilişkinin yoğunluk derecesine işarettir.

Farklı dil ailelerinde yer alan ve farklı yapısal işleyiş düzenine sahip olan iki dilin dil bilgisel birçok noktada benzer unsurları ve yöntemleri kullanması da yine bu iki dil arasındaki ilişkinin göstergesidir.

Bu bildirinin konusu, bir tarafı isim olan birleşik fiil yapılarının Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki benzerliklerinden hareket ederek aynı durumun daha eski devirlerde mevcut olup olmadığını incelemek amacıyla belirlenmişti. Bunun için Karahanlı Türkçesinin en önemli eseri olan *Kutadgu Bilig* bu açıdan gözden geçirildiğinde ortaya şu sonuçlar çıkmıştır.

Kutadgu Bilig'de örneği olan, alıntı isimlerle kurulan birleşik fiiller, Farsçada da aynı yapıda görüldüğü için bu kelimelerin tek başına değil, Farsçada kullanıldığı biçimde gelmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kutadgu Bilig'de birleşik fiil yapılarının çokluğuna rağmen alıntı kelimelerle kurulan yapıların az oluşu, *Kutadgu Bilig*'de yabancı kelimelerin çok da olmadığını göstermektedir. Eserdeki örnekler, Farsçadan kelime grubu hâlinde tercüme edilmiş olabilir.

Bunun böyle olabileceği, *er- bol-, kıl- tur-* yardımcı fiillerinin dışındakilerle kurulan yapıların da örtüştüğü, daha sonraki dönemlerde *galip gel-, gam ye-* gibi yapıların genel olarak tercüme kabul edildiği göz önünde bulundurularak düşünülebilir.

Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde örnekleri daha çok olan bu yapıların *Kutadgu Bilig*'de sayı ve sıklık açısından daha geride olduğu mutlaka belirtilmelidir. *Kutadgu Bilig*'de daha az olmak üzere Farsçadaki örnekleriyle örtüşen, 13. yüzyıldan itibaren giderek örnekleri çeşitlenen ve daha çok kullanılan yardımcı fiillerin Türkçenin kendi imkânlarıyla mı kullanım sahasına çıktığı, tercüme yoluyla mı girdiği yoksa Türkçenin kendi imkânlarıyla oluşurken benzer Farsça yapıların bu süreci hızlandırdığı mı noktasında son sözü söyleyebilmek -bunların Farsçadan Türkçeye geçtiği yönünde bir görüş var olsa da- şimdilik mümkün görülmemektedir. Bunun yanında Türkçedeki bütün alıntı isimlerin Türkçe yardımcı fiiller yoluyla fiil yapılabildiği konusundaki açıklamaların daha dikkatli yapılması gerektiği de son derece açıktır.

Kaynaklar

Abik, D. (2004). "Nevayi'nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması", *Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 1, s. 211-222.

Aksan, D. (1982). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Delice, H. İ. (2002). "Yüklem Olarak Türkçede Fiil", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2002, 26, 2, s. 185-212.

Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eker, S. (2009). "Türkçe-Farsça İlişkilerine Ses, Biçim ve Tümce Bilgisi Düzeylerinde Eş Zamanlı Genel Bir Bakış", *Essays On The Turkish Linguistics, (Ed. S. Ay, Ö.*

Aydın, İ. Ergenç vd.), Turcologica, 79. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 372-382.

Eker, S. (2010). "Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar", *Prof. Dr. M. Cihat Özönder'in Anısına Sosyoloji Yazıları 1*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 197-211.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Gabain, A. von (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nazarov, Z. (2005). "Türkiye Türkçesinde Yardımcı Fiillerin Leksik-Gramer Özellikleri" *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 28 (Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu Özel Sayısı), Erzurum, s. 83-89.

Şükun, Z. (1984). *Farsça -Türkçe Lügat Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya 1-2-3*, M.E.B. Devlet Kitapları. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Demir, N. (2003). "Popüler Dil Tartışmalarına Dil İlişkileri Açısından Bakış", içinde: *Cumhuriyetimizin 80. Yılında Türkçemiz*. Ankara: Ankara Ticaret Odası-Anadolu Çağdaş Eğitim Vakfı, s. 37-44.

Kutadgu Bilig'de Esma-i Hüsna Karşılığı Kullanılan Kavramlar

Cevdet ŞANLI*

Türklerin İslam Öncesi Dönemi ve İslam'a Girişleri

Türklerin eski inançları üçe ayrılıyordu. Birincisi gökte soyut bir tanrı olduğu inancı: Gök Tengri dini. Gök tanrı inancında cennet, cehennem ve ahiret vardır. İkincisi, Atalar kültü. Üçüncüsü ise "Yer Su" dedikleri tabiat kuvvetlerine inanmadır. Şamanizm sonradan vardır: Zaten o din değildir. Bir inanıştır, büyü vardır. Eski Türk inançlarıyla Budizm karışmıştır. Eski Türk inançlarında kurban geleneği vardır. At ve koyun kurban edilir (Özgen, 2017, s. 34).

Türk milleti, yazılı kaynakları itibarı ile kadim geçmişe sahip milletlerden biridir. MS 8. yüzyıl olarak tarihlenen Orhun kitabelerinden itibaren Türkçeyi "yazılı metin" olarak takip etmek ve geçirdiği evreleri değerlendirmek imkânına sahibiz. Çok azı günümüze ulaşan metinler üzerinden Türkçeyi incelediğimizde metinlerin farklı konuları ele aldığı görülmektedir. Köktürk dönemi başta olmak üzere, Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay, Kıpçak, Osmanlı dönemi Türkçe metinler, farklı alfabelerle yazılmış olmalarına rağmen (Köktürk, Uygur, Brahmi, Ermeni, Arap vb.) çeşitli konuları ele almaları bakımından da önem arz etmektedir.

Bu metinlerin sadece dil yadigârları olarak görülmemesi lazım. Türk milletinin dünyaya bakışını, dünya telakkisini, tabiat tasavvurunu, askerlik, hekimlik, inanç biçimini bu metinlerden takip etme imkânına sahibiz. Bu metinlerin tarih, dil tarihi, din, din tarihi, sosyoloji, psikoloji, halk bilimi, halk edebiyatı vb. disiplinler arası bir bakış açısı ile de ele alınması gerekmektedir.

Türk milleti, tarih boyunca çok çeşitli boy ve hanedanları ile çok geniş bir coğrafyada yazı dili olarak binlerce eser ortaya koymuş, tarihî Türk lehçeleri ve ağızları oluşmuş, bunlarla eserler kaleme almıştır. Türk milletinin din macerası da bu metinlerden takip edilmektedir. Türk Milleti devlet dili olarak kullandığı Göktürkçe ile -ki alfabesi Göktürk alfabesidir- MS 8. yüzyıla tarihlenen Göktürk kitabeleri dil tarihi açısından önemli olmakla birlikte din tarihi açısından da önem arz etmektedir. Hâkimiyetin, Göktürklerden (MS 552-745) Uygurlara geçmesi ile birlikte hem alfabe değişmiş hem de dinî telakki değişmeye başlamaktadır.

Göktürk kitabelerinden biri olan Kültigin abidesi Güney yüzünde (1. Satır): *tengri teg tengride bolmış türk bilge kaġan bu ödke olurtum* "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamana hükmettim" demektedir. Bu

* Dr. Öğr. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, *cevdetsanli@gmail.com*, *csanli@yildiz.edu.tr*

cümleler, bu satırları yazdıran kimsenin din telakkisini gözler önüne sermektedir. Yine Kültigin abidesi Doğu yüzünde (1. Satır): *üze kök tengri asra yaġız yir kılındukda ikin ara kişi oglı kılınmış. kişi oglı üze eçüm apam bumın kaġan istemi kaġan olurmış. olurupan türk bodunung ilin törüsin tutabirmiş itibirmiş* "Üstte mavi gök, altta kara yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış, insanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan hükmetmiş; tahta çıkınca Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermişler". Ayrıca Bilge Kağan abidesi Doğu yüzünde (32, 33. satırlar): *tengri küç birtük üçün anda sançdım, yanydım; tengri yarlıḳaduḳ üçün men ḳazġanduḳ üçün türk bodun ḳazġanmış erinç* "Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, dağıttım. Tanrı bahşettiği için ben kazandığım için Türk milleti kazanmıştır."

İslam öncesi Türk dünya telakkisinin, din anlayışının örneklerini takip ettiğimiz bu satırlarda en üst seviyedeki yöneticinin ağzından inanç esasları görülmektedir. Bu esaslar zamanla tercihler doğrultusunda değişime uğrayacaktır. Uygurların (MS 745) hükümran olmaları ile birlikte Türk toplumu farklı inanç sistemlerini ve kültürlerini hayatına tatbik etmiştir. 8. yüzyıldan itibaren Gök Tanrı inancının, Türkler arasında yerini Budizm'e, Manihaizm'e ve İslam'a bırakmaya başladığı görülmektedir. R. Rahmeti Arat'ın derlediği Eski Türk Şiiri adlı eserinde elde edilen şiirler üç grupta toplanmıştır. Bunlar; Mani muhitinde yazılan eserler, Burkan muhitinde yazılan eserler ve İslam muhitinde yazılan eserler olarak tasnif edilmiştir (Arat, 1986). Farklı coğrafyalardaki Türk toplulukları bunların yanında Musevilik ve İsevilik (Hristiyanlık) gibi dinlere de mensup olmuşlardır.

İdil-Volga Bulgar Türklerinin MS 920'li yıllarda İslam'la müşerref olmasının akabinde 950'li yıllarda Karahanlıların bunu takip etmesi ile birlikte Türk toplulukları kitleler hâlinde İslam kültür ve medeniyet dairesine girmeye başlamışlardır. Türklerin bütün bu din tecrübelerinden sonra ağırlıklı kesiminin İslam'ı kabul etmesi ve bununla beraber İslam'ın Türkler vasıtasıyla çok geniş bir coğrafyaya yayılması dünya ve din tarihi açısından önem arz etmektedir.

Pers İmparatorluğu'nun yıkılışı, İran coğrafyasının İslam ordularınca fethi, Türkler ile Müslümanları komşu eylemiştir. Türklerin kitlesel İslamlaşması 7. yy. ortalarındaki karşılaşma ile 10. yüzyıl ortalarındaki toplu geçişlere kadar 300 yıllık bir beklemenin ardından gerçekleşiyor (Karatay, 2018, s. 15). Ancak bu süreç Talas Savaşı ile başlayarak 300 yıla yakın bir zaman diliminde Türklerin İslam ile tanışma ve mücadele durumunu ortaya koymaktadır.

Hoçu Uygurları devri, Türk medeniyeti tarihinde, Türklerin göçebelikten yerleşik hayata geçişlerindeki türlü denemelerinin en başarılılarından biri ve onun neticesidir. 9. yüzyıldan 13. yüzyılın sonuna kadar süren bu devre, aynı zamanda Türkleri İslamlığa hazırlamıştır. Zira her ne kadar İslamlığı Uygurlardan önce

öteki Türk boyları kabul etmişlerse de Uygurların bu boylar üzerinde kültür bakımından büyük etkileri olduğu şüphesizdir (Tekin, 1976, s. 7).

Millî ruhu İslamiyet'le tamamıyla intibak etmiş olan Türk ırkının büyük kitleler hâlinde ihtidası 9. ve bilhassa 10. asırlardadır. O tarihlerden evvelki ihtidaların ferdî ve ailevi sebebi, Emeviler devrindeki Türk-Arap mücadelesinde gösterilebilir (Danişmend,1994, s. 61).

Türk ırkının hiçbir maddi mecburiyet altında olmaksızın sırf kendi ihtiyarıyla ihtida etmiş olması kadar, büyük kütleler hâlinde toptan ihtida etmiş olması da ehemmiyetle kaydedilecek bir noktadır (Danişmend,1994, s. 61).

Bütün bunlar göstermektedir ki Türklerin İslam'ı kabullerinin üzerinden bir, bir buçuk asır geçtikten sonra İslam akaidi çerçevesinde elimize ulaşabilen eserler verilmeye başlanmaktadır. Türk edebiyatı sözlü edebî ürünleri ile maruf bir edebiyattır. Dolayısı ile elimize ulaşan yazılı metinler az olmakla beraber, metinlerdeki dil ve üslup bunun alt yapısının sağlam olduğunu göstermektedir.

Karahanlılar Dönemi

Türklerin 10. yüzyılda İslamiyet'e girmeye başlamaları ile birlikte dinî kültürde büyük bir değişim dönemi başlamıştır. Bu dönemde İslam dünyasında Kur'an-ı Kerim'in bir başka dile çevrilip çevrilmeyeceği tartışılmaktaydı (Özkan, 2018, s. 1213). Bu dönem yazılı metinlerin çoğaldığı dönem olmanın yanında *Divanu Lügati't-Türk* müellifi Kaşgarlı Mahmud'un ve *Kutadgu Bilig* müellifi Yusuf Has Hacib'in yetiştiği, eser verdiği bir dönemdir. Ayrıca bu müellifler hem kendi devlet merkezleri nezdinde hem de halifelik merkezi Abbasiler nezdinde taltife mazhar olmuşlardır. *Kutadgu Bilig*'in ithaf edilmiş olduğu Tavgaç Ulug Bugra Kara Han (Hakan) Ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan Kara Han (Hakan)'ın Karahanlı hükümdarları cetvelinde yeri dahi yoktur (Arat, 1979, s. IX). Karahanlılar sülalesinden İslamiyet'i ilk kabul eden ve Kaşgar'da ilk Türk İslam devletini kuran 'Abdu'l-Kerim Satuk Bugra Kara Han'ın gerek şahsı ve gerek İslamiyet'i kabul edişi hakkında, menkıbelerden başka bir şey bilmiyoruz. Bu menkıbelerin en eskisi 'Abdü'l-Gafir'in (aş. bk.) Kaşgar tarihine ait eserinden naklen Cemal Karşi'nin (Ebü'l- Fazl b. Muhammed) 681 (1282) yılında Kaşgar'da yazmış olduğu *Mülhakatü's-Surah'*ında kaydedilmiştir. Buna göre, Satuk Bugra Han İslamiyet'i, Karahanlılara iltica etmek mecburiyetinde kalan Sasaniler hanedanına mensup şehzade Nasır'ın tesiri altında, 12 yaşında iken kabul etmiş ve 25 yaşında Karahanlılar tahtına çıkmıştır. Satuk Bugra Han 344 (955)'te ölmüş ve Kaşgar'ın şimalinde bulunan Artış (Artuç)'ta gömülmüştür (Arat, 1979, s. IX, X).

Müellif Yusuf ve Eseri Kutadgu Bilig

Yusuf ile Mahmud aynı devir ve aynı muhitin yetiştirdiği Türk münevverlerinin mümessilidirler. Eserlerini birbirinden uzakta yazmış, birbirini tanımamış ve bilmemiş olmalarına rağmen, ikisi de aynı malzeme üzerine çalışmışlar ve birbirlerini tamamlamışlardır (Arat, 1979, s. X).

Kutadgu Bilig'in yazıldığı devir ve muhitin içtimai bünyesi, gerek ayrı fertler, gerek ayrı sınıf ve zümrelerin bilgi ve fikir seviyeleri ile bir de bu sahalarda Türklerin kendileri etrafından inkişaf ettirilmiş olan hususiyetler ve komşu millet ve kültür daireleri ile olan münasebetlerinin eserdeki akisleri (Arat, 1979, s. XXI) görebilmekteyiz.

Yusuf bunları bazen ayrı bir bilgi şubesi gibi vasıflandırıyor ve bazen bunların içtimai hayatta amelî tatbiki üzerinde duruyor. Yusuf, münevver ve mütefekkir bir şahsiyet sıfatı ile kendi devir ve muhitinde elde edilebilecek bütün bilgi ve fikirleri edinmeğe çalışmış olduğu gibi bunların bir kısmını bizzat elde etmiş olması da tabiidir. Yusuf'un Arapça ve Farsça bildiği ve İslam dünyasını alakadar eden ilim şubeleri ile edebiyatlarını takip etmiş olduğu eserin tetkikinden kolaylıkla anlaşılabileceği gibi kitapta bu muhitin eski Türk malzemesini teşkil eden burkancılık, kültür ve felsefesine de aşina olduğunu belirten emareler eksik değildir (Arat, 1979, s. XXII).

Ayrıca Yusuf ile İslam âleminin ilk ve büyük feylesofu Farabi (ö. 950) arasında çok sıkı bir yakınlık vardır. Şairin soydaş ve vatandaşı olan Farabi'nin eserlerini mütalaa etmiş ve onun fikirlerini belki herkesten daha iyi anlamış olduğunu kabul etmek mümkündür (Arat, 1979, s. XXI).

Eserini Balasagun'da yazmaya başlayan Yusuf, eserini Kaşgar'a giderek tamamlar ve Tavgaç Kara Buğra Han'a takdim eder. Eser üzerinde bir buçuk yıl uğraştığı 462'de (1069/1070) tamamlamıştır. Elli yaş civarında eserini yazmaya başlayan Yusuf'un 410 (1019) yılında doğduğunu tahmin edebiliriz.

Kutadgu Bilig'de *kut*'u (saadet, ikbal, devlet) temsil eden Ay-Toldı ile *ukuş*'u (akıl) temsil eden Ögdülmiş'in şahıslarında şairin kendini tasvir etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Yusuf inanmış bir Müslüman'dır. O Allah'ın varlığına ve birliğine, akla müracaat etmeden gönülden inanıyor. Yusuf, devrinin en geniş manada, bir âlim ve mütefekkiridir (Arat, 1979, s. XXIII).

Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, isminden de anlaşılacağı gibi *(kut-ad-gu bil-i-g)* insana her iki dünyada, tam manası ile kutlu olmak için lazım olan yolu göstermek maksadı ile kaleme alınmış bir eserdir. Birbiri ile çok sıkı bağı olan fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzimi için lazım olan zihniyet, bilgi ve

faziletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde duran şair-mütefekkir, bununla kendi devrinde gündelik hayatın üstüne yükselenlerin düşüncelerine tercüman olmuştur (Arat, 1979, s. XXV).

Kutadgu Bilig ne vakaları nakleden bir tarih ne mıntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya ne din âlimlerinin içtihatlarını toplayan bir telif ne hakimlerin fikirlerine istinat eden bir felsefe ve ne de şeyhlerin vecizelerine dayanan bir nasihat kitabıdır. Yusuf, gündelik hayat kaygılarının üstüne çıkmış ve muhitinin seviyesinden çok yükselmiş olmakla beraber, insan olarak da o da muhitin semeresidir; düşünce ve tasvirlerini muhitinin malzemesi ile ifade etmek ve anlatmak istediklerini de dinleyenlerin anlayabileceği şekil ve usuller ile terennüm etmek mecburiyetindedir (Arat, 1979, s. XXVI, XXVII).

Reşit Rahmeti Arat hocamızın veciz bir şekilde ifade ettiği üzere Yusuf'un yetiştiği muhit, dönem ve şartlar, mensubu olduğu devletin vaziyeti Kutadgu Bilig'e de yansıtılmaktadır. İbn-i Haldun'un "coğrafya kaderdir" sözünden hareketle Yusuf'un yetiştiği dönem ve şartlar âdeta onun böyle bir eseri kaleme almasına zemin teşkil etmektedir. Kutadgu Bilig, okuyucunun seviyesine göre olmak kaydıyla kimine göre bir nasihat kitabı, kimine göre bir siyasetname, kimine göre dünya ve ahiret saadetinin nasıl kazanılacağını öğreten bir rehberdir. Bu rehberin dayandığı iki nokta vardır; birincisi İslam akaidi, ikincisi ise Türk kültür ve medeniyetidir. Bu iki hamur ile yoğrulan Yusuf Has Hacib, eserini de bu çerçevede oluşturmuştur. Eser şu dört şey (*neng, temel)* üzerine kurulmuştur. Birincisi: Kün-Togdı, *köni törü* (doğru kanun); ikincisi: Ay-Toldı *kut* (saadet, ikbal, devlet, adalet, tatbikçisi hükümdar, han, hakan, kağan); üçüncüsü: Ögdülmiş, *ukuş* (akıl) ve dördüncüsü: Odgurmış, *akıbet* (hayatın sonu).

Kutadgu Bilig, mesnevi tarzında kaleme alınan bir siyasetnamedir. Eser bütün İslami eserler gibi Allah'a hamt, peygambere naat ve dört halifeye övgü ile / KB, 1-62 / ile başlar. *Kutadgu Bilig*'in vezni mütekarip *(feûlün feûlün feûlün feûl)* bahrindendir (Hacib, 2015, s. 1).

Türklerin İslam'la müşerref oldukları ikinci yüzyıl ortalarında kaleme alınan *Kutadgu Bilig*'in değişik zaman ve coğrafyalarda istinsah edilmiş üç nüshası bulunmaktadır. Herat (Viyana A nüshası), Fergana (B nüshası), Mısır (Kahire C nüshası) nüshası olan Kutadgu Bilig'in nüshaları üzerinde karşılaştırmalı yayını merhum hocamız Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat yapmıştır. Nüsha farklarından dolayı bazı kavramlar da farklılıklar oluşmuştur. Bu üç nüsha Türk Dil Kurumu yayınlarından tıpkıbasım olarak da yayımlanmıştır.

Esma-i Hüsna

İslami ıstılahta "esmaü'l-hüsna", Allah'ın en güzel isim ve sıfatları anlamında kullanılmıştır. Bazı kaynaklarda "Esma-i Hüsna" şeklinde kullanıldığı

da görülmektedir. Yeryüzünün en değerli ve en üstün varlığı olan insanın yaratılış gayesi, Allah'a kulluk etmektir. Bu husus, Zariyat suresinin; *"Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"* anlamındaki 56. ayeti ile ifade edilmiştir (Karagöz, 2011, s. 15).

Dolayısıyla insanın en başta gelen temel görevi her şeyden önce Allah'ı isim ve sıfatları ile tanımak, ona iman ve itaat etmektir. Allah'ı tanımadan ona kulluk etmek mümkün değildir. Biz Allah'ın varlığını, hatta yaratıcı ve kadir oluşu gibi bir kısım sıfatlarını anlayabilir, öğrenebiliriz. Ancak onu bir rehber olmadan bütün özellikleri ile tanıyamayız, bilemeyiz. Allah peygamberleri ve gönderdiği kitapları vasıtasıyla insanlara hem kendini tanıtmış hem de onlara kulluk görevlerini bildirmiştir. Son rehber Kur'an ve Kur'an'ın tebliğ ve tebyin edicisi Peygamberimiz Hz. Muhammed (sas) bize Rabb'imizi bütün özellikleri, isim, sıfat ve fiilleri tanıtmıştır (Karagöz, 2011, s. 15).

Allah'ın isim, sıfat ve fiilleri, O'nun zatına nispet edilen mana ve kavramlardır. Bu isim ve sıfatlar; Allah hakkında yücelik ve aşkınlık ifade eder. İnsanlarda saygı hissi uyandırır. Zikir ve duada kullanılmaları, duanın ve ibadetin kabulüne vesile olur, kalbe huzur ve sükûn verir, insana ilâhî lütuf ve rahmet telkin eder (Karagöz, 2011, s. 15).

İnsanlar, yaradılış itibarı ile yukarıda da ifade edildiği üzere Allah'a kulluk hususunda serbest bırakılmışlardır, Hz. Âdem'den (as) Hz. Peygamberimize (sav) kadar Kur'an-ı Kerim'de geçen isimleri ile insanoğluna 24 elçinin ismi geçmektedir. Dinin esasını teşkil eden unsur tevhittir. Yani Allah'ın (cc) birliği ve tekliği; dinin rehberi olan elçinin (peygamber, resul, nebi) kabulü üzerine kurulmuştur. Bir insanın iman ehli olabilmesi için Allah'ın bir olduğunu kalp ile tasdik; dil ile ikrar etmesi gerekir. Bu tasdik ve ikrar aynı zamanda rehberlik edecek olan elçinin (peygamber, resul, nebi) de tasdik ve ikrarını gerektirir. İslam, Kur'an'da: *İnneddine indallahi'l-İslam* "Allah indinde din İslam'dır." (Âl-i İmran 7/49; 19. ayet) diyerek Hz. Âdem'den (as) Hz. Peygamber Efendimize (sav) kadar tevhit inancının İslam olduğunu bize beyan etmektedir.

Ad, Semud, Lut, Nuh (as.) vb. kavimlerin tevhit inancından ayrılarak, nasıl sapkınlığa düştükleri Kur'an-ı Kerim'de bize anlatılmaktadır. İnsanoğlu her sapkınlıkta kendisini doğru yola iletecek bir elçi ile muhatap olmuş; bu *hatemü'l-enbiya* olan Hz. Peygamber Efendimize (sav) kadar devam etmiştir.

Herhangi bir konuda kullanılan kavram ya da terimler, ya vahyi (ilahi) kaynağa dayanmaktadır; ya da o konu ile ilgili çalışma yapan toplumların tecrübelerine, teşbihlerine, araştırma ve incelemelerine dayanmaktadır. Dinî kavramlar da dinin sahibi Allah (cc) tarafından peygamberleri vasıtası ile insanlara tebliğ edilmişlerdir. Zaman içerisinde bu kavramlar insanların veya

toplumların önceki tecrübelerinden, bilgilerinden istifade ederek isimlendirdikleri de olmuştur.

Kur'an-ı Kerim, dinin ve her şeyin sahibinin Allah olduğunu, onun ezelî ve ebedî ilmiyle her şeyi halk ettiğini beyan etmektedir. Kur'an'ın ana konusu Allah ve insandır. Kur'an, baştan sona Allah'ı tanıtan terkip ve cümlelerle doludur. Hz. Peygamberin hadisleri/sünnet ise Kur'an'ın yorumu, izahı ve açılımı mesabesindedir. Kur'an ve sünnette Allah; isim cümleleri, fiil cümleleri, izafet terkipleri, isim ve zamirlerle tanıtılmaktadır (Karagöz, 2011, s.23).

Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim *İnneddine indallahi'l-İslam* "Allah indinde din İslam'dır." (Âl-i İmran 7/49; 19. Ayet) diyerek Hz. Âdem'den (as) Hz. Peygamber Efendimize (sav) kadar tevhit inancının İslam olduğunu bize beyan etmektedir. Ancak insanoğlu nefsine uyarak bu ilahi uyarılardan ayrıldıkça farklı sapkın inanışlara, hatta kendine göre yeni dinler ihdas etmeye kadar işi götürmüştür. Türklerin İslam öncesi din tecrübelerinden olan Budizm ve Manihaizm de böyle dinlerdendir. Bu dinlerin dilleri farklı diller olmakla beraber (Çince, Tibetçe, Soğdça, Sanskritçe, Toharca vb.) Türkçeye tercümeler yapılırken Budist veya Manihaist kavramlar Türkçe kavramlarla karşılanmıştır.

Budist Uygurlar, son derece soyut ve karmaşık olan Budizm terimlerini büyük ölçüde Türkçeye tercüme etmişlerdir.

Skr	UT	Anlamı
pitaka	aġılıḳ	hazine, servet
sūtra	nom bitig	mezhep ayetleri
vinaya	nom törü	ahkâma ait eserler

Budizm'in temelini teşkil eden kavramlar Türkçeleştirilmiştir (Özkan, 2018, s. 1212).

Yukarıda birkaç örnekle ifade edildiği üzere yeni dinî kavram ile karşılaşılınca ya tercüme ediliyor ya da o terim Türkçenin ses ve şekil yapısına uygun olarak kullanılıyordu. Tıpkı Budizm'de olduğu gibi daha sonra İslam'ın kabulünden sonra da böyle bir durum ile karşılaşılmaktadır.

Türklerin 10. yüzyılda İslamiyet'e girmeye başlamaları ile birlikte dinî kültürde büyük değişim dönemi başlamıştır. Bu dönemde İslam dünyasında Kur'an-ı Kerim'in bir başka dile çevrilip çevrilmeyeceği tartışılmaktaydı. Arapçanın kutsallığı ve Kur'an-ı Kerim'in bir başka dile çevrilemeyeceği yolundaki bu görüşlere rağmen, daha peygamberimiz yaşarken Kur'an-ı

Kerim'den bazı ayetlerin Farsçaya çevrildiği ve Farsçaya çevrilmiş bu ayetlerle namaz kılındığı bilinmektedir (Özkan, 2018, s. 1213, 1214).

Ryland Kütüphanesi Arapça Yazmalar Bölümünde yer alan Karahanlı Türkçesiyle satır arası ilk tercümenin Farsça tercümeyi de içermesinden hareketle ilk Kuran tercümesinin bu nüsha olduğu öne sürülmektedir (Özkan, 2018, s. 1214). Hatta bu Türkçe çevirinin Farsça çeviriye dayandığı değerlendirmesi vardır. Ancak tercümenin dil özellikleri bakımından Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçelerine yakın olduğu yolunda değerlendirmeler bulunmaktadır. İlk Kuran tercümesi, söz varlığı bakımından Budist ve Manihaist Uygur yazmaları, DLT ve KB ile önemli ortaklıklar göstermektedir. Arapça ve Farsça kelimelerin oranı %14'tür (Özkan, 2018, s. 1214).

Türkler İslamiyet'i 8. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde kabul etmeye başlamış ve X. yüzyılda devlet dini yapmışlardır. Bu dönemlerden önce Türkler arasında yaygın olan Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık dinlerinin anlaşılması amacıyla yazılmış Eski Uygur Türkçesi dönemine ait telif ve tercüme pek çok eser vardır. Bunun gibi yeni kabul edilen İslamiyet'le birlikte yine bu dini dolaylı ya da doğrudan anlatan eserler dil tarihimizde yerini almıştır. İslami Türk edebiyatının yazılış tarihi bilinen ilk eseri 1069 yılına ait *Kutadgu Bilig*'dir. Ancak gerek dinî terminolojinin Türk diline uyarlanışı gerekse konuların işlenişi tarzındaki yetkinliği bakımından bu eseri ilk olarak kabul etmek gerçekten zordur (Ata, 2019, s. X).

Yusuf'un yaşadığı dönemde Türklerin İslam'la müşerref olmalarının üzerinden neredeyse bir buçuk asır geçmiştir. Bu zaman zarfında İslami kültür ve medeniyet anlayışının, hatta edebiyatının Türkler arasında yavaş yavaş yerleştiği görülmektedir. Bunun sonucu olarak da İslami kavram ve terimler Türkçeleştirilebildiği kadarı ile Türkçeleştiriliyordu. Mesela Kur'an ve sure tercümelerinde görülen Uygur Türkçesiyle ortak bazı dinî terimler şöyledir: *Tengrim* şeklinde kişilere yönelik saygı ifadesi "majesteleri" anlamında kullanılan Tengri > Tanrı sözü, *Allah* anlamında kullanılmıştır. Ayrıca esma-i hüsnadaki Allah'ın sıfatları büyük ölçüde Türkçenin söz varlığı ile karşılanmıştır. *Açgan* "Fettah", *Açuk* "Zahir", *Arıglık* "Sübhan", *Bay* "Gani", *Bayat* "Kadim", *Bilgen Tengri* "Alim", *Eşitgen* "Semi", *İdi* "Rab, Sahip", *İgitgen* "Halik", *İlksiz* "Baki", *Törütgen* "Halik", *Ugan* "Kâdir", *Yalguz* "Vahid", *Ulaşu yarlıkagan* "Rahman" (Özkan, 2018, s. 1215) vb. terim ve kavramlar kullanılmaktadır.

Bütün bunların varlığı Türkçenin karşılaştığı yeni dinin terimlerine karşılık kendi imkânlarından faydalandığını göstermektedir. Dolayısı ile Yusuf eserini telif ederken bunlardan istifade etmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeden önce Farsçaya tercüme edilmesi, Türklerin Arapçaya mukayese ile Farsçayla daha çok haşır neşir olmaları sebebiyle Farsça bir kısım dinî terimler kullanılmıştır. Mesela günümüzde de hâlâ Farsça kökenli *hudâ, namaz, oruç,*

abdest, Peygamber gibi terimler Arapçalarına tercih edilmiş ve yüzyıllardır kullanılmaktadır.

Din değişiklikleri gibi büyük kültürel dönüşümlerin ardından, yeni kavramların Türkçe ögelerle karşılanması geleneği, süreç içinde, farklı sosyolengüistik düzeylerde ödünç sözcüklerin Türkçenin söz varlığı içinde yerini alması ile sonuçlanır. Yeni kültür dairesinin maddi ve manevi hayatla ilgili kavramların önce anlam ödünçlemesiyle, ardından sözcük ödünçlemesiyle karşılanması, Uygurca, Karahanlıca, Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinin ortak özelliğidir. Türk yazı dilleri gramatikal bakımdan Arapça, Farsça ögelere genellikle kapalı; ancak, bu dillerin söz varlığına alabildiğine açık olmuştur (Eker, 2006, s. 104).

Yusuf eserine besmele-i şerif ile başlamıştır. İslami geleneğe uygun olarak Allah'a methiye (KB, s. 17, satır: 1-33) ile eserine giriş yapmıştır. Daha sonra Peygamber Efendimizin (sav) methiyesi (KB, s. 20, satır: 34-48), sonra Hulefa-yı Raşidin'in methiyesi (KB, s. 22, satır: 49-62), sonra da eseri takdim ettiği Uluğ Buğra Han methiyesi (KB, s. 23, satır: 63-123) ile devam eder. Bu methiyelerde esmayıhüsna için Türkçe kavram ve terimler kullanmaktadır.

İsim Olarak Kullanılanlar

yir kök idisi: Yerin ve göğün sahibi anlamına gelen bu kelime grubu *Rabbü'l-Âlemîn, el-Kayyûm, Kâ'im(ün Âlâ Külli Nefs), Kâ'im bi'l-Kıst, Kayyûmü's-semâvât ve'l-ard*, *el-Mâlik, el-Melîk, el-Melik, Melikü'n-nâs, Mâlikü'l-Mülk, Mâlikü Yevmi'ddîn, Ellezî Lehû Mâ Fi's-semâvâti ve Mâ Fi'l-Ard ve Mâ Beynehümâ, Ellezî Biyedihi'l-Mülk, Ellezî Biyedihî Melekûtü Külli Şey'in, Zü'l-Arş, Zû'l-Me'âric* anlamlarında kullanılmıştır.

> ***ay yir kök idisi*** *ḫalāyıḳ bile / rūzını anutmış yigil sen küle* (KB, s. 4, satır: 3) [Bütün mahluklar ile yerin ve göğün Rabb'i herkesin rızkını hazırlamıştır; sen güle güle o rızkı ye.]

bar: Var, varlık anlamlarına gelen bu kelime *Ahad, el-Vâhid, Ellezî Lâilâhe illâ Hû, es-Samed, el-Vitr, el-İlah, el-Hayy, el-Hakk, el-Evvel, el-Âhir, el-Bâkî, ed-Dâ'im, el-Ebed, el-Kadîm, el-Mübîn, el-Cemîl, et-Tayyib, en-Nazîf, et-Tam, eş-Şey, el-Ferd, el-Kuddûs, es-Selâm, es-Sübbûh* anlamlarında kullanılmıştır.

> *neteglikke kirme küdezgil köngül* / ***barınga*** *bütün bolġıl amrul amul* (KB, s. 19, satır: 26) [Nasıl olduğunu arama, gönlünü gözet; varlığına inan, sükûn ve huzura kavuş]

bayat*:* Esma-i hüsnadan *el-Evvel*, *el-Âhir*; *el-Kadîm* (ezelî / kadim) anlamında kullanılmıştır. Sözlükte; zaman ve rütbe bakımından önce ve sonra

gelen kimse demektir. Allah'ın sıfatı olarak *el-Evvel*, *el-Âhir*; ilk varlık ve yaşamaya devam edecek olan son varlık, öncesi ve sonrası bulunmayan varlık demektir. Hiçbir şey yok iken o vardı. Her şey yok olacak o yine var olmaya devam edecektir (Karagöz, 2011, s. 127). *El-Kadim*, önlerine geçmek, cesur olmak, eski olmak, bir işe yönelmek ve razı olmak anlamlarındaki "k-d-m" kökünden türeyen kadim eski, her şeyin önü ve evveli demektir. *Allah'ın sıfatı olarak* "el-Kadim" evveli başlangıcı olmayan, yaratılmamış ve ezelî olan demektir (Karagöz, 2011, s. 131).

> ***bayat*** *atı birle sözüg başladım* / *törütgen igidgen keçürgen idim*. (KB, s. 17, satır: 1) [Yaratan, yaşatan, öldüren Rabb'imin adıyla söze başladım.]
>
> *öküş ögdi birle tümen ming s̲enā* / *uġan bir* ***bayatḳa*** *angar yoḳ fenā* (KB, s. 17, satır: 2) [Kadir ve bir olan Allah'a çok hamt ve binlerce sena olsun; ona fânilik yoktur.]
>
> *ay erklig uġan mengü mungsuz* ***bayat*** / *yaramaz senindin adınḳa bu at* (KB, s. 17, satır: 6) [Ey kuvvetli, güçlü, kadir, ebedî ve müstağni, gani olan kadim Allah'ım senden başkasına bu ad yakışmaz.]

bedüklük: Allah'ın yüceliğini, büyüklüğünü ifade eden sıfatlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu sıfatlar: *el-'Alî, el-A'lâ, el-Müte'âl, el-Azîm, el-Kebîr, el-Mütekebbir, Ekber, el-Mâcid, el-Mecîd, Zü'l-Mecdi ve'l-İkrâm, el-Hamîd, es-Seyyid* sıfatlarıdır.

> *uluġluḳ sanga ol* ***bedüklük*** *sanga* / *seningdin adın yoḳ sanga tuş tenge* (KB, s. 17, satır: 7) [Ululuk, yücelik ve büyüklük sana mahsustur; sana eş, sana denk olan başka biri yoktur.]

bir: Bir, tek, eşi ve benzeri olmamak anlamlarındaki bu kelime *Ahad, el-Vâhid, Ellezî Lâilâhe illâ Hû, es-Samed, el-Vitr, el-İlah, el-Hayy, el-Hakk, el-Evvel, el-Âhir, el-Bâkî, ed-Dâ'im, el-Ebed, el-Kadîm, el-Mübîn, el-Cemîl, et-Tayyib, en-Nazîf, et-Tam, eş-Şey, el-Ferd, el-Kuddûs, es-Selâm, es-Sübbûh, Ellezine Yetesâelûne bih* anlamlarında kullanılmıştır.

> *aya* ***bir****ke bütmiş tiling birle ög* / *köngül bütti şeksiz amul tutġıl ög* (KB, s. 19, satır: 25) [Ey Allah'ın birliğine inanmış olan, onu dilin ile öv; gönlün tereddütsüz inandı ise, aklını işe karıştırma.]

erklig: Güçlü, kuvvetli anlamında olan bu kelime *el-Kâdir, el-Kadîr, Kâdirîn, el-Muktedir, el-Muktedirûn, Ellezi Kadere, el-Kavî, Zü'l-Kuvveti, Eşeddü Kuvveten, el-Metîn, el-Vâsi', el-Azîz, el-Mu'izz, el-Müzill, Gâlibün 'Alâ Emrihî, el-Cabbâr, el-Kâhir, el-Kahhâr, el-Vâcid, el-Mâlik, el-Melik, el-Melîk, Mâlikü'l-Mülk* anlamlarında kullanılmıştır.

ay erklig uġan mengü mungsuz ***bayat*** / *yaramaz senindin adınḳa bu at* (KB, s. 17, satır: 6) [Ey kuvvetli, güçlü, kadir, ebedî ve müstağni, gani olan kadim Allah'ım senden başkasına bu ad yakışmaz.]

idi: Sahip, Rab, Tanrı anlamında olan bu kelime *Ehad, el-Vâhid", es-Samed, el-ilah, er-Rabb, Rabbü'l-Âlemîn, el-Hayy, el-Hakk el-Cemîl* anlamlarında kullanılmıştır.

bayat atı birle sözüg başladım / *törütgen igidgen keçürgen* ***idim*** (KB, s. 17, satır: 1) [Yaratan, yaşatan, öldüren Rabb'imin adıyla söze başladım.]

ediz 'arşda altın seraka tegi / *tözü barça mungluġ sanga ay* ***idi*** (KB, s. 19, satır: 24) [Ey Rabb'im, yüksek arştan alttaki toprağa kadar bütün her şey, hepsi sana muhtaçtır.]

ay mungsuz ***idim*** *sen bu mungluġ kuluġ* / *suyurḳap keçürgil yazuḳın ḳamuġ* (KB, s. 19, satır: 28) [Ey müstağni olan Rabb'im, sen bu muhtaç kulunun bütün günahlarını bağışlayıp affeyle.]

ilāhī: (Ar.) *Ahad, el-Vâhid, Ellezî Lâilâhe illâ Hû, es-Samed, el-Vitr, el-İlah, el-Hayy, el-Hakk, el-Evvel, el-Âhir, el-Bâkî, ed-Dâ'im, el-Ebed, el-Kadîm, el-Mübîn, el-Cemîl, et-Tayyib, en-Nazîf , et-Tam, eş-Şey, el-Ferd, el-Kuddûs, es-Selâm, es-Sübbûh, Ellezine Yetesâelûne bih* anlamlarında kullanılmıştır.

ilāhī sen ök sen tözü yarlıḳa / *rūzī ḳıl ḳamuġ mü'minlarḳa liḳa* (KB, s. 10, satır: 77) [Ey Allah'ım! Rabb'im ancak sensin, hepimizi bağışla; bütün müminlere cemâlini görmeyi nasip et.]

mengü: Ebedî, ezelî, sonsuz, sonu olmayan, ölümsüz anlamlarına gelen bu kelime *Ahad, el-Vâhid, Ellezî Lâilâhe illâ Hû, es-Samed, el-Vitr, el-İlah, el-Hayy, el-Hakk, el-Evvel, el-Âhir, el-Bâkî, ed-Dâ'im, el-Ebed, el-Kadîm, el-Mübîn, el-Cemîl, et-Tayyib, en-Nazîf, et-Tam, eş-Şey, el-Ferd, el-Kuddûs, es-Selâm, es-Sübbûh, Ellezine Yetesâelûne bih* anlamlarında kullanılmıştır.

ay erklig uġan ***mengü*** *mungsuz bayat* / *yaramaz senindin adınḳa bu at* (KB, s. 17, satır: 6) [Ey kuvvetli, güçlü, kadir, ebedî ve müstağni, gani olan kadim Allah'ım senden başkasına bu ad yakışmaz.]

***pādişāh*:** (Frs.) Sultan, kağan, hakan, hükümdar, malik anlamlarına gelen bu kelime *Rabbü'l-Âlemîn, El-Kayyûm, Kâ'im(ün Âlâ Külli Nefs), Kâ'im bi'l-Kıst, Kayyûmü's-semâvât ve'l-ard, el-Mâlik, el-Melîk, el-Melik, Melikü'n-nâs, Mâlikü'l-Mülk, Mâlikü Yevmi'ddîn, Ellezî Lehû Mâ Fi's-semâvâti ve Mâ Fi'l-Ard ve Mâ Beynehümâ, Ellezî Biyedihi'l-Mülk, Ellezî Biyedihî Melekûtü Külli Şey'in, Zü'l-Arş, Zû'l-Me'âric* anlamlarında kullanılmıştır.

ḥamd ü sipās ü minnet ve öküş ögdi tengri 'azze ve celleḳa kim uluġluḳ idisi tükel ḳudretlıġ ***pādişāh turur*** (KB, s. 1, satır: 1, 2) [Hamt, şükür, minnet ve sonsuz övgü o büyüklük sâhibi ve tam kudretli padişah olan Allah'a mahsustur.]

tengri: Tanrı, İlah anlamlarına gelen bu kelime *Ahad, el-Vâhid, Ellezî Lâilâhe illâ Hû, E's-Samed, El-Vitr, El-İlah, El-Hayy, El-Hakk, El-Evvel, El-Âhir, El-Bâkî, E'd-Dâ'im, El-Ebed, El-Kadîm, El-Mübîn, El-Cemîl, E't-Tayyib, E'n-Nazîf, E't-Tam, E'ş-Şey, El-Ferd, El-Kuddûs, E's-Selâm, E's-Sübbûh, Ellezine Yetesâelûne bih* anlamlarında kullanılmıştır.

tengri 'azze ve celleḳa ögdisin ayur (KB, s. 17, satır: Başlık) [Aziz ve celil olan Allah'ın methini söyler.]

Burada *tengri* kelimesi Allah kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Eserde 42 yerde *tengri* şeklinde; 6 yerde de *tengrilik* şeklinde kullanılmıştır.

uluġluḳ idisi: Yücelik, büyüklük, güç, kuvvet, kudret sahibi anlamına gelen bu kelime *El-'Alî, El-A'lâ, El-Müte'âl, El-Azîm, El-Kebîr, El-Mütekebbir, Ekber, El-Mâcid, El-Mecîd, Zü'l-Mecdi ve'l-İkrâm, El-Hamîd, Es-Seyyid* anlamlarında kullanılmıştır.

uluġluḳ *sanga ol bedüklük sanga / seningdin adın yoḳ sanga tuş tenge* (KB, s. 17, satır: 7) [Ululuk, yücelik ve büyüklük sana mahsustur; sana eş, sana denk olan başka biri yoktur.]

uluġluḳ idisi *uġan zü'l-celāl / yaratġan törütgen me kadir kemāl* (KB, s. 4, satır: 2) [Büyüklük sahibi, kadir, celal sahibi; yaratan, türeten ve kudretin, gücün kemaline sahip olan Allah'tır.]

yok işi: Eşi ve benzeri olmamak anlamlarına gelen bu tabir *El-Kuddûs, Tebâreke, Te'âlâ, E's-Samed, El-Muhyî, Lâ-yemût, Ellezi Yuhyî ve Yümit, El-Mümit, Ellezi Yümît, El-Müteveffî, Ellezî Yeteveffâ, El-Bâ'is* anlamlarında kullanılmıştır.

kamuġ barça mungluġ törütülmişi / mungı yok idi bir angar ***yoḳ işi*** (KB, s. 17, satır: 5) [Bütün bu yaratılmış olanlar ona muhtaçtır; muhtaç olmayan yalnız Allah'tır, onun eşi ve benzeri yoktur.]

Zamir Olarak Kullanılanlar

sen: İkinci teklik şahsı işaret eden bu zamir, metinde Allah'a hitaben **Ente** anlamında kullanılmıştır.

ilāhī ***sen*** *ök* ***sen*** *tözü yarlıḳa* / *rūzī ḳıl ḳamuġ mü'minlarḳa liḳa* (KB, s. 10, satır: 77) [Ey Allah'ım! Rabb'im ancak sensin, hepimizi bağışla; bütün müminlere cemalini görmeyi nasip et.]

siziksiz bir ök ***sen*** *ay mengü açu* / *ḳatılmaz ḳarılmaz saḳışḳa saçu* (KB, s. 18, satır: 10) [Sen, şüphesiz birsin, teksin ezelî ve ebedî olan Allah; istisna sayıya gelmez.]

ay iç taş biligli ay ḥaḳḳu'l-yakīn / *közümde yıraḳ* ***sen*** *kögülke yaḳın* (KB, s. 18, satır: 11) [Ey içi ve dışı bilen, ey Hakke'l-yakin; gözden uzaksın, fakat gönle yakınsın.]

barıng belgülüg ***sen*** *kün ay teg yaruk* / *neteglikke yetgü köngül ögde yoḳ* (KB, s. 18, satır: 12) [Senin varlığın, parlak güneş ve ay gibi bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur.]

ḳamuġ ***sen*** *törüttüng ne erselerig* / *yokadur ne erse* ***sen ök sen*** *tirig* (KB, s. 18, satır: 14) [Her varlığı sen yarattın; varlık yok olur, baki kalan yalnız sensin.]

ay mungsuz idim ***sen*** *bu mungluġ ḳuluġ* / *suyurḳap keçürgil yazuḳın ḳamuġ* (KB, s. 19, satır: 28) [Ey müstağni olan Rabb'im, sen bu muhtaç kulunun bütün günahlarını şefkatinle affeyle.]

saḳışḳa katılmaz ***sening*** *birliking* / *tözü nengke yetti bu erkligliking* (KB, s. 18, satır: 9) [Senin birliğin, vahdaniyetin hesaba gelmez; bu kudretin her şeye hâkimdir.]

ne ersedin ermez ***sening*** *birliking* / *ne erselerig* ***sen*** *törüttüng* ***sening*** (KB, s. 18, satır: 13) [Senin birliğin eşya ile ilgili değildir; eşyayı sen yarattın, onlar senindir.]

uçuġlı yorıġlı tınıġlı nece / *tirilgü* ***seningdin*** *bulup içe* (KB, s. 19, satır: 23) [Uçan, yürüyen ve duranların hepsi rızıklarını senden bularak yiyip içerler.]

ay erklig uġan mengü mungsuz bayat / *yaramaz* ***senindin*** *adınḳa bu at* (KB, s. 17, satır: 6) [Ey kuvvetli, güçlü, kadir, ebedî ve müstağni, gani olan kadim Allah'ım senden başkasına bu ad yakışmaz.]

sini *erdüküng teg ögümez özüm* / ***sini sen****met öggil kesildi sözüm* (KB, s. 20, satır: 33) [Seni layığı veçhile methedemiyorum; sen seni methet! Sözüm kesildi.]

uluġluḳ ***sanga*** *ol bedüklük* ***sanga*** / ***seningdin*** *adın yoḳ* ***sanga*** *tuş tenge* (KB, s. 17, satır: 7) [Ululuk ve büyüklük sana mahsustur; sana eş ve denk başka biri yoktur.]

aya bir birikmez ***sanga*** *adın* / *ḳamuġ aşnuda* ***sen sen*** *öngdün kidin* (KB, s. 18, satır: 8) [Ey bir ve tek olan Allah, bir başkası sana eş (şerik) koşulamaz; başta her şeyden evvel ve sonda her şeyden sonra sensin.]

ay sırḳa yaḳın ay köngülke ediz / *tanuḳ ol* ***sanga*** *barça ṣūret* bediz (KB, s. 19, satır: 20) [Ey sırra yakın, ey her gönül için yüce Allah, bütün bu suret ve şekiller sana şahittir.]

ediz 'arşda altın seraka tegi / *tözü barça mungluġ* ***sanga*** *ay idi* (KB, s. 19, satır: 24) [Yüksek Arş'tan alttaki toprağa kadar bütün her şey, hepsi sana muhtaçtır ey Rabb'im.]

sangar *oḳ sıġındım umınçım sanga* / *mungadmış yirimde elig tut manga* (KB, s. 19, satır: 29) [Asıl sana sığındım, ümidim sendedir; muhtaç olduğum yerde elimden tut.]

ol: Üçüncü teklik şahsı işaret eden bu zamir Hüve, Hû karşılığı kullanılmıştır.

neteg kim tiledi me boldı ḳamuġ / *kimi kim tilese ḳılur* ***ol*** *uluġ* (KB, s. 4, satır: 5) [İstedi ve bütün varlıkları yarattı; bir kere "ol!" dedi, bütün dilekleri oldu.]

anıng *oḳşaġı yoḳ azu mengzegi* / *neteglikke yetmez ḥalāyıḳ ögi* (KB, s. 18, satır: 16) [Onun eşi ve benzeri yoktur; nasıl olduğuna mahlukların aklı ermez.]

orun ol törütti orun yoḳ angar / *anıngsız orun yoḳ bütün bol mungar* (KB, s. 19, satır: 19) [Yeri o yarattı, onun için yer bahis mevzusu değildir, o lamekândır; şunu bil ki onsuz da yer yoktur.]

Sıfat Olarak Kullanılanlar

bir: Bir, tek anlamlarında olan bu kelime metinde Allah'ın (cc) vahdaniyetini ifade etmek için kullanılmıştır. *Ehad, el-Vâhid, es-Samed, Ellezi Lâilâhe illâ Hû* anlamlarında sıfat olarak sarf edilmiştir.

öküş ögdi birle tümen ming s̲enā / *uġan* ***bir*** *bayatḳa angar yoḳ fenā* (KB, *s.* 17, satır: 2) [Kadir-i mutlak, ezelî ve ebedî bir olan Allah'a sonsuz hamt ve sena olsun; ona fânilik yoktur.]

törütgen barınġa törütmiş tanuḳ / *törimiş iki* ***bir*** *tanuḳı anuḳ* (KB, s. 1, satır: 15) [Yaratıcı varlığına yaratılmış olanlar şahittir; yaratılan iki, bir (tek)'in şahididir.]

igidgen: *İgid-* fiili, terbiye etmek, eğitmek, yetiştirmek, beslemek anlamlarında bir fiil olup ondan tekitli sıfat yapılmıştır. *Er-Rezzak, el-Kerîm, el-Vehhâb, Zû Fadl, eş-Şâkir, el-Hafî, el-Kâbid, el-Bâsıt, er-Râfi', el-Cevad, el-Vâkî, el-Mennân, el-Mu'tî, el-Kâfî, el-Kefîl, el-Mucîb, el-Mutahhir, el-Müste'ân, el-Mugîs, en-Nâsır, el-Hayr, el-Münezzil* anlamlarında kullanılmıştır.

bayat atı birle sözüg başladım / *törütgen* ***igidgen*** *keçürgen idim*. (KB, s. 17, satır: 1) [Yaratan, yaşatan, öldüren ezelî ve ebedî Rabb'imin adıyla söze başladım.]

keçürgen: *Keç-* fiili geçmek, ölmek anlamlarında bir fiil olup ondan *-ür-* fiilden fiil yapım ekiyle geçirmek, öldürmek, bağışlamak, merhamet etmek anlamlarında yeni bir fiil yapılmıştır. Bu fiilden de sıfat yapılmıştır. *El-Afüvv, er_Rahmân, er-Rahîm, et-Tevvâb, el-Gafûr, el-Gaffâr, el-Halîm, er-Raûf, el-Vedûd, es-Sabûr, es-Sâtir, es-Setîr, es-Settîr, es-Settâr, er-Refîk, el-Hannân, el-Hayr, el-Hayî* anlamlarında kullanılmıştır.

bayat atı birle sözüg başladım / *törütgen igidgen* ***keçürgen*** *idim*. (KB, s. 3, satır: 1) [Yaratan, yaşatan, öldüren ezelî ve ebedî Rabb'imin adıyla söze başladım.]

mungsuz: "Sıkıntı, eziyet, üzüntü" anlamlarına gelen ***mung*** kelimesinden türetilen bu kelime 1. zengin (insan için), 2. hiçbir şeye muhtaç olmayan esma-i hüsnadan *el-Ganî*, *el-Mugnî* anlamlarında kullanılmıştır.

ay erklig uġan mengü ***mungsuz*** *bayat* / *yaramaz senindin adınḳa bu at* (KB, s. 17, satır: 6) [Ey kuvvetli, güçlü, kadir, ebedî ve müstağni, gani olan kadim Allah'ım senden başkasına bu ad yakışmaz.]

ay ***mungsuz*** *idim sen bu mungluġ ḳuluġ* / *suyurḳap keçürgil yazuḳın ḳamuġ* (KB, s. 19, satır: 28) [Ey müstağni olan gani Allah'ım, sen bu muhtaç, âciz kulun bütün bütün günahlarını şefkatinle, merhametinle affeyle.]

öküş ögdi: Çok methedilen, methedilmeye en çok layık olan anlamlarında kullanılan bu kelime grubu *el-Hamîd, eş-Şekûr, eş-Şâkir, el-Kerîm, el-Vehhâb, Zû-Fadl, el-Hafî, el-Hayr, el-Cevad, el-Kâfî, El-Müste'ân, el-Mugîs, Ellezî Ahsene, El-Mutahhir anlmaları yanında Fadlullah, Rahmetullahi, Nimetullah, Berekâtühü, Zikrullah* gibi Allah'ın (cc) isim ve sıfatlarını ifade eden izafetler için kullanılmıştır.

ḥamd ü sipās ü minnet ve ***öküş ögdi*** *tengri 'azze ve celleḳa kim uluġluḳ idisi tükel ḳudretlıġ pādişāh turur* (KB, s. 1, satır: 1, 2) [Hamt, şükür, minnet ve sonsuz övgü o büyüklük sahibi ve tam kudretli padişah olan Allah'a mahsustur.]

sakışsız birigli rūzī: Sayısız, hesapsız, sonsuz nimet ve rızık veren anlamındaki bu kelime grubu *er-Rezzâk, Ellezî Razeka, Hayru'r-Râzıkîn, El-Kerîm, el-Ekrem, Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm, el-Vehhâb, Ellezi Vehebe, Zû Fadl, Zü-Fadli'l-Azîm, Ellezî Faddale, el-Kâfî, El-Kefîl, el-Müste'ân, Ellezî Ahsene, el-Mugîs, Ellezî Sahhara* anlamlarında kullanılmıştır.

> ***sakışsız birigli*** *ḳamuġḳa* ***rūzī*** */ yitürür kamugnı ma yimez özi* . (KB, s. 4, satır: 4) [Herkese sayısız rızkını veren; bütün herkese yedirir, fakat kendisi yemez.]

törütgen: *töri-/törü-* fiilleri yaratılmak, türemek, meydana gelmek anlamlarındadır. Bu fiillerden ettirgenlik eki ile yarat-, türet-, meydana getirmek anlamlarında fiiller oluşturulmuş; onlardan da daima, devamlı olarak anlamlarında tekit sıfatı yapılarak Allah'ın (cc) sıfatı olarak kullanılmıştır. *El-Hâlik, el-Bâri', el-Bedi', el-Fâtır, el-Musavvir, el-Muhyî, el-Bâ'is, el-Mahidun, el-Mubdi', el-Kâ'in, el-Mukevvin, es-Sani'* anlamlarında yaratıcı, yoktan var edici anlamlarında kullanılmıştır.

bayat atı birle sözüg başladım / ***törütgen*** *igidgen keçürgen idim*. (KB, s. 17, satır: 1) [Yaratan, yaşatan, öldüren ezelî ve ebedî Rabb'imin adıyla söze başladım.]

> ***törütgen*** *barınġa törütmiş tanuḳ* / *törimiş iki bir tanuḳı anuḳ* (KB, s. 18, satır: 15) [Yaratıcı varlığına yaratılmış olanlar şahittir; yaratılan iki, bir (tek)'in şahididir.]

tükel ḳudretlıġ: Tam, tamamen, eksiksiz, bütün güç, kuvvet, kudretli anlamına gelen bu kelime grubu esma-i hüsnadan: *el-Kâdir, el-Kadîr, el-Muktedir, el-Kavî, el-Metîn, el-Vâsi', el-Azîz, el-Cebbâr, el-Kâhir, el-Kahhâr, el-Vâcid", el-Mâlik, el-Melîk, el-Ganî, el-Mugnî, el-Celîl, el-Vâris, Zü'l-Arş, Zu'l-Meâric* anlamlarında kullanılmıştır.

> *ḥamd ü sipās ü minnet ve öküş ögdi tengri 'azze ve celleḳa kim uluġluḳ idisi* ***tükel ḳudretlıġ*** *pādişāh turur* (KB, s. 1, satır: 1, 2) [Hamt, şükür, minnet ve sonsuz övgü o büyüklük sahibi ve tam kudretli padişah olan Allah'a mahsustur.]

ugan**:** *U-* fiili muktedir olmak, güç, kuvvet sahibi olmak, yapabilmek, yoktan var edebilmek anlamlarına kullanılan bir fiildir; *-gan* eki ile sıfat-fiil yapılmıştır. Yerine göre isim, yerine göre sıfat olarak kullanılır. *El-Kâdir, el-*

Kadîr, el-Muktedir, el-Kavî, el-Metîn, el-Vâsi', el-Azîz, el-Cebbâr, el-Kâhir, el-Kahhâr, el-Vâcid, el-Mâlik, el-Melîk, el-Ganî, el-Mugnî, el-Celîl, el-Vâris, Zü'l-Arş, Zu'l-Meâric anlamlarında kullanılmıştır.

> *uġan bir bayat ol kamuġda oza / öküş hamd u ögdi angar ok sezā* (KB, s. 4, satır: 1) [Her şeyden önce kadir ve bir olan Allah gelir; Sonsuz hamt ve sena da ancak onadır.]

> *öküş ögdi birle tümen ming s̲enā / uġan bir bayatḳa angar yok fenā* (KB, s. 17, satır: 2) [Kadir-i mutlak, ezelî ve ebedî bir olan Allah'a sonsuz hamt ve sena olsun; ona fânilik yoktur.]

yirli kökli yaratgan: Yerdekileri ve göktekileri yaratan, yoktan var eden anlamına gelen bu kelime grubu Allah'ın (cc) yaratıcılığı ile ilgili sıfatları için kullanılmıştır. Bunlar: *el-Hâlık, Hâlıkun, Ellezî Haleka, el-Hallâk, Ahsenü'l-Hâlıkîn, el-Fâlik, el-Bâri', el-Bedi', Bedi'ü's-semâvâti ve'l-Ard, el-Fâtır, ellezî Fatara, el-Musavvir, el-Muhyî, Muhyi'l-Mevtâ, Ellezî Yuhyî ve Yümît, el-Mümît, Ellezî Yümît, el-Müteveffî, Ellezî Yeteveffâ, el-Bâ'is, Ellezî Yeb'asü, el-Mübdi'ü, Ellezî Yebde'ü'l-halka sümme Yü'îduh, Men Yebde'ü'l-Halk Sümme Yü'îdüh, e-Dehr, El-Münşiûn, El-Mâhidûn, E'Zâri'ûn, el-Kâ'in, el-Mükevvin, el-Muhsin, Ellezî Ahsene, Ellezî Etkane, es-Sâni', Ellezî Zeree, Ellezî Medde, Ellezî Seleke, Ellezî İleyhi Tuhşerûn, Ellezî Eccele, Ellezî Kadâ Ecel*.

> ***yirli kökli yaratġan*** *kamuġ tınlıġlarḳa rūzī̄ birgen* (KB, s. 1, satır: 3) [Yerdekileri ve göktekileri yaratan ve bütün canlılara rızık veren odur.]

rūzī̄ birgen: Rızık veren, nimet veren, ikram eden anlamlarına gelen bu kelime grubu *er-Rezzâk, Ellezî Razeka, Hayru'r-Râzıkîn, el-Kerîm, el-Ekrem, zü'l-Celâli ve'l-İkrâm, el-Vehhâb, Ellezi Vehebe, Zû Fadl, Zü-Fadli'l-Azîm, Ellezî Faddale, el-Kâfî, el-Kefîl, el-Müste'ân, Ellezî Ahsene, el-Mugîs, Ellezî Sahhara* anlamlarında kullanılmıştır.

> *yirli kökli yaratġan kamuġ tınlıġlarḳa* ***rūzī̄ birgen*** (KB, s. 1, satır: 3) [Yerdekileri ve göktekileri yaratan ve bütün canlılara rızık veren odur.]

Fiil Olarak Kullanılanlar

açın kodma-: Aç bırakmamak, her varlığın, her canlının rızkını veren anlamlarında kurulmuş bir kelime grubudur. *er-Rahmân, er-Rahîm* anlamlarının yanında; *er-Rezzâk, el-Kerîm, el-Vehhâb, zû Fadl, eş-Şâkir, el-Hafî, el-Kâbid, el-Bâsıt, er-Râfi', el-Cevâd, el-Vâkî, el-Mennân, el-Mu'tî, el-Kâfî, el-Kefîl, el-Mucîb, el-Mutahhir, el-Müste'ân, el-Mugîs, en-Nâsır, el-Hayr, el-Münezzil* anlamlarında kullanılmıştır.

açın kodmaz *hergiz ḳamuġ tınlıġıġ / yitürür içirür tözü sanlıġıġ* (KB, s. 4; satır: 5) [Bütün canlıları hiçbir zaman aç bırakmaz; var ettiklerinin hepsine yedirir ve içirir.]

beze-: 1. Süslemek, güzel ve hoş olmasını sağlamak; 2. Tasvir etmek, suret vermek, şekillendirmek, şekil vermek (Ünlü; Ekim-2012: 120) anlamındadır. *El-Hâlık, el-Fâlik, el-Bâri', el-Bedi', Bedî'u's-Semâvâti ve'l-Ard, el-Fâtır, Ellezî Fatara, Fâtıru's-Semâvâti ve'l-Ard, el-Musavvir, Ellezî Yusavviru, Câ'il, Câ'ilûn, Ellezî Ce'ale, Men Ce'ale, Muhric, el-Muhyî, ed-Dehr, el-Münşi'ûn, el-Mübdi'ü, el-Mu'îd, Ellezî Yebdeü'l-Halka Sümme Yü'düh, Men Yebdeü'l-Halk Sümme Yü'îdüh, el-Mâhidûn, ez-Zâri'ûn, el-Kâ'in, el-Mükevvin, el-Muhsin, es-Sâni', Ellezî Ahsene, Ellezî Etkane, es-Sâni', Ellezî Zeree, Ellezî Medde, Ellezî Seleke, Ellezî İleyhi Tuhşerûn, Ellezî Eccele, Ellezî Kadâ Ecel* anlamlarında kullanılmıştır.

yaşıl kök ***bezeding*** *tümen yulduzun / ḳara tün yaruttung yaruḳ kündüzün* (KB, s. 19; satır: 22) [Mavi göğü sayısız yıldızlarla süsledin; karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın.]

içür-: İçirmek (Ünlü; Ekim 2012, s. 311)

er-Rahmân, er-Rahîm anlamlarının yanında *er-Rezzâk, el-Kerîm, el-Vehhâb, Zû Fadl, eş-Şâkir, el-Hafî, el-Kâbid, el-Bâsıt, er-Râfi', el-Cevâd, el-Vâkî, el-Mennân, el-Mu'tî, el-Kâfî, el-Kefîl,"el-Mucîb, el-Mutahhir, el-Müste'ân, el-Mugîs, en-Nâsır, el-Hayr, el-Münezzil* anlamlarında kullanılmıştır.

açın kodmaz hergiz ḳamuġ tınlıġıġ / yitürür ***içirür*** *tözü sanlıġıġ* (KB, s. 4, satır: 5) [Bütün canlıları hiçbir zaman aç bırakmaz; var ettiklerinin hepsine yedirir ve içirir.]

keçür-: 1. Geçirmek, 2. Affetmek, bağışlamak, 3. Mesafe kat etmek, 4. Kurtarmak (Ünlü, s. 387) anlamlarının yanında merhamet etmek, tövbeleri kabul etmek anlamlarını da ihtiva etmektedir. *Er-Rahmân, er-Rahîm, Tevvâbü'r-Rahîm* anlamlarının yanında *el-Hâkim, el-Hakîm, el-Hakem, Hayru'l-Hâkimîn, Ahkemü'l-Hâkimîn, Hayru'l-Fâsılîn, el-Fettâh, Hayru'l-Fâtihîn, el-Adl, el-Muksıt, el-Kadî, es-Sâdık, es-Sâ'il, Kâtibûn, el-Hâsibîn, Ellezî Sadaka, Serîu'l-Hisâb* anlamlarında Allah'ın (cc) adaleti ile ilgili sıfatları için de kullanılmıştır.

ay mungsuz idim sen bu mungluġ ḳuluġ / suyurḳap ***keçürgil*** *yazuḳın ḳamuġ* (KB, s. 19, satır: 28) [Ey müstağni olan gani Allah'ım! Sen bu muhtaç kulunun bütün günahlarını şefkatinle, merhametinle affeyle.]

ḳıl-: 1. Kılmak, yapmak, etmek, eylemek, olmak, 2. Bina etmek, yapmak, kurmak, inşa etmek, 3. Yapmak, terbiye etmek, yetiştirmek, 4. İcat etmek, 5.

Hükmetmek, karar vermek (Ünlü; Ekim 2012, s. 414) Anlamlarına gelen bu fiil, metinde daha çok merhamet etmek, nasip etmek, yapmak, yaratmak anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca *El-Hâlık, Hâlıkun, Ellezî Haleka, el-Hallâk, Ahsenü'l-Hâlıkîn, el-Fâlik, el-Bâri', el-Bedi', Bedi'ü's-semâvâti ve'l-Ard, el-Fâtır, Ellezî Fatara, el-Musavvir, El-Muhyî, Muhyi'l-Mevtâ, Ellezî Yuhyî ve Yümît, el-Mümît, Ellezî Yümît, el-Müteveffî, Ellezî Yeteveffâ, el-Bâ'is, Ellezî Yeb'asü, el-Mübdi'ü, Ellezî Yebde'ü'l-halka sümme Yü'îduh, Men Yebde'ü'l-Halk Sümme Yü'îdüh, ed-Dehr, el-Münşiûn, el-Mâhidûn, E'Zâri'ûn, el-Kâ'in, el-Mükevvin, el-Muhsin, Ellezî Ahsene, Ellezî Etkane, es-Sâni', Ellezî Zeree, Ellezî Medde, Ellezî Seleke, Ellezî İleyhi Tuhşerûn, Ellezî Eccele, Ellezî Kadâ Ecel* karşılığında da kullanılmıştır.

> *sevüg savçı birle ḳopurġıl mini /elig tuttaçı* ***ḳıl*** *könilik küni* (KB, s. 20, satır: 30) [Mahşer günü beni sevgili Peygamber ile birlikte haşret; onu bana şefaatçi kıl.]
>
> *uluġ künde körkit olarnıng yüzin /* ***elig tuttaçı ḳılġıl*** *edgü sözin* (KB, s. 20, satır: 32) [Ulu günde onların yüzünü göster; şefaatlerini bana yardımcı kıl.]

kıldı: *kim tiledi erse* ***ḳıldı*** *yime neni tilese ḳılur* (KB, s. 1, satır: 4) [O neyi diledi ise yaptı ve neyi dilese yapar: *Yef'alü'llahü mâ yeşâ' ve yahkümü mâ yürîd.*]

kılur: *kim tiledi erse* ***ḳıldı*** *yime neni tilese ḳılur* (KB, s. 1; satır: 4) [O neyi diledi ise yaptı ve neyi dilese yapar: *Yef'alü'llahü mâ yeşâ' ve yahkümü mâ yürîd*]

ḳopur-: Yerinden kaldırmak, kurcalamak. krş. ***kopar-:*** 1. Ayağa kalkmak, kıyam etmek, kaldırmak, harekete geçirmek, diriltmek, hasretmek, sürüklemek, çıkmak (Ünlü, s. 446,447) anlamlarına gelen bu kelime metinde "haşretmek, haşreylemek" anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca *Mâlikü Yevmü'd-dîn, el-Kâdir, el-Kadîr, el-Muktedir, el-Kavî, el-Metîn, el-Vâsi', el-Azîz, el-Cebbâr, el-Kâhir, el-Kahhâr, el-Vâcid", el-Mâlik, el-Melîk, el-Ganî, el-Mugnî, el-Celîl, el-Vâris, Zü'l-Arş, Zu'l-Meâric* isimlerinin fiili olarak da kullanılmıştır.

> *sevüg savçı birle* ***ḳopurġıl*** *mini /elig tuttaçı ḳıl könilik küni* (KB, s. 20, satır: 30) [Mahşer günü beni sevgili Peygamber ile birlikte haşreyle, onu bana şefaatçi kıl.]

körkit- : 1. Göstermek, 2. İrşat etmek, doğru yola iletmek, 3. İlham etmek (Ünlü; Ekim 2012, s. 478, 480) anlamlarına gelen bu kelime, metinde "onlarla beraber beni haşreyle, onların mübarek yüzünü görmeyi nasip et, onların şefaatine nail et" anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca *el-Afüvv, er-Rahman, er-*

Rahîm, Zû Rahme, Erhamü'r-Râhimîn, Hayru'r-Râhimîn, et-Tevvâb, el-Halîm, er-Ra'ûf, el-Vedûd, es-Sabûr, er-Refîk, el-Hannân, el-Hayr, el-Hayî manalarında da kullanılmıştır.

uluġ künde ***körkit*** *olarnıng yüzin* / *elig tuttaçı ḳılġıl edgü sözin* (KB, s. 20; satır: 32) [O büyük günde (Haşir günü) onların yüzünü göster; şefaatlerini bana yardımcı kıl.]

tegür-: 1. Eriştirmek, ulaştırmak, değdirmek" (Ünlü, s. 775, 801) anlamlarına gelen bu kelime metinde de aynı anlamlarda kullanılmıştır. *Er-Rezzâk, el-Kerîm, el-Vehhâb, Zû Fadl, el-Hayr, en-Nâsır, el-Kefîl, el-Müste'ân, el-Mugîs* anlamlarını da ihtiva etmektedir.

tözü tört işinge tümen ming selām / ***tegürgil*** *kesüksüz tutaşı ulam* (KB, s. 20, satır: 31) [Onun dört arkadaşının (halifesinin) her birine aralıksız, devamlı sayısız selam eriştir.]

tile-: Dilemek, istemek, arzu etmek (Ünlü, s. 804) anlamlarına gelen bu kelime aşağıdaki satırlarda Allah'ın (cc) irade göstermesi, irade etmesi, "kün fe yekûn" demesi anlamlarında kullanılmıştır. Esma-i hüsnadan; *el-Kâdir, el-Kadîr, el-Muktedir, el-Kavî, el-Metîn, el-Vâsi', el-Azîz, el-Cebbâr, el-Kâhir, el-Kahhâr, el-Vâcid", el-Mâlik, el-Melîk, el-Ganî, el-Mugnî, el-Celîl, el-Vâris, Zü'l-Arş, Zu'l-Meâric* anlamlarında kullanılmıştır.

tiledi *törütti bu bolmış ḳamuġ* / *bir ök bol tidi kolmış ḳamuġ* (KB, s. 17, satır: 4) [İstedi ve bütün varlıkları yarattı; bir kere "ol!" dedi, bütün diledikleri oldu.]

neteg kim ***tiledi*** *me boldı ḳamuġ* / *kimi kim* ***tilese*** *ḳılur ol uluġ* (KB, s. 4, satır: 6) [Nasıl ki diledi ve her şey oldu; böylece o kimi isterse onu yüceltir.]

törüt-: *Töri-* / *törü-* fiilleri yaratılmak, türemek, meydana gelmek anlamlarındadır. Bu fiillerden ettirgenlik eki ile *yarat-*, *türet-*, meydana getirmek anlamlarında fiiller oluşturulmuştur. Metinde *yarat-* anlamında fiil olup *el-Kâdir, el-Kadîr, el-Muktedir, el-Kavî, el-Metîn,"el-Vâsi', el-Azîz, el-Cebbâr, el-Kâhir, el-Kahhâr, el-Vâcid, el-Mâlik, el-Melîk, el-Ganî, el-Mugnî, el-Celîl, el-Vâris, Zü'l-Arş, Zu'l-Meâric* anlamlarında kullanılmıştır.

> *yaġız yir yaşıl kök kün ay birle tün* / ***törütti*** *ḫalāyıḳ öd ödlek bu kün* (KB, s. 17, satır: 3) [Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı; gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlukları yarattı.]

tiledi ***törütti*** *bu bolmış ḳamuġ* / *bir ök bol tidi kolmış ḳamuġ* (KB, s. 17, satır: 4) [İstedi ve bütün varlıkları yarattı; bir kere: "ol!" dedi, bütün diledikleri oldu.]

törüttüng *tümen ming bu sansız tirig* / *yazı taġ tengiz kötki oprı yirig* (KB, s. 19, satır: 21) [Bu sayısız, yüz binlerce canlıyı, ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın.]

yarlıka-: "Buyurmak, emretmek; affetmek, bağışlamak" (Ünlü; Ekim 2012, s. 961) anlamlarına gelen bu kelime aşağıdaki satırlarda Allah'ın (cc) merhamet etmesi, bağışlaması, affetmesi anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca *el-Afüvv, er-Rahman, er-Rahîm, Zû Rahme, Erhamü'r-Râhimîn, Hayru'r-Râhimîn, et-Tevvâb, el-Halîm, er-Ra'ûf, el-Vedûd, es-Sabûr, er-Refîk, el-Hannân, el-Hayr, el-Hayî* manalarında da kullanılmıştır.

yime bu kitābḳa at urmış uluġ / *bayat* ***yarlıḳasu*** *ol edgü kuluġ* (KB, s. 6, satır: 32) [Bu kitaba ad koymuş olan o büyük ve iyi kulları Allah bağışlasın.]

yarut-: Aydınlatmak, parlatmak (Ünlü, s. 966) anlamlarına gelen bu kelime aşağıdaki satırda ışıklandırmak, nurlandırmak anlamında kullanılmıştır. Bir başka açıdan nimet anlamını da kapsamaktadır. Dolayısı ile *er-Rezzâk, el-Kerîm, el-Vehhâb, Zû Fadl, eş-Şâkir, el-Hafî, el-Kâbid, el-Bâsıt, er-Râfi', el-Cevâd, el-Vâkî, el-Mennân, el-Mu'tî, el-Kâfî, el-Kefîl, el-Mucîb, el-Mutahhir, el-Müste'ân, el-Mugîs, en-Nâsır, el-Hayr, el-Münezzil* anlamlarını da ihtiva etmektedir.

yaşıl kök bezeding tümen yulduzun / *ḳara tün* ***yaruttung yaruḳ*** *kündüzün* (KB, s. 19, satır: 22) [Mavi göğü sayısız yıldızlarla süsledin; karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın.]

yitür-: Yedirmek, doyurmak (Ünlü; Ekim 2012, s. 994) anlamlarına gelen bu kelime aşağıdaki satırda rızık vermek, aç bırakmamak, hayat vermek anlamlarında kullanılmıştır. *Er-Rezzâk, er-Rahman, el-Kerîm, el-Vehhâb, Zû Fadl, eş-Şâkir, el-Hafî, el-Kâbid, el-Bâsıt, er-Râfi', el-Cevâd, el-Vâkî, el-Mennân, el-Mu'tî, el-Kâfî, el-Kefîl,"el-Mucîb, el-Mutahhir, el-Müste'ân, el-Mugîs, en-Nâsır, el-Hayr, el-Münezzil* anlamlarında da kullanılmıştır.

açın kodmaz hergiz ḳamuġ tınlıġıġ / ***yitürür*** *içirür tözü sanlıġıġ* (KB, s. 4, satır: 5) [Bütün canlıları hiçbir zaman aç bırakmaz; var ettiklerinin hepsine yedirir ve içirir.]

Cümle Olarak Kullanılanlar

Aşağıdaki cümlede Allah'ın (cc) zatı ile ilgili selbî sıfatlardan *El-Kuddûs*, *Tebâreke*, *Teâlâ* yanında "Dengi yoktur, hiçbir şey ona benzemez, İlah ve Mabut oluşunda ve mülkünde ortağı yoktur, eşi ve benzeri yoktur." anlamlarını da ifade etmektedir.

> *anıng oḳşağı yoḳ azu mengzegi* / *neteglikke yetmez ḥalāyıḳ ögi* (KB, s. 18, satır: 16) [Onun eşi ve benzeri yoktur; yalnız onun nasıl olduğuna mahlukların aklı ermez.]

Aşağıdaki cümlede Allah'ın (cc) gücü ile ilgili selbî sıfatlardan "Âciz değildir, yardımcısı yoktur, korunmaya ve yardıma muhtaç değildir, hiçbir şey ona zor gelmez, gafil değildir, kimse onu bir şeye zorlayamaz, Kimse Allah'a (cc) zarar veremez, insanlar ilmini kavrayamaz, hükmünü kimse bozamaz." anlamlarında kullanılmıştır.

> *ḳalı ḳançaḳa kirme tutġıl özüng* / *ḳalı ḳançasız bil uzatma sözüng* (KB, s. 19, satır: 27) [Nice ve nasıl olduğuna karışma, kendini tut; onu nicesiz ve nasılsız bil, sözünü uzatma.]

Aşağıdaki cümlede Allah'a (cc) mekân isnat edilemeyeceği, dolayısıyla Allah'ın (cc) zamandan ve mekândan münezzeh olduğunu ifade etmektedir.

> *kidin öngdün ermez ne soldın ongun* / *ne astın ne üstün ne otru orun* (KB, s. 19, satır: 18) [Arkada veya önde değildir; ne sağdadır ne solda; yeri ne altta ne üstte ne de ortadadır.]

Aşağıdaki cümlede Allah'ın (cc) yaratıcı oluşunu ifade sıfatları sayılmaktadır. Bu sıfatlar *el-Hâlik, Hâlıkun, Ellezî Haleka, el-Hallâk, Ahsenü'l-Hâlıkîn, el-Fâlik, el-Bâri', el-Bedi', Bedi'ü's-semâvâti ve'l-Ard, el-Fâtır, Ellezî Fatara, el-Musavvir, el-Muhyî, Muhyi'l-Mevtâ, Ellezî Yuhyî ve Yümît, el-Mümît, Ellezî Yümît, el-Müteveffî, Ellezî Yeteveffâ, el-Bâ'is, Ellezî Yeb'asü, el-Mübdi'ü, Ellezî Yebde'ü'l-halka sümme Yü'îduh, Men Yebde'ü'l-Halk Sümme Yü'îdüh, ed-Dehr, el-Münşiûn, el-Mâhidûn, E'Zâri'ûn, el-Kâ'in, el-Mükevvin, el-Muhsin, Ellezî Ahsene, Ellezî Etkane, es-Sâni', Ellezî Zeree, Ellezî Medde, Ellezî Seleke, Ellezî İleyhi Tuhşerûn, Ellezî Eccele, Ellezî Kadâ Ecel*'dir.

> *orun ol törütti orun yoḳ angar* / *anıngsız orun yoḳ bütün bol mungar* (KB, s. 19, satır: 19) [Yeri o yarattı, onun için yer bahis mevzusu değildir; şunu bil ki onsuz da yer yoktur.]

Aşağıdaki cümlede Allah'ın (cc) zatı ile ilgili selbî sıfatlardan *el-Kuddûs*, *Tebâreke*, *Teâlâ* yanında "Dengi yoktur, hiçbir şey ona benzemez, İlah ve Mabut

oluşunda ve mülkünde ortağı yoktur, eşi ve benzeri yoktur, uykusu ve uyuklaması yoktur." anlamlarını da ifade etmektedir.

yorımaz ne yatmaz udımaz oduġ / ne mengzeg ne yangzaġ kötürmez boduġ (KB, s. 18, satır: 17) [Yürümez ve yatmaz, uyku uyumaz (uyanıktır); ne benzer ne kıyas edilir ne de tasavvur edilebilir.]

Sonuç

Bu çalışmada *Kutadgu Bilig*'de Allah'ın (cc) methini ifade eden bölümdeki kavram ve terimler ele alınmaktadır. Arapça esma-i hüsna kavramlarının karşılığında Türkçenin imkânları çerçevesinde ve Türklerin daha önce tecrübe ettiği başka dinlere (Budizm, Manihaizm vb.) ait bir kısım kavram ve terimlerden de istifade edilerek Türkçe kavramlar, esma-i hüsna için kullanılmaktadır.

Bu tecrübe göstermektedir ki Türkçe İslami kavram ve terimlerin yanında, bizzat Allah'ın (cc) esma-i hüsnası içerisinde yer alan terim ve kavramlara da karşılıklar üretmiş ve bunları yerli yerinde kullanmıştır. Bu kavramlar Karahanlı Dönemi'nde başlayan satır altı Kur'an tercümeleri başta olmak üzere İslami dönem edebiyatında ve İslami ilimlerde önemli külliyat oluşturmaktadır.

Türkçenin tarihî dönemlerine ait yüzlerce eserde bunları görmek mümkündür. Bu da bize Türkçenin ifade gücünün ne kadar derin olduğunu göstermektedir. "Allah'ın (cc) methi" bölümü ile sınırlı tuttuğumuz bu çalışmada görüldüğü üzere esmayıhüsna için kullanılan kavramlar edebî bir metin olan (mesnevi tarzı) *Kutadgu Bilig*'de yerli yerinde kullanılmış; hem anlam bakımından hem de ses ahengi bakımından metne katkı sağlamıştır.

Öneriler

1. Türklerin İslam öncesi ve sonrası tarihî metinleri üzerinde yapılacak çalışmalarla Türkçenin ürettiği dinî terimler ile ilgili çalışmaların disiplinler arası çalışma grupları tarafından yeniden ele alınması gerekmektedir.

2. Bu çalışma gruplarının ortaya koyacağı eserler Türkçenin tarihî dönem dinî kavramlarının külliyatını oluşturmalıdır.

3. Bu külliyat, tarihî Türk lehçeleri vasıtası ile günümüz çağdaş Türk lehçelerine kadar getirilmelidir.

4. İslam öncesinden başlayarak günümüze kadar getirilecek bu çalışmalar Türkçenin din dili durumunu da ortaya koyması bakımından önem arz edecektir.

5. Çağdaş Türk dünyası, farklı dinlere mensup Türk unsurlarından oluşmaktadır. Farklı sebeplerle İslam mensubu Türk unsurları dinî açıdan bölük pörçük bir hâldedir. Yapılacak bu tür çalışmalarla "Ortak Türkçe" hedefinin bir parçası olan İslami kavramların da ortaklaşmasına; dolayısıyla lehçeler arası anlaşmanın sağlanmasına zemin hazırlanmalıdır.

6. Bu tür çalışmalar aynı zamanda en azından İslam mensubu Türk unsurlarında ortak bir zihnî şuur oluşmasına yardımcı olmalıdır.

7. Geleceğin dünyasında kimliğimizle şahsiyetimizle ebet-müddet kalmak istiyorsak Türk dünyası akademiyasının bu çalışmaları yapması gerekmektedir.

8. Ortak değerlerimiz olan Yusuf Hacibler, Kaşgarlı Mahmudlar, Yunuslar, Mevlanalar, Farabiler, İbn-i Sinalar gelecek nesillerimize tanıtılmalıdır. Bu tanıtımda dinî kavramlar onları anlamamızda önemli yer tutmaktadır.

Kısaltmalar

aş. bk.	Aşağı bakınız
bk.	Bakınız
C.	Cilt
cc	Celle Celalühü (Allah için)
DLT	Divanu Lügati't-Türk
Hz.	Hazret, Hazreti
KB	Kutadgu Bilig
Krş.	Karşılaştırınız
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
S.	Sayı
s.	Sayfa
sas	Sallahu Aleyhi Vessellem (Resulullah için)
sav	Sallahu Aleyhi Vessellem (Resulullah için)
Skr.	Sanskritçe
ra	Radyallahu Anh (Sahabe-i Kiram için)
UT	Uygur Türkçesi
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri

Kaynakça

Caferoğlu, A. (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Taşağıl, A. (2014). *Gök-Türkler, I-II-III*, 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, 3. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (2018). *Divanü Lügati't-Türk Çevirisi, 1. Cilt Çeviri, 2. Cilt Dizin*, 7.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özgen, C. C. (2017). *Türklerin Serüveni, Metehan'dan Attila'ya Fatih'ten Atatürk'e*, 5. bs. İstanbul: Kronik Yayınları.

Selvi, D. (2012). *Bahrü'l-Medid, fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Mecid, İbn-i Acibe el Haseni*. 11 Cilt, 1. Baskı. İstanbul: Semerkand Yayınları.

Karaman, F. vd. (2009). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. İstanbul: DİB Yayınları.

Danişmend, İ. H. (1994). Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur, 3. bs. İstanbul: Burak Yayınları.

Karagöz, İ. (2011). Esma-i Hüsnâ, 2. bs. Ankara: DİB. Yayınları.

Ergin, M. (2000). *Orhun Abideleri*, 26. bs. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (2003). Karahanlı Türkçesi Grameri, 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2016). Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Özkan, N. (2019). "*Türkçenin Din Dili Olarak Gelişimi Üzerine*", *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, Eskişehir, Mart 2019*, s. 1211-1229

Karatay, O. (2018). *Türklerin İslamı Kabulü*. Ankara: Kripto Yayınları.

Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.

Ünlü, S. (2012). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.

Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'ân Tercümeleri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.

Eker, S. "Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine", *Bilig*, Yaz 2006, 38, s. 103-122.

Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig I, Metin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1988). Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, Çeviri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1986). *Eski Türk Şiiri*, 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (1976). Uygurca Metinler II., MAYRISİMİT. Ankara: Ata.Üni.Yay., N:263.

Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig, Viyana (A), Fergana (B), Kahire (C) Nüshaları, Tıpkı Basım, III Cilt*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 201

Tepeli, Y. (1997). "VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Din'i Metinler ve Türkçe", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7, s. 13-22, Erzurum.

Kutadgu Bilig'de Bazı Kişi Adlarının Köken ve Anlam Bilimi Açısından Değerlendirilmesi

Mesut ŞEN*

Kutadgu Bilig için alegorik bir eser denilmektedir. Alegori edebiyatta bir varlığı tek bir kavramla temsil etme sanatıdır. Sembolde ise bir varlık birden fazla kavramla temsil edilir. Mesela Ahmet Haşim, "Merdiven" adlı şiirinin hayatı temsil ettiğini söyleyenlere sinirlenmiştir. Ona göre bunu söyleyenler sembolizm akımının ne anlama geldiğini bilmeyenlerdir. Sembolizm akımında bir kelime tek bir kavramı sembolize etmez. Bu şiirde de merdiven kelimesi sadece hayatı değil, bunun yanı sıra aşkı, ölümü, idealizmi, öğrenim hayatını ve daha birçok kavramı sembolize edebilir (Urgan, 2017, s. 209). İşte, alegorik eser bu yönüyle sembolik eserden ayrılır. *Kutadgu Bilig*'de dört ana kavram dört kişi tarafından temsil edilmektedir. Yani bir kişi sadece bir kavramı temsil etmektedir. Bu yönüyle *Kutadgu Bilig* tipik bir alegorik eserdir.

Kutadgu Bilig'de geçen ana kavramlar şunlardır: *köni törü* "doğru kanun, adalet", *ḳut* "mutluluk, devlet", *uḳuş* "anlayış, akıl" ve *ḳanaʿat* ve *ʿāḳıbat* "kanaat ve akıbet". *Kutadgu Bilig*'de söz konusu kavramlar ile bu kavramları temsil eden kişiler ve onlara verilen isimler rastgele belirlenmemiştir. Çünkü şair eserinin kurgusunu bu dört ana kavram üzerine hazırlamış ve bu kavramlara uygun olarak kişileri ve kişi adlarını bulmuştur. Dolayısıyla kavramla bulduğu kişi adı arasında hem etimolojik hem de semantik açıdan bir ilişki ve uyum söz konusudur.

Eserde *köni törü* "doğru kanun, adalet" kavramını *Kün Toġdı* isimli hakan temsil etmektedir. Doğru kanun, yani adalet kavramı İslam inancında olduğu gibi İslam öncesi Türk toplumunda da bulunmaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabelerinde *törü* kelimesi 23 kez geçmektedir. Kök Türkçedeki *törü* kelimesinin "yazılı olmayan hukuk" manasına geldiği düşünülmektedir. Türk Kağanlığında tahta geçme *törü*'ye, yani yazılı olmayan kurallara, teamüllere göre yapılmaktadır. Yazılı olmayan yasaları, teamülleri sadece Tanrı ve onun seçtiği kağanlar belirlemektedir. Belki bu yüzden Tonyukuk kitabesinde *törü* kelimesi bulunmamaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabelerinde *törü* kavramı çoklukla *il* "devlet" kavramıyla birlikte geçmektedir: *Ḳanım ḳaġan ança ilig törüg ḳazġanıp uça barmış.* "Babam kağan öylece ülkeyi töreyi kazanıp (yani devlet teşkilatını kurup, teamülleri belirleyip) ölmüş" (KD, 15-16). *Bilge Kağan* kitabesinin bir yerinde *aġır törü* tabiri geçmektedir: *Bödke özüm olurup bunça aġır törüg tört buluŋdakı* "Bu devirde kendim tahta oturup bunca ağır yasayı dört taraftaki…" (BK-D, 2). Bu tabirdeki *törü* kelimesinin önünde geçen *aġır* kelimesi benim görüşüme göre "lütuf ve ihsanda bulunan, kerem sahibi, cömert"

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

anlamında bir kelime olmalıdır. Çünkü günümüz Türkçesindeki *ağırlamak* "cömertlik göstermek, izzeti ikramda bulunmak" fiilinde biz bu anlamı hâlâ görebiliyoruz. Yine Hakaniye Türkçesine çevrilmiş satır altı *Kur'an* tercümelerinde, Tanrı'nın *ekrem* "daha büyük kerem sahibi, daha cömert" sıfatının da *ağırlıġraḳ* kelimesiyle karşılandığını görmekteyiz: *Oḳıġıl, seniŋ iḍiŋ ağırlıġraḳ turur.* "Oku, senin Rabb'in daha cömert olandır." (Kur'an, 96/3). Bu sebeple metindeki *törü* kavramının kağanlar tarafından belirlenen, toplumda adaleti, huzuru sağlayan, topluma mutluluk veren değerli bir kavram olduğunu anlatmak maksadıyla *ağır* kelimesiyle pekiştirildiğini düşünmekteyim. Şu hâlde *törü* İslamiyet'ten önce de Türk toplumunda bulunan lütuf, ihsan ve cömertlik kavramlarını çağrıştıran bir kelimedir. Türkler bu dönemde *törü*yü, yani hukuku *ağır* sıfatı ile nitelendirmekle belki de onun adil bir şekilde huzuru temin edici rolünden dolayı toplumsal hayata lütuf ve ihsanda bulunduğunu anlatmak istiyorlardı.

Kutadgu Bilig'de *köni törü* "doğru kanun, adalet" kavramı *ilig* "ülkeyi hâkimiyeti altında tutan, ülke sahibi, yani hakan" Kün Toġdı tarafından temsil edilmektedir. Kün Toġdı ismi "gün, yani güneş doğdu" anlamına gelmektedir. Buna göre *köni törü* "adalet" kavramı bir hükümdarın şahsında temsil edilmeli, gücünün kaynağı kendinden olmalı ve halkı bir güneş gibi cömertçe aydınlatmalıdır. Işığından zengin fakir kimseyi mahrum bırakmamalıdır. Şair adalet kavramını temsil eden kişi için Kün Toġdı ismini bu yüzden seçmiştir. Kün Toġdı isminde geçen *-dı* sıfat-fiil eki ile Türkçede kalıcı özel adlar yapılabilmektedir. Şair, Ay Toldı ismini de böyle bir yapıyla türetmiştir. Türk dilinde Turdı ismi yaygın isimlerdendir. Osmanlı tarihinde de Osman Gazi'nin kardeşi Gündüz Bey'in *Ay Dogdı* adında bir oğlu bulunmaktadır. Şu hâlde adalet kavramına Kün Toġdı ismi verilerek adaletin bir ülkede hükümdarın şahsında bir güneş gibi doğduğuna işaret edilmektedir. Bu isimle adalet kavramının güneş gibi sürekli ve sabit kavram olması gerektiği vurgulanmaktadır. Şair hükümdara bu nedenle Kün Toġdı ismini vermiştir. Bir topluluk ülke kurmuş, devlet düzenine geçmişse o ülkede düzensizlik sona ermiş, bir hakan başa geçmiş ve adalet oluşmuş demektir.

Kutadgu Bilig'in mukaddimesinde eserin Türkçe dışındaki adı *Edebü'l-mülūk, ʿĀyinü'l-memleke, Zīnetü'l-ümerā, Pendnāme-i Mülūk* olarak geçmektedir. Bu adlandırmalardan hareketle eserin edebî tür olarak bir *siyasetname* olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zaten kitabın Tavgaç Buğra Han'a hediye olarak sunulması da onun bir *siyasetname* olduğunu göstermektedir. Ancak Turanlıların, yani Türklerin kitaba *Ḳutaḍġu Bilig* adını vermesi ilginçtir. Acaba eserin Türkçe isminde *Ḳutaḍġu Bilig* adı niçin tercih edilmiş olabilir? Diğer bir deyişle kitaba isim olarak seçilen "mutluluk bilgisi" kavramı nereden esinlenilmiş olabilir? Yusuf Has Hacib, eserine *Ḳutaḍġu Bilig* adını seçerken Eski Yunan düşünürlerinden esinlenmiş olabilir mi? Fuad Köprülü, Karahanlılar döneminde Türkler arasında hayli geniş bir muhitte sanatsal ve fikrî faaliyetlerin olduğunu

söylemektedir (Köprülü, 1980, s. 155). Yine Fuad Köprülü, Otto Albert'e dayanarak Yusuf Has Hacib'in İbn Sina'nın talebesi olduğunu ileri sürmektedir. İbn Sina gibi Yusuf da eserinin emin bir yerde saklanmasını, ehliyetsizlere verilmemesini okuyucularından istemekte, tıpkı İbn Sina gibi eserinde misal verme usulüne başvurmaktadır. Yine Yusuf Has Hacib, İbn Sina gibi *hayır* "iyilik" kavramının *ahlaki haz* ile uyumlu olmasını, mutlu bir hayat için bu iki şartın bulunması gerektiğini düşünmektedir ki bu düşünüş tarzı esasen Aristo'dan gelmektedir (Köprülü, 1980, s. 169). İbn Sina'dan önce yaşamış olan Farabi de mutluluk kavramından söz etmektedir. Onun *Tenbih-i Ala Sebilis's-Saade* "mutluluk yoluna yöneltme" adlı eserine göre mutluluk her insanın arzuladığı bir amaçtır. İnsanlar onda bir *kemal* "olgunluk, yetkinlik" olmasından dolayı mutluluğa yönelir. İnsanın arzuladığı *kemal* "yetkinlik", içinde *hayır* "iyilik" kavramı olduğu için arzulanır. Mutluluk da bu yüzden tercih edilir. Platon sadece zenginleri kayıran, zenginler arasında adalet sağlayan devlet yönetimine oligarşi adını vermekte, devlet için demokrasiyi savunmaktadır (Platon, 1962, s. 276). Ancak Platon'un idealize ettiği devlette adaletin hükümdar tarafından temsil edilmesi gerektiği düşüncesi bulunmamaktadır. İslamiyet'ten önceki *törü* kavramı da dikkate alındığında, eserde geçen *köni törü* kavramının Türk düşüncesinden çıkma bir kavram olduğu söylenebilir.

Kutadgu Bilig'de geçen *ḳut* "mutluluk" kavramını vezir Ay Toldı temsil etmektedir. Ay Toldı ismi "ay doldu, yani tam ay oldu, dolunay oldu" manasına gelmektedir. Mutluluk Aristo'ya göre "en üstün iyi"dir. "İyi"yi, doğru olanı "kötü"den, eğri olandan ayırt etme gücüdür. Bunu başarabilen her insan mutlu insandır. *Ḳut,* yani mutluluk kavramı *Kutadgu Bilig*'in yazılma sebebidir ve ideal devletteki ikinci adam, yani vezir tarafından temsil edilmektedir. Adalet hükümdarın elinde olacak ve cömertliğini herkese gösterecektir. Onun adaleti toplumu bir güneş gibi aydınlatacaktır. Mutluluk ise kaynağını adaletten alacaktır, yani Ay'ın ışığını Güneş'ten alması gibi. Bilindiği üzere Ay'ın, kendiliğinden gelen bir ışık kaynağı yoktur, o ışığını Güneş'ten alarak karanlıkları aydınlatır. Bu göksel olay İslam dünyasında bilinmektedir. Ali Şir Nevayi'nin *Garaibü's-Sıgar* isimli divanındaki bir gazelinde geçen beyitte bu olay çok güzel ifade edilmektedir: *Revşen durur ki mihr yüzüñdin alur ṣafā* / *Yoḳsa ne vech ile ḳamer andın tapar żıyā.*

Adil olmayan toplumların mutlu olması mümkün değildir. Mutluluk yumuşak huyludur. Ancak bütün bey ve büyüklere giden yollar da mutluluktan geçer. Her arzu mutluluğun elinin altındadır. Huzur ve sevinç ondadır, sıkıntı ve üzüntü mutluluktan kaçar gider. Eski Yunan düşünürlerinde geçen ahlaki haz kavramı *Kutadgu Bilig*'de de açıkça kendisini göstermektedir. Mamafih mutluluk top gibidir, vefasız ve dönektir; yürürken uçmaya başlar, ayağı kaygandır. İnsanlar bu yüzden bazen mutluluğun dönekliğini görerek ona iftiralarda bulunurlar. Oysa mutluluğun dönekliği kendini her daim yenilemek içindir (KB, 657-689). Kanımca şairin mutluluğu temsil eden vezire Ay Toldı ismini vermesi

de dolunayın top gibi yuvarlak olmasından dolayıdır. Ay Toldı'nın eserde beklenmedik bir şekilde ölümü de bu yüzdendir, mutluluğun vefasızlığı gibi vezirin hayatı da birden son bulmaktadır.

Kutadgu Bilig'deki üçüncü kavram *uḳuş* "akıl, anlayış" kavramıdır. Vezir Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş tarafından temsil edilmektedir. İnsanı yükselten *uḳuş*'tur (KB, 356). *Uḳuş* kelimesi Hakaniye Türkçesinde "anlamak" manasına gelen *uḳ-* fiilinin türevidir: *uḳ-u-ş* "anlayış, akıl". Akıl kavramı da Eski Yunan düşünürlerinde geçen önemli bir kavramdır. Platon'a göre akıllı olmak baştakilerin sözlerini dinlemektir; kendisi başta ise içkide, yemekte, sevgide kendisini dizginlemesini bilmektir (Platon, 1962, s. 79). *Kutadgu Bilig*'de aklı temsil eden Ögdülmiş isminin anlamı "övdürülmüş" demektir. Kelimenin çözümlemesi şöyle olmalıdır: *ög-ü-t-ü-l-miş*. Uygur metinlerinde "övdürmek" anlamında *ögüt-* fiili geçmektedir (Clauson, 1972, s. 103-104). Türkçede *-mış*/*-miş* sıfat-fiil eki fiil tabanlarından özel isimler türetmeye elverişli bir ektir. Türk kültüründe Kök Türkler döneminden itibaren bu şekilde türetilmiş isimlere rastlamaktayız: *Ozmış, İl Tutmış, Turmış, Kut Almış* gibi. Eserde geçen *Oḏgurmış, Küsemiş* isimleri de aynı biçimde türetilmiştir. Övdürülmüş isminin İslam peygamberinin adı olan Arapça *Muḥammed* ile aynı anlama gelmesi ilginç bir benzerlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Biraz sonra bu benzerliğin sebebine değineceğim. Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş soyu temiz, huyu temiz, güzel yüzlü bir çocuktur (KB, 1159). Ay Toldı ona sürekli öğütler verir, daima iyilik yapmasını ister, dünyanın gelip geçiciliğini anlatır. Bu yönüyle dünya vefasızdır. İnsana mal lazım değildir, insana iyi huy lazımdır. Sonra oğlundan kadını başıboş bırakmamasını, kapıyı kapalı tutmasını ister (KB, 1278-1305). Bu noktalarda *Kutadgu Bilig*'in yazarı Eski Yunan düşünürlerinden ayrılmaktadır. Mesela Platon, ideal devletinde, kadınlar da dâhil, herkesin gücü ve yeteneği oranında çalışarak devlete katkı sunmasını istemektedir (Platon, 1962, s. 152-158). Platon kadınların da gücü oranında devlete katkı sunmasını isterken Yusuf Has Hacib'in oğlundan, kadınların eve kapatılması, asla başka bir erkeğe gösterilmemesi ve dışarıda çalıştırılmamasını istemesinin sebebinin İslamiyet'e sonraki dönemlerde girmiş düşünce akımlarının etkisinden kaynaklandığı söylenebilir. İslam toplumları, peygamberin ölümünden sonra hemen her dönemde kadınları fitnenin kaynağı olarak görmeyi tercih etmişlerdir.

Kutadgu Bilig'de dördüncü kavram *ḳanaʿat* ve *āḳıbat* "kanaat ve akıbet" kavramlarıdır. Bu kavram Vezir *Ay Toldı*'nın akrabası *Oḏgurmış* tarafından temsil edilmektedir. *Oḏgurmış* ismi de "uyarmış, uyandırmış" manasına gelmektedir: **od-gur-mış* > *oḏgur-mış* > *oyar-mış* > *uyar-mış* "uyandırmış".

Eserde Oḏgurmış'ın kişiliğinde ilk kez bir ismin iki kavramı, hatta üç kavramı birden temsil etme sorunu ile karşı karşıya kalmaktayız. Alegorik eserlerde bir kelimenin yalnızca bir kavramı ifade ettiğini belirtmiştik. Burada ise Oḏgurmış isminin bazılarınca sadece kanaat, bazılarınca kanaatin yanı sıra afiyet,

bazılarınca sadece akıbet kavramını temsil ettiği, bazılarına göre de kanaat ve akıbet kavramlarının ikisini birden karşıladığı iddia edilmektedir. 77 beyitlik manzum mukaddimede Yusuf Has Hacib'in kanaat kavramını Oḏgurmış adlı kişi ile karşıladığı belirtilmektedir: *Ḳanaʿatḳa Oḏgurmış atı birür / Muŋar ma vezīrniŋ yaġuḳı tiyür* "Kanate *Oḏgurmış* adını verir / Buna da vezirin yakını der." (KB, 71). Yine aynı mukaddimede bulunan *Üçünçi ḫırad ol uluġluḳ bile / Törtünçi ḳanaʿat ve ʿafiyat bile* "Üçüncüsü akıldır ululuk ile / Dördüncüsü kanaat ve afiyet ile" (KB, 66) beytinde ise kanaat ve afiyet kelimelerinin dördüncü kavramı oluşturduğu ifade edilmektedir. Reşit Rahmeti Arat manzum mukaddimede geçen bu ifadeleri yanlış okuma olarak değerlendirmektedir (Arat, 1947, s. xxx). Çünkü eserin mukaddimeleri eserden çok sonra yazılmıştır. Mesela eserin aslında geçen *uḳuş* kelimesi de manzum mukaddimede Farsça *ḫırad* kelimesi ile karşılanmaktadır (Arat, 1947, s. xxxi). Demek ki mukaddime Yusuf Has Hacib'in yaşadığı dönemden çok sonra yazıldığı için bu dönemde *uḳuş* kelimesi artık unutulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Arat, mukaddimede geçen bu yanlış okumanın *Kutadgu Bilig*'de çok önemli bir motif olan *akıbet* kavramının gözden kaçmasına sebep olduğunu ifade etmektedir (Arat, 1947, s. xxx). Reşit Rahmeti Arat'a göre, *Anıŋda basası bu Oḏgurmış ol / Munı ʿāḳıbat tip özüm yörmiş ol* "Ondan sonrası bu Oḏgurmış'tır / Kendim bunu akıbet diye yorumladım." beytinde de belirtildiği üzere Oḏgurmış ismi akıbet kavramını temsil etmektedir. Tabii eserde *akıbet* kavramı da sadece bir beyitte geçmektedir, ancak özellikle Oḏgurmış'tan bahsedilen beyitlerde hayatın sonu kavramının sık bir şekilde dile getirildiğini söylemek gerekir.

Saadet Çağatay ise "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği" adlı makalesinde Oḏgurmış'ın kanaat kavramını temsil ettiğini özellikle vurgulamakta, Arat'ın 1947 yılında yayımladığı *Kutadgu Bilig*'in tenkitli metin neşrinin ön sözünde Oḏgurmış'ın akıbeti temsil ettiğini ispatlamaya çalıştığını söylemektedir. Zira Çağatay, Oḏgurmış isimli kişi etrafında kümelenen davranış biçiminin her ne kadar zaman zaman İslami formatta görünse de aslında Budizm inancından kaynaklandığını ifade etmektedir. Çağatay'a göre eserde Oḏgurmış'ın ağzından İslamiyet'e dair bazı cümleler söyletilse de onun sözleri silsile ile takip edildiği zaman bu sözlerde, dünyanın bir zahmet yeri, hatta bir düşman olduğu, nefse ve hevese kapılmamak gerektiği, insan nefse ve hevese kapıldığı takdirde din işini tam yapamayacağı, yine zevk ve safa peşinde koşmanın da cezasının çok ağır olduğu, ihtirasın insanı kul ettiği, çocuğun düşman olduğu, vücudun önemsizliği, zira vücut doyar ve kanarsa onun deve aygırı gibi olacağı, her varlığa merhametli olmak gerektiği, malı dağıtmanın ve cömert olmanın önemi, ölümsüz hayat arzusu gibi fikirler belirgin şekilde öne çıkmaktadır. Oḏgurmış'ın sarf ettiği bu sözler esasında Budizm'in temel emirlerini yansıtmaktadır. Saadet Çağatay Oḏgurmış'taki bu düşünce silsilesinden hareketle haklı olarak şu soruyu sormaktadır. Acaba Oḏgurmış bu düşünceleri ile Budist Uygurları mı temsil etmektedir? Tarihî gelişmelerden bilinmektedir ki Budist Uygurlar Moğol istilasına kadar Müslüman olmayı reddetmiştir. Kaşgarlı Mahmud da ünlü

eserinde Müslüman Türklerin Budist Uygurlarla girdiği mücadeleleri anlatmaktadır (Çağatay, 1967, s. 40-49).

Gerek kanaat ve gerekse akıbet kavramları şüphesiz İslamiyet'te de bulunmaktadır. Kanaat, iki dünyayı da dikkate alan bir öğretinin zihinlerde oluşturduğu bir kavramdır. Bir insan sadece bu dünyada değil, öbür dünyada da mutlu olmayı amaçlamalıdır. Memlekete seçilecek yöneticilerde de bu ilke gözetilmelidir. Kanaatkâr, züht ve takva sahibi insanlar bir memlekette yönetici olursa hükümdarlar da bundan rahat eder, ülke yönetiminde işleri kolaylaşır. Ögdülmiş akrabası Oḏgurmış'ı bu maksatla hükümdara tavsiye eder. Oḏgurmış fazilet ve takva sahibidir, elinden her türlü iş gelir. Ancak o, bu dünyadan yüzünü çevirmiş, bir dağda inzivaya çekilmiş, Tanrı'ya ibadetle meşguldür. Ögdülmiş, Oḏgurmış'ın faziletinin kendisinden yüz misli fazla olduğunu hükümdara bildirir. Oḏgurmış halkın en ileri geleni ve seçkinidir. Burada Ögdülmiş'in aklı, Oḏgurmış'ın da kanaati ve hayatın sonunu temsil ettiği unutulmamalı. Kanaat sahibi olmak, hayatın sonunu düşünerek arınmak akıllı olmaktan daha yüce bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Oḏgurmış dünyayı tümüyle reddetmekte, sadece ibadetle meşgul olmakta, kimseyle görüşmemekte, âdeta bir Budist keşiş gibi hayat sürmeyi amaçlamaktadır. Hükümdar, Ögdülmiş'in tavsiyesi üzerine, Oḏgurmış'a bir mektup yazarak bunun sebebini öğrenmek ister. Ögdülmiş de Oḏgurmış'ı tekrar hayatın içine sokmak istemektedir. Eserde geçen Ögdülmiş ile Oḏgurmış'ın diyalogları akıl ile kanaat kavramlarının birbirleriyle mücadelesi şeklinde geçer (KB, 3147-3645). Oḏgurmış kanaatkârlık yanında züht ve takva ile ahiret hayatının kazanılacağını iddia ederken Oḏgurmış dünya vasıtası ile de ahiretin kazanılabileceğini savunmaktadır (KB, 3646-3712).

Şair Yusuf Has Hacib, kanaatkârlık ile (mal mülkü dağıtıp hatta çocuğu dahi düşman görüp) dünya hayatını reddetmek ve züht ve takva ile de ahiret hayatını kazanmak gerekir tezini savunan kişiye Oḏgurmış adını vermiştir. Biraz önce ifade ettiğimiz gibi Oḏgurmış "uyandırmış" anlamına gelmektedir. Çünkü dünya yalandır, gerçek hayat öldükten sonradır. Bu gerçeği gördüğü için Oḏgurmış, insanlar dünyanın yalanlarına kanmasınlar diye onları uyarmak istemekte, bir Budist keşiş gibi tek başına bir hayat sürmeyi önermektedir. Buna karşı Ögdülmiş aklı temsil etmektedir. Zira Budizm'in tersine İslamiyet bir orta yol dinidir. İnsanın hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için yarın ölecekmiş gibi de ahiret için yaşamasını arzulamaktadır. Her ne kadar ahiret hayatı dünya hayatından daha hayırlı ise de bir Müslüman, Budist keşiş gibi dünyayı terk edemez. Şair bu yüzden bence bilinçli olarak aklı temsil eden kişiye Ögdülmiş ismini koymuştur. Ögdülmiş "övdürülmüş" demektir. Kelimenin türetiliş biçimine bakıldığında Ögdülmiş'in Muhammed isminin Türkçe çevirisinden başka bir şey olmadığı görülmektedir. Zaten eserde Ögdülmiş'in soyu temiz, huyu temiz, güzel yüzlü bir çocuk olarak gösterilmesi de buna işaret etmektedir. (KB, 1159). Bu bakımdan Ögdülmiş ile Oḏgurmış arasındaki mücadeleyi İslamiyet ile Budizm'in mücadelesi olarak değerlendirmek gerekir. Saadet Çağatay, "Kutadgu Bilig'de

Ögdülmiş" isimli makalesinde, Oḏgurmış hakkındaki yazısı yayımlandıktan sonra arkadaşım dediği Prof. Dr. Johannes Benzing'in kendisine Oḏgurmış için yazdıklarının isabetli olduğunu, Ögdülmiş'in de Hz. Muhammed'i temsil edebileceğini kendisine ifade ettiğini söylemektedir. Benim kanaatime göre de şairin aklı temsil eden kişiye Ögdülmiş ismini vermesinin sebebi onu *Muḥammed* ismiyle karşılamayı düşündüğü içindir. Bu da şairin bazı isimleri kavramlara göre türettiğini göstermektedir. Burada Yusuf Has Hacib'in *Ögdülmiş* ismini, aklı temsil ettiği için Eski Türkçede "akıl" anlamına gelen *ög*'den türetmiş olabileceğini düşünmek asla doğru olmaz. Zira şair zaten böyle bir şey düşünseydi akıl kelimesi ile ilgili olarak *Öglenmiş* gibi bir isim türetirdi. Metinde *öglen-* fiili bulunmakta ve "akıllanmak" anlamına gelmektedir (KB, 1819). *Ögdülmiş* kelimesini "akıl" anlamındaki *ög* kelimesinden türetildiğini düşünürsek kelimeyi **ögi-*/**ögü-* "akıllı olmak" gibi fiilden getirmek ve ona "akıllatılmış" gibi bir anlam vermek gerekecektir. Hâlbuki Eski Türkçede "övdürmek" anlamında *ögüt-* fiili vardır. *Kutadgu Bilig*'de *ögdil-* fiili de "övdürülmek, övülmek" anlamına gelmektedir (KB, 177). Şu hâlde *ögdülmiş* kelimesinin "övdürülmüş" anlamına geldiği ve *Muḥammed* kelimesinin Türkçe karşılığı olarak özellikle türetildiği, Ögdülmiş ve Odgurmış'ın kişiliklerinde İslam düşüncesi ile Budizm düşüncesinin çarpışmasını da göz önünde bulundurduğumuzda böyle bir yargıya varmanın doğru olduğu açıkça görülmektedir.

İslam inancına göre bir insan bu dünyada ne yaparsa öbür dünyada bunun karşılığını alacaktır. Dolayısıyla eylemlerinde sadece bu dünyayı esas alamaz, her sergilediği davranış ve eylem ahirette sorgulanacaktır. Bu yüzden *Kutadgu Bilig*'de sadece Budizm etkisinden değil, İslam inancının bir gereği olarak da hayatın sonu önemli bir öge olarak kendisini göstermektedir. Eski Yunan düşünürleri arasında *kanaat* kavramı bulunmamaktadır. Ancak Platon'da "hayatın sonu" kavramı vardır: "Doğruyu eğriyi ölümlerinden sonra bekleyen karşılıklar yanında bütün bunlar sayıca da, önemce de hiç kalır. Şimdi bu ölüm sonrasını anlatalım ki her ikisi tam payını alsın. Anlat dinlemeğe can atıyorum ölüm sonrasını." Bundan sonra eserde ölen bir gencin daha sonra dirilerek anlattıklarından yola çıkılarak öteki dünya tasviri yapılmakta ve gencin ağzından öteki dünyada iyi ruhların ödüllendirildiği kötü ruhların da cezalandırıldığı anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu eserde de ruhun sonsuzluğu fikri işlenmektedir (Platon, 1962, s. 353-361).

Kutadgu Bilig'de dört ana kavram kişileştirilerek ele alınırken devlet yönetimi ve insan eğitimi bağlamında değişik başlıklarla devletin sıfatı, adaletin vasfı, dilin fazileti, mutluluğun vefasızlığı ve dönekliği, Ay Toldı'nın vasiyeti, Ögdülmiş'in hükümdarın hizmetine girmesi, aklın tarifi, beyliğe layık kişinin nitelikleri, beylere vezir olacak kişilerin özellikleri, hükümdara hizmet edecek komutan, hacip, kapıcı başı, elçi, kâtip hazinedar, aşçıbaşı, içkicibaşının nitelikleri, hizmetkârların beyler üzerindeki hakları, dünyanın kusurları, dünya

vasıtasıyla ahiretin kazanılması, beylerle, hizmetlilerle, avamla nasıl ilişki kurmak gerektiği, âlimler, tabipler, efsuncular, müneccimler, şairler, çiftçiler, zanaat erbabı, fakirler ile ilişkiler anlatılmaktadır. Bunun yanında nasıl evlenileceği, çocukların nasıl eğitileceği, ziyafete gitmek adabı hususlarına da temas edilmektedir. Bütün bu ele alınan hususlar dört kişinin etrafında *Kutadgu Bilig*'in devlet yönetiminden çocuk yetiştirmeğe kadar hemen her konuda öneride bulunan geniş hacimli bir *siyasetname* olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

Akıncı, M. (2014). *Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim.* Ankara: Nobel Yayınları.

Arat, R. R. (1947). *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig I: Metin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1974). *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig II: Çeviri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya ve Nuri Yüce). İstanbul: TKAE Yayınları.

Atalay, B. (1985-1986). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford: Oxford University Press.

Çağatay, S. (1967). "Kutadgu Bilig'de Oḏgurmış'ın Kişiliği", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten),* 39-49. Ankara.

_____ (1970). "Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş", *Türk Kültürü,* 95-111, Ankara.

Çetin, H. (2012). *Korku Siyaseti ve Siyaset Korkusu,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Dilâçar, A. (1988). *900. Yıldönümü Doloyısıyle Kutadgu Bilig İncelemesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ebu Nasr El-Farabi (2012), *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadiü'l-Mevcudat* (Çev. Mehmet S. Aydın, Abdülkadir Şener). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Platon (1963). *Devlet*, (Çev. S. Eyüboğlu, A. Cimcoz). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Starr, S. F. (2019). *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı,* (Çev. Y. Selman İnanç). İstanbul: Kronik Kitap.

Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshasında Ötrenin İşlevleri

Serkan ŞEN*
Najibullah BEGZAD**

Kutadgu Bilig, Tarihî Türkçenin ayrıcalıklı metinlerinden biridir. Bir yandan Eski Türkçenin özelliklerini barındırırken diğer yandan İslami çevrede yeni bir kimlik kazanan Türk kitlelerinin dil tutumlarını yansıtır. Edebî bir ürün olan eser, bu yönüyle dönemine kadarki en hacimli dil yadigârımızdır. *Kutadgu Bilig*'in Fergana, Kahire ve Viyana (Herat) olmak üzere üç nüshası vardır. Bunlardan Kahire nüshası, hacim ve yazım açısından en iyi durumda bulunanıdır. Metindeki kayıtlardan, Mısır'da kurulan Memluk Devleti'ni 1363-1367 yılları arasında fiilen yöneten İl Buğa el-Haseki'nin eline geçtiği anlaşılan bu nüsha, belirtilen tarihlerden önce istinsah edilmiş olmalıdır (Arat, 1991, s. XXVIII-XXIX). Okunaklı nesihle yazılan nüshada, kendisi gibi Arap harfleriyle kaleme alınmış Fergana nüshasından farklı olarak harekelendirme de yapılmıştır.

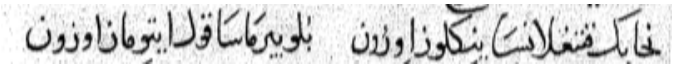
Türkler, geçirmiş oldukları kültür değişimleri neticesinde tarih boyunca farklı yazı sistemlerine yönelmişlerdir. Bu tasarrufun dayanağı, arayış değil yöneliş olduğundan, kabul edilen yeni alfabeleri Türkçenin ses yapısına uyarlamak için birtakım uygulamalar hayata geçirilmiştir. Türk dili, nedeni olmadığı süreçlerin sonuçlarını göğüslemek adına sahip olduğu yazı kültürü üzerinden çözümler üretmiştir. Müslümanlığın tesiriyle Arap harflerini benimseyen ve dil tarihleri boyunca en uzun kullanım süresini bu yazı sistemine tanıyan atalarımızın Fenike kökenli Arap yazısını Türkçeye uyarlamak için ilk temaslarından itibaren birtakım yöntemler geliştirdikleri görülür (Altun, 2004; Kartallıoğlu, 2011b). Hatta böylesi girişimlerin Türkiye Türklerinin Latin alfabesine geçtiği döneme kadar sürdüğü söylenebilir. Türkçenin Arap harfleriyle metin üretmede temel sorunlardan biri, bu yazı sisteminin dilimizdeki ünlüleri karşılama noktasındaki yetersizliğidir. Türkçede kapalı *e (ė)* ile birlikte dokuz ünlü vardır. Eski Türkçedeki uzun ünlüleri hesaba aldığımızda, sayı ikiye katlanır. Arapçada ise ünlüleri işaretleyen sadece üç harf bulunmaktadır. Türkçenin düz ünlüleri Arap alfabesindeki "elif" ve "ye" harfleri ile yazılıp kalınlık incelik açısından yanlarındaki ünsüzlerin yardımıyla çoğu kez tespit edilebilmektedir. "Üstün" ve "esre" adı verilen harekeler kullanıldığında mesele daha da kolay çözüme ulaştırılabilmektedir. Ancak dudak ünlüleri açısından durum daha karmaşıktır. Zira Türkçede *o*, *ö*, *u*, *ü* olmak üzere dört dudak ünlüsü bulunurken Arapçada bunları karşılayan tek bir "vav" harfi vardır ve bu harf, bazen ünsüz değeri taşımaktadır. Ayrıca erken dönem Arap harfli Türkçe metinlerde, Uygur imla geleneği gereğince ünsüzlerin kalın ve ince sıradan işaretlerine dikkat

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
** Öğr.Gör., Shaheed Rabbani Eğitim Üniversitesi, Kabil.

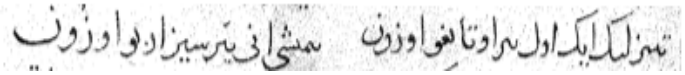
edilmeden çoğu kez tek şekillerinin kullanılması da meseleyi oldukça çetrefilli bir hâle sokmaktadır. Bu durum, Arap harfli Türkçe metinlerde eş yazımlı sözcüklerin tespitini zorlaştırmaktadır. Örneğin; "اون" sözcüğü, *on* sayısı şeklinde okunabildiği gibi *ön*, *un*, *ün* şekillerinde de okunabilir. Miktarı hiç de küçümsenmeyecek düzeyde bulunan böyle örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu türden karmaşık sözcükleri açıklayabilmek için erken dönemde yazılmış Arap harfli Türkçe metinlerde, yuvarlak ünlülerin yerinde ya da üzerinde 'ötre' adı verilen hareke işareti kullanılmıştır (Eker-Kök, 2017, s. 86). *Kutadgu Bilig*'de açıkça anlaşılma endişesi yanında vezin ve ünlü uzunlukları gibi hususlarda da ötreden yararlanıldığı görülmektedir. Bunların dışında müstensihin karşılaştığı çeşitli yazım sorunlarını aşmak için de ötreye başvurduğu ifade edilebilir. *Kutadgu Bilig*'in Türk Dil Kurumunca tıpkıbasımı yapılan Kahire (Mısır) nüshasına (T.D.K.[1] 1943) göre eserdeki harekelendirme sisteminin gerekçeleri ötreler bağlamında şöyle sıralanabilir:

1. Anlam Ayırıcı Olarak Kullanılan Ötreler

Eserde, aynı mısrada geçen eş yazımlı yuvarlak ünlülü sözcükleri anlamca birbirinden ayırt eden tek ölçüt ötredir. Müstensihin zaman zaman bu ölçütü devreye soktuğu görülür. Örneğin aşağıdaki beyitlerde *uzun* ile *öz-ün* sözcüklerinin tefrik edilebilmesi için biri ötreli şekilde yazılmıştır. Bu örneklerde dikkati çeken nokta, ötrenin tam bir anlam ayırıcı özelliğe sahip olmasıdır.

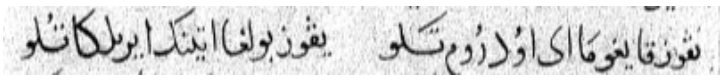


neçe beg katıglansa yalnguz ***özün*** *bolu bėrmese kul itümez* ***uzun*** (3123/319)[2]



tepizlik ig ol bir otatgu ***uzun*** *yėmişi anı yėr sızar bu* ***özün*** (4253/427)

Bunun yanında, yazımında aynı harfler kullanılsa da farklı harekeler kullanılarak ayırt edilen örnekler de vardır. Bu yolla her iki unsurun farklı anlama gelen başka başka iki sözcük olduğu gösterilmektedir.

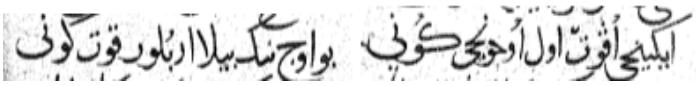


yawuzka yaguma ay üdrüm ***talu*** *yawuz bolga atıng irilgey* ***tolu*** (4242/426)

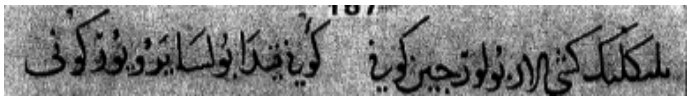
[1] Baskıda yalnızca kısaltması verilen Türk Dil Kurumu bu şekilde yazılmıştır.

[2] Transkripsiyon için Reşit Rahmeti Arat'ın çalışması (Arat, 1991) temel alınmışsa da ihtiyaç duyulduğunda tarafımızdan bazı okuma ve işaret değişiklikleri yapılmıştır. Parantez içindeki ilk rakam Arat yayımındaki beyit numarasını, ikinci rakam ise beytin geçtiği sayfa numarasını belirtir.

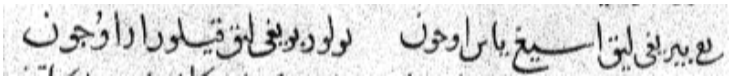
Anlam ayırıcı olarak kullanılan ötreler, aynı beyit içerisinde geçen eş yazımlı sözcüklerin sadece birine konulmak suretiyle farklılığa gönderme yapılmaktadır. Lakin ötrenin aynı sözcük üzerinde her zaman aynı ses değerini yansıtması söz konusu değildir. Bu durumda, bir sözcüğün ötreyle yazıldığı tek bir beyite bakarak onun Eski Türkçedeki okunuşu hakkında kesin bir yargı ortaya konulamaz. Örneğin, aşağıdaki iki beyitte hem *köni* hem de *kün-i* sözcüklerinin ötre ile yazıldığı görülmektedir. Birinci beyitte *köni* sözcüğü, ötre ile yazılmışken ikinci beyitte *kün-i* sözcüğü ötrelidir. Aynı durum, *üçün* / *öç-ün ve bul- / bol-* sözcükleri için de geçerlidir.



ikinçi uwut ol üçünçi ***köni*** *bu üç neng bile er bulur kut* ***küni*** (1660/183)



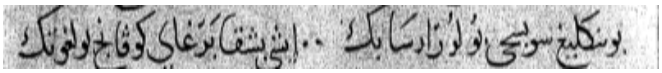
biliglig kişiler bolur çın ***köni*** *köni kayda bolsa yaruyur* ***küni*** (2789/291)



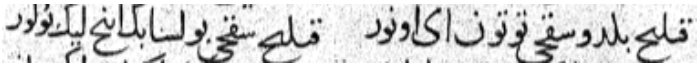
takı bir yağılık asıg yas ***üçün*** *bolur bu yağılık kılur er* ***öçün*** (4226/425)



telim halklar öldi bu boguzı ***üçün*** *kara yėr katında yėyür ot* ***öçün*** (4328/435)



bu yanglıg sü başçı ***bul****ur erse beg işi başka bargay küwenç* ***bol****gu teg* (2413/255)

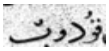
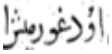
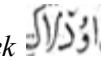
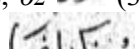
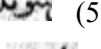
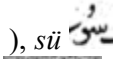
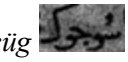
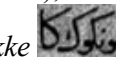


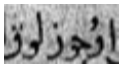
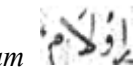
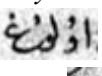
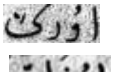
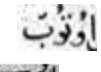
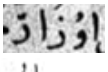
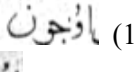
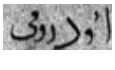
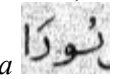
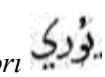
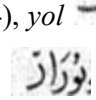
kılıç baldu sakçı tutun ay unur kılıç sakçı ***bol****sa beg inçlik* ***bul****ur* (2143/230)

2. Türkçe Sözcüklerdeki Uzun Ünlüleri İşaretleyen Ötreler

Uzun ünlü meselesi, geçmişte Türkologlar arasında tartışılsa da günümüzde pek çok araştırmacı, Türkçede ünlü uzunluklarının varlığı hususunda

hemfikirdir. Talan Tekin, "Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler" adlı çalışmasında Dîvânu Lugâti't-Türk'te yuvarlak ünlülerdeki ünlü uzunluklarına şu örnekleri vermiştir: *bōd* (boy), *bōdun* (halk), *bōğ* (bohça), *bōl-* (olmak), *bōr* (şarap), *bōş* (hür, serbest), *bōy(ı)n* (boyun), *bōz* (boz), *çōg* (ateş alevi), *ōl* (o), *ōn* (10 sayısı), *ōk* (miras, pay), *ōr-* (biçmek), *ōt* (ot, ateş), *ōtun* (odun), *ōy-* (oymak), *ōy* (yağız), *ōz-* (başkasını ileri geçmek), *kōl* (kol), *sōl* (sol), *yōk* (yok), *yōl* (yol), *sōz* (söz), *ōz* (kendi), *ōç* (hısım, düşman) vs. (Tekin, 1995, s. 107-113). Karahanlı dönemi metni olan *Kutadgu Bilig*'de de ünlü uzunluklarından bahsetmek mümkündür (Kartallıoğlu, 2011a). Eserde, Türkçe sözcüklerin yazımında anlam açısından ihtiyaç duyulmadığı hâlde "vav" harfi ile birlikte ötrenin kullanımı, ilgili sesin uzun olduğunu düşündürmektedir. Bu doğrultuda metinde şu örneklere rastlanmıştır:

bodun  (2058/222), *bolur*  (2738/286), *bu*  (2640/277), *bügü* (2948/305), *kodup*  (3245/530), *kol*  (1745/191), *köni*  (2114/228), *kör*  (1651/182), *kü*  (2945/305), *muyan*  (3224/328), *mün*  (2756/288), *odgurmış*  (3147/321), *oglan* (4032/407), *ohşar*  (784/95), *okı*  (2690/281), *ol*  (788/96), *on*  (3883/391), *ordu*  (3815/383), *orun*  (2547/267), *ot*  (2895/300), *oza*  (5151/514), *ödlek*  (3198/326), *ög*  (2508/264), *ögüz*  (975/115), *ölüm* (3593/361), *öl*  (3889/300), *örki*  (2419/255), *örtüg* (1897/207), *örlep*  (2646/277), *öt*  (4381/440), *öz*  (3243/329), *soksa*  (2652/278), *solı*  (1863/204), *songdaga*  (5004/499), *songı*  (3551/356), *sökse*  (2580/271), *söz*  (1644/181), *suk*  (5387/535), *sunup* (3658/368), *suw*  (1408/158), *sü* (2335/248), *süçüg*  (2804/292), *süde*  (2583/271), *süngükke*  (2579/271), *süzük*  (3725/375), *todu*  (3596/361), *törü*  (2165/232), *tuçı*  (2316/246), *tün* (3/17), *tünek*  (3520/353), *tüpi* (3795/381), *tüze*

(2795/291), *uçar* (1332/150), *uçuzluk*  (3903/393), *udu*  (3596/361), *ukayın*  (4394/442), *ula*  (1327/150), *ulam*  (61/23), *ulug*  (5171/516), *ulun*  (2898/300), *unur*  (4022/406), *urdı*  (3682/370), *urı*  (3832/385), *usı*  (1165/134), *utup*  (3598/361), *uzar*  (2968/307), *uzun*  (1350/153), *üç*  (1877/205), *üçün*  (1234/140), *üdrümi*  (2422/256), *ülüg*  (3461/347), *ün*  (2954/306), *üyür*  (3612/363), *yok*  (4325/434), *yol*  (4341/436), *yora*  (4632/465), *yorı*  (5237/522), *yörer*  (3006/310), *yüdgü*  (2910/301), *yük*  (2797/291), *yülek*  (3315/335), *yürek*  (2900/301), *yüz*  (2467/268), yüz  (3150/322)

3. Yabancı Sözcüklerdeki Uzun Ünlüleri İşaretleyen Ötreler

Kutadgu Bilig'de İslamiyet'in kabulüyle birlikte Türkçeye giren Arapça ve Farsça sözcüklerdeki yuvarlak sıradan ünlü uzunluklarının "vav" harfinin üstüne ötre getirilmek suretiyle belirtilmesi söz konusudur.

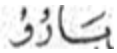
arzû  (4072/411), *Rûmî*  (3948/398), *rûza*  (3227/328) sözcüklerini bu duruma örnek gösterebiliriz.

4. Sözcükleri Aruz Veznine Uydurmak İçin Kullanılan Ötreler

İslami dönemin ilk Türkçe eseri olan *Kutadgu Bilig*, aruzun *fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl* vezni ile yazılmıştır. İslamiyet'in kabulünden sonra şiirde aruz veznini kullanan Türk şairleri, kendi şiirlerini aruz veznine uydurmak amacıyla çoğu zaman kısa ünlülü Türkçe kelimelerde imale yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. *Kutadgu Bilig*'de de bu yönde tasarruflara rastlamak mümkündür (Ata, 1993, s. 301). Eserde, vezin gereği imale yapmak için ötreden yararlanılan sözcükler şöyledir:

akru  : *yorıp bardı* ***akru*** *tokıdı kapug kadaşı örü turdı yastı tapug* (3957/398)

azu  : *münüm mü üküşrek* ***azu*** *erdemim ayu bėr manga sen kılayın emim* (3101/318)

baru  : *negü teg okılım anı ay* ***baru*** *kimi ıdsa bolgay okıtçı naru* (3155/322)

berü  : *baka kör-men aymış bu sözler tapa çın erse* ***berü*** *kelgil andın kopa* (3260/331)

ėltü  : *ölüm keldi* ***ėltü*** *barır-men mungun sanga kelge mėndin basa sen anun* (6175/611)

naru  : *özüm dünyâdın kaçtı keldi berü yana men negü teg barayın* ***naru*** (3695/371)

tėyü  : *yana aşnukı sözke yangay* ***tėyü*** *takı korkar erdim sanga eymenü* (5070/506)

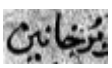
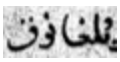
togru  : *şireni çıkarda körüp saklasa angar yolda* ***togru*** *elig tegmese* (2550/268)

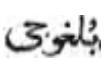
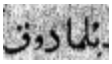
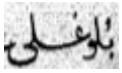
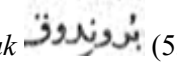
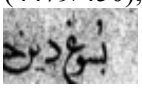
turur  : *biliglig sözi yėrke suw teg* ***turur*** *akıtsa suwug yėrde ni'met önür* (972/114)

yegrü  : *yayıg dünyâ* ***yegrü*** *eligde tutup negü teg bulur mengü ajun yatup* (4800/480)

5. "u" Sesini Belirtmek İçin Kullanılan Ötreler

Daha önce bahsedildiği gibi Arap alfabesi, Türkçedeki yuvarlak ünlüleri karşılamada yetersizdir. *Kutadgu Bilig*'de "u" sesini "o"dan ayırmak için çoğu kez "vav" harfi yerine ötre kullanıldığı görülür. Böylece okura, ünlünün darlığı ve genişliği hususunda yol gösterilmektedir.

buldı  (2756/288), *burhanın*  (5486/545), *bulga*  (2330/247), *bulgak*  (4271/429), *bulganuk*  (5512/548), *bulguçı*

 (550/70), *bulmadı*  (4935/493), *bulmaduk*  (5758/471), *bulnasa*  (3855/388), *buluglı*  (1973/215), *bulun*  (4479/450), *burun*  (4077/411), *burunduk*  (5337/531), *busugdın*  (1381/155), *buzulgay*  (3653/367), *kul*  (2406/254), *kut*  (2446/258), *sultan*  (4989/498), *tusulgu*  (1659/183), *unıtma*  (5412/538), uwut  (1660/183).

6. Müstensihin Yazım Eğiliminin Dışında Değerlendirilen Ötreler

Daha önce belirtildiği üzere *Kutadgu Bilig*'de, yuvarlak ünlülerin niteliğini belirleme maksadıyla ötrelerden yararlanılmıştır. Ancak bu yöntem, daima aynı göstergelerle gerçekleşmez. Örneğin eserde *bol-* ve *bul-* fiillerinin yazımı, bazen birbiriyle karışmaktadır. Metnin geneline bakıldığında, müstensih *bol-* fiilini "vav"ın üzerine ötre koyarak yazmışken *bul-* fiili için sadece ötre kullanmakla yetinerek iki sözü birbirinden ayırt etmeye çalışır. Aşağıdaki birkaç mısrada, *bul-* fiilinin *bol-* ile aynı şekilde yazılmış olması, müstensihin benimsediği yazım eğiliminin dışına çıkışıyla açıklanabilir.

bulsa  : *könilik kerek erke edgü kılınç anın* ***bulsa*** *ötrü tilemiş sewinç* (2862/297)

bulur  : *arıglıknı sewmiş-turur bir bayat arıglık bile er* ***bulur*** *edgü at* (2856/296)

Kul sözü için de aynı durum söz konusudur. Bu sözcük aynı beyitteki mısralardan birinde "vav" ile birlikte ötre kullanılarak yazılmışken diğerinde sadece ötreyle yetinilmiştir. Bünyesinde uzun ünlü bulunmayan *kul* sözündeki bu durum, sıra dışıdır.

kul  ~  : *boş âzâd kişiler mungar* ***kul*** *bolur bu* ***kul*** *cân yuluglar sewinçin kolur* (2406/254)

Öz sözcüğünün Eski Türkçede uzun ünlülü olduğu ifade edilmektedir (Tekin, 1995, s. 110). *Kutadgu Bilig*'de bu durumu belirtmek için görüldüğü

bütün mısralarda sözcük, "vav" ve ötre ile yazılmışken sadece tek bir mısrada yalnızca ötre ile işaretlenmiştir.

özi  : *negü tėr eşitgil bagırsak sözi üngürde turuglı sakınuk* ***özi*** (2758/288)

Eserde istikrarsız yazım örneklerinden biri de *orun* sözcüğüdür. Sözcüğün üç farklı yazımıyla karşımıza çıkışı, müstensihin kararsız tutumuyla açıklanabilir.

orun:  (2547/267),  (3083/316),  (5178/516).

Sonuç

Türkler, yüzyıllar boyunca Arap alfabesini kullanmış ve bu alfabe ile birçok eser vücuda getirmişlerdir. Arap yazısını, Türkçenin seslik özelliklerine uyarlamak için erken dönemden itibaren bazı çözümler üretildiği bilinmektedir. Bu çözümlerden birisi de harekelerden yararlanma yöntemidir. Ses değerini tespit etmenin düz ünlülere nazaran daha güç olduğu bilinen yuvarlak ünlülerin ötreyle belirtilmesi, *Kutadgu Bilig*'in Kahire nüshasında gözetilen bir tutumdur. Atlanılmış kelime ve beyitlerin yerleri işaret edilerek sahife kenarına eklenmiş olduğuna bakılırsa Kahire nüshasının yazıldıktan sonra tekrar karşılaştırılmış olduğu düşünülebilir (Arat, 1991, s. XXXVIII). Dolayısıyla metne, diğer harekeler gibi ötrelerin de özel amaçlarla yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta yuvarlak ünlüleri işaretlemede kullanılan ötrelere, eserdeki eş yazımlı sözcükleri tefrik ederek anlam karmaşasını önleme görevi yüklenmiştir. Yazmada ötrelerin en belirgin vasfı ise ünlü uzunluklarını belirtmektir.

Kutadgu Bilig'de imale meselesi, uzun zamandır araştırıcılar tarafından tartışılan bir konudur. Birçok araştırıcı, bu eserde imale yapıldığı düşünülen hecelerin aslında uzun ünlü taşıdıklarına vurgu yapmıştır. Çalışmamızda müstensihin zaman zaman açık hecelerin üzerine ötre koyarak imale yaptığı ve böylelikle eserini aruz veznine uydurmaya çalıştığı görülmüştür. Ayrıca yuvarlak ünlülerin darlık ve genişliklerini ihsas ettirmek için ötrelerden faydalanıldığı tespit edilmiştir. Tüm bunların yanında, müstensihin bazı durumlarda izlediği yazım mantığından uzaklaştığı da gözlenmiştir.

Metinde ötrenin kullanılıp kullanılmamasının birden fazla gerekçe ile açıklanabildiği durumlar vardır. Hatta seçilen gerekçelerin bazı sözcüklerde, bir diğeriyle çelişmesi söz konusudur. Sorunu aşmak üzere başvurulan çözümler ise istisnai yazımların artmasına yol açmaktadır. Bu tablo, *Kutadgu Bilig*'in Kahire nüshası için ötrenin işlevi hususunda, kurallardan ziyade eğilimlerden bahsetme gereğini ortaya çıkarmaktadır.

Kaynakça

Altun, M. (2004). "Alfabe Değişiminin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyetin 81. Yılına Armağan*, Adapazarı: Sakarya Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 57-63.

Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I -Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig İndeks III*. (Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ata, A. (1993). "Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzenleme Denemesi: kör mü? kür mü?", *Türkoloji Dergisi*, 11, s. 301-308.

Eker, Ö. & Kök, A. (2017). "Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının Dizini Üzerine Notlar", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 1(1), s. 85-116.

Kartallıoğlu, Y. (2011a). "Kutadgu Bilig'de Ünlü Uzunlukları", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 297-306.

_____ (2011b). "Osmanlı Türkçesi Metinlerinde Hareke Harf İlişkisi", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007 - Ankara / Türkiye: Bildiriler: Dil Bilimi, Dil bilgisi ve Dil Eğitimi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 949-956.

T.D.K. (1943). *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım III Mısır Nüshası*. İstanbul: Alâeddin Kıral Basımevi.

Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Kutadgu Bilig Bağlamında Değerlerimiz*

Tuğba ŞİMŞEK**
Ömer İNCE***

Yusuf Has Hacib'in bizlere bıraktığı değerli bir miras olan *Kutadgu Bilig*, her ne kadar siyasetname olarak ün salmış olsa da siyasetnameden çok daha fazlasıdır. Yazarının deyişiyle (350-352. b.):

Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum;

Okuyana kutlu olsun ve elinden tutsun.

Ben sözümü söyledim ve kitabı yazdım;

Bu kitap uzanıp her iki dünyayı da tutan bir eldir.

Kişi her iki dünyayı da devletle elinde tutarsa kutlu olur;

Bu sözüm doğru ve dürüsttür.

Kutadgu Bilig, pek çok araştırmacı tarafından "Mutlu Olma Bilgisi" olarak çevrilirken Dilâçar (1988, s. 71), *Kutadgu Bilig*'in "Kişileri her iki dünyada kut'a (saadete) eriştirmeye yarayan bilgi" anlamına geldiğini belirtmiştir. Nitekim eserin içeriğini incelediğimizde de bu anlamla gayet uyumlu olduğunu görmekteyiz. İdeal devlet ve ideal insan profilini dört ana karakter üzerinden karşılıklı konuşmalarla bize veren Yusuf Has Hacib, didaktik bir eser meydana getirmiştir. İnsanların birbirleriyle olan, devletle olan ilişkilerinin yanı sıra bir insanın iç dünyasında yaşadığı çelişkileri, aklından geçen düşünceleri sesli olarak dile getirmiş ve soru-cevap yöntemiyle okuyucuya açıklamıştır. Tüm bunları açıklarken bizi biz yapan değerlere değinmiştir.

İnsanlardan oluşan toplulukları toplum hâline getiren, ortak değerlerdir. Değerler, kişilerin toplumla ilişkilerini düzenleyen, davranışlarının temelinde yatan, bakış açısını yönlendiren unsurlardandır. Temel insani özelliklerimizi oluşturan değerlerimiz, hayatımızın rutin akışında ve karşılaştığımız sorunlarla başa çıkmada eyleme geçmemizi sağlayan kudretin ve gücün kaynağıdır (MEB,

---

* Bu çalışmanın bir bölümü, birinci yazarın, ikinci yazar danışmanlığında hazırlamış olduğu "Değerler Eğitimi Bağlamında Kutadgu Bilig ve Ortaokul Türkçe Ders Kitapları için Metin Önerileri" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, İzmir, *tugbasimsek5@gmail.com*

*** Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, İzmir, *omerr35@gmail.com*

2018, s. 4). Bu kaynağı önce ailede daha sonra da okulda aktarmak iyi ve farkındalığı yüksek, bilinçli bir birey yetiştirmek için önemlidir.

Bu sebeple Millî Eğitim Bakanlığının (MEB) yayımladığı öğretim programlarında değerlere yer verilmektedir. Eğitim sistemimizin temel amacı değerlerimiz ve yetkinliklerle bütünleşmiş bilgi, beceri ve davranışlara sahip bireyler yetiştirmektir (MEB, 2018, s. 4). Bu amaç doğrultusunda özellikle son yıllarda hızla değişen ve küreselleşen dünyada kaybedilen değerlerin yeniden kazandırılması hedeflenmiş olup programda değerlere verilen önem de doğru orantılı olarak artmıştır.

Öğretim programlarından; 2006 yılında yayımlanan ve MEB'in bir değerler listesi sunduğu ilk programlardan biri olan Sosyal Bilgiler Öğretim Programı, 2015 yılında yayımlanan Türkçe Dersi (1-8. sınıflar) Öğretim Programı, 2018 yılında yayımlanan Türkçe Dersi (1-8. sınıflar) Öğretim Programı incelenmiş ve bu programlardan yola çıkılarak şimdiye kadar programlarda, MEB tarafından yirmi üç değere yer verildiği tespit edilmiştir. Bunlar: "Adil Olma, Aile Birliğine Önem Verme, Barış, Bilimsellik, Çalışkanlık, Dayanışma, Dostluk, Duyarlılık, Dürüstlük, Estetik, Eşitlik, Hoşgörü, Misafirperverlik, Özgürlük, Sabır, Sağlıklı Olmaya Önem Verme, Saygı, Sevgi, Sorumluluk, Tasarruf, Temizlik, Tutarlılık, Yardımseverlik".

Bu değerleri kadim kaynaklarla aktarmanın; hem köklü tarihimizi tanıtmak açısından hem de değerli eserlerimizi yeni nesle tanıtmak açısından oldukça önemli olduğu görüşündeyiz. *Kutadgu Bilig* gibi eğitsel değeri yüksek, nasihatname özelliği taşıyan somut örnekler ve ayrıntılı tanımlarla değerleri ortaya koymuş bir eserin eğitimde kullanılmasının önemli olduğu görüşündeyiz.

Çalışmamızın amacı; bahsi geçen değerlerin *Kutadgu Bilig* içinde ne şekilde yer aldığını tespit ederek eserden örnekler sunmak ve değerler eğitiminde *Kutadgu Bilig*'in kullanımıyla ilgili çıkarımlarda bulunmaktır. Bu amaçla; araştırma, tarama modelinde betimsel bir çalışmadır. Tarama modeli araştırma konusu ile ilgili var olan durumu belirlemek ve incelemeyi amaçlayan bir araştırma modelidir (Büyüköztürk, 2010). Eser, baştan sona taranarak yukarıda bahsi geçen yirmi üç değer aranmış bu değerler sözcük, beyit ve konu bütünlüğü içerisinde değerlendirilmiştir. Kaynak olarak Reşit Rahmeti Arat'ın çevirisi esas alınmıştır.

Kutadgu Bilig, alegorik bir nasihatnamedir. Eserde yer alan dört ana karakter, yazar tarafından şöyle açıklanmaktadır (353-358 b.):

Önce, hükümdar Kün-Togdı'dan söz ettim;

Bunu açıklayalım, ey iyi kişi.

Sonra Ay-Toldı'dan söz açtım;
mübarek mutluluk güneşi onunla parlar.
Bu Kün-Togdı dediğim doğrudan doğruya kanundur;
Ay-Toldı ise mutluluktur.
Bundan sonra Ögdülmiş'i anlattım;
o aklın adıdır ve kişiyi yükseltir.
Ondan sonrakisi Odgurmış'tır;
onu ben akıbet olarak aldım.
Ben sözü bu dört şey üzerine söyledim;
Okursan anlaşılır, iyice dikkat et.
Yazarın, bu beyitlerin devamı olan (359-360. b.)
Ey sevinç içinde ömür süren iyi genç,
Sözümü yabana atma, gönülden dinle.
Gayret et, doğruluk yolundan şaşma;
Gençliği ziyan etme, ondan faydalanmasını bil

beyitlerinde özellikle gençlere seslenmesi dikkat çekmektedir. Okuyucuya aktarılmak istenenler karşılıklı konuşmalardan yararlanılarak zaman zaman da soru-cevap yöntemi kullanılarak verilmektedir. Böylece kavramlar en ince ayrıntısına kadar açıklanmaya çalışılmaktadır. Yazarın, anlatımda açıklık ilkesine dikkat ederek somuttan-soyuta, yakından-uzağa gibi ilkeleri de kullanarak her yaştan insanın anlayacağı dilde anlatmayı hedeflediği açıkça görülmektedir. Anlatılanlar somut örneklerle desteklenmekte; atasözleri, deyimler ve özlü sözlerle anlam güçlendirilmektedir. Özellikle deneyim sahibi olanların görüşlerine yer verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Anlatımı güçlendirme amaçlı; telmih, benzetme, istifham, telmih, tevriye gibi söz sanatlarından da yararlanıldığı görülmektedir.

Kutadgu Bilig, değerleri içermesi ve değerleri verirken kullanılan yöntem-teknik açısından zengindir; dolayısıyla eğitimde kullanılmaya oldukça elverişli bir eser olarak görülmektedir. Öğretim programları incelenerek tespit edilen değerler, eserde yer aldığı şekliyle örneklerle açıklanmaya çalışılmaktadır.

Adil olma değeri -ya da adalet- *Kutadgu Bilig*'in en temel konularından birini teşkil etmektedir. Nitekim eserde yer alan (s. 85-93) seksen iki baptan ikisi "Söz Başı, Hükümdar Kün-Togdı Adaletin Niteliğini Anlatır" ve "Kün-Togdı Adaletin Vasfının Nasıl Olduğunu Anlatır" başlığını taşımaktadır. Ayrıca diğer

karakterler eserden ayrılırken; adaleti, doğru kanunu temsil eden hükümdar Kün-Togdı'nın eserin başından sonuna kadar var oluyor olması dikkat çekicidir.

Adalet ve adil olmayla ilgili pek çok beyit yer almakla birlikte ana karakterlerden birinin doğrudan adaleti temsil etmesi ve bu karakterin temele oturtulması, genel olarak adalet değerine yapılan vurguyu göstermektedir. Eserde öğüt niteliği taşıyan birkaç örnek olarak şunlar verilebilmektedir:

Adalete dayanan kanun bu göğün direğidir;

kanun bozulursa gök yerinde duramaz (3463. b.).

Ben işleri doğruluk ile hallederim;

insanları bey veya kul olarak ayırmam (808. b.).

Aile birliğine önem verme değeri eserde farklı başlıklar altında karşımıza çıkmaktadır. Eş seçme, evlilik süreci, çocuk yetiştirme gibi başlıklar altında ayrıntılar verilirken; satır aralarında akrabalığın önemi, akraba ilişkileri gibi konulara da değinildiği görülmektedir. Ayrıca eserin ana karakterlerinden Ay-Toldı ve Ögdülmiş'in baba-oğul olması ve aralarındaki ilişki ile Ögdülmiş ve Odgurmış arasındaki akrabalık ilişkisinin de doğrudan bu değerle ilgili olduğu düşünülmektedir.

Eserde dikkat çeken baba-oğul arasındaki karşılıklı konuşmalardır. Sevgi ve saygı çerçevesi içerisinde birbirilerine her şeyi açıkça söyleyebilmektedirler. Tiyatro sahnesini andıran bu konuşmaların canlandırılmak için oldukça elverişli olduğu düşünülmektedir. Aşağıda yer alan beyitler de aile birliğine önem verme değeriyle örtüşmektedir:

Kardeş ve akrabaya yakınlık göster;

büyüğün ve küçüğün güler yüzle gönlünü al (1327. b.)

Akrabaları olan kişinin namı ve şöhreti büyüktür;

arkadaşları olanın adı ve sözü muteberdir (3173. b.)

Barış değeri eserde kişiler arası ilişkilerde ya da devletler arası ilişkilerde affedici olma, gururlu olmama, mütevazı olma gibi öğütlerle desteklenmektedir. Öyle ki düşmanla bile barışılarak dost olunması gerektiği öğütlenmektedir:

Düşmanını dost etmeye gayret et;

onunla barışarak emniyet ve huzur içinde yaşa (4230. b.)

İl ve şehirleri yönetip barış ve sükuneti sağlamak için

hükümdarın iyi doğalı ve binlerce erdem sahibi olması gerekir (1981. b.)

Bilimsellik değeri eserde bilginin ne kadar çok üzerinde durulduğu göz önüne alındığında oldukça önemlidir. Ayrıca eserin geneline bakıldığında Yusuf Has Hacib'in eserinden yola çıkarak davranış bilimi, tarih bilimi, edebiyat, sosyoloji, gök bilimi, beslenme, rüya tabirciliği, spor dalları, görgü kuralları vb. pek çok konuda bilgi sahibi olduğu kanısına varılabilmektedir. Bilgiyi temele oturtan yazar pek çok beyitte bilgiden bahsetmektedir. İnsanın değerinin ve saygınlığının bilgiden geldiği özellikle vurgulanmaktadır.

Kişiden kişiye çok fark vardır;

bu fark bilgiden ileri gelir, sözüm buna dairdir (201. b.)

Bütün iyilikler bilginin faydasıdır;

bilgiyle göğe bile yol bulunur (208. b.)

Çalışkanlık değeri eserde sadece akla gelen ilk anlamıyla değil, pek çok anlamıyla ele alınmaktadır; insanları anlamaya çalışmak, fakirlerin ihtiyaçlarını gidermeye çalışmak, başkalarının iyiliği için çalışmak gibi pek çok yerde geçmektedir. Genel olarak karakterler eserde sürekli çalışmakta ve çalışmanın karşılığını almaktadırlar.

Benim dileğim onunla birlikte çalışmak,

elbirliğiyle daha iyi hizmet etmekti (3884. b.)

Kendini koruyan kişi merhametli değildir;

merhametli olan başkalarının iyi olması için çalışandır (3933. b.)

Dayanışma değeri eserin büyük bir bölümünü oluşturan Ögdülmiş'in akrabası Odgurmış'ın hizmet için saraya davet edilmesi hakkında yapılan görüşmelerle örtüşmektedir. Dayanışmanın gücünden bahsedilmekte, dayanışma içinde çalışmanın devleti güçlendireceği fikri vurgulanmaktadır.

Benim dileğim onunla birlikte çalışmak,

elbirliğiyle daha iyi hizmet etmekti (3884. b.)

Eli darda kalan varsa, ihtiyacını

karşılamalı ve hakkını vermeli (2565. b.)

Dostluk değeri eserde tanımlanmakta ve gerçek dostun özellikleri anlatılmaktadır. Özellikle hedef kitlemiz olan ortaokul çağındaki çocukların arkadaşlığa, dostluğa verdiği önem göz önüne alındığında onlar için yol gösterici bilgiler verilmektedir. Arkadaşlık nasıl olur, gerçek arkadaş nasıl anlaşılır, sağlam bir dostluk kurmak için nasıl davranmak gerekir vb. pek çok sorunun cevabı eserde ayrıntılarıyla açıklanmaktadır.

Çıkar gözetmeyen dost, ahbap ve arkadaş edinmeye çalış;

onlara inan ve kaygısız yaşa (4217. b.)

Dost, ahbap ve arkadaş sevinç ve kaygıda,

iyi ve kötü zamanda insana faydalı olanlardır (4218. b.)

Duyarlılık değeri insanın çevresindekilerle ilgili farkındalığıdır bir anlamda. Eserde, insanın yalnızca kendi için değil çevresindekiler için de çalışması gerektiğini, yardıma ihtiyacı olanlara koşmasını, halktan uzakta değil bizzat halkın içinde onlara faydalı olması gerektiği vurgulanmaktadır.

İnsanların iyisi kendi yararını bırakıp

zahmet yüklenerek başkalarının faydasını isteyendir (3245. b.)

İnsanların iyisi başkalarına faydalı olur;

halk için gerekli olan bu iyi insandır (3248. b.)

Dürüstlük değeri eserde genellikle doğrulukla birlikte zikredilir. Gönlün ve dilin dürüst olması, hâlin ve tavrın dürüst olması özellikle üzerinde durulan konulardandır. Mutluluğu elde tutmanın şartlarından biri de dürüst olunması gerektiğidir:

Eli ve dili ile oyuna karışmamalı,

Tavır ve hareketlerinde dürüst olmalı (709. b.)

Gezip dolaşan insan pek çoktur; fakat benim için

Aziz olan doğru, dürüst ve güvenilir kişidir (868. b.)

Estetik değeri Güngör'ün (2000), her şeyin ölçülü ve ahenkli olması, güzelliklerle dolu bir dünya olarak tanımladığı bu değer, *Kutadgu Bilig*'in yazılırkenki bakış açısıyla da örtüşmektedir. Yusuf Has Hacib, herkesin görmezden geldiği her gün olan doğa olaylarını bile çeşitli söz sanatlarından yararlanarak dile getirmiş, etraftaki güzelliklerin farkına varıp bundan zevk almayı ve tüm olup bitenleri bir ahenk içinde güzel vermeyi düstur edindiği düşünülmektedir. Eser mesnevi tarzda yazılmakla birlikte içinde estetik değerini barındıran bahar kasidesi yer almaktadır. Bu kasidede eşsiz bir anlatımla güzellikleri dile getiren yazar, ayrıca kişilerin dış görünüşündeki güzelliklerin de önemli olduğunu savunmaktadır. Eser içinde, kişide güzellik duygusu uyandıran her şey olan estetik değeriyle ilgili hükümdarın Ay-Toldı ile tanışmasında aşağıdaki ifadeyi kullanmaktadır:

Yüzünü, giysisini, tavır ve hareketlerini, sözünü,

Şahsını, konuşmasını, hepsini iyi ve güzel buldu (531. b.)

Güzel insanın doğası da güzel olur;

hareketi de güzel olursa, memlekete faydası dokunur (2212. b.)

Eşitlik değeri eserde, insanların Tanrı kulu olduğu ve herkesin eşit olduğu bu yüzden kimsenin kimseye kulluk yapmaması gerektiği, adalet ve doğru kanunun uygulanması gerektiği vurgulanmaktadır.

Biz ikimiz de Tanrı kullarıyız;

Bu kulluk hususunda ikimiz de aynı mertebedeyiz (3749. b.)

Kanun karşısında benim için hepsi birdir;

Hüküm verirken hiçbiri beni farklı bulmaz (818. b.)

Hoşgörü değeri eserde affetme, bağışlama vb. ifadelerle de yer bulmaktadır. Aynı zamanda eserde, hoşgörülü olmanın yanı sıra ne zaman hoşgörülü olunmaması gerektiğinden de bahsedilmektedir.

Kötüye katılma ve kötü düzen kurma;

kötülük yapana da hoşgörü gösterme (5743. b.)

Yabancının kusurunu bağışla, onu yedir içir;

Ey bilge hâkim misafire iyi davran (495. b.)

Misafirperverlik eserde, misafiri ağırlamanın adabı, ikram etmek, ziyafet vermek vb. birçok konuyla işlenmektedir. Ayrıca misafirin karşılanması, misafirle selamlaşılması, misafirin ağırlanması karakterler aracılığıyla verilmektedir. Bu sahne, canlandırılarak öğrencilere drama ile bu değerin verilmesi için uygundur.

Bütün misafirlerin sofradan doyarak kalkması için,

yiyecek ve içeceği mümkün mertebe iyi ve temiz hazırla (4648. b.)

Yabancıya karşı iyi davrananın yüzü güler;

Misafirlere iyi davrananın şöhreti yayılır (496. b.)

Özgürlük değeri Tekşan'a (2012, s. 14) göre özgürlük ve bağımsızlık değerleri eserde yer almamaktadır. Ancak eserin yazılış amacına baktığımızda devletin devamı için yazıldığını görmekteyiz. Bu da dolaylı olarak Yusuf Has Hacib'in özgürlük ve bağımsızlık değerlerine yer verdiğini göstermektedir. Ayrıca eserde, kişilerin en çok kendine güvenmesi gerektiği savunulurken yine bu değerin gözetildiği düşünülmektedir.

Sana herkesten daha yakın olan kendindir;

gönlünün beğenmediği işi bırak, işte bu kadar (1690. b.)

Beni mazur görmeni rica ediyorum,

ey insanların seçkini, beni kendi hâlime bırak (3693. b.)

Sabır değeri eserde pek çok beyitte geçen bu değer bir ziynet olarak değerlendirilmektedir. Sabretmenin acı da olsa sonuç olarak tatlı bir meyvesi olduğu vurgulanmakta ve sabır tavsiye edilmektedir.

Biraz sabret, her işin uygun bir zamanı vardır;

zamanı gelince, kapalı kapılar açılır (554. b.)

Hiçbir işte acele etme, sabırlı ol, kendini tut;

sabırlı kişiler arzularına erişir (1310. b.)

Sağlıklı olmaya önem verme değeri eserde bu değer maddi ve manevi hastalıkların tedavi yöntemleriyle ele alınmaktadır. Öyle ki Dilaçar (1988) eserinde sağlık tavsiyelerinde bulunan Yusuf Has Hacib'in yazdıklarından yola çıkarak hastalıklarını tespit etme yoluna gittiği görülmektedir.

Dikkat edersen, tabipler çok iyi söylemişler;

İnsan yemeği ne kadar az yerse, o kadar sağlıklı ve neşeli olur (4641. b.)

Dilek dileme, sağlık dile;

Hayat dileğe erişmek için ancak bir yardımcıdır (3315. b.)

Saygı değeri eserde küçüğün büyüğe saygısı, âlimlere saygı, akrabalara saygı, kadına saygı olarak geçmekle birlikte insanın değerinin bilgiden geldiği ve asıl saygının bilgiye olduğu vurgulanmaktadır.

Bütün bu hürmet ve itibar akıl içindir;

Akılsız kişi bir avuç balçık gibidir (297. b.)

Büyüklere saygı göster, hürmette kusur etme;

Böylece sen de yükselirsin, onların mutluluğu sana da bulaşır (4304. b.)

Sevgi değeri eserde nişaneleriyle birlikte açıklanmaktadır. Kişinin karşısındakinin sevgisini nasıl anlayabileceğiyle ilgili ipuçları verilmektedir. Kişinin istediği şeye sevgiyle daha rahat ulaşabileceğinden bahsedilmektedir.

Seven kişi yüzünden bellidir; ağzını açsa

Sözünün manasında sevgi kendini gösterir (1901. b.)

Eğer sen çıkarsız ve ilahi bir sevgiyle arkadaş edinmek istersen,

Onun yükünü yüklen, yüzünü asla ekşitme ve kaşlarını çatma (4204. b.)

Sorumluluk değeri eserde özellikle Ögdülmiş ve Odgurmış'ın karşılıklı konuşmalarında karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, hükümdarın halkına karşı sorumluluğu eserde önemli bir yer teşkil etmektedir. Doğru kanunu uygulama hükümdarın en büyük sorumluluğudur.

Seni halkın iyiliği için davet ediyorum;

Bu iyilik halkın yararınadır (3259. b.)

Memlekette birisi bir gece aç kalırsa,

Tanrı onu sana soracaktır, gözünü aç (5165. b.)

Tasarruf değeri eserde doğrudan tasarruf etmek hâliyle geçmemekle birlikte malın mülkün çok biriktirilmesinin pişmanlığı anlatılmakta, cimri olmanın iyi bir şey olmadığı cömert olmanın gerçek zenginlik olduğu vurgulanmaktadır.

Ey hükümdar, cimri olma cömert ol cömert;

cömertliğin adı ebedî kalır, ölmez (1402. b.)

Hangi bey cimriyse o fakirdir fakir;

Hangi kulun gözü tok ise o gönlü zengin bir beydir (2620.b.)

Temizlik değerinin eserde temiz kavramının gerçek anlamda kullanılmasının yanı sıra günahsız olma ya da helal olma gibi anlamlara gelecek şekilde de kullanıldığı görülmektedir.

Tanrı temizliği sever,

temizlik ile insan iyi ad kazanır (2856. b.)

Temizliği bütün insanlar ister;

yemek temiz olursa, kişi onu arzular (2857. b.)

Vatanseverlik değeri eserde doğrudan geçmemektedir. Ancak eserin genelinden anlaşıldığı üzere *Kutadgu Bilig*, vatanseverlik değerine sahip olan Yusuf Has Hacib tarafından yazılmıştır. Arat'ın ön sözünde (s. 23) belirttiği gibi iktidar mücadelelerin yaşandığı karışık bir dönemde yazılan *Kutadgu Bilig* ideal devlet düzeni için yapılması gerekenleri ayrıntılarıyla sıralayarak iki dünya mutluluğunu elde etmeyi amaçlamıştır. Eser bir siyasetnamedir. Dolayısıyla ideal devlet düzenini ortaya koyan eserde yazılan her bir beyit vatanseverliğin bir tezahürüdür. Doğru kanunun uygulanmasıyla devletin bekasının sağlanacağı görüşü savunulmaktadır.

Ey hâkim, memlekette uzun süre hüküm sürmek istersen,

Kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın (2033. b.)

Kanun ile ülke genişler, dünya düzene girer;

Zulüm ile ülke eksilir, dünya bozulur. (2034. b.)

Yardımseverlik değeri eserde her iş için Tanrı'nın yardımına ihtiyaç duyulması "tevfik" kelimesiyle karşılanmaktadır. İnsanlara özellikle fakirlere, muhtaçlara yardım etmenin vurgulandığı görülmektedir. Yardım etmenin sadece maddi manada olmadığı bir güler yüzün bile insanlara yardım olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Helal dünyalık kazan ve fakirlere dağıt;

insanlara yardım et onlara güler yüzle davran (3240. b.)

Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et;

akrabalarına yakınlık göster, bağlarını aç (3237. b.)

Sonuç

Ortaokul düzeyindeki öğrenciler için Millî Eğitim Bakanlığının yayımladığı öğretim programları incelenerek tespit edilen yirmi üç değer vardır. Bunlar; adil olma, aile birliğine önem verme, barış, bilimsellik, çalışkanlık, dayanışma, dostluk, duyarlılık, dürüstlük, estetik, eşitlik, hoşgörü, misafirperverlik, özgürlük, sabır, sağlıklı olmaya önem verme, saygı, sevgi, sorumluluk, tasarruf, temizlik, tutarlılık, yardımseverliktir. Bu değerlerin hepsi de *Kutadgu Bilig*'de yer almaktadır. Bu değerlerden bazıları -vatanseverlik, sorumluluk, özgürlük, tasarruf gibi- eserde doğrudan geçmese de yazılış amacı ve konu bütünlüğü ele alındığında olay örgüsü içerisinde değerlendirildiğinde dolaylı olarak bu değerlerin de eserde yer aldığı görülmektedir.

Kutadgu Bilig, Türk-İslam Dönemi yazılı edebiyatımızın ilk eserlerindendir. Dolayısıyla yüzyıllar öncesinden köklü tarihimize ışık tutan eskimeyen eski eser öğrencilere tarihimizle ilgili bir farkındalık oluşturması açısından önemli olduğu düşünülmektedir. *Kutadgu Bilig* bir siyasetname olmasının yanı sıra aynı zamanda bir nasihatnamedir. Nasihatler verilirken düz anlatım yolunu tercih etmeyen yazar farklı anlatım yöntem ve tekniklerinden yararlanarak okuyucuya keyifli bir eser armağan etmiştir. Alegorik bir eser olan *Kutadgu Bilig*'de kahramanların temsil ettikleri değerler, birbirleriyle olan ilişkileri, karşılıklı konuşmalarla okuyucuya aktarılmaktadır. Birçok değerin tanım olarak verildiği ve bu tanımın sorulara verilen cevaplarla genişletildiği, değerlerin özelliklerinin sıralandığı görülmektedir. Ayrıca somut örneklerle beslenen anlatım kalıcı öğrenmenin yanı sıra okuyucuya farklı deneyimleri de aksettirmektedir.

Yine görmüş geçirmiş kişiler üzerinden bu kişilerin başlarından geçen olaylardan edindikleri deneyimlerle okuyuculara özlü bilgiler aktarıldığı, atasözleri, deyimlerle anlatımın güçlendirildiği görülmektedir.

Bu özellikleriyle *Kutadgu Bilig*'de yer verilen değerleri öğrencilere aktarırken pek çok yöntemden yararlanma imkânı olduğu düşünülmektedir. Karşılıklı konuşmalar öğrenciler tarafından ön hazırlık yapılarak canlandırılabilir, drama tekniğinden yararlanılabilir. Yine değer ile ilgili can alıcı beyitler verilerek öğrencilerin üzerine düşünmesi sağlanabilir yazılı ya da sözlü anlatımla ifade etmeleri sağlanabilir. Beyitler üzerinden yapılacak tartışmalarla öğrencilerin kendi deneyimleri üzerine düşünmeleri sağlanabilir.

Kutadgu Bilig değerler açısından ve eğitimde kullanılabilirliği açısından zengin bir eser olarak değerlendirilmektedir. Değerler eğitiminde, kültürel hayatımızı yansıtan kadim eserlerden yararlanmanın faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Kaynakça

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Ballıktaş, Ç. (2017). "Değerler Eğitimi Yeni Müfredata Girdi, (https://www.birgun.net/haber-detay/degerler-egitimi-yeni-mufredata-girdi-166074.html, 2 Nisan 2019 tarihinde erişildi.)

Birkan, G. Z. (2016). *Kutadgu Bilig'de Değerler Öğretimi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.

Bozkırlı, K. Ç. (2015). *Kutadgu Bilig'deki Eğitsel Ögelerin Tespiti ve Bu Ögelere Yönelik Türkçe Öğretmeni Adaylarının Görüşlerinin İncelenmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Erzurum.

Büyüköztürk, Ş. (2010). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, 11. bs. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Çetin, A. (2010). "Kutadgu Bilig'de Türk Aile Kültüründe Bir Babanın Oğul İmajı ya da Süregiden Bellek/Kültür". *Millî Folklor*, 85, s. 122-132.

Çetin, T. (2018). *Kutadgu Bilig'de Çocuk ve Çocuk Eğitimi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sivas.

Dilâçar, A. (1988). 900. *Yıldönümü Dolayısıyle Kutadgu Bilig İncelemesi*, 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Emiroğlu, S. (2012). "Kutadgu Bilig'de Çocuk Eğitimi". *Turkish Studies*, 7(1), Winter, s. 1027-1041

Güven, A. Z. (2014). *Değerler Eğitimi ve Türkçe Derslerinde Değerlerin Kullanımı*. Konya: Palet Yayınları.

Kaymaz, Z. (2009) "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme", *Turkish Studies*, 4(3), Spring, s. 1408-1422.

Keskin, Y. (2008). *Türkiye'de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi: Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Kocasavaş, Y. (2006). "Kutadgu Bilig'de Eğitim-Öğretim Anlayışı". *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, s. 53-66.

Öncü, A. (2015). *Değerler Eğitimi Bağlamında Ahmet Hamdi Tanpınar ve Oğuz Atay'da Değerler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat, Artvin.

Özbay, M. & Esra, K. T. (2011). "Dede Korkut Hikâyelerinin Türkçe Öğretimi ve Değer Aktarımı Açısından Önemi", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(1), s. 21-31.

Özdaş, F. (2013). *Ortaokullarda Değerler Eğitimi ve İstenmeyen Öğrenci Davranışlarına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.

Parlak, H. (2009). *Kutadgu Bilig'in Metindilbilimsel Yapısı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.

Sönmez, S. (2004). "Kutadgu Bilig'de Sosyopedogojik ve Siyasal Söylem Adlı Eser Münasebetiyle", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 24, s. 267-278.

Şeker, F. M. (2016). *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, 2. bs. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tekşan, G. (2012). "Türkçe Dersi Değerler Eğitiminde Kutadgu Bilig'in Kullanımı". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 13(3), Aralık, s. 1-17

Yaman, H., Taflan, S. & Çolak, S. (2009). "İlköğretim İkinci Kademe Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Değerler", *Değerler Eğitimi Dergisi*,18(7), s. 107-120.

Kutadgu Bilig Macaristan'da

Edit TASNÁDI*

Yusuf Has Hacib tarafından 1069-1970 arasında yazılmış olan ve İslami Türk edebiyatının ilk muazzam eseri olarak kabul edilen *Kutadgu Bilig*, Karahanlı Türkçesinin mükemmel bir temsilcisi, aynı zamanda da Türk dili araştırmalarının en önemli kaynak eserlerinden biridir.

Bu eserin dünyanın en köklü Türkolojisine sahip olan Macaristan'da da özel bir yeri vardır. İslam ruhuyla kaleme alınan ilk Türkçe edebî yaratı olan söz konusu şaheseri - ismini "Kudatku Bilik" olarak okuyup, Viyana'da keşfettiği Uygur yazısıyla yazılmış nüshaya dayanarak Uygurca bir eser olarak adlandırmak suretiyle − dünyaya ilk tanıtan isim, Macar ve uluslararası Türkoloji camiasının ilk tanınmış siması olan Ármin Vámbéry olmuştur (bk. Vámbéry, 1870).

Almanca yayımlanan bu ilk tanıtıcı yazının yanı sıra Vámbéry ve başka Macar Türkologlar elbette sadece Macarca yayımlanan yazılarda da bu konu üzerinde durmuşlardır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Gyula Németh'in, Macar Bilimler Akademisinde 26 Mart 1934'te sunduğu tebliğ (1935); György Radó'nun Sovyetler Birliği'nin Ural ve Türk halklarının edebiyatını tanıtan monografisindeki "Doğu Sibirya Halkları" başlıklı bölüm (1976); *Világirodalmi Lexikon* (Dünya Edebiyatı Ansiklopedisi, 5. cilt, 1977) adlı ansiklopedik eserde György Hazai ile Edit Tasnádi'nin imzasıyla çıkan "Juszuf Hasz Hadzsip" adlı makale; eski Türk halklarının tarihi ve kültürüyle en çok meşgul olan Türkologumuz István Vásáry'nin *Keletkutatás* adlı bilimsel dergimizde 1986'da yayımlanmış makalesi; Arabist Róbert Simon'un 1000'li yılları değerlendiren makalesi *História* (1999); eski İç Asya'nın tarihi konusundaki temel monografisi (*A régi Belső Ázsia története*, 1993, genişletilmiş 2. baskı, 2003).

Bunun yanı sıra, TDK Şeref Üyesi Zsuzsa Kakuk da, *Örök kőbe vésve* (Ebedî Taşa Yontularak, *Eski Türk Halkları Edebiyatının Küçük Aynası*, 1985) başlıklı antolojisinde, Yusuf Has Hacib ile *Kutadgu Bilig* hakkında genel bir değerlendirme sunduktan sonra aruz vezni ile yazılmış mesnevinin I, IV ve VI. bölümü ile epiloğundan Erzsébet Brodszky'nin şairane çevirisine yer vermiştir.

Profesor István Vásáry'nin hayat hikâyesi (*A „boldogító tudás"*, "Mutluluk Veren Bilme") ismini *Kutadgu Bilig*'in adından esinlenerek almıştır.

* Macaristan.

Bildirimizin amacı Macar yazınındaki bu hazineyi, dilimizi bilmeyenler için ulaşılamaz olmaktan çıkarıp uluslararası Türkologlar camiasının bilgisine sunabilmektedir.

Bilindiği gibi Türkoloji bilimi Macaristan'da köklü bir bilim dalı sayılır. Daha 19. yüzyılın ortasında dünyada ilk olarak Peşte Üniversitesinde Türkoloji kürsüsü açılmıştır. Türk dilinin ve Türk edebiyatının ilk şaheserlerinden olan *Kutadgu Bilig*'in elbette Macaristan'da her zaman önemli bir yeri olmuştur. Bildirimizin amacı Macaristan'da bununla ilgili önemli yazılardan bazılarını, dilimizi bilmeyenler için ulaşılamaz olmaktan çıkarıp uluslararası Türkologlar camiasının bilgisine sunabilmektedir.

Bu eşsiz eserin ilk defa bir Macar tarafından tanıtıldığını gururla hatırlatayım. Dünya çapında tanınmış ilk Türkolog, Asya'nın Türk diyarlarını gezen "topal derviş" Ármin (Hermann) Vámbéry [1832-1913] eserin Uygur harfli Viyana nüshasından 915 beyti (eserin yaklaşık yüzde 15'lik kısmını) Almanca çevirisiyle birlikte yayımlamıştır (Vámbéry, 1870).

Macar okuru ise *Kutadgu Bilig* hakkında ilk olarak 1895'te, 19. yüzyılın dev ansiklopedik eseri olan 20 ciltlik *Pallas Büyük Ansiklopedisi*'nin 11. cildinde bilgi sahibi olabilmiştir (bk. Pallas Nagy Lexikona, 1893-1900). *Kudatgu Bilik "mutlu olma bilimi" anlamındadır ve en eski Türk dil hatırası; Bogra Han'ın zamanından, 1069'dan, Juszuf adlı bir yazardan kalma bir eserdir. 1439'da Herat'ta hazırlanmış bir kopyası Viyana İmparatorluk Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bir kısmını Ármin Vámbéry "Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik" adlı eseriyle yayımlamıştır. Eser, 73 bölümde iyi işleyen bir devlette hâkim olması gereken ahlaki, dinî, idari ve toplumsal ilkeleri anlatmaktadır."* Makale burada bitmeden ansiklopedi yazarı ilginç bir noktaya parmak basar: *"XVII. bölümde anlatılan savaş bilimi ilkeleri şair ve ordu komutanı Miklós Zrinyi'nin ilkelerine büyük ölçüde uygun düşmektedir."* (Thúry, 1890, s. 36). Thúry, şaşırtıcı benzerlikleri uzun uzan sıraladıktan sonra, Zrinyi'nin, babasının kalesindeki Türk esirlerinden Türkçeyi bir hayli öğrendiği hâlde, *Kutadgu Bilig*'i okuduğu düşünülemez, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda hazırlanan bir çevirisini tanıdığını inkâr etmez.

Zrinyi, Osmanlılarla savaşlara bizzat katılmış, aynı zamanda savaşlarla ilgili tarihî eserleri de okumuştur. Avrupa'da o zamanlarda hâkim olan stratejik ilkelerden farklı olarak eski Macar savaş usulünün unsurlarını daha uygun görüp tavsiye etmiştir. Thúry, Zrinyi'nin Yusuf Has Hacib'in ilkelerine benzer önerilerde bulunmasına makalenin sonunda Macarların da Asya topraklarından geldiğini göz önünde bulundurarak şu izahatı verir: Zrinyi'nin savaş bilimi ilkeleri kendisinin çocuk ve gençlik döneminde gördüğü ve pratiğini yaptığına, erkekliğinde de Macar tarihinden ve Osmanlılarla savaşlardan öğrendiğine dayanır. Bu iki kaynak esas itibarıyla aynıdır ve bundandır ki ilk Macar savaş

bilimi yazarı Zrinyi ile Türk savaş ilkelerini ilk olarak bir araya getiren Balasagunlu aynı fikirlerde buluşmaktadır: zira her ikisi, pratikte yaşayan ilkeleri kâğıda döker."

Erdemleri inkâr edilemez Vámbéry'nin iki büyük yanlışını konunun uzmanları olan siz, hemen fark etmiş olmalısınız: Bir yandan eserin adını yanlış okur, öte yandan dilini yanlış tanımlar. Bu iki hatanın düzeltilmesini Macaristan'ın dışında herhâlde bilinmeyen bir kitaptan alıntı olarak aktarayım. *Çağın koşulları gereği komünist Macaristan'da mümkün olduğu kadar her şey Sovyetler Birliği ile ilişkilendirilmiştir. Bu arada Macarların en eski akrabaları olan Ural ve Altay halkları ile ilgi bütün meseleler de. Modern Filolojik Defterleri adlı serinin 24. kitabı olarak 1976'da György Radó'nun "Sovyetler Birliği'nin Ural ve Türk halklarının Edebiyatı Macaristan'da" başlıklı monogorafisinin "Doğu Sibirya Halkları" başlıklı bölümünün Uygur Edebiyatı başlıklı alt bölümü şöyle başlar: "Türk halklarının dili ve eski tarihi ile derinlemesine meşgul olan Ármin Vámbéry Avusturya'da yeni kitabını (Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik)*[1] *bir yayınevinde yayımlatmaya çalışırken ön sözünü bir Macar dilcilik dergisinde Macarca yayımlatır* (Vámbéry, 1869, s. 222-241). Bu makalede Vámbéry, Uygurların tarihini, dillerinin diller arasındaki yerini, yazılarının tarihini anlatırken "ahlaki içeriği olan, kafiyeli şiirler olarak bir araya getirilen", tahminine göre "ilk Türkçe yazılmış" kitaba özel bir önem vermiştir. Bu kitap *Kutadgu Bilig*'dir. Vámbéry eserin orijini, oluşumunun tahmin edilen tarihi, yazmasının kâğıdı ve yazılış biçimi üzerinde ayrıntılarıyla durur (Vámbéry, 1869, s. 236-41). Ármin Vámbéry özetleyici bir başka eserinde "Uygurlar kimdi ve eski tarihlerde onlarla ilgili olarak neler kaydedilmiş?" diye sorar ve soruya ayrıntılı yanıt verir (Vámbéry, 1885). Bu tarihî inceleme sırasında "bir tek büyük Uygur yazması", yani 1067'de meydana gelmiş "Kudatku Bilik"e yine geniş yer verir (Vámbéry, 1885, s. 389-90). Bugünkü doğru okunuşuna göre: *Kutadgu Bilig*. Daha sonraki araştırmaların tespit ettiği gibi *Kutadgu Bilig*, Uygurca değil Harezm ve Çağatay döneminden önceki Karahanlı halkının dil hatırasıdır, fakat Vámbéry eseri Uygurca bir eser olarak inceler ve bölümlerin içeriğini özetler, yazarları (!) hakkında "Çin edebiyatının değerli ürünlerini Türk ana dillerine aktaran, Çince iyi bilen Müslüman bilim adamları idiler." der (Vámbéry, 1885, s. 400).

Bu noktada izninizle dünyaca bilinen üç Macar Türkologun adını hatırlatmak isterim. ELTE Üniversitesi öğrencisi iken hemen birinci sınıfta Türk Dil Kurumu Şeref Üyeleri olan hocalarım, gelmiş geçmiş en büyük Türkologlardan Profesör Gyula Németh ile hâlâ aramızda bulunan Profesör Zsuzsa Kakuk'un derslerinde *Kutadgu Bilig* konusunda bilgi aldım, hocaların yönetiminde metinlerinden parçalar da okudum. Sonraları, Bayan Kakuk'un

[1] Radó'nun dipnotları bildirinin dipnotları ile karışmasın diye metnin içinde, parantezde vermekteyim.

yönetiminde büyük bir boşluk dolduran Türkçe-Macarca ve Macarca-Türkçe sözlük çifti (Kakuk, Benderli vd., 2013) üzerinde çalışma, ayrıca Macar Bilimler Akademisinin 17 ciltlik "Dünya Edebiyatı Ansiklopedisi" için Profesör György Hazai'nin denetiminde Türk dilleri edebiyatı konusunda yüzlerce makale yazma şerefine nail oldum. Üç ünlü hocanın konumuzla ilgili birer eserini tanıtayım.

Gyula Németh'in 1934'te Macar Bilimler Akademisinde *Kőrösi Csoma'nın Hedefi* başlıklı konferansı ertesi yıl kitap hâlinde de yayımlandı (bk. Németh, 1935). Büyük Macar Doğu araştırmacısı Sándor Kőrösi Csoma (1784-1842) aslında Macarların nereden geldiğini araştırmak için Asya yolunu tutmuştur. Asıl amacına ulaşamamış, fakat yazdığı Tibetçe grameri ile Tibetçe Sözlüğü'yle Tibetoloji biliminin kurucusu olmuştur. Gyula Németh, 1870'li yıllarda Macaristan'da Macarcanın Fin-Ugor yoksa Türk dil grubuna bağlılığı konusunda şiddetli tartışmalar geçtiğini hatırlattıktan sonra Vámbéry'nin elindeki bütün kaynaklarda Türk dil akrabalığını ispat edebilecek delilleri aramaya koyulduğundan bahseder ve bu arada İstanbul'da Hammer-Purgstall'dan aldığı *Kutadgu Bilig* yazmasını da bu amaçla incelediğini anlatır, sonra benim de yakından tanıdığım eleştiri içeren sesini duyurur: "Ne yazık ki Kutadgu Bilig'i araştırdığında derinlere inmemiş. Metinle bir yıl kadar uğraşmış, oysa en azından 5-6 yıl çalışması gerekirdi. Sadece ilk engelleri aşmıştır. Ortaya koyduğu materyal o kadar yanlış ve belirsiz ki filoloji araştırmaları amacıyla hiç kullanılamaz."

Dilciliğin yanı sıra edebiyat alanında da çalışmaları olan hocam Profesör Zsuzsa Kakuk *Ebedi Taşa Yontularak - Eski Türk Halkları Edebiyatının Küçük Aynası* başlıklı antolojisinde, Yusuf Has Hacib ile *Kutadgu Bilig* hakkında genel bir değerlendirme sunduktan sonra aruz vezni ile yazılmış mesnevinin girişine kendi çevirisiyle; I, IV ve VI. bölümü ile epiloğuna da Erzsébet Brodszky'nin şairane çevirisiyle yer verir (Kakuk, 1985, s. 184- 199). Zsuzsa Kakuk'un "Mutlu Eden Bilgi"yi nasıl tanıttığını görelim:[2]

> "Juszuf Hassz Hádzsib soylu bir aileden gelen, okumuş, yüksek saray görevinde bulunan bir zattı. *Kutadgu Bilig* yani 'Mutlu eden bilgi' başlıklı eserini 1056-70'de bitirip o zamanki Karahanlı hükümdar Tabdacs Bugra'ya ithaf etti. Firdevsi'nin Şahname'sinden esinlenerek yazılmış klasik aruz vezinli şiir 6645 beyitten oluşmaktadır. Didaktik amaçlı eserde adalet, akıl, şans ve kaderi sembolik figürler temsil etmektedir. Mutakárib biçimde (/˘– – / ˘– – / ˘– – / ˘– /) yazılmış şiirin vezni ile kafiyeleri hemen hemen kusursuzdur. Şair aralarında aliterasyon ve paralel yapı da olmak üzere, eski Türk halk şiirinin kimi ögelerinden de faydalanmış ve sadece az sayıda Arap ve Fars kelimeleri kullanmıştır. Sanat duygusuyla meydana getirilmiş şiirde 11. yüzyıl Türk "saray" dili zengin ve temiz biçimde yaşamaktadır. *Kutadgu Bilig*'in asıl el yazması bize kalmadı.

[2] Kakuk'un kullandığı Macar imlası ile.

Şimdiye kadar 15-16. yüzyılda elle yazılmış üç kopyası bulundu, birisi Uygur, diğer ikisi Arap yazısıyla yazılı."

Akademisyen György Hazai'yi, Macar Bilimler Akademisinin himayesi altında hazırlanan 17 ciltlik dev bir eser ile analım. *Dünya Edebiyatı Ansiklopedisi*'nin 5. cildinde yer alan Yusuf Has Hacib'a ait makale Profesör Hazai ile ortak imzamızı taşıyor (Világirodalmi Lexikon, 1977, s. 829). Şimdi *Kutadgu Bilig*'in Macaristan'da nasıl değerlendiğini özetleyen bu yazıyı aktarayım[3]:

"Juszuf Hasz Hadzsib; *Yusuf Has Hacip* (Balaszagun, 11. yy.): Karahanlı şair. Kendisi hakkında tek bilgimiz, eserini 1069'da bitirdikten sonra Karahanlılar Hanı Tabgacs Bugra Kara Han'a ithaf etmesidir. Karahanlılar hükümdarı Ebu Ali Haszan bin Szülejman Arszlan ise takdiri olarak Hasz Hadzsib ('baş saraylı') unvanıyla taltif etti. Büyük çoğunlukla mutakarib biçiminde (/˘– – / ˘– – / ˘– – / ˘– /) yazılmış, aşağı yukarı 6500 beyitten oluşan Kutatgu Bilig ('Mutlu olma bilimi') başlıklı didaktik mesnevisinde devlet yönetimi ile devlet hayatının normlarını özetler, dünyada ve ahrette mutluluğa erişmenin yolunu gösterir, bilimlerin ve faziletlerin çeşitlerini tasvir eder. Eser, İslam'ı kabul etmiş Türk halklarının en eski edebiyat şaheseridir. Karahanlılar dönemi edebiyat dilinin ve aynı zamanda ilk Türk İslam şiir ekolunun temelidir. Kimi tespitlerinde Avicenna / İbn Sina felsefi ekolunu etkisi duyulur. Türünün kaynakları vaktiyle Çin edebiyatında aranmışken, bugünümüzde daha çok, Fars asıllı sayılır. Şair, düşünce sistemini dört sembolik başkahraman: doğru yolun temsilcisi Küntogdi, mutluluk ve inkişafın temsilcisi Ajtoldi, akıl ve mantığın temsilcisi Ökdilmis, kaderin temsilcisi Odgurmis ile başka sembolik katılımcıların sohbetleri yoluyla ortaya serer; ilk Müslüman devletinin ideoloğu olarak şiir yoluyla ideal bir politik sistemin yaratmak emelindedir. Devlet idaresi ilkelerini daha kolay kabul edilecek hâle getirmek amacıyla sözlü Türk edebiyatı ve folklorundan da faydalanmaktadır. • Üç el yazması bize kalmıştır, bunlardan Fergana ve Mısır yazması Arap, Viyana'daki nüshası ise Uygur harfleriyle yazılı. Eseri ilk defa Á. Vámbéry tanıtır; başlığın yanlış okunuşu da Vámbéry'dendir (Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, 1870). W. Radloff Kahire nüshasına da dayanmakta: Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-hadschib aus Balasaghun ('Balasagunlu Yusuf Has Hacib'ın Kudatku Bilik'i', metin ve transkripsiyon 1. cilt, 1891; 2. cilt, 1900-1910). Her üç nüshanın tenkitli edisiyonları Türkiye'de hazırlandı: *Kutadgu Bilig*. Tıpkıbasım. 1942-1943-1944. Birinci cilt Viyana, ikincisi Fergana, üçüncüsü Mısır yazmasını içermektedir. R. R. Arat üç metne dayanarak asıl metnin rekonstruksiyonunu yapar. • Rusça: Sz. J. Malov: Pamjatnyiki drevnyeturszkij piszmennosztyi ('Eski Türk yazının hatıraları', 1951) başlıklı kitapta okunabilir. • Kaynaklar: M. Hartmann: Zur metrischen Form des Kudatku Bilig (Keleti Szemle, 3. 1902); A. Caferoğlu: La littérature turque de l'époque Karachínides (PhTF. 2. cilt, 1964).

György Hazai - Edit Tasnádi"

Kutadgu Bilig'den elbette birçok makalede söz ediliyor, fakat hepsine burada yer veremeyiz. Eserin başka bilim dallarının uzmanlarının dikkatini de

[3] Makalede özel Latin alfabeden farklı yazılışı olan dillerden aktarılan sözcük ve isimler Macar imlasıyla yazılı.

çekmiş olmasına örnek olarak Arabist Róbert Simon'un 1999'da *História* dergisinde çıkan, 1000'li yılları değerlendiren makalesinden bir tespitini alıntılamakla yetinelim: "İlk bin yıl dönemecindeki değişikliklere bakarsak politik dağılmanın başka bir ifade ile bölgeselliğin daha önemli hâle gelmesini görmekteyiz. Yerli elitler giderek daha önemli rol oynamaya başlamış, bunun sonucunda ise İslam'ın dilsel-kültürel çok renkliliği de artmış. Daha önce sözü edilen klasik İran edebiyatı bolluk dönemini yaşadığına paralel olarak Türk edebiyatları da önemli eserlerle kendilerini gösterir: 1069-1070'te bitirilmiş, Firdevsi'nin *Şehnamesi'*nin etkisi ile oluşan, 6645 beyitten ibaret didaktik şiir olan *Kutadgu Bilig*'i ya da 11. yüzyıl Türk halklarına ait olarak bilgilerin zengin hazinesini sunan Mahmúd Kásgharí'nin Türkçe sözlüğünü hatırlatalım." (www.tankonyvtar.hu).

Macar Türkologlarından eski Türk halklarının dil ve tarihiyle en çok meşgul olan üniversite öğrenciliğimizi beraber sürdürdüğümüz akademisyen István Vásáry'dir. Burada 1986'da çıkan bir yazısını alalım ele. "Altın Ordu'da ve Timuridlerde Uygur Yazı Hayatı" başlıklı uzun makalesinde geniş bir tarihî ve filolojik panorama sunduktan sonra Uygur yazısının başlıca merkezleri olan iki İran şehri Herat ile Yezd, ayrıca Semerkant'ta çağdaş eserlerin dışında asıl olarak Arap yazısıyla yazılan yapıtların, diğerleri arasında *Kutadgu Bilig*'in de Uygur yazısıyla kopya edildiğinden ve üç kopyasından dem vurduktan sonra şöyle devam eder: "Geç Uygur yazı hayatının kalıntıları Orta Asya'nın Doğu Türk edebiyat dilinde yazılı. Çoğu erken Çağatay, fakat Muhabbetname 14. yüzyıl Harezm Türk edebiyat dilini temsil ederken, *Kutadgu Bilig* 11. yüzyıl Karahanlı yazı dilinde yazılmıştır. Bu nedenle dönemin yapıtlarından *Kutadgu Bilig*'den ilk olarak Vámbéry 'Orta Aysa veya Çağatay dilinin Uygur harfleriyle yazılmış kalıntılar', W. Radloff ise 'Müslüman Uygur' eserler olarak bahsetmiştir." Vásáry, makaleye *Kutadgu Bilig*'in Viyana el yazmasının sonundaki notu alıntılayarak devam eder. Bu nota göre nüsha 879'da, yılan yılında Tokat'tan Aburrazzak Bahşı için İstanbul'a getirtilmiştir. Bahşı'nın kişiliği ve faaliyeti ile ilgili olarak bilgi veren Vásáry, Osmanlıların Asya Türkleri ile ilişkilerinde *lingua franca* olarak Doğu Türk edebiyat dilini kullandıklarını kaydeder ve yazısını şöyle bağlar: "15. yüzyıl geç Uygur yazı hayatının en batıdaki noktası Osman başkentiydi: İster Altın Ordu, ister Timuridlerin bölgelerinden Uygur yazılı eserler buranın yolun bulmuş, böylece Osmanlı medeniyeti Doğu Müslüman dünyasının değerli hatıralarını koruyarak gelecek kuşaklar için kurtarmıştır." (Vásáry, 1986, s. 38-47). Konuyu István Vásáry "Eski İç Asya'nın Tarihi" başlıklı mongrafisinde söyle özetler: "Kendine özgü Karahanlı kültürü 11. yüzyılda, öncelikle imparatorluğun doğusundaki Kaşgar ve Balasagun'da oluşmuştur. Karahanlı dili ilk Müslüman Türk yazın dilidir ve bu dilde yazılmış iki temel eser bize kaldı. Bunlardan biri ilk Türkolog sayabileceğimiz Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't-Türk adlı muazzam sözlük çalışmasıdır. Bu eser bugün bile en büyük Türkçe sözlüklerinden biri sayılır ve Türkçe kelime hazinesinin paha biçilmez kaynağıdır. Diğer eser ise İslam ruhuyla yazılan ilk Türkçe edebî eser,

Kutadgu Bilig'dir. Bu kapsamlı eser, ahlaki ve didaktik bir şiirdir. Yazan Yusuf Has Hacib Balasaguni eserini Buğra Han Harun'a ithaf etmiştir. Karahanlı yazı kültüründe iki alfabe kullanılmıştır: Bir yandan Doğu Türkistan Uygurları vasıtasıyla Uygur yazısını, öte yandan ise İslam vasıtasıyla Türk dilleri tarihinde ilk olarak Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır." (Vásáry, 2003).

Bildirimizi, Profesor István Vásáry'nin hayat hikâyesini içeren kitabın ismini: A „*boldogító tudás*", yani "mutluluk veren bilme"yi *Kutadgu Bilig*'in adından esinlenerek aldığını hatırlatmakla bağlayayım (bk. Ézsiás, 2015).

Kaynaklar

Ézsiás, E. (2015). *A „boldogító tudás", Vásáry István életpályája*. Budapest: Lexica Kiadó.

Kakuk, Z., Benderli, G., Gülen, Y. & Tasnádi, E. (2013). *Magyar-Török Szótár* [Macarca-Türkçe Sözlük]. Budapest: Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, XXI+565 s.

Németh, G. (1935). *Kőrösi Csoma Sándor Célja* (Előadások Kőrösi Csoma Emlékezetére, 10. szám). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Pallas Nagy Lexikona (1893-1897). József Bokor (Ed.), 20 vol. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

Thúry, J. (1890). *Zrinyi Miklós Hadtudományi Elveinek Forrása* [=Miklós Zrinyi'nin Savaş Bilimi İlkelerinin Kaynağı]. *Hadtörténeti Közlemények*, III.

Vámbéry, Á. (1869-70). "Az „Ujgurok Nyelvemlékei" Czimű Munkának" Bevezetéséből [=Uygurların Dil Hatıraları], *Nyelvtudományi Közlemények*, 7, s. 222-241.

Vámbéry, Á. (1885). *A Török Faj Ethnológiai És Ethnographiai Tekintetben* [=Türk Irkı Etnografi ve Etnografi Açısından]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Vámbéry, H. (Á). (1870). *Kudatku bilik; uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithografirten Facsim. aus dem Originaltexte des Kudatku Bilik. Innsburck: Druck der Wagner'schen Univ.-Buchdr.; Leipzig: F. A. Breckhaus, 260 s.

Vásáry, I. (1986). "Az ujgur írásbeliség az Arany Hordában és a Timuridáknál", *Keletkutatás*. Budapest, s. 38-47.

Vásáry, I. (2003). *A régi Belső-Ázsia Története* (2. bs.). Budapest: Balassi Kiadó. (1993, (1. bs.). Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Kutató Csoport).

Világirodalmi Lexikon (1977). 5. kötet (Im − Kamb), Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 829.

(www.tankonyvtar.hu) https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/99-0910/ch08.html

Kutadgu Bilig'in Söz Varlığına Katkılar

İbrahim TAŞ*

Ḳutaḏġu Bilig, Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib tarafından kaleme alınmış İslam etkisinde şekillenen Türk edebiyatının ilk büyük eseridir. Eserin dili, Eski Türkçe devresinin ikinci ayağını oluşturan Eski Uygur Türkçesinin paraleli sayabileceğimiz ve Kāşġar merkezli konuşulan Karahanlı (ya da Hakaniye) Türkçesidir. Eserin dilinde Türkçe söz varlığı ağırlıkta olup sıklıkla Arapça-Farsça (*s̲enā* "övme" < Ar., *ėmîn* "emin" < Ar., *ʿināyet* "gayret; ihsan, kerem" < Ar., *şübhe* "şüphe" < Ar.; *şeker* < Fa., *şatranc* "satranç" < Fa., *pādişāh* "padişah" < Fa., *perhīz* "perhiz" < Fa. vb.) kelimelere de rastlanır. Bunun dışında daha seyrek olarak Çince (*yėnçü* ~ *yünçü* "inci" vb.), Soğdca (*ajun* "dünya", *kend* "kent, şehir" vb.) gibi kelimelere de tesadüf edilmektedir.

Arat'ın *Ḳutaḏġu Bilig*'i işleyen değerli çalışmalarından sonra eserle ilgili çok şeyler yazılıp çizilse de söz varlığına ilişkin kimi düzeltme ve tespitler hâlâ gözden kaçmaktadır; zira eser 2.500'e yakın müstakil sözlük birimler ve 2.500 civarında da birleşik yapılar olmak üzere 5.000 civarındaki bir söz varlığına sahiptir. Gerek Karahanlı Türkçesi döneminin gerekse imlanın dil bilimsel güçlükleri (*k*/*g*, *o*/*ö*/*u*/*ü*, *e*/*ė*/*i*, *ı*/*i* belirsizlikleri vb.) kimi sözcük ve yapıların açıklanmasını güçleştirmektedir.

Bu bildiride; metinde, tercümede ve dizinde yanlış yorumlanmış, anlaşılamamış ya da gözden kaçmış olan söz varlığı düzeyinde bazı belirlemeler yapmaya çalışacağım.

alış-

İndeks'te 6 yerde (2360, 4111, 5305, 5521, 5032, 5684) geçtiği tespit edilen *alış-* fiiline "beraber etmek, beraberce yapmak, beraber paylaşmak" anlamı verilmiştir.[1] Esasında verilerin tamamında fiil müstakil bir sözlük birimi olmayıp çeşitli birleşik yapılar oluşturmaktadır. Söz varlığı açısından verilerin şu şekilde değerlendirilmesi gerekir:

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, *ibrahim.tas@bilecik.edu.tr*

[1] Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, III İndeks: 17.

bėl alış-[2] (mücadele, savaş için) belinden tutmak, belinden sarmalamak (2360)

2360. *yaraşġu yaraġı bar erse yaraş*
yoḳ erse yarıḳlan bėl alşıp küreş

[=Anlaşma imkânı var ise anlaş; yok ise zırhını giy, belinden sarmalayıp mücadeleye giriş.[3]]

elig alış-[4] el sıkışmak, tokalaşmak (5032, 5684)

5032. *selām ḳıldı ötrü alıştı elig*
turup ewke kirdi bu iki silig

[=Selamladı, sonra tokalaştılar; bu iki temiz (insan), hareket edip eve girdi.]

elig alış- tutuş- karşılıklı ellerinden tutuşmak, tokalaşmak (4111)

4111. *küwezlenme elgiŋ sala kirmegil*
elig alşu tutşu yėme turmaġıl

[= Kibirlenme, ellerini sallayarak girme; tokalaşarak da dikilme.]

Aşağıdaki birleşik ise fiillerden oluşan bağlaçlı bir sıralama birleşiğidir:

alış- hem bėriş-[5] alışverişte bulunmak, münasebette bulunmak (4305, 4421)

4305. *saŋa teŋ tuşuŋ birle ėltiş barış*
ḳatılġıl ḳarılġıl alış hem bėriş

[=Sen kendi akranlarınla ziyaretleş; (onlara) katıl ve alışverişte bulun.]

---

2 *DTS*: 93[a]. Ercilasun: *KBG-F-*: 73. krş. YUyg. *bel ėliş-* ~ *bel tutuş-* 'küç sanaşmak; çėlişmaḳ' (*UTİL* I: 438[b]), YUyg. *ėliş-* (diğer anlamları yanında) '1. özara uruşmaḳ; küreş ḳilmaḳ; 2. rikābetleşmek; teŋ turmaḳ' (*UTİL* VI: 124[a]).

3 "belinden sarmalayıp mücadeleye giriş" = Arat: "düşmana sıkı-sıkı yapış ve güreş" (Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, II Çeviri: 176), Clauson: "tighten your belt, and fight" (Clauson: *EDPT*: 964[b/*yarıklan-*]), Dankoff: "gird your loins, and fight" (Dankoff: *WRG*: 117).

4 krş. YUyg. *ḳol ėliş-* '1. bir biriniŋ ḳollirini tutuşmaḳ; küreşmek; 2. bağlaşmaḳ; vedileşmek, şertleşmek' (*UTİL* III: 278[a]).

5 Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, III İndeks: 17. *DTS*: 36[a]. Kargı-Ölmez: *alış hem biriş* 'alış-veriş, ticaret; ilişki, münasebet' (Kargı-Ölmez: "Kutadgu Bilig'de İkilemeler (1)", 24).

başla-

İndeks'te 60'tan fazla veride tespit edilen fiile yalnızca "başlamak" anlamı verilmiştir.[6] Oysa verilerin bir kısmında *başla-* fiilinin asli anlamı olan "başında olmak, liderlik etmek, yönetmek[7]" anlamıyla ilintili birleşik yapılar söz konusudur:

'alem başlar er[8] alemdar (2346)

2346. *yorıḳın küḏezse 'alem başlar er*
öŋi turmasa bir yaġıġ işler er

[=Alemdar harekatı iyice takip etmeli; düşmana hücum edecek askerlerden kimse dışarda kalmamalıdır.]

boḏun başlar er halkı yöneten, bey, hükümdar (544, 1542, 6342)

544. *negü tėr eşitgil boḏun başlar er*
ḳamuġ işni yetrü körüp işler er

[=Halkı idare eden ve her işi iyice araştırdıktan sonra yapan insan ne der, dinle.]

ḳapuġ başlar er[9] kapıcıbaşı (2527, XXXII, 2529, 2589, 2590)

2527. *maŋa aygıl amdı ḳapuġ başlar er*
negü teg kerek ay bu iş işler er

[=Şimdi söyle bana, bu işleri yürüten kapıcıbaşı nasıl olmalıdır?]

sü başlar 'alem[10] ordu komutanlığı (2418)

2418. *vezîr bir ikinçi sü başlar 'alem*
birisi ḳılıç tuttı biri ḳalem

---

6 Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, III İndeks: 64.

7 Örneğin, *men iniligü bonça başlayu kazganm[asar] türük bodun ölteçi erti yok boltaçı erti* (BK D 33) "Ben küçük kardeşimle birlikte bu şekilde başa geçip kazanmasaydım Türk halkı ölecek, yok olacaktı" (Ölmez: *Eski Türk Yazıtları*: 129, 143); DLT *ol yōl başladı* "O, yol gösterdi, kılavuzluk etti (*dalla*)", *ol sū̄ başladı* "O, orduyu komuta etti (*ḳāda*)" (Kaçalin: *DLT*: 101).

8 DTS: *'alem başlar* (*DTS*: 33[b]).

9 *DTS*: 421[a].

10 Anlam için krş. YUyg. *başlamçı* 'öncü, yenilikçi, önayak olan', *başliġuçi* 'öncü, önayak olan, rehber, lider', *başliḳ* 'başkan, lider, şef, reis' (Necip: *YUTS*: 32[a-b]). YUyg. *yol başli-* 'seper yaŋı sayahet yörüşleride başḳilerni başlap maŋmaḳ' (*UTİL* VI: 602[b]).

[=Birisi vezirlik, ikincisi ordu komutanlığıdır; (bunlardan) birisi kılıç, birisi kalem tutar.]

sü başlar er[11] ordu komutanı (XXX, 2296, 2341, 2414, 5461)

2296. *beḏük tutsa köŋlin bu sü başlar er*
sėziksiz yaġıdın bu er berge yėr

[=Ordu komutanı büyüklük taslarsa şüphesiz düşmandan darbe yer.]

sü başlar eren[12] ordu komutanı (2044)

2044. *sü başlar eren kür yüreklig kerek*
yüreksiz er at alsa andın yürek

[=Komutan kahraman ve cesur olmalı; cesaretsiz asker ondan cesaret almalı.]

sü başlar kişi[13] ordu komutanı (2266, 2275, 2410)

2266. *maŋa ayġıl amdı sü başlar kişi*
negü teg kerek ḳılsa begler işi

[=Bana söyle şimdi, beylerin işini yapması için komutan nasıl olmalıdır.]

ḳapuġ başla-[14] kapı yönetmek, saray kapısındaki görevine geçmek (2536)

2536. *yana erte tursa ḳapuġ başlasa*
kėçe taŋda turġaḳnı tepretmese

[=Sabah tekrar kalkınca kapıdaki işine dönmeli; sabah akşam nöbetçileri yerinde tutmalıdır.]

bulnuḳ-

Fiil yalnızca 2389. beyitte geçmektedir. Beyit şöyledir:

2389. *yaġı sançmış ersig eren bulnuḳup*
yana ewre sançtı yaġısın utup

---

[11] Eker: "*Sü* ve *Sü* ile Yapılan Askerî Tarihî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme", 125-126.
[12] Eker: "*Sü* ve *Sü* ile Yapılan Askerî Tarihî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme", 125-126.
[13] Clauson: *EDPT*: 781[a]. Eker: "*Sü* ve *Sü* ile Yapılan Askerî Tarihî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme", 125-126.
[14] *DTS*: 421[a].

Arat: "Düşmanı mağlûp eden kahraman yiğitlerin safı karışınca, düşman dönüp, tekrar hücum eder ve galip gelir"[15] Arat, kelimeyi "safı karışınca" biçiminde tercüme etmiş ve ikinci mısrayı da yanlış anlamıştır. İndeks'e de bu tercümeden hareketle olsa gerek "karışmak, bulanmak" anlamı verilmiştir.[16] Arat'ın, M. Erdal'ın belirttiği gibi[17], ET *bulġan-*[18] "bulanmak, karışmak" fiilinden etkilendiği anlaşılıyor. Dankoff ise beyti şöyle anlamıştır: "for when some of their warriors are captured the routed host will return for them, and then you may overcome them."[19]

bulnuḳ- fiili ET, DLT ve KB *bulun*[20] "esir, tutsak" isminden *+k-* ekiyle türediğine göre (< *bul$_u$n+^{u}ḳ-*) fiilin anlamı da "esir olmak, esir düşmek" olmalıdır.[21] İndeks'te anlamın bu şekilde düzeltilmesi gerekir. Beytin çevirisi de şöyle olmalıdır: "Düşmanı mızraklamış olan kahraman yiğitler, esir düştüğünde; galip gelerek düşmanını tekrar mızrakladı."

ḳuruġ

İndeks'te 32 veride geçtiği tespit edilen *ḳuruġ* kelimesine "kuru, boş, asılsız" anlamı verilmiştir.[22] Verilerden *ḳuruġ+luġ* (4926), S. Tezcan tarafından *ḳur-^{u}ġluġ* "kurulmuş" biçiminde ayrı bir madde başı olması gerektiği şeklinde düzeltilmiştir.[23] Veriler incelendiğinde, müstakil bir sözlük birimi olarak bakıldığında, kelimenin üç anlamı bulunmaktadır:

1. kuru, nemi olmayan (3626, 4627)

3626. *ḳuruġ ḳumḳa okşar bu yalŋuḳ özi*
ügüz kirse toḏmaz bu suḳluḳ közi

[=İnsanın kendisi, kuru kuma benzer; gözüne nehir girse açgözlülüğü doymaz.]

2. boş (1521, 1525, 2452, 2472)

1521. *eḏizlik tiledi süzük cān turuġ*
uçup bardı cān ḳaldı kālbüd ḳuruġ

15 Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, II Çeviri: 178.
16 Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, III İndeks: 116.
17 Erdal: *OTWF* II: 494.
18 Clauson: *EDPT*: 337^a.
19 Dankoff: *WRG*: 118.
20 Clauson: *EDPT*: 343^a.
21 Erdal: *OTWF* II: 494.
22 Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, III İndeks: 293.
23 Tezcan: "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", 52.

[=Saf ve temiz ruh yükselmek istedi; ruh uçup gitti, boş bir ceset kaldı.]

3. boşu boşuna, beyhude, boşuna (467, 3998)

467. *negüke yorır men bu yerde ḳuruġ*
éligke barayın ḳılayın tapuġ

[=Burada boşuna niçin yaşıyorum; hükümdara gideyim, hizmet edeyim.]

Bunun yanında *ḳuruġ* kelimesiyle kurulmuş bazı birleşik yapılar da söz konusudur:

ḳuruġ ḳal-[24]

1. boş kalmak, boşalmak (2547, 3653, 3656, 6411)

2547. *ḳapuġda ėte tursa oldruġ turuġ*
tüzülse orun ḳalmasa bir ḳuruġ

[=Kapıda oturacak ve dikilecek yerleri düzenlemeli; düzenlenmeli ve mekân boş kalmamalı.]

2. faydasız, neticesiz kalmak, fayda vermemek[25] (5712)

5712. *ölüm tutmaz erken ḳılayın tapuġ*
ölüm tutsa ḳalġay tapuġlar ḳuruġ

[=Ölüm yakalamamışken ibadet edeyim; ölüm yakalayınca ibadetler fayda etmez.[26]]

3. mahrum kalmak (108, 2189)

108. *ay eḏgü ḳılınç aṣlı eḏgü uruġ*
ajun ḳalmasunı siziŋsiz ḳuruġ

[=Ey iyi tabiatlı ve asil nesepli (hakan); dünya senden mahrum kalmasın.]

ḳuruġ ḳoḏ- boş bırakmak, ıssız bırakmak (2552, 6435)

6435. *neçe kend uluş bāġ çėçekliklerig*
ḳuruġ ḳoḏtı kör bu ölüm ay tirig

---

[24] *DTS*: 469[b].
[25] krş. YUyg. *ḳuruḳ* (diğer anlamları yanında) 'netîcesiz, bîkārġa, bîhūde' (*UTİL* IV: 324[a]).
[26] "ibadetler fayda etmez" = Arat: "ibadet mümkün olmaz" (Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, II Çeviri: 409), Dankoff: "before you die repent, restrain your self, for regrets will be no use when death grasps you by the collar" (Dankoff: *WRG*: 225).

[=Ey hayatta kalan (canlı), bak, bu ölüm nice şehir ve ülkeleri, bağ bahçeleri kimsesiz bıraktı.]

ḳuruġ sözle- boş konuşmak, faydasız konuşmak (3348, 3423, 4301)

4301. *ḳuruġ sözleme sen kişig soŋdama*
uşaḳ söz eḏerme yeme kikneme

[=Sen, boş konuşma, insanı çekiştirme; iftira peşinden gitme, fitne de çıkarma.]

ḳuruġ kel- boş gelmek (3277)

3277. *ḳatıġlan anı keldür amdı maŋa*
ḳuruġ kelme ansız maŋa ay toŋa

[=Ey yiğit, gayret et, şimdi onu bana getir; onsuz bana boş gelme.]

ḳuruġ ıḏ- boş göndermek, eli boş göndermek (2560)

2560. *yėtürse içürse toḏursa ḳarın*
ḳuruġ ıḏmasa bėrse özde barın

[=Yedirip içirmeli, karınlarını doyurmalı; elinde olanı vermeli, boş göndermemeli.]

ornı ḳuruġ ḳal- yeri dolmamak, yeri boş kalmak (1576)

1576. *ḳuruġ ḳaldı ornı irildi ėşim*
irükler bütürgü ḳanı bir kişim

[=Arkadaşım kayboldu, yeri boş kaldı; bu boşluğu dolduracak insan nerede?]

Aşağıda ise isimlerden oluşan sıralama birleşikleri söz konusudur:

ḳuruġ öl[27] kuru ve yaş (2889, 2904)

2889. *ḳuruġ öl yėmiş tut ya içgü süçig*
anıŋdın bolur bu boġuzḳa keçig

[=Kuru ve yaş meyve ya da içki ve şarap; bunların boğaza geçişi ondandır.]

[27] Taş: "*Kutadgu Bilig*'de İkilemeler", 62. krş. EUyg. *ḳuruġ öl* 'kuru ve yaş' (Şen: *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*: 178. Can: *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*: 186).

ḳuruġ ya öl[28] kuru ve yaş (3726, 4660)

3726. *isig tumlıġıġ hem ḳuruġ ya ölüg*
yaraşturdı ḫalḳ̇a tegürdi ülüg

[=Sıcakla soğuğu, kuru ile yaşı yaraştırdı; halka kısmetini verdi.]

ḳuruġ hem ḳoḳuz[29] boş, ıssız (1626)

1626. *ata bardı ornı ḳuruġ hem ḳoḳuz*
ḳoḳuz tolġuḳa kördüm oġlın keḏ uz

[=Baba gitti, yeri boş (kaldı); yerini doldurmak için oğlunu pek meziyetli gördüm.]

oldruġ, turuġ

İndeks'te 7 yerde (647, 787, 2547, 2588, 3998, 4585, 4897) geçtiği tespit edilen *oldruġ* kelimesine "yer, mekân, mevki" anlamı verilmiştir.[30] Gerçekte 7 veriden 4'ünde (2547, 2588, 3998, 4585) sıralama birleşiği olan *oldruġ turuġ*[31], 2547 ve 4585. beyitlerde "oturup kalkacak yer, oturacak ve duracak (ayakta beklenilecek) yer"; 3998 ve 2588. beyitlerde ise "oturup kalkma, oturuş kalkış, davranış adabı" anlamlarındadır.

2547. *ḳapuġda ėte tursa oldruġ turuġ*
tüzülse orun ḳalmasa bir ḳuruġ

[=Kapıda oturacak ve dikilecek yerleri düzenlemeli; düzenlenmeli ve mekân boş kalmamalı.]

4585. *yazım*[32] *ya yitim bolġa oldruġ turuġ*
yawuz bolġa köŋlüŋ ay eḏgü uruġ

[=Oturacak ve bekleyecek yerler adaba aykırı olur; ey soylu insan, üzülürsün.]

3998. *kirü hem çıḳa bilse oldruġ turuġ*
tapuġ bilmese er tek emger ḳuruġ

---

28 Taş: "*Kutadgu Bilig*'de İkilemeler", 89.
29 Taş: "*Kutadgu Bilig*'de İkilemeler", 88-89.
30 Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, III İndeks: 344.
31 ET'de *oldruġ turuġ*'un daha yalın biçimi olan *olruġ turuġ* geçer (Erdal: *OTWF* I: 197). Erdal ve Tezcan, ET'de olduğu gibi, *oldruġ turuġ*'un 4 veride de 'davranış, hareket tarzı, oturuş kalkış, davranış adabı' anlamında olduğu görüşündeler.
32 Arat: *yarım*; bk. Dankoff: *WRG*: 263[a].

[=Girmesini çıkmasını, oturup kalkmasını bilmeli; insan hizmet etmesini bilmezse boşuna emek harcamış olur.]

2588. *ḳapuġda neteg erse oldruġ turuġ*
bu yortuġda andaġ kerek ay uluġ

[=Saray kapısında davranış adabı ne ise muhafız alayında da öyle olmalı, ey büyük.]

Diğer verilerde ise (647, 787, 4897), *oldruġ*[33], "oturacak yer" anlamındadır.

647. *topıḳ yastadıŋ amdı oldurġuḳa*
ne oldruġ yėri bu ma köŋlün uḳa

[= Şimdi oturacak yere top koydun; bu nasıl oturacak yer, idrak et.]

İndeks'te 5 yerde (1521, 2547, 2588, 3998, 4585) geçen *turuġ*[34] "yer" kelimesi yukarıda gösterildiği gibi 4 yerde (2547, 2588, 3998, 4585) sıralama birleşiği (*oldruġ turuġ*) olarak kullanılmıştır. 1521'de ise *süzük turuġ*[35] "arı duru, saf, temiz" birleşiği söz konusudur:

1521. *eḏizlik tiledi süzük cān turuġ*
uçup bardı cān ḳaldı kālbüd ḳuruġ

[=Saf ve temiz ruh yükselmek istedi; ruh uçup gitti, boş bir ceset kaldı.[36]]

33 Clauson: *EDPT*: 131[b].
34 Clauson: *EDPT*: 538[b].
35 DTS: *süzük turuḳ* (*DTS*: 519[b]). ET'de *süzök turuġ* yanında *turuġ süzök*, *arıġ süzök*, *arıġ turuġ*, *arıġ turuġ süzök*, *turuġ yaroḳ* gibi birleşikler de bulunur (Clauson: *EDPT*: 538[b/1 turuk]. Erdal: *OTWF* I: 210. Şen: *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*: 33, 301. Can: *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*: 122, 234). KB'deki veri için ayrıca bk. Tezcan: "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", 66. Taş: "*Kutadgu Bilig*'de İkilemeler", 70.
36 Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *KB*, II Çeviri: 118. Clauson: "his pure soul sought the heavenly height as his resting place" (Clauson: *EDPT*: 74[b]), Dankoff: "The pure soul sought a lofty refuge" (Dankoff: *WRG*: 89).

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
BK	Bilge Kağan Yazıtı.
D	Doğu yüzü.
DLT	*Dīwānu Luġāti't-Turk*. Kāşġarlı Maḥmūd. Kaçalin.
DTS	*Drevnetyurkskiy slovar'*. Nadelyayev, Nasilov, Tenişev & Şçerbak.
EDPT	*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clauson.
ET	Eski Türkçe
EUyg.	Eski Uygurca
Fa.	Farsça
KB	*Kutadgu Bilig*. Arat.
KBG-F-	*Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*. Ercilasun.
krş.	karşılaştırınız.
OTWF	*Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, I-II. Erdal.
UTİL	*Uygur Tiliniŋ İzahlik Lugati*, I-VI.
WRG	*Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Dankoff.
YUTS	*Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Necip.
YUyg.	*Yeni Uygurca*.

Kaynaklar

Can, M. (2010). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Bursa.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Dankoff, R. (1983). *Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago and London: Publications of the Center for Middle Eastern Studies, nr. 16.

Eker, S. (2006). "*Sü* ve *Sü* ile Yapılan Askerî Tarihî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme", *Türkbilig*, 12 (2006), 104-133.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*: Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları: no. 33, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları: no: 3.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, I-II: Turcologica: 9. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Kargı-Ölmez, Z. (1997). "Kutadgu Bilig'de İkilemeler (1)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 19-40.

Kāşġarlı Maḥmūd: *Dīwānu Luġāti't-Turk*.

Kaçalin, M. S. (2019) (Çev.) *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânu Lugâti't-Turk Türk Dilleri Derlemesi* (Yayına haz. Mehmet Ölmez). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık: 147; Şark Klasikleri Dizisi: 17.

Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*: İstanbul: Dağarcık Yayınları: 1; Referans Kitapları: 1.

Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.

Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Rusçadan çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 615, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları: 2.

Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu.

Steingass, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London, 1998.

Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* (Yüksek Lisans Tezi). T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Samsun.

Taş, İ. (2016). "*Kutadgu Bilig*'de İkilemeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 2012/2*, s. 43-95.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Belleten*, XLV/2 (178), s. 23-78.

Uygur Tiliniŋ İzahlik Lugati, I [*elif-pe*]: Şincaŋ 1990. Milletler Neşriyatı.

Uygur Tiliniŋ İzahlik Lugati, II [*te-ḫı*]: Şincaŋ 1991. Milletler Neşriyatı.

Uygur Tiliniŋ İzahlik Lugati, III [*dāl-fe*]: Şincaŋ 1992. Milletler Neşriyatı.

Uygur Tiliniŋ İzahlik Lugati, IV [*ḳāf-lām*]: Şincaŋ 1994. Milletler Neşriyatı.

Uygur Tiliniŋ İzahlik Lugati, V [*mīm-ü*]: Şincaŋ 1995. Milletler Neşriyatı.

Uygur Tiliniŋ İzahlik Lugati, VI [*vāv-yā*]: Şincaŋ 1998. Milletler Neşriyatı.

Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *Kutadgu Bilig*, I: Metin: [İşleyen:] Reşid Rahmeti Arat, Ankara [4]1999 (1947). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: 458.

Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *Kutadgu Bilig*, II: Çeviri: Reşid Rahmeti Arat, Ankara [6]1994 (1959). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi – Sa. 20[e].

Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib: *Kutadgu Bilig, III: İndeks*. (Haz. Reşid Rahmeti Arat, (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya ve Nuri Yüce). İstanbul 1979. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV - Sayı: A 12.

Kutadgu Bilig'in Kavram Dünyasında Evlilik

Emine TEMEL*

Giriş

Türkler, tarihin belirli zamanlarında pek çok coğrafyada çeşitli devletler kurmuşlar ve değişik coğrafyalarda farklı dinlerin etkisi altına girmişlerdir. Farklı dinleri benimsemiş olan Türkler, kullandıkları alfabelerinde de ona göre tercihlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Türkler, 10. yüzyılda İslam dinine girmişler ve bu dinin etkisi ile de alfabe değiştirerek birtakım eserler vermişlerdir. Türk tarihinde İslamiyet'i kabul eden ilk Müslüman Türk sülalesi ise Karahanlılar olmuştur. Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan bu Müslüman Türk sülalesinin kurduğu devlet de Karahanlı Devleti (840-1212) olarak ifade edilmektedir (Kök, 2004, s. IX). Türk kağanlarının ilk Müslüman soyu olan Karahanlıların kökeni hakkında ise yedi farklı görüş ileri sürülmektedir:

Uygur: J. Deguignes, J. H. Klaproth, J. P. Abel Rémusat, H. Vámbéry, Radloff;

Türkmen: J. V. Hammer-Purgstall, G. Weil;

Yağma: W. Barthold, V. Minorsky;

Karluk: R. Grenard, Ed. Chavannes, R. Genç;

Karluk-Yağma: M. F. Köprülü, Z. V. Togan;

Çigil: W. Barthold, Z. V. Togan;

T'u-chue -A-shi-na (Tukyu-Göktürk): Z. V. Togan (Pritsak, 1997, s. 252, Özaydın, 2001, s. 405).

Karahanlıların kökeni ile ilgili üzerinde en çok konuşulan görüş Yağma ve Karluk tezleridir:

V. V. Barthold, V. Minorsky ve F. Sümer; Yağmaların, Tokuz Oğuzların yani Uygurların bir kolu olduğunu ve Tokuz Oğuzların başbuğlarının da Karahanlılar olduğunu ifade etmektedirler (Ercilasun, 2007, s. 287). Z. V. Togan da Karahanlıların, Yağma ve Çigil aşiretinden geldiğini söylemektedir. Togan, Yağmaların Tokuz Oğuzlara dayandığını ve Tokuz Oğuzların da Köktürkler gibi "Açina" neslinden geldiğini ileri sürmektedir (Togan, 1981, s. 58). Karahanlıların, Yağma Türklerinden geldiğini savunan bir diğer araştırmacı ise R. Genç'tir. Genç de diğer araştırmacılar gibi Yağmaların, Uygurların bir kolu olduğunu ve

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, *emine.temel@istanbul.edu.tr*

başlarında bulunan hükümdarların da Uygur (Toguz-Guzz) hükümdar ailesinden olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Karahanlılardan başka hiçbir Türk devletinde hükümdarların Buğra Han unvanını kullanmadıklarını fakat *Mücmelü't Tevarih ve'l Kısas*'ta Yağma hükümdarlarına Buğra Han denildiğinin açık bir şekilde kayıtlı olduğuna dikkati çekmektedir (Genç, 2002, s. 806).

Karahanlıların Karluklardan geldiği tezinin ise en büyük savunucusu O. Pritsak'tır. Pritsak'a göre Kara-Hanlılar sülalesi, T'u-chüe A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlanmaktadır. Karluk kavmî birliğini vücuda getiren üç kavmin iki önemli unsurunu ise Çigil ve Yağma Türkleri oluşturmaktadır. Siyasi isim olarak Türkmen adını da taşıyan Karluklar 744-840 yıllarında Uygurlara dâhil olmuşlardır (Pritsak, 1997, s. 252). Bir başka görüşe göre ise Karahanlılar çağının, öncesiyle birlikte üç bölüme ayrılabileceği söylenmektedir:

1. Uygur-Karluk Birliği (766-840),

2. İslam'dan önce Karluk (Karahanlı) Devleti (840-932),

3. Müslüman Karluk (Karahanlı) Devleti (932-1212) (Şener, 2002, s. 1498).

Sonuç olarak Uygurların bir kolu olan Yağmalar, Ötüken'deki Uygur Devleti'nin (Dokuz Oğuzlar) M 840 yılında Kırgızlara mağlup olup yıkılmasının ardından önce batıya göç etmiş ve Kaşgar bölgesine yerleşmişlerdir. Buraları Karluklardan alarak kendilerine yurt yapan Yağmalar, daha sonra Çu ve İli vadilerine de yayılarak Balasagun'u ele geçirmişlerdir (Özaydın, 2001, s. 405).

Köktürkler ile başlayan ve Uygur Devleti zamanında gelişerek devam eden Türk kültür medeniyeti Karahanlı Devleti zamanında İslam kültür ve medeniyeti ile birleşmiş ve Türk-İslam medeniyeti ortaya çıkmıştır. Türk-İslam kültür ve medeniyetinin ilk ürünleri ise Karahanlı Devleti zamanında verilmiştir (Yazıcı, 1992, s. 93). Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınan İslami Türk edebiyatının en hacimli eserlerinden ilkini *Kutadgu Bilig* teşkil etmektedir.

2. *Kutadgu Bilig*'in (H 462/ M 1069-1070) Tavsifi

Türk kültür tarihinin en önemli kaynaklarından olan *Kutadgu Bilig*, ilk Türk-İslam şairi olan Balasagunlu[1] Yusuf Has Hacib (1017-1077) tarafından

[1] Yusuf Has Hacib, önemli kültür merkezlerinden ve Karahanlı şehirlerinden olan Kuz Ordu'da (Karabalgasun) doğmuştur.

… *balasaġun* mevludluġ perhiz idisi er turur (A 24-25)

bu teij i turuġlaġ ḳuz ordu ili

tüp aŝlı nesebdin yorımış tili (B 57)

Karahanlı Türkçesi ile yazılmış ve Doğu Karahanlı hükümdarı olan Ebu Ali Hasan bin Süleyman'a (Tawgaç Kara Buğra Hanlar Hanı[2])[3] sunulmuştur. Türklerin inanç, kültür, düşünce, ahlak gibi değerleri hakkında bilgi veren bu eserin bilinen biri Uygur ikisi Arap harfli olmak üzere üç yazma nüshası bulunmaktadır.

2.1. Eserin Nüshaları

Kutadgu Bilig'in bulunuş tarihlerine göre sıraladığımız nüshaları şunlardır:

a. Herat (Viyana) Nüshası

Viyana nüshası olarak da bilinen ve ilk ortaya çıkan Uygur harfli nüsha, M 1439 (H 843) yılında Herat'ta istinsah edilmiştir. Arat, bu nüshanın Arap harfli bir nüshadan Uygur harfleri ile istinsah edildiğini fakat müstensihin Uygur harflerine vâkıf olması ile birlikte *Kutadgu Bilig*'i iyi okuyamadığını, metnin Uygur harflerine aktarılırken bazı kelimelerin anlamlarının bilinmediğini ifade etmektedir (Arat, 1977, s. 1038-1047).

Balasagun'da yazılmaya başlanıp Kaşgar'da tamamlanan[4] bu eser, önce Tokat'a 1474 yılında da Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Sonra 1796 yılında Avusturyalı Doğu bilgini Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856), bu nüshayı satın alarak Viyana Saray Kitaplığına vermiştir. İlim dünyasına ilk olarak 1825 yılında Fransız diplomat Amédée Jaubert tarafından *Journal Asiatique*'de yayımlanan bir makale ile tanıtılan bu nüshanın ilk yayımını Macar asıllı Türkolog Ármin Vámbéry (1832-1913) seçmeler şeklinde yaparken Alman asıllı Doğu bilgini Wilhelm Radloff (1837-1870) tamamını neşretmiştir (Dilâçar, 2003, s. 38). Türk Dil Kurumu ise bu nüshanın tıpkıbasımını 1942 yılında yayımlamıştır. Herat nüshası hâlâ Viyana'da Avusturya Devlet Kütüphanesinde yer almaktadır (Ercilasun, 2007, s. 295).

b. Kahire (Mısır) Nüshası

Arap harfli Kahire nüshası 1374 yılından önce İzzeddin Aydemir adına istinsah edilmiş olup Kahire Hidiv Kütüphanesinin Alman müdürü Moritz

---

[2] *meliknıŋ öŋinde oḳımış munı*
bu tawgaç ḳara buġra ḫanlar ḫanı (B 60)

[3] Eserin sunulduğu hanın tam adı Fergana nüshasında, manzum mukaddimede şöyle geçmektedir: *li-ḫaḳani'l-ecelli'l-muẓafferi'l-mü'eyyedi naṣıri'l-ḥaḳḳi ve'd-din ṣawġaç uluġ buġra ḫan eba 'ali ḥaṣan bin arslan ḫan raḥmetu'llahi aleyhi* (B17/8-9; Arat, 2007, s. 23).

[4] *bu togmış ilindin çıkıp barġanı* *barusın bitmiş yetürmiş nizam*
kişabnı ḳoşupan tükel ḳılġanı (B. 58) *bu ḳaşġar ilinde ḳoşulmış temam* (B. 59)

tarafından 1896 yılında bulunmuştur. Bu nüshanın tıpkıbasımı, Türk Dil Kurumu tarafından 1943 yılında yayımlanmıştır (Ercilasun, 2007, s. 296).

c. Fergana Nüshası

Arap harfli Fergana nüshası, 14. yüzyılın ilk yarısında istinsah edilmiş en eski nüshadır. Bu nüsha, Hakas Türklerinden Nikolay Fyodoroviç Katanov'un (1862-1922) asistanı A. Z. Velidi Togan (1891-1970) tarafından 1913 yılında Fergana'nın Nemangen şehrinde bulunmuş ve ilim dünyasına *Rus Arkeoloji Cemiyetinin Şark Şubesi Muhtıraları* mecmuasında tanıtılmıştır (1914, s. 312-313). Birinci Dünya Savaşı esnasında kaybolan bu nüshayı tekrar 1925 yılında Özbek bilgin Fıtrat bulmuştur (Fiträt, 1925, s. 68-74; 1927, s. 154-158). Türk Dil Kurumu ise bu nüshanın tıpkıbasımını 1943 yılında yayımlamıştır. Fergana nüshası bugün Taşkent'te bulunmaktadır (Ercilasun, 2007, s. 296).

2.2. Eserin Muhteviyatı

1870 yılında H. Vambéry tarafından "İlk defa bize Türklerin içtimai ve idari durumlarına göz atmak imkânını veren eser" olarak takdim ettiği *Kutadgu Bilig*, 6.645 beyitten ve 85+3[5] bölümden oluşan bir mesnevidir (Kafesoğlu, 1970, s. 3). Türk-İslam edebiyatının ilk ürünü olan bu eser, dört farklı soyut kavramın temsilleri olarak seçilen dört kişinin konuşması üzerine inşa edilmiştir:

1. Kün-Togdı: Hükümdardır ve adaleti, kanunu temsil eder.

2. Ay-Toldı: Vezirdir ve baht, talih, ikbali, "kut"u temsil eder.

3. Ögdülmiş: Vezirin oğludur ve aklı, anlayışı, ilmi temsil eder.

4. Odgurmış: Vezirin zahit kardeşidir ve akıbeti, kanaati temsil eder (Arat, 2007).

Medeni bir Türk muhitinde asırlardan beri toplanmış ahlak, siyaset ve hukuka dair düşüncelerin yer aldığı *Kutadgu Bilig* (Arsal, 1947, s. 93-97), anlatılmak istenen mevzuların dört kişi üzerinden sembolize edilerek tahkiye üslubu ile ortaya konulduğu didaktik bir eserdir.

Bu eserin konusunu kısaca şu şekilde özetleyebiliriz: Kün-Togdı adında devletine faydalı olmak isteyen bir hükümdar (ilig) vardır. Kendisi yönetimin yükünü taşıyamadığı için yanına birini arar. Ay-Toldı da bunu fırsat bilerek kendisini aklı ve bilgisi sayesinde hükümdara ispatlar ve onun veziri olur. Ay-Toldı hükümdara; bir hizmetçi olarak geldiğini, hizmet etmenin bir erdem olduğunu, kendisinin "kut"u (saadeti) temsil ettiğini, "kut"a erişmek için çok kez

[5] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'de konuları, baplara ayırarak işlemiştir. Eser, sonradan eklenen üç bap ve 85 bölümle birlikte toplam 88 baptan meydana gelmektedir.

göz yummak gerektiğini söyler. Hastalanıp ölmeden önce oğlu Ögdülmiş'i hükümdara emanet eder. Ay-Toldı'nın hizmetlerinden memnun olan hükümdar, Ay-Toldı'nın ölümünden sonra, oğlu Ögdülmiş'i vezir yapar. Hükümdar, Ögdülmiş'in hizmetlerinden memnun kalarak onu yetiştirmeye karar verir. Ona, faydalı ve kötü şeylerin neler olduğunu, temsil ettiği anlayışın (ukuş) tanımını sorar ve aldığı cevaplardan memnun olunca onu yetiştirmeye devam eder. Bir gün vezirine yardımcı bulmak ister ve Ögdülmiş, akrabalarından olan ve dağda hayatını sürdüren Odgurmış'ı önerir. Ancak Odgurmış, hükümdarın mektupla yaptığı ricalara rağmen hiçbir görevi kabul etmek istemez. Çünkü o; akıbeti, dünyanın sonunu, temsil etmekte ve dünya nimetleri ile olan her şey ona boş gelmektedir. Odgurmış sadece Allah'a bağlıdır. Fakat davetler devam edince hükümdarın üçüncü çağrısından sonra Odgurmış, Kün-Togdı'nın yanına gider. Hükümdara, dünyanın fâni, ölümün ise kaçınılmaz olduğunu söyler ve tekrar dağa döner. Odgurmış sonra hastalanır. Ögdülmiş, Odgurmış'ı yalnız bırakmamak için yanına gittiğinde ise onun ölüm haberini alır. Böylece Kün-Togdı ve Ögdülmiş yurdu beraber adaletli bir şekilde yönetirler (Dilâçar, 2003, s. 92-144; Karahan, 1988, s. 23-24).

3. *Kutadgu Bilig*'in Kavram Dünyasında Evlilik

Kutadgu Bilig, İslamiyetin kabulü ile birlikte yeni bir çevreye uyum sağlayan Türklere, gündelik hayatın kuralları, ideal insan modeli, her iki dünyada da saadete erişmenin yolları, bilgi, erdem, adalet, doğruluk vs. duyguların neler olduğu ve bunların ne şekilde elde edilebileceği yönünde öğütler veren ve bunu da teşhis sanatı ile yapan alegorik bir eserdir.

Bu bildiride *Kutadgu Bilig*'in müstakil bir bahis olarak da ele aldığı evlilik kavramı incelenecektir. Evlilik ile ilgili verilen nasihatler tespit edilecek ve İslamiyet'i benimseyen Türklerin evliliğe, kadın-erkek ilişkilerine, çocuklara olan bakışı, tespit edilen belli başlı kavramlar üzerinden yola çıkılarak analiz edilecektir. Bu bildiride Reşit Rahmeti Arat'ın 2007 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkan Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig I Metin*, 1988 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan II Çeviri ve Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ile Nuri Yüce'nin beraber hazırladığı 1979 yılında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayımlanan III İndeks adlı eserler esas alınmıştır.

Kutadgu Bilig'de evlilik kavramını toplu olarak LXII. bapta Ögdülmiş'in Odgurmış'a söylediği bahisler arasında yer alan ve 29 beyitten (4475-4503) oluşan "Evlik Negü Teg Almaḳnı Ayur (Nasıl Evlenileceğini Söyler)" bölümü ile bu bölümden sonraki LXIII. bapta da çocukların nasıl terbiye edileceğinin söylendiği ve 23 beyitten (4504-4526) oluşan "Oġul Ḳız Toġsa Neteg İgiḍgüsin Ayur" bölümünde görüyoruz.

Bunun dışında evlilik kavram alanı içinde değerlendirilebilecek ve bizim üzerinde çalıştığımız diğer beyitler şunlardır:

1. Evlenilecek kadınlarla ilgili bahisler: 1165, 1303-1304, 2283, 3372, 3574, 3581, 3584, 3608, 6474,
2. Gelin kızlarla ilgili bahisler: 494, 2380, 3540, 3567, 3839,
3. Evlenmek kavramı ile ilgili bahisler: 56, 4607,
4. Kadın-erkek ilişkileri ile ilgili bahisler: 979, 980,
5. Çocuk sahibi olmakla ilgili bahisler: 110, 817-818, 1163-1166, 1482, 1793, 1822-1823, 2278, 2403, 3377-3380, 3382, 3384, 3386-3391; 3582-3583, 3784, 4575, 5767-5768,
6. Çocuk terbiyesinin, çocuk yetiştirmenin önemiyle ilgili bahisler: 1218-1228, 1486, 1489- 1495,
7. Kız çocuklarının karakteristik özellikleriyle ilgili bahisler: 399-400, 564, 5827, 6122-6129,
8. Oğlan çocuklarının karakteristik özellikleriyle ilgili bahisler: 186, 1624-1625, 1802, 1950, 2574, 3003,
9. Erkeklerin karakteristik özellikleriyle ilgili bahisler: 1730, 3442, 3444, 5079, 6583,
10. Anne ve baba ile ilgili bahisler için bk. Eraslan, Sertkaya, Yüce, 1979, s. 19-20, 35.

İnsan yaşamının en önemli noktalarından, eşik olarak nitelendirilebilecek önemli süreçlerinden biri evliliktir. Bir kadın ile bir erkeğin aile kurmak üzere kanunların öngördüğü şekilde bir araya gelmesine, nikâhlanmasına "evlenmek" adı verilmektedir (Çağbayır, 2007, s. 1519). İnsan soyunun devamı için toplumun en küçük birimini teşkil eden ailenin kurulması gerekmektedir. İslam dini de evliliğe önem vermiş ve gençleri bu uğurda teşvik etmiştir: "Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız ona itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır (Hucurat Suresi, 13. ayet)."

Her toplumun evlilikle ilgili benimsediği bir değer yargısı, gelenek ve göreneği vardır. Her kültürün evlenme sürecine dair benimsediği bazı kuralları bulunmaktadır. Toplumlara ve bölgelere göre değişen evlilik algısı, bu bildiride *Kutadgu Bilig* metni üzerinden ve kullanılan kavramlar açısından ele alınacaktır. İslamiyet ile birlikte ilk yazılı ürünlerden olan *Kutadgu Bilig*'de evlenme olgusuna bakıldığında ilk olarak erkek merkezli bir aile yaşamının olduğu dikkati çekmektedir.

Evlilikte, erkek merkezli bir yapının varlığını öncelikle kullanılan fiil teşkillerinden daha sonra bazı sözcük ve sözcük öbeklerinden takip etmek mümkündür:

3.1. Kavram alanı "evlenmek" olan fiil kuruluşları

Türklerde erkek ile kadının aile kurmak üzere bir araya gelmesi "ev" kavramı üzerinden ifade edilmiştir. *Divanu Lügati't-Türk*'te *ewlen-* (Atalay, 1986, s. 207) fiili ile karşılanan bu kavram *Kutadgu Bilig*'de *al-* fiili ile hem müstakil hem de birleşik fiil öbeği şeklinde ifade edilmektedir.

Evlenmek ile ilgili kullanılan fiillere bakıldığında bu hareketin erkek merkezli bir düşünce etrafında şekillenip "erkeğin kız alması, kadın alması, eş alması" manasında tek taraflı bir bakış açısının sonucu olarak *al-* fiili etrafında gelişen bir anlatımın oluştuğu fark edilir. *Kutadgu Bilig*'de *al-* fiili, çoğu yerde birleşik fiil öbeği (KB 3371, 4475, 4477, 4479, 4481, 4483, 4486, 4490)[6] şeklinde bazı yerlerde de müstakil (KB 4483, 4498) olarak yer almaktadır. Evlenmek erkek açısından "almak" olarak algılanırken kadın açısından da "varmak, gitmek" şeklinde algılanır. Metinde iki yerde "kızın evlendirilmek üzere bir aileye gelin olarak verilmesi" manasında *bir-* fiili (KB 56, 4507) kullanılmaktadır.

Gerek tarihî gerekse çağdaş bazı lehçelerde "ev kurmak, ev açmak, ev sahibi olmak" anlamlarında türetilen "evlenmek" sözcüğünün erkek için kullanıldığı görülmektedir. Erkek, daima evini kuran, düzenini oluşturan, ev açma yetkisine sahip olan bir model olarak vasıflandırılmıştır (Sağol, 2006, s. 663). Bu yüzden erkek; eşini beğenir, seçer, alır ve düzenini kurmak amacıyla evlenir.

- **al-:** Evlenmek.
  kisi alma ***alsa*** *özüŋke ḳurı*
  sen alġıl saḳınuḳ erenler eri (KB, 4483) "Ey takva sahibi insan, evlenme; evlenirsen kendi dengin ile evlen." [7]
- **evlik al-:** Kadın almak, evlenmek.
  ḳalı ***evlik almaḳ*** *tilese özüŋ*
  talusın tile keḍ yiti ḳız közüŋ (KB, 4475) "Eğer evlenmek istersen çok dikkatli ol ve iyi bir kız ara."

---

[6] *Kutadgu Bilig*'de yer alan beyit numaralarına karşılık gelmektedir.

[7] *Kutadgu Bilig*'de söz konusu meselelerle ilgili birden fazla yerde tespit edilen beyitlerden sadece biri örnek olarak gösterilecektir. *Kutadgu Bilig*'deki beyitlerin Türkiye Türkçesi karşılıkları verilirken Reşit Rahmeti Arat (1988), *Yusuf Has Hacib - Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi yayınından istifade edilmiştir.

- **ev ḳızı al-:** Bekâr kız, aile kızı almak.
  *usa **ev ḳızı** al elig tegmedük*
  seniŋde aḍın er yüzin körmedük (KB, 4477) "Alacaksan el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan bir aile kızı almaya çalış."
- **kişi / kisi al-:** Kendine eş almak, evlenmek.
  kisi alsa özde ḳoḍı al köni
  sevincin keçürgey sen öḍlek küni (KB, 4481) "Evleneceksen kendinden aşağı derecede biri ile evlen, ömrünü huzur içinde geçirirsin."
- **ḳızıġ erke bir-:** Kızını bir aileye gelin olarak vermek, yuva kurması için bir erkeğe vermek, evlendirmek.
  oġulḳa kisi al ***ḳızıġ erke bir***
  "saḳınçsız tirilgil aya ḳutluġ er (KB, 4507) "Oğula kız al, kızı ere ver; ömrünü dertsiz geçir, ey mesut insan."
- **ḳızıġ evde (begsizin) tutma-:** Kızı evde bekletmemek, evlendirmek.
  ḳızıġ tutma evde uzun ***begsizin***
  "ökünç birle ölgey özüŋ igsizin (KB, 4510) "Kızı çabuk evlendir, uzun müddet evde tutma; yoksa hastalığa lüzum kalmadan yalnız bu pişmanlık seni öldürür."

3.2. Kavram alanı "evlenilecek kız, kadın" olan sözcükler

Kutadgu Bilig'de evlilikle ilgili açılan LXII. bölümde evlenilecek kadında olması gereken vasıflar tek tek sıralanmaktadır. *Kutadgu Bilig*'e göre evlenilecek kadında bulunması gereken özellikler şu şekilde ifade edilmektedir:

1. Soylu, temiz, hayâ ve takva sahibi olmalıdır (KB, 4475, 4476, 4488, 4489, 4497, 4498, 4501, 4502).
2. Bakire olmalıdır (KB, 4477).
3. Erkeğe denk olmalıdır. (KB, 4479, 4481, 4483, 4491, 4495, 4496).
4. Güzel huylu, ahlaklı ve karakterli olmalıdır (KB, 4482, 4484, 4485, 4487, 4493, 4494, 4500).

Divanu Lügati't-Türk'te "ewlük" (Atalay, 2006, s. 251), Dede Korkut Kitabı'nda "ivüŋ tayaġı (evin desteği, direği)" (Ergin, 1997, s. 76), *Kutadgu Bilig*'de "evlik"[8] olarak karşılanan "kadın" sözcüğünün evlenmek ve aile kurmak olgusunun temelini teşkil ettiği görülmektedir.

[8] *Kutadgu Bilig*'de iki yerde *evlig* olarak geçen dar ünlülü sözcüğün bu anlamı "kadın"ı değil "ev sahibi, evi olan" kavramını karşılamaktadır. Kaşgarlı tarafından

- **evlik:** Karı, zevce, eş. (KB, 4487, 4607)

  *aya bay tilegli sen **evlik** talu*

  bulun bolmaġıl sen ay bilgi tolu (KB, 4491) "Ey seçkin ve bilgili insan, sen zengin bir kadın ile evlenmek isteyerek kendini onun esiri durumuna sokma."

Metinde, "evlik" sözcüğünün dışında "evlenilecek kız, kadın" ile ilgili tespit ettiğimiz diğer sözcükler şunlardır:

- **tişi:** Karı, zevce, eş. (KB, 4498, 4503)
  "Dişi, kadın" anlamındaki "tişi" sözcüğü iki yerde "evlenilecek kadın" manasında kullanılmış olup diğer beyitlerde sadece "genel manasıyla kadın" olarak yer almaktadır:
  *ḳalı bulsa eḍgü saḳınuk **tişi***
  yava ḳılma alġıl ay eḍgü kişi (KB, 4498) "Eğer iyi ve takva sahibi bir kadın bulursan bu fırsatı kaçırma, derhâl evlen, ey iyi insan."
- **kisi:** Karı, eş. (KB, 3386, 4502)
  *saḳınuḳ tile sen **kisi** ay bügü*
  saḳınuḳ bolunsa bolur törtegü (KB, 4502) "Ey hakim insan, takva sahibi olan kadın iste; takva sahibi biri bulunursa her dört şey onda birleşmiş olur."
- **ev ḳızı:** El değmemiş, erkek yüzü görmemiş aile kızı.
  *usa **ev ḳızı** al elig tegmedük*
  seniŋde aḍın er yüzin körmedük (KB, 4477) "Alacaksan el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan bir aile kızı almaya çalış."
- **kelin ḳız:** Gelin, evlenen kız.

Evlenilecek kız için kullanılan bir diğer kavram ise "erkeğin evine gelmek" anlamından türeyen "kelin" (KB, 494, 2380, 3839, 3540, 3567) sözcüğüdür. *Kutadgu Bilig*'de gelin bir beyitte müstakil olarak kullanılırken diğer beyitlerde farklı kavramlarla ilişkilendirilerek anlatılmıştır: Metinde dünyanın insan karşısına çıkışı ile tuzak kuran bir insanın görüntüsü, süslenmiş bir geline benzetilerek bunların gelin gibi gönlü heyecanlandırdıklarından ve çeldiklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca dünyanın aydınlık oluşu, yüzünü yeni açan geline; bilmediği memlekete giden insan, dili tutulmuş yeni geline benzetilmiştir.

"kadın" manasındaki sözcük, konuşma dilinde artık böyle telaffuz edildiği öne sürülerek "ü"lü olarak kaydedilmiştir. Barutcu, *evlüg* sözcüğünün "kadın" manasının İslami muhit dışındaki Eski Türkçe metinlerinde tespit edilememiş olup bu manasının da anlam genişlemesiyle "ev sahibi, evi olan"dan sonra ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmektedir (Barutcu Özönder, 2018, s. 220).

kelin ḳız *sevinci küḍen tünleri*

kür alp er küvençi çerig künleri (KB, 2380) "Gelin kızların sevinçli anları zifaf geceleridir; cesur ve kahraman erkeğin iftihar edeceği zamanlar da harp günleridir."

Metinde evlenilecek olan kadın, neslin devamını sağlayan, soyun ilerlemesinde birincil unsur olarak nitelendirilen bir model olarak tanımlanmıştır:

- **uruġ kesmegüke kisi**: Neslin kesilmemesinin çaresi olan kadın.

  negü tir eşitgil kişi öḍrümi
  uruġ kesmegüke kisi *ol emi* (KB, 3372) "İnsanların seçkini ne der, dinle; neslin kesilmemesinin çaresi kadındır."

Metinde sadece bir kez kullanılan ve "eş, zevce" manasına gelen bir diğer sözcük de "evçi"dir:

- **evçi:** Kadın.
  uruġluġ tarıġlıġ beḍükler tili
  beḍükrek bolur bolma ***evçi*** *ḳulı* (KB, 4496) "Soyu sopu büyük olan kimseler yüksekten konuşurlar; sen kadın esiri olma."

3.3. Kavram alanı "erkek" olan sözcükler

Kutadgu Bilig'de evlenilecek kızların nasıl olması gerektiğine dair özellikler tek tek sıralanırken evlenilecek erkeklerin özelliklerinden hiç bahsedilmemiş olması dikkati çekmektedir. *Kutadgu Bilig*'e göre evlilik kurumunda dikkat edilmesi gereken en önemli husus eş olarak seçilen kadının güzel ahlaklı, iyi huylu, soylu, takva sahibi olması gerektiğidir. Seçilen, beğenilen kadınlar bu özellikleri taşıdıktan sonra erkeğin huyu, karakteri, dış görünüşünün bir önemi bulunmamaktadır. Öte yandan evlenilecek kadınların karakter olarak çoğunlukla nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı beyitlerde erkeklere karşı birbirinden farklı hitap şekillerinin kullanıldığı görülmektedir.

Kutadgu Bilig'de "yetişkin erkek, evlenilecek yaşa gelmiş insan" anlamlarını karşılamak üzere "er" (KB, 980, 3371, 4517, 4520, 4522) ve "oġul" (KB, 4507, 4515) sözcükleri kullanılmaktadır:

tişike bir erkek bolur kör ***eri***
anıŋdın toġar toġsa iki urı (KB, 980) "Dişi için bir erkek koca olur; eğer doğarsa bunlardan iki çocuk doğar."

Erkek kavramına karşılık gelecek şekilde kullanıldığını tespit ettiğimiz diğer sözcükler şunlardır:

- *Saḳınuk erenler eri* "takva sahibi insan" (KB, 4483)
  Ay körklüg ḳoluġlı "güzellik arayan (adam)" (KB, 4485)

- *Aya erde baş* "erkeklerin ileri geleni" (KB, 4486)
- *Aya bilgi tolu* "ey seçkin ve bilgili (adam)" (KB, 4491)
- *Aya tilegli kişi edgüsü* "ey güzellik arayan insanların iyisi" (KB, 4493)
- *Inal* "annesi hakan soyundan babası halktan olan bütün gençlere verilen unvan, beyzade, inanılır insan" (KB 4497)
- *Ay unur* "ey kudretli (insan)" (KB, 4501)
- *Ersig kişi* "ey mert (insan)" (KB, 4503)
- *Eren erkeki* "erlerin eri erkek" (KB, 4523)
- *Ḳızġu eŋlig yüzi suvluġ er* "al yanaklı yüzü sıhhatle parlayan erkek" (KB, 4524)

İslamiyet öncesi Türk toplumuna bakıldığında kadın ile erkeğin eşit haklara sahip olduğu görülmektedir. Orhun Abidelerinde kağan ile hatun isminin birlikte geçmesi bunun en önemli göstergelerindendir. Bilge Kağan yazıtında "Türk budun yoḳ bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin ḳaŋım İltiriş ḳağanıġ ögüm *İlbilge ḳatunuġ* teŋri töpüsinde tutup yügerü kötürmiş erinç (BK/D, 11) "Türk milleti yok olmasın diye millet olsun diyerek babam İlteriş kağanı annem İlbilge Hatunu (O) Tanrı tepesinden (başlarından) tutup şüphesiz yukarı kaldırmıştır." ifadelerinden anlaşılacağı üzere Türk milletinin bekası kağan ile hatuna emanet edilmiştir (Ergin, 2011, s. 12-13).

Türk töresine göre kadının bütün içtimai işlerde erkeğin yanında bulunması şart olup devlet idaresinde hakanla aynı haklara sahiptir (Çandarlıoğlu, 1966, s. 22). Köktürk ve Uygur Türkleri zamanında kadın hem devlet yönetiminde hem de toplum içinde erkekle beraber önemli sorumluluklara sahipken (Gökçe, 2008, s. 232) İslami devirle birlikte Karahanlı döneminde, şehirdeki kadının eve kapatılması yönünde değişen bir kadın algısı söz konusudur. Barutcu, bu durumun yeni Müslüman Karahanlı Yusuf'un eserine yansıyan kişisel görüşü olduğu kadar onun muhitindeki değişen sosyal ve kültürel çevreyi de ortaya koyduğunu söylemektedir (Barutcu Özönder, 2018, s. 220).

Kutadgu Bilig'de evlenilecek ideal kadın tipi uzun uzun anlatılırken kadının taşıması gereken vasıflar üzerinde durulmuş, bu vasıfları taşımayan kadınlar hakkında ise son derece olumsuz bahisler zikredilmiştir. F. Köprülü, *Kutadgu Bilig*'de Orhun Kitabeleri ile mukayese edilince hâkim olan ideolojinin asla eski Türk ideolojisi olmadığını söylemektedir. Buna örnek olarak da kadına verilen değeri, kadına olan bakış açısını ele almaktadır. Eski Türk hikâyelerinde, destanlarında "kadın"; çocuğunun ilk ve başlıca öğretmeni, eşinin en fedakâr yoldaşı, ocağın temeli ve bütün faziletlerin kökeni (Köprülü, 1981, s. 168) olarak gösterilirken *Kutadgu Bilig*'de,

- Erkekleri mahveden (KB, 4524, 4525):
  neçe miŋ azıġlıġ eren erkeki
  tişilerde ötrü ***üzüldi köki*** (KB, 4523) "Nice bin kudretli ve erlerin eri erkekler kadınlar yüzünden mahvolup gitmişlerdi."
- Evden dışarı çıkılmasına müsaade edilmeyen (KB, 1303, 4513, 4514, 4518):
  ağır tut tişig sen negü ḳolsa bir
  eviŋ ḳapġı bekle yıraḳ tutġıl *er* (KB, 4520) "Kadına saygı göster, ne isterse ver; evin kapısını kilitle ve eve erkek sokma."
- Erkeklerle bir araya getirilince ölçüsünü kaçıran:
  tişig ***ḳatma erke*** *yigü içgüde*
  ḳalı ḳattıŋ erse ***keçer keçgüde*** (KB, 4517) "Yemekte, içmekte kadınları erkeklere katma; eğer katarsan ölçüyü kaçırırlar."
- Her türlü uygunsuzluğu yapan:
  tişig boşlaġ ıḍma yapa tut ḳapuġ
  tişidin ***tegir erke teŋsiz ḳamuġ*** (KB, 1303) "Kadını başıboş bırakma, kapıyı kapalı tut; insana her türlü uygunsuzluk kadından gelir."
- Sürekli gözetlenmesi gereken:
  tişi aşlı et ol ***küḍezgü etig***
  yıḍır et küḍezmese bolmaz itig (KB 4519) "Kadının aslı ettir; eti muhafaza etmeli; gözetmesen et kokar, bunun çaresi yoktur."
- Doğması bile istenmeyen (KB, 4512) bir model/tip olarak tavsif edilmektedir:
  aya ḳolda erdeş söz aydım kese
  bu ḳız ***toġmasa yig tirig turmasa*** (KB 4511) "Ey dost arkadaş, sana kesin bir söz söyleyeyim; bu kızlar doğmasa, doğarsa yaşamasa daha iyi olur."

Kutadgu Bilig'de gelin, eş, hanım olarak kadına bakış bu şekilde olumsuz iken erkek tipinin, yukarıda sıraladığımız hitap şekillerinden de anlaşılacağı üzere olumlu bir bakış açısına sahip olduğu dikkati çekmektedir.

3.4. Kavram alanı "çocuk" olan sözcükler

Evlilik kavramı içinde değerlendirilebilecek bir diğer sözcük "çocuk"tur. Evlilik ve kan bağına dayanan karı, koca ve çocuklardan oluşan toplumun en küçük birliğine aile denilmektedir (Çağbayır, 2007, s. 161). Eski Türklerde çocuk sahibi olmak ve neslin devamını sağlamak oldukça önemlidir. Çocuğu olmayan aileler âdeta hor görülmektedir. *Dede Korkut Kitabı*'nda Dirse Han oğlu Buğaç

Han destanında çocuk sahibi olmanın ne kadar önemli olduğu şu satırlarla ifade edilmektedir:

Hanlar hanı olan Kam Gan oğlu Han Bayındır yılda bir kere büyük bir ziyafet tertipleyerek Oğuz beylerini konuklarmış. Bir gün Bayındır Han yine böyle bir ziyafet hazırlığı yaparken bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere de kara otağ kurdurur. "Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun, oğlu kızı olmayanı kara otağa alın, altına kara keçe döşeyin, önüne kara koyun yahnisinden getirin, yerse yesin, yemezse kalksın gitsin, oğlu kızı olmayana Tanrı Teâlâ gazap etmiştir, biz de ederiz, iyi bilsin." der (Ergin, 1989, s. 4).

Kutadgu Bilig'de bir yandan çocuk yetiştirmenin faziletleri (KB, 4504-4506, 4508-4509), çocuk sahibi olmanın önemi (KB, 3371-3375) anlatılırken bir yandan da çocuk sahibi olmanın olumsuz taraflarından (KB, 3377-3380, 3382, 3384, 3386-3391) hem müstakil hem de muhtelif başlıklar altında bahsedilmektedir.

Kutadgu Bilig'de erkek evlat için "oġul", kız evlat için "ḳız" sözcükleri yer almakta bazı yerlerde hem erkek hem kız çocuk için "oġul" bir yerde de "'iyal" (KB, 3390) sözcüğü kullanılmaktadır. Metinde tespit ettiğimiz çocuğa hitap şekilleri, çocuğu karşılayan diğer kavramlar ise şu şekildedir:

Odgurmış ile Ögdülmiş'in münazara ettiği XLI, Odgurmış'ın Ögdülmiş'e dünyanın kusurlarını söylediği XLII, Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş'e nasihat verdiği XXI ve Ay Toldı'nın hükümdar Kün-Toğdı'ya vasiyetname yazdığı XXIII. bapta, Odgurmış'ın ve Ay Toldı'nın çocuk sahibi olmakla ilgili olumsuz düşünceleri etrafında çocuk kavramı ile ilgili kullanıldığını tespit ettiğimiz hitap şekilleri şunlardır:

- **yaġı:** düşman.
  *oġul ḳız **yaġı** ol yaġı ne kerek*
  yaġısız tiriglik takı eḍgürek (KB, 3380) "Çoluk çocuk insana düşmandır, düşman neyine gerek; düşmansız hayat sürmek daha iyidir."

- **oyuġ:** gölge.
  ne eḍgü bilig birdi ḳoyuġ
  *oġul ḳız atı erke kitmez **oyuġ*** (KB, 3382) "Bilgisi derin olan insan ne iyi bilgi vermiştir; oğul-kızın adı, insan için giderilmeyen bir gölgedir."

- **yavuz, cefa:** kötü, eziyetli.
  bu yaŋlıġ 'iyaldın ḳaçar bar vefa
  *ḳılıḳı **yavuz** ol ḳılınçı **cefa*** (KB, 3390) "Böyle çocuktan hiç vefa umulur mu, onun tabiatı kötü ve işi gücü cefadır."

Oğul veya kız sahibi olmanın zahmetli ve eziyetli bir durum şeklinde tavsif edildiği diğer beyitler şunlardır:

- Evladı olan kişinin yuvasının, parçalanan gemiye benzetilmesi:
  oġul ḳız törüse ***kimesi sınur***
  kime sınsa suvda tirig kim ḳalur (KB, 3387) "Oğul kız dünyaya gelirse gemisi parçalanır; gemi parçalanınca su içinde kim diri kalır?"
- Evlat sahibinin yediği yemeğin zehire benzetilmesi:
  oġul ḳız atasın suyurḳaġu ol
  oġul ḳız atası yimi ***aġu*** *ol* (KB, 3388) "Oğul kız sahibi insan kusuruna bakmamalı, evlat sahibinin yediği zehirdir."
- Evlat sahibinin türlü bela, mihnet ve zahmet çekmesi (KB, 3582, 3583):
  oġul ḳız atası tü emgek körer
  bela miġnet *erse yaŋan teg yüḍer* (KB, 3391) "Oğul kız babası her türlü zahmete katlanır, bela ve mihnetleri de fil gibi yüklenir."
- Evlat sahibinin uykularının kaçması:
  kimiŋ boldı erse oġul ḳız kişi
  negü teg kelir *ol kişiniŋ usı* (KB 1165) "Bir kimsenin karısı ve oğlu-kızı varsa o adam nasıl rahat uyuyabilir."
- Evladın derdinin çok olması:
  oġul ḳız saḳınçı bu tüpsüz teŋiz
  oġul ḳız sarıġ ḳıldı ḳızġu meŋiz (KB, 1164) "Oğul-kız derdi dipsiz bir denizdir, oğul-kız al yanağı soldurur."
- Evladın vefasız olması:
  oġul ḳızda ötrü ata yir erin
  oġul ḳız ***atamaz atası atın*** (KB, 1166) "Oğul-kızdan dolayı baba daima eziyet çeker; fakat oğul-kız babasının adını dahi anmaz."
- Evlada gerekirse acımadan dayak atılması:
  ayama oġul ḳızḳa ***berge yitür***
  oġul ḳızḳa berge bilig ögretür (KB, 1494) "Gerekirse oğula-kıza acımadan dayak at, dayak oğula-kıza bilgi öğretir."

Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş'e nasihat verdiği XXI, Ay Toldı'nın hükümdar Kün Toğdı'ya vasiyet yazdığını söylediği XXIII ve hükümdar Kün Toğdı'nın Ögdülmiş'i çağırdığını söylediği XXIV. bapta Ögdülmiş'in ve Ay

Toldı'nın çocukla ilgili olumlu düşünceleri etrafında kullanıldığını tespit ettiğimiz hitap şekilleri şunlardır:

- **köz yaruḳı:** gözün nuru.
  yime yakşı aymış bu türk buyruḳı
  körür ***köz yaruḳı*** *oġul ḳız oḳı* (KB, 1163) "Bir Türk veziri de çok güzel söylemiş: Oğul-kız, hakikatte, gören gözün nurudur."

- **baġrım otı:** ciğerpare.
  munu men barır men ay ilig ḳutı
  turu ḳaldı oġlum bu ***baġrım otı*** **(**KB, 1482) "Ey devletli hükümdar, işte ben gidiyorum; oğlum, bu ciğerparem, burada kalıyor."

- **yurun:** parça (babasından bir parça).
  bu ay toldı oġlı ata ***yurn****ı ol*
  ata barsa ornı oġul ornı ol (KB, 1625) "Ay-Toldı'nın oğlu da babasından bir parçadır, baba giderse yerine oğlu kalır."

Bunların dışında Ögdülmiş'in Odgurmış'a ziyafet adabını söylediği LXV. bapta, çeşitli zamanlarda türlü ziyafetlerin yapıldığından bahsedilmektedir. Bu ziyafetlerin başında düğün gelirken ikinci sırada bir oğlun doğumu ve çocuğun erkekliğe ilk adımını attığı sünneti dolayısıyla yapılan eğlence yer almaktadır.

- Oğlun doğumu ve sünneti için ziyafet verilmesi:
  olarda birisi küḍenke aş ol
  ya sünnet aşı ya toġursa oġul (KB 4575) "Bunlardan biri düğün ziyafetidir, biri de ya bir oğlun doğumu ya sünneti dolayısıyla verilen ziyafettir."

Sonuç

Türklerin siyasi, sosyal, iktisadi görüşünü ortaya koyan ve kültür tarihini aydınlatan *Kutadgu Bilig*, İslami etki ile kaleme alınmış ilk eserdir. İslamiyet'in kabulü ile Türk diline çoğu din kavramı etrafında gelişen Arapça ve Farsça sözcükler nüfuz etmeye başlamıştır. Bu yazıda, merkeze evlilik kavramı alınıp bu kavram etrafında ilerleyen, bu kavramla ilişkili olan diğer kavramlar tespit edilerek evlilik sözcüğünün kavram haritası çizilmeye çalışılmıştır.

Kutadgu Bilig'de evlilik merkezinde yapılan bahislerin takip edilmesi sonucunda tespit edilen kavramlar şunlardır:

- Kavram alanı "evlenmek" fiili olan sözcükler: *evlik al-, ev ḳızı al-, kişi / kisi al-, ḳızıġ erke bir-, ḳızıġ evde (begsizin) tutma-, al-.*

- Kavram alanı "evlenilecek kız, kadın" olan sözcükler: *evlik, tişi, kisi, ev ḳızı, kelin ḳız, uruġ kesmegüke kisi, evçi.*
- Kavram alanı "erkek" olan sözcükler: *er, oġul, ınal, erkek.*
- Kavram alanı "çocuk" olan sözcükler: *yaġı, oyuġ, yavuz, cefa, köz yarukı, bağrım otı, yurun.*

Bir dilin söz varlığına bakılarak o dilin kültürünü, hayata bakışını, dünya görüşünü ortaya koymak mümkündür. Mevcut söz varlığında yer alan sözcükler, o dilin yazı dili olma sürecini ve eskiliğini belirleyen en önemli göstergelerdendir (Aksan, 1971, s. 253-261).

Kutadgu Bilig'de evlilik kavramı etrafında tespit edilen sözcüklere bakıldığında İslam dinini kabul eden o dönem toplumunun, evlilik olgusunu nasıl yorumladığı ortaya çıkmaktadır. *Kutadgu Bilig*'e göre aile kurumunun temelini kadınlar oluşturmakta olup bir yandan kadınlara saygı gösterilmesi gerektiği söylenirken öte yandan kadınların sürekli gözetim altında tutulması gereken, kendisine güven duyulmayan, her türlü zahmetin sebebi olarak görülen bir model şeklinde tanımlanması onları ikinci plana atmaktadır. Aynı şekilde çocuk, bir yandan sahip olunması gereken, neslin sürekliliğini sağlayan bir varlık olarak anlatılırken bir yandan da bütün dertlerin sebebi, insanların düşmanı olarak görülmektedir. Evlenecek erkekler hakkında ise karakter özellikleri ile ilgili müstakil olarak hiçbir bahse yer verilmezken erkeklere hitap şekillerinde onları öven türden sözcükler kullanılmaktadır.

Metinde dikkati çeken en önemli husus ise *evlen-* fiiline rastlanmamış olmasıdır. *Kutadgu Bilig*'de, "ev kurmak, ev açmak" anlamından yola çıkılarak türetilen *evlen-* fiili yerine "evlenilecek kız almak, el değmemiş/bekâr kız almak" anlamına karşılık gelen *evlik al-, ev ḳızı al-* vb. fiiller yer almaktadır. Bu kullanım bize, evliliğin "ev açmak, ev kurmak" değil de "kadın" üzerine inşa edilen fakat *al-* fiiline istinaden erkeğin baskın olduğu bir kurum olarak algılandığını göstermektedir.

Kutadgu Bilig'in söz varlığı farklı yönlerden incelendiğinde o dönemin yazı dili, toplumun dünya görüşünün algılanmasına katkı sağlayacak, çağdaş söz varlığı ile mukayese edildiğinde ise aradaki kültür geçişinin hangi evrede olduğunu takip etmek mümkün olacaktır.

Kısaltmalar

BK/D	Bilge Kağan Abidesi/Doğu yüzü
C	Cilt
H	Hicri

KB	Reşit Rahmeti Arat, *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
M	Miladi
S	Sayı
s.	Sayfa numarası
v	Varak

Kaynaklar

Aksan, D. (1971). "Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 253-261.

Aksan, D. (2004). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.

Arat, R. R. (1988). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Arat, R. R. (1977). "Kutadgu Bilig", *İslam Ansiklopedisi*, VI. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1038-1047.

Arat, R. R. (2007). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk.* İstanbul.

Atalay, B. (2006). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-İt-Türk (Çeviri),* I, II, III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (2006). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin),* IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1986). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk "Endeks",* IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Barutcu-Özönder, F. S. (2017). "Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* 2(1), s. 12-63.

Barutcu-Özönder, F. S. (2018). "Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig'in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Değeri", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* 3(2), s. 179-253.

Çağbayır, Y. (2017). *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Ötüken Türkçe Sözlük,* 1(2). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Çandarlıoğlu, G. (1966). "Türk Toplumunda Kadın", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2, 1(4), s. 22.

Dankoff, R., Kelly, J. (1982). *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk,* I. Harvard: Harvard University Printing Office.

Dankoff, R., Kelly, J. (1984). *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk,* II. Harvard: Harvard University Printing Office.

Dankoff, R., Kelly, J. (1985). *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk,* III. Harvard: Harvard University Printing Office.

Dilâçar, A. (2003). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, K., Sertkaya, O. F., Yüce, N. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Ercilasun, A. B. (2007). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Fiträt, R. (1925). "Qutadγu Bilig", *Ungarische Jahrbücher*, VI. Berlin-Leipzig, s. 154-158; *Maarif ve Okutguçı,* 1. Taşkent, s. 68-74.

Genç, R. (2002). "Karahanlılar Tarihi", *Türkler*, 4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Gökçe, M. (2008). "Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistan'ında Kadın", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(4), s. 231-240.

Işık, H. (2017). "İlk Türk Devletlerinde Kadının Konumu Üzerine", *Araştırma ve Deneyim Dergisi*, 2(2), s. 125-134.

Jaubert, A. (1825). "Notice d'un manuscrit turc en caractéres oigours envoyé par M. Dr Hammer á Abel Rémusat", *Journal Asiatique,* VI. Paris, s. 39-52, 78-95.

Kafesoğlu, İ. (1970). "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S 1'den ayrı basım, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Karahan, A. (1988). *Türk Kültürü ve Edebiyatı.* İstanbul.

Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin.* Ankara: Ankara Üniversitesi: Doktora Tezi, IX.

Köprülü, F. (1981). *Türk Edebiyatı Tarihi.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Pritsak, O. (1997). "Karahanlılar (840-1212)", *İslam Ansiklopedisi*, 6. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 251-273.

Özaydın, A. (2001). "Karahanlılar", *İslam Ansiklopedisi,* 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 404-412.

Radloff, W. (1890). *Das Kutadku Bilik, Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien*. St. Petersburg.

Sağol, G. (2006), "Türklerde Evliliğin Algılanışı -'Evlenme' Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle-", *Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlıya*. İstanbul: Simurg Yayınları, s. 661-684.

Şener, H. İ. (2002). "Karahanlılarda Dil ve Edebiyat", *Türkler,* 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 1498-1513.

Togan, A. Z. V. (1914). "Vostoçnıye rukopisi v Ferganskoy ob'lasti", Zapiski Vostoçnago Otdeleniya Russkago *Arĥeologiçeskago Obşçestva,* XXII, St. Petersburg, s. 312-313.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş.* İstanbul: Enderun Kitabevi.

Türk Dil Kurumu (1943). *Kutadgu Bilig, Fergana Nüshası, Tıpkıbasım*. İstanbul.

Türk Dil Kurumu (1943). *Kutadgu Bilig, Kahire Nüshası, Tıpkıbasım*. İstanbul.

Türk Dil Kurumu (1942). *Kutadgu Bilig, Viyana Nüshası, Tıpkıbasım*. İstanbul.

Vámbéry, Á. (1870). *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*. Innsbruck.

Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Kutadgu Bilig'de Semboller Üzerinden Budist Etki

Hacer TOKYÜREK*

Giriş

Siddharta 29 yaşına kadar sarayın tüm eğlence ve arzularına doymuş ve bir gün saraydan sıkılarak gerçek dünyaya çıkmış ve bu gerçek dünyada önce bir hasta, sonra bir yaşlı ve ölü görmüş ve hayatın gerçek ızdırabını anlamıştır. Fakat bu gezinin sonunda münzevi bir hayat yaşayan elinde sadaka tasıyla dolaşan bir keşiş görmüş ve hayatın mutluluğunun bu keşişten geçtiğini düşünmüş. Bir gün 29 yaşındayken eşini ve oğlunu bir gece yarısı terk etmiş, beyaz ve yıldırım gibi hızlı atına binerek arzu ve ihtiras sarayını terk etmiş ve kendisi ormana çekilerek ibadete ya da münzevi hayata başlamıştır. Burada geçirdiği 6 yıl onun çeşitli sınavlardan geçmesine neden olmuş ve en sonunda bodhi ağacının altında Mara ile olan mücadeleyi de kazanarak aydınlığa ulaşmıştır. Siddharta yani "tüm arzuları tamamlanmış" artık Buddha "uyanmış, aydınlanmış" olmuştur. Dolayısıyla tüm arzularından sıyrılmış ve hayatın gerçek mutluluğu olan "kurtuluş"u kazanmıştır. Onun için artık ne mutluluğun ne de üzüntünün, ne ölümün ne de doğumun bir önemi kalmıştır. Artı mutlak sükûneti elde etmiş ve dünyevi tüm arzularından vazgeçmiştir.

Budizm, MÖ 563-483/567-487 yılları arasında yaşadığı düşünülen Siddharta Gautama tarafından kurulduğu düşünülen bir din ya da felsefedir. Kurulduğu günden itibaren güçlü bir taraftara sahip olan Budizm, pek çok millet tarafından da benimsenmiştir ki bunlardan biri de Türklerdir. Türklerin ne zaman bu dini benimsedikleri tam olarak bilinmese de özellikle 9. yüzyılda Türkler arasında yayılımına hız vermiş, Moğolların da yükselmesiyle özellikle Uygurlar arasında bu din daha da yükselmiştir. Kimi Türk boylarının İslamiyet'i kabul etmesiyle İslamiyet ile Budizm aynı topraklarda yüzyıllar boyu birlikte yaşamıştır.

Bu bağlamda ilk İslami dönem eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı çevreye bakıldığında da görülecektir ki Karahanlı toprakları ya da Türkistan bölgesi pek çok dinin birlikte yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Karahanlılar 956 yılında kitleler hâlinde İslamiyet'i kabul etmekle birlikte bu coğrafyada Budist inanca mensup Uygurlar bulunmaktadır ve Budist Uygurlarla Müslüman Karluklar arasında bu dönemde ciddi mücadeleler yaşanmaktadır. Bu durumu DLT yazarı Kaşgarlı Mahmud gayet iyi ifade etmektedir. Bununla birlikte Karahanlı toplumu her ne kadar İslamiyet'i benimsemiş olsa da toplumun eski inançlarını hemen bir çırpıda bırakmasını beklemek mümkün

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri, *htokyurek@hotmail.com*, *hacertokyurek@erciyes.edu.tr*

gözükmemektedir. Dolayısıyla *Kutadgu Bilig* gibi bir eserde de eski inancın izlerini görmek mümkündür. Örneğin *"Her hastalığın bir ilacı ve çaresi vardır, bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur"* (KB, 3873) ifadesinde *kam* düşüncesi bulunur. *Kutadgu Bilig*'de kam inancının yanı sıra Budist düşüncenin de yer aldığı aşikârdır. Konuyla ilgili olarak Saadet Çağatay "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği" başlığında bir makale kaleme almıştır ve burada Odgurmış'ı Budist bir keşiş olarak değerlendirmektedir (Çağatay, 1967, s. 39-49) ki burada Çağatay son derece haklıdır. Yine Çağatay'ın diğer makalesi olan "Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş" adlı makalesinde Ögdülmiş'te az da olsa Budist özelliklerin görüldüğünü fakat buna rağmen Ögdülmiş'in daha çok İslami özellik taşıdığını belirtmiştir. Hatta Çağatay, Benzing'in yazmış olduğu mektuptan bahsedip Benzing'in Odgurmış'ı Budizm'le ve Buddha ile ilgili olabileceğini Ögdülmiş'in ise Hz. Muhammed ile ilişkili olduğunu belirttiğini söylemiştir. Yine İnalcık da *Kutadgu Bilig*'de özellikle devlet anlayışı hususunda Hint-İran kültürünün izlerini aramıştır (İnalcık, 1966, s. 259-271).

Bu çalışmada ise *Kutadgu Bilig*'de yer alan kimi sembolik ifadelerin Budizm ile ilgili olup olmadığı hususu karşılaştırmalı olarak tartışılacaktır.

1. Yedi Gezegen Düşüncesi ve Kün-togdı ve Ay-toldı

Gerek Budist Uygur metinlerinde ve gerekse *Kutadgu Bilig*'de yedi gezegen düşüncesi bulunmaktadır ve yedi gezegen *Kutadgu Bilig*'de ayrı bir bölüm olarak ele alınmaktadır. Genel olarak incelendiğinde bilinmektedir ki astronomi Vedik, Babil, Gereko-Babil, Grek ve İslami olarak dönemlere ayrılır. Budizm'de de yedi gezegen düşüncesi önemli yer tutar. Eski Uygur Türkçesi metni olan *Yėtiken sudur* metni de buna en güzel örneği teşkil eder. Budizm'de yedi gezegen olarak Güneş, Ay, Mars, Merkür, Jüpiter, Venüs ve Satürn gösterilir. Bu yedi gezegen aynı zamanda astrolojinin de temel gezegenleri ya da yıldızlarıdır. Burada her ne kadar Güneş ve Ay gezegen olmasa da eski astrolojik düşüncede Güneş ve Ay gezegenler arasında sayılır. Ayrıca Hint Vedik güneş sistemi Skr. *Sūya-siddhānta* Güneş, Ay, Mars, Merkür, Jüpiter, Venüs ve Satürn'ü içine alırken Uranüs, Neptün ve Plüton'u dışarıda bırakır (Thompson, s. 5). *Kutadgu Bilig*'de de *Zuhal* (Satürn), *Müşteri* (Jüpiter), *Merih* (Mars), *Güneş*, *Zühre* (Venüs), *Utarit* (Merkür) ve *Ay* yedi gezegen olarak gösterilir ve bu da Budist ya da Hint düşünce sistemi gezegenleriyle aynıdır. Bununla birlikte İslami edebiyatta de yedi gezegen sayılır ve bu yedi gezegen içinde yine Uranüs, Neptün ve Plüton yoktur. *Kutadgu Bilig*'de geçen bu yedi gezegenin İslami mi yoksa Budist etki sonucu olup olmadığını düşünmek gerekir. Fakat bilinmektedir ki Eski Uygurca astrolojik metinler geç döneme aittir.

Burada bizi ilgilendiren asıl konu Kün-togdı ve Ay-toldı adlı kahramanlardır.

1.1. Kün-togdı

Güneş bütün dinlerin ya da milletlerin ortak kültürüdür. Güneşi sadece bir kültüre indirgemek yanlış olur. Türk kültüründe de önemli bir yere sahip olan güneşi şamanların davulunda görmek mümkündür. Bununla birlikte Eski Uygur metinlerinde güneş önemli bir yer tutar. Fakat ne yazık ki Budist ya da Uygur metinlerinde görülen bu güneş sembolünü Türk kültürü içinde değerlendirmek yanlıştır. Uygur metinlerinde görülen güneşi içerdiği dine göre değerlendirmek daha doğru görülmektedir. Genel olarak bakıldığında *kün, kün teŋri* "güneş" olarak görülen güneş, Uygur metinlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu metinlerin Uygurların ya da Türklerin üzerinde önemli etkisinin olduğu aşikârdır. *Kutadgu Bilig* metnine de bakıldığında metnin asıl kahramanı olan hükümdar, *küntogdı* ismiyle anılmaktadır. Burada öncelikle güneş sembolünün Budizm'deki anlamına bakmak gerekecektir. Güneş, Skr. *cakra* ile simgelenir ve *cakra* "tekerlek" egemenliğin, korumanın ve yaratılışın erken dönem Hint güneş sembolüdür. Güneş sembolü, ilk olarak İndus vadisinin Harappan medeniyetinden çıkan kil mühürler üzerinde belirir. Cakra önceleri Vedik tanrılardan Vişnu'nun yerini tutmaktayken daha sonra Budizm ile farklı bir anlam kazanmış ve "evrensel hükümdar" olan Cakravarti'yi temsil etmiştir. "Tekerlek çeviren" anlamındaki Cakravarti, dharmacakra denilen "öğreti tekerleği"ni çevirmiştir. Dharmacakra için Tibetçe kullanılan terim ise "dönüşüm çarkı" ya da "ruhsal değişim" anlamına gelir ve Buddha'nın öğretileriyle ortaya çıkan hızlı değişimi ifade eder. Cakravarti'nin dönen silahı ise tüm engelleri ya da yanılsamaları kesme yeteneği olarak temsil edilir. Tekerlek merkez, tekerlek parmaklığı ve çerçeveden oluşur ve bunlar da ahlak, bilgelik ve yoğunlaşmayı simgeler. Tekerleğin merkezi, aklı merkezleyen ve dengeleyen etik disiplini temsil eder. Tekerleğin parmakları ise cehaletten kesilen bilgeliği ya da farkındalığı ifade eder. Tekerlek çerçevesi ise hem tekerleğin dönüşünü hem de düşünce yoğunlaşmasını temsil eder. Güneş ışınları gibi yayılan tekerlek parmakları, Buddhaların bin faaliyetini ve öğretilerini temsil eder. Sekiz parmaklı tekerlek Buddha'nın sekiz asil gerçeğini ve sekiz yönünü ifade eder (Beer, 2003, s. 14). Ayrıca Güneş egemenlik ilkesinin ya da kanunun sembolüdür ve Kṣatriya'nın iktidara yükselmesinin bir modeli olarak algılandığı için hükümdar krallığı içindeki kanunun kişileştirmesi olarak sembolik bir anlam taşır. Budist terimlerde de güneş, Buddha ve Dharma'nın düzenlenmesinde alegorik bir anlam taşır. Bu nedenle Buddha ve Güneş tanrısı Budizm'de birbirinin yerine kullanılır (Revire, 2017, s. 143). Güneş, halkın, kralların, hükûmetin ve otorite sahiplerinin babasını temsil eder. Güneşin olumlu etkisi cesaret, komuta yeteneği, şöhret, onur, canlılık, enerji, mutluluk, iyimserlik, başarı, sağlık, sevgi, iyi mizaç, saygı, zenginlik, hükümdarlık verir. Güneş, aslan, yaban domuzu, at ve yılan gibi tüm görkemli hayvanları temsil eder. Güneş, dağları ormanları, Śiva tapınaklarını, hükûmet binalarını ifade eder. Güneşin temsil ettiği taşlar altın, bakır ve yakuttur (Hindu Astrology and Insight, 2011, s. 9-11).

Kutadgu Bilig'e bakıldığında hükümdar *"İşte bak, ben de doğruluk ve kanunum, kanunun vasıfları bunlardır, dikkat et!"* (KB, 800), *"Bak, benim tabiatım yana yatmaz, doğrudur, eğer doğru eğrilirse kıyamet kopar"* (KB, 808), *"Ben işleri doğruluk ile hallederim, insanları bey ya da kul olarak ayırmam"* (KB, 811), *"Benim bu sertliğim, kaşlarımın çatıklığı ve asık suratım bana gelen zalimler içindir"* şeklinde örneklenebilir ve bu örnekler yukarıdaki Budist açıklamadan uzak değildir.

Peki, Küntogdı Budist midir? Bunu da sorgulamak gerekir. Küntogdı idealize edilmiş bir hükümdardan başkası değildir. Budist Uygurların ya da Türklerin en iyi bildikleri kahraman ise Cakravirti'den başkası değildir. Cakravarti hükümdar Budizm'de idealize edilmiş bir hükümdar olup tüm dünyaya hâkimiyet sağlamak isteyen ve kendi adaletini ve öğretisini yaymaya çalışan bir Budist bir kahramandır. Küntogdı'nın konuşmalarında İslami unsurlar bulunmakla birlikte Budist ifadeler de önemli yer tutar. Örneğin *"Erkek olan çoğu edebildiği hâlde az ile iktifa eder, böyle bir insan zahitlik mertebesine erişir"* (KB, 3442), *"Erkek o kimsedir ki bin arzusunu bulur ve ondan mertçe yüz çevirir"* (KB, 3444), *"Gelen dünya nimetlerine gönül bağlamaz, elinden gidenlere de içi sızlanıp yüzü buruşmaz"* (KB, 3446) gibi ifadelerle Küntogdı zahidin nasıl olması gerektiği konusunda öğüt verirken aslında akla Şakyamuni Buddha'yı da getirmiyor değildir. Çünkü Şakyamuni Buddha tüm hazinesini, sarayını, tüm heves ve arzusunu, ailesini en önemlisi en çok sevdiği oğlunu bırakarak ormana çekilmiş ve orada 6 yıl gibi uzun yıllar münzevi bir hayat yaşamıştır. Küntogdı'ya göre Odgurmış gerçek bir zahit değildir.

Yine Küntogdı Odgurmış'ın zahitliğini eleştirirken *"Mal dağıtmak cömertlik değildir, asıl cömert insan canını, tenini feda eden insandır"* ifadesini kullanır. Bu cümle *Altun Yaruk sudur X. Tegzinç*'te geçen aç pars ve prens hikâyesini hatırlatır. Aynı şeklide Küntogdı, Odgurmış'ı eleştirirken *"Namaz ve oruç, bunlar hep kendi menfaatin içindir, hep kendi menfaatini düşünen insan hodkâm olur"* (KB, 3243) ve *"İnsanların iyisi kendi menfaatini bırakıp zahmet yüklenerek zahmet yüklenerek başkalarının faydasını isteyen insandır"* (KB, 3245) ifadesini kullanır. Bu ilk cümle Hinayana mezhebini ifade ederken ikinci cümle ise Mahayana mezhebiyle bağlantılıdır.

Bununla birlikte idealize edilen bu hükümdar *"Sözlerini burada kesti, hazinelerini açtı, fakir fukaraya çok mal dağıttı"* (KB, 1034), *"Belki ona faydası olur diye düşündü ve fakirlere sadaka olarak çok eşya ve mal dağıttı"* (KB, 1112) örnekler görüldüğü gibi tam bir Budist'in yapabileceği davranışı uygular. Budizm'de en önemli ibadetlerden biri sadakadır. Eski Uygur metinlerinden olan Xuanzang Biyografisi'nde Xuanzang gittiği yerlerdeki hükümdarlara hazinelerini dağıtmaları konusunda öğütlerde bulunur ve bu hükümdarlar da tüm hazinelerini Budist rahiplere ve halka dağıtır.

Yine *Kutadgu Bilig*'de *"Beyler aslana benzer, hiddetlendirirsen başını koparırlar, ey parlak bilgili"* (KB, 784), *"Bir de güneşin burcu sabittir, bu sabit dediğim temeli sağlam olduğu içindir"* (KB, 833), *"Güneşin burcu aslandır ve bu burç yerinden kımıldamaz, yerinden kımıldamadığı için de evi bozulmaz"* (KB, 834) ifadeleri bulunur. Hükümdarı aslana benzetmek genel pek çok kültürde olmasıyla birlikte konuya astrolojik yaklaşıldığında Güneş her zaman aslan burcundadır. Bu durum da Budizm ile ilgili olarak düşünülebilir.

1.1.1. Küg-Togdı'nın Tahtı

Kün-Togdı'nın tahtına bakıldığında onun üç ayaklı olduğu görülür. Küntogdı bu üç ayaklı tahtı *"Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez; her üçü düz durdukça taht sallanmaz"* (KB, 802) şeklinde açıklar. Burada üç ayaklı taht bir semboldür ve *Kutadgu Bilig*'e göre hüküm verme, cezalandırma ve adaleti sağlama şeklinde açıklanabilir. A. Bombaci bu üç ayaklı tahtı Yunan mitolojisindeki Titan Kadın Themis'in tahtına benzetmektedir. Bu duruma Kafesoğlu karşı çıkmakta ve üç ayaklı tahtı Eski İran'da da görmek mümkün olduğunu belirtmiştir (Kafesoğlu, 2014, s. 41). Kafesoğlu'nun düşüncesine biz de katılıyoruz. Çünkü Yunan mitolojisindeki tanrıça Themis kadın figürüdür ve *Kutadgu Bilig*'de kadına karşı bakış açısı ortadadır.

Bütün bu açıklama ile birlikte ise Budizm'de de üç ayaklı taht yaygın olarak bilinir. Yukarıda da belirtildiği üzere güneş ya da çakra "tekerlek" Eski Hint'te egemenliğin, korumanın ve yaratılışın simgesi olarak kabul edilir. Üç ayaklı oturak ya da tabure Eski Hint'te Harappan döneminde görülmektedir (Pathak, 2015, s. 577). Budizm'de Buddha, üç ayaklı bir taht üzerinde oturur ve bu taht gücü, kararlılığı ve ihtişamı simgeler. Bununla birlikte üç ayaklı taht gökyüzünü, yeryüzünü ve yeraltını temsil eder. Böylece Budist kozmoloji ortaya konmuş olur ve Buddha da bu üç alana da hâkim olduğunu işaret eder. Bununla birlikte taht merkez düşüncesini ifade eder. Sembolik olarak bakıldığında tahtın dünyanın merkezinde olduğu düşünülür. Merkezde olan sabittir ve sağa sola yalpalamaz. Dolayısıyla Küntogdı da tahtının sağlam durduğunu ifade eder. Bu onun kararlılığını gösterir. Aynı şekilde Güneş de sabittir. O hiçbir şekilde kararsız hareket etmez. Üç ayaklı sağlam taht, Buddha'nın duruşunun sağlamlığını ifade eder.

1.1.2. Kün-togdı'nın Bıçağı

Kutadgu Bilig'de *Elinde büyük bir bıçak tutuyordu, solunda bir acı ot ve sağında şeker bulunuyordu* (KB, 772), *Ey becerikli insan, elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir alettir* (KB, 810) örneklerinde görüldüğü üzere Kün-togdı'nın bir elinde bıçak vardır ve hükümdar bu bıçakla adaletsizliği ortadan kaldırdığını ve her şeyi bıçak gibi kestiğini ifade eder. Budizm'de bıçak cehalet bağlarını kesmek anlamıyla birlikte yargıyı ifade eder. Budist bıçak "samsara" döngüsünün kesilmesini, bağların kesilmesini, yargıyı, canlının karmik eğilimlerinin

kesilmesini ifade eder (Beer, 2003, s. 128). Bununla birlikte Themis'in elinde de adaleti sağladığı kılıcı vardır ama yukarıda da belirttiğimiz üzere *Kutadgu Bilig* yazarının kadına olan tavrından dolayı adalet sağlayıcı olarak kadını görmesi pek mümkün gözükmemektedir.

1.2. Ay-toldı

Ay da güneş gibi pek çok kültürde önemli bir yere sahiptir. Aynı şekilde Türk kültüründe de oldukça önemli bir yere sahiptir ve yine Şamanların pek çok eşyasında ay figürünü görmek mümkündür. Ay, pek çok kültürde kadınla eş değer tutulmakla birlikte Budizm'de de kadınla eş tutulur. Bunun için en güzel örnek Sekiz Yükmek'te geçer. "*altın yagız yėr kararıg tėtir ... ay teŋri kararıg tėtir ... suv kararıg tėtir ... tişi kararıg tėtir* (Oda, s. 318-321) Altta yağız yer karanlıktır… ay karanlıktır… su karanlıktır … kadın karanlıktır". Burada görüldüğü üzere yeryüzü, su ve kadın ay ile bağlantılıdır ve bunların tamamı karanlık olarak yani ışığın zıddı olarak kabul edilir (Ay ile ilgili geniş bilgi için bk. Eliade, 2005, s. 187-223). Bütün bunlarla birlikte ay, ölümü ve yeniden doğuşu simgeler. Her ölüm bir yeniden doğuşu ya da tam tersi her yeniden doğuş bir yeniden ölümü ifade eder. Bu da en kısa anlamıyla "samsara" döngüsünü ifade etmekle birlikte ayın soma ile ya da "amrita" ile olan ilişkisini de ortaya koyar. Soma ölümsüzlük içkisini temsil eder ve ölümsüzlük içkisi yeniden doğuşu ve yeniden ölüşü ya da yeniden ölüşü ve doğuşu belirtir. Bu süreç sürekli devam eder ve belki kim bilir tekrar tekrar doğuş ya da ölüş ölümsüzlük olarak algılanmıştır.

Aytoldı'nın isminin Ay-toldı olması tesadüfi değildir. Çünkü Ay-toldı dolunayı ifade eder. Dolunay, ayın 14 ve 15. gününü ifade eder. Buddha dolunayda doğar, dolunayda aydınlanır ve dolunayda "parinirvana"ya girer yani ölür. Ayrıca Buddha'nın temiz doğası dolunay gibi saflaştırılmış ve parlak olarak gösterilir (SH, 24b). Ayrıca Budizm'de dolunay, bilgeliği veya anlayışı temsil eder (SH, 282a). Ay ışığı Śākyamuni Buddha'yı temsil eder (SH, 29a). Ay, dolunay olduğunda merhamet ve aydınlanmayı yani Buddha'yı ifade etmekle birlikte yarım ayı temsil eden rüzgâr da kara bulutları dağıtan ya da aydınlanmayı sağlayan olarak gösterilir (SH, 43a). Śākyamuni Buddha'nın önceki inkarnasyonudur (SH, 156b). Buddha'nın *ay-sevgisi samādhi*'si insanları sevgi ve nefret endişesinden kurtaran bir uygulamadır (SH, 156a). Ay, Buddha'nın üç vücudunu temsil eder ve Buddha ışığı, Buddha doğruluğu ve Buddha bilgeliği ayın özelliği olarak gösterilir (SH, 7a). Bu bilgiler ışığında Aytoldı'ya bakıldığında görülecektir ki Aytoldı da oldukça bilge bir kimliğe sahiptir. Aytoldı özelliklerini sıralarken *"Ay doğarken önce çok küçük doğar, sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir"* (KB, 731), *"Büyüyüp dolunay hâline gelince dünyaya ışık saçar ve dünya halkı onun aydınlığından faydalanır"* (KB, 732) örneklerini verir. Ayın, dolunay olması zulmeti yırtması anlamındadır ve zulmet de cehaleti ifade eder.

Ay, ayrıca Hint tanrılarından olan Tanrı Śiva'nın başındaki figürdür (SH, 200a). Bu açıklama oldukça önemlidir. Çünkü tanrı Śiva'nın en önemli özelliği onun hem dünyayı yıkması hem de onarmasıdır (Tokyürek, 2019, s. 404). Ay-toldı'nın Kün-togdı'ya cevaplarında kendi meziyetlerini anlatırken *"bu ay hangi eve girerse, oradan çabuk çıkar; çabuk çıkabilmek için de yattığı yeri yıkar"* (KB, 745) ifadesini kullanır.

Ay-toldı'nın kişiliğine bakıldığında da Budist etkiyi görmek mümkündür. Bunlardan ilki yokluk düşüncesidir. *"Benim de tabiatım bunun gibidir, bazen var, bazen de yok olurum"* (KB, 735) örneğine bakıldığında Budizm'in en temel kuralı olan varlık yokluk düşüncesiyle karşılaşılır. Budizm'e göre her şey bir yanılsamadır ve bu görülen hiçbir şey gerçek değildir. Dolayısıyla canlılar bir serap içerisindedir.

Aytoldı'nın Budizm kokan en çarpıcı cümleleri arasında *"Ölecek olduktan sonra sanki niye doğdum, ağlayacak olduktan sonra sanki niye güldüm"* (KB, 1136), *"Dünya zevkleri ile oyalanarak gaflet edenler, ölüm yakalayınca uyanırlar, fakat ellerinden bir şey gelmez"* (KB, 1142) ifadeleri sayılabilir. Budizm'e göre ne mutluluğun ne de üzüntünün anlamı vardır, her mutluluğun sonu üzüntü, her üzüntünün sonu ise mutluluktur. Dolayısıyla hiçbir şeye üzülmeye gerek yoktur ya da hiçbir şeye sevinmeye gerek yoktur. Çünkü her şey sonludur. Bu da mutlak sükûneti beraberinde getirir. Aytoldı insanın ölüm esnasında uyanmanın faydasız olduğunu belirtmesi de önemlidir. Çünkü ölüm esnasındaki uyanışın kimseye bir fayda sağlamadığı ortadadır, çünkü bu uyanmanın "samsara" döngüsüne hiçbir katkısı yoktur.

Açgözlülük ve hırs Budizm'in en büyük günahlarından biridir ve *Kutadgu Bilig* de açgözlü olunmamasını her fırsatta öğütler. Buna *"Aç gözlülük ile dünya malını topladım, mal kalıyor, ben ise bugün her şeyi bırakıp yokluk içinde gidiyorum"* (KB, 1119), *"Çok mal açgözlüyü doyurmaz, ecel gelince pişman olur, fakat artık işini yolunu koyamaz"* (KB, 1143) örnekleri gösterilebilir.

Budizm'de en büyük günahlardan biri ihtirastır ve Skr. *kleśa* olarak gösterilir. Elbette ihtiraslar çeşitlilik arz etmekle birlikte bunlardan biri de bedensel ihtiraslardır. Aytoldı bu bedensel arzu ve heveslerden kurtulmak gerektiğini *"Vücut arzusuna tabi olan insan nefsinin esiridir. Onun esiri olma, olursan da kendini kurtarmaya bak"* (KB, 1438), *"Bu dünya için kendini ateşe atma, vücuttan öcünü al, nefsin boynunu kopar"* (KB, 1375) cümleleriyle belirtir.

2. Odgurmış

Budizm'de uyanmak ve uyandırmak temel kurallardan biridir. *Buddha* kelimesi "uyanmak, düşünmek" anlamındaki *budh* kökünden gelir ve Skr. *Buddha-bhūma* "Buddha alanı" Eski Uygurcada *odunmışlarnıŋ orunı* (BT13, 28_{37-}

38) "uyanmışların yeri" olarak gösterilir. Buddha ya da Buddha-bhūma "uyanmış, aydınlanmış" olarak gösterilir ve bu uyanma dinsel uyanmadır. Buddha hem bedenini hem de zihnini söndürerek Nirvana'ya giren kişidir. Mahayana öğretisine göre Buddha olmak dünyevi arzuları ve arzuları yok etmek, zor ve övülmeye değer uygulamaları yapmaktır. Buddha bütün olayları doğru gören ve bütün varlıkları ızdıraptan kurtaran kişidir (Tokyürek, 2019, s. 410-411).

Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın adı bu konuda anlamlıdır. *Od(ı)-gur-mış* ifadesi "uyandırmış" anlamındadır. Buddha ve Bodhisattva'nın en temel görevi önce kendisinin uyanması sonrasında da tüm canlıların uyanmasını sağlamaktır. Mahayana öğretisinde Bodhisattva, son canlı kurtuluncaya kadar Nirvana'ya girmeyi kesinlikle reddeder. Böylece *Kutadgu Bilig*'de Odgurmış'ın görevi canlıları uyandırmaktır. Odgurmış *"Ey hükümdar, uyan! Ölümü unutma, şüphe etme, o çok kısa bir zamanda sana da gelecektir"* (KB, 5408) diyerek hükümdarı uyarmıştır. Bununla birlikte Odgurmış'a bakıldığı zaman tam bir Hinayana mezhebine uygun bir yapısı vardır. Çünkü kendisi tek başına dağa uzaklaşmış ve hiçbir canlı ile bağlantısı olmayan ve bu canlılara da fayda sağlayan bir yanı da yoktur. *"Çünkü dinimin selametini ve kendi menfaatimi bunda gördüm"* (KB, 3338), *"İnsan bütün bu halka kapısını kapatmayınca yaratan tanrıya ibadet edemez"* (KB, 3341), *"İnsanlardan ayrı yaşıyorsam, buna mukabil boş söz de sarf etmiyorum ve dedikodu yapmıyorum"* (KB, 3348), *"Her ne kadar benden halka fayda yok ise de onlar benden zarar da göremezler"* (KB, 3352) örnekleri incelendiğinde tüm halktan uzaklaşıp hiçbir canlıya fayda sağlamayan ve sadece kendi kurtuluşu için uğraşan kişiyi Mahayana mezhebi ağır bir şekilde eleştirir. Zaten bu düşünce sistemi de Hinahaya mezhebine uygundur.

Odgurmış *"Ben ölümsüz bir hayat isterim, ihtiyarlığı olmayan bir gençlik dilerim"* (KB, 3756), *"Sen beni daima sıhhat içinde ve sağ tut, zenginleştir ve hiçbir vakit fakir ve malsız bırakma"* (KB, 3757) cümlelerinde dört önemli şeyi ister. Bunlardan ilki ölümsüzlük, ikincisi gençlik, üçüncüsü sağlık, dördüncüsü zenginliktir. Bu durum Şakyamuni Buddha'nın dış dünyada karşılaştığı dört şeyin zıddıdır. Şakyamuni dış dünyada ölmüş bir adam, ihtiyar bir adam, hasta bir adam ve dilenci görmüş ve hayatın ızdırabını anlamıştı. Dolayısıyla burada Odgurmış Buddha'nın kimliğine bürünür.

Budizm'in en temel kuralı "ben" yani "ego" düşüncesini ortadan kaldırmaktır. Aytoldı da "Sen meniden türemişsin, 'ben' deme, sen 'ben' dersen bak, işte değerin." (KB, 5413), "Ben' diyerek göklere yükselmek isteyenin benliği kalmadı, silahlı ordular ona karşı kâr etmedi." (KB, 4830) diyerek "ben" düşüncesinden kurtulmak gerektiğini ifade eder.

Budist keşişlere bakıldığında tüm dünyadan elini eteğini çekmiş, arzu ve heveslerden arınmış, benlik düşüncesinden kurtulmuş, kendisini kurtuluşa adamış insanlar olarak görmek mümkündür. Odgurmış "uyanmış" olmayı *"Biri dağda*

koşar, evi mağaradır, onun yediği ot kökü, içtiği yağmur suyudur" (KB, 6155), *"Biri çullara bürünmüş, biri gözünden yaş dökerek diyar diyar dolaşır"* (KB, 6257), *"Biri yemek yemez, kendini zayıflatır, biri gece yatmaz, ayakta durur"* (KB, 6158), *"Uyanmış insanlar böyle yaşarlar, gafillerin gafili biz ise uykuya dalmışız"* (KB, 6159) cümleleriyle ifade eder ve onun bu düşüncesi tam bir Budist keşişin tanımıdır.

"İnsan ibadette zevk bulabilmek için hevesin kafasını iyice ezmelidir" (KB, 3342), *"Takva sahibi insan ne der dinle, nefsine kapılan kimse din işini tam yapamaz"* (KB, 3343), *"Din hevesin ve nefsin en büyük düşmanıdır, bu ikisi ibadet etmek isteyen kulu yolundan şaşırtır"* (KB, 3344), *"Nefsine kapılırsa insan onun esiri olur, tenin arzusuna uyarsam, beni kul eder"* (KB, 3345), *"Hevesin tesirinde kalma, akıl ile karar ver, ten başkaldırırsa bilgi ile hâkim ol"* (KB, 3346) örneklerine bakıldığında da Odgurmış'ın arzu ve hevese karşı bakış açısını görmek mümkündür. Yukarıda da belirtildiği üzere Budizm zaten arzu ve hevese karşıdır.

Budizm dünyaya, bedene karşı oldukça serttir. Bu yüzden bedeni ve dünyayı terk etme esastır. Odgurmış'ın söylemleri de bunun üzerinedir. *"Bu dünya bir düşmandır, vücut ise başka bir düşmandır, bu iki düşmanın ağı her tarafa yayılmıştır"* (KB, 3589), *"Bunlar arasında en sert ve kötü düşman vücuttur, en çok gürültü de ondan çıkar"* (KB, 3591), *"Bana vücudum ızdırap ve zahmet çektirir, bazen güldürür, fakat bazen de güldürür"* (KB, 3597), *"O bir arzusuna kavuşursa bir başkasını ister, onu da bulursa artık insana tamamen hâkim olur"* (KB, 3597), *"Hava ve hevese galip gelerek nefsine hâkim olmuş insan ne der dinle"* (KB, 3639), *"Ey büyük bilgi sahibi vücudun esiri olma, vücut seni esir ederse, fidye olarak dinini ister"* (KB, 3640), *"Bu dünya ile ilgimi kestim ve bütün dilek ve arzuları üzerimden attım, artık dileğim kalmadı, işte bu kadar"* (KB, 4732) örneklerinin tamamı Budist söyle üzerine bina edilmiştir.

Budizm'de mal yerilir, fakirlik övülür. Aynı şekilde *Kutadgu Bilig*'de de mal yerilir fakirlik övülür. *"Tek başına ağır zahmetlere katlandın, aç ve çıplak yaşıyorsun, dermansız bir hâldesin"* (KB, 3328), *"Tanrı herhangi bir kulunu seçerse, ona dünya malını vermez, bu suretle onun yolunu temizler"* (KB, 3524), *"İnsan zenginleşirse aşağılık olur, alçak gönüllülük ancak fakirlik ile mümkündür"* (KB, 3527), *"Çıplak doğmuş olan insan çıplak gidecektir, dünya malını toplamak neye yarar, tekrar bırakılacak olduktan sonra"* (KB, 3528), *"Takva sahibi ve uyanmış olan insan ne der, dinle, uzak dur, bu dünya malının sana zararı dokunur"* (KB, 3552) cümleleri buna en güzel örneklerdir.

Budizm'de Bodhisattva'nın görevi "samsara" döngüsündeki tüm canlılar kurtuluncaya kadar canlılar için mücadele eder. Bunlardan biri de canlılar için dua etmektir. Buna Eski Uygurcada *buyan evirmek* denilmektedir ve oldukça önemli ibadetlerden biridir. *Kutadgu Bilig*'de de buna en güzel örnek *"Bizden daha gafil*

kim olabilir, günahı biz işleriz. O ise bizim için dua eder" (KB, 5837) cümlesidir.

2.1. Odgurmış'ın Sadaka Tası ve Asası

Śakyamuni Buddha aydınlanmaya başladıktan kısa bir süre sonra, dört yöndeki dört Büyük Koruyucu Kral, kendisine en güzel kıymetli taşlardan ve sıradan taştan yapılmış basit bir sadaka tası sunar. Fakat Śakyamuni Buddha'nın basit olan sadaka tasını kabul ettiği ya da diğer kıymetli tasların da mucizevi şekilde birleştiği ve basit olan sadaka tasının içine girdiği belirtilir. Budizm'in en önemli sembolik unsurlarından biri de sadaka tasıdır. Budist cemaate mensup bir kişiye verilen ilk araçlardan biri sadaka tasıdır. Bir Budist rahibin geleneksel sadaka tası, Buddha alanının en yüksek Buddha'nın başındaki yumru gibi şekillenmiştir. Sadaka tası oturmuş Buddhaların ve müritlerin sol bilge elinde tutulur. Sol el, meditasyon hareketlerinde sıklıkla kullanılan bir eldir ve sadaka tası ile birlikte vazgeçmeyi ve boşluk meditasyon duruşunu ifade eder. Bununla birlikte Budist rahibin demir asası "arhat" Buddha'nın rahipleri tarafından sağ elde tutulur. Bu asanın üç işlevi vardır. Bunların ilki baston olarak kullanılmasıdır, ikincisi asanın metalik gürültüsü dilenme yolundaki yılan ve küçük canlıları kaçırmasıdır, üçüncüsü ise insanları Budist keşişin dilenme yoluna çağrısıdır. Bir rahip sessizlik yemini etmiştir ve bir kadına gözlerini kaldırıp bakamaz. Bu yüzden insanlar asanın tıkırtısına gelir ve sadaka tasına koyacaklarını koyarlar (Beer, 2003, s. 182-185). *Kutadgu Bilig*'de de Odgurmış öldüğü zaman sadece bir çanak ve asa bırakmıştır. *"Kalkıp kardeşinden yadigâr kalan çanak ile değneği alıp hükümdarın önüne koydu"* (KB, 6322) cümlesi buna örnektir.

2.2. Dağ ve Mağara

Dağ ve mağara kültürü tüm dinlerde ve kültürlerde bulunmaktadır. Özellikle dağ kültürü gerek doğu dinlerinde ve gerekse Semitik dinlerde önemli yer tutar. Örneğin İslamiyet'te Hz. Peygamber Tanrı'ya ibadet etmek için Nur Dağı'ndaki Hira mağarasına kapanır ve orada tefekkür eder. Hz. Musa'nın 10 emri aldığı yer Sina Dağı'dır. Hint felsefesinde ise gelenek olarak keşiş olmak isteyen insanlar 29 yaşında evlerini terk ederler ve bir ormana sığınırlar ve burada erginliğe ulaşmayı amaç edinirler. Şakyamuni de gerçeği aramak için 29 yaşında evini terk eder ve ormanda 6 yıllık bir serüven yaşar, çeşitli cemaatlerin uygulamalarını yapar ve oralarda aydınlanmayı ya da kurtuluşu elde etmeye çalışır. Fakat bu toplulukların hiçbiri onun aydınlığa ulaşmasını sağlamaz. Kendisi ne zaman bu topluluklardan ayrılıp kendi başına kalınca aydınlığa ulaşır. Dağ kültürü merkez düşüncesini de simgeler ve merkez kâinatın merkezi olarak görülür. Mağara ise anne karnına dönüş ya da tanrıya en yakın yerlerden biridir. Dolayısıyla Budist inanışta tapınaklar dağlık yerlere ve kimsenin kolay kolay ulaşamayacağı yerlere yapılır.

Kutadgu Bilig'de metin boyunca Odgurmış'ın dağda ve mağarada

yaşamasından bahsedilmiş ve onun halkın arasına katılması için öğütler verilmiştir. *"Fakat o bu dünyadan yüzünü çevirdi; kalkıp dağa çıktı, dünya endişelerini gönlünden uzaklaştırdı"* (KB, 3148), *"Sen yakın akraba ve kardeşlerinden uzaklaşmışsın; köy, kasaba ve şehir halkıdan yüz çevirmişsin"* (KB, 3203), *"İbadet etmek için kalkıp tek başına dağa çıkmışsın, fakat bu ibadet çok uzun sürmüş"* (KB, 3204), *"Kul adı bundan dolayı kula unvan oldu, o dağa çekilip gece gündüz ibadet etmeli"* (KB, 3245), *"Kendim dünyadan kaçarak buraya geldim, tekrar oraya nasıl giderim"* (KB, 3357), *"Sen bu zahid adını istediğin için adın zahid oldu ve kendin de dağlara çekildin"* (KB, 3915), *"Mağarada yaşayan merhametli ve takva sahibi insan ne der, dinle"* (KB, 3915), *"Odgurmış oradan ayrılıp dağlara doğru gitti, kardeşi elini öptü ve bir müddet beraber yürüdüler"* (KB, 5446) örnekleri bu konuda verilebilir.

3. Dünya Zindanı, Çamur

Samsara, ızdırap ve aldanma dünyasındaki sıradan insanların çektiği doğum ölüm döngüsü olarak tanımlanmaktadır. Hindistan'da ilk olarak Upaniśatlar Dönemi'nde görülen teori daha sonra Budizm'de de kendini gösterir. Sıradan insanların üç dünyadaki yani arzu dünyası, şekil dünyası ve şekilsizlik dünyasındaki ve altı hayat biçimindeki canlıların sınırsız doğum ölüm döngüsü içinde olmalarını ifade eder. Budist düşüncenin esası, varlıkları ızdırap ve aldanmaların dünyasındaki doğum ölüm döngüsünün tekrarından kurtarmaktır. Yani asıl amaç canlıları Vimokśa'ya ya da kurtuluşa ulaştırmaktır. Budist düşünce, varlıkları hem bu döngüden hem de altı yoldan birinde doğmaktan kurtarmayı amaçlamıştır. Varlıkların bu döngü içerisinde sürekli dönüp durmalarının nedeni ise arzu ve cehaletleridir. Canlıların özgürlüğe kavuşabilmeleri ve aydınlığa ulaşabilmeleri için bu arzu ve cehaletlerinden kurtulmaları gerekmektedir (Tokyürek, 2019, s. 445-446). Eski Uygur Budist metinlerinde "samsara" *tınl(ı)glarıg taşgaru üntürti sansarlıg kök titigdin tėp* (Uzunkaya, 2017, s. 236) Canlıları yeşil çamurdan dışarı çıkardı diye örneğinde olduğu gibi bazen bir çamura*, bususlug taloy* (AY, 639$_{19}$) "kaygı denizi"*, tugmaklıg ölmeklig iglemek karımak ölmeklig busuş kadgulug suv* (AY, 112$_{10\text{-}12}$) "doğumlu, ölümlü, hastalıklı, yaşlı, ölümlü, kaygılı su"*, tüpsüz kıdıgsız emgeklig taloy ügüz* (AY, 582$_{15\text{-}16}$) "dipsiz kıyısız ızdıraplı deniz"*, yėrtinçüdeki taloy ügüz tegzinçin (*TTVI, 218-219) "yeryüzündeki deniz girdabı" (Tokyürek, 2019, s. 447-448) örneklerinde olduğu gibi kaygı denizine ve doğum, ölüm, hastalık ve yaşlılık ızdırabıyla dolu samsara döngüsüne benzetmektedir.

Kutadgu Bilig'de Küntogdı, Ögdülmiş'e *"Bu dünya bir zindandır, ona gönül bağlama, sen yüksek saray ve ülke iste, huzur ve sükûna kavuş"* (KB, 3084), *"Bu dünya cefakârdır, sen de ona cefa et, ona ne kadar cefa edersen, o da sana o kadar ram olur"* (KB, 3088), *"Ey yoldan azmış, başı dönmüş adam, bu dünyaya hiç gönül verme, onun gibi bataklıktır"* (KB, 3089), *"Kendini yukarı çek, bataklıktan kurtul; ibadet ile kulluk vazifelerini yerine getir"* (KB, 3090)

şeklinde cevap verir. Bu da bu dünyayı "samsara" döngüsündeki gibi bataklığa ızdırap denizine benzettiğini gösterir. Aynı şekil de Odgurmış da bu dünyayı *"İkincisi bu cefacı dünyanın bana da cefa edeceğini bildiğim için ben ondan evvel davranıp ona cefa ettim"* (KB, 3740), *"Olanım bana yeter, bundan fazlası lüzumsuzdur, ey tamahkâr, bu dünyanın dibi kurutulması imkânsız bir bataklıktır"* (KB, 3795), *"Bu dünya işi sağlam bir tuzaktır, tuzağa düşme, seni sımsıkı yakalar"* (KB, 4824), *"Bu dünya bir düşmandır, nefsin ise başka bir düşmandır, bu iki düşmanın her yerde tuzağı hazırdır"* (KB, 5322) şeklinde görür.

Sonuç

İslami dönem edebiyatının önemli eserlerinden olan *Kutadgu Bilig* her ne kadar İslami etkiyle yazılmış olsa da gerek kullanılan sembolik ifadelerde ve gerekse diyaloglarda Budist etkiyi görmek mümkündür.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig II Metin*. Ankara: TDK yayınları.

Beer, R. (2003). *The Handbook of Tibetan Buddhist Symbols*. Chicago: Serindia Publication.

Burnouf, E. (2010). *Introduction to the History of Indian Buddhism*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Buswell, R. E. (2003). *Encyclopedia of Buddhism*, Vol. 1-2. New York: Macmillan Reference.

Buswell R. E. & Lopez, D. S. (2013). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Çağatay, S. (1968). "*Kutadgu Bilig*'de Odgurmış'ın Kişiliği", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 15, s. 39-49.

Çağatay, S. (1970). "*Kutadgu Bilig*'de Ögdülmiş", *Türk Kültürü*, 98, s. 27-43.

Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I-II-III*, (Çev. Ali Berktay). İstanbul: Kabalcı Yay.

İnalcık, H. (1966). "*Kutadgu Bilig*'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, s. 259-271.

Kafesoğlu, İ. (1970). "*Kutadgu Bilig* ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1, Ekim, s. 1-38.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Revire, N. (2017). "Solar Symbolism in Early Buddhist Literature", *Berliner Indologische Studien Berlin Indological Studies*, 23, (Ed. Gerd J.R. Mevissen and Jürgen Neuss), Weidler Buchverlag.

Soothill, W. E. & Hodous, L. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul.

The Encyclopedia of Religion (1987). Mircea Eliade editor in chief, 1-16 volume, Newyork: Macmillan Publishing Company.

Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.



Şekil 1:
https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=1161377001&objectId=225512&partId=1 13.08.2019
British Museum'daki Buddha heykelinin Gautama Buddha'ya değil de Maitreya Buddha ait olduğu belirtilmiştir.

Kutadgu Bilig'de Doğadan İnsana Aktarım Metaforları (Hayvanlar)

Funda TOPRAK*

Metafor, genel olarak bir kavramın, iki kavram arasındaki benzerlik ve bağdan yola çıkarak zihinde haritalanıp aktarılması olarak tanımlanır. Metaforlaşma sürecinde karşılaştırma ve benzetmeden yararlanılmaktadır. Metaforlar düşünce dünyasının sözcüğü genişletme yoluyla yaptığı aktarımlardır. Sözcükler gerçek anlamlarından uzaklaşırken metafora yaklaşırlar ve aslında daha da güçlenirler. Sözcüğün metafor olarak çeşitli biçimlerde kullanımı bize sözcüğün eskiliğini ve işlenmişliğini de göstermektedir. Metaforlarla kültürün sıkı ilişkisi vardır. Bir milletin sahip olduğu kültürel kodları metaforlardan yola çıkarak tespit edebiliriz. Kültürel kodların ve düşünce sisteminin somutlaştırılması için başvurulan temel yollardan biridir metafor. Metaforlarda doğa ile ilgili ögeler insana ya da tam tersi insanla ilgili ögeler doğaya aktarılabilir. Bu tür metaforlar kültürlerde insanın doğa ile kurduğu ilişkinin ipuçlarını verir.

Ayık'ın Schritt'ten alıntılayarak verdiği bilgide "Nietzsche, dilin tam anlamıyla bir retorik olduğunu, Platonun dediğinin aksine epistemeyi (doğru bilgiyi) değil dogmayı (sanıyı) taşıdığını söyler. Ona göre dil, baştan beri anlama ilişkin mütekabiliyet teorisi ve referans teorisi ile egemen güçler elinde bir illüzyon aracı olarak kullanılmıştır. Aslında kelimelerle şeyler arasında kapatılamaz bir gedik vardır. İnsanın dille yaptığı şey, bir başka dünya yaratmak; bizi, 'şeylerin olduklarından daha basit, birbirinden kopuk, her biri kendi başına ve kendisi için var olan varlıklar olarak tahayyül etme' yanlışına sürükleyen bir dünya yaratmaktır. Nietzsche, bütün bir gerçekliğin metafor olduğunu, metaforun da gücün elinde oluştuğunu söyleyerek bilgini ontolojik temelini tahrip etmiştir. Bu noktada, düşüncenin zihindeki karşılığı olan kavram gerçekliğe karşılık gelmeyen, reel olanı donduran bir mumya, mantık ilkeleri bir çeşit toplumsal kabul, dil bir metafor aracı, dile mahkum olan düşünce de dili kullanan gücün elinde bir çeşit istismar aracı durumundadır. Bu durum sadece nesnel düşüncenin değil metaforun kendisini de temelsiz bırakmaktadır." yorumuyla metaforun dille bağlantısı özellikle Nietzsche'nin görüşleri etrafında değerlendirilmektedir (Ayık, 2009, s. 71).

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib, somutlaştırma için insandan doğaya ve doğadan insana aktarım metaforlarına sıkça başvurur. Anlatıma canlılık ve gerçeklik kazandırmak için kullanılan bu yollar döneminin kültürel kodlarını da anlamamıza yardımcı olur. Özellikle olumsuz insan tipleri için Yusuf Has Hacib hayvanlara ait benzetme ögelerinden yararlanmaktadır. Bu aktarımlarda *ud*

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara.

"sığır", *büke* "ejderha", *yılkı* "at sürüsü", *kızıl tilkü* "kızıl tilki", *titir buğra* "dişi deve" gibi dönemin yaygın olarak kullanılan hayvanlarını aldığı görülmektedir. Örneğin *Kutadgu Bilig*'de metaforik aktarımlarda *ud* "sığır" kendini düşünen, kendini semirtmekten başka işi olmayıp yatan insan tipini alegorik olarak anlatmaktadır. Tasavvufi anlamda ise bu tip dünya için yaşayan bencil insanı simgeler. Has Hacib'e göre bu tip insan, dünyada boş sözlerle kendini avutan bir gafildir.

Kara karnı todsa kör ud teg yatur

Yava sözke avnur özin semritür (KB, 988)

"değersiz karnı doyunca sığır gibi yatar, boş sözlerle avunup vücudunu semirtir"

Hayvan sembolizmi bütün kütürde yaygın olmakla birlikte kültürden kültüre değişik gösterir. Örneğin Türk kültüründe kaba kuvveti, kabalığı ifade eden ayı Rus kültüründe cesareti anlatır. Boris "ayı" sözcüğü onlarda erkek adı olarak kullanılırken biz de ayı sözcüğü hakaret ifade etmektedir. Roux Türklerdeki vahşi hayvan inançlarıyla ilgili olarak "Türkler becerikli bir ordu önderinde on hayvanın özelliklerinin olmasını ister; horozun cesareti, tavuğun iffeti, arslanın yürekliliği, yaban domuzunun saldırganlığı, tilkinin kurnazlığı, köpeğin sebatı, turnanın uyanıklığı, karganın temkinliliği, kurdun dövüşteki atılganlığı, her tür güç koşulda yağlı kalmayı başaran yavrunun besililiği" (Roux, 2005, s. 228-229) yorumunu yapmaktadır.

Bu çalışma, *Kutadgu Bilig*'de kullanılan doğadan insana aktarım metaforlarını özellikle hayvanlarla ilgili metaforların nasıl ve ne şekilde kullandığını göstermeyi 11. yüzyılın dünyasına metaforlar ve *Kutadgu Bilig* penceresinden bakabilmeyi amaçlamaktadır.

Kutadgu Bilig'de hayvanlarla ilgili şu metaforlara yer verilmektedir.

Mitolojik Hayvanlar

Büke: Ejderha

Yusuf Has Hacib, bazen insandan daha genele doğru bir anlatımla dünyayı da yiyip doymayan bir ejderhaya benzetmektedir. Mitolojik bir hayvan olan ejderha, ağzından ateş saçması ve insanları yutmasıyla tanınır. Yaşadığı çağın dünyasını yiyip doymayan bir ejderhaya benzeten şairimiz canlı bir tasvirler okuyucusunun dikkatini çekmeyi amaçlar.

Körü barsa dünya kılınçı teñi

Yigen yil büke teg bu kılkı yañı (KB, 6388)

"Dünyanın tabiatı yiyen bir ejderha gibidir"

"Büke" sözcüğü *Kutadgu Bilig*'de üç yerde geçmektedir. 1202. beyitte dünyanın gelip geçiciliği doymak bilmeyen doyduğu anda bile acıkan bir ejderhaya benzetilir, 2354. beyitte ise *büke* sözünü olumlu anlamda bir benzetmeyle söz için kullanmaktadır. Burada ejderha uyanık beyin sözüdür, onun sözüyle arslanlar, kılıç ve kamçılı askerler gibi olurlar. Sözün bir hayvan ile özdeşleştirilmesi diğer benzetmelerden farklıdır.

Odug beg sözi kür büke yolçılıg

Kür Arslan münügli kılıç kamçılıg (KB, 2354)

"Uyanık beyin sözleri cesur ejderha gibi yol göstericidir, cesur arslanlar (onun sözüyle) kılıç ve kamçıyla (atlara) binenlerdir."

Mevlana'nın *Mesnevi*'sinde hayvan metaforlarıyla ilgili bir çalışmada Mevlana'nın "Putların kaynağı ve anası nefsinizdir. Diğer putlar yılan ise, nefs ejderhadır" (2/46, 1/155) (Nur, 2017, s. 41) açıklamasıyla Mevlana'da da ejderhanın nefsi ifade ettiği belirtilmektedir.

Vahşi Hayvanlar

Arslan: Arslan > cesaret, yürekli insan

"Arslan" metaforu *Kutadgu Bilig*'de cesaret karşılığı olarak verilir. Bugün de dilimizde yaygın olarak kullanılan "Arslan yürekli" benzetmesiyle özdeş bir kullanım eserde dikkati çekmektedir. *Kutadgu Bilig*'de olumlu anlam yüklenen hayvanlardandır. Hükümdarlar ve savaşçılar cesaretleriyle arslana benzetilirken yüceltilirler.

Yagıda kür arslan yüreki kerek

Karıştukta esri bileki kerek (KB, 2310)

"Onun yüreği (savaşta) arslan yüreği gibi, (düşmanla karşı karşıya geldiğinde ise) bileği kaplan bileği gibi olmalıdır."

"Arslan" metaforu, *Kutadgu Bilig*'de en sık kullanılan metaforlardandır. Metinde on bir yerde doğrudan kullanılırken dört yerde birleşik fiil yaparak *arslan bol-* "arslan olmak" (KB, 2047, 2048, 2383, 2047) şeklinde geçmektedir. 2047 ve 2048. beyitlerde Yusuf Has Hacib, arslanların köpeklerin yönettiği bir savaşta köpeklerin de "arslan" gibi davranacağını söylerken aslında yöneticilerin yönettikleri kesim üzerinde olumlu etkileri olacağını da söyler. Bu durumun tersi geçekleştiğinde ise yöneticilerin korkaklığı yönettikleri topluma etki edecektir. Bu iki tezat durumu arslan ve köpek zıtlığı ile oldukça ironik bir şekilde dile getirmektedir.

Kür arslan bolu birse ıtka başı

Bu ıt barça Arslan bolur öz tuşı (KB, 2047)

"Arslan köpeklere baş olursa köpeklerin her biri kendi karşısındakine arslan kesilir."

Kalı bolsa arslanka it başçısı

Ol Arslan bolur barça ıt sakışı (KB, 2048)

"Eğer arslanlara köpek baş olursa o arslanların hepsi köpek gibi olur"

Ayrıca bir örnekte de fiil yapılarak *arslanlayu* "arslan gibi" şeklinde zarflaşmış biçimi de metinde karşımıza çıkar. Bu örnekte *arslan* insan özelliği olarak "hamiyetli" insanı anlatır. Savaşçının özelliklerinin anlatıldığı bölümde Yusuf Has Hacib savaşçının erdemli olmasını *arslan* metaforuyla anlatır.

Ulug tutsa hamyet kür arslanlayu

Ügi teg usuz bolsa tünle sayu (KB, 2314)

"Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir"

Tokyürek, *arslan* sözcüğünün Türkçeye Budizm yoluyla geçtiğini Esin'e dayanarak söylemektedir. Ayrıca yine Tokyürek makalesinde "Eski Çinde dört mevsimle ilişkilendirilir ve kış mevsimini temsil eder (Beer, 2003, s. 67) ve kış mevsimine de bağlı olarak ölümü simgeler (Beer, 2003, s. 69). Skr. *siṃha* ve Çin. 師子 *shī zi* olarak gösterilen *arslan*, korkusuzluğu ve hayvanların kralı olmasından dolayı Budizmde Buddha'yı işaret eder (Soothill-Hodous, 1937, s. 324a; ER, 1987, VIII, s. 556- 557). Aşağıdaki örnekte yer alan "yalaŋuklarnıŋ arslanı (Müller, 1931, s. 10, 54) İnsanların aslanı" ya da "şakılıglarnıŋ ulug arslanı (Kaya, 1994, s. 660, 6) Śākyalıların büyük aslanı" ifadesi Śākyamūni Buddha'yı karşılar. Aynı zamanda Skr. *siṃha* "aslan" terimi, bir Buddha şekli ve Maitreya Buddha'dan sonra gelecek olan bir Buddha olarak tanımlanır. Aslan ile ilgili ifadeler aynı zamanda Buddha'nın otuz iki işaretinden ikisini de ifade eder. Buddha'nın otuz iki işaretinden biri onun vücudunun aslan vücudu gibi geniş olmasıdır" açıklamalarını da vermektedir (Tokyürek, 2013, s. 242).

Esri: Kaplan > güç, kudret

Kutadgu Bilig'de iki yerde "kaplan" metaforu kullanılmaktadır. İlkinde düşman karşısında savaşan cesur bir kumandan tasvir edilirken kumandanın bileği, gücü ile "kaplan bileği"ne benzetilmiştir. İkinci örnekte ise Odgurmış dünyanın geçiciliğini ve değersizliğini hükümdara anlatırken hükümdarın dünyadaki kudretini göstermek için ona "senin kaplanın ve köpeğin yürüyeni

yürütmez" demektedir. Aslında burada tükenmez gibi görünen gücün kudretin bir gün mutlaka yok olacağını, ölümle her şeyin biteceğini vurgulamaktadır.

Yagıda kür arslan yüreki kerek

*Karıştukta **esri** bileki kerek* (KB, 2310)

"Onun yüreği (savaşta) arslan yüreği gibi, (düşmanla karşı karşıya geldiğinde ise) bileği kaplan bileği gibi olmalıdır."

Uçarıg uçurmaz seniñ kuşlarıñ

*Yorıgıg yorıtmaz kür **esriñ** itiñ* (KB, 5379)

"Senin kuşların uçanı uçurtmaz, senin kaplanın, köpeğin yürüyeni yürütmez."

Böri: kurt > atılgan, savaşçı insan

Kutadgu Bilig'de toplam on beş yerde *böri* "kurt" metaforu kullanılmaktadır. 449, 461 ve 1040. beyitlerde kurtla kuzunun bir arada olduğu adaletli bir hükümdar düzeni anlatılmaktadır. Bugün de kullanılan bu karşıtlık üzerine kurulu metafor ilgi çekicidir. Kurtla kuzu birlikte su içebilmekte, birlikte yürüyebilmektedirler.

İlin itti tüzdi bayudı budun

Böri koy bile suvladı ol ödün (KB, 449)

"(Hükümdar) devletinin yasalarını düzenledi, halk zenginleşti, koyun kurtla birlikte su içti."

Kutuldı budun kitti emgekleri

Kuzı birle katlıp yöridi böri (KB, 1040)

"Halk kurtuldu, sıkıntıları bitti, kuzu ile kurt birlikte yaşadılar."

Koyun ve *kurt* benzetmesini sıkça kullanan Yusuf Has Hacib hükümdarın, açgözlülerden halkını koruyan bir özellikte olmasını anlatırken koyunlarını yani halkını koruyan bir çoban olduğunu da vurgular.

Kapugda tirildi kalın aç böri

Ay İlig koyug ked küdezip yorı (KB, 1413)

"Ey hükümdar kapında kalabalık aç kurtlar toplandığında koyunlarını iyi saklamalısın."

Kutadgu Bilig'de gücüyle özdeşleşen hayvan *böri*'dir. (2311) KB'de

ayrıca 5378'de hükümdarın bizzat kendisi *kök böri* unvanıyla verilir. Bunun kaynağının şüphesiz eski Türk inanç sisteminde aramak gerekir. Ergenekon'dan çıkışta Türk ulusuna yol gösteren Kök Böri değerli, cesur ve bilge hükümdarları da anlatır.

Kalıkta uçuglı kara kuş yorı

Seniñdin keçümez aya kök böri (KB, 5378)

"Gökyüzünde uçan kartal bile senden kurtulamaz ey Kök Böri (ey Bozkurt)!"

Kutadgu Bilig'de dünya zevkleri peşinde koşan insanları kudurmuş kurda benzeterek ilginç bir metafor yapılmıştır. Kudurmuş hayvan ne yapacağını bilemez, davranışları normal olmadığı için etrafına zarar verir, sürekli uluyarak etrafını da rahatsız eder. Yusuf Has Hacib eserinin pek çok yerinde dünya zevkleri peşinde koşan insan tipini yermektedir. Bu insan tipini kimi zaman ejderhaya, kimi zaman sığıra benzeten şair bu beyitte de *kudurmuş kurt* metaforunu kullanmaktadır.

Tilek arzu birle yügürdüm neçe men

Kuturmış böri teg ajun ulıttım (KB, 6542)

"Arzu ve isteklerimin peşinde ne kadar da koşturdum, kudurmuş kurt gibi dünyayı inlettim."

Kızıl Tilkü: kızıl tilki > kurnazlık

Kutadgu Bilig'de iki yerde "tilkü" sözcüğü geçmektedir. 5376. beyitte metaforsuz bir biçimde beyin avlayacağı av hayvanları arasında sayılır. Ancak 2312. beyitte *kızıl tilkü* "kurnazlık" metaforuyla verilmiştir. Bugün de devam eden bu metaforun eserde geçmesi kültürel devamlılığın aradan geçen yüzyıllara ve coğrafi değişikliklere rağmen ne ölçüde güçlü olduğunun işareti sayılabilir.

Yana alçı bolsa kızıl tilkü teg

Titir bugrası teg kör öç sürse keg (KB, 2312)

"(Kumandan) kızıl tilki gibi hilekâr olmalı, deva aygırı gibi kin ve öç gütmelidir."

Bu metaforda *kızıl tilki* "kurnazlığı" anlatmaktadır ancak burada bu olumsuz insan özelliği olumlu bir bağlam içerisinde verilir. Kumandanların düşmanların hilelerini görüp anlayabilmesi, onlara karşı gerektiğinde tedbir alabilmesi ve lazım olduğunda da hileyi kullanabilmesi beklenmektedir. Kumandanların olumlu özellikleri sayıldıktan sonra bu olumsuz özelliklerinin de verilmesi yani arslan gibi cesur, kurt gibi kuvvetli, kaplan pençesi gibi güçlü, ayı

gibi azılı, olmasının yanında domuz gibi inatçı, yaban sığırı gibi kinci tilki gibi kurnaz olması, geleneğin beklentisi olarak karşımız çakar.

Toñuz: Domuz > inatçı insan

Toñuz teg titimlig böri teg küçi

Adıglayu azgır kutuz teg öçi (KB, 2311)

"O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır."

Kutadgu Bilig'de "tonuz" sözcüğü iki kez kullanılmıştır. 2311. beyitte metafor olarak inatçı karşılığı yer almıştır. 5376. beyitte ise gerçek anlamıyla yer alır. Hükümdarın avlayacağı hayvanlar arasında sayılmaktadır.

Ud: Sığır > zevk ve sefahat düşkünü

Yimek içmek erse yidim içtim ud teg

Tilek sürmek erse tumen tog tozıttım (KB, 6535)

"Yemek içmek konusunda sığır gibi yedim içtim, arzularımın peşinde tozu dumana kattım."

Kutadgu Bilig'de sekiz yerde geçen "ud" sözcüğü yedi yerde açgözlü vücudunu semirtmekten başka bir şey düşünmeyen insan tipini anlatmak için kullanılmıştır. (KB, 988, 1599, 4821, 5635, 5704, 6535) ancak 5372. beyitte ise avlanacak hayvanlar arasında gerçek anlamında geçmektedir.

Konuyla ilgili bir başka çalışmada da "Mevlana, *öküz* metaforunu dünya malına doymak bilmez açgözlü, nefsine tapan kimse manasına (28, 2/15, 2/16, 1/71, 1/72, 1/73) kullanmıştır" açıklamalarıyla Mevlana'da da aynı metaforun geçtiği vurgulanmaktadır. (Nur, 2017, s. 37)

Adıg: ayı > güçlü kuvvetli insan

Kutadgu Bilig'de "ayıg" sözcüğü iki yerde geçmektedir. Bir yerde avlanılacak hayvanlar arasında gerçek anlamıyla kullanılırken (KB, 5376) bir yerde de fiil yapım ekine getirilen zarf fiil ekiyle *adıglayu* "ayı gibi" biçiminde kullanılmıştır (KB, 2311). Ayı sözcüğü ile kavramlaştırılan metafor "güç ve kuvvet"tir.

Toñuz teg titimlig böri teg küçi

Adıglayu azgır kutuz teg öçi (KB, 2311)

"O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır."

Bugra: deve, boğa gibi hayvanların erkeği > kinci insan

Kutadgu Bilig'de sadece bir örnekte yalın olarak tespit edilen "buğra" sözü metafor olarak kin ve öç güden insanı anlatmaktadır. Diğer örneklerde ise ekli biçimi *bugragu* "bugra gibi" yapısında kullanılmaktadır. *Bugragu* sözcüğü, metinde metafor olarak dünya için vücudunu besleyen yemek içmekten başka bir şey düşünmeyen insanı anlatmaktadır.

Yana alçı bolsa kızıl tilkü teg

Titir bugrası teg kör öç sürse keg (KB, 2312)

"(Kumandan) kızıl tilki gibi hilekâr olmalı, deve aygırı gibi kin ve öç gütmelidir."

Et öz todsa kansa bolur bugragu

Kaçar edgülerin süre ıdmagu (KB, 6367)

"Vücut doyar ve kanarsa deve aygırı gibi olur, yaptığın iyilikleri önüne katarak sürer ve götürür, onu bırakmamalıdır."

Özüñ bugragursa bedütse boyun

Sini otka tartar ulıtur ünin (KB, 6369)

"Vücudun deve aygırına döner ve enseni kalınlaştırırsa seni ateşe sürükler ve acı acı feryat ettirir."

Kutuz: yaban sığırı > kinci insan

Kutadgu Bilig'de iki yerde geçen "kutuz" sözcüğü 5372. beyitte gerçek anlamıyla geçmektedir. 2311. beyitte ise kutuz "öç alan insan" metaforuyla kullanılmıştır.

Toñuz teg titimlig böri teg küçi

Adıglayu azgır kutuz teg öçi (KB, 2311)

"Domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır."

Sürüngenler ve Böcekler

Çadan: *çıyan, akrep > iğneleyici söz söyleyen, kötü insan*

"Çadan" *Kutadgu Bilig*'de metaforik olarak iki kez kullanılmıştır. Kozmolojik olarak ise Akrep burcunu anlatmak için iki yerde geçmektedir (KB, 140, 4839). 6601. beyitte sokma özelliği olan bir hayvan olarak *çadan teg tik-* "akrep gibi sokmak" deyimi insanların özelliği olarak verilmekte; diliyle kötü,

iğneleyici söz söyleyen insan tipini anlatır.

Çadan teg tikerler çıbun teg sorarlar

Köpek teg ürerler kayusın urayı (KB, 6601)

"(İnsanlar) akrep gibi sokar, sivrisinek gibi emerler, köpek gibi ürürler hangisini vurayım, hangisiyle mücadele edeyim?"

6379. beyitte ise dünya yılanın ve akreplerinin çok tehlikeli olduğu bir yer olarak anlatılmaktadır. Burada *yılan* ve *çadan* sözcükleriyle tehlikeli insan tipleri anlatılmaktadır. Devamında dünyanın yiyeceği az, zehri çok olduğu belirtildiği için bu anlam daha açık anlaşılmaktadır.

Yana aydı ilig bu dünya içi

Yılanı çadanı telim tikgüçi (KB, 6379)

"Hükümdar bu dünyanın içi yılanın ve çıyanın çok soktuğu bir yerdir diye yine söyledi."

Yılan: yılan > kötü insan

Isiz işke yakma saña kılga kor

Isizlik yılan sini tikge kör (KB, 1297)

"Kötü arkadaşa yaklaşma sana zarar getirir, kötülük yılandır dikkat et seni sokar"

Kötü arkadaş ve ondan gelecek kötülüğün yılana benzetildiği bir metafor örneği *Kutadgu Bilig*'de sıkça görülür.

Yılan > dünya

Dünya, içi yılan dolu bir dinlenme yeri olarak metaforlaştırılmıştır. Bu metafor iki beyitte (5421, 6379) geçmektedir.

Tünek ol bu dünya içi ok yılan

Munı kod yaruk çın ajunka ulan (KB, 5421)

"Bu dünya içi yılanın çok olduğu bir dinlenme yeridir, burayı bırak gerçek dünyaya bağlan."

Kutadgu Bilig'de ayrıca Hazreti Musa kıssasına telmihen yılan benzetmesi kullanılır. Bilindiği gibi Hazreti Musa, Firavun'un büyücüleriyle karşı karşıya geldiğinde onların yılana çevirdiği eşyaları asasını yılana dönüştürerek yok etmiştir. Metinde 4715. beyitte "asasını yılana çeviren neredeydi?" diye

sorulmaktadır.

Kutadgu Bilig'de *yılan* sözcüğü 1515, 5842, 5844, 6599. beyitlerde gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

Vahşi Kuşlar /Su Kuşları

Sagızgan: Saksağan > ihtiyatlı, tedbirli insan

Kutadgu Bilig'de tek örnekte geçmekte olan "sagızgan" sözcüğü dikkatli ve ihtiyatlı olan bir insana benzetilmiştir. Kumandanların özelliklerini anlatırken Has Hacib, tıpkı saksağan gibi kumandanın da ihtiyatı elden bırakmaması gerektiğini belirtir.

Sagızganda sakrak kerek tutsa öz

Kaya kuzgunı teg yırak tutsa köz (KB, 2313)

"Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı, kaya kuzgunu gibi gözünü uzaklara çevirmelidir"

Kuzgun/Kaya Kuzgunı: Kuzgun > siyah saç, sakal > gençlik

"Kuzgun", *Kutadgu Bilig*'de 365, 1098 ve 5643. beyitlerde siyah saç ve sakalı temsilen kullanılır. Kuzgunun siyah tüyleri siyah saç ve sakala oradan da gençliğe gönderme yapar. Her iki beyitte de kuğu ile karşılaştırmalı olarak zıt kavramları anlatmak amacıyla kullanılmıştır. Kuğu beyazı yani yaşlılığı kuzgun ise siyahı yani gençliği temsil etmektedir.

Kuzgun tüsi (kuzgun tüyü) > siyah saç > gençlik

Tegürdi maña elgin elig yaşım

Kugu kıldı kuzgun tüsi teg başım (KB, 365)

"Elli yaşım bana ulaşınca kuzgun tüyü gibi saçlarımı (siyah) kuğu gibi (beyaz) yaptı"

Kara kuzgun erdim kugu kıldı çal (KB, 1098)

Kara erdi kuzgun tüsi teg başım (KB, 5643)

Kutadgu Bilig'de sadece bir örnekte *kaya kuzgunu* dikkatli, uzağı gören, ihtiyatlı insan tipini anlatmak için metaforik olarak kullanılmaktadır. 2313. beyitte ordu kumandanının özellikleri sayılırken onu bu yönleriyle kaya kuzgununa benzeten Has Hacib, doğada görme yetisiyle bilinen bu hayvanın özelliğini de eserine taşımış olur.

Sagızganda sakrak kerek tutsa öz

Kaya kuzgunı teg yırak tutsa köz (KB, 2313)

"Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı, kaya kuzgunu gibi gözünü uzaklara çevirmelidir."

Ügi: Baykuş > uyanık dikkatli insan

Ulug tutsa hamyet kör arslanlayu

Ügi teg usuz bolsa tünle sayu (KB, 2314)

"Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir."

Baykuş, gece avlanan bir kuştur, onun bu özelliği geceleri uyanık olması iyi bir komutanın özelliği olarak anılmaktadır. Uygur şiirinde ve eski toplumlarda uğursuz olarak kabul edildiği bilinen baykuş bu yönüyle ele alınmamıştır.

Kugu: kuğu > yaşlanmış insan, geçen ömür

Kutadgu Bilig'de "kugu" sözcüğü (72, 4199, 5377) beyitlerde gerçek anlamıyla geçmektedir. 365, 1098, 1101. ve 5643. beyitlerde beyaz saça benzetilen kuğu tüyleri geçen ömrü ve ilerleyen yaşı simgelemektedir.

Kayu başka kirse kugu kırtışı

Kugu teg örüñ kılgu köñlin kişi (KB, 1101)

"Artık başında kuğu rengi beliren insan gayret etmelidir ki gönlü de kuğu gibi ak olsun."

5449. beyitte güneşin doğuşuyla etrafın aydınlanmasını kuğuya benzetmektedir. Burada da renge ait bir benzetme söz konusudur.

Tokyürek, *kuğu*'nun eski Uygur şiirinde simgesel bir anlam ifade ettiğini, Buddha'nın seksen fiziksel işaretinden biri olduğunu belirtir. Buddha'nın yürüyüşü kuğu yürüyüşüne benzetilmektedir. (Tokyürek, 2013, s. 233)

Ayık, metaforik anlam için "gerek nesnel, gerek metafor anlam zihinde tasarlanmakta, daha sonra bir dille formüle edilmektedir. Bir başka deyişle dile gelen her düşüncenin biri zihinde diğeri dilde olmak üzere iki varlık zemini bulunmaktadır. Dilsiz düşünce zihinlere hapsolmak zorunda iken düşüncesiz dil de anlamın buharlaştığı alana dönüşecektir. Nesnellikle çok anlamlılığı birbirini yok eden iki zıt unsur olarak görerek, nesnellik adına dildeki çok anlamlılığı yok etmek, onun zenginliğini kaldırmak, çeşitliliğini yok ederek tek tip düşünceye mahkûm etmektir. Diğer yandan, çokanlamlılık adına nesnelliği yok aymak, hem

dili hem de düşünceyi keyfî bir alana terk etmektir. Hâlbuki, düşüncenin evi olan dil, canlı ses unsurundan yapısal unsurlarına kadar her türlü anlamın mekânı durumundadır" yorumuyla metaforik anlamın dilin zenginliği olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır. *Kutadgu Bilig*'de zengin bir metafor dünyası göze çarpar. Bu hem şairin hayal gücünü hem de Türkçenin zenginliğini göstermektedir.

Kaynaklar

Abik, D. (2009). "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları", *Journal of Turkish Studies*, Harvard Üni. Yay., 33/1, s. 1- 32.

Arat, R. R. (1974). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayık, H. (2009). "Düşünceden Dile Felsefe ve Metafor", Milel ve Nihal, 6(1), 55-73.

Bozkaplan, Ş. A. (2007). "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies*, 2/4, s. 1110-1118.

Nur, İ. H. (2017). "Mesnevide Hayvan Karakterleri (Metaforları)", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, II(1), s. 9-47.

Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Tokyürek, H. (2013). "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Kullanımları", *TÜBAR*, XXXIII, s. 221-281.

Kutadgu Bilig'de Karşılaştırma Kategorisi İşaretleyicisi Olarak "Yig"

Yeter TORUN ÖĞRETMEN*

I. Giriş

Karahanlı Türkçesi denildiğinde akla ilk gelen eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib'in 1069 yılında Balasagun'da yazdığı İslami döneme ait ilk eserdir. Özü itibarıyla bir siyasetname olduğu ifade edilen *Kutadgu Bilig*'in Viyana, Kahire ve Fergana olmak üzere üç nüshası vardır. *Köni törü*'yü (doğru yasa) temsil eden Kün-Toğdı (hükümdar), *kut*'u (saadeti) temsil eden Ay-Toldı (vezir), *ukuş*'u (anlayış) temsil eden Ögdülmiş ve *akıbet*'i temsil eden Odgurmış olmak üzere dört kişi arasında geçen konuşmalara dayalı alegorik bir eser olan *Kutadgu Bilig*, 85 bölüm (bap) ve 6520 beyitten oluşan kapsamlı bir eserdir (Dilâçar, 1995).

Kutadgu Bilig, Türk dili tarihi içinde önemli bir yere sahip olmasının yanı sıra, Türk insanının önceledeği, üstün tuttuğu veya ötelediği değerleri yansıtması bakımından da önemlidir. Akıl, bilgi gibi değerlere yaptığı vurgularla Türk insanının değerler sistemini dile getiren *Kutadgu Bilig*'de önemsenen, üstün tutulan kavramların dile getirilmesinde kullanılan sözlerden biri de *yig*'dir. *Yig* sözcüğüne sözlüklerde *daha iyi* (Clauson, 1972, s. 909); *iyi, daha iyi; tercihen, yeğ görüp; çiğ, ham, olmamış* (Gülensoy, 2007, s. 1108) anlamlarının verildiği görülmektedir. Bu çalışmanın konusu ise *Kutadgu Bilig*'de üstünlük kavram alanına yönelik olarak kullanılan *yig* sözcüğü ve türevlerinin karşılaştırma kategorisi bağlamında kullanımları ile sınırlandırılmış; sözcüğün *çiğ, olmamış, olgunlaşmamış* anlamını içeren kullanımlar inceleme dışında tutulmuştur.

Türkçede karşılaştırma konusu daha çok sözcük türlerinden sıfat ve zarflar içinde ele alınır. Karşılaştırılan sıfat ve zarflar, nitelik veya nicelik bakımından derecelendirilmektedir. Terim sözlüklerinde *karşılaştırma* "*iki ya da daha çok dilin arasındaki benzerlik ve ayrımları ortaya çıkarmak amacıyla yapılan inceleme; bir niteliğin çeşitli derecelerini belirtme*" (İmer, Kocaman & Özsoy, 2013, s. 171) olarak tanımlanmıştır. *Karşılaştırma derecesi* terimi ise "*sıfatlarda ve zarflarda birbiri ile yapılan karşılaştırmaların nitelik ve nicelik bakımından eşitlik, üstünlük ve en üstünlük derecelerinde olması*" (Korkmaz, 2003, s. 140) biçiminde ifade edilmiştir. Ayrıca araştırmacılardan Karaağaç, durum kategorisi içinde *karşılaştırma durumu*na da yer vermiştir (Karaağaç, 2013, s. 262). Türkçede ek, sözcük, söz öbeği veya biçim-söz dizimsel yapılarla karşılaştırma işlevi yerine getirilebilmektedir. Metaforik anlam açısından yönelim metaforları bağlamında "iyi olan yukarıdadır, kötü olan aşağıdadır" (Lakoff & Johnson, 2015, s. 43) yaklaşımı çerçevesinde üstünlük kavram alanına ait *yig*

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, *ytorun@cu.edu.tr*

sözcüğü ve türevleri, farklı birliktelik kullanımları, yapı ve dizilişler içinde karşılaştırma derecelerinden üstünlük derecesini ifade etmek için kullanılan sözlerden biridir. Bu bildiride KB'de üstünlük kavram alanıyla ilgili "*yig*" sözcüğü ile bu sözcükten türeyen "*yigrek, yiglik*; *yiged-, yigle-* ve *yig bol-*" sözleri üzerinde duruldu. Metin bağlamına dayalı olarak ilgili sözler, karşılaştırma kategorisi bağlamında, birliktelik kullanımları, biçim, söz dizimi ve anlam ilişkileri açısından değerlendirilerek karşılaştırma-üstünlük ilişkisine göre incelendi.

II. Verilerin İncelenmesi ve Bulgular

2.1. YİG

2.1.1. *İsim + -DA yig / -DIn yig*

İsim + -DA / -DIn yig yapısı içinde *yig* sözcüğünün karşılaştırılan unsurlar arasında üstünlük ilişkisi kurmaktadır:

1. *yanut birdi ögdülmiş aydı ay beg / bilig ordusı ay kişilerde yig* (KB, 1658) // Öğdülmiş cevap verdi: - Ey beyim, ey bilgi hazinesi, ey insanların iyisi -dedi-

kişiler [içinde / arasında yig*]*→ *beg* ↑

2. *yanut birdi ögdülmiş aydı ay beg / bayat birsü tevfik aya erde yig* (KB, 5854) // Öğdülmiş cevap verdi: -Ey hükümdar, ey insanların iyisi, Tanrı sana tevfik ihsan etsin -dedi-

Er/ler [içinde / arasında yig]→ *beg* ↑

1 ve 2 numaralı örneklerdeki "*kişilerde yig*", "*erde yig*" yapılarında, bulunma durum ekinin parça-bütün ilişkisi belirtme işlevi çerçevesinde belirsiz çokluk içinde üstün olan vurgulanmaktadır. Bu kullanımların ilkinde bulunma durumu çokluk eki üzerine gelirken, "*erde yig*" yapısında ise isim tekil görünümde olmakla birlikte anlam çoğuldur.

3. *neçe beg kiçig erse atı beg ök / tapuġçı atında beg atı yig ök* (KB, 4084) // Bey ne kadar küçük olursa olsun, onun adı beydir; hizmetkâr adından bey adı her vakit üstündür.

↓ *tapuġçı atı* ↔ *beg atı* ↑

4. *neçe me ḳul erse közi toḳ beg ol* / *suḳ öz beglikindin bu ḳulluḳ yig ol* (KB, 2619) // Gözü tok olan, kul olsa bile beydir; haris kimsenin beyliğinden bu kulluk daha iyidir.

↓ *suḳ öz beglik* ↔ *bu ḳulluḳ* ↑

Yukarıdaki 3 ve 4 numaralı örneklerde ise karşılaştırmaya konu olan unsurlardan ilki çıkma işlevli bulunma durumu *-DA* ve çıkma durumu *-DIn* ekini almışken karşılaştırmaya konu olan ikinci unsurlar ise yalın durumdadır. Buna göre "*tapugçı atı+n+da beg atı + yig ök*" dizilişinde uzaklaşılan, aşağı görülen karşılaştırma unsuru *tapugçı atı*; üstün tutulan karşılaştırma unsuru ise *beg atı*'dır. 4. örnekte ise karşılaştırmaya konu olan unsurlar *suk öz beglik* ve *bu kulluk*'tur; bu karşılaştırma unsurlarından üstün görülen ise *bu kulluk*'tur.

2.1.2. *Fiil + -sA (...) yig*

-sA biçim birimiyle etkileşimi bağlamında *yig* sözcüğünün yüklem olarak kullanıldığı aşağıdaki 1 ve 2. örneklerde *-sA* biçim birimini alan, olumsuz gövdeden oluşan ve geleceğe yönelik varsayıma dayalı şartı ifade eden eylemler, üstün görülmektedir:

1. *ya ḳoldaş erdeş söz aydım kese* / *bu ḳız toġmasa yig tirig turmasa* (KB, 4511) // Ey dost arkadaş, sana kesin bir söz söyleyeyim; bu kızlar doğmasa, doğarsa yaşamasa daha iyi olur.

bu kız togmasa → *yig* *tirig turmasa* → *yig*

2. *apaŋ munda taştın bolur erse aş* / *aŋar barmasa yig köŋül bolġa baş* (KB, 4584) // Bunların dışında başka ziyafetlere davet ederlerse bunlara gitmemek daha iyidir, gönlün yaralanır.

aŋar barmasa → *yig*

2.1.3. *Fiil + -gu yig*

Aşağıdaki örnekte ise şarta bağlı olarak yapılması gerekli görülen eylemin öncelendiği, üstün tutulduğu görülmektedir:

yana ma bu arzu maŋa boldı ig / *munı emlemese özüm barġu yig* (KB, 3871) // Bu arzu benim için artık bir hastalık oldu; bunun burada tedavisine imkân yoksa benim oraya gitmem gerekir.

munı emlemese → *özüm bargu* → *yig*

2.1.4. *(...) mU azu (...) mU yig*

Soru eki ve *azu* bağlacının birliktelik kullanımından oluşan *...mu azu ...mu yig* yapısının yer aldığı kullanımlarda, karşılaştırmaya konu olan unsurları derecelendirmedeki kararsızlık ya da belirsizlik dile getirilmektedir:

1. *isizmü sanga yig azu edgümü* / *söküşmü kolur sen azu ögdimü* (KB, 243) // Kötü mü senin için daha iyi, yoksa iyi mi; söğülmek mi istersin, yoksa öğülmek mi?

İsiz mü yig (?↑) ≈ *edgü mü yig* (?↑)

2. *tilig şükmü tutku azu sözlese* / *sözüg açsamu* ***yig*** *azu kizlese* (KB, 1018) // Dili susturmalı mı, yoksa söyletmeli mi; sözü açmak mı daha iyi, yoksa saklamak mı?

sözüg açsamu yig (?↑) ≈ *kizlese [mü] yig* (?↑)

2.1.5. Diğer kullanımlar:

KB'de üstünlük kavram alanıyla ilgili *yig* sözcüğünün diğer kullanımlarında ise isim işletme eklerini aldığı veya bir ismin önünde sıfat işleviyle kullanıldığı biçimleriyle karşılaşılmaktadır:

1. *Adırmaz kişisin kulug ya begig* / *ödürmez talusın yavuz ma yigig* (KB, 3534) // İnsanları kul ya da bey diye ayırmaz; bu daha iyi veya daha kötüdür diye, ayırt etmez.

2. *Köni bol sen iş kıl ay ersig begim* / *könilikte taştın yok ermiş yigim* (KB, 2899) // Ey kahraman beyim, sen doğruluk ile çalış; bence doğruluktan daha iyi bir şey yoktur.

3. *Negü tir eşitgil bügü il begi* / *budun başlaguçı kişide yigi* (KB, 1076) // Halkın başında bulunan ve insanların iyisi olan, hakim il beyi ne der, dinle.

4. *İdi edgü tuttung bu ödke tegi* / *kamug arzu birding bu dünya yigi* (KB, 1259) // Bu zamana kadar sen bana çok lütuf ve ihsanda bulundun; bütün arzularımı yerine getirdin, dünyanın en iyi nimetlerini bana verdin.

5. *Bilig kimde erse ajun begleri* / *törü edgü urmış kişi yigleri* (KB, 252) // Dünya beylerinden hangileri bilgili olmuş ise, iyi nizam koyanlar ve iyilikte ileri gelenler onlar olmuştur.

6. *negü tir eşitgil uḳuşluġ yig er* / *boḍunda talusı biliglig beg er* (KB, 2117) // Akıllı, insanların iyisi, halk arasında seçkin ve bilgili bey ne der.

2.2. YİGREK

Yig sözcüğünün karşılaştırma eki almış biçimi olan *yigrek* sözcüğü de *yig* sözcüğü gibi *isim unsuru* + *-DA* + *yigrek* biçim-söz dizimsel yapısı içinde karşılaştırma işlevini yerine getirmektedir. KB'de *yigrek* sözcüğünün önünde yer alan isim unsuru çoğunlukla zamir türü sözlerden, zamir türlerinden de daha çok kişi zamiri veya işaret zamirinden oluşmaktadır. Kişi ve işaret zamirleri dışında, *yigrek* sözcüğünden önce isim soylu farklı sözler de gelebilmektedir.

2.2.1. *Kişi zamiri + -DA + yigrek*

Yigrek sözcüğünün kişi zamirleriyle birliktelik kullanımlarından oluşan aşağıdaki örneklerin birincisinde *min – sin*, ikincisinde *ilig (o) – min*, üçüncüsünde ise *sin-ol (*a)* karşılaştırması yapılmakta; karşılaştırmada üstün olan unsur, yalın durumda iken, çıkma işlevli bulunma durumundaki kişi zamiri ise üstünlük bakımından daha aşağıda olanı ifade etmektedir:

1. *aŋar sözledim men sözüŋni neçe* / *taḳı* ***minde yigrek sen*** *aygıl aça* (KB, 514) // Her ne kadar ben ona senin söylediklerini anlattım ise de, kendin bunu benden daha iyi izah eder ve anlatırsın.

↓ *Min +de (yigrek) Sen* ↑

2. *bu işni* ***ilig minde yigrek*** *bilür* / *atası beg erdi özi beg turur* (KB, 1936) // Bu işi hükümdar benden daha iyi bilir; babası bey idi, kendisi de beydir.

↓ *Min +de (yigrek) ilig (o)* ↑

3. *sini siz tiseler anı siz tigil* / *taḳı* ***anda yigrek*** *yanut sözlegil* (KB, 4310) // Sana "siz" diyenlere sen de "siz" tabirini kullan; mukabelede daima karşındakinden daha nazik davran.

↓ **a+n+da (yigrek) sin* ↑

2.2.3. *İşaret zamiri + -DA + yigrek*

Mu+n+da yigrek yapısının kullanıldığı örneklerde çoğunlukla kendinden önceki beyit ya da beyitlerde söylenmiş sözlerle karşılaştırma yapıldığı görülmektedir. Bu yapıda *mu (bu)* işaret zamiri art gönderim unsuru olarak önceki beyitteki bilgiye gönderimde bulunmakta, karşılaştırmaya konu olan ikinci söz ise *yigrek*'ten sonra gelmektedir. *Karşılaştırılan 1. unsur* ← *mu +n+da yigrek* →

karşılaştırılan 2. unsur biçiminde bir görünüm ortaya çıkmakta ve karşılaştırmada gönderimde bulunulan söz aşağı görülürken *yigrek*'ten sonra gelen söz ise üstün görülmektedir. Aşağıdaki 1. örnek incelendiğinde bu beyitten önceki "*yime yakşı aymış biliglig bügü* / *tükel bolsa ni'met bulumaz yigü* (KB, 1046) // …; nimet tam olunca, insan yiyecek bir şey bulamaz" beyitindeki *tükel bolsa ni'met bulumaz yigü* sözü ile *tükel bolsa ni'met tüker yaş* sözü karşılaştırılmaktadır:

1. *taḳı* ***munda yigrek*** *bilig sözlemiş* / *tükel bolsa ni'met tüker yaş timiş* (KB, 1047) // Yine bu hususta bilgilinin daha iyi bir sözü vardır: - Nimet tam olursa, insanın ömrü tükenir -der.

↓*tükel bolsa ni'met bulumaz yigü* ←***mu +n+da yigrek***→ *tükel bolsa ni'met tüker yaş* ↑

2. *taḳı* ***munda yigrek*** *ayur kör uḳuş* / *bağırsakka can birse ermez üküş* (KB, 1728) // Bak, akıl bundan daha iyisini söyler: şefkatli bir insana canını dahi feda etsen çok değildir.

↓[önceki söz *]* ←***mu +n+da yigrek***→*bağırsaḳḳa can birse ermez üküş* ↑

3. *taḳı* ***munda yigrek*** *ayur türk ḫani* / *kınama yalawaç söz aysa köni* (KB, 3817) // Türk hanı bundan daha güzel söyler: kendisine emanet edilen sözü aynen tekrar eden elçiye gazap etme.

↓[önceki söz] ←***mu +n+da yigrek***→ *ḳınama yalawaç söz aysa köni* ↑

4. *taḳı* ***munda yigrek*** *ayur bu bilig* / *biligsizke birme aya beg elig* (KB, 4075) // Bilgili insan bundan daha iyi söylemiş: -Ey beyim, bilgisizin elinden tutma- demiştir.

↓[önceki söz] ←**mu +n+da yigrek**→ *biligsizke birme aya beg elig* ↑

5. *taḳı* ***munda yigrek*** *bilig sözlemiş* / *sözüg ḳıysa ḳıylur ḳaçar ḳut timiş* (KB, 5076) // Bilgi de bundan daha iyi bir söz söylemiştir: insan sözünden dönerse saadet de ona yüz çevirir, ondan kaçar.

↓[önceki söz] ←***mu +n+da yigrek***→*sözüg ḳıysa ḳıylur ḳaçar ḳut timiş* ↑

2.2.3. *İsim soylu diğer sözler + -DA + yigrek*

Zamirler dışında isim türünden sözlerin karşılaştırıldığı 1. örnekte *can* ve *kümüş altun* karşılaştırılırken 2. örnekte ise parça-bütün ilişkisi bağlamında *erler* /

insanlar içinde üstün olanın üstünlük vasfı ifade edilmiştir:

1. *sewüg neŋ bu can* ***canda yigrek*** *sewüg / kümüş altun ol canda keḍrek sewüg* (KB, 2746) // Bu can sevilecek bir şeydir, ondan daha çok sevilecek şey, altın ve gümüştür; o candan çok daha kıymetlidir.

↓ *can* ↔ *kümüş altun* ↑

2. *taḳı* ***erde yigrek*** *eren ol turur / miŋ arzu bulup bu özin tıḍsa terk* (KB, 3450) // Yine bu erden daha iyi erkek odur ki, bir arzusuna nail olduğu hâlde, kendisine derhâl hâkim olur.

Er +de yigrek (eren) → miŋ arzu bulup bu özin tıḍsa terk(er / eren) ↑

2.2.4. Diğer Kullanımlar

-sA yigrek yapısının kullanıldığı 1. örnekte (kız çocuğunun) doğması durumunda üstün veya gerekli görülen ifade edilmektedir. *Ol* zamirinin yön gösterme durumu üzerine gelen 2. örnekte ise varsayımsal bir durum bağlamında üstün görülen / gerekli görülen eylem vurgulanmıştır:

1. *ḳalı* ***toġsa yigrek*** *aŋa yir ḳoyı / ewi bolsa ḳoşnı ölügler toyı* (KB, 4512) // Eğer dünyaya gelirse onun yerinin toprağın altı veya evinin mezara komşu olması daha hayırlıdır.

Togsa / yigrek → aŋa yir ḳoyı / ewi bolsa ḳoşnı ölügler toyı

2. *Kiming atı isiz bolup artasa /* ***angar yigreki*** *ol tirig turmasa* (KB, 4467) // Kimin adı lekelenir ve kötüye çıkarsa onun için hayırlısı ölmektir.

Kiming atı isiz bolup artasa / yigrek → tirig turmasa

3. YİGLİK

Yig sözcüğünün türemiş şekli olan *yiglik* sözcüğünün kullanıldığı aşağıdaki örneklerde de metin bağlamı içinde üstün görüleni, iyi olanı vurguladığı görülmektedir:

1. *Özüng kolsa iki ajun begliki / bu biş işke yakma bu ol yigliki* (KB, 1432) // Eğer her iki dünyada beyliğini istiyorsan en iyisi budur, sen bu beş işe yaklaşma.

2. *Baka kördüm emdi dinim yigliki / bu yirde köründi özüm yigliki* (3338) // Çünkü dinimin selametini ve kendi menfaatimi bunda gördüm.

3. *Anasından togsa togar beglikin / körü ögrenür iş bilür yiglikin* (1932) // Bey doğarken beylikle doğar; görerek öğrenir ve böylece işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bilir.

4. YİGED- / YİGLE- / YİG BOL-

KB'de *yig* sözcüğünden türeyen *yiged-* ve *yigle-* türemiş fiilleri de üstünlük kavram alanına yönelik fiillerdir. Buna göre 1. örnekte kullanılan *yiged-* fiiline "art-, üstünleş-, yücel-, çoğal-" anlamları verilebilirken 2. örnekteki *yigle-* fiili ise üstün görüleni "seç-, tercih et-" anlamı kazanmıştır:

1. *Kişi kutlugının bolur belgüsi / Küninge yigedür anıng edgüsi* (KB, 4705) // İnsanlar arasında saadete nail olan kimsenin nişanı olur; onun iyiliği günden güne artar [üstünleşir / yücelir].

2. *Yanut birdi ögdülmiş ilig kutı / Özüm yigledüki bu kulluk atı* (KB, 1918) // Öğdülmiş cevap verdi: - Ey devletli hükümdar, ben kul olmayı tercih ettim – dedi- / [(…) özümün yeğlediği / tercih ettiği, bu kulluk adıdır / unvanıdır.]

Özüm yigledüki → *bu kulluk atı* ↑

Yig sözcüğünün *bol-* fiiliyle oluşturduğu birleşik fiil yapısının yer aldığı 3. örnekte *yig bol-* fiili "*üstün ol-, yüksek ol-*" anlamıyla üstün tutulan değeri ifade etmiştir. 4. örnekte ise *yig bol-* fiiline "*iyi ol-*" anlamı verilmiştir, iyi olarak kabul edilen değer yine üstün tutulanı yansıtmaktadır:

3. *biliglig uḳuşluġ bügü ilçi beg / ikigün ajunda bolur ornı yig* (KB, 1972) // Bilgili, akıllı ve hakim hükümdarın her iki dünyada da makamı yüksek olur.

Biliglig ukuşlug bügü (ilçi beg) ↑

4. *negü tir eşitgil bügü bilge beg / bu söz işke tutsa saŋa bolġa yig* (KB, 2513) // Hakim ve âlim bey ne der, dinle; bu söze göre hareket edersen senin için çok iyi olur.

bu söz işke tutsa ↑

III. Sonuç ve Değerlendirme

KB'de "yig" sözcüğü, *isim + -DA / -DIn yig, fiil +-sA yig, fiil + -gU yig*

dizilişlerinde karşılaştırma derecelerinden üstünlük derecesini işaret etmektedir. Bu yapılarda karşılaştırmaya konu olan unsurlar, *varlık* ve *eylemler* bağlamında isim ve fiil türü söz ya da söz öbeklerinden oluşabilmektedir. *(...) mu azu (...) mu yig* yapısı içinde ise karşılaştırmaya konu olan sözler hem isim hem de fiiller olabilmektedir. Karşılaştırma derecesi bakımından *(...) mu azu (...) mu yig* yapısında, derecelendirmede veya iki seçenekten üstün olanı seçmede belirsizlik, *kararsızlık* işlevi söz konusudur.

Yigrek sözcüğü de biçim-söz dizimsel kullanımlar bakımından *yig* ile benzer özellikler taşır; *yigrek* sözcüğü de karşılaştırma yapılan unsurlar açısından *–DA yigrek* yapısı içinde bulunma-çıkma durumu gerektirir. KB'de *yigrek* sözcüğünden önce gelen isim unsurunu çoğunlukla kişi zamirleri (*minde yigrek*) ve işaret zamirlerinden *mu* / *bu* (*munda yigrek*) oluşturmuştur. *Yigrek* sözcüğünün kişi zamirleriyle birliktelik kullanımında karşılaştırmaya konu olan şahıslardır: *min-sin, sin-ol, ilig-min* gibi. *Yigrek* sözcüğünün *mu* / *bu* işaret zamiriyle birliktelik kullanımında ise *mu* / *bu* ile art gönderimde bulunulan söz ile *yigrek*'ten sonra gelen söz karşılaştırılmıştır.

Metin bağlamı içinde *yiglik* sözcüğü ise, *yig* ve *yigrek*'teki kullanım çeşitliliğini göstermemekle birlikte, bağlam içinde *iyi, üstün olanı* / *görüleni* ifade etmesi bakımından üstünlük kavram alanıyla ilgili isim türü bir söz olarak kullanılmıştır.

KB'de yig sözcüğünden türetilen fiillere bakıldığında; *yiged-* fiili, ilgili örnek bağlamında "*art-, çoğal-, üstünleş-*" anlamı kazanırken *yigle-* fiili ise "*üstün görüleni seç-, tercih et-"* anlamını kazanmıştır. *Yig bol-* birleşik fiili ise bağlam içinde "iyi ol-, yüksek ol-, üstün ol-" anlamını kazanmıştır.

KB'de üstünlük kavram alanına yönelik kullanılan *yig* sözcüğü, türev ve birleşiklerine yönelik veriler incelendiğinde *yig* ve türevleri ve birleşikleri olan *yigrek, yiglik; yiged-, yigle-, yig bol-* biçimlerinin farklı diziliş, biçim-söz dizimsel yapı ve birliktelik kullanımları, bağlam-anlam ilişkileri çerçevesinde karşılaştırma kategorisi işaretleyicisi olarak kullanılmıştır.

Kaynakça

Arat, R.R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1998). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Clauson. G. (1972*). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Kökenli Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İmer-Kocaman-Özsoy (2013). *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lakoff-Johnson (2015). *Metaforlar-Hayat, Anlam ve Dil*. (Çev. Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: İthaki Yayınları.

Kutadgu Bilig ve Yetim Oğlan'ın Hikâyesi

Battulga TSEND*

1. İslamiyet Öncesi Didaktik Eserler ve Moğol Edebiyatı

Moğol edebiyatının eski dönemlerinde öğüt içeren hikâye, destan gibi nasihatname olarak da değerlendirilebilecek türler önemli bir yer tutmaktadır. Bu türde eserlerin Moğol edebiyatına Budizm inancıyla birlikte girmiş ve Hint ve Tibetler üzerinden gelmiş olduğu düşünülmektedir. Bir başka deyişle Eski Hint edebiyatında çokça bulunan nasihatname türündeki eserlerin İpek Yolu boyunca Uygur ve Moğol dillerine çevrilerek düşünülmektedir. Yalnızca nasihatnameler değil Budizm inancı esasıyla oluşturulan Altangerel (Altun Yaruk), Naiman (Sekiz Yükmek) gibi sutralar da çevrilmiştir. İpek Yolu boyunca yaşamış olan uluslar arasında yapılan alışverişin sadece ticari anlamda değil kültürel boyutta da gerçekleştiği bu eserlerden anlaşılmaktadır. Bu sebeple İpek Yolu'nun sadece dar anlamda ipek ekseninde ticaret yapılan büyük kervanların gelip geçtiği uzun bir ticari yol olarak değil aynı zamanda bir kültür köprüsü gibi düşünülmesi gerekmektedir.

İpek Yolu üzerinde aktif ticaret yapılan dönemler aynı zamanda Budizm inancının yayılması için önemli bir geçiş yolu olarak görülmüş ve esasında bu inancın kural ve kaidelerini yaygınlaştırmak amaçlı çok sayıda tercüme eser oluşturulmuştur. Bunun yanında bu inancın yayılmaya başladığı halkın yaşam koşulları ve gelişmişliği bağlamında düşünüldüğünde Budizm inancının esaslarını oluşturan farklı kültürlerin yaşam felsefesinin de eserlerin içerisine yerleştirilerek çevrildiği görülmektedir. Ayrıca eserlerin ulaştığı halkları kendi inanç ve kültürleri bağlamında gelişimlerini etkilemek ve medeniyetlerini yaymak amaçlı da kullanıldığı söylenebilir. Örneğin Nirvana'ya ulaşmış din büyüklerinden birisi olan Naharcuna tarafından yazılan "Halkı besleyen pınardan gelen su damlası" (Sankritçe, наша сүза биндүго шастра нама; Tibetçe, лүгжий данжой жэвү тигба шэ жава; Moğolca, Ардыг тэжээхүй рашааны дусал) adlı manzum eser. Nagarjuna'nın bahsi geçen eseri, Hintçeden Hindistan'ın büyük bandidası Şilindra Bodi ve Tibet'in büyük tercüman bandidası İşa De tarafından Tibetçeye çevrilmiştir. Bu eserin Türkçeye çevirisi "halkı besleyen pınardan gelen su damlası" ve aynı zamanda "mutluluk veren bilginin suyu" anlamı taşımaktadır.

XIII. yüzyıldan günümüze ulaşan *Oyuun Tulhurr* (Damdinsüren, 1959) adlı eserin içeriğine bakıldığında *Çingisiin Bilig* adlı eserle genel itibarıyla çokça benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir (Kotviç, 1923). Bu sebeple *Oyuun Tulhuur* adlı eserin Çingiz Han tarafından yazıldığı yönünde söylentiler bulunmaktadır.

* Prof. Dr., *Moğolistan Devlet Üniversitesi, Bilimler Fakültesi, Asya Araştırmaları Bölümü, ts_battulga@yahoo.com*

İlk olarak ünlü Rus bilim adamı P. M. Melioranski çalışmasında *Kutadgu Bilig* ve *Çingisiin Bilig* adlı eserlerin birbirleriyle olan bağlantısı hakkında bilgi vermiş ve bu da Uygur ve Moğol edebiyatının ilişkileri üzerinde karşılaştırmalı olarak durulan ilk çalışma kabul edilmiştir. Ne yazık ki daha sonra Eski Uygur ve Moğol edebiyatı üzerine kapsamlı olarak karşılaştırmalı çalışma yapılmamıştır.

Moğolların, Uygurlardan din ve kültür alanında fazlaca etkilenmiş olması bağlamında yapılan alışverişte aldıkları en önemli şey yazı sistemi olmuştur. Bu sebeple halk arasında fazlaca yayılmış olan masallar ile öğüt içeren diğer sözlü kültür eserlerinin çevrilmesi konusunda Uygurların yapmış oldukları çevirilerden ayrı tutmak mümkün değildir. Eski Moğol edebiyatında Uygur edebiyatının yansımalarının oldukça fazla olduğunu gösteren örneklerden biri de Kutadgu Bilig ile *Çingisiin Bilig* adlı eserler arasındaki benzerliklerdir. Bu benzerliklerin bahsi geçtiği çeşitli araştırmalar da yapılmıştır. Bir başka deyişe Kutadgu Bilig'de geçen öğüt içeren bazı ifadelerin Moğolcaya çevrilerek bunların halk arasında yaygınlaştırıldığı ve zamanla *Çingisiin Bilig* adlı eserin gelişimi gerçekleşmiş olabilir.

Çingisiin Bilig adlı öğüt kitabı ile *Oyuun Tulhuur* adlı kitaplardaki bazı satırların *Şubaşid Sutra*'nın bazı bölümleri ile anlam açısından denktir. Saja Bandida Gungaajaltsan[1] tarafından yazılmış olan *Erdeniin San Subaşid - Subaşid Sutra* adlı eser önce Tibetçeden Moğolcaya Tsahar (Moğolların bir boyu) asıllı gevş (Budist lamalıkta bir mertebe, geşe) Luvsançültem tarafından çevrilmiş, ardından Ts. Damdinsüren ve ekibince Çağdaş Moğolcaya aktarılmıştır.

Moğolistan'da, Moğol edebiyatında Hint ve Tibet edebiyatının etkisi üzerine oldukça fazla çalışma yapılmışken eski dönemlerde Orta Asya'da aynı coğrafyayı paylaşıp, benzer dilleri konuşup ve dinî ve kültürel bakımdan iç içe geçmiş olan Türk Uygur halklarının İslamiyet öncesi edebiyatlarıyla Moğol edebiyatı üzerinde çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla Eski Türk ve Moğolların edebî eserleri üzerine araştırma ve inceleme yapılması ve bunun için her iki kültüre de hâkim olan yeni araştırmacıların yetiştirilmesi gerekmektedir.

Kutadgu Bilig, halkı aydınlatmaya yönelik yönetim, devlet idaresi ve halk arasındaki ilişkilerin niteliği, insan yaşamında olmazsa olmaz ilkeleri ve kâinat

[1] Сажа Бандид Гунгаажалцан 1182 онд Төвдийн Зан мужид төрж 1251 онд ертөнцийн мөнх бусыг үзүүлжээ. Тэрээр бага залуу насандаа Энэтхэгт очиж эрдэм сураад Бандид цол авснаас хойш түүнийг Сажа Бандид хэмээн нэрийдэх болсон гэдэг. XIII зууны үед Өгэдэйн хүү Годан Хөх нуурт нутаглаж байхдаа Сажа Бандидыг анх залж авчирсан бөгөөд Гунгаажалцан ач хүүгээ дагуулж ирсэн нь хожим Монголын төрийн их багшаар өргөмжлөгдөж, монгол дөрвөлжин бичгийг зохиосон алдарт Пагма лам болно. Гунгаажалцан XIII зууны эхэн үед Субашидийг төвд хэлээр зохиосон бөгөөд түүнийг амьд ахуйд нь уг зохиолыг монгол хэлэнд орчуулж байсан бололтой гэж үздэг.

bilgisinin iç içe olarak anlatılmış olması, İpek Yolu boyunca yayılmış olan Hint kaynaklı eserler bazı açılardan benzerlik göstermektedir.

2. *Kudatgu Bilig* ve Yetim Oğlan'nın Hikâyesi

Eski Uygurlardan başlamış olan Karahanlı döneminin edebiyatı, herhangi varlıkların var oluşu veya özü hakkında önce sorup sonra sorusuna cevap vermek şeklinde varlıkların özü veya varoluşunun sebebini tanıtma özelliği taşımaktadır. Bir başka deyişle, her sorunun cevabı daha felsefi, yaşam metodu öğreten şekilde öz ve anlamlı biçiminde yazılmış olması okuyucularda derin izlenim bırakmaktadır.

Uygur ve Hintlerin didaktik eserlerinin birbirleriyle olan ilişkisi, o dönemindeki Manihaist, Budist dinlerinin yayılmasının sebebidir. Öğüt veren didaktik eserleri Orta Asya'nın göçmenleri Türk ve Moğollar arasında Budist dönemden daha önce var olduğu tespit edilmiştir ve ayrıca Türk ve Moğol asıllı göçmenlerin asıl edebiyatı olabileceği düşünülmektedir.

İslam öncesi ve İslamiyet'in başlangıç dönemlerindeki Türk edebiyatı geleneğinin Doğu Türkistan'daki Budist Uygurlar arasında XIII. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiş olduğu dikkate alınırsa bu dönemi VIII-XIII. yüzyıllar arası, yani aşağı yukarı altı yüz yıllık bir dönem alarak kabul etmek gerekir.

Kutadgu Bilig[2]

Kutadgu Bilig, içerik itibarıyla devletin yönetim kademesinde yer alan soylu ve idareci kişilerin halkla olan ilişkilerini düzenlemesi için gerekli olan ve aynı zamanda halkın da yaşam biçiminde esas alması gereken kural ve kaideleri açıklayan bir eser olarak bilinmektedir. Eser içeriğinde yer alan bölümler de buna işaret eder:

Ay-Toldı'nın hukümdar Kün-Toğdı hizmetine geldiğini söyler

Ay-Toldı'nın hukümdar Kün-Toğdı'nın huzuruna çıktığını söyler

Ay-Toldı hükümdara kendisinin saadet olduğunu söyler

Ay-Toldı'nın hukümdara devlet sıfatını söyler

Hukümdar Kün-Toğdı Ay-Toldı'ya adalet vasfını söyler

Hukümdar Kün-Toğdı Ay-Toldı'ya adalet vasfını nasıl olduğunu söyler

Ay-Toldı'nın hukümdara dilin faziletini ve sözün faydalarını söyler

Saadetin devamsızlığını ve ikbalin dönekliğini söyler

[2] Arat, R. R. (1994). Kutadgu Bilig, 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ay-Toldı'nın oğlu Öğdülmiş'e nasihat verdiğini söyler

Ay-Toldı'nın oğlu Öğdülmiş'e ögüt verdiğini söyler

Ay-Toldı'nın hukümdar Kün-Toğdı'ya vasiyetname yazdığını söyler

Eserde bunlar sıralanırken tercih edilen üslup ise daha çok halkın anlayabileceği dilde edebî dilin ağırlığından kurtulmuş açık ve öz anlatımların tercih edilmesi ve bölümlerin oluşturulması da söz konusudur.

3. Yetim Oğlan'nın Hikâyesi

Eski Uygur ve Moğol edebiyat arasındaki ilişkisinin büyük bir delili sayılan ilginç bir örneği de bulunmaktadır. "Cengiz Kağan'ın Ulu Dokuz Komutanı ve Yetim Oğlu" hikâyesi, Luvsandanzan'ın Altan Tobçı ve Raşpuntsag'ın *Bolor Erhi* eserlerinde yer alarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Bu eserde, Cengiz Kağan'ın komutanlarıyla bir ziyafet düzenlediği esnada, o dönemlerde yeni yeni yaygınlaşan içki denilen içeceğin nasıl içilmesi gerektiğini diyalog hâlinde halka ithafen anlatılmış ve böylelikle halk arasında hem yaygınlaşması hem de uzun yıllar dilden dile söylenmesi sağlanmıştır.

Cengiz Kağan'ın dokuz komutanından bazısı, "dile getirdiğim sözlere tat katar, kılıca getirdiğim düşmanlara cesur katar" gibi ifadeleriyle içkiyi iyi yönünden övmektedirler.

Ama bazıları,

"Ağıza gelince
Altın sinek gibi
Ağızdan çıkarken
Arslan (ve) fil gibi"

…

"Dile gelince
Dev sinek gibi" diye kötü yönlerini eleştirerek,

"Bilig erdemi unutturur, değil mi?
Mal mülkünü bitirir, değil mi?" diye devam eder. Böylece içkinin iyi ve kötü yanları hakkında söz ederken eserin ilerleyen kısımlarında komutanlar arasında anlaşmazlık meydana gelir.

Dokuz ulu komutan arasındaki bu anlaşmazlığı işiten, evin kapısının yanında oturmuş bir yetim oğlu onlara şöyle der;

Azcık içersen neşedir
Fazla istersen aptaldır

Sarhoş olursan, delidir
Leziz içersen sevinçtir
Dut içersen bülbüldür – diye içkinin doğru kullanılması ne kadar önemli olduğunu bu ifadesinde söylemektedir. Bunu dinleyen, Çandaga Tsetsen oradan öfkelenerek;

Yetim oğlunun mu, sözü olur!
Yetim atının mı, koşusu olur, diye sert bir cevap verir.

Eser sonunda Cengiz Kağan'ın ulu dokuz komutanı, yetim oğlunun sözünün doğru olduğu ifadelerinde bulunarak onun haklı olduğunu kabul ederler.

Kaynakça

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig*. Ankara.

_____ (1994). *Kutadgu Bilig*, 6. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çoymaa, Ş., Terbiş, L., Bürnee, D. & Çuluunbaatar, L. (1999). *Buddın Şaşin Soyolın Taylbar Tol'*. Ulaanbaatar.

Damdinsüren, Ts. (1959). *Mongolın Uran Zokhiolyn Toim*. Ulaanbaatar.

Erdeniyn San Subaşid. (1990). Ulaanbaatar.

_____ (1999). *Eseruagıyn Egşig Duun*. Ulaanbaatar.

_____ (2005). *Duun Utgın Yaruu Zohist*. Ulaanbaatar.

Hürelbaatar, L. (1996). *Ogtorguyn Tsagaan Gardi*. Ulaanbaatar.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Ankara.

Kotviç, V. L. (1923). "Izuçyeniy Çingis-hana", *Vostok*, kn.3, Leningrad.

Malov, S. (1951). *Pamyatniki Runiçeskogo Pisma*.

_____ (1891). *Das Kudatku Bilik*. Theil I. SPb.

Radloff, W. (1890). *Kutadku Bilik*. Faksimile uygurskoy rukopisi imperatorskoy i korolevskoy pridvornoy Bibloteki v Vene, SPb.

Tekin, T. (1986). *Karahanlı Dönemi Türk Şiiri, -Türk Dili, (Türk Şiiri Özel Sayısı I)*, Cilt. LI, Sayı 409, Ankara, s.81-157.

Terbiş, L. (2018). *Sümbe Hamba İşbaljirın Ööriyn Namtar*. Ulaanbaatar.

Yusuf Has Hacib'in (Balasaguni) *Kutadgu Bilig* Eserindeki Odgurmuş Karakteri

Aleksandr TSOI*

Giriş

Yusuf Has Hacib - Türk dünyasının parlak şairidir. Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseri ise, Türkçe yazılan ilk eserdir. *Kutadgu Bilig*'den daha evvel şiir türünde yazılmış Türkçe bir eser yoktur. Bu eserin dünya edebiyatında önemli bir yeri vardır. *Kutadgu Bilig* eseri bugüne dek kendi değerini ve önemini kaybetmemiştir. *Kutadgu Bilig* eseri, dönemlere ışık tutan bir feneri hüviyetindedir. Bu eserle şair ve yazar Yusuf Has Hacib, insanları her zaman endişelendiren düşünceleri canlı ve sanatsal bir ruh katarak yansıttığını tüm edebiyatçılar ve araştırmacılar belirtmektedir.

Eserin derin ve felsefi bir içeriği vardır, şekli laiktir. Eserde Orta Çağ'da Türk topluluğunun resmî dini olan İslam dininin kanunları tutarlıdır. Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserinin asıl amacı, eserin başkahramanı olan Odgurmuş'un (akıbet) sanatsal ruhunu ve özelliklerini ortaya koymaktır.

Yusuf Has Hacib (a) akıl, mutluluk ve doğru yaşamla ittifak içinde sağlam ve doğru bir yasaya bağlılık ilkesine (bizim tarafımızdan vurgulanan-Aleksandr Tsoi), (b) çeşitli toplum katmanlarının temsilcilerinin davranış kurallarına, (c) iktidar ile iktidar arasındaki ilişkinin yasalarına dayalı ideal bir toplum yaratmayı önerir.

Yazar, insan yaşamını güzelleştirmek için ideal koşulları işaret etmektedir. Yusuf Has Hacib, kendi yaşadığı dönemin insanlarının, günlük yaşamını ve sıradan olaylarını göstermektedir. *Kutadgu Bilig* eserinde, yazar Yusuf Has Hacib'in kendi felsefi anlayışı, insan hayatının anlamını ve insanoğlunun dünya görüşündeki bazı sorunlar, insanların toplumdaki yeri ve rolü konu edilmektedir.

Yusuf Has Hacib, bilgelik ve adalet yasalarına göre kurulu ideal bir toplumun resmini çizmiştir. Yazar bu eserde devlet yapısını yansıtmaktadır, insanlara olumlu özellikleri aşılayarak insanın bu dünyaya geliş amacı, ebedî hayata hazırlık yapması, insanın davranış ve etkinliği normlarının belirlenmesi vb. konuları ele almaktadır. Yusuf Has Hacib, toplumda sosyal uyum, huzur ve insanların mutluluğunu kurmayı hayal ediyordu.

* Prof. Dr. Sc. (Habil.), Lodz Üniversitesi, Filoloji bölümü, Lodz, Polonya, *aleksandr.tsoi@uni.lodz.pl*

Büyük âlim ve şair Yusuf Has Hacib, muhtemelen eski Yunan filozofu Plato'nun "Devlet" olarak adlandırılan edebî diyalog türünde yazılan eserini biliyordu.

Platon "Devlet" adlı eserinin dördüncü bölümünde ideal bir devletin "dört özelliği"ni bilgelik, adalet, cesaret ve sağduyu diye belirttiğini hatırlatmak isterim.

Yusuf Has Hacib'in eseri de, hükümdar (yönetici) Küntogdı'nın ve diğer karakterlerin diyaloglarından oluşmaktadır. Yusuf Has-Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserinin karakterleri, önemli erdemleri ve yararları canlandırır: Küntogdı (adının anlamı: Güneş doğdu=adalet) adaletin kişileşmesidir. Aytoldı (Dolunay) mutluluğun bir görüntüsüdür. Ögdilmiş (akıllı) bilgeliği kişileştirme ve Odgurmuş (akıbet) saf birini temsil ediyor. Bilgelik ve adalet devlet sisteminin önemli niteliği olarak kabul edilir, mutluluk ve saflık ise geçici ve anlıktır. Böylece, Yusuf Has Hacib'in eserinde vermiş olduğu semboller, Platon'un sembollerine benzemektedir. Bir münzevi Sufi Odgurmuş'un karakteri eserin ana karakterleriyle tezat oluşturuyor. Maddi-tasavvufi Odgurmuş'un ana antitezi, vezir görevinde olan kardeşi Aytoldı'dır. Her iki karakter de sıradan insanlardır. Yusuf Has Hacib, sıradan insanın olumlu sıfatları sayesinde kariyer yapabileceğini, hayatta büyük başarılar elde edebileceğini, hatta devleti bile yönetebileceğini göstermektedir.

Kardeşinin aksine, Odgurmuş kendisine manevi gelişim yolunu seçmiştir. Odgurmuş, tasavvuf öğretilerinin ana hükümlerini ana hatlarıyla belirtir. Asıl soru, Yusuf Has Hacib'in "sufi"yi hangi amaçla tam bir şiir karakteri olarak göstermesidir. Yazarın bahsettiği dönem, İslam dininin, Türk sedanter ve göçebe kabilelerin yaşadığı Orta Asya'ya yayıldığı zamana kadar uzanıyor.

Tasavvuf Öğretimi ve Odgurmuş

Odgurmuş'un sanatsal karakterinin analizine geçmeden önce, tasavvufun temeline bakalım. Araştırmacılar, *Kutadgu Bilig* eserinin Türkçe yazılan en eski eser olduğunu ve bugüne kadar benzeri olmayan yegâne eserin Müslüman dininin ideolojisine dayandığını ve bu ideolojiyi propaganda ettiğini belirtmektedir.

Tasavvuf, dinî-felsefi ve ahlaki bir öğreti olarak ortaya çıktı ve feodal bir toplumda İslam dininin doğal gelişiminin bir sonucu olarak İslam topraklarında gelişti. XI-XII. yüzyıllar arası tasavvuf, kitlesel bir münzevi ve mistik bir hareketin karakterini üstlendi ve Orta Asya da, dâhil olmak üzere İslam dünyasına yayıldı. Genel olarak Orta Çağ tasavvufunun gelişmesinde üç aşama vardır: VIII-X. yüzyıl; X-XII. yüzyılın sonu; XII. yüzyılın sonundan itibaren ve sonra (2, s. 4). *Kutadgu Bilig* 11. yüzyılda yazılmıştır.

Tasavvufun ortaya çıkma nedenlerine bakalım. Bizce, tasavvuf aşağıdaki nedenlerden dolayı doğuya yayılmıştır.

1. Tasavvuf hadis bilimi ve metodolojisi ile uğraşan muhaddisler tarafından ortaya çıkmıştır. Muhaddisler Kur'an'ın bütün yorumlarını biliyorlardı ve şeriatın tüm teolojik ve yasal bilgilerini bir araya getirmişlerdi. Yani, ilk muhaddisler fakihlerdi (hukuk uzmanları). Zamanla, muhaddisin bir kısmı, Emevilerin feodal seküler gücünün tarafına geçti. Otoritelerden memnun olmayanlar arasından ise, farklı türden muhaddisler terfi etmeye başlar. Muhaddislerin bu kısmı şu görüşü ortaya koyuyor: Muhaddisin güvenilirliği ancak hadisleri iletmekle kalmadan, aynı zamanda onlara saygı duyuluyorsa mümkün ve hadise uymak Hz. Muhammed'in münzevi hayatını kendi kişisel hayatında tüm ayrıntılarıyla yeniden üretmeye çalışmak demektir. Böylece, ikinci tip muhaddisleri arasında, tasavvufun ilk tohumu olarak kabul edilebileceğimiz bir münzevi akım gelişmeye başlar. İkinci tip muhaddisler azdı. Onlar, Emevi hükûmetine muhalefet ettiler.

İkinci tür muhaddis Emevi tiranlığından memnun değildi. Onlar devlet yöneticilerinden ve temsilcilerinden kaçınırdı. Bu özellik, *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hacib tarafından vurgulanmıştır. Odgurmuş, Elik egemenliği devletindeki görevi reddetse bile, hükümdara bir kamu görevlisinin nasıl olması gerektiği konusunda bazı tavsiyelerde bulundu.

Sufilerin ayaklanması çevrelerden gelen yoksul insanlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Ayaklanmanın amacı, halife gücünün laik güce dönüşümünü durdurmak, tarihi geri getirmek, ilk halifelerin geleneklerini (geleneğin görüntüsünde) pastoral hâle getirmekti. O devirdeki ayaklanmaların yalnızca dinî bir şekli vardı. Sufiler zorluk ve zulüm gördüler. Onlarda karamsar bir ruh hâli gelişti. Onlar, insanların kendi görüşlerini ifade edemeyeceğini ve yaşamın güzelliği ve sevinci kaybolduğunu düşünüyorlardı. Sufiler, dünyevi ilişkilerden uzaklaşarak münzevi bir hayat sürmeye çalıştılar. Bu nedenle, "dünyadan, yönetici çevrelerden uzak karıncalar" anlamına gelen *mu'tazila* olarak adlandırıldılar. Bu insanlara başka türlü zahit "keşiş" veya "abit", "Tanrı'nın hizmetkârı" da dendi. Faaliyetlerinin temeli, üstün düzeyde din bilgileri ve İslam'ın yerleşik kanonlarından farklı özel dinî uygulama biçimleriydi.

Tasavvufun amacı - ilahi olanın manevi bir bilgisidir. Tasavvufun bütün yaşamı ve bütün düşünceleri dinî ideale bağlıydı. Tasavvufun temeli ahlaki arınma ("manevi cihad"-mücahit) ve insanın mükemmellik düşüncesi, Allah'ın gücünü bilme ve anlama arzusuydu. Bilgi için, istikrarlı bir etik, ahlaki nitelikler teorisi (macamat) ve kısa vadeli zihinsel durumlar (hâl) geliştirilmiştir.

Tasavvufun asıl görevi, ruhsal reenkarnasyon yoluyla geçici bir deneyim kazanmaktı.

Bunun için sufiler, Allah'ı tanımak için kendilerini trans hâline bırakmayı bir yol olarak bilirdi.

O. F. Akimuşkin ve J. S. Trimingham "İslam'da Tasavvuf Emri" monografisinin ön sözünde şöyle yazıyor: "XI yüzyılın ortasında Müslüman dünyası çapında, İslam'a karşı resmî sert ve acımasız mücadeleye rağmen, tasavvuf düşüncesi hızla yayıldı."

Sufiler, İslam'ın derin inananlar tarafından algılanan, kabul edilen yeni bir ahlaki ve etik fikir katman oluşturdular. Tasavvuf, geleneksel halk kültlerini, halk inançlarını emdi ve onları Müslümanın ruh hâline kodlanmış bir şekilde insanlara dağıttı.

Bu bağlamda, R. Nicholson'dan başlayarak birçok İslam âlimi tasavvufta yalnızca dinî felsefeyi değil, aynı zamanda "İslam'ın kitlesel dinini" de görmeye meyilliydi. Allah'ın adı geçtiği her söze büyük önem verdiler. Sufiler tüm boş zamanlarını Kur'an-ı Kerim'de geçen (11, 147) emriyle - *"ve beni hatırla, böylece seni hatırlayabileyim"* kutsal sözünün tekrarına verdiler.

Hayatlarındaki en önemli şey, helal (izin verilen) ve haramı (yasak) ayırt etmekti. Sufiler nasıl bir kazancın helal olarak tanınabileceği üzerine tartışmalar yaptılar. İktidar temsilcilerinden ve onların etrafındakilerden gelen tüm sadakalar kesinlikle haramdı, çünkü onların serveti alın teriyle, emekle kazanılmaz ancak şiddetle elde edilir- diye düşünürlerdi. Tasavvuf, halifeliğin veya çevresindekilerin herhangi bir hediyesini kabul etmeyi kategorik olarak reddetti. Odgurmuş'un iktidar temsilcileriyle görüşmeyi reddetmesi tesadüf değildir. Bu, Yusuf Has Hacib'in sufiler hakkında çok fazla bilgi bildiğini ve sufilerin genelleştirdiği Odgurmuş karakterinde onlara has tüm özellikleri açıkladığını gösteriyor. Sufilerin çoğu dürüst bir şekilde çalıştı, az kazandı, kazançları ancak temel ihtiyaçlarını karşılamaya ve hayatı zor sürdürmeye yetiyordu. Kazançlarının bir kısmını, çalışamayan ihtiyacı olanlara dağıtıyorlardı.

Tasavvufun temeli mistik deneyimlerdir. E. E. Bertel's, bir yöne yönlendirilmiş bir düşünce, kölelerini izleyen tanrı bakışlarını hissetmek, fedakârlık isteği, tüm her şeyden vazgeçme isteği- bütün bunlar o zamanki koşullarda keskin bir şekil alan yüceltme hâli yaratması gerekiyordu diye düşünüyor.

2. Tasavvufun ortaya çıkmasının bir diğer nedeni de Kur'an ve sünnetin felsefi temeline olan ihtiyaç olmuştur. Kur'an ve hadis koleksiyonlarının yalnızca dinî görevlerin yerine getirilmesi açısından sistematik hâle getirildiğine inanıyor. Aynı zamanda inananların davranışlarını değiştirdi. Bu nedenle, "dünyanın en büyük dinlerinden biri olabilmek için, İslam'ın felsefi bir temele ihtiyacı vardı. Göçebe ve yarı göçebe Arap kabilelerinin ihtiyaçlarını karşılayan Kur'an'a, İslam

dini, Arap Yarımadası'ndan ayrıldığında, birçok önemli ilavelere ihtiyaç duyuyordu." Dört bir yana yayılan İslam dini, Zerdüştlük, Yahudilik, Hristiyanlık gibi bir sürü eski dinle temasa geçti. İslam, devlet dini hâlini alınca kendi avantajını kanıtlamak zorunda kaldı. İslam'ın sağlam, bir felsefi sisteme ihtiyacı vardı. Bu sistemin oluşumu çok sayıda mezhebin ortaya çıkmasıyla başladı. Her bir tarikat İslam felsefesinin temel sorunlarından birine cevap bulmaya çalıştı.

3. Bize göre tasavvufun üçüncü bir özelliği, sufilerin İslami misyoner işlevini yerine getirmesidir. A. İ. Pılev, I. ve II. bin yılın başında kuzeyden ve doğudan Maverannehr'e, güneybatıdan güneye doğru göç etmiş, Arap fetihlerinin sınırlarının ötesinde kalan birçok Türk kabileleri ve kabile konfederasyonlarının ve Orta Asya'daki vaha nüfusunun İslamlaştırılması Orta Asya'da gerçekleştiğini belirtir. Tasavvuf Şeyhleri ve takipçileri basit ve anlaşılır bir Türki göçebe dilinde dinî şiirler yazıp okuyarak İslam'ın yeni takipçilerinin kalbini fethetti.

İslam ruhunu şekillendirmede büyük bir rol, Allah'ın iradesinin sunulması, münzevi bir yaşam ve sufilerin hermit bir yaşam biçimini temsil etmeleridir. Sufilerin en önemli özellikleri, gündelik kamusal yaşamdan uzaklaşmak ve ayrılmak, günahsızlık ve alçakgönüllülük, Tanrı'ya sürekli dua etmekti. Resmî İslam'la ideolojik çelişkilere rağmen, sufi emirleri Orta Asya'da İslam'ın gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Bir yandan sufiler nüfusu yeni bir dinin temeline adayarak İslam'ı yaydı. Öte yandan, sufiler, her geçen gün ortaya çıkan çeşitli devlet kuruluşlarında laik gücün kuruluşuna ve güçlenmesine giderek daha fazla önem kazandıran resmî İslam'ın temellerini sarstı.

"Tasavvuf düşünceleri İslam'a maneviyat getirdi, yumuşattı, kişiye farklı bakmaya mecbur etti." diye belirtir O. F. Akimuşkin. Sufiler, sosyal adaleti, Allah'ın önünde bütün insanların eşitliğini, nezaketi ve insanlar arasında vicdan ve kardeşliği vaaz etti. Tüm tezahürlerinde kötülüğe karşı mücadele çağrısında bulundular. Bu fikirler Müslümanların manevi ihtiyaçlarıyla uyumluydu.

Muhtemelen Odgurmuş motazilite dinî hareketinin bir destekçisiydi. Ayrıca, Odgurmuş'un kolektif imajının, ilk sufi adanmışı, kentin hükümdarının oğlu olan Ebu İshak İbrahim İbn Adham el-Ijli'nin (718-781) özelliklerini taşıdığını görebiliriz. İbrahim İbn Adham, XI - XII. yüzyıllarda sıradan insanlar ve Müslüman toplumun eğitimli seçkinleri arasında tanınmış ve popüler biriydi.

Keşiş tasavvuf Odgurmuş, Elik hükümdar elçisi Ögdülmiş ile geçen konuşmada şöyle diyor: *"Kemä mindi saqyn kisi alyučy, Tängiz otra kirdi kemä mingÿči; Oyul qyz törÿsä, kemäsi synur, Kemä synsa, suvda tirig kim kalur?"* E. E. Bertels "İbrahim İbn Adham'ın Kutadgu Bilig Eserindeki Cümleleri" adlı makalesinde Odgurmuş'un şu sözlerini analize eder; E. E. Bertels, İbrahim İbn Adham'ın (tarihî ya da efsanevi insan) ahlaki sözlerinin XI. yüzyılda Türk ortamında biliniyor olduğunu yazıyor. İbrahim İbn Adham meşhur bir kişilikti.

Onun efsane gibi hayatı, Orta Asya'nın çeşitli halkları arasında biliniyordu.

E. E. Bertels, Fars şairi Farad ad-Din'Attar'ın (yaklaşık 1230'da ölen) "Gazkarat al-Auliya" adlı eserinde, Orta Asya'da popüler olan Şeyh İbrahim İbn Adham'a çok önem verdiğini belirtiyor. Efsaneye göre, İbrahim İbn Adham Balkh şehrinin hükümdarıydı. Ama o tahttan vazgeçmiş, karısını ve oğlunu terk ederek, Medine'de yoksulluk içinde yaşamayı tercih etmişti. İbrahim İbn Adham gece gündüz çalışarak kendi geçimini zor sağlıyordu.

Evlilik konusunda, Farad ad-Din'Attar, İbrahim İbn Adham'a şu kelimeleri atfetmektedir: "Bir dervişe sordum: -Bir karın var mı? -Hayır, dedi. -Çocuğun var mı, diye sordum, -Hayır, dedi. -Bu iyi, dedi İbrahim İbn Adham – Neden, diye sordu derviş -Bu derviş evlenip gemiye oturdu ve oğlu olunca, gemi battı, diye cevap verdi.

Kutadgu Bilig'den alıntılarla karşılaştırıldığında "Bunun bir açıklaması ancak her iki yazarın da aynı kaynağı kullanması olabilir."

Bize göre, "batan gemi" ile ilgili alıntılar özellikle Odgurmuş'u tarif etmektedir, çünkü onun karakteri Yusuf Has Hacib'in bahsettiği dönemde yaşamış birçok Müslüman sufilere ait özellikleri yansıtmaktadır. Yusuf Has Hacib muhtemelen İbrahim İbn Adham'ı tanıyordu, bu nedenle, eserinde zamanın meşhur Sufilerinin yaşam görüşleri hakkında çok önemli bilgileri kullanmış olabilir.

Odgurmış Karakteri

Kutadgu Bilig eserindeki Odgurmuş karakteri, yazarın gündeme getirdiği sosyal problemler açısından önemlidir. Bize göre Yusuf Has Hacib, Odgurmuş karakterini aşağıdaki nedenlerden dolayı yaratmış olabilir.

İlk nedeni: Yusuf Has Hacib, okuyucular *Kutadgu Bilig* eserinde tanımlanmış toplumun resmini göz önünde canlandırabilmeleri için, sufiler (dervişler) de dâhil olmak üzere devletinin bütün sosyal katmanlarını göstermeye çalışmış. Yusuf Has Hacib sanatçı ve aynı zamanda bir devlet adamıydı. O, Odgurmuş karakteriyle tasavvufi-dinî eğitim temsilcilerinden birini tanıtmayı hedeflemiştir. Odgurmuş, bütün hayatını Allah'a hizmet etmeye adayan bir sufidir. Odgurmuş, bir mürit öğrencisi olan tanınmış bir İslam ilahiyatçısıdır.

Elik hükümdarı kendi gücünü arttırmak için Odgurmuş'un bilgisini ve otoritesini kullanmaya çalışıyordu. O, Odgurmuş'un devlet makamına geçerek halka hizmet etmesini ister. Sufilerin gerçek ve güçlü bir güce sahipti ve halk üzerinde büyük bir etkisi olduğu bilinmektedir. Sufilerin görüşü devlet işlerinde belirleyici ve etkiliydi.

Odgurmuş, kendisine teklif edilen makamı reddeder, sadece elik hükümdarına arada gelip gerekli tavsiyelerde bulunmayı kabul eder. Odgurmuş, sufilerin yaşam kuralını "insanlardan bağımsızlık" çiğnemek istemez. O, Allah'a hizmet etmenin en zor yolunu seçer: "Her şeyi tüketen Tanrı sevgisi, sufinin gerçek sevgiyi anlama yolundaki ana ahlaki simgesidir."

Odgurmuş tipik tasavvuf hâllerini vaaz ediyor. O, 1) bu dünyanın cazibesinden vazgeçmek, 2) insanları terk etmek, 3) tutkuların üstesinden gelmek, 4) insanın fizyolojik ihtiyaçlarını unutması gibi engelleri yenmeyi önerir. Kendisi hakkında, "Ben Allah'a hizmet etmeye yemin ettim ve insanlara hizmet etmek bana yakışmaz!" der. Böylece, Yusuf Has Hacib'in bahsettiği Türk dünyasında, Omeyad'ın gücüne ve resmî İslam'a karşı çıkan, dinî hareket temsilcilerinin önemli rolü olduğunu göstermek istemiştir.

İkinci nedeni: Odgurmuş karakteri her insanın karakterinin doğasında var olan toplum ve devlet işlerinde insanın belirsizliğini ve kararsızlığını göstermek için yaratılmıştır.

Yusuf Has Hacib Odgurmuş'u her şeyden önce bir insan olarak tarif ettiğini düşünüyoruz. Odgurmuş hayatını Allah'ı tanımaya adamasına rağmen, toplumun ve etrafındaki insanların problemlerine sessiz kalamazdı.

Bu nedenle Yusuf Has Hacib, Odgurmuş karakteriyle insanlara hümanist vaaz hizmetini gösteriyor. İnsanları hayır işleri yapmaya çağırıyor: *Başkasının zararını isteme, kendin de zarar verme; hep iyilik yap, kendi heva ve heveslerine hâkim ol.*

Yazar bu eserde yalnızca Allah'a hizmet etse bile, insanlığı kaybetmeden, insanların arasında bulunarak tüm gücüyle insanlara yardım eden Odgurmuş'u göstermektedir.

B. A. Cetpisbaeva, Yusuf Has Hacib kendi eserinde Odgurmuş karakteriyle tasavvufa karşı olumlu bir bakış açısını gösterdiğine inanmaktadır. "Kendisini Allah'a hizmet etmeye adayan Odgurmuş karakterini yaratarak (Yusuf Has Hacib) kendisini İslam'daki bir tasavvuf taraftarı olarak tanıtmaktadır." Yusuf Has Hacib, Allah'a hizmet etmenin iki yolunu gösteriyor: çilecilik, dervişlik ve halkın yararı için aktif bir şekilde faaliyetler yapmak. İşte bunlar onun eserinde saklı olan derin anlamlardır.

Üçüncü nedeni: Ülkesine refah isteyen bir devlet adamı olarak Yusuf Has Hacib, tüm gücünü, becerisini ve bilgisini kendi halkına ve devletine hizmet etmek için adayacak girişimci, aktif ve vatansever bir insan yetiştirmeye çalışıyordu. Eserdeki karakterler, Allah hakkında, iyi ve mutluluk, hayatın anlamı, adalet ve çilecilik hakkında diyaloglar/konuşmalar yapar. Onlar, bu felsefi

kategorilerin özünü anlamaya, olumlu tarafının altını çizmeye ve toplumun iyiliği için kullanmaya çalışıyor.

Yusuf Has Hacib'in eserini Tabgaç Kara Bogra Han'a sunduğunu unutmamak gerekir. Yusuf Has Hacib, Odgurmuş karakterini yaratmakla muhtemelen, Kağan'ın arzu etmede ve bir iş yapmada mütevazı olmasını, yorulmadan, halkın iyiliği için çalışmasını, Allah'ı hatırlayıp, ibadet etmesini, mütevazı bir yaşam sürerek kötü şeyler yapmamasını, servet biriktirmemesini istemiştir. Yusuf Has Hacib, Kağan'ın Türk halkı için ideal bir devlet kurmasında bu eserin yardımcı olmasını istemiş.

Sonuç

Yusuf Has Hacib'in Türkçe ilk eser olan bu eseri; Türk lehçesinin zenginliğini, güzelliğini, insan düşüncesinin tüm renklerini ifade edebilen şiirsel bir eserin mükemmel bir örneğidir.

Şiirin analizi, Yusuf Has Hacib'in Odgurmuş karakterini aşağıdaki nedenlerden dolayı yarattığını göstermektedir. 1. Yazar, sufiler (dervişler) de dâhil olmak üzere devletinin tüm sosyal katmanlarını göstermeye çalışmıştır. 2. Odgurmuş karakteri her insanın karakterinin doğasında var olan toplum ve devlet işlerinde insanın belirsizliğini ve kararsızlığını göstermek için yaratılmıştır. 3. Ülkesine refah isteyen bir devlet adamı olarak Yusuf Has Hacib, tüm gücünü, becerisini ve bilgisini kendi halkına ve devletine hizmet etme için adayacak girişimci, aktif ve vatansever bir hükümdar ve insan yetiştirmeye çalışıyordu.

Odgurmuş karakteri hacimli ve son derece sanatsal olarak yaratılmış. Yusuf Has Hacib bir hükümdarın devleti yönetmede son derece mütevazı ve sabırlı olarak, az şeye kanaat etmeyi bilen, adil, eğitimli ve halkına düşkün olması gerektiğinin mesajını okuyucuya iletmek istemiştir. Eserde devletteki halkla ilişkiler düzeyinin ve barışçıl bir diyaloga dayanan kişilerarası ilişkiler kültürünün nasıl olması gerektiği gösterilir.

Kutadgu Bilig eserinin şiirsel gücü, otoriteye sahip olan bir insanın hangi yolu seçmesi gerektiği sorusunun cevapsız bırakılması. Okuyucunun kendisi bu soruya cevap bulmalıdır. Ahlaki kavramlar ve devlet yönetimin temelleri, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserini dünya edebiyatının ölümsüz bir şaheseri yapmaktadır.

Kaynaklar

Bertel's, E. E. (1965). *Izbrannyye Trudy*. Moskva: Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury.

Cetpisbayeva, B. A. (2011). *Kontseptsiya gosudarstvennogo upravleniya Yusufa Balasaguni*: *Memlekettík Bask¸Aru Zhəne Memlekettík Kyzmet. Gosudarstvennoye*

upravleniye i Gosudarstvennaya Sluzhba, 1. s. 87-94. http://www.elibrary.kz/download/zhurnal_st/st15183

Kakeev, A. Ç. (2004). "Yusuf Balasaguni'nin eserindeki Kamu yönetimi etiği. «Blagodatnoye znaniye» // Obshchechelovecheskoye i natsional'noye v filosofii", *Kantovskiye chteniya v KRSU (22 aprelya 2004 g.); II mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya KRSU (27-28 maya 2004 g.). Materialy vystupleniy / Pod obshch.red. I.I.* Ivanovoy. - Bishkek, s. 114-120.

Malikov, R. Ş. (2007). *Utopicheskiy gumanizm drevnetyurkskogo prosvetitelya X veka Yusufa Balasaguni* [Elektronnyy resurs] / R. Ş. Malikov // Rezhim dostupa: http://www.fan-nauka.narod.ru/2007-2.html, svobodnyy. (0,75 p.l.)

Malikov, R. Ş. & Volkova L. M. (2015). *Preyemstvennost' Antichnogo İ Tyurkskogo Srednevekovogo Utopicheskogo Gumanizma* (Pod red. R. Sh. Malikova). Kazan: Otechestvo.

Pılev A. I. (2016). "Kutadgu Bilig Eserindeki rasyonel ve mistik başlangıçlar (XI. Yüzyıl):Hükümdar Küntogdı ile Hermit Odgurmuş Arasındaki Tartışma", *Türk halklarının dilleri ve edebiyatları*. Sankt-Peterburg, s. 250-258.

___ (2012). "Sufizm u Sredneaziatskikh Tyurok v Karakhanidskiy Period (XI-XII vv.): Osnovnyye Cherty i Krupneyshiye Predstaviteli", *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. Vostokovedeniye i Afrikanistika*, Ser. 13, 2012. Vyp. 1. s. 75-84.

Shimmel', A. (2000). Mir islamskogo mistitsizma / Perevod s angliyskogo N.I. Prigarinoy, A.S. Rappoport. 2-ye. Moskva: Aleteyya, 2000. 268 s.

Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II, Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig, I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutadgu Bilig ve Yunus Emre'de Söz Algısı

Fikret TÜRKMEN*
Soner SAĞLAM**

Giriş

Kâinatın içinde konuşan yegâne varlık insandır. Bu bakımdan söz, bütün dünya dillerinde insan olmanın en önemli unsurudur. Sözün değerini "Güzel söz ve bağışlama arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir." (Bakara, 2/263) mealindeki ayet ve bu ayetten ilhamla "…Güzel bir söz de sadakadır…" (Buhari, 1987, s. 6/2715) hadisi vurgulamaktadır. Yine Hz. Musa'nın Tur Dağı'nda Tanrı ile konuşması ve "Kelimullah" sıfatıyla anılması, Hz. İsa'nın bebekken dile gelip konuşması gibi hadiseler ve İslam mistisizmine göre Tanrı'nın âlemi "Kün" (Ol) emri/sözü ile yaratması, semavi dinler için sözün gücünü ve değerini açıkça göstermektedir.

Günümüzden yaklaşık 2.500 yıl önce yaşamış Çinli bilge Konfüçyüs'e ait olan şu sözler dilin toplum hayatında ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır: "Bir ülkenin yönetimini ele alsaydım, yapacağım ilk iş, hiç kuşkusuz dilini gözden geçirmek olurdu. Çünkü dil, kusurlu ise sözcükler düşünceyi iyi ifade edemez. Düşünce iyi ifade edilemezse, görevler ve hizmetler gereği gibi yapılamaz, bunun sonucunda da âdet, kural ve kültür bozulur. Bu bozulma adaletin yanlış yollara sapmasına neden olur. İşte bunun içindir ki, hiçbir şey dil kadar önemli değildir." (Uygur, 2001, s. 23)

Bizanslı yazar Maksimos Planoudes'in (1260-1310) anlattığına göre, Aisopos'un (Ezop) efendisi, onu bir gün çarşıya gönderip orada bulduğu en iyi şeyi satın almasını istemiş, Aisopos da bir dil alıp eve gelmiştir. Bir başka gün efendisi yine onu en kötü şeyi almak üzere çarşıya gönderince Aisopos bu sefer yine bir dil satın almış ve bu durumu efendisine "Dil dünyanın hem en iyi hem en kötü şeyidir; bu fark dili kullanma biçiminden doğar." diyerek izah etmiştir. Bu meselden de anlaşılacağı üzere dil, Tanrı'nın insana bahşettiği en değerli armağandır. Bu nedenle iyi kullanılmalıdır (Dilâçar, 1995, s. 82-83). Yusuf Has Hacib, bu gerçeği söz konusu Bizanslı yazardan yaklaşık iki asır önce söylemişken Yunus da bu yazarla hemen hemen aynı çağda bu gerçeği dile getirmiştir.

Türk edebiyatının hemen hemen bütün hacimli dinî, ahlaki ve didaktik eserlerinde söze bir bölüm ayrılmış yahut yeri geldikçe konuşma adabı ile ilgili

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi, *turkmen.fikret@gmail.com*
** Dr. Öğr. Ü., Pamukkale Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, *soner.saglam@gmail.com*

hususlara değinilmiştir. Gerek *Kutadgu Bilig*'de gerek Yunus'un manzumelerinde söz, insanın içinde bulunan manevi gücün bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki şahsiyetin mısralarında söz, görülenin arkasındaki görünmez gücün bir tezahürü olarak ele alınmış, bununla beraber kişinin, iki dünyada da mutluluğa ulaşması noktasında sözün taşıdığı değer ve söz söyleme adabı dile getirilmiş, sözü doğru, az, yerinde ve gerektiğince söylemenin ehemmiyeti sıklıkla vurgulanmıştır. Örneğin; Yusuf Has Hacib ve Yunus Emre, ağızdan çıkan sözün, kişinin değerini ortaya koyan bir ölçü olduğuna ısrarla vurgu yapmıştır. Yusuf bunu: *Kalı sözleyü bilmese til sözüg // yaşıl kökte erse kör endrür özüŋ* [Eğer dil söz söylemesini bilmezse mavi gökte olanı yere indirir.] şeklinde söylerken Yunus: *hezeran gevher dinarı kara toprağ ide bir söz* diyerek somutlaştırmıştır.

Bildiride her iki şahsiyetin söz algısı, söze verdikleri değer ve bunu anlatış biçimleri örnekler üzerinden gösterilip benzerlikler ve farklılıklar mukayese yoluyla ortaya konulmuştur.

1. İnceleme

1.1. *Kutadgu Bilig*'te ve Yunus'ta Sözün Önemi ve Niteliği

İslami Türk edebiyatının ilk büyük eseri olan *Kutadgu Bilig*'de söz iki ana başlık altında ve daha çok didaktik açıdan ele alınır. Birincisi kitabın ilk kısmının yedinci bölümünde yer alır ve "Dilin meziyetini ve kusurunu, faydasını ve zararını söyler." başlığı altında verilir. Bu bölümde *til arslanturur kür éşikte yatur // ayâ ewlig er sak başıñnı yéyür* (164) [Dil arslandır, bak, eşikte yatar; ey ev sahibi, dikkat et, senin başını yer.] gibi her biri birer özdeyiş niteliğinde olan ifadeler verilmiştir. İkincisi ise eserin on dokuzuncu bölümünde yer alır ve başlığı da "Ay Toldı hükümdara dilin faziletini ve sözün faydalarını söyler." şeklindedir. Burada da Hükümdar ile Ay-Toldı arasında soru-cevap üzerine kurulu bir anlatım söz konusudur. Hükümdar, Ay-Toldı'ya sözün fayda ve zararı ile fazileti hakkında sorulara sorar, Ay-Toldı da bunları cevaplandırır. Bu bölümlerin dışında eserin farklı bölümlerinde birçok beyitte öğüt niteliği taşıyan ifadelerde dil konusuna değinilmiştir.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'in 210. beytinde sözün, insan olmanın en önemli unsuru olduğunu şöyle getirir:

yaşıl köktin endi yağız yerke söz

sözi birle yalŋuk ağır kıldı öz

[Söz kara yere mavi gökten indi; insan kendisine sözü ile değer verdirdi.]

Yine Yusuf, insanın süsünün söz olduğunu şu mısralarda vurgular:

ukuş körki til ol bu til körki söz

kişi körki yüz ol bu yüz körki köz (274)

[Akıl süsü, dil; dil süsü, sözdür; insanın süsü, yüz; yüzün süsü, gözdür.]

Mistikler, dışa yönelik olduğu için söze -insan ve Tanrı'nın varlığına yabancı olan gevezelik ile onunla birleşen gerçek sözü tenzih ederek- fazla değer vermemiş; dış, söz ve kılığın aldatıcı olduğunu dile getirmişlerdir. Tasavvufi düşünceye göre Tanrı, insanın gönlünde tecelli etmiş, bu nedenle derviş, "dış"a değil, "iç"e bakar. Dolayısıyla derviş içinden gelen ilahi sesi dinlemek için sessiz kalır. Bundan sonra uzun bir nefis terbiyesinden geçen mistik, Tanrı'nın dili hâline gelir (Kaplan, 2015, s. 276-279). Yunus bunu şöyle dile getirir.

Benüm degül bu keleci varlık senün Yûnus neci

Çün dilüme sensin kadîr sensüz lisân depretmeyem (183/9)

Yunus Emre'nin şiir görüşü insan-Tanrı birliği inancına dayanır. Bu inanca göre de konuşan insan değil Tanrı'dır (Kaplan, 2015, s. 278). Mistik düşünce bağlamında, insan Tanrı'nın bir tecellisi olduğuna göre, konuşanın Tanrı olması da tabiidir. Yunus *gelür* redifli gazelinde bu durumu şöyle ifade eder:

İy sözlerün aslın bilen gel di bu söz kandan gelür

Söz aslını anlamayan sanur bu söz benden gelür (42/1)

Söz karadan akdan degül yazup okımakdan degül

Bu yüriyen halkdan degül Hâlik âvâzından gelür (42/3)

Yusuf Has Hacib eserinde birçok defa dilin/söz söylemenin fayda ve zararlarını söylemiştir. *Kutadgu Bilig*'in yedinci bölümü "Dilin Meziyetini ve Kusurunu, Faydasını ve Zararını Söyler" başlığını taşır ve bu bölümde özdeyiş niteliğinde ifadeler geçer. Yusuf Has Hacib'e göre dilin en önemli işlevi bilginin aktarılmasını sağlaması ve bu şekilde insanı aydınlatmasıdır:

ukuşka biligke bu tılmaçı til

yaruttaçı erni yorık tilni bil (162)

[Anlayış ve bilgiye tercüman olan dildir; insanı aydınlatan fasih dilin kıymetini bil.]

Yine insan sözü bilerek söylemeli, boş söz söylememelidir. Bilerek söylenen sözün faydası çoktur. Yazar burada "kör-göz" gibi zıt kavramları kullanarak anlatımına etkileyicilik kazandırır:

kalı mundağ erse bilip sözle söz

sözüñ bolsu közsüz karağuka köz (178)

[Mademki böyledir, sözü bilerek söyle; sözün gözsüzlere, körlere göz olsun.]

Ancak, dil iki ucu keskin bir bıçak gibidir ve kişiye faydalı olduğu gibi zarar da verebilir. Bu noktada Yusuf Has Hacib dilin/sözün kullanımına dikkat çeker ve bu doğrultuda açıklamalar yapar. Yusuf, dili eşikte yatan bir aslana benzeterek konuyu somutlaştırır.

kişig til ağırlar bulur kut kişi

kişig til uçuzlar barır er başı

til arslanturur kür éşikte yatur

ayâ ewlig er sak başıñnı yéyür (163-164)

[İnsanı dil kıymetlendirir ve insan onunla saadet bulur; insanı dil kıymetten düşürür ve insanın dili yüzünden başı gider. Dil arslandır, bak, eşikte yatar; ey ev sahibi, dikkat et, senin başını yer.]

Yusuf, eğer kendi selametini istiyorsan ağzından yakışıksız bir söz kaçırma, dilini sıkı tut diyerek okurunu ikaz etmeye devam eder:

sözüñni küdezgil başıñ barmasun

tiliñni küdezgil tişiñ sınmasun (167)

[Sözüne dikkat et, başın gitmesin; dilini tut, dişin kırılmasın]

esenlik tilese seniñ bu özüñ

tiliñde çıkarma yarağsız sözün (169)

[Sen kendi selametini istiyorsan ağzından yakışıksız bir söz kaçırma.]

Söze, kutsal bir mana veren Yunus aynı zamanda şaire de büyük sorumluluk yükler. *Söz* redifli manzumesinde Yunus, sözü insanlarla münasebet bakımından ele alır. Yunus'a göre söz; insanlar arasında barışı temin etmeli, yaralara merhem olmalıdır. Bundan dolayı söz söyleyen, kelimelerini iyice tartmalı, akıllıca konuşmalıdır (Kaplan, 2015, s. 281). Yunus'un *söz* redifli gazelinde geçen aşağıdaki beyitler edebiyatımızda sözün önemini anlatan en güzel ifadelerden biridir. Yunus, bu iki mısrada sözün önemini, fayda ve zararlarını âdeta özetlemiştir:

Söz ola kese savaşı söz ola bitüre başı

Söz ola ağulu aşı bal ile yağide bir söz (102/2)

Sosyal bir varlık olan insanın dili kullanma becerisi, söz söyleme yeteneği onun toplum içerisindeki konumunu belirlemede ve geleceğine yön vermede

oldukça önemli bir yer teşkil eder. Yunus yukarıdaki mısralar ile bu gerçeği işaret ederek söz doğru ve yerinde söylenirse barış ve huzuru temin eder, aksi durumda ise kişinin başını belaya sokabilir demektedir. "Tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır." atasözünde olduğu gibi Yunus da doğru ve yerinde söylenen sözün tesirini, acılı aşı yağ ile bala dönüştür, diyerek ortaya koymuştur.

Kutadgu Bilig'in yedinci bölümünde dilin fayda ve zararını ortaya koyan birçok mısra geçmektedir. Bunlardan biri de şöyledir:

kişi söz bile koptı boldı melîk

üküş söz başığ yérke kıldı köli (173)

[İnsan söz ile yükseldi ve sultan oldu; çok söz başı, gölge gibi, yere serdi.]

Görüldüğü üzere bu tür ifadelerde Yusuf Has Hacib hep bir noktaya temas etmektedir: O da sözün doğru kullanımı. Söz söyleme adabını bilen, sözü doğru ve yerinde söyleyen, gereksiz yere konuşmayan kişi sultan gibidir; aksi ise kişinin başını her zaman derde sokacaktır.

Yusuf Has Hacib, eserinde Türk kültüründe söz söylemenin adabını da açıklar. Buna göre yerinde ve az konuşmak oldukça önemlidir. Dilin fayda ve zararı ile ilgili özdeyişlerin verildiği yedinci bölümde Yusuf konuşma adabı üzerine şöyle der:

üküş sözleme söz birer sözle az

tümen söz tügünin bu bir sözde yaz (172)

[Sözü çok söyleme, sırasında ve az söyle; binlerce söz düğümünü bu bir sözde çöz.]

Kutadgu Bilig'in on dokuzuncu bölümünde hükümdar, Ay-Toldı'yı yanına çağırır ve huzura çıkan Ay-Toldı konuşmadan bekler. Bunun üzerine hükümdar Ay-Toldı'ya neden konuşmadığını sorar. Ay-Toldı'nın cevabı konuşmanın adabını ortaya koyan oldukça veciz sözlerdir:

ilig yarlıkamaz negü sözleyin

ayıtmazda aşnu negü ötneyin

biliglig sözin sen eşit özneme

ayıtmazda aşnu sözüg sözleme

kişig kim okısa kereklep tilep

ol-ok sözlegü aşnu sözni ulap

...

kızıl til kılur kısğa yaşlığ séni

esenlik tilese katığ ba anı

negü tér eşitgil özin kısğan er

esen tirlür inçin özin basğan er (959, 960, 961, 964-965)

[Hükümdar ne söyleyeceğimi henüz buyurmadı; sormadan, neyi arz edeyim. Bilgilinin sözünü dinle, itiraz etme; sana sorulmadan da söz söyleme. Birini kim, lüzum görerek, ister ve çağırırsa, söze de ilk önce o başlar. Kırmızı dil senin ömrünü kısaltır; selamet dilersen onu sıkı tut. Diline hâkim olan insan ne der, dinle; kendisine hâkim olan insan rahat ve huzur içinde yaşar. Kara başın düşmanı kırmızı dildir; o ne kadar baş yemiştir ve yine de yemektedir.]

Bu diyaloğun özetini yapacak olursak kişi, sorulmadan söze başlamamalıdır. Selamet dileyen, huzur içinde yaşamayı arzu eden insan dilini sıkı tutmasını bilmelidir.

İlerleyen bölümlerde benzer ifadeler söylenmekte, konuşma adabı bakımından insanın gerektiği kadar konuşmasının önemine dikkat çekilmektedir.

tirig bolsa yalñuk kalı sözlemez

kerekligni sözler kişi kizlemez

ayıtğu kerek söz kişi sözlese

ayıtmasa sözni katığ kizlese (977-978)

[İnsan, yaşadığı müddetçe, söz söylemez olur mu; lakin gerekeni söyler, saklamaz. İnsanın konuşması için kendisine bir şey sorulmuş olmalı; sorulmadığı takdirde, ağzını açmamalıdır.]

sözüg yakşı sözle idi saknu öz

ayıttukta sözle yana terkin üz

üküş söz eşitgil telim sözleme

ukuş birle sözle bilig birle tüz" 1008-1009

[Sözü güzel ve iyice düşünerek söyle; ancak sorulduğu zaman söyle ve kısa kes. Çok dinle, fakat az konuş; sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle.]

Yunus, kişinin yüzünü ağartacak ya da kara çıkartacak olanın ağzından çıkan söz olacağını ifade eder. Bu nedenle insan, sözü düşünüp, tartıp öyle söylemelidir. Yunus, bunu "sözi bişürüp" ifadesi ile anlatır. Pişmek, hazır oluş

durumunu anlatır. Pişmemiş olan şey, çiğdir, tatsızdır, faydasızdır. Dolayısıyla insana fayda değil zarar verir. Yunus *söz* redifli gazelinde bu durumu şöyle dile getirir:

Keleci bilen kişinin yüzüni ağide bir söz

Sözi bişirüp diyenün işinü sağide bir söz (102/3)

Yusuf, sözün boş yere söylendiğinde kişiye zarar vereceğini, ancak gerektiğinde söylediğinde fayda sağlayacağını ısrarla dile getirir. Boş söz, bilgisizliğin alametidir; bilgili insan ise iki şey ile bahtiyar olur. Bunlardan biri dil, diğeri boğazdır. Bu bakımdan boğazını ve dilini gözeten bilgililere ihtiyaç vardır:

yava söz biligsiz tilindin çıkar

biligsiz kişig bilge yılkı atar

kara kılkı teñsiz yawa sözlegen

yawa söz-turur bu kara baş yégen

yawa sözlese söz neçe yas kılur

eger sözleyü bilse asğı bolur (985-987)

[Boş söz bilgisizin ağzından çıkar; bilgisiz adama âlim hayvan der. Boş ve densiz konuşan – ayak takımıdır; onun başını yiyen de bu boş sözlerdir. Söz boş yere söylenirse çok zarar getirir; söz yerinde söylenirse, faydalı olur…]

biliglig boğuz tilke erklig kerek

boğuz til küdezgen biliglig kerek (994)

[Bilgilinin boğazına ve diline hâkim olması lazımdır; boğazını ve dilini gözeten bilgililere ihtiyaç vardır.]

Yunus'a göre kişi, ne zaman, ne için konuşacağını bilmeli, yeri gelince susmalı ve kötü söz kullanmamalıdır. Yoksa bir söz "cihan cehennemini sekiz uçmağ ettiği" gibi, "hezeran gevher dinarı kara toprak" da edebilir. Aşağıdaki mısralar Yunus'un bu tutumunu açıkça gösterir:

Gel ahî iy şehriyâri sözümüzi dinle bâri

Hezâr gevher ü dînârı kara toprag ide bir söz

Kişi bile söz demini dimeye sözün kemini

Bu cihân Cehennem'ini sekiz uçmag ide bir söz (102/4-5)

Yunus, söze bu kadar büyük bir güç yükleyerek sözün, insanda maddeyi aşan bir varlık olduğu gerçeğini dile getirmiştir. Bir mistik olarak Yunus'un gayesi asıl hakikate ulaşmaktır. Bu uğurda onu gayesine ulaştıran vasıtalardan biri sözdür. Söz, insanın içinde dış âlemde var olmayan bir varlığa işaret eder ki bu da gönüldür (Kaplan, 2015, s. 282).

Hükümdar, Ay-Toldı'ya sözün esası nedir ve söz kaç kısma ayrılır diye sorar. Ay-Toldı'ya göre sözün esası sırdır. Söz onsa biri söylenmelidir diyen Ay-Toldı, yine sözü az ve yerinde söylemenin önemine dikkat çekmiştir:

bu ay toldı aydı söz ornı sır ol

söz ülgi on ol sözlegüsi bir ol

biri sözlegü ol tokuzı tıdığ

tıdığ söz tüpi aslı barça yıdığ" (998-999)

[Ay Toldı cevap verdi: Sözün yeri sırdır; söz ondur, fakat biri söylenmelidir. Biri söylenebilir, dokuzunun söylenmesi yasaktır; yasak sözler aslında esasında hep fenadır.]

Hükümdar, Ay-Toldı'ya söz, ne zaman çok ve ne zaman az kabul edilir, diye sorar. Ay-Toldı, âdeta bir tanım yaparak söz söyleme adabının esaslarını ortaya koyar. Buna göre, sormadan söylenen söz fazla, sorulduğunda söylenen ve bir ihtiyacı karşılayan söz ise az söz olarak nitelendirilir.

bu ay toldı aydı üküş söz ol ol

ayıtmadı sözlep irikse köñül

bu az söz ol ol kim ayıtmışka öz

cevâb bérse sözke yanut kılsa söz (1005-1006)

[Ay Toldı dedi: Fazla söz, sormadan söylenip insanı usandıran sözdür. Az söz ise, sorulduğu zaman söylenen ve bir ihtiyacı karşılayan sözdür.]

Hükümdar, Ay-Toldı'ya dili susturalım mı yoksa söyletelim mi, sözü açmak mı yoksa saklamak mı gerekir, şeklinde sual ederek sözün kullanımı ile ilgili görüş ister. Ay-Toldı, dilin ve sözün sövülecek tarafları olduğu gibi övülecek tarafları da vardır diyerek açıklamalar yapar. Buna göre tüm canlılar kendi dilleri ile Tanrı'nın birliğini över. İnsana lazım olan şeylerden biri dil ve söz, diğeri ise gönüldür. Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yaratmıştır. Söz doğru söylenirse faydalıdır, eğri söz daima kötüdür. Bu açıklamalardan sonra Ay-Toldı, hükümdara cevabını verir; doğru söyleyecekse dil kımıldasın, sözün eğri ise onu saklamalısın, der ve çok söyleyene geveze başı derler ki o insanların en itibarsızlarındandır, diye de ilave eder:

et özlüg kişike kereki bu ol

birisi tilin söz birisi köñül

köñül til törütti köni söz üçün

sözi egri bolsa küyer ol küçün

köni sözlese söz kör asgı üküş

kalı sözlese egri barça söküş (1023-1025)

[Vücut sahibi insana lazım olan şeylerden biri dil ve söz, biri de gönüldür. Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yarattı; sözü eğri olanları zorla ateşe atarlar. Söz doğru söylenirs faydası çoktur; eğri söz daima mezmumdur.]

Yunus, birçok yerde doğru sözün önemine vurgu yapar. Yunus'a göre sözü doğru söyleyen, yalandan, riyadan uzak duran kişi Tanrı'nın has kullarındandır:

Sözi togrı diyene Kuli'l-Hak didi Çalap

Bunda yalan söyleyen yarın utanasıdur

Yusuf Has Hacib de doğru sözün önemini anlatırken onun manevi bir güç olduğu gerçeğini şöyle dile getirir.

et öz ülgi barça boğuzdın kirür

bu cân ülgi çın söz kulaktın kirür (991)

[Vücudun nasibi hep ağızdan girer; ruhun nasibi ise doğru sözdür ve kulaktan girer.]

Yunus *olmaya* redifli gazelinde sözün niteliği hakkında bilgi verir. Buna göre asil kişilerin sözlerinde hafiflik bulunmaz, onların her bir sözünün manası vardır:

Âsil-zâdeler nişânın eger bilmek dilerisen

Her sözinün ma'nîsi var sözi sebük sal olmaya (5/3)

Yunus, arif kişilerin taşıması gereken hasletlerden biri olarak sözün doğru söylenmesi, içinde yalan bulunmaması gerektiğini şöyle dile getirir:

'Âriflerden nişân budur her gönülde hâzır ola

Kendüyi teslîm eyleye sözde kîl ü kâl olmaya

Eger güher isterisen hıdmet eyle 'âriflere

Câhil bin söz söylerise ma'nîde miskâl olmaya (5/4-5)

Yunus, *olısar* redifli gazelinde gıybet ve yalan sözün fenalığından bahseder ve dünyada bu şekilde yaşayanların yeri dar olacaktır, der:

İy dostını düşmân dutan gaybet yalan söz söyleme

Bunda gammâzlık eyleyen anda yiri tar olısar (63/2)

1.2. Anlatım Biçimi

Şair ve yazarlar eserlerinde soyut kavramları işlerken konunun daha iyi anlaşılması ya da eserin daha etkileyici bir anlatıma sahip olması için çeşitli söz sanatlarından yararlanır. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig* dört temel ilkenin, dört şahıs üzerinden anlatılması esasına dayanır. Şair, kişinin her iki dünyada *kut*'a (saadete) sahip olması için gerekli olan şeyleri, bu dört temel şahıs üzerinden diyaloglar ile ortaya koyar. Eser bu bakımdan eser iki kişi arasında geçen münazara, münakaşa ve diyaloglardan örülü bir sahne yazısını andırır. Burada bizim üzerinde durduğumuz husus ise dil/söz bahsinin geçtiği yerlerde şairin benzetme, somutlaştırma ve tezatlı söylemlerle konuyu daha etkileyici bir şekilde ele almasıdır.

Hükümdar, Ay-Toldı'ya doğrudan sözün ne kadar faydası ve zararı vardır, diye sorar. Ay-Toldı, yine sözün gerektiğinde ve yerinde söylendiği zaman etkili olacağını dile getirir.

Sözü çok söyleme, sırasında ve az söyle; binlerce söz düğümünü bu bir sözde çöz. (172)

Ey hükümdar, iyice düşünürsen sormak erkektir; cevap vermek de dişidir. (980)

Ay-Toldı dedi: Sözün faydası büyüktür; söz yerinde kullanılırsa kulu yükseltir. (1001)

Söz sayesinde kara yerdeki mavi göğe yükselir ve başköşeye geçenlerden olur. (1002)

Eğer dil söz söylemesini bilmezse mavi gökte olanı yere indirir. (1003)

Söz doğru söylenirse faydası çoktur; eğri söz daima mezmumdur. (1025)

Yukarıdaki mısralar, bize *Kutadgu Bilig*'in dil ve anlatımı hakkında ipuçları vermektedir. Şair, pek çok konuda olduğu gibi dilin meziyeti ve kusurunu işlerken de konunun daha iyi anlaşılması için somutlaştırmalar yapar. Bunu yaparken zıtlıklardan başarıyla yararlanmıştır. Burada da yazar, "erkek-dişi",

"mavi gök- kara yer (toprak)", "yükselmek-inmek", "çok dinle- az konuş", "doğru söz-eğri söz" gibi zıt kavramları bir arada kullanarak anlatımına etkileyicilik kazandırmıştır.

Yusuf Has Hacib, dilin kişiye hem faydalı hem de zararlı olacağını aslan benzetmesiyle anlatır:

Dil arslandır, bak, eşikte yatar; ey ev sahibi, dikkat et, senin başını yer. (164)

Aslan gibi güçlü bir hayvana sahip olmanın avantajları olduğu gibi riski de bulunmaktadır. Burada önemli olan kişinin bu gücü kontrol edebilmesi ve büyük bir dikkatle onu kullanmasıdır.

Şair, bilgili ve bilgisiz insanın sözünün niteliğini benzetmelerle anlatır. Bilgilinin sözü, toprağa işleyen su gibidir. Ulaştığı yere bolluk ve bereket getirir. Bilgisiz ise kumsala benzer, kumluk yer gibi verimsiz ve işe yaramazdır:

Bilgisiz insanın gönlü kumsal gibidir; nehir aksa, dolmaz; orada ot ve yem bitmez.

Bilgilinin sözü toprak için su gibidir; su verilince, yerden nimet çıkar. 972

Bilgili insanın sözü eksilmez; akan duru pınarın suyu kesilmez. 973

Âlimler sulak yerlere benzerler; nereye ayak vururlarsa, oradan su çıkar. 974

Bilgisiz insanın gönlü kumsal gibidir; nehir aksa, dolmaz; orada ot ve yem bitmez. 975

Yusuf Has Hacib'in sözün, önemini ve faydalarını işlerken yararlandığı tezatlı anlatımı Yunus'un mısralarında görmekteyiz. *Söz* redifli şiire ait aşağıdaki beyitlerde Yunus, sözün ne kadar etkili olabileceğini zıt kavramlar üzerinde oldukça etkili bir şekilde dile getirir.

Söz ola kese savaşı söz ola bitüre başı

Söz ola agulu aşı balıla yag ide bir söz (102/2)

…

Gel ahî iy şehriyâri sözümüzi dinle bâri

Hezâr gevher ü dînârı kara toprag ide bir söz (102/4)

Kişi bile söz demini dimeye sözün kemini

Bu cihân Cehennem'ini sekiz uçmag ide bir söz

Yukarıdaki beyitlerde "savaşı kesmek- başı bitirmek", "agulu- balıla yag", "gevher ü dinar-kara toprak", "cehennem-uçmag" gibi zıt anlamlı ifadeler anlatıma zenginlik ve etkileyicilik kazandırmıştır. Yine, söz bahsinin geçtiği aşağıdaki mısralarda da benzer anlatım özelliklerini görmek mümkündür.

Eger horluk eger 'izzet her kişiye sözden gelür (42/2)

…

Söz karadan akdan degül yazup okımakdan degül (42/3)

…

Halkun bana acı sözi gerek şekeristân ola (4/6)

…

Câhil bin söz söylerise ma'nîde miskâl olmaya (5/6)

Yunus'a göre yüreği taş gibi kaskatı olan merhametsiz kişilerin dilinden şeker değil acı dökülür. Onlar ne kadar yumuşak da söylese bu sözler savaş gibi sert ve keskindir.

Taş gönülde ne biter dilinde agu düter

Niçe yumşak söylese sözi savaşa benzer (66/2)

Yunus, aşağıdaki beyti tamamen zıtlıklar üzerine inşa etmiştir. "Ölmek-doğmak", "zalim-âlim" gibi zıt anlamlı kelimler üzerinden anlatımına etkileyicilik kazandırmıştır.

Yûnus sözi 'âlimden zinhâr olman zâlimden

Korka durun ölümden cümle togan ölmişdür (76/5)

Yunus, sözün kıymetini ancak onu anlayan ve idrak edenlerin bileceğini yine zıt kavramları kullanarak ifade eder.

Bî-çâre Yûnus'un altûn sözini

Câhile söylemen kızıl pûl eyler (95/13)

Yunus, şiirlerinde "söz"den bahsederken benzetmelerden de yararlanmıştır. Şair, sözlerindeki manayı ancak aşk ehlinin idrak edebileceğini söyler. Aşk ehli olmayan bu sözlerin kıymetini bilemez, şair bunu "kaya yankısı" benzetmesi ile anlatır:

'Işksuzlara benüm sözüm benzer kaya yankusına

Bir zerre 'ışkı olmayan bellü bilün yabandadur (65/3)

Sonuç

İnsan yaratılışı gereği sosyal bir varlıktır ve bu noktada insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği konuşma yeteneğidir. Dil, bireyin bireyle ve yine bireyin toplumla ilişkisini tayin eden sosyal bir araçtır. Bu bakımdan dili etkili ve güzel kullanma insanlık tarihi boyunca her zaman ön planda olmuştur. Gerek semavi dinlerin kutsal kitaplarında gerek diğer birçok inanç ve öğretide sözü doğru, yerinde ve gerektiğince söyleme daima önemsenmiştir. Dolayısıyla Türk tefekkür dünyasında da sözü doğru, yerinde ve gerektiğince söyleme oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Atasözlerimiz, deyimlerimiz, sözlü ve yazılı edebiyatımıza ait pek çok eserde bunun örneklerini görmemiz mümkündür.

Yusuf Has Hacib ve Yunus Emre, Türk dünyası edebiyatının zirve şahsiyetlerinden olup tesirleri yaşadıkları devri ve coğrafyayı aşmış isimlerdir. Her iki isimde yaşadıkları dönemde Türk milletinin kolektif şuuruna tercüman olmayı başarabilmiştir. Genel olarak bir siyasetname olan *Kutadgu Bilig*'de, Türk kültür medeniyeti için oldukça önemli olan değerler işlenmiştir. Bunlardan biri de sözün doğru, yerinde ve gerektiğince kullanılmasıdır. Yazar, eserinde bu bahse özel bir bölüm ayırmıştır. Ayrıca, özdeyiş niteliğinde pek çok ifade kullanmıştır. Bunları toparlayacak olursak söz, faydalı olduğu kadar da zararlıdır. Arslan benzetmesi ile bunu çok güzel bir şekilde somutlaştıran Yusuf Has Hacib, doğru sözün tesirini de zıt kavramlar üzerinden ortaya koyar ve sözün kara yerdekini mavi göğe yükselttiği gibi mavi gökte olanı yere indireceği şeklinde dile getirir. Ayrıca birçok yerde konuşma adabından bahseder. Buna göre kişi, kendine sorulmadan söze karışmamalıdır. Yine sözü bilenden ve büyüklerden dinleyip az konuşmalıdır, gevezelik yapmamalıdır.

Yunus'a göre, insanın ve Tanrı'nın gerçekliğini ortaya koyan söz, ruhları birleştiren bir vasıtadır ve insanlara günlük hayatta unuttukları bir hakikati öğretir. Bu, insanın maddeden ibaret olmayan bir varlık olduğu gerçeğidir. Yunus'un divanında sözün önemi ve niteliğini işleyen mısralar, *Kutadgu Bilig*'le mukayese edildiğinde hacim bakımdan daha azdır. Ancak özellikle *söz* redifli şiiri Türk dünyası edebiyatında sözün önemi ve niteliğini ele alan manzumeler arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu şiirde Yunus özellikle, *Söz ola kese savaşı söz ola bitüre başı // Söz ola ağulu aşı bal ile yağide bir söz* beytiyle sözün insan yaşamında ne derece büyük bir öneme sahip olduğunu kısa ama özlü bir şekilde

dile getirmiştir. Yunus *söz* redifli şiiri dışında divanında birçok yerde, doğru sözün öneminden, sözün fayda ve zararından bahsetmiştir. Sözün, insanlar arasında ahengi, sevgiyi, birliği sağlamak gayesiyle zamanında ve yerinde söylenmesini öğütlemiştir.

Her iki şahsiyet, eserlerinde söz bahsini ele alırken zıt kavramları kullanmak suretiyle anlatımlarına etkileyicilik ve zenginlik katmıştır. Bu da Türk dünyası edebiyatının müşterek üslup özelliklerinin bir tezahürü olarak değerlendirebilir. Soyut, anlaşılması güç kavramları okurları için dilin imkânları dâhilinde anlaşılır hâle getirmişlerdir. Gerek Yusuf Has Hacib'in gerek Yunus'un ebedî kalmalarının sırrı böylesine soyut kavramları, problemleri halkın zevkinden ve yaşayış tarzından uzaklaşmadan şiir diliyle işlemeyi başarabilmelerindendir.

Yusuf Has Hacib ve Yunus Emre, asırların gerisinden seslenerek Türk milletinin yoluna ışık tutmuş, gerçekleri duyurabilmeyi kendilerine borç bilmiş bilge şahsiyetlerdir. Dolayısıyla günümüzde tüm Türk soylu halkları ortak paydada buluşturabilecek olan bu bilge şahsiyetlerin hikmet ve irfan telakki eden sözlerinin genç nesillere anlatılması, öğretilmesi büyük önem arz etmektedir.

Not: Yunus Emre'ye ait şiirlerin sonunda bulunan numaralar https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10663,metinpdf.pdf?0 web adresinde e-kitap olarak bulunan eserdeki gazel numarası ve beyit sırasını göstermektedir. Kutadgu Bilig'den verilen örnek beyitler "https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0" adresinde e-kitap olarak bulunan eserdeki beyit numaralarını göstermektedir.

Kaynakça

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaplan, M. (2015). *Yunus'un Şiir Sanatı. Yunus Bir Haber Verir*. Dergâh Yayınları.

Tatçı, M. *Yunus Emre Divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bak. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10663,metinpdf.pdf?0 (Erişim tarihi: 15.08.2019)

Uygur, N. (2001) Dilin Gücü, 6. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig*, 7. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (2007). *Kutadgu Bilig I, Metin*, 5. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0 (Erişim tarihi: 15.08.2019)

Kutadgu Bilig'de Kap Metaforları

Nagehan UÇAN EKE*

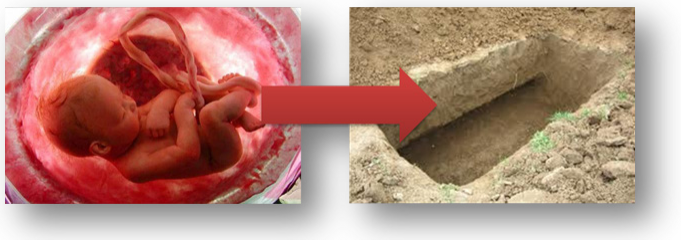
Giriş

Eski Yunancadaki *méta* (üzerine) ve *phrein* (taşımak, aktarmak, nakletmek) kelimelerinin bir araya gelmesinden oluşan metafor *(métaphore)*, bir "şey"in birtakım yönlerinin başka bir "şey"e aktarıldığı zihinsel/dil bilimsel süreçleri ifade eder (Cebeci, 2013, s. 10). Pek çok disiplin tarafından kullanılan ve anlamlandırılmaya çalışılan metaforun, anlatılamayanı, oldukça soyut ve zihinde var olan bir varlığı, nesneyi bütün yönleriyle ortaya koyma işlevi üstlendiği ve bu ifade özelliği ile de eşsiz olduğu rahatlıkla söylenebilir (Uçan Eke, 2017, s. 20). Esasen metafor kullanımı bir düşünme ve aynı zamanda da yaşanılan çevreyi ve hadiseleri algılama biçimidir. Bu noktadan hareket eden Gerald ve Lindsay Zaltman da "Pazarlama Metaforları" (Zaltman & Zaltman, 2008) adlı araştırmalarında, dünyanın hemen her yerinde, her kültürde ve her toplumda insanların sanılandan çok daha fazla birbirlerine benzeyen zihinsel kalıplarla hareket ettiklerini ve dünyanın pek çok yerinde insanların neredeyse aynı benzetme ve metaforları kullanarak kendilerini ifade ettiklerini açıkça ortaya koymuşlardır. Üstelik kullanılan bu metaforlar, insanın bilinçaltını açığa çıkaran en önemli göstergelerdir. G. Zaltman ve arkadaşları, yeni bir teknik (Metaphore Elicitation Technique) geliştirerek insanların her türlü iletişimde kullandıkları ortak metaforları keşfetme imkânı buldular. İnsan beyninin kelimelerle değil görsellerle/resimlerle düşündüğü gerçeğine dayanan bu teknikle insanların zihinlerinin derinlerinde yatan anlamlara ulaşmak mümkün olmaktadır. Tam anlamıyla bir "metaforlar cenneti" olarak görülen pazarlama ve marka yönetimi ile insanların markalarla olan ilişkilerinde "metafor"un önemini vurgulayan eserin en dikkat çekici ve bu çalışmaya esas teşkil eden tarafı, G. Zaltman ve ekibinin otuzdan fazla ülkede binlerce derinlemesine görüşme yaparak hemen her sektör, marka ve ürünle bağ kurabilecek "yedi derin metafor" olduğunu tespit etmiş olmalarıdır. Araştırmacılar *denge*, *dönüşüm*, *yolculuk*, *kap*, *bağlantı*, *kontrol* ve *kaynak* olarak tarif ettikleri bu mega metaforlar yardımıyla bir paket makarna satın alma davranışının da siyasi tercihlerin de açıklanabileceğini öne sürmektedirler. Hem günlük hayatta hem marka dünyasında hem de kurmacaya dayanan ve üst bir dille oluşturulan edebiyatta büyük bir hazine olarak görülen "metafor"un sihirli dünyasının keşfedilmesi, hedefe ulaşma noktasında son derece mühimdir. Pazarlamada marka ile tüketici arasında kurulmaya çalışılan bağ, edebiyatta eser ile okur arasında kurulmaya çalışılan bağdan esasen farksızdır (Uçan Eke, 2017, s. 64-65). Her ikisinde de insanoğlunun ortak düşünce sisteminden yararlanarak daha iyi anlaşılma fikri esastır.

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla, *nucaneke@gmail.com*

Bu çalışmada "yedi derin metafor"dan biri olan ve sınırların farkındalığı, fiziksel, psikolojik ve sosyal hâlleri, kimi zaman da üçünün birleşimini içeren "kap derin metaforu" G. ve L. Zaltman'ın Metafor Çıkarım Tekniği (Metaphore Elicitation Technique) ile *Kutadgu Bilig*'de araştırılmıştır. Araştırmada, 11. yüzyıl Karahanlılar devri Türk-İslam kültür muhitinin ortak bir ürünü olan ve İslami dönem Türk kültürünün ilk manzum siyasetnamesi niteliğini taşıyan *Kutadgu Bilig*'deki kap metaforları tespit edilerek Yusuf Has Hacib'in zihninden tutulan fenerle bir kültürün, bir çağın dünya algısı ortaya konmaya çalışılacaktır. Nitekim metaforla kültür arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Böylelikle Türk dili ve edebiyatının yapı taşlarından olan *Kutadgu Bilig*'in anlatımındaki gücün esaslarından biri daha izah edilerek eserin alımlanmasına katkı sağlama hedeflenmektedir.

Kutadgu Bilig'de Kap Metaforları



Kap derin metaforu, sınırların farkındalığını, fiziksel, psikolojik ve sosyal hâlleri ve kimi zaman da üçünün birleşimini içerir. Kapların, nesneleri içeride ve dışarıda tutmak üzere başlıca iki işlevi vardır. Esasen fiziksel, psikolojik ya da sosyal bir "mekân" olan kaplar, aynı zamanda nüfuz edicidirler. Kaplar, insan hayatını oluşturan, koruyan ya da onu köşeye kıstıran, açılan ya da kapanan, biriktiren, depolayan, dopdolu ya da bomboş kutular olabilirler. Aslında her insan birtakım kaplar ve kutucuklardan oluşan bir hayat yaşar. İçinde bulunulan her durum bir kabın içi ya da başka bir kabın dışıdır. Bu sebeple de insanoğlu, hayatı "kap"lar şeklinde algılar. İçinde ya da dışında olduğu kaplar, insanın yalnızca konumunu değil, aynı zamanda hayata ya da olgulara karşı tutumunu da belirler. Kolektif bilinç dışında kap metaforu aslında ana rahminden mezara kadar olan insanoğlunun yolculuğu ile bire bir örtüşür. "Ana rahmi", içinde bulunulan ilk kaptır, "mezar" ise son kap olacaktır (Uçan Eke, 2017, s. 91). Esasen "insan bedeni" de bazı gaz, sıvı ve katı maddeleri içinde, diğerlerini de dışında tutan yarı geçirgen bir kaptır. İçinde canlılığı ve ruhu barındıran bir kap olarak insan bedeni iflas ettiğinde, tüm fiziksel, duygusal ve sosyal yaşantı da alt üst olur. Yaşamdaki en büyük ve önemli kaplardan bir diğeri de içinde yaşanılan "kültür"dür. Her kültür insanı bir kalıba sokar ve buyurduğu tutum ve davranışlarla "korunaklı" ya da "dışlayan" bir kap oluşturur. Ayrıca "mekânlar" da kap metaforuna karşılık gelir. İş yerleri, hastaneler, okullar bir kap gibi insanı içine alır ya da dışında bırakır. Edebiyatta pek çok örneğine rastlanan bu metafora, *Kutadgu Bilig*'de

(Arat, 1979) örnek teşkil edebilecek beyitler aşağıda alfabetik olarak değerlendirilecektir.

1. Ağız

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli vasfı konuşmasıdır. Konuşma aracı ise dilidir. Dil bir kap olan ağız içerisinde yer alır. *Kutadgu Bilig*'de en çok üzerinde durulan konuların başında dilin ve bilginin önemi gelir. İnsanı beyan eden dil, onu vezir de rezil de edebilir kudrettedir. Bunun içindir ki Yusuf Has Hacib, bilgisizin dilinin daima kabında kilitli olması gerektiğini, bilgili insanın dahi diline hâkim olması gerektiğini belirtir.

biligsiz tili tutçı berklig kerek

biliglig kişi tilke erklig kerek (971)

"Bilgisizin dili daima kilitli olmalı ve bilgili insan da diline hâkim bulunmalıdır."

Yusuf Has Hacib, aynı zamanda "ağız"ı bir "in" olarak da kaplaştırmıştır. İninden çıkan "söz"ün seher yeli gibi olduğunu ve bir defa oradan çıkarsa artık toplanamayıp dünyaya yayılacağını ve bütün halkın duyacağını belirtir. Başka bir deyişle söz ağızdan bir kez çıkar. Bu söz bazen ateş olur yakar bazen de su gibi akar. Yusuf Has Hacib, lüzumsuz sözün ateş gibi olduğunu, nihayetinde dönüp insanın kendini de yakacağını dolayısıyla ağızdan çıkarılmaması gerektiğini savunur. İyi ve güzel söz ise akarsu gibidir aktığı yerde çiçek açar:

bu ağzıñ misâli üñür sanı teg

sözüg çıksa andın sehar tanı teg (2684)

"Bu ağız bir in gibidir; sözün oradan çıkarsa seher yeli gibi olur."

yazıldı ajunka anı tirgüsüz

eşitti tüzü halk anı örtgüsüz (2685)

"Dünyaya yayılır ve artık toplanmaz; onu bütün halk duyar ve artık örtülemez."

ağızdın ara ot ara suw çıkar

birisi itigli birisi yıkar (2686)

"Ağızdan bazen ateş bazen de su çıkar; bunların biri yapar biri de yıkar.

küyer ot teg ol bu kereksiz sözüg

ağızdın çıkarmağu küygey özüñ (2687)

"Lüzumsuz söz yanan ateş gibidir; onu ağızdan çıkarmamalısın, sonra kendin yanarsın."

akar suw teg ol bu tilin edgü söz

kayuka bu aksa çéçek öndi tüz (2688)

"Dilin söylediği iyi söz ise akarsu gibidir; nereye akarsa orada çiçek açar."

2. Anne Karnı X Mezar

Giriş'te de belirtildiği üzere kolektif bilinç dışında kap metaforu aslında ana rahminden mezara kadar olan insanoğlunun yolculuğu ile bire bir örtüşür. "Ana rahmi", içinde bulunulan ilk kaptır, "mezar" ise son kap olacaktır (Uçan Eke, 2017, s. 91). Yusuf Has Hacib de bu iki kabı birlikte andığı ve insana hitap ettiği aşağıdaki beytinde, ilk kap olan anne karnında teşekkül eden tabiat ve terbiyenin ancak bilinen son kap olan kara toprak altında insanı terk edip gideceğini ifade eder. Böylelikle de "can çıkmadan huy çıkmaz" deyimine gönderme ile vurgu yapar. Bir başka beytinde ise Yusuf Has Hacib, dönek olarak tavsif ettiği devlete, kuta ya da sahip olduklarına güvenerek insanoğlunun hata ettiğini ve nihayetinde son kap olan kara toprak altında pişmanlıkla yüreğini parçalayacağını belirtir. Yusuf Has Hacib, esasen ölümün, başka bir deyişle kara topraktan kaba girmenin kaçınılmaz bir son olduğu, ölüm gelip çatınca ne kadar feryat edilirse edilsin pişmanlığın fayda etmeyeceği, bu nedenle ölüme gafil avlanmamak için gönlün daima diri tutulması gerektiği ikazında bulunur. Neticede Hacib'e göre bu dünya bir konaktır, mezar ise ikinci bir konaktır; o hâlde insan için bundan sonraki ilk konak öteki dünya olacaktır:

karında törümiş kılınç ögretig

yağız yér katında kiter ay tetig (883)

"Ana karnında teşekkül eden tabiat ve terbiye ancak kara toprak altında insanı terk edip gider; ey zeki insan."

yayığ kutka awnıp küwenür kür er

yağız yér katında yürekin yerer (1144)

"Mağrur insan dönek devletle avunarak ona güvenir; fakat kara toprak altında pişmanlıkla yüreğini parçalar."

ölüm kelse tutsa ökünç asğı yok

neçe me ulısa kara yér katın (1371)

"Ölüm gelip çatınca pişmanlık fayda etmez; kara toprak altında istediğin kadar feryat et."

ölümke usanma köñül tut tirig

neçe kéç tirilse töşeñü yérig (1383)

"Ölüme gafil avlanma, gönlünü diri tut; ne kadar çok yaşarsan yaşa, bir gün toprağa gireceksin."

ajun bir tüşün ol gûrüñ bir tüşün

bu tüş tün kopursa tüş tün ol ajun (1390)

"Bu dünya bir konak, mezarın ikinci bir konaktır; bundan sonraki ilk konak öteki dünyadır."

Yusuf Has Hacib, insan vücudunun şekerle beslendiği karından çıkıp ölüm ile yılanlara kendisinin besin olduğu bir başka karna girdiğini belirttiği aşağıdaki beytinde ise mezarı da ana rahmi olarak kaplaştırır:

karındın çıkardıñ karınka kirür

şekerdin igidtiñ yılanka bérür (1515)

"Karından çıkardın, tekrar karına giriyorum; şeker ile beslediğin bu vücudu yılana veriyorum."

Netice olarak Yusus Has Hacib, bu kara topraktan bir kap olan "mezar"a çeşit çeşit pek çok insanın girdiğini fakat ne hikmetse bu çukurun hâlâ dolmadığını belirtir. Eninde sonunda yatılacak yerin şüphesiz "mezar" olmasından dolayı da orayı iyilikler ile süslemenin yerinde olacağını sözlerine ekler:

baka körgil emdi yağız yér koyı

ne yañlığ kişi kirdi tolmaz oyı (4721)

"Dikkat et, imdi bu kara toprak altına ne çeşit insanlar girmiştir; onun çukuru hâlâ dolmamıştır."

özüñ yatğu ornı gûr ol belgülüg

anı itgü edgü bile ay külüg (5180)

"Senin yatacağın yer şüphesiz mezardır; onu iyilikler ile süsle, ey namdar!"

3. Bahçe

Metaforik kaplardan bir diğeri olan "bahçe" her türlü tezyinatı ile insana huzur veren temaşa mahallerinden birdir. Renkleri, sesleri, kokuları ve dokusu ile insana huzur ve sürur veren bir mekân olarak "bahçe" *Kutadgu Bilig*'de "gönül"ün metaforudur. Hükümdar'ın Ögdülmiş'e "Nasıl oldu da bunca fazilet

sende toplandı?" suali üzerine Ögdülmiş de insan gönlünü bir "bahçe" olarak tasavvur eder ve "İnsanın gönlü bir bahçedir; onu yetiştiren su, beylerin sözleri ve nasihatleridir. Hangi bahçe devamlı sulanırsa, orada binlerce renkli ve kokulu çiçek açılır." diyerek beylerin iyi sözlerini işiten kulların gönüllerinin açılıp yüzlerinin güleceğini, aksine beyin lütfuna mazhar olamayan kulların ise gönül bahçesinde yeşeren çiçeklerinin kuruyacağını ifade eder. Böylelikle Yusuf Has Hacib, güzel sözün insanı daha iyiye teşvik edeceğini, bunun da makam sahibinin elinde olduğunu vurgulamış olur:

kişi köñli bağ ol yaşarğu suwı

bu begler sözü birle edgü sawı (1807)

"İnsanın gönlü bir bahçedir; onu yetiştiren su, beylerin sözleri ve nasihatleridir."

kayu bağka tegse suw eksümedin

çéçek yazlur anda tümen tü yıdın (1808)

"Hangi bahçe devamlı sulanırsa, orada binlerce renkli ve kokulu çiçek açılır."

begi yarlığı bolsa edgü söze

kulı köñli yükser yazar kaş köze (1809)

"Bey onun hakkında iyi sözler sarf ederse, kulun gönlü açılır ve yüzü güler."

kalı bolmasa edgü yarlığ tilin

yaşarmış çéçekler kurır terk bilin (1810)

"Eğer bey ona karşı lütufkâr davranmazsa yeşeren çiçek çabuk kurur; bunu böyle bil."

4. Bataklık

Üstüne basıldığında ya da bir ağırlık geldiğinde içine batabilen, rutubetli ve çamurlaşmış toprak alanlar olan "bataklık" olumsuz bir metafordur. *Kutadgu Bilig*'de de "dünya" için "bataklık" bir kap metaforu olmaktadır. Yusuf Has Hacib bu dünya bataklığının sonunun iyi bir yer olmadığını, bu nedenle ona gönül verip orada sevinç aramanın yersiz olduğunu, dolayısıyla insanın kendini bu bataklıktan yukarı çekerek kurtarması için ibadet ve kulluk vazifelerini yerine getirmesi gerektiğini söyler:

ayâ yolda azmış başı tezginük

ayı sewme dünyâğ tüpi ol öyük (3089)

"Ey yoldan azmış, başı dönmüş adam bu dünyaya hiç gönül verme, onun dibi bataklıktır."

öyükke kirigli üyüldi kodı

örü kelmedi ol sewinç bulmadı (3090)

"Bataklığa giren dibe batar, oradan kimse bir daha çıkamaz; orada sevinç arama."

örü tartğıl özni öyüktin kutul

özüñ kullukın sen tapuğ birle yul (3091)

"Kendini yukarı çek, bataklıktan kurtul; ibadet ile kulluk vazifelerini yerine getir."

barı tap kereksiz adın artukum

bu dünyâ tüpi ked öyük ol sukum (3795)

"Olanım bana yeter, bundan fazlası lüzumsuzdur; ey tamahkâr, bu dünyanın dibi kurutulması imkânsız bir bataklıktır."

5. Defter

Bir başka kap ise "defter"dir. *Kutadgu Bilig*'de bu defter alelade bir kap değil "gönül defteri"dir. Ay-Toldı oğlu Ögdülmiş'e nasihati esnasında söylediği sözün vasiyeti olduğunu ve bu sözleri unutmayarak gönlüne yazmasını söylerken gönlü "defter" mesabesinde kaplaştırır.

saña sözledim söz kumaru atı

unıtma bu sözler köñülke biti (1341)

"Sana söylediğim sözün adı vasiyettir, bu sözleri unutma gönlüne yaz."

6. Deniz

Yüzlerce canlı türüne ev sahipliği yapan ve yeryüzünün yaklaşık beşte üçünü kaplayan "deniz" de en önde gelen kaplardandır. Sonsuzluğu ve bolluğu çağrıştıran "deniz" aşağıdaki beyitte gönlün metaforu olmuştur ve Yusuf Has Hacib "bilgi"yi de bu dipsiz olarak tasavvur ettiği "gönül" denizinin dibinde yatan "inci" ile metaforlaştırır. Böylece bilginin hem ne denli kıymetli olduğu hem de bilgiye ulaşmanın güçlüğü vurgulanmış olur. Kimi zaman da "ölüm" uçsuz bucaksız bir "deniz" olur. İyice dikkat edersen ölümün dipsiz bir "çukur" olduğunu görürsün diyen Yusuf Has Hacib, burada ucu bucağı bilinmeyen ölümü, sonsuz ve dipsizmiş gibi görünen deniz kap metaforu ile sunar:

kişi köñli tüpsüz teñiz teg-turur

bilig yinçü sanı tüpinde yatur (211)

"İnsan gönlü dibi olmayan bir deniz gibidir; bilgi onun dibinde yatan inciye benzer."

ölüm bir teñiz ol uçı yok tüpi

baka körse yetrü tüpi yok batığ (1140)

"Ölüm uçsuz bucaksız bir denizdir; iyice dikkat edersen, dipsiz bir çukurdur."

Yusuf Has Hacib, kimi zaman da geçit vermezliğinden hareketle rahata dalıp oyalanma ve içki içmenin metaforu olarak "deniz"i seçer:

erejke awınma sen içme süçig

teñiz ol bu iki añar yok keçig (5208)

"Rahata dalıp oyalanma, içki içme; bu ikisi öyle bir denizdir ki insana geçit vermez."

7. Ev

Bir kimsenin ya da bir ailenin içerisinde barındığı ve yaşadığı türlü türlü yapılar olarak karşımıza çıkan evler günlük yaşamda en çok karşılaşılan kaplardır. Mecazen insan bedeni de insanın hayatı boyunca sahipliğini yapacağı "ev" ile metaforlaştırılır. Buradan hareket eden Yusuf Has Hacib de heykel gibi "insan bedeni"ni temiz ruhun süslü "ev"i olarak tasavvur etmiş, "dil"i ise bu evin eşiğinde yatan "aslan" metaforu ile karşılamıştır. Dilin önemini böylelikle vurgulayan Yusuf Has Hacib, şayet ağızdan çıkanlara dikkat edilmezse dil aslanının ev sahibinin başını yiyeceği ikazında bulunur:

et öznüñ ewi ol bedizlig ewiñ

süzük câن ewi ol bediz teg tenin (1524)

"Bu süslü evin vücudun evidir; o heykel gibi vücudun temiz ruhun evidir."

til arslanturur kür éşikte yatur

ayâ ewlig er sak başıñnı yéyür (164)

"Dil aslandır, bak, eşikte yatar; ey ev sahibi, dikkat et, senin başını yer."

Kimi zaman da bu kap şaşalı bir "saray" ya da "kervansaray" olur. Yusuf Has Hacib, "dünya"yı kimi zaman cennetten çıkarılan Âdem için bir arınma mekânı "ev" ile kimi zaman gelip geçici bir konak yeri olan "kervansaray" ile kimi zaman da bir kazanç yeri olması hasebiyle "saray" ile metaforlaştırır:

apa uçmak içre yédi kör ewin

arıñu kılındı bu dünyâ ewin (3522)

"Âdem cennet içinde buğday tanesi yedi; bu dünya evi ona bir temizlenme yeri olarak yaratıldı."

bu ajun tüşün ol sen arkış sanı

tüşünde neçe bolğa arkış küni (1443)

"Bu dünya bir konaktır, sen kendini kervan say; bir kervan konakta ne kadar kalabilir?"

sarây ol ajun kör bu kazğanç yéri

negü bulsa munda naru ıd yorı (1444)

"Dünya bir saraydır, bir kazanç yeridir; buradan oraya götürebileceğin ne varsa götür."

İnsan beyni de "akıl" için bir kaptır. Yusuf Has Hacib de aklın üstte olan başta yani beyinde yer almasını onun kıymetine atfeder. Yusuf Has Hacib insanı karanlık bir "ev" olarak kaplaştırırken onu bir meşale gibi aydınlatacak olanın "akıl" olduğunu beyan eder. Burada şüphesiz "meşale" ile başta yer alan "akıl" arasında şekil ve meziyet bakımından benzerlik kurulduğu apaçıktır:

ukuş ornı üstün meñede-turur

ağır neñ üçün ornı başta erür (1836)

"Aklın yeri üstte, beyindedir; kıymetli bir şey olduğu için, onun yeri baştadır."

karartğku ew ol bu kişi tün sanı

ukuş bir yula teg yarutur anı (1840)

"İnsan, gece gibi karanlık bir evdir; akıl, bir meşale gibi onu aydınlatır."

Kap olarak "ev"in içeri ya da dışarı açılan "kapı"ları da bu metaforda en çok bahsi geçen unsurlardır. *Kutadgu Bilig*'de de dileği Hükümdar Kün Toğdı'ya hizmet etmek olan Ay Toldı, devletli Hacib'den nasihat alırken bu metafordan yararlanılmıştır. Yusuf Has Hacib, Ay Toldı'ya bunun için sabretmesi gerektiğini nitekim her işin müsait bir zamanı olduğunu ve vakti gelince kapalı kapıların açılacağını belirtir. Hükümdar şayet arzu ettiği makama ulaşmak istiyorsa Ay Toldı'nın daima kendi kapısında bulunup ona yakın olarak sadakatle hizmet etmesi gerektiğini ve Ay Toldı'nın hizmeti mukabilinde kendisine ihsanı olacağını ve neticede de ikbal kapılarının ona açılacağını söyler. Nitekim Ay Toldı her gün kusursuz hizmet ederek hükümdarın ihsanını kazanır ve kendisine

kapılar açılır. Böylelikle Ay Toldı, ikbale bir türlü erişemeyen insanın hizmeti sayesinde başköşeye geçebileceğini, liyakatsiz kimsenin ise ne kadar yaranmaya çalışırsa çalışsın kapı eşiğini boylayacağını kanıtlar. Bu durumda bir kap olarak ikbal sarayı/evine girilecek kapının önemi vurgulanmış olur:

sen az iwme işler üdiñe tutuğ

üdi kelse açlur bu beklig kapuğ (554)

"Sen biraz sabret, her işin müsait bir zamanı vardır; vakti gelince, kapalı kapılar açılır."

tapın öz oğurluğ bağırsaklıkın

tapuğda esüngil maña bol yakın (595)

"Sen uğurlu bir sadakatle bana hizmet et; daima kapımda bulunarak bana yakın ol."

meniñdin açığ bolsu séndin tapuğ

tapuğ bolsa ötrü açar kut kapuğ (596)

"Senden hizmet olsun, benden ihsan; hizmet yerinde olursa ikbal kapılarını açar."

tegimsiz tapuğ birle törke tegir

yarağsız yaransa kör élke tegir (614)

"İkbale bir türlü erişemeyen insan hizmeti sayesinde başköşeye geçer; liyakatsiz kimse, ne kadar yaranmaya çalışsa da kapı eşiğini boylar."

bu ay toldı künde yetürdi tapuğ

ilig me açığ birle açtı kapuğ (616)

"Bu Ay-Toldı her gün kusursuz hizmet etti; hükümdar da ihsanı ile ona kapıları açtı."

Yusuf Has Hacib aynı zamanda bu "dünya"yı da iki kapısı olan bir kap şeklinde hayal eder ve bir kapı dünyaya açılırken diğer kapı ölüm kapısıdır. Dünyaya gelen herkes ise bu kapıdan geçmek zorundadır:

kapuğ açtı dünyâ takı bir kapuğ

ölüm kapğı açlur kirür halk kamuğ (3531)

"Bir kapı açıldı dünya kapısı; bir kapı daha açılır, o kapı ölüm kapısıdır ve herkes oraya girer."

8. Gemi

İnsan ve yük taşımaya yarayan büyük deniz taşıtı "gemi" de mühim ve hayati bir kaptır. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'de "evlilik" kurumunu "gemi" ile metaforlaştırmış ve evlenen kimselerin bu gemiye binerek denize açıldıklarını tasavvur etmiştir. Her yolculukta olduğu gibi bu deniz seferinde de elbette tehlikeler söz konusudur. Yusuf Has Hacib, bu tehlikelerden en mühiminin hayırsız evlat sahibi olmak olduğunu, nitekim böyle oğul-kız dünyaya gelirse evlilik gemisinin parçalanacağını belirterek gemi parçalanınca da su içinde kimin diri kalabileceğini sorgulatır:

kime mindi sakın kisi alğuçı

teñiz otra kirdi kime miñüçi (3386)

"Evlenen kimseyi bir gemiye binmiş farz et, gemiye binen kimse denize açılır."

oğul kız törüse kimesi sınur

kime sınsa suwda tirig kim kalur (3387)

"Oğul-kız dünyaya gelirse gemisi parçalanır; gemi parçalanınca su içinde kim diri kalır?"

9. İnsan Bedeni

İnsan bedeni bazı gaz, sıvı ve katı maddeleri içinde, diğerlerini de dışında tutan yarı geçirgen bir kap olarak algılanır. İçinde canlılığı ve ruhu barındıran bir kap olarak insan bedeni iflas ettiğinde, tüm fiziksel, duygusal ve sosyal yaşantı da alt üst olur. Ruh ve beden ilişkisini dikkate alan Yusuf Has Hacib aşağıdaki beytinde bedeni bir kap olarak tasavvur etmekte ve ölüm anında ruhun bu kabı nefes yoluyla terk edeceğini beyan etmektedir. Bunun yanı sıra insan bedeninin bir kap olarak algılandığına dair çeşitli deyimler de *Kutadgu Bilig*'de örneklenebilmektedir. "Düşündüğünü açıkça söyleyen, gizli bir düşüncesi olmayan, ikiyüzlü olmayan (*http://sozluk.gov.tr/*)" kimseler için kullanılan "içi dışı bir (olmak)" deyimi bunlardan biridir. Yusuf Has Hacib de doğru ve dürüst insanın içi dışı bir olur derken ya da insan gönlünü çıkarıp avcuna koyarak başkaları önünde mahcup olmadan dolaşabilmelidir derken insan bedenini bir kap olarak tasavvur etmiştir:

tenimdin çıkarda meniñ bu cânım

şahâdet bile kesgil âhır tınım (394)

"Benim bu canım tenden çıkarken son nefesimi kelimeişehadet ile al."

taşı teg içi ol içi teg taşı

bu yañlığ bolur ol köni çın kişi (863)

"Onun içi dışı gibi, dışı da içi gibidir; doğru ve dürüst insan böyle olur."

köñlin çıkarsa ayada urup

yorısa uyadmasa yalñuk körüp (864)

"İnsan, gönlünü çıkarıp avcuna koyarak başkaları önünde mahcup olmadan dolaşabilmelidir."

Yine insan bedenini âdeta bir "kafes" olarak kaplaştıran Yusuf Has Hacib, ömür sona erdiğinde canın uçup giderek ondan uzaklaşacağını söyler. Benzer şekilde Ay-Toldı'nın son nefesini vermesinin ardından Yusuf Has Hacib, onun saf ve temiz ruhunun yükselmek dileği ile uçup gittiğini ve geride boş bir kalıbın kaldığını belirtir. Ancak ruh uçup gidince vücudun boş kaldığını ve ruhun nereye gittiğini ancak Tanrı bilebileceğini söyler:

bayusa tileki bulunsa tükel

tüketür tiriglik uçup cân yırar (1423)

"Zenginleşip bütün dileklerine kavuşunca ömrü de sona erer ve canı uçar gider, ondan uzaklaşır."

edizlik tiledi süzük cân turuğ

uçup bardı cân kaldı kalbüd kuruğ (1521)

"Saf ve temiz ruhu yükselmek diledi; ruhu uçtu gitti, boş bir kalıp kaldı."

kuruğ kaldı kalbüd uçup barsa cân

bayat bildi kança barır erse cân (1525)

"Ruh uçup gidince vücut boş kalır; ruhun nereye gittiğini ancak Tanrı bilir."

10. Kitap

Her şeyden evvel *Kutadgu Bilig* kitabının kendisi bir kaptır. Bu kap alelade bir "kitap" değil bizzat *Kutadgu Bilig*'dir. Öyle ki bu kabın içinde yer almak, başka bir deyişle çağları aşacak ve bugün yazılışının 950. yılını idrak ettiğimiz bu siyasetname kitabına adını yazdırabilmek bir hükümdarın arzu edebileceği en önemli şeydir. Yusuf Has Hacib de "Dünya malı ne kadar toplanırsa toplansın tükenir, bir gün biter; söz kaleme alınırsa kalır, dünyayı dolaşır. (114)" der ve ardından da eserin ithaf edilmiş olduğu Tavgaç Buğra Kara Han'ın adını bu kitaba geçirerek ebedîleştirdiğini beyan eder. Bir başka deyişle kabın içinde kalmak hükümdarı ve kitabın yazarını ölümsüzleştirmiştir:

kitâbka bitindi bu hakan atı

bu at meñü kaldı ay terken kutı (115)

"Bu hakan adı kitaba geçti; ey devletli hükümdar, bu ad ebedî kaldı."

11. Zindan

Kaplar kimi zaman ise insanların zorla içinde tutulduğu mekânlar olarak dikkati çeker. Bunların başında ise "zindan" gelir. Kaynak alanda "zindan" olarak tasavvur edilen "dünya", insanın ıstırap ve sıkıntı çekeceği, özgür olamayacağı, rahat edemeyeceği bir mekân olarak metaforlaştırılmıştır (Yıldızlı, 2016, s. 60). Örnek olarak da cennetten çıkarılıp dünyaya bırakılan Âdem, âdeta ceza infaz mekânı bir zindana mahkûm edilmiş olarak gösterilir. Yusuf Has Hacib bu dünya zindanında arzu ve isteklerin karşılık bulamayacağını, bunların ancak cennete mahsus olduğunu da sözlerine ekler ve bu dünyanın Müslümanlar için bir "zindan" olduğunu, zindanda huzur aramanın yersiz olmasından dolayı da gönlü doğrultmak gerektiğini beyan eder:

apa yazdı erse bayat kınadı

bu dünyâğ tünek kıldı erklig idi (3520)

"Âdem günah işleyince Tanrı onu cezalandırdı; kadir Tanrı bu dünyayı ona zindan yaptı."

tünekte ne ârzû tiler sen tilek

tilek uçmak içre bolur kut yölek (3521)

"Zindanda ne gibi arzu ve dilek ararsın; dilek, arzu ve saadet cennet içinde bulunur."

tünek ol bu dünyâ müsülmân öze

tünekte erej kolma köñlüñ tüze (4809)

"Bu dünya Müslümanlar için bir zindandır; zindanda huzur arama; gönlünü doğrult."

tünek ol bu dünyâ ay dünyâ begi

tünek içre bolmaz sakınçta öñi (5185)

"Ey dünya beyi, bu dünya bir zindandır; zindan içinde endişeden başka bir şey bulunmaz."

tünekte sen artuk tileme sewinç

sewinç aslı uçmak-turur hem awınç (5186)

"Zindanda sen fazla sevinç bekleme; sevinme ve avunma yeri ancak cennettir."

bu dünyâ tünek ol kararçku kuduğ

belâ mihnet ol barça munda yoduğ (5423)

"Bu dünya bir zindan, karanlık bir kuyudur; burası daima bela, mihnet ve felaketler ile doludur."

ne inçlik tiler sen tünekte turup

ne ârzû kolur sen köñül ög urup (5424)

"Zindanda bulunduğun müddetçe ne huzur istersin, aklına ve kalbine gelen ne gibi şeyi arzu edebilirsin?"

Sonuç

Netice itibarıyla kaplar, kültürel sistemlerden insan zihnini işgal eden düşünce ve duygulara kadar her şeyi kapsar. Geçmişten günümüze insanlar, kendilerini ve dünyalarındaki pek çok nesne ve olayı kaplar şeklinde görüp algılamışlardır. İnsanın ve yaşamın kendisinin dahi bir kap olarak algılandığı düşünülürse bu metaforun yaygınlığı ve önemi daha iyi anlaşılabilir. Bundan 950 yıl evvel Yusuf Has Hacib de *Kutadgu Bilig* adlı şaheserini kaleme alırken bu metaforu çok çeşitli şekillerde kullanmış ve son derece başarılı örneklerini vermiştir. İçinde ya da dışında olmak istenen bu kaplar olmaksızın hayatı anlamlandırmak elbette ki eksik kalır. Bunun bilincindeki Yusuf Has Hacib, metaforun gücünden yararlanarak eserinin diline derinlik kazandırmayı başarmıştır. Bu bağlamda incelenen eserde, kimi içinde kimi dışında olunmak istenen kimi de mecburen içinde ya da dışında kalınan "ağız, anne karnı X mezar, bahçe, bataklık, defter, deniz, ev, gemi, insan bedeni, kitap, zindan" olmak üzere toplam on bir farklı kap metaforu örneği tespit edilmiştir. Son söz yine *Kutadgu Bilig*'den örnekle Yusuf Has Hacib'e verilecek olursa esasen "hayat"ın kendisi bir kaptır. Eserin sonlarına doğru Odgurmuş bir rüya görür. Rüyasında elli basamaklı yüksek ve enli bir merdiven karşısına dikilmiştir. Bu basamaklara birer birer basarak yukarı çıkar, sonuna kadar kaç basamak olduğunu sayar. Son basamakta bir atlı kendisine bir kap su uzatır, o da alıp sonuna kadar içerek suya kanar. Ondan sonra da havaya yükselerek göğe uçar ve gözden kaybolur. Kaptaki suyu alıp içmesinin Odgurmuş'un kendisinin ve neslinin uzun hayata nail olacağına delalet ettiğini söyleyerek rüyayı hayra yoran Ögdülmiş'e Odgurmuş katılmaz ve kendisi rüyasını şöyle tabir eder: "Kaptaki suyun tamamını içtim ve hayatımı tamamladım, sen sağ ve hoşça kal. Akıllı hakim insan ne der dinle; hâkimlerin sözünü sözlerin temeli ve esası olarak kabul etmelidir. Rüyada bir kaptaki suyun yarısı içilirse hayatın yarısı tükendi ve yarısı borç olarak kaldı; eğer suyun tamamı sonuna kadar içilirse hayat sonuna erdi ve mezar kazıldı demektir. Benim yukarı uçup kaybolmam ve mavi göğe çıkıp boşluğa karışmam; temiz canın bu kalıbından çıkarak bir daha yerine dönmemek üzere uçmuş olmasına delalet eder." der. Sonuç olarak görüleceği üzere kaptaki su, "insan hayatı" ya da "ömür"

demektir ve yine "insan bedeni" ayrıca bir kap, kalıp olarak tasavvur edilmiş ve ölümle ruhun bu kabı terk ettiği beyan edilmiştir:

ıdışlığ suwuğ içtim emdi tükel

tükettim tiriglik esen edgü kal (6060)

"Kaptaki suyun tamamını içtim ve hayatımı tamamladım, sen sağ ve hoşça kal."

negü tér eşitgil ukuşluğ bügü

bügüler sözin sözke ul tüp tégü (6061)

"Akıllı hakim insan ne der dinle; hâkimlerin sözünü sözlerin temeli ve esası olarak kabul etmelidir."

ıdışlığ suwuğ tüşte içse yarım

tükedi tiriglik yarımı birim (6062)

"Rüyada bir kaptaki suyun yarısı içilirse hayatın yarısı tükendi ve yarısı borç olarak kaldı."

kalı içse suwnı tüketü tükel

tükedi tiriglik kazıldı karım (6063)

"Eğer suyun tamamı sonuna kadar içilirse hayat sonuna erdi ve mezar kazıldı demektir."

yokaru uçup bu özüm teñdüki

yaşıl kökke örlep teñip siñdüki (6064)

"Benim yukarı uçup kaybolmam ve mavi göğe çıkıp boşluğa karışmam,,"

süzük cân-turur ol bu keptin çıkıp

yana yandı kelmez yériñe ağıp (6065)

"Temiz canın bu kalıbından çıkarak bir daha yerine dönmemek üzere uçmuş olmasına delalet eder."

Kaynaklar

Aksan, D. (1998). *Anlambilim*. Ankara: Engin Yay.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I / Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Cebeci, O. (2013). *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri*. İstanbul: İthaki Yay.

Çetinkaya, B. (2017). "Kutadgu Bilig'de Kavramsal Metaforlar", Afyon Kocatepe

Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 19, S. 2, s. 377-399.

Demirci, K. (2016). "Metafor: Bir Anlatım ve Üretim Mekanizması", (Ed. M. Sarıca, B. Sarıca), *Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat*, Ankara: Padam Yay., s. 330-343.

Dönmez, S. (2013). "Kutadgu Bilig'de Metaforik Dil ve Kut Felsefesi", *Felsefe Dünyası*, S. 58, s. 66-84.

Escarpit, R. (1968). *Edebiyat Sosyolojisi*, (çev. Ali Türkay Yazıcı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hawkes, T. (1980). *Metaphor*. London: Methuen Press.

Kaçalin, M. S. *Kutadgu Bilig*, *https://docplayer.biz.tr/8272736-Yusuf-has-hacib-kutadgu-bilig-metin-hazirlayan-mustafa-s-kacalin.html* (Erişim Tarihi: 20.07.2019).

Koca Sarı, S. (2012). *Kutadgu Bilig'de Metafor* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sos. Bil. Ens., Ankara.

Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

_____ (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

_____ & Mark Turner (1989). *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. The Chicago and London: University of Chicago Press.

_____ & Johnson, M. (2005). *Metaforlar (Hayat, Anlam ve Dil)*, (çev. Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: Paradigma Yay.

Rıcœur, P. (1977). *The Rule of Metaphor*. Toronto: University of Toronto Press.

Tepebaşılı, F. (2013). *Metafor Yazıları*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Tomkınson, F. (2008). "Ricœur'ün Eğretileme Kuramı", *Cogito*, 56/Güz, s. 162-174.

Uçan Eke, N. (2018). "Metaforların Işığında Türkçenin Kadim Metinleri Orhun Yazıtlarını Yeniden Okumak", *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı (Ulanbatar/Moğolistan)*, 2, Kesit Yayınları, s. 1386-1406.

_____ (2017). *Klâsik Türk Edebiyatında Metaforik Üslûp*. Ankara: Akçağ Yay.

_____ (2016). "Seyh Gâlib'in Gazellerinde Derin Metaforlar", *The 1st International Conference on Studies in Turkology (ICOSTURK'2016-Barcelona/SPAIN)*, s. 147-159.

Wellek, R. & Warren, A. (1983). "İmaj, Metafor, Sembol, Mit", *Edebiyat Biliminin Temelleri*, (çev. A. E. Uysal). Ankara: KTB Yayınları, s. 247-289.

Yıldızlı, M. E. (2016). "Kutadgu Bilig'de Dünya Metaforu", *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5, s. 55-76.

Zaltman, G. & Zaltman, L. (2008). *Pazarlama Metaforları*, (Çev. Ü. Şensoy). İstanbul: Optimist Yayınları.

http://sozluk.gov.tr/

Yanut / *Cevāb* Bağlamında *Ḳutaḍġu Bilig* Üzerine Bir Değerlendirme

Mustafa UĞURLU*

Giriş

İslam Devleti ve Sasani İmparatorluğu arasında 642 yılında yapılan Nihavend Savaşı'ndan, özellikle İmparator III. Yezdigerd'in 651'de öldürülmesinden sonra Müslümanlar, yaklaşık yüz yıllık sürede bütün Sasani topraklarını fethederek bu bölgenin kuzeyde ve doğuda devamı olan Türk bölgeleriyle doğrudan komşu oldular. Sıcak çatışma ortamının sona ermesinden sonra, öncelikle İranlılar, daha sonra da Türklerin İslam dinini kabulü süreci başlamıştır. Bölgedeki Türklerin büyük çoğunluğunun İslamiyet'i kabul etmesinin ayrıntıları bilinmemesine rağmen, sınır boylarındaki "ribat"ların çevresinde gelişen karşılıklı görüşme ve ticaret ilişkilerinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Zaman içinde, Karahanlı Devleti'nin, Semerkand, Buhara, Şaş "Taşkent", Kaşgar gibi önemli kültür merkezlerinde Müslüman Araplar, İranlılar ve Türkler arasında ortak bir İslami kültür oluşmuş; diller de bunun bir sonucu olarak birbirinden etkilenmiş, birbirlerinden çeşitli kopyalamalar "alıntı" yapmışlardır. Kopyalanmış bu dil birimleri, bu bağlamda kelimeler, o dönemde yazılan eserler vasıtasıyla tespit edilebilir. İslamiyet'in etkisiyle evrilen Türk dili ve edebiyatının Karahanlı Türkçesiyle yazılan bu eserlerden biri, belki de muhteva ve hacim bakımından en önemlisi elbette *Ḳutaḍġu Bilig*'dir.

Yazılışının 950. yılı kutlanan *Ḳutaḍġu Bilig* [KB], Yusuf Has Hacib'in 1069 ~ 1070 yılında Doğu Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a "Ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan" atfen yazdığı ve takdim ettiği bir eserdir. *Ḳutaḍġu Bilig* bir "siyasetname" olarak kaleme alınmıştır. Bir başka deyişle bir hikmet, ahlak, siyaset, felsefe, hayat bilgisi kitabıdır. Eserin dili de içerdiği konuların anlatılmasını sağlayacak ve devrinde anlaşılır bir dil olduğu söylenebilir. Nitekim kitabın "Ön Söz"ünde geniş bir bölgede değerli bulunduğu ve okunduğu belirtilmektedir.

Bilindiği üzere KB'nin asıl nüshası kayıptır; elde daha sonra istinsah edilmiş üç nüshası bulunmaktadır: Avusturya (Viyana; "Herat"), Mısır (Kahire) ve Özbekistan (Taşkent; "Fergana") nüshalarıdır. Bugüne ulaşan nüshaların, asıl nüshadan değil, manzum ve mensur ön sözün ekli olduğu bir ana nüshadan veya bu nüshadan istinsah edilen nüshalardan kopya edildiği sanılmaktadır. R. R. Arat'ın görüşüne göre, eldeki nüshalar eserin üçüncü tedvinine aittir; her üç nüsha da eserin yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edildikleri için, müstensihler çeşitli ilaveler veya değişiklikler yapmışlardır (1979, s. xxxi). R. Dankoff da Arat'ın görüşüne katılmış; Kahire ve Viyana nüshalarının Fergana nüshasına

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, *muugurlu@mu.edu.tr*

nispetle, daha sonra istinsah edildiğini ve birbirine daha yakın olduğunu belirtmiştir (2015, s. 270).

Yanut Kelimesi

Bu kelime, Köktürk metinlerinden itibaren belgelenen *yan-* "(geri) dönmek" fiilinden (Tekin, 1988, s. 182) *-(U)t* (fiilden isim yapma eki) vasıtasıyla türetilmiştir. "**Yanıt** 'Cevap' < **yan-** 'dönmek' + **-(u)t** 'dönen, döndürülen, karşılık olarak verilen şey, cevap' (Gülensoy, 2011, s. 1059). Köktürk metinlerinde belgelenmeyen *yanut* ilk defa Eski Uygur metinlerinde belgelenmiştir" ("in USp 5,4"; Erdal, 311). Bundan başka Eski Türkçe ve daha sonra hemen bütün Türk lehçelerinde yazılan metinlerde *yan-* "(geri) dönmek" fiilinden türeyen birçok kelime bulunmaktadır; mesela *yanıg*, *yanış*, *yanut* ~ *yantut*, *yanKı*, *yana* (Erdal, 1991, s. 214; 269; 311; 321; 403).

Karahanlı Türkçesinin bir başka önemli eseri *Dīvānu Lugāti't-Türk*'te de *yanut* kelimesi, "karşılık" anlamında kullanılmaktadır. "Sözün karşılığı" anlamında "cevap" anlamı verilebilir. **Yanut** "karşılık"; "**yanu.t** cevap. **sö.z yanu.tı** sözün cevabı; **yanu.t** hem karşılık hem fiyat" (Ercilasun, 2018, s. 351; 359). *Dīvānu Lugāti't-Türk*'te bu kelime Arapça olarak "karşılık, bedel, kıymet, baha, değer" vs. anlamlarına gelen *'iważ, cevāb* ve *ŝemen* ile karşılanmıştır (bk. Dankoff, 1985, s. 212).

Kur'an-ı Kerim'in Karahanlı Türkçesiyle yapılan çevirisinde de *yanut* kelimesi Arapça "karşılık [iyi veya kötü]," vs. anlamlarına gelen *cezā'* ve Farsça *müzd* kelimesiyle karşılanmıştır (bk. Eckmann, 1976, s. 326 vd.).

Cevāb Kelimesi

Bu kelime جوب (جاب) kökünden türemiştir. Türkiye Türkçesinde "sorulan şeye verilen karşılık [sözle, yazı ile]" (Devellioğlu, 1997, s. 136) anlamı verilmesine rağmen, gerçekte bu kökün "gezmek, dolaşmak (örneğin, yabancı ülkeler); içinden geçmek (geçmek); karşıya geçmek; uymak, arkadan gelmek; tekrar etmek" gibi birçok anlamı arasında "(bir soruya) cevap vermek, karşılık vermek" ["antworten, beantworten (e-e Frage)"] de vardır. Dolayısıyla جواب "Antwort, Erwiderung" anlamlarına da gelir (Wehr, 1985, s. 213 vd.).

Anlaşıldığı kadarıyla ne Türkçe *yanut* ne de Arapça *cevāb* asıl anlamı itibarıyla "bir soruya verilen karşılık" anlamında değildir; sadece "karşılık" anlamındadır. Nitekim Eski Uygurcada belgelenen *yanut* kelimesine Caferoğlu "karşılık, bedel, cevap" anlamları vermiştir (1968, 284). Harezm Türkçesi metinlerinde de *yanut* "karşılık" anlamlarında kullanılmıştır; *cevāb* ise "cevap, karşılık" anlamlarında kullanılmıştır (Ata, 1997, s. 152, 705; Ata, 1998, s. 94, 470). Örnek:

Eger su'āl qılsañ /.../ *cevāb ol turur* (Eckmann, 1995, s. 28); *Yā Fāṭıma, tėyü nidā qıldı erse, hēç tėyü nidā qıldı erse, hēç āvāz kelmedi kelmedi; taqı aydı: Ey Ḥasan Ḥüseyin anası, tėyü āvāz qıldı erse, hēç cevāb kelmez* (Eckmann, 1995, s. 115).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de "yanut [yanud] Mükâfat, karşılık, ivaz" anlamlarında kullanılmıştır (Dilçin, 1983, s. 234).

KB'de *Yanut* ve *Cevāb* Kelimesinin Kullanımları

KB'de *yanut* kelimesi en çok *cevāb* kelimesinin bulunduğu başlıktan sonra, *yanut birdi* /.../ *aydı* /.../ kalıbında kullanılmıştır. Örnek:

İlig Su'āli Ögdülmişke:

/…/

(1657) *ayu bir kişike tusulur ḳayu*

ḳayu ol tususı mañа ay sayu

(1657) Söyle, bakalım, insan için faydalı olan şeyler nedir, faydaları nelerdir; bana bunları birer-birer anlat (Arat, 2003, s. 128).

Ögdülmiş Cevābı İligke:

(1658) *yanut birdi ögdülmiş aydı ay beg*

bilig ordusı ay kişilerde yig

(1658) Ögdilmiş cevap verdi: –Ey beyim, ey bilgi hazinesi, ey insanların iyisi – dedi (Arat, 2003, s. 128).

İlig Su'āli Ögdülmişke:

/…/

(3155) *negü teg oḳılım anı ay berü*

kimi ıḍsa bolġay oḳıtçı naru

(3156) *bitigmü kerek ya söz ıḍsa tilin*

yaraġı negü teg sen andaġ ḳılın

(3155) Onu buraya nasıl davet edelim, onu çağırmak üzere kimi gönderelim.

(3156) Mektup mu lazım yahut ağızdan sözmü ulaştırmak; sen nasıl münasip görürsen, öyle yap (Arat, 2003, s. 232).

Ögdülmiş Cevābı İligke:

(3157) *yanut birdi ögdülmiş aydı bu söz*

ayıtmışḳa ilig cevāb ḳıldı öz

(3157) Öğdülmiş cevap verdi: –Hükümdarın sualine cevabım şudur –dedi (Arat, 2003, s. 232)..

KB'nin Mısır (Kahire) ve Özbekistan (Taşkent; "Fergana") nüshalarında, her yerde düzenli olarak birbirine uymamakla birlikte, başlıklar bulunmaktadır. Metne, sonradan daha kolay okunması için müstensihler tarafından eklendiği kanaati uyandıran bu başlıklarda *su'āl* (1), *su'āli* (79), *su'ālleriñe* (1) kez kullanılmıştır. Oysa asıl metinde *su'āl* kelimesi hiç geçmemektedir ve Arapça *su'āl* kelimesinin Türkçede tam karşılığı da bulunmamaktadır; Türkçe *ayıtmaḳ* veya *söz* gibi geniş anlamlı kelimeler bu anlamda kullanılmaktadır. Arapça *cevāb* kelimesinin, Türkçe *ayıtmaḳ*'ın zıt anlamlısı olduğu şöyle belirtilmektedir:

(0979) *ayıtmaḳlıḳ erkek-turur ay ilig*

cevābı tişi ol yetürse bilig

(979) Ey hükümdar, iyice düşünürsen, sormak - erkektir; cevap vermek de - dişidir (Arat, 2003, s. 81).

(1006) *bu az söz ol ol kim ayıtmışḳa öz*

cevāb birse sözke yanut ḳılsa söz

(1006) Az söz ise, sorulduğu zaman söylenen ve bir ihtiyacı karşılayan sözdür (Arat, 2003, s. 83).

(1907) *ayıtmaḳ oñay boldı tersi cevāb*

cevābḳa ilig bilgi bolġay savāb

(1907) Sormak kolay, fakat cevabı güçtür; vereceğim cevap esasen hükümdarın bilgisi dâhilindedir (Arat, 2003, s. 145).

Metinde *cevāb* kelimesi (15) kez geçmektedir. Bunlar genellikle *cevāb bir-, cevāb ḳıl-* veya *cevāb ay-* şeklinde kullanılmaktadır. 172 kez kullanılan *cevābı* şeklindeki kullanımdan 171'i başlıklarda geçmektedir.

KB'de *yanut* kelimesi temel anlamı olan "karşılık, bedel" anlamıyla da kullanılmıştır. Örnek:

(4471) *olardın tileme tawarın yanut*

yanutı bayat birge eḍgü ḳonut

(4471) Onlardan, karşılık olarak, mal bekleme; buna mukabil Tanrı sana cenneti nasip eder (Arat, 2003, s. 323).

(3510) *bu eḍgü ḳamuġ yirde eḍgü bolur*

ol eḍgü yanutı hem eḍgü bulur

(3510) İyilik her yerde iyidir; insan iyiliğe karşı her yerde iyilik bulur (Arat, 2003, s. 256).

(5131) *ay eḍgü kişi ötle emdi maña*

yanut birge teñri yarınlıḳ saña

(5131) Ey iyi insan, şimdi bana öğüt ver; yarın Tanrı sana bunun ecrini ihsan eder. (Arat, 2003, s. 370)

Sonuç olarak; KB'de kullanılan *yanut* / *cevāb* kelimeleriyle ilgili şu tespitler yapılabilir:

- KB, "Şehname vezni" de denilen aruzun mütekārib *(feûlün . - - / feûlün . - - / feûlün . - - / feûl . -)* kalıbıyla yazılmıştır. Bu bağlamda *yanut* / *cevāb* kelimelerinin kullanımı arasında bir fark oluşmamaktadır. Bir başka deyişle aruz kalıbı dolayısıyla kelime tercihi yapmak gereksizdir.
- KB'de *yanut* / *cevāb* kelimeleri, 172 / 188 defa geçmektedir. Buna 4 kere kullanılan ve aynı anlam verilen *yanıġ* kelimesi de eklendiğinde ilk bakışta, Yusuf Has Hacib'in Türkçe ve Arapça kelimeleri birbirine yakın sayıda kullandığı izlenimi doğmaktadır. Oysa durum göründüğünden farklıdır. Çünkü *cevāb*'ın sayısını, metne sonradan eklendiği anlaşılan 'başlık'lar artırmaktadır. Bu duruma dikkat edilmeden Arat, 1979'u kullanmak yanılgıya sebep olabilir.
- Belirtilen dizinde *yanut* kelimesine "cevap, karşılık" anlamı verilmiştir (Arat, 1979, s. 522). Bunlar birbirinden ayrılmalıdır.
- Türkçede *yanut* kelimesi 'bir soruya karşılık olarak verilen cevap' anlamında aslen yoktur. Asıl çıkış anlamı "herhangi bir şeye karşılık"tır. Buradan anlam genişlemesine uğrayarak "cevap" anlamı kazanmıştır. Bu anlamıyla KB'de belli bir söz kalıbında kullanılmıştır.
- Türkçe *yanut* kelimesinin yerine daha sonraki yüzyıllarda *cevāb*'ın tercih edilmesinin en önemli sebebi, genel 'karşılık' anlamlı *yanut*'tan farklı olarak *cevāb*'ın sadece "bir sorunun karşılığı" anlamını kazanmasıdır. Bu, birçok kere dile getirildiği gibi, sadece "Arapçanın Türkçeye tercih edilmesi" değildir. Kanaatimce bu durum, Türkçenin bu iki anlamı ayırt etme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I. Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III (Indeks)*, (haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

_____ (2003). *Kutadgu Bilig II. Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ata, A. (1998). *Nehcü'l-ferādįs III. Uştmaḫlarnıñ Açuḳ Yolı - Cennetlerin Açık Yolu. Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1997). *Nāṣırü'd-dīn Bin Burhānü d-dīn Rabġuzī. Ḳıṣaṣü'l-enbiyā (Peygamber Kıssaları) II. Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dankoff, Robert (1979), Textual Problem in Kutadgu Bilig, *Journal of Turkish Studies 3*, 89-99. [Tercüme: Erdem Uçar (2015) Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları, *Dil Araştırmaları 16*, 269-286].

Dankoff, R., & Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al- Kāšγarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγat at-Turk), Part III*, Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Cambridge.

Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Bibliotheca Orientalis Hungarica 21, Budapest

_____ (1995). *Nehcü'l-Ferādīs. Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud. Divanu Lügati't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon,* Turcologica 7, Wiesbaden.

Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Wehr, H. (1979). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. Arabisch-Deutsch*. Wiesbaden.

Kutadgu Bilig'de Düş Motifi

Avazkhon UMAROV*

Giriş

Rüyalar, biyolojik-fizyolojik özellikleri bakımından insanın günlük hayatının bir parçası olup genellikle uyku hâlinde görülürler. Rüyalar ilk insanların da kendini, ruhunu ve doğayı bulmaları sürecinde ilgilendiği gizemli problemler arasında yer alırlar (Sarıkaya, 2016, s. 346).

Arapça, *rü'yet* isminden türeyen rüya kelimesi, gerçekleşmesi beklenen ve istenen şey, umut anlamlarını taşımaktadır. Türkçede rüya kelimesinin karşılığı olarak *tüş* (düş) kelimesi kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't Türk* eserinde tüş (düş) kelimesi *tüş, tüş yörügi* (düş yorması), *tüş yordı* (düş tabir etti), *tüş tüşedi* (düş gördü) kelimelerinde görülmektedir (Atalay, 1986, s. 18, 125, 266).

Rüyayı sıradan bir olay olarak kabul etmek doğru olmaz. Rüya insan ruhu ve hisleri ile ilgili süreçtir. Herkes rüya görür ve onun varlığına şüphe yoktur. Ama her zaman rüyaların içeriği, anlamı, onların bize aktardığı mesajlar merak konusu olmuştur. Rüya kimi kişileri hep meşgul etmiştir. Böylelikle rüya ve onun anlamı önemli bir konuya dönüşmüştür.

Düşler, kültür ve medeniyet dairesinin ürünleridir. Her bir milletin ve dinin kendine has rüya tabiri ve gelenekleri mevcuttur. Rüyalar öncelikle her bir toplumun bilgi kaynağıdır (Sarıkaya, 2016, s. 345-370).

Türk Edebiyatında Düş Motifi

Düş Türk halklarının edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Masal ve destanlarımızın çoğunda düş motifine rastlamaktayız. Masal ve destanlardaki düş motifi bilge halkın ruhunun aynası olarak bilinmektedir (İşankul, 1997, s. 122). Rüyalar insanı geçmiş ve gelecekten haberdar etmektedir. Destanlardaki olayların başlamasında, gelişmesinde ve sonuçlanmasında görülen rüyalar, birbirinden farklı özelliklere sahiptir (Çelepi, 2012, s. 62).

Türk destanlarında, kahramanı bekleyen tehlikeler kendisine rüyada bildirilir. Tehlikeleri haber veren rüyalar, Türk destanlarında en fazla görülen rüyalardır. Bu düşlerde kahramana açık bir uyarı vardır (Çelepi, 2012, s. 64). Alpamış'ın doğumu, büyümesi, evlenmesi, hayatın zorlu şartlarını yenerek kendi amaçlarına ulaşması düş motifinin içinde gelmektedir (Jurayev & İşankul, 2017,

* Doktora öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Bölümü.

s. 106). Eğer destandaki bu önemli düş motifi düşürülse eserin tamamı bozulacaktır. Buradaki düş motifi destanın diğer olayları arasındaki köprü görevini görmektedir.

Özbeklerin *Alpamış* destanının tüm varyantlarında düş motifi mevcuttur. Destanın başında, ortasında ve sonunda gelen rüyalar kendi yerine göre birbirinden farklıdır. Örneğin, Fazil Yuldaş Oğlu'nun varyantında rüya motifi olayların başında ve gelişiminde (ortasında) karşımıza çıkmaktadır.

Göroğlu, *Gündoğmuş*, *Rüstem Han* destanlarında da rüya motifi eserin en önemli noktasına yerleştirilmiştir. Bu destanların her birinde gelen düş motifi kendinin özel yerine sahiptir. Örneğin, *Gündoğmuş* destanında gelen düş motifi sefer, *Rüstem Han* da ise evlenme, *Göroğlunun Ölümü* destanında ölüm motifi görevini üstlenmiştir (Jurayev & İşankul, 2017, s. 108). *Yusuf ve Ahmed* destanında Gülasalayım'ın gördüğü düş, Ahmetbek ve Yusufbeklerin geleceğini haber vermektedir. Onların Mirza Mahmud elinde esir düşecekleri düş motifi ile ifade edilmiştir (Tuhliyev, 2013, s. 53). Türk halkları edebiyatındaki destan ve masallardaki düş motifi eserin en önemli etkilerinden biri sayılır. Buna hemen hemen bütün destanlarımızda rastlamak mümkündür. Özbek destanlarındaki düş motifi evlenme, sefer, dönüş, test gibi motiflere bağlı olarak gelmektedir.

Yusuf Has Hacib Düş ve Düş Tabiri Hakkında

Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig* eserinde 4366-4375. beyitler arasında düş ve onun tabiri hakkında değerli fikirlerini bildirir. Ona göre, düşü tabir eden kimse onu hayra çevirir. Eğer tabirci düş yorma ilmini bilirse istediği hemen çıkacaktır. Eğer rüya çok kötü olursa fakirlere sadaka vererek kendini ondan korur. Rüya iyi olursa sevinmelidir. Eğer rüya fena olursa, hemen Allah'a dönülmelidir. Rüya yoran insan onu dikkatle araştırması ve her zaman onu iyilik için yormalıdır. Rüya tabircileri bilgileri ve kalplerindeki iyi düşünceleri ile insanlara iyilik ederler (Arat, 1947, s. 316).

Şunu da söylemek gerekir ki, gündelik hayatımızda da "hayırlısı", "iyi diyelim iyi olsun", "iyi guman edelim" gibi iyimser cümleleri çok tekrar ederiz. Ondan dolayı rüya tabirinde de hep iyi düşünmeye, olayı iyiliğe bağlamaya çalışırız.

Kutadgu Bilig'de de düş motifi eserin sonlarına doğru gelmektedir. Bilge Odgurmış ağır hasta olur. Yakın dostu Ögdilmiş'e ulak gönderir. Ögdilmiş geldikten sonra ona bir rüya gördüğünü ve kendisinin ölüm saatinin yaklaştığını açıklar.

Yusuf Has Hacib eserin 5993-6031. beyitleri arasında düş ve tabiri hakkında şunları söyler:

Rüya yormak için önce tabir ilmini bilmek gerekir. Bilgisiz insana düşünü anlatma, bilene sor, onu geciktirme. Rüya ilmi bazı bir şartlara bağlıdır. Rüyayı kendince yorma, manalarına çok dikkat et. Onu kötü yorarsan sana zararı olur. Eğer rüya tabir etmeyi bilmezsen o rüya boşa gider. Bazı düşler yemek ve içmekten gelir. Bazı düşler mevsime bağlıdır. Eğer rüya gören genç ise durum farklıdır. Bazı bir karışık rüyalar vardır ki onlara yorum yoktur. Yine bir rüya vardır ki bu şeytandan gelir. Eğer bir insan kendi mesleği ile ilgili rüya görürse bunun da yorumu yoktur. Bütün bunları dikkate alarak rüyayı yormak faydalı olacaktır. (Arat, 1947, s. 429-431). Yusuf Has Hacib yukarıdaki fikirleriyle düşün şekilleri ve onlara verilecek münasip tabirler hakkında çok detaylı bilgiler vermiştir.

Odgurmış'ın Gördüğü Düşünün Özeti

Eserde rüyayı gören Odgurmış'tır. *Kutadgu Bilig*'de bu kısım 6032-6036. beyitler arasında Odgurmış'ın dilinden anlatılır. O rüyasında elli basamaklı merdiven görür. Merdiven yüksek ve enlidir. Basamaklardan birer birer ilerleyip yukarıya çıkar. Sonra dönüp çıktığı basamakları sayar. En son basmakta bir atlı Odgurmış'a bir tasta su uzatır. O suyu sonuna kadar içer ve suya kanar. Sonra ise göğe uçar ve gözden kaybolur.

Odgurmış'ın bu rüyası nasıl yorumlanır? Buradaki merdiven, basamak, atlı, su motifleri neyi ifade etmektedir? Bunların tamamını eserin kendisinde bulabiliriz.

***Kutadgu Bilig*'deki Düşün Tabiri**

Bilge ve danişment Ögdilmiş bu düşün çok iyi ve güzel olduğunu söyler. Ögdilmiş, Odgurmış'a itibarının yükseleceğini, şöhret ve büyüklüğe yetişeceğini, merdivenin izzet simgesi olduğunu ve her bir basamağın itibar dereceleri olduğunu ifade eder. Kaptaki suyu içmenin ise kendinin ve neslinin uzun hayat geçireceğinin delaleti olduğunu ve göklere uçmanın ise Allah'ın inayeti olduğunu izah eder. Düşün bu kısmı eserin 6037-6046. beyitleri arasında geçmektedir.

Odgurmış ise bu düşü başka yönden tabir eder. O, Ögdilmiş'e gayretinin sadece bu dünya için olduğunu, dünyayı isteyenin ona sahip olacağını söyler. Kendisinin dünyadan çekildiğini, zahmetlere katlanarak yaşıyor olduğunu ve rüyasını tam olarak yormadığını söyler. Ondan sonra rüyayı kendisi tabir eder. Odgurmış, basamaklı yüksek merdiveni kendisinin hayat yolu olduğunu, basamakların ise geçtiği yıllar ve merdivenin sonunun ölüm olduğunu söyler. Suyu alıp içtiğini ve can alan atlının atına binerek göklere yükseldiğini söyler. Düşün bu kısmı metnin 6047-6086. beyitleri arasında yer alır.

Gördüğümüz gibi eserde iki şahsiyetin de kendince bir yorumu vardır ve bu eserin ilerlemesinde en önemli etkenlerden olduğunu söylemek gerekir.

Tabirlerin biri olumlu biri ise olumsuzdur. Ögdilmiş düşü olumlu yönden yorumlar. Onun yorumu maddi âleme ait olan yorumlardır. Merdiven- mertebe, itibar ve basamaklar itibarın dereceleri olarak belirlenmiştir. Bu sembollerden baht, mutluluk aramaktadır.

Odgurmış ise rüyayı tam bir sufi, zahit olarak tasavvuf felsefesine göre yorumlar. Çünkü onun kendisi de haşmetli hayatları terk ederek zahmetli hayat yoluna koyulmuştur. Ondan dolayı yukarıda sayılan merdiven, basamak detayları onun için tasavvufi öneme sahiptir. Bunların hepsi onun hayat yolu ile ilgili detaylardır. Ona su veren atlının Azrail olduğunu bilmek zor değildir. Bunu metnin 6055-6056. beyitleri arasında geçen şu mısradan anlayabiliriz. *" Evlatları babasız bırakan bu atlıdır, ey temiz kalpli insan. Tanzim edilenleri bozan ve hayattaki canlıları hareketsiz bırakan bu atlıdır."* (Arat, 1947, s. 433). Görüldüğü üzere Odgurmış kendisi de dünyaya muhabbet vermediğinden, ölümün hak olduğunu bildiğinden dolayı yorumu da ona göre vermektedir.

Rüyadaki merdiven sembolü ilk defa Tevrat'ta geçmiştir. Hz. Yakup, Şeva'dan ayrılarak Harran'a doğru yola koyulur. Yolculuğunun ilk gecesinde gördüğü rüyada yeryüzüne bir merdiven dikildiğini, başının göklere eriştiğini, meleklerin merdivenden inip çıktığını görür. Tanrı, rüyasında Hz. Yakup'a üzerinde yattığı toprakların ona ve soyuna verileceğini, soyunun yeryüzüne yayılacağını söyler (Sarıkaya, 2016, s. 354). İslami rüya tabirlerine göre merdiven genellikle olumlu yönden yorumlanmıştır. Rüyada merdiven çıkmak dünya ve din işlerinde yükselmeye, sıkıntıdan kurtulmaya, ibadete, dereceye ya da dinde başarıya ulaşmaya işaret olarak tabir edilmiştir.

Türk İslam kültüründe su sembolü de çok önemli sembollerden sayılır. Hem İslam'dan önceki dönemde hem de İslami edebiyat döneminde su motifi karşımıza çıkmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de de aynen su önemli motif olarak görünmektedir. Odgurmış rüyasında atlının verdiği tastaki suyu içer. Bunu Ögdilmiş bereket, hayat diye tabir eder. Odgurmış ise bunu hayatın sonu, ölüm olarak izah eder. Düş ve düş tabiri ile ilgi eserlerin *Kutadgu Bilig*'den önce ilk yazılanı *Irk Bitig*'dir. Bu eserde de suyun bitmesi meşakkat olarak görülür. Halk arasında ise bu kişinin ömrü olarak bilinir. Demek ki Odgurmış'ın suyu ölüm olarak algılaması Eski Türk inancından gelen ögelerden biridir.

Eski Türk inancındaki uçmak tabiri ölümü bildirmektedir. Odgurmış'ın göğe uçmayı ölüm habercisi olarak yorumlaması Eski Türk inancından gelen gelenektir. İslami rüya kabullerinde ise uçmak, yükselmek, huzura kavuşmak, itibar habercisi olarak yorumlanır. Bu bakımdan Ögdilmiş'in rüya tabiri yukarıdaki fikrimizi tasdik etmektedir.

Kutadgu Bilig Türklerin İslam'ı kabul ettikten sonraki yazdığı ilk edebî eseridir. Bu eserde İslami sembollerle birlikte, Türklerin Eski Türk dönemindeki

Kök Türk inancına ait olan, Şamanizm ve Budizm'e ait siyasi, kültürel ögeler de mevcuttur. Ondan dolayı eserde getirilen rüyanın yorumunu izah etmede bu öğeler önemli etkene sahiptir.

Sonuç

Türk halklarının düşle ilgili düşünceleri çok eski tarihlere kadar ulaşır, ancak yazılı olarak *Irk Bitig* düşle ilgili ilk eserimizdir. Ondan sonra ise düş motifi ilk olarak edebî biçimde *Kutadgu Bilig*'de görülür. Türklerde rüyalar insan aklına gelen boş görüntü veya hayalden ibaret değildir. Düşler bizlere manevi ve ilahi olarak geçmişten haber göndermektedir.

Odgurmuş'ın rüyası Türk edebiyatı tarihinde ilk edebî rüya tipi sayılmaktadır. Ondan dolayı Öğdülmüş edebiyatımız tarihindeki ilk rüya tabircisidir. Bu edebî düş, hazırlık, rüya, tabir, sonuç gibi aşamalardan ibarettir. Yusuf Has Hacib bu rüya ile eserin önemli kahramanlarından olan Odgurmış ve Ögdilmiş'in yeteneklerini ve olaya bakış acılarını gösterdi. *Kutadgu Bilig* eserindeki düş motifi, millî-edebî geleneklerimiz esasında şekillenen ve kendisinde halkın ruhi düşüncelerini içeren ögelerden biridir.

Kaynakça

Atalay, B. (1986). *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi III Metin*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig II*. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi.

Çelebi, M. S. (2012). *Türk Halk Kültüründe Rüya* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

Jurayev, M. & İşankul, J. (2017). *Folklorshunoslikka Kirish*. Toshkent.

İşankul, J. (1997). *Özbekistan Folklorunda Rüya Motifi*.

Sarıkaya, E. (2016). "Eski Türk Edebiyatında İlk Rüya: Odgurmış'ın Rüyası", *Türkiyat Mecmuası*, 26:2, s. 345-370.

To'hliyev, B. (2013). *Yusuf Hos Hojib va Turkiy Xalqlar Folklori*. Toshkent: Bayoz.

Kutadgu Bilig'in Kırgızistan Kültür / Toplum Hayatındaki Yeri ve Üzerinde Yapılmış Çalışmaların Değerlendirilmesi

Nurdin USEEV*

Giriş

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Kırgızistan Cumhuriyeti toprakları Türk dünyası, Türkoloji için önemli bir topraklardandır. Çünkü bu topraklarda *Kutadgu Bilig* ile *Divanu Lügati't-Türk*'ün yazarları Yusuf Balasagın ile Mahmud Barskani (Kaşgari) doğmuş, büyümüştür. Dolayısıyla *Kutadgu Bilig* Kırgızistan Türkolojisi için ayrı bir yer tutmaktadır.

Kutadgu Bilig'in Kırgızistan'da araştırılmasını tarih bakımından (1) Sovyet öncesi ve Sovyet Dönemi, (2) Bağımsızlık dönemi diye ikiye ayırarak değerlendirmek yerindedir. Çünkü bu dönemlerde *Kutadgu Bilig*'in devlet ideolojisi ile kültür çevresindeki yeri farklıdır. Dolayısıyla söz konusu eserin araştırılmasında ve okutulmasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, Sovyet Dönemi'nde *Kutadgu Bilig* daha az ilgi görmüşse bağımsızlıktan sonra üzerinde çok çalışmalar yapılmaya eğitim kurumlarında okutulmaya başlamıştır. Bunun nedeni de bağımsızlığını kazanan Kırgızların tarihini, edebî miraslarını, kültürünü yeniden gözden geçirerek bu eserin değerini kavramasıdır. Hatta Kırgızistan topraklarında doğup büyümüş oldukları için Yusuf Balasagın'ın ismi devlet üniversitesine verilmiş, Yusuf Balasagın'ın 1000. doğum yıl dönümü 2015-2016 yıllarında Kırgızistan'da devlet düzeyindeki törenlerle, konferanslarla kutlanmıştır.

G. Jamal ile M. S. Kafkasyalı, *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan çalışmaları ele alan eserlerinde Kırgızistan'da 1950'lere kadar Sovyet devletinin ideolojisinden dolayı İlk dönem Türkçe İslami eserler üzerine çalışmaların yapılmadığını, 1980'lere kadar da daha çok bu eserlerin Kırgızlarla olan ilişkisi üzerine durulduğunu belirtmektedirler (Jamal & Kafkasyalı, 2016, s. 41-42).

Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig*'in Kırgız edebiyatı, kültürü ve tarihi için önemli olduğunu ilk olarak kamuoyuna duyuran bilim adamı edebiyatçı K. Artıkbaev'dir. K. Artıkbaev, 1967 yılında Kırgızistan Madaniyatı gazetesinde yayımladığı "Adabiyattın Algaçkı Başatına Köz Çaptırsak (*Edebiyatın İlk Kaynaklarına Bakarsak*)", "Maalımattarga Tayanganda (*Bilgilere Dayandığımızda*)" gibi makalelerinde *Kutadgu Bilig* ve *Divanu Lügati't-Türk* üzerinde durmuş ve bu eserleri Kırgız edebiyatının bir parçası olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda o, bu eserleri ortak Türk edebî mirası olarak

* Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, *nuruseev@gmail.com*

kabul etmiştir. Onun bu görüşleri bazı şahıslar tarafından tenkit edilmiştir. Örneğin, B. Amanaliev, E. Abduldaev gibi bilim adamları, bu görüşe karşı çıkarak söz konusu eserin Kırgızlara hiç ilişkisi olmadığını ifade etmiştir. Ancak Z. Belekova, C. Taştemirov, T. Ahmatov gibi bilim adamları E. Abduldaev'i tenkit ederek *Kutadgu Bilig*'in Kırgız edebiyatının bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamışlardır (Tolubaev & Dovlatova, 2011, s. 86-87; Jamal ve Kafkasyalı, 2016, s. 45-50; Şabdanaliev, 2017, s. 110).

1. *Kutadgu Bilig*'in Kırgızistan'da Yayımlanması ve Tercüme Edilmesi

İlk dönem Türkçe İslami eserlerden Kırgız Türkçesine ilk tercüme edilen eser Yusuf Balasagın'ın *Kutadgu Bilig* eseridir. Söz konusu eserin bazı parçaları K. Artıkbaev tarafından tercüme edilmiş ve 1968 yılında yayımlanan "Toolor menen Sırdaşuu: Irlar, Poemalar" adlı eserinde yer almıştır. Eserin tamamı ilk Tölögön Kozubekov adlı şair tarafından Kırgız Türkçesine aktarılarak 1988 yılında "Kuttu Bilim" adıyla yayımlanmıştır. Bu tercüme serbest, edebî bir tercümedir. Amacı *Kutadgu Bilig*'i Kırgız okurlarına kazandırmak idi. Bu tercüme halk tarafından iyi karşılanmıştır; dolayısıyla 1993 yılında ikinci, 2011 yılında üçüncü baskısı yapılmıştır. 2015 yılında devlet düzeyinde gerçekleşen "Yusuf Balasagın'ın 1000. Yıl Dönümü" kutlamalarına ithafen dördüncü baskısı Kırgızistan Cumhurbaşkanı A. Atambaev'in ön sözüyle yayımlanmıştır. T. Kozubekov'un bu tercümesinde "Bayırkı Türk Tilinen Kotorgon T. Kozubekov (Eski Türkçeden tercüme eden: T. Kozubekov)" kaydı bulunmaktadır (Kozubekov, 1993, iç kapak sayfası). Demek ki buna göre T. Kozubekov, *Kutadgu Bilig*'i Karahanlı Türkçesinden aktarmıştır. Ama hangi yayından yararlandığını belirtmemiştir. K. Sarieva, T. Kozubekov'un *Kutadgu Bilig*'i Karahanlı Türkçesinden aktardığına katılarak Fergana nüshasından yararlandığını düşünmektedir (Sarieva, 2016, s. 185). Ancak K. Artıkbaev, T. Kozubekov *Kutadgu Bilig*'i Eski Türkçeden değil, A. Egeubaev'in Kazakça ve S. İvanov'un Rusça tercümesinden yararlanarak tercüme ettiğini belirtmektedir (Artıkbaev, 1999, s. 43-53). Bize göre K. Artıkbaev'in görüşü doğrudur. Çünkü T. Kozubek Eski Türkçeyi bilen, Arap, Uygur harflerine hâkim bir Türkolog değil, iletişim alanında ve idari işlerde çalışan bir şairdir. Dolayısıyla onun *Kutadgu Bilig*'i aslından tercüme etmesi mümkün görünmemektedir.

Kutadgu Bilig'in akademik tercümesi S. Sıdıkov tarafından yapılmıştır. Eski Türkçe uzmanı olan S. Sıdıkov'un bu tercümesi kendisi hayatta iken yayımlanmamış, vefatından üç sene sonra K.C. Millî Bilimler Akademisi C. Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından müdürü A. Akmataliev'in gayretiyle ve T.C. Kastamonu Üniveristesi Rektörü Seyit Aydın'ın desteğiyle 2013 yılında üç cilt hâlinde yayımlanmıştır.

***Kutadgu Bilig*'in Kırgızca Tercümeleri:**

1. Artıkbaev, K. (1968). "Balasagın Cusup. Kutadgu Bilig: Dastandan Glavalar", *Toolor menen Sırdaşuu: Irlar, Poemalar*, Frunse, s. 118-138.
2. Cusup Balasagın. (1988). *Kuttu Bilim*, (Çev. T. Kozubekov). Frunze.
3. Cusup Balasagın. (2013). *Kuttuu Bilim*, I. Cilt (Çev. S. Sıdıkov). Bişkek.
4. Cusup Balasagın, (2013), *Kuttuu Bilim*, II. Cilt (Çev. S. Sıdıkov). Bişkek.
5. Cusup Balasagın, (2013), *Kuttuu Bilim*, III. Cilt (Çev. S. Sıdıkov). Bişkek.

2. Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig*'in Araştırılması

Kutadgu Bilig üzerine yapılan ilk çalışma Ü. Asanaliev ile K. Aşiraliev'e aittir. Onlar, 1965 yılında "Kutadgu Bilig Esteliginin Tildik Özgöçölüktörü (*Kutadgu Bilig Eserinin Dil Özellikleri*)" adlı eseri yayımlamışlardır. Bugüne kadar *Kutadgu Bilig* üzerinde Kırgızistan'da çok çalışma yapılmıştır. *Kutadgu Bilig* sadece bir edebiyat, dil kaynağı olarak değil; Türk felsefesinin, devlet idaresinin de kaynağı olarak ele alınmaktadır. Örneğin, C. T. Amrebaeva, 2014 yılında felsefe dalında "Gnoseologiçeskiye Znaçeniya Mira 'Neprehodyaşşe Tsennıh Sutey' Cusupa Balasagına (*Yusuf Balasagın'ın 'Ebedî Değerler' Dünyasının Epistomolojik Değeri*)" konulu doktora tezini savunmuştur. G. Jamal ile M. S. Kafkasyalı, 1952-2015 yılları arasında Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* üzerine 68 çalışma yapıldığını belirtmektedirler (Jamal & Kafkasyalı, 2016, s. 43). Bunların bir kısmını gazetelerde yayımlanmış tartışma yazıları oluşturmaktadır. Kırgızistan'da 2006 yılına kadar *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan çalışmalar N. Turdubaeva'nın "Cusup Balsagın cana Anın 'Kutadgu Bilig' Dastanı" adlı eserinde verilmiştir.

2.1. Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* Üzerine Yapılmış Doktora Tezleri

1. Turdubaeva, N. Ş. (2001). *Cusup Balasagındın 'Kutadgu Bilig' Dastanı cana Anın Türk Tilderindegi Kotormoloru* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bişkek.
2. Kulalieva, K. (2004). *"Manas'' Eposu menen Cusup Balasagındın "Kutadgu Bilig" Dastanındagı İdeyalık-körkömdük Parallelder* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bişkek.
3. Kasieva, A. (2006). *Cusup Balasagındın 'Kutadgu Bilig' Dastanındagı Metaforalardın Leksika,Semantikalık Analizi cana Anglis Tiline Kotoruudagı Adekvattuuluk* (Yayımlanmamış Doktora

Tezi). Bişkek.

4. Jamal, G. (2010). *Cusup Balasagındın 'Kuttuu Bilim' Dastanının Kıtayda İzildenişi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bişkek.
5. Abdrazakova, G. Ş. (2010). *Cusup Balasagındın 'Kuttuu Bilim' Çıgarmasının Semantikası cana Tekst Katarı Uyuşuluşu* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bişkek.
6. Amrebaeva, C. T. (2014). *Gnoseologiçeskiye Znaçeniya Mira 'Neprehodyaşşe Tsennıh Sutey' Cusupa Balasagına (Yusuf Balasagın'ın 'Ebedî Değerler' Dünyasının Epistomolojik Değeri)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bişkek.
7. İmanalieva, B. T. (2014). *Politika-Filosofskiye İdei Cusup Balasagına v Ego Rabote 'Kutadgu Bilig (Yusuf Balasagın'ın 'Kutadgu Bilig' Eserinde Siyasi-Felsefî Fikirleri)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bişkek.

2.2. Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* Üzerine Yapılmış Monografi, Ders Kitapları

1. Asanaliev, Ü. & Aşiraliev, K. (1965). *'Kutadgu Bilig' Esteliginin Tildik Özgöçölüktörü*. Frunze.
2. Eraliev, Z. (2000). *Cusup Balasagın*. Bişkek.
3. İsakov, K. (2001). *Çıgış Renessansı cana Balasagındık Cusup*. Oş.
4. Abdırazakov, A. (2008). *Cusup Balasagın cana Anın 'Kutadgu Bilig' Dastanı*. Bişkek.
5. Karataeva, S. (2008). *'Bayırkı Türk Sözdügündögü' Koş Sözdör*. Bişkek.
6. Abdrazakova, G. Ş. (2011). *Cusup Balasagındın 'Kuttuu Bilim' Çıgarmasının Semantikası cana Tekst Katarı Uyuşuluşu*. Bişkek.
7. Toktomatov, N. & Camankulov, C. (2011). *Cusup Balasagın: Mamleket Başkaruu İlimi*. Bişkek.
8. Jamal, G. (2011). *Cusup Balasagındın 'Kuttuu Bilim' Dastanının Kıtayda İzildenişi*. Bişkek.
9. Kulalieva, K. (2013). *"Manas'' Eposu menen Cusup Balasagındın "Kutadgu Bilig" Dastanındagı İdeyalık-körkömdük Parallelder*. Bişkek.
10. Talastan, T. (2016). *Cusup Balasagın: Beyne Sürtümdörü*. Bişkek.

2.3. Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* Üzerine Yapılmış Bilimsel Toplantı

Bildirileri ve Makaleler Kitapları

1. *Cusup Balasagın cana Mahmud Kaşgardın Murastarı* (Editör: K. Artıkbaev), Bişkek, 1999.
2. *Cusup Balasagın Tuuraluu Bayan*, (Editör: K. Artıkbaev), Bişkek, 2004.
3. *Cusup Balasagın cana Anın Ölbös-Öçpös Emgegi Kutadgu Bilik, Yusuf Has Hacib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig* (Editör: Gülden Sağol Yüksekkaya), Bişkek, KTMÜ, 2016.
4. *'Cusup Balasagın cana Anın İdeyalarının Azırkı Uçurdagı Ordu' Attuu Ela Aralık Konferentsiyanın (26-may, 2005) Materialdarı*, El Aralık Atatürk-Alatoo Universiteti, Bişkek, 2005.
5. '*Cusup Balasagındın Oy-Pikirleri cana Azırkı Uçur' Attuu El Aralık II Konferentsiyanın (8-iyun, 2006) Materialdarı*, El Aralık Atatürk-Alatoo Universiteti, Bişkek, 2006.
6. *Kuttuu Bilim cana Mamleket. Cusup Balasagındın 1000 Cıldıgına Arnalgan IV 'Kırgız cana Karahandar Kaganattarı' El Aralık İlimiy-Tacrıybalık Cıyındagı (18-19 Sentyabr, 2015, Bişkek) Bayandamalardın Cıynagı*, (Editörler: Çorotegin T, *vd*.), Bişkek, 2015.
7. *Cusup Balasagındın 'Kuttu Bilimi' – X-XI Kılımdardagı Borborduk Aziyadagı Musulmandık Kayra Caraluunun Küzgüsü. Cusup Balasagındın 1000 Cıldıgına Arnalgan V 'Kırgız cana Karahandar Kaganattarı' El Aralık İlimiy-Tacrıybalık Cıyınının (16-18 Sentyabr, 2016, Isık-Göl) Materaldarı*, (Editörler: Çorotegin T, *vd*.), Bişkek, 2016.
8. *'Epoha Yusufa Balasaguni: İstoriya, Literatura, Materiyalnaya Kul'tura' Materiyalı Mejdunaradnoy Nauçnoy Konferentsii (17-18 Noyabrya, 2016, Bişkek), Posvyaşennoy 1000-Letiyu Yusufa Balasaguni*, (Editörler: Asanov T, *vd*.), Bişkek, 2017.

2.4. Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* Üzerinde Yapılan Çalışmalar Hakkında Eserler

1. Jamal, G. & Kafkasyalı M. S. (2016). *Kutadgu Bilig. Research History*. Ankara.
2. Turdubaeva, N. (2006). *Cusup Balsagın cana Anın 'Kutadgu Bilig' Dastanı*. Bişkek.

Bugünlerde *Kutadgu Bilig* Kırgız edebiyatının bir parçası olarak okutulmakta, aynı zamanda ortak Türk mirası olarak değerlendirilmektedir.

Ayrıca Kırgızistan topraklarında doğduğu için Yusuf Balasagın, Kırgız kültür tarihindeki önemli şahısların biri olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla onun ismi üniveristelere verilmiştir. Örneğin, 1925 yılında kurulan ve Kırgızistan'ın ilk üniveristesi olan Kırgız Millî Üniversitesine 2002 yılının 11 Mayıs tarihinde Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı A. Akaev'in emri ile Yusuf Balasagın'ın adı verilmiştir. Üniversitenin önüne Yusuf Balasagın'ın heykeli dikilmiştir. 2000 yılında da 1000 somluk banknot üzerine Yusuf Balasagın'ın resmi basılmıştır.

Gördüğümüz gibi Yusuf Balasagın Kırgız toplumu tarafından benimsenerek onun eseri Kırgız edebiyatının, kültürünün önemli eseri olarak yerini almıştır.

Sonuç

Kutadgu Bilig üzerinde Kırgızistan'da 1960-1990 yılları arasında yapılan ilk çalışmaların büyük bir kısmı bu eserlerin Kırgızlarla, Kırgız tarihi, dili ve edebiyatı ile olan ilişkisi üzerinde yapılmıştır. Çünkü bu dönemde söz konusu eserin Kırgızlar açısından değeri tespit edilmeli idi. Özellikle Yusuf Balasagın'ın kendisinin kimliği ve eserinin dili bir tartışma konusu olmuştur. Bugünlerde Kırgızistan'da Yusuf Balasagın bütün Türk dünyasının değeri, eseri de kadim ortak Türk edebiyatının eseri olarak kabul edilmektedir.

Kutadgu Bilig üzerindeki çalışmalar Kırgızistan bağımsızlığını kazandıktan sonra artmış, *Kutadgu Bilig*'in akademik tercümesi gerçekleştirilmiştir. Yusuf Balasagın ile Mahmud Kaşgari-Barskani'nin Kırgızistan topraklarında doğup büyümesi onlara ve onların eserlerine olan ilgiyi arttırmış, devlet düzeyinde ele alınmasına neden olmuştur.

Kutadgu Bilig üzerinde değişik konuda çalışmalar yapılmaktadır. Bir başka deyişle sadece dil ve edebiyat alanında değil; felsefe, siyasi bilim, tarih konularında da eserler meydana getirilmektedir. Ancak Kırgızistan'da yapılan çalışmalara baktığımızda daha önce aynı konuda Türkçe ve İngilizce yapılmış çalışmalardan yararlanılmadığı görülmektedir. Bunun için TDK, Türk Akademisi gibi kurumların bünyesinde ortak bilgi ağının oluşturulması gerekmektedir.

Kaynakça

Akmataliev, A. (2001). *Bayırkı Ortok Türk Adabiyatının Oçerki*. Bişkek.

Artıkbaev, K. (1999). "Kutadgu Biligdin Kırgızça Kotormosu Tuuraluu", *C. Balasagın cana Mahmud Kaşkardın Murastarı*, Bişkek, s. 43-53.

Jamal, G. & Kafkasyalı, M. S. (2016). *Kutadgu Bilig. Research History*. Ankara.

Kozubekov, T. (1993). *Cusup Balasagın*. *Kuttu Bilim*. Bişkek.

Sarieva, K. (2016). 'Kuttu Bilim Dastanının Kotormolorunun Kırgız Madaniyatındagı Maanisi', *Cusup Balasagındın 'Kuttu Bilimi' - X-XI Kılımdardagı Borborduk*

Aziyadagı Musulmandık Kayra Caraluunun Küzgüsü. Cusup Balasagındın 1000 Cıldıgına Arnalgan V 'Kırgız cana Karahandar Kaganatları' El Aralık İlimiy-Tacrıybalık Cıyınının (16-18 Sentyabr, 2016, Isık-Göl) Materaldarı. Bişkek, s. 182-185.

Şeriev, C. (1996). *Bayırkı Ortok Türk Adabiyatı*. Bişkek.

Tolubaev, M. & Dovlatova, S. (2011). "Mahmud Kaşkarinin 'Divan-u Lugati't-Türk' Sözdüğünün İzildeniş Tarıhınan", *Mahmud Kaşgari cana Kırgız Madaniyatı* (Editörler: İ. Abduvaliev, A. Akmataliev, G. Orozova), Bişkek, s. 85-105.

Usmambetov, B. C. (2016). *Mahmud Ş. Kaşgarinin 'Divanu Lugat at-Türk' Emgegindegi Turmuş-Tiriçilikke Baylanıştuu Tüşünüktördü Tuyundurgan Leksikalık Karacattar (Etno-lingvistikalık Analiz)*. Bişkek.



(Yusuf Balasagın adını taşıyan Kırgız Millî Devlet Üniversitesi Merkez Bina ve Yusuf Balasagın heykeli)



(Yusuf Balasagın'ın resimi düşürülen 1000 somluk banknot)



(Yusuf Balasagın'ın doğup büyüdüğü Balasagın şehri kalıntılarındaki Burana minareti)

Kutadgu Bilig'in Söz Varlığı ve Günümüz Türk Lehçeleriyle Karşılaştırılması

Ceyhun Vedat UYGUR*

1. Giriş

Bilindiği gibi *Kutadgu Bilig*'in bilinen üç nüshası bulunmaktadır. Bunlar, Uygur hattıyla yazılmış olan ve Herat veya Viyana nüshası (1439) olarak adlandırılan (A) nüshası; Fergana (B) nüshası (13. yy. ?), Mısır (C) nüshası (1365'ten önce).

TDK, ilk defa 1942-1943 yıllarında söz konusu yazmaların faksimilelerini yayımlamıştır. (TDK'nin yayınlarından başka yayınlar da yapılmıştır. Üşenmez, E. Yusuf Has Hacib: *Kutadgu Bilig*. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı gibi)

Kutadgu Bilig üzerinde çalışma yapanlar veya yapmak isteyenler, genel olarak Arat neşirlerine ve İndeks'e *(Kutadgu Bilig III İndeks)* dayanmaktadır. Buradaki temel sorun, Arat metninin *(Kutadgu Bilig, I-Metin)* (A), (B) ve (C) nüshalarından bir "metin" oluşturulmuş olmasıdır. Bu yüzden yapılan bütün çalışmalar, bu metin etrafında teşekkül etmekte, yorumlanmaktadır. Yanlış veya kapalı kalan hususlar, yeni çalışmalara da yansımaktadır.

2. *Kutadgu Bilig*'deki Kelimeler

Bizim çalışmamızın temelini de yukarıda söylediğimiz gibi *Kutadgu Bilig*'in Arat tarafından hazırlanan ve K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce tarafından yayımlanan *İndeks*'i teşkil etmiştir.

Bu çalışmada yapılan işler şunlardır:

1. Yukarıda bahsedilen KB dizinindeki kelimelerin tamamı, günümüz Karluk grubu temsilcilerinden Özbek; Kıpçak grubu temsilcilerinden Kırgız, Kazak ve Oğuz grubu temsilcilerinden Türkiye Türkçeleriyle karşılaştırılmıştır. Her kelimenin adı geçen dört Türk lehçesindeki biçimi, anlamı, durumu verilmiştir. Ayrıca KB'deki kelimelerin içerdikleri anlamı taşıyan veya o anlama yakın olan mevcut kelimeler de olabildiğince tespit edilmeye çalışılmıştır. Örneğin:

* Prof. Dr., Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bişkek, 2) Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli, *vuygur@hotmail.com*

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Kırgızca	Kazakça	Türkçe	Özbek	Kırgız	Kazak	Türkçe
aç-	*(karnı) acıkmak*	ochiqmoq	karnı **açuu**, kardı **açuu**, kursagı **açuu**	aş bolw, aşığw, otqa qarap qalw, qarnı **aşw**	acık-		*	*	

2. Söz konusu dizine yeni kelimeler eklenmiştir. Eklenen bu kelimeler, Tezcan tarafından yapılan ayrıntılı ve titiz çalışmadan (Tezcan: 1981) alınmıştır. Bunun yanında yine Tezcan tarafından dikkat çekilen, bizim "sorunlu" (*/s biçiminde formüle edilmiştir.) olarak nitelediğimiz kelimeler de çalışmamıza dâhil edilmiş, istatistiksel sonuçlar verilmiştir.

3. KB'deki her bir kelime, ikili-üçlü-dörtlü lehçe karşılaştırmalarıyla ortaya konulmuş ve sayılar tespit edilmiştir.

4. KB'den bu yana manası değişen kelimeler tespit edilmiştir (*/m).

5. KB'de olup da bugün halk ağzında yaşayan kelimeler, olabildiğince tespit edilmeye çalışılmıştır (*/h).

6. KB'de olup da yukarıda sözü edilen günümüz Türk lehçelerinde eskimiş olanlar tespit edilmeye çalışılmıştır (*/e).

7. KB'den bu yana yapısı kısmen değişen kelimeler tespit edilmeye çalışılmıştır (*/k).

Şimdi bunlara sırayla bakalım.

Yukarıda belirttiğimiz gibi çalışmamız, *İndeks*'e dayanmaktadır. Buna, Tezcan'ın "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine" adlı çalışmasında (1981) "eklenmesi gerekir" kaydı düştüğü kelimeler de dâhildir. Tezcan'ın 2009'da sunduğu "Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler" adlı bildirisi de çalışmamızda dikkate alınmıştır[1]. Bu kelimelerle birlikte toplam sayı 2.998'dir. Bu sayının içinde, birbirinin varyantı durumunda olan ve "bk." kısaltmasıyla gönderme yapılanlar da bulunmaktadır. Anlamları ve göndermeleriyle birlikte bu kelimeler şunlardır (KB'nin her bir nüshası ayrı ayrı incelendiğinde yeni örnekler eklenebilecektir):

awut Avuç. **bk. awuç**; **ayağ** Lakap, unvan. **bk. atağ**; **butu** Deve yavrusu, potuk; **bk. botu**; **büwkir-** Püskürmek; Serpmek. **bk. bürkir-**; **ewrül-** Dönmek, devretmek. **bk.**

[1] Konuyla ilgili daha başka yayınlar da mevcuttur (Özcan Tabaklar, İbrahim Taş, Abdullah Mert, Özge Eker, vd.). Biz bunları ayrıntılı inceleyip çalışmamızda daha sonra değerlendirmeyi düşünüyoruz.

ewril-; **güher** (F.) cevher, mücevher. **bk. gevher**; **ḫil** (A. ḫayl) takım, **bk. ḫayl**; **qarşu** Karşı. **bk. qarşı**; **keg** (Tezcan: kek olmalı.) Kin; öç; hınç, **bk. kek**; **keltür-** Getirmek, **bk. keldür-**; **qılq** Huy; gidiş; tavır, **bk. qılıq**; **qın II** Ceza; işkence, **bk. qıyın**; **kölik** gölge, bk. kölike; **qulġaq** Kulak, **bk. qulaq**; **min** Ben. **bk. men**; **ök** (kuvvetlendirme edatı), **bk. oq**; **sawul-** Kaymak, aşağıya inmek, **bk. sawıl-**; **sini bk. sen**; **sir(r)** (A.) sır; hikmet. **bk. sır(r)**; **soġıq** Soğuk. **bk. soġuq**; **tarlaġ** Tarla. **bk. tarığlaġ**; **temam;** (A.) tamam; tam; bütün. **bk. tamam**; **tılḍam** İyi konuşan, hatip. **krş. tildem**; **tusu** Fayda; menfaat. **bk. tusuġ**; **umınç** Ümit, umut. **bk. umunç**; **yapul-** Örtünmek, kapanmak; gizlenmek. **bk. yapıl-**; **yil-** Koşmak; **yilgür-** Uçuşmak. **bk. yilkür-** (Tezcan: yilkür- 'uçuşmak', yilkürer 74. Madde başı yilgür-, karşılık da 'çırpınmak' olarak düzeltilmelidir.); **yim** Yemek. **bk. yem**; **yinçge** İnce. **bk. yinçke**; **yorı-** Yürümek (Tezcan: Sık sık 'yaşamak, ömür sürmek, davranmak' anlamlarına geldiği de belirtilmelidir.); varmak. **bk. yor-**; **yör-** çözmek, yormak. **bk. yor-**; **yörgüçi** Rüya tabircisi, rüya tabir eden. **bk. yorġuçı**; **yuwġa** Zayıf. **bk. yuwqa**; **yüle-** Desteklemek. **bk**. **yöle-**; **yüm-** Göz yummak; **yünçü** İnci. **bk. yincü**

2.1. Eklenen Kelimeler

Tezcan'ın "ilave edilmesi gerekir" şeklinde görüş belirttiği kelimeler, çalışma dosyamızda */i (ilave) şeklinde işaretlenmiştir. Bunlar 18 adettir ve lehçelerdeki mevcut olup olmamaları açısından durumları şöyledir:

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Kırgızca	Kazakça	Türkçe
ewin	*tane, tohum (Tezcan)*				**evin**: 1. Buğday tanesinin olgunlaşmış içi, özü. 2. Çok taneli başak 3. Tohum. 4. Burçak başağı. 5. Ürün, tanelenmiş ürün 6. Zeytin tanesi. 7. Hoşaf, komposto, çorba gibi yiyeceklerin içindeki taneler. 8. Saman hâline gelmiş ot. 9. Ardıç meyvesi. 10. Yaban
içi	*eçi, büyük kardeş (Tezcan)*				
il I	*aşağılık, alçak, değersiz (Tezcan)*				**ilen-** fiilinin kökü (Tezcan)
il II	*eşik, avlu, kapı önü (Tezcan)*				**ileri, iley** "ön, huzur…" kelimelerinin kökü (Tezcan)
qaşıġ	*Korku verici, görkemli, azametli*				
keçgü (4517'de)	*Ölçü, sınır*				
qor II	*Maya (Tezcan)*	**qo'r** "toplanıp biriktirilen mal"	**kor** "iyice mayalanmış boza; esas, bir şeyin özünü oluşturan ana	**qor** "kımız mayası; sermaye"	

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Kırgızca	Kazakça	Türkçe
			öge, temel"		
kögüzlüg	*Mert; kibirli, gururlu*				
müne-	*kendi kusurunu bilmek, ayıbından utanmak*			**mine-** "birinin kusurunu göstermek" (*/i-m)	
oñ II	*pay, nasip, hak (Tezcan)*				
oñay	*Jüpiter (Müşteri) yıldızı (Tezcan)*				
ögir-	*sevindirmek (Tezcan)*				
sal-	*sallamak (Tezcan)*				
sırçı	*cilacı*	**sirçi** "yağ, boya ile çalışan usta"		**sırşı** "sır ustası, boyacı"	
soñ	*çok (1302, ilave)*				
şiş	*ölüm cezası (ilave); (Tezcan: "Kan pahası" olmalı.)*				
toq	*Dayanak, destek. (bk. tokum)*				
ular	*Keklik*	**ular** "Kırgavullar ailesine mensup iri dağ kuşu"	**ular** "Çil kekliği"	**ular** "Dağda yaşayan, sarı renkli, eti lezzetli iri kuş"	

2.2. Sorunlu Kelimeler

KB'deki kelimelerden bir kısmı Tezcan tarafından anlam ve okunuşta "sorunlu" bulunmuştur. Bunların sayısı 113'tür ve şunlardır (Elbette yeni görüş ve tespitlerle bu sayı değişecektir.):

açu (Tanrı'ya hitap olarak) ey baba, peder; (Tezcan, eçü: baba, ebedî); **adaş-** Arkadaş olmak, ahbap olmak. Tezcan'a göre bu kelime olmamalıdır. Onun yerine birkaç kez geçen adaş sözü doğrudur.; **aḍığla-** Ayılaşmak, ayı gibi olmak (Tezcan, adıglayu: 'ayı gibi' olmalı); **alġal-** Almak bk. al- (Tezcan, *al-galır* yapısında; *al-* maddesine alınmalı); **alıq I** Boş arzu, geçici arzu, heves. (Tezcan, "alışkanlık"); **alsıq-** Bir şeyden kurtulmak, kaybetmek (Tezcan: "soyulmak, elindekini kaptırmak"); **aña** Değersizce, kıymetsizce (Tezcan: Metinde "şaşkın şaşkın" şeklinde manalandırılmıştır. ang "şaşkın" şeklinde düzeltilmelidir.); **arbuz** Karpuz (mecazi olarak "ahmak" manasında) (Tezcan "karpuz" ve "ahmak" anlamlarına katılmaz; *erbij > *erbüz… "pars" olabilir der.); **arslanla-** Aslanlaşmak, aslan gibi olmak (Tezcan: arslanlayu); **artut** Hediye **(Tezcan: ertüt)**; **asun- (Tezcan: aşun- "ileri geç, yakın ol")** Asılmak, asılı olmak; **aş (Tezcan: aşlıg (aşılıg) "düzenli, birbirine sıkı sıkıya bağlı")** bağ, kenet; **aşnı** Konu-komşu (Tezcan: koşnı ile kullanılan uyak sözcüğü); **aşu- (Tezcan: eşü-)** örtmek; **aşun- II (Tezcan: eşün-)** Örtünmek; **bata (Tezcan: Bu kelime çıkarılmalı ve bat ile birleştirilmeli)** Derhâl; çabuk. bk. bat; **batġal- (Tezcan: Bu madde çıkarılmalı, bat-gal- olmalıdır.)** Batmak

üzere olmak; **bıçış** Hediye (hediye olarak verilen ipekli kumaş); **bıwalıq (Tezcan, bu anlamda böyle bir kelimenin varlığını sorgular.)** Kabalık; terbiyesizlik; küstahlık; bk. **bifa**; **bolun-** Olmak (Tezcan, Clauson bulun-: "bulunmak, olmak"); **buġraġu** Erkek deve gibi (Tezcan: "vahşi, saldırgan"); **çelile- (Tezcan, bu kelimeyi ve anlamını sorgular.)** Karartmak; **çergüçi (Tezcan: çezgüçi "kurtarıcı" olarak önerdiği kelimenin bu okunuş ve anlamlandırışından daha sonra vazgeçer.)**; **çergüle- (Tezcan: çezgüle- "kurtarmak" okunuş ve anlamlandırışından vazgeçer, şegüle- "ağıt söylemek" anlamını kabul eder.)**; **çıġ (Tezcan: (yüz) açıg olmalı)** Memnuniyetsizlik, yüz ekşitme; **çumġuq** Ayağı ve başı kızıl, kanadında ak tüy olan karga, ala karga (Tezcan: benzetme yoluyla "flüt" (?) olabilir.); **ekçek** Damar açma kabı; kanı biriktirmek için kullanılan kap. (Tezcan: önce "damar" anlamını kabul eder, sonra Önler'in okunuş ve anlamlandırışına uyarak kelimeyi **ekḥel** "orta damar, ırku'-hayat" olarak kabul eder.); **erdeş (Tezcan ardaş < art+daş)** arkadaş; **erti** bk. erte (Tezcan erte-irte ilişkisini kabul etmez.); **ılıq- (Clauson, Tezcan: alık-: "iltihaplanmak, mikrop kapmak")** Korumak; **irig II (Tezcan: érig)** gayretli; **iril- (Tezcan: éril- "üzülmek")** Hiddetlenmek; kaygıdan titremek; kendi kendini yormak; **qal** Yaşlı adam, yaşlılık (Tezcan: …Kuşku uyandıran bir veridir. Nitekim Clauson 614'te bunun kul olarak düzeltilmesi önerilmiştir. Öte yandan kal'ın Uygurcadaki anlamı vahşi, yabani, kuduz, deli'dir, télve 'deli' ile eş anlamlı olarak da kullanılır…); **qalġal- (Tezcan: Bu madde başı çıkarılarak veri kal-ġalır biçiminde kal- maddesine aktarılmalıdır.)** Bırakmak; **karaġur-** Karartmak (Tezcan: Bence karagu 'kör'den +r ile türetilmiş bir eylemdir ve 'körleşmek' anlamınadır…); **qarıġ** Yaşlı. bk. qarı (Tezcan: Türkçede 'karı' sözcüğü hiçbir dönemde ve hiçbir lehçede karıg biçiminde görülmez… 2855b'de karıg 'engel' anlamındadır…4505b'deki karıg'ın ise metinde Ar. fārig 'huzurlu, rahat' olarak düzeltilmesi gerekir…); **qayan** Kayalar (Tezcan: Kelimede çoğul anlamı olmamalı, belki yer anlamı 'kayada' olmalı der.); **kelgel-** Gitmek üzere olmak (Tezcan: Madde başı çıkartılarak veri kel-gelir biçiminde kel- maddesine aktarılmalıdır.); **qoltġuçı** Muhtaç (Tezcan: 'muhtaç' karşılığı 'dilenci' olarak düzeltilmelidir.); **qon (Tezcan: koyın-ga olarak düzeltilmeli, kon maddesi çıkartılmalıdır.)** Koyun; bağır; **qonum** Konak; yurt (Tezcan: Bu karşılıklar yerine 'birlikte yaşayan insanlar, akrabalar' alınmalıdır…); **qora (Tezcan: Dize sonu ünlemesi kor a! Söz konusu olduğundan bu veri de kor 'zarar' madesine geçirilmelidir.)** Zarar, bk. qor; **qorday** Kuğu kuşu (Tezcan: Aynı dizede kugu da bulunduğuna göre korday'ın başka bir kuş olması gerekir. Brockelmann 'kara batak', Atalay ise 'kuğu kuşu, kuğu cinsinden bir kuş' diye çevirmiştir. Clauson 649'da 'pelikan' olabileceği belirtilmiştir.); **kökiş** Kökiş (bir kuş çeşidi) (Tezcan: Clauson 'mavimsi boz' anlamını veriyor. Fakat Türkmen Diliniñ Gısgaça Dialektologik Sözligi'nde yekta:y köküş 'hindi'); **köksegüçi** Göğe yükselmek isteyen (Tezcan: Bence bunu kögüz+e- > kökse- 'kibirlenmek' olarak yorumlamak daha uygundur…); **köksün** Öfke, gazap (Tezcan: köksün yırı- 133. Bence kögüz+ün (araç durumu) > kögsün 'göğüs ile = kibirle' diye yorumlamak daha iyi olacaktır…); **köngel-** Görünmek; belirmek (Tezcan: kön-gelir biçiminde kön- 'doğrulmak' maddesine aktarılmalıdır…); **qulsıġ** Kul (Tezcan: 'kul soylu, kul soyundan' biçiminde düzeltilmelidir.); **qur II** Rütbe; derece; toy (Tezcan: Burada 'toy' çıkarılmalıdır…); maya (Tezcan: Bu sözcük kor okunmalı ve ayrı bir madde başı yapılmalıdır…); **qutu** sürü, zümre; nesil (Tezcan: ...Bence başka bir sözcüktür ve Kırgız Yudahin 409 kotolo- 'yığılışmak, kalabalık hâlinde toplanmak, pek çok olmak' eylemi de bundan türemiş olabilir. O takdirde KB'deki sözcüğün kotu okunması gerekir.); **quyuġ** Titiz (Tezcan: Metinde de koyug olarak düzeltilip dizindeki koyug 'derin' ile birleştirilmeli, orada verilen anlam da 'koyu, yoğun' olarak değiştirilmelidir…); **liw** Tepsi; sofra (Tezcan,

Clauson: "yemek, aş" olmalı); **mañıt-** Adım atmak (Tezcan: "adım attırmak"); **öçke (Tezcan: öç kek olmalı)** Kin bağlama; **rumi** (A.) Rûmî. (Tezcan, Clauson: bir tür kumaş); **Rüstemle-** Rüstem'e benzemek, Rüstem gibi olmak (Tezcan, "Bu madde çıkartılmalı, Rüstemleyü olmalı"); **saç- (Tezcan: "seç-" olmalı)** Uzaklaşmak; **saçu (Tezcan "seçü" okunmalı.)** İstisna; **sap-** Sarmak (Tezcan: 1. Birleşirmek. 2. Katılmak); **sasıt-** Berbat etmek. (Tezcan: sasıt- "azarlamak"); **seçim (?) (Tezcan: Böyle bir kelime yok. Kelime biçim "dilim" olabilir.)** Saçma tanesi (?); kalıp (Tezcan: "kalıp" karşılığı yanıltıcıdır. Sır bediz, "cila ve süs" anlamındadır.); **sikert- (Tezcan: sikirt-: "kendini düzdürmek")** Saptırmak; **siñim (Tezcan: siñimlig "uyumlu, uyum sağlayabilir" olmalı)** Kabul (Tezcan: "uyumlu"); **sülük** Orduya ait (Tezcan: Ordunun binek atı); **tañıl- (Tezcan: Bu kelime "yañıl-" olmalı der.)** Şaşırmak (Tezcan: "Yanılmak" olmalı.); **tapsula-** Haset etmek (Tezcan, kelimenin okunuşu ve anlamlandırılmasına şüpheyle bakar.); **teḍük** Temiz (Tezcan: Arat'ın okuyuşu ve yorumu kesin değildir.); saf; **tegim** Layık (Tezcan: "Bu karşılık doğru değildir… 'Layık' anlamındaki sözcük, bu madde içinde gösterilen tegimlig'tir..."; **telgü** Gelişigüzel (Tezcan: *telgülüg* 1777. Oysa Arat bu biçimi 'Gelişigüzel kesilir' diye çevirmiş, yani tel- 'delmek' eylemini düşünmüştür. Tabii bu, serbest bir çeviridir. Gerçekte telgülüg bir istinsah yanlışı olabilir.); **teñsiz (Tezcan: teksin)** Uygunsuz (726, ilave) (Tezcan: teksin 'Halktan olup handan üç kat aşağı bulunan kişi' olarak düzeltilmelidir.); **terk (Tezcan: terkin olarak madde başı yapılmalı.)** çabuk, tez; **toqum (Tezcan: tokum maddesi çıkarılarak yerine tok "dayanak, destek" alınmalı, tok+ı ve tok+um verilerinin hepsi bu maddeye geçirilmelidir…)** Dayanak, destek; **tozı** Kasap, hayvan kesicisi (Tezcan: 5368'deki bu karşılık çıkarılarak yerine 'bir tür kumaş, toz kumaşı' girecektir…"; **tudaş (Tezcan: tüdeş olarak düzeltilmelidir.)** Eş, birbirine benzeyen; **tul-** Tıkanmak, kapanmak. (Tezcan: Öteki eski kaynaklarda bulunmayan bu eyleme ait üç veri de başka yorumlara elverişlidir: tulmadım > bulmadım, tulur > tolur, tulup > tolup olarak düzeltilmelidir.); **tura** Kalkan (Tezcan: 'kale, sığınak' karşılığı alınmalıdır.); **turġuçı** Durucu, duran (Tezcan: Yanlışlıkla madde başı yapılmış ve yanlış anlam verilmiştir. tutġuçı biçiminde tut- maddesinde yer alması gerekirdi.); **tuşur-** Kavuşturmak (Tezcan: Bu madde tüşür- 'indirmek, attan indirmek' olarak düzeltilmeli.); **tuyu-** bitmek (Tezcan: Bu madde çıkartılmalı, veri yetümez okunarak yet- maddesine aktarılmalıdır…); **tüpül- (Tezcan: Madde başı topul- 'delmek' olarak düzeltilmelidir…)** Dibine inmek; **uḍla-** Sığırlaşmak, sığır gibi olmak, öküz gibi olmak (Tezcan: Bunun yerine uḍlayu 'sığır gibi' kalmalıdır.); **ulın-** Usanmak (Tezcan: Üç veri de olın- 'kıvranmak' olarak yorumlanabilir.); **uşun (Tezcan: Madde başının öşün olarak düzeltilmesi gerekir. KB'de yalnız öşün kötür- 'doğrulmak, omuzlarını kaldırmak' deyimi içinde bulunmaktadır.)** Omuz başı; **üyür** Darı (Tezcan: Aynı anlamdaki yür ile karşılaştırılması gerekir.); **yañza-** İkrar etmek; beyan etmek, kabul ve ifade etmek. (Tezcan: Bu karşılıklar yerine Clauson 973'te verilen 'yansılamak' alınmalıdır."; **yapçu- (Tezcan: Maddebaşı yapuş- olmalıydı. yapuş-ur > yapşur > yapçur gelişmesiyle ortaya çıkan çekimli biçime dayanarak *yapçu- eyleminin varlığı kabul edilemez.)** Yapışmak; **yaraġçı** Usta, ehil (Tezcan: 'usta, ehil' karşılıkları 'silahtan anlayan, iyi silah kullanan' olarak düzeltilmelidir.); **yarşı** Keser (Tezcan: Bu yanıltıcı karşılık yerine Clauson'da önerildiği gibi 'ayrılmış, birbirine karşı' alınmalıdır.); **yatġal-** Uyumak üzere olmak (Tezcan: Bu madde başı çıkarılarak veri yat-ġalır biçiminde yat- maddesine aktarılmalıdır.); **yaw-** Yaklaştırmak, yakınlaştırmak, getirmek (Tezcan: Öteki kaynaklarda böyle bir eyleme rastlanmaz…); **yayıl-** Yayılmak; sarsılmak (Tezcan: yay- ve yayıl- maddelerindeki karşılıklar yanıltıcıdır. Çünkü KB'deki bu eylemlerin Türkiye Tü. yazı dilindeki yay- (< yad-) ve yayıl- (< yadıl-) ile ilgisi yoktur. Eski Tü. ve Karahanlıcadaki

ya:y- 'sarsmak, çalkalamak'…); **yetgel-** Yetişmek üzre olmak (Tezcan: Bu madde çıkartılarak yet-gelir biçiminde yet- maddesine aktarılmalıdır.); **yetiz** Geniş, enli (Tezcan: Bu veri yalnız B ve C'de vardır, A'da eksiktir. İki nüshada da tepiz 'kıskanç' yerine istinsah yanlışı olmalı, bu metne çok daha iyi uyuyor. Yetiz 'enli' sözcüğü Karahanlıcada vardır, fakat bu metne uymadığı gibi KB'de yitiz olarak ya; **yigeḑ-** Artmak (Tezcan: Bu yalnız serbest çeviride geçerli olan karşılıktır, dizine 'üstünleşmek' karşılığının alınması gerekirdi."; **yilkit- (Tezcan: yilgüt- olarak düzeltilmelidir…)** Heyecanlandırmak. bk. yilküt-; **yilküt- (Tezcan: yilgüt- olarak düzeltilmelidir…)** Heyecanlandırmak. bk. yilkit- ; **yiriş-** Gülümse- (Tezcan: ...yırış- okumak daha uygundur.); **yiş** Gayret (yiş kıl- 2959. Gerçekte B ve C'de noktalar eksiktir, A'da ise bu beyit yoktur, bu yüzden okunuşu kesin değildir, Arat metnin gelişine göre anlam vermiştir. Bence bunu tiş kıl- 'bilemek' diye yorumlamak daha iyi olacaktır…); **yişin** Çökük, çökmüş (Tezcan: …KB'deki sözcüğü yışın okumak ve yışı- eyleminden -n ile bir sıfat olarak açıklamak gerekir, dizinde verilen anlam uygundur.); **yoḑuġ** İftira, iftira edilen; afet (Tezcan: ...'felaket, zarar' olarak düzeltilmeli…); **yuwul-** Akıtmak (Tezcan: Bu karşılık yerine '(gözyaşı) yuvarlanmak, dökülmek' karşılıkları alınmalıdır.).

Tezcan, bu "sorunlu" kelimelerden bazılarını daha sonra tekrar gözden geçirmiştir (Tezcan, 2009: 523-534). Tezcan'ın dizinde olmaması gerektiğini söylediği kelimelerden **adaş-,** TT ağızlarında tespit edilmiştir: **adaş-** "çocuklar, oyunda ad seçerek eş olmak" (*Ünye-Ordu; *Gürün -Sivas). Benzer şekilde KB'deki **bolun-** "Olmak" (Tezcan, Clauson bulun-: "bulunmak, olmak") fiili de Anadolu ağızlarında **olun-** biçiminde ve "olma işine konu olmak" manasıyla (-/m) mevcuttur.

2.3. Karşılaştırma

Çalışmamıza konu olan dört Türk lehçesini, kelimelerin KB'deki mevcut olup olmamasına bakarak da karşılaştırdık. Bunu, şu tabloda görüldüğü gibi bir format içinde verdik (Yıldız [*] işareti, kelimenin ilgili lehçede "var" olduğunu göstermektedir):

Kelime	*Anlamı*	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
bul-	*Bulmak*	erishmoq, topmoq	tabuu	tabw	**bul-**				*
bulaq	*Haşarı at*								
bulaq	*Pınar*	**buloq**, chashma	kaynar, **bulak**	**bulaq**, ıza swı, köz, qaynar, qaynar bulaq	**bulak**	*	*	*	*/e-h
bulġaq	*Düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında çıkan karışıklık; bulanıklık*			**bulğaq** "isyan, başkaldırı, kargaşa"				*	
bulġanuq	*Bulanık*	bulg'angan, loyqa, xira	bulganıç, kir, kirgil	bılğanğan, buldır, lay, laylı, nas	**bulanık**	*/k	*/k	*/k	*
bulġaş-	*Karışmak*	aralashmoq,	aralaşuu,	aralasw, ïlenw,	bulaş-	*	*	*/k	*

Kelime	*Anlamı*	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
		chalg'imoq, qorilmoq, qorishmoq, suqilmoq, **bulğaşmoq**	çataşuu, kiyligişüü, **bulğaş-**	jağalasw, kïyu, qatısw, qol suğw, şatasw, şatısw, **bılğa-** (bılğas- yok)					
bulıt	*Bulut*	abr, **bulut**	**bulut**	**bult**	**bulut**	*	*	*	*
bulna-	*Esir etmek, tutsak etmek*								
bulnuq-	*Karışmak, bulanmak*	aralashmoq, chalg'imoq, qorilmoq, qorishmoq, suqilmoq	aralaşuu, çataşuu, kiyligişüü	aralasw, ïlenw, jağalasw, kïyu, qatısw, qol suğw, şatasw, şatısw					
bulul-	*Bulunmak*	bo'lmoq, joylashmoq, turmoq	boluu, **bulun-** "bulunmak"	bolw	**bulun-**		*/k		*/k
bulun	*Esir, tutsak*	asir, bandi, shabada, tutqun	kul, küñ, tutkun	efïr, qul, tutqın, **bulın**				*/h	
bulun-	*Bulunmak*	bo'lmoq, joylashmoq, turmoq	boluu, **bulun-** "bulunmak"	bolw	**bulun-**		*		*
bur-	*Kokmak, güzel kokmak*	hid, hid taratmoq, hidlanmoq, islanmoq	cıttanuu	borsw, burqıraw, ïis şığarw, ïisi añqw, ïistenw, sasw					
bur-	*Burmak, sıkılaştırmak*	buramoq, **burmoq**	**buruu**, kayruu, tolgoo	buraw, **burw**	**bur-**	*	*	*	*
burc	*(A.) kale, hisar*	darvoza, qal'a, **burc** "kale duvarındaki minare"	çep, sepil, çep dubalı	bekinis, kent, qamal, qaqpa, qorğan, qabırğalan,	**burc, burç** "kale duvarındaki yükselti"	*/m			*/m
burun I	*Önce; ileri*	avval, **burun**, ilgari, muqaddam, oldin	murda, **murun**	aldımen, äweli, basında, **burın**		*	*	*	
burun II	*Burun*	**burun**	**murun**	**murın**, tanaw, tumsıq	**burun**	*	*	*	*
burunduq	*Yular (Tezcan: "burunsalık, devenin burnuna geçirilen halka")*	nuxta, **burundıq**	nokto	jügen, noqta, **murındıq** "burunluk, burunsak"	**burunluk**, burunsak	*		*	*/h

2.4. Anlam Değişmeleri

KB Türkçesindeki kelimelerden bir kısmı, günümüze gelinceye kadar anlam değişikliğine uğramıştır. Bu, dilde doğal bir olgudur. Biz, bu kelimeleri çalışmamızın parçası olan her bir lehçe için ayrı ayrı tespit etmeye çalıştık.

Özkan, "Kutadgu Bilig'den Günümüze Türkçe kelimelerde Anlam Olayları" adlı bildirisinde, 83 kelimeyi ele alarak bu kelimelerdeki anlam daralması, anlam genişlemesi ve başka anlama geçme olgusu üzerinde durmuştur (Özkan, 2011: 433-460). Biz, bütün kelimeleri anlam değişmeleri açısından ve dört lehçe üzerinden mukayese ederek ortaya koymaya çalıştık.

2.4.1. Özbek Türkçesi temelinde KB Türkçesine göre manası değişen kelimelerin (*/m) sayısı 69'dur.

Kelime *Anlamı* Özb. >

ademi (F.) âdemoğlu, insanoğlu **Özb. >** odamiy "gerçek insan, hakiki adam; insanlara özgü olan; **aġru-** ağırlaşmak **Özb. >** og'rimoq "Hastalanmak; kötüleşmek", susaymoq; **alçaq** Alçak gönüllü **Özb. >** kamtar, xoksor, olçoq "rezil, alçak"; **alış-** Beraber etmek, beraberce yapmak, paylaşmak; *(Tezcan: "alış verişte bulunmak")* **Özb. >** olişmoq "fikir almak; karşılıklı tartışmak veya güreşmek", baham ko'rmoq, o'rtoqlashmoq; **apa** Âdem, insan, adam **Özb. >** inson, odam; apo "yaşça büyük kadın, kız"; **art** Dağ *(Tezcan: "dağ geçidi, boğaz")* **Özb. >** tog', art "arka, geri, art"; **aşlı** (A. asli) asli, asli olan **Özb. >** asli "iyisi, doğrusu; zaten, aslında"; **bilin-** Bilmek, anlamak **Özb. >** bilinmoq "bilinmek; görünür olmak, sezilmek", bilmoq, anglamoq, fahmiga yetmoq, payqamoq, tushunmoq, uqmoq; **burc** (A.) kale, hisar **Özb. >** darvoza, qal'a, burc "kale duvarındaki minare"; **bütür-** Sağaltmak, sağlam hâle koymak **Özb. >** bitirmoq "bitirmek; mezun olmak"; **çap-** Yüzmek **Özb. >** shilmoq, suzmoq, çopmoq "kesmek; koşmak, dört nala gitmek; çapa yapmak"; **ewçi** Kadın **Özb. >** ayol, xotin, öyçi "eve, karısına düşkün kişi"; nasıl **Özb. >** nechik, qalay, qanaqa, qanday, qanday qilib, kança "ne kadar"; **kap-** Tutmak **Özb. >** ilintirmoq, o'zlashmoq, saqlamoq, tutmoq, ushlamoq, yollamoq, kopmoq "köpek ısırmak; dişlemek; ağır konuşmak, sözle saldırmak"; **qawuq** Kepek **Özb. >** kovuk "ateş yakmakta kullanılan kuru ağaç parçaları"; **qayır** Kum **Özb. >** qum; qayır "su bastıktan sonra geriye kalan birikinti"; **keç-** geçmek, ölmek **Özb. >** dunyodan o'tmoq, ko'z yummoq, nobud bo'lmoq, o'lmoq, qazo qilmoq, so'lmoq, **keç-** "geçmek, affetmek"; **kem** Hastalık **Özb. >** kasallik, kem "az; az oluştan kaynaklanan kötü durum"; rahatsızlık **Özb. >** bezovta; **qır II** mezar *(Tezcan: 6063'te Arat'ın kırım okuduğu sözcük Clauson 659'da gösterildiği üzere karım 'hendek'tir. Burada 'mezar' anlamına kullanılmıştır.)* **Özb. >** go'r, mozor, qabr, kır "tepelik, yüksek düz yer; kenar, kıyı"; **qırmaçı** Deri *(Tezcan: Arat'ın çevirisine göre 'derici' olarak düzeltilmelidir... Fakat bence dil coğrafyası göz önünde tutularak verilecek en uygun anlam Kırgızcadaki (Yudahin 496) gibi kırmaçı 'çömlekçi'dir.)* **Özb. >** ko'n, teri; qirmaçi "yabani otları yok etmek amacıyla toprağı düzleyen kişi"; **qırtış** Yüz **Özb. >** aft, bashara, bet, chehra, chiroy, qiyofa, sath, yuz, yuza, qırtış+la-moq "iyice temizlemek, tek tüy bırakmayacak şekilde temizlemek"; **qıyam** (A.) kalkış **Özb. >** jo'nab ketish; qıyom "öğle vakti; istenilen derece, kıvam; son nokta, ahir."; **qıyıl-** kıyılmak, kusur işlemek **Özb. >** qıyılmoq "kıyılmak, kesilmek..."; **qıyın** Ceza **Özb. >** jarima, jazo, jazo, qıyın "zor, müşkil; imkânsız"; **kiçe** Gece **Özb. >** kecha "dün; önceki gün", tun; **qoş-** Yazmak, şiir düzmek **Özb. >** yozmoq, qoş-; **qoşul-** Yazılmak, düzenlenmek, şiir düzülmek **Özb. >** qoşılmoq "katılmak, bir araya gelmek; onaylamak, katılmak"; **kökle-** Bir işin esasına vâkıf olmak *(Tezcan: Bu karşılığın yerine Clauson 711 kökle- (2)'de önerildiği gibi 'saçı ağarmak' alınmalıdır...)* **Özb. >** kökle- "bitki büyümek; iri iri dikmek, dikiş atmak"; **kön-** doğrulmak, düzelmek; doğruyu söylemek; yola çıkmak **Özb. >** epaqaga kelmoq, tekislanmoq, tuzalmoq, könmoq "kabul etmek, razı olmak; inanmak,

kanaat getirmek"; **quruġsaq** Gönül *(Tezcan: Tabii burada 'mide, karın' anlamına gelen sözcüğün (TT. kursak) mecazlı kullanımı söz konusudur…)* **Özb. >** dil, ko'ngil, qalb, qursoq "mide, karın"; **kü** Ün, san **Özb. >** dong, obro', shon, shuhrat, tovush, un, küy "nağme, ahenk"; **küçen-** Güçlenmek **Özb. >** kuchaymoq, zo'raymoq, küçanmoq "çabalamak, bütün gücüyle gayret etmek; aşırı övünmek"; **maye** (F.) sermaye **Özb. >** kapital, sarmoya, moya "esas, öz, maya"; **nevbet** (A.) resmî yerlerde belli zamanlarda çalınan davul **Özb. >** navbat "sıra, nöbet; kez"; **nuş** (F.) şerbet **Özb. >** eritma, sharbat, nuş aylamoq "içmek"; **öktem** Zalim **Özb. >** rahmsiz, zolim; öktem "güçlü, etkili; cömert, himmetli"; **öñ II** Renk **Özb. >** rang, tus, öng "bir şeyin görünen yüzü, dış kısmı"; **öte-** Ödemek **Özb. >** hisob-kitob qilmoq, o'tamoq "icra etmek, yapmak", qoplamoq, to'lamoq; **ötel-** Ödenmek **Özb. >** ötelmoq "yapılmak, icra edilmek"; **öwke** Öfke, kızgınlık **Özb. >** achchiqlanish, g'azab, jahl, o'pka "üzüntü, renc, keder; akciğer", qahr; **özel- (Tezcan: üzül- okunmalı)** Istırap çekmek **Özb. >** azoblanmoq, qiynalmoq; üzilmoq "kopmak; sona ermek; hastalığı tekrarlamak; ölmek"; düşünmek **Özb. >** fikrlamoq, mulohaza qilmoq, o'ylamoq, xayol qilmoq, sog'inmoq "özlemek; reva görmek"; **saqınç** Düşünce **Özb. >** andisha, fikr, g'oya, maslak, mulohaza, o'y, sog'inç "özlem"; **şalaḫ** (A.) düzelme, iyileşme, rahatlık, çıkar yol **Özb. >** shinamlik, saloh "doğruluk, vicdanlılık"; **sınaġ** Sınanmış, tecrübe edilmiş **Özb. >** sinalgan, sinoo "deneme; sınav, imtihan"; **sıñar** Yan **Özb. >** taraf, yon, yoq, singari "gibi"; taraf **Özb. >** taraf, tomon, yoq; nazik, ince; tatlı dilli **Özb. >** mehribon, nozik, qaltis, xushmuomala, suluv "güzel"; **taqşir** (A.) kusur **Özb. >** ayb, nuqson, qusur, taqsir "büyüklere saygı sözü"; **tañsuq** Acayip **Özb. >** ajib, ajoyib, g'alati, g'aroyib, qiziq, qoyilmaqom, tansıq "Bir yerde az bulunan ama sevilerek yenilen şey"; **tegiş-** Vuruşmak **Özb. >** tegişmoq "birbirine değmek, dokunmak; şakalaşmak, takılmak"; **tekin** Boşuna **Özb. >** behudaga, behudo, bekor, bekordan-bekorga, bekorga, chakki, zoye, tekin "bedava, parasız"; **ter** Ücret **Özb. >** gonorar, haq, ish haqi, oylik, qalam haqi, to'lov, ter "Ter"; **tetik** Zeki **Özb. >** aqlli, tiyrak, zaki, ziyrak, tetik "Güçlü, sağlıklı; korku bilmeyen, gönlündekini söyleyen"; akıllı **Özb. >** aqlli, dono, esli; **tetiklik** Zekilik **Özb. >** tetiklik "Güçlü kuvvetli olma durumu"; **tıḍıġ** Yasak **Özb. >** qatag'on, taqiq, tıyıq "kendisini tutan, nefsine hakim olan"; **toqış-** Savaşmak, vuruşmak **Özb. >** kurashmoq, olishmoq, tirishmoq, urishmoq, urushmoq, to'qişmoq "karşılaşmak"; **toy II** Halk, topluluk **Özb. >** aholi, el, elat, omma, xaloyiq, xalq; ansambl', dasta, davra, hamdo'stlik, jamoa, kollektiv, to'garak, to'y "ziyafet; düğün"; **toz-** Toz yükselmek, tozmak **Özb. >** to'zmoq "eskimek; her yana saçılıp dağılmak"; **turġur-** Durdurmak, esirgememek *(Tezcan: İkinci karşılığın dizine alınması yanıltıcıdır.)* **Özb. >** to'xtatmoq, uzmoq, turg'izmoq "ayağa kaldırmak; dik duruma getirmek…"; **uluġaḍ- (Tezcan: Madde başı ulġaḍ- olmalıdır.)** Yükselmek **Özb. >** avj olmoq, ko'tarilmoq, o'rlamoq, oshirmoq, qad ko'tarmoq, yuksalmoq, ulğaymoq "Büyümek, yetişkin olmak; güçlenmek"; **uluş** köy, şehir **Özb. >** qishloq, shahar, uluş "Bir aileye, kişiye ayrılmış yer, meydan"; **urun-** Vurunmak, takınmak, örtünmek, giyinmek **Özb. >** urın- "Dövünmek, kendisini sağa sola vurmak; bir iş için harekete geçmek, teşebbüs etmek; yorulmak; eskimek, ilk hâlini kaybetmek"; **usal** Gafil **Özb. >** anqov, beparvo, g'ofil, o'sal "Düzelme ümidi olmayan hastalık; utanılacak durum; kötü, anlamsız"; **usallıq** Gafillik **Özb. >** o'sallik "Hastalığın ağırlaşmış ölümden önceki hâli; mahcubiyet, utanılacak durum"; **uza-** Uzamak **Özb. >** cho'zilmoq, uzamoq "Uzaklaşmak", uzaymoq; **uzal-** Uzun sürmek **Özb. >** uzalmoq "Uzanmak"; **yaraġ** İmkân; fırsat; fayda **Özb. >** imkon, imkoniyat; fursat, g'animat; foyda, naf, sharofat, yarog' "Silah", yaroqli "Gereli, işe yarayan"; **yarın II** Omuz **Özb. >** egin, kift, o'miz, yelka, yag'rin "Kürek kemiği"; **yuluġ** Fidye, feda, kurban *(Tezcan, Eski Uygurcadaki 'ticaret, alış veriş' anlamına da dikkat çeker.)* **Özb. >** fido;

qurbon, qurbonlik, yuluq "Yolunup alınan"; **yulun-** Kurtarmak **Özb. >** qutqarmoq, qutqazmoq, xalos qilmoq, yulinmoq "Yolunup alınmak"; **yut** Felaket **Özb. >** baxtsizlik, falokat, kulfat, yut "Kıtlık; açlık, sefalet".

2.4.2. Kırgız Türkçesi temelinde anlamı değişen kelimeler tespitlerimize göre 105 adettir.

Kelime *Anlamı* Krg. >

ağru- *ağırlaşmak* **Krg. >** ooru- "ağrımak; hastalanmak"; **alış-** *Beraber etmek, beraberce yapmak, paylaşmak; (Tezcan: "alış verişte bulunmak")* **Krg. >** alış- "savaşmak, mücadele etmek; atışmak", bölüşüü; **alqa-** *alkışlamak* **Krg. >** kol çabuu, kol çapuu, alqa- "iyi dilekte bulunmak"; **apa** *Âdem, insan, adam* **Krg. >** adam, kişi, apa "anne"; **aşlı** *(A. asli) asli, asli olan* **Krg. >** asıl "asil, has…"; **atçı (Tezcan: etçi "kasap, mecazen Azrail")** *Süvari* **Krg. >** atçan, atçı "seyis"; **baqın-** *bakınmak* **Krg. >** bagın- "baş eğmek; yenilmek"; **basın-** *Basmak* **Krg. >** basıp çıgaruu, basuu, terüü; **beḍiz** *Suret* **Krg. >** köçürmö, bediz "heykel"; *resim* **Krg. >** süröt; *süs* **Krg. >** casalga; **beḍizçi** *Ressam (Tezcan: "nakkaş")* **Krg. >** sürötçü, bedizçi "heykeltraş"; **bilin-** *Bilmek, anlamak* **Krg. >** bilin- "bilinmek", bilüü, añdoo, tüşünüü; **biliş-** *bilişmek, tanışmak* **Krg. >** biliş- "tanınmış olmak, aşikâr olmak"; **boġuz** *Boğaz* **Krg. >** bogooz "pis ağızlı", tamak, alkın; **bük** *Köşe bucak* **Krg. >** bük "büküm, kat, kıvrım"; **bütür-** *Sağaltmak, sağlam hâle koymak* **Krg. >** bütür- "bitirmek, tüketmek; mezun olmak"; **çap-** *Yüzmek* **Krg. >** sıyıruu, süzüü, çap- "kırbaçlamak; kesmek, biçmek; yok ve imha etmek; dört nala koşmak"; **eḍgülük** *İyilik* **Krg. >** cakşılık, iygilik "başarı"; **eligleş-** *elleşmek, el sıkışmak, tokalaşmak* **Krg. >** eldeş- "barışmak"; **emçi** *Tabip* **Krg. >** tabıp, emçi "üfürükçü"; **erdem** *erdem, fazilet* **Krg. >** coomarttık, tatıktuuluk; erdem "yiğit, er, kahraman"; **esenleş-** *esenlik dilemek, vedalaşmak* **Krg. >** koştoşuu, esendeş- "selamlaşmak"; **ewçi** *Kadın* **Krg. >** ayal, katın; epçi "çadırın kadınlara ait kısmı, haremlik"; *yazı* **Krg. >** cazuu, qat "mektup"; **içim** *İçecek* **Krg. >** suusunduk, içim "yudum"; **iniş** *İniş* **Krg. >** eñis "havza, çukur yer"; **iriglen-** *Yüz çevirmek; gadretmek, sertlik göstermek* **Krg. >** ciyirken- "iğrenmek; beğenmemek"; *nasıl* **Krg. >** kanday, kança "ne kadar; çok; kaç"; **kap-** *Tutmak* **Krg. >** cakaloo, karmoo, saktoo, tutuu, kap- "köpek ısırmak; ağır konuşmak, sözle saldırmak"; **qatıl-** *katılmak, karıştırılmak* **Krg. >** katıl- "saklanmak, gizlenmek"; **qawuq** *Kepek* **Krg. >** kebek, kabık "kabuk; sidik torbası"; **keç-** *geçmek, ölmek* **Krg. >** ölüü; keç- "geçmek; affetmek, vazgeçmek"; **kem** *Hastalık* **Krg. >** ooru, kem "eksik, az; geri, aptal"; **kerekle-** *Yokluğu dolayısıyla aramak* **Krg. >** kerekte- "kullanmak, yararlanmak"; **qır I** *Kır* **Krg. >** ak-sarı, ayıl, boz, talaa, kır "bayır, dağ silsilesi; kenar, sınır, hudut"; *sahra* **Krg. >** çöl; **qır II** *mezar (Tezcan: 6063'te Arat'ın kırım okuduğu sözcük Clauson 659'da gösterildiği üzere karım 'hendek'tir. Burada 'mezar' anlamına kullanılmıştır.)* **Krg. >** beyit, körüstön, kır "tepe, tepelik; kenar, yan"; **qırġıl** *Kırçıl* **Krg. >** kırgıl "kır sakal"; **qırmaçı** *Deri (Tezcan: Arat'ın çevirisine göre 'derici' olarak düzeltilmelidir… Fakat bence dil coğrafyası göz önünde tutularak verilecek en uygun anlam Kırgızcadaki (Yudahin 496) gibi kırmaçı 'çömlekçi'dir.)* **Krg. >** teri; kırmaçı "çömlekçi"; **qıyıq** *Eğrilik, cayma* **Krg. >** kıyık "kesinti, kırpıntı"; **qıyıl-** *kıyılmak, kusur işlemek* **Krg. >** kıyıl- "kesilmek"; **qıyın** *Ceza* **Krg. >** caza, kıyın "zor, güç; üstün, iyilerin iyisi…"; **kiçe** *Gece* **Krg. >** tün, keçe "dün"; **qor I** *Zarar, bk. qora* **Krg. >** zalal, kor "büyük acı, üzüntü, dert"; **qorum** *kaya* **Krg. >** aska, zoo, korum "moloz"; **qoşul-** *Yazılmak, düzenlenmek, şiir düzülmek* **Krg. >** koşul- "bir araya gelmek, katılmak"; **kökle-** *Bir işin esasına vâkıf olmak (Tezcan: Bu karşılığın yerine Clauson 711 kökle- (2)'de önerildiği gibi 'saçı ağarmak' alınmalıdır…)* **Krg. >**

köktö- "bitki yeşermek; hayvan otlamak; iş yolunda gitmek; dikmek, teğellemek"; **kön-** *doğrulmak, düzelmek; doğruyu söylemek; yola çıkmak* **Krg. >** oñoluu, tüzölü, kön- "kabul etmek, onaylamak; alışmak"; **köndür-** *Doğrultmak* **Krg. >** köndür- "ikna etmek; alıştırmak, eğitmek, terbiye etmek; anlaştırmak"; **könek** *Kova burcu* **Krg. >** könök "kırba, kap, kova"; **qupa** *Kumral* **Krg. >** ak sargıl; kupa "savaş silahlarında veya at koşumlarında küre şeklindeki metal süs; eşyalarda bu tür süsler"; **quruġsaq** *Gönül (Tezcan: Tabii burada 'mide, karın' anlamına gelen sözcüğün (TT. kursak) mecazlı kullanımı söz konusudur…)* **Krg. >** köñül, kursak "kursak, karın, mide; iştah"; **küçe-** *Zorlamak* **Krg. >** zorduktoo, küçö- "artmak, çoğaltmak; hastalık ilerlemek"; **küçen-** *Güçlenmek* **Krg. >** küçön- "çabalamak, gayret göstermek" (bk. küçö- "güç almak, kuvvetlenmek"); **mülk** *(A.) memleket* **Krg. >** ölkö, tuulgan cer, mülk "hazine; değer verilen şey; mal mülk"; **müsafir** *(A.) yolcu* **Krg. >** colooçu, cürgünçü; musapır "zavallı, gariban"; **nevbet** *(A.) resmî yerlerde belli zamanlarda çalınan davul* **Krg. >** nöömöt "nöbet, sıra"; **oy** *oyuk, çukur* **Krg. >** çukur, çuñkur, oy "ova, ovalık yer"; *oyuntu, kazıntı, oyularak yapılan işaret (Tezcan)* **Krg. >** oyu "motif, desen"; **öçeş-** *Yarış etmek* **Krg. >** öçöş- "kin beslemek, kin tutmak"; **öçük-** *Sönmek; soluğu kesilmek* **Krg. >** öçüü, öçük- "kin gütmek, öç, intikam duygusu taşımak"; **öktem** *Zalim* **Krg. >** kataal, zalim; öktöm "sert, sertçe, katı"; **öñ-** *kasdetmek* **Krg. >** öñ- "bir yere gizlenip yatmak; eğik vaziyette yürümek; sessizce yaklaşmak, gafil avlamak"; **örü** *Yüksek* **Krg. >** biyik, örö "keçe, çadır malzemesi"; **örüm** *Örülmüş* **Krg. >** örüm "örgü, belik; köy çevresindeki otlak, mera"; **öte-** *Ödemek* **Krg. >** tölöö, ötö- "yapmak, yerine getirmek"; **ötel-** *Ödenmek* **Krg. >** ötöl- "yapılmak"; **öwke** *Öfke, kızgınlık* **Krg. >** açuu, öpkö "gücenme, kırgınlık; akciğer"; **özel- (Tezcan: üzül- okunmalı)** *Istırap çekmek* **Krg. >** üzül- "ölmek, can teslim etmek"; **raḥmet** *(A.) rahmet* **Krg. >** ırakmat "teşekkür, sağ ol"; *düşünmek* **Krg. >** oylonuu, oyloo, sagın- "özlemek"; **saqınç** *Düşünce* **Krg. >** oy, pikir, tüşünük, sagınıç "özlem"; **sınaġ** *Sınanmış, tecrübe edilmiş* **Krg. >** sınoo "sınav, deneme, prova"; sınak "sınav; zor durum; yarışma"; **sıñar** *Yan* **Krg. >** cak, can, sıñar "tek, yalnız; iki şeyden biri"; *taraf* **Krg. >** can-cak; **suwla-** *Su içmek* **Krg. >** suula- "ıslatmak, ıslak duruma getirmek"; **suwlan-** *Sulanmak* **Krg. >** suulan- "ıslanmak"; **süçig** *Tatlı* **Krg. >** tattuu, tattuu tamak, çuçuk "et sucuğu"; **süründi** *Sürünen (Tezcan: Serseri)* **Krg. >** süründü "sürgün, sürülme işi; talaş, yonga"; **süzül-** *Süzülmek* **Krg. >** arıktoo, süzül- "baygınlaşma, süzülmek; salınarak yürümek; yüzüne nazlı bir anlam vermek; gözleri süzülmek"; **taqşir** *(A.) kusur* **Krg. >** az ayıp, kusur, taksır "büyüklere saygı sözü; efendim"; **tañsuq** *Acayip* **Krg. >** acayıp, bir türlüü, tañsık "Gerekli, lazım; açık; muhtaç"; **tegiş-** *Vuruşmak* **Krg. >** tiyiş- "sataşmak, rahatsız edecek davranışta bulunmak"; **ter** *Ücret* **Krg. >** emgek akı, ter "Ter"; **tetik** *Zeki* **Krg. >** zeendüü, zirek, tetik "Çabuk davranan, çevik, dikkatli, uyanık"; *akıllı* **Krg. >** akılduu; **toñ** *sert, katı* **Krg. >** katuu, toñ "don, buz tutma; ham, olmamış; soğuk, ilgisiz"; **toy II** *Halk, topluluk* **Krg. >** el, curt, kalk, camaat, koom, toy "toy, düğün; eğlence merasimi"; **toz-** *Toz yükselmek, tozmak* **Krg. >** toz- "ufalanıp toz olmak; dağılıp yok olmak; eskimek"; **tozıt-** *Tozutmak, tozu dumana katmak* **Krg. >** tozdur- "toz hâline koymak; büsbütün eskitmek"; **törüt-** *Yaratmak* **Krg. >** caratuu, töröt- "ortaya çıkmasına sebep olmak; doğurtmak"; **turġur-** *Durdurmak, esirgememek (Tezcan: İkinci karşılığın dizine alınması yanıltıcıdır.)* **Krg. >** toktotuu, turguz- "koymak, yerleştirmek; yapmak, inşa etmek; kaldırmak, uyandırmak"; **tutun-** *Tutunmak* **Krg. >** tutun- "kendi çocuğu gibi tutmak, kabullenmek"; **tünek** *Zindan* **Krg. >** zından, tünök "Hayvanların, kuşların gece yattıkları yer, ahır, yuva"; **türk I** *Güç, kuvvet* **Krg. >** kubat, küç, türk "iri, büyük, şişman"; **tüzgüçi** *Düzenleyen, tanzim eden* **Krg. >** tüzüüçü "Bir kurumun, bir işin kurulmasını sağlayan; bir kuruluşu oluşturan kimse; hazırlayan"; **uça** *Sırt* **Krg. >** arka, bel, kır, kırka, sırt, uça "uca,

kıç"; **uluġaḍ-** *(Tezcan: Madde başı ulġaḍ- olmalıdır.) Yükselmek* **Krg. >** kötörülüü, ulgay- "Biraz yaşlanmak, ihtiyarlamak"; **urun-** *Vurunmak, takınmak, örtünmek, giyinmek* **Krg. >** urun- "Çarpmak; değmek, dokunmak, temas etmek; faydalanmak; karışmak, bulaşmak; gelmek, ulaşmak; uğramak, varmak; göze çarpmak, fark edilmek"; **usal** *Gafil* **Krg. >** añkoo, baykabas, mañoo, osol "Kaba, görgüye, terbiyeye aykırı; kırıcı, kaba; ayıp, utandıran"; **usallıq** *Gafillik* **Krg. >** osolduk "Kabalık, görgüsüzlük; yanlışlık"; **uwutsuzluq** *Hayâsızlık* **Krg. >** uyatsızdıq "Müstehcenlik"; **uzatıl-** *uzatılmak* **Krg. >** uzatıl- "Verilmek; kız kocaya verilmek, evlendirilmek; birisi uğurlanmak"; **yaq-** *Yaklaşmak* **Krg. >** cakın boluu, cakındoo, cak- "sevindirmek, hoşnut etmek; hoşuna gitmek, beğenmek"; **yaqlıq** *Yakınlık* **Krg. >** caktık "birinin yanında yer alma, birine taraf olma"; **yañşa-** *Baş ağrıtmak, gevezelik etmek* **Krg. >** cañşa- "Yüksek sesle, ahenkli konuşmak ya da şarkı söylemek"; **yaraġ** *İmkân; fırsat; fayda* **Krg. >** mümkündük; pursat; payda, carak "Araç gereç, alet; silah"; **yarın II** *Omuz* **Krg. >** iyin, coorun "Sırt, sırt kemiği; omurga"; *sırt* **Krg. >** arka, bel, kır, kırka, sırt; **yulun-** *Kurtarmak* **Krg. >** kutkaruu, culun- "Çırpınmak; Bulunduğu yerden ileri doğru atılmak, fırlamak; dizginlenememek, koşmaya çalışmak; sinirlenip dövüşmeye kalkışmak", culkun-; **yut** *Felaket* **Krg. >** balaa, balaket, cut "Açlık, kıtlık, kuraklık; obur"; **yüḍ-** *Yüklemek; yüklenmek* **Krg. >** cüktöö, cüdö- "Bezmek, bıkıp usanmak, perişan bir vaziyette olmak"; **zinet** *(A.) ziynet, süs, bezek* **Krg. >** monçok, zıynat "Saygı, hürmet gösterme", casalga, azem, casalga, şuru-monçok;

2.4.3. Kazak Türkçesi temelinde manası değişen kelimelerin sayısı tespitlerimize göre 95'tir.

Kelime *Anlamı* Kzk. >

ademi *(F.) âdemoğlu, insanoğlu* **Kzk. >** ädemi "Güzel, yakışıklı; hoş, gösterişli"; **aġ-** *yükselmek* **Kzk. >** artw, bïiktew, ğarıştaw, kökke boylaw, köterilw, örlew, ösw, qïyandaw, şarıqtaw, zañğarlanw, zäwlimdenw, aww "yan yatmak; almak; tanenin içi dolmak"; **aġru-** *ağırlaşmak* **Kzk. >** awır tartw, bayawlaw, naşarlaw, zil tartw, zil tüsw, awırw "Hastalanmak; acımak, ağrımak, sızlamak"; **alçaq** *Alçak gönüllü* **Kzk. >** aq köñil, jaysañ, keñ qoltıq, kişipeyil, marayma, momın, qarapayım, alşaq "alçak; uzak"; **alış-** *Beraber etmek, beraberce yapmak, paylaşmak; (Tezcan: "alış verişte bulunmak")* **Kzk. >** alısw "mücadele etmek, savaşmak, tartışmak", böle-jarw, bölisw, öz-ara bölisw, ülesw; **alqa-** *alkışlamak* **Kzk. >** alaqan soğw, qol soğw, qol şapalaqtaw, şapalaq soğw, şapalaqtaw, alqa- "dua etmek"; **apa** *Âdem, insan, adam* **Kzk. >** adam, bende, kisi, pende, apa "abla, teyze…"; **arıġ** *Temiz, pak* **Kzk. >** päk, qospasız, taza, tunıq, zäkï, aq etek, aq jürek, päk, arıw "güzel, dilber, görklü"; **art** *Dağ (Tezcan: "dağ geçidi, boğaz")* **Kzk. >** daq, dıq, jara, taw, art "art, arka; son"; **atçı (Tezcan: etçi "kasap, mecazen Azrail")** *Süvari* **Kzk. >** salt attı, atşı "seyis"; **awın-** *Avunmak* **Kzk. >** jubatw, köñilin awlaw, wanw, watw, awın- "aldanmak"; **baqın-** *bakınmak* **Kzk. >** bağın- "tabi olmak, baş eğmek, dediğini yapmak"; **bedel** *(A.) bedel* **Kzk. >** bedel "hürmet, izzet; şan, itibar"; *karşılık* **Kzk. >** asılıq, balama, balaması, ekvïvalent, jawap, qarama-qarsılıq, qarımta, qarsılıq, qun, qunı, reakcïya, säykestik, wäj; **bilin-** *Bilmek, anlamak* **Kzk. >** bilinw "belli olmak, sezilmek, görülmek, bilinmek", bilw, tanw, añdaw, añğarw, barlaw, payımdaw, toqw, tüsinw, uğınw, uğw, zerdesi jetw; **bük** *Köşe bucak* **Kzk. >** buqpa, qağıs, tükpir; bük tüsw "iki büklüm olmak"; **bütür-** *Sağaltmak, sağlam hâle koymak* **Kzk. >** bitir- "bitirmek, tüketmek"; **çap-** *Yüzmek* **Kzk. >** jüzw, sıdırw, şabw "kesmek, kırkmak, dört nala koşmak"; **esenleş-** *esenlik dilemek, vedalaşmak* **Kzk. >** baquldasw, qayırlasw, qoş aytısw,

qoş aytw, qoştasw, esendes- "selamlaşmak"; **esür-** *Sarhoş olmak* **Kzk. >** mas bolw, masayu, esirw "Delirmek"; **ewçi** *Kadın* **Kzk. >** äyel, qatın, üyşi "çadır kuran kişi"; *yazı* **Kzk. >** jazba, jazıq, jazw, maqala, xat "mektup, pusula, yazı"; **iriglen-** *Yüz çevirmek; gadretmek, sertlik göstermek* **Kzk. >** jüzin taydırw, teris qaraw, jïirkenw "iğrenmek, nefret etmek"; **qaçur-** *Kaçırmak* **Kzk. >** alıp qaşw, zırlaw, kaşır- "başka bir tarafa aktarmak" (hlk); *nasıl* **Kzk. >** qalay, qanday, qaydan, kanşa "ne kadar, nice, kaç, kaça"; **qawuq** *Kepek* **Kzk. >** kebek, qabıq "bir şeyin dış kısmı; kabuk…"; **kawuştur-** *Kavuşturmak* **Kzk. >** qabıstırw "oturtmak, yerleştirmek"; **keç-** *geçmek, ölmek* **Kzk. >** ajal tabw, batar künmen batw, däm-tuzı bitw, dem bitw, dünïe salw, dünïeden ketw, dünïeden ötw, dünïeden qaytw, jan berw, jan tapsırw, jer jastanw, jer qoynına kirw, jer quşw, jürip ketw, küni bitw, mert bolw, ölw, öti jarılw, qara jer alw, qaytıs bolw, q; **kem** *Hastalık* **Kzk. >** awrw, nawqastıq, kem "az, eksik; kalitesi düşük, kötü; zavallı, sefil"; **kerekle-** *Yokluğu dolayısıyla aramak* **Kzk. >** kerekte-n- "faydalanmak"; **kerim** *(A.) kerim* **Kzk. >** kerim "iyi, güzel, acayip"; **qır II** *mezar (Tezcan: 6063'te Arat'ın kırım okuduğu sözcük Clauson 659'da gösterildiği üzere karım 'hendek'tir. Burada 'mezar' anlamına kullanılmıştır.)* **Kzk. >** beyit, mazar, mola, mürde, qabır, zïrat, zïyaratxana, kır "yükseklik, tepe; kenar, kıyı"; **qıyıl-** *kıyılmak, kusur işlemek* **Kzk. >** ağat ketw, qatelesw, qïıl- "gözünü süzerek bakmak; yalvarmak"; **qıyın** *Ceza* **Kzk. >** ayıp, jaza, qwğın-sürgin, sankcïya, zawal, qïın "zor, güç; güçlü, sağlam…"; **qız-** *Kızarmak* **Kzk. >** albıraw, qızarw, kız- "ısınmak, kızmak"; **kiçe** *Gece* **Kzk. >** tün, keşe "dün"; **qorum** *kaya* **Kzk. >** jartas, quz, şıñ, qorım "moloz, küçük taş; mezar; mezarlık"; **qoş-** *Yazmak, şiir düzmek* **Kzk. >** jazw, qoş-; **qoşul-** *Yazılmak, düzenlenmek, şiir düzülmek* **Kzk. >** qosıl- "katılmak, iştirak etmek, bir araya gelmek"; **kökle-** *Bir işin esasına vâkıf olmak (Tezcan: Bu karşılığın yerine Clauson 711 kökle- (2)'de önerildiği gibi 'saçı ağarmak' alınmalıdır…)* **Kzk. >** kökte- "bitki yeşerip çıkmak, büyümek; karşısından önünü kesmek; iğneyle seyrek dikmek"; **kön-** *doğrulmak, düzelmek; doğruyu söylemek; yola çıkmak* **Kzk. >** durıstalw, oñalw, oñğa basw, tüzelw, kön- "söz dinlemek, itaat etmek; razı olmak, tahammül etmek; alışmak"; **könek** *Kova burcu* **Kzk. >** könek "kap, kova"; **quruġsaq** *Gönül (Tezcan: Tabii burada 'mide, karın' anlamına gelen sözcüğün (TT. kursak) mecazlı kullanımı söz konusudur…)* **Kzk. >** dil, jan, jürek, köñil, mesel, zin, qursaq "kursak; karın; rahim"; **kü** *Ün, san* **Kzk. >** ataq, baq-talay, dabıs, dañq, dım, merey, ün, küy "ezgi, nağme..."; **küçen-** *Güçlenmek* **Kzk. >** äldenw, bekw, bel alw, närlenw, qatayu, zorayu, küşen- "zorlamak, baskı yapmak; çabalamak, gayret etmek"; **mülk** *(A.) memleket* **Kzk. >** älewmet, awıl, el, kindik kesken jer, kindik qanı tamğan jer, memleket, mülik "mal, mülk, servet"; **müsafir** *(A.) yolcu* **Kzk. >** jolawşı, müsäpir "gariban, zavallı; fakir"; **naru** *bir yana, sonra* **Kzk. >** ältaman, keyin, soñ, soñıra, sosın; arı "bir şeyin kaynağı, başı"; **otaçı** *Hekim* **Kzk. >** däriger, doktor, emşi, otaşı "sınıkçı"; **otru** *karşı* **Kzk. >** qarsı, qayşı, tarap, utır "bir şeyin uygunu, sırası"; *oyuntu, kazıntı, oyularak yapılan işaret (Tezcan)* **Kzk. >** oyuq "oyuk; delik"; **öçeş-** *Yarış etmek* **Kzk. >** öşes- "kinleşmek, birbirine kin tutmak"; **öçük-** *Sönmek; soluğu kesilmek* **Kzk. >** öşw, sönw; entigw öşigw "düşman olmak; içerlemek"; **öktem** *Zalim* **Kzk. >** ayar, jawız, jendet, meker, mundar, naysap, ozbır, ozbırşı, qanı qara, qatal, qorqaw, sum, surqïya, zäbirlewşi, zalım, zälim, zändem, zäntalaq, zımïyan, zorlıqşıl, zulım; öktem "üstün, güçlü"; **örü** *Yüksek* **Kzk. >** bïik, joğarğı, joğarı, zañğar, zäñkïgen, zaw, öre "seviye; derece, rütbe; bir şey kurutmak için yükseğe konulan raf vb…"; **örüm** *Örülmüş* **Kzk. >** ïirimdi, örim "örme; örgü; örülmüş saç, belik"; **öwke** *Öfke, kızgınlık* **Kzk. >** araz, aşw, aşwlılıq, aşw-ıza, ıza, kär, naz, ökpe "kırgınlık, sitem", ökpe-reniş, qaxar, qurıs-tırıs, sız, zahar, zapıran, zär, zığır, zil; **özel-** *(Tezcan: üzül- okunmalı) Istırap çekmek* **Kzk. >** azap şegw, jan qïnaw, üzilw "kopmak, koparılmak"; **raḥmet** *(A.) rahmet* **Kzk. >** raxmet

"teşekkür"; *düşünmek* **Kzk. >** bayımdaw, oyğa alw, oylanw, oylaw, qam jew, salmaqtaw, tolğanw, sağınw "özlemek"; **saqınç** *Düşünce* **Kzk. >** aqıl-es, aqıl-oy, aqıl-sana, közqaras, oy, oy-pikir, pikir, qaper, tüsinik, zeyin-zerde, sağınış "özlem"; **sınağ** *Sınanmış, tecrübe edilmiş* **Kzk. >** sınaw "deneme, prova"; **sıñar** *Yan* **Kzk. >** bort, büyir, flang, jan, jaq, sıñar "iki şeyden biri, eş"; *taraf* **Kzk. >** bort, jan, jaq, tarap; **sızğır-** *Sızdırmak* **Kzk. >** balqıtw, eritw, sızğır- "ince ses çıkarmak"; *nazik, ince; tatlı dilli* **Kzk. >** ädepti, äspet, aşañ deneli, bïpaz, bïyazı, körgendi, maypaz, meyirimdi, näzik, sıpayı, taldırmaş; bal tañday, sulw "dilber, güzel"; *incelik; tatlı dillilik* **Kzk. >** ädep, äsemdik, izettilik, näziktik, sulwlıq "güzellik; hoşluk, uygunluk"; **sizin-** *Şüphelenmek* **Kzk. >** düdamal bolw, küdik tüsw, küdiktänw, küdiktenw, qawiptenw, seskenw, şübä keltirw, şübälanw, sezin- "sezmek, duymak, hissetmek"; **sözlegüçi** *Söyleyici, söyleyen* **Kzk. >** söylewşi "sözcü"; **taqşir** *(A.) kusur* **Kzk. >** ağat, ağattıq, aqawlıq, ayıp, kemistik, min, mült, mültik, qate, qatelik, söket, taqsır "beyefendi; bey; hükümdar; padişah"; **tañsuq** *Acayip* **Kzk. >** adam aytqısız, älemet, bir türli, ğajap, ğajayıp, tañsıq "Gerekli, ihtiyaç; istek, heves, düşkünlük"; **tegiş-** *Vuruşmak* **Kzk. >** alısw, atısw, tïisw "dokunmak, ellemek, ilişmek, kaşınmak, sataşmak"; **ter** *Ücret* **Kzk. >** aqı, eñbek, eñbek aqı, eñbekaqı, jalaqı, tabıs, tölem, ter "Ter"; **tetik** *Zeki* **Kzk. >** alğır, añğarğış, aqıldı, bası jumıs isteytin, kökiregi oyaw, mïlı, oralımdı, oyşañ, payımşıl, qabıldağış, zerek, tetik "hlk. Sağlığı yerinde, iyi, sağlıklı"; *akıllı* **Kzk. >** aqıldı, bası jumıs isteytin, esti, mïlı, oyşañ, zerdeli, zerek, zerşil, zeyil, zeyindi; **tın-** *Dinlenmek; solumak, nefes almak* **Kzk. >** bayırqalaw, bel jazw, dem alw, demin basw, qwnaw, tınığw, tınıstaw; entigw; entigin basw, tınıs "nefes, solunum", tınıs alw, tınw "durulmak, suspus olmak"; **tındur-** *Rahat ettirmek, dinlendirmek* **Kzk. >** tındırw "yerine getirmek, gerçekleştirmek; tamamlamak, bitirmek; becermek"; **toḍum** *Doyum* **Kzk. >** toyım "kanaat"; **toqış-** *Savaşmak, vuruşmak* **Kzk. >** ayqasw, qan keşw, soğısw, şabısw, şayqasw, alısw, atısw, toğısw "karşılaşmak, buluşmak"; **toluluq** *Doluluk* **Kzk. >** tolıqtıq "semizlik, tombulluk"; **toñ** *sert, katı* **Kzk. >** ämirli, berik, bez büyrek, däti berik, nığız, qasañ, qatal, qatqıl, qattı, qıtımır, şıñıltır, şodır, tas jürek, zekki, toñ "don, buz"; **toy II** *Halk, topluluk* **Kzk. >** alaman, älewmet, buqara, el, jaran, jurt, qalıñ el, xalayıq, xalıq, alaman, ğawam, jaran, qawım, qoğam, ülken-kişi, xalayıq, toy "düğün, eğlence, ziyafet"; **toz-** *Toz yükselmek, tozmak* **Kzk. >** tozw "eskimek; saçılmak, dağılmak"; **tozıt-** *Tozutmak, tozu dumana katmak* **Kzk. >** tozdır- "eskitmek"; **tutun-** *Tutunmak* **Kzk. >** ustanw, tutın- "faydalanmak, yararlanmak, kullanmak; bir şeyi tutmak, almak"; **tünek** *Zindan* **Kzk. >** türme, zından, zindan, abaq, abaqı, tünek "Zifiri karanlık; ahır, ağıl"; **türk I** *Güç, kuvvet* **Kzk. >** äl-qwat, arqaw, äwsele, ekpin, ekpindilik, jalın, küş, pärmen, qajır, qara küş, qawqar, qayrat, qayrat-jiger, qorğan, qwat, tegewrin, türik "Yüksek, kabarık; uyanık, dikkatli"; **ulan-** *Ulaşmak, bağlanmak* **Kzk. >** jetw, ulasw; baylanısw, baylanw, ïisi siñw, ulanw "Kullanmak"; **uluġaḍ-** *(Tezcan: Madde başı ulġaḍ- olmalıdır.) Yükselmek* **Kzk. >** artw, bïiktew, ğarıştaw, kökke boylaw, köterilw, örlew, ösw, qïyandaw, şarıqtaw, zañğarlanw, zäwlimdenw, ulğayu "Büyümek; çoğalmak; yaşlanmak"; **una-** *Razı olmak* **Kzk. >** kelisw, unaw "Beğenilmek"; **urun-** *Vurunmak, takınmak, örtünmek, giyinmek* **Kzk. >** jamıly, tasalanw; kïinw, urınw "Çarpılmak; belaya uğramak"; **usal** *Gafil* **Kzk. >** añğalaq, nemquraydı, qapı, osal "dayanıksız; güçsüz; zayıf; gevşek"; **usallıq** *Gafillik* **Kzk. >** ğapıldıq, osaldıq "güçsüzlük; zayıflık; gevşeklik"; **uwutsuzluq** *Hayâsızlık* **Kzk. >** uyatsızdıq "Görgüsüzlük, arsızlık"; **üt** *Çukur* **Kzk. >** apan, oyıs, oypañ, oyqıl, qwıs, şuñqır, şuñqur, şuqır, üt "Yer evin penceresinden giren gün ışığıyla görünen toz"; **yaq-** *Yaklaşmak* **Kzk. >** jağalaw, jaq- "iyi görünmek, hoşuna gitmek", janasw, jaqındasw, jaqındaw, mañaylaw, özara janasw, tayanw; **yaqlıq** *Yakınlık* **Kzk. >** jaqındıq, sıbaylastıq, üyirsektik, jaqtıq "Bir yanla, bir tarafla ilgili"; **yaraġ** *İmkân; fırsat; fayda* **Kzk. >** mäwlet,

murşa, mümkindik, mümkinşilik, oray, qadar, xal-qader; ïgi, mäwlet, mursat, murşa, mümkinşilik, oray, qadar; kiresi, mardım, payda, tabıs, tüsim, jaraq "Silah, teçhizat, takım"; **yarın II** *Omuz* **Kzk. >** ïıq, ïin, jawırın "Kürek kemiği; elbisenin arka kısmı"; *sırt* **Kzk. >** arqa, art, jon, jota, qağajw, sırt, tw sırt, üstirt; **yılla-** *Yıllamak* **Kzk. >** jıldaw "Geçerli olmak; güvenilir olmak"; **yulun-** *Kurtarmak* **Kzk. >** ajıratıp alw, alıp şığw, bosatw, qutqarw, julınw "kopmak; koparılmak; boşalmak; öfkelenmek; hiddetlenmek; sinirlenmek", julqın- "Hamle yapmak"; **yut** *Felaket* **Kzk. >** alapat, apat, bäleket, ğalamat, joyqın, kesapat, näwbet, päle, qïraw, qïyapat, sor, zobalañ, zobalañdıq, jut "Kıtlık; açlık"; **yüḑ-** *Yüklemek; yüklenmek* **Kzk. >** artw, jük salw, jüktew, mindettew, moynına artw, tïew; jüktelw, moynına alw, tïelw, jüde- "Zayıflamak, kötüleşmek";

2.4.4. Türkiye Türkçesi temelinde manası değişen kelimelerin sayısı 65'tir.

Kelime *Anlamı* TT >

ağru- *Ağırlaşmak* **TT >** ağrı- "Ağrımak, sızlamak"; **alış-** *Beraber etmek, beraberce yapmak, paylaşmak; (Tezcan: "alış verişte bulunmak")* **TT >** alış- "alışmak, bir işi kolay yapar duruma gelmek…"; **art** *Dağ (Tezcan: "dağ geçidi, boğaz")* **TT >** art "arka, art, geri"; **ata-** *adlandırmak, ad vermek* **TT >** ata- "tayin etmek"; **atan-** *Adlandırılmak, ad almak* **TT >** atan- "tayin edilmek"; **atçı (Tezcan: etçi "kasap, mecazen Azrail")** *Süvari* **TT >** atçı "at yetiştiricisi"; **barış-** *Birbirine gidip gelmek, ziyaret etmek* **TT >** barış-; **bayat** *Kadim (Tanrı)* **TT >** bayat "taze olmayan, eskimiş; güncelliğini ve önemini yitirmiş"; **beklen-** *Kilitlemek, kapatmak. (Tezcan: "korunmak, koruma altına alınmak"* **TT >** beklen- "bekleme işine konu olmak"; **beklet-** *kilitlemek, kapatmak. bk. bekrü* **TT >** beklet- "oyalamak; bekleme işini birine yaptırmak"; **bilin-** *Bilmek, anlamak* **TT >** bilin- "bilinmek"; **bolun-** *Olmak (Tezcan, Clauson bulun-: "bulunmak, olmak")* **TT >** olun- "olma işine konu olmak"; **burc** *(A.) kale, hisar* **TT >** burc, burç "kale duvarındaki yükselti"; **bük** *Köşe bucak* **TT >** bük "kıvrım, dönemeç"; **bütür-** *Sağaltmak, sağlam hâle koymak* **TT >** bitir- "bitirmek, tüketmek"; **çap-** *Yüzmek* **TT >** çap- "kesmek; koşmak; köpek havlamak"; **emsal** *(A.) meseller, sözler, hikmetler* **TT >** emsal "örnek"; **eren** *İnsan, insanlar* **TT >** eren "ermiş, veli"; **ewçi** *Kadın* **TT >** evci (ağızlarda "evinden ayrılmayan erkek"); **içim** *İçecek* **TT >** içim "içme"; **iriglen-** *Yüz çevirmek; gadretmek, sertlik göstermek* **TT >** iğren- "bir şeyi tiksindirici bulmak; hoşlanmamak, bayağı bulmak"; **işik** *Kapı* **TT >** eşik "kapı boşluğunun altında bulunan alçak basamak…"; **qapuş** *Yağma* **TT >** kapış "kapma işi; kapışma"; **qawuq** *Kepek* **TT >** kabuk; **kem** *Hastalık* **TT >** kem "kötü; noksan, eksik"; **qıyıq** *Eğrilik, cayma* **TT >** kıyık "yonga, kesilmiş kumaş parçası" (halk ağzı); **qıyıl-** *kıyılmak, kusur işlemek* **TT >** kıyıl- "kıyılmak, kesilmek, ince doğranmak"; **qız-** *Kızarmak* **TT >** kız- "ısınmak, kızmak; kızışmak…"; **qoş-** *Yazmak, şiir düzmek* **TT >** koş-; **qoşul-** *Yazılmak, düzenlenmek, şiir düzülmek* **TT >** koşul- "katılmak, koşulmak; sürülmek, gönderilmek"; **kökle-** *Bir işin esasına vâkıf olmak (Tezcan: Bu karşılığın yerine Clauson 711 kökle- (2)'de önerildiği gibi 'saçı ağarmak' alınmalıdır…)* **TT >** kökle- "bitkiyi kökünden sökmek; fidanları köklendirip dikmek; yağmur bitki köklerine inmek; dikişle tutturmak; sazı kurmak..."; **kölük** *Yük hayvanı* **TT >** kölük "hayvan; kısrak"; **könek** *Kova burcu* **TT >** günlek "su kovası" (halk ağzı); **kötür-** *Götürmek* **TT >** götürmek "bir yerden başka yere alıp gitmek, nakletmek"; **quruğsaq** *Gönül (Tezcan: Tabii burada 'mide, karın' anlamına gelen sözcüğün (TT. kursak) mecazlı kullanımı söz konusudur…)* **TT >** kursak; **küḑ-** *Beklemek* **TT >** güt- "gütmek, yönetmek; bir fikrin peşinden gitmek"; **maye** *(F.) sermaye* **TT >**

maya "yaratılış, öz, nitelik; maya, ferment; arsız"; **müsafir** *(A.) yolcu* **TT >** misafir "konuk"; **nuş** *(F.) şerbet* **TT >** nuş "içme" (eski); *oyuntu, kazıntı, oyularak yapılan işaret (Tezcan)* **TT >** oyuk "oyuk, delik"; oya "oya"; **ögretig** *Terbiye* **TT >** öğreti "doktrin"; **örüm** *Örülmüş* **TT >** örüm "tarlanın çevresine örülen çit; sınır, hudut; ağıl; hayvanın otlaması; hayvan otlatılan ekili yer" (halk ağzı); **özel-** *(Tezcan: üzül- okunmalı) Istırap çekmek* **TT >** üzül-; **sınaġ** *Sınanmış, tecrübe edilmiş* **TT >** sınav "imtihan, sınav; zor durum"; **sözçi** *Sözcü, maruzatta bulunan* **TT >** sözcü "bir grup, kurum vb. adına söz söyleme yetkisi olan kişi"; **tekin** *Boşuna* **TT >** tekin "boş, içinde kimsenin olmadığı yer…"; **ter** *Ücret* **TT >** ter "Ter"; **tetik** *Zeki* **TT >** tetik "Çabuk davranan, çevik, dikkatli, uyanık"; *akıllı* **TT > ; tetiklik** *Zekilik* **TT >** tetiklik "tetik olma durumu"; **toqış-** *Savaşmak, vuruşmak* **TT >** tokuş- "iki şey birbirine çarpmak, çarpışmak; kafa kafaya vuruşmak"; **toñ** *sert, katı* **TT >** don "buz, don"; **tosun** *Haşarı tay* **TT >** tosun "danalıktan yeni çıkmış genç boğa"; **toy II** *Halk, topluluk* **TT >** toy "ziyafet"; **törüt-** *Yaratmak* **TT >** türetmek "oluşturmak, ortaya çıkarmak, meydana çıkarmak"; **tutġun** *Esir* **TT >** tutkun "gönül vermiş, meftun; bir şeye alışmış, bağlanmış, düşkün"; **tünek** *Zindan* **TT >** tünek "Kuş, tavuk, horoz vb.nin üzerinde tünedikleri dal veya sırık"; **uçuzla-** *Küçültmek* **TT >** ucuzla- "fiyatı inmek; kolaylıkla elde edilir ve duyulur olmak"; **uçuzluq** *Değersizlik* **TT >** ucuzluk "Ucuz olma durumu"; **uruş** *Vuruş, savaş* **TT >** vuruş "Vurma işi; tempo"; **usan-** *Gafil olmak* **TT >** usan- (ağızlarda osan-) "Bıkmak, bezmek"; **uşaq I** *Küçük* **TT >** uşak "Çocuk; erkek hizmetçi; tayfa"; **yaraġ** *İmkân; fırsat; fayda* **TT >** yarak "Gerekli araçlar" (halk ağzı); **yarın II** *Omuz* **TT >** yağrın "Kürek kemiği" (halk ağzı); **yiyim** *Yiyecek* **TT >** yiyim "Yeme işi"; yeyim/yiyim "Rüşvet; iştah" (halk ağzı); **yuluġ** *Fidye, feda, kurban (Tezcan: Eski Uygurcadaki 'ticaret, alış veriş' anlamına da dikkat çeker.)* **TT >** yoluk "Yolunmuş olan"; **yulun-** *Kurtarmak* **TT >** yolun- "Yolma işi yapılmak, çekilip koparılmak; çok kederlenerek çırpınmak";

Bunların mana bakımından durumu lehçelerde aynı değildir. İçlerinde manası değişmemekle beraber eskimiş (*/e) olanlar (KB *alçaq* "alçak gönüllü", TT'de *alçak* "alçak gönüllü" vb.), halk ağzında yaşayanlar (*/h) (KB *qırtış* "yüz", TT halk ağzında *kırtış* "yüz, surat" gibi), manası değişmemekle birlikte yapısında kısmi değişikliğe uğrayanlar (KB *ötel-* "ödenmek", TT'de *öden-* gibi) bulunmaktadır. Lehçenin birinde olan bir mana değişikliğini, karşılaştırdığımız dört lehçenin dördünde de aramak yersizdir. Sadece birinde mana değişikliği olabildiği gibi, ikisinde, üçünde, hatta döründe de olabilmektedir. Bu durum birkaç kelimede şöyle gösterilebilir.

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Kırgızca	Kazakça	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
ağru-	*Ağırlaşmak*	**og'rimoq** "Hastalanmak; kötüleşmek", susaymoq	**ooru-** "ağrımak; hastalanmak"	awır tartw, bayawlaw, naşarlaw, zil tartw, zil tüsw, **awırw** "Hastalanmak; acımak, ağrımak, sızlamak"	**ağrı-** "Ağrımak, sızlamak"	*/m	*/m	*/m	*/m
alçaq	*Alçak gönüllü*	kamtar, xoksor, **olçoq** "rezil, alçak"	cönököy, karapayım	aq köñil, jaysañ, keñ qoltıq, kişipeyil, marayma, momın, qarapayım, **alşaq** "alçak; uzak"	**alçak** (eski)	*/m		*/m	*/e
alış-	*Beraber etmek, beraberce yapmak, paylaşmak; (Tezcan: "alış verişte bulunmak")*	**olişmoq** "fikir almak; karşılıklı tartışmak veya güreşmek", baham ko'rmoq, o'rtoqlashmoq	**alış-** "savaşmak, mücadele etmek; atışmak", bölüşüü	**alısw** "mücadele etmek, savaşmak, tartışmak", böle-jarw, bölisw, öz-ara bölisw, ülesw	**alış-** "alışmak, bir işi kolay yapar duruma gelmek…"	*/m	*/m	*/m	*/m
apa	*Âdem, insan, adam*	inson, odam; **apo** "yaşça büyük kadın, kız"	adam, kişi, **apa** "anne"	adam, bende, kisi, pende, **apa** "abla, teyze…"	**apa** "ağabey" (halk ağzı)	*/m	*/m	*/m	*/h
art	*Dağ (Tezcan: "dağ geçidi, boğaz")*	tog', **art** "arka, geri, art"	dak, cara, too, **art** "dağ geçidi"	daq, dıq, jara, taw, **art** "art, arka; son"	**art** "arka, art, geri"	*/m	*	*/m	*/*m
aşlı	*(A. asli) asli, asli olan*	**asli** "iyisi, doğrusu; zaten, aslında"	**asıl** "asil, has…"	**asıl** "cevher; asil"	**asli**	*/m	*/m	*	*
bilin-	*Bilmek, anlamak*	**bilinmoq** "bilinmek; görünür olmak, sezilmek", bilmoq, anglamoq, fahmiga yetmoq, payqamoq, tushunmoq, uqmoq	**bilin-** "bilinmek", bilüü, añdoo, tüşünüü	**bilinw** "belli olmak, sezilmek, görülmek, bilinmek", bilw, tanw, añdaw, añğarw, barlaw, payımdaw, toqw, tüsinw, uğınw, uğw, zerdesi jetw	**bilin-** "bilinmek"	*/m	*/m	*/m	*/m
burc	*(A.) kale, hisar*	darvoza, qal'a, **burc** "kale duvarındaki minare"	çep, sepil, çep dubalı	bekinis, kent, qamal, qaqpa, qorğan, qabırğalan,	**burc, burç** "kale duvarındaki yükselti"	*/m			*/m

2.5. Ağız Kelimeleri

KB'deki bazı kelimeler, bugün lehçelerde halk ağzında yaşamaktadır. Bunları tam olarak tespit ettiğimizi söyleyemeyiz. Özellikle TT dışındaki Türk lehçelerinde mevcut olan ağız diyalektlerini tespit etmek hem yeterli kaynak hem de uzun zaman gerektirmektedir. Yine de tespit edebildiklerimizi burada göstermeye çalıştık.

2.5.1. KB'deki 2 kelime, **Özbek Türkçesinde** ağız (halk) kelimesi olarak tespit edilmiştir:

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Kırgızca	Kazakça	Tür.	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
kün II	*Güneş*	oftob, quyosh, **kün** (konuşma dilinde)	kün	kün	gün, güneş	*/h	*	*	*
küse-	*İstemek, arzulamak*	istamoq, xohlamoq, **küse-** "bir şeyi veya kişiyi istemek, gönlü kaymak" (konuşma dilinde)	kaaloo, tilöö, küsö- "istemek, arzulamak"	ğuzır qılw, ötinw, qalaw, qolqa salw, tilew, **küse-** "çok istemek, arzulamak" (ağız)		*/h	*	*/h	

2.5.2. KB'deki 2 kelime, **Kırgız Türkçesinde** ağız (halk) kelimesi olarak tespit edilmiştir:

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Kırgızca	Kazakça	Tür.	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
felek	*(A.) gök, sema*	ko'k, osmon, samo, falak	asman, kam, kök, palek (ağız)	aspan, äwe, kök, şïki, zeñgir, şarıq	felek	*	*/h		*
ilahi	*(A.) Rabbim! Ey Allah'ım, ey Rabbim!*	ilohi, ilohim	ılayım (beddua sözlerinde kullanılır)		ilahi	*	*/h		*

2.5.3. KB'deki 5 kelime, **Kazak Türkçesinde** ağız (halk) kelimesi olarak tespit edilmiştir:

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Kırgızca	Kazakça	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
aḍruq	*Fark; farklı*	farq, tafovut; o'zgacha, turli	ayırma, ayırmaçılık, özgöçölük; başka; ayrık "Parça, bölüm; bölme; yarık, çatlak"	ayırma, ayırmaşılıq, erekşelik, parıq; är türli, ärtürli, basqa, özgeşe, parıqtı, **ayrıq** "fark" (halk ağzı)	**ayrıksı** "Kimseye benzemeyen, farklı"			*/h	*/h
bulun	*Esir, tutsak*	asir, bandi, shabada, tutqun	kul, küñ, tutkun	efïr, qul, tutqın, **bulın**				*/h	
ımġa	*Dağ keçisi*			orteke, **ımğa** "dağ keçisi" (Aymaqtıq Sözdik)				*/h	
karış-	*karşı koymak; zıt olmak (ilave)*	qarshilik qilmoq	**karış-** "inat etmek, direnmek"	qarsı qoyu, **karıs-** "inat, etmek, direnmek" (ağız)			*	*/h	
küse-	*İstemek, arzulamak*	istamoq, xohlamoq, **küse-** "bir şeyi veya kişiyi istemek, gönlü kaymak" (konuşma dilinde)	kaaloo, tilöö, **küsö-** "istemek, arzulamak"	ğuzır qılw, ötinw, qalaw, qolqa salw, tilew, **küse-** "çok istemek, arzulamak" (ağız)		*/h	*	*/h	

2.5.4. KB'deki 104 (yüz dört) kelime, **Türkiye Türkçesinde** ağız (halk) kelimesi olarak tespit edilmiştir. İçlerinde Tezcan'ın "sorunlu" bulduğu kelimeler de mevcuttur. Halk ağzında yaşayan bir kelimenin "sorunlu" olup olmadığı da tartışmaya açıktır kanaatindeyiz. Buna KB'deki *adaş* (arkadaş) kelimesi örnek olabilir. Çünkü bu kelime TT ağızlarında *adaş* "dost, arkadaş"; "kardeş, kardeş edinilmiş olan" anlamında tespit edilmiştir. Gürer Gülsevin, "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına" adlı makalesinde, 87 adet kelimeyi halk ağzında yaşıyor olarak göstermiştir. Gülsevin, bu sayıya "muhacir bölgelerden derlenen bazı sözler" (6 adet) ile "tek bir referans" verildiği için şüpheli bulunan 11 (on bir) adet kelimeyi dâhil etmemiştir (Gülsevin, 2006/1: 110-114).

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özbek	Kırg.	Kzk.	Tür.
adaş	*Arkadaş*	**adaş** "dost, arkadaş"; kardeş, kardeş edinilmiş olan (halk ağzı)				*/h
adaş-	*Arkadaş olmak, ahbap olmak. Tezcan'a göre bu kelime olmamalıdır. Onun yerine birkaç kez geçen adaş sözü doğrudur.*	adaş- "çocuklar, oyunda ad seçerek eş olmak" (*Ünye-Ordu; *Gürün -Sivas)	*/s	*/s	*/s	*/h
aḍına (F. aẕine)	*Cuma günü*	~ adna "1. Perşembe. 2. Cuma" (İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kars; Mengeser -Ağrı) (Gürcistan göçmenleri, Selim Karapapakları *Sarıkamış -Kars)				*/h
aḍırtla-	*Ayırt etmek*	ayırtla-, ayıtla- "ayıklamak, seçmek, teizlemek; çapalamak (halk ağzı)				*/h
aḍruq	*Fark; farklı*	ayrıksı "Kimseye benzemeyen, farklı"			*/h	*/h
al	*hile*	al "aldatmaca, düzen, tuzak" (halk ağzı)				*/h
apa	*Âdem, insan, adam*	apa "ağabey" (halk ağzı)	*/m	*/m	*/m	*/h-m
ar- II	*Yorulmak, dermansız kalmak*	ar-, farı- "güçsüz kalmak, zayıflamak..." (halk ağzı)	*	*	*	*/h
basıq-	*Basılmak, baskına uğramak; bk. bassıq*	basık- "yük altında ezilmek" (halk ağzı)				*/h
baylıq	*Zenginlik*	baylık (eski; ağızlarda)	*	*	*	*/e-h
bayu-	*Zenginleşmek*	bayı- (eski; ağızlarda)	*	*	*	*/e-h
beki-	*Sağlamlaşmak*	beki- (halk ağzı)		*	*	*/h
bekit-	*pekitmek, sağlamlaştırmak. bk. bekit-, beküt-*	bekit- (halk ağzı)	*	*	*	*/h
beliñ	*Korku, ürkme*	beliñ (EAT metinlerinde ve ağızlarda)				*/e-h
belinle-	*Korkmak*	belinle- (EAT metinlerinde ve ağızlarda)				*/e-h
	ürkmek					*/e-h
bert-	*berelemek, yaralamak*	bert- (halk ağzı)				*/h
bitigçi	*Kâtip*	bitikçi "yazman" (halk ağzı)				*/h
bulaq	*Pınar*	bulak	*	*	*	*/e-h
burunduq	*Yular (Tezcan: "burunsalık, devenin burnuna geçirilen*	burunluk, burunsak	*		*	*/h

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özbek	Kırg.	Kzk.	Tür.
	halka")					
çal	*Alaca*	çal "ala renk"		*		*/h
egin	*sırt*	eğin (halk ağzı)				*/h
elik	*Dağ keçisi, yaban keçisi*	elik "keçi, dağ keçisi, karaca"	*	*	*	*/h
emle-	*İlaçlamak*	emle- (halk ağzı)	*	*	*	*/h
	tedavi etmek		*	*	*	*/h
	iyileştirmek		*	*	*	*/h
esin	*Esinti*	esin "Sabah rüzgârı" (halk ağzı)				*/h
esrük	*Sarhoş*	esrük (eskimiş); üsrük, ösrük, esrek (halk ağzı)				*/e-h
eşün-	*Örtülmek*	yaşın- "yaşmak örtünmek" (halk ağzı)		*		*/h
etmek	*(yenecek) ekmek*	ekmek, etmek (halk ağzı)	*			*/h
etükçi	*ayakkabıcı*	edikci "kunduracı" (halk ağzı)	*/k	*	*	*/e-h
gür	*(F.) mezar, makber*	gur, kör (eskimiş; ağızlarda)	*	*	*	*/e-h
ig	*Hastalık*	iğ "hastalık, dert" (halk ağzı)				*/h
il- II	*İlişmek*	il- "değmek, dokunmak, ilişmek" (halk ağzı)				*/h
ildür-	*İliştirmek*	ildir-	*	*	*/e	*/h
ilin-	*yakalanmak, tutulmak*	ilin- "dokunmak, değmek, göze ilişmek" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
ini	*(yaşça) küçük kardeş*	ini "kayınbirader; görümce" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
irik- (Tezcan: irk-)	*Toplamak*	ırik- "hastalıktan sonra toplamak, iyileşmek" (halk ağzı)				*/h
irkil-	*Toplanmak*	ırkil- "halk toplanmak; düşünmek" (eski; ağızlarda)				*/e-h
işen-	*Güvenmek*	ışan- "güvenmek" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
	inanmak		*	*	*	*/h
	aceleci	canı evek (halk ağzı), evecen (halk ağzı)				*/h
qaçan	*Ne zaman, ne vakit*	kaçan, haçan "ne zaman" (eski; ağızlarda)	*	*	*	*/e-h
qaḍıt-	*dikilmek; geri dönmek*	kayıt- "geri dönmek" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
qarġış	*Beddua*	kargış (halk ağzı)	*	*	*	*/h
qarı-	*kocamak, yaşlanmak*	karı- (halk ağzı)	*	*	*	*/h

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özbek	Kırg.	Kzk.	Tür.
kese	*Kesin (Tezcan: 'açık ve kısa' karşılığının da eklenmesi uygun olur.)*	kese "kestirme, kısa"				*/h
qırtış	*Yüz*	kırtış "yüz, surat; pürüz, girinti çıkıntı; yüzdeki pürüzler; yüzü kırışık adam; şık, yakışıklı" (halk ağzı)	*/m	*	*	*/h
köçkün	*Göç eden*	göçkün "çadır hayatı yaşayan, göçebe" (halk ağzı)			*	*/h
körk	*Güzellik*	görk "güzellik; gösteriş" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
körklüg	*Güzel*	görklü "güzel, gösterişli" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
qulan	*Yaban eşeği*	kulan "iki üç yaşındaki dişi tay, kısrak" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
qurut	*Peynir*	kurut "kurutulmuş süt ürünü" (halk ağzı)	*	*		*/h
quz	*Kuzey*	kuz "gölgede kalan yer" (eski, halk ağzında)				*/e-h
küzüñü	*ayna*	gözünge, gözgü "ayna" (halk ağzı)	*/k	*/k		*/h
oḍġur-	*Uyandırmak*	uyar- "uyandırmak" (halk ağzında; eski)	*/k	*/k	*/k	*/e-h
oqı- II	*çağırmak*	oku-				*/h
oqıçı	*Davetçi. bk. oqıġçı, oqıtçı*	okucu "düğüne çağrı yapan"				*/h
oqıġçı	*Davetçi. bk. oqıçı, oqıtçı*	okucu "düğüne çağrı yapan"				*/h
oqşa-	*Benzemek*	okşa- "benzemek" (eskiden ve halk ağzında)	*	*	*	*/e-h
op-	*Yutmak*	op- "Yeraltı suları, ya da deprem nedeniyle toprak çökmek" (ağız)				*/h
otaçı	*Hekim*	otacı "hekim; eczacı" (ağız)			*/m	*/h
öl	*Islak*	ölümek "nemlenmek"; höllük "…", hölütmek "ıslatmak, yumuşatmak" (eski; halk ağzında)	*	*		*/e-h
	yaş		*	*		*/e-h
	nem		*	*		*/e-h
öli-	*Islanmak*	ölümek "nemlenmek"; hölümek "ıslanmak, ıslatmak, yumuşatmak" (halk ağzı)	*/e	*/k		*/h

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özbek	Kırg.	Kzk.	Tür.
örk	*Yular. (Tezcan: "köstek, ayak bağı")*	örük "ip, bağ, yular…"		*		*/h
örkle-	*Bağlamak*	örükle-, ürükle-, hörükle- "bağlamak; hayvanı bağlamak"				*/h
saq	*uyanık*	sak "uyanık, müteyakkız; uykusu hafif" (halk ağzı)		*	*	*/h
sandvaç	*Bülbül*	sanduvaç "bülbül" (eski; ağızlarda)			*	*/e-h
sawıl-	*Kaymak, bk. sawul-*	sağıl- "akmak, kaymak, aşağıya doğru hızla inmek" (halk ağzı)				*/h
selametlıq	*Selamette olma*	selametlik "sağlık; sağlıklı ömür" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
sı-	*Kırmak*	sı- (eski; ağızlarda)				*/e-h
	bozmak					*/e-h
	ezmek					*/e-h
sıqa-	*Okşamak*	sığa- (halk ağzı)				*/h
süñük	*Kemik*	süyek "kemik"	*	*	*	*/h
telim;	*Çok*	delim "Çok, fazla" (eskiden; ağızlarda)				*/e-h
	pek çok					*/e-h
	bol					*/e-h
	fazla					*/e-h
tigü	*Lokma*	tike "et, ekmek, peynir vb.nde parça, lokma, dilim" (halk ağzı)				*/h
tuşa-	*Köstek vurmak*	duşa-, duşakla- "hayvanın ayağını bağlamak, köstek vurmak" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
tuşaġ	*Köstek, bukağı*	duşak (halk ağzı)	*	*	*	*/h
tuşıq-	*Rastlamak*	duşa- "beklenmeyen biçimde karşılaşmak" (halk ağzı)		*		*/e-h
	rehin	tutu "rehin" (halk ağzı)				*/h
tüg-	*Çatmak*	düğ-, düğle- "bağlamak" (halk ağzı)	*	*/e	*/e	*/h
	bağlamak		*	*/e	*/e	*/h
tükel	*Tamamen*	tükel "tam, bütün" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
	bütün		*	*	*	*/h

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özbek	Kırg.	Kzk.	Tür.
tütün	*Duman*	tütün "duman" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
ul-	*Eskimek*	ul- (ulu-): 1. Çürümek, ezilmek, kokmak. 2. İncelip kırılmak, eskiyip üzülmek, parçalanmak. (halk ağzı)				*/h
	dağılmak					*/h
	sürekli, daimi (ilave)	ulam "Ekli bağlı" (halk ağzı)		*		*/h
umunç	*Ümit, umut. Bk. umınç*	umunç "umulan, beklenen, olması istenen şey" (halk ağzı)				*/h
ut-	*Yenmek*	üt-, ut- (halk ağzı)	*	*	*	*/h
üg-	*Yığmak*	yığmak, üy-ük, höy-ük, hüy-ük "büyük yığma toprak tepe" (halk ağzı)	*	*	*	*/e-h
ür- II	*Üflemek*	ür- "Üfürerek şişirmek" (halk ağzı)			*	*/h
üz-	*Kesmek*	üz- "Koparmak, ayırmak" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
üzül-	*Kesilmek, kırılmak; parçalanmak*	üzül- "İncelmek, yıpranmak, eskimek, kopacak duruma gelmek; Hastalık yinelenmek. Yorulmak, ezilmek. Zayıflamak. İnme inmek." (halk ağzı)	*	*	*	*/h
yalım	*Sarp, dik, yalçın*	yalım "Uçurum, dik yer; taş" (halk ağzı)				*/h
yalın	*Alev*	yalın "Yalın" (halk ağzı)	*/k	*	*	*/h
yarlıqa- II	*affetmek, bağışlamak*	yarlığa- "Bağışlamak, korumak" (ağızlarda ve eskiden)				*/h
yas-	*Dağıtıp yaymak, ifrata gitmek*	yaz- "Yaymak, sermek, açmak; hamur açmak" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
yawa	*Heder, boşu boşuna, lüzumsuz*	yavu, yava "Yitik; sürüden ayrılan hayvan" (halk ağzı)				*/h

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özbek	Kırg.	Kzk.	Tür.
yaz- I	*Çözmek*	yaz- "Yaymak, sermek, açmak; hamur açmak" (halk ağzı)	*	*	*	*/h
yazıl-	*Açılmak; çözülmek; Yayılmak*	yazıl- "Serilmek, yayılmak" (halk ağzı) yayıl-	*	*	*	*/h
yel-	*Koşmak*	yel-		*	*	*/h
yetil-	*Güdülmek*	yedil- "Yedeğe alınarak götürülmek" (halk ağzı)				*/h
yıldra-	*Parlamak*	yıldıra- (halk ağzı)	*	*	*	*/h
yılla-	*Yıllamak*	yılla- "Bir yerde uzun süre kalmak" (halk ağzı)			*/m	*/h
yıpar	*Misk*	ipar "yüksek yerlerde yetişen ve uzun süreli kokan bir bitki"	*	*	*	*/h
yıra-	*Uzaklaşmak*	ıra- "Uzaklaşmak, uzamak, ara açılmak" (halk ağzı)				*/h
yiti	*Keskin. bk. yitig*	yiti "1. Çok acı ya da ekşi. 2. Tatlı. 3. Tadı sertleşmiş, keskinleşmiş: Bu sirke çok yiti; koyu; iyi, güzel, yaman" (halk ağzı)			*	*/h
yorġuçı	*Tabir eden, yoran*	yorumcu "Yorum yapan kimse", yorucu "Fal bakan, düş yorumlayan kişi" (halk ağzı)		*/k	*	*/h
yort-	*Bir işe başlamak üzere yürümek (Tezcan: 'at sürmek, atla gitmek, sefer etmek' karşılığı konmalıdır.)*	yort- (eski; ağızlarda)	*		*	*/h
yu-	*Yıkamak*	yu- (halk ağzı)	*	*	*	*/h
yumuş	*Hizmet; vazife*	yumuş "İş, hizmet buyruğu"	*	*	*	*/h
yun-	*Yunmak, yıkanmak*	yun- "Yıkanmak" (halk ağzı)	*/k	*/k	*/k	*/h
yülüg	*Saçı sakalı düzgün*	yülük "Ustura ile kesilmiş (kıl) (halk ağzı)				*/h

2.6. Yapısal Değişmeler

Çalışmamızın bir kısmını da KB'deki kelimelerin söz konusu dört çağdaş Türk lehçesinde şekil (yapı) olarak ne ölçüde değişikliğe uğrayıp uğramadığını ortaya koymaya çalışmaktı. Bu kelimelerin çoğu, KB'dekilere göre aynı işlevdeki veya aynı kategorideki bir başka ekle yer değiştirmiş olan kelimelerdir. Örneğin KB'de *aqıt- ~ ağız-, artur- ~ arttır-, aşçı ~ aşpaz/aşpoz, asbaz, azıt- ~ ozğır-/azgır-, basımcı > basmaçı~basmaşı, bulganuq >*

bulg'angan~bılğanğan, bulganıç vd. gibi. İçlerinde yeni ek alarak genişleyenler ve eklerini düşürenler de bulunmaktadır: *qoşnılık> ko'shnichilik*, *kiñü- > kenaymoq, toġur> tug'moq* gibi.

2.6.1. **Özbek Türkçesi esas alındığında** kısmen değişen kelimeler şunlardır (66 kelime):

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
aqıt-	*akıtmak*	oqizmoq	*/k	*/k	*/k	*
artur-	*Artırmak*	avjlantirmoq, kuchaytirmoq, oshirmoq, orttirmoq	*/k	*/k	*/k	*
aşçı	*Aşçı*	oshpaz	*/k	*/k	*	*
aşun- I	*Aşmak*	oshmoq, aşıl- "artmak; geçmek, aşmak"	*/k	*		
	geçmek	kechmoq, o'tmoq, ustun kelmoq, yuqmoq	*/k	*		
ʿatiq	*(A.) eski*	burungi, eski, eskilik, ko'hna, qadim, qadimgi, atiqa	*/k			*/e
azıt-	*azıtmak, yoldan çıkarmak*	ozğır-	*/k	*/k	*/k	*
basımçı	*Zulmeden, zalim*	bosmaçi "haydut", rahmsiz, zolim	*/k	*/k	*/k	
bulġanuq	*Bulanık*	bulg'angan, loyqa, xira	*/k	*/k	*/k	*
bürkir-	*Püskürmek*	purkamoq, sachratmoq	*/k	*/k	*/k	*/k
duʿaçı	*Duacı, dua eden*	duogöy, duoxon	*/k	*/k	*/k	*
	sabah. bk. erti	ertalab, tong	*/k			
etükçi	*ayakkabıcı*	etikdo'z	*/k	*	*	*/e-h
ġazilik	*Gazilik*	ğoziy sözü var	*/k	*/k	*	*
ʿiz (z)	*(A.) izzet*	izzat	*/k		*/k	*/e
	şeref	sharaf	*/k		*/k	*/e
	kıymet	baho, qiymat	*/k		*/k	*/e
	itibar	e'tibor, obro'y, parvo, qarz	*/k		*/k	*/e
qaraq	*göz, göz bebeği*	qorachiq	*/k	*	*/k	
karar-	*Kararmak*	qoraymoq, qorong'ilashmoq	*/k	*	*/k	*
qata	*Defa*	bor, chandon, daf'a, dam, gal, marta, **qatla**, safar, sidra	*/k			
kawşur-	*Kavuşturmak*	qovushtirmoq	*/k	*	*	*/k
qaznaq	*Hazine (Tezcan: Arapça ḫazîna'nın Orta İran dillerinden birinin aracılığıyla ödünçlenmiş biçimidir.)*	ganj, xazina	*/k	*/k	*/k	*/k

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
keḍür-	*Giydirmek*	kiydirmoq	*/k	*/k	*/k	*/k
kigür-	*Girdirmek, içeri sokmak*	kirgizmoq	*/k	*/k		*/k
kiñü-	*Genişlemek*	chuqurlashmoq, kattalashmoq, **kenaymoq**	*/k	*/e	*	*/e
kiñüt-	*Genişletmek, bollaştırmak*	kengaytirmoq	*/k	*/k	*/k	
kiriş	*Gelir*	daromad, kirim	*/k	*/k	*	
kiter-	*Gidermek*	bartaraf etmoq, ketkazmoq	*/k	*	*	*
qoşnılıq	*Komşuluk*	qo'shnichilik	*/k	*	*	*
kökçin	*göğümsü, kır*	kökçil "mavimsi, yeşilimsi"	*/k	*/k	*/k	
köpirt-	*Köpürtmek*	köpirtirmoq	*/k	*	*	*
küçe-	*Zorlamak*	majburlamoq, zo'rlamoq, küçey- "tesiri artmak, çoğalmak; zorlamak", siqmoq	*/k	*/m	*	
künlük	*Günlük*	kundalik	*/k	*	*	*
küzüñü	*ayna*	ko'zgu, oyna	*/k	*/k		*/h
muñaḍ-	*Bunalmak*	bu'g'ilmoq, siqilmoq, munglamoq, munglanmoq	*/k	*	*	*/k
oḍan-	*Uyanmak. bk. oḍun-*	uyg'onmoq	*/k	*/k	*	*
oḍġur-	*Uyandırmak*	uyg'otmoq	*/k	*/k	*/k	*/e-h
oḍuġ	*uyanık*	bedor, hushyor, sergak, tiyrak, uyg'oq, xushyor, ziyrak	*/k	*/k	*	
oḍuġluq	*Uyanıklık*	sergaklik, uyg'oqlik	*/k		*	
oḍun-	*Uyanmak, bk. oḍan-*	uyg'onmoq	*/k	*/k	*	*
oqın-	*Okunmak*	o'qilmoq	*/k	*/k		*
ötle-	*Öğüt vermek, nasihat etmek*	ögitlamoq "nasihat etmek"	*/k	*/k	*/k	*/k
siñür-	*Sindirmek*	bostirmoq, singdirmoq, yashirmoq	*/k	*	*	*/k
	hazmetmek		*/k	*	*	*/k
tamġaçı	*Damgacı, mühürdar*	tamg'ador	*/k		*	*
tegre	*Etraf*	atrof, tevarak	*/k	*/k	*/k	
	çevre	atrof, doira, muhit	*/k	*/k	*/k	
tegür-	*eriştirmek; dokundurmak*	tegizmoq	*/k	*/k	*/k	*/k

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
teñeş-	*Denkleşmek*	tenglaşmoq "Eşit, denk olmak"	*/k	*	*	*/k
ters	*Ters*	chappa, ters, teskari	*/k	*	*	*
tınmağuçı	*Durmayan, dinlenmeyen*	tınmagur "durup dinlenmeyen, sürekli hareket eden"	*/k			
toḍur-	*Doyurmak*	qondirmoq, to'ydirmoq	*/k	*/k	*/k	*
toġur-	*Doğurmak*	tug'moq	*/k	*/k	*/k	*
tolula-	*Doldurmak*	to'ldirmoq, to'liqlamoq "doldurmak, tamamlamak"	*/k	*/k	*/k	
töşen-	*Döşenmek*	to'shalmoq	*/k	*/k	*/k	*
tuğçı	*Tuğcu*	tuğdor	*/k	*		*/e
turġur-	*Durdurmak, esirgememek (Tezcan: İkinci karşılığın dizine alınması yanıltıcıdır.)*	to'xtatmoq, uzmoq, turg'izmoq "ayağa kaldırmak; dik duruma getirmek…"	*/k-m	*/k-m	*/k	*/k
tüken-	*Bitmek*	ado bo'lmoq, bitmoq, charchamoq, chiqmoq, ko'karmoq, nihoyasiga yetmoq, o'smoq, tugamoq, unmoq	*/k	*	*/e	*
uş	*İşte*	ana, aynan, mana, xo'sh, o'sha "O, şu"	*/k	*/k	*/k	*/k
uyaḍ-	*Utanmak*	o'ng'aysizlanmoq, or qilmoq, tortinmoq, uyalmoq, xijolat bo'lmoq	*/k	*/k	*/k	*/k
velikin	*(F.) lakin*	lekin	*/k			*

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
vezirlik	*Vezirlik*	vazorat	*/k	*	*	*
yalın	*Alev*	alanga, gulxan, olov, o't, yolqin	*/k	*	*	*/h
yañluq	*yanlış,*	noto'g'ri, xato, yanglish	*/k	*/k	*/k	*/k
yap yaşıl	*Yemyeşil (Tezcan: Arat'ın çevirisine göre 'mosmor' olmalıdır.)*	yam-yashil	*/k	*	*	*/k
yatġur-	*Yatırmak*	yotqizmoq	*/k	*	*/k	*
yetür-	*Yetirmek, yetiştirmek*	o'stirmoq, tarbiyalamoq, yetkazmoq	*/k	*/k	*/k	*
yoqaḍ-	*Yok olmak*	barbod bo'lmoq, g'oyib bo'lmoq, nobud bo'lmoq, o'chmoq, yakson bo'lmoq, yitmoq, **yo'qotmoq** "Yitirmek, kaybetmek…"; **yo'qolmoq** "Kaybolmak, yitmek"	*/k	*/k	*/k	
yolçı	*yolcu; rehber (Tezcan: Bu karşılık çıkartılarak yerine 'kılavuz, yol gösterici' alınmalıdır. Arat da böyle çevirmiştir.)*	yo'lchi, yo'lovchi; yo'lchi yulduz "Rehber, yol gösteren", bildirgich, gid, ma'lumotnoma, rahbar, sayohatboshi	*/k	*/k	*/k	*/k
yorıt-	*Yürütmek*	yurgizmoq	*/k	*/k	*/k	*
yumuşçı	*Hizmetçi; haberci*	xizmatchi, xizmatkor, yugurdak, yumuşkor, yumuşli	*/k	*	*	
yun-	*Yunmak, yıkanmak*	cho'milmoq, yuvinmoq	*/k	*/k	*/k	*/h

2.6.2. **Kırgız Türkçesi esas alındığında** kısmen değişikliğe uğramış kelimeler şunlardır (74 kelime):

Kelime	*Anlamı*	Kırgızca	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
aḍırt-	*Ayırtmak, ayırt etmek*	ayır- "Ayırmak, ayırt etmek"; acırat-		*/k	*/k	*
ʿadil	*(A.) Adalet; doğruluk*	adildik, adilet	*	*/k	*/k	*
aḫır	*(A.) Son*	akırkı, akırı, soñ, soñku	*	*/k	*/k	*
aqıt-	*akıtmak*	agız-	*/k	*/k	*/k	*
artur-	*Artırmak*	arttıruu	*/k	*/k	*/k	*
aşçı	*Aşçı*	aşpoz, aşpozçu	*/k	*/k	*	*
azıt-	*azıtmak, yoldan çıkarmak*	azıt- > hlk. azgır-	*/k	*/k	*/k	*
azla-	*az görmek, azımsamak; bk. azlan-*	azsın-		*/k	*/k	*/k
basımçı	*Zulmeden, zalim*	kataal, zalim, basmaçı "cani, katil"	*/k	*/k	*/k	

Kelime	*Anlamı*	Kırgızca	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
berkit-	*Perkitmek, sağlamlaştırmak*	bekit-		*/k	*/k	*
bulġanuq	*Bulanık*	bulganıç, kir, kirgil	*/k	*/k	*/k	*
bulul-	*Bulunmak*	boluu, bulun- "bulunmak"		*/k		*/k
bürkir-	*Püskürmek*	büşkürüü	*/k	*/k	*/k	*/k
duʿaçı	*Duacı, dua eden*	dubaker, dubaköy	*/k	*/k	*/k	*
eymenük	*çekingen*	tartınçaak, iymençeek		*/k	*/k	
ġazilik	*Gazilik*	kazı "gazi" sözü var	*/k	*/k	*	*
hindi	*(F.) Hintli*	indiyalık	*	*/k	*	*
hindu	*(A.) Hindu*	indiyalık	*	*/k	*	*
içgüçi	*İçkiye mübtela*	içkiç		*/k	*/k	*
içre	*içerisinde, içinde*	içkeri	*	*/k	*/k	*

Kelime	*Anlamı*	Kırgızca	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
iriglen-	*Yüz çevirmek; gadretmek, sertlik göstermek*	ciyirken- "iğrenmek; beğenmemek"		*/k-m	*/k-m	*/k-m
izle-	*izlemek, takip etmek*	izde- "aramak, araştırmak", iz kuu "iz sürmek, takip etmek"	*	*/k	*/k	*
qaqıla-	*Kazların "gak gak" diye bağrışması*	kakılda-		*/k	*/k	*/k
qam-	*Kamaşmak*	tişin kamoo, kama- "kamaşmak"		*/k	*/k	*/e
karart-	*Karartmak*	karayt-		*/k	*/k	*
qarılat-	*ölçmek*	ölçöö, karıla- "mertekle ölçmek"; karıla-ş-		*/k		
qaznaq	*Hazine (Tezcan: Arapça ẖazîna'nın Orta İran dillerinden birinin aracılığıyla ödünçlenmiş biçimidir.)*	kazına	*/k	*/k	*/k	*/k
keḏür-	*Giydirmek*	kiydir-	*/k	*/k	*/k	*/k
kigür-	*Girdirmek, içeri sokmak*	kirgiz-	*/k	*/k		*/k
kiñüt-	*Genişletmek, bollaştırmak*	keñeyt-	*/k	*/k	*/k	
kiriş	*Gelir*	kireşe	*/k	*/k	*	
qoru-	*Korumak*	asıroo, baguu, korgoo	*	*/k	*/k	*
kökçin	*göğümsü, kır*	kökçül "mavimsi"	*/k	*/k	*/k	
küçeḏ-	*Çoğalmak (Tezcan: Bu ancak 6590'da Arat'ın serbest çevirisi içinde geçerli karşılıktır. Clauson 696'da gösterildiği gibi '(hastalık) acı vermek, eziyet etmek' olarak düzeltilmelidir.)*	köböyüü, küçöt- "güçlendirmek, artırmak, yoğunlaştırmak"	*	*/k	*	
küzüñü	*ayna*	küzgü	*/k	*/k		*/h
oḏan-	*Uyanmak. bk. oḏun-*	oygonuu	*/k	*/k	*	*
oḏġur-	*Uyandırmak*	oygotuu	*/k	*/k	*/k	*/e-h
oḏuġ	*uyanık*	oygoo	*/k	*/k	*	
oḏun-	*Uyanmak, bk. oḏan-*	oygonuu	*/k	*/k	*	*
oqın-	*Okunmak*	okul-	*/k	*/k		*
öli-	*Islanmak*	öl boluu, suu boluu	*/e	*/k		*/h
örte-	*Yakmak*	caguu, örttö- "yakmak, yandırmak"	*	*/k	*	
ötle-	*Öğüt vermek, nasihat etmek*	ögüttö- "propaganda yapmak"	*/k	*/k	*/k	*/k

Kelime	*Anlamı*	Kırgızca	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
tapındur-	*Taptırmak; hizmet ettirmek*	tabın-t-	*	*/k		
tayıġ	*Kaygan*	taygak		*/k	*/k	
teg	*Gibi*	sıyaktuu, -dAy/-tAy < teg		*/k	*/k	
tegre	*Etraf*	artarap, tegerek	*/k	*/k	*/k	
	çevre	ar tarap, aylana-çöyrö, çöyrö	*/k	*/k	*/k	
tegür-	*eriştirmek; dokundurmak*	tiygiz-	*/k	*/k	*/k	*/k
toḏur-	*Doyurmak*	toyguz-	*/k	*/k	*/k	*
toġur-	*Doğurmak*	tuu	*/k	*/k	*/k	*
toqluq	*Tokluk, tok olma*	tokçuluk "bolluk, bereket, feyiz"	*	*/k	*/k	*
tolula-	*Doldurmak*	tolturuu, tolukta- "tamamlamak"	*/k	*/k	*/k	
toluluq	*Doluluk*	toluktuk "doluluk, tamlık; semizlik, tombulluk; külliyet"		*/k	*/m	*
tozıt-	*Tozutmak, tozu dumana katmak*	tozdur- "toz hâline koymak; büsbütün eskitmek"	*	*/k-m	*/k-m	*
töşen-	*Döşenmek*	töşöl-	*/k	*/k	*/k	*
turġur-	*Durdurmak, esirgememek (Tezcan: İkinci karşılığın dizine alınması yanıltıcıdır.)*	toktotuu, turguz- "koymak, yerleştirmek; yapmak, inşa etmek; kaldırmak, uyandırmak"	*/k-m	*/k-m	*/k	*/k
uş	*İşte*	mına, mınake, oşo, oşol "O"	*/k	*/k	*/k	*/k
uyaḏ-	*Utanmak*	uyaluu	*/k	*/k	*/k	*/k
uza-	*Uzamak*	sozuluu, uza- "Uzaklaşmak; yönelmek", uzaruu	*/m	*/k	*/k	*
üsteñ	*Üstün, galip*	cogorku, mıktı; ceñüüçü, utuuçu, üstöm "Otorite, üstün güç"		*/k	*/k	*/k
yaġıçı	*Muharip*	cooker "Savaşçı, asker"		*/k	*/k	
yalıñ	*Çıplak*	cılañaç	*	*/k	*/k	*
yañluq	*yanlış,*	cañılış, kata	*/k	*/k	*/k	*/k
yapçu- *(Tezcan: Madde başı yapuş- olmalıydı. yapuş-ur > yapşur > yapçur gelişmesiyle ortaya*	*Yapışmak*	cabışuu, capışuu, **capşır-** "Çiğnemek, ezmek; Saklamak, gizlemek, örtbas etmek"	*/s	*/k	*/k	*/s

Kelime	*Anlamı*	Kırgızca	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
*çıkan çekimli biçime dayanarak *yapçu- eyleminin varlığı kabul edilemez.)*						
yetür-	*Yetirmek, yetiştirmek*	cetkir-, cetkiz- "Ulaştırmak, yetiştirmek"	*/k	*/k	*/k	*
yir-	*Yermek, beğenmemek, hakir görmek*	camandoo, ceri- "Kabullenmemek, reddetmek; beğenmemek, nefret etmek"		*/k	*	*
yitür- II	*Yedirmek*	cegiz-	*	*/k		*
yoqaḍ-	*Yok olmak*	cogod- "Kaybetmek, yitirmek; umudunu kesmek; bitirmek, tüketmek, harcamak; yok etmek, ortadan kaldırmak"; cogol- "Yok olmak, kaybolmak, yitmek; görünmez olmak"	*/k	*/k	*/k	*/k
yolçı	*yolcu; rehber (Tezcan: Bu karşılık çıkartılarak yerine 'kılavuz, yol gösterici' alınmalıdır. Arat da böyle çevirmiştir.)*	colooçu, cürgünçü; gid, col körsötüüçü	*/k	*/k	*/k	*/k
yorġuçı	*Tabir eden, yoran*	corumçu "Yorumcu"		*/k	*	*/h
yorıt-	*Yürütmek*	cürgüz-	*/k	*/k	*/k	*
yun-	*Yunmak, yıkanmak*	cuun-, cuul-	*/k	*/k	*/k	*/h
yükçi	*Yük taşıyan*	cükçül	*	*/k	*	*

2.6.3. **Kazak Türkçesi esas alındığında** kısmen değişen kelimeler şunlardır (72 kelime):

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
aḍırt-	*Ayırtmak, ayırt etmek*	ajıratw		*/k	*/k	*
ʿadil	*(A.) Adalet; doğruluk*	ädildik, ädilet, ğadalat, ğadildik, yustïcïya; durıstıq, izgilik, oñdılıq, rastıq, şınayılıq, twralıq	*	*/k	*/k	*
aḫır	*(A) Son.*	aqırğı, aqtıq, ayaq, bertin, soñ, soñğı	*	*/k	*/k	*
aqıt-	*akıtmak*	ağızw	*/k	*/k	*/k	*
artur-	*Artırmak*	arttırw, köbeytw, molaytw, arttıra tüsw, qozdırw	*/k	*/k	*/k	*
atan-	*Adlandırılmak, ad almak*	atalw	*	*	*/k	*/m
azıt-	*azıtmak, yoldan çıkarmak*	azğır-	*/k	*/k	*/k	*
azla-	*az görmek, azımsamak; bk. azlan-*	azsınw		*/k	*/k	*/k
basımçı	*Zulmeden, zalim*	ayar, basmaşı "haydut", jawız, jendet, meker, mundar, naysap, ozbır, ozbırşı, qanı qara, qatal, qorqaw, sum, surqïya, zäbirlewşi, zalım, zälim, zändem, zäntalaq, zımïyan, zorlıqşıl, zulım	*/k	*/k	*/k	

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
beklik	*Sağlamlık*	bekemdik		*	*/k	*
berkit-	*Perkitmek, sağlamlaştırmak*	bekit- "sağlamlaştırmak; sıkıca bağlamak"		*/k	*/k	*
bi-vefa	*(F.) vefasız*	nämärt, opasız, turaqsız	*		*/k	*
bulġanuq	*Bulanık*	bılğanğan, buldır, lay, laylı, nas	*/k	*/k	*/k	*
bulġaş-	*Karışmak*	aralasw, ïlenw, jağalasw, kïyu, qatısw, qol suğw, şatasw, şatısw, bılğa- (bılğas- yok)	*	*	*/k	*
bürkir-	*Püskürmek*	bürkw, sebw	*/k	*/k	*/k	*/k
duʿaçı	*Duacı, dua eden*	duğaşıl, duğagöy	*/k	*/k	*/k	*
eymenük	*çekingen*	buqpantay, ınjıq, ïmenşek, ïtinşek, jasıq, jasqanşaq, momın, uyalşaq		*/k	*/k	
içgüçi	*İçkiye mübtela*	işkiş		*/k	*/k	*
içre	*içerisinde, içinde*	işkeri	*	*/k	*/k	*
iriglen-	*Yüz çevirmek; gadretmek, sertlik göstermek*	jüzin taydırw, teris qaraw, jïirkenw "iğrenmek, nefret etmek"		*/k-m	*/k-m	*/k-m
ʿiz (z)	*(A.) izzet*	izet, tağzım	*/k		*/k	*/e
	şeref	abıroy, abïır, ar, baq-däreje,	*/k		*/k	*/e

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
		baq-talay, namıs, parıq-parasat				
	kıymet	qadir, qun, qundılıq	*/k		*/k	*/e
	itibar	abıroy, abıroy-ataq, abïır, baq-däreje, baq-talay, bedel, däreje, merey, pazıl, qurmet	*/k		*/k	*/e
izle-	*izlemek, takip etmek*	adımın añdw, añdw, artına tüsw, baqılaw, iz añdw, izine tüsw, qadağalaw, ustanw	*	*/k	*/k	*
qaqıla-	*Kazların "gak gak" diye bağrışması*	qaqılda-		*/k	*/k	*/k
qam-	*Kamaşmak*	şağılısw, şağılw, tis qamalw		*/k	*/k	*/e
qaraq	*göz, göz bebeği*	janar, qaraşıq	*/k	*	*/k	
karar-	*Kararmak*	qarañğı tüsw, qarawıtw, qarayu	*/k	*	*/k	*
karart-	*Karartmak*	qaraytw		*/k	*/k	*
qaznaq	*Hazine (Tezcan: Arapça ḫazîna'nın Orta İran dillerinden birinin aracılığıyla ödünçlenmiş biçimidir.)*	baylıq, qazına	*/k	*/k	*/k	*/k
keḍür-	*Giydirmek*	kïindirw	*/k	*/k	*/k	*/k
kiñüt-	*Genişletmek, bollaştırmak*	keñeytw	*/k	*/k	*/k	
qoru-	*Korumak*	ayaw, küzetw, qorğaw, qorw, qorwıldaw, saqtaw, üpilew	*	*/k	*/k	*
qowı	*içi boş, kof*	artı bos, işi qwıs		*	*/k	*
kökçin	*göğümsü, kır*	aqsur, bwrıl, surğılt, kökşil "lacivert, gök rengi"	*/k	*/k	*/k	
qurı-	*Kurumak*	degdw, kebw, qurğap qalw, qurğaw, qwarw, swalw, tandırı kebw	*	*	*/k	*
qurıt-	*Kurutmak, soldurmak*	tüssizdendirw; keptirw, qaqtaw, qatırw, qurğatw	*	*	*/k	*
meñzeg	*Benzer*	äliptes, astarlas, ayna-qatesi joq, ispettes, megzes, oraylas, öñdes, räwiştes, raylas, sındı, tärizdi, tektes, uqsas, uyqas, ülgiles, zälitti			*/k	*/k
	eş	äyel, jan joldas, jan serik, jar, joldas, jubay, qatın, sıñar, teñ, zayıp			*/k	*/k
oḍğur-	*Uyandırmak*	oyatw	*/k	*/k	*/k	*/e-h
ötle-	*Öğüt vermek, nasihat etmek*	ağalıq aytw, aqıl aytw,	*/k	*/k	*/k	*/k

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
		nasïxattaw, ösïet etip qaldırw, ügittew "öğütlemek; propaganda yapmak"				
tayığ	*Kaygan*	sırğanaq, tayğanaq, tayğaq		*/k	*/k	
teg	*Gibi*	beyne, -day, -dey, ispettes, ispetti, megzes, qïlı, räwiştes, sekildi, sındı, sıqıldı, sïyaqtı, tärizdi, zälitti		*/k	*/k	
tegi	*Kadar*	deyin, sındı, sïyaqtı, şeyin, şonşa, şaqtı, deyin			*/k	*/k
tegre	*Etraf*	atırap, atıraw, aymaq, aynala, jağalay, mañay, qoynaw, töñirek	*/k	*/k	*/k	
	çevre	aymaq, aynala, jağalay, mañay, orta, qoynaw, töñirek	*/k	*/k	*/k	
tegür-	*eriştirmek; dokundurmak*	tïgizw	*/k	*/k	*/k	*/k
tıḍığ	*Yasak*	örelik, tïım	*/m	*	*/k	
tizil-	*Dizilmek*	tiz- "dizilmek, sıraya girmek, sıra olmak"	*	*	*/k	*
toḍur-	*Doyurmak*	awzın maylaw, qandırw, toydırw	*/k	*/k	*/k	*
toğur-	*Doğurmak*	tuğızw, tww	*/k	*/k	*/k	*
toqluq	*Tokluk, tok olma*	toqşılıq	*	*/k	*/k	*
tolula-	*Doldurmak*	quyu, tïew, toltırw, tolıqta- "doldurmak, eksiğini tamamlamak"	*/k	*/k	*/k	
tozıt-	*Tozutmak, tozu dumana katmak*	tozdır- "eskitmek"	*	*/k-m	*/k-m	*
töşen-	*Döşenmek*	tösendi, töseniş türetmeleri mevcut.	*/k	*/k	*/k	*
turğur-	*Durdurmak, esirgememek (Tezcan: İkinci karşılığın dizine alınması yanıltıcıdır.)*	bögeltw, bögew, doğarw, kelte qayırw, tejew, toqtatw, turğızw "durdurmak; kaldırmak"; qïyu	*/k-m	*/k-m	*/k	*/k
tüptüz	*Düpdüz*	tüp-tüzw		*	*/k	*
uş	*İşte*	äne, mine, minekï, osı "Bu"	*/k	*/k	*/k	*/k
uyaḍ-	*Utanmak*	ar körw, arlanw, beti küyu, ıñğaysızdanw, ïmenw, jer şuqw, namıstanw, uyalw, uyattı bolw, uyatw	*/k	*/k	*/k	*/k
uza-	*Uzamak*	sozılw, şubatılw, uzaw	*/m	*/k	*/k	*

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
		"Uzaklaşmak", uzayu				
üsteñ	*Üstün, galip*	basım, basıñqı, joğarı, öktem, üstem "Hükümran, üstün, egemen, hakim"; jeñimpaz, jeñümpaz, jeñwşi		*/k	*/k	*/k
yağıçı	*Muharip*	jawger, jawınger		*/k	*/k	
yalıñ	*Çıplak*	jalañaş	*	*/k	*/k	*
yañluq	*yanlış*	ağat, ğalat, jañılıs, mült, qate, söket	*/k	*/k	*/k	*/k
yapçu- (Tezcan: Madde başı yapuş- olmalıydı. yapuş-ur > yapşur > yapçur gelişmesiyle ortaya çıkan çekimli biçime dayanarak *yapçu- eyleminin varlığı kabul edilemez.)	*Yapışmak*	ïnedey qadalw, jabısw, jarmasw, qarmaw, japsır- "Yapıştırmak; yamayıp dikmek; ilmek, asmak"	*/s	*/k	*/k	*/s
yatğur-	*Yatırmak*	jatkız-	*/k	*	*/k	*
yetür-	*Yetirmek, yetiştirmek*	asıraw, bağıp-qağw, bağw, baptaw, bawlw, jetkizw, örbitw, ösirw	*/k	*/k	*/k	*
yoqaḍ-	*Yok olmak*	ada bolw, bada bolw, közden tasa bolw, küli aspanğa uşw, qarası batw, qarası öşw, qoldı bolw, qurdım bolw, qurw, qwraw, joğalw "Kaybolmak"	*/k	*/k	*/k	
yolçı	*yolcu; rehber (Tezcan: Bu karşılık çıkartılarak yerine 'kılavuz, yol gösterici' alınmalıdır. Arat da böyle çevirmiştir.)*	jolawşı, jolawşılıq; gïd, jetekşi, körsetkiş, (jol) körsetwşi, kösem, pärwar	*/k	*/k	*/k	*/k
yorıt-	*Yürütmek*	jımqırw, jürgizw	*/k	*/k	*/k	*
yun-	*Yunmak, yıkanmak*	jwınw, şayınw	*/k	*/k	*/k	*/h

2.6.4. **Türkiye Türkçesi esas alındığında** kısmen değişen kelimeler şunlardır (46 kelime):

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
azla-	*az görmek, azımsamak; bk. azlan-*	azsın-		*/k	*/k	*/k
başçı	*Başkan; şef*	baş, başkan	*	*	*	*/k
	baş		*	*	*	*/k
boḍul-	*Boyanmak*	boyan-		*		*/k
bulul-	*Bulunmak*	bulun-		*/k		*/k
bürkir-	*Püskürmek*	püskür-	*/k	*/k	*/k	*/k
fusus	*(F.) yazık, hayf*	efsus (eskimiş)				*/k-e
ikigü	*Her iki, her ikisi. Bk. ikigün*	ikisi	*	*	*	*/k
iriglen-	*Yüz çevirmek; gadretmek, sertlik göstermek*	iğren- "bir şeyi tiksindirici bulmak; hoşlanmamak, bayağı bulmak"		*/k-m	*/k-m	*/k-m
qaqıla-	*Kazların "gak gak" diye bağrışması*	gakla- "karga 'gak' diye ses çıkarmak"		*/k	*/k	*/k
kawşur-	*Kavuşturmak*	kavuştur-	*/k	*	*	*/k
qaznaq	*Hazine (Tezcan: Arapça ḫazîna'nın Orta İran dillerinden birinin aracılığıyla ödünçlenmiş biçimidir.)*	hazine	*/k	*/k	*/k	*/k
keḍür-	*Giydirmek*	giydir-	*/k	*/k	*/k	*/k
qırğıl	*Kırçıl*	kırçıl		*/m		*/k
kigür-	*Girdirmek, içeri sokmak*	girdirmek	*/k	*/k		*/k
qoy	*Koyun*	koyun	*	*	*	*/k

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
qutġar-	*Kurtarmak*	kurtar-	*	*	*	*/k
qutul-	*Kurtulmak*	kurtul-	*	*	*	*/k
meñzeg	*Benzer*	benzer			*/k	*/k
	eş				*/k	*/k
muñaḍ-	*Bunalmak*	bunal-	*/k	*	*	*/k
oprı	*Çukur*	obruk "1. Çöken, kayan toprak 2. Küçük çukur. 3. Dağlar ve tepeler arasındaki derin ve büyük çukurlar. 4. Yazın bile karı erimeyen yüksek dağlardaki mağaralar. 5. Su biriken oyuk yer, doğal kuyu. 6. Çok çamurlu yer, bataklık." (ağız)				*/h-k
ögdi	*Alkış, sena*	övgü				*/k
ötel-	*Ödenmek*	öden-	*/m	*/m		*/k
ötle-	*Öğüt vermek, nasihat etmek*	öğütle-	*/k	*/k	*/k	*/k
sıġur-	*Sığdırmak*	sığdır-				*/k
sızġur-	*Sızdırmak*	sızdır-	*		*/m	*/k
siñür-	*Sindirmek*	sindir-	*/k	*	*	*/k
	hazmetmek		*/k	*	*	*/k
şaşur-	*Karıştırmak (Tezcan: "Mücevheratı dizerken arasını ayırmak" anlamı ilave edilmelidir.)*	şaşırt- "Fidanların yerlerini değiştirerek seyrekleştirmek" (halk ağzı)				*/h-k
taru-	*Daralmak, dar gelmek*	dar-al-	*/e	*	*/e	*/k

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
tegi	*Kadar*	dek, değin			*/k	*/k
tegür-	*eriştirmek; dokundurmak*	değdir-	*/k	*/k	*/k	*/k
teñeş-	*Denkleşmek*	denkleşmek	*/k	*	*	*/k
toġul-	*Doğmak, sulbünden gelmek*	doğ-	*	*	*	*/k
törtegü	*Her dördü*	dörder	*	*	*	*/k
turġur-	*Durdurmak, esirgememek (Tezcan: İkinci karşılığın dizine alınması yanıltıcıdır.)*	durdur-	*/k-m	*/k-m	*/k	*/k
uş	*İşte*	uş (eskimiş); şu	*/k	*/k	*/k	*/k
uyaḍ-	*Utanmak*	utan-	*/k	*/k	*/k	*/k
üçegü	*Her üçü*	üçer	*	*	*	*/k
üsteñ	*Üstün, galip*	üstün		*/k	*/k	*/k
vaʿde	*(A.) vaid, söz*	vade "Bir işin yapılması veya bir borcun ödenmesi için tanınan süre, mühlet, mehil"; vaat "Söz"	*	*	*	*/k
yal	*At yelesi, ense*	yele	*	*	*	*/k
yañluq	*yanlış*	yanlış,	*/k	*/k	*/k	*/k
yap yaşıl	*Yemyeşil (Tezcan: Arat'ın çevirisine göre 'mosmor' olmalıdır.)*	yemyeşil	*/k	*	*	*/k
yolçı	*yolcu; rehber (Tezcan: Bu karşılık çıkartılarak yerine 'kılavuz, yol gösterici' alınmalıdır. Arat da böyle çevirmiştir.)*	yolcu, yol gösterici	*/k	*/k	*/k	*/k

2.7. Eskiyen Kelimeler

KB'deki kelimelerden günümüz dört Türk lehçesinde eskimiş olanlar şunlardır.

2.7.1. Özbek Türkçesi esas alındığında "eskimiş" duruma gelen kelimeler 22 adettir. Bunların diğer üç Türk lehçesindeki durumları da belirtilmiştir:

Kelime	*Anlamı*	Özbekçe	Özbek	Kırgız	Kazak	Türkçe
ay-	*demek, söylemek*	aytmoq, demoq, gapirmoq, gaplashmoq, so'zlamoq	*/e	*/e	*/e	*/e
bitig	*mektup*	maktub, xat, bitik "yazı" (eski)	*/e	*		*/e
ıḍ-	*Salmak*	bo'shatmoq, solmoq, to'shamoq, yoymoq, yubormoq	*/e	*/e	*/e	
	göndermek	jo'natmoq, yubormoq (< ıd-ıp barmak)	*/e	*/e	*/e	
	serbest bırakmak	bo'shatmoq	*/e			
	geçirmek	o'tkazmoq	*/e			
	ulaştırmak	yetkazmoq	*/e			
içim	*İçecek*	ichimlik	*/e	*/m	*/e	*/m
qama- (Tezcan: Bu sözcük, yanlış ayırma sonucu dizine girmiştir. Kam-ar olarak aynı anlamdaki kam- maddesine aktarılmalıdır.)	*Kamaşmak*	qamashmoq	*/e	*	*/e	*/e
kiñe-	*Danışmak, görüşmek*	kengashmoq (< kenga-sh-), maslahatlashmoq	*/e	*/e	*/e	
ol	*işaret sözü*	ul "o" (eski)	*/e	*	*	*
öli-	*Islanmak*	ho'llanmoq "nemlenmek, ıslanmak, yumuşamak"	*/e	*/k		*/h
pendname	*(F.) pendname*	pendname (eski)	*/e			*/e
sewüg	*Sevgili, sevilen*	arzanda, aziz, jonajon, ma'shuq, qadrdon, sevgili, sevikli, suyukli, yor	*/e	*/e	*/e	
taru-	*Daralmak, dar gelmek*	toraymoq	*/e	*	*/e	*/k
tiyiñ	*Sincap*	olmaxon, tiyin (eski)	*/e	*	*	
toḍum	*Doyum*	toyımlı "tok"	*/e		*/m	*
uḍı-	*Uyumak*	uxlamoq	*/e	*/e	*/e	*
uz	*Usta*	mohir, san'atkor, usta	*/e	*	*/e	*
	mahir	chaqqon, mohir	*/e	*	*/e	*
üle-	*Paylaştırmak*	taqsimlamoq, ulashmoq	*/e	*	*	*/e
	artmak	avj olmoq, ko'raymoq, ko'tarilmoq, kuchaymoq, ortmoq, oshmoq, üstama "Para hesabında üstüne konulan ilave; tekraren, ilave olarak"	*/e	*	*	
yal-	*Parlamak*	alangalanmoq, balqimoq, chaqnamoq, porlamoq, yaltiramoq, yaraqlamoq, yarqiramoq, yiltiramoq	*/e	*/e	*/e	
yañıl-	*Yanılmak*	adashmoq, yanglishmoq, yo'ldan ozmoq	*/e	*	*	*
yaru-	*Işınmak, parlamak*	alangalanmoq, balqimoq, chaqnamoq, porlamoq, yaltiramoq, yaraqlamoq, yarqiramoq, yiltiramoq	*/e	*	*/e	
yirin-	*İğrenmek*	hazar qilmoq, jirkanmoq	*/e	*/e	*	*
yirinçig	*Tiksinti verici, iğrenç*	jirkanch "İğrenç, kişiyi tiksindiren, kaçındıran şey", qabih	*/e	*/e	*/e	*/e
yükse-	*Yükselmek, uzamak*	avj olmoq, ko'tarilmoq, o'rlamoq, oshirmoq, qad ko'tarmoq, yuksalmoq; cho'zilmoq, uzaymoq	*/e			*/e

2.7.2. Kırgız Türkçesi esas alındığında "eskimiş" duruma gelen kelimeler 21 adettir. Bunların diğer üç Türk lehçesindeki durumları da şu şekildedir:

Kelime	*Anlamı*	Kırgızca	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
ay-	*demek, söylemek*	aytuu, süylöö	*/e	*/e	*/e	*/e
bayat	*Kadim (Tanrı)*	bayatadan/bayatdan "son günlerde", bayatadan/bayatdan beri "öteden beri"		*/e		*/m
ıḑ-	*Salmak*	koyo berüü	*/e	*/e	*/e	
	göndermek	ciberüü, coldoo, cönötüü	*/e	*/e	*/e	
qarar	*(A.) karar*	çeçim, toktom, karar "karar, yargı" (eski)	*	*/e	*	*
kiñe-	*Danışmak, görüşmek*	akıldaşuu, keñeşüü (< keñe-ş-)	*/e	*/e	*/e	
kiñü-	*Genişlemek*	keñi- > keñey-	*/k	*/e	*	*/e
köpek	*Köpek*	it, köpök (eski)	*	*/e	*	*
quç-	*Kucaklamak*	kuç- > kuçaktoo	*	*/e	*	*/e
öçe-	*Yatışmak, sükun bulmak. (Tezcan: Bu madde çıkartılarak üç veriden ikisi 3609, 5314 öç-er biçiminde öç- 'sönmek' (mecazi anlamıyla 'yatışmak') maddesine aktarılmalı; 4651'deki öçep ise öçe- 'öç, kin bağlamak' anlamıyla yeni bir madde başına sokulmalıdır.)*	sooluguu, tınçuu; öçöş- "kin beslemek, kin tutmak"		*/e	*/e	
sewüg	*Sevgili, sevilen*	kımbattuu, süygön, süyüktüü	*/e	*/e	*/e	
tañla-	*Şaşırmak, taaccüp etmek*	tañda-l-		*/e	*/e	
törü-	*Türemek, meydana gelmek.*	payda boluu, töröl- "doğmak,		*/e		*

Kelime	*Anlamı*	Kırgızca	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
	bk. töri-	dünyaya gelmek"				
tüg-	*Çatmak*	çataktaşuu, çatuu, kaarına aluu, kıcırı kaynoo, tireştirüü, uçtaştıruu	*	*/e	*/e	*/h
	bağlamak	bayloo, bekitüü, tüyüş-	*	*/e	*/e	*/h
tüke-	*Tükenmek*	bütüü, tügönüü	*	*/e	*/e	*/e
	bitmek	ayaktoo, bütüü, ösüü	*	*/e	*/e	*/e
uḑı-	*Uyumak*	uktoo	*/e	*/e	*/e	*
ulanıl-	*Ulaşılmak, bağlanılmak*	ulantıl- (< ulant- "Devam etmek, sürdürmek; eklemek")		*/e		
yal-	*Parlamak*	caltıroo, carkıldoo, carkıroo	*/e	*/e	*/e	
yirin-	*İğrenmek*	ciyirkenüü	*/e	*/e	*	*
yirinçig	*Tiksinti verici, iğrenç*	ciyirkendi "İğrenç, tiksinti verici, mide bulandırıcı", ciyirkeniç "Tiksinme, iğrenme; beğenmeme, nefret etme", ciyirkeniçtüü	*/e	*/e	*/e	*/e
yişin	*Çökük, çkmüş (Tezcan: ...KB'deki sözcüğü yışın okumak ve yışı- eyleminden -n ile bir sıfat olarak açıklamak gerekir, dizinde verilen anlam uygundur.)*	krş. cışıl- "Sararıp solmak, çökkün görünmek"	*/s	*/e	*/s	*/s
zamane	*(A.) zamane*	azırkı, bügünkü, zamanası kuurul-/tarı- "Çaresiz kalmak" deyimi içinde.	*	*/e	*	*

2.7.3. Kazak Türkçesi esas alındığında "eskimiş" duruma gelen kelimeler 26 adettir. Bunların diğer üç Türk lehçesindeki durumları da şu şekildedir:

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
aḑır-	*ayırmak ~ ayır-*	ajıratw	*	*	*/e	*
ay-	*demek, söylemek*	aytw, söylew, til qatw, ün qatw	*/e	*/e	*/e	*/e
çığay	*Fakir, yoksul*	däwletsiz, jarlı, kedey, miskin, müsäpir, naşar, paqır, puşayman, qısqa qonış, qolı kelte, qolı qısqa, şığay (eskimiş)			*/e	

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
esürt-	*Sarhoş etmek*	esirt-kiş "Çabuk sarhoş eden", esirt-ki "Narkotik, uyuşturucu madde" kelimelerinin yapısında mevcut.		*	*/e	
ezel	*(A.) ezel, başlangıcı olmayan öncesizlik*	ejelde, ejelden	*	*	*/e	*
ıḑ-	*Salmak*	jiberw, qoya berw	*/e	*/e	*/e	
	göndermek	attandırw, jiberw, joldaw,	*/e	*/e	*/e	

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
		jöneltw				
içim	*İçecek*	işimdik, işki, susın, swsın	*/e	*/m	*/e	*/m
ildür-	*İliştirmek*	tağw, ildir-ik "düğme; kapı mandalı, kulp"	*	*	*/e	*/h
qama- (Tezcan: Bu sözcük, yanlış ayırma sonucu dizine girmiştir. Kam-ar olarak aynı anlamdaki kam- maddesine aktarılmalıdır.)	*Kamaşmak*	şağılısw, şağılw, tis qamalw	*/e	*	*/e	*/e
kiñe-	*Danışmak, görüşmek*	aqıldasw, aqıl suraw, keñes qurw, keñes suraw, keñesw (< keñe-s-), mäslïxat qurw, mäslïxattasw, oylasw, pikir almasw, talqılaw	*/e	*/e	*/e	
kürsi	*(A.) taht, kürsi*	taq, kürsi "oturulacak yer; taht" (eski)	*		*/e	*
öçe-	*Yatışmak, sükun bulmak. (Tezcan: Bu madde çıkartılarak üç veriden ikisi 3609, 5314 öç-er biçiminde öç- 'sönmek' (mecazi anlamıyla 'yatışmak') maddesine aktarılmalı; 4651'deki öçep ise öçe- 'öç, kin bağlamak' anlamıyla yeni bir madde başına sokulmalıdır.)*	aşwı basılw, päs bolw, tınıştalw, öşes- "kinleşmek, birbirine kin tutmak"		*/e	*/e	
sekirt-	*Seğirtmek, koşturmak*	jönelw, lap berw, umtılw, sekir- "atlamak, hoplamak, sekmek, sıçramak, zıplamak" (sekirt- sözlüklerde bulunamadı)		*	*/e	*
sewüg	*Sevgili, sevilen*	ğïzzatlw, ğïzzattı, jan serik, jar, naqsüyer, qımbattı,	*/e	*/e	*/e	

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
		süyikti				
	şüphe	eki uday, küdik, kümän, qaltqı, sekem, şäk, şübä; seziksiz "şüphesiz"			*/e	
tañla-	*Şaşırmak, taaccüp etmek*	abdıraw, abırjw, añırw, añ-tañ bolw, dağdarw, jañılw, qapalaqtaw, sasqalaqtaw, tañ qalw, tañda-n-, abalaqtaw		*/e	*/e	
taru-	*Daralmak, dar gelmek*	tarı-l-w	*/e	*	*/e	*/k
tüg-	*Çatmak*	ökirektew, qasarısw, şatıldırw, şatw, tüyisw "değmek, kesişmek", tüyistirw	*	*/e	*/e	*/h
	bağlamak	baylap-mataw, baylaw, bekitw, jalğaw, şırmaw	*	*/e	*/e	*/h
tüke-	*Tükenmek*	aqır-taqır bolw, bitw, päs bolw, tawsılw, tügesw	*	*/e	*/e	*/e
	bitmek	bitw, ösw, päs bolw, qaljıraw, qurdım bolw, tügesilw	*	*/e	*/e	*/e
tüken-	*Bitmek*	bitw, ösw, päs bolw, qaljıraw, qurdım bolw, tügesilw	*/k	*	*/e	*
uḍı-	*Uyumak*	uyıqtaw	*/e	*/e	*/e	*
uz	*Usta*	bal barmaq, baldı barmaq, barmağınan bal tamw, bes aspap, ismer, mäş, maydager, maytalman, önerpaz, şeber, usta	*/e	*	*/e	*
	mahir	bal barmaq, baldı barmaq, barmağınan bal tamw, bes aspap, känigi, mäş, önerpaz, qolı epti, şeber, şeber, usta	*/e	*	*/e	*
yal-	*Parlamak*	jaltıldaw, jaltıraw, jarqıldaw, jarqıraw, jartıldaw, jaynaw, jıltıraw, lawlap tutanw, lıpıldaw, nurlanw	*/e	*/e	*/e	
yalwar-	*Yalvarmak*	asılw, ğuzır qılw, ğuzırlıq, jalbarınw, jalınw	*	*	*/e	*
yaraşıq	*Uygun, münasip. bk. yaraşı*	bayandı, ebedey, ıñğaylı, jaramdı, jaylı, layıq, layıqtı, oñtay, oñtaylı, oralımdı, oray, oraylas, oraylı, orındı, ormıqtı, qïsındı, qolay, qolaylı, qoldı, qonımdı, rawa, say, säykes,	*	*	*/e	*

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
		tän, tïimdi, uyqas; jarasıqtı "uygun, yaraşır", bayandı, orındı, qolayl				
yaru-	*Işınmak, parlamak*	jaltıldaw, jaltıraw, jarqıldaw, jarqıraw, jartıldaw, jaynaw, jıltıraw, lawlap tutanw, lıpıldaw, nurlanw	*/e	*	*/e	

Kelime	*Anlamı*	Kazakça	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
yirinçig	*Tiksinti verici, iğrenç*	jïreniş "Tiksinti, iğrenme"; jïrenişti "Tiksinti verici, iğrenç"; jïirkenişti "İğrenç, tiksinti verici", jeksurın, jerkenişti,	*/e	*/e	*/e	*/e

2.7.4. Türkiye Türkçesi esas alındığında "eskimiş" duruma gelen kelimeler 152 adettir. İçlerinde halk ağzında yaşayanlar da bulunmaktadır. Bunların diğer üç Türk lehçesindeki durumları da şu şekildedir:

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
ajun	*(F.) dünya (Tezcan: Soğdca)*	acun (eski)				*/e
alçaq	*Alçak gönüllü*	alçak (eski)	*/m		*/m	*/e
	yumuşak huylu					*/e
ʿam	*(A.) avam, halk*	âm (eski)	*			*/e
araste	*(F.) Süslü, bezenmiş*	araste (eski)				*/e
ʿata	*(A.) bağış*	ata				*/e
	ihsan, atiyye					*/e
	atiye					*/e
ʿatiq	*(A.) eski*	atik	*/k			*/e
	kadim (sahabenin en eskisi olan Ebu Bekir Sıddık'ın lakabıdır)					*/e
ay-	*demek, söylemek*	ay-, ayt-, eyit-, eyt- (eski)	*/e	*/e	*/e	*/e
aya	*(F.) eya! (hitap edatı, nida). bk. ay III*	eya (eski)	*			*/e
ayaq	*Çanak*	ayak (eskimiş)	*	*	*	*/e
	kâse		*	*	*	*/e
	kadeh		*	*	*	*/e
ayat	*(A.) alametler*	ayat				*/e
ayin	*(F.) örf*	ayin				*/e
	âdet					*/e
	tarz					*/e
baḫil	*(A.) hasis*	bahil	*	*	*	*/e
bay	*Zengin*	bay (eski)	*	*	*	*/e
baylıq	*Zenginlik*	baylık (eski; ağızlarda)	*	*	*	*/e-h

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
bayu-	*Zenginleşmek*	bayı- (eski; ağızlarda)	*	*	*	*/e-h
beliñ	*Korku, ürkme*	beliñ (EAT metinlerinde ve ağızlarda)				*/e-h
belinle-	*Korkmak*	belinle- (EAT metinlerinde ve ağızlarda)				*/e-h
	ürkmek					*/e-h
bile	*İle*	bile-n (eskimiş)	*	*	*	*/e
	beraber		*	*	*	*/e
birle	*İle*	birle (eskimiş)	*	*	*	*/e
	beraber		*	*	*	*/e
biti-	*Yazmak*	biti- (eskimiş)				*/e
bitig	*mektup*	bitik "mektup, hat, kitap" (eski)	*/e	*		*/e
	yavru	bota "deve yavrusu" (eskimiş)	*	*	*	*/e
buġra	*Her hayvanın aygırı, boğa, erkek deve*	buğra (eskimiş)	*	*	*	*/e
bulaq	*Pınar*	bulak	*	*	*	*/e-h
cülab	*(A. < F/ gül-ab) gül suyu*	gülab (eski)				*/e
çerig	*Asker, ordu*	çeri (eskimiş)	*	*	*	*/e
çıbun	*Sinek*	cibin+lik (canlı değil)	*	*	*	*/e
çökür-	*Çökertmek*	çöker-t-	*	*	*	*/e

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
diriğa	*(F.) yazık, hayfa, eyvahlar olsun*	diriğa (eskimiş)				*/e
dürud	*(F.) dua, medih, selam*	dürud (eski)				*/e
ebvab	*(A.) bablar, bölümler*	ebvab (eskimiş)				*/e
eksü-	*Eksilmek*	eksi-l				*/e
esbab	*Sebepler*	esbap, esbab (eskimiş)				*/e
esrük	*Sarhoş*	esrük (eskimiş); üsrük, ösrük, esrek (halk ağzı)				*/e-h
esür-	*Sarhoş olmak*	esri- (eskimiş)		*	*/m	*/e
eşʿar	*(A.) şiirler*	eşar (eskimiş)	*			*/e
eşük	*Örtü, üste giyilen, örtülen nesne*	ışık "başlık, miğfer" (eski)				*/e
etükçi	*ayakkabıcı*	edikci "kunduracı" (halk ağzı)	*/k	*	*	*/e-h
faşl	*(A.) fasıl, mevsim*	fasl (eskimiş)	*			*/e
faẓayil	*(A.) faziletler*	fezail (eskimiş)				*/e
firaq	*(A.) ayrılık*	firak (eskimiş)	*			*/e
fusus	*(F.) yazık, hayf*	efsus (eskimiş)				*/k-e
gülef	*(F. gül+ab) gül suyu*	gülab (eskimiş)	*			*/e
gür	*(F.) mezar, makber*	gur, kör (eskimiş; ağızlarda)	*	*	*	*/e-h
ḥacib	*(A.) kapıcı, baş mabeynci*	hacib, hacip (eskimiş)	*			*/e
ḥaciblıq	*Haciplik*	haciplik				*/e
ḫalayıq	*(A.) yaratılmış olanlar, mahluklar, halk*	halayık (eskimiş)	*	*	*	*/e
ḫali	*(A.) boş*	hâli "boş" (eskimiş)	*			*/e
ḥarif	*(A.) rakip*	harif (eskimiş)				*/e
ḥarir	*(A.) ipek*	harir (eskimiş)	*			*/e
ḥaşem	*(A.) maiyet, hizmetkâr*	heşem (eski)	*			*/e
ḫaṭar	*(A.) tehlike*	hatar (eski)	*	*	*	*/e
hava I	*(A.) arzu, heves*	heva "heves, arzu" (eski)	*			*/e
ḫavf	*(A.) korku*	havf (eski)	*	*	*	*/e
ḫayl	*(A.) takım*	hayl (eski)				*/e

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
	zümre					*/e
	topluluk					*/e
ḫaẕer	*(A.) sakınma*	hazer (eski)	*			*/e
hendese	*(A.) geometri*	hendese (eski)	*			*/e
hergiz	*(F.) asla, hiçbir zaman*	hergiz (eski)	*			*/e
ḫıtay	*Hıtay, Orta Çin*	Hıta, Hıtay (eski)	*	*	*	*/e
ḫired	*(F.) akıl*	hıred (eski)	*			*/e
ḥukema	*(A.) hakimler, âlimler, bilginler*	hükema (eski)	*			*/e
iqlim	*(A.) ülke*	ıklim "ülke" (eski)				*/e
ilt-	*İletmek*	ilt- (eski)	*			*/e
	götürmek		*			*/e
	göndermek		*			*/e
	ulaştırmak. bk. ilet-		*			*/e
irkil-	*Toplanmak*	ırkil- "halk toplanmak; düşünmek" (eski; ağızlarda)				*/e-h
isi-	*Isınmak*	ısı-n-	*	*	*	*/e
ʿiyal	*(A.) bir kimsenin geçindirmek zorunda olduğu kimseler, kadın, eş, çocuk*	ayal, ıyal (eski)	*	*	*	*/e
	eş		*	*	*	*/e
ʿiz (z)	*(A.) izzet*	ʿizz (eski)	*/k		*/k	*/e
	şeref		*/k		*/k	*/e
	kıymet		*/k		*/k	*/e
	itibar		*/k		*/k	*/e
qaçan	*Ne zaman, ne vakit*	kaçan, haçan "ne zaman" (eski; ağızlarda)	*	*	*	*/e-h
qaḍġur-	*Kaygılanmak*	kayur- "kaygılanmak" (eski)	*	*	*	*/e
qaḥṭ	*(A.) kıtlık*	kaht (eski)	*			*/e
qalın	*Kalabalık*	kalın "ince olmayan, kalın"; "yoğun" (eski)		*	*	*/e
	çok		*	*	*	*/e

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
qam-	*Kamaşmak*	kama-ş-		*/k	*/k	*/e
qama- (Tezcan: Bu sözcük, yanlış ayırma sonucu dizine girmiştir. Kam-ar olarak aynı anlamdaki kam- maddesine aktarılmalıdır.)	*Kamaşmak*	kama-ş-	*/e	*	*/e	*/e
qamuġ	*Bütün*	kamu "bütün, herkes" (eski); "halk" (yeni), "devlet organlarının tümü" (yeni)				*/e
kan	*(F.) maden*	kân (eski)	*	*	*	*/e
kara baş	*Hizmetçi*	karabaş, karavaş (eski)				*/e
qarañqu	*Karanlık*	karañu (eski); karanlık	*	*	*	*/e-k
keḍ	*Çok*	key "çok" (eski)				*/e
kenç II	*(F. genç) hazine*	genc (eski)	*	*		*/e
qıran	*(A.) çok talihli ve güçlü (hükümdar)*	sahipkıran	*			*/e
kiñe	*Geniş (Tezcan: Bütün veriler dize sonu ünlemesiyle king e! dir ve hepsi king 'geniş' maddesine aktarılmalıdır.)*	giñ "geniş, bol" (eski); geniş	*	*	*	*/e
kiñü-	*Genişlemek*	geñi- (eski)	*/k	*/e	*	*/e
quç-	*Kucaklamak*	kuç- "kucaklamak" (eski)	*	*/e	*	*/e
quz	*Kuzey*	kuz "gölgede kalan yer" (eski, halk ağzında)				*/e-h
liqa	*(A.) yüz*	lika (eski)				*/e
memalik	*(A.) memleketler, ülkeler*	memalik				*/e
mina	*(F.) lacivert veya yeşil renkli sırça*	mina				*/e

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
muʿabbir	*(A.) rüya tabircisi*	muabbir (eski)				*/e
muḥtesib	*(A.) muhtesip, matematikçi*	muhtesip (eski)				*/e
muʿin	*(A.) yardımcı*	muin (eski)				*/e
muqır	*(A.) ikrar eden, söyleyen*	mukır (eski)				*/e
mülket	*(A.) saltanat*	milket (eski)				*/e
müluk	*(A.) hükümdarlar*	müluk (eski)				*/e
münker	*(A.) inkâr edilen*	münker (eski)				*/e
münqalib	*(A.) yer değiştiren*	münkalib (eski)				*/e
naṣir	*(A.) yardımcı*	nâsır (eski)				*/e
nehy-ü münker	*(A.) şeriatın yasak ettiği şeyleri yaptırmama*	nehy-i ani'l-münker				*/e
neteg	*Nasıl, ne gibi*	nite "nasıl" (eski)			*	*/e
nik	*(F.) iyi*	nîk (eski)				*/e
	güzel					*/e
oḍġur-	*Uyandırmak*	uyar- "uyandırmak" (halk ağzında; eski)	*/k	*/k	*/k	*/e-h
oqşa-	*Benzemek*	okşa- "benzemek" (eskiden ve halk ağzında)	*	*	*	*/e-h
ot I	*Ateş*	od (eski)	*	*	*	*/e
ög	*Akıl; anlayış*	ög (eski)				*/e
öl	*Islak*	ölümek "nemlenmek"; höllük "…", hölütmek "ıslatmak, yumuşatmak" (eski; halk ağzında)	*	*		*/e-h
	yaş		*	*		*/e-h
	nem		*	*		*/e-h
pelid	*(F.) pis*	pelid (eski)	*			*/e
	murdar		*			*/e
pend	*(F.) öğüt, nasihat*	pend, pent (eski)	*			*/e
pendname	*(F.) pendname*	pendname (eski)	*/e			*/e

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
raʿiyyet	*(A.) raiyyet, bir hükümdar idaresi altında bulunup vergi ödeyen halk*	raiyyet (eski)	*			*/e
riyaset	*(A.) riyaset*	riyaset (eski)				*/e
ruze	*(F.) oruç*	ruze (eski); oruç	*	*	*	*/e
ruzi	*(F.) rızk*	ruzi (eski)				*/e
	nasip					*/e
ṣaba	*(A.) saba, gün doğusundan esen sabah rüzgârı*	saba (eski)	*			*/e
ṣabur	*(A.) sabırlı*	sabur (eski)				*/e
saqış	*Sayma, sayış, hesap*	sağış "sayı; adet" (eski)				*/e
ṣalaḫ	*(A.) düzelme, iyileşme, rahatlık, çıkar yol*	salah "düzelme, iyileşme, iyilik" (eski)	*/m			*/e
sanç-	*sançmak, dürtmek*	sanç- "batırmak, saplamak" (eski)	*		*	*/e
	vurmak		*		*	*/e
sandvaç	*Bülbül*	sanduvaç "bülbül" (eski; ağızlarda)			*	*/e-h
sayra-	*Şakımak, ötüşmek*	sayra- "kuş ötmek" (eski)	*	*	*	*/e
sekerçi (Tezcan: F. serkerde "elebaşı, çetebaşı"nda n bozma olabilir.)	*Haydut*	serkerde				*/e
seza	*(F.) layık, yaraşır*	seza (eskimiş)	*			*/e
	uygun		*			*/e
sı-	*Kırmak*	sı- (eski; ağızlarda)				*/e-h
	bozmak					*/e-h
	ezmek					*/e-h
sipas	*(F.) şükür*	sipas (eski)				*/e
sü	*Asker*	su (eski; işlek değil. su+başı "komutan, serdar", su "asker" uyur düşman uyumaz, su+bay vb.)				*/e
şerif	*(A.) şerefli*	şerif "şerefli"	*			*/e
ṭabʿ	*(A.) huy*	tab' (eskimiş)				*/e
	tabiat					*/e
tamu	*Cehennem; bk. tamuġ*	cehennem; tamu (eski)				*/e
tamuz-	*Damlamak (Tezcan: "Damlatmak" olarak düzeltilmelidir.)*	damız- (eski) > tamız-ıg+lık > damızlık	*	*	*	*/e
tañ	*Şaşılacak, acayip şey*	taña kal- (eski) , donakal-	*	*	*	*/e
tapuġ	*Hizmet*	tapu (kıl-) "hizmet etmek" (eskimiş); tapusa- "gönül vermek, boyun eğmek" (halk ağzı)				*/e
ṭarab	*(A.) neşe*	tarab (eski)				*/e
tawrat-	*Acele ettirmek*	davra-n- "acele etmek" (halk ağzı)				*/e
telim	*Çok*	delim "Çok, fazla" (eskiden; ağızlarda)				*/e-h
	pek çok					*/e-h
	bol					*/e-h
	fazla					*/e-h
tuġçı	*Tuğcu*	tuğcu "Osmanlı döneminde savaşlarda padişahın tuğlarını taşıyan kimse" (eski)	*/k	*		*/e
tumlıġ	*Soğuk*	dumlu (Dumlupınar, Dumlu gibi yer isimlerinde görülür.)				*/e

Kelime	*Anlamı*	Türkçe	Özb.	Kırg.	Kzk.	Tür.
tuşıq-	*Rastlamak*	duşa- "beklenmeyen biçimde karşılaşmak" (halk ağzı)		*		*/e-h
tüke-	*Tükenmek*	tüken-	*	*/e	*/e	*/e
	bitmek		*	*/e	*/e	*/e
tün	*Gece*	tün (eski)	*	*	*	*/e
türt-	*Sürmek, sıvamak*	dürt- "sürmek, sıvamak"				*/e
tüzet-	*Tanzim etmek, düzeltmek*	düzelt-	*	*	*	*/e
uçmak	*cennet*	uçmak (eski)	*	*	*	*/e
uwut	*Hayâ*	utanma (< uwut+a-n-)	*	*	*	*/e
üg-	*Yığmak*	yığmak, üy-ük, höy-ük, hüy-ük "büyük yığma toprak tepe" (halk ağzı)	*	*	*	*/e-h
üle-	*Paylaştırmak*	üleştir-	*/e	*	*	*/e
vişal	*(A.) kavuşma*	visal (eski)	*			*/e
yağı	*Düşman*	yağı (eski)	*	*	*	*/e
yağılıq	*düşmanlık*	yağılık (eski)			*	*/e
yalawaç	*Elçi*	yalavaç "Peygamber, elçi" (Eski)				*/e
	peygamber					*/e
yarı (Tezcan: Farsça yârî'den ödünçleme oluğu belirtilmeliydi.)	*Yardım*	yarı "Yardımcı, dost, yâr" (eski)	*			*/e
yarlığ	*Buyruk, emir, ferman*	yarlık (tarihte)	*	*	*	*/e
yirinçig	*Tiksinti verici, iğrenç*	iğrenç	*/e	*/e	*/e	*/e
yükse-	*Yükselmek, uzamak*	yüksel-	*/e			*/e
zühd	*(A.) her türlü zevke karşı koyarak kendini ibadete verme*	zühd, züht "takva" (eski)				*/e
Zü'l-celal	*Celal sahibi Allah*	zülcelal (eski)				*/e

Sonuç

KB'de, Tezcan'ın dizine eklenmesi gerektiğini söylediği kelimelerle birlikte toplam 2.998 adet kelime bulunmaktadır.

KB'de var olup günümüz Türk lehçelerinde *manası değişenlerin sayısı* Özb.T'de 69 (%2), Krg.T'de 105 (%3), Kzk.T'de 95 (2.8) ve TT'de 65 (%1.9)'tir.

KB'de var olup günümüz Türk lehçelerinin *ağızlarında yaşayanların sayısı* Özb.T'de 2, Krg.T'de 2, Kzk.T'de 5 ve TT'de 104'tür. İlk üç lehçe ilgili veriler sağlıklı değildir. Çünkü bu lehçelere ait ağız sözlüklerine tam anlamıyla ulaşamadık. Halk ağzında yaşayan kelimelerin TT'de fazla oluşu kanaatimizce anlamlıdır. Bu anlamlılık, Karahanlı (Doğu) yazı dilinden Oğuz Türkçesine geçişle ve coğrafi uzaklıkla değerlendirilebilir.

KB'de var olup günümüz Türk lehçelerinde *kısmen değişen yapılarda yaşayanların sayısı* Özb.T'de 66 %1.97), Krg.T'de 74 (%2.2), Kzk.T'de 72 (%2.1) ve TT'de 46'dır (%1.3). Oranlar birbirine yakın olmakla beraber kısmi değişikliğe uğrayanların TT'de azlığı dikkat çekmektedir.

KB'de var olup günümüz Türk lehçelerinde *eskiyenlerin sayısı* Özb.T'de 22 (%0.6), Krg.T'de 21 (%0.6), Kzk.T'de 26 (%0.7) ve TT'de 152'dir (%4.5).

KB'deki kelimelerin söz konusu dört lehçede (Özb.T., Krg.T., Kzk.T. ve TT'de) ortak yaşayanların sayısı 1.171'dir (Bu sayıda küçük sapmalar olabilir.). Bu, %35 gibi bir orana tekabül etmektedir. Dört lehçede de olmayanların sayısı ise 212'dir (%6.3. Bu sayıda da küçük sapmalar olabilir.).

KB'de var olup günümüz Türk lehçelerinden sadece Özbek Türkçesinde olanların sayısı 1.612'dir (%48,3).

KB'de var olup günümüz Türk lehçelerinden sadece Kırgız Türkçesinde olanların sayısı 1.544'tür (%46,2).

KB'de var olup günümüz Türk lehçelerinden sadece Kazak Türkçesinde olanların sayısı 1.525'tir (%45,7).

KB'de var olup günümüz Türk lehçelerinden sadece Türkiye Türkçesinde olanların sayısı 1.842'dir (%55,2).

Bu sayılar ve oranlarda küçük sapmalar olabilir. Zira çok hacimli bir materyal işlenmeye çalışılmıştır. Bu yüzden dikkatten kaçanların ve tespitlerde bazı isabetsizliklerin olması mümkündür. Ancak bunların oranı genel sonucu ve kanaati değiştirecek ölçüde olmayacaktır.

Yukarıdaki rakamlar ve oranlar, sadece KB'den günümüze ulaşan kelimelerin çağdaş Türk lehçelerinde yaşama oranlarını göstermektedir. Bu, KB'nin okunduğunda hemen anlaşılacağı manasına gelmez. Çünkü neredeyse pek çok kelime, XI. yüzyıldan XXI. yüzyıla gelinceye kadar ses ve hatta anlam bakımından değişmelere uğramıştır. Buna devrin dil bilgisel yapılarını ve unsurlarını da eklemek gerekir. Kafiye, vezin ve daha başka etkenlerle ifadelerin manzum söyleyiş biçimine uyma zorunluluğu da KB'nin "anlaşılma" derecesi meselesinde göz önünde bulundurulmalıdır.

Biz, çalışmamıza konu olan her bir Türk lehçesinde olup olmayanları da tespit ettik. Hatta ikili (Kazak-Kırgız, Kazak-Özbek-Kazak-Türkiye Türkçesi) üçlü (Özbek-Kırgız-Kazak, Özbek-Kırgız, TTü, Kırgız-Kazak-TTü gibi) gruplandırmalarla ortak olan veya olmayanları da tespit etmeye çalıştık. Bunları göstermek, bildirinin hacmini ziyadesiyle artıracağı için buraya almadık.

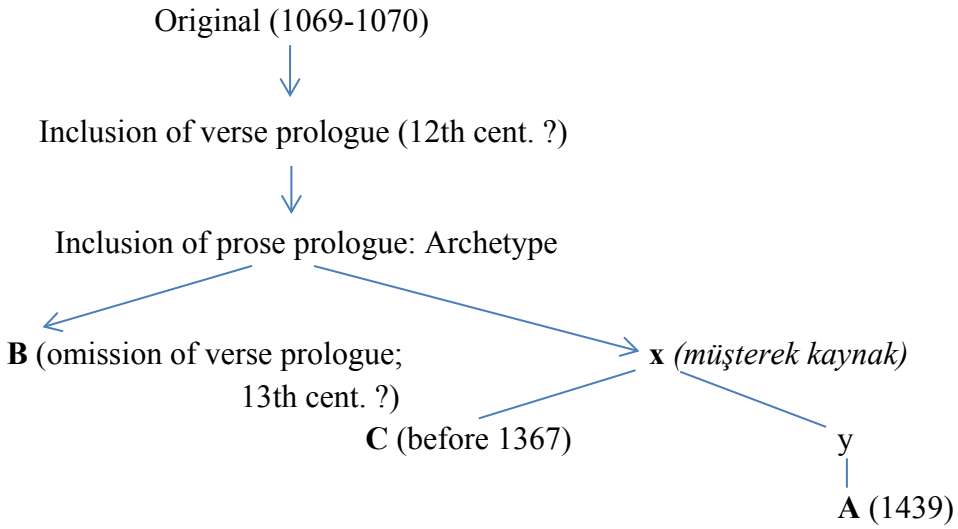
Karahanlı Türkçesinin hangi lehçeye dayandığına dair daha önce bilimsel çalışmalar yapılmıştır. *Kutadgu Bilig*'in dili konusunda Erdal, 2009'da sunduğu bildiride meseleyi çok güzel özetler:

"Şimdi, Yusuf'un diline yazmalar yoluyla ulaşabilme sorununa gelelim. Moğol istilasına, yani 13. yy.a kadar yazılmış tüm kaynaklar dil yapısı bakımından birbirine çok yakındır; …dillerine tek bir dil -Eski Türkçe- diyebiliriz. Edib Ahmed'in *Atabetü'l-Hakayık*'ıyla elimizdeki *Kur'an tercümeleri* ise, hem yazılış tarihleri hem dilleri bakımından Ota Türkçeye aittir. Eski Türkçe yapı bakımından Yusuf'la Mahmud'un elimizdeki yazmalardan öğrendiğimiz yapıtlarını kapsamaktadır. *Kutadgu Bilig*'in yazılış tarihi, birçok eski Uygurca metinden daha erkendir; dil inkişafı bakımından da Eski Uygurcanın geç metinleri *Kutadgu Bilig*'den daha eskicil değildir. Ancak eski Türkler arasında Oğuz, Bolgar, Kıpçak, Uygur gibi değişik boylar olduğunu ve Mahmud'un da teyit ettiği gibi bu boyların değişik değişik lehçeler konuştuğunu da biliyoruz. Her lehçe, dilin bazı yönlerine yenilik getirmiş, bazı yönlerinde eskicil kalmıştır." (Erdal, 2009, s. 203-204)

"Balasagun, Kaşgarlı'ya göre (yaprak 25) İsbijab'a kadar uzanan **Argu** bölgesindedir; buna göre orada **konuşulan** lehçe de Kaşgarlı'nın değindiği gibi Argu lehçesi olmalıdır. Kaşgarlı, Balasagunluların –Madinat al-Bayda- (İsbijab) ve Tiraz (Talas)'lılar gibi –hem Soğdca hem Türkçe konuştuklarını yazar…". (Erdal, 2009, s. 206)

"Yusuf'un ne denli yerli lehçesini, ne denli Kaşgarlı'nın Hakani dediği lehçeyi yazdığını, ne denli bu iki ve belki başka lehçeleri vezin ve kafiye icabı karıştırdığını henüz tam olarak bilmiyoruz… Filoloğun metin araştırmasındaki amacı, elindeki yazmaları belirli yöntemlere göre karşılaştırarak müşterek kaynaklarında bulunana ulaşmaktır. Bu müşterek kaynak, yazarın kaleminden çıkandan şüphesiz değişik olabilir; Yusuf'un dili konusunda metin dışından,

özellikle Mahmud gibi aynı çevreden çıkmış bir bilginin diline dayanarak faraziyeler ortaya atılabilir. Ancak hiçbir ciddi filolog, bu faraziyeleri 'müşterek kaynak'tan daha önemli saymayacaktır. Dankoff, 1979'da *Türklük Bilgisi Araştırmaları*'nın 3. Cildinde çıkan çok önemli bir yazısında üç yazma arasındaki ilişkileri şöyle gösterir:



"Bu çizelge, Arat'ın *Metin* cildinin ön sözünde metnin tarihi konusunda yazdıklarını özetlemektedir; Arat (S. XXXI) 'Mısır ile Herat nüshalarının Fergana nüshasına nispetle birbirine daha yakın olduğu söylenebilir' diyerek (C) ve (A) yazmalarının yakınlığına değinir. Filoloji yöntemlerine göre (C) ve (A) yazmalarının, Dankoff'un ***x*** dediği müşterek bir kaynaktan gelmiş olması gerekir.; ***x*** hakkındaki bilgilerimiz ya (C) den ya (A)'dan ya da her ikisinden gelecektir. (C) ve (A)'nın verilerinin değişik olduğu yerlerde *archetype* denilen tüm yazmaların kaynağındakiler, ya (B) ile (C)'nin ya da (B) ile (A)'nın müşterek verilerine dayanarak öğrenilecektir. Arat'ın yukarıdaki sözlerinden, yazmalar arasındaki ilişkileri bildiği hâlde, bu yola inanmadığı anlaşılmaktadır; gösterdiğimiz gibi bu yola uymamıştır da". (Erdal, 2009, s. 207)

"Bu bağlamda Karahanlı devlet coğrafyasını bir kez daha hatırlamakta yarar vardır. "XI. yüzyılda boylar birliğine dayanan Karahanlılar *Karluk, Yağma, Tuhsı, Çiğil* gibi boyların etkili olduğu bir devletti. Devletin sınırları içerisinde Türk ve yabancı kökenli birçok etnik grup bir arada yaşamıştır. Karahanlı şehir ve köylerinde batıdan doğuya doğru *Uygurlar, Çömüller, Barsganlılar, Çaruklar, Oğraklar, Yağmalar, Çiğiller, Tuhsılar, Ezkişler, Karluklar, Türkmenler* ve *Oğuzlar* başta olmak üzere, Kâşgar'da *Karluk, Yağma* yanı sıra *Kençekler*; Hirgili'de *Karluk, Yağma* yanı sıra *Tokuz Oğuzlar*; Sayram ve Balasagun arasında *Argular*; Maveraünnehir ve Seyhun boylarında, Balasagun, Talas ve diğer birçok şehirde *Soğdlar, Tibetliler, Hotanlılar vd.* yaşamıştır" (Sümer, 1994, s. 71).

Akartürk Karahan, "Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu" adlı makalesinde, "Çiğil lehçesinin ses özellikleri ve söz varlığı bakımından Eski Türk yazı diline paralel olması gibi bulgulardan yola çıkarak Uygur, Karluk ve Çiğil dillerinin Karahanlı yazı dilinin dayandığı lehçeler olabileceğini; bunlar içerisinde de Kâşgarlı'nın Çiğil lehçesini ön plana çıkaran ifadelerinden dolayı Çiğil lehçesi ihtimalinin daha kuvvetli olduğu düşünülebilir." şeklinde bir yargıya varmaktadır (Karahan, 2014, s. 26).

Elde ettiğimiz rakamsal veriler de bizi şu sonuca götürmektedir: *Kutadgu Bilig*'in Türkçesi, ne sadece Kıpçak ne sadece Karluk ne de tek başına başka bir Türk lehçesidir (Çiğil, Kırgız vb.). Zaten Çiğillerin VI-VIII. yüzyıllar arasında Karlukların en büyük boylarından olduğu ve Arslan İl Tirgüg'ün, Talas ve Argu sahaları ile Yedisu vadilerinde, yani Karluklara ait olan arazide hükümdarlık yaptığı da kaydedilmektedir (Salman, 2014, s. 6). *Kutadgu Bilig*'in Türkçesi, devrin edebî Türkçesidir. Bu edebî Türkçenin içinde Kıpçak, Oğuz, Karluk gibi Türk boy ve lehçelerinin kullandığı özel kelimeler bulunabileceği gibi hepsinde de ortaklaşan unsurların bulunduğu kelime dağarcığı da mevcuttur. Örneğin *yıḍ* (koku) kelimesinin bugün *hid* (Özb.T), *cıt* (Krg.T.), *iyis* (Kzk.T.) olması; *yoḍ-* (silmek, bozmak) kelimesinin –sırasıyla- *yo'y-, coy-, joy-* olması bu gerçeği değiştirmez. Yine *açıġ* (acı) kelimesinin sırasıyla *aççiq, açuu, aşşı, acı* şekline dönüşmesi, sadece ilgili lehçelerin seslik özelliklerinin görüntüsünden başka bir değildir. KB malzemesi, seslik açıdan daha dikkatli ve ayrıntılı biçimde karşılaştırmalı olarak (bu konuda bazı çalışmalar bulunsa da) daha fazla incelenmelidir. Yine örneğin *aqru* (yavaş, yavaşça) kelimesinin bugün söz konusu dört lehçenin hiçbirinde yaşıyor olmaması; *alt* (alt, aşağı), *aya* (avuç içi) kelimesinin sadece TT'de kullanılıyor olması da KB'nin dayandığı kelime dağarcığı açısından sonucu değiştirmez. Konuya, tarihî derinlik ve lehçeleri belirleyen seslik-morfolojik özellikler açısından bakmak kaçınılmazdır.

Kısaltmalar

*/e: eskimiş kelimeler

*/h: halk ağzındaki kelimeler

*/i: ilave edilmiş kelimeler

*/k: kısmen değişikliğe uğramış kelimeler

*/m: manası değişenler

*/öi: özel isimler

*/s: sorunlu kelimeler

*/v: varyant

Kaynaklar

Arat, R. R. (1991). *Yusuf Has Hacib-Kutadgu Bilig, I-Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1959). *Yusuf Has Hacib-Kutadgu Bilig, II-Tercüme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. K. Eraslan, O.F. Sertkaya, N. Yüce). İstanbul: TKAE Yay.

Berbercan, M. T. (2013). "Kutadgu Bilig'de Fiillerin Çok Anlamlı Yapısına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.*

Derleme Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (2011), 26-27 Ekim 2009, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eker, Ö. & Kök, A. (2017). "Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının Dizini Üzerine Notlar", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD),* 1(1), 85-116.

Eker, Ö. (2015). *Kutadgu Bilig Dizini* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, (Danışman: Doç. Dr. Abdullah Kök).

Erdal, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni", *Doğumunun 990, Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, *26-27 Ekim 2009*, (s. 201-208). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Gülsevin, G. (2006). "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2006/1, 109-121.

_____ (2007)."Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'Denk Çiftler'", *Turkish Studies* / *Türkoloji Araştırmaları.*

Kaçalin, M. S. *Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadğu Bilig-Metin* (e-kitap), https://docplayer.biz.tr/8272736-Yusuf-has-hacib-kutadgu-bilig-metin-hazirlayan-mustafa-s-kacalin.html (Erişim tarihi: 27.07.2019).

Karagöz, İ. (2011). "Kutadgu Bilig'in Söz Varlığındaki (Bazı) Hapax Legomenon (Tek Kullanımlık)lar", *Doğumunun 990, Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009*, (s. 267-273). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, A. (2009). "Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre Çiğil Lehçesi ve Karahanlı Yazı Dili ile İlişkisi", *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kaşgarlı Mahmut ve Dönemi,* (s. 467-477). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2009). "İlk Türk Lehçeleri Sözlüğü: Dîvânu Lugâti't-Türk'te Lehçelerin Söz Varlığına Bir Bakış" (2009), *Turkish Studies,* 4(4) Summer, 650-691.

_____ (2009). *Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

_____ (2014). "Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu", *TEKE Dergisi,* 3(2), 13-28.

Kayasandık, A. (2018). "Türkiye Türkçesinde Ölen Fiiller", *TEKE Dergisi,* 7(1), 105-125.

Kazak Türkçesi Sözlüğü (1984). (Çev. H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar). İstanbul: TDA Vakfı.

Kutadgu Bilig, Kahire Nüshası (1993). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kutadgu Bilig, Fergana Nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kırgız Sözdügü (2014). (Haz. Selahattin Çankaya). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.

Kırgız Tilinin Sözdügü (2010). Bişkek: Avrasya Press.

Kırgızca-Türkçe Sözlük (2017). (Haz. E. Arıkoğlu, C. Alimova, R. Askarova, B. Kağan Selçuk). Bişkek: Manas Üniversitesi Yayınları.

Korkmaz, Z. "Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili - (Divanü Lügati't-Türk Özel Sayısı)*, 253, 3-19.

Mert, A. (2018). "Kutadgu Bilig Nüshalarında Dizine Alınmayan Sözcükler", *Gazi Türkiyat,* Güz 2018(23), s. 221-232.

Ölmez, M. (2004). "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri", *Türk Dilleri Araştırmaları*.

Önler, Z. (1993). "Kutadgu Bilig'de *Ekçek* Kelimesi Üzerine", *Türk Dili,* 497, s. 342-344

Özbek Tilinin İzahli Lügati (1981). Moskva: "Rus Tili" Naşriyati.

Özkan, N. (2009). "Kutadgu Bilig'den Günümüze Türkçe Kelimelerde Anlam Olayları", *Doğumunun 990, Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009*, (s. 433-460). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öztürk, F. (2005). "Kutadgu Bilig'de Bitki Adları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir.

Salman, H. (2014). "Karluk Devletinin Kuruluş Tarihi Meselesi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* I(I).

Sümer, F. (1994). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara.

Tabaklar, Ö. (2009). "Kutadgu Bilig İndeksinde Bazı Düzeltme Önerileri", *Doğumunun 990, Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009*, (s. 285-492). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taş, İ. (2009). "Kutadgu Bilig'de İndeks'te Yer Almayan İki Sözcük Üzerine", *Doğumunun 990, Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri,* 26-27 Ekim 2009, (s. 493-504). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Belleten*, C. XLV, S. 178, s. 23-78, Ankara.

_____ (2011)."Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler", *Doğumunun 990, Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009*, (s. 523-534). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib'in Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig (2016). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 209; Türk Uygarlığı Araştırma Merkezi, 9.

Toplumsal Kurallar Bağlamında *Kutadgu Bilig*'de Siyasi-Hukuk Kültürü ve Siyasi-Hukuk Dili

Gatibe VAGİFKIZI

Kültür, hukuk ve toplumsal kurallar bağlamında *Kutadgu Bilig* bir kodeks gibi

Dünya halklarının maddi-manevi mirası olan bedii tefekkür örnekleri hem de onları var eden halkın, milletin manevi hazinesi, sosyal hayatının, yaşam tarzının, aynı zamanda siyasi-toplumsal tarihinin de sözle tecessümüdür. Bu yapıtlar dünyanın, beşerî medeniyetin, uygarlığın serveti olarak kabul edilir. Bir kısım anıtlarda birkaç halkın yaratıcı düşüncesinin unsurları saklanmıştır. Bir kısım anıtlar ise sadece onu var eden etnosun tarihî-sanatsal tefekkürünün tezahürü, hümanist düşüncelerini, mitoloji ve gerçek hayatla ilgili görüşlerinin renkli tasvirlerini sunmaktadır. Meydana gelen her bir bedii-tarihî eser bir ideolojini, bir toplumun hayati görüşlerini açıklamaktadır.

Bazı epos, destan, masal ve yazılı yapıtlar kendinde sıra dışı, gerçeklikten uzak, doğaüstü güçler bağlamında tasvirler barındırıyor; bazı örneklerde efsanevi, gerçek olmayan çizgilerde yansıtılan olayların, karakterlerin temelinde ise tarihsel olgular, hayati gerçekler dayanıyor. *Kutadgu Bilig* bedii-tarihî tefekkürün yazılı hazinesi olmakla yanı sıra Türklerin tarihî siyasi, hukuki görüşlerinin, devlet hayatının, sosyal-siyasi kuralların, sosyal merdiven ve devlet kuruluşu, hukuk, kanun, hüküm ve tüm bunların merkezinde adaletli muhakeme, idare etme ve idarecilik kabiliyetinin tablosunu oluşturuyor.

Eski Türklerin ahlak, hukuk ve devlet idaresi hakkındaki fikir ve düşüncelerinin, etik ve sosyal davranış kodekslerinin yansıdığı zengin bir kaynak olan *Kutadgu Bilig* Türk hukuk sisteminin, toplumun siyasi-hukuki tefekkürünün kodlaşmış şekli, siyasi ahlakın, hukuki etiğin, bunun devamı olarak da hukuk dilinin en bariz ifadecisidir. *Kutadgu Bilig* Karahanlılar döneminde ulusun sosyal, ekonomik, politik ve hukuki yaşamına ilişkin manzarasını, ahlak ve geleneklerini, görüş ve arzularını ifade etmektedir. Kitabın ana gayesi Türklerin sosyal davranış-etik, ahlak-toplumsal kurallar doğrultusunda bir hukuk devletinin ve hukuki devletin vatandaşı olmanın görevlerini, sorumluluklarını izah etmek, devleti yönetme hususunda yaklaşım tarzlarını, bu yönde olan geleneksel ve dogmatik görüşlerini, hukuki enstitüleri tasvir ederek devlet ve vatandaş arasındaki ilişkilerin düzeyini anlatmak, bir nevi gelecek kuşaklara ve büyük Türk-İslam coğrafyasına telkin etmektir. Nitekim Balasagunlu Yusuf bunu çok güzel şekilde ifade etmiştir:

Yine bil ki bu kitab herkese yarar, fakat memleket ve şehirleri

İdare için hükümdarlara daha çok faydalı olur. (Arat, 2005, b34, s.77)

Hukuki cemiyette insanoğlunun tabi olduğu, belirli ideolojilere dayanarak oluşturulan kanunlar bütünü, kurallar sistemi vardır. Bu sistem toplumun kalıplaşmış, yasallaşmış politik düşüncesini, devletçilik hiyerarşisini, devlet-vatandaş ilişkilerinin mahiyetini içerir. Bu mahiyet topluma dayalı daha üst kurum olan devletin temel özelliklerinden biri olan hukuk sistemidir, yani zorunlu davranış kurallarıdır. Yusuf Has Hacib'in bahsettiği, tasvir ettiği toplumda sosyal-siyasi idealler, idarecilik ve tebaalık hümanizmle yoğrulmuş ideolojiye dayanmıştır. Türk töresi ve dinî inanç sisteminin sentezinden oluşan kanunlar bütünü hâkim, idareci sınıfın olduğu kadar, idare edilen, tabi olan sınıfın da menfaatine hizmet emekte, siyasi-hukuki çıkarlarını yansıtmaktadır. Burada her iki sınıf - idare eden ve idare edilen eşit haklara, siyasi-hukuki sorumluluklara sahiptir:

Budunung hakı var melikler öze,

Melikning hakı ma budunung tüze (Arat, 2005, b42,s.77)

Bu, elbette en ideal toplum için karakteristiktir. *Kutadgu Bilig*'de devlet ve vatandaş ilişkileri bağlamında sosyal-siyasi hukuki normlar belirtilmiştir. Burada yansıtılanlar klasik şark edebiyatındaki ütopik cemiyet değil, aslında Türk töresinin nizam, intizam, kanunlar çerçevesinde idare olunan devlet sistemidir. *Kutadgu Bilig*'de yansıtılan cemiyette adalet, devlet, akıl ve kanaat ise vatandaş ve devlet, idare edici ve idare olunan, kanun ve davranış arasında toplumsal-kültürel, siyasi-hukuki ilişkilerin genel unsurları, ögeleri gibi ortaya çıkmaktadır:

Adalet hükümdar Kün Toğdı adını verir,

Ve ona melik yerine koyar.

Devletten Ay Toldı ismiyle bahseder

Ve bunu onun veziri sayar.

Akıla Ögdilmiş adını verir.

Kanaate Odğurmış adını verir,

Ve buna da vezirin arkadaşı der (Arat, 2005, s. 68, 69, 70, 71)

Siyasi-hukuki fikrin mezmunu ve siyasi-hukuk kültürü

Türk devletçilik geleneğinin siyasi-hukuki ideolojisine uygun olarak hâkimle hükmolunanlar, vatandaş ve devlet arasında uçurumlar, birbirine zıt hususlar olamaz. Mevcut farklılıklar ise hukuki açıdan Türk devletçilik geleneklerine, töreye, hukuk normlarına uygundur. Hukuki cemiyette insanoğlunun tabi olduğu, belirli ideolojilere dayanarak oluşturulan kaideler

bütünü, kurallar sistemi vardır. Bu sistem toplumun kalıplaşmış, yasallaşmış politik düşüncesini, toplum bireyleri arasındaki ilişkilerin mahiyetini içerir. Bu mahiyet topluma dayalı daha üst kurum olan devletin temel özelliklerinden biri olan hukuk sistemidir, yani zorunlu davranış kurallarıdır. Belirli bir ideolojiyi temel alan, siyasi-hukuki davranış kaidelerini bu ideoloji bazında oluşturan devletin genel politikasının amacı bireylerin sosyal statü ve siyasi konumundaki farklılıkla, elinde güç bulunduranlarla güce tabi olanların düşünceleri ve amaçları doğrultusunda mevcut olan ideolojik sınırlar arasındaki dengeyi korumaktır. Bu anlamda *Kutadgu Bilig*'de siyasal ve hukuki düşünce bakış açısıyla tanımlanan devlet hiyerarşisi, bu sistemin progresif konumu, toplumda bulunan ve onu var eden sosyal normların (ahlaki, dinî normlar ve davranış kuralları) demokratikliği dikkat çekmektedir:

Toplumda tüm bireyler, yaşadığı sürece istediği gibi davrandığı zaman kargaşa doğar. Böylece insanlar zaman zaman bir düzenlemeye ihtiyaç duydukları için sosyal uyum kültürünü oluşturan kurallar bütününü meydana getirirler ve cemiyet bir bütün olarak geliştikçe sosyal-kültürel kurallar sırasıyla siyasi-hukuki normları ve buna uygun mükellefler zincirini de meydana getirmiştir. Bu normlar ve mükellefler zinciri bir taraftan ahlak, diğer taraftan sorumluluk ögeleri ile kuşanmıştır. *Kutadgu Bilig*'de yansıyan hukuki görüşlerin oluşumunda aslında "sosyal düşünce tarzının ve özgün dünyaya bakış açısının, millî gelenek ve göreneklerin" (Guliyev, 2013, s. 181), törenin büyük rolü vardır. *Kutadgu Bilig'de* tasvir edilen ayrı ayrı sosyal manzaraların içeriğinden, yönetim kurumların hiyerarşisinden bu toplumda beylerle (yönetim) tebaalar, beylerle ve görevlendirdikleri arasında olan ilişkiler körü körüne itaat, kölelik değil, daha çok rağbet ve karşılıklı saygı, anlaşmaya dayandığı anlaşılmaktadır. Sosyal merdivenin en yukarı makamında oturanla en alt kısmında yerleşen arasında sosyal sorumluluklar hukuki bir dille anlatılır.

Raiyyet hakı br seningde kör üç,
Bu hakını ötegil özin kəlma küç (Arat, 2005, 5574)

ve

Raiyyet öze ol sening üç hakıng
Tilegü olardın sen aç kulkakıng
Biri yarlığıngnı ağır tutsalar
Negü erse terkin anı kılsalar
İkinç tıdmasalar hazine hakı
Odinde tegürse ay elgi akı
Üçünç yağıka yağı bolsalar

Severing kim erse anı sevseler. (Arat, 2005, 5579-5582)

Şunu söylemek gerekir ki böyle sınıflaşma, sosyal eşitliği bozmamıştır, aksine her zaman *takı bir budunka törü bir könü* diyerek kimsenin hakkını kimseye yedirtmeme prensibi esas yol olarak ele alınır. Bütün bu tasvir olunanlar cemiyette toplumsal kurallar bağlamında sosyal davranış kültürünün, siyasi-hukuki kültürün formlaşıp mahiyetçe kâmilleşme yolunda olduğunun işaretidir.

Kutadgu Bilig'de toplumsal kurallar bağlamında siyasi-hukukun manzarası

Türk devlet düşüncesinin temel ögeleri (kut, hâkimiyet, il, azatlık), hükümdarda (bey/kağan) olması gereken özellikler, devlet memurlarının sahip olması gereken sıfatlar, (Arat, 2005, b411,610, 2032, 2133, 2300) vasıflar, beyin halka veya aksine halkın beye karşı sorumlulukları, ideal devlet yönetiminin nasıl olması gerektiği *Kutadgu Bilig*'de özgün bir üslupla yansıtılmıştır:

Siyaset icra ederken, kendi şahsi meyillerini düşünmezdi,

Bu himmet mürevvetle birlikte dursa, güzel olur (Arat, 2005, b411s,153)

Eserin başında görüldüğü üzere aslında ilkel bir toplum ve devlet şekli vardır. Bu devletin kutu, hâkimi zaman ilerledikçe toplumun ve devletin yönetiminde yalnız başına iş görmenin imkânsızlığını anlamaktadır. Aslında bu uzun bir tarihî süreçtir, Yusuf Balasagunlu bu süreci kendi dili ile kısaltmış, asırlarca devam ederek değişen toplum değerlerinin tarihî seyrini farklı zamanlarda, mekânlarda ve insanlar üzerinde değil, tek zaman, tek mekân ve tek insan karakteri üzerinde sergilemekle konuyu daha beşerî, daha yaygın ve daha etkin bir şekilde anlatmayı tercih etmiştir.

Tarihten de bellidir ki, insanın sosyal bağımsızlıklarının mühim terkip hissesini siyasi özgürlük ve siyasi, hukuki vaziyetin demokratikliği teşkil etmektedir. Lakin biz modern yaklaşımla değil, eserin yazıldığı dönem, ortam ve mekân bağlamında dikkat edersek her bir dönemde, devlette sosyal ve siyasi-hukuki mezmun kendine özgü karaktere, doğaya sahip olduğunu görmekteyiz. Bu nüans sanki Yusuf Balasagunlu'yu da düşündürmüş, o da net tasvir ettiği cemiyeti tek zaman, mekân ve insan bağlamında değil, zamanın, mekânın ve insanın fevkinde duran bir kontekstte, eserin genel amacına uygun olarak adalet, devlet, akıl ve kanaat prensiplerini, daha sonra ise güven, ihtiyat ögelerini siyaset dilinin, hukuk dilinin hâkim olduğu özel bir hitap şekliyle şerh ediyor:

Adalet hükümdar Kün Toğdı adını verir,

Ve ona melik yerine koyar.

Devletten Ay Toldı ismiyle bahseder

Ve bunu onun veziri sayar.

Akıla Ögdilmiş adını verir.

Kanaate Odğurmış adını verir,

Ve buna da vezirin arkadaşı der (Arat, 2005, s. b68,69, 70, 71)

Ahlak ve sorumluluk olgularının toplumsal kurallar bağlamında doğrudan hukuk kültürünü etkileme gücü büyüktür. Şunu da unutmayalım ki, ahlak ile sorumluluk arasında mühim ilişki vardır. Ahlak davranışlarımızı kontrol ederken aktif veya pasif olarak yaptığımız ve gelecekte yapmayı planladığımız veya gerçekleştiremediğimiz herhangi bir faaliyetin sorumluluğunu, yükümlülüklerini de beraberinde tutuyor. Bu hususları göz önünde bulundurarak *Kutadgu Bilig*'de muhakeme ve toplumsal yargılama şekli, bu süreçte davranış ve siyasi-hukuki kültürün boyutları dikkat çekicidir. Bu konuda da Balasagunlu Yusuf şöyle söylemektedir:

Budunka begi artuk ödrüm kerek,

Köngül til köni kılkı ködrüm kerek

Kamuğ edugke bolsa elgi uzun,

Uvutlug silig hem kılınçı tüzün... (Dilaçar, 1995, s.33).

Yusuf Balasagunlu'nun tasvir ettiği cemiyetin, hukuki muhitin mevcutluğu ve durumunu devletin kuruluşu, idare etme prensipleri, toplumun ve devletin belirlediği geleneksel hukuki normları ile ilgili görüşlerden tespit edebiliriz.

"Dağınıklık, şiddet ve baskı insan kimliğini hakaret ettiği ve aşağıladığı gibi, devletin dayanaklarını sarsıyor, hâkimiyeti otoriteden mahrum bırakır ve onun ömrünü kısaltıyor" (Guliyev, 2013, s. s.203). Bu hususları dikkate alan Yusuf Balasagunlu tarafından kağanın faaliyeti ve devleti yönetmesi adaletin, merhametin ve hoşgörünün zaferi gibi değerlendirilir. Bu, elbette, hem devlet başının halka dikkatinin tezahürü diğer yandan onun sahip olduğu hukuki statüdeki siyasi-hukuki kültürünün göstergesi olarak algılanmalıdır. Burada hakanın siyasi-hukuki görüşleri, siyasi-hukuki kültür düzeyi derken biz onun doğrudan hukukla ilgili fikir ve düşüncelerini değil, sahip olduğu konumda faaliyetinin içeriğini oluşturan hukuki konumunu öngörüyoruz.

Şunu da söylemek gerekir ki, Yusuf Balasagunlu devrinde ve ona kadar mevcut olan yönetim usulü, hukuk ve devlet idaresi hakkında kanunname veya kanunlar bütünü olmamıştır. Eserden görüldüğü gibi hukuki meselelerde, devlet yönetimi konularında ve hatta vatandaş-devlet ilişkilerinin boyutlarının

sınırlandırılmasında hakan ve vezirine bilgin, bilgili insanların tavsiyelerinden faydalanmayı

Ukuş kayda bolsa ulugluk bulur,

Bilig kimde bolsa bedüklük akur.

Kamuğ edgülikler bilig asgı ol,

Bilig birle buldı mesel kökke yol (Arat, 2005, 192-229)

önerirken hem de kendilerinin mükemmel siyasi-hukuki, stratejik bilgilerini de göz önünde bulundurulmalıdır. Eserden anlaşıldığı üzere Balasagunlu'nun tasvir ettiği toplumda devlet hâkimiyeti şeceresinde kan akrabalığı değil, bu konuma uygun olan, layık olan her bir yurttaş siyasi-yönetime, ali göreve sahip olabilir. Bu özellik *Kitab-ı Dedem Korkut*'ta da vardır. Devleti yöneten kişinin sosyal ve siyasi hayatın tüm alanlarında, sosyal ilişkilerinde farklı sınıflarla olan ilişkilerinde de örnek bir şahsiyet olmalıdır:

Kayu beg budunka törü bermese

Küdezmese budnın yigüçi yise.

Od ıdtı budunka buzuldı ili

Yıkıldı siziksiz bu beglik ulı (Arat, 2005, 2130-2137)

Bu hususlar siyasi-hukuki kültürün en mühim unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Başka bir gösterge ise adaletli muhakemedir. Çünkü o, "devletin dayağı, hataların ve cinayetlerin karşısını alan itibarlı bir siperdir" (Guliyev, 2013, s. 250).

Karahanlı devrinin dil özelliklerini yansıtan *Kutadgu Bilig*'de siyasi-hukuki manzara, siyasi-hukuki görüşlerde Göktürk, Uygur Hakanlığı, Selçuklu, Karahanlı devletlerinin askerî-harbî-feodal, siyasi-ideolojik özelliklerini gözlemlemek mümkündür. Bu görüşlerin anlatımında inzibati, amirane ve kurallı bir dil hâkimdir. *Kutadgu Bilig*'de hukuki devlet geleneklerinin salt olguları ortaya konulmuş, siyasi-hukuk dilinin oluşum haritası gözler önüne serilmiş, Türkçenin hukuk diline, siyasi egemenlik diline dönüşmesi yalın bir dille ifade edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'in dili bir siyasetname dili, ahlaki değerlere ve hukuki kültüre sahip bir bireyin, devleti yöneten şahsın siyasi diskursudur. Yönetme yetkisinin Allah tarafından kendisine verildiğine inanan kağan, halkı bir emanet olarak görür ve her konuda son derece adaletli ve hoşgörülü davranır, nitekim Balasagunlu Yusuf'un da yazdığı gibi, kağan kanundur:

Bu kün toğdı dediğin doğrudan doğruya kanundur. (Arat, 2005, b355, s.145)

Kayu beg budunka törü birmese

Küdezmese budnın yıgüçi yise;

Od ıdtı budunka buzuldı ili,

Yıkıldı sızıksız bu beglik ulı (Arat, 2005, b2126, 2137)

Kutadgu Bilig'de tasvir edilen toplumda yasa ve yönetim alanında dayanılan eski Türk gelenekleri bağlamında siyasi-hukuki manzara ve hukuki görüşler akıcı bir Türkçeyle anlatılmıştır. Bu anlatımda sanki bir amirlik, bir mağrurluk vardır: *"Dil sadece bir iletişim aracı değildir, ne de kendini ifade etme aracıdır, dil aynı zamanda bir manipülasyon aracıdır, idare etme aracıdır. Başka bir deyişle, dil siyaset ve iktidar ilişkilerinden ayrılamaz ve sadece bu bağlamda yeterince anlaşılabilir."*

Türkçenin Karahanlı dönemi serüvenini yansıtan *Kutadgu Bilig*'in dilinde sosyo-kültürel ve siyasi-hukuki sözlük deposunun araştırılması önem arz etmektedir. Kelimelerin analizi sırasında *Kutadgu Bilig*'in dili bağlamında Karahanlı Türkçesinde, Eski Türkçe yazıtlarda geçen leksik birimlerin çoğunluğunun kendi orijinal biçimlerini ve leksik-semantik özelliklerini muhafaza ettiğini görüyoruz.

Kutadgu Bilig'in söz varlığı devlet ve iktidarın yapısı, özellikleri, hükûmeti, devletteki bireysel grupların durumu ve sosyal hiyerarşi ile ilgili konseptler geniş kelime grupları ile zengindir. Dil tarihinin etno-politik ve lingvo-tarihî açıdan incelenmesinde önemli olan bu kelimeler Türk dillerinde sosyal, siyasi-hukuki söz varlığını gözden geçirirken öncelikle alanlarına göre aşağıdaki gruplara ayrılabilir:

1. Siyasi-hukuki (siyasi kurumlar, siyasi süreçleri, kamu yönetimi, hükûmet ve mahkeme yönetimi);

2. Sosyo-kültürel (toplumun sosyal grupları, sosyal ilişkiler);

3. Ekonomik;

4. Sanayi-ticari.

Sosyal-siyasi kelime grubu sadece dil bilimsel verileri değil, sosyal-siyasi faaliyetin maddi unsurlarını dönemin tefekkürü ile birleştiren tabakadır (Belçikov, 1988, s. 30-35).

Kutadgu Bilig'in söz varlığının büyük bir kısmı Türk kökenli millî sözlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte dikkate almak gerekir ki, yeni kültür, yeni uygarlığa geçiş döneminde Türk dili iki yabancı dilin çevresinde gelişmeye

mecbur oldu: Arapçanın ve Farsçanın. Bu nüansı göz önünde bulundurarak söyleyebiliriz ki, *Kutadgu Bilig*'in leksik katının bu kısmında da Arap ve Farsçadan alınan sosyal-siyasi anlamları karşılayan sözcük birimleri kullanılır.

Kutadgu Bilig'in dilinde "sosyal-politik söz varlığı devlet, yönetim yapısı, sosyal statüler, sosyal ilişkiler ve siyasi-hukuki kavramları tanımlayan, devlet örgütünün, sosyal sınıflaşma merdivenini en yukarıdan en aşağıya doğru nizamını ele alarak beyden, yani hükümdardan, buyrukçulardan görevlilere (tapuğçı) ve içkibaşıya kadar bütün yönetici ve görevlilerin durumu, onlarda aranan nitelikler" ortaya konulmuş, sosyal-siyasi, hukuki kavramlardan oluşan bir tablo oluşmuştur. *Kutadgu Bilig*'in söz varlığından seçmeler yaparak dil tarihine dönük çalışmalara katkıda bulunmaya çalıştık: *Beg- köni töri, vezir, sü başı, uluğ hacib, kapuğ başçısı, yalavaç, bitigçi ılımga, ağıçı, aş-başçı, idişçi başçı, tapuğçı, ilig, til (asker), çeriğ vb.*

Görüldüğü üzere, "*Eserin ruhu Türk ruhu olduğu gibi lisanı da tamamen Türkçedir. Kalın bir cilt teşkil eden bu eserde her şey Türkçe sözlerle ifade edilmiştir ve bütün mücerret mefhumlar ve hukuki müesseseler için Türkçe ıstılahı kelimeler kullanılmıştır (Eserde bazı yerlerde Arapça kelimeler kullanılmış ise de bu kelime ihtiyacından değil, İslamiyetle alakalı şeyleri İslam âleminde makbul kelimelerle ifade etmek zaruretinden ileri gelmiştir"* (Arsal, 2014, §24, s. 7).

Sonuç

Toplumsal kriterler geliştikçe, dönemin sosyo-politik gidişatı değiştikçe, kültürel ilişkiler ve davranışlar kavramı yenilendikçe dilde buna uygun leksik birimlerin oluşması bir gereksinim gibi ortaya çıkıyor. Halkın dili onun tarihinin, onun varlığının göstergesidir. Bu anlamda Türkçemizin söz varlığını, kudretini, hukuk dilini yansıtan *Kutadgu Bilig*'in dili yüksek sosyal, politik, bilimsel, felsefi, edebî fikirleri ifade eden bir dildir. *Kutadgu Bilig*'de canlandırılan toplumda sosyal, siyasi-hukuki ilişkiler temeli bilgi, akıl, doğruluk, anlayış, adalet, sosyal sorumluluk ve tevazu olan değerler sistemi üzerine kurulmuştur. Yöneten-yönetilen ilişkilerinde karşılıklı hak ve görevler belirtilerek toplumsal ilişkilerde bu anlayışların sergilenmesi, kavramların ifadesi dil ve tefekkürün birbirini tamamlama gücüne dayanmaktadır. Türkçenin ana kitaplarından olan *Kutadgu Bilig*'in dilindeki sosyo-politik, siyasi-hukuki ve hukuki devlet hiyerarşisini yansıtan dil yapısının araştırılması önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Arsal, S. M. (2014). *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Dilâçar A. (2003). *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 4. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Guliyev, A. (2013). *VIII-XII Esrlerde Azerbaycanda Siyasi-Hukuki Fikir*. Bakü: Hazar Universitesi Yayınları.

Arat, R. R. (2005). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Musayev, A. & Kahramanov, A. (2010). *Vergi Medeniyeti. Elaveli II. Baskı*. Bakü: Çaşıoğlu.

Özdemir H. (2014). *Cumhuriyet Tarihi Boyunca Hukuk Dilindeki Değişmeler ve Gelişmeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Бельчиков, Ю. А. (1988). "О Культурном Коннотативном Компоненте Лексики", *Язык: Система и Функционирование: Сборник Научных Трудов*. М.: Наука, s. 30-35.

Kutadgu Bilig'deki Bazı Bilişsel Eş Anlamlı Sözcükler ve Eş Dizimlileri

Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL*

1. Giriş

Eş anlamlılık dilde varlığı tartışmalı bir konu olmakla birlikte aynı dilde iki veya daha fazla sözcük aynı veya çok yakın anlama sahipse eş anlamlı olarak adlandırılır.

Doğal dillerde bütünüyle eş anlamlılık nadirdir. Birçok dil bilimci dildeki en az çaba kanunu ve dil tasarrufu nedeniyle bir kavram için bir sözcüğün yeterli olduğunu ikinci bir sözcüğün küçük bir anlamsal farkla var olabileceğini ileri sürer. Aynı bağlamda hiçbir anlam farkı oluşmadan birbirinin yerini alabilecek göstergelerin sayısı oldukça azdır. Bunlara göre dillerde mutlak eş anlamlılardan çok yakın anlamlı sözcüklerin varlığından söz edilebilir. Eş dizimlilik ise her dil bilgisel seviyedeki parçacığın birlikte bulunmasıdır (Firth, 1968). Eş dizimlilik aynı bağlamda aynı kavram alanından sözcükleri kullanarak bağlantılar yapmayı gerektirdiğinden ve kavram alanı birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eş anlamlıların içinde düşünüldükleri alan olduğundan eş anlamlılık meselesi eş dizimlikle yakın ilişki içindedir.

Bir sözcüğün eş dizimlilerinin belirlenmesi onun anlamının belirlenmesi için önemli bir adımdır. Eş dizimlilik çalışmaları dil kazanım etkinlikleri için yararlı olmanın yanı sıra tarihî metinlerin doğru okunup anlaşılması için de yararlı olacaktır. Bu nedenle bu çalışmada Türk dilinin ilk İslam çevresi metinlerinden olan *Kutadgu Bilig*'deki eş anlamlı sözcükler ele alınırken eş dizimlilik özelliklerinin de belirlenmesine çalışılmıştır.

2. Kapsam ve yöntem

Öncelikle KB'deki eş anlamlı sözcükler tespit edilmiş, sınıflandırılmış ve bilişsel eş anlamlılar arasından seçilen *köni, tüz, bütün, çın* "doğru"; *nāsir, muin, yarıçı, basutçı* "yardımcı" ve *kesüksüz, tutaşı, tutşı, tutçı, tuçı, ulam* "devamlı, daima" sözcükleri eş dizimlilik açısından ele alınmıştır.

Eş dizimlilik kalıpları üzerinde çalıştığımız sözcük, düğümdür. Önce ve sonra bulunan kaç sözcüğün seçileceği aralığı belirler. Eş dizimliler bu aralıkta aranır. Bu çalışmada düğüm sözcüğün içinde yer aldığı beyit dikkate alınmıştır ki bu aşağı yukarı +5/-5 aralığına denk gelmektedir. Eş dizimlilikle ilgili anlam bir sözcüğün kendi çevresinde bulunmaya eğilimli sözcüklerle ortaya çıkan anlamdır. Çoğunlukla birlikte bulunan parçacıkların başka metinlerde de bir arada

* Prof. Dr., 19 Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *ozeny@omu.edu.tr*

bulunması beklenir. Eş anlamlıların aynı eş dizimsel sıralamaya sahip olmaları önemlidir. Çalışmada nitel yöntem kullanıldığı için anlam özelliklerine dikkat çekilmiş; istatistik bilgileri verilmemiş fakat sözcüğün eş anlamlılık oluşturduğu örnek beyitler açıklamalardan sonra sıralanarak bu konuda okuyucunun fikir edinmesi amaçlanmıştır.

3. Kuramsal çerçeve

Belli bir dilde aynı semantik özellikleri paylaşan sözcük veya yapılar eş anlamlı olarak görülür. Eş anlamlı dil unsurları genellikle mutlak eş anlamlı, bilişsel eş anlamlı ve yakın-eş anlamlı (Cruse, 1986, s. 268-273) olarak sınıflandırılmakla birlikte yan anlam temelli eş anlamlılık, deyimsel eş anlamlılık, örtmece temelli eş anlamlılık, yapısal eş anlamlılık gibi başka eş anlamlılık sınıflarından da söz edilebilir.

Eş anlamlılık için iki sözcüğün birbiri yerine kullanılma özelliğinin bulunması gerekir. Her bağlamda birbirinin yerini tutabilen sözcükler mutlak eş anlamlı olarak sınıflandırılır. Yakın eş anlamlı sözcükler ise anlamın özünü büyük ölçüde paylaşmasına karşın bütün bağlamlarda birbirinin yerini tutamazlar. Metinlerde eş anlamlı ve yakın anlamlı sözcükler genellikle aynı çevrede ortaya çıkar. Eş anlamlılık yalnız tek tek sözcükler için değil deyimler, cümle parçaları veya cümleler gibi daha geniş yapılar için de uygulanır.

Bir sözcüğün eş anlamlılık derecesi sözcüğün eş dizimsel davranışlarına bakılarak belirlenebilir. Eş dizimlilik kısaca sözcüklerin arkadaşlığı olarak tarif edilebilir. Eş dizimlilik çalışmaları sözlüksel birimin çevrelendiği bağlama duyarlıdır. Eş dizimlilik sözcüklerin daha sıkça bir arada bulunmasını gerektiren psikolojik bir ilişkiden kaynaklanır. Dilde bazı sözcüklerin diğerlerine göre bir arada ortaya çıkma ihtimali daha kuvvetlidir. Kelime dizileri bir taraftan dizim sırasının değişmediği deyimler, diğer yandan serbest sözcüklerin yer aldığı bir düzlem olarak düşünüldüğünde eş dizimli sözcükler bu düzlemin ortasında yer alır; yani eş dizimliler deyimler kadar sıkı bir birliktelik içinde olmamakla birlikte serbest sözcüklere nazaran birbirine daha yakın sözcükleri ihtiva eder. Dilin söz varlığı iki ana ilişkiyi birleştirir: dizimsel ilişkiler ve dizisel ilişkiler. Bu düzenleme temelinde eş anlamlılar, karşıt anlamlılar, alt anlamlılar dizisel eksende sınıflandırılırken eş dizimliler dizimsel eksende gösterilir. Bununla birlikte dizisel eksenden seçimlerle dizimsel eksene yerleştirmede karşılıklı olarak sınırlılıklar vardır.

Mutlak eş anlamlılık her bağlamda birbirinin yerine geçebilmeyi gerektirir ve doğal dillerde nadir görülür. Bu sözcükler çağrışımsal anlamları dışında anlamsal olarak birbiriyle tam olarak örtüşürler. Yakın eş anlamlılık (plesionymy/near-synonymy) anlamları nispeten yakın fakat anlamlarının hiçbiri aynı olmayan, birbirine yalnızca benzer anlamlar taşıyan bağlama bağımlı, farklı

doğruluk koşulları olan, bilişsel, duygusal-çağrışımsal anlamları farklı olan, her bağlamda yer değiştiremeyen dil unsurlarıdır. Bilişsel eş anlamlılar ise, aynı kavrama gönderdiği bilinmesine karşın lehçe, üslup, tarz, duygu, değerlendirme ve çağrışımlar açısından değişikliklerin söz konusu olduğu sözcüklerdir.

Bilişsel eş anlamlılık *(cognitive synonymy)* betimsel *(descriptive)*, kavramsal *(conceptual)*, göndergesel *(referential)*, düz anlamsal *(denotative)*, önermesel *(propositional)*, mantıksal *(logical)* eş anlamlılık olarak da adlandırılır. Bütüncül olmayan (Lyons, 1981) ve kısmi eş anlamlılık (Lyons, 1996) olarak söz konusu edildiği de görülmüştür.

Bilişsel eş anlamlı dil unsurları, belli bağlam veya çevrelere bağlı olarak bir ifadede özelliklerinde bir etkilenme olmadan yer değiştirebilirler. Bunların duygusal-çağrışımsal anlamları farklı olabilir. Bağlama bağımlıdırlar. En az bir veya daha fazla önermesel ya da bilişsel anlamları bakımından farklı olmalıdırlar. Önermesel olmayan bu farklılıklar duygusal-çağrışımsal anlam farkı, stilistik farklılıklar, söylem alanındaki farklılıklardır: *öl-, vefat et-; davet et-, çağır-; reddet-, geri çevir-; hitap et-, seslen-* gibi. Bilişsel eş anlamlılar ifade tarzında fark olan eş anlamlılardır.

4. KB'deki bazı bilişsel eş anlamlı sözcükler ve eş dizimlileri

Bu bildiride KB'den seçilen *köni, tüz, bütün, çın* "doğru"; *nāsir, muin, yarıçı, basutçı* "yardımcı" ve *kesüksüz, tutaşı, tutşı, tutçı, tuçı, ulam* "devamlı, daima" sözcükleri bilişsel eş anlamlılık ve eş dizimlik açısından ele alınmıştır.

***köni, tüz, bütün, çın*:** "doğru" anlamını taşıyan bu üç sözcük içinde *köni* sözcüğünün kullanım sıklığı daha yüksektir.

köni

VIII. yüzyıl Uygur metinlerinden beri tanıklanabilen sözcük (Clauson, 1972, s. 726) Yakutçada *könö* (Vasiliev, 1995, s. 70), Hakasçada *köni*, Tuvacada *hönü* "düz, doğru" (Arıkoğlu & Kuular, 2003, s. 53) biçiminde yaşamaktadır. *kö-* * "yükselmek"[1] köküne kadar götürülebilir. Bu köke dönüşlü çatı eki *-n-* getirilerek *kön-* fiili türetilmiştir. *kön-* fiili KB'de 'doğru yola girmek' anlamında kullanılmıştır: *negü ter eşitgil oḍunmış kişi, ölümüg ukup yolka könmiş kişi* (KB, 1698) "Uyanmış ve ölümü anlayarak, doğru yola girmiş olan insan ne der, dinle." *kön-* fiili KB'de *tilin kön* "dili doğru kullan" (3993), *özüŋ yolka köŋey* 'kendin doğru yola gireceksin' (4810) biçiminde *til* ve *yol* sözcükleriyle eş dizimlenmiştir.

Kön- fiili DLT'de şu anlamlarla yer almıştır: "düzelmek, doğrulmak; yola

[1] *üdürdi aḍırdı kötürdi méni // azuklar yolından kiterdi méni* (385) "Seçti, ayırdı, yükseltti beni; azmışlar yolundan giderdi (uzaklaştırdı, çıkardı) beni."

gelmek; inkârdan sonra ikrar etmek, yola çıkmak" (II, 29, 30, 199). *kön-* fiiline *-i* fiilden isim yapım ekiyle türetilmiş *köni* sözcüğü de gerek KB'de gerekse DLT'de yer almıştır. DLT'de verilen anlamlar "düz, doğru, emniyetli" (III, s. 151, 237) olarak belirtilmiştir.

KB'de *köni* sözcüğü genellikle olumlu sözcüklerle eş dizimlenmiştir. İsimlerden *er* ve *kişi* ile (*köni er özi, köni çın bütün er, köni çın kişiler*), sıfatlardan *kılklıg* ile (*köni kılklığ er*) serbest eş dizimli olarak kullanılmıştır. Sıfatlar, başka sözcüklere bağımlı olan sözlüksel parçacıklardır. *köni*+sıfat+isim şeklinde bir sıralamaya bağlı sınırlılık durumunda *köni* sözcüğünün *kılklığ* sıfatıyla eş dizimlendiği görülür. Bu durumda parçacığın anlamına bağlı olarak isim unsurunun canlı olma sınırlılığından söz edilebilir. *köni* sözcüğü *+lik* ekini almış olarak da *yol* (metaforik anlamlı) ve *at* "ad" ile eş dizimlenmiştir. Yine dinî ve kültürel etkiyle *kün* sözcüğüyle eş dizimlenerek kıyametten sonra insanların hesap verecekleri güne işaret eden deyimsel bir eş dizimli yapı içinde görülmektedir (*könilik yolı, könilik atı, könilik küni*). İsnat gruplarında da yine *köŋil, kılık* ve *kılınç* gibi insana ait davranış ve huyla ilgili sözcüklerle eş dizimlenmiştir (*köŋli köni, kılıkı köni, kılınçı köni*). *Köni* ve *könilik* tek başına isim olarak da kullanılmıştır. Bu durumda *öze, içinde, kerek* işlevsel sözcükleri yanında içerik sözcüklerinden *uvut, bodun* isimleri ve *bul-, tile-, yak-* fiilleriyle eş dizimlenmiştir. Genellikle durum ve hareket fiilleriyle ve olumlu anlamlı sözcüklerle eş dizimlendiği görülür. Yine *tüz tur-, köni yorı-, işin köni sür-, köni bol-, agız köni tut-* eş dizimlilikleri tespit edilmiştir. *köni* sözcüğünün eş anlamlı *tüz* sözcüğüyle yan yana ton arttırıcı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Eş anlamlı *çın* sözcüğüyle kullanıldığında ise ön sırada dizimlenmiştir.

ilig aydı körgil köni er özi // tili köŋli birle biriker sözi (985) "Hükümdar: 'Bak, doğru adam kendisi, dili, gönlü, sözü ile bir olandır (içi dışı bir olan, düşündüğü ile söylediği bir olan adamdır)' dedi."

yorığlı bu yalŋuk idi ök üküş // köni çın bütün er maŋa keḏ küsüş (991) "Gezip dolaşan insan pek çoktur fakat benim için aziz olan doğru, dürüst ve güvenilebilecek insandır."

kız ermez kişi kör kişilik kız ol // köni çın kişilerni ögdi ukuş (992) "Bak, insan nadir değildir, insanlık nadirdir; akıl doğru dürüst insanları övdü."

negü ter eşit bu köni kılklığ er // bu iki ajunuğ köni kılklığ yer (1451) "Hareketi doğru olan insan ne der, dinle; doğru insan her iki dünyayı kazanır."

negü ter eşit emdi köŋli köni // osallık usındın oḏunmış küni (1685) "Şimdi dürüst gönüllü ve gaflet uykusundan uyanmış insan ne der, dinle."

kılınç eḏgü bolsa kamug halk sever // kılıkı köni bolsa törke ağar (1832)

"İyi hareket eden kimseyi herkes sever, dürüst tabiatli olan insan başköşeye çıkar."

takı bir siliglik kılınçı köni // ikigü ajunda kutadur küni (1834) "Bir de yumuşak huylu olan ve doğru hareket eden insanın her iki dünyada günü kutlu olur."

oŋay bolsa yalŋuk kılınçı köni // ikigün ajunda yaruyur küni (1455) "İnsan yumuşak huylu, tavrı ve hareketi doğru ise her iki dünyada güneşi parlar."

ikinçi uvut ol üçünçi köni // bu üç neŋ bile er bulur kut küni (1831) "İkincisi hayâ, üçüncüsü doğruluktur; insan bu üç şey ile adam saadet güneşini bulur."

sınadı kör ilig bu ögdülmişig // könilik öze buldı barça işig (1891) "Hükümdar bu Ögdülmiş'i denedi ve bütün işlerini dürüstlükle yaptığını gördü."

ata pendi tuttı yorıdı köni // kutı künde arttı yarudı küni (1730) "Baba öğüdünü tuttu ve doğruluktan ayrılmadı, saadeti günden güne arttı, güneşi parladı."

bir eḍgü bolur kör anadın tuğup // yorır ol köni çın kör eḍgü bolup (998) "Biri anadan doğma iyi olur; bak o iyi bir insan olup doğru ve dürüst bir hayat sürer."

kelir kut kişike agırlar anı // siŋer ol agırlık yorısa köni (1889) "Saadet insana gelir ve onu yükseltir; insan doğru hareket ederse bu saygınlığı sürer."

işin sürdi ögdülmiş artuk köni // küniŋe yakın tuttı ilig anı (1896) "Öğdülmiş işlerini oldukça doğru sürdürdü; hükümdar onu günden güne kendisine yaklaştırdı."

köni bol bütünlük bile tut kılınç // könilik içinde turur bu sevinç (1450) "Doğru ol, dürüstlükle hareket et; doğruluk içindedir bu sevinç."

negü kelse tapla kör eḍgü isiz // boyun bir kazaka köni tut ağız (1593) "İyi veya kötü, ne gelirse ona razı ol; kazaya boyun eğ, ağzını bozma."

ulug tındı ötrü ogulka baka // ayur sen munı uk könike yaka (1661) "Uzun bir müddet sustu, sonra oğluna bakarak, dedi: 'Sen bunu anla, doğruluktan ayrılma."

kamug üç aḍaklığ köni tüz turur // kalı bolsa tört kör bir egri bolur (919) "Üç ayaklı olan her şey doğru ve düz durur; eğer dört ayaklı olursa biri eğri olur."

könilik ve eş dizimlileri

beḍüklük tilese boḍunka ulug // ödürke açuk tut könilik yolug (1454) "Büyük ve halka baş olmak istersen doğru yoldan şaşma."

kayunı ayurlar könilik yolı // negü teg bolur bu könilik ulı (983) "Hangi yola doğruluk yolu derler; bu doğruluğun mahiyeti nedir?"

könilik kerek erke kopsa kutun // könilik atı ol kişilik bütün (988) "Kutla yükselmek için insana doğruluk gerekir; insanlık doğruluğun adıdır, inan."

kız ermez bu yalŋuk kişilik kız ol // az ermez bu yalŋuk könilik az ol (989) "İnsan nadir değil, insanlık nadirdir; insan az değil, doğruluk azdır."

könilik uvut hem bu eḍgü kılınç // üçegün birikse bu buldı sevinç (1835) "Doğruluk, hayâ ve bu iyi hareket, bu üçü kimde bileşirse o insan sevinç buldu."

erejlig tilese kişi öz künin // könilik içinde tilegü emin (1452) "İnsan gününün huzurlu geçmesini isterse, dileği doğrulukla gerçekleşir."

özüŋ bay bolayın tese belgülüg // könilikte buldı bu baylar ülüg (1453) "Sen muhakkak zengin olmak istersen bu zenginler kısmeti doğrulukta buldu."

seni armasun dünya devlet bile // kamug iş içinde könilik tile (1535) "Bu dünya devletle seni aldatmasın, bütün işlerde doğruluk dile."

törü tüz yorıtgıl boḍunka köni // künüŋ eḍgü bolgay könilik küni (1536) "Halka kanunu doğru ve dürüst tatbik et ki kıyamet gününde bahtiyar olasın."

çın

Çın sözcüğü Clauson'a göre (1972, s. 424) "true, genuine, truth' anlamlarında olup Çince *chên* kelimesine benzer. 8. yüzyıl Mani metinlerinden başlayarak XIV. yüzyılda Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış metinlere kadar izlenebilmiştir. Altayca-Türkçe Sözlük'te *çın* biçiminde 'doğru, gerçek; doğruluk, dürüstlük; haklı, doğru, gerçekten' gibi anlamlarla kaydedilmiş ve sözcüğün Sanskrit kökenli olduğu ve Çince *çzen-zu* kelimesinden değiştiği belirtilmiştir (Gürsoy-Naskali & Duranlı, 1999, s. 73). Kelime Özbek Türkçesinde *çın* şeklinde ve 'hakikat, gerçek' anlamlarıyla (Yaman & Mahmud, 1998, s. 110), Yeni Uygur Türkçesinde *çin* biçiminde ve yine 'gerçek, doğru, hakiki' (Necip, 1995, s. 81) anlamlarıyla, Kırgız Türkçesinde *çın* biçiminde 'hakikat, doğruluk; hakiki, sahici' (Yudahin, 1998, I, s. 269), Saha Türkçesinde *çiehiney* biçiminde "doğru" (Vasiliev, 1995, s. 70) anlamlarıyla kullanılmaktadır. *Kişi* ve *söz* sözcükleriyle eş dizimlenmiştir.

et öz ülgi barça boğuzdın kirür // bu cân ülgi çın söz kulaktın kirür (1128) "Vücudun nasibi hep boğazdan girer; bu ruhun nasibi olan doğru söz (ise) kulaktan girer."

negü ter eşitgil yetilmiş yaşı // tiriglikte kızrak bütün çın kişi (1899) "Yaşını başını almış, hayatta nadir bulunan, doğru ve dürüst insan ne der, dinle."

kimiŋdin eşitgü kerek söz çını // sözüg kimke aygu maŋa ay munı (1155) "Sözün doğrusunu kimden dinlemeli; sözü kime söylemeli, bana bunu söyle."

munu söz bitip koḍtum emdi çını // unıtma bu sözni unıtma meni (1632) "İşte, şimdi sözün doğrusunu yazıp bıraktım; bu sözü ve beni unutma."

çın aymış ukuşlug körü bar bu söz // anıŋ manisi bil yiti kıl bu köz (1412) "Akıllı bir insan, dikkat edersen şu sözü çok doğru söylemiş; onun anlamını bil ve gözünü aç."

bütün

bütün: DLT'de 'doğru, dürüst, sahih, bütün' (I, s. 224, 398) anlamlarıyla yer almıştır. Eş anlamlıları olan *çın* ve *tüz* dışında *söz, til, kılınç* ve *köŋil* sözcükleriyle aynı bağlamsal çevrede yer almıştır.

kişi iki ajunnı tutsa kutun // kutadmış bolur bu sözüm çın bütün (352) "İnsan her iki dünyayı kutla elinde tutarsa mutlu olur; bu sözüm doğru ve dürüsttür."

kılınçı köni erdi kılkı oŋay // tili çın bütün hem közi köŋli bay (407) "Tabiatı dürüst, tavrı uysal idi; sözü doğru, gözü gönlü zengindi."

baġırsak bütün çın kılınçı köni // tili köŋli tüz bolsa bilse munı (424) "O bana candan bağlı, emniyetli, doğru ve dürüst yaratılışlı, içi dışı bir ve işten anlar bir kimse olmalıdır."

tüz

Clauson sözcüğü "level, flat, even, with some extended meanings like 'equal" şeklinde açıklamıştır (1972, s. 571). Orhun yazıtlarından beri tanıklanabilen sözcük Türkiye Türkçesinde *düz* biçiminde ve "yatay durumda olmayan, eğik ve dik olmayan" birincil anlamlarıyla yaygın olarak kullanılmaktadır. KB'de ise az sayıda örnekte metaforik olarak 'doğru' anlamında kullanılmıştır (42, 1427, 2099). *Tüz* sözcüğü "doğru, gerçek, düz, düzgün" anlamlarıyla Azerbaycan (*düz*), Başkurt (*töz*), Tatar (*töz*), Kazak (*tüzüv*), Kırgız (*tüz*), Karaçay-Malkar (*tüz*) lehçelerinde de yaşamaktadır. Özne, genellikle kişi olup *köŋil, til* ve *kılk* sözcükleriyle eş anlamlısı olan *köni* sözcükleriyle aynı

bağlamsal çevrede yer almıştır.

munukı bu sözke tanuk keldi söz // okıgıl munı sen ayâ köŋlin tüz (1888) "İşte, buna şu söz tanıktır; ey kalbi temiz, sen bunu oku."

begi eḍgü bolsa boḍun barça tüz // bolur kılkı eḍgü yorıkları uz (1012) "Bey iyi olursa halk da daima doğru dürüst olur; tavrı iyi, davranışı olgun olur."

idi yakşı aymış tili köŋli tüz // körü barsa yetrü köni ök bu söz (515) "İçi dışı bir olan insan çok doğru söylemiş; iyice dikkat edilirse bu söz çok doğrudur."

***nāsir, muin, yarıçı, basutçı* "yardımcı"**

Bu sözcüklerden Arapça kökenli *nāsir, mu'în* ve Türk dili kökenli *yarıçı* sözcüğü DLT'de tespit edilememiştir.

nāsir

KB'de eş anlamlısı *mu'în* sözcüğüyle birlikte *devlet* ismiyle aynı bağlamsal çevrede yer almıştır.

ay dîn 'izzi devletka nāsir mu'în // ay milletka tāc ay şerî'atka dîn (89)

yarıçı

yarıçı: VIII. yüzyıl Uygur metinlerinden itibaren tanıklanabilen (Clauson, 1972, s. 954) *yar-* "ayırmak, ikiye bölmek" fiilinden *-ı* fiilden isim yapım ekiyle oluşmuş isme, isimden isim yapım eki *+çI* getirilerek türetilmiştir. Günümüzde Anadolu'da *yarıcı* şeklinde "ortakçı, tarlayı ekip ürünün yarısını alan ortak" biçiminde anlam daralmasına uğramış olarak yaşamaktadır. KB'de bir örnekte bilişsel eş anlamlısı *basutçı* sözcüğüyle aynı bağlamsal çevrede tespit edilmiştir.

basutçı kerek erke yarıçılar // ukuşluğ biliglig bügü elçiler (427) "İnsana yardım eden ve destek olan akıllı, bilgili ve hakim elçiler gereklidir."

basutçı

basut: "yardım; arka; acıyan; yardımcı" (DLT I 354, 459) sözcüğüne *+çI* isimden isim yapım ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. KB'de *inâyet*[2] sözcüğüyle eş anlamlı olarak "destek, yardım" anlamlarıyla geçen *basut* sözcüğü *bas-* fiilinden türemiş olmalıdır (Clauson, 1972, s. 372). 8. yüzyıl Uygur metinlerinden başlayarak tanıklanabilen sözcük KB'deki yüksek kullanım sıklığına karşın Karahanlı döneminden sonra kullanımını sürdürememiştir. KB'de *kerek* ve *tile-*

[2] *bayat kimke kılsa inâyet basut, ikigü ajunda bu er buldı kut* 1427) "Tanrı kime inayet ve yardım etse bu adam her iki dünyada kut buldu."

sözcükleriyle serbest eş dizimli olarak tespit edilmiştir. Bir örnekte eş anlamlısı *yarıçı* sözcüğüyle bir arada görülür:

basutçı kerek erke yarıçılar // ukuşluğ biliglig bügü elçiler (427) "İnsana yardım eden ve destek olan akıllı, bilgili ve hakim elçiler gereklidir."

basutçı kerek barça işni bilir // bilip işlese er tilekke tegir (428) "Bütün işleri bilir bir yardımcı gerekir; insan bilerek çalışırsa dileğine erişir."

basutçı kerek barça işte bilin // bu beglik işiŋe takı köp kılın (430) "Bil ki her işte bir yardımcı gerektir; beylik işinde ise kendine daha çok yardımcı edinmeye bak."

basutçı telim bolsa beg emgemez // işi barça itlür törü artamaz (429) "Yardımcı çok olursa bey zorluk çekmez; onun her işi yoluna girer ve düzen bozulmaz."

basutçı tilep bulmadı kör ilig // tegürdi özi barça işke elig (431) "Bak, Hükümdar yardımcı arayıp bulamadı; her işi kendisi ele almak zorunda kaldı."

üküş bolsa ilke basutçı tile // ėl itlür beḍük beg yatıp yėr küle (3143) "Ne kadar çok olursa olsun memleket işine yardımcılar ara; memleket (böyle) düzene sokulur, büyük bey yatıp güle güle yer (huzur içinde bütün dileklerine kavuşur)."

sėni teg basutçı maŋa bėrdi rab // umar-men tilese tilek bėrge tėp (5612) "Rab bana senin gibi bir yardımcı verdi; onun diğer dileklerimi de vereceğini umarım."

bu erdi basutçı köni dînka kök // şerî'at yüzindin kiterdi eşük (54) "Yardımcısı ve doğru dinin temeli buydu; şeriatın yüzünden perdeyi o kaldırdı."

kesüksüz, tutaşı, tutşı, tutçı, tuçı, ulam 'daima, devamlı'

kesüksüz: *kes-* fiiline *-ük* fiilden isim yapım eki ve daha sonra *+süz* yokluk ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. Genellikle *tegür-* 'ulaştırmak' fiili ve eş anlamlıları olan *ulam* 'her zaman, boyuna' (tespit edilen bütün örneklerde) ve *tutaşı* (yalnız bir örnekte) sözcüğüyle aynı bağlamsal çevrede yer alır.

tüzü tört ėşiŋe tümen miŋ selām // tegürgil kesüksüz tutaşı ulam (31) "Onun (Hz. Muhammed'in) dört arkadaşının her birine aralıksız, devamlı sayısız selam eriştir."

meniŋdin bularka üküş miŋ selām // tegürgil iḍim sen kesüksüz ulam (61) "Ey Rabb'im, sen bunlara benden sonsuz selamları devamlı olarak ulaştır."

sewüg sawçıka miŋ meniŋdin selām // tegürsün bayatım kesüksüz ulam (1348) "Tanrı benden sevgili peygambere devamlı olarak binlerce selam eriştirsin."

tüzü işleriŋe yėme ök selām // tegürsün bayatım kesüksüz ulam (3906) "Tanrı onun bütün ashabına da devamlı olarak selamlarımı ulaştırsın."

tutaşı: DLT'de "yakın, komşu; her zaman, daima, muttasıl" (I, s. 423) anlamlarında, *tutçı* "daima, her vakit, durmadan; komşu, yakın" (I, s. 159, 376, 423, 515, 518, 520, 521, 523, 524; III, s. 53, 54, 55, 378) ile aynı anlamda kaydedilmiştir. DLT'de kaydedilen bir diğer sözcük olan *tutşı* "yakın, komşu" (I, s. 423) sözcüğün bu anlamdan anlam genişlemesine uğrayarak "daima" anlamını da kazandığını söylememize izin verir. *Tut-* "yakalamak" fiiline *-aş-* fiilden fiil yapım eki getirilerek türetilmiştir. Fiil bu hâliyle Kırgız Türkçesinde *tutaş-* "aralıksız, yekpare bir hâle gelmek" (Yudahin, 1998, II, s. 764) biçiminde yaşamaktadır. Yeni Uygur Türkçesindeki *tutaş* ismi de "yekpare, bütün, hep, kesintisiz" (Necip, 1995, s. 428) anlamındadır. *Tutaşı, tutaş-* fiiline *-ı* fiilden isim yapım eki getirilerek türetilmiştir.

erej kolsa emgek tutaşı barır // sewinç kolsa kaḏġu tutaşı yorır (434) "Huzur istersen o, zahmet ile birlikte gelir; sevinç istersen o, kaygı ile birlikte bulunur."

ne yaŋlıġ bu devlet turumaz kaçar // tėrilmiş neŋiŋni tükel ol saçar // anı kıl tutaşı tirilgü orun // bu ajun neŋin koḏ aŋar yüz urun (5189) 'Saadet böyledir, duramaz kaçar; topladığın malları o hep saçar; ancak orasını ebedî hayat yeri telakki et; bu dünya malını bırak, yüzünü oraya doğru çevir.'

tüzü tört ėşiŋe meniŋdin selām // tegür ay bayatım tutaşı ulam (6520) "Onun dört arkadaşına benden durmadan ve daima binlerce selam ulaştır."

tutşı: KB'de bir örnekte *kişi, öwke, buş-, iş* ve *ökünç* sözcükleriyle aynı bağlamsal çevrede tespit edilmiştir.

ökünçlüg bolur tutşı öwke işi // yazukluġ bolur işte buşsa kişi (324) "Öfke ile kalkan pişmanlıkla oturur; insan hiddetlenince işinde yanılır."

tutçı: KB'de kullanım sıklığı yüksek bir sözcüktür. Genellikle, insan ve insana ait özellikleri gösteren sözcüklerle aynı bağlamsal çevrede yer almıştır. Bir örnekte yakın eş anlamlıları *meŋü* "ebedî, daimî, sonsuz, ebedîlik, sonsuzluk" (DLT, I, s. 44; III, s. 65, 378) ve *uzun* ile birlikte yer almıştır.

atada anada bağırsak bolup // tiler erdi tutçı bayattın kolup (41) "Anadan ve babadan daha merhametliydi; Tanrı'dan daima bunu niyaz eder, bunu dilerdi."

buşaklık bile erke öwke yawuz // bu iki bile tutçı emger et öz (332) "Hiddet ve öfke insan için fenadır; bu ikisinin yüzünden vücut daima eziyet çeker."

yorı eḍgülük kıl ay eḍgü kişi // itiglig bolur tutçı eḍgü işi (345) "Ey iyi insan, yürü, iyilik yap; iyinin işi daima düzgün gider."

ay muŋsuz iḍim meŋü tutçı tirig // ölümke törüttüŋ bu sansız tirig (378) "Ey sıkıntısız, daima canlı Tanrı'm, bu sayısız canlıları ölmek üzere yarattın."

toġa eḍgüdin tutçı eḍgü kelir // ajun boḍnı andın asıġlar alır (878) "Doğuştan iyi olandan daima iyilik gelir; dünya halkı ondan yararlar sağlar."

ilig aydı eḍgü talu neŋ-turur // talu neŋi tutçı talular kolur (899) "Hükümdar: 'İyi, seçkin bir şeydir' dedi; seçkin şeyi daima seçkinler ister."

biligsiz tili tutçı berklig kerek // biliglig kişi tilke erklig kerek (971) "Bilgisizin dili daima kilitli olmalı ve bilgili insan da diline hâkim olmalıdır."

oġulluk ata bolsa bilge tetig // kısa tutġu tutçı emi bu itig (1221) "Çocuk babası bilge ve zeki ise oğluna daima sıkı bir terbiye vermelidir; bunun usulü çaresi budur."

tiriglik üçün öknür erse özüŋ // ökün tutçı yıġla kurıtma közüŋ (1239) "Eğer sen geçirdiğin hayat için pişman oluyorsan ol; durmadan ağla, gözyaşın kurumasın."

kişig tepsemegil yėme içme soŋ // bu iki kılınçlıġ bulur tutçı muŋ (1302) "Başkasını kıskanma, çok fazla yiyip içme; bu iki işi yapan daima sıkıntıda olur."

bor içme fesāddın yırak tur tez e // bu kaç neŋ yorır tutçı beglik buza (1434) "Şarap içme, fesattan uzak dur, ondan kaç; bunlar daima beyliği bozar."

sakınuk kerek beg ne kılkı arıġ // arıġlık tiler tutçı urġı arıġ (1985) "Bey takva sahibi ve temiz olmalıdır; aslı temiz olan daima temizlik ister."

sak er tutçı itnip osalıġ busar // osal bolmaġınça yaġıġ kim basar (2028) "İhtiyatlı insan daima hazırlıklı bulunur ve ihmalkâra pusu kurar; ihmalkâr olmayınca düşmanı kim basar?"

fesād kayda bolsa kaçar kut teze // fesād çın yorır tutçı beglik buza (2104) "Nerede fesat olursa oradan saadet kaçar; fesat doğrusu daima beyliği bozar."

sewinçlig tut ay beg kılıç urġuçıġ // sewinçin tiril tutçı körme açıġ (2145)

"Ey bey, kılıç kullananı daima memnun et; (böylece) daima sevinçle yaşa, zahmet yüzü görme."

beḍük iş boḍun başlamakı aġır // baş aġrıġ bile tutçı emgek tegir (2147) "Halka baş olmak büyük ve ağır bir iştir; baş ağrısıyla daima zahmet ulaşır."

vezîr begke tutçı kėŋeşçi bolur // kėŋeşçi kişiler teŋeşçi bolur (2256) "Vezir, beye daima danışman olur; danışmanlar her işte kıyasla hareket ederler."

yėdi bu ajunuġ yėgey ol ajun // tirilgey kutun tutçı meŋü uzun (2264) "O, bu dünya saadetini elde ettiği gibi öbür dünya saadetine de kavuşur; daima uzun zaman devlet ve ikbal içinde yaşar."

isizlerke hışmet siyāset kerek // yana eḍgüke tutçı hürmet kerek (2303) "Kötülere haşmet ve siyaset; iyilere ise daima hürmet gerekir."

yüz utru bolur tutçı hācib özi // körür közke körklüg kerek ol yüzi (2464) "Hacip daima herkesin gözü önünde bulunduğu için onun yüzü göze güzel görünmelidir."

bağırsak tapuġçı ėşik yastanur // tiledükte tutçı kapuġda-turur (2727) "Sadık hizmetkâr eşiği yastık yapar; her istenildiği zaman kapıda hazır bulunur."

biligsiz kişi ol bolur belgülüg // et özke bėrür bolsa tutçı ülüg (3643) "Vücuda daima taviz veren insan gerçekten bilgisiz insandır."

bayat 'adliŋe tutçı korku yorı // umın fazlıŋa tutçı tegnü yorı (3668) "Tanrı'nın adaletinden daima korkarak yaşa fakat fazlına daima umut bağla."

kişi tutçı ögmek tilese özüŋ // kılınç eḍgü tutġıl yaruk tut yüzüŋ (4283) "İnsanların seni daima övmesini istersen onlara karşı iyi davran, güler yüz göster."

kalı kolsa sen tutçı meŋziŋ kızıl // köni bol kutulduŋ sen inçin tiril (4295) "Eğer yüzünün daima gülmesini istersen doğru ol, endişesiz ve huzur içinde yaşa."

yüzüŋ tutçı suwluġ tutayın tėse // tilin sözleme sözni yalġan usa (4297) "Daima şeref ve saygınlığını korumak istersen ağzından yalan söz çıkarmamaya çalış."

üküş yėglilerniŋ aşı yėg bolur // aşı yėg kişi tutçı iglig bolur (4614) "Çok yiyenlerin yemeği hazmolunmaz; yemeği iyi hazmedemeyenler daima hasta olur."

boġuzuġ küdez tutçı igsiz yorı // kılur ig kişiniŋ yüzini ışın (4675) "Boğazı daima gözet; hastalıksız yaşa; hastalık insanın yüzünü uykulu yapar."

tile tutçı tınma tilep yetgü yok // tilep bulmadım tėp yanın yatġu yok (4783) "Daima dinlenmeden ara; aramakla ona erişebilen yok fakat arayıp da bulamadım diye yan yatmak da doğru değildir."

kişi köŋli tutçı tiler ārzūnı // awıtur tilek bulġuka özini (5025) "İnsan gönlü daima bir şeyler ister; dileğini elde edinceye kadar kendini durmadan oyalar."

kalı kolsa sen tutçı üsteŋ elig // er atnı sewindür öge bėr erig (5481) "Eğer sen her vakit üstün gelmek istersen adamlarını överek memnun et."

tuçı: Kullanım sıklığı oldukça yüksektir. *ewren*, *beg, beglik, eḍgü, eḍgülük, yaġı* sözcükleriyle aynı bağlamsal çevrede yer almıştır.

bolu bėrsü ewren tuçı ewrilü // koḍı bolsu düşmān başı kavrılu (119) "Felek hep dönmekte devam etsin; düşmanın başı hep aşağı eğik olsun."

yarattı kör ewren tuçı ewrilür // anıŋ birle tezginç yėme tezginür (126) "Bak, feleği yarattı, durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devreder."

törütti bu ewren tuçı ewrülür // bayat hükmi takdîr bile tezginür (3194) "Bu feleği yarattı durmadan döner; Tanrı'nın hükmü ve takdiri ile hareket eder."

tuçı beg bolayın tėse belgülüg // bu tört neŋ kerek ötrü tegse ülüg (5902) "Daima meşhur bir bey olayım dersen Allah nasip ederse bu dört şey gerekir."

özüŋ meŋü beglik tilese tuçı // törü kıl boḍundın kötürgil küçi (1435) "Eğer devamlı ve ebedî beylik istiyorsan adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır."

erejlensü ilig tuçı inçrünü // tilek ārzū kelsü özi tınçrunu (3138) "Hükümdar her zaman rahat ve huzur içinde bulunsun; kendisi sükûn içinde dilek ve arzularına kavuşsun."

tüşüg eḍgü yorsa bu tüş yorġuçı // ol eḍgü kelir kör bu sewnür tuçı (4368) "Bu rüya yoran kimse düşü iyiye yorarsa bak o daima iyi gelir, insan sevinir."

ilig aydı eḍgü tuçı ögdilür // müni bu isizler ara sawlanur (909) "Hükümdar dedi: 'İyi daima övülür; kötüler daima onda kusurlar bulurlar'."

tüzü halkka köŋlün bağırsak bulun // tuçı eḍgülük kıl sen eḍgü bulun (2160) "Bütün halka içten gelen bir merhamet göster; sen daima iyilik yap, iyilik bul."

tilep bulġu ermez tiriglik tuçı // yana yaŋu ermez yėgitlik küçi (5149) "Arzu etmekle devamlı bir hayat temin edilemez; gençlik kuvveti de bir daha geri gelmez."

seniŋde bar erken yėgitlik küçi // yawa kılma tā'at tapuġ kıl tuçı (362) "Sende henüz gençlik kudreti varken bunu boşuna geçirme, daima taat ve ibadet et."

tiriglik kerek bir tuçı igsizin // tapınsa kıyıksız yarutsa yüzin (482) "Doğrulukla hizmet edip yüzünü ağartmak için gereken şeylerden biri hastalıksız geçen hayattır."

idi sarp bolur bu yaŋı kelgüçi // bilişi yok erse muŋadsa tuçı (492) "Tanıdığı olmayan kimse yabancı bir yerde daima can sıkıntısı içinde kalır; çok güç bir duruma düşer."

biri teŋrilik ol yaġı boldaçı // bu kāfir yaġılar yaġı ol tuçı (4225) "Düşmanlardan biri din düşmanıdır; bu kâfir düşman her zaman düşmandır."

yaġıçı yaraġçı kişi ol tuçı // yaġı sançġuçı hem yetürgen öçi (2316) "Savaşçı daima silah taşıyan kimsedir; o düşmanı vurur ve zafer kazanır."

olarnı meniŋdin sewindür tuçı // uluġ künde kılġıl elig tutaçtı (62) "Onları daima benden razı et; ulu günde onları bana şefaatçi kıl."

yanut bėrdi ögdülmiş aydı ilig // yaġıka tuçı bolsu üsteŋ elig (2269) "Ögdülmiş yanıt verdi ve: 'Ey hükümdar, düşmana karşı her vakit üstün ol' dedi."

yėme kuşçı kişçi yėme ok yaçı // anuk tutsa künde kapuġda tuçı (2558) "Doğancı, avcı ve okçuları da her gün ve her an kapıda hazır bulundurmalıdır."

neçe me beg erse kul ol umduçı // kişide ėli umduçı ol tuçı (2724) "Tamahkâr ne kadar bey olursa olsun kuldur; tamahkâr her zaman aşağılık bir insan olarak kalır."

negü tėr eşitgil bu şi'r ayġuçı // ikigü yaraşsa asıġ yėr tuçı (3211) "Şair ne der dinle: 'İki insan birbirine uygun düşerse bu daima onların faydalarına olur'."

esen tut mėni sen tuçı igsizin // bayutġıl çıġay kılmaġıl neŋsizin (3757)

"Sen beni daima sıhhat içinde ve sağ tut; zenginleştir, hiçbir zaman fakir ve malsız bırakma."

negü beg bolur ol tilekin tilep // anı bulmasa ol tuçı ārzūlap (3867) "Dilek dileyip daima arzuladığı şeyi elde edemeyen bey nasıl bir bey olur?"

ayıttukta sözle okıdukta kir // selāmet tirilgil tuçı bol aġır (4101) "Sorduğu zaman cevap ver, çağırdığı zaman yanına gir; sağ ve selamet yaşa, daima saygın ol."

aġırlık tilesең özüŋke tuçı // aġırla kişig sen ayā koptaçı (4150) "Kendin daima saygınlık istersen ey yükselen insan, sen de başkalarına saygı göster."

yakınlık tilese tuçı üstikü // kötürgil tama'nı tirilgil bökü (4294) "Daima artan bir yakınlık görmek istersen tamahkârlığı ortadan kaldır, her yerde engel ol."

tişilerni ewde küdezgil tuçı // tişiniŋ taşı teg bolumaz içi (4513) "Kadınları daima evde gözet; kadının içi dışı gibi olmaz."

kalı ārzū yėr ol törü bėrgüçi // köni yalġanıġ aḍra tutmaz tuçı (5887) "Doğru ile yalanı ayırmayı beceremeyen hâkim işinde nasıl başarılı olabilir?"

ulam: "her zaman, boyuna, sürekli" anlamlı sözcük *ula-* fiiline *-m* fiilden isim yapım eki getirilerek türetilmiştir. Aynı anlamda Kırgızcada (Yudahin, 1998, II, s. 782) ve Altay Türkçesinde (Gürsoy-Naskali & Duranlı, 1999, s. 193) yaşamaktadır. Tuva Türkçesinde *ulam* sözcüğü "daha, daha da" (Arıkoğlu & Kuular, 2003, s. 111) anlamında kullanılmaktadır. Eş anlamlıları olan *kesüksüz* ve *tutaşı* sözcükleriyle aynı bağlamsal çevrede yer alabildiği gibi farklı bağlamsal çevrelerde de yer alabilmiştir:

yine ėşleriŋe selām hem ulam // muhammed yalawaç halāyık başı (8) "O seçkin peygambere salat ve selam; yine arkadaşlarına da daima selam."

ölümke asıġ kıldı erse ot em // otaçı turu kalġay erdi ulam (1199) "Ölüme karşı ilaç ve deva fayda etseydi tabipler ebediyen hayatta kalırlardı."

kiçig oġlanıġ kör ukuşka ulam // yaşı yetmegińçe yorımaz kılām (293) "Küçük çocuğa bak, ona akıl ulaşacaktır fakat yaşı gelmedikçe kalmeler yürümez."

müsülmān müsülmān bile ol kadaş // kadaşka katılma ulam eḍgüleş (5490) "Müslüman, Müslüman ile kardeştir; kardeşe karşı düşmanca davranma, onlarla daima iyi geçin."

munu sözledim söz bitigin ulam // tükettim sözümni kurıttım kalem (3273) "İşte, yazıyla ulaştırılacak sözlerimi söyledim; sözümü bitirdim ve kalemi sildim."

devāt koldı kaġad kötürdi kalem // iligke bitig başladı söz ulam (3714) "Hokka ve kâğıt istedi, eline kalem aldı ve hükümdara mektup yazmaya başladı."

yanut bėrdi oḍġurmış aydı selām // bilip kılmadım men eŋ aşnu ulam (5054) "Odgurmış yanıt verdi: 'Ben bilerek bunu yaptım ve önceden selam vermedim' dedi."

Bunlardan başka *esün-* (595) gibi yakın eş anlamlı sözcükler de sürekliliği ifade edip zaman zaman "daima" anlamında kullanılmıştır.

Sonuç olarak kültür ve din anlamsal yapı ve eş dizimlilik özelliklerini etkilemiştir. Eş anlamlı sözcükler de karşıt anlamlı sözcükler gibi aynı bağlamsal çevrede yer almakta böylece metinselliğin en önemli ölçütü olan bağdaşıklığa da hizmet etmektedir. Bağdaşıkığı sağlayan unsurlardan biri de içerik tekrarıdır. Bu tekrarlar kimi kez eş anlamlı veya yakın anlamlı sözcüklerin içerik tekrarı yapılan sözceler içinde yer almasına neden olmuştur. KB'de bir kavram için çok sayıda sözcük ve söz öbeğinin kullanılması dil gelişmişliğinin bir göstergesidir.

Kaynaklar

Ağakay, M. A. (1956). *Türkçede Yakın Anlamlı Sözcükler Sözlüğü: Bir Deneme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (1978). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*, 2. bs. Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 217.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1959). *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig - Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arıkoğlu, E. & Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1998-1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (I-IV)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1941). *Divanü Lugat-it Türk Tercemesi*, III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Cruse, A. D., *Lexical Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Cruse, A. D. (2000). *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

Dankoff, R. (1983). *Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with and introduction and notes*. University of Chicago Press.

Ehmetyanov, R. vd. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to Lexicon*, II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Firth, J. (1957). *Papers in Linguistic*. London: Oxford University Press.

Gürsoy-Naskali, E. & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Harris, R. (1973). *Synonymy and Linguistic Analysis*. Toronto: University of Toronto Press.

Hatipoğlu, V. (1970). "Eş anlamlı Sözcükler Var mıdır?", *Türk Dili Dergisi*, 229, s. 9-10.

Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mensching, G. M. (2012). *Din Sosyolojisi*, (Çev. Mehmet Aydın), 3. bs. Konya: Litera-Türk Yayınları.

Palmer, F. R. (1976). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pilten, Ş. (2013). *Türk Dilinde Izdırap Söz Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sinclair, J. (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.

Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TDAY Belleten*, XVL / 2, Nisan 1981, Sayı: 178, s.23-78, Ankara.

Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yaman, E. & Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yıldız, S. B. (2018). "Uygurca Maitrisimit'te Asıg Tusu İkilemesi Üzerine", *R&S - Research Studies Anatolia Journal*, 1(2), s. 281-288.

Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil

Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib. *Kutadğu Bilig (Metin)*, (Haz. Mustafa S. Kaçalin), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kutadgu Bilig'de Yükümlülük Kipliği İşaretleyicileri

Habibe YAZICI ERSOY*

Kiplik bugün hem dil bilimcilerin hem de felsefecilerin ilgilendiği bir konu olmuştur. Kiplik, kipten farklı olarak semantikle de iç içedir. Kip (mood) ile kipliği (modality) birbirinden ayıran, birinin gramer diğerinin ise anlam bilimi kategorisinde olmasıdır. Bunlar arasındaki bağıntı, zaman (time) ile gramer zamanı (tense) ya da cinsiyet (sex) ile cins (gender) arasındaki bağıntı gibidir (Palmer, 1986, s. 21; Frawley, 1992, s. 386). Tipolojik gelenekte kategoriler anlamsal olarak tanımlanma eğilimindedir. Bu nedenle bir biçim birimi çeşitli kiplik anlamlarıyla (bilgiye dayalılık, yükümlülük vb.) sınıflandırılır. Bu da kiplik anlamların çeşitli morfolojik, sentaktik ve leksikal kategorilerle ifade edildiği anlamına gelmektedir (De Hann, 2006, s. 32).

Kiplik, konuşurun cümlesindeki oluş ya da kılışın gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumunu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir (Yazıcı Ersoy, 2014, s. 41). Kiplik, dilde fiil çekimleri, kiplik kelimeleri, edatlar, vurgu, söylem gibi değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Konuşurun önermesindeki anlamsal ayrıntılar kiplik kategorisinin alanına girmektedir. Narrog, kiplik tanımları için dikkate alınan ögenin daha çok konuşucu tutumu olduğunu ifade etmiştir (2005). Bugüne kadar kiplik ile ilgili pek çok araştırmacının farklı tanım ve sınıflandırmaları bulunmaktadır.

Kiplik, zaman zaman fiilin bir kategorisi olan kiple iç içe ele alınmış ve bunların paralel kategoriler olduğu ifade edilmiştir (Nigmatov, 1970, s. 56; Lyons, 1977, s. 452; Bybee vd., 1994, s. 177-180). Diğer yandan bazı araştırmalarda kip ve kiplik tamamen birbirinden ayrılmış ve ayrı iki kategori olarak değerlendirilmiştir (Frawley, 1992, s. 390; Bybee, Fleischman, 1995, s. 1; Kroeger, 2005, s. 166). Kiplik bazen de araştırmalarda zaman kategorisi ile değerlendirilmiştir (Palmer, 1986, s. 2). Bazı çalışmalarda ise, görünüş ve zamandan ayrı bir kategori olarak ele alınmıştır (Clark, 1998, s. 217-267).

Genel dil biliminde kiplik üzerine yapılan araştırmalarda; kiplik tanım ve sınıflandırmalarında dikkati çeken bir husus, fiilin diğer kategorileri görünüş, kip ve zamandaki gibi genel bir kabul olmadığıdır. Dil biliminin alt alanları olan toplum dil bilimi, ruh dil bilimi, bilişsel dil bilimi, anlam bilimi ve pragmatik alanlarında farklı açılardan ele alınıp incelenen kiplik kavramı için üç yaklaşımdan bahsedilebilir.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, *yaziciersoyhabibe@gmail.com*

1. Mantıksal Yaklaşım: Olasılık ve zorunluluk kiplik türleri üzerinde durulur ve mantık sembolleri kullanılır. Lyons (1977, 1983), Angelika Kratzer (1977, 1981, 1991), Ferenc Kiefer (1987, 1997), Kai con Fintel (2003, 2006).

2. Tipolojik Yaklaşım: Kiplik, tipolojik bir parametre olarak ele alınır ve dünya dilleri kiplik yönünden karşılaştırılır: Palmer (1986, 2001), Bybee-Perkins-Pagliuca (1994), Beybee- Fleischman (1995), Haan (1997), Auwera (1998, 2005, 2009), Rentzsch (2005, 2011, 2013, 2015).

3. Semantik ve Pragmatik Yaklaşım: Kiplik anlamla ilişkilendirilir ve anlam temelli incelenir: Lakoff (1972), Coates (1983), Sweetser (1990), Papafragou (2000), Nuyts (2001) (bk. Kerimoğlu, 2011, s. 27-31).

Palmer, konu ile ilgili ilk eserinde Dünya dillerindeki kipleri üç gruba ayırmıştır.

1. Bildirme kipleri (decleratives)
2. Emir kipleri (imperatives)
3. Soru kipleri (interrogatives) (1986, s. 23).

Kiplik sistemini ise iki ana başlık altında incelemiştir.

1. Bilgiye dayalı kiplik (epistemic modality)
2. Yükümlülük kipliği (deontic modality) (1986, s. 18).

Palmer'in, 1986'da ilk baskısı yapılan eserinin ikinci baskısı 2001 yılında yapılmıştır. İkinci baskının ön sözünde de belirtildiği üzere, 1992'de New Mexico Üniversitesinde düzenlenen, daha sonra Bybee ve Fleishmann tarafından 1995'te yayımlanan *Mood and Modality* sempozyumu ve 1993'teki *Modality in Germanic Languages*'te sunulan bildirilerin de etkisiyle, kitabının birinci baskısındaki görüşlerini değiştirmiştir (2001, s. xv). Bu son sempozyumda edindiği fikirler, onun kiplik sınıflandırmasını kökten sarsmış ve yukarıda verilen sınıflandırma yerine aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır:

1. **Öneri kipliği *(Propositional Modality)***
   - **a.** Bilgiye dayalı kiplik *(Epistemic Modality)*
     - i. Şüphe kipliği *(Speculative Modality)*
     - ii. Çıkarım kipliği *(Deductive Modality)*
     - iii. Varsayım kipliği *(Assumptive Modality)*
   - **b.** Delile dayalı kiplik *(Evidential Modality)*

i. Aktarıma dayalı kiplik *(Reported Modality)*

ii. Duyuya dayalı kiplik *(Sensory Modality)*

2. Olay kipliği *(Event Modality)*

a. Yükümlülük kipliği *(Deontic Modality)*

i. İzin kipliği *(Permissive Modality)*

ii. Zorunluluk kipliği *(Obligative Modality)*

iii. Üstlenme kipliği *(Commissive Modality)*

b. Hareket kipliği *(Dynamic Modality)*

i. Yetenek kipliği *(Abilitive Modality)*

ii. İstem kipliği *(Volitive Modality)* (2001, s. 22).

Bybee, Perkins ve Pagliuca tarafından yayımlanan *The Evoluation of Grammar* adlı eserde, kip ve kiplik konusu için bir bölüm ayrılmış olup kipliğin dört tipinden bahsedilmiştir. Bahsedilen tipler şu şekildedir:

1. Kılıcıya yönelen kiplik (agent-oriented modality)
2. Konuşucuya yönelen kiplik (speaker-oriented modality)
3. Bilgiye dayalı kiplik (epistemic modality)
4. Bağımlı kip (subordinating moods) (1994)

Kiplik terimi için daha çok kipsellik terimini tercih eden Rentzsch, kiplik sınıflandırmasını kiplik ile görünüş arasındaki ilişkileri dikkate alarak yapmıştır. Ayrıca çalışmasını art zamanlı ve eş zamanlı şekilde ortaya koymuştur. Biçim birimlerinin işaretledikleri kiplik ve görünüş anlamlarına göre temellenen çalışmada sınıflandırma şu şekildedir:

Kiplik 1– Hem görünüş hem kiplik işaretleyen biçimbirimler, olay kipliği

Kiplik 2– Aslında görünüş anlamını ifade etmediği hâlde görünüş işaretleyicisi alanlar, görünüş kipliği

Kiplik 3 – İfadede önerme içeren kiplik türüdür, bilgi kipliği (2015)

Görüldüğü gibi kiplik ile ilgili hem tanım hem de sınıflandırma konusu oldukça karmaşık bir hâldedir. Öyle ki daha önce yapılmış sınıflandırmalara bir sınıflandırma daha ekleyen Rentzsch, kipliği tek başına sınıflandırılması zor olan yapıların çöp tenekesine benzetmiştir (2013, s. 30).

Bu sınıflandırmaların dışında kiplik için bilgi kipliği (epistemic modality) ve yükümlülük kipliği (deontic modality) (Lyons, 1977); bilgi kipliği ve kök kipliği (Coates, 1983); katılımcı-içi kiplik (participant-internal modality) ve katılımcı-dışı kiplik (participant-external modality) (Auwera, 1998); bilgi kipliği (epistemic modality), yükümlülük kipliği (deontic modality), devinim kipliği (dynamic modality) ve kanıt kipliği (alethic modality) (Sweetser, 1990; Papafraguo, 2000); isteme, gereklilik ve olasılık (Johanson, 2009) şeklinde sınıflandırmalar da yapılmıştır.

Bu bildiride, Türk dilinin en kıymetli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'de bulunan yükümlülük kipliği anlam alanı işaretleyicileri incelenmiştir. *Kutadgu Bilig*, döneminin farklı özelliklerini içeren geniş kapsamlı bir eser olarak Karahanlı Türkçesinin de en ince ayrıntılarını sunmaktadır. Eserin sembolik içeriği, bir siyasetname ve ahlak kitabı olmasından ötürü yükümlülük kiplik alanı bakımından oldukça fazla veri sunmaktadır. Yükümlülük kipliği, konuşurun karşısındaki kişiyi çeşitli yönlerden yükümlü tuttuğu kiplik ifadelerine dayanmaktadır. Bu ifade alanında söylem ön plana çıkmaktadır. "Bu işi yarına yetiştirmek zorundasın." cümlesinde konuşurun önerme karşısındaki bilgisi ön planda değildir. Konuşurun çeşitli etkenlerden dolayı dinleyiciyi sorumlu tuttuğu bir durum mevcuttur.

Yükümlülük kipliğinde otorite ve onun çevresinde oluşan bir dünya vardır. Bu otorite, konuşur odaklı (eyleyici odaklı) olduğu gibi, konuşur (eyleyici) dışı normlar (ahlak kuralları, yaslar vb.) da olabilmektedir. Fakat kimi araştırmacılar yükümlülük kipliğini, dış odaklı otoritenin söz konusu olduğu izin, emir, zorunluluk, yasaklama vb. ifade alanlarıyla sınırlandırmaktadır (Kerimoğlu, 2011, s. 117). Palmer'e göre yükümlülük kipliği ifadeleri geleceğe; bilgi kipliğini oluşturan ifadeler ise geleceğe veya konuşulan zamana aittir (1990, s. 47).

Konu ile ilgili olarak, 26 Haziran 1994'te Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen "Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı"nda "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konusu ele alınırken Karahan ve Özönder'in sunduğu bildirilerde Türkçede kip ve zaman kavramları değerlendirilmiş ve tartışmalarda da çeşitli araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Karahan "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konulu toplantıda sunduğu bildirisinde, kip ve zaman kavramı ile ilgili çeşitli tanımları değerlendirdikten sonra; kipi, zaman kavramı ile açıklamanın, bütün kiplerde zaman ifadesi bulunduğunu kabul etmek anlamına geldiğini ancak bu görüşün tasarlama kipleri için doğru olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca, zaman kavramının kip kavramı ile aynı olmadığını ancak, bazı kiplerde zaman anlamı da bulunabileceği görüşünün genel olarak kabul gören bir görüş olduğunu; bununla beraber kip tanımlarından zaman ifadesinin çıkarılmasıyla bu konuda da birlik sağlanmış olacağını vurgulamıştır (1999, s. 52-54).

Aynı toplantıda, Özönder ise Türkiye Türkçesinde, bir süreç içinde gerçekleşen veya gerçekleşmesi beklenen hareketin, ruh durumunu gösteren kiplerden doğrudan doğruya zamana bağlı olarak gerçekleşme durumunu gösterenlerin bildirme kipleri, hareketin isteğe, niyete, şarta, mecburiyete veya emre dayalı durumunu bildirenlerin ise tasarlama kipleri şeklinde ayrıldığını belirttikten sonra, tasarlama kipleri ile verilen hareketlerin de şu veya bu şekilde gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesinin zaman boyutunun içinde olduğunu ve bu kiplerin zaman bakımından geleceğe yönelik bir geniş zaman kavramı taşımakta olduğunu, bunun emir kipi için de geçerli olduğunu ifade etmiştir (1999, s. 61-63).

Yükümlülük kipliğinde eylemin özneye yüklediği rol anlamsal bir sınırlayıcı rolüdür. Örneğin "gel" eylemi özneye kılıcı rolü yükler ve "Ali toplantıya gelmeli." cümlesinde zorunluluğu yüklenen kılıcı olabilir. Ancak özneye kılıcı rolü yüklenemediğinde, örneğin eylemin özne seçmesi durumunda, yükümlülük kipi "Süt ekşimeli.", "Yumurta bozulmalı." gibi bozuk şekillere neden olmaktadır. "Bahar gelmeli.", "Güneş içimizi ısıtmalı." gibi kabul edilebilir örneklerde ise yaptırım değil, yalnızca istek söz konusudur. Bu cümlelere dolaylı veya dolaysız bir kılıcı atanamamaktadır (Emeksiz, 2008, s. 63).

Genel olarak kiplik sınıflandırmalarında yeterlilik, olanak, zorunluluk, gereklilik, izin, emir, istek, niyet/gönüllülük gibi kiplik alanları yükümlülük kipliğinin sınırları dâhilinde incelenir. Bu bildiride; emir, zorunluluk, yasaklama, izin, söz verme, niyet, istek ve tavsiye gibi kiplik anlam alanları açısından değerlendirme yapılmıştır.

Özellikle dört sembolik kavram üzerine kurulu ve bu kavramları karşılayan dört şahsiyetin karşılıklı mükâlemelerine dayanan *Kutadgu Bilig* yükümlülük kipliği açısından önemli veriler sunmaktadır. Bir hükümdar ve vezirinin, baba ve oğulun ya da iki arkadaşın karşılıklı konuşmaları çeşitli kiplik anlamları ifade eder. Yükümlülük anlam alanının emir, zorunluluk, yasaklama, izin ve söz verme gibi kiplik alanlarında yapılan incelemelerin tamamı bu bildirinin sınırlarına sığmayacağından yalnızca emir ve zorunluluk kiplik değerlendirilmelerine yer verilecektir.

Bir metin ya da söylemde kiplik ifadelerinin anlamının ortaya çıkmasında bağlamın önemi büyüktür. Ancak bağlamın yanı sıra konuşur ile dinleyici arasındaki etkenler de son derece önemlidir. Örneğin, taraflar arasındaki statü farkı, yakınlık derecesi, konuşurun önermesindeki vurgu ve tonlaması gibi pek çok etken söz konusudur. "Dosyayı getirir misin?" gibi bir cümle için konuşur ve dinleyici arasında bir patron-çalışan, öğretmen-öğrenci ilişkisi var ise patron ya da öğretmen tarafından bu cümle sarf edildiğinde ifade, emir işaretleyicisi olarak

değerlendirilirken aynı cümle için taraflar arkadaş ise istek işaretleyicisi olarak değerlendirilebilir.

İnceleme

Emir

Kutadgu Bilig metninde Kün Togdı hükümdardır ve karşısında veziri Ay Toldı bulunur. Bu durumda aralarında statü bakımından ast-üst ilişkisi bulunduğundan ifadeler emir anlamına uyum göstermektedir. Ancak kimi zaman Hükümdar Ay Toldı'dan tavsiye ve öğütler alır. Ay Toldı ve Ögdülmiş'in baba oğul, Ögdülmiş ve Odgurmuş'un arkadaşlık ilişkisinde de kimi zaman emir, kimi zaman tavsiye, öğüt, kimi zaman da söz verme, izin gibi çeşitli kiplik anlamlar ortaya çıkmıştır.

- *Eşitti ilig aydı keldür kanı*
  Kayuda turur bir köreyin anı (KB, 570)

  «Hükümdar bunu duydu ve: – Getir, hani, nerededir; onu bir göreyim – dedi –.»

- *İlig aydı ay toldı sözle sözüng*
  Nelük şük turur sen ne boldı özüng (KB, 957)

  «Hükümdar dedi: – Ay-Toldı, konuş; niçin susuyorsun, sana ne oldu?»

- *Yanut birdi ay toldı aydı oġul*
  Eşitgil *sözümni bu iştin töngül* (KB, 1195)

  «Ay-Toldı cevap verdi: – Ey oğul, sözümü dinle bu işten vazgeç.»

- *Yana aydı ay toldı oġlum* ***eşit***
  Özüng edgü birle tamudın ***köşit*** (KB, 1295)

  «Ay-Toldı devamla: – Oğlum, dinle; cehennem azabına karşı iyiliği kendine siper edin – dedi –»

- *Kapuġda ün itti bedük ündedi*
  Kişi ıdtı tawrak ***baka kör*** *tidi* (KB, 5954)

  «Birinin kapıda gürültü ettiğini ve yüksek sesle bağırdığını duydu ve "Git, bak!" diye, acele birini gönderdi.» (Öğdülmiş gönderiyor)

- *Yana aydı* ***barġıl ayıtġıl*** *sözi*
  Ne ermiş negü tir kim ermiş özi (KB, 5956)

«Öğdülmiş: – Git, sor; sözü ne imiş, kim imiş, ne söyleyecekmiş – dedi.»

- *Yana aydı ilig ay ögdülmişe*
  Sakınç kadġu birle ***yorıma*** *buşa* (KB, 6252)

  «Hükümdar devamla: –Ey Öğdülmiş, fazla keder ve endişe edip üzülme – dedi. –»

- *Bakıp kördi ilig közin imledi*
  İşaret bile ***kelgil oldur*** *tidi* (KB, 768)

  «Sonra başını kaldırıp ona baktı ve gözü ile – Gel, otur! – diye işaret etti.»

- ***Yorı bar*** *meningdin yime ök* ***ayıt***
  Negü ol igin kör me könglin ***awıt*** (KB, 6282)

  «Git, benim tarafımdan da hatırını sor; hastalığına bak, nasıldır; kendisini teselli et.»

- ***İlel*** *tip turup çıktı andın yana*
  Ewinge kelip tüşti aldı tına (KB, 6283)

  «Öğdülmiş "baş üstüne" diyerek oradan kalkıp çıktı; evine gelip biraz dinlendi.»

- *Yanut birdi hacib kör ay toldıka*
  Ayur emdi ***iwme*** *manga* ***tur*** *baka* (KB, 538)

  «Hâcip Ay-Toldı'ya cevap verdi ve dedi: –Şimdi acele etme, bu işi bana bırak.»

- *İlig aydı ay toldı* ***kodġıl*** *bu söz*
  Bu söz sözlemegil ayâ köngli tüz (KB, 1080)

  «Hükümdar: – Ay-Toldı, bu sözleri bırak – dedi– ey temiz kalpli, böyle sözler söyleme.»

- *Bu ay toldı aydı* ***eşit*** *ay oġul*
  Sözümni ***unıtma*** *manga* ***tut*** *köngül* (KB, 1167)

  «Ay-Toldı dedi: – Ey oğul, sözümü unutma, bunu can kulağı ile dinle.»

Tavsiye, Nasihat

- *Sözüm bu **osal bolmaġıl** ay kadaş*
  *İsizke tiriglik **yawa kılma** yaş* (KB, 6087)

  «Sözüm şudur: Ey kardeş, gafil olma, hayatı ve ömrü fenalıkla boşuna geçirme.»

- ***Sıġıt kılma** artuk **tıda tut** özüng*
  *Bu işni bayat ıdtı **kesgil** sözüng* (KB, 6182)

  «Fazla ağlama, buna mâni olmaya gayret et; bu Tanrı'nın emridir, işte bu kadar.»

- *Sözin kesti odġırmış aydı kadaş*
  ***Yorı bar** esen tur közün **tökme** yaş* (KB, 6195)

  «Odgurmış: –Kardeşim, haydi git, sağ ol, gözünden yaş dökme – dedi – ve sözünü kesti.»

- *Yorıp keldi utru ayur ay kadaş*
  *Muyan birsü tengri köngül **kılma baş*** (KB, 6287)

  «Ona yaklaşarak: – Ey kardeş, gönlün yaralanmasın, sabırlı ol; Allah ecrini ihsan eder – dedi –»

- *Kayu işte bolsa yorık utru tut*
  Yorık utru tutsa sanga örge kut (KB, 1311)

  «Hangi iş olursa olsun, sen onu tatlı dille karşıla; her işte tatlı dil kullanırsan saadet sana bağlanır.»

- *Kalı kelse öwkeng katıġlan serin*
  Serimlig kişining sewinçi yarın (KB, 1317)

  «Eğer öfkelenirsen kendini tut, sabırlı ol; sabırlı insan sonunda sevince kavuşur.»

İzin

- *Kalı yarlıkasa barayın naru*
  Ziyaret kılıp terk yanayın berü (KB, 5664)

  «Müsade ederseniz oraya gideyim; ziyaret edip çabucak buraya dönerim.»

Gereklilik ile zorunluluk arasındaki fark, etkinin niteliğidir. Eyleyici içten gelen bir istekle/etkiyle işi yapma gereği/zorunluluğu duyuyorsa bu gereklilik;

dışarıdan bir yaptırım söz konusu ise zorunluluk olarak tanımlanır. Gereklilik eyleyicinin belirlediği bir ihtiyacın ifadesidir. Zorunluluk ise eyleyiciyi zorlayan etkilerle ilgilidir (Kerimoğlu, 2011, s. 88).

Yasa, kural, herhangi bir hiyerarşik toplumsal ilişkiden kaynaklanan düzenleyici ya da inanca dayalı bir kipsel alan zorunluluğu tanımlarken isteğe, ideal ya da olağan durumların betimlenmesine veya bir ön koşulluluk ilişkisine dayalı olan kipsel alan ise gerekliliği betimler. Gereklilikte, zorunluluktaki kadar kuvvetli bir yaptırım ya da ceza değil, yerine getirilmesi gereken eylemin, yine bu eylemin kılıcısı açısından istendik bir iş/oluş/durumun elde edilmesi için bir ön koşulun varlığı söz konusudur (Corcu, 2005, s. 6).

Kimi zaman bu ayrım kendini fazlasıyla belli etmektedir. Örneğin Başkurt Türkçesinde *tíyíş* ve *käräk* kiplik sözleri gereklilik kipliğine işaret eder ancak *käräk* kiplik sözü gereklilik kiplik anlam alanını karşılarken *tíyíş* daha çok zorunluluk/mecburiyet kiplik anlam alanlarına işaret etmektedir. Dillerde veya Türkçenin lehçelerinde bu tür durumlara rastlanmaktadır.

Zorunluluk

- *Amulluk* ***kerek*** *erke kılkı ongay*
  Örüglük ***kerek*** *begke toġsa kün ay* (KB, 325)

  «Hem yumuşak huylu hem tatlı dilli hem akıllı hem bilgili olmak **gerektir**.»

- *Kamuġ yirde erke bu saklık* ***kerek***
  Bu beglik işinge takı sak ***kerek*** (KB, 439)

  «Her yerde insana böyle tedbir ve ihtiyat lazımdır; beylik işinde ise daha fazla dikkatli olmalıdır.»

- *Tapuġçı yangılsa okıtġu* ***kerek***
  Negüke yangılmış ayıtġu ***kerek*** (KB, 641)

  «Eğer hizmetkâr yanılırsa onu çağırtmak ve neden yanılmış olduğunu sormak lazımdır.»

- *Mini bulġuçı kılkı alçak* ***kerek***
  Köngül kodkı til sözde yumşak ***kerek*** (KB, 703)

  «Beni bulan kimse mütevazı tabiatlı, alçak gönüllü ve tatlı dilli olmalıdır.»

- *Biligsiz tili tutçı berklig* ***kerek***
  Biliglig kişi tilke erklig ***kerek*** (KB, 971)

«Bilgisizin dili daima kilitli olmalı ve bilgili insan da diline hâkim bulunmalıdır.»

- *Esenlik **kerek** erke neng eksümez*
  *Tiriglik **kerek** kuşka meng eksümez* (KB, 1193)

  «İnsana esenlik gerek, mal eksik olmaz; kuş için hayat gerek, yem eksik olmaz.»

- *Bodum erdi ok teg köngül erdi ya*
  *Köngül **kılġu** ok teg bodum boldı ya* (KB, 371)

  «Vücudum ok ve gönlüm yay gibi idi; şimdi vücudum yay oldu, gönlümü ok **yapmalıyım**.»

- *Kiming devleti baş kötürse örü*
  *Kamuġ **edgü kılġu** bodunka törü* (KB, 545)

  «Halkın içinde yükselip ikbale eren insan halka hep iyi kanunlar tatbik etmelidir.»

- *Kiming elgi bolsa bodunka uzun*
  *Silig **bolġu** kılkı kılınçı tüzün* (KB, 546)

  «Kim halka hâkim olursa, onun tabiatı yumuşak, tavır ve hareketi asilane olmalıdır.»

- *Tapınsa tapuġçı beginge kalı*
  *Katıġ **tutġu** begler sewinçi yolı* (KB, 842)

  «Hizmetkâr hizmet ederken daima beyleri memnun edecek yoldan yürümelidir.»

- *Bu ay toldı aydı sözüg bilgedin*
  ***Eşitgü** biligsizke aysa kidin* (KB, 1012)

  «Ay-Toldı dedi: –Sözü bilenden dinlemeli ve sonra bilmeyene söylemelidir.»

- *Örüng boldı erse kara saç sakal*
  ***Anunġu** busuġçı ölümke tükel* (KB, 1103)

  «Kara saç ve sakal ağarınca pusuda yatan ölüme iyice hazırlanmak lazımdır.»

- *Özini küdezse **ayı ertmese***
  *Yawuz yunçıġ işke **yakın turmasa*** (KB, 704)

«Kendisini gözetmeli ve hiçbir zaman ifrata gitmemeli, kötü ve çirkin işlere yaklaşmamalıdır.»

- *Tengi birle **tutsa** tirilmiş nengin*
  *Yorık **tüzse** kılkı kılınçı yangın* (KB, 705)

  «Toplamış olan malı yerine sarf etmeli; hayatını, işini, tavır ve hareketini düzenlemelidir.»

- *Apang irse devlet yapulsa kapuġ*
  ***Serinse** yana işi itlür kamuġ* (KB, 1321)

  «Eğer devlet gider ve kapısı kapanırsa insan sabretmeli; onun bütün işleri tekrar yoluna girer.»

- *Köngülin çıkarsa ayada urup*
  ***Yorısa uyadmasa** yalnguk körüp* (KB, 864)

  «İnsan gönlünü çıkarıp avucuna koyarak başkaları önünde, mahcup olmadan dolaşabilmelidir.»

- *Kayu erse begler tapuġçı kulın*
  ***Tapındurġu** ötrü **açınsa** yolın* (KB, 635)

  «Hangi kul olursa olsun, önce ona hizmet gördürmeli; ondan sonra usulü dairesinde ihsanda bulunmalıdır.»

- ***Bışurġu** tapuġda **sınaġu** körü*
  ***Aġırlasa** ötrü **kötürgü** örü* (KB, 636)

  «Kulu önce hizmette pişirmeli ve iyice denemeli, ondan sonra kendisini yükseltmeli ve taltif etmelidir.»

Sonuç

Kutadgu Bilig yükümlülük kipliği işaretleyicileri açısından incelendiğinde ortaya çıkan sonuç şu şekilde ifade edilebilir:

Eser dört sembol üzerine kurulu dört şahıs arasındaki diyaloglara dayanır ve daha çok tavsiye, öğüt ve ahlak kitabı niteliğine sahiptir. Bu bakımdan yükümlülük kipliğinin sınırlarına giren emir, zorunluluk, tavsiye, izin, söz verme ve yalvarma kiplik anlamlarına işaret eden ifadeler sunmaktadır.

Yükümlülük kipliğine işaret eden unsurların tarihî eserlerden günümüze incelemelerinin yapılması Türkçenin genel kiplik özelliklerine ve sınırlarına katkı sağlayacaktır.

Emir, istek ve zorunluluk kiplik anlam alanını işaretleyen unsurların bağlam kapsamında işlevsel açıdan ortaya çıkarılması konuyla ilgili bugün yaşanan tartışmalara da açıklık getirmeye imkân sunacaktır.

Kaynakça

Barutcu Özönder, F. S. (1999). "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, s. 61-63. Ankara.

Bybee, J., Fleischman, S. (1995). "Modality in Grammar and Discourse An Introductory Essay", *Modality and Grammar in Discourse*, *(Typological Studies in Language 32),* (ed. Joan Bybee, Suzanne Fleischman), Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.

Bybee, J., R. Perkins, W. Pagliuca (1994). *The Evoluation of Grammar*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Clark, L. (1998). *Turkmen Reference Grammar*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Coates, J. (1983). *The Semantics of Modal Auxiliaries.* London: Longman. Auwera 19.

Corcu, D. (2005). "Zorunluluk Kipliği Belirtisi: –mAlI'nın Anlamsal İç Yapısı". *Dilbilim Araştırmaları, 16*, 33-45.

De Haan, F. (2006). "Typological approaches to modality", *Expression of Cognitive Categories: The Expression of Modality*, (ed. William Frawley, Wolfgang Klein, Stephen Levinson), s. 27-70. Berlin.

Erk Emeksiz, Z. (2008). "Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller", *Dil Dergisi*, *141* (Temmuz- Ağustos - Eylül), 55-66.

Frawley, W. (1992). *Linguistic Semantics*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Johanson, L. (2009). "Modals in Turkic", *Modals in the languages of Europe. A Reference Work.* (Ed. Hansen, Björn & de Haan, Ferdinand), s. 487-510. Berlin- New York: Mouton de Gruyter.

Karahan, L. (1999). "Fiil Terimi Üzerine", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, s. 52-54. Ankara.

KB: Arat, R. R. (2007). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin*, (5. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe.* İzmir.

Kroeger, P. R. (2005). *Analyzing Grammar An Introduction*. New York: Cambridge University Press.

Lyons, J. (1977). *Semantics I-II*. New York, Melbourne: Cambridge University Press.

Narrog, H. (2005). "On defining modality again". *Language Science, 27*, 165- 192.

Nigmatov, X. G. (1970). "Sootnoşenie kategoriy vremeni i nakloneniya v tyurskom glagole", *Sovetskaya Tyurkologiya*, No: 5, 51-57.

Palmer, F.R. (1986). *Mood and Modality*. New York: Cambridge University Press.

Palmer, F. R. (1990). *Modality and The English Modals*. London: Longman.

Palmer, F.R. (2001). *Mood and Modality*. New York: Cambridge University Press.

Rentzsch, Julian (2015). *Modality in Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Sweetser, E. (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metophorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press, Cambridge University Press.

Yazıcı Ersoy, H. (2014). *Başkurt Türkçesinde Kip.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutadgu Bilig Dilindeki İnsan Kavramı

Magripa YESKEYEVA*

Bilinçli insanoğlunun kalıplaşması, kuşaklar arası devamlılığın kesilmemesi dilin fonksiyonuyla doğrudan bağlantılıdır. *Dil - varlık - bilinç* üçlüsünün zaman ve boşluk çerçevesindeki gelişim ve uyum süreci *insan* kavramının anlamını oluşturur. İnsan, diğer yaratıklardan bir tek düşüncesi, dilsel-konuşma kabiliyetiyle üstün değildir. Bununla birlikte, diğer objelere ve yaratıklara, eşyaya, hatta özel doğa olgularına etki edebilen, onların boşluktaki yerini düzene getirme ya da bozma imkânına sahip entelektüel hareket sahibi olarak özellik gösterir. Bu gibi nitelikler ile kabiliyetler insanoğlunun aktif pozisyonunu açıklar ve onların yeryüzündeki gegemonik niteliklerini de gösterir. Dil sahibinin etnik varlığı sadece ana dili, yani kendisiyle ilgili etnik dille açıklanır. Çeşitli nedenlerden dolayı ana dilinden ayrı kalmış insan öz halkının özelliğini tanıtamaz. Belli bir dilde konuşan toplumun zihinsel özel niteliklerini tanıtma kabiliyetine sahip millet dili genel kavramsal anlamlar kompleksinin dilsel tasvirini oluşturarak her halkın kendine has kültürel-manevi konotasyonlarını betimler. Dünyadaki insanoğlu yaşamına ait dünya görüşünün gelişim süreçleri çevreyi tanımadan başlar. İnsan dünyayı daha derinden tanıyorsa kendini de daha derinden tanımaya başlar. Orta Çağ Türkleri de gerçek eşyalar ile olgulardan, olaylar ile hareketlerden oluşan denotat objeler arasında yaşamışlar.

Çevreyle ilgili bilinçte oluşan gerçek hayat hakkındaki dağınık, genel bilgiler bilinçsel süreçler aracıyla insanın düşüncesinden geçerek bilim hayatına, yani entelektüel, manevi, kültürel-sosyal gereksinimi kapsayan kavramlara dönüşür. Demek insanlar sadece gerçek hayatta değil, kendilerinin kurduğu mükemmel hayatta da yaşarlar. *Kutadgu Bilig* eserindeki insan tasviriyle ilgili dilsel birimler de 11. yüzyıl Türklerinin dünya görüşünün modelini kalıplaştıran damga, gerçek hayatın görüntüsünü açıklayan dilsel objeler olarak tanınır. Dilsel birimler aracıyla damgalanan "Kişi/Adam" tasviri toplumsal bilinçte canlılık, bilinçlilik, istikrar, duygu vs. belirtileriyle özellik gösterir. İnsan tasvirini açıklama sırasında kullanılacak sözcükler milletin yaşamından, onun tarihi ve kültüründen bilgi veren dilsel değerler olarak hizmet eder.

Herhangi bir kültür için "insan" kavramının önemi ile gündemliğini "insan" fenomeninin karmaşıklığıyla ve yaşam dünyasındaki önderlik rolüyle anlatabiliriz. İnsan kavramı ve özel "birey" kavramı kendi arasında bağlantılı olmasına rağmen onların her biri kendine has özelik gösterir. Birey kategorisinin anlamını açıklamak insan kategorisi aracıyla tarif edilir. İnsan fiziki (doğal), manevi ve sosyal nitelikleri kapsar, Fert ise insanın manevi ve sosyal

* Prof. Dr., L. N. Gumilyev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Nur-Sultan/Kazakistan.

niteliklerinden oluşur. O yüzden *Kutadgu Bilig* eserinin dili Yusuf Has Hacib'in bireysel niteliğini ve Orta Çağ Türklerinin dünya görüşündeki "Kişi/Adam" kavramının anlamını açıklayan dilsel bilgi olarak sayılır.

Dünya dillerindeki esas kavram, *insan* makro sisteminin dilde tasvir edilmesi insanoğlunun yaradılışı, dilin ortaya çıkışı, insani niteliklerinin kalıplaşması, dünya hakkındaki anlamı, inancı, hareketi hakkındaki fikirlerle görüşlerin dilsel örneklerinden oluşur. İnsanı araştırma meselesinin uzun zamandan beri gerçekleştirilmesine rağmen bilim dünyasında insanın ortaya çıkışı, insan beyninin karmaşık doğası, özel insanlara ait özel nitelikler (sihirbazlık, kâhinlik, dâhiler vs.) hâlâ gizli kalmaktadır. Bu insan fenomeninin karmaşıklığını gösterir. İnsanı tanıma biliminin temelinin kalıplaşması hakkında kültürü araştıranlar ve filozoflar böyle der: "İnsanı felsefi bakımdan anlamanın temeli - kalıplaşan anlamlar, fikirler, tipler esasında kalıplaşmaya başlayan felsefe ve mitoloji arasındaki sohbet neticesinde kalıplaşır" (Gabitov, 2005, s. 233).

Her halkın etnik varlığıyla birlikte kalıplaşan insan etnik kavramı da genel insan kavramının çerçevesine girerek kendine has özelliğiyle ayırt edilir. Türklük kişi/adam etnik kavramının esas dilsel örneği *kisi* / *kiši* sözcüğünün etimolojisi hakkındaki görüşler de Eski Türklerin dünya görüşündeki "yalnız yaradan" fikriyle ortaklaşır. Türk dillerindeki büyük - küçük zıtlığı aracıyla *kisi* / *kiši* "insan, kişi" sözcüğünün anlamını açıklayabiliriz. Tengri, Türklerin bilincinde ululuğun, büyüklüğün sembolü, kişi / *kişi* "adam" ise küçüklüğün işaretidir. İnsanoğlu, Tengri'nin önünde güçsüz, ona bağımlı, Tengri'nin eseridir. Yani genel Türklük söz katının sözcükleri *kiši* / *kišik* "küçük" eylemi ile *kisi* "insan, kişi" ismi kendi aralarında gomogenli sözcükler sayılırlar. Araştırmacılar bu gruba *küšik* / *kučik* / *küšük* / *kučük* "yavru" (köpeğin, kurtun vs.) sözcüklerini de içe alır. *Kutadgu Bilig* destanının dilinde de "insan" anlamındaki *kiši* sözcüğü kullanılır.

Sözcüğün anlamını açıklamaya yönlendirilen semantik tahlil dünya hakkındaki bilimin anlamını açıklamaya yönelik kavramsal tahlilin esas aracı olarak sayılır (Kubryakova, 1991, s. 85). Çağdaş Türk dillerinde *kişi* sözcüğünün kullanış çerçevesi de deyimlerdeki dominantlı kabiliyetinin de geniş bir hâle geldiğini görürüz. Örneğin, Kazakçada *kişi* sözcüğünün 1. İnsan. 2. Yabancı birisi 3. Misafir, konuk: *Kisi ayağı basıldı* "insanların yürüyüşü azaldı, sakinleşti; geç oldu"; *Kisi betine karamadı* "utandı, çekindi"; *Kisi boyı* "yükseklik, uzunluk, derinliği gösteren halk ölçüsü"; *Kisi bolar bala* "geleceğinden umut bekleten çocuk"; *Kisi bosağası* "yabancının evi, birisinin kapısı"; *Kisideginin kilti aspanda* "birisine bir işi yaptırmanın zor olması"; *Kisi esiginde cürdi* "kölelikte oldu"; *Kisi cutup koyganday* "sevimli"; *Kisi kolına karadı* "geçinemedi"; *Kisi kurlı körmedi* "insan gibi saymadı, küçümsedi"; *Kisi kızığarlık* "dikkate değer"; *Kisi saldı* "elçi gönderdi"; *Kisi sırtınan ton pişti* "birisi hakkında kendine göre fikir edindi, eleştirdi"; *Kisi tiline erdi* "birisinin sözüne inandı, peşinden gitti" vs. anlamlarını

bildirmesi de genel Türklük *kişi* / *adam* kavramının esas fikirlerinden ortaya çıkar.

İnsan olmanın önemli taleplerinden biri - etik kuralları korumaktır. İnsanın insanlığı onun insanlık ve sorumluluk seviyesiyle ispatlandığından Orta Çağ Türkleri bilincindeki insan kategorisi de genel insanlık bireyinin niteliklerine tamamıyla uyum sağlayan bireyler aracıyla betimlenir. Bu yönde *Kutadgu Bilig* dilindeki kişi / adam kavramının anlamı Yusuf Has Hacib'in ferdî vasıflarını da açıklar. "Diğerlerine tamamıyla bağımlı olan ve kendi dünya bilincinden, kendi düşünce ve görüşlerinden ayrılan insan - fert, birey değildir. İnsanın entelektüel-hümanist ve özgürlük nitelikleri ne kadar açıkça görünse onun yaşam nitelikleri genel insani değerlerle uyum sağlar. Ferdin de önemi çoğalır, bu değerlerin gelişmesini olumlu etkiler. Bu bakımdan kendi ruhu, özgürlüğü, eserleri gibi yönleriyle özellik gösterir" (Gabitov, 2005, s. 249-250). Türk halkları için kutlu toplum, barış içinde yaşamanın yolu olarak - insan kalitesini yükseltmeyi; her insanın mutlu aile kurmasını; eğitimli, terbiyeli, insanlığı yüksek nesli kalıplaştırmayı; adaletli, ferasetli hükümdarın olmasını hayal eden Yusuf Has Hacib'in iç duyguları ve hümanist görüşleri *Kutadgu Bilig* dilindeki kişi / adam kavramının anlamını oluşturur.

Destanda insan kalitesini yüceltmenin birinci şartı insanlıktır: *Kišilik qïlurqa kišilik anut, Kišilik teŋinčä törä qïl janut* "İnsanlık yapana insanlık kıl, övünme, insanlığa layık ol" (TA, 167); *Vafaqa vafa ol kišilik xaqï, Vafa qïl könij bol atïŋnï bädüt* "Vefalıya vefalı ol, o insanlık hakkıdır, vefalı ol, şöhret kazan" (TA, 167). Kazakçadaki *kişilik* sözcüğü "1. İnsanlık. 2. Övünen, kendini üstün gören" (ҚТТС, 441) anlamlarında kullanılır. Türk dilleri semantik sistemindeki gomogenli sözcüklerin zıt anlamlara ayrılması da sık rastlanan bir olgudur. Bu da kavramın çekirdeğindeki fikir anlamlarının birkaç yönde gelişmeye kabiliyetli olan polisemantik nitelikleriyle bağlantılıdır.

Orta Çağ Türkleri dünya bilincindeki kişilik (insanlık) kategorisinin temeli kime olsun saygı göstermek, şöhret ve zenginliğiyle övünmemek, yani "Ulu olsan, küçük ol!" prensibini tutmaktır. *Kutadgu Bilig* eserinde sadelik ile nezaket gibi insani nitelikleri ispatlayan dilsel örnekler sıkça kullanılır: *Köŋül til kičig tut ej er qïpšaqï* "Gönül, dilini küçük tut, ey er Kıpçak!" (AE, 26, 27). *Uluγ bolduŋ ärsä kičig tut köŋül, uluγqa kičigilig jaraš oγul* "Yönetici olsan gönlünü küçük tut, yöneticiye küçüklük yakışır oğlan." (AE, 17). Yaradan'a yalvararak vücudunu da düşünceni de günahtan uzak tutmak insanlığı korumanın şartıdır: *Tapuγqa irig bol bajatqa tapïn, Jazuqdïn jïraq tur özüŋi saqïn* "Güçlü ol, bir Allah'a ibadet et,günahtan uzaklaş, kendini koru" (TA, 163).

Aile değerlerini korumak, ebeveynlere saygı göstermek, akrabaya iyilik kılmak Türklerin yaşam prensiplerinden biridir. Bunlar *Kutadgu Bilig* eserindeki insan kavramının dilsel örneklerinin anlamlarından da açıkça görülür: *Ataŋ*

pandini sen qatïγ tut qatïγ, Qutadγa künüŋ bolγa kündin tatïγ (TA, 165) "Baba sözünü sıkı tut 'soyum' de! O zaman bol mutluluk gelir."; *Ataŋnï anaŋnï sevindürtušï, Janutbergä tapγïŋ tümän mïŋ asïγ* (TA, 165) "Anne babanı sevindirsen bin katı döner."; *Qadašqa jaqïnqa jaγuqluq ula, Uluγqa kičigqä sevüg bol külä* (TA, 163) "Akrabana yardımcı ol, küçüklere, büyüklere sevgiyle bak." Eş seçebilmek, akıllı, terbiyeli kadını hayat arkadaşı edinmek mutlu aile kurmanın esas şartı olarak insan kavramının anlamından yer alır: *Qalï evil qalmaq tiläsä özüŋ, Talusïntilä qädijeti qïl közüŋ. Köki edgü bolsun uruγ xamtarïγ, Ovutluγ saqïnuq tilägil arïγ "Eger evlenirim desen, doğru seç, dikkat et, Soyu temiz, kutlu olsun damarı, Utançlı, nezaketli, hem canlı"* (TA, 168). Aile değerleri içinde nesil eğitimine büyük önem verilir. Ülkesini, halkını, vatanını seven, hümanist, eğitimli, terbiyeli nesli eğitmek mutlu toplumu oluşturmanın, insan kalitesini geliştirmenin esası olarak ele alınır: *Körur köz jarukï oγul kïz okï* "Görecek gözünün çırağı kızın, oğlundur!" (AE, 150)*; Oγul kïz sakïnčï bu tüpsüz teŋgiz, Oγul kïz sarïg kïldï kïzgu meŋgiz* "Oğul, kız bakımı dipsiz denizdir, oğul kız sarartır, üzer!" (AE, 150); *Ata emgeki bolsa oγlï öze, Ol oγlï bilir ötrü kilk jaŋ tüze* "Ata emeği olsa oğluna, o oğlunun davranışından belli olur" (AE, 154).

Söz değerini derinden anlayan Türklerin dünya görüşüne göre her sözü iyice anlamak, düşünerek konuşmak insanlığın önemli taleplerinden biridir. Bu eserdeki insan kavramının dominant birimleri *söz* ve *dil* sözcükleri sentaks yapılarının anlamı ile açıklanır: *Tiliŋda čïqarma bu jalγan sözüŋ, Bu jalγan söz – ök tärq učuzlar özüŋ* (TA, 163) "Yalan söyleme, içinde kalsın üzüntün, yalan söz anında değerini indirir."; *Esenlik tilese seniŋ bu özüŋ, Tiliŋde čıkarma jaragsïz sözüŋ* "Sözüne dikkat et, başını kesip almasın, diline dikkat et, dişin kırılmasın!" (AE, 91); *Bilip sözlese söz biligke sanur, Biligsiz sözi öz bašïnïï jijür* "Bilerek söylenen söz bilgili sayılır, bilgisiz söylenen söz başını yer, utandırır." (AE, 92); *Tilig ked küdezgil küdezildi baš, Sözüŋni kisurgil uzatildı jaš* "Diline dikkat et, başın sağ kalır, sözü kısa söyle, yaşın uzak olur." (AE, 93); *Toγuγlı ölür kör kalïr kelgü söz, Sözüng edgü sözle özüŋ olgüsüz* "Doğan ölür, belirsiz kalır, iyi söz söyle, ölsen de ölümsüz" (AE, 93).

İnsanlığa özgü olmayan kötü insan, adaletsiz insan, merhametsiz adam, acımasız adam, terbiyesiz adam, yalancı adam gibi insanın olumsuz tarafları hakkındaki anlamların kalıplaşması insanın etik kurallara uymamasından ortaya çıkar. Yazarın amacı halkı cimrilikten kaçındırmaktır. Çünkü kaliteli toplumdaki zenginliğin insana hizmet etmesi gerekir: *Ezizqa nekülüg keräkmas tavar, Nečä kirsä bolγaj čïγaj birla teŋ* (TA, 162) "Kötü insan topladığı malını harcayamaz, ne kadar zengin olsa bile fakirle eşittir/Kötü insan zenginleşse de yok der, malını sıkı tutar, harcamaz." Zenginliğin sonsuz olmadığını, her zaman şöhret ile zenginlikten insanlığın üstün olduğunu neslin bilincine sindirmek Yusuf Has Hacib eserlerinin esas fikirlerinden biridir: *Avïnma bu dünijaqa artar barïr, Ïnanma bu davlatqa tärqin qarïr* (TA, 163) "İnanma mal mülk çoğalır, eskir.

Çabucak kut da geçer"; *İnanma tirliglikqä tüš teg kečär, Küvänmä qovï qutqa qüš teg üčar* (TA, 163) "İnanma, yaşam rüya gibi geçer, kuta inanma, kuş gibi uçar".

Destandaki insan kavramının örnekleri *edgü, edgülük* sözcüklerinin anlamı ile insanlığın esas iyilik olduğunu, kötülüğün iyiliğe götürmeyeceği ispatlanır: *Jana ajdï Ajtoldï oγlïm ešit, Özüŋ edgü birlä tamudïn küšit* (TA, 162) "Ve Aytoldu söyledi: Dinle, oğlum, iyilikle birlikte olsan kendini cehennemden saklarsın."; *Esiz išqä jaqma seŋa qïlγa qor, Esizlik jïlan ol seni tegqä kör* (TA, 162) "Kötü işe yaklaşma, seni hor eder, kötülük, yılan, o seni zehrinde yakar."; *Bolu bersä davlat küväzlänmagil, Osa edgülüq qïl esiz qïlmaγïl* (TA, 163) "Bol mal mülk, mutluluk verse övünme, iyilik yap, kötülük yapma". Bu cümlelerdeki *edgü*, *esiz* sözcükleri insan kavramının değer niteliğini belirtir.

Sır saklamak, birisinin aybını diğerlerine söylememek de Türklerin insanlık kurallarından biridir: *Tuz etmäkni keŋ tut kišiqä jetür, Kiši ajbï körsäŋ sän ačma jitür* (TA, 163) "Ekmek, tuzunu insanlara ver, kişi aybını görsen ört, gizle."

Orta Çağ Türkleri dünya görüşündeki insanlığa çağırma pozisyonu destanda zıtlıklar aracılığıyla verilir: *Qamuγ edgülük qïl esizdin jïra, Qamuγ edgü kelgäjsen ol durijerä* (TA, 162) "Hepiniz iyilik yapın, kötülükten uzaklaş (o zaman) bütün iyilik gelir."; *Uvutsuz kišidin jïraq tur teza, Meniŋdin mïŋ alqïš uvutluγ üzä* (TA, 162) "Utanmaz kişiden uzaklaş, kaç, bin teşekkür aybı yüceltene."

Kutadgu Bilig eserinde tasvir edilen Orta Çağ Türkleri bilincindeki mitolojik ve gerçek hayatın ideolojik değerlerini damgalayan kavramları tahlil ederek onların dilsel modellerinin anlamını açıklamak "genel Türklük kavramsal sistemin gelişim yönünü, kavramların kesişme noktalarını ve muhalefet sınırını, kavramlar çekirdeğindeki önemli anlam ile ek açıklamaların objelenmesini, onların dış yapısı ile iç yapısının uyumunu ele almaya imkân verir" (Yeskeyeva, 2011, s. 218).

Türk tarihindeki tanınmış fertlerden biri Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserindeki insan kavramının dilsel örnekleri Orta Çağ Türklerinin yaşamındaki esas, önemli prensibin insanlık ve eğitim olduğunu gösterir. Hümanizmi esas alan kültürlü, medeniyeti gelişen, barış içinde yaşayan Türk devletinin oluşmasını hayal eden Yusuf Has Hacib'in ferdî özelliğinin değerini de ispatlar.

Kaynakça

Ғабитов, Т. (2005). *Философия. Құрастырған*. Алматы: Раритет.

Кубрякова, Е. С. (1991). *Об Одном Фрагменте Концептуального Анализа Слова Память. Логический Анализ Языка. Культурные Концепты*. Москва: Наука.

Ескеева, М. Қ. (2011). *Көне Түркі Жазба Ескерткіштерінің Лингвофилософиялық Негізі*. Астана: Сарыарқа.

(ТА) Асыл мұра. Түркі антологиясы. Астана: Сарыарқа, 2012.

(АЕ) Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. Аударған және түсініктемесін жазған Егеубаев А. Алматы: Жазушы, 1986.

(ҚТТС) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы:Дайк-Пресс, 2008.

Kutadgu Bilig'de Bellek Fiilleri Üzerine Notlar

Hüseyin YILDIZ*

1. Giriş

Türkiye Türkolojisini bir süredir meşgul eden çalışma konularından biri olan zihin fiillerinin *(mental verbs)* alt gruplarından biri de bellek fiilleridir *(memory verbs)*.

Bellek terimi karşılığında *Türkçe Sözlük*'te gösterilen karşılıklar (TS); terimin tıp, bilişim, eğitim, felsefe, fizik, orta öğretim, ruh bilimi, toplum bilimi, uygulayım, zooloji gibi alanlarda kullanıldığını ve akıl, hafıza, dağarcık, zihin, algı, hatırlama gibi kelimelerle açıklanabildiğini göstermektedir. Buna göre *bellek,* pek çok bilim dalında karşılığı olan ve akıl, zihin, algı gibi kavramlarla açıklanabilen bir terimdir. Bellek terimiyle ilgili bazı açıklamalar şu şekildedir:

geçmişin sürekli etkinliği	Koptagel-İlal, 1991, s. 64
öğrenilmiş bilginin depolanması	Kandel, 2016, s. 552
özgün bilgiler artık bulunmadığında uyarıcı, imge, olay, düşünce ve becerilerle ilgili bilgilerin korunmasında, geri çağrılmasında ve kullanılmasında rol oynayan süreçler	Goldstein, 2013, s. 214

Tablo 1. Bellek tanımları

Belleğin üç aşaması olduğunu belirten Cüceloğlu'na göre birinci aşama bilginin belleğe yerleştirildiği kodlama *(coding)*, ikinci aşama bilginin bellekte tutulduğu depolama *(storage)*, üçüncü aşama ise bilginin bellekten çağrıldığı ara-bul-geriye getir *(retrieval)* aşamasıdır. Unutma, bu üç aşamadaki süreçlerden birinin aksamasıyla açıklanmaktadır (2017, s. 170-171).

Mental fiil çalışmalarında (Levin, 1993; Yaylagül, 2005; Jaeckel-Doğanata-Erciyeş, 2006; Şahin, 2012; Hirik, 2018) ayrı bir kategori olarak yer almayan bellek fiilleri, kuramsal olarak bilgi işleme süreçleriyle doğrudan ilişkilidir ve bilgi işleme Onan'a göre, duyusal kayıttan kısa süreli belleğe gelen bilginin kod açma aşamasından sonra uzun süreli belleğe geçmesi ve ihtiyaç anında tekrar geri çağrılması süreci olarak ifade edilebilir. Bir başka ifadeyle bilginin bellekte işlenme süreci, duyusal kayıtta başlar ve uzun süreli belleğe ulaştıktan sonra, depolanıp geri çağrılması ve tepki üreticilere aktarılmasıyla sona erer (Onan, 2012, s. 97-98).

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Bilginin duyusal kayıt sayesinde bellekte depolama ve bellekten geri çağırma aşamalarına bağlı olarak bellek fiilleri üç kategoride incelenebilir; kayıt-saklama, geri çağırma ve unutma.

DUYUSAL KAYIT	→ →	KISA SÜRELİ BELLEK	→ →	UZUN SÜRELİ BELLEK
↓				
kayıt-saklama	→	↓	← ← ← ←	
↓				
unutma		*unutma*	*hatırlama*	

Tablo 1. Hareketle Tarafımızdan Sadeleştirilmiş Bellek Şeması (Senemoğlu, 2018, s. 271)

Eski Türklerin zihin dünyasını aydınlatmaya yönelik incelemelere katkıda bulunmayı amaçlayan bu çalışmada *Kutadgu Bilig*'deki bellek fiilleri kayıt-saklama, geri çağırma ve unutma şeklinde üç kategoride ele alınacak ve bağlamlı örneklerden hareketle yorum ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2. *Kutadgu Bilig*'de Bellek Fiilleri

Bellek fiilleri, kişinin verileri hafızada aktif durumda bulundurmasına *(kayıt-saklama)*, zaman zaman pasif durumdan aktif duruma *(hatırlama)*, zaman zaman da aktif durumdan pasif duruma *(unutma)* geçirmesine bağlı olarak üç kategoride[1] değerlendirilmektedir.

2.1. Kayıt-Saklama Fiilleri

Duyusal kayıt aşamasında durum, olay ya da kavramlara yönelik bilgilerin hafızada aktif ve istendiğinde geri çağrılabilir durumda olmasıyla ilgili olarak kullanılan fiillere, kayıt-saklama fiilleri *(memorize verbs)* adı verilir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *akılda tutmak, hıfzetmek, ezberlemek, bellemek* gibi fiiller, bu türden fiillerdir.

Kutadgu Bilig'de dört kayıt-saklama fiili tespit edilmiştir: *ögren-(mek), bil-(mek), uk-(mak), öyü tur-(mak).*

[1] Burada *aktif durum* ve *pasif durum* terimleri önemlidir. Tarafımızdan teklif edilen bu terimlere göre, bilginin hatırlanması ve unutulması tanımlanabilmektedir. Burada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer nokta ise, *hatırlama* ya da *unutma* işlerinin isteme bağlı olmasıdır. *Hatırlama* eylemi çoğu zaman bilinçli ve istek dâhilinde gerçekleşirken *unutma* eylemi daha çok istem dışı meydana gelebilmektedir.

2.1.1. *ögren-(mek)* 'öğrenmek'

(1) [Aİ/KB: 465] *kamug törlüg erdem tükel* ***ögrenip*** / *yorır erdi erdem eligke alıp* ‖ Her türlü fazileti tam olarak öğrenmiş idi; hiçbir zaman fazileti elden bırakmazdı.

(2) [ÖA/KB: 1187] *ayıttuŋ eşittiŋ yime* ***ögrenü*** / *sınayu tirildiŋ kamugnı körü* ‖ Sordun, öğrendin; her şeyi görüp anlayarak tecrübe ederek yaşadın.

(3) [İÖ/KB: 1678] *anadın mu bilge togar*[2] *bu kişi* / *azu* ***ögrenür mü*** *yetilse yaşı* ‖ İnsan anadan mı âlim olarak doğar, yoksa yaşı ilerledikçe mi öğrenir?

(4) [Öİ/KB: 1680] *biligsiz togar*[3] *ol turu* ***ögrenür*** / *bilig bilse ötrü kamug iş önür*[4] ‖ İnsan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir, bilgi sahibi olunca her işinde muvaffak olur.

(5) [Öİ/KB: 1681] *anadın toguglı biligsiz togar*[5] / *bilig* ***ögrenür*** *ötrü törke agar* ‖ Anadan doğan bilgisiz doğar, bilgi öğrenir ve böylelikle itibar kazanır.

(6) [Öİ/KB: 1683] *ukuşta adın barça erdemlerig* / *kişi* ***ögrenür*** *ötrü yetlür bilig* ‖ İnsan akıldan başka bütün faziletleri öğrenir ve böylece bilgisi gelişir.

(7) [İÖ/KB: 1816] *kişi* ***ögrenip*** *mü bolur ol bügü* / *azu tadu birle togar mu*[6] *tigü* ‖ İnsan *öğrenerek* mi hakim olur, yoksa doğuştan mı böyle doğar?

(8) [Öİ/KB: 1819] *küniŋe teŋedür*[7] *turu öglenür* / *negüni tilese bilür* ***ögrenür*** ‖ O günden güne gelişir, gittikçe aklı tekâmül eder ve her istediğini öğrenir, bilir.

(9) [Öİ/KB: 1823] *kiçig oglan erken bilig* ***ögrenür*** / *ulug bolsa ötrü tilekke tegür* ‖ İnsan, küçük çocuk iken bilgi öğrenir ve büyüyünce dileğine kavuşur.

(10) [Öİ/KB: 1824] *bilig erdem edgü kılınç ya kılık* / *kişi* ***ögrenür*** *ötrü tüzlür yorık* ‖ Bilgi, fazilet, iyi tavır ve hareketi insan öğrenir ve böylece gidişi düzelir.

---

2 MK, *tuğar*
3 MK, *tuğar*
4 MK, *unar*
5 MK, *tuğar*
6 MK, *tuğarmu*
7 MK, *neŋedür*

(11) [Öİ/KB: 1825] *bilig tut ya erdem kişi* ***ögrenür*** / *meger bu ukuş ol tadudın önür* ‖ Bilgiyi olsun, fazileti olsun, insan öğrenebilir; fakat akıl ise, insan ile birlikte doğar.

(12) [Öİ/KB: 1827] *kişi* ***ögrenür*** *bilgi artar öküş*[8] / *neçe* ***ögrenip*** *uksa bolmaz ukuş* ‖ İnsan çok şeyler öğrenir ve bilgisi artar; fakat ne kadar öğrense ve anlasa bile, yine aklı elde edemez.

(13) [Öİ/KB: 1932] *anasında togsa*[9] *togar*[10] *beglikin* / *körü* ***ögrenür*** *iş bilür yiglikin* ‖ Bey doğarken beylikle doğar; görerek öğrenir ve böylece işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bilir.

(14) [Öİ/KB: 3010] *uçuz tutma erdemni* ***ögren*** *ogul* / *bu erdem yorıkı örüŋ*[11] *kuş teg ol* ‖ Ey oğul fazileti kıymetsiz sayma, öğren; bu faziletin tabiatı akkuşa benzer.

(15) [Öİ/KB: 3013] *bilig erdem* ***ögren*** *agır tut anı* / *agır kılgay ahır ol erdem sini* ‖ Bilgi ve fazilet öğren, ona hürmet et; bu fazilet sonra sana da hürmet temin eder.

(16) [İÖ/KB: 3169] *bilig işke tutgıl takı til köni* / *takı* ***ögrenü tur*** *usanma bu kün* ‖ Bilgi ile iş gör, sözün doğru olsun; öğrenmekte devam et, bugünü boş geçirme.

(17) [İO/KB: 3217] *kişi iki türlüg*[12] *kişi atanur* / *biri* ***ögretigli*** *biri* **ögrenür** ‖ İki türlü insana insan derler: biri öğreten, biri öğrenen.

(18) [İO/KB: 3220] *bilig bildiŋ erse tükel* ***ögrenip*** / *anı işlet emdi kör emgek ıdıp* ‖ Zahmetle öğrenerek bütün bilgilere sahip öldün; şimdi bunları, zahmet çekmeden işlet.

(19) [İO/KB: 3221] *kalı bilmediŋ erse* ***ögren*** *bilig* / *tapuglarka ötrü tegürgil elig* ‖ Eğer henüz öğrenmedin ise, bilgi öğren ve ibadetlere de ondan sonra başla.

(20) [OÖ/KB: 4001] *törü hem toku birle* ***ögren*** *tapug* / *tapug bildiŋ erse yarudı yüzüŋ* ‖ Töre ve usule göre hizmet etmesini öğren; hizmet etmesini bilirsen muvaffak olursun.

(21) [ÖO/KB: 4018] *munu men bilir men bu öŋdi törü* / *ayayın men emdi sen* ***ögren*** *körü* ‖ İşte, ben bu kanun ve töreyi biliyorum; şimdi sana söyleyeyim; sen de dikkatle dinleyerek öğren.

---

[8] MK, *üküş*
[9] MK, *tuğsa*
[10] MK, *tuğar*
[11] MK, *ürüŋ*
[12] MK, *törlüg*

(22) [ÖO/KB: 4019] *kişi bilmese* ***ögrenür*** *kör bilir* / *bilip ötrü yalŋuk tilekke tegir* ‖ İnsan bilmezse öğrenir, bilir; bildikten sonra arzusuna kavuşur.

(23) [ÖO/KB: 4021] *toga bilge togmaz*[13] *kişi* ***ögrenür*** / *toga sözlemez til turu sözlenür* ‖ İnsan doğuştan âlim doğmaz, sonradan öğrenir; dil doğuştan konuşmaz, zamanla konuşmaya başlar.

(24) [ÖO/KB: 4022] *kişi* ***ögrenip*** *ötrü bilge bolur* / *bilig bilse ötrü kamug iş önür*[14] ‖ İnsan öğrenerek, âlim olur; bilgi sahibi olduktan sonra, her işi yoluna girer.

(25) [OÖ/KB: 4025] *köŋülke kirürmü sözüŋ*[15] *tıŋlayın* / *özüm* ***ögrenürmü*** *anı aŋlayın* ‖ Bu söz aklıma yatar mı yatmaz mı, bir dinleyeyim; ben öğrenebilir miyim, bunu bir anlayayım.

(26) [ÖO/KB: 4029] *men emdi ayayın eşitgil ögün* / *sen* ***ögren*** *yazılsu saŋa bu tügün* ‖ Şimdi ben anlatayım, düşünerek dinle; öğren ve senin için bu düğüm çözülsün.

(27) [ÖO/KB: 4030] *kalı* ***ögrenür erse*** *emdi özüŋ* / *tilin tıldama emdi kesgil sözüŋ*[16] ‖ Eğer şimdi öğrenmek istersen, sen sus ve beni dinle.

(28) [ÖO/KB: 4128] *kalı aşka begler okısa sini* / *edeb birle aş yi ked* **ögren** *munı* ‖ Eğer beyler seni ziyafete davet ederlerse yemeği edep ile ye; bunu iyice öğren.

(29) [ÖO/KB: 4156] *men aydım eşittiŋ sen* ***ögrendiŋ*** *ul* / *negü teg tapıngu tükel bildiŋ ul* ‖ Ben söyledim, sen dinledin ve işin esasını öğrendin; nasıl hizmet edileceğini iyice anladın.

(30) [ÖO/KB: 4342] *olarnı katıg sev agırla sözin* / *biliglerin* ***ögren*** *öküş*[17] *ya azın* ‖ Onları pek çok sev ve onlardan hürmetle bahset; çok veya az, onların bilgilerini öğren.

(31) [ÖO/KB: 4344] *usa 'ilmi* ***ögren*** *biligleri bil* / *neŋin edgülük kıl küdez bekrü til* ‖ Mümkünse, ilimlerini öğren ve bilgilerini bil; onlara iyilik yap ve yardımda bulun; onlara dil uzatma.

(32) [OÖ/KB: 4681] *sen aymış bu sözler kim* ***ögrenseler*** / *ajun içre bulgay tilek arzular* ‖ Senin söylediğin bütün bu şeyleri insanlar öğrenirlerse bu dünyada dilek ve arzularına erişirler.

---

13 MK, *toğma*
14 MK, *unur*
15 MK, *sözüg*
16 MK, *sözüg*
17 MK, *üküş*

2.1.2. *bil-(mek)* 'öğrenmek'

(33) [AÖ/KB: 1299] *eviŋke yagutma uşakçı kişig / bütün ilke yadgay körüp* ***bilmişig*** ‖ Dedikodu yapanları evine yaklaştırma, görüp öğrendiklerini bütün halka yayarlar.

(34) [AK/KB: 1493] *kiçig erken ögret ogulka bilig / kiçigde bilig* ***bilse*** *kötrür elig* ‖ Oğula bilgiyi henüz küçük iken öğret; küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta muvaffak olur.

(35) [AK/KB: 1495] *kiçiglikte* ***bilse*** *ogul kız neni / karıp ölmeginçe unıtmaz anı* ‖ Oğul-kız küçüklükte ne öğrenirse yaşlanıp, ölünceye kadar onu unutmaz.

(36) [Öİ/KB: 1846] *yorı yılkı bolma bilig* ***bil***[18] *ukuş / bilig birle sözle yorık tut tilig* ‖ Yürü, hayvan olma; akıllı ol ve bilgi öğren; bilgi ile söyle, sözün muteber olsun.

(37) [İÖ/KB: 1939] *men iş kılguçı men sen iş körgüçi / işig körgüçidin* ***bilür*** *kılguçı* ‖ Ben iş yapan insanım, sen ise onu gören insansın; yapan adam işinin nasıl olduğunu görenden öğrenir.

(38) [Öİ/KB: 2351] *katıglangu aşnu til algu kerek / bu tildin yagı kılkı* ***bilgü kerek*** ‖ Daha önce dil yakalamaya gayret etmeli ve bu dilden düşmanın durumunu öğrenmeye çalışmalıdır.

(39) [Öİ/KB: 2698] *bitimedi erse bitigli bitig / negü* ***bilgey erdiŋ***[19] *bu hikmet bilig* ‖ Yazanlar kitapları yazmamış olsalar idi, bu hikmet ve bilgileri biz nasıl öğrenebilecektik.

(40) [İO/KB: 3221] *kalı* ***bilmediŋ erse*** *ögren bilig / tapuglarka ötrü tegürgil elig* ‖ Eğer henüz öğrenmedin ise bilgi öğren ve ibadetlere de ondan sonra başla.

(41) [ÖO/KB: 4038] *törü hem toku* ***bilse*** *tüzse yorık / kirü hem çıka bilse itse kılık* ‖ Töre ve usulü öğrenmeli, hareketini düzeltmeli, giriş ve çıkış tarzlarını bilmeli, tavır ve hareketi edep dairesinde olmalıdır.

(42) [ÖO/KB: 4158] *tusulgu tapug bu munı bilgü tap / kalı* ***bildiŋ*** *erse özüŋ begke sap* ‖ Faydalı hizmet budur, bunu bilmek kâfidir; bunu öğrenirsen sen de beyin yakını olabilirsin.

(43) [ÖO/KB: 4209] *adaş köŋli* ***bilmek*** *tilese özüŋ / buşurgıl sözün sen yime tüg yüzüŋ* ‖ Dostun içini öğrenmek istersen sen onu sözle hiddetlendir ve ona kaşlarını çat.

[18] MK'de yok.
[19] MK, *erdiŋe*

(44) [ÖO/KB: 4285] *kişi aslı* ***bilmek*** *tilese özüŋ / kılınçında körgil açılgay sözüŋ*[20] ‖ Bir kimsenin aslını öğrenmek istersen onun hareketine bak, hemen anlaşılır.

(45) [ÖO/KB: 4378] ***bileyin*** *tise sen okı hendese / açılgay sakış kapgı munda basa* ‖ Bunu öğrenmek istersen hendese okumalısın; bundan sonra sana hesap kapısı açılır.

(46) [ÖO/KB: 4379] *okı zarb-u*[21] *kısmet tükel* ***bil*** *küsür / tükelke tükel imtihan ol yetür* ‖ Darp ve taksim oku, bütün kesirleri iyice öğren; bu kâmil bir insan için, mükemmel bir imtihandır; bunu yap.

(47) [ÖO/KB: 4380] *ya taz'if ya tansif özüŋ yetrü* ***bil*** */ kalı bildiŋ erse 'aded cezri*[22] *kıl* ‖ Sen tazif ve tansifi iyice öğren; bunları öğrendikten sonra, adet cezrini ele al.

(48) [OÖ/KB: 4757] *tükel* ***bilse*** *bolmaz kılıklarını / yime alsa bolmaz alıklarını* ‖ Onların tabiatlarını tamamıyla öğrenmek imkânsızdır; yapacakları fenalıkları da önlemek mümkün değildir.

(49) [OÖ/KB: 5750] *bodun birle katlıp yorık tüzmedim / ya begler bile men kılık* ***bilmedim*** ‖ Halk ile karışarak hareketlerimi onlara uydurmamış olduğum gibi, beylerin maiyetinde yaşamanın usul ve adabını da öğrenmedim.

2.1.3. *uk-(mak)* 'öğrenmiş olmak'

(50) [OÖ/KB: 4164] *munı ma ayu bir maŋa sen bu kün / negü teg katılgu* ***ukayın*** *ögün* ‖ Bugün sen bunu da bana söyle; onlar ile nasıl münasebetler kurmalıdır, bunu da iyice öğrenmiş bulunayım.

2.1.4. *öyü tur-(mak)* 'hatrında tutmak'

(51) [AK/KB: 1462] *özüŋni yaŋılma*[23] *ay ilig bakın / tüpüŋni*[24] *unıtma* **öyü tur** *sakın* ‖ Ey hükümdar, dikkat et, kendini şaşırma; aslını unutma, bunu daima hatırında tut ve düşün.

Bunlar dışında bazı özel kullanımların da kayıt-saklama fiillerini çağrıştırabildiği görülmektedir.[25]

---

[20] MK, *sözüg*
[21] MK *zarb u kısmet*
[22] MK *cedri*
[23] MK *yarılma*
[24] MK *tüp üŋni*
[25] Söz gelimi *ne erinç* ifadesi 'Nedir?' anlamında kullanılabileceği gibi, bağlama göre 'öğrenmek isterim' anlamına da gelebilir. Nitekim Arat da ikinci şekilde

2.2. Unutma Fiilleri

Bazı bilgilerin duyusal kayıt, bazılarının ise kısa süreli bellek aşamasında aktif durumdan pasif duruma geçmesiyle ilgili olarak kullanılan fiillere *unutma fiilleri (forgetting verbs)* adı verilir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *unutmak, aklından çıkmak, aklında kalmamak, hatırından çıkmak* gibi fiiller, bu türden fiillerdir.

Kutadgu Bilig'de dört unutma fiili tespit edilmiştir: *unıt-(mak), usan-(mak), açı-(mak), atı kal-(mak).*

2.2.1. *unıt-(mak)* 'unutmak'

(52) [İA/KB: 757] *bu ni'met idisi* ***unıtur*** *özin / munıŋ şükri bilse evürmez yüzin* ‖ Bu nimet sahibi çok defa kendisini unutur; fakat şükrederse nimet ondan yüz çevirmez.

(53) [AK/KB: 1495] *kiçiglikte bilse ogul kız neni / karıp ölmeginçe* ***unıtmaz*** *anı* ‖ Oğul-kız küçüklükte ne öğrenirse yaşlanıp, ölünceye kadar onu unutmaz.

(54) [Öİ/KB: 1577] *yana saknu aldı kör ögdülmişig / ayur men* ***unıtmış*** **men** *edgü işig* ‖ Sonra birdenbire Öğdülmiş'i hatırladı ve dedi: Ben bu iyi işi unutmuştum.

(55) [Öİ/KB: 1578] *ölürde ol ay toldı oglın maŋa / tutuzdı anı men* **unıttım** *taŋa* ‖ Ay-Toldı ölürken oğlunu bana emanet etmişti; hayret, ben onu nasıl unuttum.

(56) [Öİ/KB: 1637] *kişi aslı edgüg* ***unıtmaz bolur*** */ kişi urgı köŋlin emitmez bolur* ‖ İnsanın asili ikiliği unutmaz olur; insanın soylusu gönlünü başka tarafa kaydırmaz olur.

(57) [Öİ/KB: 2287] *negü tir eşitgil azıglıg kür er / ölümüg* ***unıtsa*** *yagısın urar* ‖ Ölümü hatırına getirmeyerek düşmanını vuran, yaman ve pek yürekli adam ne der, dinle.

---

anlamlandırmıştır: [İÖ/KB.A:6233] *saŋa kim tegürdi bu kadgu sakınç / negü erki haliŋ sözüŋ** **ne erinç** ‖ Kim seni bu kaygı ve kedere düşürdü; bu hâlin nedir; cevabını öğrenmek isterim. (*MK, *sözüg*)
Bir başka örnekte ise *bilig* kavramı kayıt-saklama fiili gibi kullanılmıştır. Hem 'bilgi' hem de 'öğrenme' anlamına gelebilen *bilig* kelimesi Arat tarafından *biligke* örneğinde 'öğrenmeye' anlamı verilerek açıklanmıştır: [Öİ/KB.A: 1822] *takı bir sebeb kolsa oglan bilig / kiçigde tegürgü* ***biligke*** *elig* ‖ Bir şart daha var; çocuk bilgi isterse öğrenmeye küçük yaştan başlamalıdır.

(58) [Öİ/KB: 2470] *köŋüllüg kişi söz* ***unıtmaz bolur*** / *köŋülsüz sözüg ked tutumaz bolur* ‖ Gönül sahibi olan insan verdiği sözü unutmaz; gönül sahibi olmayan insan ise sözünü tutmaz.

(59) [Öİ/KB: 2662] *köŋüllüg kerek ked* ***unıtmasa*** *söz* / *negü söz eşitse katıg tutsa öz* ‖ O kuvvetli bir hafızaya sahip olmalı ve sözü unutmamalı; ne gibi söz duyarsa-duysun, onu sıkı tutmalıdır.

(60) [Öİ/KB: 2697] *kamug edgü sözler bitigde bolur* / *bitinmiş üçün söz* ***unıtmaz*** *kalur* ‖ Her türlü iyi söz kitaplarda bulunur; yazılmış olan söz unutulmaz, kalır.

(61) [Öİ/KB: 2770] *ögi bolsa yalŋuk* ***unıtmaz bolur*** / *sanu saknu işler yaŋılmaz bolur* ‖ Akıllı olan insan hiçbir şeyi unutmaz; işini hesaplı ve düşünerek görür ve hiçbir vakit yanılmaz.

(62) [Öİ/KB: 3183] *isig sözlese kulka begler tilin* / ***unıtmaz*** *anı kul tirilse yılın* ‖ Beyler kula iltifat ederlerse kul bunu hayatı boyunca unutmaz.

(63) [OÖ/KB: 3378] *kalı bolsa isiz ulıtgay sini* / *özüŋ ölse terkin* ***unıtgay*** *sini* ‖ Eğer evlat hayırsız çıkarsa hayatta seni inletir; ölünce de seni çabucak unutur.

(64) [OÖ/KB: 4844] *az edgüke yalŋuk* ***unıtur*** *özin* / *yaşıl kökte üstün yorıtur sözin* ‖ Küçük bir saadete erince insan kendisini unutur; sözünü mavi gökten daha yukarılara yükseltir.

(65) [Oİ/KB: 5409] *özüŋni unıtma ay ilig sakın* / *kalı öz* ***unıtsa*** *tüpüŋke*[26] *bakın* ‖ Ey hükümdar, dikkatli ol, kendini unutma; eğer kendini unutursan aslını hatırla.

(66) [Oİ/KB: 5410] *bu iki neŋig kim* ***unıtsa*** *kalı* / *anıŋdın yıradı könilik yolı* ‖ Eğer bir kimse bu iki şeyi unutursa o, doğruluk yolundan uzaklaşır.

(67) [İÖ/KB: 5666] ***unıtmasunı*** *ol du'âda mini* / *bayatka uladukta sırrın köni* ‖ O sırrını doğruca Tanrı'ya ulaştırdığı vakit, duada beni de unutmasın.

(68) [OÖ/KB: 5763] ***unıttıŋmu*** *erki azu örtülüp* / *bu iş utru tuttuŋ ne asgı körüp* ‖ Sen bir şeyi acaba unuttun mu, yoksa bu kapalı mı kaldı; ne fayda umarak bu işi yapmak istiyorsun?

[26] MK, *tüp üŋke*

(69) [OÖ/KB: 6074] *tanı bu turur kör ölügli et öz / ölümüg* ***unıtıp*** *kodur tilde söz* ‖ Şaşılacak şey şudur ki, fâni vücut ölümü unutur ve bunun lafını bile etmez.

(70) [OÖ/KB: 6083] *bu kün yatma emge işiŋni itin / keçer emgekiŋ sen köçerde* ***unıt*** ‖ Bugün yatma, zahmet çek, işini tanzim et, bu geçici zahmetlerini sen göçerken unut.

(71) [İÖ/KB: 6341] ***unıttı*** *bu kadgu sakınçıg yime / yidi içti küldi sevindi yana* ‖ Bu kaygı ve kederleri de unuttu, tekrar yedi, içti, sevindi ve yüzü güldü.

(72) [Ö./KB: 6564] *sen ök sen yazuk yarlıkaglı idim bir / suyurka mini sen yazukum* ***unıttım*** ‖ Günahlarımı bağışlayan sen bir Rabb'imsin, sen beni affet; günahlarımın sayısını ben bile unuttum.

2.2.2. *usan-(mak)* 'unutmak'

(73) [Aİ/KB: 1106] *tü ni'met yidiŋ me tiriglik yidiŋ /ölüm yir sini sen* ***usanma*** *öküş* ‖ Çok nimete nail oldun ve hayatı tattın; unutma ki, yakında seni de ölüm yiyecektir.

2.2.3. *açı-(mak)* 'acımaya devam etmek, acısı unutulmamak'

(74) [Öİ/KB: 2842] *tiriglik barır er açımaz tilin / yava bolsa emgek* ***açır*** *kiç yılın* ‖ Hayat gider, insan buna acıdığını itiraf etmez; emek boşa giderse bunun acısı uzun seneler unutulmaz.

2.2.4. *atı kal-(mak)* 'adı kalmak, adı yaşamak, unutulmamak'

(75) [Öİ/KB: 5943] *ili toldı edgü du'a birle söz /* ***atı kaldı*** *meŋü bolup yitgüsüz* ‖ Memleketi hayır dua ile methüsenaya büründü; adı ebedîleşti; ve unutulmaz oldu.

2.3. Geri Çağırma Fiilleri

Kısa süreli bellekte işlenerek uzun süreli belleğe gönderilen bilgilerin çağrılarak pasif durumdan aktif duruma getirilmesiyle ilgili olarak kullanılan fiillere geri çağırma fiilleri *(recalling verbs)* adı verilir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *hatırlamak, anımsamak, geçmişi düşünmek, aklına gelmek, hatırına gelmek* gibi fiiller, bu türden fiillerdir.

Kutadgu Bilig'de 12 geri çağırma fiili tespit edilmiştir: *unıtma-(mak), üşgür-(mek), sakın-(mak), edle-(mek), öz(+3tk/iye)+yön.h. iş it-(mek), saknu al-(mak), köŋülke al-(mak), köŋül ögke al-(mak), köŋül ög ur-(mak), köŋül ög tut-(mak), tüpüŋke bakın-(mak), yad kıl-(mak).*

2.3.1. *unıtma-(mak)* 'aklında tutmak, unutmamak'

(76) [KB: 53] *bu kaç harfkına men kumaru saŋa / kodundum* ***unıtma*** *du'a kıl maŋa* ‖ Ben de bu birkaç harfçiği sana vasiyet olarak bıraktım; bana da dua etmeyi unutma.

(77) [KB: 75] *bu türkçe koşuglar tüzettim saŋa / okırda* ***unıtma*** *du'a kıl maŋa* ‖ Bu Türkçe beyitleri senin için tanzim ettim; ey okuyucu, okurken unutma, bana dua et.

(78) [AÖ/KB: 1167] *bu ay toldı aydı eşit ay ogul / sözümni* ***unıtma*** *maŋa tut köŋül* ‖ Ay-Toldı dedi: Ey oğul, sözümü unutma; bunu can kulağı ile dinle!

(79) [AÖ/KB: 1273] *yana aydı ay toldı uk ay ogul / ölümüg* ***unıtma*** *öyü tur odul* ‖ Ay-Toldı devam etti ve: Ey oğul, anla dedi ölümü unutma, onu daima düşün ve uyanık bulun.

(80) [AÖ/KB: 1323] *ölümüg* ***unıtma*** *anuk tur sakın / özüŋni unıtma tübüŋke*[27] *bakın* ‖ Ölümü unutma, daima hazır ol, onu hiçbir zaman hatırından çıkarma; kendini unutma, aslını daima göz önünde tut.

(81) [AÖ/KB: 1339] *sözin kesti ay toldı aydı ogul /* ***unıtma*** *saŋa söz kereki bu ol* ‖ Ay-Toldı şöyle diyerek sözünü kesti: Oğlum, unutma, sana lazım olan sözler bunlardır.

(82) [AÖ/KB: 1341] *saŋa sözledim söz kumaru atı /* ***unıtma*** *bu sözler köŋülke biti* ‖ Sana söylediğim sözün adı vasiyettir; bu sözleri unutma, gönlüne yaz.

(83) [AK/KB: 1381] *ölümüg* ***unıtma*** *aŋar yok tolum / busugdın çıkar teg çıkar bu ölüm* ‖ Ölümü unutma, ona karşı hiçbir silah yoktur; ölüm, pusudan çıkar gibi, bir gün karşına çıkar.

(84) [AK/KB: 1462] *özüŋni yaŋılma*[28] *ay ilig bakın / tüpüŋni*[29] ***unıtma*** *öyü tur sakın* ‖ Ey hükümdar, dikkat et, kendini şaşırma; aslını unutma, bunu daima hatırında tut ve düşün.

(85) [Aİ/KB: 1470] *munu söz bitip kodtum emdi çını /* ***unıtma*** *bu sözni* ***unıtma*** *mini* ‖ İşte, şimdi sözün doğrusunu yazıp bıraktım; beni hatırla ve bu sözlerimi unutma.

---

[27] MK *tüp üŋke*
[28] MK *yarılma*
[29] MK *tüp üŋni*

(86) [Aİ/KB: 1501] *ayur ay oğul kördüŋ emdi mini* / *ne hâin barır men* ***unıtma*** *munı* ‖ Ey oğlum, dedi, işte beni görüyorsun; ben ne hâlde gidiyorum, bunu hatırından çıkarma.

(87) [AK/KB: 1503] *kereklig sözüg men tutuzdum saŋa* / *sözümni* ***unıtma*** *du'a kıl maŋa* ‖ Ben sana gereken sözleri söyledim; sözümü unutma ve bana dua et.

(88) [ÖK/KB: 1595] *kişi emgek ıdsa saŋa belgülüg* / ***unıtma*** *ol emgekni bolma ölüg* ‖ Sana bir kimsenin gerçekten emeği geçmiş ise, bu emeği unutma ve ona karşı, ölü gibi hareketsiz kalma.

(89) [Öİ/KB: 1638] *negü tir eşitgil avıçga sözi* / *avıçga sözin tut* ***unıtma*** *kozı* ‖ Atalar sözü ne der, dinle; atalar sözünü tut, ey kuzum, bunu unutma.

(90) [Öİ/KB: 2851] *muŋar meŋzetü keldi emdi bu söz* / ***unıtma*** *bu sözni aya edgü öz* ‖ Buna benzer şöyle bir söz vardır; ey iyi insan, bu sözü unutma.

(91) [Öİ/KB: 2941] *negü tir eşitgil öge buyrukı* / ***unıtma*** *munı sen biti hem okı* ‖ Hasmüşavir ne tavsiye eder, dinle; bunu unutma, yaz ve daima oku.

(92) [ÖO/KB: 4094] *neçe me yakın tutsa begler sini* / *özüŋni* ***unıtma*** *yorıgıl köni* ‖ Beyler seni ne kadar kendilerine yakın tutarlarsa tutsunlar, sen kendini unutma ve doğruluktan ayrılma.

(93) [Ö./KB: 4264] *bu iş tuş yükin yüd sıma köŋlini* / *sözümni* ***unıtma*** *küdezgil munı* ‖ Eş ve ark açların yükünü yüklen, gönüllerini kırma; sözünü unutma, bunu daima göz önünde tut.

(94) [ÖO/KB: 4535] *özüŋni* ***unıtma*** *yaŋılma yorık* / *kelir kutka yapma selâmet yolug* ‖ Kendini unutma, hareketlerinde doğru yoldan şaşma; saadetin yolunu kapama ki, o sana sağ salim erişebilsin.

(95) [Öİ/KB: 4551] *ölümüg* ***unıtma*** *odulgay özüŋ* / *idiŋni* ***unıtma*** *açılgay közüŋ* ‖ Ölümü unutma, gaflete düşmezsin; Rabb'ini unutma, gözün kapalı kalmaz.

(96) [ÖO/KB: 4879] *bayat birsü tevfik saŋa küç kadaş* / *du'ada* ***unıtma*** *köŋül tutma taş* ‖ Ey kardeşim, Tanrı sana tevfik ve kuvvet versin; dualarında beni de unutma, gönülden çıkarma.

(97) [Oİ/KB: 5233] *ölümüg* ***unıtma*** *sakınç kısga tut* / *ölümke basıkma aya ilçi kut* ‖ Ölümü unutma, uzun emeller besleme, ölümün baskınına uğrama, ey devletli hükümdar.

(98) [Oİ/KB: 5408] *ölümüg* ***unıtma*** *ay ilig odun* / *sizik tutma kelgey saŋa terk ödün*[30] ‖ Ey hükümdar; uyan, ölümü unutma; şüphe etme, o çok kısa bir zamanda sana da gelecektir.

(99) [Oİ/KB: 5409] *özüŋni* ***unıtma*** *ay ilig sakın* / *kalı öz unıtsa tüpüŋke*[31] *bakın* ‖ Ey hükümdar, dikkatli ol, kendini unutma; eğer kendini unutursan aslını hatırla.

(100) [Oİ/KB: 5412] *ölümüg* ***unıtma*** *gürüŋ*[32] *yurtuŋ ol* / *özüŋni* ***unıtma*** *savı yurtuŋ ol* ‖ Ölümü unutma, asıl yerin mezarındır; "kendini unutma" sözünü her an hatırla.

(101) [Öİ/KB: 5438] *tilek birsü teŋri küdezsü sini* / *du'ada* ***unıtma*** *ay ilig mini* ‖ Tanrı sana dileğini versin ve seni korusun; ey hükümdar, sen beni duada unutma.

(102) [ÖO/KB: 5715] *ölümüg* ***unıtma*** *anun tevbeka* / *usanma ölüm kelge tutga yaka* ‖ Ölümü unutma, tövbeye hazırlan; gafil olma, ölüm gelir ve yakana yapışır.

(103) [OÖ/KB: 5742] *negü tir eşit kılkı köŋli köni* / *saŋa ötledi kör* ***unıtma*** *munı* ‖ Tabiatı ve gönlü doğru olan insan ne der, dinle; bu senin için bir nasihattir, dikkat et ve bunu unutma.

(104) [ÖO/KB: 5821] *du'a birle yarı basut kıl maŋa* / ***unıtma*** *mini sen tutuzdum saŋa* ‖ Sen de dua ederek muvaffak olmam için bana yardımda bulun; beni unutma, kendimi sana teslim ettim.

(105) [Öİ/KB: 5929] *körü barsa yakşı bitimiş bitig* / ***unıtma*** *bu sözni ay köŋli tetig* ‖ Dikkat edersen kitapta çok güzel yazılmış; ey uyanık kalpli insan, bu sözü unutma.

(106) [OÖ/KB: 6085] *saŋa kaç agız söz özüm sözleyin* / ***unıtma*** *anı sen meniŋde kidin* ‖ Sana birkaç söz söyleyeyim, sen bunları benden sonra da unutma.

---

30 MK *üdün*
31 MK *tüp üŋke*
32 MK *gûrüŋ*

(107) [OÖ/KB: 6091] *ölümüg* ***unıtma*** *itigiŋ kılın* / *özüŋni* ***unıtma*** *tüp aslıŋ bilin* ‖ Ölümü unutma, bunun hazırlığını gör; kendini unutma, aslını ve menşeini bil.

(108) [OÖ/KB: 6173] *du'ada* ***unıtma*** *mini ay kadaş* / *meniŋde kidin sen kelir sen ulaş* ‖ Ey kardeş, duada beni unutma; benden sonra sen geleceksin, yanaş.

(109) [OÖ/KB: 6184] *kereklig tutuzdum saŋa barça söz* / ***unıtma*** *sözümni aya köŋli tüz* ‖ Sana lüzumlu olan her sözü söyledim; ey temiz kalpli insan, sözümü unutma.

(110) [Öİ/KB: 6507] ***unıtma*** *mini ay okıglı tirig* / *özüm dünya kodsa töşense yirig* ‖ Ey bunu okuyan canlı, ben dünyayı bırakıp toprağa düşünce, beni unutma.

2.3.2. *üşgür-(mek)* 'hatırlamak'

(111) [İÖ/KB: 5832] *negü tir mini* ***üşgürürmü*** *du'an* / *du'a ol bayattın belaka aman* ‖ Ne der, beni duada hatırlıyor mu; Tanrı'ya dua sayesinde insan belalardan aman bulur.

(112) [İÖ/KB: 6326] *sen algıl bu rekve kadaşıŋ özin* / *munıŋ birle* **üşgür** *tilese yüzin* ‖ Sen bu çanağı al, kardeşini özlediğin zaman, onu bununla hatırlarsın.

(113) [Öİ/KB: 6503] *okıglı okısa mini* ***üşgürüp*** / *du'a kılgamu tip maŋa bir turup* ‖ Bunu okuyan okudukça beni hatırlayıp belki bana da bir dua eder diye düşündüm.

2.3.3. *sakın-* 'düşünmek, hatırlamak'

(114) [Öİ/KB: 1574] ***sakındı*** *kör ay toldı erdemleri* / *ayur ay diriga ol erde eri* ‖ O zaman Ay-Toldı'nın faziletlerini hatırladı ve "Ah yazık, o erler eri idi." dedi.

2.3.4. *edle-(mek)* 'hatırlamak'

(115) [Öİ/KB: 1588] *bu kün* ***edlep*** *ilig mini ündedi* / *umınçlıgka devlet maŋa kur badı* ‖ Bugün hükümdar beni hatırlayarak çağırttı; şimdi ümitli olabilirim, çünkü saadet bana yâr olmaya başladı.

2.3.5. *öz+(*3TK/İYE*)*+YÖN.H. *iş it-(mek)* 'kendine iş edinmek, hatırda bulundurmak'

(116) [YHH/KB: 165] *tilin emgemiş er negü tir eşit* / *bu söz işke tutgıl* **özüŋe iş it** ‖ Dilinden eziyet çeken adam ne der, dinle; bu söze göre hareket et, onu daima hatırda bulundur.

(117) [İÖ/KB: 6249] *muŋar meŋzer emdi bu sözni eşit* / *köŋülke alın ötrü* **özke iş it** ‖ Şimdi buna benzeyen şu sözü dinle; bu senin gönlünde bulunsun, her işinde onu hatırla.

2.3.6. *saknu al-(mak)* 'düşünmek, hatırlamak'

(118) [Öİ/KB: 1577] *yana* ***saknu aldı*** *kör ögdülmişig* / *ayur men unıtmış men edgü işig* ‖ Sonra birdenbire Öğdülmiş'i hatırladı ve dedi: Ben bu iyi işi unutmuştum.

2.3.7. *köŋülke al-(mak)* 'hatrında tutmak'

(119) [Aİ/KB: 782] *muŋar meŋzetü keldi emdi bu söz* / ***köŋülke alıngıl*** *küdezgil ked öz* ‖ Buna benzer şöyle bir söz vardır, bunu hatırında tut ve kendini iyi gözet.

(120) [İÖ/KB: 6249] *muŋar meŋzer emdi bu sözni eşit* / ***köŋülke alın*** *ötrü özke iş it* ‖ Şimdi buna benzeyen şu sözü dinle; bu senin gönlünde bulunsun, her işinde onu hatırla.

2.3.8. *köŋül ögke al-(mak)* 'aklında tutmak'

(121) [YHH/KB: 319] *muŋar meŋzetü keldi türkçe mesel* / *okıgıl munı sen* ***köŋül ögke al*** ‖ Buna benzer Türkçe bir atasözü vardır; sen bunu oku, gönlünde ve aklında tut.

2.3.9. *köŋül ög ur-(mak)* 'aklına gelmek'

(122) [Oİ/KB: 5424] *ne inçlik tiler sen tünekte turup* / *ne arzu kolur sen* ***köŋül ög urup*** ‖ Zindanda bulunduğun müddetçe ne huzur istersin, aklına ve kalbine gelen ne gibi şeyi arzu edebilirsin.

2.3.10. *köŋül ög tut-(mak)* 'aklına koymak'

(123) [Öİ/KB: 2046] *bu sözke tanukı bu beytig okı* / *bu sözke anuk* ***tut köŋül ög*** *takı* ‖ Bu söze şahit olarak şu beyti oku; bu sözü gönlüne al ve aklına koy.

2.3.11. *tüpüŋke bakın-(mak)* 'aslını hatırlamak'

(124) [Oİ/KB: 5409] *özüŋni unıtma ay ilig sakın / kalı öz unıtsa* ***tüpüŋke***[33] ***bakın*** ‖ Ey hükümdar, dikkatli ol, kendini unutma; eğer kendini unutursan aslını hatırla.

2.3.12. *yad kıl-(mak)* 'hatırlamak, yad etmek'

(125) [YHH/KB: 37-38] *okıglınıŋ köŋli açılıp musannifnı edgü du'a birle* ***yad kılsun*** *tip* ‖ Okuyanın gönlü açılıp müellifi hayır dua (38) ile yâd etsin diye.

Bunlar dışında bazı özel kullanımların da geri çağırma fiillerini çağrıştırabildiği görülmektedir.[34]

3. Notlar

Kutadgu Bilig'de *bellek* fiilleri kategorisinde 20 farklı fiil tespit edilmiş olup bu fiiller metinde toplam 125 beyitte 131 kez geçmektedir. Fiillerin alt kategorilere göre dağılımı şu şekildedir:

i. Kayıt-Saklama Fiilleri (4): *ögren-(mek), bil-(mek), uk-(mak), öyü tur-(mak).*

ii. Unutma Fiilleri (4): *unıt-(mak), usan-(mak), açı-(mak), atı kal-(mak).*

iii. Geri Çağırma Fiilleri (12): *unıtma-(mak), üşgür-(mek), sakın-(mak), edle-(mek), öz(+3tk/iye)+yön.h. iş it-(mek), saknu al-(mak), köŋülke al-(mak), köŋül ögke al-(mak), köŋül ög ur-(mak), köŋül ög tut-(mak), tüpüŋke bakın-(mak), yad kıl-(mak).*

---

[33] MK *tüp üŋke*

[34] Bir örnek olarak *yurtuŋ ol* ifadesi 'yurdundur, evindir' anlamına gelebileceği gibi, bağlama göre metaforik olarak 'yurdun gibi say, aklından çıkarma, hatırla' anlamını da karşılayabilmektedir. Nitekim Arat da bir beyitte iki kez geçen *yurtuŋ ol* ibaresini ilkinde ilk, ikincide ise ikinci anlamıyla açıklamıştır: [Oİ/KB.A: 5412] *ölümüg unıtma gürüŋ* yurtuŋ ol / özüŋni unıtma savı* **yurtuŋ ol** ‖ Ölümü unutma, asıl yerin mezarındır; "kendini unutma" sözünü her an hatırla. (* MK *gûrüŋ*)

	Sıklık[35]	EMİR	GEN	ZF	ŞART	GGZ	SORU	İF	SF	GEL	ÖGZ	GRK	**Top.**
ögren-(mek)	34	10	14	7	2	1	2	-	1	-	-	-	37
bil-(mek)	17	4	1	-	6	3/1	-	2	1	1	-	1	20
öyü tur-(mak)	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
uk-(mak)	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Ara Toplam	**53**	**16**	**15**	**8**	**8**	**5**	**2**	**2**	**2**	**1**	**-**	**1**	**60**
unıt-(mak)	21	1/1	2/6	1	3/1	4	1	-	-	1	1	-	22
usan-(mak)	1	0/1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
açı-(mak)	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
atı kal-(mak)	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Ara Toplam	**24**	**3**	**9**	**1**	**4**	**5**	**1**	**-**	**-**	**1**	**1**	**-**	**25**
unıtma-(mak)	43	43	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	43
üşgür-(mek)	4	1	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	4
özinę iş it-(mek)	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
köŋülke al-(mak)	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
sakın-(mak)	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
saknu al-(mak)	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
edle-(mek)	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
tüpüŋke bakın-(mak)	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
köŋül ög ur-(mak)	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
köŋül ögke al-(mak)	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
köŋül ög tut-(mak)	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
yad kıl-(mak)	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Ara Toplam	**59**	**52**	**1**	**3**	**-**	**2**	**1**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**59**
	136	71	25	12	12	12	3	2	2	2	1	1	144

[35] Toplam sayılardaki farklılık, ya bir satırda birden fazla fiil bulunması ya da bir fiile gelen birden fazla ek sebebiyledir. Mesela *ögren-(mek)* fiili 33 yerde geçmekte iken toplam ek sayısı 37 olarak görülmektedir. Bunun sebebi *ögrenür mü, ögrenür erse* gibi yapılar ile 1827 ve 3217 numaralı beyitlerde *ögren-(mek)* fiilinin iki kez geçmesidir.

Kutadgu Bilig ile Eski Uygurca metinler (Yıldız, 2019, s. 21-34) bellek fiilleri bakımından karşılaştırıldığında şöyle bir tabloyla karşılaşılmaktadır:

	Kutadgu Bilig	**Eski Uygurca Metinler**
	Fiiller / Çeşitlilik	Fiiller / Çeşitlilik
Kayıt-Saklama Fiilleri	*ögren-(mek), bil-(mek), uk-(mak), öyü tur-(mak)*	*ögren-(mek), bil-(mek), agızda tut-(mak), köŋülte tut-(mak)*
Unutma Fiilleri	*unıt-(mak), usan-(mak), açı-(mak), atı kal-(mak)*	*unıt-(mak), ırat-(mak)/evret-(mek), tıt-(mak)/tit(mek), unıtmaksız bul-(mak), unıtıl-(mak)*
Geri Çağırma Fiilleri	*unıtma-(mak), üşgür-(mek), sakın-(mak), edle-(mek), öz(+3tk/iye)+yön.h. iş it-(mek), saknu al-(mak), köŋülke al-(mak), köŋül ögke al-(mak), köŋül ög ur-(mak), köŋül ög tut-(mak), tüpüŋke bakın-(mak), yad kıl-(mak)*	*aŋıt-(mak), köŋül yügerü bol-(mak), köŋül yügerü kıl- (mak), ö-(mek), ötigle-(mek)*

Konuya fiil çekim ekleri bakımından yaklaşıldığında *Kutadgu Bilig*'deki bellek fiilleri arasında üç kategoride de en sık emir kipine rastlanmaktadır. Toplamda 71 kez geçen emir kipli bellek fiillerini, 25 kullanımla geniş zaman kipli fiiller takip etmektedir. Bu veriler Türk atasözleri ile kıyaslandığında atasözü formunda, özlü sözü andıran cümlelerde bellek fiillerinin tercih edilebildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Osman Çakmak, *Türk Atasözlerinde Kelime Grupları Kip ve Şahıs İfadesinin İncelenmesi* başlıklı yüksek lisans tezinde en sık kullanılan fiil çekim eklerinde ilk sırayı 1481 kullanımla geniş zaman kipine, ikinci sırayı da 310 kullanımla emir kipine ayırmaktadır. Oranları ve sıralaması bire bir örtüşmese de *Kutadgu Bilig*'deki bellek fiillerinde en sık kullanılan iki kip eki her iki çalışmada da aynıdır: geniş zaman kipi ve emir kipi.

Kayıt-saklama fiilleri arasında *ögren-(mek)* fiili 34 yerde tanıklanmakta olup bunlarda en sık geniş zaman ve emir kipi çekimlerine rastlanmaktadır.

Kutadgu Bilig'deki bellek fiilleri arasında en sık geçen *unıt-(mak)* fiili olup geri çağırma fiilleri kategorisinde 'aklında tutmak, unutmamak' karşılığında 43, unutma fiilleri kategorisinde 'unutmak' anlamında 21 kez olmak üzere metinde toplam 64 kez geçmektedir. Bununla beraber geri çağırma fiilleri kategorisindeki 43 verinin tamamının 2TK/EMİR çekiminde olması dikkat çekmektedir.

Unutma!	**Sıklık**	**Beyitler**
sözümü	13	1167, 1339, 1341, 1470, 1503, 1638, 2851, 2941, 4264, 5742, 5929, 6085, 6184

ölümü	9	1273, 1323, 1381, 4551, 5233, 5408, 5412, 5715, 6091
dua etmeyi	5	53, 75, 4879, 5438, 6173
aslını, özünü	4	1462, 4094, 4535, 5409
beni, bu hâlimi	4	1470(A), 1501(A), 5821(Ö), 6507 (Ö)
emeği	1	1595

Kutadgu Bilig'deki bellek fiillerinin kullanımına eserin karakterleri açısından yaklaşıldığında ilginç sonuçlar elde edilmektedir.

Eserde bellek fiillerini kullanan karakterlerin dağılımı şu şekildedir:

Kimden	**Sıklık**	**Kayıt-Saklama**	**Unutma**	**Geri Çağırma**
Ay Toldı	19	5	2	12
Kün Togdı	16	9	3	4
Odgurmış	26	6	7	13
Ögdülmiş	65	33	12	20
Yusuf Has Hacip	5	-	-	5
Toplam	131	53	24	54

Tablo yorumlandığında bellek fiillerini en sık kullananın Ögdülmiş olduğu görülmektedir. Bu durum Ögdülmiş'in temsil ettiği akıl kavramıyla ve yaptığı vezirlik vazifesiyle ilgili olabilir.

Eserde bellek fiillerine muhatap olan karakterlerin dağılımı ise şu şekildedir:

Kime	**Sıklık**	**Kayıt-Saklama**	**Unutma**	**Geri Çağırma**
Ay Toldı	2	1	1	-
Kün Togdı	62	19	15	28
Odgurmış	27	22	-	5
Ögdülmiş	33	11	7	15
…	7	-	1	6
Toplam	131	43	24	54

Tablo yorumlandığında bellek fiillerini en sık işitenin Kün Togdı olduğu görülmektedir. Bu durum ise Kün Togdı'nın temsil ettiği adalet kavramıyla ve hükümdarlık vazifesiyle ilgili olabilir.

Sonuç olarak *Kutadgu Bilig*'deki bellek fiilleri hem fiillerin türleri bakımından hem kahramanlarının söz varlığı bakımından hem de Eski Türkçenin dönemleri arasındaki kıyaslamalarda farklılık göstermesi bakımından önem arz etmekte ve araştırılmaya değer konulardan biri olmaktadır.

4. Kaynakça

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig: Metin, I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1959). *Kutadgu Bilig: Çeviri, II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig: İndeks. III.* (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Cüceloğlu, D. (2017). *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Goldstein, E. B. (2013). *Bilişsel Psikoloji.* İstanbul: Kaknüs Yayınevi.

Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Jaeckel, R. & E. G. Doğanata (2006). *A Dictionary of Turkish Verbs: In Context and by Theme = Örnekli Ve Tematik Türkçe Fiiller Sözlüğü.* Washington: Georgetown University Press.

Kaçalin, M. S. (2008). *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig, Metin*. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, (E-Kitap/ISBN: ISBN 978-975-17-3359-7).

Kandel, E. R. (2016). *Belleğin Peşinde: Yeni Bir Zihin Biliminin Doğuşu*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Koptagel-İlal, G. (1991). *Tıpsal Psikoloji: Tıpta Davranış Bilimleri*. Ankara: Güneş Kitabevi.

Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation.* Chicago: The University Of Chicago Press.

Onan, B. (2012). "Türkçenin Ana Dili Olarak Öğretiminde Bilgi İşleme Süreci", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8/1, s. 96-113.

Senemoğlu, N. (2018). *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*. Ankara: Gönül Yayıncılık.

Şahin, S. (2012). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (Erişim Tarihi: 04.04.2019).

Yaylagül, Ö. (2005). "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları*, 2/1, s. 17-51.

Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (2019), "Eski Uygurcada Bellek Fiilleri", *Türkbilig,* 37, s. 21-34.

Kutadgu Bilig'de Mavi Göğe Doğru Yol Almak

Muhammed Emin YILDIZLI*

Giriş

Eserin manzum mukaddimesinin 17. beytinde *"Bu kitabın sözleri insana yardım eder, yol gösterir; her iki dünyadaki işleri düzenler."* şeklinde geçen ifade, aslında *Kutadgu Bilig*'in yazılış amacının özeti niteliğindedir. Bu ifadenin bildirideki araştırma konusuyla uyumluluğu, bizi böyle bir çalışmaya yönlendiren yönü ise özellikle "her iki dünya" (ikigün ajun) söylemidir. Bu iki dünyadan birincisi, yağız yer ve yeşil gök arasında hayat sürülen maddi dünyadır; ikincisi ise kişioğlunun doğumla var olduğu maddi dünyadaki yaşantısıyla ve oradaki hâl ve tavırlarına bağlantılı olarak "ölüm" aracılığıyla ulaşacağı öteki dünyadır. İnsanoğlu her iki dünyada var olmak için farklı eylemler "doğmak ve ölmek" sergilemelidir. Fakat bu eylemler insanın kendisinin özgür iradesi ile (Ölmek eylemi için istisnai durumlar mevcuttur.) müdahale edemediği durumlardır. İnsanın doğumuyla birlikte nefes aldığı dünyada iradesi kadarınca verdiği kararlar ve yaşadığı hayat ölçüsünde mutluluğa yaklaştığını veya uzaklaştığını anlatan *Kutadgu Bilig*, bu noktada iki dünya arasında yaşayan insana mutluluk vadeden bir eser olarak kendisini konumlandırmıştır.

Yapılan bu çalışmayla *Kutadgu Bilig*'deki tüm beyitler incelenerek bir geçiş dönemi olan ölüm kavramı, ölüme dair benzetmeler ve metaforlar ortaya çıkarılmış, tespit edilen kavram, benzetme ve metaforların eserin temel felsefesine katkısı, kültürel uyumluluğu ve eserin tamamına etkisi analiz edilmiştir. Bu değerlendirmeler yapılırken ölüm kavramı "Ölümsüzlük", "Benzetmesiz ve Metaforsuz", "Benzetme ve Metaforlu" başlıkları altında üç farklı şekilde ele alınmıştır. Böylelikle eserde ölüm kavramına doğrudan, dolaylı ve zıt yönden nasıl yaklaşıldığını görmek mümkün olmuştur.

Sunum kısıtları düşünüldüğünde araştırma çerçevesinde bulguların geçtiği beyitlerin tümünün yazılı bir şekilde verilmesi yerine tespit edilen bir örneğin sunulmasından sonra diğer örneklerin geçtiği beyitlerin dipnotta beyit numarasıyla verilmesinin daha uygun olduğu düşünülmüştür.

1. Ölümsüzlük

Eserde *ölümsüzlük* kavramı üç farklı şekilde anlatılmaktadır. Ölümsüz olan sadece Tanrı'dır.[1] (6: Ey kuvvetli, kadir, ölümsüz ve gönlü tok Tanrı…) , ölümlü insan ise ölümsüzlüğe, dünyada iyi ve güzel bir hayat sürerse iyi ad

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *eminyildizli@gmail.com*

[1] Tanrı'nın ölümsüzlüğünün geçtiği beyitler: 6, 378.

bırakarak ulaşırken kişinin ölümsüz olmadığı ölümsüz olanın kişinin adı[2] olduğu (229: Sen ölümsüz değilsin, adın ölümsüzdür; adın ölümsüz olursa, sen de ölümsüz olursun.) eserde özellikle vurgulanmıştır. Son olarak ölümsüz mekân[3] (3083: Bu karanlık zulmet yeri neye gerek, durulmuş ölümsüz ülke için önceden hazırlan.) olarak tasavvur edilen diğer dünya için aynı ibare kullanılmıştır.

2. Benzetmesiz ve Metaforsuz

Ölümün *benzetmesiz* ve *metaforsuz*[4] olarak doğrudan ilgili fiille birlikte kullanıldığı beyitleri içeren bu başlıkta, ölüm kavramı her ne kadar benzetmesiz kullanılsa da beyitlerde birbirleriyle ortak veya farklı felsefi düşüncelerin izlerini görmek mümkündür.

Doğan herkes ölmeye mahkûmdur (182: Bak, kişi doğdu, öldü; sözü kaldı; insanın kendisi gitti, adı kaldı.). Kim olursa olsun, hükümdar, otacı, kanun yapıcı, dünya hâkimi dahi bir gün mutlaka ölümle karşılaşır (235: Gerek bey gerek kul, iyi veya kötü; kendileri öldü, izleri olarak yalnız adları kaldı.). Önemli olan ölüm gelmeden gaflete düşmeden ölüm için hazırlanmaktır (1066: Ey hayatta olan, gafil olma; bugün dirisin, fakat bir gün muhakkak öleceksin.). Doğruluktan şaşmayan, iyi, cömert, ölüm için hazırlanmış, iyi bir ad bırakmış bir insan ölse bile onun adı dünyada hayırla yaşamaya devam eder (3026: Ölen insan için kendinden sonraya iyi ad kalmasından daha başka ne olabilir.).

Ayrıca ölüm sadece insanın maddi bedeni için tasavvur edilen bir fiil olmaktan öte (4912: Hava ve nefis canlanırsa gönül ölür gönül ölürse ibadet ihmal edilir, ey oğul. 4913: Hava ve nefsin boynunun bu kadar kalınlaşmış olduğuna bakılırsa bizim gönlümüz bugün ölmüş olmalı.) gönül gibi soyut kavramların anlatılmasında da kullanılmıştır.

Ayrıca incelenen beyitler arasında kişinin ölümünden sonra verilecek olan yoğ aşından da bahsedilmektedir (4577: Ya da bir ölü için *yapılan yog aşı* olur ya da biri bir rütbe alınca başkalarına ziyafet çeker.).

3. Benzetme ve Metaforlu

- Ölüm Gölge Gibi Yere Serilmektir[5] (173: Kişi söz ile yükseldi, melik oldu; çok söz başı, gölge gibi yere serdi.).

---

[2] Kişinin adının ölümsüz olarak geçtiği beyitler: 180, 183, 228, 229, 456.
[3] Mekânın ölümsüz bir yer olarak geçtiği beyitler: 2757, 3083.
[4] Ölümün benzetmesiz ve metaforsuz olarak ifade edildiği beyitler: 157, 182, 235, 257, 258, 270, 378, 881, 1065, 1066, 1086, 1093, 1230, 1458, 1540, 1545, 1885, 3026, 3247, 3373, 3374, 3375, 3408, 3902, 3930, 4577, 4912, 4913, 5103, 5158, 5485.
[5] 173.

- Ölüm Göçmektir[6] (1445: Sen buradan göç edeceksin göç yükünü önceden gönder; ancak gerekli olanları al, gereksizleri bırak.)
- Ölüm Toprağa Düşmektir[7] (237: Her yaşayan er geç ölüp toprağa düşecektir; kişi iyi nam ile ölürse adı yaşar.)
- Ölüm Toprağa Girmektir[8] (1512: Bol nimet içinde beslenmiş olan bu vücudum ve bu güzel yüzüm kara toprağa giriyor.)
- Ölüm Toprağa Serilmektir[9] (146l: İpek sırma ile örtülen vücudun kara toprağa serilecektir, ey Hakim.)
- Ölüm Toprak Evde/Altında Yatmaktır[10] (1419: Yüksek, geniş ve süslü sarayların burada kalacak, sen de inleyerek karanlık toprak evde yatacaksın.)
- Ölüm Toprak Olmaktır[11] (1540: İyi veya kötü, hiçbiri kalmaz hepsi ölür; büyük veya küçük hepsi kara toprak olur.)
- Ölüm Toprakla Örtülmektir[12] (3785: Ölümlüleri görüyorsun, sen de öleceksin; her diri olan, şüphesiz bir gün toprakla örtülecektir.)
- Ölüm Toprak Altında Olmaktır[13] (4328: Birçokları bu boğaz uğruna canlarını vermiştir; şimdi de kara toprak altında pişmanlıkla ateş yerler.)
- Ölüm Toprağa Karışmaktır[14] (4723: Ne beyler kara toprak olmuş yatar ne bilge hâkimler ölüp toprağa karışmıştır.)
- Ölüm Toprağa Döşenmektir[15] (4726: Bütün bu insanlar toprağa döşendiler; burada seninle ben mi diri kalacağız.)
- Ölüm Toprağın Yemesidir[16] (6403: Ne türlü ve ne çeşit insanlar bu dünyaya geldi; bak, kara toprak hepsini yedi, yuttu.)
- Ölüm Toprağa Dönmektir[17] (6552: Fakat bunların faydası ne, sonu toprağa dönüş oldu; dünya geride kaldı, beraberimde ancak iki bez götürdüm.)

---

6 231, 234, 250, 1274, 1445, 3024, 3788, 4815, 4816, 5177, 6083, 6112, 6113, 6288.
7 237, 4591, 6507.
8 1383, 1512, 4721, 4725, 6440, 6553.
9 1461.
10 1419, 6402.
11 1540, 1545, 1790, 4524, 4590, 4723, 6272, 6400, 6437.
12 3785.
13 3554, 3570, 4328, 4721, 4725, 4835.
14 4723.
15 4726, 6404, 6444.
16 6403.
17 6552.

- Ölüm Hazırlanılması Gereken Yolculuktur[18] (3631: Bari elde bulunan bugünü boşuna geçirme; ölüme hazırlan, ibadete koş.)
- Ölüm Gitmektir[19] (1482: Ey devletli hükümdar, işte ben gidiyorum; oğlum, bu ciğerparem burada kalıyor.)
- Ölüm İnsandır
  - *Ölüm Bozguncudur*[20] (882: İnsanın yaradılışına sinmiş olan ahlak, ölüm bozmadıkça kesinlikle bozulmaz.)
  - *Ölüm Yakalar*[21] (5300: Sonunda ölüm yakalayınca bu malın faydası yoktur; malın geri kalacak ve artık onun zevkini süremeyeceksin.)
  - *Ölüm Gelir* [22] (1232: Eğer senin yerine benim canımı almaz ve ecel sana gelirse demek bu ecel ezelden yazılıymış.)
  - *Ölüm Ayırır*[23] (3593: Fakat vücudu nasıl bırakırsın; onu ancak senden ölüm ayırabilir.)
  - *Ölüm Düşmandır*[24] (4845: Ne kabadayı, kibirli ve mağrur insanların göğsünü ölüm ezmiş ve gözünü çıkarmıştır.)
  - *Ölüm Arkadaştır*[25] (4359: İnsan için hastalık ölümün arkadaşıdır; yaşayan her insan için ölüm vardır.)
- *Ölüm Bekler*[26] (4817: İster bey ol ister kul, burada uzun süre kalmayacaksın; ölüm artık seni yolda bekliyor.)
- Ölüm Tükenmektir[27] (1099: Boyum ok gibiydi, büküldü; ömür tükendi, vaktim geldi.)
- Ölüm Zamandır[28] (5159: Ananı babanı ölüm bırakmadı; vakit gelince seni mi bırakır.)

---

18 376, 1429, 1474, 1476, 3631, 4849, 5143, 5150, 5162, 6091, 6168.
19 1095, 1161, 1283, 1365, 1446, 1482, 1525, 4719, 4838, 5138, 5153, 5157, 5976, 6084, 6092, 6163, 6175, 6176, 6316, 6319, 6400, 6552, 6634, 6636.
20 882, 1544.
21 1132, 3619, 5299, 5300, 5427, 5712, 5714, 5717, 5718, 5976, 6143, 6167, 6269, 6316, 6319, 6378, 6400, 6634.
22 1153, 1232, 1465, 1471, 1472, 1474, 1541, 3623, 4616, 4618, 5159, 5169, 5408, 5714, 5715, 6068, 6109, 6112, 6175, 6294.
23 3593.
24 3620, 4717, 4826, 4827, 4828, 4829, 4833, 4834, 4837, 4845, 5145, 5212, 5233, 5383, 5414, 5466, 6071, 6072, 6271, 6291, 6434, 6442.
25 4359.
26 4817.
27 1099, 1400, 5694, 5695.
28 1099, 1476, 3436, 3530, 3623, 3788, 5159, 5638, 6294.

- Ölüm Eriyip Gitmektir[29] (944: Bütün sevinçlerin hepsi sana gelsin; düşmanın endişe içinde eriyip bitsin.)
- Ölüm Ayrılmaktır[30] (1162: Sen benim gözümün nuruydun, şimdi senden ayrılıyorum, sağ ve esen kal.)
- Ölüm Avcıdır[31] (1383: Ölüme gafil avlanma, gönlünü diri tut; ne kadar yaşarsan yaşa bir gün toprağa gireceksin.)
- Ölüm Eyersiz Ağaçtır[32] (1428: Sarsmayan, rahvan küheylan attan inip acizlik içinde, eyersiz bir ağaca bineceksin.)
- Ölüm Yatmaktır[33] (1449: O der ki: Ey diri, sen gafil olma, uyan; ben gaflet ettim, şimdi yıllarca pişmanlıkla yatacağım.)
- Ölüm Karna Girmektir[34] (1515: Karından çıkardın, tekrar karma giriyorum; şeker ile beslediğin bu vücudu yılana veriyorum.)
- Ölüm Mezara Girmektir[35] (1516: Bana yazık oldu, gençliğime ve hayatıma yazık oldu; pişmanlıkla ve ağlayarak mezara giriyorum.)
- Ölüm Mavi Göğe Doğru Yol Almaktır[36] (1518: Bütün akrabalarıyla helalleşti; canı mavi göğe doğru yol almak istedi.)
- Ölüm Ruhun Yükselmesidir[37] (1521: Saf ve temiz ruhu yükselmek diledi; ruhu uçtu gitti, boş bir kalıp kaldı.)
- Ölüm Ruhun Uçmasıdır[38] (1521: Saf ve temiz ruhu yükselmek diledi; ruhu uçtu gitti, boş bir kalıp kaldı.)
- Ölüm Canın Ayrılmasıdır[39] (1520: Nurlu can ayrıldı, günü karardı; Tanrı adıyla son nefesini verdi.)
- Ölüm Günün Kararmasıdır[40] (1520: Nurlu can ayrıldı, günü karardı; Tanrı adıyla son nefesini verdi.)
- Ölüm Ruhun Kaybolmasıdır[41] (1522: Ruh, hiç doğmamış gibi kayboldu

[29] 944.
[30] 1162.
[31] 1383.
[32] 1428.
[33] 1449, 5340, 6439.
[34] 1515, 5344.
[35] 1516.
[36] 1518.
[37] 1521.
[38] 1521, 1525.
[39] 1520.
[40] 1520.
[41] 1522.

gitti; dünyada alamet ve nişan olarak yalnız adı kaldı.)

- Ölüm Yere Serilmektir[42] (l528: Dikkat edersen insan ne kadar aciz bir mahlûktur; yürürken yere serilir, sesi kesilir.)
- Ölüm Sesin Kesilmesidir[43] (l528: Dikkat edersen insan ne kadar aciz bir mahluktur; yürürken yere serilir, sesi kesilir.)
- Ölüm Can Feda Etmektir[44] (3758: Bu dört şeyi bana sağla, sana kulluk edeyim; sevgili canımı feda ederek emrine hazır olunayım.)
- Ölüm Başın Gitmesidir[45] (4119: İnsan kendisini gözetmezse şu üç şey derhâl onun başını götürür, bu sözü dinle.)
- Ölüm Kapıdır[46] (3531: Bir kapı açıldı, dünya kapısı; bir kapı daha açılır, o kapı ölüm kapısıdır ve herkes oraya girer.)
- Ölüm Hayatın Sona Ermesidir[47] (4697: Dünya malı hayat için yaratılmıştır; hayat sona erince mal derdi de ortadan kalkar.)
- Ölüm Nefesin Kesilmesidir[48] (4698: Mal toplaya toplaya hayatın sonuna geldi; nefesin kesilirse bunları kime bırakacağın bellidir.)
- Ölüm Vahşi Bir Hayvandır[49] (4703: Bu ikisine ulaştıktan sonra ölümün pençesine düşmeyecek ve burada ebedî olarak kalacak olsaydım bu çok güzel bir şey olurdu.)
- Ölüm Afettir[50] (4834: Ölüm birçok şehir ve memleketi viraneye çevirdi; ölüm birçok saray, köşk ve evi yıktı.)
- Ölüm Canın Çıkması- Gitmesidir[51] (5842: Vücut nihayet ölecek, onu kurtlar ve yılanlar yiyecektir; can çıkıp giderken de pişmanlıktan başka şeyimiz olmayacak.)
- Ölüm Yolcu Olmaktır[52] (5965: Haberci bunu kabul etmedi: Kardeşinin hâli çok ağırdır; ey bilgem, yolcu gibi görünüyor.)
- Ölüm Gözün Kapanmasıdır[53] (6172: Bugün veya yarın bu göz kapanınca

[42] 1528.
[43] 1528.
[44] 1733, 2432, 2960, 2999, 3578, 3932.
[45] 1914, 4119, 4123, 4755.
[46] 3531.
[47] 4697.
[48] 4698.
[49] 4703, 6116.
[50] 4834, 6070, 6435.
[51] 5842, 6290, 6296.
[52] 5965, 5976.
[53] 6172.

ben de sizin duanıza muhtaç olacağım.)

- Ölüm Yüzünü Gizlemektir[54] (6301: Buraya seni görmek arzusuyla gelmiştim; benden neden yüzünü gizledin.)
- Ölüm Nimettir[55] (6377: Ey nimet sahibi, ölüm senin mihnetindir; ey mihnet sahibi, ölüm senin nimetindir.)

Bu aşamasında yapılan incelemede Yusuf Has Hacib'in ölümü birçok benzetme ve metaforla anlattığı ortaya çıkmıştır. Eserde ölümün daha çok toprak ve insan kavramlarıyla anlatılmaya çalışıldığı görülmüştür. Yusuf Has Hacib, ölümün sahibi olan insanı ve ölümden sonra insanın toprakla buluşmasını kültürel uyumluluk çerçevesinde metaforik olarak ifade etmiştir.

Gözün kapanması, nefesin kesilmesi, yüzün gizlenmesi, başın gitmesi, vücudun yere serilmesi, yatmak, gitmek, arkadaş olmak, gelmek vb. eylemlerle metaforik bir anlatım kazandırılan ölüm, doğrudan cesedin toprakla buluştuğu noktada da mezara girmek, karna girmek, toprağa girmek, toprak olmak, toprağa düşmek gibi ifadelerle de anlatılmıştır. Ayrıca vücudun bir mekân olarak ruhu sakladığı düşüncesinden hareketle Yusuf Has Hacib ruhun vücuttan ayrılarak bir yolcu gibi göç ettiğini de metaforik uyumluluklar çerçevesinde izah etmiştir. Yazar, sadece bu izahla da kalmamış yolculuk için hazırlık gerektiğini ve varılan yerde rahat bir hayat sürmek için bir başka "göç"ün de erkenden gönderilmesi gerektiğini, bu göçün ise iyi işler, iyi ahlak ve erdemlerle dolu bir hayat olduğunu eserde özellikle vurgulamıştır. Ayrıca yazar, tüm bunlarla birlikte ölüme ne kadar hazırlık yapılırsa yapılsın onun vahşi bir hayvan ya da afet gibi geleceğini, sadece ölen insana değil etrafındakilere de zararlar vereceğini eserin belli yerlerinde işlemiştir.

Sonuç

Kutadgu Bilig'de yapılan inceleme sonucunda ölümsüzlüğün Tanrı'ya ait olduğu, insanın ölmek için yaratıldığı görüşü ön planda durmaktadır. İnsanın ölümsüzlüğü ise onun canlıyken dünyada yaptığı iyi ve güzel işler yanında yazdığı eserlerle sadece adının ölümsüz olarak kalacağı şeklindedir. Çalışmanın inceleme bölümünde görüldüğü üzere ölüm kavramı eserde çoğunlukla olumsuz ifadelerle anlatılmıştır. Sadece Ay Toldı'nın ölümünün anlatıldığı bölümde; mavi göğe doğru yol almak, ruhun yükselmesi, ruhun uçması gibi ifadelerle ölüme olumlu bir yaklaşım sergilenmiştir. Ölüm nimettir metaforunun ortaya çıktığı beyitte ise mihnete karşı ölümün daha iyi olduğu anlatılmıştır.

Yusuf Has Hacib eseriyle iki dünyadaki mutluluğu da vaat ederken bu iki dünya arasındaki geçişi ölümle ifade etmektedir ve eserin son kısmında

[54] 6301.
[55] 6377.

mutlulukla ilgili kararı okuyucuya şu şekilde bırakmaktadır: 6497: Nasıl hareket edeceğini, hangi yola gideceğini biraz izah ettim; sen buna göre hareket ederek hayatına esaslı bir temel kur. 6498: Bunlardan biri din yolu, biri de dünya yoludur; bu esaslı yoldan şaşma. 6499: Eğer dünya istersen onun yolu işte bu; eğer ahiret istersen onun da yolu işte budur.

Son olarak çalışmanın inceleme kısmından hareketle Yusuf Has Hacib'in iki dünya mutluluğunun şu şekilde ifade edilebileceği düşünülmektedir: Nefesin kesilmesiyle ruh candan ayrılıp uçarak mavi göğe doğru yükselirse, kişioğlu dünyadaki erdemli davranışları sayesinde iki dünya mutluluğunu yakalar.

Kaynaklar

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı.

Baş, M. K. (2010). "Kutadgu Bilig'de Ölüm Anlayışı ve Ahiret İnancı", *EKEV Akademi Dergisi*, 14: 11-12.

Cemiloğlu, İ. (1990). "Kutadgu Bilig'de Gençlik, İhtiyarlık ve Ölüm Fikri", *Türk Kültürü*, 330: 617-621.

Kasiyeva, A. (2013). "Kutadgu Bilig'de Metaforlar Üzerine Bilgiler", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2008*. IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 2715-2721.

Lakoff, G. & Johnson, M. (2005). *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil*, (Çev. Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: Paradigma.

Sarı, S. K. (2012). *Kutadgu Bilig'de Metafor* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.

Yıldızlı, M. E. (2010). *Kutadgu Bilig'de Dünya Metaforu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.

Yıldızlı, M. E. (2017). "Yönelim Metaforlu Deyimlerin Sınıflandırılması", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 1489-1498.

Kutadgu Bilig'deki Fiillerin Semantik Tasnifi Üzerine

Emrah YILMAZ*

Giriş

Fiiller "yapı, çekim, kip, çatı ve şahıs" kategorilerinde bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilse de Türkologlar tarafından farklı şekillerde tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. Tahsin Banguoğlu; fiili, *Türkçenin Grameri* adlı eserinde "Bir kılış, bir durum veya oluşu toplu bir deyimle olup biteni anlatan kelime" (Banguoğlu, 1990, s. 408) şeklinde tanımlarken Necip Üçok *Genel Dilbilim* adlı yapıtında "Herhangi bir hadise yahut durum yahut oluşu gösteren kelimeler" olarak izah eder. Zeynep Korkmaz da *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde "Fiil, bir kılışı bir oluşu veya bir durumu anlatan olumlu ve olumsuz şekillere girebilen kelimedir" der (Korkmaz, 1992, s. 61).

Dil bilimciler fiilleri genel olarak görevleri, kullanışları, durumları, muhtevaları, çatıları ve yapıları açısından kategorize ederler. Bu bağlamda Korkmaz, fiilleri *yapı, içerik, anlam, kılınış biçimleri* ve *çatı* bakımından sınıflandırır (2009, s. 528-538). Konuyu Necmettin Hacıeminoğlu'nun yaptığı tasnif denemesiyle tanıklamak ve sınırlandırmak arzusundayız. Ona göre fiiller;

A) Yapılarına göre

1. Kök fiiller; *ba- "bağlamak", u- "muktedir olmak"* gibi.
2. Türemiş fiiller:
   a. Fiillerden türeyen fiiller; *çık-ar-* gibi.
   b. İsimden türeyen fiiller; *dil-e-* gibi.
3. **Birleşik fiiller**
   a. Fiil+fiil şeklinde olanlar; *ala bil-* gibi.
   b. İsim+fiil şeklinde olanlar; *yardım e-* gibi.

B) Muhtevalarına göre

1. Hareket bildiren fiiller; *yürü-, vur-* gibi.
2. İş bildiren fiiller; *öğret-, pişir-* gibi.
3. Oluş bildiren fiiller; *büyü-, sarar-* gibi.
4. Tavır bildiren fiiller; *beğen-, sev-* gibi.

* Doktora öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, *emraylmz@gmail.com*

C) Durumlarına göre

1. Asıl fiiller; *al-, ver-* gibi.
2. Yardımcı fiiller; *et-, ol-, yap-* gibi.

Ç) Kullanışlarına göre

1. Nihai fiil olarak; *gel-dim, gidi-yor-um* gibi.
2. Masdar olarak; *oku-mak, gör-mek* gibi.
3. Fiil ismi olarak; *oku-ma, gör-me* gibi.
4. Sıfat olarak; *oku-muş adam, geç-en yıl* gibi.
5. Zarf olarak; *koşa koşa gitmek* gibi.

D) Fail ile ilgilerine göre:

1. Etken (Faili belirli); *kır-, sor-* gibi.
2. Ettirgen (Faili dolaylı); *kırdır-, sordur-* gibi.
3. Edilgen (Faili meçhul); *kırıl-, sorul-* gibi.
4. İşteş (Faili fazla); *koşuş-* gibi.

E) Nesne ile ilgilerine göre:

1. Geçişli fiiller; *sev-, tanı-* gibi.
2. Geçişsiz fiiller; *doğ-, yat-* gibi.
3. Dönüşlü fiiller; *dövün-, giyin-* gibi.

F) Mahiyetlerine göre:

1. Olumlu (müspet); *tut-, ye-* gibi.
2. Olumsuz (menfi); *tutma-, yeme-* gibi.
3. İktidari; *tutabil-, tutama-* gibi (Hacıeminoğlu, 2016, s. 16-17).

Bu tasnif denemesinin başka fiil sınıflandırmalarından ayrışan yanları şöyle sıralanabilir: *Basit fiiller* terimi yerine *kök fiiller* tabirinin kullanılması, fiillerin çatı kategorisi altında değil *fail ve nesne* ile ilgilerine göre ele alınmış olması, muhteva ve mahiyetine göre ayrıntılı biçimde değerlendirilmesi.

Fiillerin yapılarına göre *basit fiil, türemiş fiil* ve *birleşik fiil* olarak sınıflandırdığı malumdur. Ancak birleşik fiiller konusunda tam bir görüş birliği sağlanamamış ve farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Muharrem Ergin birleşik fiilleri başlıca 2 gruba ayırır:

1. İsimlerle ve sıfat-fiillerle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller: *et-, ol-, eyle-, bulun-, yap-*.
2. Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller: *bil-, ver-, gel-, dur-, kal-, yaz-, koy-* (Ergin, 1958, s. 345-348).

Tahsin Banguoğlu'na göre birleşik fiil tabanları üç çeşittir:

1. Zarf öbeği kalıbında olanlar: *ileri sür-, geri kal-* gibi.
2. Çekim öbeği kalıbında olanlar: *yağmur yağ-, şafak sök-, keyfi kaç-* vb.
3. Bağlam öbeği kalıbında olanlar: *sayıp dök-, yeyip iç-, evirmek çevir-* vb. (Banguoğlu, 1974, s. 310-318).

Tahir Nejat Gencan ise birleşik fiilleri üçe ayırır:

1. Kurallı bileşik eylemler:
   a. Özel bileşik eylemler: *olabil-, söyleyiver-*.
   b. Yardımcı eylemlerle yapılmış bileşikler: *yardım et-, hasta ol-*.
2. Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler: *alıkoy-*.
3. Deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler: *gönül ver-, baştan çık-* (Gencan, 2001, s. 340-360).

Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil* adlı eserinde birleşik fiiller konusunda pek çok araştırmacının farklı görüşlerini aktardıktan sonra yeni bir görüş ileri sürmektedir. Ona göre, birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas; manaca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içerisinde tek kelime muamelesi görmektir. Birleşik fiil cümle içinde olsun veya olmasın *yeni bir müstakil* ve kavramı karşılayan kelime grubudur (Ercilasun, 2014, s. 72-75). Hacıeminoğlu da bu görüşe katılarak *bir isimle bir fiil birleştiğinde* tamlama unsurunun *yeni bir mecazi anlam* kazanmasını birleşik fiilin ölçütü olarak kabul eder (Hacıeminoğlu, 2016, s. 300).

A) Temel İşlevleri Açısından Süreçler

Araştırmacıların süreç tipleriyle ilgili tasniflerine bakıldığında fiillerin temel anlamlarını kıstas aldıkları görülmektedir. Sözcüklerin kavram boyutundan hareketle algılamadan anlamlandırmaya ve yorumlamaya giden dilsel süreçlerden bahsedilmektedir. Dış dünyadaki nesnelerin birey tarafından algılanması, anlamlandırılması ve yorumlanmasının en belirgin çıktılarından biri de *mental durum fiilleridir*.

Nitekim mental fiilleri açıklarken Halliday, *algı* (perception), *etki* (affection) ve *idrak* (cognition) unsurlarını merkeze alır (Halliday, 1990, s. 131-132). Bu özellikleri dolayısıyla mental fiiller *duygu-düşünce-algı* fiilleri olarak dile getirilir. William Croft ve D. Alan Cruse gibi araştırmacılar ise, mental fiillerin daha ziyade *psikolojik* yönüne dikkat çekmekte ve mental fiilleri *psikoloji fiilleri* diye nitelemektedirler (Croft, 1993, s. 55-57; Cruse, 2004, s. 38).

Halliday'in *An Introduction to Functional Grammar* (London, 1990) adlı çalışmasından da yararlanarak Türkmen Türkçesindeki hareket fiillerinden bahsederken Melek Erdem, fiziksel katılım ile gerçekleşen fiilleri maddi süreç veya yapma süreci içeresinde değerlendirir ve süreç tiplerini temel fonksiyonlarına göre *maddi, davranışsal, mental, sözel, bağlantılı* ve *mevcudiyet* olmak üzere 6 gruba ayırır. Ona göre (Erdem, 2018, s. 558-559):

a. Maddi süreç/Yapma süreci: Fiziksel katılım ile gerçekleştirilen *gel-, git-, koş-* gibi *hareket fiilleri* bu süreç içerisinde değerlendirilir.

b. Davranışsal süreç: Fizyolojik ve psikolojik tavır neticesinde oluşan bir süreç kastedilmektedir. *Öksür-, düş gör-* gibi.

c. Mental süreç: Görsel, işitsel algılama ile nesne ve olayların insan üzerindeki etkilerini anlatan fiiller ve bilişsel (cognitive) faaliyetlerin yer aldığı süreçtir. *Bak-, dinle-, düşün-* gibi.

Mental süreç algı, duygu ve idrak fiillerinden dolayı kapsamı en geniş süreçtir. Mental durum fiilleri çalışmaları çocukların okul öncesi çağı ile ergenlik çağına kadar olan dönemleri kapsar. Kognitif sözcükler ise (*düşün-, bil-* gibi) içsel durum sözcükleri olarak daha ileri düzeyde kategorize edilir (Şahin, 2012, s.45).

ç. Sözel süreç: *Söyle-, de-, konuş-* gibi iletişim fiillerinin yer aldığı süreçtir.

d. Bağlantılı süreç: Bir "olma", bütünlük oluşturma sürecidir. *Hem çalışkan hem güzel* gibi.

e. Mevcudiyet süreci: Bir varoluş sürecidir. *Ortaya çık-, meydana gel-, ol-* gibi.

Yukarıdaki tasniften anlaşılacağı üzere, *hareket fiilleri* maddi süreci; *durum fiilleri* davranışsal süreci; *algısal-duygusal-bilişsel fiiller* mental süreci; *iletişim fiilleri* sözel süreci; *oluş/değişim fiilleri* mevcudiyet sürecini temsil etmektedir.

B) Fiillerin Tematik Tasnifi Üzerine Bazı Görüşler

Türkiye'de bulunan Türkologlar arasında fiillerin tematik tasnifine ilk dikkat çeken araştırmacılardan birisi Necmettin Hacıeminoğlu'dur. 1989 yılında yazmış olduğu "Yapı ve Mana Bakımından Türk Dilinde Kelime Aileleri" ile 1991'de kaleme aldığı "Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri" adlı makalelerinde konuyu etraflıca değerlendirmiş ve fiilleri alışılmışın dışında tasnif etmiştir. Ona göre fiiller muhteva bakımından *Hareket bildiren fiiller; İş bildiren fiiller; Oluş bildiren fiiller; Tavır bildiren fiiller* olmak üzere dört grupta kategorize edilir

Berdi Sarıyev 1998'de hazırladığı *Türkmencenin Grameri (II Morfologiya: Şekil Bilgisi)* adlı eserinde (s. 45-48) fiilleri şöyle sınıflandırmıştır:

1. Hareket anlatan fiiller
2. İş, çalışma, emek anlatan fiiller
3. Nutuk anlatan fiiller
4. Durum anlatan fiiller
5. Gözlem anlatan fiiller
6. Ses anlatan fiiller
7. Düşünce, fikir anlatan fiiller
8. İşitme ve his anlatan fiiller
9. Nezaket anlatan fiiller
10. Eksiklik anlatan fiiller

Sema Barutcu Özönder 1999'da "Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı"nın ikincisinde sunduğu "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi" başlıklı tebliğinde *Tatarskaya Grammatika* adlı eserdeki fiil tasnifinden bahsederek şu sınıflandırmaya yer verir (s. 56-57):

1. Hareket Fiilleri
   a. Hareketin Yönünü Bildiren Fiiller
   b. Hareketin Şeklini Bildiren Fiiller
2. İş Fiilleri
   a. Konkret, Duyulan İşleri Bildiren Fiiller
   b. Mücerret İşleri Bildiren Fiiller
3. Proses Fiilleri
   a. Konkret Prosesleri Bildiren Fiiller
   b. Abstrak Prosesleri Bildiren Fiiller
   c. Tabiat Olaylarını Bildiren Fiiller
4. Durum Fiilleri
   a. Fiziki Durum Bildiren Fiiller
   b. Psişik Durum Bildiren Fiiller
5. Davranış, Tavır Fiilleri
6. Hareket Tarzını Bildiren Fiiller
7. Ses Fiilleri
   a. Cansız Varlıkların Seslerini Bildiren Fiiller
   b. (İnsan Dışında) Canlı Varlıkların Seslerini Bildiren Fiiller
   c. İnsan Seslerini Bildiren Fiiller

8. Konuşma Fiilleri
9. Düşünme Fiilleri
10. Hissî Kavrayış/İdrak Fiilleri
11. Taklidî Fiiller

Seyit Ärnazarov, 2004'te V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda sunduğu "Türkmen ve Türkiye Türkçesinin Ortak Fiillerinin Anlam Bakımından Genel Mukayesesi" başlıklı tebliğinde *Azerbaycan Dilinin Grammatikası* ve *Stroy Tyurkskih Yazıkov* adlı eserlerden de yararlanarak fiilleri şöyle sınıflandırır (s. 193-194):

1. Hareket fiilleri
2. İş fiilleri
3. Görüş fiilleri
4. Nutuk fiilleri
5. Duyuş ve düşünme fiilleri
6. Durum veya değişme filleri
7. Sesleniş fiilleri

Türk dilindeki fiillerin anlam merkezli sınıflandırılması konusunda son yıllarda yapılan dikkat çekici çalışmalardan biri de Hüseyin Yıldız'a aittir. Yıldız 2017'de yayımladığı makalesinde yerli ve yabancı pek çok Türkolog'un görüşüne yer verdikten sonra şu sınıflandırmayı yapmıştır:

1. Oluş Fiilleri
   1.1. Varoluş Fiilleri
   1.2. Olma Fiilleri
   1.3. Değişim Fiilleri
2. Durum Fiilleri
3. Hareket Fiillileri
4. Bağlantı Fiilleri
5. Mental Fiiller
   5.1. Biliş Fiilleri
   5.2. Psikolojik Durum Fiilleri
   5.3. Algı Filleri
6. İletişim Fiilleri
7. Doğa Fiilleri (Yıldız, 2017, s. 361).

Fiillerin sınıflandırılması probleminin yanı sıra konuyla ilgili daha ayrıntılı ve lokal çalışmaların yapıldığı da görülmektedir. Bu bağlamda Özen Yaylagül, 2005'te yayımladığı "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller" adlı makalesinde mental fiilleri *Duyu Fiilleri, Duygu Fiilleri, Anı ve Uslamlama Fiilleri, Açıklama Fiilleri* olmak üzere dört grupta inceler ve söylemdeki mental sürecin şu beş evreden oluştuğunu belirtir:

1. Algısal/Sezgisel kayıt evresi,
2. Konuyla ilgili eski bilgilerin ve deneyimlerin anımsandığı evre,
3. Kavramlar arasındaki bağlantıları anlama, düşünce ve muhakeme etme evresi,
4. Yorumlama/İleri idrak evresi,

5. Varsayımları belirginleştirme/Çıktılar evresi (s. 44-45).

"Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesindeki Mental Fiiller" başlığıyla bir makale de 2012 yılında Savaş Şahin tarafından yayımlanmıştır. Melek Erdem, 2007'de yayımladığı makalesinde *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde İletişim Fiilleri* konusunu ele almış, 2018'de yayımladığı makalesinde ise Türkmen Türkçesi özelinde *hareket fiillerine* değinmiştir.

c) *Kutadgu Bilig*'deki Fiillerin Semantik Sınıflandırılması

1. Mental Fiiller (Bilişsel, Algısal, Psikolojik)

a. Bilişsel/İdraki Fiiller [26]

aḏırtla- "ayırt etmek, ayrımına varmak" (1839)

aŋ- "anmak, anlamak, dikkat etmek" (4057)

aŋla- "anlamak" (4025)

artla- "(başına) vurmak" (3048)

belgüle- "belirlemek" (5676)

bügüle- "bilgiyle teçhiz olmak" (1666)

bil- "bilmek" (6611)

bilin- "bilmek, anlamak" (6264)

ḳavur- "kavramak, yakalamak" (6561)

kökle- "bir işin esasına vâkıf olmak" (1492)

ö- "düşünmek" (1913)

öḏür- "seçip ayırmak" (1999)

öglen- "aklı başına gelmek" (6305)

ögren- "öğrenmek" (3010)

ögret- "öğretmek" (1493)

öŋ- "kastetmek" (4265)

saḳın- "sanmak, düşünmek" (1283)

san- "sanmak, zannetmek, düşünmek" (4984)

uḳ- "anlamak" (1273)

uḳul- "anlaşılmak" (1017)

tanu- "tanımak" (3920)

tüşe- "düş görmek" (5987)

unıt- "unutmak" (5310)

üşgür- "hatırlamak" (6326)

yaŋıl- "yanılmak" (1282)

yor- "yormak, tabir etmek" (1975)

b. Algısal Fiiller [12]

baḳ- "bakmak" (6316)

baḳın- "bakınmak" (6136)

baḳış- "bakışmak" (137)

bur- "kokmak, güzel kokmak" (6619)

eşit- "işitmek, duymak" (1167)

işit- "işitmek, duymak" (3422)

kör- "görmek, bakmak" (105)

tat- "tatmak" (5440)

taġan- "tatlı bulmak, tat almak" (4607)

tatı- "tat vermek" (5627)

tıŋla- "dinlemek" (1301)

yıḏı- "kötü kokmak" (4519)

c. Psikolojik Durum Fiilleri [21]

ısın- "ısınmak, sevmek" (106)

ḳıs- "kısaltmak, sıkmak, baskı altında bulundurmak" (1219)

ḳutaḏ- "kutlu olmak, mutlu olmak, devletli olmak" (1568)

ökün- "pişman olmak" (1239)

ökündür- "pişman ettirmek" (3879)

seril- "sarsılmak, gücenmek, hiddetlenmek, tahammül etmek" (5773)

sev- "sevmek" (4338)

sevin- "sevinmek" (3114)

sevindür- "sevindirmek, memnun etmek" (1569)

sevit- "sevdirmek" (5531)

sevül- "sevilmek" (2071)

sıġ- "tesir etmek, dokunmak" (1607)

süçin- "tadım bulmak, hoşlanmak" (3783)

tapsula- "kıskanmak" (4250)

tepse- "kıskanmak, çekememek" (4228)

töŋgül- "ümit kesmek, vazgeçmek, dönmek" (1195)

töŋgüldür- "ümit kesmek" (3865)

uçuzla- "küçültmek, hor görmek" (4306)

um- "ummak, ümit etmek" (5612)

umın- "umutlanmak" (3651)

2. Nutuk/İletişim Fiilleri [33]

aç- "açıklamak" (83)

aşundur- "selama cevap vermek" (5060)

ay- "demek, söylemek, anlatmak" (6310)

ayın- "sormak, söylemek" (4049)

ayıt- "sormak, söylemek, demek" (3689)

bildür- "bildirmek" (3413)

buyur- "buyurmak, emretmek" (b40)

eştür- "işittirmek, haber vermek" (5022)

kiŋe- "danışmak, görüşmek" (5654)

kiŋeş- "karşılıklı danışmak" (3493)

körüş- "görüşmek, yüz yüze bakmak" (3698)

ög- "övmek, methetmek" (1993)

ögdil- "övülmek, methedilmek" (177)

ötle- "öğüt vermek, nasihat etmek" (5131)

ötün- "arz etmek, dilekte bulunmak, ricada bulunmak" (4060)

savlan- "söylenmek" (909)

senle- "sen demek" (4311)

ser- "kızmak, çıkışmak, kaba söz söylemek, incitmek, kabalık etmek" (6543)

sor- "sormak, aramak" (6607)

sök- "sövmek" (4659)

sözle- "söylemek, konuşmak" (1008)

sumlı- "yabancı dille konuşmak" (5677)

tan- "inkar etmek" (3892)

ti- "demek" (1994)

tutuz- "söylemek, nasihat etmek, emretmek" (3278)

uḳtur- "anlatmak" (5033)

üster- "inkâr etmek" (2205)

yalvar- "yalvarmak" (1483)

yaŋza- "ikrar etmek, beyan etmek, kabul ve ifade etmek" (3815)

yaŋzat- "kastetmek, ikrar ettirmek, söyletmek" (1385)

yarlıḳa- "buyurmak, emretmek, affetmek, bağışlamak" (1767)

yırla- "terennüm etmek, zikretmek" (4779)

yoŋa- "şikâyet etmek" (5869)

3. Oluş/Değişim Fiilleri [28]

belgür- "belirmek, meydana çıkmak" (3080)

bış- "pişmek, olgunlaşmak" (6165)

bol- "olmak" (1190)

bolun- "olmak" (2160)

evril- "dönmek, devretmek" (6231)

evrül- "dönmek, devretmek" (5896)

isi- "ısınmak" (4629)

isin- "ısınmak, sevmek, bağlanmak" (1507)

ḳarı- "kocamak" (1509)

keç- "geçmek, ölmek" (1332)

ḳıl- "kılmak, etmek, yapmak" (1296)

oŋ- "solmak, sararmak" (1908)

öl- "ölmek" (6418)

ön- "bitmek, yetişmek" (2688)

tiril- "dirilmek, yaşamak" (2022)

toġul- "doğmak, sülbünden gelmek" (1387)

toġur- "doğurmak" (383)

töri- "yaratılmak, türemek" (15)

törü- "türemek, meydana gelmek" (3192)

törüt- "yaratmak" (1242)

törütül- "yaratılmak" (1242)

tuyu- "bitmek" (5362)

üḏre- "üremek, çoğalmak" (4597)

yarat- "yaratmak, vücuda getirmek" (4743)

yaşa- "yaşamak" (1480)

yaşar- "yeşermek" (1807)

yoḳaḏ- "yok olmak" (4245)

yoḳal- "yok olmak" (692)

4. Hareket Fiilleri [169]

aḏrıl- "ayrılmak" (3295)

aġ- "yükselmek, çıkmak" (5678)

aġıt- "bırakmak, terk etmek, dağıtmak, uzaklaştırmak" (6312)

aḳ- "akmak" (2688)

alḳa- "alkışlamak" (5786)

alḳıt- "alkışlamak" (5610)

aş- "aşmak" (1735)

aşun- "aşmak, geçmek" (3064)

at- "atmak, bırakmak" (5633)

atlan- "atlanmak, ata binmek" (4958)

asıl- "asılmak" (221)

av- "toplanmak, üşüşmek, etrafını çevirmek" (5895)

avla- "avlamak" (6368)

bar- "varmak, gitmek" (6451)

barış- "gidip gelmek, ziyaret etmek" (4421)

bas- "basmak" (2028)

basıḳ- "basılmak, baskına uğramak" (5233)

basıl- "basılmak" (2711)

basın- "basmak, kahretmek, zayıf görmek" (4099)

basıt- "bastırmak" (4184)

bassıḳ- "basılmak, baskına uğramak" (679)

başla- "yaralamak" (2517)

bat- "batmak, sinmek, gözden kaybolmak, saklanmak, gizlenmek" (4017)

beliŋle- "korkmak, ürkmek" (4950)

boġ- "boğmak" (437)

buz- "bozmak, yıkmak, harap emek, viraneye çevirmek, darmadağın etmek" (2023)

çal- "yere çalmak, vurmak, yenmek" (2781)

çap- "yüzmek" (73)

çevril- "çevrilmek, döndürülmek" (744)

çıḳ- "çıkmak" (5184)

çıkar- "çıkarmak" (1556)

çök- "çökmek" (5457)

eḏer- "takip etmek, kovalamak" (3970)

egil- "eğilmek" (3491)

eligleş- "elleşmek, el sıkışmak, tokalaşmak, vedalaşmak" (5037)

ert- "geçmek" (1331)

ıḏ- "salmak, göndermek, serbest bırakmak, geçirmek, ulaştırmak" (1444)

ısır- "ısırmak" (3399)

iç- "içmek" (4622)

içür- "içirmek" (1192)

ilet- "iletmek, ilişmek, götürmek" (4115)

ilt- "iletmek, götürmek, göndermek, ulaştırmak" (4289)

imle- "göstermek, işaret etmek" (4897)

in- "inmek" (5028)

indür- "indirmek" (1003)

iv- "acele etmek, koşmak, çırpınmak, derhâl yapmak, can atmak" (1998)

ivin- "acele etmek" (1999)

ivit- "koşmak, acele etmek" (1551)

ḳaç- "kaçmak, kaçınmak, sakınmak" (1313)

ḳaçıt- "kaçırmak" (6522)

ḳaçur- "kaçırmak" (3912)

ḳaḏır- "döndürmek, karşı koymak" (6244)

kel- "gelmek" (3206)

keldür- "getirtmek" (2956)

keliş- "gelişmek, karşılıklı gidip gelmek" (2495)

keltür- "getirmek" (3842)

kemiş- "saldırmak, sürmek, çıkarıp atmak, bırakmak" (5649)

kez- "gezmek, dolaşmak" (3735)

kir- "girmek" (3672)

kit- "gitmek" (4262)

ḳon- "konmak" (5643)

ḳop- "kopmak, kalkmak, gelmek, meydana gelmek, zuhur etmek" (5344)

ḳov- "kovmak, sürmek" (2381)

köç- "göçmek" (1274)

köm- "gömmek" (4525)

kömül- "gömülmek" (5710)

kön- "doğrulmak, düzelmek, doğruyu söylemek, yola çıkmak" (3993)

könül- "doğrulmak" (5474)

ḳuç- "kucaklamak" (1451)

ḳuçuş- "kucaklaşmak" (3292)

küre- "kaçmak" (6639)

maŋ- "adım atmak, yürümek" (3659)

maŋıt- "adım atmak" (1211)

min- "binmek" (1388)

mün- "binmek" (2354)

oġra- "uğramak" (c70)

opur- "yerinden kaldırmak" (1751)

oz- "geçmek, ileri geçmek, ilerlemek" (2344)

öç- "gitmek, sönmek" (5324)

örle- "yükselmek, belirmek, çıkmak" (3836)

saç- "uzaklaşmak" (1313)

sanç- "dürtmek, vurmak" (2378)

sal- "atmak, bırakmak" (5876)

salın- "salınmak, sarkmak" (2692)

sap- "sarmak" (4158)

sav- "bırakmak" (6168)

savıl- "kaymak" (4888)

savul- "kaymak, aşağı inmek" (6216)

sekirt- "seğirtmek, koşturmak" (2381)

seşiş- "ayrılmak" (4206)

soḳ- "sokmak, vermek" (2652)

soŋda- "çekiştirmek" (5004)

sor- "emmek" (6609)

sök- "çökmek, diz çökmek" (4058)

suçul- "açılmak, çıkmak, çıkarmak" (4958)

suḏ- "tükürmek" (1338)

sür- "sürmek, kovmak, sürgün etmek, devam etmek" (1721)

tala- "yağma etmek" (280)

tavrat- "acele ettirmek" (4693)

tayan- "dayanmak" (6640)

teg- "değmek, dokunmak, ulaşmak" (2377)

tegin- "bir büyüğün yanına gelmek veya gitmek" (3668)

tegiş- "vuruşmak" (2377)

tegşürül- "değiştirilmek" (1054)

tegür- "eriştirmek, dokundurmak" (1742)

teŋ- "havaya yükselmek, gözden kaybolmak" (6064)

teŋi- "havaya yükselmek, gözden kaybolmak" (6036)

tep- "tepmek, vurmak, dövmek" (974)

tepre- "tepremek, kımıldamak" (2387)

tepren- "teprenmek, kımıldanmak" (1021)

tepret- "tepretmek, kımıldatmak" (2356)

teş- "deşmek" (4132)

teşil- "deşilmek" (3041)

tez- "kaçmak" (1309)

tezgin- "dönmek, dolaşmak" (1742)

tıḏ- "geri koymak, engel olmak" (1445)

tirin- "toplanmak" (2285)

tişle- "dişlemek" (4601)

toġ- "doğmak, meydana çıkmak, yükselmek (4968)

toḳı- "dövmek, dokumak, vurmak, çalmak" (2253)

toḳış- "savaşmak, vuruşmak" (2364)

toḳıt- "dokutmak, yaptırmak" (6551)

tur- "durmak, kalkmak, yükselmek, ayakta durmak" (1309)

turġur- "durdurmak, esirgememek" (6644)

tuşa- "köstek vurmak" (712)

tuşıḳ- "rastlamak, uğramak, duçar olmak, düşmek" (6544)

tuş- "kavuşmak, rastlamak, karşılaşmak" (4987)

tüpül- "dibine inmek" (1734)

türtüş- "yarış etmek" (95)

tüş- "düşmek, inmek" (5027)

tütüş- "kavga etmek" (6442)

uç- "uçmak" (1332)

uçuḳ- "sonuna ermek" (6216)

ulaş- "ulaşmak" (4354)

ur- "vurmak, dövmek" (1456)

uruş- "vuruşmak" (2289)

ür- "üflemek" (4601)

yaḏ- "yaymak" (5488)

yaḏıl- "yayılmak" (2556)

yaġıla- "savaşmak, çarpışmak, düşmanlık etmek" (5318)

yaġuş- "yaklaşmak" (5311)

yaġut- "yaklaştırmak" (2534)

yaḳ- "yaklaşmak" (1499)

yaḳış- "yaklaşmak, uyuşmak" (3036)

yaḳur- "yaklaştırmak" (3154)

yalġa- "yalamak" (2888)

yalın- "çıplak olmak, soyunmak" (5243)

yanaş- "yanaşmak" (3140)

yav- "yaklaştırmak, yakınlaştırmak, getirmek" (2409)

yay- "yaymak" (2744)

yel- "koşmak" (1077)

yenç- "koparmak, ısırmak, yere vurup ayağıyla ezmek" (2022)

yil- "koşmak" (5681)

yilgür- "uçuşmak, çırpınmak" (3329)

yilgür- "uçuşmak" (3329)

yilkür- "uçuşmak" (74)

yinçrün- "başını eğmek" (5805)

yit- "yitmek, yedeğinde götürmek" (3263)

yoḳla- "yükselmek, çıkmak" (1805)

yoḳlat- "yükselmek" (2120)

yolun- "sıyrılmak" (5370)

yor- "yürümek" (6613)

yort- "bir işe başlamak üzere yürümek" (5591)

yorıt- "yürütmek" (5505)

yumıt- "toplanmak" (3747)

yumul- "yumulmak" (3837)

yuvlun- "yuvarlanmak" (662)

yügür- "koşmak, seyirtmek, yürümek" (1742)

yügürt- "koşturmak" (574)

5. İş Fiilleri [261]

aç- "açmak" (83)

ata- "ad vermek, adlandırmak" (5442)

aḏır- "ayırmak" (6624)

aḏırt- "ayırtmak, ayırt etmek" (2080)

aḏış- "ayırmak, yaymak" (4115)

aḳıt- "akıtmak" (1058)

al- "almak" (1900)

alġal- "almak" (1472)

alın- "alınmak" (1333)

alış- "beraberce yapmak, paylaşmak" (5032)

anuḳla- "hazırlamak, hazır bulunmak" (1476)

anun- "hazırlamak, hazır olmak" (5143)

anut- "hazırlamak, hazır bulundurmak" (1688)

arıt- "temizlemek, temizletmek" (5505)

artat- "bozmak, harap etmek" (1082)

artur- "arttırmak" (5796)

aşa- "yemek" (1480)

aşu- "örtmek" (6530)

aşun- "örtünmek" (4848)

avıt- "avutmak" (1551)

ba- "bağlamak" (5824)

başla- "başlamak" (6501)

batur- "batırmak" (2330)

bayut- "zenginleştirmek" (4499)

beḏüt- "büyütmek" (2967)

bekit- "sağlamlaştırmak" (1580)

bekle- "kilitlemek, bağlamak, muhafaza etmek" (3741)

beklen- "kilitlemek, kapatmak" (2050)

bekürt- "sağlamlaştırmak" (1892)

beküt- "sağlamlaştırmak" (5172)

belgürt- "belirtmek, göstermek, belli etmek" (6066)

beglen- "bey edinmek, birini kendisine bey olarak seçmek" (3535)

berkit- "berkitmek, sağlamlaştırmak" (6128)

berkle- "kilitlemek, bağlamak, muhafaza altına almak" (1703)

beze- "süslemek" (5112)

bıç- "kesmek, biçmek" (3620)

bışur- "pişirmek" (4883)

biç- "biçmek, kesmek" (2573)

bir- "vermek" (380)

biriktür- "biriktirmek" (4280)

biril- "verilmek" (295)

biriş- "karşılık vermek" (4421)

biti- "yazmak" (3896)

bitit- "yazdırmak" (2697)

boḏu- "boyamak" (5126)

bürkir- "püskürmek, serpmek" (4892)

bürün- "bürünmek" (1500)

bütür- "sağaltmak, sağlam hâle getirmek, alacağını tanıklamak, ispat etmek" (2863)

büvkir- "püskürmek, serpmek" (98)

çelile- "karartmak" (6334)

çergüle- "kurtarmak" (373)

çikne- "sıkı dikmek, altın tel ile ipek kumaş üzerine nakış

işlemek, yere sürgü çekmek" (3846)

çökit- "çökertmek" (6534)

çökür- "çökertmek" (1109)

eḏerle- "eyerlemek" (3289)

eḏik- "ıslah edilmek, güzelleşmek, iyileşmek" (347)

eg- "eğmek" (3195)

ek- "bir şey ekmek" (1394)

ekin- "ekinmek, kendisi için ekmek" (5249)

emçi- "tedavi etmek" (4356)

emle- "ilaçlamak, tedavi etmek, iyileştirmek" (1970)

emlet- "ilaçlatmak, tedavi ettirmek" (3149)

esürt- "sarhoş etmek" (6137)

eşü- "örtmek" (5212)

eşül- "örtülmek, örtünmek" (3785)

evdi- "toplamak" (6624)

evür- "evirmek, çevirmek, döndürmek" (5548)

igḏil- "terbiye edilmek, eğitilmek" (3281)

igḏile- "beslemek" (6559)

igiḏ- "terbiye etmek, eğitmek, yetiştirmek, beslemek" (3549)

il- "ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek" (6116)

ildür- "iliştirmek, indirmek" (2647)

irte- "istemek, aramak, araştırmak" (5872)

irteş- "araştırmak" (6204)

isit- "ısıtmak, bağlamak" (1696)

işle- "işlemek, görmek, meşgul olmak, çalışmak, yapmak" (4557)

işlet- "işletmek, kullanmak, sarf etmek" (3220)

it- "yapmak, etmek, eylemek, kılmak, düzenlemek, yoluna koymak" (1064)

ḳala- "tutmak, saklamak" (3127)

ḳap- "tutmak" (6110)

ḳaraġur- "karartmak" (6092)

ḳarart- "karartmak" (629)

ḳarıl- "karılmak, katışmak" (2370)

ḳarılat- "boylatmak, karışlamak, ölçmek" (2595)

ḳarış- "karışmak, karşılamak, karşı koymak" (2379)

ḳat- "katmak, karıştırmak" (1064)

ḳatġur- "gülmekten katılmak" (4114)

ḳatıl- "katılmak, karıştırılmak" (3406)

ḳavşur- "kavuşturmak" (4056)

ḳavuştur- "kavuşturmak" (4896)

ḳayna- "kaynamak" (72)

ḳaz- "kazmak" (1734)

ḳazıl- "kazılmak" (6063)

keḏ- "giymek" (1337)

kemdi- "bıçakla kemik sıyırmak" (4131)

ker- "germek, kabartmak" (1535)

kerekle- "yokluğu dolayısıyla aramak" (3455)

kes- "kesmek" (3250)

kesil- "kesilmek" (1520)

ḳıldur- "yaptırmak" (6153)

ḳısur- "kısaltmak" (4057)

ḳıy- "kıymak, dönmek, süzmek" (4059)

kigür- "içeri sokmak" (2370)

kiŋür- "genişletmek" (2022)

kişe- "kösteklemek, bağlamak" (1838)

ḳoş- "yazmak, şiir düzmek" (2631)

ḳotur- "boşaltmak" (1455)

ḳotrul- "boşaltılmak" (2812)

köndür- "doğrultmak, yola çıkarmak" (3994)

könit- "doğrultmak" (5204)

ḳöpirt- "köpürtmek" (2382)

körkit- "göstermek" (1399)

körüŋdür- "göstermek, getirmek" (573)

köşit- "örtmek, siper etmek" (1295)

kötür- "kaldırmak, yükseltmek, yok etmek" (1455)

ḳulaçla- "kulaçlamak" (1734)

ḳur- "kurmak, germek" (6397)

ḳurıt- "kurutmak, soldurmak, yok etmek" (1239)

küldür- "güldürmek" (3595)

küreş- "güreşmek, boğuşmak" (2360)

küret- "kaçırmak" (6526)

küyür- "yakmak, yaktırmak" (4087)

küzet- "gözetmek, korumak, saklamak" (b43)

meŋzet- "benzetmek" (1007)

oḏğur- "uyandırmak" (6637)

oḳı- "okumak" (1649)

oḳın- "okunmak, okumak" (1356)

oḳıt- "çağırtmak" (641)

oŋar- "onarmak, düzeltmek" (1643)

or- "biçmek, kesmek" (1393)

ota- "tedavi etmek" (158)

otat- "tedavi ettirmek" (4253)

ov- "ovuşturmak, ufalamak" (3755)

oyna- "oynamak" (4184)

öçeş- "yarış etmek" (4086)

öçür- "söndürmek" (3608)

ögit- "öğütmek" (1064)

öklit- "çoğaltmak" (5590)

öldür- "öldürmek" (2397)

öŋdür- "kurmak" (5971)

öp- "öpmek" (5446)

ör- "örmek, bağlanmak" (1311)

örkle- "bağlamak" (2016)

ört- "örtmek, örtülmek" (4035)

örte- "yakmak" (5486)

öt- "geçmek, bir şeye geçmek, delmek" (4381)

öte- "ödemek" (3119)

ötel- "ödenmek" (2670)

ötgün- "taklit etmek, benzemeye çalışmak" (259)

sa- "saymak" (6034)

saç- "saçmak, dağıtmak" (3046)

saçıl- "saçılmak, dağılmak" (5640)

saçıt- "saçtırmak, dağıtmak" (2396)

saḳ- "saymak" (4428)

sat- "satmak" (2641)

seç- "seçmek, ayırmak" (2752)

semrit- "semirtmek" (5841)

sı- "kırmak, bozmak, ezmek, kırılmak" (5474)

sıġur- "sığdırmak" (3860)

sızġur- "sızdırmak, eritmek, zayıflatmak" (6276)

sızur- "eritmek" (1919)

sikirt- "sıptırmak" (2508)

sök- "sökmek" (2268)

suçıt- "sıçratmak" (6537)

sun- "sunmak, uzatmak" (4596)

suvla- "su içmek" (449)

süz- "süzmek" (5471)

süçit- "tatlandırmak" (5777)

talula- "seçmek" (2732)

tamdur- "tutuşturmak" (4412)

tamġala- "damgalamak, mühürlemek" (3275)

tançula- "çiğnemek" (4601)

tap- "tapmak, bulmak, kavuşmak, hizmet etmek" (1319)

tapın- "hizmette bulunmak" (1328)

tapındur- "taptırmak, hizmet ettirmek" (1755)

tar- "dağıtmak" (4139)

taran- "taranmak" (6222)

tarı- "ekmek" (1399)

tarıt- "ektirmek" (6529)

tart- "tartmak, çekmek, uzatmak, çıkarmak" (5426)

tavıġ- "alışveriş" (2803)

teŋle- "denklemek, denkleştirmek" (4578)

tigüle- "lokma lokma vermek" (5395)

tik- "dikmek, dürtmek, sokmak, delmek, dikey getirmek, (dikiş) dikmek, (ağaç) dikmek" (6601)

tikil- "dikilmek" (4009)

tilet- "istetmek, diletmek" (6524)

tir- "dermek, toplamak" (2365)

tirel- "direk ya da dayak dikmek" (4428)

tiz- "dizmek" (6616)

tizil- "dizilmek" (5676)

toḏur- "doyurmak" (3923)

tol- "dolmak" (1043)

tolula- "doldurmak" (5365)

tonan- "donanmak, giyinmek" (4969)

topul- "yarıp delmek" (2328)

tök- "dökmek" (2381)

töşe- "döşemek" (4645)

töşen- "döşenmek" (4591)

töşet- "döşetmek" (6123)

tu- "kapatmak, tıkamak, kaplamak" (6623)

tumlıt- "soğutmak" (2120)

tuşur- "kavuşturmak" (2370)

tut- "tutmak" (1263)

tutun- "tutunmak" (2143)

tüg- "çatmak, bağlamak" (4209)

tüket- "bitirmek, tamamlamak" (1051)

tünert- "karartmak" (5670)

tür- "dürmek" (1496)

türçi- "başlamak" (4044)

türt- "sürmek, sıvamak" (4602)

tüşür- "düşürmek" (1001)

tüşüt- "düşürmek" (6531)

tüz- "düzmek, düzeltmek" (1009)

tüzet- "tanzim etmek, düzeltmek" (b75)

uçur- "uçurmak" (5379)

uḏıt- "uyutmak" (1424)

ula- "bağlamak, eklemek" (1264)

ulan- "ulaşmak, bağlanmak" (5421)

ulat- "birleştirmek" (5604)

urul- "vurulmak, kurulmak" (5055)

urun- "vurunmak, takınmak, örtünmek, giyinmek" (1947)

uşat- "ufalamak, kırmak, kırılmak" (2515)

uzat- "uzatmak" (3681)

üg- "yığmak" (2935)

ügül- "yığılmak" (310)

üle- "paylaştırmak" (1192)

ület- "dağıtmak" (2551)

ülgüle- "ölçmek, tartmak, düzenlemek" (6495)

üz- "kesmek" (1008)

üzül- "kesilmek, kırılmak, parçalanmak" (6250)

yandur- "döndürmek" (3092)

yap- "örtmek, kapamak" (1303)

yar- "yarmak" (2787)

yaraştur- "yaraştırmak, uyuşturmak" (3726)

yarut- "aydınlatmak, parlatmak" (2434)

yas- "dağıtmak, yaymak, aşırıya kaçmak" (3674)

yasta- "yastık dayamak" (5953)

yaşur- "gizlemek" (770)

yatġur- "yatırmak" (3331)

yıġ- "yığmak, toplamak" (5513)

yıḳ- "yıkmak" (2686)

yırt- "yırtmak" (4966)

yi- "yemek" (1979)

yigle- "tercih etmek" (1918)

yilkit- "heyecanlandırmak" (3104)

yinçüle- "inci dizmek" (b11)

yinit- "hafifletmek" (6082)

yirik- "yerleşmek" (5177)

yiş- "yiyişmek" (6481)

yitür- "yedirmek" (1192)

yoḏ- "silmek, bozmak" (2798)

yu- "yıkamak" (1115)

yul- "kurtarmak, bırakmak" (3091)

yulun- "kurtarmak" (1438)

yum- "yummak" (6643)

yumdar- "toplamak" (2996)

yun- "yunmak, yıkanmak" (3285)

yut- "yutmak" (6284)

yuvul- "akıtmak" (4902)

yüḏ- "yüklemek, yüklenmek" (4204)

yüḏür- "yüklemek" (1437)

6. Durum Fiilleri (342)

aç- "(karnı) acıkmak" (1126)

açı- "acımak, ağrımak" (2842)

açıl- "açılmak, ferahlamak, anlaşılmak" (436)

açın- "ihsan etmek, bağışlamak" (5592)

açıt- "acıtmak, ekşitmek, incitmek" (770)

açur- "acıktırmak, aç bırakmak" (6365)

adaş- "arkadaş olmak" (501)

aḏıġla- "ayılaşmak, ayı gibi olmak" (2311)

aḏıl- "ayılmak" (6137)

ağına- "debelenmek" (6613)

ağırla- "değer vermek, ikram ve ihsanda bulunmak" (4110)

ağrı- "ağrımak" (4586)

ağrıt- "ağrıtmak" (4302)

ağru- "ağırlaşmak" (1115)

aḫsumla- "sarhoş olarak kavga etmek" (4586)

alḳ- "mahvetmek, yok etmek, batırmak" (5107)

alḳın- "mahvolmak, bitmek, tükenmek" (3782)

ar- "aldatmak" (1172)

ar- "yorulmak, dermansız kalmak" (3702)

arġur- "yormak, zayıflamak" (5705)

arı- "temizlenmek" (5128)

arın- "temizlenmek" (3522)

arslanla- "arslanlaşmak, arslan gibi olmak" (2314)

arta- "bozulmak, kötüleşmek" (5564)

arzula- "arzulamak, istemek, dilemek" (1887)

asun- "asılmak, asılı olmak" (595)

'ata- "bağışlamak, ihsanda bulunmak" (5888)

atan- "adlandırılmak, ad almak" (6454)

atıḳ- "ad sahibi olmak, meşhur olmak" (2338)

avın- "avunmak, alışmak" (3114)

ayıŋla- "kötülemek, küçük düşürmek, mahcup etmek" (4463)

az- "azmak, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak" (5313)

azıt- "azıtmak, yoldan çıkarmak" (4194)

azla- "az görmek, azımsamak" (3234)

azlan- "az bulmak, azımsamak" (305)

bağışla- "bağışlamak" (6518)

baġlan- "bağlanmak" (5928)

balıḳ- "yaralanmak" (2402)

barġal- "gitmek üzere olmak" (5976)

başsıra- "başsız bırakmak, ölçüyü yitirmek, kontrolden çıkmak" (4329)

batġal- "batmak üzere olmak" (1072)

bayu- "zenginleşmek" (5544)

beḏü- "büyümek" (4791)

beki- sağlamlaşmak (1772)

bert- "berelenmek, yaralanmak" (6181)

bezen- "süslenmek" (3104)

biliş- "bilişmek, tanışmak" (2251)

birik- "toplanmak, bir olmak" (5617)

bitil- "yazılmak" (6272)

bitin- "yazılmak" (2697)

boḏul- "boyanmak" (2384)

boşa- "bırakmak, terk etmek, ayrılmak" (2302)

boşut- "boş bırakmak, serbest bırakmak" (6010)

buġraġur- "erkek deve gibi olmak, buğralaşmak" (6369)

bul- "bulmak" (3750)

bulġaş- "karışmak" (2336)

bulna- "esir etmek, tutsak etmek" (4592)

bulnuḳ- "karışmak, bulanmak" (2389)

bulul- "bulunmak" (593)

bulun- "bulunmak" (4731)

bus- "pusu kurmak, gizlenmek, saklanmak" (2028)

buş- "hiddetlenmek, kızmak, öfkelenmek" (6252)

buşur- "hiddetlendirmek, can sıkmak" (4209)

butıḳlan- "budaklanlmak, dallanmak" (3839)

buzul- "bozulmak, yıkılmak" (2034)

büt- "ses kesilmek, alçalmak, borcu veya alacağı gerçekleşmek, yara kapanması, sona ermek, yük olmak, bir şeye inanmak, bir şeye inanmak, ikrar etmek" (1173)

bütül- "inanılmak, tamamlanmak, olgunlaşmak" (1300)

çavık- "ün sahibi olmak, ünlenmek" (3077)

çavlan- "şanlanmak, şöhretlenmek, ün sahibi olmak" (2050)

eḏle- "hürmet etmek, değer vermek, ehemmiyet vermek, aklına getirmek, tesir etmek" (1646)

eksü- "eksilmek" (1055)

emge- "zahmet çekmek, eziyet çekmek" (6083)

emget- "yordurmak, zahmet çektirmek, eziyet çektirmek" (3827)

emit- "eğilmek, meyletmek" (1637)

eŋ- "şaşmak" (5967)

er- "ermek, imek" (1071)

erejlen- "huzura kavuşmak, rahata kavuşmak" (5942)

eri- "erimek" (3395)

esenleş- "esenlik dilemek, vedalaşmak" (3292)

esirke- "acımak, eseflenmek" (3745)

esür- "sarhoş olmak" (6140)

eymen- "utanmak, çekinmek" (4059)

ıç- "kaybolmak, saklanmak, gizlenmek" (1532)

ıçġın- "kaçırmak, kaybedilmek, yok edilmek, elden gitmek, yakalatmak" (2350)

ılıḳ- "korumak" (337)

ınan- "inanmak, güvenmek" (1764)

ınçıḳla- "inlemek, inildemek, sızlanmak, şikâyet etmek" (6647)

ışan- "itimat etmek, inanmak, güvenmek" (2778)

igle- "hasta olmak, hastalanmak" (4618)

ilen- "ayıplamak, tekdir etmek" (1092)

ilin- "yakalanmak, tutulmak, kapılmak, kaptırmak" (4245)

iliş- "birbirine ilişmek, çatışmak, yapışmak, tutuşmak" (2377)

ileş- "sulh yapmak, barışmak, uzlaşmak" (2362)

inçlen- "rahatlamak, sakinleşmek, huzur içinde olmak" (5801)

inçrün- "huzur içinde olmak, rahatlamak, sakinleşmek" (3138)

ir- "irkilmek, yalnızlık hissetmek, ayrılmak, usanmak, bıkmak" (4737)

irik- "toplamak, yalnız kalmak, sıkılmak" (1005)

iril- "kaygıdan titremek, hiddetlenmek, kendi kendini yormak, küçülmek" (1071)

irin- "üşenmek" (2462)

irkil- "toplanmak, çoğalmak" (5502)

is- "inme, azalmak, hafiflemek, bırakmak" (5280)

işen- "güvenmek, inanmak" (5533)

işimsin- "eş saymak, arkadaş gibi davranmak" (4095)

itil- "düzelmek, yapılmak, yoluna girmek" (1039)

itin- "hazırlanmak, tamamlanmak, süslenmek, düzene koymak, çare bulmak" (1278)

ḳaḏġur- "kaygılanmak" (3326)

ḳaḏıt- "dikilmek, geri dönmek, yüz çevirmek, inat etmek" (2290)

ḳaḳır- "boğazını ses çıkararak temizlemek" (4113)

ḳal- "kalmak" (1162)

ḳalġal- "bir şeyleri geride bırakmak" (1074)

ḳam- "kamaşmak" (5799)

ḳan- "kanmak, doymak" (5339)

ḳarar- "kararmak" (5029)

ḳatıġlan- "katlanmak, çabalamak" (1317)

ḳavrıl- "kavrulmak" (119)

ḳavuş- "kavuşmak" (3314)

ḳay- "kaymak, caymak" (3422)

ḳazġan- "kazanmak" (3240)

keçür- "geçirmek, bağışlamak" (1155)

kelgel- "gitmek üzere olmak" (1074)

kerek- "gerekmek" (925)

ḳılın- "kılınmak, yapılmak" (1333)

ḳına- "cezalandırmak, işkence" etmek (5877)

ḳısıl- "arada kalmak" (6486)

ḳıyıl- "kusur işlemek, sözünden" dönmek (1652)

ḳız- "kızarmak, gülmek" (4895)

ḳızart- "kızarmak, gülmek" (1287)

kikne- "fitne sokmak" (4301)

kiŋü- "genişlemek" (5915)

kiŋik- "gecikmek" (4652)

kiŋil- "gecikilmek, geciktirilmek, sona bırakmak" (4389)

kişel- "kösteklenmek, bağlanmak" (6614)

kiter- "gidermek" (5980)

kizle- "gizlemek" (1301)

ḳoḏ- "koymak, bırakmak" (1450)

ḳoḏun- "bırakmak" (1446)

ḳol- "istemek, dilemek" (1745)

ḳomı- "heyecanlanmak, coşmak" (3854)

ḳomıt- "heyecanlandırmak, coşturmak" (2328)

ḳora- "azalmak, zarar etmek" (1062)

ḳorat- "zarar ettirmek" (6239)

ḳorḳ- "korkmak" (3651)

ḳorḳıt- "korkutmak" (656)

ḳoru- "korumak" (3844)

ḳoşul- "yazılmak, düzenlemek, şiir düzülmek" (b59)

ḳoyul- "derinleşmek" (3070)

köngel- "görünmek, belirmek" (5976)

köpeḏ- "çoğalmak" (2262)

körül- "görülmek" (4249)

körün- "görünmek, huzura çıkmak" (5176)

kötrül- "yok edilmek" (2812)

ḳurı- "kurumak" (1810)

ḳutul- "kurtulmak" (3091)

ḳutur- "kudurmak" (6542)

kü- "korumak" (2033)

küçe- "zorlamak, baskı yapmak" (4628)

küçeḏ- "çoğalmak" (6590)

küçen- "güçlenmek" (1053)

küḏ- "beklemek" (1050)

küḏez- "gözetmek, korumak, saklamak" (1312)

küḏezil- "gözetilmek, korunmak" (1271)

kül- "gülmek" (1136)

külçir- "gülümsemek" (5680)

külün- "hâlsiz düşmek" (374)

küse- "istemek, arzulamak, özlemek" (3312)

küven- "güvenmek, övünmek" (4797)

küvezlen- "gururlanmak, kibirlenmek" (1377)

küy- "yanmak" (1024)

meŋze- "benzemek" (1306)

mun- "bunamak, saçmalamak" (3600)

muŋaḏ- "bunalmak, ihtiyaç duymak" (2565)

muŋaḏtur- "sıkıntı vermek, muhtaç etmek" (3995)

muŋḳar- "bunaltmak, can sıkmak" (4024)

oḏan- "uyanmak" (c65)

oḏul- "uyanık olmak, uyanmak" (1215)

oḏun- "uyanmak" (1366)

oḳşa- "benzemek" (3626)

oldur- "oturmak" (1296)

oŋul- "iyileşmek, düzelmek" (3874)

op- "yutmak" (6403)

opra- "çürümek, yıpranmak, eskimek" (1640)

orna- "yerleşmek" (5738)

öçe- "yatışmak, sükûn bulmak" (4651)

öçük- "sönmek, soluğu kesilmek" (3951)

ödḷe- "vakti gelmek, günü gelmek" (1504)

ögür- "oyalamak" (5266)

öli- "ıslanmak" (1408)

örtül- "örtülmek, kapatılmak" (5763)

örtün- "örtünmek" (5422)

ötül- "geçilmek" (249)

övkele- "öfkelenmek" (6310)

özel- "ızdırap çekmek" (1096)

özle- "benimsemek" (b13)

özne- "karşı koymak, itiraz etmek" (3939)

saḳla- "hesaplamak, dikkat etmek, düzenlemek, tedbir almak, korumak" (1723)

saḳlan- "uyanık olmak, dikkatli olmak, tedbirli olmak, ihtiyatlı olmak" (1437)

sarıl- "sarılmak" (3809)

sasıt- "berbat etmek" (4756)

satġa- "çiğnemek, incitmek" (4112)

seçil- "seçilmek, ayrılmak" (1843)

semri- "semirmek, yağlanmak" (3094)

ser- "sabretmek" (6275)

serin- "sabretmek" (1107)

sıġın- "sığınmak" (2158)

sıġta- "ağlamak" (6292)

sıġtat- "ağlatmak" (6126)

sıḳa- "okşamak" (6618)

sın- "kırılmak, bozulmak, incinmek" (1615)

sına- "sınamak, tecrübe etmek" (4208)

sınan- "sınanmak" (2042)

sırıl- "tesir etmek" (3160)

sız- "sızmak, erimek" (1127)

siŋ- "sinmek, saklanmak, hazmedilmek" (6064)

siŋgür- "sindirmek, hazmetmek" (5777)

sizin- "şüphelenmek" (3882)

sön- "sönmek, bitmek, tükenmek" (4711)

suġul- "kaybolmak" (2866)

suḳlan- "tamah etmek" (2200)

suvlan- "sulanmak" (2207)

suvsa- "susamak" (2924)

suvsat- "susatmak" (5704)

suyurḳa- "şefkatli olmak, bağışlamak" (1404)

süçi- "tatlılaşmak, güzelleşmek" (3246)

süzül- "süzülmek" (6250)

tam- "damlamak" (2923)

tamuz- "damlamak" (2715)

taŋıl- "şaşırmak" (4595)

taŋırḳa- "hayret etmek" (6487)

taŋla- "şaşmak, şaşırmak" (6480)

tapış- "kavuşmak" (3314)

tapla- "kabul etmek, razı olmak" (1431)

taru- "daralmak, dar gelmek" (477)

telmir- "dilenmek" (6634)

teŋeḏ- "gelişmek" (1819)

teŋeş- "denkleşmek" (3484)

tıḏın- "kaçınmak, sakınmak, hâkim olmak" (1380)

tıl- "engel olunmak" (5948)

tılda- "engel olmak" (4030)

tın- "dinlenmek, solumak, nefes almak" (1049)

tınçrun- "sessiz olmak" (3138)

tındur- "rahat ettirmek, dinlendirmek" (1882)

tile- "dilemek, istemek, beklemek, aramak" (1280)

tilen- "dilenmek" (443)

tiren- "direnmek, dayanmak, çekinmek" (2061)

tit- "direnmek , karşı koymak" (1083)

toḏ- "doymak" (2575)

toḏun- "doymak" (4774)

toŋ- "donmak" (3395)

toz- "toz yükselmek" (5028)

tökül- "dökülmek" (2952)

töŋit- "eğilmek, dönmek" (6220)

tul- "tıkanmak, kapanmak" (4835)

tumlı- "soğumak, üşümek" (4701)

tun- "kapanmak, bulutlanmak, sönmek" (1049)

tusul- "yaramak, fayda vermek" (3792)

tutul- "tutulmak" (2711)

tutuş- "tutuşmak" (4111)

tügül- "düğümlenmek" (1573)

tüke- "tükenmek, bitmek" (1099)

tüken- "bitmek" (2739)

tüne- "gecelemek" (4415)

tüner- "kararmak" (1520)

tüpük- "kökleşmek, kök atmak, devam etmek" (4203)

tüt- "tütmek" (1229)

tüzül- "düzelmek" (1854)

u- "muktedir olmak" (4256)

uḏ- "uymak, takip etmek" (3195)

uḏı- "uyumak" (3837)

uḏın- "sönmek" (4639)

uḏlaş- "sığırlaşmak, sığır gibi olmak, öküz gibi olmak" (4770)

ul- "eskimek, dağılmak" (2263)

ulanıl- "ulkaşılmak, bağlanılmak" (3357)

ulın- "usanmak" (1510)

ulıt- "ulutmak, inletmek" (3378)

uluġaḏ- "yükselmek" (4708)

uluġla- "yüceltmek" (4151)

una- "razı olmak" (5965)

us- "susamak" (2924)

usan- "gafil olmak" (1449)

usandur- "bıktırmak" (2361)

ut- "yenmek" (4833)

uyaḏ- "utanmak" (6540)

uza- "uzamak" (3070)

uzal- "uzun sürmek" (4906)

uzatıl- "uzatılmak" (176)

üste- "kazanmak, artmak" (6457)

üstik- "istemek" (4487)

üyül- "batmak" (3090)

yal- "parlamak" (415)

yalın- "yanmak" (121)

yalḳ- "bıkmak, usanmak" (6628)

yalŋu- "tutuşmak" (5972)

yan- "dönmek, geri dönmek, geri tepmek, tehdit etmek" (5714)

yapçu- "yapışmak" (1409)

yapıl- "örtünmek, kapanmak, gizlenmek" (4003)

yapuş- "yapışmak" (1870)

yara- "yaramak, uygun gelmek" (2818)

yaraş- "anlaşmak, yaraşmak, uygun gelmek" (2360)

yarıḳlan- "zırhlanmak" (2360)

yarıl- "yarılmak" (4715)

yaru- "ışımak, parlamak" (4872)

yarun- "aydınlanmak, parlamak" (2243)

yastan- "yaslanmak" (2727)

yaş- "gizlenmek" (1427)

yat- "yatmak" (1528)

yatġal- "uyumak üzere olmak" (5953)

yavrı- "zayıflamak, güçsüz hâle" gelmek (3094)

yavrıt- "kötülemek, yıpratmak" (1912)

yaz- "çözmek" (5010)

yaz- "şaşırmak, yanılmak" (2516)

yazıl- "açılmak, çözülmek" (3212)

yeni- "hafiflemek" (1654)

yet- "yetişmek, erişmek, kâfi gelmek" (1858)

yetgel- "yetişmek üzere olmak" (6167)

yetil- "güdülemek" (1099)

yetür- "yetirmek, yetiştirmek" (2053)

yıġ- "engel olmak, alıkoymak" (6097)

yıġıl- "toplanmak" (5164)

yıġın- "kendi kendini engellemek" (1414)

yıġla- "ağlamak" (1239)

yıġlat- "ağlamak" (3595)

yıḳıl- "yıkılmak" (2137)

yıldra- "parlamak" (6219)

yılla- "yıllamak" (6344)

yıra- "uzlaşmak" (1296)

yıraş- "uzlaşmak" (5659)

yigeḏ- "artmak" (4705)

yimlen- "zevk bulmak" (2465)

yir- "yermek, hakir görmek" (6618)

yirgür- "nefret ettirmek" (2077)

yirin- "iğrenmek" (5327)

yiriş- "gülümsemek" (3953)

yitür- "kaybetmek, yitirmek" (1328)

yobat- "savsaklamak, ihmal ettirmek" (3866)

yöle- "desteklemek" (5792)

yör- "çözmek, yormak" (4373)

yörül- "yorulmak" (6028)

yuḳ- "bulaşmak, sirayet etmek" (4239)

yul- "kurtulmak" (3465)

yuluġla- "feda etmek" (4227)

yumşa- "yumuşamak" (2749)

yüle- "desteklemek" (3056)

yüm- "göz yummak" (653)

7. Doğa Fiilleri [2]

es- "esmek" (3941)

yaġ- "yağmak" (118)

8. Sesleniş Fiilleri [10]

çoġla- "bağırmak, çağırmak" (3847)

ḳaḳıla- "kazların bağrışması" (72)

kökre- "kükremek" (86)

oḳı- "çağırmak" (1488)

oḳış- "çağrışmak" (2365)

öt- "ötmek" (4963)

sayra- "şakımak, ötüşmek" (4963)

ulı- "ulumak, inlemek" (55148)

ünde- "seslenmek, çağırmak" (4649)

ür- "havlamak" (6601)

9. İnanç Fiilleri [4]

büt- "bir şeye inanmak" (725)

çokun- "tapınmak, kulluk etmek" (3031)

keçür- "bağışlamak" (3434)

yükün- "secde etmek" (5452).

Birleşik fiillerin kullanıldığı bazı yardımcı fiillere örnekler: (111)

[Çalışmanın bu bölümünde Prof. Dr. Mehmet Mehdi Ergüzel'in "Kutadgu Bilig'in Sözvarlığı ve Kelime Grupları Üzerine" başlıklı bildirisi ile Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un *Kutadgu Bilig Grameri- Fiil* adlı eserinden yararlanılmıştır.]

aç-
tilig aç- (623)

açıt-
yüzin açıt- (770)

ağırla-
kulug ağırla- (611)

al-
ülüg al- (271)

alın-
köngülke alın- (782)

atan-
edgü atan- (253)

art-
künde art- (1062)

ay-
avuçgalıkın ay- (350)

ba-
köngül ba- (1089)

bak-
küle bak- (603)

bar-
İligke bar- (467)

bas-
bilig birle bas- (218)

bayu-
budun bayu- (1039)

bedü-
baş bedü- (435)

bekült-
tilig bekült- (956)

beze-
köngülüg beze- (386)

bıç-
yagı boynunı bıç- (286)

bil-
sözleyü bil- (987)

bir-
alkış bir- (760)

biti-
bitigde biti- (282)

bol-
atıng mengü bol- (229)

bul-
kargış bul- (246)

çal-
tutup yirke çal- (1056)

çık-
turup çık- (1111)

çökür-
köngülüng çökür- (1109)

eg-
boyın eg- (678)

eksi-
yaruklukı eksi- (734)

emle-
igig emle- (157)

er-
otka küyer er- (384)

evür-
yüz evür- (649)

in-
yağız yirke in- (210)

işlet-
özüm işlet- (479)

it-
elin it- (256)

ıḏ-
Söz ıḏ- (574)

kaç-
keyik teg kaç- (401)

kal-
mengü kal- (114)

kama-
köz kama- (464)

kat-
sözke tuzı kat- (711)

karı-
özi karı- (181)

kavuştur-
kol kavuştur- (766)

karart-
mengiz karart- (629)

kazgan-
kümüş kazgan- (189)

keçür-
yazukın keçür- (28)

ked-
tonın ked- (575)

kel-
togardın ese kel- (63)

kes-
sözü kes- (363)

kıl-
yulug kıl- (52)

kızart-
mengiz kızart- (892)

kir-
ive kir- (587)

kit-
ukuş kit- (293)

koḏ-
atın bitip koḏ- (258)

kol-
şifa kol- (1110)

kondur-
yol kondur- (474)

kop-
söz bile kop- (173)

kopur-
atın kopur- (103)

kotur-
sakınçın kotur- (117)

kör-
yakşı kör- (531)

körkit-
vefa körkit- (716)

kötür-
baş kötür- (774)

kur-
devlet yasın kur- (65)

küdez-
sözüngni küdez- (167)

min-
atın min- (576)

mungad-
muyanlıkta mungad- (489)

okşa-
aslanka okşa- (784)

on ol-
ni'met biri on ol- (759)

ota-
igigni ota- (158)

öp-
yir öp- (598)

saç-
közi yaş saç- (80)

sat-
bilig sat- (470)

sın-
tişing sın- (167)

sok-
borka baş sok- (708)

sor-
kanı sor- (655)

sözle-
aça sözle- (750)

suvla-
koy bile suvla- (449)

sür-
ilindin sür- (437)

süz-
yorık yol süz- (268)

tarı-
ajun tarı- (488)

tile-
tiriglik tile- (183)

tezgin-
ajun tezgin- (114)

teg-
sınayu teg- (346)

tegür-
sözi tegür- (575)

ti-
negülük ti- (196)

tik-
közin kökke tik- (1029)

toġ-
ay toġ- (730)

tol-
altun kümüş tol- (1043)

törüt-
ölümke törüt- (378)

tut-
adaş tut- (501)

tur-
körü tur- (250)

tüg-
yüzün tüg- (626)

tüket-
tirglik tüket- (1051)

tüne-
serip tüne- (489)

tüş-
kapugka tüş- (576)

tüz-
budunug tüz- (268)

ur-
örk ur- (722)

uzat-
elig uzat- (151)

yaḍıl-
çavı yaḍıl- (737)

yak-
işke yak- (323)

yap-
kapug yap- (719)

yapçu-
kaçıglıka yapçu- (401)

yankula-
kökte ünün yankula- (74)

yaru-
özke küle yaru- (499)

yarut-
yüzin yarut- (623)

yaşur-
közin yaşur- (770)

yaz-
berk tügünler yaz- (283)

yet-
yaşı yet- (293)

yılla-
neçe yılla- (347)

yi-
baş yi- (966)

yit-
ögi künde yit- (1062)

yorı-
sançu yorı- (139)

yorıt-
tilig yorıt- (387)

yügrü-
bezenip yügrü- (402)

Sonuç

Çalışmada, *Kutadgu Bilig* eserinin 1979 yılında yayımlanmış olan dizin bölümü dikkate alındı. Bu bölümde *basit* ve *türemiş* olmak üzere mastar hâlinde 906 fiilin kullanıldığı tespit edildi. Ayrıca eserin ilk bin sayfasındaki yaklaşık 300 *birleşik fiilden* hareketle 111 yardımcı fiilin kullanıldığı görüldü. Eserin tamamında tarama yapılırsa bu sayının yaklaşık beş katı oranında artacağı ve muazzam bir kelime kadrosuyla karşılaşılacağı açıktır.

Yapılan fişlemelerde fiillerin kaç kez kullanıldığına değil kaç fiil kullanıldığına odaklanıldı. Bu sebeple bir fiilin birden çok kez kullanılmasına rağmen sadece tek kullanımı dikkate alındı ve parantezde temsilî olarak tek bir sayıya yer verildi.

Dizinde mastar hâlinde kullanılan toplamda 906 basit veya türemiş fiil; semantik açıdan 9 başlık altında tasnif edildi. Bu fiillerin tespit edilen semantik grupları ve nicel değerleri şöyledir:

1. Mental Fiiller (Bilişsel, Algısal, Psikolojik): 59
2. Nutuk/İletişim Fiilleri: 33
3. Oluşum/Değişim Fiilleri: 28
4. Hareket Fiilleri: 169
5. İş Fiilleri: 261
6. Durum Fiilleri: 342
7. Doğa Fiilleri: 2
8. Sesleniş Fiilleri: 10.
9. İnanç Fiilleri: 4.

Diğer bir ifadeyle Halliday'in *Fonksiyonel Gramer'*i dikkate alındığında *algısal-duygusal-bilişsel 59 fiil* mental süreci; *169 fiil* maddi süreci; *342 fiil* davranışsal süreci; *33 fiil* sözel süreci; *28 fiil* mevcudiyet sürecini temsil etmektedir.

Sonuç olarak, Türk dili konuşurunun 11. yüzyılda kullandığı fiillere bakıldığında pek çoğu küçük ses ve anlam değişiklikleri ile arılığını ve duruluğunu koruyarak günümüze ulaşmıştır.

Yaşır- (gizlemek) *küse-* (arzulamak, özlemek), *ökün-* (pişman olmak), *oz-* (geçmek), *sayra-* (ötmek), *tezgin-* (dolaşmak), *uşat-* (ufatmak, kırmak) gibi bazı sözcükler diğer Türk lehçelerinde varlığını sürdürürken, standart Türkiye Türkçesinde hiç kullanılmadığı; *sın-* (kırmak), *tez-* (kaçmak), *öykün-* (taklit etmek) gibi sözcüklerin ise seyrek kullanıldığı görülmektedir. *sumlı-* (yabancı dille konuşmak), *erejlen-* (huzura kavuşmak), *çavık-* (ünlenmek) gibi bazı fiillerin o döneme özgü kullanım olduğu da dikkat çekicidir. Farklı anlamda kullanılarak Türkiye Türkçesinde yalancı eş değerlik kategorisinde olan sözcükler de mevcuttur: *üz-* (kesmek), *okşa-* (benzemek) gibi.

Denilebilir ki, bütün bu sözcükler zaman içerisinde kazandığı yeni anlamlar ve birikimler ile elmas gibi işlenerek günümüze ulaşmış ve Türk dilinin yaklaşık bin yıl önce dahi bilim dili statüsünde kullanıldığına tanıklık etmiştir.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I, II* Çeviri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1959). *Kutadgu Bilig II* Çeviri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce). İstanbul: TKAE Yayınları.

_____ (2007). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2008). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib Metin-Çeviri*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Arnazarov, S. (2004). "Türkmen ve Türkiye Türkçesinin Ortak Fiillerinin Anlam Bakımından Genel Bir Mukayesesi", *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 193-219.

Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Barutcu Özönder F. S. (1999). *Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi. Türk Gramerinin Sorunları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 2, 56-64

_____ (2017). "Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kaşgar'a, Balasagunlu'dan Kaşgarlı'ya", *ÇÜTAD*, 2(2), s. 12-63.

_____ (2018). "Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig'in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Değeri", *ÇÜTAD*, 3(2), s. 179-253.

Croft, W. (1993). "Case Marking and The Semantics of Mental Verbs", *Semantics and The Lexicon* (Ed. J. Pustejovsky). Dordrecht/Boston/London, 55-72.

Croft, W. & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive Linguistics.* Cambridge University Press.

Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri - Fiil.* 2. bs. Ankara: Akçağ Yayınları.

Erdem, M. (2018). "Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Hareket Fiillerinin Mental Süreçte Metaforlaşması", *MTAD*, 15(4), s. 557-568.

_____ (2004). "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin "İstem"e Göre Anlam Değişmeleri", *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, Ankara, s. 939- 950.

Ergüzel, M. M. (2019). *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, **"**Kutadgu Bilig'in Sözvarlığı ve Kelime Grupları Üzerine", s.631-645.

von Gabain, A. (1953). "Türkçede Fiil Birleşmeleri", *TDAY Belleten*, s. 16-28.

Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.

Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Halliday, M. (1990). *An Introduction to Functional Grammar*, London: Hodder Arnold.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lyons, J. (1988). *Semantics*. Volume 2, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney.

Yaylagül, Ö. (2005). "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* 2(1), Ankara, s. 17-51.

_____ (2011). "Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* 7(4), s.100-111.

Yıldız, H. (2017). "Türk Dilinde Fiillerin Semantik Tasnifi", *Journal of Turkish Language and Literature,* 3(1), s. 337-362.

Özkan, N. (2011). "Kutadgu Bilig'den Günümüze Türkçe Kelimelerde Anlam Olayları", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 433-460.

Şahin, H. (2000). "Kutadgu Bilig'de Tasviri Fiiller", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), s. 95-105.

_____ (2012). "Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesindeki Mental Fiiller", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, 1(4), s. 45-62.

Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XLV/2, 178, s. 23-78.

Üçok, N. (1947). *Genel Dilbilim*. Ankara: DTCF Yayınları.

Kutadgu Bilig'e Edim Bilimsel Bakış: *Kutadgu Bilig*'de Kullanılan Nezaket Stratejileri

Engin YILMAZ*

1. Giriş

Her kültür, her dil kendine göre saygı göstermek, kibar olmak, sakınmak, yüzü korumak, psikolojik ve sosyal bedeli azaltmak, sözlü ya da sözsüz iletişimde iyi tutum ve davranışlar geliştirmek için farklı yollara başvurur. Sosyal etkileşimde nazik olabilmek, nezaket ile ilgili genel prensiplerin belirlenmesi ile mümkündür. "Başkalarına karşı düşünceli olmak", "cömert olmak", "mütevazı olmak" ve "sempatik olmak" gibi prensipler, kişiler arası etkileşimde nezaketi sağlamada önem taşır. Nezaket, sosyo-kültürel bir fenomen olduğu gibi, edim bilimi incelemelerinde yer verilen önemli bir argümandır. Özellikle, yasama yoluyla toplumsal normları, toplumsal ilişkileri, kısacası hukuki düzenlemeleri gerçekleştiren siyasetçilere çeşitli tavsiyeler içeren *Kutadgu Bilig*'in bu bakış açısıyla yeniden incelenmesinin hem kültürel hem de kültürlerarası sonuçları söz konusudur.

1.1. Problem Durumu

Tarihî metinlere, modern yöntemlerle yaklaşmak alanın derinleşmesi bakımından önem taşımaktadır. Nitekim bir metne klasik yöntem ve yaklaşımların dışında farklı bakış açısıyla yaklaşmak, modern yöntem ve yaklaşımlar ışığında incelemeler yapmak, farklı bulgular ve sonuçlar elde etmemizi sağlayabilir. Disiplinler arası çalışmaların etkinlik kazandığı günümüzde, Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar Türk kültürünün de temel kaynakları arasında yer alan *Kutadgu Bilig*'in modern yöntemler ışığında yeterince değerlendirilemediğini söylemek mümkündür. Bu abide eserin, edim biliminin temel argümanlardan birisi olan nezaket teorisi bakımından incelenmesinin dil ve kültür araştırmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Araştırma ile klasik yöntemlerin yanı sıra, modern dil biliminin önemli bir disiplini olan edim bilimi bakımından *Kutadgu Bilig*'in incelenerek genelde metin temelli dil çalışmalarına, özelde ise *Kutadgu Bilig* araştırmalarına katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

1.3. Araştırmanın sınırlılıkları

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

a. Araştırma, Arat (2003) yayınının 529. beyit ile 5580. beyitler arasını kapsamaktadır.

b. Araştırma, Leech'in nezaket teorisi kapsamında yer verdiği "nezaket/kibarlık", "cömertlik", "takdir etme/onaylama", "tevazu", "uzlaşma" ve "sempati" kuralları ile sınırlıdır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, betimsel nitelikli bir çalışmadır. Araştırmada, "doküman taraması" tekniği kullanılmıştır.

2. Kavramsal çerçeve

2.1. Edim Bilimi

Edim bilimi *(pragmatics)*, bir dizi strateji ve ilkeler bütününden oluşmaktadır. Edim bilimi, söz eylem *(speech act)*, nezaket stratejisi *(politeness phonemona)*, gönderim *(reference)*, gösterim *(deixis)*, ima *(implicature)* kuramı ve yaklaşımları ışığında, sözcelerin bağlam içinde nasıl yorumlandığını, daha doğrusu yorumlanması gerektiğini araştırır. Edim bilimi, sözcelerin yorumlanmasında dil bilimsel olmayan bilgileri *(non-linguistics information)* dikkate alır ve bağlama dayalı olarak, genel anlamın *(general meaning)* yanında özel anlamların *(specific meanings)* da ortaya çıkarılmasını amaçlar. Edim bilimi, iletişimdeki katılımcıların amaçlarını, niyetlerini, psikolojik, sosyal ve fiziksel şartlarını, bilgilerini, kültürel birikimlerini, aralarındaki ilişkileri, rolleri vb. araştırarak üretilen iletileri yorumlar (Yılmaz, 2014).

2.2. "Nezaket"in Tanımı

Nezaket, disiplinler arası ve kültürler arası bir olgudur. Nezaket, insan iletişimindeki temel sosyal kavramlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Nezaket, dilin sosyal ve kişiler arası işlevinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçede kullanılan "nezaket" sözcüğü, üç dilin karışımı bir yapı özelliği göstermektedir. Nezaket, köken olarak Farsça "nâzük" kelimesinden gelmektedir. Arapça dil yapısının ve mastar kalıbının özelliklerini alan nezaket, Türkçede "terbiye, edep, kibarlık, zarafet" anlamında kullanılmaktadır (http://lugatim.com/s/nezâket, erişim tarihi: 5.8.2019). Nezaket, TDK tarafından genel ağ ortamında hazırlanan *Sözlük*'te şöyle tanımlanmıştır: "Başkalarına karşı saygılı ve incelikle davranma, incelik, naziklik" (http://sozluk.gov.tr, erişim tarihi: 5.8.2019). Arapçadaki "edeb" sözcüğünün "insanın hataya düşüp utanılacak şeyler yapmasını önleyen, yerinde ve ölçülü davranmasını sağlayan meleke, söz ve davranışlardaki ölçülülük, her hususta haddini bilip sınırı aşmama, terbiye, nezaket, zarafet" anlamlarında kullanılması dikkat çekicidir (http://lugatim.com/s/EDEP–EDEB, erişim tarihi: 5.8.2019). Yule, nezaket kavramını "Genel anlamda diğer insanlara karşı ince

ruhlu, mütevazı ve kibar olma gibi düşüncelerle davranma gereği olarak" düşünmüştür (Yule, 2010, s. 135). Verschueren, nezaketi şöyle tanımlamıştır: "Ne olursa olsun kendine özgü yönleriyle 'nezaket', genel olarak insanların yüzünü koruma gereksinimi ile bağlantılı olarak kullanılan dilde yapılan seçimlerin edim biliminde çatı bir terim hâline gelmesidir. Bir insanın gerek duyduğu eylem özgürlüğüne sahip olması bakımından negatif yüz ile bir insanın eşit bir şekilde ya da bir grubun üyesi olarak davranılmaya gereksinim duyması bakımından pozitif yüz arasında bir ayrım yapılır" (Verschueren, 1999, s. 45). Wang, nezaketi "insanın doğasında var olan çatışma ve yüzleşme potansiyelini en aza indirerek etkileşimi kolaylaştırmak için tasarlanmış bir sistem" olarak tanımlamıştır (Wang, 2014, s. 271). Keser ise, nezaketi şöyle tanımlamıştır: "Nezaket, bir dizi sosyal sözleşmeye atıfta bulunarak, başkalarıyla olan ilişkilerde iyiyi sosyal davranış olarak kabul eden bir sosyo-kültürel sistemdir. Yani nezaket sosyal davranış veya görgü kuralları düşüncesinden yola çıkarak bir kültürün içinde var olan bir çeşit davranış şeklidir. Nezaket, insanlar tarafından görgü kurallarının pratik bir şekilde uygulanmasıdır. Kültürel olarak tanımlanmış bir gerçektir ve bu nedenle bir kültürde kibar olarak düşünülen bir davranış, bazen başka bir kültürde kaba olabilmektedir. Nezaketin amacı, iletişim hâlindeyken bütün tarafları rahat ettirmektir" (Keser, 2018, s. 128).

2.3. Nezaket araştırmaları

Yaklaşık kırk yıldan fazladır yürütülen nezaket üzerine çalışmalarda, gerek nicelik bakımından gerekse nitelik bakımından önemli bir artış olmuştur. Dil bilimsel bir fenomen olan nezaket dil bilimcilerden, sosyologlardan ve dil filozoflarından büyük ilgi görmüştür. Dil biliminde, nezaketi ilk olarak araştıran, nezaket prensipleri hakkında 1973 yılında yayımladığı "The Logic of Politeness: or, Minding Your *p*'s and *q*'s" başlıklı çalışmasıyla R. T. Lakoff'tur. Brown ve Levinson, nezaket ile ilgili ortak çalışmalarını 1978'de yayımlamıştır (Penelope, Brown; Stephen C. Levinson, *Politeness: Some Universals in Language Usage*). Nezaket araştırmaları, günümüze kadar edim bilimi alanında yapılan birçok araştırmanın temel hareket noktası olmuştur. Bu alanda gerçekleştirilen araştırmalara bakıldığında, öncü sayılan araştırmacıların iki farklı yaklaşım ortaya koyduğu görülmektedir: (1) Grice, Leech ve Lakoff'un ilke/kural yaklaşımı, (2) Goffman, Brown ve Levinson'ın yüz yönetimi yaklaşımıdır. İnsanlar arası etkileşimde, sağlıklı iletişim kurulmasında nezaket olgusuna başvurulur. İnsanlar, nezakete başvururken yanlış anlaşılmadan arınmış, etkili bir iletişim dili kurabilmek için söylemlerini iyice düşünerek ve sınırlandırarak ifade eder, doğru anlaşılmayı hedefler. Aksi takdirde nezaket, iletişim sürecine katılanlar açısından önemli bir sorun teşkil edebilir. Her dilde, edim bilimsel tercihlerin ve dolaylılığın kullanılmasını belirleyen birtakım unsurlar vardır. Bunlardan en önemlileri; "güç", "sosyal mesafe" ve "dayatma derecesi" değişkenleridir. Bu değişkenler üzerinde en çok duran araştırmacılar ise Thomas, Brown ve Levinson'dır. Brown ve Levinson güç, sosyal mesafe ve dayatma derecesini ele alırken bu üç

değişkenin konuşmacı ile muhatap arasındaki nezaket düzeyini önemli ölçüde etkilediğini savunmuştur. Brown ve Levinson, konuşmacı ile dinleyici arasındaki "sosyal mesafe"yi simetrik bir ilişki olarak; "güç"ü asimetrik bir ilişki olarak; dayatmayı ise kültüre özgü bir değişken olarak tanımlamıştır (Brown ve Levinson, 1987, s. 15). Gallaher'ın mukayeseli araştırmasının sonucuna göre; Amerikan kültüründe konuşmacıların strateji seçimi, muhatabın özerkliğine ve kişisel alanına saygı nedeniyle yüzleşmekten kaçınma isteğini ortaya çıkarırken Rus kültüründeki konuşmacılar doğrudan stratejiyi tercih etmektedir. Anglo-Sakson kültüründen gelen konuşmacılar, dolaysızlığı kaba bulmakta ve bireycilik *(individualism)* olgusu üzerinde bir dayatma olarak algılamaktadır. Amerikan kültüründe konuşmacılar, bir şikâyet durumunda muhataplarının üzerindeki asimetriden kaynaklanan etkilerini en aza indirmeye çalışmaktadır. Rus kültüründe konuşmacılar, sosyal etkileşimlerinde dolaysızlığa daha çok değer verir ve uygularlar" (Gallaher, 2014, s. 174).

Leech'e göre ise; farklı durumlar nezaketin farklı türlerini ve boyutlarını gerektirir. Leech, edimsöz işlevlerini nezaketle ne tür bir bağlantı içinde olduklarını göstermek amacıyla şöyle tasnif etmiştir:

A. Rekabetçi *(competitive)*: Edim söz amaç, sosyal amaçla rekabet eder; örneğin, beklemek, emir vermek, istemek, rica etmek.

B. Şen *(convivial)*: Edim söz amaç, sosyal amaçla uyuşur/tutarlı olur; örneğin, davet etmek, selamlamak, teklif etmek, teşekkür etmek.

C. İşbirlikçi *(collaborative)*: Edim söz amaç, sosyal amaçtan farklıdır; örrneğin, bildirmek, duyurmak, iddia etmek, talimat vermek.

Ç. Çatışmacı *(conflictive)*: Edim söz amaç, sosyal amaçla çatışır; örneğin, azarlamak/kınamak, lanetlemek, tehdit etmek, suçlamak (Leech, 1983, s. 104).

Geoffrey N. Leech, *Principles of Pragmatics* (1983) adlı kitabında, kişilerarası retoriği üç alt başlıkta ele alır:

A. İş birliği ilkesi,

B. Nezaket ilkesi,

C. İroni ilkesi.

Grice'ın iş birliği ilkesini benimseyen ve onu geliştiren Leech, kendi ile etkileşimde bulunan öteki arasında, bedel-fayda zıtlığına dayanan nezaket prensibini ve bu prensibi oluşturan kuralları şöyle sıralamıştır:

A. Nezaket/kibarlık *(politeness)* kuralı: (*emretmek*, *hükmetmek*, *rica etmek*, *tavsiye etmek* ve *önermek* vb.; *söz vermek*, *teklif etmek*, *yemin etmek* vb.)

a. Öteki için bedeli en az seviyeye indirmek,

b. Öteki için faydayı en üst seviyeye çıkarmak.

B. Cömertlik *(generosity)* kuralı:

a. Faydayı kendisi için en az seviyeye indirmek,

b. Bedeli kendisi için en üst seviyeye çıkarmak.

C. Takdir etme/onaylama *(approbation)* kuralı: (*affetmek*, *acısını övmek*, *paylaşmak*, *tebrik etmek*, *teşekkür etmek* vb. Ancak *itham etmek*, *suçlamak* bu kapsamın dışındadır. *Anlatmak*, *iddia etmek*, *ifade etmek*, *önermek*, *övünmek*, *şikâyet etmek* vb. edimler ise, nezaketle doğrudan ilişkili değildir.)

a. Ötekini beğenmemeyi en az seviyeye indirmek,

b. Ötekini övmeyi en üst seviyeye çıkarmak.

Ç. Tevazu *(modesty)* kuralı:

a. Kendisini övmeyi en az seviyeye indirmek,

b. Kendisini beğenmemeyi/yermeyi en üst seviyeye çıkarmak.

D. Uzlaşma *(agreement)* kuralı:

a. Kendisi ve öteki arasındaki uzlaşmazlığı en az seviyeye indirmek,

b. Kendisi ve öteki arasındaki uzlaşmayı en üst seviyeye çıkarmak.

E. Sempati *(sempathy)* kuralı:

a. Kendisi ve öteki arasındaki antipatiyi en az seviyeye indirmek,

b. Kendisi ve öteki arasındaki sempatiyi en üst seviyeye çıkarmak (Leech, 1983, s. 132).

III. İnceleme

3.1. Nezaket / Kibarlık

Leech, nezaketi "kendi-öteki" karşıtlığı çerçevesinde ele almıştır. Ancak, Leech'in kastettiği kendi-öteki karşıtlığı, tarihî, sosyolojik, politik, ideolojik bir temele değil iletişimsel temele dayanır. Esasen, kişi kendi varlığını idrak etmeye başladığı andan itibaren, bir "kendilik" ve "başkası/ötekilik" algısı da

oluşturmaya başlar. Öteki, kendini tanımanın birey bilincini oluşturmanın ilk aşamasıdır.

Kutadgu Bilig'de; nezaket/kibarlık, nazik olma toplumsal rolü ve statüsü farklı olsa bile, herkes için bir gereklilik, bir erdem olarak zikredilmiştir. Eserde, nezaket/kibarlık yalnızca didaktik ve kavramsal bir tonda ele alınmamış, özellikle söylemde ve davranışta dikkat edilmesi istenen/beklenen bir erdem olarak zikredilmiştir. Nezaket, asimetrik sosyal statüsü olan hükümdarlarda, beylerde daha güzel bir haslettir. Örneğin, hükümdarın Ögdülmiş'e söylediği "(2265) …Bugün çok güzel şeyler konuşuldu."[1] sözü, nezaketin hükümdar tarafından da içselleştirildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Nezaket/kibarlık ile ilgili örnekler şunlardır:

(529) (Ay Toldı'nın Hacib'e cevabı) Dileğim hükümdara hizmet etmektir; Hacib münasip görürse sözlerimin hükümdara arz edilmesini rica ederim.

(2006) Hayâ sahibi kimse yumuşak tabiatlı olur; kendisine yakışmayan hiçbir işe el sürmez.

(2197) Soylu insanların hareketi zarif olur; onlar ellerini halk üzerine vefa ile uzatırlar.

(2441) (Has-Hacib) Gözü tok, hayâ sahibi ve nazik olmalıdır; zeki ve bin türlü bilgiye sahip bulunmalıdır.

(2446) Nazik insan saadeti hazmeder; insan, nazik olursa, devlete layık olur.

(2531) (kapıcıbaşı) Hizmet ederken, usul ve erkânı bilmeli; tabiatı, bütün tavır ve hareketi mülayim olmalıdır.

(2621) Elçi hayâ sahibi, çok sakin ve nazik bir insan olmalı; hilm ile beraber her türlü bilgiye de sahip olmalıdır.

(2623) İnsan sakin tabiatlı olursa, ona halim denilir; nazik kimse kendisini herkese sevdirir.

(2653) Ne kadar hayâ sahibi, nazik ve iyi tabiatlı olursa olsunlar, içki içince insanlar kabalık ederler.

(2663) Sözü yumuşak ve şeker gibi olmalı; tatlı söze karşı, büyük küçük herkes yumuşar.

(2749) Altın görünce pek yürekli insanlar bile yumuşar; kaba sözlü insanların da sözü nazikleşir.

[1] Beyitlerin Türkçeye aktarılmış şekilleri, Arat tarafından yapılan yayından alıntılanmıştır (Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Çev.) Reşit Rahmeti Arat, TTK Yay., 8. Baskı, Ankara, 2003)

(2804) Alış-verişte muamelesi mülayim olmalı; büyüğe, küçüğe karşı tatlı dil kullanmalıdır.

(3498) …tavsiyem şu: yürü, buradan kalkıp oraya gidelim.

(3682) Ey kardeş dedi, sana zahmet oldu; kardeşlik göstererek bana bunları söyledin.

(3693) Beni mazur görmeni rica ediyorum, ey insanların seçkini, beni kendi hâlime bırak.

(5871) Senden dileğim ve ricam şudur; biri beni çekiştirirse bunu önce bana sor.

3.2. Cömertlik

Leech, cömertlik kuralını iki yönlü olarak ele alır: "kendi merkezli" ve "öteki merkezli". Örneğin;

Arabanı bana ödünç verebilir misin? (Nazik olmayan söylem. Bu söylem tarzı, "mutlak nezaket" bakımından daha az kabul edilebilir değer taşır. Ancak, hatırlatmak gerekir ki biz hâlâ mutlak nezaketten ziyade "göreceli nezaket"i önceliyoruz.)

Arabamı sana ödünç verebilirim. (nazik söylem)

Gelip bizimle bir akşam yemeği yemelisin (nazik söylem)

Gelip sizinle akşam yemeği yemeliyiz[2] (nazik olmayan söylem) (Leech, 1983, s. 133-134).

Yine de bazı durumlarda; cömertlik kuralı, nezaket ilkesine dayanmaksızın görünebilir. Örneğin, ikincil bir yardım için yapılan ricada, ötekinin rolü potansiyel faydalanıcı olarak baskılanmışsa daha kibar bir durum söz konusudur. Cömertlik kuralının, nezaket kuralından daha az güçlü olduğuna dair hipotez, ötekine olan bedeli dolayısıyla daha kibar hâle getirilebileceği gözlemiyle desteklenir. Bu durum, eylemin betimlenmesinde kendisine olan faydayı kısıtlar:

Şu elektrikli matkabı ödünç alabilir miyim? isteği,

Şu elektrikli matkabı ödünç verebilir misiniz? isteğine göre, marjinal olarak daha nazik bir ifadedir (Leech, 1983, s. 134).

Örneğin;

Bir fincan kahveye hayır demem (faydalanıcı 'kendi') ifadesi

[2] Leech tarafından verilen İngilizce örnekler, tarafımızdan Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bana bir fincan kahve lütfeder misiniz? isteğine göre, marjinal olarak daha naziktir. Çünkü; bu edim söz, her ne kadar nezaket kuralına tezat teşkil etmese bile, cömertlik kuralına açıkça aykırılık teşkil eder. Yüklenicilerdeki *(commisives)* sürecin kendi-öteki denklemindeki kendi ögesine bir baskı söz konusu olduğu için karşıt bir ilişki vardır. 'Kendi'nin faydalanıcı rolü, aynanın görüntüsüne benzer ve bu durumda, bir teklif için daha nazik bir söylemden söz edilebilir. Teklif eden kişinin fedakârlık yapmadığı sanılır, bu durum da teklife muhatap olan kişiyi teklifi kabul etmesi hususunda daha az nazik birisi hâline getirir (Leech, 1983, s. 134).

Kutadgu Bilig'de; cömertlik erdemi daha çok kavramsal değeri ile kullanılmış ve cimrilik (hasislik) ile birlikte işlenerek bağlamsal bir asimetri oluşturulmuştur. Eserde, yalnızca "hazinedar" olan kişinin kamu yararını göstererek cömert olmaması, eli sıkı ve ihtiyatlı olması gerektiği belirtilmiştir:

(2766) Bu iş için eli sıkı bir hazinedar daha iyidir; hazinenin malı hasisçe gözetilmelidir.

(2799) Hazine ve servetin israf edilmemesi için, hazinedar eli sıkı ve ihtiyatlı olmalıdır; cömertliğe lüzum yoktur.

Cömertlikle ilgili örnekler şunlardır:

(2053) Cömert ol, bağışla yedir ve içir; eğer malın eksilirse, tekrar vur, al ve eksileni tamamla.

(2274) (Vezir) Cömert, cesur, alçak gönüllü sofrası açık ve soğukkanlı olmalıdır.

(2321) İnsanlık yapan, itimat kazanan ve cömert olan insana, tuz-ekmek hakkı diye, askerler bunun hakkını öderler.

(2323) İşinde muvaffak olması ve gidişinin düzenlenmesi için kumandan da şu birkaç vasıf bulunmalıdır.

(2325) İkincisi- cömert olmalı ve ihsanlarda bulunmalıdır; bir şeyler almayı âdet edinen hiçbir kimse hasisin etrafında toplanmaz.

(2411) Sen altınını, gümüşünü ve malını dağıt; sen ne kadar som altın verirsen, onlar da o kadar canlarından fedakârlık ederler.

(2532) (Kapıcıbaşı) Tuzu-ekmeği bol ve kendisine çok cömert olmalı; gümüş ve altın vererek, etrafına çok insan toplamalıdır.

(2542) Onlara hükümdardan altın-gümüş, ihsanlar koparmalı; bazılarına unvan ve bazılarına da vazife verilmesi hakkında tavassutta bulunmalıdır.

(2721) Kâtibin gözü tok olmalı ve tamahkâr olmamalıdır; doğru, içten bağlı ve gönlü gani olmalıdır.

(2559) Oradan kalkıp evine giderken yardımcı ve arkadaşlarını birlikte götürerek onlara yemek ikram etmelidir.

(2560) Yedirip içirerek karınlarını doyurduktan sonra da boş göndermemeli; neyi varsa, onlara ihsanda bulunmalıdır.

(2765) İçki içerse mal ile cömertliğe kalkışır; malı etrafına dağıtır, fakat karşılığını alamaz.

(2800) Cömertlik çok iyi bir şeydir, onu elden bırakmamalı; fakat el kesesinden cömertlik olmaz.

(2807) Eğer beyler askere ihsanda bulunurlarsa o bunu yüzünü ekşitmeden yerine getirmelidir.

(2809) Cömertlerin başı ne der, dinle; ey cimri insan, bunu hatırında tut.

(2810) Sevilen kimseyi gözden düşürmek ve onu sevimsiz yapmak istenilirse vadedilen şeye mâni olmak ve vermemek kâfidir.

(2815) Hizmetkâr darlıkta kalır ve muhtaç duruma düşerse onun sıkıntısını duyan bey ihsan fermanını göndermelidir.

(3040) Memleketi cömertlikle muhafaza etmelidir; ey hükümdar, bey cömertlikle büyür.

(3048) Hasis bey mal toplar ve hazine yapar, cömert bey bunu kılıç ile vura vura alır.

3.3. Takdir etme/onaylama

Leech'in ortaya koyduğu takdir etme/onaylama kuralında; ötekini beğenmemeyi/yermeyi en az seviyeye indirmek, ötekini onaylamayı en üst seviyeye çıkarmak esastır. Övme eksikse, yerme söz konusudur. Ancak, ötekini takdir etme/onaylama edimi, "dalkavukluk"la karıştırılmamalıdır. Çünkü "dalkavukluk" terimi ile genellikle samimiyetsiz bir onaylama kastedilir. Takdir etme/onaylama kuralı, öteki hakkında rahatsız edici ve memnuniyetsizlik yaratıcı şeylerden kaçınmayı gerektirir" (Leech, 1983, s. 135).

Kutadgu Bilig'de; hem göreceli güçten, sosyal mesafeden ve dayatma derecesinden dolayı zorunlu takdir etme ve övme örnekleri hem de nezakete dayalı örnekler tespit edilmiştir. Özellikle; 4999. beyit "Beyin emrini yerine getirmek riayet için vaciptir; büyük ve küçük onu duyan herkes, bu emre riayet etmelidir."; 5579. beyit "Tebaa üzerinde senin üç hakkın vardır; bunu onlardan istemelisin, iyice dinle."; ve 5580. beyitler "Biri halk senin emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun, onu derhâl yerine getirmelidir." örnekleri, takdir etme/övgünün geleneksel ve dinsel bir kaynağı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Takdir etme/onaylama ile ilgili örnekler şunlardır:

(530) Hâcib bu Ay Toldı'yı gördü ve sevdi; onu çok metih ve sena etti.

(1764) Hükümdar Öğdülmiş'i yükseltti; ona inandı ve bütün işleri onun eline verdi.

(1765) Bütün memlekete onu hâkim kıldı; o her işte kudret ve nüfuz sahibi oldu.

(1766) Ona unvan, mühür, at, koşum ve hil'at verdi; çok itibar gösterdi; o ikbalin son derecesine vâsıl oldu.

(1767) Hükümdar ona verdiği beratlarda kendisinden büyük bir sitayişle bahsetti ve o hükümdarın yakınlarından oldu.

(1768) Kapıda hizmet eden büyük küçük, herkes, ona candan fedaya hazır olduklarını bildirdiler.

(1769) Hizmetinde bulunanların hepsi gelip tebrik ettiler; hediye olarak yiyecek ve giyecek birçok şeyler takdim ettiler.

(1770) Ögdülmiş iyi kanunlar vazetmekte devam etti; herkesi, derecesine göre, taltif etti.

(3183) Beyler kula iltifat ederlerse kul bunu hayatı boyunca unutmaz.

(4011) Bu beyler bu şekilde memlekete hâkim oldular, akilane hareketleri ile emirlerini dinlettiler.

(4058) Bir şey arz ederken ellerini aşağıya doğru sarkıt; iki diz üzerine çök, arzı ihlas ve sükûn ile yap.

3.4. Tevazu

Tevazu kuralında; kendisini övmeyi en az seviyeye indirmek, kendisini beğenmemeyi/yermeyi en üst seviyeye çıkarmak esastır. Tevazu kuralı, diğer nezaket kuralları gibi kendi içinde bir asimetriye sahiptir. Tevazu kuralı, bazen diğer nezaket kurallarıyla çatışma içindeymiş gibi görünebilir. Örneğin, uzlaşma kuralının tevazu kuralına göre katılımcılar açısından bedeli daha yüksektir. Fakat bu durumda, tevazu kuralı açıkça daha ağır bir değer taşır. Birisine yiyecek teklif etmek, yiyecek önermekten daha değerlidir. Örneğin, *Fındık al* ile, *İstediğin kadar fındık al* karşılaştırıldığında, daha büyük bir miktar teklif edildiği için ikinci ifade göreceli olarak daha nazik bir söylemdir. Tevazunun birinci alt kuralı, övünmenin sosyal dönüşümünü sağlamadır. Yinelenen övgü içeren yapılar, edim bilimsel tezat ortaya çıkarır (Leech, 1983, s. 136). Leech, Japon toplumunda özellikle Japon kadınlar arasında tevazunun, İngilizce konuşan toplumlara göre daha güçlü bir değer olduğunu belirtir (Leech, 1983, s. 137).

Hükümdar ile Ögdülmiş'in diyaloglarının incelendiği araştırmada; has hacibin kendisini övmeyi en az seviyeye indirdiği, hükümdar karşısında kendisini beğenmemeyi/yermeyi ise en üst seviyeye çıkardığı görülmektedir:

(2174) Ey hükümdar, benim bildiğim bunlardır; aklımın erdiklerini işte sana arz ettim.

(2429) Ey hükümdar, benim bildiklerim bunlardır; sorulduğu için işte arz ettim.

(2949) Senden her sözü dinlemek icap eder; sen bilgi denizi ve akıl deryasısın.

Eserde; gönül alçaklığı, tevazu daha ziyade kavramsal değeri ile kullanılmıştır. Tevazu, devlet hizmetinde görev yapan herkes için sahip olunması gereken bir nitelik olarak zikredilmiştir. "Tevazu"nun sosyal hayattaki, insanlar arası iletişimdeki önemini belirten beyitler şunlardır:

(2229) Vezirin gönlü alçak ve dili yumuşak olmalıdır; böylelikle insan kendisini başkalarına sevdirir.

(2230) Alçak gönüllük insanı sevdirir; kendisini sevdiren kimseler arkadaşlarını da memnun ederler.

(2231) Alçak gönüllü ve sakin tabiatlı insan ne der, dinle; insan için alçak gönüllü olmak ne iyi şeydir.

(2233) Alçak gönüllü insan uzun müddet itibarda kalır; haşin ve kibirli insanlar büyüklüğe ulaşamazlar.

(2294) Kumandan iyi tabiatlı ve alçak gönüllü olmalıdır; o böylelikle kendisini halka sevdirir.

(2295) Alçak gönüllü kimse insanların kalbini kendisine ısındırır; kötü dilli ve hiddetli kimseler insanları kendisinden uzaklaştırırlar.

(2473) O çok akıllı, alçak gönüllü olmalı; fakir, dul ve yetimlere karşı şefkatli gönül lazımdır.

(2475) Herkese karşı küçük ve alçak gönüllü davranmalı; dili yumuşak ve şekerden daha tatlı olmalıdır.

(2477) Alçak gönüllü insan ne der, dinle; ey boş insan, gönlünü alçak ve dilini kısa tut.

(2478) İnsan gönlünü alçak tutarsa saadet gelip, onu bulur…

(2576) Kapıcıbaşı yumuşak ve tatlı sözlü olmalı; gönlünü alçak tutmalı…

(2647) Kim fazilet ile elini uzatırsa yüce dağların başını eğerek yere indirir.

3.5. Uzlaşma

Uzlaşma kuralında; uzlaşmayı mübalağa etmek, pişmanlıktan dolayı ortaya çıkan uzlaşmazlığı ve kısmi uzlaşmayı ise hafifletmek esastır. Nitekim kısmi uzlaşmazlık, topyekûn uzlaşmazlığa göre daha tercih edilebilir bir seçenektir (Leech, 1983, s. 138).

Eserde; uzlaşma daha çok sulh, resmî olarak diğer hükümdarlarla, beylerle anlaşma veya devlet görevlileriyle istişare etme anlamında kullanılmıştır.

(2360) Anlaşmak imkânı varsa onunla anlaş; yok ise zırhını giy, düşmana sıkı sıkı yapış ve güreş.

(2362) Eğer sen galebe çalmak için imkân bulamazsan elçi göndererek sulh yapmaya çalış.

(2678) Beyler sözlerini ne kadar gizlerlerse gizlesinler, onu şu iki kimseye açmak zorundadırlar.

(2679) Bunlardan biri kâtip, bir vezirdir; bu iki şahsa sırrı tevdi etmek icap eder.

(2680) Bu iki kişiye sırrı açmak ve sırrı açınca da nazlarını çekmek lazımdır.

(2935) Dinle, istişarede beyin önüne yığınla inci döken hasmüşavir ne der.

(2941) Hasmüşavir ne tavsiye der dinle; bunu unutma, yaz ve daima oku.

(2942) Hükümdar dinlemek lütfunda bulunursa onu da söyleyeyim; eğer münasip görmezse sözüm bana kalsın.

3.6. Sempati

Sempati kuralı, tebriklerin ve taziyelerin niçin nazik sayılan söz-eylem olduklarını açıklar. Taziye, muhatap üzerinde inanca dayalı bir ifade özelliği taşısa bile negatif bir etki yaratır. Örneğin; *Kedinizin ölmüş olduğunu duymaktan dolayı son derece üzgünüm* ifadesi, isteksiz bir taziye açıklaması olmasına karşın, ötekinin (kedinin sahibinin) algılaması bakımından nazik olmayan bir söylemdir. Bunun yerine, ölüm gerçeğine referans verilmeden yapılacak bir taziye açıklaması daha naziktir: *Kediniz hakkında duyduğum şeyden dolayı son derece üzgünüm*. Sempatinin gücü ayrıntılı açıklama yapmadan kaçınmaktan geçer. Taziye gibi şanssız durumlarda yorum yapmak, tercih edilebilir bir seçenek değildir. Nitekim ikinci cümleyi de, biz bir taziye mesajı olarak algılarız (Leech, 1983, s. 138-139).

Eserde, sempati kavramı, karşıtı olan antipati ile birlikte zikredilmiştir. Sosyal ilişkileri olumlayan tevazu olursa halkın sempatisi kazanılırken kibir, gurur halkın antipatisini kazanır. Nazik söz ve davranışlar sempatiye, kaba söz ve davranışlar ise antipatiye yol açar. Cömertlik gösterilirse halk sempati ile yaklaşırken, hasislik gösterilirse antipati ortaya çıkar.

(2478) …hayatta herkes güler yüz ve tatlı söz etrafında toplanır.

(2576) Kapıcıbaşı … her vakit güler yüzlü göstermelidir.

(2232) Alçak gönüllü insan halk arasında sevimli olur; haşin ve kibirli adam ise sevimsiz olur.

(3049) Bu dünyada böyle âdet olmuştur; hasise söğerler, cömerdi öğerler.

(3184) Eğer beyin dili yumuşak ve tatlı ise onu, büyük küçük, bütün halk sever.

(3485) (Odgurmış'ın Ögdülmiş'e Cevabı) Sen bir kardeşsin, istersen arkadaş olarak da kabul et, kardeş ve arkadaş arasında fark yoktur.

IV. Sonuç

Yapılan inceleme sonunda; edebî ve sosyal bakımdan değerini ve geçerliliğini hâlâ devam ettiren *Kutadgu Bilig*'de nezaket stratejilerine sıklıkla başvurulduğu ve bu stratejilerin yalnızca didaktik ve kavramsal nitelikli olmadığı, edim biliminin ilke ve kurallarıyla uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de "tevazu", "cömertlik", "nezaket/kibarlık" ve "uzlaşma" gibi temel değerlerin sıkça vurgulanarak bu değerlerin sosyal barışın ve huzurun sağlanmasındaki önemine dikkat çekilmiştir.

Eserde, nezaket/kibarlık yalnızca didaktik bir tonda ele alınmamış özellikle söylem, tutum ve davranış sürecinde dikkat edilmesi istenen bir erdem olarak zikredilmiştir. Örneğin, hükümdarın Ögdülmiş'e söylediği "2265-…Bugün çok güzel şeyler konuşuldu" sözü, nezaketin hükümdar tarafından da içselleştirildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Eserde, cömertlik erdemi cimrilik (hasislik) ile birlikte işlenerek bağlamsal bir asimetri oluşturulmuştur. Eserde, yalnızca hazinedarın kamu yararını göstererek cömert olmaması, eli sıkı ve ihtiyatlı olması gerektiği belirtilmiştir. Eserde, sempati kavramı, karşıtı olan antipati ile birlikte zikredilmiş ve söz ve davranışların sempatiye, kaba söz ve davranışların ise antipatiye yol açtığı tezi işlenmiştir. Hükümdar ile Ögdülmiş'in diyaloglarının incelendiği araştırmada; Has Hacib'in kendisini övmeyi en az seviyeye indirdiği, hükümdar karşısında kendisini beğenmemeyi/yermeyi ise en üst seviyeye çıkardığı tespit edilmiştir. Eserde; uzlaşma, sosyal bir değer olmaktan ziyade farklı ülkelerle sulh, diğer hükümdarlarla, beylerle anlaşma veya kendi devleti içindeki görevlilerle istişare etme anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla, eserde uzlaşma kuralının edim bilimsel işleviyle kullanılmadığını söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, eserde ifade edilen sosyal ilke ve prensiplerin, hükümdarların, beylerin idari bakımdan işini kolaylaştırdığı, bu ilke ve prensiplerin günümüzde de geçerliliğini muhafaza ettiği söylenebilir.

Kaynakça

Arat, R. R. (2007). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig-I Metin*, 5. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aşkın Balcı, H. (2017). "Relation of Pragmatics and Grammar", *IJLET*, 5:4.

Bayat, N. (2017). "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Şikâyet ve Özür Edimine İlişkin Görünümler", *PAU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41.

Bayraktaroğlu, A. & Sifianou, M. (2001). *Linguistic Politeness Across Boundaries: The Case of Greek And Turkish*. Amsterdam.

Birner, B. J. (2013). *Introduction to Pragmatics*. Wiley-Blackwell, West Sussex.

Black, E. (2006). *Pragmatic Stylictics, Politeness and Literary Discourse*. Manchester: Edinburgh University Press.

Brown, P. & Stephen C. L. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cruse, A. (2006). *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Demir, S. A. (2007). "Türkiye Türkçesi İstek Kategorisine Semantik-Pragmatik Bir Yaklaşım", *İCANAS 38*, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2003). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler,* C. 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Galllaher, B. (2014). "The speech act set of direct complaints in american and russian cultures", *Vestnik RUDN, seriya "Lingvistika"*, 4, 167-177.

Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays in Face to Face Behavior*. Garden City: Aldine Publishing Company.

Horsey, R. (2001). *101 Key Ideas Linguistics*. Chicago: NTC Contemporary Publishing.

Karasu, K. (2014). *Türkçe Ve Arapça Nezaket İfadeleri: Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı, Arapça Öğretmenliği Bilim Dalı, Ankara.

Keser, B. M. (2018). "Nezaket, Nezaket Teorileri Ve Türkçede Kullanılan Nezaket Kavramları", *TÜRÜK*, 15.

Lakoff, R. T. (1973). "The Logic of Politeness: Or, Minding Your p's and q's", *Papers from the 9th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, (Eds. C. Corum, T. Cedric Smith-Stark, & A. Weiser). Chicago: Linguistic Society, p. 292-305.

Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.

Mey, J. L. (1993). *Pragmatics: An Introduction*. Oxford: Blackwell.

Thomas, J. (1995). *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London: Longman.

Trosborg, A. (1995). *Interlanguage Pragmatics: Requests, Complaints, and Apologies.* Berlin: Mouton de Gruyter.

Wang, F. (2014). "A Model of Translation of Politeness Based on Relevance Theory", *Open Journal of Social Sciences*, 2, s. 270-277.

Yan Huang, Y. (2014). *Pragmatic*, 2. bs. Oxford: Oxford University Press.

Yılmaz, E. (2014). *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Yule, G. (1996). *Pragmatics*, 2. bs. Oxford: Oxford University.

Yusuf Has Hacib (2003). *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), 8. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

http://lugatim.com (Erişim tarihi: 5.8.2019)

http://sozluk.gov.tr (Erişim tarihi: 5.8.2019)

Karahanlı ve Harezm Türkçesi Eserlerinde Ünlülerin Yazılışındaki Çeşitlilik Üzerine

Bilâl YÜCEL*

1. Giriş

Türkler, kullandıkları resim yazısı ve kavram yazısına ihtiyaca göre başka alfabelerden işaretler ekleyerek Köktürkçe yazı sistemini geliştirdikleri gibi; ticari, diplomatik veya dinî sebeplerle benimsedikleri veya kısa süreliğine kullandıkları Soğd, Mani, Brahmi, Tibet vb. alfabelerini de kendi ses düzenlerine uyarlamışlardır. Türk dili coğrafyasında en uzun süre yaşayan yazı sistemi, Arap harfleri temeline dayanmaktadır. 922'de İdil Bulgar Devleti'nin ve daha sonra da Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın hükümdarlığında (942-955) Karahanlı Devleti'nin İslamiyet'i kabulünden 1928 sonlarına kadar bin yılı aşkın zaman diliminde bütün Türk illerinin bu tek yazı sistemi, günümüzde Uygur Türkleri ve Güney Azerbaycan Türkleri tarafından hâlâ kullanılmaktadır. Ancak, kabul edilen alfabelerin ihtiyaca cevap verecek şekilde rahatlıkla işletilmesi geleneği, Arap harfli sisteme geçilirken alıntı kelimelerde ayrı, Türkçe kelimelerde ayrı tutum sebebiyle daha baştan çeşitlenmeye ve sarsılmaya başlamıştır.

Bu bildiride, Arap harfleriyle ortaya konulmuş ilk ve ikinci dönem metinlerinde ünlülerin yazılışında bir geleneğin ve sistemin olup olmadığını belirlemek amacıyla, Karahanlı Türkçesi yadigârlarından *Divanu Lugati't-Türk* (=DLT)[1], *Kutadgu Bilig* (=KB)[2] ve *Atabetü'l-Hakayık* (=AH)[3] ile Harezm Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Feradis* (=NF)[4], *Mu'inü'l-Mürid* (=MM)[5] ve

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sivas.

1 1072-1074 yılları arasında yazılmış olan *Divanu Lügati't-Türk*'ün eldeki tek istinsahı 1266 tarihlidir. Örnekler, Kültür Bakanlığının yayımladığı DLT tıpkıbasımından (1990) alındı. Örneklerdeki rakamlar, bu tıpkıbasımın sayfa ve satır numaralarıdır.

2 Örneklerin seçildiği 1069/70 telif tarihli Fergana nüshasının 1350'den önce istinsah edildiği bilgisi genel kabul görmektedir. Örneklerdeki rakamlar, TDK yayını tıpkıbasımın (2018) sayfa ve satır numaralarıdır.

3 On ikinci yüzyıl sonlarında yazıldığı tahmin edilen *Atabetü'l-Hakayık*'ın eldeki nüshaları on beşinci yüzyılın ortalarından kalmadır (*AH*. Arat, 1951, s. 20-39). Örneklerin alındığı B nüshasının Abdürrezzak Bahşı tarafından İstanbul'daki düzenlenme tarihi 1480'dir. Örnekler, bu nüshanın sayfa ve satır numaralarıdır.

4 *Nehcü'l-Feradis*'in yazılış ve istinsah tarihi 1360'tır. Örnekler, TDK yayını tıpkıbasımın (1956) sayfa ve satır numaralarıdır.

5 1313-14'te yazılan *Mu'inü'l-Mürid*'in istinsah tarihi 15. yüzyılın ilk yarısı olarak tahmin edilmektedir (*MM*. Toparlı ve Argunşah, 2008, s. 27-28). Örnekler, TDK yayını eserin tıpkıbasım bölümündeki sayfa ve satır numaralarıdır.

Kısasü'l-Enbiya'da (=KE)[6] Türkçe kelimelerdeki ünlülerin yazılışında görülen çeşitliliğin kaynakları ve sağladığı imkânlar araştırılacaktır. Araştırmamızda, aynı eserde hatta aynı sayfada değişik biçimlerde yazılmış kelimelerden ve seyrek rastlanılan veya aykırı örneklerden çok, sistemi belirlemeye yönelik genel yazımlar üzerinde durulacak, anlamlı gruplar oluşturma yoluna gidilecektir. Gruplandırma içine girmeyen ve fakat eserlerde dikkat çeken kullanımlar, dipnotta verilecektir. Uzun ünlülerin yazımı ise; ayrı bir konu olduğu, eldeki verilerin yetersizliği ve etraflı bir çalışma gerektirdiği için bu bildirinin dışında tutulmuştur.

2. Gelenek ve yenilik

Türkçe, bulunduğu coğrafyalarda kelime ödünçlediği dillerin ses düzeninin ve kullandığı değişik yazı sistemlerindeki işaretlerin azlığına karşılık ünlü sesler bakımından zengin bir dildir. Genel Türkçede dengeli biçimdeki (dördü kalın, dördü ince; dördü düz, dördü yuvarlak; dördü dar, dördü geniş) sekiz ünlünün yanında bir de "kapalı e" ünlüsü vardır. Köktürkçe yazı sisteminde dokuz ünlü için dört harf (a/e, ı/i/ė, o/u, ö/ü) yanı sıra on adet ünsüzün kalın telaffuzlarıyla ince telaffuzları için ayrı harfler bulunmakta, ayrıca, dört adet de hece harfi kullanılmaktadır. Bu yazı sisteminde tutarlı bir yazım düzeninin olması, paleografların övgüyle söz ettiği hususlar arasındadır (Şirin User, 2015, s. 37-38).

Türkçenin zengin ünlü düzeni, Soğd yazısından alınma Eski Uygur yazı sisteminde yalnızca üç harfle karşılanmıştır. Soğd yazısında iki harf ile gösterilen ünlüler Eski Uygur yazı sisteminde tek harfe indirilmiş ve genellikle /a/ ile /e/ için -yaygın adıyla- *elif*; /ı/, /i/ ve /ė/ için *ye*; /o/, /u/, /ö/, /ü/ ünlüleri için *vav*, harfinden yararlanılmıştır. Bu şekliyle Eski Uygur yazı sistemi, ilke açısından Köktürkçe yazı sisteminin bire bir devamı niteliğindedir. Ancak, pek çok Eski Uygurca metinde yuvarlak ünlüler için yalnızca *vav* harfinin kullanılmasıyla bir yandan harf sayısında azalma olurken[7] öte yandan Arap alfabesine geçişte üç harf ve harekeye ters düşmeyecek zemin kendiliğinden oluşmuştur.

Arapça yazımında eski çağlarda uzatma (med) harflerinin ve noktaların kullanılmadığı, bunların sonraki yüzyıllarda peyderpey eklendiği bilinmektedir[8]. Bu yazımın yanında bir de, Kur'an'ın farklı ağız ve dil coğrafyalarında doğru okunması maksadıyla sonradan geliştirilen hareke düzeni veya yaygın terimiyle

---

[6] 1310'da yazılmış Kısasü'l-Enbiya'nın birkaç nüshasından en eskisinin 15. yüzyılda istinsah edildiği belirtilmektedir (*KE*. Ata, 1997, s. xix). Örnekler, TDK yayını eserin tıpkıbasım bölümündeki sayfa ve satır numaralarıdır.

[7] Uygur yazı sistemindeki yuvarlak ünlü konusunda yakın tarihli bir değerlendirme için bk. Röhrborn, 2011.

[8] Arap yazısının tarihsel gelişim için bk. Çetin, 1991, s. 276-282.

"Kur'an imlası" vardır[9].

Arap harflerinin kullanılmasıyla birlikte, alıntı kelimelerin özgün yazımlarıyla verilmesi bir yana, Türkçe kelimelerin yazılışında farklı geleneklerin veya sistemlerin iç içe girdiği görülmektedir. Öncelikle, Arap alfabesinde uzun ünlü (med) için kullanılan *elif, ye, vav* harfleri; Türkçe kelimelerde tıpkı Eski Uygur yazımındaki gibi hem uzun hem de normal süreli ünlüler için kullanılmaya başlanmıştır. Bir yandan da Arapça yazımında dört ünlüyü (*a, e, i, u*), Farsça yazımında ise beş ünlüyü (*a, e, i, o, u* ve *kapalı e* ile altı ünlü) karşılayan ve Kur'an yazımında görülen üç hareke (*üstün, esre, ötre*); Türkçedeki dokuz ünlüyü karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Ayrıca, tıpkı Arapça yazımındaki gibi normal süreli ünlülerde *med* harflerinin ve harekenin kullanılmayışına karşılık *med* harfleriyle harekenin birlikte yazılması da oldukça yaygındır. Üstelik gelenekle yeniliğin karıştığı çeşitlilik, aynı eserde hatta aynı sayfada veya satırda görülebilmektedir.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde ünlülerin birkaç farklı şekilde yazıldığı, bu sebeple, ünlülerin yazılışında belli bir düzenin ve birliğin olmadığı söylenegelmektedir[10]. Benzer cümleler, Harezm Türkçesi eserleri için de söylenmektedir. Söz konusu eserlerdeki ünlülerin yazılışını yansıtan örneklerin "genellemeler" göz önünde tutularak tasnifi ve değerlendirilişi aşağıdadır.

3. /a/ ve /e/ ünlülerinin yazılışları

Köktürkçe yazım sisteminde /a/ ve /e/ ünlüleri için tek harf vardır (**A**). Bu harf, ön seste ve ilk hecede, uzun ünlülerin dışında genellikle kullanılmaz; iç seste düz ünlülerden sonra yazılmaz. Kök veya gövde sonunda ve son seste her zaman yazılır[11]. Eski Uygurca yazım sisteminde kurala göre ön sesteki /a/ ünlüsü *iki elif* (𐽀) ile, iç ve son seste yalnızca *elif* (𐽀) ile yazılır. Ancak uygulamada, ön seste genellikle tek *elif* kullanılır ve birtakım ünsüzlerin öncesinde yazılmaz[12]. Ayrıca, belli kelimelerde ilk hecenin ünsüzünden sonrada da yazılmaz[13]. Kelimenin her yerinde tek *elif* (𐽀) harfiyle karşılanan /e/ ünlüsünün ilk hecede ünsüzden sonra

[9] Ölçünlü biçimi 8. yüzyıl sonlarında Halil b. Ahmed (öl. 791) tarafından verilen "hareke" sistemi veya "Kur'an imlası" hakkında bk. Okumuş, 2010.

[10] DLT'nin ses ve yazım düzeni hakkında önemli bir yazı dizisi için bk. Kelly 1972, 1973, 1976. DLT'deki ünlüler konusunda bk. Ağca, 2008, s. 175-181; Karahan 2013, s. 96-107.

[11] Köl Tėgin yazıtının güney yüzünün ilk satırından birkaç örnek: *t(e)ŋride, k(a)ġ(a)n, b(e)gl(e)r.* Özgün metin için bk. Alyılmaz, 2005, s. 30-31.

[12] Uygur metinlerinde ünlülerin yazımı konusunda bk. Ayazlı & Ölmez, 2011, s. 43-48; a/e için bk. s. 43-45.

[13] Yazılmayan /a/ ve /e/ ünlüleri için Altun Yaruk S.2a/5-6'dan birkaç örnek: *t(e)ŋrisi, b(e)lgüre, y(a)rlıkap* (Kaya, 1994, s. 61).

yazılmadığı örnekler de vardır[14].

3.1. /a/ ünlüsünün yazımı

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde /a/ ünlüsü en çok *elif* (ا) harfiyle karşılanmıştır. Bu ünlü için *üstün* (ً) harekesi tek başına veya *elif* ile birlikte kullanılmıştır. Ayrıca, *güzel he* (ه , ﻫ) harfinden de yararlanılmıştır. Öte yandan, bu ünlü için harf veya harekenin kullanılmadığı yerler de vardır.

3.1.1. Ön seste /a/ ünlüsü

Ön sesteki /a/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de, *Mu'inü'l-Mürid*'de ile *Kısasü'l-Enbiya*'da Eski Uygurca ve Arapça yazımına uygun biçimde *elif* harfiyle karşılanmıştır: ازون *ajun* KB 12b/1, الجاق *alçaḳ* KB 9a/1, اقينغو *awıngu* KB 9a/8; اذاقينك *aḏaḳın* MM 19b/14, ارتوق *artuk* MM 1b/11, اياق *ayaḳ* MM 13b/1; اندا *anda* KE 248r/1, اريغ ليق *arıġlıḳ* KE 12r/9, اسرادى *asradı* KE 33v/7.

Ön sesteki /a/ ünlüsü için sonradan hareke verilen *Divanu Lügati't-Türk*[15] ile *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca geleneği ve Arapça yazımının özelliği olan *elif* harfine Kur'an yazımından *üstün* harekesi eklenerek *üstünlü elif* harfi kullanılmıştır: اَبَا *aba* DLT 55/13, اَبَا *apa* DLT 55/12, اَتلَندى *atlandı* DLT 133/4; اَزُوْن *ajun* AH 9/7, اَيُورْمَنْ *ayur-mėn* AH 2/1; اَذاقِيْنْغَا *aḏaḳınġa* NF 21/5, أَيْدِى لَارْ *aydılar* NF 312/12.

Divanu Lügati't-Türk'te ön seste uzun /ā/ bulunduran kelimelerde *üstünlü elif*+*elif* yazımı da görülmektedir: اَاتْ *āt* 52/6 (3 kez), اَاجْ *āç* 52/7-8, اَاقْ *āḳ* 52/9-10 (3 kez) vb. Bunun örnekleri artırılabilir: *āġ* 53/5, *āl* 53/11-12-13, *ār* 52/13, *ās* 53/3, *āş* 53/3, *āw* 53/7 (fakat, *awḳa*), *āy* 54/2-3, *āz* 53/2 (3 kez). Ancak, *üstünlü elif*+*elif* harflerinin normal süreli /a/ için de kullanıldığı göz önünde bulundurulunca bu yazımın her zaman uzunluk göstermediği açıktır[16]. Ön sesteki /a/ ünlüsünün *iki elif* ile yazılması, Eski Uygurca yazım sistemindeki uygulamanın ilke bakımından devamıdır. Bu yazımdaki üstün harekesi ise Kur'an yazımından alınmıştır.

3.1.2. İlk hecede /a/ ünlüsü

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde ünsüzle başlayan ilk hecenin

---

[14] Yazılmayan /a/ ve /e/ ünlüleri için Kalyanamkara-Papamkara hikâyesinden birkaç örnek: *m(a)harıt* 4/2, *y(a)rlıġkadı* 8/3; *k(e)ntü* 2/6, *k(e)rgek* 13/3, *t(e)ŋri* 5/8, *y(e)me* 2/5. Özgün metin için bk. Hamilton, 1998, s. 283 vd.

[15] DLT'deki hareke konusu için bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. lix-lxii.

[16] DLT'deki uzun ünlülerin listesi için bk. Tekin, 1995, s. 97-113. DLT'deki uzun ünlü konusu için bk. Dankoff ve Kelly, 1982, s. 56-62. Dankoff ve Kelly'nin görüşlerinin aksine, DLT'deki yazımın her zaman uzunluk göstermediğine ilişkin değerlendirmeler için bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. lxvi-lxix.

/a/ ünlüsü için ayrı iki uygulama görülür. Bunlardan birincisi, Köktürkçe yazım sistemindeki gibi ilk hecedeki /a/ ünlüsünün genellikle yazılmayışı ilkesidir. Harfin veya harekenin olmayışı Arapça yazım sisteminde de vardır. Arapça yazımında öteki hecelerde ve başka ünlüler için de harf veya işaretin olmayışı, aşağıda görüleceği üzere Türkçe kelimelerin ünsüzle başlayan ilk hecesinde bu uygulamanın görülmesi, Köktürkçe ile Arapça yazım sistemlerine uygundur.

Kutadgu Bilig'de, ünsüzle başlayan ilk hecede genellikle harf ve hareke yoktur: بيا تقا *bayatḳa* KB 7b/1, قموغ *ḳamuġ* KB 7b/7, قب قرا *ḳapḳara* KB 10a/9, قرى *ḳarı* KB 32a/10, قريماز *ḳarımaz* KB 13b/14, قتيلماز *ḳatılmaz* KB 7b/9, تنوقى *tanuḳı* KB 8a/1, سجار *saçar* KB 10a/13, تش *taş* KB 7b/10, يغيز ير *yağız yėr* KB 7b/2 10a/2, يراما س *yaramas* KB 7b/5 (fakat, باغيرسا ق *bağırsaḳ* KB 8b/5, قاريلما ز *ḳarılmaz* KB 7b/9)[17].

Mu'inü'l-Mürid'de de ilk hecenin /a/ ünlüsü genellikle harfsiz ve harekesiz yazılmıştır: بق *baḳ* MM 3a/12, بتى *battı* MM 12a/2, قجان *ḳaçan* MM 3a/5, قموغ *ḳamuġ* MM 1b/6, قَتيغ *ḳatıġ* MM 1b/2, قَتيب *ḳatıp* MM 6a/6, منكا *maŋa* MM 1b/1, سنكا *saŋa* MM 1b/1, تموغ *tamuġ* MM 11a/12, تنك *taŋ* MM 11b/9 (fakat, تانك MM 11b/4-17), تَيِنْمَاغو *tayınmaġu* MM 21a/9, تَيَا نماغو *tayanmaġu* MM 21a/8, يقين *yaḳın* MM 7b/13, يقسا سن *yaḳsa-sėn* MM 21a/3, يلغوز *yalġuz* MM 17a/4, يلڤاريب *yalwarıp* MM 4b/16, ينماق *yanmaḳ* MM 23b/3, يراتينك *yarattıŋ* MM 1b/1[18].

Kısasü'l-Enbiya'da ilk hecede harfsiz ve harekesiz örnekler ağırlıklıdır: برجه د ين *barçadın* KE 3r/9, بردى *bardı* KE 69r/8, بشيندا *başında* KE 69r/2, بشلاساق *başlasaḳ* KE 3r/1, قذغولوغ *ḳaḏġuluġ* KE 183r/10, قڤار *ḳawar* 69r/4, تموغقا *tamuġḳa* KE 248r/7, تبا *tapa* KE 69r/8, تيا نما دى *tayanmadı* KE 69r/1, يرتدى *yaratdı* KE 1v/3, يفلا ق *yawlaḳ* KE 2v/8 69r/1. Öte yandan, *Kısasü'l-Enbiya*'da ilk hecede Eski Uygur yazım geleneğine uygun biçimde *elif* harfiyle yazılmış kelimelerin oranı da harfsiz yazılmış örneklere yakındır: قا بسا ميش *ḳapsamış* KE 69r/3, قارتا ييب ايردى *ḳartayıp ėrdi* KE 194r/5, سا قيش سيز *saḳışsız* KE 1v/2, سا نسيز *sansız* KE 1v/2, تا نكلا *taŋladı* KE 42v/1, تا پقاى *tapḳay* KE 3r/3, ياريلدى *yarıldı* KE 33r/1, يا شورون *yaşurun* KE 3r/6[19].

Ünsüzle başlayan ilk hecenin /a/ ünlüsü için ikinci uygulama, Kur'an yazımındaki gibi üstün harekesinin kullanılmasıdır.

---

[17] KB'deki بارينك *barıŋ* 7b/11, سا قش قا *saḳışḳa* 7b/8, سا قجى *sawçı* 8b/1, يا شيل *yaşıl* 7b/2 kelimelerinin ilk hecesinde görülen elif, uzun ünlü sebebiyle olmalıdır. Bu konu için bk. Tekin, 1995, s. 100-103.

[18] MM'de birkaç örnekte *üstün+elif* görülür: قَايو *ḳayu* 1b/2, سَاغُو *saġu* 17a/4. MM'de Şu kelimelerin ilk hecesindeki elif harfi, uzun ünlü sebebiyle olmalıdır: بار *bar* 1b/2, سا قينغا ن *saḳıŋġan* 21a/11, سا ندى *sandı* 11b/17, تا شغا *taşġa* 11b/2, تا شلا سالار *taşlasalar* 20b/15.

[19] Bu tür örneklerin uzun ünlü yönüyle ayrı bir çalışmayla değerlendirilmesi yararlı olacaktır.

Divanu Lügati't-Türk'te ünsüzle başlayan ilk hecedeki /a/ ünlüsü *üstün* harekesiyle yazılmıştır: بَشلَتُور *başlatur* DLT 434/7, بَيْرَمْ *bayram* DLT 243/7, قَجْدِى *ḳaçdı* DLT 9/16, قَرَا *ḳara* DLT 5/5, قَيْتَرغَانْ *ḳaytarġan* DLT 257/8, سَقْلاَدِى *sawladı* DLT 574/12, تَرَادِى *taradı* DLT 11/13, تَرْغَا قْ *tarġaḳ* DLT 11/13, تَرْمَقلَنماق *tarmaḳlanmak* DLT 403/17[20].

Atabetü'l-Hakayık'ta *üstün* harekesiyledir: بَيَا تْ *bayat* AH 4/1, قَجَا نْ *ḳaçan* AH 5/4, قَيتَارِيلمَس *ḳaytarılmaz* AH 48/10, مَنكَا *maŋa* AH 2/4, تَمَاغْ *tamaġ* AH 21/10, تَبَا *tapa* AH 47/8, يَنَا *yana* AH 3/1, يَرَاتْ تِينكْ *yarattıŋ* AH 3/1[21].

Nehcü'l-Feradis'te de *üstün* harekesiyle verilmektedir: قَجَانْ كِيمْ *ḳaçan kim* NF 18/17, قَرْغَامَا س *ḳarġamas* NF 13/2, سَقْلاَ يُورْ *saḳlayur* NF 18/16, تَغَا رجُوق *taġarçuḳ* NF 107/8, يَرْلِيقَا رْ *yarlıḳar* NF 18/15[22].

3.1.3. İç seste /a/ ünlüsü

İç sesteki /a/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de, *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da Eski Uygurca yazım sistemindeki gibi *elif* harfiyle yazılmaktadır: انا سين *anasın* KB 8b/8, اتا سين *atasın* KB 8b/8, باغيرسا ق *bağırsaḳ* KB 8b/5, جيقا رماسا *çıḳarmasa* KB 15a/2, قاريلماز *ḳarılmaz* KB 7b/9, سينا ميش *sınamış* KB 32/10; اجيلغاى *açılġay* MM 3a/12, ايتغان *ayıtġan* MM 2a/9, اينا ند يم *ınandım* MM 3a/10, اولاشو *ulaşu* MM 2a/8[23]; قارتا ييب ايردى *ḳartayıp erdi* KE 194r/5, تا نكلا د ى *taŋladı* KE 42v/1, تا پقا ى *tapḳay* KE 3r/3, اونا ما دى *unamadı* KE 34r/4.

Divanu Lügati't-Türk'te, *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te, iç sesteki /a/ ünlüsü yazılışı için Eski Uygurca geleneği ile Kur'an yazımının birleştiği görülür. Bu eserlerde iç sesteki /a/ ünlüsü *üstün+elif* ile yazılmıştır: بَرَغَا نْ *baraġan* DLT 17/10, بَرِغْسَا قْ *barıġsaḳ* DLT 17/13, جِغَا نْ *çıġan* DLT 26/8, جِيغَاىْ *çıġay* DLT 26/8, قَيْتَرغَا نْ *ḳaytarġan* DLT 257/8, قُبْزَادِى *ḳopzadı* DLT 14/4, سَقْلاَ دِى *sawladı* DLT 574/12, ترَا سِى *turası* DLT 28/4, اُلِشْمَا ق *ulışmaḳ* DLT 104/4, يِغَاج *yıġaç* DLT 385/4; اَدَاغْ قَه *adaġḳa* AH 48/3; بَيَا تْ *bayat* AH 25/9, قَيتَا رِيلمَس *ḳaytarılmas* AH 48/10, تَمَاغْ *tamaġ* AH 21/10; اَجْقَا يْلاَ رْ *açḳaylar* NF 19/13, أَدِرْغَايْمِيزْ *aḏırġay-miz* NF 14/2, قَا بَرْتمَا ق قَا *ḳapartmaḳḳa* NF 81/14, قَرْغَا مَا س *ḳarġamas* NF 13/2, تَغَا رجُوق *taġarçuḳ* NF 125/17 189/14-15[24].

Bu gruptaki *Divanu Lügati't-Türk*, ara sıra ihmal edilen *üstün* harekesi nedeniyle (اذا قى *aḏaḳı* DLT 41/15, انكا رْ *aŋar* DLT 29/15, بُزاغُو *buzaġu* DLT

[20] DLT'de ilk hecede *elif* ile yazılmış çok az örnek bulunabilir: قايُو *ḳayu* 26/8, يَاشِيلْ *yaşıl* 32/16.

[21] AH'de birkaç kelimede *üstün+elif* yazımıyladır: تَاتْرُوب *tatrup* 21/10, تَاتِيرْ *tatır* 4/9.

[22] NF'de *üstün+elif* biçiminde aykırı bir örneğe rastlandı: قَايُو *ḳayu* 18/15.

[23] MM'de birkaç örnekte *üstün+elif* görülür: تَيَا نماغو *tayanmaġu* 21a/8, تَيِنْمَاغو *tayınmaġu* 21a/9.

[24] NF'de çok seyrek aykırı örnekler: اَنْدَغْ *andaġ* 189/14, قَابَرْتمَاق قَا *ḳapartmaḳḳa* 81/14.

41/15, تَرْمَقْلَنما ق *tarmaḳlanmak* DLT 403/17) bir yandan ilk gruba (yalnız *elif* harfiyle yazılan gruba) girerken öte yandan, Kur'an yazımındaki gibi, iç seste yalnızca *üstün* harekesiyle yazılan çok sayıdaki örnekleri (اَلْجَقْ *alçak* DLT 33/3, بَشْلَتُور *başlatur* DLT 434/7, بَيْرَمْ *bayram* DLT 243/7, قَزْلَيُو *ḳazlayu* DLT 63/1, اُرْتَقْ *ortaḳ* DLT 62/7, سَغْرَقْ *saġraḳ* DLT 63/1, اُدْ مَقْ *uḏmaḳ* DLT 62/6) nedeniyle her iki gruptan ayrılmaktadır.

3.1.4. Son seste /a/ ünlüsü

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde son sesteki /a/ ünlüsü için *elif, üstün+elif, güzel he* biçiminde farklı üç yazım görülmektedir. Birinci grupta bu ünlünün Köktürkçeden Eski Uygurcaya devam eden geleneğin devamı olarak Arap alfabesindeki *elif* harfiyle gösterildiği şu üç eser yer almaktadır:

Kutadgu Bilig'den örnekler: ا زون قا *ajunḳa* KB 166/11, برجا *barça* KB 10b/7, بوغرا *buġra* KB 10b/5, قرا *ḳara* KB 16b/3, توتسا *tutsa* KB 17b/1. *Mu'inü'l-Mürid*'den örnekler: التيدا *altıda* MM 14a/2, بولسا *bolsa* MM 14a/3, بوزولسا *buzulsa* MM 6b/11, سونكا *soŋa* MM 20b/3. Ağırlıklı oranda *elif* harfiyle karşılanan *Kısasü'l-Enbiya*'dan örnekler: اتا *ata* KE 107r/1, جيقا ردا *çıḳarda* KE 192r/7, قرا *ḳara* KE 6r/1, اول وقت دا *ol vaḳtda* KE 192r/8.

Son sesteki /-a/ ünlüsü için ikinci sırada Köktürkçe ve Eski Uygurca geleneğine Kur'an yazımındaki *üstün* harekesinin eklenmesiyle ortaya çıkan *üstün+elif* grubu gelmektedir. Sonradan hareke verilen *Divanu Lügati't-Türk*'te bu ünlü *üstün+elif* ile görülmektedir: ا□ل□م□ا *alma* DLT 77/14, اَنَا *ana* DLT 27/17, اَبا *apa* DLT 55/12, اَتَا *ata* DLT 27/17, اَتقَا *atḳa* DLT 29/13, بُلسَا *bolsa* DLT 19/1-2, قَتْمَا *ḳatma* DLT 218/8, قِرْمَا *ḳırma* DLT 218/9, اُقتَا *oḳta* DLT 19/2[25]. *Atabetü'l-Hakayık*'ta genellikle *üstün+elif* ile yazılmaktadır: بُولسَا *bolsa* AH 5/9-10, اُوقُوسَا *oḳusa* AH 49/3, اُونا رجَا *unarça* AH 2/4, يَنَا *yana* AH 47/9. Harezm Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Feradis*'te de *üstün+elif* ile yazılmıştır: اَذَاقِيمْغَا *aḏaḳımġa* NF 21/9, اَخِرَتْقَا *āḫiretḳa* NF 86/3, قَنْدَا *ḳanda* NF 106/13, قَبُوغْدَا *ḳapuġda* NF 121/4.

Üçüncü grup, son sesteki /a/ ünlüsünün *güzel he* (ه , ہ) ile de yazıldığı eserlerdir. Arapçada kelimelerin sonunda duruş (vakf) hâlinde *a/e* olarak telaffuz edilen *hâ-yı resmiyye* (ة , ۃ), Farsçada son sesteki /a/ ve /e/ ünlülerini karşılamak üzere *hâ-yı gayr-ı melfuz* (okunmayan *he*) adıyla hem Arapça hem de Farsça kelimelerin son sesinde kullanılmıştır. Yazımı ve telaffuzuyla Farsçadan alınan bu harf, *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Kısasü'l-Enbiya*'da özellikle birkaç ekte ve az sayıda kelimenin son sesinde görülmektedir: بَارليغينك غه *barlığıŋġa* AH 2/7, ثُوتْ تَا جِيمْ غه *tuttaçımġa* AH 5/2, يُولى ده *yolıda* AH 3/3[26]; ارتوق غه *artuḳġa* KE

[25] DLT'de bu yazıma aykırı örnek, şedde ve üstün harekesiyle verilen اُرَّ *urra* 32/4 ve إرَّ *ırra* 32/5 kelimeleridir.

[26] AH'de *üstün+güzel he* örneği de var: اَدَاغْ قَه *adaġḳa* 48/3.

75r/7, بلته *balta* KE 37v/16, كوهرغه *gevherġa* KE 3r/9, اولارغه *olarġa* KE 129r/3.

3.2. /e/ ünlüsünün yazımı

Karahanlı ve Harezm Türkçesi metinlerinde /e/ ünlüsü de tıpkı /a/ ünlüsü gibi, yerine göre *elif* (ا) ve *güzel he* (ه , ە) harflerinin yanı sıra *üstün* (◌َ) harekesi tek tek veya birlikte kullanılarak veya hiçbir harf ve hareke yazılmadan verilmiştir.

3.2.1. Ön seste /e/ ünlüsü

Ön sesteki /e/ ünlüsü *Kutadgu Bilig, Mu'inü'l-Mürid* ve *Kısasü'l-Enbiya*'da Eski Uygurca ve Arapçadaki gibi *elif* harfiyle yazılmıştır: اذ كو *eḏgü* KB 11a/10, اذ يز *eḏiz* KB 8a/6, ارد م *erdem* KB 17b/1, اسا نليك *esenlik* KB 13b/2, افران *ewren* KB 10b/9; اَذ كون *eḏgün* MM 7b/6, اد وكدا *edükde* MM 12b/9; اَرانلا ريكا *erenlerige* KE 82r/13, اشتوردى *eştürdi* KE 34r/8.

Ön sesteki /e/ ünlüsü için *Divanu Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakayık* ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca, Arapça ve Kur'an yazımlarının birleşimi olan *üstünlü elif* kullanılmıştır: ا◌كا◌مـا *egme* DLT 77/13, اَكما ك *ekmek* DLT 94/2; اَدْ كُو *edgü* AH 25/3, اَدَارْكًا نْ بُولُورْ *eḏergen bolur* AH 12/5, اَرْنِي *erni* AH 12/2; أَكْسُوتْسَا *eksütse* NF 117/13, أَتْمَا كى دِ ينْ *etmekidin* NF 267/14.

3.2.2. İlk hecede /e/ ünlüsü

Ünsüzle başlayan ilk hecenin /e/ ünlüsü için *Kutadgu Bilig*, *Mu'inü'l-Mürid* ve *Kısasü'l-Enbiya*'da harfin yazılmayışı Köktürkçe yazım sistemine benzemektedir. Harekenin kullanılmayışı da Arapça yazım sistemine uygunluk göstermektedir: كذ وك *keḏük* KB 189/1, ككليك *keklik* KB 10a/9, منكو *meŋü* KB 7b/9, منكزاكى *mėŋzeki* KB 8a/2, تنكيزد ين *teŋizdin* KB 15a/2; كرا ك *kėrek* MM 21b/5, كراكماز *kėrekmez* MM 2b/11, منكزاكان *meŋzegen* MM 3a/13, سَكسَا ن *seksen* MM 11a/13; كند و *kendü* KE 30r/11, كسوك *kesük* KE 2v/16, كزكان *kezgen* KE 2r/18, تنكرى ليقمنى *teŋrilıḳımnı* KE 3r/7, تبرانو *teprenü* KE 3r/18.

Ünsüzle başlayan ilk hecenin /e/ ünlüsü için *elif* harfi kullanılmadan yalnızca *üstün* harekesinin verilmesi, Kur'an yazımındaki uygulamadır. *Divanu Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakayık* ve *Nehcü'l-Feradis*'te bu yazım görülür: كَذْ تِى *keḏti* DLT 9/17, كَنْجَا كْ *kençek* DLT 7/11, كَسْدِى *kesdi* DLT 9/13, كَسَا سِى *kesesi* DLT 11/9, تَرنك *teriŋ* DLT 606/2[27]; بَزَادِ يمْ *bezedim* AH 6/3, نَنكْ *neŋ* AH 2/8, تَنكَا *teŋe* AH 4/6; جَڤْرُولُورْ *çewrülür* NF 160/17, كَمِشْتِى *kemişti* NF 18/6, كَنْدُو *kendü* NF 148/7.

3.2.3. İç seste /e/ ünlüsü

İç sesteki /e/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de, *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-*

[27] DLT'de *elif* harfiyle yazılmış çok ender örneğe rastlanır: نَانك *neŋ* 26/8.

Enbiya'da tıpkı Eski Uygurcadaki gibi *elif* harfiyle yazılmıştır: بزاندى *bėzendi* KB 10a/1, جيجا كلا ر *çiçekler* KB 10a/4, ارماز *ėrmez* KB 8a/4, توما ن *tümen* KB 8a/7, بيريكيبان *bileyin* MM 3b/10; بلا ين *birikiben* MM 2b/11, كراك *kerek* MM 4a/14, كورماس ايرسانك *körmes ėrseŋ* MM 3a/4, كورونما س *körünmes* MM 3b/12, يتما ك *yėtmek* MM 19a/1; اَرانلا ريكا *ėrenlerige* KE 82r/13, كوندورما د يمّو *köndürmedimmü* KE 190v/6, كوسا كا ن *küsegen* KE 181v/17, اورداك *ördek* KE 55v/1-3-7, توشما كا يين *tüşmegeyin* KE 82r/14, اوند ا كيل *ündegil* KE 33r/1.

Bu ünlü için Eski Uygurca ve Kur'an yazım sistemlerinin birleşmiş biçimi olan *üstün+elif*, şu üç eserde uygulanmıştır:

Atabetü'l-Hakayık'tan örnekler: كِيتَارِيبْ *kiterip* AH 3/7, كُرَارْ *körer* AH 53/3, يُوكُورمَاك *yügürmek* AH 19/5[28]. *Nehcü'l-Feradis*'ten örnekler: بُوكَانْلاَرِينِى *bükenlerini* NF 12/4, جَوُرْكَانْ أرْدِى *çewürgey ėrdi* NF 144/17, سَقُكْلُوكْ رَاكْ *sėwüklükrek* NF 295/14, تَكَكَاندا *tėggende* NF 4/17.

Divanu Lügati't-Türk, *üstün+elif* örnekleriyle bu grupta yer alır: بِيرما س *bėrmes* DLT 603/17, بِلمَا سْ *bilmes* DLT 76/3 558/11, كَلْكَا نْ *kėlgen* DLT 17/11, كَلِكْسَا كْ *kėligsek* DLT 17/15, كَلْمَا كْ *kėlmek* DLT 18/17, سُسَكَان *süsegen* DLT 603/17, تَكُرْمَا كْ *tėgürmek* DLT 311/3, تَبْزَا دِى *tepzedi* DLT 14/3, تِلاَ رْ *tiler* DLT 30/10.

Öte yandan, *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımındaki gibi yalnızca *üstün* harekesinin kullanıldığı örneklerin oranı da hayli yüksektir: اَرْمَكُوكَا *ėrmegüke* DLT 33/9, اَتْلَندِى *etlendi* DLT 133/5, اِجْسَدِى *içsedi* DLT 14/11, كَلْدَ جِى *kėldeçi* DLT 17/8, كُزْلَيُو *közleyü* DLT 63/1, اُذ لَكْ *öḏleḳ* DLT 33/5, اُرْدَ كْ *ördek* DLT 64/13 118/15 263/12, سنكَك *seŋek* DLT 604/16, سَقْتَلِمْ *sėwnelim* DLT 63/1, يُرَكْ *yürek* DLT 33/5.

3.2.4. Son seste /e/ ünlüsü

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinden *Kutadgu Bilig, Mu'inü'l-Mürid* ve *Kısasü'l-Enbiya*'da son sesteki /e/ ünlüsü, Köktürkçe ve Uygurca yazım sistemlerinin devamı olarak genellikle *elif* harfiyle yazılmaktadır: بيلا *bile* KB 10a/4, ايشينكا *işiŋe* KB 8b/2, نيكو ارسا *nėgü ėrse* KB 11b/8; برلا *birle* MM 3a/5, ايذ يمكا *iḏimge* MM 23b/2, تلدا *tilde* MM 26a/11; بركا *berge* KE 97r/19, ايرسا *ėrse* KE 214v/5, اشيكيندا *ėşikinde* KE 134v/6, ايذ يكا *iḏige* KE 107r/11, ايش كا *işke* KE 2v/20, اُوكُونسا *ökünse* KE 16r/15, اوزا *üze* KE 3r/3, يركا *yėrge* KE 107r/12[29].

[28] AH'de *üstün+elif* beklenen yerde bazen harekenin ihmal edildiği görülmektedir: كِيتَارِيب *kiterip* 3/8, سَوُلما ك *sėwülmek* 26/11. Ayrıca, bir örnekte *elif* harfi yoktur: قُولْ اَرْسَمْ *ḳul ėrsem* 5/8.

[29] KE'de *–se* ekinin iki yerde *güzel he* ile yazıldığı görüldü: ارسه *ėrse* 3r/18 4r/12 4v/5, نارسه *nėrse* 6r/19.

Son sesteki /e/ ünlüsü için *Divanu Lügati't-Türk*'te, *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Köktürkçe ve Uygurca geleneğine Kur'an yazımından *üstün* harekesinin eklenmesiyle ortaya çıkan *üstün+elif* yazımı görülmektedir: بيزكا *bizke* DLT 17/15, جَكُرْكا *çekürge* DLT 245/14, اَبَا *ebe* DLT 55/12, اَكْما *egme* DLT 77/13, اَلاَآلاَ *ele ele* DLT 58/12, اَقْكا *ėwke* DLT 17/10, كَلْسَا *kėlse* DLT 59/3, اُوكا *öge* DLT 35/15, اُورْمَا *örme* DLT 77/10, تَكْمَا *tėgme* DLT 218/3, تِزْمَا *tizme* DLT 218/1, يِكدَا *yigde* DLT 26/10[30]; اِيكِيرْسَا *ėgirse* AH 5/2, نَنكَا *neŋe* AH 2/6, سُزْكَا *sözke* AH 16/4, اِيچْرَا *içre* AH 14/1, يِيمَا *yėme* AH 5/3; سَفُونْكَا نِيم كَا *sėwüngenimge* NF 272/6, اُوفْكَا *öwke* NF 291/12, اُوزْكَا *özge* NF 26/14.

Atabetü'l-Hakayık'ta *üstün+elif* yanı sıra *üstün+güzel he* de kullanılmıştır: بِرْلَه *birle* AH 4/9-10 5/5, اِيچْرَه *içre* AH 2/8 51/2, تُوراتْ ميش دَه *töretmişde* AH 4/6[31].

Sistemi belirlemek amacıyla az orandaki örnekler bir kenara bırakılıp genel uygulamalar göz önünde tutulunca /a/ ve /e/ ünlülerinin yazımı için ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

	KB, MM, KE	**DLT, AH, NF**
ön seste /a/, /e/	*elif* (Uygurca, Arapça)	*üstünlü elif* (Uygurca, Arapça, Kur'an)
ilk hecede /a/, /e/	Ø (Arapça)	*üstün* (Kur'an)
iç seste /a/, /e/	*elif* (Uygurca)	*üstün+elif* (Uygurca, Kur'an)
son seste /a/, /e/	*elif* (Uygurca)	*üstün+elif* (Uygurca, Kur'an)

4. *Kapalı* /*ė*/ ünlüsünün yazılışları

Kapalı /*ė*/ ünlüsü için Yenisey Yazıtları'nda bir harf ( ) var, Köktürk Yazıtları'nda ise bu ünlü için ayrıca harf yoktur. Köktür yazı sisteminde *kapalı* /*ė*/ ünlüsü genellikle "ı/i" (i) harfiyle verilmiş (giy *yėg* KT G4, rürib *bėrür* KT G5), kimi zaman da hiçbir harf yazılmamıştır. Köktürkçede ön seste ve ilk hecede ünlü

---

[30] DLT'de bu ünlü kimi zaman da *üstün* harekesi ihmal edilerek tıpkı Köktürk ve Uygur yazı sistemlerinde olduğu gibi yalnızca *elif* ile yazılmaktadır: بِيزْكا *bizke* 17/11, نجا *nėçe* 36/11, تَنكريكا *tėŋrike* 608/5, اُكْما ügme 77/13, يما *yėme* 35/10. DLT'de ayrıca, *elif-i maksûre* ile yazılmış aykırı iki örneğe de rastlanmıştır: تَڤَى *tėwe* / دَ وَى *dėve* 26/13.

[31] AH'de seyrek olarak aynı kelimenin son ünlüsünün harekesiz yazıldığı da görülür: نِيجه *nėçe* 5/8 21/6, نِيجا 21/4.

için herhangi bir harfin yazılmayışı, kelimesine göre /a/, /e/ ve *kapalı* /ė/ ünlülerine işarettir (gt *t(ė)g* KT G1, ry *y(ė)r* KT G4). *Kapalı* /ė/ ünlüsü Eski Uygurca metinlerinde /ı/ ve /i/ ünlüleri için kullanılan *ye* (ﻳ) harfiyle [*tėp* (typ), *bėrgü* (pyrkw): Ayazlı ve Ölmez, 2011, s. 45], seyrek olarak da *elif* (ﺍ) harfiyle karşılanmıştır [*ėşitdeçi* ('şytd'çy), *yėg(i)rmi* (y'krmy): Tokyürek, 2018, s. 369/229, 3452].

4.1. /ė/ ünlüsünün yazımı

Divanu Lügati't-Türk'te *kapalı* /ė/ ünlüsünden söz edilmiş, ancak, özel bir yazım uygulanmamıştır. Eski Türkçeden beri varlığı bilinen[32] *kapalı* /ė/ ünlüsünün Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde dokuz farklı yazılışına rastlanmaktadır. Bu ünlü için genellikle *ye* (ى) harfinden ve *üstün* (ً) harekesinden, yer yer de *esre* (ٍ) harekesinden tek tek veya iki işaretle birlikte yararlanılmıştır. Kimi eserlerde *kapalı* /ė/ ünlüsünün birkaç değişik biçimde yazıldığı görülmektedir. Bu yazılışlar aşağıda iki ve daha fazla eserde görülenler ayrı alt maddeler hâlinde, sadece bir eserde görülen yazılışlar da tek madde altında toplanmıştır.

4.1.1. *Üstün+ye* ile /ė/ ünlüsü

Kapalı e ünlüsünün bu özel yazımı, /ė/ ünlüsünü veren Köktürk yazısındaki *ı*/*i* ve Eski Uygur yazısındaki *ye* harfi geleneğinin Arap alfabesindeki karşılığı olan *ye* harfi ile Kur'an yazımındaki *üstün* harekesinin birlikte yazılmasıyla ortaya çıkmıştır. Ön seste hemze dâhil olmak üzere ünsüzden sonra *üstün+ye* biçimindeki bu özel yazımın en çok örneği *Nehcü'l-Feradis*'tedir. Eserdeki çok sayıda örnekten birkaçı şunlardır: بَيرُو *bėrü* NF 16/2, أيِنْدُ ورْكَانْ *ėndürgen* NF 139/13, أيِقْلُوكْ *ėwlük* NF 328/11, مَينْدِينْ *mėndin* NF 18/10, سَينْدِينْ *sėndin* NF 18/10.

/ė/ ünlüsü için *üstün+ye* yazımı, *Divanu Lügati't-Türk*'te de görülmektedir. Örnekleri fazla değildir: بَيذْ تى *bėḏti* DLT 633/13, سَيش *sėş* DLT 497/17, سَيزِكْ *sėzig* DLT 343/4, سَيزِنمك *sėzinmek* (*sėzindi, sėzinür*) DLT 343/5, تَيسَا *tėse* DLT 34/1, تَيتِك *tėtig* DLT 458/16, تَيتِلسُونْ *tėtilsün* DLT 66/1, تَيتِلماك *tėtilmek* DLT 329/3, يَيْدِى *yėdi*[33] DLT 554/15, يَيذ تى *yėḏti* DLT 632/3, يَير *yėr* DLT 137/1, يَيتْماك *yėtmek* (*yėter, yėtti*) DLT 422/10.

Aynı kelimenin birden çok yazımının görüldüğü *Kısasü'l-Enbiya*'da[34] /ė/ ünlüsü altı değişik biçimde karşılanmıştır. *Üstün+ye* ile yazıldığı kelime sayısı

[32] Tarihî Türk lehçelerindeki *kapalı* /e/ konusunda yakın tarihli birkaç makale ve ilgili kaynakça için bk. Argunşah, 2000, s. 47-60; Yavuz, 1991, s. 271-306; Yılmaz, 1991, s. 151-165.

[33] *Uzun-kapalı e* ünlüsü için bk. Yücel, 2011, s. 2061-2068.

[34] KE'de aynı kelimenin değişik yazılışları için bk. Ata, 1997-I, s. xxvı.

pek azdır: اَيرد م *ėrdem* KE 2v/8, گيلدِ ى *kėldi* KE 87v/17.

4.1.2. *Ye* harfiyle /ė/ ünlüsü

Kapalı e ünlüsünün *ye* harfiyle karşılanması, Köktürkçe ve Eski Uygurca yazım sistemlerinden gelmektedir.

/ė/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de genellikle *ye* harfiyle gösterilmiştir: بيرمشين *bėrmišin* KB 10a/8, بيرسو *bėrsü* KB 11b/5, نيكوارسا *nėgü ėrse* KB 11b/8, نيكولوك *nėgülük* KB 14b/1, تيب *tėp* KB 10a/12, تيرسا *tėrse* KB 11a/15, تيسا *tėse* KB 11b/1, ييل *yėl* KB 12b/1.

Mu'inü'l-Mürid'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da da genellikle *ye* harfiyle yazılmıştır: ايجى *ėçi* MM 17a/14, كيذ ين *kėḏin* MM 2b/1, تيكوركيل *tėgürgil* MM 1b/13; بيرسون *bėrsün* KE 87v/20, ايكنجى *ėkinçi* KE 91r/4, ايفى *ėwi* KE 87v/17,ييدى *yėdi* KE 87v/19. *Nehcü'l-Feradis*'te bu yazımın örneği bir yerde görülmüştür: ايِڤِنْكَا *ėwinge* NF 106/8.

4.1.3. *Üstün* harekesiyle /ė/ ünlüsü

Kapalı e ünlüsünün *üstün* harekesiyle işaretlenmesi, Kur'an yazımından alınmadır. *Divanu Lügati't-Türk*'te /ė/ ünlüsü genellikle *üstün* harekesi kullanılarak yazılmıştır: كَمِى *kėmi* DLT 548/17, تَدِ م *tėdim* DLT 77/12, تَكُرْماَكْ *tėgürmek* DLT 311/3, □يو تَ *tėyü* DLT 548/7.

Nehcü'l-Feradis'te ve *Kısasü'l-Enbiya*'da seyrek biçimde bu yazımla karşılaşılır: مَنْ *mėn* NF 18/10, سَنْ *sėn* NF 6/7; بَرَالينك *bėreliŋ* KE 34v/19, اَسد ى *ėsdi* KE 31r/3. *Mu'inü'l-Mürid*'de bir yerde rastlanmıştır: اَكِلسا *ėgilse* MM 9b/5.

4.1.4. Harfsiz ve harekesiz /ė/ ünlüsü

Köktürk metinlerinde çok, Eski Uygur metinlerinde az[35] örneği bulunan bu uygulama, Arapça yazımındaki kısa ünlülerin yazılmayışı genel ilkesiyle uyumludur.

Kutadgu Bilig'de, *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da örneklerine rastlanmaktadır: سفارين *sėwerin* KB 11b/3, مندا غ ارسا *mundaġ ėrse* KB 13b/8, يركا *yėrke* KB 13b/6; سڤسا *sėwse* MM 21a/9[36]; التور *ėltür* KE 2v/6, كلور *kėlür* KE 34r/12.

4.1.5. *Esre+ye* ile /ė/ ünlüsü

[35] Uygur metinlerinden iki örnek: *y(ė)me* (Ayazlı ve Ölmez, 2011, s. 69), *y(ė)g(i)rmi* (y'krmy: Tokyürek, 2018, s. 2438)

[36] MM'deki /ė/ ünlüsünün yazılışları için ayrıca bk. Argunşah, 2010, s. 53-59.

Eski Uygur geleneğindeki *ye* harfi ile Kur'an yazımından esre harekesinin birlikte kullanıldığı bu yazım, *Divanu Lügati't-Türk*'te ve *Atabetü'l-Hakayık*'ta yaygın biçimde görülmektedir:

تِيمِشْ *tėmiş* DLT 553/4, تِيرْ *tėr* DLT 49/14, يِكِل *yėgil* DLT 56/17; ايكينج *ėkinç* AH 3/2, كِيچُور *kėçür* AH 17/4, نِيچه مَا *nėçe-me* AH 4/11.

4.1.6. *Esre* harekesiyle /ė/ ünlüsü

Kur'an yazımından alınan bu uygulamaya *Divanu Lügati't-Türk*'te ve *Kısasü'l-Enbiya*'da çok az sayıda rastlanmaktadır: كِجا *kėçe* DLT 541/14, كِمِى *kėmi* DLT 549/1; اِلتور *ėltür* KE 242v/15.

4.1.7. *Üstün+esre, üstün+elif, elif* ile /ė/ ünlüsü

Kapalı e ünlüsünün yukarıdaki yazımlardan ayrı ve yalnızca tek eserde görülen örnekleri de var. *Divanu Lügati't-Türk*'te *kapalı e* için hem *üstün* hem de *esre* harekesinin birlikte kullanıldığı iki örneğe rastlandı: ارْتَا *ėrte* DLT 74/14, دَركُو *tėrgü* DLT 216/1. *Nehcü'l-Feradis*'te *üstün+elif* ile yazıldığı görüldü: بَا رُو *bėrü* NF 107/11. *Kısasü'l-Enbiya*'da *elif* harfiyle örnek var: تا ك *tėg* KE 45r/12.

Kapalı /ė/ ünlüsünün yaygın kullanımları ve yargıya varılacak oranda örneklerinin bulunduğu eserlerin tablosu şöyledir:

üstün+ye (Uygurca, Kur'an)	DLT			NF		KE
ye (Uygurca)		KB			MM	KE
üstün (Kur'an)	DLT			NF		KE
ø (Arapça)		KB			MM	KE
esre+ye (Uygurca, Kur'an)	DLT		AH			

5. /ı/ ve /i/ ünlülerinin yazılışları

Köktürkçe yazım sisteminde /ı/ ve /i/ ünlüleri tek harfle (i) verilir. Bu ünlü ön seste, ilk hecede, kök ve gövde sonunda, üçüncü kişi iyelik ekinde ve son seste yazılırken iç seste düz ünlülerden sonra genellikle yazılmaz. Eski Uygur yazısında ön sesteki /ı/ ve /i/ ünlüleri için *elif+ye* (ﻳـ), iç ve son seslerde yalnızca *ye* (ـﻳ) harfi kullanılır. Ancak, iç seslerde *ye* harfinin kalıplaşmış kelimelerde ve

kimi eklerde kullanılmadığı da görülmektedir.

5.1. /ı/ ünlüsünün yazımı

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde /ı/ ünlüsü için *ye* (ى) harfi ve *esre* (ِ) harekesi tek tek veya ikisi birlikte kullanılmıştır.

5.1.1. Ön seste /ı/ ünlüsü

Ön sesteki /ı/ ünlüsü, Eski Uygur yazım sistemi geleneğinin devamı olarak *elif+ye* harfleriyle yazılmaktadır. *Kutadgu Bilig*'den örnekler: ایذ تى *ıḏtı* KB 12b/2, ایذ وق *ıḏuḳ* KB 19a/14, ر ايليقا *ılıḳar* KB 19a/8, اينا نجسيز *ınançsız* KB 30b/1, اينا نغِيل *ınangıl* KB 53a/2. *Mu'inü'l-Mürid* ile *Kısasü'l-Enbiya*'dan örnekler: ايذ مش *ıḏmış* MM 4a/4, ق ايغلا ما *ıġlamaḳ* MM 8b/17, اينا ند يم *ınandım* MM 3a/10, اينا نْ غان *ınangan* MM 4a/9, اينا نماغو *ınanmagu* MM 21a/8 25b/15, ايراق *ıraḳ* MM 19a/14, ايرغا ما *ırġama* MM 19a/8[37]; ايذ تى *ıḏtı* KE 248r/7, ايذ وروايردى *ıḏurur ėrdi* KE 34r/21.

Ön sesteki /ı/ ünlüsü *Atabetü'l-Hakayık*'ta tümüyle, *Nehcü'l-Feradis*'te ise genellikle Eski Uygur geleneğine Kur'an yazımından *esre* harekesi eklenerek *esreli elif+ye* biçiminde yazılmaktadır: اِيذُ ورْمَنْ *ıḏur-mėn* AH 5/3, اِينَا نج لِيقْ *ınançlıḳ* AH 18/9, اِيچره *içre* AH 2/8; اِيذَارْلارْ *ıḏarlar* NF 67/8, اِيمِيزْغَا نُورْمَنْ *ımızġanur-mėn* NF 369/11, اِينَا نْسَا نكْ *ınansaŋ* NF 79/2, اِيرَا قْ *ırak* NF 100/2, اِ يقُوقْ *ıwuḳ* NF 35/13.

Ön sesteki /ı-/ ünlüsünün Kur'an yazımındaki gibi kurallı olarak *esreli elif* ile gösterildiği eser, *Divanu Lügati't-Türk*'tür: اِلغ *ılıġ* DLT 26/4, اِنَنج *ınanç* DLT 79/8[38]. *Nehcü'l-Feradis*'te şu beş kelimede *esreli elif* yazımı var: إِجْغِنْمَا قُدِ ينْ *ıçġınmaḳdın* NF 237/10, إِرْغَا قِينكْ *ırġaḳıŋ* NF 268/2, إِسِرِينكْ *ısırıŋ* NF 250/16, إِسِتْمَاقِى *ısıtmaḳı* NF 167/2, إِسْبَارْلاَدِ يمْ *ısparladım* NF, 341/7.

5.1.2. İç seste /ı/ ünlüsü

İç sesteki /ı/ ünlüsü üç eserde *ye* harfiyle yazılarak Eski Uygur geleneğini sürdürmektedir. *Kutadgu Bilig*'den örnekler: اتا سين انا سين *atasın anasın* KB 8b/9, يا شيل *yaşıl* KB 7b/3, ر يبيا *yıpar* KB 10a/5. *Mu'inü'l-Mürid* ve *Kısasü'l-Enbiya*'dan örnekler: بويروقين د ين *buyruḳındın* MM 5a/7, سا قينغيل *saḳıngıl* MM 18b/10; ر سينكا *sınar* KE 282r/2, سيزلاغ *sızlaġ* KE 183r/18[39].

Atabetü'l-Hakayık'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygur geleneği ile

---

[37] MM'de çok az sayıda *esre*li örnek görülür: اِيذورميز *ıḏur-miz* 2a/2-5, اِسِرْغَا *ısırġa* 13a/7.

[38] DLT'de söz başındaki uzun /ī/ için اِ يش *īş* 32/16, اِ يذْ تى *īḏtı* 633/12 vb örnekleri görülmektedir. Uygur yazı sisteminde de görülen bu özellik, her zaman uzunluk göstermez.

[39] "*ye*" harfinin yazılmadığı da görülür: قسقا جوق *ḳısḳaçuḳ* 12b/15; قرقنج *ḳırḳınç* 248v/10.

Kur'an yazımının *esre+ye* biçiminde birleştiği görülür: اَ دِ ينْ *aḏın* AH 41/6, اَيْمِيشِى *aymışı* AH 52/10, بِيشى *bışı* AH 51/6, سَانِيبْ *sanıp* AH 39/3, تَارِيقْ لِيقْ *tarıḳlıḳ* AH 20/6[40]; اَجْلِيقْ *açlıḳ* NF 28/8, قرِينْدَاشِمِيزْ *ḳarındaşımız* NF 13/11, اُوقِيغَانْ *oḳıġan* NF 7/15.

İç sesteki /-ı-/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımına uygun biçimde *esre* ile verilmiştir: جِكِلْ *çigil* DLT 25/4, قِرْقِزْ *ḳırḳız* DLT 20/17, سُفْنْ *suwın* DLT 549/1, تِرنک *tırıŋ* DLT 606/4[41].

5.1.3. Son seste /ı/ ünlüsü

İncelenen eserlerin üçünde son sesteki /ı/ ünlüsü Köktürkçedeki ve Eski Uygurcadaki geleneği devam ettirmekte, *ye* harfiyle yazılmaktadır.

Kutadgu Bilig'den örnekler: ايذ تى *ıḏtı* KB 12b/2, اوبرى *oprı* KB 8a/7, تنكوقى *taŋuḳı* KB 11a/13, اجوغلى *uçuġlı* KB 8a/9, يزى *yazı* KB 8a/7, يوريغلى *yorıġlı* KB 8a/9. *Mu'inü'l-Mürid'den* ve *Kısasü'l-Enbiya*'dan örnekler: سانى *sanı* MM 8a/12, سڤى *suwı* MM 6b/1; توتى *tuttı* KE 145r/8, يغاجّى *yıġaççı* KE 24r/3.

Son sesteki /-ı/ ünlüsü üç eserde, *Divanu Lügati't-Türk*'te *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Köktürkçe ve Eski Uygurca geleneğine Kur'an yazımından *esre* harekesinin eklenmesiyle *esre+ye* biçiminde yazılmıştır: اَتلَنْدِى *atlandı* DLT 133/4, كِشِى *kişi* DLT 454/8, تُرْدِى *turdı* DLT 47/8, يَبِى *yapı* DLT 454/12; بَشْنِي *başnı* AH 15/5, كُونِي *köni* AH 40/7, سَاغِي *sağı* AH 14/10, يِيدِى *yėdi* AH 15/5; أَيْدِى *aydı* NF 302/12, سُفنِى *suwnı* NF 3/10.

5.2. /i/ ünlüsünün yazımı

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde /i/ ünlüsü için *ye* (ى) harfi ve *esre* (◌ِ) harekesi tek tek veya ikisi birlikte kullanılmıştır.

5.2.1. Ön seste /i/ ünlüsü

Ön sesteki /i/ ünlüsünün yazılışında Eski Uygurcanın *elif+ye* geleneği üç eserde sürdürülmektedir. *Kutadgu Bilig*'den örnekler şunlardır: ايذى *iḏi* KB 8b/6, ايشين *işin* KB 10a/8, ايشلا مش *işlemiş* KB 16b/2. *Mu'inü'l-Mürid*'den örnekler şunlardır: ايجيندا *içinde* MM 2a/1, ايجماك *içmek* MM 11b/12, ايجرا *içre* MM 5b/7, ايذى *iḏi* MM 2a/9 3b/9 4a/6… (fakat, اِيذى MM 2a/2), ايك *ig* MM 4b/13, اينكا ن *iŋen* MM 12b/14, ايرينك *iriŋ* MM 6a/11. *Kısasü'l-Enbiya* örnekleri de şunlardır: ايجا كوسين *içegüsin* KE 232r/18, ايذى لارى *iḏileri* KE 218r/15, ايلكا رو *ilgerü* KE 58v/4.

---

[40] AH'de harekenin verilmediği de görülür: آبَه دَان نينك *abadānnıŋ* 21/3, اَد ينْ *aḏın* 13/6, جيقا رور *çıḳarur* 3/10.

[41] DLT'de *ye* harfiyle örnekler de var: قيلد ينك *ḳıldıŋ* 50/1, قِيزِيلْ *ḳızıl* 42/3.

Atabetü'l-Hakayık ile *Nehcü'l-Feradis*'te *esreli elif+ye* biçiminde Eski Uygurca ve Kur'an yazımları birleşmiştir: اِيجره *içre* AH 51/2, اِيدِ يسِى *iḍisi* AH 4/1; إِيجْرا *içre* NF 360/9, إيجورْدِى *içürdi* NF 22/11, إيك *ig* NF 330/13, إِيناكْ نِينكْ *ineknıŋ* NF 340/13-14-15, إِيشْلاً كَانْ *işlegen* NF 340/16.

Ön sesteki /i/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımındaki gibi *esreli elif* biçimindedir: اِذِى *iḍi* DLT 56/8, اِتلِندِى *itlindi* DLT 133/6.

5.2.2. İç seste /i/ ünlüsü

İç sesteki /i/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de, *Kısasü'l-Enbiya*'da ve *Mu'inü'l-Mürid*'de Eski Uygurcadaki gibi *ye* harfiyle yazılmaktadır: بيلكا كا *bilgeke* KB 16b/10, بيليكسيز *biligsiz* KB 13a/2, بليب *bilip* KB 13b/11, ييكيت ليك *yigitlik* KB 15b/7; بيشينجى *bėşinçi* KE 4v/1, كيشى د ين *kişidin* KE 25v/1, كيتاردى لار *kiterdiler* KE 4v/7, تيكليك *tėglik* KE 4v/3; بير *bir* MM 14a/10, كيريب *kirip* MM 23a/15[42].

İç sesteki /i/ ünlüsü *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te ise Eski Uygurca ve Kur'an yazımlarının birleşmesiyle *esre+ye* biçimindedir: بِيجمَس *biçmes* AH 40/1, بِيلِيك *bilig* AH 12/1-2-3-4-8[43] بِيلْسَا *bilse* AH 52/9, دِ ينكِيزدِ ينْ *dėŋizdin* AH 41/6, كِيشِى *kişi* AH 52/9 41/3, كِيشِى نِينك *kişiniŋ* AH 41/1, تِيكان *tiken* AH 40/1, تِيلِينْ *tilin* AH 52/9; سِيزْ *siz* NF 106/13, تَيدِ يم *tėdim* NF 106/13.

İç sesteki /i/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımındaki gibi *esre* harekesiyle verilmektedir: سِنكَك *siŋek* DLT 604/17, يِيكِل *yėgil* DLT 56/17[44].

5.2.3. Son seste /i/ ünlüsü

Son sesteki /i/ ünlüsü için *Kutadgu Bilig*'de, *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da Köktürkçe ve Eski Uygurca geleneği sürdürülerek yalnızca *ye* harfi kullanılmıştır: امدى *ėmdi* KB 9a/4, كونى *küni* KB 8b/1, اوكى *ögi* KB 8a/2, سوزونكنى *sözüŋni* KB 13b/9, يِيلى *yėli* KB 10a/5; ايلكى *ilki* MM 9a/4, تيكى *tėgi* MM 2a/9; ايرين لارى *irinleri* KE 83r/11, قارتاييب ايردى *ḳartayıp ėrdi* KE 194r/5.

Son sesteki /i/ ünlüsü için *Divanu Lügati't-Türk*'te, *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca ile Kur'an yazımları birleştirilerek *esre+ye* biçimi kullanılmıştır: تنكرِى *tėŋri* DLT 603/17, تَزكى *tėzgi* DLT 216/5; بِيزَاكِي *bėzeki* AH 17/5, مِينكِينده بِيرِى *miŋinde biri* AH 21/7; جَوُرْكَاىْ أرْدِى *çewürgey ėrdi* NF 144/17, كُونِي *köni* NF 78/14.

---

[42] MM'de aynı kelimelerin *ye*'siz yazıldığı da görülür: بر *bir* 14b/10, كرب *kirip* 22b/6.

[43] Bu kelimenin aynı sayfada ilk hecesinde *ye* ünsüzünün yazılmadığı örnekleri de vardır: بِلِيك 12/5-6-7-9.

[44] DLT'de harekenin verilmediği çok az sayıda örnek var: بزنک *biziŋ* 606/8. Bunun yanı sıra Uygurca yazı sistemine uygun biçimde *ye* harfi de görülür: قيلد ينك *ḳıldıŋ* 50/1, قيلماغو *ḳılmaġu* 50/1.

/ı/ ve /i/ ünlülerinin yazımı, aynı tabloda şöyle birleşmektedir:

	KB, MM, KE	AH, NF	DLT
ön seste /ı/, /i/	*elif*+*ye* (Uygurca)	*esreli elif*+*ye* (Uygurca, Kur'an)	*esreli elif* (Kur'an)
iç seste /ı/, /i/	*ye* (Uygurca)	*esre*+*ye* (Uygurca, Kur'an)	*esre* (Kur'an)
son seste /ı/, /i/	*ye* (Uygurca)	*esre*+*ye* (Uygurca, Kur'an)	

6. /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlülerinin yazılışları

Köktürk yazısında /o/ ve /u/ ünlüleri için tek harf vardır (O). Bu ünlü ön seste, ilk hecede, kök ve gövde sonunda ve son seste yazılırken iç seste yuvarlak ünlülerden sonra genellikle yazılmaz. Eski Uygur yazısında /o/ ve /u/ ünlüleri ön seste *elif*+*vav* (ﻋﻮ) harfleriyle, iç ve son seste yalnız *vav* (ﻮ) harfiyle yazılır.

Köktürk yazısında /ö/ ve /ü/ ünlüleri için de tek harf vardır (Ö). Bu ünlü ön seste, ilk hecede, kök ve gövde sonunda ve son seste yazılırken iç seste yuvarlak ünlülerden sonra genellikle yazılmaz. Eski Uygur yazısında /ö/ ve /ü/ ünlüleri ön seste *elif*+*vav*+*ye* (ﻋﻮﻴ), ilk hecede bir ünsüzden sonra *vav*+*ye* (ﻮﻴ), sonraki hecelerde ve sonda yalnızca *vav* (ﻮ) harfiyle yazılır. Belli ünsüzlerden sonra ilk hecede kimi zaman *ye* harfinin yazılmadığı da olur.

6.1. /o/ ünlüsünün yazımı

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde yuvarlak ünlüler için *vav* (و) harfinin, *ötre* (ُ) harekesinin veya her ikisinin birlikte kullanılmasının sebebi hem yazım geleneği hem de yeni alfabenin bağlayıcılığıdır. Eski Uygurca metinlerde kullanılan gerek birinci Soğd alfabesinde gerekse ikincisinde yuvarlak ünlüler için tek işaret vardır. Bu sebeple, Arapça yazım sisteminde sadece /ū/ sesini Farsça yazım sisteminde ise /ū/ ve /ō/ seslerini veren *vav* harfinin veya bu ünlülerin normal sürelilerini veren *ötre* harekesinin kullanılması, Eski Uygurca yazım sistemine prensip bakımından ters düşmemiştir.

6.1.1. Ön seste /o/ ünlüsü

Ön sesteki /o/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da Eski Uygurcadaki gibi *elif*+*vav* ile yazılmaktadır: اودغورمش *odġurmış* KB 5b/1, اوذانماق *oḏanmak* KB 6b/2, اوخشاغی يوق *oḫşaġı yoḳ* KB 8a/2, اوقيب *oḳıp* KB 11a/11; اورتاقی *ortaḳı* MM 20b/17, اوياغ *oyaġ* MM 25a/15; اوغراقی *oġraḳı* KE 82r/4, اوڤوجين *owuçın* KE 248r/16.

Atabetü'l-Hakayık'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca ile Kur'an yazımının birleşimi olan *ötreli elif+vav* harfleri görülmektedir: *ofraġ* أُوفْرَاغْ AH 34/7, *oḳup* اوُقوُب AH 3/6, *otalap* أُوتَالأَبْ AH 26/5; *oġ* أُوغْ NF 346/9, *oġlaḳ* أُوغْلاَ ق NF 28/11, *oġrı* أُغْرى NF 325/3, *oġul* أُوغُولْ NF 6/11-12, *olturduk* أُولْتوُرْدُ وقْ NF 199/15, *orta boḏluġ* أُورْتَا بُوذْ لُوغْ NF 22/15.

Ön sesteki /o/ ünlüsü için *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımındaki gibi *ötreli elif* vardır: *oḏuġluḳ* أُدُغلُق DLT 86/4, *ornadım* أُرْنَا دِ م DLT 146/14, *ozaḳı* أُزَاقِى DLT 57/3[45].

6.1.2. İç seste /o/ ünlüsü

Ünsüzle başlayan hecenin /o/ ünlüsü şu üç eserde Köktürkçeyle Eski Uygurcadaki aynı ilke uyarınca *vav* harfiyle yazılmaktadır. *Kutadgu Bilig*'den örnekler:تونانىدى *tonandı* KB 10a/1, يوق *yoḳ* KB 7b/2, يوريماز *yorımaz* KB 8a/3. *Mu'inü'l-Mürid*'den örnekler: بولوب *bolup* MM 23b/9, سوروب *sorup* MM 19b/3. *Kısasü'l-Enbiya*'dan örnekler: قوشولدى *ḳoşuldı* KE 110r/19, تولدوردى *toldurdı* KE 248r/16.

İç sesteki /o/ ünlüsü *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurcayla Kur'an yazımının birleştirildiği *ötre+vav* biçimindedir: قُونَا *ḳonar* AH 48/8, سُونكَا *soŋa* AH 3/6; بُوذْ لُوغْ *boḏluġ* NF 22/15, قُوى *ḳoy* NF 22/14, تُوقُوزْ *toḳuz* NF 6/8, يُوقْ *yoḳ* NF 22/14[46].

İç sesteki /o/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımından *ötre* harekesiyledir: بُذُ نلُغ *bodunluġ* DLT 249/13, بُغُز *boġuz* DLT 183/13, تُلُوْ *tolu* DLT 548/2.

6.2. /ö/ ünlüsünün yazımı

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde /ö/ ünlüsü için *vav* (و) harfi, *ötre* (ُ) harekesi veya her ikisi birlikte kullanılmıştır.

6.2.1. Ön seste /ö/ ünlüsü

Ön sesteki /ö/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de, *Mu'inü'l-Mürid* ve *Kısasü'l-Enbiya*'da Eski Uygurcadaki *elif+vav+ye* üçlüsünden *ye* harfi çıkarılarak tıpkı ön sesteki /o/ ünlüsü gibi *elif+vav* harfleriyle yazılmaktadır: اوذاوذلاك *öḏ öḏlek* KB 7b/5, اوكد ولمش *ögdülmiş* KB 5b/1, اوكوش *köküş* KB 7b/2, اونكد ون *öŋdün* KB 9b/10, اورداك *ördek* KB 10a/6; اوكونج *ökünç* MM 18a/9, اورتماك *örtmek* MM 5b/6; اوكسوك *öksük* KE 216r/21, اورداك *ördek* KE 24r/1 55r/7-14-16, اوفكاليك *öwkelik* KE 282r/1.

---

[45] DLT'de أُوتْ *ōt* 33/17 34/1, أُويْماق *ōymaḳ* 97/3 vb. örneklerinde /ō/ için *ötreli elif+vav* görülür. Ancak, bu yazım da Uygur geleneğidir ve her zaman uzunluk göstermez.

[46] NF'de ilk hecede *vav* harfinin yazılmadığı Kur'an yazımıyla örnek de var: قُنُوقْ *ḳonuḳ* 22/14.

Atabetü'l-Hakayık'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca yazımındaki *elif+vav* harflerine Kur'an yazımından *ötre* harekesinin eklenmesi suretiyle *ötreli elif+vav* biçiminde verilmektedir: اُوكُوشْ *öküş* AH 2/1, اُونكْ *öŋ* AH 3/6, اُوتُونكِيل *ötüngil* AH 6/1; اُونكِينْ *öŋin* NF 6/12, اُورْتُوبْ *örtüp* NF 165/4, اُوفْكَالِيكْ *öwkelig* NF 415/12.

Ön sesteki /ö/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımından *ötreli elif* harfiyle yazılmaktadır: اُكُندى *ökündi* DLT 79/3, اُنكِك *öŋik* DLT 80/5, اُرْدَ كْ *ördek* DLT 277/14 452/4 614/14[47].

6.2.2. İç seste /ö/ ünlüsü

Ünsüzle başlayan hecede /ö/ ünlüsü Eski Uygurcada *vav+ye* harfleriyle yazılırken *Kutadgu Bilig*'de, *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da aynı /o/ ünlüsü gibi yalnızca *vav* harfiyle yazılmaktadır: كوك كون *kök kün* KB 7b/3, تورتولمش *törütülmiş* KB 7b/5, توروتى *törütti* KB 7b/4[48]; كوجوبان *köçüben* MM 24a/1, كوتور *kötür* MM 18b/11; كوزلوك *közlüg* KE 35r/14, تولانمادى *tölenmedi* KE 166r/8, تورت *tört* KE 2r/15.

Ünsüzle başlayan hecedeki /ö/ ünlüsü *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurcadan gelen *vav* ile Kur'an yazımı birleştirilerek *ötre+vav* biçiminde yazılmıştır: كُوكِينِى *kökini* AH 35/6, تُورَاتْ كَانْ *töretgen* AH 13/11[49]; كُوتْروبْ *kötrüp* NF 106/8, كُونكْلُوم *köŋlüm* NF 106/14.

Ünsüzle başlayan hecedeki /ö/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımındaki gibi *ötre* ile işaretlenmektedir: بُكْلُنماك *böglünmek* DLT 386/2, بُكا *böke* DLT 545/15.

6.3. /u/ ünlüsünün yazımı

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde /ö/ ünlüsü için *vav* (و) harfi, *ötre* (ُ) harekesi veya her ikisi birlikte kullanılmıştır.

6.3.1. Ön seste /u/ ünlüsü

Kutadgu Bilig'de *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da ön sesteki /u/ ünlüsü, Eski Uygurca geleneği sürdürülerek *elif+vav* harfleriyle yazılmaktadır: اوذ يماز *uḏımaz* KB 8a/3, اوغان *uġan* KB 7b/2, اوقوش *uḳuş* KB 3a/1; اوغوت *uġut* MM 7b/11, اولاغ سيز *ulaġsız* MM 24b/2; اونايورمو *uçurġay-miz* KE 215r/13, اولغاردى *ulġardı* KE 23v/20.

---

[47] DLT'de /õ/ için *ötreli elif+vav* yazımı var: اُوچْ *õç* 34/3-4, اُوچِن *õçin* 33/5, اُوز *õz* 34/14. Bu yazım da Uygur geleneğidir ve her yerde uzunluk göstermez.

[48] KB'de ilk hecenin *vav*sız yazıldığı da görülür: كرو *körü* 18a/1, ترو *törü* 11a/5.

[49] AH'de seyrek olarak *ötre* harekesinin yazılmadığı da görülür: كوجُور *köçür* 35/6.

Ön sesteki /u/ ünlüsü *Atabetü'l-Hakayık*'ta ile *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca ve Kur'an yazımları birleştirilerek *ötreli elif+vav* biçiminde verilmektedir: اُوچقَان *uçḳan* AH 2/6, اُوقُوشْ *uḳuş* AH 4/4, اُولُوغْ لُوغْ *uluġluġ* AH 29/5, اُونَارْجَا *unarça* AH 2/4[50]; اُوزَاقْ اُوفْتَا نُورْ *uwtanur* NF 120/2, *uzaḳ* NF 147/4.

Ön seste /u/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımındaki gibi *ötreli elif* ile yazılmaktadır: اُذْ قا *uḍḳa* DLT 603/17, اُفت *uwut* DLT 47/8[51].

6.3.2. İç seste /u/ ünlüsü

İç sesteki /u/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de, *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da Eski Uygurca yazımındaki gibi yalnızca *vav* harfiyledir: قوذ روق *ḳuḍruḳ* KB 9b/13, اولوغ لوق *uluġluḳ* KB 7b/7, اوڤوتلوغ *uwutluġ* KB 9a/1; بوزولسا *buzulsa* MM 6b/11, جوقور *çuḳur* MM 13a/6; قولآريم *ḳullarım* KE 131r/8, تولد وردى *toldurdı* KE 226r/1[52].

Atabetü'l-Hakayık'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca ve Kur'an yazımlarının birleşimi olan *ötre+vav* biçimindedir: اَيُور مَن *ayur-men* AH 2/1, اُورُون *orun* AH 22/4, اُومْغُوچِى *umġuçı* AH 22/3; إِيڤُوقْدِ ين *ıwuḳdın* NF 295/14, قُوذُ وغْ قَا *ḳuḍuġḳa* NF 12/14, سُونْدِى *sundı* NF 199/14[53].

İç seste /u/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımından *ötre* ile verilmektedir: اَژُنْ *ajun* DLT 51/6 60/8 99/11…[54], برُنک *buruŋ* DLT 606/1, اژمُق *ajmuḳ* DLT 62/9.

6.3.3. Son seste /u/ ünlüsü

Son sesteki /u/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de Eski Uygur yazımındaki gibi yalnızca *vav* harfiyledir: افينغو *awıŋġu* KB 9a/7, اجو *açu* KB 7b/10, قرانكقو *ḳaraŋḳu* KB 8b/6, قوغو *ḳuġu* KB 10a/6, ساجو *saçu* KB 7b/10, يوقارو *yoḳaru* KB 10a/6. *Mu'inü'l-Mürid* ile *Kısasü'l-Enbiya*'da da aynı yazımladır: اينانماغو *ınanmaġu* MM 21a/8, تولو *tolu* MM 6a/14; قرانكغو *ḳaraŋġu* KE 5v/2, يوقارو *yoḳaru* KE 7r/17.

Son seste /u/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te, *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca ve Kur'an yazımlarının birleştirildiği *ötre+vav* yazımıyladır: بُزاغُو *buzaġu* DLT 41/15, قَناغُو *ḳanaġu* DLT 225/2; اُوترُو *utru* AH

---

[50] AH'de seyrek olarak *vav* harfinin yazılmadığı görülür: اُلغْ *uluġ* 4/1, اُمونج قَا *umunçḳa* 22/4.

[51] DLT'deki اُوج *üç* 34/7, اُورْدِى *ürdı* 10/5 vb. uzun ünlü bulunduran örneklerde görülen *ötreli elif+vav* yazımı Uygur yazımındaki *elif+vav* geleneğine Kur'an yazımından ötre işaretinin eklenmesinden ibarettir; her yerde uzunluk göstermez.

[52] "Su" kelimesi KE'de de *vav*sız biçimde kalıplaşmıştır: سف *suw* 7v/17.

[53] NF'de, yazımı *vav*sız biçimde kalıplaşmış kelimeler de vardır: سُفْ *suw* 52/2.

[54] DLT'de bir örnekte اژون 33/5.

39/5, يَشرُو *yaşru* AH 18/6; قَذْغُو *ḳaḏġu* NF 214/17[55], أُويقُو *uyḳu* NF 267/7.

6.4. /ü/ ünlüsünün yazımı

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde /ö/ ünlüsü için *vav* (و) harfi, *ötre* (ُ) harekesi veya her ikisi birlikte kullanılmıştır.

6.4.1. Ön seste /ü/ ünlüsü

Ön sesteki /ü/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da Eski Uygurcadaki *elif+vav+ye* üçlüsünden *ye* harfi çıkarılarak *elif+vav* harfleriyle yazılır: اوجون *üçün* KB 8b/11, اوندار *ünder* KB 10a/8, اونون *ünün* KB 10a/7, اوستا *üste* KB 11b/2, اوستون *üstün* KB 8a/4; اورونك *ürüŋ* MM 21b/3, افوش *üwüş* MM 7a/1; اوذ ورد ونك *üḏürdüŋ* KE 30r/13, اوزوم *üzüm* KE 20r/12.

Ön sesteki /ü/ ünlüsü *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca yazımındaki *elif+vav* harflerine Kur'an yazımından *ötre* harekesinin eklenmesiyle *ötreli elif+vav* biçimindedir: اُوجُونچْ *üçünç* AH 5/5, اُولُوشْ *ülüş* AH 25/6; أُوجِنْجى سِي *üçinçisi* NF 261/11, اوُجُونْ *üçün* NF 28/8, أُوذُ رونكْ *üdürüŋ* NF 365/13.

Ön sesteki /ü/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımındaki *ötreli elif* görülür: اُجنچ *üçünç* DLT 78/11, اُژمَا *üjme* DLT 77/11.

6.4.2. İç seste /ü/ ünlüsü

İç sesteki /ü/ ünlüsü Eski Uygurcada *vav+ye* harfleriyle yazılırken *Kutadgu Bilig*'de, *Mu'inü'l-Mürid*'de ve *Kısasü'l-Enbiya*'da yalnızca *vav* harfiyledir: بلكولوك *bėlgülük* KB 7b/12, تومن *tümen* KB 7b/2 10a/4, توزون *tüzün* KB 9a/1; كورما سون *körmesün* MM 6b/9, كوزونك *közüŋ* MM 3a/7; كوندورماد يمّو *köndürmedimmü* KE 190v/6, كوساب *küsep* KE 61v/11, توشو نك *tüşüŋ* KE 248r/17, اوزوتما د ين *üzütmedin* KE 40v/19.

İç sesteki /ü/ ünlüsü *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca yazımındaki *vav* ile Kur'an yazımındaki *ötre* birleştirilerek *ötre+vav* biçiminde verilmektedir: سُوجُوك *süçüg* AH 22/1, تُورْلُوكْ *türlüg* AH 13/1-5; سَفُوكْلُوكْ رَاكْ تُورُورْ *sewüklükrek turur* NF 295/14, سُجُوكْ سُوزْلُوكْ *süçüg sözlüg* NF 22/15.

İç sesteki /ü/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te Kur'an yazımındaki *ötre* iledir: برُنك *bürüŋ* DLT 606/1, مُنكُز *müŋüz* DLT 603/11, سُنكُكْ *süŋük* DLT 605/4.

6.4.3. Son seste /ü/ ünlüsü

Son sesteki /ü/ ünlüsü *Kutadgu Bilig*'de Eski Uygurca geleneğinden *vav*

[55] NF'de aynı kelimenin *ötre*siz yazılışı da var: قَذْغو 15/6.

harfiyledir: منكو *meŋü* KB 7b/10, نيكو *nėgü* KB 15a/6, اورو *örü* KB 11a/5, تورو *törü* KB 11a/5, توزو *tözü* KB 11b/11. *Mu'inü'l-Mürid'de* ve *Kısasü'l-Enbiya*'da da aynı yazım görülür: ايكيندو *ėkindü* MM 11a/6, تورلو *türlü* MM 21a/12, يوروشكو *yörüşgü* MM 19a/7[56]; ايكند و *ėkindü* KE 140r/21, اوزانكو *üzengü* KE 248v/5.

Son sesteki /ü/ ünlüsü *Divanu Lügati't-Türk*'te, *Atabetü'l-Hakayık*'ta ve *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Uygurca geleneğiyle Kur'an yazımının birleşmiş biçimi olan *ötre+vav* yazımıyladır: سُنكُو *süŋü* DLT 399/3, تِلكُو *tilkü* DLT 216/6, تَيُو *tėyü* DLT 548/7[57]; اذ كُو *edgü* AH 25/8, اُوترُو *ötrü* AH 38/7, يِيكُو *yėgü* AH 20/3; بَارُو *bėrü* NF 13/11, كَنْدُ و *kendü* NF 148/7, اُوتْرُو *ötrü* NF 3/7.

Yuvarlak ünlülerin tümü aynı tabloda şöyle birleşmektedir:

	KB, MM, KE	**AH, NF**	**DLT**
ön seste /o/, /ö/, /u/, /ü/	*elif+vav* (Uygurca)	*ötreli elif+vav* (Uygurca, Kur'an)	*ötreli elif* (Kur'an)
iç seste /o/, /ö/, /u/, /ü/	*vav* (Uygur)	*ötre+vav* (Uygur, Kur'an)	*ötre* (Kur'an)
son seste /u/, /ü/	*vav* (Uygur)	*ötre+vav* (Uygur, Kur'an)	

7. Sonuç

Arap alfabesinin Türkçeye uygulanışında üç farklı yazım sisteminin birleştiği görülmektedir. Bunlar Eski Uygurca, Arapça ve Kur'an yazım sistemleridir. Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerindeki Eski Uygurca yazım sistemi geleneğinin devam eden özelliği; ünlülerin *elif, ye, vav* harfleriyle yazılmasıdır. Arapça yazım sisteminin eserlere yansıyan özelliği, ünlüler için harf ve hareke kullanılmayışıdır. Kur'an yazımının eserlerdeki uygulanışı ise ünlülerin harekeyle işaretlenmesidir. Ancak, Eski Uygur metinlerinde Soğdca yazım düzeni değiştirilerek kullanıldığı gibi, Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerinde de Arapça ve Kur'an yazımları Türkçeye bire bir uygulanmamıştır.

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserleri, yazım sistemleri yönüyle şu gruplar altında toplanmaktadır:

Türkçe kelimelerdeki /a/ ve /e/ ünlülerinin yazılışında iki grup var: Birinci grupta Eski Uygurca geleneği yanı sıra çok az oranda Arapça yazım sisteminin görüldüğü KB, MM ve KE eserleri yer almaktadır. İkinci grupta yine Eski

[56] MM'de çok seyrek biçimde *ötre+vav* yazımı da var: انكرُو *öŋrü* 14b/4.
[57] Sondaki *ötre*nin yazılmadığı da olur: اِجَاكو *içegü* 81/3.

Uygurca geleneği yanında Kur'an yazımından harekenin uygulandığı DLT, AH ve NF bulunmaktadır. Bu gruplardaki istisna, AH ve KE'de son seste seyrek biçimde Farsça yazımından *güzel he* harfinin kullanılmasıdır.

Kapalı /ė/ ünlüsünün yazımında eserler iç içe birkaç gruba ayrılmaktadır. Bu ünlü için özel grup, Eski Uygurca geleneğinden *ye* harfiyle Kur'an yazımından *üstün* harekesinin birleştiği *üstün+ye* biçimidir (DLT, NF, KE). Kapalı /ė/ ünlüsünde Eski Uygurca geleneğini devam ettiren *ye* harfi üç eserde (KB, MM, KE) görülürken Kur'an yazımından *üstün* harekesi de yine üç eserde izlenir (DLT, NF, KE). Bunlardan başka, Arapça yazım sisteminden harfsiz ve harekesiz yazılış da kapalı /ė/ ünlüsü için seyrek biçimde kullanılmıştır (KB, MM, KE).

Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserleri, hem düz-dar ünlülerin yazılışında hem de yuvarlak ünlülerin yazılışında aynı işleyişi yansıtmaktadır. Düz-dar ünlülerin ve yuvarlak ünlülerin yazımında KB, MM ve KE Eski Uygurca geleneği grubunda yer alırken AH ve NF Eski Uygurca+Kur'an grubunu oluşturmaktadır. DLT, harekesiz biçimiyle kalıplaşmış birkaç ek (*-mAk, -Ar-, +lA-*) dışında Arapça yazım özelliği gösterirken, mevcut harekeli biçimiyle Kur'an yazımı grubuna girmekte, son sesin yazılışında ise ikinci gruba (Eski Uygurca+Kur'an grubuna) katılmaktadır.

Yukarıdaki gruplar topluca değerlendirildiğinde Arap harflerinin Türkçeye uygulanışında ilke açısından Eski Uygurcadaki geleneğinin devam ettiği açık biçimde görülmektedir. Bu geleneğe sistem açısından eklenen yenilik, Eski Uygurca geleneğiyle Kur'an yazımından harekenin birlikte kullanılmasıdır. Yalnızca Kur'an ve yalnızca Arapça yazım sistemlerine has özelliklere ise çok seyrek biçimde yer verilmiştir.

Türk dilindeki dokuz ünlünün Köktürkçe yazım sisteminde dört, Eski Uygur ve Arap harfli yazım sistemlerinde üç işaretle yazılması, günümüz bilim insanlarının pek çoğu tarafından bir eksiklik ve sorun olarak değerlendirilmektedir. Tarihte ve günümüzde kullanılan hiçbir alfabe konuşma dilindeki seslerin bütün özelliklerini ayrıntılarıyla göstermez. Terim karşılığıyla söylenirse, sesçil alfabe veya sesçil yazım yoktur. Konuya böyle yaklaşınca Karahanlı ve Harezm Türkçesi eserlerindeki yazım sistemlerinin o çağlar için eksikliğinin olmadığı, aksine, Asya coğrafyasında değişik lehçeleri ve ağızları konuşan Türk boylarının tümünü[58] kuşatan bir imkân olduğu anlaşılmaktadır.

[58] O çağların tanığı DLT'de adı geçen Aramut, Argu, Basmıl, Başgırt, Bayat, Bayundur, Beçenek, Bulak, Bulgar, Çaruk, Çepni, Çigil, Çomul, Eymür, Halaç, Hotan, Karluk, Kay, Kençek, Kıpçak, Kırgız, Kumuk, Ograk, Oguz, Sogdak, Suvar, Tangut, Tatar, Tawgaç, Tuhsı, Tübüt, Türk, Türkmen, Uygur, Yabaku, Yagma,

Bu tez, art zamanlı bakış açısıyla, birkaç örnek üzerinden şöyle açılabilir: Köktürkçe yazım sisteminde *bo*/*bu, bodun*/*budun, ögüz*/*ügüz, toġ-*/*tuġ-, yėr*/*yir*... gibi kelimelerin ünlüleri ayrı harflerle gösterilmez. Bunları yazıldıkları çağlarda ve sonrasında her Türk boyu kendi telaffuzuna göre okuyacaktır. Aynı ilkeyi devam ettiren Eski Uygur ve Arap harfli yazım sistemlerinde de pek çok kelime aynı yazılacak ve fakat lehçe ve ağız özelliklerine göre ayrı ayrı telaffuz edilecektir.

İncelenen eserlerde Eski Uygurca geleneğine veya Kur'an yazım ilkelerine göre yazılmış bir kelimenin o çağlardaki Türk Dili coğrafyasında ne kadar değişik lehçe veya ağız telaffuzunu karşıladığını günümüz lehçelerinden bazılarına bakarak tahmin etmek mümkün olmaktadır:

Ördek: *Kutadgu Bilig*'de اوردك 10a/6; *Kısasü'l-Enbiya*'da اوردك 24r/1, 55r/7-14-16, 55v/1-3-7; *Divanu Lügati't-Türk*'te أُرْدَ كْ 64/13, 118/15, 263/12, 277/17, 452/2, 614/14.

= *ördek* (Tr., Ggz., Kmk., Krk.), *ördək* (Azb.), *ördäk* (Özb.), *ördök* (Krg.), *ö:rdek* (Tkm.), *örtek* (Hks., Şor), *öyrek* (Bşk.), *ödäk* (Y.Uyg.), *ordek* ("u/ö" arası telaffuzla. Kmk.-Blk.), *ödürek* (Tuva), *örtök* (Alt., Tlt.), *yördek* (Blg.).

= *ürdäk* (Kzn. Ttr.), *ürtek* (Hks./Sgy), *üyrek* (Kzk.), *yürdek* (S.Uyg.).

Yukarıdaki değerlendirme ve örneklendirmenin ardından konu şöyle bağlanabilir:

Yazım sistemlerinin başlıca özelliği gelenektir. İncelenen eserlerde alfabenin değişmesine rağmen Köktürkçe ve Eski Uygurca yazım sistemleri geleneği ilkeler açısından yer yer devam ederken yeni alfabeyle birlikte gelen Arapça ve Kur'an yazım sistemlerini bu geleneğe ve Türkçeye uyarlama arayışları gözlemlenmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesi yazımıyla karşılaştırarak bakıldığında eksiklerinin bulunduğu ve Türkçenin ünlü sistemi karşısında yetersiz kaldığı varsayılan veya düzensiz olduğu ileri sürülen Arap harfli Karahanlı ve Harezm Türkçesi yazım sistemlerindeki ünlülerin yazılışı; hem o çağlarda hem de sonrasında Türk dili dünyasının tamamını kapsamakta, lehçelerin ve boyların ihtiyacını karşılayacak imkânlar sunmakta, böylece, Türk dilinin bütünlüğüne de tanıklık etmektedir.

Yimek vb. boylar ile Balasagun, Barsgan, Kaşgar, Sayram, Uç, Utluk gibi bölgelerin ağızları hakkında başlıca bk. Hunkan, 2008, s. 4-11; Killi, 2008, s. 391-400; Karahan, 2013; Gülsevin, 2016, s. 296.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

Ağca, F. (2008). *Divanu Lügati't-Türk'te Ses-Yazım İlişkisi*. (Ed. F. S. Barutçu Özönder). *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* içinde (s. 175-187). Ankara: KTB Yay.

(AH) Arat, R. R. (1951). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki: Atabetü'l-Hakayık*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yay.

Argunşah, M. (2010). "Harezm Dönemi Metinlerinde e/i Sorunu", *Dil Araştırmaları,* 6, s. 47-60.

Ayazlı, Ö. & Ölmez, M. (2011). "Eski Uygurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler", (Haz. M. Ölmez ve F. Yıldırım). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler, 29-30 Mayıs 2007, Eskişehir, Bildiriler* içinde (s. 43-83). İstanbul: TDAD 62.

Çetin, N. M. (1991). "Arap / Yazı", *TDV İsâm Ansiklopedisi,* 3, s. 276-309.

Dankoff, R. & Kelly, J. (1982). *Maḥmūd al Kāšγarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīvān Luγāt at-Turk), Part I*. Harvard University.

(DLT) *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânü Lûgati't-Türk, tıpkıbasım*. Ankara, 1990: Kültür Bakanlığı Yay.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud: Divanu Lügati't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, G. (2016). 11. yüzyılda hangi Oğuz diyalektleri vardı? *Bilig, 76*, 269-300.

Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. V. Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hunkan, Ö. S. (2008). "Kaşgarlı Mahmud ve XI. yüzyılda Türkler", (Ed. F. S. Barutçu Özönder). *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* (s.3-27). Ankara: KTB Yay.

Karahan, A. (2013). *Dīvānu Luġāti't-Türk'e göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(KB) *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig, Fergana.* Ankara (2018): Türk Dil Kurumu Yayınları.

(KE) Ata, A. (1997). *Nāṣırü'd-Dīn Bin Burhānü'd-Dīn Rabġūzī: Ḳışaṣü'l-Enbiyā (peygamber kıssaları) I, giriş - metin – tıpkıbasım.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kelly, J. M. (1973). "Remarks on Kašγarī's Phonology I. Linguistic Terminology", *UAJb*, 44: s. 179-183; "II. Orthography", *UAJb*, 45, s. 144-162; "III. Structure of the Diwan", *UAJb*, 48, s. 151-158.

Killi, G. (2008). "Türk diyalektoloji araştırmalarının eşsiz kaynağı", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* (Ed. F. S. Barutçu Özönder). Ankara: KTB Yay. s. 375-406.

(MM) Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2008). *Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(NF) *Nehcü'l-Feradis I, tıpkıbasım*. Ankara (1956): Türk Dil Kurumu Yayınları.

Okumuş, M. (2010). Kur'ân imlâsının gelişim süreci üzerine bazı tespit ve değerlendirmeler. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/17*, 5-37.

Röhrborn, K. (2011). Eski Uygur alfabesindeki "fonolojik prensip" problemi üzerine. M. Ölmez ve F. Yıldırım (Yay. haz.). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler, 29-30 Mayıs 2007, Eskişehir, Bildiriler* içinde (s. 21-28). İstanbul: TDAD 62.

Şirin-User, H. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Yeni Basım. Ankara: Bilge Kültür Sanat Yay.

Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. (2. Baskı). Ankara: KB ve Simurg Yay.

Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yavuz, O. (1991). Türkçe'de kapalı e, *SÜ Fen- Ede. Fak. Edebiyat Dergisi*, 6, s. 271-306.

Yılmaz Ceylan, E. (1991). Ana Türkçede kapalı e ünlüsü. *TDA,* 1991, s. 151-165.

Yücel, B. (2011). Nehcü'l-Ferādīs'te uzun-kapalı e *(ē)* ünlüsünün yazımı. *38. ICANAS (10-15.09.2007, Ankara) -Bildiriler- Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*, *IV. C*. içinde (s. 2061-2068). Ankara: AKDTYK Yayınları.

Yücel, B. (2017). *Nehcü'l-Ferādīs*'teki Arapça-Farsça kökenli kelimelerde 'kapalı e' üzerine. *TDAY-Belleten,* 2017, s. 7-26.

Terim Türetmede Yararlanılan Eski Kaynaklardan *Kutadgu Bilig*

Hamza ZÜLFİKAR*

Yüzyıllarca bir nesneye, duyguya, düşünceye veya bir duruma verilecek bir ad, söz konusu olduğunda Arapça kelime kökleri ve ekleri kullanılmıştır. Türkçe bir kökün veya ekin kullanımı akla gelmemiştir. Bu durum bilim dilinin Arapça olmasıyla doğrudan ilgilidir.

Tanzimat ile başlayan dönemde bilin ve sanat alanları Batı'nın bilimi, sanatı ve teknolojisiyle yüz yüze kalınca bu kez Fransızca kelime ve terimler dile girmeye başlamış ve bunlara gene Osmanlı Türkçesinden karşılıklar bulunmuştur. *observation rasad* / *ideal mefkure* / *eksperimantalizm tecrübi* / *kronik müzmin* vb. Bu safhada da Türkçe kelime kökleri ve ekleri düşünülmemiş, gene Arapça kelime köklerine ve eklerine başvurulmuştur.

Terimlere bulunan karşılıklar büyük ölçüde Farsça kurallara göre yapılmış tamlamalardır. Bunun için *amplitude* karşılığı *fark-ı suhunet, linge brisée* karşılığı *hatt-ı mümkesir, quatres operations* karşılığı *a'mal-ı erbaa, glaciologie* karşılığı *mebhas-ı cümudiye* örneklerini verelim.

Bunlar Cumhuriyet Dönemi'nde *ısı farkı, kırık çizgi, dört işlem, buz bilimi* biçiminde Türkiye Türkçesine kazandırılmıştır.

Arapça kurallara göre yapılmış tamlamalar sayıca daha sınırlıdır. Bunu için *exothhermique* karşılığı *neşrü'l-harare* örneğini verebiliriz.

Bir kısım Fransızca terimler ise *mėridien nısfü'n-nehhar*, *ėquateur hatt-ı istiva* ile karşılanmış, Türkiye Türkçesine gelince bunların gene *meridyen, ekvator* biçiminde Fransızcaları tercih edilmiş.

Arapça ve Farsça ek ve kelimelerden yararlanarak terim türetme 1910'lu yıllar içinde de devam etmiştir. Cemiyet-i İlmiye Encümeninin önerdikleri sosyal ve kültürel terimler örnek olarak verilebilir. Ziya Gökalp'ın da Fransızca *kültür* kelimesine *hars* karşılığını bulması 1920'li yıllarda da tutumun değişmediğini gösterir.

Cumhuriyet Dönemi'ne doğru terimlerle ilgili dikkate değer bir husus var. Tarihî Türk dili metinlerinden kelimeler almak. Buna Ziya Gökalp karşı çıkmış, o, tarihî metinlerde bulunan Türkçe kelimeleri *müstehase* yani *fosil* kelimeler diye adlandırmıştır.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi.

Türk, Türklük, millet, millî kavramlarının işlendiği 1927-1930 yıllarında Türk dili önem kazanmış, meseleye devlet katında sahip çıkılmış, Atatürk'ün önderliğinde 1928'de Harf Devrimi yapılmış; ardından 1931'de Türk Tarih Kurumu, 1932'de Türk Dil Kurumu kurulmuş ve Türk Dil Devrimi başlatılmıştır. Bu safhada *Türk, Türkçe* ve *Türklük* kavramları daha sık gündeme gelmiş, dilin kökeni araştırılmaya başlanmış ve bir ara Türk dilinin dünya dillerinin anası olduğu bile ileri sürülmüştür.

Kökü, eki, terimleri ve bütün söz varlığı Türkçe olmayan bir dilden Türkçeye dönüşte ilk iş olarak halk ağızlarına, dilin tarihî metinlerine başvurmak gündeme getirilmiştir.

Türk Dil Kurumu, halk ağızlarından derlemeler başlatmış, Eski Türk dili metinlerinden taramalar yaptırmıştır. Kuzey lehçelerinden veya yaşayan Türk devlet ve topluluklarının dilinden kelime ve ek alma fikri de bu dönemde söz konusu olmuştur. Bu fikirde olanlardan Yusuf Akçora, Hamit Zübeyr, Abdulkadir İnan daha sonra Ahmet Caferoğlu gibi şahsiyetleri sayabiliriz.

Daha çok Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden taramalar yapılırken *Divanu Lügati't-Türk*'e, *Kutadgu Bilig*'e, daha eski Uygur ve Köktürk metinlerine de başvurulması fikri ileri sürülmüş, ancak bunlara ölü kelimeler nazarıyla bakılmıştır. Bununla birlikte bu kaynaklardan az da olsa yararlanma söz konusu olmuştur. Görebildiğim kadarıyla henüz *Kutadgu Bilig*'e değil de *Divanü Lügati't-Türk*'e başvurulmuştur.

İlk İslami Türkçe eser olan, *Edebülmülük*, *Enisülmemalik* adları da verilmiş olan *Kutadgu Bilig*'in söz varlığına eğilmek o tarihlerde pek mümkün olmamış. Başlıca sebep eserin o tarihlerde ayrıntılı incelenmemiş, yayımlanmamış olmasıdır. Reşit R. Arat'ın yayınından sonra eserin önemi anlaşılmışsa da o tarihlerde dilin özleştirilmesindeki heyecan giderek azaldığı için eserden terim türetmede yararlanılmamıştır. Oysa kaynaklardan sağlanmış terimler yanında *Kutadgu Bilig'd*e başka Türkçe kelimeler de bulunmaktadır.

Halk dilinde "Güneş görmeyen dağ sırtları" *kuz* kelimesiyle adlandırılır. Kelime Eski Anadolu Türkçesinde geçer, *Kuz* kelimesi aynı anlamda *Kutadgu Bilig'd*e de var (5372) *Kuz* kelimesine kuzey lehçelerinden *-ay* (-ey) eki getirilerek "şimal" karşılığı *kuzey* dile mal edilmiştir. Burada *kuz* kelimesinin doğrudan *Kutadgu Bilig'd*en alındığını, ilk kaynağın bu eser olduğunu sanmıyorum. Muhtemelen ilk kaynak Anadolu ağızlarıdır.

Türkçeleştirme çalışmalarında dile mal edilen ***kuzey*** terimi, *güney* kelimesine uyumlu, kafiyeli olsun diyerek *kuzay* değil de *kuzey* biçimi dile yerleştirilmiştir.

Bir başka örnek daha ele alalım. *Nizamname* 1932'de Dolmabahçe'de yapılan Birinci Türk Dil Kurultayı'nda gündeme gelmiş bir terimdir. Bunun karşılığı ***tüzük*** olmuştur. *Tüz-ük* biçiminde açılabilen bu kelimenin *tüz* kökü Türkiye Türkçesinde *düz*'dür. *Kutadgu Bilig*'de (146) "düzgün, doğru, uygun" anlamlarında geçen bu kelime bir hukuk terimi olarak *-ük* ekiyle *tüzük* biçiminde dile mal edilmiştir.

Eski Türkçe *tüz* kökünden *hükmî* karşılığı *tüzel* kelimesi de türetilmiştir. Bir hukuk terimi olarak dilde *hükmi şahsiyet* terimi vardı o da *tüzel kişilik* oldu. Yekta Güngör *Sözcü* gazetesindeki köşesinde *hukuk devleti* yerine *tüze devleti* terimini kullanır.

Bir başka örnek ise *Kutadgu Bilig*'de (1570) de geçen "kanun, nizam" anlamında *törü*'dür. Bu kelime Türkiye Türkçesinde "Bir toplulukta benimsenmiş gelenekleşmiş âdet ve usuller" anlamında ***töre*** biçiminde kullanılmış. Buradan *töresel* sıfatı yapılmıştır. Fransızca *immoral* karşılığı *töretanımaz* ve *immorolizm* karşılığı *töretanımazlık* gibi başka kelimeler de türetilmiştir. "Merasim" karşılığı *tören* kelimesinin kökü de *törü*'ye dayanır. Buradan *tören birliği, geçit töreni, imza töreni* gibi dile başka kelimeler de kazandırılmıştır (İnan, 1964, s. 32-44).

Kutadgu Bilig'de (4786) ve başka eski kaynaklarda, Anadolu ağızlarında geçen *ivmek* fiili Eski Anadolu metinlerinde de geçer. Bu fiil ve türevleri de ölü kelime olmaktan kurtarılmış, bu kökten ***ivedilikle*** terimi resmî yazışma terimi olarak kullanıma girmiştir. *İvdirmek, ivmek* fiilleri *ivecen, ivedi, ivedili, ivedilik*, *iveğen* türevleri Türkçeye kazandırılmıştır. Batı kökenli *akselerometre, akselerograf* fizik terimi olarak bu kökten *ivmeölçer, ivmeyazar* biçiminde Türkçe olarak ifade edilmiştir.

Kutadgu Bilig'de (163) geçen bir başka kelime ***kut***'tur. "Mutluluk, devlet" anlamlarında geçer. Bu kökten "saadet, mutluluk dilemek, tebrik etmek" anlamında *kutlamak* fiili türetilmiş. *Kutlu, kutlu düğün* örnekleri de var. *Kutadgu Bilig*'de kutlamak ile anlamdaş *kutadmak* fiili bulunmaktadır. Görüldüğü gibi Cumhuriyet Dönemi'nde dile kazandırılmış olan kelimelerin tarihî uzantısını *Kutadgu Bilig*'de bulabiliyoruz.

Köktürk anıtlarında geçen *bilge* hem kişi adı hem de "bilgili, âlim" anlamında günümüz Türkçesine kazandırılmıştır. Kelime *Kutadgu Bilig*'de (156) de geçer.

Türkiye Türkçesinde "tazyik" karşılığı kullanılan ***basınç*** kelimesi aynı imla yapısında değişikliğe veya eklemeye uğramadan *Kutadgu Bilig*'de (1771) de bulunmaktadır. Bu kaynakta kelimenin "zayıf, güçsüz, âciz" anlamında *basınçak* biçimi de bulunmaktadır. Buradan Cumhuriyet Dönemi'nde *barometre* karşılığı *basınçölçer* dışında 15'ten fazla terim türetilmiştir.

Kutadgu Bilig'de *kalp* kelimesi geçmez. Bunun yerine *Kutadgu Bilig*'de ***yürek*** (1338) geçer. Türk Dil Kurumu Tıp Terimleri Çalışma Grubunda *yürek* kelimesi bu anlamda öne çıkarılmaya çalışıldı. Mecaz anlamları dışında tutularak doğrudan organ adı sayıldı ve *Tıp Terimleri Sözlüğü*'nde *kalp kası* yerine *yürek kası* tercih edildi.

Kutadgu Bilig'de (5415) geçen "ceza, işkence" anlamında ***kıyın*** bir hukuk terimi olarak önerilip de tutunmayan kelimelerdendir. 1935'te yayımlanmış *Cep Kılavuzu*'ndaki "cinayet" karşılığı *kıya*, "zülüm" karşılığı *kıyınç,"*cani" karşılığı *kıyaç* terimleri ilgi görmedi.

Kutadgu Bilig'de (1061), sağlıkla ilgili terimler az değildir. "İlaç" anlamında ***em***, "tabip" anlamında *emçi* (4356), "tedavi etmek" anlamında *emlemek* (4358) daha sonraki tarihî metinlerde *em, sem* biçiminde geçen bu kelimeler günümüz Türkçesine teklif edildiği hâlde ulaştırılamamıştır (Önler, 2006, s. 135-150).

Divanü Lugati't-Türk'te "doktor" anlamında geçen ***sagun, atasagun*** terimlerini Tıp Terimleri Çalışma Grubunda bilim adamlarına önerdim. Bu kökten *pratisyen hekim* karşılığı *önsagun* teriminin kabul edilebilecek bir öneri olduğunu ifade edildi.

Tıp Terimleri Çalışma Grubunda *yanmak* fiil kökünden ***yangı*** "enflamasyon, iltihaplanma" karşılığı önerdim. Bu terim tıp bilginlerince ilgiyle karşılandı.

Kutadgu Bilig'de (3047) "rehin" anlamında ***tutug*** kelimesi yer alır. Batı Türkçesinde son ses *g* düştüğü için *tutu* biçimini almıştır. Anadolu halk ağzında da kullanılan bu kelimenin "ipotek, rehin" karşılığı kullanılması Türk Dil Kurumunca önerildiği hâlde yeterince tanıtılmadığından gereken ilgiyi görmedi. Bu durum gösterdi ki yasa diline girip resmiyet kazanan yabancı terimler yerine Türkçelerini koymak gene yasa koyucuların yapacağı bir iştir.

Kutadgu Bilig'de (63) sıkça geçen "dünya" anlamındaki ***ajun***, köken olarak Türkçe değildir. *Acun,* Türkiye Türkçesinde daha çok *cihan, devlet, evren* gibi kişi adı olarak kullanılır. Kişinin ve kişi adının dünya ile anlamca eşleştirilmesi halk bilimcileri açısından incelemeye değer.

Kutadgu Bilig'de (1162) "sağ, salim" anlamında geçen ***esen*** bu yapısıyla Türkiye Türkçesinde canlı bir kelimedir. ***Esen kal, esenlik dilemek*** sözlerinde kullanılır. Böylece *Kutadgu Bilig*'den Türkiye Türkçesine ulaşmış kelimelerden biridir. Bunun Farsça kökenli *asan* ile açıklanması doğru değildir.

Kutadgu Bilig'de (1126) "zehir" anlamındaki ***agu*** kelimesi bu yapısıyla Anadolu ağızlarına ulaşmış, ancak kullanım sıklığı bakımından Arapça kökenli *zehr* kelimesini aşamadığı için yazı diline mal edilememiştir. Oysa bu kelime tarihî metinlerden Anadolu ağızlarına gelebilmiştir. Türk Dil Kurumunun birer projesi olan İlaç ve Eczacılık Terimleri Çalışma Grubu ile Tıp Terimleri Çalışma Grubu toplantılarında bu kelimeyi terim olarak dile kazandırmaya çalıştık ve bazı terimlerde yer aldı.

Kutadgu Bilig'de (831) "temiz" anlamında ***arıg*** kelimesi var. Benzer örneklerde görüldüğü gibi Anadolu'ya *aru, arı* biçiminde gelmiş. Farsça kökenli *pak*, Arapça kökenli *temiz* ve *saf* kelimeleri bunun tutunmasını engellemiştir. Türkçeleştirme çalışmalarında gündeme getirilen bu kelime "saflaştırmak" anlamında *arılaştırmak* fiilinde yer almıştır. Kelime *arı dil* biçiminde de kullanılmıştır. Şimdi devlet adamları "Suriye'nin kuzeyini terörden arındırmak" biçiminde kullanıyor.

Kutadgu Bilig'de (1364) "ümit" anlamında ***umunç*** kelimesi var. Türkçeleştirme çalışmalarında *ümit* kelimesine benzetilerek *ummak* fiilinden *umut* türetildi. Tarihî metinlerde geçen *umunç* ise günümüzde daha çok soyadı olarak kullanıldı.

Kutadgu Bilig'de (4047) "ova" anlamında daha çok ***göngli*** kelimesiyle birlikte ***yazı*** biçiminde geçiyor. ***Yazı*** aynı zamanda Anadolu'nun kuzeybatı ağızlarında kullanılır. Bu kelime, Anadolu'da yer adlarının Türkçeleştirilmesinde kullanıldı. *Karayazı* bunlardan biridir.

Kutadgu Bilig'de (432) "emek, zahmet" anlamında ***emgek*** kelimesi bulunmaktadır. Bunun *Kutadgu Bilig*'de "zahmet çekmek" anlamında *emgemek,* "zahmet çektirmek" anlamında ***emgetmek*** fiilleri de bulunmaktadır. Mustafa Kaçalin tarafından yayımlanan *Nevayi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıkları* (TDK 2011) adlı eserinde *Bu fakirning munça vaktlıg sa'y u emgekini* biçiminde tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde de *emek* yapısıyla bulunmaktadır. Buradan "tekaüt" karşılığı *emekli* kelimesi türetilmiştir.

Kutadgu Bilig'de (1769) ***işçi*** kelimesi varken yüzyıllarca *amele* kelimesi kullanılmıştır. Osmanlı iş hayatında Amele Cemiyetleri bulunmaktadır. *Amele* bugün de bazı işçi dernekleri adlarında yaşar. *Zonguldak Amele Birliği* bunlardan biridir.

Cumhuriyet Dönemi'nde Arapça kökenli *amele, işçi* sözüyle karşılandı. *İş* ve *işçi* terimlerinin yanında "patron" karşılığı *işveren* kelimesi dile kazandırılmıştır.

Kutadgu Bilig'de (216) memleket, ülke anlamında ***il*** kelimesi bulunmaktadır. Başka kaynaklarda da yer alan *il* kelimesi Türkiye Türkçesinde *vilayet* yerine geçti, bir bakıma kelime yeniden canlandı. *İl bazında* gibi Batı kökenli *baz* kelimesiyle şuursuzca kullanımları da oldu.

Kutadgu Bilig'de (989) "hayvan, hayvan sürüsü" anlamında tespit edilmiş olan ***yılkı*** Abbas Sayar'ın *Yılkı Atı* adlı eserinde geçer. Artık "güçsüz kalmış, yaşlı at veya hayvan" için kullanılmış olan bu kelime yanında *yılkıya bırakmak* biçiminde bir de deyimi bulunmaktadır. *Yılkıya bırakmak* deyimi *Türkçe Sözlük*'e alınmalıdır.

Kutadgu Bilig'de ***kılmak*** fiili pek çok yerde geçmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde de sık kullanılan bu yardımcı fiilin günümüz Türkçesinden *namaz kılmak* dışında başka kullanımının kalmaması, üzerinde durulup yeniden kullanımı sağlanmalıdır. *Eylemek* yardımcı fiilinde de durum aynıdır.

Kutadgu Bilig'de (4441) "yük hayvanı" anlamında geçen ***kölük*** Anadolu ağızlarında *gölük* biçiminde tespit edilmiş olup *Türkçe Sözlük*'te de yer almaktadır.

Kutadgu Bilig'de (67) renk adı "mavi yeşil" anlamında ***kök*** Anadolu ağızlarında *gok, gök* biçimindedir. "Mavi, renk" anlamıyla *Türkçe Sözlük*'te de bulunmaktadır.

Türk Dil Kurumu Başkanlığına yayımlanması için sunduğum *Bitlis Halk Ağzı ve Kültürü* adlı çalışmamda bölgedeki Türkçe arkaik kelimeleri de tespit etmeye çalışmıştım. Birçoğu yazı diline ulaşmadığı hâlde bölgemizde kullanılmaktadır. Bunlardan biri *Kutadgu Bilig*'de (2026) geçen ***sançmak*** fiilidir. Yazı dilinde *Yılan soktu* cümlesi Bitlis halk ağzında *İlan sançtı* biçiminde olup *Kutadgu Bilig*'deki anlamla örtüşmektedir.

Bitlis halk ağzında bugün kullanımda olan bir fiil de *yaŋşamak'*tır. *Kutadgu Bilig*'de (174) "baş ağrıtmak, gevezelik etmek" anlamında ***yangşamak*** biçiminde tespit edilmiştir. Anlam olarak Bitlis halk ağzında "haddini aşacak derecede boş ve anlamsız konuşmak, gevezelik etmek" olan bu fiil, anlam ve yapı bakımından *Kutadgu Bilig*'e uymaktadır.

Yazı dilinde "eşinden ayrılmış veya eşini kaybetmiş" anlamında *dul* kelimesi Bitlis halk ağzında kelime başı *t* sesi, ses yolunun gerisinde telaffuz edilen ط ses değerinde olup ***tul*** biçiminde geçer. Bu kelime *Kutadgu Bilig*'de (1376) de aynı anlamda ***tul*** biçiminde tespit ediliştir.

Yazı dilinde *değme* biçiminde geçen kelime *Kutadgu Bilig*'de ***tegme*** (309) biçiminde tespit edilmiştir. Bitlis halk ağzında yazı dilinde "dokunma, serbest bırak, keyfince hareket etsin" anlamlarını taşır.

Bitlis halk ağzıyla *Kutadgu Bilig* arasında ortak olan bir kelime daha verelim. *Kutadgu Bilig*'de (532) "kabul etmek, razı olmak" anlamlarında tespit edilmiş olan ***taplamak*** fiili, Bitlis halk ağzında *sırtını taplamak* biçiminde geçer. Bu fiil "dediklerine razı olmak, birini gönlünce rahat bırakmak" anlamlarından kullanılır.

Reşit R. Arat'ın büyük bir gayret ve azimle yayımlayıp ortaya koyduğu *Kutadgu Bilig,* birçok Türkçe kelimelerin tarihî boyutunu tespit etmek bakımından kullanılabilen temel kaynaklardan biridir. Bu eserden Türkçeleştirme çalışmalarında yeterince yararlanılmamıştır. Eserdeki birçok kelime, bazı ses değişiklikleriyle Eski Anadolu Türkçesinde veya Anadolu ağızlarında yaşamakta olup bir inceleme konusudur. Köken bilgisi çalışmaları için böyle bir çalışma yapmak gereklidir.

Kutadgu Bilig ile ilgili bir başka hususu da belirtmek gerekir. Söz hazinesi bakımından zengin olan bu eserde geçen Arapça Farsça kelimelerin tamamı bugüne kadar ulaşmışken eserin söz hazinesindeki Türkçe kelimelerin günümüze o nispette ulaşılmamış olması üzerinde durulacak bir konudur.

Kutadgu Bilig'de yer alan kelimelerde geçen ekler de terim türetmede birer dayanak olarak kullanılabilir. Örnek olarak ***-im*** eki eserde geçen ***konum*** kelimesinde "yurt" (1347) anlamındadır. Demek ki *Kutadgu Bilig*'e başvurmadan Türkiye Türkçesinde bu kelime yeniden türetilmiş ve bugün "bulunulan yer" anlamında ve *posizyon* karşılığı olarak dile kazandırılmıştır. Türkiye Türkçesinde bir de *ölümlü kalımlı* ikilemesi var. Aynı ek *Kutadgu Bilig*'de "geçici" anlamında ***keçimlig*** kelimesinde geçmektedir.

Bir başka ek ise ***-dem*** ekidir. "haberci" anlamında ad köküne getirilmiş ***tildem*** kelimesinde geçmektedir.

Terim türetmede eski kaynaklardan yararlanma söz konusu olduğunda karşımıza kelimelerin "ölü" olduğu savı ileri sürülür. Oysa Anadolu ağızları bu kelimelerin birçoğunu bugün de yaşatmaktadır. Dolayısıyla bunlara "ölü" sıfatı pek uygun düşmemektedir. *Divanü Lugati't-Türk*'te geçen *im* kelimesi ölü sayılırken bundan Türkiye Türkçesinde *imaj* karşılığı *imge* ve *imgesel*, *imleç* gibi kelimeler türetildi. *İmlemek* fiili de dilimizde var. Dolayısıyla bugün Batı dillerinden Türkçeye giren terimlere Türkçe karşılıklar bulurken Eski Türkçenin kaynakları da kullanılmalı ve dikkate alınmalıdır.

Kaynaklar

Asker, R. (2016). *Kutadgu Bilig Bibliyografyası,* Baku: BXQR.

İnan, A. (1964).“Yasa, Töre-Türe ve şeriat”, *Türk Kültürü Araştırmaları,* 1, s. 32-44.

Eraslan, K., Sertkaya, O. F.,Yüce, N. & Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig, III İndeks*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kaçalin, M. S. (2011). *Nevayi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıkları.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Önler, Z. (2006). “Divanü Lugati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri”, *Kebikeç*, 22, 135-150.s.

Zülfikar, H. (2011). *Terim Sorunlar Terim Yapma Yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2010). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dizin

agu	emek	iş	kılmak	sezinlemek	tüzel kişilik
ajun	emgek	işçi	kıyın	taplamak	tüzmek
akselerograf	esen	ivdirme	kıyınç	tegme	umunç
akselerometre	eylemek	ivecen	kol	tildem	yangı
amele	gök	ivedi	konum	töre	yangşamak
arıg	il	ivedik	kölük	tören	yasa
atasagun	il bazında	ivedilik	kut	törü	yazı
basınç	im	ivedilikle	kutlamak	tul	yılkı
değme	imaj	iveğen	kuz	tutug	yılkıya bırakmak
dul	imge	ivmeölçer	pozisyon	tüz	yürek
em	imgesel	ivmeyazar	sagun	tüze	
emçi	imleç	keçimlik	sançmak	tüzel	

Şemsettin Sami'nin *Kutadgu Bilig* Değerlendirmesi ve Bu Önemli Eserin Arnavut Dil Bilimi Üzerindeki Yansımaları

Lindita XHANARI (LATIFI)*

1. *Kutadgu Bilig* eseri hakkında Arnavut dilinde bilgi aktarılmasında en büyük katkıyı Hasan Kaleshi ile Zyber Bakiu sağlamıştır. Arnavutluk coğrafyasında tanınan bu iki araştırmacı sadece Osmanlıca, Farsça ve Arapça gibi Doğu dillerini mükemmel seviyede öğrenmekle kalmayıp yıllarca Şemsettin Sami'nin eserlerini Arnavut diline tercüme etmek, bu büyük dil bilimci tarafından yayımlanan her türlü eseri temin etmek, bilimsel olarak inceleme ve değerlendirmek ile meşgul oldular.

Tanınan bu iki araştırmacı, yakın tarihlerde olmasına rağmen çalışmalarını birbirinden bağımsız olarak yürütmüşlerdir. Bunun nedeni ise o dönemdeki Arnavutluk devletinin komşu ülkelerden kendini izole etmesi, dolayısıyla Balkanlar'daki diğer Arnavut topraklarından da uzaklaşmasıdır.

Hasan Kaleshi, Priştine Üniversitesi nezdinde Doğu Bilimi Bölümünde öğretim görevlisi ve araştırmacısı olarak görev yapar iken Zyber Bakiu Tiran Ulusal Kütüphanesinde Arap Harfleriyle Yazılan Eski Yazılar Birimi nezdinde uzman görevini ifa etmiştir. Kendilerinin araştırmaları, tercüme ve yayınları sayesinde ilk bakışta Arnavut coğrafyasında çok tanıdık gibi görünmeyen *Kutadgu Bilig* eserinin, geçtiğimiz yüzyıl ortalarında bu topraklara ulaşmış olduğunu görüyoruz.

Bu eser ilk olarak Priştine Dil Enstitüsünün yayımladığı *Albanolojik İzler* adlı bilimsel derginin 1968 tarihli, 1 no.lu sayısında karşımıza çıkmaktadır. Makalenin yazarı *"Doğu bilimi dünyaca ünlü Arnavut profesörü, birçok Doğu ve Batı diline hâkim, bir dizin bilimsel eserin yazarı, Priştine Üniversitesi nezdinde Doğu Bilimi Bölümünün kurucusu Prof. Dr. Hasan Kaleshi'dir."* (Kaleshi, 2010a, s. 7)

Gerek nitelik gerekse nicelik açısından makale sınırlarını fazlasıyla aşan bu büyük ölçekli araştırma, devamında Üsküp'te bulunan Logos Yayınevi tarafından *Türk Dili ve Edebiyatında Şemsettin Sami'nin Yeri* adıyla bir kitap hâlinde basılır.

Kutadgu Bilig'in bu kitap içerisindeki yeri nedir ve eser hakkında hangi bilgiler aktarılmaktadır?

* Prof. Dr., Tiran Üniversitesi, Tarih-Filoloji Fakültesi.

Prof. Dr. Hasan Kaleshi tarafından hazırlanan bu bilimsel çalışmada aslında Şemsettin Sami'nin özellikle Türkçe dilinde yazılan edebî ve bilimsel hayatına yer verilmektedir. Çünkü aslında onun bu büyük katkıları Arnavut dil bilimince yeterince bilinmiyor ya da kayda alınmıyordu. Kitap yedi bölüme ayrılmış olup Şemsettin Sami'nin edebî eserleri, roman ve dramaları, tercümeleri, dil bilimciliği, filoloji ve diyalektolojisi, leksikografi ve ansiklopedi eserleri, Türkçe ve Arapça alfabe kitapları, Türkçe ve Arapça grameri, Arapça ve İslam temalı eserlerini ve kendisinin gazetecilik hayatını anlatan makaleleri içermektedir.

"Şemsettin Sami'nin Filolojik ve Diyalektik Eserleri" olarak adlandırılan üçüncü bölümde, yazar *Kutadgu Bilig* değerlendirmelerine özel bir yer vermektedir. Kendisi böylece *Kutadgu Bilig*'in Türk filolojisi ve dil bilimi için taşıdığı önem hakkında geniş bir tablo sunmaktadır. Şemsettin Sami tarafından yazılan fakat o dönemde yayınlanmayan, nitekim daha sonra günlüğü içerisinde bulunarak Dağlıoğlu tarafından yayınlanan bir makaleye özel yer vermiştir (Kaleshi, 2010a, s. 76).

Hasan Kaleshi'nin bu eseri çok iyi bildiği gerçeği doğrudan göze çarpmaktadır. Çünkü hemen başında notlar düşerek eserin birçok yerinde Kudatgu Bilik adlandırılmasının yanlış olduğuna vurgu yapmaktadır. Kendisi bu hususa netlik kazandırmak için Türkçe dil biliminde en doğru ve kabul edilir adlandırmanın *Kutadgu Bilig* olduğunu, bunun "mutluluk veren bilgi" anlamına gelen *kut-ad-gu bilig*'den türediğini bize aktarmaktadır (Kaleshi, 2010a, s. 74).

Devamında eserin yazarı ve ilk Müslüman yazar olan Yusuf Has Hacib ile ilgili bilgiler sunmaktadır. R. Rahmeti Arat, İslam Ansiklopedisi'nden alıntı yaparak yazarın bu eserde birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkinin birbirine sımsıkı bağlı olduğu görüşünü benimsediğini ifade etmektedir. Bu unsurlar arasındaki ilişkinin ideal seviyede olma ihtiyacını gerekçe göstererek bu amaca nasıl ulaşılabilir, başka bir deyişle her iki dünyada da mutluluğa nasıl erişilebilir konusunda yol göstermektedir. Kaleshi'nin ifadelerine göre, onun devlet hakkındaki düşünceleri Türk kurumsal yapısının temel felsefesini teşkil etmektedir.

Kaleshi devamında eserin mesnevi şekilde yazıldığı, 6.425 beyit ile 12.850 dize barındırdığı ve bu eserden günümüze üç el yazmasının ulaşabildiğini açıklamaktadır.

Değerli hocamızın bu ön anlatımında eserin nasıl bulunduğu ve onun Türkoloji bilim dalı için barındırdığı önemi ilk dile getiren dil bilimcinin kim olduğu hususlarına da yer verilmiştir. Kendisi böylece, bilim dünyası arasında bu eserin önemini ilk keşfeden kişinin Şemsettin Sami'nin de şahsi dostu olan ünlü Macar Türkolog Ármin Vámbéry olduğunu söylemektedir. Turanik diller ve

özellikle Türkçe araştırmacısı olarak Avrupa semalarında çokça bilinen bu Doğu bilimci, Uygur alfabesi ile yazılan bir el yazısı bulmuş ve yayınlamıştır. Böylece Vámbéry *Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilik* (1870) isimli eserinde orijinal metinden alıntı yapmak suretiyle 1000 beyit yayımlamış, transkript ile tercümesini yapmış ve beyitlerde kullanılan kelimeden bir lügat hazırlamıştır. Kendisi aynı zamanda Vámbéry tarafından yayınlanan beyit versiyonunun eskimiş olduğunu belirtmektedir. Neden olarak da Kutadgu Bilig için eleştirel yazıların varlığını ve eser ile ilgili hazırlanan ve yayımlanan araştırmaları göstermiştir. Fakat Kaleshi'ye göre eseri ilk bulan ve onunla ilgili araştırmaları tetikleyen kişi sıfatını taşıyan Vámbéry bütün övgüleri hak ediyor (Kaleshi, 2010a, s. 75).

H. Kaleshi'nin bize sunduğu bilgilere dayanarak, Vámbéry'nin çalışmaları Avrupa'da bulunan tüm Türkoloji bilim semalarında büyük ilgi uyandırsa da Türkiye'de hiç tanınmadı. Araştırmacı, Vámbéry yayınlarını ilk ele alan, araştıran ve gereken değeri vererek hatalarını düzeltmeye çalışan kişinin Şemsettin Sami olduğunu aktarmaktadır.

Şemsettin Sami bu eser hakkında bir makale hazırladı fakat bu yazısı o dönemde maalesef yayımlanmadı. Bahsi geçen makaleyi Erenköy'de iken 11 Rebi I 1320 senesi, yani 8 Haziran 1902 tarihnde yazmıştır. H. Kaleshi'nin çalışmasında yer alan notlara göre Şemsettin Sami bu makalede eserin kendi başına edindiği değere değil, esas olarak Türkoloji ve Türkçe bilimi adına barındırdığı dil bilgisi ve tarihî önemine değinmektedir.

Hasan Kaleshi araştırmasında, Şemsettin Sami'nin *Kutadgu Bilig* eseri hakkında yazdığı makalede vurgulanan dil bilgisi ve edebî görüşlerini açıklamakta, onları yeniden canlandırmaktadır. Böylece Şemsettin Sami aşağıda belirtildiği üzere dilleri iki gruba ayırmaya çalışmaktadır:

"Edebî açıdan inceleyecek olursak diller iki gruba ayrılır. İlk grupta eski çağlardan beri edebî eserler veren diller yer alıyor. İkinci grupta ise ancak 200 yıldan bu yana yazılabilen ve yazılı eski eserleri bulunmayan diller bulunmaktadır. Yani diğer edebî eserler sorunun esasını oluşturmaktadır. Bu eserlerin izini sürerek ve onları inceleyerek, günümüzde artık kullanılmayan ne kadar çok güzel kelime ve ifadeler olduğunu, kullanmakta olduğumuz kelimelerin yapısını, etimolojisini ve geçmişini öğrenebiliyoruz."

Türkçenin iki gruptan hangisine ait olduğu sorusunu yöneltse de Türkçenin o dönemde ilerlediği, telaffuzda daha hoş ve yumuşak olmaya başladığı, Arapça, Farsça ve diğer dillerden alıntılarla daha fazla zenginleştiğini gerekçe göstererek onu ikinci gruba yerleştiren algıların mevcut olduğunu bize aktarıyor. Bununla birlikte, bu dili inceleyenlerin Türkçenin birinci gruba ait olduğu düşündüğünü ifade ediyor.

Bu bağlamda kendisi 1000 yıl kadar Eski Türkçe eserlerin var olduğunu iddia ediyor, Çağatayca ile Osmanlıcanın ayrılmasından önce müşterek edebî eserlerin bulunması gerektiği tezini ortaya atmıştır. Bahse konu ayrım Batı Türkçesi ile Doğu Türkçesinin birbirinden ayrılması anlamına geliyordu. Bundan yola çıkarak kendisi bu eski eserlerin Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe diline henüz nüfuz etmeden yazıldığını ifade etmektedir.

Bu tezini *Kutadgu Bilig* eserinin ortaya çıkmasıyla doğrulamaya çalışmaktadır. Kutadgu Bilig hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Dilimizin iki gruba ayrılmasından 250 yıl önce doğan güzel bir eser bulunmuştur. Eser, Türklerin gerçek vatanında Kaşgar'da bulunmuş olup 5-6 Arapça ve Farsça kelime hariç saf Türkçe dizeler hâlinde yazılmıştır. "Bulundu" sözcüğü aslında çok yerli bir kelime sayılamaz, çünkü bu eser kayıp değildi, hep orada idi fakat kimse onu göremedi ve bu yüzden değeri anlaşılamadı."

Kutadgu Bilig eseri Şemsettin Sami için Türk edebiyatının temelini ve bu dilin en değerli hazinesini teşkil etmekte, eserin araştırılması gerek Türkoloji gerekse Türkçe dil bilimi ve Türkçenin etimolojisi, doğuşu ve kökeni ile uğraşan Avrupalı Doğu bilimciler adına büyük bir önem taşımaktadır.

Hasan Kaleshi, Şemsettin Sami'nin makalesinde *Kutadgu Bilig* eserini dünya edebiyat mirasının şaheserleri ile aynı kefeye koyduğunu ifade etmektedir. Bunu yaparken amacı sadece filolojik araştırmalar açısından arz ettiği önemi vurgulamak değil, aynı zamanda makalenin yazılış döneminde kullanılan dil ile eserdeki dil arasında 1000 yılı aşkın bir süre farkı ve büyük bir coğrafi uzaklık olmasına rağmen dil araştırmalarının önemini de vurgulamaya çalışmaktadır. Bu tarz dil farklılıklarının araştırmacıları korkutmaması gerektiğini, buna benzer farklılıkların her dilde mevcut olduğunu söylemektedir. Buna örnek olarak da çok eski ve kendi döneminin Yunan halkı tarafından anlaşılmayan, Yunanca yazılan Homeros'un eposlarını, birkaç yüzyıl öncesinde yazılmış olmasına rağmen dönemin İtalyan halkı tarafından ilk bakışta anlaşılamayan Dante Alighieri'nin eserini vb. göstermektedir. Bu güzel anlatımın sonunda kendisi şu açıklamayı yapmaktadır.

Arap dili için *İmrü'l-Kays* şiiri (Kur'an-ı Kerim hariç), Farslar için *Şahname*, Yunanlar için Homeros'un *İlyada*'sı ve İtalyanlar için Dante'nin eseri ne ise Türkler için *Kutadgu Bilig* de aynı anlamı taşımaktadır. Bu yapıt millî dil ve edebiyat adına hazırlanmıştır (Kaleshi, 2010a, s. 75).

Prof. Dr. Hasan Kaleshi araştırmasında, Şemsettin Sami'nin makalesi üzerinden bu şaheseri günün Türkçesine dönüştürme arzusu ile birlikte eserin Vámbéry tarafından yayımlanan bölümlerinin incelemesinde yaşadığı zorlukları belirtmektedir.

Kendisi amacını açık bir şekilde ortaya koymuştur: "Bu eserin ne kadar gerekli ve değerli olduğunu anlamış bulunduğumdan ilk olarak kendim okudum. Hatta halkımızın evlatlarına naçizane bir hizmette bulunma hevesi ile herkesin kolayca anlayabilmesini sağlamak için metni tercüme değerlendirmeleri ile birlikte yayınlamaya karar verdim."

Şemsettin Sami araştırmanın zorluklarına değinerek Vámbéry'nin yayınları ile Çağatayca gramer lügati dışında elinde başka bir kaynak bulundurmadığını belirtmektedir. Vámbéry'nin yayını Alman dilinde yapılmıştı ve bu dildeki bilgileri kısıtlı olduğundan Şemsettin Sami, Almancayı iyi bilen çocukları Samidiye ve Mithat'tan yardım alarak metni deşifre etmeye çalışmıştır. Bütün zorluklara rağmen Vámbéry tarafından yeterince anlaşılamayan veya atlanan bölümler kendisi tarafından tespit edilmiş ve açıklayıcı biçimde anlatılmıştır.

Hasan Kaleshi bu husus ile ilgili, Vámbéry'in çalışmasına nazaran çok daha geliştirilmiş olan Radolff'un *Kutadgu Bilig* (St. Petersburg, 1980) ile *Das Kutadgu Bilik des Yusuf Chass-Hadschib aus Balasagan* I (St. Petersburg, 1981) isimli eserlerine erişimin sağlanmış olması durumunda, Şemsettin Sami'nin çalışmalarını daha rahatça yürütmüş olabileceğini düşünmektedir (Kaleshi, 2010a, s. 79).

Hasan Kaleshi son olarak bu eserin Şemsettin Sami tarafından yapılan modern Türkçeye tercümesi ile 2000 dizeli yaklaşık 1000 beyitlik bu yazı ile ilgili açıklamalarının henüz yayımlanmadığı ve bu nedenle üzüntü duyduğunu belirtmektedir.

2. Çalışmanın en başında da söylediğimiz gibi Osmanolog ve Bibliyograf Zyber Bakiu tarafından Kutadgu Bilig eserinin sunum şekline de değineceğiz. Doğu dillerine hâkimiyeti ile bilinen, Şemsettin Sami'nin eserini Osmanlıca, Türkçe ve Arapçadan Arnavutçaya tercüme eden Zyber Bakiu, Tiran'da bulunan Millî Kütüphane nezdinde Doğu Dilleri Yazı Fonu Uzmanı olarak çalıştığı dönemde ilk olarak Şemsettin Sami eserleri üzerine bir bibliyografya hazırladı. Bu bibliyografya 1982 yılında Tiran'da, 1984 yılında da Priştine'de yayımlandı. Devamında 2010 yılında daha geniş bir versiyonu yayımlanarak Şemsettin Sami'nin Türkçe, Osmanlıca, Arapça ve Arnavutça vs. dillerde yazdığı eserler hakkında epey açıklamalar yazılmıştır.

410 sayfadan ibaret olan bibliyografya iki ana bölüme ayrılmaktadır. İlk bölümde Şemsettin Sami'nin Arnavut dilinde yazılan eserleri ve onun hakkında Arnavutça yazılan araştırmalar ve makaleler yer almaktadır. İkinci bölümde ise sayıca daha fazla olan Türkçe eserleri, şahsı hakkında yazılan Türkçe makaleler ve çalışmalar incelenmektedir.

Bibliyografyanın ikinci bölümünde yazdığı edebî eserler, sözlükler, ansiklopediler, eğitici eserler, cep kütüphanesi ve tercümelerinin yanı sıra Şemsettin Sami'nin yayımlanmayan eserleri de değerlendirilmektedir. Zyber Bakiu böylece Şemsettin Sami'nin Kutadgu Bilig (mutluluk veren bilgi) için yazdığı fakat henüz yayımlanmayan çalışmasına da değinmiş olup bu eser ile ilgili bilgi aktararak Arnavut filolojisine değerli katkılarda bulunmuştur.

Bu çalışmanın ilk bölümünde değerlendirdiğimiz Hasan Kaleshi'den farklı olarak Zyber Bakiu bazen de Kaleshi'den aktarılanla aynı olmamak suretiyle ek bilgiler sunmaktadır.

Bakiu bu araştırmada, Şemsettin Sami'nin diğer çalışmalarından farklı olarak kendini Ebu Ali Şemsettin Abdurrahman El-Frasheri olarak tanıttığını belirtiyor (Bakiu, 2010a, s. 314). Arap adlandırmayla yapılan bu tanıtımı diğer eserlerinde görülmemektedir.

Zyber Bakiu bu eserin barındırdığı dil bilgisinin önemine vurgu yapmakta; manevi, siyasi ve dinî nasihatler içermesine rağmen yazıldığı dönemki Türkçeyi aktardığı için çok değerli bir eser olduğunu ifade etmektedir. Aslında bu eserde kullanılan Türkçe üzerinde yapılacak detaylı bir analizin, gerek o dönemde kullanılan dil üzerinde senkronik düzeyde araştırmaların yürütülmesi gerekse diakronik şekilde çalışmaların başlatılması için zemin oluşturacağını düşünüyoruz. Böylece o çağın Türkçe dili ile müteakip dönemlerdeki Türkçe dili arasındaki farklılıklar üzerinde bir kıyaslama yapılabilecektir.

Zyber Bakiu da kendi araştırması üzerinden Şemsettin Sami'yi Kutadgu Bilig eseri için çalışma yürütmeye ve yayımlanması için hazırlık yapmaya iten sebepleri sıralamaya çalışmış olup kendisinin Arapça ve Farsça alıntılar olmaksızın saf Türkçeye vurgu yaptığını, eserin bulunduğu dönemde unutulmaya yüz tutmuş ve artık kullanılmayan Eski Türkçe sözcük ve deyimlerin gün ışığına çıkarılması için çabaladığını açıklamaktadır. Kendisinin yaşadığı dönemde kullanılan Türkçenin, anılan bu eski kelime ve deyimlere muhtaç olduğunu savunmuştur.

Bu konu ile ilgili araştırmacı Zyber Bakiu şu açıklamayı yapmıştır:

"Eski tarihlerde kullanılan Türkçe gerek Yunus Emre'nin şiirlerinde gerekse Aşıkpaşazade tarafından 1484 yılında yazılan Türk Osmanlı Tarihinde çok sade ve anlaşılır biçimdedir. Fakat sonrasında, Arapça ve Farsça kültürünün Türkiye'de yayılması ile bu iki dil üzerinden karışan sözcükler nedeniyle yazılı Türkçe, Münşeatü Selatin eserinde olduğu gibi karışık ve anlaşılmaz bir hâl almıştır." (Bakiu, 2010a, s. 316)

Zyber Bakiu, *Kutadgu Bilig* eserine ait beyit ve dize sayısı gibi içerik ile

ilgili benzer bilgiler aktarsa da Hasan Kaleshi'den farklı olarak Şemsettin Sami'nin *Kutadgu Bilig* için hazırladığı makalenin yazılış tarihi ile ilgili farklı veriler aktarmaktadır. Dolayısıyla bu makalenin 17 Ramazan 1317 yani 20 Ocak 1900 tarihinde yazıldığını belirtmektedir. Hasan Kaleshi tarafından Şemsettin Sami'nin *Kutadgu Bilig* makalesi için verilen tarih ile bu tarih arasında iki yıllık bir fark bulunmaktadır.

Zyber Bakiu kendi kitabında, Şemsettin Sami'nin bu eserin örneği için aktardığı bilgilere yer vermiştir. Böylece 4 Muharrem 843 (18.06.1439) tarihinde Herat'ta Uygur harfleriyle yazılan bir örneğinin Alman tarihçi Hammer tarafından İstanbul'da satın alındığını söylemektedir. Kendisi bu örneği Viyana Kütüphanesine teslim etmiştir. Bu örnek 1942 yılında İstanbul'da yayımlandı ve devamında diğer iki örnek de yayımlandı. Söz konusu diğer örnekler ise Fergana'da bulunan, Arapça harflerle yazılmış olan ve 1942 yılında İstanbul'da yayımlanan örneğin tıpkıbasımı ile Mısır'da bulunan ve 1943 yılında İstanbul'da yayımlanan örneğin tıpkıbasımıdır. Araştırmacı aynı zamanda *Kutadgu Bilig*'in Latin harflerle yazılan günümüz Türkçesine aktarıldığı ve iki cilt hâlinde yayımlandığını belirtmektedir (Bakiu, 2010a, s. 316):

1. Metin (1947 yılında İstanbul'da yayımlandı)
2. Günümüz Türkçesine tercüme edilmesi (1947 yılında Ankara'da yayımlandı)

Zyber Bakiu son olarak eser analizine daha somut bir hâl kazandırmak için açıklamalarının bitiminde Şemsettin Sami'nin *Kutadgu Bilig* için yazdığı makaleden alıntı olan ve aslında Arnavut halkı tarafından da aşağıda gösterildiği üzere uzun zamandan beri atasözü veya küresel gerçek bağlamında benimsenen bazı kısa deyimler sunmaktadır:

- Çok okuyan bilgin olur.
- Bilgin olan bilge de olur.
- Bilgi ile donatılmış insan amacına ulaşır.
- Bilgisiz insan hastadır.
- Ey bilgisiz, devam et ve hastalığına şifa bul... vs.

Araştırmacı, *Kutadgu Bilig* hakkında elde ettiği bilgileri, Hasan Kaleshi'nin de dayanak gösterdiği Dağlıoğlu Hikmet Turhan eserinden derlediğini açıklamaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Türkoloji ve Türk filolojisi için çok büyük önem arz eden ve temel taşını oluşturan *Kutadgu Bilig* eseri, Arnavutluk ve Balkanlar'ın Arnavut dil bilimcileri ve araştırmacıları tarafından da önemli ölçüde

bilinmektedir.

Şemsettin Sami'nin *Kutadgu Bilig* için hazırladığı makale ve araştırmaların gün ışığına çıkması ve Türkçe yayımlanması durumunda, Arnavutçaya tercümesini ve yayınını yapmak suretiyle *Kutadgu Bilig* hakkında elde edilecek bilgilerin daha derin ve daha kalıcı olması mümkündür. Her ülkenin filolojisi ve özellikle de Türkçenin Arnavutça ile diğer Balkan dilleri üzerindeki esaslı etkileşimi örneğinde olduğu gibi, özelikle de kendi dilleri yoğun temas hâlinde olan ve birbirine güçlü etkileşimi bulunan ülke filolojileri, dil bilimi açısından büyük değerler taşıyan bu tarihî yapıtlar hakkında doğru bilgilere ulaşmaya ihtiyaç duymaktadır.

Kaynaklar

Kaleshi, H. (1968). "*Sami Frashëri dans la Literature et la Philologie Turque*", *Gjurmime Albanologjike*, Prishtinë.

_____ (2010a). "*Sami Frashëri Në Letërsinë Dhe Filologjinë Turke*", *Logos-a*, Üsküp.

_____ (2010b). "*Şemsettin Sami'nin Türk Edebiyatı ve Filolojisindeki Yeri*", *Logos-a*, Üsküp.

Dağlıoğlu, H. T. (1934). *Şemsettin Sami Hayatı ve Eserleri.* İstanbul.

Dizdaroğlu, H. (1952). *Şemsettin Sami Bey ve Dil Anlay*ışı, Türk Dili, Yıl 1, Sayı 9, Haziran 1952.

Alpan, N. (1967). "*Türkcü ve Türkçeci Şemsettin Sami'yi unutmayalım*", *Ön Asya (Aylık Milliyet Fikir ve Sanat Mecmuası)*, 2(22), Haziran 1967.

Bakiu, Z. (1982). *Bibliografi e Veprave Të Sami Frashërit.* Tiranë.

_____ (1984). *Bibliografi e Veprave Të Sami Frashërit.* Prishtinë.

_____ (2010a). *Bibliografi e Zgjeruar e Veprave Të Sami Frashërit*. Tiranë: Grand Prind.

_____ (2010b). *Şemsettin Sami Eserlerinin Geniş Bibliyografisi*. Tirana: Grand Prind.

Kutadgu Bilig'de Kurucu Yapı Olarak Metin-Cümleler

A. Mevhibe COŞAR*

Bir dizge olarak dil, meramın türlü yapılarla dile getirildiği metinler üretir. Her bir metin, sözlü ya da yazılı olarak üretilen bir dil dizgesi bütünüdür. Bu bütünün kurucu en büyük birimlerini de cümleler oluşturur. Metni oluşturan cümleler kendi başlarına birer bütün ama aynı zamanda bütün içinde parçadır. Böylece metin kendisini oluşturan parçalardan daha büyük ve onlardan bağımsız bir birime dönüşür.

Dilin ifade imkânları, yalnız kalıp sözlerde değil birim yapılarda da tekrar edilerek çoğaltılır. Bu anlamda Türkçenin metin cümleler üretmek noktasında işleyişi, tarihsel süreçte de takip edilebilirdir. Türkçenin dil bilgisi kitaplarında yaygın olarak değerlendirilmeyen ve adı konulmayan yapılarından olmak üzere metin cümleler, bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Orhun Abideleri'nden itibaren üretildiği takip edilebilir bu örneklerin Kutadgu Bilig'de tekrarlandığını göstermek ise tarihsel süreçte Türkçenin söz dizimi yapısındaki devamlılığa işaret edecektir.

Kutadgu Bilig manzum bir metin olarak Türkçe sözdiziminin unsur dizilişi ve kuruluşu bakımından kıvrak yapısını gösterecek çeşitlilikte örnekler içermektedir. Bunlar içinde metin-cümleler nicelik ve nitelikçe önemli bir yer tutmaktadır. Eserin bir diyalog metni olması da bu durumu desteklemektedir.

Bu çalışmada Kutadgu Bilig, bütünü oluşturan metin-cümleler açısından değerlendirilerek Türkçenin söz dizimi yapısının tarihselliğine işaret edecek örnekleri üretmesi açısından ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla seçilen örnekler yapı analizine tabi tutularak kuruluşu belirleyen özellikler gösterilmektedir.

Kutadgu Bilig ve Metin Dil Bilimi

11. yüzyılda kaleme alınan ve bugün elimizde hâlen üç nüshası bulunan Kutadgu Bilig üzerinde ilk ilmî çalışmaların 1820-1825 yıllarına tekabül eden tarihlerde yapıldığı düşünülmektedir.[1] O günden bugüne sadece Kutadgu Bilig

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

[1] Bu konuda iki farklı bilgi notu vardır. Reşit Rahmeti Arat'ın (1986, s. 1038-1047) İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı maddeden hareketle ilk çalışmanın Pierre Amédée Emilien Jaubert tarafından 1825'te yapıldığı bilgisi, Mehmet Ölmez tarafından Klaproth 1820 olarak güncellenmiştir. Ölmez (2004, s. 103), Türkçeye *Uygurların Dili ve Yazısı Üzerine Çalışmalar* olarak çevrilebilecek eserin künyesini "*KLAPROTH, Heinrich Julius (1820). Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren. Nebst einem Wörterverzeichnisse und anderen uigurischen Sprachproben,*

üzerine yapılan çalışmaları içeren yayınların sayısı 9 tanedir. Bu konuda Türkiye'deki ilk çalışma Tuncer Gülensoy'a aittir.[2] Buna rağmen Reşit Rahmeti Arat'ın çeviri yazı metin hakkında ön sözde ifade ettiği gibi "*Birçok devirler aşmış, birçok fikir ve kalem sahibinin elinden geçmiş olan eserin bugünkü hâlinde [hâlen] her bakımdan tamamen anlaşıldığını söylemek (...) mevsimsiz bir iddia olur*" (2006, s. 7). Bu sebeple zamanında "*bütün Çin ve Maçin âlimleri ile hakîmlerinin*" ittifak ettiği üzere "*Meşrik eyaletinde ve bütün Türkistan illerinde Türkçe olarak tasnif edilmiş*" en iyi kitap olan *Kutadgu Bilig* üzerinde yapılacak daha çok çalışma olmalıdır (2006, s. 69).

Bu çalışmada izlenen yolla ilgili olarak başvurulan literatür, *Kutadgu Bilig*'e münhasır iki çalışmayı değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bunlardan ilki, 2009 yılında Ahmet Bican Ercilasun danışmanlığında tamamlanan *Kutadgu Bilig'in Metindilbilimsel Yapısı* adlı doktora tezidir. Bu çalışmada Kutadgu Bilig, metin merkezli bakış açısı ile metinsellik ölçütleri[3] çerçevesinde ele alınmış; cümlelerden oluşan bir bütünün metin olup olmadığının ortaya konmasını sağlayan bağdaşıklık ve tutarlılık ölçütleri irdelenmiştir. Tezde gönderim unsurlarının işlenişi ele alınmış, gramatikal unsurlar değerlendirilerek metindeki anlam ve mantık bağı ortaya konulmuştur (Parlak, 2009). Diğer çalışma, F. Sema Barutçu Özönder'in iki sayı devam eden, hacimli ve Kutadgu Bilig konuşurları üzerinden eserdeki konu bütünlüğüne dikkat çeken, söylem çözümlemesi esasında sunulan çalışmadır (2017; 2018). Özönder, Kutadgu Bilig'deki her bir muhavere unsurunu sözce ve sözceleme bağlamında değerlendirmiştir.[4]

Mehmet Özmen (2004), *ay-* fiili ile kurulan dolaysız anlatım cümlelerini incelediği çalışmasında *Divanu Lügat'it-Türk* ile birlikte *Kutadgu Bilig*'deki örnekleri de ele alır. Burada varılan sonuçlar da Özmen'in ileri sürdüğü görüşleri destekler niteliktedir.[5]

---

aus dem Kaiserlichen Übersetzungshofe zu Peking. Paris" şeklinde vermiştir.

2 2016 tarihli T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığınca yayınlanan *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi* adlı eserde söz konusu çalışmalar şu şekilde verilmiştir: Gülensoy (1973; 2000), Ölmez (2004), Bağdatlı (2008), Kaymaz (2009), Uçar (2015a; 2015b). Ayrıntılı bilgi için bk. Jamal ve Kafkasya (2016). Ancak 2019 yılının UNESCO tarafından *Kutadgu Bilig* yılı ilan edilmesi sebebiyle Erdem Uçar 2016-2019 yıllarını içerecek şekilde kaynakçasını genişletmiş, son olarak kaynakçasında 1118 çalışmaya yer vermiştir. bk. Uçar (2019).

3 Beaugrande ve Dressler, metinsellik ölçütlerini metin içi ve alıcıya yönelik olmak üzere iki başlıkta toplamıştır. Bağdaşıklık ve tutarlılık metin içi; niyet ve kabul edilebilirlik, bilgisellik, duruma uygunluk, metinler arasılık alıcıya yönelik ölçütlerdir. Ayrıntılar için bk. *http://beaugrande.com/Intro1981Three.htm*

4 Ayrıca Üstünova (1998), bu bağlamda yaklaşım olarak zikredilmelidir.

5 Özmen (2004), *ay-* fiili ile kurulan dolaysız anlatım cümlelerinin aktarma işlevine işaret ederek aynı zamanda bunların Türkçede temel cümlesi başta, yardımcı cümlesi sonda bulunan cümle tipinin bulunduğunu göstermesi bakımından dikkate değer

Söz konusu çalışmalardan bu çalışmayı ayıran nokta, metni oluşturan en büyük dil bilgisel birim olan cümlelerin her birini başlı başına bir metin, her metni üretildiği bağlam çerçevesinde bir cümle kabul ederek hareket etmesidir. Literatürde "cümle/tümce, sözce, metin, cümleden büyük birlik, tümce ötesi birim" gibi adlarla işaretlenen terimlerden farklı ve onlara ilave olarak burada "metin cümle" terimi önerilmektedir. Bu tutum, metin dil bilimsel çalışmalara kısmen aykırı bir bakış açısı şeklinde görülebilir. Ancak burada, asıl bütünü kuran unsurların bir araya geliş ilişkisi tamamen yapı konusu olarak ele alınmaktadır ve bu durum parça bütün ilişkisi içinde bir büyük cümle yapısını adlandırmayı gerektirmektedir.

Metin Cümle

İrem Onursal, "*söylemi oluşturan birimler sözce (bazen tek bir sözce bile bir söylem oluşturabilir), metni oluşturan birimler ise tümcedir.*" demektedir (2003, s. 125). Metin ise, tümce ötesi bir dilsel ürünün çeşitli düzeylerindeki eklemlenmeleri ve bu ürünün biçimsel ve anlamsal bir bütün hâlinde teşekkülüdür (2003, s. 126).[6]

Metin kavramı üzerinde uzlaşılmış tek bir tanımdan söz edilemez. Aksan'ın (1993, s. 257) "*Bir iletişim sırasında gerçekleşen birbirleriyle ve dil dışı etkenlerle bağlantılı bir sözceler bütünü*" olarak tanımladığı metin, Türkçe Sözlük'te,"*Bir yazıyı biçim, anlatım ve noktalama özellikleriyle oluşturan kelimelerin bütünü, tekst. Basılı veya elyazması parça, tekst.*" şeklinde tanımlamaktadır (2005, s. 1382). Metin, belirli bir bildirişim bağlamında bir ya da birden çok kişi tarafından sözlü ya da yazılı olarak üretilen bir dil dizgesi olarak tanımlandığında anlam bütünlüğü oluşturan metin parçacıklarının (cümle veya cümle değerindeki birliklerin) toplamı olarak da değerlendirilebilir. Nitekim metin, kurucu unsurlarının meydana getirdiği ancak onlardan bağımsız bir bütündür.

Her metin bir alıntılar mozaiği ve başka bir metnin emilimi ve dönüşümü olarak da ifade edilir (Kristeva 1980'den akt. Güvenç, 2019, s. 21). Metni, metinler arası bir ürün olarak tarif eden bu bakış açısı, her metni bir iç metne de dönüştürmüş olur. Her metnin daha büyük bir metinde bir iç metin olması ise

---

olduğunu söyler. *Ay-* fiili ile kurulan dolaysız aktarım cümlelerinden hareketle yardımcı unsuru sonda bulunan cümle tipinin yabancı etki ile ortaya çıkmadığını gösterir.

[6] Onursal (2003, s. 126), "*…her sözce dilbilgisel anlamda tümce olmayabilir; buna karşılık, somut bir iletişim durumu içinde oluşturulmuş her tümce bir sözce olarak kabul edilebilir. Nasıl bir tümcenin doğru olabilmesi için belli kurallara (dilbilgisel, sözdizimsel ve anlamsal) uygun olması gerekiyorsa, bir tümce dizisinin metin sayılabilmesi için de, ileride sözünü edeceğimiz belli kurallara uygun olması gerekmektedir.*" diyerek metinsellik ölçütleri olan bağdaşıklık ve tutarlılık kavramalarına işaret etmektedir.

metnin doğasının da bir sonucudur. Zira kapsayıcı bir bakışla her metin için "yazar, … adlı eserinde '……' demektedir." okuyuşu, onu tek bir cümleye indirger. Dolayısı ile her metin aslında bir cümle, her cümle bir metin olur.

Literatürde iç içe birleşik cümle olarak anılan ancak metin cümle olarak değerlendirilebilecek bir yapı sergileyen cümle türü, çoğunlukla dolaylı ve dolaysız aktarım yapmakta kullanılır. İç cümlenin tam üyeli bir cümle olması durumunda dolaysız aktarım ifade eden bu cümle, bütün halinde bir metin değeri kazanır. Söz konusu yapı, iç cümle bir metin olduğunda ise bir metin cümle olur. Kerime Üstünova'nın (1998) "*Cümleden Büyük Birlikler*" olarak adlandırdığı örneklere benzeyen bu yapılar için metin cümle önerisi, birimin bütün hâlinde bir metne dönüşmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu bağlamda Kutadgu Bilig, kurgusu itibarı ile metinler toplamından oluşan bir metindir. Bütünü oluşturan her bir metin, anlatıcı yazar, dört temel karakter ve özellikle sık sık tanık getirilen konuşucuları ile metin cümlelerden meydana gelmiştir.[7] Konuşmalara dayalı bir kurgusu olması sebebiyle çok sayıda aktarma cümlesinden oluşan metin cümle ile bir büyük metindir. Öyle ki bu metinde metin cümlelerin her biri farklı metinlere gönderme taşıyan metin cümleler içerdiğinden "metin içinde metin" sayılırlar. Söz konusu göndermelerin birer metin cümle formu kazanması çeşitli biçimlerde gelişir.

***Kutadgu Bilig*'de Metin Cümle Örnekleri**[8]

Kutadgu Bilig'de "sözüg başla-, sözin aç-, ay-, yörügün ay-, sözke tanuk kel-, sözügni eşit-, negü ti-, tilke bışığ bir-, ti-, pend bir-, mungar mengzetü mesel kel-, mungar mengzetü söz kel-, yanut bir-, negü tir eşit-, negü tir eşitgil, eşitgil negü tir" şeklinde tekrarlanan kalıplaşmış ifadeler, sık sık atıf yapılan alıntılara ve dolayısı ile aktarmalara kapı açar.[9]

---

[7] Metni yayıma hazırlayan Arat, eseri beş temel bölüm hâlinde düzenlemiştir: A-düz yazı ön söz, B- uyaklı ön söz, C- bapların fihristi, D- asıl metin, E- Yusuf tarafından yazılmış olduğu hâlde, şekil ve konu bakımından Kutadgu Bilig'e ait olmayan parçalar (2006, s. 47). Arat, büyük baplar ve küçük başlıkların düzenlenişine ilişkin nüshalar arasındaki farklılıklardan söz ederken başlıkların asıl nüshada olmaması, sonradan eklenmiş olması ihtimalinden söz eder ki çoğu yerde değişen başlığa rağmen konunun devam etmesinden dolayı okuyucu da aynı fikre ulaşır. Tersine konu değiştiği halde başlık konulmayan bölümler de vardır ve Arat bunları uzun bir çizgi ile belirtmiştir (2006, s. 48).

[8] Örnekler beyit numaraları ile belirtilmektedir.

[9] Parlak, tezinde Kutadgu Bilig'in anlamı kendi içinde tamamlanan beyit esasına göre yazıldığını belirterek "*Ancak her beyit geçtiği bölümdeki bağdaşıklığın sağlanmasında bir işlev yüklenmiştir. Beyitlerde özellikle kalıp ifadelerin -negü der eşit, mungar mengzetü aydı- kullanıldığı beyitlerde yüklem eksiltili gibi görünür ancak bu tip beyitlerdeki yargı kimi zaman kendisinden sonraki cümlelerde ortaya*

Tamamı yazara mı müstensihlere mi ait olduğu tartışılır olsa da her bölüm başlığı, bu başlıklarda yer alan "til erdemin münin asığın yasın ayur" örneğinde olduğu gibi "ayur" yüklemi ile vurgulanan özel bir bahis açıldığına dair bilgi, eserin ayrı ayrı metinlerden oluştuğunun başka bir göstergesidir. Ancak bu metinler her zaman birbirinden bağımsız değildir. Zira bir soru-cevap silsilesi hâlinde gelişen kısımlar söz konusudur. Metinde bu örnekler, daha büyük bir metin içinde sıralanan cümlelerle ayrı bir bütün oluşturur. Bu hem anlamsal bağ ile sezilir hem de söylenenler, ana cümledeki bir unsuru tamamlayan açıklayan bir unsura dönüşür. Anlamın tamamlandığı bütün, bir metin cümle olarak ana cümlede bazen bir unsur bazen bir unsurun bir parçası olur. Bu minvalde alıntı veya aktarmanın işaretsiz biçimde gerçekleştiği, bağlamdan anlaşıldığı örnekler olduğunu da belirtmek gerekir.

Kutadgu Bilig'de besmele ile başlayan asıl metnin "Tengri Azze ve Celle Ögdisün Ayur/ Tanrı Azze ve Cellenin Övülmesini Anlatır" bölümü tek başına bir metin cümledir. Nitekim bunu, yazarın birinci ve otuz üçüncü beyitlerde söyledikleri teyit eder. Yazar, "bayat atı birle sözüg başladım/törütgen içirgen keçürgen idim" diyerek yaptığı girizgâhı takiben "söz"lerini aktarmaya başlar. Bunlar ilk beyitte adı geçen ve başlanılan sözlerdir. Tanrı'ya hamt, onun vasıflarını dile getiriş, dilek ve yakarışlar, dualardan oluşan bu sözler/ sıralı cümleler, silsile hâlinde "sözüm kesildi" bilgisinin verildiği "sini erdüküng teg ögümez özüm/ sini sen met öggil kesildi sözüm" beyti ile sona erer. Buradaki bütünlük; gönderim unsurları, bağlam yanında giriş ve sonuç beyitleri ile tasdik olunur. Burada işaretsiz bağlantı ile giriş beytinde başlandığı haber verilen "sözüg", son beyite gelinceye kadar açıklanmış, ortaya konulmuş olur.

Kutadgu Bilig'de Orhun Abideleri'nde görülen ve Kül Tigin Abidesi'nin başlı başına örnek teşkil ettiği metin cümle yapısı devam etmektedir. Kül Tigin Abidesi'ni bir metin cümle olarak tanımlamaya imkân veren özelliği, ikinci cümlede geçen "sabımın tüketi eşitgil/sözlerimi baştan sona işitin" ve üçüncü cümlenin sonunda yer alan "bu sabımın edgüti eşid, katıġdı tınla" ifadeleridir.[10]

---

konmuştur." demektedir (2009, s. 416). Aslında söz dizimsel olarak bakıldığında söz konusu kalıp ifadelerin eksik bir yüklem dışında daha çok nesne olarak nitelenebilecek bir cümle öğesine ya da nesne olabilecek unsurun açıklayıcısına işaret ettiği görülür.

[10] Abidede "iyice işit ve sıkıca dinle" şeklinde vurgulanan bildirimi takiben bir (:) varlığı sezilerek bundan sonra da ilk cümlede ifade edilen "sözler"in neler olduğunun ortaya konulduğu görülür. Böylece üçüncü cümleden sonra artık birinci cümlede verilen nesnenin açıklandığını söylemek mümkündür. Kül Tigin Abidesi, konuşucunun kendini takdim ettiği birinci cümle, çağrısını yaptığı ikinci cümle, çağrısını yenilediği ve asıl söylemek istediklerini anlattığı üçüncü cümleden oluşan, üç cümlelik bir metin sayarak asıl metnin bir nesne ile temsil olunan tek bir cümle olduğunu gösteren çalışma için bk. Coşar (2018). *Kutadgu Bilig*'de aynı yapının devamı olan örnekler mevcuttur.

Bunların bir kalıp ifade şeklinde *Kutadgu Bilig*'de "negü tir eşit" ve "dinle" örnekleri ile tekrarlandığı görülür. Bunlar da birer metin cümle işaretleyicisidir:

165 *tilin emgemiş er negü **tir** eşit*
bu söz işke tutġıl özünge iş it

166 *mini emgetür til iḍi ök telim*
başım kesmesüni keseyim tilim

167 *sözüngni küḍezgil başıng barmasun*
tilingni küḍezgil tişing sınmasun[11]

165 numaralı beyit, iki cümleden oluşan dil bilgisi çalışmalarındaki adlandırması ile sıralı bağımlı bir cümledir. Birinci cümle; iç içe birleşik cümle, ikinci cümle yine sıralı bağımlı cümledir. 166 ve 167 numaralı beyitler ise 165 numaralı beyitteki iç içe birleşik cümlede iç cümledeki "tir" yükleminin nesnesi "negü" ile devamındaki "bu söz" tamlayıcısının açıklayıcısıdır. Kendi içinde bağımsız bir bütündür ve dolaysız aktarım aracısı olarak metin cümlenin kurucu unsurlarından birine dâhil olmuştur. Nitekim 165 numaralı beyitten sonra söylenmemiş bir ki bağlacı ya da işaretsiz (:) işaretinin varlığı sezilir. Bunu cümlenin çözümlenişinde görmek mümkündür:

[(N[Ö + **N** + Y] + **Y**) + (ZT + Y) + (ZT + Y)**]**$_{165}$ **:**
[(N +Y+ ZT) + (N + Y +ZT[Y + N])**]**$_{166}$ **+**
[(ZT[N + Y] + Ö + Y) + (ZT[N + Y] + Ö + Y)**]**$_{167}$

Benzer bir örnekte bilinç akışı ile verilen cümlelerde "tir" yüklemi, aktarılan bir bütünün varlığını adeta teyit etmektedir. Burada "negü tir eşit" kalıbı aynı metine alıntı dâhil etmekle metin içinde metin kuruluşunu da örnekler. Böylece *Kutadgu Bilig*, alıntı ve aktarımlar aracılığı ile bir metnin "metin içinde metin" olacak şekilde metin cümlelerden oluşabileceğine dair örnekler içerir.

420 *mungadıp **ayur** bir kün oldurup özi*
bedük iş bu beglik işi hem sözi

421 *baş agrıg köp ol körse işi öküş*
öküş işni süzgen ukuşlug küsüş

422 *kılumaz özüm bu kamug il işin*
*manga er kerek **tir** bilir işin başın*[12]

423 *kerek **tir** manga emdi ödrüm kişi*

---

[11] *Dilinden eziyet çeken adam ne der, işit: bu söze göre hareket et, bunu daima aklında tut/ Dilim bana pek bir eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim. Sözüne dikkat et ki başın gitmesin; dilini tut ki dişin kırılmasın* (Arat, 2006, s. 118-119)

[12] "kılumaz özüm bu kamug il işin/ manga er kerek tir bilir iş başın" eserin 1947 yılı basımında "iş başın" okuması söz konusudur (Arat, 1947, s. 56-57).

ukuşlug biliglig kişiler başı

424 *bagırsak bütün çın kılınçı köni*
tili könglü tüz bolsa bilse munı

425 *kılu birse erdi mening işlerim*
körü barsa erdi içim taşlarını

426 ***negü tir eşit*** *bu sınamış kişi*
başında keçürmiş yetürmiş yaşı

427 *basutçı kerek erke yarıcılar*
ukuşlug biliglig bügü ilçiler

428 *basutçı kerek barça işni bilir*
bilip işlese er tilekke tegir

429 *basutçı telim bolsa beg emgemez*
işi barça itlür törü artamaz

430 *basutçı kerek barça işte bilin*
bu beglik işinge takı köp kılın.[13]

Bu örneği bir metin olarak değerlendirmeye vesile olan, dizilişin ortaya koyduğu kuruluş özelliğidir. Bu özelliğin kaynağı da arka arkaya gelen cümlelerin bağlı oldukları bir ana yüklemin varlığıdır. Eserde 420 numaralı beyitte yer alan "**ayur**/söyler" ana cümle yüklemidir ve ilk mısradan sonra devam eden mısra ve beyitler bu yükleme bağlı gelişen "söylenilenler"dir. Burada işaretsiz bir nesne, dolaysız bir aktarım söz konusudur; yine adeta bir söylenmemiş ki bağlacı ya da iki nokta ile devamlılık sağlanmıştır. Öyle ki aktarma içinde "**tir**" yüklemi ile konuşmaya dair bilgi tekrarlanır; "**negü tir**" ifadesinin gösterdiği bir alıntı ile iç metin genişletilir. Nitekim cümlelerin unsur dizilişi de bu bağı göstermektedir:

$$\mathbf{[}(ZT + \mathbf{Y} + ZT)\ \mathbf{:}\ \{(Y + Ö)\mathbf{]}_{420} + \mathbf{[}(Ö\{Y + ZT\}) + (Ö + Y)\mathbf{]}_{421} +$$
$$\mathbf{[}(Y + Ö + N) + (N[DT + Ö\{Y\} + Y)\mathbf{]}_{422} +$$
$$\mathbf{[}N(Y + \{Y\} + DT + ZT + Ö)\mathbf{]}_{423} +$$

[13] *Bir gün tek başına otururken, kederli kederli şöyle der: "Bu beylik işi ve emir vermek meselesi büyük iştir/ Bakarsan, çok zahmetlidir ve binbir türlü işi vardır; bütün bu işleri gören akıllı insan azizdir/ Memleketin her işini kendim yapamam, yanımda bu işleri yapacak biri gereklidir/ Bana şimdi seçkin, akıllı, bilgili ve yetenekli bir kişi gerekli/ Bana candan bağlı, güvenilir, doğru, dürüst yaradılışlı, içi dışı bir ve işten anlar biri olmalı/ Memleketin iç ve dış işlerini takip hususunda bana yardımda bulunmalı / Tecrübeli, başından çok iş geçmiş ve yaşını başını almış bir kişi ne der, işit/ İnsana yardım edecek ve destek olacak akıllı, bilgili ve hakîm idareciler gereklidir/ Bütün işleri bilir bir yardımcı gereklidir; insan bilerek hareket ederse dileğine erişir/ Yardımcı çok olursa, bey zahmet çekmez; onun her işi yoluna girer ve düzen bozulmaz/ Bil ki her işte yardımcı gereklidir; beylik işindeyse, daha çok yardımcı edinmeye bak."*[420-425] (Arat, 2006, s. 154-156).

[(Y + (Y + N)**]**$_{424}$ +
[(Y + N) + (Y + N)**]**$_{425}$ +
[(N[N + Y] + Y + Ö)$_{426}$ **:**
[(Ö{Y} + DT)**]**$_{427}$ +
[(Ö{Y}) + (ZT + DT + Y)**]**$_{428}$ +
[(ZT + Ö + Y) + ([Ö + ZT + Y] + [Ö + Y])**]** $_{429}$ +
[(N[Ö + Y + DT] + Y) + (DT + N + Y)**]** $_{430}$**}**.

Kutadgu Bilig, bir metnin başka metinlerle ilişkisini gösteren örnekler de içermektedir. "Yalnguk Oglanı Agırlıkı Bilig Ukuş Birle Erdükin Ayur/İnsanoğlunun Değerinin Bilgi ve Akıldan Geldiğini Anlatır" başlığında tanrının insana verdiği manevi güçlerden olan akıl, erdem, bilgi ve anlayış tanıtıldıktan sonra bütün söylenenlere tanık olarak dinlenilmesi ve üstüne söz söylenilmemesini gerektirecek başka bir metin aktarılır. Böylece 148 numaralı beyitle başlayan metin içinde 153. beyitte bir tanıklamaya gidilir ve 156-157. beyitlerde de *bilgi*, intak yolu ile konuşturularak metin içinde bir metin daha dile getirilir:

153 *bu sözke tanuḳı* ***munu*** *keldi* ***söz***
bu sözni *eşitgil sözüng munda üz*

154 *"uḳuş ḳayda bolsa uluġluḳ bulur*
bilig kimde bolsa bedüklük alur

155 *uḳuşluġ uḳar ol biliglig bilir*
biligli uḳuġlı tilekke tegir

156 *bilig ma'nisi bil negü tir bilig*
'*bilig bilse ötrü yırar erde ig*

157 *biligsiz kişi barça iglig bolur*
igig emlemese kişi terk ölür"

Burada da yukarıda örneklendiği gibi 153 numaralı beyitte bir bağımsız sıralı cümle vardır. Her iki cümlede geçen sırasıyla "munu söz" ve "bu sözni" bir sonraki cümleye dönük ön gönderim unsurlarıdır. Her ikisi de bulundukları cümlelerin nesnesi olup 154-157 numaralı beyitlerde açıklanmış olmaktadırlar. Bu sebeple söz konusu aktarma, yapıca ki'li birleşik cümlenin yardımcı cümlesi işlevini görmekte, ana cümlenin bir unsurunun açıklayıcısı olarak kuruluşa dâhil olmaktadır. Burada aktarılan bir metindir ve açıklayıcısı konumunda içine dâhil olduğu cümle ile bir metin cümle kurmaktadır.

[ZT+ **Ö**[Y]+ (**N**+Y)(N+ZT+Y)]$_{153}$:
{**"**[(ZT+Ö+Y)(ZT+Ö+Y)]$_{154}$ +
[(Ö+Y)(Ö+Y)]+(Ö+ZT+Y)$_{155}$ +

[(Ö+Y)(**N**+Y+Ö): [**'**(ZT+Y+DT+Ö)$_{156}$ +
[(Ö+ZT+Y)(ZT+ Ö+ZT+Y)**'**] $_{157}$**"**}

Kutadgu Bilig'de metin cümlelerin başka bir örneği de doğrudan aktarma yolu ile alıntılanan başkalarına ait söz, yorum ve değerlendirmelerin ifade biçimi ile oluşur.[14] Bu yapı tam da bugün dil bilgisindeki kabulüyle iç içe birleşik cümledir, ancak iç cümlesi yine bir metin olduğundan tamamı bir metin cümledir.

846 *ilig **aydı** uḳtum men emdi sözüng*
sevinçim tile keḍ küḍezgil özüng

847 *sanga men ayayın yaraġsızlarıġ*
yaraġsızḳa yaḳma yorıġıl arıġ

848 *özüm taplamaz neng biri yalġan ol*
mınıngda basası bu kûç ḳılġan ol

849 *suḳ erse ḳılınçı yig erse özi*
ivek erse ḳılḳı uvutsuz közi

850 *buşı erse işte yime övkelig*
yava erse borçı ya ḳıyġan elig

851 *bu yanglıġ kişiler yaramaz manga*
ayu birdim emdi açuḳluḳ sanga

852 *yarayın tise sen manga belgülüg*
bu ḳaç neng özüngdin yırat ay külüğ

853 *yaḳın bolġa sen künde ötrü manga*
aġırlıḳ açıġ artġa mindin sanga

Metinde "ilig/hükümdar" öznesi, "aydı/dedi" yüklemi ile doğrudan bir nesneye ihtiyaç duyar. Bu da aydı yüklemini takip eden beyitlerde art arda getirilir:

[14] Burada anlamın yalnızca beyitte tamamlanmadığı, beyitler arasında devam ettiği örnekler de dikkat çeker. (5018) *yanut birdi ögdülmiş aydı kiçe/ yaruḳ dünya mengzi tünerse çiçe* / (5019) *mening evke kelmek turur ol manga ḳaçan kel tise sen kelir ol sanga* "Ögdülmiş yanıt verdi ve dedi ki:/ akşam, parlak dünyanın yüzü iyice kararınca/ o benim evime gelecek; ne zaman gelmesini emrederseniz o zaman huzurunuza çıkacak". Bu örnek, klasik Türk şiirinin bir unsuru olarak ortaya çıkmış ve 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk yarısında Türk şiirinde kullanılmış olan sihr-i helâl yahut Batı etkisinde Servet-i Fünûn döneminden itibaren kullanılmaya başlanmış anjambman/ enjambement tekniği açısından kayda değerdir (Yürek, 2008). Zira Türk şiiri için beyitler hâlinde yazılmış bir metinde anlamın sıralı cümleler halinde devam ediyor oluşu, metin cümle kavramına ilişkin değerlendirmeyi destekleyen bir durum arz etmektedir.

([**Ö** + **Y** + **N**{(Y + Ö + N) + (N + Y)+ (ZT + Y + N)]$_{846}$ +
[(DT + Ö + Y + N) + (DT + Y) + (Y + ZT)]$_{847}$ +
[[(Ö + Y) + (Ö +Y)]$_{848}$ + ({Ö})] $_{849\text{-}850}$ +
[(Ö + Y + DT) + (N + ZT + Y + DT)] $_{851}$ +
[(ZT[Ö + ZT + N + Y] + (N + DT + Y)]+ Seslenme $_{852}$ +
[(ZT + ZT + DT + Y) + (ZT + Ö + Y)]$_{853}$

Nesne metinde, hükümdarın söylediklerinden oluşmakta, dolayısı ile hükümdarın ürettiği ve anlatıcının aktardığı bir metindir. Anlatıcının özgün cümlesi, "ilig aydı …" olup içinde bir aktarma içeren metin cümledir.

Sonuç

Metin, belirli bir bildirişim bağlamında bir ya da birden çok kişi tarafından sözlü ya da yazılı olarak üretilen bir dil dizgesi bütünüdür. Bu anlamda cümle veya cümle değerindeki birliklerin toplamı olarak da değerlendirilebilir. Nitekim metin, kurucu unsurlarının meydana getirdiği ancak kurucu unsurlarından bağımsız bir bütündür. Onun bütün olarak algılanmasını sağlayan bağdaşıklık ve tutarlılıktır. Bütün, hiçbir zaman parçalarının tamamı olmadığı, onlardan daha büyük bir şey olduğu gibi metin de kendisini oluşturan cümlelerin tamamı değil ama onlardan kaynaklanan yeni ve başka bir şeydir. Barthes'in (1993, s. 86) "*Anlatı büyük bir tümcedir, her saptayıcı cümlenin bir bakıma küçük bir anlatı taslağı olması gibi*" sözü, bir dönüşüm anlatır. Bir cümle, bir metin; bir metin, bir cümledir. Bir metnin bir cümle olması, tek başına onca cümlenin, söz konusu metnin söylemek istediği bir tek şeyi anlatması demektir.[15] Bu bağlamda tek bir cümle gibi okunması da kaçınılmazdır. Nitekim bir metinde cümlelerin art arda gelmesi de taşıdıkları anlamın iki nokta arasında bitemiyor olmasındandır. Dolayısı ile anlamın tamamlanması, cümleler toplamı gibi görünen metni tek bir cümle olarak yorumlama imkânını içinde taşır.

Bu bildiride Orhun Abideleri'nde izi sürülen aktarma cümlelerinin birer metin cümle sayılabileceği düşüncesi Kutadgu Bilig'e uygulanarak Türkçenin tarihsel süreçte mevcut yapılarını sürdürme özelliği gösterilmek istenmiştir. Daha önce Orhun Abideleri bir bütün olarak değerlendirilmiş; doğası gereği, hem bir hitabet örneği olması hem de bir yazanı ve bir de yazdıranı olduğundan aktarma cümleleri ile örülü olduğu söylenmişti. Kül Tigin Abidesi'nde "dinleyin, işitin!" gibi yüklem sözcükler ile "bu sözümü, sözlerimi" gibi nesneye işaret eden sözcükler aktarma cümlesi olarak ele alınmıştı. Bu manada Kül Tigin Abidesi'nde ilk üç cümlenin giriş cümleleri olarak konuşanı takdim ettiği, konuşanın talebini belirttiği ve hitap edeceği kitleyi tanımladığı gösterilmişti. Ardından gelen ve orada üçüncü cümlenin kapsamında değerlendirilen cümleler dinlenilmesi istenilen, duyulması ve gereğinin yapılması âdeta emir olunanları gösteren

[15] Tüm zihinsel edimlerde anlam, durumun bütününün algısından çıkar, eğer parçalara ayırarak ögelere bölüp sonra toplayarak yaklaşılırsa anlam gözden kaçar. bk. Erdoğan (2008).

cümleler olarak işaretlenmişti (Coşar, 2018).

Chomsky (2001), cümlelerin insan beyninde hazır olarak bulunmadıklarını, sürekli olarak gerekli bağlam, alıcı, kanal bileşenleriyle üretildiklerini öngörür. Öyle ki, bu üretim için gerekli olan birimler, bölümler, yapı, insan beyninde kullanıma hazır olarak bulunmaktadır. Zihin, bu birimlerden uygun olanları seçip yapıya uygun olarak birleştirir ve üretir. Kutadgu Bilig'de de metin cümle üreten dildeki yapı tekrarlarını gösteren çok sayıda aktarma cümlesi vardır. Burada değinilen, "negü tir işit" kalıbının ve "ay-" fiilinin çevresinde gelişen bu örnekler dikkat çekicidir. "ay-" fiili doğrudan nesne ister, "negü" ise nesnedir ve taşıdığı belirsizlik açıklanmayı gerektirir. Birinde dolaylı diğerinde dolaysız olarak işaretlenen, bir metin cümledir. Söz konusu örnekler metinde bir leit motive gibi tekrarlanan "sözüg başla-, sözin aç-, ay-, yörügün ay-, sözke tanuḳ kel-, sözügni eşit-, negü ti-, tilke bışıġ bir-, ti-, pend bir-, mungar mengzetü mesel kel-, mungar mengzetü söz kel-, yanut bir-, negü tir eşit-[negü tir eşitgil, eşitgil negü tir]" kalıp sözlerinden de tespit edilmektedir.

Altı çizilmesi gereken iki husus vardır: Bugün kullanılan noktalama işaretleri ve bağlaçlar, metne kattıkları anlam yükü sebebi ile cümle türlerinin belirlenmesinde bir yapı unsuru olarak değerlendirilmektedir. Öte yandan ki'li birleşik / bağlı cümle; yardımcı unsurun önce geldiği, Türkçe kurala aykırı bir cümle türü olarak tanımlanmaktadır. Ancak sadece yüklemin bulunduğu yere göre cümle türü belirlerken kullanılan unsur dizilişi ise kurallı devrik ayrımında dile getirilmekte, cümledeki belirleyiciliği ayrıntılandırılmamaktadır. Hâlbuki unsur dizilişinin cümleye kattığı anlam yükü, cümlenin unsurlarından birini ya da bir parçasının açıklamasını takip eden cümlelerde bulmaya vesiledir. Bu vesile de Türkçenin karmaşık yapıları üretirken izlediği yolları göstermek açısından metin cümleleri tespit etmeye fırsat vermektedir.

Kutadgu Bilig'de metin kuruluşunda sebep-sonuç, art arda oluş, karşılaştırma-denkleştirme ilişkileri metin cümlelerin varlığının delilidir. Türkçede anlamın tamamlanması sırasında cümlelerde unsur dizilişi ve kuruluşu bakımından dile gelen çeşitlilik, 8. yüzyıldan 11. yüzyıla ve doğaldır ki günümüze gelinceye kadar aynı çizgi içinde "değişerek devam etmiş, devam ederek değişmiştir". *Kutadgu Bilig*, anlamın ve hatta cümlenin art arda gelen beyitlerde devam etmesi ile de bu bilginin kodlarını muhafaza eden bir eserdir. Alıntı ve aktarımlar aracılığı ile bir metnin "metin içinde metin" olacak şekilde metin cümlelerden oluşabileceğine dair örnekler içerir.

Kaynaklar

Aksan, D. (1993). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*. Ankara: Be-ta Basım yayın.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin.* İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Arat, R. R. (1986). "Kutadgu Bilig", *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB yayınları, 6: 1038-1047

Arat, R. R. (2006). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı yayınevi.

Bağdatlı, Ö. (2008). "Kutadgu Bilig Bibliyografyası", *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 14: 157-183.

Barthes, R. (1993). *Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş*. Çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat, İstanbul: YKY yayınları.

Chomsky, N. (2001). *Dil ve Zihin*. Ankara: Ayraç yayınları.

Coşar, A. M. (2018). "Kül Tigin Abidesini Bir "Metin-Cümle" Olarak Okumak", *Köktürk Yazısının 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*. Ulanbator, Moğolistan, C.1, 523-533.

Erdoğan, E. (2008). "Bilimde Yaşanan Paradigma Değişiminin Bilimdışı Alanlara Etkisi", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15.09.2007*). Ankara: AYK yayınları, 155-188.

Güvenç, A. Ö. (2019). *Halk Anlatılarının Yeniden Yazımı Sürecinde Tepegöz* (1923-2018). İstanbul: Ötüken yayınları.

Gülensoy, T. (1973). "Kutadgu Bilig Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni*, 2(4): 109-116.

Gülensoy, T. (2000). "Kutadgu Bilig Bibliyografyası", *Türk Dili*, 586: 371-377

Jamal, G. ve Kafkasya, M. S. (2016). *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Karınca yayınları.

Kaymaz, Z. (2009). "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme", *Turkish Studies*, 4(3): 1408-1422.

Onursal, İ. (2003). "Türkçe Metinlerde Bağdaşıklık ve Tutarlılık", *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*. Yayına Hazırlayanlar: Ayşe Kıran, Ece Korkut, Suna Ağıldere, İstanbul: Multilingual yayınları, 121-132.

Ölmez, M. (2004). "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14: 103-126.

Özmen, M. (2004). "Divanü Lügat'it- Türk'te ve Kutadgu Bilig'de 'aymak' Fiiliyle Kurulan Dolaysız Anlatım Cümleleri Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14: 67-77.

Özönder, F. S. Barutcu (2017). "Kutadgu Bilig-I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a", *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* 2(2): 12-63.

Özönder, F. S. Barutcu (2018). "Kutadgu Bilig-II Kutadgu Bilig'in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji için Değeri", *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(2): 179-253.

Parlak, H. (2009). *Kutadgu Bilig'in Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara: Gazi Üniversitesi: Basılmamış Doktora Tezi.

TDK (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK yayınları.

Uçar, E. (2015a). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme", *Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2: 62-100.

Uçar, E. (2015b). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2015/6: 6-47.

Uçar, E. (2019). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018)", *JOTS*, 3(1): 139-239.

Üstünova, K. (1998). *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*. İstanbul: Alfa yayınları.

Yürek, H. (2008). "Sihr-i Helâl ile Anjambman Teknikleri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", *Bilig*, 46: 179-192.

İnternet Kaynağı

http://beaugrande.com/Intro1981Three.html

Kutadgu Bilig'de Geçen "Kumaru" Sözcüğü Üzerine

Ahmet KARAMAN*

Giriş

Türk dili, yoğun olarak Eski Uygurca döneminden başlayarak komşu dillerle etkileşim içinde olmuştur. Bu etkileşim sonucu pek çok kelime alış verişi olmuştur.

Kutadgu Bilig'de yirmi altı kez geçen *kumaru* sözcüğü "vasiyet", "miras" ve "kişi adı" olarak üç farklı anlamda kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'de üç farklı anlamda kullanılan sözcük için *Divânu Lügâti't-Türk*'te "miras, birine miras bırakılan şey" ve "hatıra eşya, ölen bir büyükten hükümdar için ayrılan hatıra parça, sefere çıkanın akrabalarına bıraktığı hatıra eşya" karşılıkları verilmiştir. Kaşgarlı ayrıca kelimenin erkek ve kadınlara ad olarak da konduğunu belirtmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 193). Kaşgarlı'nın verdiği bilgiyle *Kutadgu Bilig*'de *kumaru* sözcüğünün üç farklı anlamından birinin kişi adı olması birbiriyle örtüşmektedir.

Kumaru sözcüğünün anlamı *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "veda, ayrılış" (Caferoğlu, 1993, s. 193) olarak verilmiştir. *Kumaru* sözcüğü Hamilton'da (LXXVI.2.) *xumaru* biçiminde geçmekte olup kelimenin *Kutadgu Bilig*'de geçen *kumaru* kelimesinin karşılığı olduğunu belirtmiştir. Hamilton, Kaşgarlı'nın kelimeye verdiği "birine miras ya da hatıra olarak bırakılan mal" şeklindeki açıklamasını uygun bulmayarak "vasiyetname" ya da "son istek, son öneri" anlamına geldiğini belirtmektedir. Hamilton (1998, s. 119), *kumaru* sözcüğünün etimolojik yönden Türkçe olmadığını İran kökenli olabileceğini belirtir. Clauson da kelimenin kökeni hakkında kesin bir görüş belirtmeyerek İranî dillerle ilişkili olabileceğini belirtmektedir.

Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası adlı eserinde H. Namık Orkun kelimeye "veda" anlamı vermiştir:

toni örtüki qobï tükäti xïltï barça-qa qumaru sav qodtï... "Elbisesini tamamıyla boşaltıp tüketmiş kıldı, hepsine veda sözü bıraktı." (Orkun, 1940, s. 66). Orkun burada *qumaru* kelimesine "veda" anlamı vermiştir. Ancak *"Biz bu kelimeyi veda diye tercüme ettik ise de asıl manası vasiyettir. Bu sözü Kâşgarî miras diye çevirmektedir. Daha sonra ölümden sonra malın bir kısmının hâtıra olarak birisine verilmesine de Xumaru denilmektedir."* (Orkun, 1940, s. 71)' biçiminde bir not düşmüştür.

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, ÇTLE Bölümü, *ahkaraman03@gmail.com*

Soğdca sözlükte *kumār* Skt. < kumāra kelimesine dayandırılıp "genç, genç adam" anlamları verilmiştir (Gharib, 1995, s. 200). Yine Soğdca sözlükte *xumār* (Gharib, 1995, s. 174) sözcüğü için "teselli, avunma, sakinleştirme" anlamları verilmiştir.

Sanskritçe *kumaara* "boy, young" (oğlan, genç), *kumaaraH* "boy" (oğlan), *kumarikaa* "girl" (kız), *kumaarii* "girl, young" (kız, genç) (Online Sanskrit Dictionary, 2003, s. 52-53) anlamlarındadır.

M. Ölmez kelimenin Sanskritçeye dayandırarak kişi adı olarak göstermiştir: *kumar saŋun* "kişi adı", *Kumar Saŋun* (kumar << Skr. kumāra) (Ölmez, 2017, s. 521).

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde geçen *ḳumar* "miras"; *ḳumartkı* "miras, geride kalan" sözcükleri (Toparlı vd., 2007, s. 162) de *kumaru* sözcüğünün Kıpçak Türkçesindeki karşılıkları olmalıdır.

Hakasça-Türkçe Sözlük'te (Naskali vd., 2007, s. 194) *humartha* biçiminde geçmekte ve "1. hatıra, yadigar; 2. miras; 3. vasiyet." anlamlarına gelmektedir. Sözlükte +lA isimden fiil yapım ekiyle genişletilmiş biçimi olan *humarthala-* fiilinin *humarthalirğa* "1. hatıra bırakmak; 2. miras bırakmak; 3. vasiyet etmek." anlamları da verilmiştir.

Kırgız Sözlüğü'nde *kumar I* için "coşkunluk, kumar."; *kumar II* için "1. Şiddetli arzu, ihtiras. 2. Âşık, vurgun." (Yudahin, 2011, s. 520) anlamları verilmiştir.

Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü'nde *kumar* için "Niyet, düşünce, nesne, obje." (2011, s. 10-329) anlamları verilmiştir.

Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü'nde *qumar* için (I) "1. Heves, arzu, istek. 2. Merak." (Koç vd., 2003, s. 334) anlamları verilmiştir.

Divanü Lügâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I başlıklı çalışmasında Süer Eker kelimeyi DLT'de geçen *ḫumaru* biçimiyle verip yine DLT'de verilen "1. miras 2. andaç olarak verilen mal, ölen büyük bir adamın malından hakana ayrılan güzel parça, uzağa giden adamların hısımlarına bıraktığı mal" (Eker, 2009, s. 259) anlamlarını vermiştir.

Kutadgu Bilig'de yirmi altı kez geçen *kumaru* kelimesi için Arat, yedi yerde "vasiyet", on yerde "miras", üç yerde "yâdigar", bir yerde "öğüt", anlamını verirken kelimeyi beş yerde de "kişi adı" olarak kullanmıştır.

1. *Kutadgu Bilig*'de *Kumaru* Sözünün "Vasiyet" Anlamında Kullanıldığı Beyitler

bu kaç harfkına men ***kumaru*** *saña*
kodundum unıtma du'â kıl maña
"Bu birkaç harfçiği ben sana vasiyet olarak bıraktım, bana da dua etmeyi unutma." (s. 6: 53)

Yusuf Has Hâcip, *Kutadgu Bilig*'i işaret ederk birkaç harfçiği vasiyet olarak bıraktığını bildirirken *kumaru* sözcüğünü kullanmıştır. Kitabın maddi değerini değil içeriğini vurgularken vasiyet anlamında kullanmıştır.

bâb ay toldı iligke ***kumaru*** *bitig bitimişin ayur*
"Ay Toldı'nın hükümdara vasiyetname yazdığını söyler." (s.9: 27)

kişidin kişike kumaru söz ol
kumaru *sözüg tutsa asğı yüz ol*
"İnsandan insana miras olarak söz kalır; vasiyet edilen sözü tutmanın faydası çoktur." (s. 25: 190)

Beytin ikinci dizesinde geçen *kumaru* "vasiyet" anlamında kullanılmıştır. Vasiyet edilen yine sözdür.

saña sözledim söz ***kumaru*** *atı*
unıtam bu sözler köñülke biti
"Sana söylediğim sözün adı vasiyettir; bu sözleri unutma, gönlüne yaz." (s. 106: 1341)

Sözün değerini göstermek ve gereğinin yerine getirilmesini sağlamak için *kumaru* sözcüğü vasiyet anlamında kullanılmıştır.

ay toldı kün toğdı iligke ***kumaru*** *bitig bitimlişin ayur*
"Ay Toldı'nın Hükümdar Kün Toğdı'ya Vasiyetname yazdığını söyler." (s. 106)

Bir kimse öldükten sonra yakınları tarafından özellikle yapılmasını istediği şeyleri yazarak bırakır. Bu vasiyettir ve ölen kişinin yakınları tarafından yerine getirilmeye çalışılır.

bu edgü yanutı ***kumaru*** *bitig*
bitip kodtum emdi saña ay tetig
"Bu iyiliğin karşılığı olarak ey zeki insan, şimdi sana vasiyetname yazıp bırakıyorum." (s. 107: 1354)

Yusuf Has Hâcip, bu beyitte yazdığı eserin bir vasiyetname niteliğinde olduğunu vurgulayarak Hükümdar Kün Togdı'ya eseri okumasını vasiyet ediyor. Ayrıca hükümdara karşı görevlerini tam olarak yerine getiremediğini ama bıraktığı eserle bu eksiğini gidermeye çalıştığını bildiriyor.

munu emdi artuk bağırsaklıkın
bitip kodtum öt saw ***kumaru*** *okın*
"İşte şimdi, büyük bir bağlılıkla sana vasiyetim olan öğütlerimi yazıp bıraktım, oku." (s.107: 1356)

Eserde verdiği öğütlerin dikkatle okunması için bunları vasiyet olarak niteliyor.

2. *Kutadgu Bilig*'de *Kumaru* Sözünün "Miras" Anlamında Kullanıldığı Beyitler

kişidin kişike ***kumaru*** *söz ol*
kumaru sözüg tutsa asğı yüz ol
"İnsandan insana miras olarak söz kalır; vasiyet edilen sözü tutmanın faydası çoktur." (s. 25: 190)

Beyitte "söz" bir insanın bırakabileceği değerli bir mirastır. Miras olarak nitelenen "söz" tutulması gereken bir vasiyet olarak da vurgulanıyor. Bu beyitlerde Yusuf Has Hâcip eserinin okunmasının önemini belirtiyor.

kılıç aldı biri bodunuğ tüzer
kalem aldı biri yorık yol süzer
"Biri eline kılıç aldı, halkı itaat altında tutar; biri eline kalem aldı, doğru yolu bulup gösterir." (s. 30: 268)

olardın kalu keldi edgü törü
kumaru*-turur tegse koprur örü*
"İyi nizam onlardan kalageldi; bu bir mirastır; kimin eline geçerse onu yükseltir." (s. 30: 269)

ölügdin tirigke ***kumaru*** *söz ol*
kumaru sözüg tutsa asğı yüz ol
"Ölüden diriye kalan miras sözdür; miras kalan sözü tutmanın yüzlerce faydası vardır." (s. 30: 270)

Toplumdaki düzenin sağlanmasında kalem ve kılıç birlikteliğinin önemine değinilen bu beyitlerde asıl üzerinde durulan konu, miras kalan sözün gereğinin yerine getirilmesidir.

kişi ölse andın ***kumaru*** *kalır*
munukı kumarum saña ay bilir
"İnsan ölünce ondan bir miras kalır; ey bilgin, benim sana mirasım da işte budur." (s. 114: 1467)

sewerim sen erdiñ ay ilig maña
asığlığ ***kumarumnı*** *kodtum saña*
"Ey hükümdar, benim en çok sevdiğim insan sendin; faydalı mirasını sana bırakıyorum." (s. 114: 1468)

asığlığ kumaru kişike söz ol
kumaru *sözüg tutsa asğı yüz ol*
"İnsan için faydalı miras sözdür; miras olarak kalan sözü tutmanın yüz türlü faydası vardır." (s. 114: 1469)

ayur bu bitig tut yitürme oğul
iligke tegürgil ***kumarum*** *bu ol*
"Oğlum, dedi. Bu mektubu sakla, kaybetme; hükümdara götür, ona mirasım budur." (s. 116: 1497)

sığıt kodtı ay toldı yetrüp ögin
kumaru *üledi kişike neñin*
"Ay Toldı başını aklını topladı, ağlamayı bıraktı; malını miras olarak başkalarına dağıttı." (s. 117: 1517)

Kumaru sözcüğünün miras anlamında kullanıldığı beyitlerde miras bırakılan şeyin 'söz' olduğu güçlü biçimde vurgulanmaktadır.

3. *Kutadgu Bilig*'de *Kumaru* Sözünün "Yadigâr" Anlamında Kullanıldığı Beyitler

turup rekve birle tayakın alıp
ilig utru urdı ***kumaru*** *kılıp*
"Kalkıp, kardeşinden yâdigar kalan çanak ile değneği alıp, hükümdarın önüne koydu." (s. 453: 6322)

ilig me kötürsü ***kumaru*** *birin*
kutadğay bu kün hem tusulğay yarın
"Hükümdar bunlardan birini yadigâr olarak kendine alsın, bu yadigâr dünyada uğur getireceği gibi, ahirette de faydalı olur." (s. 453: 6324)

ilig sundı aldı tayak elgiñe
ayur bu ***kumaru*** *kutadsu mañа*
"Hükümdar uzanıp değneği eline aldı: Bu yadigâr bana uğurlu olsun, dedi." (s. 453: 6325)

Bu beyitlerde geçen kumaru sözcüğü birinden yâdigar kalan eşya anlamında kullanılmıştır. 'Kumaru' sözcüğünün bu beyitlerde 'miras' ya da 'vasiyet' anlamında değil de yâdigar anlamında kullanılmasının nedeni 'çanak, değnek vb.' nesnelerin yâdigar olarak nitelenmesi olduğu düşüncesindeyim. Bu farklı kullanım bir anlamda 'söz'ün değerini artırmak için olmalıdır.

4. *Kutadgu Bilig*'de *Kumaru* Sözünün "Öğüt" Anlamında Kullanıldığı Beyit

çığayka üledi kör altun kümüş
kadaşlarka kıldı ***kumaru*** *üküş*
"Fakirlere altın-gümüş dağıttı; akrabalarına çok öğüt ve nasihatlerde bulundu." (s. 93: 1150)

Bu beyitte nasihatin altın ve gümüşten kıymetli olduğu vurgulanmaktadır.

5. *Kutadgu Bilig*'de *Kumaru* Sözünün "Kişi Adı" Olarak Kullanıldığı Beyitler

kumaru *ögdülmişke odğurmışniñ ölmişin ayur*
"Kumaru Ögdülmiş'e Odgurmış'ın Öldüğünü Söyler" (s. 450)

kadaşı mürîdi ***kumaru*** *çıkıp*
selâm kıldı ötrü közi yaş saçıp
"Kardeşinin müridi Kumaru çıkıp onu gözyaşları ile karşıladı." (s. 450: 6286)

kumaru *ögdülmiş ke taz'iyet kılmışın ayur*
"Kumaru'nun Ögdülmiş'e Başsağlığı Dilediğini Söyler" (s. 450)

kumaru *tegip tıdtı aydı serin*
bayat hukmi tapla köñül ög tilin
"Kumaru onun feryatlarına mani olmaya çalıştı: 'Sabırlı ol, Tanrının hükmüne gönlünle, aklınla ve dilinle rıza göster.' dedi." (s. 450: 6293)

Kumaru sözcüğü bu beyitlerde Ögdülmiş'in müridi ya da ona hizmet eden kişinin özel adı olarak kullanılmıştır. Dil birimi olarak *kumaru* sözcüğünün özel ad olarak kullanılma gerekçesi ayrı bir ad bilimi çalışmasını gerektirmektedir.

6. *Kutadgu Bilig*'de *Kodmış* Sözünün "Miras" Anlamında Kullanılması

ötündi iligke negü körmişin
ölürde vasiyyet itip kodmışın
"Ögdülmiş neler gördüğünü ve ölürken vasiyet edip, bırakmış olduğu mirası hükümdara arz etti." (s. 452: 6321)

ayur uş kadaşım mañа kodmışı
bu erdi neñi uş turu kalmışı
"İşte kardeşimin bana bırakmış olduğu miras bunlardır, dedi." (s.453: 6323)

Kutadgu Bilig'de "miras" anlamında *kumaru* sözcüğünün yanında tespit edebildiğim iki yerde *kodmış* sözcüğü de kullanılmıştır. Ayrıca *vasiyyet* sözcüğünün de *kumaru* ile birlikte bir beyitte kullanıldığı görülmektedir.

Kutadgu Bilig'de yukarıda sıraladığımız anlamları ile kullanılan *kumaru* sözcüğünün Anadolu'da yer adlarında birkaç örnekte de olsa kullanıldığını görüyoruz. *"Anadolu'ya gelen Oğuzlar, Orta Asya'daki ortak edebî yazı dilini kullanmak yerine, kendi diyalektlerini yazı dili hâline getirmişlerdir. Ancak Türkiye Türkçesinde kullanılmasa bile ağızlarında yaşamaya devam eden pek çok kelime de saklanmıştır"* (Gülsevin, 2006, s. 110). Gülsevin'in de belirttiği gibi yazı dilimizde yer almasa bile *kumaru* sözcüğü ağızlarda varlığını sürdürmektedir.

Sonuç

1. *Kutadgu Bilig*'de *kumaru* sözcüğü yirmi altı yerde geçmektedir.

2. Sözcük yedi yerde "vasiyet" (% 26,92), on yerde "miras" (% 38,46), üç yerde "yadigâr" (% 11,53), bir yerde "öğüt" (% 3,84), anlamını verirken kelimeyi beş yerde de kişi adı (% 19,23) olarak kullanmıştır.

3. *Kumaru* kelimesinin kökeni hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte İrani dillerden geldiği görüşü ağırlık kazanmıştır.

4. Sözcüğün eserde kişi adı olarak da kullanılması erken bir dönemde ödünçlendiği düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

5. Ülkemizde birleşik isim yapısıyla oluşturulmuş bazı yer adlarında bulunan "kumar, kumarı, kumarlı" sözcüklerinin anlamlarının da *Kutadgu Bilig*'deki anlamlarla eş değer oldukları düşüncesindeyim. Afyonkarahisar, Sinanpaşa-Kumarı, Kumarlı Çiftliği; Kütahya- Kumarı köyü; Kastamonu- Kumarı köyleri örnek olarak gösterilebilir. Ancak *kumaru* sözcüğünün *Kutadgu Bilig*'deki anlamı Türkiye Türkçesinde kullanımda olmadığı için kötü alışkanlık anlamı taşıdığı düşünülen yer adları değiştirilmektedir. Örneğin Afyonkarahisar'ın bir mahallesine dönüştürülen Kumartaş köyünün adı Erenler, Sinanpaşa-Kumarı

köyünün adı da Akdeğirmen olarak değiştirilmiştir. Bu ve benzeri yer adlarının gelişigüzel değiştirilmesini kültürel mirasa verilen bir zarar olarak değerlendirmekteyim.

Kaynaklar

Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Eker, Süer, (2009). *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13, Korea University of International Studies.

Ercilasun A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.

Ersoylu, H . (1992). "Kutadgu Bilig'de İki Ayrı Biçimde Transkripsiyonlanmış Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerin Birleştirilmesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 30 (1987), 165-172.

Gülsevin, G. (2006). "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına", Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1, 109-121.

Hamilton, J. R. (1998). (çev. Vedat Köken). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Ankara: TDK Yayınları.

Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü (2011). Kazakistan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Dil Komitesi, C. 10, Almatı.

Koç, K., Baynizarov, A., Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Naskali, E. vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Orkun, H. N. (1940). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*. İstanbul: TDK Yayınları.

Ölmez, M. (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. 2. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (Çev. A. Taymas), Birleştirilmiş 1. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

Genel Ağ Kaynakları

https://nisanyanmap.com/?y=kumar&t=&lv=1

http://spokensanskrit.org/